

కవిత్తయ విరచిత
శ్రీమదాంగ్ర మేహరీభారతీము
(సీరీస్ వ్యాఖ్యాన్ సీపిఎం)

సంపుటము - 4

ఆరణ్యపర్వము - భాగం -1

మొదటి భాగము 1,2,3,4 (141వ పద్యంవరకు) ఆశ్వాసములు

కృతికర్త
నన్నయభట్టారకుడు

వ్యాఖ్యాత
డా॥ నందూరి రామకృష్ణమాచార్య

ప్రధానసంపాదకుడు
డాక్టర్ జి.వి.సుబ్రహ్మణ్యం

ప్రచురణ

తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానములు
తిరుపతి

2013

**KAVITHRAYA VIRACHITA
SRIMADANDHRA MAHABHARATHAM**

With Commentary
Aranyakaravamu of Nannaya Bhattacharaku-part-I
(Cantos 1,2,3 and 4 upto the poem 141)

Vol. IV.

Commentary by
Dr. Nanduri Ramakrishnamacharya

Edited by
Dr.G.V.Subrahmanyam

T.T.D.Religious Publications Series No.603
First Edition : 2003

Second Edition: 2013
Copies : 5,000

© All Rights Reserved

Published by
Sri. M.G. Gopal, I.A.S.
Executive Officer,
T.T.Devasthanams,
Tirupati - 517 507

D.T.P. Type Setting
Editor-In-Chief Office
T.T.D. Tirupati.

Cover Design:

Printed at:

ఒక మాటలు

తిరుపుల తిరుపతి దేవస్థానం సనాతనధర్మప్రచారరంగంలో పూర్వంసుంచి ప్రముఖమైన సేవ లందిస్తున్నది. అందుకు అధికంగా దోషాదపడే వేదాలు, ఉపనిషత్తులు, భగవదీత, పురాణాలు, రామాయణ భారత భాగవతాది ధార్మిక గ్రంథాలు విరివిగా ప్రచురిస్తూ ప్రజాబాహుళ్యానికి అందజేస్తున్న ఉంది.

ఈ ధార్మిక ప్రచార మహాద్వారమంలో భాగంగా తి.తి.దేవస్థానం కవిత్రయ విరచితమైన ఆంధ్ర మహాభారతాన్ని విస్తృత వ్యాఖ్యాన సహితంగా తెలుగు ప్రజల కండజేయాలనే ఉద్దేశంతో ఒక బృహత్ సాహిత్య యజ్ఞాన్ని చేపట్టింది. ఆచార్య జి.వి.సుబ్రహ్మణ్యంగారి ప్రధాన సంపాదకత్వపుర్వవేష్టకాలో దేశంలో సుప్రసిద్ధులైన ముష్టిమంది పండితులచే 18 పర్యాలను వ్యాఖ్యానింపజేసి 15 సంపుటాలుగా వెలువరించింది. ఆంధ్రమహాభారతాన్నికి సమగ్రంగా వెలువడిన ఏకైక వ్యాఖ్యానం ఇది. ఈ మహాభారత మహాతీహస సంపుటాలు పదిహేనింటినీ 2005 సంవత్సరము శ్రీవారి బ్రహ్మాత్మవాలలో అప్పటి ఆంధ్రప్రదేశ్ ముఖ్యమంత్రి గౌ॥ శ్రీ వైష్ణవీన్. రాజశేఖరరండ్రి గారు ఆవిష్కరించి తెలుగు జాతికి కానుకగా సమర్పించారు.

పాఠకులందరికి అందుబాటులో ఉండేటట్లు చాల తగ్గింపు ధరకే, కేవలం వెయ్యి రూపాయలకే తి.తి.దేవస్థానం అందించింది. పాఠకుల విశేషాదరణకు పాత్రమైన ఆంధ్రమహాభారత ప్రతులన్నీ అనతికాలంలోనే పూర్తిగా చెల్లిపోయాయి.

పాఠకుల అక్కర తీర్చేందుకు మళ్ళీ భారతసంపుటాల పునర్వుద్రణ ఆవశ్యకతను దేవస్థానం గుర్తించింది. తొలిముద్రణాలో దొరలిన లోటుపాట్లను పరిశీలించి సవరించుటకుగాను ఈ సందర్భంగా దేవస్థానం, ఈ దిగువ పేర్కొన్న ప్రముఖ సాహితీవేత్తలతో కూడిన ఒక పండితపరిషత్తును ఏర్పాటుచేసింది.

1) శ్రీ పాత్మరారి వేంకటేశ్వరరావు

2) ఆచార్య రవ్వ శ్రీహరి

3) శ్రీ జొస్ఫులగడ్డ మృత్యంజయరావు

4) డా॥ అప్పణిడు వేంకటసుబ్బాయ్

5) డా॥ సముద్రాల లక్ష్మణయ్

6) ఆచార్య కె. సర్వోత్తమరావు

7) విద్యాన్ ముదివర్తి కొండమాచార్యులు

ఈ పండితపరిషత్తు సభ్యులందరు ఆమూలాగ్రంగా పరిశీలించినతర్వాత పునరుద్ధరించబడిన మహాభారతం 18 పర్వాలను 15 సంపుటాలుగా రసజ్ఞాలైన చదువరులకు అందజేస్తున్నాం.

పాఠకమహాశయులు యథాపూర్వం మా యా ప్రయత్నాన్ని ఆదరించగలరని, చదువరు లందరికి ఆ దేవదేవుని ఆశీస్తున్నాం.

సదా శ్రీవారసేవలో...

(లంక వేంకట సుబ్రహ్మణ్యం)

కార్యనిర్వహణాధికారి,

తి.తి.దేవస్థానములు, తిరుపతి.

సరళవాళ్లాన సహాత

కవిత్రయ భారతం ద్వారీయ ముద్రణ

పూర్వాపరాలు

భారతీయ సనాతన సంస్కృతి మటి కిరీటంలో జాజ్యల్యమానంగా మెరుస్తున్న ముచ్చుటైన మూడు అమూల్యరత్నాలు రామాయణ, భారత, భాగవత గ్రంథాలు. అనాదిగా ఆసేతుహిమాచలం ధర్మప్రచారంలోను, ధర్మపరిరక్షణలోను ఈ అమూల్యగ్రంథాలు అద్భుతమైన ఎవలేని పొత్రను పోషిస్తున్నాయి. అందులోను త్రిలింగాలమధ్య నెలకొన్న ఆంధులకు అత్యంత ఆదరణీయమైనవి, ప్రేతిపాత్రమైనవి ఈ మూడు గ్రంథాలు. అందువల్లే తిరుపతి దేవస్థానం ‘ధర్మ రక్షితి రక్షితః’ అన్న నినాదంతో ధర్మపరిరక్షణకోసం ఈ మహాగ్రంథాల ప్రచురణ పెద్దవిత్తున చేపట్టింది.

మహాస్తుతమైన ఈ బృహత్సాహితీయజ్ఞంలో తొట్టతొలిగా సవ్యభ్యాసంగా కవిత్రయ భారత గ్రంథ ప్రచురణను చేపట్టింది తిరుపతి దేవస్థానం. ఈ మహా ఆధ్వర్యవానికి అధిదైవతం శ్రీ వేంకటేశ్వరుడు కాగా, ఎందరో పండితవరేణ్యులైన వ్యాఖ్యాతలు బుత్తిక్కుల పొత్రను పోషించారు. సుమారు 30 ఏండ్రపాటు సాగిన ఈ సాహితీక్రతు నిర్వహణకుగాను నాటి శ్రీకార్యనిర్వహణాధికారి శ్రీ కుమారస్వామి రెడ్డిగారి కార్యనిర్వహణలో ప్రజాసంబంధాల అధికారిగా కొనసాగిన శ్రీ రావుల సూర్యనారాయణమూర్తిగారు విశేషక్షప్తి చేసినారు. అలాగే ఆనాడు ప్రధాన సంపాదకులుగా వ్యవహారించిన ఆచార్య దివాకర్ల వేంకటావధానిగారు, సంపాదకులుగా వ్యవహారించిన డా॥ సంధూరి రామకృష్ణమాచార్యులుగారు, డా॥ అప్పజోడు వేంకటసుబ్బయ్యగారు భారత ముద్రణలో ప్రత్యేకమైన పొత్రించారు. తరువాత కవిత్రయ మహాభారత వ్యాఖ్యాన రచనాకార్యక్రమానికి పూర్తిగా ప్రధాన సంపాదకత్వ బాధ్యత వహించిన ఆచార్య జి.వి.ఫిబ్రవర్యాణ్యం గారు ఈ కార్యక్రమాన్ని సమర్థంగా నిర్వహించి పడ్డానిమిది పర్మాల భారతాన్ని పదిహేను సంపటులుగా వెలుగులోనికి తీసుకురావటంలో కీలకపాత్రము వహించారు. ఇదే పరంపరలో ‘సప్తగిరి’ సంపాదకులు శ్రీ కాట్రపాటి సుబ్బారావు గారు, ఆ తర్వాత ‘సప్తగిరి’ సంపాదకులు డా॥ ఎన్.ఎన్.రామమూర్తి గారు సమన్వయకర్తలుగా వ్యవహారించారు. పిదప ‘సప్తగిరి’ ప్రధాన సంపాదకులు, డా॥ సి.శైలకుమార్ గారు మరియు సంపాదకులు డా॥ కోటపాటి రాధారమణ గారల పర్యవేక్షణ కాలంలో ‘కవిత్రయ భారతం’ ప్రచురణ పూర్తి అయింది. ఆ తరువాత అనతికాలంలోనే ఆ గ్రంథ ప్రతులు అన్ని పూర్తిగా చెల్లిపోయి ద్వితీయ ముద్రణకు ఆవశ్యకత ఏర్పడింది.

డా॥ పొత్తూరి వేంకటేశ్వరరావు గారి సలహా మేరకు నాటి శ్రీకార్యనిర్వహణాధికారి డా॥ కె.వి.రమణాచార్యులుగారు భారత తొలిముద్రణలో దౌరిన లోటుపాట్లను పరిశీలించి సరిచేయుటకుగాను 1) డా॥ పొత్తూరి వేంకటేశ్వరరావు 2) ఆచార్య రవ్య శ్రీహారి 3) శ్రీ జొస్పులగడ్డ మృత్యుంజయరావు 4) డా॥ అప్పజోడు వేంకటసుబ్బయ్య 5) డా॥ సముద్రాల లక్ష్మణయ్య 6) ఆచార్య కె.పరోత్తమరావు 7) విద్యాన్ ముదివర్తి కొండమాచార్యులు - ఈ వీడుగురు పండితులతోకూడిన ఒక పండిత పరిషత్తును ఏర్పాటు చేయడం జరిగింది. తదుపరి శ్రీకార్యనిర్వహణాధికారిగా బాధ్యతలను స్థీకరించిన శ్రీ ఐ.పై.ఆర్.కృష్ణరావుగారు ప్రత్యేక శర్ధతో ఈ కార్యక్రమాన్ని వేగవంతం చేసారు. పండిత పరిషత్తు వివిధ పండితులు వ్రాసిన వ్యాఖ్యాన భాగాలను పరిశీలించి అన్వయ దోషాలను, ముద్రారాక్షసాలను, శైలీ భేదాలను వీలైనంతవరకు గుర్తించి సపరించి శైలిలో ఏకరూపత సాధించేందుకు తగిన కృషి చేసింది. ఆ పండిత పరిషత్తులో సన్న కూడా ఒక సభ్యచిగా దేవస్థానం స్థీకరించడం శ్రీనివాసుని నిర్మేతుకమైన అనుగ్రహానికి తార్మాణం! అంతేగాక 2011 ఫిబ్రవరిలో దేవస్థానం గ్రంథ ప్రచురణ విభాగానికి ఎడిటర్-ఇన్-చీఫ్‌గా నన్ను నియమించడమే గాక, ‘కవిత్రయ భారత పునర్వృద్ధణ’ను పర్యవేక్షించే బాధ్యతను కూడా దేవస్థానం నాకు అప్పగించింది. ఆనందనిలయుని అపారక్షపవల్ల ‘కవిత్రయ భారతం’ పునర్వృద్ధణకార్యంకూడ పూర్తి అయింది.

మలిముద్రణ ఈ రూపంలో రావడానికి అన్నివిధాలా సహాయసహకారాలందించిన తి.తి.దే. పాలకమండలి అధ్యక్షులు శ్రీ కనుమూరి బాపిరాజుగారికి మరియు పాలకమండలి సభ్యులకు నా కృతజ్ఞతలు.

సవ్యాఖ్యాన మహోభారత ద్వితీయ ముద్రణను వేగవంతం చేసి ప్రజాబాహుళ్యానికి అందించడంలో విశేషకృషి చేసిన శ్రీకార్యనిర్వహణాధికారులు శ్రీ ఎల్.వి.సుబ్రహ్మణ్యం, ఐ.వి.ఎస్. గారికి, సంయుక్త కార్యనిర్వహణాధికారులు శ్రీ పి.వెంకటరామిరెడ్డి, ఐ.వి.ఎస్; శ్రీ కె.యస్.శ్రీనివాసరాజు, ఐ.వి.ఎస్. గారలకు నా కృతజ్ఞతలు.

సరళ వ్యాఖ్యాన సహాత కవిత్రయ మహోభారత ముద్రణల్లో నాటి నుండి నేటివరకు తమ అమూల్య సహాయ సహకారాలు అందించిన తి.తి.దే. శ్రీకార్యనిర్వహణాధికారులకు, సంయుక్త కార్యనిర్వహణాధికారులకు, ప్రజాసంబంధాల అధికారులకు, ముద్రణాలయ అధికారులకు అందరికీ నా కృతజ్ఞతలు.

వృత్తిరీత్య ఇంజనీర్ అయినపుటికి సాహిత్యభిలాపత్రో తి.తి.దే. మహోభారతంలోని కొన్ని సవరణలను గుర్తించి తెలియజేసిన శ్రీ పుత్ర పుల్లారెడ్డి గారికి ధన్యవాదాలు.

కవిత్రయభారత పునర్పుద్రణకార్యక్రమంలో అవసరమైన సహకారమందించిన సహాదయులు ‘సప్తగిరి’ ప్రధాన సంపాదకులు డా॥ సి.శైలకుమార్ మరియు సంపాదకులు డా॥ కోటపాటి రాధారమణ గారలకు కృతజ్ఞతలు. అలాగే పునర్పుద్రణ విషయంలో అడుగుగునా, చేదోడు వాదోడుగా వుంటూ పూర్తి సహాయ సహకారాలందించిన పండితులు మహోకవి విద్యాన్ ముదివర్తి కొండమాచార్యులు, ఉపసంపాదకులు డా॥ కంపట్లె రవిచంద్రన్, డా॥ నొస్సుం నరసింహచార్య, శ్రీమతి మొలకా ఉత్తర ఘల్సణి, పరిశోధక సహాయకులు, డా॥ డి.భారతి, డా॥ టి.సావిత్రి, డా॥ వి.గోపాలకృష్ణమూర్తి, ప్రచురణ సలహాదారులు శ్రీ జూలకంటి బాలసుబ్రహ్మణ్యం, శ్రీ జల్లి శ్రీరఘుపతిరావుగార్లకు మరియు కార్యాలయ సిబ్బందికి, డి.టి.పి. అపరేటర్లకు కృతజ్ఞతలు.

ఈ బృహద్రంథముద్రణలో ఎంతగానో సహకరించిన దేవస్థానం ప్రజాసంబంధాల అధికారి శ్రీ టి.రవిగారికి, ముద్రణాలయాధికారి శ్రీ సాంబశివరావుగారికి, మరియ వారి సిబ్బందికి నా కృతజ్ఞతలు.

మరోమాట!

‘ఆంధ్రత్వమాంధ్రబాషా చ నాల్స్య తపసః ఘలమ్’ అని అప్యయదీక్షితులు చెప్పినట్లుగా ఆంధ్రదుగా పుట్టడం, ఆంధ్రబాష మాట్లాడటం ఎంతో గొప్ప తపస్య చేస్తేకానీ లభించని అధ్యష్టాలు. అలాంటి భాషలో కవిత్రయంవారు పంచమవేదమైన వ్యాసభారతాన్ని ఆంధ్రలకు అందించటం ఆంధ్రల పుణ్యవిశేషం! ఆంధ్రమహోభారతం తెలుగువారికి లభించిన అమృతఫలం! ఆ అమృతఫలరసాన్ని పారకులు ఈ వ్యాఖ్యానం ద్వారా ఆస్యాదిస్తోరనీ, మహోభారత సందేశాన్ని సుగమం చేసుకొంటారనీ ఆశిస్తున్నాము.

కవిత్రయ మహోభారత ద్వితీయముద్రణకార్యం నాచేతుల మీదుగా జరిపించిన దేవదేవదైన ఆ శ్రీనివాసుని ప్రార్థిస్తూ....

సదా శ్రీవారిసేవలో

ఆచార్య రవ్వా శ్రీహరి

ఎడిటర్-ఇన్-చీఫ్

తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానములు

ముందుమాట

నారాయణం నమస్కృత్య నరంచెవ నరోత్తమమ్
దేవీం సరస్వతీం వ్యాసం తతో జయ ముదీరయేత్

భారతీయుల విజ్ఞాన సర్వస్వం భారతం. ఈ గ్రంథం తొలుతటిపేరు ‘జయం’. వేదవాజ్యాయం యొక్క సారం ఇందులో ఇమిడి ఉన్నందున ఇది పంచమ వేదంగా ప్రశ్నిగాంచింది. పూర్వం దేవతలు, బుషులు - దీని మహిమను పరీక్షించదలచి - నాలుగు వేదాలను ఒక ఔప్య, ఈ గ్రంథాన్ని మరోఔప్య తులలోపెట్టితూచినారట! ఈ గ్రంథం ఉన్నాపే అధికంగా ముల్లు చూపినందువలన, ఈ జయేతిహసం మిగుల మహత్వం కలదిగా, చతుర్యోదాలకన్న బరువైనదిగా వెల్లడయింది. ఆనాటి నుండి ఈ గ్రంథానికి ‘మహాభారత’ మనే నామధేయం సార్థకంగా స్థిరపడింది. “మహత్వత్తు భారవత్వత్తు చ మహాభారత ముచ్యతే” - అనే నిర్వచనం అలా ఏర్పడింది. ‘భరత వంశీయుల చరిత్ర భారతం’ - అనే వ్యవ్హతి కూడ ఇందుకు తోడయింది.

భారతంలోని భాగాలకు పర్వాలని పేరు. ‘పర్వ’ మంటే చెఱకు గణపు. మహాభారతం పదునెనిమిది గణపులు గల చక్కని చిక్కని చెఱకు గడవంటిదని వ్యాసభగవానుని అభిప్రాయం. చెఱకుగడలో ప్రతి గణపులోనూ మధురరసం సమృద్ధిగా ఉన్నాట్లే, భారతంలో గల ప్రతి పర్వంలోనూ కావ్యరసం పుష్టలంగా నెలకొని ఉంటుందనే భావం ఇందులో వెల్లడాతున్నది. “భారతం చేక్కుఖండం చ ప్రతిపర్వరసోదయమ్” - అనే ఆరోగ్యక్రి ఈ సత్యాన్ని చాటుతూవుంది.

మహాభారతం దివినుండి భువికి దిగివచ్చిన దివ్యగంగావాహిని; పారిజాత కల్పవృక్షం; సమస్త కళలతో విరాజిల్లే పూర్ణచండ్రాడు; అమృతకలశం - ఇలా ఈ జాతీయ కావ్యం యొక్క మహాత్ము వైభవ ఆ యా సందర్భాల్లో అనేక రీతుల అభివర్ణింపబడింది.

దేవభాషలో అవతరించిన భారతం కాలక్రమేణ తమిళ, కర్ణాటాది దేశభాషలలోనికి అనువదింపబడుతూవచ్చింది. ప్రాంతీయ భాషలలో వెలువడిన ఆ యా భారతానువాదాలన్నిట్లోనూ తెలుగులో ‘కవిత్రయం’ వారు రచించిన ఆంధ్రమహాభారతం విశిష్టమై విలసిల్లుతూవుంది. కృష్ణదైవాయనుడు ఏ పరమార్థాన్ని మూలంలో నిరూపించాడో, ఆ నిరూపితార్థం చెక్కుచెదరకుడా పుణికి పుచ్ఛకొని ఆపిర్చువించిన స్వతంత్ర రచన ఆంధ్రమహాభారతం. కవిత్రయం కావించిన పునస్పష్టి !

ఆంధ్రావళికి ఆదికావ్యాన్ని ప్రసాదించిన మహాకవులు మువ్వురూ త్రిమూర్తుల వంచివారు. వారిలో ఆదికవియే విష్ణువు, కవిబ్రహ్మయే బ్రహ్మదేవుడు, ప్రబంధ పరమేశ్వరుడే పరమేశ్వరుడు. ఈ ముగ్గురు సారస్వత మూర్తులు వేరు వేరు కాలాల్లో, తెలుగుదేశంలోని వేరు వేరు ప్రాంతాల్లో తమ తమ రచనల్ని కొనసాగించినపుటీకి, కవిత్రయ భారతం స్వరూపంలోనూ, సందేశంలోనూ ఏకవాక్యతతో విలసిల్లుతూవుంది. ఇది ఆంధ్రావనికి దైవికంగా సిద్ధించిన అదృష్ట విశేషం ! తరతరాల తెలుగు జాతికి ఆదర్శంగా తెనుగు సాహితీ మందిరంపై నిర్మించిన సమున్నత స్వర్గగోపరం ఆంధ్రమహాభారతం ! ఆ సుందర గోపురాన్ని నెలకొల్పిన అక్షరశిల్పులు “కవిత్రయం” అందరకూ ఆరాధ్యలు !!

భారతంలోని పర్వతాల్లో మూడవది ఆరణ్యపర్వం, ధర్మాత్ములైన పాండునందనులకు విజయం తథ్యమనే విషయానికి స్పష్టమైన నిదర్శనాలు మొదటిసారిగా ఈ పర్వంలో గోచరిస్తాయి. ‘ఎక్కడ ధర్మం ఉంటుందో అక్కడ భగవానుడు ఉంటాడు; ఎక్కడ భగవానుడు ఉంటాడో అక్కడ విజయం నిశ్చయం’.

“యతో ధర్మః తతో విష్ణుః, యతో విష్ణుః తతో జయః”

- అనేదే ఆరణ్యపర్వం యొక్క ప్రధాన సందేశం !

‘ధర్మో విగ్రహవానివ’ - అని కొనియాడబడిన ధీరోదాత్ముడు యుధిష్ఠిరుడు. ధర్మమూర్తియైన ఆ మహారాజు రోమశుడనే మహార్షిని అడిగిన ప్రశ్న - తీర్థయాత్రల ప్రయోజనాన్ని గూర్చి తెలిపేది - ఈ సందర్భంలో ముఖ్యంగా ప్రస్తావింపదగి ఉంది :

అచేతనాలైన కొండలు, నదులు, సరస్వతి మొదలైనవి జనుల పాపాలను పోగొట్టేవై ఉండటానికి గల కారణమేమి?

- అని ధర్మజుడి ప్రశ్న.

ధర్మపరాయణాలైన దేవతలు, బుఫులు వాటిని ఆసక్తితో ఆశ్రయించి ఉండటం చేత పర్వతాలు, నదులు, సరోవరాలు మొదలైనవి పవిత్రాలై, పుణ్యతీర్థాలై, జనుల పాపాలను నివారిస్తూ, వారి వారి కోరికలను ఈదేరుస్తూ, జగత్తును పావనం చేస్తూ ఉంటాయి - అని రోమశుడి సమాధానం.

(ఆరణ్యపర్వం, రెండవ ఆశ్వా., 309వ వచనం, 317వ వచనం.)

ఈ సమాధానం తీర్థయాత్రల యొక్క ప్రాముఖ్యాన్ని, పరమార్థాన్ని చక్కగా విశదీకరిస్తూ వుంది.

తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానములు చేపట్టి నిర్వహిస్తూ వున్న అనేక ధార్మిక ప్రచురణల కార్యక్రమాల్లో “వ్యాఖ్యాన సహిత కవిత్రయ భారత ప్రచురణ ప్రణాళిక” విశ్వతమైనది, విశిష్టమైనది. ఈ బృహత్తర ప్రణాళికలో భాగంగా నన్నయభట్టారకుని ఆదిపర్వం (రెండు భాగాలు), సభాపర్వం - ఇటీవలే (కడచిన మే నెలలో) దేవాదాయ ధర్మాదాయ శాభామాత్యలు గౌ॥ శీ దండు శివరామరాజు మహాదయుల కరకమలాల మిందుగా ఆవిష్కరింపబడినాయి.

ఇప్పుడు ప్రచురితమైన ఆరణ్యపర్వం మూడవ సంపుటం. ఈ సంపుటం కూడ గ్రంథ పరిమితి ననుసరించి, పారకుల సౌకర్యాన్ని దృష్టిలో ఉంచుకొని రెండు భాగాలుగా వింగడింపబడింది. ఆరణ్యపర్వం రెండు భాగాల్లో ఇది మొదటి భాగం. ఈ భాగం నన్నయభట్టు రచించినది. దీని తరువాతిదైన రెండవ భాగం నన్నయ పేర ఎట్టున రచించినది. ఈ విధంగా ఆరణ్యపర్వాన్ని తెలుగులో రెండు వేర్వేరు భాగాలుగా ప్రచురించటం ఇదే ప్రథమం.

ఈ పర్వానికి వ్యాఖ్యాను సమకూర్చినవారు డా॥ నండూరి రామకృష్ణమాచార్యులుగారు. దీనిని పరిష్కరించినవారు ‘వ్యాఖ్యానహిత కవిత్రయాంద్రమహాభారతం ప్రాజెక్టు’ ప్రధాన సంపాదకులు ఆచార్య జి.వి.సుబ్రహ్మణ్యంగారు. మరియు, ఈ వాజ్ఞాయ యజ్ఞంలో పలు తెలుగుల పాలు పంచకొంటున్న విద్యాంసులు, విద్యావేత్తలు అనేకులు ! సుగృహీత నామధేయులయిన ఈ సహ్యదయులందరికీ పేరుపేరున కృతజ్ఞతాభివాదాలు తెలుపుతున్నాము.

IX

నిత్యకల్యాణ మూర్తి అయిన వేంకటేశ్వరుని అనుగ్రహ విశేషం వలన, వ్యాఖ్యాన సమేతమైన ఈ జయేతిహసం సర్వజనులకు జయప్రదము, ఆనంద సంధాయకము కాగలదని మా ఆశయము, ఆకాంక్ష.

“అమల ధర్మార్థ కామమోక్షముల గుత్తిచి
యొలయు తెరువెద్దియును నిండుఁ గలుగునదియ
యొండడలఁ గల్లు ; దీన లేకుండు చొప్పు
దక్కాకంటను లేదు వేదజ్ఞులార !”

తిరుపతి,

కార్యనిర్వహణాధికారి,

తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానములు, తిరుపతి.

కవిత్రయ మహాభారతం ప్రాజెక్టు : పుట్టు పూర్వోత్తరాలు

శ్రీవేంకటేశ్వరస్వామి వారి దివ్యమగ్రహంతో తిరుపతి దేవస్థానం ఆదినుండి ఆర్ధర్గృహప్రభోధం నిమిత్తం అనేక కార్యక్రమాలను చేపట్టి నిర్వహిస్తావుంది. అలాంటి కార్యక్రమాల్లో ధార్మిక సాంస్కృతిక గ్రంథాల ప్రచురణ అత్యంత ప్రధానమైంది. ఆర్ధర్గృహానికి, భారతీయసంస్కృతికి, మూలాధారాలైన వేదాలు, శాస్త్రాలు, పురాణాలు, ఇతిహాసాలు, కావ్యాలు మొదలైనవాటిని, తత్త్వంబంధి రచనలను పలుభాషల్లో, పలురీతుల్లో అసంఖ్యాకంగా ప్రచురిస్తూ, తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానంవారు ఆర్ధసంస్కృతి సముద్రరణలో తమవంతు కృషిని విజయవంతంగా కొనసాగించటం జరుగుతూ వుంది.

పూర్వరంగం:

ఇటీవల 1982 మార్చినేలలో మహాకవి పోతనపంచశతాబ్ది జయంతి ఉత్సవాలు ఆంధ్రప్రదేశ్ ప్రభుత్వ ఆధిపత్యంలో ఏకశిలా (వరంగల్లు) నగరంలో వైభవోపేతంగా జరుపబడినాయి. ప్రభుత్వసూచన నమసరించి తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం ఆ ఉత్సవాల్లో సముత్సాహంతో పాల్గొన్నది. వరంగల్లు పట్టణంలో ప్రతిష్ఠించే నిమిత్తంగా పోతన విగ్రహాన్ని నిర్మించడం, పోతన భాగవతం ప్రథమ స్కంధాన్ని తాత్పర్యసహితంగా ప్రచురించటం, ‘శ్రీనివాస బాలభారతి’ పట్టాన “పోతన” పుస్తకాన్ని ప్రకటించడం, పోతన కవితామహాత్మాన్ని చాటే స్వారక సంచికను ముద్రించటం - ఇత్యాదికార్యక్రమాలను నిర్వహించడంద్వారా దేవస్థానం ఆ ఉత్సవాల వైభవానికి ఎంతగానో తోడ్పడింది! పోతనపంచశతాబ్ది జయంత్యత్సవాలు ఆంధ్రభాగవత ప్రచురణకు దోహదకారులైనట్టే, అటు తర్వాత 1983లో జరిగిన నన్నయ సహాయి జయంత్యత్సవాలు “వ్యాఖ్యానసహిత ఆంధ్రమహాభారత” గ్రంథప్రచురణకు అంకురార్పణ గావించాయి.

నన్నయ భారత ప్రాజెక్టు :

ఆంధ్రమహాభారతం ఆంధ్రజాతి వెయ్యెండ్ల తపఃఫలం! ఇది తెలుగులో ఆధికావ్యం. ఈ కావ్యరచయిత నన్నయభట్టారకుడు. క్రీ.శ.1053 ప్రాంతంలో - అనగా దాదాపు వెయ్యివత్సరాల క్రిందట, గోదావరి తీరమందటి రాజమహేంద్రవరంలో, చాశుక్యరాజుగు - రాజరాజనరేంద్రుని కోరికనుసరించి, ఆ మహాకవి ఈ ఉత్సవమ కావ్యరచనకు శ్రీక్రారం చుట్టినాడు. ఆంధ్రసాహిత్య చరిత్రలో అపూర్వమైన ఆ మహానీయస్నివేశాన్ని పురస్కరించుకొని ఆంధ్రప్రదేశ్ ప్రభుత్వం 1982 - '83 విద్యావత్సరాన్ని “నన్నయ సంవత్సరం” గా ప్రకటించింది. అప్పట్లో నన్నయ సహాయ వార్షిక జయంతి - ఉత్సవాలు ఆంధ్రావనిలో వాడవాడలా వైభవోపేతంగా నిర్వహింపబడ్డాయి.

ఆ సందర్భంలో ఆంధ్రప్రదేశ్ ప్రభుత్వ సాంస్కృతిక వ్యవహారాల శాఖ, అంతకు మునుపటి పోతన జయంత్యత్సవాల్లో తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం నిర్వహించిన విశిష్టప్రాతమ ప్రశంసాత్మకంగా ప్రస్తావిస్తూ అదే విధంగా నన్నయ జయంత్యత్సవాల్లో పాల్గొన్న చరితర్థం చేయవలసిందిగా కోరుతూ, దేవస్థానంవారికి కొన్ని ముఖ్య సూచనలు చేసింది. ఆ సూచనల నమసరించి తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం రాజమహేంద్రవరంలో ప్రతిష్ఠించే నిమిత్తం నన్నయ విగ్రహాన్ని నిర్మించింది; ‘భారతావతరణము’ (రూపకం) ‘నన్నయ భట్టారకుడు’ (వచనం) - అనే పుస్తకాలను, ‘నన్నయ వ్యాస పీరము’ - అనే ప్రశస్త సంచికను ప్రచురించింది.

తిరుమల తిరుపతి దేవస్థాన యాజమాన్యానికి ఆంధ్రప్రదేశ్ ప్రభుత్వం సూచించిన సూచనలలో అత్యంత ప్రధానమైనది నన్నయభారతానికి (తొలి మూడు పర్యాలకు) వ్యాఖ్య వ్రాయించి ప్రకటించటం. ఈ బృహత్తరవ్యాఖ్య

గ్రంథప్రచురణ బాధ్యతను దేవస్థానంవారు ఇటీవల పదచీవిరమణ చేసిన అప్పటి పోరసంబంధాధికారి డా॥ రాపుల సూర్యనారాయణమూర్తికి అప్పగించారు. అనంతరం నన్నయ భారత వ్యాఖ్యా రచనా ప్రణాళికను రూపొందించటానికి ప్రసిద్ధ విద్వన్ముఖులలో ఈ క్రింది సంపాదకమండలి ఏర్పాటయింది.

కళాప్రపూర్ణ డా॥ దివాకళవేంకటావధాని
డా॥ నండూరి రామకృష్ణమాచార్య
డా॥ అప్పజోడు వేంకటసుబ్బయ్య
డా॥ రాపుల సూర్యనారాయణమూర్తి (సమావేశకర్త)

ఈ సంపాదకమండలి 1983 జులై11 తేదీన హైదరాబాదు బాలాజి భవనంలో తొలిసారిగా సమావేశమై, నన్నయభారత వ్యాఖ్యారచనకు ఆవశ్యకమైన మార్గదర్శక సూత్రాలను రూపొందించింది.

ఆ సూత్రాల సారాంశం :

“ఇది మహాభారతము. ఆంధ్రవాజ్గ్యయములో సరమప్రామాణికమైన ఆది గ్రంథము. ఆరాయి పర్వములో శేషభాగము ఎట్టున ప్రాసినను, నన్నయ పేరుమీదనే ప్రాసియున్నాడు గనుక, ఆ పర్వము పూర్తిగా ప్రచురించవలెనని నిర్దయము గైకొనబడినది. టీకా తాత్పర్యస్థితముగా ప్రచురించుటలో గల ఉద్దేశము సామాన్యములకు గూడ అర్థమగుట. కనుక, వ్యాపారికభాషకు సన్నిహితమైన సరళగ్రాంథికములో ప్రాయవలెనని నిర్దయము జరిగినది. పదాలు ప్రయోగించుటలో సామాన్యములకు అర్థమగునట్లు, భారతముయొక్క ప్రామాణికత చెడకుండ - భాషను సాధ్యమైనంతమేరకు సులభముగా నుండునట్లు ప్రాయవలెను. అరసున్నలు, శకటరేషములు పాటింప నక్కరలేదు. విసంధులు అంగీకరింపబడినవి. సరళాదేశము అనవసరము. మూలములో ఉన్న కలినపదములు పరిపారించి, సుబోధములైన పదాలు వాడవలెను.

మూలపదాలు యథాతథముగా ప్రాయవలెను. అర సున్నతోగాని, సున్నతోగాని పదము ముగియునపుడు దానిని ధ్రుతంతముగా ప్రాయవలెను. సరళాదేశము వచ్చినపుడు పరుషములే గ్రహించవలెను. మొదట మూలపద్యము, దానిక్రింద ప్రతిపదార్థము, తరువాత తాత్పర్యము, పిమ్మట- ఉన్నచో విశేషాలు, అతిముఖ్యములైన వ్యాకరణావిశేషాలు, అలంకార విశేషాలు పొందుపరచవలెను. వచనమునకుగూడ పద్యాలకు ప్రాసినట్లే అర్థతాత్పర్యాలు ప్రాయదగును.

ఉన్నానియా విశ్వవిద్యాలయమువారు ప్రచురించిన సంశోధితప్రతిని ఆధారముగా స్వీకరింపవలెను. అందలి శీర్షికలను యథాతథముగా ఉంచవలెను. సంస్కృతమూలములోని అధ్యాయ సంభ్యగూడ వేయవలెను. మూలవిభిన్నత పీరికలో సూచించవచ్చు; లేదా విశేషాంశములలో చేర్పవచ్చు. పాతాంతరాలలో - సంశోధితప్రతిలో ఉన్నదానికంటే ఇతర పారము మేల్తరముగా తోచినచో రచయిత దానినికూడ స్వీకరించి అర్థము ప్రాయవలెను. దానిని విశేషములలో చేర్చునది.

రచన కొనసాగిన పిమ్మట రెండుమూడు నెలలకు ఒకసారి రచయతల సమావేశాలు ఏర్పాటుచేసి అన్యోన్యోన్య సమీక్షలు జరుపవలెను. ఇది రచనలో సామరస్యము ఏర్పడుటకు సదవకాశము కలిగించును. (మూడుపర్వముల) రచనలో ఏకరూపత కలుగునట్లు చూచుటకు ఒక ప్రధాన సంపాదకుడు కావలసి యున్నది. ఈ బాధ్యత ఆచార్య దివాకళవేంకటావధానిగారికి అప్పగించుటకు ఏకగ్రీవముగా తీర్మానింపబడినది. ప్రధాన సంపాదకుడు ప్రాతప్రతిని సాధ్యమగునంత త్వరలో అచ్చుకు (Finalise) సంస్కరముచేయగానే, ఒక సమష్టి సమీక్ష సమావేశము ఏర్పాటుచేసి,

అనంతరము ప్రాతప్రతిని ముద్రణకు ఇయ్యవలెను. ప్రతి సంపుటికి పీటిక, విషయసూచిక, చివర పద్యసుక్రమణిక ఉండవలెను.”

పై ఆదేశిక సూత్రాల ననుసరించి ఆచార్య దివాకర్ల వేంకటావధాని ఆదిపర్మానికి, డా॥ అప్పణోడు వేంకటసుబ్బాయ్ సభాపర్మానికి, డా॥ నందూరి రామకృష్ణమాచార్య ఆరణ్యపర్మానికి- వ్యాఖ్యలను రచించే కార్యక్రమం చేపట్టారు. ఇలా వ్యాఖ్యను సమకూర్చే పని ఒకవైపు కొనసాగుతూ ఉండగా, దేవస్థానం ఇంచుమించు ఆరేసి మాసాల కొక పర్యాయం, అంతదనుక జరిగిన కృష్ణానిగూర్చి సమీక్షించేందుకు, పై మువ్వురు రచయితలతో కూడిన సంపాదకవర్గ సమావేశాలను నిర్వహిస్తా వచ్చింది.

ప్రధాన సంపాదకుడు ఆచార్య దివాకర్ల వేంకటావధానిగారు తక్కిన ఇరువురి రచనలను పునఃపరిశీలన చేస్తూ తుదిమెఱుగులు దిద్ది ప్రాతప్రతులను అచ్చుకు సిద్ధంచేస్తున్న దశలో - 1986 అక్షోబరులో పరమపదించారు. ఈ ఆకస్మికసంఘటనవల్ల “వ్యాఖ్యాసహిత నన్నయభారత ప్రచురణ” కార్యక్రమ పురోగతికి విఫూతం ఎర్పడింది.! ప్రణాళిక ఈ ఆటంకాన్ని అధికమించటానికి, తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానంవారు తగినపెద్దలతో విస్తృతంగా సమాలోచించారు. తదుపరి, కళాప్రపాఠ మధునాపంతుల సత్యనారాయణశాస్త్రిగారు కీ.ఎస్. దివాకర్లవారి స్థానంలో ముఖ్య సంపాదకులుగా 1987 మే నెలలో నియుక్తులయ్యారు.

అప్పటినుండి, మళ్ళీ వ్యాఖ్యారచయితల పరస్పరసమీక్షా సమావేశాలు యథార్థితిగా నిర్వహింపబడుతూ వచ్చాయి. వీటితోపాటు, ప్రధాన సంపాదకుడు మధునాపంతుల సత్యనారాయణశాస్త్రిగారు మూడుపర్మాల ప్రాతప్రతులను క్రమంగాపర్యవేక్షిస్తూ, వాటిని ముద్రించవలసినదిగా తీర్మానించారు.

ఆ యా పర్మాల ముద్రణకార్యం ఒకప్రకృతిగుతువుంటే, మరొకైపైన ఆ యా సంపుటాల సంపాదకులు పీటిక, ఉపోద్యాతము - మున్నగు అంశాలను సమకూర్చాలని ఒకానొకసమావేశంలో నిర్ణయింపబడింది. అవసరాన్నిబట్టి పీటికలకు తుదిరూపం ఇష్టటానికి సంపాదకవర్గం మరొకసారి సమావేశం కావడానికి కూడ అందులోనే నిశ్చయింపబడింది. అయితే, ఈ నిర్ణయాలు చోటుచేసికొన్న సమావేశమే నన్నయ భారత ప్రణాళికకు సంబంధించిన సమావేశాల్లో చిట్టచివరిదయింది! ఈ సమావేశం రాజమహేంద్రవరంలో శ్రీమధునాపంతుల సత్యనారాయణశాస్త్రిగారి గృహంలో 1991 జ్యైత్రివ తేదిన జరిగింది. అనంతరం ఈ గ్రంథాన్ని ముద్రించే ప్రయత్నాలు కొనసాగాయి.

తిక్కన భారత సంయోజన :

ఇటువంటి పరిస్థితుల్లో, తిరుమల తిరుపతి దేవస్థాన సప్తగిరి సంపాదకుల కార్యాలయమందలి ప్రచురణల విభాగంలో ‘పట్టికేషన్సు’ ఎడిటర్‌గా పనిచేస్తూ వుండిన విద్యుత్ డి. నాగసిద్ధారెడ్డి గారు (రిటైర్డ్ ప్రైనిపాల్, యస్.వి.బిరియంటల్కళాశాల, తిరుపతి) తిరుమల తిరుపతి దేవస్థాన కార్యనిర్వహణాధికారిగారికి “తిక్కన భారత వ్యాఖ్యారచనాప్రణాళిక”మ గూర్చి 1992 ఆగష్ట ఆరంభంలో ఒక నివేదికను సమర్పించారు.

ఆ నివేదిక సారాంశం :

“తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానంవారు నన్నయ భారతం మూడు పర్మాలకు ప్రసిద్ధ విద్యుంసులచేత వ్యాఖ్య ప్రాయించిన విధంగానే, తిక్కన భారతం పదువైదు పర్మాలకు రాష్ట్రంలోని ప్రముఖపండితులచేత వ్యాఖ్య ప్రాయించి ప్రచురించటం సముచితంగానూ, సమగ్రంగానూ ఉంటుంది. తాము అనుమతిస్తే ఈ ప్రణాళికకు నేను సమన్వయ సంపాదకుడనుగా, సమావేశకర్తగా (కో ఆర్డినేటింగ్ ఎడిటర్ అండ్ కన్సీసర్) బాధ్యతవహించి నిర్వర్తించగలను”.

తిరుపతి తిరుపతి దేవస్తాన కార్బోనిర్వహణాధికారి అధ్యక్షతన సమావేశమైన గ్రంథనిష్టుమం సంఘం (Experts Committee) పై ప్రతిపాదనను ఆమోదించింది. తదనుసారంగా తిక్కన భారతవ్యాఖ్యా రచనా ప్రణాళికకు సంబంధించిన తొలిసమావేశం తిరుపతి తిరుపతి దేవస్తాన పరిపాలనా భవనం (తిరుపతి)లో కార్బోనిర్వహణాధికారిగారి ఆధ్వర్యవంలో 1992 నవంబరు 5వ తేదిన జరిగింది. ఈ ప్రణాళికా నిర్వహణకు తొలుత ఒక సలహాసంఘం ఏర్పాటయింది. అనంతరం ఈ సలహాసంఘం 1) సంపాదకవర్గం 2) సలహాసంఘం- అని ఈ క్రింది రెండు సంఘాలుగా విభజింపబడింది.

సంపాదక వర్గం

శ్రీ పొత్తురి వెంకటేశ్వరరావు
ప్రో॥కె. సర్వోత్తమరావు

ప్రో॥ ఎస్.బి. రఘునాథాచార్య
శ్రీడి. నాగసిద్ధరెడ్డి (కన్సెనర్)

సలహాసంఘం

ఆచార్య తూమాటి డోఱప్ప
ఆచార్య బిరుదురాజు రామరాజు
ఆచార్య తుమ్మపూడి కోటీశ్వరరావు
ఆచార్య కొర్కెలపాటి శ్రీరామమూర్తి
ఆచార్య నందూరి రామకృష్ణమాచార్య

ఆచార్య జి.వి. సుబ్రహ్మణ్యం
ఆచార్య మడుపు కులశేఖరరావు
డా॥రావుల సూర్యనారాయణమూర్తి
శ్రీ కాట్లపాటి సుబ్బారావు
శ్రీ ములుకుట్ట రామకృష్ణశాస్త్రి

పై సమావేశంలో చర్చింపబడిన అంశాల్లో అత్యంతప్రధానమైనది వ్యాఖ్యాన విధానానికి సంబంధించినది. సభ్యులందరి సలహాలు, సూచనలమేరకు - వ్యాఖ్యానరచనకు మాగ్దదర్శకాలైన - కొన్ని ముఖ్య నియమాలు క్రోడీకరింపబడ్డాయి.

ఆ నియమాల సారాంశం :

“రచనావిషయంలో ప్రధానంగా సామాన్య ప్రజానీకాన్ని దృష్టియందుంచుకొనవలెను. భాష వ్యావహారికంగానే ఉండాలి. మాండలికాలు ఉండరాదు. సాధ్యమైనంతవరకు విసంధుల్ని పాటించాలి. సంధి విడదిసిన తర్వాత పదస్పరూపం తెలిసేటట్లుగా పదాదిని అచ్చుల్ని వాడాలి. దుస్సంధులు తగదు. శకటరేఫలు, అరసున్నలు ఉండరాదు. కథాభాగాన్ని అతికేసమయంలో పూర్వపర సందర్భాలను అనుసంధానంచేస్తూ అవసరమైనచోట స్కూలంగా పదారు పంక్తులు అవతారిక (పరిచయం) వ్రాయాలి. ప్రతిపద్యానికి అక్కరలేదు.

విశేషాంశాల్లో అలంకారాలు, వర్ణనలు కథా సందర్భానికి ఏవిధంగా అతికాయో చెప్పు, పద్యంలో గుర్తించిన ముఖ్యమైన విశేషాంశాలు విస్తారంగా కాకుండా, సంగ్రహంగా చెప్పాలి. (రచయితలు వ్రాయని విశేషాంశాదులను ‘సంపాదకులు’ ‘ఎడిటోరియల్ నోటు’ (ప్రాసి నమోదుచేయవలసినది.) అవసరమైన చోట్లు రచనలో మార్పులు, చేర్చులు చేయడానికి, సంతృప్తికరం కాకపోతే తిరస్కరించి మరొకర్ని ఎంపిక చేసుకొనడానికి సంపాదకవర్గానికి అధికారం ఉంది.

(రచయితలు) ఉన్నానియా యూనివర్సిటీవారి భారతప్రతిని రచనకు ప్రమాణంగా స్వీకరించాలి. ఇతర ప్రతులలో సాబైన పారములున్నచో వాటిని రచనలో ఉటంకించవచ్చు.”

పై సూచనల ప్రకారం, తిక్కన భారతం పదునైదు పర్యాల్డ్‌ని 46 ఆశ్వాసాలకు సరళవ్యాఖ్య సమకూర్చటానికి మొత్తం ముప్పుదిముగ్గరు పండితులు ఎంపిక చేయబడ్డారు. వీరిలో చాలమంది తమవంతు వ్యాఖ్యారచనను సకాలంలో పూర్తిచేసి దేవస్థానానికి సమర్పించారు. ‘తిక్కనభారత ప్రణాళిక’ యొక్క చివరి సమావేశం 1994 జులై 15వ తేదిన కార్యాన్వ్యాఖాధికారిగారి అధ్యక్షతన తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానపరిపాలనాభవనం (తిరుపతి)లో జరిగింది.

1995 జూన్‌లో శ్రీడి. నాగసిద్ధారెడ్డి పదవినుండి విరమించేనాటికి, తిక్కన భారతంలోని కొన్ని ఆశ్వాసాలకు వ్యాఖ్య - ఆ యూ రచయితలు ప్రాసి పంపనందున - దేవస్థానానికి అందలేదు. అలా, వ్యాఖ్యానింపబడక శేషించి ఉన్న తిక్కన భారతంలోని కొన్ని ఆశ్వాసాలను స్థానికులగు మరికొందరు విద్యాంసులచేత ప్రాయించి, ఈ వ్యాఖ్యాన క్రతువును సమాప్తి నొందించడం జరిగింది. ఈ విధంగా తొలుత ‘నన్నయభారత ప్రణాళిక’గా ఆరంభమైన ఈ వ్యాఖ్యారచన, తరువాత తిక్కన భారతంలోకి విస్తరించి, సమగ్రతను సంతరించుకొని, చివరకు “కవిత్రయ మహాభారత ప్రణాళికగా” సార్థకమయింది.

కవిత్రయ మహాభారతం ప్రాజెక్టు :

మొదటి మూడు పర్యాలు సరళిగ్రాంథికంలోను, తక్కన భాగమంతా భిన్న భిన్నశైలుల వ్యాపారికంలోనూ రచింపబడిన ఈ మొత్తం పదునెనిమిది పర్యాల వ్యాఖ్యాన స్వరూపానికి ప్రామాణికమైన ఏకరూపతను, నవ్యతను సముచితంగా సంతరింపజేయగల సంపాదకుణ్ణి సూచించవలసిందని తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం, స్థానికులైన నిపుణులను కోరింది.

అనుభవజ్ఞులగు నిపుణుల అభిప్రాయానుసారం దేవస్థానం - సుగృహీతనామధేయులైన సాహితీవేత్తలు ఆచార్య జి.వి. సుబ్రహ్మణ్యంగారిని “కవిత్రయ మహాభారతం ప్రాజెక్టు”కు సంపాదకత్వం నిర్వహింపవలసిందిగా 1996 అక్టోబరులో ఆహ్వానించింది. తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానంవారి ఆహ్వానాన్ని శ్రీస్వామివారి ఆదేశంగా స్వీకరించి ఆచార్య జి.వి. సుబ్రహ్మణ్యంగారు తిరుపతికి వచ్చి ‘ఎడిటరు’ కార్యాలయంలో ని ప్రచురణల విభాగం (Publications Wing)లో భద్రపరుపబడియున్న భారతం ప్రాతప్రతిని విశదంగా పరిశీలించి, ఇచ్చబే ఉద్యోగుల సహకారంతో వారు ఈ బృహద్గ్రంథ పరిష్కారణకు అవలంబించవలసిన కొన్ని ముఖ్యపద్ధతులను, విధానాలను ప్రతిపాదించారు.

ఆ ప్రతిపాదనల సారాంశం :

“మహాభారత కథార్థాలు సామాన్యజనానికి అందుబాటులో ఉండేటట్లు చేయటానికి, మహాభారతంలోని ధర్మసందేశం అందరికీ అవగాహనకావడానికి ఈ వ్యాఖ్యానం లక్ష్మింపబడింది కాబట్టి, వ్యాఖ్యానమంతా ప్రామాణిక వ్యాపారిక భాషలో ఒకేరీతిగా ఉండేటట్లు చూడాలి. అవసరమైన చోట్ల వ్యాఖ్యాతలు ప్రాసిన వివిధశైలులను ప్రామాణిక

వ్యావహారిక శైలిలోనికి మార్చి, ఒకే గ్రంథకర్త రచించిన రచనను చదువుతున్న స్థాటిని పరితలకు కల్పింపజేయాలని నిర్దయించడమైనది. భాషాశైలులు మార్గవలసి వచ్చినపుడు ఇప్పడున్న ‘బరిజినల్’ ప్రాతప్రతిని చెడగొట్టుకుండా ‘ప్రెస్కాపీ’ని లేఖకులచే వ్యావహారిక భాషలో మరల ప్రాయించవలసివుంటుంది.

వ్యాఖ్యానరచనకు ఒకస్తూలమైన ప్రణాళికను ఇదివరలో రూపొందించి వ్యాఖ్యాతలకు తెలియపరచటమయింది. కానీ, అందరూ ఆ అంశాలను తు.చ. తప్పకుండా పాటించినట్లు కనబడదు. అందువలన వ్యాఖ్యానరచనలో ఏకరూపత (Uniformity) ఒక్కొక్కచోట లోపించినట్లు కనబడుతోంది. కాబట్టి, వ్యాఖ్యానం అవసరానికి మించి ఉన్నచోట్ల తగ్గించటానికి, అవసరం ఉన్నచోట్లకొన్ని అంశాలను చేర్చటానికి సంపాదకునికి స్వేచ్ఛ ఇవ్వాలని నిర్దయించడమైనది.

వ్యాఖ్యానం ప్రాయానికి ఉస్కాన్నియా విశ్వవిద్యాలయంవారి ఆంధ్రమహాభారత సంశోధితప్రతిని ఆధారం చేసికోవాలని ఇదివరలోనే నిర్దయించడమైనది. ఆ నిర్దయాన్ని వ్యాఖ్యానరచయితలకు తెలుపడం కూడా జరిగింది. కానీ, కొందరు రచయితలు నీరేశించిన ప్రతిని కాకుండా, వేరే ప్రతులను ప్రామాణికంగా తీసికొని వ్యాఖ్యానం ప్రాశారు. అటువంటి ఘట్టాలలో దేవస్థానంవారు ఎన్నోన్న ప్రతిని దృష్టిలో ఉంచుకొని ప్రాతప్రతులను తగినవిధంగా మార్గవలెనని నిర్దయించటం జరిగింది.

మహాభారత వ్యాఖ్యానాన్ని $1/4$ ‘డెమీసైజ్’లో పండిండు సంపుటాల్లో ప్రచురించాలని నిర్దయించడమైనది. పుస్తకం ‘సైజ్’ను నిర్దయించడంలో పారమణ్ణి విషయాన్ని, ప్రచురణకర్త సౌకర్యాన్ని సాధారణంగా దృష్టిలో ఉంచుకొంటారు. పారమణ్ణి దృష్టిలో పెట్టుకొంటే, అతడు భారతంలో ఒక్కొక్క పర్యాన్ని ఒక్కొక్క సంపుటంగా భద్రపరచుకోవాలని భావిస్తుంటాడు. అందువల్ల, ‘వాల్యూమ్’కు పర్యాన్ని ప్రమాణంగా తీసికోవటం సౌకర్యంగా ఉంటుంది. విషయాన్ని బట్టిచూచినా పర్యవిభాగమే అందరికీ సౌకర్యం. ప్రచురించేసంపుటికి ‘క్లాసిక్’ (Classic) గౌరవం ఆక్రమిలో కల్పించాలన్నా $1/4$ ‘డెమీసైజ్’ బాగుంటుందని తీర్చాన్నించటమైనది. అయితే ఆదిపర్యం, ఆరణ్యపర్యం, శాంతిపర్యంలాంటి పెద్దపర్యాలు, మహాప్రస్తానికపర్యంలాంటి చిన్నపర్యాలు ప్రచురిస్తున్నప్పుడు ‘వాల్యూమ్’ విభాగంలో కొంత వెసులుబాటు కల్పించుకోవచ్చు.

ఒక్కొక్క సంపుటానికి మొదట తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం కార్యనిర్వహణాధికారిగారి ముందుమాట, ‘ఎడిటరు’ గారి ఉపోద్ఘాతం తప్పకుండా ఉండాలి, విషయసూచిక తయారుచేయాలి. ప్రతి పర్యం చివర అకారాది పద్యానుక్రమణిక తప్పనిసరిగా ఉండాలి”.

పై పద్ధతుల ననుసరించి ఆచార్య జి.వి. సుబ్రహ్మణ్యంగారు పరిష్కరించి ఇస్తున్న భారత సంపుటాలను తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం వరుసగా ప్రచురింప బూనుకొన్నది. ఈ సంపుటుల ప్రచురణకార్యం త్వరితగతిన పూర్తి చేయించాలనే సంకల్పంతో తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం 1999 నవంబరు 3,4 తేదీల్లో శ్రీ పద్మావతి అతిథి గ్యాపాంలో తి.తి.దే. కార్యనిర్వహణాధికారి డా॥ప.వి. సుబ్రామణి, ప.ఎ.ఎస్. గారి అధ్యక్షతన కీలకమైన సమావేశాన్ని నిర్వహించింది. ఈ సమావేశంలో ఆచార్య జి.వి. సుబ్రహ్మణ్యంగారు తయారు చేయించిన ఆదిపర్య, సభాపర్యాల డి.టి.పి. ‘మాష్టరు కాపీ’లను సభ్యులు సమీక్షించారు. తదనంతర పర్యాల ప్రకటన ఇతోధికమగు వేగం అందుకోవటానికి వీలుగా ఈ సమావేశంలో కవిత్రయ భారతానికి సంబంధించిన సంపాదక మండలి (Editorial Board), సలహామండలి (Advisory Board) - అనే రెండు సంఘాలను ఈ దిగువ పేర్కొన్న విధంగా పునర్వ్యవస్థికరించటం జరిగింది.

సంపాదకమండలి సభ్యులు

ఆచార్య నందూరి రామకృష్ణమాచార్యులు
డా॥ ఎస్.బి. రఘువాథాచార్య
ఆచార్య కె.జె. కృష్ణమూర్తి

శ్రీ పాతుర్రారి వెంకటేశ్వరరావు
డా॥ అప్పజోడు వెంకటసుబ్బయ్య
ఆచార్య కె. సర్వోత్తమరావు

సలహామండలి సభ్యులు

డా॥ బిరుదురాజు రామరాజు
ఆచార్య నందూరి రామకృష్ణమాచార్యులు
డా॥ అప్పజోడు వెంకటసుబ్బయ్య
ఆచార్య కె.జె. కృష్ణమూర్తి
డా॥ మేడసాని మోహన్
ఆచార్య హాచ్.ఎస్. బ్రహ్మనంద

ప్రా॥ ఎస్.బి. రఘువాథాచార్య
శ్రీ పాతుర్రారి వెంకటేశ్వరరావు
ఆచార్య ఎం. కులశేఖరరావు
ఆచార్య తుమ్మపూడి కోటీశ్వరరావు
ఆచార్య ఎం. బుద్ధస్వ

తరువాత 2000 సంవత్సరం ఫిబ్రవరి 25వ తేదీన తిరుమలలో కార్యనిర్వహణాదికారి డా॥ ఐ.వి.సుబ్బారావు, ఐ.ఎ.ఎస్., గారి అధ్యక్షతన ‘క్యాంప్ ఆఫ్స్’లో పై రెండు మండలులలోని సభ్యులయొక్క సంయుక్త సమావేశం నిర్వహింపబడింది. ఈ సమావేశంలో 2000 సంవత్సరాంతానికి కవిత్రయ భారత సంపుటా లన్నింటినీ వెలువరించాలనే ముఖ్యతీర్మానం కావింపబడింది. ఇందులకు అనుపుగా ఆ యా పర్యాల వ్యాఖ్యాతలతో కూడిన ఒకటి, రెండు ‘వర్క్‌షాప్’లను కూడ నిర్వహించడానికి నిర్ణయం గైకొనబడింది.

కవిత్రయ భారతాన్ని వ్యాఖ్యాతో ముద్రించటంద్వారా తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానంవారు ‘పంచమవేద’ మందలి ధర్మప్రచోదాన్ని యావదాంధులకు అందించే ఉదాత్తపొత్రను నిర్వహిస్తున్నారు. ఆ క్రమంలో ఇప్పుడు ప్రథమ సంపుటం - ఆదిపర్వం (రెండు భాగాలు), ద్వితీయ సంపుటం - సభాపర్వం వెలువడినాయి. ఇప్పటి కార్యనిర్వహణాదికారి అయిన డా॥ పి. కృష్ణయ్య, ఐ.ఎ.ఎస్. గారు వచ్చిన తత్కషణమే అంధ్రమహాభారత ప్రచురణాను గూర్చి ఆసక్తితో గమనిస్తూ అన్నివిధాల సహకరించి ఆది సభా పర్యాల విడుదలకు ఏర్పాటు చేయడమే కారుండ తరువాతి సంపుటాలు వెలుగుచూడడానికి ఒక కాల నిర్ణయంతో పని జరగాలని త్వరపరిచినారు. 2002 సంవత్సరానికి ఈ బృహత్ ప్రణాళిక వ్యాఖ్యాసహిత మహాభారతం తుదిమెరుగులు దిద్దుకోవాలని వేంకటేశ్వరస్వామి అనుగ్రహంతో పండిత మండలిని పురమాయించినారు. తరువాతి సంపుటాలు పై త్వరలోనే వెలుగుచూడమన్నాయి. అష్టరస్యులైన ఆంధులు భారతాన్ని స్వయంగా చదివి అర్థం చేసికోవటానికి ఈ సరళవ్యాఖ్య ‘కరదీవిక’ కావాలని తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం వారి ఆశయం. తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం తొలుదొలుత ప్రచురిస్తూను ఈ ‘వ్యాఖ్యానసహిత కవిత్రయ భారతం’ ముద్రణాలో ఏవైనా నూత్నాంశాలు చేర్పవలసిపున్నట్లు అభిప్రాయపడితే సహృదయసాహితీవేత్తలు వాటిని మాకు తెలియజేయగలరని మనవి.

కృతజ్ఞతలు :

ఈ ప్రణాళిక సలప్రదం కావటానికి ఆధికారికమైన తమ ఆమోదాన్ని అందజేసిన తిరుమల తిరుపతి దేవస్థాన ధర్మకర్తలమండలి అధ్యక్షులకు, పాలకమండలి సభ్యులైలరకు కృతజ్ఞతాభివాదములు. ఈ మహాగ్రంథం వెలుగుచూడటంలో ముఖ్యకారులైన సహృదయులు డా॥ ఐ.వి.సుబ్బారావు, ఐ.ఎ.ఎస్., గారికి అనేక ధన్యవాదాలు. తిరుమల తిరుపతి దేవస్థాన కార్యనిర్వహణాదికారి డా॥ పి.కృష్ణయ్య, ఐ.ఎ.ఎస్. గారి [ప్రోత్సాహక పర్యవేశణకు కైమాడ్పులు. సాహిత్య ప్రీతి కలవారైన తి.తి.దేవస్థానం సంయుక్త కార్యనిర్వహణాదికారి శ్రీ కె.నారాయణ, ఐ.ఎ.ఎస్. గారికి వందనములు.]

సంబంధిత విభాగాధిపతిగా నూతనముగా వచ్చి సలహామండలి ఎక్కు అఫిషియో సభ్యులైన డా॥ పి. రంగారావు, పారసంబంధాధికారి, తి.తి.దేవస్థానం, తిరుపతి వారికి మరియు ఈ ప్రణాళిక ప్రత్యక్షంగాను, పరోక్షంగాను సహాయసహకారాలందించిన తదితర అధికార గణానికి నమస్కులు. ఈ ప్రణాళిక ద్వారా “వ్యాఖ్యాన సహాత కవిత్రయ భారతము”ను ఆంధ్రావచికి అందజేయటంలో ప్రధాన పాత్ర వహించిన - వ్యాఖ్యాతలు, పై ఉభయ మండలుల (సంపాదక మండలి, సలహా మండలి) యందలి విద్యావేత్తలు ప్రధాన సంపాదకుడు ఆచార్య జి.వి. సుబ్రహ్మణ్యంగారు - ఈ విద్యాంసులందరికి నా కృతజ్ఞతాపూర్వక నమోవాకములు. తి.తి. దేవస్థానముల సవ్యాఖ్యాన మహాభారతాన్ని ప్రకటించడం వేగాన్ని పుంజకోవడానికి తీర్మానించినప్పుడు ఎడిటోరియల్ కమిటీ వారు దాని కొరకై ప్రధాన సంపాదకునికి సహాయంగా స్థానిక పండితవర్యుల ఒక ఉపసంఘం (ఎడిటోరియల్ సెల్) నిర్మాణానికి సిఫారసు చేయగా, దేవస్థానం ఆమేరకు ఎడిటోరియల్ కమిటీలో ఉన్న డా॥ కె.సర్వోత్తమరావు, డా॥ కె.జె.కృష్ణమూర్తి గారలతో స్థానికులైన విద్యాంసులు, పండితవరేణ్యులు శ్రీ సముద్రాల లక్ష్మణయ్య, మహాకవి శ్రీ ముదివర్తి కొండమాచార్యులు గారలతో ఎడిటోరియల్ సెల్ను ఏర్పరచడం జరిగింది. ఈ మేరకు ఆరణ్యపర్వంలోని ద్వితీయభాగంతో ఆరంభమైన ఈ సెల్ ఉపకారం మరువరానిది. వీరు వర్క్‌షాపువలె శ్రీ వేంకటేశ్వర లైబ్రరీ మరియు పరిశోధన కేంద్రంలో నిర్వహించబడ్డ కవిత్రయ మహాభారత యజ్ఞంలో పాలుపంచుకొన్నారు. అందువలననే అతి త్వరితకాలంలో ఆరణ్యపర్వ శేషభాగం ముద్రణ బోతూ ఉండగా విరాటపర్వం కూడ ప్రెస్సుకు పంపగల్గుతున్నాము. తక్కిన పర్వసంపుటాలను ఇలాగే అందించగలమని ఆశిస్తున్నాము.

“సప్తగిరి” సంపాదకులుగా ఉండి, ఈ ప్రణాళిక కొనసాగటంలో ఆదినుండి ప్రముఖ పాత్ర వహించిన కీ.శే. కాటుపాటి సుబ్బారావుగారికి హర్షిక కృతజ్ఞతలు. “సప్తగిరి” సంపాదక కార్యాలయ ప్రచురణల విభాగంలో సబ్-ఎడిటరు’గా ఉద్యోగిస్తూ 1995లో పదవినుండి విరమించేదాకా ఈ ప్రణాళిక విషయమై మిగుల సహకరించిన విద్వత్కువివర్యులు శ్రీమాన్ ముదివర్తి కొండమాచార్యులు గారికి, ఆచార్య కె.జె.కృష్ణమూర్తి (కంట్రోలర్ ఆఫ్ పల్టీకేషన్స్) గారికి అనేక కృతజ్ఞతలు. ఈ కార్యక్రమంలో చేదోడువాదోడుగా ఉంటూ, అన్నివిధాలా సహాయ సహకారాలందించిన ప్రచురణల విభాగమందలి సహోద్యములు రీసెర్చ్ అసిస్టెంటు శ్రీ కోరాడ రామకృష్ణ తెలుగు సబ్-ఎడిటర్లు డాక్టర్ కె.రాధారమణ, డాక్టర్ ఎ.సంధ్య, సప్తగిరి పత్రిక కన్వడ సబ్-ఎడిటర్ శ్రీ బి.ఎన్. శ్రీనివాసన్ గారికి, తదితర సిబ్బందికి, టి.టి.డి. ముద్రణాలయ అధికారి శ్రీ ఐ.పార్వతీశ్వర రావు గారికి, వారి సిబ్బందికి కృతజ్ఞతలు.

శ్రీవేంకటేశ్వరస్వామివారి అనుగ్రహావిశేషంవల్ల ఈ మహాత్తమగ్రంథం వెలుగు చూస్తున్నందుకు, ఆ వేదత్రయ స్వరూపునకు కృతజ్ఞతాంజలి ఫుటీస్తున్నాము.

డా॥ఎస్.ఎస్. రామమూర్తి

క్లీనర్

సంపాదకుడు - సప్తగిరి

తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానములు, తిరుపతి

కవిత్తయ విరచిత శ్రీమదాంగ్రే మేహర్బురోత్సము

సంపాదకమండలి

అధ్యక్షులు

శ్రీ అజేయ కల్లం, ఐ.వి.ఎస్.,
కార్యనిర్వహణాధికారి, తి.తి.దే., తిరుపతి.

ప్రధాన సంపాదకుడు: ఆచార్య జి.వి. సుబ్రహ్మణ్యం

సంపాదకమండలి సభ్యులు

ఆచార్య సంఘారి రామకృష్ణమాచార్యులు

శ్రీ పొత్తూరి వెంకటేశ్వరరావు

ఆచార్య ఎస్.బి. రఘునాథాచార్య

దా॥ అప్పటోడు వేంకటసుబ్బయ్య

ఆచార్య కె.జె. కృష్ణమూర్తి

ఆచార్య కె. సర్వోత్తమరావు

సలహామండలి సభ్యులు

ఆచార్య బిరుదురాజు రామరాజు

ఆచార్య తుమ్మపూడి కోటీశ్వరరావు

ఆచార్య ఎం. బుద్ధన్న

ఆచార్య ఎం. కులశేఖరరావు

ఎక్కు అఫిషియో సభ్యులు

దా॥ పి. రంగారావు

దా॥ మేడసాని మోహన్, డైరెక్టర్

పోరసంబంధాధికారి,
తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానములు,

అన్నమాచార్య ప్రాజెక్ట్, తి.తి.దే.
ఆచార్య పోచ.ఎస్.బ్రహ్మనంద, కార్యదర్శి

తిరుపతి.

ధర్మప్రచార పరిషత్తు, తి.తి.దే.

కస్మినర్

దా॥ ఎన్.ఎస్. రామమూర్తి.

“సప్తగిరి” సంపాదకులు, తి.తి.దేవస్థానములు, తిరుపతి.

కవితయ వినచిత

లీమదాంధ్ర మహాభారతము

వ్యాఖ్యాతలు

1. దాక్షర్ దివాకర్ వేంకటావథాని
2. దాక్షర్ జి.వి. సుబ్రహ్మణ్యం
3. దాక్షర్ అప్పణోడు వేంకటసుబ్బాయ్
4. దాక్షర్ నందూరి రామకృష్ణమాచార్యులు
5. దాక్షర్ కె. సరోవర్తమారావు
6. దాక్షర్ ఆర్. అనంతపద్మనాభరావు
7. శ్రీ సింగరాజు సచ్చిదానందం
8. దాక్షర్ మేడవరం వేంకటనారాయణశర్మ
9. దాక్షర్ కె. రామగోపాలకృష్ణమార్తి
10. దాక్షర్ జొస్టినస్ మృత్యుంజయరావు
11. శ్రీ ముదివర్తి కొండమాచార్యులు
12. శ్రీ కవి చెరుకూరి జయచంద్రశాస్త్రి
13. దాక్షర్ జి. హరిహరనాథ్
14. దాక్షర్ మల్లెల గురవయ్య
15. దాక్షర్ కె. రాజన్న శాస్త్రి
16. శ్రీ ఏలూరిపాటి అనంతరామయ్య
17. దాక్షర్ యస్సు. రామారావు
18. దాక్షర్ మరుపూరి కోదండరామరెడ్డి
19. దాక్షర్ పి. వెంకటరాజు
20. దాక్షర్ పాచ. ఎన్. బ్రహ్మనంద
21. దాక్షర్ ఎన్. గంగప్రు
22. దాక్షర్ దావులారి కృష్ణకుమారి
23. దాక్షర్ ఆకురాతి పున్నారావు
24. శ్రీ సముద్రాల లక్ష్మణయ్య
25. దాక్షర్ బేతవోలు రాములుహ్మం
26. దాక్షర్ తుమ్మపూడి కోటీశ్వరరావు
27. దాక్షర్ శలక రఘునాథశర్మ
28. దాక్షర్ ఎమ్. కులశేఖరరావు
29. శ్రీ నాగళ్ల గురుప్రసాదరావు
30. దాక్షర్ ఎ. నాగభూషణం

పర్మలు, ఆశ్వసాలు

- ఆది. ఆశ్వ. 1,2,3
- ఆది. ఆశ్వ. 4; శాంతి. ఆశ్వ. 1
- ఆది. ఆశ్వ. 5,6,7,8; సభా. ఆశ్వ. 1,2
- అరణ్య. ఆశ్వ. 1 నుండి 7 వరకు; భీష్మ ఆశ్వ. 1,2
- విరాట. ఆశ్వ. 1
- విరాట. ఆశ్వ. 2
- విరాట. ఆశ్వ. 3; ద్రోణ. ఆశ్వ. 3,4; శల్య. ఆశ్వ. 2
- విరాట. ఆశ్వ. 4
- విరాట. ఆశ్వ. 5
- ఉద్యోగ. ఆశ్వ. 1,2; సౌప్రిక. ఆశ్వ. 1,2
- ఉద్యోగ. ఆశ్వ. 3,4
- భీష్మ. ఆశ్వ. 3
- ద్రోణ. ఆశ్వ. 1
- ద్రోణ. ఆశ్వ. 2
- ద్రోణ. ఆశ్వ. 5
- కర్ణ. ఆశ్వ. 1
- కర్ణ. ఆశ్వ. 2
- కర్ణ. ఆశ్వ. 3
- శల్య. ఆశ్వ. 1
- ప్రీతి. ఆశ్వ. 1,2; అశ్వ. ఆశ్వ. 1,2; మౌసల-1; మహా. 1; స్వరూ-1
- శాంతి. ఆశ్వ. 2
- శాంతి. ఆశ్వ. 3
- శాంతి. ఆశ్వ. 4
- శాంతి. ఆశ్వ. 5
- శాంతి. ఆశ్వ. 6
- అను. ఆశ్వ. 1,2
- అను. ఆశ్వ. 3,4
- అత్ర. ఆశ్వ. 1,2

సంకేతాక్షర సూచి

ఆది.	-	ఆదిపర్వం	క.	-	కందపద్యం
సభా.	-	సభాపర్వం	వ.	-	వచనం
ఆర.	-	ఆరణ్యపర్వం	ఆ.	-	ఆటవెలది
విరా.	-	విరాటపర్వం	తే.	-	తేటగీతి
ఉద్యో.	-	ఉద్యోగపర్వం	సీ.	-	సీసం
భీష్మ.	-	భీష్మపర్వం	ఉ.	-	ఉత్సలమాల
ద్రోణ.	-	ద్రోణపర్వం	చ.	-	చంపకమాల
కర్ణ.	-	కర్ణపర్వం	మ.	-	మత్తేభ వికీఢితం
శల్వ.	-	శల్వపర్వం	శా.	-	శార్యాల వికీఢితం
సౌప్రి.	-	సౌప్రికపర్వం	ఆశ్వా.	-	ఆశ్వాసం
త్రై.	-	త్రై పర్వం	క్రీ. శ.	-	క్రీస్తుశకం
శాంతి.	-	శాంతిపర్వం	య.	-	యగణం
అను.	-	అనుశాసనికపర్వం	మ.	-	మగణం
అశ్వ.	-	అశ్వమేధపర్వం	త.	-	తగణం
అశ్ర.	-	అశ్రమవాసపర్వం	ర.	-	రగణం
మౌన.	-	మౌనలపర్వం	జ.	-	జగణం
మహో.	-	మహోప్రస్థానికపర్వం	భ.	-	భగణం
స్వర్గా.	-	స్వర్గారోహణపర్వం	న.	-	సగణం
సం.	-	భండార్కరు సంస్థవారి సంస్కృతభారతప్రతి	ల.	-	లఘువు
సం.మ.భా.	-	సంస్కృత మహాభారతము	గ.	-	గురువు
అను.	-	బై ప్రతిలోని అనుబంధాలు	అలం.	-	అలంకారం
సంపా.	-	ప్రధాన సంపాదకుడు	సం.	-	సంవత్సరం
			మొ.	-	మొదలైన

పీఎంక

ఉ. “ఆదరణీయ సార వివిధార్థగతి స్వరంబు గల్లి య
పైదశ పర్య నిర్వహణ సంభూతమై పెనుపొంది యుండ నం
దాదిఁ దొడంగి మూడుకృతు లాంధ్రకవిత్వవిశారదుండు వి
ద్వాదయితుం ఊనర్చే మహితాత్ముడు నన్నయభట్టు దక్కతన్”. (విరా. 1.6.)

ఆంధ్ర మహాభారతం పదునెనిమిది పర్యాల నిర్వహణం కలిగిందై పెంపాంది ఊండగా అందులో నన్నయభట్టు మొదటి మూడు పర్యాలను దక్కతతో రచించాడని తిక్కన సోమయాజి పేర్కొన్నారు. భారతం ఆదరించడగిన, సారవంతమైన, నానారుచిరార్థస్వార్థి కలిగిందట! నన్నయ వాడిన ‘సారమతి’, ‘ప్రసన్న కథాకలి(వి)తార్థ యుక్తి’, ‘నానా రుచిరార్థ సూక్తి నిధిత్వం’, అందరూ ఆదరించే ‘అక్షరరమ్యత’ అనే లక్షణాలన్నీ కలసివచ్చేటట్లు భారతానికి విశేషం వాడటం తిక్కన్న తీర్పరితనం. పై పద్యంలో మూడుకృతులంట మూడు పర్యాలు - ఆది, సభా, ఆరణ్య పర్యాలు. ఆ మూడు పర్యాలను దక్కతతో నిర్వహించిన నన్నయ వరుసగా కవిత్వవిశారదుడు, విద్యాదయితుడు, మహితాత్ముడు. ఆదిపర్యంలో నన్నయ కవితాకళ విశ్వరూపం ప్రదర్శించింది. సభాపర్యంలో నన్నయ తెలుగు కావ్య విద్యకు బ్రహ్మకల్పిడుగా రాణించాడు. ఆరణ్యపర్యంలో ఒక మహితాత్ముడుగా ప్రకాశించాడని తిక్కన ప్రొఫెసార్ నిర్దేశించాడు. ఆ మాట నిజం. ఆరణ్యపర్యరచనం మహాకవి మాత్రమే కాక మహితాత్ముడైనవాడు మాత్రమే ప్రాయగలడని తిక్కన అభిప్రాయం.

మూడు పర్యాల ముఖ్యం :

నన్నయ మొదటి మూడు పర్యాలు రచించాడన్న మాట తిక్కన బెపచారికంగా చెప్పినమాట! నన్నయభట్టు రచన ఆరణ్యపర్య చతుర్ధాశాసంలోని 142వ పద్యంతో ఆగిపోయిందని ప్రాత ప్రతులన్నీ సాక్ష్యం పలుకుతున్నాయి. నన్నయ ఆంధ్ర మహాభారత రచనను సుమారు క్రి.శ.1054-55 నుండి నాలుగుదేశ్య సాగించి సహజంగా తనుపును చాలించి ఊంటాడు. ఆ తరువాత రెండు పండలేండ్లకు తిక్కన విరాటపర్యం మొదలుకొని పదునేను పర్యాలు చేపట్టి, భారతం తుదముట్టేంచాడు. ఆ తరువాత ఎత్తాప్రెగ్గడ 14వ శతాబ్ది పూర్వార్ధంలో ఆరణ్యపర్యశేషాన్ని పూరించాడు. ఈ విధంగా మహాభారతం తెలుగులో పూర్తికావటానికి మూడు శతాబ్దాలకాలం పట్టింది. ముగ్గురు కవులు చేపట్టి నిర్వహించవలసి వచ్చింది.

అయితే, నన్నయ మొదటి మూడు పర్యాలు రచించాడని భావించేవారు చెప్పే ఊపత్తులు కొన్ని ఊన్నాయి. నన్నయ తరువాత భారత రచనను చేపట్టిన తిక్కనే కాక, ఆయన శిమ్యడు మారనకూడ నన్నయ మూడుపర్యాలు రచించాడనే పేర్కొన్నాడు- తన మార్గండేయ పురాణావతారికలో

ఉ. “సారకథా సుధారస మజస్పము నాగళపూరితంబుగా
నారఁగు గ్రోలుచు న్నములు హర్షరసాంబుధిఁ దేలునట్లుగా
భారతసంహిత న్నము ద్రిపర్యము లేవ్యఁ ఊనర్చే నట్టి వి
ద్వారమణీయు నాంధ్రకవితాగురు నన్నయభట్టుఁ గొల్చెదన్.” (మార్గండేయపురాణము : పీఎంక.9.)

అప్పకవికూడ నన్నయ మూడు పర్యాలు చెప్పాడని పేర్కొన్నాడు. ఆరణ్యపర్యంలో ఆశ్వాసాంత గద్యలన్నింటిలో నన్నయ రచించినట్టే ఊన్నది. ఆశ్వాసారంభాంత పద్యాలలో రాజరాజనరేంద్రుడికి వినిపిస్తున్నట్లున్నది. దీనినిబట్టి నన్నయ

ఆరణ్యపర్వమంతా రచించి ఉండవచ్చుననీ, ఎఱ్ఱన కాలంనాటికి ఆ పర్వంలో కొంతభాగం చెదలు తిని ఉండవచ్చుననీ, ఆ క్రిమిదష్టమైన భాగాలను ఎఱ్ఱాప్రెగ్గడ పూరించి ఉండవచ్చుననీ కొందరు పండితులు భావించారు. ఎఱ్ఱన సృష్టింహపురాణంలో తన తాత ప్రశంసించినట్లు ఈవిధంగా చెప్పుకొన్నాడు:

“ఉన్నత సంస్కృతాది చతురోక్తి పదంబులఁ గావ్యకర్తవై
యెన్నిక మైఁ బ్రథంధపరమేషు దనంగ నరణ్యపర్వ శే
పోన్నయ మాంధ్రభాష, సుజనోత్పవ మొప్పగ నిర్వహించి తో
నన్నయభట్ట తిక్కకవినాథుల కెక్కిన భక్తి పెంపునన్”

(సృష్టింహపురాణము - 1.17)

ఈ పద్యంలో ‘ఆరణ్య పర్వశేషాన్నయం ఎఱ్ఱాప్రెగ్గడ చేశాడని చెప్పబడింది. అంటే ఆరణ్యపర్వంలో (శిథిలమై పోగా) శేఖించిన దాన్ని ఉధ్వరించటం చేశాడని అర్థం చెప్పారు పర్వతయివాదం వారు. నన్నయ మూడు పర్వాలు ప్రాశాదు. కానీ, కొంత శిథిలమై పోయింది. ఆ శిథిలమైన చోట్ల ఎఱ్ఱాప్రెగ్గడ పూరించి ఉంటాడని వారి వాద తాత్పర్యం. ఈ వాదాన్ని నన్నయ పక్కాన పర్వతయివాదమనీ, ఎఱ్ఱన పక్కాన శిథిలపూరణవాదమనీ పిలువచ్చును.

ఈ వాదాన్ని చాలమంది అంగీకరించటం లేదు. ఎఱ్ఱన సృష్టింహపురాణంలోని ‘ఆరణ్యపర్వశేషాన్నయ’ మనే సమాసానికి నన్నయ ప్రాయగా మిగిలిన భాగాన్ని ప్రతిభతో భావించి కల్పించటమని వీరు వ్యాఖ్యానించారు. వీరు మొదట శిథిల పూరణ వాదాన్ని సమూలంగా ఖండించారు. ఎఱ్ఱన ఆరణ్యపర్వం చివరలో తాను ఆరణ్యపర్వశేషాన్ని పూరించినట్లే సృష్టింగా చెప్పుకొన్నాడు. ఆ తరువాతి కవులందరూ ఆ సత్యాన్ని ఏకకంఠంతో సమర్థించారు. నన్నయ ప్రతి క్రిమిదష్టమై పోవటానికి కారణం ఆతడు ప్రాసికాన్ని ప్రతి ఒకటి మాత్రమే ఉండటం కావాలి. నన్నయ రచనకు ప్రతులు కరువయ్యాయన్న వాదం అర్థరహితం, సత్యదూరం. కాబట్టి క్రిమిదష్టవాదం సత్కమం కాదు. అనేక ప్రతులు ఉన్నవని అంగీకరిస్తే అన్నిట్లో ఒకేచోట ఒకేవిధంగా చెదలు పట్టటం అసందర్భం. అది అట్లా ఉండగా, నన్నయ ప్రాసిన మధ్యాక్షరలలో ఎఱ్ఱన ప్రాసిన వాటిలో యతిని పాటించడంలో భేదం కనపడుతుంది. కాబట్టి మధ్యాక్షరలున్నచోటే చెదలు కొరికాయా అన్న అనుమానం రాకమానదు. అందువలన చెదలు పట్టిన భాగాలను ఎఱ్ఱన ఉధ్వరించాడనే వాదం పరాప్తమై పోయింది. ఎఱ్ఱన ఆరణ్యపర్వశేషాన్ని పూరించాడన్న వాదం నిలిచింది.

విశిష్ట సాహిత్య నీతి :

ఆంధ్ర సాహిత్య చరిత్రలో ఆరణ్యపర్వం ఒక విశిష్ట సాహిత్య నీతికి పతాకగా నిలుస్తుంది. నన్నయ రచన అకస్మాత్తుగా ఆగిపోతే, ఆ పర్వాన్ని పూరించటానికి తిక్కనాదులు ముందుకు రాలేదు. నన్నయ రచన నరాంకితమైనది. తిక్కన రచన దైవాంకితమైనది. అందువలన నరాంకితమైన ఆరణ్యపర్వంలోని శేషాన్ని ఎత్తుకొనకపోయి ఉండవచ్చును. ఆ పర్వం నన్నయ పేరు మీదనే ఉండటం ఔచిత్యమని భావించి మూడుపర్వాలనూ నన్నయపేరుమీదనే లెక్కించే ఒక సంప్రదాయాన్ని పాటించి ఉండవచ్చును. తిక్కననాటినుండి వస్తున్న ఆ మర్యాదను ఎఱ్ఱన గౌరవించి ఉంటాడు.

ఆరణ్యపర్వం అనర్థదాయక మని ఒక వదంతి లోకంలో ఉన్నది. అందువలననే నన్నయ ఆ పర్వరచన చేస్తూ మరణించాడని కొందరూ, మతిచాంచల్యానికి గురి అయినాడని కొందరూ, భీమకవి శాపానికి బలి అయినాడని, అధర్యణుడి ఉసురుకొట్టి పోయాడని కొందరూ, కట్టుకథ లనేకం లోకంలో సృష్టించారు. అవన్నీ ఆధార రహితాలనినీ, నన్నయ ఉత్తమశీలుడనీ

చారిత్రికాధారాలే నేడు సిరూపిస్తున్నాయి. ఇక పోతే, అనధ్యాత్మివలననే తిక్కున ఆరణ్యపర్వశేషాన్ని పూరించకుండా ఆ పర్వమంతా నన్నుయే వ్రాశాడని చెప్పాడనీ, అతడి శిష్యుడైన మారన కూడా అదే పొట వల్లించాడనీ కొందరు భావించారు. ఎఱ్ఱన ఎట్లగో సాహసించి ఆరణ్య పర్వశేష పూరణకు పూనుకొన్నా, తనపేరు పెట్టుకొంటే ఏ ముప్పు వాటిల్లుతుందో అని భయపడి నన్నయు పేరు మీదనే, రాజరాజనరేంద్రుడికి వినిపిస్తున్నట్లుగానే వ్రాశాడని ఆ వాదం వారు భావించారు. ఈ భీరుత్యవాదాన్ని కూడా ధీరు లంగీకరించటం లేదు. అంతేకాక, మహాభారతాన్నంతా ఒకే కలంతో రచించిన మహాకవు లెందరో ఉన్నారు. వారందరికి పట్టని ఈ అనధ్యవాదం కవిత్రయానికి అన్వయించబూనటం అనోచిత్యం.

అందుకే ఆరణ్యపర్వ రచనం ఒక అపూర్వ సాహిత్యసీతికి నిదర్శనంగా మనం చెప్పుకొని గర్వించటం! ఒక మహాకవి యొక్క సారస్వతాంశ తనయందు ప్రకాశిస్తున్న మరొక మహాకవి ఆయన ప్రారంభించి ముగించలేని ఒక కావ్యభాగాన్ని, ఆయన కవిత్వ లక్ష్మణాలు ముద్రించుకొన్న తన కవితతో ఆయన పేరుమీద, ఆయన రచనగా రచించటం అపూర్వం! దానికి ఉదాహరణం ఆరణ్యపర్వ శేషాన్ని పూరించి, వినయంగా తన పాత్రను పేర్కొన్ని ఊరుకొన్న వినపు విద్యనూర్చి ఎఱ్ఱన. ఆయన వంటి కవులను సాహిత్యక్షేత్రంలో అరుదుగా చూస్తాం. ఎఱ్ఱన అట్లా చేయటానికి కారణం నన్నయమీద పూర్వ మహాకవులందరికి పల్లె ఆయనకూ ఉన్న పరమగురుభావమే. అది ఒక ఉదాత్త సాహిత్యసీతిగా ఎఱ్ఱన పాటించి చూపించాడు. అందువలననే నన్నయ మూడుకృతులు వ్రాశాడన్నా ఆ సీతిలో వైరుధ్యం రాదు. ఎఱ్ఱన రాసీయ లేదు. నన్నయను వాటికీ నేటికి కవిలోకం ఆ గురుస్తానంలోనే నిలిపి గౌరవిస్తున్నది.

ఆరణ్యపర్వం - రెండు భాగాలు :

ఇంతవరకు ఆరణ్యపర్వాన్ని ఒక సంపుటిగా ప్రచురించే పరిపాటి సాగుతూ వస్తున్నది. కానీ, తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానంవారు వ్యాఖ్యానపొతంగా ప్రచురించ బూనటంతో పరిమాణాన్ని దృష్టిలో ఉంచుకొని, పరితల సౌకర్యం కొరకు ఈ మూడో సంపుటాన్ని రెండు భాగాలుగా వెలువరించవలసి వచ్చింది. అందువలన నన్నయ రచనగా ప్రసిద్ధిచెందిన భాగాన్ని (ఆరణ్యపర్వం మొదటినుండి నాలుగో ఆశ్వాసం 142వ పద్యం వరకు) మొదటి భాగంగానూ, ఎఱ్ఱన రచన అయిన ఆరణ్యపర్వ శేషాన్ని రెండవ భాగంగానూ ప్రచురించటం జరుగుతున్నది. ఈరెండు భాగాలను పూర్వోత్తర భాగాలుగా పేర్కొనటం లేదు. ఎందువల్లనంచే హరివంశంలో వలె, భాగవత దశమస్కూర్ధంలో వలె కథ నాథారంగా చేసికొని కవి ఏర్పరచిన సహజ విభాగం కాదిది. మొదటి భాగం ఆశ్వాసం మధ్యలోనే ఆగుతుంది. రెండోభాగం ఆశ్వాసారంభంతో మొదలు కాదు. కాబట్టి శ్రీకారంతోకూడ మొదలు కాదు. ఈ విధమైన విభాగంతో ఆరణ్యపర్వాన్ని తెలుగులో మొదటిసారి ప్రచురించటం జరుగుతున్నది. మొదటి భాగం నన్నయ భాగమనీ, రెండవభాగం నన్నయరచనగా చెప్పబడుతున్న ఎఱ్ఱాప్రగడ రచనమనీ స్పష్టమైన వింగడింపుతో ఈ విభాగం చేయబడింది. ఇది ఈ ప్రచురణకు సంబంధించిన విశేషాంశం మాత్రమే సహ్యదయులు గమనించ ప్రార్థన.

ఆరణ్య శాంతి పర్వాలు జ్ఞాన నేత్రాలు :

మహాభారత సాహిత్యమూర్తికి ఆరణ్య శాంతి పర్వాలు జ్ఞాన చక్కనపులు. ఇతిమహాసంలోని శాస్త్రాంశలను పుష్పులంగా నింపుకొన్న విజ్ఞాన నిధులు. పరిమాణంలో అన్ని పర్వాల కంటే పెద్దది ఆరణ్యపర్వం. దీనికంటే మరికొంత పెద్దది శాంతిపర్వం. 13664 శోకాల సంస్కృత ఆరణ్యపర్వాన్ని నన్నయ ఎఱ్ఱనలు 2894 గద్య పద్యాలలో రచించారు. 14525 శోకాల శాంతి పర్వాన్ని 3093 గద్యపద్యాలతో తిక్కున నిర్మించాడు.

మిగిలిన పర్వతాలకూ ఈ రెండించికి కొట్టువచ్చినట్లు ఒక తేడా కనపడుతుంది. ఇవి ప్రధానంగా పాండవుల ఇతివ్యాప్తి రసవత్తరంగా చెప్పటానికి ఉద్దేశించబడినవి కావు. పాండవుల మనఃప్రవృత్తిని, వ్యుత్పత్తిని, జ్ఞానాన్ని ప్రబోధాత్మక ప్రక్రియల ద్వారా వికసింప చేయటానికి ఏర్పడిన జ్ఞాన కాండలు. ఇందులో కేంద్రపాత ధర్మరాజు. అతడు ఇతిహాస నాయకుడు. చతుర్విధ పురుషార్థ సాధకుడు. ధర్మవీరమూర్తి. అతడు జీవితంలో రెండుసార్లు అపార సంతాప సముద్రంలో మనిగి ఉక్కిరిచిక్కిర్చేనా, ధీరుడై మహాత్ముల విజ్ఞాన ప్రబోధాలతో ఆ విషాదస్థితి నుండి తేరుకొని, కార్యశాఖలకు పూనుకొన వలసిన విశిష్ట ఘట్టాలను ఎదుర్కొన్నాడు. ఆ రెండు ఘట్టాలను చిత్రించేవే ఆరణ్య శాంతి పర్వతాలు.

మాయాదూర్యతంలో రాజ్యసంపదలను కోల్పోయి, కురుసభలో దుర్భరవైన అవమానాలకు లోస్తే, అరణ్య, అజ్ఞాతవాసాలకై అడవులపాలై పడరాని కష్టాలను పాండవులు అవమానాగ్నితో దహింపబడుతూ అంతశ్శాంతిని కోల్పోయారు. పెద్దవాడైన ధర్మజుడు క్షమాపంతుడై, నిగ్రహంతో ఆ అవమాన ఘుమార్చితమానసిక స్థితినుండి తేరుకొని, క్రమంగా శత్రువులను సంహరించటానికి, వారిపై పగ సాధించి సర్వసర్వంసహచక్రవర్తిత్వాన్ని సాధించటానికి సాగించే నిరంతర నిశ్చభుతపోవికాస చరిత్రమే ఆరణ్యపర్వగాధ. శాంతిపర్వంలో ధర్మజుడు బంధుజన వియోగదుఃఖంతో, బంధు మిత్రజన సంహరం వలన కలిగే పాపభయంతో క్రుంగి కుమిలిపోతాడు. ఆ నిర్వేదంనుండి ధర్మజుడిని తేర్చి, భూమిని పాలించే ఉత్సాహమూర్తిగా మార్చి పరిణామప్రవృత్తిని చిత్రించేది శాంతిపర్వం.

ఈ రెండు పర్వతాలూ ధర్మరాజుకు ప్రబోధ గీతాలుగా సాగటం విశేషం. ఆరణ్యపర్వంలో పాండవుల నడుమ సంవాదాలు నడుస్తాయి. పరస్పరం వారు ఎన్నో విషయాలను చర్చించుకొంటారు. అవస్త్రీ వారు సభాపర్వంలో తమకు కలిగిన అవమానశోకాన్ని ఉపశమింప చేసికొనటానికి ఉపయోగపడే శైత్యోపచారాలే. పాండవుల పద్ధకు శ్రీకృష్ణుడి బంధువులు వచ్చి పలికే ఓదార్చు మాటలన్నీ వారి దైన్యాన్ని తొలగించటానికి చేసే దోహదాలే. అవమానాగ్ని జ్ఞానవర్ధంచేత కాని ఉపశమించదు, అరణ్యవాసాన్ని యోగసాధనగా మార్చుకొంచే కాని విజయోత్సాహానికి మార్గాలు ఏర్పడవు. ఆ వెలుగుబాటను చూపించే మహితాత్ములు మహర్షులు. ఆరణ్యపర్వంలో ధర్మరాజువద్దకు పిలిచినట్లుగా మహర్షులు వచ్చారు, యోగ్యకేమాలు విచారించారు, ఉపశమన వాక్యాలు పలికారు. అనుమానాలు తీర్చుండని ఆడిగితే తగిన పురాణేతిహాస కథలను చెప్పి, ధర్మపదేశాలు చేసి వారికి వెలుగుబాటలు చూపారు. మంత్రాల నిచ్చారు. వరాలు కురిపించారు. ఉపాయాలు చెప్పారు. తీర్థయాత్రలు చేయించారు. దివ్యలోకాలను దర్శింప చేశారు. అరణ్యవాసాన్ని ఒక దివ్యయోగంగా మార్చుకొనేటట్లు చేశారు. ఆరణ్యపర్వం అవమానాగ్ని తాపం చల్లారటానికి పాండవులు చేసిన జ్ఞాన తీర్థస్నాన వరంవరగా భాసిన్నుంది. పాండవాగ్రజుడు భారత నాయకుడు. అతడు నమగ్ర విజయోపాయాలను స్వాయత్తం చేసికొని, చిత్రశాంతితో విజయలక్ష్మంషైపు ఉన్నముడయ్యే ప్రస్తానమే ఆరణ్యపర్వంలోని కథాత్మపర్వం.

శాంతిపర్వం కూడా ధర్మజుడి చిత్రప్రతీ వికాసం కౌరకు ఏర్పడిందే. బాంధవవధవలన కలిగిన శోకాన్ని, పాపాన్ని పోగొట్టుకొని రాజ్యపరిపాలనం చేయటానికి కావలసిన చిత్రప్రశ్నాన్ని, పుణ్యపాకాన్ని సమకూర్చే భీష్మప్రబోధం శాంతి పర్వతాత్మపర్వం. పెక్కురు చెప్పిన బోధలసారం ఆరణ్యపర్వం. పితామహుడు చెప్పిన నీతిసారం శాంతిపర్వం. చెప్పిన దెవరైనా, ఎంతమందైనా బాగుపడింది ధర్మజుడు, అతడి చలువ వలన పాండవులు, వారి పుణ్యాన భారతం చదివే పారకజనులు.

కథ - బోధ - కాలం :

మహాభారతేతిహాసానికి నాయకుడు ధర్మరాజీనీ, అతడి నాశయించి ధర్మవీరం పోషించబడుతుందనీ కథాపరంగా, తత్త్వపరంగా నిరూపించే ఉదాత్త పర్వత పర్వతాలు ఆరణ్య శాంతిపర్వతాలు. శాంతి పర్వ ప్రశ్నిని ఆ పర్వ పీరికలో చేయటం సముచ్చితం. ప్రస్తుతం ఆరణ్యపర్వ వస్తు విచారం, రసానుకూల తత్త్వవిచారం సమంజనం.

ఆరణ్యపర్వకథ ధర్మరాజు ఎదుర్కొనే రెండు పరీక్షలతో సహజంగా సమచిభక్తమై ప్రత్యక్షమౌతుంది. వెమదటిది నహంపత్రశుల పరీక్ష. రెండవది యత్కప్రశుల పరీక్ష. ఇదొక చిత్రమైన కథానిర్మాణం. ధర్మజుడు వనవాస సమయంలో ఈ రెండు పరీక్షలలో ఉత్తీర్ణుడయే మానసికమైన అధికారాన్ని సంపాదించేందుకు తోడ్పడేదే ఈ పర్వంలోని వస్తువు.

ఆ వస్తువును ఆఖ్యానంగా, ఉపాఖ్యానాలుగా విభజించవచ్చును. ఆఖ్యానంలో కథ సాగుతుంది. ఉపాఖ్యానాలలో బోధ సాగుతుంది. ఈ రెండూ పరస్పర పోషకాలుగా ఉండటం ఈ పర్వంలోని కథామర్యంకూడా! ఉపాఖ్యానాలన్నీ ధర్మజు డడిగిన ప్రశ్నలకు మహార్య లిచ్ఛివి సమాధానాలే. ఆ సమాధానాలవలన ఏర్పడిన సంస్కారంతో ధర్మజుడు నహంష, యత్కప్రశులకు సక్రమమైన, సమధవంతమైన సమాధానా లివ్య గలుగుతాడు. ఘృష్ణకుడి ప్రశ్నలకు ఇతిహాస పురాణ గాథలతో సమాధానాలు చెప్పి, మిత్రమిత్రుతంగా ధార్మిక ప్రబోధం చేయటమే ఇతిహాస స్వభావం. అది సర్వాంగసుందరంగా ఆరణ్యపర్వంలో పురివిప్పింది.

ఆరణ్యపర్వంలో కథ తక్కువనీ ఉపకథ తక్కువనీ, గడిచిన కాలం ఎక్కువనీ చెప్పినకథ తక్కువనీ కొందరు విమర్శకులు భావించారు. ఉదాహరణకు డాక్టర్ పాటిబండ మాధవర్ణగారి మాటలు గమనించదగినవి -- “ఆరణ్యపర్వమున కాలము పండించేశ్శు జిరిగినకథ. కథ మాత్రము పన్నెండు అంగుళములు కూడ జరుగలేదు. మతి జిరిగిన దేమిటి? ధర్మజుని ధర్మబులము పెరిగినది. భీముని భుజబలము పెరిగినది. అర్థముని అప్రభము పెరిగినది. అజ్ఞాతవాస సమ్యగనుష్ణానమునకు, రాజ్య పునఃప్రాప్తికి, ప్రతిజ్ఞాపరిపూర్తికి సదుపాయములు అమరినవి.” (ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమీ ప్రచురణ - ఆంధ్రమహా భారతము-ఆరణ్యపర్వము- పీరిక. పుట్ట9)”. కాలం సాగినంతగా కథ సాగలేదన్నమాట ఆఖ్యానానికి సంబంధించింది. కాలం ఉపాఖ్యాన త్రవణంతో, తీర్థయాత్రా గమనంతో సాగినట్లు అనిపించినా, అసలు కథలో రమణీయమైన ఘట్టాలు కొన్ని చిత్రించబడినా, ఆ రెండూ కాలగతిని సూచించేవిగానే ఉన్నాయి. అందువలన శర్మగారి మాటలతో మనం పూర్తిగా ఏకీభవించలేం. ఎందువలన అంటే కథకూ బోధకూ గల సంబంధాన్ని ఈ పర్వంలో కాలంతో కవి నిబంధించి చెప్పాడు కాబట్టి. కథ, బోధ, కాలం అనేవి ఈ పర్వంలోని వస్తువుకు మూడు ముఖాలు.

ఆరణ్య పర్వం ఒక ప్రశ్నాపనిషత్తు

ధర్మరాజుడిగిన ప్రశ్నలే ఆరణ్యపర్వ కథా ప్రగతికి సోపానాలు. వాటి తాత్పర్యాన్ని, తత్త్వాన్ని గ్రహించి పురోగమించటమే ఈ పర్వంలోని పరమతాత్పర్యం. ఈ దృష్టితో చూస్తే ఆరణ్యపర్వం ఒక ప్రశ్నాపనిషత్తు. ఆ ప్రశ్నల క్రమాన్ని స్థాలంగా గమనిస్తే ఆ సత్యం గోచరిస్తుంది-

1. ప్రశ్న: ఇష్ట మృష్టాన్నాలతో పూర్వం అన్నివేళలా సంతృప్తులైన బ్రాహ్మణులు అడవులలో కందమూలాలు తింటూ ఉంటే ఎట్లా సహించగలను ? (1.18)

శాసనకుడు : జనకగీతా తాత్పర్యబోధ. తృష్ణాక్షయప్రబోధం.

2. ప్రశ్న : నాతో కలిసి వచ్చిన బ్రాహ్మణులకు ఉగ్రవనాలలో ఆహారాన్ని ఏ ఉపాయంతో సంపాదించి పెట్టగలను? (1.36)

ధౌమ్యుడు : మార్యాపాసనవలన చతుర్విధాహార ప్రాప్తి సాధించుమని ప్రబోధం.

3. ప్రశ్న : భూమినీ, రాజ్యాన్ని, బంధువులనూ విడిచి మా వలె అడవులలో మృగాలనడుమ నివసిస్తూ పడరాని కష్టాలుపడిన రాజు లెవర్రైనా ఉన్నారా? ఉంటే ఆ కథ చెప్పండి. (2.3)

బృహదశ్వుడు : నలోపాఖ్యానం చెప్పాడు.

4. ప్రశ్న : భూమికి ప్రదక్షిణంగా వెళ్లి లోకంలో అనేకులు తీర్థాలను, సేవిస్తా ఉంటారు. వారికి ఎటువంటి శుభఫలాలు కలుగుతాయి? బహుపుణ్య తీర్థాలనూ, వాటి ఘలాలనూ నాకు పరిచయం చేయండి. (2.235)

నారమడు : తీర్థాలూ, వాటిని సేవించటంవలన కలిగే ఘలాలు చెప్పాడు.

5. ప్రశ్న : లోకంలో అధార్మికులైన కపటులకు అభ్యుదయం కలగటం, పుణ్యచరిత్రులైన ధార్మికులకు నిరంతరం అవమాన భారం కలగటం న్యాయమేనా? (2.310)

రోమపుడు : అధార్మికులకు కలిగే అభ్యుదయాలు స్వల్పకాలికాలనీ, ధార్మికులు పాందే అభ్యుదయాలు దీర్ఘకాలికా లనీ వివరించాడు.

6. ప్రశ్న : అచేతనాలైన పర్వతాలూ, నదులూ, సరోవరాలూ, పుణ్యతీర్థాలై, జగత్పూవనాలై జనుల పాపాలను పొగొట్టుతూ ఉండటానికి గల కారణ మేమిటి? (2.309)

రోమపుడు : ధర్మపరులైన దేవతలు, బుధులు వాటిని ఆశ్రయించటం చేత పర్వత, నదీ, సరోవరాదులు పవిత్రాలై, సర్వ కామితార్థ ఘలాలను ఇవ్వగలుగుతాయి.

7. ప్రశ్న : (అగస్త్యాప్రమం దర్శించిన ధర్మజుడు) : అగస్త్యుడు వాతాపిని చంపినకథ చెప్పండి. (2.318)

రోమపుడు : వాతాపిని అగస్త్యుడు జీర్ణం చేసికొన్న కథ చెప్పాడు.

8. ప్రశ్న : అగస్త్యుడి కథ మరింత వివరించండి. (3.2)

రోమపుడు : అగస్త్యుడు వింధ్యగర్వాన్ని అణచటం, సముద్రజలాలను త్రాగటం, తరువాత భగీరథుడు గంగను భూతలానికి తెచ్చి, సముద్రాలను మరల నీటితో నింపటం అనే కథలు చెప్పాడు.

9. ప్రశ్న : బుశ్వశృంగ ప్రాదంలో స్నానంచేసి, బుశ్వశృంగ మహర్షి కథ చెప్పమని ధర్మరాజు అడిగాడు. (3.87)

రోమపుడు : బుశ్వశృంగుడి చరిత్ర చెప్పాడు.

10. ప్రశ్న : మహేంద్రనగాన్ని దర్శించి ఆక్కడ బుధులను పరశురాముడి వృత్తాంతం చెప్పండని అడిగాడు. (3.130)

అకృతప్రణాలు:పరశురాముడి వృత్తాంతం చెప్పాడు.

11. ప్రశ్న : శర్యాతి యజ్ఞప్రదేశాన్ని దర్శించి ఆక్కడి చ్యవనుడి కథను చెప్పమని అడిగాడు.

రోమపుడు : మంకనోపాఖ్యానం చెప్పాడు.

12. ప్రశ్న : యమునా నదీ తీరంలో మాంధాత్ముడు యజ్ఞం చేసిన తీర్థాన్ని దర్శించి ఆ రాజుచరిత్ర నడిగాడు. (3.199)

రోమపుడు : మాంధాత్మ చరిత్రం చెప్పాడు.

13. ప్రశ్న : సౌమకుడు యజ్ఞంచేసి నూరుగురు కొడుకులను ఎట్లా పాందాడు? (3.207)

రోమపుడు : సౌమకుడి చరిత్రం చెప్పాడు.

14. ప్రశ్న : భృగుతుంగ పర్వత మాహాత్మ్యం చెప్పుమని అడిగాడు. (3.227)

మామశుదు : ఇచ్చి చక్రవర్తి చరిత్రం చెప్పాడు.

15. ప్రశ్న : శైవులు తథావనం గురించి అడిగాడు. (3.237)

మామశుదు : శైవులు, అష్టావత్కుల చరిత్ర చెప్పాడు.

16. ప్రశ్న : భరద్వాజాశ్రమంలో విద్యాగర్వంతో యవక్రీతుడు మృతుడైన విధం చెప్పుమన్నాడు. (3.251)

మామశుదు : యవక్రీతుడి చరిత్ర చెప్పాడు.

17. ప్రశ్నలు : ధర్మపరులమైన మే మీ విధంగా వివిధ దుఃఖాలను పాందటం, నిరంతర పాపకర్మలైన కౌరవులు సుఖోన్నతులు పాందడం - అనే ఈ వివర్యయానికి కారణం ఏమిటి? నరుడు తాను చేసే కర్మలకు ఫలాన్ని ఈ లోకంలోనే పాందుతాడా? పరలోకంలో పాందుతాడా? రెండింటా పాందుతాడా? విశ్వకర్త అయిన ఈశ్వరుడిని సరకు గొనని పురుషుడికి కర్మఫలం కలుగదా? ఈ దేహంతోనే నరుడికి కర్మతోటి సంబంధం తీరిపోతుందా? (4.168)

మార్గందేయుడు: ఉపవాసాది ప్రతాలతో తీర్థయాత్రాది పుణ్యకార్యాలు చేసినవారు ఇహంలోనూ, పరంలోనూ సుఖిస్తారని చెప్పుతూ మనమ్ముల కర్మగతి ప్రకారాన్ని వివరించాడు.

18. ప్రశ్న : బ్రాహ్మణ ప్రభావాన్ని తెలుపండి అని అడిగాడు. (4.181)

మార్గం : ప్రాహాయుల వృత్తాంతం చెప్పాడు.

19. ప్రశ్న : బ్రహ్మ క్షత్ర స్వరూప నిరూపణం చేయుమని ప్రశ్న. (4.191)

మార్గం : అత్రి, గౌతముల వృత్తాంతం - దానికి సమాధానంగా చెప్పాడు.

20. ప్రశ్న : వైవస్వతమనువు ఏవిధంగా ప్రభావ సంపన్ముడైనాడు? (4.216)

మార్గం : వైవస్వతమనువు చరిత్ర చెప్పాడు.

21. ప్రశ్న : లోకాలస్నీ ప్రథయం పొందే ప్రకారాన్ని వివరించండి. (4. 239)

మార్గం : జలప్రథయం, వటపుత్రశాయి అయిన విష్ణువు గర్భంలోకి మార్గందేయుడు ప్రవేశించి, సంగుష్టమైన సర్వసృష్టిని దర్శించి, వెలువడటం మొదలైన కథలు వివరించాడు.

22. ప్రశ్న : కలియుగంలో ధర్మాంశం ఎట్లా జరుగుతుందో తెలుపండి. (4.284)

మార్గం : కలియుగ ధర్మకథనం; కల్పి అవతార కథను చెప్పాడు.

23. ప్రశ్న : బ్రాహ్మణ ప్రభావం గురించి చెప్పండి. (4.317)

మార్గం : పరీక్షితుడికథను, శలుడికథను చెప్పాడు.

24. ప్రశ్న : మార్గందేయ మహార్షి కంటే వృథతముడైన పురుషు డున్నాడా? (4.359)

- మార్గం : ఇంద్రద్వాముడి చరిత్ర చెప్పాడు.
25. ప్రశ్న : ఇక్కొకువంశంలో పుట్టిన కువలాహ్వాడికి ధుంధుమారుడనే పేరు ఎట్లా వచ్చింది ? (4.372)
- మార్గం : కువలాహ్వాడి చరిత్ర చెప్పాడు.
26. ప్రశ్న : ధుంధుడు మధుకైటభుల పుత్రుడని చెప్పారు. వారు ఏ కాలం వారు ? వారు ఏవిధంగా, ఎవరిచేతిలో ఏమైనారు? (4.390)
- మార్గం : మధుకైటభుల చరిత్ర చెప్పాడు.
27. ప్రశ్న : పతిత్రతలైన వారి చరిత్రలు అత్యంత ధర్మసూక్ష్మలై ఉంటాయి. కాబట్టి ఆ పుణ్యవతల ప్రభావాన్ని తెలిపే కథలు చెప్పండి. (5.3)
- మార్గం : పతిత్రతామాహాత్మ్యం, కౌశికుడికథ, ధర్మవ్యాధుడికథ, అతడి పూర్వజన్మ వృత్తాంతం; అతడి బోధ, అహింసా స్వరూపం, జీవ లక్షణ కథనం, విత్యపుశ్రావ చేత ధర్మాన్ని ఆచరించే ఉపాయం మొదలైనవి చెప్పాడు.
28. ప్రశ్న : అగ్నిదేవుడు మహాతపస్స చేశాడని వింటాం. ఎందుకు చేశాడు? అంగిరసుడు ఎందువలన అగ్ని అయ్యాడు? అగ్నులు ఎన్ని విధాలుగా అతిశయల్లతాయి? (5.146)
- మార్గం : ఈ ప్రశ్నలకన్నింటికి ఆనువైన కథలు చెప్పాడు.
29. ప్రశ్న : కుమారస్వామి అగ్నికి, కృత్తికలకు, శివుడికి కొడుకని చెప్పారారు. దానికి కారణమైన కథను వివరించండి. (5.175)
- మార్గం : ఇంద్రుడు కేళి అనే రాక్షసుడిని పారద్రోలి దేవసేనను రక్షించటం; దేవసేనకు ఆనువైన వరుడిని కూరుస్తానని వరమివ్యటం; పితామహుడు కుమారస్వామి ఉత్సత్తుని సూచించటం, అగ్నికి సప్తర్షుల భార్యలమై వల్పువలన విరహం కలగటం, స్వాహాదేవి బుమిపివత్తుల రూపంతో అగ్నిని కూడి అగ్ని వీర్యంతో కుమారస్వామిని ఒక కలశంలో ఉత్పన్నం చేయటం. అందువలన అతడు ఆరుగురు తల్లుల బిడ్డడైనాడు. ఇంద్రుడు కుమారస్వామిమై దాడిచేయటం, ఈశ్వరుడు కుమారస్వామిని పుత్రుడిగా అంగికరించటం, సప్తమాతృకలను బాలగ్రహాలుగా మార్పటం, భద్రవటంలో కుమారస్వామిని దేవసేనాపతిగా అభిషేకించడం, మహిషాసుర సంహారం, మొదలైన కథలు చెప్పాడు.
30. ప్రశ్న : దానం, తపస్స - ఈ రెండింటిలో ఏది కష్టమైనది? దేనివలన అధిక ఫలాన్ని పొందవచ్చును? (6.110)
- వ్యాసుడు : దానం కంటె తపస్స గొప్పదని చెప్పే ప్రీహాద్రోణభాగ్యాన్ని, ముద్దలదేవదూతల సంవాదాన్ని వినిపించాడు.
31. ప్రశ్న : సైంధవుడు ద్రౌపది పట్ల చేసిన దుర్యోవసాయానికి పాండవులు నొచ్చుకొని ఉన్నారు. అప్పుడు మార్గంజేయ మహార్షి వచ్చాడు. అప్పు డాయనను ధర్మరాజు ఈ విధంగా అడిగాడు: ‘ఏ కాలంలోనైన ద్రౌపదివలె అత్యంతమఃభాన్ని పొందిన వనిత గాని, నావలె అనంత శోక సముద్రంలో మునిగిన రాజు కాని ఎవరైనా ఉన్నారా?’ (6.263)
- మార్గం : అందుకు దృష్టాంతంగా సీతారాముల కథ అయిన రామాయణాన్ని వినిపించాడు.
32. ప్రశ్న : మునీంద్రా! పతిభక్తి తాత్పర్యంతో సమస్త దుఃఖాలను సహించి, చివరికి పుభాన్ని పొందిన పుణ్యవతి చరిత్రం వినిపించండి! (7. 169)

మార్గం : పావిత్రి చరిత్ర చెప్పాడు. సాపిత్రివలనే ద్రోపదికూడ పుణ్యవతి అనీ, మహాభాగ్వవతి అనీ చెప్పి, ఆమె కురువంశాన్ని అంతటినీ ఉద్దరిస్తుందని ప్రకటించాడు. ఈ ప్రశ్నల పట్టి ఆరణ్యపర్వంలోని బోధకు సంబంధించిన అంశాలను అనుశీలించటానికి ప్రాథమిక ప్రణాళికగా పనికి వస్తుంది. ఆలోచిస్తే అనేక విషయాలు ఇందులోనుండి బయట పడతాయి.

ఆరణ్య పర్వంలో పాండవకౌరవుల వృత్తాంతాలు సుమారు 45 శాతం, ధర్మరాజు అడిగిన ప్రశ్నలకు మహారూలు చెప్పిన ఉపాఖ్యానాల, ధర్మప్రాప్తయానాల భాగం సుమారు 55 శాతం. ఈ ప్రశ్నోత్తర భాగమంతా ధర్మజుడి జిజ్ఞాసకు సంబంధించినదే. కాబట్టి ధర్మజుడి తత్త్వజిజ్ఞాసకు ఆరణ్యపర్వంలో అగ్రతాంబూల మన్మది నిష్పితాధం.

ధర్మరాజు ధర్మవీరుడు, కర్మవీరుడు :

ధర్మరాజు వేసే ప్రశ్నల స్వభావాన్ని గమనిస్తే ఆతడు భక్తుడిగా కంటే, జ్ఞానిగా కంటే కర్మరుదుగా కర్మసిద్ధాంతాన్ని నమ్మినవాడుగా కనపడుతున్నాడు. కొన్ని అంశాలను గమనిస్తోం.

1. ధర్మరాజు వెంట వేదవిదులైన విప్రులు కూడ అడవులకు కదలివచ్చారు. అప్పుడు ఆతడు తన గార్భఫ్ల్య ధర్మాన్ని స్వీరించి, తన కర్తవ్యాన్ని పాలించటానికి సంకల్పించాడు. ధర్మజుడి దృష్టిలో ఆశ్రమ ధర్మాలస్తుంటిలో గృహస్థాశ్రమ ధర్మం ఉత్తమమైనది. ఆ ఆశ్రమ ధర్మం నిర్వహించే రాజు పాటించవలసిన కర్తవ్యాలను పేర్కొన్నాడు. ‘బాధ పడేవారికి ప్రక్క లమర్చాలి. భయపడేవారికి అభయమివ్వాలి. దమ్భిగొన్నవారికి సీరందించాలి. ఆకలి గొన్నవారికి అన్నం పెట్టాలి. అలసిన వారికి ఆసన మమర్చాలి. ఇది సనాతన ఉత్తమ గృహస్థధర్మం’ అని ధర్మరాజు పేర్కొన్నాడు. (1.31). కారడవులలో కూడా తన గృహస్థాశ్రమధర్మాన్ని మొక్కాపోకుండ రక్షించుకొనటాన్నికి సుర్యోపాసన చేసి, అక్షయతాపూపాతను పొంది, అతిథి సత్కారాన్ని అవిచ్ఛిన్నంగా సాగించిన ఆదర్శకర్మరుడు, గృహస్థుడు ధర్మరాజు. గృహస్థాశ్రమ ధర్మప్రాముఖ్యాన్ని చెప్పి భారతంలో ధర్మజుడు ఆ ఆశ్రమ ధర్మపాలనకు ఆదర్శప్రాయుడిగా చిత్రించబడటం ఆరణ్యపర్వ తాత్పర్యం.

2. తీర్థయాత్రలపట్ల ఆసక్తితో మొదట నారదుడివలన తీర్థాల పేర్లు, మహిమలు తెలిసికొన్నాడు- ధర్మరాజు. ఆ తరువాత ధౌమ్యాడి వలన ప్రేరితుడై తీర్థయాత్రలు చేయాలని సంకల్పించాడు. ఆపై ఇంద్రుడి ఆజ్ఞచెప్పున వచ్చి, ధర్మజుడిని వివిధ తీర్థయాత్రలకు వెంటపెట్టుకొని తీసికొనివెళ్లి, తీర్థక్రీత్ర దైవ బుషి స్థల మాహోత్సాములను వివరించి చెప్పగలిగిన రోమశమహర్షి వలన వివిధ తీర్థమహత్యగాధలను అడిగి చెప్పించుకొని చెవులార విన్నాడు. మనసార సంతోషించాడు. మునుగుమన్న తీర్థంలో విసుగులేక మునిగాడు. దీక్షలను, తపస్సులను, ప్రతాలను, దానాలను చేయుమన్నచోట్ల చెప్పినట్లుగా చేశాడు. తీర్థాలలో మునిగి దివ్యదృష్టిని దూర శ్రవణశక్తిని పొంది, దూరదూరాల నున్న దివ్యలోకాలను దర్శించిన ఆనాటి భూతల సార్వబోముడు- ధర్మరాజు. అర్ఘునుడు ఇంద్రుడి దయవలన స్వర్గంలో ప్రవేశించి, ఆతడి అర్థసింహానంమీద ఆసినుటైనాడు. ధర్మజుడు తీర్థసేవలో ఆ దివ్యలోక దృశ్యాన్ని చూగలిగాడు. తపస్సువలన అర్ఘునుడు సాధించిన దివ్యలోక గమనక్కిని, ధర్మజుడు కర్మమార్గంలో తీర్థసేవాపుణ్యపలంగా సంపాదించ గలిగాడు. భారతీయ గార్భఫ్ల్యధర్మంలో, కర్మపద్ధతిలో, తీర్థయాత్రాపత్రాన్ని తెలిసి ఆచరించి తత్తులితాన్ని సంపూర్ణంగా సాధించిన మహితాత్ముడు- ధర్మరాజు.

3. ధర్మరాజు హృదయంలో ఒక ధర్మ సందేహం బడబాగ్నివలె అతడిని బాధిస్తూ ఉండేది. దానికి తగిన సమాధానంకోరకు ఎదురుపడిన ప్రతి మహర్షిని గ్రుచ్చిగ్రుచ్చి అడిగాడు. ధర్మజుడి ప్రశ్నకు సమాధానం ప్రత్యక్షంగా చెప్పిన బుషమలు ఇద్దరు 1. రోమశుడు. 2. మార్గండేయుడు. పరోక్షంగా చెప్పినవారు మరొక ఇద్దరు. 1. వేదవ్యాసుడు, 2. ధౌమ్యుడు. ఆరణ్యపర్వంలో బోధకారకే వచ్చిన మహారూల ముచ్చుట చెప్పుకొంటే సరిపోతుంది.

రోమశమహర్షిని ధర్మజుడు ప్రశ్నించిన విధం ఇది --

“ధరణి నధార్మికులగు కా
పురుషుల కథివర్ధనంబుఁ బుణ్య చరిత్రం
బరగెడు ధార్మికులకు దు
ర్థరమగు నవివర్ధనంబుఁ దగునె ముసీంద్రా!” (ఆర. 2.308)

ఈ ప్రశ్న ధర్మరాజుకే కాదు, పరితలకు కూడా గుండెలో కుంపటి వలె కాలుతూనే ఉంటుంది. అధార్మికులైన కౌరవులు అభివృద్ధి చెందారు. పుణ్యచరిత్రులైన పాండవులు అడవుల పాలైనారు. ఇదేమి న్యాయం? ధర్మమంటూ ఒకటి ఉంటే, దైవమంటూ ఒకడు ఉంటే ఇట్లా జరుగుతుందా? అనే అనుమానం అందరికి కలుగుతుంది. దీని సమాధానం మీదనే ఆరణ్యపర్వ అస్తిత్వం ఆధారపడి ఉన్నది. ధర్మజుడి కర్మర స్వభావం బైటపడవలని ఉన్నది. దీనికి సమాధానాన్ని రోమపడు ఉత్తమ పొరాణికుడివలె చెప్పాడు. అధర్మ పరులు అభ్యుదయాన్ని సాధించినా అది ఎక్కువ కాలం నిలువదు. త్వరలో నశించి పొతుంది. వేలసంఖ్యలో దైత్యదానవులు దేవతలను బాధించి సంపదలను దోషుకొని భాగ్యాలను అనుభవించారు. కాని, వారి కాసంపదలు ఎక్కువకాలం నిలువలేదు. దేవతలు ధర్మవర్తనలు కాబట్టి తాత్కాలికంగా సౌభాగ్యాలకు దూరమైనా, స్వియధర్మశక్తితో వారు త్వరలోనే తమ అభ్యుదయాలను తిరిగి పాండగలిగా రని తార్కాణం చూపిస్తూ కపటులైన కౌరవుల సంపదలు కలకాలం నిలువనీ అమరతుల్యాలైన పాండవులు ధర్మరంభ విశిష్టమతులు కాబట్టి రాజ్యాన్ని తిరిగి పాండగలరనీ ధర్మజుడికి దైర్యం చెప్పాడు. దేవదానవుల దృష్టాంతం పాండవ కౌరవుల పట్ల చక్కగా అమరి, రోమపడి పురాణ ప్రవచన గౌరవాన్ని కాపాడింది. ‘ధర్మ రక్షణ రక్షితః’ అనే న్యాయం రోమపడి ప్రవచనసారం.

మార్గండేయమహర్షిని ప్రశ్నించేనాటికి ధర్మజుడు మరికొంత వివేకాన్ని ప్రదర్శించాడు. రోమపడు ధర్మప్రాతిపదికమీద సమాధానం చెప్పాడు. ధర్మజుడు కర్మప్రాతిపదికమీద సమాధానాన్ని కోరుతున్నాడు. రోమపడి వలన దానిని పాండలేక పోయాడు. మార్గండేయుడి వద్ద కర్మఫల రూపమైన ప్రశ్నలతో కలిపి అదే అనుమానాన్ని విశదంగా వెలువరించాడు.

- సీ. ‘కడగి ధర్మముతోడ నడచుచు నే మిట్లు | దందడి దుఃఖంబుఁ బొందుటయును నేపున నెప్పుడు పాపంబు సేయుచు | ధృతరాష్ట్రజులు సుఖోస్తుతు లగుటయుఁ గని యా విపర్యయమునకు నే నూహింతుఁ | బాయక నరుఁ డిప్పు సేయు కర్మ మున ఫల మిందుఁ బొందునో? పరలోకంబు | నందుఁ బొందునో? యిందు నందుఁ గనునో?
- ఆ. విశ్వకర్త యైన యాశ్వరుఁగా నని | పురుషుఁ గర్వపులము పొరయకున్నే ?
యొడలితోనుఁ గృతము వెడలిపోవునో! యిది | దెలియవలయు నాకు నలఘుపుణ్య!

(ఆర.4.168)

రోమపడు చెప్పిన దాని ప్రకారం పాండవులకు అభ్యుదయం కలుగుతుంది. కౌరవులకు సంపదలు నశిస్తాయి. మరి అది ఎప్పుడు కలుగుతుంది? ‘అత్యుత్సుట్టే: పుణ్యపొష్టే: ఇష్టావ ఫలమప్పుతే’ అన్న న్యాయం ప్రకారం కౌరవుల పాపం పండి త్వరలో రాజ్యభూష్యలు కావాలి; పాండవుల పుణ్యం పండి త్వరలో రాజ్యపదవి తిరిగి పాండాలి. అది జరుగుతుందా? చెప్పమని ధర్మరాజు మార్గండేయుడిని పరోక్షంగా అడిగాడు. మార్గండేయుడు కర్మగతి ప్రకారాన్ని వివరించి ఫలితాంశాన్ని తేల్చి చెప్పాడు. ఈ లోకంలో నంపదలు గడించి పుణ్యమార్గాన పోక, లోభమోహమాతబుద్ధులై, ఇంద్రియ భోగాలకు లోనై జీవించేవారికి

ఇహంలో సుఖమున్నా, పరంలో మిగిలేది దుఃఖమే. ఉపవాసాదిత్రతాలూ, తీర్థయాత్రలూ, పుణ్యకర్మలూ చేసినవారు ఇహాలోకంలో దుఃఖం పొందినా, పరలోకంలో సుఖిస్తారు. ధర్మాన్ని ఆచరిస్తూ గార్భస్ఫ్యోతమంలో జీవితాన్ని సాగిస్తూ సత్కర్మలూ, సత్కతువులూ చేసేవారు ఇహాపరముఖాల ననుభవిస్తారు. సత్యశమ శౌచాలు లేకుండా నాస్తికులై, నిషద్ధకర్మ లాచరించేవారు రెంటికి చెడ్డ రేవడులు అవుతారు. ఇది కర్మ ప్రవర్తన పద్ధతి. పాండవులు ధర్మశీలురు, పుణ్యప్రతులు కావటంచేత శత్రువులను జయించి, రాజ్యాన్ని పాలించి, ఇహాపరముఖాల నందుతా రని తీర్పుచెప్పాము- మార్కుండేయుడు. ధర్మజుడిలోని కర్మరుడు కోరే ఘలంకూడా అదే!

ప్రశ్నలు ధర్మజుని మానసిక వికాససూచికలు :

ధర్మరాజు వేసిన ప్రశ్నలను ఆతడి మానసిక వికాసదశలకు దర్శించాలుగా తీర్మిదిద్దటం ఆరణ్యపర్వ వస్తు సంవిధాన శిల్పం. ఈ పర్వారంభంలో ధర్మజుడు శోకమూర్ఖుతుడు (1.19). పర్వాంతంలో క్రోధమోహదులు లేకుండా ధర్మంలోనే స్థిరపడిన ధీరచిత్తం కలవాడు (7.466). ఈ పరిణామాన్ని చిత్రించేదే ఈ పర్వకథాంశం.

తనవెంట వస్తున్న విప్రవరులకు మృష్టాన్ని భోజనాలు పెట్టలేక కందమూలాలు అందించవలసి వచ్చిందే అని ధర్మరాజు తీవ్రమైన శోకానికి గురై మూర్ఖుపోయాడు. ఆతడిని శితలోపచారాలతో తేర్చి శాసనకుడనే బ్రహ్మర్షి ధర్మరాజుహృదయం కుదుటపడటానికి జనక గీతా తాత్పర్యాన్ని వినిపించాడు. బంధు మిత్ర ధనాదులమీద స్నేహం విడిచి, లోకంలో తామరాకుమీద నీటి బిందువు వలె ఊండాలి. స్నేహం వలన రాగం, రాగం వలన కామం, కామం వలన క్రోధం, క్రోధం వలన తృష్ణ కలుగుతాయి. తృష్ణ సర్వదోషాలకూ మూలం. అది అన్ని పాపాలకూ మొదలు. నిరంతర దుఃఖానికి నెలవు. కాబట్టి తృష్ణాక్షయం విజ్ఞాల కర్తవ్యం. తృష్ణ కలవాడు తొర్పలో అగ్ని ఉన్న చెట్టువలె నిలువునా నాశన మౌతాడు. అర్థం అనర్థమూలం. అర్థం వలన దర్శకార్యాల్యమాన భయాద్యోగాదులు పుట్టుతాయి కాబట్టి అర్థోపార్థనచింత వదలిపెట్టటం బుధ్మమంతుల లక్షణ మని శాసనకుడు బోధించాడు.

శోక విమోహితుడైన ధర్మరాజుకు తృష్ణాక్షయరూపమైన శమాన్ని బోధించాడు- శాసనకుడు. ధర్మజుడు దానిని సున్నితంగా కాదన్నాడు. తనకు అర్థలాభిచ్ఛ ఉన్నా, అది ఆతోష్పభోగార్థం కాదన్నాడు, గృహస్థాత్రమ ధర్మనిర్వహణం కొరకే అర్థార్థనమని పొచ్చరించాడు. ఇది అనలైన ధర్మజుడి శిల్పం. ఆతడికి రాజ్యం కావాలి. కాని, అది భోగం కొరకు కాదు, ధర్మరక్షణం కొరకు. అయితే, అటువంటి అర్థసంపదను కోల్పోయాడు. దానిని తిరిగి సంపాదించుకొనాలి. లేమివలన ఆతడు శోకమూర్ఖుతుడైనాడు. సూర్యోపాసనతో తన లేమిని పోగొట్టుకొన్నాడు. అక్షయతాప్రాపుత్రతో నిరతాన్నదానం చేస్తూ ధర్మమయజివితాన్ని కారడవిలోసైతం సురక్షితంగా సాగించాడు. శోకమూర్ఖుతుడు సూర్యానుగ్రహంవలన ధర్మజునిపిగా మారాడు.

ప్రసన్న కథాకలితార్థయుక్తి :

ధర్మజుడి ప్రశ్నలు ఆరణ్యపర్వకథా వాహినిలో చిన్న చిన్న ద్వీపాలవంటివి. వాటి మధ్య ఆఖ్యానం ప్రవాహంగా సాగుతూ ఉంటుంది. అందులోకూడా క్రమం పాటించబడి ఉంటుంది. ఆరణ్యపర్వం ముగిసేనరికి పాండవులు అజ్ఞాత వాసాన్ని నిర్విష్టుంగా ముగించుకొనే యుక్తినే కాక, ఆపైన రాజ్యాన్ని సాధించుకొనే శక్తిని కూడా సాధించుకొంటారు. అట్టిక్రమ వికాస దశలతో ఆరణ్యపర్వకథా శతపత్రం క్రమంగా విచ్చుకొంటున్నట్టు చిత్రించటంలో ఆరణ్యపర్వంలోని ప్రసన్న కథాకలితార్థ యుక్తి ప్రత్యక్షమాతుంది. రేఖామాత్రంగా ఆ కథాశిల్ప వికాసవిన్యాసాన్ని గమనిష్టాం.

1. ధర్మరాజు సూర్యాదత్తమైన అక్షయతాప్రాపుత్రతో ఇష్టబోజన సుఖాన్ని, అతిథి సత్కార ధర్మాన్ని నిర్వహిస్తా నిశ్చింతుడైనాడు.

2. ఆ తరువాత విదురుడు ధృతరాష్ట్రుడిని వదలి పాండవుల వద్దకు వచ్చాడు. దీనివలన కథలో రెండు ప్రయోజనాలు సాధించబడ్డాయి. మొదటిది విదురుడి వంటి ధర్మవేత్తకు తగిన ధర్మప్రభువు ధర్మరాజే అని ధ్వనించబడటం. పాండవులు హస్తినాపురం వీడి వచ్చినా ఆ రాజ్యంలో వారిని సమర్థించేవారు ఇంకా బలంగా కొంతమంది ఉన్నారన్న వాస్తవం వెల్లడి కావటం. రెండో ప్రయోజనం ఆశ్చర్యం కలిగించేది. విదురుడు వస్తుంబే పాండవులు భయపడ్డారు. దానికి ఒక రహస్యం కారణం ఉన్నది. కౌరవులు మరల మాయాధ్యాతానికి పిలిచి పాండవుల ఆయుధాలను వశం చేసికొంటారేమో ఆన్ని భయం ధర్మరాజు మనసులో ములికివలె బాధిస్తూనే ఉన్నది. పాండవులు ఆరణ్యవాసానికి వచ్చేటప్పుడు అదృష్టవశాత్తు కౌరవులు పాండవుల ఆయుధాలను వశంచేసికొనటం మరచారు. ఆ తరువాత శకుని వలన దానిని తెలిసికొని వునర్వ్యాతానికి పిలుస్తారేమోనని ధర్మరాజుకు గుండెలో గుబులుండేది. దాన్ని బయట పెట్టింది విదురుడిఘట్టం. విదురుడిని తిరిగి హస్తినాపురానికి పంచటంలో ధర్మజుడు మెలకువను ప్రకటించాడు. విదురుడు హస్తినలో ఉంటే- పాండవ యోగ్యేమం విచారించే ఒక ధర్మదేవత శత్రుశిరంలో ఉన్నట్టే. అందువలన విదురుడి రాకడ, పోకడ ధర్మజుడికి లాభమే కావటం కథాప్రయోజనం.

3. ధృతరాష్ట్ర విదుర పునస్సమాగమం దుష్టచతుష్టయంలో కలకలం రేపింది. పాండవులకు రాజ్యభాగం గ్రుడ్డిరాజుచేత విదురు డిప్పిస్తాడేమో అని దుర్యోధనుడి అనుమానం. ఒకవేళ వారివ్యదలచుకొన్న ధర్మజుడు తాను చేసిన ప్రతిజ్ఞను వమ్ముచేసి, రాజ్యాన్ని స్వీకరించడని శకుని తీర్మానం. శకుని అంచనా సక్రమమైనదే. అది ధర్మరాజు శిలానికి కలికితురాయి. కౌరవుల కది పాండవుల అసమర్థతకు చిప్పాం. ఉభయవర్గాలకు అనుకూలమైన శకుని తీర్మాన కథా సంవిధానశిల్ప రహస్యం.

4. అడవులలో కందమూలాలు తింటూ కాలం గదుపుతున్న పాండవులమీద మహాపైన్యంతో దాడిచేసి, వారిని చంపి, శత్రుశేషం లేకుండా చేసి, రాజ్యాన్ని పాలించుమని కర్షణు దుర్యోధనుడికి సలహా చెప్పాడు. కర్షణుర్మీతికి ఇది పతాక. దానిని విని, దుర్యోధనుడు పాండవులపై రణభేరి ప్రోగించాడు. వ్యాసుడు వచ్చి వారించాడు. కౌరవ, పాండవులను బిడ్డలుగా సమానమైన అనురాగంతో చూచుకొమ్మని ధృతరాష్ట్రుడికి వ్యాసుడు బోధించి ఇంద్రునరభి సంవాదాన్ని వినిపించాడు. అతడు వినలేదు. కాని యుద్ధాన్ని కొడుకుచేత మాన్యించాడు. మైత్రేయుడు దుర్యోధనుడికి నీతులు చెప్పాడు. అతడు వినకపోగా అవినయంగా ప్రవర్తించాడు. దానికి ఫలంగా భీముడి గదచేత దుర్యోధనుడు తొడలు విరిగి రణంలో నిహతుడయ్యేటట్లు మైత్రేయుడు శపించాడు. ఈ సన్నిఖేశం వలన పాండవులను ధార్మిక శక్తులు, దివ్యశక్తులు రక్షాకవచంపలే నిలిచి సదా కాపాడుతున్నాయని స్పష్టం జెతున్నది. భీముడు ఆవేశంతో కురుసభలో సుయోధనుడి తొడలు విరుగ్గొట్టుతానని శపథం చేశాడు. దాని ఉచితానుచితాలను గురించి చర్చ జరిగింది. దానిని మైత్రేయుడు శాపంగా మార్చాడు. మైత్రేయుడిశాపం పరోక్షంగా భీముడికి వరం. దీనితో దుర్యోధనవధ నిశ్చితమైపోయింది. కౌరవపతనం ప్రారంభమైంది. ఆరణ్యపర్వంలో ధర్మరాజు ధార్మిక విజయప్రశ్నానం మొదలయింది.

5. కిమ్మీరవధ భావి దుర్యోధనవధను ధ్వనింపచేసే మరొక మరణమ్మదంగం. ఆరణ్యపర్వంలో భీమ బలపీరం, అర్యున తపోపీరం, ధర్మజ ధర్మపీరం అనన్యసామాన్యంగా ప్రకాశించేటట్లు ప్రదర్శించటమే వస్తునందిఫాన శిల్పం. భీమబలపీరం శత్రు హృదయ భయంకరమై రాణించింది- ధృతరాష్ట్రుడు విని భయవిహ్వాలుడు కావటం వలన.

6. యూదవ పాంచాలాదులు పాండవులను కామ్యకవనంలో కలిసిన ఘట్టం ఆ తరువాత రావటం సార్థకం. కథాశిల్ప పోషకం. కామ్యకవనం యూదవ పాంచాల రాజ్యాలకు దగ్గరగా ఉండటం వలన వారందరూ కలిసి వచ్చారు. వారిరాక వలన పాండవులు అడవులలో ఉన్నా ఒంటరివారు కారని తేలింది. వారికొరకు యుద్ధంచేసి విజయాన్ని సాధించి వారికి హస్తినాపురాన్ని అప్పగించగల బలపరాక్రమవంతులు, శ్రేయోభిలాషులు వారి కున్నారని స్పష్టమయింది. వారు బలప్రయోగానికై ముందుకు వచ్చినా ధర్మజుడు ఆశకు లోనై నియమోల్లంఘనానికి లోగే బలహీనుడు కాడని కూడా స్పష్టమయింది. పాండవులు బలహీనులు కారు, బలగం లేనివారు కారు. కాని, ధర్మబలాన్ని గౌరవించేవారని ఈఘట్టం తేల్చిచెప్పింది. ధర్మజ ధర్మపీర ప్రపృతికి ఈ సన్నిఖేశం బలవర్ధకం.

7. ద్రోపదీ శ్రీకృష్ణుల సంభాషణం మహాభారత కథార్థాలలో ఒక కీలకాంశాన్ని ప్రకటించింది. అలనాడు మయసభలోని ద్రోపది నవ్వు కురుసభలో చిచ్చురేపింది, అవమానాగ్నిని ప్రజ్యాలింపచేసింది. ఆ కురుసభలో ద్రోపది తన కందరున్నా ఎవ్వరూ లేని దానివలె ఒంటరిది అయి నిలిచిన ఆ దారుణక్షణంలో కర్మడు ఆమెను చూచి నవ్విన నవ్వు దుశ్శాసనుడి దుశ్శర్వకంటే దుర్భరంగా అగ్నిశిఖవలె ద్రోపది హృదయాన్ని దహించి వేస్తున్నది. కౌరవుల సంహోర మంత్రా ఒక యొత్తు. ఆ కర్మడి చావోక్కటి ఒక్కఎత్తుగా ఎత్తిచూపింది- ద్రోపది. ఇది మహాభారత యుద్ధంలో కడుజటిలమైన సమస్య. అది కాలం తీర్పువలసిందే. లేదా కాలపురుషుడైన శ్రీకృష్ణుడు నిర్వహించవలసిందే. అందుకే ద్రోపది గోవిందుడితో నివేదించుకొన్నది. అతడు అర్ఘునుడిచేత కర్మడికి చావు మూడుతుందని అభయమిచ్చాడు. తోవలు తెరువబడని భవిష్యత్తులోని ఒక పరమార్థాన్ని పరమాత్ముడు అవ్యక్తంగా ఆవిష్కరించాడు. ఆరణ్యపర్వంలోని తరువాతి కథ శ్రీకృష్ణుడి అభయానికి అనుకూలమైన ద్వారాలు తెరిచేదే. ఆ సత్యాన్ని భక్తుగ్రగణ్యుడైన అర్ఘునుడు ద్రోపదికి చెప్పి ఆమె నోదార్చాడు.

ఈ. ‘ఈ పురుషోత్తముండు మన కిందఱకుం గుశలంబు సేయుచుం బాపకలంక పంకములఁ బాయఁగు జేయుటు జేసి దుర్మాదో దీపిత శత్రుసంహతి హతిం బరమార్థమ పొందు; నేల సం తాపము నీకు జేయఁగు ద్రిధామజయోన్నతి గల్లి యుండుగన్’ (ఆర. 1.143).

శ్రీకృష్ణుడి వాక్యాలవలన ఆరణ్యాజ్ఞాతవాసాల తరువాత జరిగే మహాయుద్ధంలో అర్ఘునుడు ఏకైకవీరుడై కౌరవ వీరులనూ, బలాన్నీ నాశనం చేయటం తథ్యం అని తెలుస్తున్నది. అర్ఘును డటువంటి లోకోత్తర వీరుడుగా ఆరణ్యపర్వంలోనే పరిణతి చెందుతాడని కథాధ్వని.

8. సాంభకాఖ్యానం పాండవేతివృత్తంలోని ఒక సూక్ష్మమైన అంశానికి సమాధానం చెపుతున్నది. సభాపర్వంలో పాండవుల చెంత శ్రీకృష్ణు డెందుకు ఉండలేకపోయాడు? వారిని భద్రమైన పంథాలో ఎందుకు నడపలేక పోయాడు? అనే ప్రశ్న పరితల మనస్సులలో కలతపెడుతూనే ఉంటుంది. దానికి కారణం చేప్పేది సాంభకాఖ్యానం. ధర్మజ రాజసూయం పాండవచరిత్రలో ఒక మహాత్తర ఘట్టం. ఆ యజ్ఞం చేయటం వలన బహుళ ప్రజానష్టం జరిగే ప్రఫలయంవంటి యుద్ధాలను ఎదుర్కొనవలసి వస్తుంది. ఆ సంగతి తెలిసి తెలిసి పాండురాజుకు సధ్యతి కల్పించాలని శ్రీకృష్ణుడి సలహాతో ధర్మరాజు రాజసూయం చేశాడు. అందులో శ్రీకృష్ణుడిని పెద్దగా చేసి పూజించాడు. అప్పుడే శిషుపాలుడితో వైరం ఏర్పడింది. రాజసూయం ముగిసిందో లేదో యజమాని అయిన ధర్మరాజు మాయాద్యుతంలో రాజ్యసంపదను కోల్పువలసి వచ్చింది. మరి ఆ యాగంలో పూజలందుకొన్న శ్రీకృష్ణుడికి తన రాజ్యాన్ని శత్రువుల నుండి రక్షించుకొనవలసిన వచ్చింది. సాంభక నగరాధిపతి మాయాయుద్ధ నిపుణుడైన సాల్వుడు. అతడు శిషుపాలుడి తమ్ముడు. అస్తును చంపిన శ్రీకృష్ణుడిపై వగ తీర్పుకొనటానికి ఆరునెలలు మాయాయుద్ధం చేశాడు. రాజసూయ యాగంవలన కలిగే విపత్తును భగవంతుడైన శ్రీకృష్ణుడు ఆరునెలలకైనా తప్పించుకొనగలిగాడు. మరి ధర్మజుడు పదమూడేళ్ళు ఆరణ్య అజ్ఞాతవాసాల పాలు కావలసివచ్చింది. పాండవులకు శ్రీకృష్ణ సహాయంయొక్క మహాత్మాన్ని ధ్వనింపచేసే ఈ ఊపాఖ్యానం పరమారమణీయం.

9. మార్గందేయాది మహార్షులు పాండవులను దర్శించటం, వా రా మహార్షులను పూజించటం, వారివలన ధర్మరాజు బహుధర్మవిశేషాలను గ్రహించటం అనేది ఆరణ్యపర్వంలో దాదాపు నిత్యకృత్యంగా సాగే జ్ఞానయజ్ఞం. దీనివలన ధర్మజుడికి కలిగే భావిషుభోదయాలను గురించి ఒకదాల్చుయ్యడనే ముని ఈ విధంగా వ్యాఖ్యానించాడు - ‘బ్రాహ్మణానుగ్రహంబునంజేసి తొల్లి వైరోచనాదు లనేక కాలంబు లక్ష్మయలక్ష్మీ విభవులయి సముద్రనేమి భూచక్రంబు రక్షించిరి; యనిలసహాయుం డయిన యగ్నిదేవుం డరణ్యంబులు దహించునట్లు బ్రాహ్మణసహాయుండయిన మహీపుండు శత్రువర్గంబు నిశ్చేషంబు సేయు... మీరు

బ్రాహ్మణాప్రియులరు ధర్మానిత్యులు; రెప్పుడును మీ కభ్యదయం బగు'. (1.207) ఇది పాండవ భావిజయ రహస్యం. ఇది ఆరణ్య పర్వమంతా ప్రపంచించబడింది.

10. ద్రౌపదికి ధర్మరాజుకు, భీమధర్జులకు నడుమ జిరిగిన సంవాదాలు భావికథకు పరమ రమణీయమైన పూర్వరంగ ప్రక్రియలు. ద్రౌపదీభీముల వాదాల తాత్పర్య మిది : -

(1) వన్యమూల ఫలాలు తిని కోపం చల్లారి క్షత్రియులు జీవించరాదు. (2) క్షమ, పరాత్రమం అనే గుణాలను రాజు అదనెరిగి ప్రయోగించకపోతే అతడు ప్రజానురాగాన్ని, ప్రతాపాన్ని కోల్పోతాడు. (3) అల్పపరాధం చేసినా శత్రువులను క్షమించరాదు, కొరవులా అనేకాపరాధాలు చేశారు. వారిని అసలే క్షమించరాదు. (4) ధర్జుజు శత్రువులపై కోణ్ణిగా కోపాన్ని ప్రదర్శిస్తే చాలు భీమాదులు శత్రువునంపోరం చేసి రాజ్యాన్ని, సంపదనూ సాధిస్తారు. (5) కర్మపలసిద్ధి దైవమానుష సిద్ధం అయినప్పటికి పురుషకారం చేతనే కార్యాలు సమర్పిలు సాధిస్తారు. కాబట్టి పాండవులు ఉత్సాహావంతులై శత్రువులను జయించటమే కార్యం. (6) జగత్తు ధర్మమయం. ధర్మాన్ని మించింది మరేదీ లేదు. అయినా అర్ధాన్ని సాధించని ధర్మం క్షత్రియులకు యుక్తం కాదు. కరుణాపరట్టం బ్రాహ్మణధర్మం కాని క్షత్రియ ధర్మం కాదు. (7) మిత్రబలం కల రాజుకు అసాధ్యమనేది ఉండదు. అందువలన విజయప్రయాణమే తగిన ఉపాయం. (8) రాజ్యం సంపాదించిన తరువాత యజ్ఞాది పుణ్య కార్యాలు చేసి, పాపాలు పోగొట్టుకొని మచ్చ లేని చంద్రుడివలె రాజు ప్రకాశిస్తాడు. (9) అరణ్యవాసం ఎట్లాగో చేసినా, పాండవులు అజ్ఞాతవాసంలో ఎవరికి తెలియకుండా ఉండటం అసాధ్యం. కాబట్టి యుద్ధమే శరణ్యం.

ధర్జుజు ఈ వాదాలను నిపుణంగా సున్నితంగా ఖండించాడు. (1) కోపం పాపం, దానివలన ధర్మకామార్థ హని కలుగుతుంది. (2) క్షమ కలవాడికి విజయం నిత్యం. క్షమావంతుడైన ధర్జుజుడిని వ్యాసాది మహార్షులు ప్రశంసించారు. (3) ఇతరులు అధర్మం, అన్యాయం చేశారని ఉత్తముడు తాను ఆ బాటన పోరాదు. ధర్మం సర్వజనులకు స్వర్గరోహణ సోపానం. (4) మహాకార్యాలన్నీ బాగా విచారించి చేయవలసినవి కాని, క్షణికోద్రేకంతో కోపంతో చేయదగినవికావు. (5) వృష్టులున్న నిండు సభలో ఒక నియమం చేసి, దానిని తప్పటం ధర్మం కాదు. (6) చంచలమైన లక్ష్మింకొరకు స్థిరమైన సత్యధర్మాలను త్యాగం చేయరాదు. (7) కొరవుల మిత్రబలాన్ని కూడ ముందుగా మనం గణించి, దానిని జయించే ఉపాయాన్ని కనుగొనాలి. అనాలోచిత ప్రయత్నం ప్రమాదకారి. (8) శత్రువులను జయించటం ప్రస్తుతం భీమాదు లనుకొంటుస్తుంత సులభం కాదు. కర్మాదు అభేద్యకపచుడు. అతడిని తలచినప్పుడెల్లా ధర్జుజుడికి రాత్రిభ్రాంతి నిద్రపట్టదు. భీష్మ, ద్రోణులు అపార దివ్యాప్రకోపిదులు, వారిని ముందుగా జయిస్తే కదా ఆ తరువాత దుర్యోధనుడిని సంహరించగలిగేది. వారందరిచేత అతడు సురక్షితుడు. కాబట్టి విజయం అంత సులభం కాదు. (9) కాబట్టి కర్ణాదివీరులను చంపగలిగే శక్తి యుక్తులను సంపాదించాలి. అరణ్య, అజ్ఞాత వాసాలు నిర్ణయించాలి. ధర్మయుద్ధం చేయాలి. పురుషకారంతో దైవయత్నాన్ని కూర్చుకొని విజయం సాధించాలి.

10. ద్రౌపదీభీముల వాదాలన్నీ కర్ణ భీష్మ ద్రోణ సంహోర శక్తియుక్తుల సంపాదన లేకపోతే నిప్పులాలే అని ధర్మరాజు తేల్చి చెప్పాడు. ఇంతవరకు పూర్వకథకు సంబంధించిన విచారం సాగింది. ఇక్కడినుండి భవిష్యత్ కార్యక్రమం మొదలొతుంది.

11. భీష్మ ద్రోణ కృపాచార్య కర్ణులను వధించగల ఉపాయాన్ని అన్వేషిస్తున్న ధర్జుజుడికి శాంతిలేదు. కృష్ణదైవపాయనుడు ధర్జుడి మనోభారాన్ని దివ్యజ్ఞానంవలన తెలిసికొని, అతడి మనోవేదనను తగ్గించటానికి వచ్చాడు. అధిక యోగంవలన సిద్ధించేదీ, అతిరహస్యమైనది అయిన విశేషవిద్య 'ప్రతిస్ఫుతి'ని ధర్జుజుడికి ఉపదేశించి, దానిని అర్పునుడికి అందించుమని అదేశించాడు. 'ఆ మహా విద్యాశక్తి వలన అర్పునుడు తపావీర్యవిభవ డోతాడు. అష్టదిక్కాలకులు, పరమేశ్వరుడు ప్రత్యక్షమై దివ్యాప్తాల నిస్తారు. వాటి ప్రభావంతో భీష్మాది వీరుల నందరినీ అతడు చంపగలుగుతాడు' అని పేర్కొన్నాడు. దీనినుండి

పుట్టినవే పాశుపత్రాప్త సంపాదన కథ. ఇంద్రాదిదేవతలు వివిధ దివ్యాప్తాలను ప్రసాదించిన కథ, ఆ తరువాత అర్జునుడు దేవలోకానికి దివ్యరథం మీద వెళ్ళి, ఇంద్రుడి అర్థసింహాసనగౌరవం పొంది, పాశుపత్రాప్తాది ప్రయోగంతో నివాత కవచాది రాక్షసులను పొలోముకాలకేయాది దానవులను సంహరించి, దేవలోకానికి పరమ హితాన్ని చేకూర్చిన కథ, ఊర్వశి శాపంవలన అర్జునుడు అజ్ఞత వాసకాలంలో ఇతరులచేత గుర్తించబడకుండా నపుంసకుణిగా ఆడువారి నడుమ ఉండే అవకాశాన్ని పొందిన కథ. నృత్య వాద్య నాట్య విశేషాదులను వజ్రధరుడి వద్ద నేర్చుకొనటాన్నికి అర్జునుడు అయిదేళ్ళు అమరలోకంలో ఉన్న ఉదంతం, అర్జునుడు తిరిగి వచ్చిన తరువాత ఇంద్రుడు ధర్మజుడి యొదుట ప్రత్యక్షమై అర్జునుడు దివ్యపీరుడైని ప్రకటించిన ఉదంతం. ఇవన్నీ వ్యాసమహర్షి మంత్రప్రభావంతో మొదలైన విజయపరంపరలే.

‘పాశుపత్రాప్తంచేత అఖిల లోకాలను జయించగల’ పన్న పరమేశ్వరుడి వరం -

క. ‘ద్రోణ ద్రోణజ కృప గీ

ర్యాణనదీజాంగపతు లవశ్యమును భవ

ద్వాణహాతీఁ జేసి సమర

క్షోణీఁ బరిక్షీణబలు లగుదు రవజితులై’

(ఆర. 4.88)

అన్న ఇంద్రుడివరం పొంది, అర్జునుడు

క. ‘ఇముగుల ధర్మజునకు జన

సమ్మతునకు రిపుజయింబు సకల మహీ రా

జ్యముగై సమకూరె నేఁడు ఘు

నముగై సర్వప్రయోజనముగులతోడన్’

(ఆర. 1.335)

అని భావించటంలోనూ, అర్జునుడు సాధించిన దివ్యాప్తాలనూ దేవలోక విజయాలనూ విని ధర్మజుడు. ‘చతురంబోధి పర్వంత మహీరాజ్యాన్ని అప్యుడే పొందినట్లు సంతసించటంలోనూ’ (4.90) ఆరణ్య పర్వ కథార్థ ప్రయోజనాలన్నీ ఫలవంతమైనట్లు నన్నయ సూచించాడు. ఆరణ్యపర్వంలోని అర్జునతపోబలవీరాలు పాండవ విజయానికి నాందిగీతాలు. ధర్మజుడి అర్థనిర్ణయశక్తికి, మంత్ర ప్రయోగయుక్తికి దివ్యదాహారణాలు. దేవత లందరిలో లయకారుడు పరమేశ్వరుడు. అమృతంతో కలిని పుట్టిన పాశుపత్రాప్తం పాండగలిగింది ఆ మహాదేవుడి తరువాత పార్థమహాపీరుడే! అర్జునుడు అనన్య సామాన్య పీరుడుగా అభివృద్ధిని సాధించి, ధర్మజుడి చింతన భాపిన ఘుట్టం ఆరణ్యపర్వం.

12. అరణ్యపర్వంలో అర్జునుడి విజయగాథ ఆయుషుపట్టు వంటిది. దానినంతా ఒక్కచోట వరుసగా చెప్పుకుండా సందర్భాచితంగా పరచి చెప్పటంలో నన్నయ ప్రసన్న కథాకవితార్థయుక్తిని ప్రదర్శించాడు. కాలక్రమ పద్ధతిలో కొంత, కార్యకారణ క్రమ పద్ధతిలో కొంత, ఆ కథ చెప్పటంలో శిల్పంతో పాటు ప్రయోజనంకూడా నన్నయ సాధించాడు. ఎట్లాగంటే-

(1) పాశుపత్రాప్త సంపాదనం నుండి ఊర్వశి శాపం వరకు జరిగిన కథను అరణ్యపర్వ ప్రథమాశ్వాసంలో చెప్పి ‘ప్రతిస్ఫుతి మంత్రస్థితి పరిపూర్ణమైనట్లు, అది అర్జునుడి తపశ్చక్తికి సద్యఃఫలమైనట్లు చిత్రించటం కాలక్రమ కథాకవితా శిల్పం. (2) ఆ కథ ధర్మజూదులకు తెలియకుండా ఉండేటట్లు రోమశ మహాముని ధర్మమయ్యంత వరకు (ద్వీతీయాశ్వాసం చివరి దాకా) రక్తించటం కథలో ఉత్సంతను పెంచటానికి ఉపయోగపడింది. (3) దేవసభలో నరుడికి అర్థసింహాసన గౌరవమిచ్చి ఇంద్రుడు రోమశడితో పల్నిన మాటలు ధర్మరాజుకు పంపే సందేశంలో ఉపశమన మంత్రాలుగా నిబంధించబడటం విశేషం.

క. ‘బలవంతులైన భీష్మా

దుల నర్జునుఁ తోర్చు నూర్చితుండై మతి పో

రులు గర్జుండు పదాఱు
కథకు సమానుండు గాఁడు గవ్యాడితోడన్

(ఆర. 2-294)

అనే పద్యంలో కర్ణుడిని గురించి ప్రత్యేకంగా చెప్పినమాట ధర్మరాజు చిత్తశోకం శాంతించటానికి. ‘అర్జునుండు మనుమ్యండు కాఁడు దివ్యపురుషుండు’ అని ఇంద్రుడు ప్రకటించటం పాండవులలో ఆతడి ఆధిక్యాన్ని ప్రకటించటానికి. (4) దేవరాయాన్ని ముగించుకొని అర్జునుడు తిరిగివచ్చే వరకు ధర్మరాజు తీర్థయాత్రలు చేయాలని దేవేంద్రుడి హితపు. తీర్థయాత్రల వలన ధర్మజుడు కూడ దివ్యపురుషు డోతాడు. అర్జునుడి అన్యగా యోగ్యతను రక్షించుకొనాలంటే తీర్థయాత్రలలో ధర్మజుడు తపస్యిగా జీవనప్రతాన్ని సాగించవలసిందే. అందుకే ‘నిరతముగా దీర్ఘసేవాపరులగు శాంతాత్ములకుఁ దపస్యులకును దుష్టుర మెద్దియు లేదు’ (2.296) అని ఇంద్రుడు హౌచ్చరించాడు. (5) తీర్థయాత్రలు చేస్తున్నంత సేపు అర్జునుడిని చూడాలన్న తపన పాండవులందరిలో కనపడుతుంది. అది వియోగబాధగా పరిణతి చెందింది కూడా. కానీ, ధర్మజుడు వైతరణీ స్నానం చేసి అభిలలోకాలనూ దివ్యదృష్టితో దర్శించి, ముష్మావేల యోజనాల దూరంలో ఉన్న వైభానుల వేదధ్వనిని వినగల్లిన ‘సీపు దివ్యండవు’ (3.120) అని రోమపుడిచేత ప్రశంస లందుకొన్న తరువాతే అర్జునుడి పునర్దర్శనమైనట్లు రచించటం కథాకథన శిల్పం. (6) అర్జునుడు తన విజయగాథను స్వయంగా చెప్పి, పాండవులతోపాటు పరితల ఆసక్తిని కూడ పోషించే ఈ కథాకథనం కార్యకారణ సంబంధ శిల్పానికి సంబంధించి ఉండటం విశేషం. (7) అర్జునుడి దివ్యాప్త ప్రయోగ ప్రాణిని విన్న ధర్మజుడు కళ్యాంత చూడాలని కోరటం ఆతడి కార్యదృష్టికి నిదర్శనం. ‘లక్ష్మీలు లేకుండా దివ్యాప్త ప్రయోగాలు చేయటం వలన లోకాలు సంకోభిస్తాయని నారదుడు చెప్పగా, సంతృప్తి చెందిన ధర్మరాజు వాటిని కురుక్షేత్ర యుద్ధంలో శత్రులక్ష్మీలపై ప్రయోగించే పార్థుడి పరాక్రమాన్ని చూడాలనే ఆశతో ఆరణ్యపర్య జీవితాన్ని నిర్భయంగా గడపగలిగాడు. పర్వరంభంలో ధర్మజుడి హృదయంలో బడబాగ్నిగా రగులుతున్న భీతి పర్వమధ్యంలోనే తొలగింది. విజయం తథ్యమని తేలింది.

13. బృహదప్యుడు చెప్పిన నలోపాఖ్యానం కథలో రెండు ప్రయోజనాలను సాధించింది. ఒకటి: ధర్మరాజు అధర్మవరులైన శత్రువులచేత మోసగించబడి రాజ్యాన్ని, బంధువులను వదలి అడవులలో ఉన్నాడు. తన వలె పూర్వం ఎవరైనా కష్టాలుపడ్డారేమో తెలిసికొండామని ధర్మజుడు భావించాడు. తమవలె ఇతరులు కూడ కొండరు బాధపడ్డారని తెలిపై, ధర్మజుడికి కొంత దుఃఖోపశాంతి కలుగుతుంది; పుణ్యకథాశ్రవణం ఫలం లభిస్తుంది. వారి జీవితాలలోనుండి ఏదైనా ఉపదేశం గ్రహించటానికి వీలొతుంది. ధర్మరాజు చిత్తశాంతికి నలుడి కథ తోడ్పుడింది. రెండు : నలుడు పుష్టిరుడితో ఓడిపోవటానికి కారణం ఆతడికి అక్షహృదయ విద్య తెలియకపోవడమే. అట్లాగే శకుని వలన ధర్మరాజు జూదంలో ఓడటానికి కూడ అదే కారణం. నలుడు బుతుపర్చుడి వలన అక్షహృదయం పొందినట్లుగానే ధర్మజుడు కూడ బృహదప్యుడి వద్ద అక్షహృదయాన్ని ఉపదేశం పొందాడు. ఆనాచితో ధర్మజుడు ఇకముందు కపటమ్యాతుంలో సైతం ఓడిపోయే అవకాశం జీవితంలో ఏర్పడదని ధ్రువపడింది. మరొకమాటలో చెప్పాలంటే ధర్మరాజు కౌరవుల దుర్ముతికి మూలమైన శకుని అక్షవిద్యను గెలిచాడు. ఇక కౌరవులకు మిగిలింది భీషాదివీరుల పారుపమే. దానిని అర్జునుడు జయించాడు. ధర్మజుడి విజయం మరొకసారి ధ్రువపడింది.

14. ఆరణ్యపర్యంలోని తీర్థయాత్రల వర్ణన ఫుట్టాలను మూడు దశలుగా విభజించవచ్చును. మొదటిది నారద ప్రోక్తమైన తీర్థమాహాత్మ్య కథనం. దానివలన ధర్మజుడికి తీర్థయాత్రలమీద ఇచ్చ జనించింది.

క. ‘సకల దురితములఁ బాయుదు
రకలంకమనస్సు లగుదు రార్యోత్తమవ

**ర్తు లగుదురు సజ్జనగుణ
నికరంబుల వెలయుదురు సునిశ్చితమత్తులై'**

(ఆర. 2.283(ఆ))

అనే ప్రబోధం మనసులో బాగా కుదురు కొన్నది. సునిశ్చితమత్తులో సకల తీర్థాలను సేవించాలని నిశ్చయించుకొన్నాడు ధర్మజుడు. అర్షనుడు దివ్యాప్తాలతో తిరిగి వచ్చేంతవరకు తీర్థయాత్రలలో భూవలయాన్నంతా తిరిగి వచ్చేందుకు ధోమ్యుడి ప్రబోధాన్ని పొందాడు. అంటే - ఇచ్ఛాశక్తి క్రియాశక్తిగా రూపొందిందన్నమాట. దానికి దైవశక్తి (లేదా జ్ఞానశక్తి) చేకూరినట్టుగా రోమశుడు దేవేంద్రుడి ఆదేశంతో వచ్చాడు. ధర్మజుడి వెంట నుండి తీర్థాలను సేవింపజేశాడు. నారదుడు చెప్పగా తీర్థాలనుగురించి ధర్మజుడికి ప్రతపాండిత్య మళ్ళింది. విన్వస్తులాలను కంచితో చూపించి రోమశుడు వాటి మాహాత్మ్యాలను సంగ్రహించి చెప్పటంవలన ధర్మరాజుకు జ్ఞానశక్తి బలపడింది. గమనిస్తే - రోమశుడు చెప్పిన ఉపాఖ్యానాలన్నీ క్షేత్రమహాత్మ్య ప్రతిపాదకాలైన ఉపాఖ్యానాలు. అవి జ్ఞానబోధకాలు. ధర్మజుడి ఇచ్ఛాక్రియాజ్ఞానవృత్తుల పరిపోషకం రోమశమహర్షి చెప్పిన కథాప్రవాహం. ఆరణ్యపర్వంలో ఆ ఉపాఖ్యానాల సార్థక్యం అటువంటిది.

15. ఆరణ్యపర్వకథ స్వాలంగా రెండు భాగాలుగా సహజంగా విభక్తమై ఉంటుందని భావించాం. ఆ రెండు భాగాలలో మొదటిది నన్నయి, రెండవది ఎఱ్మయి రచించటం ఒక విశేషం. మొదటి భాగం నమశ ప్రశ్నలతో స్వాలంగా ముగుస్తుంది. రెండోభాగం- యక్కప్రశ్నలతో ముగుస్తుంది. ఈ సమిభక్త భాగాలలో కొన్ని సమాన కథాంశాలను తులనాత్మకంగా దర్శించగలం. ఆ అంశాలు ఆరణ్యపర్వ కథాకథన శిల్పసంపదాలు. మచ్చుకు కొన్ని -

1. మూడు జంటల ముక్కాయింపు : ఆరణ్యపర్వంలో - పాండవ పక్షంలో, కౌరవపక్షంలో, బుమల పక్షంలో పాత్రలు మొత్తం తొమ్మిద్ది జంటలు కనపడుతుంటారు. పాండవులలో - ధర్మరాజు, అర్పనుడు; భీముడు, ద్రౌపది; నకుల సహదేవులు. కౌరవులలో - దుర్యాధనుడు, కర్ణుడు; శకుని, ధృతరాష్ట్రుడు; విదురుడు, సంజయుడు; బుమలలో- నారదుడు, వ్యాసుడు; రోమశుడు, మార్యండేయుడు; మైత్రీయుడు, బృహదశ్వుడు. వీరందరి వ్యక్తిత్వాలు సృష్టమయ్యటట్లు ఆరణ్యపర్వంలోని కథలు రాణించటం విశేషం.

పై జంటలలో కానవచ్చే సమానగుణాలను ఈవిధంగా వివేచించవచ్చును.

1. ధర్మజుడు, అర్పనుడు - పురుషకారానికి తీర్థయాత్రలతో తపస్సుతో దైవానుకూల్యం కల్పించటం.
2. భీముడు, ద్రౌపది - పురుషకారానికి ప్రాధాన్యమిచ్చి సాహసాలు చేయటం.
3. నకుల సహదేవులు - తమ భావా లేవైనా ధర్మజుడిని సమర్థించటం.
4. దుర్యాధన కర్ణులు - పాండవ పక్షపాతులను ఏ విధంగానైనా మట్టుపెట్టాలని ఆగ్రహంతో వ్యాహాలు పన్నటం.
5. ధృతరాష్ట్ర శకునులు - పాండవ పక్షపాతులను ద్వేషించటం.
6. విదుర సంజయులు - న్యాయమైన సలహాలను ప్రభువుకు అందించటం. అతడు అంగికరించకపోతే ఊరుకొనటం, చామ్మంచే వెళ్ళిపోవటం - కాని, తమ మనస్సులు మార్చుకొనకపోవటం.
7. నారద వ్యాసులు - త్రికాలజ్ఞులు, సార్వకాలిక శ్రేయస్సులను సూచించేవారు, ఆచరించేవారు.
8. రోమశ మార్యండేయులు - సృష్టి స్థితి లయాలను గురించి గాని, సర్వలోకవిశేషాలను గురించిగాని బహుపురాణ విజ్ఞాననిరతులుగా దార్శనికులుగా మాట్లాడేవారు.

9. మైత్రేయుడు, బృహదశ్వయుడు - పూర్వకథా ప్రవచన కుశలురు. శాపానుగ్రహశక్తి యుక్తులు.

ఈ పాత్రులను ఈ ప్రపుత్తులతో చిత్రించటంలో నన్నయఎళ్ళయలు కూడా - ఒక కాలంలో నివసించి ఉండకపోయినా ఒక భావంతో మహాభారత రచనను నిర్వహించిన కవులజంచపతె కనిపిస్తారు.

2. పాండవులలో ధర్మజుడి ఆధిక్యం నిరూపించి అతడియందు నాయకత్వం స్థాపించడం కథా కథన శిల్పంలోని అంతమ్మాత్రం. నన్నయ ఎళ్ళనులు నిపుణంగా ఆ శిల్పాన్ని పోషించారు. మొదటి భాగంలో అప్రతిష్టిబలానికి ప్రతీకగా అర్పనుడు అనన్యసామాన్య వీరుడుగా నిలిచాడు. భీముడు కిమ్మీర జటాసుర సంహారం చేసి, సాగంధికాపహారణ సందర్భంలో యుక్తరాక్షసైన్యాన్ని సంహారించి, బాహుపరాక్రమంలో ప్రశంస లందుకొన్నాడు. వీరిద్దరికంచె జ్ఞానంలో గొప్పవాడని నిరూపించబడాలి- ధర్మరాజు, అప్యదే అతడి నాయకత్వం స్థిరపడుతుంది. నహుష ప్రశ్నలు ధర్మజుడి జ్ఞానశక్తికి పతాకలుగా నిలిచాయి. బాహు తపోబలాలకంటే, జ్ఞానబలం మిన్న అని మొదటి భాగంలో నిరూపిత మైనది. అది నన్నయ రచనలో ఆవిష్కరించబడింది.

ఇక రెండవ భాగంలో మార్గండేయుడు చెప్పిన కథలు ధర్మజుడి జిజ్ఞాసకు పోషకాలు. మొదటి భాగంలో భీమార్పున పరాక్రమాలు విడివిడిగా ప్రదర్శించబడగా, రెండో భాగంలో వారిరుపురి పరాక్రమాలు సంయుక్తంగా వర్ణించబడ్డాయి. - అటు ఘోషయాత్రలో, ఇటు సైంధవ పరాభవ ఘుట్టంలో. చివరకు మహావీరులైన వారిద్దరు యత్నుడి ముందు విగతజీవులై పోయారు. యక్క ప్రశ్నలకు సమాధానం చెప్పి ధర్మజుడు వారిని బ్రతికించాడు. ధర్మదేవతను మెప్పించి అజ్ఞాతవాసంలో పరులచేత గుర్తించబడకుండా భద్రంగా ఉండే వరాన్ని పొందాడు. ఆరణ్యపర్వం ముగిసే సరికి ధర్మజుడి హృదయంలో ఉండే కర్మాది వీరులవలని భయం, భీమాదుల హృదయంలో ఉండే అజ్ఞాతవాస ప్రతాన్ని గురించిన భయం తొలగిపోయాయి. అది పురుషకారం వలన, దైవానుకుల్యంవలన సిద్ధించింది. అట్లా చిత్రించటమే ఇతిహసకథా స్వభావం.

ఆరణ్య పర్వం - నన్నయ భాగం :

ఆరణ్యపర్వంలో నన్నయ దాదాపు 1300 పద్యగద్యాలు రచించాడు. వాటిలో సగం భాగం ప్రధానకథకూ, మిగిలిన సగం ఉపాఖ్యానాలకూ, తీర్థయాత్రా విశేషాలకూ వెచ్చించి, ఒక సమతోల్యాన్ని పాటించాడు. నన్నయ భాగంలోని వస్తువిన్యాసం కూడా అందుకు తోడ్పడింది. ఎళ్ళయ భాగంలో వస్తువులోనే ఆ సమతోల్యం లేకపోవడం చేత ఆయన పాటించలేదు. అందులో దోష మేమీ లేదు.

నన్నయ సారమతులైన కవింద్రులు లోనారసి మేలనేటట్లు కథ చెప్పగలడు. కథ చెప్పటంలోకూడా వస్తువును కవితామయం చేయగలడు. వాచ్యలక్ష్మవ్యంగాగ్యర్థాల సంయోజనంతో కథను ప్రసన్నం చేయగలడు. అక్షర రమ్యతతో రచనకు తరుగిని అందాన్ని, ఆస్వాదయోగ్యతనూ కల్పించగలడు. నాయరుచిరాద్ర సూక్తి నిధులతో రచనను రమణీయంగా రసోదంచితంగా రాణింపచేయగలడు. నన్నయకు తాను ప్రదర్శిస్తున్న కథా కథన శిల్పార్టిలోని ప్రతిభను ఆశ్వాసాంతంలో అప్పుడప్పుడు సూచించటం అలవాటు. వైశంపాయనుడు ఆదిపర్వంకథను 'ఇమ్ముగా' చెప్పాడని ఆదిపర్వం చివర పేర్కొన్నాడు. రమ్యతకు తెలుగుపదం ఇమ్ముగా నన్నయ వాడాడు. సభాపర్వ ప్రథమాశ్వాసం చివర వైశంపాయనుడు రసోత్సుటంగా కథ చెప్పాడన్నాడు. అది సభాపర్వాలలో ఒకటి రెండు చోట్ల మాత్రమే తన రచనా రమణీయతను గురించి పేర్కొన్న నన్నయ ఆరణ్యపర్వంలో ప్రతి ఆశ్వాసాంతంలోనూ ఒక ప్రత్యేకతను పేర్కొని, పరితల దృష్టిని తన కవితాకళాపై కేంద్రికరింపజేశాడు. ప్రథమాశ్వాసాంతంలో 'మణ్యకథ యతిరమణీయంబుగా' చెప్పినట్లు, ద్వితీయాశ్వాసాంతంలో 'కథాక్రమం బతి రమ్యంబుగా' చెప్పినట్లు, తృతీయాశ్వాసాంతంలో 'కథ రమ్యంబుగ' చెప్పినట్లు ప్రత్యేకించి చెప్పుకొన్నాడు. మొత్తానికి అన్ని కలిసి ఆరణ్య పర్వకథకు వర్షిస్తాయన్నది రమణీయ సత్యం.

పుణ్యకథ - రమణీయత - రమ్యత :

“పురుషులందు పుణ్యపురుషులు వేరయా” అన్నట్లు, కథలయందు పుణ్యకథలే వేరని స్వప్షం. పుణ్యల కథలు, పుణ్యం కలిగించే కథలు పుణ్యకథలు. చదివినవారికి పాపం కరిగిపోయి, పుణ్యభావం పెరిగిన అనుభూతి నిచ్చేవి, ఉపదేశాత్మకాలైనవి కూడా పుణ్యకథలే. ఆరణ్యపర్వం వాటికి కాణాచి. వాటిని ఏకవాక్యతతో కూర్చు అందంగా చెప్పటం రమణీయత్వం. కథ చేపేపుకమంలో, కథలు అమర్చే క్రమంలో ఉన్న సంవిధానశిల్పం రమ్యత. కథ రమ్యంగా ఉండంటే నిర్మాణంలోనే కాక కవితాపరంగా కూడా ఆస్వాద యోగ్యంగా ఉన్నదని తాత్పర్యం. నన్నయ కథను, కవితను రమణీయంగా, రమ్యంగా తీర్చిదిద్దినట్లు తాత్పర్యం ఏర్పడింది.

ఆరణ్యపర్వంలోని ప్రధాన కథలో పుణ్యకథగా మొదట పేర్కొని తగింది పాపవతాప్త ప్రదానం, అర్జునుడు నివాత కవచాదులను సంహరించటం. ఆ కథను రెండాశ్వాసాల మీద పరచి చెప్పటం రమణీయం. దాని సార్థకాయాన్ని ముందే గమనించాం. ప్రతిస్ఫుతి మంత్ర ప్రభావంతో అర్జునుడి తపస్సు ఘలించటం, పరమేశ్వరుడు ప్రసన్నుడు కావటం ఒక విశేషం. నరుడు పరమేశ్వర శరీరాన్ని స్పృశించ గలగటం అహర్వంశం. అది అమోఘ పుణ్యఫలం. అర్జును డా పుణ్యఫలాన్ని పరపశించి కీర్తించాడు.

క. ‘మంటి హరుదేహ మంటం
గంటి నుమాధిషు నసురకంటకహను ము
క్రూంటిఁ గఱుకంతుఁ జూడం
గంటిఁ గృతార్థుండ నైతిఁ గడుఁబుణ్యమునున్’. (ఆర. 1.334)

ఈమాటలను నరుడితోపాటు సహృదయుడు కూడా తాదాత్ప్రయంతో భావించి పుణ్యకథా శ్రవణ రామణీయకాన్ని ఆస్వాదించగలుగుతాడు.

కథ పుణ్యప్రదం. కవిత అతిరమణీయం. నన్నయ రచనలో భక్తివీరరసాన్ని పోషించే కవితా పాకం ఈ ఘట్టంలో పరిమళించినట్లు మండిచోటు కానం. నన్నయ ద్రాసిన ఏకైక దండకం. ఈ ఘట్టంలోనే ఉన్నది. తెలుగువారి నాల్గుల మీద అది నేటికి లాస్యం చేస్తున్నది.

క. ‘హరు శరమును నరు శరమును
సరి నిరుపక్కియలు దాకి జవ మతి శరసం
భరమును దిరిగె వరాహము
శరనిధి మథనమును దిరుగు శైలమ పోలన్’. (ఆర. 1.306)

ఇది వృత్త్యనుప్రాసంగా కవితకు రామణీయకాన్ని ప్రసాదిస్తున్న నన్నయ అక్షర రమ్యత. పోతన్న కవితకు ఈ కందం మూలకందంవలె అందంగా ఉండటం సహృదయ హృదయైకవేద్యం.

పాపవతాప్త ఘట్టంలో పార్చుడు ప్రదర్శించింది తపోవీరం, యుద్ధవీరం. కాని, నన్నయ ఆ రెండింటిని అతడి భక్తి వీరానికి అంగంగా చేశాడు. ఈ రస ప్రమృతిని బట్టి నన్నయ కవితలో గుణనిష్టత్తు రూపుకట్టి కవితకు రామణీయకాన్ని కలిగిస్తుంది. శుద్ధ యుద్ధ వీరమైతే ఓజస్సు రాజ్యం చేస్తుంది. తపోవీరమైతే ఓజోమిత్రితమైన ప్రసాదం సమంజసంగా ఉంటుంది. అదే భక్తి వీరమైతే ప్రసాదం, మాధుర్యం రమ్యంగా రాణిస్తాయి. నన్నయ గుణ ప్రధాన రచన చేసే మహాకవి కాబట్టి ఈ రహస్యాన్ని తన కవితాశైలిలో ప్రాణచైతన్యంగా ప్రవహింప జేశాడు. ఈ ఘట్టంలో ప్రసిద్ధమైన పద్మలు ఆయుదున్నాయి. ఆయుదూ రమణీయతకు రమ్యకృతులు.

అర్జునుడు తపస్సుకై బయలుదేరి వెళ్ళుతున్నాడు. ద్రోపది సాఖిమానంగానూ, సాదరంగానూ, సద్భక్తియుక్తంగానూ పలికిన ఈ పద్యం ప్రసాదమాధుర్య గుణమిత్రమానికి ఉదాహరణం. కైలిలో పరమరఘంచీయం.

చ. ‘ఆరికృత యప్పురాభవ మహార్థవమగ్యుల మమ్యు నందఱం
గరుణ సముద్ధరింపుము జగన్నత! యన్యలు పూనఁగాని యూ
భరము వహింపఁ బూనిన యపారగుఁఁస్తుత నిన్ను దిక్కులున్
దరణియు సోముఁడున్ నభము ధాత్రియు గాడ్పును గాచుచుండెడున్.’ (ఆర. 1.285)

ఓజోమిత్రితమైన ప్రసాదగుణ రచనను పాపవతాప్రాన్ని వర్ణించేటప్పుడు మాత్రం వాఁడి ప్రకరణాచిత్యాన్ని పాటించాడు-నన్నయ. ఈఘట్టంలో ఈపద్యం సుప్రసిద్ధం.

చ. ‘అవిరథ సూర్యమండల సహార్థ సమ ప్రభమై ధనంజయ
ప్రవరుకరమ్యున్నన వెలుఁగు పాపవతాప్రముఁ జూచి దైత్యదా
నవసురయక్షరాక్షస గణమ్యు గరమ్యు భయమ్యు బొందె, నం
దవనియుఁ దిద్దిరం దిరిగె నభ్యిశిలోచ్చయ సంచయంబుతోన్.’ (ఆర. 1.332)

లోకభయంకరమైన పాపవతాప్రాన్ని ఓజోగుణమిత్రితమైన ప్రసాదగుణంలో వర్ణించి నన్నయ రసానుగుణమైన కవితా గుణాచిత్యాన్ని పోషించాడు.

పాపవతాప్రవర్ధనంకంటె భిన్నమైన రసవద్ధుంరచన పరమేశ్వర సాక్షాత్కార వర్ధన.

చ. ‘వరదుఁడు పార్థ శార్యవిభవంబున కాతని ధైర్యవృత్తికి
స్నరుదుగ మెచ్చి సన్నిహితుఁ డయ్యే జటామకుటేందురేఖయుం
గరమున హాలమున్ గరథకాలగథంబు బృహద్జాజినాం
బరముఁ దృతీయలోచనముఁ బన్నగహారము నొప్పుచుండఁగన్.’ (ఆర. 1.321)

భక్తుడి ముందు ప్రత్యక్షమయేయే పరమేశ్వరుడి రూపవైభవాన్ని వర్ణించేటప్పుడు రుటిత్యధ ప్రతిపత్తి పోతువును వస్తున్యభావ స్నాటత్యంతో ప్రదర్శించే అర్థవ్యక్తిని భక్తవరప్రసాదుడిని తలపింపజేసే ప్రసాదగుణంతో మేళవించటం కవితారామణీయకం. ఈ పద్యం ప్రసాదంలో పర్యవసించే అర్థవ్యక్తి గుణానికి రమ్యాదాహరణం.

నన్నయ దీప్తరసత్యాన్ని ఉజ్జ్వలశబ్దాలతో కలిసిన కాంతిగుణంతో పోషిస్తూ దాన్ని ప్రసాదానికో, మాధుర్యానికో అంగంగా చేయటం సర్వత్రా కనబడుతుంది. కిరాతరూపంలో ఉన్న పరమేశ్వరుడి పరాక్రమాతిశయాన్ని గమనించి ఆశ్చర్యాన్ని ప్రకటించే అర్జునుడిలో అద్భుతరసదీప్తి కాంతిమంతంగా వెలుగొందుతూ రక్తికట్టిస్తుంది. ఈట్రీంది పద్యం దాని కుదాహరణం.

చ. ‘ఇతఁడు సురేంద్రుఁ డొండె బరమేశ్వరుఁ డొండె దినేశుఁ డొండె గా
కతుల బలప్రభావయుతుఁ డన్యుఁడు గాఁ డొరుఁ డైన మద్యజా
వితత ధనుర్ధిముక్త శరవేగము పోర సహించి యిట్టు ల
క్షతుఁడు నమూర్ధితుండు నయి కంపముఁ బొందక యుండ నేర్చునే?’ (ఆర. 1.312)

ఇటువంటిదే ‘ప్రతిబలదర్శభంజనుఁడు’ (1.311) అనే పద్యంకూడా. ఈ రెండు పద్యాలూ జంటగా ఒకేచోట ఉండటం శిల్పపుపంట.

నన్నయ కవిత్వంలో రసాచిత గుణవద్రచనమే రమ్యత. దానిని శిల్పమయం చేయటం వలన రమణీయత ఏర్పడుతుంది. ఇక్కడ ఒక్క అంశం గమనిస్తే చాలు- నన్నయ శిల్పంలోని గాప్పతనం తెలుస్తుంది. ప్రసాదగుణం అర్షనుడి తపోవీరంలోని భక్తి భావతీర్థతకు పోషకమని నన్నయ తీర్పు. ప్రసాదంలోనే సమయోచితంగా వివిధ గుణాలను మిశ్రమం చేసి వైవిధ్యాన్ని చిత్రించి రక్తికట్టించాడు. దానిని ఛందశ్శల్పం ద్వారా నన్నయ వ్యాఖ్యానించాడు. పై అయిదు పద్యాలూ చంపకమాలలే. ఒకే వృత్తంలో భిన్నగుణ మిశ్రమ ప్రయోగం! సారమతులైన కపీంద్రులు లో నారసి మేలనవలసిన మేటి గుణ మది !

మహాభారతం పారిజాత కల్పవృక్షం

ఆఖ్యానక ఉపాఖ్యానాలతో ప్రభావితి చెందిన పర్వం ఆరణ్యపర్వం. అందువలన నన్నయ ఎళ్ళయల ఉపాఖ్యాన రచనా వైదార్ఘ్యం ఈ పర్వంలోనే పురులు విప్పుకొన్నారి. మార్గదర్శి అయిన మహార్షి నన్నయ. నిగ్గలు దిద్దిన నిపుణుడు ఎళ్ళయ. నన్నయ ఉపాఖ్యాన శిల్ప విచారమే ఈ పీరికలో ప్రధానం. వలసినచోట ఎళ్ళయ ప్రస్తుతి తప్పదు.

ఆరణ్యపర్వంలోని ద్వితీయ తృతీయశ్వాసాలలో ఉన్నవి చాలా వరకు ఉపాఖ్యానాలే. వాటిలో కొన్ని తెలుగు సాహిత్యంలో కావ్యగౌరవం అందుకొన్న అనర్థరత్నాలు. అవి మొత్తం పన్చెందు.

1. నలోపాఖ్యానం. 2. అగస్యవృత్తాంతం. 3. భగీరథ చరిత్ర. 4. బుయశ్వంగుడి కథ. 5. పరశురాముడి చరిత్ర. 6. సాకస్యపాఖ్యానం. 7. మాంధాతృ చరిత్ర. 8. సోమకుడి కథ. 9. శిభి చక్రవర్తి చరిత్ర. 10. అష్టావత్రుడి కథ. 11. యవకీతు చరిత్ర. 12. అర్యావసు వృత్తాంతం.

ఆఖ్యానంలో ఆఖ్యానక ఉపాఖ్యాన పాత్రలు విశిష్టమైనవి. ప్రధాన కథ ఆఖ్యానం. దానిలో భాగంగా దానికి ఉదాహరణంగా కానీ ఉపబలకంగా కానీ, ఉచ్చోపకంగా కానీ ఆఖ్యానకం వర్ధిల్లతుంది. ఉపాఖ్యానం ఆఖ్యానానికి పరిపోషకంగానూ, పరిపుష్టికరంగానూ, పరివ్యాప్తికరంగానూ అందగా నిలుస్తుంది. ఆరణ్యపర్వంలో ఆఖ్యానకాలు తక్కువ; ఉపాఖ్యానా లెక్కువ. అవి ఆఖ్యానంలో సాధించే ప్రయోజనాన్ని బట్టి చూస్తే వాటిని మూడు రకాలుగా వర్గీకరించ వచ్చును. ఒకటి - ఉదాహరణంకొరకు గానీ, ఉపరంజనంకొరకు గానీ, ఉత్కంఠ పరిపోషణం కొరకు గానీ, చెప్పేవి ఒకరకం. రెండు - ఉపదేశంకొరకు గాని, సందేశంకొరకు గాని, సందేశానివారణకొరకు గాని, సంస్కారంకొరకు గాని చెప్పేవి మరొకరకం. మూడు లోజ్జితకు గాని, తత్త్వదర్శనంకొరకు గాని, దృష్టాంతంకొరకు గాని, పుణ్యంకొరకు గాని చెప్పేవి మరింకో రకం. విశేష మేమంటే - ఉపాఖ్యానా లెన్నివిధాలుగా సాహిత్యంలోకంలో ప్రవర్తిల్లటానికి వీలుందో వాటినన్నిటిని ఆవిష్కరించటానికి ఆరణ్యపర్వం ఆవిర్భవించిందా అన్నట్లు కనబడుతుంది. నన్నయ ఎళ్ళయలు కలిసి ఉపాఖ్యాన శిల్ప సర్వస్వాన్ని నిర్మించి తరువాతి కవులకు సమర్పించిన ఉజ్జ్వలమట్టం ఆరణ్యపర్వం. నన్నయ ఎళ్ళయల తులనాత్మక అధ్యయనంలో మరన్నే అంశాలు వెలికి వస్తాయి. వచ్చే భాగంలో వాటిని గురించి చూడ్డాం. ప్రస్తుతం నన్నయ ఉన్నీలింపచేసిన ఉపాఖ్యాన శిల్పాన్ని గమనిద్దాం. నన్నయ చెప్పుకొన్నట్లుగా ఈ కథాక్రమం అతి రమ్యం.

నలోపాఖ్యానం-శిల్పసాందర్భం :

ఉపాఖ్యానాలలో ఉత్తమమైనది నలచరిత్రం. దానిని నన్నయ సర్వాంగ సుందరంగా శిల్పించి, మూలంకంచె అందంగా నిర్మించాడు. 976 శోకాల మూలకథ నన్నయ రచనలో 226 గద్యపద్యాలలో అవతరించింది. ఇది అనువాద మనటానికి వీలులేదు. పునస్సుష్టివలె పునర్వ్యాపించింది. రసవత్రుబంధమూర్తికి రమణీయ ఉత్సవమూర్తిగా రూపొందింది. కావ్యేతిపోన రచనాకుశలుడైన నన్నయ ప్రదర్శించే మిశ్ర ప్రక్రియ ప్రవృత్తికి ఇది కావ్యత్వస్పూహ నందించే కథాకవితగా రాణించింది. నన్నయ నాటకీయతలో రూపకశిల్పాన్ని రూపొందించుకొన్న రమ్యకృతి ఈ నలోపాఖ్యానం!

నలోపాఖ్యానం ధర్మజుడి దుఃఖోపశాంతి కొరకు చెప్పబడిన కథ. అంటే ఊపశమన ప్రయోజనం కొరకు చెప్పిన కథ. ధర్మజుడు కపటద్వారాతంలో వంచించబడ్డాడు. రాజ్యానికి, బంధువులకు దూరమై కానలలో కష్టాల పాలయ్యాడు. అటువంటి కష్టాలు మరొకడు కూడా అనుభవించాడని తెలిస్తే మనస్సు ఊరడిల్లుతుంది. అంతవరకు తా నొక్కడే అటువంటి దురదృష్టానికి గురిఅయినట్లు భావిస్తున్న ధర్మరాజు తనకు ముందు కూడా మరొక దుఃఖితుడున్నాడని తెలిసికొంటే, అతనితో తనను పోల్చుకొని, ఎక్కువ తక్కువలు అంచనా వేసికాని సరిపుచ్చుకొనటానికి వీలుంటుంది.

ఈ సత్యాన్ని గుర్తించిన బృహదప్యదు నలుడి చరిత్ర చెప్పాడు. అంటే - ధర్మరాజు పాందిన కష్టాలకంటే దుర్భరమైన వాలిని ఎంతో ఫోరంగా అనుభవించిన మహారాజు కథ చెప్పాడనుమాట! నల ధర్మరాజుల కథలను పోల్చిచూస్తే ధర్మజుడే అద్యప్పంతు డనేటంత ఊరడింపు కలగాలి. నలుడికథ విన్న తరువాత ధర్మరాజు మనసు తెలికపడాలి. ఈ ప్రయోజనం కొరకు ఈ ఊపాఖ్యానం చెప్పబడింది.

నలుడికథ ధర్మజుడికథతో ఎంత సంవదిస్తుందో, అంత వివదిస్తుంది. సంవదించే అంశాలుకూడా నలుడి దురదృష్టాన్ని దుర్భరంగా చిత్రిస్తాయి. నలధర్మజులు నిత్యసత్యదర్శువుతులు. ఇద్దరూ ద్వారాతప్యసనం కలవారే. అయినా ఇద్దరికీ అక్షపూర్వయివిద్య తెలియదు. ఇద్దరూ బలవంతంగా ద్వారాతానికి పిలువబడి రాజధర్మాన్ని అనుసరించి కాదనలేక అందులో పాల్గొన్నవారే. ఇద్దరూ దాయాదులతో ద్వారాతానికి దిగినవారే! పుష్పరుడు కలిచేత ప్రేరేపించబడి నలుడిని ద్వారాతంలో ఓడించాడు. దుర్యోధనుడు శకునిచేత ప్రేరేపించబడి ధర్మరాజును ద్వారాతంలో ఓడించాడు. కలిద్వేషమే రెండింటికి కారణం. (దుర్యోధనుడు కలి అవతారం). రెండింట ఈర్యకు కారణం స్త్రీ కావటం విశేషం. దమయంతి తనను వరించబేటని కలికి కోపం. ద్రౌపది తనను మయసభలో పరిహసించిందని సుయోధనుడికి రోషం. నలధర్మజులు ఇద్దరూ ఆడి ఓడించి కపటద్వారాతంలోనే. రెండు సందర్భాలలోనూ పునర్జ్యాతం ప్రవర్తిల్లింది. అయితే నలుడు ఓడటానికి కారణం అతడిలో కలి ప్రవేశించి బుద్ధిని వక్రీకరించటం. దమయంతి మంత్రులు హితులు బంధువులు ఎందరు వారించినా నలుడు ద్వారాతప్యసనపరుత్తెన ఆ ఊన్మాదావష్టకు కారణం- కలి. మరి ధర్మజుడికి? నలుడికి కలిగిన కలిపిడ ధర్మజుడి దేహానికి లేదు, మనసుకు లేదు. ధర్మపుష్టికి లేదు. ధర్మజుడు అందుకు ముందుగా కొంత ఊరట చెందుతాడు.

కథలో మిగిలిన అంశాలను కూడా ఈ తారతమ్య పరిశీలనతో చూడాలి. రెండు కథలలోనూ స్వయంవరాలున్నాయి. ఆ రెండూ వ్యాజస్వయంవరాలే. అర్ఘునుడిని ఊద్దేశించి ద్రుపదుడూ, నలుడిని ఊద్దేశించి భీముడూ స్వయంవరాలను చాటించారు. దాంపత్యం కూడా ఇరువురికీ పూర్వజన్మలోనే నియతమై ఈ జన్మలో అనుభవానికి వచ్చింది. ఇందులో దమయంతి సొందర్యం దేవతలను, కలిని ఆకర్షించింది. అందులో ద్రౌపది లాపణ్యం కారపులకు కన్చెర కావించింది. కలిపగవలనే దుర్యోధనుడి ఈర్య పాండవులను పట్టి పీడించింది. అయితే, ఒక విషయంలో ధర్మజుడు నయం. రాజ్యం వెలువడి రాగానే నలదమయంతులను పలురించటానికి భయపడ్డారు- ప్రజలు. పుష్పరుడి దుష్టశాసనాన్ని ప్రజలు కాదనలేకపోయారు. మూడురోజులు అన్వేధకాలు లేకుండా నగరసీమలో దీనంగా నలదమయంతులు గడపవలని వచ్చింది. ధర్మరాజుకు ఆ గతి పట్టలేదు. ప్రజలు అతడి వెంట తరలి వచ్చారు. అతడి వినతిమేరకు తిరిగి వెళ్ళారు. ధర్మబాహ్యమైన కొరవశాసనాన్ని ధిక్కరించి వేలాది విప్రులు ధర్మజుడి వెంట ఆడవులకు వచ్చారు. అన్వానీయాలకు ఆడవులలో కూడా లోపం రాలేదు. నలుడితో పోల్చుకుంటే ధర్మజుడు ప్రజాభిమానాన్ని చూరగొన్న ప్రభువు. అది ఒక ఊరడింపు.

చేసిన సమయాన్ని పాలించటానికి ధర్మజుడు అరణ్య అజ్ఞాతవాసాలు చేశాడు. నలదమయంతులు అభిమానంతో తమకుతాము అరణ్యవాసాన్ని గత్యంతరం లేక ఎన్నుకొన్నారు. ఇల్లాలిని ఒంటరిగా పదలిపెట్టటం, ఆమె చీరలో సగం చించుకొని పాపటం, ఆర్తరక్షాపతం పాటించి కర్మాటక విషానికి గురై రూపుమారటం నలుడిచరిత్రలో కలివర్తనకు ప్రతిగా కలిసివచ్చిన అద్యప్పాలు. బాహుకుడి రూపం అజ్ఞాతవాసంలోని మారురూపం వంటిదే - ఆర్ఘునుడి పండరూపం వలె. వంటలవాడి వేపం భీముడి వలలరూపం వంటిదే. అశ్వరక్షణం నకులుడి అజ్ఞాతవాస సేవావృత్తి వంటిదే. బృహస్పును సారథ్యం వంటిదే బాహుకుడి సారథ్యం. ఇన్ని సామ్యాలున్నా నలుడివలె ధర్మజుడు దయనీయమైన బ్రతుకు సాగించలేదు. వనవాసక్కేశాలు అనుభవించిన వరదాస్యవృత్తి పాండలేదు సరికదా, తపోవృత్తిని తనివితీర సాగించాడు. అజ్ఞాతవాసం వారి నియమంలోని భాగమేకాని

దయనీయమైన కలి శాపం కాదు. నలుడివలె ధర్మజుడు భార్యను వదలిపోలేదు. మాట నిచ్చి తప్పలేదు. ఆ మాట తప్పటం కలిప్పబావంవలన అని తరువాత చెప్పుకొని ఇతరులను నమ్మించవలసిన దురవస్థకు పాలుకాలేదు. నలుడిగాథ ధర్మజుడికి కడు దయనీయంగా తోచింది. అతడికంటె తానే వేయిరట్లు మెరుగని మనసును సముదాయించుకొని ఉంటాడు.

ద్రౌపది పడిన పాట్లు ఒక విధం. దమయంతి ఆగచాట్లు మరియుక విధం. పాండవులు మీదివప్రాలను తీసి కుప్పపెట్టి తమ ఓటమిని ఒప్పుకొన్నారు. అక్షముల ప్రతిరూపమైన పక్షులు నలుడి కట్టుబట్టను ఎత్తుకొని పోయి అతడిని అవమానించాయి. ద్రౌపదికి నిందు సభలో వప్రాప్తహరణం, నలుడికి ఊరిలైటు వప్రాప్తహరణం. ద్రౌపది చీరలు దుశ్శాసనుడు ఒలిచి, భంగపడ్డాడు. దమయంతి చీర కొంగును చింపికొనిపోయి నలుడు భంగపడ్డాడు. దమయంతి తన పిల్లలను పుట్టించికి పంపింది. ద్రౌపది కూడా ఊపాండవులను పుట్టించికి పంపింది. ద్రౌపదివలె దమయంతి తన పైల్లరణం, కురులు ముడివేసికొనకపోవడం దమయంతి ద్రౌపదులపట్ల సమానమే. దమయంతి చరిత్ర వింటే ద్రౌపది అద్యప్పంతురాలేవో అనిపిస్తుంది. భర్తుచేత విడువబడి బహుయాతనలు పడి, భర్తను అన్యేషించే యత్నాలు తానే స్వయంగా నిర్మయించి చివరకు భర్తను తానే చారచక్కనై గుర్తించి, అతడిని తనవడ్డకు రప్పించుకొని, అతడిని ప్రసన్నుడిని చేసికొన్న వీరపత్రి దమయంతి. పాండవపత్రికి అటువంటి దుస్థితి రానివ్వకుండా చూడవలసిన అవసరం పాండవుల కున్నదని నలచరిత హెచ్చరించింది. పతిరక్షలేని దమయంతి కంటే పతిరక్షగల ద్రౌపది బుద్రం. శాపానుగ్రహశక్తియుకురాలైన మహాపతివ్రత దమయంతే అన్ని కష్టాలు పడినప్పుడు ఇక పాండవపత్రి పడుతున్న కష్టాలు సహించదగినవే అన్న ఊరడింపు ఈ కథాప్రయోజనం.

నలధర్మరాజు లిరువురు అక్షహృదయ విద్యను పొందారు. నలుడు ఆ విద్య వలన జూదంలో కోల్పోయిన రాజ్యాల్పి పాండగలిగాడు. ధర్మజుడికి మరల జూదమాడే అవసరమే జీవితంలో లభించలేదు. నలుడివలె ధర్మజుడు అరణ్యజ్ఞతవాసప్రతాల తరువాత రణమో దూర్యతమో అని పందెం వేయలేదు. దానికి కారణం లేకపోలేదు. నలుడికి బైటిశత్రువు ఒక్కడే. అతడు పుష్పరుడు. కలి దానుడైనాడు. కలి సాయంలేని పుష్పరుడిని నలుడు సులభంగా జయించాడు. మరి ధర్మరాజు కు కురువీరులందరూ శత్రువులే. దుర్యోధన పక్షవర్తులే. వారి నందరిని జూదంలోనే జయించవచ్చును. నలుడివలె ధర్మజు డా పని చేయలేని ధీరోదాత్ముడు. తుల్యపరిశిలనలో నలుడు గొప్పవాడా? యుధిష్ఠిరుడు గొప్పవాడా? ఆ ఆలోచన రేకెత్తించటమే నలోపాఖ్యాన ముఖ్యోద్యైశం. నన్నయ ఊపాఖ్యానశిల్పంలో పాందించిన పస్తుధ్వని.

మరొకవిశేషం- నలధర్మరాజు లిద్దరు ధీరోదాత్ములే. కానీ, కలి ఆవేశించిన తరువాత నలుడు నలుడు కాదు. అతడి చేప్పలు కలిశాసితాలు. అతడి మనోవేదన మాత్ర మతడిది. ధర్మజుడికి ధర్మం ఆవేశించింది. అతడిలో ఎన్నటికీ మార్పు లేదు. అందువలన నలుడి కథ వింటే జాలి కలుగుతుంది. దమయంతి బాధ వింటే దయ పాటమరిస్తుంది. సహానుభూతికి దూరమైన సానుభూతి నలోపాఖ్యాన రసప్రవృత్తి. ధర్మజుడు సహృదయుల సహానుభూతినే పొందాడు కాని సానుభూతిని కోరలేదు.

బృహదశ్వుడు నలకథ నంతా వినిపించి ‘అక్షజితుండ నైతిని వగవ వలదు : నీవును దైవమానుష సంపన్మండ వయి శత్రువుల జయించి సకల మహీసామ్రాజ్యంబు వడయుదువు’ అని ఆశీర్వదించాడు. ఆ కథ వింటే కలిదోషం పోతుందని ఫలప్రతి చెప్పాడు. ధర్మజుడికి అక్షహృదయవిద్య నిచ్చాడు. ఈ కథ చెప్పిన నన్నయ ధర్మరాజు దూర్యతపరాభవ దుఃఖంనుండి తేరుకొన్నాడనీ, అక్షహృదయ లాభంతో పరాజయభయ రహితుడైన విజయుడైనాడనీ ధ్వనింపచేశాడు.

ప్రతిపద్యం హృద్యం :

చ. ‘నలదమయంతు లిద్దఱు మనఃప్రభవానల బాధ్యమానులై
సలిపిరి దీర్ఘవాసరనిశల్ విలసన్వనందనంబులన్
నలినదశంబులన్ మృదుమృణాశములన్ ఘనసారపాంసులం
దలిరులశయ్యలన్ సలిలధారలఁ జందనచారుచర్చలన్.’ (ఆర. 2.24.)

నలోపాఖ్యానానికి ఈ పద్యంతో నన్నయ ప్రాణం పోశాడు. ఇది అమూలకం. నల దమయంతుల పూర్వరాగ విప్రలంబాన్ని ప్రసాదమాధుర్యాల గుణ సమ్మేళనంతో నన్నయ్య ఇందులో ఆవిష్కరించాడు. నలోపాఖ్యానంలో ఒక్క పద్యం చెప్పండంటే తెలుగు రసికులు ఈ పద్యం చెప్పారు. అంతటితో ఆగక - ఈ ఒక్క పద్యమే నలోపాఖ్యాన మంచారు. అంతటిది ఈ పద్య మహాత్మ్యం.

నలదమయంతులది ప్రణయ జీవితం. వారు అన్యోన్యరూపగుణశ్రవణంవలన అనురక్తులై వివాహమాడారు. దేవతల ఆశిస్ములతో దమయంతి నలుడిని స్వయంవర సభలో వరించింది. వివాహమయ్యెంతవరకు విరహం. అయిన తరువాత పట్టుమని పదునాలుగేట్లు కాపురం చేశారో లేదో మరల వియోగం. నలదమయంతుల కథలో సంయోగం కంటే వియోగమే అధికం. అందులోనూ పూర్వరాగవిప్రలంభం కోమలం. వివాహసంతర విప్రలంభం దారుణం. కథలో విప్రలంభాని కున్న ప్రాధాన్యాన్ని గుర్తించి నన్నయ ఈ పద్యాన్ని కల్పించి శిల్పించాడు. కథంతా ఒక యొత్తు; ఈ పద్య మొక్కటి మరొకయొత్తు అన్నంత కీర్తిని నన్నయ దీనితో గడించాడు.

కథను వివిధ భందస్ములతో అలంకరించి ఆ యా కథార్థాలను ప్రసన్నం చేయటం నలోపాఖ్యానంలో నన్నయ అనుసరించిన మరొక శిల్పం. అందులో సీసపద్యరచనా శిల్పం అనల్పం. ఫలప్రతి సీసంలో చెప్పి, కథలో ఆ పద్యాన్ని ప్రత్యేకంగా పరిశీలించండని నన్నయ సూచించాడు. ఫలప్రతి కాక 18 సీసపద్యాలు ఈ ఉపాఖ్యానంలో సహాదయులను ఆకర్షిస్తాయి. సీసం పెద్ద ఘృతం కాబట్టి కథ చేప్పటానికి వాడటం ప్రాథమిక లక్షణం. దమయంతి పుట్టు పూర్వోత్తరాలను గుణగణాలను చెప్పటానికి (2.8), నలుడు రథం మీద వచ్చాడనే ఆశతో చూచి, వచ్చినవాడు బుతుపర్చడని తెలిసి దమయంతి దుఃఖించిందని చెప్పటానికి (2.183) సీసాలను కథాకథనంలో వాడాడు. కథలోనే రమణీయ సన్నివేశాన్ని చిత్రించటానికి సీసాన్ని వాడిన ఘృటాలు రమ్యతరాలు. దమయంతి అంతఃపురంలో నలదమయంతులు పరస్పరం చూచుకొన్న సన్నివేశం (2-39), దమయంతి స్వయంవర సన్నివేశం (2.54), నలుడు జూదంలో ఓడుతున్నాడని తెలిసి దమయంతి తన సంతానం పట్ల తీసికొన్న జాగ్రత్తలు (2.64), అర్ధరాత్రి గజయూథం సార్థకాపులను చంపిన దృశ్యం (2.111), రాజమాత దమయంతిని గుర్తించి అనురాగంతో కాగలించుకొని మన్మించిన సన్నివేశం (2.151) మరువలేనివి. సంభాషణకు కూడా సీసాన్ని సమాధంగా నన్నయ వాడాడు. దిక్కాలకులు నలుడితో చేసిన అభ్యర్థనను (2.34), సభాంతరాలలో విప్రలు ప్రకటించవలసిన వాక్యసముదాయాన్ని (2.158), కేళిని బాహుకుడికి చెప్పిన దమయంతి నియమనిష్ఠలను (2.194) నన్నయ సరళసుందరంగా సీసాలలో చిత్రించాడు.

ఇవన్నీ ఒక యొత్తు; నన్నయ సీసాన్ని రసభావవర్ణనలకై వాడటం మరొక యొత్తు. పూర్వరాగ విప్రలంభాన్ని అనుభవిస్తున్న దమయంతి విరహంలోని గ్లాని, చింత, జౌత్పుక్యం అనే సంచారిభావాలను వ్యక్తికరించటం (2.23), అడవిలో అలసి నిద్రపోతున్న దమయంతి యొక్క జాలిగొలిపే దైవాయస్థ (2.77), సార్థంలోని ప్రజలు చూచిన దమయంతి యొక్క దీనమైన రూపం, వారి సమీక్షలు (2.103), సార్థంలో చచ్చినవారితో తా నెందుకు చావలేదని దమయంతి వ్యక్తంచేసే విచారం (2.114), నలుడి వంట నేర్పితనం (2.197) వస్తువైవిధ్యంతోపాటు వర్ణన వైశిష్ట్యాన్ని ప్రదర్శిస్తున్నాయి.

రసభావతీతప్రతిను వ్యక్తంచేసిన నాలుగు సీసపద్యాలను ప్రత్యేకంగా పేర్కొనాలి - ‘హా! మహారాజ! మహామహిమా రక్తణదక్క దక్కించాపుదండ!’ (2.82) అనే సీసం నలుడి అన్యోషణలో దమయంతి పాందిన శోకతీవ్రతను వ్యక్తం చేస్తుంది. నాయికా విరహశోకాన్ని సీసంలో నిర్మించి ఉపాఖ్యానంలోని వర్ణనాంశాలలో ఒక సమతోల్యాన్ని పాటించాడు నన్నయ. ‘ఇభరాజగమన నీ వెందుల కరిగితి’ (2.133) అన్నది ఆ సీసం. నలోపాఖ్యానంలోని సీసా లస్సించిలో తీలకాయమానమైనది ఈ క్రిందిది.

సీ. ‘సహకార మత్తియసహకారుఁ బున్నాగుఁ పున్నాగుఁ దిలక భూభువనతిలకుఁ
జందన బుధహారిచందనుఁ బుప్పితాఁ శోక సుహృజున శోకదమను

వకుళ కులైకదీపకు విభీతక భయో । చేతార్థహరు నలుఁ బ్రీతితోడు
గానరే కానలలోన లోకోత్తరు' । నని ప్రూని ప్రూనికి నరిగి యరిగి

- ఆ. యందుగు నడుగు లెండ బొడవోడు బొక్కిన । నిర్మురాంతరముల నిలుచుఁ బిలుచు
గిరుల దరుల యొడల నురుగుహాగృహములు । దొంగి తొంగి చూచుఁ దోయజాక్కి.'(ఆర. 2.95)

పొతన భాగవతంలో గోపికలు శ్రీకృష్ణుడిని అన్వేషించే ఘట్టంలోని “పున్మాగ కానవే పున్మాగవందితు” వంటి సీసాపద్మాలకు ఇది ఆచార్యకం. నన్నయ సామాన్యంగా యమకం ఎచ్చటో కాని వాడడు. నలోపాఖ్యానంలో దానిని విరివిగానే వాడాడు. అలంకారరమ్యత నన్నయగారి ఆక్షరరమ్యతలో ఒక భాగం.

ఉపాఖ్యానానికి విశేషపుత్రులతో రమ్యతను కల్పించే శిల్పంలో భాగంగా నన్నయ 5 మధ్యకృరలను, 3 మత్తుకోకిలలను, 1 తరువోజను, 1 కవిరాజవిరాజితాన్ని వాడాడు. కథలో ప్రత్యేకంగా గమనించదగిన సంభాషణలను, సన్నివేశాలను, వర్ణనలను మధ్యకృరలలో నిబంధించి ఛందశ్చిల్పం ద్వారా ప్రధానాంశ ప్రతిపాదనను చేయటం ఒకకళ. నలమహారాజునుండి తనవద్దకు దూతగా వచ్చి అతడి గుణగణాదులను కీర్తించి హంస తనకు హృదయ సమ్మదం కలిగించిన తరుణంలో దమయంతి పలికిన మాటలను నన్నయ మధ్యకృరలో ఎత్తుకొన్నాడు. పూర్వార్థంలో దమయంతి చేత మాటలు చెప్పించి, ఆ మాటలు విని నలుడికి ఆమె సందేశాన్ని అందించిన హంస హృదయ సమౌద్రాన్ని సూచించేటట్లు వృత్త ఉత్తరార్థాన్ని సడిపి సమాన మానసిక స్థితిని ఛందఃపయోగంతో ధ్వనింపచేశాడు- నన్నయ (చూడు 2.22). సమౌద్రాన్ని ఒక మధ్యకృరలో చెప్పిన నన్నయ దుఃఖావేశాన్ని మరొక దానిలో నింబంధించి వృత్త ప్రయోగరమ్యతను చూపాడు. రాజమాత హృదయంలో సానుభూతి కలిగేటట్లు నలుడు దమయంతిని ఒంటిగా అడవిలో విడిచి వెళ్ళిన ఉదంతాన్ని (2.118) రసభాపతిప్రతతతో అభివ్యక్తం చేయించాడు. నలమహారాజుకథలో ఆక్షహృదయ, అశ్వహృదయ విద్యల ప్రస్తావన ఒక ప్రత్యేకత సంతరించుకొన్నది. నలు ఔకదానిని పొందుతాడు. మరొకదానిని దానం చేస్తాడు. కథ సుఖాంతం కావటానికి ఈ రెండు కీలకాంశాలు కీలకపూత నిర్వహిస్తాయి. నలమహారాజు అరణ్య అజ్ఞాతవాస జీవితాలలో భద్రమైన జీవితాన్ని గడపటానికి, కలినివారణం కలగటానికి పరోక్షంగా తోడ్పడిన కర్మాంగులు స్నేహభావావేశంతో చెప్పిన మాటలను (2.129) మధ్యకృరలో నన్నయ నిబంధించి ప్రకరణాచిత్యాన్ని పాటించాడు. రాజమాత యెదుట దమయంతిని గుర్తించిన నేర్పుతోనే నలుడిని కూడా గుర్తించి కథలో ఒక కీలకమైన పాత నిర్వహిస్తాడు. సుదేషుడి బుద్ధిశక్తిని ప్రజ్యలింప చేసే ఈ వాక్యాలు విశేషచ్ఛందంలో ఉండటం వృత్తోచిత్యమే కాక సందర్భాచిత్యం కూడా (2.149). బాహుకుడి రథవేగాన్ని వర్ణించటం మూలాతిశయంగా నన్నయ కల్పించిన కథార్థం.

“ఎదురను దవ్యలుఁ జూచిన పొడవు లెల్లుఁ దత్తీక్షణమ
కదియుగా నవ్వి యొంతయును దవ్యయి కనబడు బిఱుద
నిది దినేశ్వరు రథవేగా యనూరుడో యితుఁ డంచు నపుడు
హృదయమును గడు విస్మయం బందె నిక్షాకులుఁడు”. (ఆర. 2.170)

రథవేగ మనగానే అభిజ్ఞాన శాకుంతలంలో కాళిదాను చేసిన దుష్యంతుడి రథవేగవర్ణనం సహృదయులకు తలపున నిలుస్తుంది. నన్నయ ఆ క్లోకానికి ఛాయగా ఈ విశేషపుత్రున్నాన్ని తీర్చిదిద్దాడు. పరితయొక్క హృదయాన్ని కథలోని ఒక కీలకాంశంమీద కేంద్రికింపజేసి పూర్వాపర కథార్థ సమస్యయంలో అది నిర్వహించే పాతను భావింపజేసి కథను ప్రసన్నం చేయటం నన్నయ కథనశిల్పం. దమయంతి పునస్సుయంవరం ఒక కల్పన. నలుడి అశ్వహృదయ విద్య నిజంగా బాహుకుడి యందు ప్రదర్శితమైతే అతడే నలుడని, కారణాంతరాలవలన కురూపుడైనాడనీ దమయంతి నిర్ణయించుకొన గలుగుతుంది. పైపెచ్చ ఆ కారణంగా

నలుడు భీముడి పట్టణానికి రాగలుగుతాడు. నలదమయంతీ పునస్సమాగమం జరుగుతుంది. ఇంతటి కీలకమైన అంశం రథవేగం. కీలకమైన అంశాలన్నింటినీ నన్యయ మూలాతిశయంగా చిత్రించటమే ఒక విశేషం. విశేషమృతాలలో వాటిని వ్యక్తికరించటం మరీ విశేషం.

ఈ ఉపాఖ్యానంలో నన్యయ వాడిన మత్తకోకిలలు ముచ్చటగా మూడు - వాటిని మూడు రకాలుగా వాడి పాత్ర మనోగత రసభావ వ్యక్తికరణను మనోజ్ఞంగా చిత్రించాడు. నలుడు వరుడు కాకపొతే ప్రాణత్వాగం చేసికొంటానని ప్రకటించిన దమయంతిని ఊరడిస్తున్నట్లు, దేవతలవైపు మనసు మళ్ళిష్టున్నట్లు మెత్తగా, హేతుబద్ధంగా, బుజ్జగిస్తున్నట్లుగా చెప్పిన నలుడిమాటలు లయబద్ధంగా ప్రతిబద్ధంగా ఆక్షరరమ్యంగా పలికాయి- నన్యయ కవితలో. ‘భూరిసత్యులు సర్వలోకవిభుల్’ (2.49) అనే మత్తకోకిల నన్యయ మంచి పద్యాలలో ఒకటిగా నిలిచిపోయింది.

నలుడిని వెదకుకొంటూ అడవులలో పడరాని పాట్లు పడుతూ, కొండచిలువ బారినుండి కోయవాడు రక్కించగా బయటపడి, అతడిచేత భంగపడబోయి తన పతిపత్రా మహాత్మ్యంతో తనను తాను రక్కించుకొని, అడుగులు బొబ్బలెక్కగా, కొండలను గుట్టలను వేయుక్కాతో వెదకుతూ వేసారి పోయిన దమయంతికి ఆ భీకరారణ్యంలో పతిని గురించి శుభవార్త తెలిపే ఒక మున్యాశ్రమం కనబడుతుంది. దానిని చూచినప్పుడు దమయంతి చిత్తమృత్తిలో భాసించే సంతోషతరంగాలనూ, ఆశాకిరణాలనూ తలపించే మత్తకోకిలాన్ని నన్యయ చిత్రించాడు.

‘వారిభక్తులు పర్వతభక్తులు వాయుభక్తులు శాకనీ
వారభక్తులు వృక్షమూల నివాసయుక్తులు నై తపం
బారజేయు మహామునీందుల యాశ్రమం బెడ్డ గాంచె నం
భోరుహోక్కి పురాసమార్చిత పుణ్యకర్మ ఫలంబునవ్’. (ఆర. 2.97)

ఎడారిలో ఒయాసిస్సివలె భీకరారణ్యమధ్యంలో సుందరమున్యాశ్రమ సాక్షాత్కారం శిశిర బుతువులో పసంతదర్శనం వంటిదే. శబ్దలంకార రూప ఆక్షరరమ్యత దమయంతి హృదయస్సందననంకేతం.

మహార్షుల దర్శనం పూర్వజన్మ పుణ్యఫలమని నిర్దేశించటం ద్వారా నన్యయ దమయంతిజీవితంలో శుభకరమైన ఒక మలుపు ఆక్కడినుండి కనబడుతుందని వస్తుద్దుని చేశాడు. ఈ కీలకాంశాన్ని విశేషమృత ప్రయోగం ద్వారా సూచించటం రచనా శిల్పం.

కథాంతంలో నలుడు పుష్టురుడిని యుద్ధానికి ఆహ్వానించే ఊత్సాహావాభివ్యక్తిని మత్తకోకిలలో రచించటం పరమరమణీయం. ఆక్షరహృదయం తెలిసిన నలుడు అటు జూదానికిగానీ, ఇటు యుద్ధానికిగానీ సిద్ధమే. విజయం తథ్యమని అతడికి తెలుసు. ఆ విజయోత్సాహం మత్తకోకిలలో మనోజ్ఞంగా వినిపించింది. (2.223)

ఈ ఉపాఖ్యానంలో నల దమయంతుల పాత్రప్రమృతులు విచిత్రంగా ప్రసరిస్తాయి. కథాగతికి నలుడెప్పుడూ అడ్డంగా తిరుగుతాడు. దమయంతి నలుడిచేత భంగపడిన కథను అప్రయత్నంగా ఫలంవైపు లాగుకొని పోతూ ఉంటుంది. కథలోని ఈ రహస్యాన్ని గుర్తించిన నన్యయ ఊభయ ప్రమృతులను విశేషమృతాల ద్వారా పరితల మనోరంగాలాపై ప్రత్యక్షం చేయటం శిల్పమర్యజ్ఞలు గమనించడగిన అంశం. ఈ కథలో వజ్రప్రాయమైన సంకల్పం దమయంతిదే. దేవతలను వరించుమని నలుడు పలకటం, వారిని పరించకపొతే తనకు కీడు కల్పిస్తారని భయాన్ని తెలపటం నలుడికి చెట్టింది. దేవతలకౌరకై స్వీయప్రయోజనాన్ని సైతం త్యాగం చేసికొన బూనిన ఊదత్తుడు కావచ్చను- నలుడు. కానీ, అతడి ప్రయత్నంవలన కథ

కుప్పకూలి పోతుంది. హంసదౌత్యం కథగతికి పోషకం, నలదౌత్యం కథాప్రయోజనానికి విఫూతం. నాయుకా జీవితానికి అశనిపాతం. ఆ విపత్తునుండి, అంతేకాదు దానివలన భవిష్యత్తులో కలిగే విపత్తులన్నింటినుండి, తనను తాను రక్షించుకొని భద్రము ఉధరించగలిగిన ఉదాత్తచరిత్ర దమయంతి. నలుడియెదుట ఆమె వ్యక్తంచేసిన దృఢనిశ్చయాన్ని నన్నయ తరువోజలో పలికించాడు. దేవ తిరస్కారం, భూదేవ పురస్కారం అతిరమ్యంగా ఆవిష్కరించబడిన పద్యం.

‘ఏ నేడ? నిందాదు లేడ? వారలకు నెప్పుదు మొక్కుదు; నేను నీ ధనమ భూనాథ! నీగుణంబులు హంసచేతఁ బొలుపుగా విని మనంబున నిల్చియున్న దాన; భవస్నిమిత్తమున ని ట్లభిల ధారుణీనాథ సార్దంబు రావింపఁ గా నిష్ఠ వలసె; లోకభ్యాతకీర్తి! కరుణించి పతిబుద్ధిఁ గావింపు మిందు’. (ఆర. 2.47)

ఈ కథారథ చక్రాలకు ఈ పద్యం ఇరును. ఆమె సంకల్పమే నలదమయంతుల జీవితంలో సుఖమఃఖాలను వర్ణించింది. దానిని విశేషవృత్తంలో పరిత్యహాదయంలో నాటటం నన్నయ కథాకథన శిల్పంలోని రమ్యత.

కవితా పరంగానూ, స్థిరచర చిత్రాలను రమ్యంగా రూపాందించటంలోనూ, సన్నివేశచారుత్యంలోనూ పేరుగాంచిన నన్నయ నిర్మించిన ‘కవిరాజవిరాజితం’ ఒకటి- ఈ ఊపాభ్యానంలో రత్నం వలె రాణిస్తూ నన్నయను కవిరాజుగా విరాజిల్లచేస్తున్నది.

‘రజనికరాననఁ బీనపయోధర రాజితరాజసుతన్ విలస ధ్వజపతిగామినఁ జందనగంధిఁ బ్రికాశితకాంతిసమన్వ్యతఁ బం కజదశలోచనఁ జూచి కిరాతుఁడు కామనిశాతశరాహాతుఁడై నిజహృదయం బెత్తిఁగించె లతాంగి కనింద్యచరిత్రకు వేడుకతోనే’. (ఆర. 2.90)

ఇది నన్నయ రచించిన రమణీయమైన పద్యాలలో ఒకటి. కిరాతుడు దమయంతిని చూచాడు. చూచిన క్రమం ఈ వర్ణనలో వ్యంగ్యం. మొదట చంద్రబింబం వంటి వదనాన్ని చూచాడు. ఆహ్లాదాన్ని అనుభవించాడు. ఆ తరువాత ఆతడి చూపులు క్రమంగా క్రిందికి దిగుతూ వచ్చాయి. దానితోనే ఆతడి భవిష్యత్తు కూడా పతనం కావటం మొదలైంది. ఆమె పీన పయోధరాలను చూచాడు. కోర్కె తలయెత్తింది. ఆమె శరీరాంగవిన్యాస వైభవాన్ని పరిశీలించాడు. రాచ్కొలంలో పుట్టిన రత్నంవలె మొరిసిపోతున్నది. ‘రాజత’ అనే విశేషం ఆమె శరీర లాపణ్య వైగనిగ్యాన్ని ప్రకాశింపచేస్తున్నది. ఆమె లాపణ్యం అతడికి రమణభావం కలిగించింది. తలనుండి క్రమంగా దిగి వస్తున్న చూపులు ఆమె అడుగుల జాడల సింగారాన్ని దర్శించాయి. ఆమె నడకలో గజరాజగమనం గోచరించింది. నెమ్ముదిగా నడచివస్తూ సమీపిస్తున్న ఆమెను కన్నార్పుకుండా కొంతసేపు చూచాడు. అతడిలో మొలకెత్తిన కోర్కె రతిభావోద్ధీపిగా మారింది. ఆమె సమీపించింది. ఆమె ఊత్తమజూతి ప్రీ కావటం వలన శరీరంనుండి మంచిగంధపు వాసన సహజంగా గుబాళిస్తున్నది. అది ఆతడి మనస్సును మత్తెక్కించింది. ఆమెను నిలువెల్ల కలయచూచాడు. తనువెల్లా ప్రకాశిస్తున్న కాంతిగుణంతో ఆమె వెలిగిపోతున్నది. అది ఆమె పాతిప్రత్య తేజస్సుకు సంబంధించిన లోవెలుగు-వెలికి కాంతిగా ప్రసరిస్తున్నది. దానిని చూచి అతడు దిమ్మిరపోయాడు. ఆ తరువాత వెలివాడై ఆమె కన్నులలోకి నరాసరి చూడటం మొదలుపెట్టాడు. ఆమె కన్నులు వద్దాలవలె వరమ రమణీయంగా ఉన్నాయి. ఆమె పడ్చినీజూతివంటి పరమోత్తమురాలని కాంతితో కూడిన కష్టకూడ చెపుతున్నాయి. వాటిని చూచాడు. కాని వాటి మహిమను తెలిసికానలేక పోయాడు. అందుకే నన్నయ వాడిని కిరాతుడని, కావాలని అక్కడే పలికాడు. ఆమె సొందర్యం ఆరాధించదగింది; కాని, ఆతడు అనుభవించాలని కోరుతున్నాడు. ఆమె పతిప్రత. ఆమెప్రతాన్ని భగ్గుం చేసి ఆమెధర్మాన్ని చెరచి ఆమెతనుపును హింసించ

తలపెట్టడు. అందుకే అతడు కిరాతుడు. అతడు తన కోర్కెను ఆమెషై బాణంగా సంధించబోతున్నాడు. కానీ, ఆ కిరాతుడికి తెలియదు. అత డప్పటికే కామనిశాతశరాహాతుడని. ఆ కిరాతు డప్పటికే మరొక కిరాతుడిచే కొట్టబడ్డాడు. అతడి మృతి తథ్యం. ఇది నన్నయ రుచిరాధ్ర సూక్తిరమ్యత. వేదుకతో కిరాతుడు తన హృదయాన్ని లతాంగికి చెప్పాడు - అని కథ చెప్పిన నన్నయ అంతటితో ఆగలేదు. ఆమె అనింద్యచరిత్ర అని విశేషించి చెప్పాడు. ఆ మాట కిరాతు డనుకొన్నది కాదు. అనుకొనేదీ కాదు. అది లోనారసి చూచే సారమతుల కొరకు వాడింది. అందులోని రుచిరాధ్ర రమ్యతకొరకు వాడింది. పరిత ఆ సన్నివేశంలో ఉత్కూరతో ఊగిబోతుంటాడు. దమయంతిశిలం రక్కించబడుతుందా లేదా అని తచాతహ లాడుతూ ఉంటాడు. ఆమె అనిందితచరితగానే ఉండాలని ఆశిస్తూ ఉంటాడు. అట్లా సారమతితో కథనుగురించి భావించే భావుకుడికి అందించిన కీలకం ఇది. ఆమె అనిందితచరితగానే ఉంటుందని నూచించి కొంత ఊరట కలిగించాడు- నన్నయ. కానీ, అది ఎట్లా సార్ధమౌతుంది అనే రహస్యం మాత్రం దాచిపెట్టి ఉత్కూరను పోషించాడు. తరువాత క్రమంగా కథను రమ్యంగా నడిపించాడు.

ఇందులో నన్నయ పద్యాన్ని నడిపిస్తున్నాడా? దమయంతిని నడిపిస్తున్నాడా? కిరాతుడి చూపులను నడిపిస్తున్నాడా? మన మనస్సులను నడిపిస్తున్నాడా? అనే ఆశ్చర్యం కలిగిస్తాడు. అన్నింటినీ నడిపించిన వృత్తం కవిరాజవిరాజతం అని ధ్వనింపజేశాడు. అందుకే నన్నయ అన్నాడు - కథాక్రమం అతిరమ్యం అని.

శిష్టాలే హంసగా ఆవతరించాడు :

మూలకథను నన్నయ పునస్సుపై చేస్తాడన్న సత్యాన్ని నిరూపించేది నలోపాఖ్యానంలోని హంసదౌత్యం. నలదమయంతు లిద్దరూ అన్యోన్యరూపగుణ శ్రవణసంజాత ప్రీతులు. జనులు పాగడే గుణగణాలను విని ఇరువురూ అనురక్తులైనారు. అందులో నలుడు మదనానల వేదన భరించలేక ఉద్యానవనంలో విహారిస్తూ ఉన్నాడు. అంతరికంతాహారావళి వలె అంచల వరుస అవసీతలం మీద ఆవతరించింది. నలుడు ఆ హంసల నడకలు చూచి నవ్యతూ వాటిని ఎగుర కొట్టాడు. అందులో ఒక హంస ఎగురకుండా ఉండగా దానిని పట్టుకొన్నాడు. మిగిలిన హంసలు దానిని విడిచి పోలేక ఆకాశంలో గాలికి కదిలే శరత్కూల మేఘశకలాల వలె తిరుగుతున్నాయి. ఆ హంస నలుడితో మనుష్యవాక్యాలతో ఇట్లా అన్నది: ‘అయ్య! నీకు ప్రియం చేస్తాను. నీ హృదయేశ్వరి అయిన దమయంతి వద్దకు పోయి, నీగుణాలు ఆమెకు వర్ణించి చెప్పి, ఆ కన్యక అన్యలను వరించకుండా నీయందే బద్ధానురాగ అయ్యేటట్లుగా చేస్తానని పలికింది. ఆ వలుకులు నలుడికి అమృతధారాపాతాలవలె అనిపించాయి. హంసను అనురక్తుడై వెంటనే వదిలాడు.

ఆ హంస విదర్భకు చేరింది. చెలికత్తెలతో దమయంతి విహారిస్తున్న అంతఃపుర వనంలో అంచలగుంపుతో దిగింది. చెలికత్తెలందరూ ఆ హంసలను పట్టుకొనటానికి వరుగిత్తారు. నలుడిచేత వదలబడిన ఆ హంసమాత్రం నిషుణంగా తనంతటతాను దమయంతిచేత పట్టబడింది.

క. ‘దమయంతికి నలునకు సం

గమకారణదూత యైన కలహంస మనో

జ్ఞ మనుష్య వాక్యముల న

ద్వారమయంతికి హర్షమైసగ్గ దా నిట్లనియెన్.

(అర.2.18)

‘నీహృదయేశ్వరుడైన నలున్నాడ్ నుండి వచ్చాను. ప్రభువు లెవ్వరూ అందంలో అతడితో సరికారు. నీవు నలుడి దేవివైతే నీ రూపకాంతి వైభవాదులు సఫలా లొతాయి. నీవు నారీరత్నానివి. అతడు పురుషరత్నం. మీ ఇద్దరి కలయిక

‘అన్యోన్యోభాకరం’ అని చెప్పింది. దమయంతి అమితమైన ఆనందం పొందింది. తనకు నలుడిని గూర్చి ఎట్లా చెప్పిందో అట్లాగే తనను గూర్చి కూడా నలుడికి వట్టించి చెప్పి, మమ్ములను కూర్చుమని కోరింది. హంస అట్లాగే చేసింది. ఆ తరువాత ‘నలదమయంతులిధ్యాలు మనస్పతఖవాసల బాధ్యమానులైనారు. ఇది హంసకథ. (క్రీటిట్లున్నవి నన్నయ అమూలకంగా వాడిన పదాలు).

నన్నయ చిత్రించిన హంస వ్యాసుడి హంస కంటె విశిష్టమైనదిగా ఉండటం గమనించతగింది. ఆ అర్థాన్ని తేటపడేటట్లు నన్నయ తెలుగులో రచించాడు. ఆ తాత్పర్యాన్ని మూలంకంటె మిన్నగా తాను వాడిన కొన్ని పదాలచేత నన్నయ ధ్వనింపచేసి కథను ప్రసన్నం చేశాడు. హంసదౌత్యంలో నన్నయ ప్రదర్శించిన అమూలకప్రతిభను మొదటిసారి కవిసహాట్ విశ్వనాథ సత్యనారాయణ గారు వివేచించి చెప్పారు -

“ఇది హంసదౌత్యము. ఈ హంస ఎవరు? దీని కీ మాటాడు శక్తి యొచ్చటినుండి వచ్చినది? తన ప్రేమ రహస్యము దీనికిఁ దెలియుటను నలు డెట్లు నిశ్చంకముగా స్వీకరించెను? ఈ హంస ‘యవతరించెను’. ఇది దమయంతికి నలునకు సంగమ కారణదూత. సంగమమునకు గారణమయిన దూత యని యర్థము. ఈ హంస లేనిచో వారి సంగమము జరుగదా? అదివరకే వా రన్యోన్యులగ్గమనస్యులు. ఈ దౌత్యము వలన దమయంతి యధిక విరహతప్త యగుటయు, భీముడు స్వయంవరమును జాటించుటయు జరిగినమాట నిజమే! అంతమాత్రమున సంగమకారణ దూత యనపలయునా? ఏవిధముగాఁ జెప్పిన చెప్పకూడదు? ఇచ్చటి కారణశబ్దమే చమత్కారముగా నున్నది. కారణజన్మడు మొదలైన శబ్దములు కలవు. వారి సంగమమే కారణముగా గల దూత. ఈ హంస మరి యొచ్చటను లేదు. ఈ యొక్క కారణము కొరకే యూ హంస భూమి కవతరించెను. ఇతర కావ్యములలోని హంసలు, పక్కలు మాటాడినచోఁ బంచతంత్రములో పక్కలు మాటాడినట్లు. ఇచ్చట నట్లు కాదు. ఈ హంస నలదమయంతులయొక్క సంగమార్థమయిన కారణజన్మ కలది.”

“ఈ హంస శివుడు. ఇది శివపురాణాంతర్ధతమైన గాథ. ఆహకులను భిల్లదంపతులు యుగాంతరములందుఁ దపస్యి చేయగా శివుఁ ఉనుగ్రహించి ‘మీ రిద్ధాలు నలదమయంతు లయి జన్మింతురు. మీకు నేను దౌత్యము చేయుదు’నని ప్రసాదించెను. ఆ గాథ యిచ్చట ననుసంధిత మయినచో నీ నన్నయగారి రత్నగర్భమైన రచన తెలియును. నన్నయ్యగారు తాను ‘నానాపురాణవిజ్ఞానిరత్నండ్రముక్తిని నని చెప్పినానెను.’” (నన్నయగారి ప్రసన్న కథా కలితార్థయుక్తి) (1954) పు. 95-96)

మార్పులు - చేర్పులు :

కథార్థాలలో ఆయువు పట్టులైన కొన్ని అంశాలను పట్టుకొని ఉపాభ్యాసంలోని తాత్పర్యం ప్రసన్నమయ్యటట్లు నన్నయ కడురమ్మంగా బలపరుస్తాడు. దానితో ఉపాభ్యాసం ఉజ్జ్వలంగా ఉన్నిలిస్తుంది. మచ్చుకు కొన్ని ఉదాహరణలు:

(1) దమయంతి స్వయంవరానికి ఇంద్రాదు లొకవైపు నుండి, నలుడు మరొక వైపు నుండి వస్తున్నారు. వారి సమావేశం కథలో కీలకమైనది. కథలో నలుడు నాయకుడు. అతడు నరుడు. దమయంతిని ఆశిస్తున్న ఇంద్రాదులు దేవతలు. తారతమ్య పరిశీలన కథనంలో ఏర్పడుతుంది. అప్పుడు నన్నయ నలుడిని అలంకారబలంతో ఉజ్జ్వలుడిగా తీర్పిదిద్దుతాడు. (చూడు.2.33). ఇందులో నన్నయ నలుడికి రెండు విశేషణాలు వాడాడు. 1. ఆదిత్యులలో ఏష్టవువలె తేజోధికుడైన వాడట. 2. సాందర్భంలో రెండువమన్యధుడి వంటివాడట. మూలంలో మొదటి విశేషణంగా “బ్రాజమానం యథా రవిః” అని చెప్పబడింది. సూర్యుడివలె ప్రకాశించే వాడిని తెలుగులో సూర్యులలో విష్ణువును చేశాడు. దేవతలకంటె నలుడు మహానుభావుడనీ, తేజస్వి అనీ నన్నయ రచనలో ధ్వని కనిపిస్తుంది. మూలం కంటె ఇది రమణీయం. రెండో విశేషణం మూలంలో లేదు. “తస్మా ర్యాగత సంకల్పః” అని మాత్రమే ఉన్నది. అంటే నలుడిని చూడగానే ఇంద్రాదులు తమ ఆశలు వదులుకొన్నారట! ఇది వాచ్యం.

నన్నయు ఈ భావాన్ని అలంకృతం చేసి ధ్వనిమయం చేశాడు. అందంలో దేవతలలో మన్మథుడు మిన్న. నలుడు రెండవమన్మథుడివలె ఉన్నాడనటం ఇక్కడ రమణీయం. నలుడి సర్వాతిశాయిత్వం నన్నయు తాత్పర్యం.

(2) మూలాన్ని కథాప్రమృతీకి అనుకూలంగా సంస్కరించటం నన్నయు వివేకం. నలుడు దేవదూతగా వచ్చి దమయంతితో ‘నీవు వారిని పరించకుండా నన్ను పరిష్కారారు నన్ను స్వార్థపరుడని నిందిస్తారు. నేను వారి పనిమీద పచ్చాను. నేను స్వాప్తయోజనంతో మెలగకూడదు. అది ధర్మం కూడా కాదు. కాబట్టి నాకు ధర్మసంకట మేర్పడకుండా నాకు స్వార్థం నెరవేరేటట్లు ఉపాయం ఆలోచించు’ మని అడుగుతాడు- మూలంలో. నన్నయు దీనిని మార్చాడు. ‘దేవతల కిష్టం లేని పనులు చేస్తే నరులు అధమగతు లొతారు. కాబట్టి వారి కిష్టం చేసి నన్ను కాపాడు’ మని నలు ఉన్నట్లు నన్నయు చెప్పాడు. భావికథలో కష్టాలనుభవించేటప్పుడు అవి దేవతలను కాదని నలుడిని పెండ్లాడినందుకు వారు కల్పిస్తున్న బాధలేమో అని శంకించింది దమయంతి. ఆ భావనకు అనుకూలంగా నన్నయు మార్పు రాణించింది.

(3) మార్పులు చేసేటప్పుడు పూర్వాపరవైరుధ్యం లేకుండా కథలో ఏకవాక్యతను సాధించటంలో నన్నయు జాగరూకుడై ఉంటాడు. జాదంలో పుష్పరుడి చేతిలో నలుడు ఓడిపోవటం తప్పదని తెలిసికొనిన దమయంతి చాకచక్కుంతో భద్ర అనుమతి పొంది కొడుకును, కూతురును విదర్భకు పంపింది. వార్షిష్టయుడనే సారథి రథంలో వారిని విదర్భకు తీసికొని పోయి పిల్లలతో పాటు రథాన్ని, గుళ్ళాలనూ అక్కడే వదలిపెట్టి రమ్మని వ్యాసదమయంతి ఆజ్ఞాపించింది. నన్నయు దమయంతి రథాన్ని తిరిగి తీసికొని రమ్మని అనతిచ్చింది. భావికథలో నలుడు వార్షిష్టయుడితో కూడి తనరథంమీద బుతుపర్చడి నెక్కించుకొని విదర్భకు పోవలసి ఉన్నది. ఆ రథశబ్దం నలుడిగా దమయంతి గుర్తించవలసి వస్తుంది. మూలకథ దాని కనుకూలంగా లేదు. అందువలన నన్నయు దానికి తగినట్లు దమయంతి మాటలు మార్చాడు. వైరుధ్యాన్ని తొలగించాడు. బౌచిత్యాన్ని పోషించాడు.

(4) నలుడి పాత్రలోని అంతస్సంఘర్షణను సృష్టించిన ఈ క్రింది పద్యం యథామూలమైనా తెలుగులో బహుళ ప్రచారం పొందింది.

చ. ‘కలి దమయంతిఁ బాప సమకట్టుఁ బోరిం బోరి వాయనోపఁడా
లలన సుదీర్ఘ సౌహృదాబలంబున; నిట్టులు రెంటఁ జేసి య
న్నలుఁడు విమోహరజ్జులఁ బెసంగి గతాగతకారి యైన యు
యైనలయును బోలె నూఱడక యొంతయుఁ బ్రాధ్మ వినిశ్చితాత్ముఁడై’. (ఆర.2.79)

నలచరితం ప్రాచీన భారతీయ సాహిత్యంలో లభిస్తున్న ప్రసిద్ధ విషాద గంభీర గాథ. విషాదాంత నాటకంలో ఉండే సంఘర్షణ సాందర్భ, విషాద వాతావరణం విషాద గంభీర కావ్యనాటకాలలో కూడా ఉంటాయి. ‘టు బి ఆర్ నాట్ టు బి’ అన్న అంతస్సంఘర్షణ పేక్సైయర్ హేమ్మెట్ నాటకంలో ఎంతటి విషాద సంఘర్షణ వాతావరణ సాందర్భము సృష్టించిందో నలుడి ఈ డోలాయమానస్తితి ఈ కథలో అంతటి విషాదగాథతను కల్పించి, ఆ పాత్రమై అపార సానుభూతిని కల్గించింది.

(5) నలోపాఖ్యానంలోని ఇతివృత్తం ఒకనాటక పస్తువులో ఉండే సహజ నిర్మాణంతో అమరి ఉన్నది. ఉదాహరణకు హంస దౌత్యంలో ముఖసంధి, నలదౌత్యంలో ప్రతిముఖ సంధి, నలదమయంతులు అరణ్యంలో విడివడి ఒకరు బుతుపర్చడిని ఆశ్రయించి, మరొకరు రాజమాత నాశ్రయించి ఉన్న ఘుట్టంలో గర్భసంధి, దమయంతి నలుడిని గురించి బ్రాహ్మణులతో అన్వేషణ సాగించిన ఘుట్టంలో అవమర్మ సంధి, ఘుస్సుయంవర ఘుట్టంలో నిర్వహణ సంధి భాసించాయి. నన్నయు ఈ రూపకమర్యాదను కథాకథనరూపమైన చుట్టంలో ఇమిడ్చాడు.

(6) “కర్మచుకస్య నాగస్య దమయంత్యా నలస్య చ,
బుతుపర్ణస్య రాజేః కీర్తనమ్ కలివాశనమ్”.

ఈ ఫలశ్రుతి ప్రసిద్ధం. నన్నయ దీనికి సీసపద్యం ప్రాశాదు. ఫలశ్రుతి ఊన్నది పుణ్యకథ.

పుణ్యతీర్థకథలు :

పదునాలుగు లోకాలు తిరిగే నారదుడు ఒకచోట కూర్చుండి భూవలయంలో ఊన్న తీర్థాలను, వాటి దర్శనం వలన, సేవనంవలన కలిగే ఘలితాలను చెప్పగా, రోమశుడు దేవలోకం నుండి దిగివచ్చి, ధర్మరాజును తనతో పాటు పుణ్యతీర్థాలస్తే త్రిప్పి సేవింప చేయటమే కాకుండా వాటి మాహాత్మ్యాలనూ, తీర్థక్రైత పురాణాలనూ ధర్మజుడి అభిలాష కనుగుణంగా వివరించాడు. అది ఆరణ్య పర్వ పుణ్యకథా ప్రపంచానికి పుట్టుక నిచ్చింది. తీర్థాలు పవిత్రాలు - ధర్మపర్యులైన దేవతలు, బుషులు వాటి నాత్రయించారు కాబట్టి. తీర్థసేవ సర్వాఖ్యాప్తప్రదం. తీర్థాలను సేవిస్తూ క్రతువులను, దానాలను చేస్తూ విప్రాశిస్సులను పాందేవారికి సర్వయఃభాలు తొలగిపోతాయి. వారిని సర్వాశేయస్సులూ పాందుతాయి. ఈ విశ్వాసంతో పాండవులు తీర్థయాత్రలు చేశారు, యజ్ఞాలు చేశారు, దానాలు చేశారు, బ్రాహ్మణాశిస్సులను పాందారు. అయితే యజ్ఞాలలో జ్ఞానయజ్ఞం ఒకటి. ధర్మరాజు కర్మవలన జ్ఞానం సాధించే అనుష్టాన వేదాంతి. అతడు తీర్థాలలో మునిగి పుణ్యం గడించాడు. ఆ పుణ్యతీర్థాలు ఏ మహితాత్ముల చరిత్రలతో ప్రసిద్ధి చెందాయో తెలిసికొని ఆ పుణ్యకథాతీర్థాలలో కూడా మునకలువేసి జ్ఞానమువైనాడు. కర్మకాండకు సంబంధించిన దానిని నన్నయ ఊరక చెప్పి ఊరుకొన్నాడు. జ్ఞానకాండకు సంబంధించిన అంశాలను ఉపాఖ్యానాలుగా (స్థలపురాణాలుగా) వివరించి చెప్పాడు. ఆ తీర్థాలను ఆత్రయించిన మహానీయుల గుణతీర్థావగాహనమే ఈ సాహిత్యతీర్థ సేవాఫలం.

ఈ కథలలో ఎందరో మహానుభావులు కీర్తించబడ్డారు. ఒక్కొక్కరిది ఒక్కొక్క విశిష్టవ్యక్తిత్వం, ఒక్కొక్కపురుషార్థ సాధన మార్గం. అన్ని కథలూ వించే చతుర్వీద పురుషార్థ తీర్థ సేవనమైనట్టే. ఇతిహసఫలాలలో అది ఒకటి.

1. అగ్న్య మహార్షి : ఈ బుధిపేరుమీద వెలసిఊన్న పుణ్యక్రీతం అగ్నాశ్చ్యామం. వాతాపిని జీర్ణం చేసికొని జగద్విభ్యాతి పాందినవాడు. అందుకే ధర్మజుడు ఆ కథ నడిగాడు. ఆ కథలో తెలిసే అంశాలు నాలుగు. పురుషుడు పుట్టిన తరువాత గృహస్థుడై పుత్ర పౌత్ర లాభాన్ని పాండకపోతే వారి పితరులకు ఊత్తమగతు లుండపు. భార్యకోరికు ఎట్టిపుయత్తుం చేస్తేనా తీర్థటుం భర్త ధర్యం. భర్తవలన ఊత్తమ సంతానాన్ని పాందాలన్న ఊత్తమ సంకల్పం భార్యకూడా కలిగి ఊండాలి. ఊత్తమ గృహస్థుడు తపస్సి అయితే ఎంతటి ఆసురీశక్తినైనా నిగ్రహించగలడు - అనే గుణపాఠాలు నేర్చుకొన్నాడు- ధర్మజుడు.

అగ్న్యాడు అనంత మహిమ కలవాడు. భార్య అయిన లోపాముద్రతో గృహస్థజీవితం గడుపుతున్న సామాజిక శ్రేయస్సు కొరకు ఎంతటి త్యాగాన్ని చేయటానికైనా, ఎంతటి సాహసం చేయటానికైనా వెనుకాడని తపోవీరుడు. వాతాపిని జీర్ణించుకొన్న దిట్ట. వింధ్యపర్వత గర్వాన్ని భంజించిన గురుమూర్తి. ఊత్తరాపథం నుండి దక్షిణాపథానికి మకాం మార్చిన లోకహిత కారకుడు. లోకంటకనివారణార్థం సముద్రోదకాలను ఆపోశనం పట్టిన మహితాత్ముడు. అంతటి మహితాత్ముడి మూడంచెల జీవితం వలన మూడు సీతులు తెలుస్తాయి. అవి -గృహానీతిని పాటించు, లోక శ్రేయస్సును సాధించు, అసురశక్తిని దమించు! ధర్మజుడు అగ్నాశ్చ్యామంలో ఈ జ్ఞానతీర్థంలో మునిగాడు.

2. భగీరథుడు : గంగను నేలకు తెచ్చిన తపోవీరుడు భగీరథుడు. ఎంతో కష్టపడి అసాధ్యమైనదాన్ని సాధిస్తే ‘భగీరథ ప్రయత్నం’ అంటాం దాన్ని. అతడి చరిత జీవితలక్ష్యం సాధించదలచుకొన్న ఏ ధర్మవీరుడికైనా ఆదర్శప్రాయం. భగీరథుడు

పుట్టినవంశం సాహసవంతులైన వీరులు జన్మించిన ఇక్కావువంశం. అందులో సగరుడు సంతానంకొరకు జివుడిని గూర్చి తపస్సు చేశాడు. అతడికి ఇద్దరు భార్యలు. పరమేశ్వరుడి వరంవలన పెద్దబార్య షైదర్భికి అరషై వేల మంది కొడుకులు పుట్టరు. శైబ్యకు ఒక్క కొడుకు కలిగాడు. పెద్దబార్య కొడుకులు మదాంధులై కపిలమహర్షి కంటిమంటకు బూడిదై పోయారు. రెండవభార్య కొడుకు క్రూరుడై శిఖహంతగా మారి దేశంనుండి వెళ్ళగట్టబడ్డాడు. సగరుడు అశ్వమేధయాగం చేశాడు. కాని అది సగంలో ఆగిపోయింది. అతడి మనుమడు తాత గౌరవం నిలువబెట్టాడు. కపిలమునినుండి సపనాశ్వాన్ని తెచ్చి సపనం పూర్తి చేయించాడు. అతడి మనుమడు భగీరథుడు ఫోరతపస్సుచేసి గంగను నేలకు దించాడు. అగస్త్యుడు నీరు త్రాగా ఎండిపోయిన సముద్రాలను మరల నీటితో నింపాడు. సాగరుల భస్మరాశులను గంగతో తడిపి వారికి ఉత్తమ గతులు కల్పించాడు. ఈ కథ పుణ్యకథ. ఈ జ్ఞాన తీర్థంలో స్నానం చేసి, ధర్మజుడు నేర్చుకొన్నది అపారం. అందులో ఒక క్రమవిన్యాసం కూడా ఉన్నది. సంతానాన్ని కని పితరులను ఉధరించ వచ్చునని ఆగస్త్యుడి కథ చెప్పితే, సంతానం ఉత్తమసంతానమైతేనే ఉత్తమగతులు లభిస్తాయని సగరపుత్రుల కథ చెపుతున్నది. ఒక వంంలో ఒక తరం చెడిపోయినా సంకల్పబలం ఉంటే తరువాతి తరంవారు సత్కర్మలు చేసి, వెనుకటి తరాలవారి నందరినీ ఉధరించగలరనే ఒక ఉపదేశాన్ని ఆశాకిరణంగా అందించింది భగీరథచరిత్ర.

3. బుశ్యశృంగముని : ఈ మహామునిపేర ఒక పుణ్యతీర్థం ఉన్నది. అత డోక అధ్యాత్మవ్యక్తి. విభాండక పుత్రుడు. విభాండకుడు అఖిండ బ్రహ్మాచారి. ఒకవాడు సరస్సులో స్నానం చేస్తూ ఊర్యశిని చూడాడు. రేతఃపతన మైనది. దానితో కలిసిన నీటిని ఒక దుష్పి త్రాగి గర్భవతి అయి బుశ్యశృంగుడికి జన్మించింది. అతడు తండ్రివద్ద ఆడువారంటే ఎపరో కూడా తెలియని ఏకాంతవాసంలో తపోనిశ్శలతో పెరుగుతున్నాడు. విభాండకు డోక చిత్రమైన మనిషి. బ్రహ్మచర్యం అతడు పాటించాడు. కొడుకు కూడ బ్రహ్మాచారిగానే ఉండాలనుకొన్నాడు. తా నొకసారి ఊర్యశిని చూడటం వలన ఘలితుడైనాడు. ఆ తప్పకూడా కొడుకు పట్ల జరుగకూడదని ఆతడిపై ఆడువారి నీడకూడ పడకుండా నట్టడవిలో పెంచాడు. బుశ్యశృంగుడు ఎక్కడ ఉంటే ఆక్కడ వానలు పడే మహిమ కలవాడు. కాని, వానలు కురిసే లోకాన్ని చూడని వానప్రస్తుడు!

అంగదేశాన్ని రోమపాదుడు పాలిస్తూ విప్రులపట్ల అపరాధం చేశాడు. రాజ్యంలో వానలు పడక దుర్మిక్షం ఏర్పడింది. తప్ప తెలిసికొని రాజు విప్రులను సంతోషపెట్టాడు. వారు బుశ్యశృంగుడిని అంగదేశానికి పిలిపించుమన్నారు. అతడు ఆ బుప్పివిషయం తెలిసికొని నిపుణులైన వేశ్యలను తపోవానికి పంపాడు. విభాండకుడు లేని సమయంలో వేశ్యపుత్రిక బుశ్యశృంగుడిని సమీపించి, తన విలాసాలను ప్రదర్శించింది. ఆమెను వింతమునిగా ఊహించి బుశ్యశృంగు డామెపట్ల పురువభావంతోనే వ్యవహారిన్నా ఒక వింతస్సుందనను పొందాడు. ఆ వేశ్య ఆతడిని కొగిలించుకొని, ముద్దాడి, మటితాది శబ్దాలు చేసి అతడిని ప్రబోధించింది. నిగ్రహించబడి సుప్తమై ఉన్న బుశ్యశృంగుడి దేహాంద్రియ చైతన్యం ప్రవృత్తి పట్ల జాగ్రతమైనది. తండ్రి వారించాడు. కానీ, మరునాడు బుశ్యశృంగుడు ప్రబోధితుడైకాని వేశ్యతో సంపర్కం పొందలేదు. రోమపాదుడు తనకూతురైన శాంత నిచ్చి పెళ్ళి చేశాడు. గోశాలలు అతడిపేర రాజ్యమంతా ఏర్పాటుచేశాడు. విభాండకుడు ఆనంగతి తెలిసికొని, కొడుకును కోడలిని ఆశ్రమానికి తెచ్చుకొన్నాడు. శాంతాబుశ్యశృంగులు అరుంధతి వసిపులవలె, లోపాముద్రాగస్తులవలె ఉత్తమ దంపతులై జీవించారు. బుశ్యశృంగుడికథ అందరిని ఆశ్చర్యకరంగా ఆకర్షిస్తుంది. నిశ్శబ్దంగా ఒక నీతిని బోధిస్తుంది. నిర్వంధ బ్రహ్మచర్యం వానలు లేని దేశం వంటిది. గృహస్థాశ్రమధర్మంలో చేసే తపస్సు సుభిక్షమైన దేశైభవం వంటిది. అష్టావంతి బ్రహ్మచర్యం లోకశ్రేయస్సును అందించదు. గృహస్థాశ్రమమే సర్వత్రా సమాదరణీయం!

4. పరశురాముడు : పరశురామనివాసం మహాంద్రపర్వతం. ఆతడి చరిత్ర సారమే ఆ తీర్థసేవన ఘలం. పరశురాముడు ఒక విశిష్ట వ్యక్తి. పుట్టింది బ్రాహ్మణవంశంలో, కలిగింది క్షత్రియ తేజం. అది భృగుడి పరంవలన కలిగిన ఒక మిశ్రప్రకృతి. బ్రాహ్మణక్షత్రియ స్వభావాల మేలికలయిక పరశురాముడు. ‘ఇరం బ్రాహ్మణం ఇదం క్షాత్రం’ అన్న సూక్తికి అచ్చమైన ఉదాహరణ!

‘పితృదేవోభవ’, ‘మాతృదేవోభవ’ - అనే ఆర్థసూత్రాలను త్రికరణపద్ధిగా పాటించే విప్రవీరుడు పరశురాముడు. రేణుకాజమదగ్నులు అతడి తల్లిదండ్రులు. తండ్రి తల్లిని చంపుమంచే మారుపలుకుండా ఆమె తలనరికి పితృవాక్యపరిపాలనం చేసే క్షాత్రశక్తి అతడికి ఉన్నది. మానవుడు ప్రమాదశాత్మ-మానసికంగానైనా-పాపంకాని, నేరంకాని చేయవచ్చును. దానికి మరణం ఇక్క కాదు. పశ్చాత్తాపమే తరణోపాయమని ఉదారంగా భావించగలిగిన ఉదాత్తపవ్యత్తి అతడికి ఉన్నది. మానసికంగా పరపురుషుడి పొందుకోరిన తల్లినీ, తండ్రిమాటను తిరస్కరించి, శప్తలైన సోదరులనూ బ్రతికించు కొన్నాడు. తల్లిని చంపిన పాపాన్ని పోగొట్టుకొన్నాడు. తండ్రికి తన ప్రవర్తనవలన ఒక కనువిష్ణు కలిగించాడు. కోపం కంటె శాంతం, సహనం, క్షమ, క్షమించటం ఎంతటి ఉత్తమ గుణాలో ప్రదర్శించి చూపించాడు. తండ్రి తన తల్లిని అనురాగంతో ఏలుకోనేటట్లు చేశాడు. తల్లి మానసికమైన తన తప్పుకు పశ్చాత్తాపవడి, తనగృహాస్థ జీవితాన్ని మరల భగ్నం చేసికొనుకుండ భద్రపతటానికి అనువైన శాంతియుత ప్రేమమయ కుటుంబాన్ని పరశురాముడు సృష్టించాడు. ఈ ఘుట్టంలో పరశురాముడు పరమ బ్రాహ్మణమూర్తి! క్షమాశక్తి!

పరశురాముడి జీవితాన్ని కార్తవీర్యుడి ధూర్థవర్థనం తీవ్రంగా మార్చింది. ఒకనాడు పరశురాము డాశమంలో లేనప్పుడు కార్తవీర్యార్థనుడు ససైన్యాడై వెళ్ళి జదగిన్నవలన ఆతిధ్యాన్ని పొంది, కృతమ్ముడై ఆశ్రమహోమధేనువును బలవంతంగా హరించాడు. ఆ సంగతి తెలిసి పరశురాముడు ఉగ్రుడైనాడు; కార్తవీర్యుడిని వెన్నంచి వెళ్ళి పోరులో ఫోరంగా చంపాడు. హోమధేనువును తిరిగి తెచ్చాడు. అంతటితో శాంతు దయ్యాడు.

కాని, మరొకసారి మరొక ఫోరం జరిగింది. కార్తవీర్యుడి పుత్రులు పగబట్టి పరశురాముడు ఆశ్రమంలో లేని సమయంలో జమదగ్నిని పట్టి నానాహింసలు పెట్టి దారుణంగా వధించారు. ఆ బాధలు పడుతూ ఆ మహార్షి కొడుకైన రాముడిని ఎలుగిత్తి పిలుస్తా ఆశ్రమమంతా ప్రతిధ్వనించేటట్లు, ఆశ్రమవాసులంతా రోదించేటట్లు, దారుణ వేదనను అనుభవిస్తా చనిపోయాడు. రేణుక ఫోరమైన ఆ హత్యను చూచి దిక్కులదిగేటట్లుగా రోదించింది. ఆ కరుణభయంకర దృశ్యాన్ని పరశురాముడు చూచాడు. అపరచుట్టుడైనాడు. పరపువుకు పదునుపెట్టాడు. ప్రాహాయులను నిర్దాక్షిణ్యంగా చంపి, అయిదు మడుగులలో రక్తం నింపాడు. ఆ రక్తంతో తండ్రికి తర్పుణాలిచ్చాడు. శాంతించాడు. తపోమయ జీవితాన్ని మహేంద్రపర్వతంమీద గడుపుతున్నాడు.

మహేంద్ర పర్వతాన్ని, పరశురాముడినీ స్వయంగా దర్శించిన ధర్మరాజు గౌప్య నీతిని నేర్చుకొన్నాడు. పితృభక్తి, క్షమ, శాంతం, తపస్సు- అనే విప్రధర్మాలు మనిషిని మహానీయుడిగా చేస్తాయి. పరులవలన అపకారం పొందినప్పుడు దానికి ప్రతీకారం చేసే పరాక్రమాన్ని ప్రదర్శిస్తే అతడు మహావీరుడుగా మారుతాడు. ఒకేవ్యక్తిలో ఈ బ్రాహ్మణ క్షత్రియగుణాలు ఉండటం విశేషం! ఈ జ్ఞానతీర్థంలో మనిగిన ధర్మరాజు అరణ్య, అజ్ఞాత వాసాలలో బ్రాహ్మణ స్వభావాన్ని, యుద్ధపట్టంలో క్షత్రియపరాక్రమాన్ని ప్రకటించి పరశురామ దర్శన తీర్థసేవన ఫలాన్ని జీవితంలో పండించుకొన్నాడు.

ద్రౌపదీ భీములు ధర్మజు డనుసరిస్తున్న క్షమగుణం బ్రాహ్మణధర్మమని వాదించారు. ధర్మజుడు అదనెరిగి మహాప్రయత్నం చేసి మహాయుద్ధంలో మహాఫలాన్ని పొందటం వీరధర్మ మనీ, ఆ సమయం వచ్చేంతవరకు క్షమతో తపస్సే శరణయమనీ ప్రచోధించాడు. క్షత్రియలోకసంహారం చేసిన రౌద్రమూర్తి పరశురాముడు. ధర్మజుడు దర్శించినప్పుడు పరశురాముడు తపశ్చాలి, శాంతమార్తి. ఆరణ్యపర్వంలో ఆయనను అట్లా దర్శించబమే ఉచితం. అతడి కథ భావికథా జీవితానికి ఒక దివ్యస్ఫూర్చి! ధర్మజుడు ప్రసన్న పరశురాముడు!

5. చ్యాపనుడు-సుక్య : చ్యాపనుడు ఒక అపూర్వవ్యక్తి; సుక్య ఒక విచిత్రవ్యక్తి. ఈకథను చెప్పటంలో నన్నయ అపూర్వవ్యంగ్యానైభారిని అనుసరించి కథార్థాలను భావనామయం చేశాడు. విశ్వనాథ సత్యనారాయణగారు ఈ కథనుగురించి విశేషంగా వ్యాఖ్యానించారు. (చూడండి: ‘నన్నయగారి ప్రసన్నకథాకలితార్థయుక్తి’) రోమశుడు ఒక సరోవరతీరంలో శర్యాతి యజ్ఞ ప్రదేశాన్ని ధర్మరాజుకు చూపిస్తూ- ‘ఇక్కడ భృగుపతుడైన చ్యాపనుడు శర్యాతి అనే రాజుకూతురు సుక్యను పెండ్లాడి,

అతడి యజ్ఞంలో ఇంద్రుడిని లెక్కచేయకుండా ఆశ్వినులను సొమపీథులను చేశాడు' - అని చెప్పాడు. ధర్మజుడు అది ఎట్లా జరిగిందో వివరించుమన్నాడు.

ఈకథలో కేంద్రబిందువు చ్యావనుడు సుకన్యను పెండ్లిచేసికొనటం. దానికి పూర్వ కథ - దాని తరువాతి కథ అని ఉపాఖ్యానం రెండుగా విభక్తమౌతుంది. చ్యావనుడు ఒక సరోవర తీరంలో పీరాసనంలో ఉండి పెక్కువేలేంద్లు తపస్సు చేశాడు. అతడు కన్నులు ఇంచుక తెరిచి తపస్సు చేస్తున్నాడు. చుట్టూ పుట్టలూ చెట్లూ తీగలూ క్రమమైనున్నాయి. కానీ, అతడి కన్నుల కాంతికి మాత్రం అడ్డం ఏదీ రాలేదు. అతడి కన్నులు ఆ పుట్టలో చెట్లలో మెరుస్తా ఉన్నాయి. ఆ దృశ్యం చూస్తే అద్భుతంగా, ఆసక్తికరంగా ఉంటుంది. ఎవరైనా సాహసం కలవారు వస్తే ఆ మెరిసే పదార్థాలేమిటో తెలిసికొనాలని ప్రయత్నించే ప్రేరణ కలిగించేవిగా అతడి కన్నులు మెరిసిపోతున్నాయి.

ఒకసారి శర్యాతి ఆ సరోవరతీరానికి వసవిహారాన్నికి వచ్చాడు. అతడి వెంట నాలుగువేల మంది రాణులు కూడా వచ్చారు. వారిరక్షణకై విపుల సైన్యం కూడా వచ్చింది. వారందరిలో 'అతిశయరూప యోవన గర్విత' అతడికూతురు సుకన్య. ఆమె చెలికత్తెలతో కలిసి అడవిలో తిరగటం మొదలు పెట్టింది. చ్యావనుడున్న పుట్టలోనుండి మిదుగురు పురుగుల వలె మెరుస్తున్న ఆ కాంతులను చూచింది. ఉత్సంఘ పెరిగింది. ఆదేమిటో తెలిసికొందామని ఆ పుట్టను త్రవ్యించింది. చ్యావనుడు కశ్యను నిమీలితం చేశాడు. కొంతసేపు అదృష్టయైనాడు. ఆమె కక్కడ ఏమీ కనబడలేదు. తిరిగి తండ్రి వద్దకు వెళ్లింది.

శర్యాతి సైనికులందరికి మలమూత్రనిరోధ మేర్పడింది. కారణం తెలియక శర్యాతి బాధవడుతున్నాడు. సుకన్య తాను చేసిన పని చెప్పి ఆ వికారానికి తనపని కారణమై ఉండవచ్చునన్న ఊహ నందించింది. శర్యాతి చ్యావనుడు తపస్సు చేసికొంటున్న చోటికి వచ్చాడు. అష్టిపంజరంవలె చిక్కిశల్యమై ఉన్న పరమపృథ్విధైన చ్యావనుడిని చూచాడు. కూతురు చేసిన తప్పునకు క్షమాపణ కోరాడు. సైన్యాన్ని బాధనుండి విముక్తి చేయుమని ప్రార్థించాడు. చ్యావనుడు వింతకోరిక కోరాడు. సుకన్య నిచ్చి పెళ్లి చేస్తే సైన్యానికి కలిగిన బాధ తొలగుతుందని పేర్కొన్నాడు. గత్యంతరం లేక కన్య నా బుఱి కిచ్చి శర్యాతి రాజధానికి తిరిగిపోయాడు.

ఇంతవరకు కథలోని పూర్వభాగం. ఇక్కు ఉత్తరభాగం. సుకన్య పుట్ట త్రవ్యించటం ఇందులో కీలక సమస్య. సుకన్య యోవనగర్వంతో ఆ పని చేసింది కానీ, అవినయంతో కాదు, అయోగ్యధివర్తనవలన కాదు, ఆమె సార్థక నామధేయురాలు, పుట్టను త్రవ్యించి చ్యావనుడి తపస్సును భగ్గంచేసింది. అతడు సుకన్యను వరించాడు. వేలేండ్ర తపస్సు తరువాత అతడు ఒకఱుంటి వాడవ్వాలని అనుకొన్నాడు. కథ ఎట్లా ఉన్నదంటే - సుకన్య(తగిన ఉత్తమురాలైన కన్య) కొరకే చ్యావనుడు తపస్సు చేస్తున్నాడా? ఆమె దొరికింది కాబట్టి ఇక కశ్య నిమీలితం చేసి, ఆలోచించి, ఆమెను దక్కించుకొనే యత్నంలో భాగంగా శర్యాతి సైన్యానికి ఇబ్బంది కల్పించాడా? సైన్యాన్ని దక్కించుకోవాలంటే శర్యాతి సుకన్యను తప్పక ఇన్నాలి. లేకపోతే' అంతపృథ్విడికి నాకన్య నివ్వటం ఎట్లా? అని ఎన్నో అడ్డు ప్రశ్నలు వేయవచ్చును. చ్యావను డెంతటి తపస్యియో అంతటి వ్యాహనిపుణుడి వలె కనబడతాడు. చివరకు తాను కోరుకొంటున్న భార్యను శర్యాతి సుముఖత్వంవలన సులభంగా పొందగలిగాడు. విచిత్రమేమంటే ఈ వ్యాహంలో సుకన్య మనస్సును తెలిసికొనే సమస్య రాలేదు. ఆమె తండ్రి అనతికి బద్ధరాలు. సైన్యం కొరకు సుకన్యను దానంచేసి తండ్రి వెళ్లిపోయాడు. ఇష్టమున్న లేకపోయినా పృథ్వమునితో సుకన్య కాపురం చేయవలసి వచ్చింది. ఆమె యోవనంలో ఉన్నది. అతడు ఆమెతో కామకేళి జరిపే వయస్సులో లేదు. అయినా ఆమెను వివాహమాడాడు. చ్యావనుడు తపస్సులో వయసునంతా వ్యయం చేశాడు. గృహస్థాశ్రమధర్మం నిర్వహించటం జీవితపరమాద్ధమనుకొన్నాడు, మరి ఆ వృద్ధుడికి ఆ తపస్సు తోడ్పడుతుందా?

ఇది ఒక పెద్దప్రశ్న. భార్య తోడ్చాటుంచే భర్తతపస్స గృహస్థాత్మమ ధర్మ ఫలాన్ని పొందటానికి సమర్థమౌతుంది. ఆ రహస్యాన్ని చ్యావనుడు తన జీవితంలో ఆవిష్కరించ దలచాడు. చ్యావనుడు నవయోవనవతి అయిన తన భార్యను అభిమత కేళీశాఖాలతో తృప్తురాలిగా చేయవలసిన ధర్మం తనకు ఉన్నదని మనసారా భావించిన మహానీయుడు. దానికి తన తపస్సుతో ఒక కార్యరూపాన్ని ఇవ్వాలి. అయితే. అందుకు సుకన్య సంకల్పశిథి కూడా కావాలి. మరొకమాటలో చెప్పాలంచే ఆమె పాతిప్రత్య దీక్షాప్రత శక్తికూడా కావాలి. ఆ రెండూ కలిస్తే గృహస్థ ధర్మపలసిధ్మ ఏర్పడుతుంది.

ఉత్తరభాగం ఇక్కడ మొదలొతుంది. చ్యావనుడు చాల లోతైన మనిషి. ఎక్కుడా బయట పడడు. పుట్టు త్రవ్యించినప్పుడు కొంత కొంపెపిల్లవలె కనిపించినా సుకన్య పెండ్లి అయిన తరువాత భర్తకు పరమబ్రక్తితో పరిచర్యలు చేస్తున్నది. ఆమెకు పరిచర్యాభాగ్యమే కలుగుతున్నది కాని భర్త సమాగమసుఖం అందటంలేదు. ఆమెకూడా అసంతృప్తిని ప్రకటించలేదు. భర్త ఎంత నిండుగా బైటపడకుండా ఉంటాడో భార్యకూడా అంత నిండుగా బైటపడకుండా ఉంటున్నది. ఆమె చ్యావనుడి కంటె రెండాకుల్కువ చదివిందా అనిపిస్తుంది.

పుట్టునుండి బైటపడిన తరువాత చ్యావనుడికి పట్టుమని తపస్సు కుదరటం లేదు. తన యిల్లు, ఇల్లాలు కుదుటపడితే తప్ప అతడికి శాంతి లేదు. అతడిలో అతడే అన్యేషణ మొదలు పెట్టాడు. ఆతడు యువకుడు కావాలి, సుకన్యకు సుఖాన్ని పంచిపెట్టాలి. దేవతలలో యోవనాధిదేవతలు ఆశ్చేనులు. వారిని ఉపాసించాడు. వారు ప్రసన్నులైనారు. మార్గం వేశారు.

ఒకనాడు ఒంటిగా ఆశ్చేనులు సుకన్యను కలిశారు. ఆమె యోగక్షేమాలు తెలికొన్నారు. వారు నవ్యి ‘అయ్యా! ఇట్టి అందం, యోవనం కలిగి ఉండి కూడా కామోవబోగాలకు పనికిరాని ముదుసలిని పెళ్ళాడి, నీ పయసును వృథా చేసికొంటున్నావు. ఇస్పుడైనా సరే, నీ పయోరూపాలకు తగిన వరుడిని వరించుము. మేం వాడిని తెచ్చి నీ కిస్తాం’ అన్నారు. సుకన్య వారి మాటలకు అడ్డువచ్చింది. ‘నాకు చ్యావనుడిమీద ఎప్పుడూ ట్రీతి ఉంటుండగా మీ రిట్లా మాట్లాడటం ఉచితమా?’ అని చెప్పి, వారి నక్కడే ఉంచి, వెంటనే భర్తవద్దకు వెళ్ళి వా రన్నమాటలు చెప్పింది. సుకన్య ఎంత శీలవతియో అంత లోకజ్ఞరాలు. ఆ మాట లన్నపారు ఆశ్చేనీదేవతలు. వారు అతమ ప్రాంతానికి ఊరక రారు. ఊరక ఏ ప్రస్తీ తేరు. వారన్న మాటలలో ఏ భావి భాగధేయాలు దాగి ఉన్నాయో? అయినా, వా రన్న మాటలు తన మనసులో లోలోన దాగి ఉన్న కోరికనే తెలుపుతున్నాయి. భర్తయందు భక్తి ఉన్నది. అది అచంచలం. కాని అతడివలన ఆమె రక్తిని కూడా కోరుకొంటున్నది. ఆశ్చేనులా తగిన వరుడిని వరించుము, మేము తెచ్చి ఇస్తా’ మంటున్నారు. ఆమె మనసులో భర్త తప్ప మరొకరు లేరు. కాబట్టి ఆమె మరొకరిని సూచించలేదు, కాని, భర్త యువకుడు కాడు. ఇదీ సత్యమే. అదీ సత్యమే. ఇది ఆమె జీవిత వాప్సివం కూడా. ఆమె ఆశ్చేనుల మాటలు వెంటనే భర్తకు చెప్పటం వలన చ్యావనుడు ఆమె పతిప్రత అని నిశ్చయించాడు. ఎట్లా? మరొకరిని ఆమె కోరుతున్నట్లయితే దేవతలకు రహస్యంగా నివేదించుకొని వారి దయవలన మరొక యువకుడితో ఇష్టపుఖా లనుభవించి ఉండేదే. కాని, తగిన వరుడిని తెచ్చి యస్తామని ఆశ్చేను లన్నప్పుడు కూడా ఆమె హృదయంలో చ్యావనుడే స్నేరణయందు నిలవటం ఆమె పాతిప్రత్యాన్ని ప్రకటించింది.

ఇది ఒక విధంగా ఆమె శీలపరీక్ష. ఆమె నెగ్గింది. ఆశ్చేనులు సంతోషించారు. చ్యావనుడు తన హ్యాహం ఫలించినందుకు సంతోషించాడు. ఆశ్చేనులు చెప్పినట్లు చేయుమని భార్యను ఆజ్ఞాపించాడు. ఆమె వివేకతి. ‘నాకు నవయోవన వరుడి’ ని ప్రసాదించండని ఆశ్చేనులను వేడింది. అత డెవరో ఆమె చెప్పలేదు.

ఆశ్చేనులు కొలనులో దిగి మునిగారు. వారివెంట చ్యావనుడు కూడా కొలనులో మునిగాడు. అందరూ నవయోవనాకారులై బయటికి వచ్చారు. ‘మాలో ఒకరిని ఎన్నుకోను’ మని ఆశ్చేను లన్నారు. సుకన్య యువకుడైన తన భర్తనే ఎన్నుకోన్నది. ఆశ్చేనులు సంతోషించారు.

చ్యావనడి మహాశ్వరంలో ఆశ్వినులు భాగస్వాము లని సుకన్యకు తెలియునా? తెలిస్తే కథ ఇట్లు నడవదు. ఆమె కొంత ఊహించి ఉండవచ్చునని కొందరు భావించారు. సారమతులు లోనారసినంత లోతు ఈ ఉపాఖ్యానంలో కనబడుతుంది.

చ్యావనడు తనకు తాను నవయోవనుడిగా సృష్టించుకొనటానికి తోడ్పుడిన ఆశ్వినీదేవతలకు యజ్ఞాలలో సౌమయానంలో భాగం కలిపించాడు. ఎదిరించిన ఇంద్రుడిని తన తపోబలంతో తలవంచేటట్లు అంగికరించేటట్లు చేశాడు. యజ్ఞం శర్యాతి చేత చేయించాడు. ఆశ్వినులకు తాను ఆ ఫలాన్ని అందించాడు.

ఆరణ్యపర్వంలో కర్మప్రధానమైన యజ్ఞయాగాదులకంటె తపస్సు ముఖ్యమనే మహాతాత్పర్యం నిరూపించబడింది. తపస్సువలన కర్మభక్తిజ్ఞాన ఫలాలను పొందవచ్చునన్న పరమతాత్పర్యాన్ని చ్యావనడి కథ వెల్లడిస్తున్నది. పురుషుడిలోని తపశక్తిని గృహస్థాశ్రమ ధర్మరక్షణశక్తిగా మలచి పోషించే మహాశక్తి గృహాణి. ఆమె సుకన్య. అందుకే దీనికి సాకనోయాపాఖ్యానం అనే పేరుంది; చ్యావనడి తపశక్తి వలన వైదుర్యపర్వతంగా ప్రసిద్ధి చెందింది. కాబట్టి ఇది చ్యావన చరిత్రం.

6. మాంధాతుడు : ఇంద్రుడి అర్థసింహసనాన్ని అధిరోహించిన ఇక్కాకువంశ చక్రవర్తులలో ఇతడు ప్రసిద్ధుడు. అతడు అజగవమనే ధనువతో, దివ్యాంత్రాలతో, అభేద్యకవచంతో ఎన్నో యుద్ధాలు చేశాడు. పరిపూర్వ దక్కించిన ఎన్నో యాగాలు చేశాడు. పుట్టగానే ఇంద్రుడి చూపుడు ద్రేలినుండి అమృతం త్రాగిన ఈ వీరుడు తనదేశంలో అనాపృష్ట ఏర్పడ్డప్పుడు ఇంద్రుడితోనే యుద్ధంచేసి మేఘాలచేత వర్షం కురిపించాడు. ఇతడి గాఢ వింటూంటే అర్థునుడి చరిత్రకు ఆచార్యకం వంటిదిగా మన కనిపిస్తుంది.

7. సౌమకుడు : యజ్ఞకర్మకంటె తపస్సు గొప్పదని చేపేకథ- సౌమకుడనే రాజర్షిది. సౌమకుడు యజ్ఞం చేసి, అందులోనుండి జంతుడనే పేరుకల కొడుకును పొందాడు. అతడి నూర్యురు భార్యలూ ఆ బాలుడిని అల్లారు ముద్దుగా పెంచారు. కాని ఒక కొడుకు ఏకారణంవలన నైనా చనిపోతే తనవంశం ఏం కావాలి? అనే ప్రశ్న అతడికి కలిగింది. జంతుణ్ణి బలిపశువుగా ఉపయోగించి అతడి మెదడునూ, రక్తాన్ని హోమంచేసి యజ్ఞం చేస్తే నూరుగురు కొడుకులు పుడతారనీ, వారిలో జంతుడు పెద్దవాడోతాడనీ, ఒక బుత్తియజుడు చెప్పాడు. సౌమకుడు యజ్ఞం చేశాడు. పుత్రుతాన్ని పొందాడు. అయితే ఆ యజ్ఞం చేయించిన బుత్తియజుడు చనిపోయి నరకంలో యమయాతనలు పడుతున్నాడు. సౌమకుడు ఉత్తమలోకాలకు పోతూ బుత్తియజుడికి తన యజ్ఞం చేయటంవలన ఆ నరకబాధ ఏర్పడిందని తెలిసి, తన తపోయజ్ఞపలాన్ని పంచి అతడిని కూడా ఉత్తమలోకాలకు తీసికొనిపోయాడు. పుత్రుడిని యజ్ఞం చేసి పొందు కాని, పుత్రుడిని యజ్ఞపశువుగా చేసి యజ్ఞం చేయకు - అన్నది ఈ తీర్థగాథా సందేశం!

8. భరతుడు : చంద్రవంశ చక్రవర్తులలో వంశకర్మగా ప్రసిద్ధి చెందిన భరతుడు ప్రకూపతరణ మనే యమునా తీర్థంలో అనేక యాగాలు చేసి సర్వలోకాలనూ చూచాడు. రోమశుడు ధర్మరాజును కూడా ఆ తీర్థంలో స్నానంచేసి సర్వలోకాలను దర్శించుమని హితువు చెప్పాడు. ధర్మజుడు తమ్ములతో సహా స్నానం చేశాడు. స్నానంచేసి, ధర్మరాజు మాత్రం తాను సర్వలోకాలనూ దర్శించినట్లు ప్రకటించుకొన్నాడు -

శా. ‘దేవర్షి ద్వయచరాహిలోకములు నాదిత్యశ్వినీ లోకముల్
దేవాధీశ్వరుఁ జూచితిన్ మతియు నద్దేవేంద్రునోద్దన్ సగాం
ఔంపోద్ధామమహభూజార్థతుఁ గిరీటిన్ సవ్యసాచిన్ జయ
శ్రీవిభాజితుఁ బార్ధుఁ జూచితి జగత్పేవాణి! మునీంద్రోత్తమా!’

(ఆర. 3.222)

ఈ ఒక్క నిదర్శనం చాలు - ధర్మజుడు ఏ తీర్థంలో స్నానం చేసినా ఆ తీర్థ మహాత్మాగునికి కారకుడైన మహాత్ముడు పొందిన మహితానుభూతిని తాను కూడా పొందాడనటానికి. ధర్మజుడి తీర్థయాత్రల పరమార్థమే అది. ఒక్క ధర్మరాజులో యుగయుగాల పుణ్యపురుషుల తేజం సంపుటీకరించబడిందనటానికి ఆరణ్యపర్వంలోని పుణ్యతీర్థ సేవాఘట్టం పరమోదహారణం.

9. శివిచత్రవర్తి : ఇంద్రాగులు శ్వేషకపోతరూపాలతో శిఖి చక్రవర్తి దానశిలాన్ని పరీక్షించినప్పుడు తన శరీరాన్ని దానంగా ఇచ్చి శబ్దబ్రహ్మం ఉన్నంతకాలం నిత్యకీర్తి పొందిన దానపీరుడు శిఖి చక్రవర్తి. అతడి క్షేత్రం భృగుతుంగపర్వతంమీద ఉన్నది. ఆశ్రితుల కౌరకు శరీరాన్ని గాని, చివరకు స్వర్గ సాఖ్యాలను గాని త్యాగం చేయగలిగే మహిమోన్నతుడు ధర్మరాజు. అతడిలోని త్యాగపీరం ఆ తీర్థసేవనం వలన దృఢపడిఉంటుంది.

10. అష్టవక్రుడు :

క. ‘అలయక యొండ్లు గడుం బె
కు్కలు జీవించుట నర గలుగుటయుం దగు వృ
ద్ధుల లక్ష్మణమే? జ్ఞానము
గలఁడేనిన్ బాలుఁడయినఁ గడు వృద్ధు మహిన్’. (ఆర. 3.248)

అన్న సూక్తికి అష్టవక్రుడి చరిత్రం చక్కని ఉదాహరణం. కురుసభలో ద్రౌపది అడిగిన ధర్మసందేహాన్ని ధర్మరాజుక్కడే తీర్థగలడని భీమ్య ఉన్నాడు. జ్ఞానానికి, వయసుకూ, సాగసుకూ సంబంధం లేదన్న సత్యం భారతమంతా వినబడుతుంది. ధర్మజుడు విశ్వసించిన ధర్మాలలో ఇది ఒకటి. రాజసూయంలో శ్రీకృష్ణుడిని వృద్ధుడని పూజించలేదు. జ్ఞానవృద్ధుడనే గౌరవించాడు.

11. యవక్రీతుడు :

క. ‘గురుశుశ్రావ యొనర్చుచు
బరమక్కేశమునఁ జేసి పడసిన విద్యల్
స్నురియించుఁ గాక గురుముఖ
విరహితముగఁ బడసినవియు వెలయునె యొందున్?’ (ఆర. 3.282)

అనే నీతికి చక్కని ఉదాహరణం యవక్రీతుడిచరితం. రోమశుడు రైభ్యాశ్రమాన్ని, భారద్వాజాశ్రమాన్ని చూపించి, ఆ తపోవిద్య కేంద్రాలలో జరిగిన రెండు ఉదంతాలను పేర్కొని, గురుముఖాలఁ చదువని విద్యావంతులు, యజ్ఞంవలన విద్యను పొందిన పండితులు ఏవిధంగా మదమాత్పుర్యాలకు గురి ఆయి నశిస్తారో వివరించి చెప్పాడు. సంతత జ్ఞాన విద్యార్థిగా ధర్మజుడు పెద్దల వలన పొందిన జ్ఞానాన్ని ఉపాసిస్తున్నవాడు. దుర్యోధనుడు ఈతడి వలె కాక వివరిత ప్రపృతి కలవాడు. వారిరువురి విద్యావిభవ తారతమ్య పరిశిలనకు ఈ కథ ఎంతో తోడ్పుడుతుంది. మంత్రతంత్రాలతో విద్యను గడించి, మిత్రుడి భార్యను కామించి చివరకు రైభ్యుడి మంత్రశక్తికి బలియైన భరద్వాజ పుత్రుడు యవక్రీతుడు దుర్యోధనతుల్యుడు. తమ్ముడు చేసిన పితృహాత్యకు ఉపశమనక్రియలు చేసి, తమ్ముడికి మేలు చేయబోయిన అర్యావసుడికి తమ్ముడు కపటియై కీడు చేయబోయాడు. దేవతలు అర్యావసు సత్యశిలాన్ని మెచ్చి అతడికి పరాలిచ్చారు. చని పోయిన బంధుమిత్రులందరు అతడివలన బ్రతికారు. రైభ్య భరద్వాజాశ్రమాలలో జరిగిన కథలవలన దేవతలు చెప్పిన సారాంశమిది- గురుశుశ్రావా సంతోషకర్మడైన వాడు బ్రహ్మజ్ఞానాన్ని ఉపాట్టించగలుగుతాడు అని (3.283), యవక్రీతుడి క్షేత్రంలో నివసిస్తే దురితవిముక్కుడోతాడని, ఇక్కడితో ధర్మరాజు తీర్థయాత్ర ముగుస్తుంది. ధర్మజుడు బ్రహ్మజ్ఞాని అయినాడని, దురితవిముక్కుడైనాడని వస్తుధ్వని.

నన్నయ సూచించినట్లుగా ఈ పుణ్యతీర్థ కథలకు కూడా ఒక క్రమం తెలిసి చదివితే' కథాక్రమం బతి రమ్యంబు' (2.354). క్రమం తెలియకుండా చదివినా 'కథ రమ్యంబు' (3-397). ఇది నన్నయ శిల్పం.

ఉపాఖ్యానాలలో కూడ అనుసృజనాత్మకత :

అఖ్యానంలో వలనే, ఉపాఖ్యానాలలో కూడా నన్నయ రచనలో అనుసృజనాత్మకత అడుగుగునా కనబడుతుంది. తీర్థ మాహాత్మ్యాలలో కూడా నన్నయ గంటం ఆ ప్రతిభను ప్రదర్శించింది. మచ్చ కొకటి రెండు గమనిస్తే చాలు.

1. అగస్త్యుడు లోపాముద్రను వివాహం చేసికొని, ఆమెను వెంటపెట్టుకొని గంగాద్వారకేత్రంలో తపస్సు చేస్తా ఉంటాడు. లోపాముద్రా రూపయోవన వైభవం అతడిలో మన్మథప్రేరణను కలిగించింది. ఆ ఘుట్టంలో వ్యాసుడు చేపే పద్ధతి కంటె నన్నయుడి శిల్పముందరం. మూలం :

“తతో బహుతిథి కాలే లోపాముద్రాం విశాంపతే,
తపసా ద్వీతితాం స్నాతాం దదర్ష భగవాన్యఃిః.
స తస్యః పరిచారేణ శచేన చ దమేన చ,
శ్రియూ రూపేణ చ ప్రీతో మైధునాయాజుహోవ తామ్.” (3.95.13-14)

నన్నయ తీర్పరితనం :

‘నీచతరనాభీఁ జపల వి
లోచనఁ బృధుజమునచక్త లోపాముద్రం
జూచి మునీంద్రుఁడు మన్మథ
గోచరుఁడై దానిఁ బ్రీతిఁ గూడుగు దివిరెన్’. (ఆర. 2.332)

నన్నయ తీర్పిన లోపాముద్ర శృంగార విభావం. ‘మన్మథ గోచరుడై’ అనే మధురమైన అభివ్యక్తి నన్నయకే దక్కింది. “ప్రీతో మైధునాయాజుహోవ తాం” అన్న గ్రామ్యధరణి కంటె “ప్రీతిఁ గూడుగు దివిరెన్” అన్న నాగరక ధోరణి నాణ్యంగా ఉన్నది.

2. అగస్త్యుడు వాతాపి జీర్ణం అని కడుపు నిమురుకొన్నాడు తెలుగులో మరొకవిశేషం కూడా ఉన్నది. మూలంలో పిడుగువంటి అపానవాయువును వదలినట్లున్నది. తెలుగులో గర్వన తేస్సినట్లున్నది. ఎంత శౌచిత్యదృష్టి? గమనించండి:

మూలం : “తతో వాయుః ప్రాదు రభూ దధస్తస్య మహాత్మనః,
శబ్దేన మహాతా తాత! గర్జనివ యథా ఘనః”.

నన్నయ : ‘కడుపు దడవిగొనుచు గళ్ళనఁ ద్రేచిన
నసుర జీర్ణమయ్య నాక్షణంబు’. (ఆర. 2.343)

(3) తీర్థయాత్రలను గురించి ఆరణ్యపర్వంలో బుషపిత్రయం చెప్పిన వర్ణనలు మూలంలో విపులంగా ఉన్నాయి. అందులో మొదట నారమడు, చివర రోమశడు, మధ్య ధోమ్యుడు చెప్పిన అంశాలున్నాయి. ఆ ముగ్గురిలో ధోమ్యుడిది

అంత ముఖ్యం కాదు. అట్లని ఆతడిని కాదనటానికి వీలులేదు. దివ్యర్థుల కెన్నిపిషయాలు తెలియునో పాండవ పురోహితుడికి కూడా అన్ని తెలియునని చెప్పటమే అందులోని వస్తుధ్వని. అయితే, మూలంలో ధౌమ్యాడు నాలుగు దిక్కులా ఉన్న తీర్థాలను నాలుగు అధ్యాయాలలో చెప్పినట్లున్నది. నన్నయ దాని నొక పద్యభాగంలోకి కుదించి బెచిత్యాన్ని పాటించాడు.

ఉ. ‘నాలుగు దిక్కులందును వినన్ విదితంబగుచున్న పుణ్యతీ
ర్థాలి తెఱం గిఱుంగుగ మహాత్ముడు ధౌమ్యం దజాతవైరి కం
దోలినఁ జెప్పుచున్నతటి నొప్పుగ రోమశుఁ డేగుదెంచే....!’ (ఆర. 2.290)

శాస్త్రేతిహసాన్ని కావ్యతిహసంగా మలచే కిటుకుల్లో ఇటువంటి సంగ్రహికరణలు ముఖ్యమైనవి. ఆ వివరాలు లేకపోతే కావ్యత్వానికి, కథాశక్తికి ఏమి లోపం లేదని నన్నయ తీర్పు.

అరణ్య రమణీయత - నన్నయ ఆత్మీయత :

గోదావరీనదిని, వేంగిసీమను ఆత్మీయంగా ప్రేమించిన ఆంధ్రకవి, ఆదికవి నన్నయ. అందువలననే నదులన్నా, వనాలన్నా, తోటలన్నా, ప్రకృతి సాందర్భ విలసితాలైన పర్వతారణ్యాలన్నా నన్నయకు మనసు మత్తుక్కుతుంది. ఆరణ్యపర్వంలో ప్రకృతి ప్రాతిశ్ఛలో పెరిగినట్లున్న ప్రాంతాలను నన్నయ ఆత్మీయతతో వర్ణించాడు. అటువంటి వాటిల్లో గంధమాదన పర్వతం నన్నయకు నచ్చిన క్షేత్రం. గోదావరీ ప్రకృతి సాందర్భాన్ని గంధమాదనంలో బింబప్రతిబింబ భావంగా దర్శించాడు. నన్నయ ఆత్మసంగీతం అక్కడ ప్రకృతివర్ణనపద్యాలలో అక్కరరమ్యంగా అవతరించింది.

గంధమాదన పర్వత సానువులలో సహజ రమణీయంగా ఉన్న ప్రకతి ఒడిలో ద్రోవదీ భీములు ప్రసన్నంగా విహారిస్తున్నారు. వారి ఆనందానికి ప్రతీకయా అన్నట్లు సహస్రదళకమలం వారిముందు పడింది. అదోక మధురమైన తన్నయ సన్నిఖేశం. పరితను ఒక పద్యంతో నన్నయ్య ఆ రసానుభూతిలో అక్కరమ్యత అనే సాహితీ కళామంత్రంతో ముంచుతాడు. ఆ పద్యం ఇది.

ఉ. ‘అలఘులు గంధమాదన మహా ధరణీధర సానురత్న వే
దులఁ బవమాననందనుఁడు ద్రోవదియున్ విహారించుచున్నచో
లలిత సహస్ర పత్రకమలంబు సమీరవిధూతమై మహీ
తలముపయిన వడిం బడియొ దద్దుయుఁ బొల్పుగ వారిముందటన్’. (ఆర. 3.310)

ఓజన్సులో ప్రసాదం కలిపి భద్రగజంవలె పద్యాన్ని నడిపే రచన నన్నయకు ఆత్మీయం. అందువలననే ప్రసిద్ధికొన్ని నన్నయ పద్యాలు చాలావరకు ఈ పాకంలోనే పడి రుచిగా ఉంటాయి. ఉదాత్తవస్తు వర్ణనంలో నన్నయ శైలి ఈ రమ్యతను వెలారుస్తుంది. దీన్ని అక్కరరమ్యత అనే, అక్కరమైన ఆస్వాదనీయత్వం అనీ పిలుస్తాం.

ప్రకృతిని వర్ణించేటప్పుడు నన్నయ పద్యంవలె వచనాన్ని కూడ అక్కరరమ్యం చేస్తాడు. భీముడు గంధమాదనం మీదకు పోయి కుబేరుడి వనంలో ఒక సరోవరం చూచాడు. ప్రకృతి రమణీయంగా ఉన్నది. సరోవరస్నానం సరసంగా సాగింది. నన్నయ వచనం అక్కరరమ్యంగా స్ఫురించింది.

“చని చని పవనవశ సంచలిత తటమహావన తమాల తాల హింతాల విశాల కదళీదళ వీజ్యమాన శీతలజల పరిపూర్ణంబైన యొక్క సరోవరంబుఁ గని యందుఁ గృతావగాహుండై నవనలినదళమృణాల వలయాలంకృతుం డగుచు దాని

వెలువడి యనేక యోజన విస్తారాయామ రమణీయం బైన కదళిషండంబుఁ జొచ్చి యందు శంఖధ్వనంబుఁ జేసిన” - (ఆర. 3.313)

భీముడే కాదు నస్నయకూడా ఈ వచనంలో నాదమాధుర్యాన్ని శంఖధ్వనంగా వినిపించాడు. ఇది నస్నయ ఆత్మియత అక్షరరమ్యతగా అవతరించే తీరు.

కొండ కొమ్ములలో మేఘాలు క్రమ్ముకొంటున్నాయి, చరియలలో ఏనుగులు తెరుగుతున్నాయి. ఆ రెంటికీ తేడా గుర్తించలేని ఒక మబ్బులు క్రమ్మున్న కొండ ప్రకృతి సాందర్భం నిండారిన సుందర సన్నిహితం - భయద గంభీర సుందరంగా ఉన్నది. నస్నయ అటువంటి సన్నిహితంలో ఒడలు మరచి పరవళిస్తాడు. ఆ అనుభూతిని అతడి కవిత మోసుకొని వస్తుంది. ఈ సీసం ఆ రమ్యతకు ఒక రమణీయ అక్షరశిల్పం!

- సీ. ‘వారిధారల ననివారిత నిర్గథ | ఛ్యానధారలఁ దటిధ్యామములను
దశన ధామంబుల నశనిఫోషంబుల | ఫోరబ్యుంహిత బృహద్యోషణముల
నివి ఘునబ్యందంబు లివి గజయూధంబు | లని విచారింపంగ నక్కజంబు
లై లలితోత్తుంగ శైలశృంగంబుల | ద్రిమ్మరు జలధర ద్వీరదతతుల
అ. విస్నుయంబుతోడ వీక్షించుచుం జని | రజతగిరి సమీప రమ్యభూమి
నక్కబేరు వనమునందు సాగంధిక | కమలవనముఁ గనియే ఘునభుజండు’. (ఆర. 3.355)

ఈ పద్యం చదువుతూ ఉంటే “అపాథస్య ప్రథమ దివసే మేఘమాళిష్ట సానుం, పప్తార్థిదా పరిణత గజ ప్రేక్షణీయం దదర్పు” అన్న కాళిదాసమహాకవి మేఘసందేశ కావ్యశోకం గుర్తుకు వస్తుంది. ఆరణ్యపర్వంలో కూడా రానున్న వర్షకాలానికి ఈ మబ్బులు ముందు సూచన లేమో! మేఘాలకూ ఏనుగులకూ సామ్యం కవిసమయం. దాన్ని రూపకంగా ప్రదర్శించటం నస్నయ రచనలో రామణీయకం.

మదగజ మనే భావ చిత్రాన్ని సన్నిహితసుందరంగా నిర్వహించటం నస్నయ రుచిరార్థ శిల్ప నిధిత్వం. అసలు గంధమాదన పర్వతాన్ని భీముడు మదగజం వలనే ఎక్కినట్లు నస్నయ పరిచయం చేశాడు. అక్కడినుండి అతడు చేసిన చేష్టలు, చూచిన స్థలాలు మదగజ భావచిత్రాలతో అలంకారరమ్యంగా భాసింపజేయటం ప్రసన్నకథా కవితార్థయుక్తి!

నానారుచిరార్థ సూక్తులు :

ఆరణ్యపర్వం నస్నయ నానారుచిరార్థ సూక్తినిధిగా ప్రసిద్ధిపొందింది. ఈ పర్వంలోని ఈక్రింది పద్యాలు తెలుగువారి సంభాషణలలో రమ్యధర్మక్తులుగా, సూక్తులుగా, లోకోక్తులుగా నేటికీ జాలువారుతున్నాయి.

ధర్మం -

- క. ‘ధీరమతియుక్తిఁ జేసి వి | చారింపఁగ నిక్కువంబు సర్వజన స్వ
ర్గారోహాణ సోపానం | బారఁగ ధర్మంబ సూవే యతిరమ్యం బై’.
- (ఆర. 1.229)
- క. ‘ధర్మజ్ఞలైన పురుషులు | ధర్మపునకు బాధ సేయు ధర్మపు నైనన్
ధర్మముగా మదిఁ దలఁపరు | ధర్మపు సర్వంబునకు హితంబుగ వలయున్’. (ఆర. 3.230)

భార్య :

- తే. ‘అధిక దుఃఖ రోగార్థున కొషధంబు । సురుచిరంబుగ భార్యయ చూవె యెందు; నొనర భార్యాసమేతుడై యున్నవాని । కెంతలయ్యును నాపద లెఱుకపడవు’. (ఆర. 2.74)
- క. ‘అలసినెడ డస్పినెడ నాఁ । కలి దస్పియు వైన యెడలఁ గడుకొని ధరణీ తలనాథ! పురుషునకు ని । ముగ్గుల భార్యయ పాచుఁ జిత్తుమున దుఃఖంబులు’. (ఆర. 2.75)

సంఘబలం :

- తే. ‘బలము గలవానిఁ బలువురు బలవిహీను
లాక్కుటై కూడి నిర్మింతు రుత్సహించి
మధువు గాన నుత్సహించిన మనుజుఁ బట్టి
కుట్టి నిర్మించు మధుకర కులమునట్లు’. (ఆర. 1.251)

వృత్తరక్ష :

- తే. ‘వృత్తవంతుండు వెండియు వివిధ గతులఁ । వృత్తవంతుండు గానేర్చు; వృత్తహీను
(పాతాం: విత్తహీనుండు వెండియు వివిధ విధులఁ । విత్తవంతుండు గానేర్చు, వృత్తహీను)
డైనవాఁడు విహీనుండ యంద్రు గాన । విత్తరక్షకుఁ గడుమేలు వృత్తరక్ష’. (ఆర. 4.129)

ఆరణ్యపర్వంలో ధర్మజుడి శీలచిత్రణాన్నంతా ఒక్కమాటలో చెప్పాలంటే ‘విత్త రక్షకుఁ గడుమేలు వృత్తరక్ష’ అని పేర్కొంటే చాలు, నహుష ప్రశ్నలలో ధర్మజు డిచ్చిన ఈ సమాధానం ధర్మవీరుల ఉత్సమశిలచిత్రం!

మహాభారతం కాలంనాటి పుణ్యతీర్థాలు :

సంస్కృత మహాభారతంలోని వనపర్వంలో వర్ణించబడిన పాండవ తీర్థయాత్రలను ఆధారంగా చేసికొని ఆకాలంనాటి భరతభండం, అందులో పాండవులు చేసిన తీర్థయాత్రలను గురించి శ్రీ చర్మ నారాయణశాస్త్రగారు చెప్పిన ఈ క్రింది విశేషాలు గమనించడగినవి. ‘మహాభారత మీమాంస’ అనే గ్రంథం (1984) - మూడవభాగంనుండి ఈక్రింది అంశాలు కృతజ్ఞతలతో గ్రహించి పారకుల సౌకర్యార్థం ఇక్కడ పాందుపరచబడినవి.

వనపర్వంలో నారద ధౌమ్యులు పుణ్యక్షేత్రాలను వర్ణించి చెప్పారు. పాండవులు విన్నారు. రోమశుడు తన వెంట పాండవులను తీసికొని వెళ్లి వారిని తీర్థస్నానాలు చేయించాడు. చెప్పిన తీర్థాల పేర్లలో నారద ధౌమ్యుల పటీలలోనే కొన్ని తేడాలున్నాయి. ఇక చూపించిన రోమశుడి క్షేత్రాలకు వాటికీ కూడా కొద్దిపాటి భేదాలున్నాయి. చూపిన వాటికంటే చెప్పినవే ఎక్కువున్నాయి. ఆ మూడూ మూడుకాలాల్లో వెలిశాయని కొందరు పండితులు భావిస్తున్నారు. నారద ప్రాక్తమైనది ఆ మూడింటిలో అధునాతన మని విమర్శకుల అభిప్రాయం. ఏమైనా మొత్తం మీద పాండవ తీర్థయాత్రలు భారతకాలంనాటి తీర్థాల స్థితులను మనకు రేఖామాత్రంగా నైనా అందిస్తున్నాయి. వాటి అవగాహనకు ఈక్రింది పంక్కలు కొంత తోడ్పుడగలవు.

“పాండవులు ప్రత్యక్షముగా, నేయే తీర్థములకు వెళ్లిరో యాయా తీర్థముల వర్ణనము వనపర్వములో విస్తరించి యాయఁబడి యుండెను. ఎక్కడెక్కడకుఁ బాండవులు వెళ్లిరో, యా స్థానములకు నేఁటి తీర్థయాత్రా స్థానములతో మైత్రీ గలుపుట యనెడు మనోరంజకకార్యము చేయఁరగియుండెను. మన మందులకై యథాశక్తిని ప్రయత్నింతుము.

ముందుగా బాండవులు కామ్యకవనములో నుండిరని ప్రాసియున్నాడు, ప్రాచీనకాలమందుఁ బ్రుతిదేశముయొక్క భిన్న భిన్న భాగములలోను వనములుండెను. ఆ వనముల యందుఁ బ్రతివాడును నివసించుటకును నెలవుండెను. వనముపై నేదేశపు రాజునకును సత్త లేకుండెను. వనవాసులైన క్షత్రియులు ఇట్టి వనములలో వేట మీద బొట్టపోసికొనుచుండిరి; మతియుఁ దపస్సు చేసి బ్రాహ్మణులు కందమాలఫలములను దిని తమ్ము నిర్వహించుకొనుచుండిరి. ఈ సంగతి యొంత మాత్రమును గాల్పినికము కాదు. ఇటువంటి పరిస్థితి మహాభారతకాలము వఱకు నుండెను. గ్రీకులు వనములో నిర్ఘయముగా నివసించెది తత్క్వవేత్తలైన మునులను వర్ణించి యున్నారు. బొట్ట గ్రంథములలోగూడ నిట్టి వనేక వర్ణనము లుండెను. బుద్ధుడు రాజ్యమును ద్వాజించిన పిమ్మట, ఇట్టి యనేకారణ్యములలో నుండెనని ప్రాసియుండెను. వానిలోఁ బ్రతి వనమునకును భిన్నభిన్న నామములు గలవు. లుంబినివనము యొక్క పేరు బొట్టగ్రంథములలోఁ బలుమాఱు వచ్చుచున్నది. అగుఁగాక; పాండవులు వనవాస కాలమున నెన్నియో వనములందుండిరని మహాభారతమందు ప్రాసియున్నాడు. ఆవనముల యొక్క స్థలములను ముందుగా మన మిచ్చట నిశ్చయింతుము. పాండవులు మొట్టమొదటఁ గామ్యకవనమున నుండిరని ప్రాసియున్నాడు. వారు భాగీరథి తీరముపై నుండి ముందుగా గురుక్షేత్రము వైపు వెళ్లిరి. సరస్వతి, దృష్టద్వాతి, యమునలను దర్శించి వారు పడమటి వైపుగా వెడలిరి. అపుడు గుప్తరూపమున నున్న సరస్వతి యొడ్డున నున్న నిర్జనమగు మైదానములో బుపిప్రియ మగు కామ్యకవనము వారి కగపడెను. (వన. అధ్యా.5) దీనిఁబట్టి కామ్యకవనము మరుదేశమున నుండెనని ధ్యానములోనికి రాఁగలదు.

ఆ వనమును విడిచి మరల వారు ద్వైతవనమునకు నేగిరి. ద్వైతవనము ఉత్తరము వైపున హిమాలయపు చఱీయలందుపై యుండును. అందు పశువులు, పక్కలు, మృగములు, ఏనుఁగులును తండోపతండములుగా నుండెను. మతియు నందు సరస్వతి నది ప్రపహించుచుండెను. ఈద్వైతవనమునుండియే వారు తీర్థయాత్రకు వెడలిరని ప్రాసి యున్నాడు; మరియుఁ దిరుగఁ గామ్యక వనమునకు వచ్చిరి. ఇక్కడకు ముందుగా తూర్పువైపున నైమిశారణ్య మున్నది. ఈ పుణ్య దేశము అయోధ్యకు పడమట గలదు. దీనికిఁ దూర్పున గోమతీతీర్థ మున్నదని ప్రాసియున్నాడు. దీని పిమ్మట నైమిశారణ్యమునకు ముందుగా వచ్చిన మీదట గోమతిలో స్నానముచేసి వారు బాహుదానది మీదుగా వెళ్లిరని వర్ణించి యున్నాడు. ఈ బాహుదానది యిచట రెండవమాఱు వచ్చియున్నది. దీనికిఁ బిదపఁ బాండవులు ప్రయాగమునకు వచ్చిరి. ఈ ప్రయాగము గంగా, యమునా సంగమమేయై యున్నది. గంగా సంగమము నందు వారు బ్రాహ్మణులకు దానములు చేసిరని ప్రాసి యున్నాడు. ఇచట ప్రయాగ భూమి దేవతల యజ్ఞభూమియని చెప్పుబడి యుండెను. మరల ప్రయాగము నుండి పాండవులు గయకు వెళ్లిరని ప్రాసి యున్నాడు. గయలోఁ గయశిరమను పేరుగల పర్వతమున్నది. మరియు ఇసుకచేత శోభిల్లునట్టి మహానది అనగా ఘల్లు నది యున్నది. ఇదిగాక యిచట బ్రాహ్మచేదియు దగ్గరిగా నున్నది. మరియు నక్షత్రయవటము కూడఁ గలదని ప్రాసియున్నాడు. ఈ యక్షయవటమే శ్రాద్ధము చేయుటకై సర్వశ్రేష్ఠమగు స్థానమని చెప్పబడి యున్నది. ఇచట నక్షత్రయవటము ప్రాప్తమగు చున్నది. ఇచట గయ రాజుయొక్క వర్ణనము కూడ నిచ్చి యున్నాడు. దీని తరువాత పాండవులు గయనుండి బయలుదేరి మణిమతి యను పేరి దుర్భయనగరియం దుండిరని ప్రాసియున్నాడు; మరియు దిరుగ వారు అగస్త్యశ్రమమును దర్శించిరి. ఈ తీర్థమెచ్చట నున్నదో నిశ్చయ పూర్వకముగాఁ జెప్పుబడఁ జాలదు; అయినను ఆ వర్ణనముఁ బట్టి భాగీరథిమీద నయ్యశ్రమ ముండెనని స్పష్టముగాఁ దెలియుచున్నది. అగస్త్యుడు వాతాపిని జంపిన వర్ణనము కూడ నీయబడి యున్నది. ఇటు పిమ్మట కౌశికీ నదియొక్క వర్ణన మీయబడి యున్నది. ఈ నది భాగీరథిలో నుత్తరము వైపునుండి కలియుచున్నది. కౌశికీ నదిపై విశ్వామిత్రుడు తపముచేసి బ్రాహ్మణ్యమును సంపాదించెనని ప్రాసియున్నాడు. ఇదిగాక భాగీరథియందు భగీరథుడు చేసిన యజ్ఞము యొక్కయు వర్ణన మీయబడి యున్నది. ఇచటను మరల పాండవులు నంద అలకనంద యనెడు రెండు నదుల మీదుగా వెళ్లిరని ప్రాసి యున్నాడు; మరియు దిరుగ హేమకూట పర్వతము మీదికి వెళ్లిరి. ఈ పర్వతముపై నదృశ్యమగు వేదమోషము వినవచ్చుచున్నది. కౌశికీనది యొడ్డ సుకములైన నదులుండి యుండును. ఇచటనే విభాండకపుత్రుండైన బుశ్యశ్యంగుని యాశ్రమమున్నది. బుశ్యశ్యంగుని కథ యిచ్చట నీయబడియున్నది.

కొళికినుండి వెడలి పాండవులు సముద్రముమీదికి పోయిరి. మతీయు నే చోటను గంగ సముద్రముతో గలియుచున్నదో, ఆ స్థలమందు శైదువందల నదుల నదువు భాగమందు వారు సముద్రములో స్నానముచేసిరి. గంగానది సముద్రమందు సహార్ష ముఖములఁ గలియుచుండినదను వర్ధనము ప్రసిద్ధమై యుండెనే, దాని యుల్లేఖము ఈ 500 నదుల నామముతో జేయబడినట్లు తెలియుచుండెను. ఇచటఁ దూర్చు వైపు తీర్థములు సమాప్తములయ్యును. ఈ వర్ధనములో గాళిక్కేతమునకు వెళ్లిన వర్ధనము లేకుండుట మిగుల నాశ్వర్య విషయమై యుండెను. అయినను ధోమ్యుఁడు చేసిన తీర్థవర్ధనములో రెండు మూడు తీర్థము లింకను ప్రాయబడియుండెను. వాని సమావేశ మిచ్చటఁ జేయబడగలదు. కాలింజర పర్వతము మీద హిరణ్యభిందు వనెడు పేర నోక పెద్ద స్థాన ముండెను. దీని తరువాత భారవణముని మహాంద్ర పర్వతము చెప్పఁబడియుండెను. ఆ పర్వతముపైని భాగిరథీనది మణికర్ణికా సరోవరములోనుండి వచ్చినదని ప్రాసియుండెను. మహాంద్రపర్వతము యొక్క యా మణికర్ణికాతీర్థము వాస్తవమునఁ గాళియందే యుండియుండునని యనుమానించుటయుందు. గొంచెపైనను బాధ యగపడదు. అయినను, కాళి లేక వారణాళి యొక్క విష్ణుతమై వర్ధనము ఈ తీర్థ వర్ధనములో లేదన్న విషయము ఆశ్వర్యకరమై యుండెను. ఏదియేని యగుగాక; ఇప్పుడు మనము దక్కిణతీర్థములవైపు వచ్చుచుంటిమి.

పాండవులు గంగాముఖమునందు స్నానము చేసి సముద్రతీరమువెంటఁ గళింగ దేశమునకుఁ బోయిరి. అచట వారికి ముందుగా వైతరణీనది తగిలెను. ఈ నదిలో స్నానము చేసి వారు పవిత్రులైరి. ఈనదియుందు స్నానము చేయగా వారు మహాతపోబలయోగమున మృత్యులోకమునుండి మిగుల దూరముగా వెళ్లిరని తెలియుండెను. ఇక్కడకు దగ్గరనే మహాంద్ర పర్వతముండెను. ఆ పర్వతముపై బరశురాముఁడు ఉండెను. పృథివీని గశ్యపుని కిచ్చినపుడు అది సముద్రములో మునుగ నారంభించెను. ఆ సమయమందుఁ గశ్యపుని తపఃప్రభావమువలన నయ్యది సాగరము నుండి వెలుపలిక వేది రూపమున నిచట నుండిపోయియుండెను. ఈ వేది సముద్రములో నొనొక చిన్న దీపమై యున్నది. పాండవులు సముద్రములో స్నానము చేసి యా వేడిపై నెక్కిరి; మరియు నిట మీదట మహాంద్ర పర్వతము మీద నాగిపోయిరి. ప్రతి చతుర్థశికిని నచట బరశురాముని దర్శనమగుచున్నది. తదనుసారముగా నా దినమందు దర్శనము చేసిన పాండవులు సముద్రపు టొడ్డులమీదుగా దక్కిణ దిశవైపు వెళ్లిరి.

సముద్ర తీరమందలి తీర్థములు ఇచట నామ నిద్దేశము లేకుండ చెప్పఁబడి యున్నవి. ప్రశస్తా నదిని జాచి వారు సముద్ర గామినియగు గోదావరి మీదికి వచ్చిరి. అటు పిమ్మట బవిత్రములైన యితర తీర్థములకుఁ గ్రమముగాఁ బోయిన మీదట వారు శార్పారక క్షేత్రమునకు వచ్చిరి. దక్కిణపూర్వ దేశాల యందలి యా తీర్థముల వర్ధనముందు రెండు మూడు పేరులు మన కగపడకున్నవి. ముఖ్యముగా తూర్పువైపున జగన్నాథస్థానము యొక్క లేక పూర్ యొక్క వర్ధనము లేదు. ఇట్టి స్థితిలో మన యొదుర, ఈక్షేత్రము యొక్క మాహాత్మ్యము పిదప నుత్పన్న మైనదా? యను ప్రశ్న వచ్చుచున్నది. ధోమ్యుఁడు చెప్పిన తీర్థ వర్ధనములో గూడఁ బూరీ పేరు లేదు; మరియు నారదుని వర్ధనముందుఁ గూడఁ బూరీ పేరు రాలేదు. ఇట్టే రామేశ్వరము పేరు కూడ పాండవుల తీర్థయాత్రలో రాలేదు. దీనిఁబట్టి ఈ తీర్థము లిటిపల నుత్పన్నములై యుండునని సంశయము కలుగుచున్నది. కాని మనము ఉల్లేఖాభావరూపమైన ప్రమాణము అసముద్రమైనదను సంగతి ననేక స్థలములయుందు జెప్పియే యున్నాము. ఇదిగాకుండ, పాండవులు సముద్రపు టొడ్డుల మీదగా మెట్ట మార్పుమున వెళ్లిరి. నావపై గూర్చుండి వెళ్లులేదనిన సంగతియుఁ గలదు. ఈ కారణముచేత వారు బహుశః అగ్రం తీర్థము నుండి ద్రవిడేశములో నుండుచు నొక్క మాఱుగాఁ బచ్చిమపుటొడ్డుమీదికి వచ్చి యుందురనుట యసంభవమై యున్నది.

పచ్చిమపుటొడ్డున ఉన్న గోకర్ణమహాబలేశ్వర తీర్థముయొక్కయు వర్ధనము చేయబడలేదు. దీనిఁబట్టి ఆ తీర్థము ఆ సమయమున లేకుండెనని విశ్వసింపఁబడజాలదు. మంచిది, ధోమ్యుఁడు దక్కిణము వైపున చేర్చిన తీర్థముల నిపుడు చూడుఁడు. మొదట గోదావరి, వేగానది, భీమరథీనది, పయోష్ణి ఈ నదులు చెప్పఁ బడియున్నవి. పయోష్ణి యొడ్డున రాజైన నృగుడు వందలకోలది యజ్ఞములను జేసి యుండెనని ప్రాసియున్నాడు. పాండ్యదేశములోని యగస్త్య తీర్థము మతీయు వరుణ తీర్థము యొక్క వర్ధనము కలదు; మతి జీవద తాప్రమపర్చి గోకర్ణతీర్థముల వర్ధనమున్నది. నారద తీర్థ యాత్రయందు నింకను

నెక్కువగా జెప్పేబడియున్న తీర్థములు కావేరి నదియుఁ గామారి తీర్థములై యున్నవి. అనగా దక్కిణతీరము నందుఁ గన్యాకుమారి యొద్ద సుల్భేఖ మున్నది. కృష్ణ, మరియు దండకారణ్యము యొక్కయు సుల్భేఖము కలదు. సహగోదావరము యొక్కయు సుల్భేఖము కలదు; అదిగో గోదావరి యొక్క యేడు ముఖములు నిచ్చట నిర్దేశింపబడియున్నవి.

అన్నిటికంటే విశేషసంగతి, ఉజ్జ్వలునిలోని మహాకాళము యొక్క వర్షన చేయబడుటయై యున్నది. మరియు నిచ్చట రెండు స్థానములు, ఇప్పుడు కూడ ప్రసిద్ధములై యున్న కోటి తీర్థము భద్రవటము ఉల్లేఖితములై యున్నవి. పైని చెప్పేబడిన వర్షనముఁబట్టి దక్కిణమువైపు యొక్క యథికజ్ఞాన మెట్టగుచు వచ్చేనో యిది యున్నమానింపబడగలదు. దీనిఁ బట్టి పాండవుల తీర్థయాత్ర కంటే ధోమ్యతీర్థ యాత్రల వర్షనమందు నెక్కువ తీర్థముల పేరులున్నవని సృష్టమగును; మరియు నంతకంటే నధికముగా నారదుని తీర్థయాత్రావర్షనమందుఁ దీర్థముల పేరులు పచ్చియున్నవి.

ఇప్పుడు మనము పడమటివైపు తీర్థములను పేర్కొను చున్నాము. పాండవులు శూర్పరక తీర్థమునకు పచ్చిరి; అచట వారు వనములోఁ బ్రాచీన రాజులు చేసిన యజ్ఞములను జాచిరి; మరియు నొడ్డు నుండి లోపలికిఁ బోయినమీదటఁ దపస్యులైన బ్రాహ్మణులతో నిండియున్న పరపురము వేడిని జాచిరి. వసువులు, అశ్వినీకుమారులు, యముఁడు, కుబేరుఁడు, ఇంద్రుడు, విష్ణువు, విభువు, శంకరుఁడు మొదలైనవారి సుందరములైన మందిరము లవలోకించిరి. ఇటు మీదట వారు మరల శూర్పరక తీర్థమునకు పచ్చిరి; మరియు నచట నుండి ప్రభాసతీర్థమునకు వెళ్లిరి. ప్రభాసతీర్థము కారియావాడు నందు దక్కిణ సముద్రముపై ద్వారకకు దూరముగా నున్నది. అచ్చట వారు శ్రీకృష్ణుని, యాదవులను గలిసికొనిరి. ఇచటి నుండి పాండవులు విదర్భదేశాధిపతి చేత వృథినోంది యున్న పవిత్రమైన పయోష్ణి నదికి పచ్చిరి. దీనిబట్టి విదర్భ దేశములోని యా నది గుజరాతులో నుండి యుండునను ననుమానము బయలుదేఱుచున్నది. కాని, పాండవులు తరువాతఁ దిరుగా పయోష్ణినది అనగా తాట్టి మీదికి వచ్చియుందు రనుటయు సంభవపై యున్నది. ఎందుచేత? ఇచటి నుండి వారు వైదుర్య పర్వతము నర్మదా నదులపైకి వెడలిరి. ప్రక్కాంతరమున ప్రభాస తీర్థము కారియావాడులోనికిఁ గాక యుండును. ఏవియో యగుగాక; నర్మదా నదిలో స్నానము చేసి వారు రాజగు శర్యాతియొక్క యజ్ఞప్రదేశమునకును చ్యవనాశ్రమమునకును పచ్చిరి, ఈ రెండు స్థానములును నర్మదా తీరమందే యుండెను. ఇచట చ్యవన మునియు శర్యాతి యొక్క కన్యాయగు సుకన్యక యొక్క గాథ కలదు. ఇచటి నుండి మరల వారు సింధునది తీర్థము మీదికి వెళ్లిరి; మరియు అచట నరణ్యములో నున్న సరోవరమును జాచిరి. అటు పిమ్మట వారు పుష్పర తీర్థము మీదికి పచ్చిరి; మరియు నాల్సీక పర్వతముపై నుండిరి. తదనంతరము గంగా, యమునా, సరస్వతుల యొడ్డులపై తీర్థములను జాచిరి. పాండవుల యొక్క యా పచ్చిమతీర్థ యాత్రయొక్క వర్షనము మిక్కిలి పవిత్రమును మిగుల సృష్టమగా చేయబడినదియునై యున్నవి.

విశేషించి పుష్పరము యొక్క వర్షనము ఇతరస్తలములందు విశేషముగా చేయబడినట్లుగా నిచటఁ గనబడదు. నారద తీర్థయాత్ర యుందును, ధోమ్యతీర్థ యాత్రయందును పుష్పరము యొక్క యొక్క వర్షనమున్నది. పుష్పర క్షీత్రము బ్రాహ్మించై యున్నది. ఇది పుష్పర మొక్క పెద్దచెఱువై యున్నది. నది కాదు. అయ్యది రాజపుతానా యొక్క మధ్యభాగమును గలదు. దీని యందలి యర్పుదము అనగా ఆబూపర్వతము అచట చెప్పేబడి యున్నది. నారదుని తీర్థయాత్ర వర్షనమందు ద్వారక వర్షనమున్నది. వాస్తవమున పాండవుల కాలమందు ద్వారకకుఁ దీర్థత్వము ప్రాప్తము కాలేదు; మరియు నీ కారణము చేతనే పాండవులు ద్వారకకు వెళ్లిలేదు. నారదుని యొక్క వర్షింపబడిన తీర్థయాత్ర మహాభారతము నాటిది కాదు. ఆ సమయమున ద్వారక స్వభావము చేత నాక గొప్ప తీర్థస్థానము అయియుండెను. ఈ స్థానము యొక్క బహు విశ్వర వర్షనము చేయబడి యున్నది. (ద్వారకలో పిండారక తీర్థమునందు స్నానము చేసిన యెడల సువర్షలాభము కలుగుచున్నది. ఆ తీర్థమునందు నేటికి పద్మమాప చిహ్నములతోఁ గూడిన ముద్రలు (బంగారు నాటములు) కనబడుచుండుట వింత సంగతియై యున్నది. అచటఁ ద్రిశ్యాల చిహ్నములు గల కమలములు కనబడు చున్నవి. ఇచట నెల్లుపుడును శంకరుని నివాసమున్నది. ఈ వర్షనముబట్టి మహాభారత కాలమున ద్వారక యొక ప్రసిద్ధ క్షీత్రమై యుండెనని తెలియుచున్నది. కాని ద్వారకను క్రొత్తగా శ్రీకృష్ణుడు స్థాపించి, రైవత పర్వతము మీద నతడు క్రొత్త దుర్గము నిర్మించి, అతడు నిజధామమునకుఁ బోగా ద్వారక నీటిలో మునిగెనన్న సంగతిపై మనము ధ్యానముంచినపుడు శ్రీకృష్ణుని లేక పాండవుల కాలమున ఈ తీర్థము లేకుండెనని సప్పముగా బ్రాహ్మించి యొక్కయున్నది. దీనిబట్టి స్వభావతః ఈ వర్షనము మతియు ఈ సంపూర్ణమైన నారదోక తీర్థయాత్ర మహాభారత కాలికము అనగా క్రీ.పూ. 250 పత్సరము దాదాపుదింకను ననుమానము కలుగుచున్నది.

జటీవల నుత్తరము వైపు తీర్థముల వర్షనములో యువంధరము, అచ్యుతస్థలము, భూతలవ్యము ననెడి యమునానదిపై నున్న తీర్థముల వర్షనము కలదు. ఘ్రావతరణ తీర్థము యొక్క యుల్లేఖముండి తరువాత కురుక్షేత్రమునకుఁ బాండపులు వెళ్లిన వర్షన మున్నది. కురుక్షేత్రమునుండి సరస్వతి యొక్క వినశన తీర్థ వర్షనము కలదు. దీని తరువాత విపాశ అనగా వ్యాసానది వచ్చియున్నది. విపాశనుండి మరల వారు కాశీరమునకు వెళ్లిరి. దీని పిమృష్ట మరల వారు మానస సరోవరము మీదికి వెడలిరి. అచట వారికి వితస్తానది యగపడెను. వితస్తానది యొద్ద జల, ఉపజల యను పేరుగల రెండు నదులు వారికి దగిలెను. తరువాత నాకము శేతగిరి పర్వతములపై నుండి వారు కైలాస పర్వతము మీదికి వెళ్లిరి. అచటనే వారికి భాగిరథియొక్క దర్శన మయ్యాను. దీని తరువాత వారు గంధమాదన పర్వతము మీదికి వచ్చి చేరిరి; మతియు విశాలా సంజ్ఞకమైన బదరి (బైరి)యు నరనారాయణ ఆశ్రమమును నెచట నున్నాడో, ఎచటి నుండి యలకనందానది బయలుదేఱు చున్నాడో, అచటికి వారు వెళ్లి చేరిరి. నర నారాయణాశ్రమ మందుఁజేరిన మీదట ఘుటోత్కుచుని సాహాయ్యము చేత ముందునకుఁబోయి మరల వారు భాగిరథినదిలో స్నానము చేసి తమ తీర్థయాత్రను సాగించిరి.”

పుష్పర కురుక్షేత్రముల మహాత్మ్యం :

“మహాభారత కాలమందు రెండు తీర్థముల లేక తీర్థముల స్థానములు మిక్కిలిఁ బ్రసిద్ధములై యుండెను. ఒకటి యర్పుదము నౌర్ధ పుష్పర తీర్థము, రెండవది కురుక్షేత్రము. పుష్పర తీర్థ మన్ని తీర్థములకును రాణై యున్నది. పుష్పరమును నుదయాత్రమయము లందు స్వర్ణించినవాసికి గూడ నన్ని తీర్థముల యందును స్నానము చేసిన ఫలము దొరకఁగలదు. పుష్పర తీర్థము విషయమై మతియొక సంగతి, బ్రహ్మకు ఏక మాత్రమైన తీర్థ మిదియే యను నదియై యున్నది. మిగిలిన తీర్థములన్నియు శవ విష్ణువులవి యన్న దేవతలవియైవై యున్నవి. నారదుఁడు చేసిన తీర్థప్రశంసయందు ఈ తీర్థము అన్నితీర్థములకు నాదిభూతమని చెప్పిబడి యున్నది. రెండవ తీర్థము కురుక్షేత్రమైయున్నది. నారద తీర్థ వర్షనమందు ఈ తీర్థమునకై యొక గొప్ప స్వతంత్రమైన యధ్యాయము (వన ప.3వ యధ్యాయము) ఈయఁబడి యున్నది. నేను కురుక్షేత్రమునకు నేగెదను, కురుక్షేత్రములో నుందును, పాప విముక్తుఁడ నగుదునని చెప్పేడు మనుష్యులు కూడ నున్నారు. దృష్టయ్యతికి నుత్తరమునను, సరస్వతికి దక్షిణమునను నున్న క్షేత్రము లన్నియు పుణ్యభూములై యున్నవి. ఇన్ని క్షేత్రములలోను ననేకములు వేవేల నూఱుల కొలది క్షేత్రముల వర్షనము ఈ యధ్యాయమందుఁ జేయఁబడియున్నది. వానిలో మూడు ముఖ్యమై యున్నవి. మొదట పృథ్వాదకము, అన్ని క్షేత్రముల వర్షనము ఈ యధ్యాయమందుఁ జేయఁబడియున్నది. వానిలో మూడు ముఖ్యమై యున్నవి. మొదట పృథ్వాదకము, అన్ని క్షేత్రములలోను కురుక్షేత్రము పవిత్రమైనదని ప్రాసి యున్నాడు. కురుక్షేత్రమందు సరస్వతియు, సరస్వతియందుఁ బృథాదకమును నన్నిటికంటె నెక్కువ యుత్సుష్టమై యున్నవి. శ్వమంత పంచక తీర్థము రెండవ తీర్థము. ఈ యొదు తటాకములను పరశురాముఁడు క్షత్రియులను నంహారించి వారి రక్తముతో నిండించెను. మూడవ తీర్థము సన్నిహతీ నామకమై యున్నది. సూర్యాగ్రహణ కాలమందు ఈ తీర్థములో స్నానము చేసి మనుష్యుఁడు శతాశ్వమేధములు చేసినవాని పుణ్యమును పాందునని ప్రాసియున్నాడు. ఈ తీర్థములో అన్ని తీర్థములును గలవు. ఇందుచేత దీనిపేరు సన్నిహతియై యున్నది. సూర్యాగ్రహణ కాలమందు కురుక్షేత్రమునఁ గౌరవులు, పాండవులు, యాదవులు, గోపాలురు అందఱు ఏక చోటుబ్బోగైరని భాగవతమున ప్రాసి యున్నాడు. మతియు నేడును సూర్యాగ్రహణ కాలమునఁ గురుక్షేత్రగమనమునకు విశేష మహిమ విశ్వసింపబడుచున్నది. అచట లక్షలకొలఁది మనుష్యులు ప్రోగుపడు చున్నారు.

ఆ కాలమున కురుక్షేత్రమునందు మరణించినవాడు ముక్కుడగునని దృఢ విశ్వాసముండెను. ఇందుచేత గౌరవ పాండవులు ఈ క్షేత్రములో యుద్ధమునకై చేరియుండిరి. కాని ఇంత పెద్దసేన కురుక్షేత్రమున నుండ గలుగుట యనెడు సంగతి సంభవము కాదు. స్వయముగా మహాభారతమందే కురుక్షేత్రమునకు నడుమను నివసించి రెండువైపుల సేనలును మిగుల విస్తీర్థమగు ప్రదేశమున వ్యాపించి యుండెని ప్రాయఁబడియున్నది. పంజాబులోని కొన్ని పూర్తిగాఁ గురుజాంగలము, రోహితకారణ్యము, మరియు మరుభూమి వరకును సైన్యము వ్యాపించి యుండెను. అపిచ్ఛతము, కాలకూటము, గంగాపూర్, సేతువు, వారణము, వటధానము అట్లు యమునకు దక్షిణము వైపున నున్న వరగతములవరకు సైన్యములు

వ్యాపించియుండెను. భారత యుద్ధము ఒక ప్రదేశమున జరిగెనని చాలమండి యొక్క కల్పన కలదు. కాని మహాభారతములో మతియొకచోట కురుక్షేత్రము, అపాచ్యత్రము, (నేటి రామపురము) వరకు వటధానములనెడి గ్రామములను దక్షిణమున హస్తినాపురమునకుఁ చాలవఱకుగాఁ గలవని వర్ధనము చేయబడియున్నది. ఇంతవరకు సేన లుండెను. దీనిఁబట్టి నూతుకోనుల పాడవును నూటయేబఁది కోసుల వెడల్పుగల ప్రదేశమందు జరిగియుండునని తెలియుచున్నది.

సరస్వతి విషయమై మహాభారతములో నోక స్వతంత్రమైన యాభ్యాసము శల్యపర్వములో నియ్యబడియున్నది. దానిఁబట్టి మనకు సరస్వతియొక్క చృత్తాంతము చాలఁ దెలియుచున్నది. బలరాముఁడు యుద్ధమునకు వెళ్ళక సరస్వతి తీర్థమునకు వెళ్ళును. ఆ సమయమున నీరు సరస్వతియొక్క పైదికుక్కుమండి అనగా ముఖమైవైపునుండి ప్రవహించేడువైపునకు వెళ్ళునని ప్రాసియున్నాడు. వాస్తవమున సరస్వతి సముద్రములోఁ గలియలేదు. ఇప్పుడు కూడ నయ్యది ఘాఫారానదికిఁ బోయి కలియుచున్నది. కాని ప్రాచీన కాలమందు నెప్పుడును నీ నది యరబ్బుసముద్రములోఁ గచ్ఛరణము నౌడ్డఁ గలియుచుండి యుండును. బలరాముఁడు తన యాత్రను ప్రభాస తీర్థము నుండి మొదలుపెట్టేను. ఈ తీర్థ మిష్యుడు ద్వారకకు దక్షిణమునుఁ బడయటి యొడ్డుపై నున్నది. దీనికిఁ బిమ్మట సతఁడు చమసోద్దేశ తీర్థముమీదికిఁ బోయెను. అచ్చటి నుండి మరల నురపాన తీర్థముమీద కేగెను. ఈ తీర్థము కేవల మొక నూయియై యుండెనని ప్రాసియున్నాడు. కాని యిచ్చట లతాపుక్కముల పచ్చదనముచేతను భూమియొక్క నున్నదనము చేతను సిద్ధులు సులభముగానే గుర్తింపగలరని గూడఁ జెప్పియున్నాడు. అవస్యముగా నా నూయి మార్పాడులోని రేగిస్టానములో నుండి యుండును. దీనికిఁ బిమ్మట బలరాముఁడు వినశన తీర్థమునకుఁ బోయెను. ఇచ్చట శాధ్రాభీరుల ద్వేషకారణమున సరస్వతి సష్టమయ్యెను. అనగఁ నిసుకలో గుప్తవైపొయెను. ఇందుచేత దీనిపేరు వినశనయై యున్నది.

అతఁడు సరస్వతి నదిలో స్నానము చేసెను. ఇచ్చటనుండి యుత్తరమునకుఁబోవుచు నతఁడు సరస్వతి యొడ్డు పై నున్న యనేక తీర్థములను జాచెను. ముందునకుఁ బోవుచుఁ బోవుచుఁ నతఁడు ద్వైతవనమునకుఁ జేరెను. ఈ వనమును మునుపు వర్ణించియే యున్నాము. ఈ వనము హిమాలయపర్వతము క్రింది భూమికి సమీపమున నుండెను. దీనికి ముందు సరస్వతి దక్షిణమువైపున ప్రవహించుచున్నది. ముందునకుఁబోయి యిచ్చట హిమాలయమునుండి యేండునదులు బయలుదేరియున్నవని ప్రాసియున్నాడు; మరియు నయ్యవియన్నియుఁ గలిసి సరస్వతిగా నేర్చెను. ఇందుచేత దీనికి సప్త సారస్వత మను పేరు ప్రాపించెను అక్కడ నుండి పిమ్మట ననేక తీర్థములను జాచుచు నతఁడు హిమాలయము లోపలఁ బ్రావేశించెను; మరియు అతడు సరస్వతి పుట్టిన చోటు వఱకు యాత్రచేసెను. సరస్వతియొడ్డున ననేక బ్రాహ్మణులు ప్రాచీన కాలము నుండియు నుండుచుండిరి. ఒకప్పుడు పండిండు పత్సరములు అనాప్షియయ్యెను, కాబట్టి బ్రాహ్మణులకుఁ గాంచెమైనను దినుటకు దొరకకుండెను. అప్పుడు సారస్వతముని సరస్వతియొక్క యాజ్ఞవలన మత్స్యములచేత దనపాట్టి పొఛించుకోని వేదములను రక్షించెను. బ్రాంతిపడి యితర స్థానములకుఁ బోయిన బ్రాహ్మణులకు సారస్వతముని వేదాధ్యయనమును జెప్పేను, ఇందుచేత వారందఱును సారస్వతమునికి శిష్యులైరి; అప్పటినుండియు మత్స్యములను దినెడు నాచారము ఈ బ్రాహ్మణులకు తటప్పించెను. అగుగాక, దీనికిఁ బిమ్మట యమున యొక్క ప్రతియొడ్డునకును వెళ్లి బలదేవుడు కురుక్షేత్రమున శ్యమంత పంచకములో దిగి గదాయుద్ధ సమయమున నుపష్ఠితుడయ్యెను. ఈ విధముగా సరస్వతాయ్యాన మందు సరస్వతి ముఖమున నుద్దముము వఱకు వర్ధనము వచ్చియున్నది. ఈ యాభ్యాసముఁబట్టి ప్రాచీన కాలమున సరస్వతినది ప్రత్యక్షముగా మార్పాడనుండి ప్రవహించుచుఁ బిఖుమ సముద్రమునకుఁ బోయి కలియుచుండెనని యనుమానించుటకు నే మాత్రము బాధయుఁ గన్నదు.” (పు.219-230)

ఇతిహాసంలో పురాణచాచ్యములు, పుణ్యతీర్థ వర్ధనలు :

ఇతిహాసమైన మహాభారతంలో పురాణలక్షణాలను ప్రతిఫలింపజేసే శాస్త్రాంశ సంపత్తిని కలిగించే విశేషాలు నారద రోమశ మార్గండేయ మహార్యలు చేప్పి అంశాలు. ‘పురాణం పంచలక్షణమ్’ అని ప్రసిద్ధి. సర్దం, ప్రతిసర్దం, వంశం, మన్వంతరం, వంశానుచరితం ఆనేవి పురాణ పంచలక్షణాలుగా ప్రసిద్ధికొన్నాయి. పీటిలో వంశానుచరితం స్వతంత్రప్రతిపత్తి కలిగన ప్రక్రియగా రూపాంది, ఇతిహాసంగా పరిణతి చెందింది. అందుకే ఇతిహాసం పురాణానికి పుత్రికగా భావిస్తారు- పండితులు. పురాణ పంచలక్షణ

శ్లోకంలో ‘వంశానుచరితం చేతి’ అనే పాదబాగానికి ‘భూమ్యాదేః సంస్థానం’ అనే పారాంతరం ఉన్నది. అంటే ప్రపంచ భౌగోళిక స్థితిగతులను గురించిన వర్ణనమని భావం. ఈ లక్ష్మణానికి కొంతవరకు ప్రాతినిధ్యం వహించే కథాంశం పుణ్యతీర్థవర్ణనం విజిష్టమైనది. పాండవులు ఏన్న, కన్న పుణ్యతీర్థాలు నాటి భరతభండ భౌగోళిక స్థితిగతులను గురించి, వాటి స్థలపురాణాలను గురించి, మాహాత్మ్యాలను గురించి, ప్రజల విశ్వాసాలను గురించి తెలియజెపుతున్నాయి. ఈ అంశాన్ని ‘వార్త’గా కొన్ని పురాణాలు పేర్కొనటం గమనించదగిన విశేషం. మాత్స్యపురాణం చెప్పిన పురాణ పంచలక్ష్మణాలు గమనించతగినవి -

చ. “ఉత్పత్తిం ప్రలయం చైవ వంశాన్ మన్యస్తరాణి చ,
వంశానుచరితం చైవ భువనస్య చ విస్తరమ్”. (మాత్స్య పురా. 2.22)

తీర్థవర్ణనం భూవనవిష్టర వర్ణనలో భాగమే. ఈ అంశాన్ని నారద ధోమ్య రోమశ మహర్షులు విష్టరించారు. ఉత్పత్తి ప్రథయాదులను మార్గండేయ మహర్షి వివరించాడు. ఆ విధంగా మహాభారతంలో పురాణలక్ష్మణాలు పరిమితిస్తున్నాయి.

ఇక్కడ మరొక విశేషాన్ని కూడా గమనించాలి. ఇతిహసంలో చెప్పబడే పురాణాంశాలు ఇతిహస స్వభావ ముద్దితాల్లే ఉండటం ఆ ప్రక్రియా స్వభావం. ఎట్లాగంటే - ధర్మజుడు నారద మహర్షినీ తీర్థయాత్రలను, వాటి మాహాత్మ్యాలను గురించి అడిగాడు. త్రిలోకసంచారి అయిన నారదుడు స్వయంగా ఆ వివరాలు చెప్పవచ్చును. కానీ, పులస్త్యమహర్షి భీముడికి పూర్వ మెప్పుడో చెప్పిన వివరాలనే అందించాడు. అంటే - ఇదివరకే చెప్పబడిన ఒక ఇతిహసాన్ని పరంపరా కథనంగా ధర్మజుడికి చెప్పాడు. ఇటువంటివే ధోమ్యుడు చెప్పినా, రోమపుడు చెప్పినా. రోమపుడు ఇదివరకే లోకంలో, రూఢికిక్కి పరంపరగా చెప్పబడుతున్న క్షేత్రగాథలనే వివరించి చెప్పాడు. అంటే- ఇతిహసంలో పురాణాంశాలు అంగాలుగా ఉంటాయి. ఇతిహసముద్రము కలిగి ఉంటాయి. ఆరణ్యవర్యంలో వీటివలన ధర్మజుడు దివ్యుడనే పరమార్థం కూడా కథలో స్థాపించబడుతుంది. పుణ్యతీర్థవర్ణనంపలన ధర్మరాజును పుణ్యం, పురుషార్థం లభిస్తే, పరితకు ప్రపంచవిజ్ఞానం కలుగుతుంది.

గోదావరీ స్నానం - సన్మయ దేశాభిమానం :

నారద కథనంలో అంధప్రాంతానికి చెందిన పుణ్యతీర్థాలను సన్మయ నోరారా అభిమానంతో వర్ణించాడు. కానీ, బెచిత్యాన్ని కాపాడి ముచ్చటగా ముక్కుసరిగా చెప్పాడు. శ్రీశైల మహాక్షేత్రంలోని దేవప్రాదాన్ని ప్రత్యేకంగా ఒక తేటగీతిలో రచించాడు. పుణ్యఫలం మూలంలోదే అయినా శ్రీశైలాన్ని తీర్థరాజంగా పేర్కొన్నాడు.

తే. “పరమమైన తీర్థంబు శ్రీపర్వతంబు । నందు దేవప్రాదం బాణి యాదిదేవ
నీశు నర్మించి పడయముదు రిష్టపలము । నశ్యమేధ ఫలంబును నవని జనులు.

శ్రీశైలం శ్రేష్ఠమైన తీర్థమట! పుణ్యఫలం అశ్వమేధయాగ ఫలమట! అంతేకాక తెలుగువారి ప్రియమైన నదులను విశేషించి చెప్పాడు- సన్మయ. ఇంద్రుడు నూరుయజ్ఞాలు కృష్ణానది ఒడ్డున చేశాడట! ఆచోటు దేవప్రాదంగా పేరొందింది. అందులో స్నానమాడితే సర్వపాపాలూ ప్రకూశనమైనపోతాయట! కృష్ణానదిలో స్నానం చేస్తే పూర్వజన్మస్తుతి కలుగుతుందని మూలమహాభారతం, సన్మయ దానిని చెప్పుకుండా సర్వపాపనివారణం జరుగుతుందని మార్చాడు. బెచిత్యధృష్టి, లోకజ్ఞత ప్రదర్శించాడు. అట్లాగే తుంగగభద్ర, పెన్నా, గోదావరి మొదలైన తీర్థాలలో దండకారణ్యం, శరభంగాశమం, హర్షారకం, సష్టుగోదావరి మొదలైన తీర్థాలలో స్నానం చేస్తే పుణ్యలోకాలు సంప్రాప్తిస్తాయట! నారదుడి కంటే సన్మయ ఆంధ్ర ప్రాంత పుణ్యతీర్థ ఫలాలను పెంచి చెప్పాడు. అందులోనూ గోదావరీస్నానఫలం గొప్పగా చెప్పారు.

వారణాసిలోని గంగలో మునిగి రుద్రుడిని సేవిస్తే రాజసూయయాగ ఫలమట! దక్కిణకాళి అయిన శ్రీశైలంలోని దేవప్రాదంలో స్నానమాడితే అశ్వమేధ యాగఫల మట! గోదావరిలో స్నానంచేస్తే గోమేధ యజ్ఞం చేసిన ఫలంతోపాటు వాసుకిలోకం

దక్కుతుందట! ఇది వ్యాసుడివాక్య. నన్నయ దానిని మార్చాడు. ఉదాత్మీకరించాడు. గోదావరిస్నానం వలన దశాశ్వమేధ యగఫలం కలుగుతుందని చెప్పాడు. గోదావరికి ఆ గొప్పదనం లేదని ఆంధ్రులం చెప్పలేం. కాని, నన్నయకు గోదావరి అంటే ఎంత అభిమానమో తెలిసికొని ఆ అదికవిని అభినందించకుండా ఉండలేం. నన్నయ మూర్తీభవించిన ఆంధ్రాభిమానం!

నన్నయ వాగనుశాసనత్వం :

ఆంధ్రకవిలోకొనికి నన్నయప్రయోగాలు పరమప్రమాణాలు, నన్నయ వాణిన పదాలు, సమాసాలు, భందస్యులు మొదలైన అంశాలమీద ఆంధ్రపండితులు ఎన్నో చర్చలు జరిపారు. నన్నయ ఖ్రాసిన కొన్ని ప్రయోగాలు తప్పనువారున్నారు. అవి నరి అయినవేనని నమర్థించినవారున్నారు. ఆ వివరాలన్నీ ఇవ్వటం ఇక్కడ సాధ్యవదదు కాని, ఆరణ్యపర్వంలోని ప్రస్తుతభాగంనుండి కొన్నిటిని మచ్చుకు గమనించవచ్చును. ఈ విశేషాలను శ్రీమాన్ పశ్చి పూర్ణప్రజ్ఞావార్యులవారు ఆరణ్యపర్వానికి ఖ్రాసిన ‘టిప్పణి’ నుండి కృతజ్ఞతలతో గ్రహించి ఉదాహరించటం జరుగుతున్నది.

సమాస ప్రయోగాలు :

అహోరాత్రులు : (ఆర. 3.238): “అహస్నార్యేకదేశ సంఖ్యాతపుణ్యాచ్ఛ రాత్రేః - అను పాణిసీయ సూత్రము చేతను అహార్ధహాణం ద్వాంద్వార్థమ్యునుబాష్యము చేతను ద్వాంద్వసమాసమునందు అహాన్ - శబ్దముకంటే బరమగు రాత్రి శబ్దమునకు ఆ (చ్) ప్రత్యయము వచ్చి - జాతి రపోణినామ్ - అనుసూతముచే ఏకవర్ణవము వచ్చినచో అహోరాత్రము అని కావలయును. కాని వాగనుశాసనులు అహోరాత్రులు - అని ప్రయోగించుకతన దీని కేదేని మార్గ మారయవలసి యున్నది. మహోభాష్యమునందు అహార్ధహాణం ద్వాంద్వార్థ మ్యుని చెప్పియుండుటచే ద్వాంద్వసమాసమునందే అహానేశబ్దమునకంటే బరమగు రాత్రిశబ్దమునకు అచ్ ప్రత్యయము వచ్చునని తేలుచున్నది కనుక నిట అహో సహితా రాత్రిః అని మధ్యమ పదలోపి సమాసము గావించు కొన్నచో నిది ద్వాంద్వ సమాసము కాదు కనుక అచ్చత్ర్యయప్రస్తి లేమింజేని అహోరాత్రి అనురూప మేర్పుడును. దాని కాంధ్రమునందుఁ బ్రథమాబహవచన మహోరాత్రులని నిర్వాధముగా నగును.”

ముష్టాముష్టి : (ఆర. 3.395): “ఇయ్యది యసాధువని పలువురు తలంతురు. నిర్మషమనియే నా యాశయము. ‘ముష్టిభి రుష్టిభిః ప్రహృత్యేత్యదం యుధ్ం ప్రపుత్తమ్’ అను విగ్రహవాక్యమునందు తత్త తేనేద మితి సరూపే - అనుసూతముచే సమాసాంతమగు ఇ(చ్) ప్రత్యయము వచ్చి అన్యేషామపి దృశ్యతే - అనుదానిచే బూర్యపదమగు ముష్టి - పదమునకు దీర్ఘము రాగా ముష్టాముష్టి అనియే కావలయును, ముష్టాముష్టి యను ఆకార విశిష్టరూప మసాధువని పూర్వపక్కల శంక. దానికి సమాధాన మేమన - పాణిన్యాచార్యులవారిచే సైతము ‘వ్యోర్ధము ప్రయత్నతర శ్వాకటాయనస్య’ - అని యష్టాధ్యాయిలో బేర్మనఁబడిన శాకటాయనాచార్యుడు తన శాకటాయన వ్యాకరణమున ‘ఆ దిజంతే’ అనుమాత్రముచే ఇజంత ముత్తరపదముగా నున్నపుడు పూర్వపదమునకు ఆత్మము వచ్చునని విధించి ముష్టాముష్టిపదము నుదాహరించియుండుటచే నియ్యది వ్యాకరణాంతరసిద్ధమని యెఱుంగునది.

“మతియు హోమచంద్రాచార్యులు తన సిద్ధహోమచంద్రమను వ్యాకరణంబునఁ బూర్యపదమునకు దీర్ఘంబును ఆకారమంతా దేశంబుగను విధించి ఉదాహరణముగాఁ దన ద్వాంద్వయకావ్యంబున యష్టియష్టి-యష్టాయష్టి అని యిచ్చి యుండుటచే ముష్టాముష్టి పదంబు సై రీతిగా నుసాధంబు.”

“ముద్రబోధవ్యాకరణంబునఁ గూడటైవిధంబుగనే సూత్రించి ముష్టాముష్టి అనునవియే యుదాహరింపబడినవి. కనుక బహువ్యాకరణనిర్మషం బగు నీ పదంబును వాగనుశాసనులు వాడుటలో వింతలేదని నా యభిప్రాయము. వ్యాకరణాంతర ప్రసిద్ధమైనను ముష్టాముష్టి పదము పాణిసీయ విరుద్ధంబుగడా యని తలంపరాదు. పాణిసీయవ్యాకరణమునందును దీని

సాధుత్వమున కొక్కింతమార్గము గలదు. శ్రీ నాగేశబట్టుగారు స్వరచితభాష్యప్రచీపమున “తత్త తేనేద మితి నరూపే” అను సూత్రమున తేన+ఆ+జదమ్ అని ఆ కారము ప్రశ్నాపించి కొన్ని చోటులుఁ బూర్ఘవదంబునకు ఆత్మము వచ్చునని ముష్టముష్టి పదము నుడాహారించియున్నారుగాన ముష్టముష్టిపద మపాణిసీయ మను శంక నిరస్తమని తెలియునది.”

1. త్రిణయన - త్రినయన (ఆర. 1.334): “త్రిణయన పదము వస్తుతః దుష్టము కాదుగాని యిచ్చట ‘త్రినయన’ పదము వాడుటయే నమంజనము. కవిత్రయమునకు నణప్రాస మనభిప్రేతము. త్రినయనపద మెట్లు సాధువనగా -- కేచిత్తు త్రిణయన: త్రినయనః ఇత్యత్ వికల్పేన ఐత్య మిచ్చంతి’ - సారస్వత వ్యాకరణము.”

2. బుతుపర్షుడు (ఆర. 2.129): “బుతువనగాఁ గాలము. పర్ష మన వాహనము. కాలము వలె వడిగాఁ బోపు గుళ్ళములు గలవాడు. కొన్ని సంస్కృత భారతములలో బుతుపర్షుడని వేరైనట్లు గాన్నించును. అప్పుడు బుత మన సత్యము గనుక సత్యముగా లెక్కపెట్టిబడిన ఆకులు కలవాడు - అని వ్యత్పత్తి. ఆక్షవిద్య నెతిగినవాఁ డనుట. ఆక్షహృదయము-అక్షములన ఇంద్రియములు కనుక నిది యింద్రియాభిమాని దేవతల హృదయమును వశవఱచుకొను నోక మంత్రము. దీని శక్తిచేఁ బత్రుపుష్ట ధాన్యాది రాసులలోని తత్తత్పుంఖ్య సరిగాఁ జెప్పువీలగును. కొండఱు ఆక్షము లన బాచికలు కాన నీ మంత్రముచే జూదమునందుఁ బాచికలు వశ్యములుగా నుండుననియు నిర్వచింతురు.”

3. నావాత్రమమునకున్ (ఆర. 3.95): “నో+ఆత్రమమునకున్, ‘ఏచో_ఉ_యవాయావః’ (అచ్చ పరమగునపుడు ఏ,టి, ఒ,టె, లకుంగ్రమముగా ఆయ్, అవ్, ఆయ్, అవ్, అనునవి ఆదేశములుగా వచ్చును) అనునియమముచే “నో” అనుచోట ‘ఔ’ కారమునకు ‘అవ్’ అను నాదేశము వచ్చి నావాత్రమమునకున్ అనియయ్యెను, ఓడయందలి యాత్రమమునకు నని యర్థము. రోమపాదునిచే బుశ్వశ్వంగుఁ దోష్టునిరాబంపబడిన వేశ్యాంగనలు బుశ్వశ్వంగ ప్రలోభనార్థ మొక యోచయందు నాత్రమముఁ గల్పించుకొని యట కేగిరని గ్రహించను. కొంద ఔడచే దాటఁదగిన యాత్రమంబున కని వచింతురు. అప్పుడు వీరు కల్పించుకొని యాత్రమంబునకు మధ్య నద్యాదికము కలదనియు దాని నోడచేదాటవలసియుండుననియు నెఱుంగునది. ఈ పక్షమున “నో” శబ్దమునకుఁ దార్యార్థమును. ‘నోవయోధర్మే’తి పాణినినూత్రముచే య(తీ) ప్రత్యయము వచ్చినచో నావ్యాత్రమమున కనురూపము నిధించును. సంస్కృతభారతమున నీ రూపమే కలదు. “సాతు నావ్యాత్రమం చక్రే” - ఈ పక్షమున భగ్వాప్రాపోషము. వాటిల్లును గానఁ బ్రథమపక్షమే స్వీకార్యము.”

నన్నయ శబ్దశాసను డనటానికి ఈ ఉదాహరణలు నామమాత్రాలే! నన్నయ శబ్దసాధుత్వాన్ని గురించి ఆంధ్రపండితు లెంతటి చర్చలు చేశారో తెలియటానికి ఈ ప్రయోగాల ప్రసక్తులు.

లోకతంత్ర పంచకం - కథాత్రమ రమ్యత :

విజయుడు ఇంద్రలోకంసుండి తిరిగి రావటంతో ఆరణ్యపర్వంలో సగం కార్యం ముగిసింది. పాపపతాప్ర సంపాదనంతో నివాతకవచాదుల సంహారంతో అర్థనుడు దైవిశక్తుల అనుగ్రహంతో ఆనురీశక్తులను అణచే వీరప్రతాన్ని సాధించాడు. ఇది ఒక పక్షం. మరొకవైపు భీముడు రాక్షసులను, యక్షులను ఏకవిరుడై సంహారించి కుబేర, హనుమదాదుల, సహయాన్ని పాండవులకు కల్పించాడు. ఇంద్రకీలాద్రి, స్వర్గలోకం ఇంద్రసుతుడి విజయ భూములు. గంధమాదన హిమవత్పర్వతాదులు భీమపరాత్రము క్షేత్రాలు.

భీముడు ధర్మరాజుతో దైవమానుష యత్నాలలో మానుషయత్నానికి ప్రాధాన్యమిచ్చి వాదించాడు. ధర్మరాజు ఎంత చెప్పినా ఆతడి బుధ్మి కెక్కులేదు. హనుమదాదులు సూచించినా ఆతడి తల కెక్కులేదు. చివరకు కుబేరుడు కూడా మనసులో దాచుకొనలేక బహిర్భతంగా ధర్మరాజుతో ఇట్లా అన్నాడు -

వ. ‘అయ్యా! ధృతియును, దాక్షయంబు, నుపదేశంబును, గాలంబును, బరాక్మంబును నను పంచవిధంబులైన లోకతంత్ర విధానంబు లెత్తింగిన క్షత్రియుండు ధర్మవిదుండై ధరణిచక్రంబు నిర్వక్రంబుగా రక్షించి పుణ్యలోకంబు వడయుఁ; దత్తర్మవిశేషంబు లెఱుంగక వృథారంభుండై సాహసంబున వర్తిల్లు వానికిం బాతకం బగుట నిశ్చయంబు.

క. కావున నీ తమ్ము మరు | ద్వేవాత్మజు సాహసైకధృతి గాకుండన్,
భూవల్లభ! శిక్షింపుము | నీ విమలజ్ఞాన ధర్మనిష్ఠిత బుద్ధిన్’. (ఆర. 4.32)

ఈ లోకతంత్ర వధ్యతులలో ఆరణ్యవాసంలో ధృతి, దాక్షయం, ఉపదేశం అనే తంత్రాలనూ, అజ్ఞాతవాసంలో కాలాన్ని, ఉద్యోగాదులలో పరాక్రమాన్ని, పాండవులు ప్రదర్శించారని ధ్వని. అదే ధర్మరాజు వ్యాహంకూడా. తథిన్నంగా ఆ క్రమాన్ని మార్చి ప్రయాగించే సాహసం చేస్తే దోషం కలుగుతుందని కుబేరుడి హెచ్చరిక.

ఆరణ్యపర్వ ప్రథమవ్యాసంలో ద్రోపదీ భీమసేనుల వాదాలను కాదని ధర్మజుడు తన సమయాన్ని పాటించటానికి కృతనిశ్చయుడు కావటంలో ధృతి ఉన్నది. వ్యాప ప్రేరితుడై ధర్మజుడు అర్జునుడి ద్వారా పాపవతాప్రాది దివ్యాయుధాల నన్నింటిని సాధించి విజయం తథ్యమన్న భావాన్ని పాండటంలో, పాండవులలో కలిగించటంలో దాక్షయం, సామర్థ్యం (అంటే దక్షత్వం, సామర్థ్యం) ఉన్నది. బృహదశ్వ, నారద, ధౌమ్య, రోమశాది మహర్షులు చెప్పిన ఉపాధ్యానాలలోని ఉపదేశాలను గ్రహించటంలో ఉపదేశం ఉన్నది. దీనితో ఒక వర్షులం పూర్తి అవుతుంది. దీనికి పరీక్ష నమశ ప్రశ్నలకు ధర్మజుడిచ్చే సమాధానాలు.

రెండవ వర్షులం వెనుకనుండి మొదలైతుంది. మార్గుండేయ మహర్షి చెప్పిన కథాంశాలు ఉపదేశం, ఫోషయాత్రలో సైంధవ దుర్వయ ఘుట్టుంలో పాండవులు ప్రదర్శించిన పరాక్రమం దక్షత; యిక్కపుట్టుంలో ధర్మజుడు ప్రదర్శించింది ధృతి. వాటికి యిక్కప్రశ్నలు ఒక పరీక్ష, ఈ క్రమంలో కథార్థాలు చదువుకొని అన్వయించుకొనటమే ఆరణ్యపర్వంలోని రమ్యత!

నన్నయ రచించిన భాగంలో లోకతంత్ర వర్తనాల వర్షులం ఎడమనుండి కుడికి ప్రదక్షిణంగా కొనసాగింది; ఎళ్ళయ రచించిన భాగంలో ఆ వర్షులం కుడినుండి ఎడమకు మరలి, సవ్యంగా ముగిసింది. అప్పుడే అది పరిపూర్ణం. అందుకే ఎళ్ళయ నన్నయ పేరుమిదనే తన భాగాన్ని పూరించి, ఆరణ్యపర్వాన్ని పరిపూర్ణం చేసి ఉంటాడు!

కవితయ మహాభారతం - వ్యాఖ్యానం :

తెలుగులో ఆదికావ్యమైన మహాభారతానికి వ్యాఖ్యానం సమగ్రంగా రావటం అంధావళికి అనందం కలిగించే అంశం. అంధ్రుల అభిమాన దైవమైన శ్రీవేంకటేశ్వరస్వామివారి అనుగ్రహంతో అవతరించటంవలన ఇది సారస్వతయజ్ఞ గౌరవం పాండింది. శ్రీ తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం వారు దీనిని ఒక బృహత్తర ధార్మిక కార్యంగా భావించి, సర్వాంగసుందరంగా ప్రచరించి, సామాన్యులకు కూడ అందుబాటులో ఉండేటట్లు చేయటం తెలుగువారి వెలుగుల పుణ్యం. ఈ పవిత్రమహత్తర ప్రయత్నానికి ఏడుకొండలస్వామి పక్కాన బాధ్యత వహించి, విజయవంతంగా ముందుకు సాగిస్తున్న మాన్యులు, మహాసీయులు టి.టి.డి. బోర్డ్ షైర్కున్, కార్యానిర్వహణాధికారి మొదలైన అధికారులూ, సంపాదకులూ, వారిసహాయులూ, సంపాదక సలహామండలి సభ్యులు, సంపాదకమండలి సభ్యులు, వ్యాఖ్యాతలుగా పాల్గొన్న విద్యన్ముఖులూ, పలురకాలుగా దీనికి తోడ్పుతున్న అధికార అనధికారులు ధన్యులు. వారికి నా కృతజ్ఞతాపూర్వక నమోవాకాలు!

ఈ గ్రంథాన్ని ఆమూలాగ్రం చదివి ఆమోదించటమే కాక, కొన్ని మంచి సూచనలిచ్చి ప్రోత్సహించిన శ్రీ తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం కంట్లోలర్ ఆఫ్ పట్టికేపన్న శ్రీ కరణం జువ్వలకంటి కృష్ణమూర్తి గారికి నా కృతజ్ఞతాభివందనాలు.

పదునెనిమిది పర్వాలలో ఆదిపర్వం మొదటి సంపుటిగా - రెండు భాగాలలో - వెలువడింది. సభాపర్వం రెండవ సంపుటిగా రూపుదిద్దుకొన్నది. విష్ణుతమైన అరణ్యపర్వం రెండు భాగాలుగా వెలువడుతున్నది. అందులో మొదటి భాగ మిది.

విద్యుత్తువులు, పండితులు, రాష్ట్ర అధికార భాషా సంఘం మాజీ అధ్యక్షులు అయిన డాక్టర్ నండూరి రామకృష్ణమాచార్యులవారు దక్కతతో రచించిన వ్యాఖ్యాన మిది. కథార్థ తత్త్వాన్ని విశేషణాత్మకంగా వివేచించిన విద్యన్యుణులు వారు. దీనిని తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానంవారు ప్రచురించటం ముదావహం. వారికి నా కృతజ్ఞతలు.

డాక్టర్ కృష్ణమాచార్యులవారు మొదట వ్యాఖ్యానాన్ని సరఫ గ్రాంథిక భాషలో రచించారు. తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం వారి నిర్ణయానుసారం భారతవ్యాఖ్యానం ప్రజల కందుబాటులో ఉండటానికి శిష్టవ్యావహారికంలోకి మార్పబడింది. ఆ పరివర్తనంలో తోడ్పడిన సంస్కృతాంధ్రభాషా పండితులు డాక్టర్ అట్లా వెంకటరామిరాష్ట్రి, డాక్టర్ శ్రీమతి వి. జయశ్రీ గారలు. వారు చేసిన పరివర్తనను డాక్టర్ నండూరి రామకృష్ణమాచార్యులు గారు పరిశీలించి ఆమెదించారు. పుఢ్చప్రతుల తయారీలోను ప్రాపులు సరిచూడటంలోను డాక్టర్ వెలుదండ నిత్యానందరావు. శ్రీమతి జి. సుశీల, శ్రీమతి లక్ష్మీవిద్యానాథ్ గారలు తోడ్పడ్డారు. భారతంమీద వచ్చిన లఘువ్యాఖ్యలను సేకరించటంలో సహకరించారు డాక్టర్ దంటు హేమలతగారు. ముద్రణకు అనువైన ఆక్రమిక నిచ్చారు శ్రీ దత్తసాయి గ్రాఫిక్స్ అధినేతి డాక్టర్ జి.యస్. లక్ష్మిగారు. వీరందరికి హార్టికమైన కృతజ్ఞతలు.

భక్తజనకల్పముమైన భద్రమూర్తి పద్మావతి సహిత శ్రీవేంకటేశ్వరస్వామివారు ధర్మకల్పముమైన ఈ భారతవ్యాఖ్యకు ప్రభువు. సత్యశివసుందరమైన ఆ స్వామి దివ్యసన్నిధిలో ఈ వ్యాఖ్య సంపుటిని వాజ్యయారాధనలోని పుణ్యపూజాకునుమ మంజరిగా సమర్పించుకొంటున్నాను.

జి.వి సుబ్రహ్మణ్యం

ప్రైపరాబాదు
విక్రమ ఉగాది
5-4-2000

ప్రధానసంపాదకుడు
కవిత్రయ మహాబారతం ప్రాజెక్టు
తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం.

ఆరణ్యపర్వ కథానాశం

(మొదటి భాగం)

ద్రోపది వెంటరాగా పాండవులు ఉత్తరదిశగా పయనించారు. కొంత దూరం పోయినతరువాత ఇంద్రసేనుడు మొదలైన ముఖ్యసేవకులూ, పధ్నాలుగువేల రథాలతో నుభద్రాచిమన్యులూ, ప్రతివింధ్యాది ఉపపాండవులూ వారిని కలిసికొన్నారు. ప్రజలు ధృతరాష్ట్రుడి దుర్భీతిని నిందించి, పాండవులవెంట వనవావసానికి బయలుదేరారు. ధర్మజుడు వారికి నశ్శచెప్పి, వారి వారి ఇంధ్యకు వారిని తిరిగి పంపాడు. కానీ, కొందరు వేదాచారపరాయణులైన పండితులూ, పాండవురోహత్రమైన ధౌమ్యుడూ వారివెంట సాగివచ్చారు. తమతో పస్తున్నవారు వనవాసంలో ఏమాత్రం ఆకలి బాధకు శ్రమపడినా ధర్మజుడు ఎంతో బాధపడుతూ ఉండేవాడు. ఒక్కాకసారి తీవ్రమైన శోకంతో మూర్ఖుపోయేవాడు. శానకుడు అనే బ్రహ్మర్షి ధర్మజుడు ఆత్మస్థేర్యం పాండటానికి ‘జనకగీతా’ సారాన్ని ప్రబోధించాడు. ధర్మజుడు శాంతచిత్తుడైనాడు.

అళితులకు అన్నలోపం లేకుండా ఉండాలంటే ఆదిత్యమంతాన్ని జపించి సూర్యానుగ్రహాన్ని పాందుమని ధౌమ్యుడు ధర్మరాజుకు సూచించాడు. ధర్మజుడు నిష్టతో సూర్యోపాసనం చేశాడు. సూర్యుడు ఆతడికి ప్రత్యక్షమై ఒకరాగిపొత్రను ప్రసాదించాడు. ఆ వన్నెండేళ్ళ వనవాసకాలంలో వంటశాలలో ద్రోపది ఆ పాత్రలో వండిన వన్య ఫలమూలశాకాలు అక్షయమైన చతుర్యిధాహోరాలుగా పరిణమిస్తాయని వరమిచ్చాడు. ఆ వర ప్రభావంతో వేలాది బ్రాహ్మణులకూ, అతిథులకూ నిత్యాన్నసంతర్పణలు చేస్తూ ధర్మజుడు గార్థస్థధర్మాన్ని గౌరవంగా నిర్వహిస్తూ ఉన్నాడు.

ధృతరాష్ట్రుడిని వదలిన విదురుడు తిరిగి రావటం:

కొంతకాలం తరువాత పాండవులు కామ్యకవనం చేరారు. అప్పుడు ఒకవాడు హాస్తినాపురంలో ధృతరాష్ట్రుడు ‘ఇక పాండవులు ఏమిచేయగలరో’ చెప్పుమని విదురుడిని అడిగాడు. విదురుడు పాండవుల బలపరాక్రమాలను ప్రశంసించాడు. కపటద్యాత్రంవలన పాండవకారపుల నడుమ పగ రేగుతుందని ముందుగా చెప్పినా పట్టించుకొనుకుండా ధృతరాష్ట్రుడు కొడుకులమాట వినినందుకు మందలించారు. కులదూషణుడైన దూషించి, ధర్మరాజుకు పట్టింగట్టి కులాన్నీ, బంధుమిత్రులనూ కాపాడుకొమ్మని హితపు చెప్పాడు.

విదురుడి మాటలకు గ్రుడ్డిరాజు కోపగించాడు. ‘నీవు నా కొడుకుల అభ్యుదయాన్ని ఎన్నడూ సహించ లేవు. కాబట్టి నీ సహాయం నాకు అవసరం లేదు. నీవు పాండవులవద్దకు గాని, నీ కిష్టమున్నచోటికి ఎక్కడికైనగాని వెళ్ళిపొమ్ము’ అని నిష్పరమాడాడు. విదురుడు వెంటనే రథమెక్కి పాండవుల వద్దకు వెళ్ళాడు.

విదురుడి రాకను తెలిసికి పాండవులు మొదట అనుమానించారు. కౌరవులపక్షాన మరల జూదానికి రఘున్ని పిలవటానికి వస్తున్నాడేమోననీ, వారు ఆయుధాలను పణంగా పెట్టించి గెలవాలని వ్యాహం పన్నారేమోననీ ఊహించారు. కానీ, విదురుడివలన అసలు సంగతి తెలిసికి కుదుటపడ్డారు. విదురుడు పాండవులకు సచివుడుగా నిలిచాడు. ధర్మహీనులైన కౌరవుల రాజ్యం నిలువదనీ, ధర్మదృష్టులైన పాండవులను రాజ్యసంపద పరిస్తుందనీ విదురుడు ప్రకటించాడు.

ప్రభువైన ధృతరాష్ట్రుడికి విదురుడు హృదయం, చూపువంటివాడు. అటువంటి విదురుడు దూరమయ్యసరికి గ్రుడ్డిరాజు విలవిలలాడి పోయాడు. వెంటనే సంజయుడిని పిలిచి ‘కామ్యకవనానికి వెళ్లి, విదురుడిని వెనుకకు తేమ్ముని నియోగించాడు. సంజయుడి సందేశం విని, ధర్మజుడి అనుమతితో విదురుడు హాస్తినాపురికి తిరిగి వెళ్ళాడు. ధృతరాష్ట్రుడు ఆతడిని సాదరంగా ఆహ్వానించి తన తెలివితక్కువతనానికి క్షమించుమని వేడుకొన్నాడు.

వ్యాసుడి హితపు :

ధృతరాష్ట్ర విదురుల పునర్స్వమాగమం దుర్యోధనుడికి కన్నెర చేసింది. అతడు కర్ణ శకుని దుశ్శాసనులతో మంతనం చేశాడు. పాండవులను అడవులనుండి పిలిపించి, ధృతరాష్ట్రుడు తిరిగి వారి రాజ్యం వారికిస్తూడేమో నని శంకించాడు. కానీ, శకుని ఆ మాటను కాదని, పాండవులు తాము చేసిన ప్రతిజ్ఞలను మధ్యలో భగ్నం చేయరని చెప్పాడు. పాండవులపై దాడి చేసి, యుద్ధంలో వారిని చంపి, రాజ్యాన్ని నిష్కంటకం చేద్దామని కర్ణుడు సలహా ఇచ్చాడు. ఆ మాట విని దుర్యోధనుడు సమస్తసైన్యాలను మోహరించి యుద్ధబోరి మ్రోగించటానికి సిద్ధమైనాడు. ఆ సంగతిని వ్యాసమహర్షి దివ్యర్ఘప్రితో తెలిసికాని, హస్తినాపురికి వచ్చి దుర్యోధనుడిని వారించి, ధృతరాష్ట్రుడిని మందలించాడు. ఇంద్రసురభి సంవాదాన్ని వినిపించి, కౌరవ పాండవులను సమంగా ఆదరించుమని గ్రుష్టిరాజుకు హితవు చెప్పాడు. కొన్నాళ్ళు దుర్యోధనుడిని ధర్మరాజువద్ద ఉంచితే సత్యాంగత్యంవలన సద్గుణవంతుడు కావచ్చునని సూచించాడు. కానీ, ధృతరాష్ట్రుడు దానిని మన్మించక తన కొడుకు తనమాట వినడని విచారించి, వ్యాసమహర్షినే తన కొడుకుకు ఆ హితవును బోధించుమని కోరాడు. ఆ వనిని మైత్రేయుడనే ముని చేస్తాడని చెప్పి వ్యాసుడు నిష్ప్తమించాడు.

సుయోధనుడి తోడలు విరిగే శాపం :

ఆ తరువాత మైత్రేయుడు పుణ్యక్షేత్రాలను దర్శించుకొంటూ కామ్యకవనంలో ఉన్న పాండవులనుకూడా చూచి, హస్తినాపురికి వచ్చాడు. ధృతరాష్ట్రు డతనిని పూజించి పాండవుల కుశల మడిగాడు. ఆ బుషి కుశల వార్తలు చెప్పి, దుర్యోధనుడితో ఇట్లా అన్నాడు: ‘అయ్యా! సీవు పాండవులతో విరోధం మాని బుధ్ని కలిగి ఉంటే, సీకూ, కురుకులానికి మేలు కలుగుతుంది. నా మాటలు మన్మించుము’ - అని, పాండవుల, వారి సహాయకుల బలపరాక్రమ విశేషాలను వివరించాడు. దుర్యోధనుడు ఆ ముని మాటలు లెక్క చేయకుండా, గర్యించి కాలి బొటనవేలితో నేలను రాస్తూ, చేతులెత్తి తోడలు చరుస్తూ, బిగ్గరగా నవ్వ నారంభించాడు. ఆతడి అవినయానికి మైత్రేయుడు మండిపడి దుర్యోధనుడిని శపించాడు - ‘సీతోడలు రెండూ భీముడి గద దెబ్బలకు విరిగిపోవగాక!’ అన్నాడు- అగ్రహంగా. ధృతరాష్ట్రుడు శాపాన్ని ఉపనంహరించుమని ప్రార్థించాడు. ‘దుర్యోధనుడు సమబుధ్ితో వ్యవహరిస్తే ఆ శాపం వర్తించ’దని చెప్పి, మైత్రేయ మహర్షి వెడలిపోయాడు.

భీముడు కిమ్మీరుడిని వధించటం :

ఈ కథను విదురుడు ధృతరాష్ట్రుడికి చెప్పాడు.

పాండవులు హస్తినాపురం వదలి మూడురోజులు ఆగకుండా ప్రయాణం చేసి కామ్యకవనం చేరారు. ఆ అడవిలో ఒకనాటి నడిరేయి భయంకరకారుడై, రాక్షసమాయలు చేస్తూ గర్భస్తూ కిమ్మీరుడనే రాక్షసుడు పాండవుల బాటకు అడ్డంగా నిలిచాడు. ఆతడి భీకరరూపం చూచి ద్రోషది మూర్ఖ పోయింది. పాండవు లామెను తేర్చారు. రాక్షసుడికి తమను గురించి తెలియ చెప్పుకొన్నారు. కిమ్మీరుడు బకాసురుడి తమ్ముడు. బకాసురుడిని వధించిన భీముడిపై పగ తీర్చుకొనాలని అతడు ఎదురుచూస్తున్నాడు. వెదుకబోయిన తీగ కాలికి తగిలినట్లు అతడికి భీముడు దొరికాడు. అతడిపై అగ్రహాదగ్రుడై విజృంభించాడు. భీముడిని వట్టాడు. ఆ రాక్షసుడు తనకంటే బలహీనుడని భీముడు గుర్తించాడు. వెంటనే కిమ్మీరుడి నడుమును, కుత్తుకను రెండుచేతులతో పట్టి పైకటి నేలపై వడవేసి, వెన్నెముకను విరిచి చంపివేశాడు. ఆనాటినుండి కామ్యకవనం రాక్షసపీడ లేక సుఖంగా ఉండే వనఫలిగా మారింది. పాండవులందులో కొంతకాలం సుఖంగా ఉన్నారు.

నరనారాయణుల నరజన్మం :

పాండవులు కామ్యకవనంలో నివసించే సమయంలో శ్రీకృష్ణాదియాదవవీరులూ, ధృష్టద్యుమ్మాది పాంచాలపీరులూ వారిని పరామర్శించటానికి వచ్చారు. ధార్తరాష్ట్రులు పాండవులకు చేసిన మోసాన్ని పేర్కొంటూ శ్రీకృష్ణుడు కౌరవులపై మండిపడ్డాడు.

పాంచాల యూదవ వృష్ణి భోజాంధక వీరులందరూ కలిసి హస్తినాపురిపై దండెత్తి కర్ణ శకుని దుర్యోధన దుశ్శాసనులను చంపి, వారినెత్తురుతో భూదేవిని తృప్తిపరచి, ధర్మరాజుకు రాజ్యపట్టాభిషేకం చేస్తామని ప్రఫయకాలంలోని యముడివలె ఈగ్రుడై పలికాడు- శ్రీకృష్ణుడు. అర్పునుడు శ్రీకృష్ణుడిని శాంతపరిచాడు. ఆతడి లోకప్రభుత్వాన్ని, త్రివిక్రమత్వాన్ని, విశ్వరూపత్వాన్ని కీర్తించి ధరణీతలం మీద శిశుపాలాదులను సంహరించి ధర్మసంరక్షణం చేసేందుకు పుట్టిన అవతారపురుషుడుగా కీర్తించి, అసత్యం, మాత్రయ్యం, క్రోధం అనే వికారాలను జయించి సుర మునీంద్రులచేత పాగడబడే ఆ దేవదేవుడి మహత్వాన్ని ప్రశంసిస్తూ నమస్కరించాడు. శ్రీకృష్ణుడు శాంతించి అర్పునుడితో ఇట్లా అన్నాడు: ‘ఓ పుణ్యాత్మకుడా! నీవూ నేనూ నరనారాయణులనే పేరలో పూర్వం ఉన్న ఆదిమునులం. ఇద్దరం సమానశక్తితో మానవజన్మతెత్తాం. మనిద్దరినదుమ నీవూ నేనూ అనే భేదం లేదు. ఇద్దర మొక్కటే. నీకు ఇష్టుడు నాకు కూడా ఇష్టుడే. నీకు శత్రువు నాకుకూడా శత్రువే. మనిద్దరం ఈ లోకానికి మేలు కలిగే పనులనే చేధ్యం’ అంటూ ఆతడితో కలిసి సైహూపూరిత సంభాషణలలో మునిగిపోయాడు- శ్రీకృష్ణుడు.

బకనాడు శ్రీకృష్ణుడు బంధుమిత్రులైన రాజులందరితో కలిసి కొలువుండగా ద్రౌపది ఆతడితో తన పరాభవ దుఃఖాన్ని ఇట్లా నివేదించుకొన్నది. ‘దేవా! నీవు ప్రజాపతి వని అసితుడైన దేవలు డన్నాడు. యజ్ఞపురుషుడవని కశ్యపుడు కీర్తించాడు. సర్వమయుడవని నారదుడు సంస్కృతించాడు. అక్షయజ్ఞాననిధివని మునిశ్రేష్ఠులందరూ ప్రశంసించారు. రాజర్షులకు, యోగులకు, సాధులకు, భక్తులకు నీవే గతివి, పతివి. నీకు తెలియని దంటూ ఏమీ లేదు. అయినా నేను పాందిన అవమానాలను గురించి నీకు నివేదించుకొంటున్నాను’.

‘నేను మహా ప్రభువైన పాండురాజు కోడలిని, మహా పరాక్రమవంతులైన పాండవుల భార్యను. పూజ్యాదవైన నీ చెల్లలిని. శక్తమంతుడైన ధృష్టధ్యమ్యుడి సోదరిని. ఇట్టి నన్ను ఆ దుర్యోధనుడు పగతో నిండుసభ కీప్పించి తెప్పించాడు. ఆ పాపాత్ముడు దుశ్శాసనుడు నా వలువలను బలిచాడు. ఆ దారుణమైన అవమానాన్ని నేను అనుభవించాను. అష్టుడు పాండవులు అభిమానం చచ్చి, చూస్తూ అందరివలెనే ఊరకుండిపోయారు. భీష్మాది కురువ్యధులు నిశ్శబ్దంగా ఉన్నారు. శరణన్న వారిని కరుణతో రక్కించే శారుషమూర్తులు భీమార్పునులు. శరణని నేను అరచినా భార్య పిలుపును వినకుండా రక్కించకుండా మిన్నకున్నారు. ఇక వారి బాహుబల మెందుకు? అన్నలు, కొడుకులు, బంధువులు ఇంతమంది బలగం నాకున్నా, అనాధవలె అలమటిస్తూ ఉంచే, ఆ కర్ణుడు నన్ను చూచి నవ్వాడు. అన్నా! ఆ దుశ్శాసనుడు చేసిన అవమానంకంటే ఆ కర్ణుడు అష్టుడు నవ్విన ఆ నవ్వు ఇష్టటికీ నా మనస్సును అగ్నిభివలె దహించి వేస్తున్నది. అలనాడు దుర్యోధనుడు భీముడిని గంగలో త్రోసి, విషంపెట్టి, పాములతో కరిపించాడు. ఆ తరువాత వారణావతంలో తల్లితో కలిసి నివసిస్తున్న పాండవులను కూరుత్తె అగ్నిపాలు చేసేందుకు కుటు పన్నాడు. అతడు చేసిన అవకారాలు అన్ని ఇన్నీ అని చెప్పాలేను. ఇష్టుడు అధర్మరూపుతంలో రాజ్యాన్ని అవహరించి నిండుకొలువులో వారినీ, నన్నా అవమానించినా పరాక్రమాన్ని ప్రదర్శించటానికి ముందుకు రాని ఈ పాండవులు నా పరాభవ దుఃఖాన్ని ఏ విధంగా మాన్సగలరు?’ అంటూ కస్తిరుముస్మీరుగా శ్రీకృష్ణుడి యొదుట దుఃఖించింది. ఆమె నోదారుస్తూ శ్రీకృష్ణర్జునులు ఇట్లా అన్నారు.

శ్రీకృష్ణుడు : సాదరీ! నీ గుండెలో మండుతున్న అవమానగ్ని చల్లారేటట్లుగా అర్పునుడు ధృతరాష్ట్ర పక్షవీరులను తన బాణపరంపరతో హతంచేసి యమసదానానికి పంపుతాడు. ఇది నిజం. నామాట తప్పక జరిగి తీరుతుంది. సప్తసముద్రా లింకినా రాత్రింబవణ్ణ తలక్రిందులైనా ఇది తథ్యం.

అర్పునుడు : ద్రౌపదీ! ఈ పురుషాత్మముడే మన యోగ్యేమాలను చూస్తూ, మన పాపపంకిలాన్ని తొలగించి, దుర్యదాంధులైన మన శత్రువులను సంహరింప చేస్తాడు. మనకు ముల్లోకవిజయం కలుగుతుంది. నీ వింక దుఃఖించటం ఎందుకు?

వారి మాటలు విని ధృష్టధ్యమ్యుడు కూడా ఇట్లా పలికాడు.

ధృష్టధ్యమ్యుడు : చెల్లీ! అవినయపరులైన ఆ దుర్యోధన దుశ్శాసనులను భీముడు హతమారుస్తాడు. అర్పునుడు ఆ కర్ణుడినీ, ద్రోణుడిని నేనూ చంపుతాం. ఇక నీకు మనశ్శాంతి కలుగుతుంది. - అని అందరూ కలిసి ఆమెను ఓదార్పారు.

ఆప్యుడు శ్రీకృష్ణుడు తాను పాండవులు మాయాదూర్యత మాడే సమయంలో ద్వారకలో లేకపోవటంచేత, వారివెంట ఉండి ఆ విషట్టును తప్పించలేకపోయానని ధర్మరాజుకు సాంభకమృత్తాంతం చెప్పాడు.

సాంభక మృత్తాంతం :

ధర్మజుడు చేసిన రాజసూయంలో అవినయంగా వర్తించిన శిఖపాలుడిని శ్రీకృష్ణుడు వధించి, పాండవ లర్పించిన పూజనందుకొన్నాడు. శిఖపాలుడి తమ్ముడు సాల్యుడు. శ్రీకృష్ణుడు తన అన్నను చంపినదుకు కోపించి ప్రతీకారం తీసికొనబట్టి ద్వారవత్తిమీద దండెత్తాడు. సాల్యుడికి సాంభక మనె పేర కామగమనం గల పట్టణం ఉన్నది. దానితో కలిసి వచ్చి ద్వారవత్తిని చుట్టుముట్టి పరిసరాలను ధ్వంసం చేశాడు. నగరంమీద దాడి మొదలుపెట్టాడు. యదువీరకుమారులు చారుదేష్టుడు, ప్రద్యముమ్ముడు, సాంబుడు అనేవారు యుద్ధాత్మాహంతో కోట వెలువడి సాల్యుడిని ఎదుర్కొన్నారు. ముగ్గురూ పౌరుషంతో పోరాడి అనేక మంది పీరులను చంపారు. ఒకసారి ప్రద్యముమ్ముడు యుద్ధంలో మూర్ఖపోయాడు. సారథి ఆతడి రథాన్ని దూరంగా తీసికొనిపోయి ఆతడిని సేద తీర్చాడు. ప్రద్యముమ్ముడు తేరుకొని తేరెక్కి సాల్యుడిపై దాడిచేసి, ఆతడిని మేటియుద్ధంలో చంపబోయాడు. కానీ, నారద మారుతులు ప్రత్యక్షమై సాల్యుడు శ్రీకృష్ణుడిచేత చంపబడతాడని చెప్పారు. దానితో ప్రద్యముమ్ముడు సాల్యుడిని యుద్ధంలో ఓడించి ప్రాణాలతో వదిలాడు. సాల్యుడు సాంభక నగరంతో పాటు పలాయనం చిత్తగించాడు.

ఆసమయంలో శ్రీకృష్ణుడు ధర్మజ రాజసూయం ముగించుకొని ద్వారకకు తిరిగివచ్చాడు. చిన్నవోయి, రూపుమానిన తన రాజధానిని చూచి చిన్నబోయాడు. జరిగిన మృత్తాంతం ఆహుకాత్మజుని (ఉగ్రసేనుని) వలన విని, కోపించి ‘సాల్యుడిని చంపి కాని నగరంలో ప్రవేశించనని ప్రతిజ్ఞ చేసి అనంతబలంతో సాల్యుడిమీద దండెత్తాడు. సాల్యుడు సాంభకనగరంతో సహస్రముద్రగర్భంలో దాగి ఉన్నాడు. ఆతడిని పసికట్టి శ్రీకృష్ణుడు శస్త్రాశ్త్రాలతో ఆతడి సైన్యాన్ని నుగ్గుచేశాడు. సాల్యుడు భయపడి శ్రీకృష్ణుడిపై మాయాయుద్ధం ప్రారంభించి విజ్యంచించాడు. శ్రీకృష్ణుడు ఆగ్నేయాప్రాన్ని ప్రయోగించి ఆతడి మాయను తొలగించాడు. సాల్యుడు వసుదేవుడిని బంధించినట్లు కనుకట్టి సన్నివేశాన్ని ప్రదర్శించాడు. శ్రీకృష్ణుడు వాడి మాయను గ్రహించి శబ్దభేదిని ప్రయోగించాడు. సాల్యుడు తన సాంభకనగరాన్ని ప్రాగ్జ్యోతిషపనగరంగా మార్చి పర్వతాలతో యుద్ధం చేశాడు. శ్రీకృష్ణుడు పర్వతాలను వజ్రాప్తంతో నుగ్గుచేశాడు. ఆ తరువాత సారథి ప్రేరణతో సాల్యుడిని చక్రప్రయోగంతో సంహరించాడు. ఈ యుద్ధం ముగియటానికి ఆరునెలలు పట్టింది. ఆ కాలంలోనే పాండవులు కౌరవులచేత మాయాదూర్యతంలో ఓడించబడి అడవులపాలైనారు. శ్రీకృష్ణసాన్నిధ్యం వారికి లభించకపోయింది.

శ్రీకృష్ణుడులు కొంతకాలం పాండవులతో కలిసి ఉన్నారు. ఆ తరువాత శ్రీకృష్ణుడు తనతో సుభద్రాభిమన్యలను ద్వారవత్తికి తీసికొని పోయాడు. ఉపపాండవులైన ప్రతివింధ్యాద్యరులను దృష్టయ్యముడు ద్రుపద పురానికి కొంపోయాడు. ఆపైన పాండవులు మూలభృత్యులతో కలిసి ద్వైతవనంలో ప్రవేశించారు. అప్పుడు వారిని మార్చించేయ మహర్షి బకదాల్ఫ్య మహర్షి దర్శించారు. వారిరువురూ పాండవుల ధర్మ సత్యనిరతిని ప్రశంసించారు. విశేషించి బకదాల్ఫ్యుడు ధర్మజుడి బ్రాహ్మణ భక్తిని కొనియాడాడు. బ్రాహ్మణానుగ్రహింపలన సంపదలను పొందిన వైరోచనాదుల వృత్తాంతాలను ప్రస్తావించి, బ్రాహ్మణాల్పియులైన పాండవులకు అభ్యుదయాలు కలుగుతాయని ఆశీర్వదించాడు. ఆ మునులిద్దరూ వెళ్ళారు. పాండవులు ఆ వనంలో నివసిస్తూ తమ దుఃఖపశమనం కొరకు అనేక కథలు చెప్పుకొంటున్నారు. ఆ సందర్భంలో ల్రోపదికీ ధర్మరాజుకూ ఈ క్రింది విధంగా సంవాదం సాగింది.

ద్రోపదీ ధర్మరాజుల సంవాదం :

ద్రోపది : ఆ ముసలిరాజు కొడుకుమాటలు విని క్రూరుడై పాపచింతతో మిమ్మల్ని రాజ్యం నుండి వెడలగొట్టి, రాజ్యావైభవాన్నంతా అపహారించాడు. ఇప్పటికైనా అతడు కోపం మాని మంచి మనసుతో ఉన్నాడా? ఆ దురాతుడి హృదయం ఇనుమువలె, రాయివలె కరినమైనది. లేకపోతే ధర్మవిదులైన మిమ్మల్ని తనకొడుకులు అన్ని ఎగ్గుమాట లంటుంటే

వారించకుండా పైపెచ్చు కలహోన్ని పోషిస్తాడా? మహారాజబోగా లనుభవించే మీరు ఈ కారదవలలో పడరాని కష్టాలు పడుతూ ఉంటే నేట్లా మిమ్మల్ని చూచి బిర్చుకొనేది? మిమ్మల్ని ఎట్లా ఓదార్చేది? ఆ ధృతరాష్ట్రుడివలె విధి కూడా మీకు శత్రువైనట్టే కనిపిస్తున్నాడు.

ఓ ధర్మరాజా! నీ తమ్ములు నీ ఆజ్ఞ అనే సంకెళ్లలో చిక్కి పరాక్రమం ప్రదర్శించలేక బోనులోపడ్డ సింగపుపిల్లలవలె కష్టాల ననుభవిస్తున్నారు. పరరాజుల కిరీటాల రత్నాల కాంతులతో వెలిగిపోయే నీ పాదాలు ఈ పర్యతథాతుశిలల ధూళితో ఎరుబడ్డాయి. రోజు పదివేలమంది బ్రహ్మవేత్తలైన బ్రాహ్మణులు బంగారు వళ్ళిరాలలో భుజించి తృప్తులైన తరువాత నీవు భుజించేవాడివి. ఇప్పుడు వనమూలికలను తింటూ పేదవోయావు. పదివేల యేనుగుల బలంగల భీమసేనుడు కాయగూరలు తిని చిక్కిపోతున్నాడు. కార్తవీర్యర్థనుడివలె బాహుపరాక్రమం ప్రదర్శించగల పార్ఫుడు వన్యమృగాలతో కలిసి తిరుగుతున్నాడు. సుఖభోగలాలసులైన నకులసహావులు దీనులై ఉన్నారు. ఈ స్థితినంతా గమనించికూడా నీవు శాంతుడవై ఉండటం సమంజసం కాదు.

ఓర్చు పరాక్రమం అనే రెండు గుణాలను ఆయాకాలాలలో అద నెరిగి ప్రయోగించకపోతే ఆ రాజుకు ప్రజల గౌరవం లభించదు; వారి ప్రతాపం వారికి ప్రయోజనకారి కాకుండా పోతుంది. ఈ సత్యం ప్రసిద్ధమైన ‘బలీంద్రప్రహోద సంవాదం’ వలన నిరూపితమయింది. అంతేకాక, శత్రువులు చేసిన అపకారం చిన్నదైతే క్షమించి వారిని వదలివేయవచ్చును. కాని, కౌరవులు అనేక అపరాధాలను నిరంతరం చేస్తున్నారు. వారి పట్ల సహనం ఎందుకు? ఇది పరాక్రమానికి తగిన సమయం. శత్రువులమీద నీవు కొడ్దిగా క్రోధాన్ని ప్రకటించము. చాలు. నీ తమ్ములు ఉగ్రస్వరూపాలై దుర్మార్గులైన దుర్యోధనాదులను తునుమాడుతారు.

ధర్మరాజు : కోపమే పాపం. కోపంవలన ధర్మకామార్థాలు చెడిపోతాయి. కోపించే వాడికి కార్యం చెడుతుంది. అతడు పెద్దలను నిందిస్తాడు; చంపకూడనివారిని చంపుతాడు; ఆత్మహత్యకు పాల్పడతాడు. మనవంటి ధర్మాచరణపరులకు కోపం మంచిది కాదు. తెలివికలవాడు కోపమనే మంచను జ్ఞానమనే నీళ్తో ఆయుతాడు. దేశకాలతత్త్వాలను తెలిసికొని కోపంలేని వాడు ప్రకాశిస్తాడు. భూమివలె ఓర్చు కలవాడికి ఎల్లప్పుడు విజయం కలుగుతుంది. ఓర్చు కలవాడి పరాక్రమం అన్నిపనులు చేయగల సామర్థ్యాన్ని కలిగి ఉంటుంది. అమర్షం, దాక్షిణ్యం, శార్యం, శిష్మత్యం అనే నాలుగు గుణాలు ఓర్చుకలవాడిలోనే శక్తిమంతంగా వర్ధిల్లుతాయి. ప్రాచీనమైన కశ్యపగితలోని కథలవలన ఈ అంశాన్ని తెలిసికొనవచ్చును. వేదాలు, యజ్ఞాలు, పుచిత్యం, సత్యం, విద్య, ధర్మం, ఈజగత్తూ అన్నీ ఓర్చులోనే నిలిచి ఉన్నాయి. యజ్ఞకర్తలు, బ్రహ్మవేత్తలు పాందే పుణ్యగతులను క్షమావంతుడు పాందుతాడు. అంతేకాదు, వ్యాస భీష్మ విదుర కృప ద్రోణ సంజయాదులు నా ఓర్చును కీర్తిస్తారు. సహనంలేని దుర్యోధనుడు కారణంగా ధార్మరాష్ట్రందరూ నాశనమౌతారు.

ద్రోపది : ఓ అజాత శత్రుడా! ఓర్చుగల బుద్ధితో నిర్వాలమైన వర్తనంతో ధర్మాన్ని ఆచరిస్తూ ఉన్న నిన్న ధర్మం రక్షిస్తుంది. కానీ, నీవు శత్రువుల పట్లకూడా సమబుద్ధితో ఉండటం మంచిది కాదు. అధర్మపరులు, కపట వర్తనులు అయిన ధార్మరాష్ట్రంలను నీవు కూడా కపట మార్గంతోనే వధించాలి. లేకపోతే నీవే వధ్యాహావని ఆయులంటారు. ఓ విధీ! మంచివారికి దీనస్థితిని, అయోగ్యులకు ఉన్నతస్థితిని కలిగించి నీవు చేయరానిపని చేశావు. నీకు దుష్పలే చుట్టాలా? ఆయులే శత్రువులా?

ధర్మరాజు : నాస్తికులవలె ధర్మాన్ని శంకించి దైవాన్ని దూషిస్తా వెందుకు? ధర్మాన్ని తిట్టేవారికి ప్రాయశ్శిత్తం లేదు. ధర్మాన్ని తప్పక పాటిస్తూ జీవించే మహాసుభావు లెందరో ఉన్నారు. మైత్రీయ, మార్యండేయ, వ్యాస, వసిష్ఠ, నారదాదులు మనకు ప్రత్యక్షసాక్షులు; వీరందరూ నన్ను ధర్మపరుడనని మన్నిస్తారు. ఇతరులు అన్యాయం చేశారని నేనెందుకు ధర్మాన్ని తప్పాలి? ధర్మం మానవులకు స్వర్గారోహణ సోపానం వంటిది. తపస్సు, స్వాధ్యాయం, బ్రహ్మవర్యం, దానం, ధర్మం, యజ్ఞం అనేవి పుణ్యకర్మలు. అవి ఘలం లేనివైతే ఇంతమంది బుమలు ఎందుకు ఆచరిస్తున్నారు? నీ జన్మం, ధృష్టద్యుమ్మాడి పుట్టుక పుణ్య కర్మపలం వలన కలిగినవే కదా! పూర్వం బ్రహ్మ తన కౌడుకులకు

కర్మఫల సద్గావం గురించి చెప్పాడు. వారిలో కశ్యపుడు ఆ ఘలాన్ని పొందాడు. బ్రహ్మ నియోగం చేతనే పుణ్యకర్మపరులు దేవతాన్ని పొందుతుంటారు.

ద్రోపది : భూనాథా! కర్మఫలానికి విధి కారణమనీ తెలుసు. వేదశాస్త్రాలు పరమప్రమాణాలనీ తెలుసు. నే నంత తెలియనిదాన నేమీ కాను. మా తండ్రిగారింట్లో బ్రాహ్మణులు చెప్పగా ఎన్నో ధార్మికాంశాలు తెలిసికొన్నాను. పురుషుడు మనస్సులో అర్థసిద్ధిని నిశ్చయించికొని కర్మ చేయాలి. అతడికి దైవం సహాయపడి కర్మసిద్ధి కావిస్తాడు. నువ్వులనుండి నూనె, కట్టెనుండి నిష్ప- పుట్టుతాయని తెలిని ఉపాయంతో వాటిని పొందినట్లుగా, ఉత్సాహవంతుడు కర్మసిద్ధి పొందగలుగుతాడు. ఉత్సాహి కిడు పొందలేదు. రైతు దుక్కిదున్ని విత్తులు చల్లి ఉండగా వర్షం కురిసి తత్ఫలసిద్ధిని పొందుతాడు. నడుమ పర్మస్యుడు అనుగ్రహంచకపోతే రైతు ఏమి చేయగలడు? రైతు తాను చేయగలిగినంత చేసి మిగిలిదానికి దైవానుకూల్యం సిద్ధించాలని కృషి చేస్తాడు. అట్లాగే నీపుకూడ కర్మఫలం దైవమానుషసిద్ధమని తెలిసికొని, పురుషకారంతో సాధించేవే సుస్థిరాలని తెలిసికో. పురుషయత్తుం చేయక దైవంమీద భారం వేసేవాడు నీటిలో పదవ వంటివాడు. కాబట్టి నీవు కర్మఫలసిద్ధిని నిశ్చయించుము. ఉత్సాహవంతుడ వయి నీతమ్ముల పరాక్రమంతో శత్రువులను జయించుము. మన పేదరికాన్ని మాన్సుము.

ద్రోపది మాటలను సమాధిస్తూ భీమసేనుడు ఇట్లా అన్నాడు.

భీముడు : ధర్మరాజా! తాతతండ్రుల నుండి మనకు వచ్చిన రాజ్యం శత్రుమధ్యంద్యం. గాండీవిచేత సంరక్షితం. ఇంద్రుడికైనా జయించటానికి అసాధ్యం. అట్టి రాజ్యాన్ని దుర్మధితో అన్యాకాంతం చేయటం న్యాయమా? ఈ కారడవిలో ప్రతాలు చేస్తూ ధర్మశాస్త్రాలే వ్యాసార్థితో ఇట్లా ఉండటం తగునా? సింహాలు కూర్చున మాంసాన్ని నక్కలు తిన్నట్లు మనం సంపాదించిన సామ్రాజ్యాలక్కిని కౌరవులు హరించి మనసులో ఏమని భావిస్తారో? దుర్మధ్యులను, దుర్భనులను ధర్మంతో జయించటం సాధ్యమా? కాబట్టి, దుష్మయులయిన దుర్మధ్యానాదులను భుజబలశక్తితో అణచివేయుము. ధర్మకామాలనుండి పుట్టి సర్వార్థాలను సాధించే అర్థపురుషార్థాన్ని వదలిపెట్టి, మిత్రులకు దుఃఖాన్ని, శత్రువులకు సంతోషాన్ని కలిగేటట్లు మునివృత్తితో ధర్మం ధర్మం అంటూ ధర్మంలోనే మనసు నిలిపి బలహీనుడివలె ఇట్లా నీర్వేదపడుతూ ఉండటం సమంజమా? బలంలేనివాడు పరుల సంపదలు గ్రహించలేక దుఃఖిస్తూ ఉంటాడు కాని, నీకిపని తగునా? ఆ నిండుసభలో ఆనాడే నీవు అనుమతించి ఉండి ఉంపే- విరోధుల నందరినీ యుద్ధంలో వేగంగా అక్షాడే మనం చంపి ఉండేవారం. అప్పుడు ఈ కారడవిలో అడవిమృగాల నడుమ పడిఉండే దైవ్యం మనకు లేకుండా ఉండేది. చేసిన ప్రతిజ్ఞలను మీరలేక ఓర్పుతో ఉన్న మనలను గురించి కౌరవులు యుద్ధాత్మాహం లేని జడమతులనీ, పరాక్రమంలేని పిరికిపందలనీ భావిస్తారు. ఏకాంతంగా ఉండి ధర్మశాస్త్రాలం చేసే వాటిని అర్థకామాలు వదలిపెట్టి బోతాయి.

లోకంలో ధర్మకామాలను తక్కువ చేసి అర్థాన్ని కోరేవాడు పతనమోతాడు. అర్థం కొరకే అర్థాన్ని సాధించేవాడు భయింకరమైన అడవిలో గోవులను రక్షించే మూర్ఖుడివంటివాడు. అర్థ ధర్మాలకు హనికలిగేటట్లు కామాన్ని సాధించేవాడు ఎండుతున్న నీటి మడుగులోని చేపవంటివాడు. అర్థ ధర్మాలు సముద్ర మేఘులవలె పరస్పరం ఆధారపడి ఉంటాయి. కాబట్టి త్రివర్ధాన్ని సమయోచితంగా సాధించేవాడే సర్వసంపన్నుడు. నీ వాచరిస్తున్న ధర్మం అర్థకామాలకే కాక, నీకూ, నీ బంధువులకూ బాధాకరంగా పరిణమించింది. నిజానికి, క్షత్రియులకు అర్థసౌధకం కాని ధర్మం నిరద్ధకం. శత్రువులను యుద్ధంలో జయించటం, రాజ్యాన్ని నిర్వయంగా గ్రహించి సముచితంగా రక్షించటం, యోగ్యులైన వారికి అర్థాన్ని దానం చేయటం, బ్రాహ్మణులను పూజించటం అనేవి ఉత్తమ క్షత్రియ ధర్మాలు. అవే వారికి మంచి గతుల నిస్తాయి, విపుల సంపదలు కలిగిస్తాయి. కేవలం ధర్మాన్ని ఆచరించటంలన శత్రువిజయం సాధ్యం కాదు. మోసం చేసేవారిని మోసంతోనే జయించాలి. పూర్వం అసురులను దేవత లట్లాగేకదా జయించింది. కాబట్టి, నీపుకూడా నియమాన్ని పాటించే ధర్మాన్ని మాని శత్రువులను జయించే ప్రయత్నం సాగించుము.

జయశీలివైన నీకు ఆసటగా బాసటగా యదుపాంచాలాది మిత్రరాజు లున్నారు. మిత్రులబలంతో అమ్ములను జయించటం నీతి. దేహబలం, దేశబలం కలవారికి అసాధ్యమనేది లేనేలేదు. తేనెతుట్టెలోని తేనెను తీసేవాడిని తేనెటీగలన్నీ ఒక్కటై వట్టి కుట్టినట్లుగా ఒంటరిగా ఉన్న బలవంతుడిని పలుపురు బలహీనులు ఒక్కటై జయించటానికి యత్నిస్తారు. దుర్యోధనుడి రాజ్యంలో జానవదులు, బ్రాహ్మణులు నీపట్ల అనురక్తులు. వారు నీ ప్రభుత్వాన్ని సమర్థిస్తారు. కాబట్టి నీవు ఆలస్యం చేయక, ఆయుధాలున్న రథమెక్కి హస్తినాపురంమీద విజయయాత్ర సాగించుము. ఇప్పుడే క్షత్రియోచితమైన విక్రమాన్ని ప్రకటించుము. యుద్ధంలో గాండీవి తన బాణాలతో దార్ఢరాప్తులను అరటిచెట్టును నరికినట్లు నరికి కుప్పులు పోస్తాడు. శత్రువులకు అపారమైన సేన ఉన్నదని భయపడబోకుము. నా గదాఘాతాలకు ఆ సైన్యం ప్రాణాలతో బైటపడగలతుందా? శత్రువుల నౌడించి భూపలయాన్ని పాలించుము. ప్రజా పరిపాలనం కంటే ధర్యం వేరే ఉంటుందా? రాజ్యం పాంచిన రాజు భూరిదక్కిణి లిచ్చి యజ్ఞాలు చేయగలడు. దానివలన బ్రాహ్మణులకు బహుదానాలిచ్చి పాపాలనుండి విముక్తుడై చీకటినుండి విముక్తుడైన చంద్రుడివలె ప్రకాశించగలడు.

ధర్మరాజు : భీమసేనా! నీమాటలు నీతియుతంగా ఉన్నాయి. ఇప్పసిద్ధి కనుకులంగా ఉదారంగా ఉన్నాయి. అయినా ఏకార్యమైనా బాగా ఆలోచించి చేయటంవలననే సత్కలితాల నిస్సుందని బుద్ధిమంతు లంటారు. నేను పెద్దల యొదుట నిండుసభలో అరణ్యజ్ఞాతవాసాలు చేస్తానని ప్రతిజ్ఞ చేశాను. ఉత్తముడు రాగోపాలకు వహ్ని ఓర్పును కోల్పోయి చంచలమైన సంపదకు ఆశపడి సత్యం, ధర్యం తప్పి మరల పెద్దలున్నసభలో తలెత్తి నిలువగలడా? నేను చేసిన ప్రతిజ్ఞను దాటలేను. మంచికాలం వచ్చేవరకు వేచి ఉండటం మంచిది. రాజ్యాలు, పుత్రులు, సంపదలు, కీర్తి అనేవి సత్యంతో సమంకావు.

భీముడు : శరీరాలు అశాయ్యతాలు. శరీరానికి మరణం తథ్యం. ఎప్పు డది వస్తుందో తెలియదు. అందువలన పనులు ఎడంచేసి కొనటం కూడదు. మరణించే లోపల ఎవరైనా తనవైరం తీర్చుకొనకపోతే వాడిజన్మ వృథా. కాబట్టి, మనం పరులచేత పడిన పరాభవాలకు ప్రతీకారం తీర్చుకొనేంతవరకు రాత్రింబవట్టు నాగుండె మండుతూ ఉన్నది. నాకంటే అధికంగా అర్థన నకుల సహదేవులు, కుంతీదేవి మనస్తాపంతో వేగిపోతున్నారు. వీరల దుఃఖం తీర్చునుండా కారడవిలో ధర్యం. దయ అంటూ ఉండటం తగినపని కాదు. ఈవిధంగా శాంతంగా ఉండటం బ్రాహ్మణధర్యం గాని, క్షత్రియధర్యం కాదు. మనువు ధర్మశాస్త్రంలో శత్రుసంహారం క్షత్రియధర్యంగా చెప్పాడు. శత్రువులను సంహరించివాడికి హాని తప్పుక కలుగుతుంది.

అది అట్లా ఉండనిమ్ము. మనం పన్నెండేట్టు అరణ్యవాసాన్ని ఎట్లాగో గడవవచ్చును. కాని, అజ్ఞాతవాసాన్ని ఒకరోజు కూడా గడవలేం. ఎందుపల్లనంతే- నిన్నా నీ తమ్ములను ఎరుగనివారు లేరు. మనం రహస్యంగా ఉండటం అంటే మేరుపర్యతాన్ని దాచటం వంటిది. అది అసాధ్యం. అందువలన మనకు ఈ వనవాసం ఎప్పుడూ తప్పదు. కాబట్టి ఇప్పు డోక ధర్యాంతరాన్ని పాటిధ్వాం. లోకంలో సంపత్సరానికి ప్రతినిధిగా మాసాన్ని గ్రహించే పరిపాటి ఉన్నది. కాబట్టి మనం ఇప్పటికి పదమూడు నెలల అరణ్యవాసం చేశాం. దీనిని పదమూడేట్టుగా గణించటం ధర్మవిరోధం కాదు. కాబట్టి విజయారంభానికి ఇది తగిన సమయం.

ధర్మరాజు : భీమసేనా! నీవు పాండిత్యంలోనూ, పరాక్రమంలోనూ, గర్వంలోనూ మంచి దిట్టవు. నీవు చెప్పింది చేయతగిందే. అయినా నామాట కూడా వినుము. స్వల్పమైన ఉపాయంతో సాధించే పనిని సాహసంతో చేసినా తప్పు లేదు. కాని, మహాకార్యం సాహసంతో సాధ్యం కాదు. దానిని బాగా ఆలోచించి చేయాలి. అట్లా చేస్తే దైవంకూడా తోడ్పుడతాడు. ఆ పక్షంలో ఉన్న దుర్యోధనాదులు శారులు. కర్మడు, భూరిశ్రవసుడు, ముద్రభూపతి మొదలైనవారు జయించటం సులభంకాని పరాక్రమం కలవారు. మనచేత ఇదివరలో ఓడించబడిన రాజులందరూ ఇప్పుడు దుర్యోధనుడిచేత సత్కరించబడి అతడివైపే చేరి యుద్ధం చేయనున్నారు. వారుకూడా అప్త శస్త్ర విద్యాకోవిదులు. వారందరూ ఒక ఎత్తు. కర్మడు ఒక్కడూ ఒక యొత్తు. అతడు అభేద్యకవచుడు. అతడి విలువిద్యను, బాహుపరాక్రమాన్ని

తలచుకొన్ననాడు నాకు నిద్ర పట్టదు. ఇంక బీషు ద్రోణ కృపాచార్యులు ఉభయులపట్ల సమధృష్టి కలవారైనా వారిపక్కాన్నే ఉన్నారు. వారు అపార దివ్యాప్త విశారదులు. వారలను జయించిన తరువాత కదా దుర్యోధనుడిని ఓడించటం. ఇదే అసలు సమస్య - అని ధర్మరాజు కార్యసాధనం కొరకు గాఢంగా విచారిస్తున్నాడు.

పాశుపతాప్త సంపాదనం :

ధర్మరాజుచింతను తెలిసికొని వేదవ్యాపుడు ప్రసన్నుటైనాడు. ధర్మరాజుకు 'ప్రతిస్ఫుతి' అనే విద్యను బోధించి దానిని అర్ఘునుడికి ఇస్తే తపోపీర్య విభవంతో దేవతలనుండి మహాప్రాలను సంపాదించగలడని సూచించాడు. ఆ తరువాత పాండవులు అక్కడినుండి కామ్యకవనం చేరి సరస్వతీ నదీతీరంలో నివసించసాగారు.

ధర్మరాజు అర్ఘునుడికి ప్రతిస్ఫుతివిద్యను బోధించాడు. దానితో అతడు తేజోవంతుడైనాడు. దివ్యాప్తసంపాదన కొరకు పార్థుడు తపస్సుకు పూనుకొన్నాడు. ఇంద్రకీల పర్వతంమీదకు చేరి ఇంద్రుడి అనతితో పాశుపతాప్రాన్ని పాందటానికి పరమేశ్వరుడిని గురించి తపస్సు చేశాడు. పార్థుడి ఘోరతపస్సుకు పరమేశ్వరుడు మెచ్చి, పరీక్షించి వర మిద్దామని కిరాతవేషంతో దిగివచ్చాడు. ఆ దేవదేశుడి వెంట పార్యతి. ప్రమథగణం, వారిభార్యలు కిరాతవేషాలతో మెచ్చి పరమేశ్వరోసేవలో నిలిచారు. పరమేశ్వరుడు పార్థుడి పరాక్రమాన్ని పరీక్షించటానికి ఒక దివ్యవ్యాహారం పన్నాడు. దాని కనుకూలంగా మూకుడనే రాక్షసుడు అర్ఘునుడిని చంపాలని అడవిపంది ఆకారంలో పరుగిత్తుతూ వచ్చాడు. ఒకవైపునుండి పార్థుడూ, మరొకవైపునుండి పరమేశ్వరుడూ ఒకేసారి బాణాలు వేశారు. అవి రెండూ ఒకేసారి పండిక గ్రుచ్యుకొన్నాయి. పంది పడిపోయింది. మూకుడు నిజాకారాన్ని పాంది అంతర్ధానం చెందాడు. కిరీటి ఎదుట కిరాతవేషధారి అయిన పరమేశ్వరుడు కనపడ్డాడు. ఇరువురూ పీరాలాపాలు ఆడుకొన్నారు. అడవిపందిని చంపటంపై వివాదం పెంచుకొన్నారు. బాణాలు గుప్పుకొన్నారు. ఎరుకువాడి బాణాల ధాటికి అర్ఘునుడు ఆశ్చర్యపోయి, మారురూపంలో మెచ్చిన ఏ దేవుడో అని భావించాడు. తనవద్ద నున్న అప్రశప్తాలన్నిటినీ ప్రయోగించాడు. పరమశివుడు తనదివ్యమాయతో వాటి నన్నింటినీ వమ్ముళ్ళచేశాడు. అంతేకాక, అర్ఘునుడికి అగ్నిదేవు డిచ్చిన అక్షయతూటిర ద్వయాన్ని ఓటుపడేటట్లు చేసి వాటిని అదృశ్యం చేశాడు. అర్ఘునుడికి ఆశ్చర్యం వేసింది. గత్యంతరం లేక గాండీవంతో కిరాతుడి మీదికి లంఘించాడు. ప్రయత్నాలన్నీ వృథా అయ్యాయి. ముష్టియుద్ధానికి తలపడ్డాడు- పార్థుడు. పరమేశ్వరుడు గట్టిగా చరిచాడు. నరుడు మూర్ఖపోయాడు. ఇప్పుడు ప్రత్యక్షమై కరుణతో పార్థుడికి పాశుపతాప్రాన్ని ప్రసాదించాడు. దానికి అసాధ్యమనేది లేదనీ, అల్పాలమీద ప్రయోగిస్తే జగత్త్రషయం కలిగిస్తుందనీ పోచ్చరిక చేశాడు. అక్షయ తూటీరాలను అనుగ్రహించాడు. పాశుపతాప్తంతో సమస్త లోకాలను జయించగలవని చెప్పి పరమేశ్వరుడు అంతర్ధానమైనాడు.

ఇంద్రుడి వరాలు - ఊర్యుశి శాపం :

పాశుపతాప్తం పాందిన అర్ఘునుడి ఎదుట ఇంద్రుడు దేవగణాలతో కలిసి వచ్చి ప్రత్యక్షమైనాడు. దేవతలందరూ పార్థుడిని అభినందించి, తమతమ దివ్యాప్తాలను ప్రసాదించి అదృశ్య లయ్యారు. దేవమందు తన రథాన్ని పంపి అర్ఘునుడిని అమరావతికి రప్పించుకొన్నాడు. అక్కడి భోగభాగ్యాలను చూపించాడు. తనతోపాటు సగంగదైమీద సవ్యసాచిని కూర్చుండబెట్టుకొని గారవించాడు. ఒక నరుడికి భూతిక శరీరంతో స్వర్గంలో అటువంటి గారవం జరగటం అపూర్వం.

ఒకనాటి రాత్రి వెన్నెలవేళ ఊర్యుశి అర్ఘునుడిపై మరులుగొని అతడిని సమీపించి తన మనసు బైట పెట్టింది. కాని, అర్ఘునుడు ఆమెయందు మాతృభావాన్ని ప్రకటించి నమస్కరించాడు. దేవవనితలకు వావివరున లుండువని ఆమె ఎన్నోవిధాల మరనోద్దీపకంగా మాట్లాడింది. అతడు చలించలేదు. ఆమె విసిగి తనకోర్కె ఫలించలేదని కోపించి, అర్ఘునుడు నవ్వంసుడై ఆడువారి మధ్య మసలేటట్లు దారుణంగా శపించింది. మరునాడు ఆసంగతి తెలిసికొని దేవమందు అర్ఘునుడి ధర్మశిలాన్ని మెచ్చుకొని, అభినందించాడు. ఊర్యుశి శాపంవలన కలిగే షండరూపం అజ్ఞాతవాస సంవత్సర కాలం మాత్రమే ఉంటుందని వరమిచ్చి, వివిధ దివ్యాప్తాలను అతడికి ప్రసాదించాడు. అయిదేళ్ళ కాలం అర్ఘునుడికి గీతవాద్యనృత్యాలను దేవేంద్రుడు సురలోకంలో నేర్చించాడు. అవిధంగా ఊర్యుశి శాపం అజ్ఞాతవాస ప్రతంతో అర్ఘునుడికి పరంగా పరిణమించింది.

ఒకనాడు రోమపదు దేవేంద్రలోకానికి వెళ్ళాడు. దేవేంద్రుడితోపాటు అర్జునింహసనారూఢుడైన అర్జునుడిని చూచి అశ్వర్యపోయాడు. దేవేంద్రుడు చెప్పగా - నరుడనే మహర్షి పార్శ్వదుగు పుట్టడనీ, పాపవతాప్రం పాందిన నరుడు అర్జునుడే అని తెలిసికొన్నాడు. ఆ అప్రంతో దేవతల విరోధులైన రాక్షసులను సంహరించి సురలోకానికి మేలు చేయనున్నాడని దేవేంద్రుడు చెప్పగా విన్నాడు. ఆ తరువాత ఇంద్రుడు రోమపదిని ధర్మరాజు వద్దకు పంపి అర్జునుడు దేవహితార్థమై సురలోకంలో ఉన్నాడనీ, పాపవతాప్ర ప్రభావంతో రాబోయే యుద్ధంలో భీష్మదోషకర్ణాది వీరులను సంహరించగలడనీ, పార్శ్వదు తిరిగి పచ్చేంతవరకు ధర్మరాజును తమ్ములతో కలిసి తీర్థయాత్రలు చేయుమనీ సందేశం పంపాడు. రోమపదిని ఆ తీర్థయాత్రలలో సహాయపడుమని దేవేంద్రుడు నిర్దేశించాడు.

పాండవులు వనంలో పార్శ్వాది రాకోరకు పరితపించి పోతున్నారు. అప్పుడు భీముడు ధర్మరాజుతో ఇట్లా అన్నాడు: ‘అర్జునుడు సంపాదించిన దివ్యాప్రాతాతో ధరణీరాజ్యాన్ని తిరిగి పొందుదామని అనుకొంటున్నాం. అతడి రాక ఎందుకో ఆలస్యమయింది. జనార్థనుడిని పంపి అతడిని త్వరగా రప్పించటం మంచిది. అతడు తిరిగివ్స్తే మేమంతా కలిసి హస్తినాపురం మీద దండెత్తి, శత్రువులను పరిపార్చి రాజ్యాన్ని ఆక్రమిస్తాం. నీకు సత్యపతభంగ మౌతుందనే భయం ఉంచే పదమూడేట్లు అరణ్య, అజ్ఞాతవాసాలు ముగించుకొని వచ్చి రాజ్యపట్టాభీషేఖం చేయించుకొమ్ము. మాయాద్యుతంతో మనలను మోసగించిన దుర్యోధనుడు రాజ్యంలో కుదురుకొనక పూర్వమే అతడిని దూషిస్తాం. వంచనపరులను వంచనతో సాధించటమే సముచితం. అదే రాజధర్మం’ అని ఆవేశంతో భీమసేనుడు పలికాడు.

ధర్మరాజు భీముడిని ప్రేమతో కొగలించుకొని శిరస్సు ముద్దు పెట్టుకొన్నాడు. అగ్నికి వాయువు తోడైనట్లు అర్జునుడికి భీముడు తోడైతే యుద్ధంలో ఎవరు నిలువగలరు? అయితే, ఆ యుద్ధం పదమూడేట్లు తరువాత జరగాలనీ, అందులో భీమార్ఘునులే విజయ కారకులు కావాలనీ ఆకాంక్షిస్తూ భీముడి కోపాన్ని ఉపశమింప చేశాడు- ధర్మరాజు.

జక హస్తినాపురంలో ధృతరాష్ట్రుడు పరమేశ్వరుడివలన పార్శ్వదు పాపవతాప్రాన్ని పొందిన వృత్తాంతాన్ని పారాశర్యుడు చెప్పగా విని పరమవ్యాకుల చిత్రుడై పరితపించాడు. భీముడు కిమ్మురుడిని చంపిన వార్త విని మనసులో కటకట పడ్డాడు. రాబోయే యుద్ధంలో శ్రీకృష్ణర్జునులు నిర్వహించే మహానీయపాత్రను విదురుడు చెప్పగా విని ధృతరాష్ట్రుడు నిరుత్తరుడైనాడు.

నలోపాభ్యాసం :

ధర్మరాజు వద్దకు బృహదశ్వదనే ముని వచ్చాడు. అతడికి పాండవులు అతిథి సత్కారాలు చేసి, విక్రాంతి కల్పించారు. అ బుపితో ధర్మరాజు- కౌరవులు తమకు చేసిన అవ్యాయాలన్నింటిని చెప్పాడు. ‘మునీంద్రా! దేశాన్ని, రాజ్యాన్ని, బంధువులనూ విడిచి అడవులలో మృగాలతో కలిసి మావలె కష్ట పడిన రాజు లెవరైనా ఉన్నారా?’ అని ఆ మునీంద్రుడిని అడిగాడు. బృహదశ్వదు నలమహారాజుకథ చెప్పాడు. అతడు కూడా జూదమాడి పుష్పరుడిచేతిలో ఓడిపోయి, ఒక్కడే కానలలో ఎన్నోకష్టాలు పడ్డాడు. ఆ సామ్యంతో నలుడిచరిత్రను చెప్పాడు.

వీరసేనుడి కొడుకైన నలుడు నిషధరాజు. అనేక అక్షోహిణుల సైన్యంతో రాజుల నందరినీ జయించిన చక్రవర్తి. అతడికి జూదమంచే ప్రీతి. అయినా, బ్రహ్మామృతయి బ్రహ్మామృతరంగా ప్రజాపాలనం చేస్తున్నాడు. విదర్భదీపుడైన భీముడికి దమయంతి అనే అపూర్వ సాందర్భయతి కూతురు. ఆమె నలుడి గుణగణాలను విని అతడిపై వలపుపెంచుకొన్నది. నలుడు ఆమె గుణగణాలను విని ఆనురక్తుడైనాడు.

ఒకనాడు నలుడు దమయంతిని స్వరిస్తూ ఉద్యమపనంలో విహరిస్తుండగా ఆకాశంలో నుండి అంచలగుంపు సమీపంలో వాలింది. నలుడు వాటిని పట్టుకొనబోయి ఒకహంసను చిక్కించుకొన్నాడు. పట్టుబడిన హంసను వదలలేక మిగిలినవి ఆకసంలో తెల్లమబ్బులవలె తిరుగుతూనే ఉన్నాయి. అప్పుడా హంస మనుష్య వాక్యులతో ఇట్లా అన్నది. ‘అయ్యా! నీకు నేను మేలు

చేస్తాను. నీ ప్రియురాలైన దమయంతి వద్దకు పోయి, నీ గుణాలు ఆమెకు వర్ణించిచెప్పి, ఆమె మరెవ్వరినీ మనసులో కోరకుండా నీయందే అనురాగబద్ధరాలయ్యటట్లు చేస్తాను' అని అన్నది. ఆ మాటలు విని నలుడు ఆ హంసను వదలిపెట్టాడు.

ఆ హంస తనగుంపుతో కలిసి విదర్శకు పోయింది. అంతఃపురోద్యానవనంలో దిగింది. దమయంతికి కావాలని తనంతట తానే పట్టబడింది. నలుడినిగురించి వర్ణించి దమయంతికి చెప్పింది. తాను చూచిన రాజులందరిలో ఆతడే సర్వగుణ సుందరుడని కీర్తించింది. దమయంతి కున్న రూపకాంతి వైభవాలు నలుడిని పొందినప్పాడే సార్ధకమౌతాయని చెప్పింది. దమయంతి నారీరత్నమనీ, నలుడు పురుషరత్నమనీ పేర్కొని వారిద్దరి సమాగమం పరస్పరశోభాకరమని ప్రశసించింది. హంసమాటలకు దమయంతి సంతోషించింది. తననుగురించి కూడా నలుడికి అదే విధంగా తెలియజెప్పుమని కోరింది. ఆ హంస నిషధకు తిరిగి వెళ్లి, నలుడికి దమయంతి రూపలావణ్యవైభవాలనుగురించి వర్ణించి చెప్పింది. ఆ విధంగా నలదమయంతు లిడ్డరూ అనురక్కులై మరనవిరహిస్తూ అనుభవిస్తూ పాద్మపొని పగళ్ళు రాత్రుళ్ళు గడిపేవారు. విరహాపోపశమనానికి సందనోద్యానాలలో తిరిగేవారు. తామరాకులో, తామర తూండ్రో కప్పుకొనేవారు. చిగురాకుపాస్సులపై పచ్చించేవారు. నీటి ధారలతో, గంధపుపూతలతో శైల్యోపచారాలు చేసికొనేవారు.

దమయంతి విరహాపాస్సి గురించి చెలికత్తెలు చెప్పగా విని, ఆమె తండ్రి భీమురాజు నలమహారాజుకు తనకూతురు నిచ్చే ఉపాయాన్ని ఆలోచించి స్వయంవరం చాటబంచాడు. భూతలం మీది రాజులందరూ ఆ స్వయంవరానికి తరలి వచ్చారు. ఆ సంగతి ఇంద్రుడు నారదుడివలన తెలిసికొని దిక్కాలకసహితంగా తానూ విదర్శకు బయలుదేరి వస్తున్నాడు. మార్గమధ్యంలో నలమహారాజును కనుగొన్నాడు. దమయంతి తమలో ఒకరిని వివాహం చేసికొనేటట్లు ఆమెవద్దకు తమదూతగా వెళ్ళమని అడిగాడు. దానివలన దేవహాతం సాధించబడుతుందని చెప్పాడు. దేవేంద్రుడిమాట కాదనలేక నలు డందుకు అంగికరించాడు. సురక్షితమైన అంతఃపురంలో ప్రవేశించటానికి వీలుగా దేవేంద్రుడు నలుడికి తిరస్కరించి విద్యను ప్రసాదించాడు. నలుడు దమయంతిని ఆమె అంతఃపురంలోకి పోయి చూచాడు. ఆమె సౌందర్యాన్ని చూచి మన్మథ వచ్చెనాడు. నలుడు దమయంతికి దర్శనమచ్చాడు. ఆతడి రూపం దమయంతికి మన్మథావేశాన్ని కలిగించింది. కానీ, ఆత డెవరో తెలియదు. దమయంతి ఆతడి గురించిన వివరాలను తెలిసికొనాలని అడిగింది.

నలుడు : నేను దేవదూతను. నాపేరు నలుడు. దిక్కాలకులు నిన్ను ప్రీతితో చూడటానికి వచ్చారు. స్వయంవరంలో వారిలో ఒకరిని వలచి వరించటానికి నాతో ముందుగానే రాయబారం పంపారు. వారి కోర్కెను నీవు తీర్చాలి.

దమయంతి: మీ మాటలు వింటాందే నాకు దుఃఖం కలుగుతున్నది. నే నెక్కడ? ఇంద్రాదు లెక్కడ? నీ గుణగణాలను హంసవలన విని నిన్నే నామనసులో నిలిపాను. నీ కొరకే ఈ స్వయంవర సన్మాహం. కాబట్టి నీవు నాయందు కరుణించి నా భర్తవుగా అనుగ్రహించుము. నీవు అంగికరించకపోతే ఏదోవిధంగా చనిపోతాను.

నలుడు : నిన్ను దేవతలే కోరుతున్నారు. నేను వారి కాలిదుమ్ముకు కూడా సరిపోను. దేవత లుండగా మనిషిని నన్ను కోరటం దేనికి? దేవతలకు ప్రియం చేయకపోతే వారు నాకు బాధలు కలిగిస్తారు. కాబట్టి నన్ను ఆ ఆపదనుండి రక్షించుము.

దమయంతి: నే నోక ఉపాయం కనుగొన్నాను. ఇంద్రాదులు రేపు స్వయంవరానికి వస్తే వారి యెదుటనే నిన్ను వరిస్తాను. అప్పుడు నీకు దోషం ఉండదు.

నలుడు తిరిగి వెళ్లి దిక్కాలకులకు జరిగినదంతా చెప్పాడు. స్వయంవరసభలో ఇంద్రాదులు నలుగురూ నలరూపధారులై ఉన్నారు. దమయంతికి నిజ నలు డెవరో తెలియటం కష్టమైపోయింది. అప్పుడామె దేవతలను ప్రార్థించింది. వారు ఆమెప్రార్థనకు కరుణించి కనుచ్చేపాటు లేని, చెమటపట్టని, అడుగులు నేల కానని తమ దేవతా రూపాలను తెలిసేటట్లు చేశారు. దమయంతి కల్యాణకుసుమమాలను నలుడి మెడలో వేసింది. దేవతలు మెచ్చారు. విప్రలు ఆశీర్వాదించారు. నలదమయంతుల వివాహం వైభవంగా జరిగింది. ఇంద్రాది దిక్కాలకులు నలుడికి వరాలనిచ్చి నిజలోకానికి బయలుదేరి వెళ్ళసాగారు.

దారిలో వారికి కలి ఎదురుపడ్డాడు. అతడు కూడా దమయంతీ స్వయంవరానికి వస్తున్నాడు. కానీ, ఆమె నలుడిని వరించిందనిన పర్వమానాన్ని ఇంద్రాదులవలన విని కోపించాడు. ‘ఆ నలదమయంతులకు రాజ్యవైభవం దూరం చేస్తాను. వారిద్దరికి వియోగం కలిగిస్తాను’- అని నిశ్చయించుకొని, నలుడు దూర్యత్తప్రియుడని తెలిసి పాచికలలో ప్రవేశించి నిలిచాడు.

నలుడు నిష్టాగరిష్టుడు. ఏసందర్భంలోనైనా అశోచం కలిగితే అందులో ప్రవేశించడానికి కలి ప్రయత్నించాడు. ఒకనాడు నలుడు మూత్రవిసర్జనం తరువాత ఆచమించి కాశ్చుకడుక్కోలేదు. ఆ అశోచాన్ని ఆలంబనంగా చేసికొని నలుడి శరీరంలో కలి ప్రవేశించాడు.

కలి పుష్పరుడిని ప్రేరేపించాడు. నలుడితో జూద మాడించాడు. ఆ జూదంలో మైమరచి నలుడు సర్వస్వాన్ని క్రమక్రమంగా ఓడిపోయాడు. అంతకుముందే దమయంతి తన కుమారుడైన ఇంద్రోనేనుడిని, ఇంద్రోను అనే కూతురిని వార్షష్టేయుడనే సారథితో రథంమీద విదర్భలోని తన తండ్రివడ్డకు పంపింది. నలుడు సర్వస్వం కోల్పోయి భార్యాసహితుడై నగరం వెడలి బయట నివసించాడు. పుష్పరుడి శాసనం వలన ప్రజలవ్యర్థ నలదమయంతుల కెటువంటి సహాయం చేయలేదు. నలదమయంతులు మూడునాళ్ళనీళ్ళు త్రాగి గడిపారు. మరునాడు ఆకలిభాధకు ఓర్ధవేక నలుడు తమ ప్రక్కన తిరుగుతున్న బంగారు రెక్కల పక్కలను పట్టుకొని తినాలనే కోరికతో తన కట్టుపుట్టాన్ని వాటిపై విసిరాడు. ఆ పక్కలు ఆ గుడ్డతో సహా గగనానికి ఎగిరిపోయాయి. పోతూ, తాము పాచికలమనీ, రాజ్యాన్నే కాక, పత్రాన్ని కూడా అవహారించటానికి పక్కల రూపంలో వచ్చామనీ చెప్పి ఎగిరిపోయాయి. నలుడు ఆశ్చర్యపడ్డాడు; దమయంతి చీరచెరగును చుట్టుకొన్నాడు. ఆ విధంగా దంపతులిద్దరూ ఒకే చీరతో సాగిపోవలని వచ్చింది.

నలదమయంతులు నాలుగు బాటల కూడలికి చేరారు. ఒకబాట దక్షిణాపథం పోతుంది. మరొకటి విదర్భకు చేరుతుంది. ఇంకొకటి కోసలకు వెళ్ళుతుంది. చివరిది ఉజ్జ్వల్యానికి తీసికొనిపోతుంది. ఏ బాటలో పోవాలి? అన్నపుష్ప వచ్చింది. దమయంతి తన పుట్టినిల్లు విదర్భకు పోదామన్నది. నలుడు ఆడవులకు పోదామన్నాడు. ఎందుకంటే ఆత్మవారింట - పూలమ్మిన చోట కట్టెలమ్మినట్లుంటుందని నలుడు విదర్భకు చేరటం అవమానంగా భావించాడు. భార్యను విదర్భకు పొమ్మన్నాడు. కానీ, దమయంతి నలుడివెంట నడవటానికి కోరుకొన్నది. ‘అధికరోగదుఃఖార్థుడికి పోషధం ఎటువంటిదో ఆవదలలో ఉన్న భర్తకు భార్య అటువంటిది. పురుషుడికి అన్ని దుఃఖాలను పోగాట్చేది భార్య’ - అని చెప్పి నలుడిని అనుసరించటానికి అనుమతి కోరింది. ఆమె నెట్టి పరిస్థితులలోనూ వదలిపెట్టనని నలుడు మాటిచ్చాడు.

దంపతు లిద్దలూ ఏకవప్రంతో బయలు దేరారు. అడవిమార్గంలో వనమధ్యంలో ఒక వనతిని చూచారు. ధూళితో నిండి ఉన్న ఆ సభలో అలసిసాలని విశ్రమించారు. మార్గాయాసంవలన దమయంతి ఒడలు మరచి నిదురపోయింది. ఆ మహారాణి పొందిన ఆ దీనావస్తను చూచి నలుడు దుఃఖించాడు. ఆమె నా దీనస్థితిలో చూడలేక ఆమె చీరలో సగం చించుకొని ఆమెనుండి విడివడి, వీడలేక వీడలేక, కలిప్రభావంతో దయారహితుడై, దూరంగా వెళ్ళిపోయాడు.

దమయంతి నిద్ర మేల్కొన్నది. చినిగిన చీరను, భర్త తనప్రక్కనే లేకపోవటాన్ని గమనించి, నాలుగు దిక్కులా భర్తకోరకు వెడకి పలురకాలుగా ఆక్రందించి, నలుడిని వెదకుతూ ఒంటిగా బయలుదేరింది. తనను ఎట్టి పరిస్థితులలో విడువనని మాట ఇచ్చిన నలుడు తనమాట నిలబట్టుకొనాలని ఎలుగిత్తి భర్తకోరకు పిలిచింది. గహనమైన వనమార్గంలో భయంతో నడిచింది. ఒకచోట ఒకకొండచిలువ దమయంతిని పట్టి మ్రుంగబోయింది. ఆమె తనను రక్కించుమని నలుడిని పెడ్డగా పిలిచింది. ఆ సమీపంలో తిరుగుతున్న ఒక ఎరుకులరేడు ఆమె ఆర్థనాదం విని కొండచిలువనోరు చీల్చి దాని మేనును ముక్కలు చేసి రాహావు నుండి చందుడిని విముక్కుడిని చేసినట్లు దమయంతిని ఆ పాము నుండి రక్కించాడు. ఆమె వృత్తాంతాన్నంతా అడిగి తెలిసికొన్నాడు. ఆమెను సమీప సరోవరంలో స్నానం చేయుమన్నాడు. తడిసిన మేనితో ఉన్న దమయంతి సౌందర్యాన్ని చూచి కామించి తనకోర్కెను బైట పెట్టాడు. పత్తిప్రత అయిన దమయంతి కోపంతో చూచింది. ఆమె వేడిచూపుకు- అగ్నిజ్యాలకు గురి అయిన చెట్టువలె- ఆ బోయవాడు నిలువున కాలిపోయాడు. ఆమె పాతిప్రత్య మహాత్వ మటువంటిది.

దమయంతి భయంకరారణ్యంలో కొంతదూరం పోయి మహాత్ములైన మునులు నివసించే ఒక ఆశ్రమాన్ని చూచింది. తనను గురించి చెప్పుకొని నలుడిని గురించి వారి నడిగింది. నలుడు కనిపించకపోతే కొద్ది దినాలలో చనిపోతానని వాపోయింది. అప్పుడు మునులు దివ్యార్పితో గమనించి కొద్దిరోజులలో నలుడిని హర్ష వైభవంతో చూడగలవని ఓదార్పి వారందరూ ఆత్మమంతో సహా అదృశ్యమైపోయారు. దమయంతి అశ్చర్యపడింది.

అప్పు డడవిలో దమయంతికి ఒక వర్తకుల బిడారు కనపడింది. ఆమె ఆ సార్థవాహుదైన ఖచి అనే వాడిని కలిసి నలుడి గురించి ప్రశ్నించింది. అతడు నలుడిని చూడలేదన్నాడు. ఆమెను సుబాహుడి పురానికి తమతోపాటు తీసికొని పోవటానికి అంగీకరించాడు. దారి మధ్యలో సార్థవాహం ఒకరాత్రి ఒక పెద్ద చెరువువద్ద విశ్రాంతి తీసికొన్నది. నడిరేయు ఆ అడవిలోనుండి ఏనుగులు నీటికొరు చెరువు వద్దకు వచ్చి శయనించి ఉన్న జనాన్ని తోక్కాయి. చాలమంది చనిపోయారు. ఆ ఆపదను చూచి దమయంతి తనకు చాపు రాలేదని వాపోయింది. అలనాడు దేవతలను కాదని నలుడిని స్వయంవరంలో గ్రహించినందుకు వారే కోపించి అటువంటి ఇక్కట్టులను కలిగిస్తున్నారని భావించింది. చావగా మిగిలినవారితో కలసి దమయంతి సుబాహునగరం చేరింది. రాజమార్గంలో నడుస్తున్న దమయంతిని రాజమాత చూచింది. ఆమెరూపైభవాన్ని గమనించి మొచ్చి ఆమెను పిలిపించుకొని తనవద్ద సైరంధ్రిగా ఉంచుకొన్నది. దమయంతి సైరంధ్రిగా ఉన్నపుటికీ దాసివలె ఉచ్చిష్టం తినలేదు. రాణిపాదాలను పిసుకలేదు. పరపురుషులతో మాట్లాడలేదు. నలుడిని అన్వేషించబోయే బ్రాహ్మణులతో మాత్రం పలికేది. ఆ నియమాలకు రాజమాత అంగీకరించింది. రాణి తన కూతురైన సునందను దమయంతి రక్కలో ఉంచింది. సైరంధ్రిగా ఉన్న, దమయంతి భర్త్వాపియోగ దుఃఖం అనుభవిస్తూ కూడా పుణ్యప్రతాలు చేస్తూ ఉండేది.

ఈక నలుడి సంగతి తెలిసి కొందాం. అలనాడు దమయంతిని ఏకాంతంగా అడవిలో వదలి బయలుదేరిన నలుడు కొంతదూరం పోయేసరికి తీవ్ర దావానలాన్ని ఎదుర్కొన్నాడు. ఆ మంటల మధ్యలో కర్కోటకుడనే నాగకుమారుడు చిక్కుకొని నలుడిని రక్కించుమని ఎలుగెత్తి పిలిచాడు. తనను రక్కిస్తే అతడికి ఒక హితం చేస్తునని పేర్కొన్నాడు. ఎత్తుకొని పోవటానికి ఏలుగా బొటనపేలంత పాట్టివాడై నిలిచాడు. నలుడు సాహసంతో ఆ మంటల మధ్య నున్న కర్కోటకుడిని తప్పించి భుజంమీద పెట్టుకొని మౌనికిపోయి సమీప సరోవరం వద్దకు చేరి దింపబోయాడు. ఆ పాము మరొక పదిఅడుగులు వేసి దింపుమని కోరాడు. అట్లాగే వెళ్ళుతూ ఉండగా పదవ అడుగు వేస్తుండగా కర్కోటకుడు నలుడిని కాటు వేశాడు. నలుడు వికృతరూపాన్ని పాందాడు. అప్పుడు కర్కోటకుడు ఇట్లా అన్నాడు:

‘అయ్యా! నీవు నాచేత విషపీడితుడవైనావని విచారించకుము. ఈ వికార రూపంలో ఉన్న నిన్ను ఎప్పరూ తెలిసికొనలేరు. అందువలన నీకు శత్రుభయం ఉండదు. విషోరగ రాక్షసపిశాచాదుల భయంకూడా ఉండదు. నీకు సర్వరాజ్యం తిరిగి లభిస్తుంది. మరల భార్యతో కలిసి సుఖంగా ఉంటావు. నీ కెప్పుడు నీ నిజరూపం కావాలని ఇష్టం కలిగితే అప్పుడు నన్ను సృరించుము. నే నోక వప్రాణి నీవద్దకు పంపుతాను. దానిని ధరించుము. నీరూపం నీకు వస్తుంది. ఇది నా వరం. నీవు ఇణ్ణుకుంచజడు, అయోధ్యాధిపతి అయిన బుతువర్ష మహారాజును సేవించుము. అతడికి నీవు నీవద్దనున్న ‘అశ్వహృదయ’, విద్యను ఇమ్ము. అతడివలన ‘అక్షహృదయ’ మనే విద్యను స్వీకరించుము. ఆ రాజువద్ద నీవు బాహుకుడనే పేరుతో రథాన్ని నడిపే సూతుడిగా, వంటలవాడిగా కొలువుండుము’ అని హితోపదేశం చేసి అదృష్టుడయ్యాడు.

కర్కోటకుడి హితవు ప్రకారం నలుడు బాహుకుడనే పేరుతో బుతువర్షుడిని సేవిస్తూ అయోధ్యలో ఆశ్వాధ్యక్షుడుగా ఉంటున్నాడు. అతడికి సహాయకులుగా వార్షిష్టేయుడు, జీవలుడు నియోగించబడ్డారు. ఒకనాడు బాహుకుడు తన భార్యను సృరిస్తూ విరహవేదనతో నిట్టూర్పులు నిగుఢిస్తూ ఉండటం జీవలుడు గమనించాడు. అంతటి వికారశరీరుడిని కూడా ప్రేమించే ప్రియురాలు ఉంటుందా? ఉంటే అమెంత కురూపియో? అంటూ అనుమానిస్తూనే బాహుకుడిని అతడి భార్యనుగురించి, వారి వియోగ కారణాన్ని గురించి అడిగాడు. బాహుకుడు ‘నా వంటివాడికి ఇల్లా లేమిటి? నన్ను చూచి అందరూ నవ్వుతారు. మందపజ్ఞుడనే భట్టుడైకడు తన ప్రియురాలికి దూరమై విరహాన్ని అనుభవించేవాడు. అతడిమాటలు జ్ఞాపకం వచ్చి నేను అనుకరిస్తున్నా; నంతే’ అని అనలు సంగతి బైట పెట్టుకుండా దాటవేశాడు.

ఇక, విదర్భలో భీమమహారాజు నలుడు రాజ్యభష్యడైనాడనీ, భార్యతో కలిని ఎక్కుడికో వెళ్ళాడనీ తెలిసి, నలదమయంతులను వెదకి తీసికొని రావటానికి నిపుణులైన బ్రాహ్మణులను నియోగించాడు. వారు భూవలయంలో ఉన్న రాజ్యాలన్నీ దర్శించి అన్యేషిస్తున్నారు. వారిలో సుదేవుడనే విప్రుడు సుబాహునగరానికి వెళ్ళాడు. పురోహిత బ్రాహ్మణులతో కలని అంతఃపురంలో ప్రవేశించి, పుణ్యహవాచన పుణ్య సమయంలో సునందతో కూడి ఉన్న దమయంతిని చూచాడు. ఆమె పాగబారిన అగ్నిజ్యులవలె, నల్లమబ్యులు క్రమ్యుకోన్న చంద్రరేఖావలె ఉండటం గమనించాడు. ఆమె నుదుట సూక్ష్మమైన లక్షణాన్ని గుర్తించాడు. దమయంతిగా నిశ్చయించుకొని ఆమెతో ఇట్లా అన్నాడు: ‘అమ్మా! నీ తల్లిదండ్రులు, కొడుకు, కూతురు, బంధువులు, అందరూ కైమంగా ఉన్నారు. వారందరు నీ కైమం తెలియనందుకు దిగులుపడుతున్నారు. ఇకమీద వారి చింత తొలగిపోతుంది. నేను నీ అస్తగారి స్నేహితుడిని. సుదేవుడిని. మీతండ్రిగారు మీదంపతుల ఉనికి తెలిసికొనటానికి ఎందరో విప్రులను నలుదిక్కులకు పంపారు. నా అదృష్టంవలన నిన్ను నేను చూడగలిగాను’. సుదేవుడి మాటలు విని తనవారినందరిని పేరుపేరున కుశలమడిగి దుఃఖం ఆపుకొన లేక, కన్నీరు ధారలు కట్టేటట్లుగా ఏడ్చింది. ఆ సంగతి గమనించి సునంద రాజమాతకు చెప్పింది. ఆమె దమయంతి వద్దకు వచ్చి జరిగింది తెలిసికొని దమయంతిని ఎట్లా గుర్తించగలిగావో చెప్పుమని సుదేవుడిని అడిగింది. అతడు తనరాకకు కారణం చెప్పి, దమయంతి కనుబొమల నడుమ పద్మకాంతితో మహిమాన్యాత్మైన ఒక పుణ్యసంకేతం (పద్మపుష్టి పుట్టుమచ్చ) దుముళైత కప్పబడి ఉన్న నేను దానిని గుర్తించి ఈమెను దమయంతిగా తెలిసికొన్నానని పేర్కొన్నాడు. రాజవూత మంచినీరు తెప్పించి దమయంతి ముఖాన్ని కడిగించి ఆ గుర్తును చూచి ఆశ్చర్యానందాలతో ఇట్లా అన్వది:

‘తల్లి! నీవూ నా కూతురివేనే. నీ తల్లి, నేనూ దశార్థరాజవుత్తికలం. మీ అమ్మ విదర్భరాజుకు రాణి అయింది. నేను ఈ చేదిపురాధిపతి పత్ని నయాన్ను’ అనగానే దమయంతి రాజమాతకు వినయంతో నమస్కరించింది. రాజమాత దమయంతిని కాగిలించుకొని గారవించింది. కొన్నాళ్ళ తరువాత దమయంతి విదర్భకు వెళ్ళి తల్లిదండ్రులతో, బంధువులతో కలిని ఉన్నది. అయినా ఆమె ఆనాడు నలుడు తనను పీడినప్పుడు కట్టిన మాసిన చీరనే కట్టింది. దేహస్థాయాలను కోరకుండా నేలపై శయనిస్తూ, ధూళిధూసరితగానే నియమనిస్తులతో జీవితం సాగిస్తున్నది. ఈ విధంగా భర్తువియోగదుఃఖాన్ని అనుభవిస్తూ, ఒకనాడు తల్లితో నలుడిని అన్యేషించటానికి బ్రాహ్మణులను పంపుమని కోరింది. ఆమె భీమానుమతితో బ్రాహ్మణులను నియోగించింది. నలాన్యేషకులైన విప్రులతో దమయంతి ఇట్లా పలికింది.

‘నిపథాధిపతి అయిన నలుడు ప్రస్తుతం అసమర్థుడు కావటంచేత తాను ఇతరులచేత గుర్తించబడకుండా గూఢంగా ఉంటుంటాడు. కాబట్టి మీరు పెద్ద పెద్ద రాజసభలకు వెళ్ళి, అందరూ వినేటట్లు ఈ విధంగా ఎలుగిత్తి చెప్పింది. ‘నీవు నిత్యం నిజం మాటల్లాడేవాడివి. నీ భార్యను వంచించి ఆమె సగంచీరె చించి నీవు కట్టుకొని, ఆమెను ఒంటిగా వదలి వెళ్ళటం న్యాయమేనా? భార్య భర్తచేత భర్తించతగింది అనే మాట అబధ్యమైపోయింది. నీవంటివాడు ఈ విధంగా నిర్దయుడు కావటం సమంజసమా? కాబట్టి, ఆ సతికి నీవు ప్రసన్నుడవు కమ్ము’ అని అన్నిబోట్ల ప్రకటించండి. అప్పుడు ఎవడైనా ఆ మాటలు సహించలేక మారుమాట మాటల్లాడితే, అతడిని నలుడిగా గుర్తించండి. ప్రీతితో అతడికి నన్ను గురించి చెప్పి, వెంట పెట్టుకొని తీసికొనిరండి. రాకపోతే అతడున్నచోటు తెలిసికొని మీరు రండి’ అని తెలిపింది.

విప్రులందరూ వివిధ దేశాలకు వెళ్ళి తిరిగి వచ్చారు. వారిలో పర్మాదుడు అన్నాడు: ‘నేను ‘అయ్యాధకు వెళ్ళాను. బుతుపర్ముడి సభలో నీవు చెప్పినట్టే ప్రకటించాను. అప్పుడు ఒక కురుచేతులవాడు బాహుకుడనేవాడు నన్ను ఏకాంతంలో చూచి వెలవెలపోతూ నిట్టుర్చులు నిగుడిస్తూ నాతో ఇట్లా అన్నాడు. అతడు నూరుగద్యణాల ఉద్యోగి, వేగంగా రథం నడిపే నేర్చుకలవాడు. వంటలలో నిపుణుడు. కాని, అతడు కురూపి. ‘భర్తలో లోపాలున్నాయని తెలిసికూడా మనసులో ఓర్చుకొని ఉంటే ఆ భార్య మరోజన్మలో ఆ భర్తతో ధర్మభోగాలను పాందుతుంది.’ అని మరేమీ మాటల్లాడక తనఇంటికి వెళ్ళిపోయాడు.

పర్మాదుడి మాటలు విని దమయంతి చాలాసేపు ఆలోచించింది. నలుడు కానివాడు మారుమాటలు ఎందుకు మాటల్లాడతాడు? అతడి వద్దకు మరికంతమంది నిపుణులను పంపి ఆతడి విపరాలను మరిన్ని సేకరించాలని భావించి తల్లి అనుమతితో సుదేవుడిని పిలిపించి బాహుకుడి వద్దకు పంపుతూ ఇట్లా చెప్పింది:

‘ఓ విద్యన్నతా! నీవు నన్ను గుర్తించి ఎట్లా తెచ్చావో, అట్లాగే నలుడిని కూడా నిపుణంగా గుర్తించి తీసికొని రావాలి. అటువంటి బుధిబలం నీకే ఉన్నది. విదేశవిప్రుడివలె అయ్యాధ్యకు శీఘ్రంగా వెళ్లుము. బుతుపర్చడిని దర్శించి ‘రాజా! భీమమహారాజు నలుడిని గురించి వెడకి వెడకి వేసారి ఎక్కుడా చూడలేక దమయంతికి పునస్వయంవరం చాటించాడు. దానికి భూవలయంలో ఉన్న రాజు లందరూ పెతున్నారు’- అని చెప్పు మని పంపింది. సుదేవుడు బుతుపర్చడిని దర్శించి రేపే దమయంతి పునస్వయంవరమని చెప్పాడు. ఆ మాటలు విని ఆ రాజు బాహుకుడిని పిలిచి ‘నేను దమయంతి స్వయంవరం చూడటానికి ఒకరోజులో విదర్భకు పోవాలి. నీ అశ్వశిక్షానైపుణ్యం చూపించాలి’ అని అతడితో అన్నాడు.

నలుడు తన మనస్సులో దుఃఖించాడు. ‘అడవిలో తనను ఒంటరిగా వదలి వెళ్లానని అలిగి ఇట్లా దమయంతి చేయటానికి హునుకొన్నది. మగవారు తమ భార్యలు తమ నెప్పుడూ అంటిపెట్టుకొని ఉంటారని నమ్మి వెరివారైపోతుంటారు కదా! నాపని అంతే అయింది. అయినా, దమయంతి పతివ్రత, సంతాపంతి. ఆమె ఇట్లా ఎందుకు చేస్తుంది? అని మనసులో అనిపిస్తుంది. ఏమైనా అనలు సంగతి తెలిసికొనాలి. కాబట్టి బుతుపర్చడితో నేనుకూడా పోతాను’ అని మనసులో నిశ్చయించుకొన్నాడు. పూర్వం వార్షోయుడు తెచ్చిన తనరదాన్ని మనోవాయువేగంతో పోగిలిన తన గుర్రాలతో సిద్ధంచేసి రాజువద్దకు తెచ్చాడు. బుతుపర్చడు రథమెక్కేటప్పుడు గుర్రాలు మొగ్గాయి. అపి బలహీనమైనవని రాజు నవ్వి వాటిని మార్పుమని బాహుకుడిని అడిగాడు. అప్పుడు- ‘రాజా! ఇవి వాయువేగంతో పరుగెత్త గలవు. నేడే ప్రాణ్యకుంకుండానే ఇవి రథాన్ని విదర్భకు చేరుస్తే’ యన్నాడు. రాజు మెచ్చి రథమెక్కి కూర్చున్నాడు. వార్షోయుడు కూడా వెంటవచ్చాడు.

రథం మహావేగంతో సాగిపోతున్నది. నలుడొక్కడే రథాన్ని అట్లా నడపగలడని వార్షోయుడు భావించాడు. కాని, ఆ వికృతాకారుడిని నలుడిగా గుర్తించలేక పోయాడు. బుతుపర్చడి ఉత్తరీయం గాలికి ఎగిరి నేలపై వడింది. దాన్ని గమనించే సరికి రథం కొన్ని ఆమడలు దాటి పోయింది. ఒకచోట లెక్కించలేనన్ని ఆకులు పండ్లు కల ఒక పెద్ద తాండ్రచెట్టును చూచారు. బుతుపర్చడు ఆ చెట్టుకున్న ఆకులను, పండ్లను లెక్కించకుండానే చూచి చెప్పాడు. బాహుకుడు ఆశ్చర్యపడి రథ మాపి ఆ చెట్టుకున్న ఆకులను, పండ్లను లెక్కించాడు. బుతుపర్చడి లెక్క సరిపోయింది. బాహుకుడు ఆశ్చర్యపడి తనకా విద్యను ఉపదేశించుమని కోరాడు. బుతుపర్చడిట్లా అన్నాడు: ‘ఇది ఆక్షమ్యాదయం అనే విద్య. దీనిని దీక్షతో పొందినవాడు సంఖ్యావిదు తోడు. పాపాలనుండి, అపవాదులనుండి, విషం నుండి విముక్తుడోడు. సమపుగుణాలను పొందుతాడు. అందరికీ మిత్రుడోడు’ అని చెప్పి విధియుక్తంగా బాహుకుడికి బుతుపర్చడు ‘ఆక్షమిద్యను’ ఉపదేశించాడు. నలుడు సంతోషించి బుతుపర్చడికి ‘అశ్వ హృదయం’ అనే విద్యను ఇస్తానని చెప్పాడు. కాని, ఆ రాజు దానిని తరువాత స్వీకరిస్తానని ఉపదేశాన్ని వాయిదా వేశాడు.

అక్షమ్యాదయ విద్యా ప్రభావం వలన నలుడి శరీరంలో దాగి ఉన్న కలి కర్కోటక విషాన్ని క్రక్కుతూ బైటకు వచ్చి భయంతో వణకుతూ నలుడికి నమస్కారం చేశాడు. అతడిని చూచి నలుడు కోపించి శపించబోయాడు. తా సన్నాశ్నా కర్కోటక విషభాధవలన పొందిన దుఃఖాన్ని చెప్పికొని కలి క్షమించుమని వేడాడు. నలదమయంతులను కీర్తించిన జనులకు కలివలన భయం ఉండరని వరమిచ్చాడు. నలు డతడిని దయతో వదిలాడు. కలి ఆ తాండ్రచెట్టును ఆశ్రయించాడు. అది మొదలు తాండ్రచెట్టు పూజార్థమను కోల్పోయింది.

ఆ విధంగా నలుడు వికారరూపం మాత్రంతప్ప మిగిలిన దోషాలనన్నింటినుండి విముక్తుడయ్యాడు. ఆ పై రథమెక్కి ముగ్గురూ వేగంగా సాయంకాలానికి విదర్భకు చేరారు. దమయంతి మేఘునాదం వంటి ఆ రథధ్వని విని అది నలుడి రథఫోషగా గుర్తించింది. నలుడిని చూడగలననే ఆశతో చూచింది. కాని, రథంలో బుతుపర్చడిని చూచి నిరాశ చెంది దుఃఖించింది.

భీమరాజు బుతుపర్చడిని ఒక అందమైన భవనంలో విడిది చేయించాడు. ఆ రాజుకు ఆ నగరంలో స్వయంవర సంరంభ మేమీ కనపడలేదు. ద్వితీయ స్వయంవరానికి ఎవ్వరూ రావటానికి ఇష్టపడలేదేమో అని లోలోన అనుకొన్నాడు. బాహుకుడు రథశాలలో రథాశ్వాలను కట్టివేసి రథం దగ్గర విక్రాంతి తీసికొంటున్నాడు. దమయంతి కేశని అనే దానిని పిలిచి బాహుకుడి వృత్తాంతం తెలిసికొని రమ్మని పంపింది. కేశని బాహుకుడి వద్దకు పోయింది.

కేళిని : దమయంతి నీ క్షేమం తెలిసికొని రఘున్నది. నీ విక్కడికి ఎందుకు వచ్చావు?

బాహు : దమయంతి పునస్యయంవర మని తెలిసి ప్రీతితో అనేకమంది రాజులు ఇక్కడికి వస్తూంటే బుతువర్షుడు కూడా రావటానికి ముచుటపడ్డాడు. అయోధ్యానుండి ఇక్కడికి నూరామడల దూరం. ఒక్కరోజులో ఆతడు ఇక్కడికి వచ్చాడు. ఆతడి రథసారథిగా నేనూ వచ్చాను.

కేళి : ఆ మూడవ వా డెవడు?

బాహు : అతడా? నలరథసారథి అఱున వార్షణ్యయుడు.

కేళి : అతడికి నలభూపాలుడు పోయిన తెరగు తెలియదా?

బాహు : అతడు నలుడి కొడుకును, కూతురిని విదర్భదేశప్రభువు వద్ద ఉంచి తిరిగిపోతూ ఉండగా నలుడు రాజ్యాన్ని కోల్పయాడని త్రోవలోనే విని బుతువర్షుడి సేవలో చేరాడు. అతడికి నలుడినిగురించి తెలియదు. నలుడితో ఒంటరిగా వెళ్లిన దమయంతికి తెలియాలి కాని, మరమ్మరికి తెలిసే అవకాశమే లేదు.

కేళి : అడవిలో తన సగం చీరను చింపుకొని తన పతి దయారహితుడై తనను ఒంటరిగా వదలి వెళ్గా నాటినుండి ఆ సగం చీరనే దమయంతి కట్టుకొని ఉన్నది. దుమ్ముతో మేను క్రమ్ముకొని పోయినా, తలవెంటుకలు జడలు కట్టినా నేలమీదనే పడుకొంటూ ఆమె పవిత్ర పాతిప్రత్య ప్రతాన్ని పాటిస్తున్నది.

ఆ మాటలు వింటున్న నలుడి కమ్ములు కన్నీరుతో నిండిపోయాయి. అవి కనపడకుండా అతడు మొగం త్రిప్పుకొని మరొకపైపు చూస్తూ ఊరుకొన్నాడు. ఆ సంగతి కేళిని దమయంతికి చెప్పింది. ఆతడే నలుడై ఉండవచ్చనని దమయంతి శంకించింది. బాహుకుడు బుతువర్షుడి వంటలవాడుకూడా. అతడు వంటచేసే వద్దతిని కూడా గమనించుమని కేళిని మరల పంపింది.

నలుడు వంటలు వండే వేళలో ప్రదర్శించిన మహిమలు అపూర్వాలు. గుప్పెడు గడ్డి చేతిలో పట్టి అటూ ఇటూ ఊపితే అగ్గి అంటుకొంటుంది. ఆ గడ్డిమంటతో ఎంతవంటైనా ఉటుకుతుంది. నంజాళ్ళు కడగటానికి సంకల్పించినంత మాత్రంలోనే దివ్యగంగాధార పుట్టుకొన్నాంది. కుండలు నిండుతాయి, అక్కయంగా జలధార పారుతుంది. అతడి రెండుచేతులతో మర్దితాలయికూడా సుగంధసుమాలు వాడకుండా ఉంటాయి. (ఇవన్నీ అగ్గి వరుణాది దిక్కాలకులు నలుడికిచ్చిన వరాల ప్రభావాలు). ఈ వివరాలన్నీ చూచి కేళిని దమయంతికి చెప్పింది. ఆమె బాహుకుడి నంజాళ్ళు తెప్పించుకొని రుచిచూచింది. అది నలపాకమని నిశ్చయించుకొన్నది.

అంతటితో ఆగక దమయంతి తనకొడుకునూ, కూతురినీ బాహుకుడి వద్దకు కేళినితో పంపింది. వారిని బాహుకుడు ప్రేమతో దగ్గరికి తీసికొని తొడలపై కూర్చుండబెట్టుకొని పులకిస్తూ ఆప్రదైనాడు. కేళినికి అనుమానం కలుగకుండా తనకొడుకు, కూతురు ఆ యాడువారే కావటం చేత, వారివలె వీళ్ళు ఉండటం చేత దుఃఖించానని దాచి చెప్పాడు. తాను విదేశీయుడు కావటం చేత పెక్కుసార్లు కేళిని తనను కలిసి మాట్లాడటం ఉచితం కాదనీ, ఎవరైనా అనుమాన పడవచ్చుననీ చెప్పి ఆమెరాకను వారించాడు. జరిగినదంతా కేళిని దమయంతికి నివేదించింది. ఆమె తన తల్లిదంట్రుల అనుమతితో బాహుకుడిని తన వద్దకు వచ్చేటట్లు ఏర్పాటు చేసింది.

బాహుకుడు వచ్చి తపస్యినిగా కృశించి, మలిన గాత్రంతో, బాప్పనేత్రాలతో మూర్తిభవించిన శోకం వలె ఉన్న దమయంతిని చూచాడు. దమయంతి వికృతాకారుడైన బాహుకుడిని చూచినా నలుడిని చూచినట్లుగానే భావించి వినయంతో తన్మయత్వంతో ఇట్లా అన్నది :

దమ : జనంలేని అడవిలో అలసి నిద్రపోయిన అబలను, సాధ్యని, అనుష్టతను, అగ్నిసాక్షిగా పెండ్లుడిన వనితను వదలి నలుడివలె నిర్ణయులై వెళ్లినవారు లోకంలో మరింకెప్పురూ లేరు. దేవతలను కాదని అతడిని పరించాను. అతడివలన సంతానాన్ని కన్నాను. అటువంటి నన్ను దయలేకుండా నిష్టారణంగా ఉన్నట్లుండి వదలి వెళ్లాడు. నే నేమి కీడు చేశాను? 'నిన్ను నే నెప్పుడూ విడువను, భయపడకుము' అని మాట ఇచ్చి కూడా ఎందుకు మరచాడో తెలియదు. (అని అంటూ కనీరు మున్నీరుగా దుఃఖించింది.)

నలుడు : (శోంతో కలవరపాటు చెందుతూ) కలి ఆవేశించిన బుధ్యితో అటువంటి కలిన పద్ధతిని అనుసరించి పడరాని పాట్లు పడ్డాను. అవన్నీ నా తపస్సువలన నీ వియోగదుఃఖతాపంవలన, నశించిపోయాయి. కలి ఇప్పుడు నన్ను వదలి వెళ్లిపోయాడు. నే నిక్కడికి నీకొరకే వచ్చాను. అది అట్లా ఉండనిమ్మి. నేను నీకు అనురక్కడను, అనుష్టతడను. అయినా, నీవు అన్యాపేక్షకో పునస్యయంవరం చాటించావు. ఇది పతిత్రతకు ధర్మం కాదు. నీ స్వయంవరానికి రాజుల నందరిని పిలవటం కారణంగా బుతుపర్చుడు వచ్చాడు కదా!

దమ : (దోసిలిపట్టి వినయంతో ఇట్లా అన్నది) నిన్ను అన్వేషించటానికి నేను అనేకమంది విప్రులను పంపాను. వారిలో పర్మాదుడితో ఆయోధ్యలో నీవు పలికిన మారుపలుకులను తెలిసికిని, వాటి వలన నిన్ను గుర్తించాను. ని న్నిక్కడికి రప్పించటానికి ఒక ఉపాయం వన్నాను. రేపే స్వయంవరమని సుదేవుడిచేత బుతుపర్చుడికి చెప్పించాను. సూర్యమండల దూరాన్ని ఒక్కరోజులో రథం మీద రాగలిగిన నేర్చు నీ కొక్కడికి ఉన్నది. కాబట్టి నిన్ను ఆ నెపంతో విదర్ఘు రప్పించుకొనవలెనని భావించాను. ఇంతకంటే నేను మరే కీడును మనసులో తలంచ లేదు. నీ పాదాల సాక్షి. నా మనస్సులో మరొక భావముంటే దేవతలు, బ్రాహ్మణులు నన్ను చంపి ఉండేవారు.

దమయంతి అట్లా అంటూ ఉండగానే ఆకాశంనుండి వాయుదేవుడు ఇట్లా ప్రకటించాడు :-

'దమయంతి పరమపవిత్రచరిత్ర, పతిత్రత. సూర్యచంద్రులూ నేనూ కలిసి ఆమె శిలాన్ని ఈ మూడేళ్ళు రక్షించాం. ఈమె నీయందే అనురాగం కలది. కాబట్టి ఈమెను స్వీకరించుము'. ఆ మాట లంటున్నప్పుడు దేవతలు దుంధభులు ప్రోగించారు, పూలవాన కురిపించారు. వాయుదేవుడి ప్రకటన విని నలుడు ఆశ్చర్యపోయాడు. అనందించాడు. వెంటనే కర్మాటకుడిని స్ఫురించాడు. అత డిచ్చిన వప్పొన్ని తనపై పెట్టుకొన్నాడు. వెంటనే నలుడు నిజరూపంతో నిలిచాడు.

నలదమయంతులు పరమానందంతో పునస్పమగమాన్ని పాందారు. బంధుమిత్ర ప్రజలందరూ సంతోసించారు. భీముడు నలుడిని సత్కరించాడు. బుతుపర్చుడు నలుడిని అభినందించాడు. బాహుకుడిగా ఉన్నప్పుడు చేసిన అవజ్ఞలను మన్మించుమని వేడుకొన్నాడు. నలుడు బుతుపర్చుడికి అశ్వహృదయ విద్యను బోధించి పంపాడు. ఆ తరువాత నలుడు ఒక నెల రోజులు విదర్ఘులో సుఖంగా ఉన్నాడు.

ఆ తరువాత చతురంగ బలంతో నిషధపురానికిపోయి పుష్టురుడిని పిలిచి 'యుద్ధంగానీ, జూదంగానీ పందెంగా వేస్తున్నాను. దేనిలోనైనా నిన్ను ఓడించి నా రాజ్యాన్ని నేను గ్రహిస్తాను. సిద్ధం క' మ్యాని పిలిచాడు. పుష్టురు యుద్ధం చేయలేక, జూదంలో నలుడిని ఓడించి దమయంతిని గిలుచుకొందామని భావించాడు. పుష్టురు డోడితే రాజ్యం నలుడికి చేటట్లు, నలు డోడితే దమయంతిని పుష్టురుడికి దత్తంచేసేటట్లు పందెం వేసికాని ఇరువురూ జూదమాడారు. అందులో పుష్టురు డోడాడు. పూర్వం పుష్టురుడు గెలవటం కలిపుభావంవలన జిరిగిందని ప్రకటించి, నలుడు అతడిని క్షమించి వదలివేశాడు. ఆ తరువాత నలుడు దమయంతితో కూడి ఇంద్రవైభవంతో రాజ్యాన్ని పాలించాడు.

'కాబట్టి ధర్మరాజా! జూదంలో ఓడిపోయానని దిగులు పడబోకుము. నీవుకూడా దైవమానుష సంపదలతో శత్రువులను జయించి సకల మహిసూమాజ్యాన్ని పొందగలవు' అని బృహదప్యుడు ధర్మరాజుకు అక్షహృదయాన్ని ఉపదేశించాడు. 'ఈ నలోపాఖ్యానం శ్రద్ధతో విన్నవారూ, సభలలో చదివినవారూ కలిదోషంనుండి విముక్తి చెందుతారు. నిథిల పుణ్యఫలాలను

అందుకొంటారు. పుత్ర పోత ఆయురారోగ్య బశ్వర్యాలు పొందుతారు. విషాలవలన, దుష్టవిషయాలవలన భయం లేకుండా ఉంటారు. ధర్మాత్ము లోతారు. అంతే కాదు. కర్మటకుడు, దమయంతి, నలుడు, బుతుపర్చుడు - వీరిపేర్లు ఉచ్చరిస్తే చాలు కలిభయాలు తొలగిపోతాయి' - అని ఫలప్రతిని ప్రకటించాడు. ఆ తరువాత పొండవులవద్ద సెలవు తీసికాని బృహదశ్వదు వెళ్లిపోయాడు.

పుణ్యతీర్థ విశేషాలు :

పొండవలు అర్బునుడి రాక కౌరకు ఎదురు చూస్తున్నారు. అప్పుడు నారదమహర్షి వచ్చాడు. ధర్మరాజు ధర్మమతికి ఉదాత్తచరిత్రకు మెచ్చుకొని అతడికి జష్టమైన దేదైనా అడుగుము- అని అడిగాడు. 'ఈ భూమిలో ప్రదక్షిణంగా కొండరు ధన్యలు తీర్థయాత్రలు చేస్తూ ఉంటారు. వారికి ఎటువంటి ఫలం కలుగుతుందో చెప్పండి. అనేక తీర్థాల గొప్పతనం కూడా తెలియపరచండి' అని ధర్మరాజు కోరాడు. పూర్వం అటువంటి ప్రశ్న గంగాద్వారంలో పితృదేవతలకు శుభకర్మలు చేస్తున్న భీషుడు అడుగగా, పులస్త్య మహర్షి చెప్పిన విశేషాలు వినిపిస్తానని నారదుడు ధర్మరాజుకు ఈక్రింది వివరాలు తెలిపాడు.

'జ్ఞానేంద్రియ, కేర్మంద్రియాలపై నిగ్రహం ఉన్నవారు, అహంకారం లేనివారు, ప్రతిగ్రహపేక్ష లేనివారు, తక్కువగా భోజనం చేసేవారు, అనారంభకులైనా ఆనందంగా ఉండేవారు, సత్యప్రతులు, శుభాచారులు, కోపం లేనివారు, ధర్మపరులు అయినవారు వందలాది పుణ్యతీర్థాలను సేవించిన ఫలాస్త్రీ, సర్వయజ్ఞాలు చేసిన పుణ్యాస్త్రీ పొందుతారు. దుర్మార్గులు తీర్థసేవల ఫలాస్త్రీ పొందలేరు. నువ్వులను, గోపులను, బంగారాస్త్రీ దానంచేయటం, ఊపవాస ప్రతాలు చేయటం, తీర్థయాత్రలు చేయటంవలన జనులు దారిద్ర్యాస్త్రీ, రోగాలను, ఆత్మదోషాలను పొగొట్టుకొంటారు. దుర్గతులైనవారు యజ్ఞఫలాలు పొందజాలరు. కాని, తీర్థాలు సేవించటంవలన ఆ ఫలితాలు వారికి లభిస్తాయి. తీర్థసేవనం విశేష పుణ్యప్రదం' అని చెప్పి బహువిధ పుణ్యతీర్థసేవలయొక్క ఫలాలను వివరించాడు.

నారదుడు పేర్కొన్న పుణ్య తీర్థాలు :

1. పుష్పరం (ఇందులో పదివేల కోట్ల తీర్థాలున్నాయి) 2. జంబూమార్గం, 3. తుండులికాత్రమం, 4. అగ్నస్వచ్ఛటం, 5. కణ్వాత్రమం, 6. ధర్మారణ్యం, 7. యయాతి పతనం, 8. మహాకాళం, 9. కోటితీర్థం, 10. భద్రవటం, 11. సర్పదాతీర్థం, 12. దక్షిణింధాతీర్థం, 13. చర్యుణ్వితీర్థం, 14. వనిష్టాత్రమం, 15. పింగం, 16. ప్రభాస తీర్థం, 17. వరదానం, 18. సరస్వతీసాగరసంగమం, 19. పిందారకం, 20. సాగర సింధు సంగమం, 21. శంకు కణ్ణెశ్వరం, 22. వసుధార, 23. వసుసరం, 24. సింధూత్రమతీర్థం, 25. బ్రహ్మాతుంగ, 26. శక్తకుమారి, 27. శ్రీకుండం, 28. విమలం, 29. బడబ, 30. దేవిక, 31. కామతీర్థం, 32. రుద్రతీర్థం, 33. యజనం, 34. యాజనం, 35. బ్రహ్మాలుకం, 36. దీర్ఘసత్రం, 37. వినశనం, 38. నాగోద్వేదం, 39. శివోద్వేదం, 40. చమసోద్వేదం, 41. సరస్వతి, 42. శశయానం, 43. రుద్రకోటి, 44. నైమిశం, 45. కురుక్షేత్రం, 46. శమంతకపంచకం, 47. రామప్రాదం, 48. విష్ణుస్థానం, 49. పారిష్ఠపం, 50. పృథివీతీర్థం, 51. శాలూకిని, 52. సర్వతీర్థం, 53. వరాహతీర్థం, 54. అశ్వినీతీర్థం, 55. జయంతిలో సోమతీర్థం, 56. కృతశోచతీర్థం, 57. అగ్నివటం, 58. ముంజవటం, 59. యక్షికితీర్థం, 60. కురుక్షేత్రద్వారం, 61. కాయకోధనం, 62. లోకోద్ధారం, 63. శ్రీతీర్థం, 64. కపిలతీర్థం, 65. సూర్యతీర్థం, 66. గోభవనం, 67. శంఖినీతీర్థం, 68. యక్షేంద్రతీర్థం, 69. మాతృతీర్థం 70. బ్రహ్మావర్తం, 71. శరవణం, 72. శ్వామిల్లోమాపవాం, 73. మానుషతీర్థం, 74. ఆపగానది, 75. బ్రహ్మాదుంబరం, 76. సప్రాకుండం, 77. కేదారం, 78. కపిలకేదారం, 79. సరకం, 80. ఇలాస్పుదం 81. కిందానం, 82. కింజవ్యం, 83. నారదతీర్థమైన అంబాజన్మం, 84. పుండరీకం, 85. వైతరణి, 86. ఫలకీషనం, 87. మిత్రకం, 88. వ్యాసవనం, 89. మనోజవం, 90. మధువటి, 91. కొశికీ దృష్టద్వ్యాతీ సంగమం, 92. కిందత్తం, 93. అహస్పుదినతీర్థాలు, 94. మృగధూమం 95. వామనం, 96. పావనం, 97. శ్రీకుంజం, 98. నైమిశకుంజం, 99. బ్రహ్మతీర్థం, 100. సప్తసారస్వతతీర్థం, 101. బైశపన తీర్థం, 102. కపాలమోచనం, 103. విశ్వమిత్రం, 104. కార్త్రికేయం, 105. పృథుదకతీర్థం, 106. సురక్యాన్యసరస్వతి సంగమం, 107. అర్థకీల తీర్థం. 108. శతం, 109. సహస్రం, 110. తైజసం, 111. కురుతీర్థం,

112. స్వగ్రద్వారం, 113. రుధ్రపత్ని, 114. స్వప్తిపురం, 115. గంగమడువులో మూడు కోట్ల తీర్థాల కూపం, 116. బదరీవనంలోని వసిష్ఠాశ్రమం, 117. ఏకరాత్రం, 118. ఆదిత్యాశ్రమం, 119. దధిచితీర్థం, 120. కన్యాశ్రమం, 121. సన్మిహిత (సన్మిహాతి), 122. ధర్మతీర్థం, 123. జ్ఞానపావనం, 124. సాగంధికం, 125. దేవశ్రవ, 126. సుగంధ, 127. శతకుంబ, 128. వంచయక్, 129. త్రిశూలభాత, 130. శాకంభరీతీర్థం, 131. సువర్ణాఖ్యతీర్థం, 132. ధూమావతి 133. రథావర్తం, 134. ధార, 135. గంగాద్వారం, 136. సప్తగంగాసంగమం, 137. త్రిగంగాసంగమం, 138. శక్తావర్తం, 139. కనస్వలం, 140. గంగాసరస్వతీ సంగమం, 141. భద్రకర్మశ్వరం, 142. అరుంధతీవటం, 143. సింధుప్రభవం, 144. యమునా ప్రభవం, 145. వేదిక, 146. బుధికుల్య, 147. కృత్రికాతీర్థం, 148. మఘతీర్థం, 149. విద్యుతీర్థం, 150. వేతసిక, 151. బ్రహ్మతీర్థం, 152. నైమిశం, 153. గంగోద్ధీతీర్థం, 154. ఇందీవరతీర్థం, 155. దిశాపతితీర్థం, 156. బాహుద, 157. సరయూప్రదేశంలోని గోప్రదానతీర్థం, 158. గోమతి, 159. కోటితీర్థం, 160. వారణాసి, 161. కపిలాప్రాదం, 162. మార్గుండేయ తీర్థం అయిన గంగాగోమతీసంగమం, 163. గయ, 164. ఘల్గతీర్థం, 165. యక్షిణితీర్థం, 166. మణింగం, 167. గౌతమవనంలోని అహల్యాప్రాదం, 168. ఊదపానం, 169. రాజర్మిజనకకూపం, 170. కంపన, 171. మహానది, 172. దేవపుష్టిరణి, 173. మహాశ్వరవధార, 174. మహాశ్వరప్రవదం, 175. మహాశ్వరపథం, 176. సాలగ్రామతీర్థం, 177. సన్మిహిత చతుస్పుముద్రకూపం, 178. చంపకారణ్యంలోని భరతాశ్రమం, 179. కన్యాసంవేద్యం, 180. దేవకూటం, 181. కౌశికప్రాదం, 182. కుమార వీరాశ్రమం, 183. అగ్నిధార, 184. కుమారధార, 185. గౌరిశిఖరకుండం, 186. సందినికూపం, 187. కాళికాకౌశికా సంగమతీర్థం, 188. ఊర్మితీర్థం, 189. గోకర్లం, 190. సరస్వతీతీర్థం, 191. మృషభద్వీపం, 192. సంద, 193. ఔలకం, 194. కరతోయం, 195. గంగాసాగరసంగమం, 196. శోణసర్వదా ప్రభవం, 197. బదరితీర్థం, 198. మహాంద్రం, 199. రామతీర్థం, 200. మతంగేదారం, 201. వంశగుల్యం, 202. శ్రీపర్వతతంలోని కృష్ణవేణియందలి దేవప్రాదం, 203. పాంచ్యపర్వతతంలోని కావేరితీర్థం, 204. తుంగభద్ర, 205. సముద్రతీర్థం, 206. కన్యాతీర్థం, 207. గాయత్రీ స్థానం, 208. పెన్నానది, 209. గోదావరినది, 210. పయోషిణి, 211. దండకారణ్యం, 212. శరభంగాశ్రమం, 213. శుక్రాశ్రమం, 214. శూర్పరకం, 215. సప్తగోదావరి తీర్థం, 216. తుంగకారణ్యం, 217. కాలంజర పర్వతంలోని దేవప్రాదం, 218. మేధికం, 219. చిత్రకూటంలోని మండాకిని, 220. పిత్రస్థానం, 222. శుంగిబేరపురం, 223. ప్రయాగ, 224. గంగాయమునా సంగమం (దాని నాశయించుకొను అరవైకోట్ల పదివేల తీర్థాలు). 225. భోగపతి. 226. వాసుకి, 227. హంసప్రతం మొదలైనవి.

ఈ తీర్థాలను ఏయెవిధంగా సేవిస్తే ఎంతెంతటి ఎన్నెన్ని ఫలాలు లభిస్తాయో నారదుడు చెప్పాడు. ఈ తీర్థపర్వతాల వింపే కోతలు ధన్యలోతాని పేర్కొన్నాడు. పులస్త్యుడి కథనం విని భీముడు సర్వతీర్థాలూ సేవించినట్లే, ధర్మరాజు కూడా పుణ్యతీర్థ కథనం విను తరువాత తీర్థసేవచేసి పూరు, పురూరవ, భగీరథ, రఘుపతుల వలె కృతకృత్యుడు కావాలని ప్రఖోధించాడు. రోమశుడనే ముని దేవలోకంనుండి పస్తాడనీ, అతడి ఊపదేశాన్ని అనుసరించి ధౌమ్యుడి అనుమతితో తీర్థసేవ చేయుమని ధర్మజుడికి చెప్పి నారదుడు వెళ్ళాడు. ఆపైన అర్పనుడు దివ్యాప్తాలను పాంది, తిరిగి వచ్చేంతవరకు ధర్మజుడు తీర్థయాత్రలు చేయటానికి నిశ్చయించాడు.

రోమశుడు చెప్పిన పుణ్యతీర్థ కథలు :

ఇంద్రలోకం నుండి రోమశుడు ధర్మజుడివద్దకు వచ్చాడు. ఈశ్వరుడు మొదలుకొని ఇంద్రాది దేవతలందరూ అభీష్టపరాలివ్యగా కృతార్థాడైన అర్పనుడు మహాంద్రలోకంలో అతడి అర్ధసింహసనం మీద కూర్చుండే గౌరవం పొందాడు. ఆ దృశ్యాన్ని చూచి, రోమశుడు శాశ్వతయాగాలు. అప్యుడు అతడితో ఇంద్రు డిట్లా అన్నాడు- ‘ఇక అర్పనుడు భీష్మాదులను జయించగలడు. కర్మడు అతడి పదహారోకథకు కూడా సరికాడు. అమృతసంభవమైన పాపపతాన్ని పరమేశ్వరుడు పార్థుడికి ప్రసాదించాడు. దిక్కాలకులు దివ్యాప్తాలు అందించారు. అర్పను డిప్యుడు మనుష్యుడు కాడు. దివ్యపురుషుడు. ఇతరు లెవ్యరూ సాధించలేని ఒక దేవకార్యాన్ని తీర్చి, అర్పనుడు మర్యాదలోకం చేరతాడని తమ్ములతో కూడి ఊన్న ధర్మరాజుతో చెప్పుము. తీర్థసేవ చేసే శాంతాత్ములకు, తపస్వులకు, దుష్టురమనేది ఊండదు. కాబట్టి ధర్మరాజుచేత నీవు తీర్థాలను సేవింపచేయుము-అని ఇంద్రు డాడశిస్తే నేను నీవద్దకు వచ్చా’ నని రోమశుడు పలికాడు.

విజయుడి క్షేమవార్త విన్యందుకూ, ఇంద్రుడే స్వయంగా తనను తీర్థయాత్రలు చేయించటానికి సంకల్పించినందుకూ ధర్మజుడు సంతోషించాడు. తా నిదివరకే నారద ధౌమ్యులచేత ప్రేరేపించబడి తీర్థయాత్రలు చేయటానికి సిద్ధంగా ఊండటంచేత

భార్యతో, తమ్ములతో, ధోమ్యాది బ్రాహ్మణవర్గంతో కామ్యకవనంలో మూడురోజులున్న తరువాత మార్గశీర్షమాసం చివరి రోజుల్లో తీర్థయాత్రలకు బయలుదేరాడు- ధర్మరాజు.

ధర్మరాజు : మహార్షీ! లోకంలో ధర్మం పాటించని దుర్మార్ఘులకు అభివృద్ధి కలగటం, పుణ్యచరితులకు, ధార్మికులకు అభివృద్ధి కలగకపోవటం అనేది న్యాయమా? ఇదోక ప్రశ్న. మరొకటి - అచేతనాలైన కొండలు, నదులు, సరోవరాలు పుణ్యతీర్థాలై జగత్తును పావనం చేసేవై, జనులకు పాపాన్ని పోగొట్టేవై ఉండటానికి వెనుక ఉన్న కారణ మేమిటి?

రోమశుడు : ధర్మరాజు! అధర్మపురులకు అభివృద్ధి కలిగినా అది ఎక్కువకాలం నిలవదు. త్వరలోనే నశించిపోతుంది. రాక్షసులు వేలసంఖ్యలో తమ అభివృద్ధిని కోల్పోవటం గమనించవచ్చును. దేవతలు ధర్మవర్ధులు కాబట్టి అభివృద్ధి పొందుతారు. కౌరవులు కూడా రాక్షసులవలె విధిచేత నిర్మాలించబడతారు. అధర్మవర్ధునులు మొదట గర్యిస్తారు. ఆ పైన అభిమానిస్తారు. తరువాత కోపాన్ని ప్రదర్శిస్తారు. దానివలన వారి శీలం చెడిపోతుంది. లజ్జావిహానులై అపకీర్తిపొలై సంపదను పోగొట్టుకొంటారు. కౌరవులు అట్లాగే నశిస్తారు. మీరు దేవతలవంటివారు. వారివలె మీరు కూడా బుటుములను ఆశ్రయించండి. తీర్థానేవలు, యజ్ఞాలు, దానాలు, చేసి విప్రాశీస్సులు పొందండి. సర్వదుఃఖాలనుండి విముక్తులై శ్రేయస్సును పొందండి. - అని ప్రబోధించాడు.

రోమశుడివలన ధర్మరాజుదులు ధర్మవిశేషాలు వింటా అనేక తీర్థాలు సేవించారు. మార్గంలో శమరమహర్షి గయామాహాత్మాన్ని చెప్పగా విన్నారు. అగస్త్యాశ్వమం దర్శించినప్పుడు అగస్త్యమహర్షి వాతాపి నెట్లు చంపాడో ఆ కథ తెలియచెప్పుమని ధర్మజుడు రోమశుడిని అడిగాడు. ఈ బుషి ఆ కథ చెప్పాడు.

వాతాపి జీర్ణం :

మణిమతీ పురంలో ఇల్యులుడు, వాతాపి అనే దైత్యసోదరులు ఉన్నారు. వారిద్దరూ బలగర్యితులు. ఇల్యులుడు ఒకనాడు ఒక బ్రాహ్మణుడిని సమీపించి అన్నికోరికలు తీరే ఒక మంత్రాన్ని అడిగాడు. ఆ విప్రుడు అతడి ప్రార్థనను తిరస్కరించాడు. అతడికి కోపం వచ్చింది. కామరూపుడైన వాతాపిని మేకగా మార్చాడు. అతడి మాంసాన్ని వండి ఆ బ్రాహ్మణుడికి వడ్డించాడు. అతడు తినిన తరువాత వాతాపిని పిలిచాడు. వాతాపి ఆ బ్రాహ్మణుడి పొట్టను చీల్చుకొని వచ్చాడు. విప్రుడు విగతజీపు డయ్యాడు. అతడి మాంసాన్ని అన్నదమ్ము లిధ్దరూ కలిసి అరగించారు. ఆనాటినుండి ఇల్యులుడు అతిధులైన విప్రులను అదే విధంగా చంపి పొంసిస్తూ ఉన్నాడు.

అగస్త్యుడు బ్రాహ్మణశ్వమంలో చాలకాలం ఘోరతపస్సు చేస్తూ ఒకనాడు వనంలో తిరుగుతూ తనపితృదేవతలు ఒక సల్లకి పల్లవానికి తలక్రిందుగా ప్రేలాడుతూ ఉండటం చూచాడు. వారావిధంగా ఉండటానికి గల కారణాన్ని గురించి అడిగాడు. వారి స్థితికి అగస్త్యుడు అవివాహితుడై సంతానపంతుడు కాకపోవటమే కారణమని పితరులు చెప్పారు. అతడికి సంతానం కలిగితే వారికి పుణ్యగతులు వస్తాయని తెలిపారు.

అగస్త్యుడు తన తపోమహిమవలన విదర్శరాజుకు ఒక కూతురు పుట్టేటట్లు చేశాడు. ఆమె పేరు లోపాముద్ర. ఆమె యుక్తవయస్సురాలు అయింది. అగస్త్యుడు వచ్చి ఆమెను తన కిచ్చి వివాహం చేయుమని విదర్శరాజును అడిగాడు. కానీ, ఆ రాజు తన కూతురును తపస్సికి ఇష్టవడలేదు. కానీ, లోపాముద్ర తనంతట తాను అగస్త్యుడిని వివాహమాడటానికి ముందుకు వచ్చింది. వారిరువురికి వివాహం జరిగింది. లోపాముద్ర వల్ములాలు కట్టి భర్తతో గంగాద్వారానికి చేరింది. అక్కడ అగస్త్యుడు తపస్సు చేసికొంటా ఒకనాడు ఆమె అందాన్ని చూచి మన్మథ ప్రేరితుడై ఆమెను కూడబోయాడు. అప్పుడు లోపాముద్ర తనను అలంకారాలతో అలంకరించి భోగించుమని భర్తను కోరింది.

అగస్త్యుడి వద్ద తపోధనం తప్ప బంగారం లేదు. అందువలన అతడు బంగారాన్ని అధ్యించడానికి ప్రతిర్మితనే రాజువద్దకు వెళ్ళాడు. ఆ రాజు వద్ద పొష్యజన పొషుణానికి ఇబ్బంది లేకుండ మిగిలే ధనాన్ని దానంగా కోరాడు. అతడి వద్ద మిగులుధనం

లేదు. అగస్త్యుడు ఆతడితో కలిసి బ్రద్భుప్యుడనే రాజువద్దకు వెళ్ళి అట్లాగే అడిగాడు. ఈతడి వద్దకూడ మిగులు ధనం లేకపోయింది. ఆ తరువాత త్రిసదస్యుడనే రాజువద్దకు పోయి అట్లాగే అడిగాడు. ఆతడి వద్దకూడ మిగులు ధనం లేకపోయింది. కానీ, త్రిసదస్యుడు ఇల్చులుడి వద్దకు వెళ్ళుమని అగస్త్యుడికి హితవు చెప్పాడు. ఆతడి వెంట ఆ ముగ్గురు రాజులు వెళ్ళారు.

ఇల్చులుడు అగస్త్యుడికి ధనసహాయం చేయటానికి అంగీకరించాడు. కానీ, అంతకు ముందే మామూలుగా భోజనం పెట్టి వాతాపితో చంపిద్దామని ఊహించాడు. కానీ, అగస్త్యుడు తృప్తిగా భుజంచి ‘వాతాపి జీర్ణం’ అని త్రైన్సి, ఆతడిని తనకడుపులో జీర్ణంచేసికొన్నాడు. దానితో ఇల్చులుడి మాట వ్యుద్ధమైపోయింది. ఆ రాక్షసుడు అగస్త్యు డడిగిన ధనాన్ని జచ్చాడు. బంగారు రథంలో ఎక్కుంచి ఇంటికి పంపాడు. ఆతడి మిత్రులకు కానుక లిచ్చాడు.

అగస్త్యుడు లోహముద్రను నువ్వాభరణాలతో అలంకరించాడు. ఆమె నోక ప్రశ్న అడిగాడు. ‘నీకు సామాన్యులైన కొడుకులు నూర్చురు కావాలా? ఆ నూరుమంది కొడుకులకు సమానమైన పదిమందిని కోరుకొంటావా? లేదా వేయిమందిని కోరుకుంటావా? వేయిమందికి తుల్యుడైన ఒక్క కొడుకును కోరుకొంటావా?’ అని అనగా ఆమె మహాతుడైన ఒక్కకొడుకునే కోరింది. ఆమె కోర్కెను మన్మించి ఆమెకు గర్వాధానం చేసి అగస్త్యుడు తపోవనానికి వెళ్ళాడు. ఏడేళ్ళు గర్వంతాల్చి లోహముద్ర వేదవేదాంగివిదుడైన ఒక కొడుకును కన్నది. ఆతడి పేరు దృఢస్యుడు. ఆతడు పుత్రపోతులను పాందాడు. దానివలన అగస్త్యుడి పితరులు పుణ్యలోకాలను పాందారు.

అగస్త్యు చరిత్ర :

ఈ కథ విని ధర్మరాజు అగస్త్యుడి చరిత్ర ఇంకా వివరించి చెప్పమని కోరాడు. రోమశుడు ఈ విధంగా చెప్పాడు.

కృతయుగంలో వృత్తుడు కాలకేయాదులతో కలిసి ఇంద్రుడిని ఓడించి దేవతలను బాధించాడు. దేవతలు బ్రహ్మదేవుడితో తమ కష్టాలను గురించి మొరపెట్టుకొన్నారు. సరస్వతి నదీ తీరంలో తపస్సు చేసికొంటున్న దధీచి వద్దకు పోయి, ఆతడి ఎముకలను దానంగా పాందేటట్లు బ్రహ్మ సూచించాడు. ఆ ఎముకలనుండి వజ్రాయుధాన్ని ఇంద్రుడు పాంది వృత్రాసురుడిని సంహరిస్తాడని పేర్కొన్నాడు. బ్రహ్మ పేర్కొన్నట్టే ఇంద్రుడు దధీచి ఎముక నుండి పాందిన వజ్రాయుధంతో వృత్రాసురుడిని సంహరించాడు.

దధీచి ఎముకలనుండి దేవతలు కూడా అనేకాయుధాలు పాంది కాలకేయులపై దండెత్తారు. ఆ రాక్షసులు సముద్రంలో దాగి రాత్రిశ్చ పైకి వచ్చి తపస్యులను వధించేవారు. ధర్మచరితుల వలననే లోకాలు అపాయం పాందకుండా ఉన్నాయని భావించి, అటువంటి తపస్యులను చంపటమే ఒక పనిగా పెట్టుకొన్నారు. వసిష్ఠాశ్రమంలో 197 మందిని, చ్యావనాశ్రమంలో 100 మందిని, భరద్వాజాశ్రమంలో 20 మందిని - ఇట్లా బుయ్యాశ్రమాలలో వరుసగా పుణ్యాత్ములను సంహరిస్తూ హింస సాగించారు. ఆ దారుణకృత్యాలను సహించలేక ఇంద్రాది దేవతలు వైకుంఠానికి పోయి విష్ణుదేవుడితో మొర పెట్టు కొన్నారు. వేదాలను ధరించే విప్రులకు బాధకలిగితే హవ్యకవ్యకర్మలు నశిస్తాయి. అందువలన దేవతలకు, పితరులకు బాధ ఏర్పడుతుంది. కాబట్టి బ్రాహ్మణోపద్రవాన్ని మాన్మి లోకపొత్తాన్ని కలిగించుమని ప్రార్థించారు. ‘కాలకేయులు నివసిస్తున్న సముద్ర జలాలను అగస్త్యుడు త్రాగగలడు. ఆతడిని ప్రార్థించి ఆ నీటిని త్రాగించి, బయలువడిన కాలకేయులను సంహరించం’ దని విష్ణువు దేవతలకు ఉపాయం చెప్పాడు.

దేవతలు అగస్త్యుడి వద్దకు వెళ్ళారు. సూర్యం దేవతల హితాన్ని కోరి వింధ్యపర్వత గర్వాన్ని అణచిన అగస్త్యుడి గొప్పతనాన్ని దేవతలు కీర్తించారు. ఆ కథను వివరించుమని ధర్మరాజు రోమశుడిని అడిగాడు. ఆ ముని ఇట్లా చెప్పాడు.

మేరుపర్వతాన్ని సూర్యచందులు ప్రదక్షిణం చేస్తూ ఉండటాన్ని గమనించి వింధ్యపర్వతం గర్వించి తనకు కూడా సూర్యచందులు ప్రదక్షిణం చేయాలని పోటీపడి పెరిగి ఆకాశాన్నంతా అవతరించింది. దాని వలన సూర్యచందుల గతులు ఆగిపోయాయి. రేయింబవళ్ల స్థితిగతులు స్తంభించాయి. నిత్యకర్మలు వికలమైపోయాయి. దేవతలందరూ వింధ్యం వద్దకు

వెళ్లి వేడుకొన్నారు. కాని, వింధ్యగిరి వారి మాటలు వినలేదు. వారు అగస్త్యుడి వద్దకు పోయి మొరపెట్టుకొన్నారు. అగస్త్యుడి శిష్యుడు వింధ్యపర్వతం. ఆ బుషి లోపాముద్రతో కలిసి దక్షిణభారతానికి బయలుదేరి వింధ్యవద్దకు వచ్చాడు. వింధ్య పర్వతం నేలమట్టంగా ఒడి మునిదంపతులకు నమస్కరించింది. అగస్త్యుడు తాను దక్షిణాపథంనుండి తిరిగి వచ్చేంతవరకు ఆవిధంగానే వింధ్యను అఱి ఉండుమని ఆజ్ఞాపించాడు; దేవహాత్మని కోరి భార్యాసుహత్తె దక్షిణాపథంలోనే ఉండిపోయాడు. అటువంటి ఉదారుడైన అగస్త్యుడు దేవతల ప్రార్థనను మన్మించి సముద్రజలాలన్నీ త్రాగాడు. జలనిధి ఓటువడింది. జలజంతువులతోపాటు కాలకేయులు కూడా బయటపడ్డారు. దేవతలు వారిపై దాడిచేసి ఫోరయుద్ధంలో వారినందరినీ సంహరించారు. వారందరూ అగస్త్యుడిని కీర్తించి, మరల, సముద్రాన్ని జలంతో నింపుమని వేడుకొన్నారు. కాని, ఆ నీరు అగస్త్యుడి గర్జంలో జీర్ణమైపోయి ఉండటంచేత మరల ఉత్సత్తిచేయలేక పోయాడు. ఆ సంగతి తెలిసికొని దేవతలు బ్రహ్మాను ప్రార్థించారు. ఆ దేవదేవుడు దివ్యదృష్టితో చూచి భవిష్యత్తులో చాలకాలానికి భగీరథుడనే రాజు సముద్రాన్ని జలంతో నింపుతాడని, అంతవరకూ ఓర్చుకొనండని దేవతలను సమాధానపరిచాడు. ఈ కథ ఏని ధర్మరాజు భగీరథుడు జలాలతో సముద్రాన్ని నింపిన కథ చెప్పమని రోమశుడిని అడిగాడు. ఆతడు ఇట్లా చెప్పాడు.

భగీరథ యత్నం - గంగావతరణం :

పూర్వం ఇక్కొకు వంశంలో సగరుడనే రాజు ప్రౌహయులను జయించి విశాల సామ్రాజ్యాన్ని పాలించాడు. అతడికి వైదర్భి, శైబ్య అనే ఇద్దరు భార్యలున్నారు. వారికి సంతానం లేదు. సంతానం కొరకు సగరుడు భార్యాసుమేతుడై కైలాసానికి పోయి పరమేశ్వరుడిని గురించి తపస్సు చేశాడు. ఆ దేవదేవుడు ప్రసన్నుడై సగరుడికి వైదర్భి వలన అరవైవేలమంది, శైబ్యవలన ఒక్కడు, కొడుకులు పుట్టేటట్లు వరమిచ్చాడు. అయితే, ఆ అరవైవేలమంది గర్వితులై ఒకేసారి చనిపోతారని, ఆ ఒక్కొడుకూ వంశకర్త అపుతాడని పేర్కొన్నాడు. సగరుడికి పుత్రులను పొందికూడా అసంతృప్తి మిగిలిపోయింది. పరమేశ్వరుడి పరం ప్రకారం సగరుడికి అరవై వేలమంది కొడుకులు పుట్టి పెద్దవారై స్వద్ధంమీద దాడికి వెడలి, దేవతలను బాధించారు. దేవతలు వారి ఆగడాలను గురించి బ్రహ్మకు నివేదించారు. వారు కొద్ది కాలంలోనే దగ్గులొతారని బ్రహ్మ పేర్కొన్నాడు.

సగరుడి రెండవభార్య శైబ్యకు అసమంజసుడనే కొడుకు పుట్టాడు. అతడు పెద్దవారై రాజ్యంలోని బాలకులను చంపి మహానదిలో పారవేస్తూ ఉండేవాడు. అతడిని సగరుడు రాజ్యంనుండి వెళ్లుగొట్టాడు. అసమంజసుడికి అంశమంతుడనే కొడుకు ఉన్నాడు.

సగరుడు అశ్వమేధయాగం తలపెట్టాడు. అతడి యజ్ఞశాస్త్రాన్ని సగరపుత్రులు రక్షిస్తూ దాని వెంట వెళ్లారు. ఆ గుర్రం నీరులేని సముద్రంలో ప్రవేశించి మాయమైపోయింది. సాగరులు సముద్రాన్ని త్రవ్యి పాతాళంలో ఈశాస్యభాగాన గాఢతపస్సు చేసికొంటున్న కపిలుడనే ముని వద్ద యజ్ఞశాస్త్రాన్ని కనుగొన్నారు. వారు కపిలుడిపై కోపించి అతడిని అవమానించారు. ఆ బుషి ఉగ్రుడై తనకంటిమంటతో అరవై వేల సాగరులను ఒక్కసారిగా బూడిద చేశాడు. ఆ సంగతిని వారదుడు సగరుడికి తెల్పాడు. అతడు దుఃఖించి తన మనుమడైన అంశమంతుడి కా సంగతి చెప్పాడు. ఆతడు కపిలమునివద్దకు వెళ్లి, అతడిని ప్రార్థించి ప్రసన్నుడిని చేసికొన్నాడు. ఆ బుషి యజ్ఞశాస్త్రాన్ని అంశమంతుడికి అప్పగించాడు. సగరుడి యజ్ఞం సఫలమయ్యటట్లు, అతడి వలన తండ్రి తాతలు సుగతిని పొందేటట్లు, అతడి పొత్తుడైన భగీరథుడికి వలన గంగాజలం భూమికి వచ్చేటట్లు, సాగరులు స్వద్ధస్థలయ్యటట్లు, సముద్రాలు నిండేటట్లు అనుగ్రహించాడు. అంశమంతుడు సంతోషించి ఆశ్వాన్ని సగరుడికిచ్చాడు. సగరుడు అశ్వమేధాన్ని పూర్తిచేసి కృతార్థుడయ్యాడు.

సగరుడి తరువాత అంశమంతుడు, అతడి తరువాత దిలీపుడు రాజ్యం చేశారు. దిలీపుడు తన తాతలను గంగావతరణంతో ఉధరించాడు మనిషులు ప్రయత్నం చేశాడు కాని విఘ్రమంతుడయ్యాడు. అతడి కొడుకు భగీరథుడు కృతకృత్యుడయ్యాడు. భగీరథుడు పొమపత్రర్వతం మీద ఫోరతపస్సు చేశాడు. గంగ ప్రత్యక్షమై అవతరణానికి అంగీకరించింది. కాని, ఆకసంనుండి భూమిమీదకు దిగే గంగాప్రవాహాన్ని భరించగలిగినవాడు పరమేశ్వరుడు మాత్రమే. కాబట్టి అతడి అనుగ్రహాన్ని పొందుమని పొత్తు చెప్పింది. భగీరథుడు కైలాసానికి పోయి పరమేశ్వరుడిని గూర్చి చాలకాలం తపస్సుచేసి గంగను భరించటానికి శంకరుడి

ఆనుమతిని పొందాడు. సర్వలోకాలు ఆనందించగా గంగ భూతలం మీద ఆవతరించింది. ఇప్పుడు గంగను జటాజూటంతో భరించి నేలపై ధారగా వదిలాడు. భగీరథుడి వెంట మందగమనంతో గంగ నడచి వచ్చి, సాగరులకు ఉత్తమగతుల నిచ్చింది. సాగరాన్ని జలపూర్ణం చేసింది. సగరుడి సంతానంగా భావించబడి సముద్రం సాగరమై ప్రసిద్ధి చెందింది. ఈ విధంగా భగీరథుడి మాహాత్మ్యాన్ని రోమపుడు ధర్మరాజుకు చెప్పాడు.

ఆ తరువాతక్రమంగా అనేక తీర్థయాత్రలు చేస్తూ బుశ్యశృంగహరం వద్దకువచ్చారు. ధర్మరాజు బుశ్యశృంగుడి చరిత్రను చెప్పామని కోరాడు. రోమపుడు ఈ విధంగా చెప్పాడు.

బుశ్యశృంగ వృత్తాంతం :

పూర్వం కశ్యపుడి పుత్రుడు విభాండకుడు అష్టలిత బ్రహ్మాచారిగా తపస్సు చేస్తున్నాడు. ఒకనాడు సరస్సులో స్నానం చేస్తూ ఉండగా ఊర్యాజిని చూచాడు. అమె సౌందర్యాన్ని చూడగానే రేతన్స్ఫలనం జిరిగింది. ఆ రేతస్సుతో కలిసిన నీటిని ఒక దుప్పి త్రాగి గర్భం దాల్చింది. దానికి బుశ్యశృంగుడు పుట్టి తండ్రి వద్ద అమాయకంగా పెరిగాడు. అతడికి ఆశ్రమం తప్ప మరొక లోకజ్ఞానం లేదు. ప్రీలంబే కూడా తెలియదు. అతడు పుట్టినపుటినుండి తపస్సులోనే నిమగ్నుడైనాడు.

ఆ కాలంలో అంగదేశానికి అధిపతి రోమపాదుడు. అతడు పురోహితుడికి చేసిన అపరాధంవలన బ్రాహ్మణులు ఆ రాజును పరిత్యజించారు. అందువలన దేశంలో వానలు కురవటం మాని కరువు వ్యాపించింది. రోమపాదుడు తన తప్ప తెలిసికొని బ్రాహ్మణులను పూజించాడు. వారు బుశ్యశృంగుడిని రోమపాదుడి దేశానికి పిలిపిస్తే వర్షాలు కురుస్తాయని సూచించారు. రోమపుడు బుశ్యశృంగుడిని రప్పించటానికి ఒక ఉపాయాన్ని పన్ని వేశ్యలను అతడి తపోవనానికి పంపాడు.

రోమపాదుడి ఆదేశం ప్రకారం వేశ్యలు తపోవనంలో ప్రవేశించారు. వివిధ రసాలలో కూడుకొన్న భక్త్యాలనూ, అనులేపనాలనూ తీసికొని ఆశ్రమానికి వెళ్లారు. విభాండకుడు ఆశ్రమంలో లేని సమయంలో అభినవ యోవనవిలాసవతి అయిన వేశ్యకూతు రొకటె బుశ్యశృంగుడిని సమీపించింది. ఆడువారిని చూచి ఎరుగని బుశ్యశృంగుడు ఆమెను ఒక వింత బుషిపుకుమారుడిగా భావించి, అమె రూపలావణ్యాలకు ఆశ్చర్యపడ్డాడు. అమెను ఆదరంతో గౌరవించాడు. అమె శరీరావయవాల పాంకానికి ముగ్గుడయ్యాడు. అమె ఇచ్చిన దివ్యగంధమాల్యాలను, సరసభక్ష్యపానాలను, విచిత్ర వస్త్రాలను స్వీకరించాడు. అమె అతడి యెదుట నాట్యం చేసింది. అతడిని కొగిలించుకొని సంతోషపెట్టింది. అతడిని ఆ విధంగా ప్రబోధించి వేశ్యాపుత్రి వెళ్లింది. బుశ్యశృంగుడు ఆ తన్నయత్యంలో యజ్ఞకార్యం మరచాడు. తండ్రి వనంలోనుండి తిరిగి వచ్చి కొడుకు వైభరికి అబ్బురపడ్డాడు. బుశ్యశృంగుడు జరిగిన దంతా చెప్పాడు. ఆ మునికుమారుడితో కలిసి తపస్సు చేయాలని ఉన్నదని తన కోర్కెను బయటపెట్టాడు. తండ్రి కటుకట పడ్డాడు. అది రాక్షసమాయగా విభాండకుడు భావించి కొడుకును పోచ్చరించాడు.

తండ్రి పోచ్చరికలు వినక, తమకంతో బుశ్యశృంగుడు మరువాడు ఆ వేశ్యాపుత్రి వెంటతగిలి పోయి అంగదేశం చేరుకొన్నాడు. రోమపాదు డాతడిని రాజాశ్రయమనే భవనంలో ఉంచాడు. బుశ్యశృంగ ప్రవేశ ప్రభావంతో ఆ దేశాన వానలు మెండుగా కురిశాయి. దేశం సుభిక్షమైంది. ప్రజలు సంతోషించారు. అవగ్రహదోషాలు పోయాయి. రోమపాదుడు ఆనందించి తనకుమారై అయిన శాంతాదేవి నిచ్చి, బుశ్యశృంగుడికి వివాహం చేశాడు. బుశ్యశృంగుడికి ధనరాసులు, భూషణాలు బహుమానంగా ఇచ్చి, అతడి పేరుమీద దేశంలో అనేక గోశాలలను ఏర్పాటు చేశాడు. వాటిలో నిత్యాతిథిసత్కారాలను ఏర్పాటు చేశాడు.

విభాండకుడు ఆశ్రమంలో కొడుకు కనపడకపోవటంతో వెదకుతూ అంగదేశంలో ప్రవేశించి, ఒకగోశాలలో విశ్రమించి, తనకొడుకు కథనంతా తెలిసికొన్నాడు. రాజదానికి చేరి కొడుకును కోడలిని చూచి ఆనందించి వారిని ఆశ్రమానికి తీసికొనిపోయాడు. శాంతా బుశ్యశృంగులు వసిపోరుంధరులవలె అన్యోన్య ఆదర్శ దాంపత్యసుభాలను పాందుతూ ఉన్నారు.

ధర్మజాదులు క్రమంగా బుఱ్ఱశృంగప్రాదంలో, కొశికప్రాదంలో, గంగాసాగర సంగమ తీర్థంలో స్నానాలు చేసి కళింగ దేశంలో ఉన్న వైతరణీసదిని దర్శించారు. అప్పుడు రోమపుడు ఇట్లా అన్నాడు: ‘మునులు దేవతలు ఇక్కడ ఆనేక యజ్ఞాలు చేశారు. ఈ నది ఉత్తరతీరాన వేలకొలది అవభూధస్నానాలు చేశారు. అన్ని యజ్ఞాలలోనూ గొప్పదైన పశుభాగాన్ని పశుపతికి దేవతలు, బుమలు ఇక్కడ కల్పించారు. ఈ తీర్థంలో స్నానం చేస్తే లోకాలన్నింటిని దర్శిస్తారు. దేవతల విమానాలలో పయనిస్తారు’. ఆ మాటలు విని ధర్మరాజు సకుటుంబంగా వైతరణీ స్నానం చేశాడు. చేసి, రోమపుడితో - ‘మునీంద్రా! మీ దయవలన నాకన్ని లోకాలు కనపడ్డాయి. వైఖానసుల వేదాధ్యయన శబ్దం వినవచ్చింది’ - అని అన్నాడు. ఆ మాటలకు రోమపుడు ఆశ్చర్యపోయాడు. వైఖానసులు నివసించేచోటు అక్కడికి ముప్పదివేల ఆమడల దూరం. అంతదూరంలో వారు చదువుతున్న వేదాల నాదాలు వినపడుతున్నవంటే ధర్మరాజు దివ్యుడని నిర్ధారించాడు.

ఆ తరువాత ధర్మజాదులు ఒక మహాపనానికి వెళ్లారు. స్వాయంభువుడైన విశ్వకర్మ పూర్వం ఇక్కడ యజ్ఞం చేసి భూవలయాన్ని యజ్ఞదక్షిణగా కశ్యపుడికి దానం చేశాడు. భూదేవి కశ్యపుడికి వశంకావటం ఇష్టంలేక నీటిలో మునిగింది. కశ్యపుడు ఫోర్మారపస్సు చేసి భూదేవిని ప్రసన్నురాలిని చేసికొన్నాడు. ఆమె నీటిపై తేలి ఒక వేదికగా నిలిచింది. ‘ఆ వేదిక ఇదే. దీనిమీదకు ఎక్కుగలిగినవారు వీర్యవంతు లోతారు. ఎక్కుడానికి అర్ఘత లేనివారు. ఎక్కుబూనితే ఆ వేది మునిగిపోతుంది’. అని చెప్పి ‘అగ్నిరిప్పుతో యోసి’ మొదలైన మంత్రాలను ఉపదేశించి, ఆ వేది నెక్కించాడు. సతీ భ్రాత్రు సహితుడైన ధర్మరాజు ఆ వేదికపై కెక్కి తేజోవంతుడై ప్రకాశించి, బ్రాహ్మణుల ఆశీస్తుల నందుకొన్నాడు.

ధర్మరాజు మహాంద్రగిరి చేరాడు. అక్కడి మహార్షులు పరశురాముడిని చూడగలరు. వారితో కలిసి ధర్మరాజు పరశురాముడిని చూడాలని కోరుకొన్నాడు. మరునాడు చతుర్భాగి. ఆనాడు పరశురామ దర్శనమౌతుందని మునులు చెప్పారు. ధర్మజుడు పస్తున్నసంగతి పరశురాముడికి ముందే తెలియునని అక్కతప్రణుడనే ముని పలికాడు. ఆ మునిని ధర్మరాజు పరశురాముడి వృత్తాంతాన్ని చెప్పమని కోరాడు. అత ఛీవిధంగా చెప్పాడు.

పరశురామ వృత్తాంతం :

పూర్వం కన్యాకుబ్బాన్ని గాధి పాలించేవాడు. అతడి కూతురు సత్యవతి గుణవతి, అందగత్తే. ఆమెను వివాహం చేసికొనాలని భృగుపత్రుడైన బుచీకుడు కోరికపడి గాధిని అడిగాడు. గాధి కన్యాపుల్గంగా ఒక నల్లని చెవితో, తెల్లని దేహంతోగల గుర్రాలు ఒక వెయింటిని ఇస్తే కన్య నిస్తానన్నాడు. బుచీకుడు వరుణేంద్రుడి వద్దకు వెళ్లి ఆ గుర్రాలను పాంది, గాధికి కన్యాపుల్గంగా ఇచ్చి, సత్యవతిని వివాహమాడి, కన్యాకుబ్బంలో సుఖంగా ఉన్నాడు. ఒకసారి భృగుడు కొడుకుదగ్గరకు వచ్చాడు. కోడలు చేసే పరిచర్యలకు మెచ్చాడు. ఆమెను వరాన్ని కోరుకొనుమన్నాడు. ‘నీ దయవలన నా కోక పుత్రుడు కలిగేటట్లు వరం ఇమ్ము’ అని సత్యవతి ప్రార్థించింది. భృగుడు కరుణించి ఒక ఉపదేశం చేశాడు. కోడలు శుచిస్నాత అయిన తరువాత మేడిచెట్టును, ఆమె తల్లి, రావిచెట్టును కాగిలించుకొనపలసిందని ఆడేశించాడు. ఆ తరువాత పారపాటున వారిద్దరు వ్యయప్రటంగా ఆ చెట్లను కాగిలించుకొన్నారు. ఆ సంగతి భృగుడు తెలిసికొని ఇట్లా పలికాడు :

‘సత్యవతీ! నీకు బ్రాహ్మణుకుల పూజ్యుడైన పుత్రుడు పుట్టినా, వాడు పరాక్రమంతో దారుణ క్షత్రియ ప్రపుత్రితో వర్తిస్తాడు. నీతల్లికి పుట్టేవాడు క్షత్రియుడైనా తపస్సు అయి బ్రాహ్మణుప్రవృత్తితో వ్యవహారిస్తాడు.’ అమాట విని సత్యవతి తన కొడుకులకు కాక మనుమడికి ఆ దారుణ క్షత్రియ స్వభావం వచ్చేటట్లు అనుగ్రహాంచుమని ప్రార్థించి వరం పాందింది.

కొంతకాలానికి సత్యవతికి జమదగ్ని పుట్టాడు. అతడు ప్రసేనజితుడి కూతురైన రేణుకను పెండ్లాడాడు. వారిరువురికి ఐదుగురు కొడుకులు పుట్టారు. వారు - రుమణ్యంతుడు, సుషేణుడు, వసువు, విశ్వావసుడు, రాముడు అనేవారు. జమదగ్ని ఉగ్రతపస్సులో మునిగి ఉన్నాడు. ఒకవాడు కొడుకులందరూ అడవికి పండ్లు తెచ్చేందుకు పోయారు. రేణుక ఒక సరోవరంలో చిత్రరథుడనే రాజు భార్యలతో జలక్రీడలాడటం గమనించింది. ఆ దృశ్యాన్ని తిలకించిన ఆమె హృదయం చలించింది. ఆ మానసిక వ్యభిచారాన్ని తెలిసికొన్న జమదగ్ని మహార్షి కోపాదికుడైనాడు. తల్లిని చంపండని కొడుకుల నాజ్ఞాపించాడు. మొదటి

నలుగురూ తండ్రి ఆనతిని తిరస్కరించారు. వారిని ఆడవులలో పక్కలుగా తిరగండని ఆయన శపించాడు. పరశురాముడు తండ్రిమాటను శిరసావహించి రేణుకశిరస్సును ఖండించాడు. జమదగ్ని మెచ్చి పరశురాముడిని వరాలు కోరుకొనుమన్నాడు. ఆతడు తల్లిని బ్రతికించుమన్నాడు. ఆమెను చంపిన పాపం తనకు రాకుండ అనుగ్రహించుమన్నాడు. సోదరుల శాపాన్ని తొలగించుమన్నాడు. యుద్ధాలలో తనకు ఓటమి లేని శక్తిని, దీర్ఘాయుషును ప్రసాదించుమన్నాడు. తండ్రివలన ఆ వరాలన్నీ పాంది ఆనందంతో ఉన్నాడు.

కొంతకాలం తరువాత ప్రాహయుషైన కార్తవీర్యుడు అపారస్నాన్యంతో ఆశ్రమానికి వచ్చాడు. జమదగ్నిచేత అతిథి సత్కారాలు పొందాడు. కాని, రాజ్యమదం గల అతడికి మెప్పు కలుగలేదు. అందుకని ఆశ్రమవాసులను అవమానించాడు. ఆశ్రమ వృక్షాలను ధ్వంసంచేశాడు. జమదగ్ని హోమ ధేనువును తరుణవత్సంతో (పసిదూడతో) సహ కట్టి లాగికొని పోయాడు. అప్పుడు అడవిలోనుండి సమిత్యుషఫలాలతో పరశురాముడు తిరిగివచ్చాడు. తండ్రివలన విశేషాలు తెలిసికొని, తండ్రి ప్రేరణతో కార్తవీర్యుడిని వెన్నంటి, ఎదురించి, యుద్ధంచేసి, అతడిని రణంలో చంపి కనితీర్పుకొన్నాడు. కపిల ధేనువును ఆశ్రమానికి తెచ్చాడు. తండ్రి మనస్సును సంతోషపెట్టాడు.

కార్తవీర్యుడి పుత్రులు పగపట్టారు. పరశురాముడు ఆశ్రమంలో లేని సమయం చూచికొని జమదగ్న్యాదులపై దాడిచేశారు. ఆశ్రమవాసులను అవమానాల పాలుచేశారు, జమదగ్నిని పట్టి కొట్టి పొంసించి ‘హో రామా!, హో రామా!’ అని ఆతడు ఆక్రమం చేస్తూ ఉండగా అతడిని దారుణంగా వధించారు. ఆ దారుణ సంఘటన చూచి రేణుక ఆశ్రమం దద్దరిల్లేటట్లు రోదించింది. పరశురాముడు వచ్చి జరిగినదంతా తెలిసికొని మదాంధులైన క్షత్రియులను సంహరిస్తానని ఘోరప్రతిజ్ఞ చేశాడు. రాజలోకాన్ని నిర్దాక్షిణ్యంగా తన పరశువుతో ఖండించి భూవలయూన్నంతా సాధించి, దానిని యజ్ఞదక్షిణగా కశ్యపుడికి దానం చేశాడు. చివరకు మహేంద్రపర్వతంమీద తపస్సు చేసికంటూ నిత్యుషై ఉన్నాడు - అని చెప్పగా విని ధర్మరాజుడులు చతుర్ధశినాడు పరశురాముడిని దర్శించి, పూజించి సంతుష్టులైనారు.

ధర్మరాజు అక్కడినుండి దక్షిణగంగ అంబున గోదావరినదిని దర్శించి అందులో స్నానం చేసి, గోదావాలు, హేమరత్నదానాలు చేసి బ్రాహ్మణులను పూజించాడు. అక్కడినుండి ద్రవిడదేశంలోని అగ్న్యతీర్థాన్ని సేవించాడు. అక్కడ పూర్వం అర్పనుడు చేసిన దానాలను గురించి తెలిసికొని సంతోషించాడు. ఆపై క్రమంగా శూర్పరక తీర్థాన్ని, సముద్ర తీరంలోని ప్రభాస తీర్థాన్ని దర్శించాడు. అక్కడ పన్నెందు రోజులు పంచగ్రహ మధ్యంలో గాలిని నీరును సేవిస్తూ తపస్సు చేశాడు.

ఆ సంగతి తెలిసికొని బలరామకృష్ణులు వచ్చి తీర్థయాత్రాసేవలలో కృశించిన పాండవులను, ద్రౌపదిని చూచి, ఓదార్మారు. అర్పనుడి దివ్యాప్త లాభవృత్తాంతాన్ని విని సంతోషించారు. బలరాముడు కొరవుల దుర్భణాలను నిందించాడు. కొరవులను రాజ్యభ్రష్టులను చేసి, ధర్మతులైన పాండవులకు రాజ్యం చెందేటట్లు చూడాలని తమవారిని ప్రోత్సహించాడు. అతడి మాటలను సాత్యకి సమర్థించాడు. వారిద్దరి మాటలను శ్రీకృష్ణుడు సమర్థించి, శత్రువులను జయించి ధర్మజీడికి రాజ్యం కట్టబెడతామని అన్నాడు. ధర్మరాజు తాను భీష్మాయుల యొదుట చేసిన ప్రతిజ్ఞను వమ్ముచేయటం ధర్మం కాదని శ్రీకృష్ణుడులకు నచ్చచెప్పి, వారిని ద్వారకకు తిరిగి పంపాడు.

ధర్మరాజు క్రమంగా పుణ్యతీర్థాలను సేవిస్తూ నర్మదలో స్నానం చేసి వైదుర్యపర్వతాన్ని దర్శించాడు. అక్కడి శర్యతి యజ్ఞ స్థలాన్ని, చ్యావనుడు ఇంద్రుడిని మన్మించక ఆశ్చేనులను సోమపీధులను చేసిన సోమమిత్రిత తీర్థాన్ని చూచి, ఆ కథను చెప్పమని రోమశడిని అడిగాడు. అప్పుడు రోమశడు సాకన్యాఖ్యానం చెప్పాడు.

సుకన్య కథ :

భృగుపతుషైన చ్యావనుడు వీరాసనంలో పెక్కేండ్లు తపస్సు చేశాడు. అతడి మీద పుట్టలు గుట్టలు పెరిగాయి. ఆతడి కన్నులు మాత్రం మిలమిల లాడుతూ ఆ పుట్టలో మెరుస్తూ ఉంటాయి.

ఒకసారి శర్యాతి అనేరాజు తన నాలుగువేల మంది రాణులతో ఆక్షుడికి వనవిహానికి వచ్చాడు. అతడి కూతురు నుకన్య చెలికత్తెలతో తిరుగుతూ చ్యావనుడి కనుల కాంతులను చూచి మిణుగురు పురుగులుగా భ్రమించి ఆపుట్టను త్రవ్యించింది. అందుకు చ్యావనుడు కోపించి శర్యాతి సైన్యానికి మలమూత్రాలు కట్టుకొనేటట్లు చేశాడు. ఆ విపత్తుకు కారణం తెలియక రాజు తహాతహాలాడాడు. సుకన్య పోయి తాను చేసిన పారపాటును తండ్రికి చెప్పింది. శర్యాతి చ్యావనుడి పద్ధకు వచ్చి తనకూతురి తప్పను మన్మించి సైన్యాన్ని కాపాడుమని ప్రార్థించాడు. చ్యావనుడు సుకన్య నిచ్చి వివాహం చేస్తే మేలుచేస్తానన్నాడు. శర్యాతి దాని కంగీకరించి సుకన్య చ్యావనుల వివాహం జరిపించి సుఖంగా నగరానికి వెళ్ళాడు.

మృద్ఘడైన చ్యావనుడితో నవయోవన విలాసవతి అయిన సుకన్య కలిసి కాపురం చేస్తున్నది. ఒకనాడు అశ్వినీ దేవతలు ఆమెకు ఎదురుపడి ఆమె యోవనం వృద్ఘడైన పతివలన అడవికాచిన వెన్నెలై పోతున్నదని జాలిపడి, ఆమె కోరితే ఆమె వయోరూపాలకు తగిన వరుడిని సృజస్తామని అడిగారు. ఆమె తనభర్తయందలి అనురాగంతో వారి మాటలను తృణీకరించింది. అంతేకాదు, వారి మాటలు తన మగడికి తెలియజెప్పింది. చ్యావనుడు ఆమె ఉత్తమ శిలానికి హర్షించి అశ్వినీదేవతలు చెప్పినట్లు అంగీకరించుమన్నాడు. మరునాడు అశ్వినీదేవతలను ‘తనకు తగిన యువవరుడిని’ వరంగా కోరింది. వారు సమీప సరోవరంలో ప్రవేశించారు. వారితోపాటు చ్యావనుడు కూడా ఆ సీటిలో మునిగాడు. అందరూ ఒకే విధమైన నవయోవన విలాసాకారులై వెలుపలికి వచ్చారు. వారిలో ఒక్కరిని వరుడిగా కోరుకొమ్మన్నారు అశ్వినులు. సుకన్య తన భర్తనే ఎన్నుకొన్నది. అందుకు అశ్వినులు హర్షించి ఆమెను ఆశీర్వదించారు. తనకు నవయోవనం రావటంలో తోడ్పుడిన అశ్వినులను శర్యాతిచేత చేయించే యజ్ఞంలో సౌమపీఠులను చేస్తానని చ్యావనుడు వాగ్దానం చేశాడు. అశ్వినులు సంతోషించారు.

ఇచ్చిన మాట ప్రకారం ఆ తరువాత చ్యావనుడు శర్యాతిచేత యజ్ఞం తానే చేయించి, అందులో ఇంద్రుడు వలదని వారించినా అతడితో వాదించి ఆశ్వినులకు సౌమపానం అందించబోయాడు. ఇంద్రుడు వజ్రాయుధంతో చ్యావనుడిని చంపబోయాడు. ఆ మహర్షి అగ్నిలోసుండి మదుడనే రాక్షసుడిని సృష్టించి ఇంద్రుడిపై ప్రయోగించాడు. అతడి రౌద్రానికి భయపడి ఇంద్రుడు చ్యావనుడిని శరణువేడాడు. ఆశ్వినులను సౌమార్పులుగా ఇంద్రు ఉంగీకరించాడు. చ్యావనుడు ఆ రాక్షసుడిని మర్య ప్రీ మృగయాక్షాలను ఆశ్రయించుమని నిర్దేశించాడు. ఆశ్వినులు సౌమపీఠులై సంతృప్తి చెందారు.

మాంధాతృ చరిత్రం :

ధర్మజిడు యమునానదిని దర్శించాడు. దాని తీర్టంలో మాంధాతృడు బహు సంవత్సరాలు యజ్ఞాలు చేశాడని రోమపుడు చెప్పాడు. మాంధాతృ వృత్తాంతం చెప్పుమని ధర్మరాజు రోమపడిని అడిగాడు. ఆ ముని ఈ విధంగా చెప్పాడు.

పూర్వం యువనాప్యడునే ఇక్కావు వంశ ప్రభువు వేయి ఆశ్విమేధయాగాలు చేసి కీర్తికక్కాడు. కానీ, అతడికి సంతానం లేదు. సంతానాధి అయి భృగుడి ఆప్రమానికి వెళ్ళి చాలాకాలం అతడిని సేవించాడు. భృగుడు కరుణించి అతడిచేత పుత్రకామేష్టి చేయించాడు. అందులో మంత్రజలంతో నిండి పుత్రుడు కలగటానికి కారణమైన ఒక కలశం ఉద్ధవించింది. దానిని ఒకరాత్రి మునుల రక్షలో ఉంచాడు. మును లా రాత్రి అలసి నిద్రపోయారు. యువనాప్యడు అద్భుతాత్మివేళ దప్పికకు తాళలేక ఆ కలశంలోని నీటిని తెలియక త్రాగాడు. మరునాడు భృగువు ఆ సంగతి తెలిసికొని రాణి త్రాగవలసిన మంత్రజలాన్నే యువనాప్యడు త్రాగటం వలన అతడికి ఒక కొడుకు పుట్టుతాడని చెప్పాడు. రాజు రాజధానికి చేరాడు. నూరేండ్రకు యువనాప్యడి ఎడమ ప్రకృతు చీల్చుకొని ఒక కొడుకు పుట్టాడు. బాలసూర్యాడివలె వెలిగిపోయే అతడిని దర్శించటానికి ఇంద్రుడు వచ్చాడు. అతడి నోటిలో తన జుట్టునవేలును పెట్టి అమృతమయమైన దానిని త్రాపుమన్నాడు. (మాం= నన్ను; ధయ= త్రాగుము (ధేట= పాసంచేయటం); నన్ను (ఇంద్రుడిని, అమృతాన్ని) పాసంచేసే వాడు= మాంధాతృడు-అనే అర్థం కలిగించే మాటలన్నాడు ఇంద్రుడు ఆ సమయంలో.) ఆ ఇంద్రుడి మాటలు ఆధారంగా దేవతలందరు అతడిని మాంధాతృడని పేరుపెట్టి పిలిచారు. అతడికి ధ్యానమాత్రంతో వేదశాస్త్రాలన్నీ వచ్చాయి. ధనుర్యేదం, శస్త్రాస్త్రప్రయోగ సైపుణ్యం అలవడ్డాయి. ఇంద్రు డాతడిని భూతలానికి ప్రభువుగా అభిప్రక్కడిని చేశాడు. తన అర్థ సింహాసన గారవాన్నిచ్చి మన్నించాడు. ధనుపునూ, అభేద్యకవచాన్నీ

ప్రసాదించాడు. వాటితో మాంధాతృడు సకలలోకాలను జయించి, సంపూర్ణ దక్షిణలతో ఆనేక యజ్ఞాలు చేసి, పద్మపంఖ్యల గోవులను బ్రాహ్మణులకు దానంగా ఇచ్చాడు. ఒకసారి దేశంలో అనావ్యాప్తి ఏర్పడగా ఇంద్రుడితో యుద్ధం చేశాడు. బాణాలతో ఏనుగులను కొట్టినట్లు మేఘులను కొట్టి వానలు కురిపించాడు. అటువంటి మాంధాతృడు యజ్ఞంచేసిన పుణ్యస్థలాన్ని ధర్మరాజు దర్శించాడు.

సౌమకుడి చరిత్రం :

పూర్వం కురుక్షేత్రంలోని సరస్వతి నదీ తీరంలో సౌమకుడు యజ్ఞం చేసి నూరుమంది కొడుకులను కన్న వృత్తాంతాన్ని రోమశుడు చెప్పగా, ఆ కథను వివరించుచుని ధర్మజు ఉడిగాడు.

సౌమకుడు మహాయజ్ఞం ఒకటి చేసి జంతుడు అనే కొడుకును పొందాడు. సౌమకుడికి నూర్లు భార్యలు. వారందరూ ఆ బాలుడిని సమమైన ప్రేమతో పెంచారు. ఒకనాడు ఆ బాలుడి తొడకు చీమ కుట్టింది. అతడు ఆ ఆవేదన భరించలేక పెద్దగా ఏడ్పటం మొదలు పెట్టాడు. తల్లులందరు గుమికూడి అతడిని లాలించారు. సౌమకుడు ఆ ఆక్రందన విని నిండు కొలువునుండి వచ్చి కొడుకును బిదార్చాడు. ఆ పరిస్థితిని గమనించి తనకు ఒకడికంటే ఎక్కువమంది కొడుకు లుండటం అవసరమని గుర్తించి మంతులను, బుత్తిక్కులను పిలిపించి వారిని బహుపుత్రలాభానికి తగిన ఉపాయాన్ని చెప్పండని కోరాడు. వారందరూ ఆలోచించి సౌమకుడి ఏకైక పుత్రుడైన జంతుడిని బలిపశువుగా చేసి, అతడి మొదదును హవ్యంగా హోమంచేసి, అగ్నిని తృప్తుడిని చేస్తే దానివలన నూరుగురు కొడుకులు పుడతారని సూచించారు. అంతేకాక జంతుడు బంగారుమయమైన ఎడమబ్భాగంతో మరల పుట్టి అగ్రజుడుగా ఉంటాడని చెప్పారు. రాజు యజ్ఞానికి అంగీకరించాడు. బుత్తిజ్ఞాడు జంతుడిని హతం చేస్తుంటే రాణులు రోదించారు. ఆ యజ్ఞంనుండి వెలువడిన ధూమాన్ని వాసనచూచి రాణులు గర్భపతులైనారు. ఆ తరువాత రాణులు నవమాసాలు మోసి జంతుడు మొదలుగా నూరుగురు కొడుకులను కన్నారు. కొంతకాలానికి ఆ యజ్ఞం చేయించిన బుత్తిజ్ఞాడు చనిపోయి నరకంలో పడి పడరాని యాతనలు అనుభవిస్తూ ఉన్నాడు. సౌమకుడు మృతిచెంది పుణ్యలోకాలకు పోతూ బుత్తిజ్ఞాడి నరకయాతనలు చూచి జాలి చెందాడు. తనవలన బుత్తిజ్ఞాడికి నరకం వచ్చిందని తెలిసి, తన తపోయజ్ఞపుణ్యంలో కొంత ధారపాసి యముడి ఆజ్ఞ పొంది అతడికి కూడా ఉత్తమలోకాలు కలిగేటట్లు చేశాడు.

ఇట్లా ఆనేక తీర్థాలను దర్శింపచేస్తూ వాటి మహిమలు తెలిపే కథలు చెపుతూ రోమశుడు ధర్మరాజును కృతార్థుడిని చేస్తూ ఉన్నాడు. నాభాగుడు, అంబలీమధు, నహమశుడు, యయాతి, భరతుడు యజ్ఞాలు చేసిన క్షేత్రాలను, నరవారాయణాత్మమాన్ని దర్శించి ధర్మరాజు స్లూకావతరణం అనే యమునాతీర్థంలో స్నానం చేశాడు. ఆ తీర్థంలో పూర్వం భరతుడు స్నానం చేస్తూ సర్వలోకాలను దర్శించగలిగాడు. అట్లాగే ధర్మరాజు కూడా చూడగలిగాడు. అప్పుడే ఇంద్రుడి ఆర్ద సింహపసనం మీద కూర్చొని శోభిల్లుతున్న అర్ణవుడిని కూడా కన్నులారా చూచి ఆనందించాడు. అట్లా ఆనేక తీర్థాలను సేవిస్తూ భృగుతుంగ పర్వతాన్ని చేరాడు. అక్కడ ఇచ్చి చక్రవర్తి యజ్ఞం చేసిన క్షేత్రం చూచాడు. ఇంద్రాగ్నులు శేయ కపోతాల రూపాలలో వచ్చి, అతడి దానగుణాన్ని పరీక్షించిన కథను రోమశుడు ధర్మరాజుకు వివరించి చెప్పాడు.

అష్టావక్ర చరిత్రం :

ఆ తరువాత ధర్మరాజు శ్వేతకేతుడి తపోవనం దర్శించాడు. అక్కడి సరస్వతీదేవి మనుష్య ప్రీ రూపంతో శ్వేతకేతుడిని సేవించింది. మేనల్లుడు, మేనమామ అయిన అష్టావక్ర శ్వేతకేతులు అక్కడ ఉగ్రతపస్స చేశారని రోమశుడు చెప్పాడు. అప్పుడు ధర్మరాజు అష్టావక్రచరిత్ర వినకోరాడు.

పూర్వం ఏకపాదుడు అనే మునివరుడు విద్యావంతుడై సుజాతను వివాహమాడి, అరణ్యంలో ఘోరతపస్స చేస్తూ ఉన్నాడు. అత డెప్పుడూ శిష్యులచేత వేదాలను చదివిస్తూ ఉండేవాడు. చాలకాలానికి సుజాత గర్భపతి అయింది. ఆమె

గర్భంలో ఉన్న శిశువు తండ్రితో ఇట్లో అన్నాడు: ‘మిశ్రాంతి లేకుండా నిరంతరం వేదాన్ని చదవటంవలన విద్యార్థులు నిద్రచాలక జడమతులైపొతారు’ అని ఉపాలంభించాడు. అందుకు ఏకపాదుడికి కోపం వచ్చింది. వేదాధ్యయనానికి వక్రంగా పలికాడు కాబట్టి ఆ గర్భస్థ శిశువు ఎనిమిది వంకలు గల శరీరంతో పుట్టేటట్లు ఏకపాదుడు శపించాడు. అందువలన ఆ శిశువు అష్టావక్రుడుగా పుట్టి ఆ పేరుతో ప్రసిద్ధికొన్నాడు.

సుజాతకు నెలలు నిండుతున్నాయి. ఇంట్లో నెఱ్య, నూనె, ఆహారపదార్థాలు నిండుకొన్నాయి. ప్రసూతి కానున్న సుజాత తన భర్తను వాటిని సంపాదించి ఇంట్లో ఉంచుమని కోరింది. ఏకపాదుడు ధనసంపాదనకై జనకమహారాజు చేస్తున్న యజ్ఞం దగ్గరికి పోయాడు. అక్కడ వందితో జరిగిన వాదంలో ఓడిపోయి నియమం ప్రకారం జలావాసం చేస్తూ అక్కడే బందీగా ఉండిపోయాడు.

ఇక్కడ ఆశ్రమంలో సుజాతకు అష్టావక్రుడు పుట్టాడు. అప్పుడే ఉద్దాలకుడి భార్య శ్వేతకేతువును కన్నది. అష్టావక్ర శ్వేతకేతు లిద్దరూ అనోన్యంగా ఏకోదరులవలె అన్నదమ్ములుగా పిలుచుకొంటూ పన్నెండేట్లు కలిసి విద్యాభ్యాసం చేశారు. ఉద్దాలకుడే ఇద్దరికి గురువు. ఒకనాడు అష్టావక్రుడు ఉద్దాలకుడిని తండ్రిగా పిలుస్తూ అతడి తాడమీద కూర్చున్నాడు. శ్వేతకేతువు దానిని సహించలేక అష్టావక్రుడిని ‘నీతండ్రితొడమీద నీవు కూర్చో’ అని పంపివేశాడు. అంతవరకు తనకు తండ్రి ఉద్దాలకుడే అని భావిస్తున్న అష్టావక్రుడు తల్లివలన తన తండ్రి సంగతి తెలిసికొని, మామగారైన శ్వేతకేతుని వెంటబెట్టుకొని జనకుడి యజ్ఞానికి పోయి, వందిని వాదంలో ఓడించి, తండ్రిని బందీ నుండి విడిపించి, ఆనందంగా ఆశ్రమానికి తీసికొనివచ్చాడు. ఇది అష్టావక్రుడి కథ.

ధర్మరా జనేక పుణ్యస్థలాలను దర్శిస్తూ భరద్వాజాశ్రమాన్ని చేరాడు. అక్కడ భరద్వాజ పుత్రుడైన యవకీతుడు విద్యాగర్వంతో విగతజీవుడైన కథను రోమశుడు ధర్మరాజుకు చెప్పాడు.

యవకీతుడి కథ :

రైభ్యుడు, భరద్వాజుడు, ప్రాణమిత్రులైన తపస్సులు. రైభ్యుడికి అర్యావసుడు, పరావసుడు అనే వా రిద్దరు కొడుకులు. ఇద్దరూ వేదవిద్యలో పండితులు. భరద్వాజుడి కొడుకు యవకీతుడు. అతడు తపస్సుతో వేదశాస్త్రాలన్నింటిని సాధించదలచి అగ్నిలో సంధార్యంబు సంధిస్తూ ఉగ్రతపస్సు చేశాడు. ఇంద్రు డాతడి తపస్సును సహించలేక వచ్చి తపస్సుకు కారణ మేమిటని అడిగాడు. చదువకుండానే చదువు లెల్ల రావాలని తపస్సు చేస్తున్నా నని యవకీతుడు చెప్పాడు. ‘చదువు లెప్పుడూ గురువుల వద్ద నేర్చుకొన తగినవి. అట్లా నేర్చుకొనకపోతే ఎంతటి మంచివారికైనా మదమాత్మర్యాలు ఏర్పడతాయి. కాబట్టి గురుపుహ్రాషయే సద్విష్ట్యాపాయం. తపస్స కాదు’ అని ఇంద్రుడు చెప్పి ఆ ప్రయత్నం మానుమని హితవు పలికాడు. కానీ, యవకీతుడు ఇంద్రుడిమాట పట్టించుకొనక తపస్సు కొనసాగించాడు. ఇంద్రుడు అతడికి ఒక గుణపారం చెప్పాలని తలచుకొని ఒక ముసలివాడి రూపంతో వఱకుండా గుప్పెళ్ళతో ఇసుకను తీసికొని గంగాప్రవాహానికి ఆనకట్ట కట్టానికి ప్రయత్నిస్తూ కనపడ్డాడు. యవకీతుడు అతడిని చూచి నవ్వాడు. ఇంద్రుడు తన ప్రయత్నం యవకీతుడి ప్రయత్నం వంటిదే అని ఎగతాళి చేశాడు. అఫుటమానమైన అర్థాన్ని గురించి ప్రయత్నం చేయటం తెలివితక్కువతనమని ఇంద్రుడు పలికాడు. అయినా, యవకీతుడు పట్టుదలతో తపస్సు చేసి ఇంద్రుడి వలన వేద వేదాంగ విద్యలను పాండాడు.

దేవేంద్రుడి అభిప్రాయాన్ని యవకీతుడు భరద్వాజుడికి తెలిపాడు. భరద్వాజుడు కూడ దేవగీతలలోని అర్థాలను వివరించి చెప్పి ఇంద్రుడి అభిప్రాయాన్నే బలపరిచాడు. తపస్సువలన విద్యను గడించినా గర్వాతిశయాన్ని పొందక రైభ్యుడి కొడుకులతో మాత్స్యర్యం పెట్టుకొనకుండా స్నేహంతో మెలగాలని హితవు పలికాడు. అందుకు యవకీతుడు అంగీకరించాడు. కానీ, యథాప్రకారం అతడు మునిసభలలో తన విద్యావిభవాన్ని ప్రదర్శిస్తూ రైభ్యుళమం చేరాడు. ఆ ఆశ్రమ వనంలో పరావసుభార్య రైభ్యుడి కొడులు అయిన కృష్ణును చూచి మోహితుడై ఆమె యెదుట తన కోర్కెను బయటపెట్టాడు. అంగీకరించకపోతే శపిస్తూడేమాననే భయంతో కృష్ణ సిగ్గును అభినయించి మరునాడు సంకేత ఘ్రానికి వస్తానని చెప్పి వెళ్లింది. జరిగిన దాన్ని రైభ్యుడికి నివేదించింది.

అతడు ఉగ్రుడై ఒక జటను ఆగ్నిలో వేసి కృష్ణవంటి మరొక వనితను, మరొకజటను కాల్పి భయంకర రాక్షసుడిని సృజించి యవక్రీతుడిని సంహరించటానికి వారిద్వరినీ నియోగించాడు. ఆ మాయాకృష్ణ సంకేతస్థలానికి పోయి యవక్రీతుడి కమండలాన్ని గ్రహించింది. దానితో అతడి తపోమహిమ నశించింది. ఆ పైన కృత్యాకారంతో ఉన్న రాక్షసుడు అతడిని భక్తించటానికి పూనుకొన్నాడు. యవక్రీతుడు పలాయనం చిత్తగిస్తూ అనేక జలాశయాల్లో దాగుకొనటానికి ప్రయత్నంచగా అవన్నీ ఎండిపోవటంతో అతడికి భద్రత లేకపోయింది. చివరకు యవక్రీతుడు తన ఇంట్లో ఉన్న యజ్ఞగ్రిలో దూకబోయాడు. కానీ, అంతలోనే రాక్షసుడు అతడిని పట్టి వధించాడు.

భరద్వాజుడు ఆశ్రమానికి తిరిగివచ్చి తనకొడుకు చనిపోవటం గమనించి అపారశోకానికి గురి అయి, ఆ కొడుకు చిత్తి పై పడి తానూ మరణించాడు.

బృహద్యమ్యుడనే రాజు సత్రయాగం చేయ తల పెట్టి రైభ్యుడి కొడుకులను బుత్సిక్షులనుగా వరించాడు. యజ్ఞం నిర్విష్టుంగా సాగుతున్నది. ఒకనాడు పరావసుడు ఒంటరిగా ఆశ్రమానికి వస్తున్నాడు. తెల్లవారు జామున బీకట్లో చిట్టడవిలో దూరంగా ఎదురుగా వస్తున్న తండ్రిని మృగంగా భ్రమించి ఆత్మసంరక్షణార్థం సంహరించాడు. ఆ తరువాత నిజం తెలిసి విచారించాడు. తండ్రికి అపరకర్మలు చేసి నత్రయాగశాలకు వెళ్ళి జరిగిన పారపాటు అన్నకు నివేదించాడు. అన్నను బ్రహ్మాత్మాదోషానికి ప్రాయశ్శిత్తం చేయుమని వేడుకొన్నాడు. యజ్ఞాన్ని తా నొక్కడే నిర్వహించటానికి పూనుకొన్నాడు. అర్యావసుడు తమ్ముడి మాటను మన్మించి బ్రహ్మాత్మా ప్రాయశ్శిత్త కాండను జరిపి తిరిగి వచ్చాడు. అప్పుడు పరావసుడు తన అన్న బ్రహ్మాత్మ్య చేశాడని రాజుకు చెప్పి అతడిని యజ్ఞం నుండి వెలివేయించటానికి కపటోపాయం పన్నాడు. కానీ, అర్యావసుడి సత్యవర్తనాన్ని అగ్నిపురోగాములైన దేవతలు ప్రకటించారు. అతడికి వరాల నివ్యటానికి ద్రసన్నులయ్యారు. అప్పుడు అర్యావసుడు తన తండ్రి అయిన రైభ్యుడేకాక మృతులైన భరద్వాజుడు, యవక్రీతుడుకూడా జీవించాలనీ, తనతమ్ముడు పరావసుడిచే తచంపబడినట్లు తన తండ్రికి జ్ఞాపకం ఉండకుండా చేయాలనీ పరాలు వేడుకొన్నాడు. దేవతలు, వాటని ప్రసాదించారు. యవక్రీతుడు బ్రతికి, దేవతలను ఇట్లా అడిగాడు: ‘నేనూ రైభ్యుడి వలనే బహు వేదశాప్త విజ్ఞానాన్ని ఆర్థించాను. కానీ, రైభ్యుడిచేత నే నెందుకు చంపబడ్డాను? అతడి కా ఆధిక్యత ఎట్లా వచ్చింది? అని, ఆ ప్రశ్నకు దేవత లిట్లా సమాధానం చెప్పారు: ‘గురుపుత్రాప చేస్తూ అనేక కష్టాలకు లోనై సాధించిన విద్యలే మహిమాన్వితాలు. గురుముఖితః నేర్వని విద్యలు ఎప్పుడూ ప్రకాశించలేవు’. ఇదియే యవక్రీతుడి కథా సందేశం.

ఆపైన ధర్మరాజులు కాలైలైన్ని, సప్తవిధగంగను దర్శించారు. మనుమ్యలు చర్మచక్కవులతో చూడలేని మందర పర్వతాన్ని, కైలాస పర్వతాన్ని ఆ క్షేత్రంలో ధ్యానసమాధిలో ఉండి చూడగలిగారు. అప్పుడు ధర్మరాజు భీముడితో ఇట్లా అన్నాడు: ‘నడవటానికి సాధ్యంకాని ఈ మార్గంలో రథాలతో పోవటం సాధ్యం కాదు. కాబట్టి నేనూ నకులుడూ కలిసి ముందున్న తీర్థయాత్రలు చేసివస్తాం. మిగిలిన మీరందరూ ఇక్కడే ఉండండి’ అని. ఆ మాటలకు భీముడు అంగీకరించలేదు. ధర్మరాజును వీడి మేము క్షణముండ లేమని తెలిపారు. ధౌమ్యాడి సలహామేరకు పాండవులు తపోమహిమతో గంధమాదన పర్వతం చేరాలని నిశ్చయించారు. మార్గమధ్యంలో పుణిందపతి అయిన సుబాహుడి నగరంలో రథాలను, సేనలను, భృత్యులను ఉంచి పాదచారులై గంధమాదనంవైపు నడిచి, అర్ఘునుడిని అక్కడ చూడగలమనే ఉత్సాహంతో ముందుకు సాగారు.

మార్గమధ్యంలో పాండవులు పెను తుఫానుకు గురి అయ్యారు. ద్రోపది ఆ గాలివానకు తట్టుకొనలేక మూర్ఖితురాలైంది. రాత్రింబవళ్ళు స్వీయరక్షణకొరకు పాండవులు కష్టపడ వలసి వచ్చింది. గంధమాదన పర్వతశిఖరాలు నిటారుగా ఉన్నాయి. ఎక్కుటం సాధ్యంకాని పనిగా తోచింది. భీముడు ఘుటోత్కుచుడిని స్వరించాడు. అతడు రాక్షస సేనతో వచ్చి, పాండవులను, వారి పరివారాలను మూపులమీద ఎక్కుంచుకొని ఆకాశమార్గంలో పయనించి, గంగాతీరంలోని నరనారాయణాశ్రమంలోని బదరీవనంలో దింపాడు. ధర్మరాజులు భాగీరథిలో స్నానాలు చేశారు. సమాధియోగంలో నిలిచి మైనాకపర్వతాన్ని, హిరణ్య శిఖరాన్ని, బిందుసరస్సునూ దర్శించారు. బదరీవనంలో ఆరు రోజులున్నారు.

సాగంధికాపచూరణం :

ఒకనాడు ద్రోషదీ భీములు గంధమాదన పర్వత సానుపులలో విహారిస్తున్నారు. అప్పుడు వారి యొదుట సహస్రపత్రాలు గల కోమలమైన కమలపుష్ప మొకటి గాలికి ఎగిరి వచ్చి పడింది. దాని అపూర్వమైన అందానికి, సుగంధానికి ద్రోషది మోజు పడింది. అటువంటిపూలు తనకు కావాలని భీముడిని కోరింది. ఆ అపూర్వ పుష్పాలను చూపటానికి ధర్మరాజు వద్దకు పోయింది. ద్రోషది మనసుపడి కోరిన ఆ కోరికను తీర్చాలని భీముడు ఉత్సాహపడ్డాడు. గదాధనుర్ధరుడై ఆ పూపు గాలికి వచ్చిన దిక్కుపై బయలుదేరాడు. ఘోరాటపులను, పర్వత శిఖరాలను దాటాడు. వన్యమృగాలను హేలగా చంపాడు. ఒక రమణీయ సరోవరాన్ని చూచి అందులో స్నానం చేశాడు. ఆ పైన విశాలమైన అరటి తోటలను చూచి, అందులో ప్రవేశించి శంఖాన్ని పూరించాడు. ఆ శంఖనాదం పిడుగుపాటువలె దిక్కులు పిక్కటిల్లేటట్లు చేసింది. ఒక కొండగుహలో ఉన్న హనుమంతుడు ఆ శంఖధ్వని విన్నాడు. అది భీమనాదమని పాంగిపోయాడు. భీముడి బాటులో చెట్లను విరిచి పడవేసి తాను అడ్డంగా పడుకొని, తోకతో నేలను తాడించాడు. ఆ మ్రోతకు భీము డాశ్చర్యపోయాడు. కదళీవనంలో తన దారి కడ్డంగా ఒక వృధ్ఘడైన కోతి పడిఉండడం గమనించాడు. సింహాదం చేశాడు. ముసలికోతిరాజు కన్నులు తెరిచాడు. ‘జంతువులను హింసించటం మానవ ధర్మం కాదు కదా! మావంటి పేద జంతువులు భయపడేటట్లు సింహాదం చేయటం న్యాయమా?’ అని అడిగాడు వృధ్ఘడక్కేంద్రుడు. మనుష్య గోచరంకాని ఈ వనానికి వచ్చిన కారణమేమిటని భీమసేనుడిని ప్రశ్నించాడు.

భీముడు తనను గురించి వృధ్ఘడవానరుడికి తెలియ చెప్పుకొని, తన బాటకు అడ్డం తోలగుమని కోరాడు. తోలగకపోతే శతయోజన విస్తీర్ణమైన సముద్రాన్ని హనుమంతుడు దాటినట్లుగా నిన్ను, ఈ పర్వతాన్ని దాటిపోతానని ప్రతాపాక్షులు పలికాడు. హనుమంతుడి గురించి ముసలికోతిరేడు అడుగుగా ఆ రామభక్తుడి పరాక్రమాన్ని భక్తితో కీర్తించాడు భీముడు. హనుమ సంతోషించి, భీముడి బలాన్ని పరీక్షించదలచాడు. అతడిని తన తోకను ప్రక్కకు నెట్టి పొమ్మన్నాడు. భీము డెంత ప్రయత్నించినా ఆ వృధ్ఘడక్కేంద్రుడి, వాలాన్ని కదిలించలేక పోయాడు. చివరకు వృధ్ఘడక్కేంద్రుడికి నమస్కరించాడు. హనుమ కరుణించి భీముడి కోరిక్కొన్న తాను పూర్వం మహోద్ధివాన్ని దాటిన రూపాన్ని ప్రదర్శించి చూపించాడు. చతుర్యగ ధర్మాలను బోధించాడు. భీముడు ధన్యదై హనుమ యొక్క బృహపూర్వాపాన్ని దర్శించాడు, కీర్తించాడు. హనుమ నిజరూపం తాల్చి, సాగంధిక సరోవరం యక్కరాక్షస సంరక్షితమనీ సాహసం కంటే ఉపాయం శ్రేయస్కరమనీ, సర్వకార్యాలు మంత్రమూలాలనీ భీముడికి ప్రబోధం చేశాడు. కౌరవులందరినీ మట్టుపెట్టి మహారాజ్యాన్ని పాండవులకు అప్పగిస్తానని పలికాడు. ఆ మాటలు విని భీముడు - ‘కపినాథా! మీకు ఆ పని ఎంత? మేము మా శత్రువులను జయించగలం. మీ దయవలన మమ్మల్ని ఓడించగల పీరులు మా శత్రువులలో లేరు’ అని అన్నాడు. ఆ మాటలు విని హనుమంతుడు సంతుసించి, ‘నన్న రణరంగంలో స్కరించండి. అర్పనుడి రథకేతనం మీద నిలిచి మీ పరాక్రమాల నన్నింటిని చూస్తాను’ అని అనుగ్రహించి భీముడిని కౌగిలించుకొని సాగంధిక సరోవరమార్గం చూపి అంతర్ధానం చెందాడు.

మదించిన ఏనుగుల గుంపులవలె క్రమ్ముకొంటున్న మేఘమాలికలను చూస్తా భీముడు బంగారుకమలాలపై నుండి వీస్తున్న గాలికి సంతోషిస్తా సాగంధిక సరోవరం వద్దకు చేరాడు. రక్కకభటులైన యక్కరాక్షసులు అతడిని వారించారు. అది కుబేరవనమనీ, అందులోకి ఎవరూ పోలేరనీ, పోతే ప్రమాదమనీ, ఆ సరోవరం కుబేర క్రీడావినోదకేంద్రమనీ, దాని తీరంలో దేవర్షిగణాలు దేవతార్థాలను చేసికొంటూ ఉంటారనీ, ఆ సరోవరజలం అమృతతుల్యమనీ, అందులోని కమలాలు అపూర్వ వాసనలుగల బంగారు పూలనీ, వాటివి వైదుర్యానాళాలనీ విపరాలు చెప్పి, సాహసించ వద్దని పౌచ్ఛరించారు. భీముడు సాగంధిక పుష్పాల కౌరకు వచ్చాడని తెలిసికొని, దానికి కుబేరుడి అనుమతి కావాలని పేర్కొన్నారు. ఆ మాటలు విని భీముడు మండిపడ్డాడు. ప్రకృతి పదార్థాలపై అందరికి అధికార ముంటుందనీ, సత్కుతియుడు ఎవరినీ యాచించడనీ తన పరాక్రమంతో అన్యధనాన్ని ఉపార్చించి అర్థలకు పంచిపెట్టటం అతడి ధర్మమనీ - తన చర్యను సమర్థించుకొంటూ సాగంధిక సరోవరంలో దిగి జలాలు త్రాగి పుష్పాలు కోసికొని నిర్మయింగా బయటికి వచ్చాడు. అధిక బలసంపన్న డయ్యాడు. కుబేరుడి భట్టులు భీముడితో యుద్ధానికి తలపడి ఓడి, పారిపోయి కుబేరుడికి నివేదించుకొన్నారు. భీముడు పాంచాలిని సంతోషపెట్టటానికి మాత్రమే చేసిన ఆ పీరక్కత్యాన్ని తెలిసికొని కుబేరుడు మెచ్చుకొని మిన్నకున్నాడు. భీముడు విజయోత్స్మాపంతో సమీపవనంలో విహారిస్తున్నాడు.

ధర్మరాజుడు లున్నచోట మహాత్మాలు గోచరించాయి. అవి భీముడి యుద్ధం వలన కలిగిన ఫలితాలుగా ఊహంచాడు- ధర్మరాజు. భీముడు సాగంధికపుష్టాల కొరకై వెళ్ళినట్లు ద్రోపదివలన తెలిసికిని వెంటనే ఘటోత్పచుడు మొదలైన వారి మూపులపై అందురూ ఎక్కి సాగంధిక సరోవరతీరానికి వెళ్ళి భీముడిని కలిసికొన్నారు. భీముడిని ఏకాంతంగా సాహసాలు చేయవద్దని ధర్మరాజు పోచ్చరించాడు. ఆ తరువాత ఆ ప్రాంతంలో నివాసాలు ఏర్పరచుకొని నివసించారు. ఘటోత్పచాదులను వారి నిజప్రదేశాలకు పంపివేశారు.

జటాసురవధ :

జటాసురుడనే రాక్షసుడు బ్రాహ్మణ వేషంతో పాండవుల అండజేరి నివసించసాగాడు. తాను వేదవిదుడననీ, ధనుర్వేదవిదుడైన పరశురామ శిష్యుడననీ చెప్పి, వారిని నమ్మించాడు. ఒకనాడు భీముడు వేటకు పోయాడు. జటాసురుడు నిజాకారం ప్రకటించి ద్రోపదినీ, ధర్మజనకులులనూ వారి ఆయుధాలనూ ఎత్తుకొని ఆకాశానికి ఎగిని వేగంగా వెళ్ళటమారంబించాడు. ధౌమ్యాదులు భయవిహ్వాలు లయ్యారు. సహదేవుడు భీముడిని పిలుస్తూ ఆడవులలో తీరిగాడు. భూమిపై నుండే జటాసురుడిపై దాడి సాగించాడు.

ధర్మరాజు ధర్మబుద్ధితో ఆ రాక్షసుడికి హితవు పలికాడు. ‘దేవతలూ, రాక్షసులూ మానవులకు సుఖాల నందిస్తూ ఈ మనుజలోకాన్ని ఉపాయించి ఉంటారు. ఆ మానవులను కాపాడేవాళ్లం మేము. అటువంటి మాకు అపకారం చేయటం నీకు ధర్మం కాదు. అన్నంపెట్టినవారికి అన్యాయం చేయకూడదనే కనీసిధర్మంకూడ నీకు తెలిసినట్లులేదు. మా ఆయుధాలు మాకిచ్చి మాతో యుద్ధం చేయు’ మన్నాడు. ఆ అసురుడు మాట వినలేదు. ధర్మజుడు అతడికి భారమయ్యటట్లు నోక్కి పట్టాడు. జటాసురుడు ఉక్కిరిబిక్కిరై వేగం తగ్గించాడు.

అంతలో భీముడు రంగంలోకి దూకాడు. పరిష్కారిని గమనించాడు. రాక్షసుడిపై మండిపడ్డాడు. ‘ధుర్మరాధు! నీవు మాయించికి అతిథివై వచ్చి, మాయింట కుడిచి రాక్షసుడిపై మాకే అపకారం తలపెండతావా? అన్నం తిన్న చోటుకు అపకారం ఎటువంటి దుర్మార్గులు కూడా చేయరు. నీకు నిజంగా బుద్ధి ఉంటే వీరిని విడిచి పెట్టి, నీప్రాణాలు రక్షించుకో. లేదా హిడింబుడు, కిమ్మీరుడు చచ్చినట్టే నాచేతులలో నీ చావు మూడింది’ అని మందలించాడు. జటాసురుడు మాట వినకపోగా భీముడినే చంపి హిడింబ కిమ్మీరులకు రక్తతర్పణా లిస్తానని ప్రగల్భా లాడాడు. భీముడు ఆగ్రహోదగ్రుడై జటాసురుడిపై లంఫించాడు. జటాసురుడు ధర్మరాజుడులను నేలపై దింపి, భీముడిపై తలపడ్డాడు. ఇరుపురి నడుమ ద్వాంద్వయుద్ధం ఘోరంగా జరిగింది. చివరకు భీముడు జటాసురుడిని పిడికిలో పాడిచి క్రింద పడవేసి, మరల పైకెత్తి రాతిపై కొట్టి ముక్కలు చేసి చంపాడు. వాయుపుతుడి పరాక్రమాన్ని అందరూ ప్రశంసించారు.

యక్క యుద్ధం :

పాండవులు నరనారాయణాక్రమంలో కొన్ని రోజు లున్నారు. అర్పునుడు దివ్యాస్తాలను సంపాదించటానికి వెళ్లి అప్పటికి ఐదేళ్లయింది. అన్నేట్లు అర్పునుడిని విడిచి ఉన్నందుకు, అతడిని చూడనందుకు ధర్మరాజు దిగులుపడ్డాడు. ఆ ప్రాంతంలో అర్పునుడి పునస్సమాగమం కలుగుతుందన్న ఆశతో పాండవులు ఉన్నారు. రోజులు లెక్కపెట్టుకొంటున్నారు.

గంధమాదన పర్వతంలోని పుణ్యతీర్థాల నన్నించినీ సేవించారు. పదునేడవ రోజున వృషపర్వుడనే రాజజ్ఞి ఆశమం చేరుకొన్నారు. ఆతడిచేత అతిథి మూజలు పొంది ఆక్కడ ఏడురోజులున్నారు. బ్రాహ్మణులనందరినీ ఆక్కడ ఉంచి ధామ్యరోమశాదులతో కలిసి ధర్మజుడులు మాల్యవంత పర్వత ప్రాంతంలోని మనోహరమైన వనాలలో శ్యేతకీనదీతీరంలో విహారిస్తూ ఉన్నారు. అప్పుడు అయిదురంగుల వింత వాసనపూలు కొన్ని గాలికి ఎగిరి వచ్చి పాండవుల ముందు పడ్డాయి. అవి సాగంధిక కనకపుష్టాలకంటే దివ్యసుగంధాలను వెడజల్లుతున్నాయి. వాటిపై ద్రోపదికి మోజు కలిగింది. ఒకనాడు ఏకాంతంగా తన కాపువ్యులను తెచ్చిపెట్టుమని భీముడిని కోరింది. ద్రోపదికి హృదయానందం కలిగించాలనే యత్నంతో భీముడు పూపులను

తేవటానికి ప్రయాణమయ్యాడు. చక్రవాహపర్వతం వలె ఎత్తుగా ఉండే ఆ పర్వతం ఎక్కాడు. అక్కడ వివిధ రత్నకాంతులతో వెలిగిపోతున్న కుబేరుడి నివాసాన్ని చూచాడు. భీముడు శంఖధ్వనం చేశాడు. అక్కడి యక్కసైన్యం ఒక్కమృగిగా భీముడిపై దాడిచేసింది. వారి దాడిని ఎదుర్కొని భీముడు వారిని పొరులో ఓడించాడు. వారు పారిపోయారు. అయితే కుబేరుడి స్నేహితుడైన మణిమంతుడు లక్ష్మాది రాక్షసభటులను వెంట పెట్టుకొని భీముడిపై యుద్ధమైనాడు. మణిమంతుడు బాణాలవర్షాన్ని భీముడిపై కురిపించాడు. ఒక గొప్ప గదను అతడిపై విసిరాడు. భీముడు వాటిని పమ్ముచేశాడు. మణిమంతుడు తన బంగారు దండంలోనుండి ఒక శక్తిని పుట్టించి భీముడిపై ప్రయోగించాడు. అది భీముడి భుజానికి తగిలి క్రిందపడిపోయింది. మణిమంతుడు శక్తమంతమైన త్రిశూలాన్ని భీముడిపై విసిరాడు. అది నిప్పులు క్రక్కుకుంటూ వచ్చింది. భీముడు దానిని గదతో భగ్గంచేశాడు. రాక్షసులను చాలా మందిని చంపాడు. మణిమంతుడు భయభ్రాంతుడై ఆకసానికి ఎగ్గిని యుద్ధం చేశాడు. భీముడు లంఘించి గదతో నేలమీద పడవేసి చంపాడు. మిగిలిన రాక్షససైన్యం తూర్పుదిక్కుకు పారిపోయింది.

భీముడు ఏకాకిగా పూలకొరకు పోయిన సంగతి ద్రోపది చెప్పగా ధర్మరాజు తెలిసికొని, ద్రోపదిని ధోమ్యాదులను ఆర్పిపేణుడనే ముని ఆశ్రమంలో ఉంచి, రోమశ నకుల సహాదేవులతో కలిసి ఆ పర్వతశిఖిరం ఎక్కి కుబేరుడి భవనం దగ్గర చనిపోయిన రాక్షసపీరుల మధ్య ఏకవీరుడై నిలిచి ఉన్న భీముడిని చూచి సంతోషించాడు.

రాక్షసపీరుల వలన జిగిన సంగతి తెలిసికొని, కుబేరుడు భీముడి పరాక్రమానికి ఆశ్చర్యం చెంది గరుడ గంథర్వ యక్క రాక్షస సైన్యంతో రఱరంగానికి వచ్చి పాండవులను చూచాడు. పాండవులు కుబేరుడికి నమస్కరించారు. కుబేరుడు ఇట్లా అన్నాడు : ‘ధర్మరాజా! నీ తమ్ముడైన భీముడు నామిత్రుడైన మణిమంతుడిని చంపి నాకు ఉపకారమే చేశాడు కాని అపకారం చేయలేదు. ఎందుకంటే మణిమంతుడికి ఆగస్యుడి శాపం ఉన్నది. ఒకసారి నేను, దెవతలు చేస్తున్న యజ్ఞానికి నా మిత్రులతో, పరివారంతో, శతమహాపద్మ సంఖ్యగల రాక్షససైన్యంతో ఆకాశమార్గాన పోతున్నాను. భూతలం మీద యమునా నదీతీరంలో అగ్రస్యమహార్షి ఉగ్రమైన తపస్సు చేసికొంటున్నాడు. నా మిత్రుడు మణిమంతుడు పారపాటున గగనంలో ఉమ్మిదేయగా అది నేలపై తపస్సు చేస్తున్న అగస్యుడి పై పడింది. దాని కతడు కోపించి మణిమంతుడు సైన్యంతో ఒక మనుజుడిచేత చంపబడుతాడనీ, ఆ మనుజుని దర్శించటంచేత నాకు పాపం తొలగుతుందనీ పలికాడు. ఆ శాపం వలన మణిమంతుడు సైన్యంతో మరణించాడు. నేను మీ దర్శనంవలన పాపమిత్రుడ సైనాను’ అని చెప్పాడు.

అంతటితో ఆగక ధర్మరాజుకు ఒక హితవు కూడా తెలిపాడు. ‘ధర్మవిదుడైన క్రతియుడు ఐదు విధాలైన లోకతంత్రాన్ని తెలిసికొని వర్తించాలి. ధృతి, దాక్ష్యం, ఉపదేశం, కాలం, పరాక్రమం అనేవి వంచవిధ లోకతంత్రాలు. వాటి విధి విధానాలు తెలియకుండా సాహసంతో వృథారంభం చేసేవారికి పాతకం కలుగుతుంది. కాబట్టి నీ విమలజ్ఞాన నిష్ఠమైన బుద్ధితో నీతమ్ముడైన భీముడిని సుఖిక్కితుడిగా చేయాలి. నీవూ నీ తమ్ములూ ధర్మ అనిల, శక్త, అశ్వముల చేత సదా రక్షించబడుతూ ఉన్నారు. నేను కూడా మిమ్మల్ని రక్షిస్తూ ఉంటాను. మీరు ఒక పక్కం రోజులు, ఆ ఆర్పిపేణాత్రమంలో ఉండండి. అర్పనుడు ఇంద్రుడి వద్దనుండి తిరిగి వచ్చి మిమ్మల్ని కలిసికొంటాడు. మీ కోరికలు సఫలవూతాయి’ అని చెప్పి కుబేరుడు అంతర్ధానమయ్యాడు.

ఆ పక్కం రోజులలో ధర్మజూడు ధోమ్యుడి తపోబలంవలన ఆతడు చూపిస్తూ ఉండగా మందరనగాన్ని, మేరుపర్వతాన్ని, చూచి, ఎనిమిది దిక్కుల వసించే దెవతలను దర్శించాడు. పాండవులక్కడ మొత్తం ఒకనెల రోజులున్నారు. ఒకనాడు ఆకాశమార్గం నుండి మాతలి నడిపే దివ్య రథాన్ని అధిరోహించి, అన్ని దిక్కులా కాంతులు దెజల్లుతూ అర్పనుడు వచ్చి ధర్మజాదులను సగారవంగా, ఆప్యాయంగా కలిసికొన్నాడు. ఆరాత్రి సోదరులకు తన అనుభవాల నన్నింటిని అర్పనుడు కథలు కథలుగా వివరించి చెప్పి, వారిని సంతోషపరిచాడు.

జంద్రదర్శనం :

మరునాడు ఉదయం దేవేంద్రుడు సకల దిక్కులక దేవసేనా సహితుడై పాండవు లున్నచోటికి వచ్చాడు. ధర్మజూడు ఇచ్చే భక్తిపూజలను గ్రహించి అర్పనుడిని గురించి ధర్మజాదులతో ఈవిధంగా చెప్పాడు : ‘ఘనుడైన ఈ పార్వతుడు నావలన

దివ్యాప్తాలను ప్రయోగ విజ్ఞాంతో సహా పొందాడు. దుర్మార్గులైన నివాతకవచు లనే రాక్షసులను సంహరించి దేవతలకు ఎంతో హితం చేశాడు. ఇతడు తన పరాక్రమంతో శత్రువులను జయించి మహాసామ్రాజ్యాన్ని సీకు ప్రఖ్యాతంగా సమకూరుస్తాడు. అర్ఘునుడు మహాతేజుడు. అతడిని ఎవ్వరూ జయించలేరు'. ఈ మాటలు పలికి ఇంద్రుడు సపరివారంగా అమరావతికి వెళ్ళాడు.

కుబేర, ఇంద్ర, పొండవ సమాగమాన్ని వర్ణించే ఈ ఘుట్టాన్ని ఎవరైనా సరే బ్రహ్మచర్య దీక్షతో ఒక సంవత్సరకాలం రోజు వించే, చదివితే వారు నూరేళ్ళు తేజోవంతులుగా జీవిస్తారు.

నివాతకవచ నిర్మాలనం :

ఇంద్రుడు సంగ్రహంగా చెప్పిన అర్ఘునవిజయగాథను వివరించుమని ధర్మజుడు కోరగా అన్నకు పార్థుడు వివరించి చెప్పాడు. ఆ కథాసార మిది -

ధర్మరాజు నియోగించినట్లు పార్థుడు హిమవత్పుర్వతానికి వెళ్ళాడు. అక్కడ వృథ బ్రాహ్మణుడి వేషంలో ఇంద్రుడు ప్రసన్నుడైనాడు. అతడి ఆజ్ఞ చౌప్పున పరమేశ్వరుడిని గురించి పార్థుడు ఉగ్రతపం చేశాడు. పరమేశ్వరుడు మొదట కిరాత రూపంలో వచ్చి పార్థుడితో ఫోరయుధం చేశాడు. చివరకు నిజ స్వరూపంతో ప్రత్యక్షమై పాశపతాప్తాన్ని ప్రసాదించాడు. ఆ తరువాత ఇంద్రాది దేవతలు ఇంద్రం, ఆగ్నేయం, యామ్యం, రాక్షసం, వారుణం, వాయవ్యం, కౌబేరం, గాంధర్వం, ప్రైశాచం, బ్రాహ్మణం అనే దివ్యాప్తాలు ప్రసాదించారు. ఆ తరువాత ఇంద్రుడు పంపిన దివ్యరథ మెక్కి అర్ఘునుడు అమరావతికి వెళ్ళాడు. అక్కడ ఇంద్రుడిని ఆచార్యుడిగా ఆరాధించి, అతడివలన అనేక దివ్యాప్తాలను ప్రయోగ, ఉపసంహారణ, నివర్తన, ప్రాయశ్చిత్త, ప్రతిఫూత ప్రక్రియలతో నేర్చుకొన్నాడు. ఈ తరువాత ఇంద్రుడు పార్థుడిని మించిన అప్రతిష్ఠ కోవిదుడు మరొకరు లేడనీ, అతడిని యుద్ధంలో మరొకరు జయించలేరనీ ప్రకటించాడు. ఆ అమోఫూప్ర శప్త పాండిత్యంతో దేవతలకూ, బ్రాహ్మణులకూ హితం చేకూర్చుమని ఇంద్రుడు పార్థుడికి హితపు చెప్పాడు.

నివాతకవచులను సంహరించి, గురుదక్షిణగా సమర్పించుమని ఇంద్రుడు పార్థుడిని కోరాడు. తాను ధరించిన దివ్యకిరీటాన్ని, భూషణాలనూ స్వర్ఘరూపమైన అభేద్యకవచాన్ని అర్ఘునుడికి అలంకరించి, ఒక గొప్ప అల్లెత్తాటిని తానే స్వయంగా గాండీహానికి తోడిగి, పదివేల మేలిమి గుర్రాలతో కూర్చిన దివ్యరథాన్ని సిద్ధంచేయించి, మాతలిని సారథిగా నిలిపి, పార్థుడిని రథికుడిగా ఎక్కించి, యుద్ధయాత్రకు ఇంద్రుడు స్వయంగా పంపాడు. ‘ఇదివరలో దేవంద్రుడు ఆ రథం మీదనే మహాయుద్ధాలు చేసి వృత్త, శంబర, బలాదులైన మహారాక్షసులను సంహరించాడు. అట్లాగే నీవూ విజయుడపు కమ్ము’ అని ఆశీర్వదిస్తూ పార్థుడికి ‘దేవదత్తం’ అనే సార్థకనామధేయంగల ఒక దివ్యశంఖాన్ని దేవత లిచ్చారు. అర్ఘును దారథం మీద నివాతకవచులపై దాడికి వెడులాడు.

నివాతకవచులు సముద్రగర్భంలో నివసిస్తారు. మాతలి దివ్యరథాన్ని సముద్ర తీరం చేర్చాడు. ఆసీటిలో ఒక విశాల పట్టణం కనిపించింది. దాని ముఖాద్వారం వద్దకు చేరి అర్ఘునుడు దేవదత్తం పూరించాడు. ఆ శంఖనాదం విని, నివాతకవచులు బాణాలతో ఆకాశాన్వంతా కప్పారు. చీకటి క్రముకొన్నది. మాతలి ఆ చీకట్లో రథం నడపలేకపోయాడు. అప్పుడు పార్థుడే రథాన్ని నడుపుతూ రాక్షసులపై నిశిత బాణాలు గుప్పించి నెత్తురుటేరులు పారించాడు. అనురులు మాయాయుద్ధానికి దిగి అర్ఘునుడిపై వారుణాప్తాన్ని ప్రయోగించారు. పార్థుడు శోషణాప్తాన్ని వేసి సీటిధారలను ఎండించాడు. దానవులు కొండరాళ్ళు కురిసే అప్రం వేశారు. అర్ఘునుడు వజ్రాయుధాప్తాన్ని ప్రయోగించి రాళ్ళను పిండి చేశాడు. వారు అనలాప్రం వేశారు. అతడు సలిలాప్రంతో దానిని వారించాడు. వారు తిమిరాప్రం ప్రయోగించారు. ఆచీకట్లో దారితెలియక మాతలి రథంమీద నుండి క్రిందపడ్డాడు. అర్ఘునుడిని పిలుస్తూ అరచాడు. అటువంటి యుద్ధం తాను అంతవరకు చూడలేదని పలికాడు. అర్ఘునుడు వెంటనే సూర్యాప్రం వేసి లోకాన్ని వెలుగుతో నింపాడు. గాండీవి ప్రయోగించిన బాణాలకు రాక్షసుల శరీరాలు తునకలై విరిగిన కొండశిఖరాలవలె క్రీందపడసాగాయి. అనుర వనితల ఆక్రందనలు మిన్నుముట్టాయి. రాక్షససంహోరం పూర్తి అయింది. మాయ తొలగింది. ఆ నగర శోభ బయటపడింది. ఆ నగరం మొదట దేవతల కోరకే కట్టబడింది. కానీ, దానవులు బ్రహ్మదేవుడి అనుగ్రహంతో దానిని

ఆక్రమించారు. ఆ దేవుడి వరంవలన వారు బలగర్యితులైనారు. వారు నరుడిచేతనే జయించబడగలరని బ్రహ్మావచనం. అందువలన నరుడినే ఇంద్రుడు ప్రయోగించి, జయాన్ని సాధించాడు.

అర్జునుడు నివాతకవచులను నిర్మాలనం చేసి తిరిగివస్తూ మార్గమధ్యంలో హిరణ్యపురాన్ని, అందులో బ్రహ్మావచన వలన అజేయులై ఉన్న శాలోమ కాలకేయులనూ చూచాడు. వారు అమరులచేత అవధ్యలని తెలిసికొని పార్ష్వాడు వారిపై దాడిచేశాడు. శాలోమకాలకేయులు అరవైవేల రథాలతో అర్జునుడిని ఎదుర్కొన్నారు. పార్ష్వాడు వారి రథాల గతికి దివ్యబాణాలతో అడ్డులు కల్పించాడు. వారు మాయాయుద్ధమార్గంలో పట్టబంతో సహా గగానికి ఎగిసారు. పార్ష్వాడు వారిని దివ్యబాణాలతో గగనంలో బంధించి, వారి శరీరాలను ఖండభండాలుగా నరకటం మొదలుపెట్టాడు. అయినా, వారిని పూర్తిగా చంపటం సాధ్యంకాదని తెలిసికొని పరమేశ్వరుడిని హృదయంలో స్ఫురించి పాపవతాప్రాన్ని ప్రయోగించాడు. ఆ దివ్యాప్రతి ప్రభావం వలన సింహాలు, శరభాలు, పులులు, ఏనుగులు, దున్నలు, ఎలుగుబంట్లు, యత్నలు, రాక్షసులు, పిశాచులు, పన్నగులు, గంధర్వులు అనేకులు ఆ అప్రంతోనుండి పుట్టిన అసురులందరిని అంతం చేశారు. ఈవిధంగా హిరణ్యపురవాసులను యమపురానికి పంపించి అర్జునుడు వచ్చి ఇంద్రుడికి నమస్కరించాడు.

ఇంద్రుడు సంతోషించి, సోదరుడి రాక్షసై ఎదురుచూస్తున్న ధర్మజాదుల వద్దకు వెళ్ళుమని అర్జునుడిని అనుమతించాడు. అతడితో కీష్పమైన యుద్ధాలలో కూడ ఎవ్వరూ ఎదుర్కొనలేరని ప్రకటించాడు. భీష్మ ద్రోణాది మహావీరులు పార్ష్వాడి బాణాలకు రణరంగంలో హతులు కాక తప్పదని చెప్పాడు. అప్పుడు అర్జునుడు ఇంద్రుడిని పీడ్నెని ధర్మజాదులవద్దకు వచ్చాడు. అర్జునుడు చెప్పిన ఈ కథనంతా విని ధర్మరాజు విశాల సాధ్మాజ్యమంతా అప్పుడే తనకు దక్కినంతగా ఉప్పాంగిపోయాడు. అర్జునుడు పాంచిన దివ్యాప్రాలను ప్రయోగించి చూపించుమని కోరాడు. అర్జునుడు దివ్యాప్రతి ప్రయోగాన్ని ప్రదర్శించటం ప్రారంభించాడు. ప్రకృతి దద్దరిల్ల నారంభంచింది. దివి సుండి నారదుడు దిగివచ్చి అర్జునుడిని సమీపించి, లక్ష్యం లేకుండా దివ్యాప్రాలను ప్రయోగిస్తే అవి లోకాలను దహించి వేస్తాయని హెచ్చరించి, ఆ ప్రయత్నాన్ని మాన్సించాడు. ఆపైన దేవకన్యలు దిగివచ్చి ‘అర్జునుడు అజ్ఞాతవాసంలో కన్యకలమధ్య గడిపి ఆ గడువు పూర్తికాగానే విస్తారభూమిని జయిస్తాడనీ, ధర్మరాజు ఆ భూమిని పాలిస్తాడనీ, అలనాటి శ్రీరాముడి కీర్తి వంటి కీర్తి అర్జునుడికి లభిస్తుం’ దనీ దీవించి దివానికి వెళ్ళాడు. అప్పుడు రోమశుడు కూడ ధర్మజాడి అనుమతితో అమరావతికి వెళ్ళాడు. ఆ తరువాత పాండవులు క్రమంగా వృషపర్వనివాసానికి, బదరీవనానికి, హిమవత్పర్వతంలోని వివిధ యజ్ఞపుణ్య ప్రాంతాలకూ వచ్చి అక్కడ కొంతకాలం నివసించారు.

నహమష ప్రశ్నలు :

పాండవులు హిమవన్నగ ప్రాంతంలో నివసిస్తున్నపుడు ఒకనాడు భీముడు ఒంటరిగా వేటకు వెళ్ళాడు. అతడు అలసిపోయి ఉన్న సమయంలో ఒక పెద్ద కొండచిలువ భీముడిని బిగియపట్టింది. అదేమి చోద్యమో ఆపాము పట్టుకోగానే భీముడు బలహీనుడై పోయాడు. ఆ పాముపట్టునుండి ఎంత ప్రయత్నించినా బైటపడలేకపోయాడు. తనను గురించిన వివరాలను ఆ పాముకు తెలియపరచుకొన్నాడు. చంద్రవంశజుడని తెలిసినా ఆ పాము భీముడిని వదలలేదు. భీముడు వేటకు వెళ్ళి తిరిగి రావటం ఆలస్యం కావటంతో ధర్మజాడు ఏదో కీడును శంకించి ధౌమ్యుడితో కలిసి అడవిలో వెదకుకొంటూ బయలుదేరాడు. సర్పాంధినంలో చిక్కుకొని ఉన్న భీముడిని చూచాడు. కడు విచారించాడు. ఆ సర్పం సామాన్యమైనది కాదని ఊహించి వివరాలను అడిగాడు. ఆ కొండచిలువ రూపంలో ఉన్నది భరతవంశియుడైన నహమషపత్రవర్తి అని తెలిసికొన్నాడు. వేదాలన్నీ చదివినా, నూరు యజ్ఞాలు చేసినా, దేవేంద్ర పదవి పాందినా, మదోన్నత్తుడై మునిపుంగపులను అవమానిస్తే ఎటువంటి వాడైనా తత్పలాన్ని అనుభవించక తీరదన్సు సత్యాన్ని శాపగ్రస్తుడైన నహమషపత్రవర్తి కథ చెప్పకచెపుతుంది. నహమషడే స్వీయగాథను, శాపవ్యత్సాంతాన్ని స్వయంగా ధర్మరాజుకు వచ్చాల్సాపంతో వివరించి చెప్పుకొన్నాడు. తాను వేసే ప్రశ్నలకు సమాధానాలు చెపితే భీముడిని వదలుతానన్నాడు. సవినయంగా ధర్మజాడు నహమష ప్రశ్నలకు సమాధానా లిచ్చాడు. ఆ వివరా లివి :

నహమష ప్రశ్నలు : ఏగుణాలు కలవాడు బ్రాహ్మణుడు? అతడిని గుర్తించటానికి తగిన వస్తు వేది?

ధర్మరాజు : సత్యం, క్రమ, దమం, శౌచం, దయ, తపస్స, దానశీలం అనేగుణాలు కలవాడు బ్రాహ్మణుడు. నుఱుదుఃఖాలు పొందినపుడు మోహన్ని పొందకుండా ఉండే స్వభావమే బ్రాహ్మణుడని గుర్తించటానికి తోడ్పడే సాధనం.

నహమమడు: నీవు చెప్పిన గుణాలూ ఆచరణ శూద్రుడియందుకూడా ఉంటే అతడు ఉత్తమ బ్రాహ్మణుడు కాగలుగుతాడా? సత్యాన్ని విడిచిపెడితే బ్రాహ్మణాది వర్ణవిభాగం ఎట్లా కలుగుతుంది? ఉత్తమాధమ వివేకం అపార్థాన్ని కలిగిస్తుంది కదా?

ధర్మరాజు : పొరపాటున వర్ణసాంకర్యం ఏర్పడితే వర్ణపరీక్షను నిర్వహించటంలో బ్రాహ్మణాదుల ప్రవర్తనను స్వాయంభువ మనువు ప్రత్యేకించి చెప్పాడు. సత్యం మొదలైన గుణాలు శూద్రుడియందు కలిగినప్పటికీ అతడు సతీశూద్రుడు జీతాడు కానీ, బ్రాహ్మణుడు కాలేడు. ఆ గుణాలు బ్రాహ్మణుడిలో లేకపోతే అతడు శూద్రుడు అనబడతాడు. కావున వృత్తం (శీలం, ప్రవర్తన, స్వభావం) ముఖ్యం. ధనం లేకపోతే వివిధ రీతులలో దానిని సంపాదించుకొని ధనవంతుడు కావచ్చును. శీలం లేనివాడు అన లేపీ లేనివాడే. కాబట్టి విత్తరక్షణం కంటే వృత్తరక్షణమే ఉత్తమం.

నహమమడు : అప్రియమైన పనులు చేసినా, అబద్ధాలాడినా నరే హింసచేయకుండా ఉంటే చాలు అతడు ఉత్తమగతిని పొందుతాడని కొండ రంటారు. ఆ అహింస అంత గొప్పది ఎందుకైన చెప్పగలవా?

ధర్మరాజు : దానం, మేలు చేయటం, సత్యం, అహింస - అనే నాలుగూ సమానాలే అయినప్పటికీ అహింసయే శ్రేష్ఠం. ఎట్లాగంటే - దేవతలలో, మనుష్యులలో, పశుపక్ష్యాదులలో పుట్టిన వారిలో మనుష్యుడు దానాదిగుణాలు కలిగి అహింసాపరుడైతే దేవగతిని పొందుతాడు. ఆ గుణాలు పాటించకపోతే పశుపక్ష్యాదులలో పుట్టి పతితు డోతాడు.

ఈ విధంగా నహమమడు వేసిన ప్రశ్నలకు ధర్మరాజు సమాధానా లిచ్చాడు. అందుకు కొండచిలువ రూపంలో ఉన్న నహమమడు నంతోషించి, భీమసేనుడిని తన పట్టునుండి విముక్తుడిని చేశాడు. తానూ శాపవిముక్తు డైనాడు. ధర్మజు డామహాత్ముడిని అడిగి అనేక ఆధ్యాత్మిక విషయాలను తెలిసికొన్నాడు. నహమమడికి నమస్కరించి తమ్ముడితో కలిసి ఆశ్రమానికి చేరుకొన్నాడు.

అప్పుడు వర్షర్షుపు వచ్చింది. వానలు మెండుగా కురిశాయి. క్రమంగా భూమిపై శరద్యతువు విస్తరిల్చింది. పగళ్ళు పరమప్రమోదకరంగా సాగాయి. శారదరాత్రులు పండువెనైలలతో ప్రకాశించాయి.

జంతవరకు అరణ్యపర్యంలో నన్నయ రచించిన భాగం.

జిది ఆరణ్యపర్య కథాసారంలో మొదటి భాగం.

జి.వి. నుబుహ్మణ్యం
ప్రధాన సంపాదకుడు.

శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతం

సంపుటము - 4

అరణ్యపర్వము

(మొదటిభాగము)

విషయసూచిక

ప్రథమాశ్వాసము

విషయము	సంస్కృతమాలము	పుట్ట
పాండవుల వనగమనము	3-1-8	1
శానకుడు ధర్మరాజునకు ధర్మంబులు సెప్పుట	3-2-14	9
ధర్మరాజు సూర్యు నారాధించి పరంబు గొనుట	3-3-13	21
విదురుడు ధృతరాప్తుని విడిచి పాండవులయొద్దకు బోపుట	3-5-19	26
ధృతరాప్తునకు వ్యాసుడు డిందసురభిసంవాదంబు సెప్పుట	3-10-6	36
మైత్రేయుడు దుర్యోధనుని శపించుట	3-11-27	43
కిమ్మరుడను రాక్షసుడు భీమునిచే జచ్చుట	3-12-42	50
యూదవపొంచాలాదులు పాండవులకడ కేతెంచుట	3-13-1	52
ద్రౌపది శ్రీకృష్ణునితో దన పరిభవంబు సెప్పి దుఃఖించుట	3-13-42	57
శ్రీకృష్ణండు ధర్మరాజునకు సౌంభవాఖ్యానంబు సెప్పుట	3-15-1	64
సాల్వుడు ప్రమ్యమున్నిచే బాధితుండై మరలిపోవుట	3-20-26	76
పాండవులు ద్వైతవనంబునకు వచ్చియుండుట	3-23-42	85
ద్రౌపది ధర్మరాజుల సంవాదము	3-28-2	91
భీమసేన ధర్మరాజుల సంవాదము	3-34-1	105
కృష్ణద్వైతాయనుడు ధర్మరాజునొద్దకు వచ్చుట	3-37-20	119
శంఖరుడు కిరాతవేషంబున నర్జునునొద్దకు వచ్చుట	3-40-2	132
అర్జునుడు పరమేశ్వరుని స్తోత్రము సేయుట	3-40-56	142

ఇంద్రుడు దేవగణంబులతో నర్జునునకుఁ బ్రత్యక్షంబగుట	3-42-5	149
అర్జునుఁ డమరావతికిఁ బోవుట	3-43-26	155
ఊర్యశి యర్జును నపుంసకునిగా శహించుట	.....	164

ద్వాతీయశ్వాసము

ధర్మరాజునకు బృహదప్యండు నలోపాఖ్యానంబు సెప్పుట	3-50-1	186
నలుఁడు దమయంతియెద్దకు దేవదూతయై పోవుట	3-52-10	199
నలుండు స్వయంవరలభ్యయయిన దమయంతిం బెండ్లియగుట	3-54-25	207
నలుండు దమయంతీసహితుండై యడవికిఁ బోవుట	3-58-25	213
దమయంతిశాపంబునం గిరాతుండు చచ్చుట	3-61-34	223
దమయంతి సుబాహుపురంబు ప్రవేశించుట	3-62-28	233
నలుఁడు కర్మటకునిచేత దష్టుండగుట	3-63-7	239
చేదిపురంబున సుదేవుడను బ్రాహ్మణుఁడు దమయంతి నెఱుంగుట	3-65-5	246
దమయంతి నలు నెడుబాసి విదర్శాపురంబు సేరుట	3-66-22	252
నలుండు గలిచేత విముక్తుండయి విదర్థకుఁ బోవుట	3-72-7	264
కేళినియను దూతి దమయంతితో నలునిగుణంబులు సెప్పుట	3-73-8	270
నలుండు నిజరూపంబుతో దమయంతిం గూడుట	3-75-27	281
ధర్మరాజునొద్దకు నారదమహాముని వచ్చుట	3-80-1	287
రోమశమహాముని ధర్మరాజునొద్దకు వచ్చుట	3-89-1	322
రోమశుండు ధర్మరాజునకు ధర్మవిశేషంబులు సెప్పుట	3-92-1	330
అగస్త్యుఁడు లోపాముద్రను వివాహంబగుట	3-95-9	340

తృతీయశ్వాసము

అగస్త్య చరిత్రము	3-98-1	351
దేవతలు వైకుంఠమునకుఁ బోయి విష్ణుని స్తుతియించుట	3-99-11	355

ఆగస్త్యఁడు వింధ్యంబు పెరుగకుండ వారించుట	3-101-2	359
అగస్త్యండు సముద్రోదకంబు పానంబు సేయుట	3-103-1	364
భగీరథుండు జలముచే సముద్రము నించుట	3-104-6	368
సగరసుతులు గపిలమహామునికోపాగ్నిచే భస్మమగుట	3-106-3	374
రోమశుఁడు ధర్మజునకు బుశ్యశృంగుచరిత్రము సెప్పుట	3-110-6	385
బుశ్యశృంగుఁడు వేశ్యను మునికుమారునిగా భావించుట	3-111-9	389
విభాండకుఁడు బుశ్యశృంగుని వెదకుచు వచ్చుట	3-113-11	398
అకృతప్రణఁడు ధర్మరాజునకు బరపురాముని మహిమ సెప్పుట	3-115-9	404
పరపురాముఁడు కార్తవీర్యనిఁ జంపుట	3-116-24	412
రోమశుఁడు ధర్మరాజునకు సౌకన్యభ్యాసంబు సెప్పుట	3-122-1	424
చ్యవనుఁ డాశ్మినుల సోమపీఠులఁ జేయుట	3-124-21	429
మాంధాతృ చరిత్రము	3-125-22	434
సోమకుండను రాజర్షి చరిత్రము	3-127-2	439
శిఖియను రాజర్షిచరిత్రంబు రోమశుఁడు ధర్మరాజునకుఁ జెప్పుట	3-130-15	447
రోమశుఁడు ధర్మరాజునకు నష్టపక్కచరితంబు సెప్పుట	3-132-8	453
రోమశుఁడు ధర్మరాజునకు యవక్రీతుచరితంబు సెప్పుట	3-135-12	459
దేవత లర్థావసునకు మెచ్చి కోరిన వరంబు లెల్ల నిచ్చుట	3-139-18	470
పాండవులు గంధమాదనపర్వతంబునకుం బోపుట	3-143-1	477
భీముఁడు సాగంధికపారణార్థంబు పోవుట	3-146-292	487
భీమునకు హనుమంతుఁడు చతుర్యగాచారవర్తనంబులను దెలుపుట	3-148-10	498
హనుమంతుఁడు భీమునకుఁ దన పూర్వారూపంబుఁ జూపుట	3-149-1	501
భీముఁడు యక్కరాక్కసులతో యుద్ధంబు సేయుట	3-152-12	512
భీముఁడు జటాసురునితో యుద్ధము సేయుట	3-154-28	520

చతుర్ధూశ్వనము

ఇంద్రుడు పాండవులయొద్దకు వచ్చుట	3-162-5	543
అర్ణవుడు నివాతకవచు లను రాక్షసుల జయించిన కథ	3-166-1	550
అజగరోపాఖ్యానము	3-176-5	565
ధర్మరాజు భీమసేనుని వెదకబోషుట	3-176-40	569
ధర్మరాజు నహుష ప్రశ్నంబులకు బ్రత్యుత్తరంబు లిచ్ఛుట	3-177-13	575
గద్య పద్య ప్రథమ పాద సూచి		583

శ్రీమదాంగ్ర మహాభారతము

ఆరణ్య పర్వం

మొదటి భాగం

(1,2,3,4 (141వ పద్యము వరకు) ఆశ్వసాలు

ల్రీమేదాంద్ర మేహిభారీతిమ్య

ఆరణ్యపర్వము - ప్రథమాశ్వాసము

శ్రీకీర్తిశ్రీవల్లభ! లోకజనస్తుత్య! సర్వలోకాత్మయ! ర

త్వాకర పరివృత సకల ధ , రా కాంత! జితాలి! రాజరాజ నరేంద్రా!

1

ప్రతిపదార్థం: శ్రీ, కీర్తిశ్రీ, వల్లభ!= సంపదకున్నా, యశస్వంపదకున్నా అధిష్టతి అయినవాడా! (రాజ్యలక్ష్మికీన్), కీర్తి అనే లక్ష్మికీన్ (ప్రియమైనవాడా); లోక, జన, స్తుత్య!= లోకంలోని ప్రజలచేత పొగడదగినవాడా! సర్వ, లోక+ఆశ్రయ!= సమస్తలోకానికి ఆధారమైనవాడా! (ఇది బిరుదుకూడ కావచ్చు); రత్న+ఆకర, పరివృత, సకల, ధరా, కాంత!= సముద్రంచేత చుట్టబడిన సమస్తభామికిని అధినేత అయినవాడా!; జిత+అరి!= జయించబడిన శత్రువులు కలవాడా!; రాజరాజనరేంద్రా!= రాజరాజనరేంద్రుడు అనే పేరు కలవాడా!;

తాత్పర్యం: సంపదకున్నా, కీర్తిసంపదకున్నా, భర్తులయినవాడా! లోకంలోని అందరు ప్రజలచేత పొగడ దగినవాడా! ‘సర్వలోకాశ్రయ’ అనే సార్థక బిరుదనామం ధరించినవాడా! సముద్రంచేత చుట్టబడిన సువిశాల భూప్రదేశాన్ని పరిపాలించే ప్రభువా! శత్రువులను జయించినవాడా! ఓ రాజరాజనరేంద్రా!

విశేషం: ఇది నన్నయ మహాకవి ఆరణ్యపర్వం మొదటి ఆశ్వాసంలో ప్రాసిన మొదటి పద్యం. ఈ పద్యంలోని పదాలన్నీ కృతిపతి అయిన రాజరాజనరేంద్రుడికి సంబోధనలే. చాశుక్యప్రభువులు ‘లోకాశ్రయ’ - ‘సత్యాశ్రయ’ అనే బిరుదులు వహించటం చరిత్రలో సుప్రసిద్ధం. చాశుక్యసామ్రాజ్యం ఉత్తరంలో చిలకసముద్రంనుంచి దక్షిణాన పులికాట్ సరస్వతరకు సముద్రతీరంధ్రము అంటి విస్తరించి ఉండటంచేత ‘రత్నాకర పరివృత సకలధరాకాంత’ అనే సంబోధన మిక్కిలి సముచితం, సార్థకం. నన్నయ మహాకవి ఆశ్వాస ఆరంభ పద్యాలను అన్నింటిని శ్రీకారంతో ప్రారంభించటం గమనించదగిన విశేషం. శ్రీకార ప్రారంభం భారతదేశంలో మంగళప్రద్వైన సాహాతీ సంప్రదాయం. నన్నయ మహాకవి అంధ్రమహాభారతాన్ని చాశుక్య చక్రవర్తి అయిన రాజరాజనరేంద్రుడికి కోరిక్కు రచించాడు. అందుచేత అతడే కృతిపతి అని భావించవచ్చును. ఆశ్వాస ఆరంభాలలోను, ఆశ్వాసాంతాలలోను కృతిపతిని సంబోధించే సాహాత్య సంప్రదాయాన్ని తెలుగులో ప్రారంభించినవాడు ఆదికవి నన్నయ.

రాజరాజనరేంద్రుడి మాతామహు డైన తమిళ చోళప్రభువు పేరు రాజరాజ. ఆ చోళప్రభువు రాజరాజనరేంద్రుడి తండ్రి అయిన విమలాదిత్యడిని చేరదిసి, తన పుత్రిక నిచ్చి వివహంచేసి, ఎన్నోవిధాల అతడికి తోడుపడ్డడు. విమలాదిత్యడు మామగారిపట్ల కృతజ్ఞతాపూర్వకంగా తన పుత్రుడికి ఆయన పేరుపెట్టినట్లు చరిత్రవేత్తల అభిప్రాయం.

పాండపుల వనగమనము (సం. 3-1-8)

వ. అక్షాధకుండు శౌనకాది మహాముఖులకుం జైపై; నట్లు పాండపులు నిజాయుధంబులు ధరియించి కృష్ణాసహితులై యుత్తరము మించి యలగిన నింద్రసేనాదులైన మూలబృత్యులు పదునాలుగువేల

రథంబులతోడ సుభ్రూతిమన్య ప్రతివింధ్యాదులం దీండ్రొని వాల పిఱుందన యిలిగి; రంత నప్పొండవులం జాచి పారులెల్లఁ బరమ దుఃఖితులై.

ప్రతిషధార్థం: ఆ+కథకుండు= మహాభారతకథను చెప్పే సాతి; శాసక+ఆది, మహాత్, మునులకున్= శాసకుడు మొదలయిన గొప్ప బుములకు; చెప్పేన్= చెప్పాడు; అట్లు= ఆ విధంగా; పాండవులు= పాండురాజుకొడుకులు; నిజ+ఆయుధంబులు= తమ ఆయుధాలు; (ధనుస్సు, బాణాలు మొదలైనవి); ధరియించి; కృష్ణు, సహితులు+పా= ద్రౌపదితో కూడినవారై; ఉత్తరము, మించి, అరిగినన్= ఉత్తరదిక్కును అతిక్రమించి వెళ్గా; ఇంద్రోనేన+ఆదులు+పాన= ఇంద్రోనేనుడు మొదలైన; మూలభూత్యలు= ప్రధానులైన సేవకులు; పదునాలుగు, వేల, రథంబులతోడ; సుభద్రా+అభిమన్యు, ప్రతివింధ్యు+ఆదులన్= సుభద్ర, అభిమన్యుడు, ప్రతివింధ్యుడు మొదలైనవారిని; తోడ్రొని= వెంటబెట్టుకొని; వారి, పిఱుందన్+అా= వారి వెనుకనే; అరిగిరి= వెళ్గారు; అంతన్= అంతట; ఆ+పాండవులన్; చూచి; పారులు+ఎల్లన్= పురజనులందరు; పరమ దుఃఖితులు+పా= మిక్కిలి శోకం పాందినవారై.

తాత్పర్యం: మహాభారతకథను సాతి, శాసకుడు మొదలయిన మహార్షులకు చెప్పాడు. జూదంలో ఓడిపోయిన తర్వాత పాండవులు అరణ్యవాసానికి ఉపక్రమించి ఉత్తరదిక్కుగా పయనించారు. వారి వెనువెంట వారి ముఖ్యసేవకు లైన ఇంద్రోనేనుడు మున్సుగువారు పద్మాలుగువేల రథాలతో సుభద్ర, అభిమన్యుడు, ప్రతివింధ్యుడు మున్సుగు ఉపపాండవులను వెంట పెట్టుకొని వెళ్గారు. ఆ దృశ్యాన్ని చూచిన పురజనులు మిక్కిలి శోకం పాంది (ఇట్లా అన్నారు).

విశేషం: ఇంట అక్కథకుడు అంటే ఉగ్రగ్రషపుడు అనే పేరు గల సాతి. సమకాలీనులలో సుగ్రీవానామధేయు డైన పొరాణికుడు. వైమిశారణ్యంలో కులపతి శాసకమహార్షి తన ఆశ్రమంలో పండించేండ్లు సత్రయాగాన్ని నిర్వహించాడు. కులపతి అంటే నిత్యం పదివేలమంది శిష్యులకు అన్వదానం చేసి, విద్యాదానం చేసే మహామహాపాఠాయుడు. ఆ దీర్ఘసత్రయాగానికి అచట చేరిన మహార్షులకు మహాభారతకథ చెప్పిన ఉగ్రగ్రషపుడు రోమహర్షణుడనే సూతుడి కుమారుడు. వ్యాసశిష్యులు ఐదుగురు. జైమిని-సుమంత-పుక-పైల-వైశంపాయన మహార్షులు. వీరిలో వైశంపాయన మహార్షి భారతాన్ని జనమేజయ మహారాజు చేసిన సర్వయాగంలో చెప్పాడు. (జనమేజయుడు పరీక్షిత్తు కొడుకు. పరీక్షిత్తు అభిమన్యుడి పుత్రుడు. అభిమన్యుడు అర్థనుడి సుతుడు). వ్యాసశిష్యులలోని జైమిని రచించిన అశ్వమేధపర్యం మాత్రమే లభిస్తున్నది. వైశంపాయనుడు చెప్పినప్పుడు విన్న భారతాన్నే ఉగ్రగ్రషపుడు వైమిశారణ్యంలో సత్రయాగ సందర్భంగా శాసకాది మునీశ్వరులకు వినిపించాడు.

ప్రతివింధ్యాదులు:- ద్రౌపదికి ధర్మరాజుకు జన్మించిన పుత్రుడు ప్రతివింధ్యుడు. ద్రౌపదికి భీముడికి జనించినవాడు శ్రుతసోముడు. ద్రౌపదికి అర్థనుడికి జన్మించినవాడు శ్రుతకీర్తి. అట్లే ద్రౌపదికి నకులుడికి పుట్టినవాడు శతానీకుడు. ద్రౌపదికి సహదేశుడికి ఉద్ధవించినవాడు శ్రుతసోముడు. వీరినే ఉపపాండవులంటారు.

క. ‘చనునె యధర్మద్యాతం , బున నిట్టుల పాండురాజపుత్రులు బ్రథులన్ వనగతులఁ జేయ దుర్భో , ధన ధృతరాష్టులకు విగతదయహృదయులకున్.

ప్రతిషధార్థం: అధర్మ ద్వారాతంబునన్= ధర్మం తప్పిన మాయజూదంలో; ఇట్లులు+అ= ఈ విధంగా; పాండు, రాజ, పుత్రులన్= పాండురాజు కొడుకులను; ప్రభులన్= రాచరికం చేస్తున్నవారిని; వన, గతులన్+చేయన్= అరణ్యానికి వెళ్గినవారినిగా చేయటం; విగతదయహృదయులకున్= పోయిన దయగల హృదయాలు కలవారైన, అంటే దయలేనట్టివారికి; దుర్భోధన, ధృతరాష్టులకు; చనున్+పా= తగునా? న్యాయమా?

తాత్పర్యం: ‘రాబవిద్ద లై ప్రజానురంజకంగా తమ రాజ్యభాగాన్ని ఏలుకొంటున్న పాండవులను జూదానికి పిలిచి, అన్యాయంగా ఓడించి, అరణ్యాలకు పంపటం నిర్దయచిత్తు లైన దుర్యోధనధృతరాష్ట్రులకు తగునా?

విశేషం: జూదం ఆడినవారు ధర్మరాజు, శకుని. దుర్యోధనుడు జూదంలో నేర్చరి అయిన తన మేనమామ శకునిని తన పక్షాన నియోగించాడు. ముందుగా వేసికొనిన పథకం ప్రకారం కౌరవులు ధర్మరాజును వంచించటాన్ని శారులు ఈ పద్యంలో పునరుద్ధారించారు.

క. **క్రూరతర ధార్తరాష్ట్ర ని , కారము వాలింపరై గాంగేయుఁడు న**

బ్యారద్వాజుఁడుఁ గ్రహుఁడు ను , దారుఁడు విదురుండు నేమి దలఁచిరొ బుధీన్.

ప్రతిపదార్థం: గాంగేయుఁడున్= గంగొడుకైన భీముడు; ఆ+భరద్వాజుఁడున్= ద్రోణుడు; కృపుఁడున్; ఉదారుఁడు= మహాత్ముడు (మంచివాడైన); విదురుండున్; క్రూర, తర, ధార్తరాష్ట్ర, నికారము= మిక్కిలిక్రూరులైన ధృతరాష్ట్రుపుత్రుల అపకారాన్ని (వంచనను); బుధీన్= మనస్సులో; ఏమి, తలఁచిరి+బ= ఏమని ఆలోచించారోకాని; వారింపరు+బరి= అడ్డుకొనలేదుకదా!

తాత్పర్యం: కురువంశానికి గౌరవపాత్రుడైన భీముడు కాని, గురుదేవుడైన ద్రోణాచార్యుడు కాని, కృపాచార్యుడు గాని, మహాముఖావుడైన విదురుడు కాని, క్రూరులైన ఆ ధార్తరాష్ట్రులు చేసిన అపకారాన్ని ఎందుచేతనో వారించలేదు?

విశేషం: ధృతరాష్ట్రుడి సంతానం ధార్తరాష్ట్రులు. ఇది సంస్కృతంలో అపత్యార్థక తద్దిత ప్రక్రియ. ఇటువంటిదే గంగ కొడుకు గాంగేయుడు మరియు భారద్వాజుడు. ‘క్రూరతర’ అనేటప్పుడు ‘మిక్కిలి క్రూరులు’ అని అర్థం. క్రూర- క్రూరతర-క్రూరతమ అనే ప్రయోగాలు ఉత్తరోత్తర ఆధిక్యాన్ని వ్యక్తికరిస్తాయి. ధర్మ నిర్దయానికి కురువుర్ధుడుగా భీముడికి, గురువర్యులుగా ద్రోణుడికి, కృపుడికి గల అర్థాత సుస్పష్టం. విదురుడు ధర్మమూర్తిగా, యమధర్మరాజు అవతారంగా పేరుకెక్కినవాడు. అందుచేత అతడి వ్యక్తిత్వంపై ఆ శారులకు గల విశేషప్రత్యయం ఇక్కడ అభివ్యక్తమైనది.

సీ. **కర్మ జయద్రథ గాంధారు లాప్పులై , యుండంగ లోభి దుర్యోధనుండు**

రాజుగా సీతని రాజ్యంబు నందెట్టు , లుండంగ నేర్తు? మీ యుల్మి నింక

నేబి ధర్మువు? ప్రజ నెవ్వరు గాతురు? పరమధార్థికులైన పాండుసుతుల

యలగిన చోటికి యరుగుదు' మని వాల , పిఱుఁదన చని పాపభీతమతులు

అ. **‘పీరులార! మమ్ము విడిచి మీ కరుగంగఁ , జనునె, మాకు నొండు శరణ మెద్ది?**

సాధులకు నసాధుసహవాసమునఁ బాప , సంప్రయోగ మగుట సంబియంబే?

ప్రతిపదార్థం: కర్మ= కర్ముడు; జయద్రథ= సైంధవుడు; గాంధారుఁడు= శకుని - కర్మ సైంధవ శకునులు; ఆప్తులు+బ= కావలసిన వారై (హితం ఉపదేశించేవారై); ఉండంగ; లోభి= పిసినివాడు; దుర్యోధనుండు; రాజుగాన్= ఏలిక అయి ఉంటే; ఈతని రాజ్యంబునందు; ఎట్టులు; ఉండంగ, నేర్తుము= ఉండగల వాళ్ళం; ఈ, ఉర్మిన్= ఈ పుడమిలో; ఇంకన్, ఏది; ధర్మువు= ధర్మం; ప్రజన్+ఎవ్వరు, కాతురు?= ప్రజలను ఎవరు రష్టీంచగలరు?; పరమ ధార్మికులు+బన= మిక్కిలి గొప్పధర్మంతో కూడిన ప్రవర్తనకల; పాండు సుతుల= పాండవులు (ఇక్కడ ‘సుతుల’ అనటం కర్తృపద ప్రథమకు షష్ఠి); అరిగిన, చోటికి+అ= వెళ్ళిన స్థలానికి; అరుగుదము+అని= వెళ్ళుదామని; వారి, పిఱుఁదన+అ, చని= ఆ పాండవుల వెనువెంటనే వెళ్ళి; పాప, భీత, మతులు= పాపంవలన భయపడిన బుధీ గల ఆ శారులు; పీరులార!= పీరులైన ఓ పాండవులారా!; మమ్ము, విడిచి=

మమ్మల్ని వదలిపెట్టి; మీకు+అరుగంగాన్, చనున్+ఎ= మీరు వెళ్లిపోవటం భావ్యమా?; మాకున్, ఒండు, శరణము+ఎద్ది= మాకు వేరే ఆశ్రయం ఏది?; సాధులకున్= మంచివారికి; అసాధు, సహవాసమున్న= దుర్జనసాంగత్యంవలన; పాప, సంప్రయోగము+అగుట= పాపం సంప్రాప్తించటం (తోడి కూడిక); సందియంబు+ఎ?= సందేహమా? కాదు.

తాత్పర్యం: పిసినిగొట్టువాడైన దుర్యోధనుడు, తనకు అనుగు చెలికాండ్రులున కర్ణుడు, సైంధవుడు, శకుని తోడు కాగా, రాజ్యం ఏలుతుంటే- ఆతడి రాజ్యంలో మేమెట్లూ బ్రతుకగలం? ఈ భువిషై ఇక ఏది ధర్మం? పాండవులు వెళ్లి చోటికే మేము కూడ వెళ్లటం మంచిది- అని నిశ్చయించుకొన్న పౌరులు పాండవులతో (ఇట్లా అన్నారు); - 'ఓ పీరులారా! మమ్మల్ని విడిచి వెళ్లటం మీకు న్యాయం కాదు. మాకు వేరే దిక్కులేదు. దుర్జన సహవాసంవలన మంచివారికి కూడా పాపం సంప్రాప్తిస్తుందనటంలో సందేహం లేదు.

విశేషం: అలం: అర్థాంతరన్యాసం. ప్రజానురంజకులైన పాండవులపై పౌరులకు ఏర్పడిన ప్రేమానురాగాలను ఈ పద్యం వ్యక్తం చేస్తున్నది. గాంధారుడు - గాంధారరాజుపుత్రుడు, గాంధారి - గాంధార రాజవుత్రిక.

క. తిలలును నీళ్లును వస్తుం , బులుఁ బుష్టి సుగంధ వాసమున సౌరభముం
బోలు పెసంగు దాల్చుఁ గావున , నలయక సత్కంగమమున నగు సద్గుణముల్.

ప్రతిపదార్థం: తిలలును= నువ్వులుమ్మా; నీళ్లును; వస్తుంబులున్= గుడ్డలుమ్మా; పుష్టి. సుగంధ, వాసమున= పువ్వుల పరిమళ సంపర్కంచేత; సౌరభమున్= పరిమళాన్ని; పొలుపు+ఎసంగున్= ఇంపారేటట్లుగా; తాల్చున్+కావున్న్= ధరిస్తాయి కాబట్టి; అలయక= శ్రేమపడకుండానే; సత్కంగమమున్న్= మంచివారితోడి కలయికవలన; సద్గుణముల్= మంచిగుణాలు; అగున్= ఏర్పడతాయి.

తాత్పర్యం: నువ్వులు, నీళ్లు, గుడ్డలు, పువ్వుల పరిమళ సంపర్కంవలన సుగంధాన్ని సంపాదించుకొన్నట్లు సజ్జన సహవాసంచేత ఆశ్రమంగా జనులకు సద్గుణాలు అలవడతాయి.

విశేషం: అలం: అర్థాంతరన్యాసం. మహాభారతం విష్ణజనీనమైన విజ్ఞాన సర్వస్ఫుమని నన్నయ మహాకవి ప్రవచనం. 'ధర్మతత్త్వజ్ఞల' దృష్టిలో అది ధర్మశాస్త్రం. 'నీతివిచారణల' దృష్టిలో అది నీతిశాస్త్రం. అంతేకాక మహాభారతానికి లోకంలో 'పంచవువేదం' అనే ప్రభ్యాతి ఏర్పడింది. మహాభారతంలో పలుతాపులలో నీతిబోధ వినిపిస్తుంది. నీతి ప్రబోధంలో, కర్తవ్య నిర్ణయంలో వేదాలు ప్రభుసమ్మితాలు. మహాభారతంలోని నీతి పద్యాలలో ఈ కందం మిక్కిలి హృదయంగమమైనది.

వ. సాధునమ్మతంబులైన గుణంబుల నొప్పి, జస్తువిద్యా కర్మంబులం బ్రిశస్తులరై, యార్థవృత్తులరైన మీ సహవాసంబున నుండి, ధర్మపరులమై కృతార్థుల మగుదుము: దుష్టతంబులయం దనారంభులయ్యును జనులు దుర్జన దర్శన స్పృహన సంభాషణ సహిసనంబులంజేసి ధర్మవిహీను లగుదురు: గావున నేము దుర్యోధను రాజ్యంబున నుండనోపము: మా యసుగమనంబున కొడంబడవలయు' నని కృతాంజలులైన న పౌరులం జాచి ధర్మతనయం డిట్లనియె.

ప్రతిపదార్థం: సాధు సమ్మతంబులు+బన= మంచి వారికి ఇష్టాలైన; గుణంబులన్+బప్పి= గుణాలచేత వెలుగొంది; జన్మ, విద్యా, కర్మంబులన్= పుట్టుక చేతను, చదువుచేతను, చేసే పనుల చేతను; ప్రశస్తులరు+బ= పేరుకెక్కినవారై;

ఆర్యవృత్తులరు+ఖన= పూజించదగిన నడవడికలు కల; మీ, సహవాసంబున్న+ఉండి= మీతోపాటు నివసించి; ధర్మపరులము+ఖ= ధర్మాన్ని అనుసరించే వాళ్ళమై; కృతార్థులము+అగుదుము= ధన్యలం కాగలం; దుష్పుతంబులయందు= చెడ్డపనులలో; అనారంభలు+అయ్యును= ప్రయత్నంలేనివారైనను, అంటే చెడ్డపనులు చేయటానికి ఉపక్రమించనివాళ్ళు పైతం; జనులు = ప్రజలు; దుర్జన, దర్శన, స్వర్ణన, సంభాషణ, సహ+ఆసనంబులన్+చేసి= చెడ్డవారిని చూడటంచేత, తాకటంచేత, మాటాడటంచేత, ఒకేచోట కూర్చుండటంచేత; ధర్మ, వీహాములు+అగుదురు= ధర్మంలోపించిన వారు అపుతారు; కావున్న= కాబట్టి; ఏము= మేము; దుర్యోధను రాజ్యంబున్న= దుర్యోధనుడు ఏలుకున్న రాజ్యంలో; ఉండన్+బిపము= ఉండజాలం; వూ, అనుగమనంబునకు+ఒడంబడవలయున్= మేము మీతో రావటానికి దయచేసి మీరు అంగికరించాలి; అని; కృతాంజలులు+ఖన్= చేయబడిన నమస్కారం కలవారైన, అంటే నమస్కరించిన; ఆ+పారులన్+చూచి= ఆ పురజనులను చూచి; ధర్మ తనయుందు+ఇట్లు+అనియెన్= ధర్మరాజు ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ‘మీరు సాధువులు మెచ్చుకొనే సద్గుణాలు కలవారుగా పేరుకెక్కినవారు. మీ సాహచర్యంవలన మేము ధర్మతులుమై ధన్యలం కాగలం. చెడ్డపనులకు ఉపక్రమించనివారుకూడ దుర్జన సాంగత్యంచేత ధర్మ బ్రహ్మలవుతారు. కావున మాకు దుర్యోధనుడి రాజ్యంలో నివసించటానికి ఇష్టం లేదు. అందుచేత మీతోపాటు రావటానికి మాకు అనుమతిని ఇవ్వాలని పారులు నమస్కరించి పలుకగా, వారితో ధర్మరాజు ఈవిధంగా ప్రత్యుత్తర మిచ్చాడు.

క. ‘మాయందు లేని గుణములు, మీ యనురాగమునఁ జేసి మిగిలి వెలింగేనే;

మీ యనుగతి మా కనభి, ప్రాయము; వనవాసదుఃఖభర మోపుదురే?

ప్రతిపదార్థం: మాయందు, లేని, గుణములు= మాలో లేని మంచిగుణాలు; మీ, అనురాగమున్న+చేసి= మీకు మాటై ఉన్న ప్రేమచేత; మిగిలి, వెలింగేనే= పొచ్చుగా ఉన్నట్లు వెలుగొందాయి; మీ, అనుగతి= మీరు మాతో రావటం; మాకు+అనభిప్రాయము= మా తలంపు కాదు; వన వాస, దుఃఖ, భరము+బిపుదురే= అరణ్యంలో నివసించటంపలన కలిగే శోకాన్ని మీరు భరించగలరా?

తాత్పర్యం: ‘మాలో లేని సద్గుణాలు మీరు ఆరోపిస్తున్నారు. అది మా అదృష్టం. కాని, అరణ్యవాసం చేయటంపలన కలిగే దుఃఖభారాన్ని మీరు సహించలేరు. అందుచేత మీరు మాతోపాటు రావటం మాకు ఇష్టం లేదు.

విశేషం: ఈ పద్యంలో ‘మాకు నభిప్రాయము’ - అనే పాలాంతరం కొన్ని ప్రతుల్లో ఉన్నది.

తే. వలవ దుడుగుండు మీ’ రని వాలనెల్లఁ, గరుణఁ బాండవజ్యేష్మండు గ్రముతీంచే;

బౌరు లట్లు నివర్తింపబడి నిరంత, రార్తనాదులై యలగిల హస్తిపులకి.

ప్రతిపదార్థం: వలవదు= రావద్దు; ఉడుగుండు= (మీ పయనం) విడవండి; మీరు+అని; వారిన్+ఎల్లన్= ఆ పారులనందరిని; కరుణాన్= దయతో; పాండవజ్యేష్మండు= పాండుసుతులలో పెద్దవాడుయన ధర్మరాజు; క్రమ్మణించెన్= మరల్చాడు; పారులు= పురజనులు; అట్లు= ఆ విధంగా; నివర్తింపబడి= వెనుకకు మరల్చుబడి; నిరంతర+అర్తనాదులు+ఖ= ఎడతెగని శోకధ్వనులు కలవారై, అంటే దుఃఖితులై; హస్తిపురికి= హస్తినానగరానికి; అరిగిరి= వెళ్ళిపోయారు.

తాత్పర్యం: ‘మాతో రావద్దు. మీరు దయచేసి వెనుకకు మరలిపొండి’ అని చెప్పి, కరుణాతో ధర్మరాజు పారులను వెనుకకు మరలించాడు. పారులు శోకిస్తూ హస్తినాపురానికి తిరిగి వెళ్ళిపోయారు.

వ. ఇట్లు పాండవులు గృతప్రస్తానులై గంగాతీరంబునం బ్రమణాఖ్యావటంబున విడిసి, గంగాస్నానంబు సేసి, నాటి పగలును రాత్రియు నంద యుండి; రంతు బ్రభాతసమయంబున.

10

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; పాండవులు; కృతప్రస్తానులు+ఒ= చేయబడిన ఫ్రయాణం కలవారై, అంటే ఫ్రయాణంచేసి; గంగా, తీరంబున్వే= గంగానది ఒడ్డున; ప్రమాణ+అఖ్య, వటంబున= ‘ప్రమాణ’ మనే పేరు కల మర్కిచెట్టుదగ్గర; విడిసి= విడిది చేసి; గంగా స్నానంబు+చేసి= గంగానదిలో స్నానంచేసి; నాటి= ఆ రోజు; పగలును; రాత్రియున్వే; అందు+అ, ఉండిరి= అచటనే ఉన్నారు; అంతన్వే; ప్రభాత సమయంబున= తెల్లవారు జామున.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా పాండవులు అరణ్యంలో ప్రయాణం కొనసాగించి, గంగానదీతీరంలో ‘ప్రమాణం’ అనే పేరుతో విలసిల్లిన మర్కిచెట్టు క్రింద విడిది చేసి, గంగాస్నానం చేసి, అచ్చటనే ఒక పగలు, రాత్రి గడిపారు. అంత తెల్లవారే సమయంలో.

చ. పరువడి నగ్నిహాత్రములు బంధులు శిష్యులుఁ దీండ రా మహీ
సురవరులెల్లుఁ బాండుస్తుపసూనులయ్యెద్దకుఁ శ్రీతి నేసుదెం
చిల బహువేదహాపములుఁ జ్ఞేసి నిరస్త సమస్త కిళ్లిపో
త్యరు లగుచుస్తు ధన్యులు జగత్తులపూజ్యులు బ్రహ్మసమ్మితుల్.

11

ప్రతిపదార్థం: పరువడిన్వే= వేగం(శ్రద్ధ)తో; అగ్నిహాత్రములు= (నిత్యవతంగా నిర్విపాస్తున్వ) అగ్నులు; బంధులు= చుట్టూలు; శిష్యులున్వే= తమవద్ద చదువుకొంటున్వు వటువులు; తోడ, రాన్వే= వెంటరాగా; బహు, వేద, హోషములన్వే+చేసి= ఎన్నో వేదమంత్రాలను వల్లయేస్తూ ఉన్నందున; నిరస్త, సమస్త, కిళ్లిపో+ఉత్సరులు+అగుచు+ఉన్వు= పోయిన సర్వపాపాల అతిశయం కలవారవుతూ ఉన్వు, అంటే సమస్త పాపరహితు లయిన; ధన్యులు= చరితార్థులు; జగత్తే, పరిపూజ్యులు= జగత్తుకంతటికి మిక్కిలి పూజించతగినవారు; బ్రహ్మా సమీతుల్= బ్రహ్మాదేవుడితో సమానులు; అగు; మహీ సురవరులు+ఎల్లన్వే= భూమిలోని దేవతలలో శ్రేష్ఠులు అందరు, అంటే బ్రాహ్మణోత్సములందరు; పాండు, నృపు, సూనుల+బద్ధకున్వే= పాండురాజుకొడుకులవద్దకు; ప్రీతిన్వే= అనురాగంతో; ఏగుదెంచిరి= వచ్చారు.

తాత్పర్యం: (ఆ వేగుబోకలో) వేదమంత్రాలను పరించడంవల్ల సమస్త పాపరహితులయి ధన్యులైనవారు, లోకమంతటికి పూజనీయులు, బ్రహ్మాదేవునితో సమానులు అయిన బ్రాహ్మణోత్సములందరు, బంధువులు, శిష్యులు వెంటరాగా, తమ తమ అగ్నిహాత్రాలు తీసుకొని పాండవుల వద్దకు ప్రేమతో వచ్చి చేరారు.

విశేషం: వేదమంత్రపరసం సమస్త పాపహరం అని ఆర్ధవిశ్వాసం. నన్నయభట్టుకాలంలో తూర్పు చాళుక్య యుగంలో శైదికమత పునర్వ్యక్తాసం వెల్లినిరిసింది. నన్నయమహాకవి ప్రాసిన ఈ పద్యం సమకాలిక బ్రాహ్మణసమాజాన్ని ప్రతిఫలింపచేసే మణిదర్శణం.

వ. ఇట్లు దమతోడన వనవాసంబు సేయ నిశ్చయించి వచ్చిన విత్తుల నతప్రీతి గౌరవంబున నల్చించి తదా శీర్షాదంబుల నభినందితుండై ధర్మతసయుండు వారల కిట్లనియే.

12

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; తమతోడన్వే+అ; వనవాసంబు+చేయ= అరణ్యంలో నివసించటానికి; నిశ్చయించి= నిర్ణయించి; వచ్చిన; విప్రులన్వే= బ్రాహ్మణులను; అతిప్రీతి, గౌరవంబున్వే= మిక్కిలి అనురాగంతో, మన్మసతో; అర్పించి=

పూజించి; తద్+ఆశీర్వాదంబులన్= వారి దీవెనలచేత; అభినందితుండు+ఐ= మెచ్చుకొనబడినవాడై; ధర్మతసయుండు= (యమధర్మరాజు కొడుకు) ధర్మరాజు; వారలకు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా తమతో అరణ్యవాసం చేయటానికి సంసిద్ధులై వచ్చిన బ్రాహ్మణులను అనురాగంతో, మన్మహతో పూజించి, వారి ఆశీర్వాదాలను పొంది ధర్మరాజు వారితో ఇట్లు అన్నాడు.

- క.** ‘అపహృత సర్వస్యులమై, సపత్నుల నికారమునఁ బ్రచండాటవిలో
విపుల ఘల శాక మూలము, లుపయోగించుచును నిష్ఠ సుండెడు మాతోన్. 13

ప్రతిపదార్థం: అపహృత సర్వస్యులము+ఐ= అపహరించబడిన సమస్తం కలవాళ్లమై, అంటే సమస్తం కోలుపోయిన వాళ్లమై; సపత్నుల, నికారమునన్= శత్రువుల వంచనవలన; బ్రచండ+అటవిలో= ఘోరమైన అడవిలో; విపుల, ఘల, శాక, మూలములు= ఎన్నో పండ్లు కూరలు దుంపలు; ఉపయోగించుచును= వాడుతూ; నిష్ఠన్+ఉండెడు= నియమంతో బ్రతికే; మాతోన్.

తాత్పర్యం: ‘శత్రువుల వంచనచేత అంతయు పోగొట్టుకొని అరణ్యంలో దౌర్కే పండ్లు, కూరలు, వేళ్లు (దుంపలు)తిని బ్రతికే మాతో.

- క.** రా నేల? వచ్చి నవయం, గా నేల? నివాసములకుఁ గ్రమ్మతీ చనుఁడు
గ్రానేకప శార్యాల భఁ, యానక వనవాస మర్మమగునే మీకున్! 14

ప్రతిపదార్థం: రాన్+ఏల= మీరు రావటం ఎందుకు?; వచ్చి; నవయంగాన్+ఏల= కష్టపడుట ఎందుకు?; నివాసములకున్+క్రమ్మటి, చనుఁడు= (మీ)ఇండ్లకు తిరిగి వెళ్లండి; ఉగ్ర+అనేకప, శార్యాల, భయానక, వనవాసము= క్రూరమైన ఏనుగులతో, పెద్దపులులతో భయంకరమైన అరణ్యవిషాం; మీకున్+అర్థము+అగున్+ఏ= మీకు తగునా?

తాత్పర్యం: మీరు రావటం ఎందుకు ? వచ్చి ఎందుకు కష్టపడాలి? మీరు మీ ఇండ్లకు తిరిగిపొండి. భీకరమైన ఏనుగులతో, పెద్దపులులతో కూడిన అరణ్యవాసం మీకు తగునా?’

- వ.** అనిన విని బ్రాహ్మణులు పరమ దుఃఖితులై ‘మీర కాని మాకు నొండు గతి లేదు; మమ్మ నన్నుశరణ్యుల విడుచుట ధర్మంబు గాదు. 15

ప్రతిపదార్థం: అనిన, విని, బ్రాహ్మణులు; పరమ దుఃఖితులు+ఐ= మిక్కిలి శోకం పొందినవారై; మీరు+అ, కాని= మీరే తప్ప; మాకున్+బండు, గతి= మాకు వేరొకమార్గం; లేదు; మమ్మన్; అనస్య శరణ్యుల= వేరేదిక్కు (ఆశ్రయం) లేని వాళ్లను; విడుచుట= వదలుట; ధర్మంబు, కాదు= న్యాయం కాదు.

తాత్పర్యం: ఆ మాటలు విన్న బ్రాహ్మణులు మిక్కిలి దుఃఖించి పొండపులతో - ‘అయ్యలారా! మాకు మీరు తప్ప వేరే ఎవరూ దిక్కు లేరు. మీరు మమ్మల్ని వదలటం ధర్మం కాదు.

- అ.** ఆత్మితులను భక్తులగువాలి నెప్పుడు, నమ్మలైన విడువ; రట్టి విప్ర వరుల భక్తిపరుల వసుధేశ! మీ యట్టి, ధార్మకులకు విడువదగునె చెపుమ. 16

ప్రతిపదార్థం: ఆశ్రితులను= తమ అండకు చేరిన వాళ్ళను; భక్తులు+అగువారిని= తమపట్ల భక్తికలవాళ్ళను; ఎస్సుడున్; అన్యాలైన= ఇతరులైన; విడువరు= వదలిపెట్టరు; అట్టి; విషవరుల= బ్రాహ్మణోత్తములను; భక్తిపరుల= భక్తితో కూడిన వాళ్ళను; వసుధా+ఈశ= ఓరాజా!; మీ, అట్టి, ధార్మికులకు= మీవంటి ధర్మత్వులకు; విడువన్+తగునె= విడుచుట తగునా?; చెప్పము+అ= చెప్పండి.

తాత్పర్యం: తమప్రాపు గోరి చేరినవాళ్ళను, తమపట్ల భక్తి కలవాళ్ళను ఇతరులు కూడ ఎన్నడూ విడునాడరు కదా! అటువంటప్పుడు బ్రాహ్మణోత్తములను, మీపట్ల భక్తికలవాళ్ళను ఓ ధర్మరాజా! మీబోటి ధర్మత్వులు విడిచిపెట్టటం భావ్యమా?

వ. అస్తి తోషణోపాయచింత సేయ వలదు; వస్తుమూల ఫలంబుల నేమ తెచ్చికొని యుపయోగించుచు జపపణిమాది పుణ్యక్రియల మీకుం జ్ఞయంబు సేయుచు నుండిది; మధర్మవర్ధులయి మీ కపకారంబు సేసిన ధార్తరాష్టుల రాష్ట్రంబున నుండ నోప' మనిన వారల రాక కొడంబడి. 17

ప్రతిపదార్థం: అస్క్రిత్+పోషణ+ఉపాయ, చింత= మమ్మల్ని ఎట్లా పోషించాలి అనే ఉపాయాన్నిగూర్చిన ఆలోచన; చేయవలదు; వన్య, మూల, ఫలంబులన్= అడవిలో పుట్టి పెరిగే వేళ్ళ, పండ్లు; ఏము+అ= మేమే; తెచ్చికొని; ఉపయోగించుచు; జప, హోమ+అది, పుణ్య, క్రియల= జపం, అగ్నివేల్చటం మొదలైన పుణ్యకార్యాలచేత; మీకున్+ప్రియంబు+చేయుచున్= మీకు ఇష్టం ఒన గూర్చుతూ; ఉండెదము; అధర్మ వర్తులు+అయి= అధర్మాన్ని ఆచరించేవారయి; మీకు+అపకారంబు= మీకు కీడు; చేసిన; ధార్తరాష్టుల= ధృతరాష్టుడి కొడుకుల; రాష్ట్రంబున్= రాజ్యంలో; ఉండన్+బిపము= ఉండజాలము; అనిన= అని చెప్పగా; వారల రాకకు= ఆ బ్రాహ్మణులు తమతో రావటానికి; ఒడంబడి= అంగీకరించి.

తాత్పర్యం: మా పోషణగురించి మీరు ఆలోచించవలసిన అవసరం లేదు. మేమే అడవిలో దౌరికేపండ్లు, వేర్లు తెచ్చుకొని తినగలం. జపతపాలు, యజ్ఞయాగాలు మొదలైన పుణ్యకార్యాలు నిర్వహించి మీకు ప్రియం చేస్తూ ఉంటాము. మీకు కీడు చేసిన దుర్యోధనాదులు పరిపాలించే దేశంలో మేము ఉండలేం' అని చెప్పిన బ్రాహ్మణుల మాటలకు సమ్మతించి.

తే. ఇష్టమృష్టిన్నములఁ దొల్లి యెల్ల ప్రాష్టుఁ | దృష్టులగుచున్న వసుమతీదేపవరులఁ
గానలందు శాకాశనుల్ గాగ నెట్లు | సూడ నోపుదు నని ధర్మసూసుఁ దపుదు. 18

ప్రతిపదార్థం: ఇష్టమృష్టి+అన్నములన్= తమకు నచ్చినట్టియు పుచి అయినట్టియు అన్నములచేత; తొల్లి= మున్న; ఎల్లప్రాష్టున్= సర్వవేళల; తృష్ణులు+అగుచున్న= తనిచి చెందుత్తువారయిన; వసుమతీ, దేవ, వరులన్= భూదేవ త్రేష్ణులను అంటే బ్రాహ్మణోత్తములను; కానలందు= అరణ్యాలలో; శాక+అశనుల్+కాగన్= కూరలు తినే వారినిగా; ఎట్లు= ఏనిధంగా; చూడన్+బిపుదును+అని= చూడగల నని; అప్పుడు; ధర్మసూసుఁడు= ధర్మరాజు.

తాత్పర్యం: రుచిగా, పుచిగా ఉన్న వంటకాలతో ఎల్లప్పుడూ తృష్ణిగా భుజించే బ్రాహ్మణోత్తములు కేవలం కూరగాయలు తింటూ అరణ్యంలో ఉండటం ఎట్లా చూడగలనని ధర్మరాజు వాపోయాడు.

శౌనకుడు ధర్మరాజునకు ధర్మంబులు సెప్పుట (సం. 3-2-14)

- వ. శోకమూర్ఖుండై మహీతలంబుపయిం బడిన యాతని నాశ్వసించి శౌనకుం డను బ్రహ్మర్షి దొబ్బి యాత్మ వ్యవస్థానార్థంబు జనకగీతంబు లైన శోకంబుల యుర్ధంబులు యుధిష్ఠిరున కి ట్లనియే. 19

ప్రతిపదార్థం: శోక, మూర్ఖుండు+బ= దుఃఖంవలన మూర్ఖపొందిన వాడై; మహీతలంబుపయిన్+బడిన, ఆతనిన్= నేలపైబడిన ఆతడిని; ఆశ్వసించి= బిదార్పి; శౌనకుండు+అను, బ్రహ్మర్షి= శౌనకుడు అనే బ్రాహ్మణ బుమి; తొల్లి= పూర్వం; ఆత్మ, వ్యవస్థాన్+అర్థంబు= ఆధ్యాత్మిక జ్ఞానం నిల్చటంకోసం; జనక, గీతంబులు+బన్= జనక మహారాజుచేత పాడబడిన; శోకంబుల= పద్మాల; అర్థంబులు= అభిప్రాయాలు; యుధిష్ఠిరునకు= ధర్మరాజు(చెపుతూ); ఇట్లు+అనియోన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: దుఃఖంవలన మూర్ఖుల్లి నేలపై కొరిగిన ధర్మరాజును సేదదీర్చి, శౌనకుడనే బ్రాహ్మణాబుమి ధర్మరాజుకు జనకగీతాలలోని వేదాంతపరమార్థాన్ని ఈవిధంగా వివరించాడు.

విశేషం: శౌనకుడు జనకగీతాలైన శోకాల అర్థమే చెప్పాడు గాని వాటినన్నింటిని చెప్పి ఉండలేదు. నన్నయ మూలాన్ని సంస్కేరించే విధానాలలో ఇదొకటి.

- క. ‘శోకభయస్థానంబు ల , నేకంబులు గలిగినను విహాన వివేకుం డాకులతఁ బొందునట్లు వి , వేకము గలవాడు బుధ్మి వికలుం డగునే?’ 20

ప్రతిపదార్థం: శోక, భయ, స్థానంబులు= దుఃఖానికి, భయానికి నెలవులు; అనేకంబులు= పెక్కలు; కలిగినను= కలిగినప్పటికిని; విహాన వివేకుండు= వివేకం లేనివాడు; ఆకులతన్+పొందునట్లు= ఆరాటం చెందినట్లు; వేకము, కలవాడు= ఉచితానుచిత జ్ఞానం కలవాడు; బుధ్మి, వికలుండు+అగునే= మతిపోగొట్టుకొన్నవాడు అపుతాడా?

తాత్పర్యం: ‘దుఃఖం, భయం పొందదగిన పట్లులు పెక్కలు దాపురించినప్పటికినీ అవీవేకినలె వివేకి వికలుడు కాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

- క. శారీర మానస మహా , దారుణ దుఃఖములఁ జేసి తత్తీగి శరీరుల్ క్రూరతరబాధఁ బొందుదు , రా రెంటిని జెఱుతు రార్య లమలినబుధ్మిన్. 21

ప్రతిపదార్థం: శారీర= దేహానికి సంబంధించినట్టి; మానస= మనస్సుకు సంబంధించినట్టి; మహా, దారుణ= మిక్కిలి భయావహమైన; దుఃఖములన్+చేసి= శోకాల (అనుభవించటం) చేత; తత్తీగి= జ్ఞానించి; శరీరుల్= దేహధారులైన మనజులు; క్రూరతర, బాధన్+పొందుదురు= ఎక్కువ నొప్పి కలిగించే కష్టాలను అనుభవిస్తారు; ఆరెంటిని= ఆ రెండింటిని అంటే దేహసంబంధమైన, మనస్సంబంధమైన వెతలను; ఆర్యలు= పూజించతగినవారు; అమలిన, బుధ్మిన్= నిర్మలమైనమతితో; చెఱుతురు= చెడేటట్లు చేస్తారు.

తాత్పర్యం: కేవలం దేహధారులని చెప్పుతగిన సామాన్యమానవులు శారీరక, మానసిక బాధలచేత త్రుంగి కృషిస్తారు. ఆర్యలు ఆ రెంటిని నిర్మలబుధ్మితో నిగ్రహించగలుగుతారు.

విశేషం: ఆంధ్ర మహాభారతంలోని ఎన్నో పద్యాలలో, వచనాలలో పెక్క పారాంతరాలు కనిపిస్తున్నాయి. ప్రాచీన తాళపత్ర గ్రంథాలలో లేఖనులు కారణాంతరాలవలన మార్పులు, చేర్పులు, కూర్చులు ఎడనెడ చేసి ఉన్నారు. అసలు కవిహృదయం నిష్పుర్వగా నిర్ణయించటంకూడ కష్టమే. ఆంధ్రమహాభారతం - సంశోధిత ముద్రణం తయారు చేసిన విద్యాంసులు పాఠభేదాలు అన్నింటిని సమగ్రంగా చరించి, తమకు నచ్చిన పాతాన్ని స్వీకరించినప్పటికీ పారాంతరాలను కూడ అచ్చుప్రతిలో ఆయా పుటల క్రింద ఉదాహరించి ఉన్నారు. ఇచట ‘చెఱుతురు’ అనే దానికి ‘పాతురు’ అనే పారాంతరం ఉన్నది. కానీ ‘చెఱుతురు’ అనే పాతలే కవి హృదయమని తోస్తున్నది.

వ. వ్యాధి శ్రీ మానిష్ప సంస్కర్ష నేష్ట వివర్జనంబు లను నాట్యింటం బుట్టి శారీరదుఃఖింబు లాశుక్రియాది ప్రతి యోగంబుల నుపశమిల్లు; మట్టి స్నేహాజంబు లైన మానసదుఃఖింబులు జలంబుల నగ్గి యుపశమిల్లునట్లు విమల జ్ఞానంబునం జేసి యుపశమింబునం బోందు. **22**

ప్రతిపదార్థం: వ్యాధి, శ్రమ+అనిష్ట, సంస్కర్షన+ఇష్ట, వివర్జనంబులు+అను, నాల్గింటన్= రోగం, అలసట, ఇష్టంలేని వాటిని ముట్టుకోవటం, ఇష్టమైన వాటిని వదలిపెట్టటం అనే నాల్గింటి నుండి; పుట్టి= జనించి; శారీర దుఃఖింబులు= దేహ సంబంధమైన శోకాలు; ఆశ, క్రియా+అది, ప్రతియోగింబులన్= అప్పటికప్పుడు చేసి చేష్టలు మొదలైన విరుగుళ్ళ వల్ల; ఉపశమిల్లు= తగ్గుతాయి; మతి; స్నేహాజంబులు+ఇన= మైత్రి వల్ల జనించే; మానస, దుఃఖింబులు= మనస్సుకు సంబంధించిన శోకాలు; జలంబులన్= నీటిచేత; అగ్ని= నిప్పు; ఉపశమిల్లునట్లు= అణగేటట్లు; విమల, జ్ఞానంబునన్+చేసి= నిర్గులమైన జ్ఞానంచేత; ఉపశమింబునన్+పొందున్= తగ్గుతాయి.

తాత్పర్యం: రోగం, అలసట, ఇష్టంలేని వాటిని ముట్టుకోవటం, ఇష్టమున్న వాటిని వదలిపెట్టటం అనే నాల్గింటి వలన శారీరదుఃఖాలు పుట్టుతాయి. ఆ శారీరదుఃఖాలు (వేగంగా) అప్పటికప్పుడు చేసే విరుగుడులవలన తాత్కాలికంగా ఉపశమింపవచ్చును. ఇక, స్నేహంవలన ఏర్పడిన మానసిక తాపాలు, నీటివలన నిప్పు అణగినట్లుగా విమలజ్ఞానం వలన ఉపశమినం పొందుతాయి.

క. స్నేహర్భవ మగ్నూం డయి , దేహి మహాదుఃఖముల నధ్యతీఁ బోందును; దుఃఖాహాతుఁడు శోకతాపవి , మోహి యగున్; స్నేహమూలములు రాగాదుల్. **23**

ప్రతిపదార్థం: స్నేహా+అర్థా, మగ్నూండు+అయి= చెలిమి అనే కడలిలో మునిగినవాడై; దేహి= శారీరధారి అయిన మానపుడు; మహాదుఃఖములన్= గొప్ప వెతలు; అధ్యతీన్= సైర్యం లేమిచేత; పొందును; దుఃఖాహాతుఁడు= బాధలచేత కొట్టబడినవాడు; శోక, తాప, విమోహి, అగున్= వగపు అనే వేడిమి సోకి స్నేహతప్పినవాడు అవుతాడు; రాగ+అమర్ల్= ప్రేమ మున్నయినవి; స్నేహమూలములు= స్నేహం కారణంగా కలిగినట్టివి.

తాత్పర్యం: స్నేహమనే సముద్రంలో మునిగి మనుజడు సైర్యం కోలుపోయి దుఃఖాన్ని పొందుతాడు. దుఃఖితుడు వగపువేడిమిలో ఉడికిపోయి స్నేహ తప్పుతాడు. అనురాగం మొదలయినవి స్నేహాన్ని ఆధారంగా చేసికొని పుట్టేవే.

విశేషం: అలం: అర్థాంతరణ్యాసం. ‘స్నేహం’ - సంస్కృతభాషలో మైత్రి - చెలిమి అనే పదాలకంట విస్తుతమైన పరిధిలో వాడబడింది. ఒక జీవికి అనేక కారణాలవలన ఏర్పడే అనిర్వచనీయమైన అనుబంధాన్ని, అనురాగాన్ని స్నేహభావంగా అర్థం చెప్పవచ్చును. ‘స్నేహమూలములు రాగాదుల్’ అనే మనోహర భావన నన్నయను నానారుచిరార్థ సూక్తి నిధిని చేసిన కవితాశిల్పానికి ఉదాహరణగా ఎన్నవచ్చును.

- శ. కావున బంధుమిత్తధనసంచయంబులవలని స్నేహంబు విడుచునది; పద్మపత్రంబు నీరం బోందనియ త్సైలుక గలవాల నెట్టియెడలను స్నేహంబు వొందదు; స్నేహంబున రాగంబును, రాగంబునం గామంబును, గామంబునం గ్రీధంబును, గ్రీధంబునం దృష్టయు వల్లిల్లు. **24**

ప్రతిపదార్థం: కావున= కాబట్టి; బంధు, మిత్ర, ధన, సంచయంబుల వలని, స్నేహంబు= చుట్టాలవలనను, నెచ్చెలులవలనను, డబ్బుము ప్రోగుచేయటంవలనను ఏర్పడే మైత్రి; విడుచునది= వదలునది; ఎఱుక, కలవారిన్= తెలిసినట్టివారిని, అంటే ఆ జ్ఞానులను; ఎట్టి, ఎడలను= ఎటువంటి సమయాల్లోనేనను; పద్మపత్రంబు= తామరాకు; (నీరన్+పాందని) నీరంబు+బందని, అట్లు= నీటిని పాందని విధంగా; స్నేహంబు= మైత్రి; పాందదు= చేరుకోదు; స్నేహంబున= మైత్రివలన; రాగంబును= ప్రేమయున్నా; రాగంబునన్+కామంబును= ప్రేమవలన కోరికయున్నా; కామంబునన్+క్రోధంబును= కోరికవలన కోపయున్నా; క్రోధంబునన్+తృష్ణయు= కోపంవలన దాహయున్నా (అంటే తీరిని ప్రతోభం); వర్తిల్లన్= ఏర్పడతాయి.

తాత్పర్యం: కాబట్టి, చుట్టాలవలన, మిత్రులవలన, ధనం సమకూర్చుటంవలన ఏర్పడే కూరిమి విడనాడాలి. తామరాకు నీటిని పాందనట్లు జ్ఞాని ఎస్సుడును స్నేహం పాందదు. కూరిమి వలన అభిమానం, అభిమానం వలన కోరిక, కోరికవలన కోపం, కోపంవలన దాహం ఉచ్చావిస్తాయి. (ఇచట దాహమంటే అత్యాశ).

విశేషం: అలం: ఉపమ. సంచయంబులవలని స్నేహంబు; సమాసములలో చేత, తోడ, వలనలు ఇత్యమౌతుంది. సంచయంబుల వలన స్నేహము.

- క. అట సర్వదోషముల కా , స్పిద, మచి దురత్క్రియానుబంధంబులకున్ మొదలు, నిరంతర దుఃఖి , ప్రద మని మచిఁ దలఁచి తృష్ణఁ బాతురు సుమతుల్. **25**

ప్రతిపదార్థం: అది= తృష్ణ; సర్వ, దోషములకు= అన్ని తప్పిదాలకు; ఆస్పదము= నెలపు; అది; దురిత, క్రియా+ అనుబంధంబులకున్= పాపకృత్యాల కలయికకు; మొదలు= ప్రారంభం; నిరంతర, దుఃఖి, ప్రదము= ఎల్లప్పుడు దుఃఖాన్ని కలిగించేదనిన్ని; అని; మదిన్= మనస్సులో; తలఁచి= ఆలోచించి; తృష్ణన్= అత్యాశను; సుమతుల్= బుద్ధిమంతులు; పాతురు (పాచుదురు)= వదలి వెళ్ళతారు.

తాత్పర్యం: అది సమస్త దోషాలకు నెలవైనదనిన్ని, అది పాపకార్యాల అనుసంధానానికి ఆరంభమనిన్ని, నిరంతరం అది దుఃఖాన్ని కలిగించేదనిన్ని ఆలోచించి మంచిబుద్ధికలవారు తృష్ణను వదలిపెట్టతారు.

విశేషం: పౌరాణికవాజ్గుయంలో, బొడ్డసాహిత్యంలో తృష్ణయే సర్వదురితాలకు మూలమని నొక్కి వక్కాణించబడింది.

- వ. మతియుఁ దృష్టాతురుం దృగ్లలోభంబునఁ గోటరష్టంబయిన యనలంబునం జేసి దగ్గంబగు వ్యక్తంబునంబోలే వినాశంబునం బోందు; నర్థాసక్తుంఘైనవాడు శుభంబులు వదయ నోపందు; మృత్యునువలనం బ్రాషులకు భయంబు గలుగు నట్లర్థవంతులకు రాజ చోర స్వజన జలానలంబులవలన భయంబు నియతంబు. **26**

ప్రతిపదార్థం: మతియున్; తృష్ణా+అతురుందు= తృష్ణచేత కలతచెందినవాడు; అర్థలోభంబునన్= ధనమందలి ఆసక్తివలన; కోటరష్టంబు+అయిన= (చెట్టు) తొర్పలో ఉన్నట్టి; అనలంబునన్+చేసి= అగ్నిచేత; దగ్గంబు+అగు= తగులబడే; వ్యక్తంబునన్+పోలె= చెట్టువల; వినాశంబునన్+పాందన్= నశించిపోతాడు; అర్థ+అసక్తుందు+పనవాడు= ధనకాండ్క కలిగినవాడు;

మంబులు= మేళ్ళు, అభ్యర్థయాలు; పడయన్+ఒపండు= పొందజాలడు; ప్రాణులకు= జీవకోటికి; మృత్యువలనన్= మరణంవలన; భయంబు, కలుగునట్లు= భయం ఏర్పడేటట్లు; అర్థవంతులకు= ధనం కలవారికి; రాజ, చౌర, స్వజన, జల+అనలంబులవలన= రాజులవలన, దొంగలవలన, చుట్టపక్కాలవలన, నీటివలన, నిష్పువలన; భయంబు= భీతి; నియతంబు= నిత్యం. (ఎల్లప్పుడు ఉంటుంది).

తాత్పర్యం: మతియు, త్వస్తిచేత కలతచెందినవాడు ధనంమీది ఆసక్తినలన, చెట్టుతొరలోని అగ్నిచేత దగ్గం అయ్యే చెట్లువలె నాశనం పొందుతాడు. ధనకాంక్ష కలిగినవాడు శుభాలు పొందలేదు. ప్రాణులకు మరణంవలన భయం కలుగునట్లుగా ధనం కలవారికి రాజులవలన, దొంగలవలన, చుట్టులవలన, నీటివలన, నిష్పువలన భయం ఎల్లప్పుడూ ఉంటుంది.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

తే. జలములందు మత్స్యంబులు, చదలఁ బక్కు, లామిషం బెట్లు భక్షించు నట్లు దివిలి యెల్లవారును జేలి యనేకవిధుల, నసుభినంబును భక్షింతు రద్దవంతు.

27

ప్రతిపదార్థం: జలములందు= నీళ్ళలో; మత్స్యంబులు= చేపలు; చదలన్= ఆకాశంలో; పద్మలు; ఆమిషంబు= మాంసాన్ని; ఎట్లు= ఏవిధంగా; భక్షించున్= తింటాయో; అట్లు= ఆ విధంగా; తివిరి= పూని; ఎల్లవారును= అందరున్నా; చేరి= దగ్గరకు చేరి; అనేక విధులన్= పెక్కు రకాలుగా; అనుభినంబును= ప్రతిదినం; అర్థవంతున్= ధనంకలవాడిని; భక్షింతురు= తింటారు (పీడిస్తారు).

తాత్పర్యం: నీటిలోని చేపలు, ఆకాశంలోని పద్మలు ఏవిధంగా మాంసాన్ని భక్షిస్తాయో, అదేవిధంగా అందరు ధనవంతుడి చుట్టూ చేరి అనేకవిధాల ప్రతిదినం అతడిని పీడిస్తారు.

విశేషం: అలం: ఉపమ. ధనపూరణం చేసేవాళ్ళు దొంగలు అనేమాట అందరికి అనుభవసిద్ధం. అది ప్రత్యక్ష ప్రమాణం. ఇక చుట్టపక్కాలు పరోక్షంగా ధనవంతుడిని పీడించటం పరోక్షప్రమాణం.

క. అర్థము యన్ధ మూలం; । బర్ధము మాయా విమోహనావహము; నరుం డర్ధార్జన దుఃఖమును ను, పార్థిక్తతజ్ఞుఁ డగుట పరమార్థ మిలన్.

28

ప్రతిపదార్థం: అర్థము+అ= ధనమే; అర్థ, మూలంబు= కష్టాలకుకారణం; అర్థము+అ= ధనమే; మాయా, విమోహన+అవహము= మాయవలన ఏర్పడే మైకం కలిగించేది; నరుండు= మనుజుడు; అర్థ+అర్థన, దుఃఖమునన్= ధనం సంపాదించాలనే బాధతో; అపార్థిక్తత, జన్ముడు+అగుట= వ్యాఘ్రమైన పుట్టుక కలవాడవటం; ఇలన్= భూలోకంలో; పరమ+అర్థము= మేటి సత్యం.

తాత్పర్యం: అన్ని చెడుగులకు ధనమే మూలకారణం. ధనం మాయచేత ఏర్పడే భ్రాంతికి ఆకరం. మనుజుడు ధనసంపాదనవలన ఏర్పడే దుఃఖంవలన వ్యాఘ్రజన్ము డవుతా డనే మాట భూలోకంలోని మేటి సత్యం.

విశేషం: ఈ పద్యంలోని ధన నిరసనం సుస్పష్టం. “ధనమూల మిదం జగత్”, నానా గుణ గణము కాంచనంబున నిలుచున్”, “సర్వే గుణాః కాంచన మాశ్రయంతి” అనే సుభాషితాల అంతరార్థం కూడ వ్యంగ్యాగ్రిథమైన ధన నిరసనమే.

“అర్థానామాజ్ఞనే దుఃఖం ఆస్తితానాం చ రక్షణే । ఆయై దుఃఖం వ్యాయే దుఃఖం ధిగ్రథం దుఃఖభాజనమ్.”

ధన సంగ్రహం దుఃఖంతో కూడిన పని, ఆస్తించిన ధనాన్ని రక్షించటం కూడ దుఃఖంతో కూడిన పని. ఆదాయం దుఃఖం. వ్యాయం దుఃఖం ఛీ! ఛీ! ధనం దుఃఖభాజనం. పై శ్లోకం ఇక్కడ అనుశీలించతగింది.

వ. అట్టి యర్థంబువలన దర్శకార్యాంశున భయోద్వేగంబులు పుట్టుడి; గావున నర్థోపార్థనచింత సేయ వలదు. రూప యోవన ధన విభవ ప్రియ సంవాసంబు లనిత్వంబు లగుట నందు బుధీమంతులు విమోహింపు’ రనిన నమ్మనివరునకు ధర్మతనయుం డిట్లునియే.

29

ప్రతిపదార్థం: అట్టి= ఆ విధమైన; అర్థంబువలన= ధనం వలన; దర్శ), కార్యాన్, మాన, భయ+ఉద్వేగంబులు+పుట్టున్= గర్వం, పిసినిగొట్టుతనం, అహంకారం, భీతి, ఉబ్బి ఏర్పడతాయి. కావునన్= కాబట్టి; అర్థ+ఉపార్థన, చింత= ధనాన్ని సంపాదించి కూడ పెట్టాలనే ఆలోచన; చేయవలదు; రూప, యోవన, ధన, విభవ, ప్రియ సంవాసంబులు= దేహ సాందర్భం, ప్రాయపుపొంగు, ధనం, ఐత్యర్థం, ఇష్టమైన మేలైన ఇంటిలో ఉండటం; అనిత్యంబులు= తాత్కాలికాలు; అగుటన్= కావటంచేత; అందు; బుధీమంతులు= ప్రాజ్ఞలు; విమోహింపరు= భ్రాంతి చెందరు; అనినన్= అని చెప్పగా; ఆ+మునివరునకు= మునులలో శ్రేష్ఠుడైన ఆ శౌసకుడితో; ధర్మతనయుండు= ధర్మరాజు (యమధర్మరాజుకు); ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అట్టి ధనంవలన గర్వం, పిసినిగొట్టుతనం, అహంభావం, భయం, ఉబ్బి కలుగుతాయి. అందుచేత, అట్టి ధనసంపాదన చేయాలనే కోరికను పెంచుకొనవద్దు. అందం, యోవనం, సంపద, ఇష్టమైన ఇంటిలో నివసించటం అనేవి తాత్కాలికమైనవి. ప్రాజ్ఞలు అట్టివాటినిగురించి భ్రాంతిని పొందరు’ అని చెప్పగా ఆ మునిశ్రేష్ఠుడైన శౌసకుడితో ధర్మరాజు ఈ విధంగా బదులు పలికాడు.

సీ. ‘అత్మోపబోగార్థ మర్థలాభేష్ట నా , కెన్నందు లేదు; మహోనురాగ్ర గణ్యుల నత్యగ్ర కాసనాంతరమున , నెవ్విధంబున భలయింతు నొక్కియని యిష్టు వగచెద; ననవద్యగుణయుక్తి , ననఫు! మాయట్టి గృహస్తతత్తికిభోష్యుల నెయ్యుడు భోవక యుండను , విప్రుల నతిధుల వృథయ పుట్టు

అ. జనునె? నిజధనంబు సంవిభాగించి యా , వలయు, సాధురక్త వలయుఁ జేయ, నభమతాత్మమంబులందు గృహస్తాత్మ , మంబకాదె యుత్తమంబు వినగ.

30

ప్రతిపదార్థం: ఆత్మ+ఉపభోగ+అర్థము= పొంతంగా నేను భోగాలను అనుభవించటం కొరకు; అర్థ, లాభ+ఇచ్చ= ధనం పొందాలనే కోరిక; నాకు+ఎస్యందు, లేదు= నాకెప్పుడూ లేదు; మహీ, సుర+అగ్రగణ్యులన్= బ్రాహ్మణోత్తములను; అతి+ఉగ్ర, కాసన+అంతరమునన్= మిక్కిలి భయంకరమైన అడవిలో; ఏ+విధంబున= ఏ రీతిగి; భరియింతున్+బక్క= పోషించగలనో; అని; ఇట్లు= ఇప్పుడు; వగచెదన్= చింతిస్తున్నాను; అనఫు!= పాపరహితుడా!; అనవద్య, గుణ, యుక్తిన్= మంచిగుణాలుకలిగి ఉండటంచేత; మా, అట్టి, గృహస్త, తత్తికన్= మా వంటి గృహస్తుల సమూహానికి; పోష్యులన్= పోషించదగినవారిని; ఏ+ఎడన్= ఏ చోటమైనా; ప్రోవక, ఉండను= రక్షించమండ ఉండటానికి; విప్రులన్= బ్రాహ్మణులను; అతిధుల= తాత్కాలిక వసతికి, భోజనానికి, ఇంటికి వచ్చిన వారిని; (అతిధులైన బ్రాహ్మణులను); వృథ+అ, పుట్టున్+చనునె= వ్యర్థులుగా పంపటం పాడియా?; నిజ, ధనంబు= తన ధనం; సంవిభాగించి= పంచి; ఈ, వలయు= ఇవ్వాలి; సాధు, రక్త= మంచివారి సంరక్షణం;

వలయున్+చేయన్= చేయాలి; అభిషుత+ ఆశ్రమంబులందు= కోరుకొనదగిన ఆశ్రమాలలో; గృహస్త+ఆశ్రమంబు+లా= గృహస్తామేధియొక్క ఆశ్రమమే; వినగ= పెద్దలు చెపుతుంటే విన్న ప్రకారం; కాదె, ఉత్తమంబు= మంచిదికాదా? (అపునని భావం)

తాత్పర్యం: నేను నా స్వార్థంకొరకు, భోగాలకొరకు ధనాన్ని కోరుకొనటంలేదు. బ్రాహ్మణోత్తములను ఈ మహారణ్యంలో నేను ఏ విధంగా పోషించగలను- అని మాత్రమే నా దిగులు. నాబోటి గృహస్తుడికి అవశ్య కర్తవ్యం అతిథిపూజ. అందులో నా దగ్గరికి అతిథులుగా విచ్ఛేసినవారు బ్రాహ్మణోత్తములు, సాధుపురుషులు. అట్టివారిని ఊరక పంపవచ్చునా? గృహస్తులైనవారు తమ సంపదలో కొంతభాగం అతిథులకొరకు వెచ్చించాలి. సజ్జనులను సంరక్షించాలి. ఈ రీతిగా అన్ని ఆశ్రమాలలో గృహస్తాశ్రమమే మేలురమని పెద్దలు చెప్పితే వింటున్నాంకదా! ఇచట సాధు సంరక్షణం, అతిథి సేవ కలిసి వచ్చాయి. కనుక గృహస్తాశ్రమధర్మం నెరవేర్చాలి కదా!

విశేషం: సనాతన ఆర్థ సంస్కృతి ప్రకారం, మానవజీవితం- బ్రహ్మప్రయం, గార్హప్రయం, వావప్రయం, సన్మాసం- అనే ఆశ్రమ చతుర్షయంగా విభాగించబడింది. భారతానికి ‘పంచమవేదం’ అనే ప్రశ్నా ఏర్పడింది. వ్యాసమహర్షి వేదాలను విభజించిన మహాముఖుడు. అతడే మహాభారతకర్త. అందుచేత మహాభారతం వేదసారమనినీ, వేదాలకు విపుల వ్యాఖ్యానమనినీ పేరు కెక్కింది. ఇంకొక విశేషం - మహాభారతం ప్రారంభ పీరికలో బ్రహ్మదేవుడు వ్యాసమహర్షికి ప్రత్యుషమై, మహాభారత రచనా ప్రభాషికను ప్రశంసించాడు. అందులో బ్రహ్మదేవుడి అభినందన -” ఆశ్రమాలలో గృహస్తాశ్రమం ఎల్లో అట్లో కావ్యాలలో మహాభారతం మేలురం” - అన్నది మిక్కిలి అర్థవంతమైనది. వ్యాసమహర్షి మహాభారతాన్ని గృహస్తులకొరకు ప్రత్యేకించి వ్రాసినట్లు ఈ ఉదంతంవలన తేలుతున్నది. కవిపూర్వదయం మహాభారత పీరికలో సుకుమార సుందరంగా పొందుపరచబడింది. ప్రాచీన భారతదేశంలో వైదిక మతంపై తిరుగుబాటు నెలకొల్పిన జైన బౌద్ధాలు మున్గు మతాల నిష్ఠ గృహస్తాశ్రమంపై కాక సన్మాసాశ్రమంపైనే ఉండటం ఇచట అనుసంధేయం. మహాభారతాలో వ్యాసమహర్షి గృహస్తాశ్రమాన్ని ఉగ్గడించి గృహస్తులు అనుష్టానవేదాంతులు కావాలని ఉద్ఘాటించాడు.

వ. మతి యార్థానకు శయనంబును, భీతున కభయంబును, దృష్టితునకు జలంబును, బుభుక్షితునకు నన్నంబును, శ్రాంతునకు నాసనంబును నిచ్చుట సనాతనంబైన యుత్తమ గృహస్త ధర్మంబు; తృణ భూమ్యదక ప్రియ పచనాదరంబు లెల్లవారికి సవశ్యంబి; యాత్మార్థంబుగా నన్నపాకంబును నసాక్షిక భోజనంబును, వృథాపశ ఘూతంబును బాపహేతువు, లగ్నిపోత్తంబులు నన్నద్వాహంబులు నతిథి బాంధవ విద్వజ్ఞన గురుమిత్ర భామినీ నివహంబు లపూజితంబులై యెగ్గు సేయును; గావున గృహస్తుండు నర్వసంతర్పకుండ గావలయిం, గావునం బ్రతిబినంబును బళ్ళి శునక శాపదార్థంబు సాయం ప్రాతస్నీలయందు వైశ్వదేవంబు సేసి యమ్మతాశియు విషుసాశియుఁ గావలయు; యజ్ఞశేషం బమ్మతంబు నాఁ బరఁగు; నతిథిభుక్త శేషంబు విషుసంబు నాబుడు; నష్టి వృత్తి పర్తిల్లవాఁ దుత్తమగృహస్తం’ డనిన ధర్మరాజునకు శేషకుం డిట్లనియె.

31

ప్రతిపదార్థం: మటి; ఆర్థను= బాధపడుతున్నవాడికి; శయనంబును= పడకను; భీతునకు= భయపడినవాడికి; అభయంబును= శరణును; తృణితునకు= దప్పిగొన్నవాడికి; జలంబును= నీరును; బుభుక్షితునకున్= ఆకలిగొన్నవాడికి; అన్నంబును= భోజనమును; శ్రాంతునకున్= డస్సినవాడికి; అసనంబునున్= కూర్చునటానికి పీటను; ఇచ్చుట= ఇవ్వటం; సనాతనంబు+ఐన= పూర్వకాలంనుండి వస్తున్న; ఉత్తమ, గృహస్త, ధర్మంబు= మంచి గృహస్తులు ఆచరించవలసిన ధర్మం; తృణా= తృణమయుమైన

ఆసనం; భూమి+ఉదక, ప్రియవచన+ఆదరంబులు= కూర్చుండుటకు లేదా, పరుండుటకు ప్రదేశం, దస్మిక తీర్పుటానికి నీళ్లు, ఇంషైన పలుకులతో ఆదరించటం; ఎల్లవారికిన్= అందరకు, అవశ్యంబు+ఆ= తప్పనిసరి అయినటువంటివి; ఆత్మ+అథంబుగాన్= తనకోరకు మాత్రమే ఉచ్ఛేశించబడిన; అన్న, పాకంబున్న= అన్నం వండటమున్నా; అసాజ్ఞిక, భోజనంబును= తోడులేకుండ తిండి తినటమున్నా; వృథా, పశు, ఘూతంబును= అనవసరంగా జంతువులను చంపటమున్నా; పాప, హేతువులు= పాపం కలగజేసే కారణాలు; అగ్నిహోత్రంబులున్= వ్రేల్చిన అగ్నులు; అనడ్వాహంబులున్= ఎద్దులు; అతిధి, బాంధవ, విద్యుత్+జన, గురు, మిత్ర, భామినీ, నివహంబులు= అతిధులు, చుట్టూలు, విద్వాంసులైన జనులు, గురువులు, మిత్రులు, స్త్రీలు వీరి సముదాయాలు; అపూజితంబులు+ఖ= పూజించబడనిషై (పోషించబడనిషై); ఎగ్గు, చేయును= కీడు చేస్తాయి; కావున= కాబట్టి; గృహస్థండు= గృహమేధి (గృహస్థాత్రమంలో ఉన్నవాడు); సర్వ సంతర్పకుండు= అందరిని సంతృప్తి పరిచేచాడు; కావలయున్= కావాలి; కావున్= కాబట్టి; ప్రతిధినంబును= అనుదినం; పష్కి, పునక, శ్వాపద+అథంబు= పష్టులు, కుక్కలు, జంతువులకోరకు; సాయం, ప్రాతస్నుల+అందు= సాయంకాలం ఉదయంవేళలలో; వైశ్వదేవంబు, చేసి= వైశ్వదేవం అనే పేరుకెక్కిన యజ్ఞాన్ని నిర్వహించి; అమృత+ఆశియు= అమృతాన్ని తినేవాడున్నా; విఘుస+ఆశియున్= విఘుసం తినేవాడున్నా; కావలయు= కావాలి; యజ్ఞ, శేషంబు= యజ్ఞంలో మిగిలింది; అమృతంబు= అమృతం; నాన్+పరఁగున్= అనబడుతుంది; అతిధి, భుక్త శేషంబు= అతిధులు తినగా మిగిలింది; విఘుసంబు=విఘుసం; నాన్+పడున్= అనబడుతుంది; అట్టి, వృత్తి, వర్తిల్లవాడు= అటువంటి మర్యాద పాటించేవాడు; ఉత్తమ, గృహస్థండు+అనిను= మంచి గృహస్థుడు అని చెప్పగా; ధర్మరాజునకు= ధర్మపుత్రుడికి; శాసకుండు+ఇట్లు+అనియెన్= శాసకుడు ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆర్తుడికి శయ్యాసొభ్యం, భయపడినవాడికి శరణం, దస్మిగొన్నవాడికి నీరు, ఆకలిగొన్నవాడికి తిండి, డుస్సినవాడికి ఆసనం సమకూర్చుటం గృహస్థుడు నిర్వహించవలసిన సనాతనధర్మాలు. అతిధుల పట్ల ఆదరాభిమానాలు చూపవలసిన బాధ్యత గృహస్థుడిది, పక్కన విస్తరి లేకుండ భుజించటం, తనకోసం మాత్రమే వంట చేయించటం, నిప్పురణంగా పశువులను హింసించటం పాతకాలు. అంతేకాక అగ్నిహోత్రాలు, అతిధులు, చుట్టూలు, విద్వాంసులు, గురువులు, మిత్రులు, స్త్రీలు-పీరలకు యథోచిత మర్యాద చూపనప్పుడు ఎగ్గు చేస్తారు (కీడు కలుగుతుంది), అందుచేత గృహస్థుడు ఎల్లవారిని సంతృప్తి పరచక తప్పదు. యజ్ఞశేషానికి అమృతమని పేరు. అతిధి భుక్త శేషానికి విఘుసమని పేరు. గృహమేధి అమృతాశియు, విఘుసాశియు కావాలి. ఉదయాస్తమయ వేళలలో పష్కి, పునకాదులకు బలి ఆహారం వేయాలి. దానికి వైశ్వదేవ యజ్ఞమని పేరు. ఉత్తమ గృహస్థుడు నిర్వహించవలసిన ఇటువంటి కర్తవ్యాలు ఉన్నాయి గదా! అని ధర్మరాజు చెప్పిన పై మాటలు విని, శాసకమహార్షి సమాధానం చెప్పటానికి ఉద్యమించాడు.

విశేషం: పాండవులో జ్యేష్ఠుడైన యుధిష్ఠిరుడికి ధర్మరాజు అనే శార్థకనామం ఎట్లు ఏర్పడిందో పై వాక్యాలవలన తెలుస్తుంది. ధర్మరాజుశీలాన్ని పై వాక్యాలు హృదయంగమంగా చిత్రిస్తున్నాయి. మహాభారతం గృహస్థాత్రమానికి కల్పించిన గౌరవప్రపంతులు ధర్మరాజు వెల్లించిన అభిప్రాయాలవలన తేటత్తెలుమపుతున్నాయి. [‘విఘుసం’ అంటే విశేషంగా భక్తింపబడేది అని వ్యుత్పత్తి].

K. ‘పోలివిష్టయాభిలాషము , గారణముగ నెంత యెఱుక గలవారును దు

రాష్ట్రరికించారముఁ బోండెడు , వారు నిజేంద్రియము లవి యుప్పుము లగుటన్.

32

ప్రతిపదార్థం: హో, విషయ+అభిలాషము= మనోహరాలైన ఇంద్రియ సౌభాగ్యాలపై కోరిక; కారణముగన్= హేతువుగా; ఎంత, ఎలుక, కలవారును= ఎంతటి జ్ఞానం కలవారైనను; నిజ+ఇంద్రియములు= తమ ఇంద్రియాలు; అవి; అవశ్యములు+అగుటన్= వశంకానట్టివి అనటంచేత; దుర్వార, నికారమున్= వారించరాని వికృతిని; పాండెడువారు= పాండుతారు.

తాత్పర్యం: ఆక్రమించే ఇంద్రియసౌభాగ్యాలపై కోరిక కారణంగా ఎంతటిజ్ఞానం కలవారైనా, తమ ఇంద్రియాలు తమకు వశం కావు కాబట్టి, వారించటానికి వీలులేని వికారాన్ని పొందుతారు.

విశేషం: ప్రాచీన భారతీయసౌహిత్యం పలుమారులు-ఇంద్రియాలను జయించటమే విశ్వవిజయమని ఉడ్డుటించింది.

వ. సంకల్పజంబైనకామంబునదిగిలిన మనస్సుచేతంబైలతంబై శ్రీతాంతింతియంబులు శబ్దాది విషయంబులం బలిభ్రమించుటంజేసి విషయాభ్యాస విశేఖావిష్టులై దేహాలు తేజోలుబ్ధంబులైన శలభంబులుంబోలే శోకానలంబునంబడి తమ్ముటుంగక యవిద్యాకర్మత్వస్థలం జేసి సంసారచక్రంబునందుఁ బ్రవర్తిల్లుదు; రట్టి బ్రాహ్మణిత్యాపర్యంతభూతప్రపృష్టియందు రాగదేషు విముక్తులై యభమాన మత్సరంబులు విడిచి, వేద చోదితంబైన సమ్మక్షంకల్ప సంబంధం జంత్రియసిగ్రహంబు ప్రతవిశేషంబు గురుసేవనం భాషారయోగం బభ్యాయ నాగమంబు కర్మస్నాన్యసంబు చిత్తనిరీధంబను నెనిమిచింటను గూర్చానుష్టానంబు సేసిన మహాత్ములు దమ తమ తపామహాత్మ్వంబునం జేసి సంసారంబు జయింతురు; నీవును శుశ్రాషా శ్రవణ గ్రహణ ధారణీపోవాపోర్ధవిజ్ఞాన తత్త్వజ్ఞాన సమన్వితుండవు; నీచేతం బ్రారభ్యంబులైన యవి సర్వంబులును సంపన్నంబులగు.

33

ప్రతిపదార్థం: సంకల్పజంబు+బన= చిత్తవృత్తినుండి పుట్టిన; కామంబున్+తగిలిన= కోరికయందు చేరుకొను; మనస్సుచేతన్= చిత్తంచేత; ప్రేరితంబు+బ= ప్రేరేపించబడినవై (రెచ్చగొట్టబడినవై); శ్రోత్ర+ఆది+ఇంద్రియంబులు= చెవి మున్సగు ఇంద్రియాలు; శబ్ద+ఆది, విషయంబులన్= శబ్దం మున్సగు ఇంద్రియార్థాలో; పరిభ్రమించుటన్+చేసి= తిరుగాడుతుండటంవలన; దేహాలు= శరీరధారులు; విషయ+అభిలాష, విశిష్ట, విద్యులు+బ= ఇంద్రియాలకు సంబంధించిన కోరికలు అనే బాణాలచేత కొట్టబడినవారై; తేజస్+లుబ్దంబులు+బన= వెలుగులై ఆపుకొనలేని తమకం కలిగినవైన; శలభంబులన్+పోలన్= మిడత పురుగులవలె; శోక+అనలంబున్+పడి= దుఃఖమనే అగ్నిలో పడి; తమ్ము+ఎతుంగక= తమను తాము తెలిసికొనలేక; (అంటే వశం తపి); అవిద్యా, కర్మ, త్వస్థలన్+చేసి= అజ్ఞానంచేతను, కార్యాలు చేయటంలోని అభిలాషచేతను; సంసార, చక్రంబునందున్= ఐహిక జీవిత నలయంలో; ప్రవర్తిల్లుదురు= సంచరిస్తారు; అట్టి; బ్రహ్మ+ఆది= బ్రహ్మమొదలుగా; త్వాపర్యంత= గడ్డివరకుకల; భూతప్రవృత్తి+అందు= ప్రాణాల స్వభావంపట్ల; రాగ, ద్వేష, విముక్తులు+బ= ఇష్టంచేత, అనిష్టంచేత విడువబడినవారై; అభిమాన, మత్సరంబులు, విడిచి= ప్రేమ, అసూయలు వదలిపెట్టి; వేద, చోదితంబు+బన= వేదాలచేత నిర్ణయించబడిన; సమ్మక్ష+సంకల్ప, సంబంధంబు= సమైన చిత్తవృత్తిని ఏర్పరచుకొనటం; ఇంద్రియ, నిగ్రహంబు= ఇంద్రియాలను వశం చేసికొనటం; ప్రత, విశేషంబు= యథోచితమైన దీక్షను స్వీకరించటం; గురు, సేవనంబు= గురువులను ఆరాధించి సేవలు చేయటం; ఆహారయోగంబు= తిండి ఎన్నుకొని తినటంలో నియమం; అధ్యయన+ఆగమంబు= చదువులను వల్లెవేయటం; కర్మ, సన్మాపనంబు= కర్తవ్యాలను ఘలాల పట్ల అనాసక్తిలో నిర్వహించటం; చిత్త, నిరోధంబు= మనఃప్రవృత్తులను అదుపులో పెట్టుకొనటం; అను= అనే; ఎనిమిదింటను= వై ఎనిమిది అంశాలను; కర్మ+అనుష్టానంబు+చేసిన= క్రీయారూపాన నిర్వహించిన; మహా+అత్ములు= గొప్ప అత్మ(మనసు)కల మహానుభావులు; తమ, తమ= వారివారి; తపన్+మహాత్మ్వంబున్+చేసి= తపస్సు యొక్క ప్రభావంవలన; సంసారంబున్= ఐహిక జీవితబంధాన్ని; జయింతురు= గెలుస్తారు; నీవును(ఒధర్మరూపా!) పుష్టాపా, శ్రవణ, గ్రహణ, ధారణ+ఊహా+అహా+అర్థ, విజ్ఞాన, తత్త్వజ్ఞాన, సమన్వితుండవు= (గురు)సేవ, వినటం, విన్నదాన్ని ఆకథింపు చేసికొనటం, (అవసరమైనదాన్ని) ఊహించటం, అవసరమైనదాన్ని భావననుండి తొలగించుకొనటం, వస్తువులను గురించిన విజ్ఞానం (తెలివితేటలు), వివిధ వేదాంత దర్శనాల పరిజ్ఞానం అనే వాటిలో కూడిన వాడిని; నీ చేతన్+ ప్రారభ్యంబులు+బన+అవి= నీచేత ఆరంభించబడినట్టివి; సర్వంబులును= అన్ని కార్యములను; సంపన్నంబులు+అగున్= అభ్యున్తులిని పొందుతాయి.

తాత్పర్యం: చిత్తవత్తినుండి పుట్టిన కామంలో తగుల్కొన్న మనస్సుచేత ప్రేరేపించబడినవైన చెవి మొదలైన ఇంద్రియాలు, ఇంద్రియాలలో తిరుగాడుతుండటం వలన, దేహారులు శబ్దం మొదలైన ఇంద్రియాలకు సంబంధించిన కోరికలు అనే బాణాలచేత కొట్టబడినవారై, వెలుగు షైని లోభంచేత అగ్నిలోపదే మిదతలవలె దుఃఖాగ్నిలో పడి తమను తాము తెలిసికొనలేక అజ్ఞానంచేత, కార్యాలుచేయటంలోని అభిలాషచేత సంసారచక్కంలో తిరుగుతుంటారు. బ్రహ్మ మొదలు గడ్డివరకు ఉండే ప్రాణుల స్వభావాల పట్ల రాగద్వేషాలు విడిచినవారై, ప్రేమాసూయలను వదలి, వేదాలలో చెప్పబడిన సరైన చిత్తవత్తిని ఏర్పరచుకోవటం, ఇంద్రియాలను వశం చేసికొనటం, యథోచితమైన దీక్షను స్వీకరించటం, గురుసేవ, ఆహారం తినటంలో నియమం, చదువులను వల్లవేయటం, ఫలితంపట్ల ఆసక్తిలేకుండ కర్తవ్యాలను నిర్వహించటం, మనఃప్రవృత్తిని అదుపులో పెట్టుకోవటం- అనే ఈ ఎనిమిది అంశాలను క్రియారూపాన నిర్వహించిన మహాత్ములు తమతమ తపఃప్రభావంవలన సంసారాన్ని గెలుస్తారు. ఓ ధర్మరాజా! నీవుకూడ గురుసేవ, వినటం, విన్నదాన్ని అర్థం చేసికొనటం, అర్థం చేసికొన్న విషయాన్ని స్థిరంగా మనస్సులో నిల్చుకొనటం, అవసరమైన దాన్ని ఉంచించటం, అనవసరమైనదాన్ని భావననుండి తొలగించుకొనటం, వస్తువిజ్ఞానం, వేదాంతాది శాస్త్రపరిజ్ఞానం అనేవాటితో కూడినవాడవు. కావున నీచేత ప్రారంభించబడిన అన్ని పనులూ అభ్యస్తుతిని పొందుతాయి.

విశేషం: అలం: రూపకం, ఉపను. మహాభారతం ప్రకారం మహాత్ములు చేయనలసిన కర్మమష్టానాలు వేదవోదితాలైనవి ఎనిమిది: 1. సమ్యక్షంకల్ప సంబంధం 2. ఇంద్రియ నిగ్రహం 3. ప్రతవిశేషం 4. గురుసేవనం 5. ఆహార యోగం 6. ఆగమాధ్యయనం 7. కర్మస్వాసుం 8. చిత్తనిరోధం- ఇది ఒక అష్టాంగయోగం. బౌద్ధదర్శనం ప్రతిపాదించిన అష్టాంగయోగం కూడ ఇంచట అనుశీలించతగింది. 1. సమ్యగ్లపి 2. సమ్యక్షంకల్పం 3. సమ్యగ్యచనం 4. సమ్యక్తర్మ 5. సమ్యగ్గీవిక 6. సమ్యక్కుణి 7. సమ్యక్కుప్తి 8. సమ్యక్కమాధి. పతంజలి మహార్షి యోగదర్శనంలో ఒక అష్టాంగయోగాన్ని ప్రతిపాదించాడు. అది ఈవిధంగా ఉంది: 1. యమం 2. నియమం 3. ఆసనం 4. ప్రాణాయామం 5. ప్రత్యాహారం 6. ధారణ 7. ధ్యానం 8. సమాధి. మహాభారతంలోని ప్రవచనంలో విద్యావిషయకమైన మరొక అష్టాంగ యోగం కూడ ప్రతిపాదించబడింది. 1.పుష్ట్రాష 2. శ్రవణం 3. గ్రహణం. 4. ధారణ. 5. ఊహ. 6. అపోహ. 7. అర్థవిజ్ఞానం 8. తత్త్వజ్ఞానం. జిజ్ఞాసువు లందరు విద్యాభ్యాసంలో షైని అష్టాంగయోగాన్ని ఆకథింపు చేసికొనాలి.

K. వసురుద్రాధిత్యాములు, వసుధేశ! తపంబు గౌరవంబున సైష్వ

ర్యసమృద్ధలై; తపమునఁ, బ్రసిద్ధముగ నిష్టసిద్ధి పడయుము నీవున్.

34

ప్రతిపదార్థం: వసు, రుద్ర+ఆదిత్య+ఆదులు= వసువులు, రుద్రులు, ఆదిత్యులు (ఆదితిపుత్రులు - సూర్యులు) మొదలైనవారు; వసుధా+ఈశ!= ఓరాజా! (భూమికి ఈశుడువైనవాడా!); తపంబు, గౌరవంబున్= తపస్సుయొక్క మహాత్ముంవలన; ఇష్టర్య సమృద్ధులు= సంపన్ములు; ఐరి; తపమున్= తపస్సుచేత; ప్రసిద్ధముగ్న్= అందరికి తేటతెల్లం అయ్యెటట్లగా; నీవున్= నీపుకూడ; ఇష్టుధీ= అభీష్టుణి; పడయుము= పొందుము.

తాత్పర్యం: వసువులు, రుద్రులు, ఆదిత్యులు మున్సుగువారు తపస్సు చేసి ఇష్టర్యాన్ని సంపాదించగలిగారు. నీవు కూడ తపస్సు చేసి నీ ఈప్రసితాలను ఈడేర్చుకో.

వ. తపస్సిధ్యలైనవారు దమ తలంచిన దానిన క్రమంబునం బడయుదురు; గావున నీవు నుపశమవంతుండ్చే తపంబు సేసి యోగార్థసిధ్మి వదసి, బ్రాహ్మణుల ననుచలంచుచు నీ మనోరథంబు సఫలంబు సేయు' మనిన శౌనకవచనంబు సేకొని బ్రాత్మమధ్యగతుండైన ధర్మతసయుండు ధోముయనకు నమస్కరించి యిట్లనియె. 35

ప్రతిపదార్థం: తపనే+సిద్ధులు+ఐనవారు= తపస్సులో ఫలితం పొందినవారు; తమ, తలంచిన, దానిన్+ల= తాము సంకల్పించినదాన్నే; క్రమంబున్న= వరుసగా; పడయుదురు= పొందుతారు; కావున్= కాబట్టి; ఈస్తు= ఓ ధర్మరాజు!; ఉపశమవంతుండు+ఖ= ఓర్పుకలవాడివై; తపంబు+చేసి= తపస్సు చేసి; యోగ+అర్థ, సిద్ధి= యోగంలో సాఫల్యం; పడసి= పొంది; బ్రాహ్మణులన్= విప్రులను; అనుచరించుచు= అనుసరిస్తూ; నీ మనోరథంబు= నీకోరిక; సఫలంబు+చేయుము= ఈడేర్చుకొనుము; అనిన; శాసక, వచనంబు+చేకొని= శాసక మహార్షి చెప్పిన మాటలు అంగికరించి; బ్రాత్మ, మధ్య, గతుండు+ఐన= సోదరుల మధ్య ఉన్నటి; ధర్మతసయుండు= ధర్మరాజు; ధోముయనకు= తమ పురోహితుడైన ధోముయడికి; నమస్కరించి= అభివాదం చేసి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: దీక్షతో తపస్సు చేసినవారు వారి కోర్కెలను నెరవేర్చుకొనగలరు. ఓ ధర్మరాజు! నీవు కూడ తపస్సు చేసి, బ్రాహ్మణులను అనుసరిస్తూ నీ కోరికలను ఈడేర్చుకో! - అని శాసకమహార్షి చెప్పగా సోదరులమధ్య ఉన్న ధర్మరాజు ధోముయడికి నమస్కరించి ఆయనతో ఇట్లా అన్నాడు.

తే. ‘వనమునకు వళ్లి నవయంగ వలవ దుడుగు; డనిన నుడుగక; ‘మీతోన యరుగుదెంతు’ మనిల బ్రాహ్మణుల్; వీరి కాపోర మే యు , పాయమున నుగ్రహనమునఁ బడయ నేరు? 36

ప్రతిపదార్థం: వనమునకు= అరణ్యానికి; వచ్చి= ఏతెంచి; నవయంగ, వలవదు= బాధ పడవద్దు; ఉడుగుఁడు+అనిన్= మానండని చెప్పినపుటికీ; ఉడుగక= మానక; మీతోన్+ల= మీతోనే; అరుగుదెంతుము+అనిరి= వస్తూమన్నారు; బ్రాహ్మణుల్= విప్రులు; వీరికి; ఆహారము= భోజనం; ఏ, ఉపాయమున్న= ఏ వెరశున; ఉగ్రవనమున్= భయంకరమైన అడవిలో; పడయన్, నేర్చున్= సంపాదించగలను?

తాత్పర్యం: ‘అయ్యలారా! మేము చేసేది వనవాసం. మీరు మాతో అడవికి రావ’ద్దని చెప్పి బ్రతిమాలుకొన్నపుటికీ వినక, వస్తూమన్నారు బ్రాహ్మణులు. భయంకరమైన అడవిలో వీరికి నేను ఏవిధంగా ఆహారం సమకూర్చి పెట్టగలను?

వ. వీరల విడువ నేపు; నేమి సేయుదు? ననిన విని ధోముయండు పెద్దయుం బ్రొధ్మి చింతించి, ధర్మరాజున కిట్లనియె. 37

ప్రతిపదార్థం: వీరల= ఈ బ్రాహ్మణులను; విడువన్+ఒపన్= విడిచి పెట్టజాలను; ఏమి+చేయుదున్?= ఏమి చేయగలను?; అనిన; విని; ధోముండు; పెద్దయున్+బ్రొధ్మి= చాలాసేపు; చింతించి= యోచించి; ధర్మరాజును+ఇట్లు+అనియెన్= ధర్మరాజుతో ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: నామైని మిక్కిలి ప్రేమతో నా కష్టులను పంచుకొనటానికి ఇచ్చగించి నాతోపాటు వనవాసం చేయటానికి వచ్చిన ఈ బ్రాహ్మణోత్సములను నేను విడవజాలను, వీరలకొరకు నేను ఏమి చేయాలి? - అని ధర్మరాజునా, అతడితో పురోహితుడైన ధోముయడు ఇట్లా పలికాడు.

అ. ‘భూతరాశి తొల్లి పుట్టి బుభుక్కాబి , తప్పమయినఁ జూచి తద్దయంబు
నపనయింపఁ గడగి యచితిసుతాగ్రసి , గమలబాంధపుండు గరుణతోడ.

38

ప్రతిపదార్థం: భూతరాశి= ప్రాణికోటి; తొల్లి= పూర్వకాలంలో; పుట్టి; బుభుక్కా+అభితప్తము+అయినన్= ఆకలిచేత మాడగా;
చూచి; తద్ద+భయంబున్= ఆ భీతిని; అపనయింపన్+కడగి= పోగొట్టటానికి పూని; అదితి, సుత+అగ్రణి= అదితిసుతులలో
మేటిఅయినవాడు; కమల, బాంధపుండు= (పద్మాలకు చుట్టుం) సూర్యుడు; కరుణతోడ= దయతో.

తాత్పర్యం: ‘పూర్వకాలంలో జీవకోటి ఉద్భవించి ఆకలిచేత మలమలమాడుతుంటే చూచి ఆ భయాన్ని
తొలగించటానికి పూనుకొని సూర్యుడు దయతో -

వ. ఉత్తరాయణగతుండై యుల్ఫారసంబు పరిగ్రహించి, దక్షిణాయనగతిం బర్జన్యభూతుండై యోషధులం బదసి,
రాత్రులయిందుఁ జంద్రకిరణామృతంబునం జేసి వానిందదుపుచు వర్ణించి, యం దశ్శంబు పుట్టించి,
ప్రజారక్షణంబు సేయుటం జేసి యన్నం బాధిత్యమయింబని యెత్తింగి, తొల్లి భీమవైస్య కార్త్రవీర్య
నపుషాదులు యోగసమాధి నిష్టితులై సూర్యజ్యాజినంబున నస్తుంబుబడియోపదలవలనం బుజల సముద్రాలించిల
గావున.

39

ప్రతిపదార్థం: ఉత్తర+అయిన+గతుండై= ఉత్తర దిక్కుగా పయనించినవాడై; ఉర్మిరసంబు= భూమిలోనిసారం; పరిగ్రహించి=
స్నేకరించి; దక్షిణ+అయిన, గతిన్= దక్షిణ దిక్కగా పయనించినవాడై; పర్జన్యభూతుండై= మేఘుడై; ఓషధులన్+పడసి= వరి,
గోధుమ మున్నగు సస్యములను (పైరులను) (బీజరూపంలో) పొంది; రాత్రుల+అందున్= రాత్రివేళలలో; చంద్ర,
కిరణ+అమృతంబునన్+చేసి= చంద్రుడియొక్క కిరణాలనుండి ప్రవించే అమృతంవలన; వానిన్= ఆ ఓషధులను; తడుపుచు;
వర్ధించి= పెంపాందింపజేసి; అందు+అన్నంబు+పుట్టించి= వాటినుండి అన్నాన్ని ఉద్భవింపజేసి; ప్రజా, రక్షణాంబు+చేయుటన్+చేసి= ప్రజలను రక్షించటంచేత; అన్నంబు= అన్నం; ఆదిత్యమయింబు+అని= సూర్యుడితో నిండిందని; ఎఱింగి= తెలిసికొని;
తొల్లి= పూర్వకాలంలో; భీమ, వైస్య, కార్త్రవీర్య, నపుష+అదులు= భీముడు, వైస్యుడు (పృథువు), కార్త్రవీర్యుడు, నపుషుడు
మున్నగువారు; యోగసమాధి నిష్టితులు+ఖి= యోగింవలన ఏర్పడే సమాధిలో ఉన్నవాడై; సూర్య భజనంబునన్= సూర్యుడిని
ఆరాధించటంవలన; అన్నంబున్= అహారమును; పడసి= పొంది; ఆపదలవలనన్= ఆపదలనుండి; ప్రజల= జనులను;
సముద్రాలించిరి= మిక్కెలి కాపాడారు; కావున= కాబట్టి.

తాత్పర్యం: సూర్యుడు ఉత్తర దిక్కుగా పయనించి భూసారాన్ని క్రోలి, దక్షిణ దిక్కుగా పయనించి మేఘ రూపుడై
ఓషధులను సమీకరించి, చంద్ర కిరణాల ద్వారా ఆ ఓషధులను పెంపాందించి, వాటి నుండి అన్నాన్ని పుట్టించాడు.
తద్వారా ప్రజారక్షణాం చేశాడు. అందువలన అన్నం సూర్యమయమని తెలిసికొని పూర్వకాలంలో భీమ, వైస్య,
కార్త్రవీర్య, నపుషాదులు సూర్యుడిని ఆరాధించి ఆహారాన్ని సాధించి ప్రజలను కాపాడారు. కాబట్టి.

విశేషం: ఓషధి: ఒకసారి ఫలించి నశించేది (వరి గోధుమ మొగ్గ పైరులు) ఔషధము: మందు ఉపయోగపడు మొక్క మొమంది)
లయగ్రాహించి.

వాలరుహమిత్తు నమరోరగమునిద్యుచరు , చారణగత ప్రమత్తచారుగుసు లోకా
ధారు నభిలత్తుతిశరీరు హలశంకర స , రోరుహభవప్రతిము దారుణతమిస్తా

వారణ మరీచి పలపూరిత దిగంతరుని; భూలకరుణానిరతు సూర్యి ల్రిజగ్రు

క్షారతు సహస్రకర్యి గోలి భజియింపుము; మి, నోరథఫలంబు లగు భూరమణ! నీకున్.

40

ప్రతిపదార్థం: వారి రుహ మిత్రున్= నీటిలో పుట్టిన పద్మాలకు నెచ్చెలిని అంటే సూర్యుడిని; అమర+ఉరగ, ముని, ద్వయచర, చారణ గణ, ప్రశుత, చారు, గుణున్= దేవతలచేత, పాములచేత, మునులచేత, ఆకసంలో చరించే వారిచేత, దేవగాయకులచేత స్తుతించబడిన మనోహరమైన గుణాలు కలవాడిని; లోక+ఆధారున్= లోకాలకు ఆధారమైనవాడిని; అఖిల, ప్రతి, శరీరున్= సమస్త వేదాలు శరీరంగా కలవాడిని; హరి, శంకర, సరోరుహభవ, ప్రతిమున్= విష్ణువుతో, శివుడితో, బ్రహ్మదేవుడితో సమానదైవాడిని; దారుణ, తమిప్రా, వారణ, మరీచి, పరిపూరిత, దిక్త+అంతరుని= ఘోరమైన చిమ్మచీకట్టను నివారించే కిరణాలతో నింపబడిన దిగంతరాలు గలవాడిని; భూరి, కరుణా, నిరతున్= గొప్ప దయకలవాడిని; సూర్యున్= సూర్యుని, త్రిజగత్, రక్షా, రతున్= మూడులోకాలను రక్షించటంలో ఇష్టం కలవాడిని; సహస్రకర్యున్= వేయి కిరణాలు కలవాడిని; కోరి= పూని; భజియింపుము= పూజించుము; భూరమణ!= బీరాజ!; నీకున్= నీమి; మనోరథ, ఫలంబులు+అగున్= కోరికలు ఈడేరుతాయి.

తాత్పర్యం: బీరాజ! నీవు సూర్యుడిని పూజించుము. నీ కోరికలు ఈడేరుతాయి. అతడు గొప్ప మాహాత్మ్యం కలవాడు. పద్మాలకు మిత్రుడు. అతడిని దేవతలు, పాములు, మునులు, చారణులు నమస్కరించి పూజిస్తూ ఉంటారు. అతడు సమస్తవేదరూపుడు. విష్ణువుతో, శివుడితో, బ్రహ్మదేవుడితో సమానడు. తన వేవెలుగులతో చిమ్మచీకట్టను పోగట్టి, దిగంతరాలను ప్రకాశింపజేసేవాడు. గొప్పదయ కలవాడు. మూడులోకాలను రక్షించటానికి పూనిక వహించి ఉన్నవాడు'.

విశేషం: ఈ వృత్తంలో ప్రతిపాదంలోనూ భ,జ,స,న,భ,జ,స,న,భ,య అనే గణాలు వరుసగా ఉంటాయి. ఇందులో ప్రాసయతులు మూడు చోట్ల కూర్చుబడతాయి. అంటే 10, 18, 26 అష్టరాలు ప్రాసయత్తిష్టుతితో ఉంటాయి. ప్రాసనియమం ఉన్నది.

వ. అని ధౌమ్యండు విశుద్ధాత్ముండైన ధర్మరాజునకు సూర్యం డర్యముండు భగుండసు నివి మొదలుగాఁ గల నామంబుల యష్టిత్తరశతంబు నభీష్ట సిద్ధిత్రదం బయినదాని విస్పష్టార్థ వర్ణిచ్ఛారణంబును విధియక్తంబునుగా నుపదేశించి, 'దీనిం దొళ్లి యింద్రువలన నారదుండు వడసే; నారదువలన వసువసురాజు వడసే; నాతనివలన నేను వడసితి; నేను నీ కిచ్చితి; నిది దేవనిర్మితంబు; దీన నాదిత్య నతిభక్తి నారాధింపు' మనిన.

41

ప్రతిపదార్థం: అని; ధౌమ్యండు; విశుద్ధ+అత్మండు+ఇను= మిక్కిలి పవిత్రమైన మనస్సుకల వాడైన; ధర్మరాజునకు= ధర్మపుత్రుడికి; సూర్యండు, అర్యముండు, భగుండు, అమ+ఇని; మొదలుగాన్+ కల; నామంబుల= పేర్లుకల; అష్టోత్తరశతంబున్= నూట ఎనిమిదింటిని; అభీష్ట, సిద్ధి, ప్రదంబు+అయినదాని= కోరినట్టి కోరికలు నెరవేర్చే దానిని (స్తోత్రాన్ని); విస్పష్ట+ అర్థ+ వర్ణ+ఉచ్చారణంబును= మిక్కిలి సృష్టముయిన భావాన్ని, అక్షరాన్ని, ఉచ్చారణమ కలుగునట్లుగా; విధి, యుత్కంబును+కాన్= శాప్తం నీర్మేశించిన ప్రకారం కలదగునట్లుగా; ఉపదేశించి= ఉపదేశం చేసి; దీనిన్= దీనిని; తోల్లి= పూర్యం; ఇంద్రువలన= ఇంద్రుడివలన; నారదుండు; వడసేన్= పొందాడు; నారదువలన; వసువు, అనురాజు; వడసేన్; ఆతనివలన; నేను; వడసితి= పొందాను; నేను; నీకు+ఇచ్చితిన్; ఇది; దేవనిర్మితంబు= దేవతలచేత కూర్చుబడింది; దీనిన్= దీనివలన(ఈమంతంవలన); ఆదిత్యున్= సూర్యుడిని; అతిభక్తిన్= మిక్కిలి భక్తిభావంతో; ఆరాధింపుము= పూజించుము; అనినిన్= అని అనగా.

తాత్పర్యం: పొండవపురోహితుడైన ధౌమ్యదు ధర్మరాజుకు ఆదిత్యనామాలు (పేర్లు) మాటలిమిదించిని, సుస్పష్టమైన అర్థాలు వివరించి చెప్పి, సరైన ఉచ్చారణాను నేర్చి ఉపదేశించాడు. ఆ మంత్రాలు నారదుడికి ఇంద్రుడు, ఇంద్రుడు వసురాజుకు, వసురాజు ధౌమ్యదికి ప్రసాదించినవి. ధౌమ్యదు ధర్మరాజుకు ఉపదేశించాడు. ఆ మంత్రోపాసనవలన అభీష్టప్రాప్తి అవుతుందని ధౌమ్యదు ధర్మరాజుకు తెలిపాడు.

విశేషం: మంత్రోపాసనలో ముఖ్యంగా గమనించవలసిన అంశాలు: (1) సుస్పష్టమైన అర్థాన్ని తెలుసుకోవాలి (2) ప్రతి అక్షరానికి ఉచ్చారణ తెలియాలి. మూలంలో ఉండే సూర్య అష్టాత్మకతాన్ని వస్తుయ సంగ్రహం చేశాడు.

ధర్మరాజ సూర్య నారాధించి వరంబు గొసుట (సం. 3-3-13)

- సీ.** హితుయైన తన పురోహితు నుపదేశంబు , పేర్లైతో జేకొని ధర్మసుతుడు నెమ్మి బుఫోపహరిమ్ములు నాచిత్యు , బూజించి, భాగీరథిజలంబు లం దుండి విషయంబులం బింబియంబుల , నములప్రతానుభావమున నుడిచి, వాయుభోజనుడుఁ బ్రాహమాయామపరుడు నై , సూర్యాదినామముల్ సూర్యగుఱిచి
- అ.** జపము సేయుచున్న దిపనుఁ దాతనికిఁ బ్రి , త్వయక్షముయి త్రిలోకచక్షుఁ దమర వరుడు దురితహారుడు తరణి త్రయామూర్తి , వనజమిత్యు డిట్టు లనియే గరుణ. 42

ప్రతిపదార్థం: హితుడు+ఐన= తనకు ఇష్టుడైన; తన, పురోహితు+ఉపదేశంబు= తన మేలు కోరే విప్రుడి బోధనం; పేర్లైతోన్= గౌరవంతో; చేకొని= గ్రహించి; ధర్మసుతుడు= ధర్మరాజు; నెమ్మిన్= పూనికతో; పుష్ప+ఉపహారమ్ములన్= పూలకానుకలతో; ఆదిత్యన్= సూర్యుడిని; పూజించి= అర్పించి; భాగీరథి, జలంబుల+అందు+ఉండి= గంగానదినీటిలో నిలిచి; విషయంబులందు= ఇంద్రియార్థాలలో; ఇంద్రియంబులన్= ఇంద్రియాలను (త్యక్త మొదలయిన వాటిని); అమల, ప్రత+అనుభావమునన్= స్వచ్ఛమైన ప్రతదీష్టతో; ఉడిచి= అదుపులో పెట్టి (ఉడిగించి); వాయు భోజనుడున్= గాలిని మాత్రమే ఆహారంగా స్వీకరించినవాడున్నా; ప్రాణాయామపరుడున్+ఐ= ప్రాణాయామాన్ని చేసినవాడున్నాలయి; సూర్య+అది, నామముల్= సూర్యుడు ముస్కుగు పేర్లను; సూర్యగుఱిచి= సూర్యుడిని గురించి; జపము, చేయుచు+ఉన్నన్= దీష్టతో వల్లవేస్తుండగా; ఆతనికిన్= ఆధర్మరాజుకు; త్రిలోక, చక్షుడు= మూడులోకాలకు నేత్రమైనవాడు; అమరవరుడు= దేవతలలో శ్రేష్ఠుడు; దురిత, హరుడు= పాపాలను పోగొట్టేవాడు; తరణి= చీకటి నుండి తరింపజేయవాడు; త్రయామూర్తి= మూడు వేదాలు రూపం తాల్చినవాడు; వనజ మిత్రుడు= కమలములకు నెచ్చేలి అయిన; తపనుడు= సూర్యుడు; ప్రత్యక్షము+అయి= స్థాత్మకరించి; కరుణాన్= దయతో; ఇట్టులు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: తన పురోహితుడైన ధౌమ్యదు చేసిన ఉపదేశం ప్రకారం ధర్మరాజు గంగాజలాలలో నిలిచి, నిష్టతో సూర్యుడినిగురించి అష్టాత్మకతనామాలు ఉచ్చరిస్తూ జపం చేశాడు. అంత వేదస్వరూపుడు, పాపహరుడు, పద్మాలకు మిత్రుడు, ముల్లోకాలకు నేత్రమైన వాడు అయిన సూర్యుడు అతడికి ప్రత్యక్షమై దయతో ఇట్లూ అన్నాడు.

- వ.** నీ తపమునకు మెళ్ళితి; నీ వరణ్యంబున నుండఁ గల పండ్రెండ్రును వస్తుఫలమూలశాకంబులు నీ మహాన సంబున ద్రుపదరాజుపుత్రిచేత సాభితంబులై యక్కయంబులైన చతుర్విధాపశిరంబులగు' నని యొక్క తాత్పుస్థావి యచ్చి, వరం జచ్చి వనజహితుం డంతల్పితుం డైన. 43

ప్రతిపదార్థం: నీ, తపమునకు= నీ తపస్సుకు; మెచ్చితి; నీవు+అరణ్యంబునవ్+ఉండన్+కల= నీవు అడవిలో ఉండే; పండెండు+ఏండ్లను= పస్సెండు సంవత్సరాలున్నా; వస్య, ఘల, మూల, శాకంబులు= అడవిలో ఉండే పండ్లు, వేళ్ళు, కాయగూరలు; నీ మహాససంబున= నీ వంట ఇంట్లో; ద్రుపదరాజు పుత్రుచేత= ద్రౌపదిచేత; సాధితంబులు+ఖ= సంస్కరింపబడినవై (వండబడినవై); అక్షయంబులు+ఖన= తరుగనివైన; చతుర్ణ+విధ+అపోరంబులు+అగున్+అని= నాలుగు విధాల వంటకాలు తయారవుతాయని; ఒక్క; తామ్రస్తాలి= రాగి పాత్ర; ఇచ్చి; వరంబు+ఇచ్చి= వరాన్ని అనుగ్రహించి; వనజ, హితుండు= సూర్యుడు; అంతర్ష్టతుండు+ఖన్వ= మాయం కాగా.

తాత్పర్యం: ‘నీ తపస్సు నాకు నచ్చింది. నీవు అడవిలో ఉండే పండెండు సంవత్సరాలు, అడవిలో లభించే పండ్లు, వేళ్ళు, కాయగూరలు నీ పాకశాలలో ద్రౌపదిచే వండబడి తరుగని నాలుగు విధాలైన వంటకాలుగా ఏర్పడగల’ వని చెప్పి, ఒక రాగిపాత్ర నిచ్చి సూర్యుడు మాయ మయ్యాడు.

విశేషం: భక్త్యం, భోజ్యం, చోష్యం, లేష్యం - అనేవి నాలుగు విధాలైన ఆహారాలు.

చ. అడరగ ధర్మసందనుఁ డహర్పతిచేత వరంబు పేర్లోనో
బడసి మహీసురోత్తముల భవ్యులుఁ బల్యుర నిర్వహించే న
ప్పుడు ద్రుపదాధిరాజసుత పొల్యుగ వండిన శాకమూలముల్
గడు రుచి నిష్పభోజనసుఖంబులుఁ ధృష్టులుఁ జేయుచుండగన్.

44

ప్రతిపదార్థం: అడరగన్= అతిశయించేటట్లుగా; ధర్మసందనుడు= ధర్మసుతుడు; అహః+పతిచేత= పగటికి పతి అయిన సూర్యుడిచేత; పేర్లోనో= గొప్పతనంతో; వరంబు= వరం; పడసి= పొంది; మహీసుర+ఉత్తములన్= బ్రాహ్మణోత్తములను; భవ్యులన్= పూజించతగిన వాళ్ళను; పల్యురన్= పెక్కుమందిని; నిర్వహించెన్= భరించాడు; అప్పుడు; ద్రుపద+అధిరాజ, సుత= ద్రౌపది (ద్రుపదమహారాజు కూతురు); పొల్యుగన్= చక్కగా; వండిన; శాక, మూలముల్= కాయగూరలు, వేళ్ళు; కడు= మిక్కెలి; రుచిన్= రుచితో; ఇష్ట, భోజన, సుఖంబులన్= కోరిన తిండివలన కలిగిన సుఖాలచేత; తృప్తులన్= తృప్తిచెందిన వాళ్ళనుగా; చేయుచుండగన్= చేస్తుండగా.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు సూర్యుడివలన అతిశయమైన వరాన్ని పొంది, ఆ అక్షయపాత్రలో ద్రౌపది చక్కగా వండిన శాకమూలాలు మిగుల రుచికరాలైన వివిధ భోజనపదార్థాలుగా మారి, వాళ్ళందరినీ సంతృప్తిపరుస్తూ ఉండగా - ఎందరో బ్రాహ్మణోత్తములను చక్కగా పోషించగలిగాడు.

వ. ఇట్లనేకసహస్ర మహీసురవరుల ననుభినంబును నజిమత భోజనంబులం దనిపి, విఫుసామృత భోజనంబులం ధృష్టులైన తనపతుల భుత్కశేషంబు ద్రుపదపుత్రుక యుపయోగించుచుండం గొన్నిదినంబు లంద యుండి, పొండపులు బ్రాహ్మణులచేతం గృతస్వస్యారునులై బ్రహ్మల్చినంఫుంబులతో గామ్యకవనంబున కలిగి; రంత నిట ధృతరాష్ట్రండు విదురుం జలిపించి ‘నీవు భార్యవుకంటే బుధిముంతుఁ డవు; పొండవ కౌరవులకు సముండవు; సమ్మతుండవు, చెప్పు మింక నప్పాండవు లేము సేయువా?’ రనిన విదురుం డిట్లనియె.

45

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈవిధంగా; అనేక సహారు, మహీ సుర, వరులన్= పెర్కువేల బ్రాహ్మణాలైష్టులను; అనుదినంబునున్= నిత్యమున్నా; అభిమత, భోజనంబులన్+తనిపి= ఇష్టమైన ఆహారాలతో సంతృప్తి కలిగించి; విషువు+అమృత, భోజనంబులన్= అతిధులు తిన్న పిమ్మట మిగిలిన, 'యజ్ఞం'లో దేవతలకు సమర్పించగా శేషించిన ఆహారాలతో; తృప్తులు+ఖన= సంతృప్తి చెందిన వారైన; తన పతుల= తన భర్తల; భుక్తుశేషంబు= తినగా మిగిలిన ఆహారం; ద్రువదస్తుత్రిక= ద్రౌషది; ఉపయోగించుచుండన్= స్వీకరిస్తుండగా; కొన్ని దినంబులు= కొన్ని రోజులు; అందు+అ, ఉండి= అచటనే నివసించి; పాండవులు, బ్రాహ్మణులచేతన్; కృత, స్వస్తి+అయనులై= ప్రయాణంలో శుభం కలుగుగాక అనే దీవనలు పాందినవారై; బ్రహ్మా+బుమి సంఘంబులతోన్= బ్రాహ్మణులైన బుముల సముదాయంతో; కామ్యకవనంబునకు= కామ్యకం అనే సేరున్న అడవికి; అరిగిరి= వెళ్లారు; అంతన్; ఇట; ధృతరాష్ట్రండు; విదురున్+పిలిపించి; నీవు; భాగ్వతంటన్= శుక్రుడికంటె; బుద్ధిమంతుండవు= తెలివితేటలు కలవాడివి; పాండవ, కొరవులకు; సముండవు= సమానుడివి; సమ్మతుండవు= అంగీకరించబడేవాడివి; చెప్పుము; ఇంకన్; ఆ+పాండవులు; ఏమి, చేయువారు?= ఏమి చేయగలరు?; అనివన్= అని అడుగగా; విదురుండు= విదురుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా ప్రతిదినం వేలమంది బ్రాహ్మణులకు సంతర్పణ జరుగుతూ ఉండింది. యజ్ఞావశిష్టాన్ని, అతిధిభుక్తోషాన్ని పాండవులు భుజించేవారు. ద్రౌషది తన భర్తల భుక్తోషాన్ని తింటూ ఉండేది. ఆ విధంగా పాండవులు కొన్ని రోజులు అక్కడనే నివసించి, పిమ్మట బ్రాహ్మణుల దీవనలు పాంది, బ్రహ్మరై సంఘాలతో కలిసి కామ్యకవనానికి వెళ్లారు. అంత, ఇక్కడ ధృతరాష్ట్రండు విదురుడిని పిలిపించి 'నీవు శుక్రుడికంటె బుద్ధిమంతుడివి; కురుపాండవులకు సమానుడివి, సమ్మతుడివి' అని పాగడి 'ఇక మీద ఆ పాండవులు ఏమి చేయగల?' రని ప్రశ్నించాడు. విదురుడు అతడికి ఇట్లా బదులు పలికాడు.

మత్తకోకిల.

'దేవమూర్తులు పాండుపుత్రులు ధీరచిత్తులు వాలి పెం
పీ వెఱుంగనివాడవే ధరణీశ! వాయుసుతుండు గాం
డీవియున్ భుజవిక్రమప్రకటీకృతుల్ వివిధాస్త వి
ద్వాహిసేషులు షైలపీరులఁ దక్కనిత్తురె పోరులన్.

46

ప్రతిపదార్థం: దేవమూర్తులు= దేవతల ఆకారాల వంటి ఆకారాలు కలవారు; ధీరచిత్తులు= ధైర్యంతో కూడిన మనస్సు కలవారు; పాండు పుత్రులు= పాండవులు; వారి, పెంపు= వారి గొప్పతనం; ధరణీశ!= ఓ మహారాజు! (ధృతరాష్ట్రుడా!); ఈశ్వ+ఎఱుంగని వాడవు+ఏ= నీవు తెలియనివాడివా; వాయు, సుతుండు=(గాండివేవరకొడుకు) భీముడు; గాండివియున్= (గాండీవం అనే విల్లు కలవాడు) అర్జునుడు; భుజ, విక్రమ, ప్రకటీకృతుల్= భుజ పరాక్రమంచేత ప్రకటించబడిన వాళ్ళు; వివిధ+అప్త, విద్యా, విశేషులు= పెమ్మ అప్సోలకు సంబంధించిన పరిజ్ఞానంలో గొప్పవాళ్ళు; షైలి వీరులన్= శత్రు వీరులను; పోరులన్= యుద్ధాలలో; తక్కున్+ఇత్తురె= మిగుల నిస్తారా?

తాత్పర్యం: 'పాండవులు దేవతాంశుంభూతులు, ధైర్యశాలురు. ధృతరాష్ట్రమహారాజు! వారి గొప్పతనం నీకు తెలియనిది కాదు. భీముడు, అర్జునుడు తమ పరాక్రమంచేత లోకానికి ప్రసిద్ధులు; వివిధాస్తసంపన్నులు. వారు యుద్ధాల్లో శత్రువులను బ్రతుకనిస్తారా?

విశేషం: అప్రతం = మంత్రయుక్తంగా ప్రయోగించే బాణం. శప్తం= ఆయుధ విశేషం. ఈ వృత్తంలో పాదానికి 18 అడ్డరాలు. ప్రతిపాదంలోనూ ర, స, జ, భ, ర అనే గణాలు వరుసగా ఉంటాయి. 11వ అడ్డరం యత్తిష్టుత్తి. ప్రాసనియమం ఉన్నది.

క. మొనసి యధర్థద్యుతం , ఖన భేదము పుట్టు బాండుపుత్తులకును నీ

తనయుల కని మును చెప్పిన , విన నొల్లక కొడుకుపలుకు వింటివి కడకన్.

47

ప్రతిపదార్థం: మొనసి= పూని; అధర్మ, ద్వాతంబున్వు= మోసపు జూదంవలన; పాండుపుత్తులకును= పాండవులకున్నా; నీ, తనయులకు= నీ కొడుకులకున్నా; భేదము= కలత; పుట్టున్వు= ఏర్పడుతుంది; అని= అంటూ; మును= ముందుగా; చెప్పిన= చెప్పినప్పటికీ; వినన్+బల్లక= వినటూనికి ఇష్టపడక; కడకన్= పూనికతో; కొడుకు, పలుకు= (నీ) కుమారుడి మాట; వింటివి=విని ఉన్నావు.

తాత్పర్యం: మోసపుజూదంవలన పాండవులకూ కౌరవులకూ వైరం ఏర్పడుతుందని నేను నీకు మొదటేచెప్పి ఉన్నాను కదా! నీవు నామాటలు లెక్కపెట్టక నీ కొడుకు దుర్యోధనుడిమాటనే పాటించావు.

వ. ఇట నయినను వాలి రావించి, తొల్లి నీచేతం బడయంబడిన రాజ్యంబునందుఁ బుతిష్టించి, కీర్తియు ధర్థుంబును నిలుపుము; రాజ్యంబును బ్రివర్గంబును ధర్థుమూలంబులు గావున నంద వర్తిల్లు; ధర్థువు విడిచి యధర్థవల్త యయి కళ్ల శకుని దుశ్శాసన శిక్షితుండైన దుర్యోధను దుష్టప్పితుంబుల కొడంబడ వలవదు. 48

ప్రతిపదార్థం: ఇకన్+అయినను= ఇకమీదట నైనను; వారి= ఆ పాండవులను; రావించి= వచ్చేటట్లు చేసి; తొల్లి= మునుపు; నీచేతన్+బడయన్+పడిన= నీ చేత పాండబడిన; రాజ్యంబునందున్; ప్రతిష్టించి= నిలిపి; కీర్తియు= మంచిచేరును; ధర్మంబును; నిలుపుము; రాజ్యంబును; త్రివర్గంబును= మూడు తెరగులైన అర్థ కామ మోక్షాలు; ధర్మమూలంబులు= ధర్మమే ఆధారంగా కలిగినట్టిపి; కాపునన్; అందు+అ= అందే, అంటే ధర్మమందే; వర్తిల్లు= ఉంటాయి; ధర్మమ్మ= ధర్మాన్ని; విడిచి= వదలిపెట్టి; అధర్మ, వర్తి+అయి= అధర్మంలో వర్తించేవాడయి; కళ్ల, శకుని, దుశ్శాసన, శిక్షితుందు+పన= కర్మడిచేత, శకునిచేత, దుశ్శాసనుడిచేత బోధించబడినవాడైన; దుర్యోధను= దుర్యోధనుడియొక్క; దున్+చెప్పితుంబులకు= చెడ్డపనులకు; ఒడంబడవలవదు= సమ్మతించవద్దు.

తాత్పర్యం: జరిగింది జరిగిపోయింది. ఇకనైనను నీవు పాండవులను తిరిగి రప్పించి వాళ్ళ రాజ్యాన్ని వాళ్ళకు ఇవ్వాలి. దానివలన నీకు మంచిచేరు వస్తుంది. నీవు ధర్మాన్ని నిలిపినవాడి వపుతావు. రాజ్యానికిన్ని, అర్థకామమోక్షాలనే త్రివర్గానికిన్ని ధర్మమే ఆధారం. కళ్ల శకుని దుశ్శాసనుల చెడుమాటలు విని దుర్యోధనుడు చేసే చెడ్డపనులను నీవు సమ్మతించరాదు.

తే. వీని పుట్టిన పాపంపువేళే బెక్కు , దుర్మిమిత్రముల్ పుట్టిన నిర్ణయించి

యేను జెప్పితే దొల్లియు వీనిచేత , నెట్టు గౌరవులకు నెగ్గ పుట్టు ననియు.

49

ప్రతిపదార్థం: వీని, పుట్టిన, పాపంపు+వేళన్= వీడు జన్మించిన దుర్మిపూర్వంలో; పెక్కు, దుర్మిమిత్రముల్= చాల చెడ్డశకునాలు; పుట్టినవన్; నిర్ణయించి= ఏర్పరచి; ఏను= నేను; వీనిచేతన్; ఎట్లున్= ఏ విధంగానైనా; కౌరవులకున్; ఎగ్గు= కీడు; పుట్టున్+అనియు= కలుగుతుందని; తొల్లియు= మునుపుకూడ; చెప్పిత్తిన్= చెప్పిఉన్నాను.

తాత్పర్యం: ఈ దుర్యోధనుడు పుట్టినపుడు ఎన్నో చెడ్డశకునాలు ఏర్పడితే ఆనాడే నేను వీడివలన కౌరవులకు కీడు కలుగుతుందని చెప్పి ఉన్నాను.

వ. కులదూషకు దూషించి కులంబు రక్షించుట ధర్యువు; ధర్మరాజు నభిలమహారాజ్యరక్షకుం జేసి పుత్ర పాత్ర మిత్రు మాత్య బంధు వర్గంబుల నెల్ల రక్షింపుము; సభామధ్యంబునందు ద్రోపంబి భీమసేనులం బ్రాహ్మింప దుశ్శాసనుం బంపుము.

50

ప్రతిపదార్థం: కులదూషకున్= వంశాన్ని చెరిచేవాడిని; దూషించి= నిందించి; (విడిచి); కులంబు= వంశాన్ని; రక్షించుట= కాపాడటం; ధర్మువు= ధర్మం; ధర్మరాజున్= ధర్మరాజును; అభిల, మహీ, రాజ్య, రక్షకున్+చేసి= సమస్తమైన భూరాజ్యానికి రాజును చేసి; పుత్ర, పాత్ర, మిత్రు+అమాత్య, బంధు, వర్గంబులన్= కొడుకులు, మనుమలు, హితులు, మంత్రులు, మున్సుగువారిని; ఎల్లన్= అందరిని; రక్షింపుము= కాపాడుము; ద్రోపది, భీమసేనులన్= ద్రోపదిని, భీముడిని; సభా, మధ్యంబునందు= నిండుసభలో; ప్రార్థింపన్= వేడుకొనటానికి; దుశ్శాసనున్= దుశ్శాసనుడిని; పంపుము= నియోగించుము.

తాత్పర్యం: కులానికి చేటు తెచ్చేవాడిని నిందించి కులాన్ని రక్షించటం ధర్మం. సమస్త భూరాజ్యానికి ధర్మరాజును రాజుగా చేయుము. అట్లా చేయటంవలన నీ కొడుకులు, మనుమలు, మిత్రులు, చుట్టూలు అందరున్నా కాపాడబడతారు. ద్రోపదికి, భీమునికి నిండుసభలో దుశ్శాసనుడిచేత క్షమాపణాలు చెప్పించుము.

విశేషం: ఈ వచనంలో ‘కులము’ అనే శబ్దం ఎట్లా ప్రయోగించబడిందో అరయదగింది. అది కుటుంబం కావచ్చును; పలుకుటుంబాల కలయిక కావచ్చును. యుగ యుగాంతరాలలో అర్థపరిణామం సంతరించుకొన్న ‘కుల’ శబ్దం వంశం అనే అర్థంలో ఇక్కడ గ్రహించాలి.

చ. అతిశయతామరోత్తమ్యః దహర్వతితేజ్యః దజాతశత్రుః దూర్లితుః దజితుందు నీ సుతులు సేసిన యెగ్న దలంపః దాతనిన్ ధృతి నభాషిక్త్యః జేయుము ప్రతీపకులోద్యహా! యిట్ల యైన నీ కృతమునః గౌరవాస్మయ మకిష్టిష్కేర్లః బ్రుకాశితం బగున్.

51

ప్రతిపదార్థం: అతిశయత+అమర+ఉత్తముఁడు= అతిశయింపబడిన ఇంద్రుడు కలవాడు, అంటే దేవేంద్రుడికంటే గొప్పవాడు (అమర+ఉత్తముడు= దేవతలలో శ్రేష్ఠుడు, ఇంద్రుడు); అహాన్+పతి, తేజఁడు= సూర్యుడి వంటి తేజస్సు కలవాడు; అజాత శత్రుఁడు= శత్రువులు లేనట్టివాడు, అంటే ధర్మరాజు; ఊర్ణితుఁడు= గొప్పవాడు (మహానుభావుడు); అజితుండు= జయింపబడనివాడు-అపజయం లేనివాడు; నీ సుతులు= నీకొడుకులు; చేసిన; ఎగ్న= కీడు; తలంపఁడు= మనసులో పెట్టుకొడు; ఆతనిన్= ఆ ధర్మరాజును; ధృతిన్= స్థిరనిశ్చయంతో; అభిషిక్త్యః చేయుము= రాజ్యానికి పట్టం కట్టుము; ప్రతీప, కుల+ఉద్యహా!= ప్రతీప మహారాజు వంశాన్ని ఉద్ధరించేవాడా!; ఇట్లు+అ+పన= ఈ విధంగా చేస్తే; నీ, కృతమునన్= నీవు చేసిన పనివలన; కౌరవ+అవ్యయము= కౌరవవంశం; అకిల్మి, కీర్తిన్= పాపంలేని యశస్సుతో; ప్రకాశితంబు+అగున్= వెలుగొందుతుంది.

తాత్పర్యం: ఇంద్రుడిని మించినవాడు, సూర్యుడివంటి తేజస్సు కలవాడు. అజాతశత్రుడు, గొప్పవాడు, జయించసాధ్యం కానివాడు అయిన ధర్మరాజు నీ కొడుకులు చేసిన కీడు మనసులో పెట్టుకొడు. ప్రతీపమహారాజుకులంలో పుట్టిన ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! ధర్మరాజును పట్టాభిషిక్తుడిగా చేయుము. అట్లా చేస్తే కౌరవవంశం పాపం లేని కీర్తితో వెలుగొందుతుంది.’

విశేషం: ధృతరాష్ట్రుడి తండ్రి వివిఠలిర్యుడు. అతడి తండ్రి శంతనుడు. అతడి తండ్రి ప్రతీపుడు. ‘అజాత శత్రువు’ అనే బిరుదు సంపాదించుకొన్నవాడు- ధర్మరాజు. ‘అజాతశత్రువు’ అనే ధైయున్ని లోకానికి ప్రసాదించి, ధర్మరాజుపాత్రము తీర్చి దిద్దిన విశిష్టత ప్రపంచవాజ్గైయంలో మహాభారతానికి దక్కింది. ఎవరియెడ కూడా శత్రువుంలేని శీలం పుట్టుకతోడనే లభించిన మహామహితాత్ముడు ‘అజాతశత్రువు’. ఇది హృదయంగమమైన పరికల్పన. పరమ పవిత్రమైన ధైయం.

వ. అని పలికిన విదురు పలుకులు విని కడు నలిగి ధృతరాష్ట్రుం డిట్లునియె. **52**

ప్రతిపదార్థం: అని, పలికిన= అని చెప్పిన; విదురు, పలుకులు= విదురుడి మాటలు; విని= ఆలకించి; కడున్+అలిగి= మిక్కిలి కోపం పాంది; ధృతరాష్ట్రుండు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పిన విదురుడి మాటలు విని ధృతరాష్ట్రుడు మిక్కిలి ఆగ్రహం చెంది ఈవిధంగా అన్నాడు.

క. ‘నా దేహంబునఁ బుట్టేనఁ యాచిసుతున్ విదువ నెట్లులగును? నాత్తజులం గాదనక విఘ్ాతించు దఁ యాదూరులు గలరె? యట్లు లన నీ కగునే? **53**

ప్రతిపదార్థం: నా, దేహంబునన్= నా శరీరం నుండి; పుట్టిన= జన్మించిన; అది, సుతున్= మొదటికొడుకును; విదువన్+ఎట్లులు+అగున్= ఏ విధంగా విడిచిపెట్టటానికి పీలశుతుంది?; కాదు+అనక= కూడదు అనుకోమండ; ఆత్మజులన్= కన్నకొడుకులను; విఘ్ాతించు= చంపు లేదా కీడుకలిగించు; దయాదూరులు= దయకు దూరమైన కలినాత్ములు; కలరు+ఎ= కలరా?; ఇట్లులు+అనన్= ఈ విధంగా పలకటం; నీకు+అగునే= నీకు తగునా?

తాత్పర్యం: ‘నా శరీరంనుండి పుట్టిన మొదటికొడుకును నేను ఎట్లా విదువగలను? కూడదు అని అనుకోమండ కొడుకులకు చేటు కలిగించే దయాహీనులు ఉంటారా? ఈ విధంగా చెప్పటం నీకు తగునా?

విదురుడు ధృతరాష్ట్రుని విడిచి పాండవులయొద్దకు బోపుట (సం. 3-5-19)

వ. నీవు నా కొడుకుల యున్నతి కెన్నండును సహింపవు; నీ సహాయత్వంబే నొల్లఁ; బాండవులకడ కేనియు నొండు గడకేనియు నీకిష్టం బైన చోటికి నరుగు మనిన నా క్షణంబ విదురుండు మనోజ్యైకరథాధుండై పాండవుల కడకుం గామ్యకవనంబున కలిగి; నంత నతనిరాక దప్పులం గని ధర్మరాజు భీమసేనుని కిట్లునియె. **54**

ప్రతిపదార్థం: నీవు; నా, కొడుకుల+ఉన్నతికి= నాపుత్రుల అభివృద్ధి; ఎన్నండును= ఏనాడుకూడా; సహింపవు= ఓర్చులేవు; నీ సహాయత్వంబు= నీ సాయం; ఏన్+బల్లన్= నేను సమ్మతించను; పాండవుల, కడకు+ఎనియున్= పాండవుల దగ్గరకైనా; ఒండు, కడకు+ఎనియు= ఇంకొకచోబికైనా; నీకు+ఇష్టంబు+ఐన, చోటికి= నీకు నచ్చినప్రదేశానికి; అరుగుము+అనినన్= వెళ్లుము- అని అనగా; ఆ క్షణంబు+అ= ఆక్షణంలోనే; విదురుండు; మన్నన్+జవ+ఏక, రథ+ఆరూధుండై= మనస్సుయొక్క వేగంవంటి వేగం కల రథాన్ని ఎక్కు; పాండవుల, కడకున్= పాండవు లుండే స్ఫూర్ణానికి; కామ్యక వనంబునకు= కామ్యక మనే సేరుకల అడవికి; అరిగెన్= వెళ్లాడు; అంతన్; అతని, రాక= ఆ విదురుడు రావటం; దప్పులన్+కని= దూరాన్నండి చూసి; ధర్మరాజు; భీమసేనునకు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: నా కొడుకులు పైకి రావటం నీవు ఏనాడూ సహించలేవు. నీ సాయం నాకు అక్కరలేదు. నీవు పాండవుల దగ్గరకుగాని, లేక నీకిష్టమైన మరొక చోటికి గాని పామ్ము’ అని ధృతరాష్ట్రుడు అనగానే, వెంటనే విదురుడు మనోవేగం గల రథాన్నెక్కి పాండవు లుండే కామ్యకవనానికి వెళ్లాడు. అతడు రావడం చూచి ధర్మజుడు భీమునితో ఇలా అన్నాడు-

సి. ‘గాండీవ మాబిగాఁ గల యాయుధావలు; లుక్కిహంబున నప్పు దొడిచి కొనగు
మఱచినవాదయ్యు మందాత్ము డా ధార్త; రాష్ట్రండు గాంధారరాజతనయు
వచనముల్ విని యక్కవతి నెపంబున వానిఁ; గమ్మడై కొన సమకళ్లీ మనల
మగుడింపగా దుష్టమతిజేసి విదురుఁ బు; త్రైంచెఁ; గాకున్న నేతేరుఁ డితఁడు

అ నింక జాదమాడ నే నోహ; నిది పని; గాగ వచ్చు నొక్క కడగి విదురుఁ;
దేమి సేయు వార? మితని నియోగంబు; మనకుఁ జేయ కునికి మానుషంబె?’

55

ప్రతిపదార్థం: గాండీవము+ఆదిగాన్+కల= గాండీవం (అర్బునుడివిల్లు) మొదలుగా కల; ఆయుధ+ఆవలులు= ఆయుధ సమూహాలు; ఉత్తీవంబునన్= మౌసంతో; అప్పుడు+బడిచి, కొనగన్= ఆ సమయంలో ఓడించి తీసుకోవటం; మఱచిన, వాడు+ అయ్యు; మంద+అత్ముఁడు= మందమైన బుద్ది కలవాడు; ఆ ధార్తరాష్ట్రండు= ఆ ధృతరాష్ట్రాడి కొడుకు దుర్యోధనుడు; గాంధార, రాజ, తనయు, వచనముల్= గాంధారదేశపు రాజు కొడుకైన శకుని మాటలు; విని; అష్టవతి, నెపంబున= జాదం మిషతో; వానిన్= ఆ ఆయుధాలను; కష్టుఁడు+బా= నీచుడై; కొన, సమకట్టి= తీసుకొనాలని పూని; మనల, మగుడింపగాన్= మనల్ని వెనుకు తీసికొనిపోవటానికై; దుష్ట, మతిన్+చేసి= దుర్ఘాటిచేత; విదురున్+పుత్రైంచెన్= విదురుడిని పంపించాడు; కాక+ఉన్న= కాకసోతే; ఇతఁడున్= ఈ విదురుడు; ఏతేరుడు= రాడు; ఏను= నేను; ఇంక= ఇకమీదట; జాదము+అడన్+బిపను= జాదమాడటానికి ఇష్టపుడును; విదురుఁడు; ఇది= ఈ (జాదం); పనిగాగఁ= పనిమీద; కడగి= పూని; వమ్మును+బక్కు= వస్తూడా?; ఏమి+చేయువారము= మనము ఏమి చేద్దాం?; ఇతని, నియోగంబు= ఈ విదురుడి ఆదేశం; మనకున్= చేయక+ఉనికి= చేయకుండటం; మానుషంబె= మానవధర్మ మపుతుందా?

తాత్పర్యం: ‘ఆనాడు దుర్యోధనుడు గాండీవం మున్నగు ఆయుధాలు సంగ్రహించటం మరచిపోయి, శకునిదుష్టబోధతో నేడు మళ్ళీజాదమాడి వాటిని కూడ కైవసం చేసికొనటానికై, మనలను తీసుకొనిరమ్మని పంపి ఉంటాడు. కాకుంటే ఇప్పుడు విదురుడు ఇక్కడికి ఎందుకు వస్తున్నట్లు? నేను ఇంకొకసారి జాదం ఆడదలచుకోలేదు. అయితే విదురుడి మాట జవదాటటం ఎట్లా?’

విశేషం: మహాభారతాన్ని కేవలం కథగా చూచినా, లేక ఇతిహాసంగా గ్రహించినా అందులోనుండి మానవులు నేర్చుకొవదగిన గుణాపారాలు ఎన్నో ఉన్నాయి. ఇక్కడ విదురుడి రాకకు కారణం తెలియక అజాతశత్రువైన ధర్మరాజే కారణాంతరాలను యోచించాడు. విదురుడు పరమధర్మమూర్తి. ధర్మరాజు ఆ విదురుడిపై అకుంతితవిశ్వాసం కలవాడు. అయినా సత్యం తెలియనప్పుడు అనేకాలనుమానాలు ఎంతటి మంచివారికైనా, ఎంతటి మంచివారి పట్లనైనా ఏర్పడటం సహజం. నిజం నిదానంగా కాని తెలియదు.

వ. అని తమలోఁ బలుకుచున్న సమయంబున విదురుం దేతెంచిన నతనికిఁ బ్రత్యుద్గతులై వినయప్రియ సత్యారంబుల సంతుష్టుం జేసి, తదాగమననిమిత్తం బడిగిన, వాలకి విదురుం డిట్లనియే.

56

ప్రతిపదార్థం: అని= ఆ విధంగా; తమలోన్= పాండవులు ఒకరితో నొకరు; పలుకుచు+ఉన్న, సమయంబునన్= మాటాడుకొనేటప్పుడు; విదురుండు; ఏతెంచినన్= రాగా; అతనికిన్; ప్రతి+ఉద్గతులు+బా= ఎదురువెళ్లినవారై; వినయ, ప్రియ, సత్యారంబులన్= అణకువతో, ప్రేమతో, అతిథి సపర్యలతో; సంతుష్టున్+చేసి= సంతృప్తుడిని చేసి; తద్ద+అగమన, నిమిత్తంబు= అతడి రాకకు కారణం అడుగగా; వారికి= పాండవులకు; విదురుండు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: అని పాండవులు తమలో తాము చర్చించుకొంటూ ఉన్నసమయంలో విదురుడు వచ్చాడు. వారు అతడికి ఎదురేగి, వినయ పూర్వకంగా ప్రియమార స్వాగతసత్కారాలు చేసి, ఆయన వచ్చిన హేతువును గురించి అడిగారు. వారికి విదురుడు ఇట్లు చెప్పాడు.

క. ‘మతి వాలికి మాకును గడు , హితుడవు; చెపుమయ్య; యింక నెయ్యితి కార్య

స్థితి? యని ధృతరాష్ట్రం దే , కత మిష్టంబైన కార్యగతి సన్మదుగన్.

57

ప్రతిపదార్థం: మతిన్= మనస్సులో; వారికి, మాకును= పాండవులకున్నా, కౌరవులకున్నా; కడు= మిక్కిలి; హితుడవు= మేలుకోరేవాడివి; ఇంకన్, ఎయ్యది; కార్యస్థితి= కర్తవ్యం; చెపుము+అయ్య= చెప్పవయ్యా; అని; ధృతరాష్ట్రండు; ఏకతము= రహస్యంగా; ఇష్టంబు+ఖన= సమ్మితమైన; కార్యగతి= కార్యవిధానం; నన్ను+అడుగన్= నన్ను అడుగగా.

తాత్పర్యం: ‘వారికిన్నీ, మాకున్నా హితుడవు. ఇక చేయవలసిన పని ఏమిలో చెప్పవయ్యా!’ - అని ధృతరాష్ట్రండు నన్ను ఏకాంతంగా అడిగినప్పుడు.

వ. ఏ నుభయపక్షంబులవాలికి జగంబునకు లగ్గుగ హితంబైన విధంబు సెప్పిన, నది సర్వజన రుచికరంబైన యాహిరంబు రోగాతురునకు నరుచికరంబైన యట్ల యతనికి రుచియింపదయ్య.

58

ప్రతిపదార్థం: ఏను= నేను; ఉభయ, పక్షంబుల, వారికి= ఇరువైపుల వారికి; జగంబునకు= లోకానికి; లగ్గుగ= మేలవునట్లుగా; హితంబు+ఖన, విధంబు= మేలైనమార్గం; చెప్పినన్; అది; సర్వ, జన, రుచికరంబు+ఖన= అందరు జనులకు ఇష్టమైన; ఆహిరంబు= భోజనం; రోగ+అతురునకున్= జబ్బుచేసినవాడికి; అరుచికరంబు+ఖన+అట్లు= రుచించనట్లు; అతనికి; రుచియింపదు+అయ్యెన్= ఇష్టం కాలేదు.

తాత్పర్యం: నేను ఉభయపక్షాలవారికి, జగత్తుకు మేలయ్య మార్గం ఉపదేశించాను. కాని అందరికి రుచిగా ఉన్న ఆహిరం జబ్బు చేసినవాడికి రుచించనట్లు అతడికి నాహితవు రుచించలేదు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

ఆ. కార్యగతులతెఱగు కలరూపు సెప్పిన , నభికమతులు దాని నాదలంతు;

రల్పకార్యబుట్ట లగువారలకు నది , విరసకారణంబు విషమ పోలె.

59

ప్రతిపదార్థం: కార్య, గతుల తెఱగు= కర్తవ్యమార్గం; కలరూపు+చెప్పినన్= ఉన్నది ఉన్నట్లు చెప్పితే; అధికమతులు= గొప్పబుద్ధి కలవారు; దానిన్+అదరింతురు; అల్ప, కార్య, బుద్ధులు+అగువారలకున్= నీచక్కత్యాలతో కూడిన బుద్ధి కలవాళ్లరు; అది; విషము+అల, పోలె= విషంవలేనే; విరస, కారణంబు= బుద్ధిని విరిచివేసే హేతువు, అప్రీతికి కారణం.

తాత్పర్యం: ఉన్నదున్నట్లు చెపితే గొప్పబుద్ధి కలవాళ్లు దాన్ని అదరిస్తారు. కాని, నీచక్కత్యాలకు పాల్పడేవాళ్లు అది రక్కాన్ని విరిచే విషంవలె, బుద్ధికి విరసంగా ఉంటుంది.

విశేషం: అలం: ఉపమ. ఈ పద్యం ఆదికవి సూక్తిరత్నాల్లో ఒకటి.

శ. దానన చేసి ధృతరాష్ట్రందు నన్నోల్క యెగ్గలు వలికి 'నీవు విపరీతచేతస్మండ; విందుండ వలవదు; పాండవుల పాలికిం బో' మ్మినిన వళ్ళితి; రూపలావణ్ణవతియై వృథాత్మోత్తియునిచేతం బలిసీతయైన తరుణియుం బోలె రాజ్యలక్ష్మి యద్దురాత్మనందు విరక్తయగాని ప్రీతిఁ బుట్టదంత్రు. **60**

ప్రతిపదార్థం: దానన్+అ, చేసి= అందుచేత; ధృతరాష్ట్రందు; నన్ను+బల్క= నన్ను అంగీకరించక; ఎగ్గలు+పలికి= నిష్టరాలాడి; నీవు; విపరీత, చేతస్ముండవు= వ్యతిరేకమైన మనస్సు కలవాడివి; ఇందు+ఉండ, వలవదు= ఇక్కడ ఉండవద్దు; పాండవుల, పాలికిన్+పామ్ము+అనినన్= పాండవులవద్దకు వెళ్ళమంటే; వచ్చితిన్; రూప, లావణ్యవతి+ఖ= సౌందర్యం, తశుకు కలిగినదై; వృథాత్మోత్తియుని చేతన్= ముసలివాడై పూర్వ సంప్రదాయ బద్ధుడైన వైదికవిప్రుడిచేత; పరిణీత+ఖన= పెండ్లి యాడబడిన; తరుణియున్+పాలన్= లేతజవరాలివలె; రాజ్యలక్ష్మి= రాజ్యమనే లక్ష్మి; ఆ+దురాత్మునందు= ఆ దురార్థుడి పట్ల, విరక్త+అ= వలపులేనిదే; కాని; ప్రీతిన్= ప్రేమను; పుట్టదు+అంద్రు= కలుగదు అని అంటారు.

తాత్పర్యం: అందుచేత ధృతరాష్ట్రందు నన్ను నిందించి, 'నీవు మాకు వ్యతిరేకమైన మనస్సుగలవాడివి. ఇక్కడ ఉండవద్దు. పాండవుల దగ్గరికి పో' అన్నాడు. అందువలన నే నిక్కడికి వచ్చాను. ముసలివాడైన చాందసుడు పెండ్లాడిన లేజవరాలివలె, రాజ్యలక్ష్మి ఆ దురాత్ముడి పట్ల వలపు లేనిదే అవుతుందిగాని, ప్రీతికలిగింది కాదని అంటారు కదా.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

అ. ధర్మరహితులైన ధార్తరాష్ట్రులకు భూఁ, రాజ్యలక్ష్మి సుస్థిరంబు గాదు;
ధర్మతనయ! నిన్నుఁ దురాజ్యసంపదల్, వలచి తమకుఁ దామ వళ్ళి పాందు. **61**

ప్రతిపదార్థం: ధర్మ, రహితులు+ఖన= ధర్మంలేని; ధార్తరాష్ట్రులకు= ధృతరాష్ట్రుడి కొడుకులకు; భూఁ, రాజ్యలక్ష్మి= భూరాజ్యమనే లక్ష్మి; సుస్థిరంబు= ఎంతో ఎక్కువకాలం నిలిచేది; కాదు; ధర్మతనయ!= ఓ ధర్మరాజా!; నిన్నున్; తద్+రాజ్య, సంపదల్= ఆ రాజ్యంయొక్క ఐశ్వర్యాలు; వలచి= ప్రేమించి; తమకున్, తాము+అ= తమంతట తామై; వచ్చి= చేరి; పాందున్= పాందుతాయి.

తాత్పర్యం: ధర్మాన్ని కోలుపోయిన దుర్యోధనాదులకు రాజ్యలక్ష్మిస్థిరంగా ఉండదు. ఓ ధర్మరాజా! ఆ రాజ్యసంపదలు తమంత తామై నిన్ను వలచి వచ్చి పొందుతాయి.

విశేషం: భూరాజ్యలక్ష్మి - రూపకాలంకారం. భూరాజ్యానికి లక్ష్మికి ఇక్కడ అభేదాధ్యవసాయం.

శ. నా వచనంబున నెగడునబి' యనిన ధర్మరాజు 'శట్ల చేయుదు' నని యుస్తుంత; నిట ధృతరాష్ట్రందు పాండవులయుద్ధ విదురు శునికి యెటింగి ధృతివిహీనుండై, తన హృదయంబును ధృష్టియుం బోని విదురుం బాసి నిమిషం బేసియు నిర్వహింప నోపక సంజయున కిట్లనియె. **62**

ప్రతిపదార్థం: నా, వచనంబున= నామాట చౌప్పున, నెగడునది= నడిచేది; అనినన్; ధర్మరాజును; అట్లు+అ= ఆవిధంగానే; చేయుదున+అని= చేస్తానని; ఉస్తుంత= అక్కడ నివసించినంత; ఇట; ధృతరాష్ట్రందు; పాండవుల+బద్ద= పాండవులకడ; విదురు+ఉనికి= విదురుడు ఉండటం; ఎటింగి= తెలిసికొని; ధృతివిహీనుందు+ఖ= తాలిమిలేనివాడై; తన హృదయంబును= తన గుండెను; ధృష్టియున్+పోని= చూపును పోలిన; విదురున్+పాసి= విదురుడిని విడనాడి; నిమిషంబు+ఏనియు= నిమిషమైనను; నిర్వహింపన్+బిపక= ఏపనియు చేయలేక; సంజయునకు+ఇట్లు+అనియెన్= సంజయుడితో ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: నేను చెప్పినట్లు సడచుకోండి' అని విదురుడు అనగా, 'అట్టే చేస్తా'నని ధర్మరాజు బదులు పలికాడు. ఇక్కడ ధృతరాష్ట్రుడికి విదురుడు పాండవులకడ ఉన్నట్లు తెలిసింది. తనకు గుండెవంటివాడున్నా, చూపు వంటివాడున్నా అయిన విదురుడిని ఏడిచి ఉండలేక ధృతరాష్ట్రుడు సంజయుడితో ఇట్లు పలికాడు.

విశేషం: విదురుడు ధృతరాష్ట్రుడి హృదయంతో (గుండెతో), చూపుతో పోల్చబడ్డాడు. ఇది ఉపమాలంకారం.

క. **'నెమ్మిగలవాని, నా చి, త్తుమ్మెత్తిగెడు వాని విదురు ధర్మప్రియు నా తమ్ము నిట వేగు దీడ్జైని, ర: మ్మురుగుము కామ్యకాఖ్య రమ్యాటివికిన్.**

63

ప్రతిపదార్థం: నెమ్మి కలవానిన్= ప్రేమ కలవాడిని; నా, చిత్తమ్ము+ఎటిగెడు వాని= నామనస్సి తెలిసికొనగలిగిన వాడిని; ధర్మప్రియు= ధర్మంపట్ల ప్రీతి కలవాడిని; నా, తమ్మున్= నా సోదరుడిని; విదురున్, ఇటు= ఇక్కడకు; వేగున్= శిష్టుంగా; తోడ్జైని, రమ్ము= తీసికొని రావాలి; కామ్యక+ఆఖ్య, రమ్య+అటవికిన్= కామ్యకం అనే పేరున్న అందమైన ఆడవికి; అరుగుము= వెళ్ళుము.

తాత్పర్యం: 'ప్రీతిపాత్రుడు, నామనస్సి తెలిసినవాడు, నా సోదరుడు, ధర్మప్రియుడు అయిన విదురుడిని తీసికొనిరమ్ము. కామ్యకవనానికి వెళ్ళుము' - అని ధృతరాష్ట్రుడు సంజయుడితో పలికాడు.

వ. **అని పంచిన సప్తుడు సంజయుం డతిత్వలితగతిం గామ్యకవనంబున కలగి.**

64

ప్రతిపదార్థం: అని= అని చెప్పి; పంచిన్= ఆజ్ఞాపీంచగా; అప్పుడు+అ= వెంటనే; సంజయుండు; అతి త్వరితగతిన్= మిక్కిలి వేగంతో; కామ్యక వనంబునకు= కామ్యక మనే పేరున్న ఆడవికి; అరిగి= వెళ్ళి.

తాత్పర్యం: అని ధృతరాష్ట్రుడు ఆజ్ఞాపీంచగానే సంజయుడు మిక్కిలి వేగంగా కామ్యకవనానికి వెళ్ళాడు.

మ. **ధరణీదేవసహస్రసంఘములతో ధౌమ్యండు ధర్మాంగు ధర్మాంగు**

భరణుల్ నల్యురు దమ్ములున్ విదురుఁడుం జాంచాలియుం బ్రీతి బం

ధురులై కొల్ఫుగ నొప్పుచున్న బుధబంధున్ ధర్మరాజుం బ్రిభా

స్వరతేజిం బ్రిభుఁ గాంచి సంజయుఁడు సంజాతప్రమోదాత్ముణై.

65

ప్రతిపదార్థం: ధరణీదేవ, సహస్ర, సంఘములతోన్= వేలకొలది విప్రుల సమూహములతో (ధరణీదేవులు= భూదేవులు, బ్రాహ్మణులు); ధౌమ్యండు= పురోహితుడైన ధౌమ్యుడు; ధర్మ, క్షమ+అభరణుల్= ధర్మం, క్షమ అనే ఆభరణాలు కలవారు; నల్యురు= నలుగురు; తమ్ములున్= సోదరులున్నా; విదురుఁడున్= విదురుడున్నా; పాంచాలియున్= పాంచాలదేశరాజుపుత్రి అయిన ద్రోషదియున్నా; ప్రీతి బంధురులు+ఇ= ప్రీతితో కూడిన వారై; కొల్ఫుగ్న= సేవిస్తుండగా; ఒప్పుచున్న= ప్రకాశిస్తున్నా; బుధ బంధున్= సుజనులకు చుట్టం వంటివాడైన; ధర్మరాజున్= ధర్మరాజును; ప్రభాస్వరతేజిన్= మిక్కిలి ప్రకాశంతో కూడిన తేజం కలవాడిని; ప్రభున్= రాజును; సంజయుఁడు; కాంచి= చూచి; సంజాత, ప్రమోద+అత్ముఁడు+ఇ= పుట్టిన సంతోషం కల ఆత్మకలవాడై, అంటే వికసించిన సంతోషంతో నిండినవాడై.

తాత్పర్యం: వేలకొలది విప్రుల సమూహములతో, పురోహితుడైన ధౌమ్యడితో, ధర్మం, క్షమ అనే ఆభరణాలు తాల్చిన నలుగురు తమ్ములతో, విదురుడితో, ద్రోపదితో సేవించబడుతున్నవాడై, సజ్జనబంధువై దేదీష్యమానంగా వెలుగుతున్న ధర్మరాజును చూచి సంజయుడు సంతోషతన్నయిత్యంతో-

క. వనవాసము సేయుచు త్రిభు , వన రాజ్యము సేయునట్టి వదువున సంతో

ష నిబధ్ బుధ్ యగు యము , తనూజసుకు భక్తి నెఱగి తా నిట్లనియెన్.

66

ప్రతిపదార్థం: వనవాసము+చేయుచున్= అడవిలో నిపసిస్తూకూడా; త్రి, భువన, రాజ్యము+చేయు+అట్టి, వదువునన్= మూడు లోకాలు ఏలుతున్న రీతిని; సంతోష నిబధ్ బుధ్ +అగు= సంతోషంతో కూడిన బుధ్ కలవాడయిన, అంటే నిండు సంతోషంతో కూడినవాడైన; యమ తనూజసును= ధర్మపుత్రుడికి; భక్తిన్= భక్తితో; ఎఱగి= నమస్కరించి; తాన్= తాను (సంజయుడు); ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: తాను అడవిలో నిపసిస్తున్నపుటికిన్నీ ముల్లోకాలు పరిపాలిస్తున్నరీతిని సంతోషంతో నిండినవాడైన ధర్మరాజును నమస్కరించి ఈవిధంగా పలికాడు.

వ. ‘మిమ్మును ధర్మాధ్యావిదుండైన విదురునిం గౌరవేంద్రుం డెప్పుడుం దలంచుచుండు; మీ యనుమతంబును దన యనుజుం దోడ్చొని తేర నన్ను బుత్తెంచే’ ననిన విని ధర్మరాజు విదురున కిట్లనియె.

67

ప్రతిపదార్థం: మిమ్మును; (పాండవులను); ధర్మ+అధ్, విదురండు+ఐన= ధర్మంయొక్క ఆంతర్యాన్ని (ధర్మాన్ని, అధ్యాన్ని) ఎరిగిన; విదురునిన్= విదురుడిని; కౌరవ+ఇంద్రుండు= కౌరవప్రభువు, ధృతరాష్ట్రుడు; ఎప్పుడున్+తలంచుచు+ఉండు; మీ, అనుమతంబునన్= మీ అనుజ్జ చోప్పున; తన, అనుజున్= తన తమ్ముడిని (విదురుడిని); తోడ్చొని తేరన్= వెంటబెట్టుకొని తీసికొని చెప్పుకు; నన్నున్= నన్ను; పుత్తెంచెను= పంపించాడు; అనిన; విని; ధర్మరాజు; విదురునకు+ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: ‘మిమ్ములను, ధర్మవేత్త అయిన విదురుడిని, ధృతరాష్ట్రప్రభువు ఎల్లప్పుడు స్కరిస్తూ ఉంటాడు. మీ అనుజ్జ గైకొని, తన తమ్ముడైన విదురుడిని తీసికొని రమ్మని నన్ను ధృతరాష్ట్రుడు మీకడకు పంపాడు’ - అని సంజయుడు చెప్పగా విని ధర్మరాజు విదురుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

తే. ‘సర్వజనులును ధృతరాష్ట్ర శాసనంబు , సేయుచున్నచో మనకు విశేషభక్తిఁ

జేయవలయుఁ; గావున నెడ సేయ కరుగు’ , మనిన విదురుండు గజపుల కలిగె నంత.

68

ప్రతిపదార్థం: సర్వజనులును= సమస్త ప్రజలును; ధృతరాష్ట్ర, శాసనంబు= ధృతరాష్ట్రడి ఆజ్జ; చేయుచున్నచో= పాటిస్తుండగా; మనకు; విశేషభక్తిన్= మిక్కిలి భక్తితో; చేయవలయున్= పాటించాలి; కావునన్; ఎడ+చేయక= ఆలస్యంచేయుచుండ; అరుగుము= వెళ్ళము; అనిన= అని అనగా; విదురుండు= విదురుడు; అంత; గజపురికి= హస్తినాపురానికి; అరిగెన్= వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: ‘ప్రజలందరు ధృతరాష్ట్రడి శాసనాన్ని శిరసావహిస్తున్నప్పుడు, ఆతడి ఆజ్జను విశేషించి పాటించవలసిన ధర్మం మనమై ఉన్నది. కాబట్టి నీను ఆలస్యం చేయకుండ వెళ్ళు’ మని విదురుడితో ధర్మరాజు అన్నాడు. వెంటనే, విదురుడు హస్తినాపురానికి వెళ్ళాడు.

వ. ధృతరాష్ట్రండును దనకు వినయవినమితోత్మాంగుఁ దైన విదురు నతిస్నేహంబునం గౌగెలించుకొని మూర్ఖాణంబు సేసి 'సీవు నిత్యక్షమానిరతుండును నాబుభ్రోమికి క్షమియింపు' మనిన విదురుం డిట్లునియె. 69

ప్రతిపదార్థం: ధృతరాష్ట్రండును; తనకు; వినయ, వినమిత+ఉత్తమ+అంగుఁడు+బన= నప్రతతో వంగిన శిరం కలవాడైన; విదురున్= విదురుడిని; అతి స్నేహంబునన్= మిక్కిలి అనురాగంతో; కౌగెలించుకొని= ఆలింగనంచేసికొని; మూర్ఖ+ ఆప్రూణంబు+చేసి= తలను మూర్ఖొని (అది వాత్సల్య చిహ్నం); సీవు; నిత్య, క్షమా, నిరతుండును= ఎల్లపుడు క్షమించటంలో ఇష్టం కలవాడివి; నా, బుద్ధి, లేమికి= నాను బుద్ధిలేక పోవటానికి; క్షమియింపుము; అనిన; విదురుండు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: తనకు భక్తితో శిరస్సు వంచి మైక్కిన విదురుడిని, ధృతరాష్ట్రుడు అనురాగపురస్సరంగా ఆలింగనం చేసికొని 'నిత్యం క్షమాగుణంనందు ఆసక్తుడవైన నీకు క్షమించే సాశీల్యం ఉన్నది. నాకు బుద్ధిలేకపోయింది. నన్ను క్షమించు' - అని వేడుకొన్నాడు. అప్పుడు ధృతరాష్ట్రుడితో విదురుడు ఇట్లా పలికాడు.

ఆ. 'సీవు సీ సుతుండు నెటీఁ దప్పి పలికినుఁ , బధ్యమయిన పలుక పలుకవలయు; వీరు లయిన పాండవేయులతో నిగ్ర , హంబు సేయు టెది నయంబు గాదు.' 70

ప్రతిపదార్థం: సీవు; సీ, సుతుండు= సీ కొడుకు; నెటీన్+తప్పి= న్యాయాన్ని విడిచి; పలికిన్= మాట్లాడగా; పధ్యము+అయిన= మేలు చేకూర్చేటి; పలుకు+అ= మాటనే; పలుకవలయు= చెప్పాలి; వీరులు+అయిన= పరాక్రమవంతులయిన; పాండవేయులతోన్= పాండవులతో; నిగ్రహంబు= వైరం; చేయుట; ఇది; నయంబు, కాదు= నీతి (మంచిది) కాదు.

తాత్పర్యం: 'ఈ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! సీవున్నా, నీకొడుకైన దుర్యోధనుడున్నా న్యాయం తప్పి మాట్లాడుతున్నపుడు, మీ మేలుకోరి నేను హితవు పలకటం నా కర్తవ్యం. పరాక్రమవంతులైన పాండవులతో వైరం మంచిది కాదు.'

వ. అనుచు నెప్పటి యట్ల కార్యసహాయుండై విదురుండు ధృతరాష్ట్రొన్నాద్ద సుస్నే నయ్యద్దీఱ సంగమంబునకు శంకించి దుర్యోధనుండు కర్మ శక్తిని దుశ్శాసనులతో నిట్లునియె. 71

ప్రతిపదార్థం: అనుచున్= అని చెపుతూ; ఎప్పటి+అట్లు+అ= యధాప్రకారం; కార్య, సహాయుండు+బి= పనులను చేయటంలో (తగిన సలహాలనిస్తూ) సాయం చేస్తున్నవాడై; విదురుండు= విదురుడు; ధృతరాష్ట్ర+బద్ధన్= ధృతరాష్ట్రుడి కడ; ఉన్నన్= ఉండగా; ఆ+ఇర్దులు+అ= ఆ ఇరువురి; సంగమంబునకున్= కూడికకు; శంకించి= సందేహించి; దుర్యోధనుండు; కర్మ; శక్తిని; దుశ్శాసనులతోన్; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పి విదురుడు మునుపటివలై ధృతరాష్ట్రుడికి ఆయా పనులు చేయటంలో తగిన సలహాలు ఇస్తూ సాయం చేస్తున్నాడు. ఆ ఇరువురి కలయికకు సందేహించి దుర్యోధనుడు కర్మ శక్తిని దుశ్శాసనులతో ఇట్లా అన్నాడు.

క. 'పాండవహితుఁ డగు విదురుఁడు , వెండియుఁ జసుదెంచి కార్యవిధులందు సహి యుండయ్యె; నతనితోడ హి , తుండయి మంతనము సేయుఁ దొడగెన్ విభుఁడున్.

72

ప్రతిపదార్థం: పాండవ, హితుండు+అగు= పాండవుల పట్ల ప్రీతి ఉన్న; విదురుడు; వెండియున్= మళ్ళీ; చనుదెంచి= వచ్చి; కార్య, విధులందు= పనులు చేసే తీరులలో; సహయుండు+అయ్యెన్= తొడుడేవాడయ్యాడు; అతనితోడన్ - ఆ విదురుడితో; హితుండు+అయు= అనురాగం కలవాడయి; విధుడున్= రాజకూడ (ధృతరాష్ట్రుడును); మంతనము+చేయన్, తొడగన్= ఆలోచనలు చేయటానికి పూనుకొన్నాడు.

తాత్పర్యం: 'పాండవులపట్ల ప్రతికల విదురుడు మళ్ళీ వచ్చి ధృతరాష్ట్రుడికి మంత్రి అయ్యాడు. రాజైన ధృతరాష్ట్రుడు కూడ ఆతడితో అన్ని విషయాలు సంప్రతించి మన్నిస్తున్నాడు.

శ. వీరలింకబాండపుల నిందులకు రావించు వారలయిన నగ్ని విష జలంబులు ప్రయోగించి వారల కపాయంబు సేయుదు' మనిన విని శకుని దుర్యోధనుం జాచి 'యిణ్లేల బాలిశంబైన మతిఁ దలంచితివి? విదుర ధృతరాష్ట్రులు విపరీతమతులైన రావించినను, నిత్యసంశోభనిరతులైన యప్పాండవులు దమ సేసిన సమయంబు సలుపక యేల వచ్చువార గుదు?' రనిన శకునిదుర్యోధనులకుఁ గర్భం డిట్లునియే. 73

ప్రతిపదార్థం: వీరులు= (విదురుడు, ధృతరాష్ట్రుడు); ఇంకన్; పాండవుల్న; ఇందులరు= ఇక్కడికి; రావించువారలు+అయున్వ్= రప్పించే వాళ్ళయితే; అగ్ని, విష, జలంబులు= నిష్టు, విషంతో కలిసిన నీరు (విషం, నీరు); ప్రయోగించి= వాడి; వారలకు; ఆ పాండవులకు); అపాయంబు+చేయుదము= ప్రమాదం కలిగొందుము; అనిన్వ్= అని చెప్పగా; విని= ఆలకించి; శకుని; దుర్యోధనువ్వే+చూచి; ఇట్లు+ఏల, బాలిశంబు+ఖన= ఈఁ విధంగా ఎందుకు మూర్ఖమైన; మతిన్+తలంచితివి= బుద్దితో ఊహచేశాపు; విదుర, ధృతరాష్ట్రులు= విదురుడును, ధృతరాష్ట్రుడును; విపరీతమతులు+ఖ= వ్యతిరేకమైన బుద్దికలవారై; రావించినను= (పాండవులను) రప్పించినప్పటికి; నిత్య, సత్య, నిరతులు+ఖన= ఎల్లప్పుడు సత్యం పట్ల ప్రీతి కలిగినవారైన; ఆ+పాండవులు; తమ, చేసిన, సమయంబు= తాము గైకొన్న ప్రతిజ్ఞను; సలుపక= పాటించక; ఏల, వచ్చువారు+అగుదురు= ఏ విధంగా వస్తారు?; అనిన్వ్= అని అనగా; శకుని దుర్యోధనులన్వ్; కర్మండు= కర్మాడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈఁ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఒకవేళ విదురుడు ధృతరాష్ట్రుడు కలిసి పాండవులను వనవాసంమండి ఇక్కడికి రప్పిస్తే, వారికి అగ్ని విష జల ప్రయోగాలతో అపాయం కలిగొందుము' అని దుర్యోధనుడనగా, అందుకు శకుని ఎందుకు ఇట్లు తెలివితమ్మవగా ఆలోచిస్తున్నావు?' విదురుడు, ధృతరాష్ట్రుడు విభిన్నంగా ఆలోచించి వాళ్ళను రప్పించినా, సత్యసంధులైన పాండవులు తమ ప్రతిజ్ఞను పాటించకుండ ఎందుకువస్తారు? అని అనగానే - కర్మాడు, శకుని దుర్యోధనులకు తన అభిప్రాయాన్ని ఇలా వెల్లడించాడు.

ఉ. 'ఇత్తుఁ బన్నిపోయి పయునెత్తి రణం భీసలంచి వారలన్
మిత్తికి నంపి ధాత్రి నిరమితముఁ జేయుదు; మిట్లు లైనుఁ ద
ద్వ్యాత్తులు నీక దక్కు గురుపీర; కడంగుము' నావుడున్ మదీ
ష్వత్తుడు గౌరవుం డతనిమాటకు సంతసమంది చెచ్చేరన్.

74

ప్రతిపదార్థం: ఇత్తుఁ (ఇఁ+తటీన్)= ఈఁ అదనులో; పన్నిపోయి= యుద్ధమునకుసిద్ధమైవెళ్ళి; పయున్+ఎత్తి= దండట్తి; రణంబు+బనరించి= యుద్ధంచేసి; వారలన్(పాండవులను); మిత్తికిన్= మృత్యువుకు; అంపి= పంపి; ధాత్రిన్= భూమిని; నిర్మ+అమితమున్+చేయుదము= శతువులు లేసట్లు చేద్దాం; ఇట్లులు+ఖన్= ఈఁ విధంగా చేస్తే; తద్వ+వ్యతులు= వారి జీవనోపాయాలు; నీరు+అ= నీకే; దక్కున్= స్థిరపడతాయి; కురుపీర!= కురువంశంలోని నీరుడా! ఓ దుర్యోధనుడా!;

కడంగుము= పూనుము; నాషుడున్= అని చెప్పగా; మద+ఉన్నత్తుడు= మదంచేత గర్వించినవాడు; కౌరవుండు= దుర్యోధనుడు (కురువంశుడు); అతని మాటకు= కర్మాది మాటకు; సంతసము+అంది= సంతోషించి; చెరన్+చెరన్= వేగంగా.

తాత్పర్యం: ‘ఈ అదనలో మనం పాండవులపై దండెత్తి వారిని సంహరించి, భూమిపై ఇక మనకు శత్రుజేషం లేకుండా చేద్దాం. వారి జీవనోపాయాలు నీకు ఫ్లిరంగా ఉంటాయి’- అని కర్మాదు చెప్పగా మదోన్నత్తుడైన దుర్యోధనుడు మిక్కిలి సంతోషించాడు.

విశేషం: ధాత్రిని ‘నిరమిత్రము’ చేయటం పేర్కొదగిన ప్రయోగం. నిర్మ+అమిత్రము= నిరమిత్రము. సంస్కృతవ్యాకరణాన్ని అనుసరించి ‘నిర్మ’ అనేది వ్యుతిరేకార్థకం.

క. సముర సన్నద్ధుండై సమస్తబలంబును సమకట్టి వెలువడినం దన దివ్యదృష్టి నంతయు నెఱింగి క్షఫ్టాపోయనుండు వచ్చి ‘యిది ధర్మాపుగా దుడుగు’ మని దుర్యోధనుని వాలంచి ధృతరాప్తున కిట్లనియె.75

ప్రతిపదార్థం: సముర, సన్నద్ధుండు+ఇ= యుద్ధమునకు సిద్ధమైనవాడై; సమస్త బలంబును= సర్వసేనలను; సమకట్టి= సమీకరించి; వెలువడినన్= దండయాత్రకు బయలుదేరగా; తన దివ్యదృష్టిన్= తనయొక్క దివ్యదృష్టిచేత; అంతయున్+ఎఱింగి; క్షఫ్టాపోయనుండు= వేదవ్యాసుడు; వచ్చి; ఇది; ధర్మాపు+కాదు= ధర్మం కాదు; ఉడుగుము+అని= నిరమించునుని; దుర్యోధనడిని; వారించి= ఆపి; ధృతరాప్తునకు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: దుర్యోధనుడు సేనలను సమీకరించి యుద్ధానికి బయలుదేరుతుండగా ఆ వృత్తాంతాన్నంతా తన దివ్యదృష్టితో తెలిసికొన్న వ్యాసమహార్షి అక్కడికి వచ్చి, ‘ఇది ధర్మం కాదని అతడిని వారించి, ధృతరాప్తుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: ద్వైపాయనుడు - అనగా వ్యాసుడు. వ్యాసుడు సత్యవతికి పరాశరమహర్షికి జన్మించాడు. యమునపై పడవ నడుపుతున్న సత్యవతిపై మరులుగొన్న పరాశరుడు నీహారయవనికను సృష్టించి, పడవను నదిమధ్యస ఉన్న ఒక ధీపం చేర్చించాడు. ఆ ధీపంలో సద్గోగర్భం నుండి వ్యాసుడు ఉధ్వించాడు. అందువలన ఆయనకు ద్వైపాయనుడు= ధీపంలో పుట్టినవాడు - అని పేరు కలిగింది. క్షఫ్టాపోయనుడు - అనగా నల్లని వర్ణంకల ద్వైపాయనుడని అర్థం.

క. ‘పుడమియు రాజ్యముఁ గోల్పుడి , యుడవుల నేకతము యున్న యప్పాండవులం గడగి వధియింతు నని నీ , కొడు కలిగెడు; నిట్లు తలయఁ గూడునె బుధ్మిన్?

76

ప్రతిపదార్థం: పుడమియు, రాజ్యమున్= భూమిని, రాజ్యాన్ని; కోల్పుడి= పోగాట్లుకొని; అడవులన్= అడవులలో; ఏకతము+అ+ఉన్న= ఒంటరిగా ఉండే; ఆ+పాండవులన్; కడగి= పూని; వధియింతును+అని= చంపుతానని; నీ, కొడుకు; అరిగెడున్= వెళ్ళుతున్నాడు; బుధ్మిన్= బుధ్మితో; ఇట్లు, తలయన్+కూడునె?= ఈ విధంగా ఆలోచించవచ్చునా?

తాత్పర్యం: ‘భూ రాజ్యాలను జూదంలో పోగాట్లుకొని అడవుల్లో ఒంటరిగా నివసిస్తున్న పాండవులను సంహరించాలని నీ కొడుకు దుర్యోధనుడు దండెత్తుతున్నాడు. ఇట్లాంటి ఆలోచన చేయవచ్చునా?

క. ధృతియుత్తై సత్యతత్తత్త : రత్నలై పదుమూడు వత్సరంబులు ధర్మ
స్థితి సలిపి వార కడగెదు, రతులపరాక్రములు మీద నాపావమునకున్.

77

ప్రతిపదార్థం: ధృతియుత్తులు+ఎ= ఓర్చుకలవారై; సత్య, ద్రత, రతులు+ఎ= సత్యాన్ని నిష్టగా పాటించటంలో ఇష్టం కలవారై; పదుమూడు వత్సరంబులు= పదమూడెండ్లు; ధర్మస్థితి, సలిపి= ధర్మమైన స్థితితో నిర్వహించి; ఆహావమునకున్= యుద్ధానికి; అతుల, పరాక్రములు= సాటిలేని శౌర్యంకలవారు; మీదన్= తదుపరి; వారు+అ= వారే(పాండవులే); కడగెదరు= పూనుకొంటారు.

తాత్పర్యం: సత్యసంధులు, పరాక్రమవంతులు, ఓర్చుకలవారు అయిన పాండవులే పదమూడెండ్లు తమ ప్రతిజ్ఞను పాటించిన తర్వాత యుద్ధానికి పూనుకొంటారు.

క. వనగతులని వారలషై, జని భంగమ్యి బొంది రాగ సమకట్టెడు నీ
తనయుఁడు గావున నీ వా, తని వాలంపు మంచి యనుచితం బని నెమ్మున్.

78

ప్రతిపదార్థం: వనగతులు+అని= అడవులకు వెళ్లారని; వారలషైన్= ఆ పాండవులమీదికి; చని= దండెత్తి వెళ్చి; భంగమున్+పొంది= పరాజయం పొంది; రాగ= మరలి రావటానికి; నీ, తనయుఁడు= నీ కొడుకు; సమకట్టెడు= పూనుతున్నాడు; కావున; నీవు; ఆతని= దుర్యోధనుడిని; నెమ్మున్= మంచితనంతో; అది, అనుచితంబు+అని= అది సరి అయినది కాదని; వారింపుము= ఆఫుము.

తాత్పర్యం: అడవుల పాలయ్యారని ఆ పాండవులమీదికి దండెత్తటానికి ఉద్యమించిన నీ కొడుకు పరాజయాన్నే పొంది తిరిగి రావలసి వస్తుంది. నీవు పూనుకొని ఆ అనుచితచర్యను వద్దని చెప్పి ఆతడిని వారించుము.

క. విను మేనును నీవును శాం, తనవుఁడు విదురుండు సుండి తగునె యధర్మం
బు నుపేక్షింపగ? ననయం, బును బాండవవిగ్రహంబు పుట్టుట లగ్గే?"

79

ప్రతిపదార్థం: వినుము; ఏనును, నీవును= నేనున్నా, నీవున్నా; శాంతనవుఁడు= భీమ్ముడు; విదురుండును; ఉండి; అధర్మంబున్= అధర్మాన్ని; ఉపేక్షింపగన్+తగున్+ఎ= సహించటం తగునా?; అనయంబును= ఎల్లప్పుడు (దుర్మీతియు); పాండవ విగ్రహంబు= పాండవులతోడి విరోధం; పుట్టుట; లగ్గు+ఎ= మేలా?

తాత్పర్యం: వినుము. నీవు, నేను విదురుడు, భీమ్ముడు బ్రదికి ఉండగా అధర్మాన్ని సహించటం న్యాయమా? సదా పాండవులపై పగ పూనటం మేలా?

విశేషం: శాంతనవుడు= శంతనుపుత్రుడు- అపత్యార్థక తద్దితం. ధృతరాప్సుడు= ధృతరాప్సుడి కొడుకు - ఇట్టిదే.

వ. అనిన విని ధృతరాప్సుండు దుఃఖితుండై 'నాకును గాంధారికిని భీష్మ విదుర కృప ద్రోణులకు ననిష్టంబైన దుష్ట దూయాతంబు ప్రవర్తించి; దుర్భుధియైన దుర్యోధనుం బుత్రుస్నేహంబున విదువనోప: నేమి సేయుడు?' ననిన ధృతరాప్సునకుఁ గృఘ్నిష్టాపాయనుం డిట్లనియె.

80

ప్రతిపదార్థం: అనిన, విని; ధృతరాప్సుండు; దుఃఖితుండు+ఎ= శోకించినవాడై; నాకును; గాంధారికిని; భీమ్మ, విదుర, కృప, ద్రోణులకున్; అనిష్టంబు+ఎన= ఇష్టంకాని; దుష్టదూయాతంబు= చెడు జూదం; ప్రవర్తిల్లేన్= జరిగింది; దుర్భుధి+ఎన= చెడ్డ బుద్ది

కలవాడైన; దుర్యోధనవ్= దుర్యోధనుడిని; పుత్ర స్నేహంబున్= పుత్రుడిష్టైగల అనురాగంచేత; విడువన్+బిపన్= విడువజాలను; ఏమి+చేయుదున్= ఏమి చేయగలను?; అనిన= అని చెప్పగా; ధృతరాష్ట్రవనున్; కృష్ణధైపాయనుండు= వ్యాసుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లూ అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆ మాటలు విని ధృతరాష్ట్రుడు దుఃఖించి, ‘నాను, గాంధారికి, భీష్మ విదుర కృప త్రోణులకు ఇష్టం కాని చెడుజూదం జరిగింది. ఏమి చేయగలను? పుత్రవాత్పుల్యంవలన నేను దుర్యుధి అయిన దుర్యోధనుడిని, వదలలేకున్నాను’- అని వ్యాసుడితో విన్నవించుకోగా, వ్యాసుడు ఇట్లూ అన్నాడు.

ధృతరాష్ట్రవను వ్యాసు డింద్రసురభి సంవాదంబు పెప్పుటు (సం. 3-10-6)

A. ‘ఎల్ల నెయ్యములకుఁ దల్లిదండ్రులయందు , సుతులవలని నెయ్య మతిశయంబు;
ధనము లెంత గలిగినము సుతరహితుల , కెమ్మొయిని మనస్పియమ్ము లేదు.

81

ప్రతిపదార్థం: ఎల్ల, నెయ్యములమన్= సమస్త స్నేహాలకు; తల్లి దండ్రుల యందు= తల్లి దండ్రులలో; సుతుల వలని, నెయ్యము= పుత్రులపై ఉండే ప్రేమ; అతిశయంబు= గొప్పది; ధనములు+ఎంత, కలిగినము= సంపదలు ఎన్ని ఉన్నము; సుత రహితులకు= కొడుకులు లేనివారికి; ఏ+మొయిని= ఏవిధంగావైసము; మనస్+ప్రియమ్ము= మనస్సున్న ప్రీతి; లేదు.

తాత్పర్యం: ‘తల్లిదండ్రులకు మమకారబంధాలన్నింటిలో పుత్రస్నేహం మిక్కిలి గాఢమైనది. కొడుకులు లేని వారికి ఎంత సంపద ఉన్న మనశ్శాంతి లభించదు.

K. తొల్లి సకలగోహాత యయిన సురభి సురరాజుకడుకుం బోయి కరుణంబుగా సేష్టిన దానింజూచి సురపతి విస్తుండై’ యిట్లే రోదనాకులితలోచనవయి యున్న దానా; వెల్ల వాలకి లగ్గ కదా’ యనిన నింద్రునకు సురభి యిట్లనియే.

82

ప్రతిపదార్థం: తొల్లి= పూర్వకాలంలో; సకల గోహాత, అయిన= అన్ని గోవులకు తల్లి అయిన; సురభి= వేలుపుటావు; సురరాజు, కడున్+సోయి= ఇంద్రుడి వద్దకు వెళ్లి; కరుణంబుగాన్= జాలి పుట్టేటట్లుగా; ఏడ్చిన; దానిన్+చూచి; సురపతి= దేవేంద్రుడు; విస్తుండు+ఇ= ఆశ్వర్యపడి; ఇట్లు+ఏల= ఈవిధంగా ఎందుకు?; రోదన+అకులిత లోచనవు+అయి= ఏడుపుచేత కలవరపాటు చెందిన కన్నులు కలదానివయి; ఉన్నదానవు; ఎల్లవారికి= అందరికి; లగ్గ+అ కదా= క్షేమమేకదా?; అనినన్= అని పలుకగా; ఇంద్రునకు; సురభి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పింది.

తాత్పర్యం: అన్ని ఆపులకు తల్లి అయిన వేలుపుటావు సురభి ఇంద్రుడి వద్దకువెళ్లి కన్నీరు కారుస్తూ విలపించింది. ఇంద్రునికి ఆశ్వర్యం, జాలి కలిగింది. ఇంద్రుడు సురభితో ‘ఇట్లూ ఎందుకు ఏడుస్తున్నాను? అందరికిని క్షేమమే కదా!’ - అని ప్రశ్నించాడు. ఇంద్రుడితో సురభి ఇట్లూ బదులు పలికింది.

K. ‘నీ వజ్రము రక్షింపగ , నా వాలకిఁ దక్కు త్రిభువనంబులఁ గల జీ వావలి కెల్లను గుశలము , దేవేంద్ర! జగత్తుయప్రభిప! మహాత్మ!

83

ప్రతిపదార్థం: దేవ+ఇంద్ర!= ఓ దేవేంద్రా!; జగత్+త్రయ, ప్రదీప!= మూడు లోకాలను వెలిగించేవాడా!; మహా+అత్మ= గొప్ప ఆత్మకలవాడా!; నీ, వజ్రము= నీ వజ్రాయుధం; రక్షింపగన్= రక్షిస్తుంటే; నా వారికిన్+తక్కున్= నా సంతతికి తప్ప; త్రి, భవనసంబులన్+కల, జీవ+అవలికి+ఎల్లను= మూడులోకాలలో ఉండే ప్రాణికోటికెల్ల; కుశలను+అ= క్షేమమే.

తాత్పర్యం: ‘మూడులోకాలను ప్రకాశింపచేసే మహానుభావా! దేవేంద్రా! నీ వజ్రాయుధం రక్షిస్తుండగా మూడులోకాలలో ఉన్న జీవకోటికి క్షేమమే - నా సంతతికి తప్ప’.

వ. ఓనిం జత్తగింపుము; బలంబు గల బలీవర్దంబులతో బలహీనంబులయిన వానిం బూన్నిన నవి దుర్వహా భారవహాన మహాలాంగలాకర్షణంబులయం దసమర్థంబు లైన నడిచియుం బోడిచియు ములుకోలలం గుట్టియు దుర్భలబలీవర్దంబుల జనులు బాధింపం జూచి యేను దానికి దుఃఖించేదు’ ననిన సురభికి సురపతి యిట్లనియె.

84

ప్రతిపదార్థం: దీనిన్= ఈ విషయాన్ని; చిత్తగింపుము= దయతో విని గ్రహించుము; బలంబు, కల= బలంఉన్న; బలీవర్దంబులతోన్= ఎద్దులతో; బలహీనంబులయిన వానిన్= బలంలేనివాటిని; పూన్చినన్= జతపరిస్తే; అవి, దుర్వహా, భారవహాన, మహా, లాంగల+ఆకర్షణంబులయందు= వోయలేని బరువు వోయటంలో, పెద్దనాగళ్ళు లాగటంలో; అసమర్థంబులు+ఐనన్= సామృథం లేకపోయవి కాగా; అడిచియున్= కొట్టిన్ని; పొడిచియు= గ్రుచ్చిన్ని; ములుకోలలన్+కుట్టియు= ముల్లుగలకర్మలతో నొప్పించిన్ని; దుర్భల బలీవర్దంబులన్= బలంలేని ఎద్దులను; జనులు; బాధింపన్+చూచి= కష్టపెట్టటం చూచి; ఏను= నేను; దానికి= ఆ దుఃఖితికి; దుఃఖించెదన్= దుఃఖిస్తున్నాను; అనిన; సురభికి= వేలుపుటావుకు; సురపతి= దేవేంద్రుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లూ అన్నాడు.

తాత్పర్యం: దేవా! నామాటలు దయచేసి సావధానంగా వినండి: బలం గల ఎద్దులతో బలంలేని ఎద్దులను పూన్చి (కాడి కట్టి) బరువులను మోయిస్తున్నప్పుడు, పాలాలు దున్నతున్నప్పుడు బలంలేని ఎద్దులు బరువులు మోయలేక, నాగళ్ళు లాగ లేక మిక్కిలి బాధపడుతున్నాయి. కాని, జనులు బడుగుటెద్దులను కొట్టి, ములుగిర్మలతో పొడిచి బాధిస్తూ ఉండటంచేత నేను మిక్కిలి పరితపిస్తున్నాను’- అని అనగా దేవేంద్రు డిట్లూ బదులు పలికాడు.

క. ‘నీకు నపత్యశతంబు ల, నేకంబులు గలను వాని కేకాక్షతి దుఃఖాకులత సంభవింపదు, శోకింపకు’ మనిన సురభి సురపతి కనియెన్.

85

ప్రతిపదార్థం: నీకున్+అపత్య, శతంబులు= నీకు నూర్ల కొలదీ బిడ్డలు; అనేకంబులు= పెక్కు; కలను; వానికి; ఏక+ఆక్షతి= ఒకే విధమైన; దుఃఖ+అమలత= శోక పరితప్తత (దుఃఖంతో వెత చెందటం); సంభవింపదు= ఏర్పడు; శోకింపకుము= విచారించుకు; అనినన్= అని అనగా; సురభి= వేలుపుటావు; సురపతికి= దేవేంద్రుడికి; అనియెన్= చెప్పింది.

తాత్పర్యం: ‘నీకు ఎన్నోవందల సంతానం ఉంది. అన్నింటికిని ఒకే రీతి దుఃఖం దాపురించడుకదా! శోకించవద్దు’ అని దేవేంద్రుడు పలుకగా, సురభి సురపతితో బదులు పలికింది.

వ. ‘దేవా! ఓనాననంబులయి దుర్భలంబు లయిన యపత్యంబుల దుఃఖం బే నెట్లు సూడనోపుదు?’ ననిన నగి యింద్రుండు దానికిం గరుణించి వర్షంబునఁ దృష్టపర్వతనంబు సేసి దుర్భల బలీవర్దంబులకు బలంబు గావించే

నని యింద్ర సురభి సంవాదంబు వేదంబులయందు వినంబడుఁ గాన్వన నీకుం బుత్రుస్నేహంబు సామాన్యంబు గా; దైనను చీసులై వనంబున నవయుచున్న యప్పాండపులకు దయాశుండ వగుము. 86

ప్రతిపదార్థం: దేవా! (= ఓ ఇంద్రా!); దిన+ఆనంబులు+అయి= వెత చెందిన ముఖాలు కలవయి; దుర్జులంబులు+అయిన= బలంలేనివయిన; అపత్యంబుల= సంతానంయొక్క; దుఃఖంబు= శోకం; ఏను= నేను; ఎట్లు= ఏ విధంగా; చూడన్+ఓపుదున్= చూడగలను?; అనివస్తున్= అని చెప్పగా; నగి= నవ్వి; ఇంద్రుండు; దానికిన్+కరుణించి= దాన్మై దయకలిగి; వర్షంబున్= వాసచేత; తృణవర్ధనంబు+చేసి= గడ్డి బాగా పెరిగేటట్లు చేసి; దుర్జుల బలీవర్ధంబులకు= బలం లేని ఎద్దులకు; బలంబు, కావించెన్= బలం కలిగేటట్లు చేశాడు; అని; ఇంద్ర, సురభి, సంవాదంబు= ఇంద్రుడికి, వేలుపుటావుకు జరిగిన సంభాషణ; వేదంబుల యందు; వినంబడున్; కాన్వన; నీకున్= (ధృతరాష్ట్రా!) నీకును; పుత్రుస్నేహంబు= కొడుకులపై కల ప్రేమ; సామాన్యంబు, కాదు= సాధారణామైనది కాదు; ఐనను; దీనులు+ఒ= వెతచెందినవారై; వనంబున్= అడవిలో; నవయుచున్న= కష్టపడుతున్న; ఆ+పాండపులకు= ఆ పాండవులపట్లు; దయాశుండవు+అగుము= దయకలవాడివి కమ్ము.

తాత్పర్యం: ‘దేవా! బలంలేని నా సంతానం పడుతున్న బాధను నేను ఎట్లూ చూడగలను?’ అని సురభి చెప్పింది. ఇంద్రుడు నవ్వి, కరుణించి, వాన కురిపించి గడ్డి ఎక్కువగా పెరిగేటట్లు చేసి బలంలేని ఎద్దులకు బలం కలిగేటట్లు చేశాడు. ఈ ఇంద్రసురభి సంవాదం వేదాలలో ఉన్నది. ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! నీకు కల పుత్రప్రేమ సాధారణామైనది కాదు. ఐనను అడవులలో వెతలతో ప్రుగ్గుతున్న పాండవులపట్లు దయ చూపించుము.

విశేషం: మహాభారతంలో ప్రధాన కథతో పాటు పెక్క ఉపాభ్యాసాలు, సంవాదాలు ఉన్నాయి. సంవాదమంటే ఇరువురి మధ్య జరిగే సంభాషణ. ఈ సంభాషణకు అంతర్భాగం ఉంటుంది. ప్రస్తుత కథతో అవినాభావ సంబంధం ఉంటుంది. ఇందువలన అప్పుడప్పుడు కథాగమనం మంటుపడుతుందని కొందరు విమర్శించటం కద్ద. కానీ, మహాభారత గ్రంథకర్త వేసికొన్న ప్రణాళిక ప్రకారం విజ్ఞాన సర్వస్యం అయిన ఇతిహసంలో ఉపాభ్యాసాలు, సంవాదాలు ప్రధానకథకు పరిపూసి చేకూర్చేవే. ఈ సురభి సురపతి సంవాదంలోని ప్రధానాంశాలు: (1) నోరు లేని మూగ జంతువుల పట్ల జనులు జాలి చూపాలనే మానవతా ధర్మం (2) సృష్టిలో పుత్రేషణ ప్రాణికోటిషై నెరపే ప్రభావం హృదయంగమంగా చిత్రించబడ్డాయి. ఈషణాత్రయం - దారేషణ, ధనేషణ, పుత్రేషణ - ఇవి భూతకోటిషై మిక్కెలి ప్రభావం చూపిస్తున్నాయి. పట్లలలో దారేషణ, పశువులలో పుత్రేషణ, మనుజలలో ధనేషణ ఎక్కువ అని పెద్దల ప్రవచనం. కానీ, మానవుల్లో ఈ ఈషణాత్రయం ప్రభావాన్ని చూపుతుంది. ధృతరాష్ట్రుడికి ఉండే పుత్రేషణ అతడి శీలాన్ని చాల ప్రభావితంచేసింది. ఆ విషయాన్ని వ్యాసమహర్షి ఈ ఉపాభ్యాసంలో ప్రస్ఫుటం చేశాడు. అంతేకాదు. సుఖాల్లో ఉన్న బిడ్డలమీద కంటే, కష్టాల్లో ఉన్న బిడ్డలమీద ఎక్కువ ప్రేమ చూపాలని ప్రచోధించాడు.

తే. నీవుఁ బాండుండు విదురుండు నెమ్మి నాకుఁ, నొక్క రూపైన యట్లు నీ కుదితయశులు నీ సుతులు నూర్చురును బాండుశ్వరతనూజుఁ, లేవురును నొక్కరూప కా నెఱుగెవలయు. 87

ప్రతిపదార్థం: నీవున్= (ధృతరాష్ట్రుడు) నీవున్నా; పాండుండు= పాండురాజున్నా; విదురుండు; నెమ్మిన్= ప్రేమలో; నాకున్ (వ్యాసుడికీ); ఒక్క, రూపు+ఐన, అట్లు= ఒకే విధమైనవారు (సమానులు) అయినట్లే; నీకు+డిదితయశులు= నీకు, అధిక కీర్తి కలవారు; నీ, సుతులు= నీ కొడుకులు; నూర్చురును= వందమందీన్ని; పాండు, నృప, తనూజులు+ఎపురును= పాండురాజు కొడుకులు ఐదుగురున్నా; ఒక్క, రూపు+అ, కాన్= ఒకే రూపం వారని, అంటే సమానులని; ఎఱుగవలయున్= (నీవు) తెలిసికోవాలి.

తాత్పర్యం: నీవు, పాండురాజు, విదురుడు ప్రేమలో నాకు సమానులు. అలాగే గొప్ప కీర్తి కల వందమంది నీ కొడుకులూ, పాండురాజు ఐదుగురు పుత్రులూ నీకు సమానులని తెలిసికోవాలి.

క. సుజనుల సహవాసంబున్సి , గుజనులు సధ్యర్థమతు లగుట నిక్షము; ధర్మజునొధ్య నుండి నీ యా , త్యజుఁడు ప్రశాంతుండు ధర్మమార్గుండు నగున్.

88

ప్రతిపదార్థం: సుజనుల, సహవాసంబున్సి= మంచివారి స్నేహంవలన (మంచివారితో కలిసి మెలిసి ఉండటంవలన); రుజనులు= చెడ్డవారు; సత్త+ధర్మమతులు+లగుట= మంచి ధర్మబుద్ధి కలవారవటం; నిక్షము= నిజం; ధర్మజు+బద్ధున్+ఉండి= ధర్మరాజు దగ్గర ఉండి; నీ, ఆత్మజుఁడు= నీ కొడుకు; ప్రశాంతుండు= మిక్కిలి శాంతం కలవాడు; ధర్మమార్గుఁడున్= ధర్మమార్గంలో సంచరించేవాడు; అగున్= కాగలడు.

తాత్పర్యం: మంచివారిమైత్రివలన చెడ్డవారు కూడ మంచివారపుతారు. ధర్మరాజుసహవాసంవలన నీ కొడుకు ధర్మమార్గుడు, ప్రశాంతుడు కాగలడు.

వ. రాజ్యాలైన ధర్మరాజుతోడి సహవాసంబు సర్వజనహితంబు గాపున నాతని నుపాసించి దుర్యోధనుండు గొండికకాలం బుండు నట్టుగాఁ బసుపు; మట్టుయిన నుభయపక్షంబులకు లగ్గను' ననిన ధృతరాష్ట్రండు గృతాంజలి యయి 'మునీంద్రా! దుర్యోధనుండు నా పలుకులు వినండు; కురుకులంబు రక్షించు నట్టి బుధి గలదేని వాని మీర శిక్షింపుం' డని ప్రొక్షిన్ 89

ప్రతిపదార్థం: రాజు+బుషి+బను= రాజులలో బుషిపేంటివాడైన; ధర్మరాజుతోడి, సహవాసంబు= ధర్మరాజుతోమైత్రి; సర్వ, జన, హితంబు= సమస్త జనులకు ఇష్టమైనది; కాపున్న, ఆతనిన్= ఆ ధర్మరాజును; ఉపాసించి= ఆరాధించి; దుర్యోధనుండు; కొండొక, కాలంబు= కొంతకాలం; ఉండునట్టుగాన్; పనుపుము= నియమించుము; అట్టు+అయిన్న్= ఆ విధంగా చేస్తే; ఉభయ, పక్షంబులకున్= ఇరువర్గాలవారికి; లగ్గు+అగున్= మేలు కలుగుతుంది; అనిన్న్= అని చెప్పగా; ధృతరాష్ట్రండు; కృత+అంజలి+అయి= చేయబడిన నమస్కారం కలవాడయి- అంటే నమస్కరించి; ముని+ఇంద్రా!= మునులలో శ్రేష్ఠుడా!; దుర్యోధనుండు; నా పలుకులు= నా మాటలు; వినండు= వినడు; కురు, కులంబు= కురువంశాన్ని; రక్షించు+అట్టి, బుధి, కలదు+ఎని= కాపాడే ఉద్దేశం ఉంటే; వాని= ఆ దుర్యోధనుడిని; మీరు+అ= మీరే; శిక్షింపుండు= ప్రబోధించండి; అని= అని పలికి; ప్రొక్షిన్= నమస్కరించగా.

తాత్పర్యం: రాజ్యాలైన ధర్మరాజుతో దుర్యోధనుడు మైత్రి చేయటం సర్వజన హితమైనది. దానివలన ఇరుప్పులమ మేలు కలుగుతుంది' అని ధృతరాష్ట్రడితో వ్యాసుడు పలికాడు. 'మునీంద్రా! కురుకులాన్ని కాపాడాలనే కోరిక మీకు ఉంటే మీరే దుర్యోధనుడికి ప్రబోధం చేయండి. అతడు నా పలుకులను వినడు'- అని ధృతరాష్ట్రుడు వ్యాసుడికి నమస్కరించి బదులు పలికాడు.

క. ‘అనఘుఁడు మైత్రేయుం డను , మునినాధుఁడు వచ్చి ధర్మమున నాతనిఁ దా ననుశాసించుఁ బిరంబుగు’ , నని చెప్పుచు నష్టరాశరాత్మజుఁ డలగెన్.

90

ప్రతిపదార్థం: అనఘుఁడు= పాపంలేనివాడు; మైత్రేయుండు+అను, మునినాధుఁడు= మైత్రేయుడు అనే పేరున్న బుషి శేషుడు; వచ్చి; ఆతనిన్= ఆ దుర్యోధనుడిని; ధర్మమున్న్= ధర్మంలో; తిరంబుగున్= స్థిరంగా; అనుశాసించున్= ఆజ్ఞాపిస్తాడు (అంటే ప్రబోధిస్తాడు); అని; చెప్పుచున్; ఆ+పరాశర+ఆత్మజుఁడు= పరాశరుడి కొడుకైన వ్యాసుడు; అరిగెన్= వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: ‘మహానుభావుడైన మైత్రేయమహార్షి వచ్చి దుర్యోధనుడికి ధర్మప్రబోధం చేయగల’ ఈని చెప్పి వ్యాసమహార్షి నిష్పమించాడు.

తాత్పర్యం: ఆ తరువాత

ఉ. న్యాయవిదుండు గామ్యకవనంబున ధర్మజునొద్దునుండి మైత్రేయుడు థీయుతుం దరుగుదెంచిన నష్టుడ యమ్మునీంటు నిం ద్రాయుతుఁ దాంజికేయుఁ దుచితస్థితిఁ బూజితుజేసు నాత్త ని శ్రేయసలాలసుండయి విశేషసపర్యులఁ జేసు భక్తితోన్.

ప్రతిపదార్థం: న్యాయవిదుండు= పాడి తెలిసినవాడు; కామ్యకవనంబున్= కామ్యకవనేపేరున్న అడవిలో; ధర్మజు+బద్ధునుండి= ధర్మరాజు దగ్గరనుండి; థీయుతుండు= బుద్ధిమంతుడైన; మైత్రేయుడు; అరుగుదెంచిన్= రాగా; అప్పుడు+లి= ఆ సమయాన్నే; ఆ+ముని+ఇంద్రున్= ఆ మునీశ్వరుడిని; ఇంద్ర+అయితుడు= ఇంద్రుడితో సమానమైనవాడు; అంబికేయుడు= అంబికాపుత్రుడైన ధృతరాష్ట్రుడు; ఉచిత స్థితిన్= అర్థమైన విధంగా; పూజితున్+చేసెన్= పూజించాడు; ఆత్మ, నిశ్చేయస, లాలసుండు+అయి= తనకు మేలు లభించాలనే కోరిక కలవాడై; భక్తితోన్= గౌరవభావంతో; విశేష సపర్యులన్= ప్రత్యేకమైన శుశ్రాఫలు; చేసెన్= చేశాడు.

తాత్పర్యం: న్యాయవేత్త అయిన మైత్రేయమహార్షి కామ్యకవనంలో ఉన్న ధర్మరాజు దగ్గరనుండి తన కడకు వచ్చినపుడు ధృతరాష్ట్రుడు తనకు మేలు కలగాలనే కోరిక కలవాడై ఎంతో భక్తితో ఆ మునీంద్రునికి విశేషసపర్యులు చేసి పూజించాడు.

వ. ఇట్లుదనచేతంబూజితుండై సుఖవిత్రాంతుండైన మునివరువుకు ధృతరాష్ట్రుండు ముక్తితపాస్తుండై భట్టారకా! యొందుండి వచ్చితి? రని యడిగిన మైత్రేయుం డిట్లనియె.

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; తన చేతన్; పూజితుండై= పూజించబడినవాడై; సుఖవిత్రాంతుండు+ఐన్= సుఖంగా విశ్రమించిన; మునివరువుకు= బుమిశేషమైడికి; ముక్తిత, హస్తుండు+ఇ= ముగిట్టిన హస్తాలు కలవాడై అంటే, నమస్కరించినవాడై; భట్టారకా!= పూజనీయుడా!; ఎందు+ఉండి, వచ్చితిరి+అని+అడిగిన్= ఎక్కడ నుండి విచ్చేశా రని అడుగగా; అతనికి= ఆ ధృతరాష్ట్రుడికి; మైత్రేయుండు= మైత్రేయుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: తనచే పూజించబడి విత్రాంతి గైకొంటున్న మైత్రేయ మహార్షికి నమస్కరించి ‘భట్టారకా! తా మెక్కడనుండి ఇక్కడకు దయచేశా?’ రని ధృతరాష్ట్రుడు అడిగాడు. ధృతరాష్ట్రుడికి మైత్రేయుడు ఈ విధంగా బదులు పలికాడు.

ఉ. ‘అలఘుతపోభరంబున జటాజినముల్ ధలయించి రూఖ్ వ ల్యాలఘులు గట్టి కూరలును గాయలుఁ బండులు భోజనంబుగా నలయక కామ్యకం బను మహావిహినంబున నున్న పాండవే యులకడనుండి వచ్చితిఁ గురూత్తము! నీసుతు నిన్ను జాడగన్.

ప్రతిపదార్థం: అలఘు= గొప్పదైన; తపస్+బరంబున= తపస్సుయొచ్చుక్క బరువుతో; జటా+అజినముల్= జడలు; తోళ్ళు; ధరియించి; రూడ్జ వల్గులములు= కరకు మోటు నారబట్టలు; కట్టి; కూరలును; కాయలున్; పండులు; భోజనంబుగాన్= ఆహారంగా; అలయక= ఆయాసం పొందక; కామ్యకంబు+అను= కామ్యకం అనే పేరున్న; మహా విషినంబునన్= పెద్ద అడవిలో; ఉన్న; పొండవేయుల కడ నుండి= పొండవుల దగ్గరనుండి; కురు+ఉత్తము!= కురువంశంలో ఉత్తముడైన ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!; నిన్నన్= నిన్ను; నీ సుతున్= నీ కొడుకును; చూడటానికి; వచ్చితిన్= వచ్చాను.

తాత్పర్యం: ‘కురువంశంలో జనించిన ఉత్తముడైన ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! నిన్నును, నీ కుమారుడిని చూడటానికి నేను పొండవులకడనుండి వచ్చాను. వారు కామ్యకవనంలో తపోభారంచేత పెరిగిన జడలతో, మోటునారబట్టలు కట్టుకొని కాయలు, కూరలు, పండ్లు ఆహారంగా స్వీకరిస్తూ సమయపరిపాలన చేస్తున్నారు.

వ. ఏ నఫీలతీర్థదర్శనార్థంబు పరిష్కమించుచుఁ గురుజాంగలంబున కలిగి యందుఁ గురుకులోత్తము లైన పొండుపుత్తులం జాచితి.’

95

ప్రతిపదార్థం: ఏసు= నేను; అఖిల, తీర్థ, దర్శన+అర్థంబు= అన్ని దివ్యప్రశ్నలాలను చూడటానికి; పరిభ్రమించుచున్= తిరుగుతూ; కురుజాంగలంబునకు= కురుదేశానికి సమీపంలోని అరణ్యప్రదేశానికి; అరిగి= వెళ్ళి; అందున్= అక్కడ; కురు, కుల+ఉత్తములు+ఇను= కురువంశంలో వ్రేష్టులైన; పొండుపుత్తులన్; చూచితిన్= చూచాను.

తాత్పర్యం: నేను తీర్థయాత్రలు చేస్తూ కురుషైతానికి సమీపంలోని అరణ్యప్రదేశాలకు వెళ్ళి అక్కడ పొండవులను చూచాను.’

విశేషం: తీర్థశబ్దానికి వాయ్యార్థం నీరు. తీర్థయాత్రలు అనేచోట దివ్యదేశయాత్రలు అని రూఢ్యార్థం. బహు దివ్యప్రశ్నలు ప్రాయికంగా నదీతీరాలలో ఉండటంచేత తీర్థానికి అట్టి రూఢ్యార్థం ఏర్పడింది.

అ. అనిన నవనతాస్నుఁ డయి ధృతరాష్ట్రుఁ డి , ట్లనియే 'నెట్లు సెప్పుఁ డయ్యి! యందుఁ బాండవులకు సత్యభాషణులకుఁ గుశ , లంబె? వార లిట దలంతు రొక్కుఁ'

96

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పగా; అవనత+అస్యాడు+అయి= వంచబిడిన మొగం కలవాడయి; ధృతరాష్ట్రుడు; ఇట్లు+అనియెన్; ఎట్లు; చెప్పుడు+అయ్య; అందున్; సత్యభాషణులకున్= నిజం మాటల్చే పొండవులకు; మశలంబు+ఎ= క్షేమమా; వారలు; ఇట= ఇక్కడను గురించి (హాస్తినాపురాన్ని గురించి); తలంతురు+ఒక్కు= స్కృంస్తున్నారా!

తాత్పర్యం: అని మైత్రేయమహార్షి అనగా, ధృతరాష్ట్రుడు తలవంచుకొని ‘అయ్యా! సత్యభాషణులగు పొండవులకు క్షేమమా? వారు ఇచ్చివారిని స్కృంస్తుంటారా?’ - అని పరికినాడు.

క. ‘అమితభుజశక్తి నంతక , సము లప్పాండుసుతు లిందు సౌభ్యాత్ స్నేహమునకు విచ్ఛేదముగా , సమయాతిక్రమము సేయ సమకట్టరుగా.’

97

ప్రతిపదార్థం: అమిత, భుజ, శక్తిన్= అంతులేని బాహుపరాక్రమంలో; ఆ+పొండు= సుతులు= ఆ పొండవులు; అంతక, సములు= యముడితో సమానులు; ఇందు, సౌభ్యాత్ స్నేహమునకు= అస్వదమ్ముల ప్రేమకు - అంటే కౌరవ పొండవులు

మధ్యగల సోదరభావానికి; విచ్ఛేదముగా= భంగకరంగా; సమయ+అతిక్రమము= ప్రతిజ్ఞను మీరటం (అంటే పండిండేండ్ల వనవాసం ఒక ఏడు అజ్ఞాతవాసం చేయకుండానే కొరవులపై దండెత్తటం); చేయన్= చేయటానికి; సమకట్టరుగా= పూనరుకదా!

తాత్పర్యం: పరాక్రమంలో యముడితో సమానులైన పాండవులు కురు పాండవసోదరభావానికి విఘ్ాతం కలిగేట్లుగా తాము లోగడ అంగీకరించిన సమయాన్ని మీరటానికి యత్నించరు కదా!

వ. అనిన మైత్రేయుం డిట్లనియే.

98

తాత్పర్యం: అనగా మైత్రేయుడు ఈ విధంగా అన్నాడు.

చ. ‘చనుదెంచి మహామునివరు , లనవరతము వారలకుఁ జ్ఞయం బొనరగ బీ
వన లీగీ జేసి కుశలము , మసుజేశ్వర! వారు ధర్మమతియుతు లగుటన్.

99

ప్రతిపదార్థం: మనజ+ఈశ్వర!= ఓ రాజు!; మహాముని వరులు= మహార్షులు; చనుదెంచి= వచ్చి; అనవరతము= ఎల్లప్పుడు; ప్రియంబు+ఒనరగ= ప్రీతికలిగేటట్లు; వారలకున్= ఆ పాండవులకు; దీవనలు= ఆళీస్పులు; ఈగిన్, చేసి= ఇవ్వటం చేత; వారు= ఆ పాండవులు; ధర్మ, మతి, యుతులు+అగుటన్= ధర్మబుద్ధితో కూడినవారు కావటంచేత; కుశలము+ల= క్లీమవే.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్రుడి ప్రశ్నకు సమాధానంగా మైత్రేయుడు ఇట్లా అన్నాడు: ‘ఓ రాజు! మహార్షులు నిరంతరం వచ్చి, ప్రియం కలిగేటట్లుగా పాండవులకు దీవనలు ఇవ్వటంచేత, వారు ధర్మబుద్ధితో కూడినవారు కావటం చేత, జ్ఞమంగా ఉన్నారు.

క. వారలు సమయము దప్పిన , వారిజిలపుహిాతుల గతు లవశ్వముఁ దప్పున్;

వారికి సకారణంబ ని , కారము నీ కొడుకు సేసే గడు సహితండై.

100

ప్రతిపదార్థం: వారలు= ఆ పాండవులు; సమయము= ఒడంబడిక; తప్పిస= మీరితే; వారిజ, రిపు, హితుల, గతులు= చంద్ర సూర్యుల నడకలు (వారిజిలపుడు=చంద్రుడు, వారిజ హితుడు= సూర్యుడు ఇక్కడ ‘వారిజ’ శబ్దం రిపు-హిత శబ్దాలకు రెండింటికి అస్వయిస్తుంది); అవశ్యమున్= విధిగా; తప్పున్= తప్పుతాయి; వారికిన్= ఆ పాండవులకు; అకారణంబు+ల= ఎట్టికారణం లేకుండానే; నీకొడుకు= నీ పుత్రుడు (దుర్యోధనుడు); కడున్+అహితుండు+ఱ= మిక్కిలి శత్రువుం వహించినవాడై; నికారము= వంచన; చేసన్= చేశాడు.

తాత్పర్యం: పాండవులు చేసిన ప్రతిజ్ఞను మీరితే సూర్యుచంద్రులే గతులు తప్పుతారు. అలాంటి వారిని నీ కొడుకు నిష్టారణంగా వైరం వహించి వంచించాడు.’

వ. అని దుర్యోధనుం జాచి ‘యయ్యా! నీవు బుట్టిగలవేసేఁ బాండవులతో విరోధం బుడుగు; మట్టయిన నీకును వారికిం గురుకులంబునకు లగ్గుగు; నా పలుకుఁ జేకొనుము.

101

ప్రతిపదార్థం: అని= అని చెప్పే; దుర్యోధనున్+చూచి= దుర్యోధనుడిని చూచి; అయ్యా; నీవు; బుట్టి, కలవు+ఏనిన్= బుట్టికలవాడివైతే; పాండవులతో; విరోధంబు= శత్రువుం; ఉడుగుము= మానుకొమ్ము; అట్లు+అయిన; నీకును; వారికిన్; కురు, కులంబునకున్= కొరవనంశానికి; లగ్గు+అగు= మేలు చేకూరుతుంది; నా, పలుకున్= నా మాటను; చేకొనుము= స్వీకరించుము(అంగీకరించుము).

తాత్పర్యం: అని చెప్పి, మైత్రేయమహార్షి దుర్భోగముడిలో ‘అయ్యా! బుద్ధిగలవాడవైతే నీవు పాండవులతో విరోధం విడనాడుము. అట్లయితే నీకూ, పాండవులకూ కురువంశానికి మేలు కలుగుతుంది. నామాట వినుము.

- సీ.** వజ్రసంహనసు లవార్యపరాక్రముల్; పాండుకుమారు లాఖిండలాభు లందఱు నాగశతాయుతత్త్వాను లు, గ్రాహవకాంక్ష లుత్స్వాహాపరులు; వారలలో బలవంతుండు బక హిందిం, జాసురు లనువారి నాసురమున్స జంపె, నాగాయుతసత్యు జరాసంధు, నెక్కటి యోళ్లిన యక్కజ్ఞండు
- తే.** ఫోరవనమున వీరుఁ గేమ్మిరుఁ డను సు, రాలి నిశ్శల ఘన భీకరాంగుఁ బట్టి పోర వధియించినట్టి సమీరజునకు, భూలభుజునకు మార్కొనువారుఁ గలరె?

102

ప్రతిపదార్థం: పాండుకుమారులు= పాండవులు; వజ్ర సంహనసులు= వజ్రం వంటి శరీరం కలవారు; అవార్య, పరాక్రముల్= వారించశక్యంగాని పరాక్రమం కలవారు; ఆఖిండల+అభులు= ఇంద్రుడితో సమానులు; అందఱు; నాగ, శత+అయుత, త్రాణులు= వంద పదివేల ఏనుగులతో సమానమైన శక్తి కలిగినవారు; ఉగ్ర+అహవ, కాంధులు= భయంకరమైన యుద్ధం చేసే కోరిక కలవారు; ఉత్సాహపరులు= (లోకోత్తర కృత్యాలు నిర్వహించటంలో) ఉత్సాహం కలవారు; వారలలో; బలవంతుండు= బలం కలవాడు; బక, హిందింబ+అసురులు+అనువారిన్= బకుడు, హిందింబుడు అనే రాక్షసులను; అసురమునన్= క్రూరత్వంతో (రాక్షస విధానంతో); చంపెన్= సంహరించాడు; నాగ+అయుత, సత్యు= పదివేల ఏనుగులయొక్క బలం కల వాడిని; జిరాసంధున్; ఎక్కుటి= ఒంటరిగా; చిర్మిం= జయించిన; అక్కజ్ఞాండు= అధికుడు; ఫోరవనమునన్= భయంకరమైన అడవిలో; వీరున్= వీరుడైనవాడిని; కిమ్మిరుఁడు+అను= కిమ్మిరుడు అనే; సుర+అరిన్= రాక్షసుడిని; నిశ్శల, ఘన భీకర+అంగున్= చలించని, మిక్కిలి భయంకరమైన శరీరం కలవాడిని; పట్టి= పట్టుకొని; పోర్ను= యుద్ధంలో; వధియించినట్టి= చంపినట్టి; సమీరజునకు= వాయుపుత్రుడికి, భీముడికి; భూరి భుజునకు= గొప్ప భుజాలు కలవాడికి (మేటి పరాక్రమం కలవాడికి); మార్కొనువారున్= యుద్ధంలో ఎదిరించేవారు; కలరు+ఎ= ఉన్నారా? (లేరని భావం)

తాత్పర్యం: పాండవులు వజ్రశరీరులు, దేవేంద్రసములు, మహాపరాక్రమోవేతులు, ఉత్సాహవంతులు. అందరు పది లక్ష్ల ఏనుగుల బలం కలవారు, భీకర యుద్ధమంటే కుతూహలపడే వారు. వారిలో మిగుల బలవంతుడైన భీముడు పదివేల ఏనుగులబలం కలిగిన జరాసంధుడిని ఒంటరిగా చిందించి చంపిన అద్భుతపీరుడు. బక హిందింబ కిమ్మిరులను రాక్షసంగా చంపిన ఆ భీముడిని ఎదిరించగల యోధులు ఎక్కుడ ఉన్నారు?

విశేషం: అలం: ఉపమ. ఎత్తగేతిలో నన్నయ ప్రాసనియమాన్ని పాటించాడు.

మైత్రేయుడు దుర్భోగముని శపించుట (సం. 3-11-27)

- వ.** వారికి వాసుదేవ ధృష్టధ్యమ్ములు సంబంధ సపోయులు; జరామరణవంతులైన మనుజులు వారింజెనకి యెట్లు జీవింతురు? నీవు వారితో నొడంబడియుండు; మిథి కార్యం' బనిన మైత్రేయుపలుకు లాదలింపక పాదాంగుష్ఠంబున నేల త్రాయుచు బాహు వెత్తి తొడలు సఱచి నగుచుస్తూ యా దుర్భోగముం జిచి, మైత్రేయుం డలిగి ‘యా యవరాధంబున నాహావంబగు నందు భీముగదాఫూతంబున నీ

యూరుయుగంబు భగ్నం బయ్యెడు' మని శాపం జిళ్లిన వెఱచి ధృతరాష్ట్రందు 'మనీంద్రా! యట్లు గాకుండం బ్రసాదింపు' మనిన నమ్మనివరుం డిట్లనియె.

103

ప్రతిపదార్థం: వారికి; వాసుదేవ, ధృష్టద్యుమ్ములు= శ్రీకృష్ణుడు, ధృష్టద్యుమ్ముడు; సంబంధ సహాయులు= చుట్టరికం చోప్పున సాయం చేసేవారు; జరా, మరణవంతులు+ఐన= ముసలితనం, చావు కలిగిన వారైన; మనుజులు= మనుమ్ములు; వారిన్, చెనకి= వారిని ఎదిరించి; ఎట్లు= ఏ విధంగా; జీవింతురు= బ్రిదుకగలరు?; సీవు; వారితో= ఆ పాండవులతో; ఒడంబడి, ఉండుము= అంగీకారం కుదుర్చుకొని ఉండుము; ఇది కార్యంబు= ఇది చేయడగిన పని; అనిన; మైత్రేయు పలుకులు= మైత్రేయుడి మాటలు; ఆదరింపక= లెక్కచేయక; పాద+అంగుష్ఠంబున్ను= కాలి బొటనఫేలితో; నేలన్= భూమిపై; ప్రాయుచు; బాహువు= చేయి; ఎత్తి; తొడలు; చంచి; నగుచున్న= నప్పుతున్న; ఆ దుర్యోధనున్+చూచి= ఆ దుర్యోధనుడిని చూచి; మైత్రేయుండు; అలిగి= కోపించి; ఈ అపరాధంబున్= ఈ తప్పువలన; ఆహావంబు+అగున్= యుద్ధం దాపురిస్తుంది; అందు= ఆ యుద్ధంలో; భీము, గదా+అఘూతంబున్= భీముడి గద యొక్క దెబ్బవలన; సీ+డారు, యుగళంబు= సీతొడలజంట; (డారు= తొడ, యుగళము= జంట); భగ్నంబు+అయ్యెడు= విరుగగలదు; అని; శాపంబు; ఇచ్చిన; వెఱచి= భయపడి; ధృతరాష్ట్రందు; మని+ఇంద్రా!= మనిశేష్టా!; ఇట్లు; కాకుండన్; ప్రసాదింపుము+అనిన= ప్రసన్నుడ వగుము అనగా; ఆ, మనివరుండు= ఆ బుపిశేష్టుడు, ఆ మైత్రేయుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: పాండవులకు చుట్టరికంవలన ఏర్పడిన అనుబంధంచేత శ్రీకృష్ణుడు, ధృష్టద్యుమ్ముడు తోడుపడగలరు. ముసలితనానికి చావుకు లోనయ్యే మానవమాత్రులు వారిని ఎదిరించి బ్రతుకలేరు. సీవు వారితో పాత్రు కుదుర్చు కొనటం మంచిది' - అని దుర్యోధనుడితో మైత్రేయుడు పలికాడు. దుర్యోధనుడు మైత్రేయుని మాటలను తిరస్కరిస్తూ తన కాలి బొటనఫేలితో సేలపై ప్రాస్త్రా చేయెత్తి తన తొడలపై చరచి చప్పుడు చేస్తూ, మైత్రేయుడిని పరిపాసించాడు. మైత్రేయుడు కోపగించుకొని 'ఈ అపరాధంవలన ఫోరయుద్ధం జరుగుతుంది అందులో భీమ గదఘూతంవలన నీ తొడలు విరుగగల' వని శపించాడు. ఆ శాపానికి ధృతరాష్ట్రుడు భయపడి 'శాపాన్ని ఉపసంహరించు కొ'మృనీ ఆ మనీంద్రుడిని వేడుకొన్నాడు. అప్పుడు మైత్రేయుడు ఇట్లా పలికాడు.

తే. ‘కడగి సమబుట్టి వీనికిఁ గలిగె నేనీఁ, గాదు శాప ఫలం; బట్లు గాక బుట్టి హీనుడై గల్యాతుం డగు నేని శాప, హావ్యవాహపులంబు వీఁ డనుభపించు.’

104

ప్రతిపదార్థం: కడగి= పూని; సమబుట్టి= సవ్యపైన బుట్టి; వీనికిన్= ఈ దుర్యోధనునికి; కలిగెన్+విన్= ఏర్పడినట్లయితే; శాప, ఫలంబు, కాదు= శాపం ఫలించదు; అట్లు, కాక= సమబుట్టి దుర్యోధనునికి ఏర్పడక; బుట్టి హీనుడు+ఐ= బుట్టిలేనివాడై, అంటే మూర్ఖుడై; గర్వితుండు+అగున్+విని= గర్వంకలవాడయితే; శాప, హావ్యవాహా, ఫలంబు= శాపమనే అగ్ని యొక్క ఫలితం (హావ్యమును వహించేవాడు హావ్యవాహుడు అంటే అగ్నిహోత్రుడు. హావ్యమంటే యజ్ఞంలో వ్రేల్చుబడే ఆజ్యాది హమద్రవ్యం); వీడు= ఈ దుర్యోధనుడు; అనుభవించున్= అనుభవిస్తాడు.

తాత్పర్యం: ‘దుర్యోధనుడు పశ్చాత్తాపం పొంది, చేసిన దానికి వగచి, మంచి బుట్టి ఏర్పరచుకొంటే ఈ శాపం వర్తించదు. అట్లా కాక, బుట్టిలేనివాడై గర్వంతో ప్రవర్తిస్తే శాపాగ్నిఫలితం ఆతడు అనుభవిస్తాడు’.

విశేషం: అలం: రూపకం.

హ. అని ప్రసన్నండైన షైత్రేయునకు నాంబికేయుం డిట్లునియె.

105

ప్రతిపదార్థం: అని; ప్రసన్నండు+ఐన= శాంతించిన; షైత్రేయునకున్; అంబికేయుండు= అంబిక పుత్రుడైన ధృతరాష్ట్రుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: శాంతించిన షైత్రేయుమహార్షితో ధృతరాష్ట్రుడు ఇట్లా పలికాడు.

క. ‘కిమ్మీరుం డను రక్షసు , ద మూర్ఖుతతనయుచేత నత్యగ్ర వనాం

తమ్మున నిహాతుండయిన వి , ధ షైట్లులు సెప్పు మధ్యతం జబి’ యనినన్.

106

ప్రతిపదార్థం: కిమ్మీరుండు+అను, రక్షసుడు= కిమ్మీరు డనే పేరుగల రాక్షసుడు; ఆ+మారుత, తనయుచేత= ఆ వాయు పుత్రుడైన భీముడిచేత; అతి+ణ్ణగ్ర, వన+అంతమ్మునవ్వునవ్వు= మిక్కిలి భయంకరమైన వనంలోపల; నిహాతుండు+అయిన, విధమ్ము+ఎట్లులు చెప్పాము= చంపబడినవిధానం ఎటువంటిదో చెప్పాము; ఇది; అద్భుతంబు= ఆశ్చర్యకరం; అనియెన్= అని అనగా.

తాత్పర్యం: ‘కిమ్మీరుడనే రాక్షసుడు భయంకరమైన అడవిలో భీముడిచేత సంహరించబడిన అద్భుతవృత్తాంతాన్ని వివరించు’ మని ధృతరాష్ట్రుడు షైత్రేయుమహార్షిని అడిగాడు.

హ. ‘నా పలుకులు నీకొడుకు వినండయ్యు; నే నేల చెప్పేద? బీనిం బాండవసహియులైన విప్రులచేత విదురుం డిమ్ముగా సెఱిగెనవాః డతనిపలన విను’ మని చెప్పి షైత్రేయుం డలగినం, గిమ్మీరవధ కథాత్రవణపరుండై తన్నడిగిన ధృతరాష్ట్రునకు విదురుం డిట్లునియె; నిందుండి చని పాండపులు మూడవోరాత్రంబులు నిరంతర ప్రయాణంబు సేసి, కామ్యకవనంబుఁ జోచ్చు వా రొక్కనాఁ యధరాత్రంబున రాక్షసస్తుచారవేళెయంబుఁ బలభ్రమించుచు రాక్షసమాయఁ గావించుచున్నవాని, నతినిశితదంప్రాకరాజంబైన తన వదన గహ్వారంబుఁ దెఱుచి ర్పద్ధు మెఱవ(య) బజ్మకేశంబులు దూల బాలార్క రత్నయుతంబులు బలాహాకంబునుంబోలె సకల ప్రాణిభయజననంబుగా గల్లిల్లుచున్నవాని, నిజపాద ఘుట్టిత మహీతల ప్రచలన వేగ వేల్చిత వల్లి పల్లవ భాషు పలరంభోణసుభంబుఁ బాండపుంబుల కాపాచించుచున్నవాని సెదుర నొక్కరక్షసుం గని; రంత వాఁడును బ్రాహ్మణ సంఫుంబు ముందటఁ గృష్ణజినావృతులై వచ్చు పాండపుల దప్పులం గని మార్గ నిరోధించై మహిపర్వతంబునుంబోలె నున్న నద్ధష్ట పూర్వ ప్రమాణంబైన వాని దేహంబుజోచి నిమీలితసయన యయి దుశ్శాసన కరాక్షప్ప వికీర్షవేసీభరంబు వెనువెంట నొలయం బాంచాలి పంచవర్షతంబుల నడిమి నభియుంబోలెబుతుల నడుమ భయవ్యాకుల చిత్రయైన నించియుంబులు విషయరతిం బలగ్రహించు నట్టు లేవురు నక్షేములిం బట్టుకొని భయపడకుండ నాశ్వాసించుచున్నంత.

107

ప్రతిపదార్థం: నా పలుకులు= నా మాటలు; నీకొడుకు; వినండు+అయ్యు; నేను+నీల, చెప్పేద; దినిన్= కిమ్మీర వధ వృత్తాంతాన్ని; పాండవ సహియులు+ఐన= పాండవులకు సాయంగా నిలిచిన; విప్రులచేత= బ్రాహ్మణులచేత; ఇమ్ముగ్గాన్= బాగుగా; విదురుండు= విదురుడు; ఎఱిగినవాఁడు= తెలిసికొన్నవాడు; అతనివలన= ఆ విదురుడివలన; వినుము+అని, చెప్పి; షైత్రేయుండు; అరిగినిన్= వెళ్గా; కిమ్మీర, వధ, కథా, శ్రవణ, పరుండు+ఐ= కిమ్మీరుడిని చంపటం గురించిన వృత్తాంతం

వినటంలో ఆస్తి కలవాడై; తన్న (విదురుడిని); అడిగిన; ధృతరాష్ట్రవను; విదురుండు; ఇట్లు+అనియేన్= ఇట్లు చెప్పాడు; ఇందు+ఉండి= ఇక్కడినుండి; చని= వెళ్లి; పాండవులు; మూడు+అహస్+రాత్రంబులు= మూడు పగళ్ళు, రాత్రులు; నిరంతర, ప్రయాణంబు, చేసి= ఎడతెగని ప్రయాణంచేసి; కామ్యక వనంబున్= కామ్యక మనే పేరుకల అడవిని; చొచ్చువారు= ప్రవేశించేవారు; ఒక్కనాటిఁ= ఒక దినం; అర్థరాత్రంబున్= నడికిరేయి; రాజ్ఞసు, ప్రచార, వేళుందున్= రక్కసులు తిరుగాడే సమయంలో; పరిభ్రమించుచున్= ఇటువట్టు తిరుగుతూ; రాజ్ఞసు, మాయన్, కావించుచున్నవానిన్= రాజ్ఞసులు కల్పించే మాయను చేస్తున్నవాడిని; అతి, నిశిత, దంప్రా, కరాఛంబు+ఖన్= మిక్కిలి వాడి అయిన వెలికోరలతో భయాన్ని కలిగించేదయిన; తన, వదన, గహ్యరంబున్+తెఱచి= తన గుహవంటినోరును తెరిచి; గ్రుడ్లు, మెఱవ(య)= కంటిగుడ్లు ప్రకాశించగా; బట్టుకేశంబులు= (పసుపు) పచ్చని వెండ్రుకలు (బట్టుతలపక్క వెండ్రుకలు); తూలన్= కదలగా; బాల+అర్గు, రశ్మి, యుతంబు+అయిన= ఉడయభాసుడి కిరణాలతో కూడిన; బలాహకంబునున్+పోలెన్= మేఘుంవలె; సకల, ప్రాణి, భయ, జనవనంబుగా= సర్వ ప్రాణులకు భయం కలిగేటట్లుగా; గర్జిల్లుచున్నవాని= పెద్దధ్వని చేస్తున్నవాడిని; (అలంకారం: ఉపమ); నిజ, పాద, ఘుట్టిత, మహీతల, ప్రచలన, వేగ, వేల్తిత, వర్ణి, పల్లవ, బాహు, పరిరంభణ సుఖంబున్= తనయొక్క పాదాలచేత కొట్టబడిన భూప్రదేశం యొక్క కదలిక వేగంచేత చుట్టుకొనబడిన తీగల చిగురుటాకులనే చేతుల కొగిలింతల సొఖ్యాన్ని; పాదవంబులకు= చెట్లకు; ఆపాదించుచున్నవానిన్= కలిగిస్తున్నవాడిని (అలంకారం: రూపకం); ఎదురన్= ఎదురుగా; ఒక్క; రక్కసున్+కని= రాజ్ఞసుడిని చూచారు; అంత; వాఁడును= ఆ కిమ్మీర రాజ్ఞసుడును; బ్రాహ్మణ, సంఘుంబు, ముందటన్= బ్రాహ్మణ సమూహాల ముందు; కృష్ణ+అజిన+అవృతులు+ఇ= లేడిచర్యాలతో కప్పబడినవారై; వచ్చు= వస్తున్నట్టి; పాండవుల, దవ్యలన్+కని= దూరంమండి చూచి; మార్గ, నిరోధి+ఇ= దారిని అడ్డగించినవాడై; మహో, పర్వతంబును+పోలెన్= గొప్ప కొండవలె; ఉన్న; అద్భుత పూర్వ, ప్రమాణంబు+ఖన్, వాని, దేహంబున్+చూచి= లోగడ ఎన్నడూ చూడబడనంతటి కొలతలు కల వాడి దేహాన్ని చూచి; నిమీలిత, నయన+అయి= మూసికొన్న కనులుకలదై; దుశ్శాసన, కర+అక్షప్తి, వికీర్ణ, వేణీ, భరంబు= దుశ్శాసనుడి చేతులచేత లాగబడి చెదరిన కొస్ఫుముడి; వెనువెంటన్+బలయన్= వెనువెంట వ్యాపించగా (కదలగా); పాంచాలి= ద్రౌషది; పంచపర్వతంబుల నడిమి, నదియున్+పోలెన్= ఇదు కొండల మధ్య ఉన్న ఏరువలె; పతులనడుమ= భర్తల మధ్య; భయ, వ్యాచుల, చిత్త+ఖన్= భీతితో కలత చెందిన మనసు కలది కాగా; ఇంద్రియంబులు= (ఇదు) ఇంద్రియాలు; విషయ, రతిన్, పరిగ్రహించుచుట్టులు= ఇంద్రియార్థాల అనుభూతిని చేకొనేటట్లు; ఏవురున్= ఐదుగురును; ఆ+కోమలిన్= ఆ సాకుమార్యం కలిగిన వనిత అయిన ద్రౌషదిని; పట్టుకొని; భయపడకుండన్; ఆశ్చసించుచున్నంత= అనునయిస్తుండగా- (అలంకారం: ఉపమ).

తాత్పర్యం: ‘నీ కొడుకు నా మాటలు వినలేదుకదా- నేనెందుకు చెపుతాను? కిమ్మీర సంహారగాఢను విదురుడు పాండవులకు సాయంగా అరణ్యవాసం చేస్తున్న విప్రులచేత విన్నాడు. నీవు ఆ వృత్తాంతం విదురు నడిగి తెలుసుకొమ్ము’ అని చెప్పి ప్రైత్రీయమహావైశాస్కుడు. విదురుడు ఆ వృత్తాంతాన్ని ధృతరాష్ట్రాడికి వివరించి చెప్పాడు. వనవాసగతులైన పాండవులు మూడు రాత్రులు, పగళ్ళు పయనించి కామ్యకవనం చేరుతున్నపుడు ఒకనాటి అర్థరాత్రి లోగడ తా మెప్పుడూ చూడని కొలతలు కల దేహం కలవాడిని, వెలికోరలతో వెరపు పుట్టించే నోరు తెరిచి, కనుగుడ్లు ప్రకాశించగా, బట్టుతల పక్క నున్న (పచ్చమైన) వెండ్రుకలు కదలి, ఉడయభాసుడి కిరణాలతో వెలుగొందే మేఘుంవలె గర్జిస్తున్నవాడిని, తన పాదాల తాకిడిచే భూమికంపించిన వేగానికి తీగల చిగురాకుచేతులతో చెట్లకు కొగిలింతల సొఖ్యం కలిగిస్తున్నవాడిని, ఒక రాజ్ఞసుడిని చూచారు. ఆ కిమ్మీర రాజ్ఞసుడు కూడ దూరంమండి బ్రాహ్మణుల ముందు జింకతోలు ఉడుపులు ధరించి వస్తున్న పాండవులను చూచి వారిదారికి అడ్డుగా నిలిచాడు. ఆ రాజ్ఞసుడిని చూచి ద్రౌషది భయకంపిత అయి కన్నలు మూసికొన్నది. దుశ్శాసనుడి చేతులచేత లాగబడి చెదరిన ఆమె కేశసమూహం వెనువెంట వ్యాపించింది. ఆ సమయంలో ఆమె ఇదుకొండల మధ్య ఉండే నదినటె భర్తలనడుమ మిగుల వ్యాచుల చిత్త అయింది. అప్పుడు పాండవులైదుగురును పంచెంద్రియాలు విషయరతిని పరిగ్రహించే రీతిగా ద్రౌషదిని పట్టుకొని సేదతీర్పారు.

విశేషం: ఈ రెండు ఉపమాలంకారాలు మిక్కిలి హృద్యాలయ్యాయి. పంచ పాండవుల మధ్య ద్రోపది ఉపమేయం. ఇదుకొండల మధ్య ఉండే నది ఉపమానం. ఇది సారస్వత వేత్తలు మెచ్చుకొనే ఉపమ. ఇక పంచపాండవులు ద్రోపదిని ఆశ్వసించటం పంచేంద్రియాలు విషయరత్ని పరిగ్రహిస్తున్నట్లు ఉన్నదనే ఉపమ వేదాంతులు మెచ్చుకొనేది. జ్ఞానేంద్రియాలు ఇదు:
 1. శ్రోత్రం 2. త్వర్మక్త 3. చద్భుతు 4. జిహ్వ 5. ప్రూణం. కర్మంద్రియాలు ఇదు: 1. వార్కు 2. పాణి 3. పాదం 4. పాయువు
 5. ఉపస్థితి. ఇంద్రియార్థాలు అంటే విషయాలు ఇదు: 1. శబ్దం 2. స్వర్ఘం 3. రూపం 4. రసం 5. గంధం. ఇందు శ్రోత్రంవలన శబ్దం, త్వర్మక్తవలన స్వర్ఘం, చద్భుతువలన రూపం, జిహ్వవలన రసం, ప్రూణంవలన గంధం అనుభవించబడతాయి. పంచేంద్రియాలు-జ్ఞానేంద్రియాలుగాని, కర్మంద్రియాలు గాని - విషయరత్ని నిబద్ధాలు కాబట్టి పంచపాండవులు ద్రోపదిని ఆశ్వసించటం వేదాంతవేద్యమైన ఉపమ అయింది.

క. రక్షిష్ణమంత్రముల నా , రాక్షస మాయాపలస్వరణఁ జెతీచే గ్రీయా

దక్కాడు ధౌమ్యాడు పాండవు , లీక్షించుచు నుండగా సహీనప్రతిభన్.

108

ప్రతిపదార్థం: పాండవులు+రక్షించుచున్+ఉండగాన్= పాండవులు చూస్తుండగా; క్రియాద్భుతుడు= కార్యశారుడైన; ధౌమ్యాడు; రక్షన్+ప్సు, మంత్రములన్= రక్కసులను సంహరించే మంత్రాలచేత; అహిన, ప్రతిభన్= గొప్ప ప్రతిభతో; ఆ రాక్షస, మాయా, పరిస్పరణన్; చెతిచెన్= ఆ రాక్షసుడికి సంబంధించిన మాయుల విజ్ఞంభణాన్ని భంగం చేశాడు.

తాత్పర్యం: ప్రతిక్రియలో ద్భుతైన ధౌమ్యాడు పాండవులు చూస్తుండగా గొప్ప ప్రతిభతో రాక్షసులను ఛేదించే మంత్రాలచేత ఆ రాక్షసుడి మాయావిజ్ఞంభణాన్ని భగ్గం చేశాడు.

వ. అంత.

109

తాత్పర్యం: అప్పుడు.

క. ప్రతివిహితమాయు నత్యః , యతభుజయుతుఁ గోపమూల్చితారుణ విస్మాతిత్తు నసురఁ జాచి భః , రతకులవర్ధనుఁడు ధర్మరా జిట్లనియెన్.

110

ప్రతిపదార్థం: ప్రతివిహితమాయున్= నిరోధించబడిన మాయకలవాడిని - అంటే తన మాయ వ్యర్థమైనవాడిని; అటి+అయిత, భుజ, ముతున్= మిక్కిలి పొడుగైన భుజాలు కలవాడిని - అంటే ఆజానుబాహుడిని; కోప, ఘూర్ణిత+అరుణ, విస్మారిత, నేత్రున్= ఆగ్రహంచేత తిరుగుడువడి ఎర్రనై పెద్దమై కన్నులు కలవాడిని; అసురన్= రాక్షసుడిని; చూచి; భరత మల వర్ధనుడు= భరతవంశాన్ని వృధ్మిలోనికి తెచ్చేవాడు; ధర్మరాజు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: తనమాయ నిరోధించబడటం వలన కలిగిన, కోపంచేత తిరుగుడు పడుతున్న ఎర్రని కన్నులు గల ఆ రాక్షసుడిని చూచి ధర్మరాజు ఈ విధంగా పలికాడు.

వ. 'నీ వెష్టల వాడు? వెష్టండు? విష్టనంబున నేల యున్న వాడు? వనిన వాఁ డి ట్లనియె.

111

ప్రతిపదార్థం: నీవు+ఎవ్వరివాఁడవు= నీవు ఎవరికి సంబంధించినవాడివి; ఎవ్వండవు= ఎవడివి; ఈ+వనంబునన్= ఈ అడవిలో; ఏల= ఎందుకు; ఉన్నవాడవు; అనిన; వాఁడు+ఇట్లు+అనియె.

తాత్పర్యం: ‘నీవు ఎవడివి? నీవా ఛైవరు? ఈ అడవిలో ఎందుకు ఉన్నావు?’ అని ధర్మరాజు అడుగగా ఆర్షసుడు ఇట్లా అన్నాడు.

క. ‘ఏను బకాసురు ననుజుడు, గీనాశుడు మానవులకు, గీమ్మిరుడు ఉనం
గా నెగడుదు నీ కామ్యక, కాననమున సర్వసత్యభాదనబుద్ధిన్.

112

ప్రతిపదార్థం: ఏను= నేను; బక+అసురు+అనుజాడన్= బకుడనే రాక్షసుడి తమ్ముడిని; మానవులకున్= నరులకు; కీసాశుడు= యముడిని; కిమ్మిరుడు+అనంగా= కిమ్మిరుడనే నామధేయంతో; నెగడుదు= వద్దిల్లుతుంటాను; ఈ కామ్యక కాననమున= కామ్యకమనే ఈవనంలో; సర్వసత్య భాదనబుద్ధిన్= సమస్త జంతువులను తినే సంకల్పంతో (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

తాత్పర్యం: నేను బకుడనే రాక్షసుడి తమ్ముడిని. నరులపాలిటి యముడిని. కిమ్మిరుడనే పేరుతో వద్దిల్లుతుంటాను. సర్వప్రాణులను సంహరించి తినే కోరికతో ఈ అడవిలో (విడువక ఉంటాను).

క. పాయక యుండుదు, రాక్షసు, మాయల సమరంబు సేసి మనుజుల విగతో
పాయులు జంపుచు భక్షణా, సేయుదు, నమరాదులకు నష్టియుడు బోర్న.

113

ప్రతిపదార్థం: పాయక+ఉండుదు= విడువక ఉంటాను; రాక్షస మాయలన్= రాక్షసుల యొక్క మాయలతో; సమరంబు+చేసి= యుద్ధం చేసి; విగత+ఉంపాయులన్+చేసి= పోయిన ఉంపాయాలు కల; మనుజులన్= మానవులను; అంటే యుక్కి విహానులైన అని అర్దం; చంపుచు= సంహరిస్తా; భక్షణా+చేయుదున్= తింటుంటాను; పోర్న= యుద్ధంలో; అమర+అదులకున్= దేవతలు మొదలైన వారికి; అజేయుడన్= గెలువరాని వాడిని.

తాత్పర్యం: (సకల జంతువులను చంపి తినే బుద్ధితో ఈ కామ్యకవనంలో) విడువక నివసిస్తూ ఉంటాను. మాయా యుద్ధంలో మనమ్యులను యుక్కిహిసులను చేసి సంహరించి భక్షిస్తూ ఉంటాను. దేవతలు మొదలైన వారు కూడా యుద్ధంలో నన్ను గెలువలేరు.

విశేషం: పై 112వ పద్యంలోని చివరి భాగం (సర్వసత్యభాదనబుద్ధిన్) 113వ పద్యంలోని మొదటి భాగం (పాయకయుండుదు)తో అన్వయిస్తూ ఉంది. ఇట్లా రెండు పద్యాల నడుమ ఏర్పడే వాక్యాస్యయాన్ని ‘కులక’మని అంటారు. ఆంధ్రవాజ్గ్యయంలో ఇటువంటి అన్వయక్రమానికి నన్నయ రచనయే మార్గదర్శకమైంది.

వ. నాకు వెఱచి యెల్లవారును దూరంబున బీనిం బలహరింతురు; మీ రెప్ప? లిందుల కేల వళ్ళితిల? మిమ్ము
వధియించి యిపుడు భక్షించెదు’ ననిన వానికి యుధప్రియం డిట్లనియె.

114

ప్రతిపదార్థం: నాకు, వెఱచి= నాకు భయపడి; ఎల్లవారును= అందరును; దూరంబున= దూరంమండి; దీనిన్= ఈ కామ్యక వనాన్ని; పరిహారింతురు= విడిచిపెట్టుతారు; మీరు+ఎవ్వరు; ఇందులకు+ఏల; వచ్చితిరి; మిమ్ము; వధియించి= చంపి; ఇప్పుడు; భక్షించెదన్= తింటాను; అనిన; వానికి= ఆ రాక్షసుడికి; యుధప్రియండు= ధర్మరాజు; ఇట్లు+అనియైన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: నాకు భయపడి అందరు కామ్యకవనానికి రాకుండా దూరంగా ఉంటారు. మీరు ఎవ్వరు? ఎందుకు ఇక్కడికి వచ్చారు? మిమ్ములను చంపి భక్షిస్తాను’ అని కిమ్మిరుడు పలుకగా ధర్మరాజు ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: ‘యిపుడు భజ్ఞించెద’ - అనే పాతాంతరం వావిళ్లప్రతిలో ఉన్నది.

ఆ. ‘ఏను ధర్మసుతుడు, నీతడు భీముండు, । వాడు విజయు, డల్లవారు గవలు; పాండవులము సమయపడి వనవాసంబు , నేయ వచ్చితిమి విశేషయుక్తి’

115

ప్రతిపదార్థం: ఏను= నేను; ధర్మసుతుడన్= ధర్మరాజును; శాతడు, భీముండు; వాడు; విజయుడు= అర్జునుడు; అల్లవారు= అదిగో అక్కడ ఉన్నవారు; కవలు= జంటబిడ్డలు (నకుల సహదేవులు); పాండవులము; సమయపడి= ఒప్పందం చేసికొని; వనవాసంబు+చేయన్= అడవిలో ఉండటానికి; విశేషయుక్తి= ప్రత్యేకమైన కారణంచేత; వచ్చితిమి= అరుదెంచాం.

తాత్పర్యం: నేను ధర్మరాజును. ఇతడు భీముడు. అతడు అర్జునుడు. వారు కవలు నకుల సహదేవులు. మేం పాండవులం. విశేషకారణంచేత ఒడంబడిక ప్రకారం వనవాసం చేయటానికి వచ్చాం’

సీ. అనపుడు రాక్షసుం డట్టహసంబుతో , ‘నెట్టెట్లు! భీముండె యాత్ర? దేమి పుణ్యమో వీని నెప్పుడు సంపగాంతునో , యని యున్నచోఁ దాన యరుగు దెంచే: నథికు మా యన్న బకాసురు, నా యిష్ట , సఖు హిందింబాసురుఁ జంపి యున్న ఖలు ప్రింగి జీర్ణంబు గావింతు వాతాపిఁ , దడయక ప్రింగిన తపసి యట్ల’

ఆ. యనిన రక్షసునకు నలిగిన యగ్జు , నలుక యెత్తిగి వీరుఁ డర్షముండు మొనసి గాండివంబు మోపెట్టి; సునిశిత , ఖాడ్పాణులై కవలు నంత.

116

ప్రతిపదార్థం: అనపుడు= అని చెప్పగా; రాక్షసుండు= ఆ కిమ్మిరుడు; అట్టహసంబుతోన్= పెద్దవెడనప్పుతో; ఎట్టెట్లు (ఎట్లు+ఎట్లు)= ఎట్లు, ఎట్ల?; భీముండె= భీముడా!; శాతడు; ఏమి పుణ్యమో= ఏ పుణ్యంవలననో; వీనిన్+ఎప్పుడు, చంపన్, కాంతునో= వీడిని ఎప్పుడు చంపగలనా?; అని; ఉన్నచోన్= ఎదురుచూస్తుంటే; తాను+అ= తానే; అరుగుదెంచెన్= వచ్చాడు; అథికు, మా అన్న బకాసురున్= గొప్పవాడైన మా అన్న బకాసురుడిని; నా+ఎష్టు సఖున్= నా ప్రియమిత్రుడు; హిందింబ+అసురున్= హిందింబుడనే రాక్షసుడిని; చంపి+ఉన్న= లోగడ సంహరించిన; ఖలున్= నీచుడిని; ప్రింగి= తిని; జీర్ణంబు, కావింతున్= అరిగించుకొంటాను; వాతాపిన్= వాతాపి అనేవాడిని; తడయక= అలస్యం చేయక; ప్రింగిన= తినిన; తపసియట్లు+అ= బుపివలె (అగస్తుయి వలె); అనిన; రక్షసునకున్+అలిగిన= రాక్షసుడిపై కిమక వహించిన; అగ్జా+అలుక= అన్నగారికోసం; ఎట్టిగి= గ్రహించి; వీరుడు; అర్జునుండు; మొనసి= పూని; గాండివంబు= గాండివం అనే పేరుకల విల్లు; మోపెట్టి= ప్రయోగించటానికి సంసిద్ధమయ్యడు; కవలున్= (నకుల సహదేవులు); అంత; సునిశిత= ఎక్కువవాడి కల; ఖాడ్పాణులు+ఇరి= కత్తులు ధరించారు.

తాత్పర్యం: అని ధర్మజుడు చెప్పగా, కిమ్మిరుడు ఉద్దేకాన్ని పొంది వెడనప్పునప్పుతూ “ఏమీ నా అన్నాలయిన బకుడిని, నా ప్రియమిత్రుడైన హిందింబుడిని చంపిన భీముడు వీడేనా? ఎంతటి పుణ్యం? వీడిని ఎప్పుడు చంపగలనా? అని నేను ఇంతకాలం నుండి ఎదురు చూస్తుండగా వీడే నేడు నాకు తారసిల్లాడు. ఇక వీడిని చంపి, అలనాడు అగస్త్యమహర్షి వాతాపిని జీర్ణం చేసికొన్నట్లు నేడు నేను వీడిని అరిగించుకొంటాను’ అని అట్టహసం చేశాడు. ఆ మాటలకు అన్న అయిన ధర్మజుకు వచ్చిన ఆగ్రహాన్ని గుర్తించి వీరుడైన అర్జునుడు గాండీవాన్ని ఎక్కుపెట్టాడు. కవలు వాడికత్తులు దూశారు.

విశేషం: అలం: ఉపమ. వాతాపిగాథ ఇక్కడ ప్రస్తుతించబడింది. రామాయణ మహాభారతాదుల్లో ఈ గాథ సుప్రసిద్ధమైనది. ఇల్లులుడు వాతాపి అన్నదమ్ములు. ఇల్లులుడు మేకరూపం దాల్చిన వాతాపిని చంపి ఆ మాంసంతో ఆర్యబుమలకు అతిథి భోజనం కల్పిస్తా ఉండేవాడు. భోజనానంతరం ఇల్లులుడు వాతాపిని గొంతెత్తి పిలవటంతో వాతాపి పునర్జీవితుడై అతిథుల పొట్టలు చీల్చుకొని బయట పడేవాడు. అన్నదమ్ము లిరువురు తిరిగి అతిథిమాంసాన్ని భుజిస్తా ఉండేవారు. ఒకవాడు అగస్త్యమహర్షి ఇల్లుడికి అతిథిగా విచ్చేశాడు. భోజనానంతరం ఇల్లులుడు గొంతెత్తి వాతాపిని పిలిచాడు కానీ అగస్త్యుడు తన పొట్ట నిమిరి వాతాపి జీర్ణమయ్యాడని వచించాడు. అంతటితో వాతాపిజీవితం పరిసమాప్తం అయింది. (చూ. ఆరణ్యపర్వం-ద్వితీయాశ్వసం).

కిమ్మిరుడను రాక్షసుడు భీముచే జచ్చట. (సం. 3-12-42)

ఉ. ఘోరపరాక్రముల్ ప్రబలకోపరుల్ పృథుసారభూరిభూ
మీరుహాషాణు లుధ్రతు లమిత్రవిఘూతులు వీరబ్యందబ్యం
దారకు లార్య చొండిఏరులఁ దాకెలి దారుణభంగిఁ బొంగి కి
మీర సమీరసూసులు సమీరవిధూతపయోధులట్ల యై.

117

ప్రతిపదార్థం: ఘోర, పరాక్రముల్= భయంకరమైన శార్యం కలవారు; ప్రబల, కోప, పరుల్= ఎక్కువ కోపం పొందినవారు; పృథు, సార, భూరి, భూమీ, రుహా, పాణులు= ఎక్కువ చేవ గలిగిన పెద్దవైన చెట్లు చేతులలో కలవారు; ఉద్దతులు= గర్వంచినవారు; అమితు, విఘూతులు= శత్రువులను సంపాదించేవారు; వీర, బృంద, బృందారకులు= వీరుల సమూహాలలో దేవతలవంటివారు (జైమ్మలు); కిమ్మిరు, సమీర సూసులు= కిమ్మిరుడున్నా, భీముడున్నా; ఆర్యుచు= పెదబోబ్యలు పెట్టుతూ; సమీర, విధూత, పయోధులు+అట్ల+హ= పెనుగాలిచేత కలచబడిన సముద్రాల వలె; పొంగి= ఉచ్చి; దారుణభంగిన్= భయంకర రీతిగా; ఒండొరులన్= పరస్పరం; తాకెరి= ఢీకొన్నారు;

తాత్పర్యం: భయంకరమైన పరాక్రమంగల కిమ్మిరుడున్నా, భీముడున్నా మిక్కిలి ఉగ్రులై, చేవకలిగిన పెద్ద చెట్లు చేత పట్టుకొని పెదబోబ్యలు పెట్టుతూ పెనుగాలిచేత కలచబడిన సముద్రాలవలె గర్వంతో ఉప్పాంగి, భయంకరంగా ఒకరి నొకరు ఢీకొన్నారు.

విశేషం: అలం: ఉపమ. వృత్తరచనలో నన్నయ అర్యాచీనకవులకు ప్రసాదించిన ఒజ్జబంతులలో ఈ పద్యాన్ని ఎన్నుకోవచ్చును. రేఖ ప్రాసాన్ని పూర్వోత్తరపాదాలలోనిప్రాపస్తానాలలో - భూమీరుహా, బృందారక, కిమ్మిర పదాలతో గొలుసుకట్టుగ అను సంధించటం గమనించదగింది. శబ్దాలంకారం- ఛేకానుప్రాసం.

తరలము.

పాలని వారల చేతి యున్నతభూరుపోయుధముల్ పర
స్పుర కరోరశిరష్టలంబులపై వడిం బడి మత్తకుం
జర శీరఃపతితంబులైన లనష్టుణాలములట్ల జి
ర్జలిత మయ్యు దదారవప్రతిశబ్ద మొప్ప నభంబునన్.

118

ప్రతిపదార్థం: పొరిని= వరుసగా; వారల, చేతి, ఉన్నత, భారుహ+అయుధముల్= వారి చేతులలో ఉన్న పెద్ద చెట్లు అనే పోటు ముట్టలు, (అంటే ఆయుధాలవలె ప్రయోగిస్తున్న చెట్లు); పరస్పర, కలోర, శిర్నీ, ఫలంబులపై= ఒండొరుల గట్టి తలలపై; వడినీ+పడి= వేగంగాపడి; మత్త, కుంజర, శిరః, పతితంబులు+ఖన= మదపుటేనుగుల తలలపైపడిన; లసత్త+మృణాలములు+అట్లు+అ= సుకుమారమైన తామరతూండ్రవలె; జర్జరితము+అయ్యెన్= ముక్కలు ముక్కలు అయ్యాయి (శిథిలమయ్యాయి); నభంబునన్= ఆకసంలో; తద్+అరవ, ప్రతిశబ్దము+బప్ప= ఆ శబ్దాల ప్రతిధ్వని ఒప్పగా.

తాత్పర్యం: భీముడూ, కిమ్మిరుడూ తలపడగా వారు ఆయుధాలుగా ప్రయోగించిన పెద్ద పెద్ద చెట్లు మదపుటేనుగుల కుంభఫలాలపై పడిన తామరతూండ్రవలె వారి శిరస్సులపై వేగంగా పడి ముక్కలు ముక్కలుగా అయ్యాయి. ఆ ధ్వనులు ఆకసంలో ప్రతిధ్వనించాయి.

విశేషం: అలం: ఉపమ. సన్మయ కవితాశిల్పానికి విశిష్టమైన లాష్టణమైన అష్టరరమ్యత ఈ పద్యంలో కానవస్తున్నది. ఈ వ్యుత్తంలోని ప్రతిపాదంలోనూ న,భ,ర,స,జ,జ,గ అనే గణాలు వరుసగా ఉంటాయి. 12వ అష్టరంతో యతిషైత్రి. ప్రాసనియమం ఉన్నది.

v. ఇ ట్లోక్క ముహూర్తంబు వృక్షయుద్ధంబు సేసి యానస్తుమహీరుహంబులు సమసిన నయ్యద్దతు శిలాయుద్ధంబునకుదొడంగి చేయునెడం బవనజనిక్షిప్త నిష్పర శిలాహాత హృదయుండై భాసుంబట్టుకొను స్వర్భాసుండునుం భోలే గిమ్మిరుండు భీముం బట్టుకొనిన భీముండును వాని హీనబలుంగా నెఱింగి కృతాంతదండొనుకారంబులైన తన భాహలదండంబుల సమ్మనుజకంటకు కటి కంర ప్రదేశంబులు పట్టుకొని నేలంబెట్టి దేహయష్టి వితీచి బకుం జంపిన విధంబునఁ గిమ్మిరు విగతప్రాణం జేసి.

119

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు+బక్క, ముహూర్తంబు= ఈ విధంగా రెండు గడియల సేపు; వృక్షయుద్ధంబు+చేసి= చెట్లు ఆయుధాలుగా ఉపయోగించి పోరాటం చేసి; ఆసన్న మహీరుహంబులు= సమీపంలోని చెట్లు; (మహీ, రుహములు= భూమినుంచి పుట్టినవి - చెట్లు అని రూధ్వరథం ఏర్పడిది); సమసినన్= నశించగా; ఆ+ఇద్దతు= ఆ ఇరువురు; శిలా, యుద్ధంబునక్కన్+తొడంగి= శిలలు ఆయుధాలుగా పోరాటం చేయటానికి పూనుకొని; చేయు+ఎడన్= పోరు సల్వేటపుడు; పవనజ, నిక్షిప్త, నిష్పర, శిలా+అహాత, హృదయుండు+ఖ= వాయుసుతుడగు భీముడిచేత విసరబడిన కరమరాళ్ళ దెబ్బలచేత కొట్టబడిన గుండె కలవాడై; భాసున్+పట్టుకొను= సూర్యుడిని పట్టుకొనే; స్వర్ం+భాసుండునక్కన్+పోలెన్= రాహుపువలె; కిమ్మిరుండు; భీమున్; పట్టుకొనిన; భీముండును; వానిన్= ఆ కిమ్మిరుడిని; హీన బలున్+కాన్= తరిగిన బలం కలవాడినిగా; ఎత్తింగి= తెలిసికొని; కృతాంత, దండ+అనుకారంబులు+ఖన= యముడి దండాన్ని అనుకరించేవైన (అంటే ఇతరుల ప్రాణాలు తీయటానికి సమర్థాలైన); తన భాహు దండంబులన్= దండాల వంటి తన భుజాలచేత; ఆ+మనుజకంటకు= మనుషులను ముల్లువలెబాధించేవాడి యొక్క, ఆ రాక్షసుడి యొక్క; కటి, కంర, ప్రదేశంబులు= మొల, కుత్తుక భాగాలు, పట్టుకొని; నేలన్+పెట్టి= భూమిపై పడద్రోసి; దేహయష్టి= కురవంటి శరీరాన్ని; వితీచి; బకున్+చంపిన, విధంబునన్= బకుడిని చంపిన రీతిగా; కిమ్మిరున్; విగతప్రాణం+చేసి= పోయిన ప్రాణాలు కలవాడినిగా చేసి, అంటే చంపి.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా వారు రెండుగడియలు పోరాడారు. చెట్లతో కొట్టుకొన్నారు. దగ్గరలోని చెట్లు నశించిన తర్వాత రాళ్ళతో కొట్టుకొన్నారు. అంత కిమ్మిరుడు రాహువు సూర్యుడిని పట్టుకొన్నట్లు భీముడిని పట్టుకొన్నాడు. భీముడు వాడిని హీనబలుడిగా గుర్తించి ఆ రక్కసుడి మొలను, కండాన్ని పట్టుకొని నేలపై పడవేసి, బకుడిని చంపిన విధంగానే (మోకాలితో) వాడిదేహాన్ని విరుగబోడిచి వధించాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

తే. ‘బక హాడింబులు హాతులైను బనువి పనవి, యటచి శోకింపు గానక యమపురమున కలిగి తక్కట రాక్షసు! యసుచు దెరువు, వాయు బావని దత్సుశేఖరము వైచె.

120

ప్రతిపదార్థం: బక హాడింబులు, హాతులు+పనవ్= బనుడు, హాడింబుడు మరణించగా; పనవి, పనవి= ప్రలాపించి; అఱచి, శోకింపు+గానక= బిగ్గరగా దుఃఖించలేక (గానక= ఊరట చెందక); యమపురమునకు+అరిగితి+లక్కుట= నరకానికి పోయావుకదా!; రాక్షసు= ఓ రాక్షసుడా!; అనుచున్= అని పలుకుతూ; తెరువు+పాయన్= దారి నుంచి తొలగేటట్లు; పావని= వాయుసుతుడైన భీముడు; తద్విశేఖరము= ఆతని దేహాన్ని; వైచెన్= విసిరివేశాడు.

తాత్పర్యం: ‘బనుడు, హాడింబుడు చనిపోయారని మిక్కిలి దుఃఖించి, ఓ రాక్షసుడా! నీవు కూడ వారిని కలిసికొనటానికి నరకానికి పోయావు కదా! అని భీముడు కిమ్మీరుడి కశేబరాన్ని దారి కడ్డం లేకుండా దూరంగా విసిరి వేశాడు.

విశేషం: ‘శోకించి గానక’- అనే పారాంతరం ఒకానోక ప్రతిలో ఉన్నది.

వ. ఇట్లు ధర్మరాజువచనంబును గిమ్మిరు నత్రమంబున వధియించి తడ్డునవాసులకు రాక్షసభయం బుడిపిన మహావీరు నమ్మారుతాత్మజు ధర్మర్జునసుకులసహదేవులును ధౌమ్యాది మహీసురవరులును బ్రశంసించి’ రని విదురుండు గిమ్మిరువథ సెప్పివ విని ధార్తరాష్టులకు హృదయదలనం బయ్యెః నిట పాండవులు గామ్యక వచనంబున నుండు నంత.

121

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; ధర్మరాజు వచనంబున్= ధర్మరాజు మాటవలన; కిమ్మీరున్; అశ్రమంబున్= శ్రమలేకుండ; వధియించి= చంపి; తద్వ+వనవాసులకున్= ఆ అడవిలో నివసించే వాళ్ళకు; రాక్షసభయంబు+ఉడిపిన= రాక్షసుడివలన కలిగిన భీతిని పోగొట్టగా; మహావీరున్= గొప్పవీరుడిని; ఆ+మారుత+అత్మజు= ఆ వాయునందనుడిని అంటే భీముడిని; ధర్మ+అర్జున, సకుల, సహదేవులును; ధౌమ్య+అది, మహీసురవరులును= ధౌమ్యుడు మున్సుగు బ్రాహ్మణ శ్రేష్ఠులును; ప్రశంసించి= పాగిడారు; అని; విదురుండు; కిమ్మీరువథ= కిమ్మీరుడి సంహరాన్ని; చెప్పివన్= చెప్పగా; విని= ఆలకించి; ధార్తరాష్టులకు= ధృతరాష్టుడి కొడుకులకు; హృదయదలనంబు+అయ్యెన్= గుండె వ్రయ్యలయింది; ఇటు= ఇక్కడ; పాండవులు= పాండురాజు కొడుకులు; కామ్యక, వచనంబున్= కామ్యకం అనే పేరుకల అడవిలో; ఉండు+అంత= ఉండగా.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా ధర్మరాజుమాటచొప్పున కిమ్మీరుడు అనే రాక్షసుడిని సులువుగా సంహరించి, ఆ కామ్యకవనంలో నివసించే వాళ్ళకు రాక్షసభయాన్ని పోగొట్టిన వాయుసుతుడైన భీముడిని ధర్మరాజు, అర్జునుడు, సకులసహదేవులు, ధౌమ్యుడు మున్సుగు విప్రులు పాగిడారు’- అని విదురుడు కిమ్మీరవథగాథ చెప్పగా వినిన ధృతరాష్టుడి కొడుకులకు గుండెలు పగిలాయి. ఇక్కడ పాండవులు కామ్యకవనంలో నివసిస్తున్నారు. అంతట.

యాదవ పాంచాలాయులు పాండవులకడ కేతెంచుట (సం. 3-13-1)

సీ. వసుమతీరాజ్యంబువలన నిరస్తులై, మునివృత్తి నత్యగ్రహనములోన నవయుచు బాండుభూనాథనందను లున్న, వారని విని యతిక్రారమతుల

ధృతరాష్ట్రసుతుల నిందించుచుండాలా, యాదవ వృష్ణి భోజాంధు లెల్ల
నచ్చుత ప్రముఖులై యష్టాండవుల కడ, కేతెంచి శోకపరీతు లగుచు

- అ. నున్న నభికథర్థయుక్తు దుపేంద్రుండు, నికృతు జేసి పాపనియతబుట్టి
బాండవులకు న ట్లపాయంబు సేసిన, ధార్తరాష్ట్రులకును దధ్ద యిలిగి.

122

ప్రతిపదార్థం: వసుమతీ, రాజ్యంబువలన, నిరస్తులు+బ= భూరాజ్యంనుండి వెళ్గొట్టబడినవారై; మునివృత్తిన్= బుమల నడవడితో; అతి+ఉగ్ర, వనములోన= మిక్కిలి ఫోరమైన అడవిలో; నవయుచున్= బాధపడుతూ; పాండు, భూనాధ, నందనులు+ఉన్నవారు+అని, విని= పాండురాజు కొడుకులు నివసిస్తున్నారని విని; అతి త్రూరమతులు= ఎక్కువగా ఇతరులను పీడించే బుద్ది కలవారయిన; ధృతరాష్ట్ర సుతుల= ధృతరాష్ట్రుడి కొడుకులను; నిందించుచున్= తెగడుతూ; పాంచాల, యాదవ, వృష్ణి, భోజ+అంధులు+ఎల్లన్= పాంచాలులు, యాదవులు, వృష్ణులు, భోజులు, అంధులు(అంధకులు) అనే తెగలవారు అందరు; అచ్యుత ప్రముఖులు+బ= శ్రీకృష్ణుడిని ముందు పెట్టుకొన్నవారై; ఆ+పాండవుల, కడకు+ఏతెంచి= ఆ పాండవుల దగ్గరకు వచ్చి; శోక, పరీతులు+అగుచున్= దుఃఖించేత చుట్టుకోబడినవారై; ఉన్నన్= ఉండగా; అధిక, ధర్మ, యుక్తుడు= ఎక్కువైన ధర్మంతో కూడిన; ఉపేంద్రుడు= శ్రీకృష్ణుడు; నికృతిన్+చేసి= మోసంచేసి; పాప, నియత, బుద్ధిన్= పాపంతో కూడిన బుద్దితో; పాండవులకున్+అట్లు; అపాయంబు+చేసిన= కీడుచేసిన; ధార్తరాష్ట్రులకును= ధృతరాష్ట్రుడి కొడుకులపట్ల; తర్డ= మిక్కిలి; అలిగి= కోపగించి.

తాత్పర్యం: రాజ్యాన్ని కోల్పోయి భయంకరమైన అడవిలో మునివృత్తితో బాధలు పడుతున్న పాండవులకడకు శ్రీకృష్ణుడి నాయకత్వంలో పాంచాల యాదవ వృష్ణి భోజాంధకులైన బంధువులు వచ్చి ధార్తరాష్ట్రులను నిందించారు. (యాదవులందలి తెగలు వృష్ణిభోజాంధకులు).

- క. ‘అనిఁ గ్ర్హ శకుని దుర్భీఁ, ధన దుశ్శాసన నవాస్త్రధారాపాతం

బున్న ధృష్టివొందు వసుధాం, గన రాక్షస కాక గృద్రు గణములతోడన్.

123

ప్రతిపదార్థం: అనిన్= యుద్ధంతో; కర్ణ, శకుని, దుర్యోధన, దుశ్శాసన= కర్ణుడియొక్క, శకునియొక్క, దుర్యోధనుడియొక్క, దుశ్శాసనుడియొక్క; వప+అప్త, ధారా, పాతంబున్= క్రొత్త నెత్తుటి ధారలు పడటంచేత; వసుధా+అంగన్= భూదేవి, (భూమి అనే త్రీ); రాక్షస, కాక, గృధ్ర, గణములతోడన్= రాక్షసుల, కాకుల, గృధ్రుల సమూహాలతో సహా; తృప్తి+పాందున్= తనివి చెందుతుంది.

తాత్పర్యం: ‘యుద్ధంతో’ కర్ణ, శకుని, దుర్యోధన, దుశ్శాసనుల శరీరాలనుండి కారిన క్రొత్త నెత్తురుతో రాక్షసులు, కాకులు గృధ్రులతోపాటు భూదేవి తనివి చెందుతుంది.

విశేషం: అలం: సహోక్తి.

- క. అవినీతుల వధ్యులఁ గౌ, రవపాంసులఁ జంపి ధర్మరాజునకుఁ గురు

ప్రవరున కొనరింతమ, యూ, యవనీరాజ్యాభషేక మవిజితశక్తిన్.

124

ప్రతిపదార్థం: అవినీతులు= నీతి మాలిన వారైన; వధ్యలన్= చంపదగిన వారైన; కొరవ పాంసులన్= దుష్టులైన కొరపులను; చంపి= సంహరించి; కురు ప్రవరునకున్= కురు వంశంలో శ్రేష్ఠుడైనవానికి; ధర్మరాజునకు= ధర్మపుత్రుడికి; అవనీ, రాజ్య+ అభిషేకము= భూరాజ్యానికి పట్టం కట్టటం; అవిజిత శక్తిన్= ఓడించబడిన సామర్థ్యంతో; ఒనరింతము+అ= చేద్దామా.

తాత్పర్యం: అవినీతిపరులున్నా, చంపదగినవారున్నా, కొరవవంశశ్రేష్ఠుడైన ధర్మరాజుకు మనం పూనుకొని పట్టాభిషేకం చేద్దాం.'

విశేషం: ఒనరించుదమ - ఒనరింతమ; "చువర్షంబుతోడి దుగ్దకారంబునకు తకారంబగును"

వ. అని యుగాంత్యకాల కుపిత కృతాంతాకృతి సుస్నే జగన్నాథు జనార్థనుం బ్రహ్మాంతచిత్తుం జేసి యర్షనుం డతని నిట్టని కీర్తించె. 125

ప్రతిపదార్థం: అని= అని పలికి; యుగ+అంత్య, కాల, కుపిత, కృతాంత+ఆకృతిన్+ఉన్న= యుగాల కడవటి కాలమైన ప్రశయ సమయంలో కోసించిన యముడి ఆకారాన్ని పోలి ఉన్న; జగత్త+నాథున్= విశ్వానికి పరిపాలకుడైన; జనార్థనున్= శ్రీకృష్ణుడిని; ప్రశాంత చిత్తున్+చేసి= శాంతమైన మనస్సు కలవాడినిగా చేసి; అతనిన్= ఆ శ్రీకృష్ణుడిని; అర్షనుండు; ఇట్లు+అని= ఈ విధంగా పలికి; కీర్తించెన్= పాగిడాడు.

తాత్పర్యం: అని, ప్రశయకాలంలోని యముడి ఆకృతిని పోలి ఉండే జగన్నాథుడైన శ్రీకృష్ణుడిని శాంతింపజేసి అర్షనుడు ఈ విధంగా ప్రస్తుతించాడు.

విశేషం: ప్రశయకాలం యుగాంతంలో వస్తుందని, అప్పుడు యముడు సర్వప్రాణిసంహరం చేస్తాడన్నది-పురాణప్రోక్టం. అస్సుడు యముడు మూర్తిభవించిన కోపం. ఇచట ఉపమేయం శ్రీకృష్ణుడు. ఉపమానం ప్రశయకాల యముడు. అలంకారం: ఉపమ.

ఆ. 'పూజ్యుడవు పురాణపురుషుండ వీశుండ, వప్రమేయుడవు చరాచరంబు లయిన భూతరాసు లచ్యత! నీయంద, పుట్టు, నిలుచు, లయముఁ బొందుచుండు.' 126

ప్రతిపదార్థం: పూజ్యుడవు= ఆరాధించదగినటువంటివాడివి; పురాణ పురుషుండవు= ప్రాచీనకాలంనుండి ఉండేవాడివి; రాశుండవు= (విశ్వానికి) పరిపాలకుడివి; అప్రమేయుడవు= మితిలేనివాడివి; అచ్యుత!= ఓకృష్ణా! (ఆ+చ్యుత= జారుపాటు [నాశనము] లేనివాడా!); చర+అచరంబులు+అయిన= కదిలేబి, కదలనట్టి; భూత, రాశులు= ప్రాణి సముదాయాలు; నీయందు+అ= నీలోనే; పుట్టున్= ఉచ్చవిస్తాయి; నిలుచున్= బ్రదుకుతాయి; లయంబున్+పాందుచుండున్= వినాశం పాందుతుంటాయి.

తాత్పర్యం: 'ఈ అచ్యుతా! నీను పూజ్యుడవు. అనాదిపురుషుడివి. ఈశ్వరుడివి. అప్రమేయుడివి. స్థావరజంగమాల సృష్టిస్తుటిలయాలను నీవే కారకుడివి.

వ. నీవు దీఖ్లి గంధమాదనంబునం గంధమూలఫలాశనుండై పటివేలేండ్లు తపంబు సేసి, పుష్టరంబున నేకాదుశనహస్త వర్షంబులు జలంబు లాహరింబుగా నుండి, ప్రభాసంబును తీర్థంబున బిష్ణునహస్త వర్షంబు లేకపాదస్థితుండ వయి యమిండి, బదలీవనంబునం బవనంబు భక్తించుచు నూర్ధ్యబాహమండ వయి

యేకపాదంబున ననేకసహస్ర వర్షంబులు నిలిచి, సరస్వతీ సత్తంబున నవకృష్ణిత్తరాసంగుండమై నియమకృశీకృత శరీరంబుతోఁ బండ్రెండు వర్షంబు లశేష వ్రతంబులు సలిపిన తపాశినిధానంబవు. నిఖిలలోకజ్ఞేత్తుండ వయి చైత్రరథంబున సుత్తముక్తతువు లనేకంబులు సేసి యొకొక్కత్తతువునకు నూతోసి లక్షలు సువర్షంబులు దక్షిణ విచ్ఛిన యజ్ఞపురుషుండవు. తపాయజ్ఞంబులు రెంటను సమృద్ధతేజుండ వయి, దైత్యదానవేంద్రుల వధియించి, యింద్రున కింద్రత్సం బేకాధిష్టత్తంబు సేసిన లోకప్రభుండ, వచితికిం గశ్చపునకు నుదయించి, యింద్రానుజుండమై త్రివిక్రమంబునం బ్రిజగంబుల నభివ్యాపించిన విశ్వరూపధరుండవు. 127

ప్రతిపదార్థం: ఓ శ్రీకృష్ణా! నీవు; తొల్లి= పూర్వం; గంధమాదనంబున్వే= గంధమాదనం అనే కొండమై; కంద, మూల, ఘల+అశమండవు+ఖ= దుంపలు, వేళ్ళు, పండ్లు ఆహారంగా కలవాడిమై; పదివేల+ఏండ్లు= పదివేల సంవత్సరాలు; తపంబు+చేసి= పుష్మరంబున్వే= పుష్మరమనే పుణ్య ప్రదేశంలో; ఏకాదశ, సహస్ర, వర్షంబులు= పదకొండు వేల ఏండ్లు; జలంబులు= నీళ్ళు; ఆహారంబుగాన్వే= భోజనంగా; ఉండి; ప్రభాసంబు+అయి, తీర్థంబున్వే= ప్రభాసం అనే పేరుకల పుణ్యప్రదేశంలో; దివ్య, సహస్ర, వర్షంబులు= దేవమానంప్రకారం వెయ్యి సంవత్సరాలు; ఏక, పాద, స్థితండవు+అయి= ఒంటి పాదంమై నిలిచి ఉండి; బదరీవనంబున్వే= బదరిలనే పేరుకల అడవిలో; పవనంబు= గాలిని; భక్తించుచున్వే= తింటూ; ఊర్ధ్వ బాహుండవు+అయి= పైకెత్తిన చేతులు కలవాడివయి; ఏక, పాదంబున్వే= ఒంటికాలిమై; అనేక సహస్ర, వర్షంబులు= పెక్కువేల ఏండ్లు; నిలిచి; సరస్వతీ, సత్తంబున్వే= సరస్వతీ నది తీరంలోని యజ్ఞవాటికలో (సరస్వతీ తీరంలో, సరస్వతీ సరస్వతీలో); అవకృష్టి+ఉత్తరాసంగుండవు+ఖ= తొలగించబడిన ఉత్తరీయం కలవాడిమై (అంటే మై వప్రం లేనివాడమై); నియమ, కృశికృత, శరీరంబుతోన్వే= నియమాలచేత చిక్కిస్తోయిన దేహంతో; పండ్రెండు వర్షంబులు= పండ్రెండెండ్లు; అశేషప్రతంబులు= పెక్కునోములు (పుణ్యకర్మలు); సలిపిన= చేసిన; తపన్+నిధానంబవు= తపస్సుకు నెలవైన వాడివి; నిఖిల, లోక+ఏక, జైత్రుండవు+అయి= సమస్తలోకాలను అసహాయశారుడినిగా జయించినవాడి వయి; చైత్రరథంబున్వే= చైత్రరథం అనే కుబేరుడితోటలో; ఉత్తమ, క్రతువులు= గొప్పయజ్ఞాలు; అనేకంబులు= పెక్కు; చేసి; ఒక్కొక్క, క్రతువునకు= ఒక్కొక్క యజ్ఞనికి; నూతోసిలక్షలు= కోటి; సువర్షంబులు= బంగారు నాణేలు; దక్షిణాలు+ఇచ్చిన= బహుమతులు ఇచ్చిన; యజ్ఞపురుషుండవు= యజ్ఞాలు చేసిన వాడివి; తపన్+యజ్ఞంబులురెంటను= తపస్సులోను, యజ్ఞంలోను రెండింటను; సమృద్ధతేజండవు+అయి= పూర్వమైన కాంతికలవాడి వయి; దైత్య, దానవ+ఇంద్రులు= దితిపుత్రులో, దమవు పుత్రులో శైష్మలను (రాష్ట్రస నాయకులను); వధియించి= చంపి; ఇంద్రునకు; ఇంద్రత్యంబు= ఇంద్రపదవి; ఏక+అధిష్టతంబు+చేసిన= ఒక్కడు మాత్రమే అధిష్టించేదానినిగా చేసిన; లోక, ప్రభుండవు= జగన్నాథుడిని (లోకానికి ఏలికవు); అదితిక్షేప+కశ్యపునకున్+ఉరయించి= అదితికి, కశ్యపుడికి పుట్టి; ఇంద్ర+అనుజండవు+ఖ= ఇంద్రుడికి తమ్ముడిమై; త్రివిక్రమంబున్వే= మూడు అడుగుల విజృంభణతో; త్రిజగంబులన్వే= మూడుతోకాలను; అభివ్యాపించిన= పరిపూర్ణంగా విష్టరించిన; విశ్వరూపధరుండవు= విశ్వరూపాన్ని ధరించినవాడివి.

తాత్పర్యం: ఓకృష్ణా! నీవు పూర్వకాలంలో గంధమాదనం అనే కొండమై దుంపలు, వేళ్ళు, పండ్లు మాత్రమే ఆహారంగా కలవాడిమై, పదివేల సంవత్సరాలు తపస్సు చేశావు. పుష్మరంలో పదకొండు వేల సంవత్సరాలు నీళ్ళు మాత్రమే ఆహారంగా స్వీకరించి తపం చేశావు. ప్రభాసతీర్థంలో దేవమానంలో వెయ్యి సంవత్సరాలు ఒంటికాలిమై నిలిచి తపం చేశావు. బదరీవనంలో గాలి మాత్రమే పీల్చి, చేతులు పైకెత్తుకొని ఒంటికాలిమై నిలిచి పెక్కువేల ఏండ్లు గొప్ప తపస్సు చేసినవాడివి. సరస్వతీ నది తీరంలో గల సత్తం(వనం) లో శరీరం మై భాగంలో వప్రం లేకుండా ఉపవాస్వతాలచేత పుణ్యంచిన దేహం కలవాడిమై పండ్రెండు సంవత్సరాలు అనేక ప్రతాలు చేసినవాడివి. సమస్తలోకాలను జయించి కుబేరుడితోట అయిన చైత్రరథంలో పెక్కు గొప్పయజ్ఞాలు చేసి, ఒక్కొక్క యజ్ఞంలో కోటి పసిడి నాణేలు

దక్షిణగా ఇచ్చినవాడివి. తపస్సులోనూ, యజ్ఞంలోనూ గొప్ప తేజస్సివి. దితికుమారులు, దనువు కుమారులు అయిన రాక్షసులను సంహరించి, ఇంద్రుడికి ఇంద్రపదవి సుస్థిరం చేసినవాడివి. నీవు సకలలోకప్రభుడవు. అదితికి కశ్యపుడికి కుమారుడివిగా, ఇంద్రుడికి తమ్ముడివిగా (ఉపేంద్రుడివిగా) జన్మించిన నీవు తొలుత వామనుడివై, తదుపరి త్రివిక్రముడివై ముల్లోకాలు విస్తరించిన విశ్వరూపధారివయ్యావు.

విశేషం: బదరీవనం-రేగుచెట్లు విస్తారంగా ఉండే అరణ్యం, పొమాలయ పర్వతాలపై మిక్కిలి ఎత్తున ‘అలకనంద’ తీరంలో ఉండే క్షేత్రం. అలకనంద, క్రీందికి పారి దేవప్రయాగ వద్ద మందాకినితో కలుస్తుంది. అక్కడినుండి సంయుక్త నదికి ‘గంగ’ అని పేరు. త్రివిక్రమావతారం - విష్ణువు వామనుడుగా అవతరించి బలిచక్రవర్తిని మాడులడుగులమేర భూమిని దాసంగా అర్థించి ‘త్రివిక్రముడై’ ముల్లోకాలు ఆక్రమించిన గాథ సుప్రసిద్ధం.

పై వచనం నాలుగవ పంక్తిలో “నవకృష్ణేతరాసంగుండవై” - అనుటకు మారుగా కొన్ని ప్రతుల్లో “కృష్ణాజినోత్తరీయాంగుండవై” నవకృష్ణాజినోత్తరాసంగుండవై” - అనే పాఠాంతరాలు గోచరిస్తున్నాయి.

క. నరక శిషుపాలు రాధిగఁ, ధరణీకంటకుల నథికతరదర్శులఁ బ

ల్యార వభియింపగఁ మహి నవఁ, తలించిన మహిత్యుడవు నుతస్థిరశక్తిన్.

128

ప్రతిపదార్థం: నరక, శిషుపాలురు+ఆదిగఁ= నరకుడు, శిషుపాలుడు మొదలుగా కల; ధరణీ కంటకులన్= ముండ్లవలె భూమికి బాధలు కలిగించేవారైన; అధికతరదర్శులన్= మిక్కిలి ఎక్కువ గర్వం కలవారిని; పల్యరన్= పెమ్మమందిని; వధియింపగన్= చంపటానికి; మహిన్= భూలోకంలో; నుతస్థిరశక్తిన్= పాగడతగిన దృఢమైన శక్తితో; అవతరించిన= భూలోకంలో మానవరూపాన్ని ధరించిన; మహి+ఆత్ముడవు= గొప్పాత్మ కలవాడివి అంటే మహినుభావుడివి.

తాత్పర్యం: లోకకంటకులై మితిమీరిన గర్వంతో ప్రవర్తించే నరకుడు, శిషుపాలుడు మున్నగు అనేకులను వధించటానికి దృఢశక్తితో అవతరించిన మహినుభావుడివి- నీవు. నీ మహాత్మం పాగడదగింది. నీవు అవతారమూర్తివి.

క. అస్తుతము, మదమును, మత్సరఁ, మును, గ్రోధము నను వికారములు వొరయునె ని?

న్నముపమ గుణముల నీ కొరు, లెన పోల్పగఁ గలరె సురమునీంద్రప్రసతా!

129

ప్రతిపదార్థం: సుర, ముని+ఇంద్ర, ప్రసతా!= దేవతలచేత, మునివరేణ్యాలచేత స్తుతించబడే ఓ కృష్ణా!; నీన్న; అస్తుతము= అసత్యం; మదమును= గర్వం; మత్సరమును= అసూయ; కోపమున్= కోపము; అను= అనే; వికారములు= మానసికములైన విక్షుతులు; పారయునె= పాందునా? (పాందవు); అనుపమ గుణములన్= సాటిలేని గుణాలలో; నీను+బరులు= నీను ఇతరులు; ఎనపోల్పగన్+కలరె= సాటి చెప్పటానికి ఉన్నారా?

తాత్పర్యం: దేవతలచేత, మునీంద్రులచేత స్తుతించబడే శ్రీ కృష్ణా! నీను మరి ఎవరు సాటి? అసత్యం, అసూయ, గర్వం, కోపం అనే మనోవైకల్యాలు నీదరికి చేరకలవా?

వ. అని కృతాంజలి యయన ధనంజయం జూచి దనుజభంజనుం డిట్లునియె.

130

ప్రతిపదార్థం: అని= ఆ విధంగా పలికి; కృత+అంజలి+అయిన= చేయబడిన నమస్కారం కలవాడైన; అంటే నమస్కరించిన; ధనంజయున్+మాచి= అర్థముడిని చూచి; దనుజభంజనుండు= రాక్షసులను సంహరించేవాడు (శ్రీకృష్ణుడు); ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని తనకు సమస్యలించిన అర్జునుడితో శ్రీకృష్ణుడు ఇట్లా పలికాడు.

తే. ‘నరుడు నారాయణుండు నాబురగు నాది, మునుల మిద్దఱి; మందు నీ వనఫు! నరుడు,

వేను నారాయణుండు; నసూనశక్తి, యుతులమై మర్త్యయోనిఁ బుట్టెతిమి హేర్చి?

131

ప్రతిపదార్థం: నరుడు= నరుడు; నారాయణుండు= నారాయణుడు; నాన్+పరగు= అనబడే; ఆదిమునులము= మొదటి బుములం; ఇద్దులము= ఇరువురం; అనఫు!= పాపరహితుడా!; అందున్= ఆ నరనారాయణులలో; నీవు; నరుడవు; ఏను= నేను; నారాయణుండను= నారాయణుడిని; అనూన, శక్తి, యుతులము+హ= గొప్ప మహిమతో కూడినవారమై; పేర్కైన్= అతిశయంతో; మర్త్యయోనిన్= మనుజగర్భంలో; పుట్టెతిమి= జన్మించాం.

తాత్పర్యం: ‘మనం ఇరువురం నరుడు నారాయణుడు అనే ఆది బుములం. వారిలో నీవు నరుడివి, నేను నారాయణుడిని. మనం గొప్పశక్తి కలిగి మనుజలోకంలో అవతరించాం.’

తరువోజు.

నిరతంబుగా నేను నీవను భేద, నియమంబు లే, ధైక్యనిష్టుయ మనకు
నిరువురకును, నీకు నిష్టుండ నాకు, నిష్టుండు, మఱి నీ కనిష్టుండ నాకు
గర మనిష్టం, దట్లుగా నమ్ము’ మనుచు, ఘనభుజల్ భువనోపకార్దైకమతులు
హారియు నర్జునుడుఁ బ్రియంబుతోఁ దగేలి, యన్మోన్యహితభాషు లగుచుండు నంత.

132

ప్రతిపదార్థం: నిరతంబుగాన్= ఎల్లప్పుడున్నా; ఏను= నేను; నీవు; అను= అనే; భేద నియమంబు= వేర్చాటు అనే ఏర్పాటు; లేదు; మనకు; ఇరువురకును; ఐక్య నిష్ట+అ= ఒకటి అనేదే ఉనికి; నీకున్+ఇష్టుండు+అ= నీకు ఇష్టుడైనవాడే; నాకున్+ఇష్టుండు= నాకు కావలసినవాడు; మఱి; నీకు+అనిష్టుండు+అ= నీకు హితుడు కానివాడే; నాకున్; కరము= మిక్కిలి; అనిష్టుండు= శత్రువు; అట్లుగా= ఆ విధంగా; నమ్ముము; అనుచున్; ఘనభుజల్= గొప్పభుజాలు కలవారు అంటే పరాక్రమశాలులు; భువన+ఉపకార+ఏకమతులు= విశ్వానికి మేలు చేకూర్చటంలోనే గురి కల మనస్య కలవారు; హారియున్= శ్రీకృష్ణుడున్నా; అర్జునుడున్= అర్జునుడున్నా; ప్రియంబుతోన్+తగిలి= ప్రేమతో కూడి; అన్యోన్య, హిత, భాషులు+అగుచున్+ఉండున్+అంత= ఒకరితో ఒకరు మాట్లాడుకొంటున్నప్పుడు.

తాత్పర్యం: శ్రీకృష్ణుడు, అర్జునుడు తమకు భేదభావమే లేదనిన్నీ, తమలో ఒకరికి మిత్రులు ఇంకొకరికి మిత్రులేననీ. అట్లాగే ఒకరి శత్రువులు ఇంకొకరికి శత్రువులేననీ పరస్పరహితకరమైన మిత్రుసల్లాపాలు ఆడుకొంటూ ఉన్నారు. అంతట.

విశేషం: ఆదికవిగా ఆంధ్రవాజ్గ్యయ ప్రపంచంలో సుప్రసిద్ధుడైన నస్యయ మహాకవి అటు సంస్కృతచ్ఛందాలను, ఇటు తెలుగు భాసలోని చందాలను రచించాడు. ద్విపదరు ప్రతిపాదంలో 3 ఇంద్రగణాలు 1 సూర్యగణం ఉంటాయి. మంజరీద్విపదరు ప్రాస నియతి లేదు. రెండు ద్విపద పాదాలు కలిసి ఒక తరువోజ పాదం అవుతుంది. తరువోజలో ప్రాస నియతి ఉన్నది. ప్రతిపాదంలోను 1-3-5-7 గణాల మొదటి అడ్డరాలకు యతిష్ఠైతి చెల్లుతుంది.

ద్రోపది శ్రీకృష్ణవితోఁ దన పరిభవంబు సెప్పి దుఃఖించుట (సం. 3-13-42)

వ. అభిలు రాజలోక పరిష్కారండయి యున్న నారాయణునొద్దకు వచ్చి ప్రుపదరాజుపుత్తి ముకుళిత కరాంబుజ యయి యిట్లనియె; ‘దేవా! నిన్న నాదిప్రజాసర్జంబునుఁ బ్రజాపతివని యసితుం డయిన దేవలుండును,

సత్యంబుషట యజ్ఞం బుధ్రలంచుటంజేసి నిత్యసత్యమయుండవయిన యజ్ఞపురుషుండ వని కశ్యపుండును, శిరంబున దివంబును, బాదంబుల మేదినియును, లోచనంబుల సూర్యండును, సవయవంబుల లోకంబులు నభివాయపించుటం జేసి సర్వమయుండ వని నారదుండును. నక్షత్రయజ్ఞానిథి వని సర్వమునిముఖ్యులును జెప్పిలి.

133

ప్రతిపదార్థం: అథిల, రాజ, లోక, పరివృతుండు+అయి+ఉన్న= అందరు రాజులచేత చుట్టూకొనబడి ఉన్న; నారాయణ+బద్రు= శ్రీకృష్ణుడి కడకు; వచ్చి; ద్రువద, రాజ, పుత్రు= ద్రోపది; ముకుళిత, కర+అంబుజ, అయి= ముడుచుకొన్న తామరలవంటి చేతులు కలదయి, అంటే నమస్కరించి; ఇట్లు+అనియె; దేవా!= ఓ శ్రీకృష్ణా!; నిన్నున్; అది, ప్రజా, సగ్గంబునవ్= మొదటి స్ఫ్టై సమయాన; ప్రజాపతిపి+అని= బ్రాహ్మదేవుడిని; అసితుండు+అయిన= నల్లని వాడయిన; దేవలుండును= దేవలుడనే బుపియున్నా; సత్యంబు వలన= సత్యనిష్ఠతో; యజ్ఞంబు+ఉద్ధరించుటన్+చేసి= క్రతుధర్మాన్ని తిరిగి నెలకొల్పటంచేత; నిత్య, సత్య, మయుండవు+అయిన= ఎల్లపుడు సత్యంతోనే కూడినవాడినయిన; యజ్ఞపురుషుండవు+అని= యజ్ఞాన్ని నిర్వహించే పురుషుడవని (యజ్ఞస్వరూపుడవని); కశ్యపుండును= కశ్యపుడున్నా; శిరంబునవ్= తలచేత; దివంబును= ఆకాశమును; పాదంబులన్= కాళ్ళ చేత; మేదినియును= భూమియు; లోచనంబులన్= కన్నులచే; సూర్యండును= సూర్యుడును; అవయవంబులన్= శరీరభాగాల చేత; లోకంబులు= భువనాలు; అభివ్యాపించుటన్+చేసి= సంపూర్ణంగా నిండి ఉండటంచేత; సర్వమయుండవు+అని= సమస్తంలోనూ వ్యాపించి ఉన్నవాడి వని; నారదుండునవ్= నారద మహర్షియు; అక్షయ, జ్ఞాన, నిధివి+అని= నశించని జ్ఞానానికి గనివని; సర్వ, ముని, ముఖ్యులును= అందరు మునివేణ్యులును; చెప్పిరి= వచించారు.

తాత్పర్యం: మట్ట చేరిన రాజన్యలందరిచేత ఆరాధించబడుతున్న శ్రీకృష్ణుడికడకు ద్రోపది వచ్చింది. ఆమె శ్రీకృష్ణుడితో దేవా! నీవే తొలిస్మాటిసమయంలో బ్రాహ్మదేవుడిని. ఇది అసితుడైన దేవలుడి ప్రవచనం. నీవే నిత్యసత్యమయుడ వయిన యజ్ఞపురుషుడిని. ఇది కశ్యపమహర్షి చెప్పిన మాట. నీవు సర్వవ్యాపివి. నీ అవయవాల్లో విషస్పాటి అమరి ఉన్నది. ఇది నారదుడి వాక్యా. నీవు అక్షయజ్ఞానానిధివి. ఇది సర్వముని ముఖ్యుల ప్రశంస.

విశేషం: పౌరాణిక వాచ్యమంలో దేవలుమహర్షికి విశేషణంగా ‘అసిత’ శబ్దం వాడబడింది. దేవలుడు ప్రాచీనస్మృతికర్త. అతడు ‘అసితుడు’. బహుశః మరొక ప్రసిద్ధబుషి దేవలనామధేయుడు ఉండి ఉండవచ్చ ననిస్తే, ప్రాధాన్యవివిష్టకయి ‘అసిత’ విశేషణం వాడబడిందని కొండరి అభిప్రాయం. అసితుడికి= నల్లని దేహకాంతికి ఆనాటి ఆర్యులు కల్పించిన ప్రాముఖ్యం అందరికి తెలిసిందే. కృష్ణుడు అసితుడు. ద్రోపది కూడ కృష్ణుయే. ఈ వచనంలోని ‘లోచనంబుల సూర్యండును సవయవంబుల లోకంబులు’ అనే భాగం పెమ్మ ప్రాత ప్రతులలో లేదు. దీనికి సంస్కృతమూలం కూడా కనిపించటం లేదు.

మధ్యాక్షర.

అని ననివృత్తులై పుణ్యచరితులై యాత్మపురోద్ధ
వినిహితచిత్తులై సర్వధర్మార్థవిదులయి తృప్తి
దనరెడు రాజర్షివరులకును యోగధరులకు సాధు
జనులకు గతి నీవ నిత్యకారుణ్య! సర్వశరణ్య!

134

ప్రతిపదార్థం: అనిన్= యుద్ధంలో; అనివృత్తులు+ఇ= వెనుకకు తిరుగునివారై; పుణ్యచరితులు+ఇ= పుణ్యప్రదమైన ప్రవర్తన కలవారై; ఆత్మ, ప్రబోధ, వినిహిత, చిత్తులు+ఇ= ఆధ్యాత్మిక జ్ఞానంలో ఉంచబడిన మనస్సు కలవారై; సర్వ, ధర్మ+అర్థ,

విదులు+అయి= అన్ని ధర్మాల ఆంతర్యాన్ని ఎరిగినవారై; తృప్తినీ+తనరెడు= తనిపితో ఒప్పేడి; రాజు+బుమి వరులకును= రాజులలో ముని క్రేష్టులుగా ఉన్నవారికి; యోగధరులకున్= యోగులకు; సాధుజనులకున్= మంచివారికి; నిత్యకారుణ్యి= దయకలవాడా; సర్వ శరణ్యి!= అందరికి శరణు పొందతగినవాడా; గతి= దిక్కు; నీపు+అ= నీవే.

తాత్పర్యం: శ్రీకృష్ణా! దయామయా! యుద్ధంలో వెనుదిరుగనివారై, సాశిల్యవంతులై, ఆధ్యాత్మికజ్ఞానులై, సర్వ, ధర్మ సూక్తుకోవిదులై, రాజ్యాప్రేష్టులై తప్తి వహించే వారికి, యోగిశ్వరులకు, సజ్జనులకు సర్వ శరణ్యడైన నీవే దిక్కు.

విశేషం: మధ్యక్కరలో ఒక్కక్క పాదానికి 2 ఇంద్రగణాలు 1 సూర్యగణం మళ్ళీ 2 ఇంద్రగణాలు 1 సూర్యగణం మొత్తం 6 గణాలుంటాయి. ప్రాసనియమం ఉన్నది. నన్నయ పంచమ గణాదృష్టరంతో యతి వేస్తే తర్వాతివారు చతుర్థ గణాదృష్టరంతో యతి వేశారు.

వ. నీ యంతఃకరణ ప్రవృత్తి కగోచరం బెట్టియు లే: దయినసు నా పడిన పరాభవం బెఱింగించెద. 135

ప్రతిపదార్థం: నీ, అంతఃకరణ ప్రవృత్తికి= నీ లోబుద్దికి; అగోచరము= కానరానిది; ఎద్దియు= ఏది కూడా; లేదు; అయినను; నా పడిన= నేను అనుభవించిన; పరాభవంబు+ఎటింగించెద= అవమానాన్ని తెలుపుతాను.

తాత్పర్యం: నీకు తెలియంది ఏది లేదు. అయినా నేను అనుభవించిన పరాభవాన్ని నీకు తెలుపుతాను.

విశేషం: అంతఃకరణం= లోపలి ఇంద్రియం 1. మనస్సు 2. బుద్ధి 3. చిత్తం 4. అహంకారం. ఈ నాలుగింటికి అంతఃకరణ చతుర్షయం అని పేరు.

సి. పాఠ్యవప్తుడైన పాండుమహోపతి, కోడల నయి, యుద్ధకుశలు లయిన పాండుతనూజుల భార్యలై, పూజ్యాదు, వైన నీ యనుజసై, యథికశక్తి బరగు ధృష్టధృష్టమ్యు భగినిసై, ధృతరాష్టు, పట్టిచే సభగు దలపట్టి యాడ్వు బడి, పాపకర్మచేఁ బలధాన మొలువంగు, బడి, దారుణం బైన పరిభవంబు

అ. పడితి; నట్టి నన్ను జాండవుల్ సూచుచు, నుండి రొరులు వీలే నుక్క దక్కి; యాపగాతనూజుఁ డాటిగాఁ గల వుఢ్చ, బంధుజనులు సూచి పలుక రయిల. 136

ప్రతిపదార్థం: పార్థివ, ప్రభుఁడు+ఐన= రాజులకు రాజు అయిన; పాండు, మహోపతి= పాండురాజు; కోడలను+అయి; యుద్ధకుశలులు+అయిన= యుద్ధంలో నేర్చరులైన; పాండుతనూజుల= పాండువుల; భార్యను+ఐ; పూజ్యాదుపు+ఐన= పూజించదగినవాడిషైన; నీ, అనుజను+ఐ= నీకు చెల్లెలిసై; అధిక, శక్తినీ+పరఁగు= గౌపు బలంచేత ఒప్పునట్టి; ధృష్టి, ధృష్టుమ్యు, భగినివ్+ఐ= ధృష్టధృష్టమ్యుడి సోదరిసై; ధృతరాష్టుపట్టిచే= ధృతరాష్టుడి కొడుకుచేత; (దుశ్శాసనుడిచేత); సభన్= సభలో; తలపట్టి= శిరస్సుపట్టుకొని; ఈడ్వుబడి= లాగబడి; పాపకర్మచేన్= పాపపు పనులు కలవాడిచేత; పరిధానము= బట్ట; ఒలువంగ్నీ+పడి= అపహరించబడి; దారుణంబు+ఐన= ఫోరమైన; పరిభవంబు పడితిన్= అవమానం పాందాను; అట్టి; నన్నున్, పాండవుల్; ఒరులు+పోలె= ఇతరులవలె; ఉక్కు, తక్కి= చేవ లేక; చూచుచ్చన్+ఉండిరి= చూస్తూ ఉండినారు; ఆపగా తనూజుఁడు= నదీపుత్రుడైన భీముడు; ఆదిగాన్+కల= మొదలుగా ఉన్న; బంధుజనులు= చుట్టాలు; పలుకరు+అయిరి= మౌనంగా ఉన్నారు.

తాత్పర్యం: నేను చక్రవర్తి అయిన పాండురాజు కోడలిని. వీరాధివీరులైన పాండవుల భార్యను. మహాబలశాలి అయిన ధృష్టద్యుమ్యుడి సహోదరిని. నీకు చెల్లెలిని. అట్టి నన్న దుశ్శాసనుడు నిండుసభలో తలవెండ్రుకలు పట్టి రణాడ్చాడు; వలువలోలిచి దారుణంగా అవమానించాడు. అప్పుడు పాండవులు మిన్నుకున్నారు. భీష్మాదివ్యాఘ్రులు, బంధువులు చూచి ఊరకున్నారు.

క. శరణనినవాలఁ గరుణా , కరులయి రక్షించు పురుషకారాన్వితులే

శరణని యఱచిన నాలిం , పర భీమార్ఘునుల బాహుబల మేమిటికిన్?

137

ప్రతిపదార్థం: శరణు+అనినవారిన్= రక్షించుమని కోరినవారిని; కరుణా+అకరులు+అయి= దయకు నెలవైన వారయి; రక్షించు= కాపాడే; పురుషకార+అన్వితులే= పురుష ప్రయత్నం (పొరుషం) కలవారే; శరణు+అని, అఱచినన్= కాపాడండని (నేను) మొరపెట్టినప్పటికి; ఆలింపరు+అ= వినలేదుకదా!; భీమ+అర్ఘునుల= భీముడియొక్క అర్ఘునుడియొక్క; బాహుబలము= భుజశార్యం; ఏమిటికిన్= ఇక దేనికి?

తాత్పర్యం: శరణు వేడినవారిని కాపాడేవారే (పాండవులు) ‘నన్న రక్షించండి’అని మొరపెట్టుకొన్న నా ఆక్రందన ఆలకించలేదుకదా! ఇంక భీమార్ఘునుల భుజబల మెందుకు?

వ. భ్రాత్య పుత్ర బంధుజనంబులు నాకుం గలిగియు లేని వారయి; రట్టియెడం గర్భుండు నన్నుం జూచి నగియే. 138

ప్రతిపదార్థం: భ్రాత్య, పుత్ర, బంధు జనంబులు= సహోదరులు, కొడుకులు, చుట్టాలు; నాకున్+కలిగియు= నాకు ఉన్నప్పటికిని; లేనివారు+అయిరి; అట్టి+ఎడన్= అప్పుడు; నన్నున్+చూచి; కర్మండు; నగియెన్= నవ్వాడు.

తాత్పర్యం: సోదరులు, కొడుకులు, బంధువులు దండిగా నాకున్నప్పటికి, నా కెవ్వరూ లేనివారు అయినారు. ఆ సమయంలో కర్మండు నన్నుచూచి నవ్వాడు.

అ. కర్మానగవు లోకగ్రీత్యండగు దుస్సు , సేను చెయిదికంటే శిఖియ పాశతె
నడది నా మనంబు నతిదారుణక్రియ , నేర్చుచున్నయిది మహీధరుండ!

139

ప్రతిపదార్థం: కర్మా, నగవు= కర్మాడియొక్క నవ్వు; లోక, గర్భాతుండు+అగు= లోకంలోని జమలందరిచేత తెగడబడిన; దుస్సుసేను= దుశ్శాసనుడి; చెయిదికంటే= చేష్టకంటే; శిఖి+అ, పోలెన్= అగ్నివలె; అడరి= అతిశయించి; నా, మనంబున్= నా మనస్సును; అతిదారుణ క్రియన్= మిక్కిలి ఫోరమైన రీతిగా; మహీధరుండ= (భూమిని తాల్చిన) శ్రీకృష్ణ!; ఏర్పుచున్న+అది= కాలుస్తున్నది.

తాత్పర్యం: ఓకృష్ణా! లోకులచేత నిందించబడే దుశ్శాసనుడి దుష్టచేష్ట కంటే, కర్మాండు నన్ను చూచి నవ్విననవ్వు నా మనస్సును మహాఘోరంగా కాలుస్తూ ఉన్నది.

వ. తొల్లివేదాధ్యాయునంబుసేయుచు బాలకేళీవినోదంబున నున్న కాలంబునబ్రమాణకోటియందు
సుప్పుండయిన భీమసేను సంటగట్టి గంగముడుపుసం ద్రోపించియు, విషంబుబెట్టియు, విషసర్పంబులంబట్టి
గఱపించియు, జనసీసహాతులైన యేవురను వారణావతంబున లక్ష్మయిల్లు సానిపి యందు దహనంబుఁ

బ్రయోగింపం బంధియు ననేకంబులైన యపకారంబులు సేసి, యిష్టుడు దుర్భీధనుం దధర్థద్మాతంబున రాజ్యంబు నపహలించి, రాజలోక సమక్షంబునం దమ్ము నిరాకృతులం జేసినను బరాత్రముపరాచ్చుఖులైన పాండవులు నా పడిన పలభవంబు నెట్లు దలగెద? రని బాష్పధారా స్ఫురితపయోధర యియ పాణిపలవంబున నయన సమార్జనంబు సేయుచున్న పాంచాలిం జూచి వాసుదేవుం డిట్లునియె. 140

ప్రతిపదార్థం: తొల్లి= కడచిన కాలంలో; వేద+అధ్యయనంబు+చేయుచు= వేదాలను చదువుతూ; బాల, కేళి, వినోదంబున్న+ఉన్న, కాలంబున్న= చిన్నతనపు ఆటల వేడుకతో ఉన్నప్పుడు; ప్రమాణకోటి+అందు= (గంగా తీరంలో) ప్రమాణకోటి అనే లోతైన గంగమడుగు ప్రదేశంలో; సుప్రండు+అయిన= నిదురపోయిన; భీమునేనున్+అంటన్+కట్టి= భీముడిని కదలమండ కట్టివేసి; గంగమడువున్న+త్రోపించియు= గంగసీరు లోతుగా ఉండేచోట త్రోయించియున్నా; విషంబున్+పెట్టియు= తిండిలో విషం కలిపి తినిపించియున్నా; విషపర్వంబులన్+పట్టి= విషంకల పాములను పట్టుకొనివచ్చి; కఱపించియు= కరచేటట్లుచేసియున్నా; జన్మనీ సహాతులు+ఐన= తల్లితో కూడి ఉన్న; ఏపురును= అయిదుగురిని (పాండవులను); వారణావతంబున్న= వారణావతం అనే పేరున్న పట్టణంలో; లక్ష్మి+ఇల్లు+చొనిపి= లక్ష్మితో నిర్మించిన గ్యాంగో ఉండేటట్లు చేసి; అందు; దహనంబున్= అగ్నిని; ప్రయోగింపన్+పంచియున్= ముట్టించే ఏర్పాటు చేసియున్నా; అనేకంబులు+ఐన+అపకారంబులు= పెక్కు కీడులు;, చేసి; ఇప్పుడు; దుర్భీధనుండు; అధర్మద్మాతంబున్న= ధర్మ రహితమైన (మోసంతో కూడిన) జాదంలో; రాజ్యంబున్+అపహరించి= రాజ్యాన్ని లాగుకొని; రాజ, లోక, సమక్షంబున్న= రాజలందరి ముందు; తమ్ము నిరాకృతులన్+చేసినను= అవమానించినపుటికి; పరాక్రమ+పరాచ్చుఖులు+ఐన= శౌర్యం చూపవట్టి (పరాక్రమ+ముఖులు= పెడమెగం పెట్టినవారు, విముఖులు); పాండవులు; నా పడిన= నేను పాందిన; పరిభవంబున్, ఎట్లు+తలగెదరు= అవమానాన్ని ఏ విధంగా పొగొట్టగలరు?; అని; బాష్ప, ధారా, స్నాపిత, పయోధర+అయి= కన్నీటిధారలచేత తడపబడిన స్తునాలు కలదై; పాణి పల్లవంబున్= చిగురుటాకువంటి చేతితో; నయన సమార్జనంబు= కన్నులను తుడుచుకొనటం చేస్తున్న; పాంచాలిన్+చూచి= పాంచాలదేశరాజుపుత్రికను ద్రోపదిని చూచి; వాసుదేవుండు= శ్రీకృష్ణుడు; ఇట్లు+అనియెన్= శః విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: చాలాకాలం క్రిందట వేదాలు చదువుకొంటూ, పిల్లలతో ఆడుకొంటున్న కాలంలో భీముడు ఒకనాడు ప్రమాణకోటిప్రదేశంలో గాఢవిద్రులో మునిగి ఉంటే, అతడిని ప్రమాణకోటి అనే పేరుగల అగాధమైన గంగమడుగులో త్రోయించారు, విషం తినిపించారు, విషపర్వాలచేత కరిపించారు; పంచపాండవులను తల్లితోపాటు వారణావతంలో లక్ష్మిఇంట్లో పెట్టి కాల్పించటానికి ప్రయత్నించారు. ఇప్పుడు మోసపుజూదంలో రాజ్యం లాగుకొన్నారు. అయినా, అన్ని అవమానాలను భరించి పాండవులు నేడు శౌర్యం కోల్పోయి పడి ఉన్నారు. ఇక, నేను పడిన పరాభవాన్ని ఎలా తొలగించగలరు? - అని ద్రోపది విలపించింది. అపుడామె కన్నీట్లు పాలిండ్లను తడుపుతూ ఉండగా, చేతితో కన్నులు తుడుచుకోసాగింది. అట్టి పాంచాలిని చూచి శ్రీకృష్ణుడు ఇట్లు పలికాడు.

చ. ‘తనుకుచు నున్న నీ హృదయతాప నిమిత్తమున్న సురేంద్రనం దను పటుబాణపాతపాతిఁ దధ్మతరాష్ట్రబులంబు మృత్యునౌ దనమున కేగుఁ జు; మ్యాదియ తథ్యము; నా పచనంబు దష్ట బిఘననిధు లేడు నింకిన, దివంబును రాత్రియు సంచలించిన్.

141

ప్రతిపదార్థం: తనుకుచున్న+ఉన్న= తపిస్తున్న; నీ హృదయ, తాప, నిమిత్తమున్న= నీ గుండెలోని బాధ కారణంగా; సుర+ఇంద్ర, నందను= దేవేంద్రుడి కొడుకు అంటే అర్చనుడియెక్కు; పటు, బాణ, పాత, హతిన్= తీవ్రమైన అమ్ములు

పడటం వలన కలిగిన దెబ్బలచేత; తద్, ధృతరాష్ట్ర బలంబు= ఆ ధృతరాష్ట్రుడి బలం (సేవ); మృత్యుసాదనమునకున్+ఏగున్= మరణగృహ వాటికు (యమ సదనానికి= నరకానికి) వెళ్లంది; చుమ్ము= సుమా!; ఇది+అ, తథ్యము= ఇదే నిజం; నా వచనంబు= నామాట; ఈ+వనవిధలు+ఏడున్= ఈ సప్తసాగరాలు; ఇంకిన; దివంబును= పగలును; రాత్రియు= రేయి; సంచలించినన్= కదలి తారుమారైనను; తప్పదు= జరిగి తీరుతుంది.

తాత్పర్యం: ‘నీ హృదయతాపం కారణంగా, అర్జునుడి యొక్క కరోర బాణపాతంచేత ధార్తరాష్ట్రులు మృత్యుసదనానికి చేరక తప్పదు. సప్తసాగరాలు ఇంకిపోయినప్పటికిన్నీ, పగలు, రాత్రి తారుమారైనప్పటికిన్నీ నామాట నిజంగా జరిగి తీరుతుంది.

వ. అనిన నర్జునుండు ద్రౌపదిం జూచి యిట్లనియే.

142

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= ఆ విధంగా శ్రీకృష్ణుడు చెప్పగా; అర్జునుండు; ద్రౌపదిన్+చూచి= ద్రౌపదిని చూచి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా శ్రీకృష్ణుడు చెప్పగా అర్జునుడు ద్రౌపదిని చూచి ఇట్లా పలికాడు.

వ. ‘ఈ పురుషోత్తముండు మన కిందఱకుం గుశలంబు సేయుచుం బాపకలంకపంకములఁ బాయఁగు జేయుటఁ జేసి దుర్భాగ్యి శ్రీహితశత్రుసంహాతి హతిరం బరమార్థము పొందు; నేల సంతాపము నీకు జేయగు ల్రిధామజయోన్సుతి గ్రహియుండగన్.’

143

ప్రతిపదార్థం: ఈ, పురుష+ఉత్తముండు= ఈ శ్రీకృష్ణుడు (పురుషులో ఉత్తముడు); మనకు+ఇందులకున్= ఇంతమందికి మనకు; కుశలంబు+చేయుచున్= క్షేమం చేకూర్చుతూ; పాప, కలంక, పంకములన్+పాయఁగన్+చేయుటన్+చేసి= పాపం, నింద అనే బురదలను తొలగించటంచేత; దుర్గుద+ఉష్ణిషిత, శత్రు, సంహాతి= చెడుగర్వంచేత ప్రజ్వలించే శత్రువుల సముదాయం; హతిన్= నాశాన్ని; పరమార్థము+అ, పొందున్= యథార్థంగా పొందుతుంది; త్రిధామ+జయ+ఉన్నతి= మూడులోకాలను జయించ గలిగే గొప్పతనం (విష్ణువుని జయించుక్క గొప్పతనం); కల్గి యుండగన్= కలిగి ఉండగా; ఏల, సంతాపము, నీకున్+చేయగన్= ఎందుకు నీవు దుఃఖిస్తూ ఉండటం?

తాత్పర్యం: “పురుషోత్తముడైన శ్రీకృష్ణుడు మన యోగక్షేమాలను చూస్తూ ఉన్నాడు. పాప కళంక పంకాలను తొలగింపచేస్తున్నాడు. దుర్గుదులైన మన శత్రువులు నశించగలరు. మూడులోకాలను జయించగల గొప్పతనం (విష్ణువు బాసటగా ఉండటం చేత) మనకు చేకూరి ఉన్నది. ఇంక నీకు సంతాపం ఎందుకు?”

వ. అనిన సక్రోధుం డయి ధృష్టద్యుమ్ముం డిట్లనియే.

144

ప్రతిపదార్థం: అనిన= అట్లా చెప్పగా; సక్రోధుండు+అయి= కోపంతో కూడిన వాడయి; ధృష్టద్యుమ్ముండు- ద్రౌపది సోదరుడు; ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: అట్లా అర్జునుడు చెప్పగా, కోపంతో కూడినవాడయి ధృష్టద్యుమ్ముడు ఇట్లా పలికాడు.

క. ‘వినయవిహానుల దుర్భేషితిను ధన దుశ్శసనులఁ బహవతనయుడు, రాధా తనయుని నరుఁ, దేఁ గుంభజు, ననిఁ జంపుదు; మేల వగవ నంబుజనేత్తా!’

145

ప్రతిపదార్థం: వినయ, విహానుల్న= అడకువలేని వారైన; దుర్భేషితిను ధన, దుశ్శసనుల్న= దుర్భేషితినుడిని, దుశ్శసనుడిని; బహవతనయుడు= వాయుపుత్రుడైన భీముడు; రాధాతనయుని= (రాధ కొడుకు) కర్మడిని; నరుడు= అర్జునుడు; ఏన్= నేను; కుంభజున్= (కుండలో పుట్టిన) ద్రోణుడిని; అనిన్= యుద్ధంలో; చంపుదుము= సంహరిస్తూం; అంబుజనేత్తా!= పద్మాలవంటి కన్నలు కలదానా! ఓ ద్రోపదీ!; వగవ్న+నిల= విచారించట మెందురు?

తాత్పర్యం: ‘పద్మాలవంటి కన్నలు కల ఓ ద్రోపదీ! భీముడు దుర్భేషితిను ధన దుశ్శసనులను, అర్జునుడు కర్మడిని, నేను ద్రోణుడిని యుద్ధంలో చంపుతాం. నీవు విచారించ నవసరం లేదు’ - అని ద్రోపదితో ధృష్టద్యుమ్ముడు పలికాడు.

వ. అని యందఱు ద్రుపదరాజుపుత్తి నాశ్వసించి; రంత నచ్చుతుండు ధర్మరాజున కిట్లనియే.

146

ప్రతిపదార్థం: అని= ఆ విధంగా చెప్పి; అందఱు; ద్రుపద, రాజ, పుత్రున్= ద్రోపదిని; ఆశ్వసించిరి= ఊరడించారు; అంతన్; అచ్యుతుండు= శ్రీకృష్ణుడు; ధర్మరాజునకు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా అందరు ద్రోపదిని ఊరడించారు. అప్పుడు శ్రీకృష్ణుడు ధర్మరాజుతో ఇట్లా పలికాడు.

తే. ‘ధ్వారవతినుండి యే యుయుధానువలన , ధారుణీశ! యింతయు విని తత్కషణంబ యరుగుదెంచి యాపన్నుడ వైన నిన్నుఁ , జాచి దుఃఖోపహతమనస్కుండ నైతి.

147

ప్రతిపదార్థం: ధ్వారవతిన్+ఉండి= ధ్వారకలో ఉండి; ఏన్= నేను; యుయుధానువలన్న= సాత్యకి వలన; ఇంతయు= ఈ (దూర్యత) వృత్తాంతమంతయు; విని; తత్త, క్షణంబు+అ= వెంటనే; అరుగుదెంచి= వచ్చి; ఆపన్నుడపు+ఖన, నిన్నున్= కష్టాలలో ఉన్న నిన్ను; చూచి; దుఃఖ+ఉపహాత, మనుస్కండన్+ఖతి= శోకంచేత కొట్టబడిన మనుస్క కలవడిని అయ్యాను.

తాత్పర్యం: ‘ఇక్కడి మీ వృత్తాంతాన్ని అంతటిని నేను యుయుధానుడు చెప్పగా ధ్వారకలోనే విని మిక్కిలి దుఃఖించి నిన్ను చూడటానికి వెంటనే బయలుదేరి వచ్చాను.

విశేషం: సాత్యకికి యుయుధానుడనే పేరు కూడా ఉన్నది.

వ. అయ్యవసరంబున నేను మీయెద్ద నుండమిం జేసి యిట్టి దుర్వ్యసనంబు సంభవిల్లేం; గామజంబులైన స్త్రీ దుశ్శాత మృగయా పాసంబు లను నాలుగు దుర్వ్యసనంబులం బ్రవర్తుల్లకుండఁ బ్రతిషీధింపవలయు; నందును విశేషంబుగా ననర్థమూలంబయిన పాపదూర్యతంబుబలహాలిపాలింపనినాడు పాపం బగు నని హేతుదృష్టాంతంబులు సూపి, కృప ద్రోణ విదుర గాంగేయులం దోషునేసికొని యాంబకేయు నొడంబత్తిచి దుష్టదూర్యతంబు సర్వ ప్రకారంబుల వాలింతు.

148

ప్రతిపదార్థం: ఆ+అవసరంబున్న= ఆ సమయంలో; ఏను, మీ, ఒడ్డన్; ఉండమిన్+చేసి= లేకపోవటంచేత; ఇట్టి; దుర్, వ్యసనంబు= చెడ్డ దూర్యతాసక్తి (వ్యసనం= కామక్రోధాదులవలన కలిగిన దోషం); సంభవిల్లేన్= కలిగింది; కామజంబులు+ఖన=

కోరికలవలన పుట్టిన; శ్రీ ద్వారణ, మృగయా, పానంబులు+అను= ఆడుది, జాదం, వేట, త్రాగుడు అనే; నాలుగు; దుర్, వ్యసనంబులన్= చెడ్డ ఆసక్కులలో; ప్రవర్తిలకుండన్= నడుచుకొనకుండ; ప్రతిషేధింపవలయున్= త్రోసిపుష్టవలెను; అందును; విషేషంబుగాన్= ఎక్కువగా; అనర్థమూలంబు+అయిన= కీడుకు కారణమైన; పాపద్వాతంబున్= పాపంతో కూడిన జాదం; పరిహరింపనినాడు= విడువనిరోజు; పాపంబు+అగున్= పాపం దాపురిస్తుంది; అని= అని చెప్పి; హాతు, దృష్టాంతంబులు= కారణాలు, నిదర్శనాలు; చూపి; కృప, విదుర, గాంగేయులన్, తోడుచేసికొని= కృపుడిని, విదురుడిని, భీష్ముడిని వెంట పెట్టుకొని (గాంగేయుడు= గంగకొడుకు భీష్ముడు); ఆంబియున్= అంబికకొడుకైన ధృతరాష్ట్రుడిని; ఒడంబటిచి= అంగికరించేసి; దుష్టద్వాతంబు= చెడ్డజాదాన్ని; సర్వప్రకారంబులన్= అన్ని విధాల; వారింతున్= ఆపి ఉందును.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో నేను నీ దగ్గర లేను. అందువలన ఈ దుర్వ్యసనం సంభవించింది. మహిళ, మద్యం మృగయ(వేట), జాదం అనే నాలుగుమ్మా పెద్దవ్యసనాలు. అందులోనూ అనర్థాలకు మూలమైన పాపపు జాదం వదలిపెట్టుకపోతే పాపం చుట్టుకొంటుంది; ఆ జాదం జరిగినప్పుడు అక్కడ నేనే ఉండి ఉంటే, అనేక హాతువులను, నిదర్శనాలను చూపి, పెద్దలయిన కృప ద్రోణ విదుర భీష్ముల తోడ్పాటుతో ధృతరాష్ట్రుడిని ఒప్పించి ఆ పాపపు జాదాన్ని ఆపుచేసి ఉండేవాడిని.

క. వలచి హితంబున్ బధ్యముఁ, బలికిను జేకొనని ధర్మబాహ్యుల నవివే

కుల నిగ్రహింతు: మీ కె, గ్నలు మత్స్యాన్నిధ్యమున నగునె యెయ్యెడులన్?

149

ప్రతిపదార్థం: వలచి= (ప్రేమ చూపి; హితంబున్= మేలు కలగటానికి; పధ్యమున్= మంచిదైన దార్శి; పలికిన్= చెప్పినప్పటికీ; చేకొనని= స్వీకరించని; ధర్మబాహ్యులన్= ధర్మానికి దూరమైన వారిని; అవివేకులన్= వివేకం లేని వారిని (మూర్ఖులను); నిగ్రహింతున్= కూలద్రోస్తాను; ఏ+ఎడలన్= ఏ పట్టునవైనా; మత్త, సాన్నిధ్యమునున్= నేను దగ్గరగా ఉన్నప్పుడు; మీకు; ఎగ్గలు= కీడులు; అగునే?= సంభవిస్తాయా?

తాత్పర్యం: ప్రేమతో హితవు చెప్పినా వినని మూర్ఖులను, అధర్మపరులను నేను కూలద్రోసి ఉండేవాడిని. నేను దగ్గర ఉంటే మీకు ఎన్నడూ కీడు కలుగదు.

శ్రీకృష్ణుడు ధర్మరాజునకు సౌంభవకాఖ్యానంబు పెప్పుట (సం. 3-15-1)

వ. ఏను సముద్రతీరంబున సాల్వుతోడం బధిసెలలు యుద్ధంబు సేసి వాని వధియించుపొంచి నక్షద్ మసలితి; నబి గారణంబుగా మీకు దుర్వ్యసనావసరంబున నలభున్నిధానుండ నయితి' ననిన 'నబి యే' ట్లని యుధిష్ఠిరుం డడిగిన, నాతనికి సౌంభవకాఖ్యానంబు సవిస్తరంబుగాగృష్ణుండిట్లనిచెప్పు; నీ యజ్ఞంబున నర్మణిమత్తంబున నసహిష్ణుండయిన శిశుపాలుండు నాచేత నిహాతుం డగుట విని, వాని తమ్ముండు సాల్వుండను వాడు తద్వాధ ప్రవర్తిత క్రీధుండయి కామగమనంబైన తన సౌంభవకం బను నగరంబుతో సన్మద్ధండయి వచ్చి ద్వారవతీపురంబు నవరోధించి.

150

ప్రతిపదార్థం: ఏను= నేను; సముద్ర, తీరంబున= కడలి ఒడ్డున; సాల్వుతోడన్= సాల్వుడితో; పదిసెలలు యుద్ధంబు, చేసి= రణంచేసి; వాని, వధియించు, పొంటెన్= వాడిని సంహరించటం కొరకై; అక్కడ= అచట; మసలితిన్= ఉన్నాను; అది;

కారణంబుగా; మీకు; దుర్క; వ్యసన+లవసరంబున్వ్= చెదు కృత్యం (జాదం) జరిగేకాలంలో; అలభ్య, సన్మిధానుండున్+అయితీన్= లభించని సమీపత కలవాడిని అయ్యాను (అంటే మీకు దూరంగా ఉండిపోయాను); అనిన్వ్= అని చెప్పగా; అది; ఎట్లు+అని= ఏ విధంగా జరిగిందని; యుధిష్ఠిరుండు= ధర్మరాజు; అడిగిన్వ్= అడుగగా; ఆతనికి= ధర్మరాజుకు; సాంభక+అఖ్యానంబు= సాంభకానికి సంబంధించిన కథను; సవిస్తరంబుగాన్వ్= విశదంగా (సంపూర్ణంగా) కృష్ణుండు; ఇట్లు+అని, చెప్పె= ఈ విధంగా తెలిపాడు; నీ యజ్ఞింబున్వ్= నీ రాజసూయ యూగంలో; అర్పనిమిత్తంబున్వ్= అర్ప్యం కారణంగా (పూజకొరకైన ద్రవ్యం ఇవ్వటం కారణంగా); అసహిష్ణుండు+అయిన్= ఓర్ధ్వలేని వాడయిన; శిశుపాలుండు; నాచేత; నిహతుండు+అగుటు= చావటం; ఏని; వాని, తమ్ముండు= శిశుపాలుడి సోదరుడు; సాల్యండు+అనువాదు; తద్, పద్, ప్రవర్తిత, క్రోధుండు+అయి= అతడి మరణం వలన ఏర్పడిన కోపం కలవడై; కామ, గమనంబు+ఐన్= యథేచ్చగా తిరిగే శక్తి కలదైన; తన; సాంభకంబు+అను; నగరంబుతో; సన్మద్దుండు+అయి= ప్రయత్నాలు చేసిన వాడయి; వచ్చి; ద్వారవతీ, పురంబున్వ్= ద్వారకానగరాన్ని; అవరోధించి= ముట్టడించి.

తాత్పర్యం: నేను పదినెలలు సముద్రతీరంలో సాల్యుడితో యుద్ధంచేయవలసి వచ్చింది. అందువలన దుష్టద్వాత సమయంలో మీకు దూరంగా ఉండిపోయాను' - అని అనగా ధర్మరాజు ఆ వృత్తాంతం తెల్పగోరాడు. అప్పుడు శ్రీకృష్ణుడు సాంభకాఖ్యానాన్ని ఇట్లా వివరించదొడగాడు: నీవు చేసిన రాజసూయయూగంలో నాకు పూజార్ఘ్య ప్రదానం చేయటాన్నిచూచి ఓర్ధ్వలేక మత్స్యరించిన శిశుపాలుడు నాచేత చచ్చాడు కదా! అతడి తమ్ముడే ఆ సాల్యుడు. అతడు కామగమనం గల సాంభకనగరంలో కదలి వచ్చి ద్వారకాపురిని ముట్టడించాడు.

చ. ‘ప్రతిసరపాలకాలు శిశుపాలు బలాధికుఁ జంపి దర్శసం
హితుఁ డగుచున్న వృష్టిభలుఁ డెక్కడ్? నెక్కడ్? నాతనిం జయో
స్నేతి వెలయంగుఁ జంపెద రణంబున్ నంచు సలంఘ్యవిక్రమో
ర్లితుఁ డయి దానిచుట్టు విడిసెం జతురంగమపోబలంబుతోన్.

151

ప్రతిపదార్థం: ప్రతి నరపాల, కాలు= శత్రురాజులకు యముడైన; శిశుపాలు; బల+అధికున్= బలంచేతగొప్పవాడిని; చంపి; దర్శసంహితుఁడు+అగుచున్వ్= గర్వంతో అతిశయిస్తున్వ్; వృష్టిభలుఁడు= వృష్టివంశానికి చెందిన దుష్టుడు, కృష్ణుడు; ఎక్కడన్+ఎక్కడన్వ్= ఎక్కడున్నాడు? ఎక్కడున్నాడు? (ద్రుతాంతమైన పదం ఉధేగాన్ని తెలుపుతుంది); ఆతనిన్; రణంబున్వ్= యుద్ధంలో; జయ+ఉన్నతి, వెలయంగ్నో= గెలుపుయొక్క గొప్పతనం వెలిగేట్లు; చంపెదన్; అంచున్= అంటూ; అలంఘ్య, విక్రమ+ఉఱ్చితుండు+అయి= దాట శక్యంకాని పరాక్రమంతో గొప్పవాడయి; దాని చుట్టు (ఆ ద్వారకా) నగరం చుట్టూ; చతురంగ, మహో, బలంబుతోన్= నాలుగు అంగాలు గల పెద్ద సేనతో; విడిసెన్= ముట్టడించాడు.

తాత్పర్యం: ‘శత్రురాజులకు యముడివంటివాడైన శిశుపాలడిని సంహరించి గర్వంతో విహరిస్తున్న శ్రీకృష్ణుడు వృష్టివంశంవాడు ఎక్కడ ఉన్నాడు? వాడిని చంపి జయోన్తుతితో వెలుగుతాను’ అని సాల్యుడు మహాపరాక్రమాపేతుడై చతురంగబలాలతో దండెత్తి ద్వారకాపురిని ముట్టడించాడు.

విశేషం: యాదవుల్లో పెక్కు తెగలు ఉన్నాయి. అందులో వృష్టివంశం ఒకటి. చతురంగబలాలు 1. రథాలు 2. ఏనుగులు 3. అశ్వాలు 4. పదాతి దళం (కాల్యాలం)

క. మేలగు తత్పురుభాష్యావి , శాలోంద్యానముల తాల సాల సరళ హిం
తాల తమాలాపలి ని , ర్యూలితముగుఁ జేసేఁ దచ్చమూసామజముల్.

152

ప్రతిపదార్థం: మేలు+లగు= మంచివైన; తద్; పుర, బాహ్య, విశాల+ఉద్యానముల= ఆ పట్టణం బయట మిగుల నిడిని వెడల్పు కల తోటలలోని; తాల, సాల, సరళ, హింతాల, తమాల+ఆవలి= తాటిచెట్లు, మద్దిచెట్లు, దేవదారు వ్యక్తాలు, గిరకతాడి చెట్లు, చీకటిచెట్లు- వీటి సముద్రాలను; తద్+చమూ, సామజముల్= ఆతడియొక్క అంటే సాల్యూడియొక్క సేనలోని ఏనుగులు; నిర్మాలితముగన్+చేసెన్= ప్రేశ్చతో పెకలించి వేశాయి.

తాత్పర్యం: ఆ సాల్యూడి సేనలోని ఏనుగులు ద్వారకాపట్టణానికి వెలుపలి ఉండే ఉద్యానవనాలలోని తాల, సాల, తమాలాడి వ్యక్త సమూహాలను సమూలంగా నాశనం చేశాయి.

వ. మటి తృణజలధాస్య సమిత్సమృద్ధంబయి శతఫ్మీప్రముఖానేక యంత్రంబుల నలంఘ్య పరిభూతారంబులను, సపార బల రక్షిత ఘనకవాట చతుర్భీపురంబులను, లభ్య ప్రభూత వేతన ప్రహృష్ట పుష్టి ధృష్ట వీర సుభట సంకులంబులను, సపరిమిత గజితురంగ శతాంగంబులను, బ్రథిష్టాలాత శాత శర చక్ర తోమర పరశుపాశాంకుశ కూటంబులను, వీరయోధారూఢ విశాలాట్టాలకంబులను నొప్పి పరుల కసాధ్యంబయిన ద్వారవతి భేటింప నేరక డాని వెలిం బ్రహ్మ చైత్య దేవాయతన వశ్మికంబులు వర్ణించి సమతలప్రదేశంబున నిజిడంబుగా శిజిరసన్నివేశంబు సేసి నిత్యంబు సుపద్రవంబు సేయుచున్న సౌంభక విజ్ఞంభంబునకు సహింపక, సమరసంరంభంబున సర్వాయుధ సన్నద్ధులయి.

153

ప్రతిపదార్థం: మటి; తృణ, జల, ధాస్య, సమిఫ్+సమృద్ధంబు+అయి= గడ్డితో, నీటితో, ఆహారధాన్యాలతో, సమిధలతో (వంటచెరకుతో) నిండినదై; శతఫ్మీ ప్రముఖ+అనేక, యంత్రంబులన్= శతముఖులు మొదలుగాగల పెక్కు యంత్రాలతో (శతఫ్మీ= మారు మందిని ఒకేసారి చంపగల మర ఆయుధం); అలంఘ్య, పరిభూతారంబులన్= దాటటానికి వీలుకాని కందకంతో, చుట్టుగోడలతో; అపార, బల, రక్షిత, ఘన, కవాట, చతుర్భు, గోపురంబులను= మితిలేని సేనచేత రక్షించబడుతున్న పెద్దగుమాలు గల నాలుగు గోపురాలతో; లభ్య, ప్రభూత, వేతన, ప్రహృష్ట పుష్టి ధృష్ట వీర, సుభట, సంకులంబులను= ఎక్కువ జీతాన్ని పొందటంచేత సంతోషం పొంది బలిసి కైర్యంతో ఉండే వీరులైన మంచి భటుల సమూహాలతో; అపరిమిత, గజ, తురంగ, శతాంగంబులను= మితిలేని సంభ్యల ఏనుగులతో, గుర్రాలతో, రథాలతో; ప్రదీప్త+అలాత, శాత, శర, చక్ర, తోమర, పరశు, పొశ+అంకుశ కూటంబులను= వెలుగొందుతున్న కొఱపులు, వాడి అయిన బాణాలు, చక్కాలు, చిల్లకోలలు, గందగొడ్డజ్ఞు, త్రాజ్ఞు, అంకుశాలు- వీటి సమూహాలతో; వీర, యోధ+అరూఢ, విశాల+అట్టాలకంబులన్= వీరులైన భటులతో కూడి విరివి అయిన బురుజులతోను; ఒప్పి= వెలుగొంది; పరులకు= ఇతరులకు; అసాధ్యంబు+అయిన= జయించటానికి వీలులేని; ద్వారవతి= ద్వారకను; భేదించనేరక= నిగ్రహించలేక; డాని వెలిన్= ఆ పురంబయట ఉండే; ప్రపా, చైత్య, దేవాయతన, వల్మికింబులు= చలిపందించ్చు, రాపిచెట్లు వంటి నీడనిచ్చే దివ్యవ్యక్తాల చుట్టు రాతితో నిర్మించిన రచ్చ కట్టలు; దేవాలు, పుట్టలు; వర్ణించి= విడిచిపెట్లు; సమతల ప్రదేశంబునన్= మైదానపు నేలమీద; నిబిడంబుగా= దట్టంగా; శిబిర సన్నివేశంబు= భటులు నివసించే దేరాలు; చేసి= వేసి; నిత్యంబును= ప్రతిదినం; ఉపద్రవంబు, చేయుచున్న= హాని కలిగిస్తున్న; సౌంభక విజ్ఞంభంబునకున్= సౌంభకంయొక్క చెలరేగటం; సహింపక= ఓర్చులేక; సమర సంరంభంబునన్= పోరు సల్పే ఆవేశంతో; సర్వ+అయుధ, సన్నద్ధులు+అయి= సమస్తమైన ఆయుధాలు సమకూర్చు కొన్నవారయి.

తాత్పర్యం: ఇది ద్వారక కోట వర్షానం. 1. ఆ కోట-గడ్డిలో, జలంతో, ఆహార ధాన్యాలతో, సమిధలతో పుష్టులం. 2. అందులో శతఫ్ములు మున్సుగు ఆయుధయంత్రాలు అమర్చబడి ఉన్నాయి. 3. దాటలేని కందకం, ఎత్తైన ప్రాకారాలు, బురుజాలు, నాలుగుదిక్కుల నాలుగు గోపురాలు, పెద్ద కవాటాలు అందులో ఉన్నాయి. 4. అచ్చటి సైనికులు ఎక్కువ జీతబత్తేలు పొందటంచేత సంతృప్తులు. సంతోషం మీరి ఉన్నవారు. 5. అక్కడ రథ-గజ-తురగ-పదాతి దళాలు అసంఖ్యాకంగా ఉన్నాయి. 6. పదునైన సరికొత్త ఆయుధవిశేషాలు అలాత శర చక్ర తోమర పరశు పాశ అంకుశ కూటాలు అక్కడ ఉన్నాయి. 7. మీర యోధులు కావలి కాస్తున్న విశాలమైన అట్టాలకాలు ఉన్నాయి. అందువలన సాల్వుడు ద్వారకను భేదించలేక కోటవెలుపల మైదానాలలో సైనికశిబిరాలు నిర్మించాడు. అంతేగాక, అతడు తన సౌంభవ పట్టణంతో నిత్యం అలజడి సృష్టిస్తున్నాడు. అందువలన యాదవులు ఆ సౌంభవకంయొక్క విజ్ఞంభణం సహించలేక యుద్ధానికి సర్వాయుధాలతో సిద్ధులయి.

విశేషం: మహాభారతంలోని ద్వారకాపురి వర్షాన ప్రాచీనయుద్ధకళను అవగాహనం చేసికొనటానికి తోడ్పుడుతుంది. ఈ వర్షాన నేటి ఇరవయ్యావ శతాబ్దిలోని వాళ్ళకు పైతుం ఆశ్చర్యం కలిగిస్తుంది. ఇక సౌంభవ కల్పన, ఇరవయ్యావ శతాబ్దివారి ఊహలకు కూడ అందనట్టిది. సౌంభవం కామగమనం కల నగర మట! రామాయణంలో సారథి లేనిది, అసంఖ్యాక ప్రజలు పయనించటానికి వీలైనట్టేది అయిన పుష్పక విమాన వర్షాన ఉన్నది. ఇక మహాభారతంలోని సౌంభవం తీరు వేరు. ఆ అభివర్షాన నేటి మైజ్యానిక కల్పనాకథలతో సంవదిస్తూ ఉన్నది.

క. ఉధ్వద్వాలులు గుమారులు , విద్యాధరసములు పురము వెలువడిల రమై

కోద్ధములు చారుదేష్టుఁడు , బ్రద్యమ్ముఁడు సౌంబుఁడును విప్రక్షజమాంసన్.

154

ప్రతిపదార్థం: ఉద్యత్త+బలులు= విజ్యంభించే బలం కలిగిన వాళ్ళు; కుమారులు= (యాదవ) రాజపుత్రులు; విద్యాధరసములు= విద్యాధరులతో సరితూగేవాళ్ళు (దేవతలలో ఒక తెగవారు విద్యాధరులు); రణ+ఏక+ఉద్యములు= యుద్ధం చేయటంలోనే మిక్కిలి ఆసక్తి కలిగిన వాళ్ళు; చారుదేష్టుఁడున్; ప్రద్యమ్ముఁడు; సౌంబుఁడును (అనే రాకుమారులు); విప్రక్ష, జిఘూంసన్= శత్రువులను చంపాలనే కోరికతో; పురము, వెలువడిరి= ద్వారకాపురి కోటలోపలినుండి బయటకు వచ్చారు.

తాత్పర్యం: చారుదేష్టుఁడు, ప్రద్యమ్ముఁడు, సౌంబుఁడు శత్రువిర్యాలన చెయ్యాలన్న కోరికతో మహోత్సాహంతో ద్వారకాపురికోటలోపలినుండి బయటకు వచ్చారు. ఆ యువీరులు బలవంతులు, విద్యాధరులవంటివారు, యుద్ధానిపుణులు.

మసిభూషణము.

రామవిక్రముఁ డజేయుఁ డరాతి గజావలీ

సామజాహితుఁడు సౌంబుఁడు సాల్వచమూపతిన్

క్షేమవృథి యసువాని నక్కలిము సాహసి

ద్భాముఁ దాకె శరధారల ధారుణీ గప్పుచున్.

155

ప్రతిపదార్థం: రామవిక్రముఁడు= శ్రీరాముడి వంటి పరాక్రమం కలవాడు; అజేయుఁడు= జయించనలవికానివాడు; అరాతి, గజ+అవలీ, సామజ+అహితుఁడు= శత్రువులయొక్క ఏనుగుల సముద్రాయాలకు సింహం వంటి వాడు లేదా శత్రువులనే

ఏనుగుల సమూహాలకు సింహంవంటివాడు; సాంబుడు; సాల్వచమూపతినీ= సాల్వసేనాధిపతిని; క్షేమవృద్ధి+అమవానినీ; అక్షతిమ, సాహస+ఉద్దామునీ= సహజమైన ఘైర్యంతో (తెగువతో) కూడినట్టివాడిని; శరధారలనీ= బాణపరంపరలచేత; ధారుణినీ= భూమిని; కప్పుచున్; తాకెనీ= డీకొన్నాడు.

తాత్పర్యం: శ్రీరాముడి పరాక్రమం వంటి పరాక్రమం కలవాడు, జయింపసాధ్యంకానివాడు, శత్రుగజలను చీల్చిచెండాడటంలో సింహంలాంటివాడు అయిన సాంబుడు, శరపరంపరలతో భూమిని కప్పుతూ, సహజసాహసంతో భయంకరుడైన సాల్వసేనాధిపతిక్షేమవృద్ధిని ఎదుర్కొన్నాడు.

విశేషం: ఈ పద్యంలో ‘గజావలీ సామజాహితుడు’ అనే పదగుంఫనాన్ని ‘గజి+ఆవలీ, సామజి+ఆహితుడు’ అని విడదీయాలి. అయితే గజములు అంటే ఏనుగులు; సామజములు అంటే ఏనుగులు. ఇచట పునరుత్తి దోషం ఉన్నట్లు స్కాల ర్షష్టికి భ్రమ కలుగుతుంది. కానీ శత్రువులనే ఏనుగులదండకు సామజి+ఆహితుడు= సింహం వంటివాడు అనే అర్థం చెప్పాలి. రూపకాలంకారం. ‘మణి భూషణం’ పద్యానికి ర-న-భ-భ-ర- అనే గణాలు ప్రతి పాదంలోను ఉంటాయి. 10వ అక్షరం యత్తిస్కానం.

**క. జాంబవతేయు బృహదివ్యాశి , ఖంబులకున్ బెదర కెదిల ఘనుఁ దేసే రణా
గ్రంబున నాతనిషై నవి , లంబతుడై క్షేమవృద్ధి లక్ష్మశరంబుల్.**

156

ప్రతిపదార్థం: జాంబవతేయు= (జాంబవతికొడుకు) సాంబుడియొక్క; బృహదివ్యాశి విశిఖంబులకునీ= పెద్దబాణాలకు; బెదరక; ఎదిరి= ఎదిరించి; ఘనుఁడు= గొప్పవాడు; క్షేమవృద్ధి; అవిలంబితుడు+బి= ఎడతెగుండ (అలస్యంలేకుండ); రణ+అగ్రంబుననీ= అని మొనముండట; ఆతనిషై= సాంబుడిషై; లక్ష్మశరంబుల్= లక్ష్మబాణాలు; ఏసెనీ= ప్రయోగించాడు.

తాత్పర్యం: సాంబుడు వేసిన పెద్ద బాణాలకు బెదరక క్షేమవృద్ధి తిరిగి ఆ యుద్ధంలో సాంబుడిషై లక్ష్మబాణాలను ప్రయోగించాడు.

వ. వాని యేయు శరంబుల నేర్పునకు సహింపక సాంబుండు జాంబూనదపుంజ్ఞంబులయిన విశిఖంబులం దంధియ రథాశ్వమర్థంబుల నేసిన నవి మర్థభేదవేదనలం దలల యతివేగంబున రణంబు వెలువడ రథం జీడ్స్కొని సారథికి వశంబుగాక పతుచె; నట్లు సాల్వ చమూపతి సమరపిముఖుం డయిన.

157

ప్రతిపదార్థం: వాని, ఏయు, శరంబుల, నేర్పునకునీ= వాడు (క్షేమవృద్ధి) వేసే బాణాలనేర్పురు; సహింపక, సాంబుండు; జాంబూనదపుంజ్ఞంబులు+అయిన= బంగారు చివరలు కల; విశిఖంబులనీ= బాణాలతో; తదీయ, రథ+అస్స, మర్మంబులనీ= ఆతడియొక్క రథాలకు పూసిన గుర్రాలయొక్క జీవస్కానాలలో; ఏసిననీ= కొట్టగా; అవి, మర్మ, భేద, వేదనలనీ+తలరి= జీవస్కానాలు చీలటంచేత కలిగిన బాధతో నొచ్చి; అతివేగంబుననీ= మిక్కిలి వేగంతో; రణంబు వెలువడనీ= యుద్ధంనుండి తొలగేటట్లు; రథంబు+శాండ్యకొని= రథాన్ని శాండ్యకొని; సారథివశంబు, కాక= చోదకుడికి లోబడక; పతుచెనీ= పారిపోయాయి; అట్లు= ఆ విధంగా; సాల్వచమూపతి= సాల్వసేనాని; సమర, విముఖుండు= యుద్ధంనుండి వెనుదిరిగినవాడు; అయిననీ= కాగా.

తాత్పర్యం: జ్ఞేమవృద్ధి వేసిన బాణాలకు తాళలేక సాంబుడు, బంగరుచివరలు కలిగిన బాణాలతో ఆతని రథానికి పూన్చిన గుర్రాల మర్చిస్థానాలలో కొట్టాడు. ఆబాధకు గుర్రాలు తాళలేక, సారథికి లోంగక, రథాన్ని యుద్ధభూమినుండి తొలగించుకొని పారిపోయాయి. ఆ విధంగా సాల్వనేనాపతి యుద్ధవిముఖుడు కాగా-
స్వాగతము.

వేగవంతుఁ డను వీరుడు సాంబున్
 వేగవంతుఁ డయి వీకను దాకెన్
 వేగ బాణపదవీ తతులన్ ది
 గ్రాగముల్ విశిఖపంజరముల్ గాన్.

158

ప్రతిపదార్థం: వేగవంతుడు+అను, వీరుడు= వేగవంతుడనే శూరభటుడు; వేగవంతుడు+అయి= వేగంకలవాడయి; సాంబున్= సాంబుడిని; వీకన్= ఉత్సాహంతో; వేగ, బాణ, పదవీ, తతులన్= శీఘ్రమంగా వేళ్ళే అమ్ముల మార్గాల సమూహాలతో; దిక్షి+భాగముల్= దిగంతరాలు; విశిఖ, పంజరముల్+కాన్= బాణాలతో ఏసిన గూళ్ళు కాగా; తాకెన్= తలవడ్డాడు.

తాత్పర్యం: వేగవంతు డనే వీరుడు సాంబుడిని వేగంగా ఎదుర్కొన్నాడు. ఆతడు వేసిన వేగబాణపరంపరలతో దిగంతరాలు బాణపంజరాలయ్యాయి.

విశేషం: స్వాగతపద్యానికి ప్రతిపాదంలో ర-న-భ-గగ అనే గణా లుంటాయి. 7వ అడ్డరం యతిస్థానం.

అ. సాంబుఁ బాయు మనుచుఁ జారుదేష్టుం డభి , వేగవంతుఁ దాకి వీకతోడ
 వాని మస్తకంబు ప్రయ్యంగ వడి గదం , బొడిచె రుధిరవాలపూర మొలుక.

159

ప్రతిపదార్థం: సాంబున్+పాయుము+అనుచున్= సాంబుడిని తప్పుకొమ్మని పలికి; చారుదేష్టుండు; అల్లి=కోపించి; వేగవంతున్+తాకి= వేగవంతుడిని ఎదిరించి; వీకతోడ= ఉత్సాహంతో; వాని, మస్తకంబు= వాడితల; ప్రయ్యంగ= పగిలేటట్లు; వడిన్= వేగంగా; గదన్= గదతో; రుధిర, వారి, పూరము+బలుకన్= నెత్తురునీటి సమూహం (వెల్లువ) జారి కారగా; పాడిచెన్= కొట్టాడు.

తాత్పర్యం: సాంబుడిని ప్రక్కను తప్పుకొమ్మని పలికి, చారుదేష్టుడు వేగవంతుడితో పోరాడి, అతడి తల పగిలేటట్లు తనగదతో కొట్టాడు. ఆ దెబ్బకు వేగవంతుడి తలనుండి నెత్తురు నీటివెల్లువగా ప్రవహించింది.

అ. జట్లు చారుదేష్టు నిష్టురగదాఫూతంబున వేగవంతుండు విగతజీవుండయి నిరాప్తపాత జిన్సోన్సుతగిల శిఖరంబుసుంబోలె నేలు ద్రేష్టినం జాచి విచింత్యం డను వాఁ డమిచింత్యవిక్రముం డయి.

160

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈవిధంగా; చారుదేష్టు= చారుదేష్టుడియొక్క; నిష్టుర, గదా+అఫూతంబున్= కరోరమైన గద దెబ్బకు; వేగవంతుండు; విగత, జీవుండు+అయి= పోయిన ప్రాణాలు కలవాడై; నిరాప్త, పాత, భిన్న+ఉన్నత, గిరి, శిఖరంబున్+పోలె= పిడుగుపాటుచేత పగిలిన ఎత్తైన కొండకొనవలి; నేలన్+త్రెష్టినన్= నేలమై దొర్ది పడగా; చూచి; విచింత్యండు+అనువాడు; అవిచింత్య+విక్రముండు+అయి= ఊహించ నలవికాని పరాక్రమం కలవాడయి (అనాలోచితంగా విజ్ఞంభించినట్టివాడయి).

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా చారుదేష్టుని గదాఘాతానికి వేగవంతుడు, పిడుగుపాటుకు ఎత్తైన కొండకొన పగిలి నేలపై దొరలి కూలినట్లు క్రిందపడి మరణించాడు. అప్పుడు విచింత్య దనేవాడు అవిచింత్యపురాక్రముడై చారుదేష్టుడితో పోరాడటానికి తలవడ్డాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

తే. చారుదేష్టుపై గడువాడిశరము లేసే; | నతదు కార్యకహస్తాయై యాక్షణంబ
వానిపై నజుమంత్రించి వహ్నిభాణ , మేసె నుగ్నస్థలింగంబు లెసగు జదల.

161

ప్రతిపదార్థం: చారుదేష్టుపైన్= చారుదేష్టుడిమీద; (విచింత్యుడు); కడు, వాడి శరములు+ఏసెన్= మిక్కిలి వాడి అయిన బాణాలు ప్రయోగించాడు; అతదు= ఆ చారుదేష్టుడు; కార్యక, హస్తాదు+బ= విల్లు చేతిలో కలవాడై; ఆ, క్షణంబు+లా= ఆక్షణంలోనే; వానిపైన్= ఆ విచింత్యుడిపై; అభిమంత్రించి= లెసుగా మంత్రాలు ఉచ్చరించి; వహ్ని, బాణము= ఆగ్నేయాస్తోన్ని; చదలన్= ఆకాశంలో; ఉగ్రస్థలింగంబులు= భయంకరమైన నిష్పురవ్యలు; ఎసగన్= విస్తరించగా; ఏసెన్= ప్రయోగించాడు.

తాత్పర్యం: విచింత్యుడు చారుదేష్టుడిపై కడువాడిబాణాలు వేశాడు. చారుదేష్టుడు ఆ క్షణంలోనే చేతిలో విల్లు ధరించి, అభిమంత్రించి వానిపై ఆగ్నేయాస్తోన్ని ప్రయోగించాడు. అంతట ఆకాశంలో భయంకరంగా నిష్పురవ్యలు క్రమ్యకొన్నాయి.

క. అనలాప్త మట్టు వక్షముఁ , గొనిన విచింత్యందు గూలే గుతలం బధువన్;
ఘను వానిఁ జూచి హి హి , స్వానము లెసగు సాల్వుసేన సంక్లోభంచెన్.

162

ప్రతిపదార్థం: అనల+లప్రతము= ఆగ్నేయాస్తుం; అట్లు= ఆవిధంగా; వక్షమున్= రొమ్మును; కొనిన= కొట్టగా (ఖండించగా); విచింత్యందు; మతలంబు= భూతలం; అద్రువన్= అదిరేటట్లు; కూలెన్= క్రిందపడ్డాడు; ఘను, వానిన్+చూచి= గొప్పవాడైనవాడిని చూచి; హోస్పునములు+ఎసగన్= హోకారాలు వ్యాపింపగ; సాల్వు సేన= సాల్వుడియెక్క సేన; సంక్లోభించెన్= మిక్కిలి కలతచెందింది.

తాత్పర్యం: ఆగ్నేయాస్తుం (అనలాప్తం) తన రొమ్మును తాకటంచేత విచింత్యుడు పుడమి అదిరేట్లు క్రిందపడి మరణించాడు. ఘనుడైన ఆతడి మరణం చూచి సాల్వుడి సైనికులు హోకారాలు చేసి సంక్లోభం పాందారు.

విశేషం: ‘అద్రువన్’ ఛందస్పులో శిథిలద్విత్యం. ఇది సగణం.

వ. సాల్వుండు నిజసేనా సంక్లోభం బుడిచి సర్వాయుధసనాథం బయిన రథం బెక్కి యాదవకుమారవాహిని పయి నెత్తియేయుచు ప్రేయుచుంబొడుచుచుచుఁ బ్రతిబలంబు నెల్ల నాయుధమయంబుగాజేయుచుస్తు వాని కలిగి.

163

ప్రతిపదార్థం: సాల్వుండు= సాల్వుడు; నిజ, సేనా, సంక్లోభంబు+ఉడిచి= తన సేనలో వ్యాపించిన కలవరపాటును ఆపి; సర్వ+అయుధ, సనాథంబు+అయిన= అన్ని అయుధాలతో సమరూడి ఉన్న; రథంబు= తేరు; ఎక్కి; యాదవ, కుమార, వాహినిపైన్= యాదవకుమారుల సైనికులు; ఎత్తి= దండెత్తి; ఏయుచు, ప్రేయుచున్+పాడుచుచున్= (అయుధాలు) విసురుతూ,

ఖండిస్తూ గుచ్ఛుతూ; ప్రతిబలంబున్+ఎల్లన్= శత్రుషైన్యాన్వంతటినీ; ఆయుధమయంబుగాన్= ఆయుధాలతో నిండేటట్లుగా; చేయుచ్చు; వానికి+అలిగి= వాడిషై కోపించి.

తాత్పర్యం: సాల్వుడు సమస్తాయుధాలతో కూడి ఉన్న రథాన్ని ఎక్కివచ్చి, తనసేనలో ఏర్పడిన కలవరపాటును తొలగించి, యాదవషైన్యంపై అనేకాలైన అప్రశస్తాలతో విజృంభించి పోరాడ సాగాడు. అంతట వాడిషై ఆగ్రహం చెంది.

- సీ. హంసవర్ణీత్తమహాయములఁ బూనిన , రథ మెక్కి కాంచనరమ్యయష్టి
సంభృత మకరధ్వజం బొప్ప బధ్ద గో , ధాంగుళతాణుదై యతులశాత
సాయకావళిజేసి సాల్వుఁ జిల్లాచు వాని , మీదఁ బ్రద్యమ్ముఁ దమేయబాణ
వర్షంబు గులిసిన , వాఁడును వానిషై , గదువాఁడిశరములఁ గడగి యేసే:
అ. నథికపీరు లైన యయుధ్యఱికు నస్తి , కోవిదులకుఁ బోరు ఫోరమయ్యు
దధ్ద భయము వొంది తఢ్ళారకాపుల(ర) , సాంభకముల జనులు సంభ్రమింప.

164

ప్రతిపదార్థం: హంస, వర్షా+ఉత్తమ, హాయములన్+పూనిన, రథము+ఎక్కి= తెల్లని హంసరంగు కల మేలిగుర్చాలు కట్టిన తేరును ఎక్కి; కాంచన, రమ్య, యష్టి సంభృత, మకర, ధ్వజంబు+బప్పన్= బంగారుతో చేయబడిన అందమైన కర్తు పూర్వబడిన మొనలి జెండా వెలుగొందుతుండగా; బధ్దగోధా+అంగుళి, త్రాణుఁడు+ఱ= చేతి వ్రేళ్ళకు అల్లైతాటి ఒరిపిడి తగులకుండటానికై ఉడుముతోలుతో కుట్టబడిన కవచం ధరించిన వాడై; అతుల, శాత, సాయక+అవళిన్+చేసి= సాటిలేని వాడి అయిన బాణాల సముదాయంచేత; సాల్వున్+పిల్చుచు= సాల్వుడిని (యుద్ధంచేయుమని) ఆహ్వానిస్తూ; వాని మీదన్= ఆ సాల్వుడిషై; ప్రద్యమ్ముడు; అమేయ, బాణ, వర్షంబు, కురిసిన= దట్టమైన అమ్ములవాన కురిపించగా; వాఁడును= ఆ సాల్వుడును; వానిషైన్= ప్రద్యమ్ముడిషై; కడు, వాఁడి, శరములన్+కడగి+ఏసెన్= మిక్కిలి పదునైన బాణాలను పూని ప్రయోగించాడు; అధిక, వీరులు+ఖన= గొప్ప శారులైన (దండిమగలైన); ఆ+ఇద్దఱకున్= ఆ ఇరువురికి; అప్రత్త కోవిదులకున్= అప్రాటు తెలిసినట్టి వారికి- అంటే అప్రాలలో ప్రాపీణ్యం గల ఆ సాల్వుప్రద్యమ్ములు ఇరువురికిసీ; పోరు= యుద్ధం; ఫోరము+అయ్యన్= భయంకరంగా జరిగింది; తద్, ద్వారకా, పురి(ర), సాంభకముల జనులు= ఆ ద్వారకానగరంలోని, సాంభకపురంలోని జనులు; తద్డ= మిక్కిలి; భయము+పొంది= భయపడి; సంభ్రమింప= కలవరం చెందగా.

తాత్పర్యం: తెల్లగుర్చాల్చి పూనిన రథాన్ని ఎక్కి, ఆ రథంమీది బంగారుకొయ్యమై మొనలిగుర్తుజెండా లెస్సిగా ప్రకాశిస్తూ ఉండగా, చేతివ్రేళ్ళకు అల్లైతాటిఒరిపిడి తగులకుండ ఉడుముతోలుపైకప్పులు తొడుగుకొని ప్రద్యమ్ముడు పదునైన బాణాలు ప్రయోగిస్తూ సాల్వుడిని యుద్ధానికి ఆహ్వానిస్తూ శరవర్షం కురిపించాడు. సాల్వుడు కూడ పూనికతో వాడి బాణాలు ప్రయోగించాడు. అప్రవిద్యలో ఆరితేరిన ఇద్దరిమధ్య పోరు భీకరమయ్యసరికి ద్వారకాపట్టణంలోని, సాంభకపురిలోని ప్రజలు మిక్కిలి భీతిల్లి కలవరపడినారు.

విశేషం: ఈ పద్యంలో ‘బధ్దగోధాంగుళిత్రాణుదై’ ప్రద్యమ్ముడు పోరు సలిపినట్లు ఉన్నది. ప్రాచీనకాలంలో యుద్ధంలో నింటికి కల ప్రాముఖ్యం ఎల్లరకు తెలిసిందే. నింటి బద్దకు అల్లై త్రాడు బిగించి బాగుగా ఎక్కుపెట్టి లాగి వీరుడు బాణాలను విడవాలికదా! అప్పుడు అల్లైతాటి ఒరిపిడివల్ల వీరుడి వ్రేళ్ల గాసి చెందకతపుదు. అందుచేత ‘అంగుళిత్రాణం’ అవసరం.

ప్రాచీనకాలంలో విలుకాండు అంగుళిత్రాణంగా ‘గోధ’ను ఉపయోగించేవారు. గోధ అంటే అల్లైత్రాటి దెబ్జుతగులకుండ ఉండటానికి చేతికి తొడుగుకొనే ఉడుముతోలుతో కుట్టబడిన కవచం. ఉడుము (గోధ) చర్చంతో తయారుచేయబడేది కనుక. అంగుళిత్రాణానికి ‘గోధ’ - అనే పేరు ఏర్పడింది.

**క. అనిమొన సాల్వ్యాండు ప్రద్యు | మ్యానిశాతశరాలివిధ్ర మర్మాండయి పె
ల్లున మూర్ఖావోయి పడియెం | దన రథముపయున్ ధరితి దల్లడపడగన్.**

165

ప్రతిపదార్థం: అని, మొన= యుద్ధానికిముందుభాగంలో; ప్రద్యుమ్ము, నిశాత, శర+అవలి, విద్ర, మర్మాండు+అయి= ప్రద్యుమ్ముడియొక్క వాడి అమ్ముల గుంపుచేత కొట్టబడిన జీవస్థానాలు కలవాడయి; సాల్వ్యాండు; ధరితి= భూమి; తల్లడపడగన్= కంపించేటట్లు; పెల్మన= వేగంగా; మూర్ఖ+పోయి= స్ఫూర్షా తప్పి); తన, రథము పయున్= తన తేరుమీద; పడియెన్= పడిపోయాడు.

తాత్పర్యం: యుద్ధానికి ముందుభాగంలో ప్రద్యుమ్ముడు సాల్వ్యాడి మర్మాస్థానాలను వాడిబాణాలతో భేదించాడు. అప్పుడు సాల్వ్యాండు భూమి కంపించేటట్లు వేగంగా రథంపై మూర్ఖుల్లిపడ్డాడు.

**ఉ. అంతన మూర్ఖదేతి కలుషానలదీప్తముఖుండు సౌంభవుం
దంతకదండ్రారుణము లైన శరంబుల రోక్షిసేయు చి
గ్రంతిబలాధ్య నేయుడు, నతండును మూర్ఖుతుండయ్యు; వాని సం
బ్రాంతిఁ దధియసారథి యపాస్తరణాంతరుఁ జేసేఁ జెచ్చెరన్.**

166

ప్రతిపదార్థం: అంతన= అంతట; కలుష+అనల, దీప్త, ముఖుండు= కోపమనే అగ్నిచేత వెలుగొందే మొగం కలవాడు; సౌంభవుండు= సాల్వ్యాండు (సౌంభవం కలవాడు); మూర్ఖ, తేతి= మూర్ఖుమండి తేరుకొని; అంతక, దండ, దారుణములు+ఇన= యముడి దండం వలె భయంకరాలైన; శరంబులన్= బాణాలతో; దిశ+దంతి, బల+అధ్యాన్= దిగ్జం వంటి బలం కలవాడిని; రోక్షిసేయున్= రుక్కిణికొడుకైన ప్రద్యుమ్ముడిని; ఏయుడున్= కొట్టగా; అతండును= ఆ ప్రద్యుమ్ముడుకూడ; మూర్ఖుడు+అయ్యున్= మూర్ఖుచెందిన వాడయ్యాడు; తదీయసారథి= అతని రథచోదకుడు; సంబ్రాంతిన్= కలతనొంది; చెరన్+చెరన్= వెంటనే; వానిన్= ఆ ప్రద్యుమ్ముని; అపాస్త, రణ+అంతరున్+చేసెన్= యుద్ధమధ్యంనుండి తొలగించబడినవాడినిగా చేశాడు.

తాత్పర్యం: అంతట సాల్వ్యాండు తెలివొంది, కోపోద్దీపితుడై, బలాధ్యుడైన ప్రద్యుమ్ముడిపై యమదండంవంటి బాణాలు ప్రయోగించాడు. అందువలన ప్రద్యుమ్ముడు మూర్ఖపోయాడు. అంత అతడిసారథి కళవళపడి, రథాన్ని రణరంగంనుండి ప్రకృతు తొలగించి తోలుకొనిపోయాడు.

వ. ఇట్లు మూర్ఖుతుండయిన ప్రద్యుమ్ముం దీడ్జ్ఞాని చని రణంబునకు దూరంబుగా నరదంబు నిలిపికొని దారుక సుతుం డున్నంత, నొక్కింత ప్రాంద్యునకు మూర్ఖదేతి ప్రద్యుమ్ముండు సూతున కిట్లనియె.

167

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; మూర్ఖుతుండు+అయిన= స్ఫూర్ష కోల్పోయిన; ప్రద్యుమ్మున్+తోడ్జ్ఞాని, చని= ప్రద్యుమ్ముడిని తీసికొని వెళ్ళి; రణంబునకు, దూరంబుగాన్= యుద్ధానికి దూరంగా; అరదంబు= రథం; నిలిపికొని= ఆపి; దారుక సుతుండు= దారుకుని కొడుకు; ఉన్నంతన్= ఉండగా; ఒక్కింత ప్రాంద్యునకు= కొంతసేపటికి; ప్రద్యుమ్ముండు; మూర్ఖ, తేతి= తెలివొంది; సూతునకు= సారథికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆవిధంగా మూర్ఖీల్ని ప్రద్యుమ్ముడిని తోడ్కొని వెళ్లి, అతనిసారథి రథాన్ని రణరంగంనుండి తోలగించి దూరంగా ఆపి ఉంచగా, కొంతసేపటికి ఆ వీరుడు తేరుకొని సూతుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

క. ‘ఘోరాహావరంగమునకు ! దూరముగా నన్ను నిట్లు దోడ్కొని తేరన్ దారుకసుత! నీ కుచితమే? , వీరారంభంబు సూచి వెఱచితే? చెప్పమా!’

168

ప్రతిపదార్థం: ఘోర+ఆహావరంగమునకున్= భయంకరమైన యుద్ధభూమికి; దూరముగా= దవ్వగా; నన్నున్+ఇట్లు; తోడ్కొని, తేరన్= తీసికొనిరావటం; దారుకసుత!= ఓ దారుకుడి పుత్రుడా!; నీకు; ఉచితమే= తగునా?; వీర+అరంభంబు= (ఎదిరి) వీరుని ప్రారంభం; చూచి= అరసి; వెఱచితివి+ఎ= భయపడ్డావా?; చెప్పము+ఆ= చెప్పము.

తాత్పర్యం: ‘ఓ దారుకుడి పుత్రుడా! భయంకరంగా పోరు జరుగుతున్నపుడు నన్ను యుద్ధభూమినుండి దూరంగా తోడ్కొని తేవటం నీకు తగునా? ఎదుటివీరుల పరాక్రమవిజృంభణం చూచి నీవు భయపడ్డావా? చెప్పము.’

విశేషం: ఇక్కడ ప్రద్యుమ్ముడు తన సారథిని ‘దారుకసుత’! అని సంబోధించటం గమనించదగింది. దారుకుడు శ్రీకృష్ణుడి రథసారథి. ప్రాణభీతిచే వీరుడు యుద్ధభూమిని వీడటం అవమానం. ప్రద్యుమ్ముడు రణరంగంలో ప్రాణాలు కోల్పోవటానికినా సంసీద్ధుడే కాని పరోక్షంగానైనను పెరికితనాన్ని సహించలేదు. కాబట్టి అట్లా పలికాడు. వేరొక సారథిమాట వేరు. దారుకుడి పుత్రుడికి అటువంటి పెరికితనం కూడదని ప్రద్యుమ్ముడి భావం.

వ. మతీయు సారథిం జూచి విహ్వలమానసుండయి యిట్లనియె.

169

ప్రతిపదార్థం: మతీయు= ఇంకను; సారథిన్+చూచి= రథచోదకుడిని చూచి; (ప్రద్యుమ్ముడు); విహ్వల మానసుండు+అయి= కలత చెందిన మనస్సు కలవాడయి; ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: అంతటితో ఆగక, ప్రద్యుమ్ముడు చెదరిన మనస్సు కలవాడయి సారథితో ఇట్లా పలికాడు.

విశేషం: ఇచట ‘మతీయు’ అనే ప్రయోగం మిక్కిలి అర్థవంతమైంది. ప్రద్యుమ్ముడు అప్పుడు ‘విహ్వల మానసుడు’. అంతకు పూర్వమే అతడు సారథిని చీవాట్లు పెట్టి ఉన్నాడు. అది చాల లేదు. అందుచేత ‘మతీయు’ మాటూడవలసి వచ్చింది. ప్రద్యుమ్ముడి వంటి వీరుల మనస్తత్వం, రథికులకూ, సారథులకూ ఉండవలసిన ఆదర్శ అనుబంధాన్ని ఈ సంవాదం వెల్లడిస్తున్నది.

క. ‘సమర విముఖత్వమును రణ , విముఖులు జంపుటయు శరణు వేడిన రక్షిం పమియును యాదవవంశో ! త్తములకుఁ గల నయినఁ గలవె దారుకతనయా!

170

ప్రతిపదార్థం: దారుకతనయా!= ఓ దారుకుడి సుతుడా!; సమర, విముఖత్వమును= యుద్ధంలో పెడమొగం పెట్టటం; రణవిముఖులన్+చంపుటయున్= యుద్ధం నుండి వెనుదిరిగిపోయే వారిని చంపటం; శరణు, వేడిన, రక్షింపమియును= కాపాడుమని వేడుకొన్న వారిని రక్షించకపోవటం; యాదవ, వంశ+ఉత్తములకున్= యాదవ వంశంలో పుట్టిన సజ్జనులకు; కలన్+అయినన్= కలలో అయినపుటికి; కలవె= ఉన్నాయా?

తాత్పర్యం: ఏరుప్రతిష్టలను ఆస్తించిన దారుకుడి పుత్రుడవైన సారథి! యుద్ధంమండి వెనుదిరిగి పోవటం, రణరంగంలో వెన్నజూపి పారిపోయేవారిని సంహరించటం, శరణవేడిన వారిని రక్షించకుండా ఉండటం యాదవవంశంలో పుట్టిన వీరరైష్ణులకు కలలో అయినను ఉన్నాయా!

క. విక్రమము విడిచి సమరా, పక్రాంతుడు నయిన నన్ను బలదేవుడునుం

జక్కధరుండు కుమారులు, సక్కారాదులును నేమి యని నగరె సభన్.

171

ప్రతిపదార్థం: విక్రమము, విడిచి= పొరుషం వీడి; సమర+అపక్రాంతుడన్+అయినన్= యుద్ధరంగం మండి తొలగితే; నన్ను; బలదేవుడునున్+జక్కధరుండు= బలరాముడు, శ్రీకృష్ణుడును; కుమారులున్= యాదవ పుత్రులు; అక్రార+అదులునున్= అక్రారుడు మున్నగువారున్నా; సభన్= కొలుపుకూటంలో; ఏమి+అని= ఇది ఏమిటని; నగరె= నవ్వరా?

తాత్పర్యం: పరాక్రమం విడిచి, యుద్ధభూమి మండి నేను తేజస్సు కోల్పోయి తొలగిపోతే, బలరాముడు, శ్రీకృష్ణుడు, రాకుమారులు, అక్రారుడు మొదలైన పెద్దలు నన్ను చూచి నవ్వరా?

విశేషం: ‘ఏమి యని నగరె’ అనేది జాతీయం. ఇటువంటి హీనకృత్యం చేశా వేమియని నవ్వరా!

శ. చెట్టుసేసి తింకనయినఁ జెచ్చేర సాంబ చారుదేష్టు లున్న చోటికి సాల్వ్యాభముఖంబుగా రథంబు వఱపు శునిన, సారథి యిట్లనియె.

172

ప్రతిపదార్థం: చెట్టు= చెడు; చేసితి= చేశావు; ఇంకన్+అయినన్= ఇకనయిన; చెరన్+చెరన్= వెంటనే; సాంబ, చారుదేష్టులు; ఉన్న చోటికి; సాల్వ్య+అభిముఖంబుగా= సాల్వ్యడికి ఎదురుగా; రథంబు, పఱపుము= తేరు సాగనిమ్ము; అనిన, సారథి; ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: నీవు చేసింది తప్పు. ఇకనయిన సాంబుడు చారుదేష్టుడు యుద్ధం చేస్తున్న చోటికి సాల్వ్యడికి ఎదురుగా మనతేరు నడుపుము’- అని అనగా ప్రద్యుమ్ముడికి సారథి ఇట్లు బదులు పలికాడు.

క. ‘రథి కిమ్ముగాని యెడ సా, రథి ధృతిమెయిఁ; గావ వలయు, రథియును దత్తా రథిఁ గావవలయు, రథి సా, రథులు పరస్పర శరీర రక్షకు లగుటన్.

173

ప్రతిపదార్థం: రథికి= రథాన్నెక్కి యుద్ధం చేసేవిరుడికి; ఇమ్ముకాని, ఎడ=అనుకూలత లేని సమయంలో; సారథి= రథం నడిపేవాడు; ధృతిమెయిన్= ధైర్యంతో; కావవలయు= కాపాడాలి; రథియును= రథికుడు కూడ; తద్, సారథిన్= ఆ సారథిని; కావ వలయు= రక్షించాలి; రథి, సారథులు= రథికుడు, సారథియును; పరస్పర, శరీర, రక్షకులు+అగుటన్= ఒండొరుల దేహము రక్షణ చేకర్చేవాళ్ళు కాబట్టి.

తాత్పర్యం: ‘వీలు, చాలు కానివేళ రథికుడిని సంరక్షించే బాధ్యత సారథిపై ఉంటుంది. అట్లే సారథిని కాపాడే బాధ్యతకు రథికుడు పూనుకోవాలి. రథికుడు, సారథి ఒండొరుల శరీరరక్షణకు బాధ్యలు.

అ. సాల్వ్యబాణవిగతసత్యుడు ఘైన ని, న్నిట్లు దెళ్లితిని; సహింప వలయు;

నా రథాశ్వముల ఘనస్యందనము నిదె, చూడు’ మనుచు సూతసూనుఁ డపుడు.

174

ప్రతిపదార్థం: సాల్యు, బాణ, విగత, సత్యుడవు+ఐన= సాల్యుడియొక్క బాణాలచేత పోయిన బలం కలవాడివి అయిన; నిన్ను+ఇట్లు, తెచ్చితిని= నిన్ను ఈ విధంగా తీసుకొని తెచ్చాను; సహింపవలయు= ఓర్చుకొనాలి. నా, రథ+అశ్వముల= నా తేరుకు కట్టిన గుర్రాలను; ఘన, స్యందనమును= గొప్పరథాన్ని; ఇదే, చూడుము+అనుచ్చన్; సూతమూనుడు= (సూతుడి కొడుకైన) సారథి; అప్పడు.

తాత్పర్యం: సాల్యుడిబాణాలచేత నీ బలం తరిగింది. అందుచేత ఇట్లా నిన్ను తీసుకొని వచ్చాను. ఓర్చుకొనును. నా రథాన్ని, రథానికి కట్టిన గుర్రాల పటుత్తాన్ని ఇంక నీవు చూడగలవు!

వ. సవ్యాసస్వ విచిత్రమండల గతుల నాక్షణంబ సాల్యునకు సత్రదక్షిణంబుగా రథంబు వఱపిన, దాని సహింపక సాల్యుండు మూడమ్ముల సారథినేసి మణియు రాక్షసమాయ ననేక శరంబులు ప్రద్యుమ్ముషై నేసిన. 175

ప్రతిపదార్థం: ఆ క్షణంబు+అ= వెనువెంటనే; సవ్య+అపసవ్య, విచిత్ర, మండల, గతులన్= కుడి, ఎడమ వైపులుగా ఆశ్వర్యకరంగా, గుండ్రంగా త్రిప్పుతూ; సాల్యునకున్+అప్రదక్షిణంబుగా= ఎడమవైపునుంచి కుడివైపుగా సాల్యుడిని చుట్టుతూ, రథంబు, పఱిసిన= తేరునడపగా; దాని, సహింపక= దాన్ని ఓర్చక; సాల్యుండు; మూడు+అమ్ములన్= మూడు బాణాలతో; సారథిన్+ఏసి= సూతుడిని కొట్టి; మణియు; రాక్షస, మాయన్= రక్కసులు చూపే మాయతో; అనేక, శరంబులు= పెక్కబాణాలు; ప్రద్యుమ్ముషైన్; ఏసినన్= ప్రయోగించగా.

తాత్పర్యం: వెంటనే సూతుడు రథాన్ని కుడి యొడమల విచిత్రగతులతో ఆశ్వర్యకరంగా నడిపి, సాల్యుడికి అప్రదక్షిణంగా మట్టి వచ్చాడు. సాల్యుడు దాన్ని తనకు అవమానంగా ఎంచి సారథిని మూడుబాణాలతో కొట్టి, రాక్షసమాయతో కూడిన పెక్కబాణాలు ప్రద్యుమ్ముషై ప్రయోగించాడు.

క. అమ్మాయాశరములు భి, గ్నమ్ములుగాఁ జేసి తస్మైఖమ్మును దధ్వ
క్షమ్మున నొక్కటి బ్రహ్మి, స్త్రమ్మును బ్రద్యుమ్ము దేసి దారుణభంగిన్. 176

ప్రతిపదార్థం: ఆ+మాయాశరములు= ఆ మాయతో కూడిన బాణాలు; భగ్గమ్ములుగాన్+చేసి= ముక్కలుగా వ్యధంచేసి; తద్ది+ముఖమ్మునన్= అతడి మొగాన; తద్ది+వడ్కమ్మునన్= అతడి రొమ్ముమీద; ఒక్కట= ఏకకాలంలో; బ్రహ్మి+అప్రమ్మును= బ్రహ్మిపేరటి మంత్రబాణాన్ని; ప్రద్యుమ్ముడు; దారుణభంగిన్= భయంకరించిగా; ఏసన్= ప్రయోగించాడు.

తాత్పర్యం: సాల్యుడు వేసిన మాయాబాణాలను వమ్ముచేసి ప్రద్యుమ్ముడు, అతడి ముఖాన్ని, రొమ్మును ఒకేసారి తాకేటట్లు బ్రహ్మిప్రాణ్ని భయంకరంగా ప్రయోగించాడు.

వ. ఇట్లు బ్రహ్మిస్త్రహించేతుండయి సాల్యుండు మూర్ఖవోయి రథంబుపయింబడిన వాని వెండియి నొక్కభిప్యబాణంబున నేయ సమకట్టిన నంతరిక్షంబున హశహిరవంబు లెసగె, నంత దేవగణ ప్రీతులైన నారద మారుతులు ప్రద్యుమ్ముషాలికి వచ్చి యిట్లనిరి. 177

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; బ్రహ్మి+అప్రమ్మ, పీడితుండు+అయి= బ్రహ్మిప్రంచేత బాధించబడినపాడయి; సాల్యుండు; మూర్ఖ, పోయి= మూర్ఖిల్లి; రథంబుపయిన్= తేరిపై; పడిన; వాని= వాడిని; వెండియున్= మట్టి; ఒక్క దివ్యబాణంబునన్= దేవతాసంబంధమైన ఒక బాణంతో; ఏయ, సమకట్టినన్= వేయటానికి పూనకోగా; అంతరిక్షంబునన్= ఆకాశంలో; హశహిరవంబులు=

హోమనేధ్వమలు; (భయోత్పాతాన్ని సూచించే అరపులు); ఎసగెన్= విష్టరిల్లాయి; అంతన్; దేవ, గణ, ప్రేరితులు+ఇ= దేవతల సమూహంచేత ప్రేరేపించబడినవారై; నారద మారుతులు= నారదుడు; వాయుదేవుడు; ప్రద్యుమ్ము పాలికి, వచ్చి= ప్రద్యుమ్ముడి దగ్గరకు వచ్చి; ఇట్లు+అనిరి= ఈ విధంగా పలికారు.

తాత్పర్యం: సాల్యుడు బ్రహ్మప్రశ్నిడితుడై మూర్ఖీల్లాడు. ప్రద్యుమ్ముడు మరొక దివ్యబాణాన్ని సంధిస్తుండగా, ఆకాశంలో హోహకారాలు ఉప్పతిల్లాయి. దేవతలప్రేరణాచౌపున నారదుడు, వాయుదేవుడు ప్రద్యుమ్ముడి కడకు వచ్చి ఇట్లు పలికారు.

విశేషం: కొన్ని ప్రతులలో నారదపర్యతులు వచ్చారని ఉన్నది. సంస్కృతమూలంలో “నారదం ప్రేషయామాసుః శ్వసనం చ మహాజవమ్” - అని ఉన్నది. అందుచేత నారద మారుతుల అనే పారమే ఇచట గ్రహించదగింది.

తే. ‘వీడు నీచేత వధ్యండు గాఁడు, మిన్ని, కేయ కుండుముః వీని నారాయణుండు

మొనసి వధియించు’ నని పల్కె వసజగర్భుఁ, దనినఁ బ్రిధ్యమ్ముఁ దేయక యసఫుఁ దుండె.

178

ప్రతిపదార్థం: వీడు= ఇతడు అంటే సాల్యుడు; నీచేత; వధ్యండు, కాఁడు= చంపదగిన వాడు కాడు; మిన్నక+ ఏయక+ ఉండుము= (బాణం) వేయకుండ ఉఁడకుండుము; వీనిన్= ఇతడిని; (ఈసాల్యుడిని); నారాయణుండు= విష్ణువు; మొనసి= పూని; వధియించున్= చంపతాడు; అని; వసజ గర్భుఁడు= బ్రహ్మదేవుడు (పద్మగర్భంసుండి పుట్టినవాడు); పల్కెన్= పల్కునాడు; అనినన్; అనఫుఁడు= పాపరహితుడు; ప్రద్యుమ్ముఁడు; ఏయక, ఉండెన్= (బాణాన్ని) ప్రయోగించుండ మిన్నక ఉండిపోయాడు.

తాత్పర్యం: ‘వీడు నీచేత చంపదగినవాడు కాడు. వీడిని నారాయణుడే వధిస్తాడు’ అని బ్రహ్మదేవుడు చెప్పినట్లు నారద మారుతులు పలుకగా ప్రద్యుమ్ముడు ఇంక తాను బాణం వేయక మిన్నకున్నాడు.

సాల్యుఁడు ప్రద్యుమ్మునిచే భాధితుండై మరలిపోపుట (సం. 3-20-26)

వ. అంత సాల్యుండును నివృత్తుండయి ద్వారకాపులి యవరీధం బుడిగి తన సౌంభక బెక్కి క్రమ్మణి చనియే; నంత నీ యజ్ఞంబు నిర్వుత్తం బయిన నేనరలిగి బల భగ్నీకృత పాదవపనంబుల దాని, ననభజ్ఞాత ద్వారదేశంబుల దాని, సస్వాధాయయ స్వాపోకార మహీసురాగారం బయిన దాని, నపేత భూషణ యోషిజ్ఞంబుల దాని ద్వారవతిం జూచి, యాహుకాత్మజ్ఞవలన నంత వ్యత్రాంతంబును నెఱింగి, సాల్యుం జంపి కాని యిష్టురంబు సార నొల్ల నని నిశ్చయించి, శీని నప్రమాదులరై రళ్ళించుకొని యుండుండని బలదేవాదులం బంచి, యిష్టుడ ప్రయాణభేల సఱవం బంచి, కృత స్ఫోస్తి వచన పురోహిత ప్రముఖ బ్రాహ్మణ వరులకు నమస్కరించి శైఖసుగ్రీవంబులను వాహనంబులం బూనిన బివ్యరథం బెక్కి.

179

ప్రతిపదార్థం: అంత; సాల్యుండును; నివృత్తుండు+అయి= మరలిన వాఁడై; ద్వారకాపురి, అవరోధంబు+ఉడిగి= ద్వారకానగరాన్ని ముట్టడించటం మాని; తన సౌంభకంబు+ఎక్కి= (కామగమనశక్తి ఉన్న) తన సౌంభకాన్ని ఎక్కి; క్రమ్మణి= వెనుతిరిగి; చనియెన్= వెళ్ళిపోయాడు; అంత, నీ, యజ్ఞంబు= నీ (రాజసూయ) యాగం; నిర్వుత్తంబు+అయిన్= పూర్తికాగా; నేను+అరిగి= నేను వెళ్ళి (అంటే ద్వారకకు వెళ్ళి); బల, భగ్నీకృత, పాదవ, వనంబుల దానిన్= సేనలచేత భగ్నం చేయబడిన

చెట్ల తోటలు కలదానిని; అనభిజ్ఞత, ద్వార దేశంబులదానిన్= గుర్తింపరాని ద్వారసీమలు కల దానిని; ఆ+స్వాధ్యాయ, స్వాహోవర, మహేషుర+అగారంబు+అయినదానిన్= వేదపారాయణలు, స్వాహోవారాలు (యజ్ఞలలో హవిస్సులు వేలైటప్పుడు మంత్రాల చివర ఉచ్చరింపబడేవి) లేని బ్రాహ్మణ గృహాలు గలదానిని (అంటే ఆనాడు ద్వారకలో వేదపరసం లేదు, యజ్ఞయాగాదులు జరగటం లేదన్న మాట); అపేత, భూషణ, యోవీత్తోజనంబుల దానిన్= తొలగించబడిన ఆభరణాలు కల ప్రీ జనం కల దానిని; ద్వారవతీన్+చూచి= ద్వారకను చూచి; ఆహాక+ఆత్మజ్ఞ వలనన్= ఉగ్రేసేనుడి నలన (కంసుడి తండ్రి - శ్రీకృష్ణుడి తాత ఉగ్రేసేనుడు); అంత, వృత్తాంతంబునన్+ఎటింగి= జరిగినదంతయు తెలిసికొని; సాల్వ్యన్+చంపి, కాని= సాల్వ్యడిని సంహరించిన పిమ్మట కాని; రా+ఫురంబు= ఈ పట్టణం; చౌర్ణ్ణు+బల్ల్ణ్ణు+అని= ప్రవేశించనని; నిశ్చయించి= నిర్ణయించి, దీనిన్= దీనిని (ఈ ద్వారకాపురిని); అప్రమాదులరు+ఖ= జాగరూకులై; రజ్ఞించుకొని+ఉండుండు+అని= కాపాడుకొంటూ ఉండండని; బలదేవ+అదులన్, పంచి= బలరాముడు మున్నగుపారిని ఏర్పరచి; అప్పుడు+అ= అప్పుడే; ప్రయాణ భేరి; చఱవన్, పంచి= ప్రయోగించటానికి ఆజ్ఞాపీంచి; కృత, స్వస్తివచన, పురోహిత, ప్రముఖ, బ్రాహ్మణవరులకు= చేయబడిన “స్వప్తి” వాక్యాలు కల పురోహితులు మొదలైన బ్రాహ్మణ శ్రేష్ఠులకు; నమస్కరించి= మొక్కి; శైబ్య, సుగ్రీవంబులు+అను= శైబ్యం, సుగ్రీవం అనే పేర్లు కల; వాహనంబులన్= గుర్రాలను; పూనిసి= కట్టబడిన; దివ్యరథంబు+ఎక్కి= దేవతామహాత్మ కల తేరును ఎక్కు.

తాత్పర్యం: అటుపిమ్మట ద్వారకానగరంపై ముట్టడిమాని, సాంభకం ఎక్కి సాల్వ్యదు వెళ్లిపోయాడు. రాజసూయయాగం పూర్తి అయిన పిమ్మట నేను ద్వారకకు వెళ్లి చూడగా - అచ్చటి ఉద్యానవనాలు శత్రువైనికులచేత నాశనమయి పోయాయి. ప్రవేశ ద్వారసీమలు గుర్తు పట్టలేనట్లు మారిపోయాయి. విప్రగృహలలో వేదపారాయణ వినిపించటం లేదు. యజ్ఞ యాగాదులు జరగటం లేదు. స్వాహోవారాలు వినరాలేదు. ప్రీ జనాల శరీరాలపై ఆభరణాలే లేవు. ‘ఇక, సాల్వ్యడిని చంపి కాని తిరిగి ద్వారకానగరం ప్రవేశించజాల’ నని శపథం చేసి, పురరక్షణకై బలరామాదులను నియోగించి వెంటనే ప్రయాణభేరి మోగింపజేసి, పురోహిత బ్రాహ్మణాశీస్సులు అందుకొని, శైబ్య సుగ్రీవా లనే గుర్రాలను పూన్చిన దివ్యరథం అధిరోహించి.

A. పాంచజన్యరవముఁ బంచమహాశబ్ది, రవముఁ జెలగె బిశలు సెవుడు వడగ నొలసి జనుల బీపనలు మించే రమ్మయై, గరుడకేతనంబు గ్రాలేఁ జదల.

180

ప్రతిపదార్థం: పాంచజన్య రవమున్= పాంచజన్యమనే పేరున్న శంఖధ్వని (పాంచజన్యం శ్రీ మహావిష్ణువు యొక్క శంఖం); పంచమహాశబ్దరవమున్= బదు గొప్ప జంత్రాలనుండి వచ్చే ధ్వనియు; దిశలు= దిక్కులు; చెవుడు+పడగన్= వినిపించనంతటి పెర్చ ధ్వని ఏర్పడగా (చెవులకువలె దిక్కులకు చెవుడు వచ్చిందని భావం); ఒలసి= వ్యాపించి; జనుల, దీవనలు= ప్రజల ఆశీస్సులు; రమ్మము+ఖ= అందమై; మించే= అతిశయించాయి; చదలన్= ఆకాశంలో; గరుడకేతనంబు= గరుత్కుంతుడు గుర్తుగా ఉండే జెండా; క్రాలన్= ప్రకాశించింది.

తాత్పర్యం: పాంచజన్య శంఖారావం, పంచ మహావాద్యాలధ్వనులు దిక్కులు చెవుడు పడేటట్లు అతిశయిల్లాయి. ప్రజల ఆశీస్సులు వెల్లివిరిశాయి. మనోహరంగా గరుడధ్వజం ఆకాశంలో ప్రకాశించింది. (ధక్కా మృదంగ పటపోది పంచమహావాద్యాల శబ్దాలు పంచమహాశబ్దాలు.)

విశేషం: పంచజనుడనే రాక్షసుని శరీరం నుండి లభించినందువలన శ్రీకృష్ణుని శంఖానికి ‘పాంచజన్యం’ అనే పేరు ఏర్పడింది.

వ. అ ట్లిసంభ్యాత చతురంగ సైన్యంబులతో నలగి గిలి వన సరోవర సిద్ధేశంబులు గడచి మార్తికావత దేశంబున కరుగునంతకు ముందర సాల్యుండు సౌంభవారూఢుండులు సముద్రక్షిదేశంబునకుం బోయిన. 181

ప్రతిపదార్థం: అట్లు= ఆ రీతిగా; అసంభ్యాత, చతురంగ సైన్యంబులతోన్+అరిగి= లెక్కు మిక్కిలి అయిన (రథ గజ తురగ పదాతి) చతురంగ సైన్యంతో వెళ్లి; గిరి, వన, సరోవర, సరిత్, దేశంబులు= కొండలు, అడవులు, సరస్వులు, నదులు ఉండే స్థలాలు; కడచి= అతిక్రమించి (దాటి); మార్తికావత దేశంబునకు= మార్తికావత మనే దేశానికి; అరుగునంతరున్= వెళ్లేటప్పటికి; ముందరన్= ముందుగా; సాల్యుండు; సౌంభవ+ఆరూఢుండు+అయి= సౌంభవాన్ని అధిరోహించి; సముద్ర కుష్ణి, దేశంబునకున్+పోయినన్= సముద్ర గర్జేశానికి వెళ్లగా.

తాత్పర్యం: ఆ రీతిగా లెక్కు మిక్కిలి అయిన చతురంగ బలాలతో కొండలు, అడవులు, సరస్వులు, నదులు దాటి మార్తికావతదేశానికి వెళ్లగా, అక్కడ సాల్యుడు ముందే సౌంభవాన్ని ఎక్కి సముద్రగర్జంలోకి వెళ్ళాడు.

విశేషం: కొన్ని ప్రతులలో మార్తికావత దేశానికి బదులు- పారశీక, వార్తికావతి, వార్తిక, ఆనర్తక- అనే పారాంతరాలు కనపడుతున్నాయి. అయితే, మూలంలో ఇట్లా ఉన్నది. “సరాంసి సరితశ్శైవ మార్తికావత మాసదమ్”. (వావిళ్ల ప్రతిలో మార్తికావత దేశంబున'- అనే పారాంతరం ఉన్నది.)

క. ఏనును వాని పిఱుందన , మానక చని తచ్ఛమూసమాజముతోడన్ భూనాథ! రణము సేసితి , నానానిశితాస్తవర్షణావ్యాప్తముగన్.

182

ప్రతిపదార్థం: భూనాథ!= ఓరాజా!; ఏనును= నేనున్నా; వాని పిఱుందన్+అ= వాడివెనుకనే; మానక, చని= వదలకవెళ్లి; తత్త+చమూ, సమాజము తోడన్= ఆతడి సేనా సమూహంతో; నానా, నిశిత+అప్త, వర్షణ, వ్యాప్తముగన్= వాడి అయిన పెరుగు అస్త్రాలను వర్షంవలె అంతట వ్యాపించేటట్లు కురిపిస్తా; రణము+చేసితిన్= యుద్ధం చేశాను.

తాత్పర్యం: ఓ రాజు (ఓ ధర్మరాజు)! నేను కూడ వాడివెనుకనే వెళ్లి పెక్కువాడిఅయిన అస్తాలు వరంవలె విరివిగా కురిపిస్తూ వాడి సేనాసమూహంతో యుద్ధం చేశాను.

క. వీరు లగు సాల్యుయోధుల , నారాచావతులు గప్పే నా రథముపయిన్ సారథిఁ దురంగముల పయిఁ , జారుధ్వజయష్టిపయి నసంఖ్యాతముగన్.

183

ప్రతిపదార్థం: వీరులు+అగు= పరాక్రమంతు అయిన; సాల్యుయోధుల= సాల్యుని శారులయొక్క; నారాచ+అవణులు= బాణ సమూహాలు; నా రథముపయిన్= నా తేరుపైన; సారథిన్, తురంగములపయిన్= రథచోదకుడిపైన, గుర్రాలపైన; చారు, ధ్వజ, యష్టిపయిన్= అందపైన జెండా కొయ్యపైన; అసంఖ్యాతముగన్= లెక్కు మిక్కిలిగా; కప్పున్= కప్పివేశాయి. (కనబడమండాచేశాయి)

తాత్పర్యం: వీరాధివీరులైన సాల్యుయోధులు ప్రయోగించిన బాణసముదాయం లెక్కు మిక్కిలిగా నా రథాన్ని, సారథిని, గుర్రాలను జెండాను కన్పించకుండ దట్టంగా కప్పి వేశాయి.

వ. వాని నెల్ల నష్టచీయ గోచరంబులు గాకుండ ననేకాయుతశరంబు లేసి సాల్యుసైన్యంబుతో మహాయుద్ధంబు సేసిన.

184

ప్రతిపదార్థం: వానినీ+ఎల్లో= ఆ బాణాలన్నీ; అస్క్రైఫ్టు, గోచరంబులు, కారుండన్= నాకు విషయాలు కారుండా (తగులకుండ); అనేక+అయిత, శరంబులు+ఏసి= పెక్క పదివేల బాణాలు ప్రయోగించి; సాల్వు పైన్యంబుతో= సాల్వుడి సేనతో; మహాయుద్ధంబు, చేసినన్= గొప్ప యుద్ధం చేయగా.

తాత్పర్యం: ఆ బాణాలన్నీ నన్ను చేరుకుండానే నేను పెక్క వేలబాణాలు వేసి సాల్వుడిసేనతో గొప్పయుద్ధం చేశాను.

మ. అవసీనాథ! తదాహావాంతరమునం దస్తుత్సరాకృష్ణ శా
ర్ణి వినిర్ముక్త నిశాతసాయకశతార్థిస్మమై దైత్య దా
సహదేహాప్తకరంబు వాతమిధుతార్థఃపూర్ణ సంఘుార్థితా
ర్థమక్షిం బడియెం గపిప్రవరసైన్యజ్ఞిష్ట దైలాకృతిన్.

185

ప్రతిపదార్థం: అవనీ, నాథ!= ఓరాజా! (ధర్మరాజా!); తద్ద+అహావ+అంతరమునన్= ఆ యుద్ధమధ్యంలో; అస్క్రై, కర+అక్రూషు, శార్ణి, వినిర్ముక్త, నిశాత, సాయక, శత+అగ్ర+ఛిన్నము+హి= నాచేతులచేత అనుసంధించబడిన శార్ణిం అనే విల్లునుండి వదలబడిన వాడి అయిన వందల కొలది బాణాల కొనలచేత (ములుకుల చేత) ముక్కలు ముక్కలుగా చేయబడి; దైత్య, దానవ, దేహ, ప్రకరంబు= రాక్షసుల కశేబరాల సముద్రాయం; వాత, విధుత+అర్ధన్+పూర్ణ, సంఘుార్థిత+అర్థన, రుక్షిన్= గాలిచేత చెదరగొట్టబడిన నీటితో నిండి తిరుగుడు పడిన సముద్రంయొక్క కడుపులో; కపిప్రవర, సైన్య, జీవు, తైల+అకృతిన్= వానర శ్రేష్ఠుడి (సుగ్రీవుడి) పైన్యంచే విసరివేయబడిన కొండల రూపాలను సరిపోలుతూ; పడియెన్= పడింది.

తాత్పర్యం: ఓ ధర్మరాజా! నాచేత ఎక్క పెట్టబడిన శార్ణిమనే నా వింటి నుండి వెలువడిన వాడి బాణసమూహాలచేత ముక్కలు ముక్కలై రాక్షసులదేహాలు, సుగ్రీవుడి సేనలచేత విసరబడిన కొండలవలె, గాలిచేత చెదరగొట్టబడిన నీటిచే తిరుగుడు పడిన సముద్రమధ్యంలో పడిపోయాయి.

విశేషం: ఈ పద్యం నన్నయ కవితా శిల్పానికి అంతర్యాహాని అయిన అళ్ళరరమ్యతకు ఉదాహరణమైనది. సుదీర్ఘ సమాపాలు ప్రయోగించినా నన్నయుశైలి ప్రసన్నకథాకలితార్థయుక్తికి ఆకరం. దైత్యులు= దితికి జన్మించినవారు, దానవులు= దనువుకు జన్మించినవారు= రాక్షసులు.

చ. మునతర దైత్య దానవ నికాయ కళేబర పాత ఘట్టనం
దనలి యుగాంత్యకాలచలితంబునుబోలే బయోధి ప్రోసే న
ఘ్వనభి రవంబుకంట ననివాలితమై చెలగెన్ మంచియ వా
హిని భట సింహానాదహాయహేషిత సింధురబృంహితధ్వనుల్.

186

ప్రతిపదార్థం: ఘునతర, దైత్య, దానవ, నికాయ, కళేబర, పాత ఘట్టన్+తనరి= మిక్కెలి పెద్దవైన దైత్యుల యొక్కయు, దానవుల యొక్కయు (రాక్షసుల) సమూహాల శరీరాలు పడిన రాపిడిచేత అతిశయించి; యుగ+అంత్యకాల, చలితంబును+పోల్నె= ప్రశయకాలంలో కదలాడేటట్లు; పయోధి= సముద్రం; ప్రోసే= ధ్యని చేసింది; అవ్యాసి (ఆ+వసధి)= ఆ సముద్రంయొక్క; రవంబు కంబెన్= ప్రోతకంట; మంచియ వాహినీన్= నా సేనలోని; భట, సింహానాద, హాయ, హేషిత, సింధుర, బృంహిత, ధ్వనుల్= భటుల సింహానాదాలు, గుర్రాల సకిలింపులు, ఏనుగుల ఫీంకారాలు (హాటిధ్వనులు); అనివారితము+హి= నివారించటానికి వీలులేనివై; చెలగెన్= శబ్దించాయి.

తాత్పర్యం: ఏకిక్రమి పెద్దవైన రాక్షసుల శరీరాలు సముద్రంలో కుప్పలుతెప్పలుగా కూలుతున్నప్పుడు, సముద్రం ప్రశయకాలంలో ఘూర్ణిల్లుతున్నట్లు పెనురొద చేసింది. నా ఔన్యాలలో చెలరేగిన వీరభటుల సింహానాదాలు, గుర్రాల సకిలింపులు, ఏనుగుల ఫీంకారాలు- ఆ సముద్రఫోషమకూడ మించిపోయాయి.

విశేషం: వీరభటులు ఉత్సాహంతో చేసేనాదం సింహానాదం. అది గ్రహనవంటిది. సంస్కృత భాషలో గుర్రాల సకిలింపునకు హేష అనిన్ని, ఏనుగుల ఫీంకారానికి బృంహితం అనిన్ని ప్రత్యేక పరిభాష, పద్యం మొదటి సగంలో ఉపమాలంకారం. రెండో సగంలో అతిశయోక్తి.

వ. అట్టే మటీయ సేనోత్సాహంబును నిజసేనాక్షీణతయుం జూచి సహింపక సాల్వ్యండు వెండియు సాంభకారూఢుం డయి నాతో మాయాయుధ్యంబు సేయ సమకట్టి. 187

ప్రతిపదార్థం: అట్టి; మటీయ, సేనా+ఉత్సాహంబును= నా భటుల యొక్క ఉత్సాహాన్ని; (ఉత్సాహ మంటే గొప్ప పనులు చేయటంలో ఫ్రి సంకల్యంతో కూడిన అవిరళ ప్రయత్నం); నిజ, సేనా, క్షీణతయున్+మాచి= తన సేన తగ్గిపోవటాన్ని చూచి; సహింపక= తట్టుకోలేక; సాల్వ్యండు; వెండియు= మరల; సాంభక+అరూఢుండు+అలు= సాంభకాన్ని ఎక్కినవాడయి; నాతోన్; మాయాయుధ్యంబు= మాయతో కూడిన యుద్ధం; చేయ, సమకట్టి= చేయటానికి పూనుకొని.

తాత్పర్యం: నా ఔన్యికులలో పెల్లుబికిన ఉత్సాహాన్ని తన సేన బలహీనపడటాన్ని గ్రహించిన సాల్వ్యండు సహింపలేక తిరిగి సాంభకం ఎక్కి నాతో మాయాయుధ్యం చేయటానికి పూనుకొన్నాడు.

సీ. పరశు పాశాంకుశ కరవాల శూల ము, ధూరములు నా మీదఁ దెరలఁ గులిసే;

నేనును గడగి యద్దానవు శస్త్రముల్, వాయంగఁ జేసితి; మాయఁ జేసి

వెఱవక సాల్వ్యండు వెండియు నామీదఁ, బరుషతిలావృష్టిఁ గులిసే; వరుస

నమరఁ దముః ప్రకాశములతో దుర్దినఁ, సుభిన శీతోష్ణముల్ గబియఁ జేసి

ఆ. బితిసుతాధముండు శతసూర్య శతచంద్ర, శతసహస్ర వహిష్మతతులు వెలుగ

గగనతలము సేసే బగలిచి రేయిబి, యని యెఱుంగ నయితి మనములోన. 188

ప్రతిపదార్థం: నామీదన్+తెరలన్= నాపై పడేటట్లు; పరశు, పాశ+అంకుశ, కరవాల, శూల, ముధూరములు= గండ్ర గొడ్డళళ్లు, ఉరిత్రాళ్లు, ఏనుగుకోలులు, కత్తులు, బల్లెము, (ముహడు మొనలపి), ఇసుపగుదియలు; మరిన్= వర్షించాడు; నేనును; కడగి= పూని, ఆ+దానవు, శప్తముల్= ఆ రాక్షసుడి ఆయుధాలు; పాయంగన్+చేసితిన్= వ్యాధం చేశాను; మాయన్+చేసి= మాయచేత; సాల్వ్యండు= సాల్వ్యండు; వెఱవక= భయపడక; వెండియు= మరల; నామీదన్; పరుష, శిలా, వృష్టిన్+మరిన్= కతినమైన రాలవాన మరియించాడు; వరుసన్= క్రమంగా; అమరన్= ఏర్పడ; తమన్+ప్రకాశములతోన్= చీకటి వెలుతురులతో; దుర్దిన, సుదిన, శీత+ఉష్ణముల్= సూర్యరశ్మి కనిపించనట్టి, కనిపించే దినం నాటి చలి, వేడి; కదియన్+చేసి= ఏర్పడేటట్లు చేసి; దితి, సుత+అధముండు= అల్పాడైన దితికొడుకు (రాక్షసుడు); శతసూర్య, శతచంద్ర, శతసహస్ర, వహిష్మతతులు వెలుగన్= వంద సూర్యులు, వంద చంద్రులు, లక్ష అగ్నిహోత్రుల సమూహాలు వెలుగొందగా; గగనతలము= ఆకాశాన్ని; చేసెన్= చేశాడు; మనములోనన్= మనస్సులో; పగలు+ఇది= ఇది పగలు; రేయి+ఇది= ఇది రాత్రి; అని; ఎఱుంగన్+అయితిన్= తెలిసికొనలేకపోయాను.

తాత్పర్యం: నీచ రాక్షసుడైన సాల్యుడు నామీద గండ్రగొడ్డళ్ళు, ఉరితాళ్ళు, అంకులు, కత్తులు, బల్లెములు, ఇనుపగుదియలు వర్ణించాడు. నేను వాటిని అన్నింటిని వ్యాఖం చేశాను. అతడు మరల మాయకు ఉపక్రమించి నామీద రాళ్ళవర్షం కురిపించాడు. చీకట్లతో, చలితో మేఘాలు క్రమించు రోజులను, వెలుగుతో, వేడితో ప్రకాశించే రోజులను కల్పించాడు. ఆకాశంలో నూర్లురు సూర్యులు, నూర్లురు చంద్రులు, లక్ష అగ్నిహోత్రులు వెలిగేటట్లు చేసి, ఇది పగలు, ఇది రాత్రి అని నేను తెలిసికొనటానికి వీలులేకుండ చేశాడు.

విశేషం: ‘మాయన్, చేసి’= నశింప చేసి అని కూడ అర్థం చెప్పవచ్చును. అప్పు డది ‘పాయజేసి’తో అన్యయిస్తుంది. మేఘాచ్ఛవిషైన దినం దుర్గినం. పై పద్యం యొక్క ఐదవ పంక్తిలో ‘శతసహస్ర విష్ణుతతులు వెలుగు’ అనే శః పాతం ఆనందాత్రమ గ్రంథమాల ప్రతిలో ఉన్నది.

క. మమజేంద్రు! సర్వ మాయా, పనోదనం బయిన యగ్నిబాణంబున న ధ్వనుజ వినిర్మిత మాయా, వినివర్తనః జేసితిని సవిష్టయమతిసై.

189

ప్రతిపదార్థం: మనజ+ఇంద్ర!= ఓరాజా! (ధర్మరాజా!); సర్వ మాయా+అపనోదనంబు+అయిన= సమస్తమైన మాయలు తోలగించే; అగ్ని, బాణంబునవ్= ఆగ్నేయాప్రసంచేత; స, విస్క్రమ మతిని+ఇ= ఆశ్వర్యంతో కూడిన మతి కలవాడినై; ఆ+దమజ, వినిర్మిత, మాయా, వినివర్తనవ్+చేసితిని= ఆ రాక్షసుడిచేత నిర్మించబడిన మాయను పూర్తిగా మరల్పజేశాను.

తాత్పర్యం: ఓ ధర్మరాజా! సమస్తమైన మాయలను పరిషారించే ఆగ్నేయాప్రసంచేత ఆ రాక్షసుడు కల్పించిన మాయను తోలగించాను. ఇది నాకే ఆశ్వర్యకరమైంది.

వ. అట్టి యవసరంబున ద్వారవతిసుండి యాహమకప్రేషితుండయి యొక్కరుం డతిత్వరితగతిం బఱతెంచి ‘సాల్యుచేత నక్కడ వసుదేవుండు పట్టువడియె నీ వెష్టవితితోడం గయ్యంబు సేసెదు? క్రమ్మటి చని పురంబు రక్షించుకొను’ మనిన విని యదిలపడి ‘మహాబలపరాక్రములైన బలదేవాదులు రక్షించుకొని యుండ వసుదేవుఁ దేల పట్టువడు? నిబి పోల’ దని సంశయించుచు విమనస్తుండ నయి యుండునంత. 190

ప్రతిపదార్థం: అట్టి+అవసరంబున= ఆ సమయంలో; ద్వారవతి నుండి= ద్వారకనుంచి; ఆహమక, ప్రేషితుండు+అయి= ఆహమకుడిచేత పంపబడినవాడై; ఒక్కరుండు; అతి త్వరితగతిన్+పఱతెంచి= మిక్కిలి వేగంగా వచ్చి; సాల్యుచేతన్= సాల్యుడిచేత; అక్కడ= ఆ ద్వారకలో; వసుదేవుండు; పట్టువడియెన్; నీపు+ఎవ్వనితోడన్= నీపు ఎవరితో; కయ్యంబు= యుద్ధం; చేసెదు; క్రమ్మటి చని= తిరిగిపోయి; పురంబు, రక్షించుకొనుచు+అనిన= ద్వారకను కాపాడుకో అని అంటే; విని; అదరిపడి; మహా, బల, పరాక్రములు+ఇన= గొప్ప బలశౌర్యాలు కల; బలదేవ+అదులు= బలరాముడు మున్సుగు వారు; రక్షించుకొనిఉండన్; వసుదేవుఁడు+ఏల, పట్టువడున్; ఇది; పోలదు+అని= సరిపడదని; సంశయించుచు= సందేహాం పొందుతా; విమనస్తుండను+అయి= చెదరిన మనస్సు కలవాడినయి; ఉండునంత.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో ఒక వార్తాపూరుడు ఆహమకుడిచేత పంపబడినవాడై ద్వారకనుండి వచ్చాడు. ద్వారకలో వసుదేవుడు సాల్యుడిచేతికి చికిత్సాదనిన్ని, నీపు వెళ్ళి ద్వారకాపురిని రక్షించుకొనాలనిన్ని అతడు చెప్పాడు. మహాబలవంతులైన బలరాముడు ఉండగా వసుదేవుడు ఎట్లూ సాల్యుడిచేతికి చిక్కాడు? ఇది సరిపోని విషయం’ అని నేను నా మనస్సులో చింతిస్తూ ఉండగా.

- సీ. పుణ్యకర్మంబులు వొలిసిన నుర్మాకీ , భ్రతి నేతెంచు యయాతి వోలె భూషణాటిప్పులు వొలియంగ వివృత కే , శాంబరుం డయి సాంభాకంబువలనఁ బఱతెంచు వసుదేవుఁ బాప నిశాచర , బల పీడ్యుమాను దప్పులను కాంచి యత్యంత మోహారోకాంధుండ నయిన నా , హస్తంబు వలన విష్ణు మయ్యా
ఆ. శార్మగ్ మహియావసన్నదేహండనై , యుడిగి రథముమీదుఁ బడితి నేను; దానిఁ జ్ఞాని భగ్యను దగ్గిలి మష్టి తుంబు , దలాడిలి యువిసో బోలు గేరి.

191

ప్రతిపదార్థం: పుణ్య, కర్మంబులు, పొలిసినవ్= చేసిన పుణ్యఫలాలు క్షీణించగా; ఉర్ధ్వకిన్= భూలోకానికి (స్వర్గం వదలి); ప్రేతిన్= మక్కువతో; నితించు= వచ్చు; యయాతి, పోలె= యయాతివలె; భూపణాదీష్టులు= ఆభరణ కాంతులు; పొలియంగన్= తగిపోవగా; వివృత, కేశ+అంబరుండు+అయి= విడివడిన తలజుట్టు, బట్టలు కలవాడయి; సౌంభవంబువలనవ్= సౌంభవంనుండి; పఱతెంచు= వచ్చే; వసుదేవున్; పాప, నిశాచర, బలపీడ్యమానున్= పాపులైన రాష్ట్రసులచేత పీడించబడుతున్నవాడిని; దవ్యులన్+అ, కాంచి= దూరం నుండే చూచి; అత్యంత, మోహ, శోక+అంధుండను+అయిన= మిక్కుటమైన భ్రాంతిచేత, దుఃఖంచేత గుడ్డివాడనుకాగా; నా, హస్తంబువలనవ్= నా చేతినుండి; శార్జము= శార్జమనే పేరుకల విల్లు; విస్మయము+అయ్యెన్= జారివడిపోయింది. అప్రియ+అవసన్మ దేహండను+ఱ= దుఃఖంచేత నశం తప్పిన దేహం కలవాడినై; ఉడిగి= విరమించి; ఏను; రథము మిదన్= తేరిపై; పడ్డతిన్= కూలబడ్డను; దానిన్+చూచి= దాన్ని (ఆ సంఘటనను) చూచి; భయము, తగిలి= భయపడి; మత్త, సైన్యంబు= నాసేన; తల్లడిల్లి= ఎంతో బాధనొంది; పెల్లదేగి= మిక్కెలి ఉద్దేశపడి; ఉలిసెన్= ఆక్రోశించింది (దుఃఖంతో అరిచింది).

తాత్పర్యం: చేసినట్టి పుణ్యం క్షీణించిన పిదప స్వర్గలోకంనుండి భూమికి దిగివచ్చే యయాతివలె, అభరణకాంతులు తగ్గిపోవగా, చెదరిన తల జుట్టు, బట్టలతో శాంభవంనుండి వసుదేవుడు రాక్షసులచేత పీడించబడుతూ అవతరించటం నాకు కనిపించింది. దాన్ని చూచి దుఃఖంతో మోహంధుడి నయిన నాచేతినుండి శార్ఙ్గమనే ధనుస్సు జారి క్రిందపడింది. నేను రథంపై కూలబడిపోయాను. ఆ అవస్థను చూచి నాసేన ఎంతో బాధపడి అతిశయించిన ఉడికంతో ఆక్రోశించింది.

- ව. අංත නෙන්තරුවා තුළුදුනකු දේවිසි සාලුව් මාංශරකංඩුව වනුදේවුව් ගානක දානී මායාගා නෙඹිංගි, වර්ධනවයි මායාවා යෝගා සාලුව් පූජා වානිප්‍රය තුළු යේ නෙශින නයුත්තුරයා මාංශරකංඩු තුළුදුන.

192

ప్రతిపదార్థం: అంతన్; ఎంతయున్+ప్రాధ్యనకున్= చాలాసేపటికి; తెలిసి= తెలివొంది; సాల్యు, సౌంభకంబున= సాల్యుడి సౌంభకంలో; వసుదేవున్, కానక= వసుదేవుడిని చూడక; దానిన్= ఆ సన్నిహితాన్ని; మాయగాన్= కల్పితమైనదాన్నిగా; ఎటింగి= తెలిసికొని; పదంపడి= పీమృటు; మాయాచి+అయిన= మాయలమారి అయిన; సాల్యున్+చూచి= సాల్యుడిని చూచి; వాని పయన్+అలిగి= వాడిమీద ఆగ్రహం చెంది; ఏన్= నేను; ఏసినన్= బాణాష్టయోగం చేయగా; ఆ+అసురయు= ఆ రాక్షసుడున్నా; సౌంభకంబున్= సౌంభకమున్నా; అద్భుత్యంబు+అగుటయు= కనిపించక పోవటమున్నా.

తాత్పర్యం: అంత చాలాసేపటికి నాకు తెలివి వచ్చింది. చూశానుకదా సౌంభవంలో వసుదేవుడు కనిపించలేదు. ఇక అదంతయు రాక్షస కల్పితమాయ అని తెలిసికొన్నాను. పెదప మాయావి అయిన సాల్వుడైషై బాణంవేయగా ఆ రాక్షసుడున్నా, సౌంభవమున్నా అద్వాయం కొవటం జరిగింది.

విశేషం: అసుర శబ్దం కైకల్పికంగా ప్రీసుమం. అసుర-అసురుడు.

**క. అసురుల యూక్రోశధ్వను , లెసగెం బటచిశల నంత నేమును దద్రా
క్షసుల గతాసులఁ జేసితఁ , బ్రసభంబున శబ్దభేటి బాణప్రతితిన్.**

193

ప్రతిపదార్థం: పది, దిశలన్= పది దిక్కులలో; అసురుల= రాక్షసుల; ఆక్రోశధ్వనులు+ఎసగెన్= హోహోకార విలాపనినాదాలు విస్తరించాయి; అంతన్= అంతట; ఏనును= నేనును; తద్, రాక్షసులన్= ఆ రక్కుసులను; ప్రసభంబునన్= వేగంతో; శబ్ద, భేది, బాణ, ప్రతితిన్=శబ్దాన్ని బట్టి భేదించే బాణ సమూహాలతో; గత+అసులన్+చేసితిన్= పోయిన ప్రాణాలు కలవారినిగా చేశాను (సంహారించాను).

తాత్పర్యం: రాక్షసుల హోహోకారాలు దశదిశల విస్తరించాయి. అంతట నేను శబ్దభేటిబాణాలు ప్రయోగించి ఆ రాక్షసులను సంహారించాను.

విశేషం: శబ్దభేది బాణ ప్రయోగం ప్రాచీన భారతీయ సాహిత్యాలోని ఒక మనోహరకథ. లక్ష్మం కనిపించకపోయినప్పటికీ కేవలం శబ్దాన్నిబట్టి లక్ష్మాన్ని తాకేటట్లుగా బాణాన్ని ప్రయోగించే నేర్చుకు శబ్దభేటివిద్య అని పేరు.

వ. అంత సాల్యుండును దను సౌంభవకంబుఁ బ్రాగ్జోతిషంబుఁ జేసి తాసును దానవుండయి పర్వతపర్షంబు నా పయిం గులిసిన.

194

ప్రతిపదార్థం: అంత; సాల్యుండును; తన సౌంభవకంబున్; ప్రాగ్జోతిషంబున్+చేసి= ప్రాగ్జోతిషపురంగా మార్చి; తాసును; దానవుండు+అయి= రాక్షసుడుగా మారి; నాపయిన్= నామీద; పర్వత, పర్వంబున్= కొండలవాన; కురిసినన్= కురిపించగా.

తాత్పర్యం: అంత సాల్యుడు తన సౌంభవాన్ని ప్రాగ్జోతిషపురంగా చేశాడు. తాను దానవుడై నామీద పర్వతాల వాన కురిపించాడు.

**అ. పరుష విషమ భూలి పాషాణ భీషణ , గిరులు వచ్చి నన్నుఁ దెరలఁ గప్ప
వజ్రజ్ఞాణ మేసి వాని నన్నుంటిని , బాచియున్న నన్నుఁ జూచి యపుడు.**

195

ప్రతిపదార్థం: పరుష, విషమ, భూరి, పాషాణ భీషణ గిరులు= కరినాలైన వంకర టీంకరగా, ఎగుడు దిగుడుగా ఉన్న మిక్కెలి పెద్దమైన బండలతో, భయంకరమైన కొండలు; వచ్చి; నన్నున్+తెరలన్+కప్పన్= నామీదపడి కలత చెందేటట్లు మెండుగా కప్పగా; వజ్ర, బాణము+ఏసి= వజ్రబాణం ప్రయోగించి (కరినశిలలను భేదించేది వజ్రం); వానిన్+అన్నింటిని= ఆ కొండలను అన్నింటిని; పాచి, ఉన్న= తొలగించి ఉండగా; నన్నున్+చూచి= నన్ను చూచి; అపుడు.

తాత్పర్యం: ఆ రాక్షసుడు నామై పెనుగొండలు తండోపతండంగా విసరగా, నేను పిడుగుటమ్ముతో వాటిని తొలగించిఉండగా నన్ను చూచి అపుడు.

**క. దారుకుఁ డిట్లునియే 'మహా , వీరు నువ్వేక్కింపదగునె? వీనిని మాయూ
ప్రారంభు నువ్వేక్కింప ర , పార పరాక్రములు పారఁ బ్రాక్షతు నైనన్'.**

196

ప్రతిపదార్థం: దారుకుడు+ఇట్లు+అనియె; మాయాప్రారంభన్= మాయలమారితనం మొదలుపెట్టేవాడిని; మహావీరున్= దండిమగని; వీనిని; ఉపేష్టింపన్+తగునె?= నిర్మక్యంగా వదలవచ్చునా?; అపార పరాక్రమలు= మహావీరులు; ప్రాకృతున్+ఐనన్= అల్పుడే ఐనను; పోరన్- యుద్ధంలో; ఉపేష్టింపరు= వదలిపెట్టరు.

తాత్పర్యం: ‘యుద్ధానీతి తెలిసిన మహావీరులు పోరాటంలో అల్పుడైన శత్రువును కూడ వదలిపెట్టరు కదా! వీడు మాయలమారి, పరాక్రమశాలి, వీడిని నిర్మక్యంగా వదలిపెట్టదగునా?’ అని సారథి అయిన దారుకుడు శ్రీకృష్ణాడికి హితోపదేశం చేశాడు.

విశేషం: రథికుడికి హితోపదేశం చేసే బాధ్యత సారథిది. ఆనాటి రథికుడికి సారథి సేవకమాత్రుడు గాడు, సచివుడు, మిత్రుడు, రాజగారి మంత్రివర్గంలో సభ్యుడు. అందుచేత శ్రీకృష్ణాడి అంతటివాడికి సుయతం సారథి అయిన దారుకుడు చౌరవతో సముచిత సూచనలు చేయగలిగాడు. దీనిని బట్టి ఆ కాలంలో ‘సారథి’ పదవికి ఉండే ప్రాముఖ్యం అరయదగింది.

వ. అనిన వాని పలుకులు విని యలిగి యనలజ్యాలాకరాళంబయి ప్రతికూల రాక్షస యక్షగంధర్వ దైత్యదానవ భస్మసాత్మరణదారుణం బయిన చక్రంబు సభమంత్రించి సౌంభవంబు పయి వైచిన నది యుగాంతకాల పలవేషభీషణంబయిన రవిమండలంబునుంబోలే గగనంబునం బఱచి సౌంభవమధ్యంబునం బడిన. 197

ప్రతిపదార్థం: అనిన; వాని పలుకులు= ఆ దారుకుని మాటలు; విని= ఆలకించి; అలిగి= రాక్షసుడిపై కోపించి; అనల, జ్యోలా, కరాళంబు+అయి= నిష్ఠమంటలచేత భయంకరమైన; ప్రతికూల, రాక్షస, యక్ష, గంధర్వ, దైత్య, దానవ, భస్మసాత్మరణ, దారుణంబు+అయిన, చక్రంబున్= శత్రు పక్షం వహించిన రాక్షసులను, యక్షులను, గంధర్వులను, దైత్యులను, దానవులను మండించి బుగ్గి చేయటంలో భయంకరమైన చక్రాన్ని; అభిమంత్రించి= మంత్రాలను శాస్త్రీయంగా ఉచ్చరించి; సౌంభవంబైపై; వైచినన్= విసరగా; అది= ఆ చక్రం; యుగ+అంత, కాల, పరివేష, భీషణంబు+అయిన= ప్రశయ సమయంలో బింబం చుట్టా కంకణం వలె గుండంగా ఏర్పడే గొప్ప వెలుగుల చేత భయంకరమైన; రవి, మండలంబునున్+పోలె= సూర్యమండలంవలె; గగనంబున్+పఱచి= ఆకసంలో వేగంగా వెళ్ళి; సౌంభవ మధ్యంబున్+పడినన్= సౌంభవమనే పట్టణం యొక్క మధ్యలో పడగా.

తాత్పర్యం: ఆ దారుకుడి మాటలు విని, కోపించి మంటలచే భయంకరమై, ప్రతికూలమైన రాక్షసులను, గంధర్వులను, యక్షులను, దైత్యులను, దానవులను మండించి బుగ్గిచేయటంలో దారుణమైన చక్రాన్ని మంత్రించి సౌంభవంమీదికి వేయగా ప్రశయసమయంలో ఏర్పడే గుండని పరివేషంతో వెలుగులు విరజిముఖుతూ మిగుల భీషణమైన సూర్యమండలంవలె ఆకాశంలో వెళ్ళి సౌంభవకం మధ్య పడింది.

చ. తడయక ఫోరదర్శన సుదర్శన పావకుచే దహింపగా
బడి పరమేశ్వరీగ్రసరపావకదగ్ధ పురత్తయాభమై
యెడల ధరితి మీదఁ బడియెం జెడి సౌంభవ; మంత సాల్వుడుం
బడియె మటీయచక్రపటుపాతరయంబున రెండుత్రయ్యలై.’

198

ప్రతిపదార్థం: తడయక= ఆలస్యం కాతుండ; ఫోర, దర్శన, సుదర్శన, పావకుచేన్= భయంకరంగా కనిపించిన ‘సుదర్శన’ మనే పేరున్న చక్రమనే అగ్నిపోత్రుడిచేత; దహింపగాన్+బడి= తగులబెట్టబడి; పరమ+శశ్వర+ఉగ్ర, శర, పావక, దగ్ధ,

పురితయ, ఆభము+బ= పరమశివుడి యొక్క శీకరమైన బాణమనే అగ్నిహోత్రుడిచేత కాల్పబడిన త్రిపురాలతో సమానమై; చెడి= పాడైపోయి; సాంభకము; ఎడరి= భగ్నమయి; ధరిత్రిమీదన్+పడియెన్= భూమిషై పడిపోయింది; అంత; సాల్వ్యదున్; మదీయ, చక్ర, పటు, పాత, రయంబునన్= నా చక్రంయొక్క తీవ్రమైన తారుడు వేగానికి; రెండు, ప్రయ్యలు+బ= రెండు ముక్కలై; పడియెన్= పడ్డడు.

తాత్పర్యం: అంత సాంభకం ఫోరమైన సుదర్శన చక్రాగ్నిచేత కాల్పబడి, పరమేష్ఠరుడి బాణాగ్నిచేత దగ్గం చేయబడిన త్రిపురాలవలె పాడై భూమిషై పడింది. సాల్వ్యదు సైతం తీవ్రమైన నా చక్రవేగానికి రెండు ముక్కలై క్రింద పడ్డడు.'

విశేషం: మహాభారతంలోని సాంభకవృత్తాంతం ఒక అద్భుతకల్పన. ఇరువదవ శతాబ్దిలో విజ్ఞానశాస్త్రం అత్యద్యుతంగా మానవేధకు క్రొంగొత్త ఎల్లలు ప్రసాదించింది. మేఘావులైన రచయితలు రాబోయే యుగయుగాంతరాల్లో విజ్ఞానవేత్తలు కనిపెట్టబోయే వింతలను గురించి డేహించి ‘వైజ్ఞానిక కల్పనా కథలను’ (డేహిప్రేరితమైన) నవలలను సృష్టించారు. సాంభకం రోదసీ యానం చేయగల ఒక కృతిమగ్రహం వంటిదని తోష్టమైది. ఇది విజ్ఞలు ఇంకను పరిశోధించదగిన అంశం.

పాండవులు ద్వైతవనంబునకు వచ్చి యుండుట (సం. 3-23-42)

వ. అని యిట్లు సాల్వ్యం దన చంపిన విధంబు సెప్పి, చక్రధరుండు పాండవుల వీడొన్ని, సుభద్రాభమన్యులం గాంచనరథం బెక్కించుకొని తోడొన్ని ద్వారవతి కలగి; ధృష్టద్యుమ్యుండును బ్రతివింధ్యాదులైన ద్రోపదేయులం దోడొన్ని ద్రుపదుపురంబునకుం జనియె; నిట పాండవులను రథంబు లెక్కి యాయుధంబులు ధరియించి యింద్రసేనాబి మూలభృత్యు లిరువదుండ్రు ముందట రా ననేక సహస్ర బ్రాహ్మణ వరులతో ద్వైతవనంబున కలగి; రంత ధర్మరాజు తమ్ముల కిట్లనియె.

199

ప్రతిపదార్థం: అని; ఇట్లు; సాల్వ్యన్= సాల్వ్యడిని; తన, చంపిన, విధంబు= తాను చంపిన రీతి; చెప్పి; చక్రధరుండు= చక్రధారి అయిన శ్రీకృష్ణుడు; పాండవుల వీడొన్ని= పాండవులతో తాను వెళ్ళుతున్నట్లు చెప్పి; సుభద్రా+అభిమన్యులన్= సుభద్రను, అభిమన్యడిని; కాంచన, రథంబు+ఎక్కించుకొని= బంగరు తేరిపై కెక్కించుకొని; తోడొన్ని= తన వెంట పెట్టుకొని; ద్వారవతికి+అగిగి= ద్వారకకు వెళ్ళడు; ధృష్టద్యుమ్యుండును; ప్రతి వింధ్యాదులు+పన= ప్రతివింధ్యుడు మున్నగు వారైన; ద్రోపదేయులన్= ద్రోపదికొడుకులను; తోడొన్ని= తన వెంట చెట్టుకొని; ద్రుపదు, పురంబునకున్= ద్రుపదుడి నగరానికి; చనియెన్= వెళ్ళడు; ఇట; పాండవులను; రథంబులు+ఎక్కి= తేరులు అధిరోహించి; ఆయుధంబులు; ధరియించి; ఇంద్రసేన+అది, మూలభృత్యులు= ఇంద్రసేనుడు మున్నగు ప్రధాన సేవకులు; ఇరువదుండ్రు= ఇరవైమంది; ముందట, రాన్= ముందునడిచి దారి చూపించగా; అనేక, సహస్ర, బ్రాహ్మణ, వరులతో= పెర్మైవేలమంది బ్రాహ్మణ శ్రేష్ఠులతో; ద్వైత, వనంబునకు= ద్వైతం అనే పేరున్న అడవికి; అరిగిరి= వెళ్ళరు; అంతన్= అటు పిమ్మటు; ధర్మరాజు= ధర్మపుత్రుడు; తమ్ములకు+ఇట్లు+అనియెన్= సోదరులతో ఇట్లూ పలికాడు.

తాత్పర్యం: అని శ్రీకృష్ణుడు తాను సాల్వ్యడిని చంపిన కథ ధర్మరాజుకు చెప్పాడు. తర్వాత అతడు పాండవులను వీడొన్ని తన చెల్లెలు సుభద్రను, మేనల్లుడైన అభిమన్యడిని తన బంగరురథంపై కెక్కించికొని ద్వారకకు వెళ్ళడు. ధృష్టద్యుమ్యుడు తన మేనల్లుండ్రు, ద్రోపది కొడుకులు అయిన ప్రతివింధ్యుడు మున్నగువారిని తనతోపాటు ద్రుపద

నగరానికి తోడ్సొని పోయాడు. పొండవులు తమ ముఖ్య సేవకులైన ఇంద్రునేనాది భటులు ఇర్పైమందితో వేలకొలది బ్రాహ్మణులతో ద్వైతవనానికి వెళ్లారు. అప్పుడు ధర్మరాజు తమ్ముళ్ళతో ఇట్లా అన్నాడు.

మధ్యాక్షర.

‘ఇది మహాగ్రాటవి, సింహాశరభోరగేంద్ర శార్యూల
మద గజాకీర్ణంబు, దీనిలోన నేములకుండ వలయు,
నదియునుంగాక పరప్రయోగమాయలు గల, ఎఱ్చిగి
మది నుండునబి’ యన్న నన్న కిట్టము మఘవనందనుఁడు.

200

ప్రతిపదార్థం: ఇది; మహా+ఉగ్ర+అటవి= మిక్కిలి భీకరమైన అడవి; సింహా, శరభ+ఉగ్రగ+ఇంద్ర, శార్యూల, మదగజ+ఆకీర్ణంబు= సింహాలతో, శరభాలతో, గొప్ప పాములతో, పెద్దపులులతో, మదపుటేములతో నిండినట్టిది; దీనిలోనవ్= ఈ అడవిలో; ఏములక+ఉండవలయున్= ఏమురుపాటు లేకుండ జాగరూకతతో నివసించవలసి ఉప్పుది; అదియున్+కాక= అంత మాత్రమే కాక; పర, ప్రయోగ, మాయలు= శత్రువులు పన్నే మాయలు; కలవు; మదిన్= మనస్సులో; ఎఱ్చిగి= తెలిసికొని; ఉండునది= ఉండాలి; అన్నవ్= అని చెప్పగా; అన్నరు= అగ్రజాడైన ధర్మరాజుకు; మఘవ నందనుఁడు= దేవేంద్రసుతుడైన అర్జునుడు; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; అనున్= అంటున్నాడు.

తాత్పర్యం: ‘ఇది మిక్కిలి వెఱపుగొలిపే అడవి. ఇందులో సింహాలు, శరభాలు, గొప్పపాములు, పెద్దపులులు, మదించిన ఏనుగులు ఉన్నాయి. ఇందులో జాగ్రత్తగా మెలగవలసి ఉన్నది. అంతేకాక, శత్రువులు మాయలు పన్నవచ్చును. అన్నటిని మనస్సులో తెలిసికొని మనం మసలుకొనవలసి ఉన్నది’ అని పలికిన ధర్మరాజుతో అర్జునుడు ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: వృత్తలక్షణానికి ఆర. 1.134 విశేషాంశం చూడండి.

వ. ‘బ్రహ్మవిదులును దపశివ్యద్భులైన బ్రాహ్మణులును నభిలలోకద్వారంబులనపత్రిహాతులైన నారద్ధైపాయనాది మునివరులును నీచేత నుపాసితులయి నీ కుశలంబ కోరుచుండుదురు; భవత్తతాపం బెల్లవాలని రక్షించు నిష్ఫలంబు సకలకాలకుసుమ ఫలభరత వనస్పతిశాఖాశిఖారూఢమయురాకీర్కిలాలాప మధురంబును, బక బలాక కోక కారండవ సారస రమ్యమధుకర సౌమ్య సరోవర సంకులంబును, విమలశేతల జల ప్రవాహ నధిశోభతంబును, మహార్షి గజ సేవితంబునునై యెయవ్పుచున్నయి; యిందుండుదమని లలితలతావితానాది రమణీయంబులయిన వృథమూలంబుల నేపురు వేఱువేఱ నివాసంబులు సేసి నియతాత్ములయి యిష్టంబున దేవ పితృ కార్యంబులు సేయుచుందమ్మజూడపట్టిన మహామునులకు, బ్రాహ్మణులకు మనఃప్రియంబులయిన యాహారంబులు వెట్టుచు ద్వైతవనంబున నుండునంత. **201**

ప్రతిపదార్థం: బ్రహ్మవిదులును= బ్రహ్మజ్ఞానం తెలిసినవారున్నా; తపన్+వృద్ధులు+ఐన= తపస్సులో ముసలివారైన; బ్రాహ్మణులున్= విప్రులున్నా; అభిల, లోక, ద్వారంబులన్= అన్నిలోకాల గడపల దగ్గర; అప్రతిపాతులు+ఐన= అడ్డులేనట్టి; నారద, ద్వైతాయన+అది, మునివరులున్= నారదుడు, వ్యాసుడు మొదలైన బుషివేణ్యలున్నా; నీచేతన్+ఉపాసితులు+అయి= నీచేత పూజించబడినవారై; నీ, మశలంబు+అ= నీష్టేమాన్వే; కోరుచుండుదురు= అభిలషిస్తుంటారు; భవత్, ప్రతాపంబు= నీ

యొక్కతేజం; ఎల్లవారిని= అందరిని; రక్కించున్= కాపాడుతుంది; ఈ+వనంబు= ఈ ఆడవి; సకల, కాల, కుసుమ, ఫల, భరిత, వనస్పతి, శాఖా, శిఖా+ఆరూఢ, మయూర, కీర, కోకిల+ఆలాప, మధురంబును= అన్ని బుతువులకు సంబంధించిన పుష్టిలతో, పండుతో, కూడిన చెట్లు కొమ్మెల చివర కెక్కిన నెమళ్ల, చిలుకల, కోకిలల కూతలచేత మనోహరమైనట్టిదిన్నీ; బక, బలాక, కోక, కారండవ, సారస, రమ్య, మధుకర, సౌమ్య, సరోవర, సంమలంబును= కొంగలు, కొక్కెరలు, చుక్కవాకాలు, కన్నెలేడి పిట్లలు, బెగ్గరు పిట్లలు, అందమైన తుమ్మెదలు ముస్కుగు వాటిచే అందగించిఉండే నిర్వలమైన సరస్వులచేత దట్టమైనట్టిదియు; విమల, శితల, జల, ప్రవాహ, సదీ, శోభితంబును= స్వచ్ఛమైన, చల్లమైన సీటిపారుదల కల నదులచేత సాంపారునట్టిదిన్నీ; మహార్షి గణ, సేవితంబును= గొప్ప మునుల గుంపులచేత సేవించబడుచుండునట్టిదిన్నీ; ఔ; ఒప్పుచుస్తు+అది= విలసిల్లుతున్నది; ఇందు+ఉండుదము+అని= ఇందు నివసిద్ధామని; లలిత, లతా, వితాన+అది, రమణీయంబులు+ అయిన = సుకుమారములైన తీగల గుంపులు మొదలగువాటిచేత సుందరాలైన; వృక్ష, మూలంబుల్న= చెట్ల మొదళలో; ఏవురు= అయిదుగురు; (పంచాండవులు); వేఱు, వేఱు+అ= ఎవరికి వారు వేరుగా; నివాసంబులు+చేసి= నివసించుచోట్లను ఏర్పరచుకొని; నియత+అత్యులు+అయి= నియమంతో కూడిన ఆత్మలు కలవారై, అంటే నిగ్రహం సాధించినవారై; ఇష్టంబున్న= తమ మనస్సుకు నబ్బినట్లు (అసక్తితో); దేవ, పితృ, కార్యంబులు, చేయుచున్= దేవకార్యం అంటే పూజలు, పితృకార్యం అంటే తర్వాతాలు చేస్తూ; తమున్న+చూడవచ్చిన= తమను చూడటానికి వచ్చిని; మహామునులకు= గొప్ప బుములకు; బ్రాహ్మణులకు= విప్రులకు; మనస్త+ప్రియంబులు+అయిన= మనస్సుకు ప్రీతికరములైన; ఆహారంబులు= భోజనాలు; పెట్టుచు; ద్వైత, వనంబున్న= ద్వైతమనే పేరుకల అడవిలో; ఉండు+అంత= ఉన్నప్పుడు.

తాత్పర్యం: ‘బ్రాహ్మణులు, తపోవృద్ధులు అయిన బ్రాహ్మణులు, అన్ని లోకాల్లోనూ అడ్డు లేకుండ ప్రవేశింపగల మహాత్ములు నారద వ్యాసాది మహర్షులు నీచే పూజితులై నిత్యం నీ కుశలాన్ని కోరుతూ ఉంటారు. నీ పరాక్రమం అందరినీ కాపాడుతుంటుంది. ఈ ద్వైతవనమా? అన్ని బుతువులలో వివిధ కుసుమ ఫల భరితమైనది. ఈ మనోహర వనంలోని వ్యక్తమైన నెమళ్లు, చిలుకలు, కోకిలలు మధురంగా కూస్తూ వీసులకు విందు కలిగిస్తున్నాయి. ఇందులోని సరస్వులు కొంగలు, కొక్కెరలు, కన్నెలేడిపిట్లలు, బెగ్గరు పిట్లలు-ముస్కుగు జలపట్లలతో, తుమ్మెదలతో ప్రసవ్యంగా ఒప్పుతున్నాయి. ఇందులో ప్రవహిస్తున్న నదులు నిర్వల శితల జలవహిసులై ప్రకాశిస్తున్నాయి. ఈ అరణ్యంలో మహర్షులెందరో నివసిస్తూ ఉన్నారు. మనం కూడ ఇక్కడే ఉండాము’ అని సుకుమారాలైన లతాసమూహాదులతో రమణీయాలైన చెట్ల మొదళలో అయిదుగురు వేరువేరుగా నివాసస్థానాలు నిర్మించుకొని, నియతాత్మకులై దేవపితృకార్యాలు చేస్తూ, తమకడకు వచ్చిన బ్రాహ్మణోత్తములకు సంప్రీతికరాలైన భోజనాదికాలు సమకూరుస్తూ ద్వైతవనంలో సంతోషంతో నివసించసాగారు.

విశేషం: నన్నయ మహాకవి రచించిన అరణ్యపర్వము తరువాతి ప్రబంధకవులకు ఒజ్జబంతి అయింది.

K. పాండవులకడకు ధర్థ వి , దుండు తపాదహనదగ్గదులతోఘుఁడు మా
ర్షుండేయం డను మునినా , ధుం డంతేవాసిగణముతో జనుదెంచెన్.

202

ప్రతిపదార్థం: పాండవుల కడకున్= పాండవుల దగ్గరకు; ధర్మవిదుండు= ధర్మం తెలిసినవాడు; తపన్+దహన, దగ్గ, దురిత+ ఓఘుఁడు= తపస్సు అనే అగ్నిచేత తగులబెట్టబడిన పాపాలసమూహం కలవాడు; మార్గండేయుఁడు+అను, ముని, నాథుండు= మార్గండేయు డనే మునిశ్రేష్ఠుడు; అంతేవాసి, గణముతోన్= శిష్యసముదాయంతో; చనుదెంచెన్= వచ్చాడు.

తాత్పర్యం: పాండవుల దగ్గరకు, ధర్మవేత్త, తపశ్చక్కివలన పాపాలను భస్యం చేసికొన్నవాడు అయిన మార్గందేయ మహార్షి తన ప్రియశిష్యులతో కలిసి వచ్చాడు.

వ. ఇట్లు వచ్చి వారలచేత నల్గితుండయి వనవాన క్లేశదుఃఖితులైన పాండవులను ద్రౌపదిం జూచి యమ్మార్జుందేయుం డిట్లునియె.

203

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు; వచ్చి; వారల చేతన్= ఆ పాండవులచేత; అర్పితుండు+అయి= పూజించబడినవాడై; వన, వాస, క్లేశ, దుఃఖితులు+వన= అడవిలో నివసించబడిన ఏర్పడిన కష్టాలచేత దుఃఖం పాందినవారయిన; పాండవులను; ద్రౌపదిన్+చూచి; ఆ+మార్గందేయుండు; ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: ఈ రీతిగా వచ్చి పాండవులచేత పూజించబడినవాడై మార్గందేయమహార్షి వనవాసకష్టాలను అనుభవిస్తూ భిన్నాలను పాండవులను, ద్రౌపదిని చూచి ఇట్లు చెప్పాడు.

సీ. ‘పిత్యనిదేశమ్యును బృథివీష్పరత్వంబు , విడిచి సాముజుడై పవిత్రచరిత జానకిఁ దీడ్చాని చని వనంబున మున్న , రఘుకులనందను రాముఁ దీఖ్మి చూచితి; నిపుండు భూసురవంశపోణకు , సాధుజనస్తుత్యు సత్యధర్థ నిత్యు ధర్మజు రఘుణీయకీల్పియు , శమవంతుఁ జూచితి; సగర భరత

అ. నల యయాతి వైస్య నాభాగులాదిగా , నాదిరాజులెల్ల నథిక ధర్మ సత్యయుక్తిఁ జేసే సకలలోకంబులు , వడసి భాగధేయభాగు లయలి.

204

ప్రతిపదార్థం: పిత్య, నిదేశమ్యునున్= తండ్రి ఆజ్ఞావలన; పుధివీ+ఈశ్వరత్వంబు= రాచరికం; విడిచి; స+అముజుఁడు+బు= తమ్ముడితో సహా; పవిత్ర, చరిత= పావనమైన శీలం కల; జానకిన్+తోడ్చాని, చని= జనకుడి కూతు రయిన సీతను వెంటబెట్టుకొని వెళ్లి; వనంబున్న+ఉన్న= అడవిలో నివసించిన; రఘుకుల, నందనున్= రఘువంశంలో పుట్టినవాడిని; రామున్= శ్రీరాముడిని; తొల్లి= పూర్వకాలంలో; చూచితిన్; ఇపుండు భూసుర, వంశ, పోషమున్= బ్రాహ్మణ వంశాన్ని పోషిస్తున్నవాడిని; సాధు, జన, ముత్యున్= సజ్జనులచేత పొగడబడుతున్నవాడిని; సత్య, ధర్మ, నిత్యున్= ఎల్లపుండు సత్యాన్ని, ధర్మాన్ని పాటించేవాడిని; రఘుణీయ కీర్తి, ప్రియున్= సుందరమైన. యశస్వివట్ల ఇష్టంకలవాడిని; ధర్మజున్= ధర్మరాజును; శమవంతున్= ఇందియ నిగ్రహం కలవాడిని; చూచితి; సగర, భరత, నల, యయాతి, వైస్య, నాభాగులు; ఆదిగాన్= మున్నగు; ఆది, రాజులు+ఎల్లన్= మొదటిరాజులందరు; అధిక, ధర్మ సత్య, యుక్తిన్+చేసి= గొప్పాదైన ధర్మం, సత్యం కలిమిచేత; సకల, లోకంబులు, వడసి= అన్నిలోకాలు పాంది (ధర్మాత్ములు ఔర్ధ్వలోకాలు పాండగలరని ప్రాచీన భారతీయ సంస్కృతి ప్రవచిస్తున్నది); భాగధేయ భాగులు+అయిరి= అదృష్టవంతులు అయ్యారు.

తాత్పర్యం: ‘అలనాడు తండ్రి ఆజ్ఞాచేత రాజ్యాన్ని త్యజించి పతివ్రత అయిన సీతతో, తమ్ముడితో వనవాసం చేసిన శ్రీరామచంద్రుడిని చూచాను. నేడు బ్రాహ్మణవంశాలను పోషిస్తూ సజ్జనులచే కొనియాడబడుతూ, సత్యధర్మాలను పాలిస్తూ, రఘుణీయ యశస్వితో, శమాన్యీతుడై రాజీల్లుతున్న ధర్మరాజును చూచాను. ప్రాచీన రాజరూలు సగర, భరత, నల, యయాతి, వైస్య, నాభాగ ప్రభుతులు ఇలాగే సత్యధర్మాలు పాటించి ఉత్తమలోకాలు పాంది అదృష్టవంతులయ్యారు.

విశేషం: మార్కుండేయమహార్షి లలనాదు శ్రీరామచందుడిని చూచాడు. నేడు ధర్మరాజును చూచాడు. దీనినిబట్టి మార్కుండేయమహార్షి చిరంజివి అని తెలియవస్తున్నది. అంతటి మహామునిచేత కొనియాడబడిన మహారాజగా ధర్మరాజుని గొప్పతనాన్ని చిలిస్తూ ఉన్న ఈ పద్యం విశిష్టమైనది.

v. పాపసాబలప్రయత్నం డయిన ధార్మరాఘునట్టు ధర్మును దహిసువా రెష్టరును లేరు; మీరు ధర్మనిత్యలగు సత్యవ్రతులరు గావున మీ కిష్ణసిథి యుగు' నని మార్కుండేయుం డలగిన, నపరసంధ్యోపాసనాసీనుం డయిన ధర్మరాజును సాయంపోమార్ధప్రజ్ఞలిత జ్ఞలనంబు లయిన యనేక సహస్ర బ్రాహ్మణాగ్ని పోత్తంబులం జూచి బకదాల్భ్యండను మహాముని యిట్లనియె.

205

ప్రతిపదార్థం: పాప, సౌబల, ప్రయుక్తుండు+అయిన= పాపాత్ముడైన శకునిచేత ప్రోత్సహించబడిన వాడయిన; ధార్త రాఘు+అట్లు= దుర్యోధనుడి వలె; ధర్మును= ధర్మాన్ని; తప్సిన వారు, ఎప్పురును, లేరు; మీరు; ధర్మ నిత్యులు+అగు= ఎల్లప్పుడు ధర్మం ఆచరించే వారయిన; సత్యవ్రతులరు= సత్యాన్ని దీక్షగా పాటించే వారు; కావున= కాబట్టి; మీకు+ఇష్ట, సిద్ధి+అగును+అని= మీకు కోరినట్టిరి లభిస్తుండని చెప్పి; మార్కుండేయుండు+అరిగినన్= మార్కుండేయుడు వెళ్గా; అపర, సంధ్యా+ ఉపసనా+అనీనుండు+అయిన, ధర్మరాజును= మలిసంజలో చేసే పూజలో కూర్చుండి ఉన్న ధర్మరాజును; సాయం, హోమ+అర్థ, ప్రజ్ఞలిత, జ్ఞలనంబులు+అయిన= సాయంకాలం చేసే యజ్ఞం కోసం బాగుగా రాజుకొనేటట్లు చేయబడిన మంటలు గల; అనేక, సహస్ర, బ్రాహ్మణా+అగ్నిహోత్రంబులన్+చూచి= పెక్కువేల బ్రాహ్మణులు వేల్చిన అగ్నిహోత్రాలను చూసి; బకదాల్భ్యండు; అను; మహాముని= గొప్పబుపిః ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: పాపాత్ముడైన శకునిప్రోత్సాహంతో ధర్మం తప్పిన దుర్యోధనుడివంటివాడు వేరొకడు లేదు. మీరు నిత్యసత్యవ్రతులు, ధర్మాత్ములు. మీకు అభీష్టసిద్ధి కలుగుగాక' అని ఆశీర్వదించి మార్కుండేయమహార్షి వెళ్గాడు. అంత సాయంకాలసంధ్యావందనం ఆచరిస్తున్న ధర్మరాజును, సాయంసమయ హోమాలను వేల్చుతూ అగ్ని హోత్రాలను ప్రజ్ఞలింపజేస్తున్న వేలకొలదివిప్రులను బకదాల్భ్యాడు అనే మహాముని చూచి ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: ధార్మరాఘుడు - ధృతరాఘుడి కొడుకు. మార్కుండేయుడు - మృకుండు మహాముని కొడుకు - ఇవి అపత్యారక తద్దితాలు.

c. 'భూమిసురోత్తముల్ ప్రకృతిపుణ్యవిధాయులు వీరు బుగ్గజు స్నామపరాయసుల్ పరమసాధుచలత్తులు మీకు సంతత ప్రేమమునన్ శుభోస్తుతులు వెంచుచు సుండుటఁ జేసి సంధ్యులో ద్వామ! యరణ్యవాస మిది దధ్యయు నొప్పెదు మాకుఁ జాడగన్.

206

ప్రతిపదార్థం: సద్గుణా+ఉద్దామ= మంచి గుణాలచేత అధికుడివైన వాడా! ఓ ధర్మరాజా! భూమిసుర+ఉత్తముల్= బ్రాహ్మణాత్మేష్టులు; ప్రకృతి, పుణ్య విధాయులు= సహజంగా పుణ్యాన్ని కలిగించే వారు; వీరు= ఈ బ్రాహ్మణులు; బుక్క+యజ్ఞన్+సామ, పరాయణుల్= బుగ్గేద యజ్ఞర్యేద, సామవేదాలలో ఆసక్తికలవారు; పరమ, సాధు, చరిత్రులు= మిక్కెలి మంచిశిలం కలవారు; మీకు; సంతత ప్రేమమునన్= ఎల్లప్పుడు ఉండే వాత్పల్యంతో; శుభ+ఉన్నతులు= శుభాన్ని, గొప్పతనాన్ని; పెంచుచున్= ఎక్కువ చేస్తూ; ఉండుటన్+చేసి= ఉండటంచేత; అరణ్యవాసము+ఇది= మీ ఈ వనవాసం; మాకున్+ చూడఁగన్= మా ఉద్దేశంలో; తర్వయున్= మిక్కెలి; ఒప్పెదున్= వెలుగొందుతున్నది.

తాత్పర్యం: “సద్గుణాలచేత గొప్పవాడివయన ఓ ధర్మరాజా! మా ధృష్టిలో మీకు అరణ్యవాసం మిక్కిలి మేలు చేకూర్చేదెంది. సహజ పుణ్యశీలురు, పవిత్ర చరిత్రులు, బుగ్యజుస్సామవేద పారంగతులైన బ్రాహ్మణోత్తములు నిరంతర వాత్సల్యంతో మీ యోగ్యోమాలను చూస్తూ పుభోన్నతులను పెంచుతున్నారు.

వ. బ్రాహ్మణానుగ్రహంబునం జేసి తొల్లివైరోచనాదు లనేకకాలంబు లక్ష్యయలక్ష్మీవిభవులయి సముద్రానేమి భూచక్రంబు రక్షించిలి; యనిలనపశియుం డయిన యగ్నిదేవుం డరణ్యంబులు దహించునట్లు బ్రాహ్మణా సహాయిం డయిన మహీమండు శత్రువర్గంబు నిశ్చేషంబు సేయుః వినితుం డయి విప్రులచేత నసుశాసితుం డయిన రాజునకు నలభులాభాది త్రితయంబు సంపన్మంబగుః బ్రాహ్మణరహితుం డయి ధర్మహీనుం డయిన రాజును బ్రజ వలవదు; ప్రజానురాగంబు లేనివానికి రాజ్యంబు సుస్థిరంబు గానేరదు; మీరు బ్రాహ్మణాప్రియులరు ధర్మనిత్యులి; రెప్పదును మీ కభ్యుదయం బగు’ నని బకదాల్భ్యం డలగెనఁ, బాండవులుం దమ యిష్టంబున నుండి దుఃఖోపశమనంబు లయిన కథలు సెప్పుకొనుచున్న యవసరంబున ద్రౌపది ధర్మరాజున కిట్లనియే.207

ప్రతిపదార్థం: [బ్రాహ్మణా+అనుగ్రహంబున్+చేసి= బ్రాహ్మణులయొక్క దయచేత; తోల్లి= పూర్వకాలంలో; షైలోచన+ఆదులు= షైలోచనుడు (బలి) మున్సుగువారు; అనేక, కాలంబులు= పెక్కునాళ్ళు; అక్షయ, లక్ష్మీ విభవులు+అయి= క్షీణించని ఐశ్వర్య ప్రాభవాలు కలవారయి; సముద్రానేమి, భూ, చక్రంబు= కడలియే కమ్మిగా కల భూచక్రాన్ని; రక్షించిరి= కాపాడారు; అనిల, సహాయుండు+అయిన= వాయువు తోడ్పుడేవాడుగా కల; అగ్నిదేవుండు; అరణ్యంబులు; దహించునట్లు= కాల్యేటట్లు; బ్రాహ్మణ, సహాయుండు+అయిన= విప్రుల తోడ్పాటు లభించినవాడైన; మహీమా+కాశపండు= రాజు; శత్రు, వర్గంబున్= శత్రువజ్ఞాన్ని; నిశ్చేషంబు+చేయున్= శేషం లేనట్లుగా (మిగులకుండెటట్లుగా) చేస్తాడు; వినితుండు+అయి= వినయం కలవాడయి; విప్రులచేతన్= బ్రాహ్మణులచేత; అనుశాసితుండు+అయిన= శిక్షించబడిన; (విద్య కరపబడిన); రాజునకున్; అలబ్ల, లాభ+ఆది, త్రితయంబు= పాందబడని దాన్ని పాందటం మున్సుగు మూడు లాభాలు; సంపన్మంబు+అగు= సమకూరుతాయి; బ్రాహ్మణ, రపోతుండు+అయి= బ్రాహ్మణుడు లేకపోయిన వాడై అంటే బ్రాహ్మణుల తోడ్పాటు పాందనివాడై; ధర్మహీనుండు+అయిన= ధర్మం కొరవడిన వాడైన; రాజును= ప్రభువును; ప్రజ= జనసమూహం; వలవదు= ప్రైమించదు; ప్రజా+అనురాగంబు= జనులప్రేమ; లేనివానికి; రాజ్యంబు; సుస్థిరంబు, కానేరదు= చిరకాలం నిలవదు; మీరు; బ్రాహ్మణాప్రియులరు= బ్రాహ్మణులకు ఇష్టులు; ధర్మనిత్యులరు= ఎల్లప్పుడు ధర్మం పాటించేవారు; ఎష్టుడును; మీకు+అభ్యుదయంబు+అగున్= మీకు మేలు కలుగుతుంది; అని= అని చెప్పి; బకదాల్భ్యండు; అరిగినన్= వెళ్గా; పాండవులన్, తమ, ఇష్టంబునన్+ఉండి= పాండవులు తమ ఇష్ట ప్రకారం ప్రార్దు పుచ్చుతూ ఉండి; దుఃఖా+ఉంపశమనంబులు+అయిన, కథలు= దుఃఖానికి విరుగుడు కల్పించే (దుఃఖాన్ని శాంతింపజేసే) కథలు; చెప్పుకొనుచున్న; అవసరంబున= కాలంలో; ద్రౌపది, ధర్మరాజునకు+ఇట్లు+అనియెన్= ద్రౌపది ధర్మరాజుతో ఇట్లా పలికింది.

తాత్పర్యం: బ్రాహ్మణుల దయవలన పూర్వకాలంలో షైలోచనుడు మున్సుగు రాజులు అపార వైభవ ప్రాభవాలతో భూమండలం ఏలగలిగారు. అగ్నికి వాయువు తోడ్పుడినట్లు రాజుకు బ్రాహ్మణులు సాయం చేస్తే అతడు శత్రువులను నిశ్చేషంగా పరివార్పుతాడు. వినయపరుడై బ్రాహ్మణగురువులచేత నడపబడిన రాజుకు అలబ్లలాభాదిత్రితయం సమకూరుతుంది. బ్రాహ్మణాప్రాముడు, ధర్మహీనుడు అయిన రాజు ప్రజాభిమానాన్ని కోల్పోతాడు. ప్రజానురాగం లేకుంటే రాజ్యం సుస్థిరంగా నిలవనేరదు. మీరు బ్రాహ్మణాప్రియులు, ధర్మనిత్యులు. మీకు అభ్యుదయం కలుగుగాత! అని చెప్పి బకదాల్భ్యమునివరుడు వెళ్గాడు. ఇక, పాండవులు అరణ్యవాసంలో తాము అనుభవిస్తున్న ఇక్కట్లు మరచిపోయే కథలను చెప్పుకొంటూ కాలం వెళ్గబుచ్చుతున్నసమయంలో ద్రౌపది ధర్మరాజుతో ఇట్లా అన్నది.

ద్రోషదీ ధర్మరాజుల సంవాదము (సం. 3-28-2)

- అ. ‘వృద్ధు గొడుకుపలుకు విని క్రూరుడై పాప , బుధిజేసి మిమ్ము భూతలంబు
వెలువలంచి రాజ్యవిభవంబు గొని యిష్టు , డలుక సడి సుచిత్తు దయ్యే నొక్కా!

208

ప్రతిపదార్థం: వృద్ధు= (వృద్ధుడు), వయసుమళ్ళినవాడు (ధృతరాష్ట్రుడు); గొడుకు పలుకు, విని= కుమారుడి (దుర్యోధనుడి) మాట విని; క్రూరుడు+హ= కనికరంలేనివాడై; పాప, బుద్ధిన్+చేసి= పాపకరమైన దుష్టుబ్రితో; మిమ్మున్= మిమ్మల్ని; భూతలంబు, వెలువరించి= భూమిరాజ్యంనుంచి వెడలగొట్టి; రాజ్యవిభవంబు= రాజరికషు పెంపు; కొని= కైకొని; ఇష్టుడు; అలుక, చెడి= కోపం తగ్గి; సుచిత్తుడు= మంచి మనస్సు కలవాడు; అయ్యోన్+బక్క= అయినాడేము!

తాత్పర్యం: ‘గొడుకైన దుర్యోధనుడి మాట విని దుర్మార్గుడైన ముసలిరేడు ధృతరాష్ట్రుడు మిమ్మల్ని రాజ్యంనుండి వెడలగొట్టి రాజ్యవైభవం దక్కించుకొని ఇష్టుడైనా మీపట్ల కోపం విడిచి ప్రసన్నచిత్తు దయ్యాడా?

- అ. అధ్యరాత్మహృదయ మధి యయఃపాషాణ , నిష్టరంబు; ధర్మవిధుల మిమ్ము
నట్లు గొడుకు లెగ్గు లాడంగఁ బోయిన , వలదనండ కలహవాంచఁ జేసి.

209

ప్రతిపదార్థం: ఆ+దుర్మత్తు= ఆ దుష్టుమైన ఆత్మకలవాడి, అంటే ధృతరాష్ట్రుడియెక్కు; హృదయము= మనసు; అది; అయస్+పాషాణ, నిష్టరంబు= ఇనుమువలె రాయివలె కింనమైనది; ధర్మ, నిధుల= ధర్మన్నికి నిధుల వంటి వారైన; మిమ్మున్= మిమ్మల్ని; అట్లు= ఆ రీతిగా; గొడుకులు= పుత్రులు; ఎగ్గులు+అడంగ్ను+పోయిన్= పరుష వాక్యాలు పలికినప్పుడు; కలహ, వాంచన్+చేసి= దెబ్బలాడాలనే కోరికతో; వలదు+అనండు+అ= వలదని అనలేదు కదా!

తాత్పర్యం: దుర్మార్గుడైన ధృతరాష్ట్రుడి హృదయం ఇనుం వంటిది, బండరాయి వంటిది. ధర్మనిధులైన మిమ్మల్ని తన గొడుకులు పరుషవాక్యాలు పలికినప్పుడు కలహకాండ్క గల అతడు వాళ్ళను వారించలేదుకదా!

- సీ. విమలహర్షంబుల విహారించువారలఁ , బ్రాయమహార్షాసున శయనరతులఁ
జందనాగురులిప్త చారుసర్వాంగుల , నతనరనాథసేవితుల మిమ్ము
వనమునఁ గ్రహమురువాలగా గుశ్ముసీ , శయనాభిరతులగా నియతరూఢ్జ
భూరేణుధూసలీభూతవిగ్రహులగా , ద్రుతవస్త్యమ్ముగ నిషేషితులఁ గాగ

- అ. నిట్లు సూచి చూచి యే నెట్లు చిత్తోప , శాంతి సేయుదాన? సకల భౌగ
విషయవిరతిజేసి విభియును ధృతరాష్టు , నట్లు మీకు నహితుడయ్యే నొక్కా!

210

ప్రతిపదార్థం: విమల= నిర్గులాలైన; హర్షంబులన్= మేడలలో; విహారించువారలన్= సంచరించేవారిని; ప్రియ, మహాత్+అర్ప+అసన+శయన, రతులన్= ఇష్టములైన, మిగుల తగినట్టుమైన పీరాలపై పరువులపై కోరిక కలిగి అనుభవించేవారిని; చందన+అగురు, లిప్ప చారు, సర్వ+అంగులన్= మంచిగంధంతో, అగురుతో పూయబడి మనోహరాలైన అన్ని అవయవాలు కలిగిన వాళ్ళను; నత, నరనాథ సేవితులన్, మిమ్ము= (దేహం) వంచి నమస్కరించిన రాజులచేత సేవించబడిన మిమ్మల్ని; వనమున్న+ప్రముఖు వారిగాన్= అడవిలో తిరుగాడే వాళ్ళనుగా; కుశ, బ్రుసీ, శయన+అభిరతులన్+కాన్= దర్శలతో నేయబడిన చాపల పై పరుండటానికి ఆసక్తి గల వాళ్ళనుగా; నియత, రూడ్జ, భూరేణు, ధూసరి భూత విగ్రహులన్+కాన్=

ఎల్లప్పుడు కలినవైన దుమ్ముచేత ధూసరవర్ణంతో కూడిన ఆకారాలు కలవారినిగా; ద్రుత, వస్య మృగ, నిషేషితులన్+కాన్+కన్= వడిగా పరుగెత్తే అడవిజంతుపులచేత బాగా సేవించబడే వారినిగా; ఇట్లు= ఈ విధంగా; చూచి, చూచి; ఏను+ఎట్లు; చిత్త+ఉపశాంతి, చేయుదానన్= మనస్సుకు ఊరట కల్పించుకొనేది; సకల, భోగ, విషయ, విరతిన్+చేసి= సమస్తమైన సుఖాల నుండి, ఇందియార్థాల నుండి (విశ్రాంతి) ఉడుకువ కల్పించి; విధియును= బ్రహ్మదేవుడు పైతం; ధృతరాష్ట్ర+అట్లు+అ= ధృతరాష్ట్రుడివలనే; మీకున్= మీకు; అహితుడు+అయ్యెన్+బక్క= శత్రు వైనాడేమో?

తాత్పర్యం: నిర్విలమైన మేడలపై విహారించేవారు మీరు. ఉచితాసనాలపై మంచి పరుపులపై ఉండేవారు మీరు. చందనం, అగరు మున్నగు సుగంధ ద్రవ్యాలు మైపూతలుగా వాడినవారు మీరు. వినప్రములైన రాజులచేత సేవలు పొందినవారు మీరు. ఇప్పుడు ఈ అరణ్యంలో దర్శలపై శయనించటానికి ఇష్టపడటం, ధూళి ధూసరిత శరీరులై తిరుగాడటం, పరుగెత్తే వస్యమృగాలను వేటాడి బ్రతకటం మీ వంతు అయింది. అది చూచి నే నెట్లా ఓర్చుకొనగలను? బ్రహ్మదేవుడు కూడ ఆ ధృతరాష్ట్రుడివలనే మీకు సకలసుఖాల యొడల విశ్రాంతి (ఉడుకువ) కల్పించి మీకు శత్రువైనాడా ఏమి?

క. భవదాజ్ఞానిగంబున్ | దవిలి పరాక్రమము విడిచి ధరణీశ్వర! నీ

యవరజు లింగములఁ బడి కడుఁ | జవికిలి చెఱబడిన సింహాశిశువుల భంగిన్.

211

ప్రతిపదార్థం: ధరణీ+ఈశ్వర!= ఓర్చాజా! (ధర్మరాజా!); భవత్+అజ్ఞా, నిగంబున్+తవిలి= నీదైన ఆజ్ఞ అనే గౌలుసులతో బంధించబడి; పరాక్రమము= శోర్యం; విడిచి= వీడి; నీ+అవరజులు= నీతమ్ములు; (నీవు పుట్టిన తర్వాత పుట్టిన వారు); ఇంపులన్+పడి; చెలన్+పడిన= నిర్వింధించబడిన; సింహా శిశువుల, భంగిన్= సింగపు బిడ్డలవలె; కడున్+చివికిరి= మిక్కిలి గాసి చెందారు.

తాత్పర్యం: ఓ ధర్మరాజా! నీ ఆజ్ఞ అనే గౌలుసులచేత బంధించబడి, పౌరుషం కోల్పోయి నీ తమ్ములు కట్టివేయబడిన సింహాకీళోరాలవలె కష్టాలపాలయ్యారు.

విశేషం: అలం: రూపకం, ఉపమ.

ఆ. పరసరేంద్రమకుటపద్మరాగద్యుతి | నరుణ మగు భవత్థదాజ్ఞయుగము

పరుషధాతుశిలలపై నిష్ఠ దరుగుట | నరుణ మయ్యుఁ బర్వతాంతరముల.

212

ప్రతిపదార్థం: పర, నరేంద్ర, మకుట, పద్మరాగ, ద్యుతిన్= ఇతర రాజుల కిరీటాలలోని పద్మరాగ మణుల కాంతిచేత; అరుణము+అగు= ఎర్రనయిన; భవత్, పద+అజ్ఞ, యుగము= నీ పాద పద్మములజంట; పరుష, ధాతు, శిలలపైన్= కలినవైన జేగురురంగు కల రాలపై; పర్వత+అంతరములన్= కొండల మధ్య; ఇప్పుడు+అరుగుటన్= ఇప్పుడు నడయాడటంచేత; అరుణము+అయ్యెన్= ఎంగా అయింది.

తాత్పర్యం: అలనాడు ఇతరరాజుల కిరీటాలలోని పద్మరాగమణులచేత నీ పాదాలు ఎరుపెక్కాయి. (అంటే ఇతర రాజులు పద్మరాగమణులు పాదిగిన కిరీటాలు కల తమ తలలు వంచి ధర్మరాజుపాదాలకు మ్రొక్కేవారు. అప్పుడు సుకుమారాలైన ధర్మరాజుపాదాలలో ఎరుని పద్మరాగమణుల కాంతులు ప్రతిఫలించేవి). ఈనాడు నీవు కొండలమధ్య నడయాడటంచేత కలినధాతుశిలలలోని ఎర్రరంగువలన నీ సుకుమారపాదాలు ఎరుపెక్కుతున్నాయి.

విశేషం: అలం: విషమం. గైరికారిధాతుపులు కొండలలో లభించటం సుప్రసిద్ధం. ఆ ధాతుద్వాలు ఎర్రరంగు కలిగి ఉంటాయి.

క. అనవరత సౌఖ్యసంపదఁ, బెనుపొందుచు నుండు మీకు భీకర కాంతా
ర నివాసాయాసంబుల, ననఫూ! యిభ్యంగి నవయ నలమట హాడమెన్.

213

ప్రతిపదార్థం: అనఫూ!= ఓ పాపరహితుడా! (ఓ ధర్మరాజు!); అనవరత, సౌఖ్యసంపదన్= ఎడతెగని సుభాల విభవంతో; పెనపొందుచున్+ఉండు, మీకు= విలసిల్లుతుండే మీకు; భీకర, కాంతార, నివాస+ఆయాసంబులన్= భయంకరమైన అడవిలో ఉండటంవలన ఏర్పడిన శ్రమలతో; ఈ+భంగి= ఈ విధంగా; ననయన్= కృషించటంవల్ల; అలమట+పాడమెన్= చింత ఏర్పడింది.

తాత్పర్యం: ఏ పాప మెరుగని ధర్మరాజు! ఎల్లప్పుడు సౌఖ్యాలను అనుభవించే మీకు భయంకరమైన అడవిలో నివసించటంచేత ఇట్లా క్లేశం దాపురించింది.

వ. నిత్యంబునుం బధివేశురు బ్రాహ్మణులు బ్రహ్మవిదులు పసిండితళిగల నిష్టాస్నంబులు గుడిచి తృప్తులయినం దధ్యక్షశేషం బుపయోగించుచుండు నీకు వన్యమూలఫలాశనంబు లుపయోగించుచు నమ్మలయండు
క్రోధంబు విడిచి యునికి యుచితంబు గాదు.

214

ప్రతిపదార్థం: నిత్యంబునున్= ప్రతిరోజు; పదివేశురు= పదివేలమంది; బ్రాహ్మణులు= బ్రహ్మను తెలిసికొన్న వారు (జ్ఞానులు); పసిండితళిగలన్= బంగారు కంచాలలో; ఇష్ట+అన్వంబులు= ప్రియమైన ఆహారాలు; కుడిచి= ఆరగించి; తృప్తులు+అయినన్= తృప్తి చెందిన వారు కాగా; పిమ్మట; తద్+భుక్త శేషంబు= వారు తినగా మిగిలింది; ఉపయోగించుచుండు; నీకు; వన్యమూల ఫల+అశనంబులు= అడవిలోని వేళ్ళ, పండ్లు తిండిగా; ఉపయోగించుచున్= వాడుకొంటూ; అన్యల+అందు= ఇతరుల పట్ల, అంటే శత్రువులపట్ల; క్రోధంబు, విడిచి+ఉనికి= కోపం పీడి ఉండటం; ఉచితంబు, కాదు= సరైనదికాదు.

తాత్పర్యం: ఇదివరలో ప్రతిదినము నీవు పదివేలమంది బ్రహ్మవేత్తలైన బ్రాహ్మణులకు, బంగరుకంచాలలో విందుభోజనాలు పెట్టి, ఆ తర్వాత వారి భుక్తశేషం ఆరగించేవాడివి. ఇప్పుడు అడవిదుంపలు, వేళ్ళ, పండ్లు నీ ఆహారం. నీకు ఇట్టి దుర్దశ తెచ్చిపెట్టిన నీ శత్రువులపై కోపం విడిచిపెట్టటం సరైనది కాదు.

సీ. పదివేల గజముల బలమున విలసిల్లు, ననిలనుతుండు కాఱడవిలోను
రుష్మలి కాయలుఁ గూరలు బిని పేద, వడిను జూచియు, బీర్ఫుబాహుయుగళు
డయ్యును బాహుసహస్రంబు కలిగిన, యర్మనుకంటె బలాధ్యుఁ డగుచు
నేకవేగంబున నేనమ్ము లొక్క య, మ్మేసిన విధమున నేయ నేర్ము

అ. నర్మనుండు వనమ్మగావలఁ గలిసి యి, ట్లున్నుఁ జూచియును సుభోచితాత్ము
లైన కవలు బీనులై యున్నుఁ జూచియు, నుపశమంబుఁ దాళ్ళి యుండుఁ డగునె?

215

ప్రతిపదార్థం: పదివేల గజముల= పదివేల ఏనుగుల; బలమున, విలసిల్లు= బలంతో ఒప్పే; అనిల సుతుండు= భీముడు (వాయుపుత్రుడు); కాఱడవిలోనన్= దట్టమైన అడవిలో; క్రుమ్మరి= తిరిగి; కాయలన్+కూరలు; తిని, పేద+పడినన్+చూచియు=

చిక్కిపోవటం చూచి కూడ; దీర్ఘబాహు, యసుగఁచుడు+అయ్యను= పొడవైన చేతులు రెండే కలవాడైనప్పటికీ; బాహు, సహస్రంబు, కలిగిన= వేయి చేతులు ఉన్న; అర్జునుకంటే= కార్తవీర్యార్జునుడి కంటే; బల+అధ్యుడు+అగుచున్= శక్తి కలిగి ఉన్నవాడపుతూ (అంటే మిక్కిలి పరాక్రమవంతుడపుతూ); ఏక, వేగంబునన్= ఒకే వడితో; ఏను+అమ్ములు= అయిదు బాణాలు; ఒక్క+అమ్ము+ఏసిన, విధమునన్= ఒకే బాణాన్ని ప్రయోగించినట్లు; ఏయ, నేర్చు+అర్జునుండు= ప్రయోగించే నేర్చుగల అర్జునుడు; వన, మృగి+అవలిన్= అడవి జంతు సముదాయాలతో; కలిసి; ఇట్లు+ఉన్నన్+చూచియును= ఈ విధంగా నివసించటం చూచి కూడ; సుఖ+ఉచిత+అత్యులు+పన= సౌఖ్యం పొంద రగిన ఆత్ములు కలవారైన; కవలు= జంట చిడ్డలు (నకులసహదేపులు); దీనులు+ఐ+ఉన్నన్+చూచియున్= అర్జులై ఉండటం చూచికూడా; ఉపశమంబున్= ఓర్చును; తాల్చి+ఉండన్+తగునె= పూని ఉండటం సరియా?

తాత్పర్యం: పదివేల ఏనుగుల బలం కల భీముడు కారడవిలో కాయలు కూరలు తిని మిక్కిలి చిక్కిపోయి ఉన్నాడు. పొడవైన రెండు చేతులు కలవాడైనా, వేయిచేతులు కల కార్తవీర్యార్జునుడికంటే బలవంతుడై, ఒకేసారి సమానవేగంతో అయిదు బాణాలు ఒకే బాణంలా వేయగల నేర్చు ఉన్న ఈ అర్జునుడు అడవిజంతువుల మధ్య తిరుగాడుతున్నాడు. సౌఖ్యాలు అనుభవించదగిన నకుల సహదేపులు దీనులై తిరుగాడుతున్నారు. ఇదంతా చూస్తూ నీను ఓర్చు వహించి ఉంరకుండటం న్యాయమా?

వ. క్షమయును దేజంబును సయ్యదికాలంబులు బ్రయోగింపనేరని రాజునకుం బ్రజాసురాగ ప్రతాపంబులు లేవను నీ యర్థం జతిహసంబున వినంబడు; క్షమా తేజంబులలోన నెయ్యాచి విశేషంబు దానిన నిర్ణయించి చెప్పు మని బలీంద్రుండు దొఖి తన పితామహుం డయిన ప్రహ్లదు నడిగిన నాతండు బలీంద్రున కిట్లనియే. 216

ప్రతిపదార్థం: క్షమయును= ఓర్చును; తేజంబునున్= ప్రతాపమును; ఆ+అయి, కాలంబులన్= ఆయా సమయాలలో; ప్రయోగింపనేరని= ఉపయోగించ జాలని; రాజునకున్= ప్రభువుకు; ప్రజా+అనురాగ, ప్రతాపంబులు, లేపు+అను= ప్రజలయొక్క ప్రేముడి, పరాక్రమం, ఉండవు అనే; ఈ+అర్థంబు= ఈ భావం; ఇతిహసంబునన్= జరిగిన చరిత్రలో; వినంబడున్= వినబడుతున్నది; క్షమా, తేజంబులలోనన్= ఓర్చు ప్రతాపాలలో; ఏ+అది= ఏది?; విశేషంబు= గొప్పది; దానిని+అ= దానినే; నిర్ణయించి, చెప్పుము= నిశ్చయించి తెలిపేది; అని; బలి+ఇంద్రుండు= బలి చక్రవర్తి; తొల్లి= పూర్వకాలంలో; తన పితామహుండు+అయిన= తన తాతగారైన; ప్రహ్లదున్= ప్రహ్లదుడిని; అడిగినన్; ఆతండు= ఆ ప్రహ్లదుడు; బలీంద్రునకు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: క్షమ గొప్పదా? తేజస్సి గొప్పదా? క్షమాతేజస్సులను ఆయా సమయాలలో అవసరాలనుబట్టి ఉపయోగించటం తెలియని రాజు ప్రజాభిమానం, ప్రతాపం కోల్పోతా దని ఇతిహసంలో వినబడుతున్నది. పూర్వకాలంలో బలీంద్రుడు తన తాతాలయిన ప్రహ్లదుడిని ఈ ప్రశ్ననే- అంటే, క్షమగొప్పదా? తేజం గొప్పదా? నిశ్చయించి చెప్పవలసిందని - అడిగాడు. అప్పుడు ప్రహ్లదుడు బలిచక్రవర్తికి ఇట్లు చెప్పాడు.

ఆ. ‘క్షమయ తాళ్లియండు జన దెల్ల ప్రాంద్యు దే , జంబ తాళ్లియండు జనదు పతికి;

సంతతక్షముండు సంతతతేజుండు , నగుట దీషపు మండు రనఘుమతులు.

217

ప్రతిపదార్థం: పతికి= ప్రభువుకు; క్షమ+అ= క్షమ మాత్రమే (ఓర్చు ఒక్కటి); ఎల్ల ప్రాంద్యున్= అన్ని సమయాలలోను; తాల్చియుండన్+చనదు= పూని ఉండరాదు; సంతతక్షముండు= ఎల్లప్పుడు ఓర్చునే కలిగి ఉండేవాడు; సంతత తేజండున్=

ఎల్లప్పుడు ప్రతాపమే వహించేవాడు; అగుట; అనఫు, మతులు= పాపరహితులైన బుద్ధిమంతులు; దోషము+అందురు= తప్పు అని చెపుతారు.

తాత్పర్యం: సర్వకాల సర్వవస్తులలోనూ ఓర్ను వహించటం తప్పు. అట్లే ఎప్పుడూ ప్రతాపం చూపటం కూడా తప్పే. ప్రభువైనవాడు సంతతక్కముడు, సంతతతేజాడు కాకూడదని, అది దోషమని పెద్దలు చెపుతారు.

వ. అటి యెట్లనిన నిత్యక్షమాన్వితుండయిన వానికి భృత్యులు వెఱవక యవమానంబు సేయుటు: రథంబుల యం దధిక్యతులైన వారలు ధనంబు లపహాలంచి దర్శంబు సూపుదురు: మతి నిత్యతేజో ఉ భికుంధైన వా దత్తిక్రూరదండంబున సర్వజనసంతాపంబు సేయుచు గృహగతంబైన సర్వంబునుం బోలె నెప్పుడు నుఢేగ కరుం డగుం; గాపునుఁ గాలోచితంబులుగా క్షమాతేజింబులు గల్చించునది. యథాకాల కల్పిత క్షమా తేజింధైన వానికి నుఖయలోకసిద్ధి యుగు' నని బలీంద్ర ప్రహ్లద సంవాదంబు సెప్పి వెండియు ద్రౌపది యట్లనియె.

218

ప్రతిపదార్థం: అది, ఎట్లు+అనిన; నిత్య, క్షమా+అన్వితుండు+అయినవానికిన్= ఎల్లప్పుడును ఓర్నుతో కూడి ఉండేవాడికి; భృత్యులు= సేవకులు; వెఱవక= భయపడక; అవమానంబు+చేయుదురు= అవమానం చేస్తారు; అర్థంబులు+అందు= ధనాలలో; అధిక్యతులు+ఖన, వారలు= నియోగించబడినవారు; ధనంబులు+అపహరించి= డబ్బు దొంగిలించి; దర్శంబు, చూపుదురు= గర్యం ప్రదర్శిస్తారు; మతి; నిత్య, తేజన్+అధికుండు+ఖనవాడు= ఎల్లప్పుడు ప్రతాపంలో వెలుగొందుతూ అతిశయించేవాడు; అతి, క్రూర, దండంబునవ్= మిక్కిలి కలిన శిడ్డలు వేయటంచేత; సర్వ, జన, సంతాపంబు+చేయుచున్= అందరు జనులకు తీవ్రమైన వేదన కల్పిస్తా; గృహ, గతంబైన= ఇంటిలో ఉన్నట్టి; సర్వంబును+పోలెన్= పామువలె; ఎప్పుడున్= ఎల్లప్పుడు; ఉద్యేగ, కరుండు+అగున్= ఆరాటం కలిగించేవాడు అపుతాడు; కాపునవ్= కాబట్టి; కాల+ ఉచితంబులు+కాన్= సమయానుకూలాలుగా; క్షమాతేజింబులు= ఓర్నును, ప్రతాపాల్చి; కల్పించునది= ప్రదర్శించేది; యథా, కాల, కల్పిత, క్షమా, తేజిందు+ఖనవానికిన్= సమయానుకూలంగా ఓర్ను, ప్రతాపం చూపించేవాడికి; ఉభయలోకసిద్ధి= రెండులోకాలలో విజయం (ఖపికాముష్మిక సిద్ధి); అగును+అని; బలీంద్ర, ప్రహ్లద, సంవాదంబు+చెప్పి; వెండియు= మరల; ద్రౌపది; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నది.

తాత్పర్యం: దాన్ని వివరించి చెప్పితే - ఎల్లప్పుడు ఓర్ను చూపేవాడిని చూచి సేవకులు భయపడరు; పైగా అవమానిస్తారు. ధనానికి సంబంధించిన విషయాలలో నియమించబడిన అధికారులు ధనాలను అపహరిస్తారు; పైగా గర్యాన్ని ప్రదర్శిస్తారు. ఇక సదా తేజస్సునే ప్రదర్శించేవాడు మిక్కిలి కలినశిడ్డలు విధించటం చేత జనుల కందరికీ తీవ్రవేదన కలిగిస్తాడు. ఇంటిలో ఉన్న పామువంటి వాడయి నిరంతరం ఆరాటం కలిగిస్తాడు. కాబట్టి సమయానుకూలంగా క్షమ, తేజం ప్రదర్శించేవాడే ఖపికాముష్మికసిద్ధిని పొందగలడు' అని బలిచక్రవర్తికి ప్రహ్లదుడికి మధ్య జరిగిన సంభాషణ వివరించి, మరల ద్రౌపది ధర్మరాజుతో ఇట్లా అన్నది.

తే. ‘అటి నపరాధ మొక్కటి ర్మేన నదియు, నల్పుమైనసు క్షమియించు నదియుఁ గాక చెనసి యపరాధములు పెక్కు సేయుచున్న, పాపకొరప్పులకు సహింపంగ నేల?’

219

ప్రతిపదార్థం: ఆదిన్= మొదట; అపరాధము= తప్పు; ఒక్కటి+ఖనన్= ఒకటి మాత్రమే చేస్తే; అదియున్+అల్పము+ఖనను= అది చిన్న తప్పు మాత్రమే ఖనచో; క్షమియించు+అదియున్= క్షమించదగినది; కాక= అట్లాకాక; చెనసి= ఎదిరించి; అపరాధములు=

తప్పులు; పెక్క= అనేకాలు; చేయుచున్న= చేస్తున్న; పాప కౌరవ్యులు= పాపులైన కౌరవులపట్ల; సహింపంగన్+ఏల= ఎందుకు క్షమ చూపించాలి?

తాత్పర్యం: మొదట ఏదో ఒక తప్పు చేస్తే- ఆ తప్పు చిన్న తప్పు మాత్రమే అయితే- క్షమించవచ్చును గాని, ఎదిరించి వరుసగా పెక్క తప్పులు చేస్తున్న పాపులైన కౌరవులను క్షమించట మెందుకు?

విశేషం: ‘క్షమియించునదియుగాక’- అనే పారం సందేహస్వదంగా ఉన్నది. ఎవరు? రాజు లేక జనుడు అని చెప్పాలి. ‘క్షమియింపుము’ అని ఉండవచ్చు. వావిళ్లప్రతిలో ‘క్షమియించునదియుగాక’- అనే పారాంతరం ఉన్నది. ‘క్షమియించునదియ - కాక’ అనే ఈ పారం ఉచితమే. క్షమింపనే వలయును, అట్లు కాకయును; అని అర్థం చెప్పవచ్చును.

క. ఇది తేజంబున కవసరః । ముభితక్రీధుండ వగుమ యొక్షీంచుకః దు

ర్భుదు లగు సుయోధనాదులు । నదయుల వధియింతు రుగ్రులై నీ తమ్ముల్ ॥

220

ప్రతిపదార్థం: ఇది; తేజంబునకు+అవసరము= ప్రతాపం చూపటానికి తగిన సమయం; ఒక్క+ఇంచుక= కొంచెంగా; ఉదిత క్రోధుండపు+అగుము+అ= ఉదయించిన కోపం కలవాడివి కమ్ము; దుర్గుదులు+అగు= చెడుగ్రూం కల; సుయోధన+అదులన్= దుర్యోధనుడు మున్నగువారిని; అదయులన్= దయలేనివారిని; నీ తమ్ముల్= నీ సహోదరులు; ఉగ్రులు+ఐ= భయంకరులై; వధియింతురు= చంపగలరు.

తాత్పర్యం: ఇది తేజం ప్రదర్శించటానికి అనువైన సమయం. ఒకింత కోపం తెచ్చుకొమ్ము. దుర్గుదులైన దుర్యోధనాదులను నీ తమ్ములు భయంకరులై సంహరించగలరు.’

వ. అనిన ధర్మరా జిట్లనియే.

221

ప్రతిపదార్థం: అనిన్= అని ద్రోపది చెప్పగా; ధర్మరాజు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: అని ద్రోపది చెప్పగా, ధర్మరాజు ఈ విధంగా సమాధానం చెప్పాడు.

సీ. ‘క్రీధంబు పాపంబు, గ్రీధంబునన చేసి । యగుఁ జుఫ్పె ధర్మకామార్థ పోని.
గడుగ్రోభి గర్జంబు గానండు, క్రుధ్యండు । గురువైన నించించుఁ, గ్రుధ్యాండైన
వాఁ దపధ్యులసైన వధియించు, మతీ యాత్తు । ఘూతంబు సేయంగుఁ గడగుఁ గ్రుధ్యఁ,
డస్త్రోధ్యశులకు ధర్మానుబంధుల కిట్టి । క్రీధంబు దాల్చుట గుణమే చెపుమఁ?’

అ. యెఱుక గల మహాత్ముఁ డెఱుకయ శ్లులములు । నార్ముఁ గ్రీధ మను మహానులంబుఁ,
గ్రీధవల్లితుండు గుఱుకొని తేజంబు । దాల్చు దేశకాలతత్త్వ మెత్తిఁగె.

222

ప్రతిపదార్థం: క్రోధంబు= కోపం; పాపంబు= పాపం (దురితం, చెడ్డది); క్రోధంబున్+అ+చేసి= కోపంచేతనే; ధర్మ, కామ+అర్థ, హని= ధర్మానికి, కామానికి, అర్థానికి చేటు; అగున్+చుఫ్య= అపుతుంది సుమా! (అంటే పురుషార్థాలకు మూడించికి క్రోధంవలన కీడు కలుగుతుందని భావం); కడున్+క్రోధి= మిక్కీలి కోపం పాందినవాడు; కష్టంబు+కానండు= కర్తృవ్యాన్ని చూడలేదు; క్రుధ్యండు= కోపించినవాడు; గురున్+ఖన= గురువైనవు; నిందించున్= తెగడుతాడు; క్రుధ్యఁడు+

ఇనవాడు= ఆగ్రహించినవాడు; అవధ్యలను+బన్= చంపదగనివారిని సయితం; వధియించున్= చంపుతాడు; మటి= ఇంక; క్రుధ్యాడు= కోపించినవాడు; ఆత్మమాతంబు+చేయంగన్+కడగున్= ఆత్మహత్యకు పాల్పడతాడు; అస్కృత్యుషులకున్= నా వంటివారికి; ధర్మ+అనబంధులకున్= ధర్మంతో ముడివడిన వారికి; ఇట్టి, క్రోధంబు= ఇటువంటికోపం; తాల్చుట= వహించటం; గుణము+ఎ= మంచిగుణం అవుతుందా; చెపుము+అ= చెప్పుము; ఎఱుక+కల, మహత్త+అత్ముడు= జ్ఞానం కల గొప్పవాడు; ఎఱుక+అన్+జలములన్= జ్ఞాన మనే నీళ్ళతో; క్రోధము+అను, మహో+అనలంబున్= కోపమనే పెనుమంటను; ఆర్యున్= ఆర్పివేస్తాడు; క్రోధవరితుండు= క్రోధంచేత విడువబడినవాడు (కోపాన్ని విడునిచినవాడు); గుఱుకొని= ప్రయత్నించి; దేశ, కాల, తత్త్వము+ఎటిగి= దేశ సమయాలయొక్క స్వభావం తెలిసికొని; తేజంబు= ప్రకాశాన్ని; తాల్చున్= ధరిస్తాడు.

తాత్పర్యం: 'కోపం గొప్ప పాపం. కోపంవలన మూడు పురుషార్థులకు- ధర్మానికి, అర్థానికి, కామానికి కీడు సంభవిస్తుంది కదా! మిక్కిలి కోపించినట్టివాడు కర్తవ్యాన్ని గ్రహించజాలడు. కోపి గురువు వైనను నిందిస్తాడు. కోపం చెందిన వాడు చంపకూడనివారిని సయితం చంపివేస్తాడు; అంతేకాదు. ఆత్మహత్యకూడ పాల్పడతాడు. ధర్మంతో ముడివడిన నడవడిక కల నాబోటివారికి కోపంవహించటం తగునా? నీవే చెప్పుము. జ్ఞాని అయిన మహోత్ముడు జ్ఞానమనే నీటితో కోపమనే పెనుమంటను చల్లార్పుతాడు. క్రోధం విడునిచినవాడు సమయ సీమల నిజస్వభావం తెలిసికొని తేజస్వి అవుతాడు.

విశేషం: అలం: రూపకం.

క. క్షమ గల వానికి బృథీఁ | సమునకు నిత్యంబు విజయసంస్థి యగున్;
క్షమి ర్మేనవాని భుజవి | క్రమము గడున్ వెలయు సర్వకార్యాక్షమమమై.

223

ప్రతిపదార్థం: క్షమ కలవానికిన్= ఓర్పు ఉన్నవాడికి; వృథీఁసమునకున్= భూదేవితో సమానుడైన వాడికి; నిత్యంబు= ఎల్లప్పుడు; విజయ, సంస్థి= విశేష జయప్రాప్తి, అంటే గొప్పవిజయం కలగటం; అగున్= ఏర్పడుతుంది; క్షమి+ఇనవాని= క్షమావంతుడి యొక్క; భుజ, విక్రమము= బాహుబలం, అంటే పరాక్రమం; సర్వ, కార్య, క్షమము+ఎ= అన్ని పనులకు సరిపడేటటువంటిదై; కడున్= మిక్కిలి; వెలయున్= ఒప్పుతుంది.

తాత్పర్యం: భూదేవితో సమానుడైన ఓర్పు కలవాడికి సదా విజయం సిద్ధిస్తుంది. క్షమావంతుడి పరాక్రమం అన్ని సమయాలలోను కార్యసాధకమై రాణిస్తుంది.

విశేషం: క్షమాశక్తికి ప్రాచీన భారతీయ సాహిత్యంలో ఉదాహరణ ప్రాయమైంది భూదేవి. “క్షమయా ధరిత్రీ” అని తెలుగువారి సంభాషణలలో సాధారణంగా వినిపిస్తుంది. భూదేవికి గల పేర్లలో ‘క్షమ’ అనేది సార్థకమైనది, ప్రసిద్ధమైనది.

వ. తేజస్ప్రభవంబులైన యమర్ష దాక్షిణ్య శౌర్య శీత్పుత్వంబు లను నాలుగు గుణంబులు క్షమావంతునంద వీర్యవంతంబులగుఁ; దొఖ్లి కశ్యపగీతలైనగాథలయంచీ యద్ర్థంబు విశంబడు, విశుము; వేదంబులు యజ్ఞంబులు శౌచంబును సత్యంబును విధ్వయు ధర్మము సచరాచరం బయిన జగమంతయు క్షమయంద నివిచినవి; తపస్సామ్యధాయు యజ్ఞకర్తలయు బ్రహ్మవిదులయుం బడయు వృణుగతులు క్షమావంతులు వడయుడు; రచియునుంగాక, కృష్ణద్వైపోయన భీష్మ విదుర కృపద్రోణ సంజయ ప్రభుతులు నా యుపశమంబ

కీలింతు; రుపశమ హిసుండయిన దుర్జీధను కారణంబున్ ధార్తరాష్ట్రుల కెల్లం బ్రుజయం బగు' ననిన త్రైపది వెండియు నిట్లనియే.

224

ప్రతిపదార్థం: తేజన్+ప్రభవంబులు+బన= తేజస్సునుండి పుట్టిన; అమర్ష దాజ్ఞిణ్య, శౌర్య, శీఘ్రత్వంబులు+అను= అసహసరం (కోపం), దయ, పరాక్రమం, వేగం అనే; నాలుగు, గుణంబులు= నాలుగు లక్షణాలు; క్షమావంతునందు+అ= ఓర్పుకల వాడియందు మాత్రమే; పీర్యవంతంబులు+అగున్= బలం కలవి అవుతాయి; తొల్లి= పూర్వం; కశ్యపగీతలు+బన, గాథల+అందు= కశ్యపుడిచే చెప్పబడిన ప్రబోధకాలు అయిన కథల్లో; శా+అర్థంబు= శా భావం; వినంబడు; వినుము; వేదంబులు, యజ్ఞంబులు, శౌచంబును, సత్యంబును, విద్యయు, ధర్మము= వేదాలును, యజ్ఞాలును, పారిశుద్ధమును, నిజమును, చదువును, ధర్మమును; స, చర+అచరంబు+అయిన, జగము+అంతయు= కదలేటి, కదలనట్టి వాటితో కూడిన ప్రపంచమంతయు; క్షమయందు+అ= ఓర్పునందు మాత్రమే; నిలిచినవి; తపన్+స్వాధ్యాయ, యజ్ఞకర్తలయు= తపస్సు, వేదాన్ని అభ్యసించటం, (వేదాధ్యాయనం) యజ్ఞాలు- చేసిన వారి యొక్కయు; బ్రహ్మ విదులయున్= జ్ఞానులయొక్కయు; పడయు, పుణ్య, గతులు= పాందే పుణ్య పదవులు; క్షమావంతులు= ఓర్పుకల వాళ్ళు; పడయుదురు= పాందుతారు, అదియునున్+కాక= అంతమాత్రమేకాక; కృపష్ఠాపాయన, భీష్మ, విదుర, కృప, ద్రోణ, సంజయ, ప్రభుతులు= వ్యాసుడు, భీష్ముడు, విదురుడు, కృపుడు, ద్రోణుడు, సంజయుడు మున్సుగువారు; నా, ఉపశమంబు+అ= నా ఓర్పునే; కీర్తింతురు= పాగడుతారు; ఉపశమ, హిసుందు+అయిను= ఓర్పులేనివాడయిన; దుర్యోధను, కారణంబునన్= దుర్యోధనుడి మూలంగా; ధార్తరాష్ట్రులకు+ఎల్లన్= ధృతరాష్ట్రుడి కుమారుల కెల్లరకు; ప్రశయంబు+అగున్= వినాశనం దాపురిస్తుంది; అనినన్= అని చెప్పగా; ద్రౌపది; వెండియున్= మరల; ఇట్లు+అనిమెన్= శా విధంగా పలికింది.

తాత్పర్యం: కోపం, దయ, పరాక్రమం, వేగం అనే నాలుగు గుణాలు తేజంనుంచి పుట్టాయి. క్షమావంతుడి పట్ల బలం కలవిగా పరిణామిస్తాయి - అని కశ్యపగీతలలో ఉన్నది. వేదాలు, యజ్ఞాలు, శౌచం, సత్యం, ధర్మం, విద్య, సమస్త చరాచర జగత్తు క్షమమీదే నిలుస్తాయి. బ్రహ్మజ్ఞానులున్నా, తపస్సు, వేదాధ్యాయనం చేసిన యజ్ఞకర్తలున్నా పాందే ఉత్తమగతులను క్షమావంతులు పొందగలరు. వ్యాసుడు, విదురుడు, భీష్ముడు, కృపుడు, ద్రోణుడు, సంజయుడు మున్సుగు ధర్మాత్ములు నా క్షమాగుణాన్నే పాగడుతారు. దుర్యోధనుడి క్షమాహినతవలన ధార్తరాష్ట్రుల కెల్ల వినాశనం 'ఏర్పడగలదు' అని చెప్పిన ధర్మరాజుతో ద్రౌపది ఇట్లా పలికింది.

విశేషం: మహాభారతంలో భగవదీతతోపాటు పెక్కు గితలు ఉన్నాయి. మరికొన్ని గితల ప్రశంస ఎడనెడ కన్నిస్తుంది. నస్యయ మహాకవి పీతికలో ఉద్ఘాషించినట్లు - మహాభారతాన్ని వ్యాసమహర్షి విశ్వ జనీనమైన విజ్ఞాన సర్వస్వంగా తీర్చి దిద్దాడు. మహాభారతం సర్వదర్శనసమాపోరంగా ప్రశస్తి కాంచటానికి కారణం, అందులో విప్రతిపన్నాలుగా కనిపించే విభిన్నవాదాలు సంవాదరూపంలో పొందుపరచబడటం. వాటిలో ద్రౌపది ధర్మరాజుల సంవాదం ఒకటి.

మధ్యాక్షర.

'క్షమయంద చిత్తంబు నిల్వి నిర్ణతకల్పబుభ్రీ
ర్మమున ధర్మునంద వర్తిల్లు కరుణాత్ము నిన్ను
నమర ధర్మంబు రక్షించుఁ జ్ఞీతితో నని శత్రులందు
నమబుభ్రీ సేయంగఁ జనునె నీకు నజాతశత్రుండ!

225

ప్రతిపదార్థం: అజాతశత్రుండ! = శత్రువులు లేనట్టివాడా ఓ ధర్మరాజా!; క్షమయందు+అ= ఓర్మసందే; చిత్తంబు, నిల్పి= మనస్సు ఉంచి; నిగత, కల్పమ, బుద్ధిన్= పోయిన పాపాలుకల బుద్ధితో; క్రమమున్= వరుసతప్పక; ధర్మవునందు+అ= ధర్మంలో మాత్రమే; వర్తిల్లు= నడుచుకొనే; కరుణా+అత్మన్= దయామయుడైన; నిస్సున్; అమరన్= ఒప్పగా; ధర్మంబు= ధర్మం; ప్రీతితోన్= అనురాగంతో; రక్షించున్= కాపాడగలదు; అని; నీకున్; శత్రులందు= విరోధులపట్ల; సమబుద్ధి= బుజువైన బుద్ధి; (శత్రుత్వం లేని మనస్తత్వం); చేయంగన్+చనునె= అవలంబించటం సరైనదవుతుందా?

తాత్పర్యం: ‘అజాత శత్రుడైన ధర్మరాజా! నిర్మలమైన బుద్ధితో ఓర్మసందే మనస్సును లగ్గంచేసి నీవు ధర్మంలో ప్రవర్తిస్తున్నావు. అటువంటి కరుణామయుడైన నిస్సు ఆ ధర్మమే ప్రీతితో కాపాడగలదన్న విశ్వసంతో, శత్రువులమెడల సమబుద్ధి వహించడం నీకు తగునా?’

విశేషం: ద్రౌపదివాదం, ధర్మరాజువై సునిశితవిష్ణుగా స్తూలదృష్టికి గోచరించినా, సూక్ష్మదృష్టికి ధర్మరాజు ఎట్లా సార్థకనాముడు అయ్యాడో, అతడికి ఎట్లా అజాతశత్రుడు అనే బిరుదు ఏన్పడిందో తెల్లమవతున్నది. వృత్తలడ్జణానికి ఆర. 1.134 విశేషాంశం చూడండి.

ఆ. ధర్మధూరులైన ధార్తరాష్ట్రులయందు, ధర్ము వేమి సేయు ధరణినాథ!

నికృతిపరులయందు నికృతి సేయనివారు, వారి నికృతిజేసి వధ్యు లంత్రు.

226

ప్రతిపదార్థం: ధరణినాథ!= రాజు! (ఓ ధర్మరాజా!); ధర్ము, దూరులు+ఖన= అధర్మపరులైన (ధర్మానికి దూరంగా ఉన్నవారైన); ధార్తరాష్ట్రులయందు+అ= ధృతరాష్ట్రుడి కొడుకులందే; ధర్ముపు= ధర్మం; ఏమి, చేయున్= ఏం చేయగలదు? (అధర్ముపు= అధర్మం ఏమి చేయకలదని కూడ చెప్పవచ్చును); నికృతి పరుల యందు= మోసగాండ్రపట్ల; నికృతి, చేయనివారు= మోసంగా ప్రవర్తించనివారు; వారి, నికృతిన్+చేసి= వారి మోసంవలన; వధ్యులు= చంపదగినవారు; అండ్రు= అని అంటారు.

తాత్పర్యం: ఓ రాజు! అధర్మవర్తనలైన ధార్తరాష్ట్రులపట్ల నీ ధర్మం ఏమి చేయగలదు? (అధర్మం చేసినా దోషం లేదు). వంచులపట్ల వంచనతో ప్రవర్తించనివారు, వారి వంచనచేత చంపదగినవారవుతారని పెద్దల అభిప్రాయం.

విశేషం: అనుదురు - అందురు - అండురు - అండ్రు. కర్త పెద్దలు.

క. ఆర్యులకు విహీనతయు న, నార్యుల కుస్తుతియుఁ జేసి యవినీతుడు వై కార్యము దప్తితి; నీకు న, నార్యులు చుట్టుములె, యార్యు లరులె విధాతా!

227

ప్రతిపదార్థం: విధాతా!= ఓ బ్రహ్మదేవుడా!; ఆర్యులకున్= పూజ్యలైనవారికి; విహీనతయున్= తక్కువతనాస్మి; అనార్యులకు= అపూజ్యలకు, అంటే దుష్టులకు; ఉన్నతియున్= అభ్యర్థయాస్మి; చేసి= కల్పించి; అవినీతుడవు+ఖ= నీతి లేని వాడివై; కార్యము+తప్పితి(వి)= కర్తవ్యాన్ని ఉజ్జీగించావు; నీకు; అనార్యులు= అపూజ్యలు; చుట్టుములు+ఎ= బంధువులా?; ఆర్యులు= మహామభావులు; అరులు+ఎ= శత్రువులా?

తాత్పర్యం: (ఈవాక్యాలు ద్రౌపది, బ్రహ్మదేవుడిని సంబోధించి పలికినవి. ఇది ద్రౌపది స్వగతం. ధర్మరాజు వినాలనే ద్రౌపది తన ఆంతరంగిక భావాన్ని బహిర్గత మొనరించింది.) ‘ఓ బ్రహ్మదేవుడా! ఆర్యులకు లేపిని,

అనార్యులకు అభ్యర్థయాన్ని చేకూరుస్తున్నావు రా రీతిగా నీతిని అతిక్రమించి, నీ కర్తవ్యాన్ని వదలిపెట్టావు కదా! నీను అనార్యులే బందుగులా? ఆర్యులు శత్రువులా?

వ. అని, విధాత్మని ధర్మాను నాక్షేపించు ద్రోపదిం జాచి ధర్మ రాజట్లనియే; 'నాస్తికులయట్లు ధర్మాభిశంకనివైదైవ దూషణంబు సేసెదు; శిష్టచరితంబైన ధర్మంబు నభిక్షేపించుచున్న దుర్భతికిం బ్రాయశ్శిత్తంబు లేదు; ధర్మాను దప్తక నిత్యులై జీవించుచున్న మైత్రేయ మార్గందేయ వ్యాస వసిష్ఠ నారద ప్రభుతులం బరమయోగధరులం బ్రత్యక్షంబ చూచెదము; వీరెల్ల నన్న ధర్మపరుండని మన్మింతు; రన్న లన్మాయంబు సేసి రేసియు నే నేల ధర్మాను దస్తుదు?

228

ప్రతిపదార్థం: అని; విధాత్మని= బ్రహ్మదేశుడి యొక్క; ధర్మాను= ధర్మాన్ని; ఆక్షేపించు= తెగడుతున్న; ద్రోపదిన్+చూచి= ద్రోపదిని చూచి; ధర్మరాజు; ఇట్లు+అనియెన్; నాస్తికుల వలె; ధర్మ+అభిశంకనివి+బి= ధర్మం పట్ల సందేహం కలదానివై; దైవ దూషణంబు= దైవాన్ని దూషణించటం; చేసెదు= చేస్తున్నావు; శిష్ట, చరితంబు+బన= మంచివారి నడవడి అయిన; ధర్మంబున్+అభిక్షేపించుచున్న, దుర్భతికిన్= ధర్మాన్ని దూషిస్తున్న దుష్టబుద్ధికి; ప్రాయశ్శిత్తంబు= (నిష్పృతి కల్పించే) విరుగుడు; లేదు; ధర్మాను, తప్పక= ధర్మమార్గాన్ని అతిక్రమించక; నిత్యులు+బి, జీవించుచు+ఉన్న= ఎల్లప్పుడు జీవిస్తున్న (బ్రతుకుతున్న); మైత్రేయ, మార్గందేయ, వ్యాస, వసిష్ఠ, నారద ప్రభుతులున్= మైత్రేయుడు, మార్గందేయుడు, వ్యాసుడు, వసిష్ఠుడు, నారదుడు మన్వగు వారిని; పరమయోగ ధరులన్= గౌప్య యోగులను; ప్రత్యక్షంబు+బి= మన కనులముండే; చూచెదము= చూస్తున్నాం; వీరు+ఎల్లన్= వీరందరున్నా; నన్న; ధర్మపరుండు+అని= ధర్మ నిష్ట కలవాడని; మన్మింతురు= గౌరవిస్తారు; అన్యులు= ఇతరులు; అన్యాయంబు+చేసిరి+ఏనియు= అన్యాయం చేసినప్పటికిని; నేను+బిల= నేనెందుకు; ధర్మాను= ధర్మాన్ని; తప్పుదున్= మీరుతాను?

తాత్పర్యం: (ఇక్కడ ధర్మరాజు తన జీవితతత్త్వాన్ని వివరించాడు. ఇది ద్రోపదివాదానికి పూర్వపడ్డం). | ద్రోపదితో ధర్మరాజు ఇట్లు అన్నాడు: 'నాస్తికుల వలె ధర్మాన్ని మిగుల సందేహాన్తా దైవదూషణ చేయట మెందుకు? శిష్టజనుల నడవడియైన ధర్మాన్ని నిందించే దుర్భుద్ధికి నిష్పృతి లేదు. ధర్మత్వులైన మైత్రేయ, మార్గందేయ, వ్యాస, వసిష్ఠ నారద ప్రభుతులు నన్న ధర్మపరుడని గౌరవిస్తున్నారుకదా! అట్టి పరమ యోగీశ్వరులను మనం మన కనుల ముండే చూస్తున్నాం. శిష్టచరితమే ప్రత్యక్ష ధర్మం. ఇతరులు నాపట్ల అన్యాయంగా ప్రవర్తించినా నే నెందుకు ధర్మాన్ని తప్పాలి?

విశేషం: నాస్తికుడు అనే శబ్దానికి 'లేదు' అని చెప్పేవాడు అనిస్తే; ఆస్తికుడు అనే శబ్దానికి 'ఉన్నది' అని చెప్పేవాడు అనిస్తే వాచ్యార్థం. ప్రాచీన భారతీయ వాజ్యాయంలో 'నాస్తికుడు' అంటే వేదప్రామాణ్యాన్ని అంగీకరించనివాడు అనిస్తే, 'ఆస్తికుడు' అంటే వేద ప్రామాణ్యాన్ని అంగీకరించినవాడు అనిస్తే రూఢ్యార్థం. ఆధునిక వ్యవహారంలో నాస్తికుడంటే దేవుడు లేడనే వాడనిస్తే, ఆస్తికు డంటే దేవుడు ఉన్నడనేవాడనిస్తే పలువురు భావిస్తున్నారు. ద్రోపది నాస్తికురాలు కాదు. 'నాస్తికుల యట్లు' ఆమె వాదించటం ధర్మరాజుకు నచ్చలేదు. మహాభారతంలో అన్ని వాదాలకు యథోచితంగా వివరణ ఉన్నది. తుదకు తీర్పు చెప్పవలసింది సహృదయులైన చదువరులే.

క. థీరమతియుక్తి జీసి వి , చాలింపగ నిక్షేపంబు సర్వజన స్వ ర్ఘోరోహణసోహానం , భారగ ధర్మంబ సూచే యతిరమ్యంబై.

229

ప్రతిపదార్థం: ధీర, మతి, యుక్తినీ+చేసి= పండిత బుద్ధితో; విచారింపగన్= ఆలోచన చేస్తే; నిక్కువంబు= నిజం; సర్వ, స్వగ్రాహితా, సోపానంబు= అందరు ప్రజలకు స్వగ్రాహి ఎక్కుటానికి మెట్టు; ఆరగ్= పరిపూర్ణంగా; అతి రఘ్యంబు+ఇ= మిక్కిలి సుందరమై; ధర్మంబు+అ+చూచే= ధర్మమే సుమా! (చూడవే= చూచే).

తాత్పర్యం: తెలివితేటలతో యోచిస్తే సర్వజనులకు స్వగ్రాహితా సోపానం అతిరఘ్యమైన ధర్మమే సుమా!

విశేషం: మహాభారతంలో ఈ పద్యం మిక్కిలి ముఖ్యమైంది. మహాభారతం స్వగ్రాహితా పర్వంతో ముగుస్తున్నది. ధర్మమే స్వగ్రాహితాకు సోపానం అని ఈ పద్యం నొక్కి వక్కాణిస్తున్నది. మహాభారతానికి అంతరాత్మ ధర్మం. ఈ పద్యంలో నాల్గ పాదం మొదట 'ఆరగ్' అనే పారానికి 'ఆరయు' అనే పారం కొన్ని ప్రతుల్లో కనిష్టున్నది. ఈ పద్యంలో మొడునే 'విచారింపగ్' అనే ప్రయోగం ఉన్నది. కావున 'ఆరయు' అనే పారం స్వీకరిస్తే అది పునరుక్తి దోష మవుతుంది. ఇక 'ఆరగ్' అనే శబ్దం తెలుగుభాషలో నిండైన, పరిపూర్ణమైన అతిశయించు అనే అరాల్ని సంతరించుకొని ఉన్నది. (ఆరగ్రాగిన పాలు - వీమలార విని - కృష్ణయార పైరింపుము భార. త్రీ పర్వం 1-157) అందుచేత 'ఆరగ్' పారం స్వీకరించబడింది.

v. తపస్సాష్టాయ బ్రహ్మచర్యదాన ధర్మ యజ్ఞంబులను పుణ్యకర్మంబు లఫలంబు లగునేని వీనినేల బుధిగణంబులు సేవింతురు; నీ జత్తుంబును ధృష్టద్యుమ్యు జత్తుంబును బుధ్య కర్మ ఫల సధ్భావంబునకు నిదర్శనంబులు గావే? మఱ్ఱి పుణ్యకర్మఫలంబులు గల యట్ల పాపఫలంబులును గలవు; తొల్లి బ్రహ్మ పుత్రులకుం గర్భఫల సధ్భావంబుసెప్పు; నందుగణయపుండు ధర్మప్రబోధనంబునం జేసి పుణ్యఫల ప్రాప్తుండయ్యే; విధాత్మ నియోగంబునం బుధ్యపాప ఫలంబు సంప్రాప్తం బగు; విధాత్మ ననుగ్రహంబునం కాద పుణ్యకర్మంబులు ప్రవర్తించి మర్మ్య లమర్యత్వంబును బోందుదు' రనిన విని ద్రౌపది యట్లనియే. 230

ప్రతిపదార్థం: తపస్+స్వాధ్యాయ, బ్రహ్మచర్య, దాన, ధర్మం, యజ్ఞంబులు+అను= తపం, వేద పారాయణం, బ్రహ్మచర్యం, దానం, ధర్మం, యజ్ఞం అనే; పుణ్యకర్మంబులు= పుణ్యకార్యాలు; అఫలంబులు= ఫలాలు లేనట్టివి (అంటే నిర్ధకాలు); అగున్+ఏని= అయితే; వీనిన్= ఔరై వాటిని; బుధి, గణంబులు= బుధుమల సమూహాలు; ఏల, సేవింతురు= ఎందుకు ఆచరిస్తారు?; నీ, జన్మంబును= నీ పుట్టుకయున్నా; ధృష్టద్యుమ్యు జన్మంబును= ధృష్టద్యుమ్యున్నడి పుట్టుకయున్నా; పుణ్య, కర్మ, ఫలంబులు= పుణ్యకార్యాలవలన కలిగే ఫలితాలు; నిదర్శనంబులు, కావే= ఉదాహరణాలు కావా?; మఱ్ఱి, పుణ్య, కర్మ, ఫలంబులు= పుణ్యకార్యాలవలన కలిగే ఫలితాలు; కల+అట్లు+అ= ఉన్నట్లే; పాప, ఫలంబులును= పాపాలు చేయటంవలన కలిగే ఫలాలున్నా; కలవు= ఉన్నాయి; తొల్లి= పూర్వకాలంలో; బ్రహ్మ; తన పుత్రులకున్= తన కుమారులకు; కర్మ, ఫల, సత్త+భావంబు= కర్మలుచేయటంవలన సంక్రమించే ఫలితాలను బాగా పాంచటాన్ని గురించి; చెప్పేన్; అందున్= ఆ కుమారులలో; కశ్యపుండు; ధర్మప్రబోధంబునన్+చేసి= ధర్మబోధచేత; పుణ్య, ఫల, ప్రాప్తుండు+అయ్యే= పుణ్య ఫలాలను పాందినవా డయ్యాడు, విధాత్మ, నియోగంబునన్= బ్రహ్మ నిర్ణయం ప్రకారం; పుణ్య, పాప, ఫలంబు= పుణ్యం కాని, పాపం కాని చేస్తే దాని ఫలితం; సంప్రాప్తంబు+అగున్= సంక్రమిస్తుంది; విధాత్మ+అనుగ్రహంబునన్+అ, కాదె= బ్రహ్మదేవుడి దయవలననే కదా!; పుణ్య, కర్మంబులు, ప్రవర్తించి= పుణ్యకార్యాలు, చేసి; మర్మ్యలు= మనజలు; (మరణం చెందేవారు); అమర్యత్వంబును= చావులేని దివ్యత్యాన్ని; పాందుదురు= పడయుదురు; అనిన, విని, ద్రౌపది, ఇట్లు+అనియెన్= అని చెప్పగా ఆలకించి ద్రౌపది ఇట్లా పలికింది.

తాత్పర్యం: తపస్సు, వేదపారాయణం, బ్రహ్మచర్యం, దానం, ధర్మం, యజ్ఞం అనే పుణ్యకార్యాలు ఫలితాలు లేనట్టివయితే వాటిని ఎంతోమంది బుధుమలు ఎందుకు ఆచరిస్తున్నారు? నీ పుట్టుక, ధృష్టద్యుమ్యున్నడి పుట్టుక

పుణ్యకర్మఫలం ఉన్నదనటానికి ఉదాహరణలే కదా! పుణ్యకర్మఫలాలు ఉన్నట్లే పాపకర్మఫలాలు కూడ ఉన్నాయి. పూర్వం బ్రహ్మ తన కుమారులకు కర్మఫలాల ఉనికిని గురించి చెప్పాడు. వారిలో కశ్యపుడు ధర్మప్రభోధంచేత పుణ్యఫలప్రాప్తు డయ్యాడు. బ్రహ్మనిర్మయం ప్రకారం పుణ్య పాప ఫలితాలు సంక్రమిస్తాయి. బ్రహ్మదేవుడి దయ వలనే పుణ్యకార్యాలు చేసి మనుజులు చావులేని దివ్యత్వాన్ని పొందుతారు'- అని చెప్పగా విని ద్రోషది ఇట్లా పలికింది.

ఆ. 'కర్మఫలము లేదు, కర్మ ఫలాప్తికిఁ, గారణంబు విధియుఁ గా దనంగ నంత యెఱుకలేనే యార్త్ననై విధి చెయ్యి, కలసి పలికితిం జ్ఞయంబు దప్పిఁ,

231

ప్రతిపదార్థం: కర్మ ఫలము= చేసిన పనులకు అనుభవించవలసిన ఫలితం; లేదు= ఉండదు; కర్మ, ఫల+అప్తికిన్= కర్మఫలాలు పొందటానికి; కారణము= వోతుపు; విధియున్= బ్రహ్మయు; కాదు+అనంగ్న్= కాదని చెప్పటానికి; అంత+ఎఱుక, లేను+ఎ= అంతమాత్రం జ్ఞానం లేనిదాననా?; ఆర్త్రను+ఇ= కష్టాలు పొందటంచేత కలిగిన మనోవ్యధతో పరితపించిన దాన్ని; విధిచెయ్యికి= దైవంయొక్క చేతకు, దురదృష్టానికి; అలసి= విసిగి; ప్రియంబు+తప్పిఁ= అప్రియంగా-కటువుగా; పలికితిం= మాట్లాడాను.

తాత్పర్యం: 'చేసిన పనులకు అనుభవించవలసిన ఫలం లేదు; కర్మఫలప్రాప్తికి విధికారణం కాజాలదు' - అని చెప్పటంతటి జ్ఞానం లేని దాననా నేను? దురదృష్టంవలన పడిన అగచాట్లచేత మనస్తాపం కలిగి అట్లా అప్రియంగా మాట్లాడాను.

ఆ. వేదశాస్త్రములును విధివిధానములును, నప్రమాణ మను దురాత్మకులకుఁ బుణ్యగతులు లేమి భూనాథ్! యెఱుగని, దానగాను ధర్మతత్త్వయుక్తి.

232

ప్రతిపదార్థం: వేద, శాస్త్రములును= వేదాలు, శాస్త్రాలు (నియమన గ్రంథాలు)న్నా; విధి, విధానములునున్= వర్తించే తీరులును; అప్రమాణము= అంగీకరించవలసినవి కావు; అను= అనే; దురాత్మకులకున్= చెడ్డవారికి; పుణ్యగతులు, లేమి= పుణ్యఫలాలు లేక పోవటం; భూనాథ= ఓరాజా! (భూమికి భర్త అయిన వాడా!); ధర్మ తత్త్వయుక్తిఁ= ధర్మానికి సంబంధించిన తత్త్వజ్ఞానంయొక్క కూడికచే; ఎఱుగనిదానన్+కాను= తెలియనిదానిని కాను.

తాత్పర్యం: ఓ ధర్మరాజా! నేను ధర్మంయొక్క తత్త్వాన్ని గూర్చిన (గురించిన) పరిజ్ఞానం బొత్తిగా లేని దానిని కాను. వేదాలు, శాస్త్రాలు, అందులో చెప్పబడిన విధులు, నిషేధాలు, ప్రమాణాలు కావు అని చెప్పే చెడ్డవారికి పుణ్యగతులు లేవు అని తెలియనిదాననూ కాను.

ఏ. తొల్లి నీతిమంతులైన బ్రాహ్మణులు మచీయ జనకునకుం జెప్పంగ వింటి: నెఱుక గలవాలికిం గర్భంబు గర్భవ్యంబు; గర్భరహితులయి స్తావరంబులయట్లు జనులు జీవింపనేర; రల్పఫలంబుసైనను గర్భంబుఁ బ్రవర్తించుచున్నవాలం జూచెదము; దైవమానుషంబులు గర్భఫలప్రాప్తికి నిమిత్తంబులు; పురుషుండు మనంబున నర్థసిథి నిశ్శయించి కర్మంబునందుఁ గృతోత్సాహపుండు గావలయు; నట్టివానికి దైవంబు సహాయం బయి కర్మసిథి గావించు.

233

ప్రతిపదార్థం: తొల్లి= పూర్వం; నీతిమంతులు+బన= నీతి పరిజ్ఞాపం కల; బ్రాహ్మణులు= విప్రులు; మదీయ జనకునకున్= నా తండ్రికి (దుపదమహారాజుకు); చెప్పంగ, వింటిన్= చెప్పుతుంటే విన్నాను; ఎఱుక, కలవారికిన్= జ్ఞానులకు; కర్కుంబు= క్రియాచరణం (అంటే కర్తవ్యాలు చేయటం); కర్తవ్యంబు= చేయవలసిన ధర్మం; కర్కు, రహితులు+అయి= క్రియాశూన్యాలయి; స్థావరంబులు+అట్లు= జడపదార్థాలవలె; జనులు; జీవింపనేరరు= బ్రతుకజాలరు; అల్పఫలంబున్+బనము= తక్కువ ఫలితం కలదే అయినప్పటికీనీ; కర్కుంబున్= క్రియానిరతిన్, (పనులు చేస్తుండటాన్ని); ప్రవర్తించుచున్న వారిన్= నిర్వర్తిస్తున్నవారిని; చూచెదము= చూస్తుంటాం; దైవ, మానుషంబులు= విధియున్నా, మానవ యత్నమున్నా; కర్కు, ఫల, ప్రాప్తికిన్= కర్కువలన కలిగే ఫలసిద్ధికి; నిమిత్తంబులు= కారణాలు; పురుషుండు= మనుజాడు; మనంబునన్= మనస్సులో; అర్థసిద్ధి నిశ్చయించి= తన ధ్యేయ ఫలితాన్ని యోజిన చేసి నిర్ణయించుకొని; కర్కుంబునందున్= తాను చేయవలసిన కృషిలో; కృత+ఉత్సాహుండు= చేయబడిన ఉత్సాహం కలవాడు, అంటే సంతోష పూర్వకమైన దీక్షతో ఉండేవాడు; కావలయున్; అట్టి వానికి; దైవంబు= విధి; సహాయంబు+అయి= తోడై; కర్కుసిద్ధి= చేసినపనికి తగిన ఫలితం; కావించున్= ఏర్పరుస్తుంది.

తాత్పర్యం: తొల్లి నీతికోవిదులైన విద్యాంసులు నాతండ్రితో మాట్లాడేటప్పుడు విన్నాను. జ్ఞానులకు కర్కుచేయటం కర్తవ్యం. జడాల వలె జనులు క్రియాశూన్యాలై జీవించలేరు. పొందెడి ఫలం తక్కువే అయినా పురుషకారం చేస్తున్నవారు మన కనులముందే ఉన్నారు. కర్కుఫలప్రాప్తికి దైవమున్నా, పురుషకారమున్నా కారణాలు. పురుషుడు ముందు తన మనస్సులో తన ధ్యేయాన్ని నిర్ణయించుకొని తదుపరి సంతోషంతో కూడిన దీక్షతో పురుషకారానికి పూనుకోవాలి. అట్టివాడికి, అంటే పురుషకారంతో కర్కు చేసేవాడికి, దేవుడు సాయపడి కర్కుసిద్ధి కావిస్తాడు.

మధ్యాక్షర.

తిలలందుఁ దైలంబు గాఢ్మములయందుఁ బిరముగా నగ్ని
గలుగు టెఱింగి యుపాయపూర్వము గడగి తత్సిద్ధి
యలయక యుత్సాహావంతుడు పడయున ట్లనుత్సాహ
మొలసి దైవపరుఁ డిబి పడయంగను నోపునె యెందు.

234

ప్రతిపదార్థం: తిలలందున్+తైలంబు= నువ్వుగింజలలో నూనె; కాష్మముల+అందున్= కర్లలలో; తిరముగాన్= స్థిరంగా అగ్ని; కలుగుట+ఎఱింగి= ఉండటం తెలిసికొని; ఉత్సాహావంతుడు= సంతోషంతో స్థిరయత్నం చేసేవాడు; ఉపాయ, పూర్వము, కడగి= ఉపాయపూర్వకంగా ప్రయత్నించి; అలయక= విడువక శ్రమించి; తద్వ+సిద్ధి= వాటి లభ్యించి; పడయు+అట్లు= పొందునట్లుగా, దైవపరుడు= విధిని మాత్రమే నమ్ముకొన్నవాడు; అనుత్సాహము= ఉత్సాహం లేచి; ఒలసి= పొంది; ఇది= కర్కుఫలసిద్ధిని; ఎందున్= ఎచటనైనను; పడయంగనున్+బిపునె?= పడయజూలునా?

తాత్పర్యం: నువ్వుగింజలలో నూనె ఉన్నది కదా! కర్లలో అగ్ని ఉన్నదికదా! వాటిని పొందటానికి ఉత్సాహావంతుడు ఉపాయపూర్వకమైన ప్రయత్నం చేయవలసి ఉంటుంది. పురుషకారాన్ని వీడి కేవలం దైవాన్నే నమ్ముకొన్నవాడు, ఉత్సాహావంతుడు పొందే ఆ సిద్ధిని పొందగలడా? (అంటే కార్యసాఫల్యం పొందగలడా?)

విశేషం: వృత్తలక్షణానికి ఆర. 1.134 విశేషాంశం చూడండి.

మధ్యాత్మర.

కడు నిమ్మగా దున్ని బీజములు సబ్లి కర్షకుం దున్నఁ
దడయక వర్షంబు గులసి కావించుఁ దత్తులసిథి
నడుమఁ బర్జన్ముఁ డనుగ్రహింపనినాఁ దేమి సేయుఁ
గడగి చేయంగలవానిఁ జేయును గాక కర్షకుఁడు.

235

ప్రతిపదార్థం: కడున్+ఇమ్ముగా= మిక్కిలి అనుకూలంగా; దున్ని; బీజములు= విత్తనాలు; చల్లి; కర్షకుండు+ఉన్నవ్= రైతు ఉంటే; తడయక= ఆలస్యం కాకుండ; వర్షంబు, మరిసి; తద్వి; ఫల, సిద్ధి= ఆ ఫల ప్రాపి; కావించున్= ఏర్పరుపుంది; నడుమన్= మధ్యలో; పర్జన్ముఁడు= మేఘుడు; అనుగ్రహింపనినాఁడు= దయచూపని నాడు; కర్షకుఁడు= రైతు; ఏమి+చేయున్= ఏమి చేయగలడు?; కడగి= పూని; చేయన్+కల వానిన్= చేయగల పనులను; చేయునుగాక= చేస్తాడు అంతే.

తాత్పర్యం: మిక్కిలి అనువగా రైతు పొలాన్ని దున్ని విత్తనాలు చల్లవచ్చును. అప్పుడు ఆలస్యం లేకుండ వర్షం కురిస్తే అతనికి ఫలసిద్ధి కలుగుతుంది. అట్లుగాక మేఘుడు దయ చూపకపోతే కర్షకుడు ఎంత శమించినా ఏమి చేయగలడు? అందుచేత కర్షకుడు పురుషకారం చేస్తుండవలసిందేకదా?

విశేషం: వృత్తలక్షణానికి ఆర. 1.134 విశేషాంశం చూడండి.

వ. కర్షఫలంబులు దైవమానుషసిద్ధం ఖులయినసుం ఖురుషోత్సాహా సముపార్వితంబులయిన నవి సుస్థిరంబు లయి సురక్షితంబులయి వర్తిల్లు; ననీహమానుండయి దైవపరుండయిన వాఁడు నీరిలోని యాన పాత్రంబునుంబోలే నవసన్మండగుం గావునఁ గర్భఫలసిద్ధి నిశ్చయించి యుత్సాహవంతుండవయి నీ యనుజుల పరాక్రమంబునం బరుల జయించి మనయిందలి యర్థక్కశత్వం బపనయింపు ‘మనిన, యాజ్ఞసేని వచనంబుల కనుగొణంబుగా భీమసేనుండు ధర్మరాజున కిట్లనియె.

236

ప్రతిపదార్థం: కర్మ, ఫలంబులు= చేసిన పనుల వలన వచ్చే ఫలితాలు; దైవ, మానుష, సిద్ధంబులు+అయినవన్= విధివలన, పురుషకారంవలన సిద్ధించేటటువంటివే అయినను; పురుష+ఉత్సాహా, సముపార్వితంబులు+అయిన్= పురుషుడియొక్క సంతోషపూర్వకమైన దీక్షపలన లభించినవైనచో; అవి; సుస్థిరంబులు+అయి= చిరకాలం ఉండేటటువంటివై; సురక్షితంబులు+అయి= చక్కగా రక్షింపబడినవై; వర్తిల్లన్= ఒప్పుతాయి; అనీహమానుండు+అయి= నిర్లక్ష్యంచేసేవాడై; దైవపరుండు+అయినవాఁడు= విధిని విశ్వసించినవాడు; నీరిలోని, యానపాత్రంబునున్+పోతన్= నీటిలోని పడవవలె; అవసన్మండు+అగున్= నశిస్తాడు; కావున్= కాబట్టి; కర్మ, ఫల, సిద్ధి= ధ్వేయం; నిశ్చయించి= నిర్లక్ష్యయించుకొని; ఉత్సాహవంతుండవు+అయి= సంతోషపూర్వకమైన ప్రయత్నం చేసినవాడివై; నీ+అనుజుల, పరాక్రమంబున్= నీ సహోదరుల, శార్యంచేత; పరులన్= శత్రువులను; జయించి= గెలిచి; మన+అందలి; అర్థక్కశత్వంబు= దారిద్ర్యం (ధనంలేమి); అపనయింపుము= పోగొట్టుము; అనిన; యాజ్ఞసేని వచనంబులకు= ద్రోపది పలుకులకు; అనుగొణంబుగా= తగినట్లు; భీమసేనుండు= భీముడు; ధర్మరాజునవు+ఇట్లు+అనియెన్= ధర్మపుత్రుడితో ఇట్లా పలికాడు.

తాత్పర్యం: కర్మఫలాలు దైవ మానుష సిద్ధాలు. అయినను పురుషోత్సాహాంచేత లభించేవి సుస్థిరాలై, సురక్షితాలై ఉంటాయి. అజాగ్రత్తగాఉంటూ దైవాన్ని మాత్రమే నముకొన్న వాడు, నీటిలోని పడవవలె మునుగుతాడు. కాబట్టి

లక్ష్మీన్ని నిశ్చయించుకొని, ధైయసిద్ధికి ఉత్సాహంతో నీ సోదరుల పర్మాక్రమంతో శత్రువులను జయించుము. మన దారిద్ర్యాన్ని తోలగింపుము అని చెప్పగా ద్రోషదిపలుకులను సమర్థిస్తూ ధర్మరాజుతో భీమసేనుడు ఇట్లా పలికాడు.

భీమసేన ధర్మరాజుల సంవాదము (సం. 3.34.1)

మ. పీత్యప్రైతామహమైన రాజ్య మరినీర్ధేధ్యంబు, గాండీవిచే
నతిగుఫ్రంబు, బలాలకైనను సహిర్యం జట్టి దానిన్ సుదు
ర్థతి నన్నార్థము సేసి నీకుఁ జనునే మర్యోశ! యుగ్రాటవిన్
ప్రతముల్ సల్పుచు ధర్మలేశచరణవ్యాసక్తి నిట్లుండగన్.

237

ప్రతిపదార్థం: పితృ, పైతామహము+బన, రాజ్యము= తండ్రితాతలదైన రాజ్యం; అరి, నిర్భేద్యంబు= శత్రువులవేత భేదించరానిది; గాండీవిచేన్= గాండీవ మనే విల్లు ధరించిన అర్జునుడిచేత; అతి, గుఫ్రంబు= మిక్కెలి కాపాడబడింది; బల+అరికిన్+బనమన్= ఇంద్రుడికైనను; స+హర్యంబు= హరింపశక్యంకానిది; మర్యు+ఈశ!= ఓరాజా! (మర్యులకు ప్రభువైనవాడా!); ఇట్టి దానిన్= ఇటువంటి రాజ్యాన్ని; సుదుర్మతిన్= మిక్కెలి చెడబుద్దితో; అయి+అర్థము+చేసి= ఇతరుల సాత్మగా జేసి; ఉగ్ర+అటవిన్= భయంకరమైన అడవిలో; ప్రతముల్, సల్పుచు= నోములు చేస్తూ; ధర్మ, లేశ, చరణ, వి+ఆసక్తిన్= ధర్మంలో అల్భాగాన్ని ఆచరించే విశేషమైన కోరికతో; ఇట్లు+ఉండగన్= ఈ విధంగా ఉండటం; నీకున్+బనమన్+ఏ= నీకు తగునా?

తాత్పర్యం: ‘తండ్రి తాతల దైన రాజ్య మిది. శత్రువులు జయించలేనిది. అర్జునుడిచే రక్షించబడింది. దేవేంద్రుడికైనా హరించ శక్యం కానిది. దీన్ని ఓ రాజా! పెడబుద్దితో పరులపాలు చేసి, స్వల్పమైన ధర్మాచరణంలో ఆసక్తి గలిగి భయంకరమైన అడవిలో ప్రతాలు ఆచరిస్తూ ఇట్లా ఉండటం నీకు తగునా?

క. అమిషము సింహములచే, గోమాయువు గొస్తుయట్లు కువలయరాజ్య
శ్రీ మనచే గొని కౌరవుఁ, దేమని తలచునొకొ బుట్టి నిష్టులు దానున్.

238

ప్రతిపదార్థం: అమిషము= మాంసం; సింహములచే= సింహాలమండి; గోమాయువు= నక్క; కొస్తు, అట్లు= తీసికొన్నట్లు; కువలయ, రాజ్యశ్రీ= భూమండలరాజ్యసంపద; మనచేన్= మనదగ్గరముండి; కొని= అపహరించి; బుట్టిన్= మనసులో; కౌరవుడు= దుర్యోధనుడు; ఇష్టులు, తానున్= హితులు, తాను; ఏమి+అని, తలచున్+బొ= ఏమని ఆలోచిస్తున్నాడో కదా!

తాత్పర్యం: సింహాలదగ్గరముండి మాంసాన్ని నక్క లాగికొన్నట్లు మనదగ్గరముంచి భూమండలరాజ్యసంపదము అపహరించి దుర్యోధనుడు, హితులు తాను కలిసి ఏమని ఆలోచిస్తున్నాడో కదా!

విశేషం: అలం: ఉపమ. ‘ఆత్మారం బభిహితంబగునపుడు తల్లింగ సంఖ్యాభిధాయి వచనము ధాతువిశేషణంబుల కగును.’ ‘ఇష్టులు తానున్.... తలచును’; తాను ఆత్మారకం. అభిహితంబగుట= క్రియచే చెప్పబడుట. ఈ పద్యంలో ఆత్మారకమైన ‘తాను’ దుర్యోధనుడిని తెలుపుతున్నది. అది క్రియచే చెప్పబడుతున్నది. అందువలననే తలచునొకొ’ - అనే క్రియాపదం తదనుగుణంగా ఏకవచనంలో ఉంది.

క. దుర్భుతులను దుర్బుతులను, ధర్మఫ్లితి నోర్పుదగునె ధరణిశ్వర! దు
ష్టర్ములను ధార్మరాష్టుల, పేత్తు యడంగింపు గడగు పృథుభుజశక్తిన్.

239

ప్రతిపదార్థం: ధరణీశ్వర!= భూమికి ప్రభువైన ఓ ధర్మరాజా!; దుర్గుతులను= చెడుబుద్ధి కలవారైన; దుర్జుమలను= చెడ్డుమనుజులను; ధర్మష్టాతిన్= ధర్మమంది ఉనికిచేత; బీర్వన్+తగున్= సహించవచ్చునా? (జయించవచ్చునా?); దుష్టర్ములు+అగు= చెడ్డపనులు చేసే వారైన; ధార్తరాప్రుల, పేరికై= ధృతరాప్రుడి మమారుల అతిశయం; పృథు, భుజ, శక్తిన్= గొప్పదయిన బాహుబలాన; అడంగింపన్+కడగు= అణాచటానికి పూనుకొనుము.

తాత్పర్యం: భూమికి ప్రభువైన ఓ ధర్మరాజా! దుష్టప్యభావం గల చెడ్డవారిని ధర్మప్రవర్తనతో జయించటం సాధ్యమనుతుందా? కావున చెడు నడవడి గల ధార్తరాప్రుల అతిశయాన్ని గొప్ప పరాక్రమంతో అణాచటానికి పూనుకొనుము.

వ. ధర్మకామప్రభవంబయి సరవార్థసాధనంబయిన యర్థంబు విడిచి మిత్రుల కప్రియంబు నమిత్రులకు హర్షం బునుంగా మునివృత్తిం జేకాని ధర్మాన్న ధర్మమనుచు ధర్మపునందు చిత్తంబు నిలిపి దుర్జలునట్లు నిర్వేచింపఁ దగునే?

240

ప్రతిపదార్థం: ధర్మ, కామ, ప్రభవంబు+అయి= ధర్మాన్ని, కామాన్ని పుట్టించేదై, (అంటే పురుషార్థాలలో ధర్మసాధనకు, కామసంతప్తికి ఆధారమైనదయి); సర్వ+అర్థ, సాధనంబు+అయిన= అన్ని ప్రయోజనాలను నెరవేర్చేదైన; అర్థంబు= ధనమును; విడిచి= వీడి; మిత్రులకు= హితులకు; అప్రియంబును= అనిష్టాన్ని; అమిత్రులకు= శత్రువులకు; హర్షంబునున్+కా= సంతోషం కలిగేటట్లుగా; మునివృత్తిన్= బుమలవర్తనను; చేకాని= స్వీకరించి; ధర్మాత్మ, ధర్మాత్మ+అనుచు= ధర్మం, ధర్మం, అంటూ; ధర్మాత్మనందు= ధర్మంషైనే; చిత్తంబు, నిలిపి= మనస్సును ఉంచి; దుర్జలు+అట్లు= బలహీనుడి వలె; నిర్వేదింపన్+తగునె= పరితాపం పొందతగునా?

తాత్పర్యం: పురుషార్థాలు నాలుగింటిలో ధర్మకామాలకు అర్థం ఆధారంవంటిది. అంతే కాక, అర్థమే సర్వప్రయోజనాలు సాధించేటటువంటిది. అట్టి అర్థ పురుషార్థాన్ని సాధించక వదలిపెట్టి మిత్రులు సంతాపం చెందేటట్లు, శత్రువులు సంతోషించేటట్లు మునివలె ప్రవర్తిస్తా, ధర్మం, ధర్మం అంటూ, ధర్మంషైనే మనస్సు లగ్గం చేసి బలహీనుడివలె పరితపించటం తగునా?

ఆ. బాహుబలము మెఱసి పరుల సంపదలు సే, కొనగ లావులేని కుత్సితుండు నియతదుఃఖవృత్తి నిర్వేద పరుడగుఁ, గాక, నీకుఁ దగునె కౌరవేంద్రు!

241

ప్రతిపదార్థం: కౌరవ+ఇంద్ర!= కౌరవవంశంలో శ్రేముడా!; బాహుబలము= పరాక్రమం; మెఱసి= ప్రకటించి; పరుల సంపదలు= శత్రువుల ఐశ్వర్యం; చేకానగన్, లావు, లేని= పరిగ్రహించటానికి శక్తి లేని; కుత్సితుండు= నీచుడు; నియత, దుఃఖ, వృత్తి= తప్పని సరైన శోకంతో కూడిన వర్తనంతో; నిర్వేదపరుడు+అగున్+కాక= పరితపించేవాడు అవుతాడేమో కాని; నీకున్+తగునె= నీకు (అది) సరైనదా?

తాత్పర్యం: కౌరవవంశానికి ఇంద్రుడివంటివాడైన ఓ ధర్మరాజా! ఇతరులకు తన పరాక్రమంచేత ఓడించి వారి ఐశ్వర్యాన్ని చేకానటానికి బలంలేని నిక్కమ్మడు ఎవడో పరితాపంతో కృశించి నిరాశ చెందవచ్చునుగాని, నీవంటి గొప్పవాడికి మాత్రం అట్టి నిస్సుహా పనికిరాదు.

చ. నరమత! నీ యనుజ్ఞగొని నాడు విరోధుల నెల్లఁ బోలలీ
సరభసవృత్తి నుక్కదగఁ జంపితిమేని మహాగ్రకాననాం
తరముల సుండకుండ తతిదారుణదుర్ఘగ సంగమంబునం
బోరయక యుండగా మనకుఁ బోలు నమందమనఃప్రియంబుగన్.

242

ప్రతిపదార్థం: నరమత!= నరులచేత కీర్తించబడినవాడా!; నీ, అనుజ్ఞన్+కొని= నీ అనుమతిని పొంది; నాదు+అ= అరోజే (అంటే జూదంలో ఓడిన నాడే); విరోధులన్+ఎల్లన్= శత్రువుల నందరిని; సరభస, వృత్తిన్= ఉచ్చేగంతో; ఉమ్మ+అడఁగన్= చేవ తరిగేటట్లు; చంపితిమి+ఎని= సంహరించి ఉంటే; మహ+ఉగ్ర, కానన+అంతరములన్= మిక్కలి భయంకరమైన అడవులమధ్య; ఉండకుండన్= నివసించుండ; అతి, దారుణ, దుర్ఘగ, సంగమంబునస్తు+ప్రారయక+ఉండగాన్= మిక్కలి ఘోరమైన దుష్ట జంతువులలో కలిసి ఉండకుండటం; అమంద, మనస్తు+ప్రియంబుగన్= తక్కువకాని అంటే ఎక్కువైన మనస్సుంతోపుంతో ఉండటం; మనకున్+పోలున్= మనకు సరిపోలుతుంది (సరిపడి ఉండేది).

తాత్పర్యం: ప్రజలచేత పొగడబడిన ఓ ధర్మరాజా! నీ అనుమతి తీసికొని ఆనాడే శత్రువులనందరిని యుద్ధంలో వేగంగా సంహరించి ఉంటే, ఈనాడు మనం ఈ భయంకరమైన అడవుల్లో దుష్టమృగాలమధ్య ఉండకుండా, ఎంతో నెమ్ముదితో సంతోషంగా ఉండేవాళ్ళం కదా!

క. సమయాత్కమభీతిని, క్షమాయుతులమైన మనలఁ గౌరవులు పరా
క్రమహీనులుగాఁ దలఁతురు, సమరోత్సాహంబు విడిచి జడమతి సున్స్తున్.

243

ప్రతిపదార్థం: సమయ+అతిక్రమ, భీతిని= ఒప్పందాన్ని మీరటం గురించిన భయంచొప్పున; జ్ఞమా, యుతులము+ఇన్= ఓర్పుతో కూడిన వాళ్ళమైన; మనలన్= మనల్ని; సమర+ఉత్సాహంబు, విడిచి= యుద్ధాన్ని గురించిన పరాక్రమ ప్రయత్నం విడిచి; జడ, మతిన్= మందబుద్ధితో; ఉన్నన్= ఉంటే; కౌరవులు= దుర్యోధనాదులు; పరాక్రమహీనులుగాన్= శార్యం లేనట్టివారినిగా; తలఁతురు= పరిగణిస్తారు.

తాత్పర్యం: చేసికొన్న ఒప్పందాన్ని అతిక్రమించటం అవుతుందనే భీతితో, యుద్ధోత్సాహాన్ని విడిచి మందబుద్ధితో ఉంటే - మనల్ని కౌరవులు పరాక్రమహీనులుగా భావిస్తారు.

తే. తగిలి నిత్యంబు నేకాంతఫర్థవిరతుఁ, దగుట యుక్తమే పురుషున? కట్టి వాని
వెలయ నద్రకామంబులు విడుచుఁ బ్రాణ, విగతు సుఖాదుఃఖములు రెండు విడుచునట్లు.

244

ప్రతిపదార్థం: పురుషునకు= మనజడికి; తగిలి= పూని; నిత్యంబున్= ఎల్లపుడు; ఏకాంత, ధర్మ, నిరతుఁదు+అగుట= ధర్మాన్ని ఒక్కదాన్ని మాత్రమే ప్రీతితో ఆచరించే వాడవటం; యుక్తము+ఎ= తగునా?; అట్టివానిన్= అటువంటి మనజడిని; ప్రాణ, విగతున్= చనిపోయినవాడిని; సుఖ, దుఃఖములు, రెండు; విడుచు+అట్లు= వీడే విధంగా; వెలయున్= సుస్పష్టంగా; అర్థ, కామంబులు= అర్థ పురుషార్థం, కామపురుషార్థం; విడుచున్= విడిచిపోతాయి.

తాత్పర్యం: (మానవజీవితం పురుషార్థసాధనకు ఏర్పడింది కదా!) ఏ మానవుడికైనా, ఒక్క ధర్మ పురుషార్థంపైనే సదా చిక్కుకోవటం తగునా? మరణించినవాడిని సుఖాదుఃఖాలు రెండున్నా విడిచినట్టే, కేవల ధర్మపురుషార్థ పరుడిని అర్థకామాలు విడిచి పెడతాయి. అంటే అర్థకామాలను విడిచిన ధర్మపరుడు మృతప్రాయుడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

- సి. ధర్మ కామంబులు దఱుగంగ నర్థాథి , యగువాడు పతితుఁ డో; నర్థనేవ
నర్థాథముగఁ జేయు నతుఁ దుర్గపశములో , గోరక్ష సేయు నక్షమతిబోలు;
నర్థ ధర్మములకు హనిగాఁ గామాథి , యగు నాతుఁ దల్పజలాశయమున
జలచరం బెట్టు లజ్జలములతోఁ జెడు , నట్టు కామంబుతో హనీఁ బొందు;
- ఆ. నర్థ ధర్మములు మహాభ్రమేఘము లట్టు , లుభయమును బరస్పురోదయమ్ము;
లిట్లుగాఁ బ్రిప్పర మెత్తిగి సామ్యమున సే , వించువాడు సర్వవిత్తముండు. 245

ప్రతిపదార్థం: ధర్మకామంబులు= ధర్మం, కామం; తఱుగంగన్= తగ్గిపోగా; (ఈ పద్యం త్రివర్గానికి సంబంధించింది. త్రివర్గ మంటే ధర్మార్థ కామాలు. అందులో ధర్మకామాలు తరిగినపుడు ఇక మిగిలేది అర్థం). అంటే అర్థం మాత్రమే మిగిలినప్పుడు; అర్థ+అర్థి+అగువాడు= ధనం మాత్రమే కోరేవాడు; పతితుఁడు+బోను= పతనం చెందినవాడు అవుతాడు; అర్థసేవన్= ధనార్థము; అర్థ+అర్థముగన్= అర్థపురుషార్థానికి ధర్మపూర్వాణము మాత్రమే; చేయు+అతడు= చేసేవాడు; ఉగ్రవసములో= భయంకరమైన అడవిలో; గోరక్ష+చేయు= ఆపులను కాపాడటానికి పూనుకొనే; ఆ+కుమతిన్+పోలున్= బుద్ధిహీనుడిని పోలుతాడు; అర్థ, ధర్మములకు, హనిగాన్= అర్థపురుషార్థానికి, ధర్మపురుషార్థానికి హని కలిగేటట్లు; కామ+అర్థి+అగు+అతడు= కామ పురుషార్థాన్ని మాత్రమే కోరుకొనేవాడు; అల్ప+జన+అశయమున= తక్కువ నీరు కల కొలనులోని; జలచరంబు+ఎట్లులు= చేప ఏవిధంగా; ఆ+జలములతోన్= ఆ తక్కువ నీటితో; చెడు+అట్లు= చెడిపోతుందో అట్లా; కామంబుతో= కామ పురుషార్థ సాధనతో; హనిన్+పాందున్= కీడుపాందుతాడు; అర్థ, ధర్మములు; ఉభయమును= రెండును; మహాభ్రమేఘములు+అట్లులు= గొప్పముద్రం, మేఘమంవలె; పరస్పర+ఉదయమ్ములు= ఒకదానికొకటి వృద్ధి కల్పించేశై (సముద్రంలోని నీరు ఆవిరి మేఘాలకు పుష్టిని ఇస్తుంది. మేఘాలు వర్షం కురిసి సముద్రానికి పుష్టిని చేకూరుస్తాయి. అట్లే అర్థంవలన ధర్మానికి, ధర్మంవలన అర్థానికి పరిపుష్టి కలుగుతుంది); ఇట్లుకాన్= ఈ విధంగా; త్రివర్గము= ధర్మం, అర్థం, కామం; ఎత్తిగి= తెలిసికొని; సామ్యమున= (పోలిక తెలిసి) సమానంగా; సేవించువాడు= పాటించేవాడు; సర్వ, విత్త+తముండు= సర్వజ్ఞశేషుడు.

తాత్పర్యం: (ఈపద్యం త్రివర్గం= ధర్మం, అర్థం, కామసాధనలోని ఆంతర్యాన్ని వివరించేది). ధర్మం, కామం తగ్గిపోయేటట్లు అర్థపురుషార్థాన్ని సేవించేవాడు పతనం చెందుతాడు. కేవలం అర్థంకోసం అర్థసేవచేసేవాడు భయంకరమైన అడవిలో గోపులను రక్షించబూనే మందబుద్ధిని పోలుతాడు. ఇక అర్థధర్మాలు రెండింటిని విడిచి కేవలం కామపురుషార్థ పరాయణుడైనవాడు, నీరు తక్కువ అయిన చెరువులో ఉండే చేప, ఆ అల్పజలాలతో ఎట్లా చెడుతుందో, కామంతో అట్లే చెడిపోతాడు. అర్థ ధర్మాల అనుబంధం సముద్ర మేఘాల సంబంధం వంటిది. సముద్రజలం ఆవిరై మేఘాలకు పరిపుష్టి చేకూరుస్తుంది. మేఘాలు వర్షించి సముద్రానికి పుష్టిని కలిగిస్తాయి. అవి పరస్పరపోషకాలు. ఈ విధంగా త్రివర్గాన్- అంటే ధర్మార్థకామాలను సమానంగా సాధించేవాడు సర్వజ్ఞశేషుడు.

- వ. భవదాచరితంబయిన యిఁ ధర్మం బర్ధకామంబులక కాడు, నీకును నీ బాంధవులకును బాధాకరంబు; దాన యజ్ఞసత్యాజలు గావింప నర్థహీనున కశక్యంబు; జగంబులు ధర్మమయంబులు; ధర్మవునకు మిక్కిలి యొండిభియు లే; దయినను నర్థార్థంబు గాని ధర్మవు క్షత్రియుల కయుక్తంబు. 246

ప్రతిపదార్థం: భవత్+అచరితంబు+అయిన= నీచే ఆచరించబడిన; ఈ ధర్మంబు= ఈధర్మం; అర్థ, కామంబులకు+అ, కాదు= అర్థనికి, కామానికి మాత్రమే కాదు; నీకును; నీ బాంధవులకును= నీ చుట్టూలకు; బాధాకరంబు= బాధ కలిగించేది; దాన, యజ్ఞ, సత్త+పూజలు+కావింపన్= దానం, యజ్ఞం, సత్యరుషులకు పూజలు చేయటానికి; అర్థహానునకు= ధనం లేనివాడికి; అశక్యంబు= సాధ్యంకాదు; జగంబులు= భువనాలు; ధర్మమయంబులు= ధర్మంతో నిండినవి; ధర్మవునకు మిక్కిలి= ధర్మాన్ని మించినది; ఒండు= వేరొకటి; ఎద్దియు= ఏదియు; లేదు; అయినను; అర్థ+అర్థంబు+కాని, ధర్మపు= అర్థంకొరకు కాని ధర్మం; క్షత్రియులకు; అయుక్తంబు= తగినది.

తాత్పర్యం: నీవు అనుష్టిస్తున్న ధర్మం అర్థ పురుషార్థానికి, కామపురుషార్థానికి మాత్రమే కాక, నీకు, నీ బంధువులకు కూడ బాధను కలిగించేది. దానాలు, యజ్ఞాలు, ఉత్తములను పూజించటం ధనహానుడు చేయలేదు. జగత్తులు ధర్మమయాలు. ధర్మాన్ని మించినది వేరొకటి ఏదీ లేదు. అయినను, అర్థపురుషార్థాధనకు ఉపకరించని ధర్మం క్షత్రియులకు తగింది కాదు.

ఉ. శత్రుల నాజి నోర్చుటయు, సర్వభయంబులఁ బోందకుండగా
ధాత్రీ బలగ్రహించి యుచితస్థితిఁ గాచుటయుం, బ్రియంబుతోఁ
బాత్రుల కర్థ మీగియును, బ్రాహ్మణపూజయుఁ జాప్యే! యుత్తమ
క్షత్రియధర్థముల్ సుగతికారణముల్ విపులార్థమూలముల్.

247

ప్రతిపదార్థం: శత్రులన్= విరోధులను; ఆజిన్= యుద్ధంలో; ఓర్చుటయు= ఓడించటమున్నా; సర్వభయంబులన్= ఎల్లభయాలు; పొందక+ఉండగాన్= పొందకుండేటట్లుగా; ధాత్రీన్= భూమిని; పరిగ్రహించి= చేకొని; ఉచితస్థితిన్= మంచిగా ఉండేటట్లు; కాచుటయున్= కాపాడటమున్నా; ప్రియంబుతోన్= ప్రీతితో; పాత్రులకు= యోగ్యత ఉన్నవారికి; అర్థము= ధనం; ఈగియును= దానంగా ఇప్పటమున్నా; బ్రాహ్మణ, పూజలున్= విప్రులను ఆరాధించటమున్నా; చుప్పే= చూచే(సుమా); ఉత్తమ క్షత్రియ ధర్మముల్= ఉత్తములైన క్షత్రియులయొక్క ధర్మాలు; సుగతి, కారణముల్= ఉత్తమ గతి పొందటానికి హేతువులు; విపుల+అర్థమూలముల్= విరివి అయిన ప్రయోజనాలకు (సంపదలకు) కారణాలు.

తాత్పర్యం: యుద్ధాల్సో శత్రువులను జయించటం, ఎట్టి భయాలు దాపురించకుండ భూమిని తగిన విధంగా ఏలటం, ప్రీతితో పాత్రులైన వారికి ధనం దానంచేయటం, బ్రాహ్మణులను పూజించటం ఉత్తమ క్షత్రియుల ధర్మాలు. సద్గతికి హేతువులైన పుణ్యకార్యాలు. సకలార్థ సాధకాలు.

ఉ. కేవల ధర్మాచరణంబు శత్రుజయింబునకు సౌధనంబు గాదు; నికృతిపరులయందు నికృతియు వలయుఁ;
బూర్ఘ్యాతలైన యసురుల నమరులు నికృతినగాదె నిర్మించిలి; కావున నీవు సమయధర్థరక్షణార్థతం బుడిగి
శత్రువుల జయింప నుద్దోగింపుము.

248

ప్రతిపదార్థం: కేవల, ధర్మ+అచరణంబు= ధర్మాన్ని అనుష్టించటం మాత్రమే; శత్రు జయింబునకు= శత్రువులను జయించటానికి; సౌధనంబు= ఉపకరణం; కాదు; నికృతి, పరుల+అందు= మోసంచేసేవారిపట్ల; నికృతియు= మోసం కూడ; వలయున్= అవసరం; పూర్ణభూతలు+ఐన= పూర్ణం పోదరులైన; అసురులన్= రాక్షసులను; అమరులు= దేవతలు; నికృతిన్+అ, కాదె= మోసంచేతనేకదా; నిర్మించిరి= జయించారు; కావున; నీవు; సమయ, ధర్మ, రక్షణ, ప్రతంబు+ఉడిగి= ఒడబాటు నియమాన్ని పాటించాలనే దీక్షను విడిచి; శత్రువులన్= విరోధులను; జయింపన్= గిలవటానికి; ఉద్యోగింపుము= ప్రయత్నించుము.

తాత్పర్యం: కేవలం ధర్మాన్ని అనుష్టంచటం మాత్రంచేతనే శత్రువులను జయించటానికి వీలు కాదు. మోసగాండ్రై మోసమే ప్రయోగించాలి. పూర్వం తమకు సోదరులైన రాజులులను దేవతలు మోసంచేసేకదా జయించారు. కాబట్టి, నీవు శత్రువులతో చేసికొన్న ఒడంబడికను నెరవేర్చాలనే నియమం విడిచి, వాళ్ళను జయించటానికి ప్రయత్నించుము.

క. జయశీలివైన నీకుం , జ్ఞయ మొనలింపంగ నున్న వృథుయశులు ముదా

త్రయు లగుదురు సృంజయకే , కయ యదు పాంచాలు రాధిగాగల సుహృదుల్.

249

ప్రతిపదార్థం: జయ, శీలివి+ఖన= గెలుపును కోరుకొనే శీలం కలవాడివైన; నీకున్= నీకు; ప్రియము+ఒనరింపంగన్+ఉన్న= ప్రీతిని కలిగించటానికి ఉండే; వృథుయశులు= గొప్పకీర్తికలవారు; సృంజయ, కేకయ, యదు, పాంచాలురు+ఆదిగాన్+కల, సుహృదుల్= సృంజయులు, కేకయులు, యాదవులు, పాంచాలురు మొదలుగాగల మిత్రులు; ముద్+ఆశ్రయులు+అగుదురు= సంతోషానికి ఆశ్రయమైనవారు అవుతారు- అంటే సంతోషస్తారు.

తాత్పర్యం: జయశీలివైన నీకు, గొప్ప కీర్తి కెక్కిన సృంజయ, కేకయ, యదు, పాంచాలాది మిత్రులు సంతోషంతో ప్రియం చేకూరుస్తారు.

తే. మిత్రసంపన్ను దైన నమిత్తు మిత్రత్తి , బలముతోడ భేదించి దోర్ఘలముఁ జలముఁ

గలిగి దేశబలంబును గాలబలముఁ , గలుగువాని కనాధ్యంబు గలదె యెందు?

250

ప్రతిపదార్థం: మిత్ర సంపన్నుడు+ఖన్= మిత్ర సంపద కలవాడయితే; అమిత్రున్= శత్రువును; మిత్రబలముతోడన్= మిత్రులయొక్కసాయంతో; భేదించి= భేదిల్లజేసి; దోస్+బలమున్= భుజశక్తిని; చలమున్+కలిగి= మొండిపట్టదల కలిగి; దేశ, బలంబును= స్థానబలమూ; కాల, బలమున్+కలుగువానికి= కాల బలమూ ఉన్నవాడికి; ఎందున్= ఎక్కుడైనా; అసాధ్యం= సాధించలేనిది; కలదె= ఉన్నదా?

తాత్పర్యం: (ఈ పద్యంలో పేర్కొన బడినవి మిత్రబలం, దోర్ఘలం, దేశబలం, కాలబలం.) మిత్రబలసహాయంతో శత్రువులను జయించి, పరాక్రమం, పట్టుదల కలిగి, దేశబలం, కాలబలం కూడ కలిసి వచ్చినవాడికి ఎక్కుడైనా అసాధ్యం అనేది ఉంటుందా?

విశేషం: నన్నయభట్టు మహాభారతాన్ని ‘నీతి విచక్షణల్ నీతిశాస్త్రం బని’ కొనియాడుతారని అవతారికలో ప్రశంసించాడు. మహాభారతం నీతిని, నీతిసూక్ష్మలను పలుతావుల హృదయంగమంగా వింగడించింది. స్వీకీయ పరాక్రమానికి మిత్రబలం తోడ్పడితే శత్రువులను నిర్మింపవచ్చును. అంతేకాక స్వీకీయ పరాక్రమానికి దేశబలం, కాలబలం సయితం తోడ్పడితే ఇక అసాధ్యమనేది ఉండదు. ఈ ప్రకరణంలో దేశబలానికి, కాలబలానికి వివరణ కల్పించక రచయిత సూత్రప్రాయంగా కుదించి చెప్పాడు. “ఉచితకాల సంభావ్యమైన యత్నవిధిగదా సమగ్రఫలంబు నిచ్చు”-మూర్ఖిక మార్జుల సంవాదం, శాంతిపర్యం. దేశబలం అంటే స్థానబలం. వేమన స్థానబలాన్ని గురించి చెప్పిన పద్యం చిరస్మరణీయమైనది. “నీళలోన మొసలి నిగిడి యేనుగుబట్టు, బయట కుక్కచేత భంగపడును.” మహాభారతంలో పలుతావుల నీతి ధర్మసూక్ష్మలు వివరించబడ్డాయి.

తే. బలము గలవానిఁ బలువురు బలవిహీను , లొక్కై కూడి నిర్మింతు రుత్సహించి

మధువుఁ గొన నుత్సహించిన మనుజుబట్టి , కుట్టి నిర్మించు మధుకరకులమునట్టు.

251

ప్రతిపదార్థం: బలము, కల, వానినీ= శక్తి ఉన్నవాడిని; పలువురు= పెక్కు మంది; బలహించేనులు= బలంలేని వారు; ఒక్కటి+ఐ, కూడి= ఏకమై; ఉత్సహించి= విజృంభించి; మధువున్+కొనన్= తేనె తీసికొనటానికి; ఉత్సహించిన= ప్రయత్నించిన; మనుజున్= మనుషుడిని; పట్టి= గ్రహించి (చేరి); కుట్టి; నిర్జించు= జయించే; మధుకర, కులము+అట్లు= తేనెటీగల గుంపువలె; నిర్జింతురు= ఓడిస్తారు.

తాత్పర్యం: బలం కలవాడిని పెక్కుమంది బలహించేనులు ఒకటిగాచేరి, తేనెను తీసికొనటానికి ప్రయత్నించిన మనుషుడిని పట్టి కుట్టి నిర్జించే తేనెటీగలగుంపువలె జయిస్తారు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

వ. శ్వదృతియందలి దుగ్గంబునుం బోలె దుర్బోధను రాజ్యంబు దూష్యంబగుటు బౌర జానపద బ్రాహ్మణ వరులు నీ కనురక్కులయి భవద్రాజ్యంబ వలచి యుండుదురు: ఢిని నేల యొడ సేసెదు? సర్వాయుధ సనాధంబయిన రథం బెక్కి గజపురంబున కళముఖుండమై విజయప్రయాణంబు సేయుము. 252

ప్రతిపదార్థం: శ్వదృతి+అందలి= కుక్కతోలుతో తయారుచేసిన తిత్తియందలి; దుగ్గంబున్+పోలన్= పాలవలె; దుర్బోధను, రాజ్యంబు= దుర్బోధనుడియొక్క రాజ్యం; దూష్యంబు= దూష్యించతగింది; అగుటన్; పౌర, జానపద, బ్రాహ్మణ, వరులు= పట్టణావాసులు, పల్లెపట్టుల నివసించే వాళ్ళు, బ్రాహ్మణశైష్మలు; నీకు+అనురక్కులు+అయి= నీ పట్ల ప్రేముడి కల వారయి; భవత్, రాజ్యంబు+అ= నీరాజ్యాన్నే, అంటే పరిపాలనవే; వలచి+ఉండుదురు= ప్రేమించి ఉన్నారు; దీనిన్+నీల+ఎడ+చేసెదు= దీన్ని ఎందుకు ఆలస్యం (దూరం) చేస్తాపు; సర్వ+అయుధ, సనాధంబు+అయిన= సమస్తమైన ఆయుధాలతో కూడిన; రథంబు+ఎక్కి= తేరు నెక్కి; గజపురంబునకు= హస్తినాపురానికి; అభిముఖుండపు+ఐ= ఎదురైన ముఖం కలవాడిమై- అంటే ఆ దిక్కుగా; విజయ ప్రయాణంబు= జయం సాధించే పయనం; చేయుము= కొనసాగించుము.

తాత్పర్యం: మక్కలచర్చంతో తయారైన తిత్తియందలి పాలవలె దుర్బోధనుడిరాజ్యం దూష్యం. ఆ రాజ్యంలోని ప్రజలు, పట్టణావాసులు, పల్లెటూళ్ళలో నివసించేవాళ్ళు, బ్రాహ్మణోత్తములు నీ పరిపాలన కోరుకొంటున్నారు. ఇక ఆలస్య మెందుకు? అన్ని ఆయుధాలతోకూడినరథాన్ని అధిరోహించి, రాజధాని అయిన హస్తినాపురివైపు విజయ యాత్ర సాగించుము.

విశేషం: ఉ.వి. సంఖోధిత ముద్రణప్రతిలో ‘శ్వదృతియందలి’ అనే పాలానికి బదులు ‘శాదాశ్వంబునందలి’ అనే పారం ఉన్నది. మూలంలో ఇట్లా ఉన్నది: “శ్వదృతో ష్టీరమాసక్తం బ్రహ్మావా వృష్టి యథా” (3.34.78); “శ్వదృతో పారమేయ చర్కుకోశే, బ్రహ్మావేదః వృష్టి శాద్రే” అని నీలకంఠియ వ్యాఖ్య (3.38.81) కాబట్టి ‘శ్వదృతియందలి’ అనే పారమే ఉచితమైనదని గ్రహించడమైనది. ధర్మరాజుకు స్వకీయబలం ఉన్నది. మిత్రబలం, దేశబలం, ప్రభాబలం ఉన్నాయి. ఆలస్యం చేయట మెందుకు? కాలబలం ఉన్నది. ఇక విజయ దండయాత్రకు ఉపక్రమించి హస్తినాపురి వైపు తరలివెళ్ళాలని భీముడి అభిప్రాయం.

మ. ప్రసుతక్షాత్తగుణంబు విక్రముము దర్శం బేర్పుడన్ విక్రము
క్షణదానం బోనలింపు మీ క్షణము; విఖ్యాతంబుగా సంగరాం
గణమధ్యంబును జేయు మర్మనుబ్ధవాద్గాండీవ నిర్ముక్త మా
ర్దణ ధారావంచ ధార్తరాష్టు కదళీకాంతార విచ్ఛేదమున్. 253

ప్రతిపదార్థం: ప్రణత, జ్ఞాత, గుణంబు= పొగడబడిన క్షత్రియుల లక్షణం; విక్రమము= పరాక్రమం; దర్శంబు= గర్వం; ఏర్పడన్= సృష్టపుడేటట్లుగా; విక్రమ, క్షణ, దానంబు+ఒనరింపుము= పరాక్రమమనే పండుగను దానం చేయుము; ఈక్షణము+అ= ఈక్షణంలోనే (వెంటనే); విఖ్యాతంబుగా= కీర్తి కలిగేటట్లుగా; సంగర+అంగణ, మధ్యంబున్నే= యుద్ధరంగమధ్యంలో; అర్జున బృఘత+గాండీవ, నిరుక్త, మార్గణ, ధారా+ఆవళి= అర్జునుడియొక్క గౌప్య విల్లెన గాండీవంనుండి విడువబడిన బాణాల వాదరల సముదాయంచేత; ధార్తరాష్ట్ర, కదళీ, కాంతార, విచ్ఛేదమున్న= ధృతరాష్ట్రుడి యొక్క కుమారులనే అరటిచెట్ల అడవిని తెగనరకటాన్ని; చేయుము.

తాత్పర్యం: క్షత్రియులలో కొనియాడబడే లక్షణం పరాక్రమం. ఈక్షణంలోనే దర్శం ప్రకాశించేటట్లుగా పరాక్రమం అనే పండుగను రణరంగ మధ్యంలో దానం చేయుము. అర్జునుడి గౌప్య గాండీవంనుండి బయలువెడలే బాణపరంపరలచేత ధృతరాష్ట్రుడి కుమారులనే కదళీవనాన్ని తెగనరకుము.

విశేషం: విక్రమక్షణదానము= విక్రమం అనే పండుగ అనేచోట ధార్తరాష్ట్ర కదళీకాంతారం అనే చోట అలంకారం రూపకం. ధార్తరాష్ట్రులు ఉపమేయం. అరటిచెట్ల అడవి ఉపమానం. విక్రమం ఉపమేయం. క్షణము= పండుగ ఉపమానం. ఉపమేయ ఉపమానాలకు అభేద అధ్యవసాయం కల్పించబడింది కాబట్టి ఇవి రూపకాలంకారాలు. అరటిచెట్లను నరకటంలో గల సౌలభ్యం అందరికి అనుభవసిద్ధమే.

క. బహు వాహా సుభట హస్తిక , సహితులు బలవంతులని విచారింపకు నీ

యహితులు మధ్యాహంగదా , నిహాతికి మార్గైనగఁగ బోర నిలువం గలరే?

254

ప్రతిపదార్థం: నీ+అహితులు= నీ శత్రువులు; బహు, వాహా, సుభట, హస్తిక, సహితులు= పెక్క వాహనాలతో, మంచి సైనికులతో, ఏనుగులతో కూడి ఉన్నవారు; బలవంతులు= బలం కలవారు; అని; విచారింపకు= దుఃఖించకు; (వారు); మత్త+బాహు, గదా, నిహాతికి= నా చేతిలోని గద యొక్క దెబ్బకు; మార్గైనగఁగ్= ఎదిరించటానికి; పోరన్= యుద్ధంలో; నిలువన్+కలరే= నిలువజాలుదురా?

తాత్పర్యం: నీ శత్రువులు పెక్క వాహనాలతో, మంచి సైనికులతో, ఏనుగులతో కూడి ఉన్నారు. బలం కలవారు అని విచారించకు. నా చేతిలోని గదదెబ్బలకు ఎదిరించి వారు యుద్ధంలో నిలువగలరా?

క. అరివరుల నోర్లు సాగర , పరివృత భూచక్తమేల్లు భాలింపు; ప్రజా

పరిపాలనంబు కంటెను , ధరణీశ! విశేష మొండు ధర్మము గలదే?

255

ప్రతిపదార్థం: ధరణీ+ఈశ!= భూమికి ప్రభువైన ఓ ధర్మరాజా!; అరి, వరులన్= శత్రువైశ్యులను; ఓర్మి= జయించి; సాగర, పరివృత, భూ, చక్రము+ఎల్లన్= సముద్రంచేత చుట్టుకొనబడిన భూమండలాన్ని అంతటిని; పాలింపు= ఏలుకొనుము; ప్రజా, పరిపాలనంబు, కంటెను= ప్రజలను పరిపాలించటంకంటే; విశేషము= గౌప్యదైన; ఒండు=వేరు; ధర్మము= ధర్మం; కలదే= ఉన్నదా?

తాత్పర్యం: ఓ ధర్మరాజా! శత్రువులను జయించి, సముద్రంచేత చుట్టుకొనబడిఉన్న భూచక్రాన్ని పరిపాలించు. ప్రజలకు చక్కని పరిపాలన సమకూర్చటంకంటే గౌప్యదైన ధర్మం వేరొకటి ఉన్నదా?

ఏ. రాజ్యపదస్థండైన క్షత్రియుండు భూలిద్ధిణింబులైన యజ్ఞంబుల దేహమాఘాణులం దృష్టులం జేసి బ్రాహ్మణులకు నగ్రపరంబులు గోసహస్తంబులు నిశ్చి దురితంబులవలనం బాసి తమోవిముక్తుండైన చంద్రుండునుం బోలె వెలుంగు' నవిన భీమసేనునకు ధర్మరా జిట్లనియె.

256

ప్రతిపదార్థం: రాజ్య, పదస్థండు+ఖన, క్షత్రియుండు= రాజ్యపదవిలో ఉన్న క్షత్రియుడు, అంటే ప్రభువైన క్షత్రియుడు; భూరి, ద్ర్ష్టిణింబులు+ఖన= గొప్ప ద్ర్ష్టిణిలతో కూడిన; యజ్ఞంబులన్= క్రతుపుల చేత; దేవ, బ్రాహ్మణులన్= దేవతలను, బ్రాహ్మణులను; తుప్తులన్+చేసి= తనిచి చెందేటట్లు చేసి; బ్రాహ్మణులకున్= విప్రులకు; అగ్రహంబులు= ఊళ్ళు; గో, సహస్రంబులున్= వేలకోలది ఆవులు; (దానంగా) ఇచ్చి; దురితంబుల వలనన్+పాసి= పాపాలనుండి తొలగి; తమన్+విముక్తుండు+ఖన= చీకటి నుండి తొలగిన; చంద్రుండునన్+పోలె= చంద్రుడివలె; వెలుంగున్= వెలుగొందుతాడు; అనిన; భీమసేనునకు; ధర్మరాజు: ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: రాజ్యసంపాదన చేసి ప్రభువైన క్షత్రియుడు భూరిద్ధిణి లిచ్చి యజ్ఞాలు చేసి, బ్రాహ్మణులకు అగ్రహారాలు, వేలకోలది ఆవులు దానం చేసి, పాపాలను పోగొట్టుకొని మబ్బుమాటుననుండి వచ్చి వెలుగొందే చంద్రుడివలె ప్రకాశిస్తాడు'- అని భీముడు చెప్పగా ధర్మరాజు ఇట్లా పలికాడు.

ఉ. ‘నీ వచనంబు ధర్మము, వినీతము, సీతియుతంబు, నిష్పత్తి సి
ధ్యావహా, మత్యుదార మిథిర్మైనను నిష్పత్తి దలంపగా విచా
రావసరాప్రికిన్ విషయమైనది; కార్య ఫలంబు లెల్ల స
ధ్యావమునన్ విచారసులభంబుల యంత్రు విచారపారగుల్.

257

ప్రతిపదార్థం: నీ, వచనంబు, ఇది=ఈ నీ మాట; ధర్మము= ధర్మంతో కూడింది; వినీతము= చక్కగా ప్రతిపాదించబడింది; సీతి, యుతంబున్= సీతితో కూడింది; ఇష్ట, సిద్ధి+అవహము= ఆశయాలను నెరవేర్చేటటువంటిది; అతి+ఉదారము= మిక్కిలి గొప్పది; ఖనన్= ఖనపుటికీనీ; ఇష్టు= ఇష్టుడు; తలంపన్+కాన్= యోచించగా; విచార+అవసర+అప్రికిన్= ఆలోచన చేయవలసిన సమయస్థితిని పాందటానికి; విషయము+ఖనది= అంశమైనది; విచార పారగుల్= మేధావులు; కార్య, ఫలంబులు+ ఎల్లన్= చేసిన ఖనలకు లభించే ఫలితాలు అన్నికూడా; సత్త+భావమునన్= మంచి తలపులు ఉన్నపుడు; విచార, సులభంబులు+అ= యోచనచేత సులువుగా పరిష్కరించదగినవే; అంద్రు= అని అంటారు.

తాత్పర్యం: ‘నీమాట ధర్మంతో కూడింది. చక్కగా ఆలోచించిన తర్వాత చెప్పింది. నీతితో నిండింది. ఆశయాలను నెరవేర్చేటటువంటిది. గొప్పతనం కలిగింది. అయితే ఇష్టుడు నీ వాదం విచారించి తేల్చువలసిన అంశం. ఇటువంటి కార్యఫలాలన్నిటినీ సద్భావంతో కూడిన యోజ(చ)న చేత పరిష్కరించటం సులువు- అని మేధావులు అంటారు.

విశేషం: ధర్మరాజు భీముడి వాదాన్ని అంగీకరించజాల నప్పటికీనీ, అతడు మనస్సు ఏమాత్రం నొవ్వుకుండ బదులు పలికాడు. ధర్మరాజు భీముడిమాట కాదనకుండానే, అతడి వాదం విచారించిన పిదప తేల్చువలసినట్టిరని సుకుమార సుందరంగా చెప్పాడు. ధర్మరాజు మెత్తని పులి.

క. వనమునఁ బంధ్రుండేండ్లును, జనపదమున నెఱుగకుండ సరి నొక వర్షం బును జలుపఁ బుని సత్యము, దనరగఁ జేసితఁ బ్రతిజ్ఞ దగ వ్యధసభన్.

258

ప్రతిపదార్థం: వనమున్= అడవిలో; పండిండు+ఏండ్లును= పండిండు సంవత్సరాలున్నా; జనపదమున్= ప్రజలు నివసించే చోటు; ఎతుగుండ= అజ్ఞాతవాసంగా; సరిన్= సరిగా; ఒక, వర్షంబును= ఒక సంవత్సరమున్నా; చలుపన్+పూని= కడపటానికి పూనుకొని; సత్యం= నిజం; తనరగన్= ఒప్పేటట్లుగా; తగన్= ఉచితంగా; వృద్ధ, సభన్= పెద్దలు ఉన్న కొలువుకూటంలో; ప్రతిజ్ఞ= శఫం; చేసితిన్= పూని ఉన్నాను.

తాత్పర్యం: అరణ్యంలో పండిండేండ్లు, ఊరిలో అజ్ఞాతంగా ఒక సంవత్సరం గడిపేటట్లు పెద్దలుండే సభలో ప్రతిజ్ఞ చేసి ఉన్నాను. ఆ సత్యవ్రతం పాటించవలసి ఉన్నది.

చ. అలఘుగుణంబులం దధికుష్ఠైన మహాత్ముడు రాగకోపమా
యులు బడి, యక్షమావిషులు ఔ, యచిరాంశులతావిలాసచం
చలమగు లక్ష్మీ కాసపది, సత్యము ధర్మము దప్పి సత్యభా
వలి దగువాలయొధ్రుల దగువాడయి సభ్యాది నుండ నేర్చునే?

259

ప్రతిపదార్థం: అలఘు, గుణంబులందు+అధికుష్ఠుడు+బన, మహా+ఆత్ముడు= గొప్ప లక్ష్మణాల్లో అతిశయం సాధించిన మహానుభావుడు; రాగ, కోప, మాయలన్+పడి= ఎక్కుడు అభిమానంలోను, క్రోధంలోను, మాయలోను పడి; అశ్వమా, వినశుడు+బ= అసహానికి లోనై; అచిరి+అంశు, లతా, విలాస, చంచలము+అగు= అస్త్రరమైన మెరుపుతీగి హోమలువలె తాత్కాలికమైన; లక్ష్మీకి= సంపదు; ఆసపడి= కోరి; సత్యము= సత్యాన్ని; ధర్మము= ధర్మాన్ని; తప్పి= అతిక్రమించి; సత్త+సభా+అవలన్= సజ్జనుల సభలలో; తగువారి+బద్ధన్= యోగ్యులైన వారి దగ్గర; తగువాడు+అయి= తగినవాడయి; సత్త, విధిన్= మంచి ప్రవర్తనతో; ఉండనేర్చునే= మనగలుగునా?

తాత్పర్యం: గొప్పగుణాలు ఉండే మహాత్ముడు మెరుపుతీగి వలె చంచలమైన ధనానికి ఆసపడి, రాగకోపాలకు సంబంధించిన మాయలలో పడి ఆసహానంతో సత్యాన్ని, ధర్మాన్ని అతిక్రమించి యోగ్యత, సభ్యత కలవారి దగ్గర సక్రమంగా మెలగజాలుతాడా?

వ. ఏ నెట్లును సత్యసుమయం బతీక్రమింప నీపి: శుభోదయకాలంబులు బ్రతీక్షించి యుండుము: రాజ్యంబులులు బుత్సులును ధనంబును యశంబును సత్యంబునకు సమంబులు గా' వనిన భీమసేనుం డిట్లనియె. 260

ప్రతిపదార్థం: ఏను+ఎట్లును= నేను ఏ రితిగా అయినను; సత్య, సమయంబు= సత్యం పాటించి చేసిన ప్రతిజ్ఞను; అతిక్రమింపన్+బహున్= దాటలేను, (మీరలేను); శభ+ఉదయ, కాలంబున్= మేలు కలిగే సమయాన్ని; ప్రతీక్షించి+ఉండుము= ఎదురుచూస్తూ ఉండుము; రాజ్యంబులున్; పుత్రులును; ధనంబును; యశంబును= కీర్తియు; సత్యంబునకు, సమంబులు, కావు+అనిన= సత్యంతో సరిసమానాలు కావు; అనిన్= అనగా; భీమసేనుందు+ఇట్లు+అనియెన్= భీముడు ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: నేను సత్యవతాన్ని ఎన్నడూ వీడజాలను. చేసిన ప్రతిజ్ఞను మీరజాలను. మేలు కలిగే కాలం కొరకు నీరీక్షించి ఉండుము. రాజ్యం, సంతానం, కీర్తి-సత్యంతో సరితూగజాలవు'- అని ధర్మరాజు చెప్పగా భీముడు ఇట్లా అన్నాడు.

- అ. ‘అంతకుండు జనుల కాసన్నదై యుండి, నిమిషమాత్రమేని నిశ్చయింపు
దగని జీవనంబు దద్దు సుస్థిరముగాఁ, జేసే కార్య మెడయుఁ జేయదగునె?

261

ప్రతిపదార్థం: అంతకుండు= యముడు; జనులకు= ప్రజలకు; ఆసన్నఁడు+బాండన్= దగ్గరివాడై ఉండగా; నిమిష,
మాత్రము+ఎని= ఒక్క నిమిషమైనను; నిశ్చయింపన్+తగని= నిర్ణయించటానికి తగని; జీవనంబు= బ్రతుకును; తద్ద=
మిక్కలి; సుస్థిరముగాన్= మిక్కలి స్థిరమైనదిగా; చేసి= నిరూపించుకొని; కార్యము= కర్తవ్యాన్ని, అంటే చేయతగిన పనిని;
ఎడయున్+చేయన్+తగునె= ఆలస్యం చేయటం తగునా?

తాత్పర్యం: ‘ప్రజలకు యముడు చేరువలో ఉండగా, ఒక్క నిమిషమైనా సుస్థిరమని నిశ్చయించరాని జీవితాన్ని
సుస్థిరం అనుకొని, కర్తవ్యాన్ని ఆలస్యం చేయతగునా?

- వ. శరీరకి మరణంబు నియతంబు; మరణంబునకు ముందర వైరంబు బీర్పనివాని జత్పుంబు నిర్రథకంబు; సకల
రాజ సమక్కంబునం బరులచేత నట్లు మన పడిన పరిభవంబునకుం భృతీకారంబు సేయునంతకు రేయునుం
బగలును నా హృదయంబు దపించుచుండు; నాకంటే నర్మన నకుల సహదేవులుం గుంతీదేవియు
నంతస్తాపంబున నెంతప్పు లగుచున్నవారు.

262

ప్రతిపదార్థం: శరీరికి= (దేహంకలవాడికి) ప్రాణికి; మరణంబు= చాపు; నియతంబు= తప్పని సరైనట్టిది; మరణంబునకు
ముందర= చనిపోవటానికి ముందే; వైరంబున్= శత్రుత్వాన్ని; తీర్పని, వాని, జన్మంబు= తీర్పనివాడి పుట్టుక; నిర్రథకంబు=
వ్యోధం; సకల, రాజ, సమక్కంబునన్= అందరు రాజుల ఎడుటు; పరులచేతన్= శత్రువులచేత; అట్లు= ఆవిధంగా; మనపడిన=
మనం పొందిన; పరిభవంబునకున్+ప్రతీకారంబు= అవమానానికి మారుచేత; చేయు+అంతకున్= చేసేపరకు; రేయునున్+
పగలును= రాత్రింబగళ్ళు; నాహృదయంబు= నా ఎడద; తపించుచుండన్= దుఃఖిస్తూ ఉంటుంది; నాకంటేన్; అర్జున, నకుల,
సహదేవులున్+కుంతీదేవియున్; అంతస్తాపంబునన్= లోపలిబాధచేత; ఎంతయు= ఎంతో ఎక్కువగా; సంతత్తులు+అగుచున్నవారు=
మిగుల తాపం పొందుతున్నారు.

తాత్పర్యం: పుట్టినవారు గిట్టుక తప్పదు. మరణించటానికి పూర్వమే వైరం తీర్పుకొనలేని మనజుడి జన్మ వ్యోధం.
అంతమంది రాజుల ముందు ఆ విధంగా మనం శత్రువులచేత పడిన అవమానానికి ప్రతీకారం చేసేంతవరకు నా
హృదయం రాత్రింబగళ్ళు తపిస్తూ ఉంటుంది. నాకంటే మిక్కటంగా లోలోపల బాధతో ప్రుగ్గేవారు అర్జునుడు,
కుంతి, నకుల సహదేవులు.

- క. వీరల దుఃఖము బీర్పక, క్రూరనికారులగు లపులకును ముదముగ ను
గ్రారఘములో ధర్మపుఁ, గారుఘముఁ దాఖ్మి యునికి కార్యమే నీకున్?

263

ప్రతిపదార్థం: వీరల, దుఃఖము= వీరు అనుభవిస్తున్న శోకం; తీర్పక= తొలగించక; క్రూర, నికారులు+అగు= దయలేని
వంచకలైన; రిపులకును= శత్రువులకు; ముదముగన్= సంతసమమునట్లుగా; ఉగ్ర+అరణ్యములోన్= భయంకరమైన అడవిలో;
ధర్మపున్= ధర్మాన్ని; కారుణ్యమున్= దయను; తాల్చి= ధరించి; ఉనికి= ఉండటం; నీకున్= నీకు; కార్యమే= కర్తవ్యమా?

తాత్పర్యం: వీరి (భీమ, అర్జున, నకుల సహదేవులు, కుంతిదేవి అనుభవించే) దుఃఖం తొలగించమండ, శత్రువులకు
సంతోషం కలిగేటట్లుగా, భయంకరమైన అడవిలో ధర్మాన్ని, దయను ధరించి ఉండటం నీకు తగునా?

వ. ఇది బ్రాహ్మణ ధర్మంబుగాని క్షత్రియ ధర్మంబు గాదు; మనుప్రశ్నితంబులైన రాజధర్మంబులు నీ యెఱుంగనియివి లేవు; శత్రుసంపోరంబు సేయని నాఁ దత్యంతపోని యగు; నట్లుంగాక.

264

ప్రతిపదార్థం: ఇది= ఇట్టి నీ ప్రవర్తన; బ్రాహ్మణ, ధర్మంబు+కాని= బ్రాహ్మణబులు ఆచరించతగిన ధర్మమే కాని; క్షత్రియ ధర్మంబు+కాదు= క్షత్రియులు ఆచరించవలసిన ధర్మం కాదు; మను ప్రశ్నితంబులు+బన= మనువుచేత రచించబడిన; రాజధర్మంబులు= రాజులు ఆచరించతగిన ధర్మాలు; నీ+యెఱుంగని+అవి, లేవు= నీకు తెలియనివి లేవు; శత్రు సంపోరంబు= విరోధులను చంపటం; చేయనినాడు= చేయనష్టుడు; అత్యంత, హని= మిక్కెలి కీడు; అగున్= దాపురిస్తుంది; అట్లున్+కాక= అది కాక.

తాత్పర్యం: నీ ప్రవర్తన బ్రాహ్మణబులకు అనువైన ధర్మం కాని, క్షత్రియులు ఆచరించవలసిన ధర్మం కాదు. మనువు ధర్మాప్రాప్తంలో రచించిన రాజధర్మాలు నీకు తెలియనివి కావు. శత్రువులను తుదముట్టించనినాడు కీడు దాపురిస్తుంది.

తే. వనమునందుఁ బండ్రెండు సంవత్సరంబు , లుండ నేట్లుతి మేనియు, నొరు లెఱుంగ కుండ నజ్ఞాతచర్యయం దొక్క దివసు , మైన నుండగ నేర: మెట్లునిన విసుము.

265

ప్రతిపదార్థం: వనమునందున్= అడవిలో; పండ్రెండు, సంవత్సరంబులు= పండ్రెండెండ్లు; ఉండ, నేర్చితిమి+ఏనియున్= ఉండగలిగినష్టికిని; ఒరులు+ఎఱుంగక+ఉండన్= ఇతరులు తెలిసికొనకుండ; అజ్ఞాత, చర్య+అందు= తెలియబడని ప్రవర్తనలో (అజ్ఞాతవాసంలో); ఒక్క దివసము+బన= ఒక్క రోజుకూడా; ఉండగ నేరము= ఉండజాలం; ఎట్లు+అనిన= ఎట్లుని అడిగినట్లులుతే; వినుము= చెప్పుతాను వినుము.

తాత్పర్యం: అడవిలో మనం ఎట్లో పండ్రెండెండ్లు ఉండగలిగినా, తదుపరి అజ్ఞాతవాసంలో ఇతరులకు తెలియకుండ ఒక్క దినంకూడా గడుపజాలము. ఎట్లంటే విను.

వ. ఆబాలవృద్ధప్రసిద్ధుండవై పార్థివ సూర్యండబైన నిన్నును, సింహాసంహాననులైన నీ తమ్ములను నెఱుగని వారు లేరు; మన గూఢబావంబు మేరువు నిగూఢబావంబునుంబోలే నఘుటమానం; బట్టేని నప్పునవాసక్కేశం బెస్తుడును మనకుబాయనేరదు; మన మిష్టు డివ్యనమునుఁ బదుమూడు మాసంబులు సలిపితిమి: సంవత్సర ప్రతినిధిగా మాసంబులు సేసికొనుట యెందుముం గల యిచియ; ఓఁ ధర్మవిరోధంబు లేదు; విజయారంభంబున కిది యవసరం' బనిన భీమనేను పలుకులు విని నిశ్శాస వ్యాకులిత ముఖుండై, పెద్దయుం భ్రౌణ్ణ చింతించి ధర్మరా జిట్లునియె.

266

ప్రతిపదార్థం: ఆ బాల వృద్ధ ప్రసిద్ధుండవు+బ= బాలురు మొదలుకొని ముసలివారివరకు వేరు ప్రభ్యాతులతో విలిసిల్లే వాడివై; పార్థివ, సూర్యండవు+బన= రాజులలో సూర్యుడివంటి వాడివైన; నిన్నును; సింహాసంహాననులు+బన= సింహాలవంటి శరీరాలు కలవారైన; నీ, తమ్ములనున్= నీసోదరులను; ఎఱుగని వారు లేరు; మన, గూఢ, భావంబు= మనం రహస్యంగా ఉండటం; మేరువు, నిగూఢ, భావంబున్+పోలన్= మేరుపర్యతం రహస్యంగా ఉండగలగటంవలె; అ, ఘుటమానంబు= జరుగనటువంటిది (బనగూడనిది); ఇట్లు+ఏనిన్= ఇది ఈ విధంగా జరిగితే; ఈ+వన, వాస, క్షేశంబు= ఈ విధంగా అడవిలో నివసించి ముగ్గటం; ఎన్నుడును= ఎప్పటికిని; మనకున్+పాయనేరదు= మనకు తొలగిపోదు (తప్పదు); మనము+ఇప్పుడు; ఈ+వనమున్=

ఈ అడవిలో; పదుమూడు మాసంబులు= పదమూడు నెలలు; సలిపితిమి= గడిపాము; సంవత్సర, ప్రతినిధిగా= ఒక ఏడుకు బదులుగా; మాసంబులు= ఒక్కొక్క నెలను; చేసికొనుట= లెక్కకట్టటం; ఎందునన్+కల+అది+అ= అన్నిచోట్ల ఉన్నట్టిదే; దీనన్= ఈ విధంగా చేస్తే; ధర్మ, విరోధంబు, లేదు= ధర్మవ్యతిరేకత లేదు; విజయ+ఆరంభంబునకున్= గెలుపును పాందయత్తించటానికి; ఇది, అవసరంబు= ఇది తగినకాలం; అనినన్= అని చెప్పగా; భీమసేను, పలుకులు, విని= భీముడి మాటలు విని; నిశ్శాస, వ్యాకులిత, ముఖుండు+ఐ= నిట్టార్పులచేత కలత నొందిన మొగం కలవాడై; పెద్దయున్+ప్రార్థు, చింతించి= చాలాసేపు విచారించి; ధర్మరాజు+ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: ఓ ధర్మరాజా! బాలుర మండి వృద్ధులదాకా అందరిలోప్రసిద్ధుడివై రాజుల్లో సూర్యుడివంటి వాడివైననిన్ను, సింహాలవంటిశరీరాలుగల నీ తమ్ముళ్ళను తెలియనివారులేరు. మనం రహస్యంగా ఉండటం అంటే మేరుపర్యతం మరుగుపడిఉండటం. అది జరిగేదికాదు. అరణ్యవాసాన్ని ఎట్లో గడిపినా- అజ్ఞాతవాసాన్ని ఇతరులకు తెలియకుండ గడపటం ఎట్లా వీలపుతుంది? ఇట్లుతే ఈ మన వనవాస్కేశం ఎన్నటికి తొలగిపోదు. ఒక సంవత్సరానికి బదులుగా ఒక నెలను పరిగణించే గణితం లోకంలో బహుళప్రచారంలో ఉన్నది కదా! మనం ఈ అడవిలో పదమూడు నెలలు గడిపాము కావున వీటిని పదమూడు ఏండ్లుగా సరిపెట్టపచ్చను. ఇందు ధర్మవిరోధం లేదు. ఇది విజయ సాధనకు ఒక ఉపకరణం'- అని భీముడు చెప్పగా విని, నిట్టార్పులచేత కమలిన మొగం కలవాడయి ధర్మరాజు ఇట్లా బదులు పలికాడు.

క. ‘క్రమమును బాండిత్య పరా , క్రమ దర్శములందుఁ గడుఁ బ్రగల్భండవు, ము ధ్యము! నీ చెప్పిన యది కా , ర్యము యయినను భీరబుధైవైను మనఫూ!

267

ప్రతిపదార్థం: అనఫూ!= పాప రహితుడా!; మధ్యమ!= కుంతీపుత్రులలో నడిమివాడా! ఓ భీమసేనా!; క్రమమునన్= వరుసగా; పాండిత్య పరాక్రమ దర్శములందున్= పాండిత్యంలోను, శార్యంలోను, ఆటోపంలోను; కడున్= మిక్కిలి; ప్రగల్భండవు= ప్రతిభ కలవాడివి; నీ, చెప్పిన+అది= నీవు చెప్పింది; కార్యము+అ= చేయదగిన పనే; అయినను= కాని; భీర, బుద్ధివి+ఐ= స్పృతంత బుద్ధి కలవాడివై; వినుము= ఆలకించుము.

తాత్పర్యం: ‘అనఫుడ వైన ఓ భీమసేనా! నీకు పాండిత్యం ఉన్నది; పరాక్రమం ఉన్నది; ఆటోపం ఉన్నది. నీవు మిక్కిలి ప్రతిభావంతుడివి. నీవు చెప్పింది చేయదగినదే. అయినా, నేను చెప్పేది విని స్వతంత్రంగా ఆలోచించు.

వ. అలోవాయం బైన కార్యంబు సాహసారభ్యం బైనను దీపంబు లే; బిబి మహాకార్యంబు; సాహసక్రియా సాధ్యంబు గాదు; సువిచారితంబై సిద్ధింబొందు; విచారపూర్వార్థభ్య కార్యంబునకు దైవంబును ననుకూలం బగుం గావున నిమ్మగా విచారింపవలయు.

268

ప్రతిపదార్థం: అల్ప+ఉపాయంబు+ఐన, కార్యంబు= చిన్న ప్రయత్నంచేత నెరవేరేపని; సాహస+అరభ్యంబు+ఐనను= తెగువతో మొదలు పెట్టబడిం దైనను; దోషంబు లేదు= తప్పు లేదు; ఇది; మహో, కార్యంబు= గౌప్యపని; సాహస, క్రియా, సాధ్యంబు+కాదు= తెగువతో ముందుకు దూకి చేసే పనుల వలన జరిగేటటువంటిది కాదు; సు, విచారితంబు+ఐ= బాగుగా యోచించబడిందై; సిద్ధిన్+పాందున్= ఫలితం పాందుతుంది; విచార, పూర్వ+అరభ్య, కార్యంబునకు= ముందు యోచించబడి పిమ్మట మొదలు పెట్టబడిన పనికి; దైవంబునకు= విధియు (అద్యష్టమును); అనుకూలంబు+అగున్= తోడుపడుతుంది; కాపునన్+ఇమ్ముగా, విచారింపవలయున్= కాబట్టి సంపూర్ణంగా (అనుకూలంగా) ఆలోచించవలసి ఉంది.

తాత్పర్యం: ఏదో చిరుప్రయత్నంచేత సిద్ధించే పనిని తెగువతో మొదలు పెట్టినను తప్పు లేదు. ఇది మహాకార్యం. తొందరపడి తెగువతో ముందుకు చొచ్చుకొని చేయగింది కాదు. చక్కగ ఆలోచించి చేయగింది సుమా! జాగరూకతతో ముందు ఆలోచించి తదుపరి మొదలు పెట్టిన పనులకే దైవం (అద్భుతం) కూడ కలిసివస్తుంది. కాబట్టి సాంగోపాంగంగా ఈ సమస్యగురించి యోచించవలసి ఉన్నది.

- సీ.** శూరులు ధృతరాష్ట్రసుతులు దుర్యోధనా; దులు దురాధర్షు లందొఱును మనకు
నాతతాయులు, మఱి యంగభూవిభుండును; భూమిత్రవుడు మద్రభూమిపతియు
నాబిగాఁ గల వీరు లవిజేయ విక్రము, లౌలసి తత్పుష్టాములై యున్నవారు;
మనచేత జితులైన మనుజేశు లెల్లను, జని సుయోధనుచేత సత్కలింపఁ
- అ.** బడి కడంగి వాని ప్రస్తుతంబున నాజి, వేచి ప్రాణములను విడువ నున్న
వారు; వారలెల్ల వనుధు బ్రుసిధ్ఘలు, వినగడ నస్తిశస్తవిధ్యలందు.

ప్రతిపదార్థం: శూరులు= వీరులు; ధృతరాష్ట్రు సుతులు= ధృతరాష్ట్రుడి కుమారులు; దుర్యోధన+ఆదులు= దుర్యోధనుడు మున్నగువారు; అందొఱును= అందరున్నా; మనకున్; దురాధర్షులు= త్రోసివేయ తగనివారు; ఆతతాయులు= చంపటానికి ఉండ్యుతులైనవారు; మఱి= అంతేకాక; అంగభూ, విభుండును= అంగదేశపు రాజును (కర్మడును); భూరిత్రవుడు; మద్ర, భూమి, పతియున్= మద్రదేశపు రాజు (శల్యుడు); ఆదిగాన్+కల, వీరులు= మొదలుగా గల వీరులు; అవిజేయ విక్రములు= జయింపసాధ్యం కాని పరాక్రమంగలవారు; ఒలసి= కూడుకొని; తద్+సుహృదులు+ఐ+ఉన్నవారు= ఆతడికి మిత్రులై ఉన్నారు; మనచేతన్; జితులు+పన= లోగడ ఓడిపోయిన (రాజసూయంలో); మనుజ+కంపులు+ఎల్లను= రాజులందరున్నా; చని= వెళ్ళి; సుయోధనుచేత= దుర్యోధనుడి చేత; సత్కరింపన్+పడి= గౌరవించబడి; కడంగి= పూని; వాని ప్రస్తుతంబున్న= వాడి విషయంలో; ఆజిన్= యుద్ధాన్ని; వేచి= నిరీక్షించి; ప్రాణములను, విడువన్+ఉన్నవారు= ప్రాణాలను అర్పించబానికి సిద్ధంగా ఉన్నారు; వారలు+ఎల్లన్= వారందరూ; అప్రత్త, శప్త, విద్యలందు= అప్రాలకు, (మంత్రంతో కూడిన బాణాలకు) శప్రాలకు (అయుధాలకు) సంబంధించిన కళలలో; వినగడ= భూమిపై; ప్రసిద్ధులు= పేరుకెక్కిన వారు.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్రుడి కుమారులైన దుర్యోధనాదులందరు వీరులు. మనం చులకనగా చూడడగినవారు కారు. పైగా మనలను చంపటానికి ఉండ్యమించే వారు. అంతేకాక, కర్మడు, భూరిత్రవుడు, శల్యుడు జయించ సాధ్యం కానివారు. ఆ దుర్యోధనుడికి వారు మిత్రులై ఉన్నారు. లోగడ మనచేత రాజసూయయాగంలో ఓడిపోయిన రాజులందరు వెళ్ళి దుర్యోధనుడిచే సత్కరించబడి, మనై పగదీర్చుకోవటానికి యుద్ధానికి నిరీక్షిస్తూ ప్రాణాలు వదలటానికికైనా సిద్ధంగా ఉన్నారు. వాళ్ళంతా అప్రత్తశప్తవిద్యలలో ఆరితేరి ఈ లోకంలో పేరుకెక్కినవారు.

విశేషం: మద్రభూషాపతి శల్యుడు సకులసహదేవుల మేనవామ. అయినను అతడు కుర్క్షేత్ర సంగ్రామంలో దుర్యోధనుడి పక్షంలో చేరాడు. ముందు జరుగబోయే ఆ సంగతిని- మునుముందుగానే ధర్మరాజు గుర్తించినట్లు ఆరణ్యపర్వంలోనే సాఫ్యం లభించింది. ఆతతాయులు ఆరుగురు. 1. ఇంటికి నిప్పు పెట్టేవాడు, 2. విషం పెట్టేవాడు, 3. కత్తితో నరికేవాడు 4. ధనం దోచుకొనేవాడు 5. భూమిని అపహరించేవాడు 6. పరప్రీని చెరబట్టేవాడు.

- క.** వినవయ్య! కర్మగర్వం, బని నాతఁ డబేధ్యకవచు డగుటయు, విలునే

ర్యవన నతని భాషువిక్రము, మును దలఁచిన నాడు గన్న మొగుడు నాకున్.

ప్రతిపదార్థం: వినవయ్; కర్ణగర్వంఖు= కర్ణాని బాహు గర్వం (దర్శం); అనీన్= యుద్ధంలో; ఆతడు= అతడు; అభేద్య కవచుడు= భేదించటానికి వీలులేని మైతొడుగు కలవాడు; అగుటయు; విలునేర్పున్నవ్వున్నంలో; అతని, బాహు విక్రమమును= అతని చేతుల లాపును; తలచిన, నాడు= ఆలోచించిన రోజు; నాకున్= నాకు; కన్ను, మొగడడు= కన్నుమూత పడడు, అంటే నిద్రాదు.

తాత్పర్యం: వినుము. కర్ణుడు బాహుదర్శపూర్వారితుడు. అతడు అభేద్యకవచుడు. అతడి విలునేర్పు, పరాక్రమం తలచినరోజు నాకు నిద్ర పట్టదు.

వ. మతియు భీష్మ ద్రోణ కృపాచార్యులు సములయ్యును వాలియెద్దున యున్నవారు; వార లపార దివ్యాస్త విశారదులు, వారల నోల్కాని దుర్యోధను నిర్మింపంబోల' దని విచాలంచు సమయంబున. **271**

ప్రతిపదార్థం: మతియు= అంతేకాక; భీష్మద్రోణకృప+ఆచార్యులు= భీష్ముడు, ద్రోణాచార్యుడు, కృపాచార్యుడు; సములు+అయ్యును= సమానులు అయినప్పటికి; అంటే కౌరవ పాండవులకు సమానులే అయినప్పటికిని; వారి+బద్ధన్+అ+ఉన్నవారు= వారి దగ్గరే (కౌరవుల దగ్గర) ఉన్నవారు; వారలు+అపార, దివ్య+అప్త, విశారదులు= వారు మితిలేని దివ్యమైన ఆప్తాలలో నేర్పురులు; వారలన్+ఓర్చి, కాని= వారిని జయించికాని; దుర్యోధనున్, నిర్మింపన్+పోలదు= దుర్యోధనుడిని జయించ నలవి కాదు; అని, విచారించు, సమయంబున= అని ఆలోచించే సమయంలో.

తాత్పర్యం: అంతేకాక, భీష్మద్రోణకృపాచార్యులు, కురుపాండవులకు సములైనప్పటికీ, కౌరవుల దగ్గరే ఉండటంచేత వారి పక్షాన్నే యుద్ధంలో పాల్గొంటారు. వారు అపార దివ్యాప్తకోవిదులు. వారిని జయించిన పిమ్మటే కదా మనం దుర్యోధనుడిని గెలవటం'- అని ఆలోచించేటప్పుడు.

కృష్ణద్వాపాయనుండు ధర్మరాజున్నద్దకు వచ్చుట (సం. 3-37-20)

క. వారల పుణ్యోదయమున , వాలజభవనిభుండు లోకవంద్ముండు వచ్చేం
బారాశర్ముండు ధర్మశ , లీరుండు గృఘ్నాజినోత్తరీయుండు ప్రీతిన్. **272**

ప్రతిపదార్థం: వారల= వారి (పాండవుల) యొక్క; పుణ్య+ఉదయమున= పుణ్య సిద్ధివలన అంటే పుణ్యఫలం వలన; వారిజ, భవ, నిభుండు= పద్మంలో జనించిన బ్రహ్మతో సమానమైన వాడు; లోక, వంద్యుండు= లోకాలన్నింటిచేత సమస్కరించదగినవాడు; పారాశర్ముండు= పారాశర్మి కుమారుడు; ధర్మశరీరుండు= ధర్మమే దేహమైన వాడు అంటే మూర్తిభవించిన ధర్మం అని అనదగినవాడు; కృష్ణ+అజిన+ఉత్తరీయుండు= నల్ల జింక చర్మం కండువాగా కప్పుకొన్నవాడు; ప్రీతిన్= అనురాగంతో; వచ్చేం= వచ్చాడు.

తాత్పర్యం: ఆ పాండవుల పుణ్యపరిపాకంచేత పరాశరుడి కుమారుడు, జగదారాధ్యుడు, బ్రహ్మతో సమానుడు, ధర్మస్వరూపుడు, నల్లజింకతోలును ఉత్తరీయంగా కలవాడైన వ్యాసుడు ఆదరంతో అచటికి వచ్చాడు.

వ. జిట్లు వచ్చి పరమభక్తిపరులైన పాండవులచేతం బూజితుండై కృష్ణద్వాపాయనుండు ధర్మరాజున కిట్లనియే. **273**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు, వచ్చి= ఈ విధంగా వచ్చి; పరమ, భక్తి, పరులు+ఐన= మిక్కిలి పూజ్యభావం (తనపట్ల) కల; పాండవులచేతన్; పూజితుండు+ఐ= ఆరాధించబడి; కృష్ణద్వాపాయనుండు= వ్యాసుడు; ధర్మరాజును; ఇట్లు+అనియేన్.

తాత్పర్యం: ఇట్లా వచ్చి తనపట్ల మిక్కిలి భక్తి ఉన్న పాండవులచేత అర్థంచబడి వ్యాసమహార్షి ధర్మరాజుతో ఇట్లా అన్నాడు.

K. ‘పీఱులగు భీష్మకుంభజి , శారద్వత కర్ణు లమితసత్యులు వారిం
బోర వధియించు బెంతయు , భారం బనియున్న నీదు భర మెతీగి మదిన్.

274

ప్రతిపదార్థం: పీరులు+అగు= శారులైన; భీష్మ, మంభజ, శారద్వత, కర్ణులు= భీష్ముడు, (మంభజాడు= మండలోపుట్టినవాడు) ద్రోణుడు, శారద్వతుడు (శరద్వంతుని కుమారుడైన కృపుడు), కర్ణుడు; అమితసత్యులు= మితిలేని బలం కలవారు; వారిన్= వారిని; పోరన్= యుద్ధంలో; వధియించుట= చంపటం; ఎంతయు, భారంబు+అని+ఉన్న= మిక్కిలి బరువు అని ఉండే; సీదు భరము= నీయొక్క బరువు (క్లేశం); మదిన్= మనస్సులో; ఎతీగి= తెలిసికొని.

తాత్పర్యం: ‘మహావీరులైన భీష్ముడు, ద్రోణుడు, కృపుడు, కర్ణుడు గొప్ప పరాక్రమవంతులు. అట్టివారిని యుద్ధంలో చంపటం మిక్కిలి భారమైనవని అని భావించే నీ చింతాభారాన్ని నా మనసులో గుర్తించి, (ఇక్కడికి వచ్చాను).

A. దాని నపనయింపగా నిష్పత్తితి: సధికయోగలభ్య మతిరహస్య
మీ విశేషపిద్య సేవింపగాఁ బార్థుఁ , బనుపు; మితడు బీనఁ బడయు సిద్ధి.’

275

ప్రతిపదార్థం: దానిన్= దానిని (నీ భారాన్ని); అపనయింపగాన్= తొలగించటానికి; ఇష్టి= ఇప్పడు; వచ్చితిన్= అరుదెంచాను; ఈ, విశేష, విద్య= ఈ గొప్పాడైన విద్య; అధిక, యోగ, లభ్యము= గొప్ప యోగంవలన పొందబడింది; అతి, రహస్యము= మిక్కిలి రహస్యాన్నినది; (దినిని) సేవింపగాన్= అభ్యసించటానికి; పార్థున్= అర్జునుడిని; పనువుము= నియోగించుము; ఇతడు= ఈ అర్జునుడు; దీనన్= దీనివలన; సిద్ధిన్= ఫలాన్ని; పడయున్= పాందుతాడు.

తాత్పర్యం: ఆ భారాన్ని తొలగించటానికి వచ్చాను. ఈ విశేష విద్య అధికయోగలభ్యం, అతిరహస్యం. దీనిని సేవించటానికి అర్జునుడిని నియోగించుము. ఈ (ప్రతిస్పృతి) విద్యాప్రభావం వలన అర్జునుడు ఘలితాన్ని పడసి చరితార్థుడు అవుతాడు’.

విశేషం: ఇచట ‘యోగ’ శబ్దం ప్రయుక్తం. యోగ శబ్ద నిర్వచనాలు వేదాంత వాజ్గ్యయంలో స్ఫూర్ధస్పికి విభిన్నాలుగా గోచరించవచ్చును. యోగశబ్దానికి వ్యాపోరిక జగత్తులో కలయిక- పొందిక అని అర్థం. సాహిత్య ప్రపంచంలో యోగమంటే సామరస్య సంధానం, సమస్యయ సమ్మేళనం. పతంజలి మహార్షి “యోగః చిత్తవృత్తినీరోధః” - ‘యోగమంటే చిత్తవృత్తినీరోధ’ మని నిర్వచించాడు. భగవద్గీతలో (1) “సమత్యం యోగ ఉచ్యతే” (2) “యోగః కర్మసు కౌశలం.” యోగమనగా సమతాభావం, క్రియా కౌశలం- అని చెప్పబడింది. యోగికి సమబుద్ధి ఉంటుంది. అతడు నిస్పంగుడు. అతడికి అపజయం అనే ప్రసక్తే లేదు. అందుచేత సాధనసిద్ధికి అభేదాధ్యాపసాయం ఏర్పడుతుంది. మహాభారతంలో ఈ ‘ప్రతిస్పృతి’ ఎటువంటి యోగమో నిష్పర్శగా నిర్వచించటానికి నేడు మనకు వీలుకాక పోయినప్పటికీ, అందులో చిత్తవృత్తి నీరోధం, సమబుద్ధి, క్రియాకౌశలం-త్రిభుజంలోని మూడు భుజాలుగా ఇమిడి ఉన్నాయని చెప్పవచ్చును. ఈ యోగసాధనలో అర్జునుడి ద్వేయం తన క్రియాకౌశలాన్ని పెంపాందించుకొనటమే. అర్జునుడి యోగసాధన భగవదీతోపదేశానికి ముందే ఆరంభించినట్లు దీన్నిబట్టి గ్రహించవచ్చును.

V. అని ధర్మతస్యు నేకాంతప్రదేశంబునకుం దీద్జ్ఞాని చని సత్యవతీసుతుండు విధిదృష్ట విధానంబునం బ్రతిస్పృతి యను విధ్య నువ్వదేశించి. ‘భీని శక్తి నర్మసుం డధికతపాణీర్యవిభవుండై యింద్ర యను వరుణ

కుబేరాది దేవతలను శీశ్వరునిఁఁ బ్రత్యక్షంబు సేసికొని, వారలవలన చివ్వాస్త్రంబులు వడసి శత్రువుల జయించు; మతి యివ్వసంబు భవట్టిరనివాసంబునం జేసి విరజ ఫల కుసుమ పాదపంచై మృగకులోపరోధియై యెమపుకున్న యథి; యెమకుచోటన పెద్దకాలం బునికి యెమపులికిం త్రైతి జననంబు గాదు; కానున నొండువనంబున కరుగునబి' యని చెప్పి యమ్మునివరుం డలగినఁ, దద్వాక్య ముదితులై ద్వైతవనంబు వాసి పాండవులు బ్రాహ్మణపరులతోన కామ్యకవనంబున కలగి, సరస్వతీ తీరంబునందు నివాసంబునేసి, కొండొకకాలం బుండ నొక్కనాఁ డజాతశత్రుం డర్జునుఁ జాచి యిట్లనియె.

276

ప్రతిపదార్థం: అని= అవిధంగా చెప్పి; ధర్మతసయున్= ధర్మరాజును; ఏకాంత ప్రదేశంబునకున్= రహస్యమైన చోటికి; తోడ్కొని చని= తీసికొనిపోయి; సత్యవతీ సుతుండు= సత్యవతి కుమారుడు (వేదవ్యాసుడు); విధి, దృష్టి, విధానంబునన్= (శాస్త్రంలోని) సూత్రాలలో చెప్పబడిన రీతిగా; 'ప్రతిస్పృతి'+అను, విద్యన్= 'ప్రతిస్పృతి' అనే పేరు కల విద్యను; ఉపదేశించి= బోధించి; దీని శక్తిన్= దీని ప్రభావం వలన; అర్జునుండు; అధిక, తపస్స+చీర్య, విభవుండు+ఖ= ఎక్కువ తపస్సు వలన ఏర్పడే తేజస్సు అనే సంపద కలవడయి; ఇంద్ర, యమ, వరుణ, కుబేర+అది, దేవతలను= ఇంద్రుడు, యముడు, వరుణుడు, కుబేరుడు ముస్కుగు దేవతలను; శశ్శ్వరున్= శివుడిని; ప్రత్యక్షంబు+చేసికొని= స్థాప్తుర్కింపచేసికొని; వారలవలన, దివ్య+అప్రతింబులు= ఆయా దేవతలకు సంబంధించిన మంత్ర బాణాలు; పడసి= పాంది; శత్రువులన్, జయించున్= శత్రువులను గెలుస్తాడు; మతి= అటుమీద; శస+వనంబు= శస అడవి; భవత్, చిర, నివాసంబునన్+చేసి= మీరు చాలాకాలం నివసించటంచేత; విరఁశ, ఘల, కుసుమ, పాదపంబు+ఖ= తగ్గి పోయిన పండ్లు, పువ్వులు చెట్లు కలదై; ముగ్గ, కుల+ఉపరోధి+ఖ= జంతువుల సమూహాలకు ప్రతిబంధకమై; ఒప్పక+ఉన్న+అది= పాడయిపోయింది (తగినిది); ఒక్కచోటన్+అ= ఒకేచోటనే; పెద్ద, కాలంబు+ఉనికి= చాలాకాలం ఉండటం; ఎవ్వరికిన్+ప్రీతి, జననంబు+కాదు= ఎవరికైనా సంతోషాన్ని పుట్టించేది కాదు; కాపునన్= కాబట్టి; ఒండు, వనంబునకు= వేరొక అడవికి; అరుగునది= వెళ్ళేది; అని; చెప్పి; ఆ+మునివరుండు= ఆ బుపేశేష్టుడు; అరిగినన్= వెళ్ళగా; తద్వ+వాక్య, ముదితులు+ఖ= ఆయన యొక్క మాటలకు సంతోషించిన వారై; ద్వైత, వనంబు+పాసి= ద్వైత మనే పేరున్న అడవిని విడిచి; పాండవులు; బ్రాహ్మణ, వరులతోన్+అ= విప్రముఖ్యలతోకూడా; కామ్యక, వనంబునకు+అరిగి= కామ్యక మనే పేరుకల అడవికి వెళ్ళి; సరస్వతీ తీరంబునందు= సరస్వతీనది ఒడ్డున; నివసించేసి= నివసించి; కొండొక, కాలంబు+ఉండన్= కొన్ని దినాలు నివసించగా; ఒక్క, నాఁడు= ఒక దినం; అజాత, శత్రుండు= ధర్మరాజు; అర్జునున్+చూచి= అర్జునుడిని కాంచి; ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: వ్యాసమహార్షి ధర్మరాజును రహస్యస్తలానికి తీసికొనిపోయి, 'ప్రతిస్పృతి' అనే విద్యను ఉపదేశించాడు. ఆ విద్యాశక్తివలన అర్జునుడు ఇంద్ర యమ వరుణ కుబేరాది దేవతలను ఉపసించి, ప్రత్యక్షంచేసుకొని, వారలవలన ఆయా దివ్యాప్రాలను సంపాదించి శత్రువులను జయించగలడని చెప్పాడు. (అంటే 'ప్రతిస్పృతి'ని ధర్మరాజు అర్జునుడికి ఉపదేశించాలని వ్యాసమహార్షి హృదయమని తేలుతున్నది). మీ రిచ్చుట చాలాకాలంనుండి ఉండటంచేత శస అడవిలో ఘలాలు, పుష్పాలు, చెట్లు తరిగిపోయాయి. అందువలన ఇచటి జంతువులకు ఆటంకంగా ఉన్నది. ఇధిగాక, ఒకేచోట చాలాకాలం ఎవరైనను ఉంటే ప్రీతి సన్మగిల్లతుంది. కాబట్టి మీరు ఇంకొక అడవికి వెళ్ళుటం మంచిది' అని వ్యాసమహార్షి పలుకగా పాండవులు సంతసించి బ్రాహ్మణులతోకలిసి కామ్యకవనానికి వెళ్ళి సరస్వతీ నది తీరంలో నివసించారు. అంత, ఒకనాడు ధర్మరాజు అర్జునుడితో ఇట్లు అన్నాడు.

K. ‘సాధితశాత్రవులగు భీ , షాష్టిమలయం దభిగతాత్రయం బయ్యు జతుః

పాదం బగుచున్న ధను , ర్యేదము బ్రాహ్మణులయందు వేదమపాశిలేన్.

277

ప్రతిపదార్థం: సాధిత, శాత్రవులు+లగు= సాధించబడిన విరోధులు కలవారయిన- అంటే శత్రువులను జయించిన; భీష్మ+అదుల+అందు= భీష్ముడు ముస్కుగా కలవారి పట్ల; బ్రాహ్మణుల+అందు; వేదము+అల, పోలెన్= వేదంవలె; చతుర్, పాదంబు+అగుచున్వ= నాలుగు పాదాలు కలదిగా అవుతున్వ; ధనున్+వేదము= ధనుర్వేదం, వింటికి సంబంధించిన విజ్ఞానం; అధిగత+అశ్రయంబు+అయ్యెన్= పాందిన ఆశ్రయం కలదిగా అయింది.

తాత్పర్యం: వేదం బ్రాహ్మణులలో స్థిరపడినట్లుగా, నాలుగుపాదాలు కలదైన ధనుర్వేదం శత్రువులపై విజయం సాధించిన భీష్ముడులలో స్థిరపడింది.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

వ. అయ్యాధి మహానీయంబయి దివ్యమంత్ర కలితంబయి వారలకు సన్మిహితం బగుఁ గావున. **278**

ప్రతిపదార్థం: ఆ+అది= ఆ ధనుర్వేదం; మహానీయంబు+అయి= గౌప్యాంధ్రై; దివ్య మంత్ర కలితంబు+అయి= దేవతా సంబంధమైన మంత్రాలతో కూడింధై; వారలకు= ఆ భీష్ముడులకు; సన్మిహితంబు+అగున్+కావునన్= చేరువగా ఉంటుంది కాబట్టి.

తాత్పర్యం: ఆ మహానీయమైన ధనుర్వేదం దివ్యమంత్రాలతో కూడినదై ఆ భీష్ముడుల దగ్గర ఉన్నది కనుక-

ఉ. వారలు దుర్యోధనుచే , నారాధితు లిష్టస్త్రీయుల నగుట రణ

ప్రారంభమయిన నెబిరెడు , వార పరాక్రాంతులై యవశ్యము మనతోన్. **279**

ప్రతిపదార్థం: వారలు= భీష్ముడులు; దుర్యోధనుచేన్= దుర్యోధనుడిచేత; ఇష్ట, సత్త+క్రియలన్= ఇష్టమైన సత్కారాలచేత; ఆరాధితులు= పూజించబడినవారు; అగుటన్= అవటంచేత; రణ, ప్రారంభము+అయినన్= యుద్ధం మొదలైతే; పర+అక్రాంతులు+ఖ= శత్రువులచే ఎదిరింపబడినవారై; మనతోన్; అవశ్యము= తప్పనిసరిగా; ఎదిరెడువారు+అ= తప్పక పోరు సల్వుతారు.

తాత్పర్యం: ఆ భీష్ముడులు, దుర్యోధనుడిచేత ఇష్టసత్కారాలతో పూజించబడ్డారు. అందుచేత యుద్ధం ప్రారంభమైనప్పుడు వారు తప్పక మనలను ఎదిరించి పరాక్రమంతో పోరు సల్వుతారు.

వ. చివ్యాస్త విదులైన వారల నోర్చునట్టి యమపాయంబు గృష్ణదైషాయనుండు ప్రసాదించే నీ విద్య నీవు ప్రతిగ్రహించి, కవచకార్యుక ప్రాస ఖాడ్డ ధరుండవై యస్కుల కజేయుండవై యుత్తరబిక్షున కలిగి తపాయోగ బలంబున నింద్రుఁ బ్రత్యక్షంబు సేయుము; తొఖి వ్యత్తునకు వెఱచి వేల్పులు తమ యాయుధంబులు బలంబులు నింద్రునందు సమర్పించి; రవి యెల్ల నీకుఁ దత్తస్తాదంబున నగు; మణి యింద్రునుపదేశంబున నీశ్వరు నారాధించి తదనుగ్రహంబున నిష్పతిస్థితి వడయు; మిది వేదవ్యాసు నుపదేశం' బని. **280**

ప్రతిపదార్థం: దివ్య+అప్ర్య, విదులు+ఖన= దేవతలకు సంబంధించిన అప్రాలను తెలిసినవారైన; వారలన్+చిర్మనట్టి= వారిని జయించేటటువంటి; ఉపాయంబు= వెరపు; కృష్ణ దైవాయనుండు= వ్యాసుడు; ప్రసాదించెన్= దయతో ఇచ్చాడు; ఈ విద్య; నీవు; ప్రతిగ్రహించి= (నా దగ్గరమనఁ) స్వీకరించి; కవచ, కారుకు, ప్రాస, ఖాడ్డ, ధరుండవు+ఖ= మైతొడుగు, విల్లు, ఈటె, కత్తి

ధరించిన వాడివై; అన్యలకు= ఇతరులకు; అజేయుండవు+బి= జయించక్కయి కానివాడివై; ఉత్తర దిక్కునకు+లరిగి= ఉత్తర దిక్కునకు వెళ్లి; తపన్+యోగ, బలంబునన్= తపస్సుయొక్క, యోగంయొక్క శక్తిచేత; ఇందున్= దేవేంద్రుడిని; ప్రత్యక్షంబు+చేయుము= సాఙ్కాత్కృరింపచేసికొనుము; తొల్లి= పూర్వకాలంలో; వృత్తునకు= వృత్తుడు అనే రాష్ట్రముడికి; వెలచి= భయపడి; వేల్పులు= దేవతలు; తమ+ఆయుధంబులు= తమతమ శస్త్రాలు; బలంబులున్= శక్తులు; ఇంద్రునందు= ఇంద్రుడికి; సమర్పించిరి= ఇష్టంతో ఇచ్చారు; అవి+ఎల్లన్= అవి అన్నియు; నీకున్; తద్ద+ప్రసాదంబునన్= ఆతడి దయవలన; అగున్= లభిస్తాయి; మఱి= అంతేకాక; ఇంద్రు+ఉపదేశంబునన్= ఇంద్రుడియొక్క హితబోధవలన; ఈశ్వరున్= శివుడిని; ఆరాధించి= పూజించి; తద్ద+అనుగ్రహంబునన్= ఆతడి దయవలన; ఇష్టసిద్ధి= కోరుకొన్న లాభాన్ని; పడయుము= పొందుము; ఇది; వేదవ్యాసు+ ఉపదేశంబు= వేదవ్యాసుడి హితబోధ; అని.

తాత్పర్యం: దివ్యాప్రవేత్తలైన భీష్మాదులను జయించే ఉపాయం వేదవ్యాసమహర్షి ఉపదేశించాడు. ఆ విద్య నీవు నా దగ్గరనుండి తీసికొనుము. నీవు సమస్తాయుధధారివై ఉత్తర దిక్కుగా వెళ్లి, తపస్సు చేసి ఇంద్రుడిని సాఙ్కాత్కృరింప చేసికొనుము. తొల్లి వృత్తుడికి భయపడి దేవతలు తమ ఆయుధాలు, బలాలు ఇంద్రుడికి సమర్పించారు. ఆతడి అనుగ్రహంవలన అవి అన్నియు నీకు లభిస్తాయి. తదుపరి ఇంద్రుడి హితబోధన ననుసరించి శివుడిని ఆరాధించి అభీష్టులాభం పొందుము. ఇది వేదవ్యాసమహర్షి ఉపదేశం'- అని ధర్మరాజు అర్జునుడితో చెప్పాడు.

క. ధృతి నియమప్రతునకు, ఓ , క్షితిసునకు, భార్యనకు, విగతక్కిల్పిసునకు ధర్మతనుాజ్ఞాయ ప్రీతిఁ బ్రతి , స్మృతి సుపదేశించేఁ దా నమిత్తజీగీష్ణన్.

281

ప్రతిపదార్థం: ధృతి, నియమ, ప్రతునకు= ధైర్యంతో, నియమంతో కూడిన ప్రతం కల వాడికి; దీక్షితసునకున్= మంత్ర దీక్షను పూనిన వాడికి; పార్థసున్= అర్జునుడికి; విగత, కీల్చిసునకు= పోయిన పాపాలు కలవాడికి అంటే పాపరహితుడికి; ధర్మతనుాజ్ఞాడు= ధర్మపుత్రుడు; ప్రీతిన్= అనురాగంతో; తాన్= తాను; అమిత జిగీష్ణన్= శత్రువులను జయించాలనే కోరికతో; ప్రతిస్మృతిన్= ప్రతిస్మృతి అనే మంత్రవిద్యను; ఉపదేశించెన్= బోధించాడు.

తాత్పర్యం: ధైర్యంగా ప్రతదీక్షపూనినవాడు, పాపరహితుడు, మంత్రాన్ని సాధించాలనే పట్టుదలతో కూడినవాడు అయిన అర్జునుడికి, ధర్మరాజు శత్రువులను జయించాలనే అభిలాషతో 'ప్రతిస్మృతి' అనే విద్యను ఉపదేశించాడు.

విశేషం: ధర్మరాజు అర్జునుడితో 'తపోయోగ బలంబున' ఇంద్రుడిని ప్రత్యక్షం చేసికొమ్మని చెప్పి ఉన్నాడు. అంతేకాక, అతడికి 'ప్రతిస్మృతి' ని ఉపదేశించాడు. అందుచేత అర్జునుడు తపస్సు చేయవలసి ఉన్నది. యోగసాధనకూడ చేయవలసి ఉన్నది. పతంజలి ప్రవచించిన అష్టాంగయోగంలోని అంగాలు; 1. యమం 2. నియమం 3. ఆసనం 4. ప్రాణాయామం 5. ప్రత్యాహారం 6. ధారణ 7. ధ్యానం 8. సమాధి. ఇందులో రెండవ అంగమైన నియమాన్ని పతంజలిమహర్షి పంచశిలగా రూపాందించాడు: 1. శౌచం 2. సంతోషం 3. తపస్సు 4. స్వాధ్యాయం 5. ఈశ్వరప్రథమిధానం. నియమానికి కావలసింది దీక్ష. అందుచేత దీక్షితుడైన పార్థుడికి ప్రతిస్మృతిని ధర్మరాజు ఉపదేశించాడు.

వ. అర్జునుండును నయోగవిద్యార్థాణప్రభావంబున నథికతేజీమూల్తయై, దివ్యాస్తులాభార్థం బగ్రజుచేత నసుజ్ఞతుండై, విభివిహిత హరోమసంతర్పిత వీతపరోత్తుండును బ్రాహ్మణకృత స్వస్త్యయసుండునుసై, ధోమ్యాచి మహాసురవరులను బ్రాత్మవరులను వీడ్జైని, తపంబున కరుగ సమకట్టిన.

282

ప్రతిపదార్థం: అర్జునుండును; ఆ+యోగ, విద్యా, గ్రహణ, ప్రభావంబున్న= ఆ యోగసాధనను గ్రహించటంచేత సంక్రమించిన మహిమచేత; అధిక, తేజస్+మూర్తి+ఖ= ఎక్కువ తేజంతో కూడిన ఆకారం కలవాడై; దివ్య+అప్రతి, లాభ+అర్థంబు= దేవతలకు సంబంధించిన అస్త్రాలను పొందటానికి; అగ్రజాచేతన్= (తన కంటే ముందుపుట్టినవాడు) అన్నచేత; అనజ్ఞాతుండు+ఖ= అనుమతి ఒపగబడినవాడై; విధి, విహిత, హోమ, సంతర్పిత, వీతిహోత్రుండును= శాస్త్రాలలోని సూత్రాలకు అనువుగా వేల్పటంచేత తృప్తిపొందించబడిన అగ్నిహోత్రుడు కలవాడున్నా; బ్రాహ్మణా, కృత, స్వస్తి+అయముండునున్+ఖ= విప్రులచేత చేయబడిన స్వస్తి' అని చెప్పబడే ఆశీస్సు కలవాడున్నా (అంటే ప్రయాణం బాగా జరుగకలదనే ఆశీస్సులను బ్రాహ్మణులచేత పొందిన వాడై); ధౌమ్య+అది, మహిసురవరులను= ధౌమ్యుడు మొదలుగా గల బ్రాహ్మణాలైష్ములను; భ్రాతృవరులను= శ్రేష్ఠులైన సోదరులను; వీడ్స్క్రైని= వదలి; తపంబునకు= తపస్సు చేసికొనటానికి; అరుగ, సమకట్టిన= వెళ్లటానికి పూనకొని ఉండగా.

తాత్పర్యం: 'ప్రతిస్ఫుర్తి' విద్యా మహిమవలన అర్జునుడు అధికతేజస్స్యి అయి వెలుగొందాడు. దివ్యాస్త్రాలను సంపాదించటానికి అన్నగారి అనుమతి గైకొన్నాడు. బయలుదేరే ముందు అగ్నిహోత్రంలో హోమాలు వేల్చి, బ్రాహ్మణుల ఆశీస్సులు పొంది, అందరికి వీడ్స్క్రైలు చెప్పాడు. అట్లా తపస్సుకు వెళ్లబోతుండగా.

సీ. ఆతని గాండీవహస్తు, నక్షత్రయబాణి, తూణీరయుగళు, నుత్తుంగభుజునిఁ
గనుకవర్త్తావ్యత ఘనతరతముఁ జాచి, పాంగి యంత్రుతభూతములును
బ్రాహ్మణప్రవరులుఁ 'బార్ధుని మనమునుఁ, దలచిన యర్థంబు దడయ కిష్ట
సంస్థి యయ్యెడు! సర్వ విష్ణుములును, శాంతిఁ బొందెడు!' మని సంతసమునుఁ

ఆ. బలికి; రంతు దరుణి పాంచాలి బీభత్సుఁ, కడకు నరుగుదెంచి కమలనేత్త
యిలజయార్థ మరుగు నాతని యుత్సాహాఁ, మేతీగి యట్టు లనియె నిందువదన.

283

ప్రతిపదార్థం: ఆతనిన్= ఆ అర్జునుడిని; గాండీవహస్తున్= గాండీవం చేతిలో కలవాడిని; అక్షయ, బాణ, తూణీర, యుగళున్= తరుగని అమ్ములతో ఉన్న రెండు అమ్ముల పొదులు కలవాడిని; ఉత్తుంగ భుజున్నిన్= ఎత్తైన భుజాలు కలవాడిని; కనక, వర్ష+అవ్యత, ఘనతర, తమన్= బుంగారు కవచంచేత చుట్టుకొనబడిన గొప్పదైన శరీరం కలవాడిని; చూచి; పాంగి= ఉత్సాహం పొంది; అంత్రుత భూతములును= కంటికి కనిపించని ప్రాణులను; బ్రాహ్మణ ప్రవరులున్= బ్రాహ్మణ శ్రేష్ఠులును; పార్థుని, మనమునన్+తలచిన+అర్థంబు= అర్జునుడు మనస్సులో కోరిన కోరిక; తడయక= ఆలస్యం లేకుండ; సంస్థి+అయ్యెడు= శాదేరునుగాకి; సర్వవిష్ణుములును= అన్ని అడ్డంకులున్నా; శాంతిన్+పొందెడున్+అని= సమసిపోవునుగాకి! అని; సంతసమున్ని= సంతోషంతో; పలికిరి (అశీర్వదించారు); అంతన్; తరుణి, పాంచాలి= మహిళామణి అయిన ద్రోపది; కమలనేత్త= పద్మాలవంటి కన్నులు కలది; ఇందు, వదన= చందుడివంటి మొగం కలది; బీభత్సుఁ, కడకున్= అర్జునుడి దగ్గరకు; అరుగుదెంచి= వచ్చి; అరి, జయ+అర్థము+అరుగు= శత్రువులపై విజయం సాధించటానికి వెళ్లుతున్న; ఆతని+ఉత్సాహము+ఎటీగి= ఆతడి ఎడదపొంగు గుర్తించి; ఇట్టులు+అనియెన్= శః విధంగా పలికింది.

తాత్పర్యం: గాండీవాస్తుఁ, అక్షయతూణీరాలనూ ధరించి, బంగారుకవచాన్ని తాల్చి, పయనానికి సిద్ధమవుతున్న ఉన్నతభుజుదైన అర్జునుడిని చూచి బ్రాహ్మణహోత్రుములున్నా, కానరాని భూతగణాలున్నా, సంతోషంతో 'ఇతడికి ఇష్టపంస్థి అగునుగాక!' అని ఆశీర్వదించగా, చంద్రవదన, కమలనేత్త అయిన పాంచాలి, శత్రువులపై విజయం సాధించటానికి వెళుతున్న ఆతడి ఉత్సాహాన్ని గుర్తించి శః విధంగా పలికింది.

విశేషం: ‘ఎదు, తల ద్రుతమున కమ్మ పరమగునపుడు మకారమగును.’ పొందెడున్+అని= పొందెడుమని.

క. ‘అవమానాసహ మగు నీ, యమమక్షత్రియ కులంబునం బిం కిట పు

ట్లువు గాకుండెడుఁ; దత్తేక్షము, మపు బ్రాహ్మణకులమునంద యయ్యెడు నాకున్.

284

ప్రతిపదార్థం: అవమాన+అసహము+అగు= తిరస్కారం భరించలేని; ఈ+అవమ+క్షత్రియ, కులంబునందు= ఈ తక్కువది అయిన క్షత్రియ కులంలో; ఇంక+ఇట= ఇకమీద; పుట్టువు+కాకుండెడున్= జన్మ కలుగుండుగాక; తద్+క్షమము+అపు= ఆ అవమానాన్ని భరించే ఓర్పుగల; బ్రాహ్మణా, కులమునందు+అ= బ్రాహ్మణ వంశంలోనే; నాకున్= నాకు; అయ్యెడున్= కలుగునుగాక!

తాత్పర్యం: ‘అవమానం భరించలేని ఈ పాడు క్షత్రియకులంలో ఇంక నాకు జన్మ కలుగకుండుగాక! ఇకమీద అటువంటి క్షమాగుణం కల విప్రవంశంలోనే నేను పుట్టెదను గాక!

చ. అలిక్షతదుష్టురాభపమహోర్షపమగ్నుల మమ్ము నందఱం

గరుణ సముద్ధరింపుము జగస్తుత! యన్మలు వృథానగాని యిం

భరము వహింపఁ బూనిన యపారగుసీస్తుతు నిన్ను బిక్కులున్

దరణియు సోముఁడున్ సభము ధాత్రియు గాడ్చును గాచుచుండెడున్.

285

ప్రతిపదార్థం: జగత్త+నుత!= లోకంచేత పాగడబడినవాడా!; అరి, కృత, దుష్టురాభవ, మహోర్షవ, మగ్నులన్, మమ్మున్= శత్రువులచేత చేయబడిన చెడ్డ అవమాన మనే గొప్ప సముద్రంలో మునిగిపోయిన మమ్ములను; అందఱన్= అందరిని; కరుణన్= దయతో; సముద్ధరింపుము= దరిచేర్చుము; అమ్మలు= ఇతరులు; పూనన్+కాని= పూనలేని; ఈ, భరము= ఈ బరువు; వహింపన్+పూనిన= భరించటానికి పూనిన; అపార, గుణ+ణస్తుతు= మితిలేని మంచిగుణాలచేత గొప్పవాడి వయిన; నిన్నున్; దిక్కులున్= దిశలును; తరణియు= సూర్యుడును; సోముఁడున్= చంద్రుడును; సభము= ఆకాశం; ధాత్రియు= భూమియు; గాడ్చును= వాయువును; కాచుచుండెడున్= కాపాడుగాత!

తాత్పర్యం: జగత్తుశంసలందుకొన్న అర్జునా! శత్రువులు చేసిన అవమానం అనే సముద్రంలో మునిగిన మమ్ము దయతో ఉధరించుము. ఇతరులకు వహింప సాధ్యంకాని ఈ భారాన్ని వహించబూనుకొన్న అపరిమితమైన సద్గుణాలుగల నిన్ను- దిక్కులు, సూర్యుడు, చంద్రుడు, ఆకసం, భూమి, వాయుదేవుడు రక్షింతురు గాక!

విశేషం: అలం: రూపకం.

వ. అని దీవించి పాంచాలరాజుపుత్తి దన స్నేహాలాలస విలోలాపాంగ విలోకనంబులం బార్థు బలగ్గోత పాథేయం జేయుచుఁ దఖ్వయోగతరశంబైన ప్రౌదయం బెట్టకేనియు నొక్కింతసేసికొని యుండే; మతీ పార్థుండుసుం బూర్ఖోత్తర బిశాభముఖుండై యొక్కరుండ యలగి యైంద్రయోగశక్తినిభేట భూతదుర్లింక్షుం దగుచు హిమశైల గంధమాధనంబుల నతిక్రమించి.

286

ప్రతిపదార్థం: అని= అని పలికి; దీవించి= ఆశీర్వదించి; పాంచాల రాజుపుత్తి= ద్రోపది (పాంచాల దేశ ప్రభువు కూతురు); తన, స్నేహా, లాలస, విలోల+అపాంగ, విలోకనంబులన్= తన ప్రేమచేత ఆసక్తములై మిగుల చలించే క్రీగింటి చూపులతో;

పార్షవ్స్వ= అర్జునుడిని; పరిగ్యోత, పాథేయున్+చేయుచున్= తీసికొనబడిన దారిబత్రైం కలవాడినిగా చేస్తూ; తద్+వియోగ, తరళంబు+ఖన, హృదయంబు= అతడి ఎడబాటుబాధచేత చంచలమైన గుండెను; ఎట్టకేనియున్= చివరి కేదో రీతిగా; ఒక్కింత, చేసికొని= కుదుటపరచుకొని; ఉండెన్= ఉండింది; మటి= ఆ మీద; పార్షుండుచున్= అర్జునుడును; పూర్వ+ఉత్తర, దిశా+అభిముఖండు+ఖ= తూర్పు ఉత్తర దిశలకు నడిమిచ్చెన ఈశాస్య దిక్కుకు ఎదురుమొగం కలవాడై; ఒక్కరుండు+అ= ఒంటరిగానే; అరిగి= వెళ్లి; ఇంద్ర, యోగ, శక్తిన్= ఇంద్ర సంబంధమైన యోగ మహామచేత; నిఖిల, భూత, దుర్మిరీష్యండు+అగుచున్= సకల ప్రాణికోటికి తేరి చూడరాని పాడవతూ; హిమశైల= హిమాలయ పర్వతాన్ని; గంధమాదనంబులన్= గంధ మాదన పర్వతాన్ని; అతిక్రమించి= దాటి.

తాత్పర్యం: అని ఆశీర్వదించింది- ద్రౌపది. ప్రేమసక్తిచే చలించిన ఆమె క్రీగింటి చూపులు అర్జునుడికి దారి బత్తెమయ్యాయి. ఆమె అతడి ఎడబాటు చేత చలించే ఎడదను ఎట్లో కుదుట పరుచుకొని ఉండింది. అటుపై అర్జునుడు పూర్వోత్తరదిశగా పయనమై, ఇంద్ర సంబంధి యోగ శక్తిచేత తేరి చూడరాని తేజం కలవాడై, హిమాలయ, గంధమాదన పర్వతాలను అతిక్రమించి పయనం కొనసాగించాడు.

విశేషం: పూర్వకాలంలో దూరప్రయాణానికి తరలేవారు దారిబత్యాన్ని తీసికొని వెళ్లటం అవశ్యకర్తవ్యం. పాథేయ మంటే దారిలో ప్రయాణికుడు జీవించటానికి తనవెంట తీసికొని వెళ్లే వివిధపదార్థసంచయం. ఇటు దూరప్రయాణానికి తరలి వెళ్లుపువాడు అర్జునుడు. అతడికి ఇక పాథేయ మేది? అనురాగలాలస విలోలాలైన తన క్రీగింటిచూపులనే అర్జునుడు పాథేయంగా స్పీకరించినట్లు చేసిందట ద్రౌపది! ఈ మనోపారకల్పనలోని సాహితీస్వారస్యం సహాదయహృదయైకవేద్యం.

ఉ. వీరుడు యోగవిధ్యయును విల్మను దీడుగ సింద్రకీలమున్
భూలినగంబుపై గడగి పోవగడఁ బోయినఁ 'బోవకుండు ము
గ్రాలిఖిభేటి' నీ 'హను మహామధురధ్వని వించె వానికిన్:
బోరన నంతలక్షమునఁ బోలై నిరంతర పుష్టవృష్టియున్.

287

ప్రతిపదార్థం: వీరుడు= వీరుడైన అర్జునుడు; యోగవిధ్యయును= ప్రతిస్పృతి అనే యోగ విధ్యయున్నా; విల్మను= కోదండమున్నా; తోడుగన్= తనకు సాయంగా; ఇంద్ర, కీలము+అన్, భూరినగంబు, పైన్= ఇంద్రకీలం అనే పేరున్న గొప్ప కొండపై; పోవగన్+పోయినన్= పోవటానికి పోతుండగా; ఉగ్ర+అర్, విఖేది!= భయంకరులైన శత్రువులను పరిమార్చేవాడా!; నీపు; పోవకుండుము= వెళ్లవద్దు; అను= అనే; మహా, మధుర, ధ్వని= గొప్ప తియ్యమైన శబ్దం; వానికిన్= అతడికి; వించెన్= వినిపించింది; బోరనన్= శీఘ్రమంగా; అంతరిక్షమునన్= ఆకసంలో; నిరంతర, పుష్టి, వృష్టియున్= ఎడతెగని పూలవానకూడ; పాలైన్= వెల్లి విరిసింది.

తాత్పర్యం: వీరుడైన అర్జునుడు గాండీవాస్త్రి, ప్రతిస్పృతి అనే యోగవిధ్యనూ తనకుతోడు చేసికొని ఇంద్రకీల పర్వతంమీదికి అరుగుతున్నప్పుడు 'భయంకర శత్రువులను పరిమార్చేవాడా! ఆగుము. కదలవద్దు' అనే మధురశబ్దం వినిపించింది. వెంటనే ఆకాశంనుండి అతడిపై పూలవాన కూడ కురిసింది.

వ. దానికి విష్ణుయం బంధి చనువాడు ముందట నొక్కష్టమూలంబున నున్న వృధ్ఛలూష్టము బ్రహ్మతేజీ ఉ భికు నవిరత యమ నియమ కృతీభూతశరీరం గని నమస్కరించి, తత్సమీపంబున విశ్రమించియున్న నప్పుర్థం జాచి బ్రాహ్మణుం డిట్లనియె.

288

ప్రతిపదార్థం: దానికీ= దానికి (అంటే ఆగుమని వినిపించిన ధ్వనికి, పుష్పవృష్టికి); విస్కయంబు+అంది= ఆశ్చర్యపడి; చమవాఁడు= వెళ్ళుతున్నవాడు (అర్భనుడు); ముందటన్= ఎదుట; ఒక్క, వ్యక్త, మూలంబునన్= ఒక చెట్టు మొదట; ఉన్న; వ్యాప్త, బ్రాహ్మణున్= ముసలిబాపడిని; బ్రాహ్మణ, తేజన్+అధికున్= జ్ఞానతేజంచేత అధికుడైన వాడిని; అవిరభ, యమ, నియమ, కృషిభాత, శరీరున్+కని= ఎడతెగని యమం, నియమం పాటించటంచేత కృషించిన దేహం కలవాడిని చూచి; నమస్కరించి= మ్రేమక్కి; తద్ద+సమీపంబునన్= అతడి చెంత; విశ్రమించి+ఉన్నన్= విశ్రాంతిగైకొంటున్న; ఆ, పార్థున్+చూచి= ఆ అర్భనుడిని చూచి; బ్రాహ్మణుండు+ఇట్లు+అనియెన్= విప్పుడు ఇట్లూ పలికాడు.

తాత్పర్యం: అర్భనుడికి ఆశ్చర్యం కలిగింది. అతడికి ముందు ఒక చెట్టుమొదట యమ, నియమ, తపస్సుల వలన చిక్కిన శరీరం కలవాడైనప్పటికిని మహాతేజస్సీ అయిన ఒక ముసలి బ్రాహ్మణుని చూచి, మ్రేమక్కి, ఆయనప్రక్కన విశ్రాంతి తీసుకొంటున్న ఆ అర్భనుని చూచి, బ్రాహ్మణుడు ఈవిధంగా అన్నాడు.

విశేషం: పతంజలి అష్టాంగయోగంలో 'యమం', 'నియమం' మొదటి రెండు ప్రాథమిక దశలు. యమం:- (1) అహింస (2) సత్యం (3) అప్రేయం (4) బ్రాహ్మణర్యం (5) అపరిగ్రహం అనేవి అంగాలు. 281వ పద్యంలోని విశేషాంశాలను అనుశీలించండి.

క. ‘ఎందుండి వచ్చి తయ్య? యి , నించితశేషుడవు ధర్మనియతుండవు నీ
కిం దుండ నేల? సిద్ధిం , బ్రాంబతి, చేకొను మభీష్పుణ్యఫలంబుల్.

289

ప్రతిపదార్థం: ఎందు+ఉండి= ఎక్కుడనుండి; వచ్చితి(వి)+అయ్య! = వచ్చినావయ్యా!; అనిందిత తేజుడవు= నిందించబడని, (ప్రస్తుతించతగిన) తేజం కలవాడివి; ధర్మనియతుండవు= ధర్మంతో కూడిన క్రమశిక్షణ కలవాడివి; నీకు+ఇందు+ఉండన్+ఏల?= నీవు ఇక్కడ ఉండటానికి హేతు వేమి?; సిద్ధిన్+పాందితి(వి)= నీవు కృతకృత్యుడివి; అభీష్ట పుణ్య, ఫలంబున్= మిక్కిలి ఇష్టాలైన పుణ్యఫలాలను; చేకొనుము= స్వీకరించుము.

తాత్పర్యం: 'ఎక్కుడినుంచి నీవు ఇక్కడికి వచ్చావు? నీవు నిష్పత్తిక తేజస్సీవి. ధర్మనియతి కలవాడివి. నీవు ఇక్కడ ఉండట మెందుకు? నీవు కృతకృత్యుడివి. నీకు ఇష్టాలైన పుణ్యఫలాలు స్వీకరించుము.

క. ఇది శాంతతపస్సుల కా , స్పాద: మిందుఁ గృహాణ కవచ బాణాసన సం
పద దాట్లి యుండ నేటిక? విధిత క్షత్రియకులుండవే నీ వనఘా!

290

ప్రతిపదార్థం: అనఘా!= పాపరహితుడా!; ఇది= ఈ స్థలం; శాంత, తపస్సులకు= వైరాగ్యంతో తపస్సు చేసికొనే బుమలకు; ఆస్పదము= నెలవు; ఇందున్= ఇక్కడ; కృహాణ, కవచ, బాణ+అసన, సంపద= కత్తి, మైతౌడుగు, విల్లు వీటి సమృద్ధిని; తాల్చి+ఉండన్+ఏటికి= ఎందుకు ధరించి ఉండాలి; నీవు; విధిత, క్షత్రియకులుండవే= ప్రసిద్ధమైన క్షత్రియకులానికి చెందినవాడివా?

తాత్పర్యం: ఇది వైరాగ్యవంతులయిన బుమలు తపస్సు చేసికొనే ప్రశాంతమైన స్థలం. ఇందు కత్తి, కవచం, ధనస్సు మున్నగునవి ధరించి ఎందుకున్నావు? అనఘా! నీవు ప్రసిద్ధ క్షత్రియ కులానికి చెందినవాడివా?

వ. వీత హర్ష క్రీధులైన బ్రాహ్మణులుండెడు పుణ్యవివాసంబున నాయుధంబులు ధరియించి యుండవలవదు;
వీని విడువు' మని నిషేఖించిన, సప్తమ్మావచనంబులకు సంచలింపక యున్న యాతని దైర్ఘ్యంబునకు మెచ్చి,
సహస్రాక్షుండు నిజరూపంబుఁ జాపి యతని కిట్లనియె.

291

ప్రతిపదార్థం: వీత, హర్ష క్రోధులు+ఐన= పోయిన సంతోషం కోపం కలవారైన అంటే సంతోషకోపాలకు అటీతులైన; బ్రాహ్మణులు+ఉండెడు= విప్రులు ఉండే; పుణ్య, నివాసంబున్న= పుణ్యస్తలంలో; ఆయుధంబులు= శస్త్రాలు; ధరియించి ఉండవలవదు= తాల్చి ఉండరాదు; వీనిన్= ఈ ఆయుధాలను; విడువుము+అని= వదలిపెట్టుము అని; నిషేధించినన్= కూడదని ఆజ్ఞాపించగా; ఆ విష్ణువచనంబులకున్= ఆ అడ్డ మాటలకు; సంచలింపక+ఉన్న= కదలక మెదలక ఉండే; ఆతని దైర్యంబును= ఆతడి సాహసానికి; మెచ్చి; సహాప్ర+అశ్వండు= వేయికన్నులు కల ఇంద్రుడు; నిజ, రూపంబున్= తన నిజమైన ఆకారాన్ని; చూపి; అతనికి= ఆ అర్ఘునుడికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: ఈ పుణ్యస్తలంలో సంతోషం, కోపం మున్నగు ఉద్దేగాలు లేని బ్రాహ్మణులు మాత్రమే ఉండటానికి అర్ఘులు. నీవు ఆయుధాలు ధరించి ఉండకూడదు. వాటిని విష్ణుంచుము'- అని ఆజ్ఞాపించి నప్పటికిని అర్ఘునుడు ఏ మాత్రం చలించకపోవటంచేత ఆతని దైర్యానికి మెచ్చి, ఇంద్రుడు తన నిజరూపాన్ని చూపి ఇట్లా అన్నాడు.

ఆ. ‘ఇష్టమైన వరము లిచ్ఛేదు బ్రీతితో , వేడు’ మనిన నమరవిభున కపుడు

గరము భక్తి ప్రేక్షి కరములు మొగిచి యి , ట్లునియే బురుపుష్టభుఁ డర్జునుండు.

292

ప్రతిపదార్థం: ఇష్టము+ఐన, వరములు+ఇచ్చేదన్= నచ్చిన వరాలు నీకు ఇస్తాను; ప్రీతితోన్= సంతోషంతో; వేడుము= కోరుకొనుము; అనినన్= అని చెప్పగా; అమరిభునకు= దేవతల రాజైన దేవేంద్రుడికి; అపుడు, కరము, భక్తిన్, మైక్రీ= మిక్కిలి భక్తితో నమస్కరించి; కరములు= మొగిచి= చేతులు మోడ్చి; పురుష వృషభుడు= పురుషైష్టుడు; అర్ఘునుండు; ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: ‘నీకు ఇష్టమైన వరాలు ఇస్తాను. సంతోషంతో కోరుకొనుము’- అని దేవేంద్రుడు పలుకగా, మిక్కిలి భక్తితో అతడికి నమస్కరించి అర్ఘునుడు ఈ విధంగా బదులు పలికాడు.

వ. ‘దేవా! నా కిష్టంబైన వరంబు భవత్తుసౌదంబున దివ్యాస్తలాభంబ’ యనిన నది యేమి గహనంబు; దానిన యిచ్ఛేదు; బుణ్యలోకంబులు దేవత్వంబును సర్వకామంబులు వేడు’ మనిన నర్జునుం డెట్లునియే. 293

ప్రతిపదార్థం: దేవా!= ఓ దేవేంద్రా!; నాకు+ఇష్టంబు+ఐన, వరంబు= నాకు నచ్చిన వరం; భవత్, ప్రసాదంబునన్= నీ దయవలన దివ్య+అప్తు, లాభంబు+అ= దేవతా సంబంధాలైన ఆయుధాలను సంపాదించటమే; అనినన్= అని చెప్పగా; అది, ఏమి, గహనంబు= అది ఏమి కష్టసాధ్యమైనది?; దానిన్+అ= దానినే; ఇచ్చేదన్= ఇస్తాను; పుణ్యలోకంబులు= పుణ్యంబులన పొందేలోకాలను; దేవత్వంబును= అమరత్వాన్ని; సర్వకామంబులు= అన్ని కోరికలను; వేడుము+అనినన్= కోరుకొనుముని చెప్పగా; అర్ఘునుండు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: ‘దేవా! నాకు కావలసింది నీ దయవలన దివ్యాస్తసంపాదనం మాత్రమే’ అని అర్ఘునుడు పలుకగా దేవేంద్రుడు ‘దాని కేమి? నీవు కోరింది ఇస్తాను, అదేమి కష్టమైనది కాదు. ఇంకా నీవు పుణ్యలోకాలు, అమరత్వం, ఇష్టమైన కోరికల నన్నింటిని కోరుకొనుము’ అనగా ఇంద్రుడితో అర్ఘునుడు ఇట్లా బదులు పలికాడు.

సీ. ‘చివిజాధినాథ! నా కవి యెల్ల నేటికిఁ? , బరమాస్తలాభంబ కర మభీష్టః

మరులు సేసిన మహాపిథభవక్షేశంబు , వాపంగ నోపక యేపుటడవి

సురుదుఃఖితుల సహాదరుల నందఱఁ బెట్టి ; చనుదెంచి మిన్నక చనిన నన్ను
దగువారు జగములోఁ దెగడరే?' నావుడు , సుతునకుఁ భీతుడై శతమఖుండు

- అ. గరుణ నిట్టులసియో 'బరమాప్రులాభంబు , నీకు నిష్టమేని లోకవంద్య
గరళకంరు నీశుఁ బరముఁ బ్రసన్నుగా , వేగఁ జేయు మధికయోగశక్తి.

294

ప్రతిపదార్థం: దివిజ+అధినాథ!= దేవతలకు అధిపతివైన ఓ దేవేంద్రా!; నాకు; అవి+ఎల్లన్= అవన్నియు; ఏటికిన్= ఎందుకు? పరమ+అప్త, లాభంబు+అ= గొప్పవైన అప్రాలను సంపాదించటం మాత్రమే; కరము= మిక్కిలి; అభీష్టము= ఇష్టం; అరులు= శత్రువులు; చేసిన; మహా, పరిహస, త్సైశంబు= గొప్ప అవమానబాధ; పాపంగన్+చిపక= తోలగింపజాలక; ఏపు+అడవిన్= దట్టమైన అడవిలో; ఉను, దుఃఖితులన్= మిక్కుటమైన దుఃఖాన్ని అనుభవించే వారిని; సహోదరులన్= అన్నదమ్ములను; అందఱన్+పెట్టి= అందరిని ఉంచి; చనుదెంచి= వచ్చి; మిన్నక, చనినన్= ఊరకే వెళ్ళితే; నన్నున్; తగువారు= తగినవారు; జగములోన్= లోకంలో; తెగడరే= నిందించరా!; నావుడు= అని చెప్పగా; శతమఖుండు= నూరు యజ్ఞాలుచేసి ఇంద్రుడైనవాడు; సుతునకున్+ప్రేతుడు+హ= కొడుకుపట్ల సంతోషించినవాడై; కరుణన్= దయతో; ఇట్లులు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు; పరమ+అప్త్రలాభంబు= గొప్ప అప్రాలను సంపాదించటం; నీకున్+ఇష్టము+ఏని= నీకు ఇష్టముయితే; అధిక, యోగ, శక్తిన్= మిక్కుటమైన యోగమహిమచేత; లోకవంద్యున్= లోకంచేత నమస్కరించదగిన; గరళకంరున్= గరళం కంరంలో కలవాడిని; ఈశన్= శివుడిని; పరమున్= అందరు దేవతలకంటే అధికుడైనవాడిని; ప్రసన్నున్+కాన్= నీపట్ల అనుగ్రహం కలవాడినిగా; వేగన్+చేయుము= శీఘ్రంగా చేసేది.

తాత్పర్యం: 'ఓదేవేంద్రా! నాకు ఆ పుణ్యోకాలు, అమరత్వం మున్నగునవి ఎందుకు? నాకు కావలసింది పరమాప్రులాభం. శత్రువులు చేసిన పరాభవబాధచేత ముగ్గుతున్న అన్నదమ్ములను కారడవిలో దిగబెట్టి నేను ఊరక వెళ్ళితే తెలిసినవారు నన్ను నిందించరా?' అని అనగా- అర్జునుడి మాటలకు సంతోషించి దేవేంద్రుడు 'నీకు పరమాప్రులాభమే కావాలంటే లోకవంద్యుడైన పరమేశ్వరుడిని ఆరాధించుము. అతిశయించిన యోగశక్తిచేత అతడిని ప్రసన్నుడిగా చేసికొనుము.'

- అ. అట్లేని నిఖిల లోకపాల సహితుండై యిశ్వరుండు నీ యజ్ఞమతం బోనరించు' నని సహాప్రులోచనుండు లోచనాగోచరుం డైన, సర్జునుండును దద్దుచనంబున సమాపొతచిత్తుండై హిమశైలశిఖరంబున కలగి వివిధ కుసుమ ఫల వృక్షంబులను విమల నిర్మి జలంబులను గమల కుముద కల్పార కలహంస సంకుల పంకజాకరంబులను రమ్యంబైన తపోవనంబునండుఁ బరమేశ్వరు సుదైశించి తపంబు సేయిందింగిన.

295

ప్రతిపదార్థం: అట్లు+ఏని= అట్లయితే; నిఖిల, లోకపాల, సహితుండు+హ= అందరు దిక్కాలకులతో కూడినవాడై; ఈశ్వరుండు= శివుడు; నీ+అభిమతంబు= నీకోరిక; ఒనరించున్= ఈడేర్చుతాడు; అని= అనిచెప్పి; సహాప్రలోచనుండు= వేయి కన్నులు కలవాడు- ఇంద్రుడు; లోచన+అగోచరుండు+పనన్= కన్నులకు కనిపించనివాడు కాగా (అదృశ్యుడు కాగా); అర్జునుండును; తద్వ+వచనంబునన్= ఆతడి మాటచేత; సమాపొత, చిత్తుండు+హ= ఏకాగ్రతతో కూడిన మనస్సు కలవాడై; హిమ, శైల, శిఖరంబునకు= మంచుకొండ కొనకు; అరిగి= వెళ్ళి; వివిధ, కుసుమ, ఫల, వృక్షంబులను= పెక్క పూలు పూసే చెట్లతో, పెక్క పండ్లు కాసే చెట్లతో; విమల, నిర్మి జలంబులను= నిర్మలాలైన పెలయేటి నీళ్ళతో; కమల, కుముద, కల్పార, కలహంస, సంకుల, పంకజాకరంబులను= పద్మలు, కలువలు, ఇంచుక తెలుపు ఎరుపు కల కలువలు, ధూమ్రవర్ణాలైన కాళ్ళ,

ముక్కుకల రాజవాంసలు మిక్కుటంగా ఉండేసరస్సులతో (పంకజ+ఆకరంబు= పద్మాలకు స్థానం అయింది, సరస్సు); రమ్యంబు+ఖన= అందమైన; తపన్+వనంబునందున్= తపస్సు చేసికానే అడవిలో; పరమ+ఈశ్వరున్= పరమశివుడిని; ఉష్ణేశించి= ధ్వేయంగా పెట్టుకొని; తపంబు= తపస్సు; చేయన్+తొడంగినన్= చేయటానికి మొదలుపెట్టగా.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగాచేస్తే సకల దిక్కాలకులతోకూడినవాడై శివుడు, నీ కోరిక ఈదేర్చుతాడు'- అని చెప్పి దేవేంద్రుడు అద్భుతయ్యాడు. అర్జునుడు దేవేంద్రుడు చెప్పినట్లు ఏకాగ్రత చెందిన మనస్సు కలవాడై హిమాలయ పర్వతశిఖరాలమై వెళ్లి, అక్కడ ఫలవృక్షాల మధ్య, పూలచెట్ల మధ్య, సెలయేళ్ల మధ్య, రాజవాంసలతో, కలువలతో వివిధపద్మాలతో విలసిల్లే సరస్సుల మధ్య గల తపోవనంలో పరమేశ్వరుడినిగురించి తపస్సు చేయటం మొదలు పెట్టగా-

క. సురదుందుభి నాదంబులు, సురపాదవ సంభవ ప్రసూన సుగంధీ

త్యర వాసిత పవనము వి, స్తులలై నాతనికి హృదయసమ్మద మేసగన్.

296

ప్రతిపదార్థం: సుర, దుందుభి, నాదంబులు= దేవతలు ప్రోగించిన భేరీ రవాలు; సుర, పాదవ, సంభవ, ప్రసూన, సుగంధ+ఉత్సర, వాసిత, పవనము= దేవలోకంలోని చెట్లనుండి పుట్టిన పూలయొక్క గొప్పపరిమళంతో ఒప్పుతున్న గాలి-అంటే కల్పవృక్షాలనుండి పూచిన పుప్పుల సువాసనతో నిండిన గాలి; ఆతనికి= అర్జునుడికి; హృదయ, సమ్మదము+ఎసంగన్= గుండె సంతోషంతో నిండేటట్లు; విస్తరిల్లన్= వ్యాపించింది.

తాత్పర్యం: అప్పుడు అర్జునుడి హృదయం సంతోషంతో నిండారేటట్లుగా దేవదుందుభులు ప్రోగాయి. కల్పవృక్షాల పుప్పుల సువాసనతో గుబులుకొనిన గాలి వ్యాపించింది.

వ. అందు మనోవాక్యాయ కర్మనియతుండై పరమేశ్వరుం దసుచిత్తంబున నిలిపి, నిరంతర త్రిరాత్మీపవాసంబుల నొక్క మాసంబుఁ జలిపి, ద్విగుణిత త్రిరాత్మీపవాసంబుల రెండవ మాసంబుఁ జలిపి, పక్షోపవాసంబుల మూడవ మాసంబు సలిపి, యుర్వులూపుండై యేకపాదాంగుష్ఠాగ్రంబున నిలిచి, వాయుభోజనంబు సేయుచు నాలవ మాసంబు సలిపి, యిట్లతిఫోర్మిరతపంబు సేయుచున్న యర్మునుం జూచి యందవి బుఘులు విష్ణుయం బంది యాశ్వరుపాలికిం జని యిట్లనిల.

297

ప్రతిపదార్థం: అందున్= ఆ తపోవనంలో; మనన్+వాక్+కాయ కర్మ, నియతుందు+పి= మనస్సు, మాట, శారీరక క్రియలను క్రమశిక్షణాను లోబదేటట్లు చేసినవాడై అంటే త్రికరణశ్శద్మి కలవాడై; పరమేశ్వరున్= పరమశివుడిని; తన, చిత్తంబునన్, నిలిపి= తన మనస్సులో పాదుకొల్పి; నిరంతర, త్రిరాత్మ+ఉపవాసంబులన్= ఎడతెగుండ మూడు రాత్రులు ఆహారాన్ని ఉండుంచిన ప్రతితిలో; ఒక్క, మాసంబున్+చలిపి= ఒక్క నెల గడిపి; ద్విగుణిత, త్రి, రాత్ర+ఉపవాసంబుల= రెట్లింపు చేయబడిన మూడు (అరు) రాత్రుల నిరాహార దీషపూర్వాని; రెండవ, మాసంబున్; చలిపి; పక్షోపవాసంబులన్= పద్మదు దినాల నిరాహారదీష్టతో; మూడవ, మాసంబు; చలిపి= మూడవ నెల గడిపి; ఊర్ము బాహుందు+పి= ఎత్తిన చేతులు కలవాడై; ఏక, పాద+అంగుష్ఠ+అగ్రంబునన్= ఒక పాదంయొక్క బొటనవైలికొసపై మాత్రమే; నిలిచి= (దేహం యొక్క బరువునంతను మోపి) నిలబడి; వాయు భోజనంబు+చేయుచు= గాలిని మాత్రమే ఆహారంగా తీసికొంటూ; నాలవ, మాసంబు, చలిపి= నాలవనెల గడిపి; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అతి, ఫోర, తపంబు, చేయుచున్= మిక్కిలి కరినమైన తపస్సు చేస్తున్న; అర్జునున్+చూచి= అర్జునుడిని చూచి; అందలి= ఆ తపోవనంలోని; బుఘులు= మునులు; విస్మయంబు+అంది= అశ్వర్యం పాంది; ఈశ్వరు పాలికిన్+చని= శివుడికడ కేగి; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనిరి= పలికారు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు ఆ తపోవనంలో పరమేశ్వరుడిని గురించి త్రికరణ పుద్ధిలో ఘోరతపస్సు చేశాడు. మొదటి నెల నిరంతర త్రిరాల్ఫోపవాసాలు చేశాడు. రెండవ నెల త్రిరాల్ఫోపవాసాలు రెట్టింపు చేశాడు. మూడవ నెల పక్షోపవాసంతో గడిపాడు. ఊర్ద్వబాహుడై ఒక కాలి బొటనవేలిపైనే నిలిచి, గాలిని మాత్రమే ఆహారంగా చేసికొని నాల్గవ నెల గడిపాడు. ఇట్లా మిక్కిలి కరినతపస్సు చేస్తున్న అర్జునుడిని చూచి ఆ వనంలోని బుమలు ఆశ్చర్యం పాంది పరమశివుడి దగ్గరకు వెళ్లి ఇట్లా అన్నారు.

ఉ. ‘భూరిబలుండు పాండవుల దస్తుర్వతపం భౌఖలించుటం దదీ
యోరుతపఃప్రభావ దహనోత్థిత ధూమచయింబు లంబుడా
కారములై వనాంతరము గప్పు జగత్త్రయునాథ! తత్త్వపో
భారము సర్వజీవుల కపారభయావహ మధ్భుతం జలన్.

298

ప్రతిపదార్థం: జగత్తోత్తయ, నాథ!= మూడు లోకాలకు ప్రభువైన ఓ పరమేశ్వరా!; భూరిబలుండు= గొప్ప బలం కలవాడు; పాండవుడు= అర్జునుడు; అపూర్వతపంబు+బనరించుటన్= ఇంతకుముం దెవరున్నా చేయని తపస్సు చేయటంచేత; ఇలన్= ఈ భూమిపై; తదీయ+ఉరు, తపః+ప్రభావ, దహన+ఉత్థిత, ధూమ, చయింబులు= ఆతడియొక్క గొప్పవైన తపంయొక్క మహిమ అనే అగ్ని నుండి పైకిగసిన పొగల సముద్రాయాలు; అంబుద+ఆకారములు+ఏ= మబ్బుల రూపాన్ని పాంది (అంబుద= నీటిని ఇచ్చేది, మేఘం); వన+అంతరము= అడవి మధ్య భాగాన్ని; కప్పెన్= కప్పివేశాయి; తద్ద+తపస్+భారము =అతని తపస్సుయొక్క బరువు (విశేషం); సర్వజీవులకు= అన్నిప్రాణులకు; అద్భుతంబు= అచ్చేరువు గొల్చేటటువంటిది; అపార, భయ+అవహాము= మితిలేని భయాన్ని కలిగించేటటువంటిది.

తాత్పర్యం: ‘మూడులోకాలకు ప్రభువైన ఓ పరమేశ్వరా! అర్జునుడు గొప్ప బలం కలవాడై, ఇంతకు ముం దెవరున్నా చేయనట్టి గొప్పతపస్సు చేస్తున్నాడు. ఆతడి తపఃప్రభావం అనే అగ్నినుండి క్రమించున పొగలు దట్టమైన మబ్బులవలే అడవి నంతటినీ క్రమ్యకొన్నాయి. ఆతడి తపోభారం సర్వప్రాణులకు అంతు లేని ఆశ్చర్యాన్ని, మితిలేని భీతిని కలిస్తున్నది.

వ. అతని యజ్ఞమతంబుబ్రసాదించి తత్త్వపోభారంబు వాలింపు’ మనిన, వారల పలుకులు విని పరమేశ్వరుండు దరహసితవదనుం డగుచు, ‘వాని యజ్ఞప్రాయం బే నెఱుంగుదు; నిష్పత్త ప్రసాదంబున వానికి మనః ప్రియంబుల జేసేద; మీరు మీ యాత్మమంబుల కలిగి సుఖంబుండుం’ డని యస్తుడు. 299

ప్రతిపదార్థం: అతని+అభిమతంబున్+ప్రసాదించి= ఆ అర్జునుడియొక్క కోరికను దయతో ఒసగి; తద్ద+తపస్+భారంబు= ఆ తపస్సువలన కలిగిన బరువును; వారింపును= తొలగించును; అనినన్= అని చెప్పగా; వారల= ఆ మునుల; పలుములు= మాటలు; విని= ఆలకించి; పరమ+ఈశ్వరుండు= పరమశివుడు; దర, హసిత, వదనుండు+అగుచు= చిరునవ్వుతో కూడిన ముఖం కలవాడవుతూ; వాని+అభిప్రాయంబు= ఆతడి అభిప్రాయాన్ని; ఏన్= నేను; ఎఱుంగుదున్= తెలియుదును; ఇష్ట, వర, ప్రసాదంబునన్= అతడికి నచ్చిన కోరికలు ఇవ్వటం చేత; వానికి= ఆ అర్జునుడికి; మన్+ప్రియంబున్= మనస్సును సంతోషాన్ని; చేసెదన్= కలిగిస్తాను; మీరు; మీ, ఆశమంబులకు= మీ ఆశమమంటే తపస్సు చేసికొనటానికి బుమలు ప్రత్యేకంగా అడవులలో ఏర్పాటు చేసికొన్న వసతి); అరిగి= వెళ్లి; సుఖంబు+ఉండుండు+అని= సుఖంగా జీవించండి అని చెప్పి; అప్పుడు.

తాత్పర్యం: ‘అర్జునుడి కోరికను అనుగ్రహించి అతడి తపోభారాన్ని నివారించండి’ అని బుషులు పరమశివుడిని ప్రార్థించారు. పరమేశ్వరుడు చిరునవ్యతో కూడిన మొగం కలవాడై ఆ మునులతో ‘నాకు అర్జునుడి అభిప్రాయం తెలుసు. ఆతడు కోరిన వరాలు ఇచ్చి ఆతడికి సంతోషం కలిగిస్తాను. మీరు మీమీ ఆశ్రమాలకు వెళ్ళి నుఖంగా ఉండండి’ అని చెప్పి, అప్పుడు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

విశేషం: సనాతన సంస్కృతిలో మానవజీవితం 1. బ్రహ్మచర్యం 2. గ్ాయప్రణం 3. వాప్రప్రణం 4. సన్మాసం- అని నాలుగు ఆశ్రమాలుగా విభజించబడింది. గ్యాం కూడా వాయ్యధంలో ఆశ్రమమే. రూధ్యధంలో ఆశ్రమం అంటే ప్రతదీష్ట, నియమ పరిపాలన, పవిత్రత ముస్తగు భావాలను సంతరించుకొనటంచేత మునులు అడవిలో ప్రత్యేకంగా నిర్మించుకొన్న ఆవాలకు (ఆశ్రమం) పదమైనది.

ఈశ్వరుడు కిరాతహేషంబున నర్జునునౌద్ద వచ్చుట (సం. 3-40-2)

సీ. కాంచనవర్ణాపముండై మహాశ్నేహం, కార్మకమాస్తుండై కాలకంరుఁ

డెఱుకురాజయ్య: నశీంద్రతసూజయు, వసచరీభావంబు వఱలఁ దాల్చె;

గుణుచచేతులు మిడిగ్రుడ్లును గడుకొన్న, తఱటులు మతి చెంచుదలలు నమర

దడపించ్చు చేపట్టి తడయక యెఱుకులై, యార్ముచు భూతమ్ము లాత్త సతుల

అ. నెఱుకుసతులు గావించి యయ్యెఱుకు రాజు, ముందటం బక్కియల నొక్క మొగెన నిలిచి;

రంత వేటనెపంబున నంథకాలి, గదలే దధ్వన మెల్లు క్రక్కదలుచుండ.

300

ప్రతిపదార్థం: కాంచన వర్ణ+అపునుండు+ః= బంగారురంగుతో కూడిన దేహం కలవాడై; మహా+ఉన్నత, కార్మక, హస్తుడు +ః= మిక్కిలి ఎత్తైన విల్లు చేబూనిసహాడై; కాలకంరుఁడు= నల్లని కంరం కల శివుడు; ఎఱుకు, రాజు+అయ్యెన్= కిరాత ప్రభువు అయ్యాడు; అది+ఇంద్ర, తనూజయు= పార్వతియు (గొప్ప కొండ అయిన హిమవంతుడి కూతురు); వసచరీభావంబు= అడవిలో ఉండే ప్రీతి భావాన్ని అంటే ఆపచిక ప్రీతి భూమికను; వఱల్ను= ఒప్పేటట్లుగ్గా; తాల్చెన్= ధరించింది; మతుచ చేతులు= పొట్టిచేతులు; మిడిగ్రుడ్లును= ఉబ్బెత్తుగా కానవచ్చే కమపాపలు; కడుకొన్న తఱటులు= అతిశయించిన మొరకుదనాలు; చెంచు+తలలున్+అమరన్= అడవులలో నివసించే చెంచువారి కుండే శిరస్సులు ఏర్పడగా; తడ, వించ్చు, చేపట్టి= ‘తడ’ అనే చెట్టుకర్తతో తయారైన వించ్చు చేత పట్టుకొని; తడయక= ఎడచేయక; ఎఱుకులు+ః= కిరాతులై; ఆర్ముచు= రొదచేస్తూ; భూతమ్ములు= శివుడి అనుచరవర్గమైన భూతగణాలు; ఆత్మ సతులన్= తమ భార్యలను; ఎఱుకు, సతులన్, కావించి= చెంచెతలుగా మార్చి; ఆ, ఎఱుకు, రాజు, ముందటన్= ఆ కిరాత ప్రభువు ముందు; పక్కియలన్= ఇటు అటు ఇరుప్రకృల; ఒక్క, మొగిన్+అ, నిలిచిరి= వరుసగా నిలిచారు; అంతన్; వేట, నెపంబునన్= వేటదే మిషతో; తద్, వనము+ఎల్లన్= ఆ అడవి అంతయు; క్రక్కదలుచుండన్= అధికంగా కదలుతుండగా; (కదలు+కదలు= క్రక్కదలు); అంధక+అరి= అంధకుడి శత్రువైన శివుడు; కదలెన్= బయలుదేరాడు.

తాత్పర్యం: ఆపాదమస్తకం బంగారుమేనిచాయతో ఒప్పారువాడై, పెద్దవిల్లు చేతబట్టినవాడై పరమశివుడు ఎఱుకల తేడుగా మారాడు. పార్వతీదేవి చెంచెత అయింది. భూతగణాలు అరుస్తూ కురుచ చేతులు, మిడిగ్రుడ్లు, మొరటు రూపాలతో తడ వించ్చు దాల్చి చెంచులయ్యారు; వాళ్ళ భార్యలను చెంచెతలుగా మార్చారు. ఆ పరివారం శివుడి ఎదుట, ప్రకృల నిలిచారు. అప్పుడు ఆ అడవి అంతా అదిరేటట్లుగా శివుడు వేటకై బయలుదేరాడు.

విశేషం: “మలి చెంచుదనము లమర” - అనే పారాంతరం వావిళ్ల ప్రతిలో ఉన్నది. ‘తడ’ అనేది అడవుల్లో ఉండే ఒకానోకచెట్టు, ఆటవికులు దీని కర్రను విండ్లు చేయటానికి ఉపయోగిస్తారు. ఇందువల్లనే దీనికి ‘ధనుర్వృక్షము’, ‘ధన్యము’- అనే నామధేయాలు ఏర్పడ్డాయి.

చ. అలబల మంది యుండుల మృగావలియున్ విహాగంబులున్ భయా
కులగతిఁ బొంది మూగలును గుంటులుఁ జీకులుసైన యట్టు టై,
యులియక, యున్నచో నడగి యుండఁ, గీరాతబలంబుతోడఁ జిం
గలనయమం డుమేశ్వరుడు గవ్వడి డాయఁగ వచ్చే జెచ్చెరన్.

301

ప్రతిపదార్థం: అలబలము+అంది= కలకలంపాంది; అందుల= అడవిలోని; మృగ+అవలియున్= జంతువుల గుంపులును; విహాగంబులున్= పశ్చలును; భయ+అకుల, గతిన్+పాంది= భీతిచేత చెదరిన స్థితి కలిగి; మూగలును= పెదవులు కదపలేనిపి; కుంటులున్= పరుగెత్త లేసట్టిపి; చీకులున్= గుణ్ణిపి; ఇన+అట్టులు+ఖ= అయినట్లయి; ఉలియక= రొదుచేయక; ఉన్నచోన్+అడగి, ఉండన్= ఉన్నచోటన్ అణాకువతో ఉండగా; కిరాత, బలంబుతోడన్= ఆటవిక సేనతో; పింగళ, నయనుండు= అగ్నిని సేత్రంగా కలవాడైన శివుడు; చెరన్+చెరన్= వేగంగా; కవ్వడి= అర్జునుడిని (కవ, వడి అంటే జంటవడులు కలవాడు అంటే సవ్యాసాచి - రెండు చేతులతో బాణప్రయోగం చేయగలవాడు); డాయఁగ, వచ్చేన్= సమీపానికి వచ్చాడు.

తాత్పర్యం: ఆ అడవిలోని జంతువులు, పశ్చలు భయంతో ఆకులపాటు పొందినవై, మూగలుగా, కుంటులుగా, గ్రుడ్డివిగా అయిపోయినట్లు ఉన్నచోటుల్లోనే కదలక మెదలక అణాగి ఉన్నాయి. ఆరీతిగా పరమేశ్వరుడు ఆటవిక సేనతో గూడి అర్జునుడిని సమీపించటానికి వేగంగా వచ్చాడు.

విశేషం: ఈ పద్యంలో శివుడికి పర్యాయపదంగా ‘పింగళ నయనుండు’ అనిస్తీ, అర్జునుడికి ‘కవ్వడి’ అనిస్తీ ప్రయోగించటంలోని స్వారస్యం సహాదయులు గుర్తించగలరు.

వ. అంత నీశ్వరచోదితుండై మూకుండను దైత్యండు సూకరంబై భీకరాకారంబున జీభత్సు వభయింప సమకట్టి పయిం బఱతెంచిన.

302

ప్రతిపదార్థం: అంతన్= అటుపిమృట; ఈశ్వరచోదితుండు+ఖ= శివుడిచేత ప్రేరేపించ బడినవాడై; మూకుండు+అను, దైత్యండు= మూకుడు అనే పేరుకల రాక్షసుడు; సూకరంబు+ఖ= పంది అయి; భీకర+ఆకారంబున= భయంకరమైన రూపంతో; బీభత్సున్= అర్జునుడిని (రణరంగంలో బీభత్సం కలిగించేవాడిని); వభయింపన్= చంపటానికి; సమకట్టి= పూని; పయిన్+పఱతెంచిన= మీదికి ఉరుకుతూ రాగా.

తాత్పర్యం: అంత, మూకుడు అనే రాక్షసుడు ఈశ్వరుడిచేత ప్రేరేపించబడినవాడై భయంకరమైన పందిరూపం తాల్చి అర్జునుడిని చంపటానికి ఉద్యమించి అతడిషైకి పరుగెత్తుతూ రాగా.

క. అనఘుండు డాని దఖ్వలఁ, గని ఘనుఁ డయి పాండవుండు గాంఢీవ గుణ
ధ్వని సేయచు డాసినఁ బె, ల్లస యేయఁ గడంగి నిలిచె సంరంభమునన్.

303

ప్రతిపదార్థం: అనముండు= పాపరహితు దయిన అర్జునుడు; దానిన్= ఆ పందిని; దస్యులన్+కని= దూరంమండి చూచి; ఘనుఁడు+అయి= గొప్పవాడయి; పాండవుండు= పాండురాజుకొడుకైన అర్జునుడు; గాండీవ, గుణ, ధ్వని, చేయుచున్= గాండీవం అనే వింటియొక్క అల్లెత్రాటిని ధ్వనింపచేస్తా; దాసినన్= పంది దగ్గరకు వస్తే; పెల్చన్= కోపంతో; ఏయన్+కడంగి= బాణాలను ప్రయోగించటానికి ఉద్యుర్ముడై; సంరంభమునన్= ఉద్యేగంతో; నిలిచెన్= నిలిచాడు.

తాత్పర్యం: ఆ పందిని అర్జునుడు దూరంమండి చూచి గాండీవంయొక్క అల్లెత్రాటిని ప్రోగిస్తా, ఆ పంది తన సమీపానికి వస్తే బాణప్రయోగం చేయటానికి సంసిద్ధుడై ఉద్యేగంతో నిలబడ్డాడు.

వ. అదియు నా క్షణంబ యేసిన యమ్మునుంబోలే నతివేగంబున నాసన్నం బయిన దాని నేయ కేయకు' మని యెఱుకురాజు వారించినను వాని వచనం బాదలింపక.

304

ప్రతిపదార్థం: అదియున్= ఆ పందియు; ఆక్షణంబు+అ= ఆక్షణంలోనే; ఏసిన+అమ్మునున్+పోతన్= ప్రయోగించిన బాణంవలె; అతి వేగంబునన్= మిక్కటమైన వేగంతో; ఆసన్నంబు+అయినన్= దగ్గరకు రాగా; దానిన్= దానిని; ఏయకు+ఏయకుము= కొట్టుకు, కొట్టుకు; అని; ఎఱుకు రాజు= కిరాతరాజు; వారించినను= అడ్డు చెప్పినను; వాని, వచనంబు= ఆ కిరాతుడి మాట; ఆదరింపక= సరకుగొనక (లెక్కచేయక).

తాత్పర్యం: ఆ పంది ఆ క్షణంలోనే ప్రయోగించిన బాణంవలె మిక్కిలి వేగంగా తనను సమీపించగా ఎరుకురాజు వారిస్తున్నప్పటికీ అర్జునుడు లెక్క పెట్టకుండ

విశేషం: అలం: ఉపమ.

చ. పటువిశిఖంబునం బ్రిదశపాలతనూజుఁడు పంది నేసే; ము న్నట పరమేశ్వరుండును రయంబున దానిన యేసే; నిట్టు లొ క్రొట్టు బడియెన్ హారార్జునుల ఫోరశరంబులు పంబిష్టై గుభ్య త్తటముపయిన్ వడిం బడు సుదగ్గుమహాశసులట్ల ప్రోయుచున్.

305

ప్రతిపదార్థం: పటు విశిఖంబునన్= తీవ్రమైన బాణంతో; త్రిదశ, పాల, తనూజుడు= దేవతలను పాలించే ఇంద్రుడి కొడుకు, అర్జునుడు; పందిన్+ఏసె= పందిని బాణంతో కొట్టాడు; మున్ను+అట= అంతకుముందే అట; పరమేశ్వరుండును= పరమ శివుడును; రయంబున= వేగంతో; దానిన్+అ= ఆపందినే; ఏసెన్= బాణంతో కొట్టాడు; ఇట్టులు= ఈవిధంగా; హార+అర్జునుల= శివుడియొక్క, అర్జునుడియొక్క; ఫోర, శరంబులు= మిక్కిలి భయంకరమైన బాణాలు; పందిషైన్= పందిషై; కు, భుత్త= భూమిని మోసొండయొక్క; తటముపయిన్= పార్వ్యంషై; వడిన్= వేగంగా; పడు= పడే; ఉడగ్రి, మహా+అశమలు+అట్లు= ఫోరమైన గొప్ప పిడుగులవలె; ప్రోయుచున్= ధ్వనిచేస్తా; ఒక్కాటన్, పడియెన్= ఒకేసారి పడ్డాయి.

తాత్పర్యం: ఇంద్రసుతుడు మిక్కిలి తీవ్రమైన బాణంతో పందిని కొట్టాడు. అట్లే పరమశివుడుకూడ వేగంగా పందిని బాణంతో కొట్టాడు. ఫోరమైన ఆ రెండు బాణాలున్నా కొండగట్టుషై పడే గొప్ప పిడుగులవలె ప్రోగుతూ ఆ పందిని ఒకేసారి తాకాయి.

విశేషం: ఈ పద్యం చంపకమాలాపృత్తం. తెలుగులో వ్యుత్తరవనలో నస్తయమహాకవి తరువాతికపులకు ఒరవడి తీర్చిదిద్దాడు. ఇందలి అలంకారం ఉపమ.

క. హరుశరమును నరుశరమును ; సలి నిరుపక్షియలు దాకి జవ మతి శరసం భరమునఁ బిలిగె వరాహము ; శరనిధి మథనమునఁ బిరుగు శైలము పోలెన్.

306

ప్రతిపదార్థం: వరాహము= పంది; హరు, శరమును= శిష్టాంశి బాణమున్నా; నరు శరమును= అర్జుమణి బాణమున్నా; సరిన్=సూటిగా; ఇరుపక్షియలు= రెండు ప్రక్కల; తాకే= గ్రుచ్చుకొని; జవము+అఱి= బలం (వేగం) తగ్గి; శర, సంభరమునన్= బాణం గ్రుచ్చుకొనటంచేత ఏర్పడిన భారంచేత; శరనిధి, మథనమునన్= సముద్రాన్ని మథించేటప్పుడు; తిరుగు, శైలము+అ, పోలెన్= తిరిగే కొండవలె; తిరిగెన్= గిరగిర తిరిగింది.

తాత్పర్యం: శిష్టాంశి ప్రయోగించిన బాణమున్నా, అర్జునుడు వేసిన అమ్మున్నా ఏకకాలంలో ఇరువైపుల ఆ పందిని తాకాయి. రెండు ప్రక్కల నాటుకొన్న ఆ రెండు బాణాల భారంవల్ల ఆ వరాహం శక్తి నశించి, క్షీరసాగరమథనసమయంలో తిరిగిన మందరపర్వతంవలె గిరగిర తిరిగింది.

విశేషం: అలం: ఉపమ. వరాహం ఉపమేయం. మందరపర్వతం ఉపమానం. ఇందలి రకారం యొక్క ఆవృత్తి వరాహం గిరగిర తిరిగినటీరును కన్నుల గట్టినట్లు చూపుతోంది.

వ. ఇల్లిధ్రాటచేత శరవిధ్యండై మూకదైత్యుండు సూకరరూపంబు విడిచి నిజరూపంబుతోడ నద్యశ్యండయ్యాసంత నర్జునుండు విస్తుతుండై ముందట నత్యున్నతచాపథరు మేరుశిఖరాకారు నపార కిరాత పదాతి సమేతు నఱునవ యోవనవనచలీసహాస్ర పరివృతు నొక్కపురుషుం గని 'సీ వెవ్వండవు? మనుష్యగోచరంబు గాని యివ్వనంబునఁ బ్రియవనితాసుగతుండ వయి యేల క్రుములయేదు? మతి నా యేసిన మృగంబు నేసి మృగయాధర్థవిరోధం బేల చేసితి? నిన్న నిష్పద నా నిశితబాణజాలంబుల పాలు సేసేద' ననిన నగుచు నాతనికి నయ్యాయుకురా జిథ్లనియె.

307

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; ఇద్దులచేత= ఇరువురిచేత (అంటే శిష్టాంశి చేత), అర్జునుడి చేత); శర విధ్యండు+ఇ= బాణాలచేత కొట్టిబడిన వాడై; మూక దైత్యుండు= మూకుడు అనే రాక్షసుడు; సూకర రూపంబు, విడిచి= పంది ఆకృతిని విడిచి; నిజ, రూపంబు తోడున్= తన అసలు ఆకారంతో; అద్యశ్యండు+అయ్యెన్= మాయమయ్యడు; అంతన్; అర్జునుండు; విస్తుతుండు+ఇ= అచ్చేరువు పొందిన వాడై; ముందటన్= ఎదుట; అతి+ఉన్నత, చాపథరున్= మిక్కులి ఎత్తైన విల్లు ధరించిన వాడిని; మేరు, శిఫర+ఆకారున్= మేరు పర్వత శిఫరం వంటి రూపం కలవాడిని; అపార, కిరాత, పదాతి, సమేతున్= మితిలేనట్టి ఆటవిక భట్టులతో కూడినవాడిని; అభినవ, యోవన, వనచరి, సహస్ర, పరివృతున్= వేలకొలది ఆటవిక లైన లేజవరాండచేత చుట్టుకొనబడి ఉన్నవాడిని; ఒక్క, పురుషున్, కని= ఒక మగవాడిని చూచి; నీవు+ఎవ్వండవు= నీవు ఎవడివి?; మనుష్య, గోచరంబు, కాని= మనుషులు కనిపించని (మనుషులు రాలేని), ఈ+వనంబునన్= ఈ అడవిలో; ప్రేయ, వనితా+అనుగతుండవు+అయి= ప్రేయవైన ఆడవారిచే అనుసరించబడినవాడివై; ఏల= ఎందుకు; క్రుమ్మురియెదు= తిరుగాడుతున్నారు; మతి; అంతేకాక; నా+ఏసిన= నేను బాణంతో కొట్టిన; మృగంబు+ఏసి= జంతువును బాణంతో కొట్టి; మృగయా, ధర్మ, విరోధంబు= వేటలోని సంప్రదాయానికి వ్యతిరేకం; ఏల+చేసితి= ఎందుకు చేశావు; నిన్నన్= నిన్ను; ఇప్పుడు+అ= ఈ సమయంలోనే; నా, నిశిత, బాణ, జాలంబుల= నావాడి అయిన అమ్ముల సముద్రాయాల; పాలు+చేసేదన్= బారిని పడేటట్లు చేస్తాను; అనినన్= అని పలుకగా; నగుచున్= నవ్వుతూ; ఆతనికిన్= ఆ అర్జునుడికి; ఆ+ఎఱు, రాజు= ఆ ఆటవికుల ప్రభువు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా ఇరువురి బాణాలు గుచ్ఛకోగా, మూకుడనేరాక్షసుడు పంది ఆకారాన్ని విడిచి నిజరూపం థరించి మాయమయ్యాడు. అర్జునుడు ఆశ్చర్యపోయాడు. అంత అర్జునుడి ఎదుట పెద్దవిల్లు చేతపూనిన ఎరుకురాజు వచ్చి నిలబడ్డాడు. అతడిచుట్టూ ఆటవిక ప్రీలు. లేజవరాంద్రు వేలకొలది నిలిచి ఉన్నారు. అతడు మేరుశిఖరం వలె మితిలేని ఆటవిక భటులమధ్య గంభీరంగా నిలిచాడు. అర్జునుడు అతడితో నీవు ఎవడవు? మనమ్యలు కావరాని ఈ కారడవిలో ప్రేయసిబృందంతో కూడి ఎందుకు తిరుగాడుతున్నావు? నేను బాణంతో కొట్టిన జంతువునే నీవుకూడ ఎందుకు నీ బాణంతో కొట్టావు? ఇది వేటలో పాటించే ధర్మానికి వ్యతిరేకం కదా! ఇప్పుడే నిన్ను నా వాడిబాణాల పాలు చేస్తాను' అని పలికాడు. ఆ ఎరుకురాజు చిరునవ్వుతో ఇట్లూ బదులు పలికాడు.

ఆ. ‘ఏను నా మృగంబు నేసితి; నది మటీ! యాస్త నిహతమయ్యా; నవికలముగఁ
జనునె నీకు లేని శౌర్యసంపదఁ జెప్పిఁ! కొనగ మదము మిగిలి గుజనుశట్లు.

308

ప్రతిపదార్థం: ఏనున్= నేను; ఆ+మృగంబున్+పేసితిన్= ఆ జంతువును బాణంతో కొట్టాను; అది= ఆ పంది; మదీమ+అప్తు; నిహతము+అయ్యెన్= నా యొక్క మంత్రబాణంచేత చంపబడింది; అ+వికలముగన్= కలతలేకుండ; నీకు, లేని, శౌర్య, సంపదన్= నీకు లేని పరాక్రమ విభవం; మదము, మిగిలి= కొవ్వెక్కి; మ, జనున్+అట్లు= చెడ్డ మనజడి వలె; చెప్పికొనుగన్= ప్రకటించుకోవటం; చనునె= సరిపోతుందా?

తాత్పర్యం: ‘ఆ పందిని బాణంతో కొట్టింది నేను. అది నా దెబ్బకు చనిపోయింది. నీవు మదించి, నీచుడివలె, సిగ్గులేకుండ, నీకు లేని పరాక్రమవిభవం ఉన్నట్లు చాటుకొనటం తగునా?

క. పలుకుల నొప్పుడు, బీరము, గలవేని రణంబు సేయఁ గడగుము, నీ దీ
ర్భల మిప్పుడ యుడిపెదు’ నని, తలరక యేయుచుఁ జినాకి తాఁకే గిరీటిన్.

309

ప్రతిపదార్థం: పలుకులన్= మాటలలో మాత్రమే; ఒప్పుడు= సరిపోదు; బీరము+కలవు+ప్రాని= శౌర్యం కలవాడివైతే; రణంబు+చేయన్+కడగుము= యుద్ధం చేయటానికి పూనుకొమ్ము; నీ, దోషు+బలము= నీ భుజశక్తి; ఇప్పుడు+అ= ఇప్పుడే; ఉడిపెదను= మాపుచేస్తాను; అని= అని పలికి; తలరక= చలించక; ఏయుచున్= బాణాలు ప్రయోగిస్తూ; పినాకి= పినాక మనే విల్లు కలవాడు (ఇప్పడు); కిరీటిన్= అర్జునుడిని; తాఁకేన్= డీకొన్నాడు.

తాత్పర్యం: పరాక్రమ దర్శం చూపవలసింది మాటలతో కాదు. నీకు పొరుషం ఉంటే యుద్ధం చేయటానికి పూనుకొమ్ము. నీ భుజ శక్తిని ఇప్పుడే మాపుచేస్తాను’- అని బాణాలు వేస్తూ పినాకపాణి అయిన పరమశివుడు అర్జునుడితో యుద్ధానికి తలపడ్డాడు.

వ. అంత.

310

తాత్పర్యం: అప్పుడు.

చ. ప్రతిబలదర్శభంజనుడు పార్ష్వఁడు దారుణబాణవర్ష ము
స్నూతి నతివిరుడై కులసినం, బరముండు మహంబువృష్టిఁ ఐ
ర్పుతము గ్రహించునట్లు బలవంతుడు దాని గ్రహించి పాశిర న
క్షతతనుఁ డయ్యు; వాని నతిగల్వితుఁ బార్షుడు సూచి యాత్మలోనీ.

311

ప్రతిపదార్థం: ప్రతిబల, దర్శ, భంజనుడు= శత్రువుల బలాన్ని, అహంకారాన్ని భంగపరచేవాడు; పార్ష్వఁడు= అర్జునుడు; ఉన్నతినీ= గొప్పతనంతో; అతివిరుడు+ఐ= వీరాధివిరుడై; దారుణ, బాణ, వర్షము= భయంకరమైన బాణాలవాన; కురిసిననీ= కురియించగా; పరముండు= శివుడు; బలవంతుడు= బలం కలవాడు; మహో+అంబు, వృష్టినీ= గొప్పవానను (సీటి జల్లులను); పర్పుతము= కొండ; గ్రహించునట్లు= స్పీకరించునట్లు; రానినీ= ఆ బాణవర్షాన్ని; గ్రహించి= స్పీకరించి; పోర్నీ= యుద్ధంలో; అక్షత, తనుడు+అయ్యేనీ= మొక్కవోని దేహం కలవా డయ్యుడు; అతి, గ్రియతనీ= మిక్కిలి పొగరుకలవాడిని; వానినీ= ఆ ఎరుకలరేడును; పార్ష్వఁడు= అర్జునుడు; చూచి; ఆత్మలోనీ= తన మనస్సులో.

తాత్పర్యం: శత్రువుల అహంకారాన్ని నిర్మాలించే అర్జునుడు బాణాల వానజల్లును ఫోరంగా కురియించాడు. కాని బలవంతుడగు పరమశివుడు, వర్షానీకి చలించని కొండవలె ఆ బాణవర్షానికి, చలించక ఉండి, గాయంలేని కాయంతో నిలిచాడు. అప్పుడు ఆ పొగరుబోతు ఎరుకలరేడును చూచి అర్జునుడు తన మనస్సులో ఇట్లా యోచించాడు.

విశేషం: అలం: రూపకం, ఉపమ.

చ. ‘ఇతడు సురేంద్రుడొండెఁ, బరమేశ్వరుడొండెఁ, ధనేశుడొండెఁ గా
కతులబులశ్రభావయుతుఁ డన్ముఁడు గాఁ, డొరుడైన మధ్యజా
వితత ధనుల్చిముక్త శరవేగము పాశిర సహించి యిట్లు ల
క్షతుఁడు నమూర్ఖితుండు నయి కంపముఁ భోండక యుండ నేర్చునే.

312

ప్రతిపదార్థం: ఇతడు= ఈ ఎరుకలరేడు; సురేంద్రుడు+బండెనీ= దేవేంద్రుడు కాని; పరమ+ఈశ్వరుడు+బండెనీ= పరమ శివుడు కాని; ధన+ఈశుడు+బండెనీ= ధనపతి అయిన కుబేరుడు కాని; కాక= కాకుండ; అతుల, ప్రభావ, యుతుఁడు= సాటిలేని మహిమతో కూడిన వాడు; అమ్యుఁడు= మరి వేరేవాడు; కాఁడు; ఒరుఁడు+ఐన= ఇంకొకడే అయితే; మత్, భుజా+వితత, ధనున్+విముక్త+శర, వేగము= నాచైన భుజబలంచేత విస్తుతమైన వింటినుండి నిడువబడిన బాణాల వేగాన్ని; పోర్నీ= యుద్ధంలో; సహించి= ఓర్చి; ఇట్లులు= ఈ విధంగా; అ, క్షతుఁడునీ= గాయపడనివాడు; న, మూర్ఖుతుండునీ+అయి= స్పృహ కోల్పోనివాడున్నా అయి; కంపమునీ+పొండక= చలించక; ఉండనేర్చునే= ఉండగలడా?

తాత్పర్యం: (ఎరుకలరేడును చూచి అర్జునుడు తనమనస్సులో ఇట్లా తరిగ్యించుకొన్నాడు). ‘ఇతడు దేవేంద్రుడైనా లేదా పరమ శివుడైనా లేదా కుబేరుడైనా అయ్యిండాలి. అట్లాకాక, ఇతరుడే అయితే నాభుజక్తిచేత విస్తుతమైన వింటినుండి ప్రయోగించిన బాణాలధాటికి యుద్ధంలో గాయపడక, మూర్ఖునొండక, చలించక ఇంతనేపు ఉండగలడా?

విశేషం: అలం: ఉత్సైక్ష.

వ. నా యేసిన యపార దుర్వార నారాచంబు లవేకియందు బ్రయుక్తంబు లయిన సుభాషితంబులుంబోలే వినియందు నిష్టలంబు లగుచున్నయి.

313

ప్రతిపదార్థం: నా+ఏసిన= నేను ప్రయోగించిన; అపార, దుర్వార, నారాచంబులు= లెక్కకు మిక్కిలి అయినట్టివినీ, వారించటానికి సాధ్యం కానట్టివినీ అయిన బాణాలు; అవేకి యందున్= వివేకంలేనివాడిపట్ల, అంటే విచక్షణశక్తిలేనివాడిపట్ల; ప్రయుక్తంబులు+అయిన= ప్రయోగించబడిన; సుభాషితంబులున్+పోలే= సూక్తుల వలె; వినియందు= ఈ ఎరుకురాజుపట్ల; నిష్టలంబులు= ప్రయోజనం లేనివి; అగుచున్న+అవి= అవుతున్నాయి.

తాత్పర్యం: నేను ప్రయోగించిన బాణాలు అసంఖ్యాకాలు. ఎవ్వరూ ఎదుర్కొనలేనివి. కానీ, ఇవి మూర్ఖుడి పట్ల ప్రయోగించబడిన సూక్తుల వలె ప్రయోజనం లేని వపుతున్నాయే!

విశేషం: సుభాషితం అంటే చక్కగా చిక్కగా చెప్పబడిన వాక్యం. ‘అల్పాక్షరముల అనల్పార్థరచన’ సుభాషితశ్లే. లోకానుభవం సుభాషితానికి జీవనాడి. సంస్కృత వాజ్ఞయం సుభాషితరచనకు పేరుకెక్కింది. అన్ని భాషలలో గల సామెతలు సుభాషితాలే. సామెతలే కాక, మహానుభావులు, జ్ఞాన వయోవ్యద్ధులు, తమ అనుభూతిని సూత్రప్రాయంగా మరువలేని మాటలలో మట్టసంగా కుదించి మదించి సుభాషితాలలో అందించగలరు. కావున సంష్ఠిప్త సుభాషితానికి అంతరాత్మ అని చెప్పవచ్చును. ఎంతటి సుభాషితమైనా మూర్ఖుడి పట్ల బూడిదలో పోసిన పస్సిరువలె వ్యర్థమవుతుంది. అంటే సుభాషితపక్క ఎంతటి ప్రతిభావంతుడో శ్రోత సయితం అంతటి మేధావి అయి ఉండాలి- అని ఈ పద్యం నొక్కి వక్కాశిస్తున్నది. అలంకారం: ఉపమ.

ఆ. ఎఱుకు నన్ను నుఱక యేసిన శరములు, నెఱకులాడి నాకు నిశితభిష్య

విశేషతతులయట్టు వేదన గావించు, బీబి యపూర్వః మీతు డెవ్యం దొక్కిష్టి

314

ప్రతిపదార్థం: ఎఱుకు= ఆటవిరుడు; నన్నున్; ఉఱక= లెక్కచేయక; ఏసిన= ప్రయోగించిన; శరములు= బాణాలు; నెఱకులు+ఆడి= మర్మాలు భేదించి; నాకు; నిశిత, దివ్య, విశిష్ట, తతుల+అట్లు= వాడి అయిన దేవతా సంబంధమైన బాణాల సముదాయాలవలె అంటే దివ్యప్రాల వలె; వేదన= బాధ; కావించుట= కల్పించటం; ఇది= ఈ సంఘటన; అపూర్వము= నే నిదివరకు ఎన్నడూ అనుభవించనట్టిది; ఈతడు= ఈ ఎరుకు; ఎవ్వడు+బక్కు! = ఎవడోకడా!

తాత్పర్యం: ఈ ఎరుకు నన్ను లెక్కచేయక నామై ప్రయోగించిన వాడిబాణాలు నామర్మాలను భేదించాయి. ఇవి సాధారణమైనవి కావు. దివ్యప్రాలను పోలి ఉన్నాయి. ఇది నాకు అపూర్వమైన (ఇది వరకు లేని) అనుభూతి. ఈ ఎరుకు ఎవడై ఉండవచ్చును?

వ. ఇప్పార్వతంబు దైవనివాసంబుగావున నితందు కిరాత రూప ప్రచ్ఛన్ముండైన యెయ్యెని యెయ్యక్క దివ్యపురుషుందు గావలయు’ నని యశనికల్పంబులైన దివ్యశరంబు లయ్యెఱుకుపయి నేసి యర్మనుం డక్కయబాణంబు లైన తన తూసీరమ్ములయం దమ్ములు గానక ‘భాండవదహనంబునాఁ డగ్గెదేవుడు నా కిచ్చిన యక్కయబరథు లిప్పుడు యుగాంతకాల లక్తంబులైన శరథులుంబోలే నున్నయి. యింది యేమి యధ్వతంబో’ యసుచు నవిగి గాంఢీవం బెత్తికొని యెఱుకుపయిం బఱచి.

315

ప్రతిపదార్థం: ఈ+పర్వతంబు= ఈ కొండ; దైవ నివసంబు= దేవతలు నివసించేచోటు; కాష్ణన్= కాబట్టి; ఇతండు= ఈ ఎరుకు; కిరాత, రూప, ప్రచ్ఛన్యండు+ఖన= ఎరుకు రూపంలో మారువేషం ధరించినవాడు అయిన; ఎయ్యెని+ఒక్క= ఎవడో ఒక; దివ్యపురుషుండు= దేవతలకు సంబంధించినవాడు; కావలయున్= అయి ఉంటాడు; అని= అని ఆలోచించి; అశని, కల్పంబులు+ఖన= పిడుగులవంటివైన; దివ్య, శరంబులు= దేవతా సంబంధాలైన బాణాలను; ఆ+ఎటుకు, పయిన్= ఆ ఎరుకురేని మీద; ఏసినన్= వేయగా; అర్జునుండు; అడ్డయ, బాణంబులు+ఖన= తరుగని అమ్ములు ఉండే; తన తూణీరమ్ములయందు= తన అమ్ముల పొదులలో; అమ్ములు కాసక= బాణాలు కనిపించక; భాండవ, దహనంబు, నాడు= భాండవ మనే పేరున్న వనాన్ని తగుల బెట్టిన సమయంలో; అగ్నిదేవుడు; నాకు; ఇచ్చిన; అడ్డయ, శరధులు= తరుగని అమ్ముల పొదులు; ఇప్పుడు= ఈ సమయంలో; యుగ+అంత, కాలరిక్తంబులు+ఖన= యుగాల చివర ఏర్పడే ప్రశయ సమయంలో శూన్యాలైన; శరధులున్+పోలెన్= సముద్రాల వలె; ఉన్న+అవి= ఉన్నాయి; ఇది, ఏమి+అద్భుతంబో= ఇది ఎంతటి అచ్చేరువు కొలిపే సంఘటనో; అనుచున్= అని తలుస్తూ; అలిగి= కోపగించి; గాండీవంబు+ఎత్తుకొని= గాండీవ మనే వింటిని చేతితో ఎత్తిపట్టుకొని; ఎటుకుపయిన్+పఱచి= కిరాతుడిపైకి పరుగెత్తి.

తాత్పర్యం: ఈ కొండపై దేవతలు నివసిస్తున్నారుకదా! ఈ ఎరుకు మారువేషంలో ఇక్కడికి వచ్చిన ఏ దివ్యపురుషుడో అయ్యండాలి' అని తలపోసి, అర్జునుడు అతడిపై పిడుగులవంటి అస్త్రాలను ప్రయోగించాడు. భాండవ దహనంవేళ అగ్నిదేవుడు తనకు బహుకరించిన అడ్డయతూణీరాలు, ప్రశయకాలంలో ఎండిన సముద్రాలవలె శరవిహినాలు అయ్యాయి. 'ఇది ఏమి అద్భుతమో!' అని అర్జునుడు తలపోసి ఆగ్రహంతో తనగాండీవాన్నే ఎత్తుకొని ఆ కిరాతుడిపైకి ఉండికాడు.

విశేషం: ఇచట 'శరధి' శబ్దాన్ని శైఖార్థంలో సన్నయ మహాకవి ప్రయోగించాడు. శరం= బాణం, సీరు. అడ్డయ తూణీరాలు 'శూన్యశరధులు' అయ్యాయి అంటే బాణ రవాతాలయ్యాయని అర్థం. ప్రశయ కాలంలో సముద్రాలు 'శూన్య శరధులు' అవుతాయి, అంటే శరవిహినాలు, సీరులేనట్టిని అవుతాయి- అని అర్థం. ఇచట శైఖానుప్రాణశిత ఉపమాలంకారం ఉన్నది. అడ్డయ తూణీరాలు ఉపమేయం, ప్రశయ కాల సముద్రాలు ఉపమానం, శరశూన్యాలవటం ఉభయాలకు సమానధర్మం.

క. అపహృత గాండీపుఁడు నై ! యపలమిత క్రోధహృదయుఁ ఉన్నరుఁడు పరం
తప్పుఁ డెఱుకుమస్తకంబునుఁ , గృహాంపాతంబుఁ జేసై గెల్చి కడంకన్.

ప్రతిపదార్థం: అపహృత గాండీవుడును+ఖ= అపహరించబడిన గాండీవం కలవాడై; అపరిమిత క్రోధ హృదయుఁడు= మిలిలేని కోపంతో నిండిన హృదయం కలవాడు; పరంతపుఁడు= శత్రువులను బాధించేవాడు; ఆ+నరుఁడు= ఆ అర్జునుడు; కిట్టి= సమీపించి; కడంకన్= పూనికతో; ఎటుకు, మస్తకంబున్న= కిరాతుడి శిరస్సుపై; కృపాణ, పాతంబున్+చేసెన్= కత్తి పదేటట్లు చేశాడు అంటే కత్తితో గట్టిగా కొట్టాడు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు గాండీవం ఎత్తి పట్టుకొని కిరాతుడిపైకి విజ్ఞంభించాడు కాని అతడి చేతినుండి గాండీవం అదృశ్యమైపోయింది. అప్పుడు అర్జునుడికి మితిమీరిన కోపం వచ్చి కత్తితో ఆ ఎరుకుతలపై కొట్టాడు.

క. అభియు శృంఘ్యైనుఁ బార్ఘుఁడు , వదలక శృంఘుల రాల వైచెను రణదు
ర్భుదు వనచరు నవి యెల్లం , దదంగముల నడగె నధ్యతంబుగ నంతన్.

ప్రతిపదార్థం: అదియు= ఆ విధంగా కత్తిని దూసి కీరతుడి శిరస్సుపై మొత్తటం కూడా; వృథ+ఇన్= వ్యర్థం కాగా; పార్షవాడు= అర్జునుడు; వదలక= విడిచి పెట్టక (అంటే పోరుసల్పటం మానక); వృక్షములన్= వృక్షాలతో; రాల్న= రాళ్తో; రణ, దుర్గమన్= యుద్ధంలో చెడు గర్వం కల; వనచరున్= అటవికుడిపై; వైచెను= విసిరివేశాడు; అవి+ఎల్లన్= ఆ చెట్లు, రాళ్ళు అన్నియున్నా; అంతన్= అటుమీద; అద్భుతంబుగన్= ఆశ్చర్యకరంగా; తద్+అంగములన్= ఆ ఎరుకు అవయవాలలో; అడగెన్= అణగారిపోయాయి.

తాత్పర్యం: తాను విసరిన కత్తి వ్యర్థం కాగా, అర్జునుడు విడువక యుద్ధంలో చెడుగర్వం కల ఎరుకుపై చెట్లు; రాళ్ళు విసిరాడు. అవి కూడ ఆశ్చర్యకరంగా ఆతడి అవయవాలలో అణగారిపోయాయి.

క. హరుఁ బెనగి పట్టుకొని భీ , కరబలుఁ దర్జునుఁడు ముష్టిఘూతంబుల సం

గర మొనలంచెను; వనచర , వరు లాతని శౌర్యగౌరవముఁ బొగడి రెదన్.

318

ప్రతిపదార్థం: హరున్= శివుడిని; పెనగి, పట్టుకొని= కలియబడి పట్టుకొని; భీకరబలుఁడు= భయంకరమైన బలం కలవాడు; అర్జునుఁడు; ముష్టి ఘూతంబులన్= పిడికిలి పోట్లతో; సంగరము+బనరించెను= పోరాటం సలిపాడు; వన, చర, వరులు= ఆటవిక శ్రేష్ఠులు; ఎదన్= తమ హృదయంలో; ఆతని= ఆ అర్జునుడి; శౌర్య గౌరవమున్= పరాక్రమం యొక్క గొప్పతనాన్ని; పొగడిరి= ప్రశంసించారు.

తాత్పర్యం: భయంకరమైన పరాక్రమం కల ఆ అర్జునుడు శివుడితో కలియబడి పట్టుకొని పిడికిటి పోట్లతో యుద్ధం చేశాడు. అర్జునుడి దైర్యసాహసాలను ఆ వనచరశ్రేష్ఠులు తమ హృదయంలో ప్రశంసించారు.

క. తనదివ్యగాత్రమున న , ర్ఘును గాత్రనిపీడుఁ జేసే శూలధరుం; డం

తన మూర్ఖవోయి పీడిత , తనుడై పార్థండు ధరణితలమునుఁ బడియెన్.

319

ప్రతిపదార్థం: శూలధరుండు= త్రిశూలాన్ని ధరించినవాడు- శివుడు; తన, దివ్య గాత్రమునన్= తన దివ్యశరీరంతో; అర్జును, గాత్ర, నిపీడన్+బేసన్= అర్జునుడియొక్క దేహానికి మిక్కెలి రాపిడి కలిగించాడు; అంతన్+అ= అంతట; పార్థండు; పీడిత, తనుఁడు+బ= బాధించబడిన దేహం కలవాడై; మూర్ఖ+పోయి= స్ఫురతప్పి; ధరణి, తలమునన్+పడియెన్= భూమితలంపై పడిపోయాడు.

తాత్పర్యం: శివుడు తన దివ్యదేహంతో అర్జునుడి శరీరానికి గట్టి రాపిడి కలిగించి నొప్పించాడు. అంతట అర్జునుడు ఆ బాధను ఓర్చులేక మూర్ఖపోయి భూమిపై పడిపోయాడు.

వ. అంత.

320

తాత్పర్యం: ఆ తరువాత.

చ. వరదుఁడు పార్థశౌర్యవిభవంబున కాతని వైర్యవ్యతికి
స్వరుదుగ మెచ్చి సన్నిహితుఁడయ్యు; జటాముకుటేందురేఖాయుం
గరమున శూలమున్ గరజకాలగజంబు బృహద్భజాజినాం
బరముఁ దృతీయలోచనముఁ బన్నగపోరము నౌప్పిచుండగన్.

321

ప్రతిపదార్థం: వరదుడు= (వరాల నిచ్చేవాడయిన) శివుడు; పార్షు= అర్జునుడియొక్క; శౌర్యవిభవంబునరున్= పరాక్రమ సంపదరు; ఆతని దైర్యవృత్తికిన్= ఆతడి సాహస ప్రకృతికి; అరుదుగ, మెచ్చి= అసాధారణంగా సంతోషించి; జటా, మకుట+ఇందు, రేఖయున్= కిరీటంవలె దట్టంగా అల్లుకొన్న జడలుగల తలపై చంద్రవంకయున్నా; కరమునన్= చేతిలో; శూలమున్= త్రిశూలమున్నా; గరళ, కాల, గంభిర= విషంచేత నల్లనైన గొంతుకయున్నా; బృహత్త+గజ+అజిన+అంబరమున్= పెద్దదైన ఏనుగుతోలుబట్టయున్నా; తృతీయ, లోచనమున్= మూడవకన్నా; పన్నగ, హరమున్= పాముదండ; ఒప్పుచుండగన్= విలసిల్లుతుండగా; సన్నిహితుడు+అయ్యెన్= దగ్గరగా ప్రత్యక్షమయ్యాడు.

తాత్పర్యం: వరదుడైన శివుడు అర్జునుడి దైర్య సాహసాలకు మెచ్చి కిరీటం వలె జడలు కట్టిన శిరస్సుపై ఉన్న చంద్రవంకతో, చేత త్రిశూలంతో, విషంచేత నల్లనయిన గొంతుకతో, పెద్ద ఏనుగుతోలుబట్టతో, మూడవ కంటితో, పాముదండతో ప్రత్యక్షమయ్యాడు.

వ. ఇట్లు విరూపాథ్మండు నిజరూపంబుతో నర్జునునకు సన్నిహితుండై 'యర్జునా! క్షత్రియ లొరు లెవ్వరు నీయట్టి శౌర్య దైర్యవంతు లెందును లేరు; నీ తపఃక్షాత్రగుణంబులకు మెచ్చితి; నీ కోర్కె సఫలంబు నేసెద; దేవాసురమానుఘంబైన జగం బంతయు నీవ జయింతు; నా స్వరూపంబు సూడు' మని బివ్యదృష్టి యిచ్చినం జాచి పార్షుండు కృతార్థండై దండప్రణామంబు నేసి. **322**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; విరూపాథ్మండు= (విరూపమైన కమ్మలుకలవాడు) శివుడు (ముక్కంటి); నిజ, రూపంబుతోన్= స్వస్వరూపంతో అంటే అసలు రూపంతో; అర్జునునకు; సన్నిహితుండు+ఐ= ప్రత్యక్షమై (బాగుగా దరిబేరినవాడై); అర్జునా! క్షత్రియులు+బరులు+ఎవ్వు= క్షత్రియులలో ఇతరు లెవ్వరున్నా; నీ+అట్టి, శౌర్య దైర్యవంతులు+ఎందును, లేరు= నీతో సరిపోలే శౌర్యదైర్యాలు కలవారు ఎవ్వరూ లేరు; నీ, తపన్+క్షాత్ర, గుణంబులకు= నీదైన తపస్సు, క్షాత్రగుణమైన పరాక్రమం అనే లక్షణాలకు; మెచ్చితి= సంతసించాను; నీ కోర్కె= నీవాంచితం; సఫలంబు+చేసెదన్= నెరవేరటట్లు చేస్తాను; దేవ+అసుర, మానుషంబు+ఐన= దేవతలకు, రాక్షసులకు, మనుజులకు సంబంధించిన; జగంబు+అంతయున్= జగత్తు అంతయు; నీవు+అ= నీవే; జయింతు= గెలువగలవు; నా, స్వరూపంబు= నా అసలైన ఆకారం; చూడుము; అని= అని చెప్పి; దివ్య, దృష్టి+ఇచ్చినన్= అతిలోకమైన చూపు ప్రసాదించగా; చూచి= చూచి; పార్షుండు= అర్జునుడు; కృతార్థండు+ఐ= ధన్యాడై; దండప్రణామంబు+చేసి= సాగి (సాప్టాంగంగా) నమస్కరించి.

తాత్పర్యం: పరమశివుడు నిజరూపంతో అర్జునుడికి ప్రత్యక్షమయి 'ఓ అర్జునా! క్షత్రియులలో శౌర్య దైర్య సాహసాలలో నీకు సాటి అయినవారు ఎవ్వరూ లేరు. నీ తపస్సు, నీ పరాక్రమం అనే లక్షణాలకు నేను సంతసించాను. నీవు కోరిన వరాలు ఇవ్వగలను. దేవతలకు, రాక్షసులకు, మనుజులకు సంబంధించిన జగాన్నంతటిని నీవు జయించగలవు. నా నిజస్వరూపం చూడుము' అని అతనికి దివ్యదృష్టి ప్రసాదించాడు. అర్జునుడు కృతార్థాడై పరమశివుడికి సాగిలి మైక్కాడు.

క. వరదు సురాసురవంబితుఁ, గరుణాకరు హరుఁ జనాకకరుఁ గరిచర్చాం బరు శంకరు గెలజాసుం, దరు నిట్లుని సంస్తుతించే దధ్దుయు భక్తిన్. **323**

ప్రతిపదార్థం: వరదున్= కోరికలు ఈడేర్చేవాడిని; సుర+అసుర, వందితున్= దేవతలచేతను, రాక్షసులచేతను నమస్కరించ బడేవాడిని; కరుణా+ఆకరున్= దయామయుడిని; హరున్= శివుడిని; పినాక, కరున్= పినాకమనే విల్లు చేతిలో కలవాడిని;

కరి, చర్య+అంబరున్= ఏనుగుతోలు బట్టగా కలవాడిని; శంకరున్= మంగళకరుడైన తిఫ్పడిని; గిరిజా; సుందరున్= పార్వతీపతిని; (గిరిజ= కొండ కూతురు); ఇట్లు+అని= ఈ విధంగా; తద్దయు= మికుటంగా; భక్తిన్= గౌరవంతో కూడిన ప్రేమతో; సంస్కృతించెన్= మిక్కిలిగా పాగడాడు.

తాత్పర్యం: కోరికలను ఈడేర్చేవాడున్నా, దేవతలచేత రాక్షసులచేత నమస్కరించబడినవాడున్నా. దయామయుడున్నా, పినాకమనే విల్లు చేతిలో కలవాడున్నా, మంగళకరుడున్నా, పార్వతీపతియున్నా అయిన పరమశివుడిని అర్జునుడు అత్యంతభక్తితో ఇట్లూ ప్రస్తుతించాడు.

అర్జునుడు పరమేశ్వరుని స్తోతము సేయుట (సం 3-40-56)

దండకము.

‘శ్రీకంర, లోకేశ, లోకోద్ధవస్తాన సంపరికాలీ, పురాలీ, మురాలి ప్రియా, చంద్రధాలీ, మహేంద్రాది భృందార కానంద సందోహ సంధాయి, పుణ్యస్వరూపా, విరూపాక్ష, దక్షాధ్వరధ్వంసకా, దేవ, నీదైన తత్త్వంబు భేధించి బుధిం బ్రథానంబు గర్జంబు విజ్ఞాన మధ్యాత్మయోగంబు సర్వక్రియాకారణం బంచు నానాప్రకారంబులన్ బుధిమంతుల్ విచాలించుచున్ నిన్ను భావింతు లీశాన, సర్వేశ్వరా, శర్వ, సర్వజ్ఞ, సర్వాత్మకా, నిల్వకల్ప ప్రభావా, భవానీపత్తి, నీన్ను లోకత్తయావర్తనంబున్ మహీమాయుభాత్మాగ్ని సేశిమార్ధతోయంబులం జేసి కావించి సంసార చక్కక్రియా యంత్ర వాపలండపై తాబిదేవా, మహాదేవ, నిత్యంబు నత్యంత యోగస్థితిన్ నిర్మలజ్ఞాన బీప ప్రభాజాల విధ్వస్తు నిస్సార సంసార మాయాంధకారుల్ జితక్రోధరాగాబిదోఘుల్ యతాత్ముల్ యతీంధ్రుల్ భపత్యాద పంకేరుపాధ్యాన పీయుష ధారానుభూతిన్ సదా త్వపులై నిత్యలై రఘ్యా, భఘ్య, నేవ్యా, భవా, భర్మ, భట్టారకా, భార్ద వాగస్త్ర్య కుత్సాది నానామునిస్త్రిత్ దత్తాప్రధానా, లలాటేక్షణీగ్రాగ్ని భస్త్రీకృతానంగ, భస్త్రోనులిప్ప్రాంగ, గంగాధరా, నీ ప్రసాదంబునన్ సర్వగీర్వాణ గంధర్వులున్ సిద్ధసాధ్యోరగేంద్రానురేంద్రాదులున్ శాశ్వతైశ్వర్య సంప్రాప్తులై లీశ్వరా, విశ్వకర్తా, సురాభ్యుల్చితా. నాకు నభ్యులితంబుల్ ప్రసాదింపు కారుణ్యమూర్తి! త్రిలోకైక నాథా! నమస్తే నమస్తే నమః’.

324

ప్రతిపదార్థం: శ్రీకంర= గరభం(విషం) కంరంలో కలవాడా; లోక+ఈశ= లోకాలకు పరిపాలకుడా!; లోక+ఉద్ధవ, స్తాన, సంహార, కారీ= లోకాలు పుట్టటం, ఉండటం, లయంకావటం చేసేవాడా!; పుర+అరీ= (మూడు) పురాలకు శత్రువైన వాడా!; ముర+అరి, ప్రియా= మురుడనే రాక్షసుడికి శత్రువైన విష్ణుదేవుడికి ఇష్టమైనవాడా!; చంద్ర, ధారీ= చంద్రుడిని ధరించినవాడా!; మహా+ఇంద్ర+అది= మహేంద్రుడు మొదలుగా గల; భృందారక+అనంద, సందోహ, సంధాయి= దేవతలకు అనందపరంపరను సంధించేవాడా!; పుణ్య స్వరూపా= పుణ్యమే ఆకృతిగా కలవాడా!; విరూప+అక్ష= ఎగుడుదిగుడు కన్ములు కలవాడా!; దక్ష+అధ్యర, ధ్వంసకా= దక్షుడి యజ్ఞాన్ని ధ్వంసం చేసినవాడా!; దేవ= దేవుడా!; నీదు+ఖన, తత్త్వంబు= నీదైన సత్యస్థితి; భేదించి= వింగడించి; బుద్ధిన్= ఆలోచనలో; ప్రధానంబు= మూలమైంది; కర్మంబు= కర్తవ్యం చేయటం; విజ్ఞానము= విశేషమైన ఎరుక; అధ్యాత్మయోగంబు= అత్మను గురించిన, అత్మకు అతీతమైన దానిని గురించిన సమస్యలుం; సర్వ, క్రీయా, కారణంబు= అన్ని పనులకు హేతువు; అంచు= అని తలపోస్తూ; నానా, ప్రకారంబులన్= అనేక విధాల; బుద్ధిమంతుల్= మేధావులు; విచారించుచున్= యోచనలు సలుపుతూ; నిన్ను, భావింతురు= నిన్ను ధ్వంసం చేస్తారు; ఈశాన= శివా!; సర్వ+ఈశ్వరా= సమస్తాన్ని శాసించేవాడా!; శర్వ= ముక్కంటి!; సర్వజ్ఞ= సమస్తం తెలిసినవాడా!; సర్వ+అత్మకా= అన్నిటికి అత్మ అయినవాడా!

నిర్వికల్పప్రభావా= మొక్కవోని మహిమ కలవాడా!; భవానీపతీ= పార్వతీభర్తా!; నీవు; లోక, త్రయూ, వర్తనంబున్= మూడులోకాల నడవడికను; మహీ, వాయు, ఖ+ఆత్మ+అగ్ని, సోమ+అర్చ, తోయంబులన్+చేసి= భూమి, గాలి, ఆకాశం, ఆత్మ, నిష్పు, చంద్రుడు, సూర్యుడు, నీళ్లు వీటితో; కావించి= నిర్మించి; సంసార, చక్ర, క్రియా, యంత్ర, వాహుండవు= ప్రపంచం యొక్క చక్రాన్ని (సృష్టి ప్రవర్తనాన్ని) త్రిపుటంకొరు యంత్రాన్ని (కీలకాన్ని) ధరించిన వాడివి; ఇతి= అయినవాడివి; ఆది, దేవా= మొదటిదేవుడా!; మహాదేవా= గొప్పదేవుడా!; నిత్యంబున్= ఎల్లపుడు; అత్యంత, యోగ స్థితిన్= మిక్కుటమైన యోగంలో ఆరూధుడవై ఉండటంచేత; నిర్మల, జ్ఞాన, దీప, ప్రభా, జాల, విధ్వంసి నిస్యార, సంసార, మాయా+అంధకారుల్= స్వచ్ఛమైన ఎరుక అనే జ్యోతియొక్క వెలుగు వెలువచేత నాశం చేయబడిన సారంలేని ఐహికమాయ అనే చీకటి కలవారు అంటే స్వచ్ఛమైన జ్ఞానమనే వెలుగుచేత సారంహితమైన సంసార మాయనుండి, చీకటి నుండి వైదోలగినవారు; జిత, క్రోధ, రాగ+అది, దోషుల్= జయించబడిన కోపం, ప్రేమ మొదలైన దోషాలు కలవారు, అంటే కోపం, అనురక్తి మున్నగు దోషాలను జయించినవారు; యత+ఆత్మల్= ఆత్మ నిగ్రహం కలవారు; యతి+ఇంద్రుల్= ముని శ్రేష్ఠులు; భవత్, పాద, సంకేరుహా, ధ్యాన పీయుష ధారా+అనుభూతిన్= సీయొక్క పాద పద్మాలో నిమగ్నమైన ఆలోచన అనే అమృతం యొక్క ధారను ఎడతెగకుండ క్రోలేవారై- ఆ అనుభవంతో; సదా= ఎల్లపుడు; తృప్తులు+ఖ= తనిని చెందినవారై; నిత్యులు+ఖరి= ఎల్లపుడు మనగలిగారు; అవ్యయా= నాశరహితుడా!; భవ్యసేవ్యా= పూజింపతగినవారిచేత సేవించ బడేవాడా!; భవ!= అంతా సీవే అయి ఉండేవాడా! భర్త= శివా!; భట్టారకా= విద్యాంసుడా!; భాగ్రవ+అగ్స్య, మత్త, + ఆది, నానాముని, స్తోత్, దత్త+అవధానా= భాగ్రవుడు, అగస్త్యుడు, మత్స్యుడు మొదలైన పెక్కుమునులు చేసే స్తోత్రాలలో ఏకాగ్రతతో నిమగ్నమైన మనస్సు కలవాడా!; లలాట+చక్కణా+ఉగ్ర+అగ్ని, భస్మిక్కత+అనంగా= నుదుటికంటినుండి వెలువడిన భయంకరమైన మంటచేత బూడిదగా చేయబడిన మన్మథుడు కలవాడా! అంటే నుదుటి కంటిమంటచేత మన్మథుడిని బూడిదగా చేసినవాడా!; భస్మ+అనులిష్ట+అంగా= బూడిద పూయబడిన దేహం కలవాడా!; గంగా, ధరా= గంగము ధరించినవాడా!; నీ ప్రసాదంబున్= నీ దయవలన; సర్వ, గీర్యాణ, గంధర్వులున్= అందరు దేవతలు, గంధర్వులును; సిద్ధ, సాధ్య+(ఉరగ+ఇంద్ర)= ఉరగేంద్ర+(అసుర+ఇంద్ర= అసురేంద్ర+అదులున్= సిద్ధులు, సాధ్యులు, సర్వశ్రేష్ఠులు, రాక్షసశ్రేష్ఠులు మున్నగు వారును; శాశ్వత+ఐశ్వర్య, సంప్రాప్తులు+ఖరి= ఎల్లపుడు నెలకొని ఉండే సంపద పాందినవా రయ్యారు; శఃస్కరా= పాలకుడా!; విశ్వకర్తా= సృష్టిని నిర్మించినవాడా!; సుర+అభ్యర్థితా= దేవతలచేత ఆరాధించబడినవాడా!; నాకున్; అభ్యర్థితంబుల్= కోరికలు; ప్రసాదింపు= అనుగ్రహించుము; కారుణ్యమూర్తి= దయ ఆకృతి కొన్నవాడా!; త్రిలోక+ఏక, నాథా= మూడులోకాలకు ఒకే అధిపతి అయినవాడా!; నమః+తే= = నీకు నమస్కారం; నమః+తే= నీకు నమస్కారం; నమః= నమస్కారం.

తాత్పర్యం: ‘శ్రీకంఠా! లోకాలకు పాలకుడా! సృష్టి స్థితి లయకారుడా! త్రిపురాలను ధ్వంసం చేసినవాడా! మురుడు అనే రాక్షసుడిని సంహరించిన విష్ణుదేవుడికి ప్రియమైన వాడా! చంద్రవంకను ధరించినవాడా! దేవేంద్రుడు మున్నగు దేవతలకు ఆనందాలను చేకూర్చేవాడా! పుణ్యాలు ఆకృతిగొన్న వాడా! మొక్కంటీ! దధుని యజ్ఞాన్ని ధ్వంసం చేసినవాడా! దేవా! మేధావులు సీదైవతత్వాన్ని ఆలోచించి, వింగడించి, కర్మం ప్రధానమైనదగు విజ్ఞానం, అధ్యాత్మయోగం సర్వకియకారణమని అనేక విధాల విచారణలు చేస్తూ నిన్న ధ్యానిస్తారు. సర్వేశ్వరుడవైన శర్ప! సర్వజ్ఞ! సమస్త సృష్టికి ఆత్మవంటివాడా! మొక్కవోని మహిమ కలవాడా! పార్వతీపతీ! నీవు మూడు లోకాల ప్రవర్తనాన్ని - భూమి, గాలి, ఆకాశం, ఆత్మ, అగ్ని, చంద్రుడు, సూర్యుడు, నీళ్లు- ఈ ఎనిమిదింటితో నిర్మించి, ఈ విశ్వసంసార చక్రబంధయంత్రాన్ని ధరించి నడుపుతున్నావు. ఆది దేవుడిని నీవు. మహాదేవుడిని నీవు. నిర్మలమైన జ్ఞానప్రదీపి చేత సంసార మాయాంధకారాన్ని నిరూపించి, వైరాగ్య సంపన్ములై జితేంద్రియులైన యతీంద్రులు నీ పాదపద్మాలను ధ్యానించటం అనే అమృతాన్ని నిరంతరం క్రోలుతూ సంతృప్తులై, నిత్యులై ఉన్నారు. నాశం లేనివాడా! పూజ్యాలచేత

సేవించబడే వాడా! సర్వం నీవే ఐనవాడా! భర్తా! విద్యాంసుడా! భార్యలు, అగ్నుడు, కుత్సుడు మున్సుగు మహార్షులు చేసిన స్తోత్రాలను చెవియొగ్గి వినేవాడా! నుదుటి కంటిమంటచేత మన్మథుడిని బూడిద చేసినవాడా! భస్మం పూయబడిన దేహం కలవాడా! గంగను ధరించిన వాడా! నీ దయవలన గీర్జాఖలు, గంధర్వలు, సిద్ధులు, సాధ్యులు, ఉరగిశేషులు, రాక్షసప్రముఖులు మున్సుగువారు ఎడతెగని సంపదలతో వర్ధిల్లినారు. పరిపాలకుడిషైనవాడా! విష్ణుకర్తా! నా కోరికలు ఈడేర్చుము. ఓ దయామయా! మూడు లోకాలను పాలించే సార్వభోగుడా! సురాభ్యర్థితుడా! నీకు నా నమస్కృతులు.'

విశేషం: ఇది దండకం. తెలుగులో బహుళవ్యాప్తిలో ఉన్న దండక ప్రక్రియ సస్యయనాడే ప్రాచుర్యంలో ఉండటం గమనించదగిన విశేషం. దండకంలో ఈ క్రింది లక్షణాలు అనుశీలించదగినవి. 1. దండకం ‘త’ గణ ప్రయుక్తం. అంటే రెండు గురువులు ఒక లఘువు త గణమవుతుంది. ఛందస్సులో దండకమంటే ‘త’ గణ పునరావ్యత్తి 2. దండకం స్తుతి ప్రధానమైనది. 3. దండకం ఇటు వచనానికి అటు పద్యానికి సాహాతీసేతువు వంటిది- అని చెప్పచుచ్చును.

వ. అని యిట్లు స్తుతియించి కృతాంజలి దైన్య కిరీటి వెండియు నిట్లనియో.

325

ప్రతిపదార్థం: అని= ఈ విధంగా పలికి; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; స్తుతియించి= పొగడి; కృత+అంజలి+ఇ= చేయబడిన అంజలి కలవాడై అంటే నమస్కరించిన వాడై; కిరీటి= అర్చునుడు; వెండియున్= మరల; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; అనియెన్= పలికాడు.

తాత్పర్యం: అర్పనుడు ఈ విధంగా పరమేశ్వరుడిని ప్రస్తుతించి మళ్ళీ ఇట్లా పలికాడు.

క. ‘ఎఱుకని యెఱుగక నీకున్ , మఱకువ నెదిలతిని; ఛీని మఱువుము; నమ్మం గఱకంరా! క్షమియింపుము; , నెఱి నెవ్వలి కెఱుగ నగునె నీ చరితంబుల్.’

326

ప్రతిపదార్థం: కఱకంరా!= నల్లని కంఠం కల పరమశివా!; ఎఱుక+అని= కిరాతుడు అని అనుకొని; ఎఱుగక= తెలియక; నీకున్= నిన్ను; మఱకువన్= అజ్ఞానం చౌప్పున; ఎదిరితిని= ఎదిరించి పోరాడాను; దీనిన్= దీనిని; మఱువుము= మరచిపామ్ము; క్షమియింపుము= తప్పు సైరించుము; నీ, చరితంబుల్= నీ ప్రవర్తనలు; నెఱిన్= సంపూర్ణంగా; ఎవ్వరికి+ఎఱుగన్+అగునె= ఎవరికైనా తెలియటం సాధ్యమా?

తాత్పర్యం: ‘నీవు ఎవరో ఒక ఎఱుకు వని తలపోసి, తెలియక నీతో అజ్ఞానంవలన యుద్ధం చేశాను. నా తప్ప సహాంచుము. ఓ నీలకంరా! నీ ప్రవర్తనను ఎవరైనా సంపూర్ణంగా తెలిసికొనగలరా?’

విశేషం: “యెఱుగక మిముగ్నేన్! మఱుకువ మార్గొన్న తప్పు మఱువుడు; నమ్మం”- అనే పారాంతరం వావిట్లప్రతిలో ఉన్నది.

వ. అనిన యప్పార్థం గరుణారన ప్రీతి విస్తూలిత విలోకనామృతమ్యున్ సంతల్పతుం జేసి నగుచు నీశ్వరుండు వాని చేయి పట్టుకొని ‘ధనంజయా! నీ చేసిన వ్యతిక్రమంబు క్షమియించితి; నతిమానుషంబైన నీ పరాక్రమంబునకు మెచ్చితిఁ; బూర్జజత్కుంబున నీవు నరుండను దేవల్పివి; నారాయణ సఖుండవు; నరనారాయణు లనంగా మీలద్దుణు బదలీనసంబున ననేకాయుతవర్షంబులు తపంబుఁ జేసిన మహావీర్యవంతులరు; మీ తేజంబున జగంబులు రక్షితంబు లగుచున్నయవి; యిగ్గాండీవమ్యు దొల్లియు

నీయబియ; ఓినన చేసి శక్తాభషీకమ్మునాఁ దసురుల జయించి; తది యిప్పు డక్కయశరధులతోడి మధీయమాయాగ్రస్తంబయ్య నీగాండీవమ్మును నక్కయశరధులు నీ కిళ్ళితిం గొను; మింక నీకిష్టంబైన వరమ్మ వేడు మిళ్ళెదు' ననిన నర్సునుం డిట్లునియె.

327

ప్రతిపదార్థం: అనిన, అప్పార్థన్+ (ఆ+పార్థన్)= అని చెప్పిన ఆ అర్జునుడిని; కరుణా, రస, ప్రీతి, విస్తారిత, విలోకన+ అమృతమ్మునన్= దయ అనే ద్రవంతో తడిసిన సంతోషంతో వ్యాపించిన చూపులు అనే అమృతంతో; సంత్పీతున్+చేసి= తనివి చెందిన వాడినిగా ఒనరించి; నగుచున్= నవ్వుతూ; ఈశ్వరుండు= శివుడు; వాని, చేయి+పట్టుకొని= ఆ అర్జునుడి చేతినిపట్టుకొని; ధనంజయా!= ఓ అర్జునా!; నీ, చేసిన, వ్యాతిక్రమంబు= నీవు చేసిన తప్పు; క్షమియించితిన్= మన్మించి సైరించాను; అతి, మానుషంబు+ఖన= మనుజులకు అతీతమైన; నీ, పరాక్రమంబునకున్= నీ శార్యానికి; మెచ్చితిన్= సగారవంగా సంతోషించాను; పూర్వజన్మంబునన్= పోయిన జన్మలో; నీవు; నరుండు+అను= నరుడనే పేరున్న; దేవర్షివి= (దేవ+బుషివి) దేవతలలో మునివి; నారాయణ, సఖుండవు= నారాయణుడి చెలికాడివి; నరనారాయణులు+అనంగ= నరుడు నారాయణుడు అనే; మీరు+ఇడ్డులు= మీరిరువురు; బదరీ, వనంబునన్= బదరి అనే పేరుగల అడవిలో; అనేక+అయుత, వర్షంబులు= పెక్కు పదివేల (దీర్ఘ) సంతృప్తాలు; తపంబున్= తపస్సును; చేసిన= చేసినట్టి; మహాపీర్యవంతులరు= గొప్పబలం కలవారు; మీ, తేజంబునన్= మీ ప్రభావంవలన; జగంబులు= లోకాలు; రక్షితంబులు+అగుచున్న+అవి= కాపాడబడుతున్నాయి; ఈ+గాండీవమ్ము= ఈ గాండీవ మనే పేరున్న విల్లు; తొల్లియు= లోగడకూడ; నీ+అది+అ= నీదే సుమా; దీనసచేసి= దీనివలన; శక్తి+అభిషేకమ్మునాడు= ఇంద్రుడు పట్టాభిషేష్టుడు అయిన దినాన; అసురుల= రాక్షసుల; జయించితి= గెలిచావు; అది; ఇప్పుడు; అడ్డయ, శరధులతోడ= తరుగనట్టి అమ్ములపొదులతో; మదీయ, మాయా, గ్రస్తంబు+అయ్య= నాయ్యుక్క మాయచేత గ్రహింపబడింది అయింది; నీ, గాండీవమ్మునన్; అడ్డయ, శరధులు; నీకు+ఇచ్చితిన్= నీకు ఇచ్చాను; కొనుము= స్మీకరించము; ఇంక= ఇక; నీకు+ఇష్టంబు+ఖన= నీకు కావలసిన; వరంబు= కోరిక; వేడుము= కోరుకొనుము; అనినన్= అని ఇప్పుడు చెప్పగా; అర్జునుండు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడిషై దయతో కూడిన చూపులనే అమృత రసం ప్రసరింపజేసి అతడిని సంతృప్తి పొందించి, పరమేశ్వరుడు అతని చేయి పట్టుకొని ఇట్లా పలికాడు: 'ఓ ధనంజయా! నీ తప్పు క్షమించాను. లోకాతీతమైన నీ పరాక్రమానికి మెచ్చాను. పూర్వజన్మంలో నీవు నరుడు అనే దేవబుషివి. నారాయణ మహార్షి ప్రాణ మిత్రుడివి. మీరు ఇరువురు ఎన్నో వేల ఏండ్లు బదరివనంలో తపస్సు చేసిన మహానుభావులు. మీ ప్రభావంవలన ఈ జగాలు కాపాడబడుతున్నాయి. ఈ గాండీవం పూర్వం కూడా నీదే. దేవేంద్రుడి పట్టాభిషేకమయంలో నీవు ఈ గాండీవం చేత రాక్షసులను సంహరించావు. ఇప్పుడు నా మాయచేత నీ గాండీవాన్ని, అడ్డయతరాణీరాలను అదృశ్యం చేశాను. ఇవిగో వాటిని తిరిగి ఇస్తున్నాను. ఇక నీకు ఇష్టమైన వరం కోరుకో, ఇస్తాను' అని పరమశివుడు పలుకగా అర్జునుడు ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: అర్జునుడికి 'ధనంజయుడు' అనే నామాంతరం రాజసూయయాగానికి ముందు అతడు అనేక రాజులను గెలిచి, కప్పులు శైకొన్నప్పుడు ఏర్పడింది.

K. ‘త్తుంబక! నాకు నభీష్ట వ, రంబుఁ బ్రసాబించెదేని రౌద్రము దివ్యా

స్తుంబనుఁ బరంగిన పాశువ, తంబుఁ బ్రసాబింపు మిందుధర! దయతోడన్.

328

ప్రతిపదార్థం: త్ర్వయంబక!= ఓ ముక్కంటీ!; నాకున్+అభీష్టపరంబున్= నాకు మిక్కిలి ఇష్టమైన వరాన్ని; ప్రసాదించెదు+ఎని= దయచేసి ఇవ్వటానికి పూనుతావేని; రౌద్రము= రుద్రసంబంధమైనది, భయంకరమైనది; దివ్య+అప్రంబు+అనన్+పరగిన= దేవత్యంతో కూడిన అప్రం అనబడిన; పాశుపతంబున్= పాశుపతాన్ని; ఇందుధర!= చంద్రుడిని ధరించినవాడా! దయతోడన్= కృపతో; ప్రసాదింపుము= అనుగ్రహించి ఇమ్ము.

తాత్పర్యం: ‘ఓ ముక్కంటీ! ఇందుధరా! నీవు నాకు ఇష్టమైనవరం అనుగ్రహించదలిస్తే అప్రాలలో రౌద్రమైన దివ్యప్రంగా చెప్పబడిన పాశుపతాన్ని దయతో ప్రసాదించుము.

వ. ఇదియును బ్రహ్మ శిరంబను నస్తంబును యుగాంతకాలంబునందుఁ బ్రయుక్తమ్ములై జగత్సంపోరమ్ము సేయు; బీనివలన నభమంత్రితమ్ములై యనేక శత సహస్ర సంఖ్యల శూలంబులు గదలు నాశీవిషంబుల యట్టి యమ్ములు నుభ్రవిల్లునని విందు; నీ కారుణ్యంబున బీనిం బడసి దైత్య దానవ యక్షరాక్షస పిశాచోరగమ్ముల జయింతు; నతివీరులైన భీష్మ ద్రోణాదులను జయింతు; సహజకుండలుండైన కర్మని వధియింతు’ ననిన నీశ్వరుందుఁ గరుణించి విశుద్ధాత్ముండైన పార్థునకు మంత్రధ్యాన జపహాము పూర్వకంబుగా సంధాన మోక్షణ సంపోర సహితంబుగాఁ బాశుపతాస్తం జిచ్ఛి ‘బీనికి నసాధ్యం బెద్దియును లే, దల్చులయందుబ్రయుక్తంబైన జగత్సంపోరము సేయు.

329

ప్రతిపదార్థం: ఇదియును= ఈ పాశుపతమును; బ్రహ్మశిరంబు+అను+అప్రంబును= బ్రహ్మశిరం అనే పేరుగల మంత్రబాణమూ; యుగ+అంత, కాలంబు+అందున్= ప్రశయవేళలో; ప్రయుక్తమ్ములు+ఐ= ప్రయోగించబడినవై; జగత్తు+సంహారమ్ము+చేయున్= జగత్తునంతటిని లయం చేస్తాయి: దీనివలనన్= ఈ పాశుపతాస్తంపలన; అభిమంత్రితమ్ములు + ఐ= మంత్రాలతో సంధింపబడటంచేత గొప్ప మహిమతో కూడుకొన్న; అనేక, శత, సహస్ర, సంఖ్యల= పెరువందలు, వేలు సంఖ్యలలో; శూలంబులు= శశటేలు; గదలున్= గుదియలు; ఆశీవిషంబుల+అట్టి, అమ్ములున్= పాములవంటి బాణాలు; ఉద్ధవిల్లున్+అని, విందు= పుట్టుతాయని విన్నాను; నీ, కారుణ్యంబునన్= నీ దయవలన; దీనిన్, పడసి= ఈ పాశుపతాస్తాన్ని సంపాదించి; దైత్య, దానవ, యక్ష, రాక్షస, పిశాచ+ఉగమ్ములన్= దితిసుతులైన రాక్షసులను, దమవుసుతులైన రాక్షసులను, యక్షులను, ఇతర రాక్షసులను, పిశాచాలను, నాగులను; జయింతును= గెలువగలను; (దేవతలలో సిద్ధసాధ్యచారణాదిజాతులు ఉన్నట్టే రాక్షసులలో కూడ దైత్య, దానవ రాక్షసాదులు ఉన్నారని తెలిసినొఱి); అతి పీరులు+బన= పీరాధి పీరులైన; భీష్మ, ద్రోణ+ఆదులను= భీష్ముడు, ద్రోణుడు మున్ముగువారిని; జయింతున్= గెలువగలను; సహజకుండలుండు+బన= సహజంగా పుట్టుకతోనే చెవులకు గుండ్రని కర్మభూషణాలు కలిగిఉన్న; కర్మని; వధియింతున్= చంపుతాను; అనినన్= అని అనగా; ఈశ్వరుండున్= శివుడును; కరుణించి= దయగలిగి; విశుద్ధ+అత్మందు+బన= పరిపుద్ధమైన- అంటే నిర్మలమైన ఆత్మకల; పార్థునకున్= అర్జునుడికి; మంత్ర, ధ్యాన, జప, హోమ, పూర్వకంబుగా= మంత్రాల ఉచ్చారణ, చాంచల్యం లేని ఏకాగ్రచిత్తంతో తలచటం, ఆవృత్తిచేయటం, అగ్నివేల్యటం-ఈ విధానాలతో కూడ; సంధాన, మోక్షణ, సంహార, సహితంబుగాన్= తొడగటం, విడవటం, వెనుకకు మరలించటం సయితంగా; పాశుపత+ అప్రంబు+ఇచ్చి= పాశుపత మనే అప్రాన్ని ఇచ్చి; దీనికిన్= ఈ పాశుపతాస్తానికి; అసాధ్యంబు= సాధించలేనిది; ఎద్దియును, లేదు= ఏది లేదు; అల్పాలయందున్= అలతివారిపై; ప్రయుక్తంబు+బన= వాడబడినట్లయితే; జగత్తు+సంహారము+చేయున్= ప్రపంచాన్ని అంతటిని నాశనం చేస్తుంది.

తాత్పర్యం: పాశుపతాస్తం మరియు బ్రహ్మశిరం అనే అప్రం ప్రశయకాలంలో ప్రయోగించబడి జగత్ సంహారం చేస్తాయి. పాశుపతంవలన లక్షల కొలది ఈశటేలు, గుదియలు(గదలు), విషసర్వాలవంటి బాణాలు పుట్టుతాయని

విన్నాను. నీ దయవలన ఈ పాశుపత్రాస్తాన్ని పొంది, దైత్య దానవ యజ్ఞ రాక్షస పిశాచ గణాలను, వీరాధివీరులైన భీమ్యద్రోణాదులను జయించగలను. సహజ కవచకుండలాలతో పుట్టిన కర్మడిని చంపుతాను'- అని ప్రార్థించిన అర్థునుడిని కరుణించి ఈశ్వరుడు అతడికి పాశుపత్రాస్తాన్ని సమంత్రకంగా ప్రయోగ, ఉపసంహరాలు తెలిపి ఇచ్చి, 'ఈ పాశుపత్రాస్తానికి అసాధ్యమైనది ఏదీ లేదు. దీనిని అల్పాలమై ప్రయోగిస్తే జగత్తును నాశనం చేస్తుంది.

విశేషం: మహాభారతంలో జగత్తుంపోరశక్తి గల అస్త్రాలను గురించిన ప్రస్తావన పలుచోట్లు కనిపిస్తున్నది. కేవలం ఇవి ఇతిహాసకర్త డౌహించి కల్పించినవా? అని అధునిక హౌతువాదులు ప్రశ్న వేయవచ్చును. ఒక వేళ అవి, రచయిత కల్పించినట్టిపే అయితే ఆ రచయిత భావనాబలం అత్యద్యుతం అని ప్రశంసించక తప్పదు. అది విషయాంతరం. అప్పె ప్రయోగ విషయంలో ప్రస్తుతప్రకరణంలో నీర్దేశించబడిన అంశాలు (1) మంత్రం (2) ధ్యానం (3) జపం (4) హోమం. ఇందులో జాగరూకతతో అధ్యయనం చేయవలసింది మరొక అంశం ఉన్నది. అప్పుడుయోగంలో మూడు అంచెలు ఉన్నాయి. (1) సంధానం (2) మోష్టణం(3) ఉపసంహరం, ప్రశ్నయ సదృశ్యైన అస్తాన్ని సంధానం చేయవచ్చును. దాన్ని ప్రయోగించే కౌశలం (మోష్టణం) వేరు. సరే. సంధాన మోష్టణ కౌశలాలు అఖినప్పటికీ, ప్రయోగించిన దాన్ని ఉపసంహరించే శక్తి ఉండాలి. లేకుంటే దానివలన శతువులకే కాక, ప్రయోక్తకు, తటస్థజగత్తుకురూడ అకాల ప్రశ్నయం దాపురించవచ్చు. ఈ హాచ్చరిక-విజ్ఞానశాస్త్రం డౌహించబడేని విజయ పరంపరలు సాధిస్తున్న ఈ యుగంవారు సుఖువుగా అర్థం చేసికొనగలదిగా ఏనాడో మహాభారతకర్త నొక్కి వక్కాణించటం పేర్కొనతగింది.

ఇక మంత్రధ్యాన జపహోమాలను గురించి గ్రాంథిక జ్ఞానం మాత్రమే పలువురికి ఉన్నది. మంత్రం, జపం, హోమంగురించి కొండరికి ప్రాథమిక పరిజ్ఞానం ఉన్నది. ధ్యానం అష్టాగాలలో ఒకటి. అష్టాగాలు: (1) యమం (2) నియమం (3) ఆసనం (4) ప్రాణాయామం (5) ప్రత్యాహం (6) ధారణ (7) ధ్యానం (8) సమాధి, ఇందులో ధారణ-ధ్యానసమాధులు మూడింటిని కలిపి సంయుమం అని సమప్పిష్టప్పదేశం. చిత్తవృత్తిని ఏకాగ్రం చేయటం ధారణ. యోగ సాధన చేసేవారు బహువిషయవ్యాగ్రులు కారాదు. వ్యాపారిక జగత్తులో క్రియాహారులు, సమకాలీన చరిత్రను తీర్చిదిద్దినవారు తమ ధ్వేయాలకు ఏకాగ్రచిత్తంతో అంకితమైనవారే. ఆధ్యాత్మిక సాధనలో చివరిమెట్లు సిద్ధిగా పేర్కొన తగింది సమాధి. ధ్యానం- ఇటు ధారణకు అటు సమాధికి మధ్య వారథి వంటిది. ఇక ధ్యానం అంటే ఏమిటి? మానవ బుద్ధికి అతీతమైన అంశాలు ఎన్నో ఉన్నాయి. జంతువులలో మనస్సు ఉంటంది. అది ప్రకృతి సిద్ధమైన ప్రజ్ఞ, మానవులలో బుద్ధి ఉన్నది. కానీ ఈ బుద్ధి, ఆ బుద్ధికి అనుమతి తర్వాత ఒక పరిధి దాటి పోలేవు గద! బుద్ధి-తర్వాత ప్రజ్ఞ ఎచట ఆగిపోతున్నదో అచటనుండి ఆంతరంగికమైన సమ్యక్షస్ఫూర్తి ఆరంభమవుతున్నది. ఈ శక్తి ధ్యానయోగంవలన సిద్ధిస్తున్నది. ధ్యానానికి ముందు తపస్సి గొంగళి పురుగు కావచ్చును. ధ్యానాంతరం సీతాకోక చిలుకగా వెల్యుడవచ్చును. ఉపమానాలు అపలు తాత్మిక దర్శనాన్ని పరిపూర్ణంగా వివరించలేవు కాని, వర్ణనాతీతమైన అనుభూతిని దిజ్ఞాతంగా సూచించటనికి ఉపకరించవచ్చును. మహాభారతకర్త మంత్రానుసంధానంలో ధ్యానానికి, జప హోమాలతో పాటు ప్రత్యేక ప్రాముఖ్యం కల్పించాడు. అర్థవాద రూపంగా ఎన్నో అంశాలను మహాభారతంలో రచయిత నిష్టిపెంచాడు. ఇవి భావిపరిశోధనలు తేల్పువలసిన అంశాలు.

K. దీని విధానం పెటుగం , గా నింద్రకబేర వరుణ కాలాదులకుం

దా నతి గహనం బనినను , మానవులకు నెఱుగు టఫుటమానము గాదే.

330

ప్రతిపదార్థం: దీని విధానంబు= ఈ పాశుపత్రాస్తాప్రాంయుక్త క్రమ పద్ధతి; ఎఱుగంగాన్= తెలియటానికి; ఇంద్ర, కుబేర, వరుణ, కాల+అదులకున్= ఇంద్రుడు, కుబేరుడు, వరుణుడు, యముడు మున్నగువారికి; తాన్= అది; అతి, గహనంబు+అనినను= మిక్కిలి కీప్పమైనది అనినప్పుడు; మానవులకున్= మనుజాలకు; ఎఱుగుట= తెలిసికొనటం; న+ఫుటమానము, కాదే= అసాధ్యం కాదా?

తాత్పర్యం: ఈ పాశుపతాస్త్ర పరిజ్ఞానం, ఇంద్రుడు, కుచేరుడు, వరుణుడు, యముడు మున్నగు వారికి తెలియదు అనివస్తుడు ఇంక మానవమాత్రులు తెలిసికొనటం అసంభవం కదా!

వ. ఈ దివ్యబాణమ్యున నీ పశ్చిలలోకమ్యులు జయింతు' వని కౌంతేయునకు వరం జచ్చి పురాంతకుం దంతల్మతుండయ్యే నంత.

331

ప్రతిపదార్థం: ఈ, దివ్య, బాణమ్యున్వ్యున్= అతిలోకశక్తిగల ఈ అస్త్రం వలన; ఈవు+అభిలలోకమ్యులు= నీవు సమస్త భువనాలు; జయింతువు= నెగగలవు; అని= అని చెప్పి; కౌంతేయునకు= కుంతిరుమారుడైన అర్జునుడికి; వరంబు+ఇచ్చి= వరాన్ని ఇచ్చి; పుర+అంతకుండు= పురాలను నాశనం చేసిన శివుడు; అంతల్మతుండు+అయ్యెన్= మాయమయ్యాడు; అంత= తర్వాత.

తాత్పర్యం: ‘ఈ దివ్యాస్త్రం వలన నీవు సమస్త భువనాలు జయిస్తా’ వని అర్జునుడికి వరాన్ని ఇచ్చి శివుడు మాయమైన తర్వాత.

చ. అవిరళ సూర్యమండల సహస్ర సమప్రభమై, ధనంజయ
ప్రవరు కరమ్యున్వ్యున్ వెలుగు పాశుపతాస్త్రమ్యుఁ జూచి దైత్యదా
నవ సుర యక్ష రాక్షస గణమ్యు గరమ్యు భయమ్యుఁ బొందె; నం
దవనియు బిల్లారం బిలగె నజ్జతిలోచ్ఛయసంచయంబుతోన్.

332

ప్రతిపదార్థం: అవిరళ, సూర్య, మండల, సహస్ర, సమ, ప్రభము+బు= దట్టమైన సూర్య బింబాలు వేయింటితో సమానమైన వెలుగుకలదై; ధనంజయ ప్రవరు, కరమ్యున్వ్యున్, వెలుగు= శ్రేష్ఠుడైన అర్జునుడి చేతిలో మేరోసే; పాశుపత+అస్త్రమ్యున్, చూచి= పాశుపతమనే దివ్యబాణాన్ని చూచి; దైత్య, దానవ, సుర, యక్ష, రాక్షస, గణమ్యు= దితిసుతులు, దానవులు, దేవతలు, యద్దులు, రాక్షసుల సమాచాలు; కరమ్యు= మిక్కిలి; భయమ్యున్+పొందెన్= భీతిని చెందాయి; అందు= అచట; అభీ, శిలా+ఉచ్చయ, సంచయంబుతోన్= సముద్రాలు, కొండల సముద్రాయంతో; అవనియు= భూమికూడ; దిర్మిరన్= గుండ్రంగా; తిరిగెన్= తిరిగింది.

తాత్పర్యం: అర్జునుడి చేతిలో వేయి సూర్యమండలాల కాంతితో వెలుగొందుతున్న పాశుపతాస్త్రాన్ని చూచి దైత్యులు, దానవులు, దేవతలు, యద్దులు, రాక్షసులు మిక్కిలి భీతి చెందారు. సముద్రాలతో కొండలతో భూమండలం దిర్దిరా తిరిగింది.

క. త్రినయనగాత్తస్తుర్ధుని, మున నిజగాత్తము పవిత్రమును, ముక్తాముం
బును, నతతేజీవీర్యం, బును సైన్స బృధాసుతుండు ముదితుం డగుచున్.

333

ప్రతిపదార్థం: త్రినయన, గాత్ర, స్పృశ్యమున్వ్యున్= ముక్కుంబి దేహం తాకటంచేత; నిజ, గాత్రము= తన శరీరం; పవిత్రమును= పావనమున్నా; ముక్కత+అఫుంబున్వ్యున్= విడిపోయిన పాపం గలదిన్నీ; అతి, తేజన్+వీర్యంబున్వ్యున్= మిక్కుటమైన ప్రకాశంతో, బలంతో కూడినట్టిదిన్నీ; ఐనన్= అవటంచేత; పృథివీసుతుండు= అర్జునుడు; ముదితుండు+అగుచున్= సంతోషం చెందినవాడవుతూ,

తాత్పర్యం: ముక్కంటి శరీరాన్ని తాకటంచేత తన శరీరం పావనమై, పాపరహితమై, మిక్కిలి ప్రకాశవంతమై, బలసంపన్న మైనందులకు అర్బునుడు మిగుల సంతోషమై-

విశేషం: అలం: అంత్యప్రాపం. (త్రినయన శబ్దసాధుత్వాన్ని గురించి పీరికలో వివరణ చూడండి - సంపా.)

క. మంటి, హరుదేహ మంటం | గంటి: నుమాధిశు నమురకంటకహారు ము
క్షంటిఁ గఱకంరుఁ జొడం | గంటిఁ: గృతార్థండ నైతిఁ గడుఁ బుణ్యమునన్.

334

ప్రతిపదార్థం: మంటి= (సార్థకమైన జీవితం కలవాడినిగా) బ్రతికాను; హరుదేహము= శివుడి శరీరాన్ని; అంటన్+కంటిన్= ముట్టుకొనగలిగాను; ఉమా+అధిశున్= పార్వతీపతిని; అమర, కంటక, హరున్= దేవతలకు ముళ్ళవంటి వారిని సంహరించేవాడిని; ముక్కంటిన్= మూడు కనుల దేవరను; కఱకంరున్= నల్లని కంరం కల శివుడిని; చూడన్+కంటిన్= చూడకలిగాను; కడున్, పుణ్యమునన్= గొప్ప పుణ్యంచేత; కృత+అర్థండను+ఇతి= ధన్యుడి నయ్యాను.

తాత్పర్యం: సార్థకజీవినై బ్రతికాను. పరమశివుడి దేహాన్ని ముట్టుకొనగలిగాను. దేవతలను వేధించే రాక్షసులను సంహరించే ముక్కంటిని, కఱకంరుడిని, ఉమాపతిని చూడగలిగాను. మిక్కటమైన పుణ్యంవలన చరితార్థుడిని అయ్యాను.

విశేషం: అలం: అంత్యానుప్రాపం, వృత్తునుప్రాపం. ‘అసురకంటకు హరు’ - అనే పాతాంతరం ఆనందాశ్రమ గ్రంథమాల ప్రతిలో ఉన్నది.

క. జిమ్ముల ధర్మజునకు జన | సమ్మతునకు లపుజయంబు సకల మహి రా
జ్ఞమ్ము సమకూరె నేడు ఘు | నమ్ముగ సర్వప్రయోజనమ్ములతోడన్.

335

ప్రతిపదార్థం: ఇమ్ముల= సంప్రీతిగా; ధర్మజునకున్= ధర్మరాజుకు; జన, సమ్మతునకున్= జనులచేత అంగికరింపబడేవాడికి; రిపు, జయంబు= శత్రువులమైన గెలుపు; సకల, మహి, రాజ్యమ్ము= సమస్తమైన భూమి ఏలుబడి; నేడు= ఇప్పుడు (ఈవేళ); సర్వ, ప్రయోజనమ్ములతోడన్= అన్ని లాభాలతో; ఘనమ్ముగన్= గొప్పగా; సమకూరెన్= ఏర్పడింది.

తాత్పర్యం: ఈ వేళ ధర్మపుత్రుడికి, ప్రజానురంజకుడైనవాడికి, శత్రువులమైన గెలుపు లభించింది. స్వలాభాలతో ఘనంగా భూమండలరాజ్యం సంప్రాప్తించింది.

ఇంద్రుడు దేవగణంబులతో నర్బునునకుఁ బ్రత్యక్షం బగుట (సం. 3-42-5)

వ. అని సంతుష్ట హృదయుండై యున్నంత.

336

ప్రతిపదార్థం: అని= ఆ విధంగా తలపోసి; సంతుష్ట, హృదయుండు+ఇ= తనిని చెందిన హృదయం కలవాడై అంటే సంతృష్టి చెందినవాడై; ఉన్నంతన్= ఉన్నప్పుడు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా మనస్సులో తలపోసి, తృష్ణి చెందిన హృదయం కలవాడై (అర్బునుడు) ఉన్న సమయంలో.

- సి. హరుచేత సంప్రాప్తవరుడయ్యె నరుఁ డని, యెత్తిగి యింద్రుండు ధనేశ ధర్థ
వరుణాశ్చినులతోడ సురగణ సహితుడై, దివ్యవిమానముల్ బివమునందు
వెలుగంగఁ గౌరవకులవీరు పాలికి, వరదుఁ ఛై గరుణతో వచ్చే; నట్టి
యవసరమ్యున ఘనరవగభీరం బైన, మధురవాక్యమున ధర్షత్తభుండు
- అ. శ్రీతి నిట్టులనియె జీభత్యునకు 'ధర్థ', నిత్య! పాండుపుత్ర! నీకు మెచ్చి
వరము లిచ్చు వేడ్చు వచ్చిల నెయ్యురై, యమరనాథుఁ దొట్టి యమరులెల్ల.

337

ప్రతిపదార్థం: హరుచేత= శివుడిచేత; సంప్రాప్త, వరుఁదు+అయ్యె= లభించిన వరం కలవాడయాదు; నరుఁదు+అని= అర్జునుడని; ఎఱ్మిగి= తెలిసికొని; ఇంద్రుండు= ఇంద్రుడు; (ధన+ఈశ) ధనేశ, ధర్మ, వరుణా+ఆశ్చినులతోడ= కుబేరుడు, యముడు, వరుణుడు, ఆశ్చినులతోడు; సురగణ, సహితుడు+ఇ= దేవతల సమూహంతో కలిసి; దివ్య, విమానముల్= దైవక్కి గల విమానాలు; దివమునందు= ఆకాశంలో; వెలుగంగ్యు= ప్రకాశిస్తుండగా; కౌరవ, కుల, వీరు, పాలికిన్= కురువంశంలోని శారుణి ఒద్దకు; వరదుఁదు+ఇ= వరాలను ఇచ్చేవాడై; కరుణతో= దయతో; వచ్చెన్= అరుదెంచాడు; అట్టి+అవసరమ్యున్వన్= ఆ సమయంలో; ఘన, రవ, గభిరంబు+ఖన= గొప్ప (లేక మేఘు సదృష్మైన) ధ్వనితో లోతైన; మధుర, వాక్యమున్వన్= తియ్యని పలుకులతో; ధర్మప్రభుండు= యమధర్మరాజు; బీభత్యునరు= అర్జునుడికి; ప్రీతిన్= సంతోషంతో; ఇట్టులు+అనియెన్= తః విధంగా చెప్పాడు; ధర్మనిత్య!= ఎల్లప్పుడు ధర్మాన్ని పాటించేవాడా!; పాండుపుత్ర!= పాండురాజు కుమారుడా!; అవర, నాథున్+తాట్టి= దేవేంద్రుడితో మొదలుపెట్టి; అమరులు+ఎల్లన్= దేవతాశేషులందరు; నీకు; మెచ్చి= మన్మించి; వరములు+ఇచ్చు, వేడ్చు= కోరిన కోరికలు ఇచ్చే సంబరంతో; నెయ్యురు+ఇ= మిత్రులై; వచ్చిరి.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు పరమశివుడిచే వరాలు సంపాదించినట్లు తెలిసికొని ఇంద్రుడు- కుబేరుడు, యముడు, వరుణుడు, ఆశ్చినులతో, దేవతల సమూహాలతో కలిసి దివ్యవిమానాలు ఆకాశంలో వెలుగొరదుతుండగా, కౌరవవంశంలో వీరుడై వెలసిన అర్జునుడి దగ్గరకు దయతో విచ్చేశాడు. ఆ సమయంలో మేఘునిస్వనగంభీరమైన తియ్యని పలుకులతో యమధర్మరాజు అర్జునుడితో ఇట్లా చెప్పాడు. 'ఎల్లప్పుడు ధర్మాన్ని పాటించే ఓ పాండురాజుతు!' నిన్న మెచ్చుకొని, నీకు మిత్రులై దేవేంద్రుడు మున్గు దేవనాయకులు నీకు వరాలు అనుగ్రహించాలనే అభిమానంతో నీ దగ్గరకు విచ్చేశారు.

- వ. వీరలం జూడు' మని దివ్యద్విష్టి యిచ్చి 'నీవు నరుండను పూర్వుజుఖివి; బ్రహ్మవియోగంబున మనుఘ్యండైవై
యుత్తమ క్షత్రియకులంబున సుధ్రవిభ్రితి; మతి సూర్యాంశజుండైన కర్మని, దేవ దైత్య దానవ గంధర్వ యక్
రాక్షసాంశజులైన రాజులను వథియింతు; నీ క్షత్రియకీర్తి యగు' నని దండధరుం డత్తతివారణం బైన దండంబు
విథియుక్తంబుగా నిష్ఠిన.

338

ప్రతిపదార్థం: వీరలన్+చూడుము+అని= వీరిని చూడు మని చెప్పి; దివ్య, దృష్టి= దేవతలకు సంబంధించిన చూపు; ఇచ్చి= అనుగ్రహించి; నీవు; నరుండు+అను= నరుడు అనే పేరుకల; పూర్వ+బుఖివి= పూర్వకాలానికి సంబంధించిన మనిచి; బ్రహ్మ, నియోగంబున్వన్= బ్రహ్మదేవుడి ఏర్పాటువలన; మనుఘ్యండను+ఇ= మనజుడైవై; ఉత్తమ, క్షత్రియ, మలంబున్వన్= మంచి క్షత్రియ వంశంలో; ఉద్ఘాటిల్లితి= జన్మించావు; మతి= ఇంక అదనంగా; సూర్య+అంశజుండు+ఖన= సూర్యడియొక్క అంశతో పుట్టిన; కర్మని; దేవ, దైత్య, దానవ, గంధర్వ, యక్క, రాక్షస+అంశజులు+ఖన= దేవతలయొక్క; దితిసుతులయొక్క,

దానపులయొక్క, గంధర్వులయొక్క, యత్నులయొక్క, రాక్షసులయొక్క అంశలతో పుట్టిన; రాజులను= రాజ్యాలను ఏలే ప్రభువులను; వధియింతు= సంహరిస్తాము; నీకు+అక్షయ, కీర్తి+అగుమ+అని= నీకు తరుగని యశస్వి కలుగుతుందని చెప్పి; దండధరుండు= యమధర్మరాజు (దండం అనే ఆయుధం ధరించినవాడు); అప్రతివారణాంబు+ఖన= తిరుగులేనట్టి (శత్రువులచేత నివారించటానికి పీలుపడని); దండంబు= దండమనే ఆయుధాన్ని; విధి, యుక్తంబుగాన్= శాస్త్రాలు నీరేశించిన సూత్రాలను సరిపడేటట్లు; ఇచ్చినన్= ఇవ్వగా.

తాత్పర్యం: పీరినిచూడుము అని యమధర్మరాజు అర్ఘునుడికి దివ్యదృష్టిని అనుగ్రహించాడు. ‘నీను పూర్వకాలంలో నరుడు అనే బుపివి. బ్రహ్మదేవుడి ఆదేశంతో మనుజజన్మించి ఎత్తి ఉత్తమక్షతియవంశంలో ఉద్భవించావు. తదుపరి సూర్యుడి అంశతో పుట్టిన కర్మడిని, మతి, దేవ దైత్య దానవ గంధర్వ యక్ష రాక్షసుల అంశలతో పుట్టిన రాజులను సంహరించగలవు. నీకు తరుగని పేరు ప్రతిష్టలు లభిస్తాయి’ అని చెప్పి యమధర్మరాజు తన ఆయుధమైన దండాన్ని అర్ఘునుడికి శాస్త్రోక్ఫష్టపద్ధతిలో ఇచ్చాడు.

విశేషం: ‘దేవదైత్య దానవ గంధర్వ యక్ష రాక్షసులు’ అనే ప్రయోగం నస్తయ పలుతాపుల చేశాడు. దేవతలలో, రాక్షసులలో పెక్క తెగలు కలవు. పీరు అందరు ఆయూ తెగలకు సంబంధించినవారు. గంధర్వులు సంగీతకోవిదులు. యత్నులు మాయాదశ్మలు. రాక్షసులలో కొందరు కామరూపులు. పీరి అంశలు పంచుకొని భూలోకంలో మానవులు పుట్టుతారని మహాభారత కథనం. మానవులలో అతిలోకమైన ప్రజ్ఞలతో పుట్టేవారు కొందరు కనిపిస్తారు. అట్టివారి ప్రజ్ఞు కారణం వారు ఆయూ దివ్య రాక్షసాంశలతో ఉద్భవించటమే అని మహాభారతంలో చెప్పబడింది. కొందరి అభిప్రాయంలో ఇది ఉత్సేషి. మరికొందరి కిది విశ్వాసం.

దివ్యదృష్టి : దేవతలు చర్మచశ్మివులకు కనిపించరు. వారిని చూడటానికి అప్రాకృతమైన దివ్యదృష్టి ఉండాలి. కాబట్టి అర్ఘునుడికి యముడు దివ్యదృష్టిని అనుగ్రహించాడు అని చెప్పబడింది.

ఉ. మోరాలిదారుణము లగు , వారుణపాశంబు లిచ్ఛే వరుణుడు, మతీ కొ బేరాస్త మిచ్చే నపుడు కు , బేరుఁడు విజయునకు నహాతభేదికిం భీతిన్.

339

ప్రతిషధార్థం: ఘోర+అరి, దారుణములు+అగు= భయంకరులయిన శత్రువుల పాలిటి ఉపద్రవకరాలయిన; వారుణ, పాశంబులు= వరుణుడి ఆయుధాలైన పాశాలు (ఉరిత్రాశ్చు); వరుణుడు= వరుణదేవుడు; ఇచ్చేన్= ఇచ్చాడు; మతీ= అటుపిదప; విజయునకున్= అర్ఘునుడికి; అహిత భేదికిన్= శత్రువులను భేదించేవాడికి; కుబేరుఁడు= కుబేరదేవుడు; అపుడు= అప్పుడు; కొబేర+అస్త్రము= కుబేరడి ఆయుధమైన కొబేర మనే అప్రాణి; ప్రీతిన్= సంతోషంతో; ఇచ్చేన్= ఇచ్చాడు.

తాత్పర్యం: వరుణుడు అర్ఘునుడికి, శత్రువులకు భయంకరాలైన వారుణపాశాలను అనుగ్రహించాడు. అనంతరం కుబేరుడు శత్రుసంహారకుడైన అర్ఘునుడికి ప్రేమతో కొబేరాస్తాన్ని ఇచ్చాడు.

వ. ఇట్లు దివ్యపురుషుండైన పార్శ్వండు లభ్యదివ్యదృష్టియై యమర్థరూపధరులైన పితృదేవతలతోడం దినముంచట నిలిచిన మహానీలవర్షుండైన వైషణవుతుని, వైష్ణవ్యవర్షుండై యక్షవ నటి శైల సేవింతుపైన వరుణేశ్వరుం, జాంబుాసద వర్షుండై యక్ష రాక్షస గణంబుతో నున్న కుబేరునిం జాచి, వారివలన దివ్యాస్తుంబులు వడసి వాక్షప్ప ఫల జలంబుల నందఱం ధృపులం జేసి వెండియు.

340

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈం విధంగా; దివ్య, పురుషుండు+బన= దివ్యత్వం కల మనుజుడయిన; పొర్చుండు= అర్థసుడు; లభ్య, దృష్టి+బ= పాందిన దివ్యదృష్టి కలవాడై; న+మర్య, రూపధరులు+బన= దేవతల (చాచులేనట్టి) రూపాలు ధరించినవారైన; పిత్ర, దేవతలతోడన్= మరణించిన పిమ్ముట దేవతలైన వారితోడ; తన, ముందటన్= తన ఎదుట; నిలిచిన= నిలబడిన; మహో, నీల, వర్షుండు+బన= మిక్కిలి నల్లనిరంగుకలవాడైన; వైవస్యతునిన్= యమధర్మరాజును; వైదుర్య వర్షుండు+బ= వైదుర్య రత్నం నంటి రంగు (ఇంచుక తెలుపు ఇంచుక పసుపు కలిసిన రంగు) కలవాడై; అర్థవ, నదీ, శైల, సేవితుండు+బన= సముద్రాలు, నదులు, కొండలచేత సేవించబడినవాడైన; వరుణ+ఈశ్వరున్= వరుణదేవుడిని; జాంబువానద వర్షుండు+బ= బంగారు రంగు కలిగినవాడై; యష్ట, రాష్ట్రస, గణంబులతోన్+ఉన్న= యష్టలు, రాష్ట్రసుల సముద్రాయంతో ఉన్న; కుబేరునిన్+చూచి= కుబేరుడిని చూచి; వారివలన= ఆయాదేవుళ్ళవలన; దివ్య+అప్రంబులు+పడసి= దివ్యమైన మంత్ర బాణాలు సంపాదించి; వాక్, పుష్ప, ఘల, జలంబులన్= మాటలతో, పుష్పులతో, ఘలాలతో, నీళ్ళతో; అందఱన్= అందరిని; తృప్తులన్+చేసి= తనిచి చెందినవారినిగా ఒనరించి; వెండియు= మరల.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా దివ్యత్వం సంపాదించుకొని మహోపురుషుడుగా మారిన అర్థసుడు దివ్యదృష్టి కలవాడై దేవతారూపాలు ధరించిన పిత్రదేవతలతో తన ముందట నిలిచిన నీలవర్షుడైన వైవస్యతుడిని, సముద్రాలు, నదులు, కొండలచేత కొలువబడే వాడును, వైదుర్యపు రంగు కలవాడును అయిన వరుణదేవుడిని, యష్ట రాష్ట్రసులతో కలసి ఉన్నవాడు, బంగారు రంగు కలవాడును అయిన కుబేరుడిని చూచి, వారివలన దివ్యస్తాలు పాంది, వారిని మాటలతో, పుష్పాలతో, ఘలాలతో, నీళ్ళతో ఆరాధించి, తృప్తిపరచి, మరియు.

విశేషం: మర్యులు= మరణానికి అధీనులు; అమర్యులు= మరణం లేని వారు, దేవతలు. మర్యులు మరణానంతరం పిత్రదేవతలు అవుతారు. అమర్యులను చూడటానికి చర్చచద్దువులు చాలవు. దివ్యదృష్టి అవసరం.

ఆ. అమరగణసమేతు సైరావణారూఢు , వజ్రధర్య బ్రిలోకపంచ్య నింధు

వృత్తశత్రు సమరవిభుం జాచి యెద నాది , మునివరుండు నరుఁడు ముదము నొందె.

341

ప్రతిపదార్థం: అమర, గణ, సమేతున్= దేవతల సముద్రాయాలతో కూడిన వాడిని; ఐరావణ+అరూఢున్= ఐరావణం అనే (తెల్ల) ఏనుగుసై అధివసించినవాడిని; వజ్రధర్యన్= వజ్రమనే ఆయుధాన్ని ధరించిన వాడిని; త్రి, లోక, వంద్యున్= మూడులోకాలకు నమస్కరించతగిన వాడిని; ఇంద్రున్= ఇంద్రుడిని; వృత్త, శత్రున్= వృత్తుడు అనే విరోధిని కల వాడిని; అమర, విభున్= దేవతల ప్రభువును; చూచి= చూచి; ఎదన్= హృదయంలో; ఆది, ముని, వరుండున్= మొదటి ముని శ్రేష్ఠుడు; నరుఁడు= అర్థసుడు; ముదమున్+ఒందెన్= సంతోషం పొందాడు.

తాత్పర్యం: దేవతలచేత పరివేష్టించబడి, ఐరావణమనే తెల్ల ఏనుగును ఎక్కి, వజ్రాయుధాన్ని ధరించి, వృత్తుని శత్రువై, మూడు లోకాలకు ఆరాధ్యాడై ఒప్పుతున్న దేవేంద్రుడిని ఆదిమునిశ్రేష్ఠుడైన అర్థసుడు చూచి హృదయంలో సంతోషం పొందాడు.

ఉ. ఇందుధర్పర్సాదమున నిష్పత్తిపరంబులు గాంచి బాంధవా

నంద విధాయి దైనైన నిజసందును దండితశత్రు సంధ్యా

నంబితుం జాచి వేడ్డు నయసంబులు వేయును గన్న తత్పలం

బండె బురందరుండు పరమాధ్యత సముద్రపూర్ణతాత్పుదై.

342

ప్రతిపదార్థం: ఇందు, ధర= చంద్రుని ధరించిన వాడైన శిశుడియొక్క; ప్రసాదమున్న= దయవలన; ఇష్టు వరంబులు+కాంచి= తాను కోరిన వరాలు సంపాదించి; బాంధవ+ఆనంద, విధాయి+ఐన= చుట్టూలకు ఆనందం కల్పించేవాడయిన; నిజ, నందనున్= తనకొడుకును; దండితశత్రున్= శిష్టించబడిన శత్రువులు కలవాడిని; (అంటే శత్రువులను జయించిన వాడిని); సతీ+గుణా+ఆనందితున్+చూచి= మంచి గుణాలచేత ఆనందం పొందేవాడిని చూచి; వేడ్కున్= సంతోషంతో; నయనంబులు, వేయును, కన్న, తద్ద+ఫలంబు+అందెన్= కన్నులు వేయింటిని పడసిన ఆ ప్రయోజనాన్ని పొందాడు. (అంటే దేవేంద్రుడు తన కుమారుడైన అర్జునుడిని చూచి తనకు వేయికన్నులు ఉన్నందుకు తగిన ప్రయోజనాన్ని పొందగలిగాడు); పురందరుండు= ఇంద్రుడు; (పురాలను నాశనం ఒనరించినవాడు); పరమ+అమృత, సమ్మద, పూరిత+అత్మాదు+ఐ= మిక్కుటమైన అచ్చేరువుతో కూడిన సంతోషంతో నిండిన ఆత్మకలవాడై.

తాత్పర్యం: ఇందుధరుడైన పరమేశ్వరుడి పరప్రసాదంవలన అభీష్టవరాలు సంపాదించి చుట్టూలకు ఆనందాన్ని కలిగించిన తన కుమారుడిని, శత్రువులను నిర్వించేవాడిని, సద్గుణాలచేత ఆనందం పొందేవాడిని అర్జునుడిని చూచి దేవేంద్రుడు మిక్కుటమైన ఆశ్చర్యంతో, సంతోషంతో నిండిన ఆత్మకలవాడై, వేయికన్నులు ఉన్నందుకు తగిన సత్పలాన్ని పొందాడు.

v. ఇట్లు దేవేంద్రుండు ధనంజయుం జూచి సంతసిల్లి ‘నీవు పరమేశ్వరువలను బరమసిభ్రి వడసితివి; దేవకార్యంబు ఛీర్ప సర్పుండవు గాన నా రథంబుఁ బుత్తెంచెద; నమరావతికి రమ్ము, నీకు బివ్యాహ్యంబు లంద యిచ్చెద’ తని దేవేంద్రుండు దేవగణంబులతో నమరావతికి నరిగె; నర్మనుండును దద్రథాగమనంబు ప్రతీక్షించుచుండు నంత.

343

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; దేవేంద్రుండు; ధనంజయున్+చూచి= అర్జునుడిని చూచి; సంతసిల్లి= సంతోషించి; నీవు; పరమేశ్వరువలన్న= పరమశివుని వలన; పరమ, సిద్ధి= గొప్పలాభం; పడసితివి= పొందావు; దేవ, కార్యంబు+తీర్పున్+అర్పుండవు= దేవతలయొక్క పనులను నిర్మహించటానికి సమర్పుడివి; కాన్న= కాబట్టి; నా రథంబున్= నా తేరును; పుత్రుంచెదన్= పంపిస్తాను; అమరావతికి= దేవతల రాజధాని అయిన అమరావతికి; రమ్ము; నీకు; దివ్య+అప్రంబులు= దివ్యమైన మంత్రబాణాలు; అందు+అ= అక్కడే (అమరావతి లోనే), ఇచ్చెదన్= ఇస్తాను; అని= అని చెప్పి; దేవేంద్రుండు; దేవ, గణంబులతోన్= దేవతల సముదాయంతో; అమరావతికిన్; అరిగెన్= వెళ్లాడు; అర్జునుండును; తద్ద+రథ+అగమనంబు= ఆ రథంయొక్క రాకను; ప్రతీక్షించుచుండు+అంత= ఎదురుచూస్తూ ఉన్నాడు. అంత.

తాత్పర్యం: ఇట్లా దేవేంద్రుడు తన కుమారుడైన అర్జునుడిని చూచి మిక్కెలి సంతోషించాడు. ‘నీవు పరమశివుడి వలన గొప్పవరాలు సంపాదించగలిగావు. దేవతలకు ఉపకారం చేసే యోగ్యత నీకు లభించింది. కావున నా రథం పంపుతాను. అమరావతికి రమ్ము. అచటనే నీకు నేను దివ్యస్తాలు ఇస్తాను’ అని పలికి, దేవతల సముదాయంతో దేవేంద్రుడు అమరావతికి వెళ్లాడు. అర్జునుడు ఆ రథం రాక్కె ఎదురుచూస్తూ ఉన్నాడు. అంత.

s. వాలిదమార్ధంబువలన మహానీల, వైజయంతీ విభవంబు వెలయ,
నాబ్రథవిధరత్యావుశిప్రభఁ జేసి, రమ్ముమై రీధోంతరంబు వెలుగ,
సురునేమిరవమున సుర్యరాధర దలీ, ముఖములు ప్రతిశబ్ద ముఖలితంబు
లగుచుండ, నానావిధాయుధంబులు దాఖ్లి, యశనివిద్యుత్సహస్రాభిశోభి

అ. తాప్సస్తుస్తుస్తుమై మహిజవాస్వయుతః । వాహ్యమూన మైన వరరథంబు
మమమునాజ్ఞి జేసి, మాతలి యుక్తమై । యింద్రతనయుఁ దున్నయెడకు వచ్చే.

344

ప్రతిపదార్థం: వారిద, మార్గంబు వలనన్= మబ్బుల తెరువునుంచి ఆకాశమార్గంనుండి (వారి+ద= నీటిని ఇచ్చేది, మేఘం); మహా, నీల, వైజయింతీ, విభవంబు, వెలయన్= మిక్కుటమైన నీలిరంగుతో నిండిన వైజయింతి' అనే ఇంద్రుడి జెండా యొక్క సంపద విలసిల్లగా; ఆబద్ధ, వివిధ, రత్న+ఆవళి, ప్రభన్+జేసి= పాదగబడిన పెక్క రత్నాల సముద్రాయాలయొక్క కాంతిచేత; రమ్యము+ఖ= సుందరమై; రోదన్+అంతరంబు, వెలుగన్= భూమి ఆకాశాల మధ్య భాగం ధగధగలాడుతుండగా; ఉరు, నేమి, రవమునన్= గొప్పదైన చక్రాల కమ్ముల సవ్యడిచేత; ఉర్వరాధర= భూమిని ధరించే కొండలయొక్క; దరీ, ముఖములు= కొండలలోని గుహల ముందుభాగాలు; ప్రతిశ్లముఖరితంబులు+అగుచుండన్= ప్రతిధ్వనులచేత మారుమైగు తుండగా; నానా, విధ+అయుధంబులు, తాల్చి= అనేక విధాలైన శస్త్రాలను వహించి; అశని, విద్యుత్, సహస్ర+అభిశోభిత+అధ్ర, సద్గము+ఖ= పిడుగులును, వేయి మెరువు తీగలను గలిగి మిక్కులి శోభిల్లే మేఘుంతో సరిపోలుతున్నమై మహా, జన+అశ్వ+అయుత= గొప్ప వేగంతో పరుగెత్తగల పదివేల గుర్రాలచే; వాహ్యమానము+ఖన్= లాగబడుతున్నదైన; వర, రథంబు= శ్రేష్ఠమైన రథం; మఘవు+అజ్ఞన్+జేసి= దేవేంద్రుడి ఆనతి చొప్పున; మాతలి, యుక్తము+ఖ= మాతలి అనే పేరు కల సారథితో కూడినమై; ఇంద్ర, తనయుఁడు+ఉన్న+ఎడకు= అర్జును డుండే తాపురు; వచ్చేన్= వచ్చింది.

తాత్పర్యం: ఇంద్రుడి ఆజ్ఞ చొప్పున, గొప్ప వేగంతో పరుగెత్త గలిగిన పదివేల గుర్రాలు పూన్చిన దివ్య రథం మాతలి అనే సారథి నడుపుతుండగా అర్జును డుండే చోటికి వచ్చింది. ఆ రథం మేఘమండలంనుండి వచ్చేటప్పుడు మిక్కులి నీలపురంగు గల వైజయింతీ (జెండా) వైభవం వెల్లివిరిసింది. ఆ తేరులో పాదగబడిన పెక్క రత్నాల సముద్రాయంయొక్క కాంతులచేత భూమికీ ఆకాశానికి మధ్య ఉండే భాగం అందంగా వెలుగొందింది. చక్రాల కమ్ములు చేసిన పెనుసవ్యడిచేత పర్వతగుహ ముఖాలు ప్రతిధ్వనించాయి. పెక్క ఆయుధాలు వహించటంచేత అది పిడుగులతో, వేలకొలది మెరుపుతీగలతో ఒప్పే గొప్ప మేఘాన్ని సరిపోలి ఉన్నది.

విశేషం: వైజయింతి అంటే ఇంద్రుడి జెండా. విష్ణువు ధరించే మాలపేరు కూడా వైజయింతియే.

వ. మాతలియు సర్జనుజ్జాచి 'సురాసురకిరీటతటఫుటితరత్సుప్తభాభాసురపదుండైన మహేంద్రుండు మీయయ్ భవద్దర్శనం బహేక్కించి నిన్ను సమరావతికి రాబునిచే, రాజసూయాశ్వమేధ శతంబులం జేసిన వార్తాను దుర్భభం బీరథంబు, దీని నెక్క' మనిన సర్జనుండును గంగాస్నాన పవిత్రీకృత గాత్రుండై దేవబుపి పితృతర్పణంబులు చేసి మాతలి ప్రయుక్తంమైన యా బిష్టరథం బెక్కి

345

ప్రతిపదార్థం: మాతలియున్= ఇంద్రుడి సారథి అయిన మాతలియు; అర్జునున్+చూచి= అర్జునుడిని చూచి; సుర+అసుర, కిరీట, తట, ఘటిత, రత్న, ప్రభా, భాసుర, పదుందు+ఖన్= దేవతలయొక్క, రాజుసులయొక్క, మరుటూలయొక్క పార్మాలలో కూర్చబడిన రత్నాలయొక్క కాంతులచేత వెలుగొందే పారాలు కలవాడు అయిన; మహా+ఇంద్రుండు= మహేంద్రుండు, (దేవేంద్రుండు); మీ, అయ్య= మీ తండ్రి; భవత్+దర్శనంబు= నీయొక్క దర్శనం; అపేక్షించి= కోరి; నిన్ను; అమరావతికి= అమరావతి పట్టణానికి; రాన్, పనిచెన్= రమ్యని అదేశించాడు; రాజసూయాశ్వమేధ, శతంబులన్= వందరాజసూయాలు, వంద అశ్వమేధాలు; చేసిన, వారికి+ఖన్= చేసినవారికి సయుతం; ఈ, రథంబు= ఈతేరు; దుర్భభంబు= లభించేది కాదు; దీనిన్= దీన్ని; (ఈరథాన్ని); ఎక్కుము= అధిరోహించుము; అనిసన్= అని చెప్పగా; అర్జునుండును; గంగా, స్నాన, పవిత్రీకృత, గాత్రుండు+ఖ= గంగలో స్నానం చేయటంచేత పావనం చేయబడిన దేహం కలవాడై; దేవ, బుమి, పితృ, తర్పణంబులు,

చేసి= దేవతలకు, బుషులకు, పితృదేవతలకు తర్వాతాలు చేసి; (తర్వాతం= చనిపోయిన పెద్దల ఆత్మలు త్వాప్తి పొందటానికి, తరించటానికి వదిలే నీళ్ళు); మాతలి, ప్రయుక్తంబు+ఐన= మాతలిచేత నడపబడే; ఆ, దివ్య, రథంబు+ఎక్కి= ఆ దివ్యమైన తేరును అధిరోహించి.

తాత్పర్యం: మాతలి అర్జునుడిని చూచి దేవతలు రాక్షసులు మీ తండ్రియైన దేవేంద్రుడికి మ్రొక్కుతుంటారు. అట్లా మ్రొక్కునప్పుడు వారి కిరీటాలలో పొదగబడిన రత్నాలకాంతులచేత ఆయన పాచాలు వెలుగొందుతుంటాయి. అట్లి మహావైభవం గల మీ తండ్రి, నిన్న చూడాలనే కోరికతో అమరావతికి రమ్యని ఆహ్వానించాడు. వందలకొలది రాజసూయాలు, అశ్వమేధాలు చేసిన వారికి సయితం ఈ రథం దుర్లభం. నీవు ఈ రథా సైకిక్కి స్వర్గలోకానికి రమ్యు' అని పలికాడు. అర్జునుడు గంగలో స్నానం చేసి, పవిత్రమైన దేహంతో దేవతలకు, బుషులకు, పితుదేవతలకు తర్వాతాలు వదలి, మాతలి నడిపే ఆ దివ్యరథాన్ని ఎక్కాడు.

అర్జునుఁ దమరావతికిఁ బోపుట (సం. 3-43-26)

చ. ‘అలఘు తపస్సమాధి నియతాత్ములకున్, బహుపుణ్యలోకకాం
క్షులకు, విశుద్ధమానసులకున్ సతతంబును సంత్రయింబ షై,
లలిత నిలింప దంపతి విలాస విహర మహాత్మవంబులుం
గలిగి వెలుంగు రత్నమయ కందర సుందర మందరాచలా!

346

ప్రతిపదార్థం: అలఘు, తపన్, సమాధి, నియత+అత్ములకున్= గొప్ప తపస్సువలన చేకూరే సమాధిలో లగ్గుమైన ఆత్మకల వారికి- అంటే గొప్ప తపస్సువలన నిర్వికల్పసమాధి యోగాన్ని సాధించిన మహానుభావులను; బహు, పుణ్య, లోక, కాంష్టులకున్= అనేక పుణ్యలోకాలకు వెళ్లే యోగ్యత సంపాదించుకొనగోరే వాళ్ళకు; విశుద్ధ, మానసులకున్= నిర్గులమైన మనస్సులు కలవాళ్ళకు; సతతంబును= ఎల్లప్పుడు; సంత్రయింబవు+ఐ= ఆధారానిషై; లలిత, నిలింప, దంపతి, విలాస, విహర మహా+ఉత్సవంబులున్+కలిగి= సుకుమారమైన దేవతాదంపతులయొక్క హోయలుతో కూడిన వినోదయాత్రలనే గొప్ప ఉత్సవాలతోకూడి; వెలుంగు= శోభించే; రత్న, మయ, కందర, సుందర, మందర+అచలా!= రత్నాలతో నిండిన గుహలతో అందమైన మందరపర్యతమా!

తాత్పర్యం: ‘ఈ మందర పర్యతమా! నీవు గొప్ప తపంవలన లభించే నిర్వికల్ప సమాధిని ఆర్థించే మహానుభావులకు, అనేక పుణ్యలోకాలను పొందగోరే మహానీయులకు, పరిశుద్ధమైన మనస్సు కలవారికి ఆశ్రయ మిచ్చేదానివి. సౌకుమార్యం కల స్వర్గదంపతుల విలాసవంతమైన వినోదయాత్రలనే గొప్ప సంబరాలకు నీవు స్థానానివి. రత్నమయాలైన గుహలచేత మనోహరమైనది నీ ఆకృతి.

విశేషం: అలం: అంత్యానుప్రాసం, వృత్యానుప్రాసం.

వ. నీయందలి పుణ్యతీర్థంబులు సేవించుచు గంగాంబు ధౌతస్థలరుహా వనస్పతి ఫలంబు లుపయోగించుచు సుఖం బుండితి; నమరావతికిం బోయి వచ్చేదు' నని మందరనగంబు వీడ్జైని పురందరనందసుండు దేవ పథంబున కలిగి.

347

ప్రతిపదార్థం: నీ+అందలి= నీలోక్కను; పుణ్య తీర్థంబులు= పుణ్యాన్ని ఒనగూర్చే స్ఫురాలు; సేవించుచు= ఆరాధిస్తూ; గంగా+అంబు, ధౌత, స్ఫుర, రుహ, వనస్పతి, ఫలంబులు+ఉంపయోగించున్= గంగయొక్క నీటిచేత తడుపబడిన చెట్ల పండ్లను వాడుతూ; సుఖంబు+ఉండితిన్= శాఖ్యం పొందాను; అమరావతిక్షేత్రం+పోయి, వచ్చేదన్= అమరావతికి వెళ్లివస్తాను; అని= అని పలికి; మందర, నగంబు= మందర పర్వతానికి; వీడ్స్కోన్= వీడ్స్కోలు చెప్పి; పురందర, నందనుండు= ఇంద్రుడి కుమారుడైన అర్జునుడు; దేవ, పథంబునకు+అరిగి= దేవతలు పయనించే మార్గానికి వెళ్లి.

తాత్పర్యం: ఓ మందర పర్వతమా! నీలోని పుణ్యప్రదాలైన తీర్థాలను ఆరాధిస్తూ గంగానదీజలాలచేత తడిసిన స్ఫురాలలో పుట్టిన చెట్లకు కాసినపండ్లను ఉంపయోగిస్తూ ఇన్నాళ్ళు సుఖంగా ఉన్నాను; అమరావతికి వెళ్లివస్తాను' - అని అర్జునుడు మందరపర్వతానికి వీడ్స్కోలు చెప్పి దేవతలు పయనించేమార్గం చేరుకొన్నాడు.

విశేషం: దేవపథం= దేవతలు పయనించే మార్గం. మనుజులు ప్రయాణం చేసే మార్గాలు వేరు. దేవపథం ఆకాశమార్గం.

సీ. పరమధర్మస్థాతీఁ బ్రజీ జీతీఁ గాంచిన , రాజులకు, సుదగ్గరణమునందుఁ
బతుల ప్రస్తుతమునఁ బ్రాంముల్ విడిచిన , వీరులకును, యజ్ఞవిధులఁ జేసే
సురలను వసుమతీసురులను దనిపిన , ధర్మాత్ములకు, మహాతాపసులకు,
నిలయంబులై రమణీయంబు లగునట్టి , హార్యువిమానసంహతుల దాని.

తే. సకలభువనంబులం గల సత్పురముల , కెల్ల నెక్కు డనుఁ దగే శిఖీందు రఘుల
టీప్పి లేకున్న దనధైన బిష్టుబీప్పి , విస్తురంబున నెప్పుడు వెలుగు దాని.

348

ప్రతిపదార్థం: పరమ, ధర్మ స్థితిన్= గొప్ప ధర్మాన్ని నిలుపుతూ; ప్రజన్= జనులను; ప్రీతిన్= ప్రేమతో; కాంచిన= (పరిపాలించిన) చూచిన; రాజులకున్; ఉదగ్ర, రణమునందున్= భయంకరమైన యుద్ధంలో; పతుల, ప్రస్తుతమునన్= ఏలికల కొరకై (స్వామి భక్తితో); ప్రాణముల్, విడిచిన, వీరులకును= అసువులను అర్పించి పోరాడిన శూరులకు; యజ్ఞ, విధులన్+చేసి= యజ్ఞాలలో విధ్యుత్క కర్మలను నిర్వహించి (శాప్త విధులలో చెప్పబడినట్లు చేసి); సురలను= దేవతలను; వసుమతీ సురులను= భూదేవతలైన బ్రాహ్మణులను; తనిపిన= తృప్తి సందించిన; ధర్మ+ఆత్ములకున్= మహానుభావులకు; మహో, తాపసులకున్= గొప్ప తపస్సు చేసిన వారికి; నిలయంబులు+బ= నివసించే స్ఫురాలై; రమణీయంబులు+అగునట్టి= అందమైనట్టి; హర్షు, విమాన సంహతుల, దానిన్= పెక్క అంతస్తులు కల మేడలు, ఆకాశాన్ని అంటే గోపురాల సమూహాలు కలదానిని; సకల, భువనంబులన్+కల= అన్ని లోకాలలో ఉన్న; సత్త, పురములకు+ఎల్లన్+ఎక్కుడు+అనన్+తగి= మంచి పట్టణాలు అన్నిటికంటే అధికమని చెప్పగలిన; శిథి+ఇందు, రఘుల= అగ్ని, చంద్రుడు, సూర్యుల; దీప్తి, లేకున్నన్= వెలుగు లేనప్పటికిని; తనదు+బన= తనయొక్క; దివ్య, దీప్తి విస్తురంబునన్= దివ్యమైన వెలుగు వెల్లువచేత; ఎప్పుడు= నిరంతరం; వెలుగుదానిన్= ప్రకాశించే దానిని; (అంటే అమరావతి పట్టణాన్ని).

తాత్పర్యం: అర్జునుడు అమరావతి పట్టణాన్ని చూచాడు. గొప్ప ధర్మాన్ని నిప్పుతో పాటించి ప్రజలను పరిపాలించిన రాజులకు, ఫోరయుద్ధంలో స్వామిభక్తి పరాయణులై ఏలికలకొరకు తమ అసువులను అర్పించిన శూరులకు, యజ్ఞయాగాది క్రతువులు చేసి దేవతలను, భూదేవత లయిన బ్రాహ్మణులను సంతృప్తి పరచిన ధర్మాత్ములకు, గొప్ప తాపసులకు నివాసాలైన పెక్క అంతస్తులు కల మేడలు, గోపురాలు కల దానిని; సమస్త లోకాలలోని గొప్ప

పట్టుణాలకన్న మిన్న అని చెప్పుతగినదానిని, సూర్య, చంద్ర, అగ్నిహోత్రుల కాంతి అచట ప్రసరించకున్నాడు, స్వయంప్రకాశమానమై శోభతో విలసిల్లే దానిని అమరావతిని అర్జునుడు చూచాడు.

విశేషం: (1) అమరావతి పట్టణం అగ్నిచంద్ర సూర్యుల కాంతి ప్రసారం లేకుండానే స్వయం ప్రకాశమానమైనది. (2) ధరూతులై ప్రజలను పరిపాలించిన రాజులు స్వర్గానికి వెళ్లారు. (3) యుద్ధంలో పరాక్రమం, స్వామిభక్తి ప్రకటించి అసువులు పాసినవారు (అంటే పీరపురణం పాందినవారు) స్వగ్రం చేరతారు. (4) యజ్ఞ యాగాది కర్మలు చేసి దేవతలను, బ్రాహ్మణులను మెప్పించినవారు స్వర్గాన్ని పొందుతారు.

వ. మతియు ననాహితాగ్నులకు, నతీర్థసేవకులకు, నస్తవాదులకు, వేద వియుధాచారులకు, మాంసాహారులకు, రణపరాచ్యుబ్మిలకుఁ జీర నవిషుయంబును, నతి గహ్వారంబును నైనదాని నమరావతిఁ జీచ్ఛి, తద్గీపుర సమీపంబున ననవరత గండస్థల గతివిరతమదజలకుల్యభిరామంబై నిరంతర నిర్మల నిర్మిషిర నగంబునుం బోలె నొప్పుచున్న ద్యురావతంబుఁ జూచుచు. సురసిద్ధ సాధ్య గణంబుతో విద్యాధరాప్వరీ గంధర్వ కిస్మర జేగీయమానుం డగుచు చను నప్పుడు.

349

ప్రతిపదార్థం: మజీయున్= అంతేకాక, (అనాహితాగ్నులు (న+అహితాగ్నులు)= ఆహితాగ్నులు కానివారు;) అనాహితాగ్నులకున్= శ్రోత్రియులై నిత్యాగ్నిహోత్ర నిరతులుకానివారికి; అతీర్థసేవకులకున్= పుణ్య ఫ్లాలు స్వవించని వారికి; అస్తవాదులకున్= అసత్యం పలికే వారికి; వేద, విరుద్ధ+ఆచారులకున్= వేదాలకు వ్యతిరేకమైన ప్రవర్తన కలవారికి; మాంస+అహారులకున్= మాంసం భజించే వారికి; రణ, పరాక్ర+ముఖులకున్= యుద్ధంలో పెడమొగం పెట్టిన వారికి అంటే రణరంగంమండి పారిషోయున పిరికివారికి; చౌరణ్= ప్రవేశించటానికి; న+విషుయంబునున్= ప్రదేశం కాని దానిని; అతి, గహ్వారంబునున్+ఐనదానిన్= (సాధారణులకు) ప్రవేశించటానికి విలులేని దానిని; అమరావతిన్+చొచ్చి= అమరావతిలో ప్రవేశించి; తద్+గోపుర, సమీపంబునున్= ఆ పట్టణాద్వారానికి దగ్గరగా; అనవరత, గండస్థల, గథత్+అవిరథ, మదజల కుల్య+అభిరామంబు+హ= ఎల్లప్పుడును చెక్కిశ్చ నుంచి జారుతున్న ఎడతెగని మదజలం పారే కాలువలతో మనోహరమై; నిరంతర, నిర్మర, సిహిర, నగంబునున్+పోలెన్= ఎడతెగక పారే సెలయేళ్ళతో కూడిన మంచు కొండ (హిమాలయపర్వతం) వలె; ఒప్పుచున్న= విలసిల్లుతున్న; ఐరావతంబున్= ఐరావతమనే పేరుకల ఇంద్రుడితెల్లవినుగును; చూచుచు; సుర, సిద్ధ, సాధ్య, గణంబుతోన్= దేవతలు, సిద్ధులు, సాధ్యుల సమూహంతో; విద్యాధర+అప్వర్వన్+గంధర్వ, కిస్మర, జేగీయమానుండు+అగుచు= విద్యాధరులు, అప్వరసలు, గంధర్వులు, జయజయ శబ్దాలు ఉచ్చరిస్తుండగా ఒప్పుతూ; చనునప్పుడు= వెళ్ళేటప్పుడు.

తాత్పర్యం: అమరావతిని - (1) ఆహితాగ్నులు కానివారు (2) తీర్థయాత్రలు చేయనివారు (3) అసత్యం పలికేవారు (4) వేదాలకు వ్యతిరేకంగా నడచుకొనేవారు (5) మాంసం తినేవారు (6) యుద్ధంలో వెన్న చూపి పారిషోయేవారు - ప్రవేశించటానికి అనర్పులు. అమరావతి పట్టణంలోని పురద్వారం సమీపంలో ఐరావతం అనే వెల్ల (తెల్ల) ఏనుగు ఉన్నది. గండస్థలంమండి మదజలధారలు కాలువలుగా ప్రవించి మనోహరమై కన్పట్టుతూ, ఆ ఏనుగు ఎల్లప్పుడు పారే సెలయేళ్ళతో కూడిన హిమాలయపర్వతంవలె ఒప్పుతున్నది. అర్జునుడు ఆ ఐరావతాన్ని చూస్తూ అమరావతిపురంలో ప్రవేశించాడు. అప్పుడు దేవతలు, సిద్ధులు, సాధ్యులు, విద్యాధరులు, అప్వరసలు జయజయ శబ్దాలు చేయసాగారు. అట్లా వెళ్ళేటప్పుడు.

విశేషం: అలం: ఉపవమ.

క. సకలర్చు సురభి కుసుమిత , సుకుమారోచ్యాన తరుల సుడియుచుఁ బ్రణయో
త్వుకుండై పవనుఁడు పాండవు , నకు నభముఖుఁ దయ్యుఁ దశ్మనఃప్రియ మెసంగ్న్.

350

ప్రతిపదార్థం: సకల+బుతు, సురభి, కుసుమిత, సుకుమార+ఉర్యాన తరుల, సుడియుచున్= అన్ని బుతువులలో పూచి పరిమళించే పుష్టులతో మనోహారాలైన పెంపుడు తోటలలోని చెట్ల చుట్టూ తిరుగాడుతూ; ప్రణయ+ఉత్సుకుఁడు+ఱ= స్నేహభావంతో అతిశయించినవాడై; పవనుఁడు= వాయుదేవుడు; పాండవునకున్= అర్జునుడికి; తద్+మనస్+ప్రియము+ఎసంగ్న్= అతడియొక్క మనస్సుకు సంతోషం కలిగేటట్లుగా; అభిముఖుఁడు+అయ్యున్= ఎదురయ్యాడు (ఎదురుగా వీచసాగాడు).

తాత్పర్యం: అన్ని బుతువులలో పుష్టించి పరిమళాలు విరజిమ్మే ఉద్యానవనాలలోని వ్యక్తాల చుట్టూ తిరుగుతూ, స్నేహమురాగ పురస్పరంగా అర్జునుడికి మనఃప్రీతి కల్గిస్తూ వాయుదేవుడు అతడికి అభిముఖుడై వీవదొడగాడు.

క. నరుండైన యాచిముని యని , హలిసుతుఁ దని హలిసహయుఁ దని హరుచేతన్
వరములు వడసిన వాడని , సురలెల్లను వచ్చి పార్చుఁ జాచిల ప్రీతిన్.

351

ప్రతిపదార్థం: నరుఁడు+ఱన= నరుడు అయిన; ఆది, ముని, అని= మొదటి బుషి అని; హరి, సుతుఁడు+అని= దేవేంద్రుడికుమారుడని; హరి, సహయుఁడు+అని= విష్ణువుకు తోడుపడేవాడని లేదా ఇంద్రుడికి సాయం చేసేవాడని; హరుచేతన్= శివుడివలన; వరములు+పడసిన, వాడు+అని= వరాలు సంపాదించినవాడని; సురలు+ఎల్లను= దేవతలందరు; వచ్చి= అరుదెంచి; ప్రీతిన్= ప్రేమతో; పార్థున్= అర్జునుడిని; చూచిరి= చూచారు.

తాత్పర్యం: ఈతడు నరుడనే ఆదిబుషి అనిస్తీ, ఇంద్రుడికుమారు డనిస్తీ, ఇంద్రుడికి సాయమెనరించే వాడనిస్తీ, వరమశివుడిచేత వరాలు పాందిన వాడనిస్తీ దేవతలు అందరూ వచ్చి అర్జునుడిని ప్రీతితో చూచారు.

వ. అర్యుసుండు నయ్యమురావతీ విభవంబు సూచి హల్మించుచు అప్సరోగీయమాన మంగళహిత గీతాహిత
మానసుం డగుచు సిద్ధ మునిగణాశీర్షాదంబులు సేకొనుచుం జని, మాతలి నిద్రేశంబున బిష్ట రథావతీర్థుండై.

352

ప్రతిపదార్థం: అర్జునుండు; ఆ+అమరావతీ, విభవంబు+చూచి= ఆ అమరావతి వైభవం చూచి; హల్మించుచున్= సంతోషిస్తూ; అప్సరస్+గీయమాన, మంగళ, హిత, గీత+అహిత, మానసుండు+అగుచున్= అప్సరసలచేత పాడబడుతున్న శుభాస్తీ శ్రేయస్సును కోరే పాటలయందు ఏకాగ్రమైన మనస్సు కలవాడు అవుతూ; సిద్ధముని, గణ+అశీర్షాదంబులు= సిద్ధులయొక్క, మునిగణాలయొక్క దీవనలు; చేకొనుచున్= స్మీకరిస్తూ; చని= వెళ్లి; మాతలి, నిద్రేశంబునన్= మాతలి చెప్పిన చౌప్పున; దివ్య, రథ+అవతీర్థుండు+ఱ= దివ్యమైన తేరినుంచి దిగినవాడై.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు ఆ అమరావతీ పట్టణవైభవం చూచి మిక్కిలి సంతోషించాడు. అప్సరసలు పాడిన మంగళహిత గీతికలు అతడిని మిగుల ఆకర్షించాయి. సిద్ధులు, బుమలు అతడిని ఆశీర్షించారు. వారి దీవనలు గైకొంటూ చని అర్జునుడు మాతలి సూచించిన మేరకు దివ్యరథంనుండి దిగాడు.

క. శతమఖునకు భువనావన , రతశీలున కఫీలదేవరాజుల్లు సమ
న్యాతునకు వజ్రాభీలో , స్వతప్యధుభుజునకుఁ గృతప్రణాముం దయ్యున్.

353

ప్రతిపదార్థం: శతమఖునకున్= నూరుయజ్ఞాలు చేసిన దేవేంద్రుడికి; భువన+అవన, రత, శీలునకు= లోకాలను రక్షించటంలో ఆసక్తితో కూడిన స్వభావం కలవాడికి; అభిల, దేవ, రాజర్షి సమన్వితునకున్= దేవబుషులైన, రాజబుషులైన వారందరితో కూడి ఉన్నవాడికి; వజ్ర+అభిల+ఉన్నత, పృథు, భుజునకున్= వజ్రాయుధంచేత (వజ్రాయుధాన్ని ధరించి ఉండటం చేత) భయంకరమైన, ఎత్తైన, పెద్దవైన బాహువలు కలవాడికి; (అర్జునుడు) కృత, ప్రణాముండు+అయ్యెన్= చేయబడిన నమస్కారం కలవాడు అయ్యాడు- అంటే నమస్కరించాడని భావం.

తాత్పర్యం: లోకాలను కాపాడే అభినివేశంతో కూడిన స్వభావం కలవాడున్నా, సకల దేవర్షి రాజర్షులతో కూడి ఉన్నట్టివాడున్నా, వజ్రాయుధాన్ని ధరించటం చేత భీతిగొల్పుతున్న ఎత్తైన పెద్ద భుజములు (బాహువలు) కలవాడున్నా అయిన దేవేంద్రుడికి అర్జునుడు నమస్కారం చేశాడు.

చ. అనిమిషనాధుఁడుం బ్రచలితాంగద తుంగ భుజాయుగంబునం
దనయునిఁ గౌగిలించుకొని తత్క్షణాత నితాంత సమ్మదం
బునుఁ బులకాంకితాంగుఁ డయి మున్న నిజాంకతలస్ఫుఁ జేసి య
త్యస్తము నిజాసనార్థమున నాదట నుంచే గరంబు నెమ్ముతీన్.

354

ప్రతిపదార్థం: అనిమిషనాధుఁడున్ (అనిమిషులు= రెప్పుపొటులేనివారు, దేవతలు)= దేవతలరాజు దేవేంద్రుడుకూడ; ప్రచలిత+అంగద, తుంగ, భుజా, యుగంబునకున్= ఎక్కువగా కదలుతున్న భుజకీర్చు లనే ఆభరణాలుగల ఎత్తైన పొడవైన చేతులతో; తనయునిన్= కొడుకును; కౌగిలించుకొనిఁ= ఆలింగనం చేసికొని; తద్, శ్ఛణ, జాత, నితాంత, సమ్మదంబునకున్= ఆ క్షణంలో పుట్టిన ఎడతెగాని సంతోషంతో; పులక+అంకిత+అంగుఁడు+అయి= గగుర్మాటు చెందిన దేహం కలవాడు అయి; మున్న= ముందుగా; నిజ+అంక, తలస్ఫున్+చేసి= తన ఒడిలో ఉంచుకొని; అతి+అనమున్= మిక్కిలి పాపంలేని వాడిని; కరంబు= మిక్కిలి; నెమ్ముతోన్= ప్రీతితో; నిజ+అసన+అర్థమునకున్= తన పీరంయొక్క సగభాగంలో (అంటే అర్థాసనంలో); ఆదటన్+ఉంచెన్= గౌరవంతో ఉంచాడు.

తాత్పర్యం: దేవేంద్రుడు భుజకీర్చులు కదలగా పొడవుపొటీచేతులతో తన కొడుకును కౌగిలించుకొన్నాడు. అట్లా కౌగిలించుకొనటం చేత కలిగిన అమితమైన ఆనందంతో తత్క్షణామే ఆయనకు గగుర్మాటు కలిగింది. అట్లా కలిగిన రోమాంచంతో కూడిన దేహం కలవాడై, అర్జునుడిని తొలుత తన ఒడిలో ఆసీనుడిని కావించి, తదుపరి అర్థాసన మిచ్చి మిక్కిలి ప్రేమతో సన్మానించాడు.

విశేషం: ప్రాచీన భారతీయ వాజ్ఞాయంలో రాజులు ఆస్తులకు అర్థాసన మిచ్చి గౌరవించటం అత్యస్తతమైన మర్మసగా అభివర్ణించబడింది.

క. శీ లైరావతకుంభా , సైషులన కర్మశక్రములఁ బలుమరును మరు
శ్శాలకుఁ డంటుచు నుండె గు , జాలంకృతుఁడైన పార్థునంగముఁ భీతిన్.

355

ప్రతిపదార్థం: శీలా+పరావత, కుంభ+అస్మాలన, కర్మశ, కరములన్= వినోదంగా ఐరావతంయొక్క కుంభస్తలాన్ని చరచటంచేత మొద్దుబారిన చేతులతో; పలుమరును= పెక్కుసారులు; మరుత్త+పాలకుఁడు= దేవేంద్రుడు; గుణ+అలంకృతుఁడు+ఐన= మంచి గుణాలచేత అలంకరించబడిన; పార్థు+అంగమున్= అర్జునుడియొక్క దేహాన్ని; ప్రీతిన్= ప్రేమతో; అంటుచున్+ఉండెన్= స్పృశిస్తూ ఉండినాడు.

తాత్పర్యం: లీలాపూర్వకంగా ఇరావతంయొక్క కుంభస్తలాన్ని చరచటంచేత కరుకుబారిన చేతులతో పెక్కమారులు దేవేంద్రుడు, మంచి గుణాలచేత భూషితుడైన అర్జునుడి దేవాన్ని స్పృశించాడు.

వ. జిథ్లభిక విలాసంబుతో సురవిలాసినీ కర కలిత చారుచామీకర దండ చామర సమీరాలోల కుంతలుం దగుచు సురరాజుతో నేకాసనంబున మున్న యప్పార్థం బాకశాసను శాసనంబున దేవ గంధర్వ సిద్ధ విద్యాధరు లతిప్రీతి నల్గంచి రంత.

356

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; విలాసంబుతో= హోయలుతో; సురవిలాసినీ, కర, కలిత, చారు, చామీకర, దండ, చామర, సమీర+అలోల, కుంతలుండు+అగుచు= దేవతాస్త్రీల చేతులతో పట్టుకొనబడిన, మనోహరమైన బంగారుదండం కల చామరాల నుండి విచే గాలిచేత కదల్చబడుతున్న ముంగురులు కలవాడై; సురరాజుతోన్= దేవేంద్రుడితో; ఏక+అసనంబునవో+ఉన్న= ఒకే పీరంపై ఉన్న; ఆ+పార్థున్= పృథకొడుకైన ఆ అర్జునుడిని; పాక, శాసన, శాసనంబునవో= దేవేంద్రుడి ఆజ్ఞవలన; దేవ, గంధర్వ, సిద్ధ, విద్యాధరులు= దేవతలు, గంధర్వులు, సిద్ధులు, విద్యాధరులు; అతిప్రీతిన్= మిక్కిలి అనురక్తితో; అర్పించిరి= పూజించారు; అంత.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా మిక్కిలి హోయలు వారుతూ, దేవలోకంలోని సుందరాంగనలు మనోహరమైన బంగారు దండాలచేత ఒప్పారే చామరాలతో దేవేంద్రుడితో పాటు ఒకే ఆసనంలో ఉన్న అర్జునుడికి వీచారు. అప్పుడతడు ఆ గాలులతో కదలాడుతున్న ముంగురులతో మిక్కిలి శోభిల్లాడు. ఆ సురరాజుఆజ్ఞచేత అప్పుడు అర్జునుడిని దేవతలు, గంధర్వులు, సిద్ధులు, విద్యాధరులు మిగుల అనురక్తితో పూజించారు.

తే. పాకశాసనుపనుపును బార్థు డొక్కు, మణిమయంబైన మహానీయ మంచిరమున నెలమి గంధర్వ సంగీత ప్రాంగోప్పి, నుండే జెపులకు నుత్సపం బోందుచుండ.

357

ప్రతిపదార్థం: పాక, శాసన, పనుపునవో= దేవేంద్రుడి ఆజ్ఞవలన; పార్థుడు= అర్జునుడు; ఒక్క; మణిమయంబు+ఐన= మణిలతో నిరిగ్మించబడిన; మహానీయ, మంచిరమునవో= గొప్పభవనంలో; ఎలమిన్= ప్రీతితో; గంధర్వ, సంగీత, హృద్య, గోప్త్విన్= గంధర్వుల యొక్క నృత్యగానాలతో మనోహరమైన గోప్త్విలో; చెపులకున్+ఉత్సవంబు+బందుచుండన్= చెపుల పండుగ ఏర్పడుతుండగా; ఉండన్= ఉన్నాడు.

తాత్పర్యం: దేవేంద్రుడి ఆనతి చొప్పున అర్జునుడు ఒక మణిమయ భవనంలో వీమలకు విందైన గంధర్వ సంగీత గోప్త్విలో కాలం గడుపుతున్నాడు.

విశేషం: గంధర్వులు సంగీత కోవిదులు. ‘నృత్యం చ గీతం చ వాద్యం చ సంగీతమ్’- జంత్రగాత్రగాన సమన్వితమైన నృత్యం సంగీతం.

వ. అంత సూర్యాస్తమయ సమయంబును జంద్రుం దుదయించి సౌంద్రచంద్రికావిలాసంబున బిగ్వనితల నలంకలించుచుండ, నిలింపవతి పంపున సౌంపార సూర్యశి యర్థునసంగముకాంక్షంజేసి చంద్రికాధవళ దుకూలంబు గట్టి, మృగముద కర్మార కుంకుమోవ్యుత్తిత సుగంధం బలఱి, వివిధ సురభి కుసుమ విసరంబులు ముడిచి, మణిమయ భూషణాలంకృతయై నిలుకడ వడసిన క్రిమ్మెతుంగుఁ ఓగయుంబోలె, మణిమయ

మంజీర రుళం రుళ నినాదంబును, గంకణ, రుళ రుళతాళరంబును, గటికలావ కింకిసీ క్రేంకారంబును, మదనాజ్ఞ వాఢ్యఘోషంబునుంబోలే ప్రాయుచుండ, మందగమనంబును బురందరనందసు మందిరంబును కరుగుదెంచిన, నప్పురుషుత్తముండు భయభక్తిసంబ్రమంబులతో బ్రత్యుత్థానంబును దండ ప్రణామంబునుంజోసీ, కరకమలంబులు మొగెచి యిట్లనియె.

358

ప్రతిపదార్థం: అంతన్= అంతట; సూర్య+అస్తమయ, సమయంబున్వ్= సూర్యుడు అస్తమించేళ; చంద్రుండు+ఉదయించి (నిండుపున్వమి పండువెనైల అని గ్రహించాలి. సూర్యుడు అస్తమించటం- చంద్రుడు ఉదయించటం ఏకకాలంలో జరిగేది పూర్విమ తిథిలో మాత్రమే); సాంత్రచంద్రికా, విలాసంబున్వ్= తరపి వెనైల హోయలుతో; దిశ్+వనితల్న్= దిక్కులనే అంగనలను; అలంకరించుచు+ఉండన్; నిలింపవతి, పంపున్వ్= దేవేంద్రుడి ఆదేశాన్ని అనుసరించి; సాంపారన్= అందచందలొలుకుతూ; ఊర్మిః (స్వగ్రంతోని అస్పరస); అర్జున, సంగమ, కాండ్కన్+చేసి= అర్జునుడి సంభోగం కోరి; చంద్రికా, ధవళ, దుకూలంబు, కట్టిః వెనైలవలె తెల్లమైన చీరను కట్టి; మృగమద, కర్మార, కుంకుమ+ఉన్నితిత, సుగంధంబు +అలంది= కస్తురితో, కప్పురంతో, కుంకుమ పుష్పుతో బాగా కలపబడిన చందనం పూసికొని; వివిధ, సురభి, కుసుమ, విసరంబులు= పలురకాలైన సువాసనలతో కూడిన పుష్పులచెండ్లు; ముఢిచి= అలంకరించుకొని; మణిమయ, భూషణ+అలంకృత+ఖ= మణిలతో పొదగబడిన ఆభరణాలచేత అలంకరించబడిందై; నిలుకడ+పడసిన, క్రొమ్మెణుంగున్+ తీఁగయున్+పోలె= సుష్టిరమైన క్రొత్త మెఱుపుతీగ వంటిదై; మణిమయ, మంజీర, రుఖళం రుఖళ, నినాదంబును= మణిలతో పొదుగబడిన అందెల రుఖరుమిళ ధ్వనులున్నా; కంకణ, రుణా, రుణాత్, కారంబును= చేతి కడియాల రుణా రుణా నిక్యణాలున్నా; కటికలాప= మొలనూలి యందలి; కింకిణిః చిరుగంటల యొక్కు; క్రీంకారంబును= 'క్రీం' అని వినిపించే మనోహరధ్వనులున్నా; మదన+అజ్ఞా, వాద్యఫోషంబున్వ్+పోలె= మన్మథుడి ఆజ్ఞసు వెల్లడించే మృదంగాదివాద్యాల ధ్వనులవలే; ప్రోయుచుండ; మంద, గమనంబున్వ్= మెల్లమెల్లని నడకతో; పురందర, నందను, మందిరంబునకున్వ్= దేవేంద్రుడి కుమారుడైన అర్థనుడి గృహోనికి; అరుగుదెంచినవ్= రాగా; ఆ+పురుష, సత్తముండు= ఆ పురుషుశేష్ముడు; భయ, భక్తి, సంభ్రమంబులతోన్= భయం, భక్తి, తొట్టుపాటులతో; ప్రత్యుత్థానంబును= తాను కూర్చున్న పీరంసుండి లేచి ఎదురేగటమున్నా; దండ, ప్రణామంబును= సాప్తాంగ సమస్కారం చేసి; కర, కమలంబులు= హస్తపద్మాలు; మొగిచి= ముకుళించి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: అప్పుడు సూర్యుడు అస్తమించే వేళ చంద్రుడు ఉదయించి తరపి వెన్నెల వెల్లివిరియగా దిక్కులనే అంగనలకు అలంకారం తీర్చిదిద్దాడు. దేవేంద్రుడి ఆదేశంతో ఊర్ధ్వశి లావణ్య మొప్పారగా అర్జున సంభోగాన్ని అభిలపించి, వెన్నెల వలె తెల్లునైన చీర సింగారించుకొని మెల్లగా నడుయాడుతూ బయలు వెడలింది. కస్తూరి, కర్మారం, కుంకుమపువ్వుతో మర్దించబడిన శ్రీగంథం మైపూతగా ధరించింది. వివిధ పరిమళాలతో గుబాళించే పుష్పులచెండ్లు ముడిచింది. మణిస్థగితాలై మిరుమిట్లు కొలిపే ఆభరణాలు ధరించి స్తోరమైన మెరపుతీగవలె ప్రకాశించింది. మణులు పొదుగబడిన అందెల రుళంరుళ నినాదాలు, చేతి కంకణనిక్కొనాలు, మొలక్కాటి చిరుమువ్వుల క్రీంకారనాదాలు వెరసి మన్మథుని ఆజ్ఞను, చాటే వార్యధనులవలె ధ్వనించాయి. అట్లా ఆమె మందగమనంతో పురందరనందనుడి (అర్జునుడి) మందిరం చేరింది. పురుషుషేష్మడైన అర్జునుడు భయం, భక్తి, సంభమం ముప్పిరిగొనే హృదయంతో ఆమెకు ఎదురేగి సాగిలి ప్రొక్కి, హస్తపద్మాలు మొగిచి ఇట్లా పలికాడు.

క. ‘ననుఁ బుత్తన్నేహంబున , మనమున మన్మించి శుభసమగ్రునిఁ జేయం జనుదెంచి తీవు ముదమున , జనయిత్తి! యే గృతార్జుజన్ముడ నైతిన్.’

359

ప్రతిపదార్థం: సన్వీ= నన్ను; పుత్రు= స్నేహంబున్వీ= పుత్రుడిషై కల అనురాగంతో; మసమున్వీ= మసన్నులో; మస్మించి= అభిమానించి; పుభ, సమగ్రునిన్+చేయన్= మంచిని నిండుగా చేకూర్చుటానికి; ముదమున్వీ= సంతోషంతో; రావు= నీవు; చనదెంచితి= వచ్చావు; జనయిత్రీ!= అమ్మా; ఏన్= నేను; కృత+అర్థ, జన్ముడన్+పతిన్= ధన్యమైన జన్మ కలవాడిషైనాను.

తాత్పర్యం: ‘అమ్మా! నీవు నాపై గల పుత్రుప్రేమతో నన్ను మన్మించటానికి సంతోషంతో ఇక్కడికి దయచేశావా? నీ రాకవలన నా జన్మ ధన్యమైంది’.

తే. అనిన సూర్యురి యిట్లను నాత్మనేత్తి, మధుపము లతని సొందర్యమధువుఁ గ్రీలు చుండు దముకంబు మీతి యమాన ధర్మా, నిపుణుఁ దగు నర్జునునితోడ నెయ్య మొసర. **360**

ప్రతిపదార్థం: అనిన్వీ= అని చెప్పగా; ఊర్యుశి; ఆత్మ నేత్ర, మధుపములు= తన కన్ను లనే తుమ్మెదలు; అతని= ఆ అర్జునుడి యొక్క; సొందర్య, మధువున్= అందం అనే తేనెను; క్రోలుచుండన్= ఆస్యాదిస్తుండగా; తమకంబు, మీతి= ఉండ్యేగం ఎక్కువ కాగా; అనాన, ధర్మ, నిపుణుడు+అగు= గొప్ప ధర్మాన్ని తెలిసికొని ఉండటంలో నేర్చరి అయిన; అర్జునుని తోడన్; నెయ్యము+బనర్వీ= ప్రణయం ఒప్పేటట్లుగా; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అన్వీ= పలికింది.

తాత్పర్యం: అని అర్జునుడు చెప్పగా విని ఊర్యుశి, తన కన్ను లనే తుమ్మెదలు అతడి సాగసు అనే తేనెను క్రోలుతుండగా, వలపుతమకంతో ధర్మాత్ముడైన అర్జునుడితో ఇట్లా పలికింది.

విశేషం: ఊర్యుశి నేత్ర మధుపాలు, అర్జును సొందర్యమధువు క్రోలటం అనే చోట రూపకాలంకారం ఉన్నది.

చ. ‘అనుపమశౌర్య! నీదు సముద్రు గుణంబులు నారదాది సున్వనిపరుతెల్లుఁ జెప్పుగుఁ బ్రహ్మాదమున్వీ భవదీయ సంగమం బనిశముఁ కోరుచుం దగు బ్రయంబున వచ్చితి; నేను గోరణా నను జనయితి వంచు నొక నాయము వల్మేదు వక్రభాషలన్. **361**

ప్రతిపదార్థం: అనుపమ, శౌర్య!= సాటిలేని శౌర్యం కలవాడా! (అన+ఉపమ= అనుపమ= ఉపమానం (పోలిక) చెప్పటానికి వీలులేని); నీదు= నీయొక్క; సమ్+ఉద్గర, గుణంబులు= గొప్ప మంచి లక్ష్మణాలు; నారద+ఆది, సత్త+ముని వరులు+ఎల్లన్= నారదుడు మొదలైన మంచి బుమిప్రేష్టు లందరు; చెప్పుగన్= (పోగడి) చెప్పగా; ప్రమోదమున్వీ= మిక్కుటమైన సంతోషంతో; భవదీయ, సంగమంబు= నీయొక్క పొందు; అనిశమున్, కోరుచున్= ఎల్లప్పుడు కాంష్టిస్తూ; తగన్= ఒప్పేటట్లుగా; ప్రియంబున్వీ= ప్రీతితో; వచ్చితిన్= వచ్చాను; నేను, కోరణాన్= నేను అభిలషిస్తే; నస్వీ= నన్ను; జనయిత్రివి= తల్లివి; అంచున్= అంటూ; వక్రభాషలన్= వంకర మాటలతో; ఒక, నాయము= ఏదో ఒక ధర్మం; పల్మేదు= మాటూడతావు.

తాత్పర్యం: ‘సాటిలేని పరాక్రమంకల ఓ అర్జునా! నీ గొప్పగుణాలు నారదుడు మున్నగు మహర్షులు పొగడి చెప్పగా విని, సంతోషించి, నీ పొందు కోరి ప్రీతితో నీవద్దకు వచ్చాను. కాని, నీవు నన్ను తల్లిగా సంభావించి వంకరమాటలతో ఏదో ఒక న్యాయం పలుకుతున్నావు. ఇది ఎంత విడ్డారం!

తే. నీకు నేనాటి తల్లిని నిజము సెపుము? , యమరలీకంబు వేశ్వలమైన మాకు నిట్టి తగవులు నడవ వహీనబాహపు , వీర్య! యిచ్చట వావులు వెదకజెనదు. **362**

ప్రతిపదార్థం: నీకున్= నీరు; ఏనాటి, తల్లినీ= ఏ దినం (కాలం)లో అమృతును; నిజము= సత్యం; చెప్పుము+అ= చెప్పుము; అమర, లోకంబు, వేశ్యలము+ఖన, మాకున్= స్వర్గలోకానికి చెందిన వేశ్యలమైన మాకు; ఇట్టి, తగవులు= ఇట్టి ధర్మాలు; అహీన, బాహు వీర్య! = గొప్ప బాహుబలం కలవాడా!; నడవవు= అన్వయించవు; ఇచ్ఛటన్= ఈ స్వర్గలోకంలో; వావులు= వరుసలు (పుట్టుకు సంబంధించిన అనుబంధాలు); వెదకన్+చనదు= అన్యేషించకూడదు.

తాత్పర్యం: గొప్ప బాహుబలం కల ఓ అర్జునా! నీకు నేను ఏ నాడు తల్లి నయినాను? నిజం చెప్పుము. మేము దేవలోకానికి చెందిన వేశ్యలం. ఇట్టి న్యాయాలు, వావి వరుసలు ఇక్కడ వెదకరాదు.

విశేషం: ఊర్యుళి అర్జునుడిని సంబోధించే విధం తెలుపతగింది. ‘అనుషుమశోర్య’, ‘అహీన బాహు వీర్య, ఈ సంబోధనలలో ఊర్యుళి తనవలపు కూరి పెట్టింది. భూలోకంలోని ధర్మం వేరు. స్వర్గంలోని ధర్మం వేరు. భూలోకంలోని వేశ్యలకే వావివరుసలు లేనపుడు, ఇక కేవలం భోగపరాయణమైన స్వర్గంలోని వేశ్యలకా వావివరుసలు?- అనే ప్రశ్న ఊర్యుళి మాటలలో అంతర్గతించాడు.

వ. ఈ లోకంబున వనితలు బురుషులు విచ్ఛలవిడిఁ క్రీడింతు; లిచ్ఛటి కిబి యనింబితంబైన యాచారంబు; నీవును బ్రితివంబునకు వచ్చిన యప్పుడ బిష్టవురుషుండను గావున నా మనోరథంబు సఫలంబుగా మందార మంజుల మంజలీ మకరంద పాన మత్తు మధుకర గాన మనోహర స్ఫలంబులను, మేరు శైల కందరంబులను, మంద పవనంబులు గల నందనాబి వనంబులయందును, నితాంత కాంత వికసిత కనకారవింద సమధిక సారభ సంవాసిత మహానంద కందంబులైన మందాకినీ తీర మణిమయ వేబికలయందును, జంద్రికాసుందరంబులైన సికతాతలంబులను, మణియు నిర్జర విషిర స్థానంబుల నసవరత సురత కేళీ సాఖ్యాంబుథి సన్ము నోలలార్పు’ మనిన, నిల్వకార దైర్ఘ్యధుర్మండై యర్జునుం డిట్లనియె. **363**

ప్రతిపదార్థం: ఈ, లోకంబునన్= ఈ స్వర్గంలోకంలో; వనితలున్= ప్రీలు; పురుషులు= మగవారు; విచ్ఛలవిడిన్= స్వతంత్రంగా, (ఇష్టానుసారంగా); క్రీడింతురు= వినోదిస్తారు; ఇచ్ఛటికి+ఇది= ఈలోకంలో ఇది; అనిందితంబు+ఖన= తప్పుకాని; ఆచారంబు= సంపదాయం; నీవును; త్రిదివంబునకున్= స్వర్గానికి; వచ్చిన+అప్పుడు+అ= వచ్చినప్పుడే; దేవత్యం గల పురుషుడివి; కావునన్= కాబట్టి; నా, మనోరథంబు= నా కోరిక; సఫలంబుగా= ఫలించేటట్లుగా (అంటే ఈడేరేటట్లుగా); మందార, మంజుల, మంజలీ, మకరంద, పాన, మత్తు, మధుకర, గాన, మనోహర, స్ఫలంబులను= మందార వ్యక్తాలయొక్క సుకుమారమైన పుప్పుల గుత్తులలోని తేనెలను త్రాగి మదించిన తుమ్మెదల పాటలచేత మనస్సును హరించే చోటులలో; మేరు, శైల, కందరంబులను= బంగారు కొండలోని గుహలలో; మంద, పవనంబులు+కల= పిల్ల తెమ్మెరలు పీచే; నందన+అది, వనంబుల+అందును= నందనం మొదలుగా గల తోటలలో; నితాంత, కాంత, వికసిత, కనక+అరవింద, సమధిక, సారభ, సంవాసిత, మహా+అనంద, కందంబులు+ఖన= ఎడతెగని, వెలుగు సాగసు చిమ్ముతూ, వికసించిన బంగారు తామరపుప్పులనుండి వెలువడే ఎక్కువ సువాసనలతో నిండి గొప్ప ఆనందానికి నిలయాలైన; మందాకినీ, తీర, మణిమయ, వేదికల+అందును= స్వర్గలోకంలోని గంగానది ఒడ్డున కల మఱులతో నిర్మితాలైన అరుగుల మీదను; చంద్రికా, సుందరంబులు+ఖన= వెన్నెల సాంపారిన; సికతా, తలంబులను= ఇసుక తిన్నెలమైనను; మణియు; నిర్జర, విషార, స్థానంబులన్= దేవతలు వినోదించే చోటులలో; (నిర్జరులు= ముసలితనంలేని వారు, దేవతలు); అనవరత, సురత, కేళీ, సాఖ్య+అంబుథి= ఎడతెగని సంభోగ క్రీడయొక్క సాఖ్యమనే సముద్రంలో; నన్మన్; ఓలలార్పుము+అనినన్= తేలించుమని చెప్పగా; నిర్వికార దైర్ఘ్య, ధుర్మండు+ఖ= వికారం చెందని దైర్ఘ్యం వహించినవాడై; అర్జునుండు= అర్జునుడు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= పలికాడు.

తాత్పర్యం: ఈ స్వర్గలోకంలో ట్రై పురుషులు విచ్చులవిడిగా శృంగార సంభోగాలు అనుభవిస్తారు. ఇది ఇక్కడ తప్పు కాదు. నీవు స్వర్గానికి వచ్చిన దివ్యపురుషుడిని. నీవుకూడ ఇచటి ఆచారాలు పాటించవలసి ఉన్నది. ఇచట శృంగార రసానుభూతికి ఉండ్చేవన విభావాలు ఎన్నో ఉన్నాయి. ఇచట మందార కల్పవృక్షాల, సుకుమారాలైన పూలగుత్తులు, ఆ పూలగుత్తులలోని తేనెలను క్రోలి మత్తిల్లి రుంకరించే తుమ్మెదల గాన మాధుర్యాలు, బంగారు కొండ గుహలు, పిల్ల తెమ్మెరలు సయ్యాటలాడే సందనోద్యమవనం, వెలుగు వెల్లువ వెదజల్లే పాందామరలు వికసించే మిన్నేటి జాలులు, ఆ మిన్నేటి తీరంలో పాందామరల నెత్తావులు గుబాళించే మణిమయ వేదికలు, వెన్నెల సాగసులు ప్రతిఫలించే ఇసుక తిన్నెలు, ముసలితనం లేని వేలుపుజంటలు విహారించే క్రీడాఘలాలు ఉన్నాయి. ఇక నీవు నన్ను ఎడతెగని రత కేళీ సాఖ్యసముద్రంలో బిలలాడించుము'- అని ఊర్వశి ప్రణయ పరవశత్వంతో పలుకగా, నిర్వికారుడై చలించని షైర్యంతో అర్జునుడు ఇట్లా బదులు పలికాడు.

విశేషం: అలం: వృత్తునుప్రాసం. స్వర్గలోకంలో గంగానది పేరు మందాకిని. భూలోకగంగ పేరు భాగిరథి. పాతాళ లోక గంగ పేరు భోగవతి. మందారం- కల్పవృక్షాలలో ఒకటి. వేల్పుపూను, కల్పవృక్షం కోరిన కోరికలు ఇచ్చే దేవవృక్షసామాన్యం. ఇవి అయిదు. 1. మందారం 2. పారిజాతం 3. సంతానం 4. కల్పకం 5. హరిచందనం.

క. ‘ఓహో! యిమ్మెయి ధర్తు, క్రోహోక్తులు పలుకు దగునె? దోసం బది గా

దే? హరి హరి! మనమునఁ దగ, వృహింపక నన్నుఁ బలుకు టుచితమే నీకున్న?

364

ప్రతిపదార్థం: ఓహో! (ఆశ్వర్యాన్ని ప్రకటించే శబ్దం); ఈ+మెయిన్= ఈ విధంగా; ధర్మద్రోహా+ఉక్తులు= ధర్మానికి ట్రోహం కలిగించే మాటలు; (దోహమంటే కీడు తలచటం); పలుకన్+తగునె?= మాటాడదగునా?; దోసంబు+అది+కాదె= అది దోషం కాదా! (అది అంటే వావివరుసలు లేని స్వేచ్ఛాశృంగారం); హరి హరి= కృష్ణ కృష్ణా! (వినరాని మాటలు చెవిని పడినప్పుడు హరి హరి! అని భగవన్నాను స్వరణం చేయటం పరిపాటి); మనమున్న= మనస్సులో; తగువు= న్యాయం (వావివరుస); ఊహింపక= యోచించక; నన్నున్+పలుకుట= నాతో (ఈవిధంగా) మాట్లాడటం; నీకున్= నీకు; ఉచితమే= తగునా?

తాత్పర్యం: ‘ఓహో! ఈ విధంగా ధర్మానికి కీడు చేసే పలుకులు పలకటం నీకు తగునా! విచ్చులవిడి శృంగారం దోషం కాదా? హరి హరి! ఎంతటి మాట వినవలసి వచ్చింది? నీ మనస్సులో ఏ మాత్రం న్యాయం (వావివరుస) ఆలోచించక ఈ విధంగా మాటాడటం నీకు తగునా?

విశేషం: ఊర్వశి వివరించిన ప్రణయవేదాంతం ప్రపంచవాజ్గ్యయంలో అశ్వతచ్ఛట విశిష్టతను రూపొందించుకొన్నది. అర్యాచిన పారశిక వాజ్గ్యయంలో ఉమరుఖయాము ఊర్వశికి పాట్టితమ్ముగురై. మనుచరిత్రంలోని వరూఢిని ఊర్వశికి చిన్నారి చిట్టి చెల్లలే కదా!

ఊర్వశి యర్థము నపుంపకునిగా శపించుట

వ. జగంబులు పుట్టింపను మనుపను సమయింపను గర్వలైన దేవతలకు నెట్లు నడచిన నెగ్గు లేదు; నేను గర్వభూమిని జనియించితి; సత్కర్మపరుండ నైన నాకు నిష్ఠటి యాచారం బుచితంబు గాదు; మట్టయ వంశకర్త ర్మేస పురూరవునకుఁ బత్తిష్టైన కారణంబునను, బురందరునకుఁ బలచర్య యొనర్చుటం జేసియు

నాకు జనని వగుట సంచియంబు లేదు; తల్లి! నన్నుం బుత్తహాత్సుల్యంబునం జాడు' మనిస మదనబాణపీడితర్మై కోపారుణిత నయనంబుల నర్జునుం జాచి యూర్ఫాశి 'యేను గామించి వచ్చిన నా మనోరథంబు విఫలంబు జేసిన వాడవు; నీవు మర్యాలోకంబున మానవర్లితుండ్రవై మానిసీమధ్యంబున నపుంసకుండ్రవై యుండు' మని శాపం బిచ్చి నిజగృహంబునకుఁ జనియే; నంతు బ్రథాత సమయంబును దద్దుత్తాంతం బంతయు విని సురపతి కొడుకున కిట్టనియే.

365

ప్రతిపదార్థం: జగంబులు= లోకాలు; పుట్టింపను= సృష్టించటానికి; మనుపను= కాపాడటానికి; సమయింపను= లయించటానికి; కర్తులు+ఐన= చేసేవారైన; దేవతలకున్= స్వర్గలోకవాసులకు; ఎట్లు= ఏ విధంగా; నడచినన్= ప్రవర్తించినప్పటికిని; ఎగ్గు= కీడు; లేదు= ఉండదు; నేను; కర్మభూమిని= కర్కు ప్రధానంగా కల భూమిలో; జనియించితి= పుట్టాను; సత్, కర్కు, పరుండమ+ఐన= మంచి పనులు చేయటంలో నిష్టకలవాడినైన నాకున్; ఇచ్చటి= ఈ స్వర్గలోకంలోని; ఆచారంబు= సంప్రదాయం (పాటించటం); ఉచితంబు, కాదు= మంచిది కాదు; మదీయ, వంశ, కర్తు+ఐన= నా వంశానికి నిర్మాత అయిన; పురూరవునకున్= పురూరవుడు అనే రాజకు; పత్రివి+ఐన, కారణంబునను= భార్యావైన హేతువుచేతనున్నా; పురందరునకున్= ఇంద్రుడికి; పరిచర్య= సేవలు; ఒనర్చుటన్+చేసియు= చేయటంచేతనున్నా; నాకు; జననివి+అగుట= తల్లివి అవటం; సందియంబు, లేదు= సందేహంలేదు; తల్లి!= ఓ జనసి; నన్నున్= నన్ను; పుత్రు వాత్సల్యంబునన్+చూడుము= పుత్రుల పట్ల ఉండే ప్రేమతో చూడుము; అనినన్= అని అనగా; మదన, బాణ, పీడిత+ఐ= మన్మథుడియొక్క బాణాలచేత పీడించ బడిందై; కోప+అరుణిత, నయనంబులన్= ఆగ్రహంచేత ఎర్రవైన కన్నులతో; అర్జునున్+చూచి= అర్జునుడిని చూచి; ఊర్వశి; ఏను= నేను; కామించి= వలపుకొని; వచ్చినన్= అరుదెంచగా; నా, మనోరథంబు= నా కోరిక; విఫలంబున్+చేసినవాడవు= వ్యర్థం చేసినావు; నీవు; మర్యు, లోకంబునన్= భూలోకంలో; మాన, వర్ణితుండవు+ఐ= అభిమానం లేని వాడివై; మానిసీమధ్యంబునన్= ఆడువారి మధ్య; నపుంసకుండవు+ఐ= మగతనంలేనివాడివై; ఉండుము; అని; శాపంబు+ఇచ్చి= శాపాస్ని ఇచ్చి; నిజ, గృహంబునకున్+చనియెన్= తన ఇంటికివెళ్ళింది; అంతన్= అటుపిమ్మట; ప్రభాతసమయంబునన్= తెల్లవారటం కాగా; తద్ద+ వృత్తాంతంబు+అంతయు= ఆ జరిగిన కథ అంతటిని; విని= ఆలకించి; సురపతి= దేవేంద్రుడు; కొడుకునకు= కుమారుడికి అంటే అర్జునుడికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: సృష్టి స్థితి లయ శక్తులు కల దేవతలు ఎట్లా ప్రవర్తించినా వారికి చెల్లుబాటు అవుతుంది. నేను 'కర్కుభూమి'లో జన్మించినవాడిని. సత్కర్కునిష్టుచేత తరింప గోరే వాడిని. నీవు మా వంశకర్త అయిన పురూరవుడికి భార్యావు. నా తండ్రి అయిన ఇంద్రుడికి పరిచారికవు. కావున నాకు జనయిత్తివి. నన్ను నీవు పుత్రువాత్సల్యంతో చూడుము తల్లి!'- అని అర్జునుడు ఊర్వశితో చెప్పాడు. ఊర్వశికి కోపం వచ్చింది. మదనబాణపీడిత అయిన ఆమె నేను నిన్ను వలచి వస్తే నా కోరిక వమ్ము చేశావు. కాబట్టి నీవు భూలోకంలో నపుంసకుడివై, మానిసీమధ్యంలో మానరహితుడివై ఉండుము' - అని శాపం ఇచ్చింది. ఆ రాత్రి జరిగిన సంగతులు తెల్లవారిన పిమ్మట దేవేంద్రుడు విని తన కుమారు డైన అర్జునుడితో ఇట్లా పలికాడు.

విశేషం: అర్జునుడు తాను 'కర్కుభూమి'లో జన్మించినట్లు ఊర్వశితో లోకిక్కె వక్కాణించాడు. భారతదేశాన్ని కర్కుభూమిగా పలువురు అభివర్ణించి ఉన్నారు. ఇచట 'కర్కుభూమి' అంటే అంతరాథ మేమిటి? కర్కుభూమి అంటే కర్కు చేసేభూమి అని అర్థం చెప్పితే కర్కు చేయని భూమి ఎక్కుడైన ఉన్నదా? అని ఎదురు ప్రశ్న వస్తుంది. దీనికి అర్జునుడు ప్రయోగించిన తదుపరి వాక్యం 'సత్కర్కుపరుండైన నాకు ఇచటి ఆచారంబు ఉచితంబు గాదు' అనే దాన్ని తోడు చేసికొని యోచించవలసి ఉన్నది.

‘కర్మసిద్ధాంతం’ జగత్ ప్రసిద్ధమైనట్టిది. సత్కర్మ చేస్తే పుణ్యం కలుగుతంది. దుష్టర్మ ఆచరిస్తే పాపం వస్తుంది. కర్మఫలం అవశ్యం అనుభోక్తవ్యం’ - అనేవి కర్మ సిద్ధాంతం లోని మూలసూత్రాలు. కాబట్టి, కర్మ సిద్ధాంతంలో నమ్రకం గల ఘటలం ‘కర్మభూమి’ - అని నిర్వచించవచ్చు. అర్జునుడు చెప్పినట్లు ‘కర్మభూమి’ లో పుట్టి, కర్మసిద్ధాంతంపై నమ్రకం ఉన్న వారికి తరణోపాయం ‘సత్కర్మ పరత్వమే’.

క. ‘సీయట్టే దైర్యవంతుని, నే యుగముల సైన్యం గాన మెన్నండును; ధ

ర్ఖయత్తమతివి; మునులకు, నీ యిందియజయము గీర్భనీయము తంట్రి!

366

ప్రతిపదార్థం: తండ్రీ!= ఓ ప్రియమురా! (తండ్రి తన కొడుకును ప్రియమురా ‘తండ్రీ!’ అని సంబోధించటం తెలుగులో అనుభవ ఆమ్రేడితం); నీ+అట్టి, దైర్యవంతునినీ= నీబోటి ధీరత్యం కలవాడిని; ఏ+యుగములనీ+ఐన్నీ= ఏకాలాల్సైన్యా (యుగం దీర్ఘకాలానికి కాలమానం); ఎన్నండును= ఎస్యుడును; కాపము= చూడం; (నీవు) ధర్మ+ఆయత్తమతివి= ధర్మానికి స్వాధినమైన బుట్టి కలవాడివి; నీ+ఇందియ, జయము= నీవు ఇందియాలపై సాధించిన గెలుపు; మునులకు= మూనంతో తపస్సు కావించే బుములకు; కీర్తనీయము= పాగడతగింది.

తాత్పర్యం: ‘తండ్రీ! నీవు ధర్మాత్ముడివి. నీవంటి దైర్యవంతుని ఏకాలంలోకూడ చూడలేదు. నీవు ఇందియాలపై సాధించిన విజయం బుషీష్టరులు కూడ కీర్తించతగింది.

తే. అసమ! యూర్ఫశి యిచ్చిన యట్టి శాప, మనుభవింపంగ వలయు నీ కవనియందు;

నింక మీ పదుమూడువయేడు సత్క్య, సరణి అజ్ఞాతవాసంబు సలుప వలయు.

367

ప్రతిపదార్థం: అసమ!= పాపరహితుడవైన ఓ అర్జునా!; ఊర్మశి+ఇచ్చిన+అట్టి, శాపము= ఊర్మశి ఇచ్చిన శాపం; నీకు+అనుభవింపంగవలయునీ= నీకు అనుభవించక తప్పదు; అపనియందునీ= భూలోకంలో; ఇంక= ఇకమీద; మీ, పదుమూడువ, ఏడు= (మీరు చేసిన ప్రతిజ్ఞలోని) పదమూడవ సంవత్సరం; సత్క్యసరణినీ= సత్క్యాన్ని పాటించే పద్ధతిని బట్టి; అజ్ఞాతవాసంబు= ఇతరులకు తెలియనట్టి నివాసచర్య; సలుపవలయునీ= నెరవేర్చాలి.

తాత్పర్యం: పాపరహితుడవైన ఓ అర్జునా! ఊర్మశి ఇచ్చిన శాపం భూలోకంలో నీవు అనుభవించక తప్పదు. మీరు అన్నమాట ప్రకారం పదమూడవ సంవత్సరం అజ్ఞాతవాసం చేయవలసి ఉన్నది కదా!

వ. అక్ష్యాలంబున నీవు పుండరూపంబునుభూషణండ్రమై, రాజక్షుసుకలకు సృత్యంబు గఱపుచుండి, తదంత్యంబున శాపమౌక్షంబు పడయు’ మని యస్తుప్రాంచే; నీ యాఖ్యానంబు విస్తు పుణ్యపురుషులు సకలదురుత విముక్తు లగుదు’ రని చెప్పి వైశంపాయనుండు జనమేజయున కిట్లునియే.

368

ప్రతిపదార్థం: ఆ+కాలంబునీ= ఆ సమయంలో; ఈపు; పండ, రూపంబునీ= సపుంసక ఆకృతితో; ప్రచ్ఛన్నండ్రమై= ఇతరులకు తెలియనట్టి వాడివై; రాజ కస్యకలకు= రాజగారి పుత్రికలకు; సృత్యంబునీ= నాట్యాన్ని; కఱపుచుండి= నేర్పుచుండి; తద్ద+అంత్యంబునీ= ఆ పదమూడవ సంవత్సరం చివర; శాపమౌక్షంబు= శాపంబుండి విముక్తి; పడయుము= పొందుము; అని; అన్గ్రహించేనీ= దయ చూపించాడు; ఈ, ఆఖ్యానంబు= ఈ కథ; విస్తు= వినిన; పుణ్యపురుషులు= మంచివారు; సకల, దురిత, విముక్తులు+అగుదురు= అన్ని పాపాల నుండి నిష్పుత్తి చెందుతారు; అని= అంటూ;చెప్పి;వైశంపాయనుండు= వైశంపాయను డనే బుషి; జనమేజయునకు= జనమేజయుడనే మహారాజుకు; ఇట్లు+అనియేనీ= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో నీను నపుంసకరూపంలో మారువేషంతో రాజకన్యలకు నాట్యం నేర్చుతూ ఉంటావు. ఆ గడువు తీరగానే శాపవిమోచనం కలుగుతుంది'- అని ఇంద్రుడు అర్జునుడిపై దయ చూపాడు. 'ఈ కథ విన్న పుణ్యపురుషులు సమస్తపాపాలనుండి విముక్తులు కాగల' రని వైశంపాయనుడు జనమేజయుడికి చెప్పాడు.

విశేషం: వైశంపాయనుడు వేదవ్యాస మహార్షి శిష్యుడు, వ్యాసుడు భారత ఇతిహాసాన్ని ప్రాసిన మహానీయుడు. అతడు పాండవులకు కౌరవులకు సమకాలీనుడు. భారత కథలో విశిష్ట భూమిక నిర్వహించినవాడు. మహాభారతయుధం అయిన తర్వాత వ్యాసమహార్షి భారతకథను ఎనిమిదివేల శ్లోకాలతో రచించాడు. దానికి 'జయ' మని పేరు. తదుపరి వ్యాసశిష్యులు ఐదుగురు వైశంపాయనుడు, సుమంతుడు, పైలుడు, జ్ఞమిని, శుకుడు పంచభారతాలు ప్రాశారు. వైశంపాయన మహార్షి ప్రాసిన భారతం ఇరవైనాలుగు వేల శ్లోకాలు కలిది. జనమేజయుడు చేసిన సర్వయాగంలో పరించబడింది. ప్రధానక్రోత జనమేజయుడు. అర్జునుడి కుమారుడు అభిమన్యుడి కొడుకు పరీష్కిత్తు. పరీష్కితుడి పుత్రుడు జనమేజయుడు. జనమేజయుడు చేసిన సర్వయాగంలో వైశంపాయనమహార్షి తన భారతాన్ని వినిపించాడు. తర్వాత నైమిశారణ్యంలో శాసకాది మహార్షులకు ఉగ్రప్రవసుడు అనే సూతుడు ఏకలక్షశ్లోక సంభృతమైన మహాతిహసం మహాభారతాన్ని వినిపించాడు. నైమిశారణ్యంలో కులవతి శాసకుడు పన్నెంట్లు సత్రయాగం నిర్వహించాడు. అచటి ప్రధానక్రోతలు శాసకాదిమహర్షులు. మహాభారత ప్రోత్సహాతుడు ఉగ్రప్రవసుడు. అందువలనే మహాభారతంలోని ఆశ్వాసారంభాల్లో 'అక్కథకుండు శాసకాది మహామునులకుండపై'. 'దేవా! వైశంపాయనుండు జనమేజయున కిట్లనియే'- అనే వాక్య విశేషాలు కనిపిస్తాయి.

- సీ.** వజ్రాస్త మాదిగా వరదుండై వివిధ బి, వ్యాస్తముల్ పార్థున కమర నిచ్చి,
తత్త్వయోగంబులుఁ దద్రుహాస్యంబులుఁ, దన్నివర్తనములుఁ దదయ కపుడ
దయ సుపదేశించి 'దారుణాహావములం, దవిజేయ వీర్యండ వగుము పేర్లి'
నని మహాసాహార్పుండై చిత్రసేనుడన్, గంధర్వపతితోడ గారవమున
- అ.** వజ్రధరుఁడు గీతహాద్యస్తుత్యంబులు, గఱవఁ బంచే బార్థుఁ గడగి, యిట్లు
లమురనాథునొడ్డ నర్జునుం డుండ నే, నేడు లలగె నిట మహీతలమున.

369

ప్రతిపదార్థం: వజ్రధరుడు= దేవేంద్రుడు; వజ్ర+అప్రము+అదిగా= వజ్ర మనే అప్రం మొదలుగా; వరదుఁడు+బి= కోరికలను ఇచ్చేవాడై; వివిధ, దివ్య+అప్రముల్= పెరుగ్కదివ్యాలైన అప్రాలు; పార్థును= అర్జునుడికి; అమరన్+ఇచ్చి= అనువయ్యేటట్లు ఇచ్చి; తద్వ+ప్రయోగంబులున్= వాటి అనుసంధానాలు; తద్వ+రహస్యంబులున్= అందలి లోగుట్లు; తద్వ+నివర్తనములున్= వాటి ఉపసంహారాలు; తడయక= అలస్యంలేకుండ; అపుడు+అ= అపుడే; దయన్= కరుణాతో; ఉపదేశించి= నేర్చి; దారుణ+అహాములందు= ఫోరయుద్ధాల్లో; పేరిన్= గొరవంతో; అవిజేయ, వీర్యండవు+అగుము= జయింపరాని బలం కలవాడివి కమ్ము; అని= అని చెప్పి; మహా, సాహార్పుఁడు+బి= గొప్ప సుహృద్యావం కలవాడై; చిత్రసేనుడు+అన్= చిత్రసేనుడు అనే పేరు గల; గంధర్వపతితోడన్= గంధర్వరాజుతో; గారవమునన్= గొప్పగా; గీత, వాద్య, సృత్యంబులు= పాటలు, జంత్రాలు, సృత్యాలు అంటే సంగీతశాస్త్రం ('గీతం చ వాద్యం చ సృత్యం చ సంగీతమ్'); పార్థున్= అర్జునుడిని; కడగి= పూని; కలపన్+పంచేన్= నేర్వటానికి నిర్దేశించాడు; ఇట్లులు= ఈ విధంగా; అమరనాథు+బద్ధన్= దేవేంద్రుడి రగ్గరి; అర్జునుండు+ ఉండన్= అర్జునుడు ఉండగా; ఇటు= ఇక్కడ; మహీతలమునన్= భూలోకంలో; ఏను+ఏడులు= ఇదు సంవత్సరాలు; అరిగెన్= గడచిపోయాయి.

తాత్పర్యం: దేవేంద్రుడు వజ్రాస్తుం మున్సుగు దివ్యాస్తులను అర్జునుడికి అనుగ్రహించాడు. ఆ అప్రాల ప్రయోగ విధానాలు, అందలి లోగుట్లులు, వాటి ఉపసంహార మార్గాలు అన్నటిని దయతో వెనువెంటనే ఉపదేశించాడు.

ఫలసంగ్రామాలలో జయించరాని బలంతో విక్రమించుము'- అని దీవించి గొప్ప సుహృత్తభావంతో చిత్రసేనుడనే గంధర్వరాజుదగ్గర అర్జునుడు గీతవాద్యనృత్య నిద్యలు నేర్చుకొనటానికి ఏర్పాటు చేశాడు. ఈ విధంగా దేవేంద్రుడి దగ్గర అర్జునుడు ఉండగా భూలోకంలో ఐదు సంవత్సరాలు గడిచాయి.

విశేషం: అర్జునుడు స్వగ్రహోకంలో గడిపిన కాలం భూలోకకాలమానం ప్రకారం ఐదు సంవత్సరాలు. మాలంలో ఇట్లు ఉన్నది - “గృహితాప్రస్తు కొంతేయో, భ్రాతువ్ సస్మాగ పాండవః । పురందర నియోగాచ్ఛ పంచాబ్లమపసత్ సుఖి॥” (సం. 3.45.5) ప్రాచీన భారతీయ వాజ్ఞాయం దేవమానం వేరు, భూలోకకాలమానం వేరు- అని నిర్మిషంగా నిర్మియించి చెప్పింది. నేడు విజ్ఞాన శాప్రజ్ఞలు రోదసీయానయుగంలో భూలోక కాలమానం వేరు, రోదసీ కాలమానం వేరు- అని చెప్పున్నారు. ఇది సామాన్యుల మేధకు అందే యోచన కాదు.

వ. అంత నొక్కనాయు రోమశుం డసు మహాముని యింద్రునొఢ్చకు వళ్ళి సురగణపూజితుండై సురేంద్రుతో
నేకాసనంబున నున్న యర్జునుం జూచి యాశ్వర్యం బంధి యింద్రున కిట్లనియో. **370**

ప్రతిపదార్థం: అంత్న= అటుపిమ్మట; ఒక్కనాయు= ఒకానోక దినం; రోమశుండు+అను= రోమశు డనే వేరున్న; మహా,
ముని= గొప్పబుపి; ఇంద్రు+బద్ధకు, వచ్చి= ఇంద్రుడి కడకు వచ్చి; సుర, గణ, పూజితుండు+ఖ= దేవతల సముదాయంచేత
అర్థించబడినవాడై; సురేంద్రుతోన్= దేవేంద్రుడితో; ఏక+ఆసనంబునన్= ఒకే పీరంపై; ఉన్న= ఉన్నటి; అర్జునున్+చూచి=
అర్జునుడిని చూచి; ఆశ్వర్యంబు+అంది= అచ్చేరువు పొంది; ఇంద్రును; ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: తరువాత ఒకానోక రోజు రోమశుడు అనే గొప్పముని ఇంద్రునికడకు వచ్చాడు. రోమశుడిని దేవతలందరు
అర్థించారు. దేవేంద్రుడితో పాటు అర్ధాసనంపై ఆసీనుడై ఉన్న అర్జునుడిని చూచి, ఆశ్వర్యం పొంది, ఇంద్రుడితో
రోమశుడు ఈ విధంగా పలికాడు.

క. ‘కోరి యనేకయుగంబు ల , పారతపశియుక్త లైనవాలకిఁ బడయ్న
దూరము నీ సభ, మతి నీ , కారుణ్యం బంతకంటే గడు ద షైందున్. **371**

ప్రతిపదార్థం: కోరి= అభిలషించి; అనేక, యుగంబులు= పెక్క యుగాలు; అపార, తపన్+యుక్తులు+ఖన వారికిన్=
మిలిలేని తపస్సుతో కూడినవారికి; నీ, సభ= నీసభ; పడయన్+దూరము= పొందటానికి దూరమైనది; మటి= అషైన; నీ,
కారుణ్యంబు= నీ దయ; ఎందున్= ఎచటమైనదు; అంతకంట్నే= దానికంటే కూడ; కడు= మిక్కిలి; దవ్వు= దూరం.

తాత్పర్యం: ‘పెక్క యుగాలు కోరి దీక్ష వహించి గొప్పతపస్స చేసినవారు కూడ నీ కొలువుకూటం చేరుకోలేరు.
అది వారికికూడ సుదూరం. ఒకవేళ ఇంత సుమారమైన నీ కొలువుకూటం చేరుకొన్న నీదయ సంపాదించటం
అంతకంటే కష్టం.

వ. అట్టియందు నీతో నొక్కట నేకాసనం బెక్కి నీ రెండవమూర్తియుంబోలె నున్న యిష్టునుజుం డెందులవాఁ
డెవ్వు’ డసిన నమ్మినీంద్రునకు దేవేంద్రుం డిట్లనియో. **372**

ప్రతిపదార్థం: అట్టియందు= అట్టిది ఆ విధంగా ఉంటే, (నీ సభ దుర్భం, నీదయ అంతకంటే దుర్భం)- అట్టిదానిలో;
నీతోన్+బక్కుటన్= నీతోపాటు ఒకటిగా; ఏక+ఆసనంబు= ఒకే పీరం; ఎక్కి= అభిరోహించి; నీ, రెండవ, మూర్తియున్, పోలెన్=

నీ రెండవ స్వరూపంవలె; ఉన్న= ఉన్నటువంటి; ఈ+మనజుండు= ఈ మానవుడు; ఎందులవాడు= ఎక్కుడివాడు?; ఎవ్వడు= ఎవడు?; అనినన్= అని అడుగగా; ఆ+ముని+ఇంద్రునకున్= ఆ బుషివరేణ్యడికి; దేవ+ఇంద్రుండు= దేవేంద్రుడు; ఇట్లు+ అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అటువంటి స్థితిలో, నీతోపాటు నీ అర్దాసనం ఎక్కి నీ రెండవ మూర్తియా? అన్నట్లు తోచే ఈ మానవుడు ఎవడు? ఎక్కుడివాడు?' - అని అడుగగా, ఆ మునిశ్రేష్ఠునికి దేవేంద్రుడు ఇట్లూ బదులు పలికాడు.

క. ‘నరుడను మహార్షి యింతఁడు, నరలోకమునందు ఖుట్టే నా యంశమునన్ గురుమతి గొంతేయఁడు, భా! సుర తేజుడు డుహేంద్రసఖుఁడు సుష్టే! మునీంద్రా!

373

ప్రతిపదార్థం: ముని+ఇంద్రా!= మునులో శ్రేష్ఠుడైన రోమశా!; ఈతఁడు= నా అర్దాసనంలో ఉన్న ఈ మనజుడు; సరుఁడు +అను, మహార్షి= నరుడు అనే పేరుకల గొప్ప బుషి; నా, అంశమునన్= నాపాలు పంచుకొని; నర, లోకమునందున్+పుట్టెన్= నరలోకంలో జన్మించాడు; గురుమతిన్= గొప్పమేధతో; కొంతేయఁడు= కుంతిదేవి కుమారుడు; భాసుర, తేజుఁడు= గొప్ప తేజస్సి; ఉపేంద్ర, సఖుఁడు= విష్ణుదేవుడికి మిత్రుడు; సుష్టే!= సుమా!

తాత్పర్యం: ‘ఓ రోమశ మహార్షి! ఇతడు నరుడనే మహార్షి. భూలోకంలో నా అంశతో జన్మించినవాడు. ఇతడు మేధావి. కుంతిపుత్రుడు, గొప్ప తేజస్సి, విష్ణుదేవుడి మిత్రుడు.

తరలము.

శివుఁడు వీనికిఁ ప్రీతుఁడై దయ సేసేఁ బాశుపతాస్తః మా
బివిజముఖ్యులతోడ నేమను బిఘ్యబాణము లిచ్ఛీతిం;
బివిల యింతఁడు మత్తుయంబుగ దేవకార్యము బీర్పగా
సవినయస్థితి సున్నవాఁడు నిజప్రతాపబలోన్నతిన్.

374

ప్రతిపదార్థం: శివుఁడు= పరమేశ్వరుడు; వీనికిన్= ఈ అర్జునుడికి; ప్రీతుఁడు+ఐ= ప్రీతిని పొందినవాడై; పాశుపత+అప్రమున్= పాశుపతం అనే అప్రాణి; దయ+చేసెన్= అనుగ్రహించాడు; దివిజ, ముఖ్యులతోడన్= దేవతా నాయకులతోకలసి; ఏమను= నేమకూడ; దివ్య, బాణములు= అప్రాలను; ఇచ్ఛీతిన్= ఇచ్ఛాను; తివిరి= పూనికతో; ఈతఁడు= ఇతడు; (ఈ అర్జునుడు); నిజ, ప్రతాప, బల+ఉన్నతిన్= తన యొక్క పరాక్రమంతో కూడిన బలంయొక్క అతిశయంచేత; మత్త+ప్రియంబుగ= నా ప్రీతికారకు; సవినయ స్థితిన్= వినయ భావంతో; దేవకార్యము= దేవతలకు ప్రయోజనకరమైన పనిని; తీర్పగా= నెరవేర్చునికి; ఉన్నవాఁడు= సంసీద్ధుడై ఉన్నాడు.

తాత్పర్యం: పరమేశ్వరుడు ఈ అర్జునుడిని అనుగ్రహించి పాశుపతాప్రాణి ప్రసాదించాడు. నేమను, దిక్కాలకులతోపాటు ఈతడికి దివ్యప్రాలు ఒసగి ఉన్నాను. ఇప్పుడు ఈతడు తన పరాక్రమ బలోన్నతిచేత నా సంతోషంకారకు దేవతలకు ప్రయోజనకరమైన కర్తవ్యాన్ని సవినయంగా నెరవేర్చునున్నాడు.

విశేషం: నన్నయ మహాకవి సాధించిన సంస్కృతాంధ్ర భాషలలోని ఛందస్సుల సమస్వయానికి తరలం గిటురాయి అని చెప్పావచ్చును. తరలంలో నాలుగు పాదాలు ఉంటాయి. ప్రతిపాదంలో స - భ - ర - స - జ - జ - గ అనే గణాలు ఉంటాయి. ప్రాస నియమం ఉన్నది. ప్రాసయతి చెల్లదు. ప్రతి పాదంలోనూ 1-12 అడ్జరాలకు యతిష్టైతి చెల్లుతుంది.

ముత్యాల సరాల చందన్సును నవయుగ కవివక్రవర్తిగా ఆధునికులు కీర్తిస్తున్న శ్రీ గురజాడ అప్పారావుగారు క్రొంగొత్తగా ప్రచారంలోనికి తెచ్చి ఉన్నారు. ‘ముత్యాలసరాలు’ తొలి మూడు పాదాలలో 3 మాత్రలు+4 మాత్రలు రెండు మార్లు ఉంటాయి; నాల్గవాదం అసంపూర్ణంగా ఉంటుంది. తరథం ప్రతిపాదం ఒక ‘ముత్యాలసరం’ అని అభిజ్ఞాలు గుర్తించవలసి ఉంటుంది.

వ. మతీయు వసుమతీ ఖాత గల్వాతులైన సగరసుతులం దనధృష్టిత్తు దహనంబునం జేసి దహించిన కపిలుం దను మహాముని నారాయణండయ్యు; నట్టి నరనారాయణు లాభిమునులు జగదుపకారులు జగతీ భారావతరణ కారణులై దైత్యదానవధార్థంబు మర్యాంబునం బుట్టినవారు గావున. 375

ప్రతిపదార్థం: మతీయు= అదియునుగాక, వసుమతీ, ఖాత, గల్వాతులు+బన= భూమిని త్రవ్యటం చేత మదించిన; సగర, సుతులన్= సగరుడియెక్క కొడుకులను; తన, ధృష్టి, తీవ్ర, దహనంబున్న+చేసి= తనయెక్క చూపు లనే తీవ్రమైన అగ్నిచేత; దహించిన= కాల్పిన; కపిలుండు+అను, మహాముని= కపిలు డనే సేరు కల గొప్పబుసి; నారాయణండు+అయ్యెన్= నారాయణుడనే ముని అయ్యాడు; అట్టి; నరనారాయణులు= నరుడున్నా, నారాయణుడున్నా; ఆది, మునులు= తోల్లిటి బుములు; జగతీ+ఉపకారులు= లోకానికి మేలు చేకూర్చేవారు; జగతీ భార+అవతరణ, కారణులు+బ= లోకంయెక్క బరువును తీర్చుటానికి జన్మించిన హేతువు కలవారై; దైత్య, దానవ, వధ+అర్థంబు= దైత్యులను, దానవులను సంహరించటం కొరకు; మర్యాంబున్న= భూలోకంలో; పుట్టినవారు= జన్మించినవారు; కావున్న= కాబట్టి.

తాత్పర్యం: భూమిని పాతాళంవరకు తొలచటంచేత గర్వం చెందిన సగరసుతులను తన వాడి చూపుల అగ్నిచేత కాల్పిసేన కపిలు డనే గొప్పముని నారాయణు డయ్యాడు. అట్టి నరనారాయణులు ఆదిబుములు. వారు విశ్వశ్రేయస్సును ఒనగూర్చేవారు; దైత్యులను, దానవులను వధించి, భూభారాన్ని తీర్చుటానికి అవతరించిన కారణజన్ములు.

క. దేవతలకు నపకారము, గావించిన యన్నివాతకవచులఁ జాతా
శావాసుల దానవుల ము, పహీరుఁడు వీఁ దఖేద్యుఁ దై వధియించున్.’ 376

ప్రతిపదార్థం: దేవతలున్+అపకారము, కావించిన= స్వర్గవాసులను కీడు చేసిన; ఆ+నివాత, కవచులన్= ఆ నివాత కవచులు అనే వారిని; పాతాళ+ఆవాసులన్= పాతాళంలో నివసించే వారిని; దానవులన్= రాక్షసులను; మహా, వీరుఁడు= గొప్ప యోధుడు; వీఁడు= ఇతడు (ఈ అర్జునుడు); స+భేద్యుఁడు+బ= జయించబడనివాడై; వధియించున్= చంపుతాడు.

తాత్పర్యం: దేవతలకు కీడు చేసిన రాక్షసులు, పాతాళంలో నివసించేవారు అయిన ఆ నివాతకవచులను మహావీరుడైన ఈ అర్జునుడు అజ్ఞేయుడై సంహరించగలడు.’

వ. అని తత్పుభావంబు సెప్పి యింద్రుండు రోమశున కిట్లనియె ‘ముసీంద్రా! నీవు మర్యాలోకంబునకుం బోయి ధర్మజుం గని యతనికిం దత్పహాఁదరులకు సంతోషంబుగా నా యొద్దం బార్ధుండున్న కుశలవార్త యెఱింగించి, భీష్మ ద్రోణ కర్ణాభి వీరుల నోర్మునట్టే బివ్యాస్తంబులు వడసె, నతండు మీ యొద్దకు వేగంబ వచ్చు, వగవకుండుం డని చెప్పి నా వచనంబున ధర్మజు నభిలతీర్థసేవ సేయం బంపు; మట్లయిన నపేతదులతుండై యభీల మహీరాజ్యంబు వడయు; నతండు తీర్థాభిగమనంబు సేయునపుడు నీ వాతనికి నపోయిండపు గమ్మని యింద్రుండు రోమశుం బనిచె; నిట ధృతరాష్ట్రం డర్జును బివ్యాస్తలాభంబుఁ బారాశర్యువలన నెఱింగి పరమవ్యాకులహృదయిండై సంజయున కిట్లనియె. 377

ప్రతిపదార్థం: అని; తద్+ప్రభావంబు= ఆతడి (అర్జునుడి) మహిమ; చెప్పి; ఇంద్రుండు= ఇంద్రుడు; రోమశును+ఇట్లు+అనియే; ముని+ఇంద్రా!= బుమలలో శైష్ముడైన వాడా!; నీవు, మర్యాద, లోకంబునకున్+పోయి= భూలోకానికి వెళ్లి; ధర్మజున్+కని= ధర్మరాజును చూచి; అతనికిన్= అతడికిన్ని; తద్+సహోదరులకున్= ఆతడి సోదరులకున్నా; సంతోషంబుగాన్= సంతోషం కలిగేట్లుగా, పార్థుండు= అర్జునుడు; నా, ఒడ్డున్= నా దగ్గర; ఉన్న= ఉన్నట్టి; కుశలవార్త= క్షేమసమాచారం; ఎఱింగించి= తెలిపి; భీష్మ, ద్రోణ, కర్ణ+అది, వీరులన్= భీష్ముడు, ద్రోణుడు, కర్ణుడు మున్నగు శూరులను; ఓర్ము+అట్టి= జయించే; దివ్య+అప్రంబులు= దివ్యమైన బాణాలు; పడనెన్= పొందాడు; అతండు= ఆతడు (అర్జునుడు); మీ+బడ్డకు= మీకడకు; వేగంబు+అ, వచ్చు= శీఘ్రమే రాగలడు; వగవక+ఉండుండు= దుఃఖించ వద్దు; అని, చెప్పి= అని పలికి; నా వచనంబునన్= నా మాట చోప్పున; ధర్మజున్= ధర్మరాజును; అభిల, తీర్థ, సేవ+చేయన్+పంపుము= సమస్తములైన పుణ్య, జ్ఞేతాలు దర్శించటానికి పంపుము; అట్లు+అయినన్= ఆ విధంగా చేస్తే; అపేత, దురితుండు+ఱ= పోగట్లుకొన్న పాపాలు కలవాడై, అంటేపాపాలు పోయినవాడై; అభిల, మహీ, రాజ్యంబు= సమస్తభూరాజ్యం; పదయున్= పొందగలడు; అతండు= ఆ ధర్మరాజు; తీర్థ+అభిగమనంబు+చేయునపుడు= పుణ్యజ్ఞేతాలకు యాత్రలు చేసేటప్పుడు; నీవు+అతనికి= నీవు ఆ ధర్మరాజుకు; సహయుండువు కమ్ము= పాయం చేయుము; అని= అని చెప్పి; ఇంద్రుండు= ఇంద్రుడు; రోమశున్= రోమశునిని; పనిచెన్= నియోగించాడు; ఇట= ఈ భూలోకంలో; అర్జును, దివ్య+అప్ర, లాభంబున్= అర్జునుడి దివ్యమైన అప్రాల సంపాదన; పారాశర్యవలనన్= వ్యాసుడి వలన; ఎఱింగి= తెలిసికొని; ధృతరాష్ట్రుండు= ధృతరాష్ట్రుడు; పరమ, వ్యాయల హృదయుండు+ఱ= మిక్కిలి కలవరపాటు చెందిన హృదయం కలవాడై; సంజయునకు= సంజయుడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఆవిధంగా నరనారాయణుల మహిమ వివరించి, ఇంద్రుడు రోమశునితో ఇట్లా అన్నాడు: ‘మునీంద్రా! నీవు భూలోకానికి వెళ్లి ధర్మరాజును చూచి అతడికి, అతడి తమ్ములకు సంతోషం కలిగేట్లు నా ఒడ్డ అర్జునుడు కుశలంగా ఉన్న వార్త తెలిపి- అర్జునుడు భీష్మ ద్రోణ కర్ణాది మహావీరులను జయించగల దివ్యాప్రాలు పొందాడు. అతడు మీ దగ్గరికి శీఘ్రంగా రాగలడు. చింతించవద్దు’ అని చెప్పుము. నా మాటగా చెప్పి నీవు ధర్మరాజును తీర్థయాత్రలు చేయ నియోగించుము. అట్లా చేస్తే అతడు పాపరహితుడై తిరిగి సమస్త భూరాజ్యం పొందగలడు. అతడు తీర్థయాత్రలు చేసేటప్పుడు నీ వాతనికి సహయుడివై ఉండుము’- అని ఇంద్రుడు రోమశుడిని ఆదేశించాడు. ఇక్కడ, భూలోకంలో ధృతరాష్ట్రుడు వ్యాసుడివలన అర్జునుడు దివ్యాప్రాలు సంపాదించాడని తెలిసికొని మిక్కిలి కలవరపాటు చెంది, సంజయుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

సీ. ‘సురసముహంబుతో సురరాజు నోడించి, ఖాండవం బెక్కటి కాఖ్యాయున్న వీరున, కభిలాజ్ఞప్యతవసుంధరఁ గల, రాజుల నోర్చి పరాక్రమమున నగ్రజు రాజసూయాష్టుర మనిచిన, యథికసమర్థున, కర్మనునకు, బ్రథలసింహమునకు బక్కుర వెట్టిన, యట్లు దేవతలు నెయ్యంబుతోడు

అ. బరముఁ దొట్టి పొశుపత మాబిగా దివ్య, శరము లిచ్చి రష్టు! శౌర్య మెసఁగ నట్టి నరుఁడు యోధుడై యున్న పొండవ, వరులఁ జెనయు నంత వారుఁ గలరె?

ప్రతిపదార్థం: సుర, సమూహంబుతోన్= దేవతల సముదాయంతో; సురరాజున్= దేవేంద్రుడిని; ఓడించి; ఖాండవంబు= ఖాండవమనే పేరుకల అడవిని; ఎక్కటి= ఒంటరిగా; కాల్పి, ఉన్న= దహించి+ఉన్న; వీరునకు= హరునకు; అభిల+అభీ, వృత్త, వసుంధరన్+కల= సమస్తసముద్రాలచేత చుట్టుకొనబడిన భూమిలో ఉన్న; రాజులన్+ఓర్చి= రాజులను జయించి;

పరాక్రమమున్= శౌర్యంతో; రాజసూయ+అధ్యరము+అనిచిన= రాజసూయ యజ్ఞాన్ని నిర్వహించిన; అధిక, సమర్థునుకున్= గొప్ప శక్తి కల అర్షనుడికి; ప్రబల, సింహమునుకున్= గొప్ప బలం కల సింహానికి; పక్కర, పెట్టిన+అట్లు= కవచం తొడిగినట్లు; నెయ్యంబు తోడన్= స్నేహంతో; పరమున్ తొట్టి= పరమశివుడు మొదలుగా గల దేవతలు; పాశుపతము+ఆదిగా= పాశుపతం మొదలైన; దివ్య, శరములు= దివ్యాస్త్రాలు; శౌర్యము+ఎసంగన్= పరాక్రమం ప్రజ్ఞలించేటట్లుగా; ఇచ్చిరి+అట్టి= ఇచ్చారుకదా!; అట్టి, నరుడు= అటువంటి అర్షనుడు; యోధుడు+ఐ+ఉన్న= వీరుడై ఉంటే; పాండవ, వరులన్= శ్రేష్ఠులైన పాండవులను; చెనయు+అంతవారున్= ఎదిరించేవారు; కలరె= ఉన్నారా!

తాత్పర్యం: ‘అర్షనుడు సురోనాసుమేతుడైన దేవేంద్రుడిని ఒడించి, ఖాండవవనాన్ని ఒంటరిగా దహనం చేశాడు. సముద్రాలచేత చుట్టుబడిన భూమండలంలో ఉండే రాజులను అందరిని జయించి ధర్మరాజుచేత రాజసూయయాగాన్ని మిక్కిలి సామర్థ్యంతో నిర్వహింపజేశాడు. నైసర్గికంగా గొప్ప బలం కల సింహానికి కవచం తొడిగి (కవచంతో) సత్కరించినట్లు పరమశివుడితో పాటు దేవతలు అందరు పాశుపతం ముస్కుగు దివ్యబాణా లిచ్చి అర్షనుడిని సమ్మానించారు కదా! అట్టి శౌర్యధురంధరుడు యోధుడై ఉండగా ఇక పాండవులను మార్గొనేవారు ఎవరుంటారు?

విశేషం: పక్కర పెట్టటం: మంచి గుర్రాలకు, పట్టపుటేనుగులకు రత్నాంబరాలు, ఆభరణాలతో కూడిన కంచుకం తొడిగి అలంకరించటం పరిపాటి. ఆరీతిగా ప్రభువులు గుర్రాలకు పట్టపుటేనుగులకు ‘పక్కర పెట్టినట్లు’, దేవతలు అర్షనుడికి దివ్యాస్త్రాలు సమకూర్చారు. అసలే అర్షనుడు తేజస్వి. ఇక అతడికి పక్కరను పోలిన దివ్యాస్త్రాలు సంక్రమించాయి. మటి అతడికి పట్ట పగ్గాలుంటాయా? - అని ధృతరాష్ట్రుడి ఆవేదన.

క. వారికి, ధర్మపు దష్టాని , వారికి, దృఢహచను లైన వారికి, విమలా

చారుల కెద్దియుఁ బడయుగ , దూరమే, పాండవులఁ బోలుదురె వీరు లొరుల్.

379

ప్రతిపదార్థం: వారికి= ఆ పాండవులకు; ధర్మపు= ధర్మం; తప్పని వారికి; దృఢహచనులు+ఇనవారికి= గట్టి మాటలు కలవారికి అంటే సత్యసంధు లయిన వారికి; విమల+ఆచారులకు= నిర్వలమైన ప్రవర్తన కలవారికి; ఎద్దియున్= ఏదయినను; పడయుగన్= పాండగా; దూరమే= దూరమా? అంటే ఏదయినను వారు కోరుకొన్నదానిని పాందటం అసాధ్యమా?; వీరులు= శారులు; ఒరుల్= ఇతరులు; పాండవులన్= పాండవులను; పోలుదురె= సరిపోలుతారా!

తాత్పర్యం: పాండవులు ధర్మం తప్పనివారు; సత్యసంధులు; పరిషుద్ధమైన ప్రవర్తన కలవారు. కనుక వారు దేనిని కోరినా పాందగలరు. ఇతర వీరులు ఎవరైనాసరే పాండవులతో సరిపోలగలరా?

వ. వారలతో విగ్రహించి దుర్యోధనుండు దినకుఁ దిన బాంధవులకు సుహృజునంబులకు హని సేసికొనియే.380

ప్రతిపదార్థం: వారలతోన్= ఆ పాండవులతో; విగ్రహించి= శత్రుత్వం వహించి; దుర్యోధనుండు= దుర్యోధనుడు; తనకున్= తనకుమ్మా; తన బాంధవులకున్= తన చుట్టూలకుమ్మా; సుహృత్తి+జనంబులకున్= మిత్రులైన జనులకుమ్మా; హని= కీడు; చేసికొనియున్= తెచ్చిపెట్టుకొన్నాడు.

తాత్పర్యం: అట్టి పాండవులతో విరోధం వహించి దుర్యోధనుడు తనకుమ్మా, తన బంధుమిత్రులకుమ్మా చేతులార కీడు తెచ్చిపెట్టుకొన్నాడు.

**అ. పర్యతములు వజ్రమాతాహతిని బీకి , తక్కునేని, నింద్రతసయు దిష్టు
నిశితబాణతతుల నిశ్చేష మగుననఁ , బరుల సైన్య మెట్లు బ్రదుక నేర్చు?**

381

ప్రతిపదార్థం: పర్యతములు= కొండలు; వజ్ర, పాత+అహతిని= వజ్రాయుధంయొక్క తాకిడి దెబ్బవలన; పోక, తమ్మునేనిన్= పగులకుండ నిలిచినప్పటికిని; ఇంద్ర, తనయు= అర్జునుడియొక్క; దివ్య నిశిత, బాణ, తతుల= దివ్యాలైన వాడి అయిన అమ్ముల సముదాయంచేత; నిశ్చేషము+అగున్+అనన్= మిగులనిని అపుతాయని చెప్పితే; పరుల సైన్యము= శత్రునేని; ఎట్లు= ఏ తీరుగా; బ్రదుకనేర్చున్?= జీవించి ఉంటుంది?

తాత్పర్యం: పర్యతాలు వజ్రాయుధం దెబ్బకు ఒకవేళ పగిలి పోకుండా ఉన్నప్పటికిని, అర్జునుడి దివ్యబాణ సముదాయాలచేత మిగులకుండా నశించిపోతాయి- అని అనగా, ఇక శత్రువులనేన ఎట్లా బ్రతుకుతుంది?

ఖ. లయకాలోదిత సహార్థకరు కిరణంబులం జరాచరంబులు దధ్వంబులగునట్లు పార్శ్వ బాణంబులం జేసి దుర్యోధనాదులు దుస్సహాతాపంబుఁ బొందుదు' రని దుఃఖితుం ఔన ధృతరాష్ట్రమునకు సంజయుం దిట్లనియె.

382

ప్రతిపదార్థం: లయకాల+ఉదిత, సహార్థ, కరు, కిరణంబులన్= ప్రశ్నయ సమయంలో ఉదయించిన సూర్యుడియొక్క (సహార్థకరుడు= వేయిచేతులు గలవాడు) కిరణాలచేత; చర+అచరంబులు= కదిలేటివి, కదలనట్టివి; తధ్వంబులు+అగునట్లు= మాడిపోయే విధంగా; పార్శ్వ= అర్జునుడియొక్క; బాణంబులన్+జేసి= బాణాలచేత; దుర్యోధన+అదులు= దుర్యోధనుడు మున్నగువారు; దుస్సహాతాపంబుఁ= సహాంచలేని బాధను; పొందుదురు= అనుభవిస్తారు; అని= అని చెప్పి; దుఃఖితుండు+ఇన్= శోకం పొందినట్లివాడైన; ధృతరాష్ట్రమునకు; సంజయుండు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ప్రశ్నయకాలంలో ఉదయించే సూర్యుడి వేడికిరణాలకు చరాచరాలన్నీ మాడిపోయేటట్లు, అర్జునుడి వాడి బాణాలకు దుర్యోధనాదులు సహాంచలేని బాధ పొందుతారు' - అని ధృతరాష్ట్రము దుఃఖించగా సంజయుడు ఇట్లా అన్నాడు.

క. శశసున దుర్యోధన దు , శాసును లొగిఁ బాండవులకు సభలో నెగ్గుల్
సేసిన విని వారల నను , శాసింపక వగలఁ బొగులఁ జనునే నీకున్?

383

ప్రతిపదార్థం: శశసున్= అసూయతో; దుర్యోధన, దుశ్శాసనులు+ఒగిన్= దుర్యోధనుడు, దుశ్శాసనుడు పూనికతో; పొండవులకున్= పొందురాజుకొడుకులకు; సభలోన్= కొలువుకూటంలో; ఎగ్గుల్= అపకారాలు; చేసిన; విని= ఆలకించి; వారలన్= ఆ దుర్యోధన దుశ్శాసనులను; అనుశాసింపక= శిక్షించక; నీకున్= నీకు; వగలన్= దుఃఖంతో; పాగులన్+చనునే= బాధ పడటం తగునా?

తాత్పర్యం: 'దుర్యోధన దుశ్శాసనుల అసూయతో పొండవులకు నిండుసభలో కీడు చేయటం విని, వాళ్ళను శిక్షించకుండ, నీ విప్పుడు దుఃఖంతో బాధపడటం తగునా?

విశేషం: 'శాసింపక వలవ దనగఁ జనదే నీకున్'- ఈ పాతాంతరం కొన్ని ప్రతుల్లో ఉన్నది.

వ. నీయుహేళం జేసి దుర్యోధనుచేత దుర్యోత పరాజితులై రాజ్యంబు విడిచి పాండవు లలిగి కామ్యకవనంబున నున్నఁ, గృష్ణుం డనేకరాజసమన్వితుండై వాల యొద్దకు వచ్చి నీ కొడుకులు సేసిన నికారంబునకుం గృష్ణపలభవంబునకు దుఃఖితుండై కడు నలిగి, మీకు నెగ్గు సేసిన దుర్యోధనాదుల దూషించి గజపురంబున ధర్మరాజు రాజ్యాభిషిక్తుం జేయుదు ననియు, రాజసూయంబు సేయు నాడింద్రప్రస్తంబుననైన విభూతికంటే విశేషవిభూతి గావింతు ననియు, ద్రుపద సృంజయ కేకయ ధృష్టద్యుమ్మ బలదేవ సాంబ సాత్యకి ప్రభ్యతుల సమక్షంబునం బలికి, సత్యసమయులైన పాండవులచేత సంరంభ నివారితుండై, పార్థసారథ్యంబునకుఁ బ్రాతితుం దయ్యె నని వింటిమి.

384

ప్రతిపదార్థం: నీ, ఉపేశ్వన్+చేసి= నీ ఒప్పరికంబలన (అశ్రద్ధ వల్ల); దుర్యోధనుచేత; దుర్యోత, పరాజితులు+ఇ= దుష్టమైన జూదంలో ఓడించబడిన వారై; రాజ్యంబు, విడిచి= రాజ్యాన్ని వీడి; పాండవులు= పాండురాజు కొడుకులు; అరిగి= వెళ్ళి; కామ్యక, వనంబున్న+ఇన్నన్= కామ్యక మనే పేరుకల అడవిలో ఉండగా; కృష్ణండు= శ్రీకృష్ణుడు; అనేక, రాజ, సమన్వితుండు+ఇ= పెక్కుమంది రాజులతో కూడినవాడై; వారి+భద్రకున్= ఆ పాండవుల దగ్గరకు; వచ్చి= అరుదెంచి; నీ, కొడుకులు+చేసిన; నికారంబునకున్= మోసానికి; కృష్ణు, పరిభవంబునకు= ద్రోపదికి జరిగిన అవమానానికి; దుఃఖితుండు+ఇ= చింతించినవాడై; కడు+అలిగి= మిక్కిలి కోపించి; మీకున్+ఎగ్గు+చేసిన= మీకు కీడు ఒనరించిన; దుర్యోధన+అదుల= దుర్యోధనుడు మున్నగు వారిని; దూషించి= నిందించి; గజ, పురంబున= హస్తినాపురంలో; ధర్మరాజున్= ధర్మపుత్రుడిని; రాజ్య+అభిషిక్తున్+చేయుదును +అనియు= రాజ్యానికి పట్టాభిషిక్తుడిగా చేస్తాననిస్తీ; రాజ, సూయంబు+చేయునాడు= రాజసూయయాగం చేసినప్పుడు; ఇంద్ర, ప్రస్తంబున్న+ఇన్= ఇంద్రప్రస్తంబంలో ఏర్పడినట్టి; విభూతికంటే= ప్రశ్నర్యంకంటే; విశేష, విభూతి= గొప్ప ప్రశ్నర్యం; కావింతున్+అనియు= కలిగేట్లు చేస్తాననియు; ద్రుపద, సృంజయ, కేకయ, ధృష్టద్యుమ్మ, బలదేవ, సాంబ, సాత్యకి, ప్రభుతుల, సమక్షంబునన్= ద్రుపదుడు, సృంజయుడు, కేకయుడు, ధృష్టద్యుమ్ముడు, బలదేవుడు, సాంబుడు, సాత్యకి మున్నగువారి ముందు; పలికి= మాటాడి; సత్య, సమయులు+ఇన్= సత్యమైన శపథం కలవారైన; పాండవులచేత; సంరంభ, నివారితుండు+ఇ= సంరంభం నుండి నివారింపబడిన వాడై; పార్థ సారథ్యంబునకున్= అర్జునుడి రథాన్ని తోలటానికి; ప్రార్థితుండు+అయ్యెన్= ప్రార్థించబడినవా డయాడు; అని; వింటిమి= విన్నాం.

తాత్పర్యం: నీ అశ్రద్ధవలన పాండవులు దుర్యోధనుడు పన్నిన మాయజూదంలో ఓడిపోయి రాజ్యాన్ని వదలి కామ్యకవనంలో ఉన్నారు. అక్కడికి శ్రీకృష్ణుడు పెక్కుమందిరాజులతో కలసి వెళ్ళి, పాండవులను పరామర్శించి, నీ కొడుకులు చేసిన మోసానికి, ద్రోపదికి జరిగిన అవమానానికి చింతించి, మిక్కిలి కోపించి ‘మీకు కీడు చేసిన దుర్యోధనాదులను నిందించి, ధర్మరాజును హస్తినాపురంలో పట్టాభిషిక్తుడిని కావిస్తాను’ అని ప్రతిజ్ఞ చేసి, ‘మీకు రాజసూయయాగ సమయంలో ఇంద్రప్రస్త పురంలో ఏర్పడిన వైభవంకంటే గొప్పవైభవం కలిగిస్తా’ నని ద్రుపద, సృంజయ, కేకయ, ధృష్టద్యుమ్మ, బలదేవ, సాంబ, సాత్యకి ప్రభుతులముందు పలికాడు. కాని సత్యసంధులైన పాండవులు తాము ఒడంబడిన సమయాన్ని మీరలేమని శ్రీకృష్ణుడి సంరంభాన్ని మాన్చి, అతడిని అర్జునుడికి సారథ్యం చేయటానికి అంగికరించుమని ప్రార్థించారు - అని విన్నాము.

క. పదుమూడేండ్రుం బోయినుఁ, బదునాల్గు నేడు ఘనులు పాండవులు జగ ద్వితితముగ నుత్సహింతురు, వదలక రణమునకుఁ గేశవపురస్కృతులై.

385

ప్రతిపదార్థం: పదమూడు+ఏండ్లున్+పోయినన్= పదమూడు సంవత్సరాలు గడిచిన తర్వాత; పదునాల్గు+ఏదు= పదునాల్గు ఏట; ఘనులు= గొప్పవారు (అయిన); పాండవులు; కేశవపుర్ణే+కృతులు+ఇ= శ్రీకృష్ణుడిని ముందు పెట్టుకొన్నవారై; పదలక= విడువక; రణమునకున్= యుద్ధానికి; జగత్తీ+విదితముగన్= లోకమంతబికి తేఱతెల్లంగా; ఉత్సహింతురు= పూనికతో ప్రయత్నం చేస్తారు.

తాత్పర్యం: గొప్పవారైన పాండవులు పదమూడేండ్లు గడచిన వెనువెంటనే పదునాల్గు సంవత్సరంలో శ్రీకృష్ణుడిని ముందు పెట్టుకొని విడువని పూనికతో యుద్ధానికి జగద్విధితంగా ప్రయత్నిస్తారు.

క. వరములు వేల్పులచే దు ; ష్టోర్ తపమును బడయుదురు జగంబున నొరు; బీ
శ్వరుచే వరములు వడసెం , గరుణ ధనంజయుఁడు తనదు కార్యుకశక్తిన్.

386

ప్రతిపదార్థం: జగంబునన్= లోకంలో; ఒరులు= ఇతరులు; వరములు= కోరికలను; వేల్పులచే= దేవతలచేత; దుష్టుర, తపమునన్= కలినమైన తపస్సుచేత; పదయుదురు= పొందుతారు; ధనంజయుఁడు= అర్జునుడు; తనదు, కార్యుక, శక్తిన్= తన విలువిద్యయొక్క మహిమచేత; శాశ్వరుచేన్= పరమశివుడివలన; కరుణన్= దయతో; వరములు+పడసెన్= వరాలు పొందాడు.

తాత్పర్యం: లోకంలో ఎవరైనా ష్టోరమైన తపస్సులు చేసి దేవతలచేత వరాలు పొందుతుంటారు కదా! అర్జునుడు తన విలువిద్యచేత పరమేశ్వరుడిని మెప్పించి ఆయన కరుణవలన వరాలు పొందాడు.

వ. అయ్యర్చును బిష్టుశర సంఘాతంబును, భీమసేను చిత్ర గదా ఘూతంబును, నీ యుపేక్షానిరఘుతంబును గౌరవ పరిక్షయంబునకుఁ గారణభూతంబు' లనిన సంజయునకు ధృతరాష్ట్రం డిట్లనియో.

387

ప్రతిపదార్థం: ఆ+అర్జును= ఆ అర్జునుడియొక్క; దివ్య, శర, సంఘాతంబును= దివ్యమైన బాణాల సముదాయమున్నా; భీమసేను= భీముడియొక్క; చిత్ర, గదా+అఘూతంబును= అఘూతమైన గదయొక్క తాకిడియున్నా; నీ, ఉపేక్షా, నిర్మాతంబును= నీదైన అశ్రద్ధ అనే పిడుగుపాటున్నా; కౌరవ, పరిక్షయంబునకున్= కౌరవుల నాశనానికి; కారణ, భూతంబులు= హోతువులైనవి; అనినన్= అని చెప్పగా; సంజయునకు; ధృతరాష్ట్రండు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: మహావీరుడైన అర్జునుడియొక్క దివ్యమైన మంత్రబాణాలున్నా, భీమసేనుడి గదయొక్క దెబ్బలున్నా, నీదైన అశ్రద్ధ అనే పిడుగుపాటున్నా కౌరవుల వినాశానికి మూలకారణాలు'- అని సంజయుడు చెప్పగా ధృతరాష్ట్రండు ఈ విధంగా బదులు పలికాడు.

క. ‘ష్టోర్ని, జాత్యంధుం దని, , బుట్టివిహీనుఁ దని నన్నుఁ బుత్తుడు బల ద
రోష్ట్రతుఁడై, మెచ్చుఁ, దనం , బద్ధంబులె కాని వినడు పలికిన పలుకుల్.

388

ప్రతిపదార్థం: వృద్ధు+అని= ముసలి వాడని; జాత్యంధుందు+అని= పుట్టుకచేత గ్రుడ్డివాడని; బుట్టి, విహీనుఁదు+అని= బుట్టిలేని వాడని; నన్నున్= నన్ను; పుత్తుడు= కొడుకు (దుర్మోధనుడు); బల, దర్ప+ఉద్ధతుఁడు+ఇ= బలంచేత ఏర్పడిన గర్వంచేత అతిశయించినవాడై; మెచ్చుఁడు= లష్యపెట్టుడు; అసంబద్ధంబులె కాని= అవకతవకలనే కాని; పలుకుల్= చెప్పిన మాటలు; వినడు= సమృతించడు.

తాత్పర్యం: నేను ముసలివాడిననినీ, గుడ్డివాడిననినీ, బుద్ధిలేనివాడిననినీ, నన్ను నా పుత్రుడైన దుర్యోధనుడు కండకావరంచేత మెచ్చడు. వాడికి అసంబద్ధ ప్రలాపాలు మాత్రమే నచ్చుతాయి. వాడు నా మాటలు వినడు.

వ. దుర్యోధనుండు దుర్భాగ్యి యని యేమి సెప్పవలయు? భిష్ణు ద్రోణ విదురాదుల నాదరింపక కర్ణశకునుల నాపులం జేసికాని వాలి వచనంబుల సెగడు, నేనేమి సేయుదు?" నని ధృతరాప్యుండు మిన్నకుండె; నిట పాండవులు పార్థ మసలుటకు దుఃఖేతులై.

389

ప్రతిపదార్థం: దుర్యోధనుండు= దుర్యోధనుడు; దుర్భాగ్యి= చెడుబుద్ధి కలవాడు; అని= అంటూ; ఏమి+చెప్పవలయు= ఏమి చెప్పాలి?; భిష్ణు, ద్రోణ, విదుర+ఆదుల్న= భిష్ణుడు, ద్రోణాడు, విదురుడు మున్నగు వారిని; ఆదరింపక= గౌరవించక; కర్ణ, శకునుల్న= కర్ణుడిని, శకునిని; ఆప్సుల్న+జేసికాని= ప్రియ మిత్రులుగా స్వీకరించి; వారి వచనంబులు+ల= వారి మాటల చొప్పున; నెగడు= పెచ్చుపెరుగుతాడు; నేను+ఏమి+చేయుదున్?= ఏమి చేయగలను?; అని= అని పటికి; ధృతరాప్యుండు; మిన్నక+ఉండెన్= ఊరకున్నాడు; ఇట= ఇచ్చట; పాండవులు; పార్థ, మసలుటకు= అర్జునుడు (తిరిగి రావటానికి) అలస్యం చేయటానికి; దుఃఖితులు+బ= పరితాపంచెందినవారై.

తాత్పర్యం: దుర్యోధనుడు దుర్భాగ్యికలవాడు. వాడు భిష్ణుద్రోణ విదురులు మున్నగువారు చెప్పిన మాటలు వినక, కర్ణుడిని శకునిని ప్రియమిత్రులుగా మన్నించి వారిమాటలచొప్పున విశ్రవేశుతాడు; నే నేమి చేయగలను?" - అని ధృతరాప్యుడు ఊరకున్నాడు. ఇక్కడ పాండవులు అర్జునుడు తిరిగి రావటంలో జిరిగిన జాప్యానికి పరితాపం చెందుతున్నారు.

ఉ. 'పాండవసింహ మర్జునుడు పాండుయశంబు వెలుంగుచుండ నా ఖండలుదొట్టి నిర్ఝరనికాయముచేత వరంబు గాంచి యై స్నం డిట వచ్చునొక్కా? సుజనస్తుతు నాతనిఁ ప్రీతిఁ జాడ నె స్నండొకొ కాంతు' మంచును మసలుటనఁ గోరుచు సుండి రెంతయున్.

390

ప్రతిపదార్థం: పాండవ, సింహము= పాండవులలో సింహంవంటివాడైన అర్జునుడు; పాండు, యశంబు= తెల్లుని కీర్తి; వెలుంగుచుండన్= ప్రకాశిస్తుండగా; ఆఖండలు+తొట్టి= దేవేంద్రుడు మొదలుగా కల; నిర్ఝర, నికాయముచేత= దేవతల సముదాయంచేత; వరంబు+కాంచి= వరం పాంది; ఎన్నండు+ఇట, వచ్చున్+బక్కు!= ఎప్పుడు ఇక్కడికి వస్తూడో!; సుజన స్తుతున్= మంచివారిచేత పాగడబేవాడిని; ఆతనిన్= ఆతడిని; ప్రీతిన్= ప్రేమతో; చూడన్+ఎన్నండు+బక్క, కాంతుము+అంచును= ఎన్నడు చూడగలమో అని; ఎంతయున్= మిక్కిలి; మనంబునన్= మనస్సులో; కోరుచున్+ఉండిరి= అభిలిషిస్తూ ఉన్నారు.

తాత్పర్యం: 'పాండవులలో సింహంవంటివాడు మా అర్జునుడు. స్వచ్ఛమైన తెల్లునికీర్తితో వెలుగొందుతూ దేవేంద్రుడు మున్నగు దేవతలచేత వరాలు పాంది ఎన్నడు ఇక్కడికి వస్తూడా? మే మెప్పుడు ఆతడిని తిరిగి చూడగలమా?' - అని మనస్సులో అనుకొంటూ అతడిరాకకై ఎదురు చూస్తా ఉన్నారు.

వ. అట్టి యమసరంబున యుధిష్ఠిరునకు భీముం డిట్లనియై.

391

ప్రతిపదార్థం: అట్టి+అమసరంబునన్= ఆ సమయంలో; యుధిష్ఠిరునకున్= ధర్మరాజుతో; భీముండు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో ధర్మరాజుతో భీముడు ఇట్లా చెప్పాడు.

మధ్యాత్మర.

‘నీ నిదేశంబున నలగి పార్షుండు నిష్టతోఁ దపము
మానుగాఁ జేయుచునున్నవాఁ డెల మనలెనో రాక?
వాని ధర్మస్తితుఁ బాసియున్న యివ్వర్షములు యుగ స
మానంబు లైనవి మనకు నతని సమాగమకాంక్ష.

392

ప్రతిపదార్థం: నీ, నిదేశంబున్న= నీ ఆజ్ఞ చొప్పున; అరిగి= వెళ్లి; పార్షుండు= అర్జునుడు; నిష్టతోఁ= దీక్షతో; తపము= తపస్సు; మానుగాన్= ఒప్పేటట్లుగా; చేయుచున్+ఉన్నవాడు= చేస్తున్నవాడు; ఏల= ఎందుచేత; రాక= తిరిగిరాకుండా; మనలెనో= ఆలస్యం చేశాడో?; వాని, ధర్మస్తితున్= ధర్మస్తితుడైన ఆతడిని; పాసి+ఉన్న= విడిచి ఉన్న; ఈ+వ్రములు= ఈ సంవత్సరాలు; ఆతని, సమాగమ, కాంక్షన్= ఆతడిని కలిసికొనాలనే కోరికతో; మనకున్= మనఅందరికి; యుగ, సమానంబులు+ ఐనవి= యుగాలతో సమానాలు అయ్యాయి. (యుగం= పెక్క సంవత్సరాల సమాపోరం).

తాత్పర్యం: ‘నీ ఆజ్ఞ చొప్పుననే కదా అర్జునుడు దీక్షతో తపస్సు చేయటానికి వెళ్లింది. మరి తిరిగి రావటంలో ఇంత జాప్య మెందుమ జరుగుతున్నదో? ధర్మవర్తనుడైన అర్జునుడిని ఎడబాసి ఉండే ఈ సంవత్సరాలే, ఆతడిని కలుసుకోవాలనే కాంక్షచేత. మనకు యుగాలతో సమానాలయ్యాయి.

విశేషం: ఇవి భీముడి మాటలు. భీముడికి అర్జునుడిపై గల అనురాగం సుస్పష్టం. అంతల్లీనంగా అర్జునుడు పూనింది తీవ్రతపేసినిష్ట, ప్రోత్సహించి పంపింది ధర్మరాజు. ఆలస్యమైన మాట నిజమే. కానీ, అర్జునుడు పూనిన దీక్ష మహత్తరమైనది. సంవత్సరాలు, అనురాగం చొప్పున యుగాలుగా భాసించటం అనుభవవేద్యమే కదా! వృత్తలభజనానికి ఆర. 1.134 విశేషాంశం చూడండి.

వ. మతీ పాండవ పాంచాల వీరుల జీవనంబు లాతనియంద నిలిచినవి; తథీయ భుజాత్రయబలంబునం బరుల జయించి ధరణీరాజ్యంబుఁ బలగ్రహింత మని యున్నవారము; గావునం గాలయాపనంబు సేయక యర్థునుం దీండ్రుని తేర జనార్థను రాఁ బనిచి నియోగింపుము.

393

ప్రతిపదార్థం: మతీ= అదియునుకాక; పాండవ, పాంచాల, వీరుల, జీవనంబులు= పాండవంశంలోని, పాంచాలకులంలోని శారుల బ్రతుకులు; ఆతని+అందు+అ= అర్జునుడిపైననే; నిలిచినవి= ఆధారపడి ఉన్నాయి; తదీయ, భుజ+అశ్రయ, బలంబున్న= ఆతడియెక్కు భుజాలను ఆశ్రయించిన శక్తివలన; పరులన్= శక్తివులను; జయించి; ధరణి, రాజ్యంబున్= భూరాజ్యాన్ని; పరిగ్రహింతము= స్వీకరిద్దాము; అని+ఉన్నవారము= అని ఉన్నాం; కావున్= కాబట్టి; కాల, యాపనంబు+చేయక= కాలహరణం చేయక; అర్జునున్+తోడ్స్కుని, తేర= అర్జునుడిని తీసికొని రావటానికి; జనార్థనున్= శ్రీకృష్ణుడిని; రాన్+పనిచి= రమ్మని ఏర్పాటు చేసి; నియోగింపుము= నిర్దేశించుము.

తాత్పర్యం: ఇక పాండవ పాంచాల వీరుల బ్రతుకులు అర్జునుడిపై ఆధారపడి ఉన్నాయి. మనం ఆతడి శార్యపతాపాలను నమ్ముకొని, ఆతడి శక్తివలన శక్తివులను జయించి భూరాజ్యాన్ని తిరిగి పాండాలని ఆలోచిస్తున్న వాళ్యం కదా! కాబట్టి, ఇక కాలహరణం చేయకుండా అర్జునుడిని తోడ్స్కుని తేవటానికి శ్రీకృష్ణుడిని పిలిపించి నియోగించండి.

మ. సమయాబ్దంబులకంటే ముందర మహాత్మాహంబునన్ బాహువి
క్రము మొప్పెన్ విజయుండు నేనుఁ దగ సంగ్రామంబులో నేక కా
లమునం చా ధృతరాష్ట్రజాధముల నెల్లం జంపి భూచక్త రా
జ్యము సేకొందుము కౌరవేంద్రు మురజిత్సఖ్యత్రసాదంబునన్.

394

ప్రతిపదార్థం: కౌరవ+ఇంద్ర= కౌరవములంలో ఇంద్రుడి వంటివాడా!; సమయ+అబ్దంబులకంటే, ముందర= చేసిన ప్రతిజ్ఞలో నిర్ణయించబడిన సంవత్సరాలకు ముందు - అంటే అరణ్యవాస అజ్ఞాత వాసాలు ముగించక ముందే; మహా+ఉత్సాహంబునన్= గొప్పదైన సంతోష తన్మయత్వంతో; బాహు, విక్రమము+ఒప్పెన్= భుజబల పరాక్రమం విలసిలైటట్లు; విజయుండు= అర్జునుడు; నేనున్= నేనును; తగన్= ఒప్పేటట్లుగా; సంగ్రామంబులోన్= యుద్ధంలో; ఏక, కాలమునందు= ఒక సమయంలో (అంటే నేనున్నా అర్జునుడున్నా కలిసి ఒకేసమయంలో యుద్ధం చేస్తే); ఆ, ధృతరాష్ట్రజాధములన్+ఎల్లన్= నీచులైన ఆ ధృతరాష్ట్రుడి కొడుకులను అందరిని; చంపి; భూ, చక్త, రాజ్యము= భూమండల మంతటిని కలిపిన సామ్రాజ్యాన్ని; మురజిత్, సఖ్య, ప్రసాదంబునన్= శ్రీకృష్ణుడి స్నేహం యొక్క దయవలన; చేకొందుము= పరిగ్రహించాం. (మురజిత్= మురుడనే రాక్షసుడిని జయించినవాడు- కృష్ణుడు)

తాత్పర్యం: (ఇవి భీముడి మాటలు) పన్నెండెండ్లు వనవాసం, ఒక ఏడు అజ్ఞాతవాసం చేయవలసిన శపథాన్ని అతిక్రమించి, అంతకు ముందే పరాక్రమంతో విజృంభించి నేను, అర్జునుడు యుద్ధరంగంలో ధృతరాష్ట్రుడి కుమారుల నందరిని కడతేర్చి, భూమండల సామ్రాజ్యాన్ని అంతటిని కైవసం చేసికొనగలం. నేనూ అర్జునుడూ ఏక కాలంలో యుద్ధం చేస్తే మమ్మల్ని ఎదుర్కొనేవారు ఉండరు. శ్రీకృష్ణుడి స్నేహంవలన సులువుగా మే మీ కార్యం నెరవేర్చగలం.

విశేషం: ఈ పద్యంలో భీమసేనుడు ధర్మరాజును 'కౌరవేంద్ర' అని సంబోధిస్తున్నాడు. పాండవులు కూడ కౌరవ వంశియులే. ప్రాధాన్యవివక్ష చౌప్పున పాండవులని వ్యవహారించబడ్డారు.

మ. సత్యభంగభితుండవు గాపున నీ వింద యుండి పదుమూడెండ్లుం జలిపి పదంపడి కలపురంబునకు వచ్చి రాజ్యాభిషిక్తుండ వగుము; దుష్టదుష్టతంబున మనరాజ్యం బపహాలించిన సుయోధనుండు సుచిర ప్రతిష్టితుండు గాకుండ నిప్పుడ యధ్వరాత్ము దూషింతుము; నికృతిపరుల నికృతిన చేసి నిల్చించినఁ బాహంబు లేదు; సర్వ ప్రకారంబులను శత్రువుల జయించి రాజ్యంబు సేకొనుట రాజులకు విధిచోబితంబైన రాజధర్మంబు' యనిన భీమసేను మహాసంరంభంబునకు సంతోషించి ధర్మనందనుండాతనిం దనష్టైకిం బిగిచికిని మూర్ఖాప్రాణంబు సేసి యిట్లనియె.

395

ప్రతిపదార్థం: సత్య, భంగ, భీతుండవు, కాపునన్= (నీను) సత్యాన్ని భంగం చేయటానికి వెరచేవాడిని కాబట్టి; నీవు; ఇందు+అ+ఉ+ఉండి= ఈ అరణ్యంలోనే ఉండి; పదుమూడు+ఏండ్లున్+చలిపి= పదమూడు సంవత్సరాలు గడిపి; పదంపడి= పిదప; కరిపురంబునకు= హస్తినాపురానికి; వచ్చి= అరుదెంచి; రాజ్య+అభిషిక్తుండవు+అగుము= రాజ్యానికి పట్టాభిషేకం జరుపుకొమ్ము; దుష్ట, దుష్టతంబున= చెడుజూదంలో; మనరాజ్యంబు= మనం పరిపాలించే రాజ్యాన్ని; అపహారించిన= దొంగిలించిన; సుయోధనుండు= దుర్మోధనుడు; సు, చిర, ప్రతిష్టితుండు, కామండన్= బాగా చాలకాలం పాతుకొని పోకుండ; ఇప్పుడు+అ= ఇప్పుడే; ఆ+దురాత్మున్= ఆ దుష్టుడిని; దూషింతుము= నిందిస్తాం. నికృతిపరులన్= మోసగాండ్రుము; నికృతిన చేసి= మోసాన్నే చేసి; నిర్మించినన్= జయించినప్పటికి; పాపంబు, లేదు= దోషం ఉండదు; సర్వ ప్రకారంబులను= అన్ని

రీతులలో; శత్రువులన్= విరోధులను; జయించి= గలిచి; రాజ్యంబు, చేకొనుట= రాజ్యాన్ని పరిగ్రహించటం; రాజులకు= ప్రభువులకు; విధిచోదితంబు+బన= శాస్త్రాలలోని సూత్రాలచేత నీర్దేశించబడిన; రాజ, ధర్మంబు+ల= రాజులు పాటించదగిన ధర్మమే; అనిస= అని చెప్పగా; భీమసేను= భీముడియొక్క; మహాసంరంభంబునకున్= గొప్ప వేగిరపాటుకు; సంతోషించి= సంతోషాన్ని పాంది; ధర్మంబునండు= ధర్మపుత్రుడు; ఆతనిన్= భీముడిని; తనపైకిన్+తిగిచికొని= తన పైకి లాగుకొని; మూర్ఖాన్+అఫ్సాంబు+చేసి= వాత్సల్యంతో తలను వాసన చూచి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: నీవు సత్యసంధుడిని. సమయ భంగం అంటే నీకు భయం. కాబట్టి నీవు ఈ అరణ్యవాసం, అజ్ఞాతవాసం వెరసి పదమూడెండ్లు ముగించుకొని పిమ్మట హస్తినాపురానికి వచ్చి రాజ్యానికి పట్టాభిషిష్టుడిని కమ్ము. చెడుజూదంలో మన రాజ్యాన్ని అపహరించిన దుర్యోధనుడు రాజ్యంలో చాలాకాలం బాగా పాతుకొనే వ్యవధి పొందకుండా వెనువెంటనే మనం అతడిని దూషించాలి. మోసగాండ్రను మోసంచేతనే జయించటం పొపం కాదు. రాజనీతి ప్రకారం శత్రువులను సర్వవిధాల జయించి రాజ్యం పరిగ్రహించ వచ్చును'- అని చెప్పగా భీముడి ఉద్రేకపూరిత వాక్యాలకు సంతోషించి, ధర్మరాజు అతడిని తనపైకి లాగుకొని వాత్సల్యంతో శిరస్సును మూర్ఖుని, కౌగిలించుకొన్నాడు.

విశేషం: ఇచట భీముడు ఒక ధర్మసూక్ష్మాన్ని ప్రతిపాదించాడు (1) మోసగాండ్రను మోసంచేతనే జయించటం పొపం కాదు. (2) రాజ్య సంపాదన ఏ ఉపాయాలను ప్రయోగించి అయినను చేయవచ్చును. ఈ వాదానికి పూర్వపక్షం నెలకొల్పేవారు ఉన్నారు. (1) వారు గాంధీమహాత్ముడినంటివారు- మోసాన్నిగూడ మంచితనంతోనే ఎదిరించాలి అని అంటారు. (2) మంచి లక్ష్మీన్ని సాధించటానికి మంచిమార్గాలనే అనుసరించాలి- అని ప్రతిపాదిస్తారు.

తే. ‘అనలునకు గాడ్పు దోషైన యట్టు లింగ్ర , తనయునకు నీవు దోషైనఁ దడయ కాజి
బోల లిపులకు బ్రథుకంగఁ బోల; దైన , ననఘు! యిబి కోపమునకు ననవసరంబు.

ప్రతిపదార్థం: అనఘు!= పాపరహితుడా!; అనలునకున్= అగ్నిపోత్రుడికి; గాడ్పు= వాయువు; తోడు+బన+అట్టులు= తోడుపడిన రీతిగా; ఇంద్రజితనయునకున్= అర్జునుడికి; నీవు; తోడు+బన్= సాయం చేస్తే; తడయక= ఆలస్యం కాకుండ; ఆజిన్= యుద్ధంలో; పోరి= పోరుసల్పి; రిపులకున్= శత్రువులకు; బ్రథుకంగఁ, పోలదు= జీవించటం జరుగదు; బన్= అయినప్పటికి; ఇది= ఈ సమయం; కోపమునకున్= ఆగ్రహానికి; అనవసరంబు= సరైనది (సమయం) కాదు.

తాత్పర్యం: ‘అగ్నిపోత్రుడికి వాయువు తోడైనట్లు అర్జునునికి నీవు తోడైతే, శత్రువులు మిమ్ము ఎదిరించి పోరులో బ్రతకలేరు. కాని, ఇది కోపానికి అదను కాదు.

విశేషం: ఆరణ్య పర్వంలో ప్రథమశ్యాసనంలో ద్రోషిదియు, భీమసేనుడును ధర్మరాజుతో సుదీర్ఘవాదం చేశారు. విజయానికి సకాల ప్రయత్నం అవసరమనే- భీముడి వాదనతో ధర్మరాజు ఏకీభవించకపోలేదు. కాని, ఇది సరైన కాలం కాదు - అని పూర్వపక్షం చేశాడు.

క. పదుమూడెండ్లుం బోయినఁ , బదపడి పార్థుండు నీవుఁ బరస్తుపతుల దు
ర్థుదుల వధియించి విజయా , స్వదబాహుల రగుడు ధర్థుపరిక్షకులై.

ప్రతిపదార్థం: పదమూడు+విండ్లున్+పోయినన్= పదమూడేండ్లు గడచిన; పదపడి= పిమ్మట; పార్షుండు= అర్జునుడు; నీపున్= నీపును; పర, సృష్టతులన్= శత్రురాజులను; దుర్గుదులన్= చెడుగ్రుం కలవారిని; వధియించి= సంహరించి; ధర్మ, పరి, రక్షకులు+ప= ధర్మాన్ని లెస్సగా రక్షించే వారై; విజయ+ఆస్పద, బాహులరు+అగుఁడు= గెలుపునకు నెలవైన చేతులు కలవా రవండి.

తాత్పర్యం: పదమూడు సంవత్సరాలు గడచిన పిమ్మట నీపున్నా, అర్జునుడున్నా దుర్గుదులైన శత్రురాజులను సంహరించి, ధర్మ సంరక్షకులై విజయం సాధించిన పరాక్రమశీలురు కండి.

వ. ఏ నెట్లును సత్యభంగంబు సేయట కొడంబడ నోప' నని ధర్మతనయుం డసుజు నశునయించె నని జనమేజయునకు వైశంపాయన కథితంబైన పుణ్యకథ యతిరమణీయంబుగాను. **398**

ప్రతిపదార్థం: ఏను= నేను; ఎట్లును= ఏ రీతిగా నయినను; సత్యభంగంబు+చేయుటకు= సత్యానికి విఫూతం కల్పించటానికి; ఒడంబడన్+ఒపను= సమ్మతింపజాలను; అని= అని చెప్పి; ధర్మతనయుండు= ధర్మపుత్రుడు; అనుజున్= తమ్ముడిని; అనునయించెన్= ఓదార్మాడు; అని; జనమేజయునకు; వైశంపాయన, కథితంబు+పన= వైశంపాయనుడిచేత చెప్పబడిన; పుణ్యకథ= పుణ్యాన్ని ఇచ్చే కథ; అతి రమణీయంబుగాను= మిక్కిలి సుందరమైనదిగాను.

తాత్పర్యం: నేను ఎట్టి పరిష్కారులలో నైనను కౌరవులతో చేసిన ఒడంబడికకు విరుద్ధంగా ప్రవర్తింపజాలను' - అని ధర్మరాజు తన తమ్ముడైన భీముడిని ఓదార్మాడు. ఇది వైశంపాయనుడు జనమేజయ మహారాజుకు చెప్పిన కథ. ఈ ఇతిహసం మిక్కిలి సుందరమైనది. పుణ్యాన్ని ఇచ్చేది.

ఆశ్వాసాంతము

క. బిరుదాంకభీము! భీమే! శ్వర కృత కృత్య! ప్రసాద సాజన్య గుణా
భరణ! పరగండ బైరవ! , పరశ్వప మణి మకుట మటిత పద! బుధ వినుతా! **399**

ప్రతిపదార్థం: బిరుద+అంక, భీము!= బిరుదానికి చిహ్నంగా ‘భీమ’ శబ్దం కలవాడా! అంటే సార్థకమైన భీమ బిరుదం కలవాడా! భీమ+ఈశ్వర, కృత కృత్య!= భీమేశ్వరుడివలన కృతార్థుడమైన వాడా!; ప్రసాద, సాజన్య, గుణ+అభరణ!= నిర్మలమైన స్నేహగుణమనే అలంకారం కలవాడా!; పరగండ, బైరవ!= శత్రువీరులకు బైరవుడి వంటివాడా!; పర, సృష్టి, మణి, ఘటిత, పద!= శత్రురాజులయొక్క మణికిరీటాలచేత తాకబడిన పాదాలు కలవాడా! బుధ, వినుతా!= మేధపులచేత పాగడబడినవాడా!

తాత్పర్యం: సార్థకమైన భీమబిరుదం కలవాడా! భీమేశ్వరుడిచేత కృతార్థుడ వైనవాడా! మంచితన మనే గుణం ఆభరణంగా కలవాడా! శత్రువీరులకు బైరవుడి వంటివాడా! శత్రురాజుల మణికిరీటాలచేత స్పృశించబడిన పాదాలు కలవాడా! బుధులచేత ప్రశంసించబడినవాడా! (బీజరాజ నరేంద్రా!) మహాభారతాన్ని నన్నయభట్టు రాజరాజ నరేంద్రుడికి అంకితం చేశాడు. అందుచేత ఆంధ్ర మహాభారతానికి ప్రథమశోత ఆ రాజరాజనరేంద్రుడే.

విశేషం: రాజరాజ నరేంద్రుడు వైపుడు. చాళుక్య సామ్రాజ్యంలో శివాలయాలు తామరతంపరగా వెల్లివిరిశాయి. అందులో పంచార్థాలు- వాటిలో దాక్షారామం పేర్కొనదగినవి. భీమేశ్వరుడు అంటే చాళుక్యభీముడిచేత ఆరాధించబడిన ఈశ్వరుడు.

ఉత్సాహము.

రాజవంశరత్న! రాజరాజదేవ! నిత్యల
 క్షీ జయాభరామ! ధర్మమిత్ర! మిత్ర విద్యదం
 భోజవన పయోజమిత్ర! భూలకీర్తకముచీ
 రాజితత్తులోక! నిఖేలరాజలోక పూజితా!

400

ప్రతిపదార్థం: రాజ, వంశ, రత్న!= రాజ వంశానికి లేదా చంద్ర వంశానికి రత్నం వంటి వాడా! (రత్నం శ్రేష్ఠవాచకం); రాజ రాజ, దేవ!= రాజరాజేశ్వర ప్రతిష్ఠ చేసిన వాడా!; నిత్య, లక్ష్మీ జయ+అభిరామ!= ఎడతెగని సంపదతో జయింతో మనోహరుడైన వాడా!; ధర్మమిత్ర!= ధర్మానికి చెలికాడా!; మిత్ర విద్యదం+అంభోజవన, పయోజమిత్ర!= హితులైన పండితులనే తామరపూలతోటకు సూర్యుడి వంటివాడా! (అంభోజ= అంభన్+జ= నిటిలోనుండి పుట్టింది - పద్మం, పయోజ, మిత్రుడు= సూర్యుడు); భూరి, కీర్తి కొముదీ, రాజిత, త్రిలోక= విస్తారమైన యశస్వి అనే వెన్నెలచేత వెలుగొందించబడిన మూడులోకాలు కలవాడా!; నిఖిల, రాజ, లోకపూజితా!= సమస్త రాజ సమూహాలచేత పూజించబడినవాడా!

తాత్పర్యం: (ఈ రాజరాజనరేంద్రా! మహాభారతాన్ని అవధరించుము. అనేది ఈ పద్య తాత్పర్యసారం. ఆశ్వసాంత పద్యాలన్నింటిలోను సారమిదే.) చాపుక్యరాజ వంశానికి రత్నం వంటివాడా! రాజరాజేశ్వరుడిని దైవంగా కలవాడా! నిత్యలక్ష్మీతో, సంతతజయంతో అలరారేవాడా! ధర్మానికి మిత్రుడైనవాడా! హితులైన విద్యాంసులనే తామరపువ్యుల సముదాయానికి సూర్యుడివంటివాడా! మూడులోకాలలో విస్తరించిన కీర్తి అనే వెన్నెల కలవాడా! రాజులందరిచేత పూజించబడినవాడా!

విశేషం: (1) మిత్ర, విద్యదంభోజ వన పయోజ మిత్రుడు రాజరాజనరేంద్రుడు. అంటే విద్యాంసులను సంతోషింపజేసి పోసించేవాడు. ‘రాజ మహేంద్ర కపీంద్ర సమాజ సురక్షాజు’ అనే సంబోధన ఇచట స్కృతించతగింది. నన్నయ తాను రాజరాజ నరేంద్రుడికి అనురక్తుడనని అవతారికలో చెప్పుకొన్నాడు. రాజరాజనరేంద్రుడి విద్యత్వరిపోషణ అభివర్ణితం. (2) రాజ రాజ నరేంద్రుడు 108 రాజరాజేశ్వరాలయాలను కలిదిండిలో నిర్మించినట్లు శాసనం ఉన్నది. శివాలయాలను తమ పేర నిర్మించటం చాపుక్య రాజ వంశ సంప్రదాయం. ఉదాహరణకు భీమేశ్వరాలయాలు. (3) ఆశ్వసాంత పద్యాలు, ఆశ్వసాంత గద్యం - అట్లే కావ్యాలలో ఆశ్వస ఆరంభపద్యం ప్రాసే సంప్రదాయం నన్నయ మహాకవియే తెలుగులో ప్రారంభించినట్లు ఎంచవచ్చును. ఈ ఒరవడినే తర్వాతి కవులందరు అనుసరించారు. (4) ఈ వృత్తం ప్రతిపాదంలోనూ ఏడు సూర్యగణాలమై ఒక గురువు ఉంటుంది. అయిదవ గణం మొదటి అడ్డరం యతి. ప్రాస పాటించబడింది.

గద్యము.

ఇది సకల సుకలి జన వినుత నన్నయభట్ట ప్రశీతంబైన శ్రీ మహాభారతంబునందుఁ బాండవ వనప్రవేశంబును, గీమ్మిరవధయును, గృష్మపాంచాలాభిగమనంబును, సాంభకాభ్యాసంబును, నింద్రుకీలాభిగమనంబును, గైరాతంబును, నర్మను తపశ్చరణంబును, నీశ్వరుతోడ యుధ్భంబును, బరమేశ్వరు చేతఁ బాశుపతాస్తుంబు వడయుటయును, లోకపాలసందర్భసంబును, స్వర్గగమనంబును, సూర్యశిశాపంబును, దేవతలవలన దివ్యాస్తులాభంబును నన్నది ప్రథమాశ్వసము.

శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతము

182

ప్రతిపదార్థం: ఇది= ఈ మొదటి ఆశ్వాసం; సకల, సుకవిజన, విసుత, నన్నయ భట్ట, ప్రశీతంబు+ఐన= సకల సుకవులచేత ప్రశంసించబడిన నన్నయభట్టుచేత ప్రాయబడిన; శ్రీమహాభారతంబునందు+ఆరణ్య పర్వంబునందున్; పాండవ వన ప్రవేశంబును= పాండవులు అడవిలో ప్రవేశించటమున్నా; కిమ్మీరువధయును= కిమ్మీరుడనే రాక్షసుడి సంపోరమున్నా; కృష్ణ పాంచాల+ అభిగమనంబును= శ్రీకృష్ణుడు, పాంచాలురు పాండవులకడకు రావడమున్నా, సాంభక+ఆఖ్యానంబును= సాంభకకథయున్నా; ఇంద్ర, కీల+అభిగమనంబును= అర్జునుడు ఇంద్రకీలపర్వతానికి వెళ్ళటమున్నా; కైరాతంబును= కైరాతుడి వృత్తాంతమున్నా; అర్జును తపశ్చరణంబును= అర్జునుడు తపస్సు చేయటమున్నా; శాశ్వరుతోడ యుద్ధంబును= శివుడితో చేసిన యుద్ధమున్నా; పరమేష్టరుచేతన్= శివుడిచేత; పాశుపత+అష్టంబు+పడయుటయును= పాశుపత మనే అప్రాప్తి పాందటమున్నా; లోకపాల సందర్భంబును= ఇంద్రుడు, యముడు, వరుణుడు, కుబేరుడు మున్నగు దిక్కాలురను సందర్శించటమున్నా; స్వర్గ గమనంబునున్= స్వర్గయాత్రకు వెళ్ళటమున్నా; ఊర్వాశి శాపంబును= ఊర్వాశి శపించటమున్నా; దేవతలవలన= దేవతలనుండి; దివ్య+అష్ట, లాభంబునున్= దివ్యమైన అప్రాలు పాందటమున్నా; అన్నది= అనే అంశాలు ఉన్నది; ప్రథమ+ఆశ్వాసము= మొదటి ఆశ్వాసం.

తాత్పర్యం: ఇది కవీంద్రులందరిచేత ప్రశంసించబడిన నన్నయభట్ట ప్రాసిన శ్రీమహాభారతంలోని ఆరణ్యపర్వం. ఇందులో - పాండవులు ఆరణ్యంలో ప్రవేశించటమున్నా, భీముడు కిమ్మీరుడనే రాక్షసుడిని చంపటమున్నా, శ్రీకృష్ణుడు, పాంచాలురు పాండవులకడకు రావటమున్నా, సాంభకాన్ని గురించిన కథయున్నా, అర్జునుడు ఇంద్రకీలాద్రికి వెళ్ళటమున్నా, కైరాతుడి గాథయున్నా, అర్జునుడు తపస్సు చేయటమున్నా, శాశ్వరుడితో యుద్ధం చేయటమున్నా, పరమశివుడివలన పాశుపతాష్టం పాందటమున్నా, దిక్కాలకులను సందర్శించటమున్నా, స్వర్గలోకయాత్రకై వెళ్ళటమున్నా, ఊర్వాశి అర్జునుడిని శపించటమున్నా, అతడు దేవతలవలన దివ్యాప్తాలు సంపాదించటమున్నా అనేవి ఈ మొదటి ఆశ్వాసంలో ఉన్నాయి.

విశేషం: ఆశ్వాసాంతగద్యం విషయసూచిక. పూర్వగ్రంథాలు తాటాకులలో ప్రాయబడుతూ ఉండేవి. కాబట్టి ఇటువంటి విషయ సూచికవలన ప్రక్కిష్టబ్ధాగాలు, వినష్టబ్ధాగాలు గుర్తించటానికి వీలు కలుగుతుంది. పరిశోధకులకు ఇది అత్యానశ్యకం.

-ఆరణ్యపర్వంలో ప్రథమాశ్వాసం సమాప్తం :-

శ్రీమదాంధ్ర మేషపిభారతీము

ఆరణ్యపర్వము - ద్వితీయాశ్వాసము

**శ్రీరఘ్వ ధర్మ నిత్య | ప్రారంభపిభాసి! రాజపరమేశ్వర! ఫో
రాల మదకుంజికుంబవి | దారణదారుణకృపాణదక్షిణహస్తా!**

1

ప్రతిపదార్థం: శ్రీ, రఘ్వ, ధర్మ, నిత్య, ప్రారంభ, విభాసి!= శోభా సుందరమైన ధర్మంలో నిరంతర ప్రయత్నంతో వెలుగొందే వాడా! అంటే ధర్మనీర్వహణంలో ఎడతెగని పూనికతో వెలుగొందేటి సాగమైన శోభగలవాడా; రాజ, పరమ+శశివర!= రాజ పరమేశ్వరా అనే బిరుదు గలవాడా!; ఫోర్స+అరి, మదకుంభి, కుంభ, విదారణ, దారుణ, కృపాణ, దక్షిణ, హస్తా!= భయంకరమైన శత్రువులనే మదపుటేనుగుల కుంభస్తలాలను చీల్చివైచే దారుణకృపాణం కలవాడా! [భయంకరమైన శత్రువులమ్ముక్క మదపుటేనుగుల కుంభస్తలాలను చీల్చినట్టి భయానకమైన కత్తి కుడిచేతిలో కలవాడా! అని కూడా చెప్పావచ్చు]

తాత్పర్యం: ఓ రాజరాజ నరేంద్రా! రాజపరమేశ్వర బిరుదాంచితుడా! శోభయమానమైన ధర్మ నీర్వహణంలో ఎడతెగని పూనికతో వెలుగొందేవాడా! భయంకరులైన శత్రువులనే మదపుటేనుగుల కుంభస్తలాలను చీల్చి చెండాడే భయానక భద్రాన్ని కలవాడా!

విశేషం: ఇది ఆరణ్యపర్వంలో ద్వితీయాశ్వాసంలోని మొదటి పద్యం. ఆశ్వాస ఆరంభ పద్యాలను సంబోధన ప్రథమా విభక్త్యంతాలుగా తీర్చిప౒దై ఒరవడిని తెలుగులో ప్రారంభించినవాడు నన్నయభట్టి. అట్టే ఆశ్వాసాల చివరిపద్యాలు కృతిపతి అయిన రాజరాజనరేంద్రుడి సంబోధనలే. అలనాటి యుద్ధాలలో ఏనుగులు నిర్వహించిన భామిక కూడ పేర్కొన తగినట్టిదే. పలుతావుల నన్నయభట్టి కృతిపతి అయిన రాజరాజనరేంద్రుడి పరాక్రమప్రాభవాన్ని, యుద్ధకౌశలాన్ని ఉగ్రాంచి ఉన్నాడు. [ఏనుగు భామిషై నడయాడే జంతువు లన్మింటిలో బలమైనది. అట్టే ఏనుగును గూడ ఒడుపుతో సంహరించగల వీరులు అలనాడు కొందరు ఉండేవారు. అందులో రాజరాజనరేంద్రుడు ఒకడని నన్నయ పలుతావుల గళమెత్తి అభివర్ణించాడు. కొప్పం యుద్ధంలో దడిగదేవుడనే పశ్చిమచాచుక్క సామంతుడు చోళచక్రవర్తి అధిష్ఠించిన ఏనుగుతొండాన్ని నరికి బీభత్సం సృష్టించటం, అప్పడు చోళ చక్రవర్తి ఆ యుద్ధంలో మరణించటం దక్షిణభారత చరిత్రకు సుపరిచితమైన అంశం. రాజరాజనరేంద్రుడు ‘మదకుంభి కుంభ విదారణ దారుణ కృపాణహస్తదు’ అనే అభివర్ణన కేవలం అతిశయోక్తి కాదేవో!]

(పం. 3-49-29)

వ. అక్కధకుండు శోనకాబి మహామునులకుం జెప్పె; నట్లు సాంత్స్ఫనవచనంబుల భీమసేనునకుం గోపాటోపాటిపశమనంబు సేయుచున్న ధర్మరాజునొద్దుకు బృహదశ్వండను మహాముని వచ్చి విధిదృష్టి విధానంబునం బూజితుండయి విత్తమించియున్న నమ్మునివరుసకు ధర్మతనయుం డధర్మపరులయిన పరుల చేతం దమపడిన నికారప్రకారంబంతయు నెఱింగించి యిట్లనియె.

2

ప్రతిపదార్థం: ఆ+కథకుండు= ఆ శారాణికుడు; శౌనక+ఆది, మహామునులకున్+చెప్పేవ్= శౌనకుడు మొదలయిన మహార్షులకు చెప్పాడు; అట్లు= ఆ విధంగా; సాంత్వన వచనంబుల= బీదర్పు మాటలతో; భీముసేనునకున్= భీముడికి; కోప+ఆటోప+ఉపశమనంబు= ఆగ్రహంయొక్క ఉద్వేగాన్ని అణచటం; చేయుచున్న; ధర్మరాజు+బద్ధకున్= ధర్మరాజు కడకు; బృహదశ్వండు+అను, మహాముని= బృహదశ్వుడనే పేరు గల గొప్ప బుషి: వచ్చి; విధి, దృష్టి విధానంబునవ్= (శాస్త్రసూత్ర) విధులలో కనిపించే పద్ధతిలో; పూజితుండు+ఖ= ఆరాధించబడిన వాడై; అంటే యథావిధిగా అతిథి సత్కారాన్ని పొందినవాడై; విక్రమించి+ఉన్నవ్= అలసట, తీరి ఉండగా; ఆ+ముని, పరువకు= ఆ బుషిప్రేష్టుడికి; ధర్మ తనయుండు= ధర్మపుత్రులడు; అధర్మ, పరులు+అయిన= అధర్మాన్ని ఆచరించే వారైన; పరుల చేతన్= శత్రువుల చేత; తమ, పడిన= తాము అనుభవించిన; నికార, ప్రకారంబు+అంతయున్= మోసపు విధమంతయు, అవమానాల తీరు అంతయు; ఎఱింగించి= తెలిపి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: ఆ శారాణికుడు సూతుడు, శౌనకుడు మున్నగు మహార్షులకు భారత కథను ఈ విధంగా చెప్పాడు: అట్లా భీముడి ఆగ్రహాతీరేకాన్ని శాంతింపజేస్తూ ఉన్న ధర్మరాజుదగ్గరికి బృహదశ్వుడు అనే గొప్పబుషి విచ్చేశాడు. ధర్మరాజు ఆ మహార్షికి యథావిధిగా అతిథిసత్కారాలు చేసి, ఆ మహాముని అలసట తీరిన పిమ్మట తాము అధర్మ పరాయణులైన శత్రువులచేత పడిన పాట్లు, జూదంలో జరిగిన మోసం సవిస్తరంగా చెప్పి ఇట్లా పలికాడు.

విశేషం: మహాభారత కథకుడు ఉగ్రవసుడనే సూతుడు. నైమిశారణ్యంలో శౌనకాది మహార్షులకు పన్చెండెండ్లు జరిగిన సత్రయాగంలో మహాభారతం వినిపించాడు. సవిస్తర వివరణకు ప్రథమాశ్చాసంలోని మొదటిపద్యం వివరణను చూడండి.

క. ‘పుడమియు రాజ్యము బంధుల , విడిచి మృగావలులఁ గలసి విపినంబులలో
గడుకొని మా య భీడుములఁ , బడిన స్తుపులు గలరె యొరులు పరమమునీంత్రా!’

3

ప్రతిపదార్థం: పరమ, ముని+ఇంద్రా= గొప్ప బుషి శ్రేష్ఠుడా!; పుడమియు= భూమియు (అంటే నివాసభూమిని); రాజ్యము= ఏలుకొంటున్న రాజ్యాన్ని; బంధుల= చుట్టూలను; విడిచి= పదలిపెట్టి; మృగ+అవలులన్+కలసి= జంతు సముదాయంతోపాటు; విపినంబులలోన్= అడవులలో; కడుకొని= పూని; మా+అట్లు= మావలె; ఇడుమంల్+పడిన= ఇక్కటిపోలైన; స్తుపులు= రాజులు; ఒరులు= ఇతరులు; కలరె= ఉన్నారా?

తాత్పర్యం: ‘నివాసఫలాన్ని, రాజ్యాన్ని, చుట్టూలను విడిచిపెట్టి మృగాలతోపాటు అరణ్యాలలో మా వలె ఈవిధంగా ఇక్కటి పాలైన ఇతరరాజులు ఎవరైనా ఉన్నారా? ఓ పరమబుషిప్రేష్టుడా! దయచేసి తెలుపండి’.

వ. అనిన నయుభిష్టిరునకు బృహదశ్వం డిట్లునియే.

4

ప్రతిపదార్థం: అనినవ్= అని చెప్పగా; ఆ+యుభిష్టిరునకున్= ఆ ధర్మరాజుకు; బృహదశ్వండు= బృహదశ్వుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా బదులు పలికాడు.

తాత్పర్యం: అని ప్రశ్నించిన ధర్మరాజుకు బృహదశ్వుడు ఈ విధంగా బదులు పలికాడు.

క. ‘దేవసములైన యనుజుల , తో విపులతో రథాలితో వచ్చి యర
ణ్యవాసము సేసెదు ధర , శీవల్లభ! నీవు ధర్మనిష్టతబుభ్యిన్.

5

ప్రతిపదార్థం: ధరణీ, వల్లభ!= (భూభరషై) మహారాజా!; దేవ, సములు+పన= దేవతలతో సమానులైన; అనుజలతోన్= తమ్ములతో; విప్రులతోన్= బ్రాహ్మణులతో; రథ+ఆలతోన్= రథసమూహంతో; వచ్చి= ఏతంచి; అరణ్య+అవాసము= అడవిలో నివసించటం; నీవు; ధర్మ, నిష్ఠిత, బుద్ధిన్= ధర్మంపై లగ్గుమైన బుద్ధితో; చేసెదు= చేసున్నావు.

తాత్పర్యం: నీవు ఇదుమలు పడుతూ అడవిలో నివసిస్తున్న మాట నిజమే. కానీ, నీకు తోడుగా దేవతలతో సమానులైన తమ్ములు ఉన్నారు. నీకు విజ్ఞానబోధ చేస్తున్న విప్రులు నీతో కలిసి జీవిస్తున్నారు. నీకు రథాలు ఉన్నాయి. పరివారవర్గం ఉన్నది. ఈ విధంగా నీవు అరణ్యనివాసం చేయటం ధర్మంగ్నమైన నీమనస్సును తెలుపుతున్నది.

విశేషం: మహార్షి అయిన బృహదశ్వది దృష్టి వేరు. యుధిష్ఠిరుడి దృష్టి వేరు. అడవిలో ఇదుమలు పడుతున్న పాండవులకు లేనివి రాజ్యసుభాలు మాత్రమే. విజ్ఞానవిధులైన విప్రుల సాహచర్యం ఈ అడవిని ఒక విశ్వవిద్యాలయంగా మార్చిందని బృహదశ్వదికి తెలుసు. అంతఃపురాలలో, రాజుసభలలో హంసతూలికాతల్యాలపై సుఖించే రాజులు మహర్షులదృష్టిలో బంగారు పంజరాలలోని పద్మలు. ఆపదలే శిలానికి వస్తేగూర్చే సదవకాశాలు. అగ్నిలో పడి బంగారం వస్తే పాచి వెలుగొందుతుంది. మట్టి అయితే మాడిపోతుంది. మహానీయులు కష్టాలను అనుభవించటంచేతనే చిరస్వరణీయమైన మహిమను ఆర్జిస్తారు. సానబట్టితేగాని వజ్రం శోభించదు. పాండవులు రాజ్యాన్ని కోలుపోయి అడవులలో ఇదుమలుపడి ఆధ్యాత్మిక విశ్వకళా పరిషత్తులో పట్టభద్రులయ్యారు. అందుచేత మహానుభావుడైన బృహదశ్వుడు అడవిలో ఉండే ధర్మరాజును అభినందించాడే కాని ఓదార్పమాటలతో జాలి చూపలేదు. పాండవులకంటేకూడ ఎక్కువ బాధలు పడినట్టివారు లేకపోలే దని నలోపాఖ్యానాన్ని చెప్పాడు.

క. నరసుతుదు దొబ్బి నలుఁ డను , ధరణీశుయు జూద మాడి తన విభవము పు ష్టరుచేత నోటువడి యొ , క్షురుఁడ కరం బడుముఁ బడుడె కాననసీమన్.

6

ప్రతిపదార్థం: తొల్లి= పూర్వకాలంలో; నర, నుతుదు= ప్రజలచేత ప్రస్తుతించబడినవాడు; నలుఁడు+అను= నలుడనే; ధరణీ+ఈశుదు= రాజు (భూమికి పాలకుడు); జూదము+అడి; తన, విభవము= తన సంపద; పుష్టురు, చేతన్= పుష్టురుడనే రాజుచేత; ఓటువడి= ఓడిపోయి; ఒక్కరుడు+అ= ఒంటరిగా; కానస, సీమన్= అడవిపొంతంలో; కరంబు= మిక్కిలి; ఇదుమన్+పడుడు+ఎ= కష్టాలుఅనుభవించలేదా!

తాత్పర్యం: పూర్వకాలంలో నలుడనే మహారాజు, ప్రజానురంజకుడై రాజ్యాన్ని ఏలినవాడు జూదమాడి పుష్టురుడిచేత తన సంపదనంతా ఓడిపోయి ఒంటరిగా అడవులలో తిరిగి మిక్కిలి కష్టాలను అనుభవించలేదా!

విశేషం: ఆరణ్యపర్వం మహాభారతంలోని పదునెనిమిది పర్వాలలోని పెద్దపర్వాలలో ఒకటి. ఇందులోని కథ పెద్దది కాదు. ఆరణ్యపర్వం పెరగటానికి కారణం అందులోని పెక్కు ఉపాఖ్యానాలు. ఎందరో బుమలు పాండవులను చూడటానికి అరణ్యానికి వచ్చేవారు. వారిని ధర్మరాజు ప్రశ్నించేవాడు. వారు తమకు తోచిన ఉపాఖ్యానాలు చెప్పుతూ ఉండేవారు. అందుచేత ఆరణ్యపర్వం బృహత్ గ్రంథమైనది. మహాభారతంలోని ఉపాఖ్యానాలన్నింటిలో నలోపాఖ్యానం పెద్దది. సంస్కృత భారతంలో ఎన్నో ఉపాఖ్యానాలు చోటుచేసిన్నాయి. అని అన్నో ప్రాచీనాలే అయినా. కొన్ని ప్రాచీనతరాలు, మరికొన్ని ప్రాచీనతమాలు-అని విద్యాంసుల అభిప్రాయం. అందులో నలోపాఖ్యానం మిక్కిలి ప్రాచీనతమమైనదని కొందరు పరిశోధకుల అభిప్రాయం. పాశ్చాత్యుల దృష్టిలో విషాదాత్మక కృతులకు విలువ అధికం. భారతీయ వాజ్ఞాయంలో విషాదవ్యత్మాలైన రచనలు లేవని కొందరు అధిక్షేపించటం కద్దు. విషాదాత్మక రచనలవలన సహాదయులకు భావిత అంతఃకరణ ప్రవర్తి ఏర్పడి వారి

హృదయాలు రస్సొళితాలు అవుతాయని పొళ్ళు ఆలంకారికుల అభిప్రాయం. నలోపాఖ్యానం విషాదాంతగాథ కాదు కాని, విషాదాత్మక కృతి అని చెప్పచును. భావితాంతఃకరణ ప్రవృత్తి, సద్గ్యాపర నిర్వుతి కావ్యానికి అంతరాత్మక అయితే నలోపాఖ్యానం ప్రపంచ వాజ్యాయంలో 'నిరుపమానమైన రసవత్స్వయం' - 'సాటిలేని విషాదాత్మక కృతి'- అని చెప్పచును. మిక్కిలి పురాతనకాలంలో మహాభారతం 'జయం' రచించబడటానికి చాలాకాలం సూర్యమే నలుక్కపరిగ్రిగాథ భారతదేశంలో యుగయుగాంతరాలలో బహుళవ్యాప్తిని పొందినట్లు, తదుపరి ప్రాచీనతమైన ఇతిహాసం మహాభారతంలో లీనమైనట్లు డేహించటం సత్యదూరం అనిటేం. ఇంకోక విశేషం: భారతంలోని ధర్మరాజుకు నలోపాఖ్యానంలోని కథానాయకుడైన నలుడికి గల సామాన్యమైన జూదం. ఇక, బృహదశ్వదు ప్రస్నాటంగా వచించినట్లు ధర్మరాజుకంటే కూడ విషాదాత్మక నాయకుడుగా నలుడు నిర్వహించిన భూమిక ఎక్కువ హృదయవిదారకమైనది. అందుచేత నలోపాఖ్యానం చదివిన వారికి దుఃఖభూయిష్టమైన కలియుగబాధనుంచి నిష్టుతి లభిస్తుందన్న పెద్దల ప్రవచనంలో అంతరాథం ఉన్నదని అంగీకరించవచ్చును.

ధర్మరాజునకు బృహదశ్వండు నలోపాఖ్యానంబు సెప్పుట (సం. 3-50-1)

వ. అనిన 'నటి యే?' ట్లని ధర్మసందనుం డడిగిన బృహదశ్వం డిట్లనియే; నిషధేశ్వరుండయిన వీరసేనుని కొడుకు నలుం డనువాా డనేకాక్షోహిణిపతి యనవరతాక్షమైయుం డజేయంబైన తన తేజంబున నెల్లరాజుల జయించి బ్రహ్మాణ్యండయి బ్రహ్మోత్తరంబుగా బ్రుజాపాలనంబు సేయుచుండ.

7

ప్రతిపదార్థం: అనిన్= అని చెప్పగా; అది+ఎట్లు+అని= అది ఏవిధంగా జరిగిందని; ధర్మసందనుండు+అడిగిన= ధర్మరాజు ప్రశ్నించగా; బృహదశ్వండు; ఇట్లు+అనియేన్= ఈవిధంగా చెప్పాడు; నిషధ+ఈశ్వరుండు+అయిన= నిషధదేశానికి పరిపాలమడయిన; వీరసేని, కొడుకు= వీరసేన మహారాజుయైక్క పుత్రుడు; నలుండు+అనువాదు= నలుడనే పేరుకలవాడు; అనేక+అక్షోహిణి, పతి= పెక్క అక్షోహిణులకు అధినేత; అనవరత+అడ్డ, ప్రియుండు= ఎల్లప్పుడును పాచికలపై ప్రీతికలవాడు, అంటే జూదమాడటంలో మిక్కిలి అనురక్తి కలవాడు; అజేయుంబు+ఐన= జయించటానికి పీలులేని; తన తేజంబునన్= తన పరాక్రమంచేత; ఎల్ల, రాజులన్= అందరు రాజులను; జయించి= గెలిచి; బ్రహ్మాణ్యండు+అయి= బ్రాహ్మణులకు హితం ఆచరించేవాడై; బ్రహ్మోత్తరంబుగాన్= బ్రాహ్మణులకు ఆధిక్యం పాసగేటట్లుగా; ప్రజా, పాలనంబు= ప్రజలను పాలించటం; చేయుచు+ఉండన్= చేస్తుండగా.

తాత్పర్యం: తొల్లి నలుడు అడవులలో ఇదుమలు పడినాడని బృహదశ్వుడు చెప్పగా, అదెట్లు? అని ధర్మరాజు ప్రశ్నించగా బృహదశ్వుడు ఇట్లు చెప్పాడు: నిషధేశ్వరుడైన వీరసేనుడి కొడుకు నలుడు. అతడు మహాతేజస్సి. ఎన్నో అక్షోహిణులసేనలకు అధినేత. కాని, అతడు జూదంలో మిక్కిలి ప్రీతికలవాడు. అతడు తన పరాక్రమంచేత రాజులందరిని జయించి సార్వభౌముడై ప్రజానురంజకుడై రాజ్యపరిపాలన చేస్తున్నాడు. అతడు బ్రాహ్మణులకు సంప్రీతి ఘటించే పరిపాలన కొనసాగించాడు.

విశేషం: (1) అక్షోహిణి= సేనాసమూహం. 21870 రథాలు, అన్నే ఏనుగులు, 65610 గుళ్ళాలు, 109350 కాల్పులంగల సేనను అక్షోహిణి అని పేరు. (2) 'బ్రహ్మోత్తరంబుగా'- అనే పదానికి అర్థం చెప్పటంలో విద్యాంసులలో బహుళచర్చ జరిగింది. ధృతరాష్ట్రపరంగా నన్నయభట్టు ఈమాటను ఇంకొకచోట ప్రయోగించాడు. ఆర్యసంఘం- బ్రహ్మాజ్ఞత్రియ వైశ్య శాద్ర సంఘటితం. బ్రహ్మోత్తరంగా పరిపాలించటం అంటే బ్రాహ్మణులకు ప్రాధాన్యమిచ్చి పరిపాలించటం, బ్రాహ్మణులకు ఆధిక్యం ఇవ్వటం అనే అర్థం సందర్భశుద్ధితో అన్వయిస్తుంది. ఇంట 'బ్రహ్మాణ్యండయి' అనే ప్రయోగంకూడ పై అర్థానికి బలం

చేకూర్చేదే. ఆదిపర్వంలో నన్నయభట్ట ధృతరాష్ట్రుడు 'బ్రహ్మగ్రైతరంబుగా' బ్రజాశ్చద్వియు, సస్యపృష్ఠియు, సగుచుండ' (ఆది. 5.5.) రాజ్యం చేసినట్లు ప్రాశాదు.

- సీ.** అట విదర్భాధిపుండైన భీముం డను, వాఁ డనపత్యుండై ప్రతము లోలి
సలుపుచు దమనుఁ ద న్నస్సునీ బత్తుయుఁ, దాను నుపాసించి, తద్వరమున
దమయంతి యును కూతు దమ దాంత దమను ల, న్నుతులను బడసే విశ్రుతగుణాధ్యుఁ;
డందుఁ గన్యారత్త మగు దమయంతి దా, నత్యంతకాంతి రూపాఖిజాత్య
అ. విమల గుణ సమ్మిళి వెలుగుచు సురసిధ్య, సాధ్య కన్యలట్టే సఖులు నూర్పు
రొలసి తన్నుఁ కొలుచుచుండగ మహి నొప్పు, చుండె నథికవిభవయుక్తితోడ.

8

ప్రతిపదార్థం: అట= వేరొకదేశంలో; విదర్భ+అధిపుండు+ఐన= విదర్భ దేశానికి రాజైన; భీముండు+అనువాదు= భీముడనే వాడు; న+అపత్యుండు+ఐ= అపత్యం-అంటే సంతానం లేనివాడై; ప్రతములు= నోములు; ఓలి= వరుసగా; సలుపుచున్= చేస్తూ; దమనుఁడు+అన్, సత్త+మునీన్= దమనుడు అనే పేరుగల మంచి బుమిని; పత్రియున్, తానున్= భార్యయు, తానున్నా; ఉపాసించి= ఆరాధించి; తద్ద+వరమునన్= ఆతడు అనుగ్రహించిన వరంచేత; దమయంతి, అను, కూతున్= దమయంతి అనే పుత్రికను; దమ, దాంత, దమనులు+అన్, సుతులను= దముడు, దాంతుడు, దమనుడు అనే కొడుకులను; విశ్రత, గుణ+అధ్యుండు= పేరుకెక్కిన మంచి గుణాలతో కూడినట్టివాడు, అంటే భీముడు; పడసెన్= పాందాడు; అందున్= ఆ సంతానంలో; కన్యారత్తము+అగు= పడచులలో మిన్నాయిన, (కన్యలలో రత్నమైన); దమయంతి; తాన్+అత్యంత, కాంతి, రూప+అభిజాత్య, విమల, గుణ సమ్మిళిన్= తాను మిక్కటమైన లావణ్యంతో, శరీర స్థాపంతో, మంచి వంశంలో జన్మించిన గౌరవంతో, నిర్మలమైన మంచి గుణాల పాందికతో; వెలుగుచున్= ప్రకాశిస్తూ; సుర, సిద్ధ, సాధ్య, కన్యలు+అట్టి= దేవతలలోని, సిద్ధులలోని, సాధ్యులలోని ఆడపడుచులను పోలినట్టి; సఖులు= చెలికత్తెలు; నూర్యరు= వందమంది; ఒలసి= కలిసి; తన్నున్= తనను; కొలుచుచుండగ= సేవిస్తుండగా; అధిక, విభవ, యుక్తితోడన్= గొప్పవైభవంతో; మహిన్= భూమిపై; ఒప్పుచు+ఉండెన్= విలసిల్లుతున్నది.

తాత్పర్యం: అక్కడ విదర్భలో రాజైన భీముడు సంతానహీనుడు. అతడు, అతనిభార్య దమనుడనే గొప్పబుమిని ఆరాధించారు. వారికి దమయంతి అనే కూతురు, దముడు, దాంతుడు, దమనుడు అనే ముగ్గురు కొడుకులు పుట్టారు. కన్యకామణి అయిన దమయంతి, విశేషరూపలావణ్యవతి అయి, సద్వంశంలో పుట్టిన గౌరవం ఒప్పగా, సద్గుణాలతో విరాజిల్లుతూ ఉన్నది. నూరుగురు చెలికత్తెలు, సురసిద్ధసాధ్య కన్యకలతో సాటివచ్చేవారు ఆమెను సేవిస్తూ ఉన్నారు. దమయంతి అత్యధికవైభవంతో తులతూగుతున్నది.

విశేషం: సురలు, సిద్ధులు, సాధ్యులు దేవతలలోని అంతర్వర్గాలకు చెందినవారు.

వ. అంత.

9

తాత్పర్యం: అట్లా కొంతకాలం జరిగిన తరువాత.

క. నలుగుణములు దమయంతికి, నలుసకు దమయంతి గుణగణంబులు జను చి
మ్ములు బొగడుట నిరువురకును, వెలసె మనోభవ వికార విభ్రమ మెదలన్.

10

ప్రతిపదార్థం: నలు, గుణములు= నలుడిలోని మంచి లక్షణాలు; దమయంతి, గుణ, గణంబులు= దమయంతిలోని మంచిగుణాల సముదాయాలు; నలునకు; జనులు= ప్రజలు; ఇమ్ములన్= ప్రీతితో; పొగడుటన్= ప్రశంసించటం చేత; ఇరువురును= ఇద్దరికిని, అంటే నలదమయంతులు ఇద్దరికిని; ఎదలన్= హృదయాలలో; మన్మ+భవ, వికార, విభ్రమము= మన్మథుడికి చెందిన మారుపాటువలన ఏర్పడిన వేగిరపాటు, అంటే శృంగార భావోదయం; వెలసెన్= విలసిల్లింది.

తాత్పర్యం: నలుడి సద్గుణాలను దమయంతికి, దమయంతి గుణగుణాలను నలుడికి ప్రజలు అభివర్ణించి, ప్రశంసించి, చెప్పటంచేత ఇరువురిలో శృంగారభావాలు వెల్లివిరిశాయి.

వ. ఒక్కనాడు నలుడు దమయంతి గుణబద్ధ చేతన్నుండై మదనానలంబు సహింప నోపక ప్రమదవనంబున నుండునంత నంతరిక్షకాంతాపోరావళియుంబోలే హంసావళి యవనీతలంబున కవతలించిన. 11

ప్రతిపదార్థం: ఒక్కనాడు= ఒకానొకరోజున; నలుడు; దమయంతి, గుణ, బద్ధ, చేతన్నుండు+ఐ= దమయంతియొక్క మంచిగుణాలచేత కట్టివేయబడిన మనస్సు కలవాడై; మదన+అనలంబు= మన్మథుడియొక్క(అగ్నిని) తాపాస్మి; సహింపన్+చిపక= తాళలేక; ప్రమదవనంబున్= ఉద్యావనవనంలో; ఉండు+అంతన్= ఉప్సప్సుడు; అంతరిక్ష, కాంతా, హరి+అవళియున్+పోలే= ఆకాశమనే వనితయొక్క (కంతంలోని) దండలను పోలుతూ; హంస+అవళి= అంచలగుంపు; అపనీ, తలంబునకు= నేలపైకి; అవతరించినన్= దిగగా.

తాత్పర్యం: ఒకానొకనాడు, దమయంతియొక్క మంచిగుణాలచేత ఆకర్షించబడిన మనస్సు కలవాడై నలుడు మదనతాపం తాళలేక ఉద్యావనవనంలో విహారిస్తూఉన్నాడు. అప్పుడు ఆకాశమనే సుందరియొక్క మెడలోని దండలను పోలిన హంసలగుంపు భూమిమీద ప్రాలింది.

విశేషం: అలం: ఉపమ. అంచలగుంపు ఆకాశమనే సుందరికి కంఠహరాలుగా భాసిల్లిసాయనటం హృదయంగమమైన ఉపమాలంకారం.

ఆ. వీరసేనసుతుడు వీరుండు హంసల, నడ బెడంగుఁ జూచి నగుచు వాని నెగిచి యెగిచి యందు నెగయకుండగ నొక్క. హంసు బట్టుకొనియే నతిరయమున. 12

ప్రతిపదార్థం: వీరసేన, సుతుడు= వీరసేనుడి కొడుకు- నలుడు; వీరుండు= పరాక్రమం కలవాడు; హంసల, నడ, వెడంగున్+చూచి= అంచలనడల సాగసు చూచి; నగుచున్= నవ్యతా; వానిన్= ఆ హంసలను; ఎగిచి+ఎగిచి= వెంబడించి వెంబడించి; అందున్= వాటిలో; ఒక్క హంసన్= ఒక అంచను; ఎగయుమండగన్= ఎగిరిపోకుండా; (ఎగయక+ఉండన్= ఎగిరిపోకుండా ఉండగా అనికూడా చెప్పవచ్చు); అతిరయమునన్= మిక్కిలేగంగా; పట్టుకొనియెన్= పట్టుకొన్నాడు.

తాత్పర్యం: వీరసేనుడి పుత్రుడు, పరాక్రమవంతుడు ఐన నలుడు ఆ హంసల నడకల సాగసు చూచి మురిసిపోయి లోలోపల నప్పుకొంటూ, తాను వాటిని తరిమి తరిమి, అందులో ఒక హంసను ఎగిరిపోకుండా (ఒక హంస ఎగిరిపోకుండా ఉండగా) మిగులవేగంగా పట్టుకొనగలిగాడు.

విశేషం: నలుడు ఒక హంసను పట్టుకొన్నాడు. ఎట్లా పట్టుకొన్నాడు? ‘ఎగయకుండగ’ - అంటే ‘ఎగురకుండ’ - అని సమాధానం. అంటే ఇక్కడి ధాతువు ‘ఎగయు’ - అన్నమాట. అంటే పైకి పోకుండగా నలుడు హంసను పట్టుకొన్నాడు. ఇక,

మందు ప్రయోగించబడిన ‘ఎగిచి’ - అనేది ‘ఎగుచు’ ధాతువు నుండి ఏర్పడింది. ‘ఎగుచు’ అనేది ‘ఏగు’ ధాతువు యొక్క ప్రేరణార్థకం. కనుక ‘ఎగయు’ ‘ఎగుచు’ - వేరు వేరు ధాతువులు. నలుడు హంసలను వేగంగా వెంబడించాడు (ఎగిచాడు). అలా వెంట తరమటంలో ఒక హంసను ఎగిరిపోకుండ శిష్మంగా పట్టుకోగలిగాడు. నలుడు హంసలను తరుముతూ ఎగురగొడుతూ ఉన్నా ఆ అంచలగుంపులోని ఒక హంస ఎగిరిపోకుండా ఉండగా నలుడు దానిని ఒడుపుగా వేగంగా పట్టుకోన్నాడని కొందరు వ్యాఖ్యాతలు చెప్పారు. ఆ హంస మిగిలిన హంసలతో పాటు ఎగిరిపోకుండా కొంత జాగు చేయటానికి కథలో ఒక పరమార్థం ఉంది. శివుడే ఆ రూపంలో వచ్చి నలదమయంతులు విషాహం చేసే యత్నం చేశాడని, కాబట్టి ఆ హంస కారణజన్మాలని కవిసహాయ విశ్వనాథసత్యనారాయణగారు వివరించారు. వివరాలకు చూడండి పీటిక. (సంపా.) ఈ పద్యంలోని మూడవపాదంలో కొన్ని ప్రతుల్లో “నెగచి యెగచి” - అనే పారభేదం కనిపిస్తున్నది.

A. దాని విడిచి పాఠవగా నోప కఱచుచు , నంతరిక్షమునను హంసలెల్లఁ

జిండుగట్టి తిరుగుచుండె వాతోచ్ఛాత , శారదాభ్ర శకల చయముఁ బోలె.

13

ప్రతిపదార్థం: దానిన్= ఆ హంసను; విడిచిపోవగాన్+బిపక= విడి వెళ్లిపోలేక; అఱచుచున్= అరుస్తూ; అంతరిక్షమునను= ఆకాశంలో; హంసలు+ఎల్లన్= హంసలన్నీ; పిండుకట్టి= గుమిగూడి; వాత+ఉచ్ఛాత, శారద+అభ్ర, శకల, చయమున్, పోలెన్= గాలిచేత చెదరగొట్టబడిన శరత్కాలంలోని మేఘాల ముక్కల సముద్రాయంవలె; తిరుగుచు+ఉండెన్= పరిభ్రమిస్తూ ఉన్నాయి.

తాత్పర్యం: నలుడికి చిక్కిన అంచ(హంస)ను విడిచిపెట్టి వెళ్లిపోజాలక తక్కిన హంసలు అరుస్తూ ఆకాశంలో తిరుగాడజోచ్చాయి. అప్పుడు ఆ హంసలు, గాలిచేత చెదరగొట్టబడిన శరత్కాలంలోని మబ్బుల తునకలసమూహంవలె ఉన్నాయి.

విశేషం: హంసలు తెలుపు. శరద్యతుపులో మేఘాలు తెల్లగా ఉంటాయి. నేలపై ప్రాలటానికి మందు హంసలు ఆకాశసందరి కంఠంలోని వడ్జహోరాలవలె ఉన్నాయి. ఇప్పుడు అని చెదరి ఆకాశంలో తిరుగాడుతున్నాయి. శరత్కాలంలో గాలికి చెదరిన మబ్బు తునకలవలె ఉన్నాయి. దెండు ఉపమానాలున్నా మనోహరమైనవే. అలంకారం: ఉపమ.

v. అదియును దన కమ్మునుజేశ్వరుఁ దపాయంబు సీయుంగా వగచి మనుష్య వాక్యంబుల నిట్టునియే: 'నయ్య! యేను నీకుం జ్ఞాయంబు సీసెద; నీ హృదయేశ్వరిల్చైన దమయంతి పాలికిం బోయి నీ గుణంబులు దానికి వష్టించి యక్కణ్ణ యన్ముల నవేక్షింపక సీయంద బద్ధానురాగ యగునట్లుగాఁ జేసెద.'

14

ప్రతిపదార్థం: అదియును= ఆ హంసయున్నా; తనకు; ఆ+మనజ+ఈశ్వరుఁడు= మనజాలకు పరిపాలకుడైన ఆ రాజు; అపాయంబు= కీడు; చేయుంగా, వగచి= చేస్తాడని తలచి; మనుష్య, వాక్యంబులన్= మనజాలు మాట్లాడే భాషలో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికింది; అయ్య!= ఓ మహాముఖావా!; ఏను= నేను; నీకున్+ప్రియంబు+చేసెదన్= నేను నీకు ఇష్టమైన మేలు చేస్తాను; నీ, హృదయ+ఈశ్వరి+ఐన= నీ హృదయానికి ఈశ్వరి అయిన, అంటే నీను ప్రేమించిన; దమయంతి, పాలికిన్+పోయి= దమయంతి కడకు వెళ్లి; నీ, గుణంబులు= నీలోని మంచిలక్షణాలు; దానికిన్= ఆమెను (ఆ దమయంతికి); వర్ణించి= ఉగ్గడించి; ఆ+కన్య= ఆ అమ్మాయి; అన్యలన్= ఇతరులను; అపేక్షింపక= కోరుకొనక; నీ యందు+అ= నీ పైననే; బద్ధ+అనురాగ= బంధించబడిన అనురాగం కలది, అంటే నిన్న వలచినట్టిది; అగునట్లుగాన్; చేసెదన్= చేయగలను.

తాత్పర్యం: ఆ హంస తనకు ఆ రాజు కీడు చేస్తాడని శంకించి, మనుజసంభాషణాలలో ఇట్లు పలికింది. ‘మహానుభావా! నేను నీకు ప్రియమైన ఉపకారం చేస్తాను. నీ హృదయేశ్వరి అయిన దమయంతి దగ్గరకు వెళ్లి, ఆమెను నీ మహానీయ గుణగణాలు ఉగ్గడించి చెప్పి, ఆ కన్యకామణి నీమీదే వలపు నిలిపేటట్లు చేస్తాను’.

క. అనిన విని హంస పలుకులు, దన హృదయంబునకు నమ్మతథారాపాతం

బుసుఖోలె సైన శ్వపనం, దసుఁ దసురక్కు డయి విడిచే దడయక దానిన్.

15

ప్రతిపదార్థం: అనిన్= అని చెప్పగా; విని= ఆలకించి; హంస, పలుకులు= అంచమాటలు; తన, హృదయంబునకున్= తన ఎదడు; అమృత, ధారా, పాతంబును, పోలెన్+పన= ఎడతెగకుండ అమృతపువాన కురిసినట్లుకాగా; స్వప, నందనుడు= రాజకుమారుడు (సలుడు); అనురక్కుడు+అయి= ప్రేమ కలవాడయి; తడయక= వెనువెంటనే (ఆలస్యంచేయక); దానిన్= ఆ హంసను; విడిచెన్= విడిచిపెట్టడు.

తాత్పర్యం: ఆ హంస చెప్పినమాటలు నలుడి హృదయానికి కుంభవృష్టిగా అమృతం కురిసినట్లు అనిపించింది. అందుచేత ఆ రాజపుత్రుడు అనురాగంతో ఆ హంసను వెనువెంటనే విడిచిపెట్టడు.

వ. అంచపిండుతో నభియును విద్రులగరంబునకుం బఱచి, యం దుపవనంబున సభీజనపరివృత్యై యున్న దమయంతి యంతికంబునకు వచ్చి విహారించుచుండె; సంత వానిం జాచి పరమకౌతుకమ్మున. 16

ప్రతిపదార్థం: అంచ, పిండుతోన్= హంసలగుంపుతో; అదియును= ఆ హంసకూడా; విదర్భ, నగరంబునకున్+పఱచి= విదర్భ పట్టణానికి పారి, అంటే ఆకాశమార్గంలో ఎగిరివెళ్లి; అందు+ఉపవనంబున= అక్కడి ఉద్యానవనంలో; సభీ, జన, పరివృత్త+పి= చెలికత్తెలతో చుట్టుకొనబడిందై; ఉన్న= ఉన్నట్టి; దమయంతి+అంతికంబునకు, వచ్చి= దమయంతి సమీపానికి చేరి; విహారించు+ఉండెన్= తిరుగాడుతూ ఉండింది; అంత= అటుపిమ్మట; వానిన్+మాచి= ఆ హంసలను చూచి; పరమకౌతుకమ్మునక్క= మిక్కుటమైన సంతోషాన్ని పొందింది.

తే. ఒండొరులఁ గడవంగ నయ్యవిద లెల్లఁ, బఱచి యొక్కిక్కు కలహంసఁ బట్టికొనగఁ
జెలువముగ నందు దమయంతిచేతు బట్టు, వడియె నలుచేత విడువంగబడిన హంస. 17

ప్రతిపదార్థం: ఆ+ఉనిదలు+ఎల్లన్= ఆ అంగసలందరు; ఒండొరులన్+కడవంగన్= ఒకొరినొకరు మీరి; పఱచి= పరుగెత్తి; ఒక్కిక్క= ఒకరు ఒక; కలహంసన్= రాజహంసను; పట్టి కొనగన్= పట్టుకొగా; అందున్= ఆ హంసలలో; నలుచేత= నలుడిచేత; విడువంగన్+పడిన హంస= వదలి పెట్టబడిన అంచ; దమయంతిచేతన్; చెలువముగన్= అందంగా; పట్టు+పడియెన్= పట్టువడింది.

తాత్పర్యం: ఆ వనితలందరు ఒకరినొకరు మీరి, పరుగెత్తి ఒక్కిక్కరు ఒక్కిక్క రాజహంసను పట్టుకొన్నారు. అందులో మున్న నలుడిచేత విడువబడిన హంస దమయంతిచేతనే అందంగా పట్టువడింది.

క. దమయంతికి నలునకు సం, గమకారణ దూతదైన కలహంస మనో
జ్ఞమనుష్ట వాక్యముల న, ధ్రువయంతికి హర్ష మేసగ్గ దా ని ట్లనియెన్.

18

ప్రతిపదార్థం: దమయంతికి; నలునకున్; సంగమ, కారణ, దూత+బన= సంయోగానికి (కలయికు విధిచే నిర్ణయించబడిన దూత అయిన; (దూత= ఉభయపద్మాలకు సంధిచేయటానికి నియుక్తదైనవాడు); కలహంస= ఉత్తమ జాతిహంస (రాజహంస); మనోజ్ఞ, మనుష్ట, వాక్యములన్= సుందరమైన మనజ భాషపలో; ఆ+దమయంతికి; హర్షము+ఎసగ్గన్= సంతోషం అతిశయించగా; తాన్= ఆ హంస; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికింది.

తాత్పర్యం: దమయంతికి నలుడికి సంయోగం సమకూర్చుటాన్ని విధిచే నిర్ణయించబడిన దూత అయిన ఆ రాజహంస మనోహరమైన మనజభాషపలో దమయంతికి సంతోషం అతిశయించేటట్లు ఈ విధంగా పలికింది.

విశేషం: ఈ పద్యంలో ‘కారణదూత’ అనే ప్రయోగానికి విద్యాంసులు విశేషార్థాన్ని వివరిస్తున్నారు. ఈ ప్రయోగం హంసు విశేషంగా వాడబడింది. ‘సంగమకారణదూత’- సంయోగానికి కారణమైన దూత అని స్ఫూలంగా అర్థం చెప్పవచ్చు. అసలు-నలదమయంతులు విధాతచేత ఒకరికొకరు స్ఫ్యాంచబడినవారు. అందు ‘హంస’ నిర్వహించవలసిన భాషిక విధి నిర్ణయితం. ‘ఆ హంస నలదమయంతుల సమాగమం కూర్చుటంకోసమే జన్మించింది’- అనే అర్థస్ఫూర్థి ‘కారణదూత’ ప్రయోగంలో కలదని పండితోత్తముల అభిప్రాయం. “కారణజన్ముడై కవినికాయము మెచ్చగ్గ గావ్యకరమై”- అనే ప్రయోగం ఇచట స్ఫ్యాంచబడినది. కవినికాయం మెచ్చేటట్లు కావ్యకర్త అవటానికి రచయిత జన్మించాడని ఇందులోని అంతరార్థం. నలుడిచేత విడువబడిన హంసయే దమయంతి చేతికి పట్టువడటం ఇందులోని స్వారస్యం.

వ. ‘నీ హృదయేశ్వరుండైన నలునొద్దుమండి వచ్చితి; నపార పారావార పర్యం తాసంత మహీతలంబునందు నా చూడని రాజు లెవ్వరు లేరు; సర్వగుణ సౌందర్యంబుల నెవ్వరు నలుం బోలరు.

19

ప్రతిపదార్థం: నీ, హృదయ+ఈశ్వరుండు+బన= నీ హృదయానికి నాథుడైన- అంటే నీవు పలచినటువంటి; నలు+బద్ధ, నుండి= నలుడి దగ్గరనుండి; వచ్చితిన్= అరుదెంచాను; అపార, పారావార, పర్యంత+అనంత, మహీతలంబునందు= ఒడ్డులేని సముద్రంవరకు అంతంలేకుండ విస్తరించిన భూమండలంలో; నా, చూడని= నేను చూడనటి; రాజులు+ఎవ్వరు= ప్రభువులు ఎవ్వరున్నా; లేరు; సర్వ, గుణ, సౌందర్యంబులన్= అన్ని మంచిగుణాలలోను, అందంలోను; ఎవ్వరు= ఏ రాజులున్నా; నలున్= నలుడితో; పోలరు= సమానులు కారు.

తాత్పర్యం: నేను నీ హృదయేశ్వరుడైన నలుడిదగ్గరనుండి వచ్చాను; అంతం, దరి లేని సముద్రంవరకు విస్తరించి ఉన్న ఈ అపార భూమండలంలో రాజులెవ్వరూ సౌందర్యసౌశిల్యాల్యలో నలుడికి సాటిరారు.

తే. నీవు నలునకుఁ బేర్చుతో దేవిషైనఁ, గాక నీ సముజ్ఞుల రూప కాంతి విభవ
నిత్య సౌభాగ్య భాగవతజ్ఞత్వ భద్రు, లక్ష్మణవలు లపి సఫలంబు లగునె?

20

ప్రతిపదార్థం: నీవు; నలునకున్= నలుడనే వరుడికి; పేర్కుతోన్= గౌరవంతో; దేవివి= దేవేరివి; ఐనన్, కాక= అయితే తప్ప; నీ, సముజ్ఞుల, రూప, కాంతి, విభవ, నిత్య, సౌభాగ్య, భాగ్య+లభిజాత్య, భద్ర, లక్ష్మణ+అవలులు= మిక్కెలి వెలుగొందే నీ సౌందర్యం, నీ లావణ్య సంపద, నీ ఎడతెగని ఇశ్వర్యం, నీ అర్పణ, గౌప్యవంశంలో జననమందిన నీ గౌరవం, తుభ్రప్రదమైన నీకు గల సద్గుణాలు; అవి= అవస్థి; సఫలంబులు+అగునె?= ఫలప్రదాలు అవుతాయా? అంటే రాణిస్తాయా? (రాణించవని భావం).

తాత్పర్యం: ఓ దమయంతీ! నీవు నలుడికి దేవేరివి అయితే తప్ప నీకు గల గొప్పలక్ష్మణాలు- సౌందర్యం, లావణ్య సంపద, ఐశ్వర్యం, నిత్య సౌభాగ్యం, అదృష్టం, వంశగౌరవం మున్సుగునవి రాణించవు.

వ. నీవు నాలీరత్నంబ, వాతండు పురుషరత్నంబు; గావున మీ యిద్దై సమాగమం బన్యోన్యోభాకరంబగు' ననిన విని సంప్రాప్త హృదయసమ్మదమై దమయంతి దాని కిట్లనియె. **21**

ప్రతిపదార్థం: నీవు, నారీ, రత్నంబవు= నీవు వధువులలో రత్నంవంటిదానివి, అంటే శ్రేష్ఠురాలివి; ఆతండు= ఆ నలుడు; పురుషరత్నంబు= పురుషులలో శ్రేష్ఠుడు; కావున; మీ+ఇద్దులు+అ= మీ ఇరువురి; సమాగమంబు= కలయిక; అన్యోన్యో, శోభా+ఆకరంబు+అగున్= ఒకరికి ఇంకొకరు కాంతి కలిగించేటట్లు అవుతుంది; అనినన్= అని చెప్పగా; విని= ఆలకించి; సంప్రాప్త, హృదయ, సమ్మద+ఇ= హృదయంలో ఏర్పడిన సంతోషం కలదై; దమయంతి; దానికి= ఆ హంసకు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= చెప్పింది.

తాత్పర్యం: నీవు ప్రీతి రత్నానివి. ఆ నలుడు పురుషరత్నం. మీ ఇరువురి సంయోగం ఒకరి కొకరు శోభ చేకూర్చినట్లు ఉంటుంది'- అని హంస పలుకగా దమయంతి మిక్కుటమైన ఆనందం పొంది ఇట్లు అన్నది.

మధ్యాక్షర.

'ఆ రాజుగుణములు నా కెఱింగించి నట్టులు నన్ను
నా రాజునకు నెఱింగించి కరుణ నాయందుఁ గావింపు
మారంగ' ననుడు నిషధవిషయమున కలగి యూ హంస
వీరసేనజునకు దాని గుణరూప విభవముల్ సెప్పు.

22

ప్రతిపదార్థం: ఆ, రాజు, గుణములు= రాజైన ఆ నలుడి గొప్పగుణాలు; నాకు+ఎఱింగించినట్లులు= నాకు తెలియజేసినట్లుగా; నన్నున్= నన్నుగురించి (అంటే నాలోని గొప్పగుణాలను); ఆ, రాజునకున్= ఆ రాజైన నలుడికి; ఎఱింగించి= తెలిపి; నాయందున్= నాపట్లు; కరుణా= దయ; ఆరంగన్= సంపూర్ణంగా; కావింపుము= కల్పించేది; అనుడు= అని చెప్పగా; ఆ, హంస; నిషధ విషయమునకు= నిషధదేశానికి; అరిగి= వెళ్లి; వీరసేనజునకున్= వీరసేనుడి కుమారుడైన నలుడితో; దాని= ఆ దమయంతి యొక్క; గుణ, రూప, విభవముల్= మంచిగుణాలు, అందం, సంపద గురించి; చెప్పున్= వచించింది.

తాత్పర్యం: 'ఆ నలమహారాజుగుణాలనుగురించి నా కెట్లా చెప్పావో అట్లాగే నన్నుగురించికూడా నిండైన దయతో ఆరాజును తెలియజేప్పుము'- అని దమయంతి అనగానే ఆ హంస నిషధదేశానికి వెళ్లి, నలమహారాజును దమయంతి గుణరూపవైభవాలను గురించి చెప్పింది.

విశేషం: మధ్యాక్షర వ్యతింలోని ప్రతిచరణంలోనూ వరుసగా రెండు ఇంద్రగణాలు, ఒక సూర్యగణం ఉంటాయి. అయిదవగణంయొక్క మొదటి అక్షరంతో యతిష్టైతి. ప్రాణనియమం పాటించబడుతుంది.

వ. **అంత**

23

తాత్పర్యం: అప్పుడు.

చ. నలదమయంతు ఇద్దటు మనఃప్రభవాసల బాధ్యమానులై
సలిపిల దీర్ఘవాసర నిశల్ విలసన్మాహనందనంబులన్
నలినదశంబులన్ మృదుమృణాళములన్ మనసారపాంసులం
దలిరుల శయులన్ సలిలధారలఁ జందనచారుచర్చలన్.

24

ప్రతిపదార్థం: నల, దమయంతులు= నలుడును, దమయంతియు; ఇద్దటు= ఇరువురునూ; మనస్+ప్రభవ+అనల, బాధ్యమానులు+హ= మన్మథతాపంచేత బాధించబడినవారై (మనః ప్రభవడు= మన్మథుడు); దీర్ఘ, వాసర, నిశల్= పొడవైన పవళ్ళు, రేలు; విలసత్త+వన, నందనమ్మలన్= ప్రకాశిస్తున్ అపరనందనవనాలలో (నందనవనం స్వరగ్రోకంలోని ఉద్యానవనం); నలినదశంబులన్= తామరపూల రేమలలో; మృదు మృణాళములన్= మెత్తనైన తామరతూండ్లలో; మనసార, పాంసులన్ =కర్మారథాళితో; తలిరుల శయులన్= చిగురుటాకుల సెజ్జలపై; సలిల ధారలన్= ఎడతెగకుండ చల్లుకొనిన నీళ్ళలో; చందన, చారు, చర్చలన్= మనోహరమైన గంధపు మైపూతలతో; సలిపిరి= గడిపారు.

తాత్పర్యం: నలదమయంతులు ఇరువురున్న (ఒకరికొకరు సుదూరంలో ఉండి) మన్మథతాపంచేత బాధించబడినవారై చెలువం చిందే నందనవనాలవంటి క్రొత్తతోటలలో, తామరపూలరేమలలో, మెత్తని తామరతూండ్లలో, కర్మారథాగంతో, మంచి గంధపు మైపూతలతో, చల్లనినీటి జల్లుల్లో, చిగురుటాకుల శయులమీద పెక్క పొడవయిన రేయింబవళ్ళు గడిపారు.

విశేషం: ఓజోగుణంతో కూడుకొన్న శిథిలబంధం ప్రసాదగుణం. దాని కీపద్యం చక్కని ఉదాహరణ. పూర్వాగ విప్రలంభ వర్ణనకు సంబంధించిన ఈ పద్యరచన చిత్తవికాసరూపమైన రసానుభూతిని అందిస్తుంది. రసోచితమైన అక్షరరమ్యత గమనించడగింది. మన్మథవిరహగ్ని తప్పులైన నాయికా నాయకులు శీతలోపచారాలను ఆక్రయించటం ప్రకరణాచిత్యం. దీర్ఘవాసరనిశల్ అనే సమాసం సార్థకం. విరహంవలన పవళ్ళు, రాత్రులు దీర్ఘలుగా వారి కనిపించాయని ధ్వని. లేదా - పగళ్ళు దీర్ఘలైన గ్రీప్స్ దులూ, రాత్రిళ్ళు దీర్ఘలైన హోమంతాదులూ ఈ సమాసంవలన సూచించబడుతున్నవనీ, నలదమయంతులు అన్ని బుతుపుల్లోనూ విరహాధను విస్తృతంగా అనుభవించారనీ గ్రహించవచ్చును. భావిప్రబంధ శృంగారరసవర్ణనలకు ఈ పద్యం ఒక వెలుగుభాట.

వ. ఇల్లెంద్రటు ననోన్యరూపగుణ శ్రవణసంజాతప్రీతులై యుండునంత నంతశక్రణ సంతత మనోజాత సంతాప వివర్ణ వదనయైన యా దమయంతిం జాచి భయసంబ్రమక్తాంతులై సభీజను లెల్ల నక్కిషులి వృత్తాంతం బంతయు భీమున కెత్తింగించి యిట్లనిల.

25

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; ఇద్దటున్= ఇరువురు; అన్యోన్య, రూప, గుణ, శ్రవణ, సంజాత, ప్రీతులు+హ= ఉభయులందుగల అందం, మంచిగుణాల గురించి విషటం వలన పుట్టిన సంతోషం కలవారై; ఉండు+అంతన్= ఉప్పసిదహ; అంతశక్రణ, సంతత, మనస్+జాత, సంతాప, వివర్ణ, వదన+ఖన= మనస్సులోపలి ఎడతెగని మన్మథబాధచేత వెలవెల పోయిన ముఖం కలదైన; ఆ, దమయంతిన్+చూచి= ఆ దమయంతిని చూచి; భయ, సంబ్రమ+అక్రాంతులు+హ= భయంవలన కలిగిన ఉద్యేగంతో కూడినవారై; సభీ, జనులు+ఎల్లన్= చెలికత్తెలందరు; ఆ+కోమలి= ఆ సుకుమారియొక్క; వృత్తాంతంబు+అంతయు= సమాచారమంతయు; భీమునకు= (విదర్ఘరాజైన) భీముడికి; ఎత్తింగించి= తెలిపి; ఇట్లు+అనిరి= ఈ విధంగా పలికారు.

తాత్పర్యం: నలదమయంతులు ఇద్దరు ఒకరి రూపగుణాలను గూర్చి మరొకరు వినటంవల్ల ఒకరిషై ఒకరు ప్రేమకలవారై ఉన్నారు. అప్పుడు మన్మథతాపంచేత వెలవెలపోయిన మొగంతో లోలోపల మగ్గుతున్న దమయంతిని చూచి, భయంతో కూడిన తత్తురపాటుతో చెలికత్తెలందరు ఆ సుమమారిసమాచారాన్ని భీమరాజుకు తెలిపి ఇట్లన్నారు.

- సీ.** కలహంస పలికిన పలుకులు గుణియించు, వది దాని పోయిన వలను చూచుచు, బలుకదు సఖులతో లలితాంగి, మిన్నక, యలయుచు నుండుఁ దా సనుదిసంబు, జారువిభూషణాపశిర విహరి శ, య్యాసన భోగంబులందు విముఖి యయి, రేయుఁ బగలు నిష్ట్రయు నెష్ట్వ దెఱుగక, దమయంతి నలుఁ ఉను ధరణినాథు
- అ.** నంద బుధి నిలిపి, కందర్ప బాధిత, యగుచు నుస్సుయిచి ధరాధినాథి! ధరణిపతుల నొరుల సురుగుణాధ్యుల విన, నొల్ల దెంత విభవయుక్త లయన.

26

ప్రతిపదార్థం: కలహంస= రాజహంస; పలికిన, పలుకులు= చెప్పినమాటలు; గుణియించున్= వల్లె వేస్తుంది; వడిన్= వేగంగా; దాని, పోయిన, వలను= అది (రాజహంస) వెళ్లిన దిక్కునే; చూచున్= చూస్తుంటుంది; సఖులతో= చెలికత్తెలతో; పలుకదు= మాటాడదు; లలితాంగి= సుకుమారమైన శరీరంకలది (దమయంతి); మిన్నక= ఊరక; అలయుచున్+ఉండున్= అలసిపోతుంటుంది; తాన్= తాను; అనుదినంబున్= ప్రతిదినమును; చారు, విభూషణా+అహార, విహార, శయ్యా+అసన, భోగంబులందున్= అందమైన ఆభరణాలపట్ల, ఆహార విహారాలోను, పడకలోను, పీరంలోను- అంటే ఆయా సౌభాగ్యాలలో; విముఖి+అయి= పెడమెగం కలదై- అంటే లెక్కచేయనిదై; రేయున్= రాత్రులు; పగలు= పగళ్ళు; నిద్రయున్= నిద్రను; ఎప్పుడు+ఎఱుగక= ఎప్పుడూ తెలియక, అంటే దివారాత్రాలలో ఎప్పుడూ నిద్రపోక; దమయంతి; నలుఁడు+అను= నలుడనే; ధరణి, నాథునందు+అ= రాజుమీదే; బుధి, నిలిపి= మనస్సులో లగ్గంచేసి; కందర్ప, బాధిత+లగుచున్= మన్మథుడిచేత బాధించబడిందవుతూ; ఉన్న+అది= ఉన్నది; ధరా+అధి, నాథ!= ఓ మహారాజా!; ధరణి, పతులన్+ఒరులన్= ఇతర రాజులను; ఉరు, గుణా+అధ్యులన్= గొప్ప గుణాలు కలవాళ్ళను; ఎంత, విభవ, యుక్తులు+అయిన్= ఎంత సంపదతో కూడుకొని ఉన్నవాళ్ళనైనను; విన్+బల్లదు= అలకించటానికి ఇష్టపడదు.

తాత్పర్యం: దమయంతి ఆ రాజహంస వెళ్లినదిక్కునే ఎప్పుడూ చూస్తూ ఉంటుంది. ఆ రాజహంస చెప్పిన మాటలనే వల్లెవేస్తూ ఉంటుంది. ఆ లలితాంగి చెలికత్తెలతో మాటాడటం మానివేసింది. ఏ పసీ చేయకుండా ఊరక అలసిపోతుంది. ప్రతిదినం ఎట్టి సౌభాగ్యాలను ఆశించదు. అందమైన ఆభరణాలపై ఆహార విహారాలపై ఆమెకు అభిలాషలేదు. శయనించటానికి మంచిపరువు కోరదు. కూర్చునటానికి మెత్తనిపీరం కావాలని అడగదు. అసలు నిద్రలేకుండ ఎన్నో రాత్రులు పగళ్ళు ఆమె గడిపింది. ఎల్లప్పుడు నలుడు అనే మహారాజునే స్కృరిస్తూ మన్మథతాపంతో క్రుంగి కృజిస్తున్నది. ఓ మహారాజా! ఇతర రాజులు ఎంతటి సంపద కలవారైనా, ఎంతటి గొప్పగుణాలు కలవారైనా వారి విషయం ఏమాత్రం వినటానికి ఇష్టపడదు.

- వ.** అనిన విని భీముం 'దేమి సేయుడు? నెవ్విధంబున నమ్మహీపతి నిట రావింప నగునో!' యని చింతించుచు సంప్రాప్త యోహనయైన కూతుం జూచి యప్పుడు.

27

ప్రతిపదార్థం: అనిన, విని= అని చెప్పగా విని; భీముండు= భీమరాజు; ఏమి+చేయుదున్= ఏమి చేయగలను?; ఏ+విధంబున్= ఏరీతిగా; ఆ+మహీపతిన్= ఆ (భూభర్త) రాజును; ఇట= ఇచటికిః రావింపన్+అగునో= రప్పించటానికి వీలవునో?; అని;

చింతించున్= యోచిస్తూ; సంప్రాప్తి యోవన+పన= ప్రాప్తించిన యోవనంకలదైన-అంటే యుక్తవయస్సు వచ్చినట్టి కూతున్+చూచి= పుత్రికను చూచి; అప్పుడు.

తాత్పర్యం: చెలికత్తెలు అట్లా చెప్పగా విని భీమరాజు ‘ఏమి చేయగలను? ఏ ఉపాయంతో ఆ నలమహారాజును ఇచటికి రప్పించగలను?’ అని ఆలోచిస్తూ యుక్తవయస్సు వచ్చిన పుత్రికను చూచి, అప్పుడు.

క. ఆ వైదర్ఘ్యాదు నిఖిల ధి, రా వలయములోనఁ గలుగు రాజన్యుల నా నా విషయాభీష్టరులను, రావించెం దత్ష్వయంవర వ్యాజమునన్.

28

ప్రతిపదార్థం: ఆ, వైదర్ఘ్యాదు= ఆ విదర్ఘ్యరాజు(భీముడు); నిఖిల, ధరా, వలయములోనన్+కలుగు= సమస్త భూమండలంలో ఉన్న; రాజన్యులన్= రాజులను, నానా, విషయ+అధిక్షరులను= వివిధ దేశాలకు ప్రభువులైన వాళ్ళను; తద్వ+స్వయంవర, వ్యాజమునన్= ఆ దమయంతియొక్క స్వయంవరం అనే మిషతో; రావించెన్= రప్పించాడు.

తాత్పర్యం: ఆ విదర్ఘ్యరాజు భీముడు సమస్త భూమండలంలో ఉన్న రాజులను దమయంతీ స్వయంవరమనే మిషతో రప్పించాడు.

విశేషం: పూర్వకాలంలో భారతదేశంలో క్షత్రియ రాజక్యులు తమకు నచ్చిన వరుడిని ఎన్నిక చేసికొని పెండ్లి చేసికొనేవారు. ఆ బహిరంగ రాజుసభకు రాజులందరినీ ఆప్యోనించటం పరిపాటి. ఆ మహాత్మవంలో ప్రధాన భూమిక నిర్వహించే కన్యక రాజుపుత్రిక. కావున ఆ మహాత్మవానికి ‘స్వయంవరం’ అనే పేరు వచ్చింది.

క. మనుజేష్టరు లెల్లాను బో, రన దమయంతీ స్వయంవరమునకు నొప్పం జనుదంచిలి సైన్యస్యం, దన ఘట్టన నవనితలము దల్లడపడగన్.

29

ప్రతిపదార్థం: మనుజ+రాష్ట్రరులు+ఎల్లను= రాజులందరు; బోరున= శిష్ముంగా; దమయంతీ, స్వయంవరమునకున్= దమయంతి యొక్క స్వయంవరానికి; సైన్య, స్వందన, ఘట్టనన్= భట్టులయొక్క రథాలయొక్క తాకిడివలన; అవనితలము= భూమిపైభాగం; తల్లడపడగన్= తల్లడిల్లెటట్లు; ఒప్పన్= ఒప్పునట్లుగా (తగినట్లుగా); చనుదంచిరి= వచ్చారు.

తాత్పర్యం: రాజులందరు ఉత్సాహంతో దమయంతీస్వయంవరానికి విచ్చేశారు. వారి సేనలయొక్క, రథాలయొక్క రాపిడిచేత భూమిపైభాగం తల్లడిల్లింది.

వ. ఆ సమయంబునఁ బర్ఫాత నారదు లను పురాణమునులు భూలోకం బెల్లం గ్రుమ్మలి యింద్రులోకంబునకుం బోయిన నింద్రుండు వారిం బూజించి, భూలోకంబునం గుశలం బడిగి. ‘యిది యెట్లు ధర్మపరిపాలనపరులై వీరులై రణనిహాతు లైన రాజు లక్ష్మయలోకసుఖించు లనుభవింప నతిధులై యిందులకు నింతకాలంబయ్య రాని కారణం బేమి?’ యని యడిగిన నారదుం డిట్లునియె.

30

ప్రతిపదార్థం: ఆ, సమయంబునన్= అప్పుడు; పర్వత, నారదులు+అను= పర్వతుడు, నారదుడు అనే; పురాణమునులు= ప్రాచీనబుములు; భూలోకంబు+ఎల్లన్= భూలోకాన్ని అంతటిని; క్రుమ్మరి= తిరిగి; ఇంద్ర, లోకంబునకున్+పోయినన్= ఇంద్రులోకానికి వెళ్ళగా; ఇంద్రుండు= ఇంద్రుడు; వారిన్= ఆ పర్వత నారదులను; పూజించి= గౌరవించి; భూలోకంబునన్,

కుశలంబు+అడిగి= భూలోకంలోని క్షేమసమాచారం అడిగి; ఇది+ఎట్లు= ఇది ఎట్లాగి?; ధర్మ పరిపోలనపరులు+ఐ= ధర్మంతో ఏలుబడి కొనసాగిస్తున్న వారై; వీరులు+ఐ= పరాక్రమవంతులై; రణ, నిహాతులు+ఐన, రాజులు= రణంలో చంపబడిన రాజులు; అష్టయ, లోక, సుఖంబులు= తరగనట్టి లోకాలలోని సౌభాగ్యాలు; అనుభవింపన్= అనుభవించటానికి; అతిధులు+ఐ= మన్మహను అనుభవించే ఆగంతుకులై; ఇందులకున్= ఇంచటికి; ఇంతకాలంబు+అయ్యన్= ఇంతకాలం గడచిపోయినప్పటికి; రాని, కారణంబు+ఏమి+అని= రానట్టిహాతువు ఏమి టని; అడిగినన్= అడుగగా; నారదుండు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో పర్యతుడు, నారదుడు అనే ప్రాచీనబుములు భూమండలమంతా తిరిగి చూచి ఇంద్రోకానికి వెళ్లారు. ఇంద్రుడు వారిని పూజించి భూలోకాన్నిగురించిన కుశలప్రశ్నలు వేసి ‘మునీంద్రులారా! ఇంతకుపూర్వం ధర్మపరిపాలన చేసి, యుద్ధాలలో వీరమరణం చెందిన రాజులు అష్టయలోకాల సుఖాలను అనుభవించటానికి అతిధులుగా స్వర్గలోకానికి వస్తూ ఉండేవారు. కానీ, ఇంతకాలమయినా వారు రాకపోవటానికి గల కారణమేమిటి?’ అని అడుగగా నారదుడు ఇట్లా చెప్పాడు.

విశేషం: (1) ప్రాచీనభారతీయవాజ్గ్యమంలో నారదుడిపొత్ర ఒక విశిష్టస్ఫుష్టి నారదుడు త్రిలోకసంచారి. ఆ మునికి తెలియని సమాచారం ఉండదు. ఆయన సంగీతప్రియుడు. కలహాంజనుడు, గొప్ప భగవద్భుతుడు. (2) అతిథి:- మర్యాదగా ఆహ్వానాన్ని పురస్కరించుకొని విందుకై వచ్చే ఆగంతుకుడు అనేది నేటి స్వవహంలోని అర్థం. న+తిథి= తిథిని చూడమండ (ఆహారార్థం) పయనించి వచ్చేవాడు- అని అసలు అర్థం.

క. ‘నర సిద్ధ సాధ్య విద్య | ధర సురకష్యకలకంటే దమయంతియ సుం దరి; దాని సుస్ఫుయంపర , మరుదై పర్తిల్లుచున్నయిచి యిష్ట మహిన్.

31

ప్రతిపదార్థం: నర, సిద్ధ, సాధ్య, విద్యాధర, సుర, కన్యకల కంటెన్= మనుజులలో, సిద్ధులలో, సాధ్యులలో, విద్యాధరులలో, దేవతలలో ఉన్న పెంటిగాని ఆడువడుచులందరికంటే; దమయంతి+ఐ= దమయంతి ఒక్కుతే మాత్రమే; సుందరి= అందకత్తె; దాని= ఆమెయొక్క; సు, స్వయంపరము= గొప్ప స్వయంపరం; ఇష్ట= ఇప్పడు; మహిన్= భూలోకంలో; అరుదు+ఐ= అసాధారణామైనదై; పర్తిల్లుచున్న+అది= జరుగుతున్నది.

తాత్పర్యం: ‘దమయంతి జగదేకసుందరి. నరులలో, సిద్ధులలో, సాధ్యులలో, విద్యాధరులలో, దేవతలలో అటువంటి సౌందర్యవతి లేదు. ఆమె స్వయంపరమహోత్సవం ఇప్పడు భూలోకంలో అసాధారణ వైభవంతో జరుగుతున్నది.

క. అందులకు ధరణిఁ గల సృష్టి | సందను లెట్లను ముదంబునం బోయెడు వే డ్స్కం దమలోఁ గలహంబును , గ్రందును లేకున్నవారు గడు నెయ్యమునన్.’

32

ప్రతిపదార్థం: అందులకున్= ఆ దమయంతి స్వయంపరానికి; ధరణిఁ+కల= భూమిలో ఉండే; సృష్టినందనులు+ఎల్లము= రాజపుత్రులందరును; ముదంబునన్= సంతోషంతో; పోయెడు= వెళ్లే; వేడ్కున్= కుతూహలంతో; కడునెయ్యమునన్= మిక్కటమయిన స్నేహంతో; తమలోన్= ఒకరికొకరు; కలహంబును= విరోధాన్ని; క్రందును= పారపాచ్చాన్ని; లేక+ఉన్నవారు= లేకుండ ఉన్నారు.

తాత్పర్యం: ఆ దమయంతీ స్వయంవరంలో పాల్గొనటానికి భూలోకంలోని రాకుమారులందరు తమలోని అన్యోన్య వైరాలు, అభిప్రాయభేదాలు ఉజ్జ్వగించి, ఉత్సహంతో, వేడుకతో మిక్కిలి స్నేహంతో ఉంటున్నారు.'

విశేషం: నారదుడికి కావలసింది అన్యోన్యకలహాలు. దమయంతీ స్వయంవర కారణాన కలహభోజనుడైన నారదుడు పాపం పస్తులుండవలసి వచ్చింది.

వ. అనిన నింద్రుండును, లోకపాలవరులును దదాలోకన కౌతుకంబునం గనక రత్నరమ్య దివ్య విమానారూఢులయి చనువారు ముందట దమయంతీ స్వయంవరంబునకుంబోయెడువాని నాబిత్యులలోన విష్ణుండునుంబోలేఁ దేశోభికుండైన వాని ననస్యనౌధారణరూపవిభవంబున రెండవ మన్మథుండు నుంబోనివాని నలుం గని యంతలిక్షంబున విమానంబులు నిలిపి భూతలంబునకు వచ్చి వాని కిట్లనిల. 33

ప్రతిపదార్థం: అనిన్వే= అని నారదమహార్షి చెప్పగా విని; ఇంద్రుండును= ఇంద్రుడున్నా; లోకపాలవరులును= గొప్పవారైన దిక్కాలకులున్నా; తద్వ+అలోకన, కౌతుకంబున్వే= ఆ దమయంతీ స్వయంవరాన్ని చూడాలనే వేడుకతో; కనక, రత్న, రమ్య దివ్య, విమాన+ఆ రూఢులు+అయి= బంగారంతో, రత్నాలతో (పాదగబడటంచేత) అందమైన దివ్యవిమానాలలో కూర్చున్నవారై, చనువారు= ప్రయూషించేవారు; ముందట=(తమ కనుల) ముందు; దమయంతీ, స్వయంవరమునక్కన+పోయెడువానివే; ఆదిత్యులలోన్వే= సూర్యులలో; విష్ణుండునువే+పోలేన్వే= విష్ణువువలె; తేజవే+అధికుండు+పనవానివే= తేజస్సుచేత అధికుడైనవాడిని, అంటే మిక్కుటమైన ప్రకాశం గల నలుడిని; అనస్య, సాధారణ, రూప, విభవంబున్వే= ఒరులకు సాధారణం గాని సాందర్భం సంపద చేత; రెండవ, మన్మథుండునువే+పోనివానివే= అపర మన్మథుడివలె ఉన్నవాడిని; నలున్వే+కనివే= నలుడిని చూచి; అంతరిక్షంబున్వే= ఆకాశంలో; విమానంబులు; నిలిపి; భూతలంబునకు, వచ్చి= భూమి మీదకు చేరి; వానికి= ఆ నలుడికి; ఇట్లు+అనిరి= ఇట్లు చెప్పారు.

తాత్పర్యం: అని నారదమహార్షి చెప్పగా విని ఇంద్రుడున్నా, దిక్కాలకులున్నా, ఆ దమయంతీ స్వయంవరాన్ని చూచే వేడుకతో రత్నాలు పాదగబడిన అందమైన పసిడి విమానాలను ఎక్కి బయలుదేరారు. దారిలో భూమిపై వారి కనులముందు నలుడు కనిపించాడు. ఆ మహారాజుకూడ దమయంతీ స్వయంవరానికి వెళ్ళుతున్నాడు. అతడు సూర్యులలో విష్ణువువలె మిక్కుటమైన కాంతితో వెలుగొందుతున్నాడు; సాందర్భంలో సాటిలేనివాడై అపరమన్మథుడివలె దీపిస్తున్నాడు. అపుడు దేవతలు ఆకాశంలో తమ విమానాలను నిలిపి భూమిపైకి వచ్చి నిలిచి, నలుడితో ఇట్లు పలికారు.

విశేషం: ఆదిత్యులు పస్తుండుమంది. వారిలో ‘విష్ణువు’ అధిక తేజస్స్య. ఇంద్రుడు, ధాత, పర్వతమ్యుడు, త్వష్ట, పూముడు, అర్యముడు, భగుడు, విష్ణువు, అంతముంతుడు, వరుణుడు, మిత్రుడు - వీరు ద్వాదశదిత్యులు. “ఆదిత్యానా మహాం విష్ణుః” అనే భగవదీతావాక్యం ఇట స్నేరించదగింది.

సీ. ‘నీత్యస్తత్యప్రత! నిషఠేశ! నీను మా, కమరంగ దూతవై యఖమతంబు సేయుము’ నావుడుఁ జైచ్ఛేర ‘నట్టుల, చేయుడు మతి నాకుఁ జైపుడు మీర లెవ్వార? లేను మీ కిష్టంబుగా దూత, నై యేమి సేయుడు?’ ననిన, నతని కమరేశ్వరుం డిట్లు లనియె; ‘నే నింద్రుండః, వీరు బిక్కాలురు విభితయశులు;

అ. ధరణి నొప్పుచున్న దమయంతి సుస్వయం, హరముఁ జాచు వేడ్కు వళ్లియున్న
వార; మీవు మమ్ము వారజక్కి నెఱిం, గింపు నామధేయ కీర్తనముల.

34

ప్రతిపదార్థం: నిత్య, సత్య, వ్రత!= ఎల్లప్పుడు సత్యాన్ని వ్రతంగా పాటించేవాడా!; నిషధ+ఈశ!= నిషధదేశానికి పాలకుడా!; నీపు; మాకు; అమరంగన్= ఒప్పునట్టుగా; దూతవు+హ= హితం కోరే ప్రతినిధివై; అభిమతంబు+చేయుము= కోరిక నెరవేర్పుము; నాపుడున్= అనగా; చెచ్చెరన్= వేగంగా; అట్లుల, చేయుదున్= అట్లే చేస్తాను; మతి= ఇక; నాకున్+చెపుడు= నారు చెపుండి; మీరలు+ఏ+వారలు= మీరు ఎవరు?; ఏను= నేను; మీకు; ఇష్టంబు+కాన్= ప్రీతి కలిగేటట్లు; దూతను+హ= మీకు ప్రతినిధిగా; ఏమి+చేయుదున్= ఏ కర్తవ్యాన్ని నెరవేర్పవలసి ఉన్నది; అనిన్= అని పలుకగా; అతనికి= ఆ పలుడికి; అమర+ఈశ్వరుండు= దేవేంద్రుడు; ఇట్లులు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు; ఏను= నేను; ఇంద్రుండ= ఇంద్రుడిని; వీరు; దిక్కాలురు= వీరు దిక్కులను పాలించేవారు; విదితయపలు= ఎల్లరకు తెలిసినట్టి కీర్తి కలవారు; ధరణిన్+బప్పుచున్న= భూలోకంలో విలసిల్లుతున్న; దమయంతి, సుస్వయంవరమున్= దమయంతీ పుట స్వయంవరాన్ని; చూచు, వేడ్కున్= చూడాలనే కుతూహలంచేత; వచ్చి+ఉన్న, వారము= వచ్చినవారము; ఈవు= నీవు; మమ్మున్= మమ్ముల్ని; నామధేయ, కీర్తనములన్= పేర్లు బిరుదులతోపాటు ప్రశంసించటం ర్యారా; వారిజ+అక్షికిన్= పద్మనేత్రకు, దమయంతికి; ఎటింగింపు= తెలియజేయాలి.

తాత్పర్యం: ‘ఎల్లప్పుడు సత్యవ్రతాన్ని దీక్షతో పాటించే ఓ నిషధమహారాజా! నీవు మాకు అనువైన దూతగా మా అభీష్టం నెరవేర్పాలని కోరుతున్నాం’ - అని చెప్పగా నలుడు వెనువెంటనే మారుపలికాడు. ‘అట్లే చేస్తాను. మరి నాకు మీ రెవరో, నేను మీకు ప్రియమొనరించటానికి మీ ప్రతినిధి (దూత) నయి ఏ కర్తవ్యాన్ని నెరవేర్పాలో సెలవిండు’ అని చెప్పగా అతడికి దేవేంద్రుడు ఇట్లు చెప్పాడు. ‘నేను దేవేంద్రుడిని. వీరు నా సహచరులైన దిక్కాలురు. సుప్రసిద్ధులు. మేము భూలోకంలో జరుగుతున్న దమయంతీ స్వయంవరాన్ని చూచేవేడుకతో విచ్చేసి ఉన్నాం. నీవు పద్మదళాయతాణ్ణి అయిన దమయంతికి మమ్ముల్ని పేర్లతో, బిరుదాలతో ప్రశంసాపూర్వకంగా పరిచయం చేయాలి.

వ. అట్లయిన నక్కిమలి మాయందుఁ దనవలచినవాని వలయించు ‘ననిన నింద్రునకుఁ గృతాంజలియై నలుం డిట్లనియె.

35

ప్రతిపదార్థం: అట్లు+అయిన్= ఆ విధంగా నీవు దౌత్యం నెరపితే, ఆ సుమమారి; మాయందున్= మాలో; తన వలచినవానిన్= తనకు ఇష్టమైనవాడిని; నరియించును= భర్తగా ఎన్నుకొంటుంది; అనిన్= అని చెప్పగా; ఇంద్రునకున్; కృతాంజలి+హ= నమస్కరించి; నలుండు= నలుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా నీవు దౌత్యం నెరపితే, ఆ సుమమారి దమయంతి తన ఇచ్చవచ్చినవాడిని మాలో ఒకరిని వరుడిగా ఎన్నుకొంటుంది’ - అని ఇంద్రుడు చెప్పగా విని నలుడు అతడికి నమస్కరించి ఇట్లు అన్నాడు.

అ. ‘ఎటిగి యెటిగి నన్ను సేకార్థసముపేతుఁ, భాడియయ్ యిట్టి పనికి బసుప?’
ననిన ‘నుత్సుకుండ షై యేల చేసేద, నంటి? చేయకుండ నగునె యింక?

36

ప్రతిపదార్థం: ఎటిగి, ఎటిగి, = తెలిసి, తెలిసి; ఏక+లర్థ+సముపేతున్+నన్నున్= ఒకేద్వేయం గల నన్ను, అంటే మీకూ నాకూ లశ్యం ఒకటే అయిన నన్ను; ఇట్లి, పనికిన్+పనుపన్= ఇటువంటి పనికి నియోగించటం; పాడి+అయ్?= (మీకు) న్యాయమా?!; అనిన్= అని చెప్పగా; ఉత్సుకుండవు+హ= తమకం కలవాడివై; ఏల= ఎందు? చేసేదు= చేయగలను; అంటి= అన్నాపు; ఇంక= ఇక; చేయకుండన్+అగునె?= చేయకుండటం నీకు నీలొతుందా? (ఉండదని భావం).

తాత్పర్యం: ‘మీరూ, నేనూ ఒకే ధైయసిద్ధికి ప్రయత్నిస్తున్నవారలం. ఆ విషయం మీకు సంపూర్ణంగా తెలిసిందే. అటువంటప్పుడు ఈ పనికి మీరు నన్ను వినియోగించటం న్యాయమా?’ అని నలుడు దేవేంద్రుడిని ప్రశ్నించాడు. దేవేంద్రుడు నలుడితో సీవేకదా మేము ఏ విషయాన్ని అర్థించినా చేస్తానని ఉత్సాహంతో మాట ఇచ్చాడు. ఇక ఆడినమాట నీ వెట్లూ తప్పటానికి వీలొతుంది?

అ. నిన్ను నిత్యసత్యనిరతుగా నెఱిగి ఇఁ, కాజ్ఞమునకు వలను గలుగు టెఱిగి పనుప వలసే దూతభావ మపేక్షించి; దేవహితము, దీనికి బీర్పువలయు.

37

ప్రతిపదార్థం: నిన్ను; నిత్యు; సత్యు, నిరతున్+కాన్= ఎల్లప్పుడు సత్యం పాటించేవాడినిగా; ఎఱిగి= తెలిసికొని, ఈ+కాజ్ఞమునున్= ఈ పనికి; వలను, కలుగుట+ఎఱిగి= వీలున్నదని తెలిసికొని; దూత భావము+అపేక్షించి= నీ దౌత్యాన్ని కోరి; పనుప వలసెన్= నియోగించవలసి వచ్చింది; దేవ, హితము= దేవతల కొరకైన మేలు; దీనిన్= దీనిని; తీర్పున్, వలయున్= నెరవేర్చాలి.

తాత్పర్యం: నీవు సత్యసంధుడివని తెలుసు. ఈ కార్యం నిర్వహించగలిగే శక్తిసామర్థ్యాలు నీకు కలవనీ మాకు తెలుసు. అందుచేతనే నీ దౌత్యాన్ని మేము కోరుకొన్నది. ఇది దేవతల మేలు కొరకైన కార్యం. నీవు దీనిని నెరవేర్చాలి.

వ. ఆయుధీయ సురక్షితం బయిన రాజగృహం బెట్లు సార నగు నని శంకింప వలవడు; దమయంతీ నివేశంబు ప్రవేశించు నపుడు ని స్నేహప్రార్థించాడు’ రనిన శక్తువచనంబుల నశంకితుం డయి నలుం డప్పుడ విదర్భా నగరంబునకుం భోయి యొక్కరుండ దమయంతీగృహంబు సాచ్చిన్.

38

ప్రతిపదార్థం: ఆయుధీయ+సురక్షితంబు+అయిన=ఆయుధాలు ధరించినభటులచేత బాగా కాపాడబడుతున్న; రాజగృహంబు= రాజుగారి అంతఃపురం; ఎట్లు+సారన్+అగున్+అని= ఏ విధంగా ప్రవేశించటానికి వీలుంటుందని; శంకింప, వలవడు= సందేహించ వసరం లేదు; దమయంతీ, నివేశంబు= దమయంతిసుందిరం; ప్రవేశించునపుడు= లోనికి వెళ్లేటప్పుడు; నిన్ను+ఎప్పరు= నిన్ను ఎవరున్నా; వారింపన్+ఓడుదురు= అడ్డుపెట్టబాలరు; అనిన్= అని చెప్పగా; శక్తువచనంబులన్= ఇంద్రుడి మాటలచోప్పున; అశంకితుండు+అయి= సందేహం లేనివాడై; నలుండు; అప్పుడు+అ= అప్పుడే; విదర్భానగరంబున కున్+పోయి= విదర్భరాజధానికి వెళ్లి; ఒక్కరుండు+అ= తా నొక్కడు మాత్రమే; దమయంతీ, గృహంబు+చొచ్చిన్= దమయంతీ నివసించే ఇల్లు ప్రవేశించగా.

తాత్పర్యం: ‘ఆయుధాలు ధరించిన భటులు బాగా కాపాడుతున్న రాజుగారి అంతఃపురం ఎట్లు ప్రవేశించటానికి వీలవుతుంది? అని శంకించవద్దు. దమయంతీమందిరం ప్రవేశించేటప్పుడు నిన్ను ఎవరూ అడ్డుపెట్టబాలరు’- అని ఇంద్రుడు చెప్పగా, అతడి మాటల ప్రకారం నలుడు అప్పుడే విదర్భరాజధానికి వెళ్లి తా నొక్కడు మాత్రమే దమయంతీ ఇంట్లో ప్రవేశించాడు.

నలుఁడు దమయంతియొద్దకు దేవదూతమై పోపుట (సం. 3-52-10)

సీ. హంసచే దన వినిసంతకంటెను రూప , విభవాతిశయమున వెలయుదాని,
సురక్ష్యకలయించ్చి సురుచిర శతకస్య , కాజీచే బలివ్వతయైన దాని,
హృదయేషుదైన తస్మైప్పుడు విసుచున్చి , నలయ కాశ్యాసిత యైనదాని,
దమయంతీ జూచి కందర్పశరావిధ్యు , దయ్య నలుం; డంత నతనిఁ జూచి

అ. ‘యత్కి దష్టార్యా మనుజుఁ దెందుండి వచ్చేనో? యనుచు నుదలపడి లతాంగు లెల్ల
నాసనములు దగ్గి యప్పు దబ్బుద్దత్త, లైల మనములందు హర్ష మేసగు.

39

ప్రతిపదార్థం: హంసచేన్= హంసచేత; తన, వినివంత కంటెను= తాను వినిఁఁన్నదాని కంటె; రూప, విభవ+అతిశయమున్= సాందర్భ సంపదయొక్క ఆధిక్యంచేత; వెలయుదానిన్= విలసిల్లుతూ ఉండే దానిని; సురక్షకల+అట్టి= దేవక్షకల వంటి; ను, రుచిర, శత, కస్యక+ఆచిచేన్= మిక్కిలి ప్రకాశమానమైన సూర్యరు కస్యకల సమాహంచేత; పరివృత+ఖన, దాని= చుట్టుకొనబడి ఉన్నదానిని; హృదయ+శాపుడు+ఖన= మనోనాథుడైన (మనసార వలచినవాడైన); తమ్ము+ఎప్పుడు= తనను గురించి ఎల్లప్పుడును; వినుచు+ఉన్నిన్= వింటూ ఉండటంచేత; అలయక= అలసిపోకుండ; ఆశ్వసిత+ఖన, దానిన్= ఊరటపాంచిన దానిని; దమయంతిన్+చూచి= దమయంతిని చూచి; కందర్ప, శర+అవిద్యాడు+అయ్యెన్= మన్మథబాణాలచేత కొట్టబడినవాడు అయ్యాడు; నలుండు= నలుడు; అంతన్= అంతట; అతనిన్+చూచి= ఆ నలుడిని చూచి; ఇతఁడు; అపూర్వ మనుజుఁడు= క్రొత్తవాడు; ఎందుండి, వచ్చేనో= ఎచటమండి వచ్చి ఉన్నాడో; అనుచున్= అని తలపోస్తూ; ఉదరిపడి= భయపడి; లతా+అంగులు+ఎల్లన్= లతలవంటి శరీరాలుగల అంగనలందరు; ఆసనములు= కూర్చున్న పీరాలు; జిగ్గి= దిగి; మనములందున్= మనస్సులలో; హర్షము= సంతోషం, ఎసగున్= ఉప్పంగగా; అభ్యుదతలు+ఖరి= సగౌరవంగా లేచి నిల్చిన వారు అయ్యారు.

తాత్పర్యం: నలుడు అప్పు డబట దమయంతిని తోలిసారి చూచాడు. అతడికి హంస అలనాడు తనతో చెప్పినదాని కంటె ఆమె సాందర్భసంపద ఎక్కువగా తోచింది. దేవక్షకలతో సాందర్భంలో తులతూగే సూరుమంది చెలికత్తెలు ఆమెను కొలుస్తూ ఉన్నారు. హృదయేశ్వరుడైన నలుడిని గూర్చి సదా వింటున్నందున, దమయంతి అలయక ఊరట పాందుతూ ఉన్నది. అట్టి దమయంతిని చూచి నలుడు మన్మథబాణా పరిపీడితుడయ్యాడు. నలుడిని చూచిన వెంటనే ఆ లలితాంగులందరు అదిరిపడి పీరాలు దిగి ‘ఈ అపూర్వ మనుజుడు ఎవ్వడు? ఎచటమంచి ఇచటికి వచ్చాడు?’ అని ఆశ్చర్యపడి, మనస్సులు సంతోషంతో ఉప్పంగగా, సగౌరవంగా లేచి నిలబడ్డారు.

వ. అంత.

40

తాత్పర్యం: అట్లా దమయంతి చెలికత్తెలందరూ లేచి నిలబడిన తర్వాత.

క. దమయంతి మనోభవనిభు, నమరేంద్రుప్రతిము బినకరాభు సుధారుక్
సము వరుణసంద్రశు ధనదో, పము నశ్శేసమాను నిష్ఠధపత్తిఁ జాచి నలున్.

41

ప్రతిపదార్థం: దమయంతి; మనన్+భవ, నిభున్= మన్మథుడితో సమానడిని; అమర+ఇంద్ర, ప్రతిమున్= దేవేందుడితో సమానడిని; దినకర+అభున్= సూర్యుడితో సమానడిని (ఆభ శబ్దం సమాసోత్తరపదంగా ఉన్నపుడు ‘సర్వశం’ అనే అర్థం ఇస్తుంది); సుధా, రుక్క+సమున్= అమృత కిరణుడైన చంద్రుడితో సముడిని; వరుణ, సద్గుపున్= వరుణుడితో పోలినవాడిని; ధనద+ఉపమున్= కుబేరుడితో పోల్చిదగినవాడిని; అశ్వి సమానున్= అశ్వినీదేవతలతో సమానడిని; నలున్= నలుడిని; నిష్ఠధపత్తిన్= నిష్ఠధరాజును; చూచి= చూచి.

తాత్పర్యం: దమయంతి మన్మథుడితో సమానుడు, దేవేంద్ర సర్వశుడు, సూర్యతేజస్సీ, చంద్రసముడు, వరుణ నిభుడు, కుబేరతుల్యుడు, నిష్ఠధరాజు అయిన నలుడిని చూచి-

క. వాలరుహనేత్త మదన , ప్రేరితమై లజ్జ యుడిగి భీతిల్లక బృం
దారకమూర్తికి రాజకు , మారున కిట్లనియె మందమందమృదుాక్తిన్.

42

ప్రతిపదార్థం: వారి, రుహా, నేత్త= పద్మాలవంటి కన్నలు కల దమయంతి; (వారి, రుహాం= నీటిలో పుట్టింది పద్మం); మదనప్రేరిత+బ= మన్మథుడిచేత ప్రేరేపించబడిందై; లజ్జ+ఉడిగి= సిగ్గును విడి; భీతిల్లక= భయపడక; బృందారక, మూర్తికిన్= దేవతల ఆకారం కలవాడికి; రాజకుమారునకు= రాజపుత్రుడికి; మంద, మంద, మృదు+ఉక్కిన్= మెలమెల్లగా మెత్తనై మాటలతో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికింది.

తాత్పర్యం: పద్మానయన అయిన దమయంతి మన్మథుడిచేత ప్రేరేపించబడిందై, సిగ్గును అవతలికి తోసి, జంమగొంకులు లేకుండ దివ్యసుందర విగ్రహాడూ, రాకుమారుడూ అయిన నలుడితో మెల్లని మెత్తని పలుకులతో ఇట్లు పలికింది.

క. ‘నీవు మహానుభావుండ వెవ్వండ? విందుల కేమి కారణంబున నేకతంబ వచ్చితి? విధి యత్పురుశాసనుండైన మధీయ జనకుచేత సురక్షితంబగుట నెవ్వలికిఁ జొర నశక్యంబు; ఛీని నెవ్వరు నెఱుంగకుండ నెవ్విధంబునం జొచ్చితివి? నాకు మనోజ వేదనా వివర్ధనుండవైన నీ తెఱం గెఱింగింపు’ మనిన దానికి నలుం డిట్లనియె.43

ప్రతిపదార్థం: నీవు, మహానుభావుండరు= నీవు గొప్ప మహిమ కలవాడివి; ఎవ్వండవు= ఎవరివి?; ఇందులకు= ఇచటికి; ఏమి కారణంబునన్= ఏ హేతువుచేత; ఏకతంబు+అ= ఒంటరిగా; వచ్చితివి; ఇది= ఈ అంతఃపురం; అతి+ఉగ్రశాసనుండు+బన= ఏమిక్కులి భయంకరమైన ఆజ్ఞలు అమలు జరిపేవాడైన; మదీయ, జనకుచేతన్= నా తండ్రిచేత; సురక్షితంబు+అగుటన్= బాగుగా కాపాడబడటంచేత; ఎవ్వరికిన్= ఎవరికైను; చౌర్న్= ప్రవేశించటానికి; అశక్యంబు= సాధ్యంకానిది; దీనిన్= ఈ అంతఃపురాన్ని; ఎవ్వరున్+ఎఱుంగకుండన్= ఎవ్వరును తెలిసికొనుకుండ; ఏ+విధంబునన్= ఏరీతిగా; చొచ్చితివి= చౌరబడ్డావు; నాకు; మనోజ, వేదనా, వివర్ధనుండవు+బన= మన్మథతాపాన్ని పెంపాందించినవాడినయిన; నీ, తెఱంగు= నీ తీరు; ఎఱింగింపుము= తెలియజేయుము; అనినన్= అని చెప్పగా; దానికిన్= ఆ దమయంతికి; నలుండు= నలుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ‘నీవు మహానుభావుడివిగా కన్నిసున్నావు. నీవు ఎవరివి? ఎచటనుండి ఇచటికి వచ్చావు? ఏకారణంగా వచ్చావు? ఈ అంతఃపురం చండశాసనుడైన మా తండ్రిగారిచేత సురక్షితం. మరి నీవు ఎవ్వరికి కనపడకుండ ఎట్లు ఇచటికి రాగలిగావు? ఇట్లు ఎవ్వరూ ఇచటికి రాలేరు. నాకు మన్మథతాపాన్ని పొచ్చిస్తున్న నీ తీరుతెన్నులు తెలుపుము’- అని దమయంతి అడుగగా నలుడు ఇట్లు బదులు పలికాడు.

అ. ‘ఓను దేవదూత నింతి! నలుం డను , వాయ్; నింద్రిదహన వరుణ యములు
నీ స్వయంవరంబు నెమ్మితోఁ జూడంగ , నరుగుదెంచి నన్ను నబల! మున్న

44

ప్రతిపదార్థం: ఇంతి!= ఓ (దమయంతి) లలనా!; ఏను= నేను; దేవదూతను= దేవతలకు దూతను; నలుండు+అనువాడన్= నలుడు అనేవాడిని; ఇంద్ర, దహన, వరుణ, యములు= ఇందుడు, అగ్ని, వరుణుడు, యముడు; నీ, స్వయంవరంబు= నీ స్వయంవరాన్ని; నెమ్మితోఁ= ప్రేతితోఁ; చూడంగన్+అరుగుదెంచి= చూడటానికై వచ్చి; మున్ను+అ= ముందుగా; నన్నున్; అబల!= ఓ అంగనా! (అబల= బలంలేనట్టిది. ప్రేవాచకం)

తాత్పర్యం: ‘ఓ లలనామణి! నేను దేవతల దూతను, నాపేరు నలుడు. ఇంద్రుడు, అగ్ని, యముడు, వరుణుడు నీ స్వయంవరాన్ని చూడటానికి వచ్చి ముందుగా నన్ను -

క. నీ యొఢ్ఢకుఁ బుత్తెంచిలి; మాయం దొక్కరు నభీష్టమతి వలయింపం
దోయజముళీఁ బ్రాథింపుము; మాయందఱకును జ్ఞయం బముర్ముము ప్రీతిన్.’

45

ప్రతిపదార్థం: నీ+బద్ధకున్= నీ కడకు; పుత్తెంచిలి= పంపారు; మా+అందు= మాలో; ఒక్కరున్= ఒకరిని; అభీష్టమతిన్= ఇష్టముసారం; వరియింపన్= భర్తగా ఎన్నుకొనటానికి; తోయజ ముఖిన్= పద్మంవంటి ముఖం కలది అయిన దమయంతిని; ప్రార్థింపుము= వేడుకొనుము; మా+అందఱకును; ప్రీతిన్= సంతోషంతో; ప్రీయంబు+లమర్పుము= ఇష్టం చేకూర్చుము.

తాత్పర్యం: ఇంద్రాగ్ని యమవరుణులు, తమలో ఒకరిని భర్తగా ఎన్నుకొనుమని నిన్ను ప్రార్థించి, మా అందరికి ప్రీతికలిగించుమని నీకడకు దూతగా పంపారు.’

వ. అని పంచిను దత్తసాదంబున నమ్మలచేత నలక్షితుండనై వచ్చితి; నిందాదులకుఁ జ్ఞయంబు సేయు’ మనిన నవనతవదనయై దమయంతి దొఖి హంసచేత నలుని విని వానియందు బధ్మాసురాగదైసై నవయుచుస్తు యచి యపు దత్తని నలుంగా నెఱింగి తప్పుచన శ్రుతః దుఃఖాయమాన మానస యగుచు నిట్టునియె. 46

ప్రతిపదార్థం: అని, పంచినన్= అని నియోగించగా; తద్వ+ప్రసాదంబునన్= ఆ దేవతల దయవలన; అన్యల చేతన్= ఇతరుల చేత; అలక్షితుండను+బు= అగోచరుడనై, అంటే అగుపించనివాడనై; వచ్చితిన్= అంతఃపురం ప్రవేశించగలిగాను; ఇంద్ర+అదులకున్= ఇంద్రుడు మున్నగువారికి; ప్రీయంబు+చేయుము= ప్రీతి ఫుటించుము; అనినన్= అని చెప్పగా; అవసత, వదన+బు= క్రిందికి దించినమెగం కలదై; దమయంతి; తొల్లి= పూర్వం; హంసచేత; నలుని, విని= నలుడి గురించి విని; వాని+అందు= ఆ నలుడిపై; బద్ధ+అనురాగ+బు= లగ్నమైన ప్రేమకలదై; నవయుచున్న+అది= ప్రుంగి కృశిస్తున్నటువంటిది; అప్పుడు= అప్పుడు; అతని= అతడిని; నలుంగాన్+ఎఱింగి= (తాను వలచిన) నలుడిగా గుర్తించి; తద్వ+వచన, శ్రవణ, దుఃఖాయమాన, మానస+అగుచున్= ఆతడి మాటలు వినటంచేత శోకంతో నిండిన మనస్సు కలది అపుతూ; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పింది.

తాత్పర్యం: ‘దేవతల దయవలన ఇతరుల కంటబడకుండ నేను ఈ అంతఃపురాన్ని ప్రవేశించగలిగాను. నీవు ఇంద్రప్రభుతులకు ప్రీయం చేయుము’- అని నలుడు దమయంతితో పలికాడు. దమయంతి తొల్లి హంస చెప్పిన నాటినుండి నలుడిపై తన వలపు నిలుపుకొని ప్రుంగి కృశిస్తూ ఉన్నట్టేది, ఇప్పుడు నలుడినే కనులార చూచింది. కానీ, అతడి మాటలు విని మిక్కెలి దుఃఖిస్తూ ఈ విధంగా బదులు పలికింది.

తరువోజ.

‘ఏ నేడ? నిందాదు లేడ? వారలకు, నెప్పుడు త్రైక్షదు; నేను నీ ధనమ భూనాథ! నీ గుణంబులు హంసచేతు, బోలుపుగా విని మనంబున నిల్చియున్న దాను; భవన్నిమిత్తమున ని ట్లబ్బిల, ధారుసినాథ సార్థంబు రావింపఁ గా నిష్ట వలసె లోకభూతకీర్తి! , కరుణించి పతిబుట్టిఁ గావింపు మిందు.

47

ప్రతిపదార్థం: ఏను+ఏడన్= నేను ఎక్కుడ?; ఇంద్ర+ఇదులు= ఇంద్రుడు ముస్కుగువారు; ఏడ= ఎక్కుడ?; వారలకున్+ఎష్టుడు, మైముక్కుదున్= వారికి (ఆ దేవతలకు) ఎష్టుడూ నేను నమస్కరిస్తాను; ఏను= నేను; నీ ధనము+అ= నీ సాత్మనే; భూవాథ!= ఓ నలమహారాజా!; నీ, గుణంబులు= నీ మంచి లక్ష్మణాలు; హంసచేతన్; పొలుపుగా విని= ఒప్పుగా విని; మనంబునన్= మనస్సులో; నిలి+ఉన్నదానన్= దాచుకొని ఉన్నదానిని; భవత్త+నిమిత్తమునన్= నీ కారణంచేత, అంటే నీకొరకే; ఇట్లు= ఈ స్వయంపరం అనే మిష కల్పించి; అభిల, ధారుణి, నాథ, సార్థంబు= సకల రాజుల సమాహం; ఇష్టు= ఇష్టుడు; రావింపగాన్, వలసె= వచ్చేటట్లు చేయవలసి వచ్చింది; లోక, ఖ్యాత, కీర్తి!= జగనుంతట ప్రసిద్ధిగాంచిన యశస్వుచేత వెలుగొందేవాడా!; ఇందున్= ఇందు; కరుణించి= దయచేసి; పతిబుద్ధిన్+కావింపుము= భర్తగా ఉండటానికి అంగీకరించుము.

తాత్పర్యం: ‘మానవమాత్రురాలనయిన నే నెక్కుడ? దేవత తైన ఇంద్రాదులు ఎక్కుడ? నేను వారిని సదా నమస్కరించి అర్పిస్తానుగదా! ఓ నలమహారాజా! నేను నీ సాత్మను మాత్రమే. నీ గుణాలు హంస చెప్పింది మొదలు నిన్నే సదా నా మనస్సులో ధ్యానిస్తున్నాను. నీ రాకకొరకే ఇష్టుడు ఈ రాజులందరిని ఆహ్వానించవలసి వచ్చింది. ప్రపంచప్రసిద్ధమైన కీర్తిగల ఓ నలమహారాజా! దయచేసి నాకు పతిగా ఉండటానికి అంగీకరించుము.

విశేషం: ఛందస్సును గురించిన వివరణ ఆరణ్యపర్వం, ప్రథమశాసనం తరువోజ (1.132) దగ్గర చూచేది.

వ. నీవు ఓని కొడంబడనినాడు రజ్జు విషాగ్ని జలంబులం బ్రాణ పలత్వాగంబు సేసికొందు’ ననిన దానిం జూచి నలుం డిట్లునియె.

48

ప్రతిపదార్థం: నీవు; ఓనికి= నీవు నా భర్తగా ఉండటానికి; ఒడంబడని నాడు= సమృతించని రోజున; రజ్జు, విష+అగ్ని, జలంబులన్= త్రాటితో, విషంతో, అగ్నితో, నీటిచేత; ప్రాణ, పరిత్వాగంబు+చేసికొందున్= ప్రాణాలు వదలుతాను; అనినన్= అని చెప్పగా; దానిన్+చూచి= ఆ దమయంతిని చూచి; నలుండు= నలుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: నీవు నా భర్తగా ఉండటానికి సమృతించకపోతే నేను ఉరివేసికొని లేదా విషం త్రాగి లేదా నిష్పులో దూకి లేదా నీటిలో పడి ప్రాణాలు వదలుతాను’- అని చెప్పిన దమయంతిని చూచి నలుడు ఈ విధంగా బదులు పలికాడు.

మత్తకోకిలము.

‘భూలిసత్త్వులు సర్వలోకవిభుల్ విభూతిసమృద్ధు లి
ద్విరుతేజులు నిష్మాగ్ గోరుచు నుష్మావా రమరోత్తముల్;
వారి పాదరజంబుఁ బోలనివాని నస్మా మనుష్య సం
సారిఁ గోరగుఁ జన్మె? నీకుఁ బ్రసమ్మలై సుర లుండగున్.

49

ప్రతిపదార్థం: భూరి, సత్త్వులు= గొప్ప బలం కలవారు; సర్వలోక, విభుల్= సమస్తలోకాలకు అధిపతులు; విభూతి, సమృద్ధులు= గొప్ప సంపద కలవారు; ఇద్ద+ఉరు, తేజులు= ప్రకాశమానవైన గొప్పతేజం కలవారు; నిష్మాన్+కోరుచున్+ఉన్నవారు= నిష్మా వలచి ఉన్నారు; అమర+ఉత్తముల్= దేవతాత్మేష్ములు; వారి, పాద, రజంబున్+పోలనివానిన్= వారి పాదాలదుమృతో సరిపోలని వాడిని; మనుష్య= మనుజమాత్రుడిని; సంసారిన్= జనన మరణ సహాత్మైన ఇహలోకంలోని సంసారంలో ఉన్నవాడిని; నీకు; ప్రసమ్మలు+పా= నిష్మా చేపట్టటానికి నుముఖులై; సురలు= దేవతలు; ఉండగున్= ఉండగా; నస్మా; కోరగన్+చన్మె?= కోరవచ్చునా?

తాత్పర్యం: ‘గొప్ప శక్తి కలవారు. సకలలోక పాలకులు, ఐశ్వర్య సముద్రులు, దేహిష్యమానమైన తేజస్సు కలవారు, దేవతలు నిన్న వరిస్తుంటే, వారి పాదధూళితో కూడ సాటిరాని నన్ను- ఒక మానవమాత్రుడిని-జననమరణ రూపమైన శహాలోక సంసారబంధంలో చిక్కుకొన్నవాడిని కోరుకొనదగునా?

విశేషం: వృత్తలడ్డణానికి ఆర. 1.46 విశేషాంశం చూడండి.

K. దేవతల కప్రియంబులు, గావించు మనుష్య లథమగతు లగుదు లిలం;

గావున వారి కభిష్టము, గావింపుము; నన్నుఁ బ్రీతీఁ గావుము తరుణీ!

50

ప్రతిపదార్థం: తరుణీ= ఓ యువతీ! ఇలన్= భూమిషై; దేవతలకు; అప్రియంబులు= ఇష్టం కాని పనులను; కావించు, మనుష్యులు= చేసే మనుజులు; అధమ, గతులు+అగుదురు= హీనస్తీతిని పొందేవారు అవుతారు; కావున్= కాబట్టి; వారికి+అభీష్టము= ఆ దేవతలకు ఇష్టం; కావింపుము= చేయుము; నన్నున్= నన్ను; ప్రీతిన్= ప్రియంతో; కావుము= కాపాడుము.

తాత్పర్యం: ఓ దమయంతీ! భూమికంలో దేవతలకు అప్రియాలు చేసినవారు అష్టకష్టాలపాలవుతారు. కావున, ఓ యువతీ! వారి ఇష్టాన్ని పాటించి ప్రీతితో నన్ను రక్షించుము’.

v. అనిన దమయంతి నయనాంతర్గతిత బాష్పధారాకలిత కపోలయుగళ యగుచుం బెద్దయుంబ్రోద్దు చింతించి ‘సీయఖప్రాయంబునకు నిరపాయంబైన యుపాయంబు గంటి; నింత్రాదులు నా స్వయంవరంబునకు వచ్చేదరేని వారి సన్నిధిని నిస్సువరియించేది; నట్లయిన సీకు నిర్దోషంబగు’ ననిన నలుండు లోకపాలురపాలికిం భోయి దమయంతికిం దన పలికిన విధంబును దనకు దమయంతి పలికిన విధంబును జెప్పె; నంత్రఁ బుణ్ణతిథి నక్షత్ర శుభముహశార్దంబున దమయంతీ స్వయంవరంబు ప్రవర్తిలిన.51

ప్రతిపదార్థం: అనిన్= అని నలుడు చెప్పగా; దమయంతి; నయన+అంతర్గతి, బొప్ప, ధారా, కలిత, కపోల, యుగళ+అగుచున్= కన్ములలోపలనుండి జారిన కస్మిటివెల్లువతో కూడిన చెక్కిశ్శు రెండును కలది అవుతా; పెద్దయున్+ప్రాద్య= చాలసేపు; చింతించి= వివారించి; సీ+అభిప్రాయంబునకు= సీ ఉద్దేశానికి; నిరపాయంబు+ఖన= అపాయంలేనిదైన - అంటే కీడు కలుగని; ఉపాయంబు= వెరపు; కంబిన్= చూచాను; ఇంద్ర+అదులు= ఇంద్రుడు మున్సుగువారు; నా, స్వయంవరంబునకు; వచ్చేదరు+ఏని= వచ్చినట్లయితే; వారి, సన్నిధిన= వారి సమక్షమందే; నిన్ను, వరియించెదన్= నిన్ను భర్తగా ఎన్నుకొంటాను; అట్లు+అయినన్= ఆ విధంగా జరిగితే; నీను; నిర్దోషంబు+అగును= నీ వట్ల తప్పు ఉండదు; అనిన్= అని చెప్పగా; నలుండు= నలుడు; లోక, పాలుర, పాలికిన్+పోయి= దిక్కాలురపాలికి వెళ్ళి; దమయంతికిన్+తన, పలికిన, విధంబును= దమయంతితో తాను చెప్పిన మాటలతీరును; తనకు, దమయంతి, పలికిన, విధంబును= తనతో దమయంతి బదులు పలికిన తీరును; చెప్పెన్= చెప్పాడు; అంతన్= అంతట; పుణ్య, తిథి, నక్షత్ర, శుభ, ముహశార్దంబునన్= శుభప్రదమైన తిథితో, తారాబలంతో కూడిన మంచి లగ్గంలో; దమయంతీ, స్వయంవరంబు; ప్రవర్తిలినన్= జరుగగా.

తాత్పర్యం: అని నలుడు చెప్పగా దమయంతి కన్ములు చెమ్మగిల్లాయి. బాష్పాలు పెల్లుబికి ఆమె రెండు చెక్కిశ్శోషై ప్రవహించాయి. ఆమె చాలసేపు యోచించి నలుడితో ఇట్లా పలికింది. ‘నీ అభిప్రాయానికి అపాయం లేని ఒక ఉపాయం తట్టింది. ఇంద్రుడు మున్సుగు దిక్కాలకులు నా స్వయంవరానికి వస్తే, నేను వారి సమక్షంలోనే నిన్ను

భర్తగా ఎన్నుకొనగలను. అప్పుడు నీచై తప్ప ఏమియు ఉండదుగదా!'- అనిన పిదప, నలుడు దిక్కాలకులదగ్గరకు వెళ్లి, తాను దమయంతితో చెప్పిన మాటల తీరును, ఆమె తనకు బదులు పలికిన తీరును వివరించి చెప్పాడు. అంతట ఒక శుభముహార్షంలో తిథినష్టత్రబులం గల లగ్గంలో దమయంతీ స్వయంవరం జరిగింది.

- అ.** ‘నలున కాని నలిసదజనేత్త వరియింపఁ | దట్టై చూత’ మనుచు నమరపరులు
నలువురును గడంగి నలరూపమున వచ్చి | రా స్వయంవరమున కతిరయమున. 52

ప్రతిపదార్థం: నలున్+అ= నలుడినిమాత్రమే; కాని= తప్ప; నలిన, దళ, నేత్త= తామరోకులవంటి కన్నలుగల దమయంతి; వరియింపదు+అట్టై= పతిగా ఎన్నుకొనదట; చూతము= చూతుముగాక; అనుచున్= అంటూ; అమర, వరులు= దేవతలలో శ్రేష్ఠులైన; నలువురును; కడంగి= పూనికతో; నల, రూపమున్న= నలుడి ఆకారం ధరించి; అతిరయమునన్= మిక్కిలి వేగంతో; వచ్చిరి= (స్వయంవర మండపానికి) వచ్చారు.

తాత్పర్యం: ‘నలుడిని తప్ప మరెవరిని దమయంతి వరియించదా? చూద్దాం!’ అని ఆ దేవతాశ్రేష్ఠులు నలువురు నలరూపం ధరించి వేగంగా స్వయంవరానికి వచ్చారు.

- వ.** అంత. 53

తాత్పర్యం: అంతట. (ఆ స్వయంవర మంటపంలో ఒక విచిత్ర సన్నిహితం ఏర్పడింది. ఒకేవరుసలో ఐదుగురు నలమహారాజులు కూర్చొని ఉన్నారు. ఆ సమయంలో).

- సీ.** దమయంతి సితపుష్టి దాముభాశోభిత | హాస్తయై చనుదెంచి యంబుజాక్షి
యమ్మహాశోష్మవ దర్శనాగత రాజన్య | నివహంబు నీక్కించి నెమ్మితోడ
నలువురు వేల్చులు నలుఁదొట్టి యప్పు దే | కాకారులై యుస్తు నందు నలుని
నేర్పింపఁగ నేర కిందాదులను నలు | నెఱుఁగు నుపాయ మిం కెంద్రి యొక్కా?
- అ.** యనుచు సంశయాకులాత్మయై ‘సురలార! | నలు నెఱుఁగువిధము నాకుఁ జేయుఁ
డాత్మరూపధరుల రగుఁ’ డని పలదేవ | నంబు సేసే దన మనంబులోన. 54

ప్రతిపదార్థం: దమయంతి; సిత, పుష్టి, దామ+అభిశోభిత, హాస్త+బ= తెల్లని పూలదండచేత వెలుగొందిన చేతులుకలదై; చనుదెంచి= వచ్చి; అంబుజ+అక్షి= పద్మాలవంటి కన్నలుకలది (అంబుజం= నీటిలో పుట్టింది-పద్మం); ఆ+మహా+ఉత్సవ, దర్శన+అగత, రాజన్య, నివహంబున్= ఆ గొప్ప పండుగను చూడటానికి వచ్చిన మహారాజ సమూహాన్ని; రాక్షించి= చూచి; నెమ్మితోడ= ప్రీతితోడ; నలువురు, వేల్చులు= నలుగురు దేవతలు; నలున్+తొట్టి= నలుడితోపాటు, నలుణ్ణి అనుసరించి; అప్పుడు; ఏక+అకారులు+బ+ఉన్నన్= ఒకేరూపం కలవారై ఉండగా; అందు= వారిలో; నలునిన్= నలుడిని; ఏర్పారింపఁగ నేరక= గుర్తింపజాలక; ఇంద్రాదులను= ఇంద్రుడు మొదలగువారిని; నలున్ ఎఱుఁగు= నలుని తెలిసికొనే; ఉపాయము= వెరపు; ఎద్ది+బక్క= ఏద్దెండవచ్చును?; అనుచు= అని తలపోస్తూ; సంశయ+అకుల+అత్మ+బ= సందేహంచేత కలత చెందిన మనస్సు కలదై; సురలార!= ఓ దేవతలార!; నలున్= నలుడిని; ఎఱుఁగు, విధము= తెలిసికొనేతీరు; నాకున్= నాకు; చేయుఁడు= కలుగజేయండి; ఆత్మ, రూప, ధరులరు+అగుఁడు= మీమీ నిజరూపాలను ధరించిన వారుగా కండి; అని; తన, మనంబులోనన్= తన మనస్సులో; పరిదేవనంబు+చేసెన్= దుఃఖంతో పలికింది.

తాత్పర్యం: పద్మాలవంటి కన్నలు గల దమయంతి తనచేతులతో తెల్లని పూడండ పట్టుకొని వచ్చింది. ఆ స్వయంవర మహోత్సవాన్ని సందర్శించ వచ్చిన రాజస్వసమాహాన్ని వీళ్లించింది. కానీ, అచట నలుడితోపాటు మరి నలువురు వేల్పులు నలుడి ఆకారంతోనే కనిపించారు. వారిలో అసలు నలుడు ఎవ్వరో ఏర్పరించలేక ఆమె సంశయాకుల చిత్తమై ‘ఓ దేవతలారా! నాను నలుడిని ఎన్నుకొనే పరిజ్ఞానం కలుగజేయండి; మీ నిజస్వరూపాలు ధరించండి’ అని తన మనస్సులో దుఃఖిస్తూ ప్రార్థన చేసింది.

వ. దేవతలు దాని పరిదేవనంబు విని కరుణించి, యునిమిషలోచనంబులు నస్ఫేదగాత్రంబులు నొప్ప నవనీ తలంబు ముట్టక యాసన్నలై నిలిచి: రంత లోకపాలురును భూలోకంబును గల రాజలోకంబు నవలోకించు చుండఁ బుణ్యశ్లోకుండయిన నలు ధర్మవిధానంబున వరియించి, దమయంతి తథీయ స్కంధంబున సుగంభి కుసుమ దామకంబు వెళ్లిన.

55

ప్రతిపదార్థం: దేవతలు= వేల్పులు; దాని= దమయంతియొక్క; పరిదేవనంబు= దీనాలాపాలు; విని= అలకించి; కరుణించి= దయకలిగి; అనిమిష లోచనంబులున్= రెప్పపాటులేని కన్నలు; న+స్వేద, గాత్రంబులున్= చెమట లేని దేహాలు; ఒప్పన్= భాసించగా; అవనీ, తలంబు, ముట్టక= నేలమైభాగాన్ని తగులకుండ; ఆసన్నలు+బ, నిలిచిరి= దగ్గరగా ఉన్నవారైరి; అంత; లోకపాలురును= దిక్కాలకులన్నా; భూ, లోకంబునన్+కల= భూలోకంలో ఉండే; రాజలోకంబున్= రాజ సమాహమున్నా; అవలోకించుచుండన్= చూస్తుండగా; దమయంతి; పుణ్యశ్లోకుండ+అయిన= పుణ్యమైన కీర్తి కలవాడయిన (పుణ్యాత్మకైన); నలున్= నలుడిని; ధర్మ విధానంబునన్= ధర్మమార్గాన; వరియించి= ఎన్నుకొని; తథీయ, స్కంధంబునన్= ఆతడి భుజంపై; సుగంభి, కుసుమ, దామకంబు= పరిమళించే పూలదండ; పెళ్లినన్= వేయగా,

తాత్పర్యం: దేవతలు దమయంతి మొర విని కరుణించారు. వారు రెప్పలు మూతవడని కన్నలతో, చెమటపట్టని దేహాలతో, నేలను అంటక దగ్గరగా నిలిచారు. అంత దిక్కాలకులూ, భూలోకంలోని రాజసమాహమూ చూస్తుండగా పుణ్యశ్లోకుడైన నలుడి భుజంపై (కంరంలో) పూలదండ వేసి దమయంతి అతడిని వరుడిగా ఎన్నుకొన్నది.

క. దేవతల సాధువాదము, తో విప్రాశీరవంబుతో బహు తుర్య

రావంబులు సెలగెను, బా, రావార రవంబుబోలె ననివార్యములై.

56

ప్రతిపదార్థం: దేవతల= వేల్పుల; సాధువాదముతోన్= శుభాకాంక్షల శబ్దాలతో; విప్ర+ఆశీః+రవంబుతోన్= బ్రాహ్మణుల దీవనల ధ్వనులతో, బహుతుర్య+ఆరావంబులు= పెక్క తుర్యధ్వనులు (తుర్యం= మంగళవాద్యం); న+నివార్యములు+బ= వారించటానికి వీలులేనిపై; (అంటే స్వచ్ఛందంగా, సంకులంగా); పారావార, రవంబున+పోలెన్= సముద్రఫోషవలె; చెలగెను= ఉప్పొంగాయి.

తాత్పర్యం: వేల్పుల శుభాకాంక్షల శబ్దాలు, బ్రాహ్మణుల ఆశీర్వద నినాదాలు, అనేకవిధాల మంగళవాద్యల ధ్వనులు కలిసి సముద్రఫోషవలె అతిశయించాయి.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

నలుండు స్వయంవరలభ్య యయిన దమయంతిం చెండ్లియగుట (సం. 3-54-25)

వ. ఇ ట్లపూర్వ స్వయంవర లబ్ధయైన దమయంతి నత్యంత విలాసంబుతో వివాహంబైన యా నలునకు నింద్రుండు వానియజ్ఞంబులయందు నిజరూపంబుజాపను, నగ్నియు వరుణుండును వాని వలచిన చోటు యగ్ని జలంబు లుత్స్వాచింపను, ధర్మందు ధర్మవునంద వానిబుభ్రి వర్తల్లను వరంబు లిభ్రి దేవలోకంబున కరుగువా రెదుర ద్వాపరంబుతో వచ్చు కలిం గని' యెందులకుం బోయెద?' వని యడిగిన నింద్రాదులకుగ గని యిట్లనియె.

57

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; అపూర్వ, స్వయంవర, లబ్ధి+బన= పూర్వకాలంలో ఎన్నడు జరుగనట్టి స్వయంవరంలో లభించినట్టి; దమయంతిన్= దమయంతిని; అత్యంత, విలాసంబుతోన్= గొప్పవైభవంతో; వివాహంబు+బన= పెండ్లి కాగా; ఆ నలునకున్; ఇంద్రుండు; వాని, యజ్ఞంబుల+అందున్= ఆ నలుడి క్రతువులో; నిజ, రూపంబున్+చూపనున్= నిజమైన తన ఆకృతిని చూపటానికి అంటే ప్రత్యక్షమవటానికి; అగ్నియు, వరుణుండును; వాని, వలచిన, చోటున్+అల= ఆ నలుడు కోరిన స్ఫులంలోనే; అగ్ని= నిష్పు; జలంబులు= నీళ్ళు; ఉత్సాదింపను= కలిగేటట్లు చేయటానికి; ధర్మందు= యముడు; ధర్మవునందు+అల= ధర్మంబైనే; వానిబుభ్రి= నలుడిబుభ్రి; వర్తల్లను= వెలసేటట్లును; వరంబులు+ఇచ్చి= వరాలను అనుగ్రహించి; దేవలోకంబునకు= స్వర్గానికి; అరుగువారు= వెళ్ళేవారు; ఎదురన్= ఎదురుగా; ద్వాపరంబుతోన్= ద్వాపరంతో; వచ్చు= వస్తున్న; కలిన్+కని= కలి పురుషుడిని చూచి; ఎందులకున్+పోయెదవు?= ఎక్కడికి పోతున్నావు?; అని; అడిగినన్= ప్రశ్నించగా; ఇంద్రాదులకున్= ఇంద్రుడు మున్సుగువారికి; కలి= కలిపురుషుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా అత్యధ్యతమైన స్వయంవరంలో లభించిన దమయంతిని నలుడు మహావైభవోపేతంగా పెండ్లాడాడు. ఇంద్రుడు తాను స్వయంగా ప్రత్యక్షమై నలుడు చేసే యజ్ఞాలలో పాల్గొంటానని వరమిచ్చాడు. అగ్ని, వరుణుడుకూడా నలుడు కోరిన చోటులలో నిష్పు, నీరు లభించేటట్లు వరాలు అనుగ్రహించారు. యమధర్మరాజు నలుడి మనస్సు ధర్మంపైనే లగ్నమయ్యేటట్లు వరం ప్రసాదించాడు. వేల్పులు అట్లా నలుడికి వరాలిచ్చి స్వర్గానికి వెళ్ళుతుండగా మార్గమధ్యంలో ద్వాపరపురుషుడితోపాటు వస్తున్న కలి కనిపించాడు. వారు కలిని 'నీవు ఎక్కడికి పోతున్నావు?' అని ప్రశ్నించారు.

తే. 'అవనిలో దమయంతీ స్వయంవరంబు, విస్తరిల్లుట విని కడు వేడ్కుతోడు

నేను దమయంతిచే వరియింపబడుడు, నని తదర్థినై యలగెద నాసఁ జేసి.'

58

ప్రతిపదార్థం: అవనిలోన్= భూలోకంలో; దమయంతీ, స్వయంవరంబు= దమయంతియొక్క స్వయంవరం; విస్తరిల్లుట విని= జరగటం విని; కడు, వేడ్కుతోడన్= మిక్కిలి సంబరంతో; ఏను= నేను; దమయంతిచే= దమయంతిచేత; వరియింపన్+పడుడున్= ఎన్నుకొనబడతాను; అని; తత్త్వం+అర్థాని+బ= ఆ కోరిక కలవాడినై; ఆసన్+చేసి= ఆశతో; అరిగెదన్= వెళ్ళుతున్నాను.

తాత్పర్యం: 'భూలోకంలో దమయంతీ స్వయంవరం జరుగుతుందని వినిఉన్నాను. అందులో నేను దమయంతిచేత వరించబడతాననే సంబరంతో, ఆసతో, కోరికతో వెళ్ళుతున్నాను.'

విశేషం: జరిగేది దమయంతీ స్వయంవరం! ఆమె అతిలోకసాందర్భవతి. జగదేకసుందరి. ఆమె ఇంద్రాదులనే తిరస్కరించింది. ఇక, కలిపురుషుడి ఆస ఎంతటి హోస్యాస్పదమైనది! శృంగారప్రకృతి మిక్కిలి గహనమైనది. గంభీరమైనది. తాను ఎంతటి కురూపి అయినను జగదేకసుందరిని కాండ్లించవచ్చును కదా!

వ. అనిన నందులు నగినీ వందుల కేల పోయే? దది ముందర నిర్వుత్తంబయ్యే; నక్షేమలి యొరుల నెప్పలి మెచ్చక నలుం డను వాని వలయించే' ననినం గలి కరం బలిగి, 'యన్నలునకు దమయంతికి రాజ్య విభవ పరిత్యాగంబును బరస్సర వియోగంబునుం జేసేడ' నని నిశ్చయించి, వాని నక్షరతుంగా నెత్తింగి, యక్కంబులం జొచ్చి యుండ ద్వాపరుం బనిచి, నలు సేయుచున్న యశ్శమేధాది కానేక భూలి దక్కిణ మహాక్రతువులయు జపహాము దానాది వివిధ పుణ్యకర్మంబులయుఁ గారణంబునం జొర నవసరంబుఁ గానక, యంతరం బన్సోణించుచుఁ బెద్దకాలం బుండి, యొక్కనాఁ డతండు కృతమూత్రండయి జలోపస్వర్ధనానంతరంబునం బాదశాచంబు సేయుచుచి సంధీపాసనంబు సేసిన, నుపలబ్ధావసరుం డయి కలి నలునందుఁ బ్రిఖేంచి, పుష్టయుం డను వాని పాలికిం బోయి త న్నెట్టింగించి 'సీపు నలునితో జూదంబాది వాని రాజ్యంబును సర్వస్వంబును నొడిచికో' మ్మని చెప్పి తానును వానికి విప్రవేషంబున సహయుండై యక్కంబులు గొని పుష్టయునితో నొక్కటం జని నలుం గాంచి 'సీపు మాతో జూదం బాసు' మనిన.

59

ప్రతిపదార్థం: అనిన్= అనిచెప్పగా; అందుల్= అందరును; నగి= నవ్వి; నీవు, (కలి); అందులక్కు= అందుకొరక్కు; (అక్కుడికి); ఏల, పోయెదు= ఎందుకు పోతున్నావు?; అది= ఆ దమయంతి స్వయంవరం; ముందర= పూర్వమే; నిర్వుత్తంబు+అయ్యెన్= జరిగిపోయింది; ఆ, కోమలి= ఆ సుకుమారి; ఒరులన్+ఎవ్వరి, మెచ్చక= ఇతరులను ఎవరిని అంగికరించక; నలుండు= నలుడు; అనువాని= అనే వరుడిని; వరియంచెన్= పతిగా ఎన్నుకొన్నది; అనిన్= అనిచెప్పగా; కలి= కలిపురుషుడు; కరంబు+అలిగి= మిక్కిలి కోపించి; ఆ+నలునకు; దమయంతికి; రాజ్య, విభవ, పరిత్యాగంబును= రాజ్యసంపద తొలగిపోయేటట్లుగను; పరస్పర వియోగంబునున్= ఇరువురును ఒకరినాకరు ఎడబాసి ఉండేటట్లుగను; చేసెదన్= చేయగలను; అని; నిశ్చయించి= న్నిర్మయించి; వానిన్= ఆ నలుడిని; అడ్డ, రతున్+కాన్+ఎటింగి= పాచికలలో ఇష్టంకలవాడినిగా తెలిసికొని; అడ్డంబులన్+చొచ్చి+ఉండన్= పాచికలలో చొరబడి ఉండటానికి; ద్వాపరున్= ద్వాపర పురుషుడిని; పనిచి= నియోగించి; నలు+చేయుచున్న= నలుడు నలుపుతున్న; అశ్చమేధ+ఆదిక+అనేక, భూరి, దక్కిణ, మహాక్రతువులయు= అశ్చమేధం మొదలయిన గొప్ప బహుమతులతో కూడిన పెక్కుక్రతువుల యొక్క; జప, హోమ, దాన+ఆది, వివిధ, పుణ్య, కర్మంబులయున్= జపాలు, హోమాలు, దానాలు మొదలుగాగల పెక్కు పుణ్యకార్యాలయొక్కయు; కారణంబున్= హేతువుచేత; చొరన్= చొరబడటానికి; అవసరంబున్= సమయాన్ని; కానక= అరయక; అంతరంబు= అవకాశాన్ని; అన్నేపించుచున్= వెదురుతూ; పెద్ద, కాలంబు+ఉండి= చాలకాలం వేచిఉండి; ఒక్కానాడు= ఒకానోక రోజున; అతండు= ఆ నలుడు; కృతమూత్రండు+అఱు= మూత్రంచేసినవాడయి; జల+ఉంప స్వర్ఘన+అనంతరంబున్= నీటిని ముట్టుకొనిన పిమ్మట; పాదశాచంబు= కాళ్ళ పరిపుఢత (కాళ్ళ కడుగుకొనటం); చేయుచుచి= చేయటం మరచి; సంధ్యా+ఉపాసనంబు= సంధ్యావందనం; చేసినన్= చేయటంచేత; ఉపలబ్ధి+అవసరుండు+అఱు= లభించిన అదను కలవాడై; కలి= కలిపురుషుడు; నలున్+అందున్= నలుడిలో; ప్రవేశించి= చొరబడి; పుష్టయుండు+అను, వాని పాలికిన్+పోయి= పుష్టయుండుని పోయి; తన్న+ఎటింగించి= తానెవరో వివరించి చెప్పి; సీపు; నలునితో; జూదంబు+అడి; వాని రాజ్యంబును; సర్వస్వంబునున్= సర్వసంపదలను; ఒడించి తీసికొనుచు; అని చెప్పి; తానును; వానికిన్= ఆ పుష్టయుడికి; విప్రవేషంబున్= బ్రాహ్మణుడి ఆక్రూతితో; సహయుండు+ఫి= తోడై; అడ్డంబులు+కొని= పాచికలనుకొని; పుష్టయునితోన్; ఒక్కటన్+చని= కలిసి వెళ్ళి; నలున్+కాంచి= నలుడిని చూచి; నీవు= ఓ నలమహారాజా!; మాతో= పుష్టయుడితో, తనతో; జూదంబు+అడుము+అనిన్= జూదాన్ని ఆడుమని అడుగగా.

తాత్పర్యం: కలిపురుషుడి మాటలు విని అందరు నవ్వారు. 'స్వయంవరం జరిగిపోయింది. ఇక సీప్రయాణం నిర్మకం. ఆ సుకుమారి దమయంతి ఒరులను ఎవ్వరిని మెచ్చక నలమహారాజును వరించింది' అని దేవతలు

చెప్పగా కలిపురుషుడికి నలుడిచై కోపం వచ్చింది. నలుడికి రాజ్యవైభవం పోగొట్టుటానికి, నలదమయంతులకు పరస్పర వియోగాన్ని కల్పించటానికి కలిపురుషుడు నిశ్చయించాడు. నలుడు ద్వారాత్మియు ఉని కలికి తెలిసింది. అందుచేత పాచికలలో ప్రవేశించువని కలి తన సహచరుడైన ద్వాపరుడిని నియోగించాడు. తాను నలుడిలో ప్రవేశించ సంకల్పించాడు కానీ, అతడికి అవకాశం చాలకాలంవరకు లభించలేదు. నలుడు అనవరతం అశ్వమేధాది యజ్ఞయాగాదులు నిర్వర్తించి, బ్రాహ్మణులకు అపార దక్షిణాలు పంచిపెట్టుతూ ఉండేవాడు. జపం, తపం, హోమం, దానధర్మ పుణ్యకార్యాలు అతడి దినచర్యలయ్యాయి. కానీ, ఒకనాడు నలుడు మూత్రవిసర్జన అనంతరం పాదప్రక్షాఖనం మరచిపోయి సంధ్యావందన మాచరించాడు. అప్పుడు ఆ అపుచిత్యాన్ని ఆధారం చేసికొని కలి నలుడిలో ప్రవేశించాడు. తదుపరి కలి పుష్టిరుడనే రాజు వద్దు వెళ్లి, తనను తాను పరిచయం చేసికొని, “నలుడితో జూదమాడి నలుడిరాజ్యాన్ని, సర్వసంపదలనూ గెలుచుకొమ్మని” ప్రోత్సహించాడు. పుష్టిరుడు అందుకు సమ్మతించాడు. కలి బ్రాహ్మణవేషం ధరించి పాచికలు పట్టుకొని పుష్టిరుడితోపాటు నలుడి ఒద్దుకు పోయి, ఇద్దరూ అతడిని జూదమాడటానికి ఆహ్వానించారు.

విశేషం: ఈ భూలోకంలో మానవజాతి సమస్తాన్ని పట్టిపీడించే సర్వపాపాలకు సమష్టి పర్యాయపదం కలి. సమష్ట దుర్గణాలలో సీచాతిసిచంగా ఎన్నదగింది అసూయ. కలి మూర్తీభవించిన మాత్రర్యం. నలదమయంతులు ఆదర్శదంపతులు. నలుడు పుణ్యమూర్తి. కలిపురుషుడు అతడికి దవుదవ్వులలో నిలువవలసినవాడు. కానీ, అటువంటి నలుడిని సమీపించటానికి కలికి అవకాశం కల్పించింది. ‘అశోచం’. మూత్ర విసర్జనానంతరం పాదప్రక్షాఖన విస్కరించిన పరమపుణ్యమూర్తిలో కలి అశోచంవలన ప్రవేశించగలిగాడు. “అశోచం- కలిపురుషుడికి ప్రవేశద్వారం” అనే నీతి నలోపాభ్యాసంలో అంతర్గ్రథం. విశ్వసాహితీప్రపంచంలో నలోపాభ్యాసంవలె పుచిత్యానికి నిరుపమాన ప్రాధాన్యం కల్పించిన గాథ మరొకటి కనిపించదు. నిరంతరనిత్యజాగ్మితి, శుచిత్వ పరిరక్షణాను అత్యవసరం- అనే పౌచ్ఛరిక నలోపాభ్యాసంలో సునిశితంగా నిక్షిప్తమైనది. వావీళ్లప్రతిలో నీవు మారాజుతో జూదంబాడు మనిన’- అనే పారాంతరం ఉన్నది.

క. ద్వారాత్మాము తత్కృతవా : హంతుఁడైనై జూద మాడకుండట ధర్మా

పేతం బని యథముఖుడై : యాతనితో నలుడు జూదమాడఁ గడంగెన్.

ప్రతిపదార్థం: ద్వారాత్మ+అర్థము= జూదం ఆడటంకొరకు; తత్త్వ, కితన+అహాతుఁడను+బ= ఆ జూదరులచేత పిలువబడినవాడైనై; జూదము+అడకుండట; ధర్మ+అపేతంబు+బని= అధర్మమని; అభిముఖుడు+బ= అనుకూలుడై, (ఎదురుమెగం కలవాడై-దీనికి వ్యతిరేకం విముఖుడు= మెడమెగం కలవాడు); నలుడు; అతనితో= ఆ పుష్టిరుడితో; జూదము+అడన్= జూదమాడటానికి; కడంగెన్= పూనుకొన్నాడు.

తాత్పర్యం: ‘జూదమాడటానికి ఆ జూదరులచేత పిలువబడినవాడైనై జూదమాడకుండటం అధర్మ’ మని తలచి నలుడు సమ్మతించి పుష్టిరుడితో జూదమాడటానికి పూనుకొన్నాడు.

విశేషం: జూదాన్ని ప్రాచీనులు సప్తవ్యసనాలలో చేర్చారు. సప్తవ్యసనాలు: 1.మృగయ (వేట) 2. మద్యం 3. మహిళ 4. ద్వారం 5. వాక్యరుప్యం 6. దండపారుప్యం 7. అర్థదూషణం. ధర్మమూర్తి అయిన నలుడు సప్తవ్యసనాలలో ఒకటిగా ఎన్నబడిన ద్వారత్కీడు ఏల అభిముఖడయ్యాడు? అనే ప్రశ్న ఉదయించక తప్పదు. ఆ ప్రశ్నకు సమాధానం (1) అలనాటి క్షత్రియ

సంపదాయం. జూదమాడటంకొరకు వచ్చిన ఆహ్వానాన్ని తిరస్కరించరాదు అనేభావం. (2) నలుడు కలిగ్రస్తుడు. జూదంవలన దాపురించే అనర్థాన్ని నలోపాఖ్యానం నొక్కి వక్కాణించింది. జూదాన్ని వ్యసనంగానే అభివర్ణించింది కాని సమర్థించలేదు.

క. కలధనము లెట్ల నొడ్డుచు , నలయిక జూదమున విజితుడగుచుండె ని జా

ప్రులు వాలించిన నుడుగక , నలుడు కలిప్రేరణంబునను హతమతియై.

61

ప్రతిపదార్థం: కల, ధనములు+ఎల్లన్= ఉన్న సంపదలు అన్నియు; ఒడ్డుచున్= జూదంలో పణంగా పెట్టుతూ; అలయక= విసుగుచెందక; జూదమునన్= దూయతంలో; నిజ+ఆప్తులు= తనయొక్క హితులు; వారించినన్= అడ్డుపడినను; ఉడుగక= విరమించక; కలి ప్రేరణంబునను= కలియొక్క ప్రేరేపణవలన; హతమతి+బ= బుద్ధిహీనుడై; నలుడు; విజితుడు= ఓడిపోయినవాడు; అగుచుండెన్= అప్పతుండెను.

తాత్పర్యం: నలుడు జూదం మొదలుపెట్టాడు. తనకున్న సంపదలనన్నింటిని పణంగాపెట్టి అలసట లేకుండా, ఆపకుండా జూదమాడసాగాడు. ఆప్తులు వారించినపుటికీ, బుద్ధిహీనుడై జూదం మానలేదు. అది కలి ప్రేరణ. జూదంలో నలుడు వరుసగా ఓడుతూనే ఆడుతున్నాడు.

వ. ఇ ట్లనేక మాసంబులు దుర్వ్యసనాసక్తుం డయిన యస్తులుండు వివిధ వస్తువాహన నివహంబు లొడ్డి పుష్టురున కోటువడం బోయిన నెఱింగి పొర బ్రాహ్మణ ప్రథాన వరులు దమయంతీ పురస్కృతులయి వచ్చి వాలించి, కలి సమావేశపరపశుండైన యస్తులుచేతం బ్రతిహాతు లయి వలుక కుండి; రంత దమయంతి చింతాక్రాంత చిత్తర్చై.

62

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనేక, మాసంబులు= పెక్కనెలలు; దుర్వ్యసన+అసక్తుండు+అయిన= దోషకార్యంలో అపేక్ష కలవాడయిన; ఆ+నలుండు; వివిధ, వస్తు, వాహన, నివహంబులు= పెక్క వస్తువులు, వాహన సముదాయాలు; ఒడ్డి= జూదంలో పణంగాపెట్టి; పుష్టురునకు+ఒట్టు, పడన్+పోయినన్= పుష్టురుడి చేతిలో ఓడిపోవటానికి సంసిద్ధుడు కాగా; ఎటింగి= తెలిసికొని; పొర, బ్రాహ్మణ, ప్రథాన, వరులు= పురజనులలో, విప్రులలో, మంత్రులలో గొప్పవారు; దమయంతీ పురస్కృతులు+అయి= దమయంతిని తమముందు నిలబెట్టుకొనివారై; వచ్చి= అరుదెంచి; వారించి= జూదం ఆడవద్దని అడ్డుచెప్పి; కలి సమావేశ పరవశుండు+బన= కలియొక్క కలయికచేత వివశత్తుం చెందినట్టి; ఆ+నలుచేతన్= ఆ నలుడిచేత; ప్రతిహతులు+అయి= తిరస్కరించబడినవారై; పలుకుండిరి= మానం వహించిరి; అంతన్= అటుపై; దమయంతి; చింతా+అక్రాంత, చిత్త+బ= దుఃఖంచేత ఆక్రమించబడిన మనస్సుకలదై.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా పెక్కనెలలు దుర్వ్యసనమైన జూదానికి లోబడి, అనేక వస్తువాహనాదులను పణంగా ఒడ్డి పుష్టురుడిచేత ఓటమి చెందటానికి సంసిద్ధుడైన నలుడి దగ్గరికి పొరబ్రాహ్మణ మంత్రిశేషులు దమయంతిని తమకు ముందుపెట్టుకొని వచ్చి అతడిని వారించారు. కాని, కలిప్రభావానికి లోబడి వివశుడై ఉన్న నలుడు వారిమాటలు వినలేదు. వారు మారుమాటాడలేక మిన్నకున్నారు. అంత దమయంతి దుఃఖంచేత ఆవరించబడిన మనస్సుకలదై.

అ. ‘ఎంత యోటువడిన నంతియ జూదము , నందుఁ దగులు, జలము నతిశయుల్లు, నేమి సేయు దాన ? నిబి యెగ్గునకు మూల’ , మని లతాంగి దుఃఖితాత్మ యగుచు.

63

ప్రతిపదార్థం: ఎంత+బిటు+పడినన్= ఎంతగా ఓడిపోయినప్పటికిని; అంతియ= అంత ఎక్కువగానే; జాదంబునందున్= ద్వాతంలో; తగులున్= తగులుకోవటం అంటే నిమగ్నతయు; చలమున్= మాతృర్యమును (పట్టుదలయు); అతిశయల్లున్= పెరుగుతుంది; ఏమి+చేయదానన్= ఏమి చేయగలను? అంటే నేను కేవలం నిస్సహియురాలిని అని అర్థం; ఇది= ఈ జాదం; ఎగ్గునకు= కీడుకు; మూలము= హేతువు; అని= అని తలపోసి; దుఃఖిత+ఆత్మ+అగుచున్= పరితపించినట్టి ఆత్మ కలది అవుతూ.

తాత్పర్యం: ‘బడినకొలది జాదంలో ఆసక్తి, మాతృర్యం (పట్టుదల) పెరుగుతాయి. ఇక నే నేమి చేయగలను? ఇది కీడుకు మూలకారణం’ అని సుకుమారి అయిన దమయంతి మిక్కిలి దుఃఖించింది.

- సి.** అక్షముల్ పుష్టిరునందు వశ్యంబులై , యునికియు, నలునియం దొండువిధము లగుటయు నెఱిగే, నిజాధిశ్వరున కప , జయమ కా లాంచించి, సరసిజాక్షి భర్తయనుజ్ఞ మున్ బడసి వార్షిష్టయుడన్ , సారథిఁ జిలిచి ‘యా స్వందనమున నింద్రీనుండను నిక్షమారకు నింద్ర , సేన య న్యాయతుఁ జెచ్చరను దీడు
- అ.** కొని విద్రు కలగి గుఱుకొని మధ్యంధు , జనులయొట్టఁ బెట్టి చట్ట రమ్మ’ యంచు నెమ్మిఁ బుచ్చె నాప్తపురోహిత , మంత్రిబాంధవాభామతము గాగర.

64

ప్రతిపదార్థం: అక్షముల్= పాచికలు; పుష్టిరునందున్= పుష్టిరుడి చేతిలో; వశ్యంబులు+హ= స్వాధీనములై; ఉనికియు= ఉండటమున్నా; నలుని+అందు; ఒండు, విధములు+అగుటయున్= వేరొకరితిగా కావటమున్నా; ఎఱిగే= తెలిసికొని; నిజ+అధిశ్వరునకున్= తన భర్తకు; అపజయము+అ= అపజయమే; కాన్, లాంచించి= బిటమే అపుతుందని తలపోసి; సరసిజ+అజ్ఞిన్= పద్మాలవంటి కన్యలుగల దమయంతి; భర్త+అనుజ్ఞ= భర్త(నలుఁఁ) అనుమతి; మున్, పడసి= ముందు పొంది; వార్షిష్ట యుడు+అన్= వార్షిష్టయుడు అనే; సారథిన్+పిలిచి= రథ చోదకుడిని పిలిచి; ఈ, స్వందనమునన్= ఈ రథంలో; ఇంద్రీనేనుండు+ అను= ఇంద్రీనేనుడనే; ఈ+కుమారకున్= ఈ కొడుకును; ఇంద్రీనేన+అన్+కూతున్= ఇంద్రీనే అనేకూతురిని; చెచ్చెరను= శీఘ్రంగా; తోడుకొని= వెంటబెట్టుకొని; విదర్భు+అరిగి= విదర్భు పోయి; గుఱుకొని= పూనుకొని; మత్త+బంధు జనుల+బద్ధన్= నా చుట్టూల దగ్గర; పెట్టి= అప్పగించి; చట్ట, రమ్ము+అ= శీఘ్రంగా రావాలి; అంచున్= అంటూ; ఆప్త, పురోహిత, మంత్రి, బాంధవ+అభిమతము, కాగన్= హితులు, వైదికకర్మలు నిర్వహించే గురువులు, సచివులు, చుట్టాలయొక్క అభిప్రాయాన్ని పాటించే; నెమ్మిన్= ప్రీతితో, పుచ్చెన్= పంపింది.

తాత్పర్యం: పాచికలు పుష్టిరుడికి అనుకూలంగా ఉండటాన్ని, నలుడికి ప్రతికూలంగా ఉండటాన్ని తెలిసికొని దమయంతి తన భర్తకు బిటమి సిద్ధిస్తుందని తలపోసి, ముందే భర్త అనుమతిని పొంది, వార్షిష్టయుడనే సారథిని పిలిచి ‘ఈ రథంపై ఇంద్రీనేనుడనే కుమారుడిని, ఇంద్రీనే అనే కూతురిని శీఘ్రంగా తీసికొని విదర్భు వెళ్ళి అక్కడ నా బంధువుల దగ్గర దిగబెట్టి వేగంగా తిరిగిరమ్ము’ అని దమయంతి నియోగించింది. ఆమె చేసిన పనిని ఆప్తులు, చుట్టాలు, వైదికకర్మలు నిర్వహించే గురువులు, మంత్రులు ఆమోదించారు.

- క.** నలుడును ధరణీరాజుము , దలగగ సర్వంబు నపహృతం బైనుఁ గడుం దలల దమయంతిఁ దీడ్జ్యని , వెలువడియే నశేపరాజ్యవిభవచ్చుతుడై.

65

ప్రతిపదార్థం: నలుడును; ధరణీ, రాజ్యము= భూరాజ్యం; తలగఁగ్నీ= తొలగిపోగా; సర్వంబునీ= సమస్తమున్నా; అపహృతంబు+బన్నీ= అపహరించబడింది కాగా; కడునీ= మిక్కిలి; తలరి= పరితపించి; దమయంతినీ+తోడ్డొనీ= దమయంతిని వెంటబెట్టుకొని; ఆశేష, రాజ్య, విభవ, చ్యాతుడు+బ= సమస్త రాజ్యసంపద పోయినవాడై; వెలువడియెనీ= (పురంనుండి) బయటికి వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: జూదంలో భూరాజ్యం తొలగిపోయింది. సర్వస్యం అపహరించబడింది. నలుడు మిక్కిలి పరితపించి దమయంతిని వెంటబెట్టుకొని రాజ్యావైభవం, సంపద కోల్పోయి రాజధానినుండి బయటకు వెళ్ళాడు.

తే. పురమువెలి ముాఁ డహరీరాత్రములు వసించి, యున్న నలుపాలి కెష్టరు నోడి రరుగ

జనవిభుం దైన పుష్టరుశాసనమును, గలిక్కత దూషాతవిద్వేష కారణమున.

66

ప్రతిపదార్థం: పురమువెలి= పట్టణం బయట; మూడు+అహోరాత్రములు= మూడు రాత్రుళ్ళు, పగళ్ళు; వసించి= నివసించి; ఉన్న= ఉన్నట్టి; నలుపాలికి= నలుడి దగ్గరకు; జన, విభుండు+బన్= రాజైన; పుష్టరు, శాసనమున్నీ= పుష్టరుడి ఆజ్ఞపలన; కలి, కృత, దూత, విద్యేష, కారణమున్నీ= కలిచేత ఏర్పరచబడిన జూదయీది కోపంచేత; ఎవ్వరునీ= ఎవరుకూడా; అరుగ్నీ= వెళ్ళటానికి; ఓడిరి= జంకారు.

తాత్పర్యం: జూదంలో రాజ్యం కోల్పోయిన నలుడు పురంవెలుపల మూడుదినాలు నివసించాడు. రాజైన పుష్టరుడికి భయపడటంచేత, కలిప్రేరణచేత జూదంపై ఏర్పడిన ద్వేషంచేత పారులు ఎవరుకూడా నలుడిదగ్గరికి వెళ్ళలేదు.

వ. ఇట్లు సర్వజన సత్కారార్థం దయుఖును నలుండు విధిక్తంబున సెవ్విలివలను సత్కారంబు గానక జలంబు లాహరింబుగాఁ దత్పురసమీపంబున దమయంతీ ద్వితీయండై యుండి, బుభుక్కాపీడ సహింప నోపక, హిరణ్యప్రక్కంబులతోఁ దమముందటు తిరుగుచున్న పక్కలం గని యవి భక్త్యంబు లగు నని యష్టులం బట్టికాన సమకట్టి తనకట్టిన పుట్టంబు వానిపై వైచిన, నవి పుట్టంబుతోన గగనంబున కెగసి నగుచు విగతవస్తుండైన నలున కి ట్లనియో.

67

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈఁ రీలిగా; సర్వజన, సత్కార+అర్థండు+అయ్యుము= జనులందరి చేత సమానం పొందటానికి యోగ్యత కలవాడు అయినపుటికిని; నలుండు= నలుడు; విధి, కృతంబున్నీ= దురద్దప్పవాన; ఎవ్వరి వలనను= ఎవరిచేతకూడా; సత్కారంబునీ+గానక= సమానం పొందలేక; జలంబులు= నీళ్ళు; ఆహారంబుగానీ= తీండిగా; తద్ద+పుర సమీపంబున్నీ= ఆ పట్టణానికి దగ్గరగా; దమయంతీ, ద్వితీయండు+బ= దమయంతిని తోడుగాకలవాడై; ఉండి= కలసి ఉండి; బుభుక్కా, పీడ= ఆకలిబాధ; సహింపనీ+బిపక= తాళజాలక; హిరణ్యప్రక్కంబులతోనీ= బంగారురెక్కలతో; తమ, ముందటనీ= తమకు ఎదురుగా; తిరుగుచున్న= విహారిస్తున్న; పక్కలనీ+కని= పెట్టులను చూచి; అవి= ఆ పక్కలు; భక్త్యంబులు= భుజింపతగినవి; అగుమ+లని= అపుతాయిని తలపోసి; ఆ+పక్కలనీ+పట్టికాన్నీ= ఆ పక్కలను పట్టుకొనటానికి; సమకట్టి= పూని; తన, కట్టిన, పుట్టంబు= తాను ధరించిన వప్తుం; వానిపై= ఆ పక్కలపై; వైచిననీ= విసరగా; అవి= ఆ పక్కలు; పుట్టంబుతోనీ= వప్తుంతోనే; గగనంబునకు= ఆకాశానికి; ఎగసి= ఎగిరి; నగుచునీ= పరిహసిస్తూ; విగత, వప్తుండు+బన్= పోయిన పుట్టం కలవాడైన; నలునకు; ఇట్లు+అనియెనీ= ఈఁ విధంగా పలికాయి.

తాత్పర్యం: సర్వజనులచేత సత్కారాన్ని పొందటానికి యోగ్యత కలవాడైనను నలుడు విధిపరిపాకంచేత, ఎవరిచేతను గౌరవించబడక నీళ్ళు మాత్రమే ఆహారంగా గైకొని దమయంతియు, తాను ఇరువురు మాత్రమే ఆ పట్టణ

సమీపంలో ఉన్నారు. అప్పుడు వారిముందు బంగారురెక్కలు గల పద్మలు విహారిస్తూ కనిపించాయి. నలుడు ఆకలిబాధ తాళలేక ఆ పద్మలు ఆహారంగా ఉపకరిస్తాయని ఆలోచించి, వాటిని పట్టుకొనటానికి తాను కట్టుకొన్న వస్తున్ని తీసి వాటిపై విసిరాడు. ఆ పద్మలు నలుడు విసరిన వస్తుంతోపాటు ఆకాశంలోకి ఎగిరిపోయి, నవ్వుతూ అతడితో ఇట్లూ పలికాయి.

విశేషం: ఆ పద్మలు, బంగారురెక్కలు కలవి. అవి అసలు పద్మలు కావు. నలుడిని ప్రతోభపెట్టటానికి వచ్చిన పాచికలు! పాచికలపైగల వ్యామోహం బంగారురెక్కలు గల పిట్లలుగా ఉత్సైక్షించబడటం మనోహరకల్పన.

నలుండు దమయంతీసహితుండై యడవికిఁ బోపుట (సం.3-58-25)

తే. ‘నీ ధనంబును రాజ్యంబు నిక్కతిఁ గొన్ని, యక్కముల మేము; నీ వస్త్ర మపహాలంపఁ బక్షిరూపులమై వచ్చి పాఠివేంద్రు, యపహాలించితి’ మని చెప్పి యిలగే జదల.

68

ప్రతిపదార్థం: పార్థివ+ఇంద్ర!= రాజులో శ్రేష్ఠుడా! అంటే ఓ నలమహారాజా!; నీ ధనంబును= నీ(డబ్బు) సంపదను; రాజ్యంబున్= రాజ్యాన్ని; నిక్కతిన్+కొన్న= మోసంచేత గ్రహించిన; అక్కములము= పాచికలము; ఏము= మేము; నీ వస్త్రము+ అపహారింపన్= నీవు కట్టుకొన్న వస్తున్ని మోసంతో తీసికొనటానికి; పట్టిరూపులము+ఇ= పిట్లల ఆకారం ధరించినవారమై; వచ్చి= అరుదెంచి; అపహారించితిమి= మోసంతో గ్రహించాం; అని, చెప్పి; చదలన్= ఆకాశంలో; అరిగెన్= వెళ్లిపోయాయి.

తాత్పర్యం: ‘ఓ నలమహారాజా! నీ సంపద, నీ రాజ్యం, మోసగించి పరిగ్రహించిన పాచికలం మేము. పద్మలరూపం ధరించి, నిన్ను మోసగించి నీవు కట్టిన బట్టలను గూడ అపహారించడానికి వచ్చాం, అపహారించాం’ అని ఆ పద్మలు నలుడితో చెప్పి ఆకాశమార్గాన్ని బట్టి ఎగిరిపోయాయి.

వ. నలుండును వానిం జూచి విష్టయం బంధి ‘యా యక్కంబుల దోషంబునం గా కేమి? నా కిట్టి దయ్యు’ నముచు దమయంతి కట్టిన పుట్టంబుచెఱంగు గడ్డికొనియే; నట్టిద్దులు సేకవస్తులయి యొండొరుల మొగంబులు సూచి దుఃఖించుచో నలుండు దమయంతి కి ట్లనియే.

69

ప్రతిపదార్థం: నలుండును= నలుడును; వానిన్+చూచి= ఆ పిట్లలను చూచి; విస్కుయంబు+అంది= ఆశ్చర్యపడి; ఈ+అక్కంబుల, దోషంబునన్+కాక+ఎమి= ఈ పాచికలదోషంవలన కాక మరేమిటి; నాకు+ఇట్లిది+అయ్యెన్= నాకు, ఇటువంటి అవస్థ దాపురించింది; అనుమన్= అని తలపోస్తూ; దమయంతి, కట్టిన, పుట్టంబు చెఱంగు= దమయంతి ధరించినట్టి చీరకొంగు; కట్టికొనియెన్= కట్టుకొన్నాడు; అట్లు+ఇద్దులు= ఆ విధంగా ఇరువురు; ఏక వస్తులు+అయి= ఒకేచీర ధరించిన వారయి; ఒండొరుల, మొగంబులు, చూచి= ఒకరిమొగం ఒకరు చూచి; దుఃఖించుచోన్= పరితపిస్తున్నస్పుడు; నలుండు; దమయంతికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: నలుడుకూడ ఆ పిట్లల పలుకులు విని ఆశ్చర్యపోయాడు. ‘నాకు ఈ దుఃఖితి దాపురించటానికి ఈ పాచికల దోషం గాక మరేమి కారణం ఉన్నది?’ అని తలపోస్తూ దమయంతి కట్టిన వస్తుంచొక్క చెరగునే తానుకూడ ధరించాడు. ఈ రీతిగా ఆ ఇద్దరు ఒకేచీర ధరించి ఒండొరుల మొగాలు చూచికొని పరితపిస్తున్నస్పుడు నలుడు దమయంతితో ఇట్లూ అన్నాడు.

క. ‘ఇది దక్షిణాపథంబును, కిచియు విదర్భాపురమును, కిచి కోసల, కి య్యాచి యుజ్జుయినికిఁ దెరువులు; మచి నిన్నిటిలోన నరుగ మన కెళ్లి యగున్?’

70

ప్రతిపదార్థం: ఇది= ఈ బాట; దక్షిణాపథంబును= దక్షిణభారతభూమికి; ఇదియు= ఈ బాటేమా; విదర్భాపురమునకు= విదర్భానగరానికి; ఇది= ఈ బాట; కోసలకు= కోసలదేశానికి; ఈ+అది= ఈ బాట; ఉజ్జుయినికిన్= ఉజ్జుయిని పట్టణానికి; తెరువులు= మార్గాలు; మదిన్= నీ ఉద్దేశం (మనస్సు)లో; ఇన్నిటిలోనన్= ఈ దారులన్నిటిలో; మనకు+ఎద్ది= మనకు ఏది?; అరుగా+అగున్= వెళ్లటానికి అనువైపు అవుతుంది?

తాత్పర్యం: ‘ఇది దక్షిణాపథానికి దారి. ఇది విదర్భాపట్టణానికి పోయేబాట. ఇది కోసల దేశానికి వెళ్లేమార్గం. ఇది ఉజ్జుయిని నగరానికి వెళ్ళేతోవ. ఈ తెరువులు అన్నింటిలో మనం వెళ్లటానికి నీ ఉద్దేశంలో అనువైనది ఏది?’ - అని దమయంతిని నలుడు ప్రశ్నించాడు.

విశేషం: దక్షిణంలో దక్షిణాపథం, ఉత్తరంలో విదర్భ, తూర్పున కోసల, పశ్చిమంలో ఉజ్జుయిని పేర్కొనబడినాయి. ఈ శృంగాటకం (నాలుగుదారుల కూడలి)లో మహాభారత రచనాకాలానికి సుదూరాలకు వెళ్లి సుప్రసిద్ధమైన దారులు భారతదేశంలో ఏర్పడి ఉన్నట్లు గ్రహించవచ్చును.

క. అడవులలో నాతోఁ గడు, నిడుమలు వడనోప; పరుగు మిందుముఖీ! యి ప్పుడు నీ బంధుజనంబుల, కడ్ కనవుడుఁ దరుణి శోకగద్దద యగుచున్.

71

ప్రతిపదార్థం: ఇందుముఖీ!= చంద్రుడివంటి మొగం కలదానా!; అడవులలోన్; నాతోఁ= నాతో; కడు+ఇదుమలు= మిక్కిలి కష్టాలు; పడన్+చిపవు= అనుభవించలేవు; ఇప్పుడు; నీ, బంధుజనంబుల, కడకు= నీ చుట్టాల దగ్గరికి; అరుగుము= వెళ్లుము; అనవుడున్= అని చెప్పగా; తరుణి= యౌవనవతి అయిన దమయంతి; శోక, గద్దద+అగుచున్= దుఃఖంచేత కంపించిన కంరస్యరం కలదై.

తాత్పర్యం: చంద్రబింబం వంటి ముఖం గల ఓ దమయంతీ! నాతో ఈ అడవులలో కష్టాలు పడుతూ తిరుగజాలవు. ఇప్పుడు మీ పుట్టినింటికి పోయి బంధుజనులతో సుఖించుము’ - అని నలుడు పలుకగా, దుఃఖంచేత కంపించే కంరస్యరం కలదై (దమయంతి).

ఆ. అతని కిట్టు లనియే ‘సవనీశ! నీవును, నేనుఁ జని విదర్భ నిష్టలీ మండుధము; మృగాకులోగ్రహనంబుల, కరుగ నేల? యిడుమ లంద నేల?’

72

ప్రతిపదార్థం: అతనికి= ఆ నలుడితో; ఇట్లులు= ఈ విధంగా; అనియెన్= (దమయంతి) పలికింది; అవని+ఈశ!= ఓ రాజా!; నీవును, నేనున్= నీవు మరియు నేను; చని= వెళ్లి; విదర్భన్= విదర్భలో; ఇష్టలిలన్+ఉండుధము= ఇష్టానుసారంగా ఉండాం; మృగాలు+ఉంగ్రె, వనంబులకు= క్రూర జంతువులతో వ్యాపించి భీతిగొలిపే (భయంకరమైన) అడవులకు; అరుగన్+ఏల= వెళ్లటమెందుకు?; ఇదుమలు+అందన్+ఏల= కష్టాలు అనుభవించట మెందుకు?

తాత్పర్యం: దమయంతి నలుడితో ఇట్లా చెప్పింది - ‘ఓ నలమహారాజా! నీవూ విదర్భకు వెళ్లి సుఖంగా ఉండాం. క్రూరమృగాలచేత భయంకరాలైన ఈ అడవులలో కష్టాలను అనుభవించటం ఎందుకు?’

శ. అనిన విని నలుం డవనతాననుండై 'నీ చెప్పినట్లు విద్ధేశ్వరు రాజ్యంబును మన రాజ్యంబః యేను దొల్లి యథికైశ్వర్యయుతుండై యందులకుంబోయి బంధుజనులకు హృదయానందంబు సేసి, యిప్పు డివిధంబున సర్వస్వహీనుండై యెట్లు పోవనేర్తు?' ననిన దమయంతి యిట్లనియె. **73**

ప్రతిపదార్థం: అనిన్నీ= అని చెప్పగా; విని; నలుండు= నలుడు; అవనత+అననుండు+బః వంచిన మొగం కలవాడై; నీ, చెప్పిన+అట్లు+అల్లా= నీవు చెప్పిన రీతిగానే; విదర్భ+ఈశ్వరు= విద్ధేశ్వరుడి - అంటే విదర్భప్రభుయొక్క; రాజ్యంబును= రాజ్యం; మనరాజ్యంబు+అల్లా= మన రాజ్యమే; ఏను= నేను; తొల్లి= పూర్వం; అధిక+ఐశ్వర్యయుతుండను+బః ఎక్కువ సంపదతో కూడినవాడినై; అందులకున్, పోయి= ఆ విదర్భును వెళ్లి; బంధు, జనులకున్= చుట్టూలకు; హృదయ+అనందంబు+చేసి= హృదయాలకు అనందం కల్పించి; ఇప్పుడు+ఈశ్వర్యయుతుండన్నీ= ఇప్పుడ్ రీతిగా; సర్వస్వహీనుండను+బః అంతయు పోగొట్టుకొన్నవాడినై; ఎట్లు= ఏ విధంగా; పోవ, నేర్తును= పోగలను; అనిన్నీ= అని చెప్పగా; దమయంతి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పింది.

తాత్పర్యం: నలుడు మొగం వాల్పుకొని దమయంతితో ఇట్లు చెప్పాడు. 'నీవు చెప్పినట్లు విదర్భప్రభువు రాజ్యంగూడ మనరాజ్యంగానే భావించుకొనవచ్చును. కానీ, మునుపు నేను సమస్తసంపదలతో తులతూగుతూ విదర్భును వెళ్లి బంధువులందరికి అపరిమితానందాన్ని కలిగించినవాడినికదా! ఇప్పుడు అంతా పోగొట్టుకొని పరమ దరిద్రుడనై అక్కడికి ఎట్లు పోగలను? నాకు ఎట్లు మొగం చెల్లుతుంది?' - అని అనగా అతడితో దమయంతి ఇట్లు అన్నది.

తే. 'అధికదుఃఖిరోగార్థున కౌపధంబు, సురుచిరంబుగ భార్యయ చూపే యెందు; నొనర భార్యాస్మేతుడై యున్నవాని, కెంతలయ్యును నాపద లెఱుకపడవు.' **74**

ప్రతిపదార్థం: అధిక, దుఃఖ, రోగ+అర్థను= తీవ్రమైన దుఃఖంగానే, రోగంచేత పీడించబడేవాడికి; ఔషధంబు= మందు; సు, రుచిరంబుగన్= సుస్పష్టంగా (సు= మంచి; రుచిరము= వెలుగొందేది); ఎందున్= ఎచటమైనా; భార్య+అల్లా, చూపే= పెండ్లామే సుమా!; ఒనరన్= ఒప్పేటట్లుగా; భార్య, సమేతుఁడు+బః+ఉన్నవానికి= భార్యతో కలిసి ఉండేవాడికి; ఎంతలు+అయ్యునున్= ఎంతెంత తీవ్రమైనప్పటికిని; ఆపదలు= కష్టాలు; ఎఱుక, పడవు= అనుభవిస్తున్నట్లు తెలియబడవు.

తాత్పర్యం: గొప్పదుఃఖ మనే రోగంతో పీడితుడైనవాడికి మంచిమందు భార్యయే సుమా! భార్యతో కూడి ఉన్నవాడికి ఎంతటి కష్టాలైనా అనుభవిస్తున్నట్లు అనిపించవు.

క. అలసి నెడ, డస్సి నెడ, నాఁ, కలి దప్పియు నైన యెడలు గడుకొని ధరణీ తలనాథ! పురుషునకు ని, ము్యుల భార్యయ పాచుఁ జిత్తుమున దుఃఖంబుల్. **75**

ప్రతిపదార్థం: అలసిన+ఎడన్= విసిగిఁడ్న సమయంలో; డస్సిన+ఎడన్= బడలిన సమయంలో; ఆకలి, దప్పియున్+బః+ఎడలన్= తిండి తినాలని, నీరు త్రాగాలని అనిపించే సమయాలలో; కడుకొని= పూనుకొని; ధరణీ, తల, నాథ!= (భూస్తలికి భర్త అయిన వాడా) ఓ నలమహారాజా!; పురుషునకున్= మగవాడికి (భర్తకు); ఇమ్ములన్= ప్రీతితో; చిత్తమునన్= మనస్సులోని; దుఃఖంబుల్; భార్య+అల్లా= భార్యయే; పాచున్= పోగొట్టుతుంది.

తాత్పర్యం: ఓ నలమహారాజా! విసిగిఁడ్న సమయంలో, బడలిన సమయంలో, ఆకలి అయిన వేళలో, దాహం వేసినపుడు, మగవాడికి ప్రీతితో తోడ్డడి, భార్యయే అతడి మనస్సులోని దుఃఖాలను పోగొట్టుతుంది.

- శ. కావున నిది మధుసీవిత యనియు, నసుప్రత యనియు నసుకంపనీయ యనియు, నన్ను విడువక నా యనుగమనంబున కొడంబడు' మనిన 'నట్ల చేయుదు, బ్రాణసమాన వైన నిన్నెల విడుతు; నోడకుండు' మని నలుండు దినదేవి నాశ్వాసించుచు నొక్కటు జని విజనంబైన విఫినంబున నొక్క సభం గని యందు విశ్రమించి, పరుషుధూజిధూసర స్థలంబున శయనించి, మార్గశ్రమ నిమీలిత నయనుండై దుఃఖంబును గన్నులు వొందకున్న లేచి, తనపాదంబుల యంతికంబున నతిశ్శేశపరపశ్యై నిద్రవోయెడు దమయంతిం జూచి.

76

ప్రతిపదార్థం: కావున్= కాబట్టి; ఇది=ఈమె (దమయంతి); మత్త+అను జీవిత= నామై ఆధారపడి బ్రతికేది; అనియున్= అనువత= తనను అన్నిట అనుసరించేది; అనియున్; అనుకంపనీయ+అనియున్= దయచూపతగిందనిస్తీ; నన్ను, విడువక= నన్ను విడిచిపెట్టక; నా, అనుగమనంబునకున్= నేను వెంట రావటానికి; ఒడంబడుము= సమ్మతించుము; అనిన్న= అని పలుకగా; అట్లు+అ+చేయుదున్= అట్లే చేస్తాను; ప్రాణసమానవు+ఐన= ప్రాణంతో సమానమైనదానవైన; నిన్ను+ఏలన్= నిన్నెందుకు?; విడుతున్= విడిచిపెట్టుతాను; ఓడకుండుము= భయపడకుండా ఉండుము; అని= అని చెప్పి; నలుండు= నలుడు; తన, దేవిన్= తనరాణి అయిన దమయంతిని; ఆశ్వాసించుచున్= ఓదార్ఘుచు; ఒక్కటన్+చని= ఏకాంతంగా వెళ్లి; వి, జనంబు+ఐన= జనులు లేని; విఫినంబున్= అడవిలో; ఒక్క, సభన్+కని= ఒక గృహస్తి చూచి (ఒక ఎత్తైన మంటపాన్ని చూచి); అందు= ఆ ఇంటిలో (ఆ స్థలంలో); విశ్రమించి= అలసట తీర్చుకొని; పరుష, ధూళి, ధూసర, స్థలంబున్న= మొరటుదుమ్ముతో బూడిదరంగుగా ఉండే నేలపై - కరినమైన దుమ్ముకొట్టుకొని ఉన్నేలపై; శయనించి= పండుకొని; మార్గ, శ్రమ, నిమీలిత, నయనుండు+ఐ= దారిలో నడచిన బడలికచేత మూరుబడిన కన్నులు కలవాడై; దుఃఖంబున్న= పరితాపంచేత; కన్నులు+పొందకున్న= నిదుర (కనుకూర్చు) రాకపోగా; లేచి= మేలుకొని; తన పాదంబుల+అంతికంబున్న= తన అడుగుల దగ్గర; అతి, క్లీశ, పరవశ+ఐ= మిక్కుటమైన బాధకు లోనై; నిద్ర+పోయెడు= నిదురిస్తున్న; దమయంతిన్+చూచి= దమయంతిని చూచి.

తాత్పర్యం: కాబట్టి, ఈమె నామై ఆధారపడి బ్రతికేదనీ, నన్ను అన్నిట అనుసరించేదనీ, దయ చూపతగినదనీ నన్ను విడువక నేను నీతో రావటానికి సమ్మతించుము'- అని దమయంతి నలుడిని ప్రార్థించింది. నలుడు 'అట్లాగే చేస్తాను. నీవు నాకు నా ప్రాణాలతో సమానురాలవు; నిన్నెందుకు విడిచిపెట్టుతాను? భయపడుము'- అని దమయంతిని ఓదార్ఘాడు. అంత వారు అడవిలో ఏకాంతంగా పయనించి ఒక్కచోట ఒక గృహస్తి (మంటపాన్ని) చూచారు. నిర్మానుష్యమైన ఆ అడవిలోని ఆ ఇంటిలో (ఆ స్థలంలో) మొరటుదుమ్ముతో బూడిదరంగుగా ఉన్న (కరినమైన దుమ్ముకొట్టుకొని ఉన్న) నేలపై పడుకొన్నారు. నలుడు మార్గాయసం తొలగించుకొనటాన్కి కనులు మూసికొన్నాడు. కాని, అతడికి నిదుర రాలేదు. లేచి చూచేసరికి దమయంతి అతడి పాదాలసమీపంలో, దారిలో పడిన శ్రమకు బాగా అలసిపోయి గాఢంగా నిద్రపోతున్నది. అట్టి దమయంతిని చూచి నలుడు.

- శి. 'ధరణిరాజ్యంబుతో ధనమెల్లఁ బరులచే, నపహృతం బగుటయు, నాపుమిత్త బంధుజనంబులు, బ్రక్తతిజనంబులు, విడుచుటయును, మహావిపినభూమిఁ బత్తుతోఁ దన పరిబ్రమియించుటయు నప్పు, దలఁచి శోకించి, యత్తరుణి దొబ్బి మృదుశయనంబున మెలఁతలు మెలపుతోఁ, నడుగు లొత్తుగ నిద్ర యనుభవించు

**అ. కోమలాంగి యిషుడు గుఱుకొని పాంసుల : ఫ్లామునందు నిద్ర దగీలినబియు
బంకజాక్షి నాకు భార్యాయై యింత దుఃఖించుని వొంది దైవఘుటను జేసి.**

ప్రతిపదార్థం: ధరణి, రాజ్యంబుతోన్= భూరాజ్యంతోపాటు; ధనము+ఎల్లన్= సంపద అంతయు; పరులచేన్= శత్రువులచేత; అపహృతంబు+అగుటయున్= అపహరించబడుటమున్నా; ఆప్త, మిత్ర, బంధు జనంబులున్= హితులు, చెలికాండ్రు, చుట్టూలు; ప్రకృతి జనంబులు= సాధారణ ప్రజలు; విడుచుటయును= వీడటమున్నా; మహా, విపిన, భూమిన్= గొప్ప అడవి ప్రదేశంలో; పత్రితోన్= భార్యతో; తన, పరిభ్రమియించుటయున్= తాను తిరుగాడుతుండటమున్నా; అప్పు= అపుడు; తలచి= తలపోసి; శోకించి= దుఃఖించి; ఈ+తరుణి= ఈ యోవనవతి అయిన దమయంతి; తొల్లి=మునుపు; మృదు, శయనంబున్= మెత్తని పరుపుషై; మెలాతలు= చెలికత్తెలు; మెలపుతోన్= శ్రద్ధతో; అడుగులు+ఒత్తుగన్= పాదాలు ఒత్తుతుండగా; నిద్ర+అనుభవించు= నిదురపోయే; కోమల+అంగి= సుకుమారి; ఇప్పుడు= ఇప్పుడు; గుఱుకొని= పూనికతో; పాంసుల, ఫ్లామునందు= దుమ్ముతో నిండినచోట; నిద్ర+తగిలినదియున్= నిద్రపోతున్నట్టిదియు; పంకజ+అణ్ణి= (బురదలో పుట్టింది పంకజం= పద్మం) పద్మంవంటి కన్నలుకలది; దైవ, ఘటనన్+చేసి= దైవంయొక్క కూర్చువలన; నాకు; భార్య+ఇ; ఇంత, దుఃఖంబు+పాందెన్= ఇంత పరితాపం పాందింది.

తాత్పర్యం: భూరాజ్యంతోపాటు సమస్తసంపద శత్రువులచేత అపహరించబడుటమున్నా; హితులు, బంధువులు, మిత్రులు, సాధారణ పారులు తనను విడునాడటమున్నా; పెద్ద అడవిలో తాను తిరగటాన్ని నలుడు తలపోసి మిక్కిలి పరితపించాడు. ‘ఈ దమయంతి తొల్లి మెత్తనెన పరుపులషై జాగరూకతతో చెలికత్తెలు పాదాలు ఒత్తుతుంటే శయనిస్తుండేది. నేడు ఈ దుమ్మునేలషై నిదురపోతున్నది. విధిపరిపాకంచేత ఇట్టి కష్టాలు ఈమె నాకు భార్య అవటంచేత పాందుతున్నది కదా!'- అని మిక్కిలి దుఃఖించాడు.

వ. ఏను దుఃఖంబుఁ జూడ నోప: నెట యేనియుం బోయెద: నిభి నన్నుం గానక తన బంధువుల యొడ్డకుం బోయి దుఃఖంబులం బోరయకుండు' నని విచారించి, పోవ సమకట్టి యక్కొములి మేలుకొనకుండ మెల్లన దాని వస్తుంబు నర్ధంబు సించి తనకుం బలిధానంబు సేసికొని వెలువడి కొండొకనేలయిలగి, దమయంతి యందు ఘనంబైన తన నెయ్యం బసు తీగం ద్రెంపనేరక క్రమ్మతీ వచ్చి.

ప్రతిపదార్థం: ఏను=నేను; దీని= ఈ దమయంతి; దుఃఖంబున్= దుఃఖాన్ని; చూడన్+ఓపను= చూడజాలను; ఎట+ఏనియున్= ఇంకెక్కడిక్కెనా; పోయెదను= వెళ్ళుతాను; ఇది= ఈ దమయంతి; నన్నున్+కానక= నేను కనిపించక (నన్ను చూడక); తన, బంధువుల+బద్రుకున్+పోయి= తన చుట్టాల దగ్గరకు పోయి; దుఃఖంబులన్= బాధలను; పొరయక+ఉండున్= పొందక ఉంటుంది; అని; విచారించి= యోచించి; పోవ, సమకట్టి= వెళ్ళుతానికి ఉద్యమించి; ఆ+కోమలి= ఆ సుకుమారి అయిన దమయంతి; మేలుకొనకుండున్= నిద్రనుండి లేవకుండ; మెల్లన= మెల్లగా; దాని= ఆ దమయంతియొక్క; వప్పంబున్= చీరను; అర్ధంబు= సగం; చించి=త్రెంపి; తనకున్, పరిధానంబు+చేసికొని= తనకు కట్టు వప్పంగా చేసికొని; వెలువడి= బయటు వెళ్చి; కొండొక, నేల+అరిగి= కొంత ప్రదేశం వెళ్చి (అంటే కొన్ని అడుగులు వేసి); దమయంతి+అందు; ఘనంబు+ఘన= మిక్కుటమైన; తన నెయ్యంబు+అను= తన స్నేహమనే; తీగన్+త్రెంపనేరక= లతను త్రుంచబాలక; క్రమ్మతీ= తిరిగి; వచ్చి= చేరి.

తాత్పర్యం: నేను దమయంతి పరితాపం ఒర్కులేను. కాబట్టి ఎక్కడిక్కెనా వెళ్ళుతాను. నేను వెళ్చిపోతే ఈమె నన్ను కానక, చేసేది లేక తన బంధువుల దగ్గరకు వెళ్చిపోతుంది. ఆ విధంగా ఆవిడకు నాతో అడవిలో పడవలసిన బాధలు

తగ్గుతాయు'- అని నలుడు వివారించి, తాను పోవటానికి ఉద్యుక్తుడయు, ఆమె చీరలో కొంతమేర చించి తనకు కట్టు పుట్టంగా చేసికొన్నాడు. నలుడు కొన్ని అడుగులు ముందుకు నడిచాడు కానీ, అతడి కాళ్ళు కదలలేదు. దమయంతిష్టై తనకు గల స్నేహమనే లతను త్రైంచుకోలేక తిరిగి వచ్చాడు.

చ. కలి దమయంతిఁ బాప సమకట్టుఁ, బొలింబొలి వాయనోపఁ దా
లలన సుభీర్షసౌహృదబులంబున; నిట్టులు రెంటఁ జేసి య
న్నలుడు విమోహారజ్జలఁ బెనంగి గతాగతకాలి దైన యు
య్యేలయును భోలె నూఱడక యెంతయుఁ బ్రోద్దు వినిశ్చితాత్ముడై.

79

ప్రతిపదార్థం: కలి= కలిపురుషుడు; దమయంతినీ= దమయంతిని; పాపనీ= ఎడం చేయటానికి; సమకట్టునీ= పూనుకొంటాడు; ఉద్దీర్షు, సౌహృద, బలంబునీ= గొప్పదైన స్నేహంయొక్క బలంతో; ఆ, లలనీ= అంగస అయిన ఆ దమయంతిని; పారినీ+పారి= మాటి మాటికి; పాయనీ+చిపఁడు= ఎడబాయజాలడు; ఇట్లులు= ఈ విధంగా; రెంటనీ+చేసి= (అటు కలిప్రభావం, ఇటు భార్యమీది స్నేహం) రెండింటివలన; ఆ+నలుడు; విమోహారజ్జలనీ+పెనంగి= మిక్కుటమైన వలపు అనే త్రాళ్ళతో పెనవేసికొనబడిన వాడై; గత+ఆగత కారి+పన= ముందుకు పోయి మరల నెనుకు వచ్చేటట్లు చేసేదైన; ఉయ్యేలయును+పోలనీ= ఉఁఁయలవలె; ఎంతయునీ+ప్రోద్దు= చాలసేపు; ఉఁఁఱడక= ఉఁఁరట చెందక, వి, నిశ్చిత+ఆత్ముడు+పి= ఒక నిర్ణయానికి రాలేని ఆత్మకలవాడై;

తాత్పర్యం: కలిప్రభావంవలన నలుడు దమయంతిని ఎడంచేయటానికి ఉద్యమించేవాడు; గొప్పదైన స్నేహము బంధంవలన దమయంతిని వీడజాలక ఉండేవాడు. ఇటు అనురాగబంధం, అటు కలి ప్రభావం. ఈ రెంటివలన నలుడు, అతిశయమైన అనురాగబంధమనే త్రాళ్ళ పెనవేసికొని ముందుకు నెనుకు ఉఁఁయలవలె ఉఁఁరట చెందలేక, ఒక స్థిరనిశ్చయానికి రాలేక చాలసేపు ఉఁఁగిసలాడాడు.

విశేషం: అలంకారం- ‘విమోహారజ్జలు’ అనేచోట రూపకం. ‘నలుడు--- ఉయ్యేలయును భోలె’ అనేచోట ఉపమ.

తే. ‘బాల నొక్కర్మ నిక్షేపాలు సేసి, నిష్టరుండనై యే నెట్లు నేర్చు భోవ’

ననక కలిచేత నాక్కప్పుడైన నలుడు, విగతకరుషుడై దమయంతి విడిచి చనియె.

80

ప్రతిపదార్థం: బాలనీ= బాలప్రాయంలో ఉన్నదానిని (చిన్నదైన దమయంతిని); ఒక్కర్మనీ= ఒకతెను; ఈ+కాన, పాలు+చేసి= ఈ అరణ్యంపాలుచేసి; నిష్టరుండను+పి= కరినాత్ముడినై; ఏనీ+ఎట్లు= నేను ఏరీతిగా; పోవనీ+నేర్చునీ= పోగలను; అనక= అని తలపోయక; కలిచేతనీ= కలిపురుషుచేత; ఆక్కప్పుడు+పన= లాగబడినవాడైన; నలుడు= నలమహారాజు; విగత, కరుణఁడు+పి= పోయిన దయ కలవాడై; దమయంతినీ= దమయంతిని; విడిచి= వీడి; చనియెనీ= వెళ్ళపోయాడు.

తాత్పర్యం: ‘చిన్నవయస్సులో ఉన్న దమయంతిని ఈ అడవి పాలుచేసి కలినాత్ముడినై నేను ఎట్లా పోగలను?’- అని తలపోయక, కలిపురుషుచేత ఆకర్షించబడినవాడై నలుడు దయలేని హృదయంతో ఆమెను విడిచి వెళ్ళపోయాడు.

వ. అంత దమయంతి మేలుకని పతిం గానక, తన వస్త్రాంగ నిక్షేప నిక్షేపంతనంబును జాచి లేచి, నలుగడం బలకించి, భయశోకవ్యాకులచిత్త యయి.

81

ప్రతిపదార్థం: అంతన్= తరువాత; దమయంతి; మేలుకని= నిద్రనుండి లేచి; పతిన్+కాసక= భర్త కనిపించకపోగా; తన, వప్త+అర్థ, నిక్యంతనంబును+చూచి= తన చీరలో సగభాగం చించబడి ఉండటాన్ని చూచి; నలుగడన్+పరికించి= నాలుగుషైపుల చూచి; భయ, శోక, వ్యాకుల, చిత్త+అయి= భయంతో, దుఃఖంతో కలతచెందిన మనస్సు కలదయి.

తాత్పర్యం: అటు పిమ్మట దమయంతి నిద్రనుండి మేల్కొన్నది. కానీ, భర్త అచట కనిపించలేదు. తన చీర సగం చించబడి ఉండింది. ఆమె నాలుగుషైపుల తేరిపార చూచింది. భయంతో, దుఃఖంతో కలత చెందినదయి- (తర్వాతి పద్యంతో అన్వయం).

- సీ.** ‘హా! మహరోజా! మహరోమహా రక్షణ, దక్ష దక్షిణబాహుదండ! దండి తారాతి! నిషధరాజాగ్రథి! న న్నిట్లు, వీతదయుండవై విడిచి చనగడఁగునె? నీ వెన్నడు ధర్మాన్న దప్పని, వాడున్న, సూస్మాత్తత్తతరతుండ; వీడకు మని నన్ను నూఱుడఁ బలికిని, పలు కిట్లు మఱవంగడ బాడి యగునె?
- అ.** పాండిలలోన డాగి పాండసూప కిట్లేలఁ, యున్నవాడు? విట్లి యుగ్రభావ మేల నీకు వలసె? నెట వోదు? నిం కెట్లు, గాంతు నిన్ను నుగ్రకానసమున?

ప్రతిపదార్థం: హో= అయ్యా!; మహరోజా= గౌప్యరాజా!; మహో, మహీఁ, రక్షణ, దక్ష, దక్షిణ, బాహుదండ= సువిశాలమైన భూమిని సంరక్షించటానికి సమర్థమైన కుడిభుజం (దండం వంటి కుడిచేయి) కలవాడా!; దండిత+అరాతి!= శిఖించబడిన శత్రువులు కలవాడా!; నిషధ, రాజ+అగ్రణి!= నిషధదేశాన్ని ఏలే రాజలలో శ్రేష్ఠుడా!; నన్ను+ఇట్లు= నన్ను ఈ రీతిగా; వీతదయుండవు+ఇ= పోయిన దయ కలవాడివై; విడిచి, చనగన్+తగునె?= విడిచి వెళ్లటం తగునా?; నీవు+ఎన్నుడు= నీవు ఎల్లప్పుడు; ధర్మాన్= ధర్మం; తప్పనివాడవు= మీరనివాడివి; సూస్మాత, ప్రత రతుండవు= సత్యమనే ప్రతాన్ని పాటించటంలో ఇష్టం కలవాడివి; ఓడకుము+అని= భయపడకుమనిచెప్పి; నన్నున్న= ఊరుడన్+పలికిన, పలురు= ఓదార్పినట్టి మాటలు; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; మఱవంగన్+పాడి+అగునె?= మరచిపోవటం న్యాయమవునా?; పాదలలోనన్= చెట్ల గుబురులలోన; డాగి= కనిపించకుండ ఉండి; పొడ+చూపక= అగుపించక; ఇట్లు= ఈ విధంగా; ఏల= ఎందుకు; ఉన్నవాడవు= ఉన్నాపు; ఇట్టి= ఈ విధమైన; ఉగ్రభావము= కరినత్వం; ఏల?= ఎందుకు?; నీకు, వలసెన్= నీవు పూనవలసివచ్చింది; ఎట+పోదున్?= ఎక్కుడికి పోగలను?; నిన్ను; ఉగ్ర, కాసనమునన్= భయంకరమైన అడవిలో; ఇంక+ఎట్లు= ఇంక ఏవిధంగా; కాంతున్= చూడగలను?

తాత్పర్యం: ‘ఓ నలమహరోజా! సువిశాలమైన భూమండలాన్ని సంరక్షించటానికి సామర్థ్యం గల దక్షిణబాహువు గలవాడా! శత్రువులను ఓడించినవాడా! ఓ నిషధదేశ ప్రభూ! దయలేకుండ న న్నిట్లూ వదలిపెట్టి వెళ్లటం నీకు తగునా? నీవు ఎన్నడు ధర్మం తప్పనివాడివి. సత్యసంధుడివి. భయపడకు మని నన్ను ఓదారుస్తూ చెప్పినమాటలు నీవు మరవటం న్యాయమా? పాదలలో దాగి ఉన్నావా? ఎందుకు నాకు కనిపించవు. ఎందుకు నీ కీ కరినత్వం? నే నెచటికి పోగలను? ఈ భయంకరమైన అడవిలో నిన్ను ఇంక నేను ఎట్లా చూడగలను?

విశేషం: దమయంతి ఆక్రందనం హ్యాదయవిదారకం. వేల్పులను కాదని నలుడిని వలచి స్వయంవరంలో ఆతడిని వివాహమాడిన దమయంతి కారడవిలో చేసిన దీనాలాపం విశ్వసాహితీజగతులో నిరుపమానమైనది. అరణ్యరోదనానికి ఇంతకంటే చక్కని ఉండావారణం ఇంకేముంది?

క. వగవగ సాంగోపాంగము , లగు నాలుగు వేదములయు సర్పుయినము పొ
ల్పుగ నొక సత్యముతో నెన , యగునే? యెప్పియును బోల వట సత్యంబున్.

83

ప్రతిపదార్థం: వగవగ్= ఆలోచించగా; స+అంగ+ఉప+అంగములు+అగు= అంగాలతో, ఉపాంగాలతో కూడినవైన; నాలుగు,
వేదములయు; అధ్యయనము= పరసం, అనుశీలనం; పొల్పుగ్= ఒప్పేటట్లుగా; ఒక సత్యముతోన్; ఎన+అగునే= సాటి
అష్టతుందా?; సత్యంబున్= సత్యముమ; ఎప్పియును= ఏవైననుకూడా; పోలపు+అటో= పోలపుకదా!

తాత్పర్యం: యోచనచేసి చూస్తే నాలుగువేదాలు, వేదాంగాలు, వేదోపాంగాలు చదివినప్పటికిన్ని ఆ వైదిక వాజ్ఞాయ
పరిజ్ఞానం అంతయూ ఒక్క సత్యంతో సరితూగదని పెద్దలు చెప్పుతారు. సత్యానికి ఏవియు సరిపోలవు.

విశేషం: నాలుగువేదాలు:- 1. బుగ్గేదం 2. యజ్ఞేదం 3. సామవేదం 4. అధ్ర్వవేదం. వేదాంగాలు (షడంగాలు):- 1.
శిక్ష 2. వ్యాకరణం 3. ఘందస్మి 4. నిరుక్తం 5. జ్యోతిషం 6. కల్పం. ఉపాంగాలు:- 1. మీమాంస 2. న్యాయశాస్త్రం 3. పురాణం
4. ధర్మశాస్త్రం. ఉపవేదాలు:- బుగ్గేదానికి ఆయుర్వేదం, యజ్ఞేదానికి ధన్యేదం, సామవేదానికి గాంధర్వవేదం, అధ్ర్వవేదానికి
స్థాపత్య శస్త్రవేదాలు ఉపవేదాలు. ఇది రుచిరార్థసూక్తి.

వ. ప్రాణ సమానపయిన ని స్వస్తుంబును విడువనని పలికితి; సత్యప్రతిపాలనంబు సేయు' మని ప్రలాపించుచుం
దన యేకాకిత్వంబునకు నబలాభావంబునకుఁ బ్రతిపదన్యాస జాయమాన కంటక మృగ పన్నగభయంబునకు
వగవక, నిజనాథు నసపోయత్వంబునకు దుస్సహాక్షత్విపోనౌత్సమాకులత్వంబునకు వగచుచు. 84

ప్రతిపదార్థం: ప్రాణ, సమానపు+అయిన= ప్రాణాలతో సమానురాలవైన; నిన్ను; అవశ్యంబును= ఎన్నడును; విడువను+అని= విడిచిపెట్టనని; పలికితి= అన్నాపు; సత్య, ప్రతిపాలనంబు+చేయుము= ఆడినమాటను తప్పుండ ఆచరించుము; అని= అంటూ; ప్రలాపించుచున్= గట్టిగా మొరపెట్టుతూ; తన+ఏకాంత్రిత్వంబునకున్= తనయొక్క ఒంటరితనానికి; అబలా,
భావంబునకున్= బలంలేని ఆడుతనానికి; ప్రతిపద, న్యాస, జాయమాన, కంటక, మృగ, పన్నగ, భయంబునకున్= ప్రతి
అడుగు మోపినప్పుడు పుట్టే- ముండ్లు, క్రూరమృగాలు, పాములవలన కలిగే భయానికి; వగవక= దుఃఖించుండా; నిజనాథు= తనభర్తయొక్క; అసహాయత్వంబునకున్= తోడులేని స్థితికి; దుస్సహా, ద్వాత్రు, పిపాసా, శ్రమ+ఆకులత్వంబునకున్= భరించరాని
ఆకలి, దప్పిక, అలసటవలన కలిగే క్షోభకు; వగచుచు= విచారిస్తూ.

తాత్పర్యం: ఓ నలమహారాజా! 'ప్రాణసమానవైన నిన్ను, ఎన్నడును విడువ'నని నాతో చెప్పాలుకదా! నీవు ఆడినమాట
నిలుపుకో'- అని దమయంతి బిగ్గరగా మొరపెట్టుకొంటూ అడవిలో తిరిగింది. ఆమె తన ఒంటరితనానికి, అబలగా
తన బలహినతకు, అడుగులు మోపితే ముండ్లవలన, క్రూర జంతువులవలన, పాములవలన దాపురించే భయానికి
చింతించలేదు కాని, తన ప్రాణనాథుడైన నలుడికి ఎటువంటి తోడులేనందుకు, భరించరాని ఆకలిదప్పులు శ్రమ
మూలంగా ఆయనకు కలిగే వేదనకు దుఃఖించింది.

క. అలయుచుఁ, బులుగుల యెలుగుల , కులుకుచు, నుగ్రాతపమున కోపక వ్యక్తం
బులనీడల నిలుచుచు, నెలుఁ , గులఁ బులులం జాచి భయముగొని వగ వగచున్.

85

ప్రతిపదార్థం: అలయుచున్= బడలిపోతూ; పులుగుల+ఎలుగులకు+ఉలుకుచున్= పశ్చల అరుపులకు భయపడుతూ;
ఉగ్ర+ఆతపమునకు+ఓపక= తీక్ష్ణమైన ఎండకు తాళజాలక; వృక్షంబుల, నీడలన్= చెట్లనీడలలో; నిలుచుచున్= నిలబడుతూ;

ఎలుగులన్= ఎలుగుబంట్లను; పులులన్= పెద్దపులులను; చూచి= చూచి; భయము+కొని= భయపడి; వగన్= బాధతో; వగచన్= పరితపిస్తున్నది.

తాత్పర్యం: ఆ అడవిలో దమయంతి అలసట చెందుతున్నది. పశ్చల అరుపులకు భయపడుతున్నది. తీవ్రమైన ఎండ వేడిమిని భరించజాలక చెట్ల నీడలలో నిలుస్తున్నది. ఎలుగుబంట్లను, పెద్దపులులను చూచి భయపడి పరిధాల పరితపిస్తున్నది.

క. ఏచిన పాదలఁ భౌరాగ్వదఁ , ధీచుచు, ముండ్లకును నల్లఁ దొలగుచు, దిక్కుల్ సూచుచు, దొడరుచు త్రైళ్యచు , లేచుచు లలితాంగి సంచలించుచు నలిగెన్.

86

ప్రతిపదార్థం: ఏచిన= ఏపుగా ఎదిగిన; పాదలన్= గుబురుచెట్లను; పారాగ్వాడన్+తోచుచు= వెనుకకు పడేటట్లు తోస్తూ; ముండ్లకున్= కంటకాలకు; అల్లన్= మెల్లగా; తొలగుచున్= తప్పుకొని నడుస్తూ; దిక్కుల్+చూచుచున్= దిక్కులు చూస్తూ (అంటే దారి తెలియక తిరుగాడుతూ); తొడరుచున్+త్రైళ్యచున్= తొట్టుపడుతూ, క్రిందపడుతూ; లేచుచున్= లేచినిలబడుతూ; లలిత+అంగి= సుకుమారమైన దేహంగల దమయంతి; సంచలించుచున్= కంపిస్తూ; అరిగెన్= నడిచింది.

తాత్పర్యం: దట్టంగా ఎదిగిన పాదలను ప్రక్కమ నెట్టుతూ, ముండ్లకు మెల్లగా దూరంగా తొలగి నడుస్తూ దిక్కులు చూస్తూ, తొట్టుపడుతూ, క్రిందపడుతూ, లేస్తూ సుకుమారి అయిన దమయంతి వణుకుతూ అడవిలో తిరుగాడుతున్నది.

వ. ఇ ట్లరుగుచున్న దమయంతి నంతిక స్వస్త చరణదైన దాని నాహరీభ్రయయి యొక్క యజగరంబు వట్టికొనిన నక్షత్రములి మెదల నేరక.

87

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ రీతిగా; అరుగుచున్న= నడుస్తున్న; దమయంతిన్= దమయంతిని; అంతిక, స్వస్త, చరణ+ఐన రానిన్= సమీపంలో ఉంచబడిన పాదం కలదానిని; ఆహార+అర్థి+అయి= తిండిని కోరినదై; ఒక్క, అజగరంబు= ఒక కొండచిలువ; పట్టికొనినన్; ఆ+కోమలి= ఆ సుకుమారి అయిన దమయంతి; మెదలనేరక= కొంచెమైనా కదలజాలక.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా నడుస్తూ సమీపించిన దయమంతిని ఆకలిగొన్న ఒక కొండచిలువ పట్టుకోగా, దమయంతి కదలలేకపోయింది.

అ. ‘ఇంక నైన నన్ను నేల యాలింపవు? నాకు శరణ మగుము నాథ!’ యనుచు నఱచుచున్న దాని యాక్రమించున్నాని , వినుచు నొక్క యొఱుకు వేగ వట్టి.

88

ప్రతిపదార్థం: ఇంకన్+ఐన= ఇక్కెనను; (అంటే ఇంతవరకు నన్ను వదలిపెట్టినపుటికిని ఆపదలో చిక్కుకొన్నప్పుడైనా); నన్నున్+ఎల+అలింపవు= నా మొర ఎందుకు వినిపించుకోవు; నామ+శరణము+అగుము= నామ సంరక్షణ చేకూర్చేవాడివి కమ్ము; నాథ!= (నా) భర్త అయిన ఓ నలమహారాజా!; అనుచున్= అని మొరపెట్టుతూ; అఱచుచున్నదాని= కేకలు పెట్టుతున్నదానియొక్క; ఆకందన ధ్వని= ఏడుపు సప్యడి; వినుచున్= అలకిస్తూ; ఒక్క+ఎలుకు= ఒక కిరాతుడు; వేగ= శీఘ్రంగా; వచ్చి= అరుదెంచి.

తాత్పర్యం: ‘భర్త వయిన ఓ నలమహారాజా! ఇంతదాక నన్ను ఉపేష్టించావు కాని, ఇప్పుడు ఈ ఆపదలో చిక్కిన మీదటవైన నన్ను సంరక్షించేవాడిని కమ్ము’ అని మొఱపెట్టుతున్న దమయంతి ఏడుపుకేకలు విని, ఒక కిరాతుడు వేగంగా వచ్చి.

వ. తన వట్టిన సులయ నప్పెనుబాము వదనంబుత్తయ్యం దఱిగిన రాహుముఖువిముక్తయైన చంద్రేఖయుంబోలె నజగరముఖంబువలన వెలువడిన యూ దమయంతి నాశ్వాసించి, తత్సమీప సరోవరస్నాతను వస్తుస్థాధు ఘలాహరమంగా జేసి విగత్తుమం గావించి, ‘సీ వెష్టలిదాన విభీల యేకతంబ యిష్టనంబునకు వచ్చి?’ తని యడిగి మధురభాషిణి రైన యమ్మగువవలన సంతృప్తాంతంబు నెఱింగి. 89

ప్రతిపదార్థం: తన, వట్టిన = తాను పట్టుకొన్న; సురియున్ = చురకత్తితో; ఆ+పెనున్+పాము= ఆ పెద్దపాముయొక్క; వదనంబు= ముఖం; ప్రయ్యన్+తఱిగినన్= ముక్కలుగా చీల్గా; రాహు, ముఖ, విముక్త+ఖన్= రాహువుమొగంమండి విడివడి బయటపడిన; చంద్రేఖయున్+పోలెన్= చంద్రవంకవలె; అజగర, ముఖంబువలనన్= కొండచిలువ ముఖంమండి; వెలువడిన= బయటకు వచ్చిన; ఆ దమయంతిన్= ఆ దమయంతిని; ఆశ్వాసించి= ఊరడించి; తద్+సమీప, సరోవర, స్నాతను= అచోటికి సమీపంలో ఉన్న సరస్వతో స్నానం చేసిన దానిని; (దమయంతిని); వస్తు, స్వాదు, ఘల+అహరమన్+కాన్+చేసి= అడవిలో లభించే రుచిగల పండ్లు ఆహరంగా స్వీకరించిన దానినిగా చేసి; విగత్తుమన్+కావించి= పోయిన అలసట కలదానినిగా చేసి; నీవు; ఎవ్వరిదానవు= నీవు ఎవరికి సంబంధించినదానిని; ఇట్లు+ఏలు= ఈ విధంగా ఎందుకు?; ఏకతంబు+అ= ఒంటరిగా; ఈ+వనంబునకున్= ఈ అడవికి; వచ్చితి= వచ్చావు; అని+అడిగి= అని ప్రశ్నించి; మధుర, భాషణి+ఖన్= తియ్యని (ఇంటైన) మంచిమాటలు మాటాడేటటువంటి; ఆ+మగువవలనన్= ఆ అంగనవవలన; అంత, వృత్తాంతంబున్= సమస్త సమాచారం; ఎటింగి= తెలిసికొని.

తాత్పర్యం: తాను పట్టిన చురకత్తితో ఆ కిరాతుడు ఆ కొండచిలువముఖాన్ని ముక్కలుగా తరిగాడు. అంత రాహు ముఖంమండి వెలువడిన చంద్రేఖవలె, ఆ పెనుబాముముఖంమండి దమయంతి బయటపడింది. ఆ కిరాతుడు ఆమెను ఓదార్పి, దగ్గర ఉండే కొలనులో ఆమె స్నానంచేసి బడలిక తీర్పుకొన్న పిదప, ఆమెను ఆ అడవిలో దౌరికే మంచి పండ్లు ఆరగింపజేసి ‘నీవు ఎవరిదానవు? నీ విట్లు ఎందుకు ఒంటరిగా ఈ అడవికి వచ్చావు?’ అని అడిగి, తియ్యగా మాటలు మాట్లాడే ఆమెచేత సమాచారమంతా తెలిసికొని.

కవిరాజ విరాజితము.

రజనికరానున్ జీనపయోధరు , రాజితరాజుసుతన్ విలన్
 ధ్వజపతిగామినిని జందనగంధిం బ్రు , కాశితకాంతిసమన్వీతు బం
 కజడితలోచనున్ జాచి కిరాతుడు , కామునిశాతశరాహాతుడై
 నిజహృదయం బెట్టిగెంచె లతాంగి క , నింద్యచరిత్రకు వేడుకతోన్.

90

ప్రతిపదార్థం: రజనికర+ఆనన్= చంద్రుడి వంటి ముఖం గల దానిని (రజనికరుడు= రాత్రిని చేసేవాడు చంద్రుడు); పీన, పయోధరన్= బలిసినపాలిండ్లు కలదానిని; రాజిత, రాజసుతన్= ప్రకాశించే రాజకుమారిని; విలసత్త+గజపతి, గామినిన్= గజరాజునడకవలె విలసిల్లే మెల్లని నడక గలదానిని; చందనగంధిన్= చందన పరిమళం వెదజల్లే దేహం గలదానిని; ప్రకాశిత, కాంతి, సమన్వితన్= దేదీయుమానమైన వర్షస్సు కలదానిని; పంకజ, దళ, లోచన్= పద్మప్రతాలవంటి కన్నలు కలదానిని;

చూచి= చూచి; కిరాతుడు; కామ, నిశాత, శర+ఆహతుడు+బ= మన్మథుడియొక్క వాడిబాణాలచేత కొట్టబడినవాడై; లతా+అంగికి= తీగవలె సుకుమారమైన మేను గలదానికి; అనింద్య చరిత్రు= నిందించదగిన శిలంగల దమయంతికి; వేడుకతోన్= సంబరంతో; నిజ, హృదయంబు= తన హృదయాన్ని, అంటే వలపును; ఎఱీగించెన్= తెలిపాడు.

తాత్పర్యం: చంద్రబింబంవంటి మొగం కలది, పెద్దమైన స్తునాలు కలది, లావణ్యపతి అయిన రాజకుమారి, సుందర గజరాజగమన, చందన పరిమళం వెదజల్లే మేనితావి కలది, దేహిష్యమానమైన వర్షస్సు కలది, పద్మదళాల వంపి విశాలమైన కన్ములు కలది అయిన దమయంతిని చూచి, ఆ కిరాతుడు పదుమైన మన్మథబాణాలచేత కొట్టబడిన వాడయ్యాడు (కామభావప్రేరితుడయ్యాడు). వెంటనే, అతడు మచ్చలేని చరిత్రగల ఆ లతాంగికి తన మనస్సులోని కోర్కెను వేడుకతో వెల్లడించాడు.

విశేషం: ఈ వృత్తంలోని ప్రతిపాదంలోనూ న,జ,జ,జ,జ,జ,జ,లగ అనే గణాలు వరుసగా ఉంటాయి. 8, 14, 20 అక్షరాలతో యతిషైత్రి.

ఆ. అగ్నిశిఖయుఁ బోలె నంటను డాయను , జూడ రానియట్టి శుభచరిత్ర నెఱుక లేని కఱకుటెఱు కపేక్షించేఁ గా , దనక తనకు నాయు వల్పమైను.

91

ప్రతిపదార్థం: అగ్ని, శిఖయున్+పోలెన్= అగ్నిజ్యాలవలె; అంటను= ముట్టుకొనటానికి; డాయను= సమీపించటానికి; చూడ, రానియట్టి= చూడటానికి వీలులేనట్టి; శుభచరిత్రన్= మంచి ప్రవర్తన కల దమయంతిని; ఎఱుక లేని= జ్ఞానంలేని; కఱకు+ఎఱుక= మొరటుమానిసి అయిన కిరాతుడు; కాదు+అనక= అది తనకు తగదని ఎంచక; తనకు; ఆయుషు= ఆయుస్సు; అల్పము+బన= తమ్మువ అవటంచేత; అపేక్షించెన్= కామించి కోరుకొన్నాడు.

తాత్పర్యం: దమయంతి పరమ పవిత్రచరిత్ర. అగ్నిజ్యాల వంటిది. ముట్టుకొనటానికి గాని, సమీపించటానికిగాని వీలు కానట్టిది. తేరిపార చూడ వీలులేనిది. అటువంటి అనింద్యచరిత్రను ఆ మొరటు కిరాతుడు తగదని తలచక-తనకు ఆయుర్దాయం తమ్మువ కావటంచేత- కామించి కోరుకొన్నాడు.

దమయంతి శాపంబునం గిరాతుండు చచ్చుట. (సం. 3-61-34)

వ. దమయంతి వాని నలిగి చూచి 'యేను పతివత్త నైతినేని యిష్టురాత్ముండైన కిరాతుం డిప్పుడ మృతుం దయ్యుడు' మని శాపం జిల్లాను, వాఁ డప్పుడ యగ్నిరఘుం బైన వృక్షంబునుంబోలె విగతజీవుండై పడియే; నట్లు పరమపతివ్రతాగుణప్రభావంబున.

92

ప్రతిపదార్థం: దమయంతి; వానిన్+అలిగి, చూచి= ఆ కిరాతుడిని కోపించి చూచి; ఏను= నేను; పతివ్రతను+బతిన్+ఏని= నేనే కనుక పతివ్రతను అయితే; (పతివ్రత= భర్తపట్ల అనవ్య అనురాగం గలిగి ఆరాధించే భార్య); ఈ, దురాత్ముండు+బన= ఈ దుష్టుడైన; కిరాతుండు= ఎఱుకు; ఇప్పుడు+అ= ఇప్పుడే; మృతుండు+అయ్యెడున్+అని= మరణిస్తాడుగాక అని; శాపంబు+ఇచ్చినన్= శాపాన్ని ఇవ్వగా; (శాపమంటే జరిగితిరే తిట్టు); వాడు= ఆ కిరాతుడు; అప్పుడు+అ= అప్పుడే; అగ్నిరఘుంబు+బన= నిప్పుచేత మండిపోయిన; వృక్షంబునున్+పోలెన్= చెట్టువలె; విగతజీవుండు+బ= పోయిన ప్రాణం కలవాడై; పడియెన్= నేలపై పడ్డాడు; అట్లు= ఆ విధంగా; పరమ, పతివ్రతా, గుణ, ప్రభావంబున్= గొప్ప పతివ్రతయొక్క గుణమహిమచేత.

తాత్పర్యం: దమయంతి ఆ కిరాతుడిషై కోపించి చూచి నేను పతివ్రతనే అయితే దుష్టుడైన ఈ కిరాతుడు ఇప్పుడే ఇచట చనిపోవునుగాక' - అని శపించింది. అంత కిరాతుడు నిష్పుచేత దహించబడిన చెట్టువలె నేలపై కూలి మరణించాడు. అంత తన పాతివ్రత్యమాహాత్మ్యంతో.

విశేషం: ప్రాచీన భారతీయ వాజ్యయంలో పాతివ్రత్యం మిక్కిలి మహిమ కలిగినట్టిదిగా వర్ణించబడింది. భర్తపట్ల త్రికరణపద్ధతిలోడి ప్రేమ కల భార్య పతివ్రత.

**క. బాల హృదయమున సృష్టా , ర్ఘ్రాలు నిజాభీషు నిలిపి దుష్టోరగ శా
ర్ఘ్రా లాభీల మృగావలి , కోలిన భయ మంద కలగె నుగ్రాటవిలోన్.**

93

ప్రతిపదార్థం: బాల= చిన్నదయిన దమయంతి; హృదయమున్వ్యోన్= తన మనస్సులో; నృషార్ఘ్రాలున్= రాజులలో పెద్దపులి వలె శ్రేష్ఠుడైన; నిజ+అధీషున్= తన భర్త అయిన నలమహారాజును; నిలిపి= నెలకొలిపి; దుష్ట+ఉరగ, శార్ఘ్రాల+అభీల, మృగ+అవలిక్న్= త్రూరాలైన పాముల, పెద్దపులుల, భయంకరమైన మృగాల సముదాయానికి; భయము+అందక= భయపడక; ఉగ్ర+అటవిలోన్= భయంకరమైన అడవిలో; ఓలిన= వరుసగా; అరిగ్న్= వెళ్చింది.

తాత్పర్యం: దమయంతి తన హృదయంలో రాజులలో శ్రేష్ఠుడైన తన భర్త నలమహారాజును ధ్యానిస్తూ పతివ్రతమాహాత్మ్యంవలన భయంకరారణ్యంలోని త్రూరసర్పాలకు, పెద్దపులులకు, త్రూరమృగాలకు భీతిచెందక వరుసగా పయనం సాగించింది.

వ. మతియును.

94

తాత్పర్యం: ఇంకా,

సీ. 'సహకార! మత్తియసహకారుఁ, బున్నాగు! , పున్నాగు, బిలక! భూభువనతిలకుఁ,
జందను! బుధహాలిచందనుఁ బుష్టితా , శోక! సుహృజునశోకదమను,
వకుళ! కులైకంచిపకు, విభీతక! భయో , పేతాల్తహారు నలుఁ ప్రీతితోడు
గానరే కానలలోన లోకిత్తరు?' నని ప్రూణికి నలగి యలగి

ఆ. యదుగు, నదుగు లెండు బొడ వొడ బొక్కిన , నిర్మి రాంతరముల నిలుచుఁ జిలుచు,
గిరుల దరుల యెడల నురుగుహిగ్రహములుఁ , దొంగి తొంగి చూచుఁ దొయజ్జాక్కి.

95

ప్రతిపదార్థం: సహకార!= ఓ సహకార వ్యక్తమా! (సహకారం= తియ్యమామిడి); మత్త+ప్రియ, సహకారున్= నాకు ప్రీతి కలిగించే సాయంచేసే వాడిని; పున్నాగ!= ఓ పున్నాగవ్యక్తమా! (సురపాన్వ చెట్టు); పున్నాగున్= పురుష శ్రేష్ఠుడిని; తిలక!= ఓ తిలకవ్యక్తమా! (తిలకం= బొట్టుగుచెట్టు); భూ, భువన, తిలకున్= భూలోకంలోని మనుజాలలో శ్రేష్ఠుడిని (తిలకం శ్రేష్ఠవాచకం); చందన!= ఓ చందనవ్యక్తమా!; బుధ, పారిచందనున్= బుద్ధిమంతులకు పారిచందనం వంటివాడిని (పారిచందనం కల్పవ్యక్తాలలో ఒకటి- అంటే పండితులకు కోరిన కోరికలు ఈడేర్చేవాడిని); పుష్పిత+అశోక!= పుష్పించిన అశోకవ్యక్తమా!; సుహృద్+జన, శోక, దమనున్= మిత్రుల దుఃఖాన్ని హరింపచేసేవాడిని (మిత్రులకు అశోకుడిని); వకుళ!= ఓ వకుళవ్యక్తమా! (వకుళం= పాగడ చెట్టు); కుల+విక, దీపకున్= వంశమంతటికి ముఖ్యమైన జ్యోతివంటివాడిని; విభీతక!= ఓ విభీతకవ్యక్తమా! (విభీతకం= తాండ్ర చెట్టు).

చెట్టు); భయ+ఉష+అర్థిహరున్= భయంతో కూడిన వారియొక్క ఆరాటాన్ని తొలగించేవాడిని; లోక+ఉత్తరున్= లోకమంతటిలో శ్రేష్ఠుడిని; నలున్= నలమహారాజును; ప్రీతితోడన్= ప్రేమతోడ; కానలలోన్= అడవులలో; కానరే= చూడరే; అని= అని విలపిస్తా; తోయజ+అజ్ఞి= పద్మాలవంటి కన్ములుగల దమయంతి; ప్రాని ప్రానికిన్= చెట్టు చెట్టుకు; అరిగి+అరిగి= వెళ్ళి, వెళ్ళి; అడుగున్= అడుగుతున్నది; అడుగులు= పాదాలు; ఎండన్= ఎండలో; పాడ+పాడన్+పాక్షిన్= పారలు రాలేటట్లు బోబ్బలెక్కగా; నిఱ ర+అంతరములన్= సెలయేళ్ళ మధ్య; నిలుచున్= నిలబడుతుంది; పిలుచున్= పిలుస్తుంది; గిరుల, దరుల+ఎడలన్= కొండగట్టుల చేరువలో; ఉరు= పెద్ద; గుహ, గృహములన్= గుహల ఉనికిపట్టులలో; తొంగి, తొంగి, చూచున్= మాటిమాటికి లోపలికి దృష్టిని సారిస్తుంది.

తాత్పర్యం: ఈ పద్యంలో దమయంతి ఆర్తితో నలునికై వెదకటం వర్ణించబడింది. తోయజాక్షి అయిన దమయంతి కారడవిలో నలుడిని వెదికింది. చెట్టు చెట్టును అడిగింది. ‘ఓ సహకారవ్యక్తమా! నాకు ప్రీతిని చేకూర్చి నాతో సహకరించే నాభర్త నలమహారాజును చూచావా? ఓ పున్నాగవ్యక్తమా! పురుషులలో పున్నాగుడైన నలుడిని చూచావా? ఓ తిలకవ్యక్తమా! భూలోకంలో తిలకుడైన (శ్రేష్ఠుడైన) నలుడిని చూచావా? ఓ చందనవ్యక్తమా! బుధులలో హరిచందన ప్రాయుడైన నలుడిని చూచావా? పూచిన అశోకవ్యక్తమా! ఉత్తములగు మిత్రుల శోకాన్ని నివారించే నల చక్రవర్తిని చూచావా? ఓ వకుళవ్యక్తమా! కులదీపకుడైన నలమహారాజును చూచావా? ఓ విభీతకవ్యక్తమా! (విభీతకమనగా తాండ్రచెట్టు. ఇది భయమును పుట్టించుటచే దీనికిపేరువచ్చింది) భయోపేతులకు విభీతకుడైన (భయాన్నిపోగొట్టే) నలుడిని చూచావా? నలుడు లోకోత్తరుడు. నలుడిని చూడలేదా?’ అని ఆమె ఎండలో అడవిలో అడుగులు బోబ్బలేక్కటట్లు తిరుగుతూ చెట్టు చెట్టునూ పలకరిస్తూ తిరిగింది. వేడినేలపై నడువలేక సెలయేళ్ళలో నిలబడి పిలిచింది. కొండ చరియల దాపుల్లో వెదకింది. కొండ గుహలలో తొంగితొంగి చూచింది.

విశేషం: ఈ పద్యంలో శ్లేషానుప్రాణితమైన అనుప్రాసం ఉన్నది. సహకారం అంటే తియ్యమామిడి చెట్టు, లోద్దుటు అని అర్థాలు. అట్టే తక్కిన చెట్లపేర్లకు రెండర్థాలు ఉన్నాయి. అర్థాంతర సూర్యాల్లేషు ఏకశబ్ద పునరావృత్తి అనుప్రాసం. దమయంతి దృష్టికి ఆ అడవి అంతయు నలుడి గుణాశీల లక్షణమయంగా కనిపించింది. సహకార వ్యక్తంలో నలుడి సహకారత్వం, పున్నాగ వ్యక్తంలో నలుడి పున్నాగత్వం, చందనవ్యక్తంలో హరిచందనత్వం, అశోకవ్యక్తంలో నలుడి అశోకత్వం, వకుళంలో నలుడి కులదీపకత్వం, విభీతకత్వాన్ని దమయంతి దర్శించింది. దమయంతికి ఆ అడవి నలుడి విష్వరూప ప్రదర్శనం అనిపించింది. నలుడైపై ఆమె వలపు అటువంటిది.

వ. ఇట్లు దమయంతి నిజనాధు నస్యేపించుచు భీషణారణ్యంబునం ద్రిష్టురునది ముందట.

96

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ రీతిగా; దమయంతి; నిజ, నాధున్= తన భర్తను; అన్యేపించుచున్= వెదకుతూ; భీషణ+అరణ్యంబునన్= భయంకరమైన అడవిలో; త్రిమృగునది= దిక్కుతోచక తిరుగుతున్నట్టిది; ముందట= ఎదురుగా.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా దమయంతి తన భర్తకొరకు వెదకుతూ భయంకరమైన అడవిలో దిక్కుతోచక తిరుగుతూ తన ఎదుట (తర్వాతి పద్యంతో అన్వయం).

మత్తకోకిలము.

వారిభక్షులు ప్ర్యాభక్షులు వాయుభక్షులు శాకనీ
వారభక్షులు వ్యక్తమూల నివాసయుక్తులునై తపం

బారజేయు మహాముసీంద్రుల యూత్తమం బెడ్ గాంచె నం
భోరుపోక్కి పురాసమాల్చితపుణ్యకర్మఫలంబునన్.

97

ప్రతిపదార్థం: వారి, భద్రులు= నీటిని ఆహారంగా స్వీకరించి బ్రతికేవారు; పద్మ, భద్రులు= ఆకులు ఆహారంగా తిని బ్రతికేవారు; వాయు, భద్రులు= గాలిని ఆహారంగా తీసికొని బ్రతికేవారు; శాక, నీవార, భద్రులు= ఆకుకూరలు, నివృతిగింజలు ఆహారంగా తిని బ్రతికేవారు; వ్యాష్ట, మూల, నివాస, యుక్తులు+ఐ= చెట్ల మొదఢళలో (నివాసాలు గల) నివసిస్తూ ఉన్న వారున్నా అయి; తపంబు+ఆరన్+చేయు= దీక్షతో తపస్సుచేసే; మహా, ముని+ఇంద్రుల= గొప్ప బుషివర్యులయొక్క; ఆశ్రమంబు= ఆశ్రమాన్ని; అంభ్యం+రూపా+అణ్ణి= పద్మాలవంటి కమ్ములు గల దమయంతి; పురా, సమార్జిత, పుణ్య, కర్మ, ఫలంబునన్= పూర్వంలో సంపాదించబడిన పుణ్యకార్యాల ఫలితంగా; ఎడన్= అల్లంతదూరంలో; కాంచెన్= చూచింది.

తాత్పర్యం: పద్మాలవంటి కమ్ములు గల దమయంతి తన పూర్వపుణ్యఫలంవలన ఆ అడవిలో అల్లంతదూరాన ఒక బుషిశ్శమ ఫ్లాన్ని చూచింది. ఆ ఆశ్రమంలో నీరు మాత్రమే ఆహారంగా గొని తపస్సు చేసేవారు, ఆకులు మాత్రమే తిని తపస్సు చేసేవారు, గాలి మాత్రమే క్రోలేవారు, ఆకుకూరలు, నివృతిగింజలు తిని తపస్సు చేసేవారు, చెట్ల క్రింద నివసిస్తున్నవారు అయిన మునిశ్రేష్ఠులను చూచింది.

విశేషం: వృత్తలక్షణానికి ఆర. 1.46 విశేషాంశం చూడండి.

వ. ఇట్లు మృగవాళక తస్కర కిరాత నిరంతరం బయిన కాంతారంబునం బుణ్యస్తిరంబున నొక్కముని పభ్రియం గని యందు వసిష్ట వామదేవ వాలభిల్య భృగు నారద సద్గుపులైన మహాముసులం గని సమస్కలించియున్న సమ్ముసులు దమయంతిం జాచి యచ్ఛేరువడి ‘యువా! నీ వెష్టులిదాన? విష్టునదేవతవా! దేవభామినివా! బిష్టుంబైన తేజంబుతో నేకతంబ యేల క్రుమ్మలియెద?’ ననిన వారలకు దమయంతి యిట్లనియె. 98

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ రీతిగా; మృగ, వ్యాళ, తస్కర, కిరాత, నిరంతరంబు+అయిన= జంతుపులతో, పాములతో, దొంగలతో, ఎఱుకులతో ఎల్లపుడును కూడి ఉన్న; కాంతారంబునన్= అడవిలో; పుణ్య, నదీ, తీరంబునన్= పవిత్రమైన నదిబడ్డున; ఒక్క, ముని, పల్లియన్+కని= ఒక బుషిశ్శమాన్ని చూచి; అందున్= ఆ మునిపల్లెలో; వసిష్ట, వామదేవ, వాలభిల్య, భృగు, నారద సద్గుపులు+ఐన= వసిష్టుడు, వామదేవుడు, వాలభిల్యులు, భృగువు, నారదుడు-అనే మునులతో సమానులైన; మహా, మునులన్+కని= గొప్ప బుషివరేణ్యులను చూచి; సమస్కరించి+ఉన్న= వందనాలు అర్పించి ఉండగా; ఆ+మునులు= ఆ బుములు; దమయంతిన్+చూచి= దమయంతినికాంచి; అచ్ఛేరువడి= ఆశ్చర్యం పొంది; అవ్యా= అమ్మా!; నీష్టు+ఎష్టురిదానవు= నీవు ఎవరికి సంబంధించినదానివి; ఈ+వన, దేవతవా= ఈ వనానికి సంబంధించిన దేవతవా?; దేవ, భామినివా= అప్సరసవా (దేవతవా)!; దివ్యంబు+ఐన= దేవతలకు అనువైన; తేజంబుతోన్= వర్ణస్తుతో; ఏకతంబు+అ= ఒంటరిగా; ఏల, క్రుమ్మలియెదవు?= ఎందుకు తిరుగుతున్నావు?; అనినన్= అని అడుగగా; వారలకున్= ఆ మునులకు; దమయంతి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికింది.

తాత్పర్యం: క్రూరమృగాలు, పాములు, దొంగలు, కిరాతులు ఎల్లపుడు తిరుగాడే అడవిలో దమయంతి ఒక పవిత్రమైన నదిబడ్డున ఒక మునిపల్లెను చూచింది. ఆ బుషిశ్శమంలోని మహార్మలు వసిష్ట, వామదేవ, వాలభిల్య, భృగు, నారదుల వంటివారు. దమయంతి ఆ బుషిశ్శమంలకు సమస్కరించింది. ఆ మునులు దమయంతి అతిలోక సాందర్భానికి, వర్ణస్తును ఆశ్చర్యపరవపులై ‘అమ్మా! నీవు వనదేవతవా? దేవతాస్త్రేవా? ఎవరవు నీవు? ఈ అడవిలో

ఎందుకు ఈ రీతిగా ఒంటరిగా తిరుగాడుతున్నావు?' అని ప్రశ్నించారు. వారికి దమయంతి ఇట్లూ బదులు పలికింది.

క. ‘మినుఁ దేవ బుజ్జుఖీకుం । దనగు సదా యజ్ఞనిరతుఁ దనగు ధరిత్తిం
దనలన నలు భార్యను, స । జ్ఞనుత దమయంతి యన నెసంగినదానన్.

99

ప్రతిపదార్థం: మినుడు; ఏన్= నేను, పుణ్యాల్మికుండు+అనగన్= పవిత్రమైన చరిత్ర కలవాడుగా కీర్తి పొందినవాడు అనగా; సదా= ఎల్లప్పుడు; యజ్ఞనిరతుడు+అనగన్= యజ్ఞాలు చేయటంలో మిక్కిలి ప్రీతి కలవాడు అనగా; ధరిత్రిన్+తనరిన= భూమిషై విలసిల్లిన; నలు, భార్యను= నలుడి భార్యను; సజ్జన, నుత, దమయంతి+అనన్= మంచివారిచేత కొనియాడబడే దమయంతి అని (అనే పేరుతో); ఎసంగినదానన్= ఒప్పినట్టిదానిని.

తాత్పర్యం: దయచేసి నా వృత్తాంతం అవధరించండి. ‘పుణ్యచరిత్రుడుగా కీర్తిని ఆర్థించినవాడున్నా, ఎల్లప్పుడు యజ్ఞాలు చేయటంలో మిక్కిలి ప్రీతి కలవాడున్నా అయి భూమండలంటై విలసిల్లిన నలుడి భార్యను నేను. పెద్దలచేత మన్మహానులు పొందిన నాశేరు దమయంతి.

వ. విధిపశంబున నన్నుం బాసి నా హృదయేశ్వరుం డెట యేనియుం బోయినుఁ దదన్మేఘాస్తచిత్తునై విపిన పరిభ్రమణంబు సేసెద; మీతపోశనంబునకు వచ్చి నలుండు భవత్పాదాభివందన కృతార్థంషై యెక్కడికింబోయే? నతని పోయిన వల నెఱుంగుదురేని నానతిండు; కొన్ని దినంబులలోనుఁ దద్దర్థనంబు సంభవిల్లనినాడు దేహంబు విడుతు’ నని యేష్టుచున్న దానిం జూచి కరుసించి మును లిట్లనిల. 100

ప్రతిపదార్థం: విధి, వశంబున్= దురదృష్టం చౌప్పున; నన్నున్+పొసి= నన్ను వదలిపెట్టి; నా, హృదయ+ఈశ్వరుండు= నా భర్త; ఎటు+ఏనియున్+పోయి= ఎచటికో తెలియని చోటికి వెళ్లగా; తద్+అన్మేషణ+అస్త, చిత్తును+ఖ= ఆతడిని వెదకటంలో లగ్గుమైన మనస్సు కలదానినై; విపిన, పరిభ్రమణంబు= అడవిలో చుట్టూ తిరుగాడటం; చేసెద= సలువుతున్నాను; మీ, తపన్+వనంబునకున్, వచ్చి= మీ తపోవనానికి వచ్చి; నలుండు; భవత్, పార+అభివందన, కృత+అర్థండు+ఖ= మీ అడగులకు నమస్కరించటంచేత ధన్యాడై; ఎక్కడికిన్+పోయెన్? ఎచటికి వెళ్లాడు?; అతని, పోయిన, వలను= అతడు వెళ్లిన దిక్కు; ఎఱుంగుదురు+ఏనిన్= మీకు తెలిసినట్లయితే; అనతి+ఇండు= దయచేసి తెల్పండి; కొన్ని దినంబులలోనుఁ= ఇంక కొన్ని రోజుల లోపల; తద్+దర్థనంబు= ఆతడిని చూడటం; సంభవిల్లనినాడు= జరుగినిషేష; దేహంబు, విడుతున్= ఆత్మహాత్యకు పాల్గడగలను; అని= అంటూ; ఏడ్చుచున్నదానన్= శోకిస్తున్న దమయంతిని; చూచి; కరుణించి= దయకలిగి; మునులు+ఇట్లు+ అనిరి= మునులు ఈ రీతిగా అన్నారు.

తాత్పర్యం: విధివరిపాకంచేత నన్ను విడిచి నా ప్రాణేశ్వరుడు నలుడు ఎచటికో వెళ్లిపోయాడు. నేను నా భర్తను వెదకుతూ ఈ అడవిలో తిరుగాడుతున్నాను. మీ తపోవనానికి వచ్చి నలుడు మీ పాదాలకు నమస్కరించి ధన్యాడై ఎట్టునా వెళ్లిపోయాడా? ఆతడు పోయిన వైపు మీకు తెలిసి ఉంటే దయచేసి తెలుపండి. ఇక కొన్ని దినాలలో నేను నా భర్తను చూడలేకపోతే ప్రాణాలు విడిచిపెట్టుతాను’- అని ఏడుస్తున్న దమయంతికి ఆ బుమివేణ్యలు ఇట్లా చెప్పారు.

క. ‘పనజాయతాక్షి! కతిపయు , దినములఁ జూడంగఁ గాంతు తివిల నలుని భూ
జననుతు నెప్పచీయట్లుల , తన పురమున రాజ్యాలఁ దనరెడివానిన్.

101

ప్రతిపదార్థం: వసజ+ఆయత+అణ్ణి= పద్మలవలె విశాలమైన కన్మలు గల దమయంతీ! కతిపయ, దినములన్= కొన్నిఖ్యతి; ఎప్పటి+అట్టలు+లా= యథాప్రకారంగానే; తన పురమునన్= తన రాజధానిపట్టణంలో; రాజ్యలీలన్= దౌరశంచేస్తూ; తనరెడివానిన్= విలసిల్లేవాడిని; భూ, జన, నుతున్= భూమిలోని ప్రజలచేత కీర్తించబడినవాడిని; నలుని; తివిరి= పూనికతో; చూడంగన్+కాంతు= చూడగలవు.

తాత్పర్యం: ‘తామరోకులవంటి విశాలమైన కన్మలు కల ఓ దమయంతీ! కొన్నివాళ్ళలో నీవు నీ భర్త అయిన నలుడిని- పూర్వంవలనే తన రాజధానీనగరంలో రాజ్యవైభవంతో విలసిల్లేవాడినిగా, ప్రజానురంజకుడైన ప్రభువుగా చూడగలవు.

వ. ఏము తపోదృష్టిం జూచితిమి, దుఃఖింపకుండు’ మని తాపసులు దమ యగ్నిపోత్తంబులయు నపారఫల పుష్టతరు నటి రమ్య తపోతసంబులయుదీఁడ నద్ధశ్యలైనం జూచి దమయంతి ‘యిది కలయో నిక్కపుంబో’ యని విష్టయం బందుచుం జని, ముందట నొక్కచనుపం గని దానిం జొచ్చునపు డందలి జనంబులు. **102**

ప్రతిపదార్థం: ఏము= మేము; తపస్+దృష్టిం+చూచితిమి= తపస్సుయొక్క మహిమచేత లభించిన చూపుతో చూచాము; దుఃఖింపకుండుము+అని= శోకించకుము అని చెప్పి; తాపసులు= బుములు; తమ అగ్నిహోత్రంబులయున్= తమ నిష్పుకుండాలతో; అపార, ఫల, పుష్టి, తరు, నదీ, రమ్య, తపస్+వనంబులయున్+తోడన్= మితిలేని పండ్య పుష్టులు గల చెట్లతో కూడిన నదీతీరాల్లో విలసిల్లే ఏటిప్రక్కన ఉండటంచేత అందమైన తపస్సు చేసుకొనే తోటలతోడ; అర్యశ్యలు+ఖన్= అంఠర్ధానం కాగా; చూచి; దమయంతి; ఇది కలయో= ఇది స్వప్నమో; నిక్కువంబో= నిజమో; అని= అని తలపోసి; విస్కయంబు= అబ్బిరపాటు; అందుచున్= పాందుతూ; చని= వెళ్ళి; ముందటన్= ఎదుట; ఒక్క, చనుపన్+కని= ఒక సార్థం చూచి, (సార్థం అంటే వర్తకజన సమూహం, దేశిశాలకు వాణిజ్యాన్వై పయనించేది); దానిన్+చోచ్చునపుడు= ఆ గుంపులో ప్రవేశించేటప్పుడు; అందలి, జనంబులు= ఆ సార్థంలోని జనులు.

తాత్పర్యం: మేము తపోదృష్టితో చూచి నీకు ఈ విషయాలు తెలిపాము. ‘శోకించవద్దు’ - అని చెప్పి ఆ తాపసులు వారి అగ్నిహోత్రాలతో, పూలు, పండ్య గల చెట్లతో కూడిన రమ్యమైన ఆ నది తీరంలోని బుమ్మాలతో మాయమయ్యారు. దమయంతి అది స్వప్నమా! నిజమా! అని ఆశ్చర్యపడి అడవిలో వెళ్లుతుండగా ఆమె యొదుట ఒక వర్తకుల గుంపు కనిపించింది. దమయంతి ఆ గుంపును చేరటంతో అందున్న వ్యాపారులు (అమెను చూచారు)

సీ. పాంసుజాలములు పైబ్రూకిన్ గరము రూ, క్షములగు నూర్భ్యలకముల దాని నతిమలినంబైన యర్థవస్తుంబుచే, నావృతం బగు దేహయిషి దాని, నాకలి త్యష్ట నిద్ర యసు వీని నెఱుగక, యున్మాదినియుం భోలే నున్న దాని, దమయంతిం జూచి కొందటు పిశాచం బని, పఱచిల, కొందటు భూయము వొంది.

అ. రందుఁ గొంద ఐథిక హస్యంబు సేసిల, , ‘యడవి నేమి రోసె’ దనిల కొంద, ‘ఉప్ప! నీవు వేలువగు’ దని కొందటు, మొగిన కేలు మొగిచి త్రైక్షి రంత. **103**

ప్రతిపదార్థం: పాంసు, జాలములు= ధూళికణాల సముదాయం; పైన్+ప్రాకినన్= పైకి విష్టరించి వ్యాపించగా; కరము= మిక్కిలి; రూడ్సములు+అగు= ఎర్రబారిన; ఊర్ధ్వ+అలకములదానిన్= పై ముంగురులు కలదానిని; అతి, మలినంబు+ఖన్=

మిక్కిలిమాసినట్టి; అర్థ వస్తుంబుచేన్= సగంచీరచేత; ఆప్యతంబు+అగు= కప్పబడిన; దేహ, యష్టిదానిన్= దేహమనే కర్త కలదానిని; అంటే మిక్కిలి చిక్కిన శరీరం కల దానిని; ఆకలి= తిండికైన తపాతపా; తృష్ణ= దాహం; నిద్ర= నిదుర; అను= అనే; పిన్న= పిటిని; ఎఱుగక= తెలియక; ఉన్నాదినియున్+పోతన్= పిచ్చిదానివలె; ఉన్నదాని= కనిపిస్తున్న దానిని; దమయంతిన్= దమయంతిని; చూచి; కొందఱు= కొంతమంది; పిశాచంబు+అని= దయ్యమని; పఱచిరి= పారిపోయారు; కొందఱు, భయము+పాందిరి= భయపడ్డారు; అందున్= ఆ సార్థంలో; కొందఱు= కొంతమంది; అధిక, హస్యంబు+చేసిరి= మిక్కటంగా ఎగతాళి చేశారు; కొందఱు= కొంతమంది; అడవిన్+ఏమి, రోసెదు+అనిరి= ఈ అడవిలో ఏమి వెదకుతున్నావు? అని అడిగారు; కొందఱు= కొంతమంది; అప్ప!= అమ్మా!; నీపు; వేల్పు+అగుదు= దేవతవు అవుతావు; అని; మొగిన= పూనికతో; కేలు, మొగిచి= చేతులు జోడించి; అంతన్= అంతట; మొక్కిరి= నమస్కరించారు.

తాత్పర్యం: ఆ వర్తకసమాహం దమయంతిని చూచి పలుతెరగుల తలపోశారు. రేగినదుమ్ము నెత్తిపై పడటంచేత ఎర్రబారిన ముంగురులు కలదానిని, మిక్కటంగా మాసిపోయిన సగంచీరచేత కప్పబడి బెత్తంవలె కనిపించే శరీరం కల దానిని; ఆకలి, దప్పిక, నిదుర అనే వాటికి దూరమై పిచ్చిదానివలె తిరుగుతున్నదానిని ఆ దమయంతిని చూచి కొందరు ఆమెను దయ్యం అనుకొని భీతితో పారిపోయారు. కొందరు ఆమెను అపరోస్యం చేశారు. కొందరు ‘అప్ప! ఈ అడవిలో నీవు దేనికొరకు వెదకుతున్నావు?’ అని ప్రశ్నించారు. కొందరు ‘దేవీ! నీవు సాక్షాత్తు భువికి దిగి వచ్చిన దేవతవే’ అని కేలు మోడ్డి మ్రొక్కారు.

వ. దమయంతియు సార్థవాహపుంజూచి' యిమ్మపోగహానంబున నిట్టి జనసంకులం బైన సార్థంబు గానంబడియెడు నెట్టి పుణ్యంబో' యని పల్చి మఱియు నిట్టనియె.

104

ప్రతిపదార్థం: దమయంతియు= దమయంతి సయితం; సార్థవాహన్+చూచి= వర్తక ప్రముఖుడిని చూచి; ఈ+మహా, గహానంబున్= ఈ గొప్ప అడవిలో; ఇట్టి, జన, సంకులంబు+ఇన= ఈ విధంగా జనులచేత ట్రైక్రిసిన; సార్థంబు= వర్తకుల గుంపు; కానంబడియెడున్= కనిపిస్తున్నది; ఎట్టి; పుణ్యంబో= ఎటువంటి మంచి కర్కు ఫలితమో?; అని పల్చి= అని వచించి; మఱియున్= వెండియు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పింది.

తాత్పర్యం: దమయంతి వర్తకుడిని చూచి ఇట్లు పలికింది - ‘ఈ ఫోరారణ్యంలో ఈ వర్తక జనులు కనిపించటం ఎంతటి పుణ్యం!’ అని, ఆమె మళ్ళీ ఇట్లు అన్నది.

క. ‘ఏను నలు భార్య బుణ్యాపి, హీనతఁ బతుఁ బాసి నవసి యేకాంతమ యా కానలఁ బలిభ్రమించెదు, గానరె ? మీ రమ్మతస్థుశుఁ గరుణాత్ము నలున్?’

105

ప్రతిపదార్థం: ఏను= నేను; నలుభార్యన్= నలుడిభార్యను; పుణ్య, విహినతన్= పుణ్యం కొరవడటంచేత, అంటే కేవలం దుర్వస్థవశాన; పతిన్+పాసి= భర్తను ఎడబాసి; నవసి= మిక్కిలి గాసిచెంది; ఏకాంతము+అ= ఒంటరిగా; ఈ కానలన్= ఈ అడవులలో; పరిభ్రమించెదన్= చుట్టూ తిరుగుతున్నాను; అమృత, సద్గుణన్= అమృతంతో సరిపోలేవాడిని; కరుణాత్మున్= దయామయుడిని; నలున్= నలుడిని; మీరు; కానరె= చూడలేదా?

తాత్పర్యం: ‘నేను నలుడిభార్యను, దురదృష్టవశాన నేను నా భర్తను ఎడబాసి, ఒంటరిగా ఈ అడవులలో కప్పాలపాలై తిరుగాడుతున్నాను. అమృత సమానుడు, దయామయుడు అయిన నలుడిని మీరు ఎచటనైనా చూడలేదా?’

విశేషం: ఆనంద ముద్రణాలయం వారి ప్రతిలో “గానర? మీ రమరసదృషుడు” అనే పాతాంతరం ఉన్నది. దీనిని ఒక్కి “సలుడు దేవతలతో సమానుడు”- అనే విశేషార్థం వెల్లడోతున్నది.

వ. అనిన దానికి సార్థవాహుండు శుచి యసు వాఁ డిట్లునియె.

106

ప్రతిపదార్థం: అనిన్= అని దమయంతి చెప్పగా; దానికిన్= ఆ దమయంతికి; సార్థవాహుండు= సార్థంలోని వర్తకుడు; శుచి+అనువాఁడు= శుచి అనే పేరు గల వణిక్పుముఖుడు; ఇట్లు+లనియెన్= ఈ విధంగా పరికాడు.

తాత్పర్యం: అని దమయంతి చెప్పగా శుచి అనే పేరుగల వర్తకప్రముఖుడు దమయంతితో ఇట్లు బదులు పరికాడు.

క. ‘నలుఁ గాన మిష్టనంబునుఁ, గల వెప్పుడుఁ గాంతు ముగ్రకరులను సింహాం బుల బుక్కంబుల; నిది ము, ర్ముల కవిషుయు; మాతపంబు దూఱదు ఢీనన్.’

107

ప్రతిపదార్థం: ఈ+వనంబున్= ఈ అడవిలో; నలున్+కానము= నలుడిని చూడలేదు; ఊగ్ర, కరులను= భయంకరాలైన ఏనుగులను; సింహాంబులన్= సింగాలను; బుక్కంబులన్= ఎలుగుబంట్లను; ఎప్పుడున్= సతతం; కాంతును= చూస్తూ ఉంటాము; కలవు= ఉన్నాయి; ఇది= ఈ అరణ్యం, మర్ములను= మానవులను; న+విషయము= చేరగూడని ప్రదేశం; దీనన్= ఈ అడవిలో; ఆతపంబు= ఎండ; దూఱదు= చౌరబడు.

తాత్పర్యం: ‘ఈ అడవిలో మేము నలుడిని చూడలేదు కాని, ఇక్కడ ఉండే భయంకరాలైన సింహాలను, ఏనుగులను, ఎలుగుబంట్లను మాత్రం చూస్తూ ఉంటాము. ఈ అడవి మనజులు ప్రవేశించదగిన ప్రదేశం కాదు. ఇందులోకి సూర్యరచ్ఛికూడా ప్రవేశించలేదు’.

వ. అనిన ‘నిష్టసుప యెట వోయెడు?’ నని యడిగినుఁ ‘జేబిపతిరైన సుబాహుపురంబునకుం బోయెడు’ నని చెప్పిన ‘నష్టేని మీతోడ వచ్చేడ’ నని యప్పరమపతిత్రత పతిదర్శన లాలసరై మునుల పలుకులు తలఁచుచు సార్థంబుతో నలగిన.

108

ప్రతిపదార్థం: అనిన్= అని చెప్పగా; ఈ+చనుప= ఈ వర్తకులగుంపు; ఎట+పోయెడున్= ఎక్కడికి పోతుంది; అని+అడిగిన్= అని దమయంతి అడుగగా; (శుచి బదులు పలుకుతూ), చేది, పతి+ఖన= చేదిదేశప్రభువు అయిన; నుబాహూ పురంబునకున్+పోయెడున్= సుబాహుపుయొక్క రాజుధానీనగరానికి పోతుంది; అని, చెప్పినన్= అని చెప్పగా; అట్లు+ఏని= అట్లయితే; మీ తోడ, వచ్చేడన్= మీతోపాటు వస్తును; అని; ఆ+పరమ పతిత్రత= ఆ గొప్ప పతిత్రత; పతిదర్శన లాలస+ఖ= భర్తను చూడాలనే కోరికకలమై; మునుల, పలుకులు= మునుల మాటలు; తలఁచుచు= స్కృంస్తూ; సార్థంబుతోన్= చనుపతో; అరిగిన్= వెళ్లగా.

తాత్పర్యం: అని శుచి అనే వర్తకప్రముఖుడు చెప్పగా, దమయంతి ‘ఈ వర్తకులందరు ఎక్కడికి వెళ్లారు?’- అని ప్రశ్నించింది. ‘ఈ వర్తకులందరు చేదిప్రభువు సుబాహుపుయొక్క రాజుధాని నగరానికి వెళ్లారు’. - అని శుచి బదులు పరికాడు. ‘అట్లయితే నేను మీతో వస్తును’- అని దమయంతి భర్తను చూడాలనే తపాతపాతో, బుపిష్టేణ్యుల మాటలు స్కృంస్తూ వారితో కలసి వెళ్లింది.

క. కడునెండ యెక్కు నంతకు , నుడుగక యచ్చనుప నడచి యుగ్రాటిలో
విడిసె బహుశీతజలముల , బెడు గను నొక చెఱువునొద్దు బెద్దయు డపిన్.

109

ప్రతిపదార్థం: కడున్+ఎండ= మిక్కటంగా ఎండ; ఎక్కునంతకున్= (మింటి షైకి) ఎగ్గులకే వరకు; ఉడుగక= విరమించక; ఆ+చనుప= ఆ సార్థం; నడచి= పయనించి; ఉగ్ర+అటవిలోన్= భయంకరమైన అడవిలో; బహు, శీత, జలములన్= మిక్కిలి చల్లని నీళ్ళచేత; బెడగు+అగు= మంచిదైన; ఒక, చెఱువు+బద్దున్= ఒక తటాకం దగ్గర; పెద్దయు, డపిన్= పెను దాహంచేత; విడిసెన్= విడిది చేసింది.

తాత్పర్యం: మిక్కిలిగా పొద్దు ఎక్కేవరకు ఆ వర్తకులు పయనించి, చల్లని నీళ్ళచేత ఆహ్లాదకరంగా కనిపించే చెరువు దగ్గర దాహం తీర్చుకొని విశ్రమించటానికి విడిది చేసారు.

వ. అంత.

110

తాత్పర్యం: అప్పుడు.

సీ. అర్థరాత్రమునప్పు డందుల కేతెంచే , గజయూధములు జలకాంక్షణ జేసి
యంబుధి విములతోయంబు లాస్యాదింపఁ , జనుదెంచు జలధరనమితియట్ల
యచ్చనులోన నిద్రాసక్తులైన వా , రున్నత ద్విపముల యుగ్ర పాద
హతిఁ జేసి మర్మితు లైలి కొండఱు, దంత , హతిఁ జేసి భిన్నాంగు లైలి కొండ,

ఆ. అఱచి ప్రాణభీతిఁ బఱచి మహీజంబు , లెక్కి రందుఁ గొంద ఐక్యదుంగి;
చనుప యట్టిపొటు బెనుపతి యవినీతు , సిలయుబోలె నడగె విలసి చనియె.

111

ప్రతిపదార్థం: అర్థ రాత్రము+అప్పుడు= నడిరేయు వేళ; అందులకు= అచటికి; జల, కాంక్షన్+చేసి= నీటిని త్రాగటంకొరకు; గజ, యూధములు= ఏనుగుల గుంపులు; అంబుధి, విముల, తోయంబులు= సముద్రంలోని నిర్వుల జలాలు; ఆస్యాదింపన్= క్రోలటానికి; చనుదెంచు= వచ్చే; జలధర, సమితి+అట్లు+అ= మేఘాల సమూహాల వలె; ఏతెంచెన్= వచ్చాయి; ఆ+చన్సలోనన్= ఆ సార్థంలో; కొండఱు= కొంతమంది; నిద్రా+అసక్తులు+బనవారు= నిద్రలో తగుల్నొన్నవారు; ఉన్నత, ద్విపముల= పెద్ద ఏనుగుల; ఉగ్ర, పాద, హతిఁ+చేసి= భయంకరమైన పాదాలయొక్క తాకిడిచేత; మర్మితులు+బరి= మర్మించబడ్డారు, అంటే నలగగొట్టబడి మరణించారు; కొండఱు= కొంతమంది; దంతహతిఁ+చేసి= దంతాల తాకిడిచేత; భిన్న+అంగులు+బరి= ముక్కులైన శరీరాలు కలవారైనారు (ఎముకలు, అంగాలు విరిగినవారైనారు); అందున్+కొండఱు= వారిలో కొంతమంది; ఉగ్ర+అడంగి= షైర్యం కోల్పోయి; అఱచి= పెనుకేకలు పెట్టి; ప్రాణభీతిఁ= ప్రాణభయంచేత; పఱచి= పరుగెత్తి; మహీజంబులు= చెట్లను; ఎక్కిరి= అధిరోహించారు; చనుప= సార్థం; ఇట్లి, పాటన్= ఇట్లి పరిస్థితి నలన; పెనుపు+అఱి= సమృద్ధిని కోలుపోయి (అంటే సంఖ్యాబలాన్ని కోల్పోయి, క్షీణించి); అవినీతు, సిరియున్+పోలెన్= నీతిబాహ్యాడి ఐష్వర్యంవలె; విరిసి, చనియెన్= పగిలి (చెదరి) పోయింది.

తాత్పర్యం: నడిరేయు నీరు త్రాగటానికై అడవి యేనుగుల గుంపులు ఆ చెరువు దగ్గరకు వచ్చాయి. ఆ యేనుగులు, సముద్ర జలాలను త్రాగటానికై సముద్రాన్ని చేరిన మేఘాల సమూహాలవలె ఉన్నాయి. ఆ సార్థంలో నిమగ్నులై ఉండే కొంతమంది ఏనుగుల పాదతాడనంచేత మరణించారు. కొంతమంది ఏనుగుల దంతాలచేత

శరీరాలు చీలి చనిపోయారు. కొంతమంది శైర్యం కోల్పోయి అరుస్తూ ప్రాణభీతితో పరుగెత్తి చెట్లు ఎక్కారు. ఈ విధంగా ఆ సార్థం నీతిబాహ్యాడి సంపదవలె క్షీణించి చెదిరిపోయింది.

వ. అట్టి సంక్షీభంబున మరణంబునకుఁ దప్పి దమయంతి యాత్మగతంబున.

112

ప్రతిపదార్థం: అట్టి= అటువంటి; సంక్షీభంబున్= అలజడిలో; మరణంబునకున్+తప్పి)= చాపకుండ తప్పించుకొని; దమయంతి; ఆత్మగతంబున్= తనలో తాను ఇట్లా తలచింది.

తాత్పర్యం: అటువంటి అలజడిలో దమయంతి దైవికంగా చాపును తప్పించుకొని తన మనస్సులో ఇట్లా తలపోసింది.

ఆ. 'జీవితార్థు లైన జీవుల సుఖసుఖు , లైన వాలఁ జంపె నఱవ నఱవ;

మరణకాంక్ష నున్న మగువఁ జంపక నను , మఱచె; విధి కరంబు మందబుభ్రి.

113

ప్రతిపదార్థం: జీవిత+అర్థలు= బ్రతకాలనే కోరిక ఉన్నవారు; ఐన; జీవులన్= ప్రాణులను; సుఖ, సుస్తులు+ఐన వారిన్= సుఖంగా నిద్రిస్తున్నవారిని; అటవన్+అటవన్= కేకలు పెట్టుతుండగా; చంపెన్= చంపాడు; మరణ కాంక్షన్+ఉన్న, మగువను= చనిపోవాలనే కోరికతో ఉన్న ఆడుదానిని; ననున్= నన్ను; చంపక= చంపకుండ; మఱచె= విస్కృతించాడు; విధి= దైవం; కరంబు= మిక్కిలి; మందబుభ్రి= బుద్ధిహీనుడు.

తాత్పర్యం: 'బ్రతికి ఉండాలనే కోరికతో మైమరచి నిద్రిస్తున్నవారిని, ప్రాణభయంతో కేకలు పెట్టుతూవుండగా చంపివేళాడు. కానీ, చావాలనే కోరికతో ఉన్నదానిని నన్ను చంపకుండ మరచిపోయాడు. ఆ విధి మిక్కిలి బుద్ధిహీనుడు కదా!

విశేషం: అలం: అర్థాంతరన్యాసం. మానవజీవితంలో హృదయవిదారకాలైన విచిత్రవిరోధాభాసాలలో ఇదొకటి!

**సీ. ఇచ్ఛాత్వతోఁ జని యిష్టవ్యక్తిశంబు , దలుగుదు నని బుభ్రిఁ దలఁచి యున్న
సురుతర సార్థ పయోరాశి హస్తియుఁ , ధాగస్తుచేఁ జీత మయ్యు; నభియుఁ
దొలుమేను జేసిన దుష్టుత శక్తియో , వగవక నా స్వయంవరమునాడు
సురవరు లర్పులై చూచుచు నుండగఁ , నలు వలయించిన నాటి యెగ్గు**

**ఆ. దలఁచి యిట్టి యాపదలు సేసిరో వెల్పు, లమరకోపమునన యయ్యు నాకు
నిష్టయోగదుఃఖు; మింకేమి సేయుదు?' , ననుచు వగచుచుండె నంబుజాక్కి,**

114

ప్రతిపదార్థం: ఈ+చన్పతోన్= ఈ సార్థంతో కలిసి; చని= వెళ్లి; ఈ+వనవాస క్లేశంబు= ఈ అడవిలో పడే బాధ; తలుగుదును+అని= తొలగించుకొంటానని; బుద్ధిన్+తలఁచి+ఉన్నన్= మదిలో భావించి ఉండగా; ఉరుతర, సార్థ, పయన్+రాశి= గొప్పాలై సార్థం అనే సముద్రం; హస్తియూధ+అగస్త్యచేన్= ఏనుగుల గుంపు అనే అగస్త్యాడి చేత; పీతము+అయ్యెన్= త్రాగబడింది అయింది; అదియున్= అదికూడా; తొలుమేనన్= మొదటి శరీరంలో అంటే పూర్వజన్మలో; చేసిన; దుష్టుత, శక్తియో= చెడుకర్కు మహిమ ఏమో?; వగవక= ఆలోచించక; నా, స్వయంవరము, నాడు= నా స్వయంవర సమయంలో; సుర, వరులు= దేవతలలో శ్రేష్ఠులు; అర్థలు+ప= కోరినవారై; చూచుచున్+ఉండగఁ= చూస్తున్నప్పుడు; నలున్= నలుడిని; వరియించిన,

నాటి+ఎగ్గు, తలచి= వరించిన సమయంలోని అపకారాన్ని మనసులో పెట్టుకొని; వేల్పులు= దేవతలు; ఇట్టి= ఈ విధమైన; అపదలు, చేసిరో= ఇక్కట్టులు తెచ్చిపెట్టారో; ఈ+విమోగ దుఃఖము= ఈ ఎడబాటువలన పరితాపం; అమర కోపమున్న+అ= దేవతల కోపంచేతనే; నాకు+అయ్యెన్= నాకు ఏర్పడింది; ఇంక+ఎమి+చేయుదున్?= ఇక ఏమి చేయగలను?; అనుచున్= అని తలపోస్తా; అంబుజ+అణ్ణి= పద్మాలవంటి కన్నలుకల దమయంతి; (అంబుజం= నీటినుండి పుట్టింది, పద్మం); వగచుమండెన్= దుఃఖిస్తా ఉండింది.

తాత్పర్యం: ఈ సార్థకంతో వెళ్ళి ఈ అడవిలో పడేబాధలు తొలగించుకొందాము'- అని తలచి ఉన్నాను. కానీ, ఏనుగుల గుంపు అనే అగస్త్యుడిచేత ఈ సార్థకం అనే సముద్రం పీలివేయబడింది. ఇది పూర్వజన్మ కర్మఫలమో! లేక నా స్వయంవరంనాడు ఆలోచించక నన్నుకోరి వచ్చిన దేవతాశేషులు చూస్తుండగా నేను నలుని పరించటం అపకారంగా తలచి ఇటువంటి కష్టాలు నాకు తెచ్చి పెట్టుతున్నారో! నా భర్తతో నాకు ఇటువంటి ఎడబాటు దుఃఖం దేవతల కోపంవలననే కలిగింది. ఇంకేమి చేయగలను?' అని దమయంతి వాపోయింది.

విశేషం: (1) ఆకస్మికంగా ఈ సార్థకం ఏనుగులగుంపుచేత ప్రమాదానికి గురికా నేల? ఇది పూర్వజన్మ కర్మఫలితమా? భారతీయ సంస్కృతిలో మిక్కలి ప్రాధాన్యం వహించిన కర్మ సిద్ధాంతం ఇట ప్రస్తావించబడింది. ఏల నిద్రలో మునిగిణండే నిర్వోషులు వధించబడ్డారు? అది పూర్వజన్మ కర్మ అవుతుందా? అట్లే అరణ్యకేశం తప్పుతుందని దమయంతి చనుపలో చేరింది. తానొకటి తలచితే దైవ మింకొకటి తలచింది కదా! అంతటికిని పూర్వజన్మ కృతమైన కర్మాల్యే కారణం- అని ఆమె వగచింది. (2) అగస్త్యుమహార్షి సముద్రజలాన్ని పీలిన సుప్రసిద్ధ పురాణాధ ఇచట ప్రస్తావించబడింది. (3) అలంకారం: రూపకం.

దమయంతి సుబాహసుపురంబు ప్రవేశించుట (సం. 3-62-28)

v. ఇట్లు దుఃఖించుచు దమయంతి ప్రభాతంబ హతశేషులైన యచ్ఛసుపలోని బ్రాహ్మణవరులతో ననవరత ప్రయాణంబులం జీవిపతి పురంబు సౌఖ్యి, జనసంకులంబైన రాజమార్గంబు దఱియ వచ్చుచున్న దాని బినకర ప్రభావటల ధూసరిత ప్రభాతచంద్రరేఖయుంబోలే బీప్తివిహీనయైన దస్సియు రమ్యాకృతియైన దాని దమయంతిం బ్రాసాదగతయైన రాజమాత దప్పులం గని తన దాది కిట్లనియె. **115**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; దుఃఖించుచున్= పరితపిస్తా; దమయంతి; ప్రభాతంబ+అ= తెల్లవారినపుడు; హతశేషులు+బన= చావగా మిగిలిన; ఆ+చనుపలోన్= ఆ వర్తకులగుంపులోని; బ్రాహ్మణ, వరులతోన్= బ్రాహ్మణశేషులతో; అనవరత, ప్రయాణంబులన్= ఆగని ప్రయాణాలు చేసి (అంటే మార్గమధ్యంలో ఎక్కువగా విడిదిచేయక శీఘ్రప్రయాణాలు చేసి); చేదిపతి, పురంబు= చేదిప్రభువు రాజధానిని; చొచ్చి= ప్రవేశించి; జన సంకులంబు+బన= ప్రజలచేత క్రిక్కిరిసినట్టి; రాజమార్గంబు= ప్రధానయైన దారిని, (రాజు పయనించే మార్గం రాజమార్గం); తఱియ, వచ్చుచున్న దానిన్= చేరవస్తున్న దానిని; దినకర, ప్రభా, పటల, ధూసరిత, ప్రభాత చంద్రరేఖయున్+పోలె= సూర్యుడి కాంతికిరణ సమూహాలచేత బూడిద రంగు కలదిగా చేయబడిన (వెలవెలపోయిన) ప్రాతఃకాలమందలి చంద్రవంకవలె; దీపి, విహాన+బ= కాంతి తరిగినట్టిదై; దస్సియు= బడలినప్పటికిని; రమ్య+ఆకృతి+బన, దానిన్= అందమైన ఆకారం కలదానిని; దమయంతిన్= దమయంతిని; ప్రాసాదగత+బన= మేడ్చై ఉన్న; రాజమాత= రాజుగారి తల్లి; దవ్వులన్+కని= దూరంనుండి చూచి; తనదాదికి= తనసేవకురాలితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పింది.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా పరితపిస్తూ దమయంతి, తెల్లవారగానే చావగా మిగిలిన ఆ చసుపలోని (వర్తకులగుంపు) బ్రాహ్మణాశ్రేష్టులలో కలిసి శీఘ్రంగా పయనించి కొన్నాళ్ళకు చేదిదేశ రాజధానికి చేరి జనసమ్ముహం గల రాజమార్గాన్ని సమీపిస్తూ ఉండగా సూర్యకిరణసమాహంచేత బూడిదరంగు కలదిగా చేయబడి వెలవెలపోయిన ప్రాతఃకాల చంద్రరేఖలె కాంతి కోల్పోయి, అలసిపోయికూడ అందమైన ఆకృతి కలిగిన ఆ దమయంతిని మేడ్పైనుండి రాజమాత అల్లంతదూరాన చూచి, తన దాదితో ఇట్లా పలికింది.

విశేషం: అలం: ఉపమ. మహాభారతంలోని మనోజ్ఞమైన ఉపమాలంకారాలలో ఇది ఒకటి. ఇచట ‘డస్పిగయు రమ్యాకృతి’ గల దమయంతి ఉపమేయం. ప్రభాతవేళలో సూర్యకిరణసమాహాలచేత ధూసరితమైన చంద్రవంక ఉపమానం. సూర్యకిరణ ధూసరితమైనది చంద్రవంక, ధూఢి ధూసరితమైనది దమయంతి. కృష్ణం, దీప్తి తరగటం చంద్రవంకకు దమయంతికి సమానఫర్మాలే. చంద్రవంక కృతించినా, దీప్తిహారమైనా మనోహరమైనదే. అట్లే దమయంతికూడ.

తే. **‘జీర్ణమై కడు మాసిన చీరగట్టి, ధూళి ధూసరాలకములు దూలుచుండ
నబల యున్నతపేణి రైన లజ్జి, కరణి నిట వచ్చుచున్నది కంటే దాని.**

116

ప్రతిపదార్థం: జీర్ణము+బ= చినిగినట్టిదై; కడు= మిక్కిలి; మాసిన= మలినమైన; చీర= వప్తం; కట్టి= ధరించి; ధూళి, ధూసర+అలకములు= దుమ్ముచేత బూడిదవస్నేగల ముంగురులు; తూలుచుండన్= ఇటు అటు కదలుతూ ఉండగా; అబల= మగువ; ఉన్నత, వేపిణి+బన= పిచ్చిదాని వేపం వేసికొన్న; లజ్జి, కరణిన్= లక్ష్మీదేవిలె; ఇటు= ఇచటము; వచ్చుచున్నది= వస్తున్నది; దానిన్= ఆమెను; కంటే= చూచావుకూడా!

తాత్పర్యం: ‘చినిగిపోయి మిక్కిలి మాసినచీర కట్టుకొని, దుమ్ముచేత, ఎప్రవారిన ముంగురులు ఇటూఅటూ కదలుతుండగా, పిచ్చిదానివేపం వేసికొన్న లక్ష్మీదేవిలె ఇటు వస్తున్న ఆమెను చూచావుకూడా!.

విశేషం: అలం: ఉపమ. 115-116 పద్యాలు తీర్పిన ఒరవడిలో నన్నయ మహాకవి ‘ప్రసన్నకథాకలితార్థయుక్తి’ ప్రస్తుటంగా కనిపిస్తున్నది. ఆమె ఎవరో రాజమాతకు తెలియదుకూడా! అయినను రాజమాత దమయంతిని ఉన్నతపేణి అయిన లక్ష్మీదేవి లె, ప్రభాతవేళలో సూర్యరశ్మి తాకిడికి దీప్తి కోల్పోయిన చంద్రవంకవలె ఉపమించటం హ్యాడ్యం.

వ. **అక్షిములియందు నా కతిస్నేహంబై యున్నయిది; దానిం దీదొన్ని రమ్మనిన నదియు దమయంతిం దీదొన్ని
రాజమాత యొద్దకుం జనిన, నా రాజమాతయు దానిం జూచి ‘నీవెవ్వల దాన? వి త్యేల దుఃఖావేశవిషమై
యున్నదానవు చెప్పు’ మనిన దమయంతి యిట్లనియె.**

117

ప్రతిపదార్థం: ఆ+కోమలియందు= సుమమారి అయిన ఆ అంగవట్లు; నాకు+అతిస్నేహంబు+బ+ఉన్న+అది= నాకు మిక్కుటమైన ప్రేమ ఏర్పడింది; దానిన్= ఆమెను; తోడ్చొనిరమ్ము+అనినన్= తీసికొనిరమ్ము అని అనగా; అదియు= ఆ దాదియు; దమయంతిన్+తోడ్చొని= దమయంతిని వెంటపెట్టుకొని; రాజమాత+ఒడ్డున్+చనినన్= రాజుగారి తల్లి దగ్గరగా వెళ్ళగా; ఆ, రాజ, మాతయు; దానిన్+చూచి= ఆమెను (దమయంతిని) చూచి; నీను+ఎవ్వరి దానవు= నీను ఎవరికి సంబంధించినదానివి; ఇట్లు= ఈ విధంగా; ఏల= ఎందుకు; దుఃఖ+అవేశ, వివశవు+బ+ఉన్న= దానవు= శోకంవలన ఏర్పడిన ఉద్యేగంతో వశం తప్పిఉన్నదానివి; చెప్పుము; అనినన్= అని అడుగగా; దమయంతి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పింది.

తాత్పర్యం: నాకు ఆ కోమలాంగిష్ట అత్యంతమైన ప్రీతి ఏర్పడింది. నీవు పోయి ఆమెను ఇచటికి తోడ్సొని రమ్ము' అని, రాజమాత తన దాదిని నియోగించింది. ఆ దాది వెళ్లి దమయంతిని వెంటబెట్టుకొని రాజమాత సన్మిథికి వచ్చింది. రాజమాత దమయంతితో 'నీవు ఎవరిదానివి? ఇట్లా ఎందుకు పరమశోకమూర్ఖై కనిపిస్తున్నావు?' అని ప్రశ్నించింది. అప్పుడు దమయంతి ఇట్లా బదులు చెప్పింది.

మధ్యాక్షర.

'జతమై మత్తతి జాదమాడి నిల్జితుఁడయి చనినఁ
బతితోడ నీడయుఁ భోలె నేనును బాయక యిలిగి
యతిబుభుక్కాతురుండైన పతిచేత నప్ప! దైవాను
మతిజేసి వంచితనైతి నొక్కచో మఱచి నిల్రించి.

118

ప్రతిపదార్థం: మత్త+పతి= నాభర్త; జిత, మైరి= పరాక్రమంచేత జయింపబడిన శత్రువులు కలవాడు; జాదము+అడి; నిల్జితుఁడు+ఇ= ఛించబడినవాడై; చనిను= వెళ్లగా; పతితోడను= భర్తతో; నీడయున్+పోలెన్= నీడవలె; ఏనును= నేనుకూడ; పాయక= ఆతడిని విడిచిపెట్టుక; అరిగి= వెళ్లి; అతి, బుభుక్కా+అతురుండు+పన= మిక్కిలి ఆకలిచేత పీడితుడైన; పతిచేతను= భర్తచేత; అస్య!= అమ్మా!; దైవ+అనుమతిన్+చేసి= దురదృష్టపకాన; ఒక్కచోన్= ఒకానోకచోట; మఱచి, నిల్రించి= మైమరచి నిద్రపోయి; వంచితన్+పతి= మోసగించబడినదానినయ్యాను.

తాత్పర్యం: 'అమ్మా! నా పతి పరాక్రమాపేతుడైన ఏరుడు. శత్రువులను జయించినవాడు. కాని, ఆయన జాదమాడి, ఛించబడినవాడై; చనిను= వెళ్లగా; పతితోడను= భర్తతో; నీడవలె వెన్నంటి వెళ్లి, ఒకచోట మైమరచి నిద్రించి, విధివశాన అతిగా ఆకలిచే బాధితుడైన భర్తచేత మోసగించబడ్డాను.

విశేషం: వృత్తలక్షణానికి ఈ ఆశ్యాసంలోని 22వ పద్యం విశేషమ్యాఖ్య చూడండి.

v. అంతసుండియు నమ్మహశుభావు నేకవస్తు ననికేతను నన్వేషించుచు, సైరంప్రీవృత్తంబు సేకొని, వియోగానలంబులం గంచి, కందముాల ఫలంబుల యూహశరంబుగా, భోడ్సు పడినచోట నివాసంబుగా, మృగంబుల సహాయంబుగా, వనంబులం పలిష్టమించితి' నని, బాష్పజలంబులం బయోధరస్థలపరాగంబు పంకంబు సేయుచుఁ బలుకనేరకుస్తు యూ దమయంతికి రాజమాత యిట్లనియె.

119

ప్రతిపదార్థం: అంతసుండియున్= అప్పుటినుండి; ఆ+మహా+అనుభావున్= ఆ మహాత్ముడిని; ఏక, వప్రున్= ఒకే పుట్టం కట్టుకొన్నవాడిని; అనికేతనున్= ఇల్లు లేనివాడిని; అన్వేషించుచున్= వెదరుతూ; పైరంధ్రి, వృత్తంబు+చేకొని= పైరంధ్రి యొక్క నడవడిని పాటించి; వియోగ+అనలంబున్+కంది= భర్తయొక్క ఎడబాటు అనే అగ్నివలన తపించి; కంద, మూల, ఫలంబులు+అ= దుంపలు, వేళ్లు, పండ్లు మాత్రమే; ఆహారంబు+కాన్= తిండిగా; ప్రాద్య+పడిన, చోటు+అ= ప్రయాణంలో ఏచోట సూర్యుడు అస్త్రమిస్తాడో ఆ స్థలమే; నివాసంబు+కాన్= నివసించేచోటుగా; మృగంబులు+అ, సహాయంబు+కాన్= జంతువులే సాయంగా; వనంబులన్= అడవులలో; పరిభ్రమించితిన్= తిరుగాడాను; అని= అనిచెప్పి; బాష్ప, జలంబులన్= కన్నిటితో; పయోధర, స్థల, పరాగంబు, పంకంబు, చేయుచున్= పాలిండ్రు ఉన్న దుమ్మును బురదగా చేస్తు; పలుకనేరకుస్తు= మాటూడజాలనట్టి; ఆ, దమయంతికి; రాజమాత; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అని చెప్పింది.

తాత్పర్యం: అప్పటినుండియు ఏకవస్త్రం మాత్రమే కట్టుకొన్నవాడిని, నిలువ నీడ లేనివాడిని, వెదకుతూ సైరంధ్రి వృత్తిని చేపట్టి భర్త ఎడబాటువలన తపించి దుంపలు, వేళ్ళు, పండ్లు ఆహారంగా, మృగాలే సహాయంగా, ప్రాదురుంకిన వేళ నే నెక్కడ ఉంటే అదే అప్పటికి నివాసంగా అడవుల్లో తిరుగాడాను'- అని చెప్పి దమయంతి విలపించింది. ఆమె కన్నులనుండి కారిన బాప్పుధారలచేత ఆమె స్తునాలపై గల దుమ్ము బురదగా మారింది. ఆమె మాటాడలేక మూగవోయిన పిమ్మట, దమయంతితో రాజమాత ఇట్లూ చెప్పింది.

విశేషం: (1) సైరంధ్రివృత్తిని గురించి తర్వాతి పద్యంలో వివరణ ఉన్నది. సైరంధ్రి అంటే సాశిల్యవతి అయిన పరిచారిక అని సంగ్రహంగా చెప్పవచ్చును. (2) దమయంతి తాను పతిచేత వంచితని చెప్పింది. కానీ తన భర్తపై అది దోషారోపణ కారుండటానికి ఆయన మహావీరుడు, మహాత్ముడు అని నొక్కి వక్కాణించింది. ఇది గమనించదగిన అంశం. (3) అడవులలో పరిభ్రమిస్తూ దమయంతి పడినపాట్లు వర్ణనాతీతాలు. ఆమెకు అరణ్యంలో ఆవస్థల మేది? అది ప్రాదుర్ల ప్రుంకిసపుడు ఆమె ఉన్నచోటే, పగలెల్ల అడవులలో తిరగటం, పాద్మప్రుంకిసపుడు తా నెచట ఉంటే ఆచోటనే తాత్కాలికంగా నివసించటం. దమయంతి పడినపాట్లు ఎంతటి కలిన హృదయాస్నేహ కరిగించగలవు. ఇక, ఆప్రహృదయ అయిన రాజమాతనుగురించి వేరుగా చెప్పవలెనా?

క. ‘నీ పుండుము నాకడ నిం, దీవరదశనేత్త! నీ పతిని రోయఁగ భూ దేవోత్తములం బంచెద్’, నాపుడు ని ట్లనియె భీమనందన నెమ్మున్.

120

ప్రతిపదార్థం: నా కడన్= నా దగ్గర; నీపు+ఉండుము= నీపు ఉండుము; ఇందివర, దళ, నేత్త!= నల్లకలువరేకులవంటి కన్నులు కలదానా!; నీపతిని= నీ భర్తను; రోయఁగన్= వెదకటానికి; భూ, దేవ+ఉత్తములన్= బ్రాహ్మణోత్తములను; పంచెదన్= నియోగిస్తాను; నాపుడున్= అని చెప్పగా; భీమ, నందన= భీముడి పుత్రిక అయిన దమయంతి; నెమ్మున్= ప్రీతితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పింది.

తాత్పర్యం: ‘నల్లకలువరేకులవంటి కన్నులు కలదానా! నీపు నాదగ్గర ఉండుము. నీ భర్తను వెదకటానికి బ్రాహ్మణోత్తములను పంపగలను’- అని రాజమాత పలుకగా, సంతోషించి దమయంతి ఇట్లూ చెప్పింది.

వ. ‘ఏను సైరంభి నయి యుండియు నుచ్ఛిష్టంబు ముట్టును; బదధావనంబు సేయను; బరపురుషులతోఁ బలుక నోపఁ; బతి నన్నోపించు పాంటె నలిగెడు బ్రాహ్మణులతోఁ బలుకుడు; నట్లయిన నీయొద్ద నుండుడు; నొండు విధంబైన నుండనేరు’ ననిన నీకిష్టం బైన విధంబున నాయొద్దన యుండు’ మని దాని నతిగౌరవంబునం జేకాని యుండు దనస్కాఁతు సునంద యసుదాని సమర్పించిన.

121

ప్రతిపదార్థం: ఏను=నేను; సైరంభిన్+అయి+ఉండియున్= నేను పరిచారిక నయి ఉన్నపుటికీన్ని; ఉచ్చిష్టంబు= ఎంగిలి; ముట్టును= తాకను; పద, ధావనంబు, చేయను= కాళ్ళు పిసుకను (కడగను); పరపురుషులతోన్= ఇతరులైన మగవారితో; పలుకన్+ఓపన్= మాటాడజాలను; పతిన్= భర్తను; అన్యోపించుపొంటెన్= వెతకటం కొరు; అరిగుడు= వేళ్ళే; బ్రాహ్మణులతోన్= విప్రులతో; పలుకుదున్= మాటాడతాను; అట్లు+అయినన్= ఆ రీతిగా అయితే; నీ+బద్ధన్= నీ దగ్గర; ఉండుదున్= ఉంటాను; ఒండు, విధంబు+బన్= ఇంకొక పద్ధతి అయితే; ఉండనేరను= ఉండజాలను; అనిన్= అని చెప్పగా; నీకు+ఇష్టంబు+బన్, విధంబునన్= నీకు సమృతమైన రీతిగానే; నా+బద్ధన్= నా కడనే; ఉండుము; అని= అని చెప్పి; దానిన్= ఆమెను (దమయంతిని); అతి, గౌరవంబునన్= మిక్కటమైన మన్మసతో; చేకొని+ఉండన్= చేర్చుకొని ఉండేటట్లుగా; తన, కూతు=

తన పుత్రిక అయిన; సునంద+అను, దానిన్= సునంద అనే పేరుకలదానిని; సమర్పించినన్= ఇష్టగా (అంటే సునందను దమయంతిని గూర్చిన రక్షణలో ఉండేటట్లు నియమించగా.)

తాత్పర్యం: నేను సైరంధ్రివృత్తిలో ఉన్నప్పటికీ ఎంగిలి తిను. కాళ్ళు పిసకటం వంటి పనులు చేయను. నాభర్తను అన్యేషించటానికి వెళ్ళే బ్రాహ్మణులతో తప్ప ఇతర పురుషులతో మాటాడను. ఆవిధంగా నీ వంగికరిస్తేనే నీ దగ్గర ఉండగలను' అని దమయంతి చెప్పగా 'నీ ఇష్టం వచ్చిన తీరున ఉండవచ్చు' నని రాజమాత అంగికరించి, ఆమెను తన కూతురు సునందకు అప్పగించింది.

విశేషం: సైరంధ్రి అంటే -- 'సీరాణాం సమూహాం-సైరమ్-తత్ ధరతీతి సైరంధ్రి'- అనే అర్థం ప్రసిద్ధం. తెర చీరల గుంపును ధరించేది సైరంధ్రి అని భావం. ఆమె లక్ష్మణాలనుగురించిన శ్లోకం - "చతుష్ప్షి కలాభిజ్ఞా శీలరూపాది నేవినీ | ప్రసాధనోపచారజ్ఞా, సైరంధ్రి పరికీర్తితా॥". అరవైనాలుగు కళలలో సండితురాలు, శీలం రూపం కలది, వస్త్రాది అలంకరణలు చేసే ఉపచారాలలో బాగా నిపుణురాలు. అటువంటి ప్రీతి సైరంధ్రి అంటారు. విరాటపర్వంలో ద్రౌషపి విరటుడి రాణియైన సుదేష్మవద్ద సైరంధ్రిగా చేరిన సన్నిఖేశం ఇట సంపాదించేది. ద్రౌషపికి ఒరవడి పెట్టినది దమయంతియే. ద్రౌషపి ధర్మరాజుతోపాటు బృష్టాదశ్వమహార్షి చెప్పిన నలచరిత్ర విని ఉండింది కదా!

K. అలయక పుణ్యావ్రతములు, సలుపుచుఁ జేపీశుపులని సైరంధ్రి యనన్

సలుదేవి యుండె నెదరి బతిఁ, దలఁచుచు దుస్సహావియోగతాపాల్చితయై.

122

ప్రతిపదార్థం: అలయక= అలసటచెందక; పుణ్యావ్రతములు= పుణ్యాన్నిబసగే నోములు; చలుపుచున్= చేస్తూ; చేది+ఈ+శ, పురిని= చేది దేశపు రాజధాని నగరంలో; ఎదన్= మనస్సులో; పతిన్= భర్తను; తలఁచుచున్= స్వర్ణిస్తూ; దుస్సహా, వియోగ, తాప+అల్పత+ి+ఖ= భరించరాని (భర్త) ఎడబాటువలన ఏర్పడిన దుఃఖంచేత పీడించబడినదై; సలుదేవి= సలుడి పట్టపురాణి; ఉండన్= ఉండింది.

తాత్పర్యం: నలుడి పట్టపురాణియైన దమయంతి అలయకుండా పుణ్యాప్రదమైన నోములు నోస్తూ, భర్తనే హృదయంలో ధ్యానిస్తూ, భరించరాని వియోగదుఃఖంతో బాధపడుతూ సైరంధ్రిగా చేదిభూపతిపురంలో ఉండింది.

v. అట సలుండు దమయంతిం బాసి దారుణారణ్యంబులో నరుగువాడు ముందట.

123

ప్రతిపదార్థం: అటన్= అచట; సలుండు; దమయంతిన్+బాసి= దమయంతిని ఎడబాసి; దారుణా+అరణ్యంబులోన్= భయంకరమైన అడవిలో; అరుగువాడు= వెళ్ళేవాడు; ముందట= తనముందు.

తాత్పర్యం: అచట సలుడు దమయంతిని విడిచిపెట్టి అడవిలో వెళ్ళుతున్నాడు. అంతట అతడు తనముందట.

చ. అవిరళ విస్మృతింగ నివహంబుల స్తుపధ్రంబు నంటుచున్

దవదహనం బుద్గ్రతరుదాహాము సేయుచు నున్నఁ జూచి మా

నవపతి ధాని యంతరమునన్ వినియెన్ 'శరనాథ! నన్ను గా

రహమునఁ గావ వేగ యిట ర' మ్మును నార్తమహానిసాదమున్.

124

ప్రతిపదార్థం: అవిరళ, విస్మృతిలంగ, నిపహంబులన్= ఎడతెగని నిప్పురవ్వుల సమూహాలలో; అభ్ర, పథంబున్= ఆకాశమార్గాన్ని; అంటుచున్= తాకుతూ; దవ దహనంబు= దావాగ్ని; ఉదగ్ర, తరు, దాహము, చేయుచున్+ఉన్నన్+చూచి= పెద్దపెద్ద చెట్లను దహించి వేస్తుండటం చూచి; మానవ, పతి= రాజు (నలుడు); దాని+అంతరమునవ్వున్= ఆ అగ్నిమధ్యంలో; నరనాథ!= ఓ మహారాజా!; నన్ను, గారవమునవ్వు+కావన్= నన్ను మన్ననతో కాపాడటానికి; వేగ= వేగంగా; ఇటన్= ఇచటకు; రమ్ము= రావలసింది; అను= అనేటి; ఆర్త, మహా, నినాదమున్= దుఃఖపూరితమైన గొప్పకేకను; వినియెన్= విన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఎడతెగని నిప్పురవ్వుల దొంతరలు ఆకాశమార్గాన్ని అంటుతూ పెద్దపెద్ద చెట్లను సైతం దహించివేస్తున్న దావాగ్నిని చూచి, ఆ దావాగ్ని మధ్యంలోనుండి ‘ఓ మహారాజా! నన్ను మన్ననతో రక్కించటానికి ఇచటకు వేవేగ రమ్ము’ అనే ఆర్తనాదం విన్నాడు.

క. విని శంకింపక చెచ్చేరు, ననఘుం డత్యుగ్రతర దవానలమధ్యం

బును కుత్తికి కనియె బీనా, నన్ను గుండవితాంగు నొక్క నాగకుమారున్.

125

ప్రతిపదార్థం: విని= ఆ ఆర్తనాదం విని; శంకింపక= సందేహించక; చెచ్చేర్ను= వేగంగా; అనఘుండు= పాపరహితడు; అతి+ఉగ్రతర, దవ+అనల మధ్యంబునకు= మిక్కిలి తీక్ష్ణాంశైన దావాగ్ని మధ్యంలోకి; ఉటికి= దూకి; దీన+అననున్= భీతిచెందిన మొగం కలవాడిని; కుండలిత+అంగున్= చుట్టుకొనబడిన దేహం కలవాడిని; ఒక్క, నాగకుమారున్= ఒక పాముకొడుకును; కనియెన్= చూచాడు.

తాత్పర్యం: పుణ్యాత్మకైన నలుడు ఆ దీనధ్వని విని, సందేహించక వేగంగా ఆ దావాగ్ని మధ్యంలోకి ఉండికాడు. ఆ అగ్నిమధ్యంలో నిరాశతో క్రుంగిన మొగంకలవాడు, చుట్టులు చుట్టులుగా శరీరాన్ని ముడుచుకొని భయపడుతున్న వాడైన ఒక నాగకుమారుడిని చూచాడు.

వ. అనాగ్రకుమారుండును నలునకుం గృతాంజలియై ‘యేసు గర్జైటకుం డసువాడ్డఁ; గర్జవశంబున నొక్క బ్రహ్మబుఖి సుపొలంభించి తచ్ఛాపంబున నెక్కడం గదలనేరకున్నవాడు; నియ్యరగలి చిచ్చు సర్వజీవులకు సంపారకారణంబై పేర్లు నలుదెసలం గలయం బల్య చనుదెంచుచున్నయిది; యా యపొయంబు దలఁగు నట్లుగా నుధ్యలంపవలయు; నీవు కరుణాత్మకుండవు గావున నిస్ము వేడెద.

126

ప్రతిపదార్థం: ఆ+నాగ, కుమారుండును= ఆ పాప బుడుతడును; నలునకున్; కృత+అంజలి+ఇ= చేసిన నమస్కృతి కలవాడై; ఏను= నేను; కర్మైటకుండు+అనువాడన్= కర్మైటకుడు అనే పేరుగలవాడను; కర్మ, వశంబున్= చేసిన కర్మవలన; ఒక్క, బ్రహ్మ+బుఖిన్= బ్రహ్మజ్ఞాని అయిన ఒక మునిని; ఉపాలంభించి= నిందించి; తద్ద+శాపంబున్= అతడి శాపంచేత; ఎక్కుడన్= ఎచటికి; కదలనేరక+ఉన్నవాడన్= సంచరించలేక ఉన్నవాడిని; ఈ+ఎరగలి, చిచ్చు= ఈ కార్మిచ్చు (దావాగ్ని); సర్వజీవులకున్= సకల ప్రాణులకు; సంపోర, కారణంబు+ఇ= మరణ కారకమై; పేర్చి= అతిశయించి; నలుదెసలన్+కలయన్+పర్మి= నాలుగుదిక్కులు కలిసేటట్లు వ్యాపించి; చనుదెంచుచున్న+అది= వస్తున్నది; ఈ+అపొయంబు= ఈ కీడు; తలఁగునట్లుగాన్= తొలగిపోయేటట్లుగా; ఉద్దరింపవలయున్= నన్ను కాపాడాలి; ఈవు= నీవు; కరుణా+ఆత్మకుండవు= దయకలవాడివి; కావున= కాబట్టి; నిన్ను; వేడెదన్= ప్రార్థిస్తాను.

తాత్పర్యం: ఆ నాగకుమారుడు నలుడికి నమస్కరించి, ‘నాపేరు కర్మైటకుడు. కర్మవశాన ఒక బ్రహ్మార్థిని నిందించి ఆతడి శాపంవలన కదలనేరక పడిఉన్నాను. ఈ దావాగ్ని సకలప్రాణికోటికి మృత్యుకారణమై అన్నివైపుల

విజృంభిస్తున్నది. ఈ కీడునుండి నీవు నన్ను కాపాడ వేడుకొంటున్నాను. నీవు దయామయుడిని. దయచేసి నన్ను రక్షించుము' అన్నాడు.

క. నాలుగుధిశలను దావ : జ్ఞాలావలి గవిసె: త్రుంభి చానోప: మహీ పాలక! న న్నోక సరసీ : కూలముఁ జీరంగ నెత్తికొని పామ్ము దయన్.

127

ప్రతిపదార్థం: నాలుగు, దిశలను= నాలుగుదెసల; దావ, జ్ఞాలా+అవలి= కార్యిచ్చు మంటల వరుసలు; కవిసెన్= సమీపించాయి (వ్యాపించాయి); త్రుంభి= కాలి (నొచ్చి); చానో+పాలక్= చనిపోజాలను; మహీపాలక్= ఓ మహోరాజా!; నన్ను, ఒక, సరసీ, కూలమున్= నన్నోక సరస్సుయొక్క ఒడ్డుకు; చేరంగ్= చేరేట్లు; దయన్= దయతో ఎత్తికొని; పామ్ము= మోసికొని తీసుకొని వెళ్ళుము.

తాత్పర్యం: 'ఓ మహోరాజా! ఈ కారు చిచ్చుమంటలు నాలుగుదిన్కులా క్రముకొని సమీపించాయి. ఈ మంటలలో కాలి చనిపోజాలను. కావున, దయతో నన్ను ఎత్తుకొని ఒక చల్లని సరోవరతీరం చేర్చుము.

నలుఁడు కర్మ్మటకునిచేత దష్టం డగుట (సం. 3-63-7)

వ. నన్ను రక్షించిన నీకుం బ్రియంబు సేయ నోపుదు' ననిన వాని నెత్తికొని పోవం జులుక నై యంగుష్ఠ ప్రమాణ దేహంండైయున్న నెత్తికొని. నలుం డతిత్వలితగతి నలిగి తాపవల్లితంబైన యొక్క సరోవర సమీపంబున విడువం బోయిన 'నింకను బచియడుగు లరుగుము నీకు శ్రేయఃప్రాప్తిఁ జేసేద ననిన నడుగు లెన్నొకానుచు నలిగి పచియగు నడుగునప్పు డప్పాముచేత దష్టంండై తనరూపంబు విడిచి వికృతరూపంబుతో నున్న నశ్శలునకుం గర్భోటకుం డాత్తరూపంబు సూపి యిట్లనియే 'నయః! నీవు నా చేత విషఫీడితుండ నైతి నని దుఃఖింపవలదు; ని న్నోరు లెఱింగిన నెగ్గగుం గావున వికృతశరీరుం జేసితి; నెంతకాలంబు నీ శరీరంబున నా విషం బుండు నంతకాలంబును నీకు విషారిగ రాక్షస పిశాచ తత్తువినహంబువలని భయంబు లేదు; సర్వ సంగ్రామజయంబును భారాయసంగముంబును నెప్పటిరాజ్ఞవిభవంబును నగు; నీ కెప్పుడేని నిజరూపంబు నేకాను నిష్పం బయ్య నప్పుడ నన్నుం దలంపు; మీ వస్తుంబు నీయొద్దకు వచ్చు; బీని ధరియించుడు నిజరూప ప్రాప్తి యగు' నని వరం జిచ్చి వెండియు నిట్లనియే.

128

ప్రతిపదార్థం: నన్ను; రక్షించిన్= కాపాడితే; నీకున్= నీకు; ప్రేయంబు= మేలు; చేయనోపుదున్= చేయగలను; అనిన్= అని చెప్పగా; వానిన్= ఆ కర్మ్మటకుడిని; ఎత్తికొని పోవన్= మోసికొనిపోవటానికి; చులుకైనై+అంగుష్ఠ ప్రమాణ, దేహంండై= తేలికఅయి బొటనవేలంత కొలత గల శరీరం కలవాడై; ఉన్నన్= ఉండగా; ఎత్తికొని= లేవదీసి తన మూపుపై పెట్టుకొని; అతి, త్వరిత, గతిన్= మిక్కిలి వేగం గల నడకతో; అరిగి= వెళ్చి; తాప వల్లితంబు+పన= వేడి లేనిదైన; ఒక్క, సరోవర, సమీపంబున్= ఒక సరస్సు దగ్గరగా; విడువన్+పోయినన్= విడిచిపెట్టుటానికి సిద్ధం కాగా; ఇంకన్= ఇంకా అదనంగా; పది, అడుగులు+అరుగుము= పదిఅడుగులు వెళ్ళుము; నీకు, శ్రేయన్+ప్రాప్తిన్+చేసెదన్= నీకు మేలుకలిగేట్లు చేస్తాను; అనిన్= అనిచెప్పగా; అడుగులు+ఎన్నుకొనుచున్= అడుగులు లక్కపెట్టుకొంటూ; అరిగి= వెళ్చి; పది+అగు+అడుగు+అప్పుడు= పదవ అడుగు వేసేటప్పుడు; ఆ+పాముచేత; దష్టంండు+ప= కరువబడినవాడై; తన రూపంబు= తన ఆకారం; విడిచి= పీడి; వికృత రూపంబుతోన్= వికారమైన ఆకారంతో; ఉన్నన్; ఆ+నలునరున్; కర్మ్మటకుండు; ఆత్మ, రూపంబు+చూపి= తన

నిజస్వరూపం ప్రదర్శించి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు; అయ్యి! = ఆర్యి!; నీవు, నా, చేత; విష. పీడితుండను+బతిని+అని= విషంచేత బాధించబడినవాడిని అయ్యానని; దుఃఖింపవలదు= పరితపించవద్దు; నిమ్న+బరులు= నిమ్న ఇతరులు; ఎఱింగిన్= తెలిసికొంటే; ఎగ్గ+అగున్+కాపున్= కీడు కలుగుతుంది కనుక; వికృత శరీరున్+చేసితిన్= వికారపైన దేహం కలవాడినిగా చేశాను; ఎంతకాలంబు= ఎంతకాలం; నీ, శరీరంబునన్= నీ శరీరంలో; నా, విషంబు+ఉండున్= నా విషం ఉంటుందో; అంత, కాలంబును= అన్నినాళ్ళను; నీకు; విష+ఉరగు, రాక్షస, పిశాచ, శత్రు, నిషహంబు, వలని= విషసర్వాలనుండి, రాక్షసులనుండి, దయ్యాలనుండి, విరోధుల సముదాయంనుండి; భయంబు లేదు; సర్వ, సంగ్రామ, జయంబును= అన్ని యుద్ధాలలో గెలుపున్నా; భార్య, సంగమంబున్= భార్యతో కలయికయున్నా; ఎప్పటి, రాజ్య, విభవంబున్= మునుపటి రాజ్యంయొక్క షైభవం(సంపద) లభించటమున్నా; అగున్= కలుగుతాయి; నీకు+ఎప్పుడు+ఏని= నీకు ఏ సమయంలోనైనా; నిజరూపంబు= అసలైన ఆకారం; చేకొన్+ఇష్టంబు+అయ్యెన్= స్వీకరించ కోరిక కలిగితే; అప్పుడు+అ= ఆ క్షణంలోనే; నన్నున్+తలంపుము= నన్ను స్వరించుము; ఈ, వప్రంబు= ఈ ఉత్తరీయం; నీ+బద్ధకున్= నీ దగ్గరకు; వచ్చున్= చేరుతుంది; దీని; ధరియంచుడు= ఈ వస్త్రాన్ని ధరించగానే; నిజ, రూప, ప్రాప్తి+అగున్= అసలు ఆకారం ఏర్పడుతుంది; అని; వరంబు+ఇచ్చి= వరాన్ని అనుగ్రహించి; వెండియున్= మరల; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ‘నన్ను రక్షించుము. నీకు మేలు చేస్తాను’ అని కర్మ్మటకుడు కోరగా, నలుడు వాడిని ఎత్తుకొన్నాడు. కర్మ్మటకుడు అప్పుడు బొటనప్రేలి కొలతకు సరిపోయే దేహం కలవాడై ఎత్తుకొనటానికి సులువుగా మారాడు. నలుడు ఆ కర్మ్మటకుడిని ఎత్తుకొని, త్వరగా వెళ్ళి చల్లని ఒక సరోవరం సమీపంలో విడవటానికి ప్రయత్నించగా, అతడు మరి పదిఅడుగులు వేయుమనిస్తీ, తాను నలుడికి శ్రేయస్తును చేకూర్చుతా ననిస్తీ చెప్పాడు. అంతట నలుడు లెక్కపెట్టుకొంటూ అడుగులు వేస్తున్నపుడు పదవఅడుగు వేసేటప్పటికి కర్మ్మటకుడు అతడిని కాటు వేశాడు. సర్వదష్టుడైన (కరవబడిన) నలుడు వికృతరూపుడు అయినాడు. కానీ, కర్మ్మటకుడు నలుడికి తన నిజరూపాన్ని చూపి ఇట్లా చెప్పాడు: ‘ఆర్యి! నీవు నాచేత కరవబడినందుకు విచారించుము. ఇప్పుడు నీవు వికృతరూపుడ వచటమే నీకు మేలు. నిన్ను ఎవరైనా గుర్తిస్తే నీకే కీడు. నా విషం నీ శరీరంలో ఉన్నంతకాలం నీకు విషసర్వాలభయం గాని, పిశాచ రాక్షస భీతిగాని, శత్రుభయం గాని ఉండదు. నీకు అన్ని యుద్ధాలలో విజయం కలుగుతుంది. భార్యాసంగమం కలుగుతుంది. పూర్వపు రాజ్యసంపద తిరిగి లభిస్తుంది. నీకు ఎప్పుడు అసలు ఆకృతి కావాలని అనిపిస్తుందో ఆ క్షణం నీ తొల్లిలి ఆకృతి నీకు లభించగలదు. అప్పుడు నన్ను స్వర్తిస్తే చాలు. నీ దగ్గరకు ఈ వప్రం వస్తుంది. ఈ వస్త్రాన్ని కప్పుకొనగానే నీకు అసలు రూపం సంప్రాప్తం అవుతుంది’ - అని వరమిచ్చి ఇంకా ఇట్లా పలికాడు.

విశేషం: ఇందులో ప్రస్తావించబడిన అంశాలు: 1. సర్వవిషంచేత వికృతరూపం సంప్రాప్తించటం 2. ఆ విషం విరిగిన పిమ్మట తిరిగి తొల్లిలి రూపం సంప్రాప్తించటం, ఇది కేవలం కవితాకల్పన కాదని అనేవారున్నారు. ఇది భావిపరిశోధనవలన తేలవలసిన అంశం. 3. కర్మ్మటకపాత్రకు భారతదేశంలో వచ్చిన ప్రాముఖ్యం నిరుపమానం. మేలు చేసిన వాడికి వెనువెంటనే కీడుచేసేవాడికి కర్మ్మటక శబ్దం పర్యాయపదమైంది. కానీ, ఇక్కడ నలుడికి కర్మ్మటకుడు ‘కీడు’ రూపంలో ‘మేలు’ చేశాడు.

మధ్యక్షర.

‘ఇలఁ బ్రసిధ్వండు బుతుపర్చుఁ డనెడు మహీశుఁ డిక్కువ్వకు
కులజుండు నీకు సేవ్యం డగు; నతనిఁ గొలిచి యం దుండు;

నెలకొని యతనికి నశ్శహృదయ మనెడి విద్య యిచ్చి,
వెలయ నతనిచేత నక్షహృదయ మ స్విధ్య జేకొనుము.

129

ప్రతిపదార్థం: ఇలన్= భూమిలో; ప్రసిద్ధుడు= పేరుకెక్కినవాడు; బుతుపర్చుడు+అనెడు= బుతుపర్చుడనే; మహి+రంశుడు= భూభర్త(మహారాజ); ఇక్కొరు, కులజండు= ఇక్కొరువంశంలో పుట్టినవాడు; నీరు, సేవ్యండు+అగున్= నీరు సేవింపదగినవాడు అపుతాడు; అతనిన్+కొలిచి= అతడిని సేవించి; అందు+ఉండు= అచట ఉండుము; నెలకొని= అచట ఉండి; అతనికిన్; అశ్చ, హృదయము+అనెడి, విద్య= అశ్శహృదయం, అంటే గుర్రాల స్వభావం తెలిసికొనే విద్య; ఇచ్చి= అతనికి సేర్పి; వెలయన్= ఒప్పేటట్లుగా; అతనిచేతన్= అతడినుండి; అక్ష, హృదయము, అన్, విద్యన్= అక్షహృదయం (అంకగణిత రహస్యం తెలిసికొనటం) అనే విద్యను; చేకొనుము= స్వీకరించుము.

తాత్పర్యం: ‘బుతుపర్చుడనే మహారాజ భూమండలంలో సుప్రసిద్ధుడు, ఇక్కొరువంశంలో పుట్టినవాడు. అతడు నీచేత కొలువదగినవాడు. కాబట్టి, సీవు అతడిని సేవిస్తూ ఉండవలసింది. అతడికి నీ అశ్శహృదయవిద్యను ఉపదేశించి, నీవు అతడినుంచి అక్షహృదయవిద్యను స్వీకరించుము.

విశేషం: ఈ పద్యం పెక్కు వ్రాతప్రతులలో పెక్కురీతుల కన్నిస్తున్నది. వృత్తలక్షణానికి ఈ ఆశ్యాసంలోని 22వ పద్యం విశేషమ్యాఖ్య చూడండి.

శ. మతీయు బాహుకుం డను నామంబుతో సూతప్తత్తు శుండు’ మని హితోపదేశంబు సేసి కరోచ్ఛుకుం డఢ్యహ్యం దైనఁ, దద్వచనంబున నలుం డయోధ్యాపురంబునకుం జని బుతుపర్చుం గని ‘యేను బాహుకుం డనువాడ నశ్శశిక్షయందుగుశలుండ; నన్నునంసార్థరంబులు శైల్పంబులుబెక్కువిధంబులరచియింప నేర్చు; భవతేవార్థినై వచ్చితి’ ననిన బుతుపర్చుం డిట్లునియే.

130

ప్రతిపదార్థం: మతీయు= అంతేకాక; బాహుకుండు+అను, నామంబుతోన్= బాహుకుడనే పేరుతో; సూత, వృత్తిన్+ఉండుము= రథచోదకుడివిగా ఉండుము; అని; హిత+ఉపదేశంబు= హితపు చెప్పటం; చేసి; కరోచ్ఛుకుండు; అదృష్యండు+ఇనన్= అంతర్థానం చెందగా; తద్+వచనంబునన్= అతడిమాట చొప్పున, అంటే కరోచ్ఛుకుడి వాక్యానుసారం; నలుండు; అయోధ్య, పురంబునకున్+చని= అయోధ్యాపట్టణానికి వెళ్లి; బుతుపర్చున్+కని= బుతుపర్చుడిని చూచి; ఏను= నేను; బాహుకుండు+అనువాడన్= బాహుకుడనేవాడిని; అశ్చ, శిక్ష+అందున్= గుర్రాలపెంపకంలో; కుశలుండన్= నేర్చరిని; అన్న, సంస్కృతంబులు= వంటలుచేయటం; శిల్పంబులున్= విగ్రహాలను రూపొందించటం; పెక్కువిధంబులన్= ఎన్నోరీతులలో; రచియింపనేర్తున్= కూర్కుగలను; భవత్+సేవా+అర్దిని+ఐ= నీ దగ్గర కొలువుచేయటానికి; వచ్చితిన్= అరుదెంచాను; అనినన్= అని చెప్పగా; బుతుపర్చుండు+ ఇట్లు+అనియెన్= బుతుపర్చుడు ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: మరియు బాహుకుడు అనే పేరు పెట్టుకొని రథసారథివిగా ఉండు’- మని హితపు చెప్పి కరోచ్ఛుకుడు మాయమయ్యాడు. ఆ కరోచ్ఛుకుడి వచనానుసారం నలుడు అయోధ్యాపురికి వెళ్లి బుతుపర్చుడిని సందర్శించి, నేను బాహుకుడనే వాడిని. అశ్శశిక్షలో నేర్చరిని. పాకకళలో నిపుణుడిని. శిల్పవిద్య నిష్ఠాతుడిని; నీ దగ్గర సేవ చేయటానికి వచ్చాను’ - అని చెప్పగా ఆతడితో బుతుపర్చుడు ఈ విధంగా అన్నాడు.

క. ‘నాయ్యెద్ద నుండుదేని ము, ఓయ రథాశ్వములకును ద్రుతిని శీఘ్రముగా
జేయుము’ నాశుడు ‘నట్టులు, చేయుదు’ నని నలుడు వాని సేవించే దగన్.

131

ప్రతిపదార్థం: నా+బద్ద్నీ= నా కడ; ఉండుదు+ఎని= ఉన్నట్లయితే; మదీయ, రథ+అశ్వములకును= నా రథానికి పూసే
గుర్రాలకు; ద్రుతిని= నడకను; శీఘ్రముగాన్= వేగమయ్యెటట్లు; జేయుము; నాశుడున్= అనగా విని; అట్లుల= ఆ విధంగానే;
చేయుదును+అని= చేస్తానని; నలుడు; వాని= అతడిని (బుతుపర్చడిని); తగన్= ఒప్పునట్లుగా; సేవించేన్= కొలిచాడు.

తాత్పర్యం: ‘నీవు నా ఒడ్డ ఉన్నట్లయితే నా రథాశ్వుల గమనాన్ని వేగంచేసి తీర్చిదిద్దుము’ అని బుతుపర్చడు
చెప్పగా ‘అట్లగే చేస్తాను’ అని నలుడు ఆతడి కొలువులో చేరాడు.

వ. ఇట్లు బుతుపర్చునొప్పినశ్వాధ్వక్షండయి దుష్టాశ్వంబుల వశంబుజేయుచు, నశ్వరోహకుల నారోహణంబుల
శిక్షించుచు, రసవంతంబుగ నన్నసంస్థారంబు సేయుచు, బుతుపర్చుచేత నియుక్తు లయిన వార్ష్ణీయ
జీవలులు దనకు సహాయులుగా బ్రథ్మస్నుండై యుండి యొక్కనాడు.

132

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ రీతిగా; బుతుపర్చు+బద్ద్నీ= బుతుపర్చుడి దగ్గర; అశ్వ+అధ్యధ్యందు+అయి= గుర్రాలకు అధినేత
అయి; దుష్ట+అశ్వంబులన్= చెడ్డగుర్రాలను; వశంబున్+చేయుచున్= లొంగదీస్తూ; అశ్వ+ఆరోహకులన్= రౌతులను;
ఆరోహణంబులన్= గుర్రాలపై స్వ్యారీలు చేయటంలో; శిక్షించుచున్= నేర్చుతూ; రసవంతంబుగన్= రుచికరంగా; అన్న,
సంస్థారంబు+చేయుచున్= ఆహార పదార్థాలను వండుతూ; బుతుపర్చు, చేత= బుతుపర్చుడిచేత; నియుక్తులు+అయిన=
నియమించబడిన వారయిన; వార్ష్ణీయ, జీవలులు= వార్ష్ణీయుడు, జీవలుడు; తనకు, సహాయులు+కాన్= తనకు తోడ్పడేవారు
కాగా; ప్రచ్ఛన్సుండు+ఐ= ఇతరులకు తెలియనట్టివాడై; ఉండి; ఒక్కనాడు= ఒకానోక రోజున.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా నలుడు బుతుపర్చుడి దగ్గర గుర్రాలకు అధినేత అయ్యాడు. అతడు చెడుగుర్రాలను
లొంగదీసేవాడు. రౌతులకు స్వ్యారీ చేయటం నేర్చేవాడు. అంతేకాక, రుచికరాలైన ఆహారపదార్థాలు వండి వడ్డించేవాడు.
బుతుపర్చుడిచేత నియోగించబడిన వార్ష్ణీయ జీవలులు నలుడికి తోడ్పడేవారు. ఈ విధంగా నలుడు అజ్ఞాతవాసం
చేశాడు. ఒకనాడు.

సీ. ‘ఇఖరాజగమను! నీ వెందుల కలిగి? తి, త్వయుకుచభార! యొందుస్నుదాన?

వబల! యెవ్వలిచేత నడవులలోఁ బట్టు, వడి? తశనాపేక్క బఱచుచుస్తు
యుగ్రమ్మగంబుల యుద్ధరంబులోఁ సున్న, దానవే? నీ తల్లిదంపులోఁద్ద
ధృతి సున్న దానవే? దేశాంతరంబుల, సున్న దానవే?’ యంచు నుభితముదన

ఆ. హతి విమోహితాత్ముడై హ్యదయేశ్వరీఁ, దలఁచి రాత్రు లెల్లు దాపమునను
నిద్రలేక వంచి నిట్టుర్పు లూర్పుచు, నుండి నలుడు శీక ముత్సుముగ.

133

ప్రతిపదార్థం: ఇఖరాజ, గమన!= (ఓ దమయంతి!) (ఇఖ= ఏనుగు, ఇఖరాజము= మధుపుటేనుగు, ఇఖరాజగమన= మధుపుటేనుగునడకవంటి నడక గలది); నీవు; ఎందులకు+అరిగితి= ఎక్కడికి వెళ్లావు?; అతి+ఉరు, కుచ, భార= మిక్కిలి
పెద్దపైన ప్రునాలయ్యెక్కు భారంగలదానా!; ఎందు+ఉన్నదానవు= ఎచట ఉన్నావు?; అబల= బలంలేని మగువా! (అబల-సాధారణ
ప్రే వాచకంగా గ్రేహించాలి); ఎవ్వరిచేతన్= ఎవరిచేత; అడవులలోన్= అరణ్యాలలో; పట్టు+పడితి= పట్టుబడి ఉన్నావు, అంటే

నిన్న అరణ్యాలలో ఎవరు పట్టుకొన్నారు?; అశన+అపేష్ట్స్= ఆహారం కొరకై; పఱచుచున్న= వడిగా తిరుగాడుతన్న; ఉగ్ర మృగంబుల= ప్రూరజంతుపుల; ఉదరంబులోన్= పొట్టలో; ఉన్నదానవే?; నీ తల్లిదండ్రుల+బద్ర= నీ జనసీజనకుల కడ; ధృతిన్= ఘైర్యంతో; ఉన్నదానవే?; దేశంతరంబులన్= ఇతరప్రదేశాలలో; ఉన్నదానవే? = నివసిస్తున్నావా! అంచున్= అంటూ; ఉదిత, మదన, హతిన్= ఉదయంచిన మన్మథ తాపంచేత; విషాహిత+ఆత్మిందు+బ= మిక్కుటమైన మోహంచేత ఆవరించబడిన ఆత్మకలవాడై; హృదయ+ఈశ్వరిన్+తలచి= ప్రేయసి అయిన దమయంతినిగురించి తలపోసి; రాత్రులు+ఎల్లన్= రేలు అన్నింటిలో; నిద్రలేక; తాపమునను= బాధచేత; వంది= దుఃఖించి; నిడు+ఊర్పులు+ఊర్పుచున్= దీర్ఘనిశ్యాసాలు వెలికి విడుస్తా; శోకము+ఉత్సుటముగున్= పరితాపం అతిశయించగా; నలుఁడు= ఉండెన్= ఉన్నాడు.

తాత్పర్యం: ‘మత్తేభంనడక వంటి నడక గలదానా! (దమయంతీ!), నీవు ఎక్కుడికి వెళ్ళావోకదా! మిక్కెలి పెద్దవైన స్తునాల బరువు గలదానా ఎక్కుడ ఉన్నావో? ఓ అబలా! అడవులలో నీవు ఎవరిచేత పట్టువడ్డావో? ఆహారంకొరకు వడిగా తిరుగుతున్న ప్రూర జంతుపుల పొట్టలలో ఉన్నావా? నీ తల్లిదండ్రుల ఒద్ద దిటపుగా ఉన్నావా? లేక వేరే ప్రదేశాలలో ఉన్నావా?’ అంటూ మదనతాపంతో రాత్రులలో నిదురలేక పలవిస్తూ నిట్టుర్పులు విడుస్తా మిక్కెలి పరితపిస్తూ నలుడు ఉన్నాడు.

వ. అతని ప్రలాపంబు విని యొక్కనాఁడు జీవలుం డాత్సుగతంబున.

134

ప్రతిపదార్థం: అతని= అతడి, అంటే బాహుకుడి; ప్రలాపంబు= పలవింత; విని= అలకించి; ఒక్కనాఁడు= ఒకానొకరోజున; జీవలుండు= జీవలుడు; అత్మగతంబునన్= తనలోతాను.

తాత్పర్యం: ఆ బాహుకుడి పలవింతలు విని ఒకనాడు జీవలుడు తనలో తాను.

క. ‘అఱపాఱడు కుఱుచ చేతులు, నొఱవ శరీరంబుఁ గలిగి యొరులకుఁ జాడం గొఱగా కుండియు, మత్తుధు, నొఱపులుఁ బడియెడు నితండు యువతీప్రియుఁడై.

135

ప్రతిపదార్థం: అఱ, పాఱడు, కుఱుచ, చేతులున్= సగం గూనితో పొట్టిచేతులున్నా; ఒఱవ శరీరంబున్= వికారమైన దేహమున్నా; కలిగి; ఒరులకున్= ఇతరులకు; చూడన్= చూడటానికి; కొఱగాక+ఉండియు= ప్రేయం గాకుండ ఉండికూడా, అంటే చూడటానికి అసహ్యంగా ఉండికూడా; ఇతండు= ఇతడు (ఈ బాహుకుడు); యువతీప్రియుఁడు+బ= జవరాలిని ప్రేమించినవాడై; మన్మథ+బఱపులన్= మన్మథతాపంలో; పడియెడున్= పడుతున్నాడు (బాధపడుతున్నాడు).

తాత్పర్యం: ‘ఈ బాహుకుడి చేతులా పొట్టివి. ఈ గూనివాడి దేహమా వంకరటింకర అయినట్టేది. ఇతరులకు చూడటానికి కూడ కొఱగానట్టేది. ఈ కురూపి ఒక జవరాలిని ప్రేమించటమా? ప్రేమించి మన్మథతాపంతో బాధపడటమా? ఎంత విడ్డురం?

వ. వీనిచేతదలంపంబడియెడు వనిత వీనికంటే లెస్సు కాకున్నె! యనుచు బాహుకునొద్దకు వచ్చి ‘నీ తలంచుచున్న భార్యకు, నీకు నేల వియోగం బయ్యె?’ నని యడిగిన వానికి బాహుకుం డిట్లనియే.

ప్రతిపదార్థం: వీనిచేతన్= ఈ బాహుకుడిచేత; తలంపన్+పడియెడు= స్మరించబడేటి; వనిత= మగువ; వీనికంట్నే= ఈ కురూపి అయిన బాహుకుడి కంటే; లెస్సు= గొప్పది; కాక+ఉన్నె= కాకుండనా?; అనుచున్= అని ఆలోచిస్తూ; బాహుకు+బద్రు=

బాహుకుడి దగ్గరకు; వచ్చి= అరుదెంచి; నీ తలంచుచున్న= నీవు స్వరిస్తుప్పు; భార్యకున్= పెండ్లునికి; నీకున్= నీకు; ఏల= ఎందుకు; వియోగంబు+అయ్యెన్= ఎడబాటు కలిగింది; అని= అంటూ; అడిగిన్= ప్రశ్నించగా; వానికిన్= ఆతడికి (ఆజీవులడికి); బాహుకుండు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: ఆహా! వీడిచేత ప్రేమించబడిన వనిత వీడికంటె గొప్పది కాకుండా ఉంటుందా? ఈతడే ఇంత కురూపి అయితే ఇక ఆమె ఎంతటి కురూపిణి కావాలి?' - అంటూ జీవలుడు తలపోసి, బాహుకుడికడకు వచ్చి 'నీవు స్వరిస్తున్న నీ భార్యకూ నీకూ అసలు ఎడబాటు ఎందుకు కలిగింది?' అని ప్రశ్నించాడు. వాడికి బాహుకుడు ఇట్లా బదులు చెప్పాడు.

విశేషం: (1) బాహుకుడు ఒకనాడు జగదేకవీరుడు. భువణైక మోహనుడు. ఈనాడు ఒరులు చూడటానికి కొరగాని కురూపి. ఎంతటి మార్పు? ఎంతటి విధిపరిపాకం? సేవకవృత్తిలో ఉండే జీవులడికి గూడ బాహుకుడిని చూస్తే జాలి కలుగలేదు సరిగదా అతడు ఈతడిని అపహస్యం చేశాడుకూడా! (2) ఇక జీవులడికి బాహుకుడి ప్రేయసినిగురించి ఏమి తెలియును? కాని, ఇట్టి కురూపి భార్య ఎంతటి కురూపిణి కావాలి?' - అనేదే అతడి ఆలోచన. కాని, నిజానికి బాహుకుడిభార్య జగదేకసుందరి. దేవతలు సయితం ఆమెను వలచి ఆమె పొందుకై ఉన్నిట్టు ఊరారు. అది విషయాంతరం. జీవులుడు కలలోకూడ ఇట్టి పరిణామం ఊహించుకోలేదు. నలదమయంతుల చరిత్రలో ఏర్పడిన 'మలుపు' చదువరుల గుండెలు కరిగింపచేసేటటువంటిది. కథాశిల్ప సౌష్ఠవంలో విష్ణుసాహితీ జగత్తులో నలోపాభ్యానానికి గల విశ్వాస నిరుపమానమైనది.

అ. 'నన్ను జూచి నగరే? నలినాళ్ళి నా కేల? విప్రయాగ మేల? వినవె తొళ్లి

యేలయో యెఱుంగ నేను, మందుప్రజ్ఞుఁ, దను భటుండు దన లతాంగీ బాసి.

137

ప్రతిపదార్థం: సన్నున్+చూచి, నగరే?= నన్ను చూచి జనులు నవ్యరా?; నలిన+అళ్లి= పద్మాలవంటికన్నులు కలది (ప్రేయసి); నాకు+ఏల?= నాకెందుకు?; అంటే నాబోటి కురూపికి ఒక ప్రేయసి కావాలా? (కావాలంటే నన్ను చూచి ప్రజలు నవ్యరా?); (ఇక) విప్రయాగము+ఏల= విరహం ఎందుకు?; ఏలయో, ఎఱుంగన్+ఏను= ఎందుకో నాకేమి తెలుసు; తొల్లి= పూర్వం; వినవె= వినవా? మందుప్రజ్ఞుడు+అను, భటుండు= మందుప్రజ్ఞుడనే సైనికుడు; తన, లతా+అంగిన్+పాసి= తన లతవంటి దేహం కలిగిన ప్రేయసిని ఎడబాసి.

తాత్పర్యం: 'నన్ను చూచి నవ్యరా? నాకు ఒకప్రేయసి కూడానా? అసలు ప్రేయసే లేనప్పుడు ఇక వియోగం అనేమాట ఎందుకుంటుంది? నీవు వినలేదా? పూర్వకాలంలో ఏకారణంచేత జరిగిందో నాకు తెలియదు కాని, మందుప్రజ్ఞుడు అనే సైనికుడు తనప్రేయసిని ఎడబాసి.

విశేషం: ఈ మాటలనుబట్టి బాహుకుడికి తనకు సంక్రమించిన శైరూప్యం తెలిసినట్లే అనిప్పి, తవైరూప్యాన్ని గురించి చుట్టూ ఉన్నవారికి సుస్పష్టంగా తెలిసి ఉన్నట్లుకూడ తాను గ్రహించినట్లున్నా తేలుతున్నది. అయితే, ప్రత్యుషంగా తన విరువేదనను జీవులుడు గుర్తించాడుకదా! ఇక తా నెట్లా తప్పుకొనగలదు? నలుడు పోగొట్టుకొన్నది బాహ్యరూపమేకాని ఆంతరంగికమైన తెలివితేటలు మాత్రం కాపుకదా! అందుచేత నలుడు సద్గుస్వార్థితో తన ప్రలాపం తనది కాదనీ, భార్యానియుక్కడైన మందుప్రజ్ఞాడి అభిభాషణాన్ని తాను కాలక్షేపంకొరకై అనుసరించా నని సమ్యక్సమాధానం చెప్పి తప్పించుకొన్నాడు.

- శ. దాని నన్నేషించి యెందుమం గానక దుఃఖితుండై ప్రలాపించినం దత్తప్రలాపం బేసు నముకలించితి' నని చెప్పి యి ట్లయోధ్యాపురంబును బ్రథ్మన్నుండై బాహుక నామంబుతో నలుం ఉండి; నంత నిట విదర్భేశ్వరుండు నలురాజ్యభూంశంబు విని కూతురు నల్లుండు నెట వోయిరో? యెందున్నవారో? యని శోకించి. 138

ప్రతిపదార్థం: దానినీ= దానిని (తనభార్యను); అన్నేషించి= వెదకి; ఎందున్న+కాసక= ఎచటను చూడక; దుఃఖితుండు+ఱి= పరితాపం చెందినవాడై; ప్రలాపించినన్= పెద్దగా విలపించగా; తదీ+ప్రలాపంబున్= ఆతడి పలవరాన్ని; ఏనునీ= నేను; అనుకరించితిన్= నటించాను; అనిచెప్పి; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అయోధ్యాపురంబునన్= అయోధ్య అనే నగరంలో; ప్రచ్ఛన్నుండు+ఱి= ఇతరులకు తెలియబడనట్టివాడై; బాహుక నామంబుతోన్= బాహుకుడు అనే పేరుతో; నలుండు+ఉండెన్= నలుడు ఉండినాడు; అంతన్= అటుపిమ్మటు; ఇట= ఇచట; విదర్భ+ఈశ్వరుండు= విదర్భరాజు; నలు= నలుడియొక్క; రాజ్యభూంశంబు= రాజ్యం తప్పిపోవటం; విని= అలకించి; కూతురు= కుమారై; అల్లుండున్= అల్లుడున్నాడు; ఎట= ఎచటకు; పోయిరో= వెళ్ళారో; ఎందు+ఉన్నవారో= ఎచట ఉన్నారో; అని; శోకించి= దుఃఖించి (చింతించి).

తాత్పర్యం: తన భార్యకొరకు వెదకి వెదకి, ఆమె కన్నించకపోవటంచేత మిక్కిలి పరితపించినవాడై కలవరించాడు. నేను ఆతడి ప్రలాపాలను అనుకరించాను, అంతే. అవి మందప్రజ్ఞాడి మాటలు'- అని చెప్పి నలుడు తప్పించుకొన్నాడు. అట్లా ఆ అయోధ్య అనే పట్టణంలో మారువేషంతో బాహుకుడు అనే మారువేరుతో నలుడు బ్రతుకు గడుపుతున్నాడు. అంత, ఇట, విదర్భలో భీమరాజు- నలుడు తనరాజ్యం పోగొట్టుకొన్నాడని విని, కూతురు, అల్లుడు ఎక్కుడికి వెళ్ళారో, ఎచట ఉన్నారో?- అని చింతిస్తూ ఆందోళనపడుతున్నాడు.

- క. వారల రోయగ్గ బంచె ని, పారబలుం డిష్టూలైన బ్రాహ్మణుల సదా చారుల విద్యాంసుల సి, త్యాగరంబులఁ దనిపి వారిఁ గడు నెయ్యమునన్.

ప్రతిపదార్థం: అపారబలుండు= గొప్పబలం కలవాడు (విదర్భరాజు); ఇష్టులు+ఫన= తనకు అనురక్తులైన; బ్రాహ్మణుల= విష్టుల; సత్త+అచారుల= మంచి ప్రవర్తన కలవారిని; విద్యాంసులన్= బాగుగా చదువుకొన్నవారిని; సత్త, కారంబులన్= బహుమానాలతో; తనిపి= సంతృప్తిపరచి; వారిన్= ఆ బ్రాహ్మణులను; కడు, నెయ్యమునన్= మిక్కుటమైన స్నేహంతో; వారలన్= వారిని, అంటే నలదమయంతులను; రోయగ్గన్= వెదకటానికై; పంచెన్= ఆజ్ఞాపించాడు.

తాత్పర్యం: మితిలేని బలంకలవాడైన విదర్భరాజు భీముడు, తనకు అనురక్తులు, మంచి నడవడి కలవారు, పెద్ద చదువులు చదువుకొన్నవారు అయిన బ్రాహ్మణులను బహుమానాలతో సంతృప్తులను కావించి, మిక్కుటమైన స్నేహంతో నలదమయంతులను వెదకటానికై నియోగించాడు.

- శ. మతీయు నలదమయంతు లున్నచో పెత్తింగి వచ్చిన వారికి వెయ్యేసి గద్యాణంబు లిత్తు ననియు, వారలం దీండ్రొని వచ్చినవారికి గోసహస్రంబులు నగ్రహిరంబులు నిత్తు ననియుఁ బలికి పంచిన. 140

ప్రతిపదార్థం: మతీయు= అంతేకాక; నల, దమయంతులు+ఉన్నచోటు+ఎటింగి= నలదమయంతులు ఉన్నచోటు తెలుసుకొని; వచ్చినవారికి; వేయి+ఎసి= (బ్రొక్కుక్కరికి) వెయ్యివంతుని; గద్యాణంబులు+ఇత్తున్+అనియు= వరహాలు ఇస్తాననీ; వారలన్+తోడ్గొని= ఆ నలదమయంతులను వెంటపెట్టుకొని; వచ్చినవారికి; గోసహస్రంబులున్= వేలకొలది ఆపులును; అగ్రహారంబులున్+ఇత్తును+అనియున్= అగ్రహారాలు ఇస్తాననీ; పలికి= చెప్పి; పంచినన్= పంపగా.

తాత్పర్యం: విదర్భరాజు బ్రాహ్మణులకు చెప్పినమాటలు: (1) నలదమయంతులు ఉన్నచోటు తెలిసికొని వచ్చిన వారికి ఒక్కొక్కరికి వేయి గద్యాణాలు పారితోషికంగా ఇవ్వబడతాయి. (2) నలదమయంతులను తమతోపాటు వెంటబెట్టుకొని వచ్చినవారికి వేలకొలది గోపులు, అగ్రహోరాలు, బహుమానాలుగా ఇవ్వబడతాయి.

విశేషం: (1) గద్యాణం తెలుగుదేశంలో అంటే వేంగివిషయంలో చాళుక్యకాలంలో చలామణిలో ఉన్న బంగారునాణం. గద్యాణాప్రస్తి సంస్కృత మూలభారతంలో లేదు. నన్నయభట్టు సమకాలీనమైన నాటమును పేర్కొనటం సహజమే. కానీ, గద్యాణాలు వ్యాసుడికాలంలోగానీ, నలదమయంతుల కాలంలోగానీ ఉన్నట్టివికావు. సారస్వతానికి సమకాలీన సమాజానికి గల చింబిప్రతిచింబ భావానికి ఇది ఒక ఉదాహరణంగా గ్రహించవచ్చును. (2) అగ్రహోరాలు:- అగ్రహోరం అనే శబ్దం చాళుక్యులకాలంలో విశేష ప్రామర్యం అందింది. అగ్రహోరం అంటే వేదవేదాంగపారంగతులైన బ్రాహ్మణులకు రాజుగారు సమర్పించే బహుమానగ్రామం. చాళుక్యులు బ్రాహ్మణులకు అగ్రహోరాలను సర్వకర పరిపోరంగా అంటే పన్నులు అన్నియు తీసివేసి దానంచేసేవారు. ఆంధ్రమహాభారత రచనంలో నన్నయభట్టుకు తోడ్పడిన నారాయణభట్టుకు నందంపూడి గ్రామాన్ని అగ్రహోరంగా చేసి, సూర్యాగ్రహాణంనాడు 4-11-1054 తేదీన రాజరాజనరేంద్రుడు దానంచేశాడు. అగ్రహోర ప్రస్తుతి మూల సంస్కృత భారతంలో లేదని వేరుగా చెప్పునక్కురలేదు.

చేదిపురంబున సుదేపుడును బ్రాహ్మణుడు దమయంతి నెఱుంగుట (సం. 3-65-5)

క. జగతీచక్తమునం గల , నగర మహాగ్రామ పట్టణంబులు కలయన్
జగతీదేవోత్తము లి , ముఖుగ రోసిల నిఖిల దేశముల కలిగి వడిన్.

141

ప్రతిపదార్థం: జగతీ, దేవ+ఉత్తములు= బ్రాహ్మణాశ్రేష్ఠులు; వడిన్= వేగంగా; నిఖిల, దేశములకు= అన్నిదేశాలకు; అరిగి= వెళ్లి; జగతీ, చక్రమున్న+కల= భూమండలంలో ఉండే; నగర, మహాగ్రామ, పట్టణంబులు= రాజధానులవంటి నగరాలు, పెద్దపల్లెలు, పట్టణాలు; కలయన్= అంతటను; ఇమ్ముగన్= సంపూర్ణంగా; (బాగుగా); రోసిరి= వెదికారు.

తాత్పర్యం: బ్రాహ్మణోత్తములు వేగంగా నానాదేశాలకు వెళ్లి, భూచక్రంలో ఉండే నగరాలు, పెద్దపల్లెలు, పట్టణాలు అంతటను సంపూర్ణంగా (నలదమయంతులకొరకు) వెదికారు.

క. అందు సుదేపుం దను బ్రాహ్మణుండు చేదిపతియైన సుబాహుపురంబునకుం జని పుణ్యాహంబు సేయింపం బోపు బ్రాహ్మణులతో రాజగ్రహాంబు సౌభ్యి; యంతఃపురంబున సునందా సహితయై యున్నదాని ధూమజాల నిబధ్యం బైన యగ్గిప్రభయునుం బోలె సీలాబ్ధసంవ్యతం బైన చంద్రురేఖయుంబోలె బహుపంకనిమగ్గుం బైన మృణాళియుంబోలె నేర్వడ కున్నముం దటీయ బ్రాయుగ మధ్యగతంబైన సూక్ష్మలక్షణం జిమ్ముగా నిల్కించి, దాని దమయంతిగా నెఱింగి, యాత్మగతంబున 'నిబి పతి విముక్తయై శుష్టుప్రవాహ రైన నదియునుంబోలె శూస్యకములయైన నజినియుం బోలె నపేతచూతంబైన వసభూమియుం బోలె నొప్పుకుండియుఁ దన పతిప్రతాగుణంబునం జేసి యొప్పుచున్నయది.

142

ప్రతిపదార్థం: అందున్= ఆ బ్రాహ్మణులలో; సుదేపుండు+అను, బ్రాహ్మణుండు= సుదేపుడు అనే పేరుకల బ్రాహ్మణుడు; చేదిపతి+ఇన= చేదిదేశానికి రాజైన; సుబాహు పురంబునకున్= సుబాహుని రాజధానికి; చని= వెళ్లి; పుణ్య+అహంబు= పుణ్యమైనదినం- అనే పేరటి మంగళకరమైన పుభకార్యాన్ని; చేయింపన్+పోవు= చేయించటానికి వెళ్లే; బ్రాహ్మణులతోన్=

విపులతో; రాజు గృహంబు+బొచ్చి= రాజుగారి మందిరం ప్రవేశించి; అంతఃపురంబునన్= రాణివాసంలో; సునందా, సహిత+బాసునంద అనే రాజకుమారితో కలిసి; ఉన్నదాని; ధూమ, జాల, నిబిడ్డంబు+బన= పొగదొంతరలతో ఉన్నదైన; అగ్ని ప్రభయునున్+పోలె= అగ్నిదీష్టివలె; నీల+అభ్ర, సంవృతంబు+బన= నల్లని మేఘాలతో చుట్టూకొనబడిందైన; చంద్రోఖయున్+పోలెన్= చంద్రవంకవలె; బహు, పంక, నిమగ్నంబు+బన= గొప్ప బురదలో మునిగి ఉన్న; మృణాళియున్+పోలెన్= తామరతూడు (తామరకాడలోని దారం) వలె; ఏర్పడక+ఉన్ననున్= స్వప్ంగా తెలియకపోయినను; తదీయ, భ్రాయ, యుగ, మధ్యగతంబు+బన= ఆమెయొక్క కనబొమలు రెండింటికి మధ్య ఏర్పడి ఉన్న; సూర్యు, లక్ష్మణంబు= సన్నని గుర్తు; ఇమ్ముగా= చక్కగా; నిరీక్షించి= పరిశీలించి; చూచి; దానిన్= ఆమెను; దమయంతిన్+కాన్+ఎటింగి= దమయంతి అని తెలిసికొని; ఆత్మ, గతంబునన్= తనలోతాను; ఇది= ఈమె (దమయంతి); పతి విముక్త+బాసు= భర్త నుండి విడివడిందై; కుమ్మ, ప్రవాహ+బన= ఎండిపోయిన నీపిపారుదల కల; నదియునున్+పోలెన్= ఏరువలె; శాన్య, కమల+బన= పద్మాలు లేనట్టి; నజినియున్+పోలెన్= తామరతీవలె; అపేత, చూతంబు+బన= మామిడిచెట్టు లేని; వనభామియున్+పోలెన్= అరణ్యసీమవలె; ఒప్పుకుండియున్= శోభించకుండా ఉండి కూడా; తన, పతివ్రతా, గుణంబునన్+చేసి= తన పాతిప్రత్యస్థమహచేత; ఒప్పుచున్న+అది= శోభిల్లుతున్నది.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా నానాదేశాలకు వెళ్లిన బ్రాహ్మణులలోనివాడు సుదేవుడు చేదిరాజు సుబాహుడి రాజధానికి చేరి, పుణ్యహం నిర్వర్తించే బ్రాహ్మణులతో కలసి రాజమందిరంలోకి వెళ్లి, అచట అంతస్ఫురంలో సునందతో కలిసిఉండే దమయంతిని చూచాడు. అప్పుడు దమయంతి పొగదొంతరలతో మిళితమైన అగ్నిధీపివల్, నల్లని మబ్బులచేత ఆవరించబడిన చంద్రవంకవలె, పెనుబురదలో మునిగిఉన్న తామరతూడువలె అణగి ఉండి గుర్తించటానికి వీలుగాక ఉండింది. కానీ, ఆమె కనుబోమల మధ్య ఉండే పుట్టుమచ్చను బట్టి ఆమెను దమయంతిగా ఆ సుదేవుడు గుర్తించాడు. అతడు తనలో తాను ఇట్లా భావించాడు: ‘ఈ దమయంతి భర్తనుండి విడివడి నీటిపారుదల ఎండిపోయిన ఏరువలె, పద్మలు లేని తామరతీగవలె, మామిడిచెట్టు లేని వనసీమ వలె శోభించకుండ ఉండికూడా తన పొత్తిప్రత్యమహిమచేత ప్రకాశిస్తూ ఉన్నది.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

తే. అనపవర్షార్థంబు తేజ్సిముయంబు సర్వ | గుణములకు నలంకారంబు గురుతరంబు భాములకుఁ బతిబ్రక్తియ పరమ మైన | భూషణం; జిల్ల్ఫీవే పెఱ భూషణములు?

143

ప్రతిపదార్థం: న+అపహర్యంబు= అపహరించటానికి వీలులేసట్టిది; తేజన్+మయంబు= ప్రకాశమానమైనది; సర్వగుణములకున్= సమస్తగుణాలకు; అలంకారంబు= భూషణం వంటిది; గురుతరంబు= గొప్పది; భామలకున్= ప్రీతికు; పతిభక్తి+ఆ= భర్తవట్ల కల భక్తియే; పరమము+పన= అన్నిటికంటె గొప్పదైన; భూషణంబు= అలంకారం; ఇట్టివి+ఎ= ఇట్టివా?; పెఱ, భూషణములు= ఇతరాలెన అలంకారాలు.

తాత్పర్యం: ఆడువారికి పతిభ్రతీయే గొప్పభూషణాలలో గొప్పభూషణాం. పాతివ్రత్యానికి సరిపోలు ఆభరణం ఆడువారికి వేరొకటి లేదు కదా! పతిభ్రతీయే వారినుండి అపహరించటానికి వీలులేనిది, ప్రకాశమానమైనది, మిక్కెలి గొప్పదైనది, సమస్య సదుణాలలో నికిల్ల ఎన్నడగినది అయిన అలంకారవిశేషం.

వ. రోహిణికిఁ జంద్రసమాగమంబునుంబోలె దీనికి భర్తృసమాగమం బెన్నం దయ్యెడునో? తుల్యశీల వయోరూపాభజాత్యలైన నలదమయంతు లొక్కట నుండం జూచి విదర్భేశ్వరుం డెస్సుడు కృతార్థం దయ్యెడునో?' యంచు నల్లనల్లన డాయవళ్లి దమయంతి కిట్లనియె. **144**

ప్రతిపదార్థం: రోహిణికిన్= రోహిణీ నక్షత్రానికి; చంద్ర, సమాగమంబున్+పోలెన్= చంద్రుడితో సంయోగంవలె; దీనికిన్= ఈ దమయంతికి; భర్తృ, సమాగమంబు= భర్తృతో సంయోగం; ఎన్నండు+అయ్యెడునో= ఎప్పుడు జరుగుతుందో; తుల్య, శీల, వయన్+రూప= అభిజాత్యలు+ఐనస= సమానమైన స్వభావం, ఈడు, అందంలో జోడు, వంశగౌరవం కలవారైన; నలదమయంతులు; ఒక్కటన్+ఉండన్+చూచి= ఒకచోట కలిసి ఉండటం చూచి; విదర్భేశ్వరుండు= విదర్భరాజు; ఎన్నుడు= ఎప్పుడు; కృత+అర్థండు= ధన్యుడు; అయ్యెడున్+బి= అవుతాడో; అంచున్= అంటూ; అల్లన+అల్లనవ్= మెల్లమెల్లగా; డాయవచ్చి= దగ్గరకు చేరి; దమయంతికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: రోహిణీ నక్షత్రానికి చంద్రుడికి జరిగే సంయోగంవలె ఈ దమయంతికి ఎప్పుడు భర్తృతో కలయిక జరుగుతుందో? శీలంలో, అందంలో, వంశగౌరవంలో ఈడుజోడు కుదిరిన నలదమయంతులు ఒకచోట కలిసి కాపురం చేయటం చూచి విదర్భరాజు భీముడు ఎప్పుడు ధన్యుడవుతాడో?' - అని తలపోస్తా, మెల్లగా దగ్గరకు వచ్చి ఆ బ్రాహ్మణుడు దమయంతితో ఇట్లా చెప్పాడు.

విశేషం: ఆకసంలో రాత్రివేళ రోహిణీ నక్షత్రం చంద్రుడు కలిసి ఉన్నప్పుడు చూపరులకు అది ఒక మనోహరదృశ్యం. భారతీయుల ఫగోళవిజ్ఞానం మిక్కిలి ప్రాచీనమైనది.

తే. ‘అప్ప! నీ తల్లిదంట్రుల కాత్మజులకు, బంధుజనులకుఁ గుశలంబు; భామ! నీదు కుశల మెఱుగునంతకు వంతగూరి వగుచు, చుస్తువారు; వారికి వంత యుచుగు నింక. **145**

ప్రతిపదార్థం: అప్ప= అమ్మా!; నీ, తల్లి దండ్రులకు= నీ తల్లికి, తండ్రికి; ఆత్మజులకున్= నీ కొడుకుకు, కూతురుకు; బంధుజనులకున్= చుట్టూలవు; కుశలంబు= క్షేమం; భామ!= ఓ దమయంతి!; నీదు, కుశలము= నీక్షేమం; ఎఱుగు+అంతరు= తెలిసేవరకు; వంత+కూరి= దుఃఖంతో నిండి; వగుచుచున్నవారు= పరితపిస్తున్నారు; ఇంక= ఇకమీదట; వారికి= వారలకు; వంత= దుఃఖం; ఉడుగున్= పోతుంది.

తాత్పర్యం: ‘అమ్మా! దమయంతి! నీ తల్లిదంట్రులు, నీ సంతానం, నీ బంధువులు అందరు క్షేమంగా ఉన్నారు. నీ క్షేమం తెలిసేంతవరకు దుఃఖంతో పరితపిస్తున్నారు. ఇకమీద నీ కుశలవార్త విని సంతసిస్తారు.

వ. దేవీ! యేసు భవద్భూత్యసఖుండ; సుదేవుండను బ్రాహ్మణుండ; విదర్భేశ్వరుండు నీ యున్నచో టెఱుంగం బెక్కుంటు బ్రాహ్మణులం బుచ్చిన నిందులకు వళ్లి నా పుణ్యంబున నిన్నుం గంటి’ ననిన దమయంతి వాని నెఱింగి తన పుత్రులు దఖ్మిదంట్రుల బాంధవులం బ్రత్యేకంబ యడిగి, యత్రుజలంబు లురల నేడ్చుచున్నం జూచి ‘యేలకో యిప్పుడు సైరంటి యేడ్చుచున్నయబి’ యని సునంద తన జననికిం జెప్పి పుచ్చిన. **146**

ప్రతిపదార్థం: దేవీ= మహారాణీ!; ఏను= నేను; భవత్త+భూత్య సఖుండ= నీయెక్క సోదరుడి మిత్రుడిని; సుదేవుండ+అను= సుదేవుడనే పేరున్న; బ్రాహ్మణుండ= బ్రాహ్మణుడని; విదర్భ+ఈప్పరుండు= విదర్భరాజు; నీ+ఉన్నచోటు+ఎఱుంగన్= నీపు

ఉండే ప్టలాన్ని తెలిసికొనటానికి; పెక్కండు, బ్రాహ్మణులన్= దమయంది బ్రాహ్మణులను; పుచ్చిన్= నియోగించగా; ఇందులకున్= ఇచటికి; వచ్చి= అరుదెంచి; నా, పుణ్యంబునన్= నా సుకృతంవలన; నిష్ఠున్+కంటిన్= నిష్ఠు చూచాను; అనిచెప్పగా; దమయంతి; వానిన్= ఆ బ్రాహ్మణుడిని; ఎటింగి= తెలిసికొని; తన, పుత్రులన్= తన పిల్లలను; తల్లిదండ్రుల; బంధువులన్= చుట్టాలను; ప్రత్యేకంబు+అ= వేర్యేరుగా; అడిగి= (కుశలం) అడిగి; అప్రు, జలంబులు= కన్నీళ్ళు; ఉరలన్= క్రిందకి కారగా; ఏడ్చుచున్న+చూచి= విలపిస్తుండగా చూచి; ఏలకో= ఎందుచేతనో; ఇప్పుడు= ఇప్పుడు; సైరంద్రి = దమయంతి; ఏడ్చుచున్న+అది= రోదిస్తున్నది; అని= అంటూ; సునంద; తన, జననికిన్= తన తల్లికి; చెప్పిపుచ్చిన్= చెప్పిపంపగా.

తాత్పర్యం: దమయంతీదేవీ! నేను నీ సోదరుడికి మిత్రుడిని. నాపేరు సుదేవుడు. నేను బ్రాహ్మణుడిని. విదర్భప్రభువు నీవు ఉండేచోటు వెదకటానికి పలువురు బ్రాహ్మణోత్తములను పెక్కుదేశాలకు పంపించాడు. నేను ఇచటికి వచ్చి నా సుకృతవిశేషంవలన నిష్ఠు చూడగిలిగాను' - అని చెప్పగా దమయంతి తల్లిదండ్రులగురించి, తన పిల్లల గురించి, చుట్టాలను గురించి కుశలం అడిగి, ఆమె విలపిస్తూ ఉండటం చూచి సునంద ఆ వార్తను తల్లికి నివేదింపజేసింది.

క. చనుదెంచే నంతపురమునఁ : వనితానివహంబుతోడ్ వాలిజదలో

చన రాజమాత స్వపనం : దన యగు దమయంతికడకుఁ దధ్యయు వేడ్చున్.

147

ప్రతిపదార్థం: వారిజ, రథ, లోచన= నీటిసుండి పుట్టిన పద్మం (వారిజం) యొక్క రేమలవంటి కన్నులుకలది అయిన; రాజమాత= రాజగారి తల్లి; సృష్టి, నందన+అగు= రాజపుత్రి అయిన; దమయంతి కడకున్; అంతిపురమునఁ= రాణివాసంలోని; వనితా నివహంబుతోడన్= ప్రీల సమూహంతో; తద్దయు= మిక్కిలి; వేడ్చున్= కుతూహలంతో; చనుదెంచేన్= వచ్చింది.

తాత్పర్యం: పద్మదళాలవంటి కన్నులు గల రాజమాత అంతఃపురంలోని అంగనలను వెంటబెట్టుకొని రాజకుమారి దమయంతి దగ్గరకు మిక్కుటమైన కుతూహలంతో వచ్చింది.

వ. ఇట్లు వచ్చి తమలో మాటలాడుచున్న బ్రాహ్మణుని దమయంతిం జూచి రాజమాత బ్రాహ్మణున కిట్లనియే; 'సయ్యా! ఇది యెవ్వని కూఁతు? రెప్పని భార్య? యేమి కారణంబునం దనభర్తను బాంధవులనుం బాసి పుణ్యప్రతంబులు సలుపుచున్నయిబి? నీ వె ట్రైటింగి? తికోష్మలి నామం బేమి?' యని యడిగిన సుదేవుం డిట్లనియే.

148

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ రీతిగా; వచ్చి= అరుదెంచి; తమలో మాటలాడుచున్న= పరస్పరం సంభాషణ చేస్తున్న; బ్రాహ్మణుని; దమయంతిన్; చూచి; రాజమాత; బ్రాహ్మణునకు; ఇట్లు+అనియే= ఈ విధంగా పలికింది; అయ్యా!= ఆర్యా!; ఇది= ఈమె; ఎవ్వని, కూఁతురు= ఎవరి పుత్రిక?; ఎవ్వని భార్య?= ఎవరి పెంఫ్లము?; ఏమి కారణంబునన్= ఏ కారణంచేత; తన భర్తను= తన పెనిమిటిని; బాంధవులనున్+పాసి= చుట్టాలను విడిచి; పుణ్యప్రతంబులు= పవిత్రమైననోములు; సలుపుచున్న+అది= చేస్తున్నది; సీపు+ఎట్లు+ఎటింగిలి(పి)= సీపు ఏవిధంగా తెలిసికొన్నాపు?; ఈ+కోష్మలి= ఈ సుకుమారి; నామంబు+ఏమి= పేరేమిటి?; అని; అడిగిన; సుదేవుండు; ఇట్లు+అనియే.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా దమయంతి, బ్రాహ్మణుడు పరస్పరం మాటలాడుతుండగా రాజమాత వచ్చి ఆ బ్రాహ్మణుడితో 'అయ్యా! ఈమె ఎవరికూతురు? ఎవరిభార్య? ఏకారణంవలన భర్తను, బంధువులను, ఎడబాసి పుణ్యప్రదమైన నోములు నోస్తున్నది? అసలు ఈమెసంగతి నీ కెట్లు తెలిసింది? ఈమె పేరేమిటి?' అని అడుగగా సుదేవుడు ఇట్లు బదులు పలికాడు.

మధ్యాత్మరు.

‘నలినాక్షి! యిది విదర్భేశుతనయ, పుణ్యశోకుఁ బైన
నలుదేవి దమయంతి సుమ్ము; విధి కారణమ్మున రాజ్య
చలితుడై నిజనాథుఁ డలగినం దీన చనియె; నవ్వార్త
వెలయంగ విని వీల రోయబుంచె భూవిభుఁడు బ్రాహ్మణము.

149

ప్రతిపదార్థం: నలిన+అక్షి= పద్మాలవంటి కన్నలు కలదానా! (ఓ రాజమాతా!); ఇది= ఈమె; విదర్భ+ఈశ తనయ= విదర్భరాజు కూతురు; పుణ్య శోకుఁడు+ఐన= పవిత్రమైన చరిత్ర కలవాడైన; నలుదేవి= నలుడియొక్క రాణి; దమయంతి, సుమ్ము; విధి, కారణమ్మున్నన్= దురదృష్టిహేతువుచేత; రాజ్య చలితుడు+ఐ= రాజ్యభ్రష్టాడై; నిజ, నాథుడు= తనభర్త; అరిగిన్న= వెళ్లిపోగా; తోన= ఆతని వెనువెంటనే; చనియెన్= వెళ్లింది; ఆ+వార్త= ఆ సమాచారం; వెలయంగ, విని= వ్యాపించగా విని; భూవిభుఁడు= రాజు; బ్రాహ్మణము= విప్రులను; వీరి= నలదమయంతులను; రోయన్+పంచెన్= వెదకటానికై పుత్తెంచాడు.

తాత్పర్యం: ‘పద్మాలవంటి కన్నలుగల ఓ రాజమాతా! ఈమె విదర్భరాజు పుత్రిక. నలదమహారాజుదేవేరి. ఈమెయే దమయంతి సుమా! విధిపరిపాకంనలన నలుడు రాజ్యం పోగొట్టుకొని వెళ్లిపోయేటప్పుడు, ఈమె భర్తను అనుసరించింది. ఈ వార్త విని విదర్భప్రభువు వీరిని (నలదమయంతులను) వెదకటానికై బ్రాహ్మణములను పంపించాడు.

విశేషం: వృత్తలక్షణానికి ఈ ఆశ్వసంలోని 22వ పద్యం విశేషమ్యాఖ్య చూడండి.

v. ఏ నిందులకు వచ్చి, మీచేత సురక్షితమై యున్న యిక్కేమలిం జాచి, దీని భూమధ్యంబునం బద్ధపుభంబై విభూత్యర్థంబుగా విధాత్యనిర్మితం బైన పుణ్యలక్ష్మంబు పాంసుపటలచ్ఛత్వం బై యున్న సుపలక్షించి మారాజు పుత్రీంగా నెఱింగితి’ ననిన సునంద శుద్ధిదకంబుల దాని భూమధ్యంబు గడిగిన నది విస్పష్టంబగుడు నందటు నాశ్వర్యం బంధి; రంత.

150

ప్రతిపదార్థం: ఏను+ఇందులను, వచ్చి= నేను ఇచటికి వచ్చి; మీచేత; సురక్షిత+బ, ఉన్న= బాగుగా రక్షించబడిఉన్న; ఈ+కోమలిన్= ఈ సుకుమారిని; చూచి; దీని= ఈమెయొక్క; భూమధ్యంబున్న= కనుబోమల మధ్య; పద్మ, ప్రభంబు+బ= పద్మంయొక్క దీప్తికలదియై; విభూతి+అర్థంబుగా= సంపదు సూచికగా; విధాత్య, నిర్మితంబు+అయిన= బ్రహ్మదేవుడిచేత స్ఫురించబడిన; పుణ్యలక్ష్మంబు= సుకృతవిశేషమైన పుట్టుమచ్చ; పొంసు, పటల, భర్మంబు+బ+ఉన్నన్= దుమ్ము కణాలచేత కప్పబడి ఉండగా; ఉపలక్ష్మించి= అరసి, చూచి; మా, రాజపుత్రీన్+కాన్= మారాజు కుమారిగా; ఎఱింగితిన్= తెలిసికొన్నాను; అనిన్నన్= అని చెప్పగా; సునంద; శుద్ధ+ఉదకంబులన్= మంచినీళ్ళతో; దాని= ఆమెయొక్క; భూమధ్యంబు= కనుబోమల మధ్య ప్రదేశాన్ని; కడిగిన్న= పరిశుభ్రం చేయగా; అది= ఆ పుట్టుమచ్చ; విస్పష్టంబు+అగుడు= సుస్పష్టంగా కనిపించగా; అందున్; ఆశ్వర్యంబు+అందిరి= అచ్చెరువు పొందారు; అంత= అంతట.

తాత్పర్యం: నేను ఇచటికి వచ్చి మీచేత కాపాడబడుతున్న ఈ కోమలి దమయంతిని చూచి ఈమె కనుబోమల మధ్య, ఐశ్వర్యప్రదమైన చిహ్నంగా బ్రహ్మదేవుడు స్ఫురించిన పుట్టుమచ్చ, దుమ్ముచేత కప్పబడి ఉండటం పరిశీలించి చూచి మా రాకుమారిగా గుర్తించగలిగాను’- అని సుదేవుడు చెప్పాడు. అంతట సునంద మంచినీళ్ళను తెప్పించి

దమయంతి ముఖం కడుగగా, ఆమె నోసటిషై పద్మకాంతి గల పుట్టమచ్చ స్నేహంగా కనిపించింది. అందరు అప్పుడు ఆశ్చర్యం పాందారు. అంత.

- సీ. అనందభాత్యామై రాజమాత య, క్షమలాక్షీ జీతితోఁ గౌగిలించి
కొని, 'తల్లి! నీపు నా కూతుర; వేసు నీ, జననియుఁ బేల్చ దశార్థరాజ
తనయల; మధియు విద్యేశు సతి యయ్యె; , నే వీరబాహున కింతి వైతి'
ననిన నయ్యప్పకు నతివినయంబుతో, నలుదేవి మ్రేక్కి, సునంద నెత్తి
- అ. కొని, కరంబు నెమ్ముఁ గొస్సిబినంబు లం, దుండి యట్టు లనియె నొక్కొఱడు
'దేవి! యిచియు నభియు ధృతి నాకుఁ బుట్టిన, యింట్లు; కడుసుఖంబ యిందు నందు. 151

ప్రతిపదార్థం: ఆనంద, భరిత+అత్మ+ఽ= ఆనందంతో నిండిన ఆత్మకలదై; రాజమాత; ఆ+కమల+అక్షిన్= కమలాల నంటి కన్నులు కలదానిని, దమయంతిని; ప్రీతితోన్= ప్రేమతో; కౌగిలించికొని= ఆలింగనం చేసికొని; తల్లి!= అమ్మా! (దమయంతీ!); నీపు; నా కూతురపు= నా కూతురివే సుమా!; ఏను, నీ, జననియున్= నేనూ నీ తల్లియు; పేర్చి= గౌరవంగల; దశార్థ, రాజ, తనయలము= దశార్థ రాజపుత్రికలం; అదియు= నీ తల్లియు; విద్యేశు, సతి+అయ్యెన్= విదర్భరాజు భార్య అయింది; ఏన్= నేను; వీరబాహును+ఇంతిన్+పతిన్= వీరబాహుడి భార్యాను అయ్యాను; అనిన్వ్= అని చెప్పగా, ఆ+అవ్వరున్= ఆ సతికి; అతి, విసయంబుతోన్= మిక్కిలి అణకువతో; నలుదేవి= నలుడియెక్క భార్య (దమయంతి); మ్రేక్కి= సుమస్కరించి; సునందన్+ఎత్తికొని= సునందను లేవదీని; కరంబు, నెమ్మున్= మిక్కిలి ప్రీతితో; కొన్ని, దినంబులు= కొన్నినాట్టు; అందు+ఉండి= అచట ఉండి; ఒక్కొఱడు= ఒక దినం; ఇట్లులు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికింది; దేవి!= రాజమాతా!; ఇదియున్= ఈ వీరబాహుపురం; అదియు= విదర్భయు; ధృతిన్= స్థిరంగా; నాకున్+పుట్టిన+ఇంట్లు= నాకు పుట్టిండై; ఇందున్+అందు= ఇచట, అచట; కడు, సుఖంబు+అ= మిక్కిలి సుఖమే.

తాత్పర్యం: రాజమాత ఆనందంతో నిండిన హృదయంతో దమయంతిని కౌగిలించుకొన్నది. పిమ్మట రాజమాత 'తల్లి! నీవూ నా కూతురవే సుమా! నేనూ, నీ తల్లి దశార్థరాజు పుత్రికలం. నీ తల్లి విదర్భరాజు దేవేరి అయింది. నేను వీరబాహుడి సతిని అయ్యాను'- అని చెప్పగా దమయంతి ఆమె పాదాలకు నమస్కరించింది. తనకు నమస్కరించిన సునందను లేవనెత్తికొని లాలించింది. ఆ విధంగా నలుడిదేవి అయిన దమయంతి అక్కడ కొన్ని దినా లుండి, ఒకానోకనాడు రాజమాతతో 'దేవి! ఈ పురమూ, విదర్భ నాకు పుట్టిండై. ఇచట, అచట కూడా నాకు సమాన సౌభయమే.

- అ. అయినను దభ్యిదంట్రుల ననుజుల నాత్మజులం జాడ వేడుక ర్మైనది; విదర్భకుం బోయెదు: నానతి' మ్మని కృతాంజలి ర్మైన దమయంతి నతిస్నేహంబున సుబాహుజనని సుత్రైషితబలంబుతో సువర్ణమణిమయ విమానోపమానయానంబున నునిచి పుట్టిన. 152

ప్రతిపదార్థం: అయినను= అయినప్పటికిని; తల్లి దండ్రులన్= తల్లిని, తండ్రిని; అనుజులన్= సోదరులను; ఆత్మజులన్= కన్నుచిడ్డలను; చూడ, వేడుక+పనది= చూడటానికి కుతూహలమైనది; విదర్భకున్+పోయెదన్= విదర్భకు వెళ్ళుతాను; ఆనతి+ఇమ్ము= అనుజు దయచేయుము; అని; కృత+అంజలి+పన= నమస్కరించేనదైన; దమయంతిన్; అతి, స్నేహంబున్= మిక్కిలి ప్రీతితో; సుబాహు, జనని= సుబాహుడి యొక్క తల్లి; సుత, ప్రేషిత, బలంబుతోన్= కొడుకు సమకూర్చిన భటులను

తోడిచ్చి; సువర్ష మణిమయ, విమాన+ఉపమాన, యానంబున్= బంగారం మణలు పొదగబడిన విమానంతో సరిపోవు వాహనంలో; ఉనిచి పుచ్చినన్= ఎక్కించి పంపగా.

తాత్పర్యం: అయినప్పటికి తల్లిదండ్రులను, సోదరులను, కన్నబిడ్డలను చూడాలని నాకు అనిపిస్తున్నది. విదర్భకు వెళ్ళుతాను. అనుజ్ఞ దయసేయుము' - అని నమస్కరించిన దమయంతిని మిక్కిలి ప్రీతితో ఆదరించి, రాజమాత తన కొడుకు సమకూర్చున భట్టులతో, బంగారుమయమై నిండుగ మణలు పొదిగిన విమానంవంటి రథంమై పంపగా.

దమయంతి నలు నెడబాసి విదర్భాపురంబు సేరుట (సం. 3-66-22)

ఉ. భామ విదర్భ కేగి తన బంధుజనంబులయొద్ద సుండియుం
గోమలి దేహసౌఖ్యములకున్ వెలియై మలినార్థవస్తుమున్
భూమిరజంబు నంగమును బోల్పుగుచుండగ సుండ జీవిత
స్వామి నిజేశు జూచు దివసంబులు గోరుచు సుశ్రతంబుతోన్.

153

ప్రతిపదార్థం: భామ=వనిత (దమయంతి); విదర్భకు+ఏగి= విదర్భకు వెళ్చి; తన, బంధు, జనంబుల+బద్ధున్+ఉండియున్= తన చుట్టాల కడ ఉన్నప్పటికిని; కోమలి= సుకుమారి; దేహసౌఖ్యములకున్= శరీర సుఖాలకు; వెలి+బ= దూరంగా ఉండి; మలిన+ఆర్థ, వస్త్రమున్= మాసిన సగం చీరమ; భూమి, రజంబున్= పుడమియొక్క దుమ్ము; అంగమున్= దేహంపై; పొల్పు+అగుచుండగన్= ఒప్పుతుండగా; జీవిత, స్వామి, నిజ+ఈశున్= జీవితానికి అధినేత అయిన తన భర్తను; చూచు, దివసంబుల్న= చూచే రోజులనే; కోరుచున్= కాంక్షిస్తూ; సుప్రతంబుతోన్= గొప్ప దీక్షతో; ఉండెన్= నివసించింది.

తాత్పర్యం: దమయంతి విదర్భకు వెళ్చి, బంధువుల ఒద్ద ఉన్నప్పటికిని శరీరసౌఖ్యాలు త్యజించి, మాసిన సగం చీరనే ధరించి, దుమ్ము పేరుకొని పోయినా ఒప్పుతున్న శరీరంతో తన జీవితానికి అధినేత అయిన భర్తను చూచే రోజులకొరకు ఎదురుచూస్తూ దృఢదీక్షతో బ్రతికింది.

వ. ఇట్లు భర్త్వాపియోగాతురదై దమయంతి ప్రాణంబు భరియింపనోపక యొక్కనాఁ దేకాంతంబునఁ దన జనని కిట్లనియె.

154

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈవిధంగా; భర్త్వ, వియోగ+అతుర+బ= భర్త్వయొక్క ఎడబాటుచేత ఏర్పడిన ఉద్వేగం కలవై; దమయంతి; ప్రాణంబు, భరియింపనోపక= అసువులు భరించలేక; ఒక్కనాడు= ఒకాన్నాక దినం; తన, జననికి= తన తల్లికి; ఏకాంతంబున్= రహస్యంగా; ఇట్లు+లనియెన్= ఈఁ విధంగా చెప్పింది.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా భర్త్వయొక్క ఎడబాటువలన కలిగిన ఉద్వేగంతో దమయంతి అసువులు భరించలేక ఒకాన్నాకదినం రహస్యంగా తల్లితో ఇట్లా చెప్పింది.

క. ‘శేషాపనోచిఁ బుణ్య , శ్లోకుని నలు రోయఁ బసుపు శుభచరితుఁ దదా
లోకనవిహిన్నె పర , లోకక్షతావాస నగుదు లోకం బెఱుగన్’.

155

ప్రతిపదార్థం: కోక+లపనోదిన్= దుఃఖం పోకార్చేవాడిని; పుణ్యశ్లోమన్= పవిత్రమైన చరిత్ర కలవాడిని; షఫ చరితున్= మంగళకరమైన స్వభావం కలవాడిని; నలున్= నలుడిని; రోయన్+పనుపు= వెదకటానికి పంపుము; తద్+ఆలోకన, విహానను+ఱ= ఆతడిని చూడటానికి నోచనిదానినై; లోకంబు+ఎఱుగన్= జనులందరికి తెలిసేటట్లుగా; పర, లోక, కృత+అవసన్+అగుదున్= పరలోకంలో చేయబడిన నివాసం కలదానిని అప్పుతాను.

తాత్పర్యం: ‘నా దుఃఖాన్ని పోగొట్టగల పుణ్యచరిత్రుడైన నలుడిని వెదకటానికి పంపుము. ఆతడిని చూడకుంటే నేను బహిరంగంగా ఈ లోకాన్ని వదలి పరలోకానికి వెళ్ళుతాను.’

వ. అనిన నభయును గూటు నభప్రాయంబు భీమున కెట్టింగించిన, నాతండు నలుమార్గణంబున బుజుమార్గులయిన బ్రాహ్మణుల నియోగించినం, దన పతి నస్మేషింప నరుగు బ్రాహ్మణులకు దమయంతి యిట్లనియె. 156

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పగా; ఆదియును= ఆమెయు; కూతున్+అభిప్రాయంబు= పుత్రికయొక్క ఉద్దేశం; భీమునకు= విదర్భరాజుయిన భీముడికి; ఎట్టింగించినన్= తెలుపగా; ఆతండు= ఆ భీముడు; నలు, మార్గణంబునన్= నలుడిని వెదకటంలో; బుజు మార్గులు+అయిన= తిస్సని నడవడి కల; బ్రాహ్మణులన్= విప్రులను; నియోగించినన్= పుత్రైంచగా; తన, పతిన్= తన భర్తను; అన్యేషింపన్+అరుగు= వెదకటానికి వెళ్ళే; బ్రాహ్మణులకున్= విప్రులకు; దమయంతి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పింది.

తాత్పర్యం: అని చెప్పగా, ఆమె తన కూతురి ఉద్దేశాన్ని భీమరాజుకు తెలిపింది. ఆతడు నలుడిని అన్యేషించటానికి సత్రవర్తన గల బ్రాహ్మణులను నియోగించాడు. తన పతిని వెదకటానికి వెళ్ళే బ్రాహ్మణులతో దమయంతి ఇట్లా చెప్పింది.

అ. ‘నైషధేశ్వరుండు నలుఁ డిప్పు దుసమర్థుఁ, డగుటుఁ జేసే తన్ను నన్ను లెఱుగ కుండ నుండుఁ; గాన నురుసభాంతరముల , కలగి యిలగి యిట్లు లనుడు మీరు. 157

ప్రతిపదార్థం: నైషధ+ఈశ్వరుండు= నిషధ దేశ ప్రజలకు ప్రభువు; నలుడు; ఇప్పుడు; అసమర్థుడు+అగుటన్+చేసి= సమర్థుడు కాకపోవటంచేత- అంటే తన పదవిని కోలుపోయి నిషధప్రభువుగా లేకుండటంచేత; తన్నున్= తనను; అన్యలు= ఇతరులు; ఎఱుగక+ఉండన్= తెలియకుండ; ఉండున్+కానున్= ఉంటాడు కాబట్టి; ఉరు, సభా+అంతరములకున్= గొప్ప కొలువుకూటాలను; అరిగి+అరిగి= వెళ్ళి, వెళ్ళి; ఇట్లులు+అనుడు= ఇట్లా మీరు చెప్పింది.

తాత్పర్యం: ‘నిషధప్రజలకు రాజైన నలుడు ప్రస్తుతం అసమర్థుడు. పదవిని కోలుపోయాడు. కాబట్టి ఇతరులు తనను గుర్తించకుండ అజ్ఞాతవాసం చేస్తూ ఉంటాడు. మీరు పలుదేశాలకు వెళ్ళినపుడు అచటి సభలలో ఈవిధంగా పలకండి.

విశేషం: ‘అరిగి యిరిగి’ అనే ప్రయోగం వలన నలుడిని అన్యేషించటానికి బ్రాహ్మణులు పలు తాతులకు వెళ్ళవలసి ఉంటుందన్న సూచన నుస్పష్టం.

- సి. ‘నిత్యసత్యండవు; నీ సతి వంచించి, దాని వస్తోర్ధంబు దత్తిగి నీకు బలిధానముగా జేసి పాడియే పాణివంగ? భార్య భర్తావృనాఁ బరగు ధర్ష మబి మిట్ట యంచ్చె నీయందు; నీ కిట్టి ని, ర్దుయబుట్టి జేకొనఁ దగునె? యట్టి సాధ్యికిఁ గరుణఁ బ్రిసమ్మండ వగు’ మని, యెల్లఁచోఁ బలికిన నెవ్వుడేనిఁ
- అ. బలుకు వడగ నోడి ప్రతివచనం జచ్చు, నతఁడు నలుడుగాఁ జ్ఞయంబుతోడ నెఱిగి నన్ను నతని కెత్తిగించి తోడ్కొనిఁ, రండు: రానినాడు రం డెఱింగి.’ 158

ప్రతిపదార్థం: నిత్యసత్యండవు= ఎల్లపుడు సత్యసంధుడివైన వాడివి; నీ, సతిన్= నీభార్యను; వంచించి= మోసంచేసి; దాని వప్రతి+అర్థంబు= ఆమె సగం చీరను; తత్తిగి= చించి; నీకున్, పరిధానముగన్+చేసి= నీకు కట్టుపుట్టంగా చేసికొని; పాడియే పోవటం ధర్మమూ?; భార్య= పెండ్లాం; భర్తవ్య= భరించబడేది; నాన్+పరగు= అనబదేటటువంటి; ధర్మము+అది= ఆ ధర్మం; నీయందు= నీ పట్ల; మిట్టి+అయ్యెన్= అసత్యమయింది; నీకు+ఇట్టి, నిర్దయ, బుద్ధిన్= నీకు ఇటువంటి దయలేని కరినవైఖరిని; చేకొన్+తగునె= స్వీకరించతగునా?; అట్టి, సాధ్యికిన్= అటువంటి ఉత్తమురాలికి; కరుణన్= దయతో; ప్రసమ్మండవు+అగుము= అనుగ్రహం కలవాడివి కమ్ము; అని= అంటూ; ఎల్లఁచోన్= అన్నిచోట్లలో; పలికినన్= ప్రకటించగా; ఎవ్వడు+ఎనిన్= ఎవ్వడైనా; పలుకు+పడగన్+బడి= మాట పడటానికి ఇష్టపడక; ప్రతివచనంబు+ఇచ్చున్= ఎదురు సమాధానం చెపుతాడో!; అతడు= ఎదురు చెప్పినవాడు; ప్రియంబుతోడన్= ప్రీతితో; నలుండు+కాన్+ఎటిగి= నలుడని గుర్తించి; నన్నున్+అతనికి+ఎటిగించి= నా విషయం అతడికి తెలిపి; తోడ్కొని రండు= అతడిని ఇచటికి తీసికొనిరండు; రాని, నాడు= అతడు ఇచటికి రాకున్నట్లుయితే; ఎటింగి= తెలిసికొని; రండు= తిరిగిరండు.

తాత్పర్యం: ‘నీవు నిత్యసత్యవ్యవతుడివి. నీ భార్యను మోసంచేసి ఆమెచీరను సగం చింపి నీవు కట్టుబుట్టగా చేసికొని పోవటం న్యాయమా? భరించబడేది భార్య అని కదా ధర్మం. ఆ ధర్మం నీపట్ల అసత్యజ్ఞైనదిగదా! నీవు ఇటువంటి దయలేని కరినమైన బుద్ధిని అవలంబించ తగునా? అటువంటి పతివ్రతాశిరోమణి పట్ల అనుగ్రహం చూపుము’ - అని అన్ని చోట్ల పలుకండి. ఎవరు ఆ మాటలు విని రోషం చెంది ఎదురు సమాధానం చెపుతాడో అటువంటివాడిని ప్రియమార నలుడిగా గుర్తించి, అతడికి నా విషయం తెలిపి, ఇచటికి తోడ్కొని రండి. ఒకవేళ అతడు ఇచటికి రాకుంటే అతడిని గుర్తుపెట్టుకొని మీరు తిరిగి రండి’.

- ఖ. అని పంచినం, బనిపూని బ్రాహ్మణులు దమయంతి కఱపిన పలుకు లెల్ల సభలం బలికి యెందునుం గానక వచ్చి; రందుఁ బర్మాదుం దను బ్రాహ్మణుండు దమయంతి కిట్లనియె; ‘నే నయోధ్ కలగి నీ కఱపిన పలుకు లెల్ల బుతుపర్చునభం బలికిన నొక్కపురుషుండు కుటుచ చేతులవాడు బుతుపర్చునొద్ద సూయిగద్యాణంబుల జీవితంబువాడు శీపుయానకుశలుండు సూదక్కియానిపుణుండు విరుపాంగుండు బాహుకుం దను సహ్ శిక్షకుండు విని, నన్ను నేకతంబ కనుంగిని వెలవెల నగుచు బీర్ఘనిశ్వాసపురస్సరుండై యిట్లనియె. 159

ప్రతిపదార్థం: అని= అంటూ; పంచినన్= నియోగించగా, పనిపూని= కార్యభారం పహించి; బ్రాహ్మణులు= విప్పులు; దమయంతి, కఱపిన= దమయంతి చెప్పిన; పలుకులు= మాటలు; ఎల్ల, సభలన్, పలికి= అన్ని సభలలో భాషించి; ఎందునన్, కానక, వచ్చిరి= (నలుడిని) ఎచ్చుటను చూడలేక తిరిగి వచ్చారు; అందున్= ఆ బ్రాహ్మణులలో; పర్మాదుండు+అనుబ్రాహ్మణుండు= పర్మాదుడనే విప్రుడు; దమయంతికి; ఇట్లు+అనియె= ఈవిధంగా చెప్పాడు; ఏను= నేను; అయోధ్యరు; అరిగి= వెళ్చి; నీ,

కఱపిన, పలుకులు+ఎల్ల= నీవు నేర్చిన మాటలన్నియు; బుతుపర్షు, సభన్= బుతుపర్షుడి కొలువుకూటంలో; పలికిన్= మాటాడగా; ఒక్క పురుషుండు= ఒక మగవాడు; కుఱుచ చేతులవాడు= పొట్టి చేతులు కలవాడు; బుతు, పర్షు+బద్ధ= బుతుపర్షుడి దగ్గర; నూఱు గద్యాణంబుల, జీవితంబు, వాడు= వందగద్యాణాలను జీతంగా పాందేవాడు; (జీవితంబు అనే పదానికి జీతంబు అనే పారాంతరం కొన్ని ప్రతులలో కానవస్తున్నది. జీవితం యొక్క రూపాంతరమే జీతం); శీఘ్రమాన కుశలుండు= వేగంగా ప్రయాణం చేయటంలో నేర్చరి; సూదక్రియా నిపుణుండు= వంటలు చేయటంలో నేర్చు కలవాడు; విరాప+అంగుండు= వికృతమైన ఆక్షతి కలవాడు; బాహుకుండు+అను= బాహుకుడనే పేరుకలవాడు; అస్వశిక్షకుండు= గుర్రాలకు శిక్షణ ఇచ్చేవాడు; విని= ఆలకించి; నన్నున్+ఏకతంబు+అ, కనుంగాని= నన్ను రహస్యంగా కలిసికొని; వెలువెలన్+అగుచు= తెల్లబోతూ; దీర్ఘనిశ్చాస పురస్పరుండు+ఖ= నిట్టార్పులు ముందుగా ప్రసరింపబేస్తున్నవాడై; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అని నియోగించగా, కర్తవ్యభారాన్ని పూని బ్రాహ్మణులు దమయంతి చెప్పిన మాటలు సకల సభలలో పలికి ఎచ్చటనూ నలుడిని కానక తిరిగి వచ్చారు. కాని, వారిలో పర్షాదుడు అనే విప్రదు దమయంతికి ఈ విధంగా చెప్పాడు: నేను అయోధ్యకు వెళ్ళి అచట బుతుపర్షుడి సభలో నీవు నేర్చిన మాటలు పలికాను. ఒకడు కురూపి, కురుచ చేతులవాడు, బుతుపర్షుడి దగ్గర వంద గద్యాణాల వేతనంలో పనిచేసే సేవకుడు, వంటలు చేయటంలో నేర్చు కలవాడు, వేగంగా ప్రయాణం చేయటంలో నేర్చు కలవాడు, బాహుకుడు అనే గుర్రాల శిక్షకుడు నా మాటలు విని, నన్ను రహస్యంగా కలిసికొని వేడినిట్టార్పులు వెదజల్లుతూ ఈ విధంగా పలికాడు.

అ. ‘పురుషునందు దీపపుంజంబు గలిగిన , నెఱిగి యెద సహించునేని భార్య
పురుషునం దభీష్టభోగంబు, దేహంత , రంబునందు ధర్మరతియుఁ బదయు.’

160

ప్రతిపదార్థం: పురుషునందు= మగనిలో; దోషపుంజంబు= తప్పులు పెక్కు; కలిగిన్= ఉన్నపుటీకీ; ఎటీగి= తెలిసికూడ; ఎదన్= హృదయంలో; సహించును+ఏని= ఓర్పుకొన్నట్లయితే; భార్య= ఆపెండ్టం; పురుషునందు= మగడియందు; అభీష్టభోగంబు= తాను కోరుకొన్న సాఖ్యం; దేహ+అంతరంబు+అందున్= వేరొక జన్మలో; ధర్మరతియున్= ధర్మంపై ప్రీతిని; పదయున్= పాందగలదు.

తాత్పర్యం: మగడియందు తప్పు లుంటే తెలిసి ఉండికూడ సైరించే భార్య ఎప్పటికైనా ఇహలోకంలో భర్త నుండి తాను కోరిన సాఖ్యం పాందుతుంది. అట్లాగే ఆ పుణ్యంవలన మరుజన్మలో ధర్మంపట్ల ప్రీతిని పాందగలదు.’

వ. అని యెండెట్లియం బలుకక తన నివాసంబునకుం బోయే’ నని చెప్పిన విని, దమయంతి పెద్దయుం బ్రీఢ్య చింతించి ‘నలుందు గానివాడు ప్రతివచనం బేల యిచ్చు? నింకను వలను గల వారలం బంచి యాతని నిమ్ముగా నెఱుంగవలయు’ నని నిజజనని యనుమతంబున సుదేవు రావించి వాని కిట్లనియే.161

ప్రతిపదార్థం: అని; ఒండు+ఎద్దియున్+పలుకక= వేరే ఏదియు మాట్లాడక; తన నివాసంబునకున్+పోయెన్= తాను నివసించే చోటికి వెళ్ళాడు; అని; చెప్పిన; విని; దమయంతి; పెద్దయున్+ప్రాప్తు= చాలాసేపు; చింతించి= ఆలోచించి; నలుండు, కాని, వాడు= నలుడు కాక వేరొకడు; ప్రతివచనంబు= సమాధానం; ఏల+ఇచ్చున్?= ఎందుకు ఇస్తాడు?; ఇంకను; వలను+కలవారలన్+పంచి= వీలైన వారిని పుత్రేంచి; ఆతనిన్= ఆ ప్రత్యుత్తరం ఇచ్చిన వాడిని; ఇమ్ముగాన్= పరిపూర్ణంగా; ఎఱుంగవలయున్= తెలిసికొనాలి; అని; నిజ, జనని= తన తలి; అనుమతంబున= అంగీకృతిలో; సుదేవు, రావించి సుదేవుడిని రప్పించి; వానికి= ఆతడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికింది.

తాత్పర్యం: అని మాత్రమే చెప్పి), తదుపరి వొనం వోంచి అతడు తన నివాసానికి వెళ్లాడు' - అని చెప్పగా విని దమయంతి చాలసేపు ఆలోచించి 'అతడు నలుడు కాని పక్షంలో ఎందుకు ఎదురు సమాధానం చెప్పుతాడు? ఇంకను వీలైనవాళ్ళను పంపించి ఆతడి సంగతిని సంపూర్ణంగా తెలిసికొనవలసి ఉన్నది' అని తల్లి అనుమతితో సుదేవుడిని రావించి ఆతడితో ఇట్లు చెప్పింది.

క. 'న సైతిగి తెఱ్చినట్లు జి, గమ్మతు నలు నెతిగి తెమ్ము కౌశలమున ఏ ధ్వన్మత! సర్వసుగుణసం, పన్నుండవు నీవ బుట్టి బలకింపంగన్.

162

ప్రతిపదార్థం: నన్ను+ఎటీగి, తెచ్చినట్లు= నన్ను గుర్తించి తెచ్చినట్లుగానే; జగత్తో+నుతున్= జగత్తుచేత స్తుతించబడిన; నలున్= నలుడిని; కౌశలమునన్= సామర్థ్యంతో; ఎటిగి తెమ్ము= గుర్తించి తీసికొని రమ్ము; విద్యతో+నుతున్= పండితులచేత కీర్తించబడినవాడా; బుద్ధిన్+పరికింపంగన్= మెదడుతో ఆలోచించి చూస్తే; నీవు+అ=నీవే; సర్వసుగుణసంపన్నుండవు= సకల సద్గుణాల సంపద కలవాడివి.

తాత్పర్యం: 'విద్యాంసులచేత కీర్తించబడిన ఓ సుదేవా! బుద్ధితో ఆలోచిస్తే నీవే సకల సద్గుణాల సంపద కలవాడివి. నీవు నన్ను గుర్తించి తెచ్చావు కదా! అట్లే లోకులచేత ప్రశంసించబడే నలమహారాజును కూడ వెదకి నేర్చుగ గుర్తించి తీసికొనిరమ్ము.'

క. అరుగు మయోధ్యకు దేశాం, తర విప్రుడ్వై: రవిప్రతాపేశ్వతు ను త్తరకోసలేంద్రు నుర్మి, శ్వరుఁ గను జను మనఘు నమరసము బుతుపర్చున్.

163

ప్రతిపదార్థం: దేశ+అంతర, విప్రుడవు+ఇ= మరొకదేశానికి చెందిన బ్రాహ్మణుడివిగా; అయోధ్యకున్= అయోధ్యాపురికి; అరుగుము= వెళ్ళము; ఉత్తర కోసల+ఇంద్రున్= ఉత్తర కోసల దేశానికి రాజును; ఉన్నీ+ఈశ్వరున్= భూపతిని; రవి, ప్రతాప+ఉన్నతున్= సూర్యుడి వంటి ప్రతాపంచేత గొప్పవాడిని; అనఘున్= పాపరహితుడిని; అమరసమున్= దేవతలవంటివాడిని; బుతుపర్చున్= బుతుపర్చుడిని; కనన్= చూడటానికి; చను= వెళ్ళము.

తాత్పర్యం: ఓ సుదేవా! నీవు అయోధ్యకు విదేశవిప్రుడివలె వెళ్ళము. వెళ్ళి ఉత్తరకోసలపతి, సూర్యుడి వంటి ప్రతాపంచేత ఉన్నతుడు, పుణ్యాత్మకుడు, దేవతలతో సమానుడు అయిన బుతుపర్చుడిని దర్శించుము.

విశేషం: ఉస్కానియా విశ్వవిద్యాలయ సంశోధిత ముద్రిత ప్రతిలో - షై పద్యం ఉత్తరార్థంలో 'ఉత్తరకోసలేశ భాంగాసరినింగను మనఘు నమరసము' అనే పారం ఉన్నది. అందులోని 'భాంగాసరి' - అనే పదానికి 'భాంగస్వరి', 'భాంగాసురి'- అనే పాతభేదాలు కూడ కనబడుతున్నాయి. కాని, ఉస్కానియా విశ్వవిద్యాలయ ప్రతిలో పాతాంతరంగా ఇవ్వబడిన ప్రస్తుత పారం అర్థప్రసన్నతకు తోడ్పడేదైనందున ఇందులో ప్రధానపారంగా స్మీకరించటం జరిగింది.

వ. 'మటి విద్రుపిభుం డగు భీముండు నలు రీయం బంచి, యెందుమం గానక యింకను దమయంతికి బునస్పుయంవరంబు రచియింపంబోయిన, నందులకు భూవలయింబునం గల రాజులెల్లను బోయెదురని యతిత్పరితంబుగా బుతుపర్చునకుం జెప్పు' మని పంచిన సుదేవుం డయోధ్యానగరంబునకుం బోయి బుతుపర్చుం గాంచి 'విద్రుపురంబున దమయంతి ద్వారీయ స్వయంవరం బెభ్మియె యయ్యెడు' నని చెప్పిన

విని బుతుపర్చుండు బాహుకుం జూచి 'నాకు దమయంతీ స్వయంవరంబు జూడ నొక్క నాటున విద్ధకుం బోవలయు నీ యశ్వరేష్టాష్టాపుష్టాంబు బ్రకాశింపు' మనవుడు 'నట్ల చేయుదు' నని నలుండు దన మనంబున దుఃఖించి.

164

ప్రతిపదార్థం: మతి= అదియునుగాక; విదర్భ, విభుండు+అగు= విదర్భ రాజైన; భీముండు= భీముడు; నలున్=నలుడిని; రోయన్+పంచి= వెదకటానికి పుత్రైంచి; ఎందునున్+కాసక= ఎచటను అతడు కనిపించక పోవటంచేత; ఇంకను= తదుపరి; దమయంతిక్కిన్= దమయంతి కొరకు; పునః స్వయంవరంబు= తిరిగి స్వయంవరం; రచియింపన్+పోయినన్= ఏర్పాటు చేయటానికి పూనగా; అందులకు= ఆ దమయంతీ ద్వితీయ స్వయంవరానికి; భూవలయంబున్+కల= భూమండలంలో గల; రాజులు+ఎల్లము= రాజులందరును; పోయెదరు= వెళ్ళుతారు; అని= అని చెప్పి; అతి, త్వరితంబుగాన్= మిక్కిలి వేగంగా; బుతుపర్చుననున్= బుతుపర్చుడికి; చెప్పుము= చెప్పేది; అని= అంటా; పంచిన= నియోగించగా; సుదేవుండు= సుదేవుడు; అయోధ్యానగరంబునన్+పోయి= అయోధ్యాపురికి వెళ్ళి; బుతుపర్చున్+కాంచి= బుతుపర్చుడిని చూచి; విదర్భపురంబున్= విదర్భానగరంలో; దమయంతీ, ద్వితీయ, స్వయంవరంబు= దమయంతియొక్క రెండవ స్వయంవరం; ఎల్లియె(ఎల్లి+ఎ)= రేపే; అయ్యెడున్= జరుగుతుంది; అని, చెప్పిన; విని; బుతుపర్చుండు; బాహుకున్+చూచి= బాహుకుడిని చూచి; నాకు; దమయంతీ, స్వయంవరంబున్= దమయంతీ స్వయంవరాన్ని; చూడన్= చూడటానికి; ఒక్కనాటును+అ= ఒక్క దినంలోపలే; విదర్భున్+పోవలయున్= విదర్భకు వెళ్ళాలి; నీ, అష్ట, శిక్షా, నైపుణ్యంబున్= గుర్రాలను నడిపే నీ నేర్పితనాన్ని; ప్రకాశింపుము= వెలుగొందజేయుము; అనవుడున్= అని చెప్పగా; అట్లా+చేయుదును+అని= అట్లే చేస్తానని చెప్పి; నలుండు= నలుడు; తన, మనంబునన్= తనమనస్సులో; దుఃఖించి= పరితపించాడు.

తాత్పర్యం: అంతేగాక, విదర్భప్రభువు భీముడు నలుడిని అన్వేషించటానికి పలువురిని పుత్రైంచి, ఎక్కడా ఆతడి జాడను తెలియజాలక, దమయంతికి ద్వితీయ స్వయంవరాన్ని ఏర్పాటు చేశాడనిస్తీ, అందుకు భూమండలంలోని రాజులందరూ వస్తున్నారనిస్తీ మిక్కిలి శీఘ్రంగా బుతుపర్చుడికి చెప్పుము'- అని దమయంతి చెప్పి పంపించింది. సుదేవుడు అంతట అయోధ్యాపురి చేరి బుతుపర్చుడిని సందర్శించి విదర్భానగరాన దమయంతీ ద్వితీయస్వయంవరం మరునాడు జరుగుతుందని చెప్పాడు. బుతుపర్చుడు అంతట బాహుకుడిని పిలిచి 'నాకు దమయంతీ స్వయంవరం చూడాలని ఉన్నది. అయితే, ఒక దినంలో మనం విదర్భ చేరవలసి ఉన్నది. నీ అష్టశిక్షా చాతుర్యం వెలుగొందజేయుము' అని చెప్పగా బాహుకుడు అట్లాగే చేస్తానని చెప్పి, తన మనస్సులో మిక్కిలి పరితపించాడు.

అ. ‘అడవి దస్తు బాసి యలిగిన నలిగి కా , కుస్తై యిట్లు సేయ నువిద గడగె;

నెట్లయేని గూర్చు లింతులు మా కని , విశ్వసించువారు వెడగు లెందు.

165

ప్రతిపదార్థం: అడవిన్= అడవిలో; తన్నున్+పాసి+అరిగినన్= తనను ఎడబాసి వెళ్ళటంచేత; అలిగి, కారుస్నై= కోపగించుకొనటం వల్లనే కదా!; ఉనిద= ఇంతి (దమయంతి); ఇట్లు= ఈ విధంగా; (అంటే రెండవ స్వయంవరానికి పాల్గుడటం); చేయన్= చేయటానికి; కడగెన్= పూనింది; ఎట్లు+అ+ఎనిన్= ఏవిధంగానైనను; ఇంతులు= ఆడువారు; మాకు= మమ్ము; కూర్చురు= ప్రేమిస్తూ ఉంటారు; అని; విశ్వసించువారు= నమ్మేవారు; ఎందున్= ఎచటనైనను; వెడగులు= వెప్రివారు (వివేకం లేనివారు).

తాత్పర్యం: ‘అనాడు అడవిలో ఎడబాసి వెళ్ళాను- అనే కదా ఆమె నామై కోపం పూనింది. లేకుంటే ఈ విధంగా మళ్ళీ రెండవస్వయంవరానికి పూనుకొంటుందా? తా మేమి చేసినా తమనే వనితలు ప్రేమిస్తూ ఉంటారని నమ్మే పురుషులు అవివేకులు’.

విశేషం: అలం: అర్థంతరన్యాసం. ఇది దమయంతిని గురించిన నలుడి అనుభూతి. దాన్ని నలుడు పురుషలోకానికి శ్రీ జాతికి అన్వయించాడు. దమయంతి ఇంగితజ్ఞానం అధ్యాత్మమైనది. ఆత్మాభిమానధురంధరుడైన నలుడి హృదయాన్ని కదలించగల శక్తి ద్వితీయ స్వయంవరవార్థకు మాత్రమే కలదని గుర్తించిన ఇంగితజ్ఞరాలు దమయంతి.

ఆ. సాధ్య నాకు గూర్చు సంతతి గలయిచి, చెలువ యిట్టు లేల చేయు? సైన

నెఱుగువలయు తీవి నే బుతుపర్చుతోఁ, బోధు' నని నలుండు బుళ్లఁ దలఁచి.

166

ప్రతిపదార్థం: సాధ్యి= సతీమణి అయిన దమయంతి; నాకున్+కూర్చు, సంతతి, కల+అది= నాపై అనురాగం గల బిడ్డలు కలది; చెలువ= మగువ (దమయంతి); ఇట్టులు+ఏల, చేయున్= ఈ విధంగా ఎందుకు చేస్తుంది? (అంటే ఎందుకు రెండవ స్వయంవరానికి పాల్పడుతుంది?); ఇన్నున్= అయినప్పటికిని; దీనిన్= ఈ విషయాన్ని; ఎఱుగువలయున్= అరసి తెలిసికోవలసి ఉన్నది; ఏన్= నేను; బుతుపర్చుతోన్+పోదున్= బుతుపర్చుడితో వెళ్ళుతాను; అని= అంటూ; నలుండు= నలుడు; బుద్దిన్= మనస్సులో; తలఁచి= ఆలోచించి.

తాత్పర్యం: నలుడు తనలో తాను ఇట్లా తర్పించుకొన్నాడు- ‘దమయంతి పతివ్రతాతీలకం. నాపట్లు అనురాగం గల బిడ్డలు ఉన్నారు ఆమెకు! ఆమె ఈ విధంగా రెండవ స్వయంవరానికి పాల్పడుతుందా? ఇది పరిశీలించవలసిన అంశం. కాబట్టి, నేను బుతుపర్చుడితో విదర్భకు వెళ్ళి సర్వం తెలుసుకొని వస్తాను.

వ. తాల్లి వార్ష్ణీయండు దెచ్చిన తన రథంబునందు నిజహాయంబుల నాలక్ష్మయాణ శుభలక్ష్మణంబులు మనోవాయు వేగంబులు సైన వానిం బూస్తికాని వచ్చిన, బుతుపర్చుం డా రథంబెక్కునప్పుడు హాయంబులు మైగ్గినం జూచి ‘యప్పేదగుణ్ణంబు లతిదూరం బెట్టు పోవనోపు? నొండు గుణ్ణంబులం బూస్తు’ మనిన బాహుకుం డిట్లునియె.

167

ప్రతిపదార్థం: తాల్లి= మనుషు; వార్ష్ణీయండు= వార్ష్ణీయుడు (నలుడి సారథిగా పని చేసినవాడు, ప్రస్తుతం బుతుపర్చుడి కొలువులో కుదురుకొన్నవాడు); తెచ్చిన= తీసికొని వచ్చిన; తన రథంబునందు= తనతేరుకు; అలక్ష్మయాణ, శుభలక్ష్మణంబులు= మంచి లక్ష్మణాలు కలిగి ఒప్పుతున్నట్టివి; మన్న+వాయు, వేగంబులు= మనోవేగం, వాయువేగం కలిగినట్టివి; ఇనవానిన్= అయినవాటిని; నిజ హాయంబులన్= తన గుర్రాలను; పూన్చికాని వచ్చిన= రథానికి కట్టుకొని రాగా; బుతుపర్చుండు; ఆ, రథంబు+ఎక్కునప్పుడు= ఆ తేరును అధిరోహించేటప్పుడు; హాయంబులు= గుర్రాలు; మైగ్గినాన్+చూచి= కొంచెం వంగటం గమనించి; ఆ+పేద, గుణ్ణంబులు= ఆ బడుగు గుర్రాలు; అతి దూరంబు= ఎక్కువ దూరం; ఎట్లు, పోవన్+ఓపున్?= ఏవిధంగా పోజాలుతాయి?; ఒండు, గుణ్ణంబులన్+పూన్చుము= వేరు గుర్రాలు తెచ్చి రథానికి కట్టుము; అనినన్= అని అనగా బాహుకుండు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా బదులు పలికాడు.

తాత్పర్యం: బాహుకుండు (నలుడు) ఇదివరలో వార్ష్ణీయుడు అయోధ్యకు తెచ్చి ఉంచిన తన రథానికి, మనోవేగం, వాయువేగం, సమస్త శుభలక్ష్మణాలు గల తన గుర్రాలను కట్టి రథాన్నితెచ్చాడు. బుతుపర్చుడు ఆ రథాన్ని ఎక్కుతుండగా ఆ గుర్రాలు కొంచెం క్రిందికి మెగ్గాయి. బుతుపర్చుడు అది చూచి బాహుకుడితో ‘ఈ బడుగు గుర్రాలు అంతదూరం ఎట్లా పోగులుగుతాయి? వేరే గుర్రాలను పూన్చుము’ అని అదేశించాడు. అప్పుడు బాహుకుండు ఇట్లా బదులు పలికాడు.

క. ‘అవనీశ! యిం హాయంబులు, పవనగతిం బఱచుఁ బ్రోద్దువడకుండగ నే
డ విద్ర్భుకు’ ననపుడు విని, కుపలయపతి మెళ్ళి బాహుకున కి ట్లనియెన్.

168

ప్రతిపదార్థం: అవనీ+ఈ+శ! = భూమికి ఈశ్వరుడివంచివాడా, అంటే-ఓ మహారాజు!; ఈ హాయంబులు= ఈ గుర్రాలు; నేడు+అ= ఈ దినానే; విదర్భున్= విదర్భ పట్టణానికి; ప్రోద్దు+పడకుండగన్= సూర్యప్రమయం కాకుండానే; పవనగతిన్= వాయువేగంతో; పఱచున్= పరుగెత్తుతాయి; అనపుడు= అని చెప్పగా; విని= అలకించి; కుపలయపతి= భూభర్త అయిన మహారాజ; మెచ్చి= అభినందించి; బాహుకునకున్= బాహుమడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ‘ఓ రాజా! ఈ గుర్రాలు వాయువేగంతో పరుగెత్తుతాయి. ప్రోద్దు క్రుంకే లోపలే విదర్భు చేరేటట్లు చేస్తాయి’- అని బాహుకుడు అన్నాడు. అతడి మాటలకు మెచ్చుకొని బుతుపర్చుడు ఇట్లు పలికాడు.

వ. ‘అట్లయిన సీ హాయతత్త్వకౌశలం బెణింగి సీకు నభమతం బీనలింతు’ నని రథం బెక్కి బాహుక వార్షిషీయ సహాతుం డయి యరుగువాడు.

169

తాత్పర్యం: ‘ఆ విధంగా నేడే ప్రోద్దుక్రుంకే లోపల విదర్భ చేరగలిగితే సీకు గుర్రాల స్వభావం తెలిసికోవటంలో, వాటికి శిక్షనివ్వటంలో ఉండే వైపుణ్యాన్ని గుర్తించి సీవుకోరింది ఇస్తాను’ అని చెప్పి బాహుమడితో వార్షిషీయుడితో కలిసి బుతుపర్చుడు పయనించాడు.

మధ్యాక్షర.

ఎదురను దఖ్యలు జూచిన పొడవు లెల్లఁ దత్తక్షణము
కదియగా, సప్తి యెంతయును దఖ్యయి కనబడు జఱుడ
'నిది దినేశ్వరు రథమో! యసూరుడో! యుత' డంచు నపుడు
హృదయమునను గడు విష్ణుయం బంండె నిక్ష్యాకుకులుడు.

170

ప్రతిపదార్థం: ఎదురను= ఎదురుగా; దఖ్యల్న= దూరంగా; చూచిన= కనిపించిన; పొడవులు+ఎల్లన్= రూపాలన్నీ; (తద్) క్షణము+అ= ఆ క్షణంలోనే; కదియగాన్= సమీపించగా; అప్యి= అవి; ఎంతయును; దఖ్య+అయి= దూరమై; పిఱుదన్= వెనుకగా; కనవ్+పడన్= కనిపించగా; ఇది= ఈ తేరు; దిన+ఈశ్వరు= సూర్యుడిమ్ముక్క; రథమో= తేరో?; ఇతఁడు= ఈ బాహుముడు; అనూరుడో= సూర్యుడి రథసారథి అయిన అనూరుడో?; అంచన్= అంటూ; అపుడు; హృదయమునను= మనస్సులో; ఇక్ష్వరు, కులుడు= ఇక్ష్వాకులంలో పుట్టిన బుతుపర్చుడు; కడు= మిక్కిలి; విస్కుయంబు+అందెన్= ఆశ్వర్యం పొందాడు.

తాత్పర్యం: ఎదురుగా సుదూరంలో కనిపించిన రూపాలు ఆ క్షణంలోనే దగ్గరగా కనిపించి, వెనువెంటనే వెనుకగా మిక్కిలి దూరంలో కనిపించేవి. బుతుపర్చుడు ‘ఇది సూర్యుడి రథమా? ఈ రథసారథి బాహుమడా, అనూరుడా?’ అని తన మనస్సులో మిక్కిలి ఆశ్వర్యం పొందాడు.

విశేషం: ఇది రథవేగవర్ధనం. దీనిని కాళిదాసమహాకవి త్రాసిన అభిజ్ఞానశాసుంతలంలోని రథవేగవర్ధనతో సరిపోల్చి చూడండి. వృత్తలక్షణానికి ఈ ఆశ్వాసంలోని 22వ పద్యం విశేషవ్యాఖ్య చూడండి.

వ. వార్ష్ణీయండును బాహుకురథంబు గడపునేర్చున కళ్లేరువడి యాత్మగతంబున.

171

తాత్పర్యం: వార్ష్ణీయుడు కూడా బాహుకుడు రథాన్ని నడిపే వైపుణ్యానికి ఆశ్చర్యపడి, మనస్సులో (ఇట్లా అనుకొన్నాడు)

క. ‘ఈతండు శాలిహోత్రుడో! మాతలియో! నలుడో యొరులు మానవులు జవో పేతముగ నిట్లు రథహాయ , నీతి యెఱుంగుదురె? ధారుణీవలయమునన్.

172

ప్రతిపదార్థం: ఈతండు= ఈ బాహుకుడు; శాలిహోత్రుడో= అశ్వశాప్త రచయితయైన శాలిహోత్ర మహార్షియో; మాతలియో!= దేవేంద్రుడి రథసారథి అయిన మాతలియో!; నలుడో!; మానవులు, ఒరులు= మానవులు ఇంకెవ్వరు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; జన+ఉపేతముగన్= వేగంతో కూడినట్లు; రథ, హాయనీతి= తేరులయొక్క, గుర్రాలయొక్క స్వభావపాఠవ పద్ధతులు; ధారుణీ; వలయమునన్= భూమండలంలో; ఎఱుంగుదురె?= తెలిసి ఉన్నారా?

తాత్పర్యం: ‘ఈ బాహుకుడు అశ్వశాప్తకర్త్వయైన శాలిహోత్ర మునీంద్రుడా? దేవేంద్రుడి రథసారథి అయిన మాతలియా? లేక నలుడా? తదితర మానవులు ఇంత శక్తిమంతంగా ఈ భూలోకంలో రథాలను గురించిన, గుర్రాలను గురించిన దర్శనజ్ఞానం కలవారు ఉన్నారా?

వ. వయోవిద్యాఖైభవంబుల నితండు నలుంబోలియు వికృతరూపధరుం డయిన కారణం బేమియు? మహాపురుషులు దైవనియుక్తులై ప్రచ్ఛన్ధవృత్తి నుండుదురు; వారి నెఱుంగంబోలునే? యనుచుఁ జనుసప్నుడు బుతుపర్చుండు దన యుత్తరీయంబు జారి భూతలంబుపయిం బడిన ములంగి చూచి ‘బాహుకా! వార్ష్ణీయండు వోయి యుత్తరీయంబు దెచ్చునంతకు రథగమనం జించుక మందంబు సేయు’ మనిన బాహుకుండును ‘సయ్యా! నీ యుత్తరీయంబు వడినయేడ యిచ్చోటికి నొక్క యోజనంబు గలదు; దాని వార్ష్ణీయం డెట్లు దేనేర్చు? నని రథగమనవేగమాహాత్మ్యంబు సెప్పుచు ననేకదేశంబులు గడచి చని యొక్క యేడ నగణ్యపర్చుఫలశాఖాలంకృతంబైన విభీతకవృక్షంబు గని; రంత బుతుపర్చుండు బాహుకున కిట్లనియె.

173

ప్రతిపదార్థం: వయో, విద్యా వైభవంబులన్= వయస్సుకు, జ్ఞాన వైపుణ్యానికి సంబంధించిన గొప్పతనంలో; ఇతండు= ఈ బాహుకుడు; నలున్+పోలియు= నలుడిని పోలి ఉన్నస్పుటికిని; వికృత, రూప, ధరుండు+ఐన= వికారరూపాన్ని ధరించినవాడు కావటానికి; కారణంబు+ఏమియు= హేతువు ఏమై ఉండవచ్చునో?; మహాపురుషులు= గొప్పవారు; దైవ, నియుక్తులు+ఐ= దైవంచేత నియమించబడినవారై; ప్రచ్ఛన్ధవృత్తిన్= అజ్ఞాతవర్తనంతో; ఉండుదురు= ఉంటారు; వారిన్= అటువంటివారిని (అంటే అజ్ఞాతరూపంలో ఉన్నవారిని); ఎఱుంగన్+పోలునే= తెలిసికొనటానికి వీలవుతుందా?; అనుచున్= అని తలస్తా; చనుసప్నుడు= వెళ్లటప్పుడు; బుతుపర్చుండు; తన+ఉత్తరీయంబు= తన వైవలువ; జారి= క్రిందకి ఒరిగి; భూతలంబు, పయున్+పడిన= భూమిషై పడగా; మలంగి= వెనుకకు తిరిగి; చూచి= అరసి; బాహుకా= ఓ బాహుకా!; వార్ష్ణీయండు+వోయి= వార్ష్ణీయుడు వెళ్చి; ఉత్తరీయంబు= షై వప్తం; తెచ్చునంతకు= తీసుకొని వచ్చేవరకు; రథగమనంబు= రథం వెళ్లటం; ఇంచుక= కొంచెం; మందంబు+చేయుము= తగ్గించుము; అనిన= అని చెప్పగా; బాహుకుండును= బాహుకుడును; అయ్యా!= ఆర్యా!; నీ+ఉత్తరీయంబు= నీ షైపుట్టం; పడిన+ఎడ= పడినచోటు; ఈ+చోటికిన్= ఇచటికి; ఒక్క యోజనంబు= ఒక అమడదూరం; కలదు; దాని= ఆ ఉత్తరీయాన్ని; వార్ష్ణీయండు; ఎఱ్లు= ఏ విధంగా; తేనేర్చును= తీసికొని రాగలడు?; అని=

అని చెప్పి; రథ, గమన, వేగ, మాహాత్మ్యంబు+చెప్పుచున్= రథం వేళ్ళ వేగంయొక్క గొప్పతనాన్ని గురించి చెప్పుతా; అనేక, దేశంబులు= పెక్కదేశాలు; కడచి= దాటి; చని= వెళ్ళి; ఒక్క+ఎడన్= ఒకచోట; అగణ్య, పర్ష్య ఫల, శాఖా+అలంకృతంబు+అయిన= లెక్కమ మిక్కిలి అయిన ఆకులతో, పండ్లతో, కొమ్మలతో అలంకరించబడిన; విభీతక, వ్యక్తంబున్+కనిరి= విభీతకమనే చెట్టును చూశారు (విభీతకవ్యక్తము= తాండ్రచెట్టు); అంతన్= అంతట; బుతుపర్చుండు; బాహుకునకు= బాహుకుడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఈ బాహుకుడు వయస్సును, చదువుకు సంబంధించిన గొప్పతనంలో నలుడికి సమానుడే! అయితే ఆకారంలో పోలిక లేదుగదా! రూపం మారటానికి వేరే కారణం ఏదైనా ఉన్నదా? మహాపురుషులు కారణాంతరాల చేత మారురూపంలో ఇతరులకు తెలియ రాకుండ ఉండటం కద్ద. వారిని గుర్తుపట్టటం కష్టం కదా!'- అని వార్ష్ణ్యయుడు తన మనస్సులో తర్మించుకొంటుండగా, బుతుపర్చుడి ఉత్తరీయం జారి నేలమై పడింది. అంతట బుతుపర్చుడు 'బాహుకా! రథం ఇంచుక ఆపు! వార్ష్ణ్యయుడు దిగి నేలమై పడ్డ నా ఉత్తరీయం తెస్తాడు'- అని అన్నాడు. అంతట బాహుకుడు 'మహారాజా! నీ ఉత్తరీయం పడిపోయిన చోటు ఇప్పుడు ఒక ఆమడ దూరంలో ఉన్నది. (అంటే రథం కొన్ని నిమేషాలలో మిక్కిలి వేగంగా యోజనదూరం పయనించింది). ఇక వార్ష్ణ్యయుడు అంతదూరం పాదచారి అయి వెళ్ళి ఎట్లా ఆ వస్త్రాన్ని తేగలడు?'- అని బదులు పలికి రథం పోతున్న వేగంయొక్క మహిమను నిరూపించి చెప్పాడు. అటువంటి వేగంతో రథం పయనించి పెక్క దేశాలను దాటి వెళ్ళింది. ఒకచోట దారిలో ఒక పెద్ద విభీతకవ్యక్తం (తాండ్రచెట్టు) దట్టమైన ఆకులతో, లెక్కింప నలవికాని రెమ్మలతో, కొమ్మలతో పండ్లతో కన్నించింది. అప్పుడు బుతుపర్చుడు బాహుకుడితో ఇట్లా పలికాడు.

అ. 'ఎల్లవారు నెఱుగ రెల్లవానిని: భిన్ని, విషయు లెల్లవారు విష్టలందుఁ:

దొలగ కే నెఱుంగుదును దృష్టిమాత్రం, సకల మైన వస్తుచయమునంభ్యా:

ప్రతిపదార్థం: ఎల్లవారున్= అందరు; ఎల్లవానిని= సమస్తమైన అంశాలను; ఎఱుగరు= తెలియజాలరు; విద్యలందున్= జ్ఞానవైపుణ్యాలలో; ఎల్లవారు= అందరు; భిన్న విషయులు= వేరువేరు విషయాలలో నేర్చరులు; తొలగక= తప్పమండ; దృష్టి మాత్రం= చూపుతో మాత్రమే; సకలము+ఐన= సమస్తమైన; వస్తు, చయము, సంఖ్య= వస్తు సమూహాల లెక్క; ఏను= నేను; ఎఱుంగుదును= తెలిసికొనగలను.

తాత్పర్యం: 'అందరికి అన్ని విషయాలు తెలియవు కదా! జ్ఞాన వైపుణ్యాలలో అందరు వేరు వేరు విషయాలలో గొప్పవారు. నేను చూచినంత మాత్రంతోనే అన్ని వస్తుసమూహాలకు సంబంధించిన సంఖ్యను తప్పిపోకుండా లెక్కకట్టి చెప్పగలను.

విశేషం: సంస్కృతంలోని - "ముఖే ముఖే సరపుత్తి" అనే లోకోక్తిని మై పద్యంలోని ప్రథమ ఖండానికి సారసంగ్రహంగా ఎన్నపచ్చను. ఒక్కక్రమికి ఒక్కక్రమి ప్రజ్ఞ ఉంటుంది. ఎవరున్నా సర్వజ్ఞులు కారు. ఈ సందర్భంలో సంస్కృతభారతంలో ఈ శోకం ఉంది: "సర్వః సర్వం న జానాతి సర్వజ్ఞో నాస్తి కశ్చనా వైక్రత పరినిష్ఠోస్తి జ్ఞానస్య పురుషే క్షచిత్॥" నలోపాఖ్యానం 'ఇతివ్యతం'గా ఎన్నితే అది నిరుపమానమైన కథ. అందులో కథాశిల్పం మాత్రమే కాక ఎన్నో అంతరాలు హృదయంగమంగా నిర్మిస్తాలు. నలుడు రథసారథ్యంలో నిపుణుడు. బుతుపర్చుడు గణితశాస్త్రప్రవీణుడు.

వ. ఇవ్విభీతకంబున ఫల పర్ష సముదాయ సంఖ్య జెప్పెడ విను; మీ రెండు శాఖలం గల పర్ష ఫలంబులు పదివేలు నొక్కండు; దక్కిన శాఖలం గల యవి రెండువేలుం దొంబడే; ననిన బాహుకుండు విని ‘పీని నెన్నికాని నిశ్చయింప నేర’ నని తన రథంబు నిలిపి యా వృక్షం బాహుకుంబ యురలం ట్రోచి యంద్యై శాఖలం గల యాకులు పండులు నెన్నిన బుతుపర్షుండు సెప్పినయన్ని యయిన నచ్చేరువడి, ‘యవ్విధ్య నాకు సుపదేశింపవలయ’ నని యడిగిన బుతుపర్షుం డిట్లునియె.

175

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విభీతకంబున్= ఈ తాండ్రచెట్టులో; ఫల, పర్ష, సముదాయ సంఖ్య్= పండ్లు, ఆకులు వెరసి మొత్తం సంఖ్యను; చెప్పెదన్= చెపుతాను; విను= వినుము; ఈ రెండు శాఖలన్+కల= ఈ రెండు కొమ్మలలో ఉండే; పర్షఫలంబులు= ఆకులు, పండ్లు; పదివేలన్+బక్కండు= పదివేల ఒకటి; తక్కిన, శాఖలన్+కల+అవి= మిగిలిన కొమ్మలలో కలవి; రెండు వేలన్+తొంబది+ఏను+అనివన్= రెండువేల తొంబయిఅయిదు అని చెప్పగా; బాహుకుండు= బాహుకుడు; విని= ఆలకించి; పీన్+ఎన్నికాని= పీటిని లెక్కపెట్టికాని; నిశ్చయింపనేరను+అని= నిర్ణయించజాలనని పల్గు; తన రథంబు, నిలిపి= తన తేరు ఆపి; ఆ వృక్షంబు= ఆ చెట్టును; ఆ క్షణంబు+అ= వెంటనే; ఉరలన్+ట్రోచి= క్రింద పడేట్లు ట్రోసి; అంద్యై, శాఖలన్+కల= ఆయా కొమ్మలలో ఉండే; ఆకులు, పండులన్; ఎన్నిన్= లెక్కపెట్టగా; బుతుపర్షుండు; చెప్పిన+ అన్ని+ అయిన్= చెప్పినట్టే అస్తియేఉండగా; అచ్చేరువ+పడి= ఆశ్చర్యంపాంది; ఈ+విద్య; నాకున్= నాకు కూడ; ఉపదేశింప వలయును+అని; అడిగిన్= అర్థించగా; బుతుపర్షుండు= బుతుపర్షుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విభీతకవ్యకంలో ఉండే పండ్లు, ఆకులు మొత్తం లెక్కచెప్పుతాను వినండి. ఈ రెండు కొమ్మలలోను గల ఆకులు, పండ్లు కలిసి పదివేల ఒకటి. తక్కిన కొమ్మలలో కలవి రెండువేల తొంబయిఅయిదు’. అప్పుడు బాహుకుడు పీటిని లెక్కపెట్టితే కాని నిజమని నిశ్చయించజాలనని పలికి, తన రథాన్ని ఆపి, ఆ క్షణమే ఆ వృక్షాన్ని క్రింద పడగ్రోసి ఆయా కొమ్మలలో ఉండే ఆకులు, పండ్లు లెక్కపెట్టగా, బుతుపర్షుడు చెప్పిన సంఖ్యలతో సరిపోయాయి. బాహుకుడు బుతుపర్షుడి ప్రజ్జకు ఆశ్చర్యపోయి ఆ విద్యను తనకు ఉపదేశించుమని ప్రార్థించాడు. అంత అతడికి బుతుపర్షుడు ఈ విధంగా చెప్పాడు.

క. ‘ఇది యక్కహృదయ మనగా , విదితం బగు విద్య; దీని విధ్వంతముగా

మది నెఱుగు నరుఁడు సంఖ్యా , విదుఁ డగు దుష్టుతకళంకిషముక్కు డగున్.

176

ప్రతిపదార్థం: ఇది= ఈ ప్రజ్జ; అక్ష హృదయము; అనన్+కాన్= అని చెప్పబడుతూ; విద్య= తెలియబడినదైన జ్ఞానవైపుణ్యం; దీనిన్= ఈ విద్యను; విధి+ఉక్తముగా= విధులందు చెప్పబడినట్లుగా (అంటే శాప్తసూత్రవిధులలో నిర్దేశించబడినట్లుగా); మదిన్= మనస్సులో; ఎఱుగు నరుఁడు= తెలిసే మనుజుడు; సంఖ్యావిదుఁడు+అగు= సంఖ్యల అంతర్యం తెలిసినవాడు అవుతాడు; దుష్టుత, కళంక, విషముక్కుడు+అగున్= పాపాలనుండి, చెడుగుణాలనుండి, విపాలనుండి తొలగినవాడు అపుతాడు.

తాత్పర్యం: ‘ఇది అక్షహృదయం అని ప్రసిద్ధికేక్కిన విద్య. దీన్ని శాస్త్రీయంగా అభ్యసించిన మనజుడు సంఖ్యావేత్త అవుతాడు. అతడు పాపాలనుండి, దుర్గుణాలనుండి, విషంనుండి విముక్తి పొందుతాడు.

చ. సకలగుణప్రసిద్ధుఁ డగు సర్వహితుం డగుఁ జావే! యంచు బా
పలకునకుఁ త్రీతితోడ విధియుక్తముగా నుపదేశ మిచ్చె న
త్యక్తచీలబుట్టి నక్షత్రాదయంబుఁ గరంబు రయంబుతో విద
ర్థకుఁ జను వేడ్చజేసే బుతుపర్చుఁడు పూర్ణమసప్రసన్నయై.

177

ప్రతిపదార్థం: సకల, గుణ, ప్రసిద్ధుఁడు+అగు= అన్ని మంచి లక్షణాలు కలవాడయి; సర్వహితుండు+అగున్+చూవె, అంచున్= అందరికిని మేలు చేకూర్చేవాడు అపుతాడు సుమా అంటూ; అతి+అకుటిల, బుద్ధిన్= మిక్కిలి వంకరకాని మనస్సుతో అంటే సరళమైన బుద్ధితో; కరంబు= మిక్కిలి; రయంబుతోన్= త్వరగా; విదర్భకున్+చను= విదర్భకు పోయే; వేడ్చన్+చేసి= కుతూహలం చేత; బుతుపర్చుఁడు; పూర్ణ మనస్సు+ప్రసన్నయైడు+ఖ= నిండు మనస్సుతో అనుకూలుయై; అక్షహృదయంబున్= అక్షహృదయం అనే గణితవిద్యను; ప్రీతితోడన్= సంతోషంతో; బాహుకునకున్; విధియుక్తముగాన్= శాస్త్రియంగా; ఉపదేశము+ఇచ్చెన్= ప్రభోధం చేశాడు.

తాత్పర్యం: ‘ఈ విద్యను పొందిన వ్యక్తి సకల గుణప్రసిద్ధుయై, విశ్వశేయస్సును ఒనగూర్చేవాడు కాగలడు సుమా!’ అని అంటూ బుతుపర్చుఁమహారాజు మిక్కిలి ప్రసన్నయై, నిండు హృదయంతో, త్వరితంగా విదర్భకు వెళ్వలెననే కుతూహలంతో, సంప్రేతితో బాహుకుడికి అక్షహృదయం అనే గణితవిద్యను శాస్త్రియంగా ఉపదేశించాడు.

విశేషం: ఇందులో విద్యయొక్క పరమార్థం వివరించబడింది. విశ్వశేయం, సర్వగుణ పరిపూర్ణమైన యశ్శు- విద్యాదర్శాలు. విద్య శాస్త్రియంగా ఉపదేశించబడాలి. గురువుకు ఉండవలసిన లక్షణాలు: కౌటిల్యం ఏ మాత్రం లేని సరళబుద్ధి, శిష్యుడిష్టైల్సుల్యం.

వ. ఇట్లు నలుండు బుతుపర్చువలన నక్షత్రాదయంబు వడసి సంతుష్టింధై ‘నీకు నశప్యాదయం జిచ్చెదు బలగ్రహింపు’ మనిన బుతుపర్చుం ‘డట్లు చేయుఁడు, నబి యంతకు నీయంద యుండనిమ్ము; నా వలసినప్పుడు గొందు’ ననియే; నంత నయ్యక్షప్యాదయ సామర్థ్యంబున నప్పుడు.

178

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ రీతిగా; నలుండు; బుతుపర్చువలనన్= బుతుపర్చుడినుండి; అక్షహృదయంబు= అక్షహృదయం అనే విద్య; పడసి= పొంది; సంతుష్టిండు+ఖ= తనివిచెందినవాయై; నీకున్; అశప్యాదయంబు= అశప్యాదయమనే విద్యను; ఇచ్చెన్= ఉపదేశిస్తాను; పరిగ్రహింపుము= పుచ్ఛుకొనుము; అనిన్ను= అని చెప్పగా; బుతుపర్చుండు; అట్లు, చేయుఁదున్= ఆ రీతిగానే చేయగలను; అది= ఆ విద్య; అంతకున్= అంతవరకు, అంటే నేను పరిగ్రహించేవరకు; నీయందు+అ= నీ ఒద్దనే; ఉండనిమ్ము= ఉంచును; నా వలసినప్పుడు= నాకు కావలసినప్పుడు; కొందున్= గ్రహించగలను; అనియెన్= అని చెప్పాడు; అంతన్= అటుపిమ్ముట; ఆ+అక్షహృదయ, సామర్థ్యంబునన్= ఆ అక్షహృదయవిద్యయొక్క శక్తివలన; అప్పుడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా నలుడు బుతుపర్చుడివలన అక్షహృదయవిద్య సంపాదించి మిక్కిలి సంతృప్తి చెందాడు. అంత బాహుకుడు బుతుపర్చుడితో ‘నీకు అశప్యాదయాన్ని ఉపదేశిస్తాను; పరిగ్రహించు’ మని చెప్పగా బుతుపర్చుడు ‘అట్లే పరిగ్రహిస్తాను. ఆ విద్య అంతవరకు నీ దగ్గరే ఉండనిమ్ము. నాకు అవసరమైనపుడు స్వీకరిస్తాను’ - అని బదులు పలికాడు. పిదప ఆ అక్షహృదయమనే విద్యామహిమవలన అప్పుడు.

నలుండు గలిచేత విషుక్తుం డయి విదర్భకుఁ బోపుట (సం. 3-72-7)

క. నలుఁ దొల్లి యాక్రమించినఁ, కలి గర్జేటుకవిషంబు గ్రుక్కుచు నొడలన్

వెలువడి, నలునకు విహాతాం, జలియై త స్నేఖుగు జెప్పుఁ జంచలుఁ దగుచున్.

179

ప్రతిపదార్థం: నలున్= నలుడిని; తొల్లి= మునుపు; ఆక్రమించిన= ఆవహించిన; కలి= కలిపురుషుడు; ఒడలన్= శరీరం నుండి; కర్జేటక, విషంబు, గ్రుక్కుచు; వెలువడి= బయటకు వచ్చి; నలునకు, విహాత+అంజలి+ఱి= నలుడికి నమస్కరించినవాడై; చంచలుఁడు+అగుచున్= వణుకుతూ; తన్న+ఎలుఁగన్+చెప్పున్= తనను తెలియజేసికొంటూ మాట్లాడాడు.

తాత్పర్యం: మునుపు నలుడిని ఆవహించిన కలిపురుషుడు కర్జేటకుడి విషాన్ని గ్రుక్కుతూ, నలుడిశరీరంనుండి బయటకు వచ్చి, అతడికి నమస్కరించి, గజగజ వణికిపోతూ తనను తెలియజేసికొన్నాడు.

ఆ. వాని జూచి నలుఁడు దా నట్టి శాప మీ, నున్ను, గలి యెతీంగి ‘నిన్నుఁ బోంది యహిపిషంబుచేత ననిశంబు దగ్గుండు, సైతి; నింక నాకు నలుగ వలదు.’

180

ప్రతిపదార్థం: వానిన్= ఆ కలిని; చూచి= కాంచి; నలుఁడు= నలుడు; తాను+అల్లి= తాను కోపించి; శాపము+శఃన్+ఉన్నున్= శాపం ఇవ్వటానికి సిద్ధంగా ఉండటాన్ని; కలి= కలిపురుషుడు; ఎతీంగి= తెలిసికొని; నిన్నున్+పొంది= నిన్ను ఆవహించి; అహి, విషంబుచేతన్= పొముయెక్కు విషంబేత; అనిశంబు= ఎల్లప్పుడు; దగ్గుండన్+పతిన్= తగులబడిపోయాను; ఇంక= ఇక; నాకున్+అలుగ, వలదు= నామీద ఆగ్రహించవలదు.

తాత్పర్యం: ఆ కలిపురుషుడిని చూచి నలుడు కోపించి, అతడిని శపించటానికి సంసిద్ధుడయ్యాడు. ఆ సంగతి తెలిసికొని కలి ‘నిన్ను ఆవహించటంచేత ఎల్లప్పుడు కర్జేటకవిషంబేత తగులబడిపోయాను. ఇంక వేరే దండన ఎందుకు? దయచేసి నామై ఆగ్రహం విడువుము’.

క. ‘నిన్నును నీ చెలువను గీర్తించిన జనంబులు నావలని భయంబు బీరయరు; నాకుం గరుణింపు’ మనిన నలుండు గోపం బుడిగేడి; గలియు సప్పిభీతకవ్యక్తంబు నాత్రయించే; నబి మొదలుగా విభీతకం బప్రశ్నం బయ్యెడి; నట్లు నలుండు విక్షత రూప మాత్రంబు దక్కుఁ దక్కిస్త దుష్కృతంబులవలన విషుక్తుండై రథం బెక్కి యతివేగంబున బుతుపర్చు వార్షిష్టియ సహితుండై విదర్భకుం జనియె; నంత సాయాహ్నంబున. 181

ప్రతిపదార్థం: నిన్నును, నీ చెలువను= నిన్నును మరియు నీ భార్య అయిన దమయంతిని; కీర్తించిన జనంబులు= కొనియాడిన ప్రజలు; నావలని భయంబు= నా మూలంగా ఏర్పడే భయాన్ని; పొరయరు= పొందరు (అంటే నలదమయంతులను కీర్తించిన వారు కలిదోషవిషుక్తులు అవుతారు); నాకున్+కరుణింపుము+అనిన్= నాపట్ల దయ చూపుము అని అడుగగా; నలుండు, కోపంబు+ఉడిగేన్= నలుడు ఆగ్రహాన్ని వీడాడు; కలియున్= ఆ కలిపురుషుడన్నా; ఆ+విభీతకవ్యక్తంబున్= ఆ విభీతకమనే చెట్టును; ఆశ్రయించెన్= ఆవహించాడు; అది, మొదలుగా= అప్పటినుండి; విభీతకంబు= విభీతకవ్యక్తం; అప్రశ్నంబు+అయ్యెన్= దుష్ప్రోపునదిగా ఎన్నబడింది; అట్లు= ఆ విధంగా; నలుండు= నలుడు; విక్షత, రూప, మాత్రంబున్+తక్కు= వికారమైన ఆకృతిమాత్రం తప్ప; తక్కిన= మిగిలిన; దుష్ప్రోపునబలన= పాపాలనుండి; విషుక్తుండు+ఱి= ముక్కేచెందిన వాడై; రథంబు+ఎక్కి= తేరెక్కి; అతి వేగంబునన్= మిక్కుటమైన రయంతో; బుతుపర్చు, వార్షిష్టియ, సహితుండు+ఱి= బుతుపర్చుడితో, వార్షిష్టియడితో కూడినవాడై; విదర్భకున్+చనియెన్= విదర్భకు వెళ్లాడు; అంతన్= అటుపిమ్మట; సాయ+అహ్నంబున= ప్రాద్య క్రుంకేవేళ.

తాత్పర్యం: ‘నిన్నా, నీ భార్య అయిన దమయంతినీ ధ్యానించినవారు నావలన భీతిని పొందరు (అంటే కలిదోషిముక్కులు అవుతారు). దయచేసి నన్ను క్షమించి నామీద కోపం విడువుము’- అని కలిపురుషుడు ప్రార్థించగా నలుడు ఆగ్రహం విడిచాడు. కలి అంతట విభీతకవ్యక్తాన్ని ఆవహించాడు. ఆనాటినుండి విభీతకవ్యక్తం మంచిది కాదనే భావం విస్తరించింది. అట్లా నలుడు వికృతమైన ఆకృతి వినా తదితర పాపాలనుండి విముక్తుడై రథానైక్కి మిగులవేగంతో బుతుపర్క వార్ష్ణ్యములతో కలిసి విదర్భ ము వెళ్ళాడు. అంత ప్రాద్యుత్కుంకేవేళ.

క. మానుగ బుతుపర్కుడు భీ , మానుజ్ఞాతుండుయ చొచ్చే నా ప్రోలు రథ
ధ్యానంబు ప్రోయుచుండగ , నానాదిష్టుఖములను ఘనధ్వనివోలెన్.

182

ప్రతిపదార్థం: మానుగ్వ్యు= ఒప్పునట్లుగా, అంటే వైభవోపేతంగా; బుతుపర్కుడు= బుతుపర్కమహారాజు; భీమ+అను జ్ఞాతుండు+అయి= భీముడిచే అనుమతించబడినవాడై; రథధ్యానంబు= తేరుయొక్క చప్పుడు; నానాదిక్+ముఖములను= దిగ్గిగంతరాలలో; ఘనధ్వని+పోలెన్= మేఘగర్జనవలె; ప్రోయుచుండగ= నినదిస్తుండగా; ఆ, ప్రోలు= ఆ నగరాన్ని; చొచ్చేవ్= ప్రవేశించాడు.

తాత్పర్యం: బుతుపర్కుడు, భీమరాజు అనుమతితో వైభవోపేతంగా విదర్భపురిలో ప్రవేశించాడు. ఆతడు పురప్రవేశం చేస్తుంటే ఆతడి రథఫోష దిగ్గిగంతరాలలో మేఘగర్జనవలె ప్రతిధ్వనించింది.

సీ. దమయంతి యా రథధ్వని విని, యిది నలు , రథఫోష మని యసురాగ మొంది,
‘నలు నిషధేసుఁ బుణ్యశ్శేకు లోకోప , కారకుఁ జూడంగుఁ గాంతు నేడుఁ;
ఘనభుజుఁ జూడంగుఁ గాననినాఁడుఁ ద , ద్భుజ పరిరంభశోద్భుత సుఖముఁ
బడయని నాఁడును బ్రాహముల్ విడుతు నే’ , నని తలంచుచుఁ గమలాయతాక్షి

అ. యా రథాభిరూఢుడై వచ్చు బుతుపర్కు , జూచి యప్పు డభికశోకతప్త
యగుచు సుండె; నంత నా బుతుపర్కుండు , భీముఁ గాన వచ్చే బ్రియముతోడ.

183

ప్రతిపదార్థం: దమయంతి; ఆ, రథ, ధ్వని, విని= ఆ తేరు ప్రోత ఆలకించి; ఇది; నలు, రథ, ఫోషము+అని= నలుడి రథధ్వనియే అని; అనురాగము+ఒంది= ప్రేమ ఏర్పడి; నలున్= నలుడిని; నిషధ+రథమ్న= నిషధరాజను; పుణ్యశ్శేకున్= పవిత్రమైన చరిత్ర కలవాడిని; లోక+ఉపకారకున్= లోకానికి శ్రేయస్సును ఒనగూర్చేవాడిని; నేడు= ఈ దినం; చూడంగ్న+కాంతున్= దర్శించగలను; ఘనభుజున్= గొప్ప భుజాలు కలవాడిని- అంటే పరాక్రమవంతుడిని; చూడంగ్న+కానని, నాఁడు= చూడలేకపోయిన దినాన; తద్+భుజ, పరిరంభణ+ఉద్యాత, సుఖమున్+పడయని నాఁడును= ఆతడియొక్క భుజాలవలన ఏర్పడిన కౌగిలినుండి కలిగిన సౌఖ్యం పొందనివేళ; ప్రాణముల్, విడుతును+ఏను+అని= ప్రాణాలను విడిచి పెట్టుతానని తలస్తూ; కమల+ఆయత+అట్టి= పద్మలను పోలిన సౌగకన్నులు కల దమయంతి; ఆ, రథ+ఆరూఢుడు+ఇ= ఆ తేరును ఎక్కి; వచ్చు= వస్తువు; బుతుపర్కున్+చూచి= బుతుపర్కుడిని చూచి; అప్పుడు; అధిక, శోక, తప్త= మిక్కుటమైన శోకంతో ఉడికినట్టిది; అగుచున్+ఉండెన్= అవుతున్నది; అంతన్= అంతట; ఆ, బుతుపర్కుండు; ప్రియముతోడన్= ప్రీతితో; భీమున్= భీమరాజును; కానవచ్చేవ్= చూడవచ్చాడు.

తాత్పర్యం: దమయంతి ఆ రథఫోష వినగానే అది నలుడి రథమని గుర్తుపట్టి అనురక్తి చెందింది. నిషధేపుడు, విశ్వజనీనచరితుడు, పుణ్యశ్శేకుడు, లోకోపకారి, పరాక్రమాపేతుడు అయిన నలుడిని నేడు చూడగలుగుతానని

మిక్కిలి సంతోషించింది. ఆతడిని చూడనినాడు, ఆతడి కౌగిలిలో తిరిగి సుఖం అనుభవించనినాడు ప్రాణాలను విడిచిపెట్టుతానని తలపోసి, పద్మలవంటి సోగకన్నులతో రథంరాక్కె నిరీక్షించింది. ఆ రథంపై ఆసీనుడై కనిపించింది బుతుపర్చుడు. ఆతడిని చూచి దమయంతి మిక్కుటమైన శోకవేదనలో మునిగింది. బుతుపర్చుడు ప్రీతితో భీమరాజును సందర్శించటానికి వచ్చాడు.

వ. భీముండును వానిం బూజించి యొక్క రమ్యహర్ష్యంబున విడియించిన, బుతుపర్చుం దప్పురంబున స్వయంవరం బను శబ్దంబు మొదలుగా వినం గానక యాత్మగతంబున. **184**

ప్రతిపదార్థం: భీముండును= భీమరాజును; వానిన్= ఆతడిని, ఆ బుతుపర్చు మహారాజును; పూజించి= అర్పించి, ఒక్క=ఒక; రమ్యహర్ష్యంబునన్= అందమైన మేడలో; విడియించినన్= విడిది ఏర్పాటుచేయించగా; బుతుపర్చుండు; ఆ+పురంబునన్= ఆ పట్టణంలో; స్వయంవరం= స్వయంవరం; అను, శబ్దంబు= అనే మాట; మొదలుగా, వినన్+కానక= మొదలైన శబ్దాలు వినిపించనందువలన; ఆత్మగతంబునన్= తనలో తాను. (ఇట్లా తలపోశాడు).

తాత్పర్యం: ఆ బుతుపర్చుడికి అతిధిసత్యారాలు చేసి భీమరాజు రమణీయమైన ఒక పెద్దమేడలో ఆతడికి విడిది ఏర్పాటు చేశాడు. కానీ ఆ పురంలో స్వయంవరం అనే శబ్దంగాని, స్వయంవరానికి సంబంధించిన సందడిగాని వినరాక బుతుపర్చుడు తనలో తాను (ఇట్లా తలపోశాడు).

క. 'ధరణిఁ గల రాజు లిట యె, వ్యారు వచ్చినవారు లేరు; వైద్యి యొరున్
వరియించు నంత ధర్మే, తరచలతయే?' యనుచు నుండిఁ దధ్యయు లజ్జన్. **185**

ప్రతిపదార్థం: ధరణిన్+కల, రాజులు= భూమిపై కల ప్రభువులు; ఇటు= ఇటు; ఎవ్వరు, వచ్చినవారు, లేరు= వచ్చినవారు ఎవరున్నా లేరు; వైద్యి= విదర్ఘరాజపుత్రిక అయిన దమయంతి; ఒరున్= ఇంకొకరిని; వరియించు+అంత= భర్గా ఎన్నుకొనేంతటి; ధర్మ+ఇతర, చరితయే= ధర్మ బాహ్యమైన నడవడి కలదా?; అనుచున్= అని తలపోస్తా; తర్దయు= మిక్కిలి; లజ్జన్= సిగ్గుతో; ఉండెన్= ఉన్నాడు.

తాత్పర్యం: 'భూమండలంలోని రాజులు ఎవరున్నా ఇక్కడికి రాలేదు. విదర్ఘరాజపుత్రిక అయిన దమయంతి ఇంకొక మగని వరించేటంత అధర్మప్రవర్తన కలదా?' - అని తలపోస్తా బుతుపర్చుడు మిక్కుటమయిన సిగ్గుతో ఉండిపోయాడు.

వ. బాహుకుండును రథశాల రథాశ్వంబుల బంధించి రథసమీపంబున విత్రమించియుండే; నంత దమయంతి బాహుక వార్షీయులతోడ వచ్చిన బుతుపర్చుం జూచి విఫలమనోరథమై, యుండనోపక, కేశిని యను దానిం జిలిచి' 'బుతుపర్చు నయోధ్యాపతింగా వార్షీయు సూతపుత్రుంగా నెఱింగితి; బాహుకుం డను వాడిప్పాండో? వానియిందు నా హృదయంబు ముఖితం బగుచున్నయిది; మన పర్మాదునకుఁ బ్రతిపుచనం బిచ్చినవాడు వాడ కావలయు; వానికడకుం బోయి యెత్తింగి ర' మ్మని పంచిన, నటియును బోయి బాహుకుం, గని 'దమయంతి నీ కుశలం బడుగు బుత్తెంచె; నిందుల కేమి కారణంబున వచ్చి?' తనిన దానికి బాహుకుం డిట్లునియె. **186**

ప్రతిపదార్థం: బాహుకుండును= బాహుకుడును; రథశాల= రథాల చావడిలో; రథ+అశ్వంబుల= రథాలకు పూన్చిన గుర్రాలను; బంధించి= కట్టి; రథ సమీపంబును= రథానికి దగ్గరగా; విశ్రమించి+ఉండన్= సేదదీరుతూ ఉండినాడు; అంతన్= అంతట; దమయంతి; బాహుక, వార్ష్ణ్యయులతోడ, వచ్చిన= బాహుకుడితో వార్ష్ణ్యయుడితోపాటు వచ్చిన; బుతుపర్చున్+చూచి= బుతుపర్చుడిని చూచి; విఫలమనోరథ+ఐ= ఫలించని కోరిక కలదై; ఉండన్+బిపక= ఉండజాలక; కేశిని+అనుదానిన్+పిలిచి= కేశిని అనే దాసిని పిలిచి; బుతుపర్చున్= బుతుపర్చుడిని; అయోధ్యాపతిన్+కా= అయోధ్యకు రాజుగా; వార్ష్ణ్యయు= వార్ష్ణ్యయుడిని; సూతపుత్రుంగాన్= సూతడి కొడుకైన రథసారథిగా; ఎఱింగిలి= తెలిసికొంటిని; బాహుకుండు+అనువాదు= బాహుకుడనేవాడు; ఎవ్వండో= ఎవడై ఉంటాడో; వానియందు= ఆ బాహుకుడిపట్ల; నా, హృదయంబు= నా డెందం; ముదితంబు+అగుచున్న+అది= సంతోషాన్ని పొందుతున్నది; మన, పర్మాదునకు= మనం అయోధ్యకు పంపిన పర్మాదుడనే బ్రాహ్మణుడికి; ప్రతివచనంబు+ఇచ్చినవాడు= ఎదురు సమాధానం చెప్పినవాడు; వాడు+అ= కావలయు= అతడే కావచ్చును; వాని, కడకున్+పోయి= అతడివద్దకు వెళ్లి; ఎఱింగి రమ్ము+అని= తెలిసికొని రమ్ముని; పంచినన్= నియోగించగా; అదియును= ఆ కేశినియు; పోయి= వెళ్లి; బాహుకున్+కని= బాహుకుడిని చూచి; దమయంతి; నీ కుశలంబు= నీ క్షేమం; అడుగన్+పుత్రేంచెన్= తెలిసికొమ్ముని పంపింది; ఇందులకు= ఇచటికి; ఏమి, కారణంబునన్= ఏ హేతుపుచేత; వచ్చితి= అరుగుదెంచావు; అనినన్= అని అడుగగా; దానికి= ఆమెకు; బాహుకుండు= బాహుకుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: బాహుకుడు రథశాలలో తన గుర్రాలను కట్టి, తాను తన రథసమీపంలో సేదతీర్చుకొంటూ ఉన్నాడు. అంత దమయంతి, బాహుకుడితో వార్ష్ణ్యయుడితో వచ్చిన బుతుపర్చుడిని చూచి ఆశాభంగం పొంది, ఊరక ఉండక, కేశిని అనే దాసిని పిలిచి ‘బుతుపర్చుడు అయోధ్యకు రాజు. వార్ష్ణ్యయుడిని సూతపుత్రుడిగా నేను గుర్తు పట్టాను. మతి బాహుకుడు ఎవడై ఉండవచ్చును? అతడిపట్ల నాహృదయం సంతోషం పొందుతున్నది. మనం అయోధ్యకు పంపిన పర్మాదుడికి ప్రత్యుత్తరమిచ్చినవాడు అతడే అయి ఉండవచ్చును! అతడి దగ్గరకు వెళ్లి అతడి సంగతి సమాచారాలు తెలిసికొని రమ్ము’ - అని నియోగించింది. కేశిని బాహుకుడి దగ్గరకు వచ్చి ‘అయ్యా! దమయంతి నీ యోగక్కేమాలను అరసి రమ్మని నన్ను పుత్రేంచింది. ఇచటికి మీరు ఎందుకు వచ్చారు?’ - అని అడుగగా ఆమెకు బాహుకుడు ఇట్లు బదులు పలికాడు.

క. ‘ప్రియమున దమయంతి పుని , స్వయంవరము సేయఁ గడగి సకలక్షుత్తా
స్వయించిన రావించిన , నయనిధి బుతుపర్చుఁ డొక్కనాఁటన వేడ్చున్.

ప్రతిపదార్థం: ప్రియమునన్= ప్రీతితో; దమయంతి= దమయంతికి; పునః+స్వయంవరము, చేయన్+కడగి= తిరిగి స్వయంవరం చేయటానికి పూని; సకల, క్షత్రి+అన్యయ, వీరులన్, రావించిన= సమస్త క్షత్రియ వంశాలలోని వీరులను ఆహ్వానించగా; నయనిధి= నీతికి నిధివంటివాడు, అంటే రాజనీతిపరిజ్ఞానం ఎక్కువగా కలవాడు; బుతుపర్చుడు; వేడ్చున్= కుతూహలంతో; ఒక్కనాఁటన= ఒక్కదినంలోపలే.

తాత్పర్యం: ‘ప్రీతితో దమయంతికి తిరిగి స్వయంవరం సంకల్పించారు కదా! అందుకు అందరు క్షత్రియించిరులను ఆహ్వానించి రప్పించారుకదా! ఆ హేతుపుచేత రాజనీతినిధి అయిన మహారాజు బుతుపర్చుడు వేడుకతో ఒక్కదినంలోనే.

విశేషం: ఈ పద్యానికి గరిమనాభి ‘ఒక్కనాఁటన’= ‘ఒక్క దినమందే’ అనే పదగుంఫనం. కేశిని బాహుకుడి రాకు అమాయకులివలె కారణం అడిగింది. బాహుకుడుకూడా తనకేమీ తెలియనట్లు ప్రత్యుత్తరం ఇచ్చాడు. అతని మాటలలో గల ఎత్తిపొడుపు గమనించదగినట్టిది.

క. వినవే శతయోజనంబులు, సనుదెంచే నయోధ్యమండి సరి నిందుల; కా
తని రథసారథినై యే, నును వచ్చితి నతనితో మనోవేగమునన్.'

188

ప్రతిపదార్థం: అయోధ్యమండి; ఇందులకు= ఇక్కడికి; సరిన్= సరిగ్గా; శతయోజనంబులు= నూరామడలు; చనుదెంచేన్= వచ్చాడు; వినవే= వినలేదా? నీవు- అంటే బుతుపర్చు మహారాజు ఒక్కదినంలో వంద ఆమడల దూరంలో ఉన్న అయోధ్యమండి ఇచటికి వచ్చినట్లు నీవు వినలేదా?- అని అర్థం; ఆతని= ఆ బుతుపర్చుడి; రథసారథిన్+బు= తేరు నడిపే సూతుడినై; అతనితోన్= ఆ బుతుపర్చునితో; మనన్+వేగమునన్= మనస్సుతో సరితూగే వేగంతో; ఏనును= నేనుకూడ; వచ్చితిన్= అరుదెంచాను.

తాత్పర్యం: బుతుపర్చుమహారాజు అయోధ్యమండి నేరుగా ఇచటికి నూరు ఆమడల మేర ఒక దినంలో వచ్చి చేరిన సంగతి నీవు వినలేదా? ఆతడి రథసారథిని నేను. నేనుగూడ ఆతడితోపాటు మనోవేగంతో వచ్చాను.

విశేషం: ఈ పద్యంలో వాచ్యమైన విషయం- బాహుకుడు ఎవరనే ప్రశ్నకు సమాధానం బుతుపర్చుడి సారథి అని; కాని ఇందు ధ్వనించిన అంతర్భం బాహుకుడు తాను నలుడనని సూచించటం. యావత్తిప్రపంచంలో ఒక్కదినంలో నూరు ఆమడల దూరానికి రథాన్ని నడుగలవాడు ఎవడు? నలుడు మాత్రమే. ఆ విషయం దమయంతికి అవగతపూర్వమైన భూతార్థం.

వ. అనిన ‘మూడవవాఁ డెవ్వు?’ డని యడిగిన, నక్కేశినికి బాహుకుం డిట్లునియే.

189

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పగా; (కేశిని) మూడవవాడు= మూడవవ్యక్తి; ఎవ్వడు+అనినన్= ఎవడని అడుగగా; ఆ+కేశినికి= కేశిని అనే దానికి; బాహుకుండు= బాహుకుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పగా విని, కేశిని ‘మూడవవ్యక్తి ఎవరు?’ అని అడిగింది. ఆ కేశినికి బాహుకుడు ఇట్లూ సమాధానం చెప్పాడు.

క. ‘నలు రథచోదకుఁ; డత్త దు; త్యలఘుఁడు వార్ష్ణీయ నాము’ డనవుడు వాఁ దు
స్నులభూపాలకు పోయిన, వల నెఱుగండొక్కు’ యనిన వాఁ డిట్లునియెన్.

190

ప్రతిపదార్థం: అతడు, నలు, రథచోదకుడు= నలుడి రథసారథి; అతి+అలఘుఁడు= మిక్కిలి తేలికగానివాడు- అంటే ఎక్కువ గౌరవించతగినవాడు; వార్ష్ణీయ, నాముడు= వార్ష్ణీయుడనే పేరు కలవాడు; అనవుడు= అని చెప్పగా; వాడు= అతడు; (ఆ వార్ష్ణీయుడు); ఆ+నల, భూపాలకు, పోయిన వలను= నలమహారాజు వెళ్ళినుచేటును; ఎఱుగండు+బొక్క= తేలియజాలడా ఏమి?; అనినన్= అని అడుగగా; వాడు= ఆ బాహుకుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ‘అతడు (ఆ మూడవవ్యక్తి) ఒకానొకనాడు నలుడి రథసారథి. ఆతడి పేరు వార్ష్ణీయుడు. గౌరవించదగిన వ్యక్తిత్వం కలవాడు’ అని బాహుకుడు చెప్పగా విని కేశిని ‘అయితే ఆ వార్ష్ణీయుడికి నలుడిజాడ తెలయకుంటుందా?’ అని ఎదురుప్రశ్న వేసింది. అప్పుడు బాహుకుడు ఇట్లూ పలికాడు.

వ. ‘వార్ష్ణీయుండును నలుపుత్తుల విద్దేశ్వరునొండ్ర బెట్టిపోయి, నడుమ నలురాజ్యప్రాంశంబు విని బుతుపర్చుం గొలిచి యుండే; నాతండును నలు నెఱుంగఁడు.

191

ప్రతిపదార్థం: వార్షోష్టముండును; నలుపుత్తులన్= నలుడి బిడ్డలను; విదర్భోష్టరు+బద్రోష్టిపోయి= విదర్భరాజుకడపెట్టి వెనుతిరిగి వెళ్ళేటప్పుడు; నడుమన్= మార్గమధ్యంలో; నలు, రాజ్య, ప్రంశంబు= నలుడి రాజ్యం పోవటం; విని= తెలిసికొని, (అకర్షించి); బుతుపర్షున్+కొలిచి+ఉండెన్= బుతుపర్షుడి కొలుపులో కుదురుకొన్నాడు; ఆతండును= ఆ వార్షోష్టముండును; నలున్+ఎతుంగఁడు= నలుడిని ఎతుగడు, అంటే నలుడి జాడలు, ఉనికిపట్టులు అతడికి కూడ తెలియవు అన్నమాట.

తాత్పర్యం: ‘వార్షోష్టముండు నిషధనుండి నలుడి బిడ్డలను విదర్భకు తీసికొనిపోయి అచట విదర్భరాజుదగ్గర వదలిపెట్టి, తాను వెనుదిరిగిపోతూ, మార్గమధ్యంలో నలుడు రాజ్యాన్ని జూదంలో కోల్పోయిన వార్త తెలిసికొని బుతుపర్షుడి కొలుపులో చేరాడు. అందువలన వార్షోష్టముడికి కూడ నలుడి ఉనికిపట్టులు తెలియవు.

క. నలుతో నొక్కటు నలగిన , నలినాయతనేత్త భీమనందన యొండెన్

నలుఁ డొండె నెఱుగుగా: క , న్నలు నొరులకు నెఱుగఁ గారణము గలదె మహాన్.’

192

ప్రతిపదార్థం: నలుతోన్= నలుడితో; ఒక్కటన్+అరిగిన్= కలిసి వెళ్లిన; నలిన+అయత, నేత్ర= పద్మాలవలె విశాలమైన కన్ములు కలది; భీమనందన= భీమరాజగారి కూతురు దమయంతి; ఒండెన్= కాని; నలుడు+బండెన్= నలమహారాజ కాని; ఎతుగున్, కాక= తెలిసికొని ఉంటారు కాని; ఒరులకున్= తదితరులకు; ఆ+నలున్+ఎతుగున్= నలుడి ఉనికిపట్టులు తెలియటానికి; మహాన్= ఈ భూమిలో; కారణము కలదె= హోతువు ఉన్నదా?

తాత్పర్యం: నలుడి ఉనికిపట్టులు నలుడితోపాటు అడవికి వెళ్లిన పద్మాలవంటి విశాలనేత్రాలు కలిగిన భీమనందన దమయంతికి తెలియాలి, లేదా ఆ నలుడికి తెలియాలి అంతే కాని, ఇతరులకు తెలియటానికి ఎటువంటి అవకాశాలు లేవుకదా!

వ. అనిన విని కేశిని యిట్లనియె.

193

తాత్పర్యం: అని చెప్పగా విని, కేశిని ఇట్లు పరికింది.

సి. ‘అడవిలో వస్త్రార్థపోలయై దయలేక , ప్రాణోష్టరుడు దనుఁ బాసి చనిన నాటి వస్త్రార్థంబు నలినాశ్చి యప్పుడుఁ , బలిధానముగఁ బాంసుపటుల మలిన మగుచున్న తనువుతో ననయంబు జడగొన్న , యలకావలులతోడ నవనితలము శయనంబుగా ధర్మచారిణి దమయంతి , యనమప్రతం జిట్టు లాచలించు

అ. చున్న’ దనిన నవిరకోధృత బాష్పపూ , ర్ధుంబు లైన లోచనంబు లెఱుక

వద్దకయుండ వద్దనపద్ధుంబు వాంచి తా , నొండునలను సూచుచుండె నలుడు.

194

ప్రతిపదార్థం: అడవిలోన్= వనంలో; వప్పత+అర్థ, హరి+ఖ= సగం చీర హరించినవాడై; దయ, లేక= కనికరం లేక; ప్రాణ+శాశ్వతరుఁడు= భర్త; తనున్+పాసి= తనను విడిచిపెట్టి; చనిన, నాటి, వస్త్రార్థంబు= వెళ్లిపోయిన నాటి సగం వప్పం; ఇప్పుడున్= నేడుకూడా; నలిన+అణ్ణి= పద్మాలవంటి కన్ములుకల దమయంతి; పరిధానముగన్= కట్టుపుట్టంగా; పాంసు, పటుల, మలినము+అగుచున్న, తనువుతోన్= దుమ్ము దూగర చేత మాసిపోతున్న శరీరంతో; అనయంబు= ఎల్లపుడు; జడ+కొన్న= చిక్కుముండులు పడిన; అలక+అవశులతోడన్= ముంగురుల గుంపుతో; అవనితలము= భూమిపైభాగం;

శయనంబుగాన్= పడుకొనేవోటుగా; ధర్మచారిణి= పతిష్ఠతాధర్మమున సడిచే దమయంతి; అనఘుషంబు= పొపరహితమైన నోము; ఇట్టలు= ఈ విధంగా, ఆచరించుచున్నది= నెరపుతున్నది; అనివన్= అనిచెప్పగా; అవిరళ+ఉద్దత, బాష్మ, పూర్వంబులు+బన= ఎడతెగకుండ వెల్లువలుగా పైకి ఉచికివస్తున్న కన్నిటిధారలతో నిండినవైన; లోచనంబులు= నేత్రాలు; ఎఱుక, పడక+ఉండన్= తెలియబడకుండ ఉండేటట్లుగా; వదనపద్మంబు= ముఖపద్మం; (పద్మాన్ని పోలిన ముఖం); వాంచి= క్రిందకు వాల్చి; తాను; ఒండు, వలను= వేరొకవైపుకు (దృష్టి మరల్చి); నలుడు; చూచుండెన్= చూస్తూ ఉండిపోయాడు.

తాత్పర్యం: ‘అడవిలో అలనాడు అర్థాంగి సగంచీరను హరించి కనికరం లేకుండ తనమీదనే ప్రాణాలు పెట్టుకొని తనతోపాటు అడవికి వచ్చిన ఆమెను వీడి, నలుడు వెళ్ళిపోయాడు కదా! నలినాణ్ణి దమయంతి ఆనాటి సగం చీరనే నేటికి తనకు కట్టుపుట్టంగా ధరించి ఉన్నది. ఆమెశరీరం దుమ్ముదూగరతో మలినమై ఉన్నది. ఆమె ముంగురులు జడలుగా అల్లుకొనిపోయాయి! భూమిపై పడుకొని ఆమె నిద్రిస్తున్నది. పరమపతివ్రత అయిన దమయంతి ఇంత కలోరమైన పవిత్రతం ఆచరిస్తున్నది’ అని కేశిని నిందిస్తుంటే నలుడి కన్నులనుండి ఎడతెగని కన్నిటివెల్లువ పెల్లుబికి వచ్చింది. అతడు తన కన్నులు కేశినికి కనిపించకుండ తన వదనపద్మం వంచి వేరొకవైపున చూడసాగాడు.

వ. కేశినియును బాహుకు పలుకులు నాకారంబును దమయంతి కెత్తింగించిన, నబి యాతని నలుంగా శంకించి ‘యింకను వాని కడ కేగుము; వాఁడు బుతుపర్చు వంటలవాఁడటే; పచనసమయంబున వాని చరితం జమ్ముగా నెఱింగి రమ్మని పంచిన సప్పుడ చని కేశినియు బాహుకునందుల దైవమానుష నిమిత్తాధ్యత క్రియలు సూచి వచ్చి దమయంతి కిట్లనియే.

195

ప్రతిపదార్థం: కేశినియును= కేశిని కూడ; బాహుకు, పలుకులున్= బాహుకుడి మాటలు; ఆకారంబును= రూపాన్ని; దమయంతికి; ఎత్తింగించినన్= తెలుసగా; అది= ఆమె (దమయంతి); ఆతని= ఆ బాహుకుడిని; నలుంగా= నలుడిగా; శంకించి= సందేహించి; ఇంకను= మటియు; వాని కడకు+నీగుము= ఆతనిబద్ధకు వెళ్ళిము; వాఁడు= అతడు (ఆ బాహుకుడు); బుతుపర్చువంటలవాఁడు+అటే= బుతుపర్చుడి దగ్గర వంటలు చేసేవాడు అని చెపుతారు; పచన సమయంబున్= వంట చేసేటప్పుడు; వాని, చరితంబు= అతడి ప్రవర్తన; ఇమ్ముగాన్= సంపూర్ణంగా; ఎత్తింగి రమ్ము= తెలిసికొని రమ్ము; అని= అని చెప్పి; పంచినన్= నియోగించగా; అప్పుడు+అ= వెనువెంటనే; చని= వెళ్చి; కేశినియు; బాహుకు+అందుల= బాహుకుడిలోని; దైవ, మానుష, నిమిత్త+అద్భుత, క్రియలు= లోకాతీతమైన, దివ్యాలైన, మనుజ సహజాలైన కారణ విశేషాలు గల ఆశ్చర్యకరాలైన కార్యాలు; చూచివచ్చి= కనుగొని, విచ్చేసి; దమయంతికి= దమయంతికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పింది.

తాత్పర్యం: కేశిని బాహుకుడి మాటలు, రూపం దమయంతికి తెలిపింది. దమయంతి బాహుకుడే నలుడు కావచ్చని సందేహించి ‘ఇంకను ఆతడిని పరీక్షించుము. అతడు బుతుపర్చుడి వంటలవాడని చెపుతారు. వంట చేసేటప్పుడు అతడి ప్రవర్తనను సంపూర్ణంగా పరిశీలించి రమ్ము’ అని కేశినిని ఆదేశించింది. కేశిని వెంటనే వెళ్చి తిరిగి వచ్చి బాహుకుడిలో తాను చూచిన లోకాతీతాలు, మనుజసహజాలు అయిన కారణావిశేషాలు గల అద్భుత విషయాలను దమయంతితో ఇట్లా చెప్పింది.

కేశిని యను దూతి దమయంతితో నలుని గుణంబులు సెప్పుట (సం. 3-73-8)

క. ‘అతని చరితంబు సెప్పుగఁ, నతిమానుష మపగతప్రయాస మధ్యష్ట

శ్రుతపూర్వార్థము; పరమార్థము, యతనిని వే ల్పనగవలయు నంబుజనేత్రా!

196

ప్రతిపదార్థం: అంబుజ, నేత్రా! = పద్మలవంటి కన్నలు కలదానా!; అతని, చరితంబు= అతడి ప్రవర్తన (ఆ బాహుకుడి చర్య); చెప్పుగన్= వర్షించగా; అతి మానుషము= మనుజ ప్రకృతికి అతీతం, అంటే మానవుల శక్తికి అసాధ్యమైనది; అపగత ప్రయాసము= సోయిన శ్రమకలది (అనాయాసమైనది) సులువుగా అర్థం కానట్టిది; అద్భుతము= పూర్వం చూడబడనిది; అశ్రుత పూర్వము= లోగడ వినబడనిది; పరమ+అర్థము+అ= సత్యమే; అతనిని= ఆ బాహుకుడిని; వేల్పు+ అనగవలయున్= దేవతాపురుషుడు అని చెప్పక తప్పదు.

తాత్పర్యం: పద్మలవంటి కన్నలు కలదానా! ఆ బాహుకుడి చర్య వర్షనాతీతం; అతడి శక్తి లోకోత్తరం, మానవాతీతం, ప్రయాస లేనిది; పూర్వం ఇటువంటిది జరిగినట్లుగా ఎవరు చూడలేదు; పూర్వం ఇటువంటిది జరిగినట్లు చెప్పగా ఎవరు వినలేదు; అయినప్పటికీ పరమసత్యమైనది; అతడిని వేల్పు అని చెప్పక తప్పదు.

- సీ.** వినవమ్మ! త్యాగముష్టిగొని వాడు వీచడు, నం దగ్గి యుద్యించి యతని వంట లమరునంతకు నింధనము లపేళ్ళింపక, యుడుగక మండుచుసుండు; మటియుగడకతో నంజచ్చుగడుగంగ సమకష్టి, జల మపేళ్ళించుడు సంభవిల్లి కుంభముల్ నిండి దివ్యాంభప్రవాహాము, క్షయ మగుచుండుగు దత్తీక్షణము చూడాడ;
- అ.** నతని కరతలధ్వయావమర్మితములై, కంచియును మహిసుగంధకునుము తతులు దొంటియట్ల తమకంపు విడువక, యుండు; నతని తేజ మున్సుతంబు.'

ప్రతిపదార్థం: వినవమ్మ= అమ్మా దమయంతీ! వినుము; త్యాగముష్టిగొని= గడ్డితో కూడిన పిడికిలి పూని; వాడు= ఆ బాహుకుడు; వీచడున్= వీచటంతోనే; అందు= అచట; అగ్ని= నిష్పు; ఉదయించి= ఉధ్వవించి; అతని, వంటలు+ అమరునంతకున్= అతడి వంటలు పూర్తి అయ్యేవరకు; ఇంధనములు= కట్టెలు; అపేళ్ళింపక= కోరక; ఉడుగక= మానక; మండుచున్+ఉండున్= ప్రయ్యలిస్తూ ఉంటుంది; మటియున్= ఇంకా; కడకతోన్= పూనికతో; నంజచ్చు= మాంసాలు; కడుగంగ, సమకష్టి= కడగటానికి పూనుకొని; జలము+అపేళ్ళించుడు= నీరు కావాలని అనుకొనగానే; సంభవిల్లి= పుట్టి; కుంభముల్, నిండి= కడవలు నిండి; దివ్య+అంభన్+ప్రవాహము= దివ్యమైన నీటివెల్లువ; తత్త్విక్షణము+అ, చూడ= చూస్తే ఆ క్షణంతోనే; అక్షయము+అగుచుండున్= తరుగకుండ ఉంటుంది; అతని= అతడియొక్క; కరతల, ద్వయ, అవమర్మితములు+ఇ= రెండు చేతులతో పిసుకబడినట్టివే; కందియును= నలిగి నలుపెక్కినవి అయ్యునూ; మహా, సుగంధ, కుసుమ, తతులు= గొప్ప పరిమళం గల పూలగుత్తులు; తొంటియట్ల= మునుపటివలనే; తమ; కంపు, విడువక= తమ పరిమళాన్ని కోల్పోవక; ఉండున్= ఉంటాయి; అతని, తేజము= అతడి ప్రకాశం; ఉన్నతంబు= గొప్పది.

తాత్పర్యం: అమ్మా దమయంతీ! ఆ బాహుకుడి అద్భుతచర్యలు వర్షనాతీతం. వినవమ్మ విను! వివరించి చెప్పతాను. అతడు గడ్డితో కూడిన పిడికిలిని వీచితే అచట నిష్పు ఉధ్వవించి అతడి వంట పూర్తి అయ్యేవరకు కట్టెలతో నిమిత్తం లేకుండా ఆరిపోకుండా అట్లే మండుతూ ఉంటుంది. అంతేకాక, మాంసాలు కడగాలని అతడు తలపోసిన వెంటనే నీరు ఉధ్వవించి కడవలు నిండిపోయి దివ్యమైన నీటివెల్లువ నిండుగా పెల్లుబుకుతూనే ఉంటాయి. అతడి తేజస్సు చాలా గొప్పది.'

విశేషం: ‘కంపు’- అనే శబ్దం నన్నుయాటినుండి ఈనాటివరకు అర్థవిపరిణామానికి లోనయింది. నేడు ‘కంపు’ అంటే దుర్వాసన అనే వ్యవహారమే ఉన్నది. నన్నుయాడు ‘కంపు’ అంటే పరిమళం (సువాసన) అని ఆర్థం. నన్నుయాడు అది, దానీ- అనేవి శ్రీ వాచక సర్వామాలు. ఆమె, ఆమెయొక్క- అనే అర్థాలలో ప్రయుక్తాలు. నేటి నీచార్థం ఆ శబ్దాలకు ఆనాడు లేదు. ఇంధన నిరపేక్షంగా అగ్ని మండటం, సంకల్పమాత్రంచేతనే నీరు ఏర్పడి కడవలు నిండటం, అక్షయ ధారావాహినిగా నీరు ప్రవహించటం - అవి ఆనాడు వ్యాసమహర్షి ఎట్లా ఊహించి ప్రాశాండో? 170వ పద్య వ్యాఖ్యానం పరికించ వేడికోలు.

వ. అనిన విని దమయంతి వెండియుఁ గేశినిం బంచి బాహుకు వండిన నంజుళ్ళు తెప్పించి యాస్యాదించి, బాహుకునందు నలు లక్షణంబులు గలుగు టెఱింగీయు, నూఅడనోపక వానిపాలికిం గొడుకునుం గూఁ తునుం గేశినితోడం బుచ్చిన నక్కమూరులం జాచి.

198

ప్రతిపదార్థం: అనిన, విని= అని కేశిని చెప్పగా; ఆలకించి= విని; దమయంతి= దమయంతి; వెండియున్= మరల; కేశినివ్+పంచి= కేశినిని పుత్రీంచి; బాహుకు వండిన= బాహుకుడు వండిన; నంజుళ్ళు= మాంసాలు; తెప్పించి; ఆస్యాదించి= కొడ్దిగా రుచిచూచి; బాహుకునందు= బాహుకుడిలో; నలు, లక్షణంబులు= నలుడి గుణాలు; కలుగుట+ఎఱింగియు= ఉండటం తెలిసికొనియు; ఊఱడన్+బిపక= తృప్తి చెందక; వానిపాలికిన్= బాహుకుఁడి దగ్గరకు; కొడుకునున్+కూతునున్= కొడుకును కూతురిని; కేశిని తోడన్+పుచ్చినవ్= కేశినితో పంపగా; ఆ+కుమారులన్+మాచి= ఆ బిడ్డలను చూచి. [ఇక్కడ కుమారుని, కుమారైను (కుమారుని) అని రెండు అర్థాలు ‘కుమారుల’ అనుశబ్దంలో అన్యయింపబడ్డాయి.]

తాత్పర్యం: బాహుకుడి అద్భుత చర్యలను కేశిని దమయంతికి వివరించి చెప్పగా విని, దమయంతి మరల కేశినిని పంపి, బాహుకుడు వండిన మాంసాలు తెప్పించి రుచిచూచి, బాహుకుడిలో నలుడి లక్షణాలు ఉండటం గమనించింది. అంతటితో తృప్తి చెందక, ఆతడి దగ్గరకు కేశినిని తోడిచ్చి తన కొడుకును కూతురును పంపించింది. ఆ బిడ్డల్ని చూచి-

ఆ. వశము గాక బాష్పవాల యొల్పుచు నుండఁ, గొడుకుఁ గూతు నెత్తుకొని నలుండు

హర్షపులకితంబు లయిన నిజాంకంబు, లందు వాల నునిచి యాదరమున.

199

ప్రతిపదార్థం: నలుండు; వశము+కాక= తన వశం తప్పి; బాష్పవారి= కస్మిరు; ఒల్లుళ్ళున్+ఉండన్= కారుతుంటే; కొడుకున్+కూతున్+ఎత్తుకొని= కుమారుడిని, కుమారైను గారాబంతో ఎత్తుకొని; హర్షపులకితంబులు+అయిన= సంతోషంతో గగుర్చాటు చెందినవైన; నిజ+అంకంబులందున్= తన ఒడులలో; వారిన్= ఆ బిడ్డలను; ఉనిచి= పెట్టుకొని; ఆదరమునవ్= ప్రీతితో.

తాత్పర్యం: తన వశం తప్పి కస్మిరు కారుతుండగా నలుడు, కొడుకును కూతురిని వాత్సల్యంతో ఎత్తుకొన్నాడు; సంతోషంతో గగురుపాటు పొందిన తన ఒడులలో వారిని ఉంచుకొని ఆదరించాడు.

వ. అక్కెశినిం జాచి ‘యిక్కమూరు లిద్దయు నా కొడుకునుం గూతునుం బోలిన వీల నెత్తుకొని దుఃఖించితి’ నని తన్నేర్వడకుండం బలికి దాని కిట్లనియె.

200

ప్రతిపదార్థం: ఆ+కేశినివ్+మాచి= ఆ కేశినిని చూచి; ఈ+కుమారులు+ఇర్దులు= ఈ బిడ్డలు ఇరువురు; నా కొడుకునున్= నా పుత్రుడిని; కూతునున్+పోలిన= కూతురిని పోలి ఉండగా; వీరిని= ఈ బిడ్డలను; ఎత్తుకొని= కౌగిలించుకొని; దుఃఖించితిన్= పరితపించాను; అని= అనిచెప్పి; తన్ను+ఏర్పడకుండన్+పలికి= తనను గుర్తించకుండ మాటాడి; దానికిన్= ఆ కేశినికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఆ కేశిని చూచి ‘ఈ బిడ్డలు నా బిడ్డలను పోలిండటంచేత నేను నా బిడ్డలను స్వరించి పరితపించాను. ఏరిని ఎత్తుకొని లాలించినందుకు వేరుగా తలపవద్దు’- అని తనను గుర్తించటానికి వీలు కాకుండేటట్లుగా మాటాడి మరియు ఇట్లా చెప్పాడు.

క. ‘నీ విట పలుమఱు వచ్చుచుఁ, భోవుచు నున్ని గని చిత్తముల నొండుగ నన్

భావింతు లితరజనములు, గావున రాపలవ దింకఁ గార్జుభినివై.

201

ప్రతిపదార్థం: నీవు+ఇట= నీవు ఇక్కడకు; పలుమఱు= చాలా సారులు; వచ్చుచున్+పోవుచున్+ఉన్నిన్= వస్తూ, తిరిగిపోతూ, ఉండటం; కని= అరసి; ఇతర, జనములు= ఇతర ప్రజలు; చిత్తములన్= మనస్సులలో; ఒండుగన్= వేరేవిధంగా; నన్= సన్ని; భావింతురు= తలపోస్తారు; గావున= కాబట్టి; కార్య+అర్థినివి+ఖ= నీ పనిని నెరవేర్చుకొనటానికి; ఇంకన్= ఇక; రాపలవదు= (నాకడకు) రాపద్దు.

తాత్పర్యం: ‘కేశినీ! ఇక నీవు ఏ పనిమీదనైనా నా దగ్గరకు రావద్దు. నీవు ఇచటికి పలుమారులు వస్తూ, పోతూ ఉంటే, చూచేవారు వారి మనస్సులలో వన్ను వేరేవిధంగా భావించవచ్చును సుమా!

వ. ఏము దేశాంతరంబున నుండివచ్చిన అతిధులము: నీకు మాతోడి దేమి? యనినఁ గేశిని గ్రహ్మతీ వచ్చి, బాహుకు మార్గంబంతయు దమయంతికిం జెప్పిన, నది సంతసించి నిజజనని కిట్టినియె.

202

ప్రతిపదార్థం: ఏము= మేము; దేశాంతరంబుననుండి= వేరొక దేశంనుండి; వచ్చిన, అతిధులము= వచ్చిన ఆగంతుకులం; నీకు; మాతోడి+ఏమి= మాతో ఉండే పనేమి?; అనినన్= అని చెప్పగా; క్రమ్మిఁ వచ్చి= తిరిగివచ్చి; కేశిని; బాహుకు, మార్గంబు+అంతయున్= బాహుకుడి వైభరినంతటిని; దమయంతికిన్+చెప్పిన; అది= అమె (దమయంతి); సంతసించి= ప్రేతిచెంది; నిజ, జననికిన్= తన తల్లికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పింది.

తాత్పర్యం: మేము వేరొకదేశంనుండి వచ్చిన అతిధులం. నీకు మాతో ఏమి పని? పొమ్ము’- అని బాహుకుడు కసరుకొనగా, కేశిని తిరిగివచ్చి దమయంతికి జరిగిన సంగతి వివరించి చెప్పింది. దమయంతి సంతోషించి తన తల్లికడ కేగి ఇట్లా చెప్పింది.

ఉ. ‘సంచియ మేల? సర్వగుణసంపదఁ జాడుగ బాహుకుండు భూ
వందితుడైన సైషధుఁ డవశ్యముఁ దా నగు; నా మనంబు నా
నందముఁ బొందుచున్నది ఘనంబుగ; వాఁ డిట వచ్చువాడొ? యే
నందుల కేగుదాననొ? రయంబున నాపని నిశ్చయింపుమా!’

203

ప్రతిపదార్థం: సంచియము+ఏల= సంచియం ఎందుకు?; సర్వ, గుణ, సంపదన్= సకల లక్షణాల పెంపులో; చూడగన్= అరయగా; బాహుకుండు= బాహుకుడు; తాను; అవశ్యమున్= తప్పకుండ; భూవందితుడు+ఖన= భూలోక ప్రజలచేత నమస్వరించబడినవాడైన; సైషధుఁడు= నిషఫరాజు; అగున్= అపును; నా మనంబు= నా మనస్సు; ఘనంబుగన్= గొప్పగా; ఆనందమున్= సంతోషాన్ని; పొందుచున్నది; వాడు+ఇట= ఆతడు ఇచటికి; వచ్చువాడొ= వచ్చువాడవునో?; ఏన్= నేను; అందులకు= అచటికి; ఏగుదాననొ= వెళ్ళేదాననో?; రయంబునన్= వేగంగా; ఆ పని= ఆ కర్తవ్యం; నిశ్చయింపుమా!= నిర్ణయించాలి సుమా!

తాత్పర్యం: ‘ఇక సందేహంచవలనిన అగత్యమే లేదు. సమస్త సద్గుణసంపదలో పరిశీలించిచూస్తే బాహుకుడు తప్పనిసరిగా భూజనులచేత నమస్కారాలు అందుకొనే నిషఫేశ్యరుడైన నలుడే. నా మనస్సు మిగుల ఆనంద తన్నయుమైనది. ఆతడు ఇక్కడికి రావటమా? నేను అతడి దగ్గరకు వెళ్ళటమా? సత్వరం ఈ కర్తవ్యాన్ని నిర్ణయించాలి సుమా!’

విశేషం: బాహుకుడు నలుడే అనే నిర్ణయం సులభ సాధ్యమైనదికాదు. దమయంతి పాత్రచిత్రణం మిక్కిలి హృదయంగమమైనది. (1) దమయంతి అతిలోకసాందర్భయతి (2) సాందర్భంతోపాటు దమయంతిలో సౌశీల్యం పెనగొనిఉన్నది. (3) సాందర్భ సౌశీల్యాలేకాక దమయంతికి గల తెలివితేటలు నిరుపమానాలు. ఆమె ముందుగానే మగడి ఓటమిని ఊహించి తనబిడ్డలను విదర్శకు పంపింది. పొరులను వెంటబెట్టుకొని నలుడిని జాదంనుండి మరల్పటానికి యత్నించింది. తదుపరి నలుడితో వనవాసానికి పోవటం, అరణ్యంలో ఆమె పడినపాట్లు ఆమె పాత్రిపత్యాన్ని చాటునట్టివి. (4) ఆమె శంగితజ్ఞానం అనయ్యసామాన్యమైనట్టిది. నలుడిని కమగొనటానికి ఆమె పన్నిన పన్నగడ అటీక ద్వీతీయ స్వయంవర కల్పనం. నలుడి హృదయాన్ని కరిగించి అతడిని ఉద్ఘాగ్సుడిని చేయటానికి బ్రాహ్మణులచేత అనిపించిన ఎత్తిపొడుపుమాటలు. (5) బాహుకవేషధారి అయిన నలుడిని ఆమె గుర్తించిన విధానం ఆమె తెలివితేటలకు, జాగరూకతకు నిదర్శనాలు. బాహుకుడు సుస్పష్టంగా నలుడు కాదు. వార్ష్ణ్యముడు ఆతడిని గుర్తించలేకపోయాడు. అతడికి ఒక్కసారి బాహుక సారథ్యాన్ని చూచినపుడు కొంచెం సంచేహం కలిగింది. ఆతడు ఊగిసలాడాడే కాని పీరనిర్ణయానికి రాశేకపోయాడు. జీవులడు బాహుకుడిని ద్విపాదజంతువుగానే పరిగణించాడు. ఇక దమయంతి అద్వీతీయమేధ బాహుకుడి మాటున అణిమణిన నలుడి వ్యక్తిత్వాన్ని గుర్తించగలిగింది. మానవమాత్రుల చర్యచట్టువులు చేయలేని పరిశోధనలో దమయంతి మనోనైత్రం విజయం సాధించింది. (6) దమయంతి పరిశోధన సాంగోపాంగంగా ప్రస్తరించదగ్గది. 1. నలుడి మనస్సుకు వాడిబాణాలవలె నాటే మాటలు విని, పర్మాదుడికి ఏకాంతంగా బాహుకుడు సమాధానం చెప్పుక తప్పించికాదు. 2. నూరు ఆమడలు ఒక దినంలో రథం నడవగల నేర్చు నలుడికి మాత్రమే ఉన్నది. సుదేవుడు పెట్టిన గడువులో నూరు ఆమడల దూరం రథాన్ని నడిపే బాహుకుడు అయోధ్యముండి విదర్శ చేరాడుగదా! 3. నలుడి రథనేమిఫోష దమయంతికి చిరపరిచితం, విదర్శాపురి బుయతుపర్మాది రథం చేరగానే దమయంతి నలుడిరథాన్ని గుర్తించగలిగింది. 4. నలపాకం సుప్రసిద్ధం. సంకల్పమాత్రంచేత నిప్పు, సీరు కల్పించగల శక్తి నలుడికి తప్ప మానవమాత్రులు మరెవురికిని ఉండజాలదు. (ఆ శక్తులు అగ్నివరుణాదులవరాలవలన నలుడికి లభించాయా.) ఆ విషయాన్ని కేళినిచేత దమయంతి రూఢి చేసికొన్నది. 5. నలుడు వండిన నంజుళ్ళ రుచి దమయంతికి అనుభవ ఆమ్రేడితం. 6. పుత్రుత్సమాజం జీవకోటికి సహజం. కేళినితోపాటు బిడ్డలను బాహుకుడి దగ్గరకు పుత్రుత్సమాజం. బాహుకుడు వారిని కాగలించుకొని ఆనందబాష్పతన్నయుడు అయ్యాడు. ఇన్ని పరీక్షలు చేసిన పిమ్మట కురూపి అయిన బాహుకుడే ఒకనాటి అతిలోకసాందర్భయనిధి అయిన నలుడని దమయంతి నిశ్చయించింది. 7. చిట్టచివరకు బాహుకుడే స్వస్వరూపంతో దమయంతికి ప్రసన్నుడయ్యాడు. ఇక కథ కంచికి పోయింది.

వ. అనిన నని యష్టుడ భీము ననుమతంబున దమయంతియైద్దకు బాహుకు రావించిన.

204

ప్రతిపదార్థం: అనినవ్= అని దమయంతి చెప్పగా; అది= దమయంతి తల్లి; అప్పుడు+అ; భీము+అనుమతంబున్= భీముడియొక్క సమ్మతిచొప్పున; దమయంతి+బడ్డకు= దమయంతి దగ్గరకు; బాహుకున్= బాహుకుడిని; రావించిన= రప్పించగా.

తాత్పర్యం: అని దమయంతి చెప్పగా విని ఆమెతల్లి భీముడి అనుమతిపొంది దమయంతి దగ్గరకే బాహుకుడిని రప్పించింది.

**క. చనుదెంచి యండు బీనా ; నన నవిరళపంకమలిననతగాత్తు దప్ప
స్ఫోని నతికృష్ణ దమయంతిం , గనియె నలుం డుబితబాష్టుకణకలితముభిన్.**

205

ప్రతిపదార్థం: చనుదెంచి= వచ్చి; అందు= అచట; దీన+ఆనన్= పరితాపం కల ముఖం కలదానిని; అవిరళ, పంక, మలిన, నత, గాత్రన్= ఎల్లప్పుడు తడిసిన దుమ్ముతో మాసి వంగిన దేహం కలదానిని; తపస్సినిన్= నియమాచరణం కలదానిని; అతి కృషన్= మిక్కిలి కృశించినదానిని; ఉదిత బాష్టు, కణ, కలిత, ముఖిన్= ఉద్ధువించిన కస్టిటి బొట్టులతో కూడిన మొగం కలదానిని; దమయంతిన్= దమయంతిని; నలుండు= నలుడు; కనియెన్= చూచాడు.

తాత్పర్యం: నలుడు అచటికి చేరి దైవ్యం ఉట్టిపడే ముఖం కలదీ, ఎల్లప్పుడు దుమ్ముతో మాసి క్రుంగినదేహం కలదీ, చూపరులకు జాలిగొల్పేదీ, చిక్కి కృశించినదీ, జారే కస్టిటిబొట్టులతో కూడిన మొగం కలదీ- ఐన దమయంతిని చూచాడు.

**క. దమయంతి నలుని వికృతాం , గమ్మి జూచియు నతని నన్నుగా వగవక నె
య్యమునను లజ్జను నతిసం , భ్రమమున విషశాత్త యగుచుఁ బతి కిట్లనియెన్.**

206

ప్రతిపదార్థం: దమయంతి; నలుని, వికృత+అంగమున్+చూచియున్= నలుడియొక్క వికారమైన దేహస్ని చూచికూడా; అతనిన్= అతడిని; అన్యున్+కాన్= పరుడిగా; వగవక= చింతించక; నెయ్యమునను= స్నేహంతోనూ; లజ్జనున్= సిగ్గుతోనూ; అతి, సంభ్రమమునన్= మిక్కిలి తత్తురపాటుతో; వివశ+అత్మ+అగుచున్= వశం తప్పిన ఆత్మ కలది అపుతూ; పతికి= భర్తకు; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా చెప్పింది.

తాత్పర్యం: నలుడిదేహం వికారంగా కనిపించినప్పటికిని అతడిని పరుడిగా ఎంచక, స్నేహంతోనూ, సిగ్గుతోనూ, మిక్కుటమైన తత్తురపాటుతోనూ తనను తాను అదుపులో పెట్టుకొనలేకుండా భర్తతో ఇట్లా చెప్పింది.

**వ. ‘విజనంబైన విషినంబునందు నలసి నిద్రహోయినదాని నబల నతిసాధ్య నమత్తుత నగ్గిసన్నిధిఁ బాణిగ్రహణవిధి
లభ్య యైన దానిం బాసి నలునట్లు నిద్రయులై యలిగినవా రొరు లెవ్వరు లేరు.**

207

ప్రతిపదార్థం: విజనంబు+ఐన= జనులు లేనట్లి; విషినంబునందున్= అడవిలో; అలసి, నిద్ర+పోయినదానిన్= బడలి నిద్రించిన దానిని; అబలన్= బలంలేని ఆడుదానిని; అతి సాధ్యిన్= మిక్కిలి మంచినడవడి కలదానిని; అనుప్రతన్= సహధర్మచారిణిని; అగ్ని సన్మిధిన్= అగ్నిదేవుడి సమక్షంలో; పాణి, గ్రహణ, విధి, లబ్ధ+ఐన, దానిన్= శాస్త్రియమైన వివాహపద్ధతిలో పొందబడినదానిని; నలు+అట్లు= నలుడివలె; పాసి= విడిచిపెట్టి; నిద్రయులు+ఐ= దయలేనివారై; అరిగినవారలు= వెళ్ళినవారు; ఒరులు= ఇతరులు; ఎవ్వరు, లేరు= ఎవరూ లేరు.

తాత్పర్యం: ‘జనులు లేని అడవిలో అలసి నిదురపోయినదానిని, బలహీనురాలైన ఆడుదానిని, సహధర్మచారిణి అయి తనవెంట అడవికి వచ్చినదానిని, సామ్యమైన సత్కృవర్తన కలదానిని, అగ్నిసాక్షిగా శాస్త్రియమైన పద్ధతిలో పెండ్లిచేసికొని చేపట్టినదానిని నలుడినలె కరినాత్కులై విడిచిపెట్టి వెళ్ళినవారు ఇతరులు మరెవ్వరూ లేరు.

**క. సురపరులఁ దొఱగి తన్నున్ , వరియించితి; నన్నుఁ బుత్తపతి నేలొకా చె
చ్చేర విడిచె? నాతనికి ని , ఘురుసున కే నేమి యెగ్గ గావించితినో?**

208

ప్రతిపదార్థం: సురవరులన్= దేవతాశైష్మలను; తొఱగి= విడిచి; తన్నో= తననే; వరియంచితి= భర్తగా ఎన్నుకొన్నాను; నన్నో= నన్ను; పుత్రవతిన్= సంతానవతిని; ఏల+బ్రో= ఎందుకో?; చెచ్చెర= శీఘ్రంగా; విడిచెన్= విడిచిపెట్టడు; ఆతనికిన్= ఆ నలుడికి; నిష్టరుణవకున్= దయలేనివాడికి; ఏను= నేను; ఏమి+ఎగ్గు+కావించితిన్= ఎటువంటి అపచారం చేశానో?

తాత్పర్యం: దేవతాశైష్మలను విడిచిపెట్టి తననే భర్తగా ఎన్నుకొన్నానుకదా! అటువంటి నన్ను సంతానవతినైన దానిని, శీఘ్రంగా ఎందుకు విడిచిపెట్టినట్లు? నాపట్ల కనికరం లేకపోవటానికి ఆతడికి నేను ఎటువంటి అపచారం చేశానో?

విశేషం: అగ్నిస్థాగా పెండ్లుడిన భార్యను విడువరాదు. పైగా సంతానవతి అయినభార్యను విడువరాదని శాస్త్రాలు ఫోషిస్తున్నాయి. తాను సంతానవతి. ఒకవేళ తనపై ప్రేమ లేకున్న బిడ్డలపై ప్రేమ ఉండాలికదా! కరుణ ఏమాత్రం లేనట్టి కరినాత్ముడుగా ఉండటానికి నలుడికి తాను ఎటువంటి అపచారం చేయలేదే? ధర్మశాస్త్రాన్నిబట్టిగాని, మానవ సహజమైన పుత్రప్రేమనుబట్టిగాని కేవలం నిర్దోషించి అయిన తన్ను విడవటం నలుడికి భావ్యం కాదని దమయంతి విన్నవించింది. ఇంతవరకు దమయంతి బాహుకుడితో మధ్యమపురుషలో కాక నలుడిగెనురించి ప్రథమపురుషలోనే మాటాడింది. అంతవరకు బాహుకుడే నలుడని దమయంతికి నిశ్చితాఖిప్రాయం ఏర్పడినను, ప్రత్యక్షంగా తాను బాహుకుడిని చూచింది ఇప్పుడే. కావుననే ప్రథమపురుషలో భాషించి అతడి హోవభావాలు పసికట్టి, అతడే నలుడని మళ్ళీ నిశ్చయించుకొనటానికి అట్లా మాటాడింది. ఇక తానే నలుడ నని ప్రకటించుకొనవలసిన వంతు బాహుకుడిదే. ఇచట దమయంతి బాహుకుడితో ఎదురుబొదురుగా నిలిచి మాటాడుతున్న నలుడిగెనురించి ప్రథమపురుషలో ప్రస్తావించటం గమనించదగిన అంశం.

వ. ‘నిన్ను విడువ నోడకుండు’ మని పలికిన యష్టులకు లేల మఱచెనో?’ యని శోకతప్తంబైన తన హృదయంబు దడుపుచున్నయిదియునుంబోలే బాష్పధారలం గుచమండలంబు దడుపుచునున్న దమయంతిం జూడి శోకాకులుండై నలుం డిట్లునియె.

209

ప్రతిపదార్థం: నిన్నో= నిన్ను; విడువను= విడిచిపెట్టను; ఓడకుండుము= భయపడకుము; అని= అంటూ; పలికిన= చెప్పిన; ఆ+పలుకులు= ఆ మాటలు; ఏల= ఎందుకు; మఱచెనో= విస్కరించాడో; అని; శోక, తప్తంబు+బన= దుఃఖంచేత తపించబడిందైన; తన హృదయంబు= తన గుండెను; తడుపుచున్న+అదియున్+పోలె= చల్లార్పుతున్నదా అనేటట్లుగా బాష్పధారలన్= కన్నీటి ప్రవాహములతో; రుచమండలంబు= స్తునుములున్న ప్రదేశమును- ఎదను; తడుపుచున్న+ఉన్న= తడపుతున్న; దమయంతిన్+చూచి; శోక+ఆకులుండు+బ= దుఃఖంచేత పరితపించినవాడై; ఇట్లు+అనియెన్= రా విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: ‘నిన్ను నేను ఎన్నటికిని విడిచిపెట్టజాలను, భయపడకుము’ అని నాతో పలుమారులు చెప్పాడుకదా! ఆ మాటలు ఎట్లా మరిచిపోయాడో?’ - అని ఆమె కన్నీరు కారుస్తూ విలపించింది. ఆమె కార్చిన కన్నీరు స్తునాలపై ప్రపించటం చూస్తే, దుఃఖంతో కాగిన హృదయాన్ని ఆమె కన్నీటితో తడుపుతున్నట్లు ఉండింది. ఆ దృశ్యాన్ని చూచి నలుడు దమయంతితో ఇట్లా అన్నాడు.

తే. ‘కలిసమావిష్టమతి నయి కష్టవృత్తి , నట్టీ యిడుమలఁ బడితి నే: నవి మటీయ తపము బలమున, నీ దుఃఖిదాహమునను , నష్టమై పశియే: గలి యిష్ట నన్ను విడిచె.

210

ప్రతిపదార్థం: కలి, సమావిష్ట, మతిన్+అయి= కలిపురుషుడిచేత ఆవహించబడిన బుఢి కలవాడినయి; కష్టవృత్తిన్= కష్టాలు అనుభవించి (కలిసప్రవర్తనతో); అట్టి+ ఇడుమలన్= అట్టి కష్టాలను; ఏను= నేను; పడితిన్= అనుభవించాను; అవి=

అవన్నియు (అంటే ఆ అగచాట్లు అన్నీ); మదీయ, తపము, బలమునన్= నా తపస్సుయొక్క మహిమవలన; నీ, దుఃఖదాహమునను= నీ పరితాపమనే నిష్పువలనను; నష్టము+ఐ, పోయెన్= నశించిపోయాయి; కలి= కలిపురుషుడు; ఇట్లు= ఇప్పుడు; నన్నున్; విడిచెన్= నన్ను విడిచిపోయాడు.

తాత్పర్యం: ‘నన్ను కలి ఆపహించటంచేత ఆ విధంగా బుద్ధి చెడి అన్ని కష్టాలపాలు కావలసివచ్చింది. ఆ అగచాట్లు అన్నీ నా తపశ్చకీచేత, నీ పరితాపమనే నిష్పువలన తొలగిపోయాయి. ఇప్పుడు నన్ను కలి విడిచిపోయాడు.

విశేషం: (1) దమయంతి ప్రథమపురుషలో భాషించినను బాహుకుడు ఉత్తమపురుషలో మాటాడటం గమనించదగిన అంశం. బాహుకుడికి తాను నలుడనని తనకు తెలిసినట్టి అంశమే కదా! ఆతడికి ఎట్టి సంశయం లేదు. (2) నలోపాఖ్యానంలోని కథా శిల్పంలోని ముఖ్యాంశాలు రెండు. 1. నలుడు కలి సమావిష్టుడై చెందిన చిత్ర విభ్రమం, పడినపాట్లు. 2. దమయంతి పరితాపం- సారాంశాలుగా ఇక్కడ ప్రస్తావించబడ్డాయి.

వ. ఏ నిందులకు నీ తదర్థంబ వచ్చితి; నబి యట్లుండె; నన్ను నసురక్తు నసురుతుఁ దలంపక యన్యావేక్షంబున స్వయంపరంబు రచియంచుట యిది కులస్త్రీధర్థంబు గాదు; రాజుల నెల్ల నీ స్వయంపరంబునకు రావించుటం జేసి కాదే బుతుపర్చుండు వచ్చే ననిన వెఱచి కృతాంజలిమై దమయంతి యట్లనియె. **211**

ప్రతిపదార్థం: ఏను= నేను; ఇందులకు= ఇచటికి; నీ, తద్వ+అర్థంబు+అ= నీ సంగతి అరయటం కోసమే (నీకోసమే); వచ్చితిన్= అరుదెంచాను; అది+అట్లుండె= ఆ విషయం అట్లా ఉండుగాక; నన్నున్= నన్ను; అనురక్తున్= సిపట్లు ప్రేమకలవాడిని; అనువతున్= సహాధర్మచారిని; తలంపక= స్వరించక; అస్య+అవేక్షన్= ఇతరుడిమై కోరికచేత; పునః+స్వయంపరంబు= తిరిగి స్వయంపరం; రచియంచుట= కూర్చుటం; ఇది= ఈ కార్యం; కులస్త్రీ, ధర్మంబు+కాదు= కులపాలికకు సరైన న్యాయం కాదు; రాజులన్+ఎల్లన్= రాజులను అందరిని; నీ స్వయంపరంబునకున్; రావించుటన్+జేసి, కాదే= నీ యొక్క స్వయంపరానికి రప్పించటంచేతనే కదా!; బుతుపర్చుండు= బుతుపర్చుడు; వచ్చెన్; అనినన్= వచ్చినారు అని చెప్పగా; వెఱచి= భయపడి; కృత+అంజలి+ఐ= ఫుటీంచిన నమస్కృతి కలదై (అంటే నమస్కరించినదై); దమయంతి; ఇట్లు+అనియెన్= దమయంతి ఈ విధంగా చెప్పింది.

తాత్పర్యం: నేను ఇచటికి వచ్చింది నీ విషయం తెలిసికొనటంకొరకే. అది అట్లా ఉండననీ! నేను నీమీద ప్రేమకలవాడిని. సహధర్మచారిని. నన్ను విస్మయించి పరపురుషవాంఘతో తిరిగి స్వయంపరం ఏర్పరచటం కులస్త్రీకి ధర్మం కాదు. రాజులందరిని ఆహ్వానించటంచేతనే కదా బుతుపర్చుమహారాజు ఇప్పుడు విధర్మకు విచ్చేసింది’ - అని నలుడు అధిక్షేపించగా, భయపడి దమయంతి నలుడికి నమస్కరించి ఇట్లా పలికింది.

తే. ‘నిన్న రోయంగ విపులు నెమ్మి నలగి, పచికి రెల్లచో నాచేతు బసుపబడియి:
యందుఁ బర్రాదుఁ దను విపుఁ దయ్యయోద్య, కేగి ప్రతివచనంబుల నెత్తిగె నిన్ను

212

ప్రతిపదార్థం: నిన్ను, రోయంగన్= నిన్ను వెదకటానికి; నాచేతన్= నాచేత; పనపన్+పడి+అ= పంపబడియే; విప్రులు= బ్రాహ్మణులు; నెమ్మిన్+ అరిగి= స్థేతితో వెళ్లి; ఎల్లచోన్= అన్నిచోట్లు; పలికిరి= మాటాడినారు; అందున్= వారిలో; పర్మాదుఁ దు+అను విప్రుడు= పర్మాదుడనే బ్రాహ్మణుడు; ఆ+అయోధ్యరు= ఆ అయోధ్యానగరానికి; ఏగి= వెళ్లి; ప్రతివచనంబులన్= ఎదురుమాటలవలన; నిన్నున్+ఎఱిగిన్= నిన్ను తెలిసికొనగలిగాడు.

తాత్పర్యం: ‘నిన్ను వెదకటానికి ప్రేతితో నేను పంపగా పలుతాపులకు వెళ్లి పలికిన విప్రులలో, అయోధ్యకు వెళ్లిన పర్మాదుడనే బ్రాహ్మణుడు నీ ప్రత్యుత్తరంవలన నిన్ను గుర్తించాడు.

వ. ఆ పర్మాదువలన ని సైతింగిసదానినై ని న్నిట రావించునుపాయంబు దలంచి, యెళ్లి దమయంతీ ద్వారీయ స్వయంవరం బగు నని బుతుపర్ష్టునందుఁ బ్రకాశింప సుదేవుం డను బ్రాహ్మణుం బుత్తెంచితి. 213

ప్రతిపదార్థం: ఆ, పర్మాదువలన్= ఆ పర్మాదుడనే బ్రాహ్మణుడి వలన; నిన్న+ఎటింగిన, దానను+బ= నిన్న తెలిసికొన్న దానవై; నిన్న+ఇట, రావించు= నిన్న ఇచటికి రప్పించే; ఉపాయంబు+తలంచి= వెరపును ఆలోచించి; ఎల్లి= రేపు; దమయంతీ ద్వారీయ, స్వయంవరంబు+అగును+అని= దమయంతికి రెండవ స్వయంవరం జరుగుతుందని; బుతుపర్ష్టునందున్= ఒక్క బుతుపర్ష్టుడికి మాత్రమే; బ్రకాశింపన్= తెలియజేయటానికి; సుదేవుండు+అను, బ్రాహ్మణున్= సుదేవుడనే విప్రుడిని; పుత్తెంచితిన్= నియోగించాను.

తాత్పర్యం: ఆ పర్మాదుడివలన నీ ఉనికిపట్టులు తెలిసికొన్నదానవై నిన్న ఇచటికి రప్పించే ఉపాయం ఆలోచించి, రేపే దమయంతి రెండవ స్వయంవరం అని ఒక్క బుతుపర్ష్టుడికి మాత్రమే వార్తను తెలియజేయటానికి సుదేవుడనే బ్రాహ్మణుడిని నియోగించాను.

క. నరవరుఁడు నలుఁడు గా కె, వ్యారు శతయోజనము లొక్కవాసరమున వ
త్వరు నరు లొరు? లని ఓనిం, బలకింపగుఁ గడగి యట్ల వంచితి నథిపా! 214

ప్రతిపదార్థం: అథిపా!= ఓ మహారాజా!; నరవరుఁడు= నరులలో శ్రేష్ఠుడైన; నలుఁడు+కాక= నలుడు తప్ప; ఎవ్వరు; నరులు+బరులు= ఇతరమనుజులు; ఎవ్వరు; శతయోజనములు= నూరు ఆమడలు; ఒక్క వాసరమునన్= ఒక్కదినంలో; వత్తురు?= రాగలరు?; అని= అని తలపోసి; ఓనిం+పరికింపగన్= ఈ విషయాన్ని చూడాలని; కడగి= పూని; ఇట్లు+అ= ఈ విధంగా; పంచితిన్= ఏర్పాటు చేశాను. (పంపినాను)

తాత్పర్యం: ఓ నలమహారాజా! నరులలో శ్రేష్ఠుడైన నలమహారాజు తప్ప మానవమాత్రులలో మరెవ్వరు ఒక్కదినంలో నూరుఆమడలమేర దూరంచుండి రాగలరు? అని ఆలోచించి ఈ విధమైన ఏర్పాటు చేశాను.

ఉ. ఏ నతపాపభావమును నెగ్గుఁ దలంపక యుండునట్లుగా
నానతమై! నీ యడుగు లంటగ నోపుదు; నట్లేదైన న
న్ని నలినాప్పుఁ డీ యనలుఁ డీ మృగలాంఛనుఁ డీ సురోత్తముల్
జాను సెడంగ నీ క్షణమ చంపరె! కొపపలితచిత్తులై.' 215

ప్రతిపదార్థం: ఆనతమై! = మిక్కిలి నమస్కరించిన శత్రువులు కలవాడా!; (శత్రువులను జయించినవాడా!;) ఏను= నేను; అతి, పాప, భావమును= మిక్కిలి చెడు ఆలోచనను; ఎగ్గున్= అపచారాన్ని; తలంపక+ఉండునట్లుగాన్= ఆలోచించకుండ ఉండేటట్లుగా; నీ అడుగులు= నీ పాదాలు; అంటగన్+ ఓపుదున్= ముట్టగలను- అంటే పాదాలంటి ప్రమాణం చేయగలను; అట్టిది+బను= అటువంటిదే అయితే- అంటే నీ పట్ల పాపభావాన్ని అపచారాన్ని తలపోసి ఉన్నట్లయితే; నన్ను; ఈ+నలిన+అప్పుడు= ఈ సూర్యుడు; ఈ+అనలుఁడు= ఈ అగ్నిదేవుడు; ఈ; మృగలాంఛనుఁడు= జీంకను గుర్తుగాగల ఈ చంద్రుడు; ఈ, సుర+ఉత్తముల్= ఈ దిక్కాలకులు; కోప, పరీత, చిత్తులు+బ= ఆగ్రహంతో నిండిన మనస్సులు కలవారై; జాను+చెడంగన్= శోభ అంతరించేటట్లు; ఈ క్షణము+అ= ఈ క్షణంలోనే; చంపరె! = చంపివేయరా!

తాత్పర్యం: శక్తివులను జయించిన మహావీరుడైన ఓ నలమహారాజా! నేను ఎటువంటి పొప్పు తలంపునుగాని, అపచారాన్నిగాని నీపట్ల తలపోయలేదని నీ పాదాల సాక్షిగా ప్రమాణం చేయగలను. నాలో అటువంటి చెడుతలంపే ఉన్నటుయితే- ఈ సూర్యుడు, ఈ అగ్నిపోత్రుడు, ఈ చంద్రుడు, ఈ దిక్కులకులు ఆగ్రహించి, నన్ను ఈ క్షణంలోనే శోభావిహినగాచేసి చంపివేయరా?

విశేషం: నలిన+అప్పుడు= పద్మాలకు మిత్రుడు, సూర్యుడు. ఇది కవిసమయం. మృగలాంఘనుడు= లేడిని చిహ్నంగా కలవాడు, చంద్రుడు. చంద్రుడిలో గల కళంకం పెక్కు ఉత్సేష్టలకు దారితీసింది. దీన్నికూడ కవిసమయంగా ఎన్నచుచ్చును. ‘జాను’ శబ్దానికి సరైన అర్థం ఇంకను తరచవలసి ఉన్నది. శబ్దరత్నకరంలో జాను= అందము, సౌందర్యము అనే అర్థాలు ఉన్నాయి. సూర్యారూపంధ నిఘంటువులో పెక్కు అర్థాలు ఉన్నాయి. 1. సాగసు, సౌందర్యము 2. శోభ 3. విధము 4. విషామంజలము, స్వప్షము, అధికము మున్నగు అర్థాలు ఉన్నాయి. నా అభిప్రాయంలో జాను- అంటే పుట్టువుతో వచ్చే తీరుతీయాలు, సహజ సారశ్యమనే అర్థం చెప్పవచ్చు.

వ. అనుచున్న యిషసరంబున నభీలభూతాంతర్గతుం డయిన వాయుభట్టారకుం దెల్లవారలు విను నాకాశంబున నుండి నలున కిట్లనియో.

216

ప్రతిపదార్థం: అనుచున్న+ అషసరంబున్న= అని చెప్పుతున్న సమయంలో; అఖిల, భూత+అంతర్గతుండు+అయిన= సమస్తమైన భూతాలలో లోపల ఉండే వాడయిన; వాయుభట్టారకుండు= పవిత్రుడైన వాయుదేవుడు; ఎల్లవారలు= అందరు; వినన్= ఆలకిస్తుండగా; ఆకాశంబుననుండి= గగనంనుండి; నలునకు; ఇట్లు+అనియెన్= నలుడికి ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అని అంటున్న సమయంలో సమస్తభూతాలలోపల ఉండే వాయుభట్టారకుడు అందరూ వినేటట్లు ఆకాశంనుండి నలుడికి ఇట్లు చాటి చెప్పాడు.

విశేషం: ఈ స్ఫైలోని సమస్త వస్తువులు భూతములే. చేతనాచేతన వస్తువులు సజీవ నిర్మివ పదార్థాలకు సమష్టి వ్యవదేశం భూతశబ్దం. భట్టారక శబ్దం పూజ్యవాచకం. వాయుభట్టారకుడు అంటే పూజ్యుడైన వాయుదేవుడు అని అర్థం.

చ. ‘అమలచరిత నిట్లు దమయంతిఁ బతిత్రతఁ బల్యుదే? స్వపోత్తుమ! విను బీనియందు విభితంబగు శీలవిధిన్ సుధాంశుడున్ గమలహితుండు నేను నయి కాచితి మొక్కట మూడువర్షముల్; గమరుగ బీనిఁ జీకానుము కోమలి నీ కనురక్త నావుడున్.

217

ప్రతిపదార్థం: స్వప+ఉత్తమి= రాజులలో శేషుడైన ఓ నలమహారాజా!; అమల, చరిత్రన్= స్వచ్ఛమైన నడవడి కలిగినదానిని; దమయంతిన్= దమయంతిని; పతివ్రతన్= భర్తయెడ భక్తి కలిగినదానిని; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; పల్చుదే= ఆక్షేపిస్తావా?; విను= ఆక్రించుము; దీని+అందున్= ఈమెపట్ల; విధితంబు+అగు= తెలియవచ్చిన; శీలవిధిన్= మంచినడవడి తీరుతీయాలవలన; సుధాంశుడున్= అమృత కిరణుడైన చందునన్నా; కమలహితుండు= పద్మమిత్రుడైన సూర్యుడునన్నా; ఏనున్+అయి= నేనున్నాకలిసి; ఒక్కటన్= కలిసికట్టుగా; మూడు, వర్షముల్= మూడు సంవత్సరాలు; కాచితిమి= కాపాదాము; కొమరుగన్= ఒప్పుగ; దీనిన్= ఈమెను (దమయంతిని); చేకొనుము= పరిగ్రహించుము; కోమలి= ఈ సుకుమారి; నీకు+అనురక్త= నీ పట్ల అనురాగం కలిగినట్టిది; నావుడున్= అని పలుకగా.

తాత్పర్యం: ‘రాజులలో ఉత్తముడివైన ఓ నలమహారాజా! ఈ దమయంతి నిర్గులమైన ప్రవర్తన కలది. పతివ్రతాశిరోమణి. ఈమెపట్ల అభివ్యక్తమైన సాశీల్యంచొప్పున సూర్యుడు, చంద్రుడు, నేను కలిసికట్టగా ఈమెను మూడు సంవత్సరాలు కాపాడాము. ఈమెను నీవు మనసార పరిగ్రహించుము. ఈ కోమలి నీపట్ల అనురాగం కలిగి ఉన్నది’- అని వాయుదేవుడు చాటిచెప్పగా.

క. కులిసి మరుద్వచనానం | తరమున సురపుష్టవృష్టి; దశయక ప్రోసెన్

సురదుందుభి నాదంబులు; | గరము ప్రసన్నుడయి వీచే గంధవహండున్.

218

ప్రతిపదార్థం: మరుత్త+వచన+అనంతరమునన్= వాయుదేవుడి మాటల పిమ్మట; సురపుష్టవృష్టి= దేవతల పూలవాన; కురిసెన్= కురిసింది; సురదుందుభి నాదంబులు= దేవదుందుభుల నాదాలు; తడయక= వెనువెంటనే; ప్రోసెన్= ప్రోగాయి; గంధవహండున్= వాయువుకూడా; కరము= మిక్కిలి; ప్రసన్నుడు+అయి= సంప్రేతుడై; వీచెన్= వీచాడు.

తాత్పర్యం: వాయుదేవుడి ప్రకటన పిమ్మట దేవతలు పూలవాన కురిపించారు. వెనువెంటనే దేవదుందుభులు ప్రోగాయి. ప్రసన్నుడై వాయుదేవుడు దివ్యసౌరభం వెదజల్లుతూ వీచాడు.

విశేషం: పురాణేతిహాసాలలో దేవతల పుష్టవృష్టి కురియటం, దేవదుందుభులు ప్రోగటం, ఆధునికులు కొందరు నిర్ధక్తాలైన అతిశయోక్తులుగా నిరసించవచ్చును. పీటిని వాచ్యార్థంలో స్వీకరించే కువిమర్మకులమాట లకేమిగాని, స్వాదయులు పీటి ఆంతర్యం ఎరిగి స్వారస్యం ఆస్వాదించగలరు. నలదమయంతుల పునస్సమాగమాన్ని వర్ణించటానికి, పరిమితమైన అర్థాలు గల పదాలకు శక్తిచాలదు. దేవదుందుభుల ప్రోత్సహం, దేవతల పుష్టవృష్టులు, సుప్రసన్నుడై వాయుదేవుడు వెదజల్లే దివ్యపరిమళాలు స్వాదయులకు అనుభూతికేవేద్యాలు. అల మతివిస్తరేణ. అలంకారోక్తి కపీంద్రుల మాతృభాష.

వ. ఇ ట్లెలి వాలకి నాశ్చర్యంబుగా వాయుదేవుండు దన్నెత్తింగించి, దమయంతి పతివ్రతాగుణంబులును బతియందుల యక్కితిమానురాగంబునుం జెప్పిన విని నలుండు పరమ ప్రమోద పరిపూర్ణ హృదయుండై తత్కణంబ కరోటుకుం దలంచి వాని యిచ్చిన పుట్టంబు శైఖిట్టుకొని నిజరూపంబు దాల్చిన. 219

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; ఎల్లవారికిన్= అందరికి; ఆశ్చర్యంబుగాన్= అచ్చేరువు కొలుపేటట్లుగా; వాయుదేవుండు; తన్ను+ఎటింగించి= తనను తెలిపి; దమయంతి, పతివ్రతాగుణంబులును= దమయంతియెక్కు పతివ్రతా లక్షణాలను; పతి+అందుల= భర్తపట్లగల; అక్కతిమ+అనురాగంబునున్= సహజమైన, (స్వచ్ఛమైన) ప్రేమను; చెప్పిన; విని= తెలుపగా, ఆకర్ణించి; నలుందు= నలుడు; పరమ, ప్రమోద, పరిపూర్ణ, హృదయుందు+ఇ= మిక్కటమైన సంతోషంతో నిండిన హృదయం కలవాడై; తద్, క్షణంబు+అ= ఆ క్షణంలోనే; కరోగ్రెటకున్+తలంచి= కరోగ్రెటకుడిని స్వరించి; వాని+ఇచ్చిన, పుట్టంబు= ఆతడు ఇచ్చిన వప్రం; పైన్+పెట్టుకొని= పైన ధరించి; నిజ, రూపంబు= అసలు ఆకారాన్ని; తాల్చిన్= ధరించగా.

తాత్పర్యం: ఇట్లా ఎల్లవారికి అచ్చేరువు కలిగేటట్లుగా వాయుదేవుడు తనను తెలియజేసికొని, దమయంతి పతివ్రతా లక్షణాలను, అమెకు భర్తపట్ల కల స్వచ్ఛమైన అనురాగాన్ని చెప్పగా విని, నలుడు మిక్కటమైన సంతోషంతో నిండిన మనస్సుకలవాడై, ఆ క్షణంలోనే కరోగ్రెటకుడిని స్వరించి, ఆతడు ఇచ్చిన వప్రాన్ని మీద ధరించగా, నలుడికి తన తొల్లిటి ఆకారం ఏర్పడింది.

విశేషం: కథానిర్వహణం అద్భుతంగా ఉండాలని నాటకలక్షణం. నలదమయంతి కథలో సహజమైన నాటకీయత రాణిస్తూ ఉంటే నన్నయ దానిని పోషించాడు. ‘ఎల్లవారికి నాశ్చర్యంబుగా’- అని నన్నయ ధ్వనింపజేసి ప్రసన్న కథాకలితార్థయుక్తిని ప్రదర్శించాడు.

నలుండు నిజరూపంబుతో దమయంతిం గూడుట (సం. 3-75-27)

ఉ. ఆయతబాహుఁ దప్తుకనకాంచితవర్ష్ణ మనోజరూపు నిం
ద్రాయతు సూర్యతేజు నిషధప్రభు నన్నలుఁ జాచి పద్మప
తాయతనేత యష్టి దమయంతి గరంబు ముదంబు నొంది ల
క్షీయుత యయ్యె బంధులకు మిత్రులకున్ హృదయప్రియంబుగన్.

220

ప్రతిపదార్థం: ఆయత బాహున్= పొదుగుపాటి చేతులు కలవాడిని, అంటే ఆజానుబాహుడైన వాడిని; తత్తు, కనక+అంచిత, వర్ష్ణున్= అగ్నిలో పుద్ది చేయబడిన మేలిమిబంగారాన్ని పోలిన రంగు కలవాడిని; మనోజ రూపున్ (మన్న+జ+రూపున్)= మన్మథుడివంటి ఆకృతి కలవాడిని; ఇంద్రాయతున్= ఇంద్రుడితో సమానమైనవాడిని; సూర్యతేజున్= సూర్యుడివంటి తేజస్సు కలవాడిని; నిషధప్రభున్= నిషధరాజైన; ఆ+నలున్= ఆ నలుడిని; చూచి= దర్శించి; పర్మ, పత్ర, ఆయత, నేత్ర= తామరపువ్యురేచులవలె విశాలమైన కన్నలు కలదైన; దమయంతి; అష్టం= అష్టదు; కరంబు= మిక్కెలి; ముదంబున్+బంది= సంతోషాన్ని పొంది; బంధులకున్= చుట్టూలకు; మిత్రులకున్= నెచ్చెలులకు; హృదయప్రియంబుగన్= మనస్సుకు ఆనందం కలిగేటట్లు; లడ్డీయుత+అయ్యెన్= శోభతో కూడినట్టిదయింది.

తాత్పర్యం: ఆజానుబాహుడు, మేలిమి బంగారు మేనిచాయకలవాడు, మన్మథరూపుడు, ఇంద్రసమానుడు, సూర్యుడి తేజింవంటి తేజిం కలవాడు, నిషధప్రభువు అయిన నలుడు సహజస్సురూపంతో కనిపించగా చూచి, తామరపువ్యురేచుల వంటి విశాలమైన కన్నలు కల దమయంతి సంతోషం పొంగిపారలి శోభిలింది. ఆమె చుట్టాలు, మిత్రులు సంతోషించారు.

ఉ. ఇట్లు సంగతులైన యయ్యరువురకు విరహా పరితాపంబు తోడన శరీరమలినత్వంబు వాసే, బర స్వరానురాగంబు తోడన విభూషణతీవిశేష విలేపన యోగంబులు విస్తరిలైసి; నంత నంతయు విని భీముండు జాతసస్య యైన వసుధ తోయసంప్రాప్తి నాప్యాయిత యైన ట్లజ్జుతచర్యం ఘైన తన పతిం బడసి పరమసంతుష్టపూదయయైన చంద్రతోగూడిన రోహిణియుంబోలెబుతిం గూడి యొప్పుచున్న దమయంతిం జాచి సంతసిల్లి, తన పురంబునం దప్తుతోభవంబులు దేవగ్రహంబులయిందు విశేషపూజలు సేయించే; నట్టి మహాత్మవం పెత్తింగి బుతుపర్షుండు నలునొద్దకు పచ్చి ‘సీపు’ నిభీలలోక పూజ్యండ వయ్యును నాయొద్ద బాహుకుం డనంగా బ్రిభ్యన్న వృత్తి నున్న నిన్న నెఱుంగక నీచకర్మంబులయిందు నియోగించితి; బీని క్షమియించునచి’ యని నలుచేత సత్కారుంఘై యశ్వపూదయోపదేశంబు గొని యయోద్ధకుం జనియే; నిట నలుండును విదర్భాపురంబున నొక్కమాసంబు నివాసంబు సేసి, విదర్భేశ్వరు వీడ్జైని దమయంతి నంద పెట్టి, యొక్క రథంబును బధియా తేసుంగులును, నేఱబి గుట్టంబులు, నాఱునూఱు కాల్పలంబులు దనకుఁ దోషుగా నిషధపురంబున కలగి, పుష్టమం గని యిట్లనియే.

221

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; సంగతులు+ఐన= కలిసిన; ఆ+ఇరువురకున్= ఆ ఇద్దరికి; విరహాతాపంబుతోడన్+అ= వియోగబాధతోపాటుగానే; శరీర, మలినత్వంబు= దేహంలోని మురికి; పాసెన్= విడిచింది; పరస్పర+అనురాగంబు తోడన్+అ=

ఇరువురిపుథ్య ఏర్పడిన ప్రేమతో పాటుగా; విభూషణ, శ్రీ, విశేష విలేపన, యోగంబులు= ఆభరణ శోభ, అసాధారణమైన మైపూతల చేరిక; విష్టరిల్లెన్= ఒనకూడాయి; అంతన్= అంతట; అంతయు విని= సర్వం తెలిసికొని; భీముండు= భీమరాజు; జాత, సస్య+పన= అంకురించిన పంటమొక్కలు కలచైన; వసుధ= భూమి; తోయ, సంప్రాత్మిన్= వర్షపాతంవలన; ఆప్యాయిత+పనట్లు= తనిని చెందినదైనట్లు; అజ్ఞాత చర్యండు+పన= తెలియబడనట్టి ప్రవర్తనకలవాడయిన, అంటే అజ్ఞాతవాసంలోఉన్న; తన, పతిన్+పడసి= తన భర్తను పాంది; పరమ, సంతుష్ట, హృదయ+ప= మిక్కుటమైన త్వప్పిని పొందిన హృదయం కలదై; చంద్రతోన్+కూడిన, రోహిణియున్+పోలెన్= చంద్రుడితో సంయోగం చెందిన రోహిణీస్కట్లం వలె; పతిన్+కూడి= భర్తతో కలిసి; ఒప్పుచున్న= శోభిస్తున్న; దమయంతిన్+చూచి= దమయంతిని చూచి; సంతసిల్లి= సంతోషించి; తన పురంబునందు= తన నగరంలో; అష్టశోభనంబులు= ఎనిమిది విధాలయిన అలంకారాలు; దేవ, గృహంబుల+ అందున్= కోవెలలో; విశేషపూజలు= ప్రత్యేకమైన అర్పనలు; చేయించెన్= జరిపించాడు; అట్టి= ఆ విధమైన; మహా+ఉత్సవంబు+ఎటింగి= గొప్ప పండుగ జరగటం తెలిసికొని; బుతుపర్చుండు; నలు+బద్రము= నలుడి దగ్గరకు; వచ్చి= ఏతంచి; నీవు; నిఖిలలోక, ఘూజ్యండపు+అయ్యును= నీవు అన్ని లోకాలచేత అర్పించదగినట్టివాడివే అఱునప్పటికి; నా+బద్ర= నా దగ్గర; బాహుకుండు+అనంగాన్= బాహుకుడు అనే పేరుమీద; ప్రచ్చన్న వృత్తిన్+ఉన్న= తెలియబడనిరీతిలో ఉండటంచేత; నిన్నున్+ఎఱుంగక= నీవు ఎవరో తెలియక; నీచకర్మంబుల+అందున్= అల్పకార్యాలలో; నియోగించితి= నియుక్తుడిగా చేశాను; దీని= నేను చేసినపనిని; క్షమియించునది= మన్నించేది; అని= అనిచెప్పి; నలుచేత; సత్త, కృతుండు+ప= నలుడిచే గారవించబడినవాడై; అష్ట, హృదయ+ ఉపదేశంబు+కొని= అష్టహృదయం అనే విద్యను ఉపదేశం పాంది; అయోధ్యాన్+చనియెన్= అయోధ్యాస్తరికి వెళ్ళాడు; ఇటు= ఇచట; నలుండును; విదర్భాపురంబునవ్= విదర్భరాజుధానిలో; ఒక్కమాసంబు= ఒకనెల; నివాసంబు+చేసి; విదర్భ+ఈశ్వరు= విదర్భప్రభువైన భీమరాజును; భీముడను పేరుగల ప్రభువును, వీడ్స్క్రిని= వెళ్ళటానికి అనుమతిని శైకొని; దమయంతిన్= దమయంతిని; అందు+అ= అచటనే; పెట్టి= ఉంచి; ఒక్క రథంబును= ఒకతేరును; పదియాటు+ఏనుంగులును= పదారు ఏనుగులును; ఏబది గుట్టంబులును= ఏబయి అశ్వాలును; ఆఱునూటు కాల్పలంబులున్= ఆరువందలమంది భటులును; తనకున్+తోడుగాన్= తనకు సాయంగా; నిషధ, పురంబునకు+అరిగి= నిషధదేశం రాజధానికి వెళ్ళి; పుష్పరున్+కని= పుష్పరుడిని చూచి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా నలదమయంతులకు తిరిగి సమాగమం జరిగింది. ఇరువురికి విరహాపం పోయింది. అట్లే ఇరువురికి శరీరమాలిన్యం తొలగింది. ఇరువురికి పరస్పరానురాగం ఏర్పడింది. అట్లే ఆభరణశోభ, చందనాదులతో మైపూతలు ఇరువురికి సంక్రమించాయి. పంటమొక్కలు మొలిచిన భూమి వానకురిసినప్పుడు సంత్ప్రి చెందినట్లు, అజ్ఞాతవాసంలో ఉన్న భర్తను పాంది, పరమానందభరితురాలై చంద్రునితో కూడినరోహిణివలె పతితో కలిసి శోభిల్పుతున్న దమయంతిని చూచి, తండ్రి భీమరాజు తన నగరాన అష్టశోభనాలు, దేవళాలలో ప్రత్యేకపూజలు జరిపించాడు. అటువంటి పండుగ వేడుక తెలిసికొని బుతుపర్చమహారాజు నలుడి దగ్గరకు వచ్చి ‘నీవు జగత్తపరపూజ్యడివి. కాని, నాదగ్గర బాహుకుడనే పేరుతో అజ్ఞాతవాసంలో ఉన్నాను కావున, నీవు ఎవరో తెలియక నిన్న అల్పకార్యాలకు నియోగించాను. నన్ను క్షమించుము’ - అని ప్రార్థించాడు. తదుపరి బుతుపర్చుడు నలుడిచేత సత్పురించబడినవాడై, అతడి దగ్గరనుండి అష్టహృదయం అనే విద్యను పాంది అయోధ్యు వెళ్ళాడు. నలుడు విదర్భరాజుధానిలో ఒకనెల నివసించి దమయంతిని అచటనే ఉంచి, తాను ఒక రథం, పదారు ఏనుగులు, ఏబదిగుర్రాలు, ఆరువందలమంది కాలిభటులు తోడుగా నిషధదేశరాజధానికి వెళ్ళి పుష్పరుడిని కలిసికొని ఇట్లు చెప్పాడు.

విశేషం: (1) అష్టశోభనములు= ఎనిమిది విధాలైన అలంకారాలు. 1. నీళ్ళ చల్లటం 2. పందిళ్ళ వేయించటం 3. తోరణాలు కట్టించటం 4. చిత్రాలు ప్రాయించటం 5. జెండాలు నెలకొల్పటం 6. పూర్ణకుంభాలు ప్రతిష్టించటం 7. ధూపదీపారాధనలు

ఏర్పరచటం 8. వృక్షగీతవాద్యాలు ఏర్పరచటం. (2) ఇరువురికి విరహాతాపంతోపాటు శరీర మలినత్వం తొలగించి- అనటం, పరస్పరాభరణాదిక ప్రాప్తి అనురాగంతోపాటూ ఏర్పడటం- అనేచోట సహోక్తీ అలంకారం. చంద్రుడితోకూడిన రోహిణి ఉపమానం. నలునితో గూడిన దమయంతి ఉపమేయం. అలంకారం: ఉపమ. జాతసస్య అయిన వసుధ ఉపమానం, నలుడిని పాందిన దమయంతి ఉపమేయం. అలంకారం: ఉపమ.

క. 'దమయంతి రోయిగా జా , దము నీతో నాడఁ గడగెదను, ధరణీరా జ్యము నీవు నాకు రోయిడు, మమరఁగ జాదంబు నీకు నభముతమేనిన్.

222

ప్రతిపదార్థం: జాదంబు, నీకున్+అభిమతము+ఎనిన్= జాదం నీకు ఇష్టమైతే; దమయంతి, రోయిగా= దమయంతిని ధనంగా (పణంగా); జాదము; నీతోన్= నీతోడు; ఆడన్+కడగెదను= ఆడటానికి పూనుతాను; ధరణీ, రాజ్యమున్= భూరాజ్యాన్ని; ఈవు= నీవు; నాకు; రోయి+ఇడు= ధనం (పణం) గా ఒడ్డును.

తాత్పర్యం: 'ఓ పుష్టిర మహారాజా! నీను జాదమాడటం ఇష్టమైతే నేను దమయంతిని పణంగా పెట్టి నీతో జాదమాడటానికి సిద్ధంగా ఉన్నాను. నీవు భూరాజ్యాన్ని పణంగా ఒడ్డు నాతో జాదమాడటానికి సంసిద్ధుడవు కమ్ము. మత్తకోకిల.

పీరభోజ్యము సుమ్ము రాజ్యము వింటే? నీవును నేను దు
రాఘవృత్తి రథంబు లెక్కి యవంధ్వవితము మేర్పుడన్
భూలిపీరరణం బోనర్తము: పోర నోర్భునవాడు యి
ధారుణీతలరాజ్యసంపదఁ దాల్చు పీరగుణోన్నతిన్.

223

ప్రతిపదార్థం: రాజ్యము= ప్రభుత్వానికి లోబడినదేశం; పీర, భోజ్యము, సుమ్ము= పీరులచేత అనుభవించదగింది కదా; వింటే= (అని) వినింటివే!; నీవును, నేను; దుర్యారవృత్తిన్= నీవూ, నేనూ అప్రతిపాతకార్యంతో; రథంబులు+ఎక్కి= తేరులపై నీళ్లి; అవంధ్య, విక్రమము+ఎర్పుడన్= వ్యర్థం కానట్టి పరాక్రమం విలసిల్లగా; భూరి, పీర, రణంబు+బనర్తము= గొప్పమైన పీరయుద్ధం చేద్దాము; పోరన్+ఓర్చినవాడు+అ= యుద్ధంలో గెలిచినవాడే; పీర, గుణా+ఉన్నతిన్= కౌర్యంయొక్క పెంపుచేత (అంటే పరాక్రమాతిశయంచేత); ఈ+ధారుణీ, తల, రాజ్య, సంపదన్= ఈ భూషణిపైగల ప్రభుత్వమనే ఐష్వర్యాన్ని; తాల్చున్= ధరిస్తాడు.

తాత్పర్యం: రాజ్యాన్ని అనుభవించవలసింది పీరులే సుమా! అనే సుభాషితం విన్నావుకదా! కాబట్టి నీవూ నేనూ రథాలను అధివసించి వ్యర్థంగాని పరాక్రమంతో గొప్ప పీరయుద్ధం సల్పుదాం; రమ్ము; యుద్ధంలో గెలిచినవాడే ఈ సమస్త భూరాజ్యాన్ని పీరపురుషుడుగా ఏలుకొంటాడు!

విశేషం: వృత్తలక్షణానికి ఆర. 1.46 విశేషాంశం చూడండి.

వ. ఈ రెంటిలో నీ కెయ్యాది యిష్టంబు దానిన కడంగు' మనిశం, బుష్టమండు రణంబునందుఁ బరాజితుండు గావున నలుం దొల్లియు జాదంబున నొడిచిన వాడై, యింకను నొడిచి దమయంతిం జేకాని కృతార్థిండ నగుడు నని సంతసిల్లి, 'యేనోటు వడితనేని నభిలమహీరాజ్యంబు నీయబి; నీ వోటువడితేని దమయంతి నాయబి' యని పలికి యొడ్డి నలుతో జాద మాడి యోటువడిన.

224

ప్రతిపదార్థం: ఈ రెంటిలోన్ = ఈ రెండింటిలో (అంటే జూదమాడటంలో, యుద్ధం చేయటంలో); నీకు+ఎయ్యాది, ఇష్టంబు= నీకు ఏది సమ్మతమో; దానిన్+అ, కడంగుము= దానికే పూనుకొనుము; అనినన్= అని అడుగగా; పుష్టిరుండు; రణంబునందున్= యుద్ధంలో; పరాజితుండు= ఓడిపోయినవాడు; కావున= కాబట్టి; తొల్లియు= మునుపు; జూదంబునన్= జూదంలో; నలున్= నలుడిని; ఒడిచినవాడు+ఐ= గెలిచినవాడై; ఇంకను= మరియు; ఒడిచి= గెలిచి; దమయంతిన్= దమయంతిని; చేకొని= పరిగ్రహించి; కృత+అర్థండను= చరితార్థుడిని; అగుదును+అని= కాగలనని; సంతసిల్లి= సంతోషించి; ఏను= నేను; ఓటువడితిన్+ఏనిన్= ఓడిపోయినట్లయితే; అభిల, మహీరాజ్యంబు= సమస్తభూమి ప్రభుత్వం; నీ+అది= నీది; నీపు+ఓటువడితి+ఏని= నీపు ఓడిపోయినట్లయితే; దమయంతి; నా+అది= దమయంతి నాకు దక్కుతుంది; అని, పలికి= అని చెప్పి; ఒడ్డి= పణం నిర్ణయించి; నలుడితో= నలుడితో; జూదము+ఆడి; ఓటువడినన్= ఓడిపోగా.

తాత్పర్యం: ‘జూదమాడటం, యుద్ధంచేయటం ఈ రెంటిలో నీకు ఏది ఇష్టమో దానికే నీపు పూనుకొనుము’ అని నలుడు పుష్టిరుడిని అడిగాడు. లోగడ పుష్టిరుడు నలుడిచేతిలో యుద్ధంలో ఓడినవాడు; జూదంలో నలుడిని ఓడించినవాడు. అందుచేత పుష్టిరుడికి నలుడితో జూదమాడి దమయంతిని గెలుచుకొనాలనే ఆశ అంకురించింది. అంత, పుష్టిరుడు నలుడితో ‘మనం తిరిగి జూదమాడుదాము; నీపు గెల్చే ఈ సమస్త భూరాజ్యం నీదే; నేను నెగ్గితే దమయంతి నాది’- అని పణం నిర్ణయించుకొని ఇరువురూ జూదమాడారు. అందులో పుష్టిరుడు ఓడిపోయాడు.

క. మనముగ జంబూద్ధిపం , బున్ గలవా రెల్ల నెఱుగు బుష్టరుచేతం

గొనియే బునర్మ్యాతంబున , ననఫుఁడు నలుఁ డఫీలరాజ్య మత్యత్తుతితోన్.

225

ప్రతిపదార్థం: జంబూ, ద్వీపంబునన్, కలవారు+ఎల్లన్= జంబూద్వీపంలో ఉండే జనులందరు; ఘనముగన్= గొప్పగా; ఎఱుగన్= తెలిసికొనేటట్లు; అనఫుఁడు= పాపరహితుడైన; నలుఁడు; పునర్+ద్వాతంబునన్= తిరిగి ఆడిన జూదంలో; పుష్టిరుచేతన్= పుష్టిరుడి నుండి; అభిల రాజ్యము= సర్వరాజ్యాన్ని; అతి+ఉన్నతితోన్= మిక్కిలి బౌన్నత్వంతో; కొనియేన్= పరిగ్రహించాడు.

తాత్పర్యం: జంబూద్వీపంలోని ప్రజలందరికి తెలిసేటట్లుగా పుణ్యశీలుడైన నలుడు పుష్టిరుడితో రెండవసారి జూదమాడి గెలిచి, సమస్తరాజ్యాన్ని మిక్కిలి గొప్పగా పరిగ్రహించాడు.

వ. ఇట్లు జూదంబున్ బుష్టరు నోదించి సకల మహీరాజ్యంబును జేకాని నలుండు వాని కిట్లనియే. 226

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; జూదంబునన్= జూదంలో; పుష్టిరున్+బిడించి; సకల, మహీరాజ్యంబును= సమస్తభూమండల ప్రభుత్వాన్ని; చేకొని= పరిగ్రహించి; నలుండు; వానికిన్= పుష్టిరుడితో; ఇట్లు+అనియేన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా జూదంలో పుష్టిరుడిని గెలిచి, సమస్త భూరాజ్యాన్ని పరిగ్రహించిన నలుడు అతడితో ఇట్లు అన్నాడు.

క. ‘కలిసంప్రాప్తుడైనై కడు , బలమటి నీ చేతఁ దొబ్బి బలవద్యత

చ్ఛలజితుఁడ నైతి; నది నీ , బల మని గల్వంప వలదు బలవంతుఁడవై.

227

ప్రతిపదార్థం: కలి, సంప్రాప్తుడైన+ఐ= కలి పురుషుడిచేత ఆవహించబడినవాడిషై; కడు= మిక్కిలి; బలము+అటి= శక్తి నశించి; నీ చేతన్= నీచేత; తొల్లి= మునుపు; బలవత్త+ద్వాత+చల, జితుఁడను+ఐతిన్= బలవంతంగా ఆడవలసివచ్చిన

జూదంలో మోసంచేత జయించబడ్డాను; అది= అటువంటి నాచిటమి; నీ, బలము+అని= నీ శక్తి అని; బలవంతుడపు+ఇ= బలం కలవాడివయి; గర్యింపవలదు= విశ్రవీగవద్దు.

తాత్పర్యం: ‘మునుపు నేను కలిచేత ఆవోంచబడినవాడైనై, బలం నశించి, నీచేత బలవంతపు జూదంలో ఓడిపోయాను. అటువంటి నా ఓటమి నీ బలంవలన లభించిన విజయంగా భావించవద్దు; అది నీ బలమనుకొని గర్వంలో విశ్రవీగవద్దు.

వ. నీవు నా పితృవ్యపుత్తుండవు; ని స్నేహియుం జేయనోపఁ బో మ్మని పుష్టురుని విడిచిపుచ్చి పుష్టులంబయిన రాజ్యంబుతో నలుం డున్నంత.

228

ప్రతిపదార్థం: నీవు; నా పితృవ్యపుత్తుండవు= నా పినతండ్రి కుమారుడవు; నిన్ను+ఎద్దియున్+చేయన్+ఓపన్= నిన్నేమీ చేయలేను; పొమ్ము= వెళ్ళము; అని= అని చెప్పి; పుష్టురున్= పుష్టురుడిని; విడిచిపుచ్చి= వదలిపెట్టి; పుష్టులంబు+అయిన= సమృద్ధమైన; రాజ్యంబుతో; నలుండు= నలుడు; ఉన్నంతన్= ఉండగా.

తాత్పర్యం: నీవు నా పినతండ్రి కుమారుడవు. కావున నీకు ఎటువంటి కీడును నేను చేయలేను. పొమ్ము’- అని నలుడు పుష్టురుడిని విడిచిపెట్టి సర్వసమృద్ధమైన రాజ్యాన్ని ఏలుతుండగా.

క. భీమ ప్రస్తాపిత యయి , కోమలి దమయంతి పుత్రకులు దాసును ఉ

క్షీ మహిమ వెలుగుచుండగగు , దామరసదకాక్షి వచ్చే దనపతికడకున్.

229

ప్రతిపదార్థం: భీమ, ప్రస్తాపిత+అయి= భీముడిచే బాగుగా ప్రయాణము చేయించబడినదై (పంపబడినదై); కోమలి, దమయంతి= సుకుమారి అయిన దమయంతి; పుత్రకులున్= బిడ్డలు; తాసును; లక్ష్మీప్రమామ= ఖ్యార్య ప్రభావం; వెలుగుచు+ఉండగన్= శోభిల్లుతుండగా; తనపతి కడకున్= తన భర్త అయిన నలుడి దగ్గరకు; తామరస, దశ+అణ్ణి= పద్మంయొక్క రేకులవలె విశాలాలైన కన్నలు కల దమయంతి; వచ్చేన్= వచ్చింది.

తాత్పర్యం: తండ్రి అయిన భీమమహారాజుచేత పంపబడి, తామరపుప్పు రేకులవంటి కన్నలు కల దమయంతి బిడ్డలు తాను కలిసి, ఖ్యార్య మహిమతో శోభిల్లుతూ భర్త అయిన నలుడి దగ్గరకు వచ్చింది.

వ. అట్లు తన మనోవల్లభయైన దమయంతింగూడి నలుండు విధివిహితానేకాచరితమఖుండైశతమఖు విలాసంబుతో సకలరత్నయుతంబైన రత్నగ్రాభిరాజ్యంబు సేసే; గావున నక్షజితుండు సైతి నని వగవవలదు; నీవును దైవమానుషసంపన్ముండ వయి శత్రువుల జయించి సకలమహిసాంత్రుాజ్యంబు వడయుదు’ వని భూహదప్పండు ధర్మరాజునకు నక్షమ్మాదియం బుపదేశించి.

230

ప్రతిపదార్థం: అట్లు= ఆ విధంగా; తన, మనోవల్లభ+వన= తన హృదయేశ్వరి అయిన; దమయంతిన్+కూడి= దమయంతితో కలిసి; నలుండు; విధి, విహిత+అనేక+అచరిత, మఖుండు+ఇ= శాస్త్రవిధులలో నిర్దేశించబడిన విధంగా ఆచరించబడిన పెక్కుయజ్ఞాలు కలవాడై (అంటే శాస్త్రాయపద్ధతులలో పెక్కుయాగాలు చేసి); శతమఖు, విలాసంబుతోన్= దేవేంద్రుడి షైభవంతో; సకల, రత్నయుతంబు+వన= సమస్త రత్నాలతో కూడి ఉన్న; రత్నగ్రాభ+అధిరాజ్యంబు+చేసెన్= భూమండలాన్ని గొప్పగా పరిపాలించాడు: కావున్; అక్ష, జితుండను+పతిని+అని= పాచికలచేత (జూదంలో) ఓడిపోయాను అని; వగవ,

వలదు= శోకించరుము; సీపును= సీపుకూడ; దైవ, మానుష సంపన్నుడవు+అయి= దైవసాహయ్యం, మానుషుడయత్వంతో కూడిన సంపద కలవాడివయి; శత్రువులన్= విరోధుల; జయించి; సకల, మహీ, సామ్రాజ్యంబు= సమస్త భూస్రామాజ్యం; పదయుదువు= పొందగలవు; అని= అని చెప్పి; బృహదశ్వండు= బృహదశ్వ మహాముని; ధర్మరాజునకున్; అక్షహృదయంబు= అక్షహృదయం అనే విద్య; ఉపదేశించి= ప్రబోధించి.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా నలుడు తన హృదయేశ్వరి దమయంతిని కూడి శాస్త్రాలలో నీరేశించబడినట్లు పెక్కు యాగాలు చేశాడు. దేవేంద్రాణైభవంతో సకల రత్నయుతమైన భూమండలాన్ని గొప్పగా పరిపాలించాడు. కాబట్టి, పాచికలలో ఓడిపోయానని దుఃఖించవద్దు. సీపును దైవసాహయ్యం, పురుషుప్రయత్నం మేళవించిన అభ్యుదయంతో విరోధులను జయించి, సకలభూమండల సామ్రాజ్యాన్ని ఏలగలవు- అని బృహదశ్వుడు ధర్మరాజుకు అక్షహృదయం అనే విద్యను ఉపదేశించాడు.

సీ. జన్మలోపాఖ్యాన మెప్పుడు దత్తాత్రువు, ధానులై వినువారుఁ దవిలి సభలు

జదివెడువారును జగతీశ! కలిదోషు, నిర్మక్తు లగుదురు; నిఖీలపుణ్య

ఫలభాగు లగుదురు; బహుపుత్రపోత్తాయు, రారోగ్యధనయుక్తు లగుదు: రెల్ల

విషములకును దుష్టవిషయమ్ములకు దూరు, లగుదురు; ధర్మాత్ము లగుదు: రుల్వ

అ. గడుఁ బ్రసిధ్ర మిబియుఁ; గర్జ్యోటుకుని, దము, యంతిఁ, బుణ్యముాల్తియైన నలుని

బుజుచరిత్తుఁ దైన బుతుపర్సుఁ గీత్రింపుఁ, గలిభయంబు లెల్లుఁ గ్రాగు నథిపు!

231

ప్రతిపదార్థం: ఈ+నల+ఉప+ఆఖ్యానము= ఈ నలుడిని గురించిన ఉపకథ; ఎప్పుడు; దత్త+అవధానులు+పి= ఇవ్వబడిన అవధానం కలవారయి, అంటే శ్రద్ధతో; వినువారున్= ఆలకించేవారు; సభలన్= సమావేశాలలో; తవిలి= పూనికతో; చదివెడువారును= పరించేవారును; జగతీ+ఈశ= ఓ మహారాజు (ధర్మరాజా!); కలిదోషు, నిర్మక్తులు= కలిదోషంనుండి విముక్తులు; అగుదురు= కాగలరు- అంటే కలిప్రభావంవలన ఏర్పడే భ్రమప్రమాదాలకు, కష్టపష్టాలకు లోసుకారు; నిఖిల, పుణ్య, ఫల, భాగులు+అగుదురు= సమస్త పుణ్యాలు చేయటంవలన లభించే ఘలితాలను భాగంగా పొందేవారు కాగలరు; బహు, పుత్రు, పొత్రు+ఆయున్+ఆరోగ్య, ధన, యుక్తులు+అగుదురు= పెక్కుమంది పుత్రులతో, మనుమలతో, ఆయువుతో, ఆరోగ్యంతో, ధనంతో కూడినవారు కాగలరు; ఎల్లామములకును= అన్ని విషాలకు; దుష్ట విషయమ్ములకు= చెడులంశాలకు; దూరులు+అగుదురు= తొలగి ఉంటారు; ధర్మ+అత్యులు+అగుదురు= ధర్మంతో నిండిన ఆత్మలు కలవారపుతారు; ఉర్మిన్= భూమిలో; ఇదియున్= ఈ ఉపాఖ్యానం; కడు= మిక్కిలి; ప్రసిద్ధము= ఎల్లరకు తెలిసినది; కర్మ్యోటుకుని; దమయంతిన్; (కర్మ్యోటక, దమయంతులను) పుణ్యమూర్తి+పన= పుణ్యం ఆకృతిగాకల; నలుని; బుజుచరిత్తుఁడు+పన= సత్యప్రవర్తనుడైన; బుతుపర్సున్; కీర్తింపన్= ప్రశంసించగా; అధిప!= ఓ మహారాజు; కలి, భయంబులు+ఎల్లన్= కలివలన ఏర్పడే భయాలన్నీయు; క్రాగున్= మాడిపోతాయి.

తాత్పర్యం: ఓ మహారాజు! ఈ నలుడిగాథ శ్రద్ధతో వినేవారు, సమావేశాలలో చదిని వినిపించేవారు, కలివలన సంభవించే దోషాలనుండి విముక్తి చెందగలరు. సర్వపుణ్యకార్యాలు చేసినప్పుడు లభించే పుణ్యఫలితాలు నలోపాఖ్యానం వినువారికి, వినిపించినవారికిమాడ లభిస్తాయి. అటువంటివారికి బహుపుత్రులాభం, పొత్రవృద్ధి, ఆయురారోగ్య ధనసంపత్తులు కలుగుతాయి. అన్నివిషాలకు, చెడువిషయాలకు వారు దూరమౌతారు. ధర్మాత్ములోతారు. ఈ కథ భూలోకంలో ప్రాచీనమైనది; మిగుల ప్రసిద్ధమైనది. కర్మ్యోటుడిని, దమయంతిని, పుణ్యశ్లోకుడైన నలుడిని, బుజుచరిత్తుడైన బుతుపర్సుడిని ధ్యానించి కీర్తించిన కలిభయాలు తొలగిపోగలవు.

విశేషం: ఇది పలుకుతి. ఏ కథనైనను వినివారికి, వినిపించినవారికి కలిగే అభ్యాదయ పరంపరాభివృద్ధి కథచివర వివరించటం ప్రాచీన సాహితీ సంప్రదాయం. ప్రత్యేక ఫలప్రతి చెప్పబడటంచేత నలోపాఖ్యానం భారతకథ కంటే ప్రాచీనతరమని, ఆ కథ సుప్రసిద్ధమైనది కావుననే దానిని బృహదశ్యమహాముని ధర్మరాజుకు చెప్పాడని విమర్శమలు పలువురి అభిప్రాయం. ఇందలి పాత్రులు చిరస్వరణీయాలు. కథలోని జిగిచిగి, ఇతివృత్తంలో మలుపులు, గుండెలకు హత్తుకొనేవి. ఫలప్రతి స్వాలధ్యాపికి అతిశయోక్తి భాజనంగా కనిపించినా సూక్ష్మదృష్టికి నలోపాఖ్యానం సహ్యాదయులకు అతిలోకమైన భావితాంతఃకరణాప్రవృత్తిని కల్పిస్తుందని తోచక తప్పదు. భారతదేశంలో యుగయుగాంతరాలనుండి నలోపాఖ్యానం విని, చదివి అలనాడు ధర్మరాజు ప్రభుతులు పాందిన సద్యఃపరనిర్వుతి, చిత్రశాంతి, రసానంద తన్మయత్వం అనుభవించిన సహ్యాదయులు ఎందరెందరో ఉన్నారు.

ధర్మరాజునౌద్దమ నారదమహాముని వచ్చుట (సం. 3-80-1)

వ. అని చెప్పి బృహదశ్యం డలిగినం; బాండవులు గాండీవిరాకయ కోరుచుఁ దదాలోకనహీతి నుండునంత నంతరిక్షం బెల్లఁ దనతేజింబున వెలుంగుచుండ నారదుండు వచ్చి యసుజనహితుండైన ధర్మరాజుచేతం బూజితుండై యిట్లనియే.

232

ప్రతిపదార్థం: అని, చెప్పి= అట్లు వచించి; బృహదశ్యండు= బృహదశ్యమహాముని; అరిగినవ్= వెళ్గా; పాండవులు= పాండురాజ మమారులు; గాండీవి= గాండీవధారిఅయిన అర్జునుడియెక్కు; రాకయ= రాకనే; కోరుచున్= ఆకాంక్షిస్తూ; తద్వ+అలోకన, ప్రీతిన్= ఆతడిని చూడాలనే ఆసక్తితో; ఉండు+అంతన్= ఉన్నంత; అంతరిక్షంబు+ఎల్లన్= ఆకాశమంతయు; తన, తేజింబునవ్= తన ప్రకాశంతో; వెలుంగుచుండగ్= శోభిల్లతుండగా; నారదుండు= నారదమహార్షి; వచ్చి= విచేసి; అనుజ, సహితుండు+ఎన= తమ్ములతో కూడిఉన్నట్టి; ధర్మరాజుచేతన్= ధర్మరాజుచేత; పూజితుండు+ఎ= అర్పించబడినవాడై; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పి, బృహదశ్యమహార్షి ధర్మరాజును వీడొని వెళ్చినతరువాత, పాండవులు అర్జునుడి రాకనే కోరుతూ, ఆతడిని చూడాలనే ఆకాంక్షతో నిరీక్షిస్తుండగా, ఆకాశమంతటిని తన కాంతిచేత శోభిల్లజేస్తూ నారదమహార్షి వచ్చి, తమ్ములతో కూడిఉన్న ధర్మరాజుచేత అతిథిసత్కారాలు పాంది ఇట్లు అన్నాడు.

అ. ‘ధర్మపుత్ర! నీ యుదారచరితకు, ధర్మమతికిఁ దృష్టతముడు నైతి:

నదుగు మిష్ట మెద్ది? యునినఁ గృతాంజలి, యై మహీముఁ డిట్లు లనియే భక్తి:

233

ప్రతిపదార్థం: ధర్మపుత్రు! = ఓ ధర్మతనయా!; నీ+ఉదార, చరిత్రున్ = నీయెక్కు మంచి నడవడికి; ధర్మమతికిన్ = ధర్మంతో కూడిన బుద్ధికి; తృష్ణతముడన్+పతిన్ = మిక్కులి తృష్ణి చెందినవాడిని అయ్యాను; (తృష్ణుడు, తృష్ణతరుడు, తృష్ణతముడు అనేవి తర-తమ విషిష్టాలు); అడుగుము+ఇష్టము+ఎద్ది = నీకు ఏది ఇష్టమో కోరుకొనుము; అనినవ్ = అని అడుగగా; కృత+అంజలి+ఎ = ఘటటించిన అంజలి కలవాడై- అంటే నమస్కరించి; మహీ+ఈపుఁడు = రాజు (ధర్మరాజు); భక్తిన్ = పూజ్యభావంతో, ఇట్లులు+అనియెన్ = ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ‘ఓ ధర్మరాజు! నీ గొప్పనడవడికి, నీ ధర్మబుద్ధికి నేను సంపూర్ణ సంతృప్తి చెందాను. నీకు ఇష్టమైనది కోరుకొనుము’ - అని నారదమహార్షి చెప్పగా ధర్మరాజు ఇట్లు పలికాడు.

శ. ‘మునీంద్రా! నీవు తృపుండ్రవైనం ల్రిజగంబులకుం దృష్టియగు; నిన్నుం జూచి కృతార్థుండ్ర సైతి; నా కెష్వదు నొక్క ధర్మసందేహంబు గలదు; దాని నిర్ణయించి యానతీయవలయు.

234

ప్రతిపదార్థం: ముని+ఇంద్రా= మునులో ఇంద్రుడి వంటివాడా!; నీవు, తృపుండ్రవు+ఐనన్= నీవు సంతృష్టి చెందిన వాడివైతే; త్రిజగంబులకున్= మూడులోకాలకు; తృష్టి+అగున్= తనివి ఏర్పడుతుంది; నిన్నున్+చూచి= నిన్ను సందర్శించి; కృత+అర్థండను+ఐతి= చరితార్థుడిని అయ్యాను; నాకు+ఎప్పుడున్= నాకు ఎల్లపుడు; ఒక్క= ఒక; ధర్మ, సందేహంబు= ధర్మాన్ని గురించిన అనుమానము; ఉన్నది; దానిన్= ఆ ధర్మసందేహాన్ని; నిర్ణయించి= తేల్చి; ఆనతి+ఈయవలయున్= దయచేసి చెప్పాలి.

తాత్పర్యం: ‘మునులలో శ్రేష్ఠుడవైనవాడా! నీవు సంతృష్టి చెందితే మూడులోకాలు సంతృష్టి చెందినట్టే. నిన్ను సందర్శించటంచేత నా జన్మ ధన్యవైమింది. ఒక ధర్మసందేహం చిరకాలంనుండి నన్ను వేధిస్తున్నది. ఆ ధర్మసందేహాన్ని దయచేసి తీర్చి, నన్ను ఉండ్రరించాలని ప్రార్థిస్తున్నాను.

విశేషం: (1) మహానుభావుడైన నారదమహర్షి ఒక్కడు తృష్టిచెందితే చాలు. ముల్లోకాలు సంతృష్టి చెందినట్టే. (2) మహాత్ముల సందర్శనం చాలు. జన్మ ధన్యమపుతుంది. ఈ రెండుభావాలు ధర్మరాజుశిలానికి మెరుగు పెట్టుతున్నాయి.

శ. ధరణిఁ బ్రదక్షిణంబుగ ముదంబునుఁ గ్రుమ్మటి తీర్థసేవనా
పరు లగుచున్న ధన్యులు శుభస్థితి నెట్టి ఫలంబు నొందుఁ గాం
తురు బహాతీర్థకీర్తనముతో నెఱిగెంపుము ఢిని’ నాపుడున్
నరపరుఁ దైన పార్థునకు నారదుఁ డిట్లని చెప్పేఁ భీతితోన్.

235

ప్రతిపదార్థం: ధరణిన్= భూమిలో; ప్రదక్షిణంబుగన్= కుడివైపుగా పయనిస్తూ; ముదంబున్= ప్రీతితో; క్రుమ్మటి= తిరిగి; తీర్థ, సేవనా, పరులు+అగుచున్న ధన్యులు= పుణ్యాశ్రేతాలను సందర్శించే వారవటంచేత కృతార్థులు అయినవారు; శుభస్థితిన్= శుభకరమైన ఉనికిలో; ఎట్టి, ఫలంబు= ఎటువంటి పుణ్యఫలితాన్ని; ఒందన్+కాంతురు= పొందజాలుదురో; బహు, తీర్థ, కీర్తనముతోన్= పెక్క పుణ్యాశ్రేతాల అభివర్ధనంతో; దీనిన్= దీనిని; ఎటిగింపుము= తెలుపుము; నాపుడున్= అని పలుకగా; నర, పరుఁడు+ఐన= ముజులలో శేషుడైన; పార్థునకున్= పృథాపుత్రుడైన ధర్మరాజుకు; నారదుడు; ప్రీతితోన్= సంతోషంతో; ఇట్లు+అని, చెప్పేన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: భూలోకంలో ప్రదక్షిణంచేస్తూ పుణ్యాశ్రేతాలు సందర్శించి ధన్యలైన మహానుభావులు పొందే పుణ్యఫలం ఎటువంటిదో అనేక దివ్యాశ్రేతాల వర్ణనతోపాటు నాకు తెలుపప్రార్థన’ - అని అడిగిన ధర్మరాజుతో నారదుడు ఇట్లా చెప్పాడు.

విశేషం: (1) ప్రదక్షిణం అంటే చుట్టూ తిరగటం. ఎడమనుండి కుడివైపునకు తిరుగుతూ పయనించటం అనేది అసలు అర్థం. (2) తీర్థం అంటే నీరు అని అర్థం. తీర్థమంటే పుణ్యాశ్రేతం అనే అర్థం రూథికేక్కింది. సాధారణంగా పుణ్యాశ్రేతాలు, పవిత్రనదీతీరాలలో ఉండటం, లేదా అచట పవిత్రంగా భావించబడే జలాలుండటంచేత తీర్థం అంటే ఔపచారికంగా పుణ్యాశ్రేతం అనే అర్థం ఏర్పడింది. (3) పార్థుడు అంటే పృథ (కుంతి) యొక్క కొడుకు. ఈ శబ్దం అర్జునుడికి తరుచుగా వాడబడింది. ధర్మజ భీమార్జునులు మువ్యరును పార్థులే కదా! ఇచట పార్థుడు అంటే ధర్మరాజుకు అన్యయస్తుంది. అనేక

శీర్థయాత్రలు చేసేవారు తాము ఉన్న ప్రదేశంనుండి ప్రశ్నిణింగా పయనిస్తూ పుణ్యాంత్రాలను సందర్శించాలి - అనే సంప్రదాయం ఇందువలన వెల్లడొతున్నది.

క. భీరుడు భీష్మదు గంగా , ద్వారమునం దొబ్బి పితృహితమ్ముగ శభక

ర్ఘూరంభుఁ డగుచు నుండె ను , దారుం డధ్యయన సంతత్తుతపరుడై.

236

ప్రతిపదార్థం: భీరుడు= వైర్యంకలవాడు; ఉదారుండు= గంభీరుడు; భీష్మదు; తోల్లి= మునుపు; గంగా, ద్వారమున్వు= గంగానదిముఖంలో; అధ్యయన, సంతత, ప్రతుఁడు+ఐ= ఎల్లప్పుడు వేదాలను అభ్యసించే దీష్ట కలవాడై; పితృహితమ్ముగన్వు= తండ్రికి ప్రీతిగా; శభ, కర్మ+ఆరంభుఁడు+అగుచున్వు= సత్కరియలను చేయటానికి ఉద్యుమై; ఉండెన్వు= ఉన్నాడు.

తాత్పర్యం: వైర్యంకలవాడు, గంభీరుడు, ఇన భీష్మదు పూర్వం గంగాద్వారంలో నిరంతర వేదాధ్యయన దీష్టను పూనినవాడై తండ్రికి సంప్రీతి ఘుటించే సత్కరియలు చేస్తూ ఉండినాడు.

వ. అతని పితృదేవతాభక్తికిఁ బరమధర్మచరితంబునకు మెచ్చి తద్దర్శనాహేష్టం బులస్త్యండను మహాముని వచ్చిన నతిభక్తుండయి యా భీష్మం డమ్మునిఁ గుశోరంబున నునిచి యర్థపాద్యాధివిధులం బూజించి యతని యడుగులు తల నిషుకొని దక్షిణజానుస్పంపు మహీాతలుండయి' యేను భీష్మండ భవద్దాసుండ' నని ముకుళిత హస్తం డయి యున్న వానికిఁ బులస్త్యం డిట్లునియే.

237

ప్రతిపదార్థం: అతని= భీష్మడియెక్కు; పితృదేవతా భక్తికిన్వు= పితృదేవతలపట్ల గల పూజ్యభావానికి; పరమ, ధర్మ, చరితంబునకున్వు= ధర్మపూరితమైన గొప్ప నడవడికి; మెచ్చి= సంతసించి; తద్వ+దర్శన+అపేష్టన్వు= అతడిని చూడాలనే కోరికతో; పులస్త్యండు+అను, మహాముని= పులస్త్యండు అనే పేరుకల గొప్పబుమి; వచ్చినవ్వు= రాగా; అతి, భక్తుండు+అయి= మిక్కిలి భక్తికలవాడయి; ఆ, భీష్మండు; ఆ+మునిన్వు; కుశ, పీరంబునన్+ఉనిచి= దర్శల ఆసనంపై కూర్చుండబెట్టి; అర్ఘు, పాద్య+అది, విధులన్వు= స్వాగతపూర్వకమైన ఉదకాన్ని పాదాలు కడుగుకొనే నీళ్లు మొదలైనవాటిని శాస్త్రపిధులలో చెప్పబడిఉన్నట్లుగా సమర్పించి; పూజించి= అర్పించి; అతని, అడుగులు= అతని పాదాలు; తలన్వు= తన శిరస్సుపై; ఇంకుని= పెట్టుకొని; దక్షిణ, జాను, స్ఫుర్పు, మహీాతలుండు+అయి= కుడి మోకాలుచేత ముట్టబడిన భూభాగం కలవాడై (కుడి మోకాలిని ముడిచి మోకరిలినవాడై); ఏను= నేను; భీష్మండు= భీష్మండను; భవత్+ధాసుండన్వు= మీ నేవకుడిని; అని= అని చెప్పి; ముకుళిత హస్తండు+అయి= ముడిచిన చేతులు కలవాడై, అంటే నమస్కరించి; ఉన్నన్వు= ఉండగా; వానికిన్వు= ఆ భీష్మడికి; పులస్త్యండు= పులస్త్య మహాముని; ఇట్లు+అనియెన్వు= ఈ నిధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: భీష్మడి పితృదేవతాభక్తికి, అతడియెక్కు అత్యంత ధర్మశిలానికి మెచ్చి, అతడిని చూడాలనే కోరికతో అతడి దగ్గరకు పులస్త్యడనే గొప్ప బుమి వచ్చాడు. భీష్మండు ఆ బుషీష్యరుడిని మిక్కిలి భక్తితో పూజించి, దర్శలాసనంపై కూర్చుండబెట్టి అర్ఘుం, పాద్యం మొదలైన స్వాగతసత్కారాలు సమర్పించి అతడి పాదాలను తన శిరస్సుపై చేర్చుకొని, తన కుడిమోకాలు భూమిపై చేర్చి మొక్కి నేను భీష్మడిని, మీ నేవకుడిని' అని పలికి నమస్కరించి ఉండగా, అతడితో పులస్త్యండు ఇట్లా పలికాడు.

విశేషం: (1) దర్శల ఆసనం సమర్పించటం, అర్ఘుం, పాద్యం ఇచ్చి గౌరవించటం అలనాటి అతిథిసత్కార విశేషాలు.
(2) దక్షిణజానువు భూతలం అందేట్లుగా ఉండి అతిథి పాదాలు తన శిరస్సు సోకేటట్లు నమస్కరించటం గౌరవభక్తి

ప్రపణత్తులకు సూచకం. నమస్కరించేటప్పుడు తనపేరు చెప్పుకొనటం సంప్రదాయం. భీష్ముడియందు పితృభక్తి, దేవభక్తి ధర్మసురక్తి అనే మూడు గుణాలున్నాయి. అవి బుముల చేతకూడ గౌరవింపబడేవి. అందువలన పులస్త్యుడు భీష్ముడిని దర్శించ వచ్చాడు. భీష్ముడు కర్మరుడు. అందువలన తీర్థయాత్రలనుగురించి అడిగాడు. ధర్మజుడు కూడ భీష్ముడివలె కర్మరుడు. అందువలన మనుమడికి తాతవిష్ణుకథను నారదుడు వినిపించాడు. ఇది ఇతిహాస మర్యాదకూడా.

క. ‘పితృదేవభక్తిఁ బుణ్యి । త్రుతచర్యను నీవ యెల్లవాలికి నత్యి

న్నతుడవు గావున నీచే । ధృతిఁ గాసంగబడితి నేఁ బ్రతీపకులేశా!

238

ప్రతిపదార్థం: ప్రతీప, కుల+శా!= ప్రతీపుడి వంశంలో శైష్ముడైనవాడా!; పితృదేవ భక్తిన్= పితృదేవతలపై గల పూజ్యభావంలోను; పుణ్యప్రతచర్యను= పుణ్యం కలిగించే పనులను తదేకదీక్షతో చేయటంలోనూ; నీవు+అ= నీవే; ఎల్లవారికిన్= అందరికంటే; అతి+ఉన్నతుడవు= మిక్కెలి ఎత్తెవాడివి - అంటే గొప్పవాడివి; కావున; నీచే; ధృతిన్= నిష్ఠతో; ఏన్= నేను; కాసంగన్+పడితిన్= సందర్శించబడ్డాను.

తాత్పర్యం: ‘ప్రతీపమహారాజ వంశంలో శైష్ముడివైనవాడా! ఓ భీష్ముడా! పితృదేవతారాధనలోను, పుణ్యకార్యాలను తదేకదీక్షతో ఆచరించటంలోను నీవే అందరికంటే గొప్పవాడివి. కావుననే నన్ను నీవు ఇంత నిష్ఠతో ఆరాధించావు.

క. నీ ఇష్టంబు సెప్పు; మే సమోఘదర్శనుండ్ర ననిన భీష్ముండు ముబితహృదయుండై మునీంద్రా! నాయందు నీకుఁ బ్రసాదబుధ్భి గలదేనిఁ జెప్పు’ మని.

239

ప్రతిపదార్థం: నీ, ఇష్టంబు+చెప్పుము= నీవు ఏది కోరుకొంటావో తెలుపుము; ఏను+అమోఘ, దర్శనుండను= నేను వ్యథం కాని దర్శనం కలవాడిని, అంటే నన్ను చూడటంవలన మేలు కలిగిపీరుతుంది; అనినన్= అని చెప్పగా; భీష్ముండు; ముదిత, హృదయుండు+ఐ= సంతోషించిన హృదయం కలవాడై; ముని+ఇంద్రా!= మునులలో శైష్ముడైనవాడా!; నాయందున్= నాపై; నీకున్= నీకు; ప్రసాద, బుద్ధి= అనుగ్రహం; కలదేని= ఉంటే; చెప్పుము+అని.

తాత్పర్యం: నీ ఇష్టం తెలుపు. మేలు చేకూర్చుండ నా సందర్శనం ఎన్నడూ వ్యథం కాజాలదు’ - అని పులస్త్యమహర్షి పలుకగా భీష్ముడు సంతోషించి ‘మునీంద్రా! నీకు నాపట్ల దయకలదేని చెప్పుము’ అనగా.

విశేషం: భీష్ముడు పులస్త్యమహర్షిని చెప్పుమని అడిగింది ఏమిటి? ధర్మరాజు నారదుడికి వేసినట్టి ప్రశ్ననే భీష్ముడు అంతకుముందు పులస్త్యమహర్షిని అడిగిఉన్నాడు. ఆ సంగతినే ప్రస్తావించి నారదుడు ధర్మరాజుకు చెప్పాడు. అంటే ఇట నారదుడు చెప్పుతున్న సమాధానం అలనాడు పులస్త్యుడు భీష్ముడికి చెప్పినటువంటిదే.

క. ‘మనుజేంద్ర! నన్ను నీ యడి, గిన యట్ల పులస్త్యుఁ బుణ్యకీర్తను గంగా

తనయుం డడిగిన నతనికి, ననఫుచరతునకు నిట్టు లని ముని సెప్పేన్.

240

ప్రతిపదార్థం: మనుజ+ఇంద్ర!= ఓ మహారాజా! (ధర్మరాజా); నన్నున్= నన్ను; నీ+అడిగిన+అట్లు+అ= నీవు అడిగిన విధంగానే; పులస్త్యున్= పులస్త్యమహర్షిని; పుణ్యకీర్తనున్= పుణ్యమైన కీర్తనం (చరిత్రం) కలవాడిని; గంగాతనయుండు= భీష్ముడు; అడిగినన్= ప్రశ్నించగా; అతనికిన్= భీష్ముడికి; అనమ చరితునకున్= పాపరహితమైన ప్రవర్తన కలవాడికి; ఇట్లులు+అని= ఈ విధంగా అని; ముని+చెప్పేన్= పులస్త్యమహర్షి చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: మనజాలకు అధిపతిషైన ఓ ధర్మరాజా! నన్ను నీవు అడిగిన విధంగానే పుణ్యమైన చరిత్రగల పులస్త్య మహర్షిని భీముడు అడుగగా, ఆ పవిత్రచరిత్రుడైన భీముడికి పులస్త్యముని చెప్పాడు. దానినే ఇటుడు నీకు చెప్పగలను.

సీ. కడగి బుధీంద్రియ కర్మోందియంబుల , యందు సంయతచిత్త లైనవారు

ధృతి నహంకారపుత్రిగ్రహసేక్షల , యందు నిష్పత్తాత్ము లైనవారు
నల్పుభోజనులు ననారంభకులు నయ్య , నత్యంతసంతోషు లైనవారు
సత్యవ్రతులు శుభాచారు లకోధను , లగుచు ధర్మాన్వితు లైనవారు

అ. నభీలతీర్థశతము లాడిన ఘలములు , నభీలయజ్ఞవిధుల నైన ఘలముఁ

బడయుదురు విహినభాగ్యదుష్టుతులకుఁ , బరమతీర్థసేవ బడయ నగునె?

241

ప్రతిపదార్థం: కడగి= పూని; బుద్ధి+ఇంద్రియ, కర్మ+ఇంద్రియంబుల+అందు= బుద్ధికి సంబంధించిన ఇంద్రియాలలో మరియు కర్మకు సంబంధించిన ఇంద్రియాలలో; సంయత, చిత్పులు+పనవారులు= నిగ్రహంతో కూడిన మనస్సు కలవారు; ధృతినీ= నిష్పత్తి; అహంకార, ప్రతిగ్రహ+అపేక్షల+అందున్= గర్యం, పరులనుండి స్వీకరించటం- అనే కోరికలలో (కోరికల నుండి); నివృత్త+ఆత్ములు+పనవారు= మరలిన మనస్సులు గలవారు (వైరాగ్యం కలవారు); అల్ప, భోజనులును= తమ్మువ తిండి తీవేవారున్నా; అనారంభకులును= పురుషకారం చేయక ఉడాసీనులై ఉండేవారున్నా; అయ్యన్= అయినప్పటికిని; అత్యంత, సంతోషులు+పనవారు= మిక్కిలి సంతోషంతో ఉండేవారు; సత్య, ప్రతులు= సత్యాన్ని దీక్షతో పాటించేవారు; శుభ+అచారులు= మంచి నడవడి కలవారు (విష్ణుజనిన ప్రవర్తనులు); అక్రోధనులు= కోపం లేకుండ శాంతచిత్తులైనవారు; అగుచున్; ధర్మ+అన్వితులు+పనవారున్= ధర్మంతో కూడినవారు; అఖిల, తీర్థ, శతములు+అడిన, ఘలములు= సమస్తపుణ్యాన్మేత్రాలు నూరింటిలో స్నానంచేసిన ఘలాలు; అఖిల, యజ్ఞ, విధులను+ఇన, ఘలమున్= పెక్క యజ్ఞాలను శాస్త్రయంగా జరిపిన ఘలం; పడయుదురు= పొందగలరు; విహిన, భాగ్య, దుష్టుతులకున్= అద్భుం లేని పొపాత్ములకు; పరమ, తీర్థ, సేవన్= గొప్ప పుణ్యాన్మేత్రాలను సందర్శించే పుణ్యం; పడయున్+అగునె= పొందటం సాధ్యమా!

తాత్పర్యం: బుద్ధీంద్రియ, కర్మోంద్రియాలలో నిగ్రహం కల మనస్సు కలవారు, అహంభావం మండి మనస్సును మరల్చిన దృఢచిత్తులు, ఇతరులనుండి ఎటువంటి ప్రయోజనాన్ని అపేక్షించక, అపరిగ్రహావ్రతాన్ని వైరాగ్యంతో ఆచరించేవారు, అల్పభోజనంతో సంతృప్తిచెంది, ఎటువంటి ప్రయత్నాలు చేయకుండా ఉండి మిక్కిలి సంతోషంతో ఉండేవారు, సత్యసంధులు, సదాచారులు, శాంతస్వభావులు, ధర్మాత్ములు అయినవారు అఖిలతీర్థాలలో త్రుంకు లిడిన పుణ్యఘలం, సమస్తయజ్ఞాలు చేసిన ఘలితం పొందగలరు. కానీ, దురదృష్టవంతులైన పాపాత్ములు గొప్ప తీర్థయాత్రలు చేసినా అట్టి పుణ్యఘలం పొందగలరా? [పొందలేరని భావం]

విశేషం: (1) బుద్ధీంద్రియాలు అయిదు. 1. చర్మం 2. చఛ్వవు 3. శ్రోత్రం 4. జిహ్వ 5. ఘ్రాణం (2) కర్మోంద్రియాలు అయిదు. 1. వాక్య 2. పాణి 3. పాదం 4. పాయువు 5. ఉపస్థి - ఈ పది మనస్సుతో చేరితే ఏకాదశేంద్రియాలు అవుతాయి. (3) ఈ ప్రకరణంలో తీర్థయాత్రలు సేవించటంవలన కలిగే పుణ్యం, ఆయు జ్యైత్రాల మాహాత్మ్యం వివరించటానికి నారదమహర్షి పూసుకొన్నాడు. ఇందులో అఖిలయజ్ఞాలు చేసినవారు, సమస్తతీర్థయాత్రలు సేవించేవారు పొందే పుణ్యాన్ని ఇంద్రియవిజేతలు వైరాగ్య సంపన్సులు, అనాసక్తయోగులు, సత్యసంధులు, శుభాచారులు, శాంతచిత్తులు అయిన ధర్మాత్ములు పొందగలుగుతారు-అని ఉపోద్ధాత్రప్రాయంగా నారదమహర్షి చాటిచెప్పి, తదుపరి తీర్థయాత్ర మహిమను ఉగ్గడిస్తాడు.

క. తిల గో సువర్ష దానం ; బులు నుపవాసములుఁ తీర్థముల సేవయు ని
మ్యులఁ జేయనివారు దల , ద్రులు రోగులు నగుదు రాత్మదోషము పేర్తిన్.

242

ప్రతిపదార్థం: తిల, గో, సువర్ష, దానంబులున్= నుప్పులు, ఆవులు, బంగారాల దానాలున్నా; ఉపవాసములున్= ఆపోర విరమణలున్నా; తీర్థముల సేవయున్= తీర్థయాత్రల సేవయున్నా; ఇమ్ములన్= ప్రీతితో; చేయనివారు; ఆత్మదోషము, పేరిన్= స్వయంకృతాపరాధంయొక్క అతిశయంవలన; దరిద్రులు= నిరువేదలు; రోగులన్= వ్యాధిగ్రస్తులు; అగురురు= కాగలరు.

తాత్పర్యం: తిలలు, ఆవులు, బంగారం దానాలు చేయనివారు, ఉపవాసాలు చేయనివారు, పుణ్యతీర్థాలు సేవించనివారు, స్వయంకృతాపరాధంవలన నిరువేదలు, రోగపీడితులు అవుతారు.

విశేషం: తీర్థయాత్రలతో వివిధదానాలు ముడిపెట్టబడటం గమనించదగింది.

క. క్రతుఫలములు వడయఁగ దు , ర్ఘతులకు దొరకొనదు తీర్థగమనంబునఁ ద
త్ఫతుఫలము లందుదురు దు , ర్ఘతులును నిచి ముసులమతము కౌరవవ్యషభా!

243

ప్రతిపదార్థం: క్రతు, ఫలములు+వడయఁగ= యజ్ఞాలు చేస్తే సంక్రమించే ఫలాలు సంపాదించటానికి; దుర్గతులకు= పాపాత్ములకు; దొరకొనదు= వీలుకాదు; తీర్థగమనంబున్= తీర్థయాత్రలవలన; దుర్గతులును= పాపాత్ములు సయితం; తద్, క్రతు, ఫలములు= ఆయా యజ్ఞాలు చేస్తే వచ్చే ఫలాలు; అందురురు= పాందుతారు; కౌరవ వ్యషభా!= కౌరవులలో శ్రేష్ఠుడా!; ఇది; ముసులమతము= బుమల అభిప్రాయం.

తాత్పర్యం: కురువంశశ్రేష్ఠుడా! పాపాత్ములకు యజ్ఞయాగాదుల ఫలాలు లభించవు. అయినా, అటువంటి పాపాత్ములు తీర్థయాత్రలు చేస్తే యజ్ఞయాగాదులు చేసిన ఫలాలు పాందగలరు. ఇది బుమివేషేణ్యల అభిప్రాయం.

విశేషం: వృషభ శబ్దం శ్రేష్ఠవాచకం. ‘కవి వృషభులు మహాకావ్యమనియు’- నస్తయ ప్రయోగం. వృషభం అంటే వావ్యార్థం ఎద్దు లేక ఆచోతు.

వ. తీర్థగమనఫలం బెల్లపుణ్యంబులకు విశేషంబు; దీని వినుము.

244

ప్రతిపదార్థం: తీర్థగమన, ఫలంబు= తీర్థయాత్రలవలన లభించే ఫలం; ఎల్ల పుణ్యంబులకు= సమస్త పుణ్యాలలో; విశేషంబు= గాప్యది; దీని, వినుము= ఈ అంశాన్ని ఆలకించుము.

తాత్పర్యం: తీర్థయాత్రలవలన లభించే ఫలం అన్ని పుణ్యాలకంటే గొప్పది. ఈ అంశాన్ని ఆలకించుము.

చ. నమితవిరీభి! పుష్టుర మనంగ జగద్విభితంబు పుణ్య తీ
ర్థము మునిసిద్ధసేవ్యము; ముదంబున నందుఁ బయోజసంభవుం
డమరులతోడ సన్నిహితుడై వసియించుఁ; బ్రిపుష్టురంబులున్
సమములు; వాని నెప్పుడును సంష్టుతి సేసినఁ బాయుఁ బాపముల్.

245

ప్రతిపదార్థం: నమిత, విరోధి!= లొంగిన శత్రువులు కలవాడా! లేదా శత్రువులచేత నమస్కారాలు పొందినవాడా!; పుష్టిరము+అనంగన్, పుణ్యతీర్థము= పుష్టిరమని పేరుకెక్కిన పుణ్యతీర్థం; జగత్త+విదితంబు= ప్రపంచ ప్రభూతి కన్నట్టిది; ముని, సిద్ధ, సేవ్యము= మునులచేత, సిద్ధులచేత సేవించబడేది (సిద్ధులు= పరిపక్వత చెందిన యోగీశ్వరులు); ముదంబునన్= ప్రీతితో; అందున్= ఆ పుష్టిరతీర్థంలో; పయోజనంభవుండు= పద్మంలో పుట్టినవాడు బ్రహ్మదేవుడు; అమరులతోడన్= దేవతలతో; సన్మిహితుడు+ఐ= కలిసిమెలసి ఉండేవాడై; వసియించున్= నివసిస్తాడు. త్రిపుష్టిరంబులున్= మూడు పుష్టిరాలున్నా; సమములు= సమానాలు; వానిన్= ఆ పుష్టిరాలను; సంస్కృతి+చేసినన్= సంస్కరిస్తే; పాపముల్= దురితాలు; పాయున్= తొలగిపోతాయి.

తాత్పర్యం: శత్రువులను నిగ్రహించినవాడా! (నమస్కారించిన శత్రువులు కలవాడా!) పుష్టిరమనే పుణ్యతీర్థం ప్రపంచప్రభూతిని ఆర్జించినట్టిది. అది మునులు సిద్ధులు సేవించేటటువంటిది. అందులో బ్రహ్మదేవుడు దేవతలతో కలిసి నివసిస్తాడు. అచ్చటి మూడుపుష్టిరాలున్నా సమానాలే. ఆ పుష్టిరాలను సంస్కరిస్తేనే చాలు సమస్తపొపాలు తొలగిపోతాయి.

విశేషం: 'నమిత విరోధి!' - అంటే- (పరాక్రమం చేత) అణచబడిన శత్రువులు కలవాడా!- అనే అర్థంకూడ ఉన్నది. ఈ సందర్భమున ఈ విశేషణం కూడ సార్థకమే.

క. పదివేలకోట్లతీర్థము , లుబితములై పుష్టిరముల సుండు మునీంద్ర

త్రిదశవరు లందుఁ జేసిలి , మండి గృతక్యత్య లయి తపము మఖములుఁ భీతిన్.

246

ప్రతిపదార్థం: పదివేలకోట్ల, తీర్థములు= పదివేలకోట్ల పవిత్రత్వేతాలు; ఉదితములు+ఐ= ఆవిర్భవించి; పుష్టిరములన్= పుష్టిరాలలో; ఉండున్= ఉంటాయి; ముని+ఇంద్ర, త్రిదశవరులు= బుషిష్టేష్టులు, దేవతాశ్రేష్టులు; అందున్= ఆ పుష్టిరాలలో; మదిన్= మనస్సులో; కృత కృత్యులు+అయి= ధన్యలై; తపము= తపస్సును; మఖములున్= యజ్ఞాలును; ప్రీతిన్= సంతోషంతో; చేసిరి= నిర్వహించారు.

తాత్పర్యం: ఆ పుష్టిరాలలో పదివేలకోట్ల పవిత్రత్వేతాలు ఉధ్వవించాయి. బుషిష్టేష్టులు, దేవతాశ్రేష్టులు అందులో తపస్సు చేశారు. యజ్ఞాలు చేశారు. మనస్సులో సంప్రీతి చెంది చరితార్థులు అయ్యారు.

వ. అందుఁ గృతస్నానులై దేవర్షిషిత్యత్రసంబులు సేసినవారు దశాశ్వమేధఫలంబులు వడయుదురు; కార్త్రిక మాసంబున నొక్కదివసంబు పుష్టిరసేవ సేయుటయు నొకయే దగ్గిషోత్రంబు వేల్యుటయు సమంబు. 247

ప్రతిపదార్థం: అందున్= ఆ పుష్టిరాలలో; కృతస్నానులు+ఐ= చేయబడినస్నానం కలవారై, అంటే స్నానంచేసినవారై; దేవ, బుషి, పితృ, తర్వాంబులు= దేవతలకు, బుమలకు, పితృదేవతలకు శ్రాద్ధక్రియలు; చేసినవారు= నిర్వహించినవారు; దశ+అశ్వమేధ, ఫలంబులు= పది అశ్వమేధయాగాలు చేసిన పుణ్యాలు; వడయుదురు= పొందుతారు; కార్త్రికమాసంబునన్= కార్త్రికం నెలలో; ఒక్క, దివసంబు= ఒక దినం; పుష్టి, సేవ, చేయుటయున్= పుష్టిరతీర్థాన్ని ఉపాసించటమున్నా; ఒక, ఏడు= ఒక సంవత్సరం; అగ్నిషోత్రంబు, వేల్యుటయు= అగ్నిమండాన్ని ప్రజ్వలింపచేయటమున్నా; సమంబు= సమానం.

తాత్పర్యం: ఆ పుష్టిరాలలో స్నానంచేసి, దేవతలకు, బుమలకు, పితృదేవతలకు తర్వాంబాలు విడిచినవారు పది అశ్వమేధయాగాలు చేసిన పుణ్యఫలాన్ని పొందగలరు. కార్త్రికమాసంలో ఒకదినం పుష్టిరతీర్థాన్ని సేవించటం ఒకసంవత్సరం అగ్నిషోత్రం వేల్యుతే లభించే పుణ్యాంతో సమానం.

క. అమరవరులందుఁ బురుషోఁ త్తముఁ డెట్లు విశేషుఁ దట్లు ధరణిం గల తీ
ర్థములందుఁ బుష్టరత్తితు యము గరము విశేష మఖమతార్థప్రదమై.

248

ప్రతిపదార్థం: అమర వరుల+అందున్= దేవతాశైష్మలలో; పురుష+ఉత్తముడు= పురుషులలో శైష్మైన విష్ణువు; ఎట్లు= ఏ విధంగా; విశేషుడు= గొప్పవాడో; అట్లు= ఆ విధంగా; ధరణిన్+కల= పుడమిలోఉన్న; తీర్థములందున్= పుణ్యతీర్థాల్లో; పుష్టరత్తితయము= మూడు పుష్టరాలు; అభిమత+అర్థ, ప్రదము+బ= కోరిన కోరికలను ఇచ్చేవై; కరము= మిక్కిలి; విశేషము= గొప్పవి.

తాత్పర్యం: దేవతలలో విష్ణుదేవుడు ఏవిధంగా గొప్పవాడో, ఆ విధంగానే కోరినకోర్కెలు తీర్చేవిగా మూడుపుష్టరాలు ఈ భూమిమీది పుణ్యతీర్థాలన్నింటిలో గొప్పవి.

విశేషం: అలం: ఉపను.

వ. పుష్టరంబునుఁ బబియేంధ్న వసియించినవారికి సర్వకతుఫలంబును బ్రహ్మలోకప్రాప్తియు నగు; మతియు జంబూమార్గంబు దండులికాశ్రమంబును నగస్త్రవటంబును తీర్థంబు లాడి యశ్శమేధఫలంబు వడయుదురు; కణ్ణాత్రమంబును ధర్మారణ్యంబును యయాతి పతనంబునుం జూచిన సర్వపావక్షయంబుగు; మహికాళంబును గోటితీర్థంబును నశ్శమేధ ఫలప్రదంబులు; భద్రవటంబును రుద్రస్తానంబును రుద్రుం బూజసేసి గణపతిత్వంబు వడయుదురు; నర్మదాస్తానంబును దక్కిణసింధుస్తానంబునుఁ జర్మణ్వతీ తీర్థ స్తానంబును నగ్నిష్టేము ఫలంబు లగు.

249

ప్రతిపదార్థం: పుష్టరంబున్= పుష్టరణ్ణైతంలో; పది+ఏంధ్న= పదిసంవత్సరాలు; వసియించినవారిక్సి= నివసించినవారికి; సర్వకతు, ఫలంబును= సమస్తయజ్ఞాలు చేసిన పుణ్యమున్నా; బ్రహ్మలోక ప్రాప్తియున్= సత్యలోకం ప్రాప్తించటమున్నా (అంటే మరణించిన తర్వాత సత్యలోకంలో నివసించబోటం); అగున్= కలుగును; మతియు= మరియు; జంబూమార్గంబు= జంబూమార్గం; తండులిక+అశ్రమంబున్= తండులిక అశ్రమంలోని; అగస్త్యవటంబు= అగస్త్యమహర్షి నాటిన మత్తీచెట్టు ఉండే షైతమున్నా; అను, తీర్థంబులు+అడి= అనే షైతాలలోని పుణ్యతీర్థాలలో స్నానంచేసి; అశ్వమేధ, ఫలంబు= అశ్వమేధయాగం చేస్తే లభించే పుణ్యాన్ని; పడయుదురు= పొందగలరు; కణ్ణ+అశ్రమంబును= కణ్ణమహర్షి స్థాపించిన ఆశ్రమమున్నా; ధర్మ+అరణ్యంబును= ధర్మారణ్యం అనే పేరు కల పుణ్యణ్ణైతమున్నా; యయాతి పతనంబున్= యయాతి భూమికి దిగిన ప్రదేశమున్నా; చూచిన= దర్శిస్తే; సర్వ, పాప, క్షయంబు+అగున్= సమస్తపాపాలున్నా నశించిపోతాయి; మహికాళంబును= మహికాళం అనే పుణ్యణ్ణైతమున్నా; కోటితీర్థంబున్= అశ్వమేధఫలప్రదంబులు= అశ్వమేధయాగంయొక్క పుణ్యాన్ని ఇచ్చేవి; భద్రవటంబు+అను= భద్రవటమనే పేరుగల; రుద్రస్తానంబున్= రుద్ర ప్రతిష్ఠ కలచోట; రుద్రున్+పూజ+చేసి= శిపుడిని అర్పించి; గణపతిత్వంబు= గణాధిపత్యాన్ని; పడయుదురు= పొందుతారు; నర్మదాస్తానంబున్= నర్మదానదిలో స్నానం చేయటంవలన; దక్కిణ సింధుస్తానంబున్= దక్కిణసింధువులో స్నానం చేయటంవలన; చర్మణ్యతి, తీర్థస్తానంబున్= చర్మణ్యతి నదీతీర్థ జలాలలో క్రుంకులు ఇడటంవలన; అగ్నిషోమ, ఫలంబులు+అగున్= అగ్నిషోమయాగం చేయటంవలన సంక్రమించే పుణ్యం లభిస్తుంది.

తాత్పర్యం: పుష్టరణ్ణైతంలో పదిసంవత్సరాలు నివసించేవారికి సర్వయజ్ఞాలు చేసినపుణ్యం మరియు బ్రహ్మలోకప్రాప్తి కలుగుతాయి. జంబూమార్గంలో, తండులికాశ్రమంలోని అగస్త్యవటంలో క్రుంకులిడినవారికి అశ్వమేధఫలం

దక్కుతుంది. కణ్వాశ్రమం, ధర్మరణ్యం, యయాతిపతనం అనే పుణ్యాశ్రీతాలను సందర్శిస్తే సర్వపాపాలు నశిస్తాయి. మహాకాశం, కోటితీర్థం సందర్శిస్తే అశ్వమేధఫలం లభిస్తుంది. భద్రవటమనే రుద్రస్థానంలో రుద్రుడిని అర్పిస్తే గణాధిపత్యం లభిస్తుంది. నర్మదాస్నానంవలన, దక్షిణ సింధువులో క్రుంకులిదటంవలన, చర్మజీతి నదీ తీర్థ జలాలలో స్నానంచేయటం వలన అగ్నిష్టోమయాగఫలం దక్కుతుంది.

క. అనపద్మ వసిష్టాశ్రము : ముని నొక దివసంబు శాకమూలాశనులై

జను లుండి పడయుదురు బహు , ధనసంపద గోసహస్రదాన ఘలంబుల్.

ప్రతిపదార్థం: అనపద్మ, వసిష్ట+ఆశ్రమమునన్= పవిత్రమైన వసిష్టాశ్రమంలో; ఒక దివసంబు= ఒక దినం; శాక, మూల+అశనులు+బి= కూరలు, వేళ్ళ తింటున్నవారై; జనులు+ఉండి= ప్రజలు ఉండి; బహు, ధన, సంపద= గొప్పధనం, ఐష్వర్యం; గో, సహస్ర, దాన, ఘలంబుల్= వేఱు ఆశులను దానం చేసిన పుణ్యము; పడయుదురు= పొందగలరు.

తాత్పర్యం: పరమపావనమైన వసిష్టాశ్రమంలో జనులు ఒకదినం శాకాహంతో కూరలు దుంపలు తిని ఉంటే గొప్పధనం, ఐష్వర్యం, వేఱుగోవులను దానం చేసిన పుణ్యాన్ని పొందగలరు.

క. మతి పింగం బను తీర్థంబు సేవించి శతకపిలగోదానఘలంబు పడయుదు; రెండేని నగ్నిదేవుండు ప్రత్యక్షంబై యుండునట్టి ప్రభాసతీర్థం బాడి యగ్నిష్టోమాతిరాత్రఘలంబు పడయుదురు; దుర్వాసునకు విష్ణుదేవుండు పరం జిచ్ఛటంజేసి వరదానం బనంబరగిన తీర్థం బాడియు, సరస్వతీసాగరసంగమం బాడియు గోసహస్రదాన ఘలంబు పడయుదురు.

ప్రతిపదార్థం: మటి= ఇక; పింగంబు+అను= పింగము అనే; తీర్థంబు, సేవించి= పుణ్యాశ్రీతాన్ని దర్శించి; శత, కపిల, గోదాన, ఘలంబు= నూరు కపిలగోవులను దానంచేసిన పుణ్యాన్ని; పడయుదురు= పొందగలరు; ఎందు+ఏనిన్= ఎచటనైనను; అగ్నిదేవుండు= అగ్నిహోత్రుడు; ప్రత్యక్షంబు+బి= సాక్షాత్కారించి; ఉండు+అట్టి= కనిపించేటి; ప్రభాస, తీర్థంబు+ఆడి= ప్రభాసతీర్థంలో క్రుంకులిడి; అగ్నిష్టోమ+అతిరాత్ర, ఘలంబు= అగ్నిష్టోమం, అతిరాత్రం చేసినపుణ్యం; పడయుదురు= పొందుతారు; దుర్వాసునకు= దుర్వాసుడనే మునికి; విష్ణుదేవుండు= విష్ణుదేవుడు; వరంబు+ఇచ్ఛటన్+చేసి= వరం ఇవ్వటంవలన; వరదానంబు+అన్వం+పరగిన= వరదానమనే పేరుతో విలసిల్లిన; తీర్థంబు+అడియు= తీర్థంలో స్నానం చేయు; సరస్వతి, సాగర సంగమంబు+అడియు= సరస్వతినది సాగరాన్ని చేరేచోటులో స్నానంచేసియు; గో, సహస్ర, దాన, ఘలంబు= వేఱు ఆశులను దానంచేసిన పుణ్యాన్ని; పడయుదురు= పొందుతారు.

తాత్పర్యం: పింగం అనేతీర్థాన్ని సేవిస్తే నూరుకపిలగోవులను దానంచేసిన పుణ్యం కలుగుతుంది. అగ్నిహోత్రుడు సాక్షాత్కారించి ఉన్న ప్రభాసతీర్థంలో స్నానమాడితే అగ్నిష్టోమం, అతిరాత్రం అనేయజ్ఞాలు చేసినపుణ్యం సంక్రమిస్తుంది. విష్ణుదేవుడు దుర్వాసుడికి వరమివ్యటంవల్ల ‘వరదాన’ మని పేరొందిన వరదానతీర్థంలో స్నానమాడితే, మరియు సరస్వతినది సముద్రంలో కలిసేచోటులో స్నానంచేస్తే వేఱుగోవులు దానం చేస్తే వచ్చేపుణ్యం సంప్రాప్తిస్తుంది.

క. ద్వారవతీపురమునఁ జం , డారక మను తీర్థమును బెడంగై ముద్రా

కారంబులై త్రిశూలా , కారములై పంకజములు గానంగబడున్.

ప్రతిపదార్థం: ద్వారపటీ, పురమున్= ద్వారపటిపట్టణంలో; పిండారకము+అను, తీర్థమున; బెడంగు+బ= శోభిల్లేవై; ముద్రా+ఆకారంబులు+బ= ఉంగరంవంటి ఆకృతి కలవై; త్రిశూల+ఆకారములు+బ= త్రిశూలంవంటి రూపాలుకలవై; వంకజములు= పద్మాలు; (పంక, జ, ములు= బురదనుండి పుట్టినవి, పద్మాలు); కానంగ్వ్యానపదున్= కనిపిస్తాయి.

తాత్పర్యం: ద్వారపటిపురంలో పిండారకమనే తీర్థంలో ఉంగరాల ఆకృతిలో, త్రిశూలాలరూపంలో శోభిల్లే పద్మాలు కనిపిస్తాయి.

వ. అందుఁ బరమేష్టరుం బూజించి పాపవిముక్తు లగుదురు; సాగర సింధు సంగమ స్నాతులైనవారు వరుణాలోక గతు లగుదురు; శంకుకర్ణేష్టరంబున నీష్టరుం బూజించి దశాశ్వమేధ ఫలప్రాప్తు లగుదురు; వసుధారయును వసుసరంబు నను తీర్థంబు లాడి వసుప్రాప్తు లగుదురు; సింధూత్రమస్నానంబున బహుసువర్ణదానఫలం బగు; బ్రహ్మతుంగసేవనంబున బ్రహ్మాలోకప్రాప్తి యగు; శక్తుమాలీ విలోకనంబున శక్తులోకగతి యగు; శ్రీ కుండంబును జితామహమనకు నమస్కరించియు, సౌమ్యరాజితంబులైన మత్స్యంబులు గల విమలం బను తీర్థంబాడియు వాసవసాయుజ్యంబు వడయుదురు; బడబ యను తీర్థంబున నగ్నిదేవునకు సైవేద్యం జిచ్ఛిన నబి యక్షయంబై పితృదేవతలకుఁ ధృష్టిఁ జేయు, గోసహస్ర దానంబునకు నశ్చమేధ సహస్రంబునకు విశేషంబు.

253

ప్రతిపదార్థం: అందున్= ఆ పిండారక తీర్థంలో; పరమ+ఈశ్వరున్= పరమశివుడిని; పూజించి= అర్పించి; పాప, విముక్తులు+అగుదురు= పాపంనుండి విముక్తులు అవుతారు; సాగర, సింధు, సంగమ, స్నాతులు+ఖనవారు= సింధునది సముద్రంలో కలిసేచోట స్నానం చేసినవారు; వరుణ, లోక, గతులు+అగుదురు= వరుణాలోకానికి వెళ్లుతారు; శంకు, కర్ణ+ఈశ్వరంబున్= శంకుకర్ణేష్టరంబులో; ఈశ్వరున్= ఈశ్వరుడిని; పూజించి= అర్పించి; దశ+అశ్వమేధ, ఫల, ప్రాప్తులు= పది అశ్వమేధాలు చేసిన పుణ్యాన్ని పొందినవారు; అగుదురు= అవుతారు; వసుధారయును= వసుధార అనే తీర్థంలో; వసుసరంబున్= వసుసరం; అను= అనబడే; తీర్థంబులు+అడి= ఈ తీర్థాలలో స్నానంచేసి; వసుప్రాప్తులు= ధనం సంపాదించేవారు; అగుదురు= అవుతారు; సింధు+ఉత్తుమ, స్నానంబున్= సింధూత్రమ తీర్థంలో స్నానంచేస్తే; బహు, సువర్ణ, దాన, ఫలంబు+అగు= పెక్కబంగారునాణేలు దానంచేసిన పుణ్యం లభిస్తుంది; బ్రహ్మతుంగ, సేవనంబున్= బ్రహ్మతుంగయాత్ర చేస్తే; బ్రహ్మాలోక, ప్రాప్తి+అగున్= బ్రహ్మాలోకం ప్రాప్తిస్తుంది; శక్తుమహారీ, విలోకనంబున్= శక్తుమహారిని సందర్శించటంవలన; శక్తులోక, గతి+అగున్= స్వర్గలోకం చేరగలుగుతారు; శ్రీకుండంబున్= శ్రీకుండ క్షేత్రంలో; పితామహునకు= బ్రహ్మదేవుడికి; నమస్కరించియు= వందనమాచరిస్తే; సాపద్మ, రాజితంబులు+ఖన= బంగారువన్నెతో శోభిల్లే; మత్స్యంబులు+కల= చేపలు గల; విమలంబు+అను= విమలం అనే; తీర్థంబు+అడియు= తీర్థస్నానం చేసినా; వాసవ, సాయుజ్యంబు= దేవేంద్రుడిలో లీనమవటం; పడయుదురు= పొందుతారు; బడబ+అను, తీర్థంబున్= అగ్నిదేవునకు= అగ్నిహోత్రుడికి; సైవేద్యంబు+ఇచ్చినన్= నివేదన సలిపితే; అది= ఆ పుణ్యం; అష్టయంబు+బ= తరుగనట్టిదేవై; పితృదేవతలకున్= పితరులకు; త్వష్టిన్+చేయున్= తనిని కలిగిస్తుంది; (అది); గో, సహస్ర, దానంబునకున్= వేయి అవులను దానంచేయటంకంటే; అశ్వమేధ సహస్రంబునకున్= వేయి అశ్వమేధయాగాలకంటే; విశేషంబు= గొప్పుది.

తాత్పర్యం: ఆ పిండారకతీర్థంలో పరమశివుడిని పూజించి పాపంనుండి తొలగుతారు. సింధునది సముద్రంలో కలిసేచోట స్నానంచేస్తే వరుణాలోకాన్ని సంపాదిస్తారు. శంకుకర్ణేష్టరంలో శివుడిని అర్పిస్తే పది అశ్వమేధయాగాలు

చేసిన పుణ్యం లభిస్తుంది. వసుధార, వసుసరం అనే పుణ్యతీర్థాలలో స్నానమాడితే ధనలాభం కలుగుతుంది. సింధూత్రమతీర్థంలో స్నానంచేస్తే బహుసువర్షదావఫలం లభిస్తుంది. బ్రహ్మతుంగ తీర్థసేవలవలన సత్యలోకం సిద్ధిస్తుంది. శక్కకుమారీ జ్యేష్ఠయాత్రవలన స్వర్గం లభిస్తుంది. శ్రీకుండంలో బ్రహ్మదేవుడికి నమస్కరిస్తే, బంగారుచేపలు గల విమలతీర్థంలో స్నానంచేస్తే, దేవేంద్రుడితో కలయిక లభిస్తుంది. బడబ అనే తీర్థంలో అగ్నిదేవుడికి నివేదన చేస్తే ఆ పుణ్యం తరుగనిదై పితరులకు సంతృప్తి కలిగిస్తుంది. అది వేఱు ఆవులను దానంచేస్తే వచ్చే పుణ్యంకంట, వేఱు అశ్వమేధయాగాలు సల్పిన పుణ్యంకంట గొప్పది.

క. దేవిక యను తీర్థంబును, దేవసమాహంబుతోడు త్రినయనుఁ ఉండున్:

సేవితమై జనులకు నబి, గావించు నసుానధర్థకామార్థంబుల్.

254

ప్రతిపదార్థం: దేవిక, అను, తీర్థంబున్= దేవిక అనే పుణ్యసదీ తీర్థంలో; దేవ సమాహంబుతోడున్= దేవతలందరితో కలిసి; త్రినయనుఁడు= ముక్కంటి (శిఖడు); ఉండున్= నివసిస్తాడు; అది= ఆ దేవికాతీర్థం; జనులకున్= ప్రజలకు; సేవితము+బఁ= సేవించబడిందై; అనూన, ధర్మ, కామ+అర్థంబుల్= గొప్పవైన ధర్మపురుషార్థాన్ని, కామపురుషార్థాన్ని, అర్థపురుషార్థాన్ని; కావించున్= కలిగిస్తుంది.

తాత్పర్యం: దేవిక అనే పుణ్యజ్యేష్ఠంలో ముక్కంటి దేవగణాలతోపాటు నివసిస్తాడు. ఆ జ్యేష్ఠ సందర్భసంవలన ప్రజలకు సాటిలేని ధర్మపురుషార్థం, కామపురుషార్థం, అర్థ పురుషార్థం సంప్రాప్తిస్తాయి.

వ. అర్థయోజన విస్తృతంబై పంచయోజనాయామంబైన యదీవికానదియును, గామాఖ్యంబును, రుద్రతీర్థంబును, యజన యాజన బ్రహ్మ వాలుకంబులును, బ్రహ్మతీచి దేవతల బీర్ధసత్రస్తానంబైన బీర్ధసత్రంబును సేవించినవాలికి నిష్పిస్తి యగు; వినశనంబును తీర్థంబును నద్యశ్యంబై మేరువునకుం బోసు నెడ నాగోధేద, శివోధేద, చమసాధేదంబుల నెందేని సరస్వతి గానం బడియే నట్టి సరస్వతియందు నభపిక్తులైనవారు నాగలోకంబు పడయుదురు; శశరూప పుష్టరంబులు గల శశయానం బను తీర్థంబును స్నానంబును గోసహస్రదానంబును సమంబు.

255

ప్రతిపదార్థం: అర్థయోజన, విస్తృతంబు+బఁ= సగం ఆమడమేర విస్తరించి; పంచ, యోజన+ఆయామంబు+బన= అయిదు ఆమడల నిడివిగల; ఆ+దేవికానదియును; కామ+అఖ్యంబును= కామం అనే పేరుగల తీర్థంబును; రుద్రతీర్థంబును; యజన, యాజన, బ్రహ్మ, వాలుకంబులును= యజ్ఞాలు చేయటం, యజ్ఞాలు చేయించటం సదా జరుగుతుండే బ్రహ్మవాలక తీర్థాలును; బ్రహ్మ+అది, దేవతల= బ్రహ్మముస్నగు దేవతలకు; దీర్ఘ సత్రస్తానంబు+బన= దీర్ఘ సత్రయాగం చేయటానికి స్తానమైన; దీర్ఘ సత్రంబును= దీర్ఘ సత్రమనేతీర్థాన్ని; సేవించినవారికిన్= దర్శించిన వారికి; ఇష్టసిద్ధి+అగు= కోరిన కోరికలు నెరవేరుతాయి; వినశనంబు+అను= వినశనం అనే; తీర్థంబున్= పుణ్యజ్యేష్ఠంలో; అద్యశ్యంబు+బఁ= కనిపించనట్టిదై; మేరువునకున్+పోవు+ఎడన్= మేరుపర్వతానికి పోయేదారిలో గల; నాగోధేద, శివోధేద, చమసాధేదంబున్= నాగోధేదం, శివోధేదం, చమసాధేదం అనే తీర్థాలలో; ఎందు+ఏని= ఎందులోనైతే; సరస్వతి కానంబడియెన్= సరస్వతి కనబడినదో; అట్టి సరస్వతి+అందున్= ఆ సరస్వతినదిలో; అభిషేక్తులు+బనవారు= స్నానంచేసినవారు; నాగ, లోకంబు= నాగలోకాన్ని; పడయుదురు= పొందుతారు; శశరూప, పుష్టరంబులు+కల= కుందేలు ఆకారంగల పద్మాలు ఉండే; శశయానంబు+అను తీర్థంబును= శశయానమనే పుణ్యజ్యేష్ఠంలో; స్నానంబును= స్నానంచేయటమున్నా; గో సహస్రదానంబును= వేఱు ఆవులను దానం చేయటమున్నా; సమంబు= సమానం.

తాత్పర్యం: అమడలో సగం విష్టరించి, అయిదు అమడల నిడివి కల ఆ దేవికానదిని, మటియు కామం అనే పేరున్న పుణ్యాంశైతాన్ని, రుద్రతీర్థాన్ని, యజ్ఞాలు చేయటానికి, చేయించటానికి అనుషైన బ్రహ్మవాలుకాన్ని, బ్రహ్మాది దేవతలు దీర్ఘసత్రమనే యజ్ఞం చేసినవోటయిన దీర్ఘసత్రాన్ని సేవించినవారికి కోరినకోరికలు ఈడేరుతాయి. వినశనం అనే తీర్థంలో కనిపించకుండ పోయిన సరస్వతీనది, మేరువుకు వెళ్ళమార్గంలో ఉండే నాగోద్బేదం, శివోద్బేదం. చమసోద్బేదం అనే పుణ్యాంశైర్థాలలో ఎక్కడ కనబడుతుందో అటువంటి సరస్వతీనదిలో స్నానం చేసినవారు నాగలోకానికి వెళ్లతారు. కుండేటి ఆకారంకల పద్మాలుండే శశయానం అనేతీర్థంలో చేసే స్నానం వేయగోవులను దానంచేయటంతో సమానం.

మధ్యాక్షర.

ఏ మేమ ముస్తు పూజింపుదుము రుద్రు నిం దని వేడ్సు
తో మునికోటి దారున్న సీశుఁ డందొఱకును భృతి
గా మతిలోఁ గోటిరుద్రరూపముల్ గావించే నదియు
భూమిఁ బ్రసిద్ధమై రుద్రకోటి నాఁ బొలిచి వెలింగె.

256

ప్రతిపదార్థం: ఏము+ఏము+అ= మేము మేమే; ఇందు= ఇంట; ముస్తు= ముందుగా; రుద్రున్= శివుడిని; పూజింపుదుము= అర్పిస్తాం; అని= అంటూ; వేడ్సున్= కుతూహలంతో; మునికోటి= బుముల సముదాయం; తారు+ఉన్న= తామందరును ఉంటే; ఈపుడు= శివుడు; అందొఱకును= అందరికిని; ప్రేతిగా= సంతోషం కలిగేటట్లుగా; మతిలోన్= సంకల్పంలో; కోటిరుద్ర, రూపముల్ కావించెన్= సారులడ్డల శివాకృతులను ఏర్పరచాడు; అదియు= ఆ చోటు; భూమిన్= భూమిలో; ప్రసిద్ధము+ఖ= ప్రఖ్యాతిని ఆర్జించి; రుద్రకోటి, నాన్= రుద్రకోటి అనబడుతూ; పొలిచి, వెలింగెన్= సాగసుగా శోభిల్చింది.

తాత్పర్యం: ‘ఇక్కడ మేమే ముందు శివుడిని అర్పిస్తాం; కాదు, మేమే ముందు శివుడిని పూజిస్తాం’- అని పెక్కమంది మహర్షులు కుతూహలంతో ఉండగా, శివుడు అందరికి సంతోషం కలిగించటానికి కోటి రుద్రరూపాలలో ఆవిర్భవించాడు. ఆ దివ్యాంశైతం భూమిపై ‘రుద్రకోటి’ అనే పేరుతో ప్రసిద్ధికెక్కి ప్రకాశించింది.

విశేషం: వృత్తలడ్డణానికి ఈ ఆశ్వాసంలోని 22వ పద్యం విశేషమ్యాఖ్య చూడండి.

వ. అందు రుద్రుఁ బూజసేసి రుద్రలోకప్రాప్తు లగుదురు.

257

ప్రతిపదార్థం: అందున్= ఆ రుద్రకోటితీర్థంలో; రుద్రున్= శివుడిని; పూజచేసి= అర్పించి; రుద్రలోక, ప్రాప్తులు+అగుదురు= శివుడిలోకమైన కైలాసాన్ని పొందుతారు.

తాత్పర్యం: అక్కడ రుద్రుడిని అర్పించినవారు శివలోకమైన కైలాసాన్ని పొందుతారు.

క. నరసుత! నైమిశమునుఁ బు , షురముల మూఱటను జగత్పకాశితమై యి
ధూరణిఁ గురుక్షేత్రము దు , స్తురదులతోఫుముల కెల్ల దధ్వగుచుండున్.

258

ప్రతిపదార్థం: నర, నుత!= నరులచేత పొగడబడినవాడా!; ఈ+ధరణిన్= ఈ భూలోకంలో; కురుక్షేత్రము= కురుక్షేత్రమనే ప్రదేశం; నైమిశమున్న= నైమిశమనే పుణాతీర్థం చేత; పుష్పరముల, మూఱటను= పుష్పరత్రయ తీర్థాలచేత; జగత్+ప్రకాశితము+ఖ=

ప్రపంచంలో మిక్కిలి ప్రసిద్ధమై; దుస్తర, దురిత+బిఘనులకు+ఎల్ల= దాట శక్యంకాని పాపాల సమాపోలకు అన్నిటికి; దప్ప= దూరం; అగుచుండున్= అపుతుంటుంది.

తాత్పర్యం: నరనుతుడైనవాడా! ఈ లోకంలో కురుక్షేత్రం- నైమిశతీర్థం, పుష్మిరత్రయం - అనే పుణ్యక్షేత్రాల చేత ప్రపంచప్రసిద్ధమై దాటరాని పాపసంఘాలన్నింటికి సుదూరంగా విలసిల్లుతూ ఉంటుంది.

విశేషం: కురుక్షేత్రం అనేక పుణ్యతీర్థాలకు ఉనికిప్పైన ‘పుణ్యభూమి’ - అని ఇందువలన వెల్లడొతున్నది.

తే. అమరలోకనివాసుల యంత్ర విబుధు , లా కురుక్షేత్రవాసుల; నదియు వినగ
సుత్తమంబు దృఘద్వాతి యుత్తరమును , దహనతేజి! సరస్వతి దక్షిణమున.

259

ప్రతిపదార్థం: తపనతేజి!= సూర్యతేజస్సు వంటి తేజస్సు కలవాడా!; విబుధులు= జ్ఞానులు; ఆ, కురుక్షేత్ర నివాసులన్= ఆ కురుక్షేత్రప్రజలను; అమరలోక, నివాసులు+అ+అండ్రు= స్వగ్రలోకంలో నివసించేవారే అని అంటారు; అదియు= ఆ కురుక్షేత్రమును; దృఘద్వాతి+ఉత్తరమున్= దృఘద్వాతి అనే నదికి ఉత్తరదికున్న; సరస్వతి= సరస్వతినదికి; దక్షిణమున్= దక్షిణదికులో; వినగన్= వినటానికి; ఉత్తమంబు= శ్రేష్ఠమైనది.

తాత్పర్యం: సూర్యతేజంవంటి తేజం కలవాడా! ఆ కురుక్షేత్రంలో నివసించే ప్రజలు స్వగ్రలోకనివాసులే అని జ్ఞానుల మాట. సరస్వతినదికి దక్షిణదికులోను దృఘద్వాతినదికి ఉత్తరదికున్నను ఉత్తమంగా విలసిల్లుతూఉన్న ఆ కురుక్షేత్రంయొక్క మహిమ వీమలకు విందు చేస్తుంటుంది.

వ. అక్కరుక్షేత్రశమంత పంచకంబుల నడుమ రామప్రాదంబు నడుము జితామహుల సుత్తరవేది యునంబడునట్టి కురుక్షేత్రంబు ముట్టిన వాలకి, గురుక్షేత్రంబునకుం బోయెద మనిన వాలకి, గురుక్షేత్రంబున వసియించేదమని తలంచినవాలకి సర్వపాపక్షయం బగు; దదనంతరంబున విష్ణుస్తానంబున విష్ణువు నట్టించిన నశ్వమేధ ఫలం బగు; బాలఘ్రవం బను తీర్థమాడి యగ్నిష్టోమఫలంబు వడయుదురు; పృథివీతీర్థం బాడిన గోసహాస్ర దానఫలం బగు; శాలూకిని యను తీర్థం బాడిన దశాశ్వమేధ ఫలం బగు; సర్వతీర్థం బాడి యందు దరండకుం డను ద్వారపాలకునిం జ్ఞానినవాలి కిష్టసిద్ధి యగు; నెందేని విష్ణుం దాదివరాహాం బయ్య నట్టి వరాహతీర్థం బాడినవాలకి నగ్నిష్టోమ ఫలంబగు; నశ్వసీతీర్థం బాడిన రూపవంతు లగుదురు; జయంతి యందు సౌశుమతీర్థ స్నానంబును, గృతశోచతీర్థస్నానంబును రాజసూయ పోండలిక సమంబు; లగ్నివటంబున, ముంజవటంబున నీశ్వరుం బూజించి గాణపత్యంబు వడయుదురు; యక్షిసీతీర్థమాడి యిష్టఫలంబులు వడయుదురు; కురుక్షేత్ర ద్వారంబు బ్రదక్షిణంబు సేసినం బాపక్షయం బగు.

260

ప్రతిపదార్థం: ఆ+కురుక్షేత్ర, శమంత పంచకంబుల నడుమన్= ఆ కురుక్షేత్రంలో ఉండే శమంత పంచకాలు అనే సరస్వులకు నడుమగల; రామప్రాదంబు నడుమన్= రామప్రాదం అనే సరస్వుకు మధ్య; పితామహు+ఉత్తరవేది+అనంబడు+అట్టి= బ్రహ్మదేవుడియొక్క ఉత్తరవేది అనబడే; కురుక్షేత్రంబు= కురుక్షేత్రాన్ని; ముట్టినవారికిన్= స్పృశించినవారికి; కురుక్షేత్రంబున కున్+పోయెదము+అనిన వారికిన్= కురుక్షేత్రానికి పోతామనే వారికిన్; కురుక్షేత్రంబున్= కురుక్షేత్రంలో; వసియించేదము+అని= నివసిస్తామని; తలంచినవారికి= భావించినవారికి; సర్వపాపక్షయంబు+అగున్= సమస్తపాపాలు నశిస్తాయి; తద్ద+అనంతరంబునన్=

అటుపిమృటు; విష్ణుస్తానంబున్వు= విష్ణుపు ఉండేచోటున; విష్ణువును+అర్పించినవ్వు= విష్ణుదేవుడిని ఆరాధిస్తే; అశ్వమేధ, ఘలంబు+అగున్= అశ్వమేధం చేసిన పుణ్యం లభిస్తుంది; పారిష్ఠవంబు+అను, తీర్థము+అడి= పారిష్ఠవం అనే తీర్థంలో స్నానంచేస్తే; అగ్నిప్రోమ, ఘలంబు= అగ్నిప్రోమం అనేయజ్ఞం చేసినపుణ్యం; పదయుదురు= పాందుతారు; పృథివీ, తీర్థంబు+అడిన్వ్= పృథివీతీర్థంలో స్నానంచేస్తే; గో, సహస్ర, దాన, ఘలంబు+అగున్= వేయుఅవులను దానంచేసిన పుణ్యం దక్కుతుంది; శాలూకిని+అను, తీర్థంబు+అడిన్వ్= శాలూకిని అనేతీర్థంలో స్నానంచేస్తే; దశ+అశ్వమేధ, ఘలంబు+అగు= పది అశ్వమేధయాగాలు చేసిన పుణ్యం వస్తుంది; సర్వతీర్థంబు+అడి= సర్వతీర్థంలో స్నానంచేసి; అందున్= అచట ఉండే; తరండకుండు+అను= తరండకుడు అనే; ద్వారపాలకునిన్+మాచిన వారికి= ద్వారబంధాన్ని కావలా కాస్తున్న భటుడి విగ్రహాన్ని సందర్శించిన వారికి; ఇష్ట, సిద్ధి+అగున్= కోరినకోరికలు నెరవేరుతాయి; ఎందు+ఏనిన్= ఏ ఘలంలోవైతే; విష్ణుండు= విష్ణుదేవుడు; ఆది, వరాహంబు+అయ్యున్= మొదటి వరాహాఅవతారం ఎత్తాడో; అట్టి= అటువంటి; వరాహతీర్థంబు+అడిన వారికిన్= ఆ వరాహతీర్థంలో స్నానంచేసినవారికి; అగ్నిప్రోమ, ఘలంబు+అగున్= అగ్నిప్రోమయాగం చేసిన పుణ్యం లభిస్తుంది; అశ్వినీ తీర్థంబు+అడిన= అశ్వినీతీర్థంలో స్నానంచేస్తే; రూపవంతులు+అగుదురు= అందంగల ఆకృతి కలవారు అపుతారు; జయంతి+అందు= జయంతి అనే ప్రదేశంలో ఉండే; సౌమతీర్థస్నానంబును= సౌమతీర్థంలో స్నానంచేయటమున్నా; కృతశాచతీర్థస్నానంబును= కృతశాచమనే తీర్థంలో స్నానం చేయటమున్నా; రాజసూయ, పొండరిక సమంబులు= రాజసూయయాగంతో, పొండరిక యాగంతో సమానాలు; అగ్నివటంబున్వు= అగ్నివటతీర్థంలో; ముంజవటంబున్వు= ముంజవటమునే తీర్థంలో; ఈశ్వరున్+పూజించి= శిష్టుడిని అర్పించి; గాణపత్యంబు= గణాలపై ఆధిపత్యాన్ని; పదయుదురు= పాందగలరు; యజ్ఞిణీతీర్థము+ ఆడి= యజ్ఞిణీతీర్థంలో స్నానం చేసి; ఇష్టఘలంబులు+పదయుదురు= కోరిన కోరికలు పాందుతారు; కురుక్షేత్రద్వారంబున్వు= కురుక్షేత్రాన్ని ప్రవేశించే ఘలంలో కల ద్వారాన్ని; ప్రదక్షిణంబు+చేసినవ్వు= ఎడమనుండి కుడిషైపునకు భక్తిభావంతో చుట్టుతిరిగితే; పాప, క్షయంబు+అగు= పాపాలు నశిస్తాయి.

తాత్పర్యం: ఆ కురుక్షేత్రంలో ఉండే శమంతపంచకాల నడుమగల, రామప్రాదం అనే సరస్వు మధ్య బ్రహ్మదేవుడి ఉత్తరవేది ఉన్నది. అటువంటి కురుక్షేత్రాన్ని స్పృశించినవారికిన్నీ, కురుక్షేత్రానికి పోవాలని తలపోసినవారికిన్నీ, కురుక్షేత్రంలో నివసిస్తామని ఆలోచించినవారికిన్నీ సర్వపాపాలు నశిస్తాయి. అటుపిమృటు విష్ణుస్తానంలో విష్ణుమూర్తిని అర్పిస్తే అశ్వమేధం చేసిన పుణ్యం లభిస్తుంది. పారిష్ఠవ తీర్థంలో స్నానంచేసినవారు అగ్నిప్రోమయాగం చేసిన పుణ్యం పాందుతారు. పృథివీతీర్థంలో స్నానంచేస్తే వేయుఅవులను దానంచేసిన పుణ్యం లభిస్తుంది. శాలూకిని అనే పుణ్యతీర్థంలో స్నానమాడితే పది అశ్వమేధయాగాల పుణ్యం లభిస్తుంది. సర్వతీర్థంలో స్నానంచేసి అక్కడ ఉండే తరండకుడు అనే ద్వారపాలకుడిని దర్శించిన వారికి కోరినకోరికలు ఈడేరుతాయి. ఎచట విష్ణుదేవుడు ఆదివరాహంగా అవతరించాడో అటువంటి వరాహతీర్థంలో స్నానం చేసినవారికి అగ్నిప్రోమయాగం చేసిన పుణ్యం లభిస్తుంది. అశ్వినీతీర్థంలో స్నానంచేసినవారికి అందమైన రూపాలు ఏర్పడుతాయి. జయంతిలో ఉండే సౌమతీర్థంలో స్నానం చేస్తే రాజసూయ యాగం చేసినట్టే; కృతశాచతీర్థంలో స్నానం చేస్తే పొండరికయజ్ఞం చేసినట్టే. అగ్నివటక్షేత్రంలో, ముంజవటక్షేత్రంలో శిష్టుడిని ఆరాధిస్తే గణాలపై ఆధిపత్యం లభిస్తుంది. యజ్ఞిణీతీర్థంలో స్నానంచేస్తే కోరినకోరికలు ఈడేరగలవు. కురుక్షేత్రంలో ఉండే ప్రవేశద్వారానికి ప్రదక్షిణం చేస్తే పాపాలు నశిస్తాయి.

క. వీరుండు క్షత్రియులు దన, దారుణ పరశువున జామదగ్న్యుడు రౌద్రా

కారుండు వధియించి తటి, యారుణమున నేనుమడువు లాపాచించెన్.

ప్రతిపదార్థం: వీరుండు= పరాక్రమం కలవాడు; రౌద్ర+ఆకారుండు= కోపంతో కూడిన భయంకరమైన ఆకృతి కలవాడు; జామదగ్న్యుడు= జనుదగ్ని మహాముని కొడుకైన పరశురాముడు; క్షత్రియుల్వు= రాజకొలంవారిని; తన, దారుణ, పరశువున్వు=

భయానకమైన తన గండ్రగొడ్డలిచేత; వథింయించి= చంపి; తదీయ+అరుణమున్న= తత్ సంబంధితమైన నెత్తురుచేత; ఏను మడువులు= ఐదు (కొలనులు) సరస్వతిలు; ఆపాదించేన్= కల్పించాడు.

తాత్పర్యం: జమదగ్నిమహాముని పుత్రుడైన పరశురాముడు వీరుడు, భయంకరాకారుడు అయి, గండ్రగొడ్డలి ధరించి రాచకొలంవారినందరిని సంహరించి వారిరక్తంతో ఐదు మడుగులు కల్పించాడు.

వ. అందుఁ బిత్తుతర్పణంబు సేసినం బిత్తుదేవత లాతనికిం బ్రత్యక్షంబయి ‘నీ కిష్టంబైన వరంబు వేడు’ మనిను బరశురాముండు వారల కిట్లనియె. **262**

ప్రతిపదార్థం: అందున్= ఆ శమంతపంచకంలో; పిత్రు తర్పణంబు+చేసినన్= పిత్రుదేవతలకు శ్రాద్ధకర్మలలో విడిచే నివాపాంజలి విడిష్టే; పిత్రుదేవతలు= పితరులు; ఆతనికిన్= ఆ పరశురాముడికి; ప్రత్యక్షంబు+అయి= సాక్షాత్కరించి; నీకు+ఇష్టంబు+ఇన్= నీకు ఇష్టమైన; వరంబు= కోరిక; వేడుము+అనినన్= కోరుకొమ్ము- అని అడుగుగా; పరశురాముండు= పరశురాముడు; వారలకు= ఆ పితరులతో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆ శమంతపంచకమనే సరస్వతిలలో పితరులకు తర్పుణాలు విడువగా పిత్రుదేవతలు పరశురామునికి ప్రత్యక్షమై, నీకు ఇష్టమైన వరం కోరుకొనుమని అడుగుగా, అతడు ఈ విధంగా అన్నాడు.

తే. ‘క్షత్రవధమైన పాపంబు గ్రాగవలయుఁ; గడగి సద్గుతియును నాకుఁ బడయవలయుఁ;
నివియుఁ బుణ్యతీర్థంబులై యిధ్యలిత్తిఁ; బరగుచుండంగవలయుఁ మీ కరుణా జేసేఁ.’ **263**

ప్రతిపదార్థం: మీ కరుణన్+చేసి= మీ దయవలన; క్షత్రవధన్+ఇన, పాపంబు= రాచకొలంవారిని సంహరించటంచేత సంక్రమించిన పాపం; గ్రాగవలయున్= నశించాలి; గడగి= పూని; నాకున్= నాకు; సత్త+గతియును= మంచిస్థానాన్ని- అంటే పుణ్యంవలన లభించే స్థానం; పడయవలయున్= లభించాలి; ఇవియున్= ఈ శమంతపంచకం అనే మడుగులు; పుణ్య, తీర్థంబులు+ఇ= పుణ్యం ఇచ్చేతీర్థాలై; ఈ ధరిత్రిన్= ఈ భూమిపై; పరగుచుండంగవలయున్= శోభిల్లతూ ఉండాలి.

తాత్పర్యం: ‘రాచకొలంవారిని సంహరించటంచేత నాకు సంక్రమించిన పాపం నశించాలి. నాకు పుణ్యలోకప్రాప్తి కలగాలి. ఈ శమంతపంచకాలనే సరస్వతిలు, ఈ భూలోకంలో పరమ పవిత్రతీర్థాలుగా శోభిల్లాలి. మీరు దయచేసి నాకు ఈ వరం ప్రసాదించ ప్రార్థన.’

వ. అని పిత్రుదేవతల వరంబునం బుణ్యతీర్థంబులు జేసేఁ; నట్టి రామపూర్ణదంబు లాడినవాలికి నష్టమేధ ఫలంబగుఁ; గాయశోధనం బను తీర్థం బాడి కాయశుధ్మ లగుదు; రెందేని విష్ణుదేవుండు లోకంబుల నుధ్మలంచే నట్టి లోకోధారం బను తీర్థమాడి కులం బుధ్మలింతురు; శ్రీతీర్థం బాడి శ్రీమంతు లగుదురు; కపిలతీర్థం బాడి కపిల గో సహస్ర దాన ఫలంబుఁ బడయుదురు; సూర్యతీర్థం బాడి యం దుపవసించిన సూర్యలోక ప్రాప్తులగుదురు; గో భవనంబను తీర్థంబాడి గోసహస్రనమృద్ధ లగుదురు; శంజిని తీర్థంబాడి యుత్సుమరూపంబు వడయుదురు; యజ్ఞేంద్ర తీర్థం బాడి తరండకుం డను ద్వారపాలకుం జూచినవారు సరస్వతి స్తోత్రులైనవారు నగ్నిష్టమఫలంబు వడయుదురు; మాతృతీర్థ దర్శనంబునం బ్రజావృద్ధి యగు; బ్రహ్మవర్తంబును, శరవణంబునుం జూచిన, సర్వవ్యాధి విముక్త లగుదురు; శాయవిల్లోమూహపహం బను

తీర్థంబునం దేకాదశతీర్థంబులు గలఁ; వందుఁ బ్రాహ్మణయామంబు సేసిన విప్రులకు స్వలోమాపనయనం బగు; నెఱుకుచేత నేయంబడి కృష్ణమృగంబు లెందేని నొక్కతీర్థంబు సాంచ్చి మానుషత్వంబు వడసే నట్టి మానుష తీర్థం బాడి సర్వదురిత విముక్తులై దేవత్వంబు వడయుదురు; దాని తూర్పున నొక్కబ్రాహ్మణ నాపగ యను మహినాబిం జిత్యతర్వణంబు సేసి పిత్యదేవోదైశంబున నొక్కబ్రాహ్మణునకుం గుదువం బెట్టినఁ గోటిబ్రాహ్మణులు గుడిచిన ఫలంబగుఁ, జిత్యదేవతలు ధృత్ప్రియు నొందుదురు; బ్రహ్మోదుంబరంబు సప్తల్పి కుండంబుఁ గేదారంబును జూచి బ్రహ్మలోకంబు వడయుదురు; కపిల కేదారంబుఁ జూచి పాపవిముక్తులై యధృశ్య లగుదురు; సరకం బను తీర్థంబాడి కృష్ణచతుర్భవి నాఁ డీశ్వరుం బూజించి యెల్ల కోర్మలం బడయుదురు; మూడుకోట్ల కూపప్రాదంబులు గల యిలాస్పదం బను తీర్థంబాడి పిత్యతర్వణంబులు సేసినవాలికి వాజపేయఫలం బగుఁ; గెందాన కింజపుంబు లను తీర్థంబులందుఁ జేసిన దాన జపంబు లక్ష్మయంబు లగుఁ; నారదతీర్థం బైన యంబాజర్ణంబునందుఁ బ్రాహ్మత్యాగంబు సేసినవారు సర్వలోకంబులం బడయుదురు; శుక్రదశమిం బుండలీకం బను తీర్థంబాడి పాండలీక ఫలంబు వడయుదురు; రందు వైతరసీస్వాత్ములై రుద్రునకు నమస్కరించి సర్వపాపవిముక్తు లగుడు; రెందేని దేవత లనేకసహస్రవర్ధంబులు దపంబు సేసి రట్టి ఫలకీషనం బను తీర్థంబాడి యగ్నిపోషిమాతిరాత్మన లంబులు వడయుదురు; ద్వైపాయనుం డనేకతీర్థంబులు మిత్రీకలంచుటం జేసి మిత్రకం బనబరగెన తీర్థం బాడినవాలికి సర్వతీర్థస్వాత్మునఫలం బగుఁ; వ్యాస వసంబును మనోజవంబును మధువటియు నను తీర్థంబుల నాడిన గో సహస్రదాన ఫలంబు వడయుదురు; కౌశికీ దృఘధ్వతీ సంగమంబున స్వాత్ములై సర్వపాప విముక్తు లగుదురు; కిందత్తంబును దిలప్రస్తదానంబు సేసి పితరుల బుణంబు నీఁ గుదుఁ; రహస్యదిన తీర్థంబుల నాడి సూర్యలోకప్రాప్తు లగుదురు; మృగధూమంబున గంగాస్వాత్ములై మహాదేవు నల్లించిన మహాత్ము లశ్మయేధ ఫలంబు వడయుదురు; వామనం బను తీర్థంబాడి వామను నల్లించినవారు విష్ణులోకప్రాప్తు లగుదురు; పాపనంబను తీర్థంబాడి కులంబు వపిత్రంబు సేయుదురు; శ్రీకుంజంబున సరస్వతీ స్వాత్ములై యగ్నిపోషమ ఫలంబు వడయుదురు; బుఘు లెందే నుండి యాత్రాపరులై కురుక్షేత్రంబునకుం బోధు రట్టి సైమిశకుంజం బాడి బుఘిత్యప్తి సేయుదురు; బ్రహ్మతీర్థం బాడి వర్ణంతరులు బ్రాహ్మణులు లగుదురు; బ్రాహ్మణులు బ్రహ్మలోక ప్రాప్తు లగుదురు.

264

ప్రతిపదార్థం: అని= ఆ విధంగా చెప్పి; పితుడేవతల వరంబున్న= పితరులు అనుగ్రహించిన వరంచొప్పున (ఆ శమంత పంచకాలను); పుణ్యతీర్థంబులన్+చేసేన్= పుణ్యతీర్థాలుగా చేశాడు; అట్టి= అటువంటి; రామప్రాదంబులు+అడిన వారిక్నీ= పరశురాముడు నిర్మించిన సరస్వులలో స్నానమాడినవారికి; అశ్వమేధఫలంబు+అగున్= అశ్వమేధయాగం చేసినపుణ్యం లభిస్తుంది; కాయళోధనంబు+అను, తీర్థంబు+అడి= కాయళోధనం అనే పుణ్యతీర్థంలో స్నానంచేసి; కాయశుద్ధులు+అగుదురు= శరీర శోచాన్ని సంపాదించినవారవుతారు; ఎందు+ఏని= ఏ ఘ్రంథమందైతే; విష్ణుదేవుండు= శ్రీమన్యోవిష్ణువు; లోకంబులన్= ప్రపంచాలను; ఉద్దరించెన్= సంరక్షించాడో; అట్టి= అట్టిచోట ఉండే; లోకోద్ధారంబు+అను= లోకోద్ధారం అనేతీర్థంలో; తీర్థము+అడి= స్నానంచేసి; కులంబు+ఉద్దరింతురు= కులానికి అభ్యస్తుతి కలుగజేస్తారు; శ్రీ తీర్థంబు+అడి= శ్రీ తీర్థంలో స్నానంచేసి; శ్రీమంతులు+అగుదురు= సంపన్మలవుతారు; కపిలతీర్థంబు+అడి= కపిలతీర్థంలో స్నానంచేసి; కపిల, గో, సహస్ర, దాన, ఘలంబున్= కపిలవర్షంకల వేయి ఆవులను దానంచేసిన పుణ్యం; పడయుదురు= పాందుతారు; సూర్యతీర్థంబు+ ఆడి= సూర్యతీర్థంలో స్నానంచేసి; అందు+ఉపవసించిన= అందులో ఉపవాసం చేస్తే; సూర్యలోక ప్రాప్తులు+అగుదురు= సూర్యలోకాన్ని

పాందుతారు; గోభవనంబు+అనుతీర్థంబు+ఆడి= గోభవనం ఆనే తీర్థంలో స్నానమాడితే; గో, సహాస్ర, సమృద్ధులు+అగుదురు= వేయి ఆపుల సంపద కలవారు అవుతారు; శంఖినీ తీర్థంబు+ఆడి= శంఖినీతీర్థంలో స్నానంచేసి; ఇత్తమరూపంబు+పడయుదురు= మంచి ఆకృతిని పాందుతారు; యజ్ఞేంద్ర తీర్థంబు+ఆడి= యజ్ఞేంద్రతీర్థంలో స్నానంచేసి; తరండకుండు+అను; ద్వారపాలకున్+చూచినవారు= ద్వారపాలకుడిని సందర్శించినవారు; సరస్వతీ, స్నాతులు+ఇనవారున్= సరస్వతినిదిలో స్నానం చేసినవారు; అగ్నిష్టోమ ఫలంబు= అగ్నిష్టోమ యాగంవలన లభించే పుణ్యం; పడయుదురు= పాందుతారు; మాతృతీర్థ, దర్శనంబున్= మాతృతీర్థాన్ని చూడటంవలన; ప్రజావృష్టి+అగు= సంతానలాభం కలుగుతుంది; బ్రహ్మవర్తంబును= బ్రహ్మవర్తతీర్థాన్ని; శరవణంబును= శరవణతీర్థాన్ని; చూచిన= దర్శించగా; సర్వవ్యాధి విముక్తులు+అగుదురు= సర్వరోగాలనుండి విముక్తులు అపుతారు; శ్వామిలోమాపహంబు+అనుతీర్థంబునందు; ఏకాదశ తీర్థంబులు= పదకొండు తీర్థాలు; కలవు; అందున్= అచట; ప్రాణాయామంబు+చేసిన, విప్రులకు= ప్రాణాయామ యోగాభ్యాసం చేసిన బ్రాహ్మణులకు; స్వలోమ+ అపనయనంబు+అగు= తమ వెండుకలు తొలగిసోతాయి- అనగా పాపాలు నశిస్తాయి; ఎతుకుచేతన్= కిరాతకుడిచేత; ఏయంబడి= బాగింతో కొట్టబడి; కృష్ణమృగంబులు= నల్ల జింకలు; ఎందు+ఏనిన్= ఎచట; ఒక్క తీర్థంబు+చొచ్చి= ఒక పుణ్యాశ్చైతంలో ప్రవేశించి; మానుషత్వంబు= మానుష్యరూపం; పడసెన్= పాందాయో; అట్టి; మానుషతీర్థంబు+ఆడి= మానుషమనే తీర్థంలో త్రుంకులడి; సర్వదురిత, విముక్తులు+ఐ= సమస్తమైన పాపాలనుండి తొలగినట్టివారై; దేవత్వంబు+ పడయుదురు= అటువంటి దేవత్వం పాందుతారు; దాని తూర్పున్= ఆ మానుషతీర్థానికి తూర్పున; ఒక్క+ఇరువున్= యుక్తమైన ఘలంలో; అపగ+అను, మహానదిన్= ఆపగ అనే మహానదిలో; పితృతర్వణంబు+చేసి= పితరులకు శ్రాద్ధక్రియలు చేసి; పితృదేవ+ఉద్దేశంబున్= పితృదేవతలను ఉద్దేశించి; ఒక్క, బ్రాహ్మణునకున్= ఒక్క విత్రునకు; కుడువన్+పెట్టిన్= భోజనం తినిసిస్తే; కోటిబ్రాహ్మణులు= కోటిమంది బ్రాహ్మణులు; కుడిచిన= భోజనంచేసిన; ఫలంబు+అగున్= పుణ్యం కలుగుతుంది; పితృదేవతలు= పితరులు; తప్తియున్+ఒందుదురు= తనిని చెందుతారు; బ్రహ్మదుంబరంబు= బ్రహ్మదుంబరం అనేతీర్థాన్ని; సప్తర్మికుండంబున్= ఏడుగురు బుములగుండం (తీర్థం); కేదారంబును= కేదారాన్ని; చూచి= దర్శించి; బ్రహ్మలోకంబు+ పడయుదురు= సత్యలోకం పాందుతారు; కపిల కేదారంబున్+చూచి= కపిల కేదారమనే పుణ్యాశ్చైతాన్ని సందర్శించి; పాపవిముక్తులై= పాపంనుండి తొలగినవారై; అద్భుతులు+అగుదురు= కనిపించనివారు కాగలరు; సరకంబు+అను, తీర్థంబు+ఆడి= సరకమనే తీర్థంలో స్నానంచేసి; కృష్ణవతుర్భజినాడు= కృష్ణమక్కంలోని చతుర్భజినాడు; శాశ్వతున్+పూజించి= శివుడిని ఆరాధించి; ఎల్ల కోర్కులన్= అన్ని కోరికలను; పడయుదురు= పాందుతారు; మూడు, కోట్ల, కూప, ప్రాదంబులు+కల= మూడుకోట్ల నూతలు కల; ఇలాస్పదంబు+అను, తీర్థంబు+ఆడి= ఇలాస్పదం అనే తీర్థంలో స్నానంచేసి; పితృ, తర్వణంబులు+ చేసినవారికి= పితరులకు శ్రాద్ధకర్మలు నిర్వర్తించినవారికి; వాజపేయ, ఫలంబు+అగున్= వాజపేయయాగం చేసిన పుణ్యం దక్కుతుంది; కిందాన, కింజప్యంబులు+అను, తీర్థంబులందున్= కిందానం, కింజప్యం అనేతీర్థాలలో; చేసిన, దాన, జపంబులు= చేసిన దానాల వలన, జపాలవలన లభించే పుణ్యాలు; అష్టయ్యంబులు+అగు= తరుగనట్టివి కాగలవు; నారద, తీర్థంబు+బన= నారద మహార్షి ప్రతిశ్శించిని; అంబా జన్మంబునందున్= అంబాజన్మం అనేతీర్థంలో; ప్రాణత్యాగంబు+చేసినవారు= అసువులు వీడినవారు; సర్వలోకంబులన్+పడయుదురు= సమస్తలోకాలను పాందగలరు; శుక్లదశమిన్= శుక్లపశ్చంలోని దశమినాడు; పుండరీకంబు+అను, తీర్థంబు+ఆడి= పుండరీకం అనేతీర్థంలో స్నానంచేసి; పాండరీక ఫలంబు= పాండరీకయజ్ఞం చేసినపుణ్యాన్ని; పడయుదురు= పాందుతారు; అందున్= అచట; వైతరణీ, స్నాతులు+ఐ= వైతరణీ నదిలో స్నానంచేసినవారై; రుద్రునకు= శివుడికి; నమస్కరించి= వందనమాచరించి; సర్వ, పాప, విముక్తులు+అగుదురు= సమస్త పాపాలనుండి తొలగుతారు; ఎందేని= ఏ ఘలంలో; దేవతలు= అమరులు; అనేక, సహస్ర, వర్షంబులు= పెక్కువేల ఏండ్లు; తపంబు చేసిరి= తపస్సి చేశారో; అట్టి= ఆ ఘలమైన; ఫలకీషనబులు+అను తీర్థంబు+ఆడి= ఫలకీషనమనే తీర్థంలో స్నానంచేసి; అగ్నిష్టోమ+అతిరాత్ర, ఫలంబులు= అగ్నిష్టోమం, అతిరాత్రం అనే యజ్ఞాలు చేసిన పుణ్యాలు; పడయుదురు= పాందుతారు; ద్వాపాయనుండు= వేదవ్యాసమహార్షి; అనేక, తీర్థంబులు= పెక్క పుణ్యతీర్థాలను; మిత్రికరించుటన్+చేసి= కలపటంచేత; మిత్రకంబు+అన్న+పరఁగిన= మిత్రకం అని పిలువబడిన; తీర్థంబు+ఆడినవారికి= తీర్థంలో స్నానంచేసిన వారికి; సర్వ, తీర్థ, స్నాన, ఫలంబు+అగున్=

సమష్టి తీర్థాలలో స్నానంచేసిన పుణ్యాలు దక్కుతాయి; వ్యాసవనము= వ్యాసవనమనే తీర్థమును; మనోజవంబును= మనోజవం అనే తీర్థమును; మధువటియును= మధువటిఅనే తీర్థమును; అను తీర్థంబులన్+అడిన= అనేతీర్థాలలో స్నానంచేస్తే; గో, సహస్ర, దాన, ఫలంబు= వేయి ఆవులను దానం చేసినపుణ్యాన్ని; పడయుదురు= పొందుతారు; కాశికీ, దృష్టద్వాతీ, సంగమంబునన్= కాశికీ దృష్టద్వాతులు కలిసినచోటి; స్నాతులు+బి= స్నానం చేసినవారై; సర్వ పాప విముక్తులు+అగుదురు= అన్ని పాపాలనుండి తొలగినవారగుదురు; కిందత్తంబునన్= కిందత్తం అనే తీర్థంలో; తిల ప్రస్త దానంబు+చేసి= ఒకప్రస్తం తిలలు (నమ్మలు) దానంచేసి; పితరుల, బుణంబున్= పితుదేవతల బుణాన్ని; తఃగుదురు= తీర్పుకొంటారు; అహస్తిసుదిన తీర్థంబులన్+అడి= అహస్తి, సుదినం అనే తీర్థాలలో స్నానంచేసి; సూర్యలోక ప్రాప్తులు+అగుదురు= సూర్యలోకం పొందుతారు; మృగధూమంబునన్= మృగధూమజ్ఞేత్రంలో; గంగాస్నాతులు+బి= గంగలో స్నానంచేసినవారై; మహాదేవున్= శివుడిని; అర్పించిన= ఆరాధించిని; మహాత్ములు= మహానుభావులు; అశ్వమేధ ఫలంబు= అశ్వమేధయాగం చేసినపుణ్యాం; పడయుదురు= పొందుతారు; వామవంబు+అను తీర్థంబు+అడి= వామవమనే తీర్థంలో స్నానంచేసి; వామవమన్+అర్పించినవారు= వామవదేవుని ఆరాధించిన వారు; విష్ణులోకప్రాప్తులు+అగుదురు= విష్ణులోకాన్ని పొందుతారు; పావనంబు+అను తీర్థంబు+అడి= పావనమనే తీర్థంలో స్నానంచేసి; కులంబు= వంశాన్ని; పవిత్రంబు+చేయుదురు; శ్రీకుంజంబునన్= శ్రీకుంజతీర్థంలో; సరస్వతి స్నాతులు+బి= సరస్వతిసుదిలో స్నానంచేసి; అగ్నిష్టోమఫలంబు= అగ్నిష్టోమం అనే యజ్ఞం చేసిన ఫలితం; పడయుదురు= పొందుతారు; బుములు+ఎందేని+ఉండి= మునులు ఎచటిమండి; యాత్రాపరులు+బి= పయనం మొదలుపెట్టి; కురుక్షేత్రంబునకున్= కురుక్షేత్రానికి; పోదురు= వెళ్ళుతారో; అట్టి= ఆ; నైమిశకుంజంబు+అడి= నైమిశకుంజతీర్థంలో స్నానంచేసి; బుమిత్రుప్తి= మునులకు సంతృప్తి; చేయుదురు= చేస్తారు; బ్రహ్మాతీర్థంబు+అడి= బ్రహ్మాతీర్థంలో స్నానంచేసి; వర్ణాంతరులు= ఇతర వర్ణస్తులు; బ్రాహ్మణులు+అగుదురు= బ్రాహ్మణులుగా ఆవుతారు; బ్రాహ్మణులు; బ్రహ్మలోక, ప్రాప్తులు= సత్యలోకాన్ని పొందినవారు; అగుదురు= అవుతారు.

తాత్పర్యం: అని పితుదేవతలను ప్రార్థించి వారి వరంవలన శమంతపంచక సరస్వులను పుణ్యతీర్థాలుగా చేశాడు. అటువంటి పరశురాముడి మడుగులలో స్నానంచేసినవారికి అశ్వమేధయాగం చేసిన పుణ్యఫలం లభిస్తుంది. కాయశోధనం అనేతీర్థంలో స్నానంచేస్తే దేహశోచం సిద్ధిస్తుంది. ఏచోట విష్ణుదేవుడు లోకాలను ఉద్ధరించాడో ఆ ఘలానికి లోకోద్ధారం అనేప్రభ్యాతి ఏర్పడింది. అచట స్నానం చేసినవారు తమ వంశాన్ని ఉద్ధరిస్తారు. శ్రీతీర్థంలో స్నానంచేస్తే సంపద కలుగుతుంది. కపిలతీర్థంలో స్నానంచేస్తే ఇంచుక ఎరుపు ఇంచుక నలుపు గల ఆవులు వేయింటిని దానంచేసిన పుణ్యాం లభిస్తుంది. సూర్యతీర్థంలో స్నానంచేసి ఉపవాసం చేస్తే సూర్యలోకం ప్రాప్తిస్తుంది. గోభవనం అనేతీర్థంలో స్నానంచేస్తే వేలకొలది ఆవులు కలవారవుతారు. శంఖిసీతీర్థంలో స్నానమాడితే అందమైన ఆకృతి లభిస్తుంది. యజ్ఞేంద్రతీర్థంలో స్నానంచేసి తరండకుడు అనే ద్వారపాలకుడిని సందర్శించినవారు, సరస్వతిసుదిలో స్నానం చేసినవారు అగ్నిష్టోమయాగం చేసినపుణ్యాం పొందుతారు. మాతృతీర్థాన్ని సందర్శించినవారికి సంతానవృద్ధి అవుతుంది. బ్రహ్మవర్తం, శరవణం అనే తీర్థాలు సందర్శించినవారు సమష్ట రోగాలనుండి విముక్తి చెందుతారు. శ్వావిల్లోమాపవాం అనే తీర్థంలో పదకొండు తీర్థాలు ఉన్నాయి. అందులో ప్రాణాయామం చేసి యోగాభ్యాసం చేసిన బ్రాహ్మణులకు (పాపాలు నశించినందుకు సూచకంగా) తమ తమ కేశాలు తొలగిపోతాయి. కిరాతుడిబాణంచేత కొట్టబడి ఎచట లేశ్చు (కృష్ణజింకలు) మనజరూపం పొందాయో ఆ ఘలంలో మానుషతీర్థం వెలిసింది. ఆ తీర్థంలో స్నానంచేసినవారు సర్వపాపాలు తొలగి దేవత్వం పొందుతారు. ఆ మానుషతీర్థానికి తూరుపుదిక్కున నిర్మితస్తలంలో ‘అపగ’ అనే నదిలో పితుదేవతలకు శ్రాద్ధకర్మలు నిర్వహించి, పితరులను ఉద్దేశించి ఒక బ్రాహ్మణుడికి భోజనం పెట్టితే, కోటి మంది బ్రాహ్మణులకు అన్వదానం చేసిన పుణ్యాం లభిస్తుంది. పితుదేవతలు తనివి చెందుతారు. బ్రహ్మోదుంబరం,

సప్తరికుండం, కేదారం అనే తీర్థాలను సందర్భిస్తే బ్రహ్మలోకప్రాప్తి అపుతుంది. కపిల కేదారం అనే తీర్థాన్ని చూచినవారు పాపాలు తొలగి అదృష్టులోతారు. సరకం అనే తీర్థంలో స్నానం చేసి కృష్ణపక్షంలోని చతుర్దశినాడు శివుడిని అర్పిస్తే కోరిన కోరికలు అన్ని సిద్ధిస్తాయి. మూడుకోట్ల నూతులు కల ఇలాస్పదం అనేతీర్థంలో స్నానంచేసి పితరులకు తర్వాతాలు విడిస్తే వారికి వాజపేయయగం చేసిన పుణ్యం లభిస్తుంది. కిందానం, కింజప్యం అనేతీర్థాలలో చేసిన దానాల, జపాల పుణ్యాలు ఎన్నటికీ తరుగవు. నారదమహార్షి నిర్మించిన అంబాజన్మం అనేతీర్థంలో అసువులు వదిలితే సమస్త పుణ్యలోకాలను పొందగలరు. శుక్లపక్షదశమినాడు పుండరీకం అనేతీర్థంలో స్నానం చేస్తే పుండరీకయజ్ఞం చేసినపుణ్యం లభిస్తుంది. అందులోని వైతరణీనదిలో స్నానంచేసి శివుడికి వందనమాచరిస్తే సర్వపాపాలు తొలగిపోతాయి. ఎచట దేవతలు వేలకొలది సంవత్సరాలు తపస్సు చేశారో అటువంటి ఫలకీవనం అనే తీర్థంలో స్నానం చేస్తే అగ్నిపోమం, అతిరాత్రం అనే యజ్ఞాలు చేసినపుణ్యం లభిస్తుంది. వేదవ్యాసమహార్షి పెక్కుతీర్థాలను కలయబోసి మిక్కకం అనేతీర్థాన్ని నిర్మించాడు. అచట స్నానం చేసినవారికి సర్వతీర్థాలలో స్నానమాడినపుణ్యం చేకూరుతుంది. వ్యాసవనం, మనోజనం, మధువటి అనేతీర్థాలలో స్నానంచేస్తే వేయిఆవులను దానం చేసిన పుణ్యం లభిస్తుంది. కాశికీనది, దృష్టాత్మినది కలిసేచోట స్నానం చేసినవారు సమస్తపాపాలనుండి విముక్తులపుతారు. కిందత్తతీర్థంలో ఒక ప్రస్తం కొలతగల తిలల (మవ్వుల) ను దానంచేస్తే పితరుల బుఱాన్ని తీర్చుకొంటారు. అహస్సు, సుదినం అనేతీర్థాలలో స్నానంచేస్తే సూర్యలోకం ప్రాప్తిస్తుంది. మృగధూమం అనే క్షేత్రంలో గంగాస్నానంచేసి శివుడిని ఆరాధించిన మహాత్ములకు అశ్వమేధఫలం లభిస్తుంది. వామనం అనేతీర్థంలో స్నానంచేసి వామనవిష్ణువును ఆరాధించినవారు విష్ణులోకానికి వెళ్ళుతారు. పావనం అనే తీర్థంలో స్నానంచేసినవారు వంశాన్ని పవిత్రం చేస్తారు. శ్రీకుంజం అనే తీర్థాన్ని దర్శించి సరస్వతీనదిలో స్నానంచేసేవారు అగ్నిపోమయగం చేసినపుణ్యం పొందుతారు. బుమలు ఎచటనుండి కురుక్షేత్ర తీర్థయాత్రను మొదలుపెట్టుతారో అట్టి వైమిశకుంజం అనేతీర్థంలో స్నానంచేస్తే బుమలకు సంతృప్తి కలుగుతుంది. బ్రహ్మతీర్థంలో స్నానమాడితే తదితర వర్షాలవారు బ్రాహ్మణులు అవుతారు. బ్రాహ్మణులు అచట స్నానం చేస్తే వారికి బ్రహ్మలోకం సిద్ధిస్తుంది.

విశేషం: ఆయా తీర్థాలలో క్రుంకులిడితే లభించే ఆయా పుణ్యఫలితాలు ఇందులో వివరించబడ్డాయి. ఆయా తీర్థాలు సార్ధకాలు. అయితే శ్వావిల్లోమాపహం అనేతీర్థానికి అర్థం అనుశీలించదగింది. శ్వావిత్ అంటే ఏదుపందిలోమం. లోమం= రోమం. ఉపనయనంలో ఏదుపంది రోమస్సుర్చు శాస్త్రవిహితం. ఏతద్దోష నివారకమైన పుణ్యక్షేత్రం శ్వావిల్లోమాపహం. అందులో ప్రాణాయామం చేసిన విప్రులకు స్వకీయ రోమాలు (స్వలోమాలు) తొలగిపోతాయి. అంటే, వారి పాపాలు నశిస్తాయి అని భావం. “రోమా శ్వాత్మిత్య పాపాని” పాపాలు రోమాలను ఆశయించి ఉంటాయి అనటం ప్రాచీన సంప్రదాయం.

- సీ.** అనఘుండు మంకసుం డసు నొక్క బ్రహ్మల్ని, తన చేయి త్రయ్యంగ దర్శించిని సాంద్రమై శాకరసం బందు నిర్దశం, బగుడును హర్షించి యాడుచున్ని జూచి సహింపక సురలును మునులును, హరుపాలి కలిగి ‘దేవాబిదేవ! మునిస్వత్త మే విధంబున నివృత్తం బగు, నట్లుగా జేయవే యనిన హరుండు
- అ.** దపసిరుప మపుడు ధరియించి యమ్ముని, కడకు వచ్చి, ‘యేమి కారణమున నాడే? దేమి విష్ణుయం జందుఁ జూచితి? , చెప్పు నుచిత మేనిఁ జెప్పు’ మనిన.

ప్రతిపదార్థం: అనముడు= పాపరహితుడు (మహాత్ముడు); మంకణుండు+అను+ఒక్క, బ్రహ్మ+బుషి= మంకణుడు అనే పేరుకల ఒక బ్రహ్మజ్ఞానం ఆజ్ఞించిన ముని (బ్రహ్మ+బుషి= బ్రహ్మర్మి); తనచేయి చీలేటట్లు; దర్శన్+కొనినన్= దర్శను పట్టుకోగా- అంటే దర్శను పట్టుకొన్నపుడు అతడి చేయి చీలగా; సాంద్రము+ఇ= దట్టమై; అందు= ఆ తెగిన చేతిమండి; శాకరసంబు= ఆకుకూరల ద్రవం; నిర్దత్తంబు+అగుడును= కారుతుంటే; హర్షించి= సంతోషించి; ఆడుచున్నవ్వున్= నృత్యం చేస్తుండగా; చూచి= అరసి; సహింపక= బిర్ముకొనలేక; సురలును= దేవతలును; మునులును= బుములును; హరుపాలికిన్= శివుడి దగ్గరకు; అరిగి= వెళ్లి; దేవ+ఏదిదేవి= దేవుల్లలో మొదటి దేవుడివైనవాడా; మునినృత్యము= బుమియొక్క నాట్యం; ఏ+విధంబునన్= ఏ రితిగా; నివృత్తంబు+అగున్= ఆపివేయబడునో; అట్లుగాన్= ఆ విధంగా; చేయవే+అనినన్= చేయుమని ప్రార్థించగా; హరుడు= శివుడు; తపసి రూపము+అపుడు, ధరియించి= తపస్యి ఆకారం అపుడు ధరించి; ఆ+మునికడకున్= ఆ బుషి దగ్గరికి; వచ్చి= అరుదెంచి; ఏమి, కారణమునన్= ఏ హేతువు చొప్పున; ఆడెదు= నృత్యం చేస్తున్నవాడివి; ఇందున్= దీనిలో; ఏమి, విస్కయంబు+చూచితి= ఏ ఆశ్చర్యకరమైన విషయాన్ని చూచావు?; చెప్పున్+ఉచితము+ఏనిన్= చెప్పటం భావుమైతే; చెప్పుము+అనిన= వచింపుము అనగా.

తాత్పర్యం: పాపరహితుడైన మంకణుడు అనే బ్రహ్మర్మి దర్శను పట్టుకొన్నపుడు అతడి చేయి తెగి అందులోమండి ఆకుకూరద్రవం కారసాగింది. అంత సంతోషించి ఆ ముని నృత్యం చేయ నారంభించాడు. ఆ మంకణమహాముని అవిరథన్యత్యాన్ని చూడలేక దేవతలూ, మునులూ శివుడిపాలికి వెళ్లి ‘ఓ దేవాదిదేవా! మంకణమహాముని నృత్యం మానేటట్లు చేయుము’ అని ప్రార్థించారు. అంత శివుడు ఒక తపసి ఆకృతి ధరించి వచ్చి ‘మంకణమహామునీ! నీవు ఎందుకు ఇట్లా నృత్యం చేస్తున్నావు? ఇందులో నీవు చూచిన వింత ఏమిటి? చెప్పటం ఉచితమని నీకు తోస్తే దయచేసి చెప్పుప్రార్థన’ అని అడిగాడు.

v. ‘నా కరంబున శాకరసంబు వెలువడిన విష్ణుతుండ నయి హల్మించి యాడెద’ ననిన ‘నిధి యేమి విష్ణుయంబు; చినిం జూడు’ మని హరుండు తన యంగుష్ఠంబున యంగుళి తాడనంబు చేసిన నందు హిమస్నిభం బయిన భస్తుంబు వెలువడినం జూచి, లజ్జితుం డయి ‘నీవు పరమేశ్వరుండ’ వని నమస్కరించి, వేదమంత్రంబుల స్తుతియించి. ‘దేవా! నీ ప్రసాదంబున నాకుఁ దపశివర్ధనంబు గావలయు’ ననిన, నమ్మునివరునకు నీశ్వరుండు గరుసించి ‘నీకుఁ దపశివర్ధన మగు; నేను నీ యాత్రమంబున నుండుదు’ ననియే; నట్టి సప్తసారస్పతీతీర్థంబు లాడినవాలకి సారస్పతసిథి యగు; బ్రహ్మదిదేషతలచే నభష్టితంబు లయిన యోశనసతీర్థంబును గపాలమోచనంబు, విశ్వామిత్రంబుఁ గాల్టుకేయంబు ననియెడు తీర్థంబుల నాడి పాపవిముక్కు లయి బ్రహ్మలోకంబు నడయుదురు.

266

ప్రతిపదార్థం: నా, కరంబునన్= నా చేతిలో; శాక, రసంబు= ఆకుకూరలనుండి వెలువడేటటువంటి ద్రవం; వెలువడినన్= కారిన; విస్కయండు+అయి= అచ్చేరువు చెందినవాడినై; హర్షించి= సంతోషించి; ఆడెదన్= నృత్యం చేస్తున్నాను; అనినన్= అని చెప్పగా; హరుండు= శివుడు; ఇది+ఏమి, విస్కయంబు= ఇదేమి వింత?; దీనిన్+చూడుము+అని; తన, అంగుష్ఠంబునన్= తనచేతి బొటనవేలైటై; అంగుళి, తాడనంబు, చేసినన్= ఫ్రేలితో కొట్టగా; అందు= అచటినుంచి; హిమ, సన్నిఖంబు+అయిన= మంచుతో సమానమైన (తెల్లనైన); భస్తుంబు= బూడిద; వెలువడినన్= బయటికి రాగా; చూచి= అరసి; (మంకణుడు); లజ్జితుండు+అయి= సిగ్గుచెందినవాడయి; నీవు, పరమేశ్వరుండవు+అని= నీవు పరమశివుడినవి; నమస్కరించి= వందనంచేసి; వేదమంత్రంబుల, స్తుతియించి= వేద మంత్రాలతో ప్రస్తుతించి; దేవా!= ఈశ్వరా!; నీ, ప్రసాదంబు= నీ అనుగ్రహంవలన; నాకున్; తపన్+వర్ధనంబు= తపస్యియొక్క అభివృద్ధి; కావలయున్= జరగాలి; అనినన్= అని పలుకగా; ఆ+మునివరునకున్=

ఆ బుషిషేష్టుడికి; ఈశ్వరుండు= శివుడు; కరుణించి= దయగలిగి; నీరున్+తపోవర్ధనము+అగున్= నీకు తపస్సుయొక్క అభివృద్ధి అవుతుంది; నేను, నీ+ఆశ్రమంబున్+ఉండుదున్= నేను నీ ఆశ్రమంలో ఉంటాను; అనియెన్= అని అన్నాడు; అట్టి= అటువంటి (మహిమగల); సప్త సారస్వత తీర్థంబులు= సప్త (ఏడు) సారస్వతతీర్థాలు అనబడే వాటిలో; ఆడిన వారికిన్= స్నానంచేసినవారికి; సారస్వతసిద్ధి+అగు= సరస్వతికి సంబంధించిన (సంగీత, సాహిత్యశాస్త్ర) జ్ఞానం లభిస్తుంది, అభినివేశం ఏర్పడుతుంది; బ్రహ్మ+అది దేవతలచేన్= బ్రహ్మ మొదలయిన దేవతలచేత; అధిష్టితంబులు+అయిన్= అధిష్టించబడినవైన; ఔశనస తీర్థంబును= ఔశనసం అనే తీర్థమున్నా; కపాల మోచనంబు= కపాలమోచనమున్నా; విశ్వామిత్రంబున్= విశ్వామిత్రమున్నా; కార్త్రికేయంబున్= కార్త్రికేయమున్నా; అనియెడు తీర్థంబులన్+అడి= అనబడే తీర్థాలలో స్నానంచేసి; పాపవిముక్తులు+అయి= పాపాలనుంచి తొలగినట్టివారయి; బ్రహ్మలోకంబు+పడయుదురు= సత్యలోకాన్ని పొందుదురు.

తాత్పర్యం: ‘నా చేతినుండి శాక్తద్రవం వెలువడితే అచ్చేరువు చెంది ఆనంద తన్నయత్యంతో సృత్యం చేస్తున్నాను’ అని మంకణమహార్షి పరికాడు. అంత తపసిరూపంలో ఉన్న శివుడు ‘ఇదేమి వింత? నాచేతిని చూడుము’ అని బొటనప్రేలిని ప్రేలితో కొట్టాడు. అందుండి మంచువలె తెల్లనైన బూడిద వెలువడటం చూచి మంకణమహాముని సిగ్గుపడి ‘నీవు పరమేశ్వరుడిపి’ అని నమస్కరించి వేదమంత్రాలతో ప్రస్తుతించి, ‘దేవా! నీ అనుగ్రహంవలన నాకు తపోవృద్ధి కావా’ లని అనగా, ఆ మహార్షిని ఈశ్వరుడు కరుణించి ‘నీకు తపోవృద్ధి అవుతుంది, నేను నీ ఆశ్రమంలో ఉంటాను’ అని చెప్పాడు. అటువంటి సప్త సారస్వతాలు అనే తీర్థాలలో స్నానంచేసినవారికి సారస్వతంలో సమగ్రప్రాప్తి ఏర్పడుతుంది. బ్రహ్మదిదేవతలచేత అధివసించబడినవైన ఔశనసం, కపాలమోచనం, విశ్వామిత్రం, కార్త్రికేయం అనే తీర్థాలలో స్నానంచేస్తే పాపాలనుండి విముక్తులై సత్యలోకాన్ని పొందుతారు.

క. వేదములయందు వినగ్గఁ బృఁ | ధూఢకతీర్థంబ యుత్తమోత్తముము సురేం
ద్రాబి సురవరులకును వ్యాఁ | సౌభి మహాయోగివరుల కాస్పుద మగుటన్.

ప్రతిపదార్థం: వేదముల+అందున్= వేదాలలో; వినగ్గు= వినగా; పృథుదక, తీర్థంబు+అ= పృథుదకం అనే పుణ్యశ్శైతమే; సురేంద్ర+అది, సురవరులకును= దేవేంద్రుడు మున్నగు దేవతాశేష్టులకును; వ్యాస+అది, మహాయాగి, వరులకు= వ్యాసుడు మున్నగు గొప్ప యోగిశేష్టులకు; ఆస్మదము+అగుటన్= నెలవు అవటంచేత; ఉత్తుమ+ఉత్తుముము= మేలితీర్థాలలోకల్ల మేల్రమైనది.

తాత్పర్యం: వేదాలలో ప్రస్తావించబడిన పుణ్యతీర్థం పృథుదకతీర్థం దేవేంద్రుడు మున్నగు దేవతలకున్నా, వ్యాసుడు మున్నగు యోగివరేణ్యులకున్నా నెలవు కావటంచేత అది ఉత్తుమోత్తమం.

వ. అందు శలీరత్యాగంబు చేసినవార లపారపాపవిముక్తులై ముక్తు లగుదురు; సురకన్యా సరస్వతీ సంగమ స్నాతులైనవారు బ్రహ్మహాత్యాది పాతకంబులవలనఁ బాయుదురు; దళ్భానిల్భాతంబైన యర్థకీల తీర్థం బాడిన శూద్రులు బ్రాహ్మణుల లగుదురు, బ్రాహ్మణులు పరమసిద్ధు లగుదురు; శతంబును సహస్రంబును నను తీర్థంబు లందుఁ జేసిన జపదానోపవాసంబులు శతసహస్రగుణంబులగు; వేల్పు లెల్లం గుమారు సేనాపతింగా నెందే నజుఖేకించి రట్టితైజసం బను తీర్థంబును దాని తూర్పున నుండు కురుతీర్థంబును స్వర్గదావరం బను తీర్థంబును జూచినవాలకి స్ఫ్రద్ధదావరంబు వివ్యతం బగు; రుద్రపత్ని యను తీర్థంబును శంకరనారాయణుల నల్గంచి సర్వదుఃఖి విముక్తు లగుదురు; స్వస్తిపురంబు బ్రదక్షిణంబు సేసి గో సహస్ర దాన ఘలంబు

వడయుదురు; గంగమచువున నొక్క కూపంబున మూడుకోట్ల తీర్థంబుల సన్నిహితంబులై యుండు; నందుఁ గృతస్నాను లయినవాలికి సర్వతీర్థస్నానఫలం బగు; బదలీవనంబునందు వసిష్ఠాత్మమంబునం త్రిరాత్రంబులు బదలీఫల భక్తంబు సేసి పాపవిముక్తు లగుదు; రేకరాత్రం బను తీర్థంబున నేకరాత్రీపవాసంబు సేసి బ్రహ్మలీకంబు వడయుదు; రాధిత్యాత్మమం బను వనంబున నాధిత్యుం బూజించి యాధిత్యలీకగతు లగుదురు; దధిచి తీర్థంబునం గన్యాత్మమంబునందుఁ ద్విరాత్రంబు వసియించినవాలికి స్వర్ధఫలం బగు. 268

ప్రతిపదార్థం: అందున్ = ఆ పృథుదక్షేత్రంలో; శరీర, త్వాగంబు, చేసిన వారలు= దేహాన్ని వదలిపెట్టినవారు; అపార, పాప, విముక్తులు+బ= మితిలేని పాపాలనుండి తోలగినవారై; ముక్తులు= మోడ్డం పొందినవారు; అగుదురు= అవుతారు; సురక్షా, సరస్వతి, సంగమ స్నాతులు+బనవారు= గంగాసరస్వతీ సంగమంలో స్నానంచేసినవారు; బ్రహ్మ, హత్యా+అది, పాతకంబులవలన్+ పాయుదురు= బ్రాహ్మణులను చంపటం మున్మగువాటిచేత సంక్రమించే పాపాలనుండి విముక్తులోతారు; దర్శి, నిర్మితంబు+బన= దర్శిచేత నిర్మించబడిన; అర్థకీల, తీర్థంబు+ఆడిన= అర్థకీలతీర్థంలో స్నానంచేసిన; శూదులు; బ్రాహ్మణులు+అగుదురు= విప్రులు కాగలరు; బ్రాహ్మణులు= విప్రులు; పరమ, సిద్ధులు+అగుదురు= గౌప్య శక్తులు సిద్ధించిన, పరిణాతి చెందిన యోగులు కాగలరు; శతంబును, సహస్రంబున్న+లను, తీర్థంబులన్= శతం, సహస్రం అనే పుణ్యాంత్రోతాలలో; చేసిన= సల్పిన; జప, దాన+ఉపవాసంబులు= జపాలు, దానాలు, ఉపవాసదీక్షలు; శత సహస్ర గుణంబులు+అగు= లక్ష్మిట్లు అవుతాయి, అంటే వందవేయి మదుంగులు ఎమ్ముచు పుణ్యాలను ఇస్తాయి; వేల్ములు+ఎల్లన్= దేవతలందరు; ఎందేన్= ఎచట; కుమారున్= కుమారస్వామిని; సేనావతింగాన్= శైన్యాధిపతిగా; అభిషేకించిరి= పవిత్రస్నానం చేయించారో అంటే పట్టం కట్టారో; అట్టి= అటువంటి స్థలమైన; తైజసంబు+లను, తీర్థంబును= తైజసమనే పేరుగల తీర్థాన్ని; దానికి, తూర్పుసన్+ఉండు= దానికి తూర్పుదిక్కులో ఉండే; కురు, తీర్థంబును= కురుతీర్థాన్ని; స్వర్గద్వారంబు+లను తీర్థంబును= స్వర్గద్వారమనే తీర్థాన్ని; చూచినవారికిన్= సందర్శించినవారికి; స్వర్గ ద్వారంబు= స్వర్గలోకంలోని ప్రవేశ కవటం; విషంబు+అగున్= తెరువబడి నట్టిది అవుతుంది; రుద్ర, పల్చి+లను, తీర్థంబున్న= రుద్రపల్చి అనేతీర్థంలో; శంకర నారాయణులను= ఇవకేశవులను; అర్చించి= పూజించి; సర్వ, దుఃఖ, విముక్తులు+అగుదురు= సమస్త పరితాపాలనుండి తోలగినట్టివారు అవుతారు; స్వస్తిపురంబున్+ ప్రదక్షిణంబు+చేసి= స్వస్తిపురం అనే తీర్థంచుట్టూ తిరిగితే; గో, సహస్ర, దాన, ఘలంబు= వేయి అవులను దానంచేసిన పుణ్యం; వడయుదురు= ఆర్జిస్తారు; గంగమడువున్= గంగొలనులో; ఒక్క, కూపంబున్= ఒక నూతిలో; మూడు, కోట్ల, తీర్థంబులు= ముక్కోటి తీర్థాలు; సన్నిహితంబులు+బ= చేరికూడినట్టివై; ఉండున్= ఉంటాయి; అందున్= అచట; కృత స్నానులు+బనవారికిన్= స్నానంచేసినవారికి; సర్వ, తీర్థ, స్నాన, ఘలంబు+అగున్= తీర్థాలన్నింటిలో స్నానంచేసిన పుణ్యం లభిస్తుంది; బదరీ వనంబునందున్= బదరీవనంలో; వసిష్ఠ+అశ్రమంబున్= వసిష్ఠాత్మమంలో; త్రిరాత్రంబులు= మూడు రాత్రులు; బదరీ, ఘల, భక్తంబు, చేసి= రేగుపండ్లు తిని; పాపముక్తులు= పాపాలనుండి వైద్యోలగినవారు; అగుదురు= అవుతారు; ఏక రాత్రంబు+అగు= ఏకరాత్రం అనేపేరున్న; తీర్థంబున్= పుణ్యాంత్రంలో; ఏక, రాత్రి+ఉపవాసంబు+చేసి= ఒక రాత్రి ఆహారం తీసొనక ఉంటే; బ్రహ్మలోకంబు= సత్యలోకాన్ని; పడయుదురు= పొందుతారు; ఆదిత్య+అశ్రమంబు+అగు, వసంబున్= ఆదిత్యడి పేరుమీద విలసిల్లిన అశ్రమంలో; ఆదిత్యన్= సూర్యుడిని; పూజించి= ఆరాధించి; ఆదిత్య, లోక, గతులు+అగుదురు= సూర్యలోకానికి వెళ్ళేవారు చౌతారు; దధిచి, తీర్థంబున్= దధిచి పేరుమై వెలసిన తీర్థంలో; కన్యా+అశ్రమంబునందున్= కన్యాశ్రమంలోను; త్రిరాత్రంబు= మూడురాత్రులు; వసియించినవారికిన్= నివసించినవారికి; స్వర్గఫలంబు= స్వర్గలోకం ప్రాప్తించేపుణ్యం; అగున్= కలుగుతుంది.

తాత్పర్యం: పృథుదక్షేత్రంలో దేహం విడిచినవారికి మితిలేని పాపాలనుండి విముక్తి కలుగుతుంది. గంగానది, సరస్వతి కలిసేచోట స్నానం చేసినవారికి బ్రాహ్మణు మున్మగు పాపాలనుండి నిష్పుత్తి లభిస్తుంది. దర్శి నిర్మించిన అర్థకీల తీర్థంలో స్నానంచేస్తే శూదులు బ్రాహ్మణులు బ్రాహ్మణులు సంపూర్ణయోగులు అవుతారు. శతం,

సహాప్రం అనేతీర్థాలలో చేసిన జపాలు, దానాలు, ఉపవాసాలు లక్ష్మిరెట్లు పుణ్యాలను ఒసంగుతాయి. తైజసమనే తీర్థంలో దేవతలందరు కలిసి శ్రీ కుమారస్వామిని సేనాపతిగా పట్టంగట్టారు. దానిని, దానికి తూర్పున ఉన్న కురుతీర్థాన్ని, స్వర్గద్వారమనే తీర్థాన్ని చూచినవారికి స్వర్గలోకద్వారం తెరుచుకొంటుంది. రుద్రపతి అనేతీర్థంలో శివకేశవులను అర్పిస్తే సర్వదుఃఖాలనుండి విముక్తి కలుగుతుంది. స్వస్తిపురం అనేతీర్థం చుట్టూ ప్రదక్షిణం చేస్తే వేయి ఆపులను దానంచేస్తే వచ్చేపుణ్యం దక్కుతుంది. గంగమడువు అనేతీర్థంలో ఒక నూతిలో మూడుకోట్ల తీర్థాలు చేరి కూడినాయి. అందులో స్నానంచేసినవారికి తీర్థాలన్నింటిలో స్నానం చేసిన పుణ్యం లభిస్తుంది. బదరీవనం అనే తీర్థంలో వసిస్తార్థమం అనేతీర్థంలో మూడురాత్రులు రేగుపండ్లను తింటే పాపాలు పోతాయి. ఏకరాత్రం అనేతీర్థంలో ఒకరాత్రి ఉపవాసం చేస్తే సత్యలోకం సిద్ధిస్తుంది. ఆదిత్యాశ్రమం అనే అరణ్యంలో సూర్యుడిని ఆరాధిస్తే సూర్యులోక ప్రాప్తి ఆపుతుంది. దధిచితీర్థంలో కన్యాశ్రమంలో మూడురాత్రులు వసించినవారికి స్వర్గలోకం ప్రాప్తించేపుణ్యం లభిస్తుంది.

క. జలరుహాసంభవ్యః దాచిగ్యః, గల వేల్పులు బుఘులు సిద్ధ గరుడోరగులున్
నెలనెల సేవింతురు భూః, తలమున సన్నిహిత యనగ్యః దగు తీర్థంబున్.

ప్రతిపదార్థం: జలరుహా, సంభవుడు+అదిగ్న్+కల= నీటిలో పుట్టే పద్మంలో పుట్టిన బ్రహ్మదేవుడు మొదలుగా గల; వేల్పులు= దేవతలు; బుఘులు= మునులు; సిద్ధ గరుడ+ఉరగులున్= సిద్ధులు, గరుడులు, పాములు; నెలనెల= ప్రతిమాసమున్నా; భూతలమునన్= భూమిపై; సన్నిహిత; అనగ్య్+తగు= అనే పేరున్న; తీర్థంబున్= తీర్థాన్ని; సేవింతురు= దర్శిస్తారు.

తాత్పర్యం: బ్రహ్మదేవుడు మున్నగు దేవతలున్నా, మునులున్నా, సిద్ధులు, గరుడులు, పాములు అనే జాతులకు చెందిన దేవతలున్నా, భూమిపై ‘సన్నిహిత’ అనేపేరుతో విలసిలే తీర్థాన్ని ప్రతిమాసంలోనూ దర్శిస్తారు.

వ. సూర్యగ్రహణంబున దాని నాడినవారు శతాశ్వమేధ ఫలంబు వడయుదురు: ధర్ముడు తపంబు సేసిన ధర్మతీర్థం బాడి ధర్మశీలు రగుడురు: జ్ఞానపాఠవసంబును సాగంభికంబును నను తీర్థంబుల నాడినం జాచిన సర్వపాప విముక్త లగుడురు: దేవత్రప యను సరస్వతీప్రాదంబునందు వల్మికంబున వెలువడు జలధార లాడి పిత్యతర్పుణంబు సేసిన వా రశ్వమేధ ఫలంబు వడయుదురు: సుగంధయు, శతకుంభయుః, బంచయక్షయుః, ద్రిశాల భూతయు నను తీర్థంబు లాడి దుర్గతులవలనం బాయుదురు: తొల్లి పార్వతి యెందేని శాకాహరిణిస్తై బిఘ్నసహార్పవర్షంబులు తపంబు సేసే నట్టి శాకంభరీతీర్థం బాడి యొక్కాలివసంబు శాకాహరిణులైనవారు పండ్రందేండ్ల శాకాహరిర తపంబు సలిపినవాల ఫలంబు వడయుదురు: సువర్ణాజ్ఞాం బను తీర్థంబున రుద్రుం బూజించి రుద్రలోక గతు లగుడురు: ధూమావతి యను తీర్థంబును రథావర్షం బను తీర్థంబును ధార యను తీర్థంబు నాడి శేకవిముక్త లగుడురు.

ప్రతిపదార్థం: సూర్య గ్రహణంబునన్= సూర్యగ్రహణకాలంలో; దానిన్+అడినవారు= సన్నిహిత అనే తీర్థంలో స్నానం చేసినవారు; శత+అశ్వమేధ, ఫలంబు+వడయుదురు= నూరు అశ్వమేధయాగాలు చేసిన పుణ్యం ఆశ్చిస్తారు; ధర్ముడు= యమధర్మరాజు; తపంబు+చేసిన= తపస్సు చేసిన; ధర్మ, తీర్థంబు+అడి= ధర్మతీర్థస్నానం చేపే; ధర్మశీలురు+అగుమరు= ధర్మమైన నడవడిక కలిగినవారవుతారు; జ్ఞాన పావనంబును= జ్ఞానపావనమనే తీర్థాన్ని; సాగంభికంబునన్= అను, తీర్థంబులన్=

అనే తీర్థాలలో; ఆడినన్= స్నానంచేప్తే; చూచినన్= దర్శిస్తే; సర్వ, పాప, విముక్తులు= పాపాలు అన్నిటినుండి తొలగినవారు; అగుదురు= అవుతారు; దేవతవ+అను= దేవతవ అనే; సరస్వతీ ప్రాదంబునందు= సరస్వతీనదివలన ఏర్పడిన మడుగులోని; వలీకుంబున= పుట్టునుండి; వెలువడు= షైకి ఉచికివచ్చే, జలధారలు+ఆడి= నీటి ప్రవాహంలో స్నానంచేసి; పితృ, తర్వాతములు+చేసినవారు= పితరులకు శ్రాద్ధకర్మలు నిర్వహించినవారు; అశ్వమేధ, ఘలంబు+ పడయుదురు= అశ్వమేధయాగాన్ని చేసినపుణ్యాన్ని పాందుతారు; సుగంధయు, శతకుంభయున్+పంచయక్షయున్+త్రిశూలభాతయున్+అను తీర్థంబులు+ఆడి= సుగంధ, శతకుంభ, పంచయక్ష, త్రిశూలభాత అనే తీర్థాలలో స్నానంచేసి; దుర్గతుల వలనన్+పాయుదురు= పాపాలనుండి తొలగుతారు; తొల్లి= పూర్వం; పార్వతి; ఎందేని= ఎచ్చేట; శాకాహారిణి+బి= కాయగూరలు మాత్రమే ఆహారంగా కలదై; దివ్య, సహస్ర, వర్షంబులు= దేవతాకాలమానంప్రకారం వేయిండ్లు; తపంబు+చేసెన్= తపస్సు చేసిందో; అట్టి= ఆ; శాకంభరీ, తీర్థంబు+ఆడి= శాకంభరి తీర్థంలో స్నానంచేసి; ఒక్క దివసంబు= ఒకనాడు; శాక+ఆహారలు+బనవారు= కాయగూరలు ఆహారంగా స్వీకరించినవారు; పండిండు+ఏండ్లు= పండిండు సంవత్సరాలు; శాకాహార తపంబు= శాకాహారం మాత్రమే స్వీకరిస్తూ చేసేటటువంటి తపస్సు; సలిసినవారి, ఘలంబు= చేసినవారు పాందేపుణ్యం; పడయుదురు= పాందుతారు; సువర్ష+ఆఖ్యంబు+అను= సువర్షమనే పేరున్న; తీర్థంబున్= పుణ్యక్షేత్రంలో; రుద్రున్+పూజించి= శివుడిని ఆరాధించి; రుద్రలోక గతులు+అగుదురు= కైలాసాన్ని చేరినట్టినవారు అవుతారు; ధూమావతి+అను, తీర్థంబును= ధూమావతి అనే తీర్థాన్ని; రథ+ఆవర్తంబు+అను తీర్థంబును= రథావర్తం అనే తీర్థాన్ని; ధారా+అను తీర్థంబును= ధార అనేతీర్థంలోను; ఆడి= స్నానంచేసి; శోక, విముక్తులు+అగుదురు= దుఃఖంనుండి విముక్తి పాందినవారు అవుతారు.

తాత్పర్యం: సూర్యగ్రహణకాలంలో ఆ సన్నిహితతీర్థంలో స్నానం చేసినవారు నూరు అశ్వమేధయాగాలు చేసిన పుణ్యం పాందుతారు. యమధర్మరాజు తపస్సుచేసిన ధర్మతీర్థంలో స్నానంచేసిన ధర్మస్వభావం కలవారు అవుతారు. జ్ఞానపావనం, సౌగంధికం అనేతీర్థాలలో స్నానంచేసినా, ఆ తీర్థాలను సందర్శించినా సర్వపాపాలనుండి విముక్తులు కాగలరు. దేవతవ అనే సరస్వతీప్రాదంలోని పుట్టునుండి వెలువడే జలప్రవాహంలో స్నానంచేసి పితరులకు శ్రాద్ధకర్మలు నిర్వహించినవారు అశ్వమేధయాగం చేసినపుణ్యాన్ని ఆర్జిస్తారు. సుగంధ, శతకుంభ, పంచయక్ష, త్రిశూలభాత అనేతీర్థాలలో స్నానంచేసినవారు నరకాలనుండి తప్పించుకొంటారు. పూర్వం పార్వతిదేవి శాకాహారం స్వీకరించి దేవమానం ప్రకారం వేయి సంవత్సరాలు శాకంభరి అనే తీర్థంలో తపస్సు చేసింది. ఆ తీర్థంలో ఒకరోజు శాకాహార ప్రతం నిర్వహించినవారు పండిండు సంవత్సరాలు శాకాహార తపస్సు చేసినపుణ్యం పాందుతారు. సువర్షం అనే తీర్థంలో శివుడిని ఆరాధించినవారికి కైలాసం సిద్ధిస్తుంది. ధూమావతి అనేతీర్థంలో, రథావర్తం అనే తీర్థంలో, ధార అనేతీర్థంలో స్నానం చేసినవారు దుఃఖంనుండి విముక్తి పాందుతారు.

క. ధారుణిలోపల స్వర్గం, ద్వారం బయి బుఫినిపేవితం బగు గంగా

ద్వారం బాడిన ధన్యులఁ, జేరును శతకోటితీర్థసేవాఫలముల్.

271

ప్రతిపదార్థం: ధారుణిలోపలన్= భూమండలంలో; స్వర్గం, ద్వారంబు+అయి= స్వర్గలోకానికి వాకిలి వంటిదిలయి; బుఫి, నిపేవితంబు+అగు= మునులచేత సేవించబడినదైన; గంగా ద్వారంబు+ఆడిన= గంగాద్వారం అనే పుణ్యక్షేత్రంలో స్నానంచేసిన; ధన్యులన్= తమ జన్మలు సార్థకాలైన మహాత్ములను; శత, కోటి, తీర్థసేవా, ఘలముల్= నూరుకోట్ల తీర్థాలను సందర్శించిన పుణ్యాలు; చేరును= చేరతాయి.

తాత్పర్యం: భూమండలంలో స్వర్గానికి ప్రవేశమార్గమయినది, మునులచేత సేవించబడినది అయిన గంగాద్వారంలే పుణ్యక్షేత్రంలో స్నానంచేసిన ధన్యులకు నూరుకోట్ల తీర్థాలను సేవిస్తే లభించేటటువంటి పుణ్యం దక్కుతుంది.

చ. మతియు సప్తగంగా సంగమంబును త్రిగంగా సంగమంబును శక్రావర్తంబును గనస్వలంబును గంగా సరస్వతీ సంగమంబు నాటిగాఁ గల పుణ్యతీర్థంబుల నాడి పుణ్యలోకంబులు వడయుదురు; భద్రకర్ణేశ్వరంబున రుద్ర పూజయు నరుంధతీవటంబును సింధుప్రభవంబును యమునాప్రభవంబు నను పుణ్యతీర్థంబుల సేవయు సర్వసిద్ధికరంబులు; వేదిక యను తీర్థంబును బుషికుల్య యను తీర్థంబును గృత్తికా మఘ తీర్థంబులును విద్యాతీర్థంబును వేతసిక యను తీర్థంబునం జాచి దురితంబులవలనం దొలంగుదురు; బ్రహ్మతీర్థం బాడి పథ్మవర్షయానంబుల బ్రహ్మలోకగతు లగుదురు.

272

ప్రతిపదార్థం: మతియు= ఇంకను; సప్త గంగా సంగమంబును= ఏడు గంగలు కలిసినచోటు; త్రి గంగా సంగమంబును= మూడు గంగలు కలిసినచోటు; శక్ర+అవర్తంబును= శక్రావర్తం అనే తీర్థమున్నా; కనస్వలంబును= కనస్వలం అనే తీర్థమున్నా; గంగాసరస్వతీ సంగమంబున్నే= గంగ, సరస్వతి నదులు కలిసిన చోటు; ఆదిగాన్+కల= మొదలైన; పుణ్య, తీర్థంబులన్+ఆడి= పుణ్యతీర్థాలో స్నానంచేసి; పుణ్యలోకంబులు+పడయుదురు= పుణ్యలోకాలను పాందుతారు; భద్రకర్ణేశ్వరంబునన్= భద్రకర్ణేశ్వరం అనేతీర్థాలో; రుద్ర, పూజయున్= ఇప్పడి ఆరాధనయు; అరుంధతీవటంబును= అరుంధతి ప్రతిష్టించిన మర్మిచెట్టుగల చోటు; సింధు ప్రభవంబును= సింధునది పుట్టినచోటు; యమునా ప్రభవంబును= యమున పుట్టినచోటు; అను పుణ్యతీర్థంబుల సేవయు= అనే పుణ్యతీర్థాల సందర్భానం; సర్వసిద్ధి కరంబులు= అన్ని ఫలాలను ఒనగూర్చేవి; వేదిక+అను, తీర్థంబును; బుషికుల్య+అను, తీర్థంబును; కృత్తికా, మఘ, తీర్థంబులును= కృత్తిక, మఘ అనే తీర్థాలన్నా; విద్య అనేతీర్థాన్ని; వేతసిక+అను, తీర్థంబును= వేతసిక అనే తీర్థాన్ని; చూచి; దురితంబుల వలనన్+తొలగుదురు= పాపాలనుండి విముక్తులు అవుతారు; బ్రహ్మ, తీర్థంబు+ఆడి= బ్రహ్మతీర్థంలో స్నానంచేసి; పద్మ, వద్ద, యానంబుల= పద్మంవంటి రంగు గల విమానాలలో; బ్రహ్మలోక గతులు+అగుదురు= సత్యలోకాన్ని చేరివారు అవుతారు.

తాత్పర్యం: మరియు సప్తగంగాసంగమం, త్రిగంగాసంగమం, శక్రావర్తం, కనస్వలం, గంగా సరస్వతీ సంగమం మొదలైన పుణ్యతీర్థాలలో స్నానంచేస్తే పుణ్యలోకాలు లభిస్తాయి. భద్రకర్ణేశ్వరంలో రుద్రపూజ, అరుంధతి నాటిన మర్మిచెట్టు గలష్టలం అరుంధతీవటం, సింధునది పుట్టినచోటు, యమున పుట్టినచోటు- ఆ పుణ్యస్తలాలు సేవించటం వలన సర్వసిద్ధులు కలుగుతాయి. వేదిక, బుషికుల్య, కృత్తిక, మఘ, విద్య, వేతసిక అనే తీర్థాలను సేవిస్తే పాపాలు తొలగుతాయి. బ్రహ్మతీర్థంలో స్నానం చేస్తే పద్మవర్షం కల విమానంలో సత్యలోకానికి చేరుతారు.

చ. సురుచిరకీర్తి! నైమిశమ్యుఁ జాచిన మాత్రన పాయుఁ బాప మ
చ్ఛేరువుగ; నందు మాసము వసించి యనంతఫలంబు లొందఁ గాం
తురు; బహుతీర్థసేవనముతోడ సమాసము నైమిశంబునం
దరుదుగ నొక్కనాఁడు శుచిధై యుపవాసము సేయుఁ గాంచినన్.

273

ప్రతిపదార్థం: సురుచిర కీర్తి!= మిగుల ప్రకాశవంతమైన యశస్వి కలవాడా!, ఓ ధర్మరాజా!; నైమిశమ్యున్= నైమిశం అనే అరణ్యతీర్థాన్ని; చూచినమాత్రన= చూచినంత మాత్రానే; పాపము= దురితం; అచ్చేరువుగన్= అద్భుతంగా; పాయున్= తొలగుతుంది; అందున్= ఆ నైమిశంలో; మాసము వసించి= ఒక నెల నివసించి; అనంత, ఫలంబులు= మితిలేని పుణ్యాలు; ఒంద్ను+కాంతురు= పాందుతారు; నైమిశంబు+అందు= నైమిశంలో; అరుదుగన్; ఒక్కనాఁడు= ఒకే ఒకదినంలో; పుచి+ఽ= నిర్మలంగా; ఉపవాసము, చేయన్+కాంచినన్= ఆహారం తీసికోకుండా పసుంటే; బహు, తీర్థ, సేవనముతోడన్= పెక్క తీర్థాలను సేవించటంతో; సమాసము= తుల్యం.

తాత్పర్యం: దేవిష్యమానమైన కీర్తిగల ఓ ధర్మరాజా! నైమిశాన్ని చూస్తే చాలు ఆశ్చర్యకరంగా పాపాలన్నీ పటాపంచలు కాగలవు. అందులో ఒకనెల నివసిస్తే మితిలేని పుణ్యాలు లభిస్తాయి. అచ్చట ఒకే ఒకనాడు శుచిగా ఉపవాసం చేస్తే పెక్కుతీర్థాలను సేవించటంతో సమానమైన గొప్పపుణ్యం చేకూరుతుంది.

విశేషం: నైమిశంలో మహాభారత పురాణ ప్రవచనం పండిందేండ్లు జరిగిన సత్రయాగసందర్భంగా కొనసాగింది. అట్లే భారతీయ వాజ్యమంలో సుప్రసిద్ధమైన జ్యేత్రమాహత్ము ప్రవచనాలు, ప్రతాచరణల విశిష్ట ప్రబోధాలు మున్సుగునవి జరిగాయి. ఈ విధంగా భారతీయసాహిత్యంలో నైమిశానికి నిరుపమానమైన ప్రశస్తి నెలకొని ఉన్నది.

వ. మతీయు గంగోధైద తీర్థంబు నింపివర తీర్థంబు గంగాద్వారంబు బికాపతి తీర్థంబు లనియెడు తీర్థంబుల నాడి వాజపేయఫలంబు బదయుదురు; బాహుద యును తీర్థం బాడిన ననేకసత్రయాగఫలం బగు; నెందేని రాముండు స్వర్గగతుం డయ్యే నష్టి సరయుాత్రదేశంబున గోత్రదానం బాడియు, దేవతలకు బుషులకు యజ్ఞ భూమియయిన తీరంబులు గల గోమతి నాడియు నశ్వరేధ ఫలంబు వడయుదురు; కోటితీర్థంబునం గుమారు నల్లించియు, వారణాసియందు రుద్ర నల్లించియు, గపిలాప్రాదం బాడియు రాజసూయ ఫలప్రాప్తు లగుదురు; మార్గందేయ తీర్థం బయిన గంగాగోమతీ సంగమం బాడియు బ్రహ్మకల్పితం బయిన యూపంబు బ్రదక్షిణంబు సేసియు వాజపేయఫలంబు వడయుదురు.

274

ప్రతిపదార్థం: మఱియు= పిమ్మట; గంగోధైద తీర్థంబున్= గంగోధైదమనే తీర్థం; (గంగా+ఉధైదం= గంగ ఉంటగా బయటికి వచ్చినచోటు, అంటే గంగానది జన్మస్తలం); ఇందీవర తీర్థంబు= ఇందీవరం అనే పేరుకల తీర్థం (ఇందీవరం= సల్లకలువ, సల్లకలువలు కల తీర్థం); గంగాద్వారంబు= గంగాద్వారం అనేతీర్థం (గంగ భూమికి అవతరించిన ప్రదేశం, హరిద్వారం); దిశాపతి తీర్థంబులు= దిశాపతులనే తీర్థాలు (దిశాపతి= దిక్కాలకుడు); అనియెడు= తీర్థంబులన్+ఆడి= అనే తీర్థాలలో స్నానంచేసి; వాజపేయ, ఫలంబున్= వాజపేయయాగాన్ని చేసినపుణ్యాన్ని; పడయుదురు= పొందుతారు; బాహుద+అను, తీర్థంబు+ఆడినన్= బాహుద అనే తీర్థంలో స్నానం చేస్తే; అనెక, సత్రయాగ, ఫలంబు+అగున్= పెక్క సత్రయాగాలు చేసిన పుణ్యం సంక్రమిస్తుంది; ఎందేని= ఏచోటవైతే; రాముండు= శ్రీరాముడు; స్వర్గ+గతుండు+అయ్యెన్= స్వర్గలోకానికి వెళ్లడో; అట్లే= ఆ; సరయూ ప్రదేశంబునన్= సరయూ నది గల స్థలంలో అంటే అయోధ్యలో; గో ప్రదానంబు+ఆడియు= గోప్రదానం అనే తీర్థంలో స్నానం చేసి; దేవతలకు, బుషులకున్= సురలకు, మునులకు; యజ్ఞభూమి+అయున= యజ్ఞాలుచేసే చోటులైన; తీరంబులు+కల= గట్లు గల; గోమతిన్+ఆడియున్= గోమతీనదిలో స్నానంచేసి; అశ్వమేధఫలంబు+పడయుదురు= అశ్వమేధయాగం చేసిన పుణ్యం పొందగలరు; కోటి తీర్థంబునన్= కోటితీర్థంలో; కుమారున్= కుమారస్యామిని; అర్చించియు= ఆరాధించియు; వారణాసి+అందు= కాళిలో; రుద్రున్= శిశుడిని; అర్పించియున్= పూజించియు; కపిలా, ప్రాదంబు+ఆడియు= కపిలాప్రాదంలో స్నానంచేసియు; రాజసూయ, ఫల, ప్రాపులు= రాజసూయయాగాన్ని చేసినపుణ్యం పొందినవారు; అగుదురు= అశ్వతారు; మార్గందేయ, తీర్థంబు+అయున= మార్గందేయమహర్షిచేత ప్రతిష్ఠించబడిన పుణ్యాత్మేతమైన; గంగా, గోమతి, సంగమంబు+ఆడియు= గంగ, గోమతి కలిసేచోట స్నానంచేసియు; బ్రహ్మ, కల్పితంబు+అయున= బ్రహ్మచేత నిర్మించబడిన; యూపంబున్= యజ్ఞస్ఫుంభాన్ని; ప్రదక్షిణంబు+చేసియు= చుట్టును తిరిగియు; వాజపేయ, ఫలంబు= వాజపేయయాగం చేసిన పుణ్యాన్ని; పడయుదురు= పొందుతారు.

తాత్పర్యం: గంగానది ఉధవించిన స్థలం గంగోధైదం అనే తీర్థం, ఇందీవరతీర్థం, గంగానది భూమికి దిగిన గంగాద్వారం అనే హరిద్వారతీర్థం, దిశాపతితీర్థాలు- వీటిలో స్నానంచేస్తే వాజపేయయాగం చేసిన పుణ్యం లభిస్తుంది.

బాహుద అనే తీర్థంలో స్నానం చేస్తే పెక్క సత్రయాగాలు చేసినపుణ్యం లభిస్తుంది. శ్రీరాముడు స్వర్గాన్ని చేరిన సరయూనదీ ప్రదేశంలోని గోప్రదానమనే పేరు గల పుణ్యతీర్థంలో స్నానం చేస్తే, దేవతలయొక్క మునులయొక్క యజ్ఞకార్యాలకు ఉనికిపట్టలయిన తీరాలు గల గోమతిలో స్నానం చేస్తే అశ్వమేధయాగం చేసినపుణ్యాన్ని ఆజ్ఞిస్తారు. కోటితీర్థంలో శ్రీకుమారస్వామిని ఆరాధించినా, కాశిలో శివుడిని పూజించినా, కపిలాప్రాదంలో స్నానంచేసినా, రాజసూయయాగం చేసిన పుణ్యం లభిస్తుంది. మార్గందేయమహార్షి నిర్మించిన గంగాగోమతి సంగమం అనే క్షేత్రంలో స్నానంచేసినా, బ్రహ్మ నిర్మించిన యూపస్తంభానికి ప్రదక్షిణం చేసినా వాజపేయయజ్ఞం చేసిన పుణ్యం ఆర్జిస్తారు.

సీ. పలువురుఁ గొడుకులు బడయంగ వలయు: నం , దొక్కరుం డయినను నోపి గయకు
నరుగునో యనియును, నశ్వమేధం బొప్పు , జైయునో యనియును, శ్వేత ఘైన
యాబోతు విడుచునో యనియును గోరుడు , రసవద్య లైన గృహస్తు లట్టి
గయ కేగి యుభయ పక్షములు వసించి , గడుఁ బుణ్య లుభయపక్షములవాల

అ. నుభ్రతింతు: రంద యొగే జండ మిడిన వా , రసఫు! పితృదయను గృతార్థ లగుడు:
రందు ఫల్గుతీర్థ మాడినవాలకిఁ , బరమసిధ్మితో శుభంబు పెరుగు.

275

ప్రతిపదార్థం: అనఫు!= పాపరహితుడైన ఓ ధర్మరాజా!; పలువురున్, కొడుకులన్+పడయంగ వలయున్= పెక్కమంది పుత్రులను కనాలి; అందు= ఆ కుమారులలో; ఒక్కరుండు+అయినమన్= ఒక్కడైనను; ఓపి= పూనికతో; గయకున్= గయాశ్వేత్రానికి; అరుగునో= వెళ్ళుతాడో; అనియునున్= అని తలపోస్తూ; అశ్వమేధంబు= అశ్వమేధయాగాన్ని; ఒప్పన్= శోభిల్లేటట్లు; చేయునో+అనియును= చేస్తాడేవో అనియున్నా; శ్వేతము+బన= తెల్లైన; ఆబోతు= పెద్దవద్దును; విడుచునో+అనియును= విడిచిపెట్టునో అనియున్నా; అంటే గోసంతతి ఉత్సత్తికై ఆంబోతును అందరి మేలుకొరకు దానంచేస్తాడా అనియున్నా; అనవద్యులు+బన= నింద్యులు కాని అంటే పవిత్ర చరిత్రులయిన; గృహస్తులు= గృహస్తాశ్రమంలో ఉండే సంసారులు; కోరుదురు= కాండ్సీస్తారు; అట్టి= అటువంటి; గయకు+ఎగి= గయకు వెళ్ళి; ఉభయ పక్షములు, వసించినన్= రెండుపక్షాలు (శుక్క, కృష్ణ) అంటే ఒకమాసం నివసిస్తే అలా నివసించినటువంటి; కడు+పుణ్యులు= మిక్కిలి పుణ్యులు; ఉభయ పక్షముల వారిన్= ఇటు తండ్రిపక్షంవారిని, అటు తల్లిపక్షంవారిని; ఉద్దరింతురు= కాపాడతారు; అందు+అ= అచట; అంటే ఆ గయాశీర్థంలో; ఒగిన్= ఒగ్గెదంగా; పిండము+ఇడినవారు= పితరులకు పిండప్రదానం చేసినవారు; పితృదయను= పితరుల అనుగ్రహంచేత; కృత+అర్థులు+అగుదురు= చరితార్థులు (ధన్యులు) అపుతారు; అందు= అందలి; ఫల్గు తీర్థము+ఆడినవారికిన్= ఫల్గుతీర్థంలో స్నానంచేసినవారికి; పరమసిధ్మితో= గొప్ప పుణ్యఫలంతో; శుభంబు= మేలు; పెరుగున్= వృధి అపుతుంది.

తాత్పర్యం: పాపరహితుడైన ఓ ధర్మరాజా! పెక్కమంది కొడుకులు కలగాలనిన్ని, అందులో ఏ ఒక్కడయినా పూనుకొని గయకు వెళ్ళుతాడా అనిన్ని, అశ్వమేధయాగం చేస్తాడా అనిన్ని, తెల్లని ఆబోతును దానంగా విడిచిపెట్టుతాడా అనిన్ని, నిర్మలమైన హృదయంగల గృహస్తులు కోరుకొంటూ ఉంటారు కదా! అట్టి గయకు వెళ్ళి శుక్క కృష్ణపక్షాలు (ఒకనెల) నివసిస్తే అటువంటి పుణ్యాత్మకులు తండ్రిపైపువారిని, తల్లిపైపువారిని (ఉభయపక్షాలవారిని) ఉద్దరించిన వారు అపుతారు. అచట పిండప్రదానం చేస్తే పితృదేవతల దయవలన చరితార్థులు అపుతారు. అందులోని ఫల్గుతీర్థంలో స్నానమాడినవారికి గొప్ప పుణ్యఫలంతో పాటు అభ్యస్తులి కూడా కలుగుతుంది.

వ. మతి యక్షిణీతీర్థంబునందు జలపానంబు సేసి బ్రహ్మహాత్మాబి దీపు విముక్తు లగుదురు; మణినాగం బను తీర్థం బాడినవాలికి నాశీవిషవిషంబు లోందవు; గౌతమవనంబునం దహల్యాహ్రాదం బాడి యుదపానం బను తీర్థం బాడియు సత్యమేధఫలంబు బడయుదురు; రాజర్షి జనక కూపం బాడి విష్ణులోకప్రాపు లగుదురు; కంపనయు మహాశ్వరసభయు నను తీర్థంబుల నాడినవారు పొండలీక ఫలంబు నొందుదురు; దేవపుష్టిలిసిని మహేశ్వరధారను మహేశ్వరపదంబున నాడిన సత్యమేధఫలంబు వడయుదురు; తొఖ్చి కూర్చురూపుం డయిన యసురచేతం గోటిటీర్థంబు లపహృతంబు లయిన వానిఁ దెచ్చి, విష్ణుఁ దెందేని నిలిపి నట్టి మహేశ్వరపథం బను తీర్థంబాడియు, విష్ణుస్థానం బయిన సాలగ్రామం బను తీర్థంబాడి విష్ణు నల్మించియు, నందు సన్మిహిత చతున్సముద్రం బయిన కూపంబు నాడియు విష్ణులోకగతు లగుదురు; భరతాత్మమంబునఁ, జంపకారణ్యంబున దేవీసహితు సీశ్వరుం బూజించి మిత్రావరుణలోకంబు వడయుదురు; కన్యాసంవేద్యం బను తీర్థంబునఁ గన్యాదానంబు చేసి యక్షయఫలప్రాపు లగుదురు; దేవకూటం బను తీర్థంబాడి బ్రహ్మలోకం బుబడయుదు; రెందేని విశ్వమిత్రుండు సిథ్రింబీందె నట్టి కౌశికప్రాదం బాడియుఁ, గుమారవీరాత్మమంబున నొక్కమూసంబు వసించియు సత్యమేధఫలంబు వడయుదు; రగ్గిధారయుఁ జతామహా సరంబునం బుట్టిన కుమార ధారయు నాడి, త్రిరాత్రీపవాసంబు సేసినవారు బ్రహ్మహాత్మాబి దీపువిముక్తు లగుదురు; గౌతీశిఖరకుండం బాడిన నంబిసీకూపం బాడిన సత్యమేధఫలం బగుఁ; గాళికా కౌశికా సంగమంబునందుఁ దిరాత్రీపవాసంబు సేసినవారు సర్వాప విముక్తులగుదు; రూర్పారీతీర్థం బాడిన సర్వపూజార్పు లగుదురు; గోకర్ణంబు తీర్థంబాడి జాతిష్టరణంబు వడయుదురు; సరస్వతీ తీర్థస్థాతులయి వృషభ తీవ్రంబునం గుమారుఁ బూజించి దేవవిమానగతు లగుదురు; నందయు, నౌలకమును, గరతీయంబును, గంగాసాగరసంగమంబు నను తీర్థంబు లాడి శతాశ్వమేధఫలంబు వడయుదురు; శోఖ నర్సాదాత్రభవంబును, బదలీతీర్థంబును నాడి యాయుష్మంతు లగుదురు; మహేంద్రంబును రామతీర్థంబును, మతంగ కేందారమ్మును, వంశగుల్మంబు నను తీర్థంబుల నాడి యత్యమేధఫలంబు వడయుదురు.

276

ప్రతిపదార్థం: మతి= అదియునుగాక; యక్షిణీ తీర్థంబునందు= యక్షిణి అనేతీర్థంలో; జలపానంబు+చేసి= నీటిని త్రాగి; బ్రహ్మ, హత్యా+ఆది, దోష విముక్తులు+అగుదురు= బ్రాహ్మణులను చంపటం మున్సు వాటిచేత వచ్చిన పాపాలనుండి తొలగినవారు అవుతారు; మణి, నాగంబు+అను, తీర్థంబు+అడిన వారికిన్= మణినాగం అనేతీర్థంలో స్నానంచేసినవారికి; ఆశిషిష విషంబులు= ఆశిషిషములు అంటే పాములు (కోరలందు విషం కలవి), వాటియొక్క విషములు; ఒందవు= పొందవు; దరిజేరవు; గౌతమ, వనంబునందున్= గౌతమబుషి వసించిన అడవిలో; అహల్య, ప్రాదంబు+అడి= అహల్య అనే మడువులో స్నానంచేసి; ఉదపానంబు+అను, తీర్థంబు+అడియు= ఉదపానం అనే తీర్థంలో స్నానంచేసియు; అశ్వమేధఫలంబున్+ పడయుదురు= అశ్వమేధయాగం చేసినపుణ్యం పొందుతారు; రాజర్షి జనక కూపంబు= రాజర్షి అయిన జనకుడి పేర విలసిలై నూతి నీటిలో; ఆడి= స్నానం చేసి; విష్ణులోక ప్రాపులు+అగుదురు= వైకుంరం ప్రాప్తించినవారు అవుతారు; కంపనయు= కంపన అనునటునంటిదియు; మహానదియున్; అను, తీర్థంబులన్+అడినవారు= అనబడే తీర్థాలలో స్నానంచేసినవారు; పొందరిక ఫలంబున్= పొండరికయజ్ఞం చేసినపుణ్యం; ఒందుదురు= పొందుతారు; దేవ పుష్టిరిణిని= దేవ పుష్టిరిణిలో; మహేశ్వరధారను= మహేశ్వరధార అనేతీర్థంలోను; మహేశ్వర పదంబునన్= మహేశ్వరపదమనే తీర్థంలో; ఆడినన్= స్నానంచేస్తే; అశ్వమేధ ఫలంబు= అశ్వమేధయాగం చేస్తే వచ్చేపుణ్యం; పడయుదురు= పొందుతారు; తొల్లి= పూర్వకాలంలో; కూర్చు,

రూపుండు+అయిన= తాబేలు ఆకృతి ధరించిన; అసురచేతన్= రాక్షసుడిచేత; కోటి, తీర్థంబులు= కోటి తీర్థాలు; అపహృతంబులు+అయిన= బలాత్మారంగా అపహరించబడగా; వానిన్+తెచ్చి= ఆ కోటితీర్థాలను తెచ్చి; విష్ణుదు= విష్ణుదేవుడు; ఎందేని= ఏ చోట; నిలిపెన్= ప్రతిష్ఠించాడో; అట్టి= ఆ; మహేశ్వర పథంబు+అను, తీర్థంబు+అడియు= మహేశ్వరపథం అనే తీర్థంలో స్నానంచేసియు; విష్ణుస్నానంబు+అయిన= విష్ణువుకు నెలవయిన; సాలగ్రామంబు= సాలగ్రామం; అను, తీర్థంబు+అడి= అనే తీర్థంలో స్నానంచేసి; విష్ణున్+అర్చించియున్= శ్రీ మహావిష్ణువును పూజించియు; అందున్= ఆ సాలగ్రామమనే తీర్థంలో; సన్మిహాత, చతుర్మంసముద్రంబు+అయిన= ఒక్కచోటికి దగ్గరగా తేబడిన నాలుగు సముద్రాల జలం కలిగినది అయిన; కూపంబున్+అడియు= నూతిలో స్నానంచేసియు; విష్ణులోక గతులు= మైక్రోప్రాంతానికి వెళ్లినవారు; అగుదురు= అపుతారు; భరత+ఆశ్రమంబునన్= భరతుడి పేరుమీద వెలసిన ఆశ్రమంలో; చంపక+అరణ్యంబునన్= చంపకం అనే అడవిలో; దేవీ సహాతున్= దేవితో కూడిన; ఈశ్వరున్= ఇశ్వుడిని; పూజించి; మిత్రావరుణలోకంబు= మిత్రావరుణాలు ఉండే లోకాన్ని; పడయుదురు= పాందుతారు; కన్యా, సంవేద్యంబు+అను తీర్థంబునన్= కన్యా సంవేద్యం (సంవరణం) అనేతీర్థంలో; కన్యా దాసంబు+చేసి= కన్యను తగిన వరుడికి ఇచ్చి పెండ్లిచేసి; అడ్డయ, ఘల, ప్రాపులు= తరగని పుణ్యం లభించినట్టివారు; అగుదురు= అపుతారు; దేవ, కూటంబు+అను, తీర్థంబు+అడి= దేవకూటం అనేతీర్థంలో స్నానంచేసి; బ్రహ్మలోకంబున్= సత్యలోకాన్ని; పడయుదురు= పాందుతారు; ఎందేని= ఏచోట; విశ్వమిత్రుండు; సిద్ధిన్+పాందెన్= తపస్సుయొక్క సంపూర్ణఫలితాన్ని (బ్రహ్మార్థప్రధానిని) పాందాడో; అట్టి= ఆ; కౌశికప్రాదంబు+అడియున్= కౌశికప్రాదం అనే తీర్థంలో స్నానంచేసియు; కుమార వీర+ఆశ్రమంబునన్= కుమారవీరుడి ఆశ్రమంలో; ఒక్క మాసంబు= ఒక నెల; వసించియున్= ఉండియు; అశ్వమేధ, ఘలంబు+పడయుదురు= అశ్వమేధ పుణ్యం పాందుతారు; అగ్నిధారయున్= అగ్నిధార అనే తీర్థంలోను; పితామహ, సరంబునన్= బ్రహ్మ సరోవరంలో; పుట్టిన; కుమారధారయున్= కుమారధార అనే తీర్థంలోను; ఆడి= స్నానంచేసి; త్రి, రాత్రి+ఉపవాసంబు+చేసినవారు= మూడురాత్రులు ఉపవాసంఉన్నవారు; బ్రహ్మ హత్యా+అది, దోష విముక్తులు+అగుదురు= బ్రహ్మహత్య మున్సుగు పాపాలనుండి విముక్తి చెందినవారు అపుతారు; గౌరీశిఖర, కుండంబు= గౌరీశిఖరకుండం అనే తీర్థంలో; ఆడినన్= స్నానం చేయగా; నందినీ కూపంబు+అడినన్= నందినీకూపంలో స్నానంచేయగా; అశ్వమేధ ఘలంబు+అగున్= అశ్వమేధయాగ పుణ్యం లభిస్తుంది; కాశికా, కౌశికా, సంగమంబునందున్= కాశికానది, కౌశికానది కలిసిన తీర్థంలో; త్రిరాత్రి+ఉపవాసంబు+చేసినవారు= మూడురాత్రులు ఉపవాసంఉన్నవారు; సర్వపాప విముక్తులు= పాపాలన్నింటినుండి తొలగినవారు; అగుదురు= అపుతారు; ఔర్యుశి తీర్థంబు+అడిన= ఔర్యుశితీర్థంలో స్నానం చేసినట్లయితే; సర్వ, పూజా+అర్పలు+అగుదురు= పమస్తపూజలు పాందటానికి యోగ్యత కలవారు అపుతారు; గోక్రాంబు+అను, తీర్థంబు+అడి= గోక్రామనే తీర్థంలో స్నానంచేసి; జాతి స్వరణంబు= పూర్వజన్మస్వాతిని, లేదా, తాను ఏజాతికి చెందితే ఆ జాతిని స్నానించటాన్ని; పడయుదురు= పాందుతారు; పరస్యాతీ, తీర్థ, స్నాతులు+అయి= పరస్యాతీతీర్థంలో స్నానంచేసి; వృషభ దీపంబునన్= వృషభం అనే పేరున్న దీవిలో; కుమారున్= కుమారస్వామిని; పూజించి= ఆరాధించి; దేవ, విమాన, గతులు= దేవతల విమానాలపై పయనించేవారు; అగుదురు= అపుతారు; నందయున్+చోలకమును, కరతోయంబును, గంగా సాగర సంగమంబున్+అను, తీర్థంబులు+అడి= నంద, చోలకం, కరతోయం, గంగాసాగరసంగమం అనేతీర్థాలలో స్నానంచేసి; శత+అశ్వమేధ, ఘలంబు= నూరు అశ్వమేధయాగాలు చేసినపుణ్యం; పడయుదురు= పాందుతారు; శోణా, నర్గురా, ప్రభవంబును= శోణానది, నర్గుదానది పుట్టినచోటులోను; బదరీతీర్థంబును= బదరీ పుణ్యాశ్చైతంలోను; ఆడి= స్నానంచేసి; ఆయుష్మంతులు+అగుదురు= ఆయుర్మాయం కలవారు అపుతారు; మహేంద్రంబును; రామతీర్థంబును; మతంగ కేదారమ్మును; వంశగుల్మంబును; అను తీర్థంబులన్+అడి= అని పిలువబడే తీర్థాలలో స్నానంచేసి; అశ్వమేధఘలంబు+ పడయుదురు= అశ్వమేధయాగం చేసే వచ్చే పుణ్యాన్ని పాందుతారు.

తాత్వర్యం: యక్కిణీతీర్థంలో నీటిని త్రాగితే బ్రహ్మహత్య మున్సుగు పాతకాలనుండి తొలగుతారు. మణినాగం అనేతీర్థంలో స్నానంచేసినవారిని సర్వాల విషాలు ప్రవేశించవు (వారికి ఏ హానీ చేయజాలవు). గౌతమవనంలోని

అహల్యాప్రాదంలో స్నానంచేస్తే, ఉదపానం అనే తీర్థంలో క్రుంకులిడితే అశ్వమేధం చేసిస్తుణ్యం లభిస్తుంది. రాజ్యాల్లో అయిన జనకుడి సేర వెలసిన జనకుపంలో స్నానంచేస్తే వైశ్వమంత్రప్రాప్తి కలుగుతుంది. కంపన, మహానది, అనేతీర్థాలలో స్నానంచేసినవారు పొండరీకయాగం చేసిన ఫలితాన్ని పాందుతారు. దేవపుష్టిరిణి, మహేశ్వరధార, మహేశ్వర పదం- వీటిలో స్నానంచేసినవారికి అశ్వమేధయాగం చేసిన పుణ్యం లభిస్తుంది. పూర్వకాలంలో ఒకరాక్షసుడు తాబేలురూపంలో కోటితీర్థాలను అపహరించాడు. అప్పుడు విష్ణుదేవుడు ఆ కోటితీర్థాలను తెచ్చి మహేశ్వరపథంలో నిలిపాడు. ఆ తీర్థంలో స్నానం చేస్తే, విష్ణుస్తానవైన సాలగ్రామం అనేతీర్థంలో స్నానంచేసి విష్ణువును పూజిస్తే, అందులో నాలుగు సముద్రాలు చేరిన నూతిలో స్నానంచేస్తే వైశ్వమంత్రానికి వెళ్ళతారు. భరతాశ్రమంలో చంపకారణ్యంలో దేవీసమేతుడైన శివుడిని పూజిస్తే మిత్రావరుణాలోకం సిద్ధిస్తుంది. కన్యాసంవేద్యం అనే తీర్థంలో కన్యాదానం చేస్తే అక్షయపుణ్యం లభిస్తుంది. దేవకూటం అనేతీర్థంలో స్నానంచేస్తే సత్యలోకం సిద్ధిస్తుంది. ఎచట విశ్వామిత్రుడు తపస్సిధిని ((బ్రహ్మర్షి పదాన్ని) పొందాడో అట్టి కాశికప్రాదంలో స్నానంచేస్తే కుమార వీరాశ్రమంలో ఒకనెల నివసిస్తే అశ్వమేధయాగం చేస్తే వచ్చే పుణ్యం లభిస్తుంది. అగ్నిధార అనేతీర్థంలోను, బ్రహ్మసరస్వతినుండి పుట్టిన కుమారధార అనే తీర్థంలో స్నానం చేసి, మూడురాత్రులు ఉపవాసం చేసినవారు బ్రహ్మపూత్య మున్సుగు పాపాలనుండి విముక్తులు అవుతారు. గౌరీ శిఖరకుండంలోను, నందినీకుపంలోను స్నానంచేస్తే అశ్వమేధయాగం చేసినఫలం పొందుతారు; కాశిక, కాశిక అనే తీర్థాలు కలసిన చోట మూడురాత్రులు ఉపవాసం చేసినవారు పాపాలన్నింటినుండి విముక్తులు కాగలరు. ఊర్వాశితీర్థంలో స్నానంచేసినవారు సమస్తపూజలకు యోగ్యులు అవుతారు. గోకర్కతీర్థంలో స్నానంచేసిన వారికి జాతిస్వరణం లభిస్తుంది. సరస్వతీతీర్థంలో స్నానంచేసినవారు వృషభధీపంలో కుమారస్వామిని అర్పించినవారు దేవతల విమానాలను అధిరోహిస్తారు. నంద, బౌలకం, కరతోయం, గంగాసాగరసంగమం అనే తీర్థాలలో స్నానంచేసినవారు నూరు అశ్వమేధయాగాలు చేసిన పుణ్యాన్ని ఆర్జిస్తారు. శోణానది, నర్మదానది పుట్టినచోట్లో, బదరీతీర్థంలో స్నానం చేసినవారికి ఆయుర్వ్యాయం పెరుగుతుంది. మహేంద్ర, రామతీర్థ, మతంగ కేదార, నంశగుల్మాలు అనేతీర్థాలలో స్నానంచేసినవారు అశ్వమేధయాగం చేసిన పుణ్యం ఆర్జిస్తారు (సంపాదిస్తారు).

తే. పరమమైన తీర్థంబు శ్రీపర్వతంబు, నందు దేవప్రాదం బాడి యాచిదేవు నీశు నల్చించి వడయుదు లిష్టపులము, నశ్శమేధఫలంబును నవనిజనులు.

277

ప్రతిపదార్థం: పరమము+పన, తీర్థంబు= మిక్కిలి గొప్పది అయిన పుణ్యాక్షేత్రం; శ్రీపర్వతంబు= శ్రీశైలం; అందు= ఆ శ్రీశైలంలో; దేవప్రాదంబు+అడి= దేవతల మడువులో స్నానంచేసి; ఆదిదేవున్= మొదటిదేవుడిని; ఈశున్= శివుడిని; అర్పించి= పూజించి; అవనిజనులు= భూలోకప్రజలు; ఇష్ట ఫలమున్= కోరిన కోరికలు; అశ్వమేధ ఫలంబునున్= అశ్వమేధయాగం చేసిన పుణ్యాన్ని; పడయుదురు= పొందుతారు.

తాత్పర్యం: పుణ్యాక్షేత్రాలలో గొప్పాక్షేత్రం శ్రీశైలం. అందు దేవప్రాదం అనేమడుగులో స్నానంచేసి, భూలోకవాసులు ఆదిదేవుడైన శివుడిని పూజించి అభీష్టాలను, అశ్వమేధయాగం చేసినపుణ్యాన్ని ఆర్జిస్తారు.

వ. తొఖి శతక్రతుండు నూటుక్రతువులు సీయుటంజేసి పవిత్రంబయిన కృష్ణవేణియందు దేవప్రాదం బాడిన సర్వాపవినాశనం బగుఁ; బాండ్రుపర్వతంబునం గావేరీతీర్థంబును, దుంగబ్రద్రయు, సముద్రతీర్థంబును, గన్యతీర్థంబును నాడి యశ్శమేధఫలంబు వడయుదురు; గాయతీస్తానంబునం బ్రిరాత్రంబు గాయతీజపంబు

చేసినవాలకి జిత్తు దుఃఖంబులు లేవు; పెన్న యను మహానది నాడిన మయూరహంస విమూర్గతు లగుదురు; గోదావరీ స్నానంబు సేసిన దశాశ్వమేధ ఘలంబు వడయుదురు; పయోష్ణియు, దండకారణ్యంబును, శరభంగాశ్రమంబును, శుక్రాత్మమంబును, జమదగ్నిసేవతంబయిన శూరావ్యరకంబును, సప్తగోదావరీ తీర్థంబును నాడిన పుణ్యలు పుణ్యలోకప్రాపు లగుదురు.

278

ప్రతిపదార్థం: తొల్లి= పూర్వకాలంలో; శతక్రతుండు= దేవేంద్రుడు; నూఱుక్రతుపులు= వందయజ్ఞాలు; చేయుటన్+చేసి= చేయటంచేత; పవిత్రంబు+అయిన= పరిశుద్ధమైన; కృష్ణవేణి+అందు= కృష్ణవేణిలో ఉండే; దేవప్రాదంబు+అడిన= దేవప్రాదంబనే తీర్థంలో స్నానం చేస్తే; సర్వ, పాప, వినాశనంబు+అగున్= సమస్తదురితాలు నశిస్తాయి; పాండ్య, పర్వతంబున్వు= పాండ్యపర్వతంలోని; కావేరితీర్థంబున్వు= కావేరితీర్థంలోను; తుంగభద్రయు= తుంగభద్రానదిలో; సముద్రతీర్థంబును= సముద్రతీర్థంలోను; కన్యాతీర్థంబును= కన్యాతీర్థంలోను (కన్యాకుమారిదగ్గరిది); ఆడి= స్నానంచేసి; అశ్వమేధ, ఘలంబు= అశ్వమేధయాగం చేసిన పుణ్యం; వడయుదురు= పొందుతారు; గాయత్రీ స్తానంబున్వు= గాయత్రీస్తానం అనే తీర్థంలో; త్రిరాత్రంబు= మూడురాత్రులు; గాయత్రీ, జపంబు, చేసినవారికి= గాయత్రీమంత్రాన్ని జపించినవారికి; జన్మ, దుఃఖంబులు= జనన మరణప్పత్తులనే దుఃఖాలు; లేవు; పెన్న+అను= పెన్నాలనే; మహానదిన్+అడిన= మహానదిలో స్నానంచేస్తే; మయూర, హంస, విమాన, గతులు+అగుదురు= నెమలితారంతో, హంసరూపంతో ఉండే విమానాలపై విహరించేవారు అవుతారు; గోదావరీ స్నానంబు+చేసిన= గోదావరీ మహానదిలో స్నానంచేస్తే; దశ+అశ్వమేధ, ఘలంబు= పది అశ్వమేధయాగాలు చేసిన పుణ్యం; వడయుదురు= పొందుతారు; పయోష్ణియు= పయోష్ణితీర్థంలోను; దండకారణ్యంబును= దండకారణ్యం అనే పేరున్నతీర్థంలోను; శరభంగ+అశ్రమంబున్వు= శరభంగ మహాముని స్తాపించిన అశ్రమంలోను; శుక్ర+అశ్రమంబును= శుక్రుడు స్తాపించిన అశ్రమంలోను; జమదగ్ని, సేవితంబు+అయిన= జమదగ్ని మహామునిచేత సేవించబడినదైన; శూరావ్యరకంబును= శూరావ్యరక క్షేత్రంలోను; సప్తగోదావరి తీర్థంబున్వు= సప్తగోదావరి (దక్కారామ భీమేశ్వరం) తీర్థంలోను; ఆడిన= స్నానంచేసిన; పుణ్యలు= పుణ్యాత్ములు; పుణ్య, లోక, ప్రాపులు+అగుదురు= పుణ్యలోకాలు సిద్ధించినవారు అవుతారు.

తాత్పర్యం: పూర్వకాలంలో దేవప్రాదతీర్థంలో దేవేంద్రుడు నూరుయాగాలు చేశాడు కాబట్టి మిగుల పవిత్రమైన కృష్ణవేణిలోని దేవప్రాదంతీర్థంలో స్నానంచేస్తే సమస్తపొందులు పోతాయి. పాండ్యపర్వతంలోని కావేరితీర్థంలో, తుంగభద్రలో, సముద్రతీర్థంలోను, ఆ సమీపంలోని కన్యాకుమారితీర్థంలోను స్నానమాడితే అశ్వమేధయాగం చేసిన పుణ్యం లభిస్తుంది. గాయత్రీస్తానంలో మూడురాత్రులు గాయత్రీమంత్రజపం చేస్తే జన్మరాహిత్యం కలుగుతుంది. పెన్న అనే మహానదిలో స్నానంచేసినవారు నెమలితాకృతిలో, హంసాకృతిలో ఉండే విమానాలపై విహరిస్తారు. గోదావరిస్నానం చేస్తే పదిఅశ్వమేధాలు చేసినపుణ్యం దక్కుతుంది. పయోష్ణియు, దండకారణ్యం, శరభంగాశ్రమం, శుక్రాశ్రమం, జమదగ్ని మహాముని సేవించిన శూరావ్యరకం, దక్కారామ క్షేత్రంలోని సప్త గోదావరి తీర్థంలోను స్నానం చేసిన పుణ్యాత్ములకు పుణ్యలోకాలు సిద్ధిస్తాయి.

సీ. అసురుల భయమున నడగిన వేదంబు, లోంకారపూర్వమై యుండ నాంగి
రసుఁ దుర్ధలించి సారస్ఫూత ప్రముఖులుఁ, జధివించె నెందేని శాశ్వతముగ
నమరనియుక్తుయై యజియించె నెందేని, భృగుఁ డెల్లవాలకిఁ బేల్లు, నట్టీ
రమణీయతుంగకారణ్యంబు సూచిన, మాత్రన దులతకర్మంబు లెల్లు

అ. బాయుః గాలంజరం ఒను పర్వతంబు ; నందు దేవప్రాదం భాది యభిమతములు
వడయుదురు; మేధికంబునాఁ బరగు తీర్థి , మాది మేధాసమన్వితు లగుదు రెందు.

279

ప్రతిపదార్థం: అసురుల, భయమున్వు= రాక్షసుల భయంచేత; అడగిన= అణగింటిన; వేదంబులు= వేదాలు; ఓంకార పూర్వము+బి, ఉండన్= ఓంకారం మొదలుగా కలవై ఉండగా; ఆంగిరసుఁదు+ఉద్దరించి= ఆంగిరసుడునే మహాముని కాపాడి; సారస్వత ప్రముఖులన్= సారస్వతుడు మొదలుయిన ప్రసిద్ధులచేత; శాస్త్రతముగ్ను= ఎల్లప్పుడు నిలిచేటట్లు; ఎందేని= ఏచోట; చదివించెన్= పరింపచేశాడో; భృగుఁదు= భృగుమహార్షి; ఎందేని= ఏచోట; అమర, నియుక్తుఁదు+బి= దేవతలచేత నియోగించబడిన వాడై; యజియించెన్= యజ్ఞించేశాడో; పేర్చిన్= గౌరవంతో; అట్టి= అటువంటి చోటైన; రమణీయ తుంగక+అరణ్యంబు= సుందరమైన తుంగకారణ్యం; చూచిన మాత్రన= సందర్శించినంతమాత్రానే; ఎల్లవారికిన్= అందరికి; దురిత, కర్మంబులు+ ఎల్లన్= పాపపరిపాకాలస్నీ; పాయున్= తొలగుతాయి; కాలంజరంబు+అను, పర్వతంబునందు= కాలంజరం అనే కొండలో; దేవప్రాదంబు+ఆడి= దేవప్రాదంఱనే తీర్థంలో స్నానంచేసి; అభిమతములు= కోరికలు; వడయుదురు= పొందుతారు; మేధికంబునాన్+బరగు= మేధికం అనబరగే; తీర్థము+ఆడి= తీర్థంలో స్నానంచేసి; ఎందున్= ఎప్పుడైనము; మేధాసమన్వితులు+ అగుదురు= మేధాపులు అవుతారు.

తాత్పర్యం: రాక్షసులవలని భయంచేత అణగిమణి ఓంకారం మొదలుగా ఉండే వేదాలను ఉద్దరించి, ఆంగిరసుడు ఎక్కుడ సారస్వతుడు మొదలుగా గల ముఖ్యులచేత చదివించాడో, భృగుమహార్షి దేవతలచేత నియోగించబడినవాడై, ఎక్కుడయితే యజ్ఞించేశాడో అట్టి సుందర తుంగకారణ్యాన్ని గౌరవపురస్పరంగా చూచినంతమాత్రానే పాపపరిపాకాలస్నీ పటాపంచలవుతాయి. కాలంజరమనే పర్వతంలో ఉండే దేవప్రాదంలో స్నానంచేస్తే కోరినకోరికలు ఈడేరుతాయి. మేధికం అనే తీర్థంలో స్నానంచేస్తే మేధాపులవుతారు.

వ. మతి చిత్రకూటంబున మందాకిని సేవించి, పితృస్తానంబునం గుమారులం బూజించి, జ్యేష్ఠస్తానంబున రుద్రు నల్మించి రామనివాసం బైసు శృంగిబేరపురంబున గంగాస్నాతు లయి గంగాధరు నల్మించియు సర్వపాప విముక్తు లగుదురు.

280

ప్రతిపదార్థం: మతి= అదియునుగాక; చిత్రకూటంబున్వు= చిత్రకూటంలో; మందాకిన్వు= గంగను; సేవించి= దర్శించి; పితృస్తానంబున్వు= పితృదేవతలస్తానంలో; కుమారున్వు= కుమారస్వామిని; పూజించి= అర్పించి; జ్యేష్ఠస్తానంబున్వు= అగ్రస్తానంలో; రుద్రున్వు+అర్పించి= శివుడిని పూజించి; రామ, నివాసంబు+బిన= శ్రీరామచందుడు నివసించిన; శృంగిబేరపురంబున్వు= శృంగిబేరమనే పట్టణంలో; గంగా, స్నాతులు+అయి= గంగలో స్నానంచేసినవారై; గంగాధరున్వు= శివుడిని; అర్పించియు= పూజించియు; సర్వ, పాప, విముక్తులు+అగుదురు= సకలదురితాలనుండి విముక్తిని పొందినవారు అవుతారు.

తాత్పర్యం: ఇక, చిత్రకూటంలో మందాకినిని సేవించి, పితృస్తానంలో కుమారస్వామిని పూజించి, అగ్రస్తానంలో శివుడిని అర్పించి, శ్రీరామచందుడు ఒకనాడు నివసించిన శృంగిబేరపురంలోని గంగలో స్నానంచేసి శివుడిని అర్పించినవారు పాపాలన్నీంటినుండి తొలగుతారు.

క. యాగశతంబులకంటే బ్రు , యాగ నివాసము విశేష మని మునులు మహి
యోగులు సిద్ధులు సాధ్యులు , నాగులు నందుండుదురు మనఃప్రియ మేసంగన్.

281

ప్రతిపదార్థం: యాగశతంబులకంటే= నూరు యజ్ఞాలకంటే; ప్రయాగనివాసము= ప్రయాగలో నివసించటం; విశేషము+అని= గొప్పది అని; మునులు; మహాయోగులు; సిద్ధులు; సాధ్యులు; నాగులున్; మన్సో+ప్రియము+ఎసంగ్నే= మనస్సులో సంతోషం అతిశయించగా; అందు+ఉండుదురు= ఆ ప్రయాగలో ఉంటారు.

తాత్పర్యం: యాగాలు నూరు చేయటంకంటే ప్రయాగలో నివసించటమే మేల్తురమని భావించి బుములు, యోగీశ్వరులు, సిద్ధులు, సాధ్యులు, నాగులు మదినిండారిన సంతోషంతో అచట ఉంటారు.

వ. అది ప్రజాపతి యజ్ఞవేది గావున నందు మూడుగై కుండంబు లెప్పుడుగానంబడు; మతి వేదంబులు యజ్ఞంబులు మూర్తిమంతంబులై యఱువదికోట్లపదివేలు తీర్థంబులు సన్మిహితంబులై గంగా యమునా సంగమంబు సేవించియుండు; నందుఁ గృతస్నాను లైనవారు రాజసూయాశ్వమేధులయు సత్యవాదులయుఁ జతుర్వేదాధ్యయనులయుఁ బుఝులోకంబులు వడయుదురు; భోగవతియు వాసుకియు హంసత్రంబు నను తీర్థంబుల నాడి దశాశ్వమేధఫలంబులు వడయుదురు. **282**

ప్రతిపదార్థం: అది= ఆ ప్రయాగ; ప్రజాపతి, యజ్ఞ, వేది= బ్రహ్మదేవుడియొక్క యజ్ఞవేదిక, యజ్ఞం చేసినచోటు; కాపున్న= కాబట్టి; అందున్= ఆ ప్రయాగలో; మూడు+అగ్ని కుండంబులు= నిప్పురాజుకొనే గుండాలు మూడు; ఎప్పుడున్= ఎల్లప్పుడు; కానంబడున్= కనిపిస్తాయి; మతి= అంతేకాక; వేదంబులు= వేదాలు; యజ్ఞంబులు= క్రతువులు; మూర్తి మంతంబులు+ఇ= ఆకారాన్ని దాల్చినట్టివై; అఱువదికోట్ల, పదివేలు తీర్థంబులు= అరవైకోట్ల పదివేల తీర్థాలు; సన్మిహితంబులు+ఇ= కూడిచేరినట్టివై; గంగా, యమునా, సంగమంబు, సేవించి+ఉండున్= గంగాయమునలు కలిసేచోటును ఆరాధిస్తూ ఉంటాయి; అందున్= అచట; కృతస్నానులు+ఖనవారు= స్నానంచేసినవారు; రాజసూయ+అశ్వమేధులయు= రాజసూయయాగం, అశ్వమేధయాగం చేసినవారియొక్క; సత్యవాదులయున్= సత్యాన్ని ప్రతంగా పాటించేవారియొక్క; చతుర్వేద+అధ్యయనులయున్= నాలుగు వేదాలను పరించేవారియొక్క; పుణ్య, లోకంబులు= పుణ్యంవలన చేకూరే భువనాలు; పడయుదురు= పొందగలరు; భోగవతియు; హంసత్రంబున్; అను, తీర్థంబులన్+అడి= అనే పేర్లు ఉన్న తీర్థాలలో స్నానంచేసి; దశ+అశ్వమేధ, ఘలంబులు= పది అశ్వమేధయాగాలు చేసిన పుణ్యం; పడయుదురు= పొందగలరు.

తాత్పర్యం: ప్రయాగ బ్రహ్మదేవుడి యజ్ఞవేదిక. కాబట్టి అందులో నిరంతరం మూడు అగ్నికుండాలలో త్రేతాశ్వులు వెలుగుతూ కన్నిస్తాయి. అంతేకాక వేదాలు, యజ్ఞాలు సాకారాలై అరవయికోట్ల పదివేల తీర్థాలు కలసి, చేరి, గంగాయమునా సంగమంలో ఆ పవిత్ర తీర్థాన్ని సేవిస్తూ ఉంటాయి. అచట స్నానంచేసినవారు, రాజసూయ అశ్వమేధ యాగాలు చేసినవారికి, సత్యవతాన్ని ఆచరించేవారికి, చతుర్వేదాలను అధ్యయనం చేసేవారికి లభించే పుణ్యాలోకాలను పొందగలరు.

క. విదితముగుఁ తీర్థకీర్తనుఁ , జిబిని ధన్యులకు వినిన సజ్జనులకు న భ్యుదయ మగు సర్వతీర్థసుఁ , ముదయ స్నాన బహుయాగముల ఘలము లగున్. **283**

ప్రతిపదార్థం: విదితముగున్= తేటత్తెల్లంగా; తీర్థకీర్తనున్= తీర్థాలను గురించిన వర్ణనను; చదివిన= పరించిన; ధన్యులకు= జన్మతరించిన చరితార్థులకు; వినిన= అలకించిన; సజ్జనులకున్= మంచివారికి; అధ్యుదయము+అగున్= మేలుకలుగుతుంది; సర్వ, తీర్థ, సముదయ, స్నాన, బహుయాగముల ఘలములు+అగున్= సమస్త తీర్థాల సముదాయంలో స్నానం చేస్తే వచ్చేపుణ్యం, పెక్కు క్రతువులు చేస్తే వచ్చేపుణ్యం లభిస్తాయి.

తాత్పర్యం: తేటతెల్లంగా తీర్థాలను గురించిన వర్ణన చదివినవారూ, అలకించినవారూ అయిన ధన్యాత్ములైన సజ్జనులకు మేలు కలుగుతుంది. సమస్తతీర్థాలలో స్నానం చేస్తే వచ్చేపుణ్యం, పెక్కక్రతువులు చేస్తే వచ్చే పుణ్యం సిద్ధిస్తాయి.

విశేషం: కొన్ని ప్రతులలో ఇక్కడ ఈ క్రీంది రెండు పద్మాలు కూడా చోటుచేసికొన్నాయి.

క. ఇది నిక్కప మని మనములఁ, బచిలంబుగఁ చీర్థసేవ భక్తిఁ దలఁచినన్
విధితముగ దురితహర మగు, సదముల సుజ్ఞాను లగుట సత్యము ధరణిన్.

283 (అ)

క. సకలదురితముల వాయుదు, రకలంకమనస్క లగుదు రార్శ్వత్తమవ
ర్థకు లగుదురు సజ్జనగుణ, నికరంబుల వెలయుదురు సునిశ్చితమతులై.

283 (అ)

చ. త్రుతములు లేనివారు, సుపవాస పరాట్పుఖు లైనవారు, దు
ర్థతులు, విహీనశోచులుఁ ర్థమంబునఁ చీర్థము లాడనోహ; రా
తతగుణశాలి వి వభిలధర్థవిదుండవు గావునన్ శుభ
స్థితిఁ జని తీర్థసేవనము సేయుము నీకు నభిష్టసిథిగన్.

284

ప్రతిపదార్థం: ప్రతములు, లేనివారున్= నోములు దీఢతో నోచనివారుమ్మా; ఉపవాస, పరాక్ర+ముఖులు+ఇనవారు= ఉపవాసాలకు విముఖులైనవారు (ఉపవాసాలు చేయనివారు); దుర్ముతులు= చెడుబుద్ది కలవారు; విహీన శోచులున్= శుచిత్వం లేనివారు; క్రమంబునన్= శాస్త్రాలలో విధించబడిన పద్ధతిలో; తీర్థములు+అడనోపరు= తీర్థాలలో స్నానం చేయజాలరు; ఈపు= నీవు; ఆతత, గుణ, శాలివి= ప్రకాశించే (విస్తారమైన) మంచి గుణాలు కలవాడివి; అభిల ధర్మానిందుండవు= సమస్తధర్మాలు తెలిసినవాడివి; కావునన్= కాబట్టి; శుభస్థితిన్= మేలు కలిగేటట్లుగా; చని= వెళ్లి; నీకున్= నీకు; అభీష్ట సిద్ధిగన్= కోరికలు నెరవేరేటట్లుగా; తీర్థసేవనము= పుణ్యతీర్థాలను దర్శించటం; చేయుము= చేసేది.

తాత్పర్యం: ప్రతాలు చేయనివారు; ఉపవాసాలకు విముఖులైనవారు; చెడ్డవారు, శుచిత్వం లేనివారు, తీర్థయాత్రలు చేయలేరు. నీవు లెక్కకు మిక్కిలిగా మంచిగుణాలు కలవాడివి. సర్వధర్మాలను ఎరిగినవాడివి. కాబట్టి తీర్థాలను సేవించటానికి శుభప్రదంగా వెళ్లిరమ్మ. నీ కోరికలు ఈడేరును గాక!

వ. అని సకల తీర్థ కథనంబు సెప్పిన, పులస్త్యవచనంబున భిష్మండు దొబ్బి యెల్ల తీర్థంబులు సేవించి కృతార్థం డయ్యుఁ; గావున నీవును చీర్థసేవ చేసు.

285

ప్రతిపదార్థం: అని= అనిచెప్పి; సకల, తీర్థ, కథనంబు+చెప్పిన= అన్ని తీర్థాలను గురించిన సమాచారం వివరించినటువంటి; పులస్త్యవచనంబునన్= పులస్త్య మహాముని మాటచొప్పున; భీముండు= భీముడు; తోల్లి= మునుపు; ఎల్ల, తీర్థంబులు= అన్ని పుణ్యాంత్రోలు; సేవించి= దర్శించి; కృత+అర్థండు+అయ్యెన్= ధన్యదయ్యాడు; కావున= కాబట్టి; నీవును= ఓ ధర్మరాజా! నీవుకూడా; తీర్థసేవ చేసి= పుణ్యాంత్రోలు దర్శించి.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా సర్వపుణ్యతీర్థాల వృత్తాంతం చెప్పిన పులస్త్యమహర్షిమాటచొప్పున భీముడు ఇదివరలో సకలపుణ్యతీర్థాలు సేవించి ధన్యదయ్యాడు. కాబట్టి నీవుకూడ తీర్థయాత్రలు చేసి.

క. పూరు పురూరవు లట్లు భ , గీరథ రఘుపతుల యట్లు కృతకృత్యుడై ఖై
ధారుణి రక్షింపుము వి , స్తోరగుణాధార , భీర , ధర్మతనూజా!

286

ప్రతిపదార్థం: పూరు, పురూరవులు+అట్లు= పూరుడివలె, పురూరవుడివలె; భగీరథ, రఘుపతుల+అట్లు= భగీరథడివలెను; రఘుమాముడివలెను; కృతకృత్యుడైవు+ఐ= చేయవలసిన కార్యములను నిర్విఱించినవాడివై (ధన్యాడివై); విస్తార, గుణ+అధారి= విస్తరించిన పెక్కమంచి గుణాలకు ఆధారమైనవాడా!; భీర= దైర్యవంతుడా!; ధర్మ, తనూజా!= ధర్మపుతుడా!; ధారుణినీ= భూమిని; రక్షింపుము= కాపాడుము.

తాత్పర్యం: లెక్కకు మిక్కిలి అయిన సద్గుణాలకు ఆశ్రయమైనవాడా! దైర్యవంతుడా! ఓ ధర్మరాజా! పూరుడి వలె, పురూరవుడి వలె, భగీరథడివలె, శ్రీరాముడివలె కర్తవ్యాలను నెరవేర్చినవాడవై ఈ భూమిని కాపాడుము.

విశేషం: పూరువు, పురూరవుడు భరతవంశం¹ సుప్రసిద్ధులైన చక్రవర్తులు. భగీరథుడు ప్రగాఢ ప్రయత్నంచేసి గంగను దివిమండి భువికి దింపాడు. శ్రీరాముచంద్రుడు రామాయణకథానాయకుడు, సుప్రసిద్ధువీరుడు.

వ. రోమశం డను దేవర్లై దేవలోకంబుననుండి నీకడకు వచ్చుఁ; దదుపదేశంబున ధౌమ్యానుమతుండ వయి తీర్థసేవనసేయు' మని చెప్పి నారదుం డలిగిన, నజాతశతుండు ధౌమ్యుం జాచి యిట్లనియె. 287

ప్రతిపదార్థం: రోమశండు+అను, దేవర్లై= రోమశండు అనే దేవలోకానికి చెందిన బుపై; దేవలోకంబున నుండి= దేవలోకంమండి; నీకడకన్= నీ దగ్గరికి; వచ్చున్+వస్తాడు; తద్ద+డపదేశంబునన్= ఆతడి ప్రబోధం చొప్పున; ధౌమ్య+అనుమతుండర్పు+అయి= ధౌమ్యడిచేత అనుమతి పాందినవాడివయి; తీర్థ, సేవనన్= తీర్థాలను సేవించటం; చేయుము= చేసేది; అని= అంటూ; చెప్పి= వచించి; నారదుండు= నారదమహార్షి; అరిగినన్= వెళ్గా; అజాత, శత్రుండు= పుట్టనటువంటి శత్రువులు కలవాడు (ఎవరిపట్లను దేవషభావం లేనివాడు, ధర్మరాజు); ధౌమ్యన్+చూచి= తమ పురోహితుడైన ధౌమ్యడిని చూచి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: రోమశండు అనే దేవబుపై నీదగ్గరకు వస్తాడు. ఆ మహార్షి ప్రబోధం చొప్పున మీ పురోహితుడైన ధౌమ్యడి అనుమతిచొప్పున నీవు తీర్థసేవ చేయుము' అని చెప్పి నారదమహార్షి నిప్పుమించగా అజాతశత్రువైన ధర్మరాజు ధౌమ్యడిని చూచి ఇట్లు పలికాడు.

చ. ‘అలయక మాకు నందఱ కహల్చిశముం జ్ఞయకాల రైన య
త్యలఘుపరాక్రమాన్వితు మహాభుజు నర్జును దివ్యసాయకం
బులు పడయంగ నొక్కరున పుచ్ఛితిఁ దర్శయు వేడ్చు నెల్లయిం
దలపక; యిష్ట దబ్బిరహితమ్మగు కామ్యక మొప్ప దయ్యుడిన్.

288

ప్రతిపదార్థం: అలయక= విసుగుకొనక; మాకున్+అందఱకు= మాకందరికి; అహర్విశమున్= పగలు రాత్రియు; ప్రియకారి+ఇన్= ప్రీతిని ఫటించేటి; అతి+అలఘు, పరాక్రమ+అన్వితున్= మిక్కిలి తేలికకాని అంటే గొప్పదైన శార్యంతో కూడినవాడిని; మహా, భుజున్= గొప్ప భుజాలు కలవాడిని; అర్జునున్= అర్జునుడిని; ఒక్కరున్+అ= ఒక్కడినే; దివ్య, సాయకంబులు= దివ్యమైన భాగాలు; పడయంగన్= పాందఱానికి; తద్దయు= మిక్కిలి; వేడ్చున్= కుతూహలంతో; ఎద్దియున్+తలపక= ఏదియు

ఆలోచించక; పుచ్చితీనీ= పంపాను; ఇష్టి= ఇప్పడు; తద్వ+విరహితమ్యు+అగు= ఆతడు లేనటి; కామ్యకము= ఈసి కామ్యకం అనే అరణ్యం; ఒప్పడు+అయ్యెడినీ= (మారు) ఇష్టంగా లేదు.

తాత్పర్యం: ‘మా అందరికి విసుగు విరామం లేకుండ పగలనక రాత్రనక నిరంతరం ప్రీతి ఘటించే మహారాక్రమశాలి అయిన అర్జునుడిని దివ్యాస్తాలు సంపాదించటానికి గొప్పవేడుకతో ఒంటరిగా పంపించాను. ఇప్పుడు అతడు లేని ఈ కామ్యకవనం మాకు సమ్మతంగా లేదు.

ప్రతిష్ఠాతా: అంబుద+ఆగమనంబు= మేఘాల రాకసు; అపేణ్టించు= కోరే; చాతకంబులు+అట్లు= వానకోయిలలవలె; మనము+అందఱము; అర్పును+ఆగమనంబు= అర్పునుడి రాకసు; ప్రతీష్టించుచు+ఉన్న వారము= ఎదురు చూస్తున్నవారం; వాడును= ఆ అర్పునుడుకూడ; తన, పూనిన, కార్యంబు= తాను పూనినపనిని; నిర్వహించి కాని= నెరవేర్చికాని; నివృత్తురండు+కాడు= వెనుకకు మరలేవాడు కాడు; అవశ్యంబును= తప్పుకుండ; దివ్య+అప్రంబులు= దేవతా సంబంధమైన మంత్ర బాణాలు; పడసి= సంపాదించి; ఆతని వచ్చునంతకున్న= ఆతడు తిరిగి వచ్చేవరకు; తీర్థసేవ= పుణ్యసేత్రాల సందర్భం; చేయుదము+అనిన= చేస్తాముగాక అని చెప్పగా; కరంబు= మిక్కెలి; లగ్గు+అగు= మేలు కలుగుతుంది; అట్లు+అ= ఆ విధంగానే; చేయుదము= చేద్దాము గాక; అని= అని చెప్పి.

తాత్పర్యం: మేఘాల రాక్షస ఎదురుచూచే చాతకపద్ధులవలె మనమందరం అర్జునుడి రాక్షసి నిరీషిస్తున్నాం. అర్జునుడు తాను చేపట్టిన కార్యాన్ని నిర్వహించక వెనుకకు మరలేవాడు కాడు. అర్జునుడు నిస్సందేహంగా దేవతా సంబంధమైన అప్రాలను సంపాదించి వస్తాడు. అంతవరకు మనం తీర్థయాత్రలు చేద్దాం'- అని ధర్మరాజు పలుకగా, ధొమ్యుడు 'నిజమే, మిక్కిలి మేలు కలుగుతుంది. మనమట్టాగే పుణ్యక్షేత్రాలను సందర్శించాం'- అని అన్నాడు.

విశేషం: (1) ప్రాచీన భారతీయ సంస్కృతిలో తీర్థయాత్రలకు కల్పించబడిన ప్రాముఖ్యం నిరుపమానం. తీర్థయాత్రలవలన అశ్వమేధ, రాజసూయయాగఫలం కంటోక్కిగా చాటి చెప్పబడింది. ప్రయాణ సౌకర్యాలు లేనినాడు యుగయుగాంతరాలనుండి కాళ్ళిరుంనుండి కన్యాకుమారివరకు నదీనదాలు, పర్వతపంక్తులు, సరోవరాలు, గుహలు, గుట్టలు, పుట్టలు వరమ పవిత్ర హృదయాలతో వెదుకొంటూ భారతీయులు తీర్థయాత్రలు సలిపారు. దేశాటనమే నిరుపమాన విద్యాభ్యాసం. భారతీయులలో ఐక్యమత్యం, అధ్యాత్మికభావం పెంపాందించటానికి తీర్థాటనం నిర్వహించిన భూమిక చరిత్రాత్మకమైనది. నిధి ప్రదేశాల ప్రజలు, జిజ్ఞాసువులై తరచు పుణ్యతీర్థాలలో ఆశమాలలో కలియటంచేత అన్యోన్యో సాంస్కృతిక సంపర్కంచేత భారతీయ సంస్కృతి విశ్వజనీనమై వెల్లివిరిసింది. (2) చాతకపద్మలు మేఘాలు వరీంచే చినుకులు మాత్రమే త్రాగునట్టివి అని కవిసమయం.

రోమశమహాముని ధర్మరాజువొద్దకు వచ్చట (సం. 3-89-1)

ఉ. నాలుగుబిక్కలందును విన్న విభిత్తంబగుచున్న పుణ్యతీ

రూలి తెఱం గెఱుంగగ మహాత్ముడు ధోమ్యుస దజాతవైరి కం

**దీలిన చెప్పుచున్న తటి నొప్పుగ రోమశు దేగుదెంచే దే
జీలితుండు నిర్మలయశం దగు ధర్మతనూజపాలికిన్.**

290

ప్రతిపదార్థం: నాలుగు దిక్కులందును= నాలుగు దిశలలోను; విన్= వినబడుతూ; విదితంబు+అగుచున్న= తెల్లమపుతున్న; పుణ్య, తీర్థ+ఆలి= పుణ్యాష్టైతాల సముదాయంయొక్క; తెఱంగు= తీరుతీయాలు; ఎఱుంగఁగ= తెలోసెటట్లుగా; మహా+ఆత్ముఁడు= మహానుభావుడు; ధౌమ్యుఁడు= పాండవుల పురోహితుడు; అజాత వైరికిన్= అజాతశత్రువైన ధర్మరాజుకు; అందు= అచట; ఓలిన= వరుసగా; ఒప్పునట్లుగా; చెప్పుచున్న, తటిన్= వచించే సమయంలో; నిర్వల యశుండు= స్వచ్ఛమైన కీర్తి కలవాడు; అగు= అయిన; ధర్మ తనూజా, పాలికిన్= ధర్మపుత్రుడి దగ్గరకు; తేజస్+లలితుండు= తేజో లలితుండు= సుకుమారమైన వర్ణస్సు కలవాడైన; రోమశుఁడు= రోమశుడనే ముని; ఒప్పుగన్= శోభిట్లేటట్లు; ఏగుదెంచెన్= వచ్చాడు.

తాత్పర్యం: మహాత్ముడైన ధౌమ్యుడు నేల నాలుగు చెరగులలో గల తీర్థాలను గురించి క్రమంగా తేటతెల్లంగా అజాతశత్రువైన ధర్మరాజుకు చెపుతూ ఉన్న సమయంలో స్వచ్ఛమైన కీర్తిగల ఆ ధర్మరాజు దగ్గరకు సుకుమారమైన తేజస్సుతో ప్రకాశిస్తున్న రోమశమహావ్యాప్తి వచ్చాడు.

విశేషం: ధర్మజాడి తీర్థయాత్రలకు ముగ్గురు మహార్షులు తోడు పడటం విశేషం. నారదుడు తీర్థమహిమలను చెప్పి సంకల్పాన్ని కలిగించాడు. ధౌమ్యుడు ధర్మజాడిని ప్రోత్సహించాడు. రోమశుడు వెంటనడిచి తీర్థసేవ చేయించాడు.

వ. **ఇట్లు వచ్చిన మహాముని నతిభక్తి నముజ బ్రాహ్మణ సహితుండై ధర్మజుండు పూజించి 'మునీంద్రా! యొందుండి వచ్చితి?' రని యడిగిన నాతనికి రోమశుం డిట్లునియె.**

291

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; వచ్చిన= విచ్చేసిన; మహామున్= గొప్పబుషిని; ధర్మజాండు; అతి భక్తిన్= మిక్కిలి భక్తితో; అనుజ, బ్రాహ్మణ, సహితుండు+ఇ= తమ్ములతోడను, విప్రులతోడను కూడినవాడై; పూజించి= అర్పించి; ముని+ఇంద్రా!= మునులలో ఇంద్రుడివంటివాడా!; ఎందు+ఉండి= ఎచటనుండి; వచ్చితిరి?= విచ్చేశారు?; అని= అంటూ; అడిగిన్= ప్రశ్నించగా; ఆతనికిన్= ఆ ధర్మరాజుకు; రోమశుండు= రోమశ మహాముని; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా తన వద్దకు వేంచేసిన మునిని ధర్మరాజు తానును, తన తమ్ములును, బ్రాహ్మణులును కలిసి మిక్కిలి భక్తితో, అర్పించి 'మునీంద్రా! ఎచటనుండి తాము ఇచటికి దయచేశారు?' అని ప్రశ్నించగా, ధర్మరాజుతో రోమశమహావ్యాప్తి ఇట్లు చెప్పాడు.

తే. **'ఎల్లలోకంబులును జాచి యింద్రులోక , లోకనార్థినై యే నింద్రులోకమునకుఁ
బోయి సురరాజుచేఁ బ్రీతిఁ బూజితుండు , నై, మహీనాథు! యందు నీ యనుజు ననఘు.**

292

ప్రతిపదార్థం: ఎల్ల, లోకంబులును+చూచి= సమస్త భువనాలను సందర్శించి; ఇంద్రులోక, లోకన+అర్థిన్+ఇ= ఇంద్రులోకాన్ని చూడవలెనే కోరిక కలవాడనై; ఏను= నేను; ఇంద్రులోకమునకున్+పోయి= ఇంద్రులోకానికి వెళ్ళి; సురరాజుచేన్= దేవేందుడిచేత; ప్రీతిన్= సంతోషంతో; పూజితుండను+ఇ= అర్పించబడినవాడివై; మహీ, నాథ!= ఓ రాజు!; అందున్= అచట- ఆ స్వగంలో; అనఘున్= పాపరహితుడైన; నీ+అనుజాన్= నీ తమ్ముడిని (అర్జునడిని).

తాత్పర్యం: “ఓ ధర్మరాజా! సమస్తలోకాలను సందర్శించి నేను, ఇంద్రలోకాన్ని చూడాలన్నకోరికకలిగి అక్కడికి వెళ్వాను. అక్కడ దేవేంద్రుడి పూజలు అందుకొని స్వర్గలోకంలో ఉండే నీ తమ్ముడైన అర్జునుడిని (చూచాను).

ఉ. ఈసున నీసు దొట్టి సురటెల్ల నభిష్ఠవరంబు లిచ్ఛుటం
జేసి కృతార్థుడైన కురుసింహాము నూర్లుతశోర్య నర్జునున్
భాసురతేజు విశ్వపరిపాలకుడైన మహేంద్రుతోడ నే
కాసన మెక్కియున్న మహిమాస్పదు నింద్రతనూజు జాచితిన్.

293

ప్రతిపదార్థం: ఈసునన్= స్వర్గతో; ఈసున్+తోట్టి= శివుడు మొదలుకొని; సురలు+ఎల్లన్= దేవతలందరును; అభీష్టవరంబులు+ఇచ్చుటన్+చేసి= కోరిన వరాలు అనుగ్రహించటంచేత; కృతార్థుడు+ఖన= చరితార్థుడైన; కురు సింహామున్= కురువంశంలో సింహంవంటివాడిని (శ్రేష్ఠుడిని); ఉస్మిత, శౌర్యున్= దృఢమైన, అధికమైన పరాక్రమం కలవాడిని; భాసురతేజున్= శోభిల్లతున్న తేజస్సు కలవాడిని; విశ్వపరిపాలకుడు+ఖన= జగత్తునంతచిని ఏలుతున్న; మహా+ఇంద్రు తోడన్= దేవేంద్రుడితోడ; ఏక+అసనము= ఒకే గదైను; ఎక్కి+ఉన్న= అధిష్టించి ఉన్న; మహిమా+ఆస్పదున్= గొప్పతనానికి నెలవైనవాడిని; ఇంద్రతనూజున్= ఇంద్రుడికొడుకైన; అర్జునుడిని; చూచితిన్= చూచాను.

తాత్పర్యం: శివుడు ముస్కు దేవతలందరు స్వర్గతో, తమలో తాము పోటీపడి అర్జునుడికి కోరిన వరాలు అనుగ్రహించారు. ఆవిధంగా కృతార్థుడైన కురువంశసింహుడు, దేదీప్యమానమైన పరాక్రమంతో వెలుగొందుతూ దేవేంద్రుడి అర్థాసనం అధివసించి ఉన్న ఇంద్రవరసుతుడూ ఐన అర్జునుడిని స్వర్గంలో సందర్శించాను.

క. బలవంతు లైన భీష్మే, దుల నర్జునుడైర్చు నూర్లుతుండై; మతీ పశురులు గర్జుండు పదారథ, కళకు సమాసుండు గాయు కవ్యదితోడన్.

294

ప్రతిపదార్థం: బలవంతులు+ఖన= శక్తి సంపన్ములైన; భీష్మ+అదులన్= భీష్ముడు ముస్కువారిని; ఉస్మితుండు+ఖ= అధికమైన పరాక్రమం కలవాడై; అర్జునుడు; చిర్మున్= చిడిస్తాడు; మఱి= ఇక; పోరులన్= యుద్ధాలలో; కర్ముండు= కర్ముడు; కవ్యదితోడన్= (కవ+వడి= కవ్యడి= సప్యసాచి= రెండు వడులు కలవాడు అంటే రెండు చేతులతో బాణాలను (ప్రయోగించగల నేర్చుకలవాడు) అర్జునుడితో; పదారథకథు= పదారథ అంశు అంటే పదారుపాశ్చలో ఒకపాలుకు; సమాసుండు+కాండు= సరికాడు.

తాత్పర్యం: బలవంతులైన భీష్మాదులను పరాక్రమవంతుడైన అర్జునుడు యుద్ధంలో అవలీలగా జయించగలడు. ఇంక యుద్ధాలలో కర్ముడు అర్జునుడితో పదారథపాలుకు కూడ సరితూగ జాలడు.

వ. అతని యున్న విలాసంబు సూచి విష్ణుతుండ నయిన నాకు నింద్రుండు తత్ప్రభావంబు సెప్పి వీ డమ్మత సంభవం బయిన పాశుపతం బను బివ్యాస్తంబుఁ బరమేశ్వరుచేతను, నాచేతను యమ వరుణ కుబేరాదుల చేతను బివ్యాయుధంబులు బడసు: నితండు మనుషుండు గాయు; బిష్ణవురుఘుం; దస్ముల కశక్యం బయిన దేవకార్యంబు చీర్ల మనలక వచ్చు నని మర్యాలోకంబునకుం బోయి బ్రాత్యసహితుం దయిన ధర్మరాజునకుం జెప్పు’ మనిన వచ్చితి’ నని వెండియు నిట్లనియె.

295

ప్రతిపదార్థం: అతని+ఉన్న, విలాసంబు+చూచి= ఆ అర్జునుడియొక్క మిరుమిట్లు కొలుపుతున్న హోయలు చూచి; విస్మైతుండను+అయిన, నాకున్= అచ్చేరువు పాందిన నాకు; ఇంద్రుండు= ఇంద్రుడు; తద్ద+ప్రభావంబు= ఆతడియొక్క

గొప్పతనం; చెప్పి; వీడు= ఈతడు (ఈ అర్జునుడు); అమృత సంభవంబు+అయిన= అమృతంనుండి పుట్టిన; పాశుపతంబు= పాశుపతం; అను= అనే; దివ్య+అప్రంబున్= దివ్యబాణాన్ని; పరమ+ఈశ్వరు చేతను= పరమశివుడిచేతను; నాచేతను; యమ, వరుణ, కుబేర+ఆదులచేతను= యముడు, వరుణుడు, కుబేరుడు, మున్సుగువారిచేతను; దివ్య+ఆయుధంబులన్+ పడసెన్= దేవతాసంబంధాలైన మహిమకల ఆయుధాలను (అస్త్రాలను) పాందాడు; ఇతండు= ఇతడు (ఈ అర్జునుడు), మనమ్యండు= మనమ్యుడు; కాఁడు; దివ్య పురుషుండు= దేవతలకు సంబంధించినవాడు; అన్యలకు= ఇతరులకు; అశక్యంబు+అయిన= సాధ్యం కాసట్టి; దేవకార్యంబు+తీర్పి= దేవతల పనులను నెరవేర్చి; మసలక, వచ్చున్= తడయక తిరిగి వస్తాడు; అని= అని చెప్పి; మర్యాలోకంబునకున్+పోయి= మనజులుండే భూలోకానికి పోయి; భ్రాత్ర సహాతుండు+అయిన= తమ్ములతో కూడిన; ధర్మరాజునకున్= ధర్మపుత్రుడికి; చెప్పుము= చెప్పేది; అనినన్= అని చెప్పగా; వచ్చితిన్= వచ్చాను; అని= ఆ విధంగా చెప్పి; వెండియున్= మఱల; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: స్వర్గలోకంలో మిరుమిట్లు గౌలిపే హోయలుతో దేదీప్యమానంగా వెలుగుతున్న అర్జునుడిని చూచి నేను అచ్చేరువు పాందాను. ఇంద్రుడు అర్జునుడి గొప్పతనాన్ని నాకు వివరిస్తూ ‘ఇతడు పరమశివుడి వలన అమృతంనుండి ఉండ్చినిచిన ‘పాశుపతం’ అనే దివ్యాస్త్రాన్ని, నానుండి, యమ వరుణ కుబేరాదులనుండి పెక్కుదివ్యాస్త్రాలనూ సంపాదించాడు. ఇతడు కేవలం మనమ్యమాత్రుడు కాడు, దివ్యపురుషుడు. ఇతరులకు శక్యం కానట్టి దేవతల పనులను నెరవేర్చి, తడయక తిరిగి భూలోకానికి వస్తాడు. నీవు భూలోకానికి వెళ్లి, తమ్ములతో కూడి ఉన్న ధర్మరాజుకు ఈ విషయం ఎత్తిగించుము’ అని నన్ను ఆదేశించాడు’- అని రోమశుడు ధర్మరాజుకు చెప్పి మరల ఇట్లు పలికాడు.

క. ‘నిరతముగఁ బీర్థసేవా , పరులగు శాంతాత్ములకుఁ దపస్ఫులకును దు
ష్టర మెట్టియు లే దని చె , చ్ఛేర ధర్థజ్ఞఁ బీర్థసేవ సేయింపు మొగిన్.

ప్రతిపదార్థం: నిరతముగన్= ఎల్లప్పుడును; తీర్థసేవాపరులు+అగు= తీర్థయాత్రలు దీక్షతో చేసేవారు అయిన; శాంత+అత్యులకున్= శాంతమైన ప్రపృత్తి కలవారికిస్తీ; తపస్యులకును= తపస్సు చేసే వారికిస్తీ; దుష్టురము= చేయలేనిది; ఎద్దియు= ఏదికూడా; లేదు= ఉండడు; అని= అని చెప్పి; చెచ్చేరన్= శీఘ్రంగా; ధర్మజన్= ధర్మరాజును; తీర్థసేవ= తీర్థయాత్రల సందర్భం; ఒగిన్= ఒప్పునట్లుగా; చేయింపుము= చేయింపును.

తాత్పర్యం: (ఈ మాటలు దేవేంద్రుడు రోమశుడితో చెప్పినవి)’ దీక్షతో ఎల్లప్పుడు తీర్థయాత్రలు సేవించటంలో నిమగ్గులైన శాంతచిత్తప్రపృత్తి కలవారికి, తపస్సు చేసేవారికి చేయలేనిదంటూ ఏదీ ఉండడు- అని చెప్పి ధర్మరాజును శీఘ్రంగా తీర్థసేవ చేయించుము.

క. అని పనిచిన నమరేశ్వరు , పనిఁ దత్తార్థుమున నుండి పశ్చాగ్న నిట యేఁ
జనుదెంచితి నీ కార్యము , ధనంజయున కఖమతంబు ధరణీనాథా!

ప్రతిపదార్థం: అని= అని చెప్పి; పనిచినన్= (ఇంద్రుడు) నియోగించగా; అమర+ఈశ్వరు, పనిన్= దేవేంద్రుడి పనిమూలంగా; తద్, పార్వతమునన్+ఉండి= ఆతడి ప్రక్కనే ఉండి; పశ్చాగన్= పూనికతో; ఇటు= ఇచటుకు; ఏన్= నేను; చనుదెంచితిన్= వచ్చాను; ధరణీనాథా!= భూమికి అధినేత్రవైన ఓ ధర్మరాజా!; ఈ, కార్యము= ఈ పని (నేను ఇచటికి వచ్చి మిమ్మల్ని తీర్థయాత్రలు చేయించే పని); ధనంజయునకు= అర్జునుడికి; అభిమతంబు= ఇష్టం.

తాత్పర్యం: అని చెప్పి, నన్ను నియోగించగా, నేను ఇంద్రుడి ఆదేశం చొప్పున ఆతడి దగ్గరనుండి పూనికతో ఇచటికి వచ్చాను. భూమికి అధిష్టివైన ఓ ధర్మరాజా! ఈ పని అర్జునుడికి సమ్మతమైనదే సుమా!

క. అనవద్య తీర్థసేవనః మును గపిలా స్వర్ణ దానములు సుగ్రతపం

బును జేయనివానికిఁ బోఁ, లునె పడయఁగఁ బేల్మి సుభయలోకసుఖంబుల్.

298

ప్రతిపదార్థం: అనవద్య, తీర్థ, సేవనమును= నింద్యం కానట్టి పుణ్యశ్శైతాలను సందర్శించటం; కపిలా, స్వర్ణ దానములును= కపిలవర్ణంకల గోవులనూ, బంగారాన్ని దానం చేయటం; ఉగ్రతపంబును= తీవ్రమైన తపస్సును; చేయని వానికిన్= (ఈ కార్యాలను) చేయని మనజుడికి; పేర్కున్= గౌరవంతో; ఉభయలోక, సుఖంబుల్= ఇహ పరలోకాలలోని సుఖాలను; పడయఁగన్= పొందటానికి; పోలునె= వీలు అవుతుందా?

తాత్పర్యం: పరమపావనమైన తీర్థసేవనం, కపిల గోవులను, బంగారాన్ని దానంచేయటం, తీవ్రమైన తపస్సు - ఈ ఉత్తమ కార్యాలు చేయనివాడికి ఇహపర సౌఖ్యాలు పొందటానికి వీలుకలుగుతుందా?

వ. ఏను దొబ్బి భూమిం గల తీర్థంబు లెల్లి నినుమాటు సూచితి; నిప్పు డింద్రు నియోగంబున నీతోడన వచ్చి యథిల తీర్థసేవ సేసెద' ననిన ధర్మజుం డతని కిట్లనియె.

299

ప్రతిపదార్థం: ఏను= నేను; తొల్లి= పూర్వం; భూమిన్+కల, తీర్థంబులు+వల్లన్= భూమిపై ఉండే పుణ్యశ్శైతాల తీర్థాల నన్నింటిని; ఇనుమాటు= రెండుసార్లు; చూచితిన్= సందర్శించాను; ఇప్పుడు= ఈ సమయంతో; ఇంద్రు, నియోగంబున్= ఇంద్రుడి ఆదేశం చొప్పున; నీతోడన వచ్చి= నీతోడనే అరుదెంచి; అథిల, తీర్థ, సేవ+చేసెదన్= అన్ని పుణ్యశ్శైతాలను సందర్శిస్తాను; అనినన్= అని చెప్పగా; ధర్మజండు= ధర్మతనయుడు; అతనికిన్= ఆ రోమశడికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఇంతకు మునుపే నేను రెండు పర్యాయాలు భూమండలంలో ఉండే పుణ్యశ్శైతాలను అన్నిటిని సందర్శించి ఉన్నాను. ఇప్పుడు ఇంద్రుడి ఆదేశానుసారంగా నీతోపాటు సకలపుణ్యతీర్థాలను మరొకసారి సందర్శించగలను'- అని రోమశడు ధర్మరాజుతో చెప్పగా, అతడు రోమశడితో ఇట్లు వచించాడు.

ఉ. 'నన్ను దలంచి తీర్థగమనం బొసలింపగఁ బంచె నట్టే వి ద్వాన్నతు! దేవవల్లభుఁడు; దానఁ గృతార్థుఁడు నైతి; దానిపై నిన్ను సహయుగాఁ బడసి నెమ్మి నశేషిశేషతీర్థముల్ పన్నుగఁ జాడఁ గాంచి కడుభవ్యుడు నైతి ముసీంద్రు! నీదయన్.

300

ప్రతిపదార్థం: విద్యన్+సుత!= విద్యాంసులచేత పాగడబడినవాడా! ఓ రోమశమహర్షి; దేవ, వల్లభుఁడు= దేవేంద్రుడు; నన్నున్+తలంచి= నన్ను గురించి ఆలోచించి; తీర్థ, గమనంబు+ఒనరింపగన్= తీర్థయాత్రలు చేయటానికి; పంచేన్+అట్టే= నియోగించాడంటో?; దానన్= దానిచే; కృత+అర్థడన్+ఐతి= చరితార్థుడిని అయ్యాను; దానిపైన్= మఱియును; ముని+ఇంద్ర!= మునులలో ఇంద్రుడివంటివాడా!; నిన్ను= నీవంటి (మహాముఖుడిని); సహయున్+కాన్= తోడ్పుడేవాడినిగా; పడసి= పొంది; నెమ్మిన్= ప్రీతితో; అశేష, విశేష. తీర్థముల్= అన్ని గొప్ప పుణ్యశ్శైతాలను; పన్నుగన్= ఒ పేటట్లుగా; చూడన్+కాంచి= సందర్శించగలిగి; నీ దయన్= నీ అనుగ్రహాంవలన; కడున్= మిక్కిలి; భవ్యుడన్= పవిత్రుడిని; పతిన్= కాగలిగాను.

తాత్పర్యం: ‘ఏద్వాంసులచేత పాగడబడిన ఓ రోమశమహర్షి! మునులలో శేషుడవైనవాడా! దేవేంద్రుడంతటివాడు. నన్నగురించి ఆలోచించి నేను తీర్థయాత్రలు చేయాలని ఆదేశించటంచేత నా జన్మ ధన్యమైనదిగా భావిస్తున్నాను. మరి నీవంటి మహామభావుడు సహయాత్రికుడై నాకు తోడుపడటం పేర్కొనతగిన పెద్ద విశేషంకదా! ఇక సమస్త పుణ్యశ్శైతాలు పూనికతో సందర్శించి నీ దయవలన పవిత్రుడిని కాగలను.

అ. విజయుకుశలవార్త వేదుక నీచేత, వినిశయంతకంట విస్తరిణి:

హృదయసంప్రమోద మీ రెంట నా' కంచు, దద్ద సంతసిలై ధర్మసుతుడు.

301

ప్రతిపదార్థం: నాకు; నీచేత; విజయు= విజయుడి (అర్పనుడి); కుశలవార్త= క్షేమ సమాచారం; వేదుక= ఆసక్తితో; వినిశ+అంతకంటే= విన్నదానికి మించి; ఈ రెంటన్= ఈ రెండింటివలన (అర్పనుడి కుశలవార్త తీర్థయాత్రలు చేయవలసినదనెడి ఇందుడి ఆదేశం - అనే ఈ రెండింటిచేత); హృదయ సంప్రమోదము= ఎదలో ఆనందం; విస్తరిణ్ణెన్= అతిశయించినది; అంచన్= అనుచు; ధర్మసుతుడు= ధర్మరాజు; తద్ద= ఎంతయు, సంతసిలైన్= సంతోషించాడు.

తాత్పర్యం: మీ ద్వారా అర్పనుడి కుశలవార్త వినినందువలన కలిగిన ఆనందం తీర్థయాత్రలు చేయవలసినదనెడి దేవేంద్రుడి ఆదేశంవలన అతిశయించిందని- ధర్మరాజు తన సంతోషాతిరేకాన్ని రోమశమహర్షికి వెల్లడించాడు.

వ. ‘మునీంద్రా! యేను దొబ్బియు నారద ధౌమ్యుల వచనంబులం బీర్థగమనోస్తుఖుండసై యున్నవాఁడు; నిష్పద్య భవస్తుదేశంబునం బీర్థసేవ సేసి కృతార్థుండ నగుడు’ నని కృతనిశ్శయుండై భిక్షాభుజు లయిన బ్రాహ్మణులను యతులను రోమశువచనంబున నివర్తించి, ధౌమ్యుపురస్కృత కతిపయ బ్రాహ్మణులతో ననుజులుం దానును గృఘ్నిసహితుం దయి కామ్యకవనంబున మూడుభినంబులు వసియించి మార్గశీర్ష మాసావసానంబునం బీర్థసేవార్థంబు గృతత్తస్థానుం దయిన యుభిష్టిరునకు బ్రాహ్మణు లిట్లనిల.

302

ప్రతిపదార్థం: ముని+ఇంద్రా!= మునులలో ఇంద్రుడివంటివాడా! ఓ రోమశమహర్షి!; ఏను= నేను; తొల్లియు= ఇంతకు మునుపు కూడ; నారద, ధౌమ్యుల, వచనంబులన్= నారదుడు ధౌమ్యుడు చెప్పిన మాటలవలన; తీర్థ, గమన+ఉన్నఖుండను+ఱ= పుణ్యశ్శైతాలకు వెళ్లవలననే ఉత్సాహంతో; ఉన్నవాఁడన్= ఉన్నాను; ఇప్పుడు= ఈ సమయంలో; భవత్+నిదేశంబునన్= నీ ఆదేశంవలన; తీర్థ, సేవ+చేసి= తీర్థాలను సందర్శించి; కృత+అర్థండను+అగుదున్= ధన్యుడను కాగలను; అని= అని చెప్పి; కృత నిశ్శయుండు+ఱ= చేయబడిన నిర్మయం కలవాడై; భిక్షా, భుజులు+అయిన= భిక్షాటనంవలన లభించే ఆహారం తినేవారయిన; బ్రాహ్మణులను; యతులను= సన్మానులను; రోమశువనన్= రోమశుడి మాట చొప్పున; నివర్తించి= వెనుకకు వెళ్లేటట్లు చెప్పి (నిలుపుండని పలికి); ధౌమ్య, పురస్కృత, కతిపయ, బ్రాహ్మణులతోన్= ధౌమ్యుడు మున్నగు కొంతమంది బ్రాహ్మణులతో; అనుజులన్+తానును= తమ్ములును, తానును; కృష్ణు, సహాతుండు+అయి= ద్రౌపదీ సమేతుడై; కామ్యక, వనంబునన్= కామ్యకమనే అరణ్యంలో; మూడు దినంబులు= మూడునాళ్లు; వసియించి= ఉండి; మార్గ, శీర్ష మాస+అవసానంబునన్= మార్గశీర్షం అనే నెల చివరి సమయంలో; తీర్థసేవా+అర్థంబు= పుణ్యశ్శైతాలను సేవించటంకొరకు; కృత, ప్రస్తానుండు+అయిన= చేసిన ప్రయాణం కలవాడైన, అంటే పయనానికి బయలదేరిన వాడయిన; యుభిష్టిరునకున్; బ్రాహ్మణులు; ఇట్లు+అనిరి= ఈ విధంగా పలికారు.

తాత్పర్యం: ‘మునిశేషుడవైన ఓ రోమశ! నేను ఇంతకుమునుపే నారదుడు ధౌమ్యుడు చెప్పినమాటలవలన తీర్థయాత్రలు చేయటానికి ఉపిశ్చారాను. ఇంతలో ఇప్పుడు నీ ప్రోత్సాహం లభించింది. ఇక పుణ్యశ్శైతాలు

దర్శించి ధన్యుడువుతాను' అని నిశ్చయించి, భిజ్ఞాటనం చేసి ఆశారం స్నీకరించే విప్రులను, సన్మాసులను రోమశుడి ఆదేశం చొప్పున వెనుకు మరలించి, ఘోమ్యుడు మున్సుగు కొద్దిమంది బ్రాహ్మణులతోపాటు, ద్రౌషదితో, తమ్ములతో పుణ్యతీర్థసేవలకై కామ్యకవనంలో మూడుదినాలు ఉండి, మార్గశీర్షమాసంచివర తీర్థయాత్రలకు బయలుదేరిన ధర్మరాజుతో బ్రాహ్మణులు ఈ విధంగా పలికారు.

- ఉ. 'నీ యనుజుల్ ధనుర్ధరు లనింధ్యచరితులు బీర్ధుతీక్ష్ణఃకౌశ్మేయకపాణు లత్యములకీర్ధులు గావంగ రోమశుండు తే జీయుతుఁ డెల్లతీర్థములుఁ జాపఁగఁ బీర్ధము లాండువేడ్చు ల క్షీయుత! యిప్పు ని న్నముగమింపఁగఁ గంటిమి పుణ్యసంపదన్.

303

ప్రతిపదార్థం: లజ్జీయుత!= సంపదతో కూడుకొన్నవాడా!; నీ+అనుజుల్= నీ తమ్ములు; ధనున్+ధరులు= విల్లు ధరించేవారు (అంటే ఆయుధధారులైన వీరులు అనిఅర్థం); అనింద్య, చరిత్రులు= పవిత్రమైన ప్రవర్తన కలవారు; దీర్ఘ, తీక్ష్ణః కాక్షేయక, పాణులు= నిడివి, వాడి కల కత్తులు తాల్చినవారు; (కౌశ్మేయకము= రుక్షి అంటే పాట్లకు ఉంచుకొనే కత్తి); అతి+అమల, కీర్థులు= మిక్కిలి నిర్మలమైన కీర్థి కలవారు; కాపఁగన్= కాపాడుతుండగా; తేజోయుతుడు= వర్ణస్వుతో కూడినవాడు; రోమశుండు= రోమశుహారి; ఎల్ల, తీర్థములున్+చూపఁగన్= తీర్థాలప్రాంటిని దర్శింప చేస్తూఉండగా; పుణ్యసంపదన్= మా పుణ్య పరిపాకం చేత; ఇప్పు= ఇప్పుడు; తీర్థములు+అడు, వేడ్పున్= అయి పుణ్యతీర్థాలలో స్థానం చేసే మతూహాలం చేత; నిన్ను; అనుగమింపఁగన్+కంటిమి= అనుసరించగలిగితిమి (నీ వెంట తీర్థయాత్రలకు రాగలుగుతున్నాం.)

తాత్పర్యం: 'నీ తమ్ములు ధనుర్ధ్యద్యలో ఆరితేరినవిరులు. పవిత్రమైన ప్రవర్తన కలవారు. నిడివి, వాడిమి కల కత్తులు ధరించేవారు. నిర్మలమైన కీర్థి కలవారు. అటు వారు రక్షిస్తూ ఉండగా, తేజస్వి అయిన రోమశుడు మార్గదర్శకుడయి సకల పుణ్యక్షేత్రాలను దర్శింపచేస్తూ ఉండగా నీవెంట రావటం పుణ్యసంపదవలన మారు సమకూడిన అదృష్టం.

- ఉ. రాక్షసపిశాచశాపదంబుల కారణంబున నదఫులలో నేకతంబ యంగి తీర్థసేవ చేయ మాయట్టివాలకి నశక్యంబు గావున మీతోడ వచ్చేడ' మని బ్రాహ్మణులు ధర్మరాజుచేత ననుజ్ఞాతు లై రంత.

304

ప్రతిపదార్థం: రాక్షస, పిశాచ, శ్వాపదంబుల, కారణంబున్= రాక్షసులు, పిశాచాలు, క్రూరజంతువులు తిరుగుతుండే కారణంగా; అదవులలోన్= అరణ్యాలలో; ఏకతంబు+అ= ఒంటరిగా; అరిగి= వెళ్ళి; తీర్థ, సేవ, చేయన్= పుణ్యక్షేత్రాలను సందర్శించటం; మా+అట్టి వారికిన్= మాబోటివారికి; అశక్యంబు= సాధ్యం కాదు; కావున= కాబట్టి; మీతోడ, వచ్చేదము+అని= మీతోపాటుగా మేమూ వస్తామని; బ్రాహ్మణులు; ధర్మరాజుచేతన్; అనుజ్ఞాతులు+పరి= అనుమతిని పొందారు; అంతన్= అటుపిమ్ముట.

తాత్పర్యం: రాక్షసులు, పిశాచాలు, క్రూరజంతువులు సంచరిస్తూ ఉంటాయి కాబట్టి అదవులలో మావంటివారు ఒంటరిగా తీర్థయాత్రలు చేయటం సాధ్యం కాదు. కాబట్టి మేము మీతోపాటు వస్తాం'- అని విప్రులు అర్థించగా ధర్మరాజు సమ్మతించాడు. అప్పుడు.

- ఉ. పారాశర్మాడు బర్వత, నారదులును బాండురాజనందనుల గుణోదారుల ననఫులఁ బీర్థ, ప్రారంభులఁ గానపచ్చి పరమప్రీతిన్.

305

ప్రతిపదార్థం: పారాశర్యాదున్= పరాశరుడి కుమారుడైన వ్యాసుడున్నా; పర్వత, నారదులును; గుణ+ఉదారులన్= మంచిగుణాలచేత గాంభీర్యం పెంచుకొన్నవారిని; అనఘులన్= పాప రహితులైన పవిత్రులను; తీర్థ, ప్రారంభులన్= తీర్థయాత్రలకు ఉపకమించినవారిని; పాండురాజ, నందనులన్= పాండవులను; పరమప్రీతిన్= మిక్కిలి ప్రేమతో; కానవచ్చి= చూడటానికి వచ్చి.

తాత్పర్యం: పరాశరమహర్షిప్రత్యుషైన వేదవ్యాసుడు, పర్వత నారదులు మంచిగుణాలచేత గొప్పవారుగా పేరుకెక్కిన వారు, పవిత్రులు, తీర్థయాత్రలకు వెళ్ళటం ప్రారంభించినవారు అయిన పాండవులను మిక్కిలి సంతోషంతో చూడవచ్చి.

క. వారలచే బూజితులై , భూమి తపోధనులు లోకపూజ్యాలు ధర్మ

ప్రారంభనిత్యమతులకు , వారల కిట్టనిలి సత్యవచనులు గరుణన్.

ప్రతిపదార్థం: వారలచేన్= ఆ పాండవులచేత; పూజితులు+బు= అర్పించబడినవారై; భూరి, తపన్+ధనులు= విస్తారమైన తపస్సు ధనంగా కలవారు; లోక పూజ్యాలు= లోకాలచేత పూజించబడేవారు; సత్య వచనులు= నిజం మాటాడేవారు; కరుణన్= దయతో; ధర్మ, ప్రారంభ, నిత్య, మతులకున్= ధర్మంతోకూడిన యత్నాన్నే నిత్యం ఆలోచించేవారికి; వారలకున్= ఆ పాండవులకు; ఇట్లు+అనిరి= ఈ విధంగా చెప్పారు.

తాత్పర్యం: విస్తారమైన తపస్సీ ధనంగా కలవారు, లోకాలచేత పూజించబడేవారు, సత్యసంధులు అయిన ఆ మహార్షులు, ధర్మం ఆచరించటంలోనే నిత్యమగు ఆలోచన కలవారైన ఆ పాండవులచేత అర్పించబడినవారై దయతో వారలకు ఈ విధంగా చెప్పారు.

వ. ‘శారీరనియమంబులు మానుష ప్రతంబు లనంబడు; మనోబుద్ధి శోచంబులు దేవవ్రతంబు లనంబడు; నట్టి సౌమ్యవుత విశేషంబులు సలుపుచు బుజుమార్గులలై తీర్థంబులు సేవించునది; తీర్థాభిగమనంబున మహాబ్ధిష నాభాగ భరత భగీరథ ముచుకుంద మాంధాత్ర సగర సార్వభౌమాష్టక రోమపాదుల యట్ల శత్రుజయంబును సర్వలోకసుఖంబులు వడయుదు’ రని చెప్పి మునివరులు ముఖ్య రలిగి; రంత నజ్ఞతశత్రుండు రోమపున కిట్టనియె.

ప్రతిపదార్థం: శారీర, నియమంబులు= దేహానికి సంబంధించిన కట్టుబాట్లు (విధి నిషేధాలు); మానుష, ప్రతంబులు= మనుజులకు సంబంధించిన నోములు; అనంబడున్= అని చెప్పబడతాయి; మనన్+బుద్ధి, శోచంబులు= మనస్సుకు బుద్ధికి సంబంధించిన నిర్మలత్వం; దేవవ్రతంబులు= దివ్యత్వానికి సంబంధించిన నోములు; అనంబడున్= అని చెప్పబడతాయి; అట్టు= అటువంటి; సౌమ్య, ప్రత, విశేషంబులు= మంచి నోములను ఎన్నుకొని; సలుపుచు= జరుపుతూ; బుజు, మార్గులరు+బు= ఏ లోపం లేని పవిత్రమైన దారిలో ప్రవర్తిస్తూ ఉన్నవారై; తీర్థంబులు= పుణ్యాశ్చైతాలు; సేవించునది= దర్శించేది; తీర్థ+ అభిగమనంబునన్= పుణ్యాశ్చైతాలకు యాత్రచేయటంవల్ల వెళ్ళి; మహాబ్ధిష, నాభాగ, భరత, భగీరథ, ముచుకుంద, మాంధాత్ర, సగర, సార్వభౌమ+అష్టక, రోమ పాదుల+అట్ల= మహాబ్ధిషుడు, నాభాగుడు, భరతుడు, భగీరథుడు, ముచుకుందుడు, మాంధాత్ర, సగరుడు, సార్వభౌముడు, అష్టకుడు, రోమపాదుడు అనే పదిమంది సార్వభౌములవలె; శత్రు, జయంబును= విరోధులపై విజయాన్ని; (అరిషద్యర్గాలను జయించటమున్నా); సర్వలోక, సుఖంబులు= సమస్తలోకాలలోని సుఖాలను; పడయుదురు= పాండగలరు; అని= అంటూ; చెప్పి= పలికి; మునివరులు= మునిశైష్మలు; ముఖ్యరు= ముగ్గురు (పర్వత, నారద, వ్యాసులు); అరిగిరి= వెళ్ళారు; అంతన్= అటుపిమృతు; అజాతశత్రుండు= ధర్మరాజు; రోమపునకు= రోమశమహర్షికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: దేహానికి సంబంధించిన నియమాలు మానుషులు అటువంటి మృదుత్వం గలిగిన నోములను (వ్రతాలను) మాత్రమే ఆచరిస్తూ తిస్సని నడవడి కలవారై తీర్థయాత్రలు చేయండి. పుణ్యక్షేత్రాలను సందర్శించటంలో ప్రసిద్ధికేక్కిన పదిమంది సార్వభౌములు- మహాభిముదు, నాభాగుదు, భరతుదు, భగీరథుదు, ముచుకుందుదు, మాంధాత, సగరుదు, సార్వభౌముదు, అష్టకుదు, రోమపాదుదు అనే పూర్వచక్రవర్తులవలె సమస్త లోకాలలోని సుఖాలు పొందండి' అని చెప్పి మునివేణ్యులు ముగ్గురు- నారద, పర్వత వ్యాసమహార్షులు- వెళ్ళారు. అప్పుడు ధర్మరాజు రోమశుడితో ఇట్లా పలికాడు.

క. 'ధరణి నధాత్మకులగు కా , పురుషుల కఱివర్ధనంబుఁ బుణ్యచరితం

బరగెడు ధాత్మకులకు దు , ధృర మగు నవివర్ధనంబుఁ దగునె మునీంద్రా!

308

ప్రతిపదార్థం: ముని+శంద్రా!= బుములలో శంద్రుడివంటివాడా!; ధరణిన్= భూలోకంలో; అధార్మికులు+అగు= ధర్మంలేనివారైన; కాపురుషులకు= చెడ్డ మనుజులకు; అభివర్దనంబున్= అభివృద్ధియు; పుణ్యచరిత్రన్+పరగడు= పవిత్రమైన ప్రవర్తనతో జీవితం గడిపే; ధార్మికులకు= ధర్మాత్మకులకు, దుర్దరము+అగు= భరించరాని; అవివర్దనంబున్= పతనమును (అభివృద్ధి లేకపోవటం); తగునె= న్యాయమా?

తాత్పర్యం: 'ఈ రోమశమహార్షి! భూలోకంలో అధర్మపరులైన దుర్జనులకు అభివృద్ధి కలుగుతున్నది. అంతేకాక, పవిత్రచరిత్రులు ధర్మాత్మకులు అయిన మంచివారికి భరించరాని కష్టాలు దాపురిస్తున్నవి. ఇది ఏమి న్యాయం?

విశేషం: సముద్రగంభీరుడైన ధర్మరాజు హృదయంలో బడబాగ్నివలె ఎల్లపుడు దహించే ప్రశ్న ఇది. ఇది పరితల మనసులలో కూడ వెలుగొందే ప్రశ్న. ఈ ప్రశ్నకు సమాధానమే ధర్మరాజు ధర్మచరిత్రలోని రహస్యం.

వ. మతియు నచేతనంబు లయ్యును గీలిసలత్ సరోవరంబులు పుణ్యతీర్థంబులై జగత్ప్రావసనంబులై జనులకు దుర్తాపహరణంబు లైన కారణం బేమి?' యని యడిగిన నతనికి రోమశుం డిట్లనియె.

309

ప్రతిపదార్థం: మతియున్= అంతేకాక; అచేతనంబులు+అయ్యును= ప్రాణం లేనట్టివి అయినప్పటికినీ; గిరి, సరిత్, సరోవరంబులు= కొండలు, నదులు, సరస్వతిలు; పుణ్యతీర్థంబులు+ఇ= పుణ్యాన్ని ఒసగే జ్యేత్రాలై; జగత్, పావనంబులు+ఇ= లోకంలోని ప్రజలను పవిత్రులను చేసేవై; జనులకు= మనుషులకు; దురిత+అపహరణంబులు+ఇన= పాపాలను తొలగించేవైన; కారణంబు+ఏమి= హోతువేమి?; అని= అంటూ; అడిగన్= ప్రశ్నవేయగా; అతనికిన్= అ ధర్మరాజుకు; రోమశుండు= రోమశుండు; ఇట్లు+అనియోన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అంతేకాక, ప్రాణాలు లేనట్టివి అయినప్పటికిని కొండలు, నదులు, సరస్వతిలు పుణ్యతీర్థాలై ఏకారణంచేత పాపాలను తొలగించి, మనుషులను పవిత్రులనుగా చేయగలుగుతున్నాయి?' - అని ధర్మరాజు రోమశమహార్షిని ప్రశ్నించాడు.

రోమశుండు ధర్మరాజునకు ధర్మవిశేషంబులు సెప్పుట (సం. 3-92-1)

చ. 'వసుధ నధర్థవర్తు లగు వారల వర్ధన మెస్తుడున్ సమం జసమయి నిల్వనేరదు; భృతంబుగ నాశము హోందు; దుర్భద

వ్యసను లథర్భపర్వము బ్రిప్పటితు లయ్యును నేము చూడ రా
క్షసులును దైత్యదానవులు ర్రాగరె తొల్లి సహస్రసంఖ్యలన్.

310

ప్రతిపదార్థం: వసుధన్= భూమిలో; అధర్మ, వర్తులు+అగు= అధర్మ ప్రవర్తన కలవారయిన; వారల= వారియొక్క; పర్వతము= అభివృద్ధి; ఎస్సుడున్= ఎప్పటికిని; సమంజసము+అయి= తగినదై (మంచిదై); నిల్సేరదు= స్థిరంగా ఉండదు; భృశంబుగ్= తప్పమండగా; నాశము+పాందు= నశిస్తుంది; దుర్ముఢవ్యసనులు= చెడుగర్యంతో చెడుపనులు చేసేవారు; అధర్మవర్తన్= అధర్మంగా నడవటంచేత; ప్రవర్తితులు+అయ్యునున్= అభివృద్ధి చెందినప్పటికిని; ఏము, చూడన్= మేం చూస్తుండగానే; రాక్షసులును, దైత్య, దానవులన్= పలు తెగలకు చెందినరాక్షసులును; తొల్లి= పూర్వం; సహస్ర సంఖ్యలన్= వేలకొలదిగా; క్రాగరె= నశించలేదా.

తాత్పర్యం: ‘భూమిపై అధర్మప్రవర్తన కలవారి అభివృద్ధి స్థిరంగా ఎంతోకాలం నిలువనేరదు. తప్పకుండా నాశనమై పోతుంది. ఇక, మా కన్నులముందే ఎందరో రాక్షసులు చెడుగర్యంతో చెలరేగి దుర్ముఢులై ప్రవర్తించి అభివృద్ధి చెందినవారు వేలకువేలు నశించపోలేదా?

క. దేవతలు ధర్మవర్తులు, గాపున నజివ్యధిఁ బొంది ఘన ఘన నిత్య
శ్రీవిభవాన్వితు లయి ధర, జీవల్లభ! యున్నవారు నిరుపమశక్తిన్.

311

ప్రతిపదార్థం: ధరణీ, వల్లభ!= భూమికి పతి అయిన ఓ ధర్మరాజా!; దేవతలు= స్వగ్రహోకవాసులు; ధర్మవర్తులు= ధర్మాన్ని పాటించే ప్రవర్తన కలవారు; కాపున్= కాబట్టి; అభివృద్ధిన్= అభ్యరథాన్ని; పాంది= సంపాదించి; ఘనము+అగు= గొప్పదైన; నిత్య, శ్రీ, విభవ+అన్వితులు+అయి= నిత్యకల్యాణశోభతో కూడినవారయి; నిరుపమ, శక్తిన్= సాటిలేని బలంతో; ఉన్నవారు= ఉన్నారు.

తాత్పర్యం: ఓ ధర్మరాజా! దేవతలు ధర్మప్రవర్తన కలవారు కాపున అభివృద్ధి పొంది నిత్యకల్యాణశోభతో, సాటిలేని బలంతో విలసిల్లుతున్నారు.

క. ధర్మసుత! ధార్తరాష్టుల, ధార్తికులై పెఱిగి రేనీ దడయక విధి చే
నిరూపితు లగుధురు దు, ష్కర్షంబున నసురు లట్ట కడు నస్థిరులై.

312

ప్రతిపదార్థం: ధర్మసుత!= ఓ ధర్మపుత్రా!; ధార్తరాష్టులు= ధృతరాష్టుడి కుమారులు; అధార్మికులు+ఇ= అధర్మ ప్రవర్తన కలవారై; పెఱిగిరి+ఏనిన్= అభివృద్ధి చెందినప్పటికిని; దుష్మర్మంబునున్= చెడుపనులవలన; అసురులు+అట్ల= రాక్షసులవలె; కడున్= మిక్కిలి; అస్తిరులు+ఇ= నిలకడ లేనివారై; విధిచే= బ్రహ్మదేవుడిచేత; తడయక= ఆలస్యం కాకుండ; నిరూపితులు+అగుధురు= నాశనం చేయబడినవారు అపుతారు.

తాత్పర్యం: ఓ ధర్మపుత్రా! ధృతరాష్టుడి కొడుకులు అధర్మప్రవర్తనచేత నేడు పెంపు పొందినప్పటికీ, వారు చేసే చెడ్డ పనుల ఫలితంగా రాక్షసులవలె అనతికాలంలో విధిచే నాశనం కావించబడతారు సుమా!

వ. అది యెట్లనిన నధర్మవర్తులయిందు దర్శంబు పుట్టు; దర్శంబువలన మానంబు పుట్టు; మానంబువలనఁ గ్రోధంబు పుట్టు; గ్రోధంబు వలనంజేసి లజ్జయు వృత్తంబునుం జెడు; సష్టులజ్జావృత్తులయినవాల నుపశమంబును లక్ష్మియు విడుచు.

313

ప్రతిపదార్థం: అది= అది, అంటే అధర్మపరులపతనం; ఎట్లు+అనిసన్= ఏ విధంగా జరుగుతుంది అనే ప్రశ్న వేసే; అధర్మవర్తుల+అందున్= అధర్మంగా నడిచేవారిలో; దర్శంబు+పుట్టున్= గర్వం ఉదయస్తుంది; దర్శంబు వలన్= గర్వంవలన; మానంబు= మమకారం, స్వాభిమానం; పుట్టున్= ఏర్పడుతుంది; మానంబువలన్= స్వాభిమానంవలన; క్రోధంబు+పుట్టున్= కోపం ఏర్పడుతుంది; క్రోధంబు వలన్+చేసి= కోపంచేత; లజ్జయు= సిగ్గును; వృత్తంబున్= ప్రవర్తనమున్నా; చెడున్= చెడిపోతాయి; సష్టు లజ్జా, వృత్తులు+అయినవారిన్= పోయిన సిగ్గు, నడవడిక కలవారయినవారిని; ఉపశమంబును= నిగ్రహమున్నా; లక్ష్మీయు= శోభయు (సంపదయు)న్నా; విడుచున్= విడిచిపెట్టుతాయి.

తాత్పర్యం: అధర్మపరులపతనం ఏవిధంగా దాపురిస్తుంది? అని ప్రశ్నవేసే సమాధానం ఇది: అధర్మ ప్రవర్తన కలవారిలో గర్వం ఉధ్వపిస్తుంది. గర్వంవలన స్వాభిమానం ఏర్పడుతుంది. స్వాభిమానంవలన కోపం ఉదయస్తుంది. కోపంవలన సిగ్గుపోతుంది, నడవడిక చెడుతుంది. సిగ్గున్నా, ప్రత్పవర్తనమున్నా లేనివారిని నిగ్రహం, శోభ (సంపద) విడిచిపెడతాయి.

క. మీ రమరస్యుసులరు ధి , రాత్మంభవిశైష్మమతుల రగుటను సుచిర

శ్రీరమ్య లగుదు రాజి; జి , తారాతుల రగుదు రుద్ధతాహావములలోన్.

314

ప్రతిపదార్థం: మీరు+అమర, సదృషులరు= మీరు దేవతలతో సమానులు; ధర్మ+ఆరంభ, విశిష్ట మతులరు= ధర్మమార్గంలో పురుషకారం నెరపటానికి ప్రత్యేకమైన ఆలోచన కలవారు; అగుటను= అవటంచేత; ఆజిన్= యుద్ధంలో; సు, చిర, శ్రీ, రమ్యులు+అగుదురు= మిక్కిలి ప్రకాశమానమైన శోభచేత అందగించేవారు అవుతారు; ఉద్దత+అహావములలోన్= ఫోరయుద్ధాలలో; జిత+అరాతులరు= జయించబడిన శత్రువులు కలవారు అంటే శత్రువులను జయించివారు; అగుదురు= అవుతారు.

తాత్పర్యం: మీరు దేవతలతో సమానులు. ధర్మం కల పనులలో మాత్రమే పురుషకారం నెరపటానికి ఇష్టపడేవారు. అందువల్ల యుద్ధంలో దేదీప్యమానమైన శోభతో విలసిల్లుతారు. ఫోరయుద్ధంలో శత్రువులను జయిస్తారు.

వ. ధర్మపర్ములైన దేవతలు బుములు నాశ్రయించుటం జేసి తీర్థంబులై సర్వకామప్రదంబులై వల్లిల్లు చుండుఁ; బీర్ధనేవను గ్రహములను దానంబులను బ్రాహ్మణుల బీవనలను జనులు సర్వదుఃఖిముక్తులయి తేయఃప్రాప్తు లగుదు' రని చెప్పిన నమ్మునివరునివలన నొండు ధర్మస్థితులు వించుబొండవు లలగి సైమిశంబు, నశ్వతీర్థంబును, గంగాఘోషంబును, గన్మాతీర్థంబును, గోమతియును, బాహుదయును, మహానభయును, దేవ యజనం బయిన ప్రయాగయు, గంగా యమునా సంగమంబును నాడి, యందు బ్రాహ్మణులకు గో హిరణ్య దానంబులుసేసి, ప్రయాగం గొన్ని బినంబు లుండి, వేద విదులయిన బ్రాహ్మణులవలన వేదార్థంబు లెఱుంగుచుఁ జని, యనేక పుణ్యశబ్దిసముద్ధవం బయిన గయపర్వతంబును, రామసరంబును, బ్రహ్మసరంబును, వైవస్పత తీర్థంబునుం జాచి, గయయందు నక్షత్రయవటంబున నార్మయం బైన విధానంబునం జాతురాత్మస్కత్తతుపులు సేసి, బుములవలనం బుణ్యకథలు వినుచున్న యవసరంబున శమరుండను మహాముని ధర్మరాజున కిట్లనియె.

315

ప్రతిపదార్థం: ధర్మపర్ము లైన, దేవతలు, బుములున్+అశ్రయించుటన్+చేసి= ధర్మంతో ప్రవర్తించే దేవతలున్నా మునులున్నా ఆరాధించటం (అశ్రయించటం) చేత; తీర్థంబులు= పుణ్యశైష్మమతులు, తీర్థాలు; పవిత్రంబులు+పి= పావనాలై; సర్వ, కామ,

ప్రదంబులు+బ= కోరికలు అన్నింటిని ఒనగూర్చై; వర్తిల్లుమండున్= విలసిల్లుతుంటాయి; తీర్థసేవను= పుణ్యాష్టేత్రాలను, తీర్థాలను సేవించటంచేత; క్రతువులను= యజ్ఞాలను చేయటంచేత; దానంబులను= దానాలు చేయటంచేత; బ్రాహ్మణుల దీవనలను= విప్రుల ఆశీస్సులచేత; జనులు= ప్రజలు; సర్వ, దుఃఖ, విముక్తులు+బ= సకల పరితాపాలనుండి తొలగించబడినవారై; శ్రేయన్+ప్రాప్తులు= మేలును పొందేవారు; అగుదురు+అని, చెప్పినన్= అపుతారని చెప్పగా; ఆ+ముని, వరుని, వలనన్= ఆమునిశ్రేష్టుడినవలన; ఒండు= వేరు; ధర్మస్థితులు= ధర్మం గురించిన విషయాలు, వించున్= వింటా; పొండవులు= పొండురాజుకొడుకులు; అరిగి= వెళ్ళి; నైమిశంబున్= నైమిశంలోను; అశ్వ తీర్థంబున్= అశ్వతీర్థంలోను; గంగా ఘోషంబును= గంగా ఘోషం అనే క్షేత్రంలోను; కన్యాతీర్థంబును= కన్యాతీర్థంలోను; గోమతియును= గోమతినదిలోను; బాహుదయును= బాహుదానదిలోను; మహానదియును= మహానదిలోను; దేవ, యజనంబు+అయిన= దేవతలు యజ్ఞంచేసిన చోటు అయిన; ప్రయాగయు= ప్రయాగలోను; గంగా, యమునా, సంగమంబును= గంగయు, యమునయు కలిసే స్థలంలోను; ఆడి= స్నానాలు చేసి; అందున్= అచట; బ్రాహ్మణులకున్= విప్రులకు; గో, హిరణ్య, దానంబులు+చేసి= ఆపులను, బంగారాన్ని దానంచేసి; ప్రయాగన్= ప్రయాగలో; కొన్ని, దినంబులు+ఉండి= కొన్నాళ్ళ నివసించి; వేద, విదులు+అయిన= వేదాలను తెలిసినట్టి; బ్రాహ్మణుల వలనన్= విప్రులనుండి; వేద+అర్థంబులు= వేదాల భావాలను; ఎఱుంగుచున్= తెలిసికొంటూ; చని= వెళ్ళి; అనేక, పుణ్య, నది, సముద్రవంబు+అయిన= పెక్క పుణ్యవదులు పుట్టిన చోటైన; గయ పర్వతంబును= గయుడి పేరుమీద వెలసిన కొండను; రామసరంబును= రామసరస్సును; బ్రహ్మ, సరంబును= బ్రహ్మసరస్సును; షైవస్తు, తీర్థంబును= షైవస్తుతుడిపేరుస్తై వెలసిన తీర్థాన్ని; చూచి= సందర్శించి; గయ+అందున్= గయలో; అక్షయ, వటంబున్= నశించని మర్దిచెట్టు దగ్గర; ఆర్యేయంబు+బన, విధానంబున్= బుమలు నిర్దేశించిన పద్ధతిలో; చాతుర్మాస్య, క్రతువులు+చేసి= నాలుగు మాసాలు జరిగే యజ్ఞాలు చేసి; బుమల వలనన్= ముమలనుండి; పుణ్యకథలు= పుణ్యాన్ని ఇచ్చే ఆభ్యాసాలు; విమచున్+అవసరంబున్న= వింటున్న సమయంలో; శమరుండు= శమరుడు; అను, మహాముని= అనే గొప్పబుపే; ధర్మరాజునకు= ధర్మరాజుతో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: ధర్మాత్ములైన దేవతలూ, బుమలూ ఆశ్రయించటంవలన పుణ్యాష్టేత్రాలు పవిత్రాలై అన్ని కోరికలను రూడేర్చే మహిమ కలపై ఉన్నాయి. తీర్థయాత్రలవలన, యజ్ఞాలవలన, విప్రుల ఆశీస్సులవలన, జనులు పరితాపాలు నశించి మేలు పొందుతారు' - అని రోమపుడు ధర్మరాజుతో చెప్పాడు. పొండవులు ఆ మునివలన వేరు వేరు ధర్మ సూజ్ఞాలు తెలిసికొంటూ, పయనించి నైమిశం, అశ్వతీర్థం, గంగాఘోషం, కన్యాతీర్థం, గోమతి, బాహుద, మహానది, దేవతలు యజ్ఞం చేసిన ప్రయాగ, గంగాయమునాసంగమం- అనే తీర్థాలలో స్నానంచేసి, ప్రయాగలో కొన్నాళ్ళ నివసించి, వేదవేత్తలయిన విప్రులవలన వేదాలలోని పరమార్థాలను తెలిసికొని, ప్రయణాలు చేసి, పెక్క పుణ్యవదుల పుట్టినచోటైన గయపర్వతాన్ని, రామసరస్సునూ, బ్రహ్మసరస్సునూ, షైవస్తుతీర్థాన్ని, చూచి గయలో అక్షయవటంలో బుమలు నిర్మయించిన పద్ధతిలో నాలుగు నెలలు పట్టే యజ్ఞాలుచేసి, బుమలవలన పుణ్యం ఇచ్చే కథలు వింటున్న సమయంలో శమరుడనే బుమి ధర్మరాజుతో ఇట్లా అన్నాడు.

సీ. 'సరవి నాధూతరజః ప్రియపుత్తుండు , గయుఁ డను రాజల్చి క్రతువు లిందు
బ్రహ్మసరంబును బరఁగంగ మును చేసేఁ , నాతని యజ్ఞంబులందు సకల
జనభుక్తశేషాన్నమైలంబు లిరువబి , యేనగు సంఖ్య దా నెఱుగ నయ్యఁ;
దత్సుతక్తతుబపుదక్షిణాసంఖ్యయు , నుడు సికతా సంఖ్యయును నెఱుంగఁ

అ. గాదు జనులు; కళ్ళీ గయునామమును గయు; యనగు బుజ్జుతీర్థ మయ్యె నిదియుఁ; బిత్స్వహితార్థ మిందుఁ జిండ్ప్రదానంబు; సేయుఁ గనిన నిష్టసిథి గలుగు'.

316

ప్రతిపదార్థం: సరవిన్= వరుసగా; ఆధూతరజః+ప్రియ, పుత్రుండు= ఆధూతరజడునే వాడియొక్క అనుగు కొడుకు; గయుఁదు+అను, రాజ+బుషి= గయుడనే రాజర్షి (రాజున్నా బుషియున్నా బనవాడు); క్రతువులు= యజ్ఞాలు; ఇందు= ఇక్కడ; బ్రహ్మసరంబునన్= బ్రహ్మ సరస్యుల్లో; పరఁగంగన్= ఒప్పునట్లుగా; మును= పూర్వం; చేసెన్= సలిపాడు; ఆతనిన్= గయుడి; యజ్ఞంబులందు= యజ్ఞాలల్లో; సకల, జన, భుక్త, శేష+అన్న, శైలంబులు= సర్వప్రజలచేత తినగా మిగిలిన అన్నమనే కొండలు; ఇరువది+ఏను+అగు, సంఖ్య= ఇరవైఅయిదు సంఖ్య; తాన్+ఎఱుగన్+అయ్యెన్= తనకు తెలిసినట్టిదయినవి; తద్వ+కృత, క్రతు, బహుదక్షిణా సంఖ్యయున్= ఆతడు చేసిన యజ్ఞాలల్లో ఇయ్యబడిన పెక్కు దక్షిణాల మొత్తం; ఉడు, సికతా, సంఖ్యయును= నష్టత్రాలయొక్క, ఇసుక రేణువులయొక్క మొత్తమును; జనులకు= ప్రజలకు; ఎఱుగన్+కాదు= తెలియటం శక్యంకాదు; అట్టి= అటువంటి; గయు, నామమునన్= గయుడి పేరుమీద; గయు+అనగున్= గయు అనబడేటట్లుగా; పుణ్య, తీర్థము+అయ్యెన్= పుణ్యతీర్థం అయింది; ఇదియున్= ఈ గయాశ్చేత్రం; పితృ, హిత+అర్థము= పితృదేవతల ప్రీతికొరకు; ఇందున్= ఇచట; పిండప్రదానంబు= పిండాలను దానంచేయటం; చేయన్+కనినన్= చేయగలిగితే; ఇష్ట సిద్ధి+కలుగున్= కోరిన కోరికలు నెరవేరుతాయి.

తాత్పర్యం: ‘ఆధూతరజుడి అనుగుకొడుకు గయుడనే రాజర్షి ఇచట బ్రహ్మసరస్యుల్లో పూర్వం చేసిన యజ్ఞాలల్లో ప్రజలు తినగా శేషించిన (మిగిలిన) అన్నం ఇరువదిఅయిదు కొండలుగా గుట్టపడింది. ఆ యజ్ఞాలల్లో గయుడు ఇచ్చిన దక్షిణాలసంఖ్యము, నష్టత్రాలసంఖ్యము, ఇసుకరేణువులసంఖ్యము జనులెవ్వరూ తెలిసికొనజాలరు. ఆ గయుడి పేరుమీద విలసిల్లింది ఈ గయాశ్చేత్రం. గయాశ్చేత్రం పితృదేవతలకు మిక్కిలి ప్రీతిపాత్రమయింది. ఇచట పిండప్రదానం చేసినవారికి కోరినకోరికలు ఈడేరుతాయి.’

విశేషం: ‘సరవి నాధూతరజఃప్రియపుత్రుండు’ అనేదానికి సంస్కృతమూలం “శమలో_కథయ ద్రాజ న్నాధూర్తరజసం” (భండార్కరుప్రతి). దీనికి పెక్కు పారాంతరాలు ఉన్నాయి. “శమలో_కథయ ద్రాజ న్నామూర్తరయసం గయం” (3-93-16). తెలుగులో “అనఘుం డమూర్తరయఃప్రియ పుత్రుండు” అనే పారాంతరం ఉన్నది. ఇక్కడ ‘ఆధూత రజఃప్రియపుత్రుండు’ అనే పారం గ్రహించబడింది. ఆమూర్త రజన్+ప్రియ, పుత్రుండు అనేటప్పుడు గయుడి తండ్రిపేరు ఆ మూర్తర జాడు=రజోగుణం మూర్తీభవించినవాడు అనేఅర్థం సుసంగతం.

వ. అని చెప్పిన శమరువలన గయామాహాత్మ్యంబు విని యగస్త్రాత్మమంబున కలగి; రంత ధర్మరాజు రోమశున కిట్లనియె.

317

ప్రతిపదార్థం: అని, చెప్పిన= అంటూ చెప్పగా; శమరువలన= శమరుడు అనే మునిసుండి; గయా, మాహాత్మ్యంబు= గయాశ్చేత్రంయొక్క మహిమ; విని= ఆలకించి; అగస్త్య+అశ్రమంబునకు= అగస్త్య మహిమని ఆశ్రమానికి; అరిగిరి= వెళ్లారు; అంత= అంతట; ధర్మరాజు= ధర్మపుత్రుడు; రోమశునకు= రోమశుడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లు పలికాడు.

తాత్పర్యం: శమరుడనే మహార్షి గయామాహాత్మ్యాన్ని ధర్మరాజుకు వినిపించాడు. పిమ్మట వారందరు అగస్త్యశ్రమానికి వెళ్లారు. అచట ధర్మరాజు రోమశుడితో ఇట్లు అన్నాడు.

మధ్యాత్మక.

'వాతాపి యనువాని నెట్లు సంపె సహంద్యుఁ దగ్గన్నుఁ?
డాతతతేఁ ఉ భికుండు నా విందు నమ్మునినాథుఁ;
శ్రీతిని దచ్ఛలతంబు వినగ నభిష్ట మిం' దనిన
నాతని కిట్లని చెప్పే రోమశుం దస్తుని పేల్ళు

318

ప్రతిపదార్థం: వాతాపి+అనువానిన్= వాతాపి అనే వాడిని; సత్త+వంద్యాడు= మంచివారిచేత నమస్కరించ రగినవాడు, అగ్స్టుడు; ఎట్లు+చంచెన్= ఏవిధంగా సంపారించాడు; ఆ+ముని, నాథున్= మునులకు అధిష్టతి అయిన ఆ అగ్స్టుడైని గురించి; ఆతత, తేజన్+అధికుండు, నాన్= విస్తారమైన వర్షస్సుచేత గొప్పవాడు అనగా; విందున్= వింటూ ఉంటాను; ఇందున్= ఇచట; ప్రీతిని= అనురాగంతో; తత్త+చరితంబు= ఆతని చరిత్ర; వినగన్= వినాలనే; అభీష్టము= కోరిక; అనినన్= అని అనగా; ఆతనికి (ధర్మరాజుకు); రోమశుండు= రోమశుడు; అన్+ముని= అనే బుషి; పేర్కైన్= గౌరవంతో; ఇట్లు+అని, చెప్పేన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: 'అగ్స్టుమహర్షి వాతాపిని ఏ విధంగా చంపాడు? అగ్స్టుమహర్షి సజ్జనులచేత నమస్కరించతగినవాడనినీ, విస్తారమైన తేజస్సుతో వెలుగొందే మహానుభావుడనినీ విని ఉన్నాను. ప్రీతితో ఆ మునీంద్రుడి చరిత్ర ఇచట వినాలని ఉన్నది'- అని అన్న ధర్మరాజుతో రోమశమహర్షి గౌరవపురస్సరంగా ఇట్లా పలికాడు.

విశేషం: వృత్తలక్షణానికి ఈ ఆశ్వసంలోని 22వ పద్యం విశేషమ్యాఖ్య చూడండి.

క. 'వీతభయుఁ డిల్యులుండును , వాతాపియు ననగుఁ బరగుఁ వరదైత్యులు ఏ భూతబలులు వసియింతు ర , రాతిహారుల్ మణిమతీపురంబున నొప్పున్.

319

ప్రతిపదార్థం: వీతభయుఁడు= పోయిన భయం కలవాడు - అంటే నిర్భయుడు, భయంలేనివాడు; ఇల్యులుండును= ఇల్యులుడనే వాడును; వాతాపియున్; అనగన్+పరంగు= అనే పేరులతో పిలువబడే; వరదైత్యులు= గొప్ప రాక్షసులు (నరాలు పొందిన రాక్షసులు); విభూత, బలులు= సుప్రసిద్ధమైన బలవంతులు; అరాతి హరుల్= శత్రువులను చంపేవారు; మణిమతీపురంబునన్= మణిమతి అనే పట్టణంలో; ఒప్పున్= శోభాయమానంగా; వసియింతురు= నివసిస్తారు.

తాత్పర్యం: 'సుప్రసిద్ధ బలవంతులు, శత్రుసంహరులు, నిర్భయులు అయిన ఇల్యులుడు, వాతాపి అనే రాక్షసులు మణిమతీపురంలో షైభవోపేతంగా నివసిస్తూ ఉన్నారు.

వ. అం దగ్రజుం దయిన యిల్యులుం డిాక్షబ్రాహ్మణు నతిభక్తి నల్లించి, 'నాకు సకలకామసిద్ధికరం బగు మంత్రం బుపదేశించు' మని ప్రార్థించి విఫలప్రార్థనుండై యిలగి తన తమ్ముఁ గామరూపథరు వాతాపి నపుడు మేఘ రూపంబు సేసి వభియించి వాని మాంసం జమ్ముగా వండించి దాని నా విప్రునకుఁ గుడువం బెట్టించి. 320

ప్రతిపదార్థం: అందు= (ఇల్యుల వాతాపులలో); అగ్రజిండు+అయిన= మొదట పుట్టిన అన్నగారయిన; ఇల్యులుండు= ఇల్యులుడు; ఒక్క బ్రాహ్మణున్= ఒకానోక విప్రుడిని; అతి భక్తిన్= మిక్కిలి పూజ్యబావంతో; అర్పించి= ఆరాధించి; నాకున్; సకల, కామసిద్ధికరంబు+అగు= సమస్తమైన కోరికలు ఫలించేటట్లు చేసే మంత్రంబు; ఉపదేశించుము= చెప్పుము; అని=

అంటూ; ప్రార్థించి= వేడి; విఫల ప్రార్థనుండు+బ= నెరవేరని కోరిక కలవాడై; అరిగి= వెళ్లి; తన, తమ్మున్= తన తమ్ముడిని; కామరూప ధరున్= ఇష్టమైన ఆకారం ధరించే మహిమ కలవాడిని; వాతాపిన్= వాతాపిని; అపుడు; మేపరూపంబు+చేసి= మేక ఆకారం కలవాడినిగా చేసి; వధియించి= చంపి; వాని, మాంసంబు= ఆతడి మాంసాన్ని; ఇమ్ముగాన్= బాగుగా; వండించి= పచనం చేయించి; దానిన్= ఆ నండిన మాంసాన్ని; ఆ+విప్రునకున్= ఆ బ్రాహ్మణుడికి; కుడువన్+పెట్టించి= తినటానికి పెట్టించి.

తాత్పర్యం: వారిలో అన్నగారు ఇల్యలుడు. అతడు ఒకనాడు ఒక విప్రుడిని భక్తితో పూజించి ‘నాకు సమస్తమైన కోరికలు ఈశ్వరేటటువంటి మంత్రాన్ని ఉపదేశించండి’ అని ప్రార్థించాడు. కానీ ఆ విప్రుడు అటువంటి మంత్రాపదేశం చేయకపోవటంచేత మరలిపోయి, కామరూపుడైన తన తమ్ముడు వాతాపిని మేకగా మార్చి, ఆ మేక మాంసం వండించి ఆ బ్రాహ్మణుడికి విందుచేశాడు.

తే. విప్రుకడుపులో నున్న యిష్టీరు ననుజ్ఞి, జిలిచె ‘వాతాపి! ర’ మ్ముని ప్రియముతోడ;

జీవితుం డయి వాఁడు చెచ్చేరను విప్రు, కడుపు వ్రచ్ఛుచు వెలువడి క్రాచె విప్రు.

321

ప్రతిపదార్థం: విప్రు, కడుపు లోన్+ఉన్న= బ్రాహ్మణుడి పొట్టలో ఉన్న; ఆ+వీరున్+ఆ వీరుడిని; అనుజ్ఞన్= తమ్ముడిని; వాతాపి= ఓ వాతాపి!; రమ్ము+అని= రావలసిందని; ప్రియముతోడన్= ప్రీతితోడ; పిలిచెన్= పిలిచాడు; వాఁడు= అతడు (ఆ వాతాపి); జీవితుండు+అయి= బ్రతికినట్టివాడయి; చెచ్చేరను= శీఘ్రంగా; విప్రు కడుపు= బ్రాహ్మణుడి పొట్టును; ప్రచ్ఛుచున్= చీలుస్తూ; వెలువడి= బయటకువచ్చి; విప్రున్= బ్రాహ్మణుడిని; క్రాచెన్= చంపాడు.

తాత్పర్యం: ఆ బ్రాహ్మణుడి పొట్టలో ఉండే ఆ వీరుడిని ‘ఓ వాతాపి! రమ్ము’ అని ఇల్యలుడు ప్రీతితో పిలిచాడు. ఆ వాతాపి బ్రతికి శీఘ్రంగా ఆ బ్రాహ్మణుడి పొట్ట చీలుస్తూ బయటికి వచ్చి, ఆ బ్రాహ్మణుని చంపాడు.

వ. అది మొదలుగా నిల్వలుండు దనికడకు నతిధులై వచ్చు విప్రుల నప్పాట నంతకుపురంబున కతిధులం జీయు చున్నంత; నటు నగస్త్వండు బ్రహ్మచర్యాత్మమంబునం బెద్దకాలం బుగ్రతపంబు సేయుచు వనంబునఁ బలిభ్రమించు వాఁ డొక్క స్లాకీప్లలవంబున నథిముఖులై వ్రేలుచున్న తన పితరులం జూచి’ యివ్విధంబున మీ రున్న కారణం బేమి?’ యని యిడిగినఁ జతరు లిట్లనిల.

322

ప్రతిపదార్థం: అది, మొదలుగాన్= బ్రాహ్మణుడి హత్య చేయటం మొదలుగా; ఇల్యలుండు; తన, కడకున్= తన రగ్గరికి; అతిధులు+బ, వచ్చు= అతిధులుగా వచ్చే; (తిథి చూచికొనకుండ ప్రయాణం చేసి భోజనంకొరకు పరగ్యహం చేరెడివాడు న+తిథి= తిథిలేనివాడు); విప్రులన్= బ్రాహ్మణులను; ఆ+పాటన్= ఆ రీతిగా; అంతరు, పురంబునకున్= యముడి నగరానికి; అతిధులన్+చేయుచున్నంతన్= అతిధులుగా పంపిస్తూఉండగా; అటన్= అక్కడ; అగస్త్య మహాముని; బ్రహ్మచర్య+అశమంబునన్= వివాహం చేసికొనకుండ (స్త్రీ సంపర్కం లేకుండ) జ్ఞాన సముప్రార్థనకై తపోనిష్టలో ఉండి; పెద్దకాలంబు= చాలాకాలం; ఉగ్ర, తపంబు+చేయుచున్= కరినమైన తపస్సు సలుపుతూ; వనంబునన్= అడవిలో; పరిభ్రమించు వాఁడు= తిరుగాడేవాడు; ఒక్క= ఒక; సల్కీ పల్లవంబునన్= అందుగుచెట్టుచిగురుచు; అథో, ముఖులు+బ= తలక్రిందుగా; వ్రేలుచున్న= వ్రేలాడుతున్న; తన, పితరులన్+చూచి= తన పితృదేవతలను చూచి; ఈ+విధంబునన్= ఈ రీతిగా; మీరు+ఉన్న, కారణంబు+ఏమి= మీరు ఉండటానికి కల హేతువు ఏమిటి?; అని= అంటూ; అడిగినన్= ప్రశ్నించగా; పితరులు= పితృదేవతలు; ఇట్లు+అనిరి= ఇట్లా చెప్పారు.

తాత్పర్యం: అప్పటినుండి ఇల్చులుడు తనకడకు అతిథులుగా వచ్చే విప్రులను అదేవిధంగా యముడి పురానికి అతిథులుగా పంపుతుండేవాడు. అప్పుడు అచట బ్రహ్మచర్యదీక్షతో కలోరతపస్సు చేస్తూ అడవిలో తిరుగుతుండే అగస్త్యమహాముని ఒకనాడు అందుగుచెట్టు చిగురుటాకుకు ఆధారంగా చేసికొని తలక్రిందులుగా వ్రేలాడుతున్న తన పితృదేవతలను చూచి ‘ఈ విధంగా మీరు ఉండటానికి కారణం ఏమి?’ ఉని వారిని ప్రశ్నించాడు. అంత పితరులు ఈ విధంగా సమాధానం చెప్పారు.

తే. ‘అయ్య! యేము నీ పితరుల; ముధికనిష్టి; బ్రహ్మచారివై నీవు తపంబు నేయు
చుస్తువాడవు సంతతి నొల్లి; కబియి; కారణంబుగ మా కూర్చుగతియు లేదు. 323

ప్రతిపదార్థం: అయ్య!= నాయనా!; ఏము= మేము; నీ, పితరులము= నీ పితృదేవతలం; నీవు; సంతతివ్యా+బల్లక= సంతానాన్ని ఇచ్చించక; బ్రహ్మచారివి+బి= వివాహం చేసికొనక ఉన్న జిజ్ఞాసువువై; అధికనిష్టవ్యా= ఎక్కువదీక్షతో; తపంబు= తపస్సు; చేయుచున్న వాడవు= చేస్తున్నవాడివి; అదియ= అదియే; కారణంబుగవ్యా= హౌతువుగా; మారు+ఉండ్రగతియు; లేదు= మారు ఉండ్రమలోకాల ప్రాప్తి లేదు.

తాత్పర్యం: ‘నాయనా! మేము నీ పితృదేవతలం. నీవు సంతానాన్ని ఒల్లక గొప్ప నిష్టతో బ్రహ్మచర్యం పాటిస్తూ తపస్సు చేస్తున్నావు కదా! అదే కారణంచేత నీ పితరులమైన మారు ఉత్తమగతులు లేకపోయాయి.

వ. ఇంకనైనము నీవు వివాహంబై సంతానంబు వడసిన మాకుఁ బుణ్యగతి వడయ నగు’ ననిన ‘సట్ల చేయుదు’ నని యగస్తువ్యాండు తన తపశ్చక్తింజేసి పుత్రకాముంటైన విద్ర్భురాజున కొక్కుకూతుం బుట్టించిన నది లోపాముద్ర యను నామంబుతో జలంబులయందు నలినియుంబోలె వినీతునందు లక్ష్మియుంబోలె నుండ్యక్కునందు విధ్యయుం బోలే బెలిగి యౌవనంబు దాఖ్లి రూపవతిరై వయోరూపంబుల ననురూప లయిన కన్యకా శతంబుతో నొప్పిచున్నంత. 324

ప్రతిపదార్థం: ఇంకను+పను= ఇక్కొనైనా; నీవు; వివాహంబు+బి= పెండ్లి చేసికొని; సంతానంబు+వడసిన= సంతతిని కంటే; మారువ్యా= నీ పితరులమైన మారు; పుణ్యగతి= పుణ్యలోకం; వడయవ్యా+అగున్+అనిన్= పాందటానికి వీలవుతుందని అనగా; అట్లు+అ= ఆ విధంగానే; చేయుదును+అని= చేస్తానని; అగస్త్యుండు= అగస్త్యుడు; తన, తపన్+శక్తివ్యా= తన తపస్సుయొక్క మహిమచేత; పుత్ర కాముండు+బన= పుత్ర సంతానం కోరుకొంటున్న; విదర్భ, రాజునక్కన్= విదర్భదేశాన్ని ఏలుతున్న ప్రభువుకు; ఒక్క, కూతున్+పుట్టించిన్= ఒక కూతురు పుట్టేటట్లు చేయగా; అది= ఆమె; లోపాముద్ర+అను, నామంబుతో= లోపాముద్ర అనేపేరుతో; జలంబుల+అందు= నీటిలో; నళినియున్+పోలె= తామరపుష్పం వలె; వినీతు+అందు= మంచి శీలం కలవాడిపట్లు; లక్ష్మియున్+పోలెన్= పశ్చార్యం వలె; ఉద్యత్తు+అందున్= ప్రయత్నం చేయటానికి ఉత్సహించే వాడిపట్లు; విద్యయున్+పోలె= చదువు వలె; పెరిగి= అభ్యున్తతి చెంది; యౌవనంబు+తాల్చి= పదుచుదనంపేర్కి కలిగి; రూపవతి+బి= అందగత్తే అయి; వయన్+రూపంబులన్= వయస్సులోను, రూపంలోను; అనురూపలు+అయిన= ఈడు జోడు కుదిరిన; కన్యకాశతంబుతోన్= నూర్లురు పడుచు పిల్లలతో; ఒప్పుచు+ఉన్నంతన్= విలసిల్లుతుండగా.

తాత్పర్యం: ఇక్కొన నీవు పెండ్లి చేసికొని సంతానాన్ని కంటే మారు పుణ్యగతి లభిస్తుంది’ - అని పితరులు చెప్పగా, అగస్త్యుడు అట్లాగే చేస్తానని చెప్పాడు. అట్లుపై సంతానాన్ని కోరుతున్న విదర్భరాజుకు అగస్త్యుడు తన తపస్సుయొక్క మహిమచేత ఒక కూతురును పుట్టించాడు. ఆమెపేరు లోపాముద్ర. ఆ రాజుపుత్రిక నీటిలో పద్మంవలె, వినీతుడి

పట్ల లష్ట్యివలె, పరిశ్రమ చేసేవాడిపట్ల విద్యవలె, దినదినాభివృద్ధి చెందింది. ఆమె యోవనవతి అయి, ఈదు జోదు కుదిరిన నూర్లురుకన్యలు చెలికత్తెలుగా కొలుస్తుంటే మిక్కిలి శోభిల్లతూ ఉండింది.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

క. తరుణి నగస్త్యభయంబున , వరియింపగ నోడి రాజవరులు మనోజా
తురు లగుచుండిలి; తగియెడు , వరు రోయుచునుండె సుతకు షైదర్ఘుండున్.

325

ప్రతిపదార్థం: తరుణిన్= యోవనవతి అయిన లోపాముద్రను; అగస్త్య భయంబునన్= అగస్త్యుడి పట్ల భీతితో; రాజవరులు= రాజైష్ములు అయిన పెండ్లి కొడుకులు; వరియింపగన్+ఒడి= పెండ్లాడటానికి ముందుకు రాలేక; మన్స్+జ+ఆతురులు= మన్స్యుధుడిచేత పీడించబడినవారు; అగుచుండిరి; షైదర్ఘుండున్= విదర్ఘరాజుకూడ; సుతకున్= కూతురికి; తగియెడు వరున్= సరిపోయే పెండ్లికొడుకును; రోయుచున్+ఉండెన్= వెదకుతూ ఉన్నాడు.

తాత్పర్యం: యోవనవతి అయిన ఆ లోపాముద్రను అగస్త్యుడి వలని భీతిచేత పెండ్లాడటానికి ముందుకు రాలేక రాకుమారులు మన్స్యుధతాపంతో వెత చెందుతూ ఉండిపోయారు. విదర్ఘరాజు కూడ తన పుత్రికు తగిన వరుడికి అన్యేషిష్టు ఉన్నాడు.

వ. అంత నగస్త్యండు విదర్ఘరాజుపాలికి వచ్చి ‘నాకు లోపాముద్రనిచ్చునటి’ యనిన, విదర్ఘేశ్వరుండు తన తనూజ నమ్ముని కీ నోపక మనంబున ననుతాపించి యక్కస్తుకం జూచి యాత్మగతంబున.

326

ప్రతిపదార్థం: అంతన్= అటుపిమ్మట; అగస్త్యండు= అగస్త్యుడు; విదర్ఘరాజు పాలికన్= విదర్ఘ నేలే ప్రభువు కడకు; వచ్చి; నాకు; లోపాముద్రను; ఇచ్చునది= ఇచ్చిపెండ్లి చేసేది; అనినన్= అని అడుగగా; విదర్ఘ+ఈశ్వరుండు= విదర్ఘదేశరాజు; తన, తనూజన్= తన కూతురిని; ఆ+మునికి= ఆ బుపికి; ఈన్+బపక= ఇవ్వజాలక; మనంబునన్= మనస్సులో; అనుతాపించి= మిక్కిలి వ్యధచెంది; ఆ+కన్యకన్+మాచి; ఆత్మగతంబున= తనలో తాను.

తాత్పర్యం: పిమ్మట అగస్త్యుడు విదర్ఘరాజుదగ్గరకు వచ్చి లోపాముద్రను తనకిచ్చి పెండ్లి చేయుమని అడిగాడు. విదర్ఘేశ్వరుడు తనకూతురిని ఆ బుపికి ఇచ్చి పెండ్లి చేయటానికి ఇప్పంలేక తన మనస్సులో మిక్కిలి పరితపించి తనలో తాను ఇట్లూ అనుకొన్నాడు.

ఉ. ‘నారలు గట్టి కూర లశనంబుగ నుగ్రహనంబులోఁ దపశి
భారమునం గృశుం డయిన బ్రాహ్మణుఁ డీ లలితాంగిఁ బెండ్లియై
నారలు గట్టి కూర లశనంబుగ నుగ్రహనంబులోఁ దపశి
భారము దాళ్లియండు మని పంపక మిస్తుక యుండ నేర్చునే?

327

ప్రతిపదార్థం: నారలు+కట్టి= నారతో చేసిన బట్టలు కట్టి; కూరలు+అశనంబుగన్= ఆకులు అలములు తిండిగా చేసికొని; ఉగ్రవనంబులోన్= భయంకరమైన అడవిలో; తపస్+భారమునన్= తపస్సు చేయటం అనే బరువు వలన; కృశుండు+అయిన= చిక్కిపోయిన; బ్రాహ్మణుడు; ఈ, లలితాంగిన్= ఈ సుకుమారిని; పెండ్లి+ఒ= విపాహమై; ఉగ్ర వనంబులోన్= ఫోరమైన అడవిలో; నారలు+కట్టి= నారచీరలు ధరించి; కూరలు+అశనంబుగన్= ఆకులు అలములు తిని; తపస్+భారము= తపస్సు

చేసే బరువును; తాల్పి+ఉండుము+అని= ధరించి ఉండుము అని; పంపక= నియోగించక; మిస్క= ఊరక; ఉండనేర్చునే?= ఉండగలడా?

తాత్పర్యం: నారబట్టలు కట్టుకొని, ఆకులు అలములు ఆహంగా భయంకరమైన అడవిలో కరోర తపస్సు చేయటంవలన బక్కచిక్కిన బడుగుదేహంతో ఉన్న ఈ నిరుపేదబాపడు- ఈ సుకుమార సుందరాంగి అయిన రాకుమారిని పెండ్లాడి ఆమెను కూడ కారడపులలో నారబట్టలు కట్టుకొని, ఆకులు అలములు తిని తనతోపాటు తపోభారాన్ని మోయుమని నియోగించకుండా ఉంటాడా?

ఆ. ఎత్తిగి యెత్తిగి బీని నె భ్లీగ నగు భోగ , యోగ్యమైన యథి పయోజనేత్త:

యానినాడు శాప మిచ్చు గా; కిమ్ముని , యేల సైచు? నింక నెట్టులొక్కా' 328

ప్రతిపదార్థం: భోగ, యోగ్య+పన+అది= సుఖాలు అనుభవించటానికి తగినట్టిది; పయోజ నేత్త= నీటినుంచి పుట్టిన పద్మాలవంటి కన్నలుకలది; దీనిన్= ఈమెను; ఎట్టిగి+ఎట్టిగి= తెలిసి తెలిసి; ఎట్లు+ఈగెన్+అగు= ఎట్లు ఇష్టటానికి వీలు పడుతుంది?; ఈని, నాడు= ఇష్టని వేళ; ఈ+ముని= ఈ బుపి; శాపము+ఇచ్చున్+కాక= శాపాన్ని ఇస్తాడు కాని; ఏల సైచున్= ఎందుకు సహించి ఊరకుంటాడు?; ఇంకన్= మరి; ఎట్లులు+బ్క్కా!= ఏ విధంగా చేయనవుతుంది?

తాత్పర్యం: ఈ బ్రాహ్మణుడు ఘోరమైన అరణ్యాలలో తిరుగాడుతూ నారవస్త్రాలు కట్టుకొని తపస్సు చేయటంవలన బక్కచిక్కినదేహంతో ఆకులలములు తిని పాట్టి నింపుకొనే నిరుపేద- అని తెలిసి తెలిసి నా కూతురిని ఎట్లు ఇష్టాలి? భోగభాగ్యాలతో తులతూగదగిన, పద్మాలవంటి నేత్రాలు గలిగిన ఈమెను అగస్త్యుడికి ఇష్ట కుంటే శాపమిస్తాడు కాని, ఊరక ఎందుకుంటాడు? ఎందుకు ఓర్చుకుంటాడు? ఇంక ఎట్లు చేయాలి?'

వ. అని వైదర్భందు డానుసుం బత్తియు వగచుచున్న వాలిపాలికి వచ్చి లోపాముద్ర యట్లనియే. 329

ప్రతిపదార్థం: అని= అని తలపోసి; వైదర్భందు= విదర్భరాజు; తానుస్తున్= తానును; పత్తియు= భార్యయు; వగచుచున్న= విచారిస్తుండగా; లోపాముద్ర; వారి, పాలికి, వచ్చి= వారి దగ్గరకు చేరి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పింది.

తాత్పర్యం: అని ఆలోచించి విదర్భరాజు తానూ తనభార్య విచారిస్తున్న సమయంలో రాకుమారి లోపాముద్ర తన తలిదండ్రుల వద్దకు వచ్చి ఇట్లు పలికింది.

క. ‘ఇమ్మునివరునకు నన్ను జ్ఞా , యమ్మున నిచ్చునబి; మీకు నతిచింతాభార మేల్చుల?’ యనిన నిరువురు , నమ్ముబితకు సంతసిభ్రమి యథికవిభూతిన్. 330

ప్రతిపదార్థం: ఈ+ముని నరునకున్= ఈ బుపి శేష్టుడికి; నన్నున్= నన్ను; ప్రీయముగైన్= ప్రీతితో; ఇచ్చునది= పెండ్లి చేసేది; మీకున్; అతి, చింతా, భారమ్ము+వీల= మిక్కిలి పరితాపం చెందే బరువు ఎందుకు?; అనినక్= అని చెప్పగా; ఇరువురును= ఆ ఇద్దరును (భార్యాభర్తలు); ఆ+ముదితకున్= ఆ కుమారికి, అంటే ఆ కుమారి చెప్పినమాటలకు; సంతసిల్లి= సంతోషించి; అధిక, విభూతిన్= మిక్కిలి వైభవంతో.

తాత్పర్యం: ‘ఈ బుపిశేష్టుడికి నన్ను ప్రీతితో ఇచ్చి పెండ్లి చేయండి. మీరు మిక్కిలి పరితాపం పొంది క్రుంగట మెందుకు?’ అని లోపాముద్ర పలుకగా ఆ దంపతులిరువురు మిక్కిలి సంతోషించి, మహ్మావైభవోవేతంగా.

విశేషం: వియ్యనికి, కయ్యనికి సరిసమానులుండాలని తెలుగు సామేత. మహాభారతంలోని ఉపాఖ్యానాలలో మానవ జీవితంలోని వెలుగు నీడలు పడుగువేకగా అల్లబడి ఎన్నో రహస్యాలు పొందుపరచబడినాయి. రాకుమారి లోపాముద్ర తాను స్వయంగా అగస్త్యుడిని వరించటంలో ఆమె మనస్తత్తుంలోని రహస్యం ఏమిటి? అది తల్లిదండ్రులకై ఆమె చేసిన త్యాగమా? మహార్షిషై ఆమెకు అంతరాంతరాలలో ఏర్పడిన గౌరవాభిమానమా? లేక ఆమె చిత్తవృత్తిలో రెండూ కలిసినవా? ఎన్నో ప్రశ్నలు ఉండయించవచ్చును. మానవుల మనస్సు మిక్కిలి గహనమైనది. చిత్త విచిత్రమైనది. అగస్త్యుడు ఒక అసాధారణ వ్యక్తి. ఆతడిని వరించిన రాకుమారి లోపాముద్ర చిత్తప్రవృత్తికూడా మిక్కిలి లోతైనది. అగస్త్య లోపాముద్రల వైవాహికజీవితం, తదుపరి వారి జీవితరిత అనుశీలించదగినట్టివి. అందుండి అధ్యయనం చేయదగిన అంశాలు పెక్కు ఉన్నాయి. లోపాముద్ర మహాపతివ్రతాశిరోమణిలయి అగస్త్యుడిని అనుసరించి ఆయన మన్మమ పాత్రురాలైనట్టిది. అగస్త్యుడు ఆమెను లాలించి వరం కోరుకొమ్మన్నప్పుడు ఆమె మనసుమారాంతరాలలో ఎచ్చటనో దాగుకొని ఉండే భోగలాలసత్యం పైకి ఉచికింది. అప్పుడు మహామహిమాపేతుడైన ఆ మహార్షి ఆమెను అనుగ్రహించగలిగాడు.

అగస్త్యుడు లోపాముద్రను వివాహం బగుట (సం. 3-95-9)

వ. విధ్యుత్కంబుగా నక్షేములి నగస్త్యునకు వివాహంబుఁ జేసిన, నగస్త్యుండు లోపాముద్రం బలగ్రహించి, దాని దివ్యాంబరాభరణంబు లపనయించి వల్ములాజిసధాలిసిం జేసి, ధర్మచాలిణిం దీడ్జ్యైని చని గంగా ద్వారంబునం దపంబు సేయుచు నొక్కనాడు.

331

ప్రతిపదార్థం: విధి+ఉత్కంబుగా= నీర్దేశ సూత్రాలలో చెప్పుబడినట్లుగా, అంటే శాస్త్రీయమైన పద్ధతిలో; ఆ+కోమలిన్= ఆ సుకుమారమైన దేహం కల లోపాముద్రను; అగస్త్యునకున్= అగస్త్యుడికి ఇచ్చి; వివాహంబుఁ+జేసినన్= పెండ్లి చేయగా; అగస్త్యుండు; లోపాముద్రన్= లోపాముద్రను; పరిగ్రహించి= స్వీకరించి; దానిఁ= ఆమెయొక్క; దివ్య+అంబర+అభరణాంబులు= మేల్కురాలయిన వస్త్రాలు, నగలు; అపనయించి= తీసివేయించి; వల్ముల+అజిన, ధారిణిన్+జేసి= నారచీరలు జింకచర్చం కట్టుకొనే దానినిగా జేసి అంటే నారచీరలు కట్టించి జింకచర్చంతో చేయబడిన అలంకారాలు పెట్టించి; ధర్మ చారిణిన్= ధర్మంలో తనకు సహార్థతురాలిని; తోడ్జ్యైని= వెంట పెట్టుకొని; చనిఁ= వెళ్ళి; గంగా, ద్వారంబునన్= గంగ భూమిని ప్రవేశించే చోట అంటే హరిద్వారంలో; తపంబు+జేయుచున్= తపస్సు జేసికొంటూ; ఒక్కనాడు= ఒకానొకరోజు.

తాత్పర్యం: శాస్త్రోలలోని సూత్రాలలో నీర్దేశించబడిన పద్ధతిలో విదర్భరాజు తన కూతురు లోపాముద్రను అగస్త్యుడికి ఇచ్చి పెండ్లిచేశాడు. అంత, అగస్త్యుడు లోపాముద్రను ధర్మపత్రిగా స్వీకరించి, ఆమె ధరించిన గొప్ప అభరణాలు, వస్త్రాలు తీసివేయించి, ఆమెచేత నారచీరలు, జింకచర్చం ధరింపజేసి తనవెంట తీసికొని వెళ్ళి గంగాద్వారంలో తపస్సు జేసికొంటూ ఉండగా ఒకానొకదినం.

విశేషం: లోపాముద్ర లోతైన స్వభావం కలిగినది. వివాహం కాగానే భర్త తన మేలిమిది ఆభరణాలన్నింటిని తొలగింపచేశాడు. నారచీరలు కట్టబెట్టాడు. ఆమె కిమ్మనకుండ మగడిమాట పాటించింది. కాని, భర్త తనంతట తాను తనను కోరివచ్చినప్పుడు ఆభరణాలతో తనను అలంకరించి, తానూ అలంకరించుకొని భోగించుచుని కోరింది. అప్పు డగస్త్యుడు ఆమె కోర్కెను మన్నించాడు.

క. నీచతరనాఖుఁ జపలవి, లోచనఁ బ్యఘుజఫునచక్త లోపాముద్రం
జూచి మునీంద్రుఁడు మత్తుధు, గోచరుఁడై దానిఁ జ్యుతిఁ గుండఁగుఁ చివిరెన్.

332

ప్రతిపదార్థం: నీచతర, నాభిన్= మిక్కిలి లోతైన బొడ్డు కలదానిని; చపల విలోచనన్= చలించే కన్నులు కలదానిని; పృథు, జఘన, చక్రన్= విష్టరించిన గుండ్రని మొలకట్టు కలదానిని; లోపాముద్రన్+చూచి; ముని+ఇంద్రుడు= మునులలో ఇంద్రుడి వంటి వాడైన; అగస్త్యుడు; మన్మథ గోచరుడు+ఒ= శృంగార భావానికి లోషైనవాడై; దానిన్= ఆమెను; ప్రీతిన్= ప్రియమార; కూడఁగన్+తివిరెన్= సంభోగించటానికి పూనుకొన్నాడు.

తాత్పర్యం: మునీంద్రుడైన అగస్త్యుడు లోతైన బొడ్డు గలదీ, చలించే కన్నులు గలదీ, విష్టరించిన గుండ్రని మొలకట్టు గలదీ అయిన లోపాముద్రను చూచి, శృంగారభావానికి లోషై ఆమెను సంభోగించటానికి తలపెట్టాడు.

వ. అబియును మునివరు నఱప్రాయం బెఱింగి లజ్జించి ముకుళతకరాంబుజయై యిట్లనియె. **333**

ప్రతిపదార్థం: అదియును= ఆమెయు (ఆ లోపాముద్రయు); ముని, వరు+అభిప్రాయంబు= మునిశ్రేష్టుడి తలంపును; ఎఱింగి= తెలిసికొని; లజ్జించి= సిగ్గుపడి; ముకుళిత, కర+అంబుజ+ఒ= ముడిచిన చేతులు అనే పద్మాలు కలాడై, అంటే నమస్కరించి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పింది.

తాత్పర్యం: ఆ లోపాముద్రకూడా అగస్త్యుడి అభిప్రాయాన్ని గుర్తించి సిగ్గుపడి ఆతడికి భక్తితో నమస్కరించి ఇట్లు పలికింది.

క. ‘పతి పత్తిఁ బ్రజార్థముగా , ధృతిఁ బడయుట యెందుఁ గల యచియ ర్మైనను న న్నతి రుచిరాంబర భూషా , న్వితఁ జేసి మనఃప్రియంబు నిల్చింపు దయన్. **334**

ప్రతిపదార్థం: పతి= భర్త; పత్తిన్= భార్యను; ధృతిన్= నిష్ఠతో; ప్రజా+అర్థముగా= సంతానం కొరకై; పడయుట= పొందటం; ఎందున్= ఎక్కుడైనా; కల+అదియ+ఐనను= ఉన్నదే అయినప్పటికిని; నన్ను; అతి, రుచిర+అంబర, భూషా+అన్వితన్+చేసి= మిక్కిలి కాంతి గల వప్రాలతో, ఆభరణాలతో కూడిన దానిని చేసి; దయన్= కరుణతో; మనఃప్రియంబు (మనన్+ప్రియంబు)= మనస్సును ప్రీతిని; నిర్మింపు= కలగజేయుము.

తాత్పర్యం: ‘భర్త భార్యను సంతానార్థమై పొందటం ఎక్కుడైనా ప్రకృతి సహజమే. అయినను నన్ను శోభాయమానమైన ఆభరణాలతో, వప్రాలతో అలంకరించి కరుణతో నా మనస్సుకు ప్రీతిని చేకూర్చుము.

క. మునినాథ! నీవు ననులే , పనమాల్య విభూషణ ప్రసన్నుడవై నా కొనలింపు మపత్తీత్వాపై , దన మీ బుతువాసరములు దప్పక యుండన్. **335**

ప్రతిపదార్థం: మునినాథ!= బుములలో అధినేతవైనవాడా!; నీవున్= నీవును; అనులేపన, మాల్య, విభూషణ, ప్రసన్నుఁ డప్ప+ఒ= మైపూతలతో, పూలమాలలతో, ఆభరణాలతో అలంకృతుడవై దయచేసి; నాకు; ఈ, బుతు వాసరములు= సంభోగం ఘలించే దినాలు; తప్పక+ఉండన్= గడిచిపోకుండ ఉండేటట్లు; అపత్య+ఉత్సాదనము= సంతానం కలిగించటం; ఒనరింపుము= చేయుము.

తాత్పర్యం: బుములలో నాయకుడివైనవాడా! నీవుకూడ పరిమళంతో కూడిన మైపూతలతో, పూలదండలతో శోభాయమానాలైన ఆభరణాలతో అలంకృతుడవై, నాపట్ల దయ కలిగినవాడివై సంభోగం ఘలించే ఈ దినాలు గడచిపోకుండ నాకు గర్భధానం చేయుము.’

వ. అనిన 'నాకు దపోధనంబి కాని యొండుధనంబు లేదు; నీ కోలనవిధం పెట్టు సేయనేర్చు? దపంబునం జేసి సర్వంబునుం బడయ నగు నంటేని నేను తపోవ్యయంబు సేయ నోప' నని యగస్త్ర్యండు వసుభిక్షాభ్యామై శ్రుతర్వం డను రాజుపాలికిం బోయి వానిచేతం బూజితుం డయి 'యేను ధనాభ్యామై వచ్చితి నీ పాప్యజన పాప్యణంబునకు విఘ్ంతంబు గాకుండ మిగులుధనంబు గలదేని నా కి' మ్ముని యడిగిన నతం డాయ వ్యయంబులు సమంబు లగుటం జేసి మిగులు లేమి యెత్తింగించిన, వాడును దాసును బ్రథ్మశ్శండను రాజు పాలికిం బోయిన నతండును నయ్యారువురం బరమభక్తిం బూజించి తదాగమన ప్రయోజనం బెఱింగి తన యందుల నాయవ్యయంబులు సమంబు లగుట యెత్తింగించిన.

336

ప్రతిపదార్థం: అనిన్= అని లోపాముద్ర చెప్పగా; నాకున్= నాకు; తపన్+ధనంబు+అ, కాని= తపస్సు అనే ధనం తప్ప; ఒండు, ధనంబు, లేదు= వేరే డబ్బు లేదు; నీ, కోరిన, విధంబు+ఎట్లు+చేయనేర్చున్= నీవు అడిగినట్లు ఏ విధంగా చేయగలను?; తపంబున్+చేసి= తపస్సుచేత; సర్వంబున్= సమస్తాన్ని; పడయన్+అగున్= పొందవచ్చును; అంటేని= అని అంటే; నేను= నేను; తపన్+వ్యయంబు= తపస్సును వ్యయించటం (ఖర్చు చేయటం); చేయన్+ఓపన్+అని= చేయజాలనని చెప్పి; అగస్త్యండు; సము, భిక్షా+అర్థి+ఇ= ధనాన్ని యాచించేవాడై; శ్రుతర్వండు+అను= శ్రుతర్వుడనే పేరును; రాజు పాలికిన్= రాజు దగ్గరకు; పోయి= వెళ్లి; వానిచేతన్= ఆతడిచేత; పూజితుండు+అయి= అర్పించబడినవాడై; ఏను= నేను; ధన+అర్థిని+ఇ= ధనాన్ని కోరుకొన్నవాడినై; వచ్చితిన్= అరుదెంచాను; నీ, పోష్య, జన, పోషణంబునకున్= నీవు పోషించవలసిన వారిని ప్రోచటానికి; విఘ్ంతంబు, కాకుండన్= దెబ్బ తగులుండ; మిగులు, ధనంబు= శేషదవ్యం; కలదేని= ఉంటే; నాకు+ఇమ్ము= నాకు ఇచ్చేది; అని=అంటూ; అడిగిన్= వేడగా; ఆతండు= ఆతడు; ఆయ, వ్యయంబులు= రాబడి, ఖర్చులు; సమంబులు= సమానాలు; అగుటన్+చేసి= అవటంచేత; మిగులు, లేమి=శేషించింది లేకుండటం; ఎట్టింగించిన్= తెలుపగా; వాడును, తాసును= ఆ శ్రుతర్వుడున్నా, అగస్త్యుడున్నా; బ్రథ్మశ్శండు+అను= బ్రథ్మశ్శండునే పేరుకల; రాజు పాలికిన్= రాజు దగ్గరికి; పోయిన్= వెళ్గా; ఆతండున్= ఆ రాజుకూడ; ఆ+ఇరువురన్= ఆ ఇద్దరిని; పరమ భక్తిన్= మిక్కిలి భక్తితో; పూజించి= అర్పించి; తద్వ+అగమన, ప్రయోజనంబు= వారు రాపటానికి గల కారణం; ఎట్టింగి= తెలిసికొని; తనయందులన్= తనయొద్ద; ఆయ, వ్యయంబులు= రాబడి, ఖర్చులు; సమంబులు= సమానాలు; అగుట= అవటం; ఎట్టింగించిన్= తెలుపగా.

తాత్పర్యం: అని లోపాముద్ర చెప్పగా 'తపస్సు మాత్రమే నా దగ్గర ఉన్న ధనం. వేరే ధనం లేదుకదా! మరి నీవు కోరినవిధంగా నే నెట్లూ చేయగలను? తపస్సువలన సమస్తాలు సమకూరుతాయి కదా! అని నీవు అనవచ్చును, కాని నాకు నీ తపశక్తినీ వ్యయం చేయటం ఇష్టం లేదు' అని చెప్పి అగస్త్యుడు ధనసంపాదనకొరకై శ్రుతర్వుడు అనే రాజు దగ్గరకు వెళ్గాడు. శ్రుతర్వుడు అగస్త్యుడిని పూజించాడు. అగస్త్యుడు ఆ రాజును 'నీవు పోషించవలసినవారి పోషణకు భంగం కలగకుండ నాకు ధనం ఇమ్ము. నేను ధనాభ్యామై నీ దగ్గరకు వచ్చాను' అని చెప్పాడు. శ్రుతర్వుడు తన ఆయవ్యయాలు సమానాలనీ, తన వద్ద మిగులు ధనం లేదనీ బదులు చెప్పాడు. అంత శ్రుతర్వుడున్నా, అగస్త్యుడున్నా కలిసి బ్రథ్మశ్శండు అనే మహారాజు దగ్గరికి వెళ్గారు. ఆ రాజు కూడ వారిని మిక్కిలి భక్తితో పూజించి తన ఆదాయవ్యయాలు సమానాలని విన్నపించాడు.

విశేషం: అగస్త్యుడు ధనం నిమిత్తం వెళ్లిన రాజు పేరు కొన్ని ప్రతుల్లో "శ్రుతర్వుడు"- అని ఉన్నది.

క. ఇరువురుడీదొన్ని తానును ; నలగెం త్రసదస్యుడును జనాభిపుకడకుం
గర మర్థతోడ నందఱు ; బురుకుత్సతనూజు దత్తయు పూజించి తగన్.

337

ప్రతిపదార్థం: ఇరువురు= ఇద్దరిని (అంటే శ్రుతర్వుడిని, బ్రథ్వశ్వడిని); తోడ్ని= వెంటపెట్టుకొని; తానును= అగస్త్యదు కూడ; త్రసదస్యుడు+అను= త్రసదస్యుడు అనే పేరును; జన+అభిష్ట, కడకున్= ప్రజలకు అధిష్టతి అయిన రాజు దగ్గరకు; అరిగన్= వెళ్ళడు; కరము= మిక్కిలి; అర్థతోడన్= ఇష్టంతో; అందఱ్నే= అందరిని; అతడు= త్రసదస్యుడు; పురుషుత్సతనూజుడు= పురుషుత్సత్సుడి కొడుకు; తగన్= సముచితంగా; పూజించి= అర్పించి.

తాత్పర్యం: అంత, అగస్త్యమహాముని శ్రుతర్వుడిని, బ్రథ్వశ్వడిని తన వెంటపెట్టుకొని పురుషుత్సుడి కుమారుడైన త్రసదస్యుడు అనే రాజుదగ్గరకు వెళ్ళడు. త్రసదస్యుడు ఆ ముగ్గుని పూజించి.

వ. వారల చెప్పినట్ల తన నిర్వాహంబు సెప్పి త్రసదస్యుం డగస్త్యున కిట్లనియె.

338

తాత్పర్యం: ముందువారు చెప్పినట్లే తన ఆదాయవ్యయాలు కూడా సమానముని త్రసదస్యుడు చెప్పి అగస్త్యడితో ఇట్లా అన్నాడు.

క. ‘శమ్భుశిమతీపురంబును దమ్ముండును దాను నతిముదంబున నుండున్

నెమ్మిని నిల్వలు డను వాః ; డిశ్మహిం ధనవంతు దత్తయు యెవ్వలికంటేన్.

339

ప్రతిపదార్థం: ఈ+మణిమతీ, పురంబున్= మణిమతి అనే పేరుకల ఈ పట్టణంలో; ఇల్యలుడు+అనువాడు= ఇల్యలుడనే పేరుకలవాడు; నెమ్మినిన్= ఏ కొదువ లేకుండా; తమ్ముండును, తానున్= తమ్ముడు తానూ కలిసి; అతి, ముదంబున్= మిక్కిలి సంతోషంతో; ఉండున్= ఉంటాడు; ఈ+మహిన్= ఈ భూమిలో; అతడు+అ= అతడే; ఎవ్వరి కంటెను= ఎవరికంటే కూడ- అంటే అందరికంటే; ధనవంతుడు= సంపన్చుడు.

తాత్పర్యం: ‘ఈ మణిమతీ పట్టణంలో ఇల్యలుడనేవాడు తన తమ్ముడితో కలిసి ఉంటాడు. ఈ పురంలోనే కాక ఈ భూమండలంలో అందరికంటే ధనవంతుడు అతడే.

వ. అతండు మన యభిమతంబు బీర్పు నోపు’ నని రాజర్మలు మువ్వురు మహార్షిం ధీదొన్ని యిల్వలు పాలికిం జనిన నయ్యల్వలుండును వారి నాతిధ్యవిధానంబుల నల్గంచి, వాతాపి నెప్పటియట్ల సంస్కరించి యగస్త్యునకు భోజనంబుగా సమర్పించిన.

340

ప్రతిపదార్థం: అతండు= ఇల్యలుడు; మన+అభిమతంబు= మనకోరిక; తీర్పున్+బపును+అని= ఈదేర్పగలడని; రాజర్మలు= రాజులైన బుమలు; మువ్వురు= ముగ్గురును; మహార్షిన్+తోడ్ని= గొప్ప బుమి అయిన అగస్త్యడిని వెంటపెట్టుకొని; ఇల్యలు, పాలికిన్= ఇల్యలుడి దగ్గరకు; జనిన్= వెళ్ళగా; ఆ+ఇల్యలుండును; వారిన్= వారిని (అగస్త్యడిని, ముగ్గురు రాజులను); అతిధ్య విధానంబులన్= అతిధిసేన చేసేపద్ధతిలో; పూజించి= అర్పించి; వాతాపిన్= వాతాపిని; ఎప్పటి+అట్లు+అ= లోగడ చేసినట్లే; సంస్కరించి= వంటచేసి (అంటే అతని మాంసాన్ని పచనంచేసి); అగస్త్యునకు; భోజనంబుగా= ఆహారంగా; సమర్పించిన్= వడ్డించగా.

తాత్పర్యం: ఆ ఇల్చులుడు మన కోరిక ఈడేర్చగలడు- అని రాజబుమలు మువ్యరున్నా ఇల్చులుడి దగ్గరకు వెళ్ళారు. ఆ ఇల్చులుడు వారి నందరిని అతిథిసత్కారాలతో అర్పించి, వాతాపిమాంసాన్ని ఎప్పటిమాదిరిగా పచనం చేయించి, అగస్త్యడికి ఆహారంగా సమర్పించగా.

తే. దాని నెత్తిగి యమ్మువ్వురు ధరణిపతులు, మునివరేష్యున కప్పుడు మైక్కి యనిల
'విప్రవరులకు భక్త్యామై వీని తమ్ము', డుదరములసుండి విప్రుల నొగేస చంపు.

341

ప్రతిపదార్థం: దానిన్+ఎటిగి= ఆ విషయాన్ని తెలిసికొని; ఆ+మువ్యరు= ఆ ముగ్గురు; ధరణిపతులు= రాజులు; మునివరేష్యునము= బుమలలో శ్రేష్ఠుడైన అగస్త్యడికి; అప్పుడు; మైక్కి= సమస్కరించి; అనిరి= చెప్పారు; విప్రవరులకున్= బ్రాహ్మణోత్తములకు; భక్త్యము+ః= ఆహారమై; వీని తమ్ముడు= ఇల్చులుడి తమ్ముడు, వాతాపి; విప్రులన్= బ్రాహ్మణులను; ఉదరమున్+ఉండి= పొట్టలలో ఉండి; ఒగ్గున్+అ= ఒదుపుగా; చంపున్= చంపుతాడు.

తాత్పర్యం: ఆ విషయం తెలిసిన ముగ్గురురాజులు అగస్త్యమహార్షికి నమస్కరించి ఇట్లా అన్నారు: 'ఈ ఇల్చులుడి తమ్ముడు వాతాపి బ్రాహ్మణులకు తాను ఆహారమై తదుపరి వారి పొట్టలను చీల్చి వారిని చంపుతాడు సుమా!

చ. వలవడు వీని యింటు గుడువన్; మనకున్ ధన మిచ్చు నేని యి
మ్ములు గొనిపోచ మిపు' డని మున్నెత్తిగెంచిన నమ్మునింద్రుఁ డ
త్యలఫుఁడు వాల మాటకు భయంపడ కెంతయుఁ భీతితోడ న
గ్రలముగఁ జేసే భోజనము గంరముదాక నకుంరపీర్యడై.

342

ప్రతిపదార్థం: మనకున్= మనకు; వీని+ఇంటున్= వీడి గృహంలో; కుడువన్+వలవడు= భుజించరాదు; ధనమున్= ధనాన్ని; ఇచ్చున్+వీని= ఇస్తే; ఇమ్ములన్= ప్రీతితో; కొని పోదము= తీసికొని వెళ్ళుదాము; ఇప్పుడు= ఈ సమయంలో; అని= అంటూ; మున్ను= ముందుగా; ఎటిగించినవన్= తెలుపగా; ఆ+ముని+ఇంద్రుఁడు= మునులలో ఇంద్రుడిపంటివాడయిన అగస్త్యుడు; అతి+అలఫుఁడు= గొప్పవాడు (మిక్కిలి తేలిక కానివాడు); వారి, మాటకున్= ఆ రాజులమాటకు; భయంపడక= భీతితో వెనుకాడక; ఎంతయున్= మిక్కిలి; ప్రీతితోడన్= ప్రియంతో; భోజనము= ఆహారాన్ని; కంతము దాక= పీకెవరకు; అకుంఠ పీర్యుఁడు+ః= మొక్కవోని బలం కలవాడై; అగ్గలముగన్= ఎక్కువగా; చేసెన్= చేశాడు (భోజనం చేశాడు).

తాత్పర్యం: మనం ఈ ఇల్చులుడి గృహంలో తిండి తినరాదు. ఇప్పుడు ధనమిస్తే ప్రీతితో పరిగ్రహించి వెళ్ళుదాము' - అని ముగ్గురు రాజులు అగస్త్యడికి తెలిపారు. మిక్కిలి గొప్పవాడయిన ఆ మహార్షి వారి మాటలకు భీతి చెందలేదు, సరిగదా! మిక్కిలిప్రీతితో పీకెవరకు ఆ భోజనం తిని మొక్కవోని బలంతో శోభిల్లాడు.

అ. ఇల్చులుండు ననుజు నెప్పుటి క్రియు ఇల్చు, నెత్తిగి దాని నమ్మునిశ్శరుండు
గడుపుఁ దడవికొనుచుఁ గళ్లను ద్రేచిన, ననుర జీర్ణమయ్య నాక్షణంబ.

343

ప్రతిపదార్థం: ఇల్చులుండు= ఇల్చులుడు; అనుజున్= తమ్ముడిని (వాతాపిని); ఎప్పటిక్రియున్= ఎప్పటియట్లు; పిల్చున్= పిలువగా; దానిన్+ఎటిగి= ఆ విషయాన్ని తెలిసికొని; ఆ+ముని+ఈశ్వరుండు= బుమలలో ఈశ్వరుడిపంటివాడైన ఆ అగస్త్యుడు; కడుపున్= పొట్టను; తడవికొనుచున్= నిమురుకొంటూ; గఱ్లు+అనన్+త్రేచినవన్= గుర్తు అనేశబ్దం కలిగేటట్లు త్రేచుపు తెప్పించుకొనగా; అసుర= రాక్షసుడు; ఆ, క్షణాంబు+అ= ఆ క్షణాంబోనే; జీర్ణము+అయ్యెన్= అరిగిపోయాడు.

తాత్పర్యం: ఇల్చులుడు ఎప్పటివలె తన తమ్ముడిని పిలిచాడు. ఆ సంగతి గుర్తించిన అగస్త్యమునీశ్వరుడు పొట్ట నిమురుకొంటూ గిరున త్రైన్మాడు. ఆ శ్ఛాంలోనే అగస్త్యమహర్షిపొట్టలో ఆ వాతాపిరాష్టసుడు జీర్ణమైపోయాడు.

విశేషం: ఒక రాష్ట్రసుణ్ణి తిని, అలా పొట్ట నిమురుకొని, పూర్తిగా జీర్ణించుకొని, గిరున త్రైన్మిన అగస్త్యమహర్షి జీర్ణశక్తి అనుపమానం. అంతజీర్ణశక్తి తన బిడ్డకు ఉండాలని కాబోలు అంధ్రదేశంలో ప్రతితల్లి తన బిడ్డకు పాలు త్రాపి, గోరుముద్దలు తినిపించి, పొట్ట నిమురుతూ ‘జీర్ణం-జీర్ణం-వాతాపిజీర్ణం’ అని అంటుంది.

ఇ. ఇల్చులుండును మునివరుశక్తికి భయంపడి విషణ్ణుం దయ్యును బ్రసన్నుండ పోలెడున వంచన యేర్వడకుండం గృత్పుణాముండై దదాగమనప్రయోజనం బడిగిన వానికి నగస్త్యం డిట్లునియే. **344**

ప్రతిపదార్థం: ఇల్చులుండును= ఇల్చులుడును; మునివరుశక్తికిన్= బుములలో శైష్మాయైన అగస్త్యుడి మహిమకు; భయంపడి= వెరపుగొని; విషణ్ణుండు+అయ్యును= దుఃఖించిన వాడయినప్పటికి; ప్రసన్నుండు+అ+పోలెన్= సంతసిస్తుస్తువాడివలె; తనవంచన= తాను చేసినవొనం; ఏర్వడకుండన్= తెలియనట్లుగా; కృత, ప్రణాముండు+ఐ= నమస్కరించినవాడై; తద్+ఆగమన, ప్రయోజనంబు= ఆతడి రాకకు గల ప్రయోజనాన్ని గురించి; అడిగినన్= ప్రశ్నించగా; వానికిన్= ఆ ఇల్చులడికి; అగస్త్యుండు= అగస్త్యుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఇల్చులుడు అగస్త్యమునివరేణ్యుడిమహిమకు భయపడి, విషాదంచెంది తాను భిన్నుడు అయినప్పటికీ, తన మోసం బయటపడుండా, పైకి సంతోష తన్నయుడైనట్లు నటిస్తూ ఆ బుషికి నమస్కరించి, ఆయన రాకకు గల కారణాన్ని తెల్పుమని వేడగా, అతడికి అగస్త్యమహర్షి ఈ విధంగా బదులు పలికాడు.

సీ. ‘ఈ రాజవరులతో నేను ధనార్థినై, వచ్చితి నీకు ద్రవ్యంబు గలుగు టెఱిగె’ నావుడు ‘నటులేని మీ కభిమత, మెంత యంతియ ధనమిత్తు’ ననినఁ ‘బిబేలు మొదపులు బిబేల గద్దియల్, పసిడెయు నిష్ఠుహీపతుల కిష్మ యొక్కాక్కనికి మతి యొక్కని కిష్మిన, దానికి రెట్లి గోధనము నొక్క

అ. హీమమయరథంబు నిష్ము నా’ కనిన ని, ల్పులుడు దత్తీశ్ఛాంబ తలఁది యిచ్చె నయుగస్త్యచెప్పినంత ధనంబు ము, వ్యురు మహీపతులకుఁ గరము నెష్ము **345**

ప్రతిపదార్థం: ఈ రాజ, వరులతోన్= రాజులలో శైష్మాయైన వీరితో; ఏను= నేను; ధన+అర్థిన్+ఐ= ధనాన్ని కోరేవాడివై; వచ్చితిన్= అరుదెంచాను; నీకు; ద్రవ్యంబు= ధనం; కలుగుట+ఎటిగె= ఉండటం తెలిసి; నావుడున్= అని చెప్పగా; అటులు+ఎని= అట్లయితే; మీకు; అభిమతము= కోరిక; ఎంత= ఎంతయో; అంతియ, ధనము= అంతమేర ధనం; ఇత్తున్= ఇవ్వగలను; అనినన్= అని చెప్పగా; పదివేలు, మొదపులు= పదివేల ఆపులు; పదివేల, గద్దియల్, పసిడెయున్= పదివేల బంగారునాణాల (గద్యాణాల)బంగారం; ఈ+మహీపతులకు= ఈ రాజులకు; ఇమ్ము+అల్= ఇచ్చేది; ఒక్కుక్కనికిన్= ఒక్కుక్కరికి; మతి= అదనంగా; ఒక్కనికి+ఇచ్చిన దానికి; రెట్లి= రెండింతలు; గోధనమున్= గోపులనే ధనాన్ని; ఒక్కు= ఒక; హీమ, మయ రథంబున్= బంగారు తేరును; నాకు; ఇమ్ము; అనినన్= అని చెప్పగా; ఇల్చులుడు; తద్, శ్ఛాంబు+అ= ఆ శ్ఛాంలోనే; తలఁచి= సంకల్పించి; ఆ+అగస్త్యు, చెప్పినంత, ధనంబు= ఆ అగస్త్యమహర్షి చెప్పినమేరకు ద్రవ్యాన్ని; మువ్యురు= ముగ్గురు; మహీపతులకున్= భూభర్తలైన రాజులకు; కరము= మిక్కిలి; నెష్మున్= ప్రీతితో; ఇచ్చేన్= ఇచ్చాడు.

తాత్పర్యం: ‘ఈ రాజన్యలలో నేను ధనాధ్యానై వచ్చాను. నీవు ధనాధ్యాడి వని విన్నాను’ అని అగస్త్యమహార్షి చెప్పగా, ‘మీరు ఎంతకోరుకొంటారో అంత ధనం ఇస్తాను’ అని ఇల్పలుడు బదులు పలికాడు. అంత అగస్త్యుడు ‘పదివేల ఆపులు, పదివేల గద్యాణాల బంగారం ఈ రాజులకు ఒక్కొక్కరికి ఇమ్ము. వారిలో ఒక్కొక్కరికి ఇచ్చిన మొత్తానికి రెండింతలు గోధనాన్ని, ఒక బంగారు తేరును నాకు ఇమ్ము’ అని అడుగగా తత్కషణమే ఇల్పలుడు ఆముఖ్యరురుఱాజులకు ఆ యా ధనాలు ప్రీతితో ఇచ్చాడు.

వ. మఱియు విరావ సురావములను నశ్యంబులంబూచ్చిన సౌవర్ణరథంబును నిరువదివేల మొదపులు నిరువదివేల గద్దెల పసిండియు మునివరున కిఛినం దర్శింబును. **346**

ప్రతిపదార్థం: మఱియు= ఇంకను; విరావ, సురావములు+అను= విరావం, సురావం అనే; అశ్యంబులన్= గుర్రాలను; పూర్ణిన= కట్టిన; సౌవర్ణ రథంబును= బంగరు తేరును; ఇరువదివేల మొదపులున్= ఇరవైవేల ఆపులు; ఇరువదివేల, గద్దెల, పసిండియు= ఇరవైవేల గద్యాణాల బంగారాన్ని; మునివరునకున్= బుమిప్రేష్టుడైన అగస్త్యుడికి; ఇచ్చినన్= ఇవ్వగా; తద్ద+రథంబునన్= ఆ రథంలో.

తాత్పర్యం: అంతే కాక, విరావం సురావం అనే గుర్రాలను కట్టిన బంగరుతేరును, ఇరవైవేల ఆపులను, ఇరవైవేల బంగారుగద్యాణాల బంగారాన్ని మునిప్రేష్టుడికి ఇచ్చాడు. ఆ రథంలో.

క. మునివరస్వపతులఁ దద్దీ, ధనకాంచనతతులఁ దత్తతాకినులను నో
లిన తాళ్ళి యగస్త్రాయుతుము, మునకుం దత్తక్షణము రథ్యములు వడిఁ బఱచెన్. **347**

ప్రతిపదార్థం: మునివర స్వపతులన్= మునులలో శ్రేష్ఠుడైన అగస్త్యుడిని, రాజులను; తద్ద, గోధన, కాంచన, తతులన్= ఆ ఆపులనే ధనాన్ని, బంగారు నాణేల సముదాయాలను; తద్ద+పతాకినులను= వారి సేనలను; బిలిన; తాల్చి= వరుసగా వహించి; అగస్త్య+అశ్రమమునకున్; తత్కషణము+అ= ఆ క్షణంలోనే; రథ్యములు= గుర్రాలు; వడిన్= వేగంగా; పఱచెన్= పరుగిత్తాయి.

తాత్పర్యం: మునివరుడైన అగస్త్యుడిని, ఆ రాజన్యలను, వారి వారి ఆపులను, బంగారు నాణేలను, వారిసేనలను వరుసగా వహించి, వెనువెంటనే గుర్రాలు అగస్త్యాశ్రమానికి వేగంగా పరుగిత్తాయి.

వ. రాజర్షులు నగస్త్య వీడొని చని; రంత నగస్త్యండు లోపాముద్ర కభిమతం బొనలించి. **348**

ప్రతిపదార్థం: రాజర్షులున్= రాజులలో బుములు; అగస్త్యున్= అగస్త్య మహామునికడ; వీడొని= సెలవు తీసికొని; చనిరి= వెళ్ళారు; అంతన్= అటుపైన; అగస్త్యండు; లోపాముద్రరు; అభిమతంబు+ఒనరించి= కోరిక తీర్చి.

తాత్పర్యం: రాజర్షులు అగస్త్యుడి దగ్గర సెలవు తీసికొని నిప్పుమించారు. అగస్త్యుడు లోపాముద్రకోరిక నెరవేర్చాడు.

మధ్యక్షర.

‘పదుగురఁ బోలెడు సుతుల సూర్యురఁ బడయంగ వలతో?

పదుగుర సూర్యుర కెనయగు సుతులఁ బడయంగ వలతో?

పదలక వేషురు సుతులఁ బడయఁగ వలతొ? వేషురకుఁ

గబియంగ నుత్తము నొక్కరు వలతొ కమలాయతాక్షి'

349

ప్రతిపదార్థం: కమల+ఆయత+అణ్ణి= పద్మాలవలె విశాలమైన కమ్మలు కలదానా!; పదుగురన్= పదిమందిని; పోలెడు= సరిపోలునటువంటి (సమానమైన); సుతులన్+కొడుకులను; నూర్మారన్= వందమందిని; పదయంగ= పొందటానికి; వలతొ?= కోరుతావో?; నూర్మారకు= వందమందికి; ఎనయగు= సాటి అయిన; సుతులన్= కొడుకులను; పదుగురన్= పదిమందిని; పదయంగ= పొందటానికి; వలతొ?= కోరుతావో?; వదలక= విడువక; వేషురు= వేయమంది; సుతులన్= కొడుకులను; పదయఁగ= పొందటానికి; వలతొ?= కోరుతావో?; వేషురకు= వేయమందికి; కదియంగన్= సరిపోయే; ఉత్తమున్= మంచివాడిని; ఒక్కరున్= ఒక్కడిని; (కొడుకుగా); వలతొ= కోరుతావో?.

తాత్పర్యం: ‘అగస్త్యుడు లోపాముద్రకు వేసిన ప్రశ్నలు. ‘నీకు పదిమందితో సమానులయిన వందమంది కొడుకులు కావాలా? నూరుమందితో సమానులయిన పదిమంది కొడుకులు కావాలా? వేయమంది కొడుకులు కావాలా? వేయమందికి సాటి అయిన ఉత్తముడైన కొడుకు ఒకడు కావాలా? కమలాలవంటి కమ్మలు కలదానా! చెప్పము’.

విశేషం: వృత్తలక్షణానికి ఈ ఆశ్వాసంలోని 22వ పద్యం విశేషమ్యాఖ్య చూడండి.

వ. అనిన ముదితహృదయమై లోపాముద్ర మునీంద్రున కిట్లనియే.

350

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని (అగస్త్యుడు) అడుగగా; ముదిత, హృదయ+ఇ= సంతోషించిన హృదయం కలదై; లోపాముద్ర; ముని+ఇంద్రునకు= మునులలో ఇంద్రజింటివాడైన అగస్త్యుడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికింది.

తాత్పర్యం: అని అడుగగా సంతోషించి లోపాముద్ర అగస్త్యుమునీంద్రుడికి ఇట్లూ ఒదులు పలికింది.

క. ‘వేషురఁ బోలెడువాని ము, హావిర్యగుణాధ్య నొక్కయాత్మజుఁ బడయం

గా వలతు; నహితగుణల్, వేషురు సుతులయ్య నెందు విఫలము కాదే.’

351

ప్రతిపదార్థం: వేషురన్+పోలెడు వాని= వేయమందికి సాటి అయిన; మహా, వీర్య గుణ+అధ్యాన్= గొప్పబలం, గుణాలు కలవాడిని; ఒక్క= ఒక; ఆత్మజన్+పదయంగా= కొడుకును పొందటానికి; వలతున్= కోరుకొంటున్నాను; అపేత గుణల్= గుణవంతులు కానివారు; వేషురు= వేయమంది; సుతులు+అయ్యాన్= కొడుకులు ఉన్నను; ఎందున్= ఎచటనైనను; విఫలము+అ, కాదే= ఘలితం లేనిదే అవుతుంది కదా!

తాత్పర్యం: ‘వేయమందితో సమానడు, మహాబలశాలి, బుద్ధిమంతుడు అయిన ఒక కొడుకు కావాలి నాకు. బుద్ధిహీనులు వేయమంది కొడుకులు ఉన్నా లాభమేని?’

వ. అనిన ‘నీ కోలినట్ల గుణవంతుం డయిన కొడుకు నీకు జన్మించు’ నని దానికి గర్భాధానంబు సేసి యగస్త్యండు దపాశవనంబున కలిగే; నిట లోపాముద్రయు నేడేంట్లు గర్భంబు దాల్చే; నంత నక్షేములికి.

352

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని (లోపాముద్ర) ఒదులు పలుకగా; నీ, కోరిన+అట్లు+అ= నీవు కోరినవిధంగానే; గుణ వంతుఁడు+అయిన= మంచిగుణాలు కల; కొడుకు= పుత్రుడు; నీను, జన్మించును= నీకు పుట్టుతాడు; అని= అని చెప్పి;

దానికీన్= లోపాముద్రకు; గర్జ+ఆధానంబు+చేసి= గర్జాన్ని ఉంచి, అంటే పుత్రోత్పత్తి అగునట్లు తన తేజస్సును నిర్ణేఖించి; అగస్త్యండు; తపోవనంబునకు= తపస్సు చేసికొనే అరణయానికి; అరిగెన్= వెళ్ళడు, ఇటు= ఇచట; లోపాముద్రయున్, ఏడు+ఏండ్లు= ఏడు సంవత్సరాలు; గర్జంబున్+తాల్పోన్= కడుపుతో ఉండింది; అంతన్= అటుపిమృటు; ఆ+కోమలికి= అ సుమమారి అయిన లోపాముద్రకు.

తాత్పర్యం: అని లోపాముద్ర బదులు పలుకగా, అగస్త్యమహర్షి నీవు కోరినమేరకు నీకు గుణవంతుడైన కొడుకు పుట్టుతాడు' అని చెప్పి ఆమెకు గర్జాధానం చేసి, ఆ ముని తపస్సు చేసికొనటానికి అరణయానికి వెళ్ళడు. ఇటు లోపాముద్ర ఏడు సంవత్సరాలు కడుపుతో ఉండింది. అంత సుమమారి అయిన లోపాముద్రకు.

క. తనయుఁడు దృఢస్యుఁ దసగా , ననవద్ముఁడు వేదములు రహస్యంబులతో

నినశేజుఁడు పుట్టే భువనమెల్ల వెలుంగన్.

353

ప్రతిపదార్థం: తనయుఁడు= కొడుకు; దృఢస్యుఁడు+అనగాన్= దృఢస్యుడు అనే పేరు కలవాడై; అనవద్ముఁడు= ఎటువంటి లోపం లేనివాడు; ఇనశేజుఁడు= సూర్యుడివంటి తేజస్సు కలవాడు; వేదములు; రహస్యంబులతోన్= అంతరార్థాలతో; ఒనరాగన్= ఒప్పునట్లుగా; జపంబు+చేయుచున్= వల్లె వేస్తూ; భువనము+ఎల్లు= ప్రపంచమంతయు; వెలుంగన్= ప్రకాశించేటట్లుగా; పుట్టున్= జన్మించాడు.

తాత్పర్యం: ఆ లోపాముద్రకు ప్రపంచమంతా వెలుగొందేటట్లు సూర్యతేజస్సు, నిష్ఠ శంకుడు అయినకొడుకు దృఢస్యుడు అనే పేరు కలవాడు, వేదాలను అంతరార్థాలతో వల్లెవేస్తూ జన్మించాడు.

వ. వానికిం దేజస్సు యను బుపి పుట్టే యపారంబయిన యిధ్భారంబు వహించుటంజేసి యిధ్వాహపలం దసం బరఁగె; ని ట్లగస్త్యండు పుత్రు పొత్రవంతుం డయి తన పితరులం బుణ్యలోకగతులం జేసే' నని వైశంపాయన కథితకథాక్రమం బతిరమ్యంబుగాను.

354

ప్రతిపదార్థం: వానికిన్= ఆ దృఢస్యుడికి; తేజస్సు+అను= తేజస్సు అనే పేరు కల; బుపిపుట్టే= ముని జన్మించి; అపారంబు+ఇన్= మితిలేని; ఇధ్వ భారంబు= వంటకట్టెల బరువు; వహించుటన్+చేసి= మౌయటంవలన; 'ఇధ్వ వాహుండు'= ఇధ్వవాహుడు; అనన్+పరాగెన్= అని పిలువబడ్డడు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అగస్త్యండు= అగస్త్యుడు; పుత్రు, పొత్ర వంతుండు+అయి= కొడుకు, మనుమడు కలవాడై; తన పితరులన్= తన పితృదేవతలను; పుణ్య, లోక, గతులన్+చేసెన్= పుణ్యలోకాలకు వెళ్ళవారినిగా చేశాడు; అని= అంటూ; వైశంపాయన, కథిత, కథాక్రమంబు= వైశంపాయన మహర్షిచేత చెప్పబడిన కథయొక్క విధానం; అతి, రమ్యంబుగాను= మిక్కిలి మనోహరంగా.

తాత్పర్యం: ఆ దృఢస్యుడికి తేజస్సు అనే పేరుకల బుపి పుట్టుడు. అతడు మితి లేని వంటకట్టెల బరువు సులువుగా మౌయగలగటంచేత అతడికి ఇధ్వవాహుడు అనే నామాంతరం ఏర్పడింది. ఈ విధంగా అగస్త్యుడు పుత్రు పొత్రవంతుడు అవటంచేత అతడి పితృదేవతలకు పుణ్యగతులు ఏర్పడ్డాయి. ఇది వైశంపాయన మహర్షిచేత చెప్పబడిన కథావిధానం; మిక్కిలి మనోహరమైనది.

ఆశ్వసాంతము

క. కలికాలభరతలక్ష్మి! లలనాస్పద! వీర గుణ విలాస! విరోధి

ప్రతయాంతక! నిఖిలమహిా, పలయోద్యమాబాహమ! విష్ణువర్ధనమూర్తి!

355

ప్రతిపదార్థం: కలి, కాల, భరత, లక్ష్మి, లలనాస్పద!= కలియుగంలో భరతచక్రవర్తికి సంబంధించిన లక్ష్మిదేవికి నెలవైనవాడా!; వీర, గుణ, విలాస!= శార్య లక్ష్మిలతో హోయలు మీరినవాడా!; విరోధి, ప్రశమ+అంతక!= శత్రువులపట్ల ప్రశయకాలంలోని యముడివంటివాడా!; నిఖిల, మహిా, వలయ+ఉద్యోగా, బాహు!= సమస్త భూమండలాన్ని గొప్పగా భరించిన చేతులు కలవాడా!; విష్ణు వర్ధన మూర్తి!= విష్ణువర్ధనబిరుదును సార్థకం చేసే స్వరూపం కలవాడా!

తాత్పర్యం: ఈ కలియుగంలో అలనాటి సుప్రసిద్ధ భరత సార్వభౌముడు ఏలిన రాజ్యలక్ష్మిదేవికి నేడు నెలవైనవాడా! వీరలక్ష్మిలతో హోయలు మీరినవాడా! శత్రువులపట్ల ప్రశయసమయంలోని యముడివంటివాడా! సమస్త భూమండలాన్ని చక్కగా భరించే బాహుబలం కలవాడా! విష్ణువర్ధన బిరుదాన్ని సార్థకం చేసే స్వరూపం కలవాడా! ఓ రాజరాజనరేంద్రా!

విశేషం: (1) భరతలక్ష్మీలలనాస్పద:- ఆసేతు హిమాచలం విస్తరించిన భూభాగానికి భరతభండం అనేపేరు చరిత్ర ప్రసిద్ధం. భరతవర్ధుంలోనిది భరతభండం. అందులోని భాగం వేంగి. భరతుడనే మహారాజు పరిపాలించటంచేత ఈ దేశానికి ఆ పేరువచ్చింది. అట్టి భరతుడు ఒకనాడు ఏలిన రాజ్యలక్ష్మిని ఏలుతున్న ప్రభువు శ్రీ రాజరాజనరేంద్రుడు. ఔపద్యం మొదటి పాదానికి - కలికాల భరత! (కలియుగంలో భరతుడివంటివాడా!); లక్ష్మీలలనాస్పద! (రాజ్యలక్ష్మి అనే లలనకు ఆశ్రయమైన (నెలవైన) వాడా!)- అని కూడ అర్థ సమస్యయం చేయిలున్నది. (2) రాజరాజనరేంద్రుడు సన్మయభృత్యపణీతంబైన శ్రీ మహాభారత కృతిపతి. ప్రథమ ప్రధాన శ్రోత. అందుచేత ఆశ్వసాంత పద్మాలు. ఆశ్వసారంభ పద్మాలు అతడి సంబోధనలతో కూడి ఉంటాయి.

పుట్టివుత్తము.

సమస్త భువనాశ్రయా! వినయసత్యవిత్యోదయా!

సమీహితగుణ క్రియా! స్థిరవిశాలకీల్పియా!

నమ న్యుప కిరీట చుంబి చరణద్యుయా! సంతత

క్షమాభరణ! రాజరాజ! పరగండబేరుండకా!

356

ప్రతిపదార్థం: సమస్త, భువన+ఆశ్రయా!= సర్వ భువనానికి ఆధారమైనవాడా!; వినయ, సత్య, నిత్య+ఉదయా!= వినయం, సత్యం అనే గుణాలు ఎల్లపుడు వికసించేటట్లు ఉండేవాడా!; సమీహిత, గుణ, క్రియా!= గుణాలకు, క్రియలకు పాందిక కలవాడా! అంటే అనుష్టానేదాంతి!; స్థిర, విశాల, కీర్తి, ప్రియా!= శాశ్వతం, విస్తారం అయిన యశస్వును ఆర్జించటంలో ఇష్టం కలవాడా!; నమత్త+నృప, కిరీట, చుంబి, చరణ, ద్యుయా!= నమస్కారం చేసే రాజుల కిరీటాలను ముద్దుపెట్టుకొనే రెండు పాదాలు కలవాడా! (అంటే సార్వభౌముడయినవాడా!); సంతత, క్షమా+అభరణ= ఎల్లపుడు ఒర్పును ఆభరణంగా కలవాడా!; రాజరాజ!= రాజరాజనరేంద్రా!; పర, గండ, భేరుండకా!= శత్రువీరులపట్ల గండభేరుండకంవంటివాడా!

తాత్పర్యం: సకలభువనాలకు ఆధారమైనవాడా! వినయం, సత్యం అనే గుణాలకు నిత్యవికాసం కల్పించేవాడా! త్రికరణపద్ధి కలిగిన అనుష్టాన వేదాంతి! శాశ్వతమైన, సువిశాలమైన కీర్తిని ఆర్జించటంలో ఇష్టం కలవాడా! సార్వభౌమా! ఎల్లపుడు సహనం అనే ఆభరణాన్ని ధరించేవాడా! ఓ రాజరాజనరేంద్రా! శత్రువులపట్ల గండభేరుండపక్షివంటివాడా!

విశేషం: (1) 'భువనాశ్రయ' బిరుదాంకితులు చాషుక్య స్థమాట్టులు. (2) రాజరాజనరోంద్రుడి శాశ్వత సువిశాలకీర్తి ప్రియత్వంలో ఆంధ్రమహాభారతకృతిపతిత్వం ధ్వనిస్తున్నది. (3) గండభేరుండం: రెండు తలలు మూడుకన్నులు గల పెద్దపణ్ణి. ఆకారంలో మిక్కిలి పెద్దది. సంస్కృత నిఘంటువులలో 'భేరుండ' శబ్దమే కనిపిస్తున్నది. తెలుగులో 'గండ భేరుండ' మనే ప్రయోగం సుధ్రసిద్ధం. (4) ఈ వృత్తపాదంలో వరుసగా జ,స,జ,స,య,లగ గణాలు ఉంటాయి. 12 వ అష్టరం యుతి.

గద్యము.

ఇటి సకలసుకవిజనవినుత నన్నయభట్ట ప్రశీతంబైన శ్రీ మహాభారతంబునం దారణ్య పర్వంబున బృహదశ్వ దర్శనంబును, నలోపాఖ్యానంబును, నారదాగమనంబును, సకలతీర్థకీర్తనంబును, రోమశుం డర్శన కుశలవార్తా జెప్పుటయు, రోమశమహముని యుపదేశంబున ధర్మజ్ఞ తీర్థాభిగమనంబును, నగస్త్ర్యందు లోపాముద్రం బలగ్రహించుటయు వాతాపిభక్తణంబును నన్నబి ద్వితీయాశ్వాసము. **357**

ప్రతిపదార్థం: ఇది= ఈ రచన; సకల, సుకవి, జన వినుత= అందరు గొప్ప కపుల బృందంచేత ప్రస్తుతించబడిన; నన్నయ భట్ట, ప్రశీతంబు+అయిన= నన్నయభట్టుచేత ప్రాయబడిన; శ్రీ మహాభారతంబునందు= శ్రీ మహాభారతంలో; ఆరణ్యపర్వంబునవ్= ఆరణ్యపర్వంలో; బృహదశ్వ, దర్శనంబును= బృహదశ్వుడి సందర్శనమున్నా; నల+ఉపాఖ్యానంబును= నలుడి గురించిన ఉపకథయున్నా; నారద+అగమనంబును= నారదుడి రాకయున్నా; సకల, తీర్థ, కీర్తనంబును= సమస్త పుణ్యాశ్చైతాల ప్రశంసయున్నా; రోమశుండు; అర్జున కుశలవార్తన్= అర్జునుడి క్షేమ సమాచారాన్ని; చెప్పుటయు= ధర్మరాజుకు చెప్పుటమున్నా; రోమశ, మహముని+ఉపదేశంబునవ్= రోమశమహార్షి ప్రబోధంవలన; ధర్మజ్ఞ తీర్థ+అభిగమనంబునవ్= ధర్మరాజు పుణ్యాశ్చైతాల సందర్శనార్థం వెళ్ళుటమున్నా; అగస్త్యందు; లోపాముద్రన్; పరిగ్రహించుటయు= పెండ్లాడటమున్నా; వాతాపి, భక్తణంబునవ్= వాతాపిని తిని అరిగించుకొనటమున్నా; అన్నది= అనేటువంటిది; ద్వితీయ+ఆశ్వాసము= రెండవ ఆశ్వాసం.

తాత్పర్యం: ఇది- సమస్త సుకపుల బృందంచేత ప్రస్తుతించబడిన నన్నయభట్టు రచించిన శ్రీ మహాభారతంలో పదునెనిమిది పర్వాలలో మూడవది అయిన ఆరణ్యపర్వంలో బృహదశ్వుడి దర్శనమున్నా, నలోపాఖ్యానమున్నా, నారదుడి రాకయున్నా, సకలపుణ్యాశ్చైత వర్ణనమున్నా, రోమశుడు వచ్చి అర్జునుడి క్షేమవార్త చెప్పుటమున్నా, రోమశమహముని ఉపదేశించిన విధంగా పాండవులు తీర్థయాత్రలకు వెళ్ళుటమున్నా, అగస్త్యుడి కథయున్నా, లోపాముద్ర వివాహమున్నా, వాతాపిభక్తణమున్నా- అనే అంశాలు కలది రెండవ ఆశ్వాసం.

-ఆరణ్యపర్వంలో ద్వితీయాశ్వాసం సమాప్తం:-

శ్రీమదాంధ్ర మేహపోర్తము

ఆరణ్యపర్వము - తృతీయాశ్వాసము

**శ్రీ మంబిర! బుధజన చిం ! తామణి! కోదండపార్థ! ధర్మవిచారో
ద్వామ! నల స్వగ భగీరథ ! రామ చరిత్రాభరామ! రాజనరేంద్రా!**

1

ప్రతిపదార్థం: శ్రీ, మంబిర!= లక్ష్మీ దేవికి నిలయమైనవాడా!; బుధ, జన, చింతామణి!= పండితులైన వారి కోరికలను ఈడేర్చే దేవమణి వంటివాడా!; కోదండ, పార్థ!= విలువిద్యలో అర్జునుడి వంటివాడా!; ధర్మ, విచార+ఉద్ఘామ!= ధర్మాన్ని అనుశీలించటంలో అధికుడివైనవాడా!; నల, స్వగ, భగీరథ, రామ, చరిత్ర+అభిరామ!= నల, స్వగ, భగీరథ, రాముల వంటి శిలాన్ని కలిగిఉండటంచేత అందగించినవాడా!; రాజనరేంద్రా!= ఓ రాజరాజనరేంద్రా!

తాత్పర్యం: ఓ రాజరాజనరేంద్రా! లక్ష్మీకి ఆస్తుదమైనవాడా!, విద్యాంసులు కోరిన కోరికలు తీర్చటంలో దేవమణి అయిన చింతామణి వంటివాడా!, విలువిద్యలో పార్థుడివంటివాడా!, ధర్మాన్నిగురించిన అనుశీలనలో ఆరితేరినవాడా!, నలుడివంటి, స్వగుడివంటి, భగీరథుడివంటి, శ్రీరామచంద్రుడివంటి చరిత్రతో శోభిల్లేవాడా!

విశేషం: ఆశ్వాసంలోని మొదటిపద్యం కృతిపతిసంబోధనగా నన్నయభట్టు ఏర్పరచిన సంప్రదాయం తరువాతి కపులకు ఒజ్జ బంతి అయింది. ప్రథమాశ్వాసంలోని మొదటిపద్యవివరణం కూడా అనుశీలించదగింది.

అగస్తు చరిత్రము (సం. 3-98-1)

వ. అక్కథకుండు శౌనకాబి మహామునులకుం జెప్పె; నట్లు ధర్మతనయుం డగస్త్రు మాహాత్మ్యంబు విని వెండియుఁ దచ్ఛలితుంబు రోమపు నడిగెన, నమ్ముని యిట్లునియె.

2

ప్రతిపదార్థం: అక్కథకుండు= ఆ+కథకుండు= (ఉగ్రశవసుడు అనే సూతుడు); శౌనక+ఆది, మహాత్+మునులకున్= శౌనకుడు మొదలైన గోప్య బుమలరు; చెప్పెన్= చెప్పాడు; అట్లు= ఆ విధంగా; ధర్మ తనయుండు= ధర్మరాజు; అగస్తు, మాహాత్మ్యంబు= అగస్తుడియుక్క మహిమ; విని= ఆలకించి; వెండియున్= మళ్ళీ; తద్+చరిత్రంబు= అతడి వృత్తాంతం; రోమపున్= రోమపడిని; అడిగినన్= ప్రశ్నించగా; ఆ+ముని; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఆ కథకుడైన ఉగ్రశవసుడు, శౌనకుడు మొదలుగా గల మునులకు భారతకథ చెప్పాడు, అట్లా (ఆ విధంగా) ధర్మరాజు అగస్తుడి మహిమను ఆలకించి, మళ్ళీ (తిరిగి) విశేషంగా ఆ మహార్షిచరిత్ర సవిస్తరంగా వినాలనే కుతూహలంతో రోమపడిని అడుగగా, ఆ ముని ఈవిధంగా చెప్పసాగాడు.

సీ. కృతయుగంబునుఁ గాలకేయగణంబుతో , వృత్తుఁ డస్తుసుర గల్ఫంచి యమర
పతిఁ దొట్టి వేల్పుల బాధించుచున్నుఁ ద , ధ్వయమున నమరులు బ్రహ్మకడకుఁ

జని 'పోలణీ వృత్తుడు జంప నుపాయ మె, య్యాచియె మూ కాన్తి' మ్మున నజుండు
'బివిల సరస్వతీ తీరంబునందు ని, శ్శీంతుడై తప మొప్పు జేయుచున్న

- ఆ. యా దథీచికడకు నలిగి వేడుండు, ని, జాస్ఫు లిచ్చు మీకు నమ్మపోత్పుడు;
డవి జయించు వజ్జ మాభిగా నిఖిలభి, వ్యాయుధంబులై సురాలవరుల.

3

ప్రతిపదార్థం: కృత, యుగంబునన్= కృతయుగంలో; కాలకేయు గణంబుతో= కాలకేయులు అనే రాక్షస సమూహాలతో; వృత్తుడు+అన్న+అసుర= వృత్తుడు అనే పేరు కలిగిన రాక్షసుడు; గర్వించి= గర్వం కలవాడై; అమరపతిన్= ఇంద్రుడిని; తోటీ= మొదలుకొని; వేల్పులన్= దేవతలను; బాధించుచు+ఉన్నాన్= కష్టాల పాలుచేస్తుండగా; తద్+భయమునన్= అతడివలని భీతిచేత; అమరులు= దేవతలు; బ్రహ్మకడకున్+చని= బ్రహ్మాదేవుడి ఒద్దుకు చేరి; పోరిలోన్= యుద్ధంలో; వృత్తున్= వృత్తుడు అనే రాక్షసుడిని; చంపన్= సంహరించేందుకు; ఉపాయము= ఉపాయం (పెఱువు); ఏ+అదియొ= ఏదో; మాకు+అనతి+ఇమ్ము= మాకు దయచేసి చెప్పవలసింది; అనన్= అని అడుగగా; అజండు= పుట్టుక లేనివాడైన బ్రహ్మాదేవుడు; తివిరి= పూనికతో; సరస్వతీ తీరంబు నందు= సరస్వతీ నది తీరాన; నిశ్చింతుడు+ఐ= ఎటువంటి విచారములు లేని వాడై; తపము= తపస్సు; ఒస్వన్= ఒప్పుసట్లుగా; చేయుచున్న= చేస్తున్న; ఆ+దథీచి కడకున్= ఆ దథీచి అనే ముని దగ్గరికి; అరిగి= వెళ్చి; వేడుండు= ప్రార్థించండి; ఆ+మహా+అత్ముడు= ఆ మహామభావుడైన దథీచిమహార్షి; నిజ+అస్ఫులు= తనవముకలు; మీకున్= మీకు; ఇచ్చున్= ఈయగలడు; అవి= ఆ ఎముకలు; వజ్రము+అదిగా= వజ్రం మొదలైన; నిఖిల, దివ్య+అయుధంబులు+ఐ= దివ్యమైన సకలాయుధాలుగా రూపాంది; సుర+అరి, వరులన్= వేల్పుల విరోధులలో శ్రేష్ఠులు అయిన వారందరిని; జయించున్= గెలువగలవు.

తాత్పర్యం: 'కృతయుగంలో కాలకేయులనే రాక్షసుల సమూహాలతో కలిసి వృత్తుడనే రాక్షసుడు గర్వంతో దేవేంద్రుడు మొదలైన దేవతలను బాధిస్తున్నాడు. దేవతలు వృత్తుడిబాధలు పడలేక భీతిల్లి బ్రహ్మాదేవుడి దగ్గరకు వెళ్లి 'వృత్తుడిని యుద్ధంలో ఎట్లా చంపటానికి వీలవుతుందో అటువంటి ఉపాయాన్ని చెప్పు' మని అడిగారు. అపుడు బ్రహ్మాదేవుడు సరస్వతీ నది తీరాన నిష్టతో తపస్సు చేస్తున్న దథీచిమహార్షిదగ్గరికి వెళ్చి మీరు ప్రార్థిస్తే అతడు తన ఎముకలను దానం చేయగలడు అనిస్తీ, ఆ ఎముకలు వజ్రం మొదలైన దివ్యాయుధాలుగా మారుతా యనిస్తీ, అవి దేవతల శక్తువులను జయించగలవనిస్తీ- చెప్పాడు.

విశేషం: ప్రాచీన భారతీయ కాలమానం ప్రకారం యుగాలు నాలుగు. 1. కృతయుగం: 17,28,000 సంవత్సరాలు; 2. త్రైతాయుగం: 12,96,000 సంవత్సరాలు; 3. ద్వాపారయుగం: 8,64,000 సంవత్సరాలు; 4. కలియుగం: 4,32,000 సంవత్సరాలు.

- వ. అందు వజ్రంబున నింధుండు వృత్తు వధియించు' ననిన నమరు లెల్లం గమలాసను శాసనంబున దథీచి పాలికిం జని కృతప్రణాము లై యిట్లనిల.

4

ప్రతిపదార్థం: అందున్= అట్లా దివ్యాయుధాలైన అస్థికలలోని; వజ్రంబునన్= వజ్రాయుధంతో; ఇంద్రుండు= ఇంద్రుడు; వృత్తున్= వృత్తుడిని; వధియించున్= చంపుతాడు; అనినన్= అని బ్రహ్మాదేవుడు చెప్పగా; అమరులు+ఎల్లన్= దేవతలందరు; కమల+అసను= కమలం (పద్మం) ఆసనంగా కల బ్రహ్మాదేవుడియొక్క; శాసనంబునన్= ఆజ్ఞావలన; దథీచి, పాలికిన్+చని= దథీచి మహార్షి ఒద్దుకు వెళ్చి; కృత, ప్రణాములు+ఐ= నమస్కరించినవారై, (చేసిన ప్రణామం కలవారై); ఇట్లు+అనిరి= ఈ విధంగా చెప్పారు.

తాత్పర్యం: ఆ దధిచిమహర్షి ఎముకలవలన ఏర్పడిన ఆయుధాలలోని వజ్రంవలన ఇంద్రుడు వృత్తుడిని సంహరిస్తాడు'- అని బ్రహ్మాదేవుడు చెపుగా, అతడి ఆజ్ఞావలన దేవతలందరూ దధిచిమహామునివద్దు వెళ్లి నమస్కరించి ఇట్లూ పలికారు.

క. ‘భువనజనస్తుతి! నిజగౌ , రవ మెసంగగ నమరపతి పురస్కృతు లగు ని
ఛివిజల కెల్ల హితంబుగ , భవదిస్థిచయంబు లిమ్మ పరమమునీంద్రా!’

5

ప్రతిపదార్థం: భువన జన స్తుతి!= లోకంలోని ప్రజలందరిచేత పొగడబడినవాడా!; పరమ, ముని+ఇంద్రా!= గొప్పబుషులలో శ్రేష్ఠుడివైన వాడా!; అమరపతి, పురస్కృతులు+అగు= దేవేంద్రుడిని ముందు పెట్టుకొని వచ్చిన; ఈ దివిజులకు+ఎల్లన్= ఈ దేవతలందరికి; హితంబుగన్= మేలయేటట్లు; భవత్+అస్థి+చయంబులు= నీముక్క ఎముకల సముద్రాలు; నిజగౌరవము+ ఎసంగగన్= తమముక్క గొప్పతనం శోభిట్టెటట్లుగా; ఇమ్ము= ఇస్వసలసింది.

తాత్పర్యం: ‘బుషులలో కెల్ల గొప్ప బుషివైన ఓ దధిచి! నీ గొప్పతనం శోభించేటట్లుగా, దేవేంద్రుడిని ముందు పెట్టుకుని నిన్న అర్థిస్తున్న ఈ దేవతలందరికి మేలు కలిగేటట్లు నీ ఎముకలను దానం చేయవలసింది.’

వ. అనిన విని దధిచి సంతసిభి ‘కృతార్థండ నైతి’ నని దేవహితార్థంబుగా నిజప్రాణంబుల విడిచి: నమరులెల్ల నమ్మహాముని యస్ఫ లాయుధంబులుగాఁ బలిగ్రహించి: రందు.

6

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని వేల్పులు ప్రార్థించగా; విని; దధిచి= దధిచిమహర్షి; సంతసిల్లి= సంతోషించి; కృత+అర్థండను= చరితార్థిడిని (ధన్యడిని); ఐతిహిత్+అని= అయ్యానని; దేవహిత+అర్థంబుగాన్= దేవతల మేలుకొరకు; నిజప్రాణంబులన్= తన అసుఖులను; విడిచెన్= విడిచాడు; అమరులు+ఎల్లన్= దేవతలందరూ; ఆ+మహాముని, అస్తులు= ఆ మహాముని ఎముకలను; ఆయుధంబులగాన్= శప్తాలుగా; పరిగ్రహించిరి= తీసికొన్నారు; అందున్= అందు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా దేవతలు తను ప్రార్థించగా, దధిచిమహర్షి తన జన్మ ధన్యమైనదని సంతోషించి, దేవతల మేలు కోరి తన ప్రాణాలను విడిచాడు. దేవతలందరూ ఆ మహాముని ఎముకలను ఆయుధాలుగా స్వీకరించారు; అందు.

విశేషం: ‘పరోపకారార్థ మిదం శరీరమ్’- అస్ఫ ఆదర్శాన్ని ఆచరించి చూపించిన అనుష్టాన వేదాంతిగా దధిచి పోరాణిక వాజ్యయంలో సుప్రసిద్ధుడు.

అ. తప్పణి యంత నూఱుధారల రమ్మయై , యనులకణ కరాజ మైన వజ్జ
మొనరఁ జేసి ‘శిన నోర్మము ధైత్యుల’ , ననుచు నిచ్చె దాని నమరపతికి.

7

ప్రతిపదార్థం: అంతన్= అనంతరం; త్వష్ట= త్వష్ట అనే ప్రజాపతి; నూరు, ధారలన్= వంద అంచులతో; రమ్మము+ఇ= అందంగా ఉన్నట్టి; అనల, కణ, కరాజము+ఇన= అగ్నిరవ్యలచేత భయంకరమైన; వజ్రము+ఒనరన్+చేసి= వజ్రం అనే ఆయుధాన్ని ఒప్పేటట్లుగా చేసి; దీనన్= దీనితో (ఈ ఆయుధంతో); ధైత్యులన్= రాజుసులను; ఓర్మము= జయించవలసింది; అనుచున్= అని చెప్పుతూ; దానిన్= దానిని; అమరపతికిన్= దేవేంద్రుడికి; ఇచ్చెన్= ఇచ్చాడు.

తాత్పర్యం: త్వష్ట అనే ప్రజాపతి నూరు మొనలుతేలి నిప్పురవ్వలతో ఘయంకరంగా ఉండే వజ్రం అనే ఆయుధాన్ని నిర్మించి ‘దీనితో రాక్షసులను జయించు’ మని దేవేంద్రుడికి ఇచ్చాడు.

వ. అవ్యాప్తింబున నింద్రుండు వృత్త వథియించె నంత.

8

ప్రతిపదార్థం: ఆ+వజ్రంబున్వ్య్యాప్తింబున్= ఆ వజ్రాయుధంతో; ఇంద్రుండు= ఇంద్రుడు; వృత్తున్= వృత్తుడిని; వథియించెన్= సంహరించాడు; అంతన్= అటుపిమ్మట.

తాత్పర్యం: ఆ వజ్రాయుధాన్ని ప్రయోగించి దేవేంద్రుడు వృత్తుడిని సంహరించాడు. ఆ తరువాత.

చ. అనుపమబిష్టశ్శధరులైన యమర్యుల కాహావంబులో
మొనయక కాలకేయులు సముద్రముఁ జొచ్చి దివంబు లెల్ల న
వ్యవధి నడంగి యుండి బలవంతులు వెల్ఫ్ఱెడి రాత్రులెల్ల భూ
జనులకు బాధసేయుచు భృశంబుగ నుండిలి క్రూరచిత్తులై.

9

ప్రతిపదార్థం: అనుపమ, దివ్య, శస్త్ర ధరులు+ఐన= సాటి లేని గొప్ప ఆయుధాలు ధరించిన వారైన; అమర్యులకు= దేవతలకు (మృత్యువు లేనివారికి); ఆహావంబులోన్= ముద్రంలో; మొనయక= లొంగక; కాలకేయులు= కాలకేయు లనే రాక్షసులు; సముద్రమున్+చొచ్చి= కడలిలో దూరి; దివంబులు+ఎల్లన్= పగళ్ళ అస్తి (అన్నియున్నా); ఆ+వనధిన్= ఆ సముద్రంలో; అడంగి, ఉండి= దాగిఉండి; బలవంతులు= బలంగల ఆ రాక్షసులు; రాత్రులు+ఎల్ల= రాత్రి సమయాలన్నింటిలో; వెల్ఫ్ఱెడి= బయటికి వచ్చి; భృశంబుగ్న్= మిక్కెలిగా; భూ, జనులకున్= భూప్రజలకు; బాధచేయుచున్= పరితాపం కలిగిస్తూ; క్రూర, చిత్తులు+ఐ= దయలేని మనస్సు కలవారై; ఉండిరి= ఉన్నారు.

తాత్పర్యం: సాటిలేని ఆయుధాలు ధరించినవారైన దేవతలకు లొంగక కాలకేయులు, పగలంతా సముద్రంలో దాగిఉండి, రాత్రులు బలవంతులై బయటికి వచ్చి, భూప్రజలకు అధికంగా ఉపద్రవాలను కలిగిస్తూ క్రూరులై ఉన్నారు.

వ. మతియు ‘విద్యాతపాయుక్తులై ధర్మచరితులైన వారి కారణంబున జగంబు లపాయింబు నొందక సుఖింబున్న యవి; గావున నట్టి వారిన రోసి వథియించి జగంబుల కపాయింబు సేయుదు’ మని యసురులు వసిష్టాత్రమంబున సూటతొంబియేడ్యురను, జ్యవనాత్రమంబున సూర్యురను, భరద్వాజాత్రమంబున నిరువదుండ్రసుంగా బలుపురు బ్రాహ్మణుల బ్రాహ్మమయుల వథియించి, భక్తించి, యిష్టాట ననవరతంబు నభిల మునిగణాత్రమంబుల కుపద్ధతంబు సేయుచున్న.

10

ప్రతిపదార్థం: మతియు= అదియున్న కాక; విద్యా, తపన్+యుక్తులు+ఐ= విద్యతో, తపంతో కూడుకొన్న వారై; ధర్మచరితులు+ఐన= ధర్మమైన ప్రవర్తన కలవారైన; వారి కారణంబున్వ్య్యాప్తింబున్= వారి మూలాన్నే; జగంబులు= భువనాలు; అపాయింబున్+బందక= కీడు చెండక; సుఖింబు+ఉన్నయవి, కావున= సుఖంగా ఉన్నాయి కాబట్టి; అట్టి వారిన్+ల= అటువంటివారినే; రోసి= వెదకి; వథియించి= చంపి; జగంబులకు= లోకాలకు; అపాయింబు+చేయుదము+అని= కీడు కలిగిద్దము- అని ఆలోచించి; అసురులు= రాక్షసులు; వసిష్ట+ఆశ్రమంబున్వ్య్యాప్తింబున్= వసిష్టుడి ఆశ్రమంలో; సూట తొంబది+ఏడ్యురను= సూట తొంబైందు మందిని; చ్యవన+ఆశ్రమంబున్వ్య్యాప్తింబున్= చ్యవన మహార్షి ఆశ్రమంలో; సూర్యురను= వందమందిని;

భరద్వాజ+ఆశ్రమంబున్= భరద్వాజ మహార్షి ఆశ్రమంలో; ఇరువదుండ్రమన్+కాన్= ఇరవైమంది అగునట్లు; పలువురు బ్రాహ్మణులన్= అనేకమందివిప్రులను; బ్రహ్మమయుల= జ్ఞానమూర్తులను; వధియించి= సంహరించి; భజ్మించి= తిని; ఈ+పాటన్= ఈ విధంగా; అనవరతంబున్= ఎల్లప్పుడూ; అఖిల మునిగణ+ఆశ్రమంబులకున్= అందరు బుమల ఆశ్రమాలకున్నా; ఉపద్రవంబు= కీడును; చేయుచున్నన్= కలిగిస్తుండగా.

తాత్పర్యం: ఇంకనూ ఆ కాలకేయులు చాలారకాల ఆగడాలకు పాల్పడ్డారు. ‘విద్య, తపస్సులచేత కూడినవారై ధార్మికప్రవర్తన కలిగిన మహానుభావుల మూలాన్నే లోకాలు ప్రమాదానికి లోనుకాకుండా నిలిచి ఉన్నాయి కాబట్టి, అటువంటి పుణ్యాత్మకులనే వెదకి వెదకి సంహరించి, లేదా ఈ జగానికి కీడు మూడేటట్లు చేద్దాం గాక’- అని ఆ రాక్షసులు ఆలోచించి వసిష్టుడిఅశ్రమంలో నూటతొంబైయేడు మందిని, చ్యవనుడి ఆశ్రమంలో వందమందిని, భరద్వాజుడి ఆశ్రమంలో ఇరవైమందిని- ఈ రీతిగా అనేకులైన బ్రాహ్మణులను, జ్ఞానమూర్తులైనవారిని సంహరించి వారిని భజ్మించారు. ఈ విధంగా ఆ కాలకేయులు ఎల్లప్పుడూ బుమల ఆశ్రమాలకు ఉపద్రవాలు కల్పించసాగారు.

దేవతలు వైకుంఠమునకుఁ బోయి విష్ణుని స్తుతియించుట (సం. 3-99-11)

క. యాగాది పుణ్యకర్మ , త్యాగము మర్యాదమున వైన్ దా రథికభయో
ద్వేగంబునుఁ బురుపజాతపు , రోగములై యగ్నియమవరుణధనదాధుల్.

11

ప్రతిపదార్థం: యాగ+ఆది, పుణ్య, కర్మత్యాగము= యజ్ఞాలు మొదలైన పుణ్యకార్యాలు విడువబడటం; మర్యాదమున్+ఐన్= మానవలోకంలో సంభవించటం చేత; తారు= తాము (దేవతలు); అధిక+భయ+ఉద్వేగంబున్= ఎక్కువ వెఱపుతో కూడుకొన్న ఆవేశంతో; పురుషాత+పుర్ణ+గములు+ఇ= ఇంద్రుడిని ముందు పెట్టుకొని వెళ్ళినవారై; అగ్ని, యమ, వరుణ, ధనద+ఆదుల్= అగ్నిదేవుడు, యమధర్మరాజు, వరుణాడు, కుబేరుడు మొదలైనవారు.

తాత్పర్యం: భూలోకంలో యజ్ఞాలు మొదలైన పుణ్యకార్యాలు జరగకపోవటంచేత మిక్కిలి భీతిని, ఉద్వేగాన్ని చెంది, అగ్నిదేవుడు, యమధర్మరాజు, వరుణాడు, కుబేరుడు మొదలైనవారు దేవేంద్రుడిని తమకు నాయకుడిగా ముందుపెట్టుకొని.

క. చని వైకుంఠంబునుఁ త్రిభు , వసపతి వైకుంరు గరుడవాహను విష్ణున్
దనుజవిభంజనుఁ గని యి , ట్లని రెంతయు భక్తితోఁ గృతాంజలు లగుచున్.

12

ప్రతిపదార్థం: చని= వెళ్ళి; వైకుంఠంబున్= విష్ణుదేవుడి లోకమైన వైకుంఠంలో; త్రి+భువన+పతి= మూడు లోకాలకు అధినేత అయిన; వైకుంరున్= వికుంర సగరాధిపతిలయిన విష్ణుదేవుడిని; గరుడవాహన్= గరుడుడిని వాహనంగా కల వాడిని; దనుజవిభంజన్= రాక్షసులను సంహరించేవాడిని; విష్ణున్= విష్ణుదేవుడిని; కని= సందర్శించి; కృత+లంజలులు= కూర్చున అంజలి కలవారు (నమస్కరించినవారు); అగుచున్= అవుతూ; ఎంతయున్= మిక్కిలి; భక్తితోన్= గౌరవంతో కూడిన పూజ్యభావంతో; ఇట్లు+అనిరి= ఈ విధంగా చెప్పారు.

తాత్పర్యం: వారు వైకుంరానికి వెళ్ళి మూడులోకాలకు అధినేత, గరుడవాహనుడు, వైకుంరానికి అధిపతి, రాక్షసులను సంహరించేవాడు అయిన విష్ణుదేవుడిని సందర్శించి మిక్కిలి భక్తితో నమస్కరించి ఇట్లా విన్నవించారు.

- స. ‘దేవా! నీవు వరాహారూపధరుండై మహీతలం బెత్తి, నరసింహారూపంబు దాళ్ళి యాచిదైత్యు హిరణ్యకశిషు వథించి, వామనుండవై బలిం గట్టి, యజ్ఞమూర్తి వై యజ్ఞవిష్ణుకరుండైన జంభుండను దానవుం జంపి, యండజ జరాయుజ్సేనభోభిజ్జంబు లనం బరగిన చతుర్ధిధ ప్రజల రక్షించుచున్న జగద్రక్షకుండవు గానున నీకు విన్నపంబు సేసెద; మిష్టుడు జగంబులకైన యుపద్రవంబు చిత్తగింపుము.

13

ప్రతిపదార్థం: దేవా!= ఓ పరమాత్మా!; నీవు= నీవు; వరాహా, రూప, ధరుండవు+బ= వరాహా ఆకారం ధరించిన వాడివై; మహీ, తలంబు+వత్తి= భూస్థలిని పైకెత్తి; నరసింహా, రూపంబు+తాల్మి= సగం మనిషి సగం సింహాం ఆకారం ధరించి; ఆది, దైత్యున్= మొదటి రాక్షసుడిని; హిరణ్యకశిషున్= హిరణ్య కశిషుడు అనబడేవాడిని; వధించి= సంహరించి; వామనుండవు+బ= మరుగుజ్జైవై; బలిన్+కట్టి= బలిని బంధించి; యజ్ఞ మూర్తివి+బ= యజ్ఞాన్ని ఆకృతిగా ధరించిన వాడివై; యజ్ఞ, విష్ణుకరుండు+బన= క్రతువులకు అంతరాయాన్ని కలిగించేవాడైన; జంభుండు+అను= జంభుడు అనే పేరు కల; దానవున్+చంపి= రాక్షసుడిని సంహరించి; అండజ= గ్రుడ్డునుండి పుట్టేటటువంటి; జరాయుజ= మావి వలన అంటే గర్వశయంనుండి పుట్టేటటువంటి; స్వేదజ= చెమటనుండి పుట్టేటటువంటివి; ఉంఘిజ్జంబులు= భూమిని భేదించుకొని వెలువడేటటువంటివి; అనన్+పరగిన= అనబడిన; చతుర్మి+విధ ప్రజల= నాలగురకాలైన సంతతులను (ప్రాణుల); రక్షించుచున్= కాపాడుతున్న; జగత్తును కాపాడేవాడివి; కావున= కాబట్టి; నీకు, విన్నపంబు+చేసెదము= నీకు విన్నవించుకొంటున్నాం; ఇప్పుడు= ఇప్పుడు; జగంబులకు+బన, ఉపద్రవంబు= ప్రవంచాలకు ఏర్పడినకీడు; చిత్తగింపుము= దయచేసి ఆలకించుము.

తాత్పర్యం: ‘ఓ పరమాత్మా! నీవు వరాహాంగా అవతరించి భూమిని పైకెత్తావు; నరసింహారూపం ధరించి హిరణ్యకశిషుడనే మొదటి రాక్షసుడిని సంహరించావు; మరుగుజ్జరూపం ధరించి బలిచక్రవర్తిని బంధించావు; యజ్ఞమూర్తివై యజ్ఞాలకు అంతరాయాలు కల్పించిన జంభుడనే రాక్షసుడిని సంహరించావు. ఈ ప్రపంచంలోని ప్రాణులను అన్నింటిని- గ్రుడ్డునుండి పుట్టేవాటిని (కోళ్ళు, బాతులు, పాములు ఇత్యాదులను), గర్వశయాలనుండి ఉదయించేవాటిని (మేకలు, మానవులు మొదలగువారిని), చెమటనుండి పుట్టే వాటిని (పేలు మొదలైనవాటిని), తమంతకు తాము భూమినుండి పైకివచ్చేవాటిని (చెట్లు మొల్లా వాటిని) కాపాడుతున్న లోక రక్షకుడవు నీవే. అందుకే నీతో మొర పెట్టుకొనేందుకు వచ్చాం. ఇప్పుడు లోకాలకు ఏర్పడిన విషత్తును దయచేసి ఆలకించుము.

- స. కాలకేయులు మహికాయులు పగలెల్ల, జలదుర్గ బలమున జలధినుండి
రే లెల్లఁ జని నలి రేగి మునీశ్వరా, శ్రమముల స్ఫుర్తుచారు లైన
బ్రాహ్మణప్రవరులు బాయిక వథియింతు, రెట్టి పాపాత్ములు నెయ్యగముల
బ్రాహ్మణహింస యాపాదింతురే యిధి, వీరలవలనన వినగగబడియే;

- అ. బరమసాధు లైన బ్రాహ్మణులకు బాధ, యగుడు మహికి బాధ యగు: ధర్మి
కైనబాధఁ జేసి యభిలలోకంబులు, గరము బాధ నొందుఁ గమలనాభి!

14

ప్రతిపదార్థం: కమల, నాభి!= పద్మం నాభియందు కలవడా!; మహా+కాయులు= పెద్ద పెద్ద దేహాలు కలవారు; కాలకేయులు= కాలకేయులు అనబడే రాక్షసులు; పగలు+వల్లన్= పగటిసమయాలలో, (పగలంతా); జల దుర్గ బలమున్= జలదుర్గం యొక్క బలంవలన; జలధిన్+ఉండి= సముద్రంలో (నే) ఉండి; రేలు+వల్లన్= రాత్రులం దెల్లప్పుడు; చని= వెడలి; నలి, రేగి= బాగా విజ్యంభించి; మని+ఈశ్వర+ఆశ్రమముల= బుప్పేష్టులు నివసించే ఆశ్రమాలలో; సత్త+ధర్మ చారులు+బన=

మంచి భర్మాన్ని ఆచరించేటటువంటి వారైన; బ్రాహ్మణ ప్రవరులన్= విప్రశ్రేష్ఠులను- బ్రాహ్మణా ఉత్తములను; పాయక= విడువక; వధియింతురు= చంపుతారు; ఎట్టి, పాప+ఆత్మగుల్న= ఎటువంటి దుర్జనులైనా; ఏ+యుగముల= ఏ కాలాలలోనూ; బ్రాహ్మణాహింస= విప్రులను బాధించటం; ఆపాదింతురు+ఏ= చేస్తారా!; అది= అటువంటి బ్రాహ్మణా హింస; వీరలవలనన= ఈ కాలకేయుల వలననే; వినగెన్+పడియెన్= వినబ్రద్దిది; పరమ సాధులు+ఐన= మిక్కిలి సామ్యలైన; బ్రాహ్మణులకు= విప్రులకు; బాధ+అగుడు= పరితాపం కలిగితే; మహికిన్= భూమికి; బాధ+అగున్= బాధ కలుగుతుంది; ధరిత్రికి+ఐన, బాధన్+చేసి= భూమికి కలిగిన బాధ వలన; అఖిల లోకంబులున్= సమస్త భువనాలున్నా; కరము= మిక్కిలి; బాధన్+ఒండున్= వ్యాధును చెందుతాయి.

తాత్పర్యం: ఓ పద్మనాభ! కాలకేయులు అనే రాక్షసులు పెద్ద పెద్ద శరీరాలు కలవారు. వారు సముద్రాన్ని జలదుర్గంగా చేసికొని పగలంతా అందులోనే ఉండి రాత్రులలో బయటకు వచ్చి, విజ్ఞంభించి బుముల ఆశ్రమాలలోని ధర్మతులైన బ్రాహ్మణోత్తములను వదలకుండా సంపారిస్తుంటారు. అటువంటి పాపాత్ములు, ఆవిధంగా బ్రాహ్మణాహింస చేసినవారు, అంతకుముందు ఏయుగంలో నైనా ఉన్నారా? అట్టాంటి వాళలో కాలకేయులే ప్రథములని చెప్పవలసి ఉంటుంది. మిక్కిలి సామ్యప్రవర్తన కల బ్రాహ్మణులకు కీడు కలిగితే అందువల్ల భూమండలానికంతటికీ బాధ ఏర్పడుతుంది. ఆవిధంగా భూమికి బాధ ఏర్పడితే సమస్త లోకాలూ మిగుల పరితపిస్తాయి.

విశేషం: దుర్గము= పోవటానికి కష్టమైనది. దుర్గాలు ఆరు. 1. ధన్య దుర్గం= నాలుగు ప్రక్కలా అయిదామడలమేర మరుభూమి గల కోట. 2. మహిదుర్గం= చుట్టూ మట్టిప్రాకారం గల కోట. 3. వార్షక దుర్గం= చుట్టూ చెట్టు చేమలు గల కోట. 4. జలదుర్గం= చుట్టూ సీరు గల కోట. 5. నరదుర్గం= చుట్టూ చతురంగబలాలు గల కోట. 6. గిరిదుర్గం= చుట్టూ కొండలు గల కోట. సముద్రం కాలకేయులకు సహజ ‘జలదుర్గం’ అయింది.

వ. ఎట్లనిన వేదంబులు ధరియించి విప్రులు వేదచోదితంబులైన పుణ్యకర్మంబులు విధియించుటం జేసి హాహ్ కవ్యంబుల దేవతలుం జతరులుఁ దృష్టులైన వాలివలన నెల్లలోకంబులకు సుఖం బగుం గావున బ్రాహ్మణోపద్రవంబు పరిహారించి లోకంబులు రక్షింపు’ మనిన దేవతలకు విష్ణుదేవుం డిట్లనియె. 15

ప్రతిపదార్థం: ఎట్లు+అనిన్= అది ఎట్లా అని అడిగితే; వేదంబులు= వేదాలు; ధరియించి= వహించి; విప్రులు= బ్రాహ్మణులు; వేద చోదితంబులు+అయిన= వేదాలచేత విధించబడిన; పుణ్య కర్మంబులు= పుణ్యాన్ని ఇచ్చే పనులు; విధియించుటన్+చేసి= నిర్వహించటంచేత; హాహ్, కవ్యంబులు= దేవతలకు, పితృదేవతలకు అర్పించే హోమద్వాయలచేత; దేవతలన్= దేవతలున్నా; పితరులన్= పితృదేవతలున్నా; తృప్తులు+ఐన= తనిని (తృప్తి) చెందినట్టుయితే; వారివలనన్= ఆ దేవతలవలన, పితృదేవతల వలన; ఎల్ల లోకంబులకున్= సర్వప్రవంచాలకు; సుఖంబు+అగున్= సుఖం కలుగుతుంది; కాపునన్= కాబట్టి; బ్రాహ్మణా+ఉపద్రవంబు= బ్రాహ్మణులకు జరిగే కీడు; పరిహారించి= తొలగించి; లోకంబులు= ప్రపంచాలను; రక్షింపుము= కాపాడుము; అనిన్= అని చెప్పగా; దేవతలకు= వేల్పులకు; విష్ణుదేవుండు= విష్ణుదేవుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అది ఎట్లా అనగా, బ్రాహ్మణులు వేదాలను చదివి, వేదవిహితాలైన పుణ్యకర్మలు చేయటం వలన వారు వేల్పడి హవ్యకవ్యాలచేత దేవతలున్నా, పితృదేవతలున్నా తృప్తి చెందగలరు. తృప్తులైన దేవతలవలన, పితృదేవతలవలన సమస్తలోకాలకు సుఖం కలుగుతుంది. కాబట్టి బ్రాహ్మణులకు దాపురించిన కీడును తప్పించు’- మని ప్రార్థించగా దేవతలతో విష్ణుదేవు డిట్లా పలికాడు.

ముత్తకోకిలము.

‘కాలకల్పుల నుగ్రతేజులఁ గాలకేయుల భూలర
 త్వాలయస్థుల వీర్యవంతుల సర్పవంబు సమస్తన
 త్వాలి దీఁడుగ వట్టిన్న విషయం బగున్ వధియింపగాఁ
 బోల దొండువిధంబునం బలపూర్ణవార్థజలోస్తుతిన్.

16

ప్రతిపదార్థం: కాలకల్పులన్= యముడితో సమానమైనవారిని; ఉగ్రతేజులన్= భయంకరమైన ప్రతాపం కలవారిని; కాలకేయులన్= కాలకేయులు అనే రాక్షసులను; భూరి రత్న+ఆలయస్థులన్= విస్తారమైన సముద్రంలో ఉన్నవారిని, (రత్న+ఆలయము= రత్నాలకు నిలయమైనది సముద్రం); వీర్యవంతులన్= పరాక్రమం కలవారిని; అర్థవంబు= సముద్రాన్ని; సమస్త సత్కృతి+అలితోడుగన్= సమస్త జంతుసమాహోలు కనపడేటట్లుగా; వట్టిన్న= నీరు లేకుండా చేయగా; వధియింపగాన్= సంహరించేందుకు; విషయంబు+అగున్= వీలగును(వీలవుతుంది); ఒండు విధంబునన్= వేరొకరీతిగా (విధంగా); పరిపూర్ణ వార్ధి జల+ఉన్నతిన్= నిండుగా సముద్రపునీరు అతిశయించి ఉండటంచేత; పోలదు= వీలు కాదు.

తాత్పర్యం: ‘కాలకేయులు భయంకరమైన ప్రతాపం కలవారు, యముడితో సమానులు. అటువంటి పరాక్రమ వంతులను సముద్రాన్నంతా ఇంకించి (ఇంకణోసి) అందుండే సమస్త ప్రాణకోటి బయల్పుడేటట్లు చేస్తేకాని, వధించటానికి సాధ్యం కాదు. నిండుగా నీరుగల సముద్రంలో ఉన్న వారిని వేరొకవిధంగా సంహరించటం వీలు పడదు.

విశేషం: వృత్తలక్షణానికి ఆర. 1.46 విశేషాంశం చూడండి.

క. వరుణజలంబుల మిత్రా , వరుణ తనూజండు వీర్యవంతుండై చే
 చ్ఛేరఁ ద్రావ నోపు; నిందయి , నరుగుఁడు; ప్రార్థింపుఁ డమ్మహిత్తు నగస్తుత్తిన్.’

17

ప్రతిపదార్థం: వరుణ జలంబుల= వరుణదేవుడిషైన నీళ్ళను; మిత్రావరుణ తనూజండు= మిత్రావరుణులకొడుకు; [అగస్త్యుడు] వీర్య వంతుండు+ఇ= బలం కలవాడై; చెచ్చేరన్= శిఘ్రంగా; త్రావన్+ఓపున్= త్రాగగలడు; ఇందయన్= ఇంతమంది; అరుగుఁడు= వెళ్లండి; ఆ+మహాత్మున్= ఆ మహామహాత్ముడిని; అగస్త్యున్= అగస్త్యమహామునిని; ప్రార్థింపుడు= వేడికానండి.

తాత్పర్యం: నీళ్ళ వరుణదేవుడికి సంబంధించినవి. మిత్రావరుణుల కుమారుడైన అగస్త్యుడు ఆ నీళ్ళను తన ప్రభావంతో శిఘ్రంగా త్రాగగలడు. మీరందరూ మహాత్ముడూ, బుఖిశేషుడూ ఐన ఆ అగస్త్యుడివద్దకు వెళ్లి అతడిని వేడుకొనండి’.

వ. అనిన నమరు లెల్ల నగస్తుపాలికిం జని యమ్మునివరు స్తుతియించి యిట్లనిల.

18

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పగా; అమరులు+ఎల్లన్= దేవతలంతా; అగస్త్యుపాలికిన్+చని= అగస్త్యుడి బద్దకు వెళ్లి; ఆ+మునివరున్= ఆబుమిశేషుడిని; స్తుతియించి= పొగడి; ఇట్లు+అనిరి= ఈ విధంగా పలికారు.

తాత్పర్యం: అని విష్ణుదేవుడు చెప్పగా, దేవత లంతా అగస్త్యమహామునివద్దకు వెళ్లి ఇట్లా పలికారు.

క. ‘అమరహితంబుగ జగద్హించిని, తము దలగుము పేత్రుతో బుధస్తుతగుణ! విం ధ్వము దొబ్బి పెలిగి జగద్హించిని, తము సేసిన నీవ కావె తలగెతి దానిన్.’

19

ప్రతిపదార్థం: అమర+హితంబుగ= దేవతలకు మేలు కలిగేటట్లుగా; జగత్+అహితము= ప్రపంచానికి ఏర్పడిన కీడు; పేర్చుతోన్= గొప్పతనంతో; తలగుము= తొలగించుము; బుధ స్తుత గుణ!= బుధులచేత పొగడబడిన మంచిగుణాలు కలవాడి; వింధ్యము= వింధ్య పర్వతం; తొల్లి= పూర్వకాలంలో; పెరిగి= అతిశయించి; జగత్+అహితము= లోకానికి కీడు; చేసినన్= చేయగా; దానిన్= ఆ కీడును; నీవు+అ+కావె= నీవే కదా; తలగెతి(వి)= తొలగించావు.

తాత్పర్యం: ‘దేవతలకు మేలు కలిగేటట్లుగా, జగత్తుకు ఏర్పడిన విషట్టును నీ గొప్పతనంచేత తొలగించవలసింది. బుధులచేత ప్రశంసించబడిన సద్గుణాలు కలిగిన మహానుభావా! పూర్వం వింధ్యపర్వతం పెరిగి ప్రపంచానికి కీడు చేయగా, ఆ ఉపద్రవాన్ని తొలగించింది నీవే కదా!’

వ. అని దేవత లెల్ల నగస్త్ర్యా గీర్తించి’ రనిన విని ధర్మంజుం’ డిబి యెట్లు? వింధ్యం బేల పెలగె? దానిం పెరుగుకుండ నగస్త్ర్యం దెవైధంబున వారించే?’ నని యడిగిన, నాతనికి రోమశుం డిట్లునియే. 20

ప్రతిపదార్థం: అని= అని; దేవతలు+ఎల్లన్= దేవతలు అందరున్నా; అగస్త్యమహామునిని; కీర్తించిరి= పొగడారు; అనిన= అని చెప్పగా; విని= విని (ఆలకించి); ధర్మజండు= ధర్మరాజు, (ధర్మతనయుడు); ఇది+ఎట్లు?= ఇది ఏవిధంగా జరిగింది?; వింధ్యంబు+ఏల పెరిగెన్? వింధ్యపర్వతం ఎందుకు పెరిగింది?; దానిన్= దానిని; పెరుగుకుండన్= ఎదుగుకుండా; అగస్త్యండు= అగస్త్యదు; ఏ+విధంబువన్= ఏవిధంగా; వారించెన్?= ఆపాడు?; అని+అడిగినన్= అని ప్రశ్నించగా; ఆతనికిన్= ఆ ధర్మరాజుకు; రోమశుండు= రోమశుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ ఏవిధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఆ ఏవిధంగా దేవతలందరూ అగస్త్యమహామునిని పొగడారు’- అని రోమశుడు చెప్పగా ధర్మరాజు విని, ‘అది ఏ ఏవిధంగా జరిగింది? వింధ్యపర్వతం ఎందుకు పెరిగింది? దానిని పెరుగుకుండా అగస్త్య దేవిధంగా ఆపాడు?’ - అని ప్రశ్నించాడు. ఆ ధర్మరాజుప్రశ్నకు రోమశుమహార్షి ఈ ఏవిధంగా బదులు పలికాడు.

అగస్త్యాడు వింధ్యంబు పెరుగుకుండ వారించుట (సం. 3-101-2)

ఉ. ‘నెమ్మి నినుండు మేరుధరణీధరనాధుఁ బ్రదక్షిణంబుగాఁ
త్రిమ్మురుచున్నఁ జూచి పటుచీభితికిం గర మళ్లి వింధ్యునై
ల మ్మునియెన్ ‘ఒనేంద్రు! యచలప్రభు నన్నుఁ బ్రదక్షిణంబు ని
త్వమ్మును జేయ కేల మతి దప్పితి? మేరువుఁ గొల్ప నేటికిన్?’

21

ప్రతిపదార్థం: నెమ్మిన్= ప్రేతితో; ఇనుండు= మార్యుడు; మేరు ధరణీధరనాధుఁ= మేరు పర్వతపతిని (ధరణీధరము= పర్వతం); ప్రదక్షిణంబుగాన్= ఎడునుండి రుడిషైపురు; త్రిమ్మురుచున్నఁ+చూచి= త్రిరుగుతుండగా చూచి; పటు దీధితికిన్= చండికిరణవైన సూర్యాడి మీద; కరము= మిక్కిలి; అల్లి= కోపించి; వింధ్య శైలము+అనియెన్= వింధ్య పర్వతం చెప్పింది; దిన+ఇంద్ర!= ఓ సూర్యాడా (దినానికి ప్రభువా)!; అచల+ప్రభున్= కొండలకు రాజును; నన్నుఁ= నన్ను; ప్రదక్షిణంబు= చుట్టు తిరగటం; నిత్యమ్మును= దిన దినము; చేయక= చేయకుండా; ఏల= ఎందుకు; మతి+తప్పితి?= బుద్ధిహీనుడైనావు?; మేరువున్= మేరుపర్వతాన్ని; కొల్పన్+ఎటికిన్= ఆరాధించటం ఎందుకు?

తాత్పర్యం: 'ప్రీతితో సూర్యుడు మేరుపర్వతానికి ప్రదక్షిణం చేయటం చూచిన వింధ్యపర్వతానికి చండకిరణాలైన సూర్యుడిపై ఆగ్రహం కలిగింది. 'ఈ దినపట్టి! కొండలకు రాజు నైన నాను ప్రదక్షిణం చేయకుండా నీవు నిత్యం బుద్ధిహీనుడిపై ఎందుకు మేరువును ఆరాధిస్తున్నావు'

క. అని గర్వించి పలికిన నష్టప్రాతంబునకు భాసుం డిట్లునియె.

22

ప్రతిపదార్థం: అని= అంటూ; గర్వించి= మదంతో; పలికిన్= మాట్లాడగా; ఆ+పర్వతంబునకు= ఆ కొండతో; భాసుండు= సూర్యుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లూ చెప్పాడు;

తాత్పర్యం: అని గర్వించి పలికిన ఆ కొండతో సూర్యుడు ఇట్లూ చెప్పాడు.

క. 'అనవరతము విధియోగం , బున నే త్రిమురుదు నమురభూధరముఁ జ్ఞయం బున నాత్మేచ్ఛ యొనర్పగఁ , జన' దనవుడు నలిగి వింధ్యాలైలం బంతన్.

23

ప్రతిపదార్థం: అనవరతము= ఎల్లప్పుడూ; విధి యోగంబున్= బ్రహ్మాదేవుడి ఆదేశాన; అమర భూధరమున్= వేల్వుకొండ అయిన మేరుగిరి చుట్టూ; ఏన్= నేను; త్రిమురుదున్= తిరుగుతాను; ప్రియంబున్= ప్రీతితో; ఆత్మ+ఇఱ్ఱ= నా ఇష్టం వచ్చినట్లు; ఒనర్పగన్+చనదు= చేయటానికి వీలులేదు; అనవుడు= అని చెప్పగా; అలిగి= కోపగించి; వింధ్య శైలంబు= వింధ్యపర్వతం; అంతన్= అంతట.

తాత్పర్యం: 'బ్రహ్మాదేవుడి ఆదేశం ప్రకారం, ఎల్లప్పుడూ నేను మేరువుకు ప్రదక్షిణంగా తిరుగుతున్నాను. నా ఇష్టానుసారం చేసేందుకు వీలులేదు'- అని సూర్యుడు బదులు పలుకగా వింధ్యపర్వతానికి ఆగ్రహం కలిగింది. ఆ తరువాత.

క. జన శశి తారాదులకుం , జన రాకుండంగఁ బెలిగి జలధరపథ మె ల్లను గప్పయండి వింధ్యం , బసుపమ ముత్తుంగమై సురాత్రిస్వర్ధన్.

24

ప్రతిపదార్థం: వింధ్యంబు= వింధ్యపర్వతం; సుర+అది స్వర్ధన్= వేలుపుకొండతో గల మాత్స్యంతో; అనపమము= సాటి లేనిదై; ఉత్తుంగము+హ= ఎత్తు గలదై; ఇన, శశి, తారా+అదులకున్= సూర్యుడు, చంద్రుడు, నక్షత్రాలు మొదలైనవటికి; చన రాకుండంగన్= వెళ్ళిందుకు వీలులేకుండా; పెరిగి= ఎదిగి; జలధర, పథము+ఎల్లను= మేఘమార్గం అంతటినీ; కప్పియుండన్= కప్పివేసింది.

తాత్పర్యం: వింధ్యపర్వతం మేరుపర్వతంతో మాత్స్యం వహించి, సాటిలేని ఎత్తుకు ఎదిగి, సూర్యుడు, చంద్రుడు, నక్షత్రాలు మొదలైనవి వెళ్ళిందుకు వీలులేకుండా ఆకాశమార్గాన్ని కప్పివేసింది.

క. రవిశశిగతు లుదుగుడు నిది , దివ మిది రాత్రి యని వసుమతీజనులకు న ద్వివిజమునివరుల తెఱుగఁగఁ , నవగాధం బయ్యె; నంధ మయ్య జగంబులీ.

25

ప్రతిపదార్థం: రవి శశి గతులు= సూర్యుడియొక్క, చంద్రుడియొక్క గమనాలు; ఉడుగుడున్= ఆగిపోవటంచేత; ఇది, దివము= ఇది పగలు; ఇది, రాత్రి= ఇది రేయి; అని= అని; వసుమతీ జనులకున్= భూమియందలి ప్రజలకు; ఆ+దివిజ

ముని వరులకు= ఆ స్వగ్రూహికంలోని దేవతలకు, మునిశ్రేష్టులకు; ఎఱుగగన్= తెలియటానికి; అవగాఢంబు+అయ్యెన్= దట్టమైనది (కష్టమైనది); జగంబుల్= లోకాలు; అంధము+అయ్యెన్= చీకటితో నిండినవి.

తాత్పర్యం: సూర్యచంద్రుల గమనాలు అగిపోవటంచేత ఇది పగలు, ఇది రాత్రి- అని భూమిమీది ప్రజలు; స్వగ్రమందలి దేవతలు, మునివరులు తెలిసికొనలేకపోయారు. ఆ విధంగా దట్టమైన చీకటి లోకాలను అన్నింటినీ కప్పివేసింది.

వ. ఇట్లు పెలఁగిన వింధ్యంబునొద్దుకు వళ్లి వేల్పు లెల్ల దాని వర్ధనంబు వాలింపనోపక యగస్త్యపొలికిం జని వింధ్యంబుపెక్కుప యెతుంగించి యి ట్లనిల. 26

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; పెరిగిన= వృద్ధిచెందిన; వింధ్యంబు+బద్దుకు= వింధ్యపర్వతం సమీపానికి; వచ్చి= వచ్చి; వేల్పులు+ఎల్ల= దేవతలంతా; దాని వర్ధనంబు= ఆ పర్వతంయొక్క పెరుగుదలను; వారింపన్+బిపక= ఆపలేక; అగస్త్యపాలిక్స్+చని= అగస్త్యుడి ఒద్దుకు వెళ్లి; వింధ్యంబు పెక్కువ= వింధ్యపర్వతంయొక్క పెరుగుదల; ఎత్తింగించి= తెలిపి; ఇట్లు+అనిరి= ఈ విధంగా చెప్పారు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా పెరిగిన వింధ్యపర్వతందగ్గరకు దేవతలు వచ్చారు కాని, ఆ పర్వతం పెరుగుదలను నివారించలేకపోయారు. ఆ తరువాత దేవతలంతా అగస్త్యుడి వద్దుకు వెళ్లి వింధ్యపర్వతం పెరుగుదలను గురించి చెప్పి ఇట్లా అన్నారు.

క. ‘భువనవ్యవహరమునకు । వ్యవధానం బయ్య వింధ్యవర్ధనమునః న భ్రమస్తకర రజనికర గతు । లవిహిత మగునట్లు సేయు మమరమునీంద్రా!’ 27

ప్రతిపదార్థం: అమర ముని+ఇంద్రా!= దేవరూలలో శ్రేష్ఠుడివైన ఓ అగస్త్యుడా!; వింధ్య+వర్ధనమునవ్= వింధ్య పర్వతం యొక్క పెరుగుదల వలన; భువన వ్యవహారమునకున్= లోకపు పోకడకు; వ్యవధానంబు+అయ్యెన్= అంతరాయం కలిగింది; ఆ+దివసకర+రజనికర+గతులు= ఆ సూర్యుడి చంద్రుడి గమనాలు; అవిహితము+అగునట్లు= యథాప్రకారం జరిగేటట్లు; చేయుము= చేయవలసింది.

తాత్పర్యం: ‘దేవర్షి వైన అగస్త్యా!, వింధ్యపర్వతం పెరిగిపోవటంవలన లోకవ్యవహారం స్తంభించింది. తిరిగి సూర్యచంద్రగతులు యథాప్రకారం జరిగేటట్లు చూడవలసింది.’

వ. అని దేవతలు ప్రార్థించిన సగస్త్యండు లోపాముద్రా సహితుండై వింధ్యంబు సమీపంబునకు వళ్లి, దానిచేతం బూజితుం ఘై యి ట్లనియె. 28

ప్రతిపదార్థం: అని= అంటూ; దేవతలు= దేవతలు; ప్రార్థించినవ్= వేడగా; అగస్త్యండు= అగస్త్యుడు; లోపాముద్రా సహితుండు+ఱ= లోపాముద్రతో కూడి; వింధ్యంబు సమీపంబునకున్= వింధ్యపర్వతం దగ్గరకు; వచ్చి= వచ్చి; దానిచేతన్= ఆ వింధ్యపర్వతంచేత; పూజితుండు+ఱ= ఆరాధించబడినవాడై; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: అని దేవతలు ప్రార్థించగా, అగస్త్యమహార్షి తన భార్య అయిన లోపాముద్రతో కలిసి వింధ్యపర్వతం దగ్గరకు వచ్చి, ఆ పర్వతంచేత ఆరాధించబడినవాడై ఇట్లు పలికాడు.

క. ‘చనియెద దక్షిణాదిశ కే; । నొనరగ్గ దెరు విమ్ము నాకు సుల్పిథర! లీ’

వనపుడు ‘నట్టుల చేయుదు’ । నని పెరుగుట యుడిగి వింధ్య మతివినయముతోన్.

29

ప్రతిపదార్థం: ఉల్పిథర= ఓ పర్వతమా! ఏన్= నేను; దక్షిణ+దిశకు= దక్షిణ దిక్కునకు; చనియెదన్= వెళ్ళతాను; నాకున్= నాకు; ఒనరంగన్= ఒప్పునట్టుగా; సీపు; తెరువు+ఇమ్ము= మార్గాన్ని (దారిని) ఇమ్ము; అనపుడున్= అనిచెప్పగా; అట్టులు+అ= ఆ విధంగానే; చేయుదున్= చేస్తాను; అని= అని చెప్పి; పెరుగుట+ఉడిగి= ఎదగటం మాని; వింధ్యము= వింధ్యపర్వతం; అతి వినయముతోన్= మిక్కిలి వినయంతో.

తాత్పర్యం: ‘ఓ పర్వతమా! నేను దక్షిణాదిక్కుకు వెళుతున్నాను. సీపు నాకు మార్గాన్ని శ్వాపలసింది’- అని అగస్త్య మహార్షి అడుగగా వింధ్యపర్వతం పెరగటం మాని, వినయంతో ‘అట్లాగే చేస్తాను స్వామీ’!- అని బదులు పలికింది.

వ. ‘భట్టారా! విజయం చేయుం’ దని భూమి సమానమై యున్న దాని కగస్త్యం డిట్లునియె.

30

ప్రతిపదార్థం: భట్టారా!= పూజ్యాదా!; విజయం చేయుండు+అని= దయ చేయండి, అని పలికి; భూమి సమానము+ఇ+ఉన్నదానికి= భూమియొక్క ఉపరితలంతో సమానంగా క్రిందకు కుంచించుకొని ఉన్న పర్వతంతో; అగస్త్యండు= అగస్త్య మహానుని; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు;

తాత్పర్యం: ‘పూజ్యాదివైన ఆ అగస్త్యమునీ! మీరు దయ చేయుదు’- అని పలికి, వింధ్యపర్వతం భక్తితో ఒదిగి భూతలానికి సమానంగా దిగువను కుంచించుకొని నిలిచింది. ఆ పర్వతంతో అగస్త్యండు ఈ విధంగా పలికాడు.

విశేషం: వావిళ్ళ ప్రతిలో ‘భట్టారకా!’ అనే పారాంతరం ఉన్నది.

క. ‘నా మగుడి వచ్చునంతకు , భూమిథర! యాప్తారమున నుండుము; నా తో మైత్రీ జేయ’ మని లో , పాముద్రాథిశ్వరుండు వలికి ముదమునన్.

31

ప్రతిపదార్థం: భూమీథర!= ఓ పర్వతమా!; నా, మగుడి, వచ్చునంతకు= నేను తిరిగి వచ్చేవరకు; ఈ, ప్రకారమునన్+ఉండుము= ఈ రీతిగానే ఉండుము; నాతో మైత్రీత్రీ+చేయుము= నాతో స్నేహం చేయవలసింది; అని= అని; ముదమునన్= సంతోషంతో; లోపాముద్రా+అథిశ్వరుండు= లోపాముద్రాభృతు; [అగస్త్యండు] పలికి= చెప్పి.

తాత్పర్యం: ‘ఓ పర్వతమా! నేను తిరిగి వచ్చేవరకు సీపు ఈవిధంగానే ఉండుము. నాతో స్నేహం చేయుము’ అని పలికి, సంతోషంతో లోపాముద్రాహృదయేశ్వరుడైన అగస్త్యండు.

వ. దాని నొడంబతీచి దక్షిణాదిశకుం జని లోకంబులకు హితంబుగా నంద యుండె; వింధ్యంబు నగస్త్యండు మగుడి వచ్చునంతకుఁ బెరుగ నోడి యున్న’ దని యగస్త్య మాహాత్మ్యంబు ధర్మజునకుం జెప్పి, వెండియు రోమశుం డిట్లునియె.

32

ప్రతిపదార్థం: దానిన్+బడంబతీచి= ఆ పర్వతాన్ని అంగీకరింపచేసి; దక్షిణ దిశకున్+చని= దక్షిణ దిక్కుకు వెళ్ళి; లోకంబులకు, హితంబుగాన్= విశ్వ శేయస్తుతై; అందు+అ= ఆ దక్షిణ దిక్కునందే; ఉండెన్= ఉండిపోయాడు; వింధ్యంబున్= వింధ్య పర్వతం మాడా; అగస్త్యండు= అగస్త్యండు; మగుడి వచ్చునంతకున్= తిరిగి వచ్చేవరకు; పెరుగన్+బడి+ఉన్నది= ఎదుగుటకు

జంకి ఉన్నది; అని= అని; అగస్త్య మహాత్మంబు= అగస్త్యడియెక్కు మహిమను; ధర్మజునకున్+చెప్పి= ధర్మరాజుకు చెప్పి; వెండియు= మరల; రోమశండు= రోమశడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: వింధ్యపర్వతాన్ని సమ్మతింపచేసి అగస్త్యుడు దక్షిణదిక్కుకు వెళ్లి విశ్వకల్యాణంకొరకై అక్కడే ఉండిపోయాడు. ఇక వింధ్యపర్వతం అగస్త్యుడి పునరాగమనాన్ని నిరీక్షిస్తూ పెరగటానికి జంకి అట్లాగే ఉండిపోయింది'- అని ధర్మరాజుకు అగస్త్యుడి మహిమను తెలియచేసి, మరల రోమశడు ఈ విధంగా వచించాడు.

A. అమరు లెల్లఁ దన్ను నట్లు కీర్తించుచు , సున్ను జాచి మునిగణోత్తముండు

వారి నడిగె 'నేమి వచ్చితి? రెఱిగెంపు' , దని దయాశుద్ధై ప్రియంబుతోడు.

ప్రతిపదార్థం: అమరులు+ఎల్లన్= దేవతలందరున్నా; తన్నున్= తనను (అగస్త్యడిని); అట్లు= ఆ రీతిగా; కీర్తించుచున్+ ఉన్నన్+మాచి= పొగడుచండటం గనునించి; ముని గణ+ఉత్తముండు= బుమల సమూహంలో శ్రేష్ఠుడైన అగస్త్యమహర్షి; దయాశుద్ధుడు+ఏ= దయకలవాడై; వారిన్= వారిని అనగా వేల్పులను; ఏమి+వచ్చితిరి?= ఎందుకొరకు వచ్చారు?; ఎఱిగెంపుడు= తెలియపరచండి; అని= అని; ప్రియంబుతోడన్= ప్రీతితో; అడిగెన్= అడిగాడు.

తాత్పర్యం: దేవతలంతా ఆ రీతిగా తనను ప్రశంసిస్తుండగా, అగస్త్యమహాముని దయకలవాడై 'మీ రెందుకు వచ్చారు? తెలియచేయండి'- అని ప్రీతితో వారిని అడిగాడు.

v. అనిన.

తాత్పర్యం: అట్లా అడుగగా.

చ. అమరులు గాలకేయకృత మైన జగద్ధయ మెల్లఁ జెప్పి 'యు త్తమమునినాథ! తత్పుతివిధానము సేసి జగంబుఁ గావు జి త్తము గలదేని విభ్రమమధ్వతరంగ మహర్షువంబుఁ బా నము దగు జేసి చేయము ఘనంబుగ మాకు మనఃప్రమోదమున్.

ప్రతిపదార్థం: అమరులు= దేవతలు; కాలకేయ కృతము+బన= కాలకేయులు అనే రాక్షసులచేత చేయ బడిన; జగత్తోభయము+ ఎల్లన్= జగత్తుకు ఏర్పడిన వెలుపు సమస్తం; చెప్పి= వచించి; ఉత్తమమునినాథ!= మంచి బుమలకు అధినేతవైన ఓ అగస్త్యమహర్షి!; తద్ది+ప్రతిపిధానము+చేసి= దానికి విరుగుడు కల్పించి; జగంబున్= లోకాన్ని; కావన్= కాపాడేందుకు; చిత్తము కలదు+ఏని= మనస్సి కలిగితే; విభ్రమమత్తో+అభ్ర తరంగ మహా+అర్థవంబున్= తిరుగుడుపాటు కలవై ఆకస్మాన్ని అంటే కెరటాలతో కూడిన గొప్ప సముద్రాన్ని; పానము తగన్+చేసి= త్రాగటం తగినవిధంగా చేసి- అంటే బాగా త్రాగి; మాకున్= మా అందరికి; ఘనంబుగన్= ఎక్కువగా; మనస్సు+ప్రమోదమున్= మనసులకు సంతోషాన్ని; చేయము= చేయవలసింది.

తాత్పర్యం: దేవతలు, కాలకేయులవలన ప్రపంచానికి ఏర్పడిన భయాన్ని గురించి అగస్త్యమహర్షితో చెప్పి, 'మునిశ్రేష్టా! ఆ భీతికి విరుగుడు కల్పించి జగత్తును కాపాడతలచినట్లయితే, ఆకాశాన్ని అంటుతూ తిరుగుడు పడే కెరటాలు కల సముద్రాన్ని పానం చేసి, మాకు మిగుల సంతోషాన్ని కలిగించండి.

క. ఆ తోయధి నీచేతం , భీతం బగుడుం, గడంగి భీమాసుర సం
ఘాతంబుఁ దత్తక్షణంబ ని , పాతింతుము దివ్యశన్సపటుఘూతములన్ :'

36

ప్రతిపదార్థం: ఆ తోయధి= ఆ సముద్రం (తోయ+ధి= జలధి= నీటికి స్తావరం); నీచేతన్+పీతంబు+అగుడున్= ని చేత త్రాగబడిన వెంటనే; కడంగి= పూని; భీమ+అసుర, సంఘాతంబున్= భయంకరమైన రాజుసుల బృందాన్ని; తద్+శ్శణంబు+అ= ఆ శ్శణమందే; దివ్య శప్త పటు ఘాతములన్= దేవతామహిమ కల ఆయుధాలయొక్క బలమైన దెబ్బలచేత; నిపాతింతుము= పడగొట్టగలం.

తాత్పర్యం: ఆ సముద్రజలం నీచేత పానం చేయబడిన వెన్నెంటనే, ఆ శ్శణమందే, మేము ఆ భయంకరులైన రాజుసుల సముదాయాన్ని దివ్యమహిమ కల ఆయుధాలను ప్రయోగించి పడగొట్టగలం.'

అగ్నిస్తుండు సముద్రోదకంబు పానంబు సేయుట (సం. 3-103-1)

వ. అనిన నగస్తుం 'డట్ల చేయుదు' నని యమరవరుల కెళ్ల సంతోషంబుగా నష్టిందు.

37

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పగా; అగ్నిస్తుండు= అగ్నిస్తుండు; అట్లు+అ, చేయుదును+అని= ఆ రీతిగానే చేస్తాను అని; అమరవరులకు+ఎల్ల= దేవతాశ్రేష్ఠులకు అందరకు; సంతోషంబుగాన్= సంతోషం కలిగేటట్లు; అప్పుడు= ఆ సమయాన.

తాత్పర్యం: అని దేవతలు ప్రార్థించగా అగ్నిస్తుండు 'అట్లాగే చేస్తాను' అని దేవతల కందరికీ సంతోషం కలిగేటట్లుగా అప్పుడు.

సీ. రంగదుత్తుంగ తరంగ హస్తంబుల , నాడెదునబి వోలె, నతుల వేగ
వాతావధూతమై వఱలెదునబి వోలె, బర్వత కందరిపాంత తతులఁ
దిడరెదునబివోలె, ధ్రువఫేనవితతుల , నగియెదునబి వోలె, నాగసత్క
మకరకుల క్షుభ్యమాణమై తడ్డాధ , కోపనియబి వోలె, నుచ్ఛ భీమ

అ. నినద మగుచు నుస్స నీరథి యొద్దకు , నమరగణముతో మహాముసీంద్ర
గరుడ ఖిచర సిద్ధ గంధర్వ పన్నగ , యక్షగణముతోడ నరుగుదెంచి.

38

ప్రతిపదార్థం: రంగత్+డత్తుంగ తరంగ హస్తంబులన్= ప్రకాశిస్తున్న ఎత్తైన కెరటాల చేతులతో; ఆడెదు+అది+పోలెన్= నాట్యం చేసేదానివలె; అతుల వేగ వాత+అవధూతము+ఖ= సాటిలేని వేగంతో వీచే గాలిచేత త్రోసివేయబడిందై; వఱలెదు+అది+పోలెన్= ఒప్పుతున్నదానివలె; పర్వత కందర+ఉపాంతతతులన్= కొండ గుహల సమీపాల్లో; తొడరెదు+అది+పోలె= తొట్రుపాటు వడెటటువంటి; దానివలె; ధ్రువ, ఫేన వితతులన్= ఎడతెగని లేదా స్థిరంగా ఉన్న నురుగుల సముదాయాల వలన; నగియెదు+అది+పోలె= నవ్య దానివలె; నాగ, నష్ట, మకర, కుల క్షుభ్యమాణము+ఖ= పాములు, జలచరాలు, మొసచ్చ మొదలైన వాటిచేత కల్గోలపరచబడినదై; తద్+బాధకు= ఆవిధంగా కుదుపటం వలన ఏర్పడిన నొప్పికి; ఓపని+అది+పోలెన్= ఓర్ముకొనలేనిదానివలె; ఉచ్చ భీమ నినదము= హచ్చుగాను, భయంకరంగాను, ధ్వనిస్తున్న; నీరథియొద్దకున్= సముద్రం దరికి; అమర గణముతో= దేవతల సమూహంతో; మహాత్+ముని+ఇంద్ర గరుడ, ఖచర, సిద్ధ గంధర్వ, పన్నగ, యక్షగణము తోడన్= గొప్ప మహార్షులు, గరుడులు, ఆకాశసంచారులు, సిద్ధులు, గంధర్వులు, యద్భుల సమూహాలతో; అరుగుదెంచి= వచ్చి.

తాత్పర్యం: ప్రకాశించే ఎత్తైన కెరటాల చేతులతో నాట్యంచేసేదానివలె, మిక్కిలి వేగమైన రుండుమారుతంచేత తోయబడిన దానివలె, పర్వత గుహల మధ్య ఉరికే దానివలె, స్థిరంగాడున్న నురుగుల సముదాయంతో నవ్యతున్న దానివలె, పాములు, జలచరాలు, మొసళ్ళు మొదలైన వాటిచేత కదిపి కుదపబడుతున్నదై, ఆ బాధకు తాళైనిదానివలె హాచ్చుగా భయంకరంగా ధ్వనిచేస్తున్న సముద్రం దగ్గరికి అగస్త్య మహార్షి గరుడులు, ఆకాశచారులు, సిద్ధులు, ఉరగులు, గంధర్వులు, యద్దులు మొదలైన దేవతాజాతులతో కలిసి వచ్చాడు.

విశేషం: అలం: రూపకానుప్రాణితమైన ఉపమ. కెరటాలు= ఉపమేయం, హస్తాలు= ఉపమానం. నురుగు తెలుపు. నవ్య తెలుపు. నాగనక్ర మకరకులద్దుభ్యమాణము - ఆ బాధను ఓర్ముకొనలేనట్లున్నది అనటంవలన కాని దానిని కారణంగా వర్ణించటమైంది. ఇక్కడ హేతుాత్మీప్రాణితమైన అలంకారం.

క. అందటుఁ జూచుచుండగ మహాళ్ళజలంబులు త్రావే విష్ణువా
నందకరుం డగస్త్ర్యు డఫునాశనుఁ; డట్లు పయోధి లక్త మై
నం చిమి కూర్కు కర్కుటక నక్త భుజంగచయంబుతో భయం
బందుచుఁ గాలకేయులు బయల్పుడి తోచిలి దానిలోపలన్.

39

ప్రతిపదార్థం: విష్ణుప+ఆనందకరుండు= లోకాలకు ఆనందం కలుగ చేసేవాడు; అఘు నాశనుడు= పాపాలను పోగొట్టేవాడు; అగస్త్యుడు; అందటున్= దేవతలందరున్నా; చూచుచు+ఉండగన్= చూస్తుండగా; మహో+అభ్యి జలంబులన్= గొప్ప సముద్రంలోని నీళ్ళను (అవ్+ధి= జలధి); త్రావెన్= త్రాగాడు; అట్లు= ఆ రీతిగా; పయోధి= పయన్+ధి= జలధి (సముద్రం); రిక్తము+ఐన్= వట్టిపోగా; తిమి, కూర్కు, కర్కుటక, నక్త, భుజంగ, చయంబుతోత్తు= పెద్ద పెద్ద చేపలు, తాబేళ్ళ, ఎండ్రకాయలు; మొసళ్ళు, పాములు మొదలైన వాటితో పాటు; కాలకేయులు= కాలకేయులు అనే ఆ రాక్షసులు; భయంబు+అందుచున్= భయపడుతూ; దాని లోపలన్= ఆ సముద్రంలోపల; బయల్పుడి= బయటపడి; తోచిరి= కన్నించారు.

తాత్పర్యం: జగత్తులకు సంతోషాన్ని కలిగించేవాడున్నా, పాపాలను నాశనం చేసేవాడున్నా అయిన అగస్త్యమహార్షి అక్కడ చేరిన దేవతలంతా చూస్తుండగానే ఆ మహోసముద్రజలాలను త్రాగాడు. అంతట తిమింగలాలు, ఎండ్రకాయలు, మొసళ్ళు, తాబేళ్ళ, పాములు మొదలైన వాటితోపాటు కాలకేయులు అనబడే రాక్షసులు భయపడుతూ బయటపడి కన్నించారు.

విశేషం: రిక్తమైనన్+తిమి= రిక్తమైనందిమి. ఇది ద్రుత సంధి. నన్నయభట్టు దీనిని ఈ పద్యంలో ప్రాస ఘటితంగా ప్రయోగించాడు.

వ. అంత.

40

తాత్పర్యం: అటు పిమ్మట.

క. గీర్వాణప్రభుఁ డాటిగి , గీర్వాణగణంబు గాలకేయులతోడన్
గర్వించి రణము సేసి ర , ఖుర్పవరాక్తములు గడిమిఁ గడు నుద్దతులై.

41

ప్రతిపదార్థం: గీర్వాణ, ప్రభుడు+ఆదిగన్= దేవేంద్రుడు మొదలైన; గీర్వాణ గణంబు= వేల్యుల సమాచారం; కాలకేయుల తోడన్= కాలకేయులు అనబడే రక్కసులతో; అఖర్య, పరాక్రములు= మొక్కవోని శౌర్యం కలవారు; కడిమిన్= ఆధిక్యంతో; కడు+ఉద్ధతులు+ఽః= మిక్కిలి విజృంభించినవారై; గర్వంచి= గర్వం కలిగి; రణము+చేసిరి= యుద్ధం చేశారు.

తాత్పర్యం: దేవేంద్రుడు మొదలైన దేవతలు కాలకేయులతో మొక్కవోని పరాక్రమంతో విజృంభించి గర్వంతో యుద్ధాన్ని చేశారు.

క. అనిమిషదివ్యాయుధహాతి , ననిఁ గొందఱు వడిల, గొంద ఐధికవిభీతిం
జని పాతాళముఁ జొచ్చిలి , దనుజులు దైత్యులును వీర్యదర్పచ్యతులై.

42

ప్రతిపదార్థం: దనుజులు, దైత్యులును= వివిధ రాక్షసులు; కొందరు= కొంతమంది; అనిమిష దివ్య+ఆయుధ హతిన్= దేవతలయొక్క దివ్యమైన శస్త్రాల, అస్త్రాల తాకిడిచేత; అనిన్= యుద్ధంలో; పడిరి= కూలిపోయారు; కొందరు= కొంతమంది; అధిక+విభీతిన్= మిక్కిలి భయంతో; వీర్య దర్ప చ్యతులు+ఽః= బలాన్ని, అహంకారాన్ని వీడినవారై; పాతాళమున్= పాతాళంలోకంలో; చొచ్చిరి= ప్రవేశించారు.

తాత్పర్యం: దేవతల అప్రత్య శస్త్రాల తాకిడికి కొందరు రాక్షసులు యుద్ధంలో కూలారు. కొందరు భయభ్రాంతులై పాతాళానికి పారిపోయారు.

వ. ఇట్లు కాలకేయులందొచ్చి యసురుల నెల్ల నిశ్చేషంబుజేసి జగంబుల యువద్రవం బుడిపిన, దేవత
లగస్తునిం గీత్తించి యిట్లునిల.

43

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈఁ విధంగా; కాలకేయులన్+తొట్టి= కాలకేయులతో మొదలు పెట్టి; అసురులన్+ఎల్ల= రాక్షసులను అందరిని; నిశ్చేషంబున్+చేసి= శేషం లేకుండగా చేసి, అనగా నిర్మాలించి; జగంబుల= లోకాల యొక్క; ఉపద్రవంబు+ఉడిపినన్= కీడును మాపగా; దేవతలు= దేవతలు; అగస్త్యునిన్= అగస్త్యుడిని; కీర్తించి= పాగడి; ఇట్లు+అనిరి= ఈఁ విధంగా చెప్పారు.

తాత్పర్యం: ఈఁ విధంగా కాలకేయులతో మొదలుపెట్టి రాక్షసులందరినీ చంపి, లోకాలకు కలిగిన కీడును పోగొట్టగా దేవతలు అగస్త్యుడిని ప్రశంసించి, ఇట్లు అన్నారు.

క. ‘మునినాథ! నీ యసుర్ఘా , మున నుడిగెను బాధ నిభిలభువనంబుల కి
వ్యవధిఁ బయఃపూర్ణముగా , నొనలంపుము; నీవ కాని యొరు లోప లిలన్.

44

ప్రతిపదార్థం: మునినాథ!= బుమలకు అధినేతవైనవాడా!; నీ+అనుగ్రహమునన్= నీ దయచేత; నిభిల భువనంబులకు= సమస్త లోకాలకు; బాధ= పరితాపం; ఉడిగెను= తొలగింది; ఈఁ+వనధిన్= ఈఁ సముద్రాన్ని; పయన్+పూర్ణమున్+కాన్= నీటితో నిండినట్టిదిగా; ఒనరింపుము= చేయవలసింది; నీపు+అ కాని= నీవేతప్ప; ఇలన్= భూమిపై; ఒరులు= ఇతరులు; ఓపరు= ఈఁ పనిని చేయలేరు;

తాత్పర్యం: ‘బుమలకు అధినేతవైన అగస్త్యుడా! నీ దయచేత సమస్తలోకాలకు బాధ తొలగిపోయింది. ఇక ఈఁ సముద్రాన్ని తిరిగి నీటితో నింపవలసింది. ఈఁ పనిని వృథివిలో నీవు తప్ప మరి ఎవ్వరూ చేయలేరు.

శ. ఇది యనేక సత్కారములు గావున లక్షంబై యుండు దగ్గ దనిన నగస్త్రుం డిట్లునియె.

45

ప్రతిపదార్థం: ఇది= ఈ సముద్రం; అనేక+సత్కార+అశ్రయంబు= పెమ్చ జంతువులకు నెలవైనది; కావున= కాబట్టి; రిక్షంబు+ఇ= శూన్యమైనదై; ఉండన్+తగదు= ఉండరాదు; అనిసన్= అని చెప్పగా; అగస్త్యండు= అగస్త్యదు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: ఈ సముద్రం అనేక జీవరాసులకు నిలయం కాబట్టి నీరు లేకుండా శూన్యంగా ఉండరాదు'- అని దేవతలు అర్థించగా, వారితో అగస్త్యదు ఈ విధంగా బదులు పలికాడు.

సీ. ‘మున్న జీర్ణం బయ్య మున్నటి నీరు నా , కడుపున; నే నింకఁ బడయనేర జలరాశి నిండంగ జల మొండు’ నావుడు , నమరులు మునులును గమలగర్భుఁ గానంగఁ జని ‘దేవ! మీనాకరం బేమి , తెఱగున నిండు? మా కెఱుగుఁ జెపుము!’ యని విశ్వపంబు సేసినఁ, బెద్దప్రాండ్లు చిం , తించి వారలకు విలంచి యనియె

ఆ. ‘వనధిఁ బెద్దకాలమున భగీరథుఁ డసు , వాఁడు నించుఁ గాని వసుధ నొరులు పూని టీని నింపగా నోప’ రనవుడు , నమరపరులు మునులు నలిగి రనిన.

46

ప్రతిపదార్థం: మున్న+అ= మునుపే; నా కడుపున్= నా పాట్లో; మున్నటి నీరు= సముద్రజలం; జీర్ణంబు+అయ్య= అరిగిపోయింది; జలరాశి, నిండంగన్, జలము+బండు= సముద్రాన్ని నింపేందుకు వేరు నీరు; ఏను+ఇంకన్+పదయనేరన్= నేనింక పాందలేను; నావుడు= అని చెప్పగా; అమరులు= దేవతలు; మునులును= బుమలు; కమలగర్భన్= బ్రహ్మదేవుడిని; కానంగన్+చని= చూచేందుకై వెళ్లి; దేవ!= భగవంతుడా; మీన+ఆకరంబు= చేపలకు ఉనికి పట్టయినది- సముద్రం; ఏ+ తెఱఁ గున= ఏ రితిగా; నిండు?= నీటితో పూర్వమాతుంది?; మాకు+ఎఱుగన్+చెపుము+అ= మాకు తెలియ చేయుమా; అని= అని; విశ్వపంబు+చేసినన్= ప్రార్థించగా; పెద్ద+ప్రాద్ము= చాలసేపు; చింతించి= యోచించి; విరించి= బ్రహ్మదేవుడు; వారలకున్= వారికి- అనగా ఆ దేవతలకు; అనియె= చెప్పాడు; వనధిన్= సముద్రాన్ని; పెద్ద+కాలమున్= చాలాకాలం పిదప; భగీరథుడు+అనువాఁడు= భగీరథుడు అనే పేరు కలవాడు; నించున్= నింపుతాడు; కాని= కాని; వసుధన్= భూమియందు; ఒరులు= ఇతరులు; పూని= కడగి; టీనిన్= ఈ సముద్రాన్ని; నింపగాన్+ఓపరు= నింపలేరు; అనపుడున్= అని చెప్పగా; అమర+వరులు= దేవతల నాయకులు; మునులు= బుమలు; అరిగిరి= వెళ్లారు; అనినన్= అని చెప్పగా.

తాత్పర్యం: ‘నా పాట్లో సముద్రజలం మునుపే అరిగిపోయింది. తిరిగి సముద్రాన్ని నింపేంత నీరు నేను పాందలేను’ అని అగస్త్యమహర్షి చెప్పాడు. అంత దేవతలు, మునులు బ్రహ్మదేవుడి దగ్గరకు వెళ్లి ‘దేవ! సముద్రాన్ని నీటితో నింపే మార్గ మేమిటో మాకు తెలియజేయ ప్రార్థన’ అని వేడుకోగా, అతడు చాలాసేపు ఆలోచించి, ‘చాలాకాలం గడిచిన పిమ్మట భగీరథు డనేవాడు సముద్రాన్ని నీటితో నింపగలడు. ఇతరులు మరి ఎవ్వరూ ఆ పనిని చేయలేరు’ అని చెప్పాడు. అంత దేవతలు, మునులు, బ్రహ్మదేవుడిని విడ్గుని వెళ్లిపోయారు- అని చెప్పగా.

క. ‘వనరాశి యేమి కారణ , మున నెట్లు భగీరథుండు భూలిజలోఘం బున నించె? టీనిఁ జెపుము’ , యని యడిగిన ధర్మజునకు నమ్ముని సెప్పున్.

47

ప్రతిపదార్థం: వనరాజి= సముద్రం; ఏమి, కారణమునన్= ఏ కారణాన; ఎట్లు= ఏ విధంగా; భగీరథుండు= భగీరథుడు; భూరి జల+బిషుంబునన్= విస్తారమైన నీటి సమూహంచేత; నించెన్= నింపాడు; దీనిన్+చెప్పుము+అ= దీనిని గురించి చెప్పువలసింది; అని+అడిగినన్= అని ప్రశ్నించగా; ధర్మజునకున్= ధర్మరాజుకు; ఆ+ముని= ఆ ముని; చెప్పున్= చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ‘సముద్రాన్ని ఏ కారణాన, ఏ విధంగా భగీరథుడు పెనునీటివెల్లువచే నింపగలిగాడు? ఈ విషయాన్ని విస్తరించి చెప్పువలసింది’- అని అడుగగా ధర్మరాజుకు ఆ మునివరేణ్యమైన రోమశుడు ఇట్లు చెప్పాడు.

భగీరథుండు జలముచే సముద్రము నించుట (సం. 3-104-6)

క. తొచ్చి యిక్కావు వంశంబున సగరుం డసురాజు ప్రౌహాయుల నిర్మించి నిఖిల మహీరాజ్యంబు సేయుచు నపుత్రుకుండై వైదర్థియు శైబ్యయు నను నిర్ధటు భార్యలతోడం గైలాసంబున కలగి, యందు. **48**

ప్రతిపదార్థం: తొల్లి= పూర్వకాలంలో; ఇక్కొకు వంశంబునన్= ఇక్కొకు రాజుల వంశంలో; సగరుండు+అను రాజు= సగరుడు అనే ప్రభువు; ప్రౌహాయులన్= ప్రౌహాయులు అనే రాజులను; నిర్మించి= జయించి; నిఖిల మహీరాజ్యంబు+చేయుచున్= సమస్తమైన భూమిని ఏలుకొంటూ; అపుత్రుండు+ఖ= కొడుకులు లేనివాడై; వైదర్థియు, శైబ్యయున్= వైదర్థి మరియు శైబ్య; అను+ఇద్దరు భార్యల తోడన్= అనే ఇద్దరు భార్యలతో; కైలాసంబునకు+అరిగి= కైలాసానికి వెళ్లి; అందు= అక్కడ.

తాత్పర్యం: పూర్వకాలంలో ఇక్కొకురాజుల వంశంలోనివాడైన సగరుడనే రాజు ప్రౌహాయులను జయించి సమస్త భూమండలాన్ని పరిపాలిస్తూ ఉండేవాడు. అతడికి కొడుకులు లేరు. అందుచేత సగరుడు తన భార్యలైన వైదర్థితో, శైబ్యతో కైలాసానికి వెళ్లి అక్కడ.

విశేషం: ప్రథమపత్రి విదర్ఘరాజుపుత్రిక- అమె పేరు ‘కేశిని’ అనీ; ద్వితీయపత్రి అరిష్టనేమి పుత్రిక- అమె పేరు ‘సుమతి’ అనీ రామాయణం బాలకాండలో వస్తుంది.

క. దక్షమఖ్యయకరు నిటి, లాక్ష్మిహతుత భక్త్యబ్ధితానంగు విరూపాంశు మహాక్షుభూము గావించే నుగ్రహమున పేత్తున్. **49**

ప్రతిపదార్థం: దక్ష, మఖ, ఖ్యయ, కరున్= దక్షుడియొక్క యజ్ఞాన్ని విధ్యంసం చేసిన వాడిని; నిటల+అడ్డ, జ, హత, భక్త్య, భక్షిత+అనంగున్= నుదుటి కంటిమంటలో వేల్చుబడ్డ వంటకంగా భక్షించబడిన అనంగుడు కలవాడిని (నుదుటికంటిమంటచేత మన్మథుడిని దగ్గం చేసిన శివుడిని- అని భావం); విరూప+అద్భున్= ముక్కంటిని; మహా+ఉడ్డ, ధ్వజన్= గొప్ప వృషభాన్ని పతాకచిహ్నంగా కల శివుడిని; ఉగ్రతపమున పేరిగైన్= ఫోరమైన తపస్సియొక్క ఆధిక్యంచేత; ప్రత్యక్షము+కావించెన్= సాక్షాత్కారించేటట్లు చేశాడు.

తాత్పర్యం: సగరుడు మిక్కిలి నిష్ఠతో తపస్సుచేసి దక్షుడి యజ్ఞాన్ని ధ్యంసం చేసినవాడున్నా, మన్మథుడిని తన మూడవకంటిమంటచేత దహించినవాడున్నా, మూడుకన్నలు కలవాడున్నా, మహా వృషభాన్ని ధ్వజచిహ్నంగా కలవాడున్నా అయిన పరమశివుడిని ప్రసన్నుడిని కావించి సాక్షాత్కారింపచేసికొన్నాడు.

తే. హరుడు వానికిఁ బ్రత్యక్షముయి వరంబు, వేడు మనవుడుఁ ‘దైలోక్యవిభుండు! నాకు దయ యొనర్పుము సంతానదాన’ మనుచు, వేడే బుత్తార్థయై కడువేడ్డతోడ. **50**

ప్రతిపదార్థం: పారుడు= శివుడు; వానికిన్= అతడికి (సగరుడికి); ప్రత్యక్షము+అయి= సాజ్ఞాత్మకరించి; వరంబు= వరాన్ని; వేడుము+అనవుడున్= కోరుకొనుము అని చెప్పగా; తైలోక్య విభుడ్! = మూడు లోకాలకు అధిపతివైనవాడా!; నాకు; దయన్= దయతో; సంతానదానము+ఒనర్పుము= సంతతిని అనుగ్రహించుము; అనుచున్= అంటూ; పుత్ర+అర్థ+ఒ= కొడుకులను కోరుకొంటున్నవాడై; కడు= మిక్కిలి; వేడ్చుతోడ్ను= కుతూహలంతో; వేడెన్= అర్థించాడు.

తాత్పర్యం: పరమశివుడు సగరుడికి సాజ్ఞాత్మకరించి వరాన్ని కోరుకొనుమని అడిగాడు. సగరుడు ‘మూడులోకాలకు అధిపతి వైనవాడా! దయతో నాకు సంతానదానాన్ని అనుగ్రహించు’- అని పుత్రార్థియై శివుడిని వేడుకొన్నాడు.

విశేషం: ‘పుత్ర’ శబ్దాన్ని ధ్వనితకారంతో ప్రాయడం నన్నయకాలంలో ఉండేది. నేడు ‘పుత్రుడు’ అని ప్రాస్తున్నాం. (దీనిని భాషాప్రత్యేత్తులు ‘ధ్వనిపరిణామం’ అంటారు.)

వ. ఈశ్వరుండు వానికి వైదర్థియం దఱువదివేషురు కొడుకులును, శైఖ్యయం దొక్క కొడుకుంగా వరం జిచ్చి, యయ్యటువదివేషురు నతిదర్శితులై యేకకాలంబునఁ గాలగోచరు లగుడు రనియు, నయ్యుక్క కొడుకు వంశకర్త యగుననియం జెప్పి యశ్శప్పుం దైన.

51

ప్రతిపదార్థం: ఈశ్వరుండు= శివుడు; వానికిన్= అతడికి, ఆ సగరుడికి; వైదర్థి+అందు= విదర్థరాజు పుత్రికలయిన రాణియందు; అరవది వేషరు= అరవయి వేలమంది కొడుకులును; శైఖ్య+అందు= శైఖ్య అనే రాణియందు; ఒక్క, కొడుకున్+కాన్= ఒక పుత్రుడు కలిగేటట్లు; వరంబు+ఇచ్చి= వరాన్ని ఇచ్చి; ఆ+అఱువది వేషరున్= ఆ అరవై వేలమంది కొడుకులు; అతి దర్శితులు+ఒ= మిక్కిలి గర్యించిన వారై; ఏక కాలంబునన్= ఒకే సమయాన; కాల గోచరులు+అగురు+అనియున్= మరణిస్తారు అనిస్నీ; ఆ+ఒక్క కొడుకు= ఆ ఒక పుత్రుడు; వంశ కర్త= వంశాన్ని పెంపాందించేవాడు; అగున్+అనియున్= కాగలడనిస్సీ; చెప్పి= చెప్పి; అదృష్టండు+ఒనన్= కనిపించనివాడు కాగా- అంటే మాయమై పోగా.

తాత్పర్యం: ఈశ్వరుడు సగరుడికి వైదర్థియందు అరవై వేలమంది కొడుకులున్నా, శైఖ్యయందు ఒకకొడుకున్నా కలిగేటట్లు వరమిచ్చాడు. ఆ అరవైవేలమంది కుమారులు మిగుల గర్యించి ఒకే సమయంలో మరణిస్తా రనిస్సీ, మిగిలిన ఆ ఒక్క పుత్రుడు వంశోద్ధరకుడు కాగలడనిస్సీ పరమశివుడు వచించి అంతర్ధానం చెందాడు.

క. కొడుకులఁ బలువురు బడసియుఁ , బడయనియట్టి దయి ధర్మపత్ములుఁ దానుం

గడు సంతసపద కలగెను , దడయక సగరుండు మగుడి తన పురమునకున్.

52

ప్రతిపదార్థం: కొడుకులన్= పుత్రులను; పలువురన్= పెక్కుమందిని; పడసియున్= పొందికూడా; పడయని+అట్టిది+అయి= పొందని రీతిగానే అయి; సగరుండు= సగరుడు; ధర్మపత్ములున్= సహధర్మ చారిణులైన భార్యలూ; తానున్= తానున్నా; కడు= మిక్కిలి; సంతసపదక= సంతోషించక; తడయక= ఆలస్యం చేయక; మగుడి= తిరిగి; తన+పురమునకున్= తన పట్టణానికి; అరిగెను= వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: సగరుడు పెక్కుమంది కొడుకులను (పరమేశ్వరుడి వరంవల్ల) పొందినా, పొందనివాడివలె తాను, తన ధర్మపత్ములు సంతోషపడక వెంటనే. తన పురానికి మరలిపోయాడు.

వ. అంతఁ గొంతకాలంబునకు నయ్యుధ్యరు గల్భిషాలైన నందు వైదర్థికి నొక్కి యలాబూ ఫలంబును, శైఖ్యకు నసమంజసుండను కొడుకుసుం బట్టిన.

53

ప్రతిపదార్థం: అంతన్= అటు పిమ్మటు; కొంత కాలంబునకున్= కొంత సమయం గడిచిన పిమ్మటు; ఆ+ఇద్దరు= ఆ ఇరువురు అనగా వైదర్భియు, శైబ్యయు; గర్జుణులు+పనన్= కడుపుతో ఉండగా; అందు= వారిలో; వైదర్భికిన్= విదర్భ రాజతనయకు; ఒక్క= ఒక; అలాబూ ఫలంబును= సారకాయయున్నా; శైబ్యకున్= శైబ్య అనే రాణికి; అసమంజసుండు+అను= అసమంజసుడు అనే పేరు కల; కొడుకునున్= పుత్రుడున్నా; పుట్టినన్= కలిగిన.

తాత్పర్యం: అటు పిమ్మటు కొంతకాలం గడిచిన తర్వాత ఆ ఇద్దరు రాణులు గ్రాలు ధరించారు. వైదర్భికి ఒక సారకాయ, శైబ్యకు అసమంజసుడు అనే ఒక కొడుకు ఉధృవించగా.

ఆ. ‘వరదుదైన యాశువరమున నిభి యొక్కి | వదరు పుట్టి; నెల్చివరమ్మె! యనుచు దానిఁ బాణమైవ దా రున్న నాకాశి | వాణి యిట్టు లనియె వసుమతీశ!

54

ప్రతిపదార్థం: వరదుడు+పన= వరాలను ఇచ్చేటటువంటి వాడైన; ఈశు+వరమునన్= ఈశ్వరుడియొక్క వరంవలన; ఇది= ఇది; ఒక్క= ఒక; వదరు= సారకాయ; పుట్టిన్= పుట్టింది; ఎట్టి వరమ్మె+అనుచు= ఎటువంటి వరమ్మె అంటూ; దానిన్= ఆ సారకాయను; పాఱమైవన్= పారవేసేందుకు; తారు+ఉన్నన్= తాము ఆలోచిస్తుండగా; ఆకాశవాణి= ఆకాశంనుండి వినిపించే పలుకు; ఇట్టులు+అనియెన్= ఈ విధంగా తెలిపింది; వసుమతీ+ఈశి= ఓ ధరణిపతీ (ఓ రాజు)! (ఈ సంబోధన తరువాతిపద్యంతో అన్వయం.)

తాత్పర్యం: ‘శివుడు కోరిన కోరికలు ఈడేర్చునటువంటి వరదుడు. కానీ, అట్టి వరమేశ్వరుడు ఇచ్చిన వరాన ఇదేమి చిత్రమో!; ఒక సారకాయ పుట్టింది’- అని అనుకొంటూ వారు దానిని అవతల పారవేసేందుకు ఉద్యుక్తులు కాగా, ఆకాశవాణి వారితో ఇట్టూ పలికింది.

తే. సాహసం జిట్టు సేయంగఁ జనునే? దీని | బీజములు ఘృతఘుటములఁ బెట్టి రక్క సేయు; మఱువబివేవు రూర్లితులు సుతు లు | మేఘ వరమునఁ బుట్టుదు లందు నీకు.’

55

ప్రతిపదార్థం: సాహసంబు+ఇట్టు= సాహసం ఈవిధంగా; చేయంగన్+చనునె= చేయటం తగునా?; దీని బీజములు= ఈ సారకాయ (సారకాయ) విత్తనాలు; ఘృత ఘుటములన్+పెట్టి= నేతికుండలలో ఉంచి; రక్క+చేయుము= రక్కించవలసింది (కాపాడుము); అఱువది వేవురు= అరకై వేలమంది; ఊర్లితులు= దృఢకాయులు, బలవంతులు; సుతులు= కొడుకులు; ఉమా+ఈశు, వరమునన్= పార్వతీపతి అయిన శివుడివరంవలన; ఇందు= ఈ సారకాయనుండి, నీకు పుట్టిదరు= నీకు ఉధృవిస్తారు.

తాత్పర్యం: ఓ మహారాజా! తొందరపడి ఈ సారకాయను అవతల పారవేసే తెగువకు పూనుకోవద్దు. దీని విత్తనాలను నేతి కుండలలో పెట్టి కాపాడుము. దీనినుండి అరవైవేలమంది బలవంతులైన కుమారులు పార్వతీపతి అనుగ్రహంవలన నీకు జన్మిస్తారు.

వ. అనిసం దద్దుచనానురూపంబు సేసి రక్కించుచున్న రెన్నెలలకు.

56

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పగా; తద్ద+వచన+అనురూపంబు+చేసి= ఆ (ఆకాశవాణి) చెప్పిన మాటల ప్రకారంగానే; రక్కించుచు+ఉన్నన్= కాపాడుతుండగా; రెన్నెలలకు= రెండునెలలకు.

తాత్పర్యం: అని ఆకాశవాణి చెప్పగా, అట్టే చేసిన రెండునెలల తరువాత.

క. సుతష్టి సహస్రక ము ; ధ్యతమై వర్ణల్లి గగనగతిఁ బఱచి శత
క్రతులోకముఁ దొట్టి మదో ; ధ్యతిఁ జేసి సమస్తలోకతతులకు బాధల్.

57

ప్రతిపదార్థం: సుత, షట్టి సహస్రకము= అరవై వేలమంది కొడుకుల సమూహం; ఉధతము+ఽః= పుట్టి; వర్ణల్లి= పెంపాంది; గగనగతిన్+పఱచి= ఆకాశ మార్గంలో విహారించి; శతక్రతు లోకమున్+తొట్టిఁ= (సారు యజ్ఞాలు చేసిన) దేవేంద్రుడిలోకం మొదలుకొని; సమస్త లోకతతులకున్= అన్ని భువనాలకు; బాధల్= కష్టాలు; మద+ఉద్ధతిన్+చేసాన్= గర్వాతిరేకంచేత కలిగించింది.

తాత్పర్యం: అరవై వేలమంది కొడుకులు పుట్టి పెరిగారు. వారు ఆకాశంలో విహారిస్తూ దేవేంద్రుడిలోకంతో పాటు అన్నిలోకాలకు గర్వంతో పెక్కు బాధలు కలిగించ సాగారు.

క. సగరసుతు లట్టు జగముల , కొగి బాధలు సేయుచున్న నోడి మరుత్వ
స్వగవరు లలిగిల నాలుగు , మొగములు గల వేల్వకడకు మునిసంఘముతోన్.

58

ప్రతిపదార్థం: సగరసుతులు= సగరుడికొడుకులు; అట్లు= ఆవిధంగా; జగములకు= లోకాలకు; ఒగి=వరుసగా; బాధలు+చేయుచున్నాన్= కష్టాలు పెడుతుండగా; ఓడి= భీతినొంది; మరుత్త+పస్సగవరులు= దేవతలలో, పస్సగులలో శ్రేష్ఠులు; నాలుగు, మొగములు+కల, వేల్వు కడకున్= బ్రహ్మాదేవుడి దగ్గరకు; ముని+సంఘముతోన్= బుమల సముద్రాయంతోపాటు; అరిగిరి= వెళ్లారు.

తాత్పర్యం: సగరుడి కుమారులు ఆ విధంగా సమస్తలోకాలకు కీడు కల్పించటంచేత, దేవతలలో, పస్సగులలో శ్రేష్ఠులైన నాయకులు బుమీశ్వరులలోపాటు బ్రహ్మాదేవుడివద్దకు వెళ్లారు.

ఆ. వారిజానసుండు వారల వచ్చిన , విధ మెఱింగి ‘మీకు వెఱవ నేల?
సగరసుతులు దగ్గు లగుచురు; దర్పితు , లైనవాల పేర్లు యద్దువంబు.’

59

ప్రతిపదార్థం: వారిజ+ఆసనుండు= పద్మం ఆసనంగా కలవాడైన బ్రహ్మాదేవుడు; వారల వచ్చిన విధము= వారి రాకకు గల కారణం; ఎఱింగి= తెలిసికొని; మీకు వెఱవన్+ఎల= మీరు భయపడటం ఎందుకు?; సగర సుతులు= సగరుడి పుత్రులు; దగ్గులు= తగులబడునట్టివారు; అగుదురు= అపుతారు; దర్పితులు+బన= వారి పేరిర్చి= గర్వం చెందినవారి గొప్పతనం; న+ద్రువంబు= ధ్రువమైనది కాదు (అశాశ్వతమైనది).

తాత్పర్యం: బ్రహ్మాదేవుడు వారి రాకకు గల కారణం తెలిసికొని ‘మీరు భయపడే అవసరం లేదు. సగరుడి కొడుకులు తగులబడి పోగలరు. గర్వం చెందినవారి ఆధిక్యం ఎంతో కాలం నిలవదు’.

విశేషం: అలం: అర్థాంతరాయాసం.

వ. అని కమలసంభవుం డానతిచ్ఛిన నలిగి యమరవరు లాభిగా నభిలలోకనివాసు లెల్ల సగరుసుత పరిక్షయం బహేక్షించి యుండునంత.

60

ప్రతిపదార్థం: అని= అని చెప్పి; కమలసంభవుండు= పద్మమందు పుట్టిన బ్రహ్మాదేవుడు; ఆనతి+ఇచ్చినాన్= ఆధికారికంగా చెప్పగా; అరిగి= వెళ్చి; అమర వరులు+ఆదిగాన్= దేవతల నాయకులు మొదలైనవారితోపాటు; అభిల లోక నివాసులు+ఎల్ల=

అన్ని భువనాలలో నిపసించేవారు అందరూ; సగర సుత పరిష్కయంబు= సగరుడియొక్క కొడుకుల వినాశనం; ఆపేళ్లించి= కోరి; ఉండునంతన్= ఉండగా.

తాత్పర్యం: అని బ్రహ్మదేవుడు దయతో వచించాడు. అంత దేవతల నాయకులు, వివిధలోకవాసులు మరలిపోయారు. వాళ్ళందరు తమలో తాము సగరుడి కొడుకుల వినాశనం కోరుకొంటూ ఉన్నారు.

- సీ.** అశ్వమేధంబు సేయంగ దీక్షితుఁ డయ్యె , సగరుండు; వాని యశ్వంబు సగర తనయులచే రక్షితంబై వసుంధర , యెల్లు గ్రుమ్మల తీయహీన ఘైన జలభిలోపల నద్దిశ్చం బైనుఁ గానక , సగరున కెత్తిగెంచి, సగరసుతులు జనకు శాసనమునుఁ జని భూతలమునందుఁ , దడయక రోసి పాతాళతలము
- ఆ.** నందు రోయు గడగి యఱువబిష్టురు , నొక్క మొగిన గ్రొచ్చి రుదభిలోన జలభిపంకమగ్గ సత్కముల్ నిశితకు , ద్వాలహతి విదారితములు గాగ.

61

ప్రతిపదార్థం: అశ్వమేధంబు+చేయంగన్= అశ్వమేధ యాగాన్ని చేసేందుకై; సగరుండు= సగరుడు; దీక్షితుఁడు+అయ్యెన్= నిష్ఠపూనిన వాడైనాడు; వాని+అశ్వంబు= ఆ సగరుడి గుర్రం - యాగాశ్యం; సగర, తనయులచేన్= సగరుడి కుమారులచేత; రక్షితంబు+బ= కాపాడబడినదై; వసుంధర+ఎల్లన్= భూమి అంతటినీ; క్రుమ్మరి= తిరిగి, తిరిగి; తోయ హీనము+బన= నీరు లేనటువంటిదైన; జలభి లోపలన్= సముద్రంలో; అదృశ్యంబు+బనన్= కనిపించకుండ పోవటంచేత; కానక= చూడక; సగరునకు+ఎటిగించి= సగరుడికి తెలిపి; సగర సుతులు= సగరుడి కొడుకులు; జనకు శాసనమునన్= తండ్రియొక్క ఆజ్ఞావలన; తడయక= అలస్యం చేయక; చని= వెళ్లి; భూతలమునందున్= భూమి ఔ భాగమందు; రోసి= వెదకి; పాతాళ తలము నందున్= పాతాళ లోకంలో (భూమికి అడుగు భాగాన పాతాళం కలదని ప్రాచీనమతం); రోయన్+కడగి= వెదికేందుకు పూనకొని; అఱువది వేవురున్= అరవై వేలమంది; ఒక్క మొగిన= ఒకేసారి; ఉదధిలోనన్= సముద్రంలో; జలభి, పంక మగ్గ సత్కముల్= సముద్రమంది బురదలో నిమగ్గమైన జంతువులు; నిశిత కుద్దాల హతిన్= వాడియైన గడ్డపారల తాకిడిచేత; విదారితములు కాగన్= చీల్పుబడి ముక్కలు అగునట్లుగా; గ్రొచ్చిరి= త్రవ్యారు.

తాత్పర్యం: సగరుడు అశ్వమేధయాగం చేసేందుకు దీక్ష వహించాడు. యాగాశ్యాన్ని సంరక్షించే బాధ్యతను సగరుడి కొడుకులు పూనారు. సగరుడి గుర్రం భూమండలమంతా తిరిగి, నీళ్ళు లేని కడలిలో అంతర్ధానమయింది. ఆ విషయాన్ని సగరుడి కొడుకులు తండ్రికి తెలిపి, తండ్రి ఆజ్ఞమేరకు భూమినంతా వెదకి, అందరూ కలిసి ఒకేసారి పాతాళాన్ని త్రవ్యసాగారు. వారు వాడిన వాడియైన గడ్డపారలచేత సముద్రపుబురదలోని జంతువుల దేహాలు తెగి ముక్కలు ముక్కలైనాయి.

- వ.** ఇట్లు గ్రొచ్చి గ్రొచ్చి సగరసుతులు సముద్రపూర్వోత్తరదేశంబునం గపిలుం డను మహాముని యాత్రము సమీపంబునందుఁ దమగుణ్ణంబుఁ గని సంతోసిల్లి.

62

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; గ్రొచ్చి గ్రొచ్చి= తప్పి తప్పి; సగర సుతులు= సగరుడి కొడుకులు; సముద్ర పూర్వ+ఉత్తర దేశంబునన్= సముద్ర ప్రదేశంలో తూర్పు దిక్కును ఉత్తరదిశకు మధ్యగా అంటే ఈశాస్యంగా; కపిలుండు+అను= కపిలుడు అనబడే; మహాముని+అశ్రమ, సమీపంబునందున్= మహాప్రాయొక్క ఆశ్రమానికి దగ్గరగా; తమ గుణ్ణంబున్+కని= తమ గుర్రాన్ని చూచి; సంతోసిల్లి= సంతోషించి.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా తప్పి తప్పి సముద్ర ప్రదేశంలోని ఈశాస్య దిశలో కపిలు డనే మహార్షి ఆశ్రమ సమీపాన తమ గుర్రాన్ని చూచి సంతోషించారు.

**ఆ. అశ్వమేధమునకు నల్గొంబైన యిం , యశ్వరాజు నిట్టు లపహాలంచి
శ్రుచ్ఛ గొఱక యిం సముద్రదేశంబున , నోట మెడడ లేక యున్నవాడు.**

ప్రతిపదార్థం: అశ్వమేధమునకున్ = అశ్వమేధం అనే యజ్ఞానికి; అర్పితంబు+బన = ఆరాధించబడిన; ఈ+అశ్వరాజున్ = ఈ గొప్ప గుర్రాన్ని; ఇట్లులు = ఈ రీతిగా; అపహరించి = దొంగిలించి; ముచ్చ, గొఱక = దొంగముని అనే అర్థంలో నిందావాచకం); ఈ సముద్ర, దేశంబున్ = ఈ కడలి ప్రాంతంలో; ఓటమి+ఎడద లేక = జంకు హృదయంలో లేకుండా; ఉన్నవాడు = ఉన్నాడు.

తాత్పర్యం: అశ్వమేధయాగంకొరకై అర్పించబడిన ఈ గుర్రాన్ని అపహరించి దున్నపోతు వంటి ఈ దొంగముని కడలిసీమలో హృదయంలో ఎటువంటి జంకుగొంకులు లేకుండా ఉన్నాడు.

విశేషం: ‘ముచ్చగొఱక’- అనే పదం తెలుగు జాతీయంగా వాడబడింది. పదాల అర్థాలను బట్టిచూస్తే దొంగ అడవిదున్నపోతు అని తాత్పర్యం. దీన్ని లక్ష్మీరంలో గ్రహించాలి. తెలుగులో దున్నపోతు, కారుపోతు, అడవిదున్న- అనే పదాలు నిందావాచకాలు. శిష్టవ్యావహారికంలో ఈ తిట్లు బాగా ప్రచారంలో ఉన్నాయి. నన్నయు వీటికి అనువుగా ఇక్కడ వాడాడు. సగరపుత్రులు కపిలమహార్షి కోపంతో ఆయనను మాటలతో అవమానించారు. దానికి ఆ మహార్షి కోపించి కంటిమంటతో ఆ రాకుమారులను బూడిదబుగీ చేశాడు. కపిల మహార్షి కోపాగ్నికి కారణమైన ఆ బలమైన నిందార్థక పదబంధాన్ని తెలుగు జాతీయంగా ప్రయోగించాడు- నన్నయు. లక్ష్మీరంలో అడవిదున్న స్వభావం వ్యంగ్యం. ఇక్కడ మునిస్వభావాన్ని పేర్కొంటూ- ‘ఓట మెడడ లేక ఉన్నవాడు’ - అని అన్నారు. ‘ఓట మింత లేక యున్నవాడు’ - అనే పాఠాంతరం కూడా ఉన్నది. తాను చేసిన పనికి ఎటువంటి ప్రతిఫలం వస్తుందో తెలియక మదాంధబుద్ది కలవాడిని ఉద్దేశించి తెలుగువారు ‘దున్నపోతా!’ అని తిడతారు. ఇక్కడ కపిలుడు చేసింది దొంగతనమని సగరపుత్రు లనుకొంటున్నారు. దొంగిలించి కూడా, దొంగతనంగా తీసికొని కూడా, సగరపుత్రులు గుర్రాన్ని కనుగొన్న తరువాత కూడా అతడు ఉలుకుపలుకు లేకుండా నిమ్మకు నీరెత్తినట్లు కూర్చున్నాడు. అట్లా కూర్చోవడం రాకుమారులకు మరీ కోపం తెప్పించింది. దొంగతనం చేసి బయటపడ్డానన్న భయం లేకుండా నిబ్బరంగా కూర్చుంటే ఎవడైనా తెలుగువాడు ‘దొంగ దున్నపోతు’ అనే నిందార్థకంతో తిట్టటం సహజం. కపిలమహార్షి నిర్దోషి అని పరితలకు తెలుసు. అందుకే సగరపుత్రులు కపిలుని కోపాగ్నికి అహమతులు కావటం వారికి సమంజసమనిపిస్తుంది. ఇది కళాన్యాయం. ఆ కార్యానికి తగిన కారణంగా ఈ నిందా ప్రయోగాన్ని నన్నయు వాడాడు. కొందరు పండితులు ఈ నిందార్థక పద ప్రయోగం ఔచిత్యవంతంగా లేదని భావిస్తారు. ఉ.వి. ఆం.మ.భా. సంఖోధిత ముద్రణప్రతిలో “ముచ్చగొఱక” - అనే పాఠానికి ‘ముచ్చగొఱగ’, ‘ముచ్చగోలు’, ‘ముచ్చదొంగ’, ‘ముచ్చగాగ’ - అనే పాఠాంతరాలున్నాయి. ఇవన్నీ నిందార్థకాలే. సూర్యరాయాంధ నిఘంటువులో ‘ముచ్చగోర’ - అనే పారంతో ఈ పద్యం ఉదాహర్యతమైనది. ‘ముచ్చ+కోర’= అంటే పెద్దదొంగ అని అర్థం. అదీ నిందార్థకమే. (ముచ్చ) - అంటే దొంగగా కనపడని దొంగ అని అర్థం. పెద్ద దొంగల ములా నాయకుడుగా జంకుగొంకులు లేకుండా ముచ్చపలె కూర్చున్నడే- అని భావం. దొంగముని- లేదా ముచ్చముని- అని సగరపుత్రులనలేదు. కానీ, లక్ష్మీరథ తాత్పర్యం అదే. అందువలన దొంగమన్నపోతులాగా ఉన్న ఈ దొంగ ముని అని సగర కుమారులు నిందించారని తాత్పర్యం ఏర్పడుతుంది. ఇది కపిలుడు వారిని బూడిద చేయటానికి తగిన తెలుగు తిట్టుపదంగా నన్నయ్య వాడాడు. (సంపా.)

సగరసుతులు గపిలమహమనికోపాగ్నిచే భస్మమగుట (సం. 3-106-3)

వ. అని పలికి కపిలుం బలభవించిన నమ్మునివరుఁ డలిగి యనలశిఖలు దూల నతిఫోరద్యష్టిం జాచిన నష్టుడు సగరసుతులందఱు భస్మంబైన. **64**

ప్రతిపదార్థం: అని పలికి= అని వచించి; కపిలున్+పరిభవించినన్= కపిల మహార్షి అవమానించగా; ఆ+మనివరుడు= ఆ బుపైష్టుడు; అలిగి= కోపించి; అనల శిఖలు= అగ్నిజ్యాలలు; తూలన్= చెలరేగగా; అతిఫోర దృష్టిన్+మాచినన్= మిక్కిలి భయంకరమైన చూపులతో చూడగా; అప్పుడు= ఆశ్చరణంలో; సగర సుతులు+అందఱు= సగరుడి కొడుకులు అందరూ; భస్మంబు+ఐనన్= మండి బూడిద కాగా.

తాత్పర్యం: అని కపిలమహార్షి అవమానించగా, ఆ బుపివరేణ్యుడు ఆగ్రహించి అగ్నిజ్యాలలు చెలరేగేటట్లు భయానకమైన చూపు ప్రసరించాడు. అప్పుడు సగరుడి కొడుకులు అందరూ మండి మాడి బూడిద అయిపోయారు.

క. వీరులను సగరతనయుల , దారుణ దాహంబుఁ జాచి తడయక చని యం భీరుహగర్భతనూజుఁడు , నారదుఁ డంతయును సగరునకు నెత్తిగెంచెన్. **65**

ప్రతిపదార్థం: వీరులు+అగు= పరాక్రమం కలవాడైన; సగర తనయుల= సగరుడి కొడుకులయొక్క; దారుణ, దాహంబున్= భయానకమైన దహనాన్ని; చూచి= చూచి; తడయక= ఆలస్యం చేయక; చని= వెళ్లి; అంభన్+రుహ గర్జ తనూజుఁడు= పద్మగర్భంమండి పుట్టిన వాడి పుత్రుడు, అనగా బ్రహ్మకొడుకైన వాడు; నారదుఁడు= నారదుడనే ముని; అంతయును= సర్వమున్నా; సగరునకున్+ఎత్తిగెంచెన్= సగరుడికి తెలిపాడు.

తాత్పర్యం: పరాక్రమాపేతులైన సగరసుతులు కపిలుడి కోపాగ్నికి ఆహుతి అయిన సంగతి ఆలసించకుండా పోయి బ్రహ్మపుత్రుడైన నారదమహార్షి సగరుడికి తెలిపాడు.

క. దాని విని సగరుఁ డురు శో , కానలదందప్యామానుఁ డయ్యును నయ్యా శాసువచనంబు దలఁచి ధు , రానాధుఁడు శోకభరపరాప్యత్తుంబై. **66**

ప్రతిపదార్థం: దానిన్, విని= దానిని అనగా పుత్రుమరణవార్తను ఆలకించి; సగరుఁడు; ఉరుళోక+అనల, దందహ్యమానుడు+అయ్యునున్= మిక్కుటమైన దుఃఖమనే అగ్నిచేత మండించబడిన వాడు అయినప్పటికిస్తే; ఆ+ఈశాను, వచనంబు= ఆ శిశుడి మాట; తలఁచి= సంస్కరించి; ధరా నాధుఁడు= భూ భర్త అయినసగరుడు; శోక భర పర+ఆప్యత్తుండు+ఇ= దుఃఖారాన్నండి వెనుదిరిగినవాడై.

తాత్పర్యం: పుత్రుమరణవార్తను విని, సగరుడు మిక్కుటమైన శోకంచేత దహించబడినవాడైనా కూడా, అలనాటి పరమేశ్వరుడి వచనాలను జ్ఞాపికి తెచ్చుకొని దుఃఖారంనుండి వెనుదిరిగినవాడై.

వ. అసమంజసపుత్రు నంశుమంతుం దనమనుమనిం జాచి, 'యయ్యా! నీయయ్యా లఱువబివేపురు నొక్కటుఁ గపిలకోపానలకబజీతశలీరు లయిలి; భవజ్జునకుం డతిక్రూరప్యాదయుఁడై పొరబాలకుల నకారణంబ వధియించి మహానదిలో షైచుచున్న నెత్తిగి పొరజనాక్రోశంబునం దసుకోశపరుండ్నై వాని విచిత్రి. **67**

ప్రతిపదార్థం: అసమంజస పుత్రువ్వు= అసమంజసుడి కొడుకును; అంశమంతున్= అంశమంతుడిని; తన మనుమనిన్+చూచి= తన మనుమడిని చూచి; అయ్యా!= నాయనా!; నీ+అయ్యలు= నీ తండ్రులు; అరువది వేపురు= అరవై వేలమంది; ఒక్కటన్= ఒక్కమారుగా; కపిల కోప+అనల కబళిత శరీరులు+అయిరి= కపిలుడియెక్క ఆగ్రహ మనే అగ్నిచేత ప్రింగబడిన శరీరాలు కలవారు అయినారు; భవత్త+జనకుండు= నీ తండ్రి; అతి త్రూర హృదయుండు+ఖ= మిక్కిలి దయలేని మనస్స కలవాడై; పౌర బాలకులన్= పురమందలి పసిబిడ్డలను; అకారణంబ= ఏ కారణమూ లేకుండగానే; వధియించి= చంపి; మహానదిలో= మహానదిలో; వైమచుస్సన్+ఎఱిగి= విసరి వేయటం తెలిసికొని; పౌర జన+ఆక్రోశంబునందు= పురజనులు పెట్టే మొరయందు; అనుక్రోశ పరుండను+ఖ= సానుభూతి కలవాడిషై; వానిన్= అతడిని; విడిచితిన్= వదలిపెట్టాను.

తాత్పర్యం: అసమంజసుడి కొడుకు అంశమంతుడు. సగరుడు తన మనుమడైన అంశమంతుడిని చూచి ‘నాయనా! నీ తండ్రులు అరవైవేలమంది ఒక్కసారి కపిలమహర్షికోపానికి ఆహుతి అయిపోయారు. నీ తండ్రి అసమంజసుడు పౌరబాలకులను సంహరించి కరోరహృదయుడై నదిలో విసరివేస్తూ ఉండేవాడు. అందువలన పౌరుల ఆక్రోశాన్ని విని జాలిపడి నీ తండ్రిని విడిచివేశాను.

క. కొడుకులకు వగవ; మును నా , కడగిన హాయమేధముఖము గడచనమికి నే
గడు దుఃఖితుండ నయ్యేదు; , దడయక నీ విపుడు బీనిఁ దలగుము కడకన్.’

ప్రతిపదార్థం: కొడుకులకు= పుత్రులకొరు; వగవ్వు= దుఃఖించను; నా, కడగిన= నేను పూనిన; హాయమేధ మఖము= అశ్వమేధయాగం; కడచనమికిన్= పూర్తికారుండ ఉండినందుకు; ఏన్= నేను; కడు= మిక్కిలి; దుఃఖితుండన్+అయ్యేదున్= పరితాపం చెందిన వాడిని అపుతున్నాను; తడయక= ఆలస్యం చేయక; నీవు+ఇపుడు= నీవు ఇప్పుడు; దీనిన్= ఈ దుఃఖాన్ని; కడకన్= పూనికతో; తలగుము= తోలగించుము.

తాత్పర్యం: నా కొడుకులు మరణించినందుకు నేను అంతగా దుఃఖించను, కాని నేను పూనికతో ఆరంభించిన అశ్వమేధయాగం పూర్తికాలేదని మిక్కిలి వెతచెందుతున్నాను. ఇప్పుడు నీవు నా దుఃఖాన్ని తోలగించేందుకు వెంటనే పూనుకొనుము.’

వ. అనిన నంశమంతుం డాక్షణంబ చని సగరసుతథాత ద్వారంబున సముద్రంబు సౌచ్ఛి, యందు సూర్య సహస్రద్యుతియై వెలుంగుచున్న కపిలమహామునికి సమస్కలించి, నిజాగమనప్రయోజనం బెఱింగించినఁ గపిలుందును వానికిం గరుణించి యాఛీయంబైన యశ్శంబు సిచ్చి యిట్లనియే.

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పగా; అంశమంతుండు= అంశమంతుడు; ఆ డ్జణంబు+అ, చని= అప్పటికప్పుడే బయలుదేరి వెళ్లి; సగర సుత థాత ద్వారంబు= సగరుడి కొడుకుల చేత త్రవ్యబడిన మార్గాన; సముద్రంబు+ఇచ్చి= సముద్రాన్ని ప్రేశించి; అందు= అచట; సూర్య సహస్ర ద్యుతి+ఖ= వేయి సూర్యుల కాంతి కలిగినవాడై; వెలుంగుచున్న= ప్రకాశిస్తున్న; కపిల మహామునికిన్= కపిలమహర్షికి; సమస్కరించి= వందనం చేసి; నిజ+అగమన ప్రయోజనంబు= తనరాకు కల లక్షం; ఎఱింగించినన్= తెలుపగా; కపిలుందును= కపిలమునియున్నా; వానికిన్+కరుణించి= అతనియేడ దయ కలిగి; యాఛీయంబు+ఖన్= యజ్ఞంకొరు ఉద్దేశించబడిన; అశ్వంబున్+ఇచ్చి= గుర్రాన్ని ఇచ్చి; ఇట్లు+అనియేన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని తాతగారు చెప్పగా, అంశుమంతుడు వెన్నోటనే బయలుదేరి సగరుడి కొడుకులు త్రవ్యివమార్గాన సముద్రాన్ని చేరి, అక్కడ వేయిసూర్యుల కాంతితో ప్రకాశిస్తున్న కపిలమహార్షికి వందనంచేసి, తనరాకకు గల ఉద్దేశాన్ని తెలిపాడు. కపిల మహార్షి అంశుమంతుడియెడ దయ కలిగి యజ్ఞంకొరకు ఉద్దేశించబడిన గుర్రాన్ని ఇచ్చి ఈ విధంగా చెప్పాడు.

క. ‘ఘనభుజ! నీ కారణమునఁ, జనఁ గాంతురు పుణ్యగతికి సాగరులు; ముదం బున సగరునకును దొరకును, నొనరఁగ సుతవంతులైన యుత్తముల గతుల్.

70

ప్రతిపదార్థం: ఘనభుజ!= గొప్ప భుజాలు కలవాడా, అనగా పరాక్రమవంతుడా!; నీ, కారణమునన్= నీ పౌతువుచేత అనగా నీ వలన; సాగరులు= సగరుడి పుత్రులు; పుణ్య గతికిన్= పుణ్యం వలన లభించే మార్గానికి; చనన్+కాంతురు= వెళ్ళగలరు; సుతవంతులు+బన= కొడుకులు ఉన్న; ఉత్తముల గతుల్= మంచివారు పాందే లోకాలు; ముదంబునన్= సంతోషంతో; సగరునకును= సగరుడికి కూడ; ఒనరఁగ= శోభిల్లేటట్లు; దొరకును= లభిస్తాయి.

తాత్పర్యం: “పరాక్రమం గల ఓ అంశుమంతుడా! నీ మూలాన సగరుడి కొడుకులకు సద్గతులు లభిస్తాయి. సగరుడికి సుత సంతానవంతులకు లభించే పుణ్యలోకాలు సంతోషంతో సమకూరుతాయి.

వ. మతియు నీచేతనుపీతంబైన యిం యశ్వంబున నశ్వమేధంబు నేసి సగరుండు కృతార్థండగు; నీ పొత్తుండైన భగీరథుచేతఁ దేరం బడియెడు గంగాజలోఘుంబులంజేసి సంసిక్కులై సగరసుతులు స్వర్గగతు లగుఁడుయ; సముద్రంబు సంపూర్ణంబు’ ననిన నంపుంతుండు సంతుష్టిండై కపిలప్రసాదంబున నశ్వంబుఁ దెచ్చి సగరున కిచ్చి కపిలువచనంబు నెఱింగించిన, సగరుండును బుత్తశోకంబుడిగి యశ్వమేధంబు నేసి, సముద్రం దనకుబుత్తుగాఁ గశ్వించిన నబి మొదలు సముద్రంబు సాగరంబు నాఁ బరఁగె; నిట్టు సగరుండు పెద్దకాలంబు రాజ్యంబు నేసి, నిజరాజ్యభారం బంశుమంతునందు సమర్పించి చనిన.

71

ప్రతిపదార్థం: మతియు= అంతేకాక; నీచేతన్+ ఉపనీతంబు+బన= నీచేత తేబడిన; ఈ+అశ్వంబునన్= ఈ గుర్రంతో; అశ్వమేధంబు+చేసి= అశ్వమేధం అనే యాగాన్ని చేసి; సగరుండు= సగరుడు; కృత+అర్థండు+అగున్= ధన్యుడు కాగలడు; నీ, పొత్తుండు+అగు= నీ మనుమడగు; భగీరథుచేతన్= భగీరథుడి చేత; తేరం బడియెడు= తేబడే; గంగా జల+బిఘుంబులన్+చేసి= గంగా నది యొక్క నీటి వెల్లువల చేత; సంసిక్కులు+బ= తడుపబడిన వారై; సగరసుతులు= సగరుడి కొడుకులు; స్వర్గగతులు+అగుదురు= స్వగలోకానికి వెళ్లేవారవుతారు; సముద్రంబు= సముద్రం; సంపూర్ణంబు+అగున్= నీటితో నిండినట్టిది కాగలదు; అనినన్= అని చెప్పగా; అంశుమంతుండు= అంశుమంతుడు; సంతుష్టిండు+బ= సంతోషించినవాడై; కపిల ప్రసాదంబునన్= కపిల మహార్షి అనుగ్రహం వలన; అశ్వంబున్+తెచ్చి= గుర్రాన్ని తోడ్కొని తెచ్చి; సగరునకు+ఇచ్చి= సగరుడికి సమర్పించి; కపిలు, వచనంబున్+ఎట్టింగించిన= కపిలుడి మాటలను తెలుపగా; సగరుండును= సగరుడున్నా; పుత్ర శోకంబు+ఉడిగి= కొడుకుల మరణివలన ఏర్పడిన దుఃఖాన్ని విడిచి; అశ్వమేధంబు+చేసి= అశ్వమేధయాగాన్ని చేసి; సముద్రున్= సముద్రుడిని; తనకున్= తనకు; పుత్రున్+కాన్= కొడుకుగా; కల్పించినన్= ఏర్పారచుకొనగా; అది మొదలు= అప్పటినుండి; సముద్రంబు= సముద్రం; సాగరంబు+నాన్+పరగణ్= ‘పాగరం’ అని పిలువబడింది; ఇట్లు= ఈ విధంగా; సగరుండు= సగరుడు; పెద్దకాలంబు= చాలా కాలం; రాజ్యంబు+చేసి= ప్రభుత్వం నెరపి; నిజ రాజ్య భారంబు= తనదైన రాజ్యాన్ని పరిపాలించే బరువును; అంశుమంతునందు= అంశుమంతుడిపై; సమర్పించి= మోపి; చనినన్= వెళ్ళగా (వానప్రసాధమానికి అడవికి పోగా).

తాత్పర్యం: అంతమాత్రమే కాదు. నీచేత తేబడిన గుర్తంతో సగరుడు అశ్వమేధయాగం చేసి ధన్యదు కాగలడు. నీ మనుమడు భగీరథుడు తెచ్చే గంగసీటివెల్లువచేత తడిసినవారై సగరుడి కొడుకులు స్వర్గలోకానికి పోగలరు. సముద్రం సీటితో మళ్ళీ నిండగలదు'- అని చెప్పగా, అంపుమంతుడు సంతోషించి, కపిలమహార్షి దయవలన లభించిన యాగాశ్యాన్ని సగరుడికి సమర్పించి, కపిలుడు చెప్పిన మాటలు నివేదించాడు. సగరుడుకూడ కొడుకుల మరణించేత ఏర్పడిన దుఃఖాన్ని మరచి, అశ్వమేధయాగం చేసి, సముద్రుడిని తన పుత్రుడిగా స్వీకరించాడు. నాటినుండి సముద్రం 'సాగరం' అని పిలువబడసాగింది. ఈ విధంగా సగరుడు చాలకాలం ప్రజాపరిపాలన కొనసాగించి, చివరకు రాజ్య భారాన్ని అంపుమంతుడిపై మోపి, తాను వానప్రస్తాశమాన్ని స్వీకరించి అడవికి వెళ్లిపోయాడు.

తే. తన పితామహునట్టుల ధరణి యేలి, యంశుమంతుండు నిజపుత్రు డగు బిలీపు నందు రాజ్యభారముఁ బూస్తి యభిల లోక, పూజితుండు దపశిష్టంబునకుఁ జనియె.

ప్రతిపదార్థం: తన పితామహున్+అట్టుల= తన తాతగారి వలె; అంశుమంతుండు= అంపుమంతుడు; ధరణి+ఎలి= భూమిని పరిపాలించి; నిజ పుత్రుడు+అగు= తన కొడుకైన; దిలీపుడిపై; రాజ్య భారమున్= ప్రభుత్వం యొక్క బరువును; పూన్చి= మోపి; అభిల, లోక, పూజితుండు= సమస్తలోకాలచేత ఆరాధించబడిన వాడు, (ఆ అంపుమంతుడు); తపో వనంబునకున్= (తపన్+వనంబునకున్)= తపస్సు చేసికొనే అడవికి; చనియెన్= వెళ్లాడు.

తాత్పర్యం: అంశుమంతుడు కూడ, తన తాతగారి వలెనే ప్రజామరంజకంగా రాజ్యాన్ని పరిపాలించి, తన కొడుకైన దిలీపుడిపై ప్రభుత్వ భారాన్ని మోపి, సమస్త లోకాలచేత ఆరాధించబడిన తాను వానప్రస్తాశమం స్వీకరించి, తపస్సు చేసికొనేందుకు అడవికి వెళ్లాడు.

వ. బిలీపుండును దన పితామహులైన సాగరు లభోగతులు గాకుండ గంగావతరణంబునందు యత్పుంబుసేసి యశక్తిండై.

ప్రతిపదార్థం: దిలీపుండును= దిలీపు డనే మహారాజు సైతం; తన పితామహులు+బన= తన తాతలైన; సాగరులు= సగరుడి కొడుకులు; అధన్+గతులు= అధోగతులు= అధో లోకాలకు పోయేవారు; కాకుండ; గంగా+అవతరణంబునందున్= గంగ క్రిందికి దిగేటట్లు చేయటంలో, (గంగ భూమిపై అవతరించటంలో); యత్పుంబు+చేసి= కృషి చేసి; అశక్తిండు+బ= శక్తి చాలనివాడై.

తాత్పర్యం: దిలీపుమహారాజు తన తాతగారైన సగరుడి కొడుకులు అధమలోకాలకు పోకుండ గంగను భూలోకానికి అవతరింపజేయటానికి కృషి చేశాడు. కానీ, అతడి శక్తి అందుకు చాలలేదు.

చ. ప్రథితయశ్శన్ సుతుం బడసె భారసహిష్ణు మహారఘున్ భగీరథుడను చక్రవర్తి నపరాజితతేజు నిజాన్పువాయదు ష్వాధవినపర్తకున్ సకలపాల్చివజ్ఞైతు మధోద్రతాసుహృద్యమున్. నృధను సురావగానయనమర్థ తపశసుణయుక్త నుత్తమున్.

ప్రతిపదార్థం: ప్రథిత యశన్= ప్రసిద్ధమైన కీర్తి కలవాడిని; భార సహాయ్న్= బరువును సహించేందుకు ఇష్టపడేవాడిని; మహారథున్= గొప్ప తేరుపై ఎక్కి పదకొండు వేలమంది విలుకాండ్రతో పరాక్రమంతో యుద్ధం చేయగల వీరుడిని; భగీరథుండు+అను చక్రవర్తిన్= భగీరథుడు అనే పేరుగల రారాజును; నిజ+అన్యవాయ దుష్టధ వినివర్తకున్= తనయొక్క వంశాన్ని దుర్గతిమండి వెనక్కు మరలించ గలిగిన వాడిని; సకల పార్శ్వివ జైత్రున్= అందరురాజులను జయించే వాడిని; మర+ఉద్ధత+అసుహృత్త+మథున్= గర్వంచేత విజ్యంభించిన శత్రువులను నిర్జించేవాడిని; సుర+ఆపగా+అనయ సమర్థ తపున్+గుణ యుద్ధున్= దేవలోకంలోని నదిని తీసికొని రావణానికి తగిన సామర్థ్యం గల తపస్సు అనెడి లక్ష్మణంతో కూడిన వాడిని; ఉత్తమున్= మంచివాడిని; సుతున్= కొడుకును; అపరాజిత తేజి= అపజయ మెరుగని తేజస్సు కల వాడిని; పడసెన్= పాందాడు.

తాత్పర్యం: ఆ దిలీపమహరాజు భగీరథు డనే కుమారుడిని పొందాడు. భగీరథుడు గొప్ప యశస్సును ఆర్జించినవాడు. ఎన్ని కష్టాలనైనా భరించేందుకు వెనకాడని చిత్రప్రవృత్తి కలవాడు. రథంపై అధివసించి పరాక్రమంతో వేలకొలది వీరులను ఎదిరించ గలిగిన మహావీరుడు, ఎందరో రాజులను సామంతులుగా చేసి రాజ్యం చేసిన చక్రవర్తి అపజయ మెరుగని తేజస్సీ, తన వంశాన్ని దుర్గతిమండి కాపాడగల సమర్థుడు, సకల రాజులను జయించినవాడు, గర్వంతో విజ్యంభించే శత్రువుల ఉక్కడగించేటటువంటివాడు, దేవదియైన గంగను భూమిపైకి తీసికొనిరాగల సామర్థ్యంతో కూడిన తపోమహిమ కలవాడు. ఉత్తముడు.

వ. ఆ భగీరథు సపారభూభారథురంధరుం జేసి దిలీపుండు తపోవనంబున కలిగిన.

75

ప్రతిపదార్థం: ఆ భగీరథున్= ఆ భగీరథుడిని; అపార భూ భార ధురంధరున్+చేసి= హాద్యలేని అనగా అంతులేని భూరాజ్యం యొక్క బరువు మోయగలవాడినిగా - అనగా పరిపాలించేవాడినిగా చేసి; దిలీపుడు; తపున్+వనంబునకు= తపోవనంబునకు= తపస్సు చేసికొనేందుకు అనువైన అడవికి; అరిగినన్= వెళ్గా.

తాత్పర్యం: ఆ భగీరథుడిని సువిశాల రాజ్యభారాన్ని భరించే వాడినిగా చేసి, దిలీపుడు తపస్సు చేసికొనేందుకై వాన ప్రస్తాన్ని స్వీకరించి అడవికి వెళ్లిపోయాడు.

తే. కపిలుకోపాగ్నీఁ జేసి సాగరులు గ్రాగి , రనియు గతిఁ గానకున్నవా రనియు నెఱిగి,

వారలకు హిత మొనలింప వగచి గంగఁ , దేరఁ గడగె వీరుండు భగీరథుండు.

76

ప్రతిపదార్థం: కపిలు, కోప+అగ్నిన్+చేసి= కపిల మహావ్యాయొక్క కోపం అనే అగ్నిచేత; సాగరులు= సగరుడి కొడుకులు; క్రాగిరి= మండిపోయారు; అనియు= అనిస్సి; గతిన్= ఉత్తమలోకాన్ని చేరేదారి; కానక+ఉన్నవారు= తెలియని స్థితిలో ఉన్నారు; అనియున్= అనిస్సి; ఎఱిగి= తెలిసికొని; వారలకు= ఆ సాగరులకు; హితము= మేలు; ఒనరింప= చేసేందుకు, చేయటానికి; వగచి= ఆలోచించి; వీరుండు= పరాక్రమం కలవాడు; భగీరథుండు= భగీరథుడు; గంగన్= గంగను; తేరన్= తేచ్చేందుకు, (తేవటానికి); కడగెన్= పూనుకొన్నాడు.

తాత్పర్యం: కపిలమహావ్యాయ మనే అగ్నికి సగరుడి కొడుకులు ఆహాతిఅయి, ఉత్తమ లోకాలకు పోలేకుండా ఉన్నట్లు తెలిసికొని, వారికి మేలు చేసేందుకు ఆలోచించి, భూలోకానికి గంగను దింపటానికై మహావీరుడైన భగీరథుడు పూనుకొన్నాడు.

శ. ఇట్లు భగీరథుండు గంగాపతరణంబునందు¹ గృతనిశ్చయుండై యిలిగి బహువిధాకార ధాతుమంతంబులైన యుత్తుంగశ్చంగంబులను, జలభర వినమ్ర ప్రబల బలాహక వ్యాహ సంఘాదిత శ్యామాయమానంబులైన తుహినస్థలంబులను, సిద్ధ విద్యాధరగంధర్వ గీర్వాణ మిథునసంసేవ్యమానంబులైన నానారత్న కందరంబులను, శుకపిక పారావత శుక్లాపాంగ సారంగ శతపత్ర పుత్ర ప్రియ దాత్మాహ వ్యాహ శబ్ద శబ్దాయమానంబులైన తరువనరేఖలను, సింహా శరభ శార్ణూల శుండాల గోలాంగూల కీలాహలాన్వితంబులైన గుహో గహ్వారంబులనుం జేసే రమణీయ భయానకంబైన హిమవత్పర్వతంబున.77

ప్రతిషార్దం: ఇట్లు= ఈ+ విధంగా; భగీరథుండు= భగీరథుడు; గంగా+అవతరణంబునంచున్= గంగను భూమిషై అవతరింప చేయటంతో; కృత, నిశ్చయుండు+ఇ= చేయబడిన నిశ్చయం కలవాడై, (ఫిర నిర్ణయాన్ని గైకొన్నవాడై); అరిగి= వెళ్లి; బహు విధ+ఆకార ధాతుమంతంబులు+ఇన= పెక్క రకాలైన ఆక్రూతులుగల, మణి (శిల) గైరికాది శైల పదార్థాలు కలవియున్నా అయిన; ఉత్తుంగ శృంగంబులను= మిక్కిలి ఎత్తైన కొండకోనలను; జలభర, వినమ్ర, ప్రబల, బలాహక, వ్యాహ, సంఘాదిత, శ్యామాయమానంబులు+ఇన= నీటియొక్క బరువుచేత వంగిన పెద్దపెద్ద మబ్బులగుంపులచేత కప్పబడి నల్లానైన; తుహిన, స్థలంబులను= మంచ ప్రదేశాలను; సిద్ధ, విద్యాధర, గీర్వాణ, మిథున, సంసేవ్యమానంబులు+ఇన= సిద్ధులు విద్యాధరులు, గంధర్వులు, గీర్వాణులు అయిన దేవతా జాతులలోని ప్రీ పురుషుల జంటలచేత సందర్భంచబడునట్టిషైన; నానా, రత్న, కందరంబులను= పెక్క రత్నాలు గల గుహలను; శుక, పిక, పారావత, శుక్లాపాంగ సారంగ, శతపత్ర పుత్ర, ప్రియ, దాత్మాహ, వ్యాహ, శబ్ద, శబ్దాయ మానంబులు+ఇన= చిలుకలు, కోయిలలు, పావురాలు, తెల్లని క్రీగంటి చూపులు గలలేశ్శు, కొదమ నెమళ్ళు ప్రియషైన వానకోయిలల సముద్రాయాలయొక్క ధ్వనులచేత ప్రతిధ్వనించబడుతున్న; తరు, వన, రేఖలను= చెట్ల గుంపుల వరుసలను; సింహ, శరభ, శార్ణూల, శుండాల, గోలాంగూల, కోలాహల+అన్వితంబులు+ఇన= సింహోలచేత, శరభాలచేత (మీగండ్ల మెకాలచేత), పెద్దపులులచేత, ఏనుగులచేత, కొండముచ్చులచేత చేయబడే కలకల ధ్వనులతో కూడిన; గుహ, గహ్వారంబులనున్= పర్వత చిలాలను; చేసి= కలిగి ఉండటం వలన; రమణీయ భయానకంబు+ఇన= అందంతో పాటు భయాన్ని కలిగించేటటువంటి; హిమవత్+పర్వతంబున్న= మంచమలయందు, హిమాలయ పర్వతంలో.

తాత్పర్యం: ఈవిధంగా భగీరథుడు గంగానదిని దివినుండి భువికి దింపటానికి ప్రిర్మాన్ని ఏర్పరచుకొన్నవాడై హిమాలయ పర్వతానికి వెళ్ళాడు. ఆ మంచుకొండ, అనేక విధాలైన శైలద్రవ్యాలు గల ఎత్తైన శిఖరాలతో, నీటి బరువుతో వంగిన పెనుమబ్బు దొంతరలతో అవరించబడటంచేత నల్లానైన మంచ ప్రదేశాలలో సిద్ధులు, సాధ్యులు, విద్యాధరులు, గంధర్వులు, గీర్వాణులు అనే తెగలకు చెందిన ప్రీ పురుషుల జంటలు విహారించేటటువంటి రత్నమయాలైన గుహలతో, చిలుకలు, కోకిలలు, పావురాలు, తెల్లనైన వాల్మియాలచేత చెట్ల వరుసలతో, సింహోలు, శరభాలు, పెద్దపులులు, ఏనుగులు, కొండముచ్చులు చేసే కోలాహల ధ్వనులతో అందంతో పాటు భయాన్ని రేకెత్తించేటటు వంటిదిగా విలసిల్లుతూ ఉంది.

చ. సతతక్షతోపవాసముల శాకపురోదశమూలపారణ
త్రుతముల దేవప్రాజల నపారజపంబులజేసి నిష్ఠతో
నతులతపంబు సేసే నమరాపగ నుర్వికి దెచ్చు వేడ్చుతో
ధృతియతుడై బిలీపకులచీపుడు బిష్ణుసహస్రముల్.

ప్రతిపదార్థం: దిలీప కుల దీపుడు= దిలీపుడి వంశాన్ని వెలిగించేటటువంటివాడు అనగా భగీరథుడు; ధృతి యుతుండు+ఇ= పూనికతో కూడినవాడై; అమర+ఆపగన్= దేవగంగను; ఉర్వికిన్= భూమికిన్; తెచ్చు= తీసుకొని వచ్చే; వేడ్జుతోన్= అభిలాషతో; దివ్య, సహాయ వర్షముల్= దేవమానంలో వేయి ఏళ్ళు; సతత కృత+ఉపవాసముల= ఎల్లప్పుడు ఆచరించే ఉపవాస దీక్షలతో; శాక, ఫల+ఉడక, మూల, పారణ, ప్రతముల్న= ఉపవాసం చేసిన మరువాడు ఆకుకూరలు, పశ్చు, నీళ్ళు, వేళ్ళు మాత్రమే తినేటటువంటి నియమాలతో; దేవ పూజలన్= దేవతలను ఆరాధించటంలో; అపార, జపంబులన్+చేసి= మితిలేని మంత్రావ్యత్తులు చేయటంలో; నిష్ఠతో= మిక్కిలి దీక్షతో; అతుల తపంబు+చేసెన్= సాటిలేని తపస్సు చేశాడు.

తాత్పర్యం: దిలీపవంశానికి దీపం వంటి వాడైన భగీరథుడు, గొప్ప పూనిక కలవాడై, ఆ హిమవత్పర్వతంలో దేవమానంలో వేయేళ్ళు దీక్షతో గంగానదిని దివినుండి భువికి దింపటానికి కటిక ఉపవాసాలు చేస్తూ ఉపవాసం ముగిసిన మర్మాడు ఆకుకూరలు, పశ్చు, నీళ్ళు, వేళ్ళు మాత్రమే భుజించి దేవతలను అర్పిస్తూ, మంత్రాలను ఆవృత్తి చేస్తూ సాటిలేని తపస్సు చేశాడు.

వ. ఆ భగీరథు తపంబునకు మొళ్ళి గంగాదేవి ప్రత్యక్షంబై 'నీ యిష్టంబు సెప్పు' మనిసం గృతాంజలియై యిట్లనియై. 79

ప్రతిపదార్థం: ఆ భగీరథు తపంబును= ఆ భగీరథుడు చేసిన తపస్సును; మెచ్చి= ప్రైతిచెంది; గంగాదేవి= గంగాదేవి; ప్రత్యక్షంబు+ఇ= సాక్షాత్కరించి; నీ ఇష్టంబు= నీ కోరిక; చెప్పుము+అనినాన్= చెప్పుమని అడుగగా; కృత+అంజలి+ఇ= కూర్చుబడిన దోయిలి కలవాడై, అనగా దోసిలి ఒగ్గి నమస్కరించినవాడై; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: ఆ భగీరథుడు చేసిన కతోరతపస్సుకు ప్రైతి చెంది గంగాదేవి సాక్షాత్కరించి, నీకు ఇష్టమైన కోరిక కౌరుకొమ్మని అడుగగా, అతడు అంజలి ఘుటించి నమస్కరించి ఇట్లు పలికాడు.

సీ. ‘తపనతేజందైన కపిలుకోపంబున , గతజీవులై పుణ్యగతులయందు
నిహాతులై మత్తితామహు లుస్తువారు; నీ , దగు పుణ్యజలముల సగరసుతులు
సిక్కులై స్ఫుర్ధానుభుక్తిఁ బ్రాహింతురు , గావున దేవి! యిద్దేవపథము
నందుండి వసుమతి కొందంగఁ జనుదేర , వలయు’ నాశుడు ‘మహీవలయమునకు

అ. నేను వచ్చునపుడు నా నిరంతర జలో , ఘుంబు దాల్ప నీలకంరుఁ డోపుఁ

గాని యొరులు దాల్పగా నోపఁ; రయ్యుమా , నాధుకరుణఁ బడయు నన్నుఁ దాల్ప’

80

ప్రతిపదార్థం: తపనతేజందు+ఇన= సూర్యాడి యొక్క తేజస్సు కలవాడైన; కపిల, కోపంబున= కపిల మహార్షి ఆగ్రహం చొప్పున; గతజీవులు+ఇ= పోయిన ప్రాణాలు కలవారై; పుణ్యగతుల+అందు= పుణ్యమార్గాలతో; నిహాతులు+ఇ= దెబ్బతిస్తువారై; మత్త+పితామహులు= నా తాతలు; ఉన్నవారు= ఉన్నారు; నీదు+అగు= నీదైన; పుణ్యజలములన్= పుణ్యం చేకూర్చే జలాల చేత; సగరసుతులు= సగరుడి కొడుకులు; సిక్కులు+ఇ= తడుపబడినవారై; స్ఫుర్ధ+అనుభుక్తిన్= స్ఫుర్ధాన్ని అనుభవించే స్థితిని; ప్రాపింతురు= పొందుతారు; కావున= కాబట్టి; దేవి!= ఓ గంగా దేవి!; ఈ+దేవ పథమునందుండి= ఈ దేవతల మార్గం నుండి; వసుమతికి= భూమికి; ఒందంగన్= ఒప్పునట్లు; చనుదేర వలయు= రావలసింది; నాశుడు= అని చెప్పగా; మహీవలయమునకున్= భూమండలానికి; నేను, వచ్చునపుడు= నేను దిగి వచ్చేటప్పుడు; నా నిరంతర జల+చీఘంబు+తాల్పన్= ఎడతెగని నా నీటి సమూహాన్ని (వెల్లువను) ధరించేందుకు; నీలకంరుఁదు+ఒపున్= నల్లనికంరం కల ఇప్పుడు తాళగలడు; కాని= కాని; ఒరులు= (ఆ శిఫుడు తప్ప) ఇతరులు; తాల్పగాన్+ఒపరు= ధరించ శక్తులు కారు; ఆ+ఉమా నాధు= ఆ పార్వతీపతి యొక్క; కరుణన్= దయను; నన్నున్+తాల్ప= నన్ను ధరించేందుకు; పడయు= పొందుము.

తాత్పర్యం: ‘సూర్యుడి వంటి తేజస్సు కల కపిల మహామునిఅగ్రహానికి గురించే మరణించి పుణ్యగతుల చెందకుండా నా తాతలు అల్లాడి పోతున్నారు. నీ పుణ్యజలాల మహిమచేత సగరపుత్రులు స్వర్గలోకాన్ని పొందగలరు. కావున ఓ గంగాదేవి! నీవు ఈ దేవమార్గంనందుండి భూమండలానికి దిగి రావాలని నా ‘ప్రార్థన’ అని భగీరథుడు గంగను ప్రార్థించాడు. అంత ఆ గంగాదేవి నేను దివినుండి భువికి దిగి వచ్చేటప్పుడు ఎడతెగని నా నీటి వెల్లువను భరించజాలువాడు ఆ పరమేశ్వరు డొక్కుడే. శివుడికి తప్ప ఇతరులు ఎవరికి అది సాధ్యం కాదు. కావున నీవు ముందు ఆ పార్వతీపతిదయ చూరగొని నన్ను భరించటానికి అతడిని ప్రసన్నుడిని చేసికొనుము’.

వ. అనిన గంగాదేవివచనంబును కైలాసంబున కలిగి, భగీరథుండు భగవంతు నంతకంతకు నీశ్వరుగుణించి పెద్దకాలంబు తపంబు నేసిన, నీశ్వరుండు వానికి సన్నిహితుండయి ‘నీవు భూలోకంబునకు గంగావతరణంబు నేయు; మేను గంగ ధరియించెదు’ ననిన భగీరథుండు వెండియు గంగ నారాధించిన నాతనికిం గనుశించి.81

ప్రతిపదార్థం: అనిన= అని చెప్పగా; గంగాదేవి వచనంబున్న= గంగాదేవి మాట ప్రకారం; భగీరథుండు= భగీరథుడు; కైలాసంబునకు+అరిగి= శివుడి నివాసమైన కైలాసానికి వెళ్లి; భగవంతున్= దేవుడైనవాడిని; అంతక+అంతకున్= అంతకుడిని (యముడిని) అంతముందించిన వాడిని; ఈశ్వరు= శివుడిని; గుణించి= కూర్చు; పెద్ద కాలంబు= చాలాకాలం; తపంబు+చేసినన్= తపస్సు చేయగా; ఈశ్వరుండు= శివుడు; వానికి= అతడికి- ఆ భగీరథుడికి; సన్నిహితుండు+ఖ= దగ్గరకు వచ్చినవాడై; నీవు; భూలోకంబునకున్= భూమిషైకి; గంగా+అవతరణంబు+చేయుము= గంగ దిగేటట్లు చేయుము; ఏను= నేను; గంగ= గంగను; ధరియించెదన్= ధరిస్తాను; అనిన్= అని చెప్పగా; భగీరథుండు= భగీరథుడు; వెండియు= మళ్ళీ; గంగన్+ఆరాధించినన్= గంగను అర్పించగా; అతనికిన్= ఆ భగీరథుడిషై;

తాత్పర్యం: అని చెప్పగా, గంగాదేవి మాటచౌప్పున భగీరథుడు కైలాసానికి వెళ్లి, భగవంతుడైన ఈశ్వరుడినిగురించి చాలాకాలం కలోరతపస్సు చేశాడు. ఈశ్వరుడు భగీరథుడి తపస్సుకు మెచ్చి అతడికి ప్రత్యక్షమై, ‘నీవు గంగాదేవిని దివినుండి భువికి అవతరింపజేయుము; నేను గంగను ధరించగలను’ అని ఆనతిచ్చాడు. భగీరథుడు మళ్ళీ గంగను అర్పించాడు. అంతట గంగాదేవి భగీరథుడిని కరుణించింది.

మ. జిలకున్ గంగ తరంగసంగతులతో నేతెంచే నాశాంతరం బులు నాకాశమ్యి గప్పుచుం దగ మహాభూత ప్రపంచంబుతోఁ జెలువై యుండగ దాని నీశ్వరుడు దాల్చైన్ సంగతోత్తుంగ పిం గజజాటూగ్రమునందుఁ బధ్యదక్షసంకాశంబుగా లీలతోన్.

ప్రతిపదార్థం: ఇలకున్= భువికి; గంగ= గంగానది; తరంగ, సంగతులతోన్= అలల కలయికలతో; ఆశ+అంతరంబులున్= దిక్కుల మధ్యభాగాలు; ఆకాశమ్యిన్= ఆకాశాన్ని; కప్పుచున్= క్రమ్ముతూ; మహాభూత ప్రపంచంబుతోన్= గొప్ప ప్రాణికోటుల సమూదాయంతో; చెలుపు+ఖ+ఉండగన్= విలసిల్లుతుండగా; తగన్= ఒప్పునట్లుగా; ఏతెంచెన్= వచ్చింది; దానిన్= ఆ గంగను; ఈశ్వరుడు= శివుడు; సంగత+ఉత్తుంగ, పింగళ, జూట+అగ్రమునందున్= చక్కగా పాసగి ఉన్నది; ఎత్తైనదీ, గోరోజనం రంగు కలదీ అయిన జడముడి చివరి భాగంలో; పద్మ, దళ, సంకాశంబుగాన్= తామరపువ్వురేకుతో సరిపోలేటట్లుగా; లీలతోన్= వినోదంగా; తాల్చైన్= ధరించాడు.

తాత్పర్యం: గంగానది, అలల కలయికలతో ఆకాశాన్ని, దిగంతరాలనూ కష్టుతూ భూమిపైకి వచ్చింది. గొప్ప ప్రాణికోటుల సమూహాలతో శోభిల్లేటటువంటి ఆ గంగను శివుడు తన ఎత్తైన గోరోజనం రంగు కల జటాజాటం పైభూగాన తామరపూరేకు పోలికగా విలాసంగా ధరించాడు.

విశేషం: ఈ పద్యం గంగావతరణ వర్ణన. నన్నయ ఈ పద్యానికి ముందు వచనాలనూ సీసపద్యాన్ని వ్రాశాడు. గంగావతరణ వర్ణనకై ఛందస్సు మార్చి మత్తేభపద్యాన్ని కూర్చాడు. సందర్భానికి అనువుగా ఛందస్సు మార్చి వాడే పద్ధతి తెలుగులో నన్నయునాటి మండి నేటివరకూ కొనసాగుతున్నది. ఇటువంటి ఛందోవైవిధ్యం సంస్కృతవాజ్ఞయంలోకాని, ప్రసంచంలో పెక్క సారస్వతాలలో కాని కనిపించదు. ఛందో వైవిధ్య ప్రయోగం తెలుగుకవితకు గల విశిష్టత. ఈ పద్యంలో బిందు పూర్వక గకార ప్రయోగ పౌనఃపున్యం దీర్ఘ సంస్కృత సమాప పునరావృత్తి అనిర్వచనీయమైన దివ్యానుభూతిని అందిస్తున్నది. ఇది సహాదయ హృదమైక వేద్యం. నన్నయకవితాశిల్పానికి అంతర్భాగమైన అక్షరరమ్యతకూ, ప్రసన్నకథాకవితార్థయుక్తికి ఈ పద్యం ఉదాహరణాప్రాయం.

సి. సుర ముని సిద్ధ భేచరవరుల్ వచ్చి య , చ్ఛేరువంది చూడంగ హరుశేరంబు
నందుండి భువైకవంబిత సురనది, ధరణీతలంబున కరుగుదెంచి
కలహంసగతియు నిర్మలఫేనపరిసంబు , నాకీర్ణ మీనవిలోకనములు
నాలోల పవన వాచాలిత కల్లీల , లసితమ్మదూక్తులు నెసగుచుండ

తే. శ్రీతితో భగీరథుఁ దను దూతచేత , నీతమై మహామునిపరిహిత లక్తు

మగు సరిత్వతీఁ గూడి, యానగరజులకు , హితముగా దాని నించే నాతతజలముల.

83

ప్రతిపదార్థం: సుర, ముని, సిద్ధ, భేచర వరుల్= దేవతలు, మునులు, సిద్ధులు ఆకాశంలో సంచరించే వారిలో శ్రేష్ఠులు; వచ్చి= వచ్చి); అచ్చేరువు+అంది= ఆశ్చర్యం చెంది; చూడంగ్= దర్శించగా; హరు శిరంబు నందుండి= శివుడి తలపై మండి; భువన+ఏక వందిత= జగత్తులోని ప్రజలందరిచేత ముఖ్యంగా ఆరాధించబడిన; సుర నది= వేలుపుటేరు, గంగానది; ధరణీ తలంబునకున్= భూమిపైభూగానికి; అరుగుదెంచి= వచ్చి; కలహంస, గతియు= రాజహంస నడకయున్నా; నిర్మల ఫేన హసంబున్= స్వచ్ఛమైన నురుగు అనే నప్పు; ఆకీర్ణ, మీన, విలోకనములు= చెదరిన చేపలు అనే చూపులు; ఆలోల, పవన, వాచాలిత, కల్లీల, లసిత, మ్యాదు+ఉక్కులున్= కదిలేటి గాలులచేత మిగుల చప్పుడొతున్న పెద్ద కెరటాల యొక్క శబ్దాలనెడి శోభిల్లే మెత్తని మాటలు; ఎసగుచుండన్= శోభిల్లుతుండగా; ప్రీతితో= సంతోషంతో; భగీరథుఁడు+అను= భగీరథుడు అనే; దూతచేత= సంధానకర్తచేత; నీత+ఱి= వెంటగొనిపోబడేటటువంటిఱి; మహో, ముని, పరిహిత, రిక్షము+అగు= గొప్ప బుమి (అగస్తుడి) చేత త్రాగబడి శూన్యమైన; సరిత్+పతిన్+కూడి= సముద్రుడిని చేరి (సరిత్+పతి= నదులకు భర్త= సముద్రుడు); ఆ+సగరజలమున్= ఆ సగరుడి కొడుమలరు; హితముగా= మేలు కలిగేటట్లుగా; దాని= ఆ సముద్రాన్ని; ఆతత+జలములన్= విస్తారమైన నీటితో; నించెన్= నింపింది.

తాత్పర్యం: దేవతలు, బుములు, సిద్ధులు మునుగు శ్రేష్ఠులైన ఆకాశపంచారులు వచ్చి ఆశ్చర్యంతో గంగావతరణాన్ని దర్శించారు. శివుడి జటాజాటంమండి, ప్రజలందరిచేత ఆరాధించబడే దేవనది గంగ దివినుంచి భువికి దిగింది. కలహంస నడక, స్వచ్ఛమైన నురుగు అనే చిరునప్పు, కదిలే చేపలు అనే చూపులు, పీస్తున్న గాలిచేత ధ్వనించే కెరటాల సప్పడులు అనే నర్మబాషణాలు కలదై, సంతోషంతో భగీరథుడు అనే దూత వెంట పెట్టుకుని తీసికొని

పోతూఉండగా, అగ్న్యమహ్యార్థిచేత త్రాగబడి శాస్యమై ఉన్న సముద్రుడిపద్మరు ఆ సగరసుతులకు మేలుచేయటంకొరకు పయనమై వెళ్లి, ఆ సముద్రుడిని విస్తారమైన నీటితో నింపింది.

విశేషం: అలం: రూపకం. ఇక్కడ గంగానది నాయిక. సరిత్తుతీయైన సముద్రుడు నాయకుడు. భగీరథుడు సంధానకర్మమైన దూత. శ్యంగార నాయికా లభ్జణాలు కలహంసగతి, ఫేనహసం, మీనవిలోకనాలు, ఆలోల పవన వాచాలిత కల్గొల లసిత మృదూర్థులు. రక్తమైన నాయకుడిని కూడటానికి వెళ్లే గంగ ఉత్తమనాయిక. సాగరుల సముద్రరణ ఆమె ధ్వయం.

క. సాగరులకు సద్గుత్తిగా, సాగరమున కట్టు సలిలసంపూర్ణముగా భూగతయై భాగీరథి, భాగీరథకీల్త భువనపంక్తుల నించెన్.

ప్రతిపదార్థం: సాగరులకు= సగరుడి పుత్రులకు; సత్త+గతిగాన్= మంచి గతి కలిగేటట్లుగా; సాగరమునకు= సముద్రానికి; అట్లు= ఆ విధంగా; సలిల సంపూర్ణముగా= నీరు నిండేటట్లుగా; భగీరథి= గంగానది; భూగత+హ= భువికి దిగినట్టిదై; భాగీరథకీర్తి= భగీరథుడియొక్క యశస్వి; భువనపంక్తులన్= పెక్క లోకాలలో; నించెన్= నింపింది.

తాత్పర్యం: సగరుడి కొడుకులకు పుణ్యాగతి కలిగేటట్లుగా, సముద్రానికి నిండా నీరు నిండేటట్లుగా, గంగానది భూలోకానికి దిగివచ్చి భగీరథుడి యశస్విను సమస్తలోకాలలో వ్యాపింప చేసింది.

విశేషం: గంగానది విశ్వజనీన చరితమై దివినుండి భువికి అవతరించింది. గంగకు భగీరథి అనే పర్యాయపదం ఏర్పడటానికి ఉపత్తిని ఈ పద్యం వెల్లడిస్తున్నది. అందుచేతనే గంగానదిని ప్రజలు పరమపవిత్రభావంతో చూస్తున్నారు.

వ. అని యట్లు గంగావతరణంబును, భగీరథు మాహాత్మ్యంబును రోమశుండు సెప్పిన విని ధర్మజుం డసుజ సహితుండై యలిగి నందయు నపరశందయును నను మహాశదులయందుగ్గేతస్మానుండై హోమ కూటంబున నుపలంబులవలన వెలువడు దహనంబున నాహాతంబులై వచ్చు మేఘంబులను జూచి విష్ణుయంబంధి దాని విధం బడిగిన వానికి రోమశుం డిట్లునియే: ‘బుషభకూటంబున బుషభుండను ముని యతికోపనుండై యెష్వరు వలికిన నపుడె యుగ్రానలాకారుండై యుపలంబులవలన వెలువడు మేఘంబులం జబిచి వారల వారించు; దానంజేసి తపాలికాన ధర్మ శమధమరహితులైన జనుల కబి దురారోహంబు; దేవతలు దేవదర్శనులైన బుషపులు నమ్మునిం జూడ పత్తు; లిందు దేవబుషపులు యజ్ఞంబు సేసిన యజ్ఞబూములందుఁ గుశాకారంబులయిన దూరాశ్వాంకురంబులు యూపాకారంబులైన వృక్షంబులుఁ రానంబుడు’ ననిన నా పుణ్యతీర్థంబున స్నానంబు సేసి యరుగుచుస్తు ధర్మరాజునకు రోమశుం డిట్లునియే. 85

ప్రతిపదార్థం: అని= అంటూ; ఇట్లు= ఈ విధంగా; గంగా+అవతరణంబును= గంగ అవతరించటమున్నా; భగీరథు, మాహాత్మ్యంబును= భగీరథుడి గొప్పతనాన్ని; రోమశుండు= రోమశ మహార్షి; చెప్పిన విని= చెప్పగా ఆలకించి; ధర్మజాండు= ధర్మరాజు; అనుజ సహితుండు+హ= తమ్ముళ్ళతో కూడినవాడై; అరిగి= వెళ్లి; నందయున్= నంద అనే పేరుకల; అపర నందయునున్= అపరనంద అనే పేరుకల; మహాశదుల+అందున్= గొప్ప శదులలో; కృత+స్నానంబు+హ= చేయబడిన స్నానం కలవాడై, అనగా ఆ శదులలో స్నానం చేసి; హోమకూటం అనే పేరుకల పర్వతశిఖరమందు; ఉపలంబుల వలన్ను= రాళ్ళనుంచి; వెలువడు= ఉర్ధ్వపీంచే; దహనంబున్ను= మంటచేత; ఆహాతంబులు+హ= పిలువబడినట్టివై;

వచ్చి; మేఘంబులన్= ముబ్బులను; చూచి= దర్శించి; విస్మయంబు+అంది= అచ్చెరువు నొంది, ఆశ్చర్యపడి; దాని విధంబు+అడిగినన్= దాని రీతిని గురించి ప్రశ్నించగా; వానికిన్= అతడికి అనగా ఆ ధర్మరాజుకు; రోమశండు= రోమశడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు; బుషభకూటంబున= బుషభకూటం అనే పర్వత శిఖరంమీద; బుషభుండు+అను= బుషభుడు అని పిలువబడే; ముని= బుపి; అతికోపనుండు+ఐ= మిక్కిలి కోపం కలవాడై; ఎవ్వరు+పలికినన్= ఎవరు మాట్లాడినా; అప్పడె= ఆ క్షణమందే; ఉగ్ర+అనల+ఆకారుండు+ఐ= భయంకరమైన అగ్ని వంటి రూపం కలవాడై; ఉపలంబుల వలనన్= రాళ్ళమండి; వెలువడు= బయటికి వచ్చే; మేఘంబులన్+పిలిచి= ముబ్బులను ఆహ్వానించి; వారలన్= వారిని; వారించు= అడ్డగిస్తాడు; దానన్+చేసి= అందువలన; తప్స్+దాన, ధర్మ, శమ, దమ, రహితులు+ఐన= తపం, దానం, ధర్మం, అంతరింద్రియ నిగ్రహం, బాహ్యాంద్రియ నిగ్రహం లేనివారు అయిన; జనులకు= ప్రజలకు; అది= ఆ బుషభకూటం; దున్+అరోహంబు= ఎక్కుందుకు సాధ్యం కానిది; దేవతలు= వేల్పులు; దేవ దర్శనులు+అయిన, బుములన్= దేవతల సాక్షాత్కారం పొందే మునులు; ఆ+మునిన్= ఆ బుపిని; చూడవత్తురు= దర్శించేందుకు వస్తారు; ఇందు= ఇక్కడ, ఇచ్చట; దేవ+బుములు= దేవ మునులు; యజ్ఞంబు+చేసిన= యజ్ఞం చేసిన; యజ్ఞ భూములందున్= యజ్ఞవాటికలలో; మశ+ఆకారంబులు+అయిన= యజ్ఞంలో నాటబడే ప్రంభాల వంటి రూపాలు కల; వృక్షంబులున్= చెట్లుమ్మా; కానంబడును+అనిన్= కనిపిస్తాయి అని చెప్పగా; ఆ+పుణ్య తీర్థంబునన్= పుణ్యాన్ని ఇచ్చే ఆ దివ్య స్తోత్రాన; స్నానంబు+చేసి= మునకలు వేసి స్నానాలు చేసి (క్రూంకులిడి); అరుగుచున్న= వెళుతున్న; ధర్మరాజునకు= ధర్మరాజుకు; రోమశండు+ఇట్లు+అనియెన్= రోమశడు ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అంటూ ఈ విధంగా గంగ భూమికి దిగిన కథను, భగీరథుడియొక్క మహిమను రోమశడు చెప్పగా విని, ధర్మరాజు తన తమ్ముళ్ళతోపాటు ప్రయాణం చేసి నంద, అపరసంద అనే నదులలో స్నానం చేశాడు. హేమకూట పర్వతంలోని రాళ్ళమండి పుట్టే అగ్నివలన ఆక్రమించబడి వచ్చే ముబ్బులను చూచి పొండవలు ఆశ్చర్యం చెందారు. ఆ వింతనుగురించి చెప్పుమని పొండవలు రోమశమహార్షి ప్రశ్నించగా అతడు ఈ విధంగా చెప్పాడు: ‘బుషభకూటంలో బుషభుడు అనేటటువంటి ముని మిక్కిలి కోపస్వభావం కలవాడు. ఎవరు ఏమి మాట్లాడినా అతడికి కోపం వచ్చి మండిపడి రాళ్ళమండి వెలువడే ముబ్బులను పిలిచి వారిని వారిస్తాడు. అందుచేత తపోదాన ధర్మాలు, శమదమాలు లేని వారికి ఆ స్ఫలం ప్రవేశించ రానిది. దేవతలు, దేవతలను చూచే బుములు మాత్రమే ఆ మునిని సందర్శించటానికి వస్తారు. ఇక్కడ దేవతలు యజ్ఞాలు చేశారు. ఆ యజ్ఞ స్ఫలాలలో గిరికపోచలు దర్శల రూపంలో మొలుస్తుంటాయి. అక్కడి చెట్లు యజ్ఞశాలలలోని యూపస్తంభాల వలె ఉంటాయి.’ ఆమాటలు విని, ఆ పుణ్యస్తోత్రంలో స్నానంచేసి వెళుతున్న ధర్మరాజుతో రోమశడు మళ్ళీ ఈ విధంగా చెప్పాడు.

విశేషం: ఆధ్యాత్మిక పురోగమనంలో ప్రాచీన భారతీయ సంస్కృతి తపం, దానం, ధర్మం, శమదమాలకు ఒనగూర్చిన ప్రాముఖ్యానికి ఈ గద్యం పునరుద్ధరించాడు. పై శబ్దాల విశేషార్థాలు లోగడ వివరించబడ్డాయి.

క. ‘ఇది విశ్వామిత్రుని యా , స్వదు; మిది కౌశికి యనంగఁ బరగెనయిః య

ల్లభి బుశ్యశ్చంగుఁ డను ముని , ప్రాదు’ మనవుడు ధర్మతనయుఁ డమ్ముని కనియెన్.

86

ప్రతిపదార్థం: ఇది= ఈ ప్రదేశం; విశ్వామిత్రుని+అస్పుదము= విశ్వామిత్రుడి నెలవైన ఆశ్రమం; ఇది; కౌశికి+అనంగన్= కౌశికి అనే పేరుతో; పరగిన+అది= శోభిల్లింది; అల్లది= అదుగో అది; బుశ్య శృంగుఁడు+అను= బుశ్యశ్చంగుడు అనే పేరు కల; ముని ప్రాదము= బుపియొక్క సరస్సు; అనవుడు= అని చెప్పగా; ధర్మతనయుఁడు= ధర్మరాజు; ఆ+మునికి= ఆ బుపియొక్క రోమశడితో; అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ‘ఇది విశ్వామితుడు ఉన్న ఆశమం. ఈ నదికి కొళికి అని పేరు. అదుగో అక్కడ కనిపిస్తున్న సరోవరం బుశ్యశ్యంగుడు అనే బుపిది’- అని రోమశుడు చెప్పగా ధర్మరాజు అతడితో ఇట్లా అన్నాడు.

రోమశుడు ధర్మజసవు బుశ్యశ్యంగుచరిత్రము సెప్పుట (సం. 3-110-6)

వ. ‘బుశ్యశ్యంగుం డను ముని జన్మంబును దశ్మలతంబును వినవలయు; నభి యే?’ ట్లని యడిగిన రోమశుం డిట్లనియే ‘దొఖ్లి కశ్యపవుత్తుండగు విభాండకుండను మునివరుం డఖండితల్పుష్టచర్యంబునం దపంబు సేయుచు నొక్కనాఁ దొక్క మదుపున నీక్కాడుచున్న యవసరంబున.

87

ప్రతిపదార్థం: బుశ్యశ్యంగుండు+అను= బుశ్యశ్యంగుడు అనెడి; ముని జన్మంబును= బుపి పుట్టుకయు; తద్+చరితంబును= అతడి వృత్తాంతమును; వినవలయును= ఆలకించవలెను; అది+ఎట్లు+అని+అడిగిన= అది ఎట్లా అని అడుగగా; రోమశుండు= రోమశుడు; ఇట్లు+అనియేన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు; తొల్లి= పూర్వం; కశ్యప పుత్రుండు+అగు= కశ్యపుడి కొడుకైన; విభాండకుండు+అను= విభాండకుడు అనే పేరు కలిగిన; ముని వరుండు= బుపి తేమ్ముడు; అఖండిత బ్రహ్మచర్యంబున్నే= మొక్కవోని బ్రహ్మచర్యంతో; తపంబు+చేయుచున్= తపస్సు చేస్తారు; ఒక్కనాఁడు= ఒకరోజు; ఒక్క మదుపున= ఒక చెరువులో; నీళ్ళ+అడుచున్న= స్నానం చేస్తున్నారు; అవసరంబున్నే= సమయాన.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు బుశ్యశ్యంగుడి జన్మవృత్తాంతాన్ని, అతని చరిత్రను, వినాలని ఉన్నదని రోమశుడిని అడుగగా, ఆ మహార్షి ధర్మరాజుకు ఇట్లా చెప్పాడు: పూర్వకాలంలో కశ్యపుడి కొడుకు విభాండకుడు అనే మహార్షి మొక్కవోని బ్రహ్మచర్యదీక్షతో తపస్సు చేస్తున్నాడు. అతడు ఒకరోజు ఒక చెరువులో స్నానం చేస్తున్నాడు. అతడు ఒకరోజు ఒక చెరువులో స్నానం చేసే సమయాన.

విశేషం: బుశ్యశ్యంగరూపానికి బుప్యశ్యంగుడు అని రూపాంతరమున్నది. అమరకోళాది నిఘంటవుల్లోను పెంచ్చ రామాయణ భారతప్రతుల్లోను రెండు తీరులుగా ప్రయోగించబడింది.

క. సురుచిరసురూపగుణముం , దల యూర్ఫోశి యను లతాంగి తద్దర్శనగో
చర యగుడు నపుడ రేత , ష్టోలనం బమ్మునికి నయ్యఁ గామక్కతమునన్.

88

ప్రతిపదార్థం: సురచిర, సురూప, గుణ, సుందరి= మిక్కిలి ప్రకాశమానమైన గొప్ప శాందర్య లక్ష్మణాలు కల అందగతే; ఊర్యశి+అను= ఊర్యశి అనే పేరు కల; లతా+అంగి= తీగవంటి శరీరం కలది; తద్+దర్శన గోచర+అగుడున్= అతడి కంటికి కన్నించగా; అపుడు+అ= అప్పుడే; ఆ+మునికిన్= ఆ మునికి; కామక్కతమునన్= మన్మథుడి వలన; రేతన్+ష్టోలనంబు= వీర్యపాతం; అయ్యెన్= అయింది.

తాత్పర్యం: అతిలోక లావణ్యవతి, నిరతిశయ శాందర్యరాశి అయిన ఊర్యశి అనే సుకుమారి ఆ బుపికి కనిపించింది. వెంటనే ఆ మహార్షి మన్మథవికారానికి లోనయ్యాడు. అతడి వీర్యం జారిపడింది.

వ. అయ్యమోఘువీర్యంబుతో మిత్రం బయిన జలంబు నొక్కాడుపిపెంటి ద్రావి గర్భంబుదాఖ్లిన నందు బుశ్యశ్యంగుం డను కుమారుండు జన్మించి, తండ్రినిం, దదాత్రమంబునుంగాని యొండెఱుంగక ఘోరతపంబు సేయుచున్నంత.

89

ప్రతిపదార్థం: ఆ+అమోఘ, వీర్యంబుతోత్తో= ఆ మొక్కవోని రేతస్సుతో; మిశ్రంబు+అయిన= కలిసిపోయిన; జలంబున్= నీటిని; ఒక్క, దుష్టి, పెంటి= ఒక ఆడుదుష్టి; త్రావి= త్రాగి; గర్భంబున్+తాల్చినవ్= గర్భంధరించగా; అందు= ఆ దుష్టి యందు; బుశ్యశ్యంగుండు+అను= బుశ్యశ్యంగుడు అనేటటువంటి; కుమారుండు= కొడుకు; జన్మించి= పుట్టి; తండ్రినిన్= తండ్రిని; తద్దీ+ఆశ్రమంబునున్= ఆ ఆశ్రమాన్ని; కాని= తప్ప; ఒండు+ఎఱుంగక= వేరొకటి తెలియకుండ; ఘోరతపంబు, చేయుచు+ఉన్నంతన్= కతోరమైన తపస్సు చేస్తున్నంతలో.

తాత్పర్యం: విభాండకుడి రేతస్సుతో కలిసిన నీటిని ఒక ఆడుదుష్టి త్రాగి గర్భం ధరించింది. ఆ దుష్టికి బుశ్యశ్యంగుడు అనే పుత్రుడు జన్మించాడు. ఆ బుశ్యశ్యంగుడు తండ్రిని, అతడి ఆశ్రమాన్ని తప్ప వేరొకటి తెలియక మిక్కిలి అమాయకుడుగా కతోరమైన తపస్సు చేస్తున్నాడు.

తే. బలియుఁ డంగాధిపతి రోమపాండుఁ డనగు, ధరణిఁ బరగిన వీరుండు దన పురోహితాపరాధకృతమున బ్రాహ్మణులచేత, విడువబడినుఁ దధ్వహితాపుర్వమైయయ్యు.

90

ప్రతిపదార్థం: బలియుండు= బలవంతుడు; అంగ+అధిపతి= అంగదేశానికి రాజు; రోమపాండు+అనగు= రోమపాండుడు అనే పేరుతో; ధరణిన్= భూమిపై; పరగిన= విలసిల్లిన; వీరుండు= శారుడు; తన, పురోహిత+అపరాధ, కృతమునున్= తాను పురోహితునకు చేసిన అపరాధంవలన; బ్రాహ్మణులచేత= విప్రులచేత; విడువన్+పడినవ్= విడిచిపెట్టబడటంచేత; తద్దీ+మహికి= ఆ భూమికి; అనావృష్టి+అయ్యున్= వానలు కురవకపోవటం సంభవించింది.

తాత్పర్యం: బలవంతుడైన రోమపాండుడు అంగదేశానికి రాజు. ఆ మహావీరుడు పురోహితునకు తాను చేసిన తప్పువలన ఆ రాజ్యంలోని విప్రులు ఆ రాజును విడువాడారు. అందుచేత అంగదేశంలో వానలు కురవటం మానిషేశాయి.

వ. దానికి వెఱచి యాతండు బ్రాహ్మణులు బరమభక్తి సుపాసించి 'యా యనావృష్టి దీషం బేమి కారణంబున నయ్యు? దీనికిం దగిన ప్రతీకారం బెట్టి?' యని యడిగిన, వానికిం బ్రసన్నులై బ్రాహ్మణులు లిట్లనిల.

91

ప్రతిపదార్థం: దానికి= ఆ అనావృష్టికి; వెఱచి= భయపడి; ఆతండు= ఆతడు- రోమపాండుడు; బ్రాహ్మణులన్= విప్రులను; పరమభక్తిన్= మిక్కిలి భక్తితో; ఉపాసించి= పూజించి; ఈ+అనావృష్టి దోషంబు= ఈ వానలేమి అనే దోషం; ఏమి కారణంబునున్= ఏ కారణంచేత; అయ్యున్= కలిగింది; దీనికిన్= దీనికి; తగిన ప్రతీకారంబు+ఎద్ది= సరిలయిన విరుగుడు ఏది; అని+అడిగిన= అని ప్రశ్నించగా; వానికిన్= అతడికి- ఆ రోమపాండుడికి; ప్రసన్నులు+ఖ= సుముఖులై; బ్రాహ్మణులు= విప్రులు; ఇట్లు+అనిరి= ఈ విధంగా చెప్పారు.

తాత్పర్యం: అనావృష్టికి వెరచి అంగదేశపురాజైన రోమపాండుడు బ్రాహ్మణులను ఆరాధించి, ఏకారణాన దేశంలో వానలు కురవటం లేదు? అని అడిగి, దానికి విరుగుడు చెప్పం డని వేడగా బ్రాహ్మణులు ప్రసన్నులై రాజుతో ఇట్లా చెప్పారు.

క. 'కడు దర్శితుడని నిన్నున్, విడిచిలి బ్రాహ్మణులు; వారు విడుచుడు నమరుల్ విడిచిలి; దానన వర్షము, దడసె భవద్దేశమునకు ధరణీనాథా!

92

ప్రతిపదార్థం: ధరణీనాథా! = ఓ రాజు!; కడు = మిక్కిలి; దర్శితుడు+అని= గర్వం కలవాడు అని; నిన్నున్= నిన్ను; బ్రాహ్మణులు= విప్రులు; విడిచిరి= వదలివేశారు; వారు, విడుచుడున్= బ్రాహ్మణులు నిన్ను విడిచిపోవటంచేత; అమరుల్= దేవతలు; విడిచిరి= (నిన్ను) వదలిపోయారు; భవత్త+దేశమునకు= నీ దేశానికి; దానన= అందుచేత; వర్షము= వాన; తడసెన్= ఆలసించింది.

తాత్పర్యం: ‘భూమికి భర్తవైన ఓ రాజు! నీవు చాలా గర్వం కలవాడవని బ్రాహ్మణులు నిన్ను విడిచివేశారు. వారు విడవటంచేత దేవతలు కూడా విడిచివేశారు. అందుచేత నీ దేశంలో వానలు కురవటం లేదు.

ఉ. శాంతుడు బుశ్యశ్యంగుడును సమ్మనియున్నయెడన్ ధరిత్రికిన్
సంతతవర్షణం బగు భృశంబుగు; నట్టివరంబు దొల్లి వృ
త్రాంతకుచే దయం బడసె నమ్ముని; గావున బుశ్యశ్యంగు వే
దాంతసువేచి రాబుసుపు మంగమహిశ్వర! నీదు నేర్చునన్.’

93

ప్రతిపదార్థం: శాంతుడు= కామక్రోధాదులను జయించి శమ ప్రవృత్తితో ఉండేయోగి; బుశ్యశ్యంగుడు+అను= బుశ్యశ్యంగుడు అనే పేరుకల; సత్త+ముని= మంచిబుమి; ఉన్న+ఎడన్= ఉన్న చోటులో; ధరిత్రికిన్= భూమికి; భృశంబుగన్= అధికంగా; సంతత వర్షణంబు+అగున్= ఎప్పుడూ వానలు కురవటం సంభవిస్తుంది; అట్టి= అటువంటి; వరంబు= వరం; తొల్లి= మునుపు; ఆ+ముని= ఆ బుమి; వృగ్తత+అంతకుచేన్= దేవేంద్రుడివలన; దయన్= కరుణాతో; పడసెన్= పాందాడు; కావున= కాబట్టి; అంగ మహిం+శశ్వర!= అంగదేశానికిరాజు!; వేదాంత, సు, వేదిన్= వేదాంతాన్ని బాగా తెలిసినటువంటి వాడిని; బుశ్యశ్యంగు= బుశ్యశ్యంగుడిని; నీదు నేర్చునన్= నీ సామర్థ్యంవలన; రాన్+పనుపుము= వచ్చేటట్లుగా చేయవలసింది.

తాత్పర్యం: ఓ అంగరాజు! శాంతప్రవృత్తి కల యోగి బుశ్యశ్యంగుడనే మహాముని ఉన్నచోట ఎల్లట్టుడూ వానలు మిక్కటంగా కురుస్తుంటాయి. ఆ మహార్షి అటువంటి వరాన్ని దేవేంద్రుడి దయవలన సంపాదించాడు. కాబట్టి నీ సామర్థ్యంతో ఆ మహామునిని, వేదాంతవేతను, అంగదేశానికి రప్పించుము.

ఉ. అనిన విని రోమపాదుండు దన చేసిన బ్రాహ్మణావమానంబునకుం దగిన ప్రాయశ్శీత్తంబుఁ జేసి, బ్రాహ్మణ వచనంబున నపుడు బుద్ధిమంతులతో విచారించి విద్ధిహింశ్యంగనలం జలువంబంచి ‘మీనేర్చువిధంబుల బుశ్యశ్యంగుం బ్రహ్మిభించి యటు దోడ్చానిరం’ దని పంచిన.

94

ప్రతిపదార్థం: అనిన= అని చెప్పగా; విని= విని; రోమపాదుండు; తన చేసిన= తాను చేసిన; బ్రాహ్మణ+అవమానంబునకున్= బ్రాహ్మణులను జరిగిన భంగపాటుకు; తగిన= సరిపోయే; ప్రాయశ్శీత్తంబున్+చేసి= దోషివివారణకు నిష్పుత్తి చేసి; బ్రాహ్మణ వచనంబునకున్= బ్రాహ్మణుల మాట చొప్పున (మాట ప్రకారం); అప్పడు+అ= ఆ జ్ఞానమందే; బుద్ధిమంతులతో= తెలివికల వారితో; విచారించి= యోచించి; విద్ధి, వేశ్య+అంగనలన్= చతుర్మైన వేశ్యకాంతలను; పిలువన్+పంచి= పిలిపించి; మీ నేర్చు విధంబుల= మీనేర్చును ప్రయోగించి ఏ విధంగానైనా; బుశ్యశ్యంగున్= బుశ్యశ్యంగుడిని; ప్రబోధించి= ప్రేరేపించి; ఇటన్, తోడ్చాని, రండు= ఇక్కడికి తీసికొని రండి; అని+పంచినన్= అని నియోగించగా.

తాత్పర్యం: రోమపాదుడు తాను బ్రాహ్మణులకు చేసిన అవజ్ఞలు తగిన ప్రాయశ్శీత్తం చేసి, వారు చెప్పినట్లు తెలివిగలవారితో కర్తవ్యాన్నిగురించి ఆలోచించి, వేశ్యలలో చతురలు అయిన సుందరీమణులను పిలిపించి ‘మీమీ చాకచక్కం ఉపయోగించి, ఏ రీతిగా అయినా బుశ్యశ్యంగుడి మనసు రంజింపచేసి యక్కడు తోడ్చానిరండి’ అని నియోగించాడు.

క. ఆ వేశ్వాజను లభిక ర , సౌహమాభ్యక్తములు విలసదనులేపన మా
ల్యాషచులుఁ గొనుచు నలిగేరి , నావాశ్రమమునను నమరనారులలీలన్.

95

ప్రతిపదార్థం: ఆ వేశ్వ జనులు= ఆ వేశ్వలసముదయాలు; అధిక, రస+ ఆపా, భష్యములు= ఎక్కువ రుచికరాలైన ఆపోరపదార్థాలు; విలసత్త+అనులేపన, మాల్య+అవచులున్= శోభిల్లుతున్నటువంటి, పరిమళిస్తున్నటువంటి మైపూతలు, పుష్టిల సముదయాలు; కొనుచున్= పుచ్ఛుకొని; నావ+ఆశ్రమమునను= నావై నిర్మించిన ఆశ్రమంలో; అమర నారులలీలన్= దేవతా సుందరీమణిల వలె (అప్పరసలవలె); అరిగిరి= పయనించి వెళ్లారు.

తాత్పర్యం: ఆ వేశ్వాగనలు తమతో మిగుల రుచికరాలయిన ఆపోరపదార్థాలను, పరిమళిస్తున్న వివిధ పుష్టిలను, అనులేపనాలను, తీసికొని నావై నిర్మించిన ఆశ్రమంలో అప్పరసవలె పయనించి వెళ్లారు.

విశేషం: నవాశ్రమం అంటే క్రొత్తగా నిర్మించిన ఆశ్రమమని బ్రోణ్య నిఘంటువు చెప్పింది. అయితే నావై నిర్మించిన ఆశ్రమమనే అర్థంలో సంస్కృత మహాభారతం ఆ ప్రయోగాన్ని ప్రయోగించింది. మూలంతో - ‘సాతు నవ్యాశ్రమం చక్రే రాజకార్యార్థ సిద్ధయే సందేశాచైవ నృపతేః స్వబుద్ధ్య చైవ భారత’ 3.111.1. ఈ శోక తాత్పర్యాని కనుగొంగా ‘నావాశ్రమమునను నమరనారులలీలన్’ అనే పారంకంటే ఇది సందర్భానికి అనువుగా ఉన్నది. ‘పాపనునాశ్రమమునవును బణాతులు లీలన్’, ‘పాపన మగువాని నిజతపోవనమునకున్’ (ఇందులో యతిభంగం ఉన్నది)- అనే పారంతరాలు కూడా ఉన్నాయి.

వ. అట విభాండకుండును యథాకాలం బగ్గిహోత్రంబు వేల్వం దన పుత్రు బుశ్యశ్వంగు సమర్పించి, వస్తుఫులాహారణార్థంబు వనంబున కలిగిన యపసరంబున నందొక్క జరించేశ్చ దనకూతు నభినవ యోవన విలాస విభాసిని నమ్మునిపుత్రుపాలికిం బుభ్రిన, దానిం జాచి బుశ్యశ్వంగుండు సంభ్రమంబున. 96

ప్రతిపదార్థం: అట= అక్కడ, ఆ ఆశ్రమంలో; విభాండకుండును= విభాండకమునియున్నా; యథా కాలంబు= తగిన సమయంలో; అగ్నిహోత్రంబు, వేల్వన్= అగ్నిని ప్రయులింప చేసేందుకు; తన పుత్రున్= తనకుమారుడిని; బుశ్యశ్వంగున్= బుశ్యశ్వంగుడిని; సమర్పించి= ఏర్పాటుచేసి, నియోగించి; వస్తుఫుల+అహారణ+అర్థంబు= అడవిలో పశ్చ తీసికొని వచ్చుటకై; వనంబునకు= అడవికి; అరిగిన= వెళ్లిన; అపసరంబునన్= సమయంలో; అందు= అక్కడ; ఒక్క; జరత్త+వేశ్వ= ముసలి బోగంది; తన కూతున్= తన పుత్రుకును; అభినవ, యోవన, విలాస, విభాసినిన్= కొత్త యోవనంయొక్క హోయలుతో కులుకుతున్న దానిని; ఆ+ముని, పుత్రు పాలికిన్= ఆ బుమి కుమారుడైన బుశ్యశ్వంగుడి వద్దకు; పుచ్చినన్= పంపగా; దానిన్+చూచి= ఆ వేశ్వాపుత్రికను చూచి, బుశ్యశ్వంగుండు= బుశ్యశ్వంగుడు; సంభ్రమంబునన్= ఆదరంతో కూడిన తొట్టుపాటుతో.

తాత్పర్యం: ఆ ఆశ్రమంలో విభాండకమహాముని తగినవేళలో అగ్నిహోత్రాన్ని రాజకొనేటట్లు చేయటానికి తన కుమారుడైన బుశ్యశ్వంగుడిని నియోగించి తాను అడవిలో దొరికే పశ్చ మొదలైనవాటిని తెచ్చేందుకు అడవిలోకి వెళ్లాడు. ఆ అదను కనిపెట్టి ఒక ముసలివేశ్వ కొంగొత్త యోవనపు మిసిమిహోయలుతో కులుకుతున్న పదుచుపిల్ల అయిన తన పుత్రుకును బుమికుమారుడైన బుశ్యశ్వంగుడికడకు పంపింది. బుశ్యశ్వంగుడు తన దగ్గరకు వచ్చిన ఆ లేజవరాలిని చూచి ఆదరంతో కూడిన తత్తరపాటుతో (అమెకు స్వాగతసత్కారాలు చేసేందుకై ఎదురువెళ్లి.)

బుశ్యశ్యంగుడు వేశ్యను మునికుమారునిగా భావించుట (సం. 3-111-9)

మధ్యాత్మర.

‘ఎందుండి వచ్చితి బుషికుమార! యే నెన్నఁడు నిట్టి
సుందరాకారు మునిసుతు నే దొల్లి చూచి యెఱుంగ
నిందుండు మీ’ వని కృష్ణమృగచర్చకృతకుశాసనము
నం దుండగాఁ బనిచె బుషి యను బుధి నత్తన్నివ్ జీతి.

97

ప్రతిపదార్థం: బుషికుమార!= ఓ మునిపుత్రా!; ఎందుండి వచ్చితి= ఎక్కడినుంచి వచ్చావు; ఏన్= నేను; ఎన్నఁడున్= ఎప్పుడుమ్మా; ఇట్టి= ఇటువంటి; సుందర+ఆకారున్= అందమైన రూపం కలవాడిని; మునిసుతున్= బుషి కుమారుడిని; తొల్లి= మునుపు; ఏన్= నేను; చూచి+ఎఱుంగన్= చూచి ఉండలేదు; ఈవు= నీవు; ఇందు+ఉండుము= ఇక్కడ మా ఆశ్రమంలో ఉండుము; అని= అని చెప్పి; బుషి+అను, బుధిన్= బుషి అని అనుకొన్న బుధితో; ఆ+తన్నిన్= ఆ సుకుమారిని; కృష్ణ, మృగ, చర్చ, కృత, కుశ+అసనము నందు= నల్లజింకతోలుతో చేయబడిన దర్శాల చాపయందు; ఉండగాన్= కూర్చొనుమని; ప్రీతిన్= ఆసక్తితో; పనిచెన్= నియోగించాడు.

తాత్పర్యం: ‘ఓ మునికుమారా! నీవు ఏ ఆశ్రమంనుండి ఇక్కడకు వచ్చావు? నేను ఇంతకు ముందు ఎప్పుడూ నీ వంటి అందమైన రూపం గల బుషిపుత్రుడిని చూచి ఉండలేదు (చూడలేదు). నీవు ఇక్కడే ఉండవలసింది’ అని బుశ్యశ్యంగుడు ఆ వేశ్యమారిని చూచి, బుషికుమారుకుడు అనే భ్రాంతిలో పడి, ఆమె కూర్చొనేందుకు నల్లజింకతోలుతో చేసిన దర్శాసనాన్ని పరిచాడు.

విశేషం: మహాభారతంలోని ఉపాఖ్యానాలలో బుశ్యశ్యంగుడిగాథకు ప్రత్యేకత ఉన్నది. బుశ్యశ్యంగుడికి నాగరజగత్తుతో బొత్తిగా పరిచయం లేదు. విభాండకుడు పుట్టుకనుండి తన కొడుకును తన ఆశ్రమంలోనే పెంచాడు. బుశ్యశ్యంగుడు అమాయిక కోమలమైన చిత్తప్రవృత్తితో పెరిగినవాడు. తన దగ్గరకు వచ్చిన వేశ్యాంగనను, బుశ్యశ్యంగుడు మరొక బుషికుమారుకుడే అనుకొన్నాడు. ప్రీ పురుష లింగ విచ్ఛిన నెరుగలేని అంతటి అమాయిక కోమలచిత్త ప్రవృత్తి అతడిది. ప్రకృతిలో ప్రీ పురుష భిన్నాధ్వర్యాలకు కల సహజ లలితమైన ఆకర్షణ ఈ కథలో హృదయంగమంగా వివరించబడింది. వృత్తలక్షణానికి ఆర. 2.22 విశేషాంశం చూడండి.

వ. మతియు నర్థపాద్యాదివిధులను వస్తుస్వాదుఫలదానంబులం దాని కతిథిపూజ సేయ నున్న నబి యమ్ముని వరుస కిట్లనియె.

98

ప్రతిపదార్థం: మతియున్= అదీకాక; అర్ఘ్య, పాద్య+అది, విధులను= స్వాగత సత్కారానికి అతిథికి అందించే నేరు, కాళ్ళు కడుక్కొనేందుకు ఇచ్చే నేరు మొదలైన శాస్త్రీయమూత్రాలకు అనుగుణంగా; వస్తు, స్వాదు, ఫలదానంబులన్= అడవిలో దౌరికే రుచికరమైన ఫలాలను అందించటాలతో; దానికి= ఆ వేశ్యమారికి; అతిథి, పూజ= అతిథికి చేసే స్వాగతసత్కారాలు; చేయన్+ఉన్నన్= చేయటానికి పూనుకోగా; అది= ఆ వేశ్య; ఆ+మునివరువకు= ఆ బుషిశ్రేష్ఠుడైన బుశ్యశ్యంగుడికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పింది.

తాత్పర్యం: అదీకాక, ఆ బుశ్యశ్యంగుడు ఆ వేశ్యమారికి అర్ఘ్యం, పాద్యం సమర్పించి అడవిలో దౌరికే రుచికరాలైన పశ్చ సమర్పించి స్వాగతసత్కారం చేసేందుకు పూనుకోగా ఆమె యిట్లు చెప్పింది.

క. ‘మా యాత్రము మిందులకున్ , న్యాయనిధి! మూడుయోజనంబులు గల దే
బోయెద; నీవును విజయం , చేయుము యందులకు; జెలిమి సేయుము నాతోన్.

99

ప్రతిపదార్థం: న్యాయనిధి= న్యాయానికి నిధిట్టునవాడా, అనగా ధర్మమూర్తి; మా+ఆశ్రమము= మా ఆశ్రమం; ఇందులకున్= ఈ మీ ఆశ్రమానికి; మూడు; యోజనమ్ములు+కలదు= మూడు ఆమదల దూరాన ఉన్నది; ఏన్= నేను; పోయెదన్= వెశ్యతాను; ఈవును= నీవుకూడ; అందులకున్= అక్కడికి, అంటే మా ఆశ్రమానికి; విజయం చేయుము+అ= దయచేసి రావలసింది; నాతోన్= నాతోటి; చెలిమి= స్నేహం; చేయుము= చేయవలసింది.

తాత్పర్యం: ‘ఓ న్యాయనిధి! మా ఆశ్రమం ఇక్కడికి మూడు ఆమదల దూరాన ఉన్నది. నీవు కూడ దయచేసి అక్కడికి వేంచేయుము. నాతో స్నేహం చేయుము.

క. అట్లేని నీచేత సత్కారంబుగొందు’ ననిన బుశ్యశ్యంగుం ‘డట్లు సేయుదు’ నని దాని నాతిధ్య విధానంబునం బూజించి తనకు దాని యిచ్చిన దివ్యగంధమాల్యంబులును సరసభక్ష్యపానంబులును, విచిత్రవస్తుంబులుం బలగ్రహించిన నదియును.

100

ప్రతిపదార్థం: అట్లు+ఏని= నీ వట్లూ సమృతిస్తే; నీచేత; సత్కారంబున్+కొందున్+అనిన= సమ్మానాన్ని గైకొంటాను అనగా; బుశ్యశ్యంగుండు; అట్లు= ఆ విధంగా; చేయుదును+అని= చేస్తానని చెప్పి; దానిన్= ఆమెను- ఆ వేశ్యాపుత్రికను; ఆతిధ్య, విధానంబున్+పూజించి= అతిథి మర్యాదలతో శాస్త్రోక్తంగా పూజించి; తనకు; దాని+ఇచ్చిన్= ఆమె ఇచ్చిన; దివ్య, గంధ, మాల్యంబులును= గొప్ప పరిమళాలను వెదజల్లే షైపూత ద్రవ్యాలను, పుష్పాలను; సరస భక్త్య, పానంబులును= రుచికరాలైన తిను బండారాలను, పానకాలను; విచిత్ర, వప్తుంబులును= అద్భుతషైన వప్తులను; పరిగ్రహించిన్= పుచ్చుకోగా; అదియును= ఆమె కూడా.

తాత్పర్యం: నీవు మా ఆశ్రమానికి వచ్చేందుకు అంగికరించినట్టే నేను నీ ఆతిథి సత్కారాలను గైకొంటాను’- అని వేశ్యాపుత్రిక బుశ్యశ్యంగుడితో చెప్పగా, అత డందుకు సమృతించి, ఆమెను ఆతిధ్య స్వ్యాగతసత్కారాలతో అర్చించి, ఆమె తనకు బహుకరించిన సుగంధపుష్పాలను, అద్భుతాలైన బట్టలను, తినుబండారాలను, పాసీయాలను పరిగ్రహించాడు. ఆమెయున్నా.

క. మునిముందటఁ గందుకన , ర్తున మ్యుదుగీతములయందుఁ దనకోశల మె
ల్లను జూపి విరచితాలిం , గనద్యై మునిపతికి ముదము గావించే మంచిన్.

101

ప్రతిపదార్థం: ముని ముందటన్= బుమి ఎదుట-ఆ బుశ్యశ్యంగుడి సమక్షంలో; కందుక, నర్తన, మృదు, గీతముల+అందున్= బంతి ఆటలో, నాట్యంలో, మనోహరమైన పాటలలో; తన, కొశలము+ఎల్లను= తన చాతుర్యాన్ని అంతా; చూపి= ప్రదర్శించి; విరచిత+అలింగన+ఐ= ఘటించిన కౌగిలి కలదై- బుశ్యశ్యంగుడిని తన బిగికౌగిలిలో అదిమిపట్టి; ముని పతికిన్= బుమి శేష్యాలైన బుశ్యశ్యంగుడికి; మంచిన్= మనస్సులో; ముదము= సంతోషం; కావించెన్= కలిగించింది.

తాత్పర్యం: ఆ వేశ్యాపుత్రిక బుశ్యశ్యంగుడి ఎదుట బంతి ఆటలో, నాట్యకళలో, మనోహరమైన పాటలు పాడటంలో తనకు కల చాతుర్యాన్నింతా ప్రదర్శించి, అతడిని తన బిగికౌగిలిలో చేర్చుకొని ఆ బుమిపరుడికి మిక్కిలి సంతోషం కలుగజేసింది.

- శ. ఇట్లు బుశ్యశ్యంగుం బ్రహోధించి వేశ్యాపుత్రి యలగిన, దాని పోయినపలను సూచుచు బుశ్యశ్యంగుఁ డగ్గి హోత్తంబు వేల్వములుచి విపరీతబుభ్రదై యున్ననంత నడవినుండి వస్తుఫలంబులు గొనివళ్లివిభాండకుండు గొడుకుం జాచి 'యి ట్లే చింతాపరుండడై యగ్గిపోత్తంబు వేల్వక కాలాతిక్రమంబు సేసి?' తనిను దండ్రికి బుశ్యశ్యంగుం డిట్లనియె.

102

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈః విధంగా; బుశ్యశ్యంగున్= బుశ్యశ్యంగుడిని; ప్రబోధించి= బాగా ప్రేరేపించి; వేశ్యా పుత్రి= వేశ్యారుమారి; అరిగిన= వెళ్గా; బుశ్యశ్యంగుండు; దాని, పోయిన, వలను= ఆమె వెళ్చిన వైపే; చూచుచు= చూస్తూ; అగ్గిపోత్తంబు, వేల్వ, మఱచి= అగ్గిని ప్రజ్ఞలింపచేయటం- సమిధలు మొదలైన వాటిని అందులో వేయటం విస్కరించి; విపరీత బుభ్రదీ+బ+ఉస్తున్= తారుమారైన మనసుతో ఉండగా; అంత= అంతట; అడవినుండి; వస్తు ఫలంబులు= అడవిపర్చు; కొనివచ్చి= తీసికొనివచ్చి; విభాండకుండు; కొడుకున్+చూచి; ఇట్లు+వీల= ఈః విధంగా ఎందుకు; చింతా పరుండవు+బ= విచారగస్తుడివై; అగ్గిపోత్తంబు వేల్వక= అగ్గిని రగుల్కొల్పుమండా; కాల+అతిక్రమంబు+చేసితి= కాలాన్ని అతిక్రమించావు; అనిన్ను= అని అడుగగా; తండ్రికిన్; బుశ్యశ్యంగుండు; ఇట్లు+అనియెన్= ఇలా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా బుశ్యశ్యంగుడికి దేహాంద్రియస్సుహను చక్కగా వికసింపచేసి వేశ్యారుమారి వెళ్చిపోయింది. బుశ్యశ్యంగుడు ఆ వేశ్యాపుత్రిక వెళ్చినవైపే తన దృష్టిని నిలిపి అగ్గిపోత్రాలను వేల్వక పరాకుతో తారుమారైన బుభ్రదీతో అట్లాగే ఉన్నాడు. అంతలో అడవినుంచి పశ్చామొదలైనవాటిని సేకరించి ఆశమానికి వచ్చి విభాండకుడు తనకొడుకును చూచి ఈ రోజు ఇట్లా ఎందుకు అగ్గిపోత్రాన్ని వేల్వమండా చింతాక్రాంతుడివై ఉన్నావు? కాలాన్ని అతిక్రమించా వెందుకు?' అని అడుగగా అతడికి బుశ్యశ్యంగుడు ఇట్లా బదులు పలికాడు.

విశేషం: వేశ్యాపుత్రిక బుశ్యశ్యంగుడిని 'ప్రబోధించి' వెళ్చిపోయిందట. 'ప్రబోధించు' అన్న ప్రయోగం ఇక్కడ చాలా అర్థవంతమైనది. తెలియని వాడికి తెలియ చెప్పటం. 'బోధించటం' ఇక ప్రబోధం అంటే ఏమిటి? మానవ మనస్సు (మస్తిష్కం) లో ఎన్నో అరలు, పారలు, ఎన్నో దొంతరలు ఉంటాయి. శ్యంగార లాలసత్పం వాసనారూపాన నిద్రాణమై సమస్తబీజకోటిలో అంతరాంతరాలలో అణగి ఉంటుంది. ఆ శ్యంగారప్రవృత్తిని జాగ్రత్తంచేసి బుశ్యశ్యంగుడి మనసులో మేలుకొల్పింది వేశ్యారుమారి. నిద్రాణమై ఉన్న అంతరంగిక ప్రజ్ఞలను మేలుకొల్పుటమే ప్రబోధం అని చెప్పవచ్చును. ఔ వచనం మూడవ పంక్తిలో వావిశ్శవత్తిలో 'కాలాతిక్రమణంబు సేసి'- అనే పారం ఉన్నది.

- సి. 'కాంచనవర్షుండు గదు రూపవంతుండు, గమ్మని జడలతో ఘనము లగుచు ననయంబు వర్షువలగు రెండు పిండంబు, లురమున విలసిల్లుచుండ, నఱుత వెలుగుచు జపమాల ప్రేలంగ, నమ్మవ, నడుమును వడుకంగ, నడుచునపుడు కలహంసకూజితకలనాద మెసగు నా, పాలికి నేఁ డొక్కబ్రహ్మచారి

- అ. వచ్చిపోయె: వానివదనంబువలన వె, ల్వదు సుగంధిమధురభాషితంబు పాలుచు విసగు సమదపుంసేక్కిలాలాప, చారు వగుచు హృదయ సమ్మదముగ.

103

ప్రతిపదార్థం: కాంచన వర్షుండు= బంగారు రంగు కలవాడు; కడు= మిక్కిలి; రూపవంతుండు= అందగాడు; కమ్మని జడలతోన్= సాగ్గొన జడలతో; ఘనములు+అగుచున్= పెద్దవిగా ఉన్నటువంటి; అనయంబు= ఎల్లప్పుడు; వటువలు+అగు= గుండ్రంగా ఉన్నటువంటి; రెండు+పిండంబులు= రెండు ఉండలు; ఉరమునన్= వక్షస్కులముండు; విలసిల్లుచుండన్=

శోభిల్లుతుండగా; అఱుతన్= కంరమందు; వెలుగుచు= ప్రకాశమానమై; జపమాల= జపం చేసుకునేందుకు అనువైన దండ; ప్రేలంగన్= వేలాడగా; అన్నవ= అలతి అయిన; నడుమును= కొను; వడకంగ= అల్లాడగా; నడునపుడు= నడుస్తున్నప్పుడు= కలహంస, కూజిత, కలనాదము= రాజహంసక్రేంకారం వలె అవ్యక్త మధుర నినాదం; ఎసగ= అతిశయించగా; నేడు= ఈ రోజు; నా, పాలికి= నా దగ్గరకు; ఒక్క= ఒక; బ్రహ్మచారి= బుషి కుమారుడు; వచ్చిపోయెము= వచ్చి వెళ్లిపోయాడు; వాని, వదనంబు వలన= అతడి ముఖంనుండి; వెల్మడు= బయటికి వచ్చే; సుగంధి, మధుర, భాషితంబు= మంచి పరిమళంతోకూడిన తియ్యనైనపలుకు; సమద, పుంసోక్కిల+ఆలాప, చారుపు+అగుచు= మదించిన గండుకోయిలయొక్క కూజితంవలె సాంపారుతూ; హృదయ, సమ్మదముగన్= డెందానికి ఆనందంగా; వినగన్= వినటానికి; పాలుచున్= ఒప్పినది.

తాత్పర్యం: నేడు నాదగ్గరకు ఒక బ్రహ్మచారి వచ్చివెళ్లాడు. అతగాడు మిగుల రూపవంతుడు; బంగారురంగు కలిగి మిక్కిలి అందమైన జడలు కలవాడు. అతడి వషష్ఠులాన గుండనివై, ఘనములై విలసిలై రెండు మాంసపు ముద్రలు ఉన్నాయి. అతడి కంతంలో ఒక చక్కటి జపమాల వెలుగుతున్నది (ప్రకాశిస్తున్నది). అతడి సన్నటి నడుము వణుకుతున్నది. అతడు నడిచేటప్పుడు (అతని పాదాలనుండి) కలహంస కూజితంవలె అవ్యక్త మధురమైన ధ్వని వెలువడుతున్నది. అతడి ముఖంనుండి వెలువడే మాటలు తీయనివై, సుగంధాన్ని వెదజల్లేటటువంటివై వినటానికి మదించిన గండుకోయిలల ఆలాపాలవలె మనస్సుకు ఆనందం కొలుపుతున్నాయి.

విశేషం: ఈ సీసపద్యంలోని అర్థాంతరస్మార్తి హృదయంగమమైంది. బుశ్యశ్యంగుడు 'బ్రహ్మచారి' అనుకొని అభివర్ణించింది నిజానికి వేశ్యాపుత్రికను. కాంచన వర్షాం, కమ్మని జడలు, ఘనములు, వట్టువలు అయిన రెండు మాంసపీండాలు ఆ బ్రహ్మచారి వషష్ఠులాన ఉన్నాయి. అవి వేశ్యాపుత్రిక వక్షోజాలు. కంరమందు జపమాలగా బుశ్యశ్యంగుడు భావించింది ఆమె ధరించిన వజ్రపోరం. సన్నటి (అన్నవ) నడుముతో ఆమె నడయాదేటప్పుడు వెలువడే కలహంస కూజిత కలనాదం ఆమె చరణమంజీర క్షుణాదణుకింకిణీరవం. ఆమె నోటినుంచి వెలువడే గీతాలు గండుకోయిలల ఆలాపాలవలె డెందాన్ని అలరిస్తున్నాయి. పుంసోక్కిలాలాపం: పాడేటటువంటిది మగకోకిలేకాని ఆడకోకిల కాదు. నన్నయ లోకజ్ఞుడు. ప్రతిభాశాలి. అతడు పుంసోక్కిలాలాపాన్నే ప్రస్తావించాడు. పలువురు కవులు కోకిలవధూకలకాకలీధ్వనులను వర్ణించటం వేరు. నన్నయ పరిజ్ఞానం వేరు. పైపద్యం రెండవ పంక్తిలో కొన్ని ప్రతుల్లో 'వట్టువలగు రెండు శ్యంగంబు లురమున' - అనే పాఠాంతరం ఉన్నది.

క. ఆ బుషికుమారు కట్టిన , చీరలు నతిమ్మదులములు విచిత్రములు; మనో పరిము వాని బృహత్తాట్టి , భారము; నం దొక్క కనకపట్టము వెలుగున్.

104

ప్రతిపదార్థం: ఆ బుషికుమారుకట్టిన చీరలున్= ఆ మునికుమారుడు కట్టుకొన్న వప్రాలు; అతిమృదులములు= మిక్కిలి మెత్తటివి; విచిత్రములు= అత్యమృతాలైనవి; వాని బృహత్తాట్టి+కటిభారమునందు= అతడి బరువైన పెనుమెలయందు అంటే విశాలమైన జమునభాగమందు; మనో+హోరము= మనోహరము-మనసును హరించేటటువంటిది; ఒక్క, కనక, పట్టము= ఒక బంగారు పట్టి (బడ్డాణం); వెలుగున్= ప్రకాశిస్తున్నది.

తాత్పర్యం: ఆ బుషిపుత్రుడు కట్టిన వప్రాలు ఆహో! ఎంత సుకుమారాలైనవి! ఎంత అద్భుతమైనవి! వాడి విశాల జమునప్రదేశమందు మనసును హరించే ఒక బంగారు బడ్డాణం శోభిల్లుతున్నది.

విశేషం: బుశ్యశ్శంగుడు ఎంత అమాయిక కోమలమనసుడైనా వేశ్యాపుత్రిక వేషభాషలు అతడిని ఆకర్షించాయి. ఈ ఆకర్షణలో లొకికాలుష్యం లేదు, కానీ, వైసర్ధికమైన, ప్రకృతిసిద్ధమైన, వర్ణనాతీతమైన ఒకానోక అనుభూతి తొణికిసలాడుతున్నది. ఆ బుప్పి రుమారుడు ధరించిన వస్త్రాలు అరణ్యాలలో బుప్పికుమారులు ధరించే నారబట్టలు కావు గదా. అని అతి మృదులములైన పీతాంబరాలు. వాడి విశాల జఘనభారమందు శోభిల్లే కాంచనపట్టం, కాంచన కాంచిదామం. సాధారణ బ్రహ్మాచారులకు, వనవాసాన పుష్టించిన బ్రహ్మాచారులకు బృహత్ప్రచీభారం ఉండదు. ఈ బ్రహ్మాచారికి గల బృహత్ప్రచీభారం బుశ్యశ్శంగుడిని ఆకర్షించింది!

క. పవనసమీలిత మధుసం | భవ వివిధమైనపసారభముఁ బోలి ముని

ప్రవరుని తనుపునయం దు | ధ్వపమై రమ్యముయి సారభము విలసిల్లున్.

105

ప్రతిపదార్థం: పవన, సమీరిత, మధు, సంభవ, వివిధ, ప్రసవ, సారభమున్+పోలి= గాలిచేత వ్యాపింప చేయబడిన వసంతమందు పుట్టిన పెక్కు పుష్పల నెత్తాపులను పోలి; ముని, ప్రవరుని, తనుపున+అందు= బుప్పిశైష్ముడి శరీరమందు; ఉధృవము+ఇ= పుట్టినట్టె; రమ్యము+అయి= సాంపైనట్టె; సారభము= సువాసన; విలసిల్లున్= శోభిల్లుతుంది.

తాత్పర్యం: ఆ మునిశైష్ముడి తనుపునుండి వెలువడిన సాగసైన నెత్తావి, ఆమనిలో వికసించే వేర్యేఱు పూలపైనుండి వీంచే గాలియందలి సారభంవలె రమ్యంగా విలసిల్లుతున్నది.

విశేషం: ఆ బ్రహ్మాచారిశరీరంనుండి వెలువడే సుగంధం వసంతబుతుపులో వికసించే నానాపుష్పసారభాలను పోలి శోభిల్లుతుంది- అనటంచేత ఆ వేశ్య పూసికొన్న అత్తరుల నెత్తావి ద్వ్యేతకమవుతున్నది.

వ. మతియు నక్షత్రమారుం డొక్కుయెళ్లనిఫలంబు దన దక్కిణపాశితలంబున నందంద చఱచుచు నది నేలంబడి యెగయం బోయిన వలనికి ప్రాలుచు వాతావధూతంబైన బాలవ్యక్తంబునుం బోలె నొప్పుచున్న నమ్మునిపుత్తు నందు నా హృదయంబు దద్దుయం దగిలినయది.

106

ప్రతిపదార్థం: మతియున్= వెండియు; ఆ+కుమారుందు= ఆ బ్రహ్మాచారి; ఒక్క+ఎళ్లని, ఫలంబు= ఒక ఎళ్లని పండు; తన, దక్కిణ, పాశి, తలంబునన్= తనకుడిచేతి పైభాగాన; అందు+అందు+అల= అక్కడక్కడా; చఱచుచున్= కొట్టూ, కొడుతూ, చరుస్తూ, అది= ఆ పండు; నేలన్+పడి= భామిపై పడి; ఎగయన్= ఎగురగా; పోయిన, వలనికి, ప్రాలుచు= పోయిన చోటికి వంగుతూ; వాత+అవధూతంబు+ఇన= గాలిచేత అటూ ఇటూ ఉంపబడిన; బాలవ్యక్తంబునన్+పోలన్= చిన్నచెట్టువలె; ఒప్పుచున్నన్= విలసిల్లుతుండగా; ఆ+ముని, పుత్రు+అందు= ఆ ముని రుమారుని యందు; నాహృదయంబు= నా హృదయం; తద్దుయున్= మిక్కటంగా; తగిలినయది= తగుల్కొన్నది.

తాత్పర్యం: మరియున్నా, ఆబ్రహ్మాచారి ఒక ఎర్రని పండును తన కుడి అరచేతితో మోదుతూ, అది నేలమీదపడి మళ్ళీ మీదికి ఎగిసేటప్పుడు దానియెడకు వాలుతూ గాలిచేత విసరబడిన చిన్నచెట్టువలె తూగాడినాడు. ఆ బుప్పి రుమారుడిపట్ల నా హృదయం మిక్కటంగా ఆకర్షితమైనది.

విశేషం: (1) ఇది కందుకక్రీడాభివర్ణన అన్నది తేటతెల్లం. (2) ఉపమాలంకారం: వాతావధూతమైన బాలవ్యక్తం ఉపమానం. కందుకక్రీడా నిపుణ అయిన వేశ్యాంగన ఉపమేయం. చెట్టు మొదలు కదలదు. గాలిచేత కొమ్మలు, రెమ్మలు కదులుతాయి. అట్లాగే వేశ్యాంగన పాదాలు కదలమండా చేతులను మాత్రమే ఆడించింది. ఇది సమానధర్మం.

ఉ. నన్నును గౌగిలించుకొని నా వదనంబునకున్ నిజాన్న మూ
సన్నముఁ జేసి యొక్క మృదుశబ్దము సేసె మనోహరంబుగా;
నెన్నడు నట్టి శబ్దము మునీశ్వర! మున్ విని యే నెఱంగఁ; న
య్యాన్నవ బ్రహ్మచారిముఖ మంబురుహంబు సమంబు సూడగన్.

107

ప్రతిపదార్థం: నన్నును= నన్ను; కౌగిలించుకొని= ఆలింగనం చేసికొని; నా వదనంబునకున్= నాముఖానికి; నిజ+ఆస్యము= తనముఖం; ఆసన్నమున్+చేసి= దగ్గరికి కలిసేటట్లు చేసి; ఒక్క= ఒక; మృదు, శబ్దము= మెత్తటిసిప్పది; మన్+హరంబుగాన్= మనసును హరించేటట్లుగా; చేసె= వెలువడ చేశాడు; ముని+ఈశ్వర్! మునులలో ఈశ్వరుడి వంటివాడా! బుప్పిశేష్ముడా!; ఎన్నడున్= ఎప్పుడు; అట్టి, శబ్దము= అటువంటి (పీసులకు విందైన) ధ్వని; మున్= మునుపు; ఏన్= నేను; విని= విని; ఎఱుంగను= ఎఱుగను; ఆ+అన్నవ, బ్రహ్మచారి, ముఖము= ఆ లేత బుప్పిమహారుడి ముఖం; చూడగన్= చూడగా; అంబురుహంబు సమంబు= పద్మంతో సమానం.

తాత్పర్యం: ఓ బుప్పిశేష్ముడా! ఆ బ్రహ్మచారి నన్ను ఆలింగనం చేసికొని, నా ముఖానికి దగ్గరగా తన ముఖం చేర్చి మనోహరమైన ఒక మృదునాదం వెలువడచేశాడు. పీసులకు విందైన అటువంటి మధుర ధ్వని మునుపెన్నడూ నేను వినలేదు. అరసిచూడగా ఆ లేత బ్రహ్మచారి ముఖం తామరపుప్పుతో సరిపోలుతుంది.

విశేషం: ‘ఆ బ్రహ్మచారి’ తనను కౌగిలించుకొన్న తరువాత ముద్దుపెట్టుకొన్నట్లు బుశ్యశృంగుడు తండ్రికి వర్ణించి చెప్పవలసి ఉన్నది. అయితే ముద్దు బుశ్యశృంగుడికి అనుభవాప్రేదితమైనట్టిదికాదు కదా. అనుభవక వేద్యమైన విషయాన్ని వర్ణించేందుకు మాటలు చాలవు. మాటలలో చెప్పలేని అనుభూతిని మాటలలో చెప్పటమే కవితాకళలోని విచిత్ర విరోధాభాసం. ముద్దును ఏమాత్రం వాచ్యం చేయమండా బుశ్యశృంగుడు చేసిన అభివర్ధన చదివితే సహ్యదయులు తలలూపక తప్పదు కదా. ఇక భారతియ సాహిత్యంలో కపులు ఎందరెందరో యుగయుగంతరాలలో నాయికముఖాన్ని పద్మంతో పోల్చారు. అంత పాత పడిన ఉపమానం వేరొకటి లేదేమో. అయినా బుశ్యశృంగుడు ‘అయ్యాన్నవ బ్రహ్మచారి ముఖ మంబురుహంబు సమంబు’ అనగా ఆ తామరపుప్పుతో స్ఫుర్తి ప్రారంభ సమయంలోని తొలి ఉపస్థి సారు తొణికిసలాడుతున్నది. బుశ్యశృంగుడు క్రాంతదర్శియై ఆ బ్రహ్మచారి ముఖంలో అంబురుహ శోభ సందర్శించాడు. అలం: ఉపమాలంకారం.

ఉ. నా యిచ్చిన వస్తుసైష్మాదుఫలంబు లాదలించి యారగెంప కమ్మునికుమారుం డమ్మతోపమానంబు లైన
ఫలంబులు నతిమధురంబులైన పాసీయంబులు నాకు నిచ్చిన నుపయోగించితి.

108

ప్రతిపదార్థం: నా+ఇచ్చిన= నేను ఇచ్చిన; వస్తు, స్వాదు, ఫలంబులు= అడవిలోని రుచికరాలైన పళ్ళు; ఆదరించి= మన్మించి; ఆరగింపక= తినక; ఆ+ముని, కుమారుండు= ఆ బుప్పి పుత్రుడు; అమృత+ఉపమానంబులు+ఐన= అమృతంతో సరిపోల్చాలని; ఫలంబులును= పళ్ళుమ్మా; అతి, మధురంబులు+ఐన= మిక్కిలి తీయమైన; పాసీయంబులు= పాసకాలు; నామన్+ఇచ్చినన్= నాకు సమర్పించగా; ఉపయోగించితిన్= స్వీకరించాను.

తాత్పర్యం: నేను ఇచ్చిన అడవిలోని మంచిపళ్ళను ఆదరించి తినకుండా, ఆ బుప్పిమహారుడు అమృతంతో సరిపోలేటటువంటి పళ్ళను, మిక్కిలి తీయమైన పాసీయాలను నాకు ఈయగా నేను ఉపయోగించాను.

ఉ. తన చేతి పుష్టములఁ జఁ, ఖ్లిన నంతటఁ జెదల యవి యజ్ఞప్రకరనిషే

వన మొప్ప నున్నయవి; యఁ, వ్యానకుసుమము లట్లు గాను వరగంధంబుల్.

109

ప్రతిపదార్థం: తన చేతి పుష్పములన్= తన చేతిలోని పుష్పులను; చల్లినన్= విసరగా; అవి= ఆ పుష్పులు; అంతటన్= అన్ని వైపుల; చెదరి= అటూ ఇటూ పడి; అళిప్రకర నిషేషనము+బహున్= తుమ్మెదల గుంపులచేత చక్కగా ఆస్యాదించబడుతూ; ఉన్న+అవి= ఉన్నాయి; ఈ+వనకుసుమముల+అట్లు= ఈ అడవిలోని పూవుల వలె; కావు= కావు; వరగంధంబుల్= (అవి) శ్రేష్ఠమైన పరిమళం కలవి.

తాత్పర్యం: ఆ బ్రహ్మాచారి తనచేతిలోని పుష్పులను వెదచల్లగా, అవి అంతటా చెదరిపడి తుమ్మెదలచేత చక్కగా సేవించబడుతూ కోభిల్లాయి. అవి ఈ అడవిపూల వంటివి కావు. (అనగా ఈ అడవి పూలు అంతగా వాసన లేనివని భావం.) ఆ పుష్పులు శ్రేష్ఠమైన పరిమళం కలవి.

వ. నాకు నమ్మునిపుత్తునాత్రమంబునందు వానితో నొక్కటుఁ దపంబు సేయుచుండు నిష్టం' బనినఁ కొడుకు పలుకులు విని విభాండకుండు విస్మీతుండై 'తపస్సుల తపంబులకు విఫ్మంబులు సేయ ననెక రూపులయి రాక్షసులు వనంబునం గ్రుమ్మరుచుండుదురు; తజ్జనదత్తంబు లయిన పాసీయంబు లపేయంబు; లతి సుగంధులయిన కుసుమంబులు మునులకు వర్షసీయంబు' లని కొడుకుం బ్రహోభించి, యెప్పటియట్ల వన్యఫలంబులు దేర నలగిన.

110

ప్రతిపదార్థం: నాకున్= నాకు; ఆ+ముని, పుత్రు= ఆ బుఱి కుమారుడియొక్క; ఆశ్రమంబునందు, వానితోన్, ఒక్కటన్= ఏకాంతంగా వాడితో కలిసి ఆశ్రమంలో; తపంబు+చేయుచుండన్= తపస్సు చేస్తూ ఉండటం; ఇష్టంబు+అనినన్= కోరిక అయినది అనగా; కొడుకు, పలుకులు= కుమారుడి మాటలు; విని= ఆలకించి; విభాండకుండు= విభాండక ముని; విస్మీతుండు+ఖ= అచ్చేరువందినవాడై; తపస్సుల, తపంబులు= మునుల తపస్సులరు; విఫ్మంబులు+చేయన్= ఆటంకాలు కల్పించేందుకు; అనేక, రూపులు+ఖ= పెక్క ఆకారాలు (రూపాలు) ధరించినవారై; రాక్షసులు; వనంబునన్= అడవిలో; క్రుమ్మరుచు+ఉండుదురు= తిరుగుతూ ఉంటారు; తద్ద+జన దత్తంబులు+అయిన= ఆ జనాలచేత ఇవ్వబడిన; పాసీయంబులు= పాసీయాలు; అపేయంబులు= త్రాగుకూడిని; అతి, సుగంధులు+పన= మిక్కుటమైన పరిమళం కల; మునుమంబులు= పుష్పులు; మునులరు= బుఱుమలకు; వర్షసీయంబులు= వదలిపెట్టతగినవి; అని= అని చెప్పి; కొడుకున్= కుమారుడికి; ప్రభోభించి= పొచ్చరించి; ఎప్పటి+అట్లు= యథాప్రకారం; వన్యఫలంబులు= అడవిలో దొరికేటటువంటి పండ్లు; తేరన్+అరిగిన= తెచ్చేందుకు వెళ్గా.

తాత్పర్యం: ఆ బుఱికుమారుడితో కలిసి మెలిసి ఆతని ఆశ్రమంలో ఏకాంతంగా తపస్సు చేయాలని నాకోరిక-అని బుఱుశ్శంగుడు తండ్రికి చెప్పగా, కుమారుడి మాటలు విన్న విభాండకుడు ఆశ్చర్యం పొందాడు. 'బుఱుమల తపస్సులరు అంతరాయాలు కల్పించేందుకై రక్కసులు అడవులలో అనేకరూపాలతో తిరుగాడుతూ ఉంటారు. అటువంటివారు ఇచ్చే పాసీయాలు స్వీకరించతగిని. మిక్కుటమైన సువాసనగల పుష్పులను మునులు ఉపయోగించకూడదు' అని విభాండకుడు కొడుకు జాగ్రత్తలు వచించి, ఎప్పటినలె అడవిలో దొరికే పండ్లు తెచ్చేందుకై అరణ్యంలోకి వెళ్గాడు.

క. చనుదెంచి తరుణి మునినం, దను చిత్తంబునకు వైక్షితముఁ జేసే; విలా సినుల సహాలాప సహి, సన సహాయానములు బంధనములు గావే!

111

ప్రతిపదార్థం: తరుణి= లేజవరాలు (వేశ్యపుత్రిక), చనుదెంచి= వచ్చి; ముని, నందను, చిత్తంబునకు= ముని కుమారుడి యొక్క మనస్సుము; వైకృతమున్+చేసె= వికారభావాన్ని పొందేటట్లు చేసింది- అంటే మనసులో మార్పు కలిగించింది; విలాసినుల= విలాసవతులయొక్క; సహ+ఆలాప, సహ+ఆసన, సహ, యానములు= కలిసిమెలిసి మాట్లాడటం, కూర్చోనటం, ప్రయాణం చేయటం; బంధ సమములు+కావే!= కట్టువడుటతో సమానాలైనవి కావా!

తాత్పర్యం: వేశ్యపుత్రిక అయిన లేజవరాలు వచ్చి బుషిముమారుటైన బుశ్యశ్యంగుడి మనస్సులో వికారాన్ని కల్గించింది. అందచందాలతో హోయలోలికే మిటారికత్తెలతో కలిసిమెలిసి మాట్లాడటం, దగ్గరగా ఒకచోట కూర్చోవటం, తిరుగాడటం కట్టువడుటతో సమానాలు కదా!

విశేషం: (1) అలం: అర్థంతరన్యాసం. (2) నస్తయ కవితాశిల్పానికి విశ్ిష్టత చేకూర్చిన నానారుచిరార్థసూక్తి నిధిత్వానికి ఈ పద్యం ఉదాహరణాప్రాయం.

వ. ఇట్లు బుశ్యశ్యంగుండు విలాసినీమోహితుండుయి, తండ్రి కెఱింగింపక సుచలత్తంబయిన తన యాత్రమంబు విడిచి, మనుష్యయోగంబునం దగిలి యకోషులి పిఱుందన చని, యంగదేశంబు సౌచ్ఛి, యందు రోమపాదు నాదేశంబున రాజూత్తయం బను వనంబున నుండునంత. **112**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; బుశ్యశ్యంగుండు; విలాసినీ, మోహితుండు+అయి= వేశ్యచేత మిగుల ఆకర్షించబడినవాడై; తండ్రికి+ఎటింగింపక= తండ్రికి తెలియజేయకుండా; సుచలిత్తంబు+అయిన= మంచిప్రవర్తనతో కూడిన; తన+అశ్రమంబు, విడిచి= తన అశ్రమాన్ని విడిచిపెట్టి; మనుష్య, యోగంబునన్+తగిలి= మనుష్యులకు సాధారణమైన నడవడి కూర్చులో చిక్కుకొని; ఆ+కోషులి= ఆ సుకుమారి యొక్క; పిఱుందన= వెనువెంటనే; చని= వెళ్ళి; అంగ, దేశంబు+చొచ్చి= అంగరాజ్యంలో ప్రవేశించి; అందు= ఆ అంగదేశంలో; రోమపాదు+అదేశంబునన్= రోమపాదుడియొక్క ఆజ్ఞాప్రకారం; రాజ+అశ్రయంబు= రాజూత్తయంబు+అను= వనంబునన్= రాజూత్తయం అనే తోటలో; ఉండు+అంత= ఉన్నప్పుడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా బుశ్యశ్యంగుండు లేజవరాలైన వారకాంతచేత ఆకర్షితుడై, ఆమె వలపులో చిక్కుకొని తండ్రికి తెలియకుండా మంచిప్రవర్తనకు నెలమైన తన అశ్రమాన్ని విడిచిపెట్టి, మనవులకు సాధారణమైన నడవడికలో చిక్కుకొని, ఆ సుందరాంగి వెనువెంట వెళ్ళి అంగదేశం చేరి, ఇక్కడ రోమపాదుడియొక్క ఆజ్ఞాప్రకారం ‘రాజూత్తయం’ అనే తోటలో ఉండగా.

విశేషం: ఇక్కడ ‘మనుష్యయోగంబునం దగిలి’ అన్న పదగుంఫనం ప్రత్యేకించి అనుశీలించ తగింది. ‘యోగ’ శబ్దాన్ని గురించిన విపులవ్యాఖ్యానం ప్రకరణంతరంలో (ప్రథమాణ్యాసం) ప్రాయబడింది. వలపు - విలాసినీ వ్యామోహం మానవ సహజమైన యోగం. ఇందియలోల్యం మానుషయోగమైతే. ఇందియ నిగహం, తపస్సు అధిమానవయోగం. యోగ శబ్దానికి ‘పాందిక’, ‘కూడిక’ అన్న అర్థం బహుళవ్యాప్తం. సామరస్య సంధనం యోగానికి అంతరాత్మ, ప్రహారం గానీ, ఆముష్మికంగానీ లలిత కళాత్మకమైన సామరస్యసంధానంతో మేళవిష్టే అది యోగవోతుంది. ఇక్కడ బుశ్యశ్యంగుడు దివ్యయోగం నుండి జారి మనుష్యయోగంలో చిక్కుకొన్నాడు. ఈవచనంలో పెక్క భారతప్రతుల్లో ‘రాజూత్తమంబను’ - అనే పారాంతరం కనిపిస్తుంది. వావిళ్లప్రతిలో ‘రాజుత్తమంబను భవనంబున’ - అనే పారభేదం ఉన్నది.

ముత్తకోకిలము.

అమ్మనీశనివాసశక్తిఁ దదంగదేశమునందు మే
ఘమ్ము లెల్ల వలంకులం గడ్డఁ ర్రమ్మి సర్వజనప్రమో
దమ్ముగాఁ బ్రథప్పుహజ్జలధార లొప్పుగ వృష్టిఁ జే
సె మ్మహానదులున్ మహాసర్సివరంబులు నిండగన్.

113

ప్రతిపదార్థం: ఆ+ముని+ఈఁ= ఆ బుమిషైష్ముడి యొక్క; నివాస శక్తిన్= నివసించటంయొక్క మహిమచేత; తత్త+అంగ దేశమునందు= ఆ అంగరాజ్యంలో; మేఘమ్ములు+ఎల్ల= మబ్బులన్నీ; వలంకులన్= దిక్కులన్నీటినీ; కడున్+క్రమ్మి= మిక్కుటంగా కప్పి; సర్వ, జన, ప్రమాదమ్ముగాన్= అందరు ప్రజలకూ సంతోషాన్ని కలిగించేటట్లుగా; ప్రభవత్, బృహత్+జల, ధారలు+ఒప్పుగ= పుట్టుతున్న గొప్పనీటి ధారలు విలసిల్లగా; మహాసర్సివరంబులు= గొప్ప సరస్సులు; మహా నదులున్= గొప్ప నదులును; నిండగన్= నిండేటట్లుగా; వృష్టిన్+చేసెన్= వాన కురిపించాయి.

తాత్పర్యం: ఆ బుశ్యశ్యంగ మహాముని నివసించటంవలన ఏర్పడిన మహిమచేత ఆ అంగదేశం మబ్బులు దిక్కులన్నీటా వ్యాపించి ప్రజలందరికి అనందం కలిగేటట్లుగా కారుతున్న పెనునీటి ధారలతో పెద్ద సరస్సులు, గొప్పనదులు పొంగి పొరలేటట్లు వాన కురిపించాయి.

విశేషం: వలంకులు= దిక్కులు; వలకు వలను రూపాంతరం; 'కెలంకులు' అనే పాతాంతరం అనేక ప్రతులలో కనబడుతున్నది. కెలను అంటే దిక్కు. రూపాంతరం కెలము. వృత్తలక్షణానికి ఆర. 1.46 విశేషాంశం చూడండి.

అనందాశ్రమ గ్రంథమాలప్రతిలో 'మహానది దీర్ఘికా సర్సినదంబులు నిండగాన్' - అనే పాతాంతరం ఉన్నది.

వ. ఇట్లు బుశ్యశ్యంగు నాగతంబున నంగవిషుయంబున నవగ్రహాదీషుంబు నిరస్తంబైన సంతసిభ్రి రోమపాదుండు తన కూతు శాంత యనుదాని నత్యంతకాంతిమతి నమ్మునివరునకు వివాహంబు సేసి. 114

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; బుశ్యశ్యంగు+ఆగతంబునన్= బుశ్యశ్యంగుడి రాకవలన; అంగవిషుయంబునన్= అంగదేశంలో; అవగ్రహా, దోషంబు= అనావ్యస్థ అనే బాధ; నిరస్తంబు+బనన్= తొలగిపోగా; రోమపాదుండు; సంతసిల్లి= సంతోషంచి; తన, కూతు= తన పుత్రిక; శాంత+అనుదానిన్= శాంత అనేపేరు కల ఆమెను; అత్యంతకాంతిమతిన్= మిక్కెలి లావణ్యం కలదానిని; ఆ+మునివరునను= ఆ బుమిషైష్ముడికి; వివాహంబు+చేసి= పెళ్ళిచేసి.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా బుశ్యశ్యంగుడి రాకవలన అంగదేశంలో వర్షం లేకపోవడమనే దోషం తొలగిపోవటంచేత రోమపాదుడు సంతోషించి అతడికి లావణ్యారాశి అయిన తనకూతురు శాంత నిచ్చి పెళ్ళిచేశాడు.

క. అనుభోగయోగ్యములుగా , ధనరాసులు భూషణములు దాసీనివహం బును గాంచనమయ శయ్య , సనములు ముని కిచ్చె హృదయసంతోషముగాన్. 115

ప్రతిపదార్థం: అనుభోగ యోగ్యములుగా= అనుభవించేందుకు అర్పిత కలవిగా; ధనరాసులు= డబ్బుల కుప్పులు; భూషణములు= ఆభరణాలు; దాసీ, నివహంబును= దాసీస్తేల సముదాయమున్నా; కాంచన, మయ, శయ్య+ఆసనములు= బంగారంతో

చేయబడిన మంచాలు, కూర్చునే పీరాలు (కుర్చీలు); హృదయ సంతోషముగాన్= దెందానికి ఆనందం కొలిపేటట్లు; మునికి+ఇచ్చేన్= బుషికి కట్టంగా సమర్పించాడు.

తాత్పర్యం: అనుభవించేందుకు తగినటువంటి ధననిధులు, ఆభరణాలు, దాసీసమూర్ఖులు, బంగారు శయ్యలు, ఆసనాలు మొదలైనవి హృదయం ఉప్పాగేటట్లుగా బుశ్యశ్యంగుడికి కట్టంగా రోమపాద మహారాజు సమర్పించాడు.

విభాండకుండు బుశ్యశ్యంగుని వెదకుచు వచ్చుట (సం. 3-113-11)

వ. మతియు గోసహస్తంబు లనేకంబు లిచ్ఛి గోకులసంకులంబుగా ఘోషంబులు దేశంబుల నెల్ల నిలిపి నిత్య సత్యార్థంబుల బుశ్యశ్యంగునకు జ్ఞయింబుసేయుచుండె; నంత నట విభాండకుండు దన యాత్రమంబునఁ గొడుకుం గానక యొల్లదేశంబులు రోయుచు నంగదేశంబునకు వచ్చి గోగణసంకీర్ణబైన యొక్కఘోషంబు నందు గోపసత్స్ఫుతుండై యొక్క దివసంబు వసియించి ‘యిది యొవలి ఘోషం?’ బని గోపాలకుల నడిగిన వార లి ట్లనిల.

116

ప్రతిపదార్థం: మతియు= అదనంగా; గోసహస్తంబులు= వేలకొద్ది ఆవులు; అనేకంబులు+ఇచ్చి= పెక్క ఇచ్చి; గో, కుల, సంమలంబుగా= ఆవులమందల గుంపులతో కూడిన; ఘోషంబులు= గొల్లపల్లెలు; దేశంబులన్+ఎల్ల= వివిధ ప్రదేశాలలో; నిలిపి= ఏర్యాటుచేసి; నిత్యసత్యార్థంబుల= దినం దినం చేసే మర్యాదలతో; బుశ్యశ్యంగునకున్; ప్రియంబు= ప్రేతిని; చేయుచుండెన్= చేస్తున్నాడు; అంతన్= అటుమీద; అట= అక్కడ, బుశ్యశ్యంగుడి ఆశ్రమంలో; విభాండకుండును= విభాండకమునియున్నా; తన+ఆశ్రమంబునకున్= తన ఆశ్రమంలో; కొడుకున్= పుత్రుడిని; కానక= చూడక; ఎల్ల, దేశంబులు= రాజ్యాలస్సీ; రోయుచున్= వెదుతూ; అంగదేశంబునకు= అంగదేశానికి; వచ్చి= వచ్చి; గో, గణ, సంకీర్ణంబు+పన= ఆవుల మందలచేత క్రిక్కిరిసిఁస్సు; ఒక్కఘోషంబునందు= ఒక గొల్లపల్లెలో; గోప, సత్స్ఫుతుండు+పి= గొల్లలచేత పూజించబడినవాడై; ఒక్కదివసంబు వసియించి= ఒక్క రోజు ఉండి; ఇది= ఇది; ఎవరి, ఘోషంబు?= ఎవరికి చెందిన ఆవులమంద?; అని= అంటూ; గోపాలకులన్= గొల్లలను; అడిగిన= ప్రశ్నించగా; వారు= వారు (ఆ గోపాలకులు) ఇట్లు+అనిరి= ఈ రితిగా పలికారు.

తాత్పర్యం: అదనంగా వేలకొద్దీ ఆవులను ఇచ్చి, ఆవులతో క్రిక్కిరిసిన గొల్లపల్లెలను వివిధప్రదేశాలలో నెలకొల్పి ప్రతిధినం సత్యార్థాలు చేస్తూ రోమపాదుడు బుశ్యశ్యంగుడికి ప్రేతి కలిగిస్తున్నాడు. అంత అక్కడ బుషిపొటీకలో విభాండకుడికి కొడుకు కనిపించకపోవటంచేత అతడిని వెదకుతూ దేశదేశాలు పయనించి, విభాండకుడు చివరకు అంగదేశాస్ని చేరి, ఆవులతో నిండిన ఒక గొల్లపల్లెలో గోపాలకులచేత సత్యార్థాలను పాంది, ‘ఇది ఎవరి ఆవులమంద?’ అని అడిగాడు. అప్పుడు ఆ గోపాలురు ఇట్లు బదులు పలికారు.

క. ‘యతినాథ! వినవె యిది నీ! సుతుఘోషం; జాధియ కాదు చూడ ననేకా యుతఘోషంబులు గల వు! స్నేతగుఱునకు బుశ్యశ్యంగునకు నిర్ధరణిన్.

117

ప్రతిపదార్థం: యతినాథ!= బుషుమలకు అధినేత్వాన ఓ విభాండకమహార్షి; వినవు+వి= వినలేదా (వినండి!); ఇది= ఇది; నీ సుతుఘోషంబు= నీ కొడుకుయొక్క ఆలమందల గొల్లపల్లె; ఇది+అ, కాదు= ఇది మాత్రమే కాదు; చూడన్= పరిశీలించగా; ఈ ధరణిన్= ఈ పుడుమైపై; అనేక+అయుత, ఘోషంబులు= పెక్క పెద్ద ఆవులమందలు; ఉన్నతగుఱునకు= గొపు మంచిగణాలు కలవాడైన; బుశ్యశ్యంగునకున్= బుశ్యశ్యంగుడికి; కలవు= ఉన్నాయి.

తాత్పర్యం: ‘బుమలకు అధినేత్వమైన ఓ విభాండకమహార్షి! ఇది నీ కుమారుడియొక్క ఆలమంద, ఈ ఒక్క ఆలమంద మాత్రమే కాదుకదా! ఎన్నో పెద్ద పెద్ద ఆవులమందల ఈ పుడమిలో (శస్త్రాజ్యంలో) ఎన్నోచోట్ల గొప్పగుణాలు కలవాడైన బుశ్యశ్యంగుడికి ఉన్నాయి.’

v. అనిన విని విభాండకుండు సంతసిల్లి బుశ్యశ్యంగు తొఱ్ఱుపట్ల విశ్రమించుచు రోమపాదుపురంబునకు వచ్చి యందు శాంతా సహితుండైన బుశ్యశ్యంగుం జాచి సంతుష్ట హృదయుండై, తన కొడుకుం గోడలిం దోడ్ఱొని నిజాశ్రమంబున కలిగే; నందు వసిష్టున కరుంధతియు, నగస్తునుకు లోపాముద్రయు, ముద్రలునకు నాలాయనిదైనై యింత్రుసేనయుంబోలే దసకుఁ బరమభక్తియుక్తియై శాంత పరిచర్య సేయుచుండ బుశ్యశ్యంగుండు సుఖంబుండే’ నని చెప్పిన నా కౌశికప్రాదంబున నందఱు నజపిక్కులై యేసూటు మహానదుల సమాగమస్థానంబైన గంగాసాగర సంగమంబుఁ జాచుచు సముద్రతీరంబునం జని కళంగదేశంబున వైతరణి యను మహానబిం గని; రంత రోమశుండు ధర్మరాజున కిట్లనియె. **118**

ప్రతిపదార్థం: అనిన= అని పరికిన; విని= విని; విభాండకుండు= విభాండక మహార్షి; సంతసిల్లి= సంతోషించి; బుశ్యశ్యంగు= బుశ్యశ్యంగుడియొక్క; తొఱ్ఱుపట్ల= ఆలమంద లుండే చోట్ల; విశ్రమించున్= విశ్రాంతి తీసికొంటూ; రోమపాదు పురంబును వచ్చి= రోమపాదుడి రాజధానీనగరం చేరి; అందు= అక్కడ; శాంతా, సహితుండు+బన= శాంతతో కూడుకొనిఉన్న; బుశ్యశ్యంగున్+చాచి= బుశ్యశ్యంగుడిని చాచి; సంతుష్ట, హృదయుండు+బ= తనివి చెందిన హృదయం కలవాడై; తన, కొడుకున్+కోడలిన్= తన కొడుకును, కోడలిని; తోడ్ఱొని= తన వెంటబెట్టుకొని; నిజ+అశ్రమంబును= తన బుమివాటికు; అరిగెన్= వెళ్ళాడు; అందున్= ఆ ఆశ్రమంలో; వసిష్టును= వసిష్టుమహార్షికి; అరుంధతియు; అగస్తును; లోపాముద్రయు; ముద్రలునకు= ముద్రలమునికి; నాలాయని+బన= నాలాయని (కాశిరాజు) కూతురైన; ఇంద్రసేనయున్= పోతెన్= పోలునట్లుగా; తనకున్= తనకు (బుశ్యశ్యంగుడికి); పరమ, భక్తి, యుక్తి+బ= మిక్కిలి భక్తితో కూడినటువంటియై; శాంత= శాంతాదేవి; పరిచర్య, చేయుచుండ= సేవ చేస్తుండగా; బుశ్యశ్యంగుండు; సుఖంబు+ఉండెన్= సుఖంగా ఉండినాడు; అని= అంటూ; చెప్పినన్= చెప్పగా; ఆ కాశిక, ప్రాదంబున్= ఆ కాశికుడి సేరు మీదుగా వెలసిన మడుగులో; అందఱున్= ధర్మరాజు ప్రభుతులు; అభిషేక్తులు+బ= స్నేహం చేసినపారై; ఏమాటు, మహా, నదుల= ఐదువందల గొప్ప ఏరుల; సమాగమ, స్థానంబు+బన= కలిసేటటువంటి చోటు అయిన; గంగా, సాగర, సంగమంబున్= గంగానది సముద్రంలో కలిసేచోటును; చూచుచు= దర్శిస్తూ; సముద్ర తీరంబునన్= సముద్ర తీరరేఖను అనుసరించి; చని= వెళ్లి; కళింగ, దేశంబునన్= కళింగదేశాన; వైతరణి+అను= వైతరణి అనేపేరు కలిగిన; మహానదిన్+కనిరి= గొప్పనదిని చూచారు; అంత= అటుతరువాత (పిమ్మట); రోమశుండు= రోమశుడు; ధర్మరాజునకు= ధర్మరాజుతో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అని గోపాలకులు చెప్పగా విభాండకమహాముని మిక్కిలి సంతసించాడు. అక్కడనుండి విభాండక మహార్షి పయనించి, మార్గమధ్యంలో బుశ్యశ్యంగుడి ఆవులమందలు ఉన్న తాపులలో విశ్రమిస్తూ చివరకు రోమపాదుడి రాజధానీని చేరి అక్కడ శాంతాదేవితోపాటు ఉన్న బుశ్యశ్యంగుడిని చాచి సంతుష్టి చెందిన హృదయం కలవాడైనాడు. తదుపరి విభాండకుడు తన కొడుకును కోడలిని వెంటబెట్టుకొని తన ఆశమానికి వెళ్ళాడు. అంత శాంతాదేవియున్న బుశ్యశ్యంగుడికి- అరుంధతి వసిష్టుడికి, ఇంద్రసేన ముద్రలుడికి, లోపాముద్ర అగస్తుడికి వలె పరమభక్తితో సేవచేస్తుండగా, బుశ్యశ్యంగుడు సుఖంగా జీవితం గడిపాడు’- అని రోమశుడు ధర్మరాజుకు చెప్పాడు. పిమ్మట అందరు ఆ కాశిక సరోవరంలో స్నానంచేశారు. ఐదుమార్గ మహానదులకు సంగమస్థానమైన గంగాసాగర సంగమాన్ని

సందర్శిస్తూ, తీర్చేఖను బట్టి పయనించి కళింగదేశం చేరి అక్కడ వైతరణి అనే మహానదిని సందర్శించారు. అప్పుడు రోమశుడు ధర్మరాజుతో ఇట్లా చెప్పాడు.

K. ‘మునిదేవరులు యజ్ఞము, లౌనించిరి తొల్లి బీని యుత్తరతీరం
బును: నిచి పుణ్యస్ఫురమై: తనరును యజ్ఞమహాధశతస్నానములన్.

119

ప్రతిపదార్థం: మునిదేవరులు= మునులలో, దేవతలలో శ్రేష్ఠులు; దీని ఉత్తరతీరంబునన్= ఈ వైతరణినది ఉత్తరపు గట్టున; తొల్లి= పూర్వకాలంలో; యజ్ఞములు= యజ్ఞాలు; ఒనరించిరి= చేశారు; యజ్ఞ+అవభ్యధశత, స్నానములన్= యజ్ఞం పరిసమాప్తమైనప్పుడు నూరుసార్లు చేసిన స్నానాలచేత; ఇది= ఈ వైతరణినది; పుణ్య+అస్పుదము+ఇ= పుణ్యానికి నెలవై; తనరును= ఒప్పుతున్నది.

తాత్పర్యం: ‘పూర్వకాలంలో ఈ వైతరణి మహానది ఉత్తరతీరంలో బుషిశ్వరులు, దేవతాశ్రేష్ఠులు ఎన్నో యజ్ఞాలు చేశారు. యజ్ఞ పరిసమాప్తి సమయాన శతాధికంగా చేసిన అవభ్యధస్నానాలవలన ఈ మహానది పుణ్యానికి నెలవైనది.

v. మతియు సకలయజ్ఞంబుల యందును బ్రహ్మంబయిన పశుభాగంబు పశుపతికి దేవతలును బుషులును నిందు గల్చించి; లీ తీర్థం బాడినవారు దేవయానగతు లగుదు’ రనినం గృష్ణాసహితుండై ధర్మతనయుండు దమ్ములుం దానును వైతరణిస్నానంబు సేసి, రోమశుం జాచి ‘మునింద్రా! నాకు భవత్తసాదంబున నభిలలోకంబులుం గానసయ్య, వైఖానసుల వేదాధ్యయన శబ్దంబులు వినసయ్య ‘ననిన విష్ణుతుండై రోమశుండు ‘వైఖానస నివాసం జిందులకు ముప్పుదివేల యోజనంబులు గలదు; వారల యధ్యయన శబ్దంబులు వించివి గావున నీను దివ్యండ్ర’ వంచు నలిగి యనపరత ఘలాలంకృతంబైన యొక్క వనంబుఁ గని ‘యందు దొల్లి స్వాయంభువుండైన విశ్వకర్మ యజ్ఞంబు సేసి.

120

ప్రతిపదార్థం: మతియు= విశేషించి; సకల యజ్ఞంబుల+అందును= అన్ని యజ్ఞాలలోను; ప్రశస్తంబు+ఇన్= గొప్పదిగా ఎస్సురిన; పశుభాగంబు= పశుభాగం అనే నివేదన; పశుపతికిన్= శిష్టడికి; దేవతలును, బుషులును= దేవతలు, మునులు కలిసి; ఇందున్= ఈచోట; కల్పించిరి= ఏర్పాటు చేశారు; ఈ తీర్థంబు+అడినవారు= ఈ తీర్థంలో స్నానంచేసినవారు; దేవయానగతులు+అగుదురు= దేవతలు పయనించే మార్గాన వైశ్వరా కాగలరు; అనినన్= అని చెప్పగా; ధర్మతనయుండు= ధర్మపుత్రుడు; తమ్ములున్+తానును= తాను, తనసోదరులు; కృష్ణాసహితుండు+ఇ= ద్రౌషాదితో పాటు; వైతరణి స్నానంబు+చేసి= వైతరణి నదిలో స్నానాలు చేసి, రోమశున్+చూచి= రోమశుడిని చూచి; ముని+ఇంద్రా!= ముని శ్రేష్ఠుడా!; నాకు= నాకు; భవత్+ప్రసాదంబునన్= నీయొక్క దయవలన; అభిలలోకంబులున్= సమస్త జగత్తులు; కాపన్+అయ్యెన్= కన్నించాయి; వైఖానసుల, వేద+అధ్యయన, శబ్దంబులు= వైఖానసులయొక్క వేదాలు చదువుతున్న నాదాలు; నినన్+అయ్యెన్= వినిపించాయి; అనిన= అని చెప్పగా; విస్మితుండు+ఇ= ఆశ్వర్యం పొందినవాడై; రోమశుండు; వైఖానసనివాసంబు= వైఖానసులు నివసించేచోటు; ఇందులకు= ఈ చోటికి; ముప్పుదివేలయోజనంబులు= ముప్పుదివేల ఆమడలదూరాన; కలదు= ఉన్నది; వారల+ అధ్యయనశబ్దంబులు= వారు వేదాలను చదివే ధ్యనులు; వింటివి= విన్నాపు; కాపున= కాబట్టి; నీవు, దివ్యండవు= నీను మనప్యశక్తికి అతితమైన దివ్యశక్తి కలపాడివి; (దివ్య పురుషుడవు); అంచున్= అనిచెపుతూ; అరిగి= వెళ్లి; అనవరతఫల+ అలంకృతంబు+ఇన్= ఎల్లప్పుడూ పండ్లతో కళకళలాడుతూ ఉండే; ఒకవనంబున్+కని= ఒక తోటను చూచి; ఇందున్= ఇక్కడ; తొల్లి= పూర్వం; స్వాయంభువుండు+ఇన్= స్వాయంభువ మనవుకు సంబంధించిన; విశ్వకర్మ= విశ్వకర్మ అనే మహానీయుడు; యజ్ఞంబు+చేసి= యజ్ఞాన్ని చేసి,

తాత్పర్యం: ఇక్కడ విశేషించి పేర్కొన తగిన అంశం ఏమిటంటే- సకలక్రతువులలో గొప్పదిగా ఎన్నదగిన పశుభాగాన్ని దేవతలు, బుషిరేణ్యలు కలిసి ఇక్కడ పశుపతికి ఏర్పాటు చేశారు. ఈ తీర్థంలో స్నానంచేసినవారు దేవతలు వెళ్లేటటువంటి మార్గాన పోగలరు'- అని చెప్పగా ధర్మరాజు తానున్నా, తములున్నా, ద్రౌపదితోపాటు వైతరణీనదిలో స్నానంచేసి, రోమశడితో, 'మునివరేణ్య! నాకు నీ దయవలన సమస్తలోకాలు కనిపిస్తున్నాయి. వైఖానసులు చేస్తున్న వేదపారాయణం నాకు వినపడుతున్నది' అని చెప్పగా రోమశడు ఆశ్చర్యపోయి' వైఖానసులు నివసించే చోటు ఇక్కడికి ముపైవేల ఆమడల దూరంలో ఉన్నది. వారు చేస్తున్న వేదపారాయణం నీకు వినపడటంచేత నీకు మానవమాత్రులకు లేనటువంటి దివ్యశక్తి ఉన్నది; నీవు దివ్య పురుషుడవు' అని చెపుతూ ప్రయాణం చేసి, ఎల్లప్పుడూ పండ్లతో ఉండే ఒక తోటను చూచి, 'ఇక్కడ పూర్వకాలాన స్వాయంభువమనువుకు చెందిన విశ్వకర్మ యజ్ఞం చేసి.

క. దశ్మం దయి యజ్ఞదక్షిణ | దక్షిణభూభాగ మెల్లఁ దా నిచ్చే నకే

ఏ క్షితిధర వనములతో | నశ్శయమతిఁ గశ్శపునకు నాల్యజ్యమునన్.

121

ప్రతిపదార్థం: తాన్= తాను (విశ్వకర్మ); దశ్మండు+అయి= సమర్థుడై; యజ్ఞదక్షిణా= యజ్ఞం చేయించినందుకు ఇచ్చే సంభావనగా, అశ్వయమతిన్= తరుగని బుద్ధితో; అశేష క్షితిధర, వనములతోన్= సమస్తమైన కొండలు, అరణ్యాలతోపాటు; దక్షిణా, భూ, భాగము+ఎల్లన్= దక్షిణ ఉండే భాగమిభాగాన్ని అంతటినీ; కశ్యపునకున్= కశ్యప మహామునికి; ఆర్యజ్యమునన్= బుత్సీజ్యమునకు ఇచ్చే సంభావనగా; ఇచ్చేన్= సమర్పించాడు.

తాత్పర్యం: విశ్వకర్మ సమర్థుడై దక్షిణాదిక్యున గల భూభాగమంతటినీ, కొండలు, అరణ్యాలతోపాటు కశ్యపుమహార్షికి నిండుమనస్యతో యజ్ఞం జరిపించే బుత్సీజ్యాడికి ఇచ్చే సంభావనగా సమర్పించాడు.

విశేషం: యజ్ఞాన్ని చేయించే పురోహితులు బుత్సీజ్యలు. యజ్ఞం జరిపించినందుకు వారి కిచ్చే ధనానికి యజ్ఞదక్షిణ అనివేరు. యజ్ఞకర్త నుండి ధనం పుచ్చుకొని యజ్ఞం చేయించే బుత్సీజ్యలు పదహారుమంది. 1. బ్రహ్మ 2. ఉద్గాత 3. హోత 4. అధ్వర్యుడు 5. బ్రాహ్మణాచ్ఛంసి 6. ప్రస్తోత 7. మైత్రావరుణుడు 8. ప్రతిప్రస్తోత 9. పోత 10. ప్రతిహార్త 11. అచ్చా వాకుఁడు 12. నేష్ట 13. ఆగ్నిధ్రుడు 14. సుబ్రాహ్మణ్యుడు 15. గ్రావస్తుతుఁడు 16. ఉన్నేత.

వ. దాని కలిగి భూదేవి గశ్శపునకుం బట్టీక రసాతలంబునకుం బోయినఁ దత్తస్థాదార్థయై కశ్శపుం దుర్గతపంబు సేసినం బ్రస్తస్థయై భూదేవి నీలలోనుండి వెలువడి వేబిరూపంబునం గశ్శపునకు నిజరూపంబు సూపే: నష్టేచి యిది సుమ్మి! దీని నెక్కినవారు వీర్యవంతు లగుడు; లీమంత్రంబున దీని నెక్కుండు; పెఱనాఁ డిది దా వీక సముద్రంబు సౌచ్చు' నని, 'యగ్నిర్థతో యోని' యసునివి యాదిగాఁ గల మంత్రంబు లుపదేశించిన. 122

ప్రతిపదార్థం: దానికి+అలిగి= అందుకు కోపించి; భూదేవి= భూదేవత; కశ్యపునకున్= కశ్యపమహార్షి; పట్టు+ఈక= పట్టుబడక; రసాతలంబునకున్= పాతాలానికి; పోయినన్= వెళ్గా; తత్త+ప్రసాద+అర్థి+ఇ= ఆమెయొక్క దయను అభిలపించినవాడై; కశ్యపుండు= కశ్యపమహార్షి; ఉగ్ర, తపంబు+చేసినన్= కలోరమైన తపస్సు చేయగా; భూదేవి; ప్రసన్స+ఇ= సుముఖత కలది అయి; నీరిలోనుండి= నీటిలో నుండి; వెలువడి= బయటికి వచ్చి; వేది, రూపంబునన్= తిన్న ఆకృతిలో; కశ్యపునకు= కశ్యపుడికి; నిజరూపంబు= తన ఆకారాన్ని; చూపేన్= కనిపింపచేసింది; ఆ+వేది= ఆ అరుగు; ఇది= ఇదే; సుముగ్మి= సుమా!; దీనిన్= దీనిని- ఈ వేదిని; ఎక్కినవారు= అధిరోహించినవారు; వీర్యవంతులు= పరాక్రమం కలవారు; అగుదురు= కాగలరు (అవుతారు); ఈ మంత్రంబున= ఈ మంత్రాన్ని ఉచ్చరిస్తా; దీనిన్= ఈ వేదిని; ఎక్కుండు= అధిరోహించండి; పెఱ

నాడు= కానివేళ; ఇది= ఈ వేది; తావు+ఈక= చోటీయక; సముద్రంబు+చొచ్చు= సముద్రంలో ప్రవేశిస్తుంది; అని= అని చెప్పి; “అగ్నిర్మితోయోనిః” = అగ్నిర్మితోయోనిః; అనునివి= అనే ఈ పదాలు; ఆదిగాన్+కల= మొదటగల (ఆ పదాలతో మొదలయ్యే); మంత్రంబులు= మంత్రాలు; ఉపదేశించినన్= ఉపదేశించగా.

తాత్పర్యం: అందుకు భూదేవికి కోపంవచ్చింది. అమె కశ్యపుడికి పట్టుపడక పాతాళానికి వెళ్లిపోయింది. కశ్యప మహార్థి భూదేవి అనుగ్రహాన్ని సంపాదించేందుకు కలోరతపస్సు చేశాడు. అంత భూదేవి ప్రసన్నురాలై నీటిలోనుండి వెలువడి వేదిరూపంలో కశ్యపుడికి స్థాక్షాత్కురించింది. ఆ వేదియే ఇది. ఈ వేదిని అధిరోహించినవారు మిగుల పరాక్రమంతో తేజరిల్లుడురు. ఈ మంత్రాన్ని ఉచ్చరిస్తూ మాత్రమే ఈ వేదిని ఎక్కులి. లేకపోతే ఇది సముద్రంలోకి పోగలదు. అని రోమశుడు చెప్పి ‘అగ్నిర్మితోయోనిః’ అనే పదాలతో ప్రారంభమయ్యే మంత్రాలను ఉపదేశించాడు.

విశేషం: మంత్రము= నిర్దీశతాలైన అష్టర సమామ్యాయాన్ని పునరావృత్తిగ వల్లవేసే విధానం. (బీజాక్షరసంపుటి).

క. అనుజలు దానును ముని శా , సనమున నవ్వేచి యెక్కి సమధికవీర్యం బున నొపై బ్రాహ్మణులభి , వన లెసంగఁగ ధర్మసుతుఁడు వాసవలీలన్.

123

ప్రతిపదార్థం: ధర్మసుతుఁడు= ధర్మపుత్రుడు; అనుజలు= తమ్ములు; తానును= తానుమ్మా (ధర్మజుడుమ్మా); ముని శాసనమున్వన్= బుమి ఆజ్ఞ చోప్పున; ఆ+వేది= ఆ అరుగు; ఎక్కి= అధిరోహించి; సమధిక వీర్యంబున్వన్= మిగుల అతిశయించిన పరాక్రమ తేజస్సు చేత; బ్రాహ్మణుల= విప్రుల; దీవనలు+ఎసంగఁగన్= ఆశీస్తులు విలసిల్లగా; వాసవలీలన్= ఇంద్రుడి వలె; ఒప్పున్= శోభించాడు.

తాత్పర్యం: అముని నిర్దీశించిన ప్రకారం ధర్మరాజు తమ్ములతో సహ ఆ వేదిక మీదికి ఎక్కుడు. దానివలన అతడికి అమితమైన బలం ఏర్పడింది. బ్రాహ్మణుల ఆశీస్తులతో ధర్మజుడు ఇంద్రుడివలె ప్రకాశించాడు.

క. ధరణిసురవర మునిగణ , పరిష్వతులై యిలగి కనిల పాండవులు వియ చ్ఛర నిర్మర సేవిత సుం , దర కందర మగు మహేంద్రధరణిధరమున్.

124

ప్రతిపదార్థం: పాండవులు= పాండునందనులు; ధరణిసుర, వర, మునిగణ, పరిష్వతులు+ఐ= బ్రాహ్మణాశేష్టులచేత, మునిబృందంచేత చుట్టుకొనబడినవారై; అరిగి= ప్రయాణించి; వియత్త+వర, నిర్మర, సేవిత, సుందర, కందరము+అగు= ఆకాశగమనంకలవారిచేత, దేవతలచేత సేవించబడి, అందమైన గుహలు కలిగిఉన్న; మహేంద్ర ధరణి ధరమున్= మహేంద్రపర్వతాన్ని; కనిరి= చూచారు.

తాత్పర్యం: బ్రాహ్మణప్రవరులు మునులబృందం తమ చుట్టూ రాగా, పాండవులు ఆకాశగమనం కలవారైన దేవతల చేత సేవించబడుతూ అందమైన గుహ ప్రదేశాలు గలిగిన మహేంద్రపర్వతాన్ని చూచారు.

వ. అందుల మహాతపాతిధములకు సమస్యార సత్యారంబుల మనఃప్రియంబు సేసి ధర్మరా జిట్టనియే. 125

ప్రతిపదార్థం: అందుల= అందున్న; మహాతపాతి+ధములకు= గొప్ప తపస్సు అనే సంపద కలవారికి; సమస్యార, సత్యారంబులన్= వందనాలతో, గౌరవమర్యాదలతో; మనస్+ప్రియంబు= మనస్సులకు సంతోషాన్ని; చేసి= కలిగించి; ధర్మరాజు= ధర్మజుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: తప్సేను సంపదగా కలిగి అందున్న మహార్షులకు నమస్కరించి, సత్కారాలు చేసి వారి మనసులు రంజింపజేసి ధర్మరాజు ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తే. ‘పరమమునులార! యిద్దీలిఁ బరశురాముఁ, శుభచలత్తుని మీ రెప్పు సూతు రట్టే!
యమ్మహాభాగు మీచూచు నవసరంబుఁ, నందు మాకును జాడంగ నమరునొక్కా?’

126

ప్రతిపదార్థం: పరమ మునులార!= గొప్పబుములార!; ఈ+గిరిన్= ఈ కొండమీద; పరశురామున్= పరశువు ఆయుధంగా కల రాముడిని; శుభ చరిత్తుని= మంచిచరిత్ర కలవాడిని; మీరు+ఎప్పు= మీరు ఎల్లప్పుడూ; చూతురు+అట్టే= చూస్తూ ఉంటారటు; ఆ+మహాభాగున్= ఆ మహానీయుడిని; మీ, చూచు+అవసరంబునందున్= మీరు దర్శించే సమయాన; మాకును+చూడంగన్+అమరును+బక్కో?= మాకు కూడ చూచేందుకు వీలు కలుగుతుందా?

తాత్పర్యం: ‘గొప్పమునులార! ఈ కొండపై మీరు ఎల్లప్పుడు శుభచరిత్ర కల మహానుభావుడు పరశురాముడిని చూస్తూ ఉంటారటకదా! మేముకూడ ఆ మహానుభావుడిని మీరు చూచేటప్పుడు దర్శించటానికి వీలుకలుగుతుందా?’

వ. అనిన నమ్మునిసంఘంబులోన రామానుచరుండైన యక్కతత్త్వమం డసు ముని ధర్మరాజున కిట్లనియే. 127

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అనిచెప్పగా; ఆ+ముని, సంఘంబులోనన్= ఆ బుమల సమూహంలో; రామ+అమచరుండు+బన్= పరశురాముడిని అమసరించే శిష్యుడైన; అకృతప్రణమండు+అము, ముని= అకృతప్రణమడు అనేబుమి; ధర్మరాజునకు= ధర్మపుత్రుడికి; ఇట్లు+అనియేన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పగా ఆ బుమలబృందంలో పరశురాముడి శిష్యుడైన అకృతప్రణమడు అనే బుమి ధర్మరాజుతో ఈ విధంగా బదులు పలికాడు.

తే. ‘ధర్మతనయ! మీరాక ముందఱ యెఱుంగుఁ, జామదగ్న్యండు నిర్మలజ్ఞానదృష్టి
ననము! యెల్లి చతుర్దశి నమ్మహశేత్సుఁ, జాతు లమ్మునుఁ: లీపును జాడు మిచటు.’

128

ప్రతిపదార్థం: ధర్మతనయ!= ఓ ధర్మరాజా!; జామదగ్న్యండు= జమదగ్ని కుమారుడైన పరశురాముడు; నిర్మలజ్ఞానదృష్టిన్= స్వచ్ఛమైన జ్ఞానమనెడి చూపులతో; మీరాక= మీరు ఇక్కడికి రావటం; ముందఱ= ముందే; ఎఱుంగున్= ఎరిగిఉన్నాడు; అనమ!= పాపరహితుడైన ధర్మరాజా!; ఎల్లి= రేపు; చతుర్దశిన్= చతుర్దశి తిథిని; ఆ+మహాత్మున్= ఆ గొప్ప ఆత్మకలవాడిని-పరశురాముడిని; ఈ+మునులు= ఈ బుమలు; చూతురు= చూస్తారు; ఇట్లన్= ఇక్కడ; ఈపును= నీపున్నా; చూడుము= సందర్శించవలసింది.

తాత్పర్యం: ‘పాపరహితుడైన ఓ ధర్మరాజా! రేపు చతుర్దశినాడు మహాత్ముడైన పరశురాముడిని ఈ బుమలు దర్శించగలరు. నీపున్నా వారితోపాటు పరశురాముడిని దర్శనం చేసికొనవచ్చును.’

వ. అనిన ధర్మతనయండు మహేంద్రంబున నా రాత్రి వసియించి యక్కతత్త్వమి నిట్లని యడిగె.

129

ప్రతిపదార్థం: అనిన= అని చెప్పగా; ధర్మతనయండు= ధర్మరాజు; మహేంద్రంబున్= మహేంద్ర పర్వతమందు; ఆ రాత్రి; వసియించి= ఉండి; అకృతప్రణమ్= అకృతప్రణమడిని, ఇట్లు+అని= ఈ విధంగా; అడిగెన్= ప్రశ్నించాడు.

తాత్పర్యం: అని అకృతప్రణాదు చెప్పగా ధర్మరాజు ఆ రాత్రి మహాంద్రష్టవ్యతమందు వసించి అతడిని ఈ విధంగా ప్రశ్నించాడు.

క. ‘భువన జన స్తుతుఁ దగు భా , ధ్రువు చరితము వినంగ నాకుఁ గడుఁ గొతుకనా
రవ మైసబి; దాని ముని , ప్రవర! యెఱింగింపు కర్మపథరమ్యముగన్.

130

ప్రతిపదార్థం: భువనజనస్తుతుఁదు+అగు= అన్ని లోకాలలోని జనులందరిచేత పాగడబడినవాడైన; భాగ్వతచరితము= భృగుమహార్షి వంశంలో జన్మించిన పరశురాముడి వృత్తాంతం; వినగు= వినటానికి; నాకున్= నాకు; కడున్= మిక్కిలి; కొతుక, గౌరవము+ఐనది= కుతూహలంతో కూడిన పూజ్యభావం ఏర్పడింది; ముని, ప్రవర!= బుములలో శ్రేష్ఠుడైనైన ఓ అకృతప్రణా!; దాని= దానిని, (ఆ పరశురాముడి గాథను); కర్మ, పథ, రమ్యముగన్= చెవుల మార్గానికి అందంగా- వీనులవిందుగా; ఎఱింగింపు= తెలియజేయవలసింది.

తాత్పర్యం: ‘మునిశ్రేష్ఠుడైన అకృతప్రణ మహార్షి! సమస్తలోకాల యందలి జనులచేత పాగడబడినటువంటి పరశురాముడి చరిత్ర వినటానికి నా మనస్సు కుతూహలంతో ఉప్పిశ్చార్థుతున్నది. ఆ భాగ్వతవంశియుడైన మహానీయుడి వృత్తాంతం నాకు వీనులవిందుగా వినిపించ వేడికోలు.’

విశేషం: ధర్మరాజు తీర్థయాత్రలను పురస్కరించునని ఆయాష్టలాలకు సంబంధించిన గాథలను గురించి రోమశమహార్షిని, వివిధ మహార్షులను, గ్రుచ్ఛిగ్రుచ్ఛి ప్రశ్నిస్తున్నాడు. ఆయా బుములు ఆయాగాథలను వివరిస్తున్నారు. స్వయంసంపూర్ణాలైన ఈ పొరాణిక గాథలకు పక్షసంధానం గావించింది ధర్మరాజు జిజ్ఞాస. ఈ విధంగా ఆరణ్యప్రాం భారతంలో బృహత్ప్రాంగా రూపాందింది.

అకృతప్రణాదు ధర్మరాజునకు బరశురాముని మహిమ సెప్పుట (సం. 3-115-9)

వ. అని యడిగిన ధర్మరాజునకు నక్షత్రసుం డిట్లుని చెప్పు దొల్లి కన్యాకుబ్బంబున గాథియను రాజు కూతు సత్యవతి యనుదాని భృగుపుత్రుండగు బుచీకుండను మహాముని వివాహంర్థియై గాథి నడిగిన నమ్మునివరుసుకు వాఁ డిట్లునియే.

131

ప్రతిపదార్థం: అని= అంటూ; అడిగినన్= ప్రశ్నించగా; ధర్మరాజునకున్= ధర్మపుత్రుడికి; అకృతప్రణాదు= అకృతప్రణాదు; ఇట్లు+అని= ఈ విధంగా; చెప్పున్= చెప్పాడు; తొల్లి= పూర్వకాలంలో; కన్యాకుబ్బంబున్= కన్యాకుబ్బం అనే పేరుకల పట్టణంలో; గాథి+అను, రాజు, కూతు= గాథి అనేపేరు గల ప్రభువుయొక్క పుత్రులిక; సత్యవతి, అను, దానిన్= సత్యవతి అనే పేరుకల అమ్మాయిని; భృగుపుత్రుండు+అగు= భృగుపుత్రుండు+అగు= భృగు మహార్షి కొడుకైన; బుచీకుండు+అను, మహాముని= బుచీకుడు అనే మహార్షి; వివాహ+అర్థి+ఐ= పెళ్ళాడేందుకు; గాథిని= గాథిరాజును; అడిగినన్= అర్థించగా; ఆ+మునివరునకున్= ఆ బుచీష్టేష్టుడికి; వాఁడు= అతడు-ఆ గాథిరాజు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అని ప్రశ్నించగా ధర్మరాజుకు అకృతప్రణాదు ఇట్లు చెప్పాడు: పూర్వకాలంలో కన్యాకుబ్బం అనే పట్టణంలో గాథి అనే రాజుకు కూతురైన సత్యవతి అనే కన్యకను భృగుమహార్షి కుమారుడైన బుచీకుమహాముని పెళ్ళాడకోరి గాథిని అర్థించాడు. ఆ మహారాజు గాథి, ఆ మహార్షి బుచీకుడికి ఇట్లు చెప్పాడు.

- సి. ‘ఒక్క కర్మంబు నీలోత్పలశ్యామమై, తను వెలు శశిహంసభవత మైన
యిట్టి గుట్టములు వే యిక్కణ్య కుంకు వి, ట్లీ నోపుదేని మునీంద్ర! తీని
నమరంగఁ బెండిలి యగు; మిచి మాకుల, ధర్మంబు’ నానుడుఁ దరుజీ బెండ్లి
యగువేడ్చ భార్యవుఁ డప్పుడ వరుశేంద్రు, పాలికిఁ జని వానిఁ బదసి తెచ్చే;
- అ. నవనినాథ! గంగయందుఁ గన్యాకుబ్బి, పురవరంబునందుఁ బుట్టే నట్టి
హయసహస్ర మములమై; నాటుగోలెను, నశ్శతీర్థ మనగ నయ్య నదియు.

132

ప్రతిపదార్థం: ఒక్కకర్మంబు= ఒకచెవి; నీల+ఉత్పలశ్యామము+ఱ= నల్లకలువవలె నల్లగా; తమపు+ఎల్ల= శరీరమంతా; శశి,
హంహా, ధవళము+ఖన= చంద్రుడివలె హంసవలె తెల్లనైన; ఇట్టి, గుట్టములు= ఇటువంటి అశ్యాలు; వేయి= వేయి; ఈ+కన్యాను=
ఈ ఆడపడుచుకు; ఉంకున= శుల్ముం; ఇట్లు= ఈ విధంగా; ఈన్+బిపురు+ఏని= ఇష్టగలిగిన వాడవయితే; ముని+ఇంద్రు!=
మునీంద్రు!= మునులలో శ్రేష్ఠుడా!; దీనిన్= దీనిని ఈ కన్యాకు; అమరంగన్= ఒప్పిరంగా; పెండిలి+అగుము= వివాహం
చేసికొనుము; ఇది= ఈ ఏర్పాటు; మా కులధర్మంబు= మా వంశంలోని ఆచారం; నావుడున్= అని చెప్పగా; తరుణిన్=
జన్మనిఅయిన ఆ కన్యాకు; పెండ్లి+అగు= వివాహమాడే; వేడ్గున్= కుతూహలంతో; భార్యవుడు= భృగుమహార్షి పుత్రుడు;
అప్పుడు+అ= ఆ సమయంలోనే; వరుణ+ఇంద్రుపాలికిన్= వరుణ ప్రభువు దగ్గరకు; చని= వెళ్లి, వానిన్= ఆ గుర్రాలను;
పడసి= సంపాదించి; తెచ్చేన్= తీసికొనివచ్చాడు; అవనినాథ!= భూ భర్తుమైన ఓ మహారాజా, ధర్మరాజా!; కన్యాకుబ్బపురవరంబు
నందున్= కన్యాకుబ్బం అనే నగరరాజంలోని; గంగయందున్= గంగానదిలో నుండి; అమలము+ఱ= స్వచ్ఛమై; అట్టి=
అటువంటి; హయసహస్రము= వేయిగుర్రాలు; పుట్టున్= జన్మించాయి; నాటున్+కోలెను= ఆ దినం నుండి; అదియు= ఆ
కన్యాకుబ్బంలోని గంగానది; అశ్వతీర్థము+అనఁగన్= అశ్వతీర్థం అనే పేరుతో; అయ్యెన్= విలసిల్లింది.

తాత్పర్యం: ‘ఓ మహార్షీ! ఒక చెవి నల్లకలువవలె నల్లగా, మిగిలిన దేహమంతా చంద్రునివలె, హంసవలె తెల్లగా
ఉండాలి, ఇటువంటి వెయ్యి గుర్రాలను కన్యాపుల్ముంగా నీవు తెచ్చిఇచ్చినట్టుతే నీవు నా కూతురు సత్యవతిని
వివాహం చేసికొనగలవు. ఇది మావంశ సంప్రదాయం’ అని గాధిప్రభువు చెప్పాడు. అంత భృగుమహార్షి యొక్క
పుత్రుడైన ఆ బుచీకుడు వరుణప్రభువు దగ్గరకు పోయి అటువంటి గుర్రాలను సంపాదించి తెచ్చాడు. ఓ
ధర్మరాజా! ఆవిధంగా అటువంటి వేయిగుర్రాలు కన్యాకుబ్బనగర మందలి గంగానది నుండి అవతరించాయి.
అందువలన ఆనాటినుండి కన్యాకుబ్బంలోని గంగానదికి అశ్వతీర్థం అనే పేరు ఏర్పడింది.

విశేషం: బుచీకుడు కోరిన వేయి గుట్టాలను వరుణుడు కన్యాకుబ్బ సమీపంలోని గంగానది నుండి అందజేసినాడు.
అందువలన అచ్చటి గంగానదికి అశ్వతీర్థమునే పేరు ఏర్పడింది. వరుణుడు ఇచ్చిన ఆ తెల్లని గుర్రాలకు ఒక చెవి మాత్రం
నల్లగా ఉంటుంది. ఆ నలుపు నల్లకలువ వంటి నలుపు. అది కూడ చెవిపైభాగంలో మాత్రమే; చెవిలోపలి భాగం మాత్రం
ఎట్లగా ఉంటుంది.

- వ. బుచీకుందును గాథికి నిచ్చాసమంబులైన హయంబుల నిచ్చి వాసికూతు సత్యవతిం బాణిగ్రహాణవిధిం
బలగ్రహించి సుఖుంబున్నఁ, గన్యాకుబ్బంబునకు భృగుండు వచ్చి వారలచేతం బాజితుండ్రె కొడుకునుం
గోదలినిం జాచి సంతసిభ్రి యొక్కనాడు కోడలి కిట్లనియే.

133

ప్రతిపదార్థం: బుచ్చికుండును= బుచ్చికుడున్నా; గాధికీన్= గాధిప్రభువురు; ఇచ్ఛసమంబులు+ఖన్= కోరినకోరికరు అనురూపాలైన; హాయంబులన్+ఇచ్చి= గుర్రాలను ఇచ్చి; వాని, కూతు= వానియొక్క పుత్రిక; సత్యవతిన్= సత్యవతిని; పాణిగ్రహణ విధిన్= శాస్త్రీయమైన వైవాహికపద్ధతిలో; పరిగ్రహించి= స్వీకరించి (పెళ్ళాడి); సుఖంబు+ఉన్నన్= సుఖంగా నివసిస్తుండగా; భృగుండు= భృగుమహర్షి; కన్యాకుబ్జంబునరు; వచ్చి= వచ్చి; వారల చేతన్= వారిచేత అనగా బుచ్చికుడిచేత, సత్యవతిచేత; పూజితుండు+ఖ= అర్పించబడినవాడై; కొడుకునున్ కోడలినిన్, చూచి; సంతసిల్లి= సంతోషించి; ఒక్కనాడు= ఒకానొకరోజు; కోడలికీన్= కోడలితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: బుచ్చికుడు, గాధిమహరోజు కోరిన కన్యాపుల్గాన్ని సమర్పించి అతడి పుత్రిక సత్యవతిని శాస్త్రీక్త విధానంగా పెళ్ళాడి సుఖంగా కాలం గడుపుతున్నాడు. అంత కన్యాకుబ్జానికి భృగుమహర్షి విచేసి, వారిచేత పూజించబడినవాడై, కొడుకును కోడలిని చూచి సంతోషించి ఒకరోజు కోడలికి ఇట్లా చెప్పాడు.

క. ‘లలితాంగి! యేను నీ గుణా, ముల కతిహృష్ణండ సైతి ముద మొసరగఁ ని ములు నిచ్చెద వేడుము నీ, వలచు వరం’ బనిన సత్యవతి యి ట్లనియెన్.

134

ప్రతిపదార్థం: లలిత+అంగి!= సుమహారమైన దేహం కలదానా!; ఏను= నేను; నీ గుణమ్ములకు= నీ మంచి లక్ష్మణాలకు; అతి, హృష్ణండును+ఖతి= మిక్కిలి సంతోషం పాందినవాడిని అయినాను; ముదము+బనరగఁన్= సంతోషం కలిగేటట్లుగా; నీ, వలచు, వరంబు= నీకు ఇష్టమైన వరాన్ని; వేడుము= కోరుకొనుము; ఇమ్ములన్= సంప్రీతితో; ఇచ్చెద= అనుగ్రహాస్తాను; అనిన్= అని పలుకగా; సత్యవతి= సత్యవతి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పింది.

తాత్పర్యం: “సుకుమారివైన ఓ సత్యవతి! నీలోని మంచిగుణాలకు నేను మిక్కిలి సంత్ప్రీతి చెందాను. సంతోషం కలిగేట్లు సంప్రీతితో నీవు కోరిన వరాన్ని అనుగ్రహాస్తాను. నీకు ఇష్టమైన వరాన్ని కోరుకొనుము” అని భృగుమహర్షి చెప్పగా, కోడలు సత్యవతి ఇట్లా బదులు పలికింది.

వ. ‘దేవా! సీప్రసాదంబున నాకొక్క కొడుకును, మజ్జనని కొక్క కొడుకు నుదయింపవలయు’ నని ప్రొక్కిసంగరు ణించి భృగుండు ‘సీకోలన యట్లయగు; శుచిస్నాతలయి నీవు మేడిప్రూనిం గౌగిలింపుము; నీజనని నశ్ఫతంబుగౌగిలింపు మను’ మనిన నయ్యాద్రట్లుఁ దదాలింగన విపర్యాసంబు సేసిన నెత్తింగి భృగుండు గోడలి కిట్లనియె.

135

ప్రతిపదార్థం: దేవా!= మహానుభావా!; నీ ప్రసాదంబున్= నీ దయవలన; నాకు+బక్క, కొడుకును= నాకు ఒక పుత్రుడును; మత్త+జననికి= నాతల్లికి; ఒక్క కొడుకును; ఉదయింప= వలయును+అనిన= పుట్టువలను అని; ప్రొక్కినన్= నమస్కరించగా; కరుణించి= దయతలచి; భృగుండు= భృగుమహర్షి; నీ, కోరిన+అట్లు+అ+అగు= నీవు కోరిన విధంగానే జరుగుగాక; శుచిస్నాతలు+అయి= పరిశుభ్రంగా స్నానాలు చేసినవారై; నీవు=నీవు; మేడి, ప్రూనిన్= మేడిచెట్లును; కౌగిలింపుము= ఆలింగనం చేసికొనవలసింది; నీ, జననిన్= నీతల్లిని; అశ్ఫతంబున్= రావిచెట్లును; కౌగిలింపుము+అనుము= ఆలింగనం చేయుమని చెప్పము; అనినన్= అని చెప్పగా; ఆ+ఇద్దటున్= ఆ ఇరువురున్నా; తద్ద+అలింగన, విపర్యాసంబు, చేసినన్= కౌగిలించుకొనటంలో తారుమారు చేయగా; ఎట్టింగి= తెలిసికొని; భృగుండు= భృగుమహర్షి; కోడలికి= కోడలితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ‘దేవా! నీ అనుగ్రహంవలన నాకు ఒక కొడుకు, నా తల్లికి ఒక కొడుకు కలుగుగాక’ అని సత్యవతి భృగుడిని ప్రార్థించి నమస్కరించగా, ఆయన కరుణించి ‘నీవు కోరినట్టే జరుగునుగాక! మీరు పరిశుభ్రంగా స్నానంచేసి, నీవు మేడిచెట్టును కొగిలించుకో; నీ తల్లి ఆశ్వత్థాన్ని ఆలింగనం చేసికొనుగాక’ అని ఆనతిచ్చాడు. కానీ, సత్యవతి ఆశ్వత్థవ్యక్తాన్ని, ఆమెతల్లి మేడిచెట్టును కొగిలించుకొన్నారు. ఆ విషయాన్ని భృగుడు తెలిసికొని కొడలితో ఇట్లా పలికాడు.

విశేషం: ‘శచిస్నాతలు’ - అనగా ‘బుతుస్నాతలు’ అని అర్థం. బుతుమతులు నాగ్లవదినము శుద్ధికొరకు చేసే స్నానం బుతుస్నానం. అదే శచిస్నానం. శచిస్నానం చేసినవారు శచిస్నాతలు. చూడు: సంస్కృత భారతం, భండార్గైరు ప్రచురణ, III - 115 - 23 శ్లో.

ఉ. ‘పుత్రుఁడు నీకు బ్రహ్మకులపూజ్యఁడు పుట్టియు వాఁడు దారుణ
క్షత్రచరితుఁడై పరఁగు గర్వమునన్; మఱి నీ సవిత్రికిన్
క్షత్రియుఁ దుధ్వవిల్లియు నఘుక్కయకారణుఁడున్ మహితపః:
పాతుఁడు నై ధృతిం బడయు బ్రాహ్మణభావము భూరితేజమున్.’

136

ప్రతిపదార్థం: నీకు= నీను; బ్రాహ్మమలపూజ్యఁడు= బ్రాహ్మణ సంఫూలచేత పూజించబడేవాడు; పుత్రుఁడు= కొడుకు; పుట్టియు= ఉధృవించికూడ; వాఁడు= ఆకొడుకు; దారుణక్షత్రచరితుఁడు+ఐ= మహాభయంకరమైన క్షత్రియ ప్రవర్తన కలవాడై; గర్వమునన్= మంత్రం; పరఁగు= ఒప్పుతాడు; మఱి= ఇక; నీ సవిత్రికిన్= నీ తల్లికి; క్షత్రియుఁడు= క్షాత్రం కలవాడు; ఉధృవిల్లియున్= పుట్టియు; అఘుక్కయకారణుఁడున్= పాపాలు నశించేందుకు హోతువైనవాడున్నా; మహా తపస్స+పాత్రుఁ దును+ఐ= గొప్పతపస్సురు అర్థాత కలిగిన వాడున్నా అయి; బ్రాహ్మణ, భావము= బ్రాహ్మజ్ఞానాన్ని; భూరి, తేజమున్= గొప్ప తేజస్సును; ధృతిన్= నిష్ఠతో; పడయున్= పాందుతాడు.

తాత్పర్యం: ‘బ్రాహ్మమలందరికీ పూజ్యాడైన కొడుకు నీను పుడతాడు; కానీ, అతడు దారుణమైన క్షత్రియ ప్రవృత్తి కలవాడై గర్వంతో ప్రవర్తిస్తాడు. మరి నీతల్లికి క్షత్రియుడుగా పుట్టినప్పటికీ ఆ పుత్రుడు గొప్ప తపస్సి అయి, పాపనివారకుడై బ్రాహ్మణభావం, విజ్ఞానం, గొప్పతేజస్సులను నిష్ఠతో పాందగలడు’.

ఉ. అనిన సత్యవతి గృతాంజలియై క్షత్రియభావంబు తన పుత్రునకుంగాక పాతుఁన కగునట్లుగా శ్వశురువలన వరంబు వడసి కతిపయకాలంబునకు గల్భిణ్యై.

137

ప్రతిపదార్థం: అనిన= అని చెప్పగా; సత్యవతి= సత్యవతి; కృత+అంజలి+ఐ= భక్తితో దోసలి ఘటించినదై, నమస్కరించినదై; క్షత్రియభావంబు= క్షత్రియులకు అనువైన భావం; తనపుత్రునకున్+కా= తనకొడుకు గాక; పాతుఁనకు+అగునట్లుగా= మనుమడికి కలిగేటట్లుగా; శ్వశురు వలన= మామవలన; వరంబు+వడసి= వరాన్ని పాంది; కతిపయకాలంబునకున్= కొంతకాలానికి; గల్భిణి+ఐ= గర్వవతి అయి.

తాత్పర్యం: అని భృగుడు చెప్పగా, సత్యవతి ఆ మహార్షికి నమస్కరించి క్షత్రియభావం తన కొడుకుకు కాక, మనుమడికి కలిగేటట్లు మామగారివలన వరాన్ని పాంది, కొంతకాలానికి గర్వవతి అయి.

క. ఆదిమునిచలతుఁ బడసే బ్రి , సాందర్భమన్వితు సుపుత్రు జమదగ్నీ జతు
ర్యోదంబులయందు ధను , ర్యోదమునందును నతిప్రవీణు మహాత్మున్.

138

ప్రతిపదార్థం: (ఆ సత్యవతి) ఆదిమునిచరితున్= తొల్లిటి బుమిల శీలం కలవాడిని; ప్రసాద సమన్వితు= నిర్వులత్వం కలవాడిని; సుపుత్రున్= మంచి కొడుకును; చతుర్మి+వేదంబుల+అందు= నాలుగు వేదాలలో; ధనుర్మి+వేదమునందును= విలువిద్యలోను; అతిప్రవీణున్= మిక్కిలి నైపుణ్యం కలవాడిని; మహాత్మున్= మహానుభావుడిని; జమదగ్నీన్= జమదగ్ని అనే పేరు కలవాడిని; పడసేన్= పొందింది.

తాత్పర్యం: ఆ సత్యవతి ప్రసన్నగుణం కలవాడున్నా, నాలుగు వేదాలలోనూ, విలువిద్యలోనూ మిక్కిలి నేర్పు కలవాడున్నా, తొల్లిటి బుమిలను పోలిన మహాత్ముడున్నా అయిన సుపుత్రుడిని జమదగ్ని అనేవాడిని కన్నది.

వ. ఆ జమదగ్నీప్రసేనజితుండను రాజుకూతు రేణుక యనుదాని వివాహంబయి దానియందు రుమణ్ణత్వమేణ
మను విశ్వాపసు రాములను వాలసైదుగురు కొడుకులం బడసి, వసంబున సుగ్రుతపంబు సేయుచు, నొక్కనాఁ
దు వస్యఫలంబులు దేరం గొడుకులు వోయిన రేణుక వాల పిఱుందన పోయి యొక్క సరోవరంబునందు
సభార్యందయి జలక్రీడలాడు చుస్తువాని మార్తికావత వతియగు చిత్త రథుండను రాజుం జూచి
కామమోహితర్యై వ్యుభిచలంచిన, దాని దుష్టలితం బెఱింగి జమదగ్నీ కోపశాధపరవశుండై. 139

ప్రతిపదార్థం: ఆ జమదగ్ని; ప్రసేనజితుందు+అను; రాజు; కూతు; రేణుక+అను దానిన్= రేణుక అనే దానిని (వథువును); వివాహంబు+అయి= పెండ్లాడి; దాని+అందు= ఆమెవలన; రుమణ్ణత్వమేణ; సుప్పేణ, మను, విశ్వాససు, రాములు+అను వారిన్= రుమణ్ణంతుడు, సుప్పేణుడు, మనుడు, విశ్వావసుడు, రాముడు అనేవారిని; ఐదుగురుకొడుకులన్+పడసి= ఐదుగురు పుత్రులను పొంది; వసంబునన్= అరణ్యంలో; ఉగ్ర తపంబు+చేయుచున్= కలోరమైన తపస్సు చేస్తా; ఒక్కనాఁడు= ఒక్కరోజు; వస్యఫలంబులు= వస్యఫలాలను; తేరన్= తెచ్చేందుకై; కొడుకులు+పోయిన్= కొడుకులు వెళ్గా; రేణుక= రేణుక; వారి పిఱుందనపోయి= వారి వెనువెంటనే వెళ్చి; ఒక్క సరోవరంబునందు= ఒక సరస్సులో; సభార్యందు+అయి= భార్యలతో కూడినవాడై; జలక్రీడలు+అడుచుస్తువాని= నీటిలో ఆటలు అడుతుస్తువాడిని; మార్తికావతిపతి+అగు= మార్తికావతం అనే దేశానికి రాజుయన; చిత్రరథుండు= చిత్రరథుడు; అను, రాజున్+చూచి= అనే ప్రభువును చూచి; కామ, మోహిత+ఇ= వలపుచేత తట్టిబైచై; వ్యభిచరించినన్= మనస్సు చలించగా; దాని, దున్+చరితంబు= ఆమె చెడునడవడిని; ఎటింగి= తెలిసికొని; జమదగ్ని= జమదగ్ని; కోప+ఉన్నాద పరవశందు+ఇ= ఆగ్రహంచేత ఏర్పడిన వెల్రిచేత వశం తప్పినవాడై.

తాత్పర్యం: జమదగ్నిమహాముని ప్రసేనజితుడు అనేరాజుకూతురు రేణుకను వివాహమాడి, ఆమెయందు రుమణ్ణంతుడు, సుప్పేణుడు, మనుడు, విశ్వావసుడు, రాముడు అనే అయిదుగురు కొడుకులను పొందాడు, జమదగ్ని ఒకరోజు అరణ్యంలో తీవ్రమైన తపస్సులో నిమగ్నుడై ఉన్నాడు. పుత్రులు అడవిలో దొరికే పండ్ల తెచ్చేందుకై వెళ్గారు. వారివెంట రేణుక కూడా అడవికి వెళ్చి, అక్కడ ఒక సరోవరంలో భార్యలతో కలసి జలక్రీడలాడుతున్న మార్తికావత దేశాధిశుష్టైన చిత్రరథు డనేరాజును చూచింది. ఆమె మనస్సు చలించింది. మానసికమైన ఆమె చెడునడవడిని తెలిసికొని భర్త అయిన జమదగ్ని ఆగ్రహమేశపరవశుడై.

విశేషం: క్రీడంతం సలిలే దృష్టి సభార్యం పద్మమాలినమ్ |
 బుద్ధిమంతం తత్పత్తస్య స్ఫురాయామాస రేణుకా ॥ 7॥
 వ్యభిచారాత్త సా తస్మాత్ క్లిన్సాంభసి విచేతనా |
 ప్రవివేశాత్రమం త్రస్తా తాం వై భర్తాస్యబుధ్యత ॥ 8 ॥ - III - 116 అధ్యా.
 సంస్కృత భారతంలో రేణుక చిత్రరథుడిని చూచి మాసిక చాంచల్యానికి (మాసిక వ్యభిచారానికి) లోనైనట్లు చెప్పబడింది,

క. తనయుల నలువురు గ్రహమును, బనిచెన్ జమదగ్ని దనదు భార్య వథింపన్:
 జనీఘూతము పాతక, మని వారలు పలుకకుండి రష్యవసితులై.

140

ప్రతిపదార్థం: తనయుల= కొడుకులను; నలువురు= నలుగురినీ; క్రమమును= వరుసగా; జమదగ్ని= జమదగ్ని మహార్షి; తనదు భార్య వథింపన్= తనభార్యను చంపుమని; పనిచెన్= నియోగించాడు; వారలు= ఆ నలుగురు కొడుకులు; జనీఘూతము= తల్లిని చంపటం; పాతకము+అని= పాపమని; అవ్యవసితులు+ఇ= స్థిర నిశ్చయానికి రాలేనివారై; పలుకక+ఉండిరి= మాట్లాడుకుండా ఉన్నారు.

తాత్పర్యం: జమదగ్నిమహార్షి తన కొడుకులు నలుగురినీ తన భార్యను చంపేందుకు వరుసగా నియోగించాడు. కానీ, వారు తల్లిని చంపటం పాపమని అట్టి ప్రయత్నానికి పూనుకొనక మారుపలుకలేదు.

క. కడు నలిగి యమ్మునీంద్రుడు, గొడుకులకును శాప మిష్టే 'ఘోరాటవిలో'
 జడమతి మృగపక్షుల య, ట్లుడుగక యజ్ఞానవృత్తి నుండుం' దనుచున్.

141

ప్రతిపదార్థం: కడున్= మిక్కిలి; అలిగి= కోపించి; ఆ+ముని+ఇంద్రుడు= ఆ బుపివేణ్యుడు; ఘోర+అటవిలో= భయంకరమైన అడవిలో; జడమతిన్= మందబుద్ధితో; మృగపక్షుల+అట్లు= జంతుపులవలె, పక్షులవలె; అజ్ఞాన వృత్తిన్= జ్ఞానరహితమైన ప్రశ్నలో; ఉండుగక= మానక, ఉండుండు+అనుచున్= ఉండండి అంటూ; కొడుకులకును= కొడుకులకు; శాపము+ఇచ్చెన్= శపించాడు.

తాత్పర్యం: ఆ బుపివేణ్యుడైన జమదగ్ని కోపించి 'భయంకరమైన అడవిలో' బుద్ధిలేకుండ, జ్ఞానశామ్యలై జంతుపులవలె, పక్షులవలె ఉండండి'- అని కొడుకులను శపించాడు.

వ. మతీయు నిశిత పరశుహాన్త రాముం జూచి 'ఢీని వథియింపు' మని జమదగ్ని వంచిన, వాడు గురువచనంబునం దబ్బిం దత్తీక్షణంబ వథియించిన.

142

ప్రతిపదార్థం: మతీయు= అంతేకాక; నిశిత, పరశు, హాస్తు= వాడిమైన గండ్రగొడ్డలి హాస్తంలో గలవాడిని; రామున్+మాచి= రాముడిని చూచి; ఢీని= ఈ రేణుకను; వథియింపుము+అని= సంహరించుము; అని= అంటూ; జమదగ్ని= జమదగ్ని; వంచిన= ఆజ్ఞాపించగా; వాడు= ఆ పరశురాముడు; గురు వచనంబున్= తండ్రియెక్కు మాట ప్రకారం; తల్లిన్= అమ్మను; తదీ+క్షణంబు+అ= ఆ క్షణంలోనే; వథియించిన్= చంపగా.

తాత్పర్యం: మరియున్నా, వాడి అయిన గండ్రగొడ్డలి చేతిలో గల రాముడిని చూచి 'ఈ రేణుకను సంహరించు' మని జమదగ్నిమహార్షి ఆదేశించాడు. పరశురాముడు తత్తీక్షణామే తండ్రిమాటప్రకారం తల్లిని సంహరించాడు.

క. శమితనిజల్లోధుండై, జమదగ్ని తనూజు సాహసమునకు దనవా
క్యము లంఫుంపమికే బ్రస, న్నమనస్మృండై తనూజునకు నిట్లనియెన్.

143

ప్రతిపదార్థం: శమిత, నిజ, కోధుండు+బ= శమించిన తన కోపం కలవాడై అనగా కోపం తగ్గినవాడై; జమదగ్ని= జమదగ్ని మహార్షి; తనూజు, సాహసమునకున్= కుమారుడి తెగువకు; తన, వాక్యము, లంఫుంపమిక్నే= తనమాట దాటుమండా ఉన్నందుకు; ప్రసన్స, మనస్మృండు+బ= ప్రీతిచెందిన మనస్మృ కలవాడై; తనూజనకు= పుత్రుడికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: కోపం తగ్గినవాడై జమదగ్ని తన కొడ్కునై పరశురాముడు చూపిన తెగువకు, తనమాట దాటుకపోవటానికి మిక్కిలి సంతోషించిన మనస్మృ కలవాడై తన కుమారుడితో ఇట్లు పలికాడు.

వ. ‘నా వచనంబున నతిదుష్టరంబైన కార్యంబు సేసితి; నీ కష్టంబైన వానినెల్లను వేడు మిచ్చెదు’ ననిన రాముండు సంతుష్టహృదయుండై ‘మచ్చియజనని జీవించియుండను, దద్వధదోషనిష్టుతియు, సహాదరులు శాపవిముక్తులయి యొప్పటియట్ల యుండను, సమరంబుల నా కత్తుతిహతశక్తియు, బీర్భాయువుంగా బ్రసాదింపుం’ డని తండ్రివలనం దన యజ్ఞమతంబులు పడసి యుండునంతఁ గొండొక కాలంబున. 144

ప్రతిపదార్థం: నా, వచనంబున్= నా మాట చొప్పున; అతిదుష్టరంబు+బన= చేయటానికి మిక్కిలి కష్టమైన; కార్యంబు= పనిని; చేసితి= చేశావు; నీకు+ఇష్టంబు+బన, వానిన్+ఎల్లను= నీకు ఇష్టమైన వరాలను అన్నింటినీ; వేడును= అర్థించుము; ఇచ్చేదను= ఇష్టగలను (ఇస్తాను); అనిన= అని పలుకగా; రాముండు= పరశురాముడు; సంతుష్ట, హృదయుండు+బ= సంతోషించిన హృదయం కలవాడై; మదియ, జనని= నా తల్లి; జీవించి+ఉండను= జీవించి ఉండేటట్లు; తద్వ+వధదోషనిష్టుతియు= ఆమెను చంపటం వలన వచ్చిన పాపం పోయేటట్లు; సహాదరులు= తోడుటట్లినవారు; శాప, విముక్తులు+అయి= శాపంనుండి నిష్టుతి పాందినవారై; ఎప్పటి+అట్ల= యథాప్రకారం; ఉండను= ఉండేటట్లు; సమరంబులన్= యుద్ధాలలో; నాకు= నాకు; అప్రతిహాతశక్తియు= ఎదురు లేనట్టి బలాన్ని; దీర్ఘ+ఆయుషున్+కాన్= చిరకాలం బ్రతికేటటునంటి వాడయ్యేటట్లు; ప్రసాదింపుండు= అనుగ్రహించండి; అని= అంటూ; తండ్రివలన్= తండ్రివలన; తన+అభిమతంబులు= తన కోరికలు; పడసి= పొంది; ఉండునంతన్= ఉన్నంత; కొండొక, కాలంబున్= కొంతకాలానికి.

తాత్పర్యం: ‘నామాటమేరకు నీవు మిక్కిలి కష్టతరమైన పనిని చేశావు. నీవు ఇష్టమైన వరాలను అన్నిటినీ కోరుకొనుము; ఇస్తాను’ అని జమదగ్ని పరశురాముడితో అన్నాడు. అనగా పరశురాముడు సంతోషించిన హృదయం కలవాడై ‘నా తల్లి తిరిగి బ్రతకాలి. ఆమెను సంహరించినపాపంనుండి నాకు విముక్తి కలగాలి. నా సహాదరులకు శాపవిమోచన మేర్పిడివారు యథాపూర్వం ఉండాలి. యుద్ధాలలో నాకు ఎదురులేని బలం కలగాలి. నేను చిరకాలం జీవించేవాడిని కావాలి’ అని అర్థించి తండ్రిఅయిన జమదగ్నిమహార్షివలన ఆ వరాల నన్నింటినీ పొందాడు. అంత కొంతకాలానికి.

చ. అమితబలుండు ఖైపాయుఁ దహర్మతేజుఁ దజేయబాహువి
క్రముండు సహస్రబాహుఁ దనగా విభితుం డగువాఁడు తండ్రునాఁ
తమున మృగవ్యఖీన్నుఁ డయి తా జమదగ్ని మహాముసీంద్రు నా
త్రమమున కేగుదెంచె బహుసైన్యముతో నభికత్రమార్పుండై.

145

ప్రతిపదార్థం: అమితబలుండు= అంతులేని బలం కలవాడు; శైఖాయుండు= శైఖాయు వంశానికి చెందినవాడు-కార్త్వీర్యదు; అహాన్+పతి, తేజుండు= అహర్వతితేజం- సూర్యుడి వంటి తేజస్సు కలవాడు; అ, జేయ, బాహు, విక్రముండు= జయించటానికి విలుకాని చేతుల పరాక్రమం కలవాడు; సహాస్రబాహుండు+అనగా, విదితుండు+అగువాండు= సహాస్రబాహుడు (వేయు చేతులు కలవాడు) అని ప్రశ్నా పాందినవాడు; తద్ద+వన+అంతమున్న= ఆ అరణ్యం లోపల; మృగప్యాషిన్నండు+అయి= వేటలో అలసిపోయి; తాన్= తాను; జమదగ్ని, మహాముని+ఇంద్రు= జమదగ్ని మహాముని శ్రేష్ఠుడి; ఆశ్రమమునకు= బుప్పివాటికను; బహు, సైన్యముతోన్= అధికసంభ్య కల సేనతో; అధిక, శ్రమ+అర్థుండు+బి= ఎక్కువ అలసటచేత బడలిన శరీరం కలవాడై; ఏగుదెంచ్న= వచ్చాడు.

తాత్పర్యం: అపారమైనబలం కలవాడు, శైఖాయువంశంలో పుట్టిపకార్త్వీర్యదు అనేవాడు, సూర్యుడి వంటి వర్షస్సు కలవాడు, జయించరాని బాహుశోర్యం కలవాడు, సహాస్రబాహుడనే పేరుతో ప్రసిద్ధుడైనవాడు ఆ అరణ్యంలో వేటాడుతూ బడలినవాడై, జమదగ్ని మహార్వా ఆశ్రమానికి గొప్ప సైన్యంతో శ్రమచేత మిక్కిలి నొచ్చినవాడై ప్రవేశించాడు.

వ. అందు మునివరుచేతం బూజితుం డయ్యుసు వాఁడు దనరాజ్యముదంబున మెష్టక యయ్యాత్మమవాసుల కపమానంబు సేసి, యందలి వ్యక్తంబు లెల్ల విఱిచి, జమదగ్ని హోమధేనువును దిరుణవత్సంబుతో గట్టికాని పాయిన, నప్పు డఫ్వనంబునసుండి సమిత్సుశఫలంబులు గొని వచ్చిన రామునకు జమదగ్ని యిట్లనియే. 146

ప్రతిపదార్థం: అందు= ఆ ఆశ్రమంలో; ముని, వరుచేతన్= మునులలో శ్రేష్ఠుడైన జమదగ్నిచేత; పూజితుండు+అయ్యుసు= సత్కరించబడిన వాడైనమా; వాఁడు= ఆ శైఖాయుడైన కార్త్వీర్యదు; తన, రాజ్య, మదంబున= తనకు గల ప్రభుత్వాగర్వంచేత; మెష్టక= లక్ష్మిపెట్టక; ఆ+ఆశ్రమవాసులకు= ఆ ఆశ్రమంలో నిపసించే వారికి; అవమానంబు+చేసి= అగోరం చేసి; అందలి= అక్కడి; వ్యక్తంబులు+ఎల్లన్= చెట్లను అన్నిటినీ; విఱిచి= ముక్కలుచేసి; జమదగ్ని, హోమ, ధేనువును= జమదగ్ని హోమంకొరకు ఉపకరించేటటువంటి ఆపును; తరుణ, వత్సంబుతోన్= లేగదూడతో; కట్టి, కొనిపోయినన్= కట్టి, తీసికొనిపోగా; అప్పుడు= అపుడు; ఆ+వనంబున నుండి= ఆ అడవినుండి; సమిత్తు+మశ, ఫలంబులు= మోదుగు పుడకలు, దర్శలు, పండ్లు; కొనివచ్చిన= తీసికొని వచ్చినట్టి రామునకున్= పరశురాముడికి; జమదగ్ని; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఆ ఆశ్రమంలో జమదగ్నిచేత పూజించబడినవాడైకూడా, కార్త్వీర్యదు రాజ్యముదంతో ఆ బుప్పిని లక్ష్మిపెట్టక, ఆశ్రమంలో నిపసించే వారిని అవమానించాడు. ఆ ఆశ్రమంలోని చెట్లను విరిచివేశాడు. హోమధేనువును దాని లేగదూడతోసహి బంధించి తీసికొనిపోయాడు. అది జరిగిన కొద్దిసేపటికి రాముడు దర్శలు మొదలైన యజ్ఞపరికరాలను తీసికొని అడవినుండి తిరిగివచ్చాడు. అప్పుడు జమదగ్ని రాముడితో ఇట్లా అన్నాడు.

క. ‘వినవయ్య! కార్త్వీర్యదు, మన ధేనువుఁ బట్టుకొని సమర్థుం డయి పె ల్లన పాయియే; నేమి సేయుద్ద?’ మనవుడు రాముండు విని మహాక్రోధమునన్.

ప్రతిపదార్థం: వినవయ్య!= అలకించవయ్యా!; కార్త్వీర్య మహారాజు; మన, ధేనువున్= మన ఆపును; పట్టుకొని= లాగుకొని; సమర్థుండు+అయి= శక్తికలవాడై; పెల్చున్= పట్టాటోపంతో; పోయెన్= వెళ్లిపోయాడు; ఏమి+చేయుదము?= ఏమి (ప్రతికారం) చేయగలం?; అనవుడు= అని చెప్పగా; రాముండు= పరశురాముడు; విని= విని; మహాక్రోధమునన్= మిక్కిలి కోపంతో.

తాత్పర్యం: ‘వినవయ్య! మన ఆపును కార్త్వీర్యదు బలవంతంగా సగర్వంగా పట్టాటోపంతో పట్టుకొని పోయాడు. వాడు సామర్థ్యం కలవాడు. మనం ఏం చేయగలం?’ అని జమదగ్ని చెప్పగా విని పరశురాముడు కోపోద్దిక్కుడై.

క. గురువచనబోధితుండై; సరభసగతి వాని పిఱుదురు జని, తద్దలమున్
శరవ్యష్టి ముంచి చంపె ని, పరిమిత లయకాలమేఘపటలమపోలెన్.

148

ప్రతిపదార్థం: గురు, వచన, బోధితుండు+ఇ= తండ్రియొక్క మాటలచేత ప్రేరేపించబడినవాడై; సరభసగతి= వేగం గల గమనంతో; వాని, పిఱుదన్+చని= అతడి (కార్తవీర్యాది) వెనుకనే వెళ్లి; అపరిమిత, లయ, కాల, మేఘ, పటలము+అ+పోలన్= పరిమితి లేని ప్రశయకాలంలోని మబ్బుల దొంతరవతె; తద్ద+బలమున్= అతడి పైన్యాన్ని; శర, వ్యష్టిక్, ముంచి= బాణాలవానచేత మునిగేటట్లు చేసి; చంపెన్= సంహరించాడు; మతియును= ఇంకను,

తాత్పర్యం: తండ్రిమాటలచేత ప్రేరేపించబడినవాడై పరశురాముడు వేగంగా కార్తవీర్యాదిని వెంటాడి వెళ్లి, ప్రశయకాలంలోని మేఘసమూహంవలె అతడి పైన్యాన్ని శరవ్యష్టిచేత ముంచి, చంపాడు.

విశేషం: అలం: టైప్సోనుప్రాణితమైన ఉపమ. శరము= బాణము, జలము. పరశురాముడు- ప్రశయమేఘం, శరములు కురవటం టైప్సోను.

వ. మతియును.

149

తాత్పర్యం: ఇంకనూ.

పరశురాముడు కార్తవీర్యాన్ని జంపుట (సం. 3-116-24)

చ. బలిమి నశేషలోకపరిభూతశార్యసంపదం
బొలుచు సహస్రబాహుకరముల్ గులిశాతినిశాతబ్రాణధా
రల నతివీరుండై తునిమి రాముడు దరాతులకున్ భయంబుగా
గలహాములోన వాని నతిగర్వతుఁ జంపే బరాక్రమోన్నతిన్.

150

ప్రతిపదార్థం: బలిమిన్= బలంతో; అ, శేష, లోక, పరిభూతి, మహా+అద్భుత, శౌర్య, సంపదన్+పొలుచు= సమస్తమైన జగత్తును జయించి అవమానించగల గొప్ప అచ్చెరువు కొలిపే పరాక్రమ సంపదచేత విలసిల్లే; సహస్ర, బాహు, కరముల్= వేయభుజాలు చేతులు; కులిశ+అతి, నిశాత, బాణ, ధారలన్= వజ్రం వలె మిక్కిలి వాడిఅయిన అమ్ముల వరుసలచేత; అతి, వీరుడు+ఇ= వీరాధివీరుడై; రాముడు= పరశురాముడు; తునిమి= నరికి; అరాతులకున్= శత్రువులరు; భయంబు+కాన్= వెరటు కొలిపేటట్లుగా; కలహాములోనన్= యుద్ధంతో; పరాక్రమ+ఉన్నతిన్= శౌర్యంయొక్క పెంపుచేత; వానిన్= అతడిని- ఆ కార్తవీర్యాదిని; అతి గర్వితున్= మిక్కిలి మదించిన వాడిని; చంపెన్= సంహరించాడు.

తాత్పర్యం: పరశురాముడు వీరాధివీరుడై వజ్రాయుధంవంటి మిక్కిలి వాడిమైన అమ్ములవరుసలు ప్రయోగించి, బలంచేత సమస్తలోకాలను జయించి అవమానించగల అచ్చెరువు కొలిపే గొప్ప పరాక్రమ ప్రాభవంతో విలసిల్లే కార్తవీర్యాది యొక్క వేయభుజాలను, చేతులను నరికి, మిక్కిలి మదించిన కార్తవీర్యాదిని శౌర్యంయొక్క పెంపుచేత యుద్ధంలో సంహరించాడు.

వ. అంతం గార్తవీర్యాని పుత్రులు బధ్యమైరులై రామరహితం బయిన జమదగ్నాత్మమంబునకు వచ్చి, యండు.151

ప్రతిపదార్థం: అంతన్= తరువాత; కార్త్రవీర్యుని పుత్రులు= కార్త్రవీర్యుడి కొడుకులు; బద్ధ, వైరులు+హ= గాఢంగా ఏర్పడిన శత్రుత్వం కలవారై; రామ, రహితంబు+అయిన= పరశురాముడు లేనట్టి; జమదగ్ని+ఆశ్రమంబునకు= జమదగ్నియొక్క బుప్పిపాటికకు; వచ్చి; అందున్= అక్కడ,

తాత్పర్యం: తరువాత కార్త్రవీర్యుడి కొడుకులు వగబట్టి పరశురాముడు లేనప్పుడు జమదగ్ని ఆశ్రమానికి వచ్చి, అక్కడ.

మ. మునులం చిట్టుచుఁ బుష్టప్పుత్తతతు లుస్త్తాలించుచుం గ్రారులై
యనవద్యున్ జమదగ్ని బట్టి బలిమిన్ 'హా రామ! హా రామ!' యం
చును నాక్రీశము సేయుచుండగ మునుల్ శోకింప ధర్మాత్ము న
మ్యునిముఖ్యున్ వధియించి రాగ్రహమహమోహసింధులై హైహాయుల్.

152

ప్రతిపదార్థం: హైహాయుల్= హైహాయ వంశంలో జన్మించిన కార్త్రవీర్యుడి కొడుకులు; మునులన్+చిట్టుచున్= బుములను తిడుతూ; పుపు, వృష్టి, తతులు= పుప్పులతో కూడినచెట్లను; ఉన్నాలించుచున్= వేళ్ళతోపాటు పెకలిస్తూ; క్రూరులు+హ= కరినాత్ములై; అనవద్యున్= గొప్పవాడిని (అనింద్యుడిని); జమదగ్నిన్= జమదగ్నిని; బలిమిన్= బలిమితో; పట్టి= బంధించి; హా రామ! హా రామ!= ఓ రామ! ఓ రామ!; అంచునున్= అంటూ; ఆక్రోశము+చేయుచుండగ= గట్టిగా విలపిస్తుండగా; మునుల్= బుములు; శోకింప= దుఃఖించగా; ధర్మ+అత్మున్= ధర్మమందు నిష్ఠకలవాడిని; ఆ+మునిముఖ్యున్= మునులలో గొప్పవాడిని, ఆగ్రహా, మహా, మోహ+అంధులు+హ= కోపంచేత ఏర్పడిన గొప్ప అజ్ఞానంతో కూడిన ఆవేశంచేత గ్రుడ్డివారై; వధియించిరి= చంపారు.

తాత్పర్యం: హైహాయవంశంలో జన్మించిన కార్త్రవీర్యుడి పుత్రులు కరినాత్ములై బుములను తిట్టారు. ఆశ్రమంలో పుప్పులతో కలకలలాడుతున్న చెట్లను కూకటివేళ్ళతోపాటు పెకలించి వేశారు. గొప్పవాడైన జమదగ్ని మహార్షి బలవంతంగా పట్టుకొని బంధించారు. అతడు 'ఓ రామ! ఓ రామ!' అని బిగ్గరగా విలపిస్తుండగా, బుములు శోకిస్తుండగా ఆ ధర్మాత్ముడైన బుప్పిశేష్టుడిని, కోపంతో, అజ్ఞానంతో కూడిన ఆవేశంతో సంహరించారు.

చ. వఱలఁగ రాముఁ డంత సనవద్యుడు వచ్చి బహుపురుషాపి యై
యఱచుచునున్న తల్లిని గృతాంతవశస్త్రితుఁ దైన తండ్రి ను
కృణుఁ గని తీవ్రశోకపరిఫూతహాతహాతుం డయి తత్త్వకార మం
దెఱిగి ముహూర్తమేనియు సహింపగ నోపక కోపటిప్పుడై.

153

ప్రతిపదార్థం: అంతన్= అటుపిమ్మటు; న+అవద్యుడు= గొప్పవాడు; రాముడు= పరశురాముడు; వఱలఁగ= విలసిల్లేటట్లుగా; వచ్చి= అరుదెంచి; బహు, ప్రలాపి+హ= ఎమ్మువగా ఏడుస్తూ; అఱచుచున్+ఉన్న= బిగ్గరగా బోబ్బిలు పెడుతున్న; తల్లిని= జనయుత్రిని; కృతాంత, వశ, స్థితుఁడు+హన= యముడి అధీనంలోకి పోయిన- మరణించిన; తండ్రిన్= తండ్రిని; ఉన్న+అఱన్+కని= సైర్యం చెదరిపోవగా చూచి; తీవ్ర, శోక, పరిఫూత, హతుండు+అయి= గాఢమైన దుఃఖం అన్న పెద్ద దెబ్బచేత కొట్టబడినవాడై; తత్త్వ+ప్రకారము= ఆ జరిగిన సంగతి; అందు= అక్కడ; ఎఱిగి= తెలిసికొని; ముహూర్తము+ఏనియున్= క్షణకాలమైనా; సహింపగన్+ఓపక= తాళలేక; కోపటిప్పుడు+హ= ఆగ్రహంచేత ప్రజ్వలించబడినవాడై.

తాత్పర్యం: అటుపిమైటి గొప్పవాడైన పరశురాముడు ఆశ్రమానికి తిరిగి వచ్చాడు. అక్కడ తల్లి బిగ్గరగా ఏడుస్తూ అరుస్తున్నది. మరణించిన తండ్రిశవం పడి ఉన్నది. దానినిచూచి, అక్కడ జరిగినదంతా తెలిసికొని, మిక్కిలి గాఢమైన రుఖిం అనే దెబ్బచేత కొట్టబడినవాడై పరశురాముడు ఒక్కషణమైనా తాళలేక ఆగ్రహంతో ప్రజ్వలించినవాడై.

చ. ‘అనఘుని వీతరాగుఁ గరుణాత్ముఁ బ్రితాంతుని దాంతు నిమ్మహరుఁ జూచి చూచి యథములు వథియించిలి; టీనుఁ జేసు దు ర్జును లగుచున్న క్షత్రియులు జంపుదు’ నంచుఁ బ్రతిజ్ఞ సేసె భూ వినుతుఁడు జామదగ్న్యు డతివీరుఁడు లోకభయంకరాకృతిన్.

154

ప్రతిపదార్థం: అథముల్= నీచులు; అనఘుని= పాపం లేనివాడిని, పరమపుణ్యాత్ముడైన వాడిని; వీత, రాగున్= రాగం వీడిన వాడిని; ప్రశాంతుని, దాంతున్= శాంతి, దాంతి కలవాడిని; కరుణా+ఆత్మున్= దయతో నిండిన ఆత్మకలవాడిని; రా+మహామునివరున్= ఈ గొప్ప బుమలలో గొప్పవాడిని-జమదగ్నిని; చూచిచూచి= అరసి అరసి (అంటే అనాలోచితంగా కాక, ఆలోచించి బుద్ధిపూర్వకంగా చేయాలి అని చేసిన నేరం అది అన్నమాట); వథియించిరి= సంహరించారు; దీనన్+చేసి= దీనిచేత; దుర్జనులు= చెడ్డవారు; అగుచున్న, క్షత్రియులన్= అవతున్న క్షత్రియులను; చంపుదున్= సంహరిస్తాను; అంచున్= అంటూ; భూ వినుతుఁడు= భూమండల మంతటి చేత పాగడబడినవాడు; అతివీరుఁడు= గొప్ప శారుడు (వీరులకంటే అధికుడైన వీరుడు); జామదగ్న్యుడు= జమదగ్నికుమారుడైన పరశురాముడు; లోక భయంకర+ఆకృతిన్= జగత్తుకు భయం కలిగించే ఆకారంతో; ప్రతిజ్ఞ+చేసెన్= శపథం చేశాడు.

తాత్పర్యం: ‘నీచులైన హైహాయులు పుణ్యాత్ముడున్నా రాగరహితుడున్నా, దయార్థ హృదయుడున్నా, ఇంద్రియాలను జయించిన మహాతుడున్నా, ప్రశాంతుడున్నా, దాంతుడున్నా అయినటువంటి జమదగ్ని మహార్షి బుద్ధిపూర్వకంగా చంపారు. ఇది తెలియక చేసిన నేరం కాదు. ఇటువంటి ఫోరక్యత్యాలను చేయటానికి వెనుతీయుని క్షత్రియజాతిని అంతటినీ సంహరించగల’నని లోకవినుతుడు, వీరాధివీరుడు, జమదగ్నికుమారుడైన పరశురాముడు జగత్తుకు భయంగొలిపే ఆకారం వహించి శపథం చేశాడు.

విశేషం: ప్రశాంతుడు, దాంతుడు అనగా ఇంద్రియాలను, అరిషడ్యోరాలను, కామకోధాదులను జయించినవాడు.

వ. ఇట్లు కృతప్రతిజ్ఞండై క్షత్రియులనెల్ల వథియించి, బిగ్గంతిదంతార్థకాఘాట మహోచక్రంబు సాధించి, విధివిహిత విధానాధ్వరుండై కశ్యపునకు నాల్కుజ్ఞ దక్షిణగా సభీలభూవలయంబు నిచ్చి, నిస్పాంగుండై మహోంద్ర పర్వతంబునం దపశినిత్యండై యున్నవాఁ డని పరశురాము చలతంబు సెప్పిన విని, ధర్మజుం దనుజబ్రాహ్మణసహితుండై మునిగణిషిహదేశంబునం జతుర్ధశినాడు పరశురాముం జూచి, పరమభక్తిం బూజించి తత్త్వతిపూజాజితుండై దక్షిణిక్షునకుం జని.

155

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈవిధంగా; కృత, ప్రతిజ్ఞండు+ఱ= చేయబడిన శపథం కలవాడై; క్షత్రియులను+ఎల్లన్= క్షత్రియులనందరినీ; వథియించి= సంహరించి; దిక్+దంతి, దంత+అర్గళ+ఆఘాట, మహోచక్రంబు= దిమ్మలందలి ఏనుగుల దంతాలనేటువంటి గడియమ్మానులు ఎల్లలుగా గల భూమండలాన్ని; సాధించి= జయించి; విధి, విహిత, విధాన+అధ్వరుండు+ఱ= శాస్త్రాలలోని సూత్రాలచేత నీర్దేశించబడిన పద్ధతిలో యజ్ఞాన్ని నిర్వహించినవాడై; కశ్యపునరున్= కశ్యప మహార్షి; ఆర్విజ్య దక్షిణగాన్=

బుత్తిజూడికి ఇచ్చే సంభావన ద్రవ్యంగా; అథిల, భూ, వలయంబున్= సమస్తమైన భూ మండలాన్ని; ఇచ్చి= దానంగా సమర్పించి; నిః+సంగుండు+హ= ఎటువంటి అనుబంధాలు లేనివాడై; మోంద్ర, పర్వతంబున్= మోంద్రం అనేపేరు గల పర్వతంపై; తప్పన్+నిత్యండు+హ= తపస్సునందు ఎల్లప్పుడూ నిష్ట కలవాడై; ఉన్నమాడు+అని= ఉన్నమాడని; పరశురాము చరితంబు+చెప్పిన= పరశురాముడియొక్క ఉండతాన్ని వినిపించగా; విని; ధర్మజూండు= ధర్మతనయుడు; అనుజ, బ్రాహ్మణ, సహాతుండు+హ= సోదరులతో బ్రాహ్మణులతో కూడుకొన్నవాడై; ముని, గణ+ఉపదేశంబున్= బుములబృందంయొక్క పొతబోధచేత; చతుర్భాషి, నాయుడు= చతుర్భాషి తిథి దినాన; పరశురామున్+చూచి= పరశురాముడిని సందర్శించి; పరమఫక్తిన్= మిక్కిలి భక్తితో; పూజించి= అర్పించి; తద్వ+ప్రతి, పూజితుండు+హ= అతడిచేత తిరిగి పూజించబడినవాడై; దక్కిణ, దిక్కునకున్+చని= దక్కిణ దిశకు వెళ్లి.

తాత్పర్యం: ఈ విధమైన శఫం చేసి, క్షత్రియుల నందరినీ సంహరించి, దిగ్గజాల దంతాలనే గడియిపూసులు ఎల్లాలుగా గలిగిన (దిగ్గజాల దంతాలచేత మోయబడుతున్న) భూమండలాన్ని అంతటినీ జయించి, శాస్త్రోక్తంగా యజ్ఞాన్ని చేసి, బుత్తిజూడికి సమర్పించేటటువంటి సంభావనద్రవ్యంగా సమస్త భూమండలాన్ని కశ్యపుడికి దానంచేసి, ఎటువంటి బంధాలులేని వైరాగ్యంతో కూడినవాడై మోంద్రగిరి అనేకొండ మీద నిరంతరతపోనిష్టతో పరశురాముడు ఉన్నాడు'- అని చెప్పగా ఆలకించి ధర్మరాజు తన తమ్ములతో, బ్రాహ్మణులతో కలిసి చతుర్భాషి తిథినాడు పరశురాముడిని సందర్శించి అతడిని అర్పించి అతడిచేత తిరిగి అర్పించబడినవాడై దక్కిణాదిశకు తరలివెళ్లాడు.

విశేషం: భూమిని అష్టదిగ్గజాలు మోస్తున్నట్లు ప్రాచీన భారతీయ సంప్రదాయం అష్టదిగ్గజాలు: 1. ఐరావతం 2. పుండరీకం 3.వామం 4. కముదం 5. అంజనం 6. పుష్పదంతం 7. సార్వభౌమం 8. సుప్రతీకం.

క. భూమినుతంబై త్రిభువనం, పావనమై త్ర్యంబకప్రభవమైన జలం

మాహతీఁ బిత్తు మగు గో, దావలీ బుణ్ణునంది గనియె దక్కిణంగన్.

ప్రతిపదార్థం: భూ, వినుతంబు+హ= భూమియందు కొనియాడబడినదై; త్రిభువనపావనము+హ= మూడు లోకాల్లోనూ పవిత్రమైనదై; త్ర్యంబక, ప్రభవము+హన= త్ర్యంబకం అనేష్టలంలో పుట్టిన; జల+బిషు+అవళిన్= నీటిప్రవాహాల సముద్రాయంచేత; పవిత్రము+అగు= పావనమైన; గోదావరిన్= గోదావరిని; పుణ్యానదిన్= పుణ్యం ఇచ్చే ఏరును; దక్కిణంగన్= దక్కిణాదిశలో ఉన్న గంగానదిని; కనియెన్= చూచాడు.

తాత్పర్యం: భూమండలంలో సుప్రసిద్ధమై మూడులోకాలను పవిత్రం చేసేటటువంటిదై త్ర్యంబకమనేచోట పుట్టిన నీటివెల్లువచేత పావనమైన పుణ్యానది దక్కిణంగంగ అయిన గోదావరిని దర్శించాడు.

కా. గో దేవ క్షితిదేవ భక్తిపరుదై గోదావరీస్నాతుదై

గోదానంబులు హేమదానములుఁ బెక్కుల్ రత్నదానంబులన్

భూదేవీత్రమపూజ సేయుచు జగత్ప్రాప్త్యండు ధర్మత్తుజుఁ

దాచిత్యాభుఁ దనేకతీర్థశతసేవాసక్తపుణ్యాత్ముదై.

ప్రతిపదార్థం: గో, దేవ, క్షితిదేవ, భక్తి పరుఁడు+హ= గోవులయందు, భూదేవులైన బ్రాహ్మణులయందు భక్తి కలవాడై; గో, దానంబులు= ఆవులను దానం ఇవ్వటం; హేమ, దానములన్= బంగారాన్ని దానంచేయుటలు; పెక్కల్= ఎన్నో,

రత్నదానంబులన్= రత్నాలను దానాలు చేయటం చేతను; భూ, దేవ+ఉత్తమ, పూజ+చేయుచు= బ్రాహ్మణోత్తములను అర్పిస్తూ; జగత్+పూజ్యండు= లోకం అంతటిచేత అర్పించతగినవాడు; ధర్మ+ఆత్మజుండు= ధర్మసుతుడు; ఆదిత్య+ఆఘుండు= సూర్యుడితో సమానమైనవాడు; అనేక, తీర్థ, శత, సేవా, సక్త, పుణ్య+ఆత్మజుండు+హ= అనేక పుణ్యాశ్రీతాలను వందలకొట్టి సేవించటంలో లగ్గమైన పుణ్యమైన ఆత్మ కలవాడై.

తాత్పర్యం: గోవులందు, దేవతలందు, భూదేవులైన బ్రాహ్మణులందు భక్తికలవాడై గోదావరినదిలో స్నానం చేసి, ఆపులను దానంచేయటంతో, బంగారాన్ని, పెక్కురత్నాలను దానం చేయటంతో బ్రాహ్మణులను సత్కరిస్తూ జగత్తుచేత పూజించదగిన ధర్మపుత్రుడు సూర్యుడితో సమానమైనవాడు పెక్కుపుణ్యాశ్రీతాలను వందలకొట్టి సందర్శించాలనే కోరిక గల పుణ్యాత్మకైడై.

వ. ద్రవిడదేశంబున నగస్తుతీర్థంబాడి, యందుఁ దొబ్బి యర్షును చేసిన గోసహస్రదానాభి వివిధ దానంబులు విని, వానిం బ్రిశంసించుచుం జని శూర్పారకంబును తీర్థంబునం బర్షతోత్సంబ్రాహ్మణ పరశురాము వేదిం గని, సముద్రతీరంబునకుం జని ప్రభాసతీర్థంబునం బండ్రెందుబినంబులు పవనాంబుభక్షండై పంచాగ్ని మధ్యంబున ధర్మజుండు తపంబు సేసిన.

158

ప్రతిపదార్థం: ద్రవిడ, దేశంబున్= తమిళదేశాన; అగస్త్య, తీర్థంబు+అడి= అగస్త్యుడిపేర వెలసిన పుణ్యాశ్రీతంలో స్నానంచేసి; అందున్= అక్కడ, తొల్లి= పూర్వం; అర్జును, చేసిన= అర్జునుడు చేసినట్టి; గో, సహస్ర, దాన+అది, వివిధ, దానంబులు= వేయగోవులదానం మొదలైన పలుదానాలనుగురించి; విని; వానిన్= ఆ అర్జునుడిని; ప్రశింసించుచున్= పొగడుతూ; చని= వెళ్ళి; శూర్పారకంబు+అను= శూర్పారకం అనేటటువంటి; తీర్థంబున్= పుణ్యాశ్రీతంలో; పర్వత+ఉత్సంబు+హన= కొండవలె పొడవుగా విష్టరించి ఉన్న; పరశు, రాము, వేదినో+కని= పరశురాముడి అరుగును చూచి; సముద్ర, తీరంబునకున్+చని= సముద్రంయొక్క గట్టును చేరి; ప్రభాస తీర్థంబున్= ప్రభాస మనే పుణ్యాశ్రీతంలో; పండిందు, దినంబులు= పన్చెందు రోజులు; పవన+అంబు, భద్రుండు+హ= గాలిని, నీళ్ళను మాత్రమే ఆహారంగా గైకొన్నవాడై; పంచ+అగ్ని, మధ్యంబున= అయిదు అగ్నుల మధ్య; ధర్మజుండు= ధర్మరాజు; తపంబు= తపసున్; చేసినన్= చేయగా.

తాత్పర్యం: ద్రవిడదేశంలోని అగస్త్యతీర్థంలో స్నానంచేసి, అక్కడ పూర్వం అర్జునుడు చేసిన వేయ ఆపులదానం, మున్సుగు దానాల పొగడ్తులు విని సంతోషించి, అర్జునుడిని అభినందిస్తూ వెళ్ళి శూర్పారకమనే తీర్థాన్ని చేరి, అక్కడ కొండవలె పొడవుగా వ్యాపించి ఉన్న పరశురాముడి వేదికను చూచి, అక్కడినుండి సముద్రతీరానికి వెళ్ళి ప్రభాసతీర్థాన పన్చెందురోజులు గాలినీరుమాత్రమే ఆహారంగా గైకొని ధర్మరాజు పంచాగ్నిమధ్యంలో తపస్సుచేశాడు.

విశేషం: పంచాగ్నులు: 1. పూర్వాగ్ని 2. దక్షిణాగ్ని 3. పశ్చిమాగ్ని 4. ఉత్తరాగ్ని 5. సూర్యాడు. ఇని కాయల్కెశయుతమైన తపస్సుకు చెందినవి.

ఆ. దాని నెఱిగి రామదామోదరులు వ్యాప్తి, వరులతోడుఁ జీతి నరుగుదెంచి కనిలి సకలతీర్థగమనపరిక్షేప, కృషులఁ బాందుసుతుల విశదయశుల.

159

ప్రతిపదార్థం: దానిన్+ఎఱిగి= పాండవులరాకనుగురించి తెలిసికొని; రామ, దామోదరులు= బలరాముడు, శ్రీకృష్ణుడున్నా; వ్యాప్తి వరులతోడున్= యాదవులలో ఒకతెగ అయిన వ్యాప్తివంశంలోని నాయకులతో కలిసి; ప్రేతిన్= ప్రేమతో; అరుగుదెంచి=

వచ్చి: సకల, తీర్థ, గమన, పరికేళ, కృషులన్= ఆన్ని పుణ్యక్షేత్రాలకు వెళ్తం చేత ఏర్పడిన జ్ఞమ వలన కృశించిన వారిని; విశద, యశులన్= అందరికీ తేటతెల్పునై కీర్తికలవారిని; పాండు, సుతులన్= పాండవులను; కనిరి= సందర్శించారు.

తాత్పర్యం: ప్రభాసతీర్థానికి పాండవులు వచ్చినట్లు తెలిసికొని, బలరాముడు, శ్రీకృష్ణుడున్నా వ్యస్థిజూతికి చెందిన నాయకులతో కలిసి అక్కడికి వచ్చి, ఎన్నో పుణ్యక్షేత్రాలను సందర్శించటంచేత డస్సి, కృశించినవారున్నా, స్వచ్ఛమైన కీర్తి గలవారున్నా అయిన పాండవులను సందర్శించారు.

విశేషం: ప్రభాసతీర్థం యాదవరాజ్యంలోనిది. పశ్చిమ సముద్రతీరంలో ఉన్నది.

క. చీరాజినధారుల నవి, కారతపాఠియుతులఁ జూచి కడు దుఃఖితులై
వారిజదకాశ్మి ద్రౌపది, నూరాళ్లి రుదార హిత మృదూక్కుల నొప్పన్.

160

ప్రతిపదార్థం: చీర+అజిన, ధారులన్= నారబట్టలు, జింకచర్యాలు ధరించిన వారిని; అ వికార, తపన్+యుతులన్= చలించని నిష్టగల తపస్సుతో కూడినవారిని; చూచి= సందర్శించి; కడు= మిక్కిలి; దుఃఖితులు+ఐ= వెతచెందినవారై; వారి, జ, దళ+అణ్ణి= (నీటినుండి పుట్టిన) పద్మంలోని రేకులవంటి కష్యులు కలది అయిన; ద్రౌపదిన్= ద్రౌపదిని; ఉదార, హిత, మృదు+ఉక్కులన్= ఔదార్యంతో కూడినవై మేలును కోరే మెత్తటి మాటలతో; ఒప్పన్= ఒప్పునట్లుగా; ఊరార్పిరి= ఊదార్పారు.

తాత్పర్యం: నారబట్టలు, జింకచర్యాలు ధరించిన వారిని, చలించని తపోనిష్టతో గూడిన పాండవులను చూచి వారు మిక్కిలి వెత చెందారు. పద్మదళాశ్మి అయిన ద్రౌపదిని ఔదార్యంతో కూడి మేలును కోరే మెత్తటిపలుకులతో ఉండడించారు.

వ. వారికి ధర్మతనయుండు తమ వనవాసతీర్థగమనాయాసంబును, నర్సును దివ్యాస్తులాభంబును, నిందునొఢ్ల
నాతని యునికియుం జెప్పిన విని రాముండు గృఘ్నాదులైన వ్యస్థిపరుల కిట్లనియె.

161

ప్రతిపదార్థం: వారికి= రామకృష్ణాదులకు; ధర్మతనయుండు= ధర్మరాజు; తమ, వనవాస, తీర్థ, గమన+ఆయాసంబునున్= తాము అనుభవించిన అరణ్యావాస భేదాన్ని, పుణ్యక్షేత్రసందర్భానానికి పడిన ప్రయాససున్నా; అర్జును, దివ్య+అప్రతి, లాభంబును= అర్జునుడియొక్క దివ్యమైన మంత్రబాణాల సంపాదనమున్నా; ఇంద్రు+ఒద్దన్= దేవేంద్రుడి దగ్గర; ఆతని= అర్జునుడియొక్క; ఉనికియున్= ఉనికిని; చెప్పిన= చెప్పగా; విని= ఆలకించి; రాముండు= బలరాముడు; కృష్ణ+ఆదులు+ఐన= శ్రీకృష్ణుడు మొదలుగాగల; వ్యస్థి, వరులకు= వ్యస్థి వంశానికి సంబంధించిన నాయకులకు; ఇట్లు+అనియొన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: బలరామ శ్రీకృష్ణాదులకు ధర్మరాజు తాము అరణ్యంలో పడిన బాధలను, తీర్థయాత్రలు సేవించటంలో అనుభవించిన కష్టాలను, అర్జునుడు దివ్యాస్తులను సంపాదించటాన్ని, దేవేంద్రుడివద్ద ఉండటాన్ని వివరించగా విని, శ్రీకృష్ణుడు మొదలైన వ్యస్థినాయకులతో బలరాముడు ఇట్లా పలికాడు.

సి. ‘మతిహానుదై తన సుతునిపల్చులు విని, ధృతరాష్ట్రు దీ పాండుసుతులఁ బాప
భీరుల నపగతధారుణీరాజ్యాలఁ, జేసి యుగ్రారణ్యవాసగతులఁ
గావించే: నిబి ధర్మానే? విచారపిహానుఁ, డయ్యు; భీష్మాదులు నెయ్యమున ని
వారింపగా బీని నేరర; ధృధసత్య, రతులకు దేవనిల్చతుల కహిత

అ. మాచలించుచున్న నీచదుర్వీధనా : దులకు వర్ధనమును నలఘు టైన

పాండునందనులకు దండితారుల కవ , ర్ధనము నిట్లు సేయఁ జనునె విధికి.

162

ప్రతిపదార్థం: మతి, హీనుడు+బ= బుద్ధిలేనివాడై; తన, సుతుని, పల్గులు= తన కుమారుడి మాటలు; విని= ఆలకించి; ధృతరాష్ట్రుడు; ఈ పాండుసుతులన్= ఈ పాండవులను; పాప, భీరులన్= పాపమంటే భయపడే వారిని; అపగత, ధారుణి, రాజ్యాలన్+చేసి= పోగొట్టబడిన భూమిరాజ్యం కలవారినిగా చేసి; ఉగ్ర+అరణ్యాసగతులన్+కావించెన్= ఘోరమైన అడవిలో నివసించేటటువంటి వారినిగా చేశాడు; ఇది= ఇట్లా చేయటం; ధర్మువై?= ధర్మమా?; విచార, విహీనుడు+అయ్య= ఆలోచన లేనివాడైనాడుకదా; భీష్మ+అదులు= భీష్ముడు మొదలైనవారు; నెయ్యమున= మైత్రీతో; దీని= ఈ దుష్టుతాన్ని; నివారింపగా, నేరరు+అ= నివారింపజాలరా; ధృఢ, సత్య, రతులకు= సత్యమునందు గట్టి ఇష్టం కలవారికి; దేవ, నిర్మితులకు= దైవాంశసంభవులకు; అహితము= కీడు; ఆచరించుచున్న= చేస్తున్న; నీచ, దుర్యోధన+అదులకు= దుష్టులైన దుర్యోధనుడు మొదలైనవారికి; వర్ధనమునున్= అభివృద్ధియున్నా; అలఘులు+బన= గొప్పవారైన; పాండు, సందనులకు= పాండవులకు; దండిత+అరులకు= దండించబడిన శత్రువులు కలవారికి, అనగా శత్రువులను జయించిన మహావీరులకు; అవర్ధనమున్= కష్టసప్టాలను కలిగించటం (పెంపులేకపోవటం); ఇట్లు= ఈ విధంగా; విధికిన్= బ్రహ్మదేవుడికి; చేయన్+చనునె= చేయటం తగునా?

తాత్పర్యం: ‘ధృతరాష్ట్రుడు బుద్ధిలేనివాడై తన కుమారులు చెప్పినమాటలు విని ఈ పాండవులను, పాపానికి జంకేటటువంటివారిని, రాజ్యంనుండి వెళ్ళగొట్టి, ఘోరమైన అడవులలో నివసించేటట్లు చేశాడు. ఇది ధర్మమా? ధృతరాష్ట్రుడు ఆలోచనలేనివాడయ్యాడు. భీష్ముడులు అయినా స్నేహంతో ఈ దుష్టుతాన్ని నివారించలేదే! సత్యనిష్ట ధృఢంగా పాటించేవారికి, దైవాంశసంభాతులకు, శత్రువులను జయించిన మహావీరులకు, పాండవులకు అన్యాయాన్ని చేస్తున్న దుష్టుర్యోధనాదులకు అభ్యదయాన్ని, గొప్పవారైన పాండవులకు కష్టసప్టాలను కలిగించటం బ్రహ్మదేవుడికి న్యాయమా?

క. ధరణీతలంబు నిర్ధా , ర్త రాష్ట్రముగు జేసి యనఘు ధర్మైకధురం

ధరు ధర్మతనూజు వసుం , ధర కథిపత్తి జేయకుండ దగునే మనకున్?’

163

ప్రతిపదార్థం: ధరణి, తలంబు= భూమి పైభాగాన్ని; నిర్మ+ధార్త రాష్ట్రముగ్ను+చేసి= ధృతరాష్ట్రుడి కొడుకులు లేకుండగా చేసి; అనఘు= పాపర్వాతుడిని; ధర్మ+ఏక+ధరంధరున్= ధర్మాన్ని సాటిలేని విధంగా తానొక్కడే ధరించేవాడిని; ధర్మతనూజున్= ధర్మస్తుత్రుడిని; వసుంధరు= భూమికి; అధిపతిన్+చేయకుండన్= రాజును చేయకపోవటం; మనకున్+తగునే= మనకు తగునా?

తాత్పర్యం: భూమిపై ధృతరాష్ట్రులు లేకుండా చేసి, పాపర్వాతుడున్నా, ధర్మాన్ని అద్వితీయంగా ధరించే వాడున్నా అయిన ధర్మరాజును భూమికి ప్రభువుగా చేయకుండటం మనకు తగునా?’

వ. అనిన బలదేవునకు సాత్యకి యిట్లనియె.

164

తాత్పర్యం: అని పలుకగా బలరాముడితో సాత్యకి ఇట్లా అన్నాడు.

చ. ‘అనుపమశౌర్యవంతుల రనంతబులాధ్యుల లీపు నీ జనా

ర్ధనుఁడును సాంబసారణులు ధర్మకపీరుఁడు నుండఁ బాండునం

దనులు సుయోధనాదుల కృతంబున నిట్టు లనాథులట్టు యి
వ్యవమున నుండగా దగునె వస్యఫలాశనహీనవృత్తితోన్.

165

ప్రతిపదార్థం: అనుపమ, శౌర్యవంతులరు= సాటిలేని పరాక్రమం కలవారు; అనంత, బల+ఆధ్యలరు= అంతం లేని బలంకలవారు; ఈషును= నీపున్నా; ఈ జనార్దనుడును= ఈ శ్రీకృష్ణుడున్నా; సాంబ, సారణులు= సాంబుడున్నా, సారణుడున్నా; దర్శక, వీరుడున్= వీరుడైన మన్మథుడున్నా, అంటే వీరుడైన ప్రమ్యమ్ముడున్నా (ప్రద్యమ్ముడు పూర్వజన్మలో మన్మథుడు కాబట్టి అతడిని మన్మథుడని పిలవటం పరిపాటిగా ఉండేది); ఉండన్= ఉండగా; పాండునందనులు= పాండవులు; సుయోధన+అదుల, కృతంబున్= దుర్యోధనుడు మొదలైనవారి చేతలవలన; ఇట్టులు= ఈ విధంగా; అనాథలు+అట్లు= దిక్కులేనివారివలె (రక్షకులు లేని వారివలె); ఈ+వనమున్= ఈ అరణ్యంలో; వస్య, ఘల+అశన, హీన, వృత్తితోన్= అడవిపండ్లు ఆహారంగా తినే తక్కువస్తితిలో; ఉండగాన్+తగునె?= ఉండటం యోగ్యమా?

తాత్పర్యం: ‘సాటిలేని పరాక్రమం కలవారు, అంతు లేని బలం కలవారు నీవూ, శ్రీకృష్ణుడూ, సాంబుడూ, సారణుడూ, ప్రమ్యమ్ముడూ ఇంతమంది మహావీరులు మీరు అండగా ఉండగా, పాండవులు దిక్కుమాలిన అనాథులవలె అరణ్యంలో అడవిపండ్లు ఆహారంగా తింటూ తిరుగాడటం సమంజసమా?

తరలము.

అహితచిత్తవిదారణక్రియలందుఁ బ్రోధములై జగ
తుష్టారమంతయు ప్రోయుచుండగ ఫోరయాదవసైన్ స
న్నహనదుందుభనాదముల్ గగనంబు దిక్కులు నిండ దు
స్ఫూర్ము లయ్యెడు ధార్తరాప్సుల సైన్యవీరజభటాలికిన్.

166

ప్రతిపదార్థం: ఫోర, యాదవ, సైన్య, సన్మహన, దుందుభి, నాదముల్= భయంకరమైన యాదవులయొక్క సేనల యుద్ధ ప్రయత్నాన్ని సూచించే భేరీధ్వనులు; అహిత, చిత్త, విదారణ, క్రియలందున్= శత్రువుల మనస్సులను చీల్చే పనులలో; ప్రోధములు+ఖ= గొప్పసామర్థ్యం కలవై; జగత్, కుహరము+అంతయు= ప్రపంచం అనే గుహ అంతటా; ప్రోయుచుండగన్= ధ్వనిస్తుండగా; గగనంబు= ఆకాశం; దిక్కులు= దిక్కులు; నిండన్= పూర్తిగా వ్యాపించగా; ధార్తరాప్సుల= ధృతరాప్సుడి కొడుకుల; సైన్య, వీర, భట+అలికిన్= సేనలోని శారులైన సైనికుల సముదాయానికి; దుస్ఫూర్ములు+అయ్యెడున్= భరించ శక్యం కానివి అవుతాయి.

తాత్పర్యం: భయంకరమైన యాదవసేనలయొక్క యుద్ధసన్నాహోలను సూచించే భేరీనివాదాలు, శత్రువుల మనసులను చీల్చటంలో గొప్పసామర్థ్యం కలవై ప్రపంచమంతా మారుమోగి ఆకాశం, దిక్కులూ నిండిపోతుంటే ధృతరాప్సుడి కొడుకుల సైన్యంలోని భటులకు భరించ శక్యం కానివి కాగలవు.

విశేషం: వృత్తలక్షణానికి ఆర. 1.374 విశేషాంశం చూడండి

మ. ఫునమై నీ వృధుబాహులాంగలముఖాఫూతంబుతోడన్ జనా
ర్దన శార్మగ్గచ్ఛుతసాయకావలియుఁ గందర్పేషుజాలంబు నీ

**యనిరుధ్వీగ్ర శిలీముఖాలియు మచీయాస్తోషుమున్ ధార్తరా
ష్వనికాయోత్తమకాయఖండనపట్టం బయ్యెడుం బోలలోన్.**

167

ప్రతిపదార్థం: ఘనము+బ= గొప్పాలై; నీ, పృథు, బాహు, లాంగల, ముఖ+ఆఫూతంబుతోడన్= నిదైన పెద్దదగు బాహువనందలి నాగలిమెన దెబ్బచేతను; జనార్దను= శ్రీకృష్ణుడియెక్కు; శార్జ్ల, చ్యాత, సాయక+ఆవళియున్= శార్జ్లం అనేపేరుగల ధనుస్సునుండి వెలువడే బాణాల వరుసలును; కందర్ప+ఇషు, జాలంబున్= మన్మథుడి (ప్రద్యుమ్ముడి) అమ్ములును; ఈ+అనిరుద్ధ+ఉగ్ర, శిలీముఖ+ఆలియు= ఈ అనిరుద్ధుడియెక్కు వాడిబాణాల సమూహాలున్నా; మదీయ+అప్ర+ఓఫుమున్= నాదైన మంత్రబాణాల వెల్లువయున్నా; పోరీలోన్= యుద్ధంలో; ధార్తరాష్ట్ర, నికాయ+ఉత్తమకాయ, ఖండన, పటిష్టంబు+అయ్యెడున్= ధృతరాష్ట్రుడి కుమారుల గుంపుయొక్క శిరస్సులను నరకటానికి సామర్థ్యం కలిగినట్టేవి అవుతాయి.

తాత్పర్యం: గొప్పాలైన నీ నాగలిమెనదెబ్బతో కూడిన, శ్రీకృష్ణుడి శార్జ్లమునే ధనుస్సునుండి వెలువడిన బాణాలు, ప్రద్యుమ్ముడి అమ్ములు, ఈ అనిరుద్ధుడి వాడిబాణాల వరుసలు, నా మంత్రబాణాలున్నా, ధృతరాష్ట్రుడి కుమారుల శిరస్సులను యుద్ధంలో ఖండించటానికి సామర్థ్యం కలవి కాగలవు.

విశేషం: బలరాముడి ఆయుధం నాగలి. శ్రీకృష్ణుడిపిల్లుపేరు శార్జ్లం. మన్మథావతారమైన ప్రద్యుమ్ముడు రుక్మిణీ, శ్రీకృష్ణుల కొడుకు. అనిరుద్ధుడు ప్రద్యుమ్ముడి కొడుకు.

వ. కేకయస్యంజయ పాంచాల వ్యస్థిభోజాంధకవిరులుం గృష్ణానుమతులయి యుద్ధంబున ధృతరాష్ట్ర పుత్రులను భిష్మ, ద్రోణ కర్ణాడులను వథియింతురు; ధర్మరాజుతమ్ములుం దానును సమయాఖ్యంబులు సలిపి రాజ్యాఖిపిక్కుండగు నంతకు సతిరథు సభిమన్సు సభిలరాజ్య రక్షకుంజేసి యుండుద' మనిన సాత్యకి పలుకుల కనుకూలుండయి వాసుదేవుండు ధర్మరాజున కిట్లనియె. 168

ప్రతిపదార్థం: కేకయ, సృంజయ, పాంచాల, వ్యస్థి భోజ+అంధక వీరులన్= కేకయులు, సృంజయులు, పాంచాలులు, వ్యస్థులు, భోజులు, అంధకులు అయినట్టి శూరులందరూ; కృష్ణ+అనుమతులు+అయి= శ్రీకృష్ణుడియెక్కు అనుమతిపొందినవారై; యుద్ధంబున= యుద్ధంలో; ధృతరాష్ట్ర పుత్రులను= దుర్యోధనుడు మొదలైన ధార్తరాష్ట్రులను; భీష్మ, ద్రోణ, కర్ణ+అదులను= భీష్ముడిని, ద్రోణుడిని, కర్ణుడు మొదలైనవారిని; వథియింతురు= సంహరిస్తారు; ధర్మరాజు, తమ్ములున్+తానును= ధర్మరాజు సోదరులును, తానున్నా; సమయ+అబ్బంబులు= ప్రతిజ్ఞకు అనుగుణమైన సంవత్సరాలు (అంటే పన్నెండేళ్ళ అరణ్యావాసం, ఒక సంవత్సరం అజ్ఞాతవాసం); సలిపి= పాటించి; రాజ్య+అభిపీక్కుండు+అగు+అంతకున్= పట్టాభిపేకస్సానం (అభిపేకం అంటే స్సానం. సింహసనాన్ని అధిష్టించేదుకు ముందు సలిపేస్సానం); అయ్యే ఆ సమయంవరకు; అతిరథున్= గొప్పవీరుడైన (అతిరథుడు అనగా అనాడు రథికులలో ఉన్నతతేణికి చెందినవాడు); అభిమన్యున్= అభిమన్యుడిని (అర్జునుడికి, సుఖద్రమ ఉదయించిన పుత్రుడు, శ్రీకృష్ణుడి మేనల్లుడు); అభిల, రాజ్య, రక్షకున్+చేసి= సమస్తరాజ్యాన్ని కాపాడేవాడినిగా నియమించి; ఉండుదము+అనిన= ఉండగలవారం అనిచెప్పగా; సాత్యకి పలుకులకు= సాత్యకి చెప్పిన మాటలకు; అనుకూలుండు+అయి= సమృతించినవాడై; వాసుదేవుండు= వాసుదేవుడి కొడుకైన శ్రీకృష్ణుడు; ధర్మరాజునకు= ధర్మరాజుకు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: కేకయులు, సృంజయులు, పాంచాలులు, వ్యస్థులు, భోజులు అంధకులలో గల వీరులు శ్రీకృష్ణుడి అనుమతితో పోరీలో ధృతరాష్ట్రుడి కొడుకులను, భీష్మ, ద్రోణ, కర్ణాదివీరులను సంహరించగలరు, ధర్మరాజు తన

తమ్ముళ్ళతోపాటు తాము చేసిన ప్రతిజ్ఞను అనుసరించి పదమూడేళ్ళ గడిపి పిదప రాజ్యాభిషిక్తుడు కావచ్చును. అంతరకు అభిమన్యుడు రాజుప్రతినిధిగా ఉండగలడు' అని సాత్యకి పలుకగా శ్రీకృష్ణుడు అతడి మాటలకు అంగీకారం తెలిపి ధర్మరాజుతో ఈ విధంగా చెప్పాడు.

ఉ. ‘ఈతని పల్చినట్లు ధరణీశ్వర! నీలపులన్ మహాబలో
పేతులఁ బోరఁ జంపుడు రభేమ్యలు వీరలు: మీకు భూతథా
త్రీతలరాజ్య మెల్ల నగుఁ దెల్లము’ నాపుడు ధర్మనందనుం
డాతతకీర్తి యిట్లనియే నమ్మురైలికి సీరపాణికిన్.

169

ప్రతిపదార్థం: ధరణీ+ఈశ్వర!= భూమికి ఈశ్వరుడిఱైన ఓ ధర్మరాజు!; ఈతని, పల్చినట్లు+అ= ఇతడు అనగా ఈ సాత్యకి చెప్పినట్లుగానే; న+భేద్యలు= జయించ శక్యంకానివారు; వీరలు= ఈ యాదవులు; మహాబల+ఉన్మేతులన్= గొప్పబలంతో కూడినవారిని; నీ, రిపులన్= నీ శత్రువులను; పోరన్= యుద్ధంలో; చంపుమరు= సంహరించగలరు; భూత, ధాత్రి, తల, రాజ్యము+ఎల్లన్= సమస్త ప్రాణకోటితో నిండిన భూరాజ్యముంతయున్నా; మీకున్+అగున్= మీకు దక్కుతుంది; తెల్లము= సుస్పష్టం; నాపుడు= అని చెప్పగా; ఆతత, కిర్తి= గొప్ప యశస్వి కలవాడైన; ధర్మ, నందనుండు= ధర్మపుత్రుడు; ఆ+మురవైరికిన్= మరుడనే రాజుసుడికి శత్రువైన శ్రీకృష్ణుడికి; సీరపాణికిన్= నాగలి చేతియందు కలవాడికి- అనగా హలాయుధుడైన బలరాముడికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ‘ధర్మరాజా! ఇతడు చెప్పినట్లుగా మహాబలవంతులైన నీ శత్రువులను అసాధ్యాలైన వీరు యుద్ధంలో చంపుతారు. మీకు భూతలరాజ్యముంతా దక్కుతుంది’ అని అనగా శ్రీకృష్ణుడితో ధర్మరాజు ఈ విధంగా పలికాడు.

ఉ. ‘మీ దయ మాకుఁ గల్గఁగ నమితుల నోర్చుట యేమి పెద్ద? ధ
ర్తోదయనిత్యబుధ్యలను సుత్తమకీర్తుల నొప్పు ద్రోణభీ
ప్రాంతుల సన్మిధానమున సమ్మేయి బల్చిన పల్చు దప్పగా
గా’ దని ధర్మనందనుఁడు గ్రమ్మతిచెన్ యదువీరకోపముల్.

170

ప్రతిపదార్థం: మీ, దయ= మీయెక్క కరుణ; మాకున్+కల్గఁగ్= మాయందు ఉండగా; అమితులన్+బర్మటు= శత్రువులను జయించటం; ఏమి, పెద్ద?= ఏమంత గొప్ప వని?; ధర్మ+ఉదయనిత్య, బుధ్యలనున్= ఎల్లప్పుడూ ధర్మం వికసించి ఉండే బుధ్యల చేతను; ఉత్తమ, కీర్తులన్+ఒప్పు= మంచి పేరుతోను విలసిల్లేటటువంటి; ద్రోణ, భీష్మ+అదుల= ద్రోణుడు, భీష్ముడు మొదలైనవారి; సన్మిధానమునన్= సమక్షంలో; ఆ+మెయిన్= ఆ విధంగా; పల్చిన పల్చు= ఆడినమాట; తప్పన్+కాన్+కాదు+అని= మీరరాదుకదా అని; యదు, వీర, కోపములన్= యదువీరుల ఆగ్రహాలను; ధర్మనందనుఁడు= ధర్మరాజు; క్రమ్మతిచెన్= మరలించాడు.

తాత్పర్యం: ‘మీ దయ మాయెడ ఉండగా, శత్రువులను జయించటం ఏమంత గొప్పకార్యం? ఎల్లప్పుడూ ధర్మం వికసించి ఉండే ఉత్తమ బుధ్యల చేతను, శైష్మాయ యశస్వి చేతను విలసిల్లుతున్న భీష్ముడు, ద్రోణుడు మొదలైన మహానుభావుల ఎదుట ఆనాడు ఆ విధంగా ప్రతిజ్ఞ చేసి, ఆడినమాట తప్పటం భావ్యం కాదు కదా!’ అని చెప్పి ధర్మరాజు యదువీరుల ఆగ్రహాన్ని మరలింపచేశాడు.

విశేషం: బలరాముడు ఇప్పుడు ఇంతగా పాండవులను పొగడి, దుర్యోధనాదులను తెగడి, పాండవప్పకూతిగా కనిపిస్తున్నాడు. కానీ, కాలాంతరాన బలరాముడు దుర్యోధన పక్షపాతియా అన్నట్లుగా మాట్లాడతాడు. మానవజీవితంలో అవస్థాభేదాన్ని బట్టి మనుమ్యల మనసులలో ఏర్పడే పరిణామాన్ని మహాభారతం అత్యమ్యుతంగా చిత్రించింది. ఆదర్శప్రేరితుడు బలరాముడు. శ్రీకృష్ణుడు అనుష్ఠాన వేదాంతి. ఇద్దరి శీలాలలో గల తారతమ్యం సూజ్ఞానుశీలనయోగ్యం. యాదవవీరు లందరూ కలిసి ధర్మరాజుతో తమ సానుభూతిని తెలుపటానికి వారు పలికిన మాటలు ఇవి. వారికి ధర్మరాజు సత్యసంధత తెలిసిందే. పాండవులు తమ రాజ్యభాగంలోని ప్రభాస తీర్థానికి విచ్చేశారు. ఈ మాటలలోని అంతర్యం గ్రహించతగింది. ఇప్పటికే పాండవుల అరణ్యవాసం సగం మేర పూర్తి అయింది. ఇప్పు డిక కొరవులైటే యుద్ధ ప్రతిపాదనకు అంతరాధం యాదవులను పాండవులయేడ గల ప్రగాఢసానుభూతిని వెల్లడించటమే.

వ. యాదవులు పాండవుల వీడ్చౌని పోయి; లట పాండవులు సోమమిత్రితతోయ యైన పయోష్ణియందు
గృతస్థానులయి యున్న నందు ధర్మరాజునకు రోమశుం డిట్లనియె. 171

ప్రతిపదార్థం: యాదవులు= యదువంశజ్ఞాలైనవారు; పాండవులు= పాండురాజు కొడుకులనుండి; వీడ్చౌని= సెలవుగైకొని; పోయిరి= వెళ్ళారు; ఇట= ఇక్కడ; పాండవులు= పాండురాజు పుత్రులు; సోమ, మిత్రిత, తోయ+ఐన= సోమరసంతో కలిసినట్టి నీరుకల; పయోష్ణి+అందు= పయోష్ణి అనే నదిలో; కృత, స్నానులు+అయి= స్నానం చేసినవారై; ఉష్ణం= ఉండగా; అందు= అక్కడ; ధర్మరాజునకు; రోమశుందు= రోమశుడనే మహార్షి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: యాదవవీరులు పాండవులను వీడ్చౌని వెళ్ళారు. ఇక్కడ పాండవులు సోమరసంతో కలిసిన నీరుగల పయోష్ణి నదిలో స్నానం చేసి ఉండగా, రోమశుడు ధర్మరాజుతో ఈవిధంగా చెప్పాడు.

క. ‘మనుజేంద్ర! భిని తీరం, బున స్వగుఁ దను రాజు యజ్ఞములు జేసిన నం
దనిమిషపతి తృష్ణుండై, దనుజుల నోర్చె నటె ఘోరతరశస్తములన్. 172

ప్రతిపదార్థం: మనజ+ఇంద్ర!= మనుమ్యలను ఇంద్రుడివైన ఓ ధర్మరాజా!; దీని, తీరంబున= ఈ పయోష్ణి ఒడ్డున; స్వగుఁదు+అను, రాజు= స్వగుఁదు అనే పేరుకల ప్రభువు; యజ్ఞములన్= యజ్ఞాలు; చేసినన్= చేయగా; అందు= అక్కడ; అనిమిషపతి= దేవతలకు రాజైన ఇంద్రుడు; తృష్ణుందు+ఐ= తృష్ణి చెందినవాడై; ఘోర, తర, శస్త్రములన్= మిక్కిలి భయంకరాలైన ఆయుధాలతో; దనుజులను= రాక్షసులను; ఓర్చెన్+అటె= జయించాడు కదా.

తాత్పర్యం: ‘ఓ మహారాజా! ఈ పయోష్ణి ఒడ్డున స్వగుఁదు అనే ప్రభువు యజ్ఞాలు చేశాడు. దేవతలకు ప్రభువైన దేవేంద్రుడు ఆ యజ్ఞాలవలన తనిని చెందినవాడై మిక్కిలి భయంకరాలైన ఆయుధాలతో రాక్షసులను సంహరించాడు.

వ. మతియు నింద తొల్లి యాధూర్మరజసుండైన గయుందు హిరణ్యయంబులయిన చపాలస్థాలీ యూప చమస పాత్రిస్తున్కుపంబులును దేవస్థాపితంబులయిన యూపంబులు నొప్ప నేడ శ్వమేధంబులు సేసి, యసంఖ్యాతంబు లయిన ధనంబుల బుత్తిష్టజులను సదస్యులనుం బూజించి సువర్ణమయగోదానంబు లనేకంబులు బ్రాహ్మణుల కిచ్చి యక్షయంబులయిన యింద్రులోకసుఖంబుల బడసే; బయోష్ణియందు
గృతస్థానులైనవారు దేవసాయుజ్యంబు బడయుదు’ రని చెప్పుచుం జని నర్థదాస్థానంబు జేసి,
షైంపూర్వపర్వతంబు గని రోమశుందు ధర్మరాజున కిట్లనియె; ‘నిబి తేతా ద్వాపర సంధి. యా సరోవరతీరంబు

శర్యాతి యజ్ఞప్రదేశంబు; మతియు నిందు భృగుపుత్రుం దయిన చ్ఛవసుండు శర్యాతి యను రాజుకూతు నుక్కు యను దాని వివాహంబయి, వాని యజ్ఞంబున నింద్రు నాదలంపక యాశ్వినుల సోమపీథులం జేసే' ననిన నబి యెట్లని యడిగిన ధ్రువాజునకు సాక్షాభ్యాసంబు సవిష్టరుంబుగా రోమశుం డెట్లని చెప్పే 173

ప్రతిపదార్థం: మతియున్= ఇంకను; ఇందు+ల= ఇక్కడే; తొల్లి= పూర్వం; ఆధూర్తరజసుండు+ఐన= అధూర్తరజసుడు అనే తండ్రికి కుమారుడైన; గయుండు= గయుడు; హిరణ్యాయంబులు+అయిన= బంగారంతో చేయబడినటువంటివైన; చషాల, స్థాలీ, యూప, చమస పాత్రి, ప్రుక్, ప్రువంబులును= యజ్ఞప్రకరణాలతో (చషాలము= యూపస్తంభం చివర ఉండే కడియం, స్థాలీ= వంటపాత్ర, యూపము= యజ్ఞపుషురు కట్టే ప్రంభం, చమసపాత్రి= చతురప్రమైన యజ్ఞపాత్ర, ప్రుక్+ప్రువములు= చిన్నగరిట, పెద్దగరిటెవంటివి); దేవ, స్థాపితంబులు+అయిన= దేవతలచేత ప్రతిష్ఠించబడినవైన; యూపంబులున్= యజ్ఞపుషులను కట్టేకొయ్యులు; ఒప్పన్= విలసిల్లగా; ఏడు+అశ్వమేధంబులు= ఏడు అశ్వమేధ యాగాలు; చేసి=చేసి; అసంఖ్యాతంబులు+అయిన= లెక్కు మీరిన; ధనంబులు= ధనాలతో; బుత్సీజాలను= యజ్ఞం చేయించే పురోహితులను; సదస్యులనున్= యజ్ఞంలో లోటుపాట్లులేకుండ గమనించే పండితులను; పూజించి= అర్పించి; సువర్ణమయ, గోదానంబులు= బంగారుమయమైన గోదానాలను; (బంగారుసామ్యులతో అలంకరించబడిన గోవుల యొక్క దానాలను); అనేకంబులు= పెక్కు; బ్రాహ్మణులకు+ఇచ్చి= విప్రులకు దానమిచ్చి; అష్టయంబులు+అయిన= తరుగనటువంటి; ఇంద్రలోక, సుఖంబులన్+పదసేన్= స్వర్గలోక భోగాలను అనుభవించాడు; పయోష్ణియందున్= పయోష్ణి అనబడే నదిలో; కృతస్నానులు+పనవారు= స్నానంచేసినవారు; దేవసాయుజ్యంబు= దేవతలతో ఐక్యమవటాన్ని; పడయుదురు= పొందగలరు; అని చెప్పుచున్= అని చెప్పుతూ; చని= వెళ్లి; నర్మదా, స్నానంబున్+చేసి= నర్మదానదిలో స్నానంచేసి; వైడూర్య, పర్వతంబున్+కని= వైడూర్యాలు గల కొండను చూచి; రోమశుండు= రోమశుడు; ధర్మరాజునకు= ధర్మరాజుకు; ఇట్లు+అనియే= ఈచిధంగా చెప్పాడు; ఇది, త్రేతా, ద్వారపర, సంధి= ఇది త్రేతాయుగం చివర ద్వారపరయుగం ప్రారంభమయేందుకు కొంచెం ముందు ఉన్న నడిమికాలం; ఈచి, సరోవర, తీరంబు= ఈచి సరస్సుతీరం; శర్యాతి, యజ్ఞ, ప్రదేశంబు= శర్యాతి అనే మహారాజు యజ్ఞం చేసిన స్థలం; మతియున్= ఇంకనూ; ఇందు= ఇక్కడ; భృగు, పుత్రుండు+ఐన= భృగుమహార్షి కొడుకైన; చ్యవనుండు= చ్యవన మహార్షి; శర్యాతి+అమ, రాజు, కూతు= శర్యాతి అనేప్రభువు పుత్రులిక; సుక్ష్మ+అనుదానిన్= సుక్ష్మ అన్వేరు కలదానిని; వివాహంబు+అయి= పెళ్లిచేసికొని; వాని, యజ్ఞంబునన్= శర్యాతి చేసిన యాగంలో; ఇంద్రున్= ఇంద్రుడిని; అదరింపక= లక్ష్మిపెట్టుక; అశ్వినులన్= అశ్వినీదేవత లింగరని; సోమపీథులన్+చేసెన్= సోమరసాన్ని త్రాగినవారినిగా చేశాడు; అనిన్= అని చెప్పగా; అది= ఆకథ; ఎట్లు+అని= ఎట్టిది అని; అడిగిన= ప్రశ్నించిన; ధర్మరాజునకు= ధర్మరాజుకు; స్మాక్ష్య+ఆశ్వాసంబు= సుక్ష్మును సంబంధించిన కథ; సవిష్టరుంబుగా= మిక్కిలి విస్తారంగా; రోమశుండు= రోమశుడు; ఇట్లు+అని, చెప్పేన్= ఈచి విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఇంకను ఇక్కడ పూర్వకాలాన ఆ ధూర్తరజసుడి కొడుకైన గయుడు గొప్ప యజ్ఞాన్ని చేశాడు. ఆ యజ్ఞంలో వాడబడిన ఉపకరణాలన్నీ - యూపస్తంభాల చివర తొడిగే కడియాలు, వంటపాత్రలు, చిన్నవి, పెద్దవి గరిటెలు - అన్ని బంగారంతో చేయబడినవే!. యూపాలు దేవతలచేత స్థాపించబడినవి. గయుడు యజ్ఞాలను నిర్వహించిన బుత్సీజాలను, యజ్ఞాలను సక్రమంగా నడిపించిన పరీక్షాధికారులను లెక్కు మించిన బంగారునాశాలతో అర్పించి బంగారు తొడుగులతో కూడిన ఆవులను బ్రాహ్మణులకు దానంచేసి, ఇచ్చి తరగని స్వర్గలోక భోగాలను పొందాడు. అటువంటి ఆ పయోష్ణి నదిలో స్నానంచేసినవారు దేవతలతో ఐక్యం కాగలరు' - అని చెప్పుతూ పయనించి నర్మదానదిలో స్నానంచేసి అనంతరం అచటి వైడూర్య పర్వతాన్ని చూచి, ధర్మరాజుతో రోమశుడు ఇట్లా అన్నాడు. 'త్రేతాయుగం చివర ద్వారపరయుగం ప్రవేశించటానికి కొంచెం పూర్వం శర్యాతి మహారాజు

యజ్ఞం చేసినవోటు ఇది. ఇక్కడ భృగుమహార్షి కొడుకైన చ్యావనమహార్షి శర్యాతిరాజుకూతురు సుక్ష్మ అనే దానిని పెళ్ళాడాడు. పిదప శర్యాతి చేసిన యజ్ఞంలో ఇంద్రుడిని లక్ష్మీపెట్టుక అశ్వినీదేవతలను సోమరసాన్ని త్రాగేవారిగా చేశాడు' అని చెప్పగా ధర్మరాజు 'అది ఎట్లు? ఆ కథ చెప్పవలసింది' అని అడిగాడు. రోమశమహార్షి ధర్మరాజుకు సాకన్యోపాఖ్యానాన్ని సపిస్తరంగా చెప్పాడు.

విశేషం: వేదకాలంలో సోమపాసం మిక్కిలి ప్రాచుర్యంలో ఉన్న అలవాటు. సోమలతనుండి సోమరసాన్ని తీసి పాశియంగా రూపాందించి త్రాగేవారు. ఈ విషయంపై నవీనులు గొప్ప పరిశోధనలు చేశారు కాని సోమలతలను గుర్తించబంటో వ్యక్త శాప్రజ్ఞలు కూడ విజయాన్ని సాధించ లేకపోయారు. యజ్ఞాలలో సోమపాసం ఉగ్గడించబడింది. అలనాటివారు ఆ సోమరసాన్ని ఎట్లూ పాశియంగా తయారుచేసేవారో నేటివారికి తెలియదు. వేదకాలపు ఆర్యులు విడిపోయి పలుదేశాలకు వెళ్ళారు. వాటిలో ఇరానుదేశం ఒకటి. అక్కడ సోమలతగా చెప్పబడే లతలు ఉన్నాయని చెప్పుతున్నారు. ఇది భావిపరిశోధనలవలన తేలవలసిన అంశం.

రోమశుడు ధర్మరాజువకు సాకన్యోఖ్యానంబు సెప్పుట (సం. 3-122-1)

క. ‘ఇక్కాలని సమీపంబునుఁ , బెక్కును వేలేంట్లు తపము భృగుసుతుడు గరం
బక్కజిముగ నొనలంచెను , వెక్కును నియమమున నిరతపీరాసనుణై.

174

ప్రతిపదార్థం: ఈ+కొలని, సమీపంబున్= ఈ సరస్వతు దగ్గరగా; పెక్క+అగు, వేల+ఏంట్లు= ఎన్నోవేల సంవత్సరాలు; భృగుసుతుడు= భృగుమహార్షికొడుకు; తపము= తపస్సుము; వెక్కును, నియమమున= మిక్కుటమైన నిష్ఠతో; నిరత, వీర+ఆసనుడు+ఱ= ఎల్లప్పుడూ వీరాసనంతో ఉండి; కరంబు= మిక్కిలి; అక్కజముగ్న్= ఆశ్చర్యంగా; ఒనరించెను= చేశాడు.

తాత్పర్యం: ‘ఈ సరస్వతు దగ్గరగా భృగుమహార్షి కుమారుడైన చ్యావనమహాముని ఎన్నో వేల సంవత్సరాలు ఎడతెగిని వీరాసనంతో ఉండి ఆశ్చర్యకరమైన నిష్ఠతో గొప్పతపస్సు చేశాడు.

విశేషం: వీరాసనం- యోగాసనాలలో ఒకటి. వీరాసనానికి స్తోర్యం, నిష్ఠలత్వం ప్రధానాంశాలు. ఎక్కువసేపు వీరాసనంలో కూర్చోవటం కష్టం. కాని, చ్యావనమహార్షి ఎన్నో వేలసంవత్సరాలు వీరాసనస్తితుడై తపస్సు చేశాడని మహాభారతం ఉగ్గడిస్తున్నది.

క. అమ్మునిదేహము వల్లీ , కమ్మునుఁ గప్పంగబడి నికటవల్లీ గు
ల్మమ్ములు పైఁ బ్రాకిన నను , యమ్మును నేర్పడక యుండె నప్పనభూమిన్.

175

ప్రతిపదార్థం: ఆ+ముని, దేహము= ఆ బుపిశరీరం; వల్లీకమ్మున్= పుట్టుచేత; కప్పంగన్+పడి= కప్పబడి; నికట, వల్లీ, గుల్మమ్ములు= సమీపంలోని తీగలు, పొదలు; పైన్+ప్రాకినన్= ఆ పుట్టుమీద ప్రాకగా; ఆ+వన, భూమిన్= ఆ అరణ్యసీమలో; అనయమ్మున్= ఎల్లప్పుడూ; ఏర్పడక+ఉండెన్= కనిపించకుండా ఉన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆ మునిశరీరం పుట్టుచేత కప్పబడింది. సమీపంలోని తీగలు, పొదలు ఆ పుట్టును అలముకొన్నాయి. అందుచేత ఆ మునిదేహం ఆ అరణ్యసీమలో కనిపించకుండా మాటుపడి ఉన్నది.

విశేషం: రామాయణ కావ్యకర్త అయిన ‘వాలీకి’ మహార్షినిగురించి ఇటువంటి కథే లోకంలో నుప్పసిద్ధం.

శ. అంతం బెద్దకాలంబునకు శర్యాతి యనురాజు దన చతుస్సహాస్త దేవినివహంబుతోడు దత్సరోవరంబున విషాలంప నలగిన నాతసి కూతురు సుకస్త యనునబి యస్ఫసభులతో గ్రమ్మరుచున్న నష్టశీకంబునందు. 176

ప్రతిపదార్థం: అంతన్= అటుతర్వాత; పెద్ద, కాలంబునము= చాలాకాలానికి; శర్యాతి+అను, రాజు= శర్యాతి అనేపేరు కలిగిన ప్రభువు; తన, చతుర్సర్+సహస్ర, దేవి, నివహంబు తోడన్= తన నాలుగువేల రాణుల సముదాయంతో; తద్ద+సరోవరంబునన్= ఆ కొలనులో; విహారింపన్+అరిగినన్= వినోదించటానికి వెళ్గా; ఆతని, కూతురు= ఆ శర్యాతి ప్రభువుయొక్క ముహ్రె; సుకన్య+అనునది= సుకన్య అనే పేరు కలది; ఇష్టసభులతోన్= (తనను) ఇష్టమైన చెలికత్తెలతో; క్రుమ్మరుచున్నన్= విహారిస్తుండగా; ఆ+వల్మీకంబునందు= ఆ పుట్టలో.

తాత్పర్యం: అటుతర్వాత చాలాకాలం గడిచిన పిమ్మట, శర్యాతి అనేమహారాజు తన నాలుగువేల రాణుల సమూహంతో ఆ కొలనులో విహారించటానికి వచ్చాడు. ఆ మహారాజుకూతురు తన అనుంగు నెచ్చెలులతో ఆ అడవిలో తిరుగుతుండగా ఆపుట్టలో.

క. విద్యుల్లతాంగి భాగ్యవు , సుధ్యస్తయనములు మెఱచుచున్నను విలసత్త ఖండ్యోతమ్యతులోకా యని , సద్యస్పంజాతబుభ్రి సంభ్రమ యగుచున్ .

177

ప్రతిపదార్థం: విద్యుత్+లతాంగి= మెరుపుతీగవంటి దేహం కలది; భాగ్యవు+ఉద్యత్త+నయనములు= చ్యాననుడియొక్క ప్రకాశమానాలైన కన్నలు; మెఱచుచున్నను= వెలుగుతుండగా; విలసత్త+భద్రోత, ద్యుతులు+ఒక్క= శోభిల్లేటటువంటి మిణుగురు పురుగుల వెలుగులు కాబోలు; అని= అని తలపోసి; సద్యస్పే+సంజాత+బుభ్రి= అప్పటికప్పుడు పుట్టిన; సంభ్రమ+అగుచున్= బుభ్రియందలి సంభ్రమం కలది ఔతూ.

తాత్పర్యం: మెరుపు తీగవంటి శరీరంకల ఆ సుకన్య మెరుస్తూ వెలుగొందుతున్న చ్యావనమహావ్యాసమ్మలను చూచి, అని మిణుగురు పురుగుల వెలుగులు కావచ్చునని అప్పటికప్పుడు పుట్టిన ఊహాతో వేగిరపాటు కలదై.

శ. అప్పు డప్పుట్ల గ్రోప్పించిన నలిగి నిమిలితనయనుండై చ్యవనుండు శర్యాతిసైన్యంబుల కెల్ల మూత్రపురీష నిరోధంబుఁ జ్యోసిన, నబి దనసైన్యాపరాధంబున నయ్యాగా వగచి, వాఁ డెల్లవారి నడిగి తత్కారణం బెఱుంగ నేరక చింతాపరుండై యున్నఁ, దండ్రికడకు వచ్చి సుకస్త యిట్లనియో.

178

ప్రతిపదార్థం: అప్పుడు= ఆ సమయాన; ఆ+పుట్ట; గ్రోప్పించినన్= త్రవ్యించగా, (పల్లం చేయించగా); అలిగి= కోపించి; నిమిలిత, నయనుండు+ఐ= కళ్ళు మూసికొన్నాడై; చ్యావన మహావ్యి - భాగ్యవుడి కొడుకు; శర్యాతి, సైన్యంబులకు+ఎల్ల= శర్యాతి మహారాజగారి సేనలలోని భటులందరికి; మూత్ర, పురీష, నిరోధంబున్+చేసినన్= మూత్రం, పురీషం రాకుండా ఆపగా; అది= అది; తన, సైన్య+అపరాధంబునన్= తనసైన్యంలోని భటులు చేసిన తప్పువలన; అయ్యోన్+కాన్+వగచి= అయినట్లు చింతించి; వాడు= అతడు- ఆ శర్యాతి; ఎల్లవారిన్+అడిగి= అందరినీ ప్రశ్నించి; తత్త్వం+కారణంబు= ఆ హేతువు; ఎఱుంగనేరక= తెలియజాలక, తెలిసికోలేక; చింతాపరుండు+ఐ+ఉన్నన్= విచారిస్తూ ఉండగా; తండ్రికడకు= తండ్రి దగ్గరకు; వచ్చి= వచ్చి; సుకన్య= సుకన్య; ఇట్లు+అనియొన్= ఈ విధంగా చెప్పింది.

తాత్పర్యం: అప్పుడు ఆ పుట్టను త్రవ్యించింది. అందుకు చ్యావనమహావ్యికి కోపం వచ్చి అతడు కన్నలు మూసికొని శర్యాతిసైన్యంలోని భటులకు మూత్రపురీషాలు [మలమూత్రాలు] బంధించేటట్లు చేశాడు. శర్యాతి తనసైన్యినికులు

చేసిన తప్పిదం వలన అట్లా అయిందని భావించి అందరిని ప్రశ్నించి అసలు కారణం ఎరుగలేక విచారిస్తుండగా, తండ్రివద్దకు వచ్చి ఇట్లా చెప్పింది.

తే. ‘మెన్ను మిడుగులు లట్టులై మెఱసి రెండు, మెఱుగు లొక పుట్టలో నున్న నెఱుగ కేను బుట్ట గ్రోపించి యారెంటి పాడవుఁ గాను, కుడిగి వచ్చితి విష్టయపడి మనమున.

179

ప్రతిపదార్థం: మిన్న, మిడుగులు+అట్లులు+బ= శ్రేష్ఠమైన మిఱుగురు పురుగువలే; మెఱసి= ప్రకాశించి; రెండు మెఱుగులు= రెండు వెలుగులు; ఒక, పుట్టలోనే+ఉన్నన్= ఒక పుట్టలో ఉండగా; ఏను= నేను; ఎఱుగక= తెలియక; పుట్ట= పుట్టను; గ్రోపించి= పల్లంగా త్రవ్యించి; ఆ రెంటి, పాడవున్= ఆ రెండు మెఱుగుల రూపు (పాడ); కానక= చూడక; ఉడిగి= విరమించి, పుట్టను త్రవ్యించటం మాని; మనమున= మనస్సులో; విస్క్రయపడి= ఆశ్చర్యపడి; వచ్చితిన్= తిరిగివచ్చాను.

తాత్పర్యం: రెండు వెలుగులు ఒకపుట్టలో కనిపించాయి. అవి శ్రేష్ఠమైన మిఱుగురు పురుగులుగా భావించి నేను తెలియక పుట్టను త్రవ్యించాను. కాని, ఆ రెండింటి వెలుగుల పాడగాన లేక మనస్సులో ఆశ్చర్యపడుతూ ఆప్రయత్నాన్ని విరమించాను.

వ. ఈ సైన్య నిరోధంబున కిది నిమిత్తంబగునో? యనిన, శర్యాతి యప్పు దా పుట్టయొద్దకు వచ్చి, యందుఁ దహః క్షేరంబునఁ గృశత్వగస్థిభూతశలీరు నతివృధ్మ భార్ధవుం గని నమస్కరించి యిట్లనియె.

180

ప్రతిపదార్థం: ఈ, సైన్య, నిరోధంబునకు= ఈ సేనకు కలిగిన అవరోధానికి; ఇది= ఇది - అంటే నేను పుట్టను త్రవ్యించటం; నిమిత్తంబు+అగునో+అనినఁ= కారణం కాబోలునేమో అని చెప్పగా; శర్యాతి= శర్యాతి; అప్పుడు= ఆ సమయాన; ఆ+పుట్ట+బద్దకు= ఆ పుట్టదగ్గరకు; వచ్చి= వచ్చి; అందున్= ఆ పుట్టలో; తపస్+క్లేశంబునన్= తపస్సు చేయటంచేత ఏర్పడినకష్టంవలన; క్రష, త్వక్+అస్థిభూత, శరీరున్= సస్కరిల్లి తోలు ఎముకలుగా మారిన దేహం కలవాడిని; అతివృద్ధున్= మిక్కిలి ముసలివాడిని; భార్ధవున్+కని= భృగు నందనుడైన చ్యావనుడిని చూచి; నమస్కరించి= వందనం చేసి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఈ సేనకు ఏర్పడిన అవరోధానికి నేను చేసినపని-పుట్టను త్రవ్యించటం-కారణం కావచ్చేమో'- అని చెప్పగా, శర్యాతి వెంటనే ఆ పుట్టదగ్గరకు వెళ్ళి అందులో చిరకాలం తపస్సు చేయటంచేత మిక్కిలి పుష్టించి కేవలం తోలు, ఎముకలు మాత్రమే మిగిలిన దేహం కలవాడైన ముసలివాడిని, భృగుమహర్షి కొడుకైన చ్యావనమహమునిని చూచి వందనం చేసి యిట్లు పలికాడు.

క. ‘అమితంబగు మీ తపము మ, హిమ యెఱుగక యిట్లు చేసే నిది; దీని సహిం పుము; దయ మత్తైస్యనిరో, ధము వాపుము; యెఱుక గలరె తరుణులు ధరణిన్.’

181

ప్రతిపదార్థం: అమితంబు+అగు= మితిలేనటువంటి; మీ, తపము, మహాము= మీ తపస్సుయొక్క గొప్పశక్తి; ఎఱుగక= తెలియక; ఇది= ఈ సుకస్య; ఇట్లు= ఈ విధంగా; చేసేను= చేసింది; దీనిను= ఈ అపచారాన్ని; సహింపుము= సహించవలసింది (జ్ఞమించవలసింది); దయను= దయతో; మత్త+సైన్య, నిరోధము= నా సేనకు ఏర్పడిన చేటు; పాపుము+అ= తోలగించుమా; ధరణిను= భూలోకాన; తరుణులు= నయస్సులో ఉన్న ఆడపిల్లలు; ఎఱుక+కలరె= వివేకం కలవారా? (కాదుకదా)

తాత్పర్యం: ‘ఓ బుహిశ్వరా! మీ తపస్సుయొక్క మాహాత్మ్యం తెలియక, మా అమ్మాయి సుకన్య ఈ విధంగా చేసింది. ఆమె అపరాధాన్ని క్షమించ ప్రార్థన. దయతో నా పైన్యానికి ఏర్పడిన ఆపద తోలగించవలసింది. భూమిపై లేజవరాళ్ళు అయిన ఆడపిల్లలకు వివేకం ఉంటుందా!’

వ. అనిన భార్యవుండు కరుణించి ‘యతిశయ రూపయౌవన గల్భాతర్యైన యాకస్యకం బలగ్రహించి కాని సహింప’ ననిన శర్యతి తన కూతు సమ్మునివరున కిఛి నిజస్నేహునిరోధంబు బాచిగొని చనిన. **182**

ప్రతిపదార్థం: అనిన= అని ప్రార్థించగా; భార్యవుండు= భృగు నందనుడైన చ్యవనుడు; కరుణించి= శర్యతిపై దయ తలచి; అతిశయ, రూప, యౌవన, గల్భాత+వన= మిక్కటమైన అందం, పడుచుదనంతో పాగరెక్కిన; ఆ+కన్యకన్= ఆ సుకన్యను; పరిగ్రహించి కాని= స్వీకరించి కాని (పెండ్లడికాని); సహింపను+అనిన= క్షమించను అని చెప్పగా; శర్యతి= శర్యతి మహారాజు; తన కూతున్= తన పుత్రులిక అయిన సుకన్యను; ఆ+మునివరునకు= బుహిశ్వేష్మ డయిన ఆ చ్యవనుడికి; ఇచ్చి= వివహం చేసి; నిజ, పైన్య, నిరోధంబున్= తనసేనకు ఏర్పడిన చేటు; పాచికొని= తోలగించుకొని; చనినన్= వెళ్ళగా.

తాత్పర్యం: అని శర్యతి మహారాజు ప్రార్థించాడు. భృగునందనుడైన చ్యవనమహార్షి శర్యతిపై దయ కలిగింది. కాని, మిక్కటమైన అందం, పడుచుదనంతో పాగరెక్కిన రాజుపుత్రిక సుకన్యను తాను పెండ్లడికాని క్షమించను అని చెప్పాడు. అప్పుడు శర్యతి తనపుత్రులిక అయిన సుకన్యను చ్యవనుడికి ఇచ్చి పెళ్ళిచేసి, తనసేనకు కలిగిన చేటు తోలగించుకొని వెళ్ళాడు.

అ. పతికిఁ బరమభక్తిఁ బలచర్య సేయుచు , నొనరగా సుకస్య యుండునంత నా లతాంగేకడకు నాశ్చిను లేతెంచి , త మైటుంగఁ జెప్పి దాని కనిల. **183**

ప్రతిపదార్థం: పతికిన్= భర్తు; పరమభక్తిన్= మిక్కటి భక్తితో; పరిచర్యా+చేయుచున్= సేవచేస్తూ; ఒనరగా= ఒప్పునట్లుగా; సుకన్య= సుకన్య; ఉండునంతన్= ఉండిఉండగా; ఆ, లతా+అంగి, కడకున్= సుకుమారమైన తీగవంటి శరీరం కల ఆ సుకన్య దగ్గరకు; ఆశ్చీనులు= ఆశ్చీనీ దేవతలు; ఏతెంచి= అరుదెంచి, వచ్చి; తమ్ము+ఎలుంగన్+చెప్పి= తా మెవరో ఆమెకు తెలియజెప్పి; దానికి= ఆమెతో; అనిరి= ఇట్లా చెప్పారు.

తాత్పర్యం: ఆ సుకన్య తనభర్త అయిన చ్యవనుడికి మిక్కటి భక్తితో సేవలు చేస్తున్నది. సుకుమారమైన తీగవంటి శరీరంకల ఆ సుకన్య దగ్గరకు (సాందర్భమూర్తులు, నిత్యయౌవనులు అయిన) ఆశ్చీనీదేవతలు వచ్చి, తాము ఎవరో ఆమెకు తెలియజెప్పి ఇట్లా పలికారు.

విశేషం: ఆశ్చీనీదేవతలు కవలలు. స్వర్గలోకంలోని జంటవైద్యులు. పురుషుసాందర్భానికి ఆశ్చీనీదేవతలను ఆదర్శప్రాయంగా అభిర్మించటం పారాణికవాజ్కుయంలో కనిపిస్తుంది.

వ. ‘అవ్యా! నీ వెష్టవి కూతుర? వెష్టవి భార్య?’ వని యడిగిన ‘నేను శర్యతికూతుర; భార్యవుం డయిన చ్యవనుని భార్యానని చెప్పిన విని వారలు నగి ‘యక్కటా! యట్టి రూపవిభవంబులు వడసి కామభోగబాహమ్యఁ డయిన వృథ్థ భార్యవని వరియించి నీ జవ్వనం బెల్ల వృథ్థచేసి; తింకసైనను నీవయోరూపంబులకుం డగిన వరు వరియింపు; మేము వానిఁ దెచ్చెదు’ మనిన నష్టులకులు సహింపక సుకస్య యాశ్చినుల కిట్లనియే. **184**

ప్రతిపదార్థం: అవ్య!= అమ్మా; నీవు+ఎవ్వని, కూతురు= నీవు ఎవరి కూతురివి?; ఎవ్వని (ఏ+వాని) భార్యవు= ఎవరి భార్యవు?; అని+అడిగినన్= అని ప్రశ్నించగా; ఏన్= నేను; శర్యతి, కూతుర= శర్యతి మహారాజు కూతురిని; భార్యవుండు+అయిన= భృగుమహార్షి కొడుకైన; చ్యవనుని భార్యను= చ్యవన మహార్షి భార్యను; అని, చెప్పిన= అని బదులు చెప్పగా; విని= ఆలకించి; వారలు= ఆ ఆశ్చీనీ దేవతలు; నగి= నఘ్యి; అక్కటా!= అయ్యా!; ఇట్టి= ఇటువంటి; రూప, విభవంబులు= రూపసంపదలు; పడసి= పాంది; కామ, భోగ, బాహ్యాదు+అయిన= శృంగారానికి, ఐష్వర్య సౌభాగ్యానికి వెలిఅయిన వాడైన; వ్యాధున్= ముసలివాడిని; భార్యవుని= భృగుడి కుమారుడైన చ్యవనుడిని; వరియించి= పెళ్ళాడి; నీ, జ్వనంబు+ఎల్లన్= నీ యౌవనం అంతటినీ; వృథ, చేసిలి(వి)= వ్యథం చేశావు; ఇంకన్+ఖను= ఇకమీధైనా; నీ, వయస్+రూపంబులకున్= నీ యౌవనానికి, అందానికి; తగిన, వరు= తగిన వరుడిని; వరియింపుము= కోరుకొని పెండ్లాడుము; ఏము= మేము; వానిన్= నీవు కోరినవాడిని; తెచ్చెదము= తీసికొని రాగలం; అనినన్= అని వచించగా; ఆ+పలుకులు= ఆ మాటలు; సహింపక= అంగీకరించక; సుకన్య= సుకన్య; ఆశ్చీనులకు= ఆశ్చీనీ దేవతలకు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పింది.

తాత్పర్యం: ‘అవ్య! నీవు ఎవరి కూతురివి? ఎవరి భార్యవు?’ అని ఆశ్చీనీదేవతలు సుకన్యను అడిగారు. నేను శర్యతిపుత్రికను, భార్యవనందనుడైన చ్యవనుడి భార్యను’ అని ఆమె సమాధానం చెప్పగా, ఆశ్చీనులు పకుక నఘ్య ‘నీ అందం ఇటువంటిది? ఆభిజాత్య సంపదలు ఇటువంటివి? శృంగారకేళికికాని, ఐష్వర్య భోగాలకు కాని కొరగాని ఈముసలి చ్యవనుడిని పెళ్ళాడి నీవు నీసాందర్యాన్ని యౌవనాన్ని వ్యథం చేసికొన్నావు. ఇకనైనా నీకు తగిన వరుడిని కోరుకొనుము. మేము అతడిని నీకు సమకూర్చగలం’ అని వచించగా సుకన్య వారి మాటలను ఆదరించక ఈ విధంగా బదులు పలికింది.

ఆ. ‘చ్యవనునందు నాకు సంతత్త్వీతియై, యుండ నిట్లు పలుకు టుచిత మగునె?’

యని నిజేశ్వరునకు నప్పుడ వారల, పలుకు లెఱుగు జెప్పే బంకజాక్షి.

185

ప్రతిపదార్థం: చ్యవను+అందు= చ్యవన మహార్షి యందు; నాకు= నాకు; సంతత్త్వీతి+పి+ఉండన్= ఎడతెగని ప్రేమ ఉండగా; ఇట్లు= ఈ విధంగా; పలుకుట= మాట్లాడటం; ఉచితము+అగునె?= భావ్యమగునా?; అని= అని చెప్పి; పంకజ+అక్షి= పద్మాలవంటి కన్యలు గల సుకన్య; నిజ+ఈశ్వరునకున్= తన భర్తకు, అనగా చ్యవనుడికి; అప్పుడు+అ= ఆ జ్ఞామందే; వారల, పలుకులు= వారు చెప్పినమాటలు; ఎఱుగు+చెప్పేన్= తెలియచెప్పింది.

తాత్పర్యం: ‘నా భర్త అయిన చ్యవనమహార్షియందు నాకు ఎడతెగనిప్రేమ ఉండగా మీరు ఈవిధంగా మాట్లాడటం భావ్యమా?’ అని ఆమె ఆశ్చీనులకు సమాధానం చెప్పి, వారు తనకు చెప్పిన పలుకులన్నీ పద్మాక్షి అయిన ఆ సుకన్య తనభర్తకు తెలిపింది.

వ. చ్యవనుండు దాని పతిత్తుతాత్పుంబునకు సంతోషిస్తు ‘వారల పలుకుల కొడంబడు’ మని పంచిన నది పతి చేత ననుజ్ఞాత్యై చని’ నాకు నవయౌవనవరుం గావింపుం’ డనిన నాశ్చీను లప్పుడక్కాలను సాంచ్చిలి; భార్యవుండును వారితోడ సరఃపువేశంబు సేసె; నిట్లమ్ముప్పురు నవయౌవను లయి సుకన్యకడకు వచ్చి నిలిచి ‘మాయందు నీ వలచువానిని వరియింపు’ మనిన నది తనపతియైన భార్యవుని వరియించె; సంత నయాశ్చీనుల కతిత్తీతుండై చ్యవనుం డిట్లనియె.

186

ప్రతిపదార్థం: చ్యావనండు= చ్యావనమహార్షి; దాని= ఆమెయొక్క, ఆ సుకన్యయొక్క; పతిప్రతాంగంబునరు= భర్తయందుకల ఏక భక్తిభావానికి; సంతోసిల్లి= సంతసించి; వారల, పలుకులకు= వారు చెప్పిన మాటలకు; ఒడంబడుము= అంగీకరించుము; అని, పంచిన్ను= అని ఆజ్ఞాపించగా; అది= ఆ సుకన్య; పతిచేతన్= భర్తచేత; అనుజ్ఞాత+ఐ= అంగీకారం పొందినటువంటిదై; చని= వెళ్ళి; నాకు= నాకు; నవ, యోవన, వరున్= క్రొత్తపడుచుదనంగల పెళ్ళికొడుకును; కావింపుండు= సమకూర్చుండి; అనిన్ను= అని చెప్పగా; ఆశ్చీనులు= ఆశ్చీనీదేవతలు; అప్పుడు+అ= అప్పుడే; ఆ+కొలను= ఆ కొలనులోకి; చొచ్చిరి= ప్రవేశించారు; భార్ధవుండును= భ్యగుణి కొడుకు చ్యావనుడున్నా; వారితోడ= ఆ ఆశ్చీనులవెంబడే; సరపే+ప్రవేశంబు+ చేసెన్= కొలనులో ప్రవేశించాడు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; ఆ+ముప్పురు= ఆముగ్గురున్నా; నవ, యోవనులు+అయి= క్రొత్త పడుచుదనం కలవారై; సుకన్య, కడకు= సుకన్య దగ్గరకు; వచ్చి= వచ్చి; నిలిచి= నిలబడి; మా+అందు= మా ముగ్గురిలో; నీ వలచువానిని= నీకు ఇష్టమైన వాడిని; వరియింపుము+అనిన్ను= ఎన్నుకొనుము అని చెప్పగా; అది= ఆ సుకన్య; తనపతి+ఐన= తన భర్త అయిన; భార్ధవుని= చ్యావనుడిని; వరియించెన్= ఎన్నుకొన్నది; అంతన్= అటుపిమ్మట; ఆ+ఆశ్చీనులకు= ఆ ఆశ్చీనీ దేవతలయేడ; చ్యావనుండు= చ్యావనుడు; అతిప్రీతుండు+ఐ= మిక్కిలి అభిమానం కలవాడై; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: చ్యావనుడు సుకన్యయొక్క పతిభక్తికి మిక్కిలి సంతోషించి ‘ఆశ్చీనీదేవతలు చెప్పిన ప్రకారం చేయు’ మని నియోగించాడు. సుకన్య తనభర్త ఆజ్ఞాపించిన విధాన ఆశ్చీనులతో ‘నాకు క్రొత్త పడుచుదనం గల పెళ్ళికొడుకును సమకూర్చుండి’ అని అడిగింది. వారు ఆ కొలనులో ప్రవేశించారు. చ్యావనమహార్షి కూడా ఆ ఆశ్చీనీ దేవతలవెంట ఆ కొలనులో ప్రవేశించాడు. అట్లా ఆ ముగ్గురూ ఆ సరస్వతునుండి నవయోవనులై తిరిగి బయటకు వచ్చి, సుకన్యను చేరి ‘మా ముగ్గురిలో నీకు నచ్చినవాడిని ఎన్నుకొనుము’ అని అన్నారు. అంత సుకన్య తన భర్త అయిన చ్యావనుడినే వరించింది. చ్యావనుడు ఆశ్చీనీదేవతలయేడ మిక్కిలి ప్రీతి కలవాడై ఇట్లా పలికాడు.

విశేషం: ఈ ఘట్టంలో సంస్కృత భారతంలో కొలనిలో మునిగి లేచిన ముప్పురు - ఆశ్చీనీ దేవతలు, చ్యావనుడు - సమానమైన రూపాన్ని - అంటే నవయోవనంలో ఉన్న చ్యావనుడి ఆకృతిని ధరించినట్లు సృష్టికరించబడింది. చూ. III 123-20 ల్లో. (నీలకంఠియము).

చ్యావను డాశ్మినుల సోమపీధులు జేయుట (సం. 3-124-21)

తే. ‘ఏను మీ కారణంబున నిపుడు లభ్యి, యోవనుండనై ధన్యంద సైతి; మిమ్ము సోమపీధులు జేసెద సురలరాజు, సూచుచుండగ శర్యాతిసుక్తతువున.’

187

ప్రతిపదార్థం: ఏను= నేను; మీ కారణంబున్= మీ మూలాన; ఇప్పుడు= ఇప్పుడు; లభ్య యోవనుండను+ఐ= పొందబడిన పడుచుదనం కలవాడినై; ధన్యందన్+ఐతి= కృతార్థుడిని కాగలిగాను; మిమ్ము= మిమ్మల్ని; శర్యాతి, సు, క్రతువున్= శర్యాతి చేసే మంచి యజ్ఞంలో; సురల, రాజు= దేవేంద్రుడు; చూచుచుండగన్= చూస్తుండగా; సోమ, పీధులన్+జేసెదన్= (పవిత్రమైన) సోమరసాన్ని తాగేవారినిగా చేస్తాను.

తాత్పర్యం: నేను మీ మూలాన నేడు తిరిగి నవయోవనాన్ని సంతరించుకోగలిగాను, కృతార్థుడి నైనాను. శర్యాతి మహారాజు చేసే యజ్ఞంలో దేవేంద్రుడు చూస్తూ ఉండగా మీచేత సోమరసాన్ని త్రాగిస్తాను.’

వ. అని చెప్పిన నాశ్మేషులు సంతసిల్చి యిలగి; లట శర్యాతి భార్ధవు జరాభార పరిత్యాగంబు విని విషితుండై యిల్లునిం గూతుం జూడవళ్లిన, నాతని సత్కృతుం జేసి భార్ధవుం డిట్లనియె. 188

ప్రతిపదార్థం: అని చెప్పినన్= అంటూ చ్యవనుడు చెప్పగా; ఆశ్మేషులు= ఆశ్మేసీదేవతలు; సంతసిల్లి= సంతోషించి; అరిగిరి= వెళ్లారు; ఇటు= ఇక్కడ; శర్యాతి= శర్యాతి మహారాజు; భార్ధవు, జరా, భార, పరిత్యాగంబు= చ్యవనుడియొక్క ముసలితనపు బరువు వీడిపోవటం; విని= అలకించి; విస్తృతుండు+బు= ఆశ్చర్యం పొందినవాడై; అల్లునిన్= జామాతను; కూతున్= పుత్రికను; చూడవచ్చినన్= చూడటానికి రాగా; ఆతనిన్= ఆ శర్యాతిని; సత్కృతున్+జేసి= సమ్మానించి; భార్ధవుండు= చ్యవనుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అని చ్యవనుడు చెప్పగా, ఆశ్మేషులు సంతోషించి వెళ్లారు. ఇక్కడ శర్యాతి మహారాజు తన అల్లుడు తిరిగి పడుచుదానాన్ని పొందాడని విని ఆశ్చర్యపడి, అల్లుడినీ, కూతురినీ చూడటానికి వచ్చాడు. చ్యవనుడు మామగారైన శర్యాతిని మర్యాదలతో మన్మించి యిట్లు చెప్పాడు.

క. ‘విభితముగ నిష్ఠు జేయిం , చెదు గ్రతువు ధరాధినాథ! చేయుము నీ క భ్యదయం బగు సంభారసు , ముదయము సమకట్టు’ మనిన మునివచనమునన్. 189

ప్రతిపదార్థం: ధరా+అధినాథ!= భూమికి అధినాథుడిఱైన ఓ మహారాజు; విదితముగ= అందరికీ తెలిసేటట్లుగా, అనగా నీకు కీర్తి లభించేటట్లుగా; క్రతువు= యజ్ఞం; నిష్ఠున్+జేయించెదన్= నీచేత చేయించగలను; చేయుము= యజ్ఞాన్ని చేయుము; నీకు+అభ్యరయంబు+అగు= నీకు మేలు కలుగుతుంది; సంభార సముదయము= వస్తు సౌమగ్రిని అంతటిని; సమకట్టుము= సమకూర్చుము; అనిన, మని, వచనమునన్= అని చెప్పిన మునియొక్క మాటలప్రకారం.

తాత్పర్యం: ‘ఈ మహారాజ! నీకు గొప్పకీర్తి కలిగేటట్లుగా నీచేత యజ్ఞాన్ని చేయించగలను; నీకు మేలు కలుగుతుంది. యజ్ఞాన్నికి కావలసిన వస్తుసౌమగ్రిని సర్వాన్ని సమకూర్చుము!’ అని చెప్పిన, మనివరుడి మాటలను అనుసరించి.

క. అనముఁడు శర్యాతి మఖం , బోనలించె విధిప్రయోగయుతముగ; నం దా శ్వేషులకు సోమం జీఁ బో , యిన భ్యగుపత్తునకు నలిగి యింప్రుం డనియెన్. 190

ప్రతిపదార్థం: అనముఁడు= పొం లేనివాడు; శర్యాతి= శర్యాతిమహారాజు; మఖంబు= యజ్ఞాన్ని; విధి, ప్రయోగ, యుతముగన్= శాస్త్రంలోని సూత్రాలు నీర్దేశించిన విధానం ప్రకారం; ఒనరించెన్= వేశాడు; అందు= ఆ యజ్ఞంలో; ఆశ్మేషులకున్= ఆశ్మేసీదేవతలకు; సోమంబు= సోమరసాన్ని; ఈన్+పోయిన= ఇష్టానికి (ఇచ్చేందుకు) ఉద్యక్తుడైన; భ్యగు, పుత్రునకున్= చ్యవనుడిపై; అలిగి= ఆగ్రహించి; ఇంద్రుండు= దేవేంద్రుడు; అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: పుణ్యాత్మకైన శర్యాతి మహారాజు శాస్త్రాలలో చెప్పబడినట్లు యజ్ఞాన్ని యథావిధిగా నిర్వహించాడు. ఆ యజ్ఞంలో ఆశ్మేసీదేవతలకు సోమరసం ఇష్టానికి సంసిద్ధుడైన చ్యవనుడిపై కోపించి ఇంద్రుడు ఇట్లా పలికాడు.

క. వీలింధ్రులు సోమార్థులు , గా; రమురుల వెళ్ల; విధి యకర్తవ్యము; బ్ధిం దారకులు గానివాలికి , వాలింపక సోమ మిచ్చువారుం గలరే? 191

ప్రతిపదార్థం: వీరు+ఇద్దలు= ఈ అశ్వినీదేవతలు ఇద్దరు; సోమ+అర్షలు, కారు= సోమాన్ని స్వీకరించేందుకు యోగ్యత కలవారు కారు; అమరుల, వెజ్జలు= (వీరు) దేవతలకు వైద్యం చేసేవారు; ఇది= ఈ విధంగా సోమరసాన్ని వీరికి ఇవ్వటం; న+కర్తవ్యము= చేయకూడని పని; బృందారకులు+కానివారికి= దేవతలు కానివారికి; వారింపక= అడ్డులేకుండగా; సోమము+ఇచ్చు, వారున్= సోమరసాన్ని ఇచ్చేవారుకూడా; కలరే?= ఉన్నారా? (ఉంటారా?)

తాత్పర్యం: ఈ అశ్వినీదేవతలు ఇద్దరు దేవతలకు వైద్యం చేసేవారు. వీరు సోమరసానికి అర్షలు కారు. ఇది చేయకూడని పని. అడ్డులేకుండ వీరికి సోమం ఇచ్చేవారు ఉంటారా?

విశేషం: యజ్ఞంలో సోమరస పానానికి సంప్రదాయ సిద్ధమైన యోగ్యత కలవాడు ఇంద్రుడు. ఇంద్రుడు దేవతలపక్షాన సోమరసాన్ని పరిగ్రహించి త్రాగుతాడు. అశ్వినీ దేవతలకు అట్టి అర్షత అంతవరకు లేదు. ఇంద్రుడి దృష్టిలో అశ్వినులు దేవతలకు వైద్యసేవ చేసే భృత్యులు. వారికి తదితర బృందారకులతో సమాన ప్రతిపత్తి ఇవ్వటం దేవతలకు ప్రభువైన ఇంద్రుడికి ఇష్టం లేదు. సోమపానాన పంక్తిబాహ్యలుగా పరిగణించబడుతున్న అశ్వినీదేవతలకు సమానప్రతిపత్తి కల్పించి రసాన్ని ఇవ్వటం చ్యావనమహార్షి క్రొత్తగా ప్రవేశపెట్టిన మర్యాద.

వ. అనిన నింద్రువచనం బాదలింపక చ్యావనుం డాశ్వినుల సారిమహిధులం జేసిన, దాని సహింపక యింద్రుం డలిగి.

192

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పగా; ఇంద్రు వచనంబు= ఇంద్రుడిమాట; ఆదరింపక= లక్ష్మిపెట్టక; చ్యావనుండు= చ్యావనుడు; అశ్వినుల= అశ్వినీ దేవతలను; సోమపీధులన్+చేసిన= సోమరసాన్ని త్రాగినవారినిగా చేయగా; దానిన్= చ్యావనుడి ఆ చర్యను; సహింపక= ఓర్కుక; ఇంద్రుండు= ఇంద్రుడు; అలిగి= కోపించి

తాత్పర్యం: అని ఇంద్రుడు పలుకగా, చ్యావనమహార్షి అతడి పలుకులు సరకుకొనక (లెక్కచేయక) అశ్వినులకు సోమరసాన్ని ఇచ్చి త్రాగించాడు. అందుకు ఇంద్రుడు ఆగ్రహించి,

క. జ్యంభించి వజ్ర మెత్తిన , జంభాంతకు వజ్రయుత భుజాస్త్రంభము సం స్తుంభించి యతనిఁ బటుసం , రంభంబునఁ జంపఁ గడగి రౌద్రాక్షతితోన్.

193

ప్రతిపదార్థం: జ్యంభించి= అతిశయించి; వజ్రము+ఎత్తినన్= వజ్రాయుధాన్ని ప్రయోగించటానికి ఉద్యుత్తుడు కాగా; జంభాంతకున్= జంభుడు అనే రాక్షసుడిని వధించినట్టి ఇంద్రుడియుక్క; వజ్ర, యుత, భుజా, స్తుంభము= వజ్రంతో కూడిన స్తుంభంవంటి భుజస్కుంధం; సంస్తుంభించి= కదలకుండేటట్లుగా చేసి; అతనిన్= ఆ ఇంద్రుడిని; పటు, సంరంభంబునన్= గొప్ప వేగిరపాటుతో కూడిన యత్పుంతో; చంపన్+కడగి= సంహరించదలచి; రౌద్ర+అకృతితోన్= భయంకరమైన రూపంతో.

తాత్పర్యం: చ్యావనుడిమీద ప్రయోగించేందుకు ఇంద్రుడు తన వజ్రాయుధాన్ని ఎత్తాడు. అంతట చ్యావనుడు వేగిరపాటుతో కూడిన గొప్ప యత్పుంతో రౌద్రాకారుడై ఇంద్రుడు ఎత్తినచేతిని వజ్రాయుధంతో పాటు స్తుంభింపచేసి అతణ్ణి చంపుటకు ప్రయత్నించి-

క. చ్యావనుడు వేళ్లిన సం దు , ధ్రువ మయ్య నపారఫోరబలయుతుడు మహా జవుడు మధుం డను రాక్షసుఁ , డవనిచర ద్వాచర భీకరాకారుండై.

194

ప్రతిపదార్థం: చ్యాపనుడు= చ్యాపనమహార్షి; వేల్పినవ్= అగ్నిలో హోమం చేయగా; అందు= అందులోనుండి; న+పార, ఫోర, బల, యుతుడు= మితి లేని భయంకరమైన పటుత్వం కలవాడు; మహాజవుడు= గొప్ప వేగంకలవాడు; మదుండు= మదుడు; అను= అనేటటువంటి; రాక్షసుడు= రాక్షసుడు; అవనిచర, ద్వాచర, భీకర+ఆకారుండు+ఐ= భూమిమీద సంచరించే మనుష్యలకు, ఆకాశంలో విహారించే దేవతలకు భయాన్ని కలిగించే రూపం కలవాడై; ఉద్ఘవము+అయ్యెన్= ఉద్ఘవించాడు.

తాత్పర్యం: చ్యాపనమహార్షి హోమం చేయగా, అందులోనుండి మితిలేని భయంకరమైన శక్తి కలవాడున్నా, గొప్పవేగం కలవాడున్నా అయిన రాక్షసుడు మదుడు అనేపేరు కలవాడు- భూమిమీద సంచరించే వారికి, ఆకాశంలో సంచరించేవారికి భీతిని కొలిపే గొప్పరూపం కలవాడై ఆవిర్భవించాడు.

క. ఇ ట్లూడ్ర్స్ వించి, దశ సహస్ర యోజనాయామంబులైన బాహుదండంబులయు, శత యోజనాయామంబులైన చతుర్ధంష్టులయు, దశ యోజనాయామంబులైన దశసంబులయు, శశిరవిమండల సదృశంబులైన నయనంబులయు, గాలాగ్ని సన్నిభంబైన వక్తంబును, బిగ్స్థాన్భోభాగసంకటంబైన శలీరంబునుండిడ భూమి నొక్కహానువును బివంబును నొక్కహానువుగా వదనగహారంబు దెఱచి, జగజ్జనసంత్రాసనవ్యగ్ర సంచలనంబైన బీర్భు జహ్వా నథరోష్ట పుటంబు నాకుచు నత్యగ్రనాదంబున బిక్కులు త్రచ్చుచు పచ్చ మహారాక్షసుం జూచి సురేంద్రుండు వెఱచి, భార్ధవస్తుంభితభుజుండు గావున వాని నెద్దియుం జేయనేరక చ్యాపను నొర్ధుకు పచ్చి కృతాంజలిర్మై 'మునీంద్రా! నీ తపశచీర్య మహారంభంబు మిథ్య యగునే? యాశ్చేనులు నేడు మొదలుగా సౌమార్పు లగుదురు; నీవు నాకు బ్రసన్నుండ్రై క్షమింపు' మనిన.

195

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ రీతిగా; ఉద్ఘవించి= పుట్టి; దశ, సహస్ర, యోజన+ఆయామంబులు+ఐన= పదివేల ఆమడల పొడుగుకల; బాహుదండంబులయు= లాపుపాటి కర్రలవంటి భుజాలతోను; శతయోజన+ఆయామంబులు+ఐన= నూరు ఆమడల పొడుగుకల; చతుర్ధ+దంష్టులయు= నాలుగు కోరలతోను; దశ, యోజన+ఆయామంబులు+ఐన= పది ఆమడల పొడుగున్ని; దశసంబులయు= దంతాలతోను; శఛి, రవి, మండల, సదృశంబులు+ఐన= చంద్రుడియొక్క సూర్యుడియొక్క చింబాలతో సమానమైన; నయనంబులయున్= కన్నులతోను; కాల+అగ్నిసన్నిభంబు+ఐన= ప్రశయకాలంలోని అగ్నితో సమానమైన; వక్తంబును= నోరును; దిక్కి+భూ, నభన్+భాగ, సంకటంబు+ఐన= దిక్కులూ, భూమి, ఆకసమూ వీటి మధ్యభాగంలో నిండిపోయిన; శరీరంబునున్= దేహమున్నా; తోడు= కూడి; భూమిన్= పుడమిని; ఒక్క హానువును= ఒక దవడగా; దివంబునున్= ఆకసాన్ని; ఒక్క= ఒక; హానువుగాన్= దవడగా; వదన, గహ్వారంబు+తెఱచి= నోరు అనెడి గుహను విప్పి; జగత్త+జన, సంత్రాసన, వ్యగ్ర, సంచలనంబు+ఐన= జగత్తులోని ప్రజలకు భీతిని తత్తరపాటును గొలుపుతూ మిగుల త్వరగా కదలుతున్ని; దీర్ఘజిహ్వాన్= పొడుగాటినాలుకతో; అధర+ఓష్ట, పుటంబు= క్రిందిపెదవి భాగాన్ని; నాకుమన్= నాలికతో; తడుపుతూ; అతి+ఉగ్ర, నాదంబున= మిక్కిలి భయంకరమైన ధ్వనితో; దిక్కులు వ్రచ్చుచు= దిక్కులను భేదిల్లబేస్తూ; వచ్చు= వచ్చు; మహా+రాక్షసున్+చూచి= అతికాయుడైన రాక్షసుడిని చూచి; సుర+ఇంద్రుండు= దేవేంద్రుడు; వెఱచి= భయపడి; భార్ధవ, ప్రంభిత, భుజాండు= భృగు పుత్రుడైన చ్యాపనుడిచేత ప్రంభింపచేయబడిన భుజం కలవాడు; కావున= కాబట్టి; వానిన్= అతడిని, ఆ రాక్షసుడిని; ఎద్దియున్= ఏమి; చేయనేరక= చేయలేక; చ్యాపను+ఒద్దరు, వచ్చి= చ్యాపనుడి వద్దరు వచ్చి; కృత+అంజలి+ఐ= నమస్కరించినవాడై; ముని+ఇంద్రా!= బుమలలో శ్రేష్ఠుడిషైనవాడా!; నీ, తపస్+వీర్య, మహా+అరంభం= నీదైన తపస్సుకు సంబంధించిన విశేషశక్తితో కూడిన గొప్పయత్తుం; మిధ్య+అగునే?= వ్యాఘం అపుతుందా?; ఆశ్చేనులు= అశ్చేనీదేవతలు; నేడు, మొదలుగాన్= ఈనాటినుండి; పోమ+అర్పులు= పోమరసపానానికి తగినవారు; అగుదురు= కాగలరు; నీవు, నాకున్; ప్రసన్నుండపు+ఐ= నా యొడల దయగల వాడిషై; క్షమింపుము= నేను చేసిన తప్పును మన్మించుము; అనినన్= అని పలుకగా

తాత్పర్యం: ఈవిధంగా ఆ రాక్షసుడు ఉద్భవించాడు. ఆ రాక్షసుడి చేతుల పొడుగు పదివేల ఆమడలు! అతడి నాలుగు కోరల పొడుగు నూరామడలు! అతడి దంతాల నిడివి పది ఆమడలు! అతడి కమ్మలు సూర్యచంద్రబింబాలతో సమానాలు. అతడి నోరు ప్రశ్నయకాలంలోని అగ్నిగోళంవంటిది! అతడి శరీరం దివికి భువికి వ్యాపించి దిగ్గిగంతరాలు ఒరపిడి పెట్టేటువంటిది. ఆ రాక్షసుడు నోరు విప్పినపుడు ఒక దవడ భూమికీ, ఒక దవడ ఆకాశానికి వ్యాపించింది. అతడి నోటిలోని నాలుక లోకంలోని ప్రజలందరికి భీతిని కల్పించేటటువంటిదై వేగంగా చలిస్తూ క్రిందిపెదవిని నాకుతున్నది. మిక్కిలి భయంకరమైన ధ్వనిచేస్తూ మీదికి ఉరుకుతూ వస్తున్న అతికాయుడైన ఆ రక్కసుడిని చూచి దేవేంద్రుడు భీతిల్లి, భృగునందనుడిచేత కదలకుండా స్తంభించబడిన భుజం కలవాడవటంచేత అతడిని ఏమీ చేయలేక చ్యవనుడి వద్దకు వచ్చి నమస్కరించి ‘ఓ బుషిషత్తమా! నీ తపశ్చక్తివలన చేసిన ప్రయత్నం వ్యర్థమాతుందా? ఆశ్చేనులు నేటినుండి సౌమరసాన్ని యజ్ఞాలలో గైకొనటానికి అర్పులు కాగలరు. నీవు నాయందు దయ కలిగి, నేను చేసిన తప్పు మన్మించి, నన్ను కాపాడవలసింది’ అని ప్రార్థించగా.

క. మునినాథు నలుకతీడన , యనిమిషుపతి వజ్రయుత మహాభుజ సంస్తం

భన ముడిగె; నంత భృగునం , దను వీడ్జైని యింధ్రుఁ డలగే దన పురమునకున్.

196

ప్రతిపదార్థం: ముని, నాథు+అలుక, తోడన= బుషిషేష్ముడైన చ్యవనుడి కోపంతోపాటు; అనిమిష పతి, వజ్ర, యుత, మహా, భుజ, సంస్తంభనము= దేవేంద్రుడియొక్క వజ్రాయుధంతో కూడిన గొప్ప బాహువు కదలకపోవటం; ఉడిగెన్= మానింది; అంతన్= అటుపిమృగులు; భృగు, నందనున్= భృగుపుతుడైన చ్యవనుడిచి; వీడ్జైని= సెలవు తీసికొని; ఇంద్రుడు= దేవేంద్రుడు; తన పురమునకున్= తన నగరమైన అమరావతికి; అరిగెన్= వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: మునిశేష్ముడైన చ్యవనుడికోపం తీరిపోవటంతోనే దేవేంద్రుడి భుజం స్తంభించటంకూడ తోలగిపోయింది. అనంతరం దేవతలప్రభువైన ఇంద్రుడు, చ్యవనుడి దగ్గర సవినయంగా సెలవు తీసికొని తన పట్టణానికి వెళ్ళాడు.

విశేషం: అలంకారం: సహోద్రీ అటు చ్యవనుడి ఆగ్రహంతోపాటు ఇటు దేవేంద్రుడి భుజస్తంభనం పోవటం ఒక దానితోపాటు ఇంకొకటి జరుగటం అభివర్ణితం కాబట్టి ఇది సహోద్రీ అలంకారం.

వ. అమృద రాక్షసుండు నాక్షణంబ చ్యవను నుపదేశంబున మద్య స్త్రీ మృగయాక్షంబుల నాశ్రయించే; నాశ్మేనులు సౌమపీధులై బింబంబున కలిగి; లట భార్యవుండైన చ్యవనుండు దన దపామహాత్మంబునందుఁ బ్రకాశింపఁ జేయుటంజేసే నాటంగీలే నది యాశ్చీకపర్వతంబు నాఁ బరగే' నని రోమశుండు సెప్పిన నందులు బుఱ్ప సరోవరంబునం గృతస్మోనులై పాండవు లలిగి, యంత శంతను శునక నరనారాయణ విధాత్మ తపాపన స్థానంబై దేవర్ణివాసంబైన సైంధవారణ్యంబునం జంద్రునోవరంబునందు రోమశనియుక్తులై చరువులునేసి యతిధులం బూజించి చని యమునానటిం గని; రంత వారలకు రోమశుం డిట్లునియె.

197

ప్రతిపదార్థం: ఆ+మదరాక్షసుండున్= ఆ మదుడు అనే పేరు కలరాక్షసుడు; ఆ+క్షణంబ+అ= ఆ త్రుటిలోనే; చ్యవను+ఉపదేశంబున= చ్యవనుడి ప్రభోధంవలన; మద్య, స్త్రీ మృగయా+అక్షంబులన్= కల్లును, ప్రీలను, వేటను, పాచికలను; ఆశ్రయించేన్= ఆధారంచేసికొన్నాడు; ఆశ్చేనులు= ఆశ్చేనిదేవతలు; సౌమపీధులు+ఖ= యజ్ఞాలలో సౌమరసాన్ని త్రాగటానికి అర్వత పాందినవారై; దివంబునకు= స్వర్గానికి; అరిగిరి= వెళ్ళారు; ఇట= ఇక్కడ; భార్యవుండు+ఖన= చ్యవనుండు= భృగుమహార్షి

కొడుకైన చ్యావనుడు; తన, తపస్+మహాత్మంబున్= తన తపస్సు యొక్క మహిమను; అందున్= అక్కడ; ప్రకాశింపన్+ చేయుటన్+చేసి= వెలుగొందజేయటం చేత; నాటన్+కోలెన్= ఆనాటినుండి; అది= ఆ పర్వతష్టలం; ఆర్మీక, పర్వతంబు= ఆర్మీక పర్వతం; నాన్+పరగెన్= అనే పేరు పాండింది; అని= అని; రోమశుండు= రోమశుండు; చెప్పినన్= చెప్పగా; అందులన్= అక్కడున్న; పుణ్య, సరోవరంబునన్= పవిత్రమైన కొలనులో; పాండపులు= పాండు నందనులు; కృత, స్నానులు+ఖ= స్నానం చేసినవారై; అరిగి= వెళ్ళి; అంత= అటుపిమ్మటు; శంతను, శునక, నర, నారాయణ, విధాత్రు, తపస్+వన, స్థానంబు+ఖన= శంతనుడికి, శునకుడికి, నరనారాయణులకు, బ్రహ్మము తపస్సుచేసికొన్న అరణ్యం అయినట్టిదియున్నా; దేవ+బుఖి, నివాసంబు+ఖన= దేవలోకానికి చెందిన బుఖులు నివసించేటటువంటిదియున్నా అయిన; సైంధవ+అరణ్యంబునన్= సైంధవమనే పేరుగల అరణ్యంలో; చంద్ర, సరోవరంబునందు= చంద్రుడిపేరుమీద వెలసిన కొలనులో; రోమశనియుక్తులు+ఖ= రోమశమహర్షి చెప్పిన తీరుగా (పాండపులు); చరుపులు= హోమంలో వేల్చిటటువంటి అన్నాలు; చేసి= వండి, అక్కడ సన్మిహితులై ఉండే దేవతలకు, పితరులకు, బుఖులకు ప్రీతికరంగా హోమం చేసి; అతిథులన్+పూజించి= ఆగంతకులను అర్పించి; చని= ప్రయాణించి; యమునా, నదిన్= యమున అనేపేరుకల నదిని; కనిరి= చూశారు; అంతన్= అటుపిమ్మటు; వారలకు= ఆ పాండపులకు; రోమశుండు= రోమశమహర్షి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: మదుడు అనే ఆ రాక్షసుడు చ్యావనమహర్షి ఆదేశంప్రకారం కల్పులోనూ, ప్రీలలోనూ, వేటలోనూ, పాచికలలోనూ ప్రవేశించాడు. అశ్మసీదేవతలు యజ్ఞాలలో సోమరసాన్ని పడసి త్రాగే అర్వతను సంపాదించుకొని స్వర్గానికి వెళ్ళారు. భాగ్వతసందనుడైన చ్యావనమహర్షి తన తపస్సుయొక్క మహిమను అక్కడ వెలుగొందజేయటంచేత ఆకొండకు ఆర్మీకపర్వతం అనేపేరు కలిగింది- అని రోమశమహర్షి చెప్పగా, అక్కడి పుణ్యసరస్సులో పాండపులు స్నానంచేసి వెళ్ళారు. అంత శంతనుడు, శునకుడు, నరుడు, నారాయణుడు బ్రహ్మదేవుడు తపస్సు చేసిన ఘ్రణలమూ, దేవమునులు నివాస స్థానమూ అయిన సైంధవారణ్యంలో ఉన్న చంద్రసరస్సులో రోమశుండు ఆదేశంప్రకారం హోమాన్నాలతో హోమాలు చేసి, అతిథిపూజ కావించి, ప్రయాణించి పాండపులు యమునానదిని చేరారు. అప్పుడు పాండపులతో రోమశుండు ఇట్లు చెప్పాడు.

విశేషం: మహాభారతంలో అర్థవాదరూపాలైన కల్పనలు పెక్కు ఉన్నవి. ఈ కథలో చ్యావనమహర్షి ఇంద్రుడిని సంహరించటానికి రాద్రాకృతితో ఉధ్వానింపచేసిన రాక్షసుడు- జగత్తునంతటినీ ఆవరించిన అతికాయుడు, భీకరాకారుడు - ఇంద్రుడు చ్యావనుడిని శరణవేడగా, నిర్మర్థకుడై నిలువలసి వచ్చింది. కానీ, జగత్కుంటక మహిమకల ఆ రాక్షసుడిని చ్యావనమహర్షి మద్యంలో, మహిషలలో, మృగయలో, పాచికలలో ప్రవేశపెట్టాడట. అనగా మకారత్రయం, (మద్యం, మహిష, మృగయ), జూదం అనేవి జగత్కుంటకైన మహారాక్షసప్రవర్తులికి ఆకరాలు అని చాటిచెప్పటమే కదా!

మాంధాత్ర చరిత్రము (సం. 3-125-22)

క. ‘ఇది యమున యను మహానది ; త్రిదశనిభినిభము: బీని తీరమున జగ

ధ్విదితుండు మాంధాత్ముడు సం : పదిఁ గ్రతువులఁ జేసేఁ దొబ్బి బహవతురముల్.’

198

ప్రతిపదార్థం: ఇది= ఇది (ఈనది); యమున+అనుమహానది= యమున అనేపేరుగల గొప్పనది; త్రిదశ, నది, నిధము= దేవతలనదితో సమానం- అంటే గంగానదితో సమానమైనది; దీని, తీరమున= ఈ యమునానది గట్టున; జగత్+ విదితుండు= లోకంలోని జనులకు అందరికీ తెలిసినవాడు; మాంధాత్ముడు= మాంధాత్ముడు; తొల్లి= పూర్వకాలంలో; బహు, వత్సరముల్= ఎన్నో ఏళ్ళు; సంపదన్= ఐశ్వర్యంతో; క్రతువులన్= యజ్ఞాలను; చేసెన్= చేశాడు.

తాత్పర్యం: ‘ఇది యమునానది. దేవతలనది అయిన గంగానదితో సమానమైనది. ఈ యమునానది తీరాన పూర్వకాలాన ఎన్నోష్టు ఎంతోసంపద వెచ్చించి జగత్తుసిద్ధుడైన మాంధాత్రుడు పెక్కు యాగాలను చేశాడు.’

వ. అనిన ‘మాంధాత్రు జస్తుంబును వాని చరితంబును వినిపలతుం జెప్పు ‘మని యడిగిన ధర్మరాజునకు రోమపుం డిట్లునియే.

199

ప్రతిపదార్థం: అనిన= అని చెప్పగా; మాంధాత్రు జన్మంబును= మాంధాత పుట్టుకను; వాని, చరితంబును= ఆ మాంధాత జీవితకథను; విన, వలతున్= వినటానికి ఇష్టపడతాను (ఇచ్చగిస్తాను); చెప్పుము= చెప్పవలసింది; అని= అంటూ; అడిగిన= కోరగా; ధర్మరాజునకు= ధర్మపుత్రుడికి; రోమపుండు= రోమశమహార్షి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: రోమపుండు అట్లా యముననుగురించి చెప్పగా, ధర్మరాజు మాంధాత పుట్టుకను, అతడి జీవిత వృత్తాంతాన్ని గూర్చి ఆలకించటానికి కుతూహలం కలిగి ఆ కథ వినిపించుమని కోరాడు. అంత ధర్మరాజునకు రోమపుండు ఇట్లా చెప్పాడు.

ఉ. ‘వీకున నశ్వమేధములు వే యొనలించిన ధర్మశీలు, డి
జ్ఞానకులోధ్వరుండు, బలవంతు, డనంతయశుం, డవార్యవీ
రాక్రము, దుత్తముండు యువనాశ్వు డపత్యము లేమ్మి జేసే దు:
ఖాకులుండై ప్రధానవరులందు సమర్పిత రాజ్యభారుండై.

200

ప్రతిపదార్థం: వీకున్= పూనికతో; అశ్వమేధములు= అశ్వమేధయాగాలు; వేయి+బనరించిన= వేయిచేసిన; ధర్మ, శీలుడు= ధర్మస్వభావం కలవాడు; జ్ఞాను, కులంలో పుట్టినవాడు; బలవంతుడు= బలంకలవాడు; అనంత, యమండు= మితిలేని కీర్తికలవాడు; అవర్య, వీర్య+అకరుడు= వారించటానికి వీలులేని పరాక్రమానికి నెలవైనవాడు; ఉత్తముండు= మంచివాడు; యువనాశ్వుండు= యువనాశ్వుడు అనే పేరు కల రాజు; అపత్యము= సంతానం; లేమ్మిన్+చేసి= లేకుండటంచేత; దు:ఖ+అమలుడు+హ= శోకంచేత పరితపించినవాడై; ప్రధాన, వరులందు= మంత్రులపై; సమర్పిత, రాజ్య, భారుడు+హ= మోపబడిన ప్రజాపరిపాలనయొక్క బరువు కలవాడై.

తాత్పర్యం: ‘పూనికతో వేయి అశ్వమేధయాగాలు చేసిన ధర్మచరిత్రుడు, జ్ఞానువంశంలో పుట్టినవాడు, గౌప్య బలం కలవాడు, మితిలేని కీర్తికలవాడు, వారించటానికి వీలులేని శార్యం కలవాడు, మంచివాడు, ఐన యువనాశ్వుడు అనేరాజు సంతానం లేకపోవటంచేత మిక్కిలి పరితపించి మంత్రులపై రాజ్యపరిపాలనభారం మోపి.

వ. భృగునాత్రమంబునకుం జని పుత్రకాముండై పెద్దకాలం బమ్ముని నుపాసించిన నయ్యవనాశ్వనకుం గరుణించి భృగుండు పుత్రకామేష్టి జేసే యందు మంత్రపూతజలపూర్వార్థంబై పుత్రుఽదయకారణంబైన కలశంబు వడసి దాని రక్షించియుండ బుత్స్వజ్ఞలం బంచిన.

201

ప్రతిపదార్థం: భృగు+అత్రమంబునకున్+చని= భృగుమహార్షి అత్రమానికి వెళ్లి; పుత్ర కాముండు+హ= కొడుకును కోరుకొనేవాడై; పెద్ద, కాలంబు= చాలాకాలం; ఆ+మునిన్= ఆబుషిని; ఉపాసించిన్= భక్తితో సేవించగా; ఆ+యువనాశ్వనకున్= ఆ యువనాశ్వని యెడల; కరుణించి= దయకలిగి; భృగుండు= భృగుడు; పుత్రకామ+శ్పీన్+చేసి= పుత్రుడికొరకు కావించే

యజ్ఞాన్ని చేసి; అందున్= ఆ యజ్ఞంలో; మంత్ర, పూత, జల, పూరితంబు+బ= మంత్రాలచేత పవిత్రమైన నీళ్ళచేత నిండినట్టిదే; పుత్ర+ఉదయ, కారణంబు+బన= కొడుకు పుట్టటానికి హేతువైన; కలశంబు= పాత్రను; పదసి= పొంది; దానిన్= ఆ పవిత్ర కలశాన్ని; రక్షించి+ఉండన్= కాపాడటానికి; బుత్యిజులన్+పంచిన్= బుత్యిజులను నియోగించగా.

తాత్పర్యం: భృగుమహార్షి ఆశ్రమానికి వెళ్లి పుత్రసంతానాన్ని కోరి చాలాకాలం ఆ మహార్షిని ఆరాధించాడు. భృగుమహార్షి యువనాశ్వాడిషై దయకలిగి పుత్రకామేష్టిని జరిపి, అందులో మంత్రాలచేత పవిత్రమైన నీటిలో నిండిన పాత్రను, పుత్రుడు పుట్టటానికి హేతువైన దానిని పొంది, దానిని కాపాడటానికి బుత్యిజులను నియమించాడు.

A. రాత్రి జాగరణభరత్రాంతులై వారు , నిద్రలు బొంచి; రంత సీరు వట్టి

ధారుణీశ్వరుండు తస్మంతుకలశేందు , కంబు లెల్లలు ద్రావే గడుపునిండ.

202

ప్రతిపదార్థం: రాత్రి= రేయి; జాగరణ, భర, శ్రాంతులు+బ= మేలుకొనటంచేత ఏర్పడిన భారంచేత బడలిపోయినవారై; వారు= ఆ బుత్యిజులు; నిద్రన్, పొందిరి= నిద్రపోయారు; అంత= అప్పుడు; నీరు+పట్టి= దాహం బాగా వేసిన ధారుణీ+ఈశ్వరుండు= ధారుణీశ్వరుండు- రాజు (యువనాశ్వదు); తద్, మంత్ర, కలశ+ఉదరకంబులు+ఎల్లున్= ఆ కలశంలో ఉన్న మంత్రంచేత పవిత్రమైన నీళ్ళను అన్నిటినీ; కడుపు, నిండన్= పొట్ట నిండేటట్లుగా; త్రావెన్= త్రాగాడు.

తాత్పర్యం: యజ్ఞం ముగిసిన ఆ రాత్రి బుత్యిజులు అందరు అలసిపోయి నిద్రపోయారు. రాజైన యువనాశ్వదు దాహంవేసి కలశంలోని మంత్రపూత్రమైన యజ్ఞోదకాన్ని పొరపాటున మొత్తం త్రాగాడు.

v. దాని నెఱింగి భృగుండు యువనాశ్వం జాచి ‘నీకు బుత్తార్థంబుగా మధీయ తపాతీర్యలభ్యంబైన యమ్మంతు జలంబు నీ భార్య కీమున్నచో నీవభిక పిపాసాపరుండవయి యుపయోగించి యకర్తవ్యంబుజేసితి; దైవకృతం బెష్టలికిం దప్పింప నశక్యంబు; బిసంజేసి నీకు గర్భంబై యుంద్రస్థుమండైన పుత్రుం దుధ్భవించు’ ననిన విని యువనాశ్వండు దసపురంబునకుం జని యున్నంత నూటోండ్లకు యువనాశ్వవామభాగంబు భేచించుకొని బాలార్చ తేజుండైన బాలకుండు వెలువడిన, నక్కొడుకుం జాడ నింద్రుండు వట్టి, వాని వదనంబున నిజత్రదేశినిఁ బెట్టి ‘యమ్మతమయంబగు తీనిం ద్రావు’ మనిన, నింద్రు వచనంబున నమరులెల్ల నక్కమూరునకు మాంధాత్యం డను నామంబుఁ జేసి: రట్లు సురేంద్ర సంపర్ఛితుండై.

203

ప్రతిపదార్థం: దానిన్+ఎటింగి= ఆ విషయాన్ని తెలిసికొని అనగా యువనాశ్వదు యజ్ఞకలశంలోని మంత్ర పూరిపూత్రమైన నీళ్ళ త్రాగటాన్ని తెలిసికొని; భృగుండు= భృగుమహార్షి; యువనాశ్వన్+చూచి= యువనాశ్వాడిని చూచి; నీకున్= నీకు; పుత్ర+ఉర్ధ్వంబుగా= కొడుకు పుట్టటంకొరకై; మధీయ, తపస్+పీర్య, లభ్యంబు+బన= నా తపస్సి యొక్క బలంచేత పాందబడినటువంటిదే; ఈ+మంత్రజలంబు= మంత్రాలచేత పవిత్రమైన ఈ నీరు; నీ, భార్యతు= నీ భార్యతు; ఈన్+ఉన్నచోన్= ఇన్నాలని, ఉన్డగా; ఈవు= నీవు; అధిక, పిపాసా, పరుండవు+అయి= చాలా (మిక్కులి) దాహంతో కూడినవాడివై; ఉపయోగించి= వాడి అనగా త్రాగి; అకర్తవ్యంబున్= చేయరానిసిని; చేసితి(వి)= చేశావు; దైవకృతంబు= దైవంచేత ఏర్పరచబడినటువంటిది; ఎప్పురిక్కిన్= ఎప్పురకైనమా; తప్పింపన్= తప్పించటానికి; అశక్యంబు= సాధ్యం కానిది; దినన్+చేసి= దినివలన; నీకు, గర్భంబు+బ= నీకు గర్భం వచ్చి; ఇంద్ర, సద్గుపుండు+బన= ఇంద్రుడితో సమానుడైన; పుత్రుండు= కొడుకు; ఉధ్వనించున్= పుట్టుతాడు; అనిన విని= అని చెపుగా విని; యువనాశ్వండు= యువనాశ్వ మహారాజ; తన, పురంబునకున్+చని= తన రాజధానికి వెళ్లి; ఉన్నంత= ఉండగా; నూతు+విండ్లకు= వంద సంవత్సరాలు; యువనాశ్వవామభాగంబు= యువనాశ్వాడి ఎడమభాగాన్ని;

బేదించుకొని= చీల్చుకొని; బాల+అర్ప, తేజండు+ఇన= ఉదయభానుఁడి వెలుగుతో సమానమైన కాంతిగల; బాలకుండు= శిశువు (బాలుడు); వెలువడినవ్= బయటకు రాగా; ఆ+కొడుకున్+చూడన్= ఆ కొడుకును చూడటానికి; ఇందుండు= ఇందుడు; వచ్చి= వచ్చి; వాని, వదనంబున= ఆ శిశువునోటిలో; నిజ, ప్రదేశినివ్+పెట్టి= తన చూపుడు ప్రేలిని పెట్టి; అమృత, మయంబు+అగు= అమృతంతో నిండిన; దీనివ్= దీనిని; త్రాపుము+అనినవ్= త్రాగుము అనిచెప్పగా; ఇంద్రు, వచనంబునవ్= ఇంద్రుడిమాటప్రకారం; అమరులు+ఎల్లన్= దేవతలందరూ; ఆ+రుమారునకున్= ఆ రుమారుడికి; మాంధాత్మండు+అను= మాంధాత్ముడు అనే; నామంబున్+చేసిరి= పేరుపెట్టారు; అట్లు= ఆ విధంగా; సుర+ఇంద్ర, సంవర్తితుండు+ఇ= దేవతలరాజైన, ఇంద్రుడిచేత పెంచబడినవాడై.

తాత్పర్యం: ఆ విషయాన్ని తెలిసికొని, భృగుమహార్షి యువనాశ్వడిని చూచి ‘నీకు కొడుకు పుట్టాలని నా తపోమహిమవలన పొందబడిన మంత్రపూతాలైన ఈ నీళ్ళను నీభార్యకే ఇవ్వాలని ఉంచాను. కాని, నీవు చాలా దప్పికగొన్నవాడవై వాటిని త్రాగావు. దైవపుటనను ఎప్పురూ తప్పించలేరుకదా! దీనివలన నీవు కడుపుతో ఉండగలవు, నీకు ఇంద్రుడితో సమానుడైన కొడుకు పుట్టగలడు’- అనిచెప్పగా యువనాశ్వుడు తన రాజధానికి తరలిపోయాడు. మారుసంవత్సరాల తర్వాత యువనాశ్వడి ఎడమప్రక్కను చీల్చుకొని కుమారుడు పుట్టాడు. ఆ బాలకుడు ఉదయభానుడికాంతితో తేజరిల్లాడు. ఆ శిశువును దర్శించటానికి దేవేంద్రుడు వచ్చి, ఆ శిశువు నోట్లో తన చూపుడు ప్రేలుంచి ‘ఇది అమృతమయం; దీనిని చీకుము’ అని చెప్పగా, దేవేంద్రుడి ఆమాట ప్రకారం దేవతలు ఆ బాలకుడికి మాంధాత్ముడు అని పేరు పెట్టారు. ఆ విధంగా మాంధాత్ముడు దేవేంద్రుడిచేత పోషించబడిన వాడయ్యాడు.

విశేషం: ఇందుడు ఆ శిశువు నోటిలో తన చూపుడు ప్రేలిని ఉంచి అమృతాన్ని త్రావిస్తూ “అయం (ఇతడు) మాం(నన్ను) ధాస్యతి (పానము చేయును)” - అని పలికాడు. అందువలన దేవతలేలు - మాం ధాస్యతి ఇతి మాంధాతా - అనే వ్యాప్తిత్రి ప్రకారం ఆ బాలకునకు “మాంధాతా” - అని సార్థకంగా నామకరణం కావించారు.

తే. ధ్యానమాత్రున చేసి వేదములు సర్వః | శాస్త్రములు ధనుర్వోదము సకల బిష్ట
సాయక ప్రయోగంబులు | జట్టు వచ్చి | పొందె మాంధాత్మణ త్రిభువనపూజ్య నొప్పి

ప్రతిపదార్థం: ధ్యాన, మాత్రన, చేసి= ఏకాగ్రతతో మనస్సున యోచించినంత మాత్రాననే; వేదములు= వేదాలు; సర్వ, శాస్త్రములు= అన్ని శాస్త్రాలు; ధనున్+వేదము= విలువిద్య; సకల, దివ్య, సాయక, ప్రయోగంబులున్= దివ్యాలైన అమ్ముల వాడకాలు అన్నియున్నా; చట్ట, వచ్చి= త్వరగా వచ్చి; త్రి, భువన, పూజ్యన్= మూడులోకాలచేత అర్పించ తగినవాడిని; మాంధాత్మన్= మాంధాతను; ఒప్పునట్లుగా; పొందెన్= చెందాయి.

తాత్పర్యం: ధ్యానం చేయటంచేత మాత్రమే ఆ మాంధాతను నాలుగు వేదాలున్నా, వివిధ శాస్త్రాలున్నా, విలువిద్య, దివ్యాలైన అమ్ములను ప్రయోగించే విధానాలున్నా శీఘ్రమే వచ్చి చేరాయి. అతడు మూడులోకాలలో గౌరవించదగిన గొప్పతనాన్ని పొందాడు.

వ. మతియు సమ్మాంధాత్మండు మహేంద్రుచేత మహామహోరాజ్యంబున కజిషుక్తుండై చక్రవర్తియై శక్తు సర్దాసనం బెక్కి యాజగవం బను ధనుపును బివ్యాస్తంబులు సభేంద్రుకపచంబును ధరయించి నిఖిల లోక జ్ఞేతుండై

సంపూర్ణదక్షిణాత్మవు లనేకంబులు చేసి పద్మసంఖ్యలు గోదానంబుల బ్రాహ్మణులం దశిపి నిజశాసనంబునం బ్రజల నెల్ల నిలిపి.

205

ప్రతిపదార్థం: మతియున్ = ఇంకను; ఆ+మాంధాత్మండు= ఆ మాంధాత; మహో+ఇంద్రుచేతన్ = దేవేంద్రుడిచేత; మహో మహోరాజ్యంబునును= గొప్పవిస్తారం కల భూమండల ప్రభుత్వానికి; అభిషిక్తుండు+ఐ= ప్రభువుగా మంత్రజలంతో అభిషిక్తించబడినవాడై; చక్రవర్తి+ఐ= రాజరాజై; శక్తు+అర్థ+ఆసనంబు+ఎక్కు= దేవేంద్రుడియొక్క సగం గడ్డపై ఎక్కు, అనగా ఇంద్రుడితో సమానంగా ఇంద్రుడి సింహసనం మీద కూర్చుండి - అని భావం; ఆజగవంబు+అను, ధనువును= ఆజగవం అనేపేరుకల వింటిని; దివ్య+అప్రంబులు= దివ్యాలైన మంత్రబాణాలు; స+భేద్య, కవచంబును= భేదించటానికి వీలులేని కవచాన్ని, (తనుత్రాణాన్ని); ధరియించి= ధరించి; నిఖిల, లోక, జైత్రుండు+ఐ= సమస్తలోకాలను జయించినవాడై; సంపూర్ణ, దక్షిణ, క్రతువులు+అనేకంబులు, చేసి= పూర్తి దక్షిణాలిచ్చి చేసి అనేకయజ్ఞాలు నెరవేర్చి; పద్మసంఖ్యలు= కోటానుకోట్లు; గోదానంబుల= ఆపులను దానంగా ఇష్టటంవలన; బ్రాహ్మణులన్+తనిపి= విప్రులను సంతృప్తిపరచి; నిజ, శాసనంబునన్= తన ఆజ్ఞ ప్రకారం; ప్రజలన్+ఎల్లన్= జనులందరినీ; నిలిపి= శాసించి.

తాత్పర్యం: ఇంకనూ, ఆ మాంధాత సమస్త భూమండలానికి రాజరాజుగా దేవేంద్రుడిచేత పట్టాభిషిక్తుడై, దేవేంద్రుడి సింహసనం మీద ఆ ఇంద్రుడితో పాటు అధివసించి, ‘ఆజగవం’ అనే విల్లును చేపట్టి, పెక్కుమంత్రబాణాలను, భేదించటానికి వీలులేని కవచాన్ని ధరించి, అన్నిలోకాలను జయించిన జగదేకవీరుడై, సంపూర్ణమైన దక్షిణాలు ఇచ్చి పెక్కుయాగాలు చేసి, కోటానుకోట్లు సంఖ్యలో విప్రులకు ఆపులను దానంచేసి వారిని సంతృప్తులను చేసి, ప్రజలను తన ఆజ్ఞకు లోబడి నడుచుకొనేవారినిగా చేసి.

మధ్యాక్షర.

భూమి కనావ్యాప్తి యైనుఁ గడు నవ్వి పురుహరాతుతోడ
భీమసంగ్రామంబుఁ జైసుఁ, దన బిష్టవ్యధు సాయకముల
సామజావలి నేయునట్లు మేఘుసంచయముల నేసి
భూమికిఁ గులయించె వర్ధములు సస్యముల్ వృధ్మిఁ బొంద.

206

ప్రతిపదార్థం: భూమికి= పుడమికి; అనావ్యాప్తి+ఐనన్= వానలు కురవకపోవటం జరుగగా; కడు= మిక్కిలి; అల్లి= కోపించి; పురుహరాతుతోడన్= దేవేంద్రుడితో; భీమ, సంగ్రామంబున్= భయంకరమైన యుద్ధాన్ని; చేసెన్= చేశాడు; తన, దివ్య, పృథు, సాయకముల= తనయొక్క దివ్యమైనవి, విస్తారమైనవి అయిన అమ్ములచేత; సామజ+అవలిన్= ఏనుగుల గుంపులను; ఏయునట్లు= కొట్టేటట్లు; మేఘు, సంచయములన్= మేఘుల సమూహాలపై; ఏసి= బాణాలను ప్రయోగించి; సస్యముల్= పంటలు; వృద్ధిన్+పాండన్= పెంపుచెందేటట్లు; భూమికిన్= భూమికి; వర్ధముల్= వానలు; కురియించెన్= కురిపించాడు (కురిసేటట్లుచేశాడు).

తాత్పర్యం: పుడమిలో వానలు కురవకపోవటంచేత మాంధాత మిక్కిలి ఆగ్రహంచెంది, దేవేంద్రుడితో భయంకరమైన యుద్ధాన్ని చేశాడు. ఏనుగులను కొట్టేవిధంగా తన మంత్రబాణాలను మేఘులపై విరివిగా ప్రయోగించి పంటలు వృధ్మి చెందేటట్లుగా భూమిపై వానలు కురిపించాడు.

విశేషం: వృత్తలక్షణానికి ఆర. 2.22 విశేషాంశం చూడండి.

వ. ఇది యమ్మాంధాతృ దేవయజనస్థానంబు; మతి యిక్కురుక్కేత్తంబునందు సరస్వతీతీరంబున సోమకుండను వాడు యజ్ఞంబు సేసి పుత్రసత్తంబుఁ బడసే' ననిన నది యెట్లని ధర్మజుం డడిగెన రోమశుం డిట్లనియె.207

ప్రతిపదార్థం: ఇది= ఈస్తలం; ఆ+మాంధాతృ దేవయజనస్థానంబు= ఆ మాంధాత దేవయజ్ఞం చేసినచోటు; మహి= ఇక; ఈ+కురు, క్షేత్రంబునందున్= ఈ కురుక్షేత్రంలో; సరస్వతి, తీరంబున= సరస్వతీనది తీరంలో; సోమకుండ+అనువాఁడు= సోమకుడు అనే పేరు కలవాడు; యజ్ఞంబు+చేసి= యజ్ఞంచేసి; పుత్ర, శతంబున్= నూరుగురు కొడుకులను; పడసెన్= పొందాడు; అనినన్= అని చెప్పగా; అది= ఆ వృత్తాంతం; ఎట్లు= ఏరీతిగా జరిగింది; అని= అని; ధర్మజాండు= ధర్మరాజు; అడిగినన్= ప్రశ్నించగా; రోమశుండు= రోమశుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఇది ఆ మాంధాత యజ్ఞంచేసినచోటు. ఇక ఈ కురుక్షేత్రంలో సరస్వతీనది తీరాన సోమకుడనే రాజు యజ్ఞంచేసి నూరుగురు కొడుకులను పొందాడు'- అని చెప్పగా ధర్మరాజు ఆ కథను వివరించి చెప్పమని కోరాడు. అంత రోమశుడు ఇట్లా చెప్పాడు.

సోమకుండను రాజర్షి చరిత్రము (సం. 3-127-2)

క. ‘సోమకుండను రాజర్షి ము, హి మఖి మొనలించి జంతుఁ డను నొక్క సుతున్ భూమీశ! పడసే; నాతని, భామలు నూర్మయును గొడుకుఁ బరమప్రీతిన్.

208

ప్రతిపదార్థం: భూమి+ఈశ!= ఏ రాజా!; సోమకుడు+అను, రాజ+బుపి= సోమకుడు అనేపేరుకల రాజ బుపి; మహోమఖము= గొప్పయజ్ఞం; ఒనరించి= చేసి; జంతుఁడు+అను+బక్క, సుతున్= జంతుడు అనేపేరు కల బక్క కొడుకును;; పడసెన్= పొందాడు; ఆతని, భామలు= ఆరాజ భార్యలు; నూర్మయును= వందమంది; పరమ, ప్రీతిన్= గొప్పప్రేమతో; కొడుకున్= కుమారుడిని (తరువాత పద్యంతో అన్వయం).

తాత్పర్యం: ‘ఓరాజా! సోమకుడు అనేరాజర్షి గొప్ప యజ్ఞంచేసి, జంతుడు అనేపేరుకల కొడుకును పొందాడు. ఆ రాజు రాణులు నూరుమంది ఆ కుమారుడిని మిక్కిలి ప్రేమతో.

క. తమ తమ పుత్రుడు కాఁ జి, త్తములం జేకొని దయం బృధ్గావము లే క ముదంబునఁ బెంచిల లో, కమున జనుల్ చోద్యమందగాఁ గడువేడ్చున్.

209

ప్రతిపదార్థం: తమ, తమ, పుత్రుడు+అ కాన్= తమ తమ సాంత కొడుకుగానే; చిత్తములన్= మస్సులలో; చేకొని= పాటించి; దయన్= కరుణతో; పుధక్+భావము, లేక= పేరు అనే తలపు లేకుండా; ముదంబునన్= సంతోషంతో; లోకమున, జనుల్= లోకంలోని ప్రజలు; చోద్యము+అందగాన్= ఆశ్వర్యం చెందగా; కడు, వేడ్చున్= మిక్కిలి ప్రేమతో; పెంచిరి= లాలించారు.

తాత్పర్యం: ఆ రాజుకు గల నూరుగురు భార్యలు ఏకైక పుత్రుడైన జంతుడిని తమ తమ సాంత బిడ్డగానే భావించి, పేరుభావం లేకుండా సంతోషంతో లోకంలోని ప్రజలు ఆశ్వర్యపడేటట్లుగా లాలించి పెంచారు.

వ. ఒక్కనాఁ దబ్బాలకు కుఱువు చీమ గుట్టిను దద్దేదన సహింప నోపక యెద్దుచుస్తువాని కడకుఁ దల్లులందటుఁ బఱతెంచి యెద్దైన నయ్యాక్రందన ధ్వని విని సంభ్రమించి సౌముకుం డంతఃపురంబునకుం జని కొడుకు నూరాళ్లి సభాస్థితుండై మంత్రులకు బుత్స్థిజులకు నిట్లనియె.

210

ప్రతిపదార్థం: ఒక్కనాఁడు= ఒకరోజు; ఆబాలకు, కుఱువు= ఆ బాలమడితొడను; చీమ, కుట్టిన్= చీమ కుట్టగా; తదీ+వేదన= ఆ నొప్పి; సహింపన్+ఓపక= తాళలేక; ఏడ్చుచుప్పు, వాని కడకున్= ఏడుస్తూ ఉప్పువాని దగ్గరకు; తల్లులు+అందరున్= తల్లులందరూ; పఱతెంచి= అరుదెంచి; ఏడ్చినవన్= ఏడ్యగా; ఆ, ఆక్రందన, ధ్వని= ఆ రోదన ధ్వని; విని= విని; సంభ్రమించి= తత్త్వరపాటుతో బాధను పొంది; సోముకుండు= సోముకుడు; అంతఃపురంబునకున్+చని= రాణివాసానికి వెళ్లి; కొడుకున్+డార్పి= పుత్రుడిని బుజ్జిగించి; సభా, స్థితుండు+ఐ= కొలువు తీర్పినవాడై; మంత్రులకు= సచివులకు; బుత్స్థిజులకున్= యజ్ఞంచేయించే పురోహితులకు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా (ఇట్లు) చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఒకరోజున ఆ బాలుడి తొడను గందుచీమ కుట్టింది. వాడు ఆ బాధకు తట్టుకోలేక పెద్దగా ఏడ్యసాగాడు. అతడి ఏడ్పు విని తల్లులందరూ పరుగెత్తుకొని వచ్చారు. అతడి బాధను చూచి వారుకూడా. గొల్లున ఏడ్చారు. ఆ రోదన ధ్వనిని సోముకుడు విన్నాడు, వెంటనే అంతఃపురానికి వెళ్ళాడు. కొడుకును ఓదార్చాడు. ఆపైన సభకు తిరిగి వచ్చి మంత్రులతో, బుత్స్థిజులతో ఇట్లు అన్నాడు.

విశేషం: ‘కురువు’ శబ్దానికి ‘కుఱువు’ అనే రూపంకూడా కనపడుతున్నది.

ఆ. ‘కోరి యొక్క కొడుకుఁ గొడుకుగా నే నెట్లు, నమ్మియుండనేర్చు? నాకు సతులు శతము గలిగియుండ సంతాన మల్పై, యునికి మీకుఁ జాడ నుచిత మగునె?’

211

ప్రతిపదార్థం: కోరి= కావాలని తలపోసి; ఒక్క, కొడుకున్= ఒక్క కొడుకును; కొడుకుగాన్= కొడుకుగా; ఏన్= నేమ; ఎట్లు= ఏరీతిగా (ఇట్లు); నమ్మి+ఉండ, నేర్చు= విశ్వసించి= ఉండగలను; నాకున్= నాకు; సతులు= భార్యలు; శతము= నూరుమంది; కలిగి+ఉండ= కలిగిఉండగా; సంతానము= బిడ్డలు; అల్పము+ఐ= తక్కువగా; ఉనికి= ఉండటం; చూడన్= ఆలోచింపగా, మీకున్= నా మేలు కోరే మీకందరికి; ఉచితము+అగునె= తగినదిగా కన్నిస్తున్నదా?

తాత్పర్యం: ‘నాకు నూరుమంది భార్యలున్నారు కాని కుమారుడు ఒక్కడే ఉన్నాడు. భార్యలు పోచ్చుమంది. సంతానం లోచ్చు. ఏకైక పుత్రుడు పుత్రుడు అని నమ్మివచ్చునా? మీ కందరికి ఇది సముచితంగా కనిపిస్తూ ఉండా?’

వ. అనిన వానికి బుత్స్థిజు లిట్లనిల.

212

ప్రతిపదార్థం: అనిన= అని చెప్పగా; వానికి= ఆ రాజుకు; బుత్స్థిజులు= యజ్ఞం చేయించే పురోహితులు; ఇట్లు+అనిరి= ఈవిధంగా చెప్పారు.

తాత్పర్యం: అని అడుగగా సోమకుమహారాజుకు యజ్ఞం చేయించే పురోహితులు ఈవిధంగా బదులు పలికారు.

తే. ‘ధరణినాథ! నీ భార్యాశతంబునందుఁ, బరంగ నూర్మయుపుత్తులఁ బడయ నీకు నభముతం బేనఁ దగుఁ దగడనక నీపు, కడగి మా చేయబంచిన క్రతువు నీయు.

213

ప్రతిపదార్థం: ధరణినాథ!= పుడమికి భర్తవైన ఓ(సోమక) మహారాజా!; నీ, భార్య, శతంబునందున్= నీ నూరుగురు పత్నుల వలన; పరఁగ= ఒప్పుగా; నూర్మయురు, పుత్రులన్= వందమంది కొడుకులను; పదయ= పొందడానికి; నీకు= నీకు; అభిమతంబు+ఏనిన్= కోరిక ఉంటే; తగున్+తగదు+అనక= ఇది మంచిది, ఇది చెడ్డది అని చెప్పక; నీవు= నీవు; కడగి= పూనికతో; మా, చేయన్+పంచిన= మేము చేయుమని చెప్పిన; క్రతువు= యజ్ఞం; చేయు(ము)= చేయవలసింది.

తాత్పర్యం: ‘ఓ సోమకమహారాజా! నీ నూరుమంది రాణులవలన నీకు నూరుగురు కొడుకులు పుట్టాలని కోరిక ఉంటే, మేము ఆదేశించిన యజ్ఞం చేయుము, ఇది తగింది. ఇది తగదు, అని ఎదురు చెప్పకుము.

వ. ఈ జంతుం బశువుగా వధించి తద్వాపాహాష్యంబుల హాష్యవహలం దనిపిన, దాన నీ నూర్మయురు భార్యలకు నూర్మయురు కొడుకులు పుట్టుదు; రంద్రజుండైన జంతుండు సావర్ణ లక్ష్మణ లక్ష్మిత సవ్యపార్ముండై యుదయించు’ నని చెప్పి బుత్యోజులచేత సోమకుండు ననుజ్ఞాతుండై. **214**

ప్రతిపదార్థం: ఈ జంతున్= జంతుడు అనేసేరుకల ఈ రాజుపుత్రుడిని; పశువుగాన్= యజ్ఞంలో బలి ఇచ్చే పశువుగా; వధించి= చంపి; తద్+వసా, హాష్యంబుల= అతడియొక్క నాభిక్రింది పలుచని మాంసపు (క్రొప్పు) పారతో కూడిన, ఆహాతితో; హాష్యవహన్= అగ్నిహోత్రుడిని; తనిపిన= తృప్తి చెందించినచో; దాన= దానివలన; నీ, నూర్మయురు, భార్యలకు= నీ నూరుగురు భార్యలకు; నూర్మయురు, కొడుకులు= వందమంది కొడుకులు; పుట్టుదురు= జన్మిస్తారు; అందు= వారిలో; అగ్రజాండు+ఐన= మొదట జన్మించే వాడైన; జంతుండు= జంతుడు; సావర్ణ, లక్ష్మణ, లక్ష్మిత, సవ్య, పార్ముండు+ఐ= బంగారు లక్ష్మణాలతో శోభిల్లే కుడిపార్ముంగ కలవాడై; ఉదయించున్= పుట్టుతాడు; అనిచెప్పి= అని చెప్పి; బుత్యోజులచేతన్= యజ్ఞాన్ని చేయించే పురోహితులచేత; సోమకుండున్= సోమకుడు; అనుజ్ఞాతుండు+ఐ= అనుమతి పొందినవాడై.

తాత్పర్యం: ఓ సోమక మహారాజా! నీ ఏకైకపుత్రుడైన జంతుడిని యజ్ఞపశువు చేసి సంహరించి, ఆతడి కడుపులోని పశు హాష్యంగా చేసి, అగ్నిహోత్రుడిని తృప్తిచెందిస్తే నీ నూరుగురు భార్యలకు నూరుమంది కొడుకులు పుట్టగలరు. వారిలో ముందుపుట్టిన జంతుడు తన కుడి ప్రక్క దేహభాగం బంగారులక్ష్మణాలతో శోభిల్లేవా డవుతాడు’- అని బుత్యోజులు చెప్పారు. సోమకుడు బుత్యోజుల అనుమతి పొంది.

విశేషం: పశాశబ్దానికి అర్థం నిర్వచించటంలో పండితులలో ఏకవాక్యత లేదు. కొందరు మెదడు అనిస్తే, మరికొంతమంది కడుపులో బొడ్డుక్రింద ఉల్లిపారవలె ఉండే మాంసపు (క్రొప్పు) పార- అనిస్తే అర్థం చెపుతున్నారు.

క. తనయుఁ బశువతీచి తద్వహఁ, గొని వేల్చినఁ జూచి యార్తుకురీనాదం బున నేడ్డిలి కడు నడులుగఁ, దనుమధ్యలు నూర్మయురును సుతస్మేహమునన్. **215**

ప్రతిపదార్థం: తనయున్= కొడుకును; పశువు+పఱిచి= యజ్ఞంలో బలిపశువుగా చేసి; తద్+వసన్= అతని నాభి క్రింది పలుచని మాంసపు (క్రొప్పు) పారను; వేల్చినన్= హోమంచేయగా; చూచి= అరసి; తనుమధ్యలు= ప్రీలు, సస్పటి నడుము కలవారు; నూర్మయురును= వందమంది; సుత స్నేహమునన్= పుత్రుడిమీద గల అనురాగంచేత; కడున్+అడలుగన్= మిక్కిలి దుఃఖాలతో; ఆర్త కురరీ, నాదంబునన్= బాధతో దుఃఖిస్తువు భయపడిన ఆడుగొరైలు చేసే ధ్వనివంటి ధ్వనితో; ఏడ్జిరి= ఆక్రందనలు చేశారు.

తాత్పర్యం: కొడుకును యజ్ఞంలో బలిషపువుగా చేసి అతడి వస్తు హోమంగా పేల్చటం చూచి నూరుగురు తల్లులు మిక్కిలి అడలుతూ కుమారుడిమీద గల ప్రేమతో ఆడుగొర్రెలు బాధతో అరచినట్లు పెద్దపెట్టున ఏడ్చారు.

క. జమ్ముగుఁ దద్దుథమాప్తుఁ | ఇమ్మున గర్జములు దాళ్ళి నాతులు నవమా
సమ్ములు నిండుడుఁ గనిల ము | దమ్మున జంతుప్రముఖసుతప్రకరమ్మున్.

216

ప్రతిపదార్థం: ఇమ్ముగున్= సంపూర్ణంగా; తద్+ధూమ+అధూషమున్= ఆ వపాహోమంయొక్క పొగను పీల్చటంవలన; నాతులు= ప్రీలు (సోమకుడి భార్యలు); గర్జమున్లు+తాల్చి= కడుపుతో ఉండి; నవ, మాసమున్లు= తొమ్మిదినెలలు; నిండుడున్= నిండగానే, వృథికాగానే; ముదమున్నన్= సంతోషంతో; జంతు, ప్రముఖ, సుతప్రకరమ్మున్= జంతుడు మొదలైన కొడుకులసనూహాన్ని; కనిరి= ప్రసవించారు.

తాత్పర్యం: ఆ వపాహోమంయొక్క పొగను బాగా పీల్చటంవలన సోమకుడి భార్యలు నూరుగురు గర్జవతులై, తొమ్మిది నెలలు నిండినపిదప సంతోషంతో జంతుడు మొదలుగా గల నూరుగురు కొడుకులను ప్రసవించారు.

వ. అందు జంతునకు నందఱు నెప్పటియట్ల తల్లులు సమస్నేహాలై యుండం బుత్తులు నూర్స్వరుం బెరిగి సమర్థలైయన్నుఁ బెద్ద కాలంబునకు బుత్తీజ్ఞండు పరలోకగతుండై ఫోరసరకానలంబున నెలయుచు నుండి: నంత సోమకుండును దేహత్వాగంబు సేసి, యమరలోకంబున కరుగువాడు ముందట నరకానల పచ్చమానుండయ్యెడు బుత్తీజ్ఞం జాచి' యి భైల్లిత్తివ దుఃఖోపమాతుండైతి?' వని యడిగిన వాఁ డిట్లునియే. 217

ప్రతిపదార్థం: అందున్= ఆ బిడ్డలలో; జంతునకున్= జంతుడిపట్ల; అందఱున్, తల్లులు= అందరు తల్లులు; ఎప్పటి+అట్ల= లోగడవలనే; సమ, స్నేహాలు+బి+ఉండున్= సమమైన ప్రేమతో ఉండగా; పుత్రులు= కొడుకులు; నూర్స్వరున్= నూరుగురు; పెరిగి= ఎదిగి; సమర్థులు+బి+ఉండున్= శక్తి కలవారై ఉండగా; పెద్ద, కాలంబునకు= చాలాకాలం గడిచిన పిదప; బుత్తీజ్ఞండు= యజ్ఞంచేయించిన పురోహితుడు; పరలోకగతుండు+బి= పరలోకానికి వెళ్ళినవాడై (అంటే మరణించినవాడై); ఫోర, నరక+అనలంబునన్= భయంకరమైన నరకలోకంలోని అగ్నిలో అనగా నరకంలోని భయంకరమైన అగ్నిలో; ఎరియుచున్+ఉండెన్= కాగుతున్నాడు; అంత= అటుపిదప; సోమకుండును= సోమక మహారాజున్నా; దేహ, త్వాగంబు+చేసి= మరణించి; అమర, లోకంబునకు= స్వరలోకానికి; అరుగువాడు= వెళ్ళుతూ; ముందట= ముందుగా (దారిలో); నరక+అనల, పచ్చమానుండు+అయ్యెడు= నరకంలోని అగ్నిలో వేపబడుతున్న; బుత్తీజ్ఞన్+చూచి= యజ్ఞం చేయించిన పురోహితుడిని చూచి; ఇట్లు+ఏల= ఈ రీతిగా ఎందుకు; తీవ్ర, దుఃఖ+ఉంపమాతుండు+బతివి?= గాఢమైన పరితాపంచేత కొట్టబడినవాడిని అయినావు?; అని+అడిగినన్= అని ప్రశ్నించగా; వాడు= ఆ బుత్తీజ్ఞాడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అట్లా పుట్టిన పుత్రులయేడ అందరు తల్లులు జంతుడియేడ లోగడ చూపిన ప్రేమనే సమానంగా చూపసాగారు. ఆ నూరుగురు కొడుకులు పెరిగి పెద్దవారై సమర్థులు అనేపేరు తెచ్చుకొన్నారు. చాలాకాలం గడిచినపిదప, ఆ యజ్ఞాన్ని చేయించిన బుత్తీజ్ఞాడు మరణించి సమరకలోకంలో భయంకరమైన అగ్నిలో మలమల మాడుతున్నాడు. అంత సోమక మహారాజు కూడ మరణించి, స్వరలోకానికిపోతూ ముందుగా దారిలో నరకలోకంలోని అగ్నిలో వేగుతున్న బుత్తీజ్ఞాడిని చూచి, 'నీవు ఈవిధంగా ఎందుకు తీవ్ర దుఃఖానికి లోనైనావు?' అని అడుగగా అతడు ఇట్లా బదులు పలికాడు.

గ. ‘అవనినాథ! నీకు నాల్మిజ్ఞ మొనరించి, చూపే యిట్టి నరకపాపకమును
బడినవాడు; నీకు బహుపుష్ట లోకముల్, గలవు; నన్ను గావవలయుఁ గరుణ.’

218

ప్రతిపదార్థం: అవని, నాథ!= పుడమికి భర్తవైన ఓ సోమక మహారాజా!; నీకున్+ఆర్థిజ్యము+బనరించి= నీకు యజ్ఞంలో బుత్తిజూడిగా పనిచేయటం వలన; ఇట్టి= ఇటువంటి; నరక, పాపకమునన్= నరకంలోని అగ్నిలో; పడినవాడన్= పతనమైనవాడిని; చూపే= సుమా; నీకున్= నీకు; బహు, పుణ్య, లోకముల్, కలవు= నీకు ఎన్నో పుణ్యగతు లున్నాయి; కరుణాన్= దయతో; నన్నున్= నన్ను; కావవలయున్= కాపాడాలి.

తాత్పర్యం: ఓ సోమక మహారాజా! నీ యజ్ఞంలో బుత్తిజూడిగా పనిచేయటం చేతనే సుమా! నాకు ఈ నరకాగ్నిలో పడటం సంభవించింది. నీకేం? నీకు ఎన్నో పుణ్యగతులు లభించిఉన్నాయి. దయతో సువే నన్ను కాపాడాలి.

వ. అనిన సోమకుండు ధర్మరాజు పాలికిం జని తచ్ఛసునంబునం బుణ్యలోకంబులకుం బోపుచుండి యిట్లనియె. 219

ప్రతిపదార్థం: అనిన= అని చెప్పగా; సోమకుండు= సోమకుడు; ధర్మరాజు, పాలికిన్+చని= యముడి వద్దకు వెళ్లి; తత్త+శాసనంబునన్= అతడి ఆజ్ఞమేరకు; పుణ్యలోకంబులకున్= పుణ్యగతులకు; పోపుచుండి= వెళ్ళతూ; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని ఆ బుత్తిజూడు పలుకగా, సోమకుడు యముడి దగ్గరకు వెళ్లి, అతడి శాసనాన పుణ్యలోకాలకు పోతూ, ఇట్లా చెప్పాడు.

క. ‘నా కారణమున బుత్తిజ్ఞఁ, దేకాంతమ నరకగతికి నేగెను వానిం
దోకాని పోయెద’ నని శుభ, లోకంబున కరిగె బ్రిదశలోకస్తుతుడై.

220

ప్రతిపదార్థం: నా, కారణమున= నా మూలాన; బుత్తిజూడు= యజ్ఞాన్ని చేయించిన ఈ పురోహితుడు; ఏకాంతమ= ఒంటరిగా; నరక, గతికిన్= నరకలోకానికి; ఏగెను= వెళ్ళడు; వానిన్= అతనిని (ఆ బుత్తిజూడిని); తోకానిపోయెదను= నాతోపాటు తీసికొని వెళ్లాడు; అని= అని చెప్పి; త్రిదశ, లోక, స్తుతుడు+ఖ= స్వర్గలోకంచేత స్తుతించబడినవాడై; శుభ, లోకంబునకు= పుణ్యలోకానికి; అరిగెన్= వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: ‘ఈ బుత్తిజూడు నామూలాన కదా ఈ నరకలోకంలో పడి ప్రముఖ వచ్చింది. అతడిని నాతోపాటు స్వర్గలోకానికి తీసికొనివెళ్ళగలను’- అని చెప్పి అతడిని తనవెంట పుణ్యగతికి తీసికొని వెళ్ళాడు. ఆ సోమక మహారాజును స్వర్గలోకం ప్రస్తుతించింది.

విశేషం: ఈ కథలోని ముఖ్యంశాలు(1) నరమేధం జరిగింది. (2) నరమేధం చేసిన రాజుకు స్వర్గమున్నా, చేయించిన బుత్తిజూడికి నరకమున్నా ప్రాప్తించాయి. (3) ఆరాజ తాను స్వర్గానికి వెళ్ళతూ కూడా స్వార్థాన్ని పీడి తనమూలాన నరకంలో ప్రముఖ బుత్తిజూడిని ఉద్ధరించటం.

వ. ఇట్లు యజ్ఞపుత్తుం దైన సోమకుండు తన తపాయజ్ఞపులంబున బుత్తిజ్ఞ నరకవిముక్తుంజేసి పుణ్యలోక గతుండయ్యు; నిందుఁ దొబ్బి ప్రజాపతి సహార్థ వార్షికంబైన యష్టాకృతంబును సత్తయాగంబుఁ జేసే;

నాభాగుండైన యంబలీఘుం డిందు యజ్ఞంబులం జేసి పరమసిద్ధికిం జనియె; నిచి నహుము యజ్ఞదీరం; జిందు దశపద్ధు సంజ్ఞ ధనంబుల నాతందు సదస్యులం బూజించే; నిచి సార్వభోమ యజ్ఞస్థానం; జిచి యయాతి యజ్ఞాయతనంబు; వాని సవనంబున కింద్రుందు వచ్చే; నిచి రామప్రాదం, జిచి నరనారాయణాత్మమం, జిచి ఘ్రష్టావతరణంబు యమునాతీర్థం; జిందు దేవతలును బుఘులును సారస్వత యాగంబుఁ జేసి; లభి దేవతల్యయైన సంవర్తుచేత రక్షితం; జిందు భరతుం డనేక యాగంబులు సేసి సర్వలోకంబులుం జూచె; నీవు నిందుఁ గృతస్నానుండపై సర్వలోకంబులుం జాడు' మనిన ననుజసహితుండై ధర్మతసయుం డతీర్థంబున స్నానంబుఁ జేసి రోమశున కిట్లనియె.

221

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈవిధంగా; యజ్ఞ పుత్రుందు+బన= యజ్ఞంవలన కొడుకును పొందినట్టి వాడైన; సోమకుందు= సోమకుమహారాజు; తన, తపన్+యజ్ఞ ఘలంబున= తనయొక్క తపస్య అనేటువంటి యజ్ఞానికి సంక్రమించే ఘలితంగా; బుత్యిజ్ఞన్= యజ్ఞం చేయించిన పురోహితుడిని; నరక, విముక్తున్+చేసి= నరకంమండి తప్పించి; పుణ్య, లోక, గతుందు+ అయ్యున్= పుణ్యలోకానికి వెళ్లినవా దయాడు; ఇందున్= ఇక్కడ; తొల్లి= పూర్వకాలంలో; ప్రజాపతి= బ్రహ్మదేవుడు; సహస్ర, వార్షికంబు+బన= వేయి సంవత్సరాలు పట్టిన; ఇష్టాకృతంబు+అను= ఇష్టాకృతం అనే పేరు కల; సత్రయాగంబున్+చేసెన్= సత్రయాగాన్ని సలిపాడు; నాభాగుందు+బన= నాభాగవంశియుడు అయిన; అంబరీమందు= అంబరీముడు; ఇందు= ఇక్కడ; యజ్ఞంబులన్+చేసి= యజ్ఞాలు చేసి; పరమ, సిద్ధిక్షేత్రం+చనియైన్= మిక్కిలి ఉత్సవప్రమైన గతిని పొందాడు; ఇది= ఈచోటు; నహుము, యజ్ఞ, దేశంబు= నహుముడు యజ్ఞం చేసినచోటు; ఇందున్= ఇక్కడ; దశ, పద్మ, సంఖ్య= పదిపద్మాల లెక్కగల; ధనంబులన్= నిధులతో; ఆతందు= ఆ నహుముడు; సదస్యులన్= యజ్ఞంలో లోటుపాట్లు రాతుండా గమనించే పండితులను; పూజించెన్= పూజించాడు. అర్పించాడు; ఇది= ఈచోటు; సార్వభోమ, యజ్ఞస్థానంబు= సార్వభోముడి యజ్ఞస్థలం; ఇది= ఈచోటు; యయాతి, యజ్ఞ+అయతనంబు= యయాతి యజ్ఞం చేసిన స్థలం; వాని, సవనంబునకు= అతడి యజ్ఞానికి; ఇంద్రుందు= ఇంద్రుడు; వచ్చేన్= వచ్చాడు; ఇది= ఈ చోటు; రామప్రాదంబు= రామప్రాదం; ఇది= ఈ చోటు; నర, నారాయణ+అశ్రమంబు= నరుడు, నారాయణుడు తపమొనర్చిన అశ్రమస్థానం; ఇది= ఈ చోటు; ఘ్రష్టావతరణంబు= ఘ్రష్టధీపం నుండి నదివెలువడ్డచోటు; అను= అనేటువంటి; యమునా, తీర్థంబు= యమునానదికి చెందిన పుణ్యస్థలం; ఇందు= ఇక్కడ; దేవతలును, బుఘులును= దేవతలు, మునులు కలిసి; సారస్వతయాగంబున్+చేసిరి= సరస్వతికి సంబంధించిన యజ్ఞాన్ని చేశారు; ఇది= ఈచోటు; దేవ, బుప్రి+బన= దేవతలకు చెందిన ముని అయిన; సంవర్తుచేత= సంవర్తుచేత; రక్షితంబు= కాపాడబడునట్టిది; ఇందు= ఇక్కడ; భరతుండు= భరతుడు అనేరాజు; అనేక, యాగంబులు+చేసి= అనేకయాగాలు చేసి; సర్వలోకంబులన్= లోకాలనస్నింటినీ; చూచెన్= దర్శించాడు; ఈపును= నీపుకూడా; ఇందున్= ఇక్కడ; కృత, స్నానుండవు+బ= స్నానంచేసి; సర్వలోకంబులన్ + చూడుము= అస్నీలోకాలనూ దర్శించవలసింది; అనివన్= అని చెప్పగా; అనుజ, సహితుందు+బ= తమ్ముళ్ళతోపాటు; ధర్మ తనయుండు= ధర్మరాజు; ఆ+తీర్థంబున= ఆనీటిలో; స్నానంబున్+చేసి= స్నానంచేసి; రోమశునకు= రోమశ మహార్షి; ఇట్లు+అనియైన్= ఈ విధంగా తెలిపారు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా యజ్ఞంవలన కొడుకులను పొందిన సోమకుమహారాజు తన తపస్య అనేయజ్ఞం యొక్కఘలంగా తన బుత్యిజ్ఞడిని నరకంమండి వెలువడచేసి పుణ్యగతిని పొందాడు. ఇక్కడ పూర్వకాలాన బ్రహ్మదేవుడు వేయి ఏళ్ళ గడువు కల సత్రయాగం 'ఇష్టాకృతం' అనేదానిని చేశాడు. ఇక్కడ నాభాగుడి వంశంలో పుట్టిన అంబరీముడు యజ్ఞాలు చేసి మిక్కిలి ఉత్తమగతికి వెళ్లాడు. ఇది నహుముడు యజ్ఞం చేసినచోటు. ఇక్కడ అతడు నూరు అర్థాల ధనాన్ని యజ్ఞంలో లోటుపాట్లులేకుండా గమనించే పండితులకు దక్కిణగా ఇచ్చాడు. ఇది

సార్వభోముడి యజ్ఞవాటిక. ఇది యమాతి యజ్ఞం చేసినష్టలం. అతడి యజ్ఞానికి దేవేంద్రుడు వచ్చాడు. ఇది రామప్రాదం. ఇది ప్లక్ష్మవతరణం అనేతీర్థం. ఈ యమునా తీర్థాన దేవతలున్నా, మునులున్నా సరస్వతికి సంబంధించిన యజ్ఞాన్ని చేశారు. ఇది దేవబుషిత్యైన సంవర్తుడిచేత కాపాడబడేటటువంటిది. ఇక్కడ భరతుడు చాలా యజ్ఞాలు చేసి సర్వలోకాలను దివ్యద్వాష్టితో చూడగలిగాడు. నీవుకూడా ఇక్కడ స్నానంచేసి ఆ లోకాలను అన్నటినీ ఒకసారి దర్శించవలసింది'- అని చెప్పగా ధర్మరాజు తనతమ్ముళ్ళతోపాటు ఆ తీర్థంలో స్నానంచేసి రోమశుడితో ఈవిధంగా చెప్పాడు.

విశేషం: 'పద్మ' సంఖ్య అంటే పది అర్పుదాలు. అర్పుదం అంటే పదికోట్లు, కోటి అంటే సూరులక్షలు.

శా. 'దేవర్షిధ్యుచరాహిలోకములు నాదిత్యశ్శోనీలోకముల్
దేవాభీశ్శర్వు జూచితిన్; మతియు స్వదేవేంద్రునొధ్వన్ సగం
డీవోద్భామమహభుజార్ఘశ్శు గిరీటిన్ సప్యసాచిన్ జయ
శ్రీవిభ్రాజితు బార్థు జూచితి జగత్సేవ్య! మునీంద్రోత్సమా!' 222

ప్రతిపదార్థం: జగత్తోనేవ్యా!= లోకంచేత సేవించతగినవాడా!; ముని+ఇంద్ర+ఉత్తుమా!= బుమలలో శ్రేష్ఠులైన వారిలో మంచివాడా! దేవ+బుషి, ద్వారా, చర+అహి, లోకములున్= దేవర్షులు ఉండే లోకమున్నా, ఆకాశంలో చరించేవారు ఉండే లోకమున్నా, సర్వాలు నివసించే పాతాళలోకమున్నా; ఆదిత్య+అశ్వినీ, లోకముల్= సూర్యుడిలోకం, అశ్వినులలోకమున్నా; దేవ+అధీశ్శరున్= దేవేంద్రుడిని; చూచితిన్= దర్శించాను; మతియు= ఇంకను; ఆ+దేవేంద్రు+బద్ధన్= ఆ దేవేంద్రుడి దగ్గర; స, గాంధీవ+ఉద్ధారు, మహా, భుజ+అర్ఘశ్శున్= గాంధీవమనే వింటితో గూడిన గడియమ్మానుల వంటి గొప్ప భుజములు గలిగి గంభీరుడైణన్న వాడిని; కిరీటిన్= కిరీటం గల అర్ఘునుడిని; సప్యసాచిన్= కప్యుడిని; జయత్రీ, విభ్రాజితున్= జయలక్ష్మితో శోభిల్లేవాడిని; పార్థున్= అర్ఘునుడిని; చూచితిన్= దర్శించాను;

తాత్పర్యం: 'జగత్తు అంతటిచేత ఆరాధించదగినట్టివాడా!. మునులలో శ్రేష్ఠులైన వారిలో శ్రేష్ఠుడా! ఓ రోమశమహర్షీ! నేను దేవర్షుల లోకాన్ని చూచాను; ఆకాశగమనం కల ఫేచరుల లోకాన్ని చూడకలిగాను. సర్వలోకాన్ని దర్శించాను. ఇంకా దేవేంద్రుడిని చూడగలిగాను, అక్కడ దేవేంద్రుడి దగ్గర గడియమ్మానుల వలె పాడవైన గాంధీవమనే ధనువును ధరించి మిగుల గంభీరంగా తేజరిల్లుతున్న కిరీటిని, జయలక్ష్మితో శోభిల్లుతున్న పార్థుడిని, కప్యుడిని చూచాను'.

వ. అనిన రోమశండు వెండియు ధర్మరాజున కిట్లనియే. 223

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అనిచెప్పగా; రోమశండు= రోమశుడు; వెండియు= మరల; ధర్మరాజునకు= ధర్మరాజుతో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఈవిధంగా ధర్మరాజు చెప్పగా మరల రోమశుడు ధర్మరాజుతో ఇట్లు చెప్పాడు.

క. 'ఇది దక్షమఖస్తానం; | జిబియు సరస్వతి యనంగ నిలఁ బరగు మహి
నది; యిందుఁ బ్రిదశతతితోఁ, బ్రిదశజ్యేష్ఠుండు సేసేఁ బివిల మఖింబుల్. 224

ప్రతిపదార్థం: ఇది= ఈచోటు; దశ్మ= దశ్మియొక్క; మఖస్థానంబు= యజ్ఞంచేసినవోటు; ఇది= ఇది; సరస్వతి+అనంగన్= సరస్వతి అనేపేరుమీద; ఇలన్+పరిగు= పుడమిషై ఒప్పేటటువంటి; మహానది= గొప్పనది; ఇందున్= ఈ సరస్వతి నదియొక్క గట్టుమీద; త్రిదశ, తతీతోన్= దేవతల సమాపంతో; త్రిదశ, జ్యేష్ఠండు= దేవతలకు అగ్రజాడైవాడు- బ్రహ్మాదేవుడు; తివిరి= పూనికతో; మఖంబుల్= యజ్ఞాలు; చేసెన్= చేశాడు.

తాత్పర్యం: ఇది దశ్ముడు యజ్ఞం చేసిన ఫ్లలం. ఇది భూలోకంలో సరస్వతి అనేపేరు కల గొప్పనది. ఈ సరస్వతి నదితీరాన వేల్పులలో మొదటపుట్టిన బ్రహ్మాదేవుడు యజ్ఞాలు చేశాడు.

వ. ఇది పంచయోజన ప్రమాణంబైన ప్రజాపతియజ్ఞవేభి; ఇందు దేహత్వాగంబు సేసి మర్యు లమర్యత్వంబుం బొందుదురు; తొల్లి సరస్వతి నిషధదేశంబున భూమి సాచ్చి యిచ్ఛమసోదైదంబునందుఁ గానంబడియే; నిధి సింధుతీర్థం; జిందు లోపాముద్ర నగస్తుండు ప్రతిగ్రహించే. **225**

ప్రతిపదార్థం: ఇది= ఈచోటు; పంచ, యోజన, ప్రమాణంబు+ఖన= అయిదు ఆమడల నిడివి కల; ప్రజాపతి, యజ్ఞ, వేది= బ్రహ్మాదేవుడు యజ్ఞం చేసిన అరుగు; ఇందు= ఇక్కడ; దేహ, త్వాగంబు+చేసి= శరీరాన్ని విడిచి; మర్యులు= మానవులు- మరణశిల్పారైవారు; న+మర్యత్వంబున్= చావులేని దైవభావాన్ని; పొందుదురు= సంపాదిస్తారు; తొల్లి= పూర్వకాలాన; సరస్వతి= సరస్వతినది; నిషధ, దేశంబున= నిషధదేశంలో; భూమి+చొచ్చి= భూమిలోకి చొరబడి; ఈ+చమసోదైదంబునందున్= ఈ చమసోదైదం అనే తీర్థంలో; కానంబడియే= కనిపించింది; ఇది= ఈ ఫ్లలం; సింధు, తీర్థంబు= సింధుతీర్థం అనేపేరు కలిగింది; ఇందు= ఇక్కడ; అగస్త్య మహాముని; లోపాముద్రన్= లోపాముద్ర అనే తన ధర్మపత్నిని; ప్రతిగ్రహించేన్= పాణిగ్రహణం చేశాడు.

తాత్పర్యం: ఇది అయిదు ఆమడల మేర నిడివి కలిగిన వేదిక. దీనిషై పూర్వం బ్రహ్మాదేవుడు యజ్ఞాన్ని చేశాడు. ఇక్కడ శరీరాన్ని విడిచిన మనమ్యలు దేవతాభావాన్ని పొందగలరు. పూర్వకాలాన సరస్వతినది నిషధదేశంలో భూమిలోపలికి అంతర్ధానమై మళ్ళీ ఈ ‘చమసోదైదం’ అనేతీర్థంలో బయటపడింది. ఇది సింధుతీర్థం. ఇక్కడే అగస్త్యమహర్షి లోపాముద్రను తన ధర్మపత్నిగా స్వీకరించాడు.

విశేషం: ‘చమసం’ - అంటే మోదుగువంటి కర్తృతో చతురప్రాకారంగా చేయబడిన యజ్ఞపు ఉపకరణం. బ్రహ్మాదేవుడు యజ్ఞం చేసిన చోటగల విశాలమైన అటువంటి యజ్ఞప్రాతమ భేదించుకొని సరస్వతి నది వెలువడింది. అందువలన అచ్చటి పుణ్యతీర్థానికి ‘చమసోదైద’ మనే పేరు ఏర్పడింది.

తే. ఇదియు విష్ణుపదంబు; దా నిధి విపాశ; | యిదియుఁ గాశ్చీరమండలం; జభి వితస్తు; మిదియు మానసద్వార; మిం బిందువంశ! | పరశురాముండు మును హంసపథముఁ జేసే. **226**

ప్రతిపదార్థం: ఇదియు= ఈచోటు; విష్ణుపదంబు= విష్ణుపదం అనే పుణ్యతీర్థం; తాన్+ఇది, విపాశ= తాను ఇది విపాశ అనే పుణ్య నది; ఇదియున్= ఈచైత్తిర్థం; కాశ్మీర, మండలంబు= కాశ్మీరదేశం; ఇది=ఇది; వితస్తుము= వితస్తుం అనే పవిత్ర నది; ఇదియు= ఇదియున్నా; మానస, ద్వారము= మానస సరస్వతి యొక్క ద్వారం; ఇందు= ఇక్కడ; ఇందువంశి= చంద్రవంశానికి చెందినవాడా, బిధర్మరాజు!; పరశురాముండు= పరశురాముడు; మును= తొల్లి; హంసపథమున్= హంసపథం అనే శైతాన్ని; చేసెన్= నిర్మించాడు.

తాత్పర్యం: చంద్రవంశానికి చెందినటువంటి ధర్మరాజు! ఈ పుణ్యతీర్థానికి విష్ణుపదం అని పేరు. ఈ పుణ్యానంది విపాశ అని పేరు. ఇది కాళీర మండలం. ఈ నదికి వితస్తం అని పేరు. ఈశ్వేతానికి మానసద్వారం అనిపేరు. దీనిని పూర్వం పరశురాముడు హంసపథంగా నిర్మించాడు.

విశేషం: ప్రతిపుణ్యక్షేత్రానికి, తీర్థానికి ఏదోఒక విశిష్టత చెప్పబడింది. వాటిలో ఒకటి విష్ణుపదం. భారతంలో అభివర్ణితాలైన పుణ్యక్షేత్రాలను; తీర్థాలను అన్నిటినీ నేడు గుర్తించటం కష్టం. ఆరణ్యపర్వంలోని రెండో ఆశ్వాసంలో కొన్ని పుణ్యక్షేత్రాల, తీర్థాల వర్ణన ఉన్నది. మూడో ఆశ్వాసంలోకూడా అటువంటి వర్ణన ఉన్నది. అక్కడక్కడా పునరుక్తి లేకపోలేదు. రెండో ఆశ్వాసంలో నారదమహార్షి ధర్మరాజుకు చెప్పిన పుణ్యక్షేత్రాల, తీర్థాల అభివర్ణితాలను ఉన్నది. మూడో ఆశ్వాసంలో ధర్మరాజుమలు దర్శించిన పుణ్యక్షేత్రాల, తీర్థాలవర్ణనం ఉన్నది. విష్ణుపదం అంటే బహుశా విముక్తి కల్పించే తీర్థంగా ఏర్పడిఉంటుంది. మానససరోవరం యొక్క ద్వారం మానసద్వారం. ఇక్కడి కొండలోనే పరశురాముడు ఈ ఆశ్రమాన్ని నిర్మించాడు. ఆ ఆశ్రమం పేరు ‘హంసపథం’.

శిఖి యను రాజర్షిచరిత్రంబు రోమశుండు ధర్మరాజువకుఁ జెప్పుట (పం. 3-130-15)

v. ఇక్కొలనం జ్ఞాతమాసంబునందు మహామునులచేతం బూజితుండై యుమాసహితం ఢీశ్వరుండు వాలకిం బ్రత్యక్షంబగుటయు నరుంధతీ సహితుండై వసిష్టుం డిందుల వసియించే; నిభి భృగుతుంగం బను పర్వతం; జిందు సుశీలరపతి శిజయను వాడు దొబ్బి యజ్ఞంబు సేయుచున్న నింద్రాగ్నులు వాని మహాగుణంబు లెఱుంగవేడి యింపుండు శ్వేసం బైత, నగ్ని కపణంబై శ్వేసభయింబును బఱతెంచి శిబమయువు సౌచ్ఛిన దాని నెగిచికొని వచ్చి శ్వేసంబు శిజి కిట్లనియే.

227

ప్రతిపదార్థం: ఈ+కొలనన్= మానసమనే ఈసరస్సులో; చైత్ర, మాసంబునందు= చైత్రమాసంలో; మహామునులచేతన్= గొప్పబుములచేత; పూజితుండు+హి= ఆరాధించబడ్డవాడై; ఉమాసహితుందు+ఈశ్వరుండు= పార్వతీదేవితో కూడిన పరమశివుడు; వారికిన్= ఈ బుమలకు; ప్రత్యక్షంబు+అగుటయున్= కన్మించటమున్నా; అరుంధతీ, సహితుండు+హి= తన ధర్మపత్ని అయిన అరుంధతితోపాటు; వసిష్టుండు= వసిష్టమహార్షి; ఇందుల= ఇక్కడ; వసియించెన్= నివసించాడు; ఇది= ఈశ్వేతం; భృగుతుంగంబు+అను పర్వతంబు= భృగుతుంగ మనే పేరు కల కొండ; ఇందున్= ఇక్కడ; ఉశీలరపతి= ఉశీలర దేశమునకు రాజు అయిన; శిఖి+అనువాడు= శిఖి అనేవాడు; తొల్లి= పూర్వకాలాన; యజ్ఞంబు+చేయుచున్నున్= యజ్ఞం చేస్తుండగా; ఇంద్ర+అగ్నులు= ఇంద్రుడు, అగ్నియున్నా; వాని= అతడియొక్క; మహాగుణంబులు= గొప్పలక్షణాలు; ఎఱుంగ, వేడి= తెలిసికొనటానికి సంకల్పించిన వారై; ఇంద్రుండు= ఇంద్రుడు; శ్వేసంబు+హన్= దేగె కాగా; అగ్ని= అగ్నిపోత్రుడు; కపోతంబు+హి= పాపురంగా మారి; శ్వేస, భయింబున్నే= దేగవలని భీతిచేత; పఱతెంచి= పారిపోయి వచ్చి; శిఖి= శిఖియొక్క; మఱువు+చొచ్చినన్= శరణును ఆశ్రయించగా; దానిన్= ఆపాపురాప్మి; ఎగిచికొని, వచ్చి= వెంబడించి వచ్చి; శ్వేసంబు= దేగె; శిఖికి= శిఖితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నది.

తాత్పర్యం: ఈ మానస సరోవరమందు చైత్రమాసంలో మహార్షులచేత ఆరాధించబడి, పార్వతీదేవితో కూడి పరమేశ్వరుడు వారికి దర్శనాన్ని అనుగ్రహించాడు. అందువలన ఇక్కడ అరుంధతిదేవితోపాటు వసిష్టమహార్షి నివసించాడు. ఇది భృగుతుంగ పర్వత శిఖరం. ఇక్కడ ఉశీలరపతి శిఖిచక్కవర్తి పూర్వకాలంలో యజ్ఞం చేశాడు. అప్పుడు ఆ మహాముఖాప్పడి గుణగణాలు పరీక్షించతలచారు ఇంద్రాగ్నులు. ఇంద్రుడు దేగరూపం ధరించాడు. అగ్ని

పాపురంగా మారాడు. దేగవలని భీతితో పాపురం పరుగెత్తుకొనివచ్చి శిబిచక్రవర్తిని శరణు వేడింది. దేగ పాపురాస్ని వెంటాడుతూ వచ్చి శిబితో ఇట్లా పలికింది.

ఆ. ‘నిన్న సత్యధర్మనిర్మలుగా విందు; | నల్సై నీకు బాడియయ్ యుష్మా
డతిబుఖుక్కితుండనై యున్న నాకు నా , పశోరవిష్ము మిట్టు లాచలింప?

228

ప్రతిపదార్థం: నిన్న= ఓ శిబిచక్రవర్తి, నిన్న; సత్య, ధర్మ నిర్మలున్+కాన్= సత్యాస్ని, ధర్మాస్ని అమస్తించడం వలన కళంకం లేనటువంటి వాడినిగా; విందున్= వింటుంటాను; అట్టి, నీకున్= అటువంటి కీర్తికల నీకు; ఇప్పుడు= ఇప్పుడు; అతి బుభ్జీతుండను+ప+ఉన్న= మిక్కిలి ఆకలితో అల్లాడుతున్న; నాకున్= నాకు; ఆహర, విష్ముము= తిండికి ఆటంకం; ఇట్లులు= ఈ విధంగా; ఆచరింప= ఆచరించటం, (వర్తిలచేయటం); పాడి+అయ్య?= న్యాయమా?

తాత్పర్యం: ‘అయ్యా! శిబిచక్రవర్తి! నీవు సత్యాస్ని, ధర్మాస్ని ఆచరించటం చేత నిష్పతంకమైన వాడివని వినిఁడున్నాను. ఇప్పుడు నేను మిక్కిలి ఆకలితో ఉండగా నాకు ఆహరవిష్ముం చేయటం నీకు న్యాయమా?

వ. సర్వభూతంబులు నాపశిరంబున జీవించి వల్లిల్లా; నిభి నాకు భక్త్యంబు గానినాడు బుభుక్కావేదనం జీసు ప్రాణ వియోగం బగు; నట్లయిన నా పుత్రులు భార్యయు జీవింపనేర; రొక్కకపాతంబు రక్షించి పెక్కు జీవులకు హింస సేయుట ధర్మవిరోధంబు.

229

ప్రతిపదార్థం: సర్వభూతంబులున్= అన్ని ప్రాణులున్నా; ఆహరంబునన్= తిండివలన; జీవించి= బ్రుతికి; వద్దిల్లన్= వ్యక్తిచెందుతాయి; ఇది= ఈ పాపురం; నాకున్= నాకు; భక్త్యంబు+కానినాడు= ఆహరం కాకపోయినట్టేతే; బుభుక్కా, వేదనన్+చేసి= ఆకలిబాధచేత; ప్రాణ, వియోగంబు+అగున్= ప్రాణాలు పోగలవు; అట్లు+అయిన= ఆవిధంగా జరిగితే; నా, పుత్రులు= నా బిడ్లులు; భార్యయు= భార్యయున్నా; జీవింపనేరరు= జీవించలేరు; ఒక్క, కపోతంబు= ఒక పాపురాస్ని; రక్షించి= కాపాడి; పెక్కు, జీవులకున్= అనేక ప్రాణులను; హింస+చేయుట= హింసించటం, (బాధ కలిగించటం); ధర్మవిరోధంబు= ధర్మానికి వ్యతిరేకం.

తాత్పర్యం: సకలప్రాణులు ఆహరం మూలంగానే బ్రుతికి పెంపాందుతాయి. ఈ పాపురం నాకు ఆహరం కానినాడు నాప్రాణాలు నిలువవు. అట్లా జరిగితే నా సంతానం, నాభార్య బ్రతుకలేరు. ఒక్క పాపురాస్ని నీవు కాపాడి ఇన్ని ప్రాణులను హింసించటం ధర్మానికి వ్యతిరేకం కదా!

క. ధర్మజ్ఞ లైన పురుషులు , ధర్మవునకు బాధ సేయు ధర్మవునైన్
ధర్మముగా మదిఁ దలపరు; | ధర్మవు సర్వంబునకు హితంబుగ వలయున్.

230

ప్రతిపదార్థం: ధర్మజ్ఞులు+బన పురుషులు= ధర్మాస్ని తెలిసినటువంటివారు; ధర్మవునకు= ధర్మానికి; బాధ+చేయు= ఉపహాతి కల్పించే- అంటే హోని కలిగించే; ధర్మవున+బనన్= ధర్మాస్నిసైతం; ధర్మముగా= ధర్మమైనదిగా; మదిన్= మనస్సులో; తలపరు= ఎంచరు; ధర్మవు= ధర్మం అనేది; సర్వంబునకు= సమస్తమైన వాటికీ; హితంబుగ= మేలు చేకూర్చిదిగా; వలయున్= ఉండాలి.

తాత్పర్యం: ధర్మస్వరూపాస్ని ఎరిగిన జ్ఞానులు ధర్మానికి కీడు కలిగించే ధర్మాష్ట్రేనా, ధర్మంగా మనస్సులో భావించరు. అచ్చమైన ధర్మం, జగత్తు కంతటికీ మేలు చేకూర్చాలి.

విశేషం: మహాభారతం పంచమవేదం. మహాభారతంలో చాలాబోట్లు ధర్మంటై చర్చలు కొనసాగాయి. ధర్మస్వరూప నిరూపణకు, ధర్మసూక్ష్మ వివరణకు మహాభారతంలో పేర్కొనడగినవి, ముఖ్యమైనవి రెండు ఉపాఖ్యానాలు ఉన్నాయి. (1) ధర్మవ్యాధోపాఖ్యానం (2) శిభి గాథ. ‘అహింసా పరమో ధర్మః’ అన్న అహింసా నిర్వచనంలో ధర్మసూక్ష్మాన్ని అరయవలసి ఉన్నది. బౌద్ధమతానికి ‘అహింసా పరమో ధర్మః’ అన్నది జీవనాడి. పరోపకారార్థం తమ శరీరాలను అర్పించి ‘పరోపకారార్థ మిదం శరీరమ్’ అన్న వాక్యానికి జీవదుదహరణాలు బౌద్ధవాజ్ఞాయం ప్రపంచించిన బోధిసత్యలు, శిభి, జీమూత వాహనుడు మొదలైన మహానీయులు. ఈ పద్యం ధర్మసూక్ష్మానికి జీవనాడి విష్ణుశైయం అని ప్రతిపాదిస్తున్నది. ఏది ధర్మః? రెండు ధర్మాలు విప్రతిపన్నాలైనవి ఉన్నట్టుతే పరమధర్మ మేది? ఇక్కడ దేగ ఈప్రశ్ననే శిభికి వేసింది. పాపురాన్ని కాపాడటం ధర్మంగా నీవు భావిస్తే, నా ఆహారం మాట ఏమవుతుంది? అని శిభిని దేగ సూటిగా అడిగింది. ‘ఒక ధర్మానికి హని కలిగించే మరొక ధర్మం విష్ణజనీనం కాలేదు. అది ఆభాస ధర్మమే కాని పరమధర్మం కాదు’ అని ఈపద్యంలో దేగ ప్రతిపాదించింది. అంతేకాక - ఈ పద్యంతోపాటు తరువాతి గద్యాన్నికూడ అనుసంధించాల్సిఉంది ఈ ధర్మసూక్ష్మచర్చలో.

వ. ఇక్కపోతంబు నాకు వేదవిహితంబైన యాహారంబు; ‘శ్వేణాః కపాతాన్ ఖాదయన్తి’ యను వేదవచనంబు గలదు గావున ఢిని నాకు నాహారంబుగా ని’ మ్మునిన దానికి శిబి యిట్లునియె.

231

ప్రతిపదార్థం: ఈ+కపోతంబు= ఈ పాపురం; నారున్= నామ; వేద, విహితంబు+పన+అహారంబు= వేదాలచేత నీర్దేశించబడిన ఆహారం; శ్వేణాః= దేగలు; కపాతాన్= పాపురాలను; ఖాదయన్తి= తింటాయి; అను= అనే; వేద నచనంబు= వేదవాక్యం; కలదు= ఉన్నది; కాచున= కాబట్టి; దీని= ఈ పాపురాన్ని; నారున్= నామ; ఆహారంబుగాన్= ఆహారంగా; ఇమ్ము= ఇష్వవలసింది; అనిన్= అని చెప్పగా; దానికి= ఆ దేగకు; శిభి= శిభి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా తెలిపాడు.

తాత్వర్యం: ఈపాపురం నామ వేదాలచేత విధించబడిన ఆహారం. దేగలు పాపురాలను భక్తిస్తాయి- అనే వేదవాక్యం ఉన్నదికదా! కాబట్టి ఈ పాపురాన్ని నామ ఆహారంగా నీవు వదలాలి’- అని దేగ పలుకగా దానికి శిభి ఈవిధంగా బదులు పలికాడు.

విశేషం: దేగలకు పాపురాలు ప్రకృతిసిద్ధాలైన ఆహారంకదా. ఇక ‘అహింసా పరమో ధర్మః’ అన్నది ఎట్లా చెల్లుతుంది? ఇంద్రుడు, అగ్ని గొప్ప పరీక్షనే తెచ్చిపెట్టారు. పంచమవేదం ఈ పరీక్షకు ఎటువంటి పరిపూరం చూపించింది?

తే. ‘ప్రాణభయమున వచ్ఛి యిష్టక్షి నన్ను, నాత్రయించే; నాత్రితు నెట్టి యథముఁ డయిన విడువఁ డనినసు నే నెట్లు విడుతు ఢిని? , నాత్రితత్యాగ మిథి ధర్మ వగునె? చెపుమ.

232

ప్రతిపదార్థం: ప్రాణభయమున= ప్రాణాలవలని (ప్రాణాలు పోతాయి) అనే భయంచేత; వచ్చి= వచ్చి; ఈ+వచ్చి= ఈపులుగు; నన్నున్= నన్ను; ఆత్రయించేన్= రక్షించే ఆధారంగా గైకొన్నది; ఆత్రితున్= తన రక్షణను వేడి ఉన్నవాడిని; ఎట్టి+ అధముఁడు+అయిన్= ఎంతటి నీచుడయినా; విడువడు= విడువడు; అనిను= అన్నాకూడ, అన్నమా, ఏను= నేను; ఎట్లు= ఎట్లా, ఏవిధంగా; దీనిన్= ఈపుష్టిని; విడుతు= విడువగలను; ఆత్రిత, త్యాగము= ఆత్రయించినవారిని విడిచిపెట్టటం; ఇది= ఇది; ధర్మవు+అగునె?= ధర్మం కాగలదా? చెప్పము+అ= చెప్పవలసింది.

తాత్వర్యం: ‘ఈపాపురం ప్రాణభయంతో వచ్చి నన్ను ఆత్రయించింది. ఆత్రయించినవారిని ఎటువంటి నీచుడైనా విడువలేడు కదా! ఇక నేను ఎట్లా నన్ను ఆత్రయించిన పాపురాన్ని విడిచిపెట్టగలను? ఆత్రితులను విడువటం ధర్మం కాగలదా? నీవే చెప్పుము.

శ. నీవు పక్షిపయ్యును ధర్మ మెఱిగినట్లు పరికితి; శరణాగత పరిత్యాగంబుకంటే మిక్కిలి యథర్థం ఔం డెట్లి? నీయాకలి బీసనకాని యొంట నుపశమింపదే? నీయత్తం బాహిరాథంబేని యిప్పు డిష్టోనంబున మృగ మహాఘరాఘాఖగ మాంసంబులు బీనికంటే మిక్కిలిగాఁ బెట్టెది; నిక్షపోతంబువలని యాగ్రహం బుడుగుము; బీని నే నెట్లును విడువ' ననిన శ్యేసం జట్లనియే.

233

ప్రతిపదార్థం: నీవు=నీవు (ఓ దేగా); పక్షివి+లయ్యును= పక్షివి అయినప్పటికీన్ని; ధర్మము+ఎఱిగినట్లు= ధర్మం తెలిసినట్లుగా; పరికితి(వి)= మాట్లాడావు; శరణ+అగత, పరిత్యాగంబుకంటే = శరణాన్నికి - అంటే కాపుదుమని అర్థస్తు - వచ్చినవారిని విడనాడటం కంటే; మిక్కిలి+అధర్మంబు= అధికమైన అధర్మం; ఒండు+ఎద్ది= వేరొకబేటి= ఏది ఉన్నది?; నీ+ఆకలి= నీ బుభుక్క; దీననకాని= ఈ పాపురాస్మి భజ్ఞించటంవలనకాని; ఒంటన్= వేరొక మార్గాన; ఉపశమింపదే?= ఉడుగదా?; నీ యత్తుంబు= నీపూనిక; ఆహార+అర్థంబు+ఎని= తింటికోసమే అయినట్టేతే; ఇప్పుడు= ఇప్పుడు; ఈ+వనంబున్న= ఈ వనంలో; మృగ, మహాఘ, వరాఘ, ఖగ, మాంసంబులు= లేళ్ళయొక్క, దుర్మాలయొక్క, పందులయొక్క మాంసాలు; దీనికంటే= ఈ పాపురంకంటే; మిక్కిలిగాన్= అధికంగా; పెట్టెదన్= సమకూరుస్తాము; ఈ+కపోతంబు వలని+అగ్రహంబు= ఈ పాపురంమీద నీకు గల కోపాస్మి; ఉడుగుము= మానుకొమ్ము; దీనిన్= ఈ పాపురాస్మి; ఏను+ఎట్లును, విడువను= నేను ఏరీతిగానైనా విడువలేను; అనినన్= అని చెప్పగా; శ్యేసంబు= దేగా; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా చెప్పింది.

తాత్పర్యం: నీవు పక్షివి అయినాకూడా ధర్మం తెలిసినట్లుగా మాట్లాడుతున్నావు. ఆత్మయం కోరి వచ్చిన వారిని విడువటం కన్నా అధికమైన అధర్మం ఉన్నదా? నీ ఆకలి ఈ పాపురాస్మి తింటేకాని తీరదా? నీ ప్రయత్నం కేవలం నీ పాట్లపోసుకొని ఆకలి తీర్చుకొనటానికి అయితే ఇప్పుడు ఈ అడవిలో ఎన్ని జంతువులు లేవు? లేశ్చ, దుర్మలు, పందులు, పద్మలు, వీటి మాంసాలను ఈ పక్షికంటే అధికంగా నీకు సమకూర్చగలను. ఈ పాపురంమీద ఆగ్రహాస్మి విడిచిపెట్టుము. నేను ఎట్లా అయినా కూడా, ఈ పక్షివి విడువను సుమా!'- అని శిథి పలుకగా, దేగ అతడితో ఇట్లా బదులు పరికింది.

అ. ‘నాకు విహితభక్షణం జధి; యిప్పక్కిఁ, బూని కావ నీకు బుధియేని

యవనినాథ! బీనియంత నీ మాంసంబు, దూఢఁచి నాకుఁ బెట్టు తొలగ కిపుడ.’

234

ప్రతిపదార్థం: ఇది, నాకు, విహిత, భక్షణంబు= ఈ పక్షి నాకు ప్రకృతిచేత నిర్ణితమైన ఆహారం; ఈ+పక్షిన్= ఈ పిట్టను; పూని కడగి; కావ= రక్షించాలని; నీకు, బుద్ధి+ఎని= నీకు ఆలోచన కలిగినట్టేతే; అవనినాథ!= పుడమికి భర్వైన బిరాజా!; దీని+అంత= దీనితో సరితూగే; నీ మాంసంబు= నీ శరీరంలోని మాంసం; తూఢఁచి= సరితూచి; నాకున్= నాకు; తొలగక= మానక; ఇప్పుడు+అ= ఇప్పుడే; పెట్టు= సమకూర్చుము.

తాత్పర్యం: ‘ఓ మహారాజా! ఈ పాపురం నాకు ప్రకృతి సహజంగా ఏర్పడిన ఆహారం. ఈ పక్షిని రక్షించాలనే అభిప్రాయం నీకు కలిగినట్టేతే దీని బరువుతో సరిసమానమైన తూకం కల నీ శరీరమాంసం ఇప్పుడు వెనుదీయక నాకు ఇమ్ము.’

చ. అనిన ‘నమగ్రహించితి మహావిహాగోత్తము!’ యంచు సంతసం

బున శిజి తత్త్వక్షణంబ యసిపుత్రిక నాత్తశలీరకర్తనం

బనముఁడు సేసిచేసి తన యంగమునం గల మాంసమెళ్లఁ బె
ట్లీనను గపశితభాగము కడించిగ డిందుచు నుండి నత్తులన్.

235

ప్రతిపదార్థం: అనిన్= అని చెప్పగా; అనుగ్రహించితి= దయచూపినావు; మహాత్+విహాగ+ఉత్తమ!= గొప్పపద్ధులలో లైష్ట్మెనదానా! ఓ డేగా!; అంచు= అని అంటూ; అనముఁడు= పాప రహితుడు; శిబి= శిబి చక్రవర్తి; సంతసంబున= సంతోషంతో; తద్+జ్ఞంబు+అ= ఆ జ్ఞంబేమే; అసి పుత్రికన్= చిరుకత్తితో; ఆత్మ, శరీర, కర్తవంబు, చేసి, చేసి= తన శరీరాన్ని కోసి కోసి; తన+అంగమునన్= తన దేహంలో; కల= ఉన్న; మాంసము+ఎల్లన్= మాంసమంతటినీ; పెట్టినను= సమర్పించిననూ; ఆ+తులన్= ఆ త్రాసులో; కపోత భాగము+అ= పాపురం ఉన్న పక్కమే; కడిందిగ= మిక్కిలిగా; డిందుచున్+ఉండన్= దిగిపోతూ ఉన్నది.

తాత్పర్యం: అని డేగ పలుకగా సంతోషించి శిబిచక్రవర్తి ‘పద్ధులలో కెల్ల నీవు ఉత్తమపక్కిని. నీవు నా ఔ దయచూపావు’ అని చెప్పి తత్క్షణమే చిరుకత్తితో తన శరీరంలోని మాంసాన్ని కోసి తరాజుతో తూకం వేయసాగాడు. కానీ, అతడి దేహంలోని మాంసం అంతా సమర్పించినాకూడా, ఆ తులభారంలో పాపురం ఉన్నభాగమే క్రిందికి దిగుతున్నది.

క. దానికి నచ్చేరువడి ధర , శీసాధుఁడు తనువునందు నెత్తురు దొరుగం
దాన తుల యెక్కె: నంతన్ , వాని గుణిస్తుతికి మెచ్చి వాసవదహనుల్.

236

ప్రతిపదార్థం: దానికిన్= తనశరీరంలోని మాంసాన్ని ఎంత కోసివేసినా ఆపాపురం బరువుతో సరితూగకపోవటానికి; ధరణి నాధుఁడు= భూభర్త అయిన శిబి; అచ్చేరువు+పడి= ఆశ్చర్యపడి; తనువునందు= దేహమందు; నెత్తురు+తొరుగఁగ్= రక్తం కారగా; తాను+అ= తానే; తుల+ఎక్కున్= త్రాసులోకి ఎక్కుడు; అంతన్= అంతట; వాసవ, దహనుల్= ఇంద్రుడున్నా, అగ్నియున్నా; వాని, గుణి+ఉన్నతికి= ఆ శిబిచక్రవర్తి గొప్పగుణాలకు; మెచ్చి;

తాత్పర్యం: తన శరీరంలోని మాంసం ఎంతకోసి తులలో వేసినప్పటికీ, ఆ పాపురంబరువుకు సరితూగక పోవటంచేత ఆశ్చర్యపడి శిబిచక్రవర్తి తానే తక్కుడలో ఎక్కుడు. అతడి ఆత్మార్పణపూర్వకమైన త్యాగానికి, గొప్పగుణానికి ఇంద్రుడు, అగ్నిహోత్రుడు అభినందించి.

వ. శ్వేతకపోత రూపంబులు విడిచి నిజరూపంబులఁ జూపి 'నీ దైర్య శోర్మాచి గుణంబు లనస్యసౌధారణంబులు గానున నీకీర్తి నిత్యంబై శబ్ద బ్రహ్మంబు గలయంత కాలంబును వర్లిల్లుచు నుండెడు' మని శిబికి వరం జిచ్చి యింద్రాగులు చని; లభి యమ్మహర్షపురుషు పుణ్యస్థానంబు; మతీయు ననవరత ఫలవృక్షంబులు గల యిబి యోద్ధాలకియైన శ్వేతకేతు తపోవనం; జందు సరస్వతి మనుష్య స్త్రీరూపధారణియై శ్వేతకేతుని సేవించే; మాతుల భాగినేయులైన యప్పావకశ్వేతకేతు లిందు యుగ్రతపంబుజేసి' రనిన 'నం దప్పావక్తు మాహాత్మ్యంబు విన వలతు' నని యడిగిన, యుభిష్టిరునకు రోమశుం డిట్లునియే; 'దొబ్బి యేకపాదుం దసుమునివరుండు తనవిద్యావిభవంబున సుజాత యసు దాని వివాహంబై వనంబున ఘోరతపంబు చేయుచు ననవరతంబును శిష్ముల వేదంబులు చబివించుచున్న బెద్దకాలంబునకు సుజాత గర్భణియైన దధ్యర్థంబున నున్న యర్థకుం దొక్కనాఁడు తండ్రి కిట్లనియే.

237

ప్రతిషఠార్థం: శ్వేస, కపోత, రూపంబులు= దేగ, పాపురాలయ్యుక్క ఆకారాలు; విడిచి= వదలి; నిజ, రూపంబులన్+మాపి= తమ అసలు ఆకారాలను ప్రదర్శించి; నీ ఛైర్య, శౌర్య+ఆదిగుణంబులు= నీయుక్క తెగువ, పరాక్రమం మొదలైన గొప్పలడ్జణాలు; అనస్య సాధారణంబులు= ఇతరులలో ఉన్నట్టివి కావు; కావున్= కాబట్టి; నీ, కీర్తి= నీకీర్తి; శబ్ద, బ్రహ్మంబు, కల+అంతకాలంబును= శబ్దబ్రహ్మం ఉండేటంతకాలమున్నా; వర్తిల్లుచున్+ఉండెడు+అని= వ్యాపించి ఉంటుంది అని; వరంబు+ఇచ్చి= వరాన్ని అనుగ్రహించి; ఇంద్ర+అగ్నులు= ఇంద్రుడున్నా, అగ్నియున్నా; చనిరి= వెళ్ళారు; ఇది= ఈ ఘటలం; ఆ+మహాపురుషు= ఆ మహాముఖుడియ్యుక్క; పుణ్య, స్తావంబు= పుణ్యజ్యేష్ఠం; మతియు= ఇంకనూ; అనవరత, ఘల, పృష్టంబులు కల= ఎల్లప్పుడు కాస్తున్న పండ్లు చెట్లున్న; ఇది= ఈ ఘటలం; ఔద్దాలకి+ఐన= ఉద్దాలక సుతుడైన; శ్వేతకేతు, తపన్+వనంబు= శ్వేతకేతుడు తపస్య చేసిన వనం; ఇందు= ఇక్కడ; సరస్వతి= సరస్వతి; మమష్య, త్రై రూపధారిణి+ఐ= మానవప్రీ రూపం ధరించి; శ్వేతకేతుని, సేవించె= శ్వేతకేతు మహార్షికి పరిచర్య చేసింది; మాతుల భాగినేయులు+ఐన= మేనమామ చెల్లెలి కొడుకులు అయిన, (మేనమామ, మేనల్లుండుయిన); అష్టావక్ర శ్వేతకేతులు= అష్టావక్రుడున్నా, శ్వేతకేతుడున్నా; ఇందు+అ= ఇక్కడే; ఉగ్ర, తపంబున్+చేసిరి= ఫోరమైన తపస్యును చేశారు; అనిన్= అని చెప్పగా; అందు= అందులో; అష్టావక్ర మాహాత్మ్యంబు= అష్టావక్రుడి మహామను; విన వలతున్= ఆలకించ గోరుతున్నాను; అని= అంటూ; అడిగిన= కోరగా; యుధిష్ఠిరునకున్= ధర్మరాజుమ; రోమశుండు= రోమశుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు; తొల్లి= పూర్వకాలాన; ఏకపాదుండు= ఏకపాదుడు అనే పేరు కలిగిన; మునివరుండు= బుప్పిశేష్యుడు; తన, విద్యా, విభవంబున= తన చదువుయ్యుక్క గొప్పతనంచేత; సుజాత+అనుదాని= సుజాత అనేపేరు కల వథునును; వివాహంబు+ఐ= పెళ్ళాడి; వనంబున= అడవిలో; ఫోర, తపంబు చేయుచున్= కారోరమైన తపస్యిశేస్తూ; అనవరతంబును= ఎల్లప్పుడున్నా; శిమ్యలన్= తనదగ్గర చదువుకొనే విద్యార్థులచేత; వేదంబులు, చదివించుచున్నాన్= వేదాలను వల్లావేయిస్తుండగా; పెద్దకాలంబునకున్= చాలాకాలానికి; సుజాత= సుజాత; గర్భిణి+ఐన్= కడుపుతో ఉండగా; తద్+గర్భంబునన్= ఆమె కడుపులో; ఉన్న= ఉన్నటువంటి; అర్థమండు= శిపువు; ఒక్కనాడు= ఒక్కరోజు; తండ్రికి= తండ్రికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: దేగ, పాపురం తమరూపాలు వదలివేశాయి. అప్పుడు ఇంద్రుడు అగ్నిహోత్రుడు నిజరూపాలలో ప్రత్యక్షమై శిభిచక్రవర్తితో ‘మహాముఖావా! నీత్యాగం, ఛైర్యం, శౌర్యం మొదలైన గుణాలు మరి ఎవ్వరిలో కనిపించవు. నీకీర్తి మానవులు శబ్దబ్రహ్మన్ని ఉపాసిస్తుండేంతవరకు విలసిల్లుతుంటుంది’ అని అతడిని అభినందించి, వరమిచ్చి అతడిని వీడుకొలిపి వెళ్ళిపోయారు. ఇది ఆ మహాపురుషుడి జ్యేష్ఠం. ఎప్పుడూ పండ్లతో శోభిల్లే ఈతోట ఉద్దాలకుడి కుమారుడైన శ్వేతకేతు తపోవనం. ఇక్కడ సరస్వతి మానవస్వరూపం ధరించి శ్వేతకేతుడికి సేవచేసింది. శ్వేతకేతుడున్నా అష్టావక్రుడున్నా మేనమామ, మేనల్లుళ్ళు. వారిరువురు ఇక్కడ ఉగ్రతపస్య చేశారు.- అని రోమశుడు చెప్పగా ధర్మరాజు ‘అష్టావక్రుడి మాహాత్మ్యం వినగోరుతున్నా’నన్నాడు. అందుకు రోమశుడు ఇట్లా వివరించాడు: ‘ఏకపాదు డనే మునివరుడు మహావిద్యాంసుడు. అతడు సుజాత అనే ఆమెను పెళ్ళాడాడు. శిమ్యలచేత నిరంతరం వేదాధ్యయనం, విద్యాభ్యాసం చేయుస్తూ ఉండగా భార్య అయిన సుజాత గర్భవతి అయింది. ఒకనాడు గర్భంలో ఉన్న శిపువు తండ్రితో ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: శిభి చక్రవర్తి కీర్తి శబ్దబ్రహ్మం ఉండేంతకాలం విస్తరిస్తుందని ఇంద్రాగ్నుల ప్రవచనం. శబ్దం అక్షర సమామ్యాయంగా రూపాంది, సారస్వత ప్రతిష్టుని ఆర్థించి, చిరకాలం మనగలగటం అందరికి తెలిసిన విషయమే. శబ్దము = అక్షరము = నశించనిది. అంతేకాక, శిభిత్యాగం లోకోత్తరమైనది. శిభి కథ సనాతన వైదిక సారస్వతంలో మాత్రమే గాక, బొద్ద, జైన

గాథలలో కూడ సుప్రసిద్ధమైనది. ఇతివ్యతి గౌరవం గల శిఖి చక్రవర్తి గాథ శబ్ద బ్రహ్మోపాసకులు- సాహితీవేత్తలు విడువలేసట్టిది. ఆ మాటనే ఇంద్రాగ్నులు వరంగా ప్రసాదించినట్లు మహాభారతకథనం.

రోమషుడు ధర్మరాజునకు నష్టావక్రు చరితంబు సెప్పుట (సం. 3-132-8)

**K. ‘ఎడబుడక యహోరాత్రులు , వడిగొని చబివింప నిట్టు వలయునె శిష్యుల్
గడు నిద్రలేమి నెంతయు , జడమతులై చదువు దష్టఁ జదువుచు నుండన్.’**

238

ప్రతిపదార్థం: శిష్యుల్= విద్యార్థులు; కడు, నిద్ర, లేమిన్= బొత్తిగా నిద్రలేకపోవటంచేత; ఎంతయున్= ఎంతో, చాలా; జడ, మతులు+ఖ= మందబుద్ధులై; చదువున్= విద్యము, తప్పన్+చదువుచున్+ఉండన్= తప్పులుగా చదువుతుండగా; ఎడబుడక= తీరిక లేకుండా నిరంతరం; అహాన్+రాత్రులు= అహోరాత్రులు-పగళ్ళమ్మా రాత్రులున్నా; వడిన్+కొని= వేగంగా; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; చదివింపన్, వలయునె= చదువులోనే నిమగ్నులై ఉండేటట్లు చేయటమెందుకు.

తాత్పర్యం: నీ శిష్యులు పగలనక, రేయనక ఎడతెరపిలేకుండా విద్యాభ్యాసం చేయటంచేత వారు మందబుద్ధులవుతూ నిద్ర లేకపోవటంచేత వేదపారాలను తప్పుగా చదువుతున్నారు. ఈవిధంగా తప్పులు చదివించటం ఎందుకు?’

**V. అని యుపాలంజంచి పలికిన నలిగి యేకపాదుండు ‘నీ శధ్యయనంబునకు వక్రంబుగాఁ బలికితివి గావున
నెనిమిబింకలు గల శలీరంబుతో జన్మింపు’ మని కొడుకునకు శాపం జాచిన.**

239

ప్రతిపదార్థం: అని= అంటూ; ఉపాలంభించి= తెగడుతూ; పలికినన్= మాట్లాడగా; అలిగి= ఆగ్రహించి; ఏకపాదుండు= ఏకపాదుడు; నీవు; అధ్యయనంబునకు= వేద పరసమునకు; వక్రంబుగాన్= వంకరగా; పలికితివి= మాట్లాడావు; కాశునన్= కాబట్టి; ఎనిమిది, వంకలు+కల= ఎనిమిది వంకరలు కల; శలీరంబుతో= దేహంతో; జన్మింపుము= పుట్టుము; అని= అని; కొడుకునకు; శాపంబు+ఇచ్చినన్= శాపం ఇవ్వగా.

తాత్పర్యం: అని నిందించిన గర్భస్థశిశువుమీద ఆగ్రహించి తండ్రి అయిన ఏకపాదుడు ‘నీవు వేదాధ్యయనాన్ని వక్రంగా విమర్శించావు కాబట్టి అష్టావక్రుడిషై పుట్టుము’ అని శపించాడు.

**A. అగ్నికల్పదై మహాత్ముడు కడుపునఁ , బెరుగుచుండె: నంత సరసిజాక్షి
ప్రసవకాల ఘైనఁ బతి కొక్కనాఁ డిట్టు , లనియే బ్రుసవభారమునకు వెఱచి.**

240

ప్రతిపదార్థం: అగ్ని కల్పుడు+ఖ= నిప్పుతో సమానుడై; మహాత్ముడు= మహానుభావుడు; కడుపునన్= గర్భంలో; పెరుగు చుండెన్= వృద్ధి చెందుతున్నాడు; అంత= అంతట; సరసిజ+అక్షి= పద్మాలవంటి కన్నులు కలది- సుజాత; ప్రసవ, కాలము+ఖన్= పురుడు వచ్చేసుమయం సమీపించగానే; ప్రసవ, భారమునకు= పురిటిబరుపురు; వెఱచి= భయపడి; పలికి= భర్తకు; ఒక్క నాడు= ఒకరోజు, ఇట్లులు+అనియేన్= ఇట్లా అన్నది.

తాత్పర్యం: సుజాత కడుపుతో నిప్పుతో సమానుడైన మహానుభావుడు పెరుగుతున్నాడు. అంత, పద్మాలవంటి కన్నులుగల ఆ సుజాత ప్రసవమయం సమీపించటం గమనించి, ప్రసవభారాన్ని తలచుకొని భయపడి, భర్తతో ఒకరోజు ఈవిధంగా అన్నది.

క. ‘ధరణీ గడ్డు బేదవారును, బులిణికి ఘృత తైల ధాన్యములు జెచ్చేర ముందర సంగ్రహింతు; రవి మను, కరయిగ నతిదుర్భంబు లర్థము లేమిన్.

241

ప్రతిపదార్థం: ధరణీ= భూమిపై; కడున్= మిక్కిలి; పేదవారును= దరిద్రులు కూడ; పురిటికి= ప్రసహనికి; ఘృత, తైల, ధాన్యములన్= నేఱు, నూనె, తిండిగింజలను; చెచ్చేర= త్యరగా; ముందర= ముందుగానే; సంగ్రహింతురు= తెచ్చిపెట్టుకొంటారు; అవి= అవి, ఆ ఘృతతైల ధాన్యాదులు; అరయిగన్= ఆలోచించి చూస్తే; మను= మనకు; అర్థము, లేమిన్= ధనం లేకపోవటంచేత; అతి, దుర్భంబులు= సాధించటానికి మిక్కిలి కష్టమైనవి.

తాత్పర్యం: ‘భూమిమీద మిక్కిలి నిరుపేదలు కూడ పురిటిసుయానికి ముందే వేగంగా నేఱు, నూనె, తిండిగింజలు తెచ్చిపెట్టుకుంటారు. మనం ధనం లేనివారం కాబట్టి మనకు అవి సులభంగా దౌర్కేవి కావు.

వ. ఏమి “సేయుదు? నెవ్విధంబున నీప్రసవక్కేశంబువలనుఁ బాయుదు?” ననిన నేకపాదుండు ధనాల్భయయి జనకరాజుపాలికిం జని వాని యజ్ఞంబునందు వరుణపుత్రుండైన వందితో వివాదంబు సేసి యోటువడి జలమగ్గుండై యున్న నిట సుజాత ప్రసూతియై యష్టవక్తుం గనియే; దత్సూలంబున నుద్దాలకుభార్య శ్వేతకేతుం గనియే; నిట్లు మాతులభాగినేయు లిధ్యాలు సపయస్కులై పెలిగి పండ్రెండ్ర్లక్ష్మి నుద్దాలకుతోఁ జివి యధ్యయనశారులై రందు.

242

ప్రతిపదార్థం: ఏమి+చేయుదున్?= ఏమి చేయగలను?; ఏ+విధంబునన్= ఏరితిగా; ఈప్రసవ, క్లేశంబు వలనన్= ఈ పురిటి బాధలు; పాయుదున్?= తొలగించుకుంటాను?; అనినన్= అని చెప్పగా; ఏకపాదుండు= ఏకపాదుడు; ధన+అర్థ+అయి= ధనాన్ని ఆశించినవాడై; జనక, రాజు, పాలిక్కేన్+చని= జనకప్రభువ దగ్గరకు వెళ్లి; వాని, యజ్ఞంబునందు= ఆ జనకుడు చేస్తున్న యాగంలో; వరుణ, పుత్రుండు+పన= వరుణుడి కొడుకైన; వందితో= వంది అనేవాడితో; వివాదంబు+చేసి= చర్చించి; ఓటు+పడి= పరాజయమంది; జల, మగ్గుండు+ఐ= జలంలో మునిగి దాగినవాడై; ఉన్నన్= ఉండగా; ఇటు= ఇక్కడ; సుజాత= సుజాత; ప్రసూతి+ఐ= పురిటి ఇల్లాలై; అష్టవక్రున్= అష్టవక్రుడిని; కనియేన్= ప్రసవించింది; తద్దం+కాలంబునన్= ఆ సమయంలో; ఉద్దాలకు, భార్య= ఉద్దాలకుడి పత్ని; శ్వేతకేతున్= శ్వేతకేతుడిని; కనియేన్= ప్రసవించింది; ఇట్లు= ఇట్లా; మాతుల భాగినేయులు+ఇరువురు= మేనమామ మేనల్లుండ్రివురూ; సపయస్కులు+ఐ= ఒకే వయస్సు కలవారై; పెరిగి= పెరిగి; పండ్రెండు+ఎండ్లు= పస్సెండ్లే కాలం; ఒక్కటున్= ఒకచోట; కలసిమెలసి; ఉద్దాలకుతోన్ చదివి= ఉద్దాలకుడి దగ్గర దీక్షతో విద్యులను అభ్యసించి; అధ్యయనశారులు+పరి= చదువులో శౌర్యం కలవారు అయినారు; అందు= అందులో.

తాత్పర్యం: ఏం చేయగలను? ఏవిధంగా ఈ ప్రసవబాధనుండి విముక్తి పొందగలను? - అని సుజాత పలుకగా ఏకపాదుడు ధనసంపాదనకొరకై జనకమహారాజు ఆస్థానానికి వెళ్లాడు. అక్కడ వరుణకుమారుడైన వందితో వాదించి, పరాజయాన్ని పొంది, నీటిలో మునిగియుండగా, ఇక్కడ సుజాత ప్రసవించి అష్టవక్రుడిని కన్నది. అదే సమయాన ఉద్దాలకుడి భార్య శ్వేతకేతుడిని ప్రసవించింది. ఇట్లా మేనమామ. మేనల్లుండ్రిరువురు సమయస్కులై కలసిమెలసి పెరిగి, ఉద్దాలకుడి సన్నిధిలో పస్సెండ్లేశ్చ దీక్షతో వేద విద్యాభ్యాసం చేసి చదువుల్లో మేటిశారు లైనారు. అందు.

తే. తండ్రి యసుచు నుద్దాలకుఁ దనుకుఁ, గరము, ప్రీతితో శ్వేతకేతుని భ్రాత యసుచు ననముచరితుఁ దష్టవక్తుఁ దనుభినంబు, నొం డెబుంగక సుఖలీల సుందు నంత.

243

ప్రతిపదార్థం: అనమిచరితుడు= పాపంలేని శీలం కలవాడు; అష్టవర్తుడు= అష్టవర్తుడు; ఉద్దాలకున్= ఉద్దాలకుడిని; తనకున్+తండ్రి+అనుచున్= తనకు తండ్రి అని తలపోస్తూ; కరము= మిక్కిలి; ప్రీతితో= అభిమానంతో; శ్వేతకేతుని= శ్వేతకేతుడిని; భ్రాత= సోదరుడు; అనుచున్= అని తలపోస్తూ; అనుదినంబున్= నిత్యమూ; ఒండు+ఎలుంగక= ఇతర మేదీ తెలియక; సుఖలీలన్= సుఖంగా; ఉండునంతన్= ఉండగా.

తాత్పర్యం: అష్టవర్తుడు తనకు ఉద్దాలకుడే తండ్రి అనీ, శ్వేతకేతుడు సహోదరుడు అనీ భావిస్తూ మరి వేరు తలపులు లేకుండా సుఖంగా బ్రతుకుతున్నాడు. అంత.

వ. ఒక్కనాడు ఉద్దాలకు కుఱు వెక్కియున్న యష్టవర్తుం జాచి శ్వేతకేతుండు సహింపక 'నీ వేల మాయయ్ కుఱువెక్కి యుండె? ఓపు వోయి మీయయ్ కుఱు వెక్కు' మని చేయపట్టి యాధీన, నేడ్చుచుం దల్చికడకుం జని యష్టవర్తుం డిట్లనియె.

244

ప్రతిపదార్థం: ఒక్కనాడు= ఒకరోజు; ఉద్దాలకు, కుఱువు= ఉద్దాలకుడి తొడపై; ఎక్కి+ఉన్న= ఎక్కి కూర్చునిఉన్న; అష్టవర్తున్+చూచి= అష్టవర్తుడిని చూచి; శ్వేతకేతుండు= శ్వేతకేతుడు; సహింపక= ఓర్కక, ఓర్కలేక; నీవు+ఏల= నీవు ఎందుకు; మా+అయ్= మాతండ్రియొక్కు; కుఱువు= తొడు; ఎక్కి+ఉండెదు= ఎక్కిఉన్నావు; ఈపు= నీవు; పోయి= వెళ్ళి; మీ+అయ్= మీనాస్సుయొక్కు; కుఱువు+ఎక్కుము= తొడపై ఎక్కుము; అని= అంటూ; పట్టి+ఈధీనన్= చేతిని పట్టుకొని ఈవలకు లాగగా; ఏడ్చుచున్= దుఃఖిస్తూ; తల్లి కడకున్+చని= తల్లి దగ్గరకు వెళ్ళి; అష్టవర్తుడు; ఇట్లు+అనియె= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఒకనాడు అష్టవర్తుడు ఉద్దాలకుడి తొడపై ఎక్కి ఆడుకొంటున్నాడు. ఆ దృశ్యాన్ని చూచి శ్వేతకేతుడు ఓర్కలేక అష్టవర్తుడి చేతిని పట్టుకొని ఈవలికి లాగి, 'నీవు ఎందుకు మానాస్సు తొడపై ఎక్కువు? వెళ్ళి నీవు మీనాస్సుతొడపై ఎక్కుము'- అని నిష్పురా లాడగా, అష్టవర్తుడు ఏడుస్తూ తల్లిదగ్గరకు వెళ్ళి ఇట్లా పలికాడు.

క. 'మా యయ్ యొప్పు? రెక్కడ్చి, బోయిలి? సెప్పు' మని తెల్లముగ నడిగి తప

శ్రీయతుడు తండ్రికడకుం , బోయిం దన మామ నెయ్యమునఁ దోద్చొసుచున్.

245

ప్రతిపదార్థం: మా+అయ్య+ఎప్పురు?= నా తండ్రి ఎవరు?; ఎక్కుడన్+పోయిరి?= ఎక్కుడికి వెళ్ళారు?; చెప్పుము= తెలియచెప్పుము; అని= అని; తెల్లముగన్= సుస్పిషంగా; అడిగి= ప్రశ్నించి; తపస్స+శ్రీ, యుతుఁడు= తపస్సు అనే సంపదతో కూడినవాడు; తన, మామన్= తన మేమమామను; నెయ్యమునన్= ప్రీతితో; తోడ్కుసుచున్= వెంటబెట్టుకొని; తన, తండ్రి, కడకున్= తన తండ్రి దగ్గరకు; పోయెన్= వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: 'మాతండ్రి ఎవరు? ఎక్కుడికి వెళ్ళారు? చెప్పుము' అని సుస్పిషంగా తల్లిని అడిగి తెలిసికొని మేనమామను ప్రియమార వెంటబెట్టుకొని అష్టవర్తుడు తన తండ్రివద్దకు వెళ్ళాడు.

వ. ఇ ట్లష్టవర్తుండు దానును శ్వేతకేతుండును జనకరాజు యజ్ఞంబునకుం జని యందు దోవాలక నివాలత్తే 'మూకాంధ బధిర పంగు స్త్రీ బ్రాహ్మణ సుప్రవేశం బగుచున్న యా రాజద్వారంబున మమ్మ విద్యాంసుల బ్రాహ్మణుల నేల వాలించెద?' రనిన దోవాలకుం డిట్లనియె.

246

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; అష్టవర్తుండు= అష్టవర్తుడు; తానును= తానున్నా; శ్వేతకేతుండును= శ్వేతకేతుడున్నా; జనకరాజు= జనకప్రభువుయొక్క; యజ్ఞంబునకున్+చని= యజ్ఞనికి వెళ్లి; అందు= అక్కడ; దోవారిక, నివారితులు+ఒ= ద్వారపాలకులచేత అడ్డగించబడినవారై; మూక+అంధ, బధిర, పంగు, ప్రై, బ్రాహ్మణ, సుప్రవేశంబు+అగుచు+ఉన్న= మూగవాళ్ళు, గుడ్డివాళ్ళు, చెవటివాళ్ళు, కుంటివాళ్ళు, ఆడవాళ్ళు, బ్రాహ్మణులు అందరకూ అడ్డులేకుండా సులువుగ ప్రవేశించుటకు వీలైన; ఈ రాజ, ద్వారంబున= ఈ పెద్దవాకిలి ద్వారాన; మమ్మున్= మమ్మల్ని; విద్వాంసులన్= పండితులను; బ్రాహ్మణులన్= బ్రాహ్మణులను; ఏల= ఎందుకు; వారించెదరు= వారిస్తారు; అనిన= అని ప్రశ్నించగా; దోవారికుండు= ద్వారపాలకుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఈసీతిగా అష్టవర్తుడు, శ్వేతకేతుడు జనకమహారాజు చేస్తున్న యజ్ఞనికి వెళ్లారు. కానీ, ద్వారపాలకుడు అక్కడవారిని లోపలికి పోనీయక అడ్డగించాడు. అంత వారు ‘ఈ వాకిలిగుండా మూగవాళ్ళు, గుడ్డివాళ్ళు, ప్రైలు, బ్రాహ్మణులు పలువురు లోపలికి సులువుగా ప్రవేశిస్తున్నారు కదా! మేము బ్రాహ్మణులం, పండితులం. మమ్మల్ని ఎందుకు అడ్డగిస్తావయ్యా? తెలుపుము’ - అని ప్రశ్నించగా వారికి ఆ ద్వారపాలకుడు ఇట్లు బదులు పలికాడు.

K. ‘అలఘులగు వృద్ధవిద్వాం, సులకు మహాయాజ్ఞికులకుఁ జీర నర్ద్యంబై
విలసిల్లు యజ్ఞసభ సారఁ, వలవదు చనుఁడిరు చిఱుతవారల’ రనినన్.

247

ప్రతిపదార్థం: అలఘులు+అగు= గొప్పవారైనటువంటి (తేలికైనవారు కానివారైన); వృద్ధ, విద్వాంసులకు= ముదుసలి పండితులకు; మహాయాజ్ఞికులకున్= గొప్ప బుత్సీజులకు; చౌరన్= చౌరబడటానికి; అర్థంబు+ఒ= తగినట్టిదై; విలసిల్లు= శోభించే; యజ్ఞసభ= యజ్ఞనికి సంబంధించిన సభ; చౌర, వలవదు= ప్రవేశించ వీలవదు; చనుడు= వెళ్లపొండి; ఈరు, చిఱుతవారలరు= మీరు బాలురు; అనినన్= అని చెప్పగా.

తాత్పర్యం: ‘మహాముఖావులైన వృద్ధ విద్వాంసులు, అనుభవజ్ఞలైన బుత్సీజులు మాత్రమే ఈ యజ్ఞవాటికలో ప్రవేశించటానికి అర్పలు, మీరు చిన్నవారు. ఈ యజ్ఞసభలో ప్రవేశించే అర్థాత మీకు తేదు’- అని చెప్పగా.

K. ‘అలయక యేండ్లు గడుం బె, క్షులు జీవించుట నర గలుగుటయుం దగు వృ
ధుల లక్ష్మణమే? జ్ఞానము, గలఁ దేనిన్ బాలుఁ దయినఁ గడు వృద్ధు మహిన్.

248

ప్రతిపదార్థం: అలయక= అలసిపోకుండా; ఏండ్లు= సంవత్సరాలు; కడున్+పెక్కులు= మిగుల అనేకాలు; [చాలాకాలం] జీవించుట= బ్రతకటం; నర, కలుగుటయున్= వెండ్రుకలు తెల్లనగుట; తగు= తగినట్లు; వృద్ధుల, లక్ష్మణమే?= ముసలివారికి చిహ్నిలా?; జ్ఞానము+కలఁడు+ఏనిన్= జ్ఞానం కలిగినవాడైతే; మహాన్= భూమిమీద; బాలుఁడు+అయినన్= వయసులో చిన్నవాడే అయినా; కడు= మిక్కలి, చాలా; వృద్ధు= పెద్దవాడే.

తాత్పర్యం: ‘చాలా సంవత్సరాలు ఓర్పుతో బ్రతకటం, వెండ్రుకలు తెల్లబడటం ముసలివారికి చిహ్నిలా? జ్ఞానం కలవాడైతే బాలుడైనా భూమిమీద వృద్ధుడే.

V. కృతాధ్యయనశీలుండై యాచారవరుండైన వాఁడు బాలుండయ్యను సర్వజన సంభావనీయుండగు; బాలురని మమ్మ నవమూనింప వలవ; దేము జనకరాజు సదనంబున దర్శితులైన వేదవాండుతో వాఁడంబు

సేయ సమకట్టి వచ్చినవారు' మనిశ దోహాలకుండు వాల నష్టుడు రాజానుమతుండై లభ్యప్రవేశులం జేసే:
నంత.

249

ప్రతిపదార్థం: కృత+అధ్యయన, శిలుండు+బ= చేయబడిన అధ్యయనం శిలంగా కలవాడై, అంటే లెస్పగా వేదం చదువుకొని సదా ఆ చదువుపైనే దృష్టికల వాడైన; ఆచార, పరుండు+బనవాడు= అనుష్టోన వేదాంతిగా మంచి సంప్రదాయాలను ఆచరించేటటువంటివాడు; బాలుండు+అయ్యును= వయస్సులో చిన్నవాడే అయినప్పటికిని; సర్వ, జన, సంభావనియుండు+అగు= జనులందరిచేత మన్మించ దగినట్టివా దౌతాడు; బాలురు= వయసులో చిన్నవారు; అని= అని తలపోస్తూ; మమ్ము= మమ్ముల్చి; అవమానింప వలవదు= అవమానించవద్దు, తక్కువ చేయవద్దు; ఏము= మేము; జనక, రాజ, సదనంబున= జనక ప్రభువు యొక్క కొలువులో; దర్వితులు+బన= గర్యించిన; వేదవాదులతో= వేదాలనుగురించి వాదాలను చేసేవారితో; వాదంబు= చర్చ; చేయన్= చేయటానికి; సమకట్టి= పూని, పూనుకొని; వచ్చినవారము= వచ్చినవారం; అనిన్= అని చెప్పగా; దోవారికుండు= ద్వారపాలకుడు; వారిన్= ఆ బాలకులను అంటే అష్టవక్రుడిని, శ్వేతకేతుడిని; రాజ+అనుమతుండు+బ= రాజచేత అనుమతించబడినవాడై; లభ్యప్రవేశులన్+చేసేన్= పొందబడినప్రవేశం కలవారిగా చేశాడు.

తాత్పర్యం: వక్కగా చదువు చదువుకొని ఆ చదువు తన నిత్యజీవితంలో ప్రతిఫలించేటట్లు తన ప్రవర్తనను తీర్చిదిద్దుకొనేవాడు, వయస్సులో చిన్నవాడే అయినప్పటికి ప్రజలందరిచేత మన్మించదగిన వాడు కాగలడు. మమ్ముల్చి వయస్సులో చిన్నవారమని అవమానించవద్దు. మేము జనకమహారాజాగారి సభలో గర్యంతో విరివీగుతున్న వేదవాదులతో సిద్ధాంత రాధాంతాలు చేసి చర్చించటానికి వచ్చాము'- అని చెప్పగా, ద్వారపాలకుడు, రాజగారి అనుమతి పొంది ఆ బాలకులైన అష్టవక్ర శ్వేతకేతులను లోపలికి ప్రవేశపెట్టాడు.

సీ. జనకభూపాలుని సంప్రత్యముల కెల్ల, నేర్పుడ నుత్తరం జిచ్చి వాని
సభయందు భూసురసంఘమధ్యంబున, వరుణపుత్తుం దైన వందితోడ
వాదంబు చేసి, గర్వంబున నాతని, నొడిచి, తప్పిజితులై యొచిగియున్న
ధరణిసురులు దన తండ్రితో నిగ్రహా, ముక్కులు జేసి సన్మునికుమారుఁ

తే. డధికతేజుఁ డష్టోవక్తుఁ డధిలలోిక, పూజితుం దైన జనకుచేఁ బూజ లంది
యేకపాండుఁ దీడ్జ్ఞాని పేర్లు నేగుదెంచే, బుధమతుండు నిజాత్రమంబునకు నొప్పఁ' 250

ప్రతిపదార్థం: జనక, భూపాలుని= జనక మహారాజయొక్క; సంప్రత్యములకు+ఎల్లున్= గొప్పప్రత్యలు అన్నింటికి; ఏర్పడన్= సరిపోయేటట్లుగా; ఉత్తరంబు= సమాధానాలు; ఇచ్చి= చెప్పి; వాని సభయందు= ఆ జనక మహారాజు కొలువుకూటంలో; భూసుర, సంఘు, మధ్యంబునన్= బ్రాహ్మణుల సమూహం మధ్య; వరుణ, పుత్రుండు+బన= వరుణుడి కొడుకైన; వందితోడ= వంది అనే వండితుడితో; వాదంబు, చేసి= వాదించి, తర్చించి; గర్వంబునన్= దర్శంతో; ఆతనిన్= ఆ వందిని; ఒడిచి= ఓడించి; తత్ [తద్] +విజితులు+బ= అతడిచేత, (ఆ వందిచేత) పరాజయం పొంది; ఒదిగి+ఉన్న= అణగిఉన్న; ధరణి, సురులన్= బ్రాహ్మణులను; తన తండ్రితోన్= తన తండ్రితోపాటుగా; నిగ్రహా, ముక్కులన్+చేసి= బంధ విముక్కులుగా చేసి; సత్త+ముని కుమారుడు= మంచివాడైన బుమిషుట్రుడు; అధిక, తేజుఁడు= అధికమైన వర్గస్సి కలవాడు; అష్టవక్రుడు= అష్టవక్రుడు; అఫిల, లోక, పూజితుండు+బన= సమస్తలోకాలచేత పూజించబడిన; జనకుచేన్+పూజలు+అంది= జనకమహారాజచేత సన్మానించబడినవాడై; ఏకపాదున్= ఏకపాదుడిని; తోడ్జ్ఞాని= తనవెంట తీసికొని, ఉంచుకొని;

బుధ+సుతుండు= పండితులచేత ప్రశంసించబడినవాడు, అష్టవర్కుడు, పేర్కైన్= గౌరవంతో; నిజ+ఆశ్రమంబునవున్= తన ఆశ్రమానికి; ఒప్పన్= శోభాయమానంగా; ఏగుదెంచెన్= వచ్చాడు.

తాత్పర్యం: జనకమహారాజు అడిగిన చిక్కప్రశ్నలకు అన్నింటికీ సరిపడే సమాధానాలు చెప్పి, అతడి కొలువుకూటంలో బ్రాహ్మణసమూహాలమధ్యసున్న వరుణసుతుడైన వందితో వాదించి, అతడిని ఓడించి, మునుపు అతడితో వాదించి పరాజితులై అణిగి ఉన్న బ్రాహ్మణులను తన తండ్రితోపాటుగా బంధవిముక్కలుగా చేసి, మిక్కటమైన తేజస్సుకల ఆ మునినుమారుడైన అష్టవర్కుడు, సర్వలోకాలచేత పూజించబడిన జనకమహారాజుచేత సన్మానితుడై, పండితులచేత ప్రశంసించబడినవాడై, ఏకపాదుడిని తనవెంట పెట్టుకుని శోభయమానంగా తన ఆశ్రమానికి చేరుకొన్నాడు.

విశేషం: ఈ పద్యం మూడవ పంక్తిలో “తద్విజితులై యుదధినున్న”- అనే పాతాంతరం కొన్ని ప్రతుల్లో ఉన్నది.

వ. అని చెప్పుచు నలగి, ‘యిచి సమంగ యను పుణ్యసుభి; యిందు భరతుండు రాజ్యాభిషిక్తుడయ్యే; దొబ్బి యింద్రుండు లక్ష్మీప్రాప్తుండై దీని జలోపస్వర్ణసంబున్న బాపవిముక్కుండయ్యే; నిబి మైనాకకుళ్లి; యిం దదితి పుత్రుల్నిదై తపంఖు సేసే; నిబి బుష్టిదైవతంబైన కనభుల నగం; జిబి గంగాసుభి; యిందు సనత్సుమారుండు సిథింబోందె; నిబి యుష్టిగంగ; యిందుఁ గృతస్నానులైనం గృతార్థ లగుదు; లిబి రైభావ్యత్రమం; జిబి భరద్వాజసుతుండు యవకీతుండు తపాపివిద్యాగర్భంబున సపగతజీవుం డయ్యే; ననిన నబి యే?” ట్లని ధర్మతనయుం డడిగిన రోమశుం డిట్లనియే.

251

ప్రతిపదార్థం: అని చెప్పుచున్+అరిగి= అని ఆయాతీర్థ మాహాత్మ్యాలు ప్రవచిస్తూ ప్రయాణించి; ఇది= ఈ స్ఫలం; సమంగ+అను= సమంగ అనే పేరు కల; పుణ్యసుభి= పవిత్రమైనవాది; ఇందు= ఇక్కడ; భరతుండు= భరతుడు; రాజ్య+అభిషిక్తుడు+అయ్యెన్= రాజ్యానికి అభిషిక్తించబడ్డడు; (సింహసనం అధిషించటానికి ముందు చేసిస్తానం అభిషేకం); తొల్లి= పూర్వం ఇంద్రుడు; లక్ష్మీ ప్రాప్తుండు+ఖి= సంపదను పాందినవాడై; దీని, జల+ఉప, స్వర్ఘనంబున్న= ఈ నదీజలాలను మైన చల్లుకోవటం వలన; పాప, విముక్కుండు+అయ్యెన్= పాపాలనుండి తొలగినవాడు అయ్యాడు; ఇది= ఈచోటు; మైనాకకుళ్లి= మైనాకుళ్లి అనే పుణ్యక్షేత్రం; ఇందు= ఇక్కడ; అదితి= కశ్యపుడి భార్య, దక్షప్రజాపతి కూతురు; పుత్ర+అర్థిని+ఖి= కొడుకులను కోరినవై; తపంబు+చేసెన్= తపస్సు చేసింది; ఇది= ఈ చోటు; బుష్టిదైవతంబు+ఖన= బుములను దైవతాలుగా గల; కనభల, నగంబు= కనభల అనే పర్వతం; ఇది= ఇది; గంగా నది= గంగ అనేనది; ఇందు= దీనిలో; సనత్సుమారుండు= సనత్సుమార మహర్షి; సిద్ధిన్+పాందెన్= సిద్ధి పాందాడు; ఇది= ఇది; ఉష్టగంగ= ఉష్టగంగ అనేతీర్థం; (ఉష్టగంగ= వేడినీటి ఉటి కలది); ఇందున్= ఈ ఉష్టగంగలో; కృత, స్నాతులు+ఖన్= చేయబడిన స్నానం కలవారు-అంటే-స్నానం చేసిన వారు; ఖన్= ఖన్=ఖనచో; కృత+అర్థలు+అగుదురు= కోరిన కోరికలు ఈదేరినవారు అపుతారు; ఇది, రైభ్య+ఆశ్రమంబు= ఇది రైభ్యాడి ఆశ్రమం; ఇందున్= ఈ ఆశ్రమంలో; భరద్వాజ, సుతుండు= భరద్వాజాడి కొడుకైన; యవకీతుండు= యవకీతుడు; తపస్స+విద్యా గర్వంబున్న= తపస్సు వలన లభించిన పాండిత్యంయొక్క దర్శంచేత; అపగత, జీవుండు+అయ్యెన్= పోగొట్టుకొనబడిన ప్రాణాలు కలవాడైనాడు; అనిన్= అని చెప్పగా; అది= ఆ వృత్తాంతం; ఎట్లు= ఏవిధమైనట్టేది; అని= అంటూ; ధర్మతనయుండు= ధర్మసుతుడు; అడిగిన్= ప్రశ్నించగా; రోమశుండు= రోమశుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పుతూ ప్రయాణించి అనేకతీర్థయాత్రలు చేస్తూ రోమశుడు ధర్మరాజుకు ఆ యా పుణ్యక్షేత్రాలను గురించి వివరించి చెప్పాడు. ‘ఇది సమంగ అనే పుణ్యసుభి. ఇందులో భరతుడు రాజ్యాభిషిక్తుడైనాడు. పూర్వం

ఇంద్రుడు సంపదను పొంది, దీనిజాలాన్ని బైన చల్లుకొనటంచేత పాపాలనుండి విముక్తి పొందాడు. ఇది ‘బైనాకకుక్కి’ అనే పుణ్యాశ్వేతం. ఇక్కడ అదితి కొడుకులను కోరి తపస్సు చేసింది. ఇది కనథల పర్వతం. ఇది బుమపిదైవతం. ఇది గంగానది. ఇందులో సనత్కుమారుడు సిద్ధి పొందాడు. ఇది ‘ఉష్ణగంగ’. ఇక్కడ స్నానం చేసినవారి కోరికలు రాదేరుతాయి. ఇది రైభ్యాశ్వమం. ఇది భరద్వాజాశ్వమం; ఇందులో భరద్వాజ మహార్షి పుత్రుడైన యవక్రీతుడు తనతపస్సు వలన, పాండిత్యం వలన ఏర్పడిన గర్వంచేత అసువులు కోల్పోయాడు’ అని రోమశుడు చెప్పగా, ఆ వృత్తాంతం సవిస్తరంగా చెప్పు మని ధర్మరాజు అడిగాడు. రోమశుడు ఇట్లు బదులు పలికాడు.

విశేషం: (1) ఈ గద్యం మొదట ‘అని చెప్పుచు నరిగి’ అన్న పదగుంఫనం మిక్కిలి అర్థవంతమైనది. రోమశమహర్షి పాండపులచేత వివిధతీర్థాలు సేవింపచేస్తూ ఆయా ప్థలాలలో ఆయా సమయాలలో చెప్పినమాటలు ఇవి అని గ్రహించవచ్చును.

(2) ఈ అరణ్యపర్వం ద్వితీయాశ్వసంలో పుణ్యాశ్వేతాభివర్ణన ఉన్నది. మళ్ళీ తృతీయాశ్వసంలో కూడ పుణ్యాశ్వేతాభివర్ణన ఉన్నది. మొదటిది నారదప్రోక్తం. రెండవది రోమశప్రోక్తం. కొంతమంది ఆధునిక విమర్శనులు ద్వితీయాశ్వసంలోని వర్ణన వైశంపాయన కథితం అనిస్తే, ఆనాడు భారతదేశంలో ఉన్న తీర్థాలసంఖ్య, సూతుని కాలాన అంటే కౌనకుడి సత్రయాగ సమయాన పెరిగింది కాబట్టి మళ్ళీ తీర్థయాత్రలను అభివర్ణించటం జరిగిందనీ భావిస్తున్నారు.

రోమశుడు ధర్మరాజునకు యవక్రీతుచరిత్రంబు సెప్పుట (సం. 3-135-12)

క. ‘అలఘులు రైభ్య భరద్వాః జులు తమలో సుహృదులై విశుద్ధ తపాణి శ్వరితమతు లిప్పనంబును నొలసి తపం బోప్పు జేయుచుండి ల నెమ్మిన్.

252

ప్రతిపదార్థం: అలఘులు= గొప్పవారు; రైభ్య, భరద్వాజులు= రైభ్యుడున్నా, భరద్వాజుడున్నా; తమలో, సుహృదులు+లు= తాము ఒకరికొకరు స్నేహితులై; విశుద్ధ, తపన్+నిశ్చలిత, మతులు= నిర్వలమైన తపంచేత సుస్థిరమైన బుద్ధికలవారు అంటే చిత్తవృత్తులను నిరోధించినయోగులు; శా+వనంబునన్= ఈ అరణ్యంలో; ఒలసి= సూని; నెమ్మిన్= ప్రీతితో; తపంబు= తపస్సు; ఒప్పన్= ఒప్పేటట్లుగా; చేయుచు+ఉండిరి= అచరిస్తూ ఉండినారు.

తాత్పర్యం: మహానుభావులైన రైభ్యుడు, భరద్వాజుడు తమలో తాము మిత్రులై, చిత్తవృత్తులను నిగ్రహించే యోగీశ్వరులై ఈ అరణ్యంలో ప్రీతితో తపస్సు చేస్తూ ఉండేవారు.

వ. అందు రైభ్యండు కృతాధ్యయన శారులైన యద్దావను పరావనులను తన యద్దాఱు నుత్తులతో విష్ణుతూష్ణజితుండై యున్నవానిం జాచి సహింపనోపక భరద్వాజుసుతుడు యవక్రీతుండు తపాణిబలంబున నభీల వేదశాస్త్రాగమంబులు పడయుదు నని సమిధ్ంబైన యగ్నియందు సంధార్యంబు సంధించుచు నుర్తతపంబు సేయుచున్న దాని సహింపనోపక యింద్రుండు వానియెద్దకు వచ్చి ‘నీ వేమి యుద్ధేశించి యుగ్రతపంబు చేసేద?’ వనిన శక్తునకు యవక్రీతుం డిట్లునియె.

253

ప్రతిపదార్థం: అందు= వారిలో; రైభ్యండు= రైభ్యుడు; కృత+అధ్యయన, శారులు+బన= అధ్యయనం చేయటంలో శారులైన అనగా, వేదాన్ని అభ్యసించటంలో బాగా ఆరితేరినవారైన; అర్థవసు, పరావసులు+అను= అర్థవసుడు, పరావసుడు అనేపేర్లు గల; తన+ఇద్దరు పుత్రులతోన్= తన ఇద్దరు కొడుకులతో; విద్యత్+పూజితుండు+బ+ఉన్నవానిన్= విద్యాంసులచేత

అర్పించబడుతూ ఉన్నవాడిని; చూచి= అరసి; సహింపన్+ఒపక= ఓర్పలేక; భరద్వాజసుతుండు= భరద్వాజముని కుమారుడైన; యవక్రీతుండు= యవక్రీతుడనే పేరుగలవాడు; తపస్+బలంబున్వు= తపస్సుయొక్క శక్తివలన; అభిల, వేద, శాస్త్ర+ ఆగమంబులు= సమస్తమైన వేదాలు, శాస్త్రాలు, దేవ పూజా విధానాలు; పడయుదును= పొందుతాను; అని= అని తలపోసి; సమిద్ధంబు+ఖను= రగుల్చబడిని; అగ్నియందు= నిష్పులో; సంధార్యంబు= హోమద్రవ్యం; సంధించున్వు= వేలుస్తూ; ఉగ్ర, తపంబు+చేయుచున్వున్వు= తీవ్రమైన తపస్సు చేస్తుండగా; దాని= ఆ తీవ్రతపస్సును; సహింపన్+ఒపక= తాళలేక; ఇంద్రుండు= ఇంద్రుడు; వాని+బద్ధకు, వచ్చి= ఆ యవక్రీతుడి వద్దకు వచ్చి; నీవు= నీవు; ఏమి+ఉద్దేశించి= దేనిని లక్ష్యంగా పెట్టుకొని; ఉగ్ర, తపంబు+చేసేదఱు= తీవ్రమైన తపస్సు చేస్తావు; అనిన్వు= అని అడుగగా; జ్ఞమనకున్వు= ఇంద్రుడికి; యవక్రీతుండు= యవక్రీతుడు; ఇట్లు+అనియెన్వు= ఈవిధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: వారిలో రైభ్యుడి కొడుకులు అర్థావసుడు, పరావసుడు అనేవారు ఇద్దరూ వేదశాస్త్రాలను చక్కగా అధ్యయనం చేసి గొప్ప పొండిత్యాన్ని అర్థించారు. రైభ్యుడు కొడుకులలో కలసి విద్యాంసులచేత పూజించబడిన వాడవటంచేత భరద్వాజుడి కుమారుడైన యవక్రీతుడికి మాత్స్యర్యం ఏర్పడింది. అందుచేత తాను క్షఫుడి, ఎంతోకాలం వెచ్చించి వేదాలు, శాస్త్రాలు, భగవత్పూజా విధానాలను ఆభ్యసించటంకంటే తపస్సుచేసి ఆ జ్ఞానాన్ని సంపాదించాలని తలపోశాడు. అంతట యవక్రీతుడు రగుల్చబడిన నిష్పులో హోమద్రవ్యాలు (ప్రేల్ి) హోమం చేస్తూ తీవ్రమైన తపస్సు చేస్తుండగా, అతడి ఉగ్రతపస్సుకు తాళలేక ఇంద్రుడు అతడి దగ్గరకు వచ్చి ‘నీవు ఏమి కోరి ఇంతటి గాఢతపం చేస్తున్నావు?’ అని అడిగాడు. ఇంద్రుడికి యవక్రీతుడు ఇట్లా బదులు పలికాడు.

ఆ. ‘చదువకయును నాకు సర్వవేదంబులు, సర్వశాస్త్రములును సంభవిల్ల
వలయు నని తలంచి వదలక నిష్పత్తి, సుర్వతపముఁ జేయుచున్నవాడు.’

254

ప్రతిపదార్థం: చదువకయును= విద్యాభ్యాసాన్ని ఏ గురువుదగ్గర చేయకుండా; నాకు= నాకు; సర్వ, వేదంబులు= సకల వేదాలు; సర్వ, శాస్త్రములును= సమస్త శాస్త్రాలు; సంభవిల్లవలయున్వు= సంప్రాప్తించాలి; అని, తలంచి= అని తలపోసి; వదలక= విడువక; నిష్పత్తోన్వు= దీక్షతో; ఉగ్ర, తపమున్వు= తీవ్రమైన తపస్సును; చేయుచున్నవాడన్వు= చేస్తున్నాను.

తాత్పర్యం: ‘ఏ గురువు దగ్గర విద్యాభ్యాసం చేయకుండానే సర్వవేదాలు, సకలశాస్త్రాలు అవగతం కావాలి- అని నిష్పత్తో తీవ్రమైన తపస్సు చేస్తున్నాను.’

వ. అనిన వాని కింద్రుం డిట్లనియె.

255

ప్రతిపదార్థం: అనిన్వు= అని చెప్పగా; వానికి= ఆ యవక్రీతుడికి; ఇంద్రుండు= ఇంద్రుడు; ఇట్లు+అనియెన్వు= ఈవిధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అని యవక్రీతుడు చెప్పగా అతడితో ఇంద్రుడు ఇట్లా అన్నాడు.

క. ‘గురుముఖమును బడుయక దు, ష్టర్తతపమును జేసి పడుయగాబడు విధ్యల్
పరమార్థము మదమును ము, త్సరమును గావించు నెట్లేసాధుల కైనన్వు.

256

ప్రతిపదార్థం: గురు ముఖమున్వు= గురుప్రబోధంవలన; పడుయక= పొందక; దుష్టుర, తపమున్వు+చేసి= తీవ్రమైన తపస్సుచేత; పడుయగాన్వు+పడు= పొందబడేటటువంటి; విద్యల్= విద్యలు; ఎట్టి= ఎటువంటి; సాధులకు+పన్వు= మంచివారికైనాకూడ;

పరమ+అర్థము= పరమమైన ప్రయోజనం విషయంలో (ఉత్సపమైన ఫలితాన్ని ప్రసాదించడంలో); మదమును= గర్వాన్ని; మత్స్యరమును= అసూయన్ని (అసూయను); కావించున్= కల్పిస్తుంది.

తాత్పర్యం: ‘అధ్యాపకుడి ద్వారా జరిగే ప్రబోధాన్ని పాండక తీవ్రమైన తపస్సువలన పాందేటటువంటి విద్యలు పరమార్థంలో ఎటువంటి మంచివారికైనా కూడా గర్వాన్ని, అసూయను రేకెత్తిస్తాయి.

వ. ‘ఇటి విద్యోపార్థనంబున కుపాయంబు గా’ దని వాలంచి వాసవుఁడలిగిన, నుడుగక యవక్రీతుం డెప్పటీయట్ల తపంబుఁ జేయుచున్న దభియ తపస్తుప్తమానుసుండై వృద్ధశత్రువుండు వృద్ధవిప్రరూపంబు ధరించి యశక్తుండై శోషించిన శరీరంబుతోడ సికతాముష్టి పరంపర నపారగంభీరగంగాప్రవాహంబునండు సేతుబంధంబు చేయుచున్న నవ్విపుం జూచి యవక్రీతుండు నగుచు నిట్లనియే.

257

ప్రతిపదార్థం: ఇది= ఈ తీవ్రతపం; విద్యా+ఉపార్థనంబునకు= విద్యను సంపాదించటానికి; ఉపాయంబు= మార్గం; కాదు+అని= కాదని; వారించి= అందుచెప్పి; వాసవుడు= ఇంద్రుడు; అరిగినన్= వెళ్గా; ఉడుగక= తపస్సు విరమించక; యవక్రీతుండు= యవక్రీతుడు; ఎప్పటి+అట్లు= లోగడ మాదిరిగానే; తపంబున్= తపస్సును; చేయుచున్నన్= చేస్తూఉండటంచేత; తదీయ, తపన్+తష్ట, మానసుండు+ఐ= అతడియొక్క తపస్సుచేత కాల్పబడిన మసస్కలవాడై; వృద్ధశత్రువుండు= ఇంద్రుడు; వృద్ధ, విప్ర, రూపంబు= ముసలి బ్రాహ్మణుడిరూపం; ధరించి= ధరించి; న+శక్తండు+ఐ= బలంలేనివాడై; శోషించిన= ఎండిన; శరీరంబుతోడ= దేహంతో; సికతా, ముష్టి పరంపరన్= ఇసుకతో కూడిన పిడికిళ్ల వరుసతో; అపార, గంభీర, గంగా, ప్రవాహంబునందున్= మితిలేనటువంటి, మిక్కిలి లోతైనటువంటిది అయిన గంగసీటివెల్లువయందు; సేతు, బంధంబు చేయుచున్నన్= ఆనకట్ట కడుతున్న; ఆ+విప్రన్+చూచి= ఆ బ్రాహ్మణుడిని చూచి; యవక్రీతుండు= యవక్రీతుడు; నగుచున్= నవ్వుతూ; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఇది విద్యను సంపాదించటానికి తగిన పద్ధతి కాదు’- అని చెప్పి ఇంద్రుడు వెళ్లిపోయాడు. కానీ, యవక్రీతుడు ఎప్పటిమాదిరిగానే తపస్సు చేయ నారంభించాడు. అంతట అతడి తీవ్ర తపస్సుచేత తపింపజేయబడిన మసస్కలవాడై ఇంద్రుడు కృశించిపోయిన దేహం గల ముసలి బ్రాహ్మణుడి ఆకారం ధరించి, బలం లేకున్న పిడికిళ్లతో ఇసుకను పోస్తూ మితిలేనటువంటి లోతుగల గంగ సీటివెల్లువకు అడ్డంగా ఆనకట్ట కట్టే యత్నం చేస్తూ ఉండినాడు. ఆ బ్రాహ్మణుడి యత్నం చూచి యవక్రీతుడు పరిపౌస్తూ ఇట్లూ పలికాడు.

క. ‘శతవర్షవృద్ధియైవ సీ, వతిక్షసుడు వశక్యమైన యర్థమునం దా స్ఫత యేల సేసి కడు దు, ర్థతి వై? తిం కెన్న డిబి సమాప్తిం జొందున్?’

258

ప్రతిపదార్థం: శత, వర్ష వృద్ధియైవ= నూరేళ్లు నిండిన ముసలివాడివి; సీవు= సీవు; అతి కృశడవు= మిక్కిలి కృశించినవాడివి; న+శక్తము+ఐన= సాధ్యం కానీ; అర్థమునందు= లక్ష్మమందు; ఆస్తత= ఆసక్తి; ఏల+చేసి= ఎందుకు చేసి; కడు= మిక్కిలి; దుర్ముతివి+ఐతి?(వి)= చెడ్డబుట్టి కలవాడివి అయినాపు?; ఇంక= ఇక్కీద; ఎన్నడు= ఎప్పటికి; ఇది= ఈ సేతువు; సమాప్తిం+పాందున్?= పూర్తి అవుతుంది?

తాత్పర్యం: ‘సీవు నూరేళ్లు నిండిన ముసలివాడివి కదా! మిక్కిలి కృశించి ఉన్నావు. ఎందుకు అసాధ్యమైన లక్ష్మమందు ఆసక్తిచూపి మందబుట్టివైనావు! ఇంక ఏనాటికి ఈ ఆనకట్ట పూర్తి కాగలదయ్యా?’

- అనిన నింద్రుండు వానిం జాచి 'యేను నీయట్లు యఘుటమానంబైన యర్థంబునందు యత్సుంబుఁ జేసెందు' నని నిజరూపంబుఁ జాపి 'యట్లు నిరద్ధకప్రయాసం బేల చేసే? దుడుగు 'మనిన 'నే నెట్లు నుడుగ; నాయభమతంబు సఫలంబు సేయవలయు' నన యవక్రీతుండు శక్తువలనం దనయభమతంబు వడసి, తత్త్వకారంబుఁ దండ్రికిం జెప్పెన విని భరద్వాజుడు కొడుకుగర్వంబు సహింపక దేవగీతలైన గాథల యర్థంబు వానికి నిట్లని చెప్పు.

259

ప్రతిపదార్థం: అనిన్= అని చెప్పగా; ఇంద్రుండు= ఇంద్రుడు; వానిన్+చూచి= ఆ యవక్రీతుడిని చూచి; ఏను= నేను; నీ+అట్లు= నీవలేనే; స+ఘుటమానంబు+ఖన= అసాధ్యమైన; అర్థంబునందు= లక్ష్మిమందు; యత్సుంబున్+చేసెదన్= ప్రయత్నం చేస్తాము, పాటుబడుతున్నాను; అని= అని చెప్పి; నిజ, రూపంబున్= తన అసలు ఆకారాన్ని; చూపి= ప్రదర్శించి; ఇట్లు= ఈంధంగా; నిరధక ప్రయాసంబు= నిర్మ+అర్థక, ప్రయాసంబు= అసంగతమైన శ్రమ; ఏల చేసేదు?= ఎందుకు చేస్తున్నావు?; ఉడుగుము= విరమించుము; అనిన్= అని చెప్పగా; ఏను= నేను; ఎట్లున్+ఉడుగున్= ఎంధంగాకూడ మాను; నా+అభిమతంబు= నా కోరిక సఫలంబు+చేయవలయున్= నెరవేరేటట్లు చేయతగును; అన్= అని చెప్పగా; యవక్రీతుండు= యవక్రీతుడు; శక్తువలన్= ఇంద్రుడివలన; తన+అభిమతంబు= తనకోరిక; పడసి= పొంది; తత్త్వ+ప్రకారంబున్= ఆ సంగతిని; తండ్రికిన్+చెప్పెన్= తన తండ్రికి వినిపించగా; విని= ఆలకించి; భరద్వాజుడు= భరద్వాజుడు; కొడుకుగర్వంబు= పుత్రుడియొక్క గర్వం; సహింపక= ఓర్ధులేక; దేవగీతలు+ఖన= దేవతలచేత ఉదాహరించబడి, 'దేవగీతలు' అనే పేర ప్రసిద్ధిక్కిన; గాథల+అర్థంబు= గానం చేయటానికి అమ్మానె పద్యరచనల భావాన్ని; వానికిన్= అతనికి - ఆ యవక్రీతుడికి; ఇట్లు+అని= ఈంధంగా; చెప్పేన్= వచించాడు.

తాత్పర్యం: అనిన తరువాత ఇంద్రుడు యవక్రీతుడిని చూచి ఇట్లా పలికాడు; నేను నీవలేనే అసాధ్యమైన లక్ష్మిమందు కృషిచేస్తున్నాను' అని తన అసలు ఆకారాన్ని ప్రదర్శించి 'ఈంధంగా ప్రయోజనం లేని వృథాప్రయాస పడటం మానుము' అని చెప్పగా, యవక్రీతుడు నేను ఎంధంగాకూడ లక్ష్యం సిద్ధించేవరకు నా తీవ్ర తపం విరమించలేను; నాకోరిక ఈడేర్చుము' అని చెప్పి, ఇంద్రుడివలన తనకోరిక నెరవేరేటట్లు వరం సంపాదించాడు. తరువాత యవక్రీతుడు తాను సాధించిన విజయాన్నిగురించి తండ్రికి తెలిపాడు. దానిని విని, భరద్వాజుడు కొడుకుగర్వాన్ని సహించక దేవగీతలుగా సుప్రసిద్ధాలైన పద్యగాథల భావాన్ని యవక్రీతుడికి ఈంధంగా తెలిపాడు.

- సీ. 'బాలధి యును మునిప్రవరుండు పుత్రులోఽిరుమగు తపంబుఁ జేసి వేల్పులదయుఁ జిరజీవిగాఁ బుత్తుఁ బడసె మేధావి నాఁ బరగువాని వాఁడు నాయుష్ణగర్వమున మునీంద్రులు నెప్పులి మెష్టుక యేగి యొక్క ధనుషోక్కుఁ ఉను తపాధనునొణ్ణ గల్యంచి పలికిన నలిగి తపస్సి వాని

- అ. నంత కాంతికమున కరుగంగఁ జేసి; గఁ ర్వంబు చెట్లు; యెట్టివాలి సైను ర్వాఁచుఁ దత్తీక్షణంబు గర్వంబు; గర్వంబు; నొడిచియున్నవాఁడ యుత్తముండు.

260

ప్రతిపదార్థం: బాలధి+అను= బాలధి అనే పేరు కల; ముని ప్రవరుండు= బుమిపేష్టుడు; పుత్రు, శోక+ఆపన్ముఁడు+ఖ= కొడుకుయొక్క మరణాంచేత తపించినవాడై; ఫోరము+అగు= భయంకరమైన; తపంబున్+చేసి= తపస్సు చేసి; వేల్పుల దయన్= దేవతల కరుణావలన; చిరజీవిగాన్= చిరకాలం బ్రతికేటటువంటి వాడుగా; పుత్రున్= కొడుకును; మేధావి నాన్=

మేధావి అనేపేరుతో; పరగువానిన్= ఒప్పేవాడిని; పడసె= పొందాడు; వాడున్= ఆ మేధావి; ఆయుష్య, గర్వమునన్= తనకు ఆయుస్సు కలదనే దైర్యంతో; ముని+ఇందులన్= బుషివరేణ్యలను; ఎవ్వరిమెచ్చక= ఎవ్వరిని సరకుదేయక; ఏగి= వెళ్లి; ఒక్క, ధనుషాస్తుఁడు+అను= ధనుషాస్తుడు అనేపేరు కల ఒక; తపన్+ధను+బద్ధ= తపస్సు ధనంగా కలవాడిగ్గర; గర్వించి= గర్వించి; పలికిన= మాటల్లాడగా; తపస్సీ= బుషిపి; అలిగి= ఆగ్రహించి; వానిన్= అతడిని- ఆ మేధావిని; అంతక+అంతికమునకు= యముడి దగ్గరకు; అరుగంగన్+చేసె= వెళ్లేటట్లు చేశాడు; గర్వంబు= గర్వం; చెట్ల= చెడ్డది; ఎట్టివారిన్+బనన్= ఎటువంటి వారిష్టేనా; గర్వంబు= గర్వం; తద్ద+ష్టణంబు= ఆ ష్టణమందే; క్రాచున్= తగులచెడుతుంది; గర్వంబున్= గర్వాన్ని; ఒడిచి+ఉన్న వాడు+అ= వీడి ఉన్నవాడే; ఉత్తముండు= మంచివాడు.

తాత్పర్యం: ‘బాలధి అనబడే మునివరేణ్యడు, పుత్రుడి మరణంవలన పరితపించి, ఉగ్రమైన తపస్సుచేసి దేవతలను మెప్పించి, చిరంజీవిఅయిన పుత్రుడిని పొందాడు. అతడిపేరు మేధావి. అతడు తాను ఆయుస్సు కలవాడినన్న గర్వంతో మునివరేణ్యలను లక్ష్యపెట్టక విచ్చులవిడిగా తిరుగసాగాడు. ఒకనాడు ధనుషాస్తుడు అనే తపోధనుడిని లక్ష్యంచేయక పొగరుబోతుగా మాటల్లాడగా ఆ తపస్సీ ఆగ్రహించి మేధావిని యముడిసన్నిధికి పోయేటట్లు చేశాడు. ఎంతటివారికైనా గర్వం చెడ్డది. గర్వం ఎవ్వరిష్టేనా ష్టణంలో కాల్పివేస్తుంది. గర్వం వీడినవాడే మంచి మనుష్యుడు.

వ. కావున నీవు గర్వంబు విడిచి యకోపనుండ్రవై పరమశాంతు లైన రైభ్యుకొడుకులతోడ నిర్మత్తరుండవయి యుండు’ మనిన ‘సట్లునేయుదు; నాకు రైభ్యుండు భవత్తమానుండ’ యని యవక్రీతుండు తన విద్యావిభవంబు మునిసభల విస్తరించుచు నొక్కనాఁడు రైభ్యుత్తమంబునకుం జని, యందు. **261**

ప్రతిపదార్థం: కావున= కాబట్టి; నీవు= నీవు; గర్వంబు, విడిచి= గర్వం విడిచి; న+కోపనుండవు+బ= కోపం లేని వాడివై; పరమ, శాంతులు+అయిన= మిక్కిలి శాంతస్వభావం కల; రైభ్యు, కొడుకులతోడ= రైభ్యుడి కొడుకులతో; నిర్మత్తరుండవు+అయి= అసూయ లేనివాడివై; ఉండుము= ఉండుము; అనినన్= అనిచెప్పగా; అట్లు+అ+చేయుదున్= ఆ రితిగానే చేయగలను; నాకు= నాకు; రైభ్యుండు= రైభ్యుడు; భవత్త+సమానుండు+అ= సితో సమానమైనవాడు; అని= అని చెప్పి; యవక్రీతుండు= యవక్రీతుడు; తన, విద్యా, విభవంబు= తనపాండిత్యంయొక్క ప్రకర్ష; ముని, సభల= బుమల సభలలో; విస్తరించుచున్= వెల్లడిస్తూ; ఒక్కనాఁడు= ఒకానొకరోజు; రైభ్యు+అశ్రమంబునకున్+చని= రైభ్యుడియొక్క ఆశ్రమానికి వెళ్లి; అందు= ఆ ఆశ్రమంలో.

తాత్పర్యం: కాబట్టి, నీవు అహంకారాన్ని విడిచి, కోపం లేనివాడివై, మిక్కిలి శాంతస్వభావం కలవారైన రైభ్యుడి కొడుకుల యొడల అసూయ లేనివాడివై ఉండుము’- అని భరద్వాజుడు యవక్రీతుడితో చెప్పాడు. యవక్రీతుడు ‘అట్లాగే చేస్తాను; నాకు రైభ్యుడు నీతో సమానుడు’ అని సమాధానం చెప్పాడు కాని, బుమల సభలలో తన పాండిత్య ప్రకర్ష ప్రదర్శించసాగాడు. ఒకనాడు యవక్రీతుడు రైభ్యుడి ఆశ్రమానికి వెళ్లి అక్కడ.

ఉ. కోమల కీర షట్టరణ కోకిలనాద మనీహారంబు ను
ద్వామ వసంత పుష్టి భరత క్షితిజ ప్రకరంబు నైన యా
రామమునందుఁ జాచె మునిరాజకుమారుఁడు రైభ్యుకోడలిం
దామరసాక్షిఁ గృష్మ యసుదానిఁ బరావసుభార్యఁ జ్యుతితోన్.

ప్రతిపదార్థం: ముని, రాజ, కుమారుడు= బుమలలో శైష్మేషుడైన భరద్వాజుడి కొడుకు- యవక్రీతుడు; కోమల= సుకుమారమైన; కీర= చిలుకలమ్ముక్క; షట్+చరణ= తుమ్మెదలమ్ముక్క; కోకిల= కోయిలలమ్ముక్క; నాద= శబ్దాలచేత; మన్మస్త+హరంబున్= మనస్సులను హరించేటటువంటిది; ఉద్దామ, వసంత, పుష్ప, భరిత, క్షీతిజ, ప్రకరంబును+ఖన= గొప్పుడైన ఆమనిపూలతో నిండినచెట్ల సమూహాలు కలదైన; ఆరామమునందున్= తోటలో; తామరస+అక్షిన్= పద్మాలవంటి కన్నులు కలదానిని; రైభృకోడలిన్= రైభృయిడి కోడలిని (కుమారుడి భార్యను); కృష్ణ+అనుదానిన్= కృష్ణ అనే పేరు కలదానిని; పరావసు, భార్యన్= పరావసుడి భార్యను; ప్రీతితోన్= అనురాగంతో; చూచెన్= చూచాడు.

తాత్పర్యం: చిలుకల, కోయిలల, తుమ్మెదలమ్ముక్క సుకుమారమైన నాదాలచేత మనోహరమై, ఆమనిపుప్పులతో నిండిన గొప్పుచెట్ల సమూహాలతో కూడిన పూలతోటలో, మునిశైష్మేషుడి పుత్రుడైన యవక్రీతుడు పద్మాలవంటి కన్నులు కలది, రైభృయిడి కోడలు, పరావసుడి భార్య అయిన కృష్ణ అనే పేరుగల సుందరిని అనురాగలాలసుడై చూచాడు.

విశేషం: ఇది ఉత్పలమాలావుతం. దీనిలోని మకారప్రాసం ఉ- ‘ద్దామ - ఆ-రామము - కోమల - తామరసాష్టి’ పదఫుటితం. ఉద్దామ - ఆరామ అనే పదాలను పూర్వపాదంనుండి తదుపరి పాదానికి మకారప్రాసంగా మలచటం తెలుగు ఛందానికి కల ప్రత్యేకత, నన్నయ మహాకవి తరువాతి కవులకు పెట్టిన ఒరవడి, సంస్కృతాన వృత్తాలలో ఏ పాదానికి ఆ పాదం ఛందస్సులో విరిగి, స్వయం సమృద్ధంగా ఉంటుంది. అక్కడ ప్రాసనియతి, కన్నుడంలో యతినియతి లేదు. కోమల.... కోకిల, ద్దామ.... భరిత క్షీతిజ, రామము ..... మునిరాజ, తామర .... దాని- ఇని యతులు. తెలుగు పద్యగానంలో యతిప్రాసలు మృదంగినించం సమకూరుస్తాయి. నన్నయ కవితకు విశిష్టత చేకూర్చిన అక్షరరమ్యత ఈ పద్యంలో ప్రస్నటంగా కనిపిస్తుంది, విసిపిస్తుంది.

A. దానిఁ జూచి మదనతప్పుడై తన యఱి, ప్రాయ మెఱుగుఁ జెప్పేఁ బంకజాష్టి;

కబియు శాపభీతి నప్పటి కొడబుడి, నట్లు పలికి పెలుచ నరుగుదెంచి.

263

ప్రతిపదార్థం: దానిన్+చూచి= ఆమెను చూచి (రైభృయిడి కోడలైన కృష్ణను చూచి); మదన, తప్పుడు+ఖ= మన్మథ తాపానికి గురించి; తన+అభిప్రాయము= తన మనసులోని భావం; పంకజ+అక్షికి= పద్మాలవంటి కన్నులుగల ఆకృష్టము; ఎఱుఁ గన్+చెప్పేన్= తెలియచేశాడు; అదియు= ఆమెయు; శాపభీతిన్= శాపం వలని భయంచేత అనగా యవక్రీతుడు శపిస్తాడనే భయంచేత; అప్పటికి= ఆ సమయానికి; ఒడబడినట్లు= అంగికరించినట్లు; పలికి= మాట్లాడి; పెలుచన్= శీఘ్రంగా; అరుగుదెంచి= వచ్చి).

తాత్పర్యం: ఆమెను చూచి, మన్మథతాపానికి గురియై, యవక్రీతుడు ఆమెకు తన మనసులోని కోరికను తెలిపాడు. పద్మాలవంటి కన్నులుకల ఆ కృష్ణ ముని శాపమిస్తాడనే భయంతో అప్పటికి సమ్మతించినట్లు నటించి, వేగంగా వచ్చి.

K. తమ మామకుఁ దధ్యుత్తాం | తము నంతను దెలియఁ జెప్పి తరుణి విలోలా

క్షములందు బాష్పుసలిలో, ధ్యమముగుఁ దల వాంచి యుండే గడుగోపమునన్.

264

ప్రతిపదార్థం: తరుణి= యువతి; తమ మామకున్= తమ మామగారికి; తద్+వృత్తాంతమున్= ఆ సంగతిని; అంతను= సర్వమున్నా; తెలియన్+చెప్పి)= తెల్లంగా విశదికరించి; విలోల+అక్షములందు= మిక్కిలి చలించే కన్నులలో; బాష్ప, సలిల+ఉధమముగన్= కస్మిరు కారుతుండగా; కడున్= మిక్కిలి; కోపమున్= ఆగ్రహంతో; తల= శిరస్సు; వాంచి+ఉండేన్= వాంచి ఉన్నది.

తాత్పర్యం: యౌవనంలో ఉన్న కృష్ణ తన మామగారికి చలించునటి కన్నులనుండి నీరు ఉప్పాంగి ప్రవిస్తుండగా, జరిగిన సంగతి తెలియజేపి, మిక్కటమైన కోపంతో తలవాల్చి నిలచి ఉన్నది.

వ. రైభ్యండు నయ్యవక్తీతున కలిగి నిజకోపానల శిఖాయమాసైక జటావలంబనకరుండై పుతాశనునందు వేళ్లి, యయ్యగైకుండంబునందు. 265

ప్రతిపదార్థం: రైభ్యండు= రైభ్యదు; ఆ+యవక్రీతునకు= ఆ యవక్రీతుడిషై; అలిగి= కోపించి; నిజ, కోప+అనల, శిఖాయమాన+వీక, జటా+అవలంబన, కరుండు+బ= తనయొక్క ఆగ్రహం అనేటటువంటి అగ్నియొక్క జ్వలగా రూపాందిన ఒక జడను గ్రహించిన చేయి కలవాడై; పుతాశనునందు= అగ్నిహోత్రంలో; వేల్చి= హోమంజేసి; ఆ+అగ్ని, కుండంబునందున్= ఆ అగ్నికుండంలో.

తాత్పర్యం: రైభ్యడికి యవక్రీతుడిషై పట్టరాని కోపం వచ్చింది. రైభ్యదు తనకోపం అనే అగ్ని యొక్క జ్వలతో సమానమైన ఒక జడను శిఖనుండి లాగి చేతితో పుచ్చుకొని అగ్నిహోత్రంలో వేల్చాడు. ఆ అగ్నికుండంలో.

క. లవితాంగీఁ బడసేఁ దనకోఁ, డలిరూపముకంటేఁ గడు బెడంగగు రూపాఁ
జ్యులకాంతి గలుగుదానింఁ, భోలఁతుక నొక్కర్మ నతితపాఁవీర్యమునన్. 266

ప్రతిపదార్థం: లలిత+అంగిన్= సుకుమారమైన దేహం కలదానిని; తన, కోడలి, రూపముకంటిన్= తనకోడలి ఆకారం కంటే; కడు= మిక్కిలి; బెడంగు+అగు= మనోహరమైన; రూప+జ్యుల, కాంతి, కలుగు దానిన్= అందమయిన ఆకృతి కలిగి ప్రకాశించే లావణ్యం కలదానిని; పొలఁతుకన్= సుందరిని; ఒక్కర్మన్= ఒక్కదానిని; అతి+తప్స+వీర్యమునన్= గౌప్యతపస్సయొక్క బలంచేత; పడసెన్= పొందాడు.

తాత్పర్యం: తన కోడలికంటే మిక్కటమైన సౌందర్యం, లావణ్యం కలిగిన ఒక సుందరాంగిని తన గౌప్య తపోమహిమచేత పొందాడు.

వ. మతీయు నొక్కజటి యవలంబించి వేళ్లిన నందు వికృత దంప్తోకరాజంబైన ముఖింబుతో శూలహాస్యింబైన
యొక్కరాక్షసుందు పుట్టి; నయ్యద్వారు ముకుళితహాస్యలై ‘మాకుం బని యేమి?’ యని యడిగిన
'సవినీతుండైన యవక్రీతు వధియింపుం' డని పంచిన. 267

ప్రతిపదార్థం: మతీయున్= ఇంకను; ఒక్క, జట+అవలంబించి= (తన శిఖయిందలి) ఒక్క జడ పుచ్చుకొని; వేల్చిన్= హోమం చేయగా; అందున్= ఆ అగ్నికుండంలో; వికృత, దంప్తో, కరాజంబు+బన= వంకర కోరలతో భయంకరమైన ముఖింతో; హల, హస్యిందు+బన= బల్లెంతో కూడిన చేయికలవాడైన (చేత బల్లెం ధరించిన); ఒక్క, రాక్షసుందు, పుట్టైన్= ఒక రాక్షసుడు పుట్టాడు; ఆ+ఇద్దరు= ఆ ఇద్దరు; ముకుళిత, హస్యలు+బ= మోడ్చిన చేతులు కలవారై; మాకున్+పని+విమి?= మేము చేయవలసిన పని ఏమిటి?; అని= అంటూ; అడిగినన్= ప్రశ్నించగా; అవినీతుందు+బన= సత్ర్వవర్తన లేనటువంటి; యవక్రీతున్= యవక్రీతుడిని; వధియింపుండు= సంహరించండి; అని= అని చెప్పి; పంచిన్= నియోగించగా.

తాత్పర్యం: రైభ్యదు ఇంకనూ, ఒకజడను పరిగ్రహించి హోమం చేశాడు. ఆ హోమకుండంముండి వంకరకోరలతో భయాన్ని కొలిపే ఒక రాక్షసుడు జన్మించాడు. ఆ రాక్షసుడి చేతిలో బల్లెం ఉన్నది. ఆ ఇద్దరూ చేతులు జోడించి

నమస్కరించి, ‘మేము చేయవలసిన కర్తవ్యాన్ని శాసించండి’ అని అడుగగా ‘ధుష్టప్యభావం కల యవక్రీతుడిని సంహరించండి’ అని రైభ్యుడు వారిని ఆదేశించాడు.

క. ఆ తరుణి ముఖ్య చని మిది, నాతురుడై వికృతచిత్తుడై యుష్మ యవ శ్రీతు కరకమండలువుం, శ్రీతిర్ బ్రహ్మభింబి కొనియె బెడగుగ నంతన్.

268

ప్రతిపదార్థం: అంతన్= అంతట; ఆ తరుణి= ఆ జవరాలు; మున్మ+అ= ముందుగా; చని= వెళ్ళి; మదన+ఆతు రుడు+పి= మన్మధుడి ఉద్దేశ్యానికి లోబిడినవాడై; వికృత, చిత్తుడు+పి= మనస్సులో స్వస్థత కోల్పోయినవాడై; ఉన్న= ఉన్నట్టి; యవక్రీతు, కర, కమండలువున్= యవక్రీతుడి చేతిలో ఉన్న కమండలాన్ని (కమండలువు= బుమలు చేతిలో పట్టుకొని ఉండే జలపాత్రిక); శ్రీతిన్+ప్రబోభింబి= అనురాగం అంకురింపచేసి; బెడగుగన్= విలాసంగా; కొనియెన్= సంగ్రహించింది.

తాత్పర్యం: ఆ జవ్వని ముందుగా వెళ్ళి మదనోద్యోగంతో వికారమైన మనస్సుతో ఉన్న ఆయవక్రీతుడిదగ్గరకు చేరి, అనురాగాన్ని మేలుకొలిపి, విలాసంగా అతడిచేతిలో ఉన్న కమండలాన్ని సంగ్రహించింది.

విశేషం: (1) నన్నయభట్టి- ‘ప్రబోభించు’ అన్న పదాన్ని ప్రయోగించిన ఫ్లాలు ప్రత్యేకంగా అనుశీలించతగినవి. తాను సంకల్పించిన భావాన్ని ఎదుటివారి మనస్సులను ఆకర్షించేటట్లు చేసి సుస్థిర ప్రభావాన్ని పూర్వించటం అనే అర్థంలో ‘ప్రబోభించు’ అనే పదం ప్రయుక్తం. (2) అతడు మదనాతురుడు. వికృతచిత్తుడు. అందుచేత ప్రబోధ ప్రభావం సులువుగా ప్రసరించింది.

క. అపహృత కమండలుండై, యపవిత్తుం దగుటి జీసి యథికతపోటి

ర్య పరిక్షయ మగుడును నా, తపస్సినుతు రాక్షసుండు దడయక తాఱెన్.

269

ప్రతిపదార్థం: అపహృత, కమండలుండు+పి= అపహరించబడిన కమండలం కలవాడై; స+పవిత్రుండు+అగుటన్+చేసి= పాపనత్యాన్ని కోల్పోయినవాడు అపటంచేత; అధిక, తపస్+పీర్య, పరిక్షయము+అగుడును= మిక్కటిమైన తపస్సయొక్క శక్తి నశించిపోవటం వలన; ఆ తపస్సి, సుతున్= ఆ బుపిమహారుడిని; రాక్షసుండు= రాక్షసుడు; తడయక= ఆలస్యంచేయక; తాఱెన్= ఎదుర్కొన్నాడు.

తాత్పర్యం: తన కమండలం ఆ లేజవరాలిచేత అపహరించబడింది. అందుచేత యవక్రీతుడు అపవిత్రుడైనాడు. అతని గొప్ప తపశ్చక్తి నశించిపోయింది. అందుచేత రాక్షసుడు ఆలస్యం చేయక ఆ బుపిమహారుడైన యవక్రీతుడిని ఎదుర్కొన్నాడు.

వ. వానికి వెఱచి పఱచి యవక్రీతుండు మహానదులు గొలంకులు సాచ్చిన నవి శుష్మంబులైనుఁ దన జనకు నగ్నిహోత్రంబుఁ జీచ్చునంత.

270

ప్రతిపదార్థం: వానికి= అతడికి- ఆ రాక్షసుడికి; వెఱచి= భయపడి; పఱచి= పారిపోయి; యవక్రీతుండు= యవక్రీతుడు; మహానదులు= గొప్పయేరులలో; కొలంకులు= సరస్సులలో; చౌచ్చిన్= ప్రవేశించగా; అవి= ఆ నదులున్నా, కొలనులున్నా; శుష్మంబులు+పనన్= ఇంకిపోగా; తన, జనకు+అగ్నిహోత్రంబున్= తన తండ్రి అగ్నిశాలను; చౌచ్చునంత= ప్రవేశించినంత;

తాత్పర్యం: ఆ రాక్షసుడికి భయపడి యవక్రీతుడు పారిపోయి గొప్పనదులలో, సరస్సులలో ప్రవేశించాడు. కానీ, అవి ఎండిపోయినవి. అంత అతడు తనతండ్రియొక్క అగ్నిహోత్రశాలలో ప్రవేశించి దాక్కొన్నాడు.

అ. మునికుమారు నెగిచికొని వచ్చి నిశితశూ , లాయుధమునఁ బొడిచి యాసురమునఁ
రక్షసుండు చంపి, యక్షాంతయును దాను , నలిగే రైభుకడకు నాక్షణంబ.

271

ప్రతిపదార్థం: రక్కసుండు= రాక్షసుడు; మునికుమారున్= బుషిషుత్తుడిని; ఎగిచికొని వచ్చి= వెంబడించి చేరి; నిశిత,
శాలాయుధమునన్= వాడిలయిన బల్లెముతో; పొడిచి= గుచ్ఛి; ఆసురమునన్= రాక్షసత్సుంతో; చంపి= వధించి; ఆ+కాంతయును+
తానున్= ఆ వనితయు, తానున్నా; ఆ క్షణంబు+అ= ఆక్షణమే; రైభు కడకున్= రైభుఁడి దగ్గరకు; అరిగే= వెళ్ళారు.

తాత్పర్యం: ఆ రాక్షసుడు బుషిషుత్తుడైన యవక్రీతుడిని వెంటాడి, వాడియైన ఈటెసోటుతో అతడిని క్రూరంగా
పొడిచి చంపాడు. పిమ్మట ఆ రాక్షసుడున్నా, ఆజవ్వనియున్నా రైభుడిదగ్గరకు వెళ్ళారు.

విశేషం: ఇక్కడ సంస్కృత భారతంలో యవక్రీతుడు తన తండ్రియెక్క అగ్నిహోత్రశాలమ ప్రవేశింపబోతన్నంతలో
గృహపాలకుడైన సేవకుడు ద్వారంలో అతడిని అడ్డగించినట్లు, వెంట తరుముకొని వస్తున్న ఆ రక్కసుడు అపుడు యవక్రీతుడిని
శాలంతో పొడిచి వైచినట్లు ఉంది. తన జనకుని అగ్నిహోత్రగృహాన్ని ప్రవేశిస్తే రాక్షసుని వలన భయం ఉండదని యవక్రీతుని
అభిప్రాయం. యవక్రీతుడు అపుచియై ఉన్నందున కాబోలు గృహపాలకుడు అతడిని అగ్నిహోత్రశాలలోనికి ప్రవేశించనీయక
అడ్డగించాడు. చూ. భండార్జురు సంస్కృత ప్రతి III-137 అధ్య., 17&18 శ్లో; III-138 అధ్య., 7&8 శ్లో.

వ. రైభుండును వానికి భార్యగాఁ గృత్తి నిచ్చే; నంత నిట భరద్వాజుండు వనంబునుండి వచ్చి తన కెప్పుండుం
బ్రత్యుత్థానంబు జేయునగ్గు లప్పు దడంగియున్న నచ్చేరువడి గృహపాలకుండైన శూద్రవలన నంత వృత్తాంతం
బెఱీంగి, నిహాతుం దైన పుత్రుం జూచి దుఃఖితుందై.

272

ప్రతిపదార్థం: రైభుండును= రైభుడుకూడ; వానికి= ఆ రాక్షసుడికి; భార్యగాన్= భార్యగా; కృత్తిన్= కృత్తిని (హోమకుండంలో
ఉండ్చవించిన లేజవరాలిని); ఇచ్చేన్= ఇచ్చాడు; అంతన్= అటుపిమ్మట; ఇటు= ఇక్కడ; భరద్వాజుండు= భరద్వాజ మహార్షి;
వనంబునుండి= అరణ్యంలోనుండి; వచ్చి= వచ్చి; తనకు+ఎప్పుడున్= తనకు ఎల్లప్పుడు; ప్రత్యుత్థానంబు+చేయు= లేచి
నిలొను; అగ్నులు= నిప్పులు; అప్పుడు= ఆ సమయాన; అడంగి+ఉన్నన్= అణిసోయి, నిప్పరుగప్పి ఉండగా; అచ్చేరువడి=
అశ్వర్యమంది; గృహ, పాలకుండు+ఐన= ఇంటిని కాపాడేటటువంటి; శూద్రవలనన్= సేవకుడి వలన; అంత, వృత్తాంతంబు=
జరిగినదంతయు; ఎట్టింగి= తెలిసికొని; నిహాతుండు+ఐన= మరణించినటువంటి; పుత్రున్+చూచి= కొడుకును చూచి;
దుఃఖితుండు+ఐ= శోకించినటువంటివాడై.

తాత్పర్యం: రైభుడు ఆ రాక్షసుడికి భార్యగా కృత్తిని ఇచ్చాడు. అంత, ఇక్కడ భరద్వాజుడు అడవినుండి ఆశమానికి
వచ్చాడు. నిత్యం అతడికి లేచి స్వాగతం ఆచరించే అగ్నులు ఆనాడు అణి నిప్పరుగప్పి ఉన్నాయి. భరద్వాజుడికి
అశ్వర్యం కలిగింది. అంత గృహపాలకుడైన సేవకుడివలన జరిగిన సంగతి తెలిసికొని కుమారుడి మరణానికి
మిక్కెలి దుఃఖించాడు.

అ. ‘రైభుఁ డధికకోపరతుఁ డంటి, నమ్ముని , యాత్మమంబుదెసకు నరుగ వలవ
దంటి; వినగ నొల్లాషైతి నా పలుకులు; , గల్వ్యతునకు బుధ్మి గాన నగునె?’

273

ప్రతిపదార్థం: రైభుఁడు= రైభుమహాముని; అధిక, కోపరతుఁడు+అంటీన్= మిక్కుటమైన ఆగ్రహ స్వభావం కలవాడు అని
చెప్పిఉన్నాను; ఆ+ముని+అశ్రమంబు, దెసకున్= ఆ బుషిషెయుక్క ఆశ్రమం దిక్కును; అరుగ, వలవదు+అంటి= వెళ్ళ వద్దు

అని చెప్పి ఉన్నాను; నా పలుకులు= నా మాటలు; విసగన్= విసటానికి; ఒల్లపు+ఇతి(వి)= ఇష్టపడలేదు; గర్వితునకు= గర్వంలో ఉన్నవాడికి; బుద్ధి= మంచి అభిప్రాయం; కాన్న+అగునె?= కనిపిస్తుందా?

తాత్పర్యం: రైభ్యుడు మిక్కిలి కోపంకలవాడని నీకు నేను ముందుగానే చెప్పిఉన్నాను కదా! ఆ మునిఅశ్రమంప్రాంతానికి వెళ్లవద్దని కూడా పొచ్చరించి ఉన్నాను. నీవు నామాట వినలేదు. గర్వం కలవాడికి మంచిబుద్ధి కలుగుతుందా!

విశేషం: అలం: అర్థాంతరన్యాసం.

వ. అని ప్రలాపించుచు భరద్వాజుండు వాని దహించి, పుత్రశోక దహనంబు సహింపనోపక తద్దహనంబున దేహ త్యాగంబుఁ జేసే; నంత బృహద్వాయమ్ముండను రాజు సత్రయాగంబు చేయుచుండి, రైభ్యు పుత్రుల నర్థావనుపరావనులం దనకు బుత్యీజులంగా వలయించిన నయ్యరుపురుణండ్రిచే ననుజ్ఞాతులై వానియజ్ఞంబు నడుపుచుండి, యొక్కనాఁడు పరావనుండు నిజాత్రమంబునకు వచ్చువాఁడు వేగుబోక చీఁ కటి నడవిలో నేకతంబ తనకు నెదురుగా వచ్చు రైభ్యు నెఱుంగక మృగంబకా వగచి నిజప్రాణ భయంబున వథియించి పదంపడి యెట్టింగి పరమదుఃఖితుండ్రె ప్రేతకార్యంబులు ఛిల్లి, బృహద్వాయమ్ము సత్రంబునకు వచ్చి తన చేసిన పితృఘ్రాతం బగ్గజునకుం జెప్పి యిట్లనియె.

274

ప్రతిపదార్థం: అని= అంటూ; ప్రలాపించుచు= ఏడుస్తూ; భరద్వాజుండు; వానిన్= (ఆ యవక్రీతుడి శరీరాన్ని) అతనిని; దహించి= అగ్ని సంస్కారంచేసి; పుత్ర, శోక, దహనంబు= కుమారుడిమరణం వలన ఏర్పడిన దుఃఖ మనే అగ్నిని; సహింపన్+ఓపక= తాళలేక; తద్+దహనంబున్= ఆమటంలో పడి; దేహ, త్యాగంబున్+జేసేన్= శరీరాన్ని వీడాడు; అంతన్= అటుపిమ్మటు; బృహద్వాయమ్ముండు+అను, రాజు= బృహద్వాయమ్ముడు అనేపేరు కల ప్రభువు; సత్రయాగంబున్= సత్రయాగాన్ని; చేయుచు+ఉండి= చేయటానికి ఉండుకమించి ఉండి; రైభ్యుపుత్రులన్= రైభ్యుడి కొడుకులను; అర్థావను, పరావసులన్= అర్థావసుడు, పరావసుడు అనేవారిని; తనకు= తనకు; బుత్యీజులంగా= యాజ్ఞికులుగా; వరియించినన్= ఎన్నుకొనగా; ఆ+ఇరుపురున్= ఆ ఇధ్దరుమ్మా; తండ్రిచేన్= తండ్రిచేత; అనుజ్ఞాతులు+ఇ= అనుమతి పొందినవారై; వాని యజ్ఞంబు= అతడి యజ్ఞం, ఆ బృహద్వాయమ్ముడి సత్రయాగం; నడుపుచుండి= నిర్వహిస్తూ; ఒక్కనాఁడు= ఒకానొకరోజు; పరావసుండు= పరావసుడు; నిజ+అశ్రమమునకు= తన బుషిషాటికు; వచ్చువాఁడు= వచ్చేటప్పుడు; వేగుబోక= తెల్లవారుజామున, చీకటిన్= అంధకారంలో; అడవిలోన్= అరణ్యంలో; ఏకతంబు+అ= ఒంటరిగా; తనకున్+ఎదురుగా వచ్చు= తనకు ఎదురుగా వచ్చే; రైభ్యున్= రైభ్యుడిని; ఎలుంగక= తెలియక; మృగంబు+అ+కా వగచి= జంతువు అని తలపోసి; నిజ, ప్రాణ, భయంబున= తన అసునులైపై భీతిచొప్పున; వధియించి= సంహరించి; పదంపడి= అటు పిమ్మటు; ఎటెంగి= తెలిసికొని; పరమ, దుఃఖితుండు+ఇ= మిక్కిలి శోకించినవాడై; ప్రేత, కార్యంబులు= శవానికి చేయవలసిన అగ్నిసంస్కారాదులు నెరవేర్చి; బృహద్వాయమ్ము, సత్రంబునకున్= బృహద్వాయమ్ము మహారాజయొక్క సత్రయాగశాలకు; వచ్చి= అరుదెంచి; తన, చేసిన, పితృ, ఘాతంబు= తాను చేసిన పితృవధ; అగ్రజునకున్+చెప్పి= అస్తగారికి నివేదించి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈఁధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అని ఏడుస్తూ భరద్వాజుడు, యవక్రీతుడి శరీరానికి అగ్నిసంస్కారం చేసి, పుత్రశోకమనే అగ్నికి తాళలేక తానున్నా ఆ చిత్తిలో పడి దేహాన్ని త్యజించాడు. అంతట బృహద్వాయమ్ముడు అనే రాజు సత్రయాగం చేయ సంకల్పించి, రైభ్యుడి కొడుకులైన అర్థావను పరావసులను బుత్యీజులుగా ఎన్నుకొన్నాడు. వారున్నా, తమ తండ్రి రైభ్యుడి అనుమతిని పొంది బృహద్వాయమ్ముడి యజ్ఞాన్ని నడుపుతున్నారు. ఒకానొకరోజు పరావసుడు వేకువచీకటిలో

తన ఆశ్రమానికి మరలి వస్తున్నాడు. ఎదురుగా రైభ్యుడు వచ్చాడు. ఆ అడవిలో పరావసుడు ఒంటరిగా వస్తున్న రైభ్యుడిని క్రూరమ్మగంగా భ్రమించి తనప్రాణాలు కాపాడుకొనదలచి, అతడిని సంహరించాడు. తదుపరి తాను చంపింది తన తండ్రినే అని పరావసుడు తెలిసికొని మిక్కిలి దుఃఖించి, తండ్రి జవానికి అగ్నిసంస్కరాదులు నిర్వర్తించి బృహద్యమ్ముని సత్రయాగశాలకు వచ్చి తాను చేసిన పితృహత్యను అస్మగారికి నివేదించి ఇట్లా పలికాడు.

తే. ‘నీవు బీని నొక్కరుడువు నిర్వహింప , నోప; వే నొక్కరుండ నయ్యును గడంగి
నడప నోపుదుఁ గావున నాతదర్థ , మాచరింపుము బ్రహ్మహత్యాత్మాత్మంబు.’

275

ప్రతిపదార్థం: నీవు= నీవు; దీనినీ= ఈ సత్రయాగాన్ని; ఒక్కరుడువు= ఒక్కడివై, ఒంటరిగా; నిర్వహింపన్+బిపువు= నెరవేర్జుజాలవు; ఏను= నేను; ఒక్కరుండన్+అయ్యును= నేను ఒంటివాడివైనప్పటికీ; కడంగి= పూని; నడపన్+బిపుదున్= నిర్వహించగలను; కావున= కాబట్టి; నాతదర్థము= నాకు బదులుగా; బ్రహ్మహత్య, ప్రతంబు= బ్రాహ్మణుడిని చంపినపాపం పోగొట్టే నోము; ఆచరింపుము= చేయుము.

తాత్పర్యం: ‘ఓ అర్థావసూ! ఈ సత్రయాగాన్ని నీవు ఒక్కడివై నిర్వహించలేవు. నేను ఒక్కడినే అయినా నిర్వహించగలను. కాబట్టి నీవు నాకు బదులుగా బ్రహ్మహత్యను పోగొట్టే వ్రతాన్ని చేయుము’.

వ. అనిన నర్థావసుం‘డట్లు సేయుదు’ నని బ్రహ్మహత్యాత్మాత్మంబులు సలుపుచుండె; బరావసుండును నొక్కరుండ సత్రయాగంబు జరుపుచుండె; నంత నర్థావసుందు బ్రహ్మహత్యాత్మాయశ్శిత్తంబులఁ జేసి యా సత్రయాగంబునకు వచ్చిన, వానిం జాచి పరావసుందు బృహద్యమ్మున కిట్లనియె.

276

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పగా; అర్థావసుండు= అర్థావసుడు; అట్లు+చేయుదున్= ఆ విధంగా చేస్తాను; అని= అనిచెప్పి; బ్రాహ్మహత్యాత్మంబులు= బ్రాహ్మణుడిని చంపినందుకు సంక్రమించిన పాపాలను పోగొట్టే నోములను; సలుపుచుండన్= చేస్తున్నాడు; పరావసుండును= పరావసుడు సయితం; ఒక్కరుండు= తాను ఒక్కడే; సత్రయాగంబు= సత్రయాగాన్ని; జరుపుచుండన్= నిర్వహిస్తున్నాడు; అంతన్= అటుపిమ్మట; అర్థావసుందు= అర్థావసుడు; బ్రహ్మ, హత్య, ప్రాయశ్శిత్తంబులన్+ చేసి= బ్రాహ్మణుడిని చంపినందువలన కలిగిన పాపానికి పరిహారాలు చేసి; ఆ సత్రయాగంబునకు= ఆ సత్రయాగం నిర్వహించటంకోరకై; వచ్చిన= రాగా; వానిన్+చాచి= అతడిని (ఆ అర్థావసుడిని) చాచి; పరావసుందు= పరావసుడు; బృహద్యమ్మునకు= బృహద్యమ్ము మహారాజుతో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా తెలిపాడు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పగా అర్థావసుడు అంగీకరించి తాను బ్రహ్మహత్యాపాతకానికి నిష్టుతి కలిగించే వ్రతాలు చేయసాగాడు. పరావసుడు తాను ఒక్కడే సత్రయాగాన్ని నిర్వహిస్తున్నాడు. అంతట, అర్థావసుడు బ్రహ్మహత్య వలన ఏర్పడిన పాపం తొలగటానికి పరిహారప్రతాలు నిర్వర్తించి తిరిగి సత్రయాగాన్ని నిర్వహించటానికి రాగా, అతడిని చాచి పరావసుడు బృహద్యమ్ము మహారాజుతో ఇట్లా అన్నాడు.

క. ‘శమ్ముని నీ యజ్ఞాయత , నమ్ముఁ బ్రవేశింపదగదు నరనాయక! యు
గ్రమ్ముగ సలిపెడు శుభకా , ర్యమ్ములకుం భాసి బ్రహ్మహత్యాత్మాత్మంబుల్.’

277

ప్రతిపదార్థం: ఈ+ముని= అర్థావసుడు; నీ యజ్ఞ+ఆయతనమ్మున్= నీ యాగశాలలో; ప్రవేశింపన్+తగఁడు= ప్రవేశించటానికి అర్థుడు కాడు; నర నాయక!= ఓ మహారాజా; శుభకార్యములకున్+పాసి= మంచివిగా జరిగే క్రియలను; వీడి; ఉగ్రమ్ముగ్న్=

తీవ్రంగా; బ్రహ్మ, పూర్వా, ప్రతముల్= బ్రాహ్మణుడిని చంపటంచేత ఏర్పడే పాపం పరిహరించటానికి నోములు; సలిపెడున్= చేస్తున్నాడు.

తాత్పర్యం: ‘ఓ బృహద్యుమ్న మహారాజా! ఈ బుషి నీ యాగశాల ప్రవేశించటానికి యోగ్యుడు కాదు. ఇతడు పుభకార్యాలను విడిచి, తీవ్రమైన బ్రహ్మపూర్వాతకాన్ని పరిహరించే ప్రతాలు చేస్తున్నాడు.’

వ. అనపుడు, బృహద్యుమ్న ప్రేరితులైన జనులచేత నుత్సార్యమాణం డయి యర్థావసుం డనియే ‘బరావసుండు గాని యేను బ్రమ్మమాతకుండు గాను; వానికి ప్రతంబు సలిపి తత్త్వాతకవిముక్తు జేసితి’ నని చెప్పిన యర్థావసు యథార్థకథనంబునకు మెళ్ళి యగ్నిపురోగములైన దేవతలు వాని కిట్లనిల. **278**

ప్రతిపదార్థం: అనపుడు= అని చెప్పగా; బృహద్యుమ్న ప్రేరితులు+బన= బృహద్యుమ్నుడిచేత ఆదేశించబడి (ఆజ్ఞాపించబడిన); జనులచేతన్= మనమ్యులచేత; ఉత్సార్యమాణండు+అయి= తొలగించబడినవాడై; అర్థావసుండు; అనియేన్= చెప్పాడు; పరావసుండు+కాని= పరావసుడే కాని; ఏను= నేను; బ్రహ్మ, పూర్వమండన్+కాను= బ్రాహ్మణుడిని చంపినవాడిని కాను; వానికి= అతడి కొరకు; ప్రతంబు, సలిపి= నోములు నోచి; తత్త+పాతక, విముక్తున్+చేసితి= అతడిని పాపంనుండి తొలగించాను; అని చెప్పిన= అని చెప్పినటువంటి; అర్థావసు యథార్థ కథనంబునకు= అర్థావసుడు చెప్పిన నిజమైన మాటలకు; మెళ్ళి= మన్మించి; అగ్ని, పురస్మి+గములు+బన= అగ్నిని ముందు పెట్టుకొన్నవారైన; దేవతలు= వేల్చులు; వానికి= అతడికి; ఇట్లు+అనిరి= ఈవిధంగా చెప్పారు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పగా, బృహద్యుమ్న మహారాజాయొక్క అనుచరులు యజ్ఞశాలలోనికి ప్రవేశించనీయక తనను వారించటం చేత అర్థావసుడు ఇట్లా చెప్పాడు: ‘బ్రహ్మపూర్వ చేసింది పరావసుడే కాని నేను కాదు. అతడి పాపాలు తొలగటంకొరకై నోములు నోచిన వాడిని నేను.’ ఆమాటలు విని వేల్చులు అతడు చెప్పిన సత్యానికి అతడిని అభినందిస్తూ ఇట్లా పలికారు.

దేవత లర్థావసునకు మెళ్ళి కోరిన వరంబు లెల్ల నిచ్చుట (సం. 3-139-18)

తే. ‘తమ్ముచేసిన దురితముల్ తలగ్గు బూని, ధర్మబుధ్భావై ప్రతములు పేర్లు జలిపి తనఫు! నీకు నభీష్టంబు లైన వరము, లదుగు మిచ్చేది; మీ మెళ్ళ గడవ నగునె!’ **279**

ప్రతిపదార్థం: తమ్ము, చేసిన= తమ్ముడుచేసిన; దురితముల్= పాపాలు; తలగ్గున్+పూని= తొలగించటానికి ప్రయత్నించి; ధర్మబుధ్భావై+బ= ధర్మమందు మనస్సు కలవాడివై; ప్రతములు= నోములు; పేర్లున్= గౌరవంతో; చలిపితి= నెరవేర్చావు; అనఫు!= పాపరహితుడివైన ఓ పవిత్రుడా!; నీకున్= నీకు; అభీష్టంబులు+బన= మిక్కిలి ఇష్టాలైన; వరములు= కోరికలు; అడుగుము= వేడుకొమ్ము; ఇచ్చేదము= ఇస్తాము; ఈ మెళ్ళ, కడవన్+అగునె= ఈ నీ గొప్పతనం ఊరకే తొలగిపోవదగింది కాదు.

తాత్పర్యం: ‘పాపరహితుడివైన ఓ పవిత్ర చరిత్రుడా! అర్థావసు మహర్షి! నీ తమ్ముడు చేసినపాపాలను తొలగించటానికి పూనిన ధర్మతుగ్గడివి నీవు. నీవు చేసిన ప్రతాలు గొప్పావి. నీకు మిక్కిలి ఇష్టాలైన వరాలు కోరుకొనుము ఇస్తాం. నీ గొప్పతనం బహుకృతికి అర్పమైనది.’

- శ. అనినఁ దన తండ్రియు భరద్వాజుండును యవక్రీతుండు సెప్పటియట్ల జీవించియుండసు, నిజజనకుండు పరావసుచేత నిహాతుం డగుట నిస్తురింపను వలయు నని ప్రార్థించి, దేవతల వరంబున నర్థవసుండు రైభ్య భరద్వాజ యవక్రీతుల సంజీవితులం జేసిన న్యాషపతలకు యవక్రీతుం డిట్లనియె. **280**

ప్రతిపదార్థం: అనిన్వే= అని చెప్పిన (చెప్పగా); తన తండ్రియు= తనతండ్రియు; భరద్వాజుండును= భరద్వాజుడున్నా; యవక్రీతుండును= యవక్రీతుడున్నా; ఎప్పటి+అట్లు+అ= లోగడమాదిరిగానే; జీవించి+ఉండును= బ్రతికి ఉండేటట్లు (జీవించాలి); నిజ జనకుండు= తనతండ్రి; పరావసుచేత= పరావసుడిచేత; నిహాతుండు+అగుట= చంపబడటం; నిస్తురింపను= (చంపటం వలన ఏర్పడిన) పాపం పరిహారింపను- పాపం పరిహారించబడటం; వలయున్వే+అని= కావాలని; ప్రార్థించి= వేడుకొని; దేవతల= వేల్పుల; వరంబున్వే= అనుగ్రహింపలన; అర్థవసుండు= అర్థవసుడు; రైభ్య, భరద్వాజ, యవక్రీతుల= రైభ్యుడిని, భరద్వాజుడిని, యవక్రీతుడిని; సంజీవితులన్వే+చేసిన్వే= తిరిగి బ్రతికించగా; ఆ+దేవతలకు= ఆ వేల్పులకు; యవక్రీతుండు= యవక్రీతుడు; ఇట్లు+అనియ్వే= ఇట్లు చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పగా, తనతండ్రియును, భరద్వాజుడున్నా యవక్రీతుడున్నా యథాపూర్వంగా బ్రతికి ఉండాలనీ, పరావసుచేత తండ్రి చంపబడిన దోషం పరిహారించబడాలనీ నరాలు అనుగ్రహించండని వేల్పులను అర్థవసుడు ప్రార్థించాడు. దేవతల దయవలన, అర్థవసుడు రైభ్య భరద్వాజ యవక్రీతులను తిరిగి బ్రతికించాడు. అప్పుడు యవక్రీతుడు దేవతలతో ఇట్లు పలికాడు.

విశేషం: ఈ వచనం రెండవ పంక్తిలో “పరావసుచేత నిహాతుండగుట వాని విస్కరింపను వలయునని”- అనే పాఠాంతరం కొన్ని ప్రతుల్లో ఉంది. దీనిని బట్టి పరావసునిచేత నిహాతుడైన విషయం తండ్రియగు రైభ్యనకు తెలియకూడదని అర్థవసుడు దేవతలను కోరినట్లు వెల్లడాతున్నది.

- తే. ‘ఏను బహువేదశాస్త్రమ్యు లెత్తిగి, ప్రతము, లెల్లఁ జేయుచు రైభ్యుచే నిట్లు హతుడు నైతి; నాకంట రైభ్యును కథికశక్తి, యైన తెఱు గెట్లు?’ లనిన నిట్లనిల సురలు. **281**

ప్రతిపదార్థం: ఏను= నేను; బహు, వేద, శాస్త్రమ్యులు= వివిధవేదాలు, శాస్త్రాలు; ఎత్తిగి= తెలిసికొని; ప్రతములు+ఎల్లున్వే= నోములన్నింటినీ; చేయుచ్చున్వే= అనుష్టిష్టు; రైభ్యుచ్చున్వే= రైభ్యుడిచేత; ఇట్లు= ఈ రితిగా; హతుడను+ఐతిన్= చంపివేయబడ్డాను; నాకంటెన్వే= నాకంటి; రైభ్యునకు= రైభ్యుడికి; అథికశక్తి= ఎక్కువ మహిమ; ఐన+తెఱుగు= ఏర్పడినమార్గం; ఎట్లులు?= ఎట్లా సంభవించింది?’ అనిన్వే= అని అడుగగా; సురలు= వేల్పులు; ఇట్లు+అనిరి= ఈవిధంగా తెలిపారు.

తాత్పర్యం: నేను వివిధశాస్త్రాలను, వేదాలను ఎరిగినవాడిని, సమస్తవ్రతాలు దీక్షతో ఆచరించినవాడిని. కానీ, ఈ విధంగా రైభ్యుడిచేత ఏల సంహారించబడినాను? నాకంట రైభ్యుడికి హెచ్చుశక్తి ఏరీతిగా లభించింది?’ అని ప్రశ్నించగా, యవక్రీతుడికి దేవతలు ఈవిధంగా సమాధానం చెప్పారు.

- క. ‘గురుపుత్రుష యొనర్చుచు, బరమక్కేశమునఁ జేసి పడసిన విద్యల్ స్ఫురియించుగాక; గురుముఖి, విరహితముగఁ బడసినవియు వెలయునె యొందున్?’ **282**

ప్రతిపదార్థం: గురు, పుహుష= గురుపుగారికి పరిచర్య; ఒనర్చుచున్వే= చేస్తూ; పరమ, క్షేశమునన్వే+చేసి= మిక్కిలి కష్టపడటంచేత; పడసిన, విద్యల్= పాందిన చదువులు; స్ఫురియించున్వే+గాక= శోభిల్ల గలవుకాని; గురు, ముఖ, విరహితముగన్= అధ్యాపకుడి

ముఖతః; (నోటిష్యరా) ఉపదేశపూర్వకంగా అభ్యసించకుండా; పడసినవియు= పొందినట్టివి; ఎందున్= ఎక్కడైనా; వెలయునే= శోభిల్లుతాయా!

తాత్పర్యం: ‘గురువుగారికి పరిచర్యచేస్తూ, మిక్కటమైన ప్రయాసము ఓర్కుకొని అభ్యసించిన చదువులు శోభిస్తాయి కాని, అధ్యాపకుడి ద్వారా (గురు ముఖత); అభ్యసించకుండా ఆర్జించిన విద్యలు ఎక్కడైనా శోభిస్తాయా!

v. నీవు గురుముఖంబునం బడయక యొండు విధంబునం బడయుటం జేసి నీయధ్యయనతుతంబులు నిల్వర్థంబు లయ్యి; గురుసంతోషకరుండైరైభ్యండు బ్రహ్మజ్ఞానం బుపాల్చించెం గాపున నాతం డిట్టి శక్తిపడసే నని దేవతలు దివంబున కలిగి; లభి యవక్తితు నివాసం; జంచు వసియించినవారు దురిత విముక్తులగుదు; లభి కాలశైలం; జిబి సప్తవిధం బైన గంగ; యిబి మనుషుల కగోచరం; జంచు యుండి సమాధి శోచపరులై చూడుం; డిబి మందరనగం; జంచు నానాప్రహరణపాణైలై యష్టాశీతిసహస్రగంధర్ములు కిస్తరకింపురుష సుపర్ములు సురేంద్రుం గొలిచి పాయిదు; లంచుల కాటునూటుయోజనంబులు గలదు కైలాసపర్వతం; బంచు గుబేరుం డుండు’ నని రోమశుండు సెప్పితుం బాండవులు కృతసమాధిశీలురై వాని నెల్లం జాచి; రంత నంతక సుతుండు భీమున కిట్టనియై.

283

ప్రతిపదార్థం: నీవు= నీపు; గురు, ముఖంబున్= గురువు నోటిమంచి; పడయక= పొందక; ఒండు, విధంబున్= వేరొక విధంగా; పడయుటన్+చేసి= సంపాదించటంచేత; నీ అధ్యయన, శ్రుతంబులు= నీ చదువులు, వేదాలు; నిర్చ+వీర్యంబులు+ అయ్య= పటుత్వం లేనివి అయినాయి; గురు, సంతోష, కరుండు+బి= అధ్యాపకుడికి సంతోషం కలిగించినవాడై; రైభ్యండు= రైభ్యుడు; బ్రహ్మజ్ఞానంబు= వేదాలను గూర్చిన జ్ఞానాన్ని; ఉపాధ్ించెన్= సంపాదించాడు; కాపున్= కాబట్టి; ఆతండు= ఆ రైభ్యండు; ఇట్టి, శక్తి= ఈ విధమైన మహిమ; పడన్= పొందాడు; అని= అని చెప్పి; దేవతలు= వేల్చులు; దివంబును+అరిగిరి= స్వర్ణానికి వెళ్లారు; ఇది= ఈ చోటు; యవక్తితు నివాసంబు= యవక్తితుడు నివసించిన ఘ్ఱలం; ఇందు= ఇక్కడ; వసియించినవారు= ఉన్నవారు; దురిత, విముక్తులు+అగుదురు= పొందనుండి విడివడిన వారౌతారు. ఇది= ఈ క్షేత్రం; కాలశైలంబు= కాలపర్వతం; ఇది= ఇది; సప్త, విధంబు+బన= ఏడు పాయలు అయిన; గంగ= గంగానది; ఇది= ఇది; మనుషులు= మానవులకు; న+గోచరంబు= కనిపించనటువంటిది; ఇందు+అల+ఉండి= ఇక్కడే నిలిచి; సమాధి, శౌచ, పరులు+బి= సమాధి యోగానికి చెందిన నిర్మలత్వాన్ని అలవరచుకొన్నవారై; చూడుండు= చూడండి; ఇది; మందరనగంబు= మందరమనే పేరుకల పర్వతం; ఇందు= ఈ పర్వతంలో; నానా, ప్రహరణ, పాణులు+బి= పెక్కువిధాలైన ఆయుధాలను ధరించిన చేతులు కలవారై; అష్ట+అశీతి సహాప గంధర్ములు= 88వేల మంది గంధర్ములు; కిన్నర, కింపురుష, సుపర్ములు= కిన్నరులు, కింపురుషులు, దేవతలు; సుర+ఇంద్రున్= దేవేంద్రుడిని; కొలిచి, పోయెదరు= సేవించి వెళ్లారు; ఇందులకు= ఇక్కడికి; అఱు, సూటు, యోజనంబులు= ఆరువందల ఆమడలు (ఆమడల దూరాన); కైలాస పర్వతంబు= కైలాసం అనేకొండ; కలదు= ఉన్నది; అందున్= ఆ కైలాస పర్వతమందు; కుబేరుండు+ఉండున్= కుబేరుడు (అనే దిక్కాలకుడు, ధనాధిశుడు) ఉంటాడు; అని= అంటు; రోమశుండు+చెప్పిన్= రోమశమహర్షి చెప్పగా; పొందపులు= పొండుసుతులు; కృత, సమాధి, శిలురు+బి= చేయబడిన సమాధి అనే యోగం యొక్క స్వభావం కలవారై అనగా సమాధి శిలాన్ని పొందినవారై; వానిన్+ఎల్లన్+చూచిరి= ఆ క్షేత్రాలను అన్నింటినీ దర్శించారు; అంతన్= అటుపిమ్మట; అంతక, సుతుండు= ధర్మపుత్రుడు; భీమునకు= భీమసేనుడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: నీవు గురుముఖతః వేదాది విద్యలు పొందలేదు. వేరువిధంగా విద్యలను ఆర్జించటంచేత, అవి శక్తి విపీణాలు అయినాయి. గురువు సంతసిల్మేటట్లు రైభ్యుడు వేదశాస్త్రాదుల జ్ఞానం ఆర్జించటంచేత అతడికి ఇటువంటి

మహిమ ఏర్పడింది- అని చెప్పి వేలులు స్వర్గానికి వెళ్లిపోయారు. ఇది యవక్రీతుడు వసించిన చోటు. ఇక్కడ నివసించిన వారి(కి) పాపాలు నశిస్తాయి. ఇది కాలపర్వతం. ఇది ఏడుపాయల గంగానది. ఇది మనుషులకు కనిపించదు. ఇక్కడనే ఉండి, సమాధియోగానికి సంబంధించిన పుచ్ఛాన్ని సాధించి దర్శించండి. ఇది మందరగిరి. ఇందు పెక్క ఆయుధాలు ధరించి ఎన్బెఎనిమిదివేలమందిగంధర్వులు, కింపురుషులు, కిన్నరులు, వేల్పులు దేవేందుడిని కొలిచి వెళ్లారు. ఇక్కడికి ఆరువందల ఆమడల దూరంలో కైలాసపర్వతం ఉన్నది. అక్కడ కుబేరుడు ఉంటాడు' - అని రోమపుడు చెప్పాడు. అప్పుడు పాండవులు సమాధియోగాన్ని సాధించినవారై ఆ యా పుణ్యాశ్చైత్రాలను దర్శించారు. అంతట ధర్మరాజు భీమసేనుడికి ఈ విధంగా చెప్పాడు.

సీ. 'దుర్గమం బైన యి దుర్గమార్గంబున , నడవంగ నేర; మున్సుతరథముల
నింద్రసేనాదుల నీ ధౌమ్యవిప్రుల , ద్రుపదతనూజసు దోడికొనుచు
సహదేవుండును నీవు చట్టునఁ గ్రమ్ముతుఁ; దేసును నకులుండు నేగి రోమ
శాశ్వతమునఁ జేసి యభీలతీర్థంబులు , నాడి వచ్చేదము; మా యరుగుదెంచు

అ. నంత కెంతయును బ్రయత్తుంబుతోఁ గ్రష్టఁ , గాచి యుండు' డనిన ఘనుఁడు భీముఁ
డనియె 'నిట్టి రాక్షసాకీర్థపనములోఁ , నిన్నుఁ బాయనగునె నిమిషమేని.

284

ప్రతిపదార్థం: దుర్గమంబు+ఐన= నడవటానికి వీలులేని; ఈ, దుర్గ, మార్గంబున= పోగూడనిదారిలో; నడవంగనేరము= నడవలేము; ఉన్నత, రథములన్= పెద్ద తేరులను; ఇంద్రసేన+అదులన్= ఇంద్రసేనుడు మొదలైన వారిని; ఈ, ధౌమ్య, విప్రుల= ఈ ధౌమ్యుడిని, బ్రాహ్మణులను; ద్రుపదతనూజసు= ద్రోపదిని; తోడికొనుచున్= వెంటపెట్టుకొని; సహదేవుడును, నీవు= సహదేవుడున్నా, నీవున్నా; చట్టున్న+క్రమ్ముతుఁడు= శీష్టుంగా మరలండి; ఏను, నకులుండున్= నేనూ, నకులుడున్నా; రోమశ+అదేశమున్న+చేసి= రోమపడి ఆజ్ఞమ అనుసరించి; ఏగి= వెళ్లి; అభిల, తీర్థంబులున్= అన్ని తీర్థాలలో; ఆడి, వచ్చేదము= స్నానంచేసి రాగలం (వస్తాం); మా+అరుగుదెంచునంతకు= వేం వచ్చేవరకు; ఎంతయును= మిక్కిలి; ప్రయత్నుంబుతోన్= పూనికతో; కృష్ణున్= ద్రోపదిని; కాచి+ఉండుఁడు= రక్షించండి; అనిన్ను= అని చెప్పగా; ఘనుఁడు= గొప్పవాడు; భీముఁడు+అనియెన్= భీముడు చెప్పాడు; ఇట్టి= ఈవిధమైన; రాక్షస+అకీర్థ, వనములో= రక్కసులతో నిండిన అడవిలో; నిన్నున్= నిన్ను; నిమిషము+ఎని= నిమిషమైనా; పాయన్+అగునె?= విడిచి ఉండవచ్చునా?

తాత్పర్యం: 'ఈ మార్గం నడవటానికి కష్టమైనది. ఈ దారిలో నడచి వెళ్లలేం. పెద్దతేరులను, ఇంద్రసేనుడు మొదలైన ముఖ్యభటులను, ఈ ధౌమ్యుడు మొదలైన బ్రాహ్మణులను, ద్రోపదిని వెంటబెట్టుకొని నీవు, సహదేవుడూ శీష్టుంగా మరలపాండి. నేనున్నా, నకులుడున్నా కలిసి వెళ్లి రోమశమహర్షి ఆజ్ఞానుసారం అన్ని తీర్థాలలో స్నానంచేసి రాగలం. మేము తిరిగి వచ్చేవరకూ జాగ్రత్తగా ద్రోపదిని కాపాడండి'- అని ధర్మరాజు పలుకగా గొప్పవాడైన భీముడు ఇట్లా అన్నాడు: రాక్షసులతో నిండినటువంటి ఇట్టి అడవిలో నిన్ను ఒక్క నిమిషమైనా ఎడబాసి ఉండటం నాకు తగునా?

చ. అనఘుచరిత్తు నర్జును మహాభుజు నొక్కనీఁ బాసి వంతఁ బోం
బిన యెడ నిట్టిచోట సహదేవుఁడు నేసును గ్రష్టయున్ జగ

**జ్ఞస్తసుత! నిన్ను బాసిన శసహ్యతరం బగు తీవ్రతాపవే
దన యగు; నీకు మాకు నుచితంబె పరస్పరభేద మెన్నడున్.**

285

ప్రతిపదార్థం: జగత్+జనసుత!= లోకంలోని జనులచేత పొగడబడినవాడా!; అనము చరితున్= పాపరహితమైన పవిత్ర ప్రవర్తన కలవాడిని; అర్షునున్= అర్షునుడిని; మహాభుజున్= గౌప్యపరాక్రమం కలవాడిని; ఒక్కనిన్+పాసి= ఒక్కడిని విడిచి; వంతన్= బాధను; పాందిన+ఎడన్= అనుభవిస్తున్నాం కదా; ఇట్టి, చోటు+అ= ఇటువంటి స్థలంలో; సహదేవుడు; ఏనును+కృష్ణయున్= నేనుమ్మా ద్రోపదియుమ్మా; నిన్నున్+పాసిన్= నిన్ను ఎడబాసినవో; అసహ్యతరంబు+అగు= ఓర్చుటానికి మరింత కష్టమైన; తీవ్రతాపవేదన+అగున్= మిక్కుటమైన బాధవలన దుఃఖం కలుగుతుంది; నీకు, మాకున్= నీకు, మాకు మధ్య; ఎన్నడున్= ఎప్పుడైనా; పరస్పర, భేదము= ఒండొరులు వేఱుపడటం; ఉచితంబె?= సరిటైనటువంటిదా?

తాత్పర్యం: జగతులోని ప్రజలు అందరిచేత ప్రస్తుతించబడిన ఓ ధర్మరాజా! పరమపవిత్రమైన ప్రవర్తన కల అర్షునుడు ఒకడిని మాత్రమే ఎడబాసి ఇంత వేదన పొందుతుండగా, నేను సహదేవుడు ద్రోపది ఇప్పుడు నిన్ను కూడ ఎడబాసినట్టుతే మరింత భరించరాని బాధ, దుఃఖం మాకు కలుగుతాయి. నీకూ, మాకూ మధ్య పరస్పరం వేఱుపడటం ఎన్నడైనా భావ్యమా? (కాదని అభిప్రాయం).

క. కడు డస్సి నడవనోపని, యెడ నీ కమలాయతాక్షి నీ కవలను నే

దడయక నఱకట నిడికొని, కడకం గొనివత్తు విషమగహనాంతములన్.

286

ప్రతిపదార్థం: కడు= చాలా, మిక్కిలి; డస్సి= బడలి; నడవన్+చిపని+ఎడన్= నడవలేని అప్పుడు; ఈ, కమల+ఆయత+అణ్ణిన్= కమలాలవలె విశాలమైన కన్నులు కల దానిని, ద్రోపదిని; ఈ కవలను= ఈ జంట బిడ్డలను- ఈ నకుల సహదేవులను; ఏన్= నేను; తడయకన్= వెంటనే, ఆలస్యం చేయక; అఱకటన్+ఇడికొని= భుజాలమై పెట్టుకొని, (అఱక+కడ= అఱకడ); విషమ, గహన+అంతములన్= ఎత్తు పల్లాలతో నిండిన అడవుల లోపల; కడకన్= పూనికతో; కొనివత్తున్= మోసికొని వస్తాను (రాగలను).

తాత్పర్యం: చాలా అలసిపోయి నడవలేకపోయినప్పుడు, కమలాలవంటి కన్నులు కల ఈ ద్రోపదిని, కవలలు అయిన నకుల సహదేవులను నేను నా వీపుషైకి ఎక్కించుకొని పూనికతో మిట్టపల్లాలతో నిండిన అడవులు, కొండలు దాటేవరకు మోసి తీసికొని రాగలను.

విశేషం: 'దడయక యఱకడ నిడికొని' - అని పాతాంతరం

వ. ఈ రథంబులతో బోప నిన్ను గాదేసి వీటి నింద్రసేనాండుల నెందేసిం బెట్టి పోద' మనిన రోమశుం డిట్లునియె. 287

ప్రతిపదార్థం: ఈ రథంబులతోన్= ఈ తేరులతో; పోవన్= ప్రయాణించటం; ఇమ్ము+కాదు+ఏని= అనుకూలం కాకపోతే; ఏనిన్= ఈ రథాలు మున్సుగు వాటిని; ఇంద్రసేన+అదులను= ఇంద్రసేనుడు మొదలైనవారిని; ఎందు+ఏనిన్= ఎక్కడైనా; పెట్టే= ఉంచి; పోదము= ప్రయాణిద్దాం; అనిన= అనగా; రోమశుండు= రోమశుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఈ రథాలతో పోవటం అనుకూలం కాకపోతే వీటిని, ఇంద్రసేనుడు మొదలైన వారిని, ఎక్కడైనా ఉంచి మనం ప్రయాణిద్దాం'- అని చెప్పగా రోమశుడు ఇట్లు పలికాడు.

క. ‘అతులతపాశివీర్యబలో , స్నేత్తిఁ బోదము గంధమాదనంబునకు; సమా

గతు నందుఁ గాంతు మర్జును , నతివీరు నుదారు సురగణాల్చితుఁ బార్థన్.’

288

ప్రతిపదార్థం: అతుల, తప్స+వీర్య, బల+ఉన్నతి= సాటిలేని తపస్సు యొక్క పరాక్రమం యొక్క శక్తియొక్క ఉన్నతిచేత-అతిశయంచేత; గంధమాదనంబునకు= గంధమాదన పర్వతానికి; పోదము= వెళ్ళదాం; అందున్= ఆ కొండ మీద; సమాగతున్= (స్వర్గంనుండి) వచ్చేటటువంటి; అర్జునున్= అర్జునుడిని; అతి వీరున్= గొప్ప శూరుడిని; ఉదారున్= త్యాగ గుణం కలవాడిని; సురగణ+అర్పితున్= దేవతల సమూహాలచేత పూజించబడిన వాడిని; పార్థున్= పృథయొక్క కొడుకును; కాంతుము= చూడగలం.

తాత్పర్యం: మనం సాటిలేని తపో వీర్యబల మహిమాతిశయంచేత గంధమాదనపర్వతానికి వెళ్ళదాం. అక్కడ మనం ఇంద్రులోకం నుండి రాగల ఆ మహావీరుడు, త్యాగస్వభావం కలవాడు, దేవతలచేత పూజించబడినవాడు ఐన అర్జునుడిని చూడగలం.

విశేషం: గంధమాదన పర్వతం, పురాణాలలో భూలోకానికి, స్వర్గలోకానికి పాలిమేరగా వర్ణించబడింది.

వ. అనిన నందఱు సంతసిభ్రి యరుగువారు ముందర ననేకప హాయరథసనాథంబై యమారకిరాతబల సంకులంబైన డానీఁ బుజిందాధిపతి ద్వైన సుబాహుపురంబుఁ గని, యందు వానిచేతం బూజితులై తమ రథసూతహాయనివహంబుల నింద్రసేనాదిభృత్యులను సుబాహునొద్దం బెట్టి, పాదచారులై పాంచాలిని బ్రాహ్మణులను రక్షించికొని గంధమాదనంబున కజ్ఞముఖులై యిలగి; రంత ధర్మతనయుండు భీమున కిట్లనియె.

289

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అనిచెప్పగా; అందఱు= అంత మంది; సంతసిల్లి= సంతోషించి; అరుగువారు= వెళ్ళతున్నవారు; ముందర= తమ యొదుట; అనేకప, హాయ, రథ, సనాధంబు+ఇ= ఏనుగులు, గుర్రాలు, తేరులతో కూడినటువంటిదై; అపార, కిరాత, బల, సంకులంబు+ఇనదానిన్= మితి లేని ఆటవికభటులతో క్రిక్కిరిసినదానిని; పుచ్ఛింద+అధిపతి+ఇన= పుచ్ఛిందులు అనబడే ఆటవికులకు ప్రభువైన; సుబాహు, పురంబున్+కని= సుబాహుడి రాజుధానిని చూచి; అందు= ఆ పురంలో; వానిచేతన్= ఆ సుబాహుడిచేత; పూజితులు+ఇ= అర్పించబడిన వారై; తమ, రథ, హాయ, సూత, నివహంబులన్= తమ తేరులు, గుర్రాలు, రథ సారథుల సముద్రాయాలను; ఇంద్రసేన+అది, భృత్యులన్= ఇంద్రసేనుడు మొదలైన సేవకులను; సుబాహు+బద్ధన్= సుబాహుడి దగ్గర; పెట్టి= ఉంచి; పాద, చారులు+ఇ= కాలినడకతో పయనించేవారై; పాంచాలిని= ద్రోషదిని; బ్రాహ్మణులను= విప్రులను; రక్షించికొని= కాపాడుకొని; గంధమాదనంబునకు= గంధమాదన పర్వతానికి; అభీముఖులు+ఇ= ఎదురైన ముఖాలు కలవారై; అరిగిరి= వెళ్ళారు; అంత= అటుతర్వాత; ధర్మతనయుండు= ధర్మరాజు; భీమునకు= భీమసేనుడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లు చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పగా అందరూ సంతోషించారు. ఇక పాండవులు సపరివారంగా ముందుకు పయనించి ఆటవికులకు ప్రభువైన సుబాహుడి రాజుధాని చేరారు. ఆ సుబాహుడి నగరం ఏనుగులతో, గుర్రాలతో, రథాలతో సమ్ముఖైనది. మితిలేని ఆటవిక భటులతో క్రిక్కిరిసినటువంటిది. పాండవులు ఆ సుబాహు డందించిన అతిధిమర్యాదలను పొంది అతడిదగ్గర తమ రథాలను, సారథులను, గుర్రాలను, ఇంద్రసేనుడు మొదలైన సేవకులను

ఉంచి, తాము పాదచారులై గంధమాదనసుర్వతం ఉన్న దిక్కుకు పయనించారు. అంతట ధర్మరాజు భీముడితో ఇట్లు పలికాడు.

- సీ.** ‘అలిగి వజ్రాయుధునైనను బోలలో, నోర్వంగ నోపు నత్యగ్రహిరు.
జవమును బవనుఁ దేజంబున నాభిత్యుఁ, బోలినవాని, నంభోజనేత్తు,
నాయతబాహుఁ, గృతాస్తు, సింహాస్కంధు, సర్వఫసుభరాచార్యు, విజయు,
నిత్యభక్తమాన్వితు, నీ తమ్ము నర్జునుఁ, శుభ్రగుణసుందరుఁ జాచునంత
ఆ. కథికతాపతప్త మైనబి నా చిత్తః, మొనర నతనితోడ నొక్కటునికి
యెన్నుఁ డిక్కు మనకు! నిందఱ కగునాతుఁ, దేల మసలెనొక్కు యిన్ని యేండ్లు!’

290

ప్రతిపదార్థం: అలిగి= కోపించి; వజ్ర+అయుధాన్+బను= వజ్రాన్ని ఆయుధంగా కలిగిన దేవేంద్రుడిని పైతం; పోర్లోన్= యుద్ధంలో; బ్ర్వంగన్+బపు= జయించగల; అతి+ఉగ్రవీరు= మిక్కలి భయంకరమైన శారుడిని; జవమునన్= వేగంలో; పవనున్= వాయుదేవుడిని; తేజంబున్ను= ప్రకాశంలో; అదిత్యున్= సూర్యుడిని; పోలిన వానిన్= పోలినవాడిని; అంభోజనేత్రున్= పద్మాలవంటి కన్నలు కలవాడిని; ఆయతబాహున్= నిడిని అయిన చేతులు కలవాడిని; కృత+అప్రు= అప్రాల ప్రయోగంలో ఆరితేరినవాడిని; సింహాస్కంధు= సింహాంమూపు వంటి మూపు కలవాడిని; సర్వ, ధనున్+ధర+ఆచార్యు= అందరు విలుకాండ్రు గురువు అయినవాడిని; విజయు= విజయాన్వందుకొనేవాడిని; నిత్య, క్షుమా+అప్రీతు= ఎల్లప్పుడూ చిర్పుతో కూడి ఉండేవాడిని; నీ తమ్మున్ను= నీ తమ్ముడైన; అర్జునున్= అర్జునుడిని; పుభ, గుణ, సుందరున్= మంచి గుణాలచేత అందమైన వాడిని; చూచునంతకున్= దర్శించేటంతవరకూ; నా, చిత్తము= నా మనస్సు; అధిక, తాప, తప్తము+అయినది= మిక్కలి బాధచే కాగినటువంటిది అయింది; ఒనర్ను= ఒప్పునట్లుగా; అతనితోడన్= ఆ అర్జునుడితో; ఒక్కట+ఉనికి= ఒకేచోట చేరి ఉండటం; మనకు; ఎప్పుడు+బక్కు= ఎప్పుడో కదా!; ఇందరకు+అగు= ఇంతమందికి ఇంతగా ప్రీతిపాత్రుడయ్యే; అతడు= ఆ అర్జునుడు; ఇస్తి+ఏండ్లు= ఇస్తి సంవత్సరాలు; ఏల= ఎందుచేత, మసలెన్+బక్కు= అలస్యం చేశాడోకదా.

తాత్పర్యం: ‘కోపం వస్తే యుద్ధంలో వజ్రాయుధం అప్రంగా కల దేవేంద్రుడిని పైతం ఓడించ గల మిక్కలి భయంకరమైన శార్యం కలవాడు, వేగంలో వాయుదేవుడికి, వర్షస్సులో సూర్యుడికి సాటివచ్చేవాడు, పద్మాలవంటి కన్నలు కలవాడు, ఆజూనబాహుడు, విలువిద్యలో ఆరితేరినవాడు, సింహాపుమాపులవంటి భుజాలు గలవాడు, విలుకాండ్ర కందరికి గురువు. ఎల్లప్పుడూ గెలుపునందే వీరుడు. సదా చిర్పుతో కూడి ఉండేవాడు, నీ తమ్ముడు అర్జునుడు. అటువంటి మంచిగుణాలచేత సుందరుడైన వాడిని చూచేతవరకు నా మనసు మిక్కలి పరితాపంచేత కాగుతున్నది. తిరిగి అతడితో కలిసిఉండటం మనకు ఎప్పటికి చేకూరుతుందో కదా! మన అందరి మనసులను ఇంతగా ఆకట్టుకొన్న అర్జునుడు ఇస్తి ఏండ్లు ఎందుకు ఆలస్యం చేశాడో!’.

విశేషం: మహాభారతంలోను, ప్రాచీన భారతీయ సాహిత్యంలోను పలుతావుల త్రై పురుషులను వర్ణించే సందర్భంలో ఆంగికాభివర్ణన కనిపిస్తుంది. ఇది సాముద్రిక శాస్త్రంలోని విశేషాలను వర్ణించటం కాదు. అర్జునుడు అంభోజనేత్రుడు. ‘అంభోరుహనేత్ర త్రై పాత్రలకు పలుచోట్ల పర్యాయపదం. ‘సర్వేంద్రియాణాం నయనం ప్రధానం’. ఇంద్రియాలన్నింటిలో కన్నలకు కల ప్రాధాన్యాస్తి ప్రాచీనులు గుర్తించారు. అట్లాగే చేతులు, మూపు, నుదురు మొదలైన అవయవాలు వీరుని రూపవైభవచిప్పాలు.

మ. అనుచుం బాధ్యవిలోకనంబు మదిలో నథింపగా ధర్మజుం
డనవద్యుల్ గడువేడ్డతో నలగి తా రప్పాండపుల్ గంధమూ
డనశైలేంద్రముఁ గాంచి రుస్సుతబ్బాధ్యాతుస్థలీసంహతిన్
ఘనసంధ్యాగమశంక సన్మసులకుం గావించు దానిన్ మహిాన్.

291

ప్రతిపదార్థం: అనుచున్ = అని తలపోస్తూ; పార్థ, విలోకనంబు= అర్జునుడిని చూడటం; మదిలోన్ = మనస్సులో; అర్థింపగా= కోరుకోగా; ధర్మజుండు= ధర్మరాజు; అనవద్యుల్= దోషం లేని పవిత్ర చరిత్రులు; తారు= తాము; ఆ+పాండపుల్= ఆ పాండపులు; కడు= మిక్కిలి; వేడ్డతోన్= సంతోషంతో; అరిగి= పయనించి; మహిన్= భూమిపై; ఉన్నత, బృహత్+ధాతు, షట్లీ, సంహతిన్= ఎత్తైన పెద్దవైన, ధాతువులుండే ప్ఫలాల సమూహాలతో; ఘన, సంధ్యా+ఆగమ, శంక= గొప్పవైన సంజకెంజాయలు క్రముతున్నాయనే భ్రాంతిని; సత్త+మునులకున్= గొప్ప బుములకు; కావించుదానిన్= ఏర్పరచే దానిని; గంధమాదన, కైల+ఇంద్రమున్= పర్వతాలలో శ్రేష్ఠమైన గంధమాదనాన్ని; కాంచిరి= చూచారు.

తాత్పర్యం: అని తలపోస్తూ అర్జునుడిని చూడాలి అనే కోరిక మనస్సులో ఏర్పడగా, పవిత్రచరిత్రులైన పాండపులు ధర్మరాజుతో పాటు మిక్కిలి వేడుకతో ప్రయాణం చేసి, గొప్ప గైరికాదిధాతువులు పలుచోట్ల ఉండటంచేత సంజకెంజాయలు క్రముతున్నాయనే భ్రాంతిని భూలోకంలోని మహార్షులకు కలిగించే గంధమాదనపర్వతరాజాన్ని సందర్శించారు.

విశేషం: అలం: భ్రాంతిమంతం.

క. నానావర్ష శిలావిహా , గానేక మృగాభిరామమై భూనాలీ
నానాభరణవిభూషిత , హినోన్నతకుచముఁ బోలె వెలిగెడు దానిన్.

292

ప్రతిపదార్థం: నానా, వర్ష, శిలా, విహాగ+అనేక, మృగా+అభిరామము+హ= పెక్క రంగులు కల రాళ్ళతోను, పద్మలతోను, పలుజంతువులతోను అందంగా ఉన్నదిన్ని; భూ, నారీ, నానా, ఆభరణ, విభూషిత, పీన+ఉన్నత, కుచమున్+పోలెన్= భూదేవియెక్క పెక్క అలంకారాలచేత అలంకరించబడిన దట్టమైన ఎత్తైన చన్మవలె; వెలింగెడుదానిన్= శోభిల్లేదానిని అనగా ఆ గంధమాదనాన్ని.

తాత్పర్యం: పెక్క రంగులు గల రాళ్ళతో, పద్మలతో, పలుజంతువులతో సుందరమై, పలు ఆభరణాలచేత అలంకరించబడిన భూదేవియెక్క స్తునంవలె వెలుగొందుతున్న గంధమాదనాన్ని (చూచారు).

విశేషం: అలం: ఉపమ. సైపద్యం నాలుగవ పాదంలో కొన్ని ప్రతులలో “కుచముఁబోలె బెడఁగుదానిన్”- అనే పాతాంతరం ఉన్నది.

పాండపులు గంధమాదనపర్వతంబునకుం బోవుట (సం. 3-143-1)

క. లవితాచ్ఛ స్పటిక శిలా , తలములమై బాటు విమలతర నిర్మలిణి
జలపూరములను తారో , ల్లల దురుపోరాలి నుజ్జులం బగు దానిన్.

293

ప్రతిపదార్థం: లలిత+అచ్ఛ, స్ఫురిక, శిలా, తలములపైన్= మనోహరమైనవి; నిర్గులమైనవి, అయిన స్ఫురికశిలలు కల ప్రదేశాలపై; పాఱు= ప్రవహించే; విమల, తర, నిర్మి రిణీ, జల, పూరములను= మిక్కిలి స్వచ్ఛమైన సెలయేళ్ళయొక్క నీటి వెల్లువలనెడి; తార+ఉల్లలత్త+ఉరు, హర+ఆలిన్= ముత్యాలతో చలించే గొప్పదండల సముదాయంతో; ఉజ్జ్వలంబు+అగు= ప్రకాశించే; దానిన్= దానిని.

తాత్పర్యం: సాగైనవి, నిర్గులమైనవి అయిన స్ఫురికపు రాళ్ళకల ప్రదేశాలపై ప్రవహించే మిక్కిలి స్వచ్ఛమైన సెలయేటి నీటివెల్లువలనెడి, చలించే ముత్యాల హరాలతో ప్రకాశించే గంధమాదనాన్ని చూచారు.

విశేషం: ఇక్కడ గంధమాదనంపై ప్రవహించే సెలయేళ్ళ ముత్యాలహరాలవలె ఉన్నవి అని భావం. గంధమాదనపర్వతం భూదీవి స్తనం వలె ఉన్నది. అందున్న సెలయేళ్ళ స్తనాన్ని ఆవరించిన ముత్యాలహరాలవలె ఉన్నాయి. వెనుకటి పద్యానికి ఇది అనుబంధం.

ఉ. వారలు గంధమాదన మవార్యబలాధ్యులు సాచ్చుచో మహా
మారుత మష్టు వీచే నహిమధ్యతిమార్గము బిజ్ఞుజ్ఞంబులన్
భూరుహాపత్రమిత్ర మయి భూరిపరాగము గప్పగా ధల
త్రీరుహాశాఖలున్ విఱిగి త్రేళ్ళగ గుల్మలతాలి సాల్పుడన్.

294

ప్రతిపదార్థం: వారలు= పాండవులు; న+వార్య, బల+అధ్యులు= అడ్డగించటానికి వీలులేని బలం కలవారు; గంధమాదనము+చౌచ్ఛువోన్= గంధమాదనం చేరేటప్పటికి; అష్టు= ఆ సమయంలో; మహా మారుతము= పెనుగాలి; అ, హిమ, ద్యుతి, మార్గము= సూర్యుడి దారిని (న+హిమ= మంచ కాని, ద్యుతి= వెలుగు అనగా వేడివెలుగు కలవాడు సూర్యుడు); దిక్క+ముఖంబులన్= దిక్కుల మొగాలను; భూ, రుహా, పత్ర, మిశ్రము+అయి= చెట్లయొక్క ఆకులతో కలిసి; భూరి, పరాగము= ఎమ్ముచైన దుమ్ము; కప్పగాన్= చుట్టుముట్టుగా; ధరిత్రీ రుహాశాఖలున్= చెట్లకొమ్మలు; విఱిగి= ముక్కలై; త్రేళ్ళగాన్= పడిపోగా; గుల్మ, లతా+అలి= పాదలు, తీగలు మొదలైనవి; సాల్పుడన్= వరుసగా క్రింద పడిపోయేటట్లు; వీచెన్= ప్రసరించింది.

తాత్పర్యం: మహాపరాక్రమవంతులైన పాండవులు గంధమాదన పర్వతాన్ని చేరుకోగానే, పెనుగాలి వీచింది. సూర్యుడిదారి (ఆకాశం), దిగ్గిగంతాలు చెట్ల ఆకులతో కలిసిన దుమ్ముచేత ఆవరించబడ్డాయి. చెట్లకొమ్మలు విరిగి పడ్డాయి. పాదలు లతలు నేలమట్టు లైనాయి.

ఉ. కడునడిగాడ్చుచే విఱుగగాఁ బడి త్రేళ్ళ మహారుహశి చ
ప్పుడు విని యందటుం జెదలి భూమిపయిన్ గగనం బుద్రగ్రతం
బడియెన్నా తైలశ్యంగములు భగ్గుము లయ్యెన్నా యంచ ధూళి నె
క్ష్మద్ర జననేర కొండిరులఁ గానక యుండిల సంచలాత్ములై.

295

ప్రతిపదార్థం: కడు= మిక్కిలి; వడిగాడ్చుచే= వేగంగల గాలిచేత (రఘుంరుమారుతంచేత); విఱుగగాన్+పడి= ముక్కలు చేయబడి; త్రేళ్ళ= క్రిందకూలు; మహారుహ+అలి, చప్పుడు= చెట్ల సమూహంవలన కలిగే శబ్దం; విని= ఆలకించి; అందటున్+చెదరి= పాండవులందరూ ఇటూ అటూ చెదిరిపోయి; భూమిపయిన్= నేలమీద; గగనంబు= నింగి; ఉద్గరుతన్= భయంకరంగా; పడియెన్= పతనం అయిందో; తైల, శృంగములు= కొండల కొమ్మలు; భగ్గుములు+అయ్యెన్= పగిలిపోయినవో;

అంచు= అని తలపోస్తూ; ధాళిన్= దుమ్మువలన; ఎక్కడన్= ఎక్కడికీ; చననేరక= వెళ్లేక; సంచల+ఆత్ములు+ఇ= మిక్కిలి కదలిన హృదయాలు కలవారై; ఒండొరులన్= ఒకరిని ఒకరు; కానక= చూడజాలక; ఉండిరి= ఉన్నారు.

తాత్పర్యం: రుంరుమారుతంచేత విరుగ్గొట్టబడి క్రింది పదే చెట్ల సమూహాల చప్పుడు విని, అందరు ఇటూ అటూ కదలిపోయి, నింగి విరిగి భయంకరంగా నేలపై పడిందా, కొండ శిఖరాలు పగిలిపోయినాయా అని తలపోస్తూ మిక్కిలి కంపించిన హృదయాలు కలవారై, దుమ్ము దట్టంగా వ్యాపించటంచేత ఒకరిని ఒకరు చూడలేక పోయారు.

చ. ఇట్లు మహారేణపటలం బంధకారంబునుంబోలె నీరంద్రంబై కప్పిను బతిత తరు విటప లతా గుల్మంబులు కరతలంబులం బాయం ట్రోచుచు విశాలదృఢతరుమూలంబు లాత్రయించి యగ్గిపోత్రంబులతో ధౌమ్య ధర్మజ సహదేవు లొక్కచోట, నుండ్రుద్రదా కార్యుకుండైన భీమసేనుండును ద్రౌపదియు నొక్కచోట, రోమశుండును నకులుండును బ్రాహ్మణులు నొక్కచోటనుగా నందఱు వేఱు వేఱ యుండి రంత. 296

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; మహారేణపటలంబు= గొప్పదుమ్ముకణాల సమూహం; అంధకారంబునున్+పోలె= చీకటివలె; నీరంధ్రంబు+ఇ= దట్టంగా; కప్పినున్= మూయగా (అంతట ఆవరించగా); పతిత తరు విటప లతా గుల్మంబులు= పడిపోయిన చెట్లయొక్క కొమ్మలు, తీగలు, పాదలు; కరతలంబులన్= అరచేతులతో; పాయన్+త్రోచుచు= ప్రక్కతు నెట్టుతూ; విశాల, దృఢ, తరు, మూలంబులు= పెద్దవి, చెక్కు చెదరనటువంటివి అయిన చెట్ల మొదళ్లను; ఆశయించి= చేరి; అగ్గిపోత్రంబులతో= ఆరాధనకు ఉపకరించే నిప్పుతో; ధౌమ్య, ధర్మజ, సహదేవులు+బక్కచోటన్= ధౌమ్యుడు, ధర్మరాజు, సహదేవుడున్నా ఒకచోట; ఉద్యత్తో+గదా, కార్యుకుండు+ఘన= ప్రకాశిస్తున్న గద, విల్లు పట్టుకొనిఉన్న; భీమసేనుండును= భీముడును; ద్రౌపదియున్= ద్రౌపదియును; ఒక్కచోటన్= ఒక స్థలంలో; రోమశుండును, నకులుండును, బ్రాహ్మణులును= రోమశుడు, నకులుడు, విప్రులును; ఒక్క చోటను+కాన్= ఒక్క స్థలంలో ఉండేటట్లుగా; అందఱు= అందరు; వేఱు, వేఱ= వేరు వేరు స్థలాలలో; ఉండరి= నిలిచి ఉన్నారు; అంతన్= అటు పిమ్మట.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా గొప్ప దుమ్ము దూమారం రేగి చీకటివలె దట్టంగా వ్యాపించింది. పడిపోయిన చెట్ల కొమ్మలను, తీగలను పాదలను అరచేతులతో అవతలమ త్రోస్తూ పెద్దపెద్ద చెట్ల మొదళ్లను చేరి నిలిచి పాండవబ్యందం మూడు భాగాలుగా వీడిపోయింది. ధౌమ్యుడు ధర్మరాజు సహదేవుడు ఒకచోట, గద, విల్లు పట్టుకొని భీముడు ద్రౌపది ఒకచోట, రోమశుడు నకులుడు విప్రులు ఒకచోట వేరు వేరై చేరి నిలిచారు.

చ. కులసే బ్రాహండశ్చి మహాషోషము లేలు కెలంకులన్ భయం కరములుగాఁ గరాళకరకాతతు లొప్పు దట్టేలుతాళ వి స్ఫురితముగాఁ బ్రహ్మార్జు జలపూర్వముల న్నిలికుంజభూలని ర్షురతటినీతటీనికట సాలచయంబు విమూలితంబుగన్.

ప్రతిపదార్థం: ప్రచండ, వృష్టి= గొప్పవాన; ఘన, ఘోషములు= మేఘు గర్జనలు; ఎల్ల కెలంకులన్= అన్ని దిక్కులలో; భయంకరములు, కాన్= భయం కలిగించేవి కాగా; కరాళకరకా+తతులు= భయానకమైన వడగళ్లు; ఒప్పన్= విలసిల్లగా; తటిత్త+లతా+ఆళి= తటిల్లతాళి= మేరుపు తీగల సమూహం; విస్మృతిముగాన్= మిరుమిట్లు కొలుపగా; ప్ర, పూర్వ జల, పూరములన్= మిక్కిలి నిండిన నీటి వెల్లువలచేత; గిరి, కుంజ, భూరి, నిర్మరతటినీ, తటీ, నికట, సాలచయంబు= కొండలదరి

నున్న పొదలు, పెద్ద సెలయేళ్ళ గట్ల దరి నున్న మద్దిచెట్ల సమాహం; విమూలితంబుగన్= వేళ్ళతోపాటు పెకలి పడిపోయేటట్లుగా; కురిసెన్= కురిసింది.

తాత్పర్యం: గొప్పవాన కురిసింది. చుట్టుప్రక్కల మేఘగ్రజ్జనలు భయాన్ని సృష్టించాయి. పెద్దపెద్ద వడగళ్ళ పడ్డాయి. మెరుపు తీగలు మిరుమిట్లు కొలిపాయి. నీరు అంతటా ఆవరించి ప్రవహించసాగింది. కొండల దరి నున్న పొదలు, పెద్ద పెద్ద సెలయేళ్ళ గట్ల దాపున ఉన్న (పెద్ద) మద్ది చెట్లు వేళ్ళతోపాటు పెకలించబడి కూలాయి.

v. అట్లు గాడ్పుతోడి వాన పెద్దయుంబైఢ్లు కులసి యుడిగిన నందఱు నొక్కచోటికి పచ్చి యెప్పుచీయట్ల యరుగు నెడు, నతివిషము శీలాసంకటపథంబున నడవనేరక ద్రౌపది తొడలపడి మూర్ఖీత ర్యైనం బవనతనయుం డక్కిములి నెత్తికొని యజనాస్తరణంబుపయిం బెట్టి కదజీదజంబుల వీచుచున్నం గపలు దాని పల్లవతాత్పు పాదతలంబు లాయుధాభ్యాసవశంబునం గిసీభూతంబులయిన తమ కరతలంబులంజేసి మెత్తన యొత్తుచుండి; రట్టి యవసరంబున ద్రౌపదిం జాచి దుఃఖితుం డయి ధర్మతయుం డిట్లనియె. 298

ప్రతిపదార్థం: అట్లు= ఆ విధంగా; గాడ్పుతోడివాన= గాలితో కూడిన వర్షం; పెద్దయున్+ప్రార్థు= చాలా సేపు; కురిసి= వర్షించి; ఉడిగినవ్= వెలసిపోగా, వెలిశాక; అందఱున్= పాండవులంతా; ఒక్క, చోటికి, వచ్చి= ఒకే స్థలానికి చేరి; ఎప్పటి+అట్లు= అంతకుమునుపు వలె; అరుగు+ఎడన్= వెళ్లతూ ఉండగా; అతి, విషమ, శిలా, సంకట, పథంబున= మిక్కిలి ఎగుడుదిగుడైన రాళ్ళచేత బాధకల్గించే దారిలో; నడవనేరక= నడవలేక; ద్రౌపది= పాంచాలి; తొడరిపడి= తొట్టుపడి; మూర్ఖీత+బనన్= తెలివి కోల్పోవగా; పవన, తనయుండు= వాయుపుత్రుడైన భీముడు; ఆ+కోమలిన్= అక్కొమలిన్= సుకుమారి అయిన ఆ ద్రౌపదిని; ఎత్తికొని= మోసితెచ్చి; అజిన+అస్తురణంబుపయిన్+పెట్టి= జింకతోలు చాపమీద పడుకొనబెట్టి; కదజీదంబులన్= అరటి ఆకులతో; వీచుచున్నవ్= వీచుచుండగా; దాని= ఆమె యొక్క; పల్లవ, తామ్ర, పాద, తలంబులు= చిగురుటాకుల వలె ఎప్రాణైన అరికాళ్ళను; ఆయుధ+అభ్యాసవశంబునవ్= అస్త్రాలను చాలాసార్లు ప్రయోగించి ఉన్న అలవాటు చేత; కిణీ భూతంబులు+అయిన= కాయలు కాసిన; తమ, కరతలంబులన్+చేసి= తమ అరచేతులతో; కవలు= నకుల సహదేవులు; మెత్తన+బత్తు చుండిరి= మెత్తగా పిసుకుతున్నారు (ఒత్తుతున్నారు). అట్టి అవసరంబున= ఆ సమయంలో; ద్రౌపదిన్+చూచి= పాంచాలిని చూచి; దుఃఖితుండు+అయి= పరితప్పడై; ధర్మతనయుండు= ధర్మరాజు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా పెనుగాలితో చాలాసేపు పెద్దవాన కురిసి వెలిసింది. పాండవబ్యందంలోనివా రందరున్నా ఒకేచోటికి చేరి మళ్ళీ ప్రయాణం కొనసాగించారు. దారి అంతా ఎత్తుపల్లాలతో రాళ్ళతో, కూడి బాధకలిగించేదిగా ఉండటం చేత ద్రౌపది నడవలేక మూర్ఖీల్లింది. భీముడు ఆమెను ఎత్తుకొని జింకతోలుచాపమీద పడుకొనబెట్టి, అరటి ఆకులతో వీవసాగాడు. నకులసహదేవులు ఆయుధాల ఒరిపిడిచేత కాయలు కాసిన తమ అరచేతులతో చిగురుటాకుల వలె ఎప్రాణైన ఆమె పాదాలను ఒత్తుతున్నారు. ఆ సమయంలో ధర్మరాజు ద్రౌపది అవస్థను చూచి మిక్కిలి పరితపించి ఇట్లు పలికాడు.

అక్షర. ‘అరుణ సరోరుహ రమ్య మృదులంబులైన యి తన్వ
చరణతలంబులు గొడిగరాలపై జసుచున్ని జేసి

పరుసంబులై కదు నెళ్లొనవి పద్మాయతాష్టి

పరఁగ నా కారణంబునను నీ దుఃఖభారంబు దాల్చే.

299

ప్రతిపదార్థం: అరుణ, సరోరుహ, దశ, రమ్య, మృదులంబులు+ఐన= ఎర్రతామర పుష్ప రేకుల వలె అందమైన మెత్తనైన (సరన్+రుహ= సరోరుహ- తామర పుష్ప); ఈ+తన్ని, చరణ, తలంబులు= ఈ సుకుమారి యొక్క పాదాలు; గొడిగ, రాలమైన్= గులకరాళ్ళపై; చనుచనిక్కిన్+చేసి= నడవటంచేత; పరుసంబులు+ఐ= కరినాలై; కదున్= మిక్కిలి; ఎళ్లొనవి= నెత్తురు చింది ఎరుపురంగుగా మారాయి; పద్మ+అయత+అష్టి= పద్మాలవలె అనగా పద్మపత్రాలవలె నిడుమైన కన్నలు కలది- ద్రోపది; పరఁగ= ప్రవర్తిలి; నా, కారణంబునను= నా మూలాన్నే; ఈ, దుఃఖ, భారంబున్+తాల్చైన్= ఈ దుఃఖ మనే బరువును మోసింది.

తాత్పర్యం: ‘ఎర్రతామరపుష్పలరేకులవలె మెత్తనైన యా సుకుమారిపాదాలు ఈ గులకరాళ్ళపై ప్రయాణించటం చేత నొచ్చి నెత్తురు చింది ఎర్రబడ్డాయి. పద్మపత్రాల వలె విశాలనేత్రాలు కల ఈ ద్రోపది నా మూలాన్నే కదా ఇటువంటి పదరాసిపాట్లు పడుతున్నది.

విశేషం: ఉ.వి. ఆంధ్రమహాభారత సంశోధిత ముద్రణ ప్రతిలో ఈ పద్యంలోని మొదటి చరణం ఇలా ఉన్నది - “ అరుణ సరోరుహదశ మృదుపులైన యాతన్ని రమ్య”. ఇందులో యతిషైత్రి లేదు. “అరుణసరోరుహదశ మృదులంబులైన యిత్తరుణి” అనే పాఠాంతరం సూచించబడింది. అందులో ఛందోభంగం ఉన్నది. ఈ రెండింటిని కలిపి ఆలోచించి ఛందోభంగం, యతిభంగం లేని పైపాదాన్ని- “అరుణసరోరుహ రమ్య మృదులంబులైన యాతన్ని”- తి.తి.దేవస్తానం కంటోలర్ ఆవ్ పట్టికేషన్ శ్రీ కరణం జ్యాలకంటి కృష్ణమూర్తి గారు సూచించారు. దానిని కృతజ్ఞతలతో స్వీకరించటమైనది. (సంపా.)

సీ. సముచితంబగు మృదుశర్యన తలంబున , శర్యనించు నిత్తన్ని సదమలాంగి
పరుసంపు ఊలమైఁ బడి తీప్రవేదను , బొందినయిబి; మహాపురుషు లైన
పాండవులకుఁ త్రియభార్యామై నాపుత్తి , సుఖ ముండు నని మది నిశిముకుండు
పాయక సంతోషపడి యుండుఁ గాకున్నే’ యని విలాపించు నయ్యమతనూజు

అ. నుచితవచనరచన నూరాళ్లి రప్పుడు , ధౌమ్యుదొట్టి సకలధరణిసురులు;
మూర్ఖ దేత్త నంత ముదిత ద్రోపది శీత , మందపవనసేవ్యమాన యగుచు.

300

ప్రతిపదార్థం: సముచితంబు+అగు= తనకు తగినటువంటి; మృదు, శయన, తలంబున= మెత్తనైన పరుపులమై; శయనించు= పడుకొనేటటువంటి; ఈ+తన్ని= ఈ సుకుమారి; సదమల+అంగి= లావణ్యవతి; పరుసంపు, ఊలమైన్= కరినాలైన శిలలమై; పడి= ఒత్తుకొని; తీప్రవేదనన్= తీప్రమైన బాధను; పాందిన+అది= అనుభవించింది; మహాపురుషులు+ఐన= గొప్ప వీరులైన; పాండవులకున్= పాండురాజుకొడుకులకు; ప్రియభార్య+ఐ= ప్రియపత్తి అయి; నా, పుత్రి= నా కూతురు; సుఖము+ ఉండును+అని= సొఖ్యాన్ని అనుభవిస్తుంది అని తలపోసి; మదిన్= మనస్సులో; సోమకుండు= ద్రుపదుడు; పాయక, సంతోషపడి+ఉండున్= ఎడతెగిని సంతోషాన్ని అనుభవించి ఉంటాడు; కాబోలు; అని= అంటూ; విలాపించు= దుఃఖించు; ఆ+యమతనూజున్= యముడి పుతుడైన ఆ ధర్మరాజును; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; ధౌమ్యున్+తొట్టి= ధౌమ్యుడు మొదలైన; సకల, ధరణి, సురులు= బ్రాహ్మణులందరూ; ఉచిత, వచన, రచనన్= తగిన మంచిమాటల కూర్చుచేత;

ఊరార్పిరి= ఊరడించారు; అంతన్= అంతట; ముదిత, ద్రోపది= సంతోషించిన పొంచాలి; శీత, మంద, పవన, సేవ్యమాస+ అగుచు= చల్లని పిల్లగాలులచేత సేవించబడినది అపుతూ; మూర్ఖ+తేచెన్= మూర్ఖమండి తెలివి పొందింది.

తాత్పర్యం: తగిన మెత్తని పరుపులైపై పవళించే ఈ సుకుమారి సుందరాంగి కలినశిలలైపై నడచి మిక్కిలి తీవ్రమైన వ్యధను పొందింది. మహావీరులైన పొండుసుతులకు భార్య అయి తన కూతురు సుఖపడుతుందని మనస్సులో భావించి ద్రుపదు ఎంతో సంతోషించి ఉంటాడు! అని దుఃఖిస్తున్న ధర్మరాజును ధౌమ్యదు మొదలైన బ్రాహ్మణులందరూ సమయాచితాలైన వాక్యాలతో ఊరడించారు. అంత ద్రోపది చల్లని పిల్లతెమ్మరలు సోకటంచేత మూర్ఖమండి తేరుకొన్నది.

వ. దాని నాశ్వాసించి ధర్మరాజు భీమున కిట్లనియో.

301

ప్రతిపదార్థం: దానిన్= ఆమెను, పొంచాలిని; ఆశ్వాసించి= ఓదార్పి; ధర్మరాజు= ధర్మరాజు; భీమునకు= భీముడికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: పొంచాలిని ఓదార్పి, ధర్మరాజు భీముడితో ఇట్లా చెప్పాడు.

క. ‘ఈ రాజుపుత్రుఁ దోడ్కొని । దారుణ పాపాణ దుష్టధంబులఁ జనగా
నేర; మిచి నడువ నోపదు । భూలిభుజా!’ యనిన ననిలపుత్తుం డంతన్.

302

ప్రతిపదార్థం: భూరి, భుజా!= గొప్ప, బుజాలు కలవాడా!; ఈ రాజుపుత్రున్= రాకుమార్తె అయిన ఈ ద్రోపదిని; తోడ్కొని= వెంటపెట్టుకొని; పాపాణ, దుష్టధంబులన్= భయంకరమైన రాజుతో నిండిన కలినమార్గాలలో; చనగానేరము= వెళ్ళేము; ఇది= ఈమె, ఈ ద్రోపది; నడువన్+బిపదు= నడవలేదు; అనినన్= అని చెప్పగా; అనిల పుత్రుండు= వాయుసుతుడు- భీముడు; అంతన్= అటు పిమ్ముట.

తాత్పర్యం: ‘మనం ఈ రాకుమారియైన ఈ పొంచాలిని తోడ్కొని భయంకరమైన శిలలతో నిండిన కలినమార్గాలలో పయనించలేం. ఈమె నడువ జాలక ఉన్నది. పరాక్రమాపేతుడివైన భీమసేనా! యోచించుము’ అని చెప్పగా భీముడు అప్పుడు.

క. అగ్రజుననుమతమున న । తుగ్గునిశాచరసమేతు నుడుమార్ఘగు వీ
రాగ్రశి ఘుటోత్సచుం దన , యగ్రసుతుం దలఁచె ధీరు హైదింబు వెసన్.

303

ప్రతిపదార్థం: అగ్రజా+అనుమతమునన్= అన్నగారి అనుమతి ప్రకారం; అతి+ఉగ్ర, నిశాచర, సమేతున్= మిక్కిలి భయంకరులైన రక్కసులతో కూడినవాడిని; ఉడు, మార్ఘగున్= నక్షత్రపథాన సంచరించేవాడిని; వీర+అగ్రణిన్= వీరులలో గొప్పవాడిని; తన+ అగ్రసుతున్= తన పెద్ద కుమారుని; ధీరున్= ధైర్యం కల వాడిని; హైదింబున్= హింబ కొడుకును; ఘుటోత్సచున్= ఘుటోత్సచుడిని; వెసన్= వేగంగా; తలఁచెన్= స్ఫురించాడు.

తాత్పర్యం: భీమసేనుడు అన్నగారి అనుమతి ప్రకారం, మిక్కిలి భయంకరులైన రక్కసులతో కూడిఉన్నవాడు, ఆకాశమార్గాన సంచరించే వాడు. వీరులలో మొదట పేర్కొనతగినవాడు, ధైర్యంతుడు హింబ కొడుకును, తన జ్యేష్ఠ కుమారుడు పన ఘుటోత్సచుడిని స్ఫురించాడు.

క. అతయును రాక్షసుసైన్యం, న్యోతుడై తత్కషణము వట్టి నిర్జరహరస మ్యోతులకుఁ బ్రాహ్మణమిల్లెం దన, పిత్చవరులకు బ్రాహ్మణమిలకుఁ బెద్దయు భక్తిన్.

304

ప్రతిపదార్థం: అతయును= వాడున్నా, ఆ ఘటోత్సచుడున్నా; రాక్షస, సైన్య+అన్యోతుడు+హ= రాక్షస సేనలతో కూడినవడై; తత్త్త్వాంశము+అ= ఆ క్షణమందే; వచ్చి= వచ్చి; నిర్జర, వర, సమ్మితులకున్= శైష్ములైనవేల్చులతో సమానులైన వారికి; తన, పిత్చవరులకున్= శైష్ములైన తన తండులకు; బ్రాహ్మణమిలకున్= విప్రులకు; పెద్దయు, భక్తిన్= గొప్ప గౌరవంతో కూడిన ప్రేమతో; ప్రణమిల్లెన్= నమస్కరించాడు.

తాత్పర్యం: ఆ ఘటోత్సచుడును తన రాక్షసబలంతో ఆ త్రుటిలో అరుదెంచి దేవతాశైష్ములతో సమానులైన తన తండులకు, విప్రులకు మిక్కెలి భక్తితో నమస్కరించాడు.

వ. ఇట్లు ప్రైక్షి పని యే మని ముకుళితహస్తం డయి తన ముందర సున్న కొడుకుం గాగిలించుకొని భీముండు వాని కిట్లనియే.

305

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ రీతిగా; ప్రైక్షి= వందనం చేసి; పని+ఏమి+అని= చేయవలసిన పని చెప్పండి అని; ముకుళిత, హస్తండు+హ= జోడించిన చేతులు కలవాడై; తనముందరన్+ఉన్న= తన ఎదుట ఉన్న; కొడుకున్= కొడుకును; కాగిలించుకొని= ఆలింగనం చేసికొని; భీముండు= భీమసేనుడు; వానికిన్= ఆ ఘటోత్సచుడికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా వందనం చేసి, చేయవలసిన పనిని ఆదేశించండి- అని చేతులు జోడించి నిలిచిన కొడుకును ఆలింగనం చేసికొని భీముడు ఇట్లా చెప్పాడు.

తే. ‘అబల యిది, భవన్యాత, నిత్యాధ్వగమున, భీస్తు ద్యైసభి గజరాజభేలగమున;

ఓని నీ నెత్తుకొని చనుదెమ్ము మాస, మీపమున’ నని సుతు నియమించే నపుడు.

306

ప్రతిపదార్థం: భవత్త+మాత= భవన్యాత= నీ తల్లి; ఇది= ఈమె; అబల= బలంలేనటువంటిది; నిత్య, అధ్వగమన, భిన్న+ఖనది= అనుదినం చేసిన పయనంచేత (నడచినందువలన) దారిబడలిక చెందింది; గజరాజభేలగమనన్= మత్తేభం వలె వినోదంగా నడిచేటటువంటిది; దీనిన్= ఈమెను; ఈపు= నీపు; ఎత్తుకొని= మోసికొంటూ మారు సమీపమునన్= మారు దగ్గరగా; చనుదెమ్ము= వస్తూండుము; అని= అని; అపుడు= ఆసమయంలో; సుతున్= కొడుకును; నియమించెన్= ఆదేశించాడు.

తాత్పర్యం: ‘నీ తల్లి అయిన ఈమె బలం లేనటువంటిది. అనుదినం ప్రయాణం చేసి దారిబడలిక చెందింది. మధుపుటేనుగువలె లీలగా నడిచేటటువంటిది ఈమె. నీవు ఈమెను మోసికొంటూ మారు దగ్గరగా నడిచిరా’ అని భీముడు తన కొడుకును ఆదేశించాడు.

వ. వాడును బిత్పువచన చోదితుండై ‘యమ్మార్థం బతిపరుష శిలావిషమంబు; పాదచారుల కగమ్మంబు గాపున మిమ్మందు నెత్తుకొని యత్రమంబున నలిగెదు’ నని ధోమ్య పాండవ ద్రౌపదులం దా నెత్తుకొని, బ్రాహ్మణమిల నెత్తుకొనం దన రాక్షసబలంబులం బంచె; రోమపుండు సిద్ధగతి నలిగె; నిట్లందు గగనమధ్యంబునం జని గంగాతీరంబున నరనారాయణాత్మమంబైన బదలిపనంబుఁ గని, రాక్షసస్కంధావతీర్షులై యందు.

307

ప్రతిపదార్థం: వాయువు= అతడున్నా- ఆ ఘటోత్కుచుడున్నా; పితృ వచన, చోదితుండు+బ= తండ్రియొక్క మాటలచేత ప్రేరేపించబడిన వాడై; ఈ+మార్గంబు= ఈ దారి; అతి, పరుష, శిలా, విషమంబు= మిక్కటమైన కరివమైన రాళ్ళచేత మిట్ట పల్లాలు కలది; పాదచారులకు= కాలినడకన పోయేవారికి; న+గమ్యంబు= చేరరానిది; కావున= కాబట్టి; మిమ్ము+అందఱను= మిమ్మల్ని అంతమందిని; ఎత్తికొని= మోసికొని; అశ్రమంబునన్= శ్రమలేకుండా, సులభంగా; అరిగెన్= వెళ్ళగలను; అని= అనిచెప్పి; ధామ్య, పాండవ, ద్రౌపదులన్= ధామ్యడిని, పాండవులను, పాంచాలిని; తాన్+ఎత్తుకొని= తాను మోసికొని; బ్రాహ్మణులన్= విప్రులను; ఎత్తికొనన్= మోసి తెచ్చేందుకు; తన, రాక్షస, బలంబులన్= తన రాక్షసి మూకలను; పంచెన్= నియోగించాడు; రోమపుండు= రోమశమహార్షి; సిద్ధ, గతిన్= సిద్ధులు వెళ్ళే ఆకాశ మార్గాన; అరిగెన్= వెళ్ళాడు; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; అందఱు= అంతమంది; గగన, మార్గంబునన్= ఆకాశ వీధిలో; చని= వెళ్ళి; గంగా, తీరంబున= గంగానదితీరాన; నర, నారాయణ+అశ్రమంబు+బన= నరుడు నారాయణుడు అనే బుమలు పూర్వం తపస్సు చేసినటువంటి పుణ్యక్లితమైన; బదరీ, వనంబున్= బదరి అనే సేరుకల అడవిని; కని= చూచి; రాక్షసస్న్యంధ+అవీట్లులు+బరి= రక్కసుల మూపులనుండి క్రిందికి దిగినవా వైనారు; అందు= అక్కడ.

తాత్పర్యం: ఆ ఘటోత్కుచుడున్నా తండ్రిమాటచేత ప్రేరేపించబడినవాడై. ‘ఈ దారి కరిన శిలలతో కూడిన మిట్ట పల్లాలతో పాదచారులకు పయనించి శక్యం కానటువంటిది. కాబట్టి, మిమ్మల్ని అందరినీ ఎత్తుకొని సులువుగా నేను తీసికొని వెళ్ళగలను’ అని చెప్పి ద్రౌపదిని, పాండవులను, ధామ్యడిని తన మూపుమై ఉంచుకొని, విప్రులను మోసికొని తెచ్చేందుకు తన రాక్షసులమూకలను నియోగించాడు. రోమశమహార్షి సిద్ధులు వెళ్ళే ఆకాశమార్గాన వెళ్ళాడు. ఇట్లా పాండవబృందంలోని వారందరూ, ఆకాశవీధిలో పయనించి గంగ ఒడ్డున గల బదరీవనంలో పూర్వం నరుడు. నారాయణుడు అనే బుమలు తపస్సు చేసిన అశ్రమం దగ్గర రాక్షసుల మూపులమైనుండి క్రిందకు దిగారు. ఆ బదరీవనంలో.

క. లలితమధుస్తువఫలములు , విలసిత మృదుపత్తతతులు స్తుతస్తుంధం
బులు నవిచలితచ్ఛాయలు , గల బదరీతరులు జాచి కడు విస్తుత్తె.

308

ప్రతిపదార్థం: లలిత, మధు, ప్రవ, ఫలములు= మనోహారాలైన తేనె ప్రవించే పండ్లు; విలసిత, మృదు, పత్ర, తతులు= శోభిల్లేటటువంటి మెత్తునైన ఆకుల సమాహాలు; వృత్త, స్క్యంధంబులు= గుండ్రంగా ఉన్న బోదెలు; న+విచలిత+చాయలు= కదలని నీడలు; కల= ఉన్న; బదరీతరులన్= రేగు చెట్లను; చూచి= చూచి; కడు= మిక్కిలి; విస్క్రైతులు+బ= ఆశ్చర్యం చెందిన వారై.

తాత్పర్యం: మనోహారాలై తేనెలు ప్రవించేటటువంటి పశ్చ, మెత్తునై మనోజ్ఞాలైన ఆకులు, గుండ్రటి బోదెలు, కదలక (మార్పులేక) స్థిరంగా ఉండే నీడలు గల రేగుచెట్లను చూచి వారు ఆశ్చర్యం చెందారు.

వ. సురసిద్ధముని సేవితంబైన భాగీరథిం జాచి, యందుఁ గృతస్నాను లయి నియమప్రతంబులు సలుపుచు సమాధియోగంబున మైనాక్షేలంబును హిరణ్యాశ్చంగంబును జందుసరంబునుం జాచి, బదరీవనంబునం దాఱుచివసంబులు నివాసంబు సేసి యుండునంత; నొక్కనాఁడు.

309

ప్రతిపదార్థం: సుర, సిద్ధ, ముని, సేవితంబు+బన= వేల్పులచేత, సిద్ధులచేత, బుమలచేత, సేవించబడిన; భాగీరథిన్+చూచి= గంగానదిని దర్శించి; అందున్= ఆ గంగలో; కృతస్నానులు+బ= స్నానం చేసిన వారై; నియమ, ప్రతంబులుసలుపుచున్=

నిష్టతో నోములు చేస్తూ; సమాధి, యోగంబునన్= సమాధి అనే యోగవిద్యవలన; షైలంబును= షైలాక పర్వతాన్ని; హిరణ్య శృంగంబును= హిరణ్య శిఖరాన్ని; బిందుసరంబునున్= బిందుసరం అనే పేరు కల సరోవరాన్ని చూచి; బదరీ, వనంబునందున్= బదరికాశ్రమంలో; ఆఱు, దివసంబులు= ఆరు దినాలు; నివసంబు+చేసి= నివసించి; ఉండు+అంతన్= ఉండగా; ఒక్కనాఁడు= ఒకానొక రోజున.

తాత్పర్యం: దేవతలచేత, సిద్ధులచేత, బుషులచేత సేవించబడిన గంగానదిని చూచి అందులో స్నానం చేసిన వారై, నియమంతో కూడిన నోములు నోస్తూ, సమాధియోగంచేత షైలాక్షైలం, హిరణ్యశృంగం, బిందుసరం అనే పుణ్యక్షేత్రాలను చూచి, బదరికాశ్రమంలో ఆరుదినాలు నివసించారు. అంత ఒకరోజు.

విశేషం: (1) భాగీరథి అనేపేరు గంగకు రావటానికి కారణం భగీరథుడు గొప్ప తపస్సు చేసి నింగి సుండి నేలకు అవతరింపజేయటం చేతనే. ఆరణ్యపర్వంలో ఈ కథ పూర్వోక్తం. (2) ఇక్కడ నియమవ్రతం, సమాధియోగం- అనే ప్రయోగాలు మిక్కిలి అర్థవంతమైనవి. ఈ ఆరణ్యపర్వం- ప్రథమశ్యాసనంలో అష్టంగయోగంలోని నియమంగురించి సమాధినిగురించి, యోగంగురించి విపులంగా నివరించబడింది. నియమం : అష్టంగ యోగంలో రెండవది. ఇది బాహ్యంభ్యంతర శాచం, సంతోషం, తపస్సు, స్వధాయం, ఈశ్వరప్రథిధానం అని 5. విధాలు. అష్టంగ యోగాలు : 1. యమం 2. నియమం 3. ఆసనం 4. ప్రాణాయామం 5. ప్రత్యాహారం 6. ధారణ 7. ధ్యానం 8. సమాధి. బదరివనంమండి పొండవలు షైలాన్ని, హిరణ్యశృంగాన్ని, బిందుసరం అనే పుణ్యక్షేత్రాలను సమాధియోగంలో దర్శించినట్లుగా చెప్పబడింది. సమాధియోగసిద్ధులకు దూరదర్శనం మొదలైన సిద్ధులు అలవడతాయని చెప్పబడింది.

చ. అలఘులు గంధమాదన మహాధరణీధరసానురత్నవే
దులా బవమాననందనుఁడు శ్రీవిభియున్ విహాలంచుచున్నచో
లలితసహస్రపత్రకమలంబు సమీరవిధూతమై మహో
తలముపయన్ వడిం బడియో ద్వారయుఁ బోల్పుగ వాలముందటన్.

310

ప్రతిపదార్థం: న+లఘులు= తేలిక కానివారు, అనగా గొప్పవారు; శ్రోవదియున్, వపవాననందనుడు= శ్రోవదియు, వాయుపుత్రుడైన భీమసేనుడు; గంధమాదన, మహాధరణీధరసానురత్నవేదులన్= గంధమాదనమనే గొప్ప కొండచరియలలో ఉన్న రత్నాలతో కూడిన అరుగులపై; విహారించుచున్నచో= వినోదంగా సంచరించే చోట; సమీర, విధూతము+ఐ= గాలిచేత త్రోసివేయబడి; లలిత, సహస్ర, పత్ర, కమలంబు= మనోహరమైన వేయి రేకులు కల తామర పుర్వు; మహో, తలము, పయన్= భూభాగంపై; వడిన్= వేగంగా; తద్దయున్+పాల్పుగ= మిక్కిలి శోభిల్లేటట్లుగా; వారిముందటన్= వారి ఎదుట; పడియెన్= పడింది.

తాత్పర్యం: గొప్పవారైన వాయుసుతుడగు భీమసేనుడూ, శ్రోవది గంధమాదనమనే పర్వతపు చరియలలోని రత్నాల అరుగుల మీద వినోదంగా సంచరిస్తూ ఉండగా, మనోహరమైన వేయిరేకులు గల తామర పువ్వోకటి మిగుల సాంపులీనుతూ గాలివాటున వారి యెదుటి ప్రదేశంలో వచ్చి పడింది.

వ. ఆ సౌగంభిక కమలంబుఁ జూచి దాని యపూర్వరమణీయత్వంబునకు నన్నుకుసుమసౌధారణంబయిన సారభ్యంబునకు నోటువడి ద్రుపదరాజవుత్తి ముదితచిత్తరైనై ‘యుక్కటా! యిచి యెంక్క పువ్వ యయ్య నపూర్వంబై మనోసయనానందకరం బైనబి; యిట్లే కుసుమంబులు కడుం బెక్కులు గావలవదే!’ యని ‘కురంగటం గలవేని తెచ్చి యిచ్చి నాకు మనఃప్రియంబుఁ జేయు’ మని యప్పుడ యప్పువ్వు ధర్మరాజుకడకుం

గొనిపోయే; నట భీముండు దాని యఱమతంబుజేయం గడంగి, రుక్షపుష్టంబైన ధనుశ్రేష్ఠంబును నారీవిషాపమానంబులైన బాణంబులు ధరియించి, యక్కములంబు దెళ్ళిన గాంపున కజిముఖుండై గంధమాదనంబున వివిధరత్న బంధుర కందర కడజే షండ దర్శనంబులను, మందార మంబిర సుగంధ గంధవహస్పర్మనంబులను, నలికుల కోకిలాలావ త్రవణంబులను, సర్వర్మ కునుమ సురుచిర గంధాపూణంబులను, నతిమధుర పలాస్యాదనంబులను, బధ్యప్రమోదహృదయుం డగుచుఁ దన కెదిల వచ్చు మృగంబులం దాకి గజంబు నెత్తి గజంబుషై వైచుచు సింహంబు నెత్తి సింహంబుషై వైచుచు నల్మయ్యగంబులం గరతలప్రపంచులం బ్రహ్మలించుచు.

311

ప్రతిపదార్థం: ఆ సాంగధిక, కమలంబున్+చూచి= నెత్తావితో గుబాళిస్తున్న ఆ తామర పుప్పును చూచి; దాని= ఆ పుప్పు యొక్క; అ, పూర్వ, రమణీయత్వంబునకున్= ఇంతకు ముందు తా నెస్తెడు ఎక్కుడా చూడనటువంటి అందచందాలకు; న+అస్య= అనస్య, కునుమ, సాధారణంబు+అయిన= మరి ఏ యితరమైన పుప్పులలో ఉండనటి; సౌరభ్యంబునకున్= సుగంధానికి- నెత్తావికి; ఓటువడి= లొంగిపోయి- ఆకర్షించబడి; ద్రుపద, రాజ, పుత్రు= ద్రోపది; ముదిత, చిత్రత+పి= సంతోషించిన మనస్సు కలది అయి; అక్కటా!= ఆహో!; ఇది+బక్క, పుప్పు+అ+అయ్యున్= ఇది పుప్పు మాత్రమే అయినప్పటికిని; మనస్+నయన+ఆనందకరంబు+బనది= మనసుకు, నేత్రాలకు సంతోషాస్ని సమకూర్చే టటువంటిది అయింది; ఇట్టి= ఇటువంటి; కుపుమంబులు= పుప్పులు; కడున్= మిక్కిలి; పెక్కులు= అనేకాలు; కావలవదే!= కావాలని కోరదగింది కదా!; అని= అని తలపోసి; కురంగటున్= సమీపంలో; కలపు+ఏని= ఉన్నట్లయితే; తెచ్చి+ఇచ్చి= తీసికొని వచ్చి ఇచ్చి; నాకు, మనస్+ప్రియంబున్= నా మనసుకు ప్రీతిని; చేయుము+అని= ఫుటించుమని, చెప్పి; అప్పుడు+అ= ఆ సమయందే, వెంటనే; ఆ+పుప్పు= ఆ పుప్పు= ఆ పుప్పును; ధర్మరాజు కడున్= ధర్మరాజు ధగ్గరకు; కొపోయెన్= తీసికొని వెళ్ళింది; ఇటు= ఇక్కడ; భీముండు= భీముడు; దాని+అభిమతంబున్= ఆమె కోరికను; చేయున్+కడంగి= తీర్చుటానికి పూనుకొని; రుక్షపుష్టంబు+బన= వెనుకభాగాన బంగారం కల; ధనున్+తేష్టంబునవున్= గొప్ప వింటిని; ఆశీవిష+ఉపమానంబులు+బన= పాములతో పోల్చుతగినట్టివి అయిన; బాణంబులు= అమ్ములు; ధరియించి= తాల్చి; ఆ+కమలంబున్= ఆ తామరపుప్పును; తెచ్చిన= తీసికొని వచ్చిన; గాంపునకు= గాలికి; అభిముఖుండు+బ= ఎదురైన ముఖం కలవాడై; గంధమాదనంబున= గంధమాదనమనే కొండపై; వివిధ, రత్న, బంధుర, కందర, కడశీ, షండ, దర్శనంబులను= అనేక విధములైన రత్నాలతో కూడిన పెక్కు గుహలను, ఆ గుహల సమీపాన అరటి చెట్ల సమూహాలను తిలకించటంవలన; మందార, మందిర, సుగంధి, గంధవహ, స్వర్ఘనంబులను= మందార పుష్టులనే మందిరాలందు ప్రసరించటం చేత నెత్తావి గలిగిన గాలుల తాకిడి వలనను; అలి, కుల, కోకిలా+అలాప, శ్రవణంబులను= తుమ్మెదల బారుల యొక్కయు, కోకిలల యొక్కయు నాదాలను వినటం చేతను; సర్వ+బుతు, కునుమ, సురచిర, గంధ+అప్రాణంబులనున్= అన్ని బుతువులలో పూసేటటువంటి పుప్పులయొక్క మిగుల మనోహరమైన పరిమళాలను పీల్చుటం చేతను; అలి, మధుర, షల+అస్యాదనంబులను= మిక్కిలి తియ్యానైన పళ్ళను ఆరగించటంచేతను; బద్ర, ప్రమోద, హృదయుండు+అగుచున్= సంతోషంతో నిండిన గుండె కల వాడవుతూ; తనకు+ఎదిరి, వచ్చు= తనకు ఎదురుగా వచ్చే; మృగంబులన్= జంతువులను; తాకి= ఎదుర్కొని; గజంబున్+ఎత్తి= ఏనుగును ఎత్తి; గజంబుషైన్= ఏనుగు మీద; వైచుచు= వేస్తూ; సింహంబున్+ఎత్తి= సింహాస్ని ఎత్తి; సింహంబుషైన్= మరొక సింహంషై; వైచుచున్= పడవేస్తూ; అల్ప మృగంబులన్= చిన్నజంతువులను; కర, తల, ప్రహారంబులన్= అరచేతి చరుపులతో; ప్రహారించుచున్= కొట్టుతూ.

తాత్పర్యం: ఆ సాగంధికకమలాస్ని చూచి; ద్రోపది తాను అంతకు ముందెష్టుడూ అటువంటి అందమైన పుప్పును చూడలేదని ఆ పుప్పులోని నెత్తావి మరి వేరేపూలలో కనిపించదని, ఆ పుప్పు సాగసుకు ఎంతో సంతోషించి, ‘ఆహో!

ఇది ఒక్క పుష్టి మాత్రమే అయినా, ఇంతవరకు ఎప్పుడూ ఎక్కడా ఇంతగా మనసుకు విందు, కళ్ళకు పండుగ కల్పించిన పుష్టి కనిపించ లేదు కదా!“ అని మిక్కిలి సంతోషించి, ‘ఇటువంటి పుష్టులు మరికొన్ని లభిస్తే ఎంత బాగుంటుంది! సమీపాన ఉంటే తెచ్చి ఇచ్చి నా మనసుకు ఆహోదం కల్పించుము’ అని ఆమె భీముడిని కోరి ఆ పుష్టాన్ని ధర్మరాజుకు చూపటానికి వెళ్లింది. ఇక్కడ భీముసేనుడు ద్రోషదికోరిక ఈదేర్ఘటానికి బయలుదేరాడు. వెనుకవైపు బంగారపు తొడుగు కల వింటిని, పాములతో సమానాలైన అమ్ములను ధరించి, ఆ తామరపుష్టును తెచ్చిన గాలికి అభిముఖుడై భీముడు వెళ్ళుతున్నాడు. ఆ గంధమాదనపర్వతాన భీముడు రత్నాలతో కూడిన పెక్క గుహలు, అరటితోటలు చూస్తూ, మందార పుష్టాల సుగంధాన్ని ప్రసరించే వాయువులను పీలుస్తూ, తుమ్మెద రుంకారాలను, కోకిలల ఆలాపాలను ఆలకిస్తూ, అన్ని బుతువులలో పూచే పుష్టుల పరిమళాలను ఆఘ్రాణిస్తూ, మిక్కిలి తియ్యానైన పళ్ళను ఆరగిస్తూ ఆనందిస్తూ ముందుకు వెళ్లాడు. ఎదురైన జంతువులను ఎదుర్కొంటూ, ఒక ఏనుగును ఎత్తి మరొక ఏనుగుమీదకు, ఒక సింహాన్ని ఎత్తి మరొక సింహాంషైకి విసురుతూ, చిన్న జంతువులను అరచేతులతో కొట్టుతూ భీముడు విహారించాడు.

భీముడు సాగంధికహరణార్థంబు పోవుట (సం. 3-146-292)

- సీ.** గమనవేగంబున ద్రుములతాజాల సం, చాలన సేయుచు శైలగుహల
నడగి యధ్యశ్శలై కడువేడ్డుతోఁ దన్నుఁ, జాచు భేచర సిద్ధ సుర భుజంగ
గరుడ గంధర్వ కిస్తుర కామినులచేత, మానుగా నభివీక్షమాణుఁ డగుచు
పూకులు విఱుచుచు వీకతోఁ టీగలు, పెఱుకుచుఁ బదహతిఁ బృథునగెంద్ర
అ. మర్మివ నుస్సుతంబు లయి నెడ లెక్కుచు, మంగజంబువోలె మధ్యముండు
పవన వైనతేయ పటుజవయుక్కదై, యలిగె గంధమాదనాంతరమున.

312

ప్రతిపదార్థం: గమన, వేగంబున్= నడకవేగం ధాటికి త్రుప, లతా, జాలసంచాలన+చేయుచు= చెట్లయొక్క తీగలయొక్క సముదాయాన్ని బాగుగా చలింపజేస్తూ; శైల, గుహలన్= కొండ గుహలలో; అడగి= దాగికొని; అద్వయ్యలు+హ= కనిపించకుండా; కడు= మిక్కిలి; వేడ్డుతోన్= ప్రీతితో; తన్నున్+మాచు= తనను తిలకించే; భేచర, సిద్ధ, సుర, భుజంగ, గరుడ, గంధర్వ, కిస్తుర, కామినుల చేతన్= భేచరులైన, సిద్ధులకు, వేల్పులకు, పాములకు, గరుడులకు, గంధర్వులకు, కిస్తురులకు సంబంధించిన (వివిధ దేవతా జాతులలోని) కాంతలచేత; మానుగాన్= ప్రీతితో; అభివీక్ష మాణఁడు+అగుచున్= లెస్సగా చూడబడినవాడుతూ; పూర్వాలులు, విఱుచుచు= చెట్లను విరుస్తూ; వీకతోన్= ఉత్సాహంతో; తీగలు= లతలు; పెఱుకుచున్= నిర్మాలిస్తూ; పద, హతిన్= పద ఘుట్టనంవలన- కాళ్ళ తాకిడినలన; పృథు, నగ+ఇంద్రము= పెద్ద పర్వత రాజం; అద్రువన్= అదరగా; ఉన్నతంబులు+అయిన= ఎత్తుగా ఉన్న; ఎడలు+ఎక్కుచు= ప్ఫలాలు అధిరోహిస్తూ; మద, గజంబు+పోలె= మదించిన ఏనుగువలె; మధ్యముండు= భీముడు, (కుంతీపుత్రులలో మధ్య పుట్టినవాడు); పవన, వైనతేయ, పటు, జవ, యుక్కుడు+హ= వాయువు వంటి, వినత కొడుకైన గరుత్తుంతుడి వంటి వేగంతో కూడినటువంటి వాడై; గంధమాదన+అంతరమునన్= గంధమాదనమనే ఆ కొండ మధ్య భాగాన; అరిగెన్= వెళ్లాడు.

తాత్పర్యం: భీముసేనుడు గంధమాదనపర్వతమధ్యభాగంలో విహారిస్తూ వెళ్లాడు. అతడి నడకతాకిడికి చెట్లు, తీగలు మొదలైనవి మిగుల కదలిపోయాయి. ఆకాశసంచారులైన సిద్ధులు, దేవతలు, నాగులు, గరుడులు, గంధర్వులు,

కిన్నరులు ముఖ్యగాగల విధి జాతులకు చెందిన దివ్య కామినులు ఆ కొండ గుహలలో దాగి తాము అతడికి కనిపించకుండా, భీముడిని మిక్కిలి ప్రీతితో చూడసాగారు. పెద్ద పెద్ద ప్రాకులను విరుస్తూ, ఉత్సాహం పెల్లుబుకగా తీగలు పెరుకుతూ ముందుకు సాగాడు. అతడి పాదాల తాకిడికి గంధమాదన పర్వతరాజం అదరసాగింది. ఆ విధంగా భీముడు ఎత్తయిన శిఖరాలను అధిరోహిస్తూ, వాయువును, గరుత్వంతుడిని పోలిన వేగంతో మత్తేభంపలె తిరుగాడాడు.

విశేషం: (1) ‘ఇన గణత్రయంబు నింద ద్వయంబును హగణ పంచకంబు నాటవెలది’. ఆటవెలది పద్యంలో 1, 3 పాదాలలో 3 సూర్య గణాలు 2 ఇంద గణాలు, 2, 4 పాదాలలో 5 సూర్యగణాలు ఉంటాయి. గురువు+లఘువు, మూడు లఘువులు=సూర్యగణాలు. ఈ పద్యంలో ఎత్తుగీతిలో మొదట ‘అద్రువ’ అన్న పదం ఉన్నది. అద్రువలో 3 లఘువులే. ‘ద్రు’ 2 సంయుక్తాక్షరం అనీ, అందుచేత అది గురువు కావాలనీ స్ఫూర్ధ్వాప్తికి గోచరిస్తుంది. కానీ అద్రువ అన్నప్పుడు ‘అ’ గురువు కాదు. తేల్చి పలికాలి. దీనికి ఛందస్పులో శిథిలద్విత్యం అని పేరు. (2) భీముడి విశ్వంభల వీర వినోదాన్ని గంధమాదనంలో అదృశ్యాలై విధి దేవతాంగసలు చూచారు. ‘కామిని’ శబ్దం ప్రీ వాచకమైన పర్యాయపదమే అయినా ఇక్కడ సార్థకం. (3) ప్రాను= ఏకవచనం. ప్రాకులు= బహువచనం.

వ. ఇట్లరుగువాడు నిజసింహానాదత్తవణపరిత్స్తంబులై యెగసి పఱచు పక్షుల యూర్ధవక్షంబులు చూచి ముందట నాసన్నంబునం గొలను కలుగవలయు నని యుపలక్షీంచి యతిత్యలితగతిం జని, పవనవశ సంచలిత తట మహావశ తమాలతాల హింతాల విశాల కదళీదళ వీజ్యమానశితలజలపలపూర్ణంబైన యొక్షసరోవరంబుఁ గని, యందుఁ గృతావగాహుండై నవనిశేషదళమ్మణాలపలయాలంకృతుండగుచు దాని వెలువడి యనేకయోజనవిస్తారాయామ రమణీయంబైన కదళీఘండంబుఁ జొచ్చి, యందు శంఖధ్వానంబుఁ జేసిన.

313

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; అరుగు వాడు= వెళ్లేటటువంటివాడు (భీముడు); నిజ, సింహ నాద, శ్రవణ, పరిత్రపుంబులు+ఐ= తనయొక్క సింహానాదాన్ని వినటంచేత భయపడి (వీరులు ఉత్సాహారితంగా చేసేటటువంటి సింహగర్జనను పోలే నాదానికి ‘సింహానాదం’ అని పేరు వచ్చింది.); ఎగసి= పైకి ఎగిరి; పఱచు= పారిపోయేందుకి పఱ్పులు= పులుగుల; ఆర్థ, పక్షంబులు= నీటిచేత తడిసిన రెక్కలు; చూచి= చూచి; ముందటన్= ఎదురుగా; ఆసన్నంబునన్= దగ్గరలో; కొలను= చెరువు; కలుగవలయును+ఐని= ఉండాలి అని; ఉపలక్షీంచి= తలపోసి; అతి, త్వరితగతిన్= మిక్కిలి వేగమైన నడకతో; చని= వెళ్చి; పవన, వశ, సంచలిత, తట, మహావశ, తమాల, తాల, హింతాల, విశాల, కదళీ, దళ, వీజ్యమాన, శితలజల, పరిపూర్ణంబు+ఐన= గాలి వీచటంచేత కదల్చబడిన ఒడ్డులందు గల గొప్ప అడవిలో ఉన్న చీకటిచెట్లు, తాడిచెట్లు, గిరక తాడిచెట్లు, నిడివి గల అరటి చెట్ల ఆమలు- ‘వీటన్నిటి చేత వీచబడి చల్లనైన నీటిచే నిండిన; ఒక్క= ఒక; సరోవరంబున్+కని= సరస్వతి చూచి; అందున్= ఆ సరోవరంలో; కృత+అవగాహుండు+ఐ= స్వానం చేసిన వాడై; నవ, నభినదళ, మృగణాల, వలయ+ అలంకృతుండు+అగుచున్= క్రొత్తగా వికసించిన తామర పూవుల రేకులతో, తామర తూడులతో గుండుని హోరాలుగా చేసి అలంకరించుకొన్న వాడు అవుతూ; దాని, వెలువడి= ఆ సరస్వతి బయటికి వచ్చి; అనేక, యోజన, విస్తార, ఆరామ, రమణీయంబు+ఐన= పెక్క ఆమడల మేర గలదై మిగుల అందంగా కనిపిస్తున్న; కదళీఘండంబున్= అరటి చెట్ల సముదాయాన్ని; చొచ్చి= ప్రవేశించి; అందున్= అక్కడ; శంఖ, ధ్వనంబున్+చేసినన్= శంఖాన్ని పూరించి పెద్ద ధ్వని చేయగా.

తాత్పర్యం: ఈ రీతిగా వెళ్లుతున్న భీముడు, తన సింహానాదంచేత భయపడి పైకి ఎగిరిపోయే పక్షుల రెక్కలు తడిసి ఉండటం చూచి, ముందర సమీపంలో కొలను ఉన్నట్లు భావించి మిక్కిలి వేగంగా వెళ్ళాడు. ఆ కొలను

గట్టున గొప్ప అరణ్య మున్చది. ఆ వనంలో చీకటిచెట్లు; తాడిచెట్లు, గిరకతాడిచెట్లు. విశాలమైన ఆకులు కల అరటిచెట్లు ఉన్నాయి. ఆ చెట్లు ఆకులు గాలిచేత కదిలించబడి వీవటంచేత ఆ కొలనులోని జలం ఎల్లప్పుడూ చల్లగా ఉన్నది. భీముడు ఆ సరోవరాన్ని చేరి అందులో మునిగి స్నానం చేసినవాడై కొత్త తామర పూలరేకులతో, తామర తూళ్ళతో గుండని దండలు చేసి ధరించినవాడై వెలువడి, పెక్క ఆమడలమేర విస్తరించి అందంగా శోభిల్లుతున్న అరటితోపులో ప్రవేశించి అందులో శంఖం పూరించి గొప్పధ్వనిని చేశాడు.

క. ఆ శంఖరవంబు మహోం, ద్రాశనినిర్ణయిష్టభీమమై దిక్కులు నా

కాశంబు నిండె; నంత గు, పోశయుండై యున్న హాసుము యను కపి పెలుచన్.

314

ప్రతిపదార్థం: ఆ శంఖ, రవంబు= ఆ శంఖంనుండి వెలువడిన ధ్వని; మహా+ఇంద్ర+అశని, నిర్ణోషు, భీమము+ఇ= దేవేంద్రుడి పిడుగుయొక్క పెద్దధ్వనివలె భయానకమై; దిక్కులున్= దిక్కులు; ఆకాశంబు= గగనం; నిండెన్= నిండింది; అంత= అటు పిమ్మట; గుహాశయుండు+ఇ+ఉన్న= కొండగుహలో శయనించి ఉన్న; హానుమ+అను= హానుమంతుడు అనే; కపి= వానరుడు; పెలుచన్= వేగంగా.

తాత్పర్యం: భీముడు చేసిన ఆ శంఖధ్వని దేవేంద్రుడి పిడుగుయొక్క ధ్వనివలె భయానకమై దిగ్గిగంతరాలు, ఆకాశం క్రమిగుంది. అంతట ఆ పర్వతంలోని ఒక గుహలో శయనించి ఉన్న హానుమంతుడు అనే కోతి వేగంగా.

క. దాని విని బెదల లేచి 'ము, పోనాదం జిబి మనఃప్రియం బయ్యా: మంది

యానుజు శంఖధ్వనము, దా నగు' నని యెత్తిగి హృష్టతమురుహంస దగుచున్.

315

ప్రతిపదార్థం: దాని, విని= ఆ భీముడి శంఖ ధ్వని విని; బెదరి= తల్లడిల్లి, ఉలిక్కిపడి; లేచి= మేల్కొని; మహానాదంబు+ఇది= ఇది గొప్ప శబ్దం; మన్మశి+ప్రియంబు+అయ్యెన్= మనసుకు ప్రీతి కొలిపింది; మదీయ+అనుజు, శంఖధ్వనము, తాన్+అగు= అది నా తమ్ముడియొక్క శంఖధ్వనియే; అని+ఎత్తిగి= అని తెలిసికొని; హృష్ట తనరుహండు+అగుచన్= సంతోషంచేత నిక్కపొడిచిన వెంటుకలు కలవా డవుతూ.

తాత్పర్యం: ఆ శంఖనాదం విని హానుమంతుడు ఉలిక్కిపడి మేల్కొన్నాడు. ‘ఇది గొప్పనాదం. మనస్సుకు ప్రీతిని కలిగిస్తున్నది. ఇది నా సోదరుడి శంఖారావమే’ అని సంతోషంతో హానుమ రోహంచ పులకిత దేహండైనాడు.

క. భీమునకు మార్గనిరోధంబుగా మహావృక్షంబు లురలం ద్రోచి యేకాయనపథంబున కష్టంబుగా శయనించి లాంగూలలీలాచాలనంబుఁ జేసేను.

316

ప్రతిపదార్థం: భీమునకు= భీముడికి; మార్గ నిరోధంబుగా= దారికి అడ్డుగా; మహావృక్షంబులు= పెద్ద పెద్ద చెట్లు; ఉరలన్+ల్రోచి= అడ్డుపడేటట్లు వేసి; ఏక+అయు, పథంబునకు= ఒకరు మాత్రమే నడవటానికి వీలై ఉన్న (ఇరుకైన) కాలిబాటకు; అడ్డంబుగాన్= అవరోధంగా; శయనించి= పడుకొని; లాంగూల, లీలా, చాలనంబున్+చేసిన= తోకను వినోదంగా అటూ ఇటూ త్రిపుతూ కదిలిస్తూ ఉండగా.

తాత్పర్యం: అంత, భీముడు ముందుకు సాగిపోవటానికి వీలు లేకుండా, హానుమంతుడు- దారికి అటూ ఇటూ అడ్డంగా గొప్ప గొప్ప చెట్లను పెల్లగించి పడవేశాడు. ఇరుకైన ఒక్కరు మాత్రమే నడవటానికి వీలై ఉన్న కాలిబాటకు అడ్డంగా తాను శయనించి తన తోకను వినోదంగా ఇటూ అటూ కదిలిస్తూ ఉండి.

క. గోలాంగూలోత్తము లాం, గూల స్టేట్స్ నరవంబు ఫోరంబై వా
చాలతఁ జేసే నశేషమ్యు, గాలి భయం బంద గెలిగుపొంతర మురలన్.

317

ప్రతిపదార్థం: గోలాంగూల+ఉత్తము= కోతులలో శ్రేష్ఠుడైన వానియొక్క; లాంగూల, స్టేట్స్ నరవంబు= తోకను అటునిటు వేగంగా కదిపేటటువంటి ధ్వని; ఫోరంబు+పి= భయానకమై; అశేషమ్యు+ఆలి= సమస్త జంతువులును; భయంబు+అంద= భయపడగా; గిరి, గుహా+అంతరము+ఉరలన్= కొండగుహల మధ్యభాగాలు సంచలించగా; వాచాలతన్+చేసెన్= అంతటా ప్రతిధ్వనించింది.

తాత్పర్యం: కోతులలో శ్రేష్ఠుడైన హనుమ తోకను కదిలించే ధ్వని భయానకమై ఆప్రదేశమంతా ప్రతిధ్వనించింది. కొండ గుహల మధ్యభాగాలు సంచలించాయి. సమస్తజంతువులు భయపడ్డాయి.

వ. అయ్యపూర్వధ్వని విని భీముండు విష్ణుతుండై చని కదళీషుండమధ్యంబున నొక్క విశాలశిలాతలంబుపయి శయనించినవాని.

318

ప్రతిపదార్థం: ఆ+అపూర్వ, ధ్వని= అంతకు ముందు ఎప్పుడూ వినిపించనట్టి ఆ నాదం; విని= ఆలకించి; భీముండు= భీముడు; విస్కృతుండు+పి= ఆశ్చర్యపడి; చని= వెళ్లి; కదళీ, పండ, మధ్యంబునన్= అరటి తోపు మధ్య; ఒక్క, విశాల, శిలా, తలంబు, పయి= ఒక నిడిపి అయిన పెద్ద రాతి మీద; శయనించిన వాని= పవ్వించి ఉన్న వాడిని.

తాత్పర్యం: ముందెన్నడూ వినని ఆ ధ్వనిని విని భీముడు ఆశ్చర్యం చెందాడు. అతడు అరటితోపు మధ్య ఒక నిడుపైన బండమీద పవళించినవాడిని (హనుమను సమీపించాడు)

సీ. ప్రాస్వహీనీపు), నచలితాయతపాను, | నతిచపలస్వబావాజ్ఞారాము,
దనుమధ్య కచిచక్క, దహనకణాకార, తామ్రోప్య, నతికృశదశనకరజ్జ, బృఘులవిద్యుత్పుంజపింగాఙ్క, నుత్తుంగ, దృడవక్క, నాజానుచీర్భుబాహు, నూర్భులాంగూల మత్తున్నతధ్వజీలఁ, గ్రాలుచు నుండ నేకాంతయోగ

అ. నిద్ర నున్న ధర్మవిర్థలు హనుమంతుఁ, జూచి పాండురాజునుతుఁడు వాని నిద్ర జెఱుపుఁ గడగి నిజసత్త్వ మేర్పుడు, సింహానాద మొప్పుఁ జేసే డాసి.

319

ప్రతిపదార్థం: ప్రాస్వ హీన గ్రిపున్= పాట్టిది, బలిసినది అయిన కంఠభాగం కలవాడిని; అచలిత+అయత, హనున్= కదలని పొడుగాటి మీదిదవడ కలవాడిని; అతి, చపల, స్వభావ+అభిరామున్= మిక్కిలి చంచలమైన స్వభావంచేత అందగించిన వాడిని; తనుమధ్యకటిచక్రు= సన్మటి నడుముతో కూడిన గుండ్రని మొల కలవాడిని; దహన, కణ+ఆకార, తామ్ర+బిష్పున్= అగ్గిరప్ప వలె ఎర్రనైన పెదవులు కలవాడిని; అతి, కృష, దశన, కరజున్= మిక్కిలి సన్మాన దంతాలు, గోళ్ళు కలవాడిని; పుఘుల, విద్యుత్+పుంజ, పింగ+లభ్యన్= మెరుపు తీగల సముదాయంవంటి గోరోజనవర్ణం కల కన్ములు కలవాడిని; ఉత్తుంగ, దృఢ, వష్టున్= ఎత్తయినటువంటి బలిష్టమైన రొమ్ము కలవాడిని; ఆజాను, దీర్ఘ, బాహున్= మోకాళ్ళ వరకు వ్యాపించిన నిడివైన చేతులు కల వాడిని; ఊర్ధు, లాంగూలము= ఎత్తుగా నిక్కబోడిచిన తోక; అతి+ఉన్నత, ధ్వజ, లీలన్= మిక్కిలి ఎత్తుగా ఉన్న జెండావలె; క్రాలుచున్+ఉండన్= ప్రకాశిస్యుండగా; ఏకాంత యోగ నిద్రన్+ఉన్న= తదేక ధ్వనయోగమనే గాఢమైన నిద్రలో ఉన్న; ధర్మ, నిర్వలన్= ధర్మం చేత స్వచ్ఛమైన వాడిని; హనుమంతున్= అంజనేయుడిని; చూచి= దర్శించి; పాండు, రాజ,

సుతుడు= పాండురాజుయొక్క పుత్రుడైన భీముడు; వాని, నిద్రన్= అతడి నిద్రను; చెబుపన్+కడగి= పోగొట్టుటానికి పూని; డాసి= సమీపించి; నిజ, సత్యము+ఏర్పడన్= తన బలం తెలిసేటట్లుగా; సింహాదము= సింహాగ్రహ వంటి పెద్ద ధ్వని; ఒప్పన్= ఒప్పేటట్లు; చేసెన్= చేశాడు.

తాత్పర్యం: పాట్టిగా బలిష్టంగా ఉన్న కంఠభాగం కలవాడిని, కదలనటువంటి పాడుగైన దవడ కలవాడిని, బొత్తిగా నిలుకడ లేని స్వభావం కలిగి ఉండటంచేత ముచ్చుట గొల్పేవాడిని, సన్నటి నడుముతోడి గుండ్రని మొల కలవాడిని, నిప్పు కణం వలె ఎర్రనైన పెదవులు కలవాడిని, మిక్కిలి కృశించిన దంతాలు గోళ్ళు కలవాడిని, నిడివిఅయి, మెరుపు తీగల దొంతర వలె గోరోజనవర్ణంతో భాసించే కన్నులు కలవాడిని, గాఢమైన ధ్వన యోగ నిద్రలో ఉన్నవాడిని, ధర్మంచేత నిర్వాలమైన వ్యక్తిత్వం కలవాడిని, హనుమంతుడిని పాండురాజుపుత్రుడైన భీముడు చూచి, అతడి నిద్రను చెడగొట్టుటానికి పూనుకొని, దగ్గరకు చేరి తన బలం వ్యక్తమయ్యేటట్లు గొప్పగా సింహాదం చేశాడు.

వ. హనుమంతుడును మెల్లమెల్లన మేల్చుని జ్యంభ సంభృత జలార్థసంచల విలోచనుం డగుచు ననాదరంబున నాతనిం జూచి యిట్లనియె.

320

ప్రతిపదార్థం: హనుమంతుడును= ఆంజనేయుడును; మెల్ల, మెల్లన= మెల్లమెల్లగా; మేల్చుని= నిద్ర లేచి; జ్యంభ, సంభృత, జల+అర్థ, సంచల, విలోచనుండు+అగుచున్= అపులింతలచేత ఏర్పడిన నీటిచేత తడిసి కదిలేటటువంటి కన్నులు కలవాడు ఔతూ; న+అదరంబునన్= నిరాదరంతో లెక్క చేయక; అతనిన్+చూచి= వాడిని చూచి- ఆ భీముడిని చూచి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: (ఆ సింహాదాన్ని విని) ఆంజనేయుడు మెల్ల మెల్లగా నిద్ర వీడి మేలుకొన్నాడు. ఆపులింతలవలన ఏర్పడిన నీటిచేత తడిసి కదిలే కన్నులు కలవాడై, భీముడిని నిర్మక్యంగా చూచి ఈ విధంగా పలికాడు.

విశేషం: నిద్రనుండి మేల్కొనేటప్పుడు ఆపులింతలు ఏర్పడటం, కన్నుల నీరు క్రమ్మటం, కోతి కాబట్టి కదిలే కన్నులు కలిగి ఉండటం సహజం. ఈ వర్ణన ‘స్వభావోక్తి’ అలంకారం.

తే. ‘అతిజరారోగభరమున నలసి యొలసి , యొభిగి సుఖనిద్రమై నిట్టులున్న వానిఁ
గడుమదంబున నేమియుఁ గరుణ లేక , యేల బోధించి తయ్య! నీ వెత్తిగి యెత్తిగి.

321

ప్రతిపదార్థం: అతి, జరా, రోగ, భరమునన్= మిక్కుటమైన ముసలితనంయొక్కయు, వ్యాధులయొక్కయు భారంచేత; అలసి+బలసి= డస్సి, క్షీణించి; ఒదిగి= అణగి; సుఖ, నిద్రమైన్= గాఢ నిద్రలో; ఇట్లులు+ఉన్న వానిన్= ఈ విధంగా ఉన్న వాడిని; కడు, మదంబునన్= మిక్కుటమైన గర్యంతో; ఏమియున్+కరుణ, లేక= ఏ మాత్రమూ జాలి లేకుండా; నీపు= నీపు; ఎట్టిగి+ఎట్టిగి= పూర్తిగా తెలిసినవాడివై; ఏల= ఎందుకు; బోధించితి+అయ్య?= నిద్ర మేల్కొల్పినావయ్యా?

తాత్పర్యం: ‘మిక్కుటమైన ముసలితనం యొక్క, వ్యాధుల యొక్క భారం వలన బడలి, అలసల చెంది అణగి ఒక మూల ఒదిగి నిద్రిస్తున్నాను కదా. ఇంచుకైనా జాలి లేకుండా నీపు మిక్కిలి గర్యంతో, తెలిసి తెలిసి ఎందుకు నా నిద్ర పాడుచేసి మేలుకొలిపావయ్యా?

వ. తిర్యగ్రాతులు ధర్మ వెఱుంగవు గాక; సర్వభూతచరయాస్పరూపంబైన ధర్మ వెఱింగెడువారు మనుషుల కారే! యట్టి మనుష్యజన్మంబు వడసి వృద్ధిపేశివ సేయవు గాకేమి ధర్మ వెఱుంగక నిర్దయుండశై మాబోటి పేద మృగంబులకు భయంబుగ గళితి; ఏ వెష్టండవు? మనుష్య గోచరంబు గాని యిష్టవునంబున కేల వచ్చితి? సిద్ధగతి లేనివాల కిట వోవ నశక్యం; బమృతకల్పంబైన యిం ఫలమూలంబు లుపయోగించి క్రమ్యాలుము; నీయందు బధస్తేపుండు గాన బుట్టి సెప్పితి: నా పలుకులు చేకొను' మనిన భీముం డిట్టినియే. 322

ప్రతిపదార్థం: తిర్యగ్+జాతులు= జంతువుల తెగలు; ధర్మవు+ఎఱుంగవు= ధర్మాన్ని తెలియజాలవు; కాక= కాని; సర్వ, భూత, దయా, స్పర్శాపంబు+అయిన= అఖిల ప్రాణులయందు కరుణాతో కూడిన; ధర్మవు+ఎఱింగెడు వారు= ధర్మాన్ని తెలిసిన వారు; మనుషులు+అ+కారే= మనుషులే కదా; ఇట్టి= ఇటువంటి; మనుష్య, జన్మంబు+పడసి= మనుషుడి పుట్టుకనొంది; వృద్ధ+ఉపసేవ, చేయవు+కాక+ఏమి= నీవు పెద్దల పుష్టాప చేయలేదా యేమి?; ధర్మవు+ఎఱుంగక= ఎటువంటి ధర్మాన్ని తెలియక; నిర్మ+దయుండవు+ఐ= దయలేని వాడివై; మాబోటి= మా వంటి; పేద, మృగంబులకు= అల్ప జంతువులకు; భయంబుగ, గ్రీలితివి= భీతి కలిగేటట్లు పెద్ద కేక పెట్టావు; ఈ+వు+ఎవ్యండవు?= నీవు ఎవ్వరివి?; మనుష్య, గోచరంబు+కాని= మనుషులకు కనిపించనటువంటి; ఈ+వనంబునమన్= ఈ అడవిలోకి; ఏల, వచ్చితి?= ఎందుకు అరుదెంచావు; సిద్ధ, గతి, లేనివారికి= అతిలోకశక్తుల వలన కలిగిన నడక లేనివారికి; ఇటు+పోవన్= ఇక్కడ చరించటానికి; న+శక్యంబు= సాధ్యం కాదు; అమృత, కల్పంబులు+పన= అమృతంతో సమానాలయిన; ఈ, ఫల, మూలంబులు= ఈ పశ్చి, వేళ్ళి; ఉపయోగించి; ఆరగించి; క్రమ్యాలుము= మరలిపామ్యు; నీ+అందు= నీ యొడ; బద్ధ, స్నేహండన్+కాన= అనుసంధించబడిన నెయ్యం కలవాడిని కాబట్టి; బుట్టి+చెప్పితి= హితవును ఉపదేశించాను; నా పలుకులు= నా మాటలు; చేకొనుము= స్వీకరించుము-అనగా నేను చెప్పిన ప్రకారం చేయుము; అనిన= అని పలుకగా; భీముండు= భీముడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: జంతువులకు ధర్మం తెలియదు కాని, సకలజీవులయేడ దయ కలిగి ఉండటం అనే ధర్మం తెలిసిన వారు మనుషులు మాత్రమే కదా! అటువంటి మనుష్యజన్మ లభించిన నీవు పెద్దలను ఉపాసించి మంచీ చెడూ తెలిసికోలేదా ఏమి? ధర్మం తెలిసికొనక జాలి లేని వాడివై మాబోటి అల్పజంతువులు దద్దరిల్లేటట్లు ఎందుకు గర్జించావు? నీవు ఎవరివి? మనుషులు మసలని ఈ అడవికి ఎందుకు వచ్చావు? అతిలోకమైన శక్తులు గల మనుషులు తప్ప ఈ అడవిలో మరి ఎవ్వరు తిరుగలేరు. అమృతంతో సమానమైనవి ఈ పండ్లు, వేళ్ళు, వీటిని ఆరగించి మరలిపామ్యు. నీయందు నాకు మిక్కుటమైన నెయ్యం ఏర్పడింది కాబట్టి నీకు ఈ హితవు చెప్పుతున్నాను. నేను చెప్పిన మాటల ప్రకారం చేయుము'- అని చెప్పగా, భీముడు ఈ విధంగా మారుపలికాడు.

తే. 'క్షత్రియప్రవరుండ విఖ్యాతబలుఁడు, బాండుతనయుండ గొంతిగర్భంబునందు వాయువరమునఁ బుట్టినవాఁడు; నన్ను, భీముఁ దండ్రు భూజనులు కపిప్రభుండు!

323

ప్రతిపదార్థం: కపి, ప్రభుండ!= కోతులలో నేత అయిన వాడా!; క్షత్రియ ప్రవరుండన్= క్షత్రియులలో శ్రేష్ఠుడిని; విఖ్యాత, బలుఁడన్= బలం కలవాడిగా సుప్రసిద్ధుడిని; పాండు, తనయుండన్= పాండురాజు కౌడుకును; గౌతి, గర్జంబునందు= కుంతి దేవి కడుపున; వాయు, వరమునన్= వాయు దేవుని వరావ; పుట్టినవాఁడన్= జన్మించినవాడిని; భూజనులు= భూలోకంలోని ప్రజలు; నన్ను= నన్ను; భీముడు+అండ్రు= భీముడు అనే పేరుతో పిలుస్తారు.

తాత్పర్యం: ‘కోతులకు నేత అయినవాడా! నేను క్షత్రియులలో శ్రేష్ఠుడిని, మహారీరుడిగా సుప్రసిద్ధుడిని. పొండురాజు పుత్రుడిని. గాలిదేవరదయవలన కుంతికి జన్మించిన వాడిని. భూష్టజలు నన్న భీముడు అనే పేరుతో పిలుస్తారు.

శ. ఏ నిక్షణి గారాళ్ళినై పోయెద; నాకుచ దెరు వి: మ్యునినాఁడు దొళ్లి శతయోజన విస్తారంబయిన సముద్రంబు లంఘించి లంకకుం బోయిన హానుమంతు నట్ల నిన్ను నీ పర్వతంబు లంఘించి పోదు’ ననిన హానుమంతుం డెతం దేము కారణంబున సముద్రంఫునంబు జేసే? నెఱుంగు దేనిం జెప్పు’ మనిన వానికి భీముం డిట్లువియే. 324

ప్రతిపదార్థం: ఏను= నేను; ఇక్కడన్+ఇప్పుడు; కార్య+అర్థిని+ఒ= ఒకానోక ప్రయోజనాన్ని ఉద్దేశించిన వాడనై; పోయెద= పెట్టున్నాను; నాకున్+తెరుపు+ఇమ్ము= నాకు దారి ఇమ్ము; ఈని, నాఁడు= ఇప్పునివేళ; తొల్లి= పూర్వం; శత, యోజన, విస్తారంబు+అయిన= నూరామడల మేర వైశాల్యం కలిగిన; సముద్రంబు= సముద్రాన్ని; లంఘించి= దాటి; లంకకు+పోయిన= లంకకు వెళ్లిన; హానుమంతు+అట్ల= ఆంజనేయుడివలె; నిన్నున్= నిన్ను; ఈ పర్వతంబు= ఈ కొండను; లంఘించి= దూకి, దాటి; పోదున్= వెళ్లగలను; అనిన= అని చెప్పగా; హానుమంతుండు అతండు= ఆ హానుమంతుడు; ఏమి, కారణంబున్న్= ఏ హేతువు చేత; సముద్ర, లంఘనంబున్= సముద్రాన్ని దూకి దాటటం; చేసెన్?= చేశాడు?; ఎఱుంగుదు+ఏని= తెలిసినట్లయితే; చెప్పుము= చెప్పువలసింది; అనిన్ను= అని చెప్పగా; వానికి= ఆ హానుమకు; భీముండు= భీముడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: నేను ఇపు డొక పనిమిద వెళ్లుతున్నాను. నాకు దారి విడువుము; నీవు నాకు దారి విడువక పోతే, అలనాడు నూరామడలమేర విస్తారమైన కడలిని దూకి దాటి, లంకకు వెళ్లిన ఆంజనేయుడివలె నేను నిన్ను; ఈ కొండను అవలీలగా దూకి దాటి పోగలను’ - అని చెప్పగా భీముడితో ‘ఏకారణాన హానుమంతుడు సముద్రాన్ని దూకి లంకకు వెళ్లాడో నీకు తెలిస్తే తెలియజేయుము’ అనగా భీముడు ఈవిధంగా చెప్పాడు.

క. ‘అలఘుం డిక్క్యాకుమహా , కుల వీరుఁడు రాఘువుండు గురువచనంబున్
సలుప వశవాసియై తన , లలనం గోల్పుడియే నట్టె లంకేశ్వరుచేన్.

ప్రతిపదార్థం: అలఘుండు= గొప్పవాడు, తేలికకానివాడు; ఇణ్ణుకు, మహా, కుల, వీరుఁడు= ఇణ్ణుకు మహారాజుయొక్క గొప్ప వంశం లోని శూరుడు; రాఘువుండు= రఘువంశంలో జన్మించిన శ్రీరాముడు; గురు వచనంబున్= తండ్రి మాటను; సలుప= ఆచరించటానికి; వన, వాసి+ఒ= అరణ్యంలో నివసించిన వాడై; తన, లలన్ను= తన కాంతను- తన భార్యను; లంకా+ఈశ్వరుచేన్= లంకకు ప్రభుమైన రావణుడిచేత; కోల్పుడియెన్+అట్టె= పోగొట్టుకొన్నాడు కదా.

తాత్పర్యం: ‘గొప్ప ఇణ్ణుకువంశంలో జన్మించిన మహాపురుషుడున్నా, రఘువుమహారాజువంశానికి చెందిన వాడున్నా అయిన శ్రీరాముడి, పితువాక్యపరిపాలనకై అరణ్యంలో నివసించి తన భార్యాయిన సీతాదేవిని లంకకు అధిపతి అయిన రావణుడిచేత పోగొట్టుకొన్నాడు కదా!

క. సీతాన్మేఘపరులై , సీతిఁ గపిప్రవరు లలిగి నిరతంబుగ సం
పాతి యను పక్షిచేత ము , హీతనయ సువార్త లెల్ల నెత్తిగి కడంకన్.

ప్రతిపదార్థం: సీతా+అన్నేపణ, పరులు+ఒ= సీతను వెదకు నట్టివారలై; సీతిన్= మంచి ప్రవర్తనతో; కపి, ప్రవరులు= కోతుల నాయకులు; అరిగి= వెళ్లి; నిరతంబుగన్= స్థిరంగా; సంపాతి+అను+పక్షిచేతన్= సంపాతి అనే పేరు కల పక్షి వలన; మీహ, తనయ= భూపుత్రి అయిన సీతయొక్క; సువార్తలు= క్షేమసమాచారాలు; ఎల్లన్= అన్నియు; ఎటిగి= తెలిసి; కడంకన్= పూనికతో.

తాత్పర్యం: సీతను వెదకే ప్రయత్నంలో నీతిగల వావరనాయకులు అస్త్రితో సాగిపోతూ, సంపాతి అనే పణ్ణి సీతయోగక్షేమాలను గురించి చెప్పగా తెలిసికొని, పట్టుదలతో.

క. వారలు వాలథి గడవగఁ , నేరక తా రున్న యెడ ననిలసత్వమునన్

వాలథి లంఫుంచె మహా , వీరుడు హనుమంతుఁ దనగఁ విందుఁ గపీంద్రా!

327

ప్రతిపదార్థం: కపి+బంద్రా!= వావరులలో శ్రేష్ఠుడివైన వాడా!; వారలు= వారు- ఆ కపి ప్రవరులు; వారిథి= సముద్రాన్ని; కడ వగ నేరక= దాటలేక; తారు+ఉన్న+ఎడ= తాము ఉన్నప్పుడు; అనిల, సత్యమునన్= వాయువు యొక్క శక్తితో; మహా వీరుడు= గొప్ప వీరుడు; హనుమంతుడు= ఆంజనేయుడు; వారిథి= సముద్రాన్ని; లంఫుంచెన్= దాటాడు; అనగఁ= అని చెప్పగా; విందున్= వింటుంటాను.

తాత్పర్యం: కోతులలో శ్రేష్ఠుడివైనవాడా! ఆ కోతులనేతలు సముద్రాన్ని దాట లేక వారందరూ నిర్వేదంతో నిలిచిపోయినప్పుడు, హనుమంతుడు వాయుదేవుడిశక్తివంటి శక్తితో సముద్రాన్ని లంఫుంచాడని విన్నాను.

వ. ఏను హనుమంతునంతియ బలపరాక్రమంబులు గలవాడు; నా పారుషంబుఁ జాపుదునే? యనిన నవ్వుక్క హసముఖుం డగుచు 'నన్నా! యేను ముచిసినవాడు లేవ నోపం; బోయెదవేని నాతోకం బాయంద్రోచి పా' మ్మనిన మెచ్చక తన వామకరంబున నెత్తం బోయి వశంబుగాక.

328

ప్రతిపదార్థం: ఏను= నేను; హనుమంతు+అంతియ= ఆంజనేయుడి అంత; బల, పరాక్రమంబులు+కలవాడన్= శక్తి శార్యాలు కలవాడిని; నా, పారుషంబున్= నా పరాక్రమాన్ని; చూపుదునే?= చూపాలా?; అనినన్= అని చెప్పగా; అవ్యక్త హోస, ముఖుండు+అగుచున్= పైకి కనిపించని నప్పు ముఖంలో కలవా డౌతూ; అన్నా!= పోదరా!; ఏను= నేను; ముచిసినవాడన్= ముసలివాడిని; లేన్నో+బిపన్= లేనేను; పోయెదవు+ఎని= వెళ్ళుదల్చుకుంటే; నా, తోకన్= నా తోకను; పాయన్+తోచి= అవతలికి (ప్రకృతు) నెట్టి; పొమ్ము= వెళ్ళుము; అనిన= అని చెప్పగా; మెచ్చక= లెక్కచేయక; తన, వామ, కరంబునన్= తన యోడు చేత్తో; ఎత్తున్+పోయి= ఎత్తటానికి ప్రయత్నించి; వశంబు+కాక= శక్యం కాక.

తాత్పర్యం: నేను హనుమంతుడితో సమానమయిన శక్తిశోర్యాలు కలవాడిని. నా పరాక్రమాన్ని ప్రదర్శించమంటావా? అని భీముడు పలుకగా హనుమంతుడు చిరునప్పును తన ముఖంలో పైకి కనిపించకుండా అణచుకొని, 'అన్నా! నేను ముసలివాడిని కదా! లేవేను; నీవు ముందుకే పోదలిస్తే దయచేసి నా తోకను కొద్దిగా అవతలికి నెట్టి వెళ్ళుము' అని చెప్పగా భీముడు లెక్క చేయకుండా నిర్మాక్యంగా తన ఎడమచేతితో తోకను నెట్టబోయి, శక్యం కాక.

ఉ. ఏపున రెండుచేతులను నిమ్ముగఁ బట్టి యమల్చి యెత్తగా

నోపక మొగ్గతిల్లబడి యుధ్ఘతఫుర్మర్జుజులార్ధదేపుఁ దై

కాపురుషుండుఁ బోలె నిజగర్వము దక్కి యడంగి యుండే జిం

తాపరుణై వృకోదరుడు దద్దుయు లజ్జ నధోముఖంబుతోన్.

329

ప్రతిపదార్థం: ఏపునన్= ఉత్సాహంతో; రెండు, చేతులను= రెండు చేతులతో; ఇమ్ముగన్+పట్టి= బాగుగా పట్టుకొని; అమర్యి= అనుసంధించి; ఎత్తగాన్+బిపక= ఎత్తలేక; మొగ్గతిల్లన్+పడి= మొగ్గవాలినట్లు వెల్లకిలపడి; ఉద్దత, ఘర్మ, జల+అర్ధదేహుడు

+ఇ= వెలువడిన చెమటనీటితో తడిసిన శరీరం కలవాడై; కాపురుషుండున్+పోలె= అల్పమానవుడి వలె; నిజ, గర్వము+తక్కి= తన మదాన్ని వీడి; వృక్ష+ఉదరుడు= (తోడేలు పొట్టవంటి కడుపు కలవాడు) భీముడు; చింతాపరుడు+ఇ= దుఃఖించిన వాడై; తద్దయు= మిక్కుటఫైన; లజ్జన్= సిగ్గుతో; అధన్+ముఖంబుతోన్= క్రిందకు వాల్మీన ముఖంతో; అడంగి= అడకువతో; ఉండెన్= ఉండినాడు.

తాత్పర్యం: (భీముడు ఎడమ చేతితో ఆంజనేయుడి తోకను కదుపలేక పోయి, అటు తర్వాత), ఉత్సాహంతో తన బలాన్నంతా ఉపయోగించి రెండుచేతులు అమర్చి తోకను కదిలించ జూచాడు కానీ, ఆ తోకను కదల్చ లేక పోయాడు. అతడి దేహమంతా చెమటనీటితో తడిసి పోయింది. అప్పుడతడు అల్పమానవుడివలె గర్వం వీడి, విచారిస్తూ సిగ్గుతో తలవంచుకొని నిలిచాడు.

వ. ఇట్లు క్షుపివరు లాంగూలంబుల గదల్చ నోపక భీముండు కృతప్రశాముం డయి 'ని సైఱుంగక నా పలికిన దురుక్తంబులు సహింపవలయు; నీవు కపిరూప ధరుండవైన సిద్ధుండవో, గంధర్వుండవో; దేవవరుండవో నా కెత్తింగింపు' మనిన హానుమంతుండు భీముం జూచి నగుచు 'నేను గేసలక్షేత్రంబున వాయుభట్టారకునకుం బుట్టిన వాడ; నీ చెప్పిన హానుమంతుండ; నీవు నా యనుజుండవు; దొబ్బి రఘుకులేష్టరుం డయిన రామ దేవుండు రావణుం డసు రాక్షసుచేత సపహృతభార్యాండై సుగ్రీవాది వానరుల నసంఖ్యాతసంఖ్యలవాలం దనకు సహియులం జేసికొని సేతుబంధనంబున సముద్రంబు లంఘించి సమరంబున రావణు వథియించి యందు నా కెలసంబునకు మెళ్ళి.

330

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; ఆ+కపివరు= కోతులలో శ్రేష్ఠుడయిన అతని; లాంగూలంబున్= తోకను; కదల్చన్+ఒపక= కదల్చలేక; భీముండు= భీముడు; కృత, ప్రశాముండు+అయి= నమస్కరించి నటువంటి వాడై; నిన్ను+ఎఱుంగక= నిన్ను గురించి తెలియక; నా, పలికిన= నేను మాట్లాడిన; దుర్గ+ఉక్తంబులు= చెడ్డ మాటలు; సహింపవలయు= ఓర్పుకోవాలి; నీవు= నీవు; కపి, రూప, ధరుండవు+ఖన= కోతి ఆకారాన్ని ధరించిన; సిద్ధుండవో= సిద్ధులకు చెందిన వేల్వో; గంధర్వుండవో= గంధర్వుడినైన వేల్వో; దేవ, వరుండవో= దేవతలలో శ్రేష్ఠుడివో; నాకు+ఎత్తింగింపుము= నాకు తెలియజ్ఞుము; అనిన= అని అడుగగా; హానుమంతుండు= హానుమంతుడు; భీమున్+చూచి= భీముడిని చూచి; నగుచున్= నవ్యతూ; ఏను= నేను; కేసరిక్షేత్రంబున= కేసరి అనే వాడి భార్య అయిన అంజనాదేవికి (క్షేత్రము= ఆడది భార్య); వాయుభట్టారకునకున్= పూజ్యాండైన గాలి దేవరకును; పుట్టిన వాడ= జన్మించిన వాడిని; నీ, చెప్పిన= నీవు చెప్పినట్టి; హానుమంతుండన్= హానుమంతుడిని; ఈవు= నీవు; నా+అనుజుండవు= నాకు తమ్ముడివి; తొల్లి= పూర్వకాలాన; రఘు, కుల+ఈశ్వరుండు+అయిన= రఘువంశానికి ప్రభువైన; రామ, దేవుండు= దేవుడైన శ్రీరాముడు; రావణుండు+అను, రాక్షసుచేతన్= రావణుడు అనే పేరు గల రాక్షసుడి చేత; అపహృత, భార్యాండు+ఇ= అపహరించబడిన భార్యకలవాడై; సుగ్రీవ+ఆది, వానరులన్= సుగ్రీవుడు మొదలైన కోతులను; న+సంఖ్యాత, సంఖ్యల, వారిన్= లెక్క పెట్టలేనంతమంది వానరులను; తనకు= తనకు; సహాయులన్+చేసికొని= తోడుపడే వారినిగా చేసికొని; సేతుబంధనంబున= వారిధి కట్టటం చేత; సముద్రంబు= కడలిని; లంఘించి= దాటి; సమరంబున్= యుద్ధమందు; రావణు= రావణుడిని; వథియించి= సంహరించి; అందు= ఆ యుద్ధంలో; నా కెలసంబునకు= నా సేవకు; మెచ్చి= సగౌరవంగా పొగడి.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా ఆ కపివరుడి తోకను కదల్చలేక, భీముడు అతడికి నమస్కరించి 'నిన్ను తెలియలేక నేను మాట్లాడిన చెడ్డ పలుకులు క్షమించ ప్రార్థన. నీవు కోతి ఆక్కతి తాల్చిన సిద్ధుడివో! గంధర్వుడివో! దేవశ్రేష్ఠుడివో!

దయచేసి నాకు తెలుపుము.’ అనగా- హనుమంతుడు భీముడిని చూచి నవ్యతూ, నేను కేసరిభార్య అయిన అంజనా దేవికి, పూజ్యాడైన వాయు దేవుడివరంవలన జన్మించిన వాడిని. ఇంతకుముందు నీవు పేర్కానిన హనుమంతుడిని నేనే! నీవు నా తమ్ముడివే. పూర్వకాలాన రఘువంశంలో జన్మించిన ప్రభువు శ్రీరామదేవుడు రావణుడు అనే రాక్షసుడు తన భార్యను అపహరించగా, సుగ్రీవుడు మొదలైన లెక్కకు మించిన సంఖ్యగల వానరుల తోడ్పటుతో వారథి కట్టి, సముద్రాన్ని దాటి, యుద్ధంలో రావణుడిని సంహరించి, అందు నా సేవకు మెచ్చి).

మధ్యక్షర.

‘సరసురస్తుత్యమై యొంతకాలంబు నా కీర్తి నిలుచు
నిరతంబుగా సంత కాలమున్ నీవు నిత్యండ వగుచు
బరగు’ మని వరముఁ దగ దయంజేసి ప్రభు దుర్వి యొబ్బ
సరిఁ బదునొక్కండు వేలయొం డ్లేలి చనియొ దా దివికి.’

331

ప్రతిపదార్థం: నర, సుర, స్తుత్యము+బ= మనమ్యుల చేతను, దేవతల చేతను, పౌగడబడినటువంటిదై; ఎంత, కాలంబు= ఎంత సమయం; నా, కీర్తి; నిలుచు= నిలచి ఉంటుందో; అంత, కాలమున్= అంత సమయం; నీవు= నీవు; నిరతంబుగాన్= ఎడతెగకుండా; నిత్యండవు+అగుచున్= చిరంజీవి అవతరూ; వరగుము= శోభిల్లుము; అని= అని చెప్పి; వరమున్= అనుగ్రహాన్ని; తగన్= ఒప్పునట్లుగా; దయన్+చేసి= దయతో ఇచ్చి; ప్రభుడు= శ్రీరామచంద్ర ప్రభువు; ఉర్మిన్+ఎల్ల= భూమిని అంతటినీ; సరిన్, పదునొక్కండు, వేల, ఏండ్లు= సమంగా పదకొండు వేల సంవత్సరాలు; ఏలి= పరిపాలించి; తాన్= తాను; దివికి= స్వర్గానికి; చనియెన్= వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: ‘సరులచేత, దేవతలచేత నా కీర్తి ఎంతకాలం శ్లాఘుంచబడుతుందో అంతకాలం నీవు చిరంజీవి వై భూమిమీద వర్ధిల్లు’ మని శ్రీరామచంద్రప్రభువు నాకు వరాన్ని అనుగ్రహించి, తాను పదకొండు వేలయేళ్ళ భూమిని పరిపాలించి స్వర్గాన్ని అలంకరించాడు.’

విశేషం: వృత్తలక్షణానికి ఆర. 2.22 విశేషాంశం చూడండి.

వ. అనిన విని భీముండు వాని నప్పుడు హనుమంతుం గానెఱింగి సంతసిభ్రి వెండియు నమస్కరించి ‘భవద్భర్యనంబునం గృతార్థుండ నయతి’ నని యిట్లనియె. 332

ప్రతిపదార్థం: అనిన= అని చెప్పగా; విని= ఆలకించి; భీముండు= భీముడు; వానిన్= ఆ వానరుడిని; అప్పుడు= అప్పుడు; హనుమంతున్+కాన్+ఎఱింగి= హనుమంతుడిగా తెలిసికొని; సంతసిల్లు= సంతోషాన్ని పొంది; వెండియు= మళ్ళీ; నమస్కరించి= వందనం చేసి; భవత్+దర్శనంబున్= నిన్న సందర్శించటం వలన; కృత+అర్థండను= ధన్యడిని; అయితిని= అయినాను; అని= అని పలికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పగా ఆలకించి, భీముడు ఆ వానరమే హనుమంతుడు అని తెలిసికొని, సంతోషాన్ని చెంది, అతడికి మళ్ళీ వందనం ఆచరించి, ‘నిన్న చూడటంచేత ధన్యడిని అయినాను’ అని చెప్పి ఇట్లు పలికాడు.

అ. ‘బలిముఖుండ! దయయుఁ గలవేని దొళ్లి యఁ, ర్భ్యవము గడచి చనిననాటి నీదు
రూపుఁ జూడ వలతుఁ, జూపు నా’ కనవుడు, వాని కిట్టు లనియె వానరుండు.

333

ప్రతిపదార్థం: బలిముఖుండ!= వానరుడివైన ఓ ఆంజనేయా!; దయయున్+కలపు+ఏని= నీవు నామీద దయ ఉన్న వాడివి అయితే; తొల్లి= పూర్వం; అర్భవము= కడలిని; కడచి= దాటి; చనిన= వెళ్లిన; నాటి= అనాటి; నీదు= రూపున్= నీ ఆకృతిని; చూడ వలతున్= చూడకోరుతాను; నాకున్+చూపు= నాకు చూపించవలసింది; అనవుడు= అని పలుకుగా; వానరుండు= హనుమంతుడు; వానికి= భీముడికి; ఇట్టులు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ‘వానరుడుగా కనిపిస్తున్న ఓ ఆంజనేయా! నామీద నీకు దయ ఉన్నట్లయితే, దయచేసి అలనాడు నీవు సముద్రాన్ని దాటిన ఆకారాన్ని నేడు నాకు చూపించుము’ అని అడుగగా, ఆ వానరుడు భీముడికి ఇట్లు బదులు పలికాడు.

క. ‘అక్కాలంబున రూపం, జిక్కాలమునందుఁ జూప నెట్లుగుఁ? గాలం
బోక్క విధంబున నుండక, పెక్కప్రకారముల నుండు భిన్నవస్తున్.

334

ప్రతిపదార్థం: ఆ+కాలంబున్, రూపంబు= ఆ సమయంలోని ఆకారం; ఈ+కాలమునందున్= ఈ సమయంలో; చూపున్= ప్రదర్శించటం; ఎట్లు+అగున్?= ఏ రీతిగా వీలవుతుంది?; కాలంబు= కాలం; ఒక్క, విధంబున్= ఒకే రీతిగా; ఉండక= ఉండక, అంటే మారుతూ; పెక్క ప్రకారంబులన్= పలు రీతులుగా; భిన్న+అవస్థ= వేరు వేరు స్థితిగతులలో; ఉండున్= ఉంటుంది.

తాత్పర్యం: ‘సముద్రాన్ని దాటే సమయంలోని ఆ ఆకారం ఈ సమయంలో ప్రదర్శించటం ఏవిధంగా వీలవుతుంది? కాలం ఒకే రీతిగా ఉండదు. పలువిధాలుగా మార్పు చెందుతూ వేరు వేరు స్థితిగతులలో ఉంటుంది.

వ. దానం జేసి కృత త్రేతా ద్వాపర కలియుగంబుల సంఖ్యలు వేఱు వేఱున్, యందుల చరాచర భూతంబులు భిన్నప్రకారంబులై వర్తిల్ల’ ననిన నయ్యే యుగంబుల యూచార ప్రవర్తనంబులు నా కేర్పడం జెప్పు’ మనిన భీమునకు హనుమంతుం డిట్లునియె.

335

ప్రతిపదార్థం: దానన్+చేసి= ఆకారణం చేత; కృత, త్రేతా, ద్వాపర, కలియుగంబుల, సంఖ్యలు= కృత యుగంయొక్క, త్రేతాయుగం యొక్క, ద్వాపరయుగం యొక్క, కలియుగం యొక్క పరిమాణ సంఖ్యలు; వేఱు వేఱు+బ= భిన్న భిన్నాలుగా; అందుల= ఆయా యుగాలలోని; చర+అచర, భూతంబులు= కడలని, కదిలేటి అనగా చేతనాచేతన పదార్థాలన్ని; భిన్న, ప్రకారంబుల+బ= వేరు వేరు పద్ధతులు కలిపిన్నె; వర్తిల్లున్= కొనసాగుతాయి; అనిన్= అని చెప్పగా; అయ్యే= ఆయా; యుగంబుల= యుగాలలోని; ఆచార, ప్రవర్తనంబులు= అనుష్టానాలు, నడవడుల సంప్రదాయాలు; నాకు= నాకు; ఏర్పడన్+చెప్పుము= విశదంగా తెలియ చేయవలసింది; అనిన= అని అడుగగా; హనుమంతుండు= ఆంజనేయుడు; భీమునకు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా తెలిపాడు.

తాత్పర్యం: ఆ కారణంచేత కృతయుగం, త్రేతాయుగం, ద్వాపరయుగం, కలియుగం- వీటి పరిమితుల సంఖ్యలు భిన్నమైనవి. అట్టే ఆయా యుగాలలోని చేతనాచేతనాలు వేరు వేరు రీతులు గలిగి ప్రవర్తిల్లతాయి’- అని ఆంజనేయుడు

బదులు పలుకగా భీముడు ‘ఆయా యుగాలలోని నడవడికల సంప్రదాయాలు, అనుష్టానాలు నాకు వివరించి చెప్పవలసింది’ అని ప్రార్థించాడు. అంత హనుమంతుడు భీముడికి ఇట్లా చెప్పాడు.

భీమునకు హనుమంతుడు చతుర్యుగాచార వర్తసంబులను దెలుపుట (సం. 3-148-10)

తే. ‘కృతము కాని కర్తవ్యంబు గృతయుగంబు । నందు లేదు; చతుష్పౌద మగుచు ధర్మ మనఫు! వర్తిల్లు; నచ్యతుం డయ్యుగమును । శుక్లవర్షుభై ప్రజలఁ గాచుచు వెలుంగు.

336

ప్రతిపదార్థం: కృతము+అ, కాని= చేయబడినదే కాని; కర్తవ్యంబు= చేయవలసినది; కృతయుగంబునందు= కృతయుగంలో; లేదు= లేదు; అనఫు!= ఓ పాపరహితుడిషైవవాడా!; ధర్మము= ధర్మము; చతుః+పాదము+అగుచు= చతుష్పౌదమగుచు= నాలుగు పాదాలు కలిగినటువంటిది అవుతూ; వర్తిల్లున్= జరుగుతుంది; ఆ+యుగమున= ఆ యుగంలో; అచ్యుతుండు= విష్ణు దేవుడు; శుక్లవర్షుఁడు+ఖ= తెల్లటి రంగు కలవాడై; ప్రజలన్= ప్రజలను; కాచుచు= సంరక్షిస్తూ; వెలుంగున్= ప్రకాశిస్తాడు.

తాత్పర్యం: ‘పాపరహితుడిషై ఓ భీమసేనా! కృతయుగంలో చేయటమే గాని చేయవలసినటువంటిది లేదు. ధర్మం నాలుగు పాదాలలో వర్తిస్తుంది. విష్ణుదేవుడు ఆయుగంలో తెల్లటిరంగు కలవాడై ప్రజలను కాపాడుతూ వెలుగొందుతుంటాడు.

విశేషం: కృతయుగంలో నిర్వహించవలసిన కర్తవ్యాలను నూటికి నూరుపాశ్చ అందరూ నిర్వహిస్తారు. కాబట్టి చేయబడనటువంటి కర్తవ్యమే ఆ యుగాన ఉండడని చెప్పబడింది. అందుచేత ధర్మం నాలుగుపాదాలతో వర్తిల్లుతుంది. నాల్గుపాదాలు అంటే నూటికి నూరుపాశ్చ. పాదం అంటే ఒకటిలో నాల్గ వంతు. నేటి పరిభాషలో $1/4=25$ శాతం.

వ. అది సనాతనధర్మసనాథం; బందుల బ్రహ్మ క్షత్రియ వైశ్య శాస్త్ర లేకవేదక్రియాయోగ్యులై యకాము ఘలసంయోగంబునఁ బుణ్ణులోకంబులు వడయుదు; రందు నసూయాభిచార దర్శపైశున విగ్రహ క్రోధముదమత్తర భయ సంతాప వ్యాధి ప్రజాక్షయేంతియక్షయంబులు లేవు; మణియుఁ త్రేతాయుగంబునందుఁ దిపాదంబై ధర్మవు వర్తిల్లు; నందు జనులు నిత్యసత్కారుతశీలురై యజ్ఞతపోశి దానాది క్రియల వర్తింతు; రందు రక్తవర్షుండయి విష్ణుభట్టారకుండు ప్రజారక్షణంబుఁ జీయు.

337

ప్రతిపదార్థం: అది= ఆ కృతయుగం; సనాతన, ధర్మ, సనాధంబు= శాశ్వతమైన ధర్మంతో కూడి ఉండి నటువంటిది; అందులన్= ఆ యుగంలో; బ్రహ్మ, క్షత్రియ, వైశ్య, శాస్త్రులు= బ్రాహ్మణులు, క్షత్రియులు, వైశ్యులు, పూర్వులు; ఏక, వేద, క్రియా, యోగ్యులు+ఖ= ఒకే విధమైన వేదం నీర్దేశించిన కార్యాలను చేయటానికి తగిన అర్థం కలవారై; న+కామ, ఘల, సంయోగంబునన్= కోరుకోకుండా సంక్రమించే ఘలాలచేత కూడుకొనే వారు అవటంచేత; పుణ్య, లోకంబులు= ఉత్తమగతులు; పడయుదురు= పాందగలరు; అందున్= ఆ కృతయుగంలో; అసూయా+అభిచార, దర్శ, పైశున, విగ్రహ, క్రోధ, మద, మత్తర, భయ, సంతాప, వ్యాధి, ప్రజాక్షయ+ఇంద్రియ క్షయంబులు, లేవు= మంచి గుణాలలో దోషాలను అరోపించటం, శత్రువులపై ద్వేషంతో చేసే మంత్ర కర్మలు, డాంబికత్తుం, లోభం, కలహం, కోపం, గర్వం, బీర్మలేమితనం, వెరపు, దుఃఖం, రోగం, జననాశనం, ఇంద్రియాల శక్తుల వినాశనాలు, ఉండవు. మణియున్= ఇంకను; త్రేతాయుగంబునందున్= త్రేతా యుగాన; ధర్మవు= ధర్మం; త్రి, పాదంబు+ఖ= మూడు పాదాలు కలవాడై; వర్తిల్లున్= మనగలదు, వర్తిల్లుతుంది; అందు= అత్రేతాయుగంలో; జనులు= ప్రజలు; నిత్య, సత్య, వ్రత, శీలురు+ఖ= ఎల్లప్పుడూ నిజం చెప్పటంలో నిష్ఠ కల వారై; యజ్ఞ+తపస్+దాన+అది,

క్రియల= యజ్ఞాలు, తపస్సు, దానాలు చేయటం మొదలైన కార్యాలలో; వర్తింతురు= ప్రవర్తిస్తూ ఉంటారు; అందున్= ఆ త్రైతాయుగంలో; రక్త, వర్షండు+అయి= ఎర్రటి రంగు కలవాడై; విష్ణు, భట్టారకుండు= పూజ్యాడైన విష్ణుదేవుడు; ప్రజా, రక్షణంబున్+చేయు= జనులను కాపాడుతాడు.

తాత్పర్యం: ఆ కృతయుగంలో శాశ్వత స్వరూపమైన ధర్మంతో కూడి ఉంటుంది. అందు బ్రాహ్మణులు ష్ట్రీయులు వైశ్వలు శూద్రులు ఒకే విధమయిన వేదం ఆదేశించే కార్యాలను ఆచరించే యోగ్యత కలవారై ఉంటారు. వారికి కోరికలు లేకుండగానే సంక్రమించే ఫలాలవలన ఉత్తమగతులు సంప్రాప్తిస్తాయి. ఆ యుగంలో దుర్గణవిజృంభణ ఉండదు. మంచి గుణాలకు చెడుఉండేశాలు ఆరోపించబడవు. శత్రువులపై పగ తీర్చుకొనటానికి మంత్ర తంత్ర కర్మలు జరగవు. డాబు, పిసినిగొట్టుతనం, కలహస్యభావం, కోపం, గర్యం, బిర్యలేనితనం, వెఱపు, దుఃఖం, రోగం, ప్రజానాశనం, ఇంద్రియ పటుత్యంతగటం ఉండవు. ఇంక త్రైతాయుగంలో ధర్మం మూడుపాదాలతో ప్రవర్తిల్లుతుంది. అందులో జనులు ఎల్లప్పుడూ నిజం చెప్పటం అనే నిష్టతో ఉంటారు. యజ్ఞాలు, తపస్సు, దానం మొదలైన పుణ్యకార్యాలను చేయటంలో ప్రజలు ఆసక్తి కలవారోతారు. ఆ త్రైతాయుగంలో పూజనీయుడైన విష్ణుదేవుడు ఎర్రటిరంగు కలవాడై ప్రజలను కాపాడుతాడు.

తే. ద్వాపరంబున రెండుపాదములఁ జేసి, నడుచు ధర్మువు వేదముల్ నాల్మిదెఱగు
లై ప్రవర్తిల్లు వేదశాస్త్రార్థ చోటి, తంబులై ధర్మకామముల్ ధరణిఁ బరగు.

338

ప్రతిపదార్థం: ద్వాపరంబున= ద్వాపరయుగంలో; ధర్మువు= ధర్మం; రెండు, పాదముల్+చేసి= రెండు పాదాలతో; నడుచున్= వర్తిల్లుతుంది; వేదముల్= వేదాలు; నాల్మి, తెఱుగులు+ఖ= నాలుగు తీరులై; ప్రవర్తిల్లున్= నడుస్తాయి; వేద, శాస్త్ర+అర్థ, చోదితంబులు+ఖ= వేదాలయొక్క, శాస్త్రాలయొక్క పరమార్థం చేత నడుపబడినవై; ధర్మ, కామముల్= ధర్మము, కామము; ధరణిన్= భూమిపై; పరగున్= విలసిల్లుతాయి.

తాత్పర్యం: ద్వాపరయుగంలో ధర్మం రెండు పాదాల నడుస్తుంది. వేదాలు నాలుగు తెరగులుగా ప్రవర్తిల్లుతాయి. వేదాలలోను, శాస్త్రాలలోను ప్రతిపాదించబడిన భావాలచేత నడుపబడి ధర్మకామాలు విలసిల్లుతాయి.

తే. సత్యశమహీను లగుదురు జనులు గామ, కాములై చేయుదురు బహుక్రతువు లోటి;
నందుఁ దైలోక్యవందితుం డచ్చుతుండు, కృష్ణవర్షుండై జగము రక్షించు మతియు.

339

ప్రతిపదార్థం: జనులు= ప్రజలు; సత్య, శమ, హీనులు+లగుదురు= నిజం పలకటమున్నూ, మనస్సు మొదలగు అంతరింద్రియాల నిగ్రహమున్న లేని వారవుతారు; కామ, కాములు+ఖ= కోరికలను కోరేవారై; బహు, త్రయువులు= పెమ్చ యాగాలు; చేయుదురు= చేస్తారు; అందున్= ఆ ద్వాపర యుగంలో; తైలోక్య, వందితుండు= మూడు లోకాలచేత నమస్కరించబడేవాడు; అచ్యుతుండు= విష్ణువు (శ్రీకృష్ణుడు); కృష్ణ, వర్షుండు+ఖ= నల్లటిరంగు కలవాడై (నీలవర్షం కలవాడై); జగము= లోకాన్ని; రక్షించున్= కాపాడుతాడు; మతియు= ఇంకను.

తాత్పర్యం: ద్వాపరయుగంలో ప్రజలు నిజం మాట్లాడరు. అంతరింద్రియ నిగ్రహాన్ని కోల్పోతారు. కోరికలయేడ ఆసక్తి కలవారై పెమ్చ యజ్ఞాలు నిర్వహిస్తారు. ముల్లోకాల చేత నమస్కరింపబడే విష్ణుదేవుడు నీలవర్షుడై జగత్తును కాపాడుతాడు.

క. కలియుగమునందు ధర్మము, బలమతీ వర్తిల్లు నేకపాదంబును; నం
దలఘుఁడు కృష్ణుఁడు జగతీ, వలయము రక్షించుఁ బీతపర్మం డగుచున్.

340

ప్రతిపదార్థం: కలియుగమునందున్= కలియుగంలో; ధర్మము= ధర్మము; బలమతీ+అతీ= శక్తి సంచితి; ఏక పాదంబున్= ఒకే చరణంతో; వర్తిల్లున్= నడుస్తుంది; అందున్= ఆ కలియుగంలో; న+లఘుఁడు= తేలిక కానివాడు అనగా గొప్పవాడు; కృష్ణుఁడు= విష్ణు దేవుడు; పీత, వర్షండు+అగుచున్= పసుపురంగు కలవాడై; జగతీ, వలయము= సృష్టి మండలాన్ని; రక్షించున్= కాపాడుతాడు.

తాత్పర్యం: కలియుగంలో ధర్మం, శక్తి తగి ఒకే పాదాన నడుస్తుంది. అప్పుడు విష్ణుదేవుడు పసుపురంగు కల వాడై ప్రపంచాన్ని కాపాడుతాడు.

వ. అందుల జనులు తమోగుణ యుక్తులై కామక్రోధాది దీపుపశంబునం దమ్మేఱుంగక యధర్మపర్మ లగుదు; రంచుఁ జేసిన తపాదానాది కర్మంబులు స్వల్పంబులయ్యును బహుఫలంబు లగు' నని యుగవర్తన ప్రకారంబులఁ జెప్పి, 'నీ కిష్ణవాప్తి యయ్యెడు, నరుగు' మనిన భీముం డిట్లనియె.

341

ప్రతిపదార్థం: అందుల జనులు= ఆ కలియుగంలోని ప్రజలు; తమన్+గుణ, యుక్తులు+బు= తమోగుణం కలవాడై; కామ, క్రోధ+అది, దోష, పశంబున్వన్= కోరికలు, కోపం పౌచ్ఛ అవటం మొదలగు ఆరు విధాలైన తప్పుల మూలాన (అరిషద్వర్గాలనే దోషాలకు వపులై ఉండటం వలన); తమ్ము+ఎఱుంగక= తమను తాము తెలిసికొనక; న+ధర్మ, వర్మలు= అధర్మానికి లోబడినవారు; అగుదురు= అపుతారు. అందున్= కలియుగంలో; చేసిన= ఆచరించిన; తమన్+దాన+అది, కర్మంబులు= తపస్సు, త్యాగ బుద్ధితో ఇతరులకు దానం చేయటం మొదలైన పసులు; స్వల్పంబులు+అయ్యును= తమ్మువే అయినప్పటికీ; బహు, ఫలంబులు= పౌచ్ఛ ఫలితాలను ఇచ్చేటటువంటిది; అగున్= కాగలపు; అని= ఈ ప్రకారంగా; యుగ, వర్తన, ప్రకారంబుల్న= యుగాలు నడిచే రితులను; చెప్పి= చెప్పి; నీరు+ఇష్ట+అవాప్తి= నీరు అభిమతం చేకూరటం; అయ్యెడున్= అపుతుంది; అరుగుము= వెళ్ళును; అనిన్నన్= అని చెప్పగా; భీముండు= భీముడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఆ కలియుగంలోని జనులు కోరికలు, కోపం మొదలైన ఆరు దుర్గుణాలను (అరిషద్వర్గాలను) పెంచుకొని, తమను తాము తెలిసికొనలేని ఆవేశం కలిగి అధర్మమార్గంలో నడుస్తారు. కాని, ఆ కలియుగంలో చేసిన తపం, దానం మొదలైన సత్కార్యాలు స్వల్పమైనవైనా పౌచ్ఛ ఫలాలను ఇస్తాయి' అని హానుమంతుడు ఆయా యుగాలు ప్రవర్తించే తీరు తెన్నులు తెలియజెప్పి 'నీ అభిష్టం నెరవేరుతుంది వెళ్ళు' మని పలుకగా భీముడు ఇట్లు అన్నాడు.

విశేషం: ఇందులో తమోగుణ ప్రస్తావన ఉన్నది. సత్కార్యము-రజస్సు-తమము అని మూడు గుణాలు. ఈ జగత్తు త్రిగుణ సమేక్షనంగా అభివర్ణితం. పీటికి శక్తులు అని కూడా నామాంతరం ఉంది. భగవద్గీతలో సత్కార్య రజస్టమోగుణాలను గురించిన సవిస్తరమైన వివరణ ఉన్నది. స్వాలంగా సత్కార్యం అంటే మంచితనం. అహంసాదాన ధర్మదయా నిగ్రహాప్రవృత్తి. రాజనం అంటే తీవ్రత, ఆటోపం, బలం మొదలైన గుణాల ఉత్సర్ప. తామసం అంటే దుర్జనత్యం. హింసా క్రోర్య అజ్ఞానాల విజ్ఞంభణం అని చెప్పవచ్చును.

హనుమంతుడు భీమునకు దనపూర్వరూపంబు జాపుట (సం. 3-149-1)

క. ‘నీ నాటి తనువుఁ జాచియి ! కాని యపశ్యంబు పోవఁ; గావును గపినా
ధా! నాకుఁ జాపు’ మనవుడు , వానికి దనరూపుఁ జాపె వానరుఁ దంతన్.

342

ప్రతిపదార్థం: నీ, నాటి, తనువున్= నీ యొక్క అలనాటి దేహాన్ని అంటే- నీవు అలనాడు సముద్రాన్ని లంఘించినపుటి నీదేహాన్ని; చూచియ, కాని= దర్శించిన తరువాతే కాని; అవశ్యంబు, పోవన్= నిశ్చయంగా వెళ్లను; కావునన్= కాబట్టి; కపినాధా!= ఓ వానర శ్రేష్ఠుడా!; నాకున్+చూపుము= నాను (అలనాటి నీ నిజ స్వరూపం) ప్రదర్శించుము; అనవుడు= అని చెప్పగా; వానరుడు= హనుమంతుడు; అంతన్= అంతట; వానికిన్= ఆ భీముడికి; తన, రూపున్= తన ఆకారాన్ని; చూపెన్= చూపించాడు.

తాత్పర్యం: ‘ఓ వానరశ్రేష్ఠుడా! నీలు పూర్వకాలాన ఆనాడు సముద్రాన్ని లంఘించిన నాటి నీ నిజ స్వరూపాన్ని చూడనిదే నేను నిశ్చయంగా ఇక్కడినుండి కదిలి వెళ్లను. కాబట్టి నీవు దయచేసి నాకు నీ నిజస్వరూపాన్ని చూపించ వలసింది’ అని భీముడు ప్రార్థించాడు. అంత హనుమంతుడు భీముడికి తన నిజరూపాన్ని ప్రదర్శించాడు.

చ. అతులితమై ద్వితీయ కనకాభి యొకో యిది నా నిజాంగ మూ
ర్జుతముగుఁ బెంచి పుచ్ఛమును జేసే దిగంతము లందుచున్న యు
న్నతుఁ గపినాధుఁ జాచి కురునందనుఁ దప్పు నిమీలితాఖ్యుఁ దై
మతి నతివిష్ణుతుం దగుచు మారుతి కిట్లనియెన్ భయంబునన్.

343

ప్రతిపదార్థం: ఇది= ఈ స్వరూపం; అతులితము+ఇ= సాటిలేనటువంటిదై; ద్వితీయ, కనక+అద్రి+ఒకో!= ఓహో! రెండవ బంగరు కొండ అగునా! (రెండవ మేరు పర్వతమా!); నాన్= ఇది అన్నట్లుగా; నిజ+అంగము= తన శరీరం; ఊర్జితముగన్= ఎక్కువగా; పెంచి= పెరిగేటట్లుగా చేసి; పుచ్ఛమునవ్+చేసి= తోకతో; దిక్+అంతములు= దిక్కుల చివరి కొసలు; అందుచున్న= తాకుతున్న; ఉన్నతున్= ఎత్తయిన వాడిని; కపి, నాధున్= వానరులలో శ్రేష్ఠుడైన వాడిని; చూచి= చూచి; కురునందనుడు= కురువంశంలో పుట్టిన భీముడు; అప్పు= అపుడు; నిమీలిత+అఖ్యుతు+పి= మూతలు పడిన కన్నలు కలవాడై; మతిన్= మనస్సులో; అతి, విస్తృతుండు+అగుచున్= మిక్కిలి ఆశ్చర్యం చెందిన వాడై; భయంబునన్= భయంతో; మారుతికి= హనుమంతుడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ రితిగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: సాటి లేనటువంటి ఈ రూపం రెండవ మేరుపర్వతమా! అనిపించేటట్లుగా తన శరీరాన్ని పెద్దగా పెంచి, తోకతో దెసల కొసలు తాకుతున్న హనుమంతుడి ఎత్తయిన నిజస్వరూపాన్ని చూచి, కురువంశ కుమారుడైన భీముడు కన్నలు మూసికొని, మనస్సులో మిగుల ఆశ్చర్యపడుతూ భయంతో మారుతికి ఇట్లు విన్నివించుకొన్నాడు.

క. ‘అతిభీషణ మిది యత్తు ! ధ్వని మోహణో! చాలు: భూనభోమధ్వాయా
పిత మయ్యే భవద్దేహం ! యత్తు ముపసంహాలింపు’ మనవుడు గపియున్.

344

ప్రతిపదార్థం: అతి, భీషణము+ఇది= ఇది మిక్కిలి భయం (వెఱపు) కొలిపేటటువంటిది; అతి+అధ్యాతము= మిక్కిలి ఆశ్చర్యం గొలిపేటటువంటిది; ఓహో!= ఎంత ఆశ్చర్యకరం!; చాలు= ఇక అవసరం లేదు; భూ, నభన్+మధ్య,

వ్యాపితము+అయ్యెన్= భూమికి, ఆకాశానికి మధ్యాపలంలో అంతా విస్తరించింది; భవత్త+దేహ+ఆయతథ్యము= నీ శరీరం యొక్క నిడివిని; ఉపసంహరింపుము= ఇక విరమించుము; అనవడున్= అని చెప్పగా; కపియున్= ఆంజనేయుడున్నా.

తాత్పర్యం: ‘ఓహో! ఎంత భయంకరమైనది నీ ఆకారం! ఎంత ఆశ్చర్యకరంగా ఉన్నది! నీ శరీరం యొక్క నిడివి భూమ్యకాశాల మధ్యన గల రోదసి నంతటినీ ఆక్రమించిందే!! ఈ నీ నిజస్వరూపాన్ని దయచేసి ఉపసంహరించ వలసింది’ అని భీముడు కోరాడు. అంతట హనుమంతుడు.

క. తన యెష్వటి రూపముఁ జే, కొని ‘భినీకి నినుమడుం గగుం బ్రతిబలముం గనిసప్పుడు నా రూపం, బనుపమముగు’ ననిన హనుమ కనిలజ్జు డసియెన్.

345

ప్రతిపదార్థం: తన+ఎప్పటి రూపమున్= తనకు ఎప్పుడూ ఉండే ఆక్రతిని; చేకొని= స్వీకరించి; దీనికిన్= నీవు ఇప్పుడు చూచినటువంటి నా ఆకారానికి; నా రూపంబు= నా ఆకారం; ప్రతి బలమున్= శత్రుసేనలను; కనిసప్పుడు= చూచినప్పుడు; అనుపమముగన్= పోలికలేనట్లుగా; ఇనుమడుంగు+అగున్= రెండు రెట్లు పోచ్చ కాగలదు; అనినన్= అని చెప్పగా; హనుమము= ఆంజనేయుడితో; అనిలజ్జుడు= వాయుపుత్రుడైన భీముడు; అనియెన్= చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: హనుమంతుడు తాను ఎప్పుడూ ధరించే ఆకారాన్ని తిరిగి పొందాడు. ‘శత్రుబలాన్ని చూచినప్పుడు నా ఆకారం నీవు చూచిన దానికి రెండింతలు పెరుగుతుంది. ఆ ఆకారానికి పోలికే లేదు సుమా!’ అని చెప్పాడు. అంత భీముడు ఆంజనేయుడికి ఇట్లా బదులు పలికాడు.

ఉ. ‘ఉన్నతిఁ బుని నీవు బలియుం డగు రావణు సత్రమంబునం బన్నుగ్గు జంపనోపు పటుబాహలబలాధ్యుడు విట్టియున్నతున్ నిన్ను సహాయుగా బడసి నిర్మలనీతిపరుండు రాఘవుం డన్నరభోజనాస్తయుల నాజి వధించుట యేమి చోద్యమే?’

346

ప్రతిపదార్థం: ఉన్నతిన్+పూని= గొప్పతనం వహించి; నీవు= నీవు; బలియుండు+అగు= బలం కలిగినట్టి వాడైన; రావణున్= రావణుడిని; నఁ+శత్రుమంబునఁ= శత్రు లేకుండా- తేలికగా; పన్నగన్= యుద్ధంలో తగినట్లు; చంపన్+చిపు= సంహరించగల; పటు, బాహు, బల+అధ్యుడు= సమర్పవంతమైన భుజపరాక్రమం కలవాడివి; ఇట్టి+ఉన్నతున్= ఇటువంటి గొప్పవాడిని; నిన్ను= నిన్ను; సహాయున్+కాన్= తోడుపడే వాడినిగా; పడసి= పొంది; నిర్మల, నీతి, పరుండు= స్వచ్ఛమైన నీతికలవాడు; రాఘవుండు= శ్రీరాముడు; ఆ+నర, భోజన+అస్త్రయులన్= మనమృలను ఆహారంగా తినేటటువంటి రాక్షస వంశియులను; ఆజిన్= యుద్ధంలో; వధించుట= చంపటం; ఏమి, చోద్యమే?= ఏమి వింత?

తాత్పర్యం: ‘నీవు గొప్పవాడివి, నీవు పూనుకొని అంతటి బలవంతుడైన ఆ రావణుడిని సైతం సులువుగా యుద్ధంలో సంహరించ కలిగినవాడివి. అట్టి గొప్ప పరాక్రమం కల నిన్ను సహాయుడిగా గొని, రఘువంశంలో జన్మించిన శ్రీ రామచంద్రుడు నరమాంసభక్షకులైన రాక్షసులను యుద్ధంలో చంపటం ఏమంత వింత కాదు.’

వ. అనిన వాని కత్తిప్రీతిమంతుండై హనుమంతు డిట్లునియే ‘సయ్యా! నీవు సాగంభిక సరోవరంబునకుం భోయెద వే నందు సాహసంబు సేయవలవ; దది యక్కరాక్షసరక్షితంబై దేవతలోపబోగయోగ్యంబై యుండు; దేవతలు

బలిషాదిము నమస్కారంబులజేసి భక్తిసౌధ్యములు గాని సాహస్రమీయాసౌధ్యములు గారు; నీవు నిజధర్మ నిష్ఠితుండ్రై పరమధర్మంబు లెఱుంగునది; యొందేని హోసబుధ్యములు విమోహింతు రట్టి ధర్మాధర్మవిభాగంబు లెఱుంగు విద్యాంసుల సుపొసించి శుభాచారుండవు గావలయు; నాచారంబున ధర్మంబు వుట్టు; ధర్మంబువలన వేద ప్రతిష్ట యగు; వేదంబులం జేసి యజ్ఞంబులు ప్రవర్తిల్లు; నట్టి యజ్ఞంబువలన దేవతలు త్వమ్మ లగుదురు.347

ప్రతిపదార్థం: అనిన= అని చెప్పగా; వానికి= అతడికి అనగా భీముడి పట్ల; అతి, ప్రేతిమంతుండు+హ= మిక్కిలి ప్రేమ కలవాడై; హనుమంతుండు= అంజనేయుడు; ఇట్లు= ఈం విధంగా, ఇట్లు; అనియెన్= చెప్పాడు; అయ్యి!= నాయనా!; నీవు= నీవు; సాగంధిక, సరోవరంబునకున్= సాగంధికములు అనేటటువంటి తామర పుష్పులు పూచే సరస్సును; పోయెదవు+ఎని= వెళ్ళినట్లయితే; అందు= అక్కడ; సాహసంబు+చేయ, వలవదు= తొందర పడి పరాక్రమాన్ని ప్రదర్శించవద్దు; అది= ఆ సరస్సు; యజ్ఞ, రాజ్యసు, రక్షితంబు+హ= యజ్ఞులచేతను, రాజ్యసులచేతను కాపాడబడునటువంటిదై; దేవతా+ఉపభోగయోగ్యంబు+హ= వేల్పుల చేత అనుభవించతగినది అయి; ఉండు= ఉంటుంది; దేవతలు= వేల్పులు; బలి, హోమ, నమస్కారంబులన్+చేసి= వైవేద్యాలచేత, అగ్నిలో వేల్పుటం చేత, వందనాలు చేయటం ద్వారా; భక్తి సాధ్యులు, కాని= ఆరాధన భావంతో వశమయ్యేటువంటి వారే కాని; సాహస్రక్రమియా, సాధ్యులు, కారు= తొందరపాటుతో కూడిన పనులచేత వశమయ్యేవారు కారు; నీవు= నీవు; నిజ, ధర్మ, నిష్ఠితుండవు+హ= నీవు ఆచరించవలసిన ధర్మమందు దీక్ష కలవాడిషై; పరమ ధర్మంబులు= ధర్మాలలో కెల్ల ఉత్తమములైన ధర్మాలను; ఎఱుంగునది= తెలిసికొనేది; ఎందేని= అటువంటి ఉత్తమములైన ధర్మాలను తెలిసికొనటంలో; హీన, బుద్ధులు= అల్పబుద్ధులు, సరియైన తెలివి తేటలు లేనివారు; విమోహింతురు= భ్రమకు లోను అవుతారో; అట్టి= అటువంటి; ధర్మ+అధర్మ, విభాగంబులు= ధర్మాధర్మ విచక్షణాలను; ఎఱుంగు= తెలిసినట్టి; విద్యాంసులను= పండితులను; ఉపాసించి= ఆరాధించి; శభ+ఆచారుండవు+కావలయున్= మంచి ప్రవర్తన కలవాడివి కావాలి; ఆచారంబున= ప్రవర్తనవలన అనగా మహానుభావులు పలువురు ఆచరించేటటువంటి తీరు తెన్నులలో వర్తించటం వలన; ధర్మంబు= ధర్మం; పుట్టు= ఉధ్వవిస్తుంది; ధర్మంబు వలన= ధర్మం వలన; వేద, ప్రతిష్ట+అగు= వేదాల యొక్క స్థిరమైన ఉనికి ఏర్పడుతుంది; వేదంబులన్+చేసి= వేదాలచేత; యజ్ఞంబులు= క్రతువులు; ప్రవర్తిల్లన్= జరుగుతాయి; అట్టి= అటువంటి; యజ్ఞంబువలన= వేదాలచేత ప్రతిపాదించబడిన క్రతువులు జరగటంవలన; దేవతలు= వేల్పులు; తృప్తులు= తృప్తి చెందినవారు; అగుదురు= అవుతారు.

తాత్పర్యం: అని భీముడు పలుకగా అతడి యొడ మిక్కిలి ప్రేమతో హనుమంతుడు ఇట్లు చెప్పాడు: ‘నాయనా! నీవు సాగంధికాలు అనే పేరు కల నూరురేకుల బంగారు తామరపుష్పులు గల కొలనుకు పోయినట్లయితే, అక్కడ తొందరపడి నీ శార్యం ప్రదర్శించటానికి పూనుకొనవద్దు. ఆ సరోవరాన్ని యజ్ఞులు, రాజ్యసులు కాపాడుతుంటారు. అది దేవతలు అనుభవించేటటువంటిది. దేవతలు ఆరాధనకు లోంగుతారు. బలులు, హోమాలు, నమస్కారాల వలన సంతృప్తి చెందుతారు. వారు భక్తిభావం చేత ప్రసన్నులోతారు గాని, శార్యపరాక్రమాలచేత సాధించతగినవారు కారు. నీవు నీ ధర్మాన్ని ఆచరించటంలో దీక్ష పూనుము. పరమధర్మాన్ని తెలిసికొనుము. సరిఅయిన తెలివితేటలు లేనివారు ఎక్కడ పొరపడతారో అట్టి ధర్మాధర్మవిచక్షణాను పండితులను ఆశ్రయించి తెలిసికొనుము. ఆవిధంగా నీవు సరి అయిన ప్రవర్తన అలవరచుకొనుము. మహాత్ములయొక్క ప్రవర్తన పలువురిచేత అనుసరించబడినదై.

ఉత్తమవగు ఆచారం అవుతుంది. అటువంటి ఆచారం నుండి ధర్మం జన్మిస్తుంది. ధర్మం వలన వేదం పాదుకొంటుంది. వేదాలవలన యజ్ఞాలు జరుగుతాయి. అటువంటి యజ్ఞాలు జరగటంచేత దేవతలు తృప్తి చెందుతారు.

**ఆ. కార్యసిద్ధపోంటే గాలంబు దేశంబు , నెత్తిగె బుద్ధిమంతు లెల్లప్రాండ్లు
సాహసంబు విడిచి సామాద్యపోయప్తు , యుక్తి చేయుదురు యథోచితముగ .** 348

ప్రతిపదార్థం: బుద్ధిమంతులు= తెలివి కలవారు; ఎల్లప్రాండ్లు= ఎల్లప్పుడూ; కార్య, సిద్ధి, పోంటేన్= కార్యం జయప్రదమవటానికి; కాలంబు= తగిన కాలాన్ని; దేశంబున్= తగిన ఫలాన్ని; ఎత్తిగె= తెలిసికొని; సాహసంబు విడిచి= తొందరపాటును విడిచిపెట్టి; సామ+అది+ఉపాయ, ప్రయుక్తి= సామం మొదలైన ఉపయాగించి; యథా+ఉచితముగన్= ఆయాసమయాలకు ఆయా ఫలాలకు; తగినట్టుగా; చేయుదురు= ఆచరిస్తారు.

తాత్పర్యం: ఏ కర్తవ్యాన్ని నెరవేర్చటంలోనైనా బుద్ధిమంతులు తగిన సమయాన్ని తగిన ఫలాన్ని తెలిసికొని సాహసాన్ని వదలి సామదాన భేద దండోపాయాలను ఏవిధంగా ప్రయోగించతగునో అట్లాగే ప్రయోగించి విజయాన్ని సాధిస్తారు.

విశేషం: విజయ సాధనకు ప్రాచీనులు పేర్కొన్న నాలుగు ఉపయాలు (1) సామం= మంచితనం ఉపయోగించటం, (2) దానం= ధనం ఇవ్వటం (3) భేదం= శత్రువులలో చీలికలు ఏర్పరచటం (4) దండం= పరాక్రమం చూపి శత్రువులను శిక్షించటం. చతుర్విధోపాయాలను ప్రయోగించటంలో మొదటిది సామం. చిట్ట చివరిది దండం అని మరువకూడదు.

వ. **మతీయు సర్వకార్యంబులు మంత్రమూలంబులు గాపున విద్యాంసులై ప్రభుద్భులైనవారలతో మంత్రంబు
జేయునది; బాలకులయు నభికశ్రీదర్శితులయు లుబ్బులయు లఘుజనంబులయుఁ దోడ మంత్రంబు
సేయవలడు.** 349

ప్రతిపదార్థం: మతీయు= ఇంకను; సర్వ, కార్యంబులు= అన్ని పనులు; మంత్ర, మూలంబులు= ఆలోచనే ఆధారంగా కలవి; కాపున= కాబట్టి; విద్యాంసులు+ఇ= పండితులై; ప్రభుద్భులు= ఐనవారలతో= గౌప్యతెలివితేటలు కలవారితో; మంత్రంబున్+
జేయునది= ఆలోచించాలి; బాలకులయున్= చిన్నపేల్లలతో; అధిక శ్రీదర్శితులయు= అమితమైన ధనంచేత గర్మించే వారలతో; లుబ్బులయు= పిసినిగౌట్టులతో; లఘు జనంబులయున్+తోడన్= నీచులు అయిన వారితో; మంత్రంబు+జేయవలడు= ఆలోచించటం కూడదు.

తాత్పర్యం: ఇంకనూ అన్ని పనులు నెరవేరటానికి ఆలోచన అవసరం. కాబట్టి పండితులై గౌప్య తెలివి తేటలు కలవారితో ఆలోచన చేయాలి. బాలకులతో, ఎక్కువ సంపదతో విర్పిగే వారితో, పిసినిగౌట్టులతో, నీచులతో ఆలోచన చేయకూడదు.

తే. **జనులు నిగ్రహిసుగ్రహాశక్తుఁ దైన , రాజు శాసనమునఁ జేసి రమణతోడ
నోలిఁ దమ తమ మర్మాద లొక్కనాఁడుఁ , దధ్వ నోడుదు లమ్మహీతలమునందు.** 350

ప్రతిపదార్థం: జనులు= ప్రజలు; నిగ్రహి+గ్రహా, శక్తుఁడు+ఇన= దండించటానికి, దయ చూపటానికి సామర్థ్యం కల; రాజు, శాసనమునన్+జేసి= ప్రభువు యొక్క ఆజ్ఞచేత; రమణతోడన్= సంతోషంతో; ఓలిన్= వరుసగా; ఒక్కనాఁడున్=

ఒకరోజు కూడా; ఈ, మీరా, తలము, సందు= ఈ భూలోకంలో; తమ, తమ, మర్యాదలు= తమ తమ విధులు; తప్పన్= అతిప్రమించటానికి, ఓడుదురు= భీతిల్లుతారు.

తాత్పర్యం: దండించటానికి, దయ చూపటానికి శక్తికల రాజు యొక్క శాసనం వలన ప్రజలు నిరంతరం సంతోషిస్తారు. భూతలం మీద ఒకనాడు కూడా తమ తమ విధులను తప్పటానికి వెనుకాడుతారు.

వ. నీవు నిగ్రహముగ్రహసమర్థండవు గావున నీ కెల్లవారును వశ్య లగుదురు; నిస్సుఁ జాచుటంజేసి నా నయనంబులు సఫలంబయ్యు; నీకెద్ది యష్టంబు దానిం జేసేద.

351

ప్రతిపదార్థం: నీవు= నీవు; నిగ్రహ+అసుగ్రహ, సమర్థండవు= దండించటానికికాని, దయ చూపటానికి కాని శక్తి కల వాడివి; కావున= కాబట్టి; నీకు= నీకు; ఎల్లవారును= అందరున్నారు; వశ్యులు+అగుదురు= లోబడిన వారు అవుతారు; నిస్సున్+ చూచుటన్+చేసి= నిస్సు చూడటం చేత; నా నయనంబులు= నా కళ్ళు; సఫలంబు+అయ్యెన్= ఫలంతో కూడినవి అయినాయి, ధన్యమైనాయి; నీకున్+ఎద్ది= నీకు ఏది; ఇష్టంబు= ప్రీతి కలిగించేదో; దానిన్= దానిని; చేసేదన్= చేస్తాను.

తాత్పర్యం: నీవు దయ చూపగలవు, దండించ గలవు. ఈ రెండు శక్తులు నీకు ఉన్నాయి. అందుచేత అందరూ నీను లోబడి ఉంటారు. నిస్సు చూడటంచేత నా కన్నులు సార్థకాలైనాయి. నీకు ఏది ఇష్టమో చెప్పుము. నేను దానినే చేస్తాను.

ముత్తకోకిలము.

మీకు నెగ్గినటంచి యుస్ను యమిత్తులన్ హతబుద్ధులం
జీకురాజు తనూజులం గురుసింహా! నీకుఁ బ్రియంబుగా
నేకమాత్రన పోలలో వథియించి నాగపురంబు నా
నాకులాభి సిలావలీ గహనంబు సేయుదు' నావుడున్.

352

ప్రతిపదార్థం: మీకున్= మీకు; ఎగ్గు= అపకారం; ఒనరించి, ఉన్న= చేసిఉన్న; అమిత్తులన్= శత్రువులను; హతబుద్ధులన్= చెడిన తెలివితేటలు కలవారిని; చీకురాజు తనూజులన్= గ్రుడ్డి ప్రభువు అయిన ధృతరాష్ట్రుడ్డి కొడుకులను; కురుసింహా!= కురు వంశ మందలివారిలో సింహంవంటివాడా!; నీకున్= నీకు; ప్రియంబుగాన్= సంతోషంగా; ఏక మాత్రన= ఒంటరిగా; పోరిలోన్= యుద్ధంలో; వథియించి= సంహారించి; నాగపురంబు= హస్తినాపురిని; నానా, మలాద్రి, శిలా+ ఆవలీగహనంబు+ చేయుదున్= పెక్కుకుల పర్వతాలయొక్క రాళ్ళ సముద్రాయంతో నిండి, ప్రవేశించ వీలుకాని దానినిగా చేయగలను; నావుడున్= అని చెప్పగా.

తాత్పర్యం: కురువంశంలో సింహంవంటివాడివైన ఓ భీమా! మీకు కీడు చేసిన శత్రువులను చెడిపోయిన తెలివి తేటలు కలవారిని, గుడ్డి ప్రభువు కొడుకులను నీకు సంతోషం కలిగేటట్లుగా నేను ఒక్కడినే యుద్ధంలో సంహారించి హస్తినాపురాన్ని పెక్కు కుల పర్వతాలలోని రాళ్ళ రఘుతో కప్పి, చౌరాని అడవిగా మార్చి వేయగలను'- అని ఆంజనేయుడు చెప్పగా భీముడు (ఇట్లా చెప్పాడు).

మత్తకోకిలము.

‘ఇంతయుం గపినాథ! నీ కిటి యేమి పెద్ద? మహాపావా
భ్యంతరంబున నుఢ్ఱతప్రతిపక్షవీరుల నేను ని
ర్థింతు; మెవ్వరు మాకు మీ దయజేసే మార్గము నంత య
త్యంతవీరులు లేరు భూవిదితప్రతాపబలోస్తుతిన్.’

353

ప్రతిపదార్థం: కపి, నాథ!= వానరులలో శ్రేష్ఠుడ వైనవాడా; ఇంతయున్= ఇది అంతా- అంటే అసహయశారుడై ఒంటిగా మా శత్రువులను అందరినీ యుద్ధంలో సంహరించటం; నీకు= నీకు; ఇది+ఏమి, పెద్ద?= ఇది ఏమంత ఘనకార్యం?; మహా+అహావ+అభ్యంతరంబునన్= గొప్పవైన పోరుమధ్యలో; ఉద్ధత, ప్రతిపక్ష, వీరులన్= గర్వించిన శత్రువురులను; ఏము+అ= మేమే; నిర్మింతము= జయించగలం; మీ దయన్+చేసి= మీ దయవలన; భూవిదిత ప్రతాప, బల+ఉన్నతిన్= భూమండలమంతటికీ తేటతెల్లమైన పరాక్రమంతో కూడిన గొప్పతనంతో; మార్గము+అంత= (మమ్మ) ఎదిరించ గలిగేటంతటి; అత్యంత వీరులు= మిగుల గొప్పవారైన శత్రువీరులు; మాకున్= పాండవులమైన మాకు; ఎవ్వరు= ఎవ్వరూ; లేరు= లేరు. (మీ దలయవలన మా పరాక్రమ, శక్తులను మించిన ప్రతివీరులెవ్వరూ ఈ భూమండలంలో లేరని భావం).

తాత్పర్యం: ‘వానరులలో శ్రేష్ఠుడివైనవాడా! నీవు ఒక్కడివే అసహయుడివై మా శత్రువులను అందరినీ యుద్ధంలో సంహరించగలవు. ఇది నీకు ఒక ఘనకార్యమా! గర్వించిన శత్రువీరులను మేమే యుద్ధంలో జయించగలం. మీ దయవలన ఈ భూలోకంలో తేటతెల్లమైన పరాక్రమం గల మేము జయించలేని గొప్ప వీరులు ఎవ్వరూ లేరు.’

విశేషం: మత్తకోకిల వృత్తలక్షణానికి ఆర. 1.46 విశేషాంశం చూడండి.

వ. అనిన విని భీమసేనునకు హానుమంతుం డిట్లనియే ‘సమ్మ రణాంతరంబునం దలంచునది; నీ యందు సాహృదంబున నాహావంబులో నతిరథుండైన యర్థను రథధ్వజంబునం దుండి మీ బలపురాక్రమంబులం జూతు’ నని భీముం గౌగిలించుకొని, వానికి సాగంభిక సరోవర మార్గంబుజూపి, హానుమంతుం దంతల్పితుం ఔన్, దదాలింగన విగతత్రముండును విపులజవశక్తియుక్తుండును నై భీమసేనుండు. 354

ప్రతిపదార్థం: అనిన విని= అని చెప్పగా ఆలకించి; భీమసేనునకు= భీముడికి; హానుమంతుండు= ఆంజనేయుడు; ఇట్లు+ అనియే= ఈ విధంగా చెప్పాడు; నస్సు= నస్సు; రణ+అంతరంబునన్= యుద్ధం మధ్యలో; తలంచునది= స్కృరించవలసింది; నీ+అందు సాహృదంబునన్= నీ యందలి నెయ్యం చొప్పున; ఆహావంబులోన్= యుద్ధంలో; అతిరథుండు+ఖన్= రథికులలో శ్రేష్ఠుడు అయిన; అర్థను రథధ్వజంబు నందు+ఉండి= అర్థనుడియొక్క తేరిజెండాపై ఉండి; మీ, బల, పరాక్రమంబులన్+ చూతును= మీ బల, పోరుపోలను చూస్తాము; అని= అని చెప్పి; భీమున్= భీముడిని; కౌగిలించుకొని= ఆలింగనం చేసికొని; వానికిన్= అతడికి- ఆ భీముడికి; సాగంభిక, సరోవర, మార్గంబున్+చూపి= సాగంభికాలు అనే వేయి రేకుల బంగారు తాపు పుప్పులు పూచేటటువంటి కొలనుకు దారిని చూపి; హానుమంతుండు= ఆంజనేయుడు; అంతల్పితుండు+ఖన్= కనిపించవుండా మాయం కాగా; తత్త+అలింగన విగత శ్రముండును= అతడి-అనగా ఆంజనేయుడియొక్క కౌగిలింతచేత పోగొట్టుబడిన శ్రమకలవాడున్నా; విపుల, జవ, శక్తి యుక్తుండునున్+ఖ= ఎక్కువ వేగం, బలం కలవాడున్నా అయి; భీమసేనుండు= భీముడు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పిన ఆలకించి భీముడికి హనుమంతుడు యట్ల చెప్పాడు: ‘నన్న యుద్ధంలో సంస్కరించుము; నీ మీది నెయ్యంతో నేను మహావీరుడైన అర్జునుడి రథంపై ఉండే జెండాపై ఉండి, యుద్ధంలో మీ బలాన్ని, మీ శౌర్యాలను తిలకిస్తాను’ అని భీముడిని కాగిలించుకొని, అతడికి సాగంధికాలు అనే వేయరేకుల బంగారు తామర పుష్పులు పూచేటటువంటి కొలనును దారిచూపి హనుమంతుడు మాయమయ్యాడు. అంతట భీముడు హనుమంతుడు కాగిలించుకోవటం వలన, పోయిన శ్రమ కలవాడై నూతనోత్సాహంతో కొంగొత్త జవసత్యాలతో ఒప్పారాడు.

సీ. వారిధారల ననివారిత నిర్దిశ , ధ్యానధారలఁ దట్టిధ్యానములను
దశనధానుంబుల నశనిఘోషింబుల , ఘోరబృంహిత బృహాద్ధిష్ణముల
నివి ఘనబృందంబు లివి గజయూధంబు , లని విచాలింపంగ నక్షజంబు
లై లలితోత్తుంగ శైలశ్వరంగంబులఁ , త్రిమ్మరు జలధరధ్వరదత్తతుల

అ. విష్ణుయంబుతోడ వీక్షించుచుం జని , రజతగీలిసమీపరమ్యభూమి
నక్కబోరవనమునందు సాగంధిక , కమలవనముఁ గనియే ఘనభుజందు.

ప్రతిపదార్థం: వారి ధారలన్= నీటి జాలులచేత; న+నివారిత, నిర్గంత+దాన, ధారలన్= ఎడతెగుండా ప్రవించే మదజలం యొక్క ధారలచేత; తటితో+ధానులను= విద్యుల్లతల యొక్క వెలుగుల చేత; దశన ధానులను= దంతాలయొక్క కాంతుల చేత; అశని, ఘోషంబులన్= పిడుగుల చప్పుళ్ల చేత; ఘోర, బృంహిత, బృహాతో+ఘోషములన్= భయంకరాలైన బృంహితాలనే గొప్పభ్యాసులచేత (ఏనుగు ఫీంకారానికి బృంహితం అనిపేరు); ఇవి= ఇవి; ఘన, బృందంబులు= మేఘాల సమూహాలు; ఇవి= ఇవి; గజయూధంబులు= ఏనుగుల గుంపులు; అని, విచారింపంగన్= అని వేరువేరుగా ఆలోచించి తెలిసికొనటానికి; అక్కజంబులు+బు= వీలుకానంతగా అచ్చెరువు కొలిపేటటువంటివై; లలిత+ఉత్తుంగ, శైల, శృంగంబులన్= మనోహరాలైన ఎత్తయిన కొండలయొక్క శిఖరాలపై; త్రిమ్మరు= సంచరించే; జలధర, ధీరద, తతుల= మబ్బుల గుంపులను, ఏనుగుల గుంపులను; విస్కయంబుతోడ= ఆశ్వర్యంతో; వీక్షించుచున్= చూస్తూ; చని= వెళ్లి; రజత, గిరి, సమీప, రమ్య, భూమిన్= వెండికొండకు చేరువలో ఉన్న సాగసైన ప్రదేశమందలి; ఆ+చుబేరువనము నందున్= ఆ కుబేరుడి తోటలో; ఘన, భుజందు= గొప్ప భుజాలు కలవాడు- పరాక్రమం కల భీముడు; సాగంధిక కమలవనమున్= సాగంధికములనే పేరుగల తామరపుష్పులుగల తోటను; కనియెన్= చూచాడు.

తాత్పర్యం: గొప్ప భుజాలు కల భీముడు, ఆ కుబేరుడి తోటలో సాగంధిక కమలాలు ఉన్న సరోవరాన్ని చూచాడు. అతడు మార్గమధ్యాన వెండికొండకు చేరువలో ఉన్న సాగసైన ప్రదేశమందు కల కొండశిఖరాలను ఆశ్వర్యంగా చూచాడు. ఆ కొండలపై ఎత్తైన శిఖరాలమీద సంచరించే మేఘాల సమూహాలను, ఏనుగుల గుంపులను చూచాడు. ఏని ఏనుగులో, ఏని మేఘాలో వేరుపరచటం వీలు కానట్లుగా, ఆ మేఘాలు, ఏనుగులు అక్కడ ఉన్నాయి. మేఘాలకు నీటిధారలు ఉన్నాయి. ఏనుగులకు దానజలధారలు (మదించిన ఏనుగులకు గండఫలాలనుండి దాన జలం కారుతుందని సుప్రసిద్ధం) ఉన్నాయి. మేఘాలలో విద్యుల్లతలు వెలుగులీనుతున్నాయి. ఏనుగులలో దంతాలు ప్రకాశిస్తున్నాయి. మేఘాలకు పిడుగుల ధ్వనులు ఉన్నాయి. ఏనుగులకు ఫీంకార రవాలు ఉన్నాయి. అందుచేత ఇవి ఏనుగులు- ఇవి మేఘాలు అని వేరు పరచటం వీలుకాకపోయింది.

విశేషం: అలం: రూపకాలంకారం : ఉపమానుప్రాణితం.

క. అందుల హేమాంబుజ మక , రంద రసాంమోద మృదుతరశ్వనసుం డా
నందంబుఁ జేసేఁ దన ప్రియ , నందనునకు భీముసేనునకు నజముఖుండై.

356

ప్రతిపదార్థం: అందుల= అక్కడి; హేమ+అంబుజ, మకరంద, రస+అమోద, మృదుతర, శ్వసనుండు= బంగారు తామరపూలలోని తేనెద్రవంతో కూడి సుదూరం వ్యాపించే నెత్తావిలో మిగుల మెత్తునై వాయుదేవుడు; తన, ప్రియనందనునకున్= తన ప్రేమకు పాత్రుడైన కొడుకు; భీముసేనునకున్= భీముడికి; అభిముఖుడు+ః= ఎదురైనవాడై; ఆనందంబున్+చేసెన్= సంతోషాన్ని కల్పించాడు.

తాత్పర్యం: ఆ సరోవరంలో గల బంగారు తామరపూలలో ఉన్న తేనెల ద్రావకాలతో తడిసి సుదూరం వ్యాపించే నెత్తావిలో మెత్తునై వాయుదేవుడు, తన ప్రియసుతు డైన భీముసేనుడికి ఎదురు వచ్చి మిక్కిలి సంతోషం కలిగించాడు.

విశేషం: అమోద శబ్దానికి రెండు అర్థాలు ఉన్నాయి. 1) సంతోషంతో అంగీకారం తెలపటం 2) దూర దూరాలకు వ్యాపించేటటువంటి నెత్తావి. ఇక్కడ భీముడికి వాయుదేవుడు స్వాగత పూర్వకమైన అమోదాన్ని ప్రసరింపజేశాడు. రెండర్థాలూ ఇక్కడ పొసగుతాయి. అలంకారం - శ్లేష.

వ. అంత.

357

తాత్పర్యం: అప్పుడు.

క. వీరుండై సాగంధిక , వారిజములు గొనగగ నిట్లు వచ్చినవానిన్
భూలిపరాక్రము భీము ను , దారగదాహస్తు జూచి తా రుద్ధతులై.

358

ప్రతిపదార్థం: వీరుండు+ః= పరాక్రమం కలవాడై; సాగంధిక, వారిజములు= సుగంధంతో కూడిన పద్మాలు; కొనగన్= సంగ్రహించటానికి; ఇట్లు= ఈ విధంగా; ఇట్లా; వచ్చిన వానిన్= వచ్చిన వాడిని; భూరి, పరాక్రము= గొప్ప శార్యం కలవాడిని; ఉదార, గదా, హస్తున్= పెద్దగద చేతిలో కలవాడిని; భీమున్= భీముడిని; చూచి= దర్శించి; తారు= తాము; ఉద్దతులు+ః= గర్వించినవారై.

తాత్పర్యం: పరాక్రమం కలవాడై సాగంధిక కమలాలను తీసికొని పోవటానికి ఈ రీతిగా అరుదెంచిన భీముడిని గొప్ప శార్యం కలవాడిని, పెద్దగద చేతిలో ధరించినవాడిని చూచి, తాముకూడా గర్వించినవారై.

వ. దాని రక్షించి యున్న పదివేపురు రాక్షసు లాక్షణంబ విచిత్రాయుధ పలచ్ఛదులై పఱతెంచి ‘మీ దొక్క దివ్య
పురుషం దాయుధంబులు ధలయించినవాఁ, డజినంబులు గట్టిన వాఁ, డధికతేజస్స్మి, తపస్సి వేషధరుం
డిందులకు వచ్చినవాఁ’ డని యచ్చేరువందుచు భీముసేనుం డాయవచ్చి యి ట్లనిల.

359

ప్రతిపదార్థం: దానిన్= ఆ సరోవరాన్ని; రష్మించి, ఉన్న= కాపాడుతున్న; పదివేపురు, రాక్షసులు= పదివేల మంది రాక్షసులు;
ఆ క్షణంబు+అ= ఆ క్షణామందే; విచిత్ర+అయుధ, పరిచ్ఛదులు+ః= ఆశ్చర్యం కొలిపే వింత వింత శస్త్రాలనే ఉపకరణాలతో
కూడినవారై; పఱతెంచి= పరుగున వచ్చి; మీదు= ఇతడు; ఒక్క, దివ్య, పురుషుండు= ఒక అతిలోకశక్తి గల అంటే దేవతాశక్తి

గల మనష్యుడు; ఆయుధంబులు= శస్త్రాలు; ధరించినవాడు= పూనినవాడు; అజీవంబులు= లేడితోళ్ళు; కట్టినవాడు= ధరించినవాడు; అధిక, తేజస్వి= గొప్ప ప్రకాశం కలవాడు; తపస్వి, వేష, ధరుండు= మునులు ధరించే ఆహర్యాన్ని ధరించినవాడు; ఇందులకు= ఇక్కడికి; వచ్చినవాడు= వచ్చాడు; అని= అని తలపోస్తూ; అచ్చెరువు+అందుచు= ఆశ్చర్యాన్ని పొందుతూ; భీమసేనున్= భీముడిని; డాయ వచ్చి= సమీపంచి; ఇట్లు+అనిరి= ఈ విధంగా అన్నారు.

తాత్పర్యం: ఆ సరోవరాన్ని సంరక్షిస్తున్న పదివేలమంది రాక్షసులు ఆ క్షణంలోనే వింత వింత ఆయుధాలు ధరించి వేగంగా వచ్చి భీముడిని చూచి, ‘ఇతడు ఎవ్వడో దివ్య పురుషుడై ఉండాలి; గొప్ప తేజస్వు కలవాడై ఉన్నాడు. ఆయుధాలు ధరించి ఉన్నాడు. ఇతడు వీరుడు మాత్రమే కాదు; బుపివలె గొప్ప తేజస్వుతో విలసిల్లుతున్నాడు. లేడి చర్మాలు వస్త్రాలుగా ధరించి ఉన్నాడు’- అని ఆశ్చర్యపడుతూ ఆతడిని సమీపించి ఇట్లూ పలికారు.

తరలము.

‘ఇది కుబేరువనంబు; భీనికి నెప్పరుం జనుదేర నో
డుదురు; నీ ఏట వచ్చి యేల కడుం బ్రమాదముఁ జేసి? తిం
దుబితతేజుఁడు గ్రీడ లాడుచు నుండు నింతులుఁ దాను స
మ్ముదముతోడు గుబేరుఁ డీ రుచిమత్తురోజివనంబున్న.

360

ప్రతిపదార్థం: ఇది= ఈ ఉద్యానవనం; కుబేరు, వనంబు= కుబేరుడి తోట; దీనికిన్= ఈ తోటలోనికి; ఎప్పరున్= ఎప్పరున్నా; చనుదేరన్+ఒడురురు= వచ్చేందుకు వెనుకాడుతారు; నీరు+ఇట, వచ్చి= నీవు ఇక్కడికి వచ్చి; ఏల= ఎందుకు; కడున్= మిక్కలి; ప్రమాదమున్+చేసితి= ముప్పు తెచ్చు కొన్నాపు; ఇందున్= ఇక్కడ- ఈ తోటలోని కొలనులో; ఉదిత తేజుఁడు= ఉదయించిన తేజస్వు కలవాడు- దేదీప్యమానంగా వెలిగే వర్షస్సు కలవాడు; కుబేరుడు= దిక్కాలకుడు అయిన కుబేరుడు; ఇంతులున్+తాను= తన భార్యలు, తాను; సమ్ముదముతోడున్= సంతోషంతో; ఈ రుచిమత్త+సరన్+జ వనంబున్న= శోభాయమానంగా ప్రకాశించే ఈ తామర కొలనులో; క్రీడలు= ఆటలు; ఆడుచున్+ఉండున్= వినోదిస్తుంటాడు.

తాత్పర్యం: ‘ఇది దిక్కాలకుడైన కుబేరుని తోట, ఈ తోటదరికి ఎవ్వరైన చేరటానికి వెనుకాడుతారు. నీవు ఇక్కడికి ఎందుకు వచ్చావు? ఎందుకు ప్రమాదాన్ని తెచ్చుకొంటున్నావు? ఈతోటలోని తామర కొలనులో దేదీప్యమానమైన వర్షస్సు కల కుబేరుడు తన భార్యలతో జలక్రీడలు ఆడుతుంటాడు.

విశేషం: వృత్తలక్షణానికి ఆర. 1.374 విశేషాంశం చూడండి

వ. భీని తీరంబున దేవతల్చిగణంబులు దేవతార్థనంబులఁజేయుడు; లందుల జలంబు లమ్ముతోపమానంబులు; మతీషైడుర్యానాశంబులై యప్పార్పసారభంబులైన కనకకమలంబులు గలుగుటం జేసి యక్కరాశ్శాశ్చైపాశీ రక్షితం బగు భీని మహిమం బెఱుంగక యింతదూరంబు వచ్చిన వీరుం డెవ్వండ? వేమి కారణంబున వచ్చి?’ తనిన వాలకి భీముం డిట్లునియె.

361

ప్రతిపదార్థం: దీని తీరంబున్న= ఈ కొలను గట్టున; దేవతలకు పూజలను; చేయుదురు= చేస్తారు; ఇందుల జలంబులు= ఈ సరోవరంలోని నీళ్ళు;

అమృత+ఉపవాసంబులు= అమృతంతో సరిపోలేటటువంటివి; మణి= ఇంకను; వైదుర్య, నాళంబులు+బి= వైదుర్యాలు అనేమణిల వంటి కాడలు కలిగి; అపూర్వ, సౌరభంబులు+బన= ముమపు ఎన్నడూ లేనటువంటి నెత్తావి కలిగిన; కనక, కమలంబులు= బంగారు పద్మాలు; కలుగుటన్+చేసి= ఉండటంచేత; యజ్ఞ, రాజ్ఞస+అక్షాహాణి, రజ్ఞితంబు+అగు= యజ్ఞులతో, రాజ్ఞసులతో కూడిన అక్షాహాణిపైన్యంచేత కాపాడబడేటటువంటి; దీని, మహిమంబు= ఈసి సరోవరం యొక్క గొప్పతనం; ఎఱుంగక= తెలియక; ఇంత, దూరంబు= ఇంత దూరం; వచ్చిన= వచ్చిన; వీరుండు+ఎవ్యండవు= వీరుడిని నీవు ఎవరిని?; ఏమి కారణంబునన్= ఎందుచేత; వచ్చితి(వి)= అరుదెంచావు; అనిన= అని ప్రశ్నించగా; వారికి= ఆ కుబేరభటులకు; భీముండు= భీముడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఈ కొలను గట్టున దేవతలు, బుమలు దైవపూజలు చేస్తారు. ఈ సరోవరంలోని నీళ్ళు అమృత తుల్యాలు. ఈ కొలనులోని సౌగంధికకమలాలు బంగారురేకులతో వైదుర్యమణినాళాలతో వే రెక్కడా ఇంతకు ముందు ఎన్నడూ లేని పరిమళంతో ఒప్పారేటటువంటివి. యజ్ఞరాజ్ఞసభటులు గల అక్షాహాణి పైన్యం ఈ కొలనుగొప్పతనం తెలియక వచ్చిన నీవు ఎవడవు? ఇక్కడికి ఎందుకై వచ్చావు'- అని ప్రశ్నించగా భీముడు వారికి ఇట్లూ బదులు పలికాడు.

విశేషం: వైదుర్యం- విదూరదేశంలో పుట్టిన రత్నం. తెలుగులో పిల్లికమ్మరత్నం అంటారు.

ముత్తకోకిలము.

'పున పాండుసుతుండ భీముడ నిద్ధతేజుడ ధర్మరా
జానుజన్ముదు: ద్రౌపదీహృదయప్రియం భోనలంపగా
బూని యుక్షములాకరంబునఁ బుష్మముల్ గొన వచ్చితిన్:
వీనిఁ గొందు నవశ్యమున్ సురపీరు లడ్డము వచ్చినన్.'

362

ప్రతిపదార్థం: ఏను= నేను; పాండుసుతుండు+అ= పాండురాజు కొడుకును; భీముడన్= భీముడు అనే పేరు కల వాడిని; ఇడ్డ, తేజుడన్= అడ్డులేని పరాక్రమం కలవాడిని; ధర్మరాజు+అనుజన్ముడన్= ధర్మరాజు తమ్ముడిని; ద్రౌపదీ, హృదయ, ప్రియంబు= ద్రౌపది హృదయానికి సంతోషం; ఒనరింపగాన్= కలిగించటానికి; పూని= దీక్ష వహించి, ఈసి+కమల+ఆకరంబునన్= ఈ కొలనులోని; పుష్మముల్= పుష్మలు; కొనవచ్చితిన్= తీసికొని పోచటానికి, వచ్చాను; సురపీరులు= దేవతలలోని శారులు; అడ్డము, వచ్చినన్= అడ్డు తగిలి అవరోధం కల్పించినప్పటికిని; వీనిన్= ఈ పుష్మలను; అవ్యమున్= తప్పుకుండా; కొందున్= తీసికొని వెళ్ళగలను.

తాత్పర్యం: 'నేను పాండురాజుకొడుకును. నా పేరు భీముడు. నేను ధర్మరాజు తమ్ముడిని. ద్రౌపదిదేవికి సంతోషం కలిగించటానికి ఈ కొలనులోని సౌగంధిక కమలాలను తీసికొని పోవ వచ్చాను. అప్రతిపాతమైన పరాక్రమం కలవాడినైన నేను, దేవతలు అడ్డగించినా లెక్కపెట్టుక ఈ పుష్మలను తప్పక తీసికొని వెళ్ళతాను.

విశేషం: వృత్తలడ్డణానికి ఆర. 1.46 విశేషాంశం చూడండి.

v. అనిన వార లిట్లని 'రయ్యా! నీవు బివ్యపురుషుండ: వీ సౌగంధిక కమలంబులు గొనియేదేని కుబేరున కెత్తింగించి తడాదేశంబునం గొనుము; నీవు ధర్మజానుజుండవు గావున నీకు ధర్మపథంబు తప్పం జను' దనిన రాజ్ఞసులఁ గటాక్షదృష్టిం జాచి భీమునేనుం డిట్లనియె.

363

ప్రతిపదార్థం: అనిన= అని భీముడు పలుకగా; వారలు= కుబేరుడి భటులు; ఇట్లు+అనిరి= ఇట్లు అన్నారు; అయ్యి= ఆర్యి!; నీవు= నీవు; దివ్య పురుషుండవు= అతిలోకశక్తి కలవాడిని; ఈ, సాగంధిక, కమలంబులు= సాగంధికాలు అనే పేరు కల ఈ తమర పువ్వులు; కొనియెదు+ఏని= తీసికొని వెళ్లచలిస్తే; కుబేరునకు+ఎఱింగించి= కుబేరుడికి తెలిపి; తత్త+ఆదేశంబున్న= అతని ఆజ్ఞ ప్రకారం; కొనుము= తీసికొని వెళ్లపలసింది; నీవు= నీవు; ధర్మజ+అనుజుండవు= ధర్మరాజుయొక్క తమ్ముడివి; కావున= కాబట్టి; నీకు= నీకు; ధర్మపథంబు= ధర్మమార్గం; తప్పన్+చనదు= అతిక్రమించటానికి వీలు లేదు; అనిన= అని చెప్పగా; రాక్షసులన్= రాక్షసులను; కట్టాక్ష, దృష్టిన్+చూచి= కడకంటి చూపులతో చూచి; భీమసేనుండు= భీముడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అని భీమసేనుడు చెప్పాడు. అంత కుబేరుడి భటులు ఈ విధంగా బదులు పలికారు: ‘ఆర్యి! నీవు సామాన్య మానవుడిని కావు; లోకాతీత మైన శక్తి కలవాడివి; నీకు ఈ సాగంధిక కమలాలను తీసికొని పోవాలనే అభిప్రాయం ఉన్నటుయితే, దయచేసి ఆ విషయం మాదౌర కుబేరుడికి తెలిపి, ఆయన ఆనతితో తీసుకొని వెళ్వుము. నీవు ధర్మరాజు యొక్క తమ్ముడవు కాబట్టి నీవు ధర్మమార్గం తప్పకూడదుకదా!’ అనగా, వారిని కడకంటితో చూస్తూ, భీముడు ఈ విధంగా అన్నాడు.

క. ‘గేలినిర్మి రములఁ బుట్టిన , సరోవరం జిబియు సర్వసౌమాన్యముగా
కరుధుగ నొక్కని యిలియే? పరంగ గుబేరుండు బీనఁ బడసెనె మొదలన్?

364

ప్రతిపదార్థం: గిరినిర్మి రములన్= కొండలలోని సెలయేళ్లవలన; పుట్టిన= పుట్టిన; సరోవరంబు= కొలను; ఇదియు= ఈ కొలను; సర్వసౌమాన్యము+కాక= అందరికీ సమానంగా చెందేటటువంటిది కాక; అరుదుగన్= అపూర్వంగా; ఒక్కని+అదియే?= ఒక్కడికి చెందిందా?; పరంగ్= ఒప్పునట్లుగా; దీనిన్= ఈ కొలనును; మొదలన్= మొదట; కుబేరుండు= కుబేరుడు; పడసెనె?= పాందాడా?

తాత్పర్యం: ‘ఈ కొలను కొండలలో ప్రవహించే సెలయేళ్లవలన ఏర్పడినటువంటిది. ఇది అందరికి చెందినది కాక ఏ ఒక్కరి సాత్తు కాజాలదు. దీనిని మొదట కేవలం కుబేరుడే సంపాదించాడా?’

తే. ఉత్తమక్షత్తియుం డేల యొరుల నడిగి , వేడువాఁ డగుడ? దన భుజవిక్రమమున
నన్యధనము లుపార్లించి యర్థిజనుల , కిచ్చి కీర్తి దిక్కుల వెలయించుఁ గాక.

365

ప్రతిపదార్థం: ఉత్తమక్షత్తియుండు= శ్రేష్ఠుడైన క్షత్రియుడు; ఏల= ఎందుకు; ఒరులన్= ఇతరులను; అడిగి; వేడు వాడు+అగున్= యాచించేవాడు అపుతాడు; తన, భుజ, విక్రమమున్న= సాంతశార్యం వలన; అన్య ధనములు= ఇతరుల సాత్తులు; ఉపార్థించి= సంపాదించి; అర్థి, జనులకు+ఇచ్చి= ప్రార్థించే ప్రజలకు దానంచేసి; దిక్కులన్= దెసలలో; కీర్తి= యశం; వెలయించున్+ కాక= ప్రకాశింపచేస్తాడు కాని.

తాత్పర్యం: ఉత్తముడైన క్షత్తియుడు ఇతరులను ప్రార్థించదు. ఎవరినీ దానం చేయుమని వేడుకొనడు. తన శార్య సాహసాలవలన ఇతరులను జయించి, వారి ధనాలు కైవసం చేసికొని, తనను ప్రార్థించేవారికి దానం చేసి తన యశస్సు దెసలలో వెల్లివిరిసేటట్లు చేస్తాడుకదా!

భీముడు యాక్షరాక్షసులతో యుద్ధంబు సేయుట (సం. 3-152-12)

వ. నాకు మిమ్మును మీ కుబేరుం బ్రాథించి కాని యిక్కొలని పుష్టులు గొనంగాదొకో? యని భీముండు రాక్షసుల నాదలంపక సౌగంధికవనంబు సౌభ్యి కనకకమలంబులుం గొని యుత్తమిర్యవంతంబు లైన తత్త్వలిలంబు లుపయోగించి యనంతబలనంపన్నుండై యున్న; నాతనిం జూచి రాక్షసు లవిగి యుద్యతాయుధమాస్తులై తాకేన భీముండును భీకరాకారుండై.

366

ప్రతిపదార్థం: నాకు= నాకు; మిమ్మును= మీ అందరినీ; మీ, కుబేరున్= మీ దౌరగారైన కుబేరుడిని; ప్రాథించి కాని= వేడుకొనికాని; ఈ, కొలని, పుష్టులు= ఈ సరోవరంలోని పుష్టులు; కొన్వ్+కాదు+బకో?= తీసికొని వెళ్ళటానికి కుదురదా?; అని= అని పలికి; భీముండు= భీముడు; రాక్షసులన్= రాక్షసులను; అదరింపక= లెక్కచేయక, సరకు చేయక; సాగంధిక, వనంబు+చొచ్చి= సాగంధిక కమలాల సనుదాయం కల కొలను ప్రవేశించి; కనక, కమలంబులున్+కొని= బంగారు తామర పూలను తీసికొని; ఉత్తమ, వీర్యవంతంబులు+ఇన= గొప్ప శక్తి (మహిమ) కలిగినవైన; తత్త+సలిలంబులు= ఆ కొలనులోని నీళ్ళు; ఉపయోగించి= వాడి, త్రాగి; అనంత, బల, సంపన్నుండు+ఇ= మితిలేని శక్తి కలవాడై; ఉన్నన్= ఉండగా; అతనిన్+చూచి= ఆ భీముడిని చూచి; రాక్షసులు= రాక్షసులు; అలిగి= కోపించి; ఉద్యత+అయుధ, హస్తులు+ఇ= ఎత్తబడిన శస్త్రాలు హస్తాలలో కలవారై; తాకేనన్= ఎదిరించగా; భీముండును= భీముడుకూడ; భీకర+అకారుండు+ఇ= భయంకరమైన రూపం కలవాడై.

తాత్పర్యం: నాకు మీ అందరి అనుజ్ఞ అనవసరం. నేను మీ దౌరగారైన కుబేరుడిని అంతకంటే వేడుకొనను. నా అంతట నేను ఈ సరోవరంలోని బంగారు తామరపూలను ఎందుకు తీసికొనలేనో చూస్తాను కాక!'- అని భీముడు ఆ రాక్షసులను లెక్కచేయక, కొలనులోనికి ప్రవేశించి సాగంధికకమలాలను కోసి, ఆ కొలనులోని గొప్ప శక్తి గల నీళ్ళను త్రాగి, మితిలేని శక్తిని పుంజుకొని ఉండగా, అతనిని చూచి రాక్షసులు ఆగ్రహించి ఆయుధ సన్మద్దులై భీముడితో పోరాటానికి దిగారు.

చ. తన గదఁ జేసి రాక్షసుల దారుణశ్రుచయంబు నుశుం బున నతివీరుడై విలచి పోర నిశాచరులన్ బడల్పుడన్ ఘనభుజదండ చండహతిఁ గ్రాఁచిన నుక్కత్తి రక్షసుల్ కుబే రున కెట్టిగెంపఁ బాటిల సరోపవృకోదరభీమకర్మముల్.

367

ప్రతిపదార్థం: తన, గదన్+చేసి= తనగదతో; రాక్షసుల= రాక్షసులయొక్క; దారుణ, శశ్రు చయంబు= భయంకరమైన ఆయుధాలసమూహాన్ని; న+శ్రమంబునన్= సులువుగా; అతి, వీరుఁడు+ఇ= గొప్పకొర్యం కలిగినవాడై; విరిచి= విరగకొట్టి; పోర= యుద్ధంలో; నిశాచరులన్= రాక్షసులను, (రాత్రి సంచరించేటటువంటి వారిని); బడల్+పడన్= బడలికనొందేటట్లుగా; ఘన, భుజ, దండ, చండ, హతిన్= గొప్పదైన తన భుజం అనే కంబం యొక్క తీవ్రమైన తాకిడిచేత; క్రాచినన్= తపింపచేయగా; రక్కసుల్= రాక్షసులు; ఉక్క+అట్చి= బలం తగ్గి; స, రోష, వృక్షోదర, భీమ, కర్మముల్= ఆగ్రహంతో కూడిన భీముడియొక్క భయంకరచర్యలు; కుబేరునకు+ఎటిగింపన్= కుబేరుడికి తెలియజెపుటానికి; పాతిరి= పరుగెత్తారు.

తాత్పర్యం: భీముడు తన గదతో సులువుగా మహావీరుడై రాక్షసులభయంకరాయుధాల నన్నిటినీ వమ్ముచేసి, యుద్ధంలో ఆ రాక్షసులందరు అలసిపోయేటట్లు చేశాడు. తన బాహుదండంతో కొట్టి బాధ నొందేటట్లు చేశాడు.

ఆ రాక్షసులు బలం తరిగిన వారై, ఆగ్నించిన భీముడి భీకరచర్యలను గురించి కుబేరుడికి తెలఁటానికి పరుగెత్తారు.

వ. కుబేరుండును భాంచాలీ ప్రియకరంబైన పవనతనయు పరాక్రమారంభంబు విని మెళ్ళి దాని సుపేణ్ణించే; నట్లు భీమసేనుండు రాక్షసునేన నోడించి సాగంధిక కమలంబులు గొని తత్తీరకుసుమితలతాపాదపవనంబున విహారించుచున్నంత నట. 368

ప్రతిపదార్థం: కుబేరుండును= కుబేరుడు కూడ; పాంచాలీ ప్రియకరంబు+బన= ద్రౌపదికి సంతోషాన్ని చేకూర్చేటటువంటి; పవనతనయు= భీముడియెక్కు; పరాక్రమ+అరంభంబు= శౌర్యసంరంభం; విని= ఆలకించి, మెచ్చి= ప్రశంసించి; ఉపేణ్ణించేన్= ప్రతిక్రియచేయటాన్ని గురించి పట్టించుకోలేదు; అట్లు= అట్లా, ఆ రీతిగా; భీమసేనుండు= భీముడు; రాక్షస, సేనన్= రాక్షసుల సైన్యాన్ని; ఓడించి= జయించి; సాగంధిక, కమలంబులు= సాగంధికకమలాలను (మిక్కటమైన నెత్తావిని వెదజల్లే తామర పువ్వులు); కొని= తీసికొని; తత్త+తీర, కుసుమిత, లతా, పాదప, వనంబునన్= ఆ కొలనుగట్టునందు పుష్పించిన తీవలు, చెట్లు గలిగిన తోటలో; విహారించుచున్నంతన్= వినోదంగా తిరుగుతుండగా; అట= అక్కడ.

తాత్పర్యం: కుబేరుడున్నా, ద్రౌపదిని సంతోషపెట్టటంకొరకు భీముడు ప్రదర్శించిన శౌర్య విజ్యంభణాన్ని అభినందించి, ప్రతిక్రియ చేయటం మానాడు. ఆ విధంగా భీముడు రాక్షసాన్ని గెలిచి, సాగంధికపుప్పాలను సంగ్రహించి, ఆసరోవరంగట్టున లతలతో, చెట్లతో, పూలతో కశకళ లాడుతున్న తోటలో విహారిస్తూ ఉండినాడు. అక్కడ.

క. వడిఁ బడియే జిడుగు లుడుగక, , వడకె మహోతలము, పాంసువర్షము గురిసెం గడు నెఱ్లు నయ్య దిశ, లే, ర్పడకుండె నిసుండు తిమిరపటలావ్యతుడై. 369

ప్రతిపదార్థం: పిడుగులు= పిడుగులు, (అశనులు); ఉడుగక= మానక; వడిన్= వేగంగా; పడియెన్= పడ్డాయి; మహీ, తలము= భూమిపైభాగం; వడకె= వణికింది; పాంసు, వర్షము= దుమ్మువాన; కురిసెన్= వర్షించింది; దిశలు= దిక్కులు; కడున్= మిక్కిలి; ఎణ్ణున్+అయ్య= ఎర్రగా మారాయి; తిమిర, పటల+అవృతుడు+బ= చీకట్ల సమూహాలచేత ఆవరించబడి; ఇనుండు= సూర్యుడు; ఏర్పడక+ఉండెన్= కనిపించకున్నాడు.

తాత్పర్యం: వేగంగా, ఎడతెగకుండా పిడుగులు పడ్డాయి. భూమి కంపించింది. దుమ్మువాన కురిసింది. దిక్కులన్నీ ఎరుపురంగుధూళితో కప్పబడ్డాయి. సూర్యుడు చీకట్ల దొంతరలతో కప్పబడి కనిపించకున్నాడు.

వ. ఇట్టీ మహాత్మాతప్పతంబు లుపలక్షీంచి విస్తుతుండై ధర్మతనయుం 'డివి భీమాహవ పిశునంబులై కానంబడియే నేముణుకుండ వలయు' నని నాలుగుబిక్కులుం జూచి భీమసేనుం గానక తన సమీపంబున నున్న పాంచాలి కిట్లనియే. 370

ప్రతిపదార్థం: ఇట్టీ= ఇటువంటి- ఈ విధాలైన; మహో+ఉత్సాతంబులు= గొప్ప అపశునాలు; ఉపలక్షీంచి= చూచి; విస్తుతుండు+బ= అచ్చెరువందినవాడై; ధర్మతనయుండు= ధర్మరాజు; ఇవి= ఈ ఉత్సాతాలు; భీమ+అహవ, పిశునంబులు+బ= భయంకరమైన యుద్ధానికి చెందిన కలహసూచనలై; కానంబడియెన్= కనిపించాయి; ఏమఉకుండవలయున్= ఉపేణ్ణించటం తగదు; అని= అని తలపోసి; నాలుగుదిక్కులన్+చూచి= నాలుగు దిక్కులూ పరికించి; భీమసేనున్+కానక; భీముడిని చూడక; తన, సమీపంబునన్+ఉన్న= తన దగ్గర ఉన్న; పాంచాలికి= ద్రౌపదితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధానైన అపశమనాలను చూచి ధర్మరాజు ఆశ్చర్యపడి, ‘ఇవి భయంకరమైన యుద్ధాన్ని సూచించే కలహసూచనలు, జాగ్రత్తగా ఉండాలి’- అని తలపోసి, నాలుగు దివ్యులూ పరికించాడు. అక్కడ భీముడు కనిపించలేదు. అంతట ధర్మరాజు తనకు చేరువగా ఉన్న ద్రౌపదితో ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: 1. భీమ+అహావ, పిశునంబులు అనే సమాసానికి రెండరాలు చెప్పవచ్చును. 1. భీమ- అంటే భయంకరమైన- అనే అర్థాన్ని అనుసరించి ‘భయంకరమైన యుద్ధాన్ని సూచించేవి’- అని. 2. భీముడి యొక్క యుద్ధప్రేతికి కలహానికి సూచకములైనవి. ఇక్కడ రెండు అర్థాలు ఉంపన్నాలే. 2. ఉత్సాతములు= అపశమనాలు, అసాధారణ దృశ్యాలు, విచిత్ర సంఘటనలు. ఇవి 3 రకాలు 1. దివ్యం అపూర్వగ్రహసంస్కరిత దర్శనం. 2. అంతరిక్షం- సూర్యచంద్రులచుట్టూ గుడులు ఏర్పడటం 3. భీమం - జాడ్యాలు మొదలైనవి.

క. శ్రీయసాహసుండు భీముడు, భయవిరహితుడు దెందుకు బోయె బహురాక్షసునం
త్రయ మిగ్గిలి గంధర్వా, స్వయ సేవ్యం బేకచరుడు వాడు దెయ్యెడలన్.

371

ప్రతిపదార్థం: ప్రేయ, సాహసుండు= సాహసకృత్యాలలో ప్రేతికలవాడు; భీముడు= భీముడు; భయ, విరహితుడు= బోత్తిగా భయం లేసటువంటివాడు; ఎందున్+పోయె= ఎక్కడికి వెళ్లాడు; బహు, రాక్షసు, సంశ్రయము= అనేకమంది రాక్షసులచేత కూడి ఉండేది; ఈ+గిరి= ఈ కొండ; గంధర్వ+అన్యయ, సేవ్యంబు= గంధర్వుల కులంచేత ఆరాధించబడేటటువంటిది; వాడు= ఆ భీముడు; ఏ+ఎడలన్= ఏ ఫ్లామండైనా; ఏక చరుడు= ఒంటరిగా తిరుగాడేవాడు.

తాత్పర్యం: “ఏడి భీముడు? ఎక్కడికి వెళ్లాడు? అతడికి సాహసకృత్యాలు అంటే చాలాప్రీతి. బోత్తిగా భయంలేనివాడు! ఈ కొండపై రాక్షసులు, గంధర్వులు తిరుగాడుతుంటారు. ఆ భీముడు ఎక్కడికైనా ఒంటరిగా పోయే స్వభావం కలవాడు.

ఆ. భూలభుజుడు దానె పోయెనో? నీ ఎటు, యేని పుచ్ఛితో నిజేచ్చ నతని?”

నని యజాతశత్రువుడు దడిగెను బతికిం బాం, చాలి యట్టు లనియె సంబ్రమమున.

372

ప్రతిపదార్థం: భూరి భుజుడు= గొప్పభుజాలు కలవాడు అనగా మహావీరుడు; తానె= తనంతట తానుగానే; పోయెనో?= వెళ్లాడా?; నీవు= నీవు; ఎటు+ఎని= ఎక్కడికైనా కూడా; అతనిన్= భీముడిని; నిజ+ఇచ్చన్= (తన) నీదైన కోరికచేత; పుచ్ఛితో?= పంపించావా?; అని= అంటూ; న+జాత, శత్రువుడు= పుట్టుకచేత శత్రువులు లేసటువంటివాడు- ధర్మరాజు; అడిగిన్= ప్రశ్నించగా; పాంచాలి= ద్రౌపది; పతిక్షించగా; పతిక్షిన్= భర్తకు; సంభ్రమమునన్= తొట్టుపాటుతో; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాది.

తాత్పర్యం: గొప్ప పరాక్రమం కల భీముడు తనంతట తానే వెళ్లాడు? లేక ఏదైనా కోరి నీవు అతడిని ఎక్కడికైనా పంపావా?- అని అజాతశత్రువైన ధర్మరాజు అడిగాడు. అంతట ద్రౌపది తొట్టుపాటుతో ఈవిధంగా పలికింది.

మధ్యక్షర.

‘ధరణిశ! నీకు నాయిచ్ఛిన పసిండి తామరపువ్వు
గురువాయువశమున వచ్చినను దానికి గొని యట్టిపువ్వు

లరుదు గాన కుఱంగటం గలిగినేని యింది దె మ్మనిన

నలిగె నీశానుబిక్కునకు నీ తమ్ముడు డతివేగమునను.'

373

ప్రతిపదార్థం: ధరణి+ఈశ!= ఓరాజా! భూమికి ప్రభువు అయినవాడా!; నీకు= నీకు; నా+ఇచ్చిన= నేను ఇచ్చిన; పసిఁడి, తామర, పువ్వు= బంగారపు కమలం; గురు, వాయు, వశమున= పెద్దగాలిచేత విసరబడి; వచ్చినను= రాగా; దానిన్= ఆ పువ్వును; కొని= గ్రహించి; ఇట్టి, పువ్వులు= ఈ మాదిరి పుష్పాలు; అరుదు= అసాధారణం; కాన= కాబట్టి; కుఱంగటన్= సమీపాన; కలిగినేని= ఉన్నట్లయితే; అర్థన్= ప్రీతితో; తెమ్ము= తెచ్చిపెట్టుము; అనినన్= అని కోరగా; నీ తమ్ముడు; అతి వేగమునను= అతివేగంగా; ఈశానుదిక్కునకున్= ఈశాన్యదిక్కును; అరిగెన్= వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: ‘ఓ రాజా! నీకు నేను ఇచ్చిన బంగారు తామర పువ్వు పెద్దగాలిచేత విసరగొట్టబడి నాదగ్గర పడింది. అటువంటి పువ్వులు దరిదాపున ఉన్నట్లయితే నాకు తెచ్చిపెట్టుమని కోరగా, నీ తమ్ముడైన భీముడు మిక్కిలి వేగంగా ఈశాన్యదిక్కును వెళ్ళాడు’

విశేషం: వృత్తలక్షణానికి ఆర. 2.22 విశేషాంశం చూడండి

వ. అనిన శభ్దేని యందఱము వాని పాశియన వలనం భోషుదు' మని యెష్టటియట్ల రాక్షసస్వంధారూఢులై గగనగతి నలిగి సాగంధిక తీరంబున.

374

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పగా; అట్లు+ఏని= ఆ విధంగా జరిగినట్లయితే; అందఱము= మనమంతా కలిసి; వాని, పోయిన, వలనన్= అతడు వెళ్చినదిక్కుతే; పోషుదము= వెళ్ళుదాము; అని= అని పలికి; ఎప్పటి+అట్లు+అ= ఎప్పటి మాదిరిగానే; రాక్షస, స్వంధ+అరూఢులు+ఇ= రాక్షసులయొక్క భుజాలమీద కూర్చున్నవారై; గగన గతిన్= ఆకాశమార్గాన; అరిగి= వెళ్చి; సాగంధిక, తీరంబున= నెత్తావిచిమ్ము బంగారు తామరపూలు గల కొలను గట్టున.

తాత్పర్యం: అని ద్రోషది చెప్పగా ధర్మరాజు సరే అట్లా అయితే మనమందరం భీముడు వెళ్చినదిక్కుకే వెళ్ళుదాంగాక! అని ఎప్పటివలనే రాక్షసులమూపులపై ఎక్కి ఆకాశమార్గాన పయనించి, సాగంధికపుష్పాలు గల కొలనుగట్టుకు చేరారు.

చ. అతులబలాఢ్య నుద్యతగదాయుధహస్తుర్ బట్టుప్రతాపవ
ర్థితయశుర్ బాండునందనుర్ దధియుమహార్మగదావిఘూత దా
రిత పృథ్వియక్ష రాక్షస శరీరచయంబులుర్ జాచి విష్టుయ
స్నేతముఖు లైల బ్రాహ్మణసమేతులు ధర్మసుతాదు లచ్ఛటన్.

375

ప్రతిపదార్థం: స+తుల, బల+అధ్యాన్= సాటిలేని బలంతో కూడినవాడిని; ఉద్యత, గదా+అయుధ, హస్తున్= వెలుగొందుతున్న గద అనే ఆయుధాన్ని చేతితో పైకెత్తి పట్టుకొని ఉన్న వాడిని; పటు, ప్రతిప, వర్ధిత, యషున్= గౌప్యశార్యంచేత వృద్ధిపొందిన కీర్తి కలవాడిని; పాండు, నందనున్= పాండురాజు యొక్క కొడుకైన భీముడిని; తదీయ, మహా+ఉగ్ర, గదా, విఘూత, దారిత, పృథ్వి, యక్ష, రాక్షస, శరీర, చయంబులున్= అతడి యొక్క మిక్కిలి భయంకరమైన గదయొక్క దెబ్బలచేత చీల్పబడిన యద్దులయొక్క రాక్షసులయొక్క గౌప్య దేవోల సముదాయాలను; చూచి= చూచి; బ్రాహ్మణా, సమేతులు= బ్రాహ్మణులతో

కూడుకొన్నవారు; ధర్మసుత+ఆదులు= ధర్మరాజు మొదలైనవారు; అచ్ఛటన్= అక్కడ; విస్తృతు స్కృత, ముఖులు+బరి= ఆశ్చర్యంతో కూడిన చిరునవ్యముఖాలు కలవారైవారు.

తాత్పర్యం: పాటిలేనిబలం కలవాడు, పైకెత్తిన గదాయుధాన్ని చేతకలవాడు, పటిష్ఠమైన పరాక్రమంచేత వృద్ధి పొందిన కీర్తి కలవాడు అయిన పాండు పుత్రుడు భీమసేనుడినీ, అతడి భయంకరగదా ఘాతాలచేత చీల్పబడిన యక్షరాక్షసుల పెద్ద శరీరాల సముహాలనూ, బ్రాహ్మణులతో కలసి ధర్మరాజు మొదలైనవారు ఆ కొలను గట్టున చూచి ఆశ్చర్యంతో కూడిన చిరునవ్యముఖాలు కలవారయ్యారు.

వ. భీమసేనుండును ధౌమ్య ధర్మజ రోమశులకు త్రైక్షి, తనకు త్రైక్షిష్ట కవలఁ గౌగిలించుకొని, వైదుర్యానాళంబులైన కనకకమలంబులు ద్రోపది కిచ్చి యున్నంత నాతనికి ధర్మరా జిట్లనియే. 376

ప్రతిపదార్థం: భీమసేనుండును= భీముడున్నా; ధౌమ్య ధర్మజరోమశులకున్= ధౌమ్యడికి, ధర్మరాజును, రోమశుడికి; త్రైక్షి= నమస్కరించి; తనకు, త్రైక్షిన= తనకు నమస్కరించిని; కవలన్= నకులసహదేవులను; గౌగిలించుకొని= ఆలింగనం చేసికొని; వైదుర్య, నాళంబులు+బన= పిల్లికన్ను రత్నాలవంటి కాడలుగల కనక, కమలంబులు= సాగంధికపద్మాలు; ద్రోపదికి+ ఇచ్చి+ఉన్నంతన్= ద్రోపదికి బహుకరించి ఉండగా; ఆతనికి= ఆ భీముడికి; ధర్మరాజు; ఇట్లు+అనియేన్= ఈవిధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: భీముడు- ధౌమ్యడికి, రోమశుడికి, ధర్మరాజును నమస్కరించాడు. భీముడికి నకుల సహదేవులు నమస్కరించారు. వారిని భీముడు కౌగిలించు కొన్నాడు. తరువాత వైదుర్యాలవంటి కాడలు కలిగిన బంగారు తామర పూలను భీముడు ద్రోపదికి బహుకరించాడు. అంతట ధర్మరాజు భీముడితో ఇట్లా పలికాడు.

అ. ‘చనునె నీకు నిట్టి సాహసక్రియఁ జేయ? , నెల్లవాలకంటే నెఱుక గలవు గురుభుజండ! నాకుఁ గుర్తేని చేయకు , మయ్య! యిట్టి చేయ్య లనఫు! యింక’. 377

ప్రతిపదార్థం: గురు భుజండ!= గొప్ప భుజాలు కలవాడా! అనగా మహావీరుడా; ఎల్లవారికంటేన్= అందరికంటే; ఎఱుక+కలవు= జ్ఞానం కలిగినటువంటి వాడివి నీవు; ఇట్టి= ఇటువంటి; సాహస, క్రియన్= తెగువతో కూడిన చర్య; చేయన్= చేయటం; చనునె?= తగునా? (కూడునా); అనఫు!= పాపరహితుడివైనవాడా!; నాకున్+కూర్తు+ఏని= నాయందు నీకు ప్రేమ ఉన్నట్లయితే; ఇంక= ఇకమీద; ఇట్టి, చేయ్యలు= ఇటువంటి పనులు; చేయకుము+అయ్యి= చేయవద్దన్నా!

తాత్పర్యం: పరాక్రమం కలిగిన ఓ భీమసేనా! అందరికన్నా ఎక్కువ జ్ఞానం కలవాడివి నీవు. ఇటువంటి సాహసక్రత్యాలు ఆచరించటం నీవంటి జ్ఞానికి తగునా? పాపరహితుడి వైన ఓ భీమసేనా! నీకు నాయందు ప్రేమ ఉంటే నీవు ఇకమీద ఇటువంటి పనులు చేయకూడదుసుమా!

వ. అని కఱపి యి ట్లందఱుం గుబేరోద్యానవనంబున విహాలించుచున్నంతఁ దద్దుకులైన యక్షులు వళ్లి. 378

ప్రతిపదార్థం: అని= అనిచెప్పి; కఱపి= ప్రబోధించి, (సచ్చచెప్పి); ఇట్లు= ఈ విధంగా; అందులన్= అందరూ; కుబేర+ఉద్యాన, వనంబునన్= కుబేరుడితోటలో; విహాలించుచున్నంతన్= వినోదంగా తిరుగుతుండగా; తద్ద+రక్షమలు+బన= ఆ వనాన్ని కాపాడుతుండేవారైన; యక్షులు, వచ్చి= యక్షులు వచ్చి;

తాత్పర్యం: అని ధర్మరాజు భీముడికి నచ్చేటట్లుగా హితోపదేశం చేశాడు. ఇట్లు అందరూ కుబేరుడితోటలో వినోదంగా తిరుగుతుండగా, ఆ తోటలను కాపాడేవారైన యథ్యలు వచ్చి;

క. దేవల్షయైన రోషు , దేవేంద్ర సమాను నయ్యాభిష్టిరు ధరణి
దేవోత్తములం గని విన , యావనతులు భక్తి నిట్టు లని రందఱకున్.

379

ప్రతిపదార్థం: దేవ+బుషి+బన= దేవతలకు చెందిన ముని అయిన; రోషున్= రోషుడిని; దేవేంద్ర, సమానున్= దేవేంద్రుడితో సమానుడైన; ఆ+యుధిష్ఠిరు= ఆధర్మరాజును; ధరణి, దేవ+ఉత్తములన్= బ్రాహ్మణాశేష్ములను; కని= చూచి; వినయ+అవనతులు= పూజ్యభావంతో వంగినటువంటివారై; అందఱకున్= ధర్మరాజు బృందంలోని వారందరికి; ఇట్లులు+అనిరి= ఈవిధంగా చెప్పారు.

తాత్పర్యం: దేవర్షి అయిన రోషుడిని, దేవేంద్రుడితో దీటైన ధర్మరాజును, శ్రేష్ఠులైన విప్రులను చూచి భక్తితో వంగి నమస్కరించి ఈవిధంగా పలికారు.

క. ‘మీ లిందు మసలవల; బిబి యక్క రాక్షస ప్రచారఫోరం’ బనిన నందుండ నొల్లక పాండవులు తత్సమీపంబున నివాసంబుఁ జేసికొని రాక్షస బలంబుతో ఘటోత్సచుఁ బోపంబనిచి యుండు నంత, జటాసురుం డను రాక్షసుండు బ్రాహ్మణరూపధరుండై’ యేసు వేదవిదుండ, ధనుర్వోదవిదుండైన పరశురాము శిష్యండ’ నసుచుం బాండవుల సేవించుచున్నంత నొక్కనాఁడు.

380

ప్రతిపదార్థం: మీరు= మీరు; ఇందు= ఇక్కడ; మసలవలదు= తిరుగవద్దు; ఇది= ఈ తోట; యక్క, రాక్షస, ప్రచార, ఫోరంబు= యథ్యలు, రాక్షసులు తిరగటంచేత భయంకరమైనది; అనిన్= అని చెప్పగా; పాండవులు= పాండురాజుకొడుకులు; అందు= ఆ తోటలో; ఉండన్+బల్లక= ఉండటానికి ఇష్టపడక; తద్ద+సమీపంబున్= ఆ తోటకు దగ్గరగా; నివాసంబున్+జేసికొని= వసతిని ఏర్పరచుకొని; రాక్షస బలంబుతో= రాక్షస సైన్యంతో; ఘటోత్సచున్= ఘటోత్సచుడిని; పోవన్+పనిచి+ఉండునంత= వెళ్లిపామ్మని ఆనతిచ్చి ఉండగా; జటాసురుండు+అను, రాక్షసుండు= జటాసురుడు అనే పేరు కల రాక్షసుడు; బ్రాహ్మణరూప, ధరుండు+బ= బాపడి ఆకారం ధరించినవాడై; ఏను= నేను; వేద విదుండన్= వేదాలను తెలిసినవాడిని; ధనుస్+వేద, విదుండు+బన్= విలువిద్యలో ఆరితేరినవాడైన; పరశురాము, శిష్యండన్= పరశురాముడి శిష్యుడిని; అనుచున్= అని చెప్పుతూ; పాండవులన్= పాండుపుత్రులను; సేవించుచున్నంతన్= పరిచ్యలు చేస్తుండగా; ఒక్కనాఁడు= ఒకరోజు.

తాత్పర్యం: ‘మీరు ఇక్కడ విహారించవద్దు. ఈ తోటలో యథ్యలు, రాక్షసులు సంచరించటంచేత ఇది భయంకరమైనటువంటిది’ అని చెప్పారు. అంత పాండవులు ఆ తోటకు దగ్గరగా వసతి ఏర్పరచుకొని, రాక్షసులతోపాటు ఘటోత్సచుడిని వెళ్లిపుని ఆనతిచ్చి అక్కడే ఉన్నారు. అప్పుడు జటాసురుడు అనే పేరుగల రాక్షసుడు బ్రాహ్మణవేందురించి, నేను వేదాలను చదివినవాడిని. విలువిద్యలో ఆరితేరిన పరశురాముడి శిష్యుడిని’ అని చెప్పి చేరి పాండవులను సేవిస్తున్నాడు. అప్పుడు ఒకరోజు.

అ. మృగవిరోధిబలుఁడు మృగయావినోదార్థ , మడవి కనిలతనయుఁ డలగినట్టి
యవసరమున నజ్జటాసురుఁ డాసురా , కారవిక్షతరూపకంబుఁ డాఖీ.

381

ప్రతిపదార్థం: మృగ, విరోధి, బలుడు= సింహాం వంటి బలం కలవాడు; అనిలతనయుడు= వాయుపుత్రుడైన భీముడు; మృగయా, వినోద+అర్థము= వేటచేత వినోదించటం కొరకు; అడవికి= అడవికి; అరిగినట్టి+అవసరమున్న= వెళ్లినవేళ; ఆ+జటాసురుడు= ఆ జటాసురుడు; ఆసుర+ఆకార, వికృత, రూపకంబున్= రాక్షసుడి ఆకారానికి సంబంధించిన వికార స్వరూపాస్ని; తాల్చి= ధరించి.

తాత్పర్యం: సింహాం వంటి బలం కలవాడు, వాయుపుత్రుడు అయిన భీముడు వినోదం కొరకు వేటకు వెళ్లిన సమయాన, ఆ జటాసురుడు నిజరాక్షసరూపాస్ని ధరించి భయంకరమైన ఆకారంతో.

క. చనుదెంచి ద్రౌపదిని యము, తనూజు నకులుం దదాయుధంబులతోఁ బె

ల్సున యెత్తికొని మహాజపు, మును బఱచె మహీసురోత్తములు భయమందన్.

382

ప్రతిపదార్థం: చనుదెంచి= వచ్చి; ద్రౌపదిని= పాంచాలిని; యము, తనూజు= ధర్మపుత్రుడిని; నకులున్= నకులుడిని; తత్త+అయుధంబులతోన్= వారియొక్క శస్త్రాలతోసహి; పెల్మన్= బలాత్మారంగా; ఎత్తికొని= తన మూపున ధరించి; మహీసుర+ఉత్తములు= బ్రాహ్మణోత్తములు; భయము+అందన్= భయపడేటట్లుగా; మహాజపమున్న= మిక్కిలివేగంగా; పఱచెన్= పరుగెత్తాడు.

తాత్పర్యం: (ఆ జటాసురుడు) వచ్చి, ద్రౌపదిని, ధర్మపుత్రును, నకులుడిని బలవంతంగా ఎత్తుకొని, వారి ఆయుధాలతో పాటు తన మూపున ధరించి గొప్పవేగంతో పరుగెత్తాడు. వాడిని చూచి విష్టప్రేములు భీతిచెందారు.

వ. అంత సహదేవుండు భీముం జలుచుచు వనంబున కలిగే: నిట ధర్మతనయుం దధర్మవల్తి ఘ్యైన యసుర కిట్లనియె.

383

ప్రతిపదార్థం: అంత= అప్పుడు; సహదేవుండు= సహదేవుడు; భీమున్+పిలుచుచున్= భీముడిని రమ్యని కేకలువేస్తా; వనంబును= అరణ్యానికి; అరిగెన్= వెళ్లాడు; ఇట= ఇక్కడ; ధర్మతనయుండు= ధర్మపుత్రుజు; న+ధర్మవర్తి+ఖన= ధర్మంకాని పద్మతిలో నడిచేవాడైన; అసురకు= రాక్షసుడికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అంత సహదేవుడు భీముడిని పిలుస్తా అరణ్యంలోనికి వెళ్లాడు. అప్పుడు ధర్మపుత్రుడైన ఆ రాక్షసుడితో ఇట్లా అన్నాడు :

క. దేవాసురాం లిం దుపు, జీవింతురు మసుజులకు విశేషసుఖింబుల్

గావించుచు నమ్మసుజులఁ, గావంగలవార మేము గౌరవయుక్తిన్.

384

ప్రతిపదార్థం: దేవ+అసుర+అదులు= దేవతలు రాక్షసులు మొదలైనవారు; ఇందు= ఈ భూలోకంలో; మనుజులకు= నరులకు; విశేష సుఖింబుల్= గొప్పసాఖ్యాలను; కావించుచున్= చేస్తా; ఉపజీవింతురు= ఆశ్రయించి బ్రితుకుతుంటారు; ఆ+మనుజులన్= ఆ మనుషులను, ఆ నరులను; గౌరవ, యుక్తిన్= మన్మసతో కూడిన భావంతో; కావన్+కలవారము= రక్కించే శీలం కలవారం; నిము= మేము.

తాత్పర్యం: దేవతలు, రాక్షసులు మొదలగువారు ఈ లోకాన్ని ఆశ్రయించుకొని ఉంటూ, ఇందలి మానవులకు విశేషమైన సాఖ్యాలను ప్రసాదిస్తా ఉంటారు. ఆ మానవులను మన్మసతో కాపాడుతూ ఉండేవాళ్లం కదా మేము!

వ. ఇట్టి మా కపకారంబు సేయుట లగ్గు గాదు; నీవు ధర్మ వెఱంగవు; విష్ణుసించినవాలకిం గుడువంబెట్టినవాలకి నెగ్గచేయుట కడుంబాపంబు గావున.

385

ప్రతిపదార్థం: ఇట్టి, మారు= ఈ విధంగా పరోపకార పారీణులమైన మారు; అపకారంబు చేయుట= కీడుచేయటం; లగ్గు+కాదు= మంచిది కాదు; నీవు= నీవు; ధర్మవు= ధర్మం; ఎఱుంగవు= తెలియనట్టివాడిని; విష్ణుసించినవారికిన్= నమినవారికీనీ; కుడువన్+పెట్టినవారికిన్= తిండిపెట్టిన వారికీనీ; ఎగ్గు చేయుట= కీడు చేయటం; కడువ్+పాపంబు= మిక్కిలి చెడ్డపని; కావున= కాబట్టి.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా పరోపకార పారీణులమైన మారు నీవు కీడు తలపోయటం భావ్యం కాదు. నీకు ధర్మం తెలియదు. నమినవారికి, తిండి పెట్టినవారికి కీడు చేయటం గొప్పపాపం కాబట్టి.

మధ్యాక్షర.

మాయావి! మా యాయుధములు మా కిచ్చి మాతో రణమ్ము
సేయు; మివ్విధమునఁ బోవఁ దగు' దంచుఁ జిక్కునై యసుర
నాయతబాహుఁడు గరము భరముగా నబిమె ధర్మజుఁడు
మాయావి యగు వానిగమనవేగంబు మందమై యుండ.

386

ప్రతిపదార్థం: మాయావి!= ఓమాయలు నేర్చినవాడా!; మా+ఆయుధములు= మా శస్త్రాలు; మారు+ఇచ్చి= మారు తిరిగి ఇచ్చివేసి; మాతో, రణమ్ము, చేయుము= మాతో యుద్ధం చేయుము; ఈ+విధమునన్= ఈ విధంగా; పోవన్= పోవటం; తగదు+అంచున్= భావ్యం కాదంటూ; ఆయతబాహుఁడు= పొడుగైన చేతులు కలవాడు; ధర్మజుఁడు= ధర్మరాజు; అసురన్= రాక్షసుడిని, చిక్కన+ఖ= గాధంగా; మాయావి+అగు, వాని= మాయలు నేర్చినటువంటివాడి యొక్క; గమనవేగంబు= నడక తీవ్రత; మందము+ఖ+ఉండ= తగ్గేటట్లుగా; కరము భరముగాన్= మిక్కిలి బరువు అనిపించేటట్లుగా; అదిమెన్= నొక్కాడు.

తాత్పర్యం: మాయలు నేర్చిన ఓరాక్షసుడా! మా ఆయుధాలు మా కిచ్చి మాతో యుద్ధం చేయుము. నీవు ఈ విధంగా పరుగెత్తి పోవటం భావ్యం కాదు'- అని పలుకుతూ ధర్మరాజు తన పొడుగైన చేతులతో గట్టిగా పట్టి అదిమి ఆ మాయావి అయిన రాక్షసుడి గమనవేగం తగ్గించాడు.

విశేషం: వృత్తలక్షణానికి ఆర. 2.22 విశేషాంశం చూడండి.

వ. ఇట్లు ధర్మజు నిజడపేడన వేదనాభరంబున విగతవేగుండై యరుగు జటాసురుత కడ్డంబు వచ్చి సహదేవుం డిట్లనియె.

387

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; ధర్మజ, నిబిడ, పీడన, వేదనా, భరంబున= ధర్మరాజుచేత చేయబడిన దట్టమైన పీడనం వలన కలిగిన బాధయొక్క బరువువలన- ధర్మరాజు తనను గట్టిగా నొక్కటంచేత కలిగిన బాధవలన; విగత, వేగుండు+ఖ= పోయిన వేగం కలవాడై; అగుగు= వెళ్లమన్న; జటాసురునకు= జటాసురుడు అనే రాక్షసుడికి; అడ్డంబు, వచ్చి= అడ్డుగా చేరి నిలబడి; సహదేవుండు= సహదేవుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా ధర్మరాజు తనను గట్టిగా అదిమి పట్టడంచేత కలిగిన బాధచేత గమనవేగం తగ్గినవాడై రాక్షసుడు మెల్లమెల్లగా వెళ్ళసాగాడు. సహదేవుడు ఆ రాక్షసుడికి అడ్డువచ్చి ఈ విధంగా పలికాడు.

క. ‘న సైఱుగవె? పాండవుడు, బ్రాహ్మణులు నుండి సహదేవుడు; న త్వస్తుతి యేర్పడ నిప్పుదు, ని నోర్చెదు జక్క నెదిల నిలువుము పోరన్.’

388

ప్రతిపదార్థం: సన్మన్+ఎలుగవె?= నన్ను తెలియవా?; పాండవుడన్= నేను పాండురాజు కొడుకును; ప్రసన్స, యశో+వీర్య, యుతుడ= నిర్వలమైన కీర్తితో, పరాక్రమంతో కూడినవాడిని; సహదేవుడన్= సహదేవుడనే పేరు కలవాడిని; అతి+ ఉన్నతి+ ఏర్పడన్= మిక్కెలి గొప్పతనం కలిగేటట్లుగా; ఇప్పుడు+లా= ఇప్పుడే; నిన్ను+ఓర్చెదన్= నిన్ను జయిస్తాను; పోరన్= యుద్ధంలో; చక్కన్+ఎదిరి, నిలువుము= సూటిగా ఎదిరించి నిలువుము.

తాత్పర్యం: ‘ఒ రాక్షసుడా! నీవు నన్ను ఎరుగవా? నేను పాండురాజు కొడుకును. సహదేవుడిని. నిర్వలమైన కీర్తి, విక్రమం కలవాడిని. నా గొప్పతనం తేటతెల్లమయ్యటట్లు ఇప్పుడే నిన్ను ఓడించగలను. తిన్నగా నిలిచి నాతో యుద్ధం చేయుము.’

భీముడు జటాసురునితో యుద్ధము సేయుట (సం. 3-154-28)

వ. అనుచున్న యివసరంబున ననిలసుతుం డనిలవేగంబున నరుదెంచి జటాసురుచేత నిగృహీతులై గగనగతిం జను ధర్మజ నకుల ద్రౌపదులను, మహీతలగతుం దైన సహదేవుం జూచి యయ్యసుర కిట్లనియె. 389

ప్రతిపదార్థం: అనుచున్న+అవసరంబునన్= అని చెప్పుతున్న సమయంలో; అనిలసుతుండు= వాయువుతుడైన భీమసేనుడు; అనిల, వేగంబునన్= గాలివంటి శీఘ్రగమనంతో; అరుదెంచి= వచ్చి; జటాసురుచేతన్= జటాసురుడిచేత; నిగృహీతులు+ఇ= చెరపట్టబడినవారై; గగన, గతిన్+చను= ఆకాశమార్గం వెళ్ళి; ధర్మజ, నకుల, ద్రౌపదులను= ధర్మరాజును, నకులుడిని, ద్రౌపదిని; మహీతల, గతుండు+ఇన్= భూభాగాన నిలిచిన్ను; సహదేవున్+చూచి= సహదేవుడిని చూచి; ఆ+అనురుమ= ఆ రాక్షసుడికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అని అంటున్న సమయంలో వాయుదేవుడి సుతుడైన భీమసేనుడు వాయువేగాన అక్కడికి వచ్చాడు. అతడికి, జటాసురుడిచేత కొనిపోబడుతున్న ధర్మరాజు, నకులుడు, ద్రౌపది ఆకాసంలోనూ, క్రింది భూమిపై నిలిచిన సహదేవుడున్నా కనిపించారు. అంత భీముడు ఆ రాక్షసుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

తే. ‘అతిథివై పట్టి నీవు మాయందుఁ గుడిచి, యసురవై యిట్లు యెగ్గు సేయంగ నగునె? యెందుఁ గుడిచినచోటికి నెగ్గు సేయ, రెట్టి దుర్బను లైనును నెఱుక విడిచి.

390

ప్రతిపదార్థం: అతిథివి+ఇ= ఆగంతుడివై; వచ్చి= వచ్చి; నీవు; మా+అందున్+రుడిచి= మాతోపాటు తిండి తిని; అసురపు+ఇ= రాక్షసుడివై; ఇట్లు= ఈ రీతిగా, అనగా తిండిపెట్టి ఆదరించినవారిని అపహరించుకొని పోవటంగా; ఎగ్గు+చేయంగన్+అగును+ఇ= కీడు చేయటం భావ్యమా?; ఎందున్= ఎక్కడైనమా; ఎట్టి, దుర్భనులు+ఇనను= ఎంతటి చెడ్డవారు అయినప్పటికీ; ఎలుక విడిచి= జ్ఞానం వీడి; కుడిచిన, చోటికిన్= తిండిపెట్టినవారికి; ఎగ్గు+చేయరు= కీడు చేయరు.

తాత్పర్యం: 'నీవు మాదగ్గరకు అతిథివిగా వచ్చి మాతోపాటు తిండి తిని, రాళ్ళసుడివై ఉపకారం చేసినవారికి అపకారం చేయటం నీకు తగునా?; ఎంతటి చెడ్డవారైనప్పటికీ, తిండి పెట్టినవారికి బుద్ది లేకుండా కీడు చేయరు.

వ. నీవు బుధ్మిగలవేని వీరిని విడిచి నీ ప్రాణంబులు రక్షించుకొనుసా; మట్టు గానినాడు ఒక హిడింబ కిమీరులం జంపిన ట్లుత్తమంబునం జంపుదు' ననిన విని జటాసురుండు వారల విడిచి భీమసేనున కఖముఖుండై. **391**

ప్రతిపదార్థం: నీవు బుద్ది+కలపు+ఏని= నీకు తెలివి తేటలు ఉన్నట్లయితే; ఏరిని= ధర్మరాజుదులను; విడిచి= వదలి; నీ, ప్రాణంబులు= నీ ప్రాణాలు (అసుపులు); రక్షించుకొనుము= కాపాడుకొమ్ము; అట్లు కాని నాడు= ఆ విధంగా జరుగని రోజు; ఒక, హిడింబ, కిమీరులన్= ఒకుడిని, హిడింబుడిని, కిమీరుడిని; చంపినట్లు= చంపినవిధంగా; న+త్రమంబునన్= సులువుగా, శ్రమలేకుండగా; చంపుదును= వధిస్తాను; అనిన= అని చెప్పగా; ఏని= ఏని; జటాసురుండు= జటాసురుడు; వారల, విడిచి= ధర్మరాజుదులను విడిచి; భీమసేనునకు= భీముడికి; అభిముఖుండు+ఐ= ఎదురైన ముఖం కలవాడై.

తాత్పర్యం: నీవు బుద్దిగలవాడవైతే ధర్మరాజుదులను విడిచి నీ ప్రాణాలు దక్కించుకొమ్ము. ఆవిధంగా చేయకసోతే ఒకుడిని, హిడింబుడిని, కిమీరుడిని, సంహరించినట్లుగానే నిన్ను అవలీలగా చంపుతాను'- అని చెప్పగా జటాసురుడు ధర్మరాజుదులను విడిచి భీముడివైపు తిరిగి ఇట్లూ పలికాడు.

క. 'రయమున నీచేత నిహాతు , లయిన సురారాతులకు రణాంతరమున నీ దయిన రుభిరమున నుదక , క్రియి జేసేద ఒక హిడింబ కిమీరులకున్'. **392**

ప్రతిపదార్థం: రణ+అంతరమున= యుద్ధంలో; నీచేత, నిహాతులు+అయిన= నీచేత సంహరించబడినవారైన; సుర+అరాతులకు= దేవతలకు శత్రువులైన రాళ్ళసులకు; ఒక హిడింబ కిమీరులకున్= ఒకుడికీ, హిడింబుడికీ, కిమీరుడికీ; రయమున= శీఘ్రంగా; నీచు+అయిన= నీయుక్క; రుభిరమునన్= నెత్తురుతో; ఉదక క్రియన్= శ్రాద్ధక్రియ (నీటితో తర్వాతం విడిచేపని); చేసేదన్= చేస్తాను.

తాత్పర్యం: 'నాడు నీచేత యుద్ధంలో సంహరించబడిన ఒకుడికీ, హిడింబుడికీ, కిమీరుడికీ, వేగంగా నేడు నీ నెత్తుటితో తర్వాతక్రియలు నిర్వహిస్తాను.'

క. అనుచుం గడు నలిగి మారుత , తనయు మహాబాహు నసుర దాకె: మరున్నం దనున కెడ సాచ్చి మాట్లి , తనయులు తత్క్షణము వానిఁ దాకిల వీకన్. **393**

ప్రతిపదార్థం: అనుచున్= అని పలుకుతూ; కడున్+అలిగి= మిక్కిలి కోపించి; మారుత, తనయు= వాయుపుత్రుడైన భీముడిని; మహాబాహున్= గొప్ప చేతులు కలవాడిని- మహావీరుడిని; అసుర= రాళ్ళసుడు; తాకె= ఎదుర్కొన్నాడు; మరుత+నందనునకు= వాయుపుత్రుడైన భీముడికి; ఎడ+చౌచ్చి= సాయంగా ప్రక్క చేరి; మాద్రి, తనయులు= మాద్రి కొడుకులు అయిన నకుల సహదేవులు; తద్+క్షణము+అ= ఆ త్రుటిలో; వీకన్= ఉత్సాహంతో; వానిన్= ఆరాళ్ళసుడిని- ఆ జటాసురుడిని; తాకిరి= మార్కొన్నారు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పుతూ, మిక్కిలి ఆగ్రహించి, ఆ జటాసురుడు వాయుపుత్రుడైన భీముడిని మార్కొన్నాడు. తత్క్షణమే, వాయుసుతుడికి తోడుగా మాద్రితనయులైన నకుల సహదేవులు ఆ రాళ్ళసుడిని ఎదుర్కొన్నారు.

- సి. వారల నిద్రాఱ వాలింది భీముండు : దాకె జటాసురు వీకతోడు;
భీమాసురులకు సంగ్రామంబు గడుఫోర్ , మయ్యే; నిర్మాలంబు లయ్యే వాల
యూరుఫుట్టునముల ధారుణీరుహములు: ; పదఫుట్టునములఁ గ్రుక్కడలే ధరణి:
భూరుహపాణులై పోలి యాసన్న భూ , రుహములు వొలిసిన బృహదుద్గు
- అ. శిలలఁ గొంతసేపు చెలగి పోరాడి రొం , దొరులు పెనగి పట్టి పరుషభంగి
మగ్రు లైన వాలిసుగ్రీవులట్టుల , యుద్ధ మొప్పు జేసి లిధ్భిబలులు.

394

ప్రతిపదార్థం: వారలన్+ఇద్రుడు= వారిని ఇద్దరినీ అనగా నకుల సహదేవులు ఇద్దరినీ; వారించి= ఆపి; భీముండు= భీముడు;
జటాసురు= జటాసురుడిని; వీకతోడు= పరాక్రమంతో; తాకె= మార్గొన్నాడు; భీమ+అసురులకు= భీముడికిన్ని, రాక్షసుడికిన్ని;
సంగ్రామంబు= యుద్ధం; కడు, ఫోరము+అయ్యే= మిక్కిలి భయంకరంగా జరిగింది; ధారుణీరుహములు= చెట్లు; వారి+ఊరు,
ఫుట్టునములన్= వారి తొడలయొక్క తాకిడిచేత; నిర్మాలంబులు+అయ్యే= నాశనమైనవి; పద, ఫుట్టునములన్= అడుగుల
తాకిడికి ధరణి= భూమి; కదతె+కదతె= క్రక్కుడతె= బాగుగా కంపించింది; భూరుహపాణులు+బి= చెట్లు చేతులందు కలవారై;
పోరి= యుద్ధంచేసి; ఆసన్న, భూరుహములు= దగ్గరగా ఉన్న చెట్లు; పొలిసిన= నశించగా; బృహద్+ఉగ్ర+శిలలన్= పెద్ద
భయంకరమైన రాళ్ళతో; కొంతసేపు= కొంత కాలం; చెలగి= విజ్ఞంభించి; పోరాడిరి= యుద్ధంచేశారు; ఒండొరులు= ఒకరిని
బకరు; పెనగి పట్టి= పెనవేసికొంటూ కుప్పిపట్లు పట్టి; పరుష, భంగిన్= కలినమైన రీతిలో; ఉగ్రులు+బన= భయంకరులైన;
వాలి, సుగ్రీవుల+అట్లు= వాలి, సుగ్రీవులవలె; ఇద్ద, బలులు= దేదీప్యమానమైన బలం కలవారు (భీముడు మరియు
జటాసురుడున్నా); యుద్ధం= పోరాటం, ఒప్పన్+చేసిరి= ఒప్పేటట్లుగా చేశారు.

తాత్పర్యం: నకుల సహదేవులను ఇద్దరినీ వారించి, భీముడు విజ్ఞంభించి జటాసురుడితో తలపడ్డాడు. భీముడికీ,
జటాసురుడికి ఫోరయుద్ధం జరిగింది. వారి తొడల తాకిడిచేత చెట్లు నశించాయి. వారి పాదాల తాకిడి చేత భూమి
కంపించింది. వారు ఇద్దరూ పోరు సలిపేటప్పుడు దగ్గరగా ఉన్న చెట్లు నశించటంచేత భయంకరమైన గండ శిలలతో
యుద్ధం కొనసాగించారు. అట్లా దేదీప్యమానమైన బలం కల ఆ ఉభయులు వాలిసుగ్రీవులవలె యుద్ధం చేశారు.

విశేషం: 1. రామాయణ గాథలోని సుప్రసిద్ధపౌత్రులు వాలిసుగ్రీవులు 2. రామాయణకథ భారతం కంటే ప్రాచీనం.

- క. భీమాసుర వీరుల ము , ప్యాముష్టి రణచ్ఛటచ్ఛటాశబ్దం బు
ద్వామం బై తచ్ఛిపిన ము , పోమ్యుగపశ్చలకు నతిభయావహ మయ్యేన్.

395

ప్రతిపదార్థం: భీమ+అసుర వీరుల= భీముడియొక్క, అసురవీరుడైన జటాసురుడియొక్క; ముప్పోముష్టి రణా+చటత్త+చటా
శబ్దంబు= పిడికిలి పిడికిలితో కలిసేటట్లు చేసే యుద్ధంలోని చట చట అనే శబ్దం; ఉద్దామంబు+బి= భయంకరమైన;
తత్త+పిపిన, మహాముగ పశ్చలకున్= ఆ అరణ్యంలోని గొప్ప జంతువులకున్నా; పిట్టలకున్నా; అతి, భయ+అసురుము= మిక్కిలి భయం కలిగించేది అయింది.

తాత్పర్యం: భీముడున్నా, జటాసురుడున్నా చేసే పిడికిలి పోట్ల పోరులోపుట్టే చటచ్ఛటలచప్పుడులు భయంకరంగా
వ్యాపించి, ఆ అడవిలోని గొప్ప జంతువులకూ, పశ్చలకూ మిక్కిలి భయాన్ని కలిగించాయి.

అ. అంత భీమసేనుడు దంతకాకారుడై; వాని బలవిహీనుగా నెత్తింగి

తడయ కపుడు వాని మెడ గ్రుంగు పిడికిటు, బొడిచె; నసుర ముడిగి పడియే బుడమి.

396

ప్రతిపదార్థం: అంత= అంతట; భీమసేనుడు= భీముడు; అంతక+ఆకారుడు+బుడు= యముడివంటి రూపం కలవాడై; వానిన్= ఆ జటాసురుడిని; బల విహీనున్+కాన్= బలం లేనివాడినిగా; ఎఱింగి= తెలిసికొని; తడయక= ఆలసించక; అపుడు= అప్పుడు; వాని మెడ= వాడి మెడను; గ్రుంగున్= దిగబడిపోయేటట్లుగా; పిడికిటున్= ముప్పితో; పాడిచెన్= గట్టిగా గ్రుచ్చాడు; అసుర= రక్కసుడు; ముడిగి= ముడుచుకొనిపోయి; పుడమిన్= భూమిపై; పడియెన్= పడ్డాడు.

తాత్పర్యం: అంతట భీమసేనుడు యముడి వంటి ఆకారం కలవాడై విజృంభించి, ఆరాక్షసుడిని బలం లేనివాడినిగా గుర్తించి, ఆలస్యం చేయకుండా వాని మెడ గ్రుంగి వాలిపోయేటట్లు తన పిడికిలితో గట్టిగా కొట్టాడు. అంత ఆరాక్షసుడు దేహం ముడుచుకొనిపోయి పుడమిపై పడ్డాడు.

వ. ఇట్లు నిర్మాత నిపాత జిన్వోస్వత నీలగిల శృంగంబునుంబోలె నేలబడిన జటాసురుశలీరం బెత్తి యొక్క విశాల పరుషపాషాణంబుపై జర్జలితంబుగా పైచి, వానిం గాలగోచరుంగాఁ జేసిన వాయుపుత్తుపరాక్రమంబు ధౌమ్యరోమశాఖి మహీసురవరులు వట్టించి రని పైశంపాయన కథితంబైన కథ రమ్యంబుగ.

397

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈవిధంగా; నిర్మాత, నిపాత, భిన్న+ఉన్నత, నీల, గిరి, శృంగంబున్+పోలె= పిడుగు పడటంచేత ప్రక్కలైన ఎత్తయిన నల్లటి కొండ శిఖరంవలె; నేలన్+పడిన= భూమి మీద పడిన; జటాసురు, శలీరంబు= జటాసురుడియొక్క దేహస్ని; ఎత్తి= పైకెత్తి; ఒక్క= ఒక్క; విశాల, పరుష, పాషాణంబుపై= పెద్దదైన కతినమైన రాతిబండపై; జర్జలితంబుగా, పైచి= ముక్కలు ముక్కలు అయ్యేటట్లుగా విసరివేసి; వానిన్= ఆ రాక్షసుడిని; కాల, గోచరున్+కాన్+చేసిన= సంహరించగా; వాయుపుత్తు= గాలిపట్టి అయిన భీముడి యొక్క; పరాక్రమంబు= శౌర్యస్ని; ధౌమ్య, రోమశ+ఆది, మహీసుర, వరులు= ధౌమ్యుడు, రోమశుడు మొదలైన విప్రశేషులు; వర్ణించిరి= వర్ణించారు (విస్తరించి చెప్పారు); అని= అంటూ; పైశంపాయన కథితంబు+పని= పైశంపాయనడిచేత చెప్పబడిన కథ; రమ్యంబుగ= సాగసుగా.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా జటాసురుడి దేహం పిడుగుపడి బ్రద్దలైన నీలగిరిశిఖరంవలె నేలపై పడగా, భీమసేనుడు ఆ రాక్షసుడేహస్ని ఎత్తి ముక్కలు ప్రక్కలు అయ్యేటట్లు ఒక పెద్ద బండరాతిమీద విసరిపైచాడు. ఆ విధంగా ఆ రాక్షసుడు మృతిచెందాడు. అపుడు ధౌమ్యుడు, రోమశుడు మొదలైన బ్రాహ్మణశేషులు వాయుసుతుడైన భీముడి శౌర్యస్ని గొప్పగా శాఖించారు- అని పైశంపాయనుడు కథను కడుంగడు సాగసుగా వినిపించాడు.

అశ్వాసాంతము

క. భూపకులతిలక! సృపవి ! ద్వాపారగ! నిత్యసత్యధనధాన్యదుర్యా

లాపచతురాస్య! ధర్మ! వ్యాపారవిచార! విష్ణువుర్ధన సృపత్తి!

398

ప్రతిపదార్థం: భూప, కుల, తిలక!= రాజుల వంశానికి తిలకంవంటివాడా, రాజులైషుడా!; సృప, విద్య, పారగ!= రాజ నీతి పరిజ్ఞానంలో అవతలి ఒడ్డును చేరినవాడా! అనగా రాజనీతిలో షుణ్యమైన పరిజ్ఞానం కలవాడా!; నిత్యసత్య, ధన, ధాన్య, దయా+అలాపచతురాస్య!= నిత్యసత్యవ్రతంలో, ధనంలో, వంటగింజలలో, కరుణలో, నిండైన మాటలు పలకటంలో

బ్రహ్మదేవుడివంటివాడా!; ధర్మ, వ్యాపార, విచార= ధర్మం ఎట్లా ఆచరించాలో చర్చించేవాడా! అనగా ధర్మాధర్మాల సూక్ష్మాలను బాగా చర్చించేవాడా!; విష్ణువర్ధన సృష్టి!= విష్ణువర్ధన బిరుదాంకితుడిషైన ఓ రాజు!- అనగా విష్ణువర్ధన బిరుదాన్ని ఆశ్రించిన మహారాజవంశంలో పుట్టినవాడా!

తాత్పర్యం: రాజులలో శ్రేష్ఠుడిషైన ఓ రాజరాజనరేంద్రా! రాజనీతిలో క్షుణ్ణమైన పరిజ్ఞానాన్ని ఆశ్రించినవాడా! నిత్యసత్యం, ధనం, ధాన్యం, దయ, అనే నాలుగు అంశాలలో నిండైన మాటలు పలికే చతురాస్యుడా! ధర్మసూక్ష్మాలను చర్చించి తెలిసికొనేవాడా! ఓ విష్ణువర్ధనబిరుదాంకితుడిషైన రాజరాజనరేంద్రా!

విశేషం: 1. ఆశ్వసాంత పద్మాల గురించిన వివరణ 2. వైశంపాయన కథిత భారత గాథను గురించి 3. శౌసకాది మహార్షులు రోమశుడు చెప్పిన మహాభారతాన్ని గురించి విశేష వివరణలు పూర్వోక్తాలు. ఆరణ్యపర్యం ఒకటవ రెండవ ఆశ్వసాాల చివర విశేష వివరణలను అరయవచ్చు. 4. నిత్యసత్య ధనధాన్యాదయా+ఆలాపచతురాస్య అనే పదగుంఫనంలో చతురాస్యుడు అనగా నాలుగు ముఖాలు కల బ్రహ్మ, ఇక్కడ నాలుగంశాలకు నాలుగుముఖాలు ఉన్నాయి. ఇది ఇందులోని స్వారస్యం.

వసంత తిలకము.

శ్రీరమ్య! రాజకులశేఖర! రాజరాజా! , భూలిప్రతాప! పరిభూతవిరీధివర్గా!

పశిరామ్యతాభ్యహార పశిస తుషార కుంద , స్వార్ధర్ధశః ప్రసర పాండుకృత త్రిలోకా!

399

ప్రతిపదార్థం: శ్రీ రమ్య!= శ్రీచేత సాగ్మేనవాడా! (శ్రీ అనేపదానికి సంపద - కాంతి - శోభ - ఇట్లా ఎన్నో అర్థాలు ఉన్నాయి. అందుచే శ్రీరమ్య అనగా లోకాతీతమైన శోభచేత వర్ధిల్లునటువంటివాడా! అని విశాలమైన అర్థం చెప్పవచ్చు.) రాజ, కుల, శేఖరి= రాజులనమాహోలలో శ్రేష్ఠుడిషైనవాడా లేదా, రాజవంశానికంతటికీ శ్రేష్ఠుడైనవాడా! ఉత్తమోత్తముడైన మహారాజా!; రాజరాజా!= సార్వభోగు! (రాజరాజనరేంద్రుడా); భూరిప్రతాప!= గొప్పపరాక్రమంకలవాడా!; పరిభూత, విరోధి, వర్గా!= జయించబడిన శత్రువుల సముదాయం కలవాడా! శత్రుపరంపరలైన విజయం సాధించినవాడా!; హోర+అమృత+అబ్జు, హర, హస, తుషార, కుంద, స్వార్థత+యశ్శన+ప్రసర, పాండుకృత, త్రిలోకా!= ముత్యాలదండవలె, అమృతంవలె, తెల్ల తామరపువ్యవలె, శివుడివలె, నవ్యవలె, మంచువలె, మొల్లపువ్యవలె వెలుగొందే కీర్తి వ్యాపించటంచేత తెలుపుగా చేయబడిన మూడులోకాలు కలవాడా!

తాత్పర్యం: ఓ రాజ రాజనరేంద్రా, శ్రీరమ్యుడా, రాజులలో శ్రేష్ఠుడిషైన వాడా, గొప్పశౌర్యం కలవాడా, శత్రువులను జయించి వారిని పరాభవానికి లోషైనవారిగా చేసినటువంటివాడా, ముత్యాలహరంవలె, అమృతంవలె, శ్వేతపద్మంవలె, శివుడివలె, నవ్యవలె, మంచువలె, మొల్లపువ్యవలె వెలుగొందే కీర్తి వ్యాపించటంచేత తెలుపుగా చేయబడిన మూడులోకాలు కలవాడా!

విశేషం: 1. హోరం అంటే సూరు సేటలు కల ముత్యాలదండ 2. ముత్యములు, అమృతం, శివుడు, నవ్య, మంచు, మొల్లపువ్య, కీర్తి, తెల్లగా ఉంటాయని కవిసమయం. 3. ఈ వృత్తంలో ప్రతిచరణానికి త,భ,జ,జ,గగ - అనే గణాలుంటాయి. 8వ అష్టరం యతిమైత్రి. ప్రాస పాటించబడింది.

గద్యము:

ఇది సకల సుకల జన వినుత, నన్నయభట్ట ప్రణీతంబైన శ్రీమహాభారతంబునం దారణ్య పర్వంబున దధిచికధయును, నగస్తు మాహిత్యంబును, భగీరథు ప్రయత్నంబునం, గంగావతరణంబును,

బుశ్యశ్యంగు చరితంబును, బరశురాము చరితంబును, గార్త్రపీర్య వధయును, రామకృష్ణాదుల యాగమనంబును, సౌకన్యాభాయానంబును, జ్ఞానుండు సంయాతియజ్ఞంబును నశ్శేనుల సోమపీథులం జేసి వాలచేత జవ్వనంబు వడయుటయు, మాంధాత్ర జష్టంబును, సోమకుండు యజ్ఞంబుఁ జేసి పుత్రశతంబు వడయుటయు, జంతూపాభాయానంబును, శేన కపాతంబులై యింద్రాగ్నులు శిజమాంసంబు గొనుటయు, నష్టోవత్కు మాహాత్మ్యాబును, దైఖ్యయవక్రీతుల సంవాదంబును, భీముండు సౌగంధిక హరణార్థం బరుగుటయు, హనుమద్రిర్మనంబును, రామాయణకథయును, భీముండు గంధమాదనంబునం దుండు కొలనికిం భోయి యక్క రాక్షసుల వథియించుటయు, గంధమాదనంబున సందఱుం గూడుటయు, జటాసురవధయు నన్నుభి తృతీయాశ్వాసము.

400

ప్రతిపదార్థం: ఇది= శారచన; సకల, సుకలి, జన, వినుత, నన్నుయభట్ట, ప్రశోతంబు+బన= సర్వ సత్కృతుల బృందంచేత ప్రశంసించబడిన నన్నుయభట్టచేత ప్రాయబడిన; శ్రీమహాభారతంబునందు= శ్రీ మహాభారతం అనే గ్రంథమందు; ఆరణ్య పర్వంబున= ననపర్వమందు; దధీచికథయునున్= దధీచిని గురించిన వృత్తాంతము; అగస్త్య, మాహాత్మ్యంబును= అగస్త్యముని యొక్కమహిమ; భగీరథు ప్రయత్నంబునున్= భగీరథుడి యొక్క కృషియున్నా; గంగా+అవతరణంబును= గంగ క్రిందికి (భూమి మీదకు) దిగటమున్నా; బుశ్యశ్యంగు చరితంబును= బుశ్యశ్యంగుడి వృత్తాంతమున్నా; పరశురాము చరితంబును= పరశురాముడి కథయున్నా; కార్త్రపీర్య వధయును= కార్త్రపీర్యడి సంహారమున్నా; రామకృష్ణ+అదుల+అగమనంబును= బలరాముడు శ్రీకృష్ణుడు యొదలైన వారి రాకయున్నా; సౌకన్యా+అభ్యాసంబును= సుకన్యవృత్తాంతమున్నా; చ్యావనుండు= చ్యావనుడు; సంయాతియజ్ఞంబున్= సంయాతి అనే రాజు జరిగిన క్రతువులో; అశ్వినుల= అశ్వినీదేవతలమ; సోమపీథులన్+జేసి= సోమరసాన్ని త్రాగేవారినిగా చేసి; వారిచేత= ఆ అశ్వినులచేత; జవ్వనంబు= యాపనం; పడయుటయు= పొందటమున్నా; మాంధాత్ర జన్మంబును= మాంధాత పుట్టుకయున్నా; సోమకుండు= సోమకుడు; యజ్ఞంబున్+జేసి= క్రతువును చేసి; పుత్ర శతంబు= నూరుమంది కొడుకులను, పడయుటయు= పొందటమున్నా; జంతు+ఉపాభ్యాసంబును= జంతునియొక్క చిరుకథయు; శ్యేసకపోతంబులు+బ= డేగపాపురాలై; ఇంద్ర+అగ్నులు= ఇంద్రుడు, అగ్నియు; శిభిమాంసంబు= శిభియొక్క మాంసం; కొనుటయున్= తీసికొనటమున్నా; అష్టవత్రు, మాహాత్మ్యంబును= అష్టవత్రుడి మహిమయున్నా; దైఖ్య, యవక్రీతుల సంవాదంబును= దైఖ్యడికీ యవక్రీతుడికీ మధ్య జరిగిన సంభాషణమున్నా; భీముండు= భీముడు; సౌగంధిక, హరణ+అర్థంబు+అరుగుటయు= సౌగంధికాలనే పొందామర పూరులను తేవటానికి వెళ్లటమున్నా; హనుమత్త+దర్శనంబును= హనుమంతుని చూడటమున్నా; రామాయణ, కథయును= రామాయణగాథయున్నా; భీముండు= భీముడు; గంధమాదనంబునందు+ఉండు= గంధమాదనమనే పేరుకల కొండమై ఉండే; కొలనికిన్+పోయి= సరోవరానికి వెళ్లి; యక్క, రాక్షసుల= యక్కనులను, రాక్షసులను; వధించుటయు= సంహారించటమున్నా; గంధమాదనంబున్= గంధమాదనపర్వతాన; అందఱున్= పొండవ బృందంలోని వారందరూ; కూడుటయు= కలిసిచేరటమున్నా; జటాసురవధయున్= జటాసురుడి సంహారమున్నా; అన్నది= అనే వృత్తాంతాలలో కూడినది; తృతీయ+అశ్వాసము= మూడవ ఆశ్వాసం.

తాత్పర్యం: ఈ రచన శ్రీ మహాభారతమందలి ఆరణ్యపర్వంలోని మూడవ ఆశ్వాసం. దీనిని రచించింది సమస్త సత్కారించి విభ్యందాలచేత పొగడబడిన నన్నుయభట్టు, ఇందున్న అంశాలు- దధీచి తన వెన్నెముకును దేవతలకు దానమీయటం. అగస్త్యమహార్షియొక్క మహిమలు. భగీరథుడు చిరస్కరణీయమైన కృషి చేసి గంగను భూమికి దింపటం, బుశ్యశ్యంగుడి వృత్తాంతం. పరశురాముడి చరిత్ర. కార్త్రపీర్యడి వృత్తాంతం, అతడి మరణం. బలరాముడు శ్రీ కృష్ణుడు మున్నగువారు

పాండవులను సందర్శించటం, సుకన్య చరిత్ర. చ్యావనమహార్షి సంయాతి మహారాజు చేసిన క్రతుపులో అశ్వినీ దేవతలను సోమపీథులను చేసి వారివలన యోవనాన్ని పొందటం, మాంధాత మహారాజు జన్మవృత్తాంతం, సోమకుడు అనే రాజుర్షి వృత్తాంతం, జంతుడనే రాముమారుడి గాథ, శిఖిచక్రవర్తి చరిత్ర- ఇంద్రుడు, అగ్ని, దేగ పాపురాలుగా వచ్చి శిఖిమాంసం తీసుకోవటం, అష్టావక్రమమహార్షి మాహాత్మ్యం, రైభ్య, యువక్రీతుల సంవాదం, భీముడు సాగంధిక కమలాలను తేవటానికి వెళ్ళటం, హనుమంతుడిని సందర్శించటం, రామాయణ సంఖ్యిత్తగాథ. భీముడు గంధమాదనాన ఉన్న సరోవరానికి వెళ్ళటం, యక్షరాక్షసవధ, గంధమాదనాన పాండవ సమావేశం, జటాసురవధ.

-: ఆరణ్యపర్వంలో తృతీయశాస్త్రం సమాప్తం :-

శ్రీమద్భాగవతము

శ్రీమదాంధ్ర మేహిభారతము

ఆరణ్యపర్వము - చతుర్థశాఖము

శ్రీ రాజరాజ! కులని ! స్తార! సుధాపోర హీర సన్నిభ కీర్తి!
శ్రీరమణ! ధనుల్యదాయ ! పారగ! కోదండపాథ్! పాఠివ తిలకా!

1

ప్రతిపదార్థం: శ్రీ రాజరాజ!= శ్రీ రాజరాజనరేంద్రా; కులనిస్తార!= కులనికి అనగా క్షత్రియ జాతికి (వంశానికి) తరించేమార్గం కల్పించే వాడా; సుధా, హీర, హీర, సన్నిభ, కీర్తి!= అమృతంతో, ముత్యాల పేరుతో, వజ్రంతో సమానమైన యశస్వి కలవాడా; శ్రీరమణ= లక్ష్మీదేవిని సంతసింప చేసేవాడా; ధనుస్+విద్య, పారగ!= విలువిద్యయందు చివరితీరానికి చేరినవాడా; కోదండ, పాథ్!= వింటియందు అర్ఘునుడివంటివాడా; పాథ్రివతిలకా!= రాజలేష్టుడా.

తాత్పర్యం: ఓ రాజరాజ నరేంద్రా! వంశోద్ధారకుడా! అమృతంతో, ముత్యాల హోరంతో, వజ్రంతో సమానమైన యశస్వి కలవాడా! లక్ష్మీదేవికి సంతోషాన్ని కలిగించేవాడా! విలువిద్యలో చివరిదరికి చేరినవాడా! విలుకాండ్రలో అర్ఘునుడివంటివాడా! రాజులలో శ్రేష్ఠుడా!

విశేషం: (1) ఇది ఆశ్వాసారంభ పద్యం. ఆశ్వాసంలోని తొలి పద్యమున్నా, ఆశ్వాసంలోని తుదిపద్యాలున్నా సంబోధన ప్రథమావిభక్తిలో రచించి కృతిభర్తమ ప్రశంసించే సంప్రదాయాన్ని తెలుగువాజ్యమంలో నెలకొల్పిన మహాకవి సస్వయభట్టు. (2) అట్లే ఆశ్వాసారంభపద్యం శ్రీకారంతో ఆరంభించటం పాపాతీసంప్రదాయ మైనది. (3) అమృతం, ముత్యాలు, వజ్రం తెల్లగా ఉండేవి. కీర్తి తెల్లగా ఉండటం కవిసమయం. (4) తిలకం అనగా బోట్టు. తిలకం శ్రేష్ఠవాచకంగా సుప్రసిద్ధం.

వ. అక్కాధకుండు శౌనకాది మహామునులకుం జ్ఞేషు; నట్లు పాండవులు నరనారాయణ స్తానంబును గొన్ని
 దినంబు లుండి యొక్కనాాడు ధర్మతసయుండు దమ్ముల కిట్లనియె.

2

ప్రతిపదార్థం: ఆ+కథకుండు= ఆ కథను చెప్పునట్టి సూతుడు; శౌనక+అది, మహామునులకున్+చెప్పేన్= శౌనకుడు మొదలైన గొప్ప బుములకు చెప్పాడు; అట్లు= ఆ రీతిగా; పాండవులు= పాండురాజు కొడుకులు; నర, నారాయణ, స్తానంబున్న= నరుడు నారాయణుడు తపస్సు చేసిన చోటు- అనగా బదరికాశ్రమంలో; కొన్ని, దినంబులు+ఉండి= కొన్ని నాశ్చ నివసించి; ఒక్క, నాడు= ఒకానోక రోజున; ధర్మతసయుండు= ధర్మసుతుడు; తమ్ములకున్= సోదరులకు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: మహాభారతకథను సూతుడు, శౌనకుడు మొదలైన బుములకు చెప్పాడు. ఆ విధంగా పాండవులు నరుడూ నారాయణుడూ తొల్లి తపస్సు చేసిన బదరికాశ్రమంలో కొన్ని నాశ్చ నివసించారు. అంతట, ఒకనాడు ధర్మరాజు తన తమ్ములతో ఈ విధంగా చెప్పాడు.

విశేషం: సూతుడు శౌనకాది మహార్షులకు మహాభారతాన్ని వైమిశారణ్యంలో పండిందేండ్లు జరిగిన సత్యాగంలో వినిపించాడు. ఆ వివరాలన్నింటిని మొదటి ఆశ్వాసంలో విశేషాంశాలుగా సవిష్టరంగా చెపుటం జరిగింది.

మధ్యాక్షర.

‘ఏనేడు లగుదెంచె నర్జునుఁ దేగే, యింత కేతెంచు
బూని బివ్యాస్తముల్ వడసి, యమ్మహిభుజు భూలిసత్యు
నానతలిపువర్ధుఁ జాడు గాంతు మిం’ దంచు బ్రాహ్మణుల
తో నేగె సుత్రరమించి ధర్మనిత్యుడు ధర్మజుండు.

3

ప్రతిపదార్థం: అర్జునుండు+ఏగి= అర్జునుడు వెళ్లి; ఏను+ఏడులు+అగుదెంచెన్= ఐదేండ్లు అయినవి; దివ్య+అప్రముల్= దేవతలకు సంబంధించిన ఆయుధాలు; పూని= ప్రయత్నించి; పడసి= పాంది (సంపాదించి); ఇంతకున్= ఇప్పటికి; ఏతెంచున్= వస్తాడు; ఆ+మహాభుజున్= గొప్ప పరాక్రమం గల ఆ వీరుడిని; భూరి, సత్యున్= గొప్ప బలం కలవాడిని; ఆనత, రిపు, వర్గున్= లొంగదీయబడిన శత్రువుల కూటం కలవాడిని; ఇందున్= ఇందు; చూడన్+కాంతుము= చూడగలం; అంచున్= అని పలుకుతూ; ధర్మనిత్యుడు= ధర్మాన్నే ఎప్పుడు పాటించేవాడు; ధర్మజుండు= ధర్మసుతుడు; ఉత్తరమించి= ఉత్తర దిక్కుకొంతదాటి; బ్రాహ్మణులతోన్= విప్రులతో; ఏగెన్= వెళ్లాడు.

తాత్పర్యం: ‘అర్జునుడు వెళ్లి ఐదేండ్లు గడిచినవి; దివ్యమైన అప్రాలు సంపాదించి ఇప్పుడు రాగలడు; ఆ మహాపరాక్రమాపేతుడిని, ఆ బలశాలిని, శత్రువుల సమూహాలను జయించిన వాడిని ఇక్కడ చూడగలం’ అని పలుకుతూ, ధర్మరాజు బ్రాహ్మణులతో కలిసి ఉత్తరదిక్కుకొంతదాటి పయనించాడు.

విశేషం: మహాభుజు, భూరిసత్యు, ఆనతలిపువర్ధు- అనే విశేషణాలు అర్జునుడికి ఒకే పద్యంలో వాడటంలో ధర్మజుడికి తమ్ముడిని చూడాలన్న ఆసక్తి వ్యంగ్యంగా స్ఫురిస్తున్నది. దివ్యప్రాలను ధరించిన అర్జునుడికి భుజబలం, పరాక్రమం, శత్రువురు సామర్థ్యం క్రమంగా పెంపాందుతా యని భ్యాని. వృత్తలక్షణానికి ఆర. 2.22 పద్యవిశేషాంశం చూడండి.

v. ఇట్లు గంధమాదన పుణ్యతీర్థావలోకనపరు లయి పాండవు లలిగి పటియేడగు బివసంబున వ్యఘపర్వండను రాజలియాతమంబు గని, యం దత్తిప్రీతి నాతనిచేతు బూజితు లయి యేడుబివసంబులు వసియించి బ్రాహ్మణుల నెల్ల నందు నిలువం బసిచి, వ్యఘపర్వోపటిష్ట మార్గంబున ధోమ్యరోమశ్రబ్ధతి కతిపయ బ్రాహ్మణ వరులతోఁ జని యష్టమబివసంబున.

4

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈఁ విధంగా; పాండవులు; గంధమాదన, పుణ్య, తీర్థ+అవలోకన, పరులు+అయి= గంధమాదన పర్వతంలో ఉన్న పుణ్యజ్యేష్ఠాలను దర్శించటంలో ఆసక్తికల వారై; అరిగి= ఉత్తర దిక్కుకొంతదాటి వెళ్లి; పది+ఏడు+అగు, దివసంబునన్= పదునేడవ రోజున; వ్యఘపర్వండు+అను, రాజర్షి+అప్రమంబున్= వ్యఘపర్వుడు అనే పేరుకల రాజు అయిన బుపియెక్కు ఆశ్రమాన్ని; కని= చూచి; అందు= ఆ ఆశ్రమంలో; అతి ప్రీతిన్= మిక్కిలి ప్రేమతో; ఆతనిచేతన్= ఆ వ్యఘపర్వుడు అనే రాజర్షిచేత; పూజితులు+అయి= అర్పించబడిన వారై; ఏడు, దివసంబులు= ఏడునాళ్ళు; వసియించి= ఉండి; బ్రాహ్మణులన్+ఎల్లన్= అందరు విప్రులను; అందున్= ఆ ఆశ్రమంలో; నిలువన్+పనిచి= ఉండుడని చెప్పి; వ్యఘపర్వ+ఉపదిష్ట, మార్గంబునన్= వ్యఘపర్వుడు నిరూపించి చెప్పిన దారిని బట్టి; ధోమ్య, రోమశ, ప్రభృతి, కతిపయ, బ్రాహ్మణవరులతోన్= ధోమ్యుడు రోమశుడు మున్నగు కొద్దిమంది విప్రేష్మలతో; చని= వెళ్లి; అష్టమ, దివసంబునన్= ఎనిమిదవ నాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా గంధమాడనంలోని పుణ్యక్షేత్రాలను సందర్శించి ఉత్తరదిశకొంతదాటి పయనించి పాండవులు పదునేడవనాడు వృషపర్వదు అనే రాజర్షి ఆశ్రమం చేరారు. ఆ వృషపర్వ మహారాజు పాండవ బృందానికి అతిథి సత్కారాలు చేసి గౌరవించాడు. అక్కడ వాళ్లు ఏడు రోజులు ఉన్నారు. ఆ తరువాత విషబృందాన్ని ఆ రాజర్షి ఆశ్రమంలో నిలిపి, రోమశుడు ధోమ్యుడు మున్సుగు కొద్దిమందివిప్రులతో కలిసి వృషపర్వదు సూచించిన దారిన పయనించి వెళ్లారు.

క. విమల స్థాచీక హాటక , రమణీయ దలీ నిరంతర శేతనగేం

ద్రుము మాల్యవంతమును ను , త్తమచరితులు సూచు చలిగి తష్ణిపినమునన్.

5

ప్రతిపదార్థం: విమల, స్థాచీక, హాటక, రమణీయ, దలీ నిరంతర, శేత, సగ+ఇంద్రము= నిర్మలమైన పటికపు రాళ్లచేత, బంగారంచేత, సాగ సైన గుహలతో ఎల్లప్పుడు తెల్లగా ఉండే పర్వతశేషమైన; మాల్యవంతమును= మాల్యవంతం అనే పేరు కల పర్వతాన్ని; ఉత్తము, చరితులు= మంచి శీలం కల వారైన ఆ పాండవులు; చూచున్= సందర్శిస్తా; అరిగి= పయనించి; తద్వ+విపినమునన్= ఆ అరణ్యంలో.

తాత్పర్యం: ఉత్తమ చరిత్రులైన ఆ పాండవులు ‘మాల్యవంతం’ అనే పేరుకల గొప్ప కొండను చూచారు. ఆ పర్వతం నిర్మల మైన పటికరాళ్లతోనూ బంగారంతోనూ కూడిన అందమైన గుహలు కలిగి ఎల్లప్పుడూ తెల్లగా ఉంది. ఆ అరణ్యంలో.

క. చలదజి పుంసాష్టకిల కుల , కల రవముఖిలత లతాంత కప్తు ఫలాళీ

లలిత మహీయుహ మాలా , మిళతోష్టేశముల విశ్రమించుచు లీలన్.

6

ప్రతిపదార్థం: చలత్+అళి, పుంసాష్టకిల, కుల, కల, రవ, ముఖిలత, లతా+అంత, కప్తు, ఫల+అళీ, లలిత, మహీయుహ, మాలా, మిళిత+ఉష్టేశములన్= చలిస్తున్న (ఎగురుతున్న) తుమ్మెదలయొక్క, గండుకోకిలల సమూహాల యొక్క అవ్యక్తమధురమైన నాదంచేత వ్రోగుతూ పుఱ్యలు, సాగసైన పండ్ల సముదాయాలు కలిగిన మృదులైన చెట్ల గుంపులతో కూడిన ఎత్తయిన ప్రదేశాలలో; విశ్రమించుచున్= సేదతీర్పుకొంటూ; లీలన్= వినోదంగా.

తాత్పర్యం: (పాండవులు) వినోదంగా ఆ అరణ్యంలో విహారించారు. అందులోని ఎత్తయిన ప్రదేశాలలో విశ్రమించారు. అక్కడ చెట్ల వరుసలు మిక్కిలి సాగసుగా పుఱ్యలతో పండ్లతో నిండి ఉన్నవి. సంచరించే తుమ్మెదల రఘంకారాలతో గండుకోకిలల అవ్యక్తమధురనినాదాలతో ఆ వనం మారువ్రోగుతూ ఉన్నది.

వ. అందు విహారించుచున్న నొక్కనాడు శేతకి యును పుణ్యనదివలన మారుతానీతంబు లై తమ ముందటం బడిన పంచవర్ష సురభి కుసుమంబులం జూచి యందఱు విష్టుయం బంధి; రంత నేకతంబున నొక్క శశికాంత శిలాతలంబుపయి నున్న భీమసేనునకు ద్రుపదరాజుపుత్తి యి ట్లనియె.

7

ప్రతిపదార్థం: అందున్= ఆ అరణ్యంలో; విహారించుచు+ఉన్నన్= వినోదంగా తిరుగాడుతుండగా; ఒక్క, నాడు= ఒక రోజున; శేతకి+అను పుణ్యనది వలనన్= శేతకి అనే పేరుకల పుణ్యనదినుండి; మారుత+ఆనీతంబులు+ఐ= గాలిచేత (వేగంగా) తీసికొని రాబడినవై; తమ, ముందటన్+పడిన= తమ ఎదుట వచ్చిపడిన; పంచ, వర్ష, సురభి, కుసుమంబులన్+మాచి=

ఐదురంగులు కలిగి పరిషులించే పూవులను చూచి; అందఱు= పాండవ బ్యాండంలోని వారు అందరు; విస్మయంబు+అందిరి= ఆశ్చర్యం చెందారు; అంతన్= అటు పిమ్మటు; ఏకతంబునన్= ఒంటరిగా; ఒక్క= ఒక; శశి, కాంత, శిలా, తలంబు, పయిన్= చంద్రకాంతశిల పైన; ఉన్న= కూరుచొని ఉన్న; భీమసేనునకున్= భీముడితో; ద్రుపదరాజుపుత్రీ= ద్రోపది; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నది.

తాత్పర్యం: ఆ వనంలో వినోదార్థం తిరుగాడుతూ ఉండగా, ఒకనాడు శ్వేతకి అనే నదినుండి గాలిచేత విసరివేయబడి పాండవబ్యాండంమందు అయిదురంగులు కలిగి నెత్తావులు విరజిమ్ముతున్న పుప్పులు వచ్చి పడ్డాయి. ఆ పుప్పులను చూచి అందరూ ఆశ్చర్యపోయారు. అంతట ఏకాంతంగా ఒక చంద్రకాంత శిలావేదికమీద, కూర్చొని ఉన్న భీమసేనుడితో ద్రోపది ఈ విధంగా అన్నది.

క. ‘ప్రకటముగఁ దొంటి సౌగం , భిక కనకాబ్జములకంటె బిష్ణుసుగంధా

భిక కుసుమము లివి దద్దయు , సుకుమారము; లింగివానిఁ జూచి యెఱుంగన్.

8

ప్రతిపదార్థం: ఇవి= ఈ పుప్పులు; ప్రకటముగన్= తేట తెల్లంగా; తొంటి= మునుపటి; సౌగంధిక, కనక+అబ్జముల కంటెన్= సౌగంధికాలనే బంగారు తామరపుప్పుల కంటె; సుగంధ+అధిక, ముసుమములు= (ఈ పుప్పులు) దివ్యమైన పరిమళంచేత గొప్పవి; తద్దయు= మిక్కిలి; సుకుమారములు= కోమలమైనవి; ఇట్టి వానిన్= ఇటువంటి పుప్పులను; చూచి+ఎఱుంగన్= ఇంతకు ముందు చూడలేదు.

తాత్పర్యం: ‘ఈ పుప్పులు మునుపు మనం చూచిన సౌగంధికాలనే పసిడితామరపుప్పులకంటెకూడ గొప్ప పరిమళాలు కలవి. ఇవి సౌకుమార్యంలో ఆ సౌగంధిక కమలాలను మించినవి. ఇటువంటి పుప్పులను నేను ఇంతకు ముందు ఎన్నడూ చూడలేదు.

వ. జప్పుప్పులు నాకుఁ దెచ్చి యిచ్చి మనప్పియంబు సేయు’ మనిన, భీముండు తత్కషణంబ చని చక్రవాచ నగ సముస్తతం బయిన గెంశ్చంగం బెక్కియందు వివిధరత్సరచిత రమ్య ప్రాకార పరిష్వతం బయిన వైశ్వము నివాసంబు గని శంఖధ్వానంబు సేసిన.

9

ప్రతిపదార్థం: ఈ+పుప్పులు= ఈ పుప్పులు; నాకున్+తెచ్చి+ఇచ్చి= నాకు తీసికొని వచ్చి ఇచ్చి; మనన్+ప్రియంబు= మనస్సుకు తృప్తిని; చేయుము= కల్గించుము; అనియెన్= అని చెప్పగా; భీముందు= భీముడు; తద్వ+క్షణంబు+అ= ఆత్మతిలోనే-అనగా వెనువెంటనే; చని= వెళ్లి; చక్రవాచ, నగ, సముస్తతంబు+అయిన= చక్రవాచ పర్వతంవలె మిక్కిలి ఎత్తుగా ఉన్న; గిరి, శృంగంబు+ఎక్కి= కొండ కొసకు ఎక్కి; అందున్= అచట; వివిధ, రత్న, రచిత, రమ్య, ప్రాకార, పరిష్వతంబు+అయిన= పెక్కు విధములైన మణులచేత నిర్మించబడి అందమైన చుట్టుగోడచేత చుట్టుకొనబడిన్న; వైశ్వము, నివాసంబున్= కుబేరుడి యొక్క భవనాన్ని; కని= చూచి; శంఖధ్వానంబు+చేసినన్= శంఖాన్ని ఒత్తి పెద్దధ్వని చేయగా.

తాత్పర్యం: ఈ పుప్పులు నాకు తెచ్చి ఇచ్చి నా మనస్సుకు సంతోషాన్ని కలిగించుము’- అని భీముడితో ద్రోపది పరికింది. భీమసేనుడు వెనువెంటనే బయలుదేరి చక్రవాచపర్వతంవలె మిక్కిలి ఎత్తుయిన ఆ కొండకొసకు ఎక్కి, అక్కడ పలు తెరగుల మణులతో నిర్మించిన ప్రాకారంతో ఆవరించబడి ఉన్న కుబేరుడి నివాస భవనాన్ని చూచాడు; శంఖనాదం చేశాడు.

క. దాని విని యక్షరాక్షసు : సేనలు పఱతెంచి భీముసేను మహాసే
నానీసన్నిభుసు దాకెలి , నానాయుధధరులు దారుణధ్వను లెసగన్.

10

ప్రతిపదార్థం: దాని, విని= ఆ శంఖధ్వనిని ఆలకించి; నానా+ఆయుధ ధరులు= అనేక శస్త్రాలను తాల్చినవారు; యడ్డ, రాక్షస, సేనలు= యడ్డులు, రాక్షసులు అయిన భటులతో కూడిన సైన్యాలు; దారుణ ధ్వనులు= భయంకరమైన నినాదాలు; ఎసగన్= విశ్వరించగా; పఱతెంచి= పరుగున వచ్చి; మహా సేనానీ, సన్నిభున్= గొప్ప సేనాధిపతి- (కుమారస్వామితో)
సమానుడైనవాడిని; భీముసేనున్= భీముడిని; తాఁకిరి= ఎదుర్కొన్నారు.

తాత్పర్యం: ఆ శంఖనాదాన్ని విని యక్షరాక్షసభటులు గల సైన్యాలు పెక్కుఆయుధాలను ధరించి సింహనాదాలు చేస్తూ పరువెత్తి వచ్చి కుమారస్వామితో సమానుడైన భీముసేనుడితో తలపడ్డారు.

క. వాయుసుత ప్రేరిత శిత , సాయకముఖ దశిత రాక్షస ప్రకర బృహ
తాయాభ్ర గజిత శోణిత , తోయంబుల నవనిధరనదులు గడు నిండెన్.

11

ప్రతిపదార్థం: వాయు, సుత, ప్రేరిత, శిత, సాయక, ముఖ, దశిత, రాక్షస, ప్రకర, బృహత్త+కాయ+అభ్ర, గళిత, శోణిత, తోయంబులన్= వాయుదేవునికుమారుడు అయిన భీముడిచేత ప్రయోగించబడిన వాడిబాణాలకొనలచేత చీల్చబడిన రాక్షసుల సమాపోలయొక్క పెనుదేహాలు అనే మబ్బులనుండి జారిన నెత్తురు అనే నీటిచేత; అవనిధర, నదులు= కొండవాగులు; కడు= మిక్కిలి; నిండెన్= నిండాయి.

తాత్పర్యం: వాయుసుతుడైన భీముడిచేత విడువబడిన వాడిబాణాలకొనలచేత చీల్చబడిన రాక్షసుల పెద్ద దేహాలు అనే మేఘాలనుండి కారిన నెత్తురు అనెడి నీటిచేత కొండవాగులు నిండి ప్రవేంచాయి.

విశేషం: అలం: రూపకం.

ఉ. ఉక్కటి యట్టు మధ్యముమహాగ్రశరంబుల కోర్ఫ్సోప కా
రక్షసు లెఱ్ల నాహావపరాజ్యాభు లైన్ గడంగి భీముసు దా
నెక్కటి దాకె బిక్కలి సహింపక సింహముసు దాకు నట్టులం
దక్కట్టుసు దుధ్యతాయతగదాయుధుడై మణిమంతుసు దల్ధతోన్.

12

ప్రతిపదార్థం: ఉట్లు= ఈ విధంగా; మధ్యము= భీముడి యొక్క (మంత్రికుమారులలో - ధర్మజభీమార్పునులలో - భీముడు మధ్యముడు); మహా+ఉగ్ర, శరంబులరు= మిక్కిలి భయంకరమైన బాణాలరు; ఓర్మన్+ఓపక= సహించబడిన; ఆ+రక్షసులు+ ఎల్లన్= ఆ రాక్షసులు అందరున్నా; ఉమ్మ+అటి= బలం నశించి; ఆహావ+పరాక్ర+ముఖులు+ఐనన్= యుద్ధంలో పెదమొగాలు పెట్టినవారు కాగా; అందు= ఆ సైన్యంలో; అక్కజ్ఞాడు= అధికుడు; మణిమంతుడు= మణిమంతుడు (అనే వీరుడు); తాన్= తాను; అల్పతోన్= కోపంతో; ఉద్యత+అయత, గదా+ఆయుధుడు+ఇ= గొప్పదైన గదాయుధాన్ని పైకెత్తి పట్టుకొనినవాడై; దిక్క+కరి= దిగ్గజం; సింహమున్= సింహాస్ని; సహింపక= లెక్కచేయక; తామనట్టులు= తలపడే టట్లుగా; కడంగి= పూని; భీమున్= భీముసేనుడిని; ఎక్కటి, తాఁకెన్= ఒంటరిగా ఎదుర్కొన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా భీముడియొక్క మిక్కిలి భయంకరమైన బాణాలకు ఒర్చుజాలక ఆ రాక్షసులు అందరు శక్తి హీనులై యుద్ధంనుండి వెనుదిరిగి పారిపోయారు. అంత, మణిమంతుడు అనే సేనాని, పొడ్డైన గదాయుధాన్ని పైకెత్తి పట్టుకొని ఆగ్రహోదగుడై దిగ్గజం సింహాన్ని ఎదిరించినట్లుగా, భీముడిపై విజృంఖించాడు.

విశేషం: (1)అలం: ఉపమ. (2) ఎనిమిది దిక్కులందు భూమిని భరించేవి అష్టదిగ్గజాలు అని ప్రాచీన సంప్రదాయ సిద్ధమైన అభిప్రాయం. 1. ఐరావతం, 2. పుండరీకం, 3. వామనం, 4. కుముదం, 5. అంజనం, 6. పుష్పదంతం, 7. సార్వభౌమం, 8. సుప్తతీకం - ఇవి అష్టదిగ్గజాలు.

క. ఆ రాక్షసు నతిపీరుఁ గు , బేరసభుం బవనసుతుఁ డబేద్యుడు నిజిదు
రావురుతరశాతసాయక , ధారావర్షమునుఁ గప్పే దారుణభంగిన్.

13

ప్రతిపదార్థం: అబేద్యుడు= భేదించరానివాడు- అంటే జయించటానికి సాధ్యం కానివాడు; పవన, సుతుఁడు= వాయుపుత్రుడైన భీముడు; అతిపీరువ్వు= గొప్ప శూరుడిని; కుబేర, సభువ్వు= కుబేరుడి యొక్క మిత్రుడిని; ఆ రాక్షసువ్వు= ఆ రక్కసుడిని- అనగా మణిమంతుడిని; నిజ, దుర్యార, తర, శాత, సాయక, ధారా వర్షమునువ్వు= వారించటానికి మిక్కిలి చీలులేని తనదైన వాడిఅయిన బాణాల పరంపర అనే వానచేత; దారుణభంగిన్= భయంకరమైన విధంగా; కప్పువ్వు= కప్పివేశాడు.

తాత్పర్యం: అజేయుడైన భీమసేనుడు మహావీరుడున్నా, కుబేరుడి మిత్రుడున్నా అయిన మణిమంతుడనే ఆ రాక్షసుడిపై మిగుల వాడియైన బాణాలపరంపరను ప్రయోగించి ఆ బాణాలవర్షంతో ఆతడిని భయంకరంగా కప్పివేశాడు.

క. గద త్రిప్పి భీముమీదను , వదలక మణిమంతుఁ డలిగి వైచిన నది వి
ద్యుదుధితప్రభానిభం బై , పచిశలు వెలుంగ భీముపై బఱతెంచెన్.

14

ప్రతిపదార్థం: వదలక= విడువక; మణిమంతుడు= మణిమంతుడు; అలిగి= కోపించి; గద, త్రిప్పి= గదను త్రిప్పి; భీము మీదను= భీమసేనుడిపై; వైచినవ్వు= ప్రయోగించగా; అది= ఆ గద; విద్యుత్తో+ఉదిత, ప్రభా, నిభంబు+బి= మెరుపుతీగనుండి వెలువడిన కాంతితో సమానమైనదై; పది, దిశలు= పది దిక్కులు; వెలుంగవ్వు= ప్రకాశించగా; భీముపైవ్వు= భీమసేనుడిపై; పఱతెంచెన్= దాడిచేయటానికి వచ్చింది.

తాత్పర్యం: మణిమంతుడు కోపించి, తన చేతిగద త్రిప్పి, గురిపెట్టి భీమసేనుడిపైకి విసిరాడు. ఆ గద మెరపు తీగనంటి కాంతితో మీరుమిట్లు గొల్పుతూ పది దిక్కులను ప్రకాశింపజేస్తూ భీమసేనుడిపైకి వేగంగా వచ్చింది.

విశేషం: ఈ పద్యం మూడవ పాదంలో “వి-ద్వయదిన ప్రభానిభంబై”- అనే పాతాంతరం కొన్ని ప్రతుల్లో ఉంది. కాని ‘న’ కు బదులు ‘త’ అనునదియే సరియైన పారం-

క. దానిఁ దన నిశితబాణవి , తానంబున జర్జరీకృతముఁ జేసే మరు
తుస్నుడు గుహ్యక రాక్షసు , సేనల కెల్లను భయంబు సేయుచు నలుకన్.

15

ప్రతిపదార్థం: మరుత్తో+సూనుడు= వాయుపుత్రుడు - భీముడు; గుహ్యక, రాక్షస, సేనలకు+ఎల్లను= గుహ్యములూ రాక్షసులూ అయిన సేనలలోని భటులందరికీ; భయంబు+చేయుచువ్వు= భయం కలిగిస్తూ; అలుకన్= కోపంతో; దానివ్వు= అ గదను; తన,

నిశిత, బాణ, వితానంబున్= తనయొక్క వాడిలైన అమ్ముల సముదాయంచేత; జిజ్ఞాసీ, కృతమున్+చేసెన్= ముక్కలు ముక్కలుగా కొట్టాడు;

తాత్పర్యం: వాయుపుత్రుడైన భీముడు ఆ గదను తన వాడిబాణాలచేత తుత్తునియలు చేశాడు. ఆతడి ఆగ్రహానికి గుహ్యకభటులు రాక్షసభటులు మిక్కిలి భయం పొందారు.

క. మనుఁ దమ్మణిమంతుడు కాం | చనదండోధ్యాసి రైన శక్తి మరుస్తుం
దనుమీద వైచే; నది యా | తని భుజపార్వమ్ము దాకి ధారుణిఁ బడియెన్.

16

ప్రతిపదార్థం: ఘనుడు= గొప్పవాడు; ఆ+మణిమంతుడు= ఆ మణిమంతుడు; కాంచన, దండ+ఉద్యాసి+ఖన= బంగారు పిడితో వెలుగొందునట్టిదైన; శక్తి= శక్తి అనే ఆయుధాన్ని (బాకు వంటిది); మరుత్త+నందను మీద= వాయుపుత్రుడైన భీమసేనుడి మీద; వైచెన్= విసిరాడు; అది= ఆ శక్తి; ఆతని, భుజ, పార్వమ్ము= ఆ భీముడి భుజముయొక్క ప్రక్కను; తాడి= ఆని; ధారుణిన్= భూమిపై; పడియెన్= పడింది.

తాత్పర్యం: గొప్పవాడయిన ఆ మణిమంతుడు బంగారుపిడితో వెలుగొందే ఆయుధమైన శక్తిని భీముడిపై విసిరాడు. ఆ శక్తి భీముడి భుజపార్వాన్ని తాకి నేలపై పడింది.

చ. గదు గొని భీముఁ దంత లయకాలక్షతాంతుడపాలె నేల గ్ర
క్షదల నదబ్లి నిల్చిన, నకంపితుడై మణిమంతుఁ డాజి దు
ర్ధుదుడు త్రిశాల మెత్తికొని మధ్యముపై ననలస్ఫులింగముల్
సెదరగ వైచే; దానిఁ జెఱిచెన్ ఘనుఁ దగ్గదచేత భీముఁడున్.

17

ప్రతిపదార్థం: భీమసేనుడు= భీమసేనుడు; అంతన్= అంతట; గదన్+కొని= గదను పట్టుకొని; లయ, కాల, కృతాంతుడు+అ+పోలె= ప్రశయ సమయంలోని యముడి వలె; నేల= భూమి; క్రక్కదలన్= మిక్కుటంగా కదలగా; అదల్చ, నిల్చినన్= ధట్టించి నిల్చగా; ఆజిన్= యుద్ధంలో; దుర్మరుదుడు= చెడు గర్వం కలవాడు; మణిమంతుడు= మణిమంతుడు; అకంపితుడు+ఖ= కంపం చెందని వాడై; త్రిశాలము= మాడు మొనలు గల బల్లిమును; ఎత్తికొని= చేత పుచ్చుకొని; అనల, స్ఫులింగముల్= నిప్పురవ్వలు; చెదరగ= ఇటువటు వ్యాపించగా; మధ్యముపైన్= భీముడిపై; వైచెన్= విసిరాడు; దానిన్= ఆ త్రిశాలాన్ని; ఘనుడు= గొప్పవాడు; భీముడున్= భీమసేనుడున్నా; ఆ+గద చేతన్= ఆ గద చేత; చెఱిచెన్= వమ్ము చేశాడు.

తాత్పర్యం: భీముడు తనచేత గదాయుధాన్ని ధరించి, ప్రశయకాలయముడివలె నేల కంపించేటట్లుగా ధట్టించి నిల్చాడు. మణిమంతుడు ఏ మాత్రం జంకకుండా యుద్ధంలో చెడ్డగర్వం కలవాడై త్రిశాలం చేతబట్టి నిప్పురవ్వలు చెదరేటట్లుగా భీముడిపై విసరి వైచాడు. భీముడు తన గదచేత ఆ త్రిశాలాన్ని విఫలం కావించాడు.

వ. ఇట్లు తనశక్తిశూలంబు లశక్తి నిహాతంపైనుఁ బలత్వక్త మదుండై మణిమంతుం దంతలక్షంబున కెగసిన. 18

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; తన, శక్తి, శూలంబులు= తన శక్తి, త్రిశాలం- అనే ఆయుధాలు; ఆ శక్తి= శక్తిలేక-లేదా - శక్తికానట్టి అనగా గదాయుధంచేత; నిహాతంబు+ఖన్= నాశనం చేయబడటంచేత; పరిత్వక్త మదుండు+ఖ= పూర్తిగా త్వయించిన గర్వం కలవాడై; మణిమంతుడు= మణిమంతుడు; అంతరిక్షంబునకున్= ఆకసానికి; ఎగసిన్= ఎగురగా.

తాత్పర్యం: ఈ రీతిగా, తాను ప్రయోగించిన గొప్ప ఆయుధాలైన ‘శక్తి’ ‘త్రిపూలం’ శక్తిచాలక, భీముడి ఆయుధాలచేత వమ్ము కావటంచేత, గర్వం ఉడిగి మణిమంతుడు ఆకసానికి ఎగిరాడు.

క. ‘పాశవకు పాశవకు’ మనుచు ము, పాశవీరుడు గద యమల్లి యమ్మణిమంతున్
లా వఱగ వైచె నగ్గద, తో వాడును బడియే బ్రతిపాతుం ఘై నేలన్.

19

ప్రతిపదార్థం: పోవకు= పోవద్దు; పోవకుము= వెళ్లిపోవద్దు; అనుచు= అని అంటూ; మహావీరుడు= (భీముడు) గొప్పవీరుడు; గద+అమర్భి= గదను పట్టుగా పట్టి; ఆ+మణిమంతున్= ఆ మణిమంతుడిని; లావు+అఱగన్= బలము త్రుంగేటట్టుగా; ఆ+గదతో= ఆ గదతో; వైచెన్= కొట్టడు; వాడును= ఆ మణిమంతుడును; ప్రతిపాతుండు+ఖ= ఆ విధంగా గదతో కొట్టబడినవాడై; నేలన్= పుడమిమీద; పడియెన్= పడ్డడు.

తాత్పర్యం: భీముడు ఆకసానికి ఎగిసి తప్పించుకొన జూచే ఆ మణిమంతుడితో. ‘పోవకు, పారిపోవు, అని అంటూ తనగదను త్రిప్పి ఆతనిపై విసరాడు. ఆ గదాఘూతంతో మణిమంతుడు నేలపై కూలి మరణించాడు.

క. పాశర మణిమంతుఁ డిట్లు స, మీరణసుతుచేతు భ్రాష్టమ్మతుఁ ఘై పడినన్
వారక పఱచిలి భయమును, నా రాక్షసు లార్తనాదు లై తూర్పునకున్.

20

ప్రతిపదార్థం: పోరన్= యుద్ధంలో; మణిమంతుడు= మణిమంతుడు; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; సమీరణ, సుతుచేతన్= వాయుపుత్తుడైన భీముడిచేత; ప్రాప్త, మృతుడు+ఖ= ప్రాప్తించిన మృత్యుపు కల వాడై అనగా మరణించి; పడినన్= పుడమిపై పడిపోగా; ఆ, రాక్షసులు= ఆ రక్కసులు; ఆర్త, నాదులు+ఖ= దుఃఖంతో దీనమైన స్వరాలను చేసేవారై అనగా ఏడుస్తా; తూర్పునకున్= తూర్పు దిక్కును; భయమునన్= భీతితో; పఱచిరి= పారిపోయారు.

తాత్పర్యం: యుద్ధంలో మణిమంతుడు ఈ రీతిగా భీముడిచేత మరణించటం చూచి, మిగిలిన రక్కసులు రోదిస్తా తూర్పుదెసగా భయంతో పారిపోయారు.

వ. అట ధర్మరాజు, భీముండు పాశయిన వలను ద్రోపదిచే నెఱింగి యార్షిష్టేషం డను మునివరు నాత్మంబున ధౌమ్యద్రోపదిప్రభుతులంబెట్టి, రోమశనకుల సహదేవయుతుండై తల్లిలశ్యంగం బెక్కెతుబేరసదన సమీపంబున నిజగదాఘూతపాతిత మణిమధాబి రాక్షస దారుణ రణమధ్యంబున నుస్తు మధ్యమునొద్దుకుం జనియే; నంత.21

ప్రతిపదార్థం: అటన్= అక్కడ; ధర్మరాజు; భీముండు; పాశయిన వలను= వెళ్లిన దిక్కును; ద్రోపదిచేన్= ద్రోపదివలన; నెఱింగి= తెలిసికొని; ఆర్షిష్టేషం డను+అను= ఆర్షిష్టేషం డను అనునట్టి; మునివరు+అశ్రమంబునన్= బుమిషేష్టుడియొక్క ఆశ్రమంలో; ధౌమ్య, ద్రోపది, ప్రభుతులన్+పెట్టి= ధౌమ్యుడు ద్రోపది మున్సుగు వారలను ఉంచి; రోమశ, నకుల, సహదేవ, యుతుండు+ఖ= రోమశడితో నకులుడితో సహదేవడితో కూడిన వాడై; తద్ద+గిరి, శ్యంగంబు+ఎక్కి- ఆ కొండకొనభూగాన్ని అధిరోహించి; కుబేర, సదన, సమీపంబునన్= కుబేరుడియొక్క ఇంటికి చేరువగా; నిజ, గదా+అఘూత, పాతిత, మణిమత్త+అది, రాక్షస, దారుణ, రణ, మధ్యంబునన్= తన గదయొక్క దెబ్బలచేత క్రిందపడి పాశయిన మణిమంతుడు మొదలైన రక్కసులతో కూడిన భయంకరమైన యుద్ధరంగ మధ్యభాగంలో; ఉన్న= నిలిచి ఉన్న; మధ్యము+బద్ధకున్= భీముడి దగ్గరకు; చనియెన్= వెళ్లడు; అంతన్= ఆ తరువాత.

తాత్పర్యం: అక్కడ, ధర్మరాజు భీముడు వెళ్లిన దిక్కును ద్రోషదివలన తెలిసికొన్నాడు. ఆర్షోషేషుడు అనే బుషిషేషుడి ఆశ్రమంలో ద్రోషదిని ధోమ్యుడిని ముస్కువారిని ఉంచి, ధర్మరాజు రోష నకుల సహదేవులతోపాటు ఆ కొండ శిఖరాన్ని అధిరోహించి, కుబేరుడి భవనానికి చేరువగా, తన గద తాకిడికి చచ్చి పడి ఉన్న మణిమంతుడు మొదలైన రాక్షసులతోకూడిన ఆ భయంకర రణరంగంమధ్య నున్న భీముడిని చూచి, అతడి దగ్గరకు వెళ్ళాడు. ఆ తరువాత.

క. హతశేషు లైన రాక్షసు । లతిరయమునఁ బాటి చెప్పి రఘ్వుడ యలకా
పతికి సవిస్తరముగ నిజ । మతిఁ బవనజువిక్రమంబు మణిమధ్వధయున్.

22

ప్రతిపదార్థం: హత శేషులు+ఐన= చావగా మిగిలి ఉన్న వారైన; రాక్షసులు= రక్కసులు; అతి, రయమున్= మిక్కిలి వేగంగా; పాటి= పరుగెత్తి; అప్పుడు+ల= వెంటనే; అలకాపతికిన్= అలక అనే పట్టణానికి అధిపతి అయిన కుబేరుడికి; నిజ, మతిన్= తను బుద్ధికి అనువైన రీతిగా; బవనజు, విక్రమంబు= వాయుపుత్రుడైన భీముడి పరాక్రమాన్ని గురించి; మణిమత్త+వధయున్= మణిమంతుడియొక్క సంహోదనాన్నిగురించి; సవిస్తరముగన్= వివరాలతో సహి; చెప్పిరి= చెప్పారు.

తాత్పర్యం: చావగా మిగిలిన రక్కసులు మిక్కిలి వేగంగా పరుగెత్తి, ఆ అలకాపురానికి అధిపతి అయిన కుబేరుడికి తను బుద్ధికి అందినంతమేరకు వాయుపుత్రుడైన భీముడి పరాక్రమాన్నిగురించి, మణిమంతుడి సంహోదనాన్నిగురించి వివరాలన్నిటితో విస్మించారు.

వ. దాని విని కుబేరుండు విష్ణుతుండై యాత్మగతంబున.

23

ప్రతిపదార్థం: దాని, విని= (చావగా మిగిలినవారు) చెప్పినదానిని విని; కుబేరుడు; విస్మితుండు+ఐ= ఆశ్చర్యపడిన వాడై; ఆత్మగతంబున్= తనలో.

తాత్పర్యం: భీముడి పరాక్రమప్రాభవాన్నిగురించి విని కుబేరుడు అచ్చేరువంది తనలో ఈ విధంగా తలపోశాడు.

క. ‘తలకక మును సాగంభిక , ములు గొని, యిప్పుడును దర్శమున నిందుల పు
వ్యులు గొని మణిమత్తబ్యుతులఁ , బలువుర వధియించె నెట్టి బలియుఁడో!’ యనుచున్.

24

ప్రతిపదార్థం: తలకక= జంకక; మును= ఇంతకుముందు; సాగంభికములు+కొని= పసిడి నెత్తావితామరపువ్యులు సంగ్రహించి; ఇప్పుడును= మరల నేడు; దర్శమున్= గర్యంతో; ఇందుల, పున్యలు= ఇచటి పూలను; కొని= గ్రిహించి; మణిమత్త+ప్రభుతుల్న్= మణిమంతుడు ముస్కువారిని; పలువురన్= పెక్క మందిని; వధియించెన్= సంహరించాడు; ఎట్టి= ఎటువంటి; బలియుఁడో= బలవంతుడో; అనుచున్= అని తలపోస్తా.

తాత్పర్యం: ‘ఇంతకుముందు ఈ భీముడు జంకుగొంకులు లేకుండా పసిడి తామరపువ్యులు కొనిపోయాడు. ఇప్పుడు ఈ పూలను సగర్యంగా సంగ్రహించి, మణిమంతుడు మొదలైన మహావీరులను సంహరించాడు. ఈతడు ఎంతటి బలవంతుడో కదా!’ అని తలపోస్తా.

వ. సురగరుడగంధర్వయక్షరాక్షసపొతుం డయి యక్షపుభుం డరుగుదెంచి పాండవులం గని, వాలిలోన
గదాక్షపాణ బాణబాణాసనధరుం డయి రణకాంక్ష నున్న మహావీరు మారుతాత్మజుం జూచి పరమప్రీతచిత్తుం డయిన.25

ప్రతిపదార్థం: సుర, గరుడ, గంధర్వ, యజ్ఞ రాక్షస, సహాతుండు+అయి= దేవతలు, గరుడులు, గంధర్వులు, యజ్ఞులు, రాక్షసులలో కూడిన వాడయి; యజ్ఞప్రభుండు= కుబేరుడు; అరుగుదెంచి= వచ్చి; పాండవుల్నే+కని= పాండవులను చూచి; వారిలోనన్= ఆ పాండవులలో; గదా, కృపాణ, బాణ, బాణాసన, ధరుండు+అయి= గద, కత్తి, అమ్ములు, విల్లు ధరించినవాడై; రణ, కాంక్షన్= యుద్ధంచేయాలని కోరిక గలవాడై; ఉన్న= ఉన్నటువంటి; మహావీరున్= గొప్పశారుడిని; మారుత+ఆత్మజున్= వాయుపుత్రుడైన భీముడిని; చూచి= కాంచి; పరమ, ప్రీత, చిత్తుండు+అయిన= మిక్కిలి సంతోషంతో కూడిన మనస్సు కలవాడైన.

తాత్పర్యం: అంత, కుబేరుడు సపరివారంగా, దేవతలు, గరుడులు, గంధర్వులు, యజ్ఞులు, రాక్షసులు తనను కొలువగా వచ్చి, పాండవులను చూచాడు. వారిలో భీముడు గద, కత్తి, అమ్ములు ధనువు ధరించి యుద్ధపు కోరిక గలవాడై నిలిచి ఉన్నాడు. ఆ మహావీరు డైన వాయుసుతుడిని చూచి కుబేరుడు మిక్కిలి సంతసించిన మనస్సు కలవాడైనాడు.

ఆ. అక్షుభేరునకు మహామతుల్ పాండవుల్ , మైక్కి: రంత ధర్మమూర్తి యైన ధర్మతనయుఁ జూచి తద్దయు దయతోడ , నిట్టు లనియో గిన్నదేశ్వరుండు.

26

ప్రతిపదార్థం: ఆ+కుబేరునకున్= ఆ కుబేరుడికి; మహామతుల్= గొప్ప బుద్ధికలవారు; పాండవుల్= పాండురాజుసుతులు; మైక్కిరి= నమస్కరించారు; అంతన్= అంతట; ధర్మమూర్తి+ఐన= రూపుగొనిన ధర్మం అయిన; ధర్మతనయున్+చూచి= ధర్మరాజును చూచి; కిన్నర+ఈశ్వరుండు= కిన్నరులకు ప్రభువు అయిన కుబేరుడు; తద్దయు= మిక్కటమైన; దయతోడన్= కరుణాతో; ఇట్లులు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: ఆ కుబేరుడికి బుద్ధిమంతులైన పాండవులు నమస్కరించారు. అంతట, ఆకారం ధరించిన ధర్మమైన ధర్మరాజును చూచి, కిన్నరులకు ప్రభువు అయిన కుబేరుడు మిగుల దయతో ఇట్లు పలికాడు.

విశేషం: పాండవులు విశ్ిష్ట వ్యక్తులు. ఎదుటివారు అవినయాన్ని ప్రకటించినా కయ్యానికి కాలు దుఖ్యానికి సిద్ధం. పెద్దలు ఎదురైతే వినయంతో నమస్కరించటం వారి సంస్కరం. ధర్మజుడు పెద్దలకు ముందుగా నమస్కరిస్తాడు, అందరి నమస్కరాలను తిరిగి పాండుతాడు. తమ్ములు అతడిని అనుసరిస్తారు.

వ. ‘అయ్యా! నీయనుజుండు మత్తియసఖుండైన మణిమంతు వధియించి నా కపకారంబు సేసె నని లజ్జింపవలవ; దభి యగస్త్వశాపనిమిత్తంబున నయ్య’ నని భీమసేను డాయంజిలిచి ‘నీ చేసినసాహసంబు నా కపకారంబు గావున నిన్ను మెచ్చితి’ ననిన నక్షుభేరునకుం గృతాంజలి యయి ధర్మతనయుం డి ట్లనియో.27

ప్రతిపదార్థం: అయ్యా!= ఆర్యా!; నీ+అనుజాండు= నీ తమ్ముడు; మత్త+ప్రియ, సఖుండు+ఐన= నాకు ఇప్పుడైన మిత్రుడైన; మణిమంతున్, వధియించి= మణిమంతుడిని సంహరించి; నాకు+అపకారంబు= నాకు కీడు; చేసెను+అని; లజ్జింపవలవదు= సిగ్గు చెంద వద్ద; అది= ఆ సంఘటన; అగస్త్య, శాప, నిమిత్తంబునన్+అయ్యెన్= అగస్త్యుడియెక్క శాపం కారణంగా జరిగింది; అని= అని చెప్పి; భీమసేనున్= భీముడిని; డాయన్+ప్రియిచి= దగ్గరకు (చేరేటట్లు) అప్పొనించి; నీ, చేసిన, సాహసంబు= నీవు ఒనరించిన తెగువ; నాకు+అపకారంబు= నాకు మేలు; కాపున= కాబట్టి; నిన్ను, మెచ్చితిన్= నిన్ను గారవించాను; అనిసన్= అని చెప్పగా; ఆ+కుబేరునకున్; కృత+అంజలి+అయి= చేయబడిన నమస్కరం కలవాడై; ధర్మతనయుండు= ధర్మసుతుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: ‘అయ్యా! నీ తమ్ముడు నా ప్రియమిత్రుడిని సంహరించి నాకు కీడు చేశాడని సిగ్గు చెందవద్దు; అది అగ్స్టుముని ఇచ్చిన శాపం కారణంగా జరిగింది’ అని చెప్పి భీముడిని తనదగ్గరికి ఆహ్వానించి, ‘నీవు చేసిన సాహసం వలన, నాకు జరిగింది ఉపకారమే కాబట్టి నేను నిన్ను మెచ్చాను’ అని చెప్పాడు. ధర్మరాజు కుబేరుడికి నమస్కరించి ఈ విధంగా అన్నాడు.

అ. ‘ఇట్లే శాప మమ్మునీంద్రుండు దా నేల, యిచ్చే? దాని నాకు నెఱుగు జెప్పు’
మనిన విస్తరించి యమరాజునుతునకు, నక్కబేరుఁ డిట్లు లనుచుఁ జెప్పు’

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లే శాపము= ఇటువంటిశాపం; ఆ+ముని+ఇంద్రుండు= ఆ బుమిషైప్పుడు; తాన్+ఏల+ఇచ్చు?= తాను ఎందుకు ఇచ్చాడు?; దానిన్= ఆ ఆకథను; నాకు+ఎఱుగెన్+చెప్పుము= నాకు విశదంగా చెప్పుము; అనినన్= అని అడుగా; విస్తరించి= వివరించి; యమరాజ సుతునున్= యమధర్మరాజు కుమారుడైన ధర్మరాజుకు; ఆ+కుబేరుండు; ఇటులు+అనుమన్+చెప్పున్= ఈ క్రింది విధంగా వివరించి చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ‘ఈ విధమైన శాపాన్ని మునిశైప్పు డైన అగ్స్టుడు ఎందుకు ఇచ్చాడు? ఆవిషయాన్ని నాకు సవిస్తరంగా చెప్పుము’ అని అడుగగా యమధర్మరాజునుతుడైన ధర్మరాజుకు కుబేరుడు ఈ విధంగా తెలిపాడు.

ఖ. ‘తొట్టికుశావతి యను పుణ్యనదీతీరంబున నమరులెల్ల సత్రయాగంబు సేయుచుండి నన్ను రావించిన నేనును బుష్టుకవిమానారూఢుండ వైత్తిశతమహాపద్మసంభ్యల యక్కరాక్షసబలంబుతో గగనగతి సందులకుఁ బోవునెడ నూర్ధ్వబాహుండై యమునా తీరంబున సుగ్రతపంబు సేయుచున్న యగ్స్టుమహామునిమీద నా ప్రియసభుం డైన మణిమంతుం డెబుంగక నిష్టివనంబు సేసిన నలిగి యమ్మునివరుండు నా కిట్లనియో.

ప్రతిపదార్థం: తొల్లి= పూర్వం; కుశావతి+అను= కుశావతి అనే పేరుకల; పుణ్య, నదీ, తీరంబునన్= పుణ్యాన్ని ఇచ్చే ఏటిగట్టుదరిని; అమరులు+ఎల్లన్= వేల్పులు అందరు; సత్రయాగంబు+చేయుచుండి= సత్రయాగం అనే యజ్ఞాన్ని చేస్తూ; నన్ను, రావించినన్= నన్ను ఆహ్వానించి రప్పించగా; ఏనును= నేనుమ్మా; పుష్పక, విమాన+అరూఢుండను+ఇ= పుష్పకమనే పేరుకల విమానాన్ని అధిరోహించి వై; త్రి, శత, మహాపద్మ, సంభ్యల= మూడువందల మహాపద్మ సంభ్యలు కల; యక్క, రాక్షస, బలంబుతోన్= యక్కలు రాక్షసులు ఐన భటులతో; గగన గతిన్= ఆకాశమార్గాన; అందులకున్= ఆ సత్రయాగానికి; పోవు+ఎడన్= వెళ్ళేటపుస్తు; ఊర్ద్వ+బాహుండు+ఇ= ఎత్తిన చేతులు కలవా డై; యమునా, తీరంబునన్= యమునానదిగట్టున; ఉగ్ర, తపంబు= కరిన మైన తపస్సు; చేయుచున్న+అగ్స్టుమహాముని మీదన్= చేస్తున్నటువంటి అగ్స్టుమహార్షి పైన; నా ప్రియసభుండు+ఇన్= నాకు అనుగునెచ్చేలి అయిన; మణిమంతుండు= మణిమంతుడు; ఎఱుంగక= తెలియక; నిష్టివనంబు+చేసినన్= ఉమ్మివేయగా; అలిగి= ఆగ్రిహించి; ఆ+ముని, వరుండు= ఆ బుమిషైప్పుడు; నాకు+ఇట్లు+అనియెన్= నాతో ఈ రితిగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: “పూర్వకాలంలో కుశావతి అనే పుణ్యనదీతీరాన వేల్పులు అందరు సత్రయాగాన్ని చేస్తూ నన్ను ఆహ్వానించారు. నేను పుష్పకవిమానం అధిరోహించి మూడువందల మహాపద్మసంభ్యలు గల యక్కరాక్షసపరివారంతో బయలుదేరాను. మేము గగనమార్గాన పయనిస్తూ ఉండగా భూమిపై యమునాతీరంలో ఆగ్స్టుమహార్షి చేతులు పైకెత్తికొని, కరోర మైన తపస్సును చేస్తూ ఉన్నాడు. అప్పుడు నా అనుగుచెలికాడు మణిమంతుడు తెలియక ఉమ్మివేశాడు. అది అగ్స్టుమహార్షిపైన పడింది. అందుకు ఆగ్రిహించి నాతో ఆ మహార్షి ఇట్లా పలికాడు.

అ. ‘నీవు సూచుచుండ నీ యిష్టు డిమ్ముణి ; మంతుఁ డిపుడు దసదు మదముపేళ్ళు
నన్న నరయ కుమిసె నామీద కష్టదు ; ర్ఘుదు పాలియు నొక్క మనుజుచేత.

30

ప్రతిపదార్థం: నీపు+చూచుచు+ఉండడ్= నీవు చూస్తూ ఉండగనే; నీ+ఇష్టుదు= నీ అనుగునెచ్చెలి; ఈ+మణిమంతుఁడు= ఈ మణిమంతుడు; ఇపుడు= ఇప్పుడు; తనదు, మదము, పేరిగైన్= తన గర్వంయొక్క అతిశయంచేత; నన్నన్= నన్న; అరయక= చూడకుండగా; నామీద= నాపై; ఉమిసెన్= ఉమిగైశాడు; కష్ట దుర్ఘుదుఁడు= ఇతరులకు నొప్పి కలిగించే చెడ్డ గర్వంకలవాడు (మణిమంతుడు); ఒక్క, మనుజుచేతన్= ఒక మనుషుడిచేత; పాలియున్= చచ్చిపోతాడు.

తాత్పర్యం: నీ సమక్కంలోనే నీవు చూస్తూ ఉండగనే నీ అనుగునుటుడు ఈ మణిమంతుడు మదాతిశయంతో నన్న చూడకుండ నామీద ఉమిగైశాడు. ఇతరులకు నొప్పి గలిగించే చెడ్డమదంగిల ఆ మణిమంతుడు ఒక మనుషుడిచేతిలో చచ్చుగాక!

వ. మతియు నీ యక్క రాక్షస బలంబులు వానిచేత నిహాతు లగుదు; లింగులతంబు ద్విర్భునంబునం జాయు ననియెం గాపున నిట్టి శాపఫలంబునకు నీ యనుజండు నిమిత్తం బయ్యే’ నని చెప్పి, వెండియు ని ట్లనియె ‘ధృతియును దాక్కుంబును దేశకాలంబులును బరాక్రమంబును మంత్రవిధానంబు నను పంచవిధాంగంబు నెఱింగిన క్షత్రియుండు ధర్మవిదుండై ధరణిచక్రంబు నిర్వక్రమంబుగా రక్షించి పుణ్యలోకంబు పడయుఁ; గర్వవిశేషంబు లెఱుంగక వ్యధారంభుం దై సాహసంబున వర్తల్యవానికిం బాతకం బగుట నిశ్చయంబు.31

ప్రతిపదార్థం: మతియు= ఇంకను; నీ, యక్క, రాక్షస, బలంబులు= నీయెక్క యక్కులు రక్కుసులు అయిన భటులు; వానిచేతన్= ఆ మనుజడిచేత; నిహాతులు+అగుదురు= సంహారించబడతారు; ఈ+దురితంబు= ఈ పాపం; తద్వ+దర్శనంబునన్= ఆతడిని చూడటం వలన; పాయును= పోతుంది; అనియెన్= అని చెప్పాడు; కాపున్= కాబట్టి; ఇట్టి, శాప, ఫలంబునకున్= ఈ విధమైన శాపంయొక్క ఫలితానికి; నీ+అనుజండు= నీ తమ్ముడు; నిమిత్తంబు+అయ్యెన్= కారణం అయినాడు; అని= అంటూ; చెప్పి= పలికి; వెండియున్= మరల; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు; ధృతియును= కైర్యమున్నా; దాక్కుంబును= సమర్థతయున్నా; దేశ, కాలంబులు= స్థలమున్నా సమయమున్నా; పరాక్రమంబును= శౌర్యమున్నా; మంత్ర విధానంబును= రహస్యాలోచన; అను= అనెడి; పంచవిధ+అంగంబున్= అయిదు తీరులు కల విధానాన్ని; ఎటింగిన= తెలిసిన; క్షత్రియుండు= ప్రభువు; ధర్మ, విదుండు+ఖ= ధర్మాన్ని ఎరిగినవాడై; ధరణి చక్రంబు= భూమండలాన్ని; నిర్వక్రమంబుగాన్= వంకరలేకుండ బుబుమార్గంలో; రక్షించి= కాపాడి; పుణ్య, లోకంబు+పడయున్= పుణ్యం ఆర్జించేవారు పోయేగతులు పొందుతాడు; కర్మ, విశేషంబులు+ఎఱుంగక= చేసేపనులందలి ఆంతర్యం తెలియక; వృథా+అరంభుండు+ఖ= వ్యాఘ ప్రయత్నాలు కలవాడై; సాహసంబునన్= తెగువతో; వర్తల్యవానికిన్= నడుచునట్టి వాడికి; పాతకంబు+అగుట= పాపం దాపురించటం; నిశ్చయంబు= తప్పదు.

తాత్పర్యం: ఇంకను, నీ యక్క రాక్షసభటులు ఆ మనుజడిచేత సంహారించబడతారు! ఆ పాపం ఆతడిని చూడటంచేత తీరిపోతుంది! అని చెప్పాడు. కాబట్టి నీ తమ్ముడు, మణిమంతుడిచావుకూ, నా యక్కరాక్షస బలాలు చనిపోవటానికి నిమిత్తమాత్రుడే. అది ఆ శాపఫలం’- అని చెప్పి మరల ఇట్లు వచించాడు. ‘1.ధైర్యం 2. సామర్థ్యం 3. దేశకాలాలు 4. శౌర్యం 5. రహస్యమంత్రాంగం అనే పంచవిధమైన రాజనీతి అంగాలను తెలిసిన ప్రభువు భూచక్రాన్ని సవ్యంగా పరిపాలించి పుణ్యగతులను పొందుతాడు. చేసేకర్మలోని ఆంతర్యాన్ని తెలిసికొనక తెగువతో వ్యాఘమైన ప్రయత్నాన్ని చేసేవాడికి పాపం సంక్రమించటం తప్పదు.

విశేషం: వరిపాలన=ధైర్యం+దక్షత+దేశకాలపరిగణన+పరాక్రమం+రహస్యమంత్రాంగం- ఇది కుబేర రాజనీతి. కేవల పరాక్రమప్రదర్శన రాజనీతి కాదు - అనే పొచ్చరిక మరువరానిది.

**క. కావున నిరతమ్ము మరు , ద్రోవాత్మజు సౌహస్త్రికద్వాత్తి గాకుండన్
భూవల్లభ! శిక్షింపుము , నీ విమలజ్ఞానధర్మానిష్టితబుభ్రిణ్ణన్.**

32

ప్రతిపదార్థం: కావునన్= కాబట్టి; భూవల్లభ!= భూమికి భర్త వయిన రాజు; మరుత్త+దేవ+ఆత్మజన్= వాయుదేవుడి పుత్రుడైన భీముడిని; నిరతమ్ము= ఎల్లప్పుడును; సాహస+విక ధృతి= తెగువను మాత్రమే ప్రదర్శించే ధైర్యశాలి; కాకుండన్= కాకుండగా; నీ, విమల, జ్ఞాన, ధర్మ, నిష్ఠిత, బుద్ధిన్= నీదైన నిర్వులమైన జ్ఞానంతో ధర్మంతో కూడిన ఆలోచనతో; శిక్షింపుము= ప్రభోధించుము.

తాత్పర్యం: భూమికి ప్రభువైన ఓ ధర్మరాజు! నీవు నిర్వులమైన జ్ఞానంతో ధర్మంతో కూడిన బుద్ధిమంతుడవు, పరాక్రమాన్ని ప్రదర్శించటానికి వీలుచాలులు ఎరుగ వలయును. కావున, నీ తమ్ముడైన వాయుదేవుడిపుత్రుడిని కేవలం తెగువనుమాత్రమే ప్రదర్శించే ధైర్యశాలి కాకుండగా ప్రభోధించుము.

వ. నిన్నను నీ తమ్ములను ధర్మానిల శక్తాశ్వినులు రక్షించునట్ల యే నెప్పుడు రక్షింతు; నా నియోగంబున మత్తలిచారకులు మీకు నిత్యంబును నన్న పానాదులు దెచ్చియిచ్చుచుండ నార్షిష్మాతమంబున నొక్కఫక్షంబు వసియించునది.

33

ప్రతిపదార్థం: నిన్నను= నిన్నను; నీ తమ్ములను= నీ సహోదరులను; ధర్మ+అనిల, శక్ర+ఆశ్వినులు= యముడు, వాయువు, ఇంద్రుడు, అశ్వినీదేవతలు; రక్షించునట్ల+ల= కాపాడేటట్లుగనే; ఏనును= నేనున్నాను; రక్షింతున్= కాపాడతాను; నా నియోగంబునన్= నా పనుపువలన; మత్త+పరిచారకులు= నా సేవకులు; మీకున్= మీకు; నిత్యంబును= ప్రతిదినమూ; అన్న, పాన+అదులు= అన్నం నీరు మున్నగునవి; తెచ్చి+ఇచ్చుచు+ఉండన్= తీసికొనివచ్చి మీకు ఇస్తూఉండగా; ఆర్షిష్టిషణ+ఆశ్రమంబునన్= ఆర్షిషణ మనియెక్కు ఆశ్రమంలో; ఒక్కపక్షంబు= పదునైదు రోజులు; వసియించునది= నివసించండి.

తాత్పర్యం: నిన్నను, నీ తమ్ములను యమధర్మరాజు, వాయుదేవుడు, ఇంద్రుడు ఆశ్వినులు కాపాడేటట్లుగానే నేను కూడా మిమ్మల్ని రక్షించగలను, నా ఆజ్ఞాఖోప్సున నా సేవకులు మీకు ప్రతిదినం అన్నం నీళ్ళు మొదలైనవి సమకూర్చలరు. మీరు పదునైదుదినాలు ఆర్షిషణ మహార్షి ఆశ్రమంలో నివసించండి.

సి. ‘మానితయసుడు భీమానుజం డర్మసుం , డమరులచేత దివ్యాస్తతతులు
వడసి దేవేశ్వరుకడ నున్నవాా; డతం , దుపకాలి యయ్య దేవోత్తమునకు;
సప్తమేధాధ్వరప్రాప్తవ్యాదు ధర్తు , మతి భవత్తిష్టపితామహపుఁడు ఘనుఁడు
శంతసుఁ డతనిచే సంతర్పితుం డయ్యు; , గుఱుకొని మీదైన కుశల మడిగె;

ఆ. నరుగుదెంచు నింత కయ్యర్చునుండు మీ , కజ్ఞమతార్థసిద్ధి యగును సిద్ధ’
మని యెఱుంగఁ జెప్పి యలకాధినాధుండు , యక్షగణముతోడ నలిగె నంత.

34

ప్రతిపదార్థం: మానితయసుడు= మన్మించబడిన కీర్తికలవాడు; భీమ+అనుజుండు= భీముడికి తమ్ముడు- అనగా, అర్జునుడు; అమరులచేతన్= వేల్పులచేత; దివ్య+అప్ర, తతులు= దివ్యాలైన ఆయుధాల సముదాయాలు; వడసి= పాంది; దేవ+శాస్త్రరుక్షన్=

దేవేంద్రుడి దగ్గర; ఉన్నవాడు= ఉన్నాడు; దేవ+ఉత్తమునకున్= దేవేంద్రుడికి; అతండు= అతడు; ఉపకారి+అయ్యెన్= మేలుచేకూర్చినవాడు అయినాడు; సప్త మేధ+అధ్యర, ప్రాప్త, పుణ్యాడు= ఏడు అశ్వమేధ యూగాలు చేయటంచేత లభించిన పుణ్యం కలవాడు; ధర్మమతి= ధర్మంతో కూడిన బుద్ధికలవాడు; భవత్+పిత్ర పితామహుడు= మీ తండ్రికి తాతపనవాడు; ఘనుఁడు= గొప్పవాడు; శంతనుఁడు= శంతనుడు అనే ప్రభువు; అతనిచేన్= ఆ అర్జునుడి చేత; సంతర్పితుండు+అయ్యెన్= సంతృప్తిచెందింపబడిన వాడైనాడు; గుఱుకొని= పూని; మీదైన= మీయెక్కు; కుశలము= క్షేమాన్ని గురించి; అడిగెన్= అడిగాడు; ఆ+అర్జునుండు= ఆ అర్జునుడు; ఇంతకు= ఇప్పుడు; అరుగుదెంచున్= వస్త్రాడు; మీకు+అభిమత+అర్థసిద్ధి+అగును= మీరు కాంక్షించే కోరిక మీకు ఈడేరుతుంది; సిద్ధము+అని= జరిగినట్టే అని; అలకా+అధినాథుండు= అలకాపట్టణానికి ప్రభువు అయిన కుబేరుడు; ఎఱుంగెన్+చెప్పి= తెలిసేటట్లు చెప్పి; యష్ట, గణముతోడన్= యష్టుల సముదాయంతో; అరిగెన్= వెళ్ళాడు; అంతన్= అంతట.

తాత్పర్యం: గౌరవించబడిన కీర్తిగల అర్జునుడు వేల్పులచేత దివ్యాప్తాలను పొందాడు. ఇప్పు డతడు దేవేంద్రుడి కడ ఉన్నాడు; అతడు దేవేంద్రుడికి మేలు చేసినవా డైనాడు; అంతేగాక, మీ తండ్రిగారికి తాతగారైనట్టి వాడున్నా, ఏడు అశ్వమేధయూగాలు చేసి పుణ్యాన్ని ఆశ్రించినవాడున్నా అయిన శంతనునిచేత మన్మించబడినాడు. ఆయన మీ అందరి కుశలమడిగినాడు. మీ సోదరుడైన ఆ అర్జునుడు ఇప్పుడు మీదగ్గరకు రావటానికి సిద్ధంగా ఉన్నాడు. మీ కోరికలు ఈడేరగలవు. అన్నియు మీకొరు సంస్థం'- అని పొండవులను అభినందించి కుబేరుడు యష్టగణాలతోపాటు నిష్టు-మించాడు; అంతట.

వ. ఇట్లు ధర్మరాజు కుబేరునాదేశంబున నార్షిష్మాశ్రమంబున సున్న నాతనికి నొక్కనాఁడు ధోమ్యండు నిజంగుళి సుత్తరభిగ్భూగంబు సూపుచు ని ట్లనియె.

35

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈవిధంగా; ధర్మరాజు, కుబేరు+ఆదేశంబునన్= కుబేరుడి యొక్క ఆనతిచొప్పున; ఆర్షిష్మా+అశ్రమంబునన్+ఉన్నాన్= ఆర్షిష్మాబడియొక్క ఆశ్రమంలో ఉండగా; అతనికెన్= ఆ ధర్మరాజుకు; ఒక్క, నాఁడు= ఒక రోజున; ధోమ్యండు= ధోమ్యమహార్షి; నిజ+అంగుళిన్= తన చూపుడు వ్రేలితో; ఉత్తరదిక్+భాగంబు= ఉత్తర దిక్కుశైపు; చూపుచున్= చూపిస్తూ; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా ధర్మరాజు కుబేరుడి ఆనతిచొప్పున ఆర్షిష్మాబడి ఆశ్రమంలో నివసిస్తూ ఉన్నాడు. అంత, ఒకనాడు ధోమ్యమహార్షి తన చూపుడువ్రేలితో అతడికి ఉత్తరదిక్కును చూపిస్తూ ఇట్లు అన్నాడు.

క. ‘అది మందరనగ మక్కడ , నది మేరుగిలీంద్ర మమ్మహశైలము నె న్నిధిక్కుల వసియింతురు , త్రిదశేషరు దొణ్ణి యష్టదిక్కాలవరుల్.

36

ప్రతిపదార్థం: అది= అదిగో అది; అక్కడన్= అచట ఉన్నది; మందర, నగము= మందరం అనే పేరుకల కొండ; అది= అది; మేరుగిరి+ఇంద్రము= మేరువు అనే పేరుకల గొప్పకొండ; ఆ+మహశైలము= ఆ గొప్ప కొండయొక్క; ఎన్నిది దిక్కులన్= ఎనిమిది దిక్కులలోను; త్రిదశ+ఈశ్వరున్+తొట్టి= దేవేంద్రుడు మొదలుగా కల; అష్ట+దిక్+పాలవరుల్= ఎనిమిది దిక్కులను పాలించే అధిష్టతులు; ఎన్నిది దిక్కులన్= ఎనిమిది దిక్కులలోను; వసియింతురు= నివసిస్తూ ఉంటారు.

తాత్పర్యం: ‘అదిగో! చూడుము. అది మందరపర్యతం, అల్లదిగో! అదియే మేరుపర్యతం, ఈ గొప్పకొండకు ఎనిమిదివైపుల దేవేంద్రుడు మున్నగు అష్టదిక్కాలకులు వసిస్తారు.

చ. కనకగీలం బ్రద్రజీణముగా శరీభాస్నాన్తారకాగణం
బనవరతంబుఁ లిమ్మరు మహామునిసప్తకమండలంబుతో
ననఘ! తటీయతుంగశిఖాగ్రమునందుఁ బయోరుహంస
త్రినయన విష్ణు లుండుదురు దేవగణంబులు గొల్చుచుండగన్.' 37

ప్రతిపదార్థం: అనఘ!= పాపరహితుడవైన ఓ ధర్మరాజు!; శశి, భాస్వర, తారక, గణంబు= చంద్రుడు, సూర్యుడు నష్టతసముదాయాలు; మహాముని, సప్తక, మండలమృతోన్= గొప్పబుములు ఏడుగురు కల వలయంతో; కనకగిన్= పసిడికొండను- మేరుపర్వతాన్ని; అనవరతంబున్= ఎల్లప్పుడును; ప్రద్రజీణముగాన్= ఎడమనుండి కుడివైపునకు; త్రిమ్మరు= తిరుగుతూ ఉంటారు; తదీయ, తుంగ, శిఖర+అగ్రమునందున్= ఆ మేరుపుయొక్క ఎత్తయిన శిఖరంయొక్క పైభాగంలో; పయోరుహంస, త్రినయన, విష్ణులు= పద్మం ఆసనంగా కల బ్రహ్మదేవుడున్నా, మూడుకన్నులు కల శివుడున్నా, విష్ణుపున్నా; దేవగణంబులు= వేల్పుల గుంపులు; కొల్చుచుండగన్= ఆరాధిస్తూ ఉండగా; ఉండుదురు= ఉంటారు.

తాత్పర్యం: ఓ పాపరహితుడా! మేరుపర్వతంచుట్టా ఎల్లప్పుడు చంద్రుడు, సూర్యుడు, నష్టతసముదాయం, సప్తర్మి మండలంతో పాటు ప్రద్రజీణాలు చేస్తూ ఉంటారు. ఆ పసిడికొండకొన్నా పద్మం ఆసనంగా కలబ్రహ్మదేవుడు, మూడుకన్నులు కల పరమశివుడు, విష్ణుదేవుడు, వేల్పులసమూహాలు సేవిస్తూ ఉండగా కొలువుదీరి ఉంటారు.'

విశేషం: మేరుపర్వతం ఉత్తరాన కలదని ప్రాచీనవేదవాజ్గ్యయన్నేశం. ఉత్తరధ్రువానికి సూర్యచంద్రులు, నష్టతసముదాయం సప్తర్మిమండలం ప్రద్రజీణం చేస్తున్నట్లు తిరగటం నలీనభాగోళివేత్తలు న్నేశించినట్టిదేకదా! ప్రాచీనుల ఖగోళశాస్త్రపరిజ్ఞానానికి ఈ వర్ణన ఒక ఉండాహారణం.

వ. అని చెప్పుచుండఁ బాండవు లం డిక్కమాసంబు నివాసంబు సేసి: రంత. 38

ప్రతిపదార్థం: అని= అంటూ (అవిధంగా); చెప్పుచుండన్= వర్ణిస్తూ ఉండగా; పాండవులు= పాండురాజుకుమారులు; అందున్= ఆ ఆశ్రమంలో; ఒక్కమాసంబు= ఒకనెల; నివాసంబు+చేసిరి= నివసించారు; అంత= అమీద.

తాత్పర్యం: అని చెప్పుతూ ఉండగా పాండవులు ఆ ఆశ్రమంలో ఒకనెల నివసించారు.

ఉ. అంబర మాత్సుభీష్టినివహంబున నొప్పిగ మాతలిష్టయు
క్తం బగు దివ్యకాంచనరథంబు లసచ్ఛపలాంశుపుంజ ర
మ్యం బగు దాని నెక్కి ధృతిమందరుఁ డింద్రసుతుండు నాకలో
కంబునుండి వచ్చే బ్రవికారితెజ్జుఁ డినప్రకాశుఁ దై. 39

ప్రతిపదార్థం: ధృతి, మందరుఁడు= ధైర్యంలో మందరపర్వతం వంటివాడు; ప్రవికాశిత తేజఁడు= మిరుమిట్లుకొల్పేడి వర్షస్సు కలవాడు; ఇంద్ర, సుతుండు= ఇంద్రుడి కుమారు డైవ అర్జునుడు; అంబరము= ఆకాశం; ఆత్మదీష్టినివహంబునన్= తన డైవ వెలుగుల సముదాయం చేత; ఒప్పుగన్= శోభిల్లగా; లసత్త+చపలా+అంప, పుంజ, రమ్యంబు+అగుదానిన్= దేదీప్యమానంగా ప్రకాశిస్తున్న మెలుపుల యొక్క కాంతుల సమూహాలను పోలి సాగ్నె ఉన్న దానిని; మాతలి, ప్రయుక్తంబు+అగు= మాతలి (దేవేంద్రుడి రథసారథి) చేత సదుపబడిన; దివ్య, కాంచన, రథంబు= దేవలోకానికి సంబంధించిన బంగారుతేరు; ఎక్కు= అధిరోహించి; ఇన్ప్రకాశుఁడు+పి= సూర్యుడివంటి ప్రకాశం కలవాడై; నాక లోకంబున నుండి= స్వగలోకంమండి; వచ్చెన్= వచ్చాడు.

తాత్పర్యం: ఛైర్యంలో మందరపర్యతంతో పోల్చుతగినవాడు, లెస్సగా ప్రకాశించే తేజస్సు కలవాడు, దేవేంద్రుడి కుమారుడు అయిన అర్జునుడు- మిరుమిట్లుగొలిపే మెరుపులవంటి కాంతి సమూహోలతో సుందరమై, మాతలి నడుపుతున్న దివ్యకాంచన రథాన్ని అధిరోహించి, సూర్యుడివలె వెలుగుతూ స్వర్గాలోకంసుండి వచ్చాడు.

వ. ఇట్లు చనుదెంచి ధనంజయుండు రోమశధోమ్యధర్జజభీముసేనులపాదంబులకుం బరమభక్తి మైక్షమినుపనుతులయిన కవల నెత్తి కౌగిలించుకొని, ద్రౌపదిహృదయనయనాంబుజంబుల కానీదంబు సేయుచున్నంత, నందఱు సంతసిల్లి మాతలి నతిష్ఠీతిఁ బూజించిన, నతండును దివ్యరథంబు గొని దివంబున కలగే; నష్టి యవసరంబున. 40

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు+ఈ= విధంగా; చనుదెంచి= వచ్చి; ధనంజయుండు= అర్జునుడు; రోమశ, ధౌమ్య, ధర్మజ, భీమసేనుల, పాదంబులకున్= రోమశడి, ధౌమ్యడి, ధర్మజుని, భీమసేనుడి పాదాలకు; పరమ, భక్తిన్= మిక్కిలి భక్తితో; మైక్షమి= నమస్కరించి; వినయ+అవనతులు+అయిన= వినయంతో వంగి నమస్కరించినవారలైన; కవలన్= (నకులసహదేవులను) జంటను; ఎత్తి= పైకి లేవనెత్తి; కౌగిలించుకొని= ఆలింగనం సల్పి; ద్రౌపది, హృదయ, నయన+అంబుజంబులకున్= ద్రౌపదియొక్క మసస్సు, కన్నలు అనే పద్మాలకు; ఆనందంబు+చేయుచున్నంతన్= గొప్ప సంతోషాన్ని కలిగిస్తూ ఉండగా; అందఱు= పాండవ బృందంలోని వారందరును; సంతసిల్లి= సంతోషించి; మాతలిన్= దేవేంద్రుడి రథసారథిని; అతి ప్రీతిన్= మిక్కిలి ప్రేమతో; పూజించినన్= అర్పించగా; అతండును= ఆ మాతలియు; దివ్యరథంబు+కొని= దేవతారథాన్ని తీసికొని; దివంబునకున్= స్వర్గానికి; అరిగెన్= వెళ్ళాడు; అట్టి+అవసరంబునన్= అటువంటి సమయంలో.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా అర్జునుడు స్వర్గాలోకంసుండి భూలోకానికి వచ్చాడు. అతడు రోమశడికి, ధౌమ్యడికి, ధర్మజడికి, భీమసేనుడికి, పాదమస్కారాలు చేసి, తనకు వినయంతో వంగి పాదమస్కారం చేసిన నుమలసహదేవులను ఎత్తి కౌగిలించుకొన్నాడు. ఆ దృశ్యం ద్రౌపదిహృదయానికి, కన్నలకూ మిక్కిలి ఆనందాన్ని కలిగించింది. అందరూ సంతసిల్లారు. పాండవ బృందంలోని వారందరూ మాతలిని సత్కరించి మన్మించారు. మాతలి దివ్యరథాన్ని తీసికొని స్వర్గాలోకానికి తిరిగి వెళ్ళాడు. ఆ సమయంలో.

క. దిననాథుఁ దస్తుగిలిఁ బొం , దిను జీకటీఁ బాచి యాత్మతేజమున బిగం
గనల విభూషించుచు రజ , నినాథకలహంస గగననిమ్మగ నొప్పెన్. 41

ప్రతిపదార్థం: దిన నాథుడు= సూర్యుడు; అస్తుగిలిన్= పడమటికొండను, సహ్యదిని; పొందిన్= చేరగా; చీకటిన్= అంధకారాన్ని; పాచి= త్రోసి; ఆత్మ, తేజమునన్= తనదైన వెలుగుచేత (వెన్నెలచేత); దిక్+అంగనల= దిక్కులు అనే వనితలను; విభూషించుచున్= అలంకరిస్తూ; రజనినాథ, కలహంస= చంద్రుడు అనే రాజహంస; గగన నిమ్మగ్= ఆకాశంలనేనదిలో; ఒప్పెన్= శోభిల్లాడు.

తాత్పర్యం: సూర్యుడు అస్తుమించాడు. అప్పుడు చీకటిని తొలిగిస్తూ తన వెన్నెలచేత దిక్కులు అనే వనితలను అలంకరిస్తూ, చంద్రుడు అనెడి కలహంస ఆకాశమనే నదిలో శోభిల్లాడు.

విశేషం: అలం: రూపకం.

- ఉ. ఆరాత్రి యర్షునుం దసుజులనందఱ నొద్దబెట్టుకొని యష్టపూర్వకథలు సెప్పుచు శయనించే; నంతర్బుభాతం బగుడు సిద్ధమునిగణంబులయు రోమశధామ్యులయుఁ దమ్ములయుఁడ్ ధర్మతనయుండు సుఖోపవిష్టుం డై యుస్సుంత.

42

ప్రతిపదార్థం: ఆ రాత్రి= ఆ రేయి; అర్షునుండు; అనుజులన్+అందఱన్= సోదరులను అందరిని; ఒద్దన్+పెట్టుకొని= దగ్గరగా ఉంచుకొని; ఇష్ట+పూర్వ+కథలు= తమకు ప్రీతికరమైన, లోగడ జరిగిన గాథలను; చెప్పుచు; శయనించేన్= పరుండినాడు; అంతన్= అటుపిమృటు; ప్రభాతంబు+అగుడున్= తెల్లవారటంచేత; సిద్ధ, ముని, గణంబులయు= తపస్సు పూర్తి అయి పరిణాతి చెందిన బుమల సమాహాలతో; రోమశ ధామ్యులయున్= రోమశడితో ధామ్యుడితో; తమ్ములయున్+తోడన్= సోదరులతోడ; ధర్మ తనయుండు= ధర్మరాజు; సుఖ+ఉపవిష్టుండు+ఖ= సుఖంగా కూర్చొని; ఉన్నంతన్= ఉండగా.

తాత్పర్యం: ఆ రేయి అర్షునుడు సోదరు లందరితో కలిసి శయనించి, వారికి నచ్చిన పూర్వకథలు చెప్పి వారిని అలరించాడు. అంతట తెల్లవారిన పిమృటు ధర్మరాజు, తపస్సులో పరిపూర్వత చెందిన మహర్షులతో, ధామ్యుడితో రోమశడితో, సహోదరులతో కూడి సుఖంగా కూర్చొని ఉండగా.

ఇంద్రుడు పాండవులయొద్దకు వచ్చుట (సం. 3-162-5)

- సీ. బోరన సురదుందిభుల నినాదంబులు, గిస్తురగంధర్వగీతరవము లెసంగ సహార్షుస్తోందుముండలములు, వోలె విమానముల్ పాలిచి వెలుగుగ బాండవాలోకనపరుణై సహార్షుస్తు, దమరగణంబుతో నమ్మపోది కేతెంచే; బ్రీతి నయ్యంద్రున కందఱు, నంత నభ్యుద్దతు లైలి; పాండ ఆ. వాగ్రజుండు దాను ననుజులు నింద్రుపా, దాంబుజముల కెరగి యథికభక్తి శాస్త్రద్వష్టవిధసత్యారవిధులుఁ బూ, జించే నమరఖచరసిద్ధపూజ్య.

43

ప్రతిపదార్థం: బోరన్= పెద్దగా; సుర, దుందుభుల, నినాదంబులు= వేల్యుల నగారాల వ్రోతలు; కిస్తుర, గంధర్వ, గీత, రవములు = కిస్తురుల గంధర్వల పాటల సవ్యదులు; ఎసఁగన్= విలసిల్లగా; సహార్ష, సూర్య+ఇందు, మండలములు+పోలన్= వేయ సూర్యుల చంద్రుల బింబాల వలె; విమానముల్= ఆకస్మాన సంచరించే తేరులు; పాలిచి= శోభిల్లి; వెలుగున్= ప్రకాశించగా; పాండవ+అలోకన పరుఁడు+ఖ= పాండురాజు కొడుకులను చూడవలె ననే కోరిక కలవారైన; సహార్ష+అభ్యుదు= వేయుకమ్మలదేవర అయిన ఇంద్రుడు; అమర, గణంబుతోన్= వేల్యులసమాహాలతో; ఆ+మహా+అద్రికిన్= ఆ గౌప్యకొండకు; ఏతెంచేన్= వచ్చాడు; ప్రీతిన్= ప్రేమతో; అందఱున్= ఆ పాండవబృందంలోని వారు అందరుమ్మా; ఆ+ఇంద్రునకున్= ఆ దేవేంద్రుడికి; అంతన్= అంతట; అభ్యుద్దతులు+ఖరి= లేచి ఎదురేగి, నమస్కరించారు; పాండవ+అగ్రజాండు= పాండవులలో మొదట పుట్టినపాడైన-అనగా పెద్దవాడైన ధర్మరాజు; తానున్= తాను; అనుజులున్= తమ్ములు; ఇంద్రు పాద+అంబుజములకున్= ఇంద్రుడి పాదాలనెడి పద్మాలకు; ఎరగి= నమస్కరించి; అధిక, భక్తిన్= మిక్కిలి భక్తితో; శాప్త, దృష్టి వివిధ, సత్యార, విధులన్= శాస్త్రాలలో కన్పించే ఆయా ఆతిథ్యమర్యాదల నమసరించి; అమర, ఖచర, సిద్ధ, పూజ్యాన్= వేల్యులచేత, ఆకాశగమనం కల వారిచేత, సిద్ధులచేత ఆరాధించబడేవాడిని; పూజించేన్= యథావిధిగా అర్పించాడు.

తాత్పర్యం: గౌప్యగా దేవదుందుభులు వ్రోగాయి. కిస్తురుల పాటలు, గంధర్వుల గానాలు విన్నించాయి. ఆకస్మాన విమానాలు మిరుమిట్లు గొల్పాయి. దేవేంద్రుడు పాండవులను చూచే కోరికతో అచటికి వచ్చాడు. అంతట పాండవులు

అందరు మిక్కిలి ప్రేమతో దేవేంద్రుడికి ఎదురేగి శాస్త్రాలలో విధించబడిన అతిథిసత్కారాలు సలిపి, అతడి పాదపద్మాలకు నమస్కరించారు.

వ. జింద్రుండును వారల నందఱ నతిమధురపచనంబుల నభినందించుచుఁ దదంతికష్టితు నభికతపాయిక్కు
ధనంజయుం జూపి ధర్మజున కి ట్లనియె.

44

ప్రతిపదార్థం: ఇంద్రుండును= దేవేంద్రుడు కూడ; వారలన్+అందఱన్= ఆ పాండవ బృందములోని వారిని అందరిని; అతి, మధుర, వచనంబులన్= మిక్కిలి తియ్యని మాటలచేత; అభినందించుచున్= సంతోషింప జేసే మన్మస తెలుపుతూ; తద్+అంతికష్టితున్= వారి ప్రక్కన కూర్చునిషిస్సు; అధిక, తపన్+యుద్ధన్= గొప్పతపస్సుచేత కూడినవాడిని; ధనంజయున్+చూపి= అర్జునుడిని చూపించి; ధర్మజునకున్= ధర్మపత్రుడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఇంద్రుండుకూడ పాండవబృందంలోనివారిని అందరినీ మిక్కిలి తియ్యనైన పలుకులతో మన్నించి సంతోషింపజేశాడు. పిమ్మట, వారలకు దగ్గరగా కూర్చుని ఉన్న అర్జునుడిని, గొప్ప తపస్సుతో కూడినవాడిని చూపించి, ధర్మరాజుతో ఈ విధంగా చెప్పాడు.

క. ఘనుఁ డీపార్థుఁడు నా వల , నన దివ్యాస్తప్రయోగ నయనిపుణం దై
దనుజుల నివాతకవచుల , ననిఁ జంపి సురావలికిఁ బ్రియం బోనలించెన్.

45

ప్రతిపదార్థం: ఘనుడు= గొప్పవాడు; ఈ పార్థుడు= కుంతికుమారు దైన ఈ అర్జునుడు; నావలనసన్= నామూలాననే; దివ్య+అప్రతి, ప్రయోగ, నయ, నిపుణుండు+బ= దివ్యాలైన ఆయుధాలను వాడటంలో ప్రశస్తమైన నేర్చును సాధించినవాడై; దనుజుల= రక్కముల; నివాతకవచులన్= నివాతకవచులు అనెడి వారిని; అనిన్= యుద్ధంలో; చంపి= సంహరించి; సుర+ఆవలికిన్= వేల్పులసముదాయానికి; ప్రియంబు= ప్రీతిని; ఒనరించెన్= కలిగించాడు.

తాత్పర్యం: కుంతికుమారుదైన ఈ అర్జునుడు గొప్పవాడు. నావలననే ఇతడు దివ్యాలైన ఆయుధాలు సంపాదించి, వాటిని ప్రయోగించటంలో తగు సామర్థ్యాన్ని ఆర్జించినవాడై నివాతకవచులు అనే రక్కములను సంహరించి వేల్పుల సమూహానికి మిక్కిలి ప్రీతిని కలిగించాడు.

క. ఈతఁడు పరాక్రమమున న , రాతుల వథియించి యిద్ధరారాజ్యము వి
భ్యాతముగ నిచ్చు నీకు మ , హతేజుఁ డజేయిర్యుఁ డని నెవ్వలికిన్.

46

ప్రతిపదార్థం: ఈతఁడు= ఈ అర్జునుడు; పరాక్రమమునన్= శార్యంతో; ఆరాతుల= శత్రువులను; వథియించి= చంపి; ఈ+ధరా, రాజ్యము= ఈ భూరాజ్యాన్ని; నీకున్= నీరు; విఖ్యాతముగన్= మంచిపేరు ప్రతిష్ఠలతో; ఇచ్చున్= ఇస్తాడు; (ఇతడు) మహాతేజుడు= గొప్ప తేజస్సుకలవాడు; ఎవ్వరికిన్= ఎవరికైనను; అనిన్= యుద్ధంలో; అజేయ, వీర్యుడు= జయించ నలవికాని శార్యం కలవాడు,

తాత్పర్యం: ఈ అర్జునుడు శార్యంలో శత్రువులను సంహరించి, ఈ భూరాజ్యాన్ని నీకు ఇవ్వగలడు. ఇతడు మహాతేజస్సి. ఈతడిని యుద్ధంలో గెలవడం ఎవ్వరికి శక్యం కాదు.

క. అని చెప్పి యనిమిష్ట్రభుఁ, డనిమిషనిషహంబుతోడ సమరావతికిం
జనియె నిజాలోకనమున , కనములు పాండవులు హర్షమందుచు నుండన్.

47

ప్రతిపదార్థం: అని= అనుచు; చెప్పి= పలికి; అనిమిష, ప్రభుఁడు= రెప్పులు వాల్మీ వేల్పులకు దొర అయిన దేవేంద్రుడు; అనిమిష, నివహంబుతోడన్= వేల్పుల సమాహంతో; అమరావతికిన్= ముఖ్యపట్టణ మైన అమరావతికి; నిజ+ఆలోకనమునకున్= తన చూపులచేత, వారిని చూడటంవలన; అనములు= పాపర్హాతులు; పాండవులు= పాండురాజు కొడుకులు; హర్షము+ అందుచున్+ఉండన్= సంతసిల్లుతూ ఉండగా; జనియెన్= వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: అని వచించి, దేవేంద్రుడు దేవతాపరివారంతోపాటుగా వేల్పుల రాజధాని అయిన అమరావతికి వెళ్ళాడు. దేవేంద్రుడు తమను ఆదరంతో చూచినందుకు పుణ్యాత్ములైన పాండవులు మిక్కిలి సంతోషం పాందారు.

మధ్యాక్షర.

ఘనముగ ధనదేంద్రపాండుసుతసమాగము మొక్కయేడు
దనరంగ బ్రహ్మచర్యాత్ములై తగిలి నిత్యంబు
వినిన పుణ్యాత్ములను జాపినవారు విభుత సూతోండ్లు
నొనర జీవింతు రత్యంత మగు కాంతియుక్తు లై ధరణి.

48

ప్రతిపదార్థం: ఘనముగన్= గొప్పగా; ధనద+ఇంద్ర, పాండుసుత, సమాగమము= కుబేరుడి యొక్కయు ఇంద్రుడి యొక్కయు పాండవుల యొక్కయు కలయిక (గూర్చిన ఈ కథ); ఒక్క+ఏడు= ఒక సంవత్సరం; తనరంగన్= ఒప్పుగ పూనికతో; బ్రహ్మచర్య, ప్రతస్తులు+ఐ= బ్రహ్మచర్య దీక్షము పాటించిన వారై అనగా ప్రీతి సంగమాన్ని పరిహరించినవారై; తగిలి= నిష్ఠతో; నిత్యంబు= ప్రతిదినమూ; వినిన= విన్న; పుణ్య+ఆత్ములను= పుణ్యం కలిగినవారున్నా; చదివినవారు= పరించిన వారున్నా; ధరణి= భూమిపై; అత్యంతమగు, కాంతి, యుక్తులు+ఐ= గొప్ప వెలుగుతో కూడినవారై; విభుతన్= గొప్పతనంతో; సూఱు+ఏండ్లున్= వందసంవత్సరాలు; ఒనరన్= ఒప్పేటట్లుగా; జీవింతరు= బ్రహుకుతారు.

తాత్పర్యం: కుబేరుడూ, ఇంద్రుడూ, పాండవులూ కలిసిన ఈ కథను బ్రహ్మచర్యాత్మాన్ని పాటిస్తూ ఒక సంవత్సరకాలం పూనికతో నిత్యమూ ఎవరు చదువుతారో, వింటారో అట్టివారు మిక్కిలి తేజస్సు కలవారై, మహావైభవంతో భూమిపై నూరేండ్లు బ్రదుకగలరు.

విశేషం: మహాభారతం తొలిరూపం జయం. పిరవ పంచభారతాలు. చిట్టచివరకు నైమిశారణ్యంలో సూతుడు శాసకాది మహార్షులకు పస్సెండేండ్లు సత్రయాగంలో వినిపించింది ‘మహాభారతం’. ఆ పండిండేండ్లు సత్రయాగంలో సూతుడు మహారల్నే గాక, మతీకొన్నింటిని- ఆయా పురాణ గాథలు మొదలైన వాటిని- విన్నించాడని సంప్రదాయ కథనం. ఇందులో సమకాలీన సమాజంలోని సుప్రసిద్ధాలైన కథలు అన్ని చేరి మహాభారతం ప్రాచీనవిజ్ఞానప్రవస్థకల్పకంగా పరిణామించిందని పెక్కుమంది ఆధునికవిద్యాంసుల అభిప్రాయం. ఈ పద్యంలో చెప్పబడిన ‘ఫలత్రతి’ వలన ఈ కథకు గల స్వయంప్రతిపత్తి వెల్లడి అపుతుస్తుది. వృత్తలక్షణానికి ఆర. 2.22 విశేషాంశం చూడండి.

వ. ఇట్లు సురేంద్రుం డలగిన ధర్మతనయుం డర్మనుం జూచి పరమానందభలతహృదయుం ఛై యిట్లనియె.49

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; సుర+శందుండు= దేవేంద్రుడు; అరిగిన్= వెళ్లగా; ధర్మతసయుండు; అర్జునున్+చూచి; పరమ+అనంద, భరిత, హృదయుండు+ఖ= గొప్పాఅనందంతో నిండిన మనస్సు కలవాడై; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా దేవేంద్రుడు స్వర్గలోకానికి వెడలగా, ధర్మరాజు అర్జునుడిని చూచి గొప్పాఅనందంతో నిండిన హృదయం కలవాడై ఇట్లు పలికాడు.

**సీ॥ హరుఁ డాబిగాఁ గల యమరగణంబుచేఁ , బదసి దివ్యాస్తముల్ పరమ మైన
యుషకార మముల కొనలంచె నీపార్థుఁ , డని నాకుఁ జెప్పె వృత్తాంతకుండు:
దివ్యాస్తులాభమ్ము దేవేంద్రునకుఁ జ్ఞీతి , గా వేల్పులకు నుపకాల వైన
విధమును మా కిష్టు విన వేడ్జు ర్మైసభి' , యని తన్న నడిగిన నగ్రజునకు**

**అ. నగ్రజుస్తుపూజ్య లగు ధౌమ్య రోమశ , భ్రాత్మవరులయొద్దుఁ బాండవేయుఁ
డసధ్యశపుభావుఁ డతివీరుఁ డర్జునుఁ , డాత్మచలిత మిట్టు లసుచుఁ జెప్పెఁ**

50

ప్రతిపదార్థం: హరుఁడు+అదిగాన్+కల= శివుడు మున్నగువారైన; అమర గణంబుచేన్= వేల్పుల సముదాయంచేత; దివ్య+అప్రతముల్= దివ్యాలైన గొప్ప మంత్రబాణాలు; పడసి= సంపాదించి; పరమము+ఖన= మిక్కిలి గొప్ప దైన; ఉపకారము= మేలు; అమరులకున్= దేవతలకు; ఒనరించెన్= చేశాడు; ఈ, పార్థుఁడు+అని= ఈ అర్జునుడు, అని అంటూ; వృత్తి+అంతకుండు= వృత్తుడిని సంహరించిన దేవేంద్రుడు; నాకున్= నాకు; చెప్పు= చెప్పాడు; దివ్య+అప్తి, లాభమ్ము= దివ్యాలైన మంత్రబాణాలు సంపాదించిన విధాన్ని; దేవేంద్రునకున్+ప్రీతిగా= దేవేంద్రుడికి ఇష్టమైనవిధంగా; వేల్పులకున్= దేవతలకు; ఉపకారివి+ఖన, విధమును= మేలుచేకూర్చినవాడ వైన రీతిని; మాకు+ఇష్టు, వినన్, వేడ్జు+ఖనది= ఇష్టుడు మాకు వినవలననే కుతూహలం ఏర్పడింది; అని; తన్నున్= తనను (అర్జునుడిని); అడిగిన్= ప్రశ్నించగా; అగ్రజసకున్= అన్నరు అనగా ధర్మరాజుకు; అగ్ర, జన్మ, పూజ్యలు+అగు= గొప్ప పుట్టుకవలనమా తనకంట ముందు పుట్టటంవలననూ, అర్థించతగినవారు అయిన; ధౌమ్య, రోమశ, భ్రాత్మవరుల+బద్ధున్= ప్రసుభులైన ధౌమ్యుడి యొద్ద, రోమశుడి యొద్ద, సోదరులయొద్ద; పాండవేయుఁడు= పాండురాజు కుమారు దైన అర్జునుడు; న+సర్వశ, ప్రభావుడు= సాటిలేని మహిమ కలిగినవాడు; అతివీరుడు= గొప్పపీరుడు; అర్జునుఁడు= అర్జునుడు; ఆత్మవరితము= తనదైన కథ; ఇట్లులు+అనుచున్+చెప్పెన్= ఈ విధంగా జరిగిందని వివరించి చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ‘శివుడు మున్నగు దేవతలచేత నీవు దివ్యాలైన అస్త్రాలను సంపాదించి వేల్పులకు గొప్ప ఉపకారం చేశా వని దేవేంద్రుడు నిన్నుగూర్చి గొప్పగా పలికాడుకదా! నీవు ఏమే దివ్యాస్త్రాలను ఏవిధంగా ఆఖ్యించగలిగినావు? వృత్తుడిని సంహరించిన దేవేంద్రుడు సంతసించేటట్లుగా వేల్పులకు ఎటువంటి మేలు చేకూర్చగలిగినావు? ఆయా వృత్తాంతాలను మాకు ఫీనుల విందుగా సపిష్టరంగా విన్నవించుము. మాకు విన కుతూహలంగా ఉన్నది’ అని అడుగగా, అన్న అయిన ధర్మరాజుకును, గొప్పపుట్టుకచేత పూజ్యాలైన ధౌమ్యరోమశులకు, అన్వదమ్ములకు సాటిలేని ప్రభావం గల అర్జునుడు తన కథను ఈవిధంగా చెప్పాడు.

వ. ‘పీము భవదాబిష్టప్రాప్తారంబున తపశినియుక్తుండ నై పీమవంతంబునకుం జని, యందు నా ముందట వృద్ధబ్రాహ్మణుం దై యున్న వృద్ధతవుం గని, తదుపదేశంబున సీశ్వరుగుణించి యుగ్రతవంబు సేసిన,

నీశ్వరుండు గిరాతరూపధరుండై నాతోడ నతఫలోరయుద్ధంబుసేసి, నాకుబ్రుసుష్టుడై నిజరూపంబుఁ జాపి, పాశుపతాస్తుంబుఁ బ్రుసాబించె; ననంతరంబ సింధ్రాబి దేవతలవలన సైంధ్రాగ్నీయయామ్యరాక్షసవారుణ వాయవ్యకోబేరగాంధర్వ సైశాచ్ఛాప్యంబు లనంబరగు బివ్యాస్తుంబులు వడసి, మహోంద్రాసుగ్రోతుండ సై మాతలి త్రయుక్తం బైన బివ్యరథం బెక్కి యిం శరీరంబుతోడన యమరావతి కలగి, యందమరేందునాచార్యగా వలంచి తత్పసాదంబున బివ్యాస్తుంబులు వడసి తత్పయోగంబులును నుపసంహరంబులును నివర్తనంబులును బ్రాయశ్శిత్తంబులును బ్రతిషూతంబులును నేల్నిన నాకు సంతసిల్లి నురేంద్రుం డిట్లినియె.

51

ప్రతిపదార్థం: ఏను= నేను; భవత్+అదిష్ట, విద్య, ప్రకారంబున్న= నీచేత ఆదేశించబడిన విద్యను అనుసరించటం చొప్పున; తపన్+నియుక్తుండను+ఖ= తపస్యనందు నిష్ఠ కలవాడై; హిమవంతంబునక్కన్= హిమాలయపర్వతానికి; చని=వెళ్లి; అందున్= అచట; నా ముందటన్= నా యొదుట; వృద్ధ, బ్రాహ్మణుండు+ఖ+ఉన్న= ముసలివిప్రుడి వేషంలో ఉన్న; వృద్ధశవన్+కని= దేవేంద్రుడిని; చూచి; తద్+ఉపదేశంబున్న= ఆతడి హితవచనం చొప్పున; ఈశ్వరు గుణించి= ఇష్టుడిని ఉద్దేశించి; ఉగ్ర, తపంబు+చేసినన్= కరిన తపస్య చేయగా; ఈశ్వరుండు= ఇష్టుడు; కిరాతరూపధరుండు+ఖ= చెంచు ఆకృతి ధరించినవాడై; నాతోడన్= నాతో; అతి ఫోరయుద్ధంబు+చేసి= మిక్కిలిభయంకరమైన పోరు సలిపి; నాకున్+ప్రసన్నుడు+ఖ= నాయెడ అనుగ్రహం కలవాడై; నిజరూపంబున్+చూపి= తన అసలు ఆకారమును చూపించి (ఆకృతి ప్రదర్శించి); పాశుపత+అప్రుంబున్= పాశుపతం అనే మంత్రబాణాన్ని; ప్రసాదించెన్= దయతో ఇచ్చాడు (అనుగ్రహంచాడు); అనంతరంబు+అ= అటుపిమృటు; ఇంద్ర+అది+దేవతల వలనన్= ఇంద్రుడు మున్నగు వేల్పుల వలన; ఇంద్ర+అగ్నీయ, యామ్య, రాజుసు, వారుణ, వాయవ్య, కౌబేర, గాంధర్వ, సైశాచ, బ్రాహ్మణుంబులు+అన్న+పరగు= ఇంద్రుడికి, అగ్నికి, యముడికి, రాజుసులకు, వరుణుడికి, వాయువుకు, కుబేరుడికి, గంధర్వులకు, పిశాచులకు, బ్రహ్ముకు సంబంధించినవి అని చెప్పబడే; దివ్య+అప్రుంబులు= దివ్యాలైన (మహిమాన్వితాలైన) మంత్రబాణాలు; పడసి= పొంది; మహో+ఇంద్ర+అనుగ్రోతుండను+ఖ= దేవేంద్రుడిచేత అనుమతి పొందినవాడ వై; మాతలి, త్రయుక్తంబు+అయిన= మాతలిచేత తోలబడునట్టి; దివ్యరథంబు+ఎక్కు= దేవలోకానికి సంబంధించిన తేరును ఎక్కి; ఈ+శరీరంబుతోడన్+అ= ఈ దేహంతోనే; అమరావతికి+అరిగి= స్వర్గలోకంలోని రాజధాని అయిన అమరావతికి వెళ్లి; అందున్= అచట; అమర+ఇంద్రున్= దేవేంద్రుడిని; ఆచార్యగాన్= గురువుగా; వరించి= ఎన్నుకొని; తద్+ప్రసాదంబున్= ఆతడి దయవలన; దివ్య+అప్రుంబులు= దివ్యాలైన మంత్రబాణాలు; పడసి= పొంది; తద్+ప్రయోగంబులును= ఆయా అప్రోతు వాడే విధానాలను; ఉపసంహారంబులును= ప్రయోగించిన వాటిని వెనుకకు మళ్ళించే విధానాలను; నివర్తనంబులును= ఇంకొకవైపునకు మరల్చే పద్ధతులను; ప్రాయశ్శిత్తంబులును= దొరలిన దోషాలకు చేసే నిష్టుతులను; ప్రతిషూతంబులును= ఎదుటి వారు ప్రయోగించే వాటిని వమ్ముచేసే రీతులను; నేర్చినన్= అభ్యసించగా; నాకు, సంతసిల్లి= నాయెడ సంతోషం ప్రకటించి; సుర+ఇంద్రుండు= దేవేంద్రుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: నేను, నీ ఆదేశంప్రకారం మంత్రవిద్యోపాసన చేసి తపస్యలో నిష్టకలవాడైనై హిమాలయపర్వతాలకు వెళ్లాను. అక్కడ దేవేంద్రుడు ముసలివిప్రుడివేషం ధరించి నాకు కన్చించి, నన్న ఈశ్వరుడినిగూర్చి తపస్య చేయు మని ప్రబోధించాడు. నేను ఈశ్వరుడిని గూర్చి ఫోరతపస్య చేశాను. పరమశివుడు కిరాతరూపంతో నాతో భయంకరయుద్ధం చేసి, నన్న మెచ్చి, నాకు తన నిజస్వరూపం చూపి, నాయందు అనుగ్రహం కలవాడై నాకు పాశుపతాప్రాన్ని ప్రసాదించాడు. పిమృటు ఇంద్రుడు మున్నగు వేల్పులవలన, నాకు ఇంద్రం, ఆగ్నీయం, యామ్యం, రాజుసం, వారుణం, వాయవ్యం, కౌబేరం, గాంధర్వం, సైశాచం, బ్రాహ్మణం అనే అప్రోతు లభించాయి. దేవేంద్రుడి

అనుమతి చోప్పున, మాతలి నడిపే దివ్యరథాన్ని అధిరోహించి నేను ఈ దేహంతోనే స్వగ్రంథోకపురాజధాని అయిన అమరావతికి వెళ్లాను. స్వగ్రంథో దేవేంద్రుడిని గురువుగా ఎన్నుకొని నేను ఆతడిదయవలన వివిధ దివ్యాప్రాలను సాంగోపాంగంగా అభ్యసించాను. ఆయా అప్రాలను వాడటాన్ని, వాటిని తిరిగి వెనుకకు మరలించే విధానాలను, మరోవైపునకు మరల్చే పద్ధతులను, దౌరిన దోషాలను పరిషారించే పద్ధతులను, ఎదుటివారు ప్రయోగించే వాటిని వమ్ముచేసే రీతులను నేర్చాను. దేవేంద్రుడు సంతసిల్లి ఈ విధంగా పలికాడు.

క. 'సీ వభిలాస్త్రవిదుండవు' , గావున నిన్నాజి నోర్వగా నోప రొరుల్;

దేవతలకు బ్రాహ్మణులకుఁ , గావింపు హితంబు; ఓఁ గడు సిధి యగున్.

52

ప్రతిపదార్థం: నీవు= నీవు; అభిల+అప్ర, విదుండవు= సమస్తమైన మంత్రబాణాలను తెలిసినవాడవు; కావున్= కాబట్టి; నిన్ను+ఆజీవ్+బిర్గాన్= నిన్ను యుద్ధంలో జయించటానికి; ఒరుల్= ఇతరులు; ఓపరు= సమర్థులు కారు; దేవతలకున్= వేల్పులకు; బ్రాహ్మణులకున్= విప్రులకు; హితంబు= మేలు; కావింపు= చేయుము; దీనన్= దీనివలన; కడు= మిక్కిలి; సిద్ధి+అగున్=కోరికలు ఈదేరుతాయి (జన్మసఫలవూతుంది).

తాత్పర్యం: 'నీవు సమస్తమైన అప్రాలను తెలిసినవాడవు. కాబట్టి ఇతరులు ఎవ్వరూ నిన్ను యుద్ధంలో జయించజాలరు; నీవు వేల్పులకు, విప్రులకు మేలు చేకార్చుము, నీకు దీనివలన జన్మసాఫల్యం ఏర్పడుతుంది.

క. నాకు గురుదక్షిణార్థము , నాకహితార్థంబుగా జనస్తుతబుధిం

జేకాని నా పనిచినపనిఁ , బ్రాకటముగఁ జేయు మహితభంజనశక్తిన్.

53

ప్రతిపదార్థం: నాకున్= నాకు; గురుదక్షిణా+అర్థము= అధ్యాపుడికి సమర్పించే బహుమతిగా; నాక, హిత+అర్థంబుగాన్= స్వగ్రానికి మేలు కలుగజేసేటట్లుగా; జనస్తుతబుద్దిన్= ప్రజలచేత ప్రశంసించబడే బుద్ధిని; చేకాని= స్వేకరించి; నా+పనిచిన, పనిన్= నేను నియోగించిన కార్యాన్ని; ఆహితభంజనశక్తిన్= శత్రువులను నిర్మాలించే సామర్థ్యంతో; ప్రాకటముగన్= అందరికి తెలిసేటట్లుగా; చేయుము= నెరవేర్చుము.

తాత్పర్యం: నాదగ్గర నీవు అప్రావిద్య నేర్చుకొన్నాను. కాబట్టి నీవు నాకు సమర్పించవలసిన గురుదక్షిణా ప్రజలు ప్రశంసించేటట్లుగా వేల్పులకు మేలు చేయటమే. నేను నియోగించిన కర్తవ్యాన్ని శత్రువులను నిర్మాలించే సామర్థ్యంతో లోకవిదితంగా నీవు నెరవేర్చాలి.

విశేషం: 'గురుదక్షిణా'- ప్రాచీన భారతీయ సంస్కృతిలో ఒక విశిష్ట సంప్రదాయం. జిజ్ఞాసువు, యోగ్యుడు అయిన శిష్యుడికి విద్య నేర్పటం గురువుకు విధి. విద్యాభ్యాసం ముగిసిన పిమ్మట గురువుగారి కోరిక ఈదేర్చి 'గురుదక్షిణా' చెల్లించటం శిష్యుడికి విధి.

తే. జలభికుక్షీలోనుండి వీరులు నివాత , కవచు లను మూడుకోట్ల దానవులు బలిమిఁ బ్రిద్ధశులకు బాధనేయుచుండుదురు: వారు , నివాతు లగుదురు సీచేత మహితశ్కీర్తి!

54

ప్రతిపదార్థం: మహితశ్కీర్తి!= గొప్పయశస్తుకల ఓ అర్జునా!; జలభి, కుక్షీలోన్+ఉండి= సముద్రగర్జుంలో ఉండి; వీరులు= పరాక్రమం కల శారులు; నివాతకవచులు+అను= నివాతకవచులు అనే వేరు కల; మూడు, కోట్ల, దానవులు= మూడు

కోట్ల రక్కసులు; బలిమిన్= బలంతో; త్రిదశలకున్= వేల్పులకు; బాధ+చేయుచుండుదురు= కష్టాలను కల్పిస్తూ ఉంటారు; వారు= ఆ నివాతకవచులు; నీచేతన్= నీమూలాన; నివాతులు+అగుదురు= చావగలరు.'

తాత్పర్యం: గొప్ప యశస్స నాజ్ఞించిన ఓ అర్జునా! కడలికడపులో దాగి పరాక్రమవంతులైన వీరులు 'నివాతకవచులు' అని పిలువబడే మూడుకోట్ల రాక్షసులు బలగర్పంతో వేల్పులకు బాధలు కల్పిస్తున్నారు. వారు నీచేత యుద్ధంలో చావగలరు.

వ. అని తన తొడిగిన బిష్ణుషాషణంబుల మణికిరీటంబున నన్న విభూషితుం జేసి, స్వర్ణరూపం బైన యభేద్య కవచంబు నిచ్చి, యజగరసన్నిభం బయిన యగ్గినయింబు గాండీపంబునం దాన యోజించి, పదివేల హంసమయురవర్ధమాననీయహయింబులం బూనిన రథంబు మాతలిప్రయుక్తం బైన దాని నెక్కం బనిచి 'నివాతకవచవధార్థం బరుగు' మని నియోగించిన, నింట్లు వీడ్జైని చనుచున్న నాకు దేవత లి ట్లనిల.55

ప్రతిపదార్థం: అని= అని పలికి; తన, తొడిగిన= తాను ధరించిన; దివ్యభూషణంబులన్= దివ్యాలైన అలంకారాలతో; మణికిరీటంబునన్= మణులతో పొదగబడిన కిరీటంతో; నన్న; విభూషితున్+జేసి= అలంకరించబడిన వాడినిగా జేసి, అలంకరించి; స్వర్ణ రూపంబు+బన= చేతితో తాకుటచేత మాత్రమే తెలియబడెదు; అభేద్య, కవచంబున్= భేదించటానికి వీలులేని కవచాన్ని; ఇచ్చి= అనుగ్రహించి; అజగర, సన్నిభంబు+అయిన= కొండచిలువతో సమాన మైన; ఈ+గొనయంబు= ఈ అల్లైత్రాటిని; గాండీవంబున్= గాండీనం (వింటి)తో; తాను+ల= తానే; యోజించి= సజ్యంజేసి= కూర్చి; పది, వేల, హంస, మయూర, వర్ణ, మానసీయ, హయింబులన్= పదివేల హంసలయొక్కయు నెమిళ్లయొక్కయు రంగులతో శోభిల్లే గుర్రాలతో; పూనిన= కట్టబడిన; రథంబు= తేరు; మాతలి, ప్రయుక్తంబు+బన దానిన్= మాతలిచేత నడుపబడే దానిని; ఎక్కున్+పనిచి= అధిరోహించ నియోగించి; నివాతకవచవధ+అర్థంబు= నివాతకవచులను చంపటంకొరు; అరుగుము+అని= వెళ్లము అని; నియోగించినన్= ఆజ్ఞాపించగా; ఇంద్రున్= ఇంద్రుడిని; వీడ్జైని= సెలవు గైకొని; చనుచున్న= వెళ్లుతున్న; నాకున్= నాతో; దేవతలు= వేల్పులు; ఇట్లు+అనిరి= ఈ విధంగా చెప్పారు.

తాత్పర్యం: అని పలికి దేవేంద్రుడు తాను ధరించిన భూషణాలను నాకు తొడిగాడు, మరియు మణులతో పొదగబడిన కిరీటాన్ని నాకు అలంకరించాడు. చేతితో తాకితేనే తెలియదగిన కవచాన్ని నాకు ఇచ్చాడు. కొండచిలువతో సమాన మైన ఈ అల్లైత్రాటిని నా గాండీవానికి తానే సంధించి కూర్చి ఎక్కుపెట్టే విధానం నేర్చించాడు. పదివేల హంసల నెమిళ్ల రంగులతో శోభిల్లే గుర్రాలు కలదీ, మాతలి సారథ్యం చేసేదీ అయిన తేరును అధిరోహింపచేశాడు. నన్న నివాతకవచులను సంహరించటానికి వెళ్లమని నియోగించాడు. దేవేంద్రుడికడ సెలవుగైకొని, వెళ్లుతున్న సమయంలో వేల్పులు నాతో ఇట్లా పలికారు.

చ. 'ఈ రథ మెక్కి తొఖ్చి యమరేంట్రు డనేకసహస్రసంఖ్య దే
వారుల వృత్తశంబరబులాడుల సుద్ధతులన్ జయించే; వీ
రాలవిభేటి! సీపును బలాధ్యాదఫై వధియింపు ముగ్రమా
యారతులన్ నివాతకవచానురులన్ సమరాంతరంబునన్':

ప్రతిపదార్థం: ఈ రథము+ఎక్కి= ఈ తేరును అధిరోహించి; తొఖ్చి= పూర్వకాలంతో; అమర+ఇంద్రుడు= దేవేంద్రుడు; అనేక, సహారు, సంఖ్య= పెక్కువేలసంఖ్యకల; దేవ+అరులన్= దేవతల శత్రువులను; వృత్త, శంబర, బల+అదులన్=

వృత్తుడు, శంబరుడు, బలుడు మున్సుగు వారిని; ఉద్ధతులన్= గర్వంచిన వారలను; జయించెన్= గెల్పాడు; వీర+అరి, విభేద!= శారు లైన శత్రువులను జయించు ఓఅర్జునా!; నీపును= నీవు కూడ; బల+అధ్యాదపు+ఇ= బలం కలిగిన వాడవై; ఉగ్రమాయారతులన్= భయంకర షైన మాయలతో వినోదించేవారిని; నివాతకవచ+అసురులన్= ‘నివాతకవచలు’ అనబడే రక్కసులను; సమర+అంతరంబున్= యుద్ధం జరిగేటప్పుడు; వధియింపుము= సంహరించుము.

తాత్పర్యం: ‘వీరులైన శత్రువులను జయించే ఓ అర్జునా! పూర్వకాలంలో ఈ రథాన్ని అధిరోహించి దేవేంద్రుడు పెక్కావేలమంది రాక్షసులను, దేవతల శత్రువులగు వృత్తుడు, శంబరుడు, బలుడు మున్సుగువారిని, మిక్కుట షైన మదంకలవారిని జయించాడు. నీపుకూడ, బలంకలవాడ వై పెక్కామాయలతో వినోదించే ‘నివాతకవచలు’ అనే రక్కసులను యుద్ధంలో సంహరించుము.’

వ. అని నాకు దేవదత్తం బను శంఖం జిచ్చిన, నేనును మాతలిసహితంబుగా రథం బెక్కియతిష్వలితగతి నలగి.57

ప్రతిపదార్థం: అని=అని చెప్పి; నాకు; దేవదత్తంబు= (దేవతలచే ఇవ్వబడింది); దేవదత్తం; అను శంఖంబు= అనే శంఖాన్ని; ఇచ్చినన్= అనుగ్రహించగా; నేనును= నేనుకూడ; మాతలి, సహితంబుగాన్= మాతలితోపాటుగా; రథంబు+ఎక్కి= తేరును అధిరోహించి; అతి, త్వరిత, గతిన్= మిక్కిలివేగంగా; అరిగి= వెళ్ళి.

తాత్పర్యం: అని చెప్పి దేవతలు నాకు ‘దేవదత్తం’ అనే పేరుగల శంఖాన్ని బహుకరించారు. ఆషైన నేను మాతలితోపాటు రథంఎక్కి మిక్కిలివేగంగా పయనించి.

విశేషం: పాండవులలో అర్జునుడికి ‘కిరీటి’ అనేపేరు ఏర్పడటానికి కారణం ఆతడు దేవేంద్రదత్త షైన దివ్యకిరీటాన్ని ధరించటమే. అర్జునుడికి దేవతలు బహుకరించిన శంఖానికి ‘దేవదత్తం’ అనే సార్థకనామం ఏర్పడింది.

అర్జునుడు నివాతకవచు లను రాక్షసుల జయించిన కథ (సం. 3-166-1)

క. ఫేనవదూత్తుచయంబులి, నానావిధ మీన కూర్చు నక్తంబుల సై

లానుకృతి నొష్టుచున్న ము, హసీరథిఁ గంటి నేను నమ్మతలియున్.

58

ప్రతిపదార్థం: ఫేనవత్+టోర్చు, చయంబుల= సురుగుతో కూడిన కెరటాల సముద్రాయంతో; నానా, విధ, మీన, కూర్చు, నక్తంబులన్= పెక్కా రకాలైన చేపలు తాబేళ్ళ మొసళ్ళతో; సైల+అనుకృతిన్= కొండలతో పోల్చుదగిన; మహాసీరథిన్= గొప్ప సముద్రాన్ని; ఏనున్+ఆ+మాతలియున్= నేను కూడా ఆ మాతలితో కలిసి; కంటిన్= చూచాను.

తాత్పర్యం: నేనును ఆ మాతలితోపాటు, ఆ మహాసముద్రాన్ని సందర్శించాను. ఆ సముద్రం సురుగుతో కూడిన కెరటాలదొంతరలతో చేపలు తాబేళ్ళ మొసళ్ళ గలిగి పర్వతాలతో పోల్చుదగినట్లు కన్నించింది.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

వ. ఆ సముద్రీదరంబున విశాలాట్టాలక ప్రతోశికాలంకృతం షైన పురంబుఁ గని తష్ణారంబున శంఖధావ్యనంబు సేసిన, నబి సకలబిజ్ఞాహీధరగుహికుహారంబులయందుఁ బ్రతిశబ్దజనకం షైన, దాని విని యలిగి దాసవులు నానావిధాయుధస్నద్ధు లయి నిజకాయకాజీమతమోధూతభువను లగుచు వచ్చి నారథంబుఁ బలపేష్టించి.59

ప్రతిపదార్థం: ఆ+సముద్ర+ఉదరంబున్= ఆ కడలి మధ్యభాగంలో విశాల+అట్టలక, ప్రతోభికా+అలంకృతంబు+ఇన= పెద్దపెద్ద బురుజులతో వీధులతో అలంకరించబడిన దైన; పురంబున్= నగరాన్ని; కని= చూచి; తద్+ద్వారంబున్= ఆ పట్టణం యొక్క వాకిట్లో; శంఖ ధ్వనంబు= శంఖంయొక్క చప్పుడు; చేసినవ్= సల్వగా; అది= ఆ ధ్వని; సకలదిక్+మహిధర, గుహ, కుహంబుల అందున్= అన్ని దిక్కులలో గల కొండలందలి గుహల మధ్యభాగాలయందు; ప్రతిశబ్దజనకంబు+ఇన= మారుప్రోగగా; దానిన్= ఆ ధ్వనిని; విని= ఆలకించి; అలిగి= కోపగించి; దానవులు= రక్కసులు; నానా, విధ+ఆయుధన్, సన్మద్దులు+అయి= పెక్కురకాలైన శస్త్రాలతో కూడినవారు అయి; నిజ, కాయ, కాళిమ, తమన్+భూత, భువనులు+అగుచన్= తన శరీరాలనుపుచేత చీకట్లు క్రమ్మబడిన లోకాలు కలవారు ఔతూ; వచ్చి; నా రథంబున్= నాయొక్కతేరును; పరిషైంచి= చుట్టుముట్టి.

తాత్పర్యం: ఆ కడలిలోపల పెద్దపెద్ద బురుజులతో పెద్దపెద్ద వీధులతో అలంకరించబడిన నగరాన్ని చూచి ఆ పురముఖద్వారం వద్ద నిలిచి శంఖాన్ని పూరించాను. ఆ శంఖధ్వని సమస్తదిక్కులలోని కొండగుహలలో మారుప్రోగింది. దానిని విని రాక్షసులు కోపించి పెక్కు విధాలైన ఆయుధాలు సమకూర్చుకొనివారై నా రథాన్ని చుట్టుముట్టారు. వారి నల్లని శరీరాలనుండి వెలువడే నలుపుదనంచీకట్లు లోకాన్ని ముసురుకొన్న ట్లనిపించింది.

క. ఉరుశ్శప్పి నాషై , గులిసినఁ దత్తీక్షణమే యొక్కానిపయి నేసున్

వరుసం బదేసిబాణము , లరుధుగ నేసితి మహిభయంకరభంగిన్.

60

ప్రతిపదార్థం: ఉరు, శస్త్ర, వ్యాప్తి= గొప్ప దైన బాణాలవాన (ఆయుధవర్షం); నాషైన్= నాపయిన; కురిసిన్= వర్షించగా; తద్+జ్ఞణము+ఎ= వెనువెంటనే; నేసున్= నేను సయితం; ఒక్కుకొనిపయి= ఒక్కుక్కరి మీద; వరున్= క్రమంగా; పది+ఎసి, బాణములు= పదిచొప్పున అమ్ములు; అరుదుగన్= అసాధారణపద్ధతిలో; మహ, భయంకర, భంగిన్= మిక్కిలి వెరపు కలిగించే తీరులో; ఏసితిన్= ప్రయోగించాను.

తాత్పర్యం: ఆ రాక్షసులు నా మీద గొప్ప ఆయుధాలను వర్షించారు. వెనువెంటనే నేను కూడ, ఒక్కుకరిషై పదేసి అమ్ములు భయంకరంగా అసాధారణమైన పద్ధతిలో ప్రయోగించాను.

క. దనుజలు మచీయరథమూ , ర్థనిరోధముగా బ్రహండకాండప్రకరం

బునఁ గపైలి రోదోంతర , మనమిషులును బుషులుఁ జాచి యధ్యుతమందన్.

61

ప్రతిపదార్థం: దనుజాలు= రాక్షసులు; మదీయ, రథ, మార్గ, నిరోధముగాన్= నాయొక్కతేరు పోవుదారిని అడ్డగించేటట్లుగా; ప్రచండ, కాండ, ప్రకరంబున్= తీవ్రా లైన అమ్ములదొంతరలతో; రోదన్+అంతరము= భూమిఅకాశాల మధ్యభాగాన్ని; అనిమిషులును= దేవతలును; బుషులున్= మునులు; చూచి= కాంచి; అద్భుతము+అందన్= అచ్చేరువందేటట్లుగా; కప్పిరి= మాసివేశారు.

తాత్పర్యం: రాక్షసులు నా తేరు పోయే దారికి అడ్డంగా, భూమికి ఆకసానికి ఉన్న మధ్యప్రదేశాన్ని తీవ్రమైన అమ్ములదొంతరలతో కప్పివేసి, దేవతలును మునులును అచ్చేరువందేటట్లుగా చేశారు.

క. కడుభయమున మాతలి చే , డ్వాడి రథచోదనమునం దపాటపుఁ దైనన్

వడి నేన రథము గడుపుచుఁ , దడయక యేసితఁ గడంగి దానపులపయిన్.

62

ప్రతిపదార్థం: కడు, భయమున్న= మిక్కిలి వెరపులో; మాతలి= దేవేంద్రుడి రథసారథి; చేప్పడి= మూర్ఖుల్లి; బాధపడి, చలించి; రథచోదనమునందు= తేరు నడుపటంలో; అపాటవుడు+ఐన్న= సామర్యం లేనివాడుకాగా; వడిన్= శీఘ్రుంగా; ఏను+అ= నేనే; రథము+కడపుచున్= తేరును నడుపుతూ; తడయక= ఆలస్యం లేకుండగా; కడంగి= పూని; దానపులపయిన్= రక్కసులమీద; ఏసితిన్= అమ్ములను ప్రయోగించాను.

తాత్పర్యం: మిక్కుట మైన భీతిచేత దేవేంద్రుడి రథసారథి అయిన మాతలి అప్పుడు రథం నడిపే సామర్యాన్ని కోలుపోయి స్ఫూర్హ తప్పిపడిపోయాడు. ఇక, నేనే తేరును శీఘ్రుంగా నడుపుకొంటూ ఆలస్యం చేయకుండా రక్కసులమీద అమ్ములు ప్రయోగించాను.

వ. మాతలి నన్నుం జాచి సంతసిలై నంత.

63

ప్రతిపదార్థం: మాతలి= దేవేంద్రుడి రథసారథి; నన్నున్+చూచి= నాసామర్యాన్ని చూచి; సంతసిలైన్= సంతోషించాడు; అంతన్= అంతట.

తాత్పర్యం: నా సామర్యాన్ని కాంచి, మాతలి మిక్కిలి సంతోషించాడు. అంతట.

చ. అతుల రణాంతరంబున నిరంతర మ త్వటు బాణ దాలతో

చ్ఛిత దనుజాంగ నిర్గం దన్యగ్రల ధారలు సూడ నొప్పె నా

తత గెలి శృంగ సంగ దళిత ప్రచల జ్లల వాహా జాల సం

తత గళ దంబుధారల విధంబున నంబర మెల్లఁ గప్పుచున్.

64

ప్రతిపదార్థం: అతుల, రణా+అంతరంబున్= సాటిలేని యుద్ధమధ్యంలో; నిరంతర, మత్, పటు, బాణ, దారిత+ఉత్త+శ్రీత, దనుజ+అంగ, నిర్గత్త+అస్క్ర్+జల, ధారలు= ఎడతెగకుండ ప్రవర్తిలై నా తీవ్రమైన అమ్ములచేత ముక్కలుచేయబడిన, చీల్చబడి, పైకెగరగొట్టబడిన రాక్షసులదేహాలనుండి ప్రవించెడి నెత్తుటి నీటిజాలులు; ఆతత, గిరి, శృంగ, సంగ, దళిత, ప్రచలత్త+జలవాహా, జాల, సంతత, గంత్త+అంబు, ధారల విధంబున్= విరివి అయిన కొండకొనలను తగులుకొని కత్తిరించబడి మిక్కిలి చలిస్తూ ఉండే మబ్బుల సముదాయంనుండి ఎడతెగకుండ జారెడు నీటిజాలుల రీతిగా; అంబరము+వల్లున్+కప్పుచున్= ఆకసాన్ని అంతటిని ఆవరించి; చూడన్+ఒప్పెన్= చూడటానికి సాగసుగా ఉండింది.

తాత్పర్యం: అది సాటిలేనియుద్ధం. నా తీవ్రమైన అమ్ములచేత ఖండించబడి పైకెగసిన రాక్షసులదేహాలనుండి కారిన నెత్తురులనే నీటిధారలు, విరివిఅయిన కొండకొనలకు తగిలి ముక్క లై చెల్లఁచెదరైన మేఘాల సముదాయంనుండి ఎడతెగక ప్రవించే నీటిధారలవలె ఆకసాన్ని అంతటిని ఆవరించి చూడ ఇంపుగా ఉండింది.

విశేషం: అలం: ఉపమ

వ. అంత నయ్యసురులు మాయాయుద్ధంబు సేయ సమకట్టి నామీద వర్షాస్త్రంబు లేసిన.

65

ప్రతిపదార్థం: అంతన్= అంతట; ఆ+అసురులు= ఆ రాక్షసులు; మాయా, యుద్ధంబు= లేనిది ఉస్సుట్లు భ్రమింపజేసే నైపుణ్యంతో కూడిన పోరాటం; చేయన్+సమకట్టి= చేయటానికి పూని; నామీదన్= నాపయి; వర్ష+అస్త్రంబులు= వాన కురిసే మంత్రబాణాలు; ఏసినన్= ప్రయోగించగా.

తాత్పర్యం: అంతట, ఆ రాక్షసులు నాతో మాయాయుద్ధానికి పూనుకొని, నామీద వర్షం కురిసే మంత్రబాణాలను ప్రయోగించారు.

విశేషం: కొన్ని ప్రతుల్లో, ‘వరుణాప్రంబు లేసిన’- అనే పారాంతరం ఉంది.

క. బలిపుటు నాకు నిచ్చిన , యలఘునిశాతముఖశోఘ్నాప్రంబున ని
ర్భజదవిరజజలధారా , వలి నెల్లను దత్తక్షణంబు వట్టఁగఁ జేసేన్.

66

ప్రతిపదార్థం: బలిపుటు= బలుడు అనే రాక్షసుడికి శత్రు వైన దేవేంద్రుడు; నామ్= నామ; ఇచ్చిన= బహుకరించిన; అలఘు, నిశాత, ముఖ, శోఘ్నా+అప్రంబున్వ= గొప్ప దైవ, వాడి అయిన, కొన గలిగి, ఎండింపజేసెడి మంత్రబాణం; నిగ్రథత్+అవిరథ, జల, ధారా+అవలిన్+ఎల్లను= ఎడతెగకుండా కారెడి నీటివెల్లువ నంతటిని; తద్+క్షణంబు+ల= ఆత్రుటిలోనే; వట్టఁగన్+చేసన్= ఎండిపోయేటట్లు చేసింది.

తాత్పర్యం: నేనుకూడ, దేవేంద్రుడు నాను బహుకరించిన శోఘ్నాప్రాన్ని ప్రయోగించాను. అది ఎడతెగకుండ కురుస్తున్న వాననీటివెల్లువను తత్క్షణామే ఇంకి ఎండిపోయేటట్లు చేసింది.

సి. అద్దానపులు దారుణాత్మవర్షాప్రంబులు , గులిసిన నవి నస్సు దెరలఁ గప్పే;
నేనును గులిశాస్త్ర మేసి పౌషణముల్ , నుఱుము గావించితి; నుఱక వెండి
యనురులు నామీఁద ననలాస్త్రజాలంబు , లేసిన గాడ్పుతో ప్రోసి యగ్గి
కణములు నాపయిం గవిసిన నేనును , సలిలాస్త్రముల వాని బల మడంచి

ఆ. యుస్సు, దిమిరబాణ ముగ్రంబుగా వార , లేసి; రంత దిక్కు లెల్లఁ గప్పే;
నంధకారమగ్గు డై చలియించి మా , తలి ప్రతోద మెడలి ధరణిఁ బడియే.

67

ప్రతిపదార్థం: ఆ+దానవులు= ఆ రాక్షసులు; దారుణా+అశ్మ, వర్షాప్రంబులున్= భయంకర మైన రాళ్ళవానలు; కురిసిన్= వర్షించగా; అవి= ఆ రాళ్ళవానలు; నన్నున్+తెరలన్+కప్పెన్= నన్ను కన్పించుండ మూసినవి; ఏనును= నేను; కులిశ+అప్రము+ఏసి= వజ్రాప్రాన్ని ప్రయోగించి; పౌషణముల్= రాళ్ళ; నుఱుము+కావించితిన్= పాడిపాడి చేశాను; ఉఱక= లెక్కానేయక; వెండి= తిరిగి; అసురులు= రాక్షసులు; నామీద= నాపై; అనల+అప్రత్త, జాలంబులు= అగ్ని మయములగు మంత్రబాణాల సముదాయాలు; ఏసిన్= ప్రయోగించగా; గాడ్పుతో, ప్రోసి= గాలితో నినదించి; అగ్ని, కణములు= నిష్పరవ్యలు; నా పయిన్+కవిసిన్= నా మీద వచ్చిపడగా; ఏనును= నేనుకూడ; సలిల+అప్రములన్= నీరు కురిసే మంత్రబాణాలచేత; వాని= ఆ అగ్నిబాణాలయొక్క; బలము+అడంచి= శక్తిని నాశనం చేసి; ఉన్నున్= ఉండగా; తిమిరబాణము= చీకట్లు కల్పించే అప్రం; ఉగ్రంబుగాన్= భయంకరంగా; వారలు= ఆ రాక్షసులు; ఏసిరి= ప్రయోగించారు; అంత= అంతట; దిక్కులు+ఎల్లన్+కప్పెన్= చీకట్లు దిశలన్నిటినీ ఆవరించాయి; అంధకార, మగ్గుఁడు+ఐ= చీకటిలో మునిగిపోయి; చలియించి= కంపించి; మాతలి= దేవేంద్రుడి సారథి; ప్రతోదము+ఎడలి= చేతిలోని కొరడా వదలిపెట్టి; ధరణిన్= భూమిపై; పడియెన్= పడ్డడు.

తాత్పర్యం: ఆ రాక్షసులు భయంకర మైన రాళ్ళవానలు కురిపించి నన్ను కప్పివేశారు. నేనుకూడ వజ్రాప్రాన్ని ప్రయోగించి ఆ రాళ్ళ నుగ్గునుగ్గు అయ్యేటట్లు చేశాను. ఆ రాక్షసులు నా మీద అగ్నేయాప్రాన్ని ప్రయోగించగా

వారుణాప్రాంతో దానిని వమ్ముచేశాను. ఆమైన దానపులు చీకట్లు క్రమ్ము అప్రామ్మి ప్రయోగించారు. దానివల్ల చీకట్లు దిగ్గిగంతరాలలో క్రమ్ముకొన్నవి. ఆ చీకట్లలో మాతలి కంపించి, తన చేతిలోని కొరడాను జారవిడిచి భూమిపై పడిపోయాడు.

క. తురగములు పఱవ నేరక , పరరథవహనంబునందు వంధ్యము లయ్యేనే;

సురసారథి ననుఁ గానుక , 'హరినందన! యెందుఁ బోయి' తనుఁ గడు భీతినే.

68

ప్రతిపదార్థం: తురగములు= గుర్రాలు; పఱవనేరక= పరుగెత్తలేక; వర, రథ, మహానంబునందు= గొప్పరథాన్ని మోయటంలో; వంధ్యములు+అయ్యేనే= అసమర్థాలు అయినవి; సుర సారథి= దేవతలసారథి మాతలి; ననున్= నన్ను; కానక= చూడలేక; హరినందన!= దేవేంద్రుడి పుతుడ వైన ఓఅర్జునా!; ఎందున్+పోయితి= ఎచటికి వెళ్లినా వయా అని; కడు, భీతిన్= గొప్ప భయంతో; అనెన్= అని అన్నాడు.

తాత్పర్యం: గుర్రాలు పరుగిడలేక పోయాయి. ఆ గొప్పరథాన్ని ఈడ్యులేకపోయాయి; దేవతలసారథి అయిన మాతలి, 'దేవేంద్రుడి, పుతుడ వైన ఓ అర్జునా! నీవు ఎక్కుడ ఉంటివయా?' అని భయంతో అరచాడు.

క. 'అమృతనిమిత్తంబున ము , స్నమురాసురయుధ్మ మయ్యే: నది యింతభయ

బ్ర్రమజనకము గా; దిది యు , గ్రము దనుజు లవార్యాఫ్ర్యాగ్ల్వితు లగుటన్.

69

ప్రతిపదార్థం: అమృత, నిమిత్తంబునన్= అమృతం కారణంగా; మున్ను= తొల్లి; అమర+అసుర, యుద్ధము+అయ్యేన్= వేల్పులకు రక్కసులకు పోరాటం జరిగింది; అది= ఆ యుద్ధం; ఇంత= ఇంతటి; భయ, భ్రమ, జనకము= భయాన్ని ఆందోళనను కలిగించేది; కాదు= కాలేదు; ఇది= ఇప్పుడు జరుగుతున్న పోరాటం; దనుజులు= రాక్షసులు; న+వార్య, వీర్య, గర్వితులు+అగుటన్= వారించటానికి వీలులేని పరాక్రమం కలిగిన వారు కావటంచేత; ఉగ్రము= భయంకర మైనది.

తాత్పర్యం: 'తొల్లి రాక్షసులకూ దేవతలకూ అమృతంకొరకు గొప్పయుద్ధం జరిగింది కాని, అది ఇప్పటి యుద్ధమంతటి భయంకర మైనది కాదు. ఇప్పటి ఈ పోరాటంలో రాక్షసులు వారించటానికి వీలులేని పరాక్రమం కలవారైనందున ఈ యుద్ధం మిక్కటి భయంకరమైనది.

తే. బ్రహ్మచేత నిర్మింపగఁబడిన భువన , సంఘవం జిది' నాపుడు 'సంగరమున

సంచలింపక నాభుజశక్తిఁ జాచు , చుండు' మనవుడు మాతలి చేధ్య మందె.

70

ప్రతిపదార్థం: బ్రహ్మచేతన్= సృష్టికర్తచేత; నిర్మింపగఁ+పడిన= ఏర్పాటుచేయబడిన; భువన, సంఘవంబు+ఇది= ప్రపంచ విధ్వంసం ఇది; నాపుడున్= అని చెప్పగా; సంగరమునన్= యుద్ధంలో; సంచలింపక= కంపించక; నా భుజశక్తిన్= నా పరాక్రమం; చూచుచుండుము= చూస్తూ ఉండుము; అనవుడున్= అని చెప్పగా; మాతలి= దేవేంద్రుడి సారథి; చేధ్యము+అందెన్= ఆశ్చర్యం చెందాడు.

తాత్పర్యం: ఇది బ్రహ్మచేతుడు నిర్మించిన ప్రపంచ ప్రశయం'- అని చెప్పగా, 'ఈయుద్ధంలో నీవు నా పరాక్రమాన్ని చూచెదవుగాక' అని అన్నాను. అనగా దేవేంద్రుడి సారథి అయిన మాతలి ఆశ్చర్యపడ్డాడు.

ఉ. వాసరనాయకుం దలఁచి వజ్రిపరంబున సూర్యబాణ మే

నేసితి నింద్రుఁ దొట్టి సుర లెంతయు సంతస మందగా జగ

**త్తుసి తమిప్రురాశి నిహాతంబుగ దిక్కులు త్రైళ్గా మహా
రాసురు లాహావంబున భయంపడ మాతలి మెళ్లి యార్థగన్.**

71

ప్రతిపదార్థం: ఏను= నేను; వాసర, నాయకున్+తలఁచి= దిననాయకు డైన సూర్యడిని స్వరించి; వజ్రి+వరంబున్= దేవేంద్రుడి అనుగ్రహం చొప్పున; సూర్యబాణము= సూర్యాష్టాన్ని; ఏసితిన్= ప్రయోగించాను; ఇంద్రున్+తొట్టి= ఇంద్రుడు మొదలుగా కల; సురలు= వేల్పులు; ఎంతయు, సంతసము+అందగా= మిక్కిలి సంతోషించగా; జగత్+త్రాసి, తమిప్ర, రాశి= ప్రపంచానికి భయం కలిగించే చీకటిప్రోవు; నిహాతంబుగన్= అంతరించగా; దిక్కులు+త్రైళ్గా= దిక్కులు తేటపడగా; మహా+ఉగ్ర+అసురులు= మిక్కిలి భయంకరులు అయిన రక్కసులు; ఆహావంబున్= యుద్ధంలో; భయంపడ= భీతి చెందగా; మాతలి= దేవేంద్రుడిసారథి; మెళ్లి= అభినందించి; అర్యగన్= పెనుకేక వేయగా.

తాత్పర్యం: సూర్యడిని స్వరించి, దేవేంద్రుడి అనుగ్రహంతో నాకు లభించిన సూర్యాష్టాన్ని ప్రయోగించాను. దేవేంద్రుడు మున్సుగు దేవతలు అందరు సంతసించారు, ప్రపంచానికి భయం కలిగించే చీకట్లు పట్టాపంచలైనవి. దిక్కులు తేటత్తెలైపై కన్నించినవి. మిక్కిలి భయంకరులైన రాక్షసులు యుద్ధంలో భీతిల్లారు. దేవేంద్రుడి రథసారథి మాతలి నన్ను అభినందిస్తూ ఆనందంతో పెద్దకేక వేశాడు.

క. గాంఢీసముక్తదారుణ , కాండవిఖండీకృతాపఘును లై దనుజల్
భండనముఖమును జీడ్పుడి , గొండలు వడినట్లు వడిల కుతలం బధ్రువన్.

72

ప్రతిపదార్థం: గాంఢీవ, ముక్త, దారుణ, కాండ, విఖండీకృత+అపఘునులు+ఱ= గాంఢీవం (వింటి) సుండి విడివడిన భయంకర మైన బాణాలచేత ఖండించబడిన శరీరములు కలవారై; దనుజల్= రాక్షసులు; భండనముఖమున్= యుద్ధం యొక్క ముంగల; చేడ్పడి= దెబ్బతిని; కొండలు+పడినట్లు= పర్వతాలు కూలినట్లు; మ తలంబు= భూభాగం; అద్రువన్= అదరగా; పడిరి= కూలారు.

తాత్పర్యం: నా గాంఢీవంనుండి వెలువడిన భయంకరమైన బాణాలచేత ఖండించబడిన శరీరములు కలవారై, రాక్షసులు యుద్ధంలో కొండలు కూలినట్లు, భూభాగం కంపించగా కూలిపోయారు.

విశేషం: అద్రువన్=IIU ఇచట. త్రు అను సంయుక్తరానికి ముందున్న ‘అ’ గురువు కాదు. దీనికి ఛందస్సులో ‘శిథిలద్విత్వం’ అని పేరు. చదివేటప్పుడు కుతలం.... బద్రువన్ అని ‘బ’ తేల్చి పలుకవలెను.

క. జట్లు నివాతకవచులు మటీయబివ్యాస్తనిహాతులై మహీతలంబునం బడిన; నట యసురకాంతలయాక్రందన ధ్వను లాకసం బధ్రువ నొక్కట్లఁ బురంబున నెగసె; నంత నద్దానవపురంబుఁ బురందరుపురంబుకంటె నతిసుందరం బైన దానిం జూచి మాతలి కి ట్లంబి.

73

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ రితిగా; నివాతకవచులు= నివాతకవచులు అనే రక్కసులు; మదియ, దివ్య+అప్రు నిహాతులు+ఱ= నాయొక్క దివ్యమైన మంత్రబాణాలచేత మరణించిన వారై; మహీతలంబున్+పడిన్= భూమిపైభాగాన కూలిపడగా; అట= అచట; అసురకాంతల= రాక్షసులట్టిల; ఆక్రందన ధ్వనులు= బిగ్గరగా ఏడ్చే శబ్దాలు; ఆకసంబు+అద్రువన్= ఆకాశం దద్దరిల్లగా; ఒక్కటన్= ఒకేసారిగా; పురంబున్= పట్టణంలో; ఎగసెన్= వ్యాపించాయి; అంతన్= అటు పిమ్మటు; ఆ+దానవ,

పురంబున్= ఆ రాక్షసుల పట్టణాన్ని; పురందరు పురంబుకంటేన్= దేవేంద్రుడినగర షైన అమరావతికంటే; అటి, సుందరంబు+హనదానిన్= మిక్కిలిసాగ్నైనదానిని; చూచి=కని; మాతలికి= దేవేంద్రుడి సారథికి; ఇట్లు+అంటిన్= ఈవిధంగా అన్నాను.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా నివాతకవచులు దివ్యాలైన నా మంత్రబాణాలచేత మరణించి భూమిపైభాగాన కూలిపడ్డారు. అచట రాక్షసాంత్రీలన్దుపులు పెనుబోబులు ఆకసాన్ని దద్దరిల్ల చేశాయి. అంతట, దేవేంద్రుడిముఖ్యపట్టణానైన అమరావతికంటే ఎంతయో అందంగా ఉన్న ఆ రాక్షసులపట్టణాన్ని చూచి నేను మాతలితో ఇట్లు అన్నాను.

క. ‘నిరుపమరత్నారంతర , వరగృహముల నొప్పి సుఖనివాసం బగు ని

పుటి సుండ నొల్ల కొండిక , పుట సుండగ నేల వలసే బురుపూతునకున్.’

74

ప్రతిపదార్థం: నిరుపమ, రత్న, నిరంతర, వర, గృహములన్= సాటిలేని మణులతో ఎడతెగకుండ కట్టబడిన గొప్పాథండ్లతో; ఒప్పి= శోభిల్లి; సుఖ, నివసించు+అగు= నివసించడానికి సుఖంగా ఉండే; ఈ+పురిన్= ఈపట్టణంలో; ఉండన్+బల్లక= నివసించటానికి ఇష్టపడక; పురుహాతునకున్= ఇంద్రుడికి; ఒండు+ఒక+పురిన్= మరొక పట్టణంలో; ఉండగన్+విల, వలసేన్= ఎందుకు నివసించవలసివచ్చింది.

తాత్పర్యం: ‘సాటిలేని రత్నాలతో దట్టంగా పాదుగబడిన ఇండ్లతో శోభిల్లే ఈ నగరంలో సుఖనివాసం చేయక వేరొక పట్టణాన ఇంద్రు దేల నివసించవలసి వచ్చింది?’

వ. అనిన మాతలి యి ట్లనియె.

75

ప్రతిపదార్థం: అనిన్= అని అనగా; మాతలి= ఇంద్రుడిసారథి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అని నేను ప్రశ్నించగా మాతలి ఈవిధంగా ప్రత్యుత్తరం ఇచ్చాడు.

సి. ‘అసురులవలన భయం ఔన యపుడు వే , ల్యాలకు సేమంబుగా బలవిరోధి
యాప్రోలు జలధిలో నిమ్మగ నిల్చించే ; దనుజులు పదపడి వనజగర్భ
వలసే దపాశిర్యవంతు లై యిందుండ, నమరులచేతు గయ్యమున నజితు
లై యుండు బడసిన, నమరేంద్రుఁ డెత్తిగి త , బ్యాజయార్థముగు బంచె విజయ! నిమ్మ;

ఆ. నమరులకు నసాధ్య లైనట్టి వీరల , సీవ యోల్ల’ తనుచు నెమ్మితోడ

నన్న సంస్కృతించి నరనాథ! మాతలి , గడగి యపుడు రథముఁ గ్రమ్మట్టించే.

76

ప్రతిపదార్థం: విజయ!= చిరుర్చునా!; అసురులవలన్= రాక్షసులవలన; భయంబు+హన+అపుడు= వెలుపు కలిగినవ్యుడు; వేల్పులకు= దేవతలకు; సేమంబుగా= క్షేమంగా; బలవిరోధి= దేవేంద్రుడు; ఈ+ప్రోలు= ఈ నగరాన్ని; జలధిలోన్= సముద్రంలో; ఇమ్మగన్= సంప్రీతితో; నిర్మించెన్= కట్టించాడు; దనుజులు= రాక్షసులు; పదపడి= పిమ్మట; వనజ, గర్భవలనన్= బ్రహ్మదేవుడివలన; తపన్+వీర్యవంతులు+ఇ= తపస్సు అనే బలం కలవారై; ఇందు+ఉండన్= ఇందుటకొరకై; అమరులచేతన్= వేల్పులచేత; కయ్యమునన్= యద్దంలో; అజితులు+ఇ+ఉండన్= ఓడిపోకుండ ఉండటానికై; పడసినన్= వరాన్ని సంపాదించగా; అమరేంద్రుడు= దేవేంద్రుడు; ఎట్టిగి= తెలిసికొని; తద్ద+విజయ+అర్థముగన్= వారిని జయించటంకొరకై;

నిన్న; పంచెన్= నియోగించాడు; అమరులకున్= వేల్పులకు; స+సాధ్యలు+పనట్టి= జయించటానికి అలవికాసట్టి; వీరలన్= ఈ నివాతకవచులను; ఈపు+ల= నీవే; బిర్చితి= జయించాపు; అనుచున్= అని చెప్పుతూ; నెమ్మితోడన్= ప్రీతితో; నస్సున్; సంప్రుతించి= పొగడి; నరనాథు!= రాజైన ఓ ధర్మరాజు!; మాతలి= దేవేంద్రుడిసారథి; కడగి= పూని; అపుడు= అప్పుడు; రథమున్= తేరును; క్రమ్మణించెన్= మరల్చాడు.

తాత్పర్యం: ‘ఈ అర్జునా! రాక్షసులవలన భీతి ఏర్పడిన సమయంలో, దేవతలయోగ్క్షేమాలను కాపాడగోరి దేవేంద్రుడు ఈ పట్టణాన్ని సముద్రంలో నిర్మించాడు. తరువాత రాక్షసులు తపస్సుచేసి తాము తపోబల సంపన్నులై ఈపట్టణంలో ఉండటానికి, దేవతలచేత యుద్ధంలో జయించబడక ఉండటానికి బ్రహ్మదేవుడి వలన వరం పొంది, ఈ పురాన్ని ఆక్రమించారు. వారిని జయించటానికి దేవేంద్రుడు నిన్న నియోగించాడు. దేవతలకు జయింప శక్యంగాని వీరులను నివాతకవచులను నీవు గెల్చావు- అని ప్రశంసించి, మాతలి రథాన్ని మరలించాడు’ అని అర్జునుడు ధర్మరాజుతో చెప్పాడు.

వ. ఇట్లు నివాతకవచులం జంపి క్రమ్మణి వచ్చునెడ నాముందట నొక్క తపశిష్టనంబును నతివిచిత్రం బైన పురంబునుం గని ‘యిచి యెష్వరిపురం?’ బని యడిగిన నాకు మాతలి యి ట్లునియె. **77**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; నివాతకవచుల్న= నివాతకవచులు అనబడే రక్కసులను; చంపి= సంహారించి; క్రమ్మణివచ్చు+ఎడ= తిరిగి వచ్చేటపుడు; నా, ముందటన్= నాయెదుట; ఒక్కతపన్+వనంబునన్= తపస్సు చేయటానికి అనవైన ఒక అరణ్యమున్నా; అతి విచిత్రంబు+పన= మిక్కిలి వింతైన; పురంబునన్+కని= ఒక పట్టణాన్ని, చూచి; ఇది= ఈ పట్టణం; ఎవ్వరిపురంబు= ఎవరిసగరం; అని= అంటా, అడిగినన్= ప్రశ్నించగా; నావన్= నాతో; మాతలి; ఇట్లు+అనిమెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా నివాతకవచులను సంహారించి తిరిగి వస్తున్నప్పుడు నాయెదుట ఒక తపోవనమున్నా, మిక్కిలి అచ్చేరువు కలిగించే ఒక నగరమున్నా కన్నించాయి. ‘ఇది ఎవ్వరిపురం?’ అని నేను ప్రశ్నించగా, మాతలి ఇట్లూ సమాధానం చెప్పాడు.

క. ‘వినవె పులోమయుఁ గాలక , యును ననగా నిరువు రసురయువతులు గములా సను నారాధించిల తప , మున బిష్ణుసహస్రపర్చములు గడునిష్టాన్.’ **78**

ప్రతిపదార్థం: వినవె= ఆలకించలేదా, ((శ్రద్ధగా వినుము అనిస్తి), ఇంతకుముందు వినలేదా అనిస్తి భావం); పులోమయున్= పులోమ (అనేప్రీ); కాలకయునున్= కాలక (అనేప్రీ); అనగాన్= అనే పేరు కల; ఇరుపురు+అసుర, యువతులు= ఇద్దరు రాక్షస నవితలు; తపమునన్= తపస్సుచేసి; దివ్య, సహస్ర, వర్షములు= దేవమానం ప్రకారం వేయింట్లు; కడు+నిష్టాన్= మిక్కుటమైన దీక్షతో; కమల+అసునున్= బ్రహ్మదేవుడిని (కమలం ఆసనంగా కలవాడిని); ఆరాధించిరి= అర్పించారు.

తాత్పర్యం: ‘పులోమ, కాలక అనబడే ఇద్దరు రాక్షస యువతులు దేవమానం ప్రకారం వేయి సంవత్సరాలు మిక్కిలి నిష్టాతో తీవ్రవైన తపస్సు చేసి బ్రహ్మదేవుడిని ఆరాధించారు. ఆ విషయం నీవు వినలేదా?

క. కనకమయ మైన యాప్తి , లునఁ దమసుతు లాహావంబులో నమరులచే తను వధ్యలు గాకుండను , వనజజుచే బడసి రసురవనితలు వరముల్. **79**

ప్రతిపదార్థం: అసురవనితలు= రాక్షస ప్రీతు; కనక, మయము+ఇను= బంగారంతో కూడిన; ఈ ప్రోలునన్= ఈ పట్టణంలో; తమ, సుతులు= తమ కొడుకులు; ఆహవంబులోన్= యుద్ధంలో; అమరులచేతను= దేవతలచేత; వధ్యులు+కాకుండను= చంపబడేవారు కాకుండగా; వనజబుచేన్= బ్రహ్మదేవుడిచేత (పద్మంలో పుట్టినవాడిచేత); వరముల్+పడసిరి= వరాలను పొందారు.

తాత్పర్యం: బంగారంతో నిర్మించబడిన ఈ నగరంలో నివసించే తమకొడుకులు యుద్ధంలో దేవతలచేతిలో మరణించకుండేటట్లుగా రాక్షసవనితలు బ్రహ్మదేవుడిచేత వరాలను పొందారు.

వ. ఇది హిరణ్యపురం; జిందుఁ బోలోముకాలకేయు లను నసురు లరువది వేలుండుదురు వా రమురులచేత నవధ్ను' లనిన నట్టేని దానిపయిం బోదము; రథంబు వఱపు' మని యేను మాతలిం బంచిన. **80**

ప్రతిపదార్థం: ఇది= (ఈనగరం)ఇది; హిరణ్యపురం= హిరణ్యపురం (పసిడిప్రోలు); ఇందున్= ఈ పురంలో; పోలోము, కాలకేయులు+అను= పులోముకొడుకులు, కాలకొడుకులు, అనబడే; అసురులు= రక్కసులు; అరువది, వేలు+ఉండుదురు= అరువదివేలమంది ఉంటారు; వారు= ఆ పోలోములు కాలకేయులు; అమరులచేతన్= దేవతలచేత; అవధ్యులు= చావులేనివారు; అనినన్= అని చెప్పగా; అట్లు+ఎని= అట్లా అయితే; దానిపయిన్+పోదము= ఆనగరంమీద దండెత్తివెళ్ళాము; రథంబు+వఱపుము= తేరు నడుపుము; అని= అని చెప్పి; ఏను= నేను; మాతలిన్= మాతలిని; పంచిన్= నియోగించగా.

తాత్పర్యం: ఇది హిరణ్యపురం; ఈ నగరంలో పులోముకొడుకులు, కాలకొడుకులు పోలోములు, కాలకేయులు అనబడే రక్కసులు అరువదివేలమంది ఉన్నారు. వీరు దేవతలచేత చావులేనివారు'- అని మాతలి చెప్పాడు. అంతట నేను 'అట్లయితే ఆ నగరంమీద దండయాత్రకు రథాన్ని పోనిమ్ము' అని, మాతలిని ఆదేశించాను.

చ. అతఁడును సప్తమారుతరయంబున దివ్యరథంబుఁ దత్పురా
హితపుర భూల ప్రముపయిం బఱపెన్ సురమైరు లంత ను
ద్రుతు లయి ప్రోలు వెల్పుడి రథంబులు పష్టిసహస్రకంబుతో
శతమఖబుభీఁ జేసి కడు సైపక తాకేల నన్ను నల్చుతోన్. **81**

ప్రతిపదార్థం: అతఁడును= ఆ మాతలియు; సప్త, మారుత, రయంబున్= ఏడువాయువులవేగంతో; దివ్య రథంబున్= దేవతాసంబంధమైన రథాన్ని; తద్+సుర+అహిత పురి= ఆ దేవతల శత్రువుల నగరంయొక్క; వప్రము పయిన్= ప్రాకారశిఫరంపై; పఱపెన్= పోనిచ్చాడు; సుర మైరులు= రాక్షసులు; అంతన్= అంతట; ఉద్రుతులు+అయి= విజ్ఞంభించినవారు అయి; ప్రోలు వెల్పుడి= నగరంనుండి బయటు వచ్చి; రథంబులు, పష్టి సహస్రకంబుతోన్= అరువదివేలతేరులతోన్; నన్ను; శతమఖ, బుద్ధిన్+చేసి= దేవేంద్రుడు అని తలపోసి; కడు, సైపక= మిక్కిలి చిర్యక; అల్గుతోన్= కోపంతో; తాకేరి= ఎదురొక్కన్నారు.

తాత్పర్యం: ఆ మాతలి ఏడువాయువుల వేగంతో దేవతారథాన్ని, ఆ దేవతల శత్రువుల నగరంలోని కోటకొమ్ములమైకి నడిపించాడు. అంతట అందలి రాక్షసులు విజ్ఞంభించి, నగరంనుండి బయటికి వచ్చి, నన్ను దేవేంద్రుడు అని భావించి, ఆగ్రహించి, అరువదివేల తేరులతో చుట్టుముట్టారు.

శ. ఏనును వారల యఱువదివేలరథంబులకు గతినిరీధంబుగా వితతప్పక్కవికటశిలాప్రభవంబు లయిన దివ్యబాణంబు లేసిన, నసురులు మాయాయుద్ధనిబద్ధబుద్ధులై తమపురంబుతోడన దివంబున కెగసి మటియమార్గణార్గజనిరుద్ధమార్ఘు లై నేలంబడిన, వీరల నొండువిధంబున నోర్ధురా దని తలంచి. 82

ప్రతిపదార్థం: ఏనును= నేనును; వారల+అరువది వేల రథంబులకు= ఆ రాక్షసులయ్యుక్క. అరువది వేల తేరులకు; గతి, నిరీధంబుగా= దారికి అడ్డుగా; వితత, ప్రష్ట, వికట, శిలా, ప్రభవంబులు+అయిను= విష్టరించబడిన చెట్లుపు, వికృతా లైన రాళ్ళను పుట్టించేవి అయిన; దివ్య, బాణంబులు+ఎసినన్= అతిలోకా లైన అమ్ములు ప్రయోగించగా; అసురులు= రక్కసులు; మాయా, యుద్ధ, నిబద్ధ, బుద్ధులు+బా= మాయాయుద్ధాన్ని కొనసాగించటంలో లగ్గుపైన మనస్సులు కలవారై; తమ పురంబుతోడన= తమ నగరంతోపాటు; దివంబునకున్= ఆకసానికి; ఎగసి= ఎగిరి; మదీయ, మార్గణ+అర్గజ, నిరుద్ధ, మార్ఘులు+బా= నాయ్యుక్క బాణా లనే గొప్ప గడియమానుల చేత అడ్డగించబడినదారి కలవారై; నేలన్+పడినన్= భూమిమీద పడగా, వీరలన్= రశ రక్కసులను; ఒండు విధంబునన్= వేరురీతిగా; ఓర్చరాదు+అని= గలవరాదు అని; తలంచి= తలపోసి.

తాత్పర్యం: నేనును, ఆరాక్షసులయ్యుక్క అరువదివేలతేరులు కదలటానికి వీలులేనట్లుగా పెక్కుచెట్లును, బండరాళ్ళను కల్పించే దివ్యబాణాలను దారికి అడ్డంగా ఏర్పడేటట్లు ప్రయోగించాను. ఆ రక్కసులు కపట యుద్ధాన్ని చేయటానికి సంకల్పించినవారై తమ నగరంతోపాటు ఆకసానికి ఎగిరారు. కానీ, నా బాణా లనెడి పెద్ద గడియలచేత అడ్డగించబడి భూమిపై పడ్డారు. ఇక, వీరిని వేరురీతిగా గలవటానికి వీలులే దని తలపోసి.

చ. ఉరగపుణాగ్రరత్నకీరణీల్లసదుగ్రభుజున్ వృషాంకు శం
కరు శశిఖండమండితశశిఖండు శిష్టున్ హృదయాంబుజంబునం
బిరముగ నిల్చి పాపుపతివ్యశరం బలవోసి యేసితిన్
సురలపుకోటిమీద సురసూతుఁడు మాతలి చూచి మెచ్చగన్. 83

ప్రతిపదార్థం: ఉరగ, ఫణా+అగ్ర, రత్న, కిరణా+ఉల్లసత్త+ఉగ్రభుజున్= పాముల పడగల చివర కల మణుల వెలుగులచేత ప్రకాశించే భయంకర మైన భుజాలు కలవాడిని; వ్యష+అంకున్= ఎద్దుగుర్తు కలవాడిని; శంకరు= శిష్టుడిని; శశిఖండ మండిత శిఖండున్= చంద్రవంకచేత అలంకరించబడిన సిగ కలవాడిని; శిష్టున్= శిష్టుడిని; హృదయ+అంబుజంబునన్= దెందం అనే తామరపువ్యులో; తిరముగన్= దిటపుగ; నిల్చి= పాదుకొల్చి; పాపుపత, దివ్య, శరంబు= పాపుపతం అనెడి దివ్య మైన మంత్రబాణాన్ని; అరివోసి= అనుసంధించి; సుర, రిపు, కోటిమీదన్= దేవతలకు శత్రువు లైన ఆ రాక్షసులగుంపులపై; సురసూతుఁడు= దేవతల సారథి; మాతలి; చూచి= కనుగొని; మెచ్చగన్= అభినందించేటట్లుగా; ఎసితిన్= ప్రయోగించాను.

తాత్పర్యం: పాముల పడగలపై గల రత్నాల కాంతులచేత వెలుగొందే భయంకర మైన భుజాలు కలవాడిని, వ్యషభాన్ని జెండా పై గుర్తుగా కలవాడిని, చంద్రవంకను సిగలో భూపణాంగా ధరించినవాడిని, నా దెందము అనెడి తామరపువులో పాదుకొల్చి, పాపుపత మనే అస్త్రాన్ని మాతలి చూచి అభినందించేటట్లుగా ప్రయోగించాను.

విశేషం: 1) హరిసూతుఁడు మాతలి - అనే పారాంతరం కొన్ని ప్రతుల్లో ఉన్నది. 2) మెచ్చి చూడగన్, మెచ్చి యార్వణగన్- రశ పారాంతరాలు కొన్ని ప్రతుల్లో కనిపిస్తున్నాయి.

వ. ఆ బివ్యాస్తప్రభావంబున సింహాశరభశార్యాలశుండాలమహిషమహాక్షయక్షరాక్షసపిశాచవస్నగ గంధర్వరూపంబు లుద్దవిభీ యసురుల నెల్ల విగతానులం జేసిన. 84

ప్రతిపదార్థం: ఆ+దివ్య+అప్త ప్రభావంబున్న= ఆ అతిలోకశక్తి కల మంత్రబాణంయొక్క మహిమవలన; సింహ, శరభ, శార్దూల, శుండాల, మహిష, మహాష్ట, యష్ట, రాష్ట్రస, పిశాచ, పన్చగ, గంధర్వ, రూపంబులు= సింగములు, శరభములు పెద్దపులులు, ఏనుగులు, దున్నలు, ఎద్దులు, యష్టులు, రాష్ట్రసులు, పిశాచులు, పాములు, గంధర్వులయొక్క ఆకృతులు; ఉండ్రవిల్లి= పుట్టి; అసురులన్= రాష్ట్రసులను; ఎల్లన్= అందరిని; విగత+అసులన్+చేసినన్= పోయిన ప్రాణాలు కలవారిగా చేయగా.

తాత్పర్యం: దివ్యమైన ఆ పాశుపతాప్త మహిమవలన సింహాలు, శరభాలు, పెద్దపులులు, ఏనుగులు, దున్నలు, ఎద్దులు, యష్టులు, రాష్ట్రసులు, పన్చగులు, పిశాచులు, గంధర్వులు పుట్టి రాష్ట్రసులను అందరిని సంహరించగా.

క. వంచనయును మాయయు మా , యించి పరాక్రాంతి నయ్యమేశాస్తమునం
గ్రంచఱ నంతకపుట కేఁ , గెంచితిఁ బోలోముకాలకేయాసురులన్.

85

ప్రతిపదార్థం: వంచనయును= మోసాన్ని; మాయయు= కపటత్వాన్ని; మాయించి= తొలగించి; పర+అక్రాంతిన్= మిక్కిలి గొప్పదైన పరాక్రమంతో; ఆ+ఉమేశ+అప్రమున్న= ఆ పాశుపతం అనే మంత్రబాణంతో; క్రంచఱన్= శీఘ్రంగా; పోలోము, కాలకేయ+అసురులన్= పోలోములు కాలకేయులు అనబడే రాష్ట్రసులను; అంతక పురికి= యమధర్మరాజు పట్టణానికి; ఏగించితిన్= వంపించాను (చంపాని భావం).

తాత్పర్యం: మోసాన్ని, దుర్భ్రమను తొలగింపజేసి, మిక్కటమైన పరాక్రమంతో విజృంభించి, పాశుపతాప్తాన్ని ప్రయోగించి, పోలోములు, కాలకేయులు అనబడే ఆ రాష్ట్రసులనుసంహరించి యమపురికి వెడలేటట్లుగా చేశాను.

వ. ఇట్లు హిరణ్యపురనివాసులం గృతాంతపురనివాసులం జేసి వచ్చి వాసవునకు ప్రేమిక్కిన, వాసవుండును నివాతకవచపోలోముకాలకేయుల వధప్రకారం బంతయు మాతలివలన విని సంతసిల్లి నా కి ట్లనియే.86

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈసీతిగా; హిరణ్యపుర, నివాసులన్= హిరణ్యపురంలో నివసించే వారలను - పోలోము కాలకేయులను; కృతాంత, పుర, నివాసులన్+చేసి= యముడినగరంలో నివసించేవారినిగా చేసి; వచ్చి= ఏతెంచి; వాసవునకున్= దేవేంద్రుడికి; ప్రేమిక్కిన్= నమస్కరించగా; వాసవుండును= దేవేంద్రుడును; నివాతకవచ, పోలోము, కాలకేయుల, వధ+ప్రకారంబు= నివాతకవచుల యొక్కయు పోలోములయొక్కయు కాలకేయులయొక్కయు, సంహోరంతీరు; అంతయున్= సమస్తమున్నా; మాతలివలన్= దేవేంద్రుడి సారథివలన; విని= ఆలకించి; సంతసిల్లి= సంతోషించి; నాకు+ఇట్లు+అనియెన్= నాతో ఈ రీతిగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా నేను ఆ హిరణ్యపురవాస్తవ్యులను యమపురివాస్తవ్యులుగా చేసి మరలివచ్చి దేవేంద్రుడికి నమస్కరించాను. దేవేంద్రుడు, మాతలివలన నివాతకవచుల, పోలోముల, కాలకేయుల సంహోరాన్నిగూర్చి విని, సంతోషించి నాతో ఈ విధంగా పలికాడు.

చ. సురలకుఁ భీతి సేసితి; వసుంధర కేగుము; నిన్న నీ సపణీ
దరులు నిరంతరంబును ముదంబునఁ జూడుగుఁ గోరుచున్నవా;
రలమదభేటి! నీకు విషమాజిముఖుంబుల మార్మానుంగ నో
పరు నరు లెప్పరున్; హాల కిభంబులు మార్మానునయ్య యెయ్యెడన్?

87

ప్రతిపదార్థం: సురలకున్= దేవతలకు; ప్రీతి+చేసితి= సంతసం చేకూర్చాపు; వసుంధరకు+ఏగుము= భూలోకానికి వెళ్లుము; నిన్ను= నిన్ను; నీ సహోదరులు= నీ అన్నదమ్ములు; ముదంబునన్= సంప్రీతితో; చూడగన్+కోరుచున్నవారు= చూడవలెనని ఆకాంక్షిస్తున్నారు; అరి మదభేది!= శత్రువుల గర్వాన్ని బ్రద్దలుకొట్టే ఓ అర్జునా!; నీకు; విషమ+ఆజిముఖంబుల= ఘోరమైన యుద్ధాలలో; మార్కోనంగన్= ఎదిరించగా; నరులు; ఎప్పరున్= ఎప్పరున్నా; ఓపరు= సమర్థులు కారు; హరికిన్= సింహాన్ని; ఇథంబులు= ఏనుగులు; ఎయ్యెడన్= ఎక్కడవైనా; మార్కోనన్+అయ్య= ఎదుర్కొనగలవయ్యా? (ఎదుర్కొనలేవని భావం).

తాత్పర్యం: శత్రువులగర్వాన్ని అణచేవాడమైన ఓ అర్జునా! నీవు దేవతలకు సంప్రీతి సంఘటించావు; నీ అన్నదమ్ములు నిన్ను చూడవలెనని తపాతహాలాడుతున్నారు. యుద్ధాలలో నిన్ను మానవు లెవ్వరూ ఎదుర్కొనలేరు; సింహాన్ని ఏనుగులు ఎదుర్కొనగలవా?

విశేషం: అలం: అర్థాంతరాయాసం.

**క. ద్రోణదీణజ కృపగీ , రాణానదిజాంగపతు లవశ్యమును భవ
ధ్యాణహాతిఁ జేసి సమర , క్షోణిఁ బలక్షీణబలు లగుదు రవజిత్తై.**

88

ప్రతిపదార్థం: ద్రోణ, ద్రోణజ, కృప, గీర్యాణానదిజ+అంగపతులు= ద్రోణడు, ద్రోణనికొడుకు అయిన అశ్వత్థామ, కృపుడు, దేవనది అయిన గంగానదికి జన్మించిన భీముడు, కర్ణుడును; అవశ్యమును= తప్పని సరిగా; భవత్త+బాణ, హతిన్+చేసి= నీయొక్క అమ్ములదెబ్బలచేత; సమరక్షోణిన్= యుద్ధరంగంలో; అవజితులు+ఇ= ఓడించబడినవారై; పరిక్షీణబలులు= మిగుల తరిగినబలం కలవారు; అగుదురు= ఔతారు.

తాత్పర్యం: ద్రోణడు, ద్రోణడిపుత్రు డైన అశ్వత్థామ, కృపాచార్యుడు, దేవనదీసూను డైన భీముడు, అంగదేశ ప్రభు వైన కర్ణుడు నీ అమ్ములదెబ్బలచేత ఓడించబడినవారై రణరంగంలో పూర్తిగా బలాన్ని కోల్పోతారు.

**క. అనిన నమరేంద్రు వీడ్జౌని , చనుదెంచితి' నని కిరీటి శతమఖలోకం
బున్ దన చేసినవిధ ము , త్వనఫుం డేర్వడగ్గ జెప్పు నందఱు వినగన్.**

89

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పగా; అమర+ఇంద్రున్= దేవేంద్రుడిని; వీడ్జౌని= సెలవుగైకొని; చనుదెంచితిన్= వచ్చాను; అని= అనిచెప్పి; కిరీటి= అర్జునుడు; శతమఖలోకంబునన్= దేవేంద్రుడిలోకంలో; తన, చేసిన, విధము= తాను చేసిన పనులతీరు; అందఱు వినగన్= అందరును ఆలకించేటట్లుగా; అతి+అనఫుండు= పాపాలు లేని మిక్కిలిగొప్పవాడు-అర్జునుడు; ఏర్వడగన్+చెప్పేన్= తేటతెల్లంగా వివరించి చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పగా, నేను దేవేంద్రుడికడ సెలవు తీసికొని ఇక్కడికి వచ్చాను'- అని అర్జునుడు తాను స్వగలోకంలో చేసిన పనుల నన్నింటిని అందరూ ఆలకించేటట్లుగా తేటతెల్లంగా చెప్పాడు.

వ. ధర్మరాజును దమ్ముడు సేసిన మహిపరాక్రమంబునకుఁ జతురంభోధిపర్యంతమహీరాజ్యం బప్పుడు తనకు సంప్రాప్తం బైనంతియ సంతసిల్లి.

90

ప్రతిపదార్థం: ధర్మరాజును= ధర్మపుత్రుడునయితం; తమ్ముడు+చేసిన= తన సోదరుడు చేసిన; మహారాక్రమంబునకున్= గొప్ప శార్యానికి; చతుర్మాంఖోధి, పర్యంత, మహీ, రాజ్యంబు= నాలుగు సముద్రాలవరకు విస్తరించిన భూరాజ్యం; అప్పుడు= అప్పుడే; తనకు= తనకు; సంప్రాప్తంబు+ఐనంతియ= సంక్రమించినట్లుగానే; సంతసిల్లి= సంతసించి.

తాత్పర్యం: తన తమ్ముడైన అర్జునుడు ప్రదర్శించిన శార్యసాహసాలు ఆలకించి, ధర్మరాజు- తనకు అప్పుడే నాలుగుసముద్రాలచేత పరిషైష్టించబడిన సమస్తభూమండలస్తోమాజ్యం సంక్రమించినట్లుగనే మిక్కిలి సంతోషించాడు.

ఆ. ‘బిష్ణుబాణములు తదీయప్రయోగముల్లో, మాకుఁ జూపు’ మనిన మఘవనుతుడు వేఱువేఱ చూపే వేలుపు లిఖిత, యస్తుశస్తములు నిజార్జునకు.

91

ప్రతిపదార్థం: దివ్య బాణములు= గొప్పాలప్రాలు; తదీయ ప్రయోగముల్లో= వాటిని ఉపయోగించే విధానాలు; మాకున్+చూపుము= మాకు ప్రదర్శించి చూపుము; అనినన్= అని అడుగగా; మఘవనుతుడు= దేవేంద్రుడికొడుకైన అర్జునుడు; వేలుపులు+ఇచ్చిన= దేవతలు బహుకరించిన; అప్పు, శస్త్రములు= మంత్రబాణాలు, ఆయుధవిశేషాలు; నిజ+అగ్రజనకున్= తన అన్నగారికి; వేఱు వేఱి= విడివిడిగా; చూపేన్= ప్రదర్శించాడు.

తాత్పర్యం: ‘దేవతలు బహుకరించిన అప్రాలు, అవి ఉపయోగించే తీరుతెన్నులు మాకు చూపుము’ అని ధర్మరాజు అర్జునుడిని అడిగాడు. అర్జునుడు దేవతలు తనకు ఇచ్చిన మంత్రబాణాలు, ఆయుధవిశేషాలు తన అన్నగారైన ధర్మరాజుకు విడివిడిగా ప్రదర్శించి చూపాడు.

వ. మతీయును.

92

తాత్పర్యం: ఇంకను.

చ. సురవిశిఖ ప్రయోగములు సూపుఁ దొడంగిన నేల బిల్లిరం బిలగె, బయోనిధుల్ గలగె, బిగ్జముల్ మదమేబి కుండె, భా స్కృరుచి మాసె, బావకశిఖాతతి తోన యడంగె గాడ్పు, లం బరమున నిల్చి లీశ్వరుడు బ్రహ్మాయు నాటిగ వేల్పులందఱున్.

93

ప్రతిపదార్థం: సుర, విశిఖ, ప్రయోగములు= దివ్య షైవ అప్రాలను ప్రయోగించటాలు; చూపన్+తొడంగినన్= ప్రదర్శించడానికి ఉపక్రమించగా; నేల= భూమి; దిర్మిరన్+తిరిగెన్= వేగంగా తిరుగాడింది; పయన్+నిధుల్= సముద్రాలు; కలగెన్= కలతచెందాయి; దిక్+గజముల్= దిక్కులం దుండే ఏనుగులు; మదము+ఏది= గర్వం ఉడిగి; కుండెన్= క్రుంగిపోయాయి; భాస్కృరుచి= సూర్యుడి ప్రకాశం; మాసెన్= తగ్గిపోయింది; పావక, శిఖా, తతి= అగ్నిపోత్రుడి జ్వలల సముదాయం; తోన= వెనువెంటనే; గాడ్పులు= వాయువులు; అడంగెన్= అణగారి పోయాయి; శశ్వరుడు= శివుడు; బ్రహ్మాయున్= బ్రహ్మాదేవుడు; ఆదిగ, వేల్పులు= మొదలైన దేవతలు; అందఱున్= అందరును; అంబరమునన్= ఆకసంలో; నిల్చిరి= నిల్చిన్నారు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు తాను సంపాదించిన దివ్యప్రాలప్రయోగాలను అన్నగా రైన ధర్మరాజుకు చూపేటప్పుడు భూమి దిర్మిర తిరిగింది. సముద్రాలు ఘుణ్ణిల్లాయి, దిగ్జాలు గర్వం వీడి క్రుంగిపోయాయి. సూర్యుడికాంతి

మాసిపోయింది, వాయువులు అగ్నిజ్యులలతోపోటే అణగారిపోయాయి. శిష్టుడు, బ్రహ్మదేవుడు ముస్నగుదేవతలందరు ఆకసంలో గుమిగూడి నిల్చారు.

వ. అంత సురగణచోదితుం దైన నారదుం దర్శనుపాలికి వచ్చి యి ట్లనియే.

94

ప్రతిపదార్థం: అంతన్= అంతట; సుర, గణ, చోదితుండు+బన= దేవతలసమూహాలచేత పంపించబడిన; నారదుండు= నారదుడు; అర్జును, పాలికిన్= అర్జునుడికడకు; వచ్చి= ఏగుదెంచి; ఇట్లు+అనియెన్= ఆవిధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అంతట దేవతలచేత పంపబడిన నారదమహార్షి అర్జునుడి దగ్గరకువచ్చి ఇట్లా పలికాడు.

తే. 'ఎదురు లేక బివ్యాస్తంబు లిట్లు నీకుఁ, బాడియే ప్రయోగింపంగఁ బాండుపుత్తు! సిద్ధ మివి యభిష్ఠానవర్ణతము లయ్యి, నేని మూడులోకములు దహించు నొగిని.'

95

ప్రతిపదార్థం: ఎదురు లేక= శత్రువులు ఎదుట లేకుండగా; దివ్య+అస్త్రంబులు= దేవతామహిమ కల మంత్రబాణాలను; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; ప్రయోగింపంగన్= విడుచుట; నీకున్+పాడియే= నీకు న్యాయమా; పాండు పుత్రుఁ= పాండురాజుకు కొడుకు వైన ఓ అర్జునా!; ఇవి= ఈ అస్త్రాలు; అధిష్టాన, వర్ణితములు+అయ్యేనేని= ఆశ్రయించతగిన లక్ష్మీలు లేకపోతే; ఒగిని= వరుసగా; మూడులోకములు= మూడులోకాలను; దహించున్= తగులపెట్టగలవు; సిద్ధము= ఇది జరిగితీరేది.

తాత్పర్యం: 'పాండుసుతుడ వైన ఓ అర్జునా! ఎదురుగా భేదించలసిన లక్ష్మీ లేకుండా ఈ దివ్యాస్తాలను ప్రయోగిస్తే, అవి మూడులోకాలను దహించ కలవు సుమా!

వ. అని యర్జును వారించి నారదుం దలగిన, నమరులు నిజస్థానంబుల కలిగి; లిట్లు పాండవు లందుఁ బటిమాసంబు లుండునంత; నొక్కునాఁ దమరకస్యకలు వచ్చి యర్జునున కి ట్లనిల.

96

ప్రతిపదార్థం: అని= అని పలికి; అర్జును వారించి= అర్జునుడిని ఆపి; నారదుండు= నారదుడు; అరిగినన్= వెళ్లగా; అమరులు= దేవతలు; నిజ స్థానంబులకున్= తమనివాసాలకు; అరిగిరి= వెళ్లారు; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; పాండవులు= పాండురాజుకొడుకులు; అందున్= ఆ ఆశ్రమంలో; పది, మాసంబులు+ఉండునంతన్= పదినెలలు నివసించిన పిదవ; ఒక్క, నాఁడు= ఒక దినమున; అమర కస్యకలు= వేల్పుల ఆడవడుచులు; వచ్చి= అరుదెంచి; అర్జునునకున్= అర్జునుడితో; ఇట్లు+అనిరి= ఈ విధంగా చెప్పారు.

తాత్పర్యం: అని పలికి, అర్జునుడిని అస్త్రప్రదర్శనం నుండి విరమింపజేసి నారదుడు వెళ్లాడు. దేవతలుకూడ తమతమ నివాసస్థానాలకు వెళ్లారు. అంత పాండవులు ఆ ఆశ్రమంలో పదినెలలు ఉన్నారు. అప్పుడు వేల్పులాడవడుచులు అర్జునుడికడకు వచ్చి ఇట్లా పలికారు.

తే. 'వనమునందును బండ్రెండువత్సరములు, నలయ కజ్ఞాతవాస మేకాబ్దకంబు పూని నిర్విఫ్లుశ్వత్తీ జల్ముదురు మీరు, పగఱ నిర్జింతు రాహావాభ్యంతరమున.

97

ప్రతిపదార్థం: మీరు; వనమునందును= అరణ్యంలో; పండెండు, వత్సరములున్= పండెండుఏండు; అలయక= [శాంతిచెందక; అజ్ఞాత వాసము= ఇతరులకు తెలియకుండ నివసించటం; ఏక+అబ్దకంబు= ఒక్కాదు; పూని= దీక్షతో; నిర్విఫ్లు, శ్వత్తీఁ=

ఆటంకాలు లేనట్లుగా; చల్పుదురు= నిర్వహించగలరు; ఆహవ+అభ్యంతరమునన్= యుద్ధంలో; పగఱ= శత్రువులను; నిర్మింతురు= జయస్తారు.

తాత్పర్యం: అడవిలో పన్నెండెండ్లున్నా, ఇతరులకు తెలియరాకుండ అజ్ఞాతవాసంలో ఒక యేడున్నా మీరు ఎట్టి అడ్డంకులు లేకుండ నిర్వహించగలుగుతారు. అటుపిమృథి యుద్ధంలో శత్రువులను జయించగలరు.

తే. నీ పరాక్రమబులమున నిఖిలధరణి, రాజ్యభారంబు నీ ధర్మరాజు పూను;

రఘుకులాధీశ్వరుం దైన రాముకీల్తి, యట్ల నీ కీల్తి త్రిజగంబులందుఁ బరగు.' 98

ప్రతిపదార్థం: నీ, పరాక్రమ, బలమున= నీ శార్యవిశేషంచేత; నిఖిల, ధరణి= సమస్త పృథివిమొక్క; రాజ్యభారంబున్= పరిపాలించే కార్యపు బరువును; ఈ ధర్మరాజు= ఈ ధర్మసుతుడు; పూనున్= వహిస్తాడు; రఘుకుల+అధీశ్వరుండు+ఖన= రఘుమహారాజుయొక్క వంశంలో ప్రభువైన; రాము కీర్తి+అట్లు+అ= శ్రీరాముచంద్రుడి యశస్వివలె; నీ, కీర్తి= నీయశస్య; త్రిజగంబులందున్= మూడులోకాలలో; పరంగున్= శోభిల్లుతుంది, వ్యాపిస్తుంది.

తాత్పర్యం: నీ శార్యవిశేషంవలన ఈ ధర్మరాజు సమస్తభూసాపూజ్యాన్ని పరిపాలించే భారాన్ని వహిస్తాడు; రఘువంశంలో జన్మించిన ప్రభువగు ఆ రామచంద్రుడి కీర్తివలె నీ కీర్తి ముల్లోకాలలో వెలుగొందుతుంది.

వ. అని యదేశించి దేవకస్వకలు పోయిన, నిట దేవర్లు దైన రోమశుండు ధర్మరాజునకు ధర్మసుశాసనంబు నేసి బివంబున కలిగి; నంతు బాండవు లెప్పటియట్ల ఘుటోత్సచేసానీతు లై క్రమ్మతి వృషపర్వానివాసంబు సూచుచు బదలీపనంబున నొక్కరాత్రి వసియించి, సుబాహుపురంబునకు హచ్చి యందుఁ దమ పలచారకు లైన యింద్రుసేనాదులం గూడి నిజరథారూఢు లై ఘుటోత్సచుం భోవం బనిచి హిమవత్పర్వతంబునందు దేవర్లు భృత్యార్థులయజ్ఞుదేశంబుల ననేకవిధయుపంబులు సూచుచు నొక్కఫర్ధం బుండి: రంత నొక్కనాడు99

ప్రతిపదార్థం: అని+అదేశించి= అని తమ అభిమతాన్ని తెలిపి; దేవకస్వకలు= వేల్పుపడుచులు; పోయినన్= వెడలిపోగా; ఇటు= ఇచట; దేవ+బుషి+ఖన= దేవతలముని అయిన; రోమశుండు= రోమశుడు; ధర్మరాజునకున్= ధర్మపుత్రుడికి; ధర్మ+అను శాసనంబు+చేసి= ధర్మాన్ని గూర్చిన విషయాలను ఆదేశించి; దివంబునకు= స్వర్గలోకానికి; అరిగెన్= వెళ్ళాడు; అంతన్= అంతట; పాండవులు= పాండురాజుసుతులు; ఎప్పటి+అట్లు+అ= యథాప్రకారంగా; ఘుటోత్సచ, సేనా+అనీతులు+ఖ= ఘుటోత్సచుడి యొక్క సేనచేత మౌసికొని రాబడిన వారై; క్రమ్మతి= వెనుకకు మరలి పయనించి; వృషపర్వ, నివాసంబు+చూచుచు= వృషపర్వాడి ఆశ్రమాన్ని దర్శిస్తూ; బదరీవనంబునన్= బదరికాశమంలో; ఒక్క, రాత్రి= ఒకరేయి; వసియించి= ఉండి; సుబాహుపురంబునకున్= సుబాహుడి రాజధానికి; వచ్చి= విచ్చేసి; అందన్= అచట; తమ, పరిచారకులు+ఖన= తమసేనకులు అయిన; ఇంద్రుసేన+అదులన్+కూడి= ఇంద్రుసేనుడు మున్సుగువారలను చేరి; నిజరథ+అరూఢులు+ఖ= తమ తేరులను ఎక్కినవా రై; ఘుటోత్సచున్+పోవన్+పనిచి= ఘుటోత్సచుడిని పొమ్మని ఆదేశించి; హిమవత్+పర్వతంబునందు= హిమాలయపర్వతంలో; దేవ+బుషి, బ్రహ్మ+బుషిలు= దేవతల బుషిలయొక్కయు, బ్రహ్మజ్ఞానులయిన మునులయొక్కయు; యజ్ఞప్రదేశంబులన్= యజ్ఞాలు చేసిన చోట్లో; అనేకవిధ యూపంబులు= పెక్క విధాలైన బలి కంబాలు; చూచుచున్= దర్శిస్తూ; ఒక్క, వర్షంబు= ఒక యేడు; ఉండిరి= నివసించారు; అంత= అంతట; ఒక్కనాడు= ఒక రోజున.

తాత్పర్యం: అని తమఅభిప్రాయాలు వెలిబుచ్చి వేల్పుపడుచులు వెళ్ళారు. ఇచట దేవబుషి అయిన రోమశుడు ధర్మరాజును ధర్మపుటోధం చేసి స్వర్గలోకానికి చేరాడు. అంతట పాండవులు యథాప్రకారం ఘుటోత్సచుడినేనలతో

పాటు తిరుగుపుయనం చేసి వృష్టపుర్వుడి ఆశ్రమాన్ని సందర్శించి, బదరికాశ్రమంలో ఒకరేయి వసించి, సుబాహుపురానికి వచ్చి, అచట తమసేవకు లైన ఇంద్రసేనాదులను కలిసి, తమ రథాలను ఎక్కి, ఘటోత్సచుడిని వీడొల్పురు. తదుపరి, హిమాలయపర్వతంలోని, దేవర్షులు బ్రహ్మర్షులు యజ్ఞాలు చేసిన పెక్కుచోట్లలో గల యూపస్థంభాలను చూస్తూ ఒకసంవత్సరం గడిపారు. అంతట ఒకరోజున.

అజగరోపాఖ్యానము (సం. 3-176-5)

**క. మృగయాద్ధ మరిగి హిమవి, న్నగ భూములయందుఁ బవననందముఁ డిాక ప
న్నగుచేతుఁ బట్టువడి యి, మ్మగ ధర్మతనూజూచేత మోక్షితుఁ దయ్యోన్.** 100

ప్రతిపదార్థం: మృగయా+అర్థము+అరిగి= వేటకొరకు వెళ్లి; హిమవత్+నగ, భూములయందున్= హిమాలయపర్వతప్రదేశాలలో; పవన నందనుడు= వాయుపుత్రుడు-భీముడు; ఒక=ఒక; పన్నగుచేతన్= పాముచేత; పట్టు+పడి= పట్టుకొనబడి; ఇమ్మగన్= ప్రీతిగా; ధర్మతనూజూచేతన్= ధర్మపుత్రుడిచేత; మోక్షితుఁడు+అయ్యోన్= విడిపించబడినవాడు అయినాడు.

తాత్పర్యం: వాయుసుతు డైన భీముడు వేటకొరకు వెళ్లి హిమాలయపర్వత ప్రదేశాలలో ఒక పాముచేత పట్టువడి ధర్మరాజుచేత విడిపించబడినాడు.

వ. అనిన విని జనమేజయుండు వైశంపాయనున కి ట్లనియే. 101

తాత్పర్యం: అని చెప్పగా విని జనమేజయుడు వైశంపాయనుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

మధ్యాక్షర.

పదివేల గజముల బలము గలవాఁడు పాలస్త్యతోడు
గదనంబు సేసి యనేక యక్షరాక్షసుల నిర్లించి
యుధితశార్యోన్నతుం డైనవాఁడు వృకోదరుఁ దేల
పదపడి నిగ్మహితుఁ దయ్యో దా నొక్కపన్నగుచేత?

102

ప్రతిపదార్థం: పదివేల గజముల బలము+కలవాఁడు= పదివేల ఏనుగుల శక్తి కలవాడు; పాలస్త్యతోడున్= కుబేరుడితో; కదనంబు+చేసి= యుద్ధం చేసి; అనేక, యడ్, రాక్షసులన్= పెక్కుమంది యద్దులను రాక్షసులను; నిర్లించి= జయించి; ఉదిత, శార్య+ఉన్నతుండు+ఎనవాఁడు= ప్రకటించబడిన పరాక్రమంయొక్క అతిశయంకలవాడు; వృకోదరుఁడు= భీముడు; ఏల= ఎందులకు; పదపడి= మఱియును; తాను; ఒక్కపన్నగుచేతన్= ఒక పాముచేత; నిగ్మహితుఁడు+అయ్యోన్= పట్టుపడ్డడు?

తాత్పర్యం: ‘భీముడు పదివేలఏనుగుల బలం కలవాడుకదా! కుబేరుడితో యుద్ధం చేసి పెక్కుమంది యద్దులను రాక్షసులను జయించి, తన పరాక్రమాన్ని తేటత్తెల్లం చేసినవాడు చివరకు ఒకపాముచేత ఏ రీతిగా పట్టుబడ్డడు?’

విశేషం: వృత్తలక్షణానికి ఆర. 2.22 విశేషాంశం చూడండి.

**వ. అనిన విని వైశంపాయనుం డి ట్లనియే: భీముం డిక్కుండ హిమవదుత్తుంగశ్శంగోపాంతకాంతారంబుల
మృగయాఖ్యాంతుఁ బలిష్టమించుచుండి యతిశ్రాంతుం దయి తత్త్వప్రదేశంబున.** 103

ప్రతిపదార్థం: అనివన్= అని చెప్పగా; విని= జనమేజయుడి ప్రశ్నను విని; వైశంపాయనుండు= వైశంపాయనమహార్వి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ రీతిగా చెప్పాడు; భీముండు= భీముడు; ఒక్కండు+ల= ఒంటరిగా; హిమవత్+ఉత్తంగ, శృంగ+ఉపాంత కాంతారంబులన్= హిమాలయపర్వతాలలోని మిక్కిలి ఎత్తయిన శిఖరాల దాపున కల అడవులలో; మృగయా భ్రాంతిన్= వేటతమకంతో; పరిభ్రమించుచు+ఉండి= తిరుగాడుతూ ఉండి; అతి, శ్రాంతుండు+అయి= మిక్కిలి డస్పినవాడై; తద్+ ప్రదేశంబునన్= ఆ చోటున.

తాత్పర్యం: అని జనమేజయుడు ప్రశ్నించాడు. అతడికి వైశంపాయనుడు ఈ రీతిగా సమాధానం చెప్పాడు. భీముడు ఒంటరిగా హిమాలయ పర్వత శిఖరాల దాపున గల అడవులలో వేటతమకంతో ఇటువటు తిరుగాడుతూ మిక్కిలి డస్పి, ఒకచోట.

మ. అశ్వాశాచివ్యతాస్యగ్రహార్య, గృతాంతాకారు, నిశ్చాస్ ధూ
మశిఖాధూసరితోగ్రదుర్గతరుగుల్పూతాతు, హరిద్ర వ
ర్ధశశిరున్, భృశరూక్షద్ర్యాను, మహానాగప్రభుం గాంచే న
ర్ధశశాంకధ్వతి హరిదారుణ చతుర్ధ్రంఘ్నున్ జగత్త్తాసకున్.

104

ప్రతిపదార్థం: అశన+అశా+వివృత+ఆస్యగ్రహార్యన్= ఆహారంకొరకై కోరికచేత తెరువబడిన నోరు అనెడిగుహ కలవాడిని; కృతాంత+అకారున్= యముడివంటి ఆకృతి కలవాడిని; నిశ్చాస్, ధూమ, శిఖా, ధూసరిత+ఉగ్ర, దుర్గ, తరు, గుల్మ, ప్రాతున్= నిట్టూర్పులనెడి పాగలసెగలచేత బూడిదరంగుగా చేయబడిన భయంకరమై దట్టమై చౌరసాధ్యంకానివి అయిన చెట్లు, పాదలు కలవాడిని; హరిద్రవర్ధ శరీరున్= పసుపురంగుదేహం కలవాడిని; భృష, రూక్ష, దర్శమున్= మిక్కిలికరకైన చూపులు కలవాడిని; అర్థ, శశంక, దుయుతి, హరి, దారుణ, చతుర్భుర్ణున్= చంద్రవంక వెలుగును హరించే భయంకరమైన నాలుగుకోరలు కలవాడిని; జగత్+త్రాసకున్= ప్రపంచానికి భీతి కోలిపేవాడిని; మహానాగప్రభున్= గొప్పపాపరేనిని; కాంచెన్= చూచాడు.

తాత్పర్యం: భీముడు ప్రపంచానికి భీతికొలిపే కొండచిలువను చూచాడు. ఆ అజగరం ఆహారంకొరకైన కోరికతో నోరు తెరిచిఉన్నది. ఆనోరు గుహవలె ఉన్నది. ఆ పాముఅకృతి యముడివలె ఉన్నది. ఆ పాము తన నిట్టూర్పులనుండి వదలిన పాగలచేత ఆ అడవిలోని దట్టమైన చెట్లు, పాదలను భయంకరమైన బూడిదరంగుగలవానినిగా మార్చివేసింది. ఆ పాము శరీరచ్ఛాయ పసుపురంగుగా ఉంది, ఆ పాము చూపులు మిగుల కరకుగా, భీకరంగా ఉన్నాయి. ఆ పాపరేనికి చంద్రవంక కాంతులను మించిన నాలుగువంకర కోరలు ఉన్నాయి.

వ. అమ్మహజగరం బామిషార్థి దై భీముం బట్టికొని వాని భుజయుగంబుఁ దనముఖింబున నంగంబు నిజాంగంబునఁ జిక్కుం బంధించిన నాగాయుతబలుం డయ్యును తదంగసంగంబున దుర్భలుండై మెలంగనేరక భీముం డప్పాము బలవీర్యంబులకు విస్తుతుం డయి ‘యిది ప్రకృతిసర్పంబుగా: దెయ్యిచియేనియు నొక్కయధ్యతరూపం’ బని విచారించుచు దాని కిట్లనియే.

105

ప్రతిపదార్థం: ఆ+మహా+అజగరంబు= ఆగొప్ప కొండ చిలువ; అమిష+అర్థి+ఖ= మాంసాన్ని (ఆహారంకొరకై) కోరెడిదై; భీమున్= భీముడిని; పట్టికొని= బంధించి; వాని, భుజ, యుగంబున్= ఆతడి రెండు భుజాలను; తన, ముఖింబునన్= తన నోటితో; అంగంబున్= (అతని) శరీరాన్ని; నిజ+అంగంబునన్= తన దేహంతో; చిక్కన్+బంధించినన్= గట్టిగా చుట్టిపట్టగా;

నాగ+ఆయుత, బలుండు+ఆయ్యును= పదివేల ఏనుగులతో సహాన్వైన బలం కలవాడు అయినప్పటికీని; తద్+అంగ, సంగంబున్వు= ఆ పాము శరీరంయొక్క కలయికచేత; దుర్జులుండు+ఐ= బలంపోయినవాడై; మెలంగనేరక= కదలజాలక; భీముండు; ఆ+పాము, బల, వీర్యంబులకున్వు= ఆ పాముయొక్కబలానికి, శార్యానికి; విస్మితుండు+ఐ= అచ్చేరువు పాందినవాడై; ఇది= ఇది (ఈపాము); ప్రకృతి, సర్పంబు+కాదు= సహజమైన పాము కాదు; ఎయ్యాది+ఏనియున్వు= ఏదియో; ఒక్క+అద్భుతరూపంబు+అని= ఒక వింత ఆకృతి అని; విచారించుచున్వు= తలపోస్తూ; దానికిన్వు= ఆ పాముకు, ఇట్లు+అనియెన్వు= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఆ గొప్ప పెనుబాము మాంసాన్ని తనకు ఆహారంగా కోరి భీముడిని పట్టుకొని అతడి రెండు భుజాలు తన ముఖంతోను, అతడి శరీరాన్ని తన శరీరంతోను బంధించింది. భీముడు పదివేల యేనుగుల బలంగలవాడే అయినా, ఆ పాముచేత చుట్టుకొనబడిన శరీరం గలవాడై, కదలజాలక, దాని బలానికి శార్యానికి అచ్చేరువుపడి, అది సహజమైన సర్పం కాదనీ, ఏదో ఒక అద్భుతమైన ఆకృతి కావచ్చుననీ తలపోసి, ఆ పాముతో ఇట్లా పలికాడు.

మత్తకోకిలము.

‘ఏను భీముడుఁ బాండవేయుడు నిద్రతేజుడుడు ధర్మరా
జానుజండుఁ జిశాచపన్నగయక్షరాక్షసపీరులం
బుఅని పోరుల నోర్పునోపెడు భూలపీరుడు నాగపం
చాననాందులుఁ బట్టి త్రచ్చు ననంతబాహపుబులాధ్యుడున్.

106

ప్రతిపదార్థం: ఏను=నేను; భీముడన్వు= భీముడును; పాండవేయుడన్వు= పాండురాజు కొడుకును; ఇద్ద తేజుడన్వు= పరిశుద్ధమైన ప్రకాశం [పరాక్రమం] కలవాడను; ధర్మరాజు+అనుజుండన్వు= ధర్మరాజు తమ్ముడను; పిశాచ, పన్నగ, యక్ష, రాక్షస, వీరులన్వు= పిశాచు లైన పాములైన, యక్షులైన, రక్తములు అయిన శారులను; పూని= దీఢుతో; పోరులన్వు= యుద్ధాలలో; ఓర్పున్+ఓపెడు= జయించగల; భూరి+పీరుడన్వు= గొప్పశారుడను; నాగ+పంచానన+అదులన్వు= ఏనుగులు, సింహోలు మొదలైనవాటిని; పట్టి= బంధించి, వ్రచ్చు= చీల్చి చంపెడి; అనంత, బాహు, బల+అధ్యుడన్వు= అంతు లేని పరాక్రమశక్తి కలవాడను.

తాత్పర్యం: నేను భీముడిని, పాండురాజుకొడుకును, పరిశుద్ధ మైన తేజస్సు కలవాడను, ధర్మరాజుతమ్ముడను, పిశాచపన్నగయక్షరాక్షసపీరులను యుద్ధాలలో జయించజాలిన గొప్పశారుడను, ఏనుగులు సింహోలు మున్సుగు వాటిని పట్టి ముక్కలు చేయగల మితిలేని బాహుబలం కలవాడను.

విశేషం: వృత్తలక్షణానికి ఆర. 1.46 విశేషాంశం చూడండి.

A. ఇట్టి నమ్మి బట్టి యిప్పాట బంధించు , నట్టి శక్తి యెట్టు లయ్యే నీకు?

నిభి నిసర్గశక్తియే? వరదానసం , సింహి యైన యిధియే? చెప్పు' మనిన.

107

ప్రతిపదార్థం: ఇట్టి= ఇటువంటి; నమ్మిన్వు= నమ్మ; పట్టి= పట్టుకొని; ఈ+పాట= ఈరిలిగా; బంధించు+అట్టి శక్తి= కదలకుండ నిగ్రహించే బలం; నీకు; ఎట్టులు+అయ్యెన్వు= ఏవిధంగా ఏర్పడింది?; ఇది= ఇది; నిసర్గ, శక్తియే= సహజమైనబలమా?; వర, దాన, సంస్కృతి+పన+అదియే= వరాన్ని ఇష్టటంపలన ఏర్పడినట్టిదా?; చెప్పుము+అనిన= వచించుము- అని అనగా.

తాత్పర్యం: ఈ రీతిగా నావంటిబలవంతుడిని పట్టి బంధించేశక్తి నీకు ఏ విధంగా లభించింది? ఇది నీకు పుట్టుకతో ఏర్పడిన బలమా? లేక, ఏ దివ్యాడి వరంవలననో పొందిన సిద్ధియా, నాకు తెలియ చెప్పుము'- అని ప్రశ్నించాడు.

వ. అదియును బిర్మగ్గాతి యయ్యను దసపూర్వస్ఫూతి సెడక్టుండ వరంబుఁ గాంచుటంజేసి వాని కి ట్లనియే. 108

ప్రతిపదార్థం: అదియును= ఆ పామును; తిర్యక్+జాతి+అయ్యను= పశుప్రాణిజాతికి చెందిందే అయినప్పటికీనీ; తన, పూర్వ, స్ఫూతి= తనకు గల పూర్వజన్మజ్ఞానం; చెడకుండన్= చెడక ఉండేటట్లు; వరంబున్+కాంచుటన్+చేసి= వరాన్ని పొందటంచేత; వానికిన్= అతడికి- ఆ భీముడికి; ఇట్లు+అనియైన్= ఈపిధంగా అన్నది.

తాత్పర్యం: పశుప్రాణులకోవు చెందిందే అయినా ఆ పాము తనకు పూర్వజన్మపరిజ్ఞానం ఉండటంచేత, భీముడితో ఇట్లూ పలికింది.

క. ‘ఇది నా వరలాభంబును , సుదయించినశక్తి: యెట్టియున్నతబలసం
వదు లైన జీవులును నా , కెబిలచి బలహీను లగుదు లిష్ట్పిసమునన్.

109

ప్రతిపదార్థం: ఇది= నాకు గల ఈ అసాధారణశక్తి; నా, వర, లాభంబునన్= నేను పొందిన వరం వలననే; ఉదయించిన శక్తి= ఏర్పడిన బలం; ఎట్టి= ఎటువంటి; ఉన్నత, బల, సంపదులు+బన్= గొప్ప శక్తిసంపదలు కల; జీవులును= ప్రాణులుకూడ; ఈ+విపిసమునన్= ఈ అడవిలో; నాకు+ఎదిరిచి= నన్ను ఎదిరించి; బలహీనులు= బలంకోలుపోయినవారు; అగుదురు= ఔతారు.

తాత్పర్యం: ఈ అసాధారణ పైన బలం నాకు దివ్యవరంవలననే చేకూరింది; ఎంతటి బలసంపదలు కల ప్రాణలైనా ఈ అరణ్యంలో నన్ను ఎదిరిస్తే బలాన్ని కోలుపోతారు.

ఆ. ఎదురుఁ బడినవాని వదలక శార్ఘాల , శరభసామజాదిసత్యతతులఁ
బట్టి తినుచు నున్న యట్టి నా కిష్టుడు , భక్త్య మైతి వీవు పాండుపుత్త!

110

ప్రతిపదార్థం: ఎదురన్+పడినవానిన్= ఎదురుగా వచ్చినవాటిని; వదలక= విదువక; శార్ఘాల, శరభ, సామజ+అది, సత్య, తతులన్= పెద్దపులులు, శరభాలు (ఎనిమిదికాళ్ళు కల పెద్దమెకాలు), ఏనుగులు మున్నగు జంతువులసముద్రాయాలను; పట్టి= నిగ్రహించి; తినుచున్+ఉన్న+అట్టి= ఆహారంగా పట్టుకొని తింటున్న; నాకు+ఇప్పుడు= నాకు ఈనాడు; పాండు పుత్ర!= పాండురాజు కుమారుడైన ఓ భీమా!; ఈపు= నీవు; భక్త్యము+బతివి= ఆహారంగా దౌరికావు.

తాత్పర్యం: పాండురాజు కొమరుడైన ఓ భీమసేనా! నాకు ఎదురుపడిన జంతువులను అన్నింటిని- పెద్దపులులుకాని శరభాలుకాని ఏనుగులుకాని పట్టి తింటున్న నాకు, ఇప్పుడు నీవు ఆహారంగా దౌరికావు.

ఆ. శక్తపదవిఁ బొంది సద్గ్ంప్తాసుల కవ , మాన మేముఁ జేసి మండము పేర్లు
ననము! యట్లు లైతి నం దొక్క మునివరు , శాపశక్తిఁ దొంబిశక్తి దటిగెఁ.’

111

ప్రతిపదార్థం: అనము= పాపరహితుడవైన బీమసేనా!; ఏను= నేను కూడ; శక్తి పదవిన్= దేవేంద్ర పదవిని; పొంది= ఆర్జించి; మదము, పేర్మ్యున్= గర్వతీరేకంచేత; సత్త+బ్రాహ్మణులకు= మంచి విప్రులకు; అవమానము= అగోరవాన్ని; చేసి= కల్పించి; అందున్= అచట- ఆ స్వర్గంలో; ఒక్క, ముని, వరు, శాపశక్తిన్= ఒక బుషిశేష్ముడి శాపం యొక్క ప్రభావం వలన; తొంటి శక్తి= వెనుకటిమహిమ; తఱ్పిగి= తగ్గి; ఇట్లులు+ఐతిన్= ఈ విధంగా అయినాను.

తాత్పర్యం: పాపరహితుడవైన ఓ బీమసేనా! నేను ఒకనాడు దేవేంద్రపదవిని అధిష్టించినవాడను సుమా! అప్పుడు గర్వతీరేకంతో ఒక విప్రోత్తముడికి అవమానం చేసి, ఆతడి శాప ప్రభావం వలన మునుపటిమహిమ తొలగి ఇప్పుడు ఈ రితిగా సర్వాన్ని అయినాను.

వ. అని దుఃఖించిన యజగరంబునకు భీముం డి ట్లనియె.

112

ప్రతిపదార్థం: అని= అంటూ; దుఃఖించిన= శోకించినట్టి; అజగరంబునకున్= పెనుబాముతో; భీముండు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని అంటూ శోకిస్తున్న పెనుబాముతో భీము డిట్ల్ అన్నాడు.

క. ‘కడుకొని కడుధుఖములై , నెడ నుచితమే? యాత్మనింద యేయ్యెడల మనం బెడలక యేకాక్షతి నె , ప్పుడు నుండుట సూవె పురుషు పురుషార్థ మిలన్.

113

ప్రతిపదార్థం: కడుకొని= పూని; కడు దుఃఖములు+ఐన= మిక్కిలిబాధలు కలిగిన; ఎడన్= పట్టున; అత్మనింద= తన్న తాను దూషించుకొనటం; ఉచితమే?= భావ్యమా?; ఇలన్= భూమియందు; ఏ+ఎడల= ఏ పట్టుల నైనా; మనంబు+ఎడలక= మనస్సు విడివడక; ఎప్పుడున్= ఎల్లప్పుడూ; ఏక+అక్కతిన్= ఒకే రితిగా; ఉండుట= ఉండటమే; పురుషు= మనజడియొక్క; పురుషార్థము= పురుషుడికి లక్ష్మీన ప్రయోజనం; చూవె= సుమా!

తాత్పర్యం: ‘దుఃఖం సంప్రాప్తమైనప్పుడు తన్న తాను నిందించుకొనటం భావ్యమా? భూలోకంలో కష్టముఖాలు దాపురించినప్పుడు మనస్సును ఒకే రితిగా అదుపులో పెట్టుకొనటమే మనజలకు పురుషార్థం సుమా!

ధర్మరాజు భీమసేనని వెదకబోపుట (పం. 3-176-40)

వ. పురుషకారంబునంజేసి దైవంబు నివర్తింప నెప్పు రోపుదు? రేసు మహాబలుండ నయ్యము భవద్గ్రోతుండ సై యిట్లియవస్తం బొంబితి; నాత్తత్తాగ్గంబునకు వగవ; నపహ్యతరాజ్యానుభోగులై మద్భాత్మవరులు దుర్గమంబైన యిప్పర్వతుకందరంబునం గ్రమ్మరుచున్నహారు నన్ను గానక యొంత దుఃఖింతురో యని వగచెద’ ననుచున్నంత; నిట ధర్మతనయుందు దీప్తం బైన సివారుతంబు విని యతిశంకితచిత్తుండయి యనంతరంబ తన దక్షిణభుజాస్పందనం బుపలక్షించి మీద లగ్గగు నంచు ననుజమద్వంబున ననిలజుం గానక యర్జునుం గవలను గృష్ణారక్షణార్థంబు నియోగించి థోమ్యపురోగమభూసురవరులతో భీము రోయుచుం దచీయపాదతల లలిత హలకులిశ కలశజలజాబి లక్ష్మిపాలంకృతం బైన పాంసుపథంబునం జని ముందట.

114

ప్రతిషఠార్థం: పురుషకారంబున్+చేసి= మనుషులు చేసే ప్రయత్నంవలన; దైవంబు= విధిని; నివర్తింపన్= మరల్చటానికి; ఎవ్వరు+ఓపుదురు?= ఎవరు సమర్థులు?; ఏను=నేను; మహాబలుండను+అయ్యను= నేను గొప్పబలం కలవాడను అయినప్పటిని; భవత్త+గృహీతుండను+బి= నీచేత పట్టబడినవాడనై; ఇట్టి= ఇటువంటి; అవస్థన్+పొందితిన్= స్థితిని పాందాను; ఆత్మశాయాగంబువక్న్= నా వినాశానికి; వగవను= దుఃఖించను; అపహృత, రాజ్య+అనుభోగులు+బి= అపహరించబడిన రాజ్యసౌభాగ్యులు కలవారై; మత్త+భూత్యవరులు= నా సహోదరులు; దుర్గమంబు+బన= నడవటానికి వీలుకాని; ఈ+పర్వత, కందరంబునన్= ఈ కొండచరియలో; త్రుమ్మురుచున్నవారు= తిరుగాడుతున్నవారు; నస్సన్+కానక= నేను కన్నించకపోవటంచేత; ఎంత దుఃఖింతురో= ఎంతగా శోకిస్తారో; అని; వగచెరను= దుఃఖిస్తాను; అనుచున్నంతన్= అని చెప్పుతుండగా; ఇట=ఇచట; ధర్మ తనయుండు= ధర్మసుతుండు; దీప్తంబు+బన= తీవ్ర మైన; శివా రుతంబు= నక్కకూత; విని= అలకించి; అతి, శంకిత, చిత్తుండు+అయి= మిక్కెలిసందేహంతో (అపుభంకతో) కూడిన మనస్సుకలవా డై; అనంతరంబు+అ= అటుపిమ్ముట; తన, దక్షిణ, భుజా, స్వందనంబు= తనయొక్క కుడిభుజం అదరటం; ఉపలక్ష్మించి= గమనించి; మీదన్= అటుపిమ్ముట; లగ్గు+అగున్= శుభం కలుగుతుంది; అంచున్= అంటా; అనుజ మధ్యంబునన్= తమ్ములమధ్యలో; అనిలజన్+కానక= వాయుపుత్రు దైన భీముడిని కాంచక; అర్జునున్= అర్జునుడిని; కవలను= నకుల సహదేవులను; కృష్ణ, రక్షణ+అర్థంబు= ద్రోపదిని కాపాడటం కొరకై; నియోగించి= నియమించి; ధోమ్య, పురోగమ, భూసురవరులతో= ధోమ్యుడు ముందుగా గల బ్రాహ్మణశేష్యులతో; భీము రోయుచున్= భీముడిని వెదకుతూ; తదీయ, పాదతల, లలిత, హల, కులిశ, కలశ, జలజ+అది, లక్ష్మణ+అలంకృతంబు+బన= ఆతడియొక్క పాదతల మందలి మనోజ్ఞమైన నాగలి, వజ్రాయుధం, కలశం, పద్మం, మున్నగు గుర్తులచేత అలంకరించబడిన; పాంసు పథంబునన్= దుమ్మకలదారిలో; చని= వెళ్ళి; ముందట= తన ఎదురుగా.

తాత్పర్యం: మానుషుత్వంవలన విధివిలాసాన్ని ఎవరు తప్పించగలరు? నేను గొప్పబలం కలవాడను అయినా నీచేత పట్టబడితినికదా! ఇట్టి దురవస్థ నాకు ప్రాప్తించినందుకు నేను దుఃఖించను. నేను మరణించటానికి వగవను కాని, రాజ్యాన్ని పోగొట్టుకొని, సుకరంగా నడువ వీలుకాని ఈ కొండ చరియలో తిరుగాడుతున్న నా పోదరులు నన్న కానక ఎంతగా దుఃఖిస్తూ ఉన్నారో - అని చింతిస్తున్నాను' - అని భీముడు చెప్పుతూ ఉండగా, ఇట ధర్మరాజు తీవ్ర మైన నక్కకూత విని అపుభాన్ని శంకించి బాధపడ్డాడు. కాని అంతలో అతడి దక్షిణభుజం అదిరింది. ముందు కీడు సూచించబడినను, తదుపరి శుభం కలుగగల దని భావించాడు. అపుడు చూడగా తమ్ముల మధ్య భీముడు కన్నించలేదు. అనంతరం ధర్మరాజు ద్రోపదిని కాపాడటానికి అర్జునుడిని, నకులసహదేవులను నియమించి, తాను ధామ్యుడు మున్నగు బ్రాహ్మణులతోపాటు భీముడిని వెదకుతూ బయలుదేరి, భీముడి పాదతలంలో ఉన్న మనోజ్ఞమైన నాగలి, వజ్రాయుధం, పూర్వకలశం, పద్మం మున్నగు పుభలక్ష్మణాలచేత అలంకరించబడిన దుమ్మగల దారివెంట వెళ్ళి, తనముందట.

విశేషం: శివారుతం అపుశునంగా, కుడిభుజం అదరటం శుభసూచనగా మహాభారతరచనాకాలంమండి వస్తున్న విశ్వాసాలు. పాదాలయందు ఉండే హలం, కులిశం, కలశం, పద్మం మున్నగు చిహ్నాలు మహాపురుషులక్ష్మణాలుగా భారతీయ సాముద్రిక శాస్త్రప్రవచనం.

K. గిరిశిఖరాభోగబ్మహా , త్రిరఘుజగశలీరవేష్మితశలీరుం డై

భరమును గదలగ నేరక , పరమత్తమ మండర నున్న పవనజుఁ గనియెన్.

ప్రతిపదార్థం: గిరి, శిఖర+ఆభోగ, బృహత్తర, భుజగ, శరీర, వేషిత, శరీరుడు+హ= కొండ శిఖరం వలె పరిపూర్ణమై మిగుల పెద్దదైన ఆ పెనుబాము యొక్క శరీరం చేత చట్టకొనబడిన దేహం కలవాడై; భరమున్న= బదలికచేత; కదలగ నేరక= కదలజాలక; పరమ, శ్రమము+అడరన్, ఉన్న= మిగుల అతిశయించిన శ్రమతో కూడిఉన్న; పవనజ్ఞమ్= వాయుపుత్రుడైన భీముడిని; కనియెన్= చూచాడు.

తాత్పర్యం: కొండ శిఖరం వంటి ఆ పెనుబాముయొక్క శరీరంచేత పెనవేయబడిన దేహం కలవాడై మిక్కిలి డస్సిపోయి కదలజాలక ఉన్న భీముడిని ధర్మరాజు చూచాడు.

క. కని యాత్మగతంబున 'ని , య్యనిలజ్ఞఁ దొకపాముచేత నవిచేష్టితుడై తన లావు దత్తిగి ప్రాకృత , జనుక్రియ నిట్లున్నవాఁ దసామర్ధమునన్.

116

ప్రతిపదార్థం: కని= చూచి; ఆత్మగతంబున్న= తనలో తాను; ఈ+అనిలజ్ఞఁడు= వాయుసుతుఁ డైన ఈ భీముడు; ఒక, పాముచేతన్= ఒక సర్పంచేత; అవిచేష్టితుఁ దు+హ= కదలికలేని దేహం కలవాడై; తన, లావు, తత్తిగి= తన బలం కోలుపోయి; ప్రాకృత, జను, క్రియన్= పామరుడివలె; అసామర్ధమునన్= శక్తిలేకుండగా; ఇట్లు+ఉన్నవాఁడు= ఈరీతిగా ఉన్నాడు.

తాత్పర్యం: భీముడిని చూచి ధర్మరాజు తనలో తాను తలపోశాడు: ‘ఈ వాయుపుత్రుడు అకటా! ఒక పాముకు చిక్కి కదలికలేనివా డై శక్తిసామర్ధ్యాలు కోలుపోయి ఒక సామాన్యమానవుడివలె ఉన్నాడుకదా!

వ. ఇది యేమి యాశ్చర్యంబో! యనుచు ననిలజ్ఞం జాచి దుఃఖితుం డై ధర్మజుం డయుజిగరంబున కి ట్లనియే; 'స్తయ్యా! సీవు సర్పరూపంబుఁ దాఖ్యిన డైత్యుండవో దేవతవో చెప్పు; మేను యుధిష్ఠిరుండ; ని స్తుదిగెద; నిష్మహతిభుజు నాయనుజు నామిపోర్చివై పట్టితేని నీకు బుభుక్షానివృత్తి యగునట్లుగాఁ జాలినంత మృగమాంసంబుఁ బెట్టెద; వీని విడువు' మనిన ధర్మరాజునకు నయుజిగరం బట్టనియే.

117

ప్రతిపదార్థం: ఇది+ఏమి+ఆశ్చర్యంబో+అనుచున్= ఇది- అనగా అంతటిబలవంతు డైన భీముడు ఒక పాముకు చిక్కి చేష్టలుదక్కి ఉండటం ఎంతటి ఏంతయో అని తలపోస్తూ; అనిలజ్ఞఁ+చూచి= వాయుపుత్రు డైన భీముడిని చూచి; దుఃఖితుండు+హ= పరితపించినవాడై; ధర్మజాండు= ధర్మతనయుడు; ఆ+అజగరంబునకున్= ఆ పెనుబాముతో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు; అయ్యా!= ఆయ్యా!; సీవు=సీవు; సర్ప రూపంబున్+తాల్చిహ= పాము ఆకృతిని గైకొన్న; డైత్యుండవో= రాక్షసుడవో; దేవతవో= వేల్యవో; చెప్పుము; ఏను=నేను; యుధిష్ఠిరుండన్= యుధిష్ఠిరుడను; నిష్మ+అడిగెదన్= నిష్మ అర్థిస్తున్నాను; ఈ+మహో, భుజాన్= గొప్పపరాక్రమం కల ఈతడిని; నా+అనుజ్ఞమ్= నా తమ్ముడిని; ఆమిష+అర్థివి+హ= మాంసాన్ని కోరడివాడ వై; పట్టితివి+ఏని= నిగ్రహించినట్లయితే; నీకున్=నీకు; బుభుక్షా, నివృత్తి+అగునట్లుగాన్= ఆకలి తీరేటట్లుగా; చాలినంత= సరిపోయినంత; మృగ మాంసంబున్= జంతువులమాంసాన్ని; పెట్టెదన్= సమకూరుస్తాను; వీనిన్= ఇతడిని; విడువుము+అనిసన్= విడిచిపెట్టుము అని అడుగగా; ధర్మరాజునకున్= ధర్మతనయుడికి; ఆ+అజగరంబు= ఆ పెనుబాము; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా చెప్పింది.

తాత్పర్యం: ఇది ఎంతటివింత! అని తలపోస్తూ ధర్మరాజు వాయుపుత్రుడిని చూచి మిక్కిలి పరితపించి, ఆ పెనుబాముతో ఇట్లు అన్నాడు: ‘అయ్యా! సీవు పాము ఆకృతిలో ఉన్న రక్కసుడవో, దేవతవో చెప్పుము. నేను యుధిష్ఠిరుడను; నిష్మ అర్థిస్తున్నాను, మహోపరాక్రమాపేతు డైన నా తమ్ముడిని సీవు మాంసంకొరకే పట్టుకొంటే, వీడిని విడిచిపుచ్చుము. నీ ఆకలి తీరేటంత మృగమాంసాన్ని నీకు సమకూర్చలను’ అని చెప్పాడు.

- సి. ‘వినవయ్య! నహుషుడన్ జనపతి నేను మీ, పూర్వజులకు నట పూర్వజుండ; ననము! సుత్రామున కెనయగువాడు; నై, శ్వర్యగర్వంబున నార్యవృత్తి విడిచి వివేకంబు సెడి సహస్రిత్తము, బ్రాహ్మణాధృత మైన బ్రహ్మరథము నెక్కి బ్రాహ్మణులకు నక్కజం బగు నవ, మానంబు సేసినదాన నాకుఁ
- ఆ. గలశభవుఁ దగస్తుఁ డలిగి యత్యుగ్రాహి, వగు మటంచు శాప మష్ట డిచ్చే; మునివరేణ్యశాపమునుఁ జేసి యప్పాట, నవయుచున్నవాడు నాటుగోలె.

118

ప్రతిపదార్థం: అనము!= పాపరహితుడవైన ఓ ధర్మరాజు!; వినవయ్య= ఆలకించుము; నేను= నేను; నహుషుడు+అన్= నహుషుడు అనబడే; జనపతిన్= రాజును; మీ పూర్వజులకున్= మీ పితామహాపితామహులకు, (మీవంశంలో మీకంటె ముందుపుట్టినవారికి); పూర్వజుండన్= ముందుపుట్టినవాడను; సుత్రామునున్= దేవేంద్రుడికి; ఎన+అగువాడన్= సమానుడను; ఐశ్వర్య గర్వంబున్= (రాజుసప్రపుత్రీవలన ఏర్పడిన) ఐశ్వర్య మదంచేతన్; ఆర్య, వృత్తి విడిచి= పూజ్యలైన వారి ఉత్తమ మార్గాన్ని వీడి; వివేకంబు+చెడి= విచక్షణజ్ఞానం నశించి; సహస్ర+ఉత్తమ, బ్రాహ్మణ, ధృతము+ఇన= వేయమంది గొప్ప విప్రులచేత పూస్యబడిన; బ్రహ్మరథమున్= జ్ఞానులు మోసే తేరు; ఎక్కి= అధిరోహించి; బ్రాహ్మణులకున్= జ్ఞానులకు; అక్కజంబు+అగు= అచ్చెరువు కొలుపే; అవమానంబు+చేసిన= అగోరవం చేయగా; దానన్= దానివలన; నాకున్=నాకు; కలశ, భపుడు= అగస్త్యుడు- కలశంలో జన్మించిన అగస్త్య మహార్షి; అలిగి= కోపించి; అలి+ఉగ్ర+అహించి+అగుము+అటంచున్= మిక్కిలి భయంకర మైన పామువు కమ్ము అంటూ; శాపము+లప్పుడు+ఇచ్చెన్= అప్పుడు శాపాన్ని ఇచ్చాడు; ముని, వరేణ్య, శాపమున్ని+చేసి= బుములలో తెప్పుడు అయిన అగస్త్యుడి శాపంచేత; ఈ+పాట= ఈ రీతిగా; నాటున్+కోలెన్= ఆ దినంనుండి; నవయుచున్నవాడన్= కష్టపడుతూ ఉన్నాను.

తాత్పర్యం: పాపరహితుడవైన ఓ ధర్మరాజు! నా వృత్తాంతాన్ని ఆలకింపుము. నేను మీ వంశంలో మీకంటె ముందు పుట్టినవారికంటె ముందు పుట్టినవాడను. నహుషుడనే రాజును; దేవేంద్రుడితో సమానుడను; ఐశ్వర్యమదంచేత మంచితనాన్ని కోలుపోయి విచక్షణజ్ఞానం లేకుండ వేయమంది బ్రాహ్మణులు మోస్తున్న రథాన్ని అధిరోహించి నేను బ్రాహ్మణులను అవమానించాను. కలశంలో జన్మించిన మహానుభావుడగు అగస్త్యమహార్షి కోపించి నన్ను ‘మిక్కిలిభయంకర మైన పామువు కమ్ము’ అని శపించాడు. నాటినుండి నేను ఈ దురవస్థ ననుభవిస్తున్నాను.

విశేషం: బ్రహ్మరథం అనగా బ్రాహ్మణులు అయిన బ్రాహ్మణోత్తములు సబహుమానంగా మోసేటటువంటి (వహించే) తేరు. ఇట్టి అసాధారణ గౌరవం మహాపురుషులకు మాత్రమే దక్కుతుంది.

- వ. విధివిలసితంబు హేత్తు నీ కే మని చెప్పుదు?

119

ప్రతిపదార్థం: విధి, విలసితంబు, హేర్చు= దైవవిలాసంయుక్త అతిశయం; నీకు+ఏమని, చెప్పుదున్?= నీకు నేను ఏ విధంగా వివరించి చెప్పగలను?

తాత్పర్యం: విధివిలాసమహితును నీకు నేను ఏ విధంగా వద్దించి చెప్పగలను ?

- చ. చదివితి నెల్లవేదములు, సత్యియుఁ జేసితి నూటుయజ్ఞముల్, విదితముగా సురోంద్రపదవిష్టితఁ బొందితి, దుర్భదంబునం దుఱిఁ బెనుబాము నై యథికదుఃఖుడు నైతి సుఖంబు దుఃఖమున్ వదలక చేయుచోట బలవధిభి కేమి భరంబు సెప్పుమా!

120

ప్రతిపదార్థం: ఎల్ల, వేదములు= సమస్తవేదాలను; చదివితినీ= అభ్యసించాను; నూఱు యజ్ఞముల్లో= నూరు జన్మాలను; సత్త+క్రియన్+చేసితి= బాగా నిర్వహించాను; విదితముగానీ= అందరకు తెలిసేటట్లుగా; సుర+ఇంద్ర, పదచీఫితిన్+పొందితినీ= దేవేంద్రుడిపదవిని అధిష్టించాను; దుర్గదంబున్నే= చెడుగర్యంచేత; తుదినీ= చివరకు; పెను+పామును+ఖ= పెద్దసర్పంగా మారి; అధిక, దుఃఖిదన్+పతినీ= మిక్కుటమైన దుఃఖంకలవాడిని అయ్యాను; సుఖంబు, దుఃఖమునీ= సుఖాన్నిగాని పరితాపాన్నిగాని; నదలక చేయుచోటనీ= విడువక కల్పించేచోట; బలవత్+విధికి= బలమైన దైవానికి; ఏమి భరంబు= ఏమి బరువు; చెప్పుమా! = వచించుమా!

తాత్పర్యం: నేను సమస్తవేదాలను చదివినవాడనే. ఎన్నోపుణ్యకార్యాలు చేసి నూరుయజ్ఞాలు నిర్వహించి, దేవేంద్రపదవిని అధిష్టించినవాడనే. కానీ, చెడు గర్యంబలన తుదకు ఈ పాముగా మారి నేను ఈ దుర్గపస్తు లోసుగావలసి వచ్చింది కదా! సుఖముఃఖాలను యథేచ్చగా కల్పించగల బలం దైవానికి ఉన్నది. దైవం చేయలేని పని ఏమి ఉన్నది? చెప్పుము.

వ. అయ్యగస్తుచేత నిట్లు శాపర్గస్తుండనై శక్తాసనంబువలనం జాసి యిట వచ్చుచుసుండి 'మునీంద్రా! నాకుఁ బూర్భాస్తుతి సెడకుండను, బలవంతంబు లైన సత్యంబులు నన్ను ముట్టునప్పుడు బలహీనంబు లై భక్త్యంబులు గాను, శాపవిమోక్షంబున కుపాయంబును బ్రంబింపు' మని కృతాంజలి నై యున్న నాకుం గరుణించి మునివరుండు నా వేడిన పరంబు లిచ్చి వెండియు ని ట్లనియె.

121

ప్రతిపదార్థం: ఆ+అగస్తుచేతనీ= అగస్తుమునిచేత; ఇట్లు= ఈరీతిగా; శాప గ్రస్తుండను+ఖ= శాపానికి లోనయినవాడనై; శక్త+అసనంబువలన్నే+పాసి= దేవేంద్రుడిగదై వీడి; ఇటు= ఇక్కడకు; వచ్చుచునీ+ఉండి= వస్తూఉండగా; ముని+ఇంద్రా!= బుమలలో గౌప్యవాడా!; నారునీ= నారు; పూర్వ, స్మృతి= పూర్వజన్మానం; చెడక+ఉండను= నశించిపోకుండా ఉండటానికి; బలవంతంబులు+ఖన, సత్యంబులు= బలంకలిగిన జంతువులు; నన్నునీ= నన్ను; ముట్టునప్పుడు+అ= సమీపించేటప్పుడు; బలహీనంబులు+ఖ= బలంపోయినట్టిపై; భక్త్యంబులుగాను= తిసరగినవిగాను; శాప, విమోక్షంబునరునీ= శాపానికి విరుగుడు కలగటానికి; ఉపాయంబును= వెరపును; ప్రసాదింపుము+అని= అనుగ్రహించుము అని; కృత+అంజలినై+ఉన్న, నారునీ=దోసిలి యొగ్గి, ఉన్ననాపై; కరుణించి= దయచూపి; మునివరుండు= బుమలలో శ్రేష్ఠుడు; [అగస్తుడు] నా వేడిన= నేను కోరిన; పరంబులు+ఇచ్చి= వరాలు అనుగ్రహించి; వెండియు= మరల; ఇట్లు+అనియెనీ= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అగస్తుచేత నేను శపించబడినవాడనై, దేవేంద్రపదవికి దూరమై ఇక్కడకు వచ్చేటప్పుడు నేను ఆ మహావి ప్రార్థించాను. 'ఓమునిశ్రేష్టుడా! నేను సర్వజన్మానై ఎత్తిన పిదపకూడ నాకు పూర్వజన్మపరిజ్ఞానం ఉండేటట్లున్నా, బలం కల జంతువులు నా దరి చేరిన నెంటనే బలం కోలుపోయి నాకు ఆహారంగా అయ్యేటట్లున్నా, నా శాపం తీరే మార్గాన్ని అనుగ్రహించుము' అని అంజలి ఘటించాను. ఆ మునీశ్వరుడు నాయందు దయకలిగి నేను వేడిన వరాలు అనుగ్రహించి, మరల ఇట్లా అన్నాడు.

క. క్రమమున ని చేసిన ప్రతిపదార్థం శ్శములకు బ్రత్యుత్తరములు సత్యతి నత్య

త్తముఁ డెవ్వు డిచ్చు నతనికి, తమునను శాపాంత మగు బుధస్తుతి! నీకునీ.

122

ప్రతిపదార్థం: బుధస్తుతి! = బుధులచేత పాగడబడినవాడా!; క్రమమున= వరుసగా; నీ, చేసిన, ప్రశ్నములమనీ= నీవు అడిగిన ప్రశ్నలకు; సత్త+మతినీ= మంచిబుద్ధితో; ప్రతి+ఉత్తరములు= సమాధానాలు; అతి+ఉత్తరముఁడు= మిగుల శ్రేష్ఠుడగు; ఎప్పదు+ఇచ్చునీ= ఎవడు చెప్పుతాడో; అతని కతమునను= అతడి కారణంగా; నీకునీ= నీకు; శాప+అంతము+అగునీ= శాపం తీరిపోతుంది.

తాత్పర్యం: బుద్ధిమంతులచేత పొగడిబడినవాడా! నీవు అడిగిన ప్రశ్నలకు గొప్పబుద్ధితో ఎవ్వడు సరిఅయిన సమాధానాలు చెప్పుతాడో, వాడికారణంగా నీకు శాపం తీరిపోతుంది.

వ. అది దీర్ఘకాలంబునంగాని కా' దనియే; నేనును దద్దుచనం బవలంబంచి పెద్దకాలం జయ్యడవి సున్నవాడు; నేడు నీ తమ్ముడు నాకు నష్టప్రాప్తం బైన భక్త్యం బయ్యే; నోపుదేని నా ప్రశ్నములకుఁ బ్రత్యుత్తరంబు విచ్ఛి వీని విడిపించుకో' మ్మునిన ధర్మజుం డి ట్లనియే.

123

ప్రతిపదార్థం: అది= నీ శాప విమోచనం; దీర్ఘకాలంబునన్+కాని= చాలకాలం గడిచినపిమృట కాని; కాదు+అనియేన్= జరుగదు అని చెప్పాడు; ఏనును= నేను కూడా; తద్ద+వచనంబు+అవలంబించి= ఆతడి మాటలను అనుసరించి; పెద్ద కాలంబు= చాలనాళ్ళు; ఈ+అడవిన్= ఈ అడవిలో; ఉన్నవాడు= ఉన్నాను; నేడు= ఈరోజు; నీ తమ్ముడు= నీ సోదరుడు; నాకు= నాకు; సష్ట ప్రాప్తంబు+ఖన= పోయినది తిరిగి లభించినట్టిగా; భక్త్యంబు+అయ్యైన్= ఆహారం అయినాడు; ఓపుదు(వు)+ఏన్= శక్తి ఉంటే, సమర్థుడైతే; నా ప్రశ్నములకున్= నేను అడిగే ప్రశ్నలకు; ప్రతి+ఉత్తరంబులు= సమాధానాలు; ఇచ్చి=ఒసగి, చెప్పి; వీనిన్= ఈ భీముడిని; విడిపించుకొమ్ము= నానుండి విడుదల చేసికొనుము; అనినన్= అని చెప్పగా; ధర్మజాండు= ధర్మజనయుడు; ఇట్లు+అనియేన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: నీ శాపవిమోచనం ఎంతోకాలం గడిస్తేకాని జరుగదు'- అని చెప్పాడు. నేను ఆమునీశ్వరుడి మాటలను అనుసరించి, ఈ అడవిలో చిరకాలంసుండి ఉన్నాను. నేడు నీ తమ్ముడు నాకు పోయినవస్తువు లభించినట్లుగా ఆహారంగా లభించాడు. నీకు శక్తి ఉంటే నేను అడిగే ప్రశ్నలకు సమాధానం చెప్పి, నీ తమ్ముడిని విడిపించుకొనుము' అని అనగా, ధర్మరాజు ఇట్లూ బదులు పలికాడు.

విశేషం: నీ తమ్ముడు దుష్టకాల ప్రాప్తండై నాకు, నీ తమ్ముడు నాకు లభ్యకాల ప్రాప్తండై- అనే పాఠాంతరాలు కొన్ని ప్రతులలో గోచరిస్తున్నాయి.

క. 'నీ యడిగిన యర్థాభి , ప్రాయములకు నుత్తరంబు పరువడిఁ జెప్పన్

ధీయత! బ్రాహ్మణులకుఁ గా , కాయతమతు లయ్య నొరుల కవి విషయములే?

124

ప్రతిపదార్థం: ధీయత!= బుద్ధిమంతుడైనవాడా!; నీ+అడిగిన= నీవు ప్రశ్నించెడి; అర్థ+అభిప్రాయములకున్= భావవిశదీకరణలకు; ఉత్తరంబు= సమాధానాలు; పరువడిన్+చెప్పన్= తగురీతిగా చెప్పటానికి; బ్రాహ్మణులకున్+కాక= విప్రులకు కాక; ఆయతమతులు+ అయ్యైన్= విస్తారమైన బుద్ధికలవారు అయినప్పటికిని; ఒరులకున్= ఇతరులకు; అవి= ఆ ప్రశ్నలకు సమాధానాలు; విషయములే= త్రైలిసిన) అంశాలా?

తాత్పర్యం: బుద్ధిమంతుడా! నీవు అడిగేప్రశ్నలకు జ్ఞానసంపన్ము లైన బ్రాహ్మణోత్తములు మాత్రమే సరిఅయిన సమాధానాలు చెప్పగలరు. కాని, ఎంతటి తెలివితేటలు ఉన్నవారైనా తదితరులకు అవి తెలిసినఅంశాలు కాగలవా?

విశేషం: మహాభారతంలో 1) నమామప్రశ్నలు 2) యజ్ఞప్రశ్నలు బహుశప్రచారం పొందినట్టివి. సంక్లిష్టా లైన ప్రశ్నలకు ధర్మరాజు సదుత్తరాలు చెప్పగలిగాడు. అరణ్యావాసంలో ధర్మరాజు గొప్పగొప్పబుములకడ, విద్యాంసులకడ ఎన్నో వేదాంతవిషయాలను జిజ్ఞాసువు అయి నేర్చుకొన్నాడు. ఒకవిధంగా, ధర్మరాజు పండితెండ్లు విద్యార్థిగా నిరంతరవిద్యార్థన చేసినట్లు చెప్పవచ్చును. ధర్మరాజు అరణ్యాన్ని వేదాంతవిషయిలయంగా మార్చుకొన్నాడు. ఈపర్యంలో నన్ను నిపుణంగా కామవును నిబంధించి ఆ ప్రశ్నలకు ధర్మజాండు సమాధానాలు చెప్పగలడని భావికథార్థాలను ధ్వనింపచేశాడు.

ధర్మరాజు నహంప్రశ్నంబులకు బ్రత్యుత్తరంబు లిచ్ఛుట (సం. 3-177-13)

వ. అయినను నా నేర్చు విధంబునం జ్ఞేపుద నడుగు' మనిన నజగరం జ ట్లనియో. **125**

ప్రతిపదార్థం: అయినను= అయినప్పటికి; నా నేర్చువిధంబునన్= నాకు తెలిసినంతవరకు; చెప్పెదన్; అడుగుము; అనిన్= అని అనగా; అజగరంబు= ఆ కొండచిలువ; ఇట్లు+అనియెన్= ఈచిధంగా అన్నది.

తాత్పర్యం: అయినప్పటికిని, నాకు తెలిసిన మేరకు నీ ప్రశ్నలకు సమాధానాలు చెప్పగలను అడుగుము, అని అనగా, ఆ కొండచిలువ ఈచిధంగా అడిగింది.

ఆ. 'ఘనుడు! యే గుణములు గలవాడు భ్రాహ్మణుం? , డతని కెఱుగాదగినయట్టి వస్తు వెద్ది? చీని నాకు నెఱిగింపు' మనిన ని , ట్లనుచుఁ జ్ఞేపుఁ బాండవార్జుండు. **126**

ప్రతిపదార్థం: ఘనుడు= ఓ గౌప్యవాడా; ఏ గుణములు+కలవాడు= ఎట్లి లక్షణాలు ఉన్నవాడు; భ్రాహ్మణుండు= విప్రుడు; అతనికిన్+ఎఱుగన్+తగిన+అట్టి, వస్తువు+ఎద్ది?= అతడికి తెలియతగిన పదార్థం ఏది?; దీనిన్= దీనిన్; నాకున్= నాకు; ఎఱిగింపుము= తెలుపుము; అనిన్= అని అడుగగా; ఇట్లు+అనుచున్= ఈ చిధంగా; పాండవ+అగ్రజండు= పాండులలో మొదట పుట్టినవాడు అనగా ధర్మరాజు; ఇట్లు+అనుచున్= ఈ చిధంగా; చెప్పెన్= చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: 'ఓ గౌప్యవాడా! ఏ గుణాలున్నవాడు భ్రాహ్మణుడని అనబడుతాడు? అతనికి తెలియదగిన పరమార్థమేది? ఈ విషయాన్ని సపిస్తరంగా నాకు తెలుపునది' అని కొండచిలువ ప్రశ్నించగా, పాండవులలో అగ్రజైన ధర్మరాజు ఈ చిధంగా బదులు పలికాడు.

సీ. 'సత్య క్షమా దమ శౌచ దయా తపాఁ , దాన శీలంబు లెందేనీఁ గాన నగు నట్టి వాడు భ్రాహ్మణుడు; సుఖంబు దుః , ఖంబు నై నెడ విమోహంబు నొంద కునికియ వానికి నుత్తమం బగు విధ్య' , యనిన నీ చెప్పిన గుణము లివియు క్రియ శూద్రునందుఁ గణ్ణిన నతం దుత్తము , ద్వ్యజాడు గానేర్చునే? నిజము విడిచి

ఆ. నట్టు లయిన భ్రాహ్మణాదివర్షావిభాగ , మెట్లు గలుగునయ్య? హీను లధికు లను వివేక మధి యపార్థకం బగుగాదె!' యనిన ననియె నంతకాత్మజుండు. **127**

ప్రతిపదార్థం: సత్య, క్షమా, దమ, శౌచ, దయా, తపస్స+దాన, శీలంబులు= నిజంపలకటం, ఓర్చు, ఇంద్రియ నిగ్రహం, నిర్గులత్యం, కరుణ, తపస్సి, త్యాగం, ఉత్తమ స్వభావం తమ నడవడిలో; ఎందు+ఎని= ఎవనియందు; కానన్+అగున్+అట్టి వాడు= కన్నించున్ అటువంటివాడు; భ్రాహ్మణుడు= విప్రుడు (జ్ఞానంకలవాడు, ఆధ్యాత్మికమైన విజ్ఞత కలవాడు); సుఖంబు దుఃఖంబును+ఎన+ఎడ= సుఖంకాని శోకంకాని ఏర్పడినప్పుడు; విమోహంబున్+ఒందకునికియ= విభ్రాంతిని పాండకుండ ఉండటం; వానికిన్= అట్టివాడికి- అనగా అట్టేజ్ఞాని అయిన బుజువర్ధనం కలిగిన భ్రాహ్మణుడికి; ఉత్తమంబు+అగు, విద్య= గౌప్యదైన చదువు; అనిన్= అని అనగా; (ధర్మరాజు చెప్పగా); నీ, చెప్పిన గుణములు= నీవు వచించిన లక్షణాలు; ఇవియున్= ఇవి అన్నియున్నా; క్రియన్= ఆచరణలో శూద్రునందున్= శూద్రుడియందున అనగా శూద్రరులంతో పుట్టినవాడికి; కల్గినన్= ఉంటే; అతండు= అట్టిశూద్రుడు; ఉత్తమ ద్వ్యజాడు+కానేర్చునే= శైష్ముడగు భ్రాహ్మణుడు కాగలడా?; నిజము, విడిచినట్టులు+ అయిన= అసలు పుట్టుకు సంబంధించిన యాధార్యాన్ని వదలి పెట్టితే; భ్రాహ్మణ+అది, వర్ష, విభాగము= విప్రులు మున్నగు కులాల విచక్షణ; ఎట్లు, కలుగున్+అయ్య?= ఏ చిధంగా నీర్థాయించటానికి పీలు కలుగుతుంది?; హీనులు= తక్కువవారు; అము= అనెడి; వివేకము= విచక్షణ అది=అది; అపార్థకంబు+అగున్+కాదె= అర్థరహితం కాదా?;

అనిసన్= అని (నమమడు) అడుగొ; అంతక+ఆత్మజండు= యముడికొడుకు, ధర్మరాజు; అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: సత్యం, సమానం, ఇంద్రియ నిగ్రహం, పుచ్ఛం, కరుణ, తపస్సు, త్యాగం, సత్స్వభావం అనే గుణాలు ఎవడి ప్రవర్తనలో ప్రస్నాటంగా కన్నిస్తాయో అట్టివాడే బ్రాహ్మణుడు. సుఖం దుఃఖం ఏర్పడే పట్టలలో తాను మోహం పొందక సమబుద్ధితో ఉండగలగటమే బ్రాహ్మణుడు ఆర్జింపతగిన గొప్పచదుపు'- అని ధర్మరాజు పలికాడు. అంతట, నమమడు 'ఓధర్మరాజా! నీవు బ్రాహ్మణాత్యం సత్ప్రవర్తనవలన సద్గుణాలవలన మాత్రమే సంప్రాత్మిస్తుందని పలుకుతున్నావు. అట్లయితే, నీవు పేర్కొనిన ఆ సద్గుణాలు, ఆ సత్ప్రవర్తన శూద్రకులంలో పుట్టినవాడిలో కన్నిస్తే ఆతడిని బ్రాహ్మణుడు అని చెప్పగలవా? అపార్థం కలుగకుండ వివరించవలసింది'- అని ఎదురు ప్రశ్న వేయగా ధర్మరాజు ఇట్లా తెలిపాడు.

విశేషం: ప్రాచీనభారతీయసాహిత్యంలో సంఘంలో బ్రాహ్మణుడికి విశేషప్రతిపత్తి ఉండేది. బ్రాహ్మణుడు అనగా బ్రహ్మజ్ఞానాన్ని ఆర్జించేవాడు. ఎవడు బ్రాహ్మణుడు? మహాభారతంలో రెండుతావుల (గ్రుచ్చి గ్రుచ్చి) వేయబడింది ఈ ప్రశ్న. (ఈ ప్రశ్న యక్షప్రశ్నలోకూడ ఉన్నది). బౌద్ధవాజ్ఞాయంలో బుద్ధుడి ప్రబోధంగా పేరొందిన ధమ్మపదంలో ఒక అధ్యాయం ఈ ప్రశ్నకు సమాధానంగా ప్రత్యేకించబడింది. బ్రాహ్మణాత్యం జన్మచేతమాత్రమే లభించదు- అనే విషయాన్ని 'ద్విజ' శబ్దం నొకికి చెప్పుతున్నది. ద్విజాడు- అనగా రెండుపుట్టుకలు కలవాడు. ఒక పుట్టువు ప్రాకృతజన్మం; జ్ఞానసముపర్జనపిమ్మట లభించేది రెండవజన్మం. (యక్షప్రశ్నలనుకూడ వరికించండి).

v. ప్రమాదంబున వర్ణసంకరం బయినప్పుడు వర్ణ పరీక్షార్థంబుగా బ్రాహ్మణాదులకు వృత్తంబు వేఱువేఱ స్వాయం భువుం దైన మనువు సెప్పు; సత్యాధిగుణంబులు శూద్రునందుగలిగేనేని వాఁడు సచ్చాద్రుండుగాక బ్రాహ్మణుండు గానేర్చునే? యవి బ్రాహ్మణునందు లేనినాఁడు శూద్రుం డసంబదుఁ గావున వృత్తంబ యుత్తమంబు.

128

ప్రతిపదార్థం: ప్రమాదంబున్= ఆకస్మికమైన వైపరీత్యాలు ఏర్పడినప్పుడు; వర్ణ, సంకరంబు+అయినప్పుడు= కులాలు కలిసిపోయిన సమయంలో; వర్ణపరీక్షా+అర్థంబుగాన్= కులాలను పరీక్షించి నిర్ణయించటం కొరకై; బ్రాహ్మణ+అదులకున్= విప్రలు మున్సుగువారలకు; వృత్తంబు= శిలం; వేఱు వేఱ= విధరీతులలో; స్వాయంభువుండు+పన, మనపు= స్వాయంభువ మనువు; చెప్పున్= నిర్ణయించాడు; సత్య+అది, గుణంబులు= సత్యం మున్సుగు లక్షణాలు; శూద్రునందున్= శూద్రకులాలలో జన్మించినవాడియందు; కలిగెన్+ఏని= ఉన్నట్లయితే; వాఁడు= అట్టి శూద్రుడు; సత్త+శూద్రుండున్+కాక= మంచిశూద్రుడు అని చెప్పదగునుకాని; బ్రాహ్మణుండు+కానేర్చునే= బ్రాహ్మణుడు కాగలడా?; అవి= ఆ సత్యాది సద్గుణాలు; బ్రాహ్మణునందున్= విప్రడియందు; లేనినాఁడు= ఉండని సందర్భంలో; (అతడు) శూద్రుండు+అనంబదున్= శూద్రుడే అనబడతాడు; కాపున్= కాబట్టి; వృత్తంబు+అ= ప్రవర్తనమే; ఉత్తమంబు= గొప్పది.

తాత్పర్యం: ప్రమాదాలు సంభవించి వర్ణసాంకర్యం ఏర్పడినప్పుడు కులాలను నిర్ణయించటానికి వేరువేరు ప్రవర్తనలను, గుణాలను స్వాయంభువమనువు నిర్ణయించి చెప్పాడు. సత్యం మున్సుగు మంచి లక్షణాలు శూద్రకులంలో జన్మించినవాడిలో ఉన్నప్పుడు అతడు మంచిశూద్రుడు కాగలడుకాని బ్రాహ్మణుడు కాగలడా? అట్టి సద్గుణాలతో కూడిన సత్ప్రవర్తన బ్రాహ్మణులంలో పుట్టినవాడిలో లేనియొడల, అట్టివాడు శూద్రుడు అని చెప్పక తప్పదు. కాబట్టి సత్తప్రవర్తనే గొప్పది.

తే. వృత్తపంతుండు వెండియు వివిధగతులు ; వృత్తపంతుండు గా నేర్చు; వృత్తహీను
డైనవాడు విహినుండ యంద్రు గాన , విత్తరక్షకుఁ గడు మేలు వృత్తరక్ష,

129

ప్రతిపదార్థం: వృత్తపంతుండు= మంచినడవడి కలవాడు; వెండియున్= మరల; వివిధగతులన్= పెక్కాభంగుల; వృత్తపంతుండు+ కానేర్చున్= సాశిల్యవంతుడు కాగలడు; వృత్త హినుడైనవాడు= సత్త్వవర్తన లేనివాడు; విహినుండు+అ= ఏమీ లేనివాడే; అందు= అని అంటారు; కాన్= కాబట్టి; విత్తరక్షకున్= ధనాన్ని రక్షించుకొనటంకంటే; వృత్తరక్ష= నడవడిని కాపాడుకొనటమే; కడు= మిక్కిలి; మేలు= పుభం.

తాత్పర్యం: మంచినడవడి కలవాడు, మరల మరల పెక్కాభంగుల తన సాశిల్యాన్ని కాపాడుకొనగలడు. సత్త్వవర్తన లేనివాడు, ఎన్నటికిని లేనివాడే. ధనాన్ని కాపాడుకొనటంకంటే తన సాశిల్యాన్ని ప్రత్యవర్తనలు కాపాడుకొనటమే మేలు.

విశేషం: ‘వృత్తపంతుండు..... వృత్తహీనుడు’ - అనే పై పంక్తికి ‘విత్తహీనుండు వెండియు వివిధ విధుల విత్తపంతుండు గానేర్చు వృత్తహీను’ - అనే పారాంతరం కొన్ని ప్రతులలో కనబడుతున్నది.

వ. అనిన నజగరం జి ట్లనియె. 130

తాత్పర్యం: అని ధర్మరాజు పలుకగా ఆ కొండచిలువ ఈ విధంగా అన్నది.

తే. ‘అప్రియంబు జేసియు మఱి యస్తుతవాటి , యయ్య హింస గావింపని యమ్మహిత్యు
డేగు సుగతికి నం: ద్రుభి యె ట్లహింస , యసఫు! యింత విశేష మెట్లయ్య చెపుము!’ 131

ప్రతిపదార్థం: అనఫు!= పాపరహితుడైనవాడా; అప్రియంబు+జేసియు= ఇతరులకు ప్రీతి కలిగించని పనులు- అనగా అపకారాలు చేసికూడా; మఱి; అనృతవాది+అయ్యున్= అసత్యాలు పలికినవాడు అయినప్పటికిని; హింస, కావింపని= హింసను చేయని; ఆ+మహాత్ముండు= ఆ మహానీయుడు; సుగతిక్షున్= పుణ్యాలోకానికి; ఏగున్= వెళ్ళుతాడు; అందు= అని అంటారు; అది+ఎట్లు= అని యే రీతిగా సాధ్యపడుతుంది; అహింస= ఇతరులను హింసించ కుండటం; ఇంత విశేషము= ఇతంటి గొప్ప మహిమకలది; ఎట్లు+అయ్యున్= ఎట్లు కాగలిగింది; చెపుము+అ= వచింపుము.

తాత్పర్యం: పాపరహితుడైన మహోత్మా! ఇతరులకు అపకారాలు చేసి, అసత్యాలు పలికినప్పటికిని హింస చేయనివాడు పుణ్యాలోకాన్ని ఆర్జిస్తాడు అని పెద్దలు చెప్పుతారు. ఇది యెట్లూ సాధ్యం? ‘అహింస’ ఇంతటి పరమధర్మం ఎట్లూ అయిందో దయచేసి నాకు విపరించి చెప్పుము.

వ. అనిన ధర్మతనయం డి ట్లనియె; ‘దానంబును జ్ఞయంబుచేతయును సత్యంబును నహింసయు ననునవి నాలుగును సమంబుల యయినను నహింస విశేషం; బెట్లనిన దేవమనుష్టతిర్యగ్రోను లను ముండు గతులయందును మనుష్యండు దానాధిగుణంబులు గలిగి యహింసాపరుం డయిన దేవగతి వడయు; విపరీతవర్తనుండు తిర్యగ్రోనులం బొందు’ నని యెట్లు తన చేసినప్రశ్నంబులకు నుత్తరంబులు చెప్పిన ధర్మరాజున కతిప్రీతుం ఔ భీమసేనుని విడిచి శాపవిముక్తుండై బిష్టుయాపంబు సేకానియున్న నపమపలన నధ్యాత్మవిద్యారహస్యంబు లిమ్ముగా నెత్తింగి యుధిష్ఠిరుండు వృకోదరుం దోడ్జ్యాని నిజాత్రమంబునకు వచ్చియున్నంత.

132

ప్రతిపదార్థం: అనిన్= (నపుమడు) ఆ విధంగా చెప్పగా; ధర్మతనయండు= ధర్మరాజు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు; దానంబును= ఇతరులకు త్యాగబుద్ధితో ఇవ్వటం; ప్రియంబుచేతయును= ఉపకారం చేయటమున్నా; సత్యంబున్=

నిజాన్ని దీక్షగా పలకటమున్నా; అహింసయున్= భూతదయ కలిగి ఇతర ప్రాణులకు కీడుచేయక పోవటమున్నా; అనునవి= అనే ధర్మాలు నాలుగున్నా; సమంబులు+అ= సమానాలే; అయినమన్= అయినప్పటికీనీ; అహింస= ఇతరప్రాణులను హింసించకపోవటం; విశేషంబు= గొప్పది; ఎట్లు+అనిన్= అది ఏ విధంగా చెల్లుతుంది అంటే; దేవ, మనష్య, తిర్యక్+యోనులు= దేవతల యొక్కయు, మానవుల యొక్కయు, జంతువుల యొక్కయు, గర్జాలు; అను మూడు గతుల+అందును= అనే టటువంటి మూడు మార్గాల్లోనూ; మనుష్యండు= మనుజుడు; దాన+ఆది+గుణంబులు= దానం ముస్తగు లక్షణాలు; కలిగి= కలిగింది; అహింసా, పరుండు+అయినన్= అహింసను దీక్షతో అనుసరించేవాడు అయితే; దేవగతి+పడయు= దేవలోకాన్ని పాందుతాడు- అనగా పునర్జన్మన్లో దేవతలలో ఒకడుగా జన్మిస్తాడు; విషరీత, వర్తనుండు= వ్యతిరేకంగా ఆచరించేవాడు- అనగా హింసాపరుడు అయినవాడు; తిర్యక్+యోనులన్+పాందున్= జంతువులకు పుట్టుతాడు; అని= అంటూ; ఇట్లు= ఈ విధంగా; తన, చేసిన, ప్రశ్నంబులకున్= తాను అడిగిన ప్రశ్నలకు; ఉత్తరంబులు= సమాధానాలను; చెప్పినన్= వచించగా; ధర్మరాజునకు= ధర్మతనయుడికి; అతి ప్రేతుండు+ఐ= మిక్కిలి ప్రేముడి కలవాడై; భీముడినుని, విడిచి=భీముడిని వడలిపెట్టి; శాప విముఖుండు+ఐ= శాపంనుండి విడుదల పాందినవాడై; దివ్య, రూపంబు+చేకొని= దేవతల ఆకృతి పాందినవాడై; ఉన్న= ఉండిన; సహమ వలనన్= సహమడిమూలాన; అధ్యాత్మ, విద్యా, రహస్యంబులు= పరలోకాలకు సంబంధించిన జ్ఞానంలోని నిగూఢవిషయాలను; ఇమ్ముగాన్+ఎటింగి= సంపూర్ణంగా తెలిసికొని; యుధిష్ఠిరుండు= ధర్మరాజు; వ్యక్తోదరున్+తోడ్సైని= భీముడిని వెంటపెట్టుకొని; నిజ+అక్రమంబునకు= తన నెలవురు; వచ్చి+ఉన్నంతన్= చేరిఉండగా.

తాత్పర్యం: అని ఆ కొండచిలువ అనగా, ఈ విధంగా చెప్పాడు; ‘దానం, పరోపకారం, సత్యం, అహింస- అనేవి నాలుగున్నా సమాధానాలైన గొప్పధర్మాలే. అయినను, వాటిలో ‘అహింస’ మిక్కిలి గొప్పది. జీవుడు- దేవతలలో మనుజులలో జంతువులలో పునర్జన్మం ఎత్తుతూ ఉంటాడుకదా! అందులో దానదయాది గుణాలు కలవాడై అహింసను దీక్షతో ఆచరించినవాడు దేవజన్మం పాందుతాడు; హింసాపరుడు జంతువుగా జన్మిస్తాడు. దానాది సద్గుణాలు కలిగి అహింసాపరుడైన మనుజుడికి దివ్యత్వం లభిస్తుంది కాబట్టి అహింస పరమధర్మంగా పేర్కొనబడింది’ అని చెప్పాడు. అంతట సహముడు, ధర్మరాజు చెప్పిన సమాధానాలకు మిక్కిలి ప్రేతిచెందినవాడై భీముడిని విడిచిపెట్టాడు. అప్పుడు సహముడికి శాపవిమోచనం ఏర్పడి దివ్యమైన ఆకృతితో నిలిచి, ధర్మరాజుకు పెక్కు ఆధ్యాత్మిక విద్యారహస్యాలను బోధించాడు. అంతట ధర్మరాజు, భీముడిని తోడ్సైని తన నెలవురు వెళ్ళాడు. అప్పుడు,

క. ఖురకిరణతాపమున నురు , తరదువదాహమున శోషితము లైన వనాం

తరతరుతతి కాప్యాయన , కర మై వరాగ్రమంబు కడు బెడగయ్యెన్.

133

ప్రతిపదార్థం: ఖర, కిరణ, తాపమునన్= తీక్ష్ణా మైన ఎండవేడిమి వలన; ఉరుతర దవ దాహమునన్= అంతకంటే ఎక్కువఅయి అడవిలో వ్యాపించిన అగ్నివలన; శోషితములు+ఐన= ఎండిపోయిన; వన+అంతర, తరుతతికిన్= అడవిమధ్యలో ఉన్న చెట్లపమూహాలకు; ఆప్యాయనకరము+ఐ= ప్రేతిని కలిగించేదై; వర్ష+ఆగమంబు= వానకాలం రాక; కడు= మిక్కిలి; బెడగు+అయ్యెన్= మనోహరమై ఒప్పినది.

తాత్పర్యం: తీక్ష్ణామైన ఎండవేడిమిచేతను, అంతకంటే ఎక్కువేడిమి కల్పించే దావానలంవలనను అడవిలోని చెట్ల మిక్కిలి ఎండిపోయినవి. అట్టి చెట్ల సముద్రాయానికి సంప్రీతి ఘటించే వానకాలం మిక్కిలి శుభకరమై ఆప్యాదకరమై అరుదెంచినది.

క. నాలుగుకెలకుల నవఫున , జాలంబులు శ్రేలి కులసె రుథంరుథానిలవే

గాలోలము లై బహుల , స్వాలపయోధార లోలిఁ దుములంబులుగాన్.

134

ప్రతిపదార్థం: నాలుగు కెలరులన్= నాలుగువైపులను; నవ, ఘన, జాలంబులు= క్రొత్తవైన నల్లని మేఘాల గుంపులు; రుంరు+అనిల, వేగ+ఆలోలములు+బ= పెనుగాలి విచే వేగంచేత కదలించబడి; బహుల, స్ఫూల, పయన్+ధారలు= విస్తారమైన పెద్దవైన జడివాన ధారలు; ఓలిన్= వరుసగా; తుములంబులుగాన్= దట్టమైనవిగా; ప్రేలి, కురిసెన్= క్రమ్మకొని వర్షించాయి.

తాత్పర్యం: నాలుగుదెసలను క్రమ్మకొని, క్రొక్కారుమొగిలు దొంతరలు తీవ్రమైన పెనుగాలితాకిడిచేత కదల్చబడి, దట్టమైన జడి వానజల్లలు మిన్న మన్న ఆవరించుకొని పెద్ద పెద్ద ధారలుగా వర్షించాయి.

విశేషం: కెలను- ఏకవచనం; కెలరులు బహువచనం. ‘ప్రాతికురిసే’ అనే పారాంతరం కొన్ని చోట్ల కనబడుతున్నది.

క. ఘనతరధర్మతమం బొకొ , యనగ ఘనాఘనతమిస్త ఘవిరళ మై క
ప్రిం జనులకు వస్తువిభా , వన మొక్కమాటు గలిగి వైద్యతరుచులన్.

135

ప్రతిపదార్థం: ఘన, తర, ధర్మ, తమంబు+బొ+అనగ= మిక్కిలి గొప్పదైన స్వాభావిక మైన చీకటా అనేటట్లుగా; ఘనాఘన, తమిస్తము= మబ్బులవలన ఏర్పడిన అంధకారం; అవిరళము+బ= దట్టమై; కప్పిన= ముసరగా; జనులకున్= ప్రజలకు; వస్తు విభావనము= వస్తువులను గుర్తించకలగటం; వైద్యత, రుచులన్= మెరపుతీగెల యొక్క వెలుగులచేత; ఒక్కకమాటు= అప్పుడప్పుడు; కలిగెన్= కలిగింది.

తాత్పర్యం: కురిసేమబ్బులచేత వ్యాపించిన అంధకారం, స్వాభావికంగా ఏర్పడిన దట్టమైన చీకటా అనువట్లుగా మిక్కుటమై కప్పింది. అప్పుడప్పుడు మెరుపులు మెరిసినప్పుడు కలిగే వెలుగుల వలననే జనులకు ఆ చీకట్లలో ఉన్న వస్తువులు కనపడుతూ ఉండేవి.

విశేషం: “ఘనతరవైశతమంబొకొ” అనేది పారాంతరం, అప్పుడు- ఘనతర, వైశ, తమంబు+బొ= మిక్కిలి ఎక్కువైన రేయచీకటి ఒకొ- అని ఆళం ఏర్పడుతుంది. ఈ పారాంతరమే సమంజసంగా కనిస్తున్నది. నిశాసంబంధమైనది వైశము.

చ. అరుదుగ్గి దత్స్యయోదసమయంబున నొక్కట విస్తరిల్లే నం
బరమున నంబుదర్శన్నియు బల్మలభూముల భూలిదర్శన్
త్యరరవముల్ మహీరుహ శిఖిండములందు శిఖిండి తాండవాం
తరముదమంజులస్వత ముదారతరం బగుచున్ వనంబునన్.

136

ప్రతిపదార్థం: అరుదుగ్గన్= అచ్చెరువుగా; తద్+పయోద, సమయంబునన్= ఆ వర్షాకాలంలో; ఒక్కట= ఒకేమారుగా; అంబరమునన్= ఆకసాన; అంబుదధ్వనియున్= మేఘాల గర్జనలున్నా; పల్యలభూముల= నీటిగుంటలు కల చోట్లలో; భూరి, దర్శర+ఉత్సర, రవముల్= విస్తార మైన కప్పులసముదాయాల బెకబెకలు; మహీరుహ, శిఖిండములందు= చెట్లకొసలలో; శిఖిండి, తాండవ+అంతర, మద మంజుల, స్వసము= నెమిళ్ళ సృత్యం చేసేటప్పుడు మత్తిల్లి కావించే మనోజ్ఞమైన ధ్వని (క్రేంకారాలు); వనంబునన్= అడవిలో; ఉదారతరంబు+అగుచున్= మిక్కిలి ఒప్పగా శోభిస్తూ; విస్తరిల్లేన్= వ్యాపించాయి.

తాత్పర్యం: అడవిలో ఆ వర్షాకాలంలో ఆశ్చర్యకరంగా ఆకసంలో మేఘాల గర్జనలున్నా నేలమై నీటిగుంటలలో కప్పుల బెకబెకలున్నా, చెట్లకొసలమై నర్తించే నెమిళ్ళ క్రేంకారావాలున్నా ఒకేసారి అంతటా విస్తరించాయి.

విశేషం: అలం: స్వభావోక్తి.

చ. దశత నవీన కందజ కదంబ కదంబక కేతకీ రజీ

మిళతసుగంధబంధుర సమీరణ మన్ సభి యూచుచుండగా

సులియుచు పుష్టుగుత్తులను సుయైల లొప్పుగ నెక్కి యుఁగె ను

ల్లలదశనీకులంబు మృదులధ్వనిగీతము విస్తరించుచున్.

137

ప్రతిపదార్థం: దశిత, నవీన, కందజ, కదంబ కదంబక కేతకీ, రజన్+మిళిత, సుగంధ, బంధుర, సమీరణము+అన్ సభి=అప్పుడే వికసించిన మొగ్గలుగల కడిమి చెట్ల పూలగుంపుల వాసనతోమా, మొగలిపూల పుష్టాఁతోమా కలిసిన దట్టమైన పరిమళంతో కూడుకొనిన వాయువు అనే నెచ్చెలి; ఊముచు+ఉండగాన్= ఇటువటు కదలికలు కలిగిస్తూ ఉండగా; ఉలియుచు=ధ్వనిచేస్తూ; పుష్టు, గుత్తులు+అను= పుష్టుగుచ్చాలు అనే; ఉయైలలు= దోలికలు; ఒప్పుగన్+ఎక్కు= ఒయారంగా ఎక్కు; ఉల్లలత్+అథనీ కులంబు= విలాసంగా చలిస్తున్న అడు తుమ్మెదలగుంపు; మృదుల, ధ్వని, గీతము= మనోహర మైన నినాదం అనే పాటలను; విస్తరించుచున్= వ్యాపింపచేస్తూ; ఊగెన్= ఊగెను.

తాత్పర్యం: ఆడు తుమ్మెదలగుంపులు మనోహరమైన పాటలు పాడుతున్నట్లు మెత్తని రొద చెస్తున్నాయి. ఆ ఆడుతుమ్మెదలు పుష్టులగుత్తులు అనే ఊయల లెక్కాయి. ఈ ఊయెలను వాయువు అనే నెచ్చెలి ఊపుతూ ఉన్నది. ఆ వాయువు అరవిచ్చిన కడిమిమొగ్గల పూపులగుంపుల సువాసనలతో, మొగలిపుష్టుల పుష్టాఁడులతో కలిసిన దట్టమగు పరిమళంతో కూడిఉన్నది.

విశేషం: అలం: రూపకం ఈ పద్యం రెండవ పాదంలో ‘సమీరణఁడన్ సభుఁ డూచుచుండగా’ అనే పాఠాంతరం కొన్ని ప్రతుల్లో ఉన్నది.

క. సురచాపచిత్తగగను, స్వరణం బురణించునట్లు భూవనిత నిరం

తరచిత్తిత యై యొప్పెను, సురుచిరనవత్సాశిలీంద్రసురగోపములన్.

138

ప్రతిపదార్థం: భూవనిత= భూదేవి; సుర, చాప, చిత్ర, గగన, స్వరణన్+పురణించునట్లు= ఇంద్రధనుస్స బొమ్మతో కూడిన ఆకసాన్ని తలపింపచేస్తున్నట్లుగా; సురుచిర, నవ, తృణ, శిలీంధ్ర, సురగోపములన్= బాగా వెలుగొందే క్రొత్తపచ్చగడ్డితో, పుట్టగొడుగులతో, ఆర్ట్రకీటకాలతో; నిరంతర చిత్రిత+ఇ= సదా రంగురంగుల కూర్చులతో చిత్రించబడినదై; ఒప్పెన్= విలసిల్లింది.

తాత్పర్యం: క్రొత్తగా మొలకెత్తిన పచ్చగడ్డి, పుట్టగొడుగులు, ఆర్ట్రకీటకాలు - వీటియొక్క రంగురంగుల కూర్చుతో సదా ప్రకాశిస్తున్న భూదేవి వన్నె చిన్నెల ఇంద్రధనుస్సతో వెలుగొందే ఆకాశంవలె విలసిల్లింది. [ఆర్ట్ర - ఆరుద్ర-పురుగు. వానకురిసి నేలతడిగా ఉన్నపుడు కలుగునట్టి పట్టువంటి దేహం గల ఒకపురుగు]

విశేషం: అలం: ఊపమ. భూవనిత అనుచో రూపకం, సమ్మిపై రూపకానుప్రాణితమైన ఊపమ. ‘తృణ శిలీంధ్ర’- అనే పాఠాంతరం కొన్ని ప్రతులలో ఉన్నది.

వ. తత్పమయానంతరంబున.

139

తాత్పర్యం: ఆ వర్షాకాలానికి తరువాత.

ఉ. భూసత్తికిం దివంబునకుఁ బో లైసగంగ శరత్సమాగముం
బాసకల ప్రమోదకర మై విలసిలై మహార్షిమండలో
పాసిత రాజహంస గతి భాతి ప్రసన్స సరస్వతీక ము
బ్యాసనశోభతం బగుచు నబ్బజుయానముతో సమానమై.

140

ప్రతిపదార్థం: భూసత్తికిన్= భూదేవికి; దివంబునకున్= స్వర్గలోకానికి; పొల్పు+ఎసగంగన్= అందం చిందులాడేటట్లుగా; శరద్వ+సమాగముంబు= శరద్వతుపుమ్యుక్క కలయిక; ఆసకల, ప్రమోదకరము+బు= అందరకు ఆనందాన్ని కలిగించేదై; మహార్షి మండల+ఉపాసిత, రాజహంస, గతి, భాతి= మహార్షులసమూహంచేత ఆరాధించబడిన రాయంచల నడక మాదిరిగా; ప్రసన్స, సరస్వతీకము= నిర్మల మైనసరస్వతితో కూడిన; అబ్బాసన, శోభితంబు= బ్రహ్మదేవుడితో కూడింది; అగుచు, యానముతో, సమానము+బు= బ్రహ్మదేవుడివాహన మైన హంసతో సమాన మై; విలసిలైన్= ఒప్పారింది.

తాత్పర్యం: సర్వజనులకు సంతోషాన్ని కలిగిస్తూ శరత్తు భూదేవికీ స్వర్గానికీ అందం చిందిస్తూ విలసిల్లింది. శరత్తు, మహార్షుల సమూహంచేత ఆరాధించబడిన రాజహంసల గమనాన్ని స్ఫురింపజేసింది. స్వచ్ఛ మైన సరస్వతితో కూడిన బ్రహ్మదేవుడితో, బ్రహ్మదేవుడివాహన మైన హంసతో సమానమై ఒప్పారింది.

విశేషం: శరత్స్కాలం తెల్లని వెన్నెలరాత్రులకు సుప్రసిద్ధం. శరద్వతువు ఇటు నేలకు అటు నింగికి శోభ చేకూరుస్తుంది; శరద్వతువునందే సప్తర్షిమండలం స్ఫుర్తంగా ఆకసంలో ఉదయించి కన్నిస్తుంది. రాజహంసలు శరత్స్కాలంలోనే మానససరోవరాన్ని చేరుకొంటాయి. సరస్వతి తెలుపు. ఆమె నామాంతరం శారద. బ్రహ్మదేవుడి వాహనం హంస తెలుపు. అతడు అబ్బజుడు; తాపర పుష్పులు శరత్స్కాలంలో శోభిస్తాయి. అలం : ఉపమ. 'రాజహంస గతిభాసి'- అని పారాంతరం కొన్ని ప్రతులలో ఉన్నది.

ఉ. శారదరాత్రు లుబ్బలలసత్తరతారకహరపంక్తులం
జారుతరంబు లయ్య వికసన్సవక్కెరవగంధబంధురో
దారసమీరసారభము తాళ్ళి సుధాంశువికీర్యమాణ క
రూపరపరాగపాండురుచిపూరము లంబరపూలితంబు లై.

141

సస్నయభట్ట కవిత్వము సంపూర్ణము

ప్రతిపదార్థం: శారదరాత్రులు= శరత్స్కాలంలోని రాత్రులు; ఉండ్ల, లసత్త+తర, తారక, హర, పంక్తులన్= మిక్కిలి ప్రకాశించే నక్కతాలతో కూర్చుబడిన దండల వరుసలతో; వికసత్త+నవ, కైరవ+గంధ, బంధుర+ఉదార, సమీప, సౌరభము, తాల్పి= వికసించిన క్రొత్తతెల్లకలువల ఘాటైన సువాసనతో కూడిన గొప్పదైన గాలి యొక్క పరిమళం వహించి; సుధాంశు, వికీర్యమాణ, కర్మార, పరాగ, పాండు, రుచి, పూరములు= అంతట వెదజల్లబడిన కప్పురపుప్పాడివంటి చంద్రుడియొక్క తెల్లని వెన్నెల వెల్లువలతో; అంబర, పూరితంబులు+బు= ఆకసాన్ని నింపినట్టి మై; చారుతరంబులు+అయ్యన్= మిక్కిలి సుందరాలు అయినవి.

తాత్పర్యం: అవి శరత్స్కాలంలోని రాత్రులు; మిక్కిలి ప్రకాశమానా లైన నక్కత మాలికలతో కూడిఉన్నవి, వికసించిన కొంగ్రోత్త తెల్లకలువల దట్టమైన సుగంధంతో కూడిన గొప్పగాలి యొక్క పరిమళాన్ని వహించాయి, అంతట వెదజల్లబడిన కప్పురపుప్పాడివలె ఆకసాన్ని అవరించిన చంద్రుడి వెన్నెలవెల్లువలు కలిగి ఆకాశాన్ని నిండుకొని మిక్కిలి సాగసుగా ఉన్నాయి.

విశేషం: ‘పూరములం బరిపూరితంబులై’ - అనే పాతాంతరం కొన్ని ప్రతులలో ఉన్నది. ఆరణ్య పర్వతానికి సంబంధించిన తాటాకు ప్రాతప్రతులన్నిటిలోనూ ఈపద్యం చివర ‘నన్నయభట్టు కవిత్వం సంపూర్ణం’- అనే ప్రాత కనపడుతున్నది. అందువలన విద్యాంసులు అందరు ఇంచుమించుగ ఏకగ్రీవంగా ఈ విషయాన్ని అంగీకరించి ఉన్నారు. ఇక, ఈ పద్యం చివర కొందరు పండితోత్తములు ఒక స్వారస్యాన్ని ఉట్టేఖిస్తున్నారు. నన్నయభట్టు ఇట అసంపూర్ణంగా ఆరణ్యపర్వజేషాన్ని ఎందుకు వదలిపెట్టడు? ఈ ప్రశ్నకు పలువురు పండితులు పలురీతుల సమాధానాలు చెప్పుతున్నారు. కొందరు నన్నయభట్టు మరణాన్ని, మరికొందరు రాజరాజనరేంద్రుడి మరణాన్ని కారణంగా ఊహిస్తున్నారు. అందరూ అంగీకరించిన విషయం- ఇచట నన్నయమహాకవికవిత ఆగిపోవటం. ఈ పద్యంలోని చివరిపదగుంఫనం- పాండురుచిపూరములు+అంబరపూరితంబులై- అని విరవటానికి ఒదులు- పాండురుచిపూరములన్+పరపూరితంబులై అని సంధి విట్టేఖించిన, నన్నయ ప్రాసిన చివరిపద్యంలో చివరిమాట ‘పరపూరితంబులై’ అని ఏర్పడుతున్నది. నన్నయమహాకవి ఇక్కడి భారతం తాను క్రాయటం పొసగదు అనిస్సి, అది పరపూరితం కాక తప్పదు అనిస్సి సూచించటానికి ఇట్లా క్రాశాడా? లేక కేవలం యాడ్జచ్చికంగా నన్నయ ఘంటం నుండి అట్టిపదగుంఫనం వెలువడిందా? భవభూతిమహాకవి- బుమికల్పుల వాక్యలను అర్థం అభిసరిస్తుందని చెప్పి ఉన్నాడు (బుమీణాం పునరాద్యానాం వాచ మర్తోత్తమధావతి). రాజరాజనరేంద్రుడు నన్నయమహాకవిని మహాభారతాన్ని తెలుగున రచించుమని కోరినప్పుడే, ఆ మహాకవి చెప్పిన సమాధానం అనుశీలించతగింది.

‘అమలినతారకాసముదయంబుల నెన్నము సర్వవేదశా
ప్రతముల యశేషసారము ముదంబును బొందను, బుద్ధిబాహు వి
క్రమమున దుర్గమార్థజలగౌరవభారత భారతీసము
ద్రముఁ దఱియంగ నీదను విధాత్మన కైనను నేరబోలునే.’ (ఆది. 1.19)

పైపద్యంలో ఎవ్వరైనా ఒకరు భారతం తుదముట్టప్రాయజాల రని తెలిపిఉన్నాడు. అందులో ఒక స్వారస్యం ఉన్నది. తనకే కాదు కదా! ఆ పని ‘విధాత్మన కైనను నేర బోలునే’ అన్నాడు. అనగా సాధ్యమైతే కవిబ్రహ్మకు సాధ్యం కావలె. కానీ, నన్నయ తనకు పిమ్మట సుమారు రెండువందల సంవత్సరాల తదుపరి పుట్టే కవిబ్రహ్మకూడ మహాభారతాన్ని పూర్తిచేయలే డని చెప్పాడా? కవుల వాక్యాధికి ఎన్నో నిదర్శనాలు పెద్దలు చూపగలరు.

నన్నయమహాకవి మహాభారతం ప్రాసేనాటికి జ్ఞానవయోవృద్ధుడు. రాజరాజనరేంద్రుడు క్రీ.శ. 1022 ఆగష్ట పదునారవ తేదీన పట్టాభిప్రిమ్మ డైనాడు. నందంపూడి శాసనకాలం 4-11-1054 తేదీ సూర్యగ్రహణకాలం; దానగ్రహీత నారాయణభట్టు. ఆయన మహాభారతరచనలో నన్నయభట్టుకు తోడ్డుప్రిమట్లు మహాభారతారికలో ఉన్నది. కావున నన్నయభట్టు మహాభారతరచనలో క్రీ.శ. 1055 సంవత్సరప్రాంతంలో ఆరంభించినట్లు చెప్పటం పూర్వపక్షం లేని సిద్ధాంతం. అంటే రాజరాజనరేంద్రుడు పట్టాభిప్రిమ్మడైన 32 సంవత్సరాల తరువాత నన్నమాట!

నన్నయభట్టుమహాకవి ఉండ్డేశపూర్వకంగానే తాను ప్రాసిన చివరిపద్యంచివర ‘పరపూరితంబుగన్’ అనే పదగుంఫనం ప్రయోగించినట్లు ఊహించటం బహుశః సత్యదూరం కాదేమో!

ఆరణ్యపర్వ చతుర్థాశ్వసంలో
నన్నయభట్టు కవిత్వం సంపూర్ణం.
-: ఇది ఆరణ్యపర్వ ప్రథమభాగం :-

శ్రీమదాంధ్ర మీహిభారతము

సంపుటము - 4

ఆరణ్యపరవాము

ముదచి భాగము (1.2.3.4 ఆశ్వాసములు)

గద్యపద్య ప్రథమపాద సూచి

పద్యము	పుట	పద్యము	పుట	పద్యము	పుట
అ		అంత భీమసేను	523	అంబుదాగమనం బోష్టించు	322
అంచపిండుతో నదియును	190	అంత సహదేవుండు	518	అక్కిధకుండు శౌనకాది	1
అంతం గార్ఫిర్యని	412	అంత సాల్యుండును	76	అక్కిధకుండు శౌనకాది	183
అంతం బెద్దకాలంబునకు	425	అంత సాల్యుండును దన	83	అక్కిధకుండు శౌనకాది	351
అంతఁ గొంత కాలంబునకు	369	అంత సురగణాచోదితుండైన	563	అక్కిధకుండు శౌనకాది	527
అంత	40	అంత సూర్యాప్తమయ	160	అక్కాలంబున నీపు	166
అంత	47	అందగ్రజిండయిన	335	అక్కాలంబున రూపం	497
అంత	136	అందఱు జూచుచుండుగ	365	అక్కుబేరునకు మహామతుల్	536
అంత	140	అందు గృతస్నానులై	293	అక్కురుక్కేత్రమంత	299
అంత	187	అందు బరమేశ్వరుం బూజించి	296	అక్కేశినిం జూచి	272
అంత	192	అందు బిత్యతర్పుణంబు	301	అక్కుమలియందు	234
అంత	200	అందు జంతునకు నందఱు	442	అక్కముల్ పుష్టిరునందు	211
అంత	205	అందు మనోవాక్యాయ	130	అఫిల రాజలోక పరిపూతుండయి	57
అంత	231	అందు మునివరుచేతం	411	అగ్నికల్పుడై మహాతుండు	453
అంత	365	అందు రుద్రు బూజసేసి	298	అగ్నిశిఖయుచోలే	223
అంత	508	అందు రైభ్యండు	459	అగ్రజా నసుమతమున	482
అంతకుండు జనుల కాసన్యుడై	115	అందులకు ధరణి గల	196	అట ధర్మరాజు భీముండు	534
అంత దమయంతి మేలుకని	218	అందుల జనులు తమోగుణ	500	అట నలుండు దమయంతిం	237
అంత నగస్యుండు	338	అందుల మహాతపోధనులకు	402	అట విదర్ఘాధిపుడైన	187
అంతన మూర్ఖ దేటి	72	అందుల హోమాంబుజ	508	అట్టి మదీయ సేనోత్సాహాంబును	80
అంత నయ్యనురులు	552	అందు వజ్రింబున నిందుండు	352	అట్టి యందు నీతో నొక్కట	168
అంత సీశర చోదితుండై	133	అందు విహారించుచున్న	529	అట్టి యర్థంబువలన	13
అంతనుండియు నమ్మహామభావు	235	అందు శరీరత్యాగింబు	307	అట్టి యవసరంబున ద్వారవతి	81
అంత నెంతయుం బ్రోద్దునకు	82	అందు సుదేవుండను	246	అట్టి యవసరంబున రుధిష్టిరునకు	176
అంత నొక్కనాడు	168	అంబర మాత్రుదీపి	541	అట్టి సంక్షోభంబున	232

పద్యము	పుటు	పద్యము	పుటు	పద్యము	పుటు
అట్లయిన నక్కొమలి	198	అదియును దిర్యగ్జాతి	568	అని చెప్పిన శమరువలన	334
అట్లయిన నీ హాయతత్త్వ	259	అదియును మునివరు	341	అని చెప్పి బృహదస్వం	287
అ ట్లసంఖ్యాత	78	అదియు వృథామైను బార్థుడు	139	అని చెప్పి యనిమిష ప్రభు	545
అట్లు గాఢ్యతోడి వాన	480	అది యెట్లనిన నథర్ను	331	అని చెప్పుచుండు బాండవు	541
అట్లు తనమనోవల్లబథైన	285	అది యెట్లనిన నిత్యాక్షమా	95	అని చెప్పుచు నరిగి	458
అట్లేని నిథిలలోకపాల	129	అది సనాతన ధర్మసనాథం	498	అని తత్ప్రభావంబు సెప్పి	170
అట్లేని నీచేత సత్కారంబు	390	అది సర్వదోషముల	11	అని తన తొడిగిన	549
అడరగ ధర్మనందను	22	అద్దానవులు దారుణాశ్కు	553	అని తమలో బలుకుచున్న	27
అడవిచ దన్నుఱాసి యరిగిన	257	అద్దురాత్ము హృదయమది	91	అని దుర్యోధనుం జాచి	42
అడవిలో వస్త్రార్థారియై	269	అధిక దుఃఖరోగార్తున	215	అని దుఃఖించిన యజగరంబు	569
అడవులలో నాతోఁ గడు	214	అనముచరిత్రు నర్జును	473	అని దేవతలు ప్రార్థించిన	361
అతండు మన యభిమతంబు	343	అనము యూర్మశి యిచ్చిన	166	అని దేవత లెల్ల	359
అతండును రాక్షస సైన్యాన్వితుడై	483	అనముండు దాని దవ్వులు	133	అని ధర్మతనయు నేకంత	120
అతండును సప్తమారుత	558	అనముండు మంకణం	305	అని ధామ్యండు	20
అతని కిట్టు లనియె	214	అనముండు మైత్రేయిండను	39	అనిన	363
అతని చరితంబు సెప్పుగ	270	అనముండు శర్యాతి	430	అనినం దద్యచనానురూపంబు	370
అతని పితృదేవతాభక్తికిఁ	289	అనముని నీతరాగు	414	అనినఁ దనతండ్రియు	471
అతని ప్రలాపంబు విని	243	అనపహర్యంబు తేజోమయంబు	247	అనిన గంగాదేవి వచనంబును	381
అతని యున్న విలాసంబు	324	అనలాప్రమట్లు వక్షము	70	అనిన దమయంతి	204
అతి జరారోగ్భరమున	491	అనలునకు గాఢ్య దోషైన	179	అనిని దానికి	230
అతిథివై వచ్చి నీవు	520	అనవర్య తీర్థసేవనమును	326	అనిన ధర్మతనయుం డిట్లనియె	577
అతి భీషణ మిది	501	అనవర్య వసిస్తోశమమున	295	అనిన ధర్మరాజిట్లనియె	403
అతిశయుతామరోత్తము	25	అనవర్య వసిస్తోశమమున	360	అనిన ధర్మరాజిట్లనియె	96
అతుల తపోవీర్య బలో	475	అనవరతము విధియోగంబున	93	అనిన నందులు నగి	208
అతుల బలాఢ్య సుద్యత	515	అనవరత సాఖ్యసంపదఁ	470	అనిన నందులు సంతసిలీ	475
అతుల రణాంతరంబున	552	అనవడు బృహద్యుమ్మ	49	అనిన నగస్యండట్ల	364
అతులితమై ద్వితీయ	501	అనవడు రాక్షసుం	53	అనిన నజగరం చిట్లనియె	577
అది దీర్ఘకాలంబునం గాని	574	అనిఁ గర్జశకుని	371	అనిన నట్లేని యందఱము	515
అది ప్రజాపతి యజ్ఞవేది	319	అని కమలసంభవుం	516	అనిన నది యస్యుడ	274
అది మందరనగ మక్కడ	540	అని కఱపి యట్లందఱుం	56	అనిన నదియును గూతు	253
అది మొదలుగా నిల్వాలుండు	336	అని కృతాంజలి యయిన	360	అనిన నది యెట్లని	186
అదియు నాక్షణంబ	134	అని గర్యంచి పలికిన	430	అనిన నమగ్రహించితి	450
అదియును దన కమ్మనుజేశ్వరు	189	అని చెప్పిన నాళ్యములు			

పద్యము	పుట	పద్యము	పుట	పద్యము	పుట
అనిన నమరులెల్ల	358	అనిన విని ధృతరాష్ట్రండు	35	అని యిట్లు స్తుతియించి	144
అనిన నమరేంద్రు వీడ్కైని	561	అనిన విని నలుం	215	అని యుగాంత్యకాల	54
అనిన నమ్మనిసంఘంబులోన	403	అనిన విని బ్రాహ్మణులు	7	అని యుపాలంభించి	453
అనిన నయ్యాధిష్టిరునకు	184	అనిన విని భీమసేనునకు	506	అని యొండిద్దియుం బలుకక	255
అనిన నర్జునుండు	62	అనిన విని భీముండు	496	అని విధాత్మని ధర్మాన్ని	100
అనిన నర్థావసుండట్లు	469	అనిన విని భీముండేమి	194	అని వైదర్మండు దానునుం	339
అనిన నవవతాస్యండయి	41	అనిన విని రోమపాదుండు	387	అని సంతుష్టాధయుండై	149
అనిన నాకు దపేధనంబ	342	అనిన విని విభాండకుండు	399	అని సకలతీర్థ కథనంబు	320
అనిన నిందుండును	197	అనిన విని వైశంపాయనుం	565	అనుచుం బార్థవిలోకనంబు	477
అనిన నిందుండు వానిం	462	అనిన విని హంసవలుకులు	190	అనుచుం గడువలిగి	521
అనిన నిందుండువచనం	431	అనిన సక్రోధుండయి	62	అనుచు నెప్పటియట్లు	32
అనిన నిచ్చుమప	230	అనిన సత్యవతి	407	అనుచున్న యవసరంబున	279
అని ననివృత్తులై	58	అనిన దానికి సార్థకాశుండు	230	అనుచున్న యవసరంబున	520
అనిన నీకోరినట్లు	347	అనిన సోమకుండు	443	అనుజులు దానును	402
అనిన నూర్యాశి యిట్లును	162	అని నాకు దేవదత్తం బను	550	అనుపమ దివ్యశస్త్రధరులైన	354
అనిన బలదేషునకు	418	అని పంచినం బనిపూని	254	అనుపమ శార్యవంతుల	162
అనిన భార్ధవుండు	427	అని పంచినఁ దత్తసాదంబున	202	అనుపమ శార్యవంతుల	418
అనిన మాతలి యిట్లనియే	556	అని పంచిన నపుడు	30	అనుభోగయోగ్యములుగా	397
అనిన మాంధాత్జ జన్మంబును	435	అని పనిచిన నమరేశ్వరు	325	అనృతము మదమును	56
అనిన ముదిత హృదయమై	347	అని పలికి కపిలుం	374	అన్నాగకుమారుండును	238
అనిన మూర్ఖవాడేవ్యాడని	268	అని పలికిన విదురు	26	అపహృత కమండలుండై	466
అనిన మైత్రేయుం	42	అని పిత్రదేవతల	301	అపహృత గాండీషుఁడునై	139
అనిన యప్పార్థం గరుడా	144	అని ప్రతిపించుచు	468	అపహృత సర్వస్యులమై	7
అనిన రోమశుండు	445	అని ప్రసన్నుండైన	45	అప్పు డప్పుట్లు గ్రోపించిన	425
అనిన వాని కత్తిపీతిమంతుండై	502	అనిమిషదివ్యాయుధ	366	అప్రియంబుఁ జేసియు	577
అనిన వాని కిందుం	460	అనిమిషనాధుఁడుం	159	అబల యిది భవన్మాత	483
అనిన వానికి బుత్యేజు	440	అనిమెన సాల్యుఁడు	72	అమరగణసమేతు	152
అనిన వాని పలుకులు	84	అని యందఱు ద్రుపద	63	అమరలోక నివాసుల	299
అనిన వార లిట్లుని	510	అని యడిగిన ధర్మరాజునకు	404	అమరవరులందుఁ	294
అనిన విని కేళిని	269	అని యర్జును వారించి	563	అమరవీతంబుగ	359
అనిన విని జన్మేజయుండు	565	అని యదేశించి దేవ	564	అమరులు గాలకేయ	363
అనిన విని దధీచి సంతసిల్లు	353	అని యిట్లు గంగాపతరణాంబును	383	అమరులెల్లు దన్ను	363
అనిన విని దమయంతి	272	అని యిట్లు సాల్యుం	85	అమలచరిత నిట్లు	279

పద్యము	పుటు	పద్యము	పుటు	పద్యము	పుటు
అమితంబగు మీతపము	426	అలఘుతపోభరంబున	40	॥	
అమితబలుండు హైపాయుఁ	410	అలఘులగు వృష్టవిద్యాంసులకు	456	ఆ బుమికుమారు కట్టిన	392
అమితభుజశక్తి	41	అలఘులు గంధమాదన	485	ఆ జమదగ్ని ప్రసేనజితుండను	408
అమృతనిమిత్రంబున	554	అలఘులు రైబ్యభరద్వాజులు	459	ఆతని గాండీపహస్తు	124
అమృదరాష్ట్రముండు	433	అలబలమంది యందుల	133	ఆతని యభిమతంబుఁ	131
అమృహజగరం	566	అలయక పుణ్యప్రతములు	237	ఆతరుణి మున్న చని	466
అమృయాశరములు	75	అలయక మాకు నందఱ	321	ఆతోయధి నీచేతం	364
అమృని దేహము వల్మికమృన	424	అలయక యేంట్లు గడుం	456	ఆతోపభోగార్థ మర్క	13
అమృనీశు నివాసశక్తిఁ	397	అలయుచుఁ బులుఁగుల	220	ఆది నపరాధ మొక్కటి	95
అయునను దల్లిదండ్రుల	251	అలసినెడ డస్సినెడ	215	ఆదిమునిచరితుఁ బడసేఁ	408
అయునను నానేర్చు విధంబునం	575	అలిగి వజ్రాయుధు వైనను	476	ఆ దివ్యాప్త ప్రభావంబున	559
అయ్యగస్యుచేత నిట్లు	573	అల్పోపాయంబైన కార్యంబు	117	ఆనందభరితాత్మాయై	251
అయ్యది మహానీయంబయి	122	అవనినాథ! నీకు	443	ఆ పర్మాదువలన నిన్నెఱింగిన	278
అయ్యపూర్వార్ధని విని	490	అవనిలో దమయంతీ	207	ఆబాలవృష్ట ప్రసిద్ధుండ్రై	116
అయ్యమోఫువీర్యంబుతో	385	అవనినాథ! తదాహాంతరము	79	ఆభగీరథు తపంబునకు	380
అయ్య! యేము నీ సితరుల	337	అవనిశ! ఇం హాయంబులు	259	ఆభగీరథు సపారభూభార	378
అయ్యర్జును దివ్యశర	175	అవమానాసహమగు	125	ఆమిషము సింహములచే	105
అయ్యవసరంబున నేను	63	అవనితుల వధ్యులఁ	53	ఆయతబాహుదప్త	281
అయ్య! నీయమజండు	536	అవిరళవిస్యులింగ	237	ఆయుధీయ సురక్షితంబయిన	199
అరికృత దుష్పరాభవ	125	అవిరళ సూర్యమండల	148	ఆ రాష్ట్రసు నతిపీరుఁ గుబేర	532
అరివరుల నోర్చి సాగర	112	అవ్యజింబున నింద్రుండు	354	ఆ రాజు గుణములు	192
అరుగు మయోధ్యకు	256	అవ్య! నీ తల్లిదండుల	248	ఆ రాత్రి యర్జునుం డనుజుల	543
అరుణసరోరుహరమ్య	480	అవ్య! నీ వెవ్వని కూతుర	427	ఆ ర్యులకు వీహనతము	99
అరుదుగుఁ దత్యయోద	579	అశనాశావివృతాస్యగప్యరుఁ	566	ఆ వైదర్యుడు నిఖిల	388
అర్జునుండు నయ్యమరావతీ	158	అశ్వమేధంబు సేయంగ	372	ఆ శంఖరవంబు మహేంద్రాశని	195
అర్జునుండును నయ్యాగ విద్యా	123	అశ్వమేధమునకు	373	ఆశ్రితులను భక్తులగువారి	489
అర్ధమ యనర్థమూలం	12	అసమంజసపుత్రు	374	ఆ సమయంబున బర్వత	7
అర్ధయోజన విస్మయంబై	297	అసురుల భయమున	317	ఆ సముద్రోదరంబున	195
అర్ధరాత్రమునప్పు డందుల	231	అసురుల యూకోశధ్వను	83	ఆ సాగంధిక కమలంబుఁ	550
అఱపాఱడుకులుచచేతులు	243	అసురులవలన భయంబైన	556	॥	
అలఘుం డిక్క్యుకుమహా	493		8	ఇంకైన నన్న నేల	221
అలఘుగుణంబులం	114		419	ఇంకైనను నీవు వివాహంబై	337
అలఘుతపస్సమాధి	155	అహితచిత్తవిదారణ			

పద్యము	పుటు	పద్యము	పుటు	పద్యము	పుటు
ఇంతయుం గపినాథ! నీ కిది	506	ఇట్లు తనశక్తి శాలంబు లశక్తి	533	ఇట్లు హిరణ్యపురనివాసులం	560
ఇందుధరపూదమున	152	ఇట్లు దనచేతం బూజితుండై	40	ఇట్లెలవారికి నాశ్చర్యంబుగా	280
ఇంద్రుండును వారల నందఱ	544	ఇట్లు దమతోడన వన	6	ఇట్లోక్కుముహార్థంబు	51
ఇకనయినను వారి రాపించి	24	ఇట్లు దమయంతి నిజనాథు	225	ఇతరుడు సురేంద్రుడుఁ ఔండే	137
ఇక్కపోతంబు నాకు వేద	449	ఇట్లు దివ్య పురుషుండైన	151	ఇత్తటీఁ బన్నిపోయి పయినెత్తి	33
ఇక్కులనం జైత్రమాసంబునందు	447	ఇట్లు దుఃఖించుచు దమయంతి	233	ఇది కుబేరువనంబు దీనికి	509
ఇక్కులని సమీపంబునఁ	424	ఇట్లు దేవేంద్రుండు ధనంజయుం	153	ఇది తేజంబున కవసర	96
ఇచ్చపుతోఁ జని యివ్వన	232	ఇట్లుర్భవించి దశసహార్పు	432	ఇది దక్షిణాపథంబున	214
ఇట్టి నన్నుబట్టి యిప్పాట	567	ఇట్లు ధర్మజు నిబిడపీడన	519	ఇది దక్షు మఖస్తానం బిదియు	445
ఇట్టి మహోత్సంబు లుపలక్షీంచి	513	ఇట్లు ధర్మరాజు కుబేరు	540	ఇది నా వరలాభంబున	568
ఇట్టి మా కపకారంబు సేయుట	519	ఇట్లు ధర్మరాజు వచనంబునఁ	52	ఇది నిక్కువమని	320
ఇట్టి శాప మమ్మినీంద్రుండు	537	ఇట్లు నలుండు బుతుపర్చు	263	ఇది పంచయోజన ప్రమాణం	446
ఇట్లుక్కపివరు లాంగూలంబుఁ	495	ఇట్లు నిర్వాతనిపాతభిన్నోన్నత	523	ఇది బ్రాహ్మణా ధర్మంబు గాని	116
ఇట్లుధికవిలాసంబుతో	160	ఇట్లు నివాతకవచులం జంపి	557	ఇది మహోగ్రాటవి సింహా	86
ఇట్లునేకమాసంబులు	210	ఇట్లు నివాతకవచులు మదీయ	555	ఇది యక్కుప్పాదయు మనగా	262
ఇట్లునేక సహార్పుమహాసురవరుల	22	ఇట్లు పాండవులు గృత	6	ఇది యనేక సత్యాశ్రయంబు	367
ఇట్లుపూర్వ స్వయంవర లభ్య	207	ఇట్లు పెరిగినవింధ్యంబు	361	ఇది యమునయును మహానది	434
ఇట్లురుగుచున్న దమయంతి	221	ఇట్లు బ్రహ్మపూత్రపీడితుండయి	75	ఇది యమ్మాంధాత్రు దేవయజన	439
ఇట్లురుగువాడు నిజసింహా	488	ఇట్లు భగీరథుండు గంగా	379	ఇదియును బ్రహ్మశిరంబున	146
ఇట్లుప్షోవక్రుండు దానును	455	ఇట్లు భర్త్రునియోగాతురమై	252	ఇదియు విష్ణుపదంబు	446
ఇట్లుద్దటచేత శర	135	ఇట్లు మహారేణపటలం	479	ఇది యేమి యాశ్చర్యంబొ	571
ఇట్లుద్దటు నన్యోన్యోరూప	193	ఇట్లు మూర్ఖితుండయిన	72	ఇది విద్యోపార్జనంబున	461
ఇట్లు బుతుపర్చున్నద్ద	242	ఇట్లు మృగావ్యాళ తస్కర	226	ఇది విశ్వామితుని యాస్పద	384
ఇట్లు బుశ్యశ్యంగుండు	396	ఇట్లు త్రైక్షి పని యేమని	483	ఇది శాంతతపస్సల	127
ఇట్లు బుశ్యశ్యంగుం బ్రహ్మాంధించి	391	ఇట్లు యజ్ఞపుత్రుండైన	443	ఇది సకలసుకవిజనవినుత	181
ఇట్లు బుశ్యశ్యంగు నాగతంబున	397	ఇట్లు వచ్చి తమలో మాట	249	ఇది సకలసుకవిజనవినుత	350
ఇట్లు కాలకేయులం దొట్టి	366	ఇట్లు వచ్చిన మహాముని	323	ఇది సకలసుకవిజనవినుత	524
ఇట్లు కృతప్రతిజ్ఞాండై	414	ఇట్లు వచ్చి పరమభక్తి	119	ఇది హిరణ్యపురం బీందుఁ	558
ఇట్లు గంధమాదనపుణ్య	528	ఇట్లు వచ్చి వారలచేత	88	ఇనశితారాదులకుం	360
ఇట్లు గ్రోచ్చిగ్రోచ్చి సగరసుతులు	372	ఇట్లు విరూపాశ్చుండు నిజ	141	ఇస్తులోపాఖ్యాన మెప్పుడు	286
ఇట్లు చనుదెంచి ధనంజయుండు	542	ఇట్లు సంగతులైన	281	ఇప్పుర్వతంబు దైవనివాసంబు	138
ఇట్లు చారుదేష్టు నిష్పుర	69	ఇట్లు సర్వజనసత్కారార్పుం	212	ఇప్పుప్పులు నాకుఁ దెచ్చి యిచ్చి	530
ఇట్లు జాదంబునఁ బుష్టురు	284	ఇట్లు సురేంద్రుం డరిగిన	545	ఇభరాజగమన! నీ వెందుల	242

పద్యము	పుటు	పద్యము	పుటు	పద్యము	పుటు
ఇమ్మణిమతీపురంబునఁ	343	ఉత్తరాయణగతుండై	19	ఏను దొల్లిభూమింగల	326
ఇమ్ముగఁ దద్దూమాప్రాణామ్మున	442	ఉద్యద్యలులు గుమారులు	67	ఏను ధర్మసుతుడు నీతండు	49
ఇమ్ముని నీయజ్ఞాయతనమ్ము	469	ఉన్నతిఁ బూని నీవు	502	ఏను నలుభార్యఁ బుణ్యపీసతు	229
ఇమ్మునివరునకు నన్ను	339	ఉరగఫొగ్రత్తు	559	ఏను నామ్మగంబు నేసితి	136
ఇమ్ముల ధర్మజునకు	149	ఉరుళప్రవ్యష్టి నాపై	551	ఏనును వాని పిఱుందన	78
ఇరువురఁ దోడ్కైని తానును	343	ఇఁ		ఏనును వారల యటువది	559
ఇలఁ బ్రసిద్ధుఁడు బుతుపర్చు	240	బుచీకుండును గాధికి	405	ఏను బకాసురుననజుఁడు	48
ఇలకున్ గంగతరంగ	381	బుశ్యశ్యంగుండను ముని	385	ఏను బహువేదశాస్త్రమ్ము	471
ఇల్యులుండు నన్జా	344	ఎ		ఏను పాండుసుతుండ భీముఁడ	510
ఇల్యులుండును మునివరు	345	ఎంత యోటువడిన నంతియ	210	ఏ నుభయపక్షంబులవారికి	28
ఇష్టిత్తకంబున ఫలపర్చు	262	ఎందుండి వచ్చితయ్య	127	ఏను భవదాదిష్టవిద్యా	546
ఇష్టమృష్టాన్నములఁ దొల్లి	8	ఎందుండి వచ్చితి బుషికుమార!	389	ఏను భీముఁడు బాండవేయుఁడ	567
ఇష్టమైన వరము లిచ్చేరు	128	ఎట్లనిన వేదంబులు	357	ఏను మీకారణంబున	429
	ఈ:	ఎడఁబడక యహోరాత్రులు	453	ఏను సముద్రతీరంబున	64
ఈ జంతుం బశవుగా వధించి (441)		ఎదురుబడినవాని	568	ఏను సైరంధి నయియుండియు	236
ఈతండు శాలిహోత్రుఁడో!	260	ఎదురును దప్పులఁ జూచిన	259	ఏను హానుమంతు నంతియ	494
ఈతఁడు పరాక్రమమున	544	ఎదురులేక దివ్యాప్రంబు లిట్లు	563	ఏ నెట్లును సత్యభంగంబు	180
ఈతని పల్చినట్లు	421	ఎటేగి యెటేగి దీని	339	ఏ నెట్లును సత్యసమయం	114
ఈ దివ్యబాణమ్మున	148	ఎటేగి యెటేగి నన్ను	198	ఏ నేడు లగుదెంచే నర్జునుం	528
ఈ పురుషోత్తముండు	62	ఎఱుకని యొఱుఁగక	144	ఏ నేడ? నింద్రాదు లేడ?	202
ఈ రథంబులతో బోవనిమ్ము	474	ఎఱుకు నన్ను నుఱక	138	ఏపున రెండుచేతులను	494
ఈ రథమేక్కి తొల్లి	549	ఎల్ల నెయ్యములకు	36	ఏమి సేయుదు నెవ్విధంబున	454
ఈ రాజపుత్రు దోడ్కైని	482	ఎల్ల లోకంబులును జూచి	323	ఏము తపోద్యష్టిం జూచితిమి	228
ఈ రాజవరులతో నేను	345	ఎల్లవారు నెఱుఁగ	261	ఏము దేశాంతరంబుననుండి	273
ఈ రెంటిలో నీ కెయ్యది	283	ఎ		ఏ మేమ మున్ను పూజింపుదుము	298
ఈ లోకంబున వనితలు	163	ఏచిన పాదలఁ బోర్లుడు	221	ఎ	
ఈశ్వరుండు వానికి	369	ఏ నఫిలతీర్థ దర్శనార్థంబు	41	ఒండొరులఁ గడవంగ	190
ఈసున దుర్యోధన	173	ఏ నతిపాపభావమును	278	ఒక్కకర్ణంబు నీలోత్పుల	405
ఈసున నీశు దొట్టి సురలెల్ల	324	ఏ నిందులకు నీతదర్థంబ	277	ఒక్కనాఁ డబ్బాలకు కుఱువు	440
ఈ సైన్య నిరోధంబున కిది	426	ఏ నిందులకు వచ్చి మీచేత	250	ఒక్కనాఁ డుడ్లాలకు కుఱువెక్కి	455
	ఇ	ఏ నిక్కడఁ గార్యాట్లైనై	493	ఒక్కనాఁడు నలుఁడు	188
ఉక్కటి యిట్లు మధ్యము	531	ఏను దీనిదుఃఖంబు	217	ఓహో! యిమ్ముయిధర్మ	
ఉత్తమ క్షత్రియుండేల	511	ఏను దేవదూత నింతి	201	ఓహో! యిమ్ముయిధర్మ	164

పద్యము	పుటు	పద్యము	పుటు	పద్యము	పుటు
క					
కడగి బుద్ధీంద్రియ	291	కావున నిది మదనుబీచిత	216	క్షమయంద చిత్తంబు నిల్చి	98
కడగి సమబుద్ధి వీనికిఁ	44	కావున నీవు గర్వంబు	539	క్షమయ తాల్చియుండు	94
కడుకొని కడుచుఃఖములై	569	కావున బంధునీతిధన	11	క్షమయును దేజంబును	94
కడుడస్సి నడవనోపని	474	కిమీశ్చరుండనురక్కసుఁ	45	ఖరకిరణాతపమున	578
కడురర్పితుఁడని నిన్నున్	386	కుబేరుండను బాంచాలీ	513	గ	
కడు నలిగి యమ్మునీంద్రుఁడు	409	కురిసెఁ బ్రిచండవ్పషై	479	గదగొని భీముఁడంత	533
కడు నిమ్ముగా దుస్సి	104	కురిసెఁ మరుద్యచనానంతరమున	280	గద ద్రిష్టి భీముమీఁడను	532
కడునెండ యెక్కునంతకు	231	కులచూషును చూషించి	25	గమనేఁగంబున ద్రుమ	487
కడుభయమున మాతలి	-	కృతమ కాని కర్తవ్యంబు	498	గాండీవ మాదిగాఁ గల	27
కడువఁడి గాడ్చుఁచే	474	కృతయుగంబునఁ గాలకేయ	351	గాండీవముక్కదారుణ	555
కనకగిరిం బ్రద్ధుణిణముగా	541	కృతాధ్యయనశిలుండై	456	గిరినిర్మి రములు బుట్టిన	511
కనకమయమైన	557	క్రూరతర ధార్మరాష్ట్ర	3	గిరిశిఖాభోగబ్బుహూతర	570
కని యాత్మగతంబున	571	కొ		గీర్వాణప్రభుఁ డాదిగ	365
కపిలు కోపాగ్నిఁజేసి	378	కేకయస్యంజయపొంచాల	420	గీర్వాణప్రభుఁ డాదిగ	365
కర్ణజయద్రథగాంధారు	3	కేవల ధర్మచరణంబు	109	గురుముఖమునఁ బడయక	460
కర్ణ నగవు లోకగ్రిథుండగు	60	కేశినియును బాహుకు పలుకులు	270	గురువచనబోధితుండై	412
కర్మ ఫలంబులు దైవమాను	104	కొ		గురుపుశ్రావ యొనర్చుచుఁ	471
కర్మఫలము లేదు కర్మఫలాష్టికీఁ	102	కొడుకులు బలువురుఁ	369	గోదేవష్టితిదేవభక్తిపరుఁడై	415
కల ధనముల్లు నొడ్డుచు	210	కొడుకులకు వగవ మును	375	గోలాంగూలోత్తము లాంగూల	490
కలహంస పలికిన	194	కొ		ఘు	
కలికాల భరత! లష్టీ	349	కోమల కీర పట్టురణ	463	ఘనతరదైత్యదానవ	79
కలి దమయంతిఁ భావ	218	కోరి యనేకయుగంబు ల	168	ఘనతరధర్మతమం బొకా	579
కలియుగమునందు ధర్మము	500	కోరి యొక్కొడుకుఁ	440	ఘనభజ! సీకారణమునఁ	376
కలిసంప్రాప్తుఁడై కడు	284	క్ర		ఘనముగ జంబూద్ధిపంబునఁ	284
కలిసమాప్ణమతి నయి	276	క్రతుపులములు వడయఁగ	292	ఘనముగ ధనదేంద్ర	545
క్రా		క్రమమునఁ బాండిత్యపరాక్రమ	117	ఘనమై నీ ప్రధుబాహు	419
కాంచనవర్ణపమునుఁడై	132	క్రమమున సిచేసిన	573	ఘనము డీపార్థుఁడు నావలనన	544
కాంచనవర్ణండు గడు	391	క్రూరతరధార్మరాష్ట్ర	117	ఘనుడ! యేగుణములు	575
కార్యగతుల తెఱఁగు	28	క్ష		ఘనుఁ ఢీపార్థుఁడు నావలనన	544
కార్యస్థిపొంటేఁ గాలంబు	504	క్షత్రవధనైన పాపంబు	301	ఘోర పరాక్రముల్ ప్రబల	50
కాలకల్పుల సుగ్రేభులఁ	358	క్షత్రియ ప్రవరుండ	492	ఘోరార్ధారుణములగు	151
కాలకేయులు మహాకాయులు	356	క్షమగలవానికిఁ బృథీఁ	97	ఘోరాపాపరంగమునకు	73

పద్యము	పుటు	పద్యము	పుటు	పద్యము	పుటు
చ					
చదివితి నెల్ల వేదములు	572	తండ్రియనుచు నుద్దాలకుఁ	454	తొల్లి వార్షోష్యముండు దెబ్బిన	258
చదువకయును నాకు	460	తగిలి నిత్యంబు నేకాంత	107	తొల్లి శతక్రతుండు	316
చనియెద దష్టిజాదిశ కే	362	తడయక ఫోరదర్శన	84	తొల్లి సకలగోమాత	36
చని వైకుంరంబునఁ	355	తత్పమయూనంతరంబున	580	త్రినయన గాత్రస్పర్శనమున	148
చనుదెంచి తరుణి	395	తన గదఁ జేసి రాక్షసుల	512	త్ర్యంబక! నాకు నభిష్ట	145
చనుదెంచి ద్రౌపదిని	518	తనచేతి పుష్పములు	394	త్వష్ట యంత నూఱుధారల	353
చనుదెంచి మహామునివరు	42	తన దివ్యగాత్రమున	140	ద	
చనుదెంచి యందు	275	తనపట్టిన సురియు	222	దక్షమఖష్యముకరు	368
చనుదెంచె నంతిపురమున	249	తన పితామహునట్టుల	377	దక్షుండయి యజ్ఞదక్షిణ	401
చనునె నీకు నిష్టి సాహసకీయుఁ	516	తనయుండు దృఢమ్యుఁ డనగా	348	దనుజులు మదీయరథ	551
చనునె యథర్థమ్యాతం	2	తనయుఁ బశువఱేచి	441	దమయంతికి నలునకు	191
చలదళి పుంస్కాకిల కుల	529	తనయుల నలువురు	409	దమయంతి నలుని	275
చారుదేష్టుపై గడువాడి	70	తన యెప్పటి రూపముఁ	502	దయమంతి మనోభవనిభు	200
చీరాజినధారుల నవికార	417	తనుకుచునున్న సీహ్యాదయ	61	దమయంతి యారథధ్వని	265
చెట్లసేసి తింకనయినఁ	74	తపశేజుండైన కపిలు	380	దమయంతియు సార్థకాహం	229
చ్యావనుండు దాని	428	తపస్యాద్యాయ బ్రహ్మాచర్య	101	దమయంతి వాని నలిగి	223
చ్యావనుండు వేల్చిన నందు	431	తపస్సిద్ధులైనవారు దమ	18	దమయంతి రోయిగా	283
చ్యావనునందు నాకు	428	తమతమ పుత్రుండ	439	దమయంతి సితపుష్ప	205
జ					
జగంబులు పుట్టింపను	(164)	తమ్ము చేసిన దురితముల్	470	దానం జేసి కృత	497
జగతీచక్రమునం గల	246	తరుణి నగస్త్రుభయంబున	338	దానన చేసి ధృతరాప్తుండు	29
జనకభూపాలుని	457	తలకక మును సాగంధికములు	535	దానిఁ జూచి మదనతత్తుండై	464
జనులు నిగ్రహసుగ్రహ	504	తిర్యగ్గాతులు ధర్మ వెఱుంగను	492	దానిఁ దన నిశితబాణ	532
జయశిల్పిన నీకుం	110	తిలగోసుపుర్ణ దానంబులు	292	దాని కలిగి భూదేవి	401
జలధికుష్కలోసుండి	548	తిలలందుఁ దైలంబు	103	దానికి సచ్చేరువడి	451
జలములందు మత్స్యంబులు	12	తిలలును నీళ్చును	4	దానికి విస్కుయం బంది	126
జలరుహసంభవుఁ డాదిగఁ	309	తీర్థగమన ఘలంబెల్ల	292	దానికి వెఱచి యాతండు	386
జాంబవతేయు బృహద్విశిఖంబు	68	తురగములు పఱవ నేరక	554	దాని నవ్వేషించి	245
జిత్పైరి మత్సుతి	235	తేజఃప్రభవంబు లైన	97	దాని సపనయింపగా	120
జీర్ణమై కడుమాసిన చీర	234	తొల్లి కుశావతియను	537	దాని నాశ్యసించి	482
జీవితార్థులైన జీవుల	232	తొల్లి నీతిమంతులైన	102	దాని నెఱింగి భృగుండు	436
జృంభించి వజ్రమెత్తిన	431	తొల్లి యిక్కొకు వంశంబున	368	దాని నెఱిఁగి యమ్మువ్వరు	344

పద్యము	పుటు	పద్యము	పుటు	పద్యము	పుటు
దాని నెఱిగి రామ	416	దేవాసురాదు లిం దుపజీవిం	518	ధృతరాష్ట్రండును దనకు	32
దాని నొడంబజీచి	362	దేవిక యను తీర్థంబున	297	ధృతినియవుదతునకు	123
దాని రక్షించి యున్న	508	దేవీ! యేను భవర్భూత్యుఖుండ	248	ధృతియుతులై సత్యప్రత	35
దాని విడిచి పోవగా	189	ద్వాతార్థము తత్త్వతవా	209	ధ్యానమాత్రన చేసి వేదములు	437
దాని విని కుబేరుండు	535	ద్రవిడ దేశంబున నగస్త్రు	416		
దాని విని బెదరి	489	ద్రోణ ద్రోణ కృష గీర్యాణానదీ	561	ననుఁ బుత్త స్నేహంబున	161
దాని విని యక్క	531	ద్వారంబున రెండుపాదములు	499	నన్నుఁ జాచి నగరె నలినాజ్ఞి	244
దాని విని సగరు	374	ద్వారవతిమండి యేయు యుధాను	63	నన్నుఁ దలంచి తీర్థగమనం	326
దారుకుఁ డిట్లనియె	83	ద్వారవతీపురమును	295	నన్నును గౌగిలించుకొని	394
దిననాథుఁ డస్తగిరి	542			నన్ను రక్షించిన నీకుం	239
దిలీపుండును దన	377	ధరణీఁ గడుఁ బెదవారును	454	నన్నెఱిగి తెచ్చినట్లు	256
దివిజాధినాథ! నా కవి	128	ధరణీగల రాజులిట	266	నన్నెఱుఁగవె పాండపుఁడు	520
దివ్యబాణములు తదీయ	562	ధరణీఁ బ్రదక్షిణంబుగ	288	నమితవిరోధి పుష్పర	292
దివ్యాప్త విదుతైన	122	ధరణీ నధారికులగు	330	నరక శిషుపాలు రాదిగ	56
దీనిం జిత్తగింపుము	37	ధరణీనాథ! నీభార్యాశతంబునందు	440	నరనుత నీయనుజ్ఞుఁ గొని	107
దీని తీరంబున దేవర్షి	509	ధరణీరాజ్యంబుతో ధనమెల్లు	216	నరనుత వైమిశమును	298
దీనివిధానం బెఱుఁగంగా	147	ధరణీతలంబు నిర్మార్థరాష్ట్రమును	418	నరనుతుఁడు దొల్లి నలుఁడను	185
దుర్ధమంబైన	473	ధరణీదేవపూసు	30	నరరుఁడు నలుఁడు	278
దుర్గతులను దుర్భనులను	105	ధరణీఁశ! నీకు నాయిచ్చిన	514	నరసిద్ధసాధ్య విద్యాధర	196
దుర్యోధనుండు దుర్మధి	176	ధరణీసురవర మునిగణ	402	నరసురస్తుత్యమై యొంతకాలంబు	496
దేవతల కప్రియంబులు	204	ధర్మకామంబులు దఱుగంగ	108	నరుఁడను మహార్షి యాతుఁడు	169
దేవతలకు నపకారము	170	ధర్మకామప్రభవంబయి	106	నరుఁడు నారాయణుండు	57
దేవతల సాధువాదము	206	ధర్మజ్ఞులైన పురుషులు	448	నరుఁడైన యాదిముని	158
దేవతలు దాని పరిదేవనంబు	206	ధర్మతనయ మీరాక	403	నలదమయంతు లిద్దఱు	193
దేవతలు ధర్మవరులు	331	ధర్మదూరులైన ధార్త	99	నలినాజ్ఞి యిది విదర్శిశు	250
దేవమూర్తులు పాండుపుత్రులు	23	ధర్మపుత్ర నీయుదార	287	నలుఁడును వానిం జాచి	213
దేవర్షి ద్వ్యచరాపీ లోకములు	445	ధర్మరహితులైన ధార్త	29	నలుఁగాన మివ్యనంబును	230
దేవర్షి ఇమైన రోమశ	517	ధర్మరాజును దమ్ముడు	561	నలుఁడును ధరణీరాజ్యము	211
దేవసములైన యనుజులతో	184	ధర్మవర్ములైన దేవతలు	332	నలుఁ దొల్లి యాక్రమించిన	264
దేవా! దీనాననంబులయి	37	ధర్మసుత ధార్తరాష్ట్రుల	331	నలుగుణములు దమయంతికి	187
దేవా! నా కిష్ఫంబైన వరంబు	128	ధారుణీలోపల స్వర్గ	310	నలుతో నొక్కట నరిగిన	269
దేవా! నీప్రసాదంబున	406	ధీరమతియుక్తిజేసి	100	నలున కాని నలినదళనేత్ర	205
దేవా! నీవు వరాహారూప	356	ధీరుఁడు భీముఁడు గంగా	289	నలురథచోదకుఁ డతుఁ డ	268

పద్యము	పుట	పద్యము	పుట	పద్యము	పుట
నాకరంబున శాకరసంబు	306	నీకు నేనాటి తల్లిని	162	నీవు మహానుభావుండ	201
నాకారణమున బుత్తిజూ	443	నీచతరనాభిఁ జపల	340	నీవు సూచుండ నీయిష్టఁ	538
నాకు గురుదక్షిణార్థము	548	నీ తపమునకు మెచ్చితి	21	నీ వెవ్వరివాడ వెవ్వండ	47
నాకు నమ్ములిపుత్తు	395	నీధనంబును రాజ్యంబు	213	నీ హృదయేశ్వరుండైన నలు	191
నాకు మిమ్మును మీకుబేరుం	512	నీ నాటితనువు జూచియ	501	నెమిగులావాని నా	30
నాకు విహితభక్షణం బిది	450	నీ నిదేశంబున నరిగి	177	నెమిగై నిమండు మేరు	359
నాకు వెఱచి యొల్లవారును	48	నీపరాక్రమబలమున	564	షైషధేశ్వరుండు నలు	253
నా దేహంబునఁ బుట్టిన	26	నీయంతఃకరణ ప్రవృత్తి	59	న్యాయవిదుండు గామ్యక	40
నానావర్షశిలాపోగానేక	477	నీయందలి పుణ్యతీర్థంబులు	155		
నా పలుకులు నీ కొడుకు	45	నీయట్టి ఛైర్యవంతుని	166	పటువిశిఖంబునం ద్రిదశ	134
నా మగుడివచ్చునంతకు	362	నీయడిగిన యధాభిప్రాయములకు	574	పతికిఁ బరమభక్తి	427
నాయిచ్చిన వస్యస్యాదు	394	నీయనుజల్ ధనుర్ధరు	328	పతిపత్మి బ్రజార్థముగా	341
నాయేసిన యసారదుర్యార	138	నీయష్టంబు సెస్పు మే నమోషు	290	పదివేలకోట్ల తీర్థము	293
నాయుద్దముండుదేని మదీయ	242	నీయుపేషంజేసి దుర్యోధను	174	పదివేల గజముల బలముగల	565
నారలుగట్టి కూర లశనంబుగ	338	నీయుద్దకు బుత్తెంచిరి	202	పదివేల గజముల బలమున	93
నాలుగు కెలకుల నపమున	578	నీవభిలాప్రవిదుండువు	548	పదుగురఁ బోలెడు	346
నాలుగు దిక్కులందును	322	నీవచనంబు ధర్మము	113	పదుమూడెండ్లుం బోయినఁ బద	179
నాలుగు దిశలను	239	నీవజ్రము రక్షింపగ	36	పదుమూడెండ్లుం బోయినఁ బదు	174
నా వచనంబున నతి	410	నీవిట పలుమఱు వచ్చుము	273	పరనరేంధ్రమకుటపద్మ	92
నా వచనంబున నెగడు	29	నీవుండుము నాకడ నిందీవర	236	పరమధర్మస్థితి బ్రజఁ	156
నిత్యంబునుం బదివేపురు	93	నీవు బండుండు విదురుండు	38	పరమమునులార! యిగ్గిరిఁ	403
నిత్యసత్యప్రత నిషధేశ	197	నీవు గురుముఖంబునం	472	పరమమైన తీర్థంబు	316
నిత్యసత్యండువు నీసతి	254	నీవు దీని కొడంబడనినాడు	203	పరశు పాశాంపు కరవాల	80
నిన్నును నీ చెలువను	264	నీవు దీని నొక్కరుడువు	469	పరువడి నగ్నహోత్రములు	6
నిన్ను నిత్యసత్యనిరతుగా	199	నీవు దొల్లి గంధమాదనంబునం	54	పరుషవిషమభూరి	83
నిన్నును నీ తమ్ములను	539	నీవు నలునకు బేరిర్చుతో	191	పర్వతములు వజ్రపాతా	173
నిన్ను రోయంగ విప్రులు	277	నీవు నాకొడుకుల యున్నతి	26	పలుకుల నొప్పుదు బీరము	136
నిన్ను విడువ నోడకుండు	276	నీవు నాపిత్పుపుత్రుండవు	285	పలువురఁ గొడుకులఁ	313
నిన్ను సత్యధర్మనిర్గులుగా	448	నీవు నారీరత్నంబ వాతండు	192	పవనసమీరితమధుసంభవ	393
నిరతంబుగా నేను నీవను	57	నీవు నిగ్రహసుగ్రూ	505	పాంచజన్యరవముఁ బంచ	77
నిరతముగఁ దీర్ఘసేవ	325	నీవు నీసుతుండు నెఱిఁ	32	పాండవసింహ మర్జునుడు	176
నిరుపమ రత్ననిరంతర	556	నీవు పణ్ణివయ్యును ధర్మ	450	పాండవప్రాతుడగు విదురుడు	32
నీకు నపత్యశతంబు	37	నీవు బుద్ధిగలవేని వీరిని	521	పాండవులకడకు ధర్మ	87

పద్యము	పుట్ట	పద్యము	పుట్ట	పద్యము	పుట్ట
పాంసుజాలములు షైల్బ్రాకెనఁ	228	ప్రియసాహసుండు భీముఁడు	514	భువనవ్యవహారమునకు	361
పాకశాసను పనుపునఁ	160	ఫేనవదూరిగైచయంబుల	550	భూతరాళి దొల్లి పుట్టి	19
పాపసౌబలప్రయుక్తుండయిన	89	బ		భూపకులతిలక! నృసు	523
పాయకయుండుదు రాక్షసు	48	బక్కాడింబులు హాతులైనఁ	52	భూమి కనాప్పైట్టునఁ	438
పారాశర్యుఁడుఁ బర్యత	328	బలముగలవానీ బలువురు	110	భూమిసురోత్తముల్ ప్రకృతి	89
పాఢివప్రభుఁడైన పాండు	59	బలరిపుడు నాకు నిచ్చిన	553	భూరిబలుండు పాండువుఁ	131
పిత్రుదేవభక్తి బుణ్య	290	బలవంతు లైన భీష్మాదుల	324	భూరిభుజాడు దానె పోయెనో	514
పిత్రునిదేశమునైన బృథివీ	88	బలిమి నశేషలోక	412	భూరిసత్యులు సర్వలోక	203
పిత్రుషైతామహామైన రాజ్య	105	బలిముఖుండ దయయుఁ	497	భూమినుతంబై త్రిభువన	415
పుడమియు రాజ్యముఁ గోల్పడి	34	బలియుఁ డంగాధిష్టతి	386	భూసతికిం దివంబునకుఁ	581
పుడమియు రాజ్యము బంధుల	184	బహువాహా సుభట హాస్తిక	112	భ్రగు నాశమంబునకుం	435
పుణ్యకర్మంబులు వౌలిసిన	82	బాలధి యను మునిప్రవరుండు	462	భ్రాత్పుత్ర బంధుజనంబులు	60
పుత్రుఁడు నీకు బ్రహ్మకుల	407	బాల నొక్కర్చు నిక్కానపాలు	218	మ	
పురమువెలి మూరు డహోరాత్రములు	212	బాలహ్యదయమున నృప	224	మంటి హరుదేహ మంటం	149
పురుషకారంబునంజేసి	569	బాహుకుండును రథశాల	266	మతి వారికి మాకును గడు	28
పురుషునందు దోషపుంజంబు	255	బాహుబలము మెఱసి	106	మతిహీనుడై తనసుతుని	417
పుష్మరంబునుఁ బదియేండ్లు	294	బిరుదాంకభీమ! భీమేశ్వర	180	మనుజేంద్ర! దీనితీరం	422
పూజ్యుఁడవు పురాణపురుషుండ	54	బోరన సురదుందుభుల	543	మనుజేంద్ర! నన్ను నీయడిగిన	290
పూరు పురూరవులట్లు	321	బ్రహ్మాచేత నిర్మింపగఱడిన	554	మనుజేంద్ర! సర్వమాయా	81
పౌరిని వారలచేతి యున్నత	50	బ్రహ్మాదులును దహో	86	మనుజేశ్వరు లెల్లను బోరన	195
పౌర మణిమంతుఁ డిట్లు	534	బ్రాహ్మణానుగ్రహంబునం	90	మటి చిత్రకూటంబున	318
		భ		మటి తృణ జల ధాన్య	66
పౌవకు పౌవకు మనుచు	534	బట్టారా! విజయంచేయుండని	362	మటి పాండవ పాంచాల	177
ప్రకటముగుఁ దొంటి సాగంధిక	530	బవదాచరితంబయిన	108	మటి పింగం బను తీర్థంబు	295
ప్రణత్కుాత్రగుణంబు	111	బవదాజ్ఞానిగళంబును	92	మటి యుణ్ణిణీ తీర్థంబునందు	314
ప్రతినరపాలకాలు	65	భామ విదర్శకేగి తన	252	మటి యూర్పునకు శయనంబును	14
ప్రతిబలదర్శభంజనుండు	137	భీమప్రస్తాపిత యయి	285	మటియుఁ దృష్టాతురుం డర్థ	11
ప్రతిపిహితమాయు నత్య	47	భీమసేనుండును ధౌమ్య	516	మటియు గంగోద్ధేశ తీర్థంబు	312
ప్రథితయశున్ సుతుం బడసె	377	భీమసురవీరుల	522	మటియు గోసప్పాస్రంబు	398
ప్రమాదంబున వర్షసుంకరం	576	భీముండును వానిం బూజించి	266	మటియు నక్కమారుం డొక్క	393
ప్రాణభయమున వచ్చి	449	భీమునకు మార్గనిరోధంబుగా	489	మటియు నచేతనంబు	330
ప్రాణసమానవయిన	220	భువనజనస్తుతుఁడగు	353	మటియు ననాహాతాగ్నులకు	157
ప్రియమున దమయంతి	267	భువనజనస్తుతుఁడగు	404	మటియు నమ్మాంధాత్మండు	437

పద్యము	పుట్ట	పద్యము	పుట్ట	పద్యము	పుట్ట
మతేయు నర్ష్యపాద్యాది	389	మీ రిందు మసలవల దిది	517	రాత్రి జాగరణ భర	436
మతేయు నలదమయంతు	245	మునికుమారు నెగిచికొని	467	రానేల? వచ్చి నవయంగా నేల?- 7	
మతేయు నింద తొల్లి	422	మునిదేవరులు యజ్ఞము	400	రామవిక్రముఁ డజేయుఁ	67
మతేయు నిశితపరశుహస్తు	409	మునినాథ! నీ యనుగ్రహా	366	రైభ్యండు నయ్యవక్కీతున	465
మతేయు నీచేత నుపనీతంబైన	376	మునినాథ! నీవు	341	రైభ్యండును వానికి భార్యగాఁ	467
మతేయు నీ యజ్ఞరాష్టుసు	538	మునినాథు నలుకతోడన	433	రైభ్యుఁ డధికకోపరతుఁ డంటి	467
మతేయును	224	మునిముందటఁ గందుక	390	రోమపుం డను దేవర్షి	321
మతేయును	412	మునివర నృష్టతులఁ	346	రోహణికిఁ జంద్రసమాగమం	248
మతేయును	562	మునీంద్రా! నీవు తృప్తుండ్రైనం	288		అ
మతేయు నొక్కజట	465	మునీంద్రా! యేను దొల్లియు	327	లయకాలోదిత సహస్రకరు	173
మతేయు బాహుకుండను	241	మునులం దిట్టుచుఁ బుష్టి	413	లలితమధుప్రపంచలములు	484
మతేయు భీష్మ ద్రోణ	119	మున్న జీర్ణంబయ్య మున్నీటి	367	లలితాంగిఁ బడనేఁ దన	465
మతేయు వసుమతీభాత	170	మృగయూర్ధ మరిగి హిమ	565	లలితాంగి! యేను నీగుణ	406
మతేయు విద్యాతపోయుక్కులై	354	మృగవిరోధిబలుఁడు	517	లలితాచ్ఛపుటికశిలా	477
మతేయు విరావ సురావములను	346	మేలగు తత్పురభాష్య	66	లీ లైరావతకుంభాస్పాలన	159
మతేయు సకలయజ్ఞంబుల	400	మొనసి యధర్మద్యుతం	24		ప
మతేయు సప్తగంగాసంగమంబును	311			వంచనయును మాయయు	560
మతేయు సర్వకార్యంబులు	504	యతినాథ! వినవె యిది	398	వగవగ సాంగోపాంగము	220
మతేయు సారథిం జూచి	73	యాగశతంబులకంటే	318	వజ్రసంహసను లవార్య	43
మతే విదర్శనిభుండగు	256	యాగాది పుణ్యకర్మ త్యాగము	355	వజ్రాప్ర మాదిగా వరదుఁడై	167
మాతలి నన్నుం జూచి సంతసిలై	552	యాదవులు సాండవుల	422	వడుఁ బడియేఁ బిడుగు	513
మాతలియు నర్జునుఁ జూచి	154				ప
మానితయశుడు భీమానుజం	539	ర		వనగతులని వారలైఁ	35
మానుగ బుతుపర్సుఁడు	265	రంగదుత్తుంగతరంగ	364	వనజాయతాణ్ణి కతిపయు	227
మాయందు లేని గుణములు	5	రక్షాపుసుంత్రముల నారాష్టస	47	వనమునందుఁ బండ్రెండు	116
మాయయ్ యొవ్వరెక్కడఁ	455	రజనికరాననఁ భీన	222	వనమునందును బండ్రెండు	563
మాయావి మా యాయుధములు	519	రథమున నీచేత నిహతు	521	వనమునక వచ్చి నవయంగ	18
మాయాశ్రమ ఖిందులకును	390	రవిశశిగతు లుడుగుడు	360	వనరాళి యేమికారణమున	367
మిత్రసంపన్నుఁడైన నమిత్రు	110	రాష్ట్రసిశాచ శ్వాపదంబుల	328	వనవాసము సేయుచుఁ	31
మిన్నమిదుగులు లట్టులై	426	రాజర్షియున ధర్మరాజు	39	వయోవిద్యావైభవంబుల	260
మీమును ధర్మరాజువిదుండైన	31	రాజర్షులు నగస్త్య	346	వరదుఁడు పార్థశార్య	140
మీకు నెగ్గొనరించి యున్న	505	రాజవంశరత్న! రాజరాజ	181	వరదుఁడైన యాశవరమున	370
మీదయ మాకుఁ గల్ంగ	421	రాజ్యవదస్తుండైన క్షత్రియుండు	113	వరదు సురాసురవందితుఁ	141
మీ రమరసధులరు	332				

పద్యము	పుటు	పద్యము	పుటు	పద్యము	పుటు
వరములు వేల్యులచే	175	వారిదమార్గంబువలన	153	పీతభయుఁ డిల్యులుండును	335
వరుణజలంబుల మిత్రా	358	వారిధారల ననివారిత	507	పీతహర్షుకోధులైన	127
వఱలఁగ రాముఁ డంత	413	వారిభష్టులు పర్షప్భష్టులు	225	పీనిచేతుఁ దలంపంబడియెడు	243
వలచి హితంబునఁ బధ్యముఁ	64	వారిరుహానేతు మదన	201	పీనిపుట్టిన పాశంపువేళు	24
వలవ దుడుగుండు మీరని	5	వారిరుహామిత్రు నమరోరగ	19	పీరభోజ్యము సుముగై రాజ్యము	283
వలవదు పీనియింటుఁ గుడువన్	344	వార్షిష్టీయుండును నలుపుత్రులు	268	పీరలం జూడు మని దివ్య	150
వశము గాక బాప్పువారి	272	వార్షిష్టీయుండును బాహుకు	260	పీరల దుఃఖము దీర్ఘక	115
వసుధ నధర్మవర్తులగు	330	వాసర నాయకుం దలచి	554	పీరల విడువ నోప	18
వసుమతీరాజ్యంబు వలన	52	విక్రమము విచిచి సమరా	74	పీర లింక బాండవుల	33
వసు రుద్రాదిత్యాదులు	17	విజనంబైన విఫినంబునందు	275	పీరసేనసుతుఁడు పీరుండు	188
వాఁడును బిత్సువచన	483	విజయు కుశలవార్త	327	పీరిద్దటు సోమార్పులు	430
వాతాపి యనువాని నెట్లు సంపే	335	విదితముగుఁ దీర్ఘకీర్తనఁ	319	పీరుండు క్షత్రియులు దన	300
వానిఁ జూచి నలుండు దా నల్లి	264	విదితముగ నిన్నుఁ జేయించెడు	430	పీరుండై సాగంధిక	508
వానికిం దేజస్మీయును బుషి	348	విద్యుల్లతాంగి భార్యవు	425	పీరుఁడు యోగవిద్యయును	126
వానికి వెఱచి పఱచి	466	విధివశంబున నన్నుం	227	పీరులగు భీష్మకుంబజ	120
వానినెల్ల నస్సుదీయ	78	విధివిలసితంబు హేరిగై	572	పీరులగు సగరతనయుల	374
వానియేయు శరంబుల	68	విధ్యుక్తంబుగా నక్కుమలి	340	పీరులగు సాల్వయోధుల	78
వాయుసుత్రప్రేరితశిత	531	వినయవిహీనుల దుర్యోధన	63	పృత్తపంతుండు వెండియు	577
వారల చెప్పినట్ల తన	343	వినవమై! త్రణముష్టుఁ గొని	271	పృథవిని జాత్యంధుండని	175
వారలచేఁ బూజితులై	329	వినవయ్య! కర్మగ్రుం	118	పృథ్వు గొడుకుపలుకు విని	91
వారలతో విగ్రహించి	172	వినవయ్య! కార్త్రపీర్యఁడు	411	వేగవంతుఁడను పీరుఁడు	69
వారల నిద్దట వారించి	522	వినవయ్య! నహముడన్	572	వేదములయందు వినఁగు	307
వారల పుణ్యోదయమున	119	వినవె పులోమయుఁ గాలక	557	వేదశాప్తములును విధి	102
వారల రోయఁగు బంచె	245	వినవె శతయోజనంబులు	268	వేపురచోలెడువాని మహా	347
వారలు గంధమాదన	478	విని శంకింపక చెచ్చెర	238	వ్యాధి శ్రవానిష్టపంస్పర్శ	10
వారలు దుర్యోధనుచే	122	వినుఁ దేఁ బుణ్యశ్శోకుం డనగు	227	ప్రతములు లేనివారు	320
వారలు వారిధి గడవగ	494	విను మేనును సీపును	35		శ
వారలు సమయము దప్పిన	42	విప్రు కడుపులో నున్న యష్టిరు	336	శక్రవదనిఁ బొంది సద్రాహృణుల	568
వారికి ధర్మతనయుండు	417	విమలస్మాటికహాటక	529	శతమథునకు భువనావన	158
వారికి ధర్మును దప్పిని	172	విమలహర్షింబుల విహరించు	91	శతవర్ష పృథ్వుఁడవు	461
వారికి వాసుదేవ ధృష్టద్యుమ్యులు	43	వీడు సీచేత వధ్యండు గాఁడు	76	శత్రుల నాజి నోర్చుటయు	109
వారిజాసనుండు వారల	371	వీకున నశ్శమేధములు	435	శమితనిజకోధుండై	410

పద్యము	పుటు	పద్యము	పుటు	పద్యము	పుటు
శరణనినవారిఁ గరుడా	60	సమరసన్నద్ధుండై సమస్త	34	హా	
శరీరికి మరణంబు	115	సమస్త భువనాశ్రయా! వినయ	349	హంసచే దన వినినంతకంటిను	199
శాంతుడు బుఖ్యశృంగుఁడను	387	సముచితంబగు మృదు	481	హంసవర్ణోత్తమ హయములఁ	71
శారదాత్రు లుజ్జుల	581	సరవి నాథూత రజః	333	హతచేములైన రాజుసు	535
శారీర నియమంబులు	329	సర్వజనులును ధృత	31	హనుమంతుడును మెల్ల	491
శారీర మానస మహాదారుణ	9	సర్వభూతంబులు నాపోరం	448	హరుఁ డాదిగాఁ గల	546
శివుడు వీనికిఁ బ్రితుండై	169	సవ్యాపనవ్య విచిత్రమండల	75	హరుడు వానికిఁ బ్రత్యక్ష	368
శారులు ధృతరాష్ట్రసుతులు	118	సహకార మత్తియసహకారున్	224	హరుఁ బెనగి పట్టుకొని	140
శోకభయస్థానంబు లనేకంబులు	9	సాంబుఁ భాయు మనుచుఁ	69	హరుచేత సంప్రాప్తవరుఁడమ్య	150
శోకమూర్ఖితుండై మహీతలంబు	9	సాగరులకు సద్గతిగా	383	హరుశరమును నరు	135
శోకపోదిఁ బుణ్యక్షోకుని	252	సాధుసమృతంబు లైన	121	హో మహారాజ! మహామహీ	219
శ్యేసకపోతరూపంబులు	451	సాధుసమృతంబు లైన	4	హోరిపిషయాభిలాషము	15
శ్రీకంఠ! లోకేశ! లోకోద్భవ	142	సాధ్య నాకుఁ గూర్చు సంతతి	258	హితుండైన తన పురోహితు	21
శ్రీకీర్తి శ్రీవల్లభ!	1	సాల్యబాణవిగతసత్యుఁడ	74	ప్రాస్పోనగ్రీవు నచలితాయత	490
శ్రీమందిర! బుధజన	351	సాల్యండు నిజసేనాసంషోభ	70	*****	
శ్రీరఘ్యధర్మనిత్య	184	సాహసం బిట్టుసేయంగఁ	370		
శ్రీరఘ్య! రాజకులశేఖర!	524	సీతాస్నేషణపరులై	493		
శ్రీరాజరాజ! కులనిస్తార!	527	సుజనుల సహవాసంబునఁ	39		
శ్వదృతియందలి దుగ్గంబు	111	సుతపష్టిసహస్రక	371		
స		సుర గరుడ గంధర్వ	535		
సంకల్పజం బైన కామంబునఁ	16	సురచాపచిత్రగగన	580		
సందియ మేల సర్వగుణ	273	సురదుందుభీనాదంబులు	130		
సకలగుణాప్రసిద్ధుఁడగు	263	సురమునిసిద్ధఫేచరవరుల్	382		
సకల దురితముల (283-ఆ)	320	సురలకుఁ శ్రీతిసేసితి	560		
సకలర్పుసురభికుసుమిత	158	సురరపులఁ దొఱగి తన్నున్	275		
సగరసుతు లట్టు జగముల	371	సురవిశిఖప్రయోగములు	562		
సతతకృతోపవాసముల	379	సురసుమాహంబుతో సుర	171		
సత్యక్షమాదమశాచ	575	సుర సిద్ధ మునీసేవితంబైన	484		
సత్యభంగభీతుండవు	178	సురుచిరకీర్తి వైమిశముఁ	311		
సత్యశమీసు లగుదురు	499	సురుచిర సురూపగుణ	385		
సమయాత్మిక్రమభీతిని	107	సూర్యగ్రహణంబున దాని	309		
సమయాజ్ఞంబులకంటె	178	సోమకుఁడను రాజర్షి	439		
సమరవిముఖత్వమును	73	స్నేహర్షవ మగ్నండయి	10		